

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

महामहोपाध्याय श्रीनागोजिभट्टविरचितमहा-

भाष्यप्रदीपोद्घोषोद्भासितेन महामहो-

पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-

विरचितेन प्रदीपेन

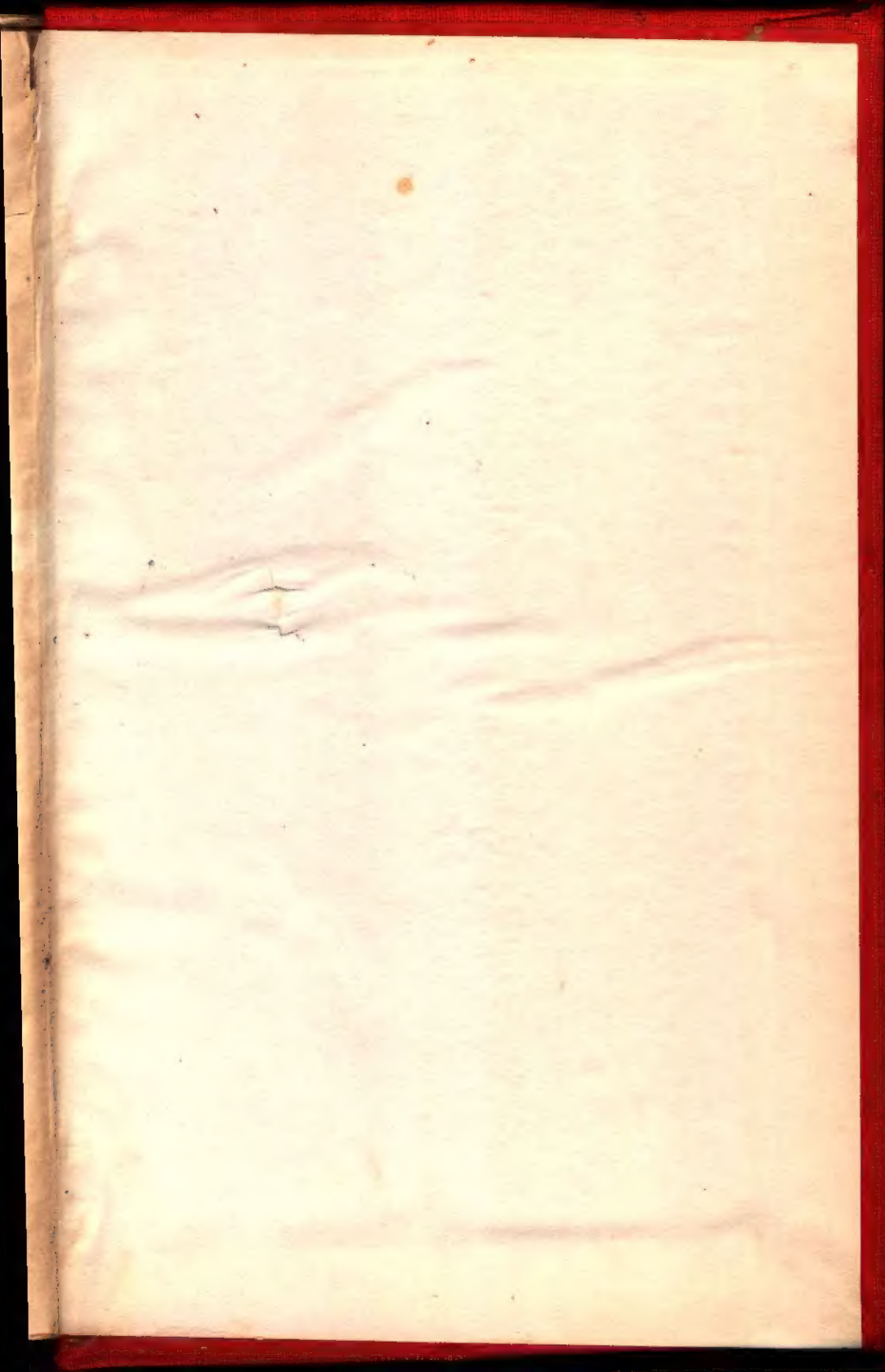
विराजितम्

सम्पादकः

श्रीगुरुप्रसादशास्त्री

प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली

It is a reproduction of earlier edition of Vyakarana Mahabhasya first published in 1938 edited by Pt. Nand Kishore Shastri, Varanasi

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितम्

व्याकरणमहाभाष्यम्

तद्व्याख्यानभूतेन उपाध्यायकैयटप्रणीतेन भाष्यप्रदीपेन, तद्व्याख्यानभूतेन नागेशभट्टविरचितेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन, भाष्यव्याख्यानभूतेन भट्टोजिदीक्षितविरचितेन शब्दकौस्तुभेन च विराजितः

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचितया

भाष्यादिव्याख्यानभूतयाऽभिनवराजलक्ष्मीटीकया चाऽलङ्कृतः

तस्य नवाह्निकरूपः

प्रथमो भागः (प्रथमं खण्डम्)

संस्कृता

श्रीगुरुप्रसादशास्त्री

सम्पादकः

पण्डितनन्दकिशोरशास्त्री

प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली

If any defect is found in this book please return the copy by V.P.P.
to the publisher for exchange free of cost and / or postage.

*The publication has been brought out with the financial assistance
from Rashtriya Sanskrit Sansthan New Delhi*

प्रथम संस्करण - 1938

पुनर्मुद्रण - 1999

ISBN : 81-85268-91-6 (सैट)

मूल्य : रू. 375/- (9 भाग)
(रुपये तीन सौ पचहत्तर प्रति सैट (नौ भाग)

प्रकाशक

प्रतिभा प्रकाशन

(प्राच्य-विद्या-प्रकाशक एवं पुस्तक-विक्रेता)

29/5, शक्ति नगर, दिल्ली - 110007

दूरभाष : 7451485

मुद्रक :

तरुण आफसैट प्रैस, दिल्ली

It is a reproduction of earlier edition of Vyākaraṇa Mahābhāṣya first
published in 1938 edited by Pt. Nand Kishore Shastri, Varanasi

PATAÑJALI'S VYĀKARAṆA MAHĀBHĀṢYA

WITH

KAIYATA'S *PRADĪPA*

AND

BHAṬṬOJI DĪKṢITA'S *ŚABDAKAUSTUBHA*

AND

NĀGOJIBHAṬṬA'S *UDDYOTA*

With the Commentary *Rājalakṣmī*

BY

Pt. Guruprasad Shastri

Edited by

Pt. Nandkishore Shastri

Under the Supervision of Pt. T.P. UPADHYAYA, M.A.

(Navāhnika Vol. 1)

Pratibha Prakashan
Delhi

If any defect is found in this book please return the copy by V.P.P.
to the publisher for exchange free of cost and / or postage.

*The publication has been brought out with the financial assistance
from Rashtriya Sanskrit Sansthan New Delhi.*

Ist Edition in 1938

Reprinted in 1999

ISBN : 81-85268-91-6 (for set)

Rs. 375/- Set For 9 vols.

(Rs. Three hundred seventy five only for nine vols.)

Published by :

Pratibha Prakashan

(Oriental Publishers & Booksellers)

29/5, Shakti Nagar

Delhi-110007

Phone : 7451485

Printed at :

Tarun Offset Printers, Delhi

॥ श्रीः ॥

महामहोपाध्यायमहोजिदीक्षितविरचितेन शब्दकौस्तुभेन समलङ्कृतम् ।

व्याकरण-महाभाष्यम्

तद्व्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः

तद्व्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्योतः ।

भाष्यादित्रिवलिव्याख्यानभूता धीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचिताऽभिनवराजलक्ष्मीश्च ।

तत्र प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रथममाहिकम्

(अथ श्रीनागोबीभट्टकृत उद्योतः)

नत्वा साम्बशिवं देवं वागधिष्ठानिकां गुरुम् ।
पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान् पितरौ च सतीशिवौ ॥ १ ॥
नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः ।
हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावाससन्मतिः ॥ २ ॥
याचकानां कल्पतरोरारिकक्षुद्रुताशनात् ।

अथ श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिकृता राजलक्ष्मीः

मुमोऽनवधसद्वन्धविद्योद्भासितदिष्णुखान् ।
मरुमण्डलमार्तण्डक्रेहिरामाभिधान् गुरुम् ॥ १ ॥
महाभाष्यप्रदीपादित्रिवलिग्रन्थभेदिनौ ।
राजलक्ष्मीः परं टीका विद्वज्जनमनोहरा ॥ २ ॥

(उद्योते)- साम्बशिवदीन् नत्वा अहं नागेशभट्टो मध्याना-
मपि बोधकृतं महाभाष्यप्रदीपव्याख्यानं यथामति कुर्वे इत्यन्वयः ।
साम्बशिवं=जगत्पालनादिशक्तिविशिष्टं शिवं ब्रह्मा, अर्द्धनारी-
श्वरं वा वागधिष्ठानिकां=वागधिष्ठात्रां सरस्वतीम् । गुरुम्=
जगद्गुरुम् । गुरुमिति वन्द्यानिति च पाणिन्यादिमुनित्रयविशेषण-
मित्यन्वयः । पितरौ=स्वमातापितरौ । नागोजीभट्टः स्वकीयस्य
प्रसिद्धस्य 'नागेशभट्टे' लुपनाद्यः स्वयमेवार्थमाह-नागेश-
भाषितेति । नागेशभट्टः-कृष्णभाषितभाष्याभिधारज्ञ

भृङ्गवेरपुराधीश्वरामेतो लब्धजीविकः ॥ ३ ॥
नाऽविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकृतम् ।
भाष्य-प्रदीप-व्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ॥ ४ ॥

(अथ श्रीकैयटकृतः प्रदीपः)

सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम् ॥
सदसद्रूपताऽतीतमदृश्यं मायया दृष्टैः ॥ १ ॥

इत्यर्थः । प्राचीनव्याख्यातृवैलक्षण्यमुच्यते शब्दः ।
(प्रदीपे)- 'नारायणं प्रणम्य सरस्वतीं च नत्वा गुरोर्महेश्वरस्य
चरणवन्दनञ्च कृत्वाऽहं कैयटो यथागमं महाभाष्यार्णवाऽबा-
रपारीणं विवृतिप्लवं विधास्ये' इत्येवमत्रान्वयो बोध्यः । तत्र
सर्वाकारमित्यत्र-सर्वे आकारे । घटपटादयो यस्यासौ सर्वाकार-
स्तमिति, सर्वेषां घटपटादीनामाकार उपपादानकरणमिति वा
विग्रहः । एवं निराकारमित्यत्र-निर्गता आकारा यस्मात्त-
मिति-निष्कान्त आकारात्तमिति वा विग्रहः । यथा घटादीनां
घटपटादिकार्थातिरिक्तं दृश्यं-बहिरिन्द्रियवेषं-स्वरूपं वर्तते
एवं ब्रह्मणो घटपटादिकार्थातिरिक्तं बहिरिन्द्रियगोचरं रूपं
नास्तीति ब्रह्मणो निराकारता सुस्पष्टा ।

विश्वाध्यक्षं-लोकद्रष्टारम् । लोककर्तारमिति वा ।
अतीन्द्रियम्-इन्द्रियरहितम् । सदसद्रूपतातीतम्-
अनिर्वचनीयताऽतीतम् । प्रपञ्चमसदसत्त्वरहितमिति वा ।

(महामहोपाध्यायश्रीमहोजिदीक्षितविरचितः-श्रीशब्दकौस्तुभः)

विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्देऽहं योऽखिलं जगत् ।
चरीकतिं वरीभक्तिं संजरीहतिं लीलया ॥ १ ॥

१ 'धीश्वरामेतो' इति पाठान्तरम् ।

नमस्कृते जगद्वन्धं पाणिन्यादिमुनित्रयम् ।
श्रीमर्तुहरिमुख्यांश्च सिद्धान्तस्थापकानुधान् ॥ २ ॥

२ यद्विवर्तभूतं जगदित्यर्थः ।

प्र.] ज्ञानलोचने संश्लेष्य नारायणमजं विभुम् ॥
 प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् ॥ २ ॥
 पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात् ॥
 सरस्वती च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥
 पदवाक्यप्रमाणानां पारं मातस्य धीमतः ॥
 गुरोर्मेहेष्वरस्यापि कृता चरणवन्दनम् ॥ ४ ॥
 महाभाष्यार्णवाऽनारपारीणं विवृतिहवम् ॥
 यथागमं विधास्येऽहं कैवटो जैवदात्मजः ॥ ५ ॥

(उद्योतः) भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारमार्गं
 महत्तमं शिष्यशिक्षाये निबध्नाति-सर्वेति । कान्तानां पञ्चम-
 श्लोकोत्तरार्थेनाऽन्यथः । सर्वाकारत्वं-सर्वोपादानकारणत्वा-
 न्मुदादिष्वत् । कार्यातिरिक्तमुद्भवत्त्वाऽभावात्-निराका-
 रत्वम् । कर्तृत्वात्-विद्याध्यक्षत्वम् । 'स ऐश्वर्येति'
 भुतेः । अतीन्द्रियत्वं-विगतैन्द्रियत्वेन । 'पञ्चमस्य चक्षुः'
 इत्यादिभुतेः ॥ सर्वप्रत्यक्षीकरणं तु स्वरूपचैतन्येनैव ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

केवलसद्रूपमिति यावत् । ज्ञानलोचनसंश्लेष्यमिति । ज-
 खण्डाऽद्वितीयसंविदानन्दनक्षत्राकारा चित्तवृत्तिः-ज्ञानं, तद्वृत्तेन
 लोचनेन स्रग्भेदं-साक्षात्करणमित्यर्थः । एवञ्च ज्ञानरूपेण
 लोचनेन यः संश्लेष्यस्तमिति कर्मधातुगमस्तुतीयातत्पुरुष इत्यप-
 भेयम् । नारायणमिति । नराणां समूहो नारायः, नारमयन-
 स्थानं वत्सासौ नारायणस्तमिति विग्रहः । सर्वजगत्त्रि-
 वन्तारमिति तदर्थः । अजं-शाश्वतम् । कृतस्थञ्च । विशु-
 व्यापकम् । 'प्रणम्येत्यत्र मन्त्रेत्येतावत्तुल्यैव सिद्धे 'प्र'पदो-
 पादानं कार्याऽन्यथाहितप्राप्त्यर्थेन चित्तस्वरूपकारणत्वस्य नतौ
 बोधनाय । ब्रह्म-अचिन्त्यमाहात्म्यातिशयात् । सर्वविद्या-
 पितावृत्तात् । बुद्धितत्त्वसंनिधौमिति वा । पदेति ।
 पदं-पदसाधुत्वान्वाख्यायकं व्याकरणशास्त्रम् । वाक्यम्-
 अर्थबोधकं मीमांसाशास्त्रम् । प्रमाणं-तर्कशास्त्रम् । न्याय-
 शास्त्रमिति यावत् । पारं मातस्य-तदीयगूढतत्त्वविदः ।

महेष्वरस्यापि-महेष्वराभिष्यस्य गुरोश्च । अपिश्रायं ।
 महेति । महच्च तद्भाष्यञ्च महामाध्यम् । अनारञ्च पारञ्च-
 अनारपारे । अनारपारयोर्भवः-अनारपारीणः । महाभाष्यमेव
 अर्णवः-समुद्रस्तस्याऽनारपारीणः महाभाष्यार्णवाऽनारपारीणः ।
 त-महाभाष्यार्णवाऽनारपारीणम् । जन 'देवदत्तस्य गुरु-
 कुल'मिति विभक्तिरूपकांशे नित्यसापेक्षान्यामनारपारस्य भाष्यां
 'राष्ट्रानारपारादृष्टा'मिति खप्रत्ययः । यथागमं-यथोपदेशम् ।
 वास्तुशास्त्रोपदेशाद्यनुसारेणैति सेतुपक्षेऽर्थः । नैयायक-
 सम्प्रदायानुसारेणैति विवृतिपक्षेऽर्थः ।

(शब्दः) नत्वा लक्ष्मीधरं तां सुमनोवृन्दवन्दितम् ।
 कलिभाषितभाष्यान्वयः शब्दकौस्तुभमुदरे ॥ ३ ॥

१ 'संलक्ष्यं' इति पाठान्तरम् ।

इन्द्रियाऽविषयत्वेन वाऽतीन्द्रियत्वम् ॥ सदसद्रूपता-प्रपञ्च-
 धर्मः । एतच्च 'स्विया'मिति सूत्रे वक्ष्यते । तामतीति-
 तद्वद्विषयमित्यर्थः । एवं च सदेवेति भावः । नन्वीदृशमस्माभिः
 कुतो न गृह्यत इत्यत आह-अदृश्यमित्यादि ॥ 'मायया
 हृतै'रित्यस्य कृत्यमाह-ज्ञानेति । तत्त्वमस्यादिमहावाक्य-
 जनितस्रखण्डाऽद्वितीयसंविदानन्दनक्षत्राकारा वृत्तिज्ञानं, तदेव
 लोचनं तेन संश्लेष्यमित्यर्थः ॥ नारायणमित्यादि ।
 सर्वनरसमूहाऽस्तथाभिगणमित्यर्थः ॥ सर्वविद्याः-वेदरूपाः,
 तद्विद्याधिनम् ॥ वचनसन्दर्भविशेषरूपे ऽन्ये समुचितत्वा-
 द्वागधिदेवतां नमति-पुरुषा इति । देवत्वं-पाणि-
 त्वम् । सम्प्रदायशुद्धिं बोधयन् गुरुं नमति-पदेति । व्याक-
 रणीमांसातर्कणामित्यर्थः ॥ धीमतः-अहाऽपेक्षकुशलस्य ॥

महाभाष्येति । व्याख्यातृत्वेऽन्यत्वेऽप्यादिकभेदेना-
 ऽन्वाख्यातृत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् ॥ अनारपारयो-
 र्भवम् । 'कृत्यते'नेनेति ध्रुवं-सेतुम् ॥

यथागमम् । सम्प्रदायमनतिहृल्लोत्यर्थः ॥

विवृतिरेव ध्रुवः-विवृतिध्रुवः, तं विवृतिहवम् ।

कैवट इति । कस्यापत्यं श्री की, कस्य नक्षत्रः
 श्री वा की-सरस्वती । कीमदिति-उपासकत्वेनोपनिष्ठा
 इति कथ्यतः । कथं एव कैवटः । प्रशदिवास्तत्साधिकोऽण् ।
 सरस्वतीमन्त इत्यर्थः । यद्वा कस्य जलस्यापत्यं जलपूर्णं जले-
 रुद्धतत्वात्-कि-पतञ्जलिः । कि-पतञ्जलिः-स्वाभिकत्वेनाऽवग-
 ष्ठ्यतीति कथ्यतः । स एव कैवटः । एवञ्च साक्षात्पत-
 जलिरेवाहं महामाध्यं व्याख्यास्ये इति गुरोऽभिप्रायः ।
 एवमन्येऽन्यथा कक्षाः । त्वान्तानां-प्रणम्य 'नत्वा'
 'कृत्वा' इति तत्पदान्तपदप्रतिपाद्याऽर्थानाम् । उत्तरार्धेन-
 'यथागमं विधास्येऽहं'मिति पञ्चमश्लोकोत्तरार्धप्रतिपाद्यप्रधान-
 वाक्यार्थघटकक्रियया । विधानक्रिययेति यावत् ।

सर्वेति । घटपटादिसकलजगदुपादानकारणत्वादित्यर्थः ।

उपादानकारणं-यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते तत् । समवायिकारण-
 मिति यावत् । प्रपञ्चेति । प्रपञ्चस्य क्वणतः । धर्मः-आरोपितं
 सत्त्वम्, वास्तविकणऽसत्त्वं । मिथ्यात्वमिति यावत् । प्रपञ्चो हि
 स्वाभिधानब्रह्मगततत्त्वेनाऽऽरोपितेन सन् वस्तुतोऽसत्त्वः । तदेव-
 मत्र-सत्त्वासत्त्वसदसती, सदसती रूपं यस्याऽसौ सदसद्रूपः,
 तस्य भावः-सदसद्रूपतेति विग्रहः । एवञ्च आरोपितं सत्त्वं,
 वास्तविकत्वसत्त्वप्रपञ्चस्य । तदतीतं-तद्विहितम् । शुद्धसत्त्व-
 रूपमित्यर्थः । ऊहः-ग्राहणम् । उपादानम् । अपरोहः-परित्यागः ।
 अभिनवकल्पनाकुशलस्तेत्यर्थः । अस्व-महाभाष्यस्य ।
 व्याख्यातृत्वेऽपि-पाणिनीयव्याख्यानभूतत्वेऽपि । इष्टया-
 दीत्यादिपदेन-उपसङ्गहानं वक्तव्यं परिग्रहः । अन्वाख्या-

परिभाष्य बहुमन्यान्वयोऽर्थः हेतुः लभ्यते ।

तमशेषमनायासादितो गृह्यति सज्जनाः ॥ ४ ॥

२ 'सर्वविद्या-वेदरूपा' पाठः ।

प्र.] भाष्याऽन्विः काऽतिगम्भीरः काहं मन्दमतिस्ततः ।

छात्राणामुपहास्यत् वास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥६॥

तथापि हरिबन्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ।

कममाणः शनैः पारं तस्य प्रोक्तोऽस्मि पञ्चवत् ॥७॥

(उद्घोतः) भाष्येति मयूरम्बंसकादि-
समाप्तौ रूपकं चेति बोध्यम् ॥ पिशुनत्वं-उद्यत्म् ॥

नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह-तथापीति । तत्रत्यसारांश्च

एवात्र निबद्ध इति भावः ॥ शनैरिष्यनेनात्यन्तग्रन्था-

ऽसङ्कोचः । पञ्चवदित्यनेन व्याख्येयांश्चाऽपरित्यागो,

व्याख्यातस्याऽवितस्तुत्वं च बोध्यते ॥

(ग्रन्थारम्भप्रयोजनप्रतिज्ञामाध्यम्)

अर्थं शब्दानुशासनम् ॥

अथेत्यर्थं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते ।

शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं
वेदितव्यम् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

तुत्वाद्-विवरणत्वात् । सम्प्रदायः-अविच्छिन्नगुरुपर-

म्परा । भाष्य एव भाष्यः-भाष्याधिकृतिरिति विग्रहः । रूपकमिति

'विषयभेदाद्व्यवर्जनं विषयस्य वत् । रूपक'मिति लक्षण-

लक्षित्वमुपमेयत्वोपमानाऽभेदेन कथनं रूपकमलङ्कारो भाष्य-

मेवाऽधिकृतित्येत्यर्थः । तुल्यमिति । 'पिशुनो खलसूचको'

इत्यमप्रामाण्यसंखलवाचकस्याऽत्र पिशुनशब्दस्य ग्रहणम् ।

सूचकवाचकस्याऽत्र ग्रहणे फलाभावादित्यर्थः । तत्रत्येति ।

हरिन्याख्यासारांश्च पक्षेत्यर्थः, सारप्रयोगत्वात्सारम् । अत्र=

प्रदीपाख्ये महाभाष्यव्याख्याने । बोध्यते इति । पञ्चहिं

नातिदीर्घैः पदव्याप्तैः फणानमपरित्यज्येव गम्यं ग्रामादिकं

गच्छति, तत्रद्वयं व्याख्याकारः कैयटः स्वल्पमपि गहनं प्रवेश-

मत्यजन्म्याख्येयं महाभाष्यं व्याख्यास्थामीति लभ्यत इत्यर्थः ।

भाष्ये-अथ शब्दानुशासन'मित्यस्य 'प्रारभ्यते' इति शेषः ।

(प्रदीपे) विवरणकारत्वादिति । व्याख्यातृत्वात् । व्या-

ख्यातुश्च मूलानुकावदयकपदार्थप्रदर्शकत्वस्यैवित्यादित्यर्थः ।

व्याकरणस्य=सूत्रवार्तिककामाख्यात्मकस्य । साक्षात्प्रयो-

जनमिति । मुख्यं शब्दज्ञानरूपं प्रयोजनं नुबन्धशब्दान-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

समर्थं लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् ।

महोजिभट्टो ननुपः साफल्यं लक्ष्मीरहते ॥ ५ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान्नाम्याकारः

प्रादर्शयत्-अथ शब्दानुशासनमिति । अथशब्दः प्रार-

म्भस्य धोत्वोक्तौ ननु वाचको निपातत्वादुपसर्गवत् । न च तेऽपि

१ परेतु शास्त्रारम्भप्रयोजनसूचकं भगवतः कात्यायनस्य

वार्तिकमेतत् । 'भाष्यकारस्यैतमाकरणप्रयोजनप्रदर्शनवाक्य'-

(प्रदीपः) भाष्यकारो विवरणकारत्वाद्याकरणस्य

साक्षात्प्रयोजनमाह-अथ शब्दानुशासनमिति ।

प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहायीनि पश्चाद्वक्ष्यन्ते ।

स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवनमथशब्दं तावद्याचष्टे

—अथेत्ययमिति । इतिशब्दोऽथशब्दस्य

स्वरूपेऽवस्थापनाय प्रयुक्तः । एवं हि पदान्तरैः

सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे सत्यथशब्दो व्याख्यातुं

शक्यते । स्वरूपेऽवस्थितश्च सर्वनाम्ना पराभूयते-

—अयमिति । 'शब्द'इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रति-

पत्त्यर्थम् । अधिकारार्थं इति । अधिकारः-प्रस्तावो

द्योत्यत्वेनाऽस्य प्रयोजनमित्यर्थः । निपातानां द्योत-

कत्वं वाक्यपदीये निर्णयतम् ॥ अथशब्दस्याऽधि-

करार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति-शब्दानु-

नुशासनमिति । अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दा-

ज्ञानाख्यशास्त्रारम्भप्रतिज्ञामाहृत्यर्थः ।

प्रयोजनं-शब्दज्ञानरूपम् । प्रयोजनप्रयोजनानीति ।

शब्दज्ञानरूपस्य व्याकरणप्रयोजनस्यैव किं प्रयोजनमिति

जिज्ञासायां शब्दज्ञानस्य प्रयोजनानि वेदरक्षादीनांत्यर्थः ।

परंतु-अथ शब्दानुशासन'मित्यनेन साधनःशब्दाः,साध-

शब्दानामसाधुशब्देभ्यो विवेको वा व्याकरणस्य विषयोभगवता

प्रदर्शितः । रक्षोहागमादयस्तु व्याकरणस्य प्रयोजनानि । स्वतः

पुरुषार्थानां पुरुषार्थानुपकारकाणामेव वा प्रयोजनकत्वस्यो-

क्त्यात् । प्रयोजननिष्पन्नस्य च अध्ययनानुसूत्रेणावश्यवृत्तिरिति

प्रतीष्टसाधनताज्ञानजननमात्रेणैवाऽर्थवत्त्वादध्ययनस्य च विवे-

कज्ञानपर्यन्तत्वाज्ञानस्य तादृशाध्ययनान्तर्गतत्वात् शब्दज्ञा-

नस्य प्रयोजनताया वक्तुमशक्यत्वात् । अतएव शब्दकौस्तुभे-

'प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान् भाष्यकारः प्रा-

दर्शयत्'शब्दानुशासनमिति-इत्युक्तम् । 'आदौ विषयं निरूप्य

रक्षोदेत्यादिना प्रयोजनानि प्रतिपाद्य किमिदमित्यादिना

ततोऽधिकारो निरूप्यते इति सन्दर्भेनदुष्टिद्वयसम्भवे बोध्यते

श्रीबालशास्त्रिवरणानुसारिणो गौडः ।

तं दर्शयति-शब्दानुशासनपदार्थं प्रतिपादयस्तमेव

वाचका एवेति वाच्यम्, उपारयते गुरुतुभूयते सुखक्रियाद्यौ

धातोः सवर्गकर्मक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकाराऽयोगेन वाच-

कत्वे स्थिते उपसर्गाणां धोतकत्वस्यैव युक्तत्वात् । ननुल-

क्त्याऽस्तूपसर्गाणां धोतकता, निपातान्तरं तु वाचकमेवेति

चेन्न, 'साक्षात्किमते' अलङ्घ्यते, 'ऊरोक्रियते' इत्यादौ कर्मणि-

लकारेण कर्मोभूतस्य गुणैर्देवभेदानसिद्धये धात्वर्थं प्रति कर्म-

मिति वदन्ती कैयटयोगेशौ ह आत्तावेवेतीत्याहुः ।

२ 'वदयति' पा० ।

नुशासनस्य प्रारम्भमाणताऽशब्दसन्निधानेन प्रती-
यते। व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम-**शाब्दानुशासन-**
मिति । अत्र चाऽऽचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनु-
पादानादुभयप्राप्त्यभावाच्चोभयप्राप्ती कर्मणीत्य-
नेन षष्ठी, अपि तु **‘कर्तृकर्मणोः कृती’**त्यनेनेति-
‘कर्मणि चे’ति समासप्रतिषेधाऽप्रसङ्गादिभ्य-
प्रवक्ष्नादिवत्समासः ॥

(उद्योतः) यद्यपि पाणिनिना **‘ब्राह्मणेन नि-**
ष्कारणः’ इत्यादिभ्युतेः सन्धोपासनादायिव प्रत्यवायपरि-
हारादित्येवोक्तमाधिकारिप्रवृत्तिसंभवात्प्रयोजनं नोक्तम् ।
वार्तिककृताऽपि **‘शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्मः’**इत्यनेन

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

वाक्यार्थं दर्शयति । **प्रारम्भमाणता**=आरम्भता । वर्तमान-
समीपे भूते लट् । **सन्निधानेनेति** । अथशब्दस्य प्रारम्भ-
योजितकत्वादित्याशयः । **अन्वर्थम्**=अनुशिक्ष्यतेऽसाधुस्यो
विविच्य बोध्यन्ते साधवः शब्दा अनेन तत्-शब्दानु-
शासनमित्येवमन्वर्थम् । **आचार्यस्य**=भगवतः पाणिनेः
कर्तुः=शब्दकर्मकानुशासनकर्तुः । **वार्तिककारस्येति** तु
गौडः । उद्योतस्तु आचार्यपदेन भाष्यकारमभिप्रैयति ।
प्रयोजनभावादिति । प्रयुज्यतेऽनेन तत्प्रयोजन-
फलं, तदभावात्—तत्प्रयोगसाधकफलभावादित्यर्थः ।

ननु स्वातिरिक्तशक्ययनार्थाचार्यव्यावृत्तिरेव कर्तृत्वाच्च-
पदप्रयोगफलमित्यत आह—**अनुपादानादिति** । सतोऽपि
कर्तुर्विवक्षितत्वादित्यर्थः । ‘शब्दानामिदमन्वाख्यानं नाथो-
ना’मित्यर्थं निवृत्तावेव तात्पर्यसतोऽपि कर्तुर्विवक्षयाः सम्भ-
वादित्यभिप्रायः ।

(उद्योते) भूतिरिति । ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः
षडङ्गो वेदोऽध्ययो श्रेयश्चे’ति हि श्रुतिशरीरम् । वेदाध्ययनव-
शाङ्कारणभ्ययने मित्यत्वात्प्राप्तं इति शेषः । **प्रत्यवायः**=पापम् ।
पुवकारेण=प्रयोजनानुसन्धानव्युदासः । **परमेति** । पार्थ-

ॐ शाब्दकौस्तुभः ॐ

स्तस्य वाच्यत्वात् । उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याऽधिकवृत्तितया
तदवच्छेदेनैव वीतकताकल्पनाच्च, सामान्ये प्रमाणानां पक्षपा-
तात् । निपातत्वं चाऽप्यपक्षोपाधिर्हर्ष, जातिहर्ष, शब्दस्वरूपमेव-
वेति पक्षत्रयेऽपि प्रादिच्छादिसाधारणमेव । ‘प्रत्यादिप्रत्येकपर्यव-
सन्नं त’दिति पक्षेऽपि प्रादीनां चादित्योर्वैलक्षण्याऽनिरुक्तं ।
केवलानामप्रयोगेणाऽन्यलभ्यतापि तुल्यैव । ‘विजयते’ इत्यत्र
धातोर्विशिष्टजय इव ‘घटक्षे’त्यत्र समुच्चितघटे घटशब्दस्याऽपि
रुद्धगत्याः सम्भवात् । किञ्च आदीनां वाचकत्वे ‘समानाधि-
करणप्रातिपदिकार्थयोरेदमन्वर्थ’ इति व्युत्पत्तिनिषातेतरविषय-
कतया विना प्रमाणं सङ्कोचनीया स्यात्, स्याच्च समुच्चयादिशब्द-

मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं दर्शितम् । भगवांस्तु
विवरणकारत्वात्मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्रमेचकप्रयोजन-
प्रतिपत्तिप्रवणत्वात्प्रवृत्तेषु स्वर्गोऽपूर्वादिवचनाश्चासात्साक्षा-
त्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिरूपं वदतीत्याह—**भाष्यकार इति** ।
तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विषयोऽप्युक्त एव ।
शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति बोध्यम् ।
तद्विज्ञानाधिकारि, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति,—
अथदिव लभ्यम् । ननु **‘कानि पुनरित्यादिना** प्रयोजनानि
वक्ष्यति, तेन पीनरुचयमत आह—**साक्षादिति** । तदेवाह—
‘प्रयोजनप्रयोजनानिति । **व्याख्यातु**मित्यस्य,—‘शब्दा-
नुशासनमित्यादिने’ति शेषः ॥ **तावत्**—प्रथमम् । **व्याचष्टे**
इति । ‘पदार्थज्ञानायाऽऽनन्तयुक्त्यन्तनिरासाय’ चेति शेषः ।

न्तिकेत्यर्थः । परमस्या प्रयोजनमिति यावत् । साक्षात्प्रयोज-
नन्तु वार्तिककृता नोक्तमिति तु तत्त्वम् ।

भगवांस्तु—सकलज्ञाननिधिः पतञ्जलिस्तु । **विवरणकार-**
त्वात्=व्याख्यातृत्वात् । अस्य ‘शब्दव्युत्पत्तिरूपं साक्षा-
त्प्रयोजनं वदती’त्यनेनान्वयः । **विवरणकारी** हि सन्दर्भशुद्धये
उक्तमनुक्तं दुरुक्तं समीकुर्वन् व्याख्येयं विशदं व्याचष्टे इति
पूर्वाचार्यानुक्तस्यापि प्रदर्शनेन दोष इत्यवधेयम् ।

व्यवहितेषु=व्यवहितेषु फलेषु । तत्र स्वर्गादि व्यवहितं
फलं, जन्मान्तरलभ्यत्वात् । **अपूर्वं**=पुण्यम् । तस्य च
स्वर्गादिफलसाधनत्वात्फलत्वं बोध्यमिति सर्वमनवद्यम् ।

अनावासात्=अविश्वासात् । असन्तोषात् । **शब्द-**
व्युत्पत्तिः=साधुशब्दज्ञानम् ।

तत्र अनुबन्धचतुष्टयमध्ये । **विषयः**=साधुशब्दात्मकः ।
ज्ञानेति । शब्दज्ञानेत्यर्थः । **इति**=इति तु । एवमात्रानुबन्ध-
चतुष्टयमेतावता प्रदर्शितमित्यवधेयम् । शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने
साक्षात्त्वं च—अव्यवधानेन ज्ञायमानत्वेन पुरःस्फुटिकत्वात् ।
तदेवाह=साक्षात्पदोपादानफलमाह । रक्षोहादीनां प्रयोजन-
प्रयोजनता तु ‘शाब्दज्ञानरूपस्य प्रयोजनस्यैव किं प्रयोजनं’-

योगश्च चादियोगेपि घटादेः षष्ठी । किञ्च समुच्चयादिपदैरुपस्थिते
यथा विशेषणसम्बन्धस्तथा चादिरुपस्थिते स्यात् । घोट-
कत्वपक्षे तु पदार्थकदेश्वात्र तत्र विशेषणान्वयः । अपि च
‘शरैरुक्षैरनौशेच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेशयदौ’ उक्तसदृशैः
शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्तित्यादिरर्थः । स च उक्तादि-
शब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य च तात्पर्यग्राहकत्वे
सत्येव लभ्यते, अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्निरवस्थावोप-
जनकताऽपि भवेत् । इवशब्दात्तु तृतीया दुर्लभा, अस-
त्वायकतया कारकविभक्त्ययोगात् । एवमन्युक्तादिभ्यस्तृतीयाऽ-
नन्वयस्याऽनुद्वाराच्च । नन्वेवं ‘नन्तुपुरुषस्योत्तरपदार्थाधि-
प्राधान्य’मित्यादिसिद्धान्ता भवेरिज्ञाति चेन्न; पूर्वपदयोत्वं

भाष्यत्वादेव च स्ववाक्यव्याख्यानमिति भावः ॥ नन्विति विनाऽप्यथशब्दोऽधिकाराय इत्येवोच्यतामत आह—**एवं हीति ॥ पदान्तरैः—शब्दपदाधिकारायपदप्रयुज्यत** इतिपदैः ॥ **व्याख्यातुमिति** । 'अधिकारार्थत्वेने'ति शेषः ॥ **'अथेतिशब्दोऽधिकाराय'** इत्युक्ते आनन्तर्यार्थकत्वमप्रमाणमिति आभ्येदोऽयमिति भाष्ये । योऽयमस्मिन् वाक्ये स इत्यर्थः ॥ **विस्पष्टेति । न वेतीत्यादावर्थपरताया दशनेन** तथा भ्रम निवर्तयितुमित्यर्थः ॥ **ननु निपातानां धोतकत्वादभिधेयवाच्यर्थशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह—अधिकार इति ॥ प्रस्ताव इति । प्रारम्भ इत्यर्थः । स चार्थाश्रयायमानस्य । अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः ॥**

निपातानां च धोतकत्वमिति । निपातानां धोतकत्वं चेत्यर्थः । उपसर्गातिरिक्तनिपातानां धोतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारस्याऽप्यर्थं **विभक्तीति** सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वत् । उपसर्गाणां तु धोतकत्वमेवेति स्पष्टं **गतिगताविति** सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः । अत एव 'साक्षात्क्रियते गुरु'रित्यादि सङ्गच्छते । प्रारम्भजित्वाविषयत्वधोतकस्यापि अथ-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

मित्याकाङ्क्षाशान्तये तदभिधानादेत्यवधेयम् । **पदार्थज्ञानाय—**अथपदार्थज्ञानाय । **आनन्तर्येति ।** 'मङ्गलानन्तरप्रारम्भ-प्रशकार्थस्यैवयो अर्थे'त्यनुरोक्तानन्तर्यार्थेत्यर्थः । **भाष्यत्वादेवेति । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥'** इति भाष्यलक्षणारम्भवाक्यार्थवर्णनस्यापि लाभात् । **स्ववाक्येति ।** 'अथ शब्दानुशासन'मिति स्ववाक्येत्यर्थः । **आनन्तर्यार्थकत्वम्—**अथशब्दस्य कोऽतोक्तमानन्तर्यार्थकत्वम् । **आभ्येदित्यस्य 'कश्चन प्रतिपत्ते'ति** शेषः । **यः—अथ शब्दः । अस्मिन्वाक्ये—**'अथशब्दानुशासन'मिति वाक्ये । **अर्थेति ।** 'इतिशब्दसंनिधाने' इत्यादिः । **तथा भ्रमम्—**अथशब्दस्यार्थपरत्वभ्रमम् । **स च—**प्रारम्भश्च । **व्याख्यायमानस्येति ।** 'अथशब्दानुशासन'मित्युक्तेः । **उपसर्गेति ।** प्राप्नुपसर्गातिरिक्तनिपातानां धोतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारेण प्रकृते निपातानां धोतकत्वस्यापि स्वीकारादेव । **मङ्गलत्वं—**स्वरूपतो मङ्गलत्वम् । **स्वमतमाह—परे-**

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

प्रति प्राधान्यमिति तदर्थत् । धोत्वार्थेनाऽप्यर्थवत्तेति प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । अत एव येषां धोत्वोऽप्यर्थो नास्ति—'तुङ्गिनरमह वै पाददूरणे' इत्यमरकोशात्, 'कमीमिडिति पाददूरणार्थ' इतिरिक्तवाच्य—तदर्थं 'नियतस्थानार्थकस्ये'ति वार्तिकारम्भ इत्यवधेयम् । **रुद्रभेदकैयटादिग्रन्थे** । अत एवाऽऽकृत्यधिकरणे **भट्टैरुक्तम्—'वत्तुर्विधे पदे चात्र द्विविध-**

शब्दस्याऽन्वार्थं नीयमानदध्यादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थमथ-शब्दः प्रयुज्यत इति फलितम् ॥ **परे त्वत्र** वाचकत्वमेवेच्छन्ति । अधिकृतमिति च तदर्थं वदन्ति ॥ भाष्ये—**प्रयुज्यत** इत्यनेन वर्तमाननिर्देशेन सर्वलोकसिद्धमस्याधिकारार्थत्वं न तु वृद्धशब्दवत्पारिभाषिकमिति ध्वनितम् ॥ **ननु विवरणेऽधिकृतमित्यधिकं, वाचकपदाभावात्, धोतकतानुपपत्तिश्चेत्यत आह—अनेकेति । 'उच्यते' 'भूयते' 'क्रियते' इति ॥**

प्रतीयत इति । एतावतैव धोतकत्वमिति भावः ॥

ननु भावसाधनस्यानुशासनपदैश्च शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह—व्याकरणस्य चेति । अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः **अनुशिष्यन्ते** साधुशब्देभ्यो विविच्य शास्त्रेणान्तर्गते कर्णव्युत्पन्नतया 'शास्त्र'पदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये 'नाम'पदोपादानम् ॥ नामनामिनोरभेदात् **नाम शास्त्रा**मिति सामानाधिकरण्यम् ॥ अनेनैवाऽपभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं, ध्वनानां च ॥ **केना**मिति प्रश्नस्तु 'किं लौकिकमात्रविषयं शाकटायनादिशास्त्रमधिकृतम्, उत वैदिकमात्रविषयं प्रातिशास्त्र्यम्'

स्त्विति । न च वाचकत्वपक्षेऽधिकारं जानातीत्यर्थ—'अथ जानाती'ति प्रयोगोपचिरिति वाच्यम्, अथशब्दस्याधिक्रियमाणार्थकतायाः स्वसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदार्थान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षतायाश्च स्वीकारेणाऽदोषात् । अतएव शब्दानुशासनस्य प्रारम्भइत्यर्थं 'शब्दानुशासनस्याथे'ति न प्रयोगः । धोतकत्वपक्षे त्वधिक्रियते इत्यस्याध्याहारे एवाथशब्दस्य तत्पदग्रहकतेत्यत आह—**अनेकक्रियेति । अत्र—अथशब्दे तदर्थम्—**अथशब्दाधर्म् । **अस्य—**अथशब्दस्य । **विवरणे—**भाष्यकारकृतव्याख्याने । **इति—**इत्यादि । **एतावतैवेति ।** वाचकपदाऽसमभिव्याहारेऽपि अथशब्दस्य प्रकरणादिवत्तात्पर्यग्राहकतयैव क्रियाविशेषाक्षेपकत्वरपं धोतकत्वं, 'प्रादेशं विलिखती'त्यादिवदित्यर्थः । **इदमेव—**शब्दानुशासनपदस्य अन्वर्थत्वमेव । **इति—**इत्येवम् । **सामानाधीति ।** भाष्ये सामानाधिकरण्येन प्रयोग इत्यर्थः । **अनेनैवेति ।** अन्वर्थत्वेनैवेत्यर्थः । 'ध्वनीनामैत्यस्य—'अविषयत्वं सूचित'मितिशेषः । नन्वेवं सन्देहाऽसम्भवत्कथं प्रश्नसङ्गतितर आह—**प्रभस्त्विति ।** एवमप्रश्नोऽयं भाष्ये लौकिकानामेव उत वैदिकानामेवेत्याशयेनैव

इयार्थनिर्णयः । क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥ तयोरर्थोभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । **यदर्थं धोतकौ तौ तु वाचकस्स विचार्यते ॥** इति ।

यत्तु-अर्थवत्सूत्रे 'अधीते' इत्यादौ धातोरग्नर्थकता, उपसर्गविशिष्टस्य वाचकतेति **कैशिकुत्तं**, तदनुबन्धमात्रम् । 'सर्वस्य 'दे' इति सूत्रे कैयटादिग्रन्थोऽप्येवमेव । पूर्वोत्तरभोमांसयोस्तत्र तत्र 'नजः पशुदाते लक्षणे'ति ग्रन्था अन्वय-

हतीति परे ॥ ननु कर्मणि चेति निषेधात्कर्म कर्मवृत्तान्तेन समासोऽत आह—अत्र बाबावस्येति । उभयोस्पादान एवोभयप्राप्तिरित्यात्मनो इति सूत्रे माथ्ये स्पष्टम् ॥

कर्मकर्मणोरिति षष्ठ्यमपि समासनिषेधः कुतो नेत्यत आह—इत्येति । चत्येत्यर्थकतया कर्मण्युत्पत्त्यर्थं बिहित- षष्ठ्या एव समासनिषेध इति भावः ॥

माथ्ये—‘शास्त्र’मित्यस्य ‘कर्तव्यत्वेने’ति शेषः । विवरण- कारत्वात्साध्यातव्यत्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये ॥ शास्त्रत्वं चास्य साधुत्वरूपैकप्रयोजनसम्बद्धत्वाद्येवम् ॥

[व्याख्येयशब्दनिर्णयधिकरणे आक्षेपमाध्यम्]

केषां शब्दानाम् ? ॥

(प्रदीपः) शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वा- द्विना प्रकरणादिना विशेषेऽवस्थानाऽमावासान्त्रीशब्द- काकवाशितादीनामयनुशासनप्रसङ्ग इति मला पृच्छति—केषामिति । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात्मिका प्रत्यक्षमर्थः । यथा ‘राजपुरुष’ इत्युक्ते ‘कस्य राजः ?’ इति ॥

(उद्योतः) सामान्यशब्दत्वादिति । लोक- व्यवहारे ध्वनावपञ्चने च ‘शब्द’शब्दप्रयोगादिति भावः ॥ एतेन ‘ध्वनिव्यञ्जय एव तत्परसूत्रादौ शब्दशब्दप्रयोगादिद

॥ राजलक्ष्मीः ॥

इति ध्वनितम् । इति—इत्याद्ययकम् । परे—माथ्यानुयायिनो नामोद्यमभट्टः । समासइति । शब्दानुशासनमित्यनेत्यर्थः । उभयोः—कर्मकर्मणोः । समासेति । कर्मणि चेति समास- निषेध इत्यर्थः । विवरणकारत्वात्—माध्यकारस्य विवरण- कारत्वात्साध्याकरणशक्त्युत्पत्त्याभावात् । ‘वेदितव्य’मित्यस्य ‘शिष्ये’रिति शेषः । अस्य—माध्यस्य ।

(कैयटे—) सामान्येति । अपरं शतत्रयं शब्दकाक- वाशितादिसाधारणत्वादित्यर्थः । विशेषे—वाचके साधौ शब्दविशेषे । पूर्वपदार्थस्य—शब्दपदार्थस्य ।

(उद्योते—) प्रकरणात्—वागप्रकरणात् । उत्तर- पदार्थेति । अनुशासनपदार्थैकाग्र्यमावापञ्चशब्दपदार्थस्ये-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

मेव, उक्तयुक्तेः । अस्तु वा मतान्तरं निपाता वाचका इति, सर्वथापि ‘प्राप्त्यो’ शोकाश्चादयस्तु वाचका इत्येवंरूपमर्द्ध- वरतीयं नैयायिकाभ्युपगतमप्रामाणिकमेवेति दिक् ।

(वृष्टे. ७) अनुपूर्वकः शास्तिर्विविच्य शापने वृष्टः । तत्तथा— ‘अक्षेत्रविश्वेनविदं ब्राम्हं स प्रैति क्षेत्रविदामुशिष्टः’ । यथा वा ‘संपूर्णविबुधा नय यो अजसानुशासति य एवेदमिति ब्रवत् ।

१ ‘मनसा’ पा. ।

कित्थ’मित्युपास्तम् ॥ ननु ‘मीहीन् प्रोक्षती’त्यादौ सामान्य- शब्दस्याऽप्यपूर्वोद्येय विशेषेषु प्रवृत्तिवाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—विनेति । मीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः । बाशितादीनामित्यादिना- ऽपञ्चशसङ्गः । ननुत्तरपदार्थसंसृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं सर्व- नाशः परामर्शोऽत आह—उत्तरपदार्थान्तर्गतत्वेति । ततः पृथगुपस्थित्यविषयत्वेत्यर्थः । बुद्ध्या—मानस्यै । यदा वाक्यजन्यबुद्ध्या ।

[सिद्धान्तवादिनः समाधानमाध्यम्]

लौकिकानां वैदिकानाञ्च ।

[सिद्धान्तवादिन उदाहरणमाध्यम्]

तत्र लौकिकास्तावद्गीर्णः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मुग्धो ब्राह्मण इति ॥ वैदिकाः कल्हपि— राज्ञो वैधीरभिष्टे । इमे त्वोर्जं त्वा । अग्निर्मिले पुरोहितम् । अन्नं ओयाहि वीतर्य इति ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वा- त्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मलाह—लौकिकाना- मिति । लोके विदिता इति,—लोकसंख्ये लोकाहमिति

त्यर्थः । सर्वनाम्ना—किञ्चिदेन । ततः—उत्तरपदार्थात् । मानस्येति । मानसबोधेन । ननु शब्दबुद्धयेत्यर्थः । निय- मेन मानस्या बुद्ध्या तत्प्रविभागाऽसम्भवादाह—यद्वेति । वाच्येति । वाक्यैकदेशेऽपि वाक्यशब्दप्रयोगात्केषां शब्दानामिति वाक्यैकदेशजन्यशब्दबुद्धयेत्यर्थः ।

(आभ्ये—) वैदिकानां लौकिकानां चेति वक्तव्ये लौकिका- नामादावुपादानं ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन, लोकमात्रशिशुशब्- मात्रबोधकतया लौकिकानां व्यापकत्वाच्चेति ध्येयम् ।

(कैयटे—) सामर्थ्यादिति । सामर्थ्यस्य च— ‘संयोगो विप्रयोगश्चेत्युपक्रम्य ‘सामर्थ्यं मीचीतं देश’ इत्या- दिना शब्दार्थस्य निगमे विशेषस्पष्टिहेतुत्वं वाक्यप्रकाशे स्पष्टमुक्तमित्यवधारयम् । विदिताः—प्रसिद्धाः । वैदिकपदानु-

अत्र हि गुणत्रयोपेतेन सङ्ख्याऽस्मान् शिष्येवेति पूया प्राप्यते । तत्र अजसेति शब्दमुक्तम् । अनुशासतीति विविच्य बोधकत्वं । बहुलच्छन्दसीति शेषे न लुक् । ‘इद- मित्यमेवे’ति ‘यो नृपा’दिति प्रमेयनिर्णय उक्तः । ‘ब्रव’दि- त्यत्र ‘लेदोऽष्टाद’मित्यद् ॥ तथा च अनुशिष्यन्ते विविच्य असाधुभ्यो विभज्य बोध्यन्ते येनेति करणे ह्युट् । ततः शब्दा- नामिति कर्मणि षष्ठी । तदन्तेन समासः । न च ‘कर्मणि-

२ ‘संपूर्ण’श्रित्यादिश्रुती ।

ठञ् । अथ वा भवार्येऽप्यात्मादित्वाद्ठञ् । एवं वेदे भवा वैदिकाः । वैदिकानां लौकिकत्वेऽपि प्राधान्य-स्यापनाय पृथगुपादानम् । यथा—ब्राह्मणा आवाता वसिष्ठोऽप्यावात इति वसिष्ठस्य । तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनाऽपभ्रंशपरिहारात् । अथ वा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति मेदेन निर्देशः । तत्र लोके पदानुपूर्वी-नियमाभावात्पदान्येव दर्शयति—गौरश्च इति । वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वक्त्यानुदाहरति—शं न इति ।

(उद्घोतः) वेदाङ्गत्वादिति । तत्त्वं चाऽऽगम-सिद्धम् । अनेन तन्वीशब्दादीनामविषयता सूचिता । न च वेदाङ्गत्वाददिका एव विषयाः स्युः । तत्र—तत्र 'भाषादी' 'छन्दसी'त्याद्युक्तयोभयोरपि विषयत्वात् । ननु किदामन्द-स्वरूपब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्देवस्यापि लोकान्तात्त्वाद्देवेनाभिधानं न युज्यत इत्यत आह—वैदिका-नामिति । 'वैदिकानां लौकिकत्वेपी'ति पाठः । तेषां

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

रोवेनाह—अथवेति । ननु वैदिकानां प्राधान्यं किमूलकमत आह—यत्नेनेति । तेषां वैदिकानाम् । यत्नेन—सर्वतो-भावेन । 'परिहारादि'त्यस्य 'बोध्य'मिति शेषः । प्रत्यवायपरि-हाराय वेदे सर्वथाऽपभ्रंशपरिहार इति भावः । तत्र—तयोर्मध्ये ।

शब्द इति । अत्र—प्रसिद्धरयंजुःसामाथर्वणां क्रमेण प्रदर्शन-मकृत्वाऽधर्वयजुर्कृत्सामान्नं वेपरत्येन 'शब्द'इत्यादिना प्रदर्श-नन्तु रक्षःपिशाचादिविघ्नयुदाससाधनमन्त्रघटिततया भवननि-मोगसाधनीभूतशाल्यादिमन्त्रघटिततया च प्रथममयवोपरिस्थितेः, ततश्चाध्वर्युर्कर्ममन्त्रप्रदर्शकतया यजुषां भित्तिस्थानांयानामुप-स्थितेः, ततश्च चित्रस्थानांयवोर्कर्मसामयोर्ये प्रकृतिभूत-दर्शपौर्णमासहौषोपयोगिन आग्नेदस्थोपरिस्थितेः, ततश्च पारिशोभ्यास्सोमादिसाधनतया च सामासुपरिभतेरिति श्रीबालाशक्तिचरणाः । केचित्तु—भाष्यकृत आथर्वणिकत्वा-न्मङ्गलार्थक 'शं' पदघटितत्वादेवैरीत्यादिशुद्धच्छन्दसपदघटि-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

चे'ति सूत्रेण समासनिषेधः शङ्क्यः, तत्र 'च'शब्दस्य इतिशब्दार्थतया 'कर्म'णोतिशब्दवता उभयप्राप्ताविति सूत्रेण या षष्ठी तदन्तं न समस्यते' इत्यधोऽन् । इयं तु 'कर्तृकर्मणो'रिति विहितता षष्ठी न तु मयप्राप्ताविति । आचार्यस्य कर्तृत्वस्तुतः सत्त्वेऽपीहाऽनुपादानात् । 'चित्रं गवां दोहोऽनोपेनेत्यत्रहि आक्षर्यं प्रतिपाद्यं, तच्च यथशिक्षितो दोग्धा दुर्दाहा गावश्च दोग्धव्यास्तद्वैद निर्बहति नत्वन्यथा, अतः कर्तृकर्मणोर्वि-शिष्टोपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह ॥ 'शब्दानामिदमनुशासनं नवधर्तानां मित्यर्थनिवृत्तिपरं' शार्क्यं न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरम्,

१ 'वैदिकानामपि लौकिकत्वेन' इति 'वैदिकानां लौकिकत्वेन' इति

स्थितिः । लौकिकानां याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारः, तेषां तु सर्वत्रेति भावः । भाषाशब्दानामिति । भाषा-प्रयोज्यप्रयोजकमृद्व्यवहारः, तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः । एवं च वेदमात्रान्तर्गत-कर्मभिर्देवास्तो गुण्योमीत्यापति-रिक्तपरता लौकिकशब्दस्य, तेस्तथैवहाराऽपदर्शनात् । अत एव 'गौरश्च' इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वसङ्गतिः । लोके स्वरानादराद्देवे तदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयता-मभिप्रेत्य 'शं न' इत्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वसङ्गतिरिति भावः ॥ लोके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव तत्त्वोक्तवाच्यमाह—तत्रेति । पदान्तरसममित्याहरेण स्वरविशेषाच्च वेदे वाक्यानामुदाहरणोक्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ 'लोकेवेदसाधारणतया पाणिनीयशब्दानुशासनव्येवाऽप्राधि-कृतत्वम्, न तु शाकटायनादिव्याकरणस्येत्युत्तराद्येव परे । भाष्ये—लौकिकास्तावदिति । तावच्छब्दोऽनुक्रमे । पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते, पश्चाद्देविका इत्यर्थः । वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तद्वादरसूचनायः ।

तत्त्वाभावाद्यवबोधदानं, तत आथर्वणिकमोपकारकत्वाद्यनुपा-नं, तत आथर्वणिकमोपकारिकाणामुपादानम्, अथर्ववेदलि-ङ्गश्च क्रमेणोपरिस्थितेः । ततः परिशोभ्यास्तान्नामित्येव क्रम-परित्यागे बीजमाहुः ।

(उद्घोते—) तत्त्वं—वेदाङ्गत्वम् । अगमेति । पूर्वोक्त 'ब्राह्मणेन निष्कारणे धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयः' इत्यादि-श्रुतिसिद्धं, 'मुखं व्याकरणं स्मृतं'मित्यादिसिद्धमिति चार्थः । प्रयुज्येति । वर्तमानवेदादीनामित्यर्थः । एवञ्च—भाषा-शब्दानामेव लौकिकत्वे च । पदानां—गौरश्च इत्यादिपदाना-मेव । वाक्यानां—'शब्द'इत्यादीनाम् । तत्त्वोक्तौ—उदाहर-णत्वोक्तौ । आसत्तं—भाषावाच्यम् । स्वरीत्याह—लोकेति । लौकिकवैदिकोभयशब्दसाधारणतयेत्यर्थः । अत्र—अथ शब्दा-नुशासनं'मिति भाष्यवाक्ये । करणस्याधिकरणत्वविवक्षया च सप्तमी । 'बोध्यते' इति शेषः । परे—भाष्यानुसारिणे महाः । परे इत्यस्य 'वर्णयन्ती'तिशेषः । सङ्कट—वैदिकवदेव ।

अतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथाकथञ्चिदुभय-प्राप्तिस्तथापि न क्षतिः; उभयप्राप्ताविति सूत्रेऽविशेषेण विभावितपक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाऽप्रवृत्तिपक्षे 'आचार्य-स्य शब्दानुशासनं'मितिप्रयोगसम्भवात् । शेषलक्षणा षष्ठी वाऽस्तु । तस्माद्देविका लौकिकाश्च साधवः शब्दा इह विषय इति स्थितम् । वेदे भवा वैदिकाः । अग्यात्मादित्वाद्ठञ् । एवं लोके भवा लौकिकाः । यद्वा—लोके विदित्वा लौकिकाः । 'तत्र विदितं' इतिवर्तमाने 'लोकसर्वलोकादृष्टम्' । प्रातिशारख्येऽपि न वैदिकवैदिकशामिह विषयो न वा व्याकरणान्तरेऽपि च छन्दसपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानम् ॥

'वैदिकानामपि लौकिकत्वेऽपि' इति च पाठा. १२ 'गृणामि पा०।

[प्रश्नवादिनः शब्दस्वरूपनिर्धारणार्थकप्रश्नभाष्यम्]

✓ अथ-गौरित्यत्र कः शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) अयं गौरये शब्द इति शब्दार्थयो-
रभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय
पृच्छति-अथेति । 'गौरिति विज्ञाने प्रतिभास-
मानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः ॥

✓ (उद्योतः) अभेदेन लोके इति । अभेदेनैवेत्यर्थः ।

शब्दपरत्वाभिप्रायेणाऽस्य गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः ।
पुरोवर्तिष्यत्किं पश्यतो वाचकजिज्ञासया 'कोऽयं'मिति प्रश्ने
'अयं गौः' 'अयं (च) वर्णः शुक्ल' इत्युत्तरस्थले संनिहितमुद्दिश्य
तादात्म्येन शब्दविषयेताप्रतीतेरिति तात्पर्यम् ॥ शब्दार्थयो-
स्तादात्म्यमेव शक्तिः । स्पष्टं चेदं पातजलभाष्ये इति
अभाषावामस्माभिर्हयार्थादिसंमततया व्युत्पादितम् । अत एव
जात्यादिव्यक्तीरिव 'रामेति ब्रह्मरं नाम मानभङ्गः
पिनाकिनः' इत्यादौ शब्दार्थयोरपि अभेदेन व्यवहारः ।

अथ गौरिति भाष्ये-अथेत्यस्य 'पृच्छयते' इति शेषः ।
किं पृच्छयते, तदाह-गौरित्यत्रेत्यादि ॥ कः शब्द इति ।

कः शब्दशब्दाभिधेय इति प्रश्नः । प्रतिभासमानेषु ।
शब्दजातिव्युत्पादितेषु । नन्वेवं गुणक्रिययोः शब्दत्वा-
ऽऽशङ्कानुपपन्ना, नहि ते अपि गौरिति शब्दजन्यबोधे
भासेते इति चेन्न; गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाऽ-
भेदात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वात् । तदभिज्ञाभिज्ञस्येति
न्यायेन तच्छङ्कोपपत्तेः । यथा परमकारणाऽभिन्नकार्य-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये -) अथेति प्रश्ने । 'गौरिति' इति ज्ञाना-
कारप्रदर्शनम् । गौरित्यस्मिन् प्रत्यक्षे, शब्दज्ञाने च ।
अत्र-विषयभूतेषु वस्तुषु मध्ये । कः शब्दः-कः शब्द-
शब्दाभिधेय इत्यर्थः ।

(प्रदीपे -) इति-इत्यादिरीत्या । व्यवहारेति ।
आप्तव्यवहारेत्यर्थः । 'व्यवहारदर्शना'दित्यस्य-'सन्देहोदया'
दिति शेषः । निर्धारणाय-निर्णयार्थम् ।

(उद्योते -) संनिहितं-सालालाङ्गुलद्वयसुतं समी-
पदेशस्थं पिण्डम् । अतएव-तदात्म्यस्यैव शक्तित्वादेव ।
'किं पृच्छयते' इत्यस्य 'इत्येवं शङ्काया'मिति शेषः ।

तत्त्वादित्यत्र चो भिन्नक्रमः-शब्दार्थयोरभेदात् इत्यर्थः ।
अत्र-भाष्ये, कैटे च । सामान्यरूपेण-रूपत्वादिना ।
मानमिति । अस्य 'इत्येवं सूचित'मिति शेषः । अतएव-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

स्यादेतत्, गौरित्यादिः शब्द इह विषयः, तत्र च गकार
ओकारो विसर्गश्च घटकाः, व्युत्पाद्येते तु 'ओ' प्रत्ययवादिशादिकं,
नचैतद्वीरिभिर्बोधे भासेते । तथाचाऽर्थान्तरता । गौरित्यनेन परि-

कारणकस्य परमकारणेनाऽप्यभेदः । यदा गुणसमूहो
द्रव्यमिति पक्षे तस्य भाव इति सूत्रस्थभाष्यसंमते समूहस्य
गोशब्दवाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि तद्व्याप्यत्वमिति शङ्का
बोधा । अत्र गौरिति विज्ञाने इति सामान्योक्त्या तदा-
कारप्रत्यक्षादिज्ञानेऽपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानम् ।
अत एव प्रत्यक्षदृष्टेऽपि आप्रफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा,
विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्यन्ये ॥ निरूपितं
चैतन्यशृङ्गायाम् ॥

[तत्त्वबुधुत्सोः प्रश्नवादिन भाषाङ्गाभाष्यम्]

किं यत्तत्सालालाङ्गुलककुदखुरविषा-
ण्यरूपं स शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) तान्येव वस्तूनि क्रमेण निर्दिशति-
किं यत्तदिति । 'उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरे-
कत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददते'
इति कामचारतः स शब्द इति पुलिङ्गेन निर्देशः ।

(उद्योतः) 'यत्तदिति समुदायो यद्वृत्तायै वर्तते',
तस्यैव पुनस्तद्वृत्तान 'स' इत्यनेन परामर्शः । यद्वा प्रसिद्धौ (तत्) ।
ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि नपुंसकलिङ्गमेवो-
चितमत आह-उद्दिश्यमानेति । सिद्धवत्त्वोक्तं नमुद्देशः ।
प्रतिपाद्यतया विषयेतया वा कीर्तनं-प्रतिनिर्देशः । यथा
'शैथं हि यस्मा प्रकृतिर्जलस्य' इत्यादौ खोलिङ्गनिर्देशः ।
तल्लिङ्गमिति । तवोलिङ्गमित्यर्थः ।

गुणादीनां सामान्यरूपेण भानादेव । रसविशेषादीत्या-
दिपदेन-रसादिशेषादिपरिग्रहः ।

(भाष्ये -) सारना च लङ्गुलं ककुदं खुराश्च
विषाणे च एषां समाहारः-सालालाङ्गुलककुदखुरविषाणम्,
तदस्यास्तांति सालालाङ्गुलककुदखुरविषाणी, स चासावर्थश्च,
तद्रूपमिति विग्रहो बोध्यः ।

'किंमित्यस्य 'शब्द'इत्यनन्तरं योजना बोधा । एवञ्च
'यत्तत्सालादिमहर्षरूपं वस्तु स शब्दशब्दाभिधेयः किमित्यर्थः ।

(प्रदीपे -) निर्दिशतीति-तत्त्वं बुधुत्सुः स एव प्रश्नवादी
तान्येव वस्तूनि क्रमेण निर्दिशतीत्यर्थः । प्रतिनिर्दिश्य-
मानो-विषयः । इति । इतिहेतोः कामचारदित्यर्थः ।

(उद्योते -) समुदायः-सर्वनामशब्दसमुदायः ।
बहुचेति । यदा-यच्छब्देन, कृतं-निष्पन्नं, बहु-
विभक्त्यन्तमात्रं-यदिति, तस्यैवार्थ-यच्छब्दायं इति तदर्थः ।

निष्ठितेन सह दोषभूतीनां सम्बन्धविशेषस्तत्प्रतिपर्युपयोगिता
चास्तीति तद्व्युत्पादनमिति चेन्न; शब्दांतरन्यावृत्तस्य सम्बन्ध-
स्योपयोगस्य च दुर्बलत्वात् । द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पा-
द्यतापत्तेश्च । अस्ति हि तेषां गौरित्यनेन वाच्यत्वाच्च; भावादिति

[सिद्धान्तिनो द्रव्यस्य शब्दत्वनिराकरणभाष्यम्]

‘ने’त्याह; द्रव्यं नाम तत् ॥

(प्रदीपः) नेत्याहेति । भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् द्रव्यं शब्द इति प्रतीतम्, अपि तु द्रव्यमिति । यदि च द्रव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यत्—‘अथ द्रव्यानुशासनं’मित्येवाऽवश्यम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्योक्तहेतुमुपपादयति—भिन्नेन्द्रियेति । सामान्यव्यतिरिक्तत्वे सति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः । यदि च द्रव्येति । यदि द्रव्यं शब्दशब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः । तथा हि सति द्रव्यादीनां तन्मात्रे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यम् । तत्र द्रव्यस्य क्रियाघात्रयत्वात्पूर्वमुक्तिः । क्रियागुणौ च जात्याश्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः । वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संयोगविभागादीनां क्रियात्वं ध्वनयितुं गुणात्प्राक् क्रियोक्तिरिति

॥ राजलक्ष्मीः ॥

नपुंसकत्वेन नपुंसकलिङ्गायांभिधायित्वेन । खिलिङ्गेति । अत्र शैत्यशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि विधेयप्रकृतिलिङ्गोपादानात्सेति खिलिङ्गविदेश उपपद्यते इति भावः । तयोरिति । प्रकान्तयो-रुद्दिश्यमानप्रतिभिर्दिश्यमानयोस्त्वित्यर्थः ।

(भाष्ये-) नेत्याहेति । नासौ शब्दशब्दाभिधेयं इति गोमर्दाय आहृत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह—द्रव्यमिति । यतो द्रव्यं नाम—द्रव्यमितिप्रसिद्धं तत्, अतो नासौ शब्दशब्दाभिधेय इत्यर्थः । नामशब्दः प्रसिद्धार्थकः ।

(प्रदीपे-) भिन्नेन्द्रियेति । शब्दग्राहकश्रोत्रेन्द्रिया-ऽतिरिक्तचक्षुरिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः । प्रतीतं=प्रसिद्धम् । अपि तु=किं तु । ‘द्रव्य’मित्यस्य ‘प्रतीत’मितिशेषः । गुणाश्रयत्वेन गुणसमूहत्वेन वेति हेतुराश्रयेण बोध्यः । अभविष्यत्=भवेत् । अवश्यम्=वेदेत् ।

(उद्द्योते-) हेतुं=द्रव्यं नाम तदिति हेतुम् । सतीति । अत्र लक्षणे सत्यन्तेन—शब्दत्वद्रव्यंशसः । विशेष्यत्वेन च द्रव्यादिनिरासः । तस्य=द्रव्यादि-निरूपणम् । द्रव्यानुशासनमप्येति यावत् । तत्र=गौरित्यादौ भासमानानां द्रव्यगुणादीनां मध्ये । सिद्धेति । तन्मत-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

सम्बन्धः । अत एव शब्दबोधे गवि समवायेन गोत्वमिव शक्त्या-ख्यसम्बन्धेन शब्दो विशेषणतया भासते । चाभ्रपवनेऽपि व्यक्त्या स्मारितः शब्दो विशेषणमित्यभ्युपगमः । आह च—‘न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादस्ते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्तौ तेजसो यथा । तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगव-

ध्येयम् । यत्तर्हि शुद्ध इत्यादौ गुणस्य शब्दत्वशङ्कापरे वाक्ये ‘इति’शब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदभिन्नगन्धादि-लिङ्गसङ्ख्यादिरूपगुणसङ्ग्रह इति न न्यूनता ।

ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद्गुणो नाम स इत्युत्तरमसङ्गतम्, तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तदित्युत्तराऽसङ्गतिरिति चेन्न; उक्तद्रव्याश्रितौ गुणो नाम स इत्येवार्थः ॥

[प्रश्नवादिनः क्रियायाः शब्दत्वाशङ्काभाष्यम्]

यत्तर्हि—तद्विहितं चेष्टितं निमिषितं-मिति स शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) अनेनैव न्यायेन गुणक्रिया-सामान्यानां निराकृतेऽपि शब्दत्वे, प्रपञ्चार्थं तन्मोघ-पूर्वकं निराकरोति—यत्तर्हीति । गोशब्दाद्यं चैषां संभवाच्छब्दत्वमाशङ्क्यते । परिहारस्तु पूर्ववत् ॥

तत्र—इक्षितम्—अभिप्रायस्य सूचकः शरीर-

सिद्धेत्यर्थः । प्रकारार्थेन=सादृश्यार्थेन । गन्धादी-स्यादिना—स्पर्शादिसङ्ग्रहः । सङ्ख्यादीत्यादिना शक्तिरूप-कारकपरिग्रहः । प्रसङ्गादत्रैव शङ्कते—नन्विति । तस्य=शब्दस्य । द्रव्यत्वे=द्रव्यत्वे तु । उक्तेति । पूर्वोक्तविषया-दिद्रव्याश्रित इत्यर्थः । परेतु—‘द्रव्यं नाम’ ‘गुणो नामे’-त्यादौ श्रोत्रग्राह्यत्वेन द्रव्यगुणयोर्विशेषणाच्छ्रोत्रग्राह्यं द्रव्यं-नाम तदित्यर्थेन, मतभेदेन शब्दस्य द्रव्यत्वे गुणत्वे वा न—नेत्याह द्रव्यं नाम तत् ‘गुणो नाम तत्’ इत्युत्तरासङ्गतिरित्याहुः ।

(भाष्ये-) यत्तर्हीति । यदि द्रव्यं न शब्दस्तर्हि यत्तद्विहितं चेष्टितं निमिषितं वा स किं शब्द इति योजना । इक्षितानेन्द्रियान्यत्वाच्छब्दत्वमस्तिचत्वाशङ्कितुरभिप्रायः ।

(प्रदीपे-) अनेनैव न्यायेनेति । श्रोत्रेन्द्रियमि-चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यत्वादेवेत्यर्थः । प्रपञ्चार्थं=शिष्यबुद्धितैश-वार्थम् । ‘प्रसिद्धयन्तरावगमयेत्यर्थं’ इत्यनेन । तत्-तेषां शब्द-त्वम् । चोद्येति । प्रथेत्यर्थः । निराकरोति—सिद्धान्तो निरा-करोति । पूर्ववदिति । ‘भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् क्रिया शब्द इति प्रतीतम्, अपि तु क्रियेति । यदि च क्रियानुशासनं विवक्षित-मभविष्यत्—‘अथ क्रियानुशासनं’मित्येवावश्यं’दित्यादि रौप्य-त्यर्थः । तत्र—तेषामिङ्गतादीनां त्रयाणां मध्ये । शरीर-

स्थिते’ । इति। ‘यत्तत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यदेतदकम् ।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञा स्मारयितुं क्षमः ॥’

इति च ॥ युक्तं चैतत्, गृहीतशक्तिकं प्रति शब्देनार्थत्वेव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे बाधकामावात् । अत एव गोत्व-स्येव गोशब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वाऽविशेषात्संसर्गोऽपि तादात्म्यमेवास्तु । एवं गोरगुणादिभिरपि । तदभिज्ञाऽभिज्ञस्य तदभेदादित्याशयेऽनाथ गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रष्टुके

व्यापारः । **वेष्टितं**—अवपरिरस्यन्दः । **मिमिक्षितम्**—
अक्षिव्यापारः ॥

(उद्योतः) श्रोत्राऽप्राप्तत्वादेव क्रियादीनां शब्दत्वे
निरस्ते किमुत्तरप्रत्ययेत्यत आह—**अनेनैवेति** । **गोशब्दार्थे**
केषां संभवादिति । अनेदसम्भवात् । तेन तद्विभाऽभि-
कस्य तद्विभक्त्यमिति न्यायेन शब्दत्वाच्छङ्का तेषामिति
भावः । यथा गोशब्दार्थे—गुणसमूहे सम्भितया एषां
संभवादित्यर्थः । **हारीरव्यापारो**—रोमाणादिः ।

[सिद्धान्तिनः क्रियाया शब्दत्वनिराकरणमाध्यम्]

‘ने’त्याह ; क्रिया नाम सा ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

व्यापारः—मुखप्रसादमुखवैवर्ण्यरोमाणादिः । **कावपरि-
स्पन्ः**—अगमननिर्गमनादिः । **अक्षिव्यापारः**—अक्षि-
सङ्कोचनभ्रमज्जादिः ।

(उद्योते—) **गोशब्दार्थे**—सालाविभाष्यादिरूपे पिण्डे ।
एवाभू—इक्षितादिक्रियाणाम् । **सम्भवात्**—अनेदसम्भ-
वात् । एवञ्च गोशब्दार्थाऽभिभवत्येक्षितादेर्गोशब्दार्थाऽभिन्नगो-
शब्दत्वं—‘तद्विभक्त्याभिन्नत्वं तद्विभक्त्यमिति न्यायेन सिद्ध-
मिति शब्दत्वाच्छङ्काक्रियादीनामिति कैवयस्य **नारोश-
भवाः प्राहः** ।

(उद्योते—) सम्भ्रमपदस्याऽनेदसम्भवरतया
व्याख्यानेऽपरितुष्यन्प्रज्ञानमाह—**बद्धेति** । **गुणसमूहे**
इति । ‘गुणसमूहे’ इत्यमितिरोप्या गोशब्दार्थे गुणसमूहे
सम्भितया—अवयवतया, **एवाभू**—इक्षितादिक्रियाणां,
सम्भवात्—उपलम्भमादित्यर्थः । एवञ्च गोशब्दे गोशब्दार्थे गुण-
समूहेसमूहिनामिक्षितादीनामनेदोऽपि सिद्ध एव, गवाति-
रिक्तावयविनोऽनुपलम्भमादित्याशयः ।

(आध्मे—) नेति । नेदं युक्तमिति प्रत्यावृत्ते

॥ शब्दकोस्तुमः ॥

इत्यगुणकर्मसामान्यैः सह शब्दस्याऽनेदो माध्यमद्विराशङ्क्य
निराकृतः । तत्र निराकरणप्रत्ययन्यायमाशयः—समससत्ताक-
मेदाऽनेदो विरुद्धत्वेन, अन्यथा तदुक्तरीत्या सत्तागुणकावभेदा-
त्सुखदुःखस्वर्गनरकवेदिरप्यमेदापत्ती प्रवृत्तिनिवृत्तिष्ववस्था न
स्यात्, न स्याच्च भेदप्राज्ञानमनिवृत्तिः । जातिन्यत्वादि-
सम्बन्धस्त्वतिरिक्त एवेति । एवमेव शब्देनाऽपि सहाऽस्त्येव
सम्बन्धो द्रव्यादीनामिति स्थितम् ॥

अस्ति च द्रव्यादिन्युत्पादनस्य प्रकृते उपयोगोपि, ‘अस्मि-
न्नेऽयं साधु’ इत्यर्थविशेषं पुरस्कृत्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वात् ।
अत एव बाजिनि दृष्टिं च क्रमेण अग्राशब्दोऽस्त्वशब्दश्च
साधुव्युत्क्रमेण त्वसाधुरिति सिद्धान्तः । ननु यथा वैशेषिका-

[प्रकृतिविनो गुणस्य शब्दत्वाच्छङ्का माध्यम्]

यत्तर्हि तैच्छुक्लो नीलः कपिलः कपोत
इति स शब्दः ? ॥

(प्रदीपः) **शुक्लो नील इति** । इत्यस्य प्रागु-
पन्यासाद्गुणमात्राभिधायिनोऽत्र शुक्लादयो द्रष्टव्याः ॥

[सिद्धान्तवादिनस्तत्रिराकरणमाध्यम्]

‘ने’त्याह ; **गुणो नाम सः ॥**

[सामान्यस्य शब्दत्वाच्छङ्का माध्यम्]

यत्तर्हि तैश्चिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं
सामान्यभूतं,—स शब्दः ? ॥

माध्यकार इति यावत् । कुत एतदत आह—**क्रियेति** । इक्षि-
तादेः प्राधान्येन कृदन्तधातुपस्याप्यतया क्रियात्वाच्च शब्द-
शब्दाभिधेयत्वं, मिश्रेन्द्रियप्राप्तत्वेन शब्दाक्रियाया भेदस्य
प्रसिद्धत्वादित्याशयः । **यदिति** । यदि क्रियान्न शब्द-
स्तर्हि यत्तच्छुक्लादिकं गमि दृश्यते स किं शब्दशब्दा-
भिधेय इत्यर्थः ।

(प्रदीपे—) शुक्लादयः शब्दा गुणे गुणिनि च
वर्तन्ते, तत्रैव केन प्रवृत्तमित्याशङ्काह—**द्रव्यस्येति** ।
कपिलः—पीताम्बुको हरिद्रकसितवर्णः । चित्रवर्ण-
विशेष इति यावत् । ‘सितपीतहरिद्रकः **कपार**रत्नगवहि-
वत् । अयन्तुद्रिक्तपीताम्बुः **कपिलो** गोविभूषणः’ इति
शब्दार्णवात् । **कपोतः**—चित्रः कपोताम्बो वर्णः (‘कम्बुतरी
रंग’ इति) प्रसिद्धः । **अन आध्मे**—इतिशब्दः प्रकारार्थः,
सुरभ्यादिभेदमिन्नगन्धादिलिङ्गसङ्गाधिविगुणान्तरसङ्गाहक इति
न तेषां शब्दत्वाच्छङ्काऽप्याभावात्तथै नूनतैत्यवधेयम् ।

(आध्मे—) यदि गुणस्य शब्दत्वाऽभावस्तर्हि यत्त-
न्निन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स किं शब्द
इत्युत्तरार्थः ।

दीनामेतच्छब्दसिद्धयेव प्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्य पदार्थ-
न्युत्पादनाय प्रवृत्तिः, प्रकृतिप्रत्ययादिविचारस्तु कालिकः
प्रासङ्गिकस्तत्वेहापि लोकप्रसिद्धं दर्शनान्तरसिद्धं च पदार्थ-
जातमुपजीव्य शब्दमात्रन्युत्पादनं न विरुध्यत इति चेत्,
अस्तु तावदेवं तथापि कोऽप्रवृत्तिन्युत्पादनं निष्फलमेवेति चेत्,
अनोच्यते, ‘गौरित्तरि’ ‘देकरतः पञ्चतीत्यादयः शुद्धप्राहिकमा
तत्तत्कृमसहस्रेणापि बोधयितुं शीघ्रं’ चाऽशक्याः, आनन्त्यात् ।
अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनारूपी लघुभूत उपायः समा-
धीयते लिपिषु । आरोपित एव च तत्र सम्बन्धः । प्रसिद्धो हि
स्वल्पाक्षरानुशाखाचक्रादिन्यायो लोके, पञ्चकोशावतरणन्याय-
श्रोतारमीमांसायाम् । तात्पर्यं विचवाऽभावाच्च प्रामाण्यम् । एवैव
स्वार्थवदेव्यपि गतिः । अस्तमेवोत्प्रेदप्रभृतीनां बाधेऽपि तात्पर्य-

वचनेन 'आनेकोच्चारणविषयगौरित्यस्यैकत्वं सूचितम् । भेद-
प्रत्ययस्त्वौपाधिक इत्याद्यरप्रकृतमञ्जुपायां शक्तिनादे द्रष्टव्यम् ॥
नन्वेवं तस्य तात्त्वोद्योतप्रत्ययपारविषयताभावाद्वाच्यतेने-
त्युक्तमत आह—प्रकाशितेनेति । अभिप्रायैकैरिति शेषः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा—प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः
'शब्द' इत्युच्यते । तद्यथा—'शब्दं कुरु',
'मा शब्दं कार्षीः', 'शब्दकार्यं माणवकः'
इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद्ध्वनिः
शब्दः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

त्वमुच्चारणस्येति बोध्यम् । एवञ्च—गौरित्यस्यैकत्वे च । वाच-
कस्य=स्फोटस्य । सूचितं=युक्तम् । 'समुचित'मिति कचि-
त्पाठः । भेदप्रत्ययः—घटपटादिशब्दानां परस्परभेदप्रती-
तिस्तु । औपाधिकः—ककारपकारादिवर्णाधिभेदानन्वयः ।
एवं=स्फोटस्य वर्णावतिरिक्तत्वे । तस्य=स्फोटस्य । उच्चा-
रितेनेति । भाष्ये येनोच्चारितेनेत्युक्तिरित्यर्थः ।

(भाष्ये—) प्रतीतेति । प्रतीतश्चात्तु पदार्थश्च प्रतीत-
पदार्थः, स एव प्रतीतपदार्थकः । स्वायं कर्त्तु । पदार्थपदस्य तद्वो-
धके लक्षणा । तदेवं प्रसिद्धो गवादपदार्थबोधक इत्यर्था लभ्यते ।
ध्वनिः=ककारादिवर्णात्मको ध्वनिः । लोके—व्यवहर्तुषु ।
'लोक'इत्यस्य च 'प्रतीत'इत्यनेनान्वयः । 'इत्युच्यते' इत्य-
नेनाऽस्मिन्पक्षे भाष्यकृतोऽनास्था सूच्यते ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

मेव वाचकं कर्मत्वादिविशिष्टस्येति पदस्फोटपक्षः । दर्शना-
दरेव विष्णोर्नेत्यादावपि विनिगमनाविरहतीत्यादावप्येवविशिष्टा-
र्धे शक्तमिति वाचकस्फोटः । 'एकः पद' इति पदेकं पदं वाचकं वे-
त्यभाषितप्रतीतिवर्णातिरिक्तमेव पदं वाचकं वा अखण्डं वर्ण-
व्यङ्ग्यम् । एकत्वप्रतीतिरौपाधिकेति चेत्, पदेऽपि तथान्वापरोः ।
कः पदार्थोऽवाप्ति चेत् । भावः । भावविशेषेण कान्तभङ्गतीति
चेत्, स्वस्वरिभाषितेषु द्रव्यादिषु मान्तर्भूत, नखोत्पत्ता
प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्यातुं शक्यते । अनियतपदार्थबाधे गौरव-
मिति चेत्, व्युत्कीयता तथापि नास्ति । उपाधिश्च ता तु सर्वैः
सुप्राप्ता । भावत्वाऽभावत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वादिना वा
विभजनात् । भावविभाजकोपाधस्तु घटविभाजकोपाधिवदे-
वाऽनावश्यकः । अस्मिन् पक्षे द्वे वर्णा अत्यनावश्यकः । न-
न्वनुभवसिद्धास्त इति चेत्, 'व्यञ्जकध्वनिविशेषोपाहितस्फोट-
एव ककाराद्यात्मना व्यवहित इत्यञ्जुप्रमाणः, अहमिति तारो-
मन्दो गकार इतिवद्वैतसिद्धान्ते विषयसम्बन्धजन्यकृत्स्नैवि-
शेषेण व्यङ्ग्ये स्वस्वरूपेणैवैवित्ययम् । अतएव वाचस्पति-
भाष्ये [६ पृष्ठे] 'लौकिकानां वैदिकानां च निष्कर्षमेव' इति ।

(प्रदीपः) अथ वेति । अन्यत्र ध्वनि-
स्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाऽभेदेन व्यवहा-
रेपि न दोषः, 'द्रव्याद्यो न शब्दशब्दवाच्या' इत्यत्र
तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्वन्मिति । विधिप्रतिषेधोपर-
वृत्तविषयतात्कथमस्य त्रिभिः सम्बन्धः ? । उच्यते—
शब्दं कुर्वन्मिति 'शब्दं कुर्वन्'त्युच्यते,—विरामाऽऽ-
शङ्कायां तन्निवृत्तये । तथाऽनभिमतशब्दश्रवणो-
द्विजितेनोच्यते—'मा शब्दं कार्षी'रिति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अथवा प्रतीतपदार्थक
इति । लोके व्यवहर्तुषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रे-

लोकप्रसिद्धिमेव दर्शयति—तद्यथेति । 'ध्वनिं कुर्वन्
'शब्दकार्यं माणवक' इत्येवमुच्यते' इति योजना ।
तस्माद्—लोकव्यवहारात् । ध्वनिः—कादिवर्णरूपो ध्वनिः ।

(प्रदीपः—) इह—भाष्ये । दोषाभावे हेतुं निर्दिधति—
द्रव्यादय इति । तात्पर्यात्—इत्येवैव भाष्यकृतमभि-
प्रायात् । विधीति । 'शब्दं कुर्वन्'तिविधेः, 'मा शब्दं कार्षी'
रिति निषेधस्य केत्यर्थः । अप्रवृत्तेति । प्रवृत्तस्य प्रेरणाया
निषेधस्य चाऽसम्भवादित्यर्थः । अस्व—'ध्वनिं कुर्वन्'इत्यस्य ।
त्रिभिरिति । शब्दं कुर्वन्त्यादिभिस्त्रिभिर्वाक्यैः । एकेन
सम्बन्धस्य सम्बन्धेऽपि समुदायेनाऽसम्भवादिभिरित्युक्तमित्य-
वधेयम् । तन्निवृत्तये—विरामनिवृत्तये । तथा—शब्दं कुर्वन् ।

(उद्योतः—) लोकपदार्थमाह—व्यवहर्तृमिति ।
'लोके' इत्यस्य—प्रतीतो दोषो वाऽन्वयः । प्रतीतपदार्थमाह—

मिमाः—तद्विचिन्तयन् वस्तुतः ककारादितिरिच्यमानम् तर्गकार-
स्याभावादिस्फोटत्वादित्युक्तमुपस्थास्यन् । यथावा अखण्डेऽपि
ककारादिषु वर्णेषु वर्णान्तरसमानाकारिकदेशावभासस्तथाप्रपञ्चे
वर्णवभासां पि भविष्यति । उक्तं च गोपदेवेन—'शब्दस्य
इव शक्तये जातेर्लोचनमीदृशताम् । औपाधिको वा
भेदोस्तु वर्णानां तारमन्वद्वत् ॥' इति । अतः हरित्याह—
'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णव्यवस्था न च । वाचया-
स्वशानामखण्डत्वं प्रविशेको न कश्चन ॥' इति ॥ तस्माद्-
खण्डं पदं वाच्यं त्रैवि पणपि व्याकस्फोटान्तरभेदाः ।
जातिस्फोटान्निरस्तु—घोचरत्वादिकं शक्ततावच्छेदकतया
अवपक्षत्रयेपि यथावयं वाच्यम् । अन्यथा सरो रस इत्यादाव-
र्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः । तत्क उपाधिरप्यु । उपाधिश्च परंपरा-
संबद्धा जातिरेव । सा च सर्वाधिष्ठानमहास्वरूपारिम्बिका । तथा
च शब्दाऽऽश इव शब्दांशेपि न्यायसम्येनाकृत्यधिकरणरीत्या
महास्वरूपमेव तत्तदुपहितं वाच्यं वाचकं च । अविद्या, आवि-
ष्कभमविशेषो वा जातिरिति पक्षे तु सैव वाचिकास्ति-
त्याहुः ॥

१ 'शब्दवाच्याः' पा० २ 'निषेधोः' पा० ३ 'उद्वेजितेन' पा० १

[उद्योतनुसासनप्रयोजनविज्ञातामाचक्ष्व]

कानि पुनः शब्दानुशासनेनस्य प्रयोजनानि ? ॥

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । किं सम्प्र-
पासनादिकृताकरणाध्ययनं नित्यं कर्म, अपि काम्य-
मिति प्रश्नः ॥

(उत्तरः) माये कानि पुनः शब्दानुशास-

ॐ राखकस्त्रीः ॐ

(माये) उद्योतनुसासनस्य-साधुउद्योतान-
प्रयोजनकृताकरणाध्ययनस्य । अतएव केचन 'व्याकरणा-
ध्ययनमित्युक्तम् । प्रयोजनानि-कानि प्रवर्तकम् । ए-
तन्मामर्दं केदोषितकर्म, व्याकरणाध्ययनस्य च
केदोषितं कर्मकारणरूपं फलमस्त्विति च दोष इत्युक्तम् ।(उत्तरः) माये उद्योतनुसासनफलमन न व्या-
करणस्य, तस्य विज्ञातामायेन निष्कर्मकाम्यकर्मोत्पत्त्य-
लक्ष्यसङ्केतत आह-कम्पेति । अतस्मिन् माये उद्योतनु-

ॐ शब्दकोस्तुमः ॐ

स्त्वदेतत् । 'च किञ्च' 'कर्मरूपेण' इत्यादिन्यवहारा-
दिभिरेव उद्योतप्रमत्तां तत्रैव वाक्यव्यतिथिमाननुशा-
सनात् पुनस्तुमुच्यते यथा तत्रैव केदप्रवृत्तामपीति
वस्तुस्थितिः । अस्मिन्नापि प्रवृत्तादिभिरेव परमाधिक्या-
विमलमतामपि उपपन्नतया कर्म तत्किमर्थं कल्पयन्तु-
त्तरमनवेष्टे ? । आ एव हि मायकारोपि 'उद्योतं नित्यो-
पनिवे वेति निश्चय उक्तमपि व्याकरणमगल निष्पा-
त्यहताभावात्तद्विस्तृतमित्येति इति चेत् ; सत्यं, न्युत्प-
त्त्यं वस्तुस्थितिः कथितम् । अत्रेतेषु हि गौणमुच्येत् न्यु-
त्पत्तिरेव तत्र परस्परविरोधतया मासमात्रं अपि सिद्धान्त-
प्रस्थाप्यरथावहितं उच्यते । 'स्वार्थद्रव्यादीनां वचनां
क्रमेण यान्निष्पत्तिरिवदृश्यमपि कल्पनार्थोपपन्नमितुं
उच्यते इति शिक् ॥अस्तु साधुउद्योतं निश्चयः, अस्तु च प्रवृत्तिफलकारि-
कल्पनस्य उद्योतप्रयोजनमिति, तथापि व्याकरणाध्ययनस्य-
उद्योतत्वमिति चेत् ? । निष्पाद्यकत्वमिति गृह्यम् ।
अतरे हि- 'मात्रमेव निष्कारणो धर्मः पदज्ञो वेदो
उद्योतप्रयोजनमिति । निष्कारणो-दृष्टकारणित्येवो नित्य
इति यावत् । कार्यतेऽनुद्योततेत्येति कार्य-फलम् । मात्रमेव
पदज्ञो वेदो उद्योतो वेद्यमेतत्त्वः । तथा च साधुउद्योत-
तत्त्वज्ञानस्यैव फलं नित्यः सम्प्रोपासनादिवदित्यर्थः ।
'अतिरेकेति इत्युक्तम् । 'स्थितिमिति तु मृदाकार्यः । तत्र

] कानिनाप्यकरणाध्ययनस्यः ।

नस्वेति । उद्योतानुसासनकरणाध्ययनस्येत्यर्थः ।

तदाह-किं सम्प्रेति । उद्योतानुशासनाध्ययनस्य उद्योतान-
प्रयोजनकारणरूपः फलमुत्पत्तिरित्यपि किञ्चिदिति
प्रवृत्त्यस्येत्यर्थः । प्रयोजनस्य-करणव्युत्पत्त्या प्रयोजक-
प्रोपि । तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजकं किञ्चिदस्ति
नकेचपि प्रवृत्त्यस्य बोध्यः । अत एवोत्तरे ज्ञानमप्युपा-
दानम् । ननुसकर्मननुसकेत्येतेत्येतेत्येतेः । तत्रैकमङ्गा-
नस्य वैकल्पिकत्वात्तत्रैव ननुवचनमुत्तरे एकवचनं बोध्यम् ॥शासनस्य इति भावः । कम्पेति । किं साक्षात्फलमुत्पद्य-
मानं तदा व्याकरणाध्ययनस्य उद्योतानुसासनप्रयोजनकारणरूप-
रूप एव फलमित्यर्थः । तदतिरिक्तमपि-प्रवृत्त्यावपरिहारा-
तिरिक्तमपि । किञ्चित्-किञ्चित् । कम्पेति । प्रयुक्ततेऽ-
नेनेति न्युत्पत्त्येत्यर्थः । प्रयोजक-प्रवर्तकः । अतएव-
प्रवर्तकप्रवृत्त्याध्ययनार्थमेव । एकमेव-प्रयोजनस्य प्रयोज-
नानि च-प्रयोजनानां विषये ननुसकस्य प्रयोजनस्य-
त्येकमेव । तत्र-एकमेव । बहुवचनमिति । प्रयोजना-
नीतिमनुवचनप्रयोगो माये इत्यर्थः । एकवचनमिति ।
'रक्षोहागमकृत्वात्तदाह-प्रयोजनं निष्पन्नकर्ममित्यर्थः ।अदि स्थितिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि 'ज्ञानमः सम्पत्तिरिति माये-
ऽप्यायममूलकत्वादायाम्-स्थितिरेवेति न्यायेत्यम् । अत्रत्यं
चात्रत्येन संस्तवात् । उक्तं हि शिखाया- 'मुत्सं व्याक-
रन् तत्र ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं ओषधिरुक्तं
उद्योतानं विचिन्तिः पदे ॥ शिखा प्राचं तु वेदस्य
हस्तो कस्यानप्रवृत्तते ।' इति ॥ उपकारकत्वात्तदाह ।
व्याकरणं हि अविशेषादिविषयं स्वविशेषादीन्विदकस्य-
तत्त्वविशेषनिर्णये उपपन्नते । उद्योतिषमपि स्वाध्यवयो-
विनमनुष्ठापयोगिनं च अविशेषं प्रतिपादयति । निरुक्तं
तु व्याकरणस्यैव विरुद्धप्रवृत्तं, वाहुल्यादिसाध्यानां कोषा-
नमविक्रपादीनां प्रवृत्तस्य सङ्गहात् । उद्योतिषमिति-
रपि गाव्यादिकृत्वात्तदाह 'गाव्या वक्तोत्वादिभिर्व्यर्थ-
निर्णये उपपन्नते । शिखापि वर्णव्याकरणस्य दृश्यते ।
कन्वसुखापि प्रकरणान्तरपठितस्य न्यायकस्य प्रवृत्त्या-
न्तराधत्तस्य अत्रात्रत्यस्योपसंहारेण प्रयोगं दर्शयति ।
संस्तवात्तदाह । तेषां प्रधानं व्याकरणम् । पद-
कारणमगल व्याकरणचोक्तम् । गाव्यादीनां तन्म-
कृतम् । अत एव तस्य शिखायां मुखत्वेन निरूप्यं
कृतम् । अत्राहस्थितिपि व्याकरणविषयः प्रसिद्ध एव ।
तथा ज्ञानानां विषयव्याकरणव्ययनसाधुभाष्य इति स्थितम् ।
तथा च सम्प्रोपासनेत्येवमेव प्रवृत्त्याऽनुद्योतं च अ-
द्य इति वदाम्युच्यते तथा व्याकरणाध्ययनस्योपपन्नानु-
द्योतमेव च बोध्यम् ॥

२ ननुसकमेवत्यर्थः ।

[रक्षादिप्रयोजनान्तरप्रदर्शनमाध्यम्]
। रक्षोहागमकञ्चसन्देहाः प्रयोजनम् ।

[रक्षार्थलोपादनमाध्यम्]
रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् ।
लोपाऽऽगमवर्णविकारयो हि सम्यग्वेदा-
न्यरिपालयिष्यतीति ॥ [-रक्षा] ॥

(प्रदीपः) पारम्पर्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याह-
रक्षेति । लोके लोपाद्यष्टं वेदे दृष्ट्वा आभ्येदवैयाकरणः,
वैयाकरणस्तु न भ्रमेति, वेदायं चाध्यवस्थाति ।
तत्र लोपागमयोऽहाराणं-‘देवा अनुहे’ति । दुहे-
र्लभे हस्याऽदादेशे कृते ‘लोपस्त आत्मनेपदे’ष्विति
तलोपः, ‘बहुलं छन्दसी’ति वृत्तिरिति रूपमेतत् ।
वर्णविकारो यथा-‘उद्गामं च निग्रामं च’ति ।

॥ राजकपरीः ॥

(माध्वे-) रक्षा च ऊर्ध्व आगम्य लघु च व्यस-
न्देहश्च-रक्षोहागमकञ्चसन्देहा इति विग्रहः । रक्षार्थमिति ।
रक्षार्थे इति रक्षार्थम् । अर्थशब्दोऽत्र प्रयोजनार्थकः । रक्षा च
वेदरक्षेण ग्राह्या नत्वसाधुष्यः साधूनां रक्षेत्यायेनाह-वेदा-
गममिति । व्याकरणस्वरूपसत्तामात्रेण वेदरक्षाया असम्भवा-
दाह-अभ्येदमिति । व्याकरणमिति । शुब्दानुशासन-
व्याकरणयोः पर्यायशब्दत्वात्प्रभे शुब्दानुशासनपदस्य, उत्तरे
व्याकरणपदस्य चोपादानेऽपि न दोषः । ननु व्याकरणपञ्चकन-
मानेनेव कथं वेदरक्षेत्यत आह-कोकेति । व्याकरणपञ्चकन-
कगतवर्णलोपागमवर्णविकारो गृहीतप्रवृत्तिप्रत्ययविभागो वेद-
न्यालपिष्यतीत्यर्थः । विहेती । सम्भक्त-वेदार्थान्गतिपूर्वकम् ।

(प्रदीपः-) पारम्पर्येण-पारम्पर्या । वेदरक्षाद्वारेण,
यथाचनुशासद्वारेण च । अस्व-व्याकरणपञ्चकनस्य । ‘लोके

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

रक्षाप्रयुतीनि फलान्तराप्यपि सन्ति । तथा च माध्यम्
‘कानि पुनरस्व प्रयोजनानि ? रक्षोहागमकञ्चस-
न्देहाः प्रयोजनमिति । अत्र प्रयुज्यते प्रकृत्यैतेऽनेनेति
करणश्रुतन्तः, प्रयोजयतीति कर्तृश्रुतत्वा नाहुलकालर्त-
श्रुतन्तो वा, उभयवापि प्रवर्तकविधिपरः पुंलिङ्गः प्रयोजन-
शब्द एकः । फलपरः कवीनोऽपरः । उभयोर्येनपुंसकैकशेषे
एकवचनस्य वैकल्पिकतया प्रभे बहुवचनमुत्तरे एकवचनं
च बोध्यम् । तत्र आगमः प्रवर्तकः । रक्षोहागमा-
ऽसन्देहास्तु फलानीति विवेकः । तत्र प्रवर्तक आगमो
व्याख्याता । फलमि व्याख्यायन्ते, तत्र रक्षा वेदसंरक्ष-
णम् । तथाहि माध्याममृदा लोपागमवर्णविकारासन्देहसि

१ इदं शक्तिभेदेति परे । माध्यमिमिति कैवटारसः ।

‘इप्रहोर्मसन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति हकारस्य
भकारः । ‘उदि प्रह’ इत्यत्र ‘उद्गामनिग्रामो च छन्दसि
सगुण्यमननिपातनयो’रिति वचनादुक्तिपूर्वाद्भेदार्थम् ॥

(उद्गोतः) पुष्पाद्योऽर्थो, योऽर्थः । ननु विष्ण-
वार्थसंबन्ध एव महान् वेदरक्षाहेतुः, किं व्याकरणेने-
त्यत आह-लोके इति । आभ्येदिति । अत्रेण पाठान्तरं
कल्पयेदित्यर्थः । न चाचार्यवचनद्वयमनिवृत्तिः, अङ्ग-
शङ्कना तेषामिवासात् । वेदार्थवगमद्वारापि व्याकरणं पुष्-
पार्थसाधनमित्याह-वेदार्थं चेति । एवं च वेदार्थवान-
पूर्वकं शुद्धतत्त्वमन्वेष्टाद्विहितकर्मानुष्ठानेन कथयामर्त्यता
वा योऽर्थः पुष्पाद्योऽर्थो व्याकरणपञ्चकनस्य फलमिति भावः ।
विकार इति । कोपस्तु न विकार इति वृत्त्यभिहितः ।
भावस्य एव चादेशोऽत्र विकारः । इप्रहोर्म इति । इदं च
गुण्यमीत्याकर्षणमावद्वेकम् । एतेन ‘उद्गामनिग्रामी

आत्मनेपदाङ्गदृष्टम् (स्मना देवेभिरादानाकार-) ओपादि-
भेदे दृष्ट्वा’ इत्यर्थः । अवैयाकरण-आत्मनेपदाकारणः ।
आभ्येद-यावन्तरं कल्पयेत् । तत्र-लोपादिषु ।

(उद्गोते-) सिप्पाचार्येति । शुद्धिपरम्परे-
त्यर्थः । सम्प्रदाय इति वाक्यम् । व्याकरणेन-व्याकरण-
पञ्चकनेन । अनेनेति । अत्रांशोऽयमाचार्यस्य कदास्मना देवे-
ष्विति पठितव्ये प्रमादात् स्मना देवेष्विति पठतीत्यासङ्गत्वेत्यर्थः ।
व्याकरणं-व्याकरणपञ्चकनम् । कथयामर्त्येति । कथामेद-
शुद्धत्यर्थः । विकार-विकारत्वेन अगमोऽगमिमत्तः ।
भावस्यादेशस्यैवान् विकारत्वेन अङ्गादिति भावः । यो
हेतो । इदं च-इप्रहोर्मसन्दसी’ति शक्तिपरः । गुण्य-
मीत्यादीत्यादिना जगत् संवसरेत्यर्थः परिग्रहः । अस्वा-
मीत्यपिना यमो ग्रहणम् ।

एतेन-सूत्रस्य ‘गुण्यमि त्वा सौमनास्यै’त्यर्थमावद-
व्यक्तते

इत्यन्ते ते केनप्रयोजनशरपैः प्रमादिविधः सम्माभ्येत् ।
वैयाकरणस्तु छण्डस्योऽर्थेव स्वं स्थापयति । तत्र लोपे-
दाहरणम् ‘स्मना देवेषु विविधे मित्वा’ । जगत्-आत्मनेपदः ।
‘कनेप्यावद्वेदरक्षणम्’ इत्यकारलोपः ॥ आगमो यथा-
‘देवासः आत्मनासः’ । ‘आहुतेस्तु गिण्यसुप्रामगः । कोपागमो
यथा-‘देवा अनुहे’ । अनुहेत्यर्थः । दुहेर्लभे हस्याऽदादेशे
कृते ‘लोपस्त आत्मनेपदे’ष्विति तथोपः । ‘बहुलं छन्दसी’ति
स्वगमः । एतेन ‘नादिर’ दुहे किञ्च शर्ते पेन्नो दुहे’ इत्यादि-
छन्दसमपि व्याख्यातम् । वर्णविकारो यथा-‘गुण्यमि ते सौ-
मनास्य’ । ‘इप्रहोर्मसन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति भकारः ।
प्रत्ययपि छन्दसीति, यथा, ‘उद्गामं च निग्रामं चेति ।
‘उदिप्रह’ इति सूत्रे ‘उद्गामनिग्रामो च छन्दसि सगुण्य-

२ ‘आभ्येति’ । ३ ‘हस्यं भकार’ यः ।

चेत्यनेनैव मस्यापि सिद्धत्वादेतदुपन्यासश्चिन्त्य इति पर-
स्तम् । अकार्यमावश्यकतेन तैवेव अस्य सिद्धौ तदंशे निपात-
नाश्रयवैयर्थ्यात् । निर्वाणद्वैतैर्विन्विषयकभावमादाह-
उद्गामनिगमौ चेति ॥

[उद्गार्यलोपपादनमात्रम्]

उद्गः खल्वपि—न सर्वैर्लिङ्गैर्न च
सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेद मन्त्रा निगदिताः ।
ते चाऽवश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं
विपरिणमयितव्याः । तासांऽवैयाकरणः
शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् ।
तस्मादध्येयं व्याकरणम् ॥ [—उद्गः] ॥

(प्रदीपः) उद्गः खल्वपीति । इह यस्मि-
न्यागे इतिकर्तव्यतोपदिष्टा यामान्तरेणोपजीव्यते सा
प्रकृतिः । येन चोपजीव्यते सा—विकृतिः । 'प्रकृति-
वद्विकृतिः कर्तव्ये'तिमीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

कलेन । एतदिति । भत्वविधायकशालोपन्यास इत्यर्थः ।
तेनैव=ह्यहोमं इत्यनेनैव । तदंशे=भादेशो ।
विधायकेति । विधायकमृतेत्यर्थः । उद्युवाद्द्वैतं ज्ञो
लोकं 'उदि प्रह'इत्यनेन सिद्धत्वात्पूर्वादित्युक्तम् ।

(भाष्ये—) खल्विति निश्चये । अपि ससुख्ये । सर्वे-
लिङ्गैः—सकललिङ्गनोपकटाबादिभिः । युक्त इति शेषः ।
सर्वाभिर्विभक्तिभिः—सर्वविभक्त्यन्तपदेः । न निगदिताः—न
पठिताः । ते=मन्त्राः । पुरुषेण—ऋत्विगादिना । यथायथं-
यथोचितम् । विपरिणमयितव्याः—तत्तद्विज्ञादिनोप-
पदपठिताः पाठ्याः । तस्मादिति । यस्मादवैयाकरणो न
शक्नोति सम्यग्विपरिणमयितुस्तस्मादित्यर्थः ।

(प्रदीपे—) इह—प्रकृतिविकृतिव्याप्योर्मध्ये वेदे वा ।
इतिकर्तव्यता—विधिः । उपजीव्यते—आश्रियते । सा-
स यागः । प्रकृतिः—प्रकृतिव्याप्य इत्युच्यते ।

फेत्तु—यत्र संपूर्णमज्ञातं निर्दिष्टं सा प्रकृतिः, यत्र
संपूर्णमज्ञातं नोपदिष्टं सा विकृतिरित्युक्तमन्योभ्यामित्याहुः ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

मननिपातन्यो'रिति वचनादुपनिर्वाहोर्ध्वं । तत्र उद्युवा-
त्स्मृण्य लोकेषु सिद्धो वृत् । निर्वाणो वाचिकोऽदृष्टस्त्वेव ।
सन्निवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाः सुचः । इह तु जुहूपभृतो-
रेव ग्रहणम् । 'उद्गामं चेति जुहूमुपपन्नं, निग्रामप्रेत्युप-
भृतं नियच्छतीति वचनात् । अकारादेशः सम्प्रत्ययः ।

उद्गोपि प्रयोजनम् । तथाहि—यज्ञाज्ञातं सम्पूर्णमुप-
दिष्टं सा प्रकृतिः । यथा—दर्शपूर्णमासौ । यत्र नोपदिष्टं सा

प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजानाति ।
तन्नाऽअनेमन्त्रोऽस्ति—'अग्रेयं त्वा जुष्टं निर्वपामी'ति ।
तत्र 'सौर्यं चर्चं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः' इति सौर्यं
चरौ मन्त्र उद्गते—'सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामी'ति ।
विस्तरेण तु भर्तृहरिणा प्रदर्शितं ऊहः ।

(उद्गोतः) भाष्ये उद्गः खल्वपीत्यस्य 'प्रयोजन'-
मिति शेषः । खल्वपीति निपातसमुदाये निष्पत्त्यर्थः ॥
ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग
इह इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावृत्त्याभावेऽपि
विकृतावृत्ति इति दर्शयितुं प्रकृतिचन्द्रार्थमाह—इहेति ।
यस्मिन्—जगद्येवादी । बागान्तरेण—सौर्यादिना । प्रकृति-
विकृत्यवगमश्च द्विदेवत्यैकदेवत्यत्वादिताम्येन बोध्यः ।
अन्यत्र पठितमन्त्राणां कर्ममन्त्रत्रय गमनमत्र आह—प्रकृति-
वदिति । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुदीयते, तथा विकृति-
रपीति तदर्थः । तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था-
अन्यतिदिश्यते, इतिकर्तव्यतायां भावनायाः साक्षाद्-

प्रत्यवादीति । अदिना लिङ्गपरिग्रहः । सम्प्रत्यय-
योग्यम् । तत्र—प्रकृतौ । अनेमन्त्रः—अग्निसम्बन्धिनिर्वपन-
प्रकाशको मन्त्रः । तत्र—विकृतौ । इति सौर्यं इति । इत्यनेन
विधिना बोधितं सूर्यदेवतोद्देशकं चरुद्वयके यागे इत्यर्थः ।
(उद्गोते)—पठिताः—यथैव पठिताः । प्रकृतिविकृत्य-
वगमश्च—प्रकृतिविकृतिभावज्ञानम् । अन्यत्र—प्रकृतौ ।
अन्यत्र—विकृतौ । यथेति । प्रकृतिपठितान्यज्ञानि येनोप-
कारेण प्रकृतिसुपकुर्वन्ति तेनोपकारेण तानविकृतिसुपकुर्वन्ती-
त्यर्थः । सोपकारा—उपकारकैरङ्गैः सहिता । विकृति-
रपीत्यस्य—'अनुदीयते' इति शेषः ।

पृष्ठभावेन—तत्तदुपपत्तयः । इतिकर्तव्येति ।
'भावनाया इतिकर्तव्यतायां साक्षाद्भूत्वादित्यन्वयः । इति-
कर्तव्यताप्राप्तितस्य वगादेः कर्मणोऽसम्भवादितिकर्तव्यताया-
माख्यातवाच्यभावनायाः साक्षाद्भूत्वादित्यर्थः । आख्याते भाव-
नाया विधेयत्वात्सम्प्राप्ताऽज्ञानव्ययोगितया 'किं' 'केन' 'कथं'-
मित्येवं क्रमश्च साध्यसाधनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानियततया इति-
कर्तव्यतां विना साध्यसाधनयोरन्वयाऽयोगात्पदार्थातिदेशस्या-

विकृतिः । यथा—'सौर्यं चर्चं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः' इति विहितो
यागः । तत्र वैकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते
यागे उपकारकाकाङ्क्षया तन्मुखेन प्राकृतमज्ञातं प्राप्यते ।
वैदिके करणे तादृशानामेवाज्ञानामपेक्षितत्वात् । तेषामेव प्रकृतौ
क्षुत्वात् । 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्ये'ति पूर्वमीमांसार्था
स्थितम् । तत्र यस्मात्प्रत्यय प्रकृतौ य उपकारः कृतस्तस्य
विकृतावसंभवे निवृत्तिः । यथा प्रकृताववधायस्य वैतुष्यमुप-
कारतया कृतं तस्य कृष्णलेखसंभावादवधायस्य निवृत्तिः ।

त्वात् । एतन्मूलकमेव प्रकृतिवदिति मीमांसकसरणिः । पदार्थान्तरताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निर्बन्धनिर्वापप्रकाशक-
मन्त्रश्चाग्निपदस्य सूर्यसंबन्धिनिर्वापप्रकाशनाऽसमर्थत्वात्-
तदपहाय तत्स्थाने सूर्योक्त्युक्तमित्याह-तत्राग्नेरिति । मन्त्र
उद्धृत इति । यद्यप्यहं न मन्त्रत्वम्, तथाप्येकदेशयोरेषि
अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्वदिते समुदाये मन्त्र-
त्वव्यवहारः, कर्मणः साङ्गत्वं चेति बोध्यम् । सोऽयं प्रकृ-
त्युक्तः । अन्येऽप्युक्ताः । ऊहृत्स्य आर्विज्यलामेन द्रव्य-
प्राप्तिद्वारा ऐहिकसुखसिद्धिः फलमिति बोध्यम् । भाष्ये
लिङ्गपदं च प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् । यथायथमिति । अर्थ-
प्रकाशनसामर्थ्यान्नतिलङ्घनेनेत्यर्थः ।

[आगमार्थत्वोपपादनभाष्यम्]

आगमः खल्वपि-‘ब्राह्मणेन निष्का-
रणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति ।
प्रधानं षडङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

वश्यकत्वादिति तु तत्त्वम् । तत्र-आग्नेयादिवागे प्रकृतौ ।
मन्त्रेति । ‘अग्नये त्वा जुष्टमिति मन्त्रेत्यर्थः । असमर्थत्वा-
दिति । तेन मन्त्रेण चाग्नेययागे प्रकृतिसम्बेदाग्निस्मन्धि-
निर्वापप्रकाशनरूपः प्रकृतेरुपकारो विहित इति विकृतेरपि
स उपकारस्तत्सम्बन्धेत्सुविदेवतासम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनरूपः
कर्तव्यः, प्रकृतिवद्विकृतिरितिन्यायात् । सनाग्निपदघटितेन तेन
मन्त्रेण कर्तुं न शक्यते इत्यर्थः । तदपहाय-अग्नये इति
पदमपहाय । न मन्त्रत्वमिति । ‘अनाघ्रता अमन्त्राः’
इत्यापस्तम्बसूत्रोक्तेरिति भावः । अनेकपदसमुदाये-अवशि-
ष्टेऽनेकपदघटितसमुदाये । प्रत्यभिज्ञानात्-एकदेशविकृत-
न्यायेन मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञायाः सत्त्वात् । तद्वदिते-ऊहृत्स्येति
पदसमुदाये । व्यवहार इति । महध्यामादिवज्ज्यसा न्यपदेशा-
दिति भावः । सोऽयम्-अग्नये इत्यत्र ‘सूर्योयं व्यूहः । एकार-
रूपप्रत्ययोहस्तत्र नान्तरीयक इति न प्रकृत्युह्यत्वोक्त्य-
सङ्गतिः । अन्येऽपि-प्रकृतिलिङ्गचक्रनापृष्टा अपि । ते च
शब्दकौस्तुभे विशदं प्रदर्शिता इति नेह तन्कृते । ऐहिक-
सुखसिद्धिः-अर्थकामावेहोक्तिस्तुल्यसिद्धिरपि । हिशब्दो-
ऽप्यर्थः । स च सिद्धिपरोक्षं योग्यः । ‘चायं स’ इत्यन्ये ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

मन्त्रा अवज्जम् । तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यम् । तत्र
प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तच्चेद्विकृतौ साकल्येन नास्ति
तदा कृत्वस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । यथा-‘अमरक्षो दिवः सपत्नं
वध्यास’ इति मन्त्रस्य कृत्वस्य निवृत्तिः । यस्य त्वेकदेशस्याभि-
धेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रं निवृत्तं । यथा-‘अग्नये त्वा

१ अर्थ पाठः सम्प्रति लुप्तः सर्वत्र ।

कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥ [-आगमः]

(प्रदीपः) आगम इति । आगमः प्रयो-
जकः प्रवर्तको नित्यकर्मता व्याकरणार्थ्यनस्य दर्श-
यति । प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजकधोच्यते ।

निष्कारण इति । दृष्टं कारणमनपेक्षेत्यर्थः ।

प्रधानं चेति । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्त-
त्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः ।

(उद्घोषः) ननु वक्ष्यमाणस्य न व्याकरणफलत्वं
मत आह-प्रवर्तक इति । नित्यकर्मतामिति । एतेन
नित्यकाम्यता व्याकरणार्थ्यनस्येत्युक्तम् । नित्यत्वं चाग्नेय-
ज्ञेयपदार्थविशेषणीभूताऽध्ययनज्ञानयोर्वोध्यम् । अत्र ब्राह्म-
णेनेत्युक्तेऽन्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति कश्चित् ।
निष्कारण इति । कारणशब्दः फलपरः । ननु नित्यत्वे-
ऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपं फलमस्त्येवेत्यत आह-दृष्टमिति ।
अध्ययनादिनिष्ठं कारणानपेक्षत्वं विषये आरोप्य ‘निष्कारणो

(भाष्ये) आगमः-श्रुतिः । खल्वपि त्यस्य प्रयोजकं

इति शेषः । तमेवाह-ब्राह्मणेनेति । प्रधानमित्यनेनावस्था-
ध्येयतामस्य सूचयति । (प्रदीपः) दृष्टं-वेदशब्दादिकम् ।
पदपदार्थावगमस्य-पदपदार्थज्ञानस्य । व्याकरणनिमि-
तत्त्वात्-व्याकरणनिमित्तकत्वात् । तन्मूलत्वात्-पदपदार्थ-
ज्ञाननिमित्तकत्वात् । दास्येति । वेदवेदार्थज्ञानरयत्यर्थः ।

(उद्घोषः) वक्ष्यमाणेति ‘ब्राह्मणेन निष्कारणं’
इति श्रुतेः । व्याकरणफलत्वं-व्याकरणसम्बन्धिफलत्वम् ।
व्याकरणार्थ्यनफलत्वमिति यावत् । नित्यकर्मतामिति
कैयटे कर्मपदं-काम्यपरं, क्रियते-फलाभिसन्धिपूर्वकमनुष्ठा-
यते यत्कर्ममिति व्युत्पत्तौरित्याशयेनाह-एतेनेति । कर्मपदापा-
दानेनेत्यर्थः । एवञ्च नित्यत्वं काम्यत्वयोरिति द्वैक्यमत्र बोध्य-
मित्याशयः । मन्थ्यावन्दनादिवदेतदनध्ययने प्रत्यवायात्तदध्य-
यनज्ञानयोर्नित्यत्वं, रक्षादिप्रयोजनसत्त्वात्तयोः काम्यत्वं चेति
विवेकः । अत्र-पूर्वोक्त्युतौ । निष्कारण इति । ‘निष्का-
रणो धर्मः इत्यत्र भाष्ये । फल इति । कार्यते यागादिरन्तेन तत्
कारणमिति व्युत्पत्त्या स्वगादिफलवाचकः कारणशब्द इत्यर्थः ।
एवञ्च ‘निष्कारण’ इत्यस्य फलानुसन्धानरहितो नित्य इत्यर्थो
लभ्यते इत्याशयः । कारणानपेक्षत्वं-फलानपेक्षत्वम् । विषये-

जुष्टं निर्वापार्थं त्यस्य मन्त्रस्याक्यवभूतं देवताभिधायि पद-
मौषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौर्ये
निवर्तते । अग्निशब्दे च लुप्तद्वारकतया निवर्तमाने एकारोपि
निवर्तते । अकारान्तोत्तरप्रकृतिसन्निधानेनैव हि एकारस्य
सम्प्रदानं वाच्यम् । अकारान्तात्तु यशश्चस्य । तत्तत्तुभ्यन्त-
मृगोक्तेत्याद्युदात्तमग्नयेत्यस्य मध्योद्गातस्य स्थाने ऊहृत् ।

२ ‘प्रयोजनः’ पाठः ।

वेद' इति प्रयोगः । आगमपदेन श्रुतिः । श्रुतावपि जनमेजया-
द्युपाख्यानवत्पौरुषेयव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते ।
यथा तेन प्रोक्तमिति सूत्रभाष्यरीत्या वेदार्थव्याकरणा-
र्थोऽप्यन्तादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्व-
बोधनमिति बोध्यम् । धर्मत्वं च वेदस्य पुरुषयज्ञसाध्यतया
धर्मत्वेनाभिमतार्थ्यनज्ञानकर्मत्वेनोपचारिकमित्याहुः । षडङ्गः
शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाङ्गसहितः । वेदः
स्वशास्त्रारूपः । अध्येय इत्यतः—प्रेरणविषयाध्ययनकर्ममिति
बोध्यः । यद्यपि तेन प्रोक्तमिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणया
रीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयनिष्ठम्, तथापि ज्ञेय इत्यस्य
सम्प्रगर्थाबोधपर्यवसाय्यध्ययनं कार्यमित्यर्थे तात्पर्यम् । अतः
एव 'समानमीहमानानामधीयानानां च केचिदर्थै-
रुच्यन्ते केचिन्ने'ति वक्ष्यति भाष्यकृतम् । अध्ययनतया-
ज्ञानयोश्च समुच्चयः । अनेनाऽऽतादृशस्याऽधर्मत्वं सूचयति ।
श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् । तथा च व्यासः—

‘वेदार्थज्ञो जपं जप्या तथवाध्ययनं द्विजः ।
कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये’ इति ॥
जपपदं मन्त्रसाध्यकर्मज्ञानोपलक्षणम् । ज्ञातातोश्च

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

वेदे । उपाख्यानवदिति । यथा जनमेजयाद्युपाख्यानस्य
प्रवाहिनित्यतया श्रुत्याऽभिधानं तथैव पौरुषेयस्य व्याकरणस्यापि
नित्यविधिविषयत्वं न विरुद्धमित्याद्यम् । सिद्धान्तरीत्याह-
यद्वेति । आनुपूर्व्या अनित्यत्वेऽपि व्याकरणाद्युपाख्यानतया
नित्य एवेति भावः । श्रुत्या—‘ब्राह्मणेन निष्कारण’ इत्यादि-
श्रुत्या । तस्य=व्याकरणस्य । वेदे ‘वेदनालक्षणोऽर्थो धर्म’
इति धर्मलक्षणाऽभावादाह—धर्मत्वञ्चेति । प्रेरणेति ।
अध्येयशब्दे कर्मणि अचो यदिति यत्प्रत्ययः । स च ‘प्रेषाति-
सर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चे’ति सूत्रादिधिरूपे प्रेषे इति प्रेरणेत्या-
र्ण्यलाम् इत्यर्थः । उभयेति । व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः । एवञ्च
श्रुतौ ज्ञेय इति पदं व्यर्थम्, अध्येय इत्यनेनैव अर्थबोधपर्यवसा-
य्यध्ययनं कार्यमित्यर्थस्य लभेनार्थस्यापि ज्ञानद्वाराऽध्ययनस्य
सम्भवादित्याहुस्तु । अतएव—सम्यगर्थपर्यवसाय्यध्ययनं कार्य-
मित्यर्थे तात्पर्यादेव । तथा ज्ञानम्—सम्यगर्थविषयकं ज्ञानम् ।
समुच्चय इति । श्रुतौ ‘ज्ञेयश्चे’ति समुच्चयार्थकचकारो-
पादानात्समुच्चयलाभ इति भावः । श्रुतौ चकाराऽपाठे तु
‘विनाऽपि च चाथो गम्यते’ इति आध्यात्मेः समुच्चयार्थलाम्

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

सोऽयं प्रकृत्युहः । लिङ्गस्य कचिदूहः । यथा—देवीरापः
शुद्धाः स्थैत्यस्य विनियुक्ते मन्त्रः—तस्याज्ये ऊहः—देवाज्य-
शुद्धमस्तीति । प्रत्ययमात्रस्य च चिदूहः । यथा—‘माभेमांसं-
विनया’ इति पुरोडाशेऽवधानमन्त्रः, तस्य धानासूहः—‘मा-
भेष्ट मा संविशिष्य’भित्वादिरिति इरदत्तायः । याज्ञिकास्तु सं-

ज्ञानानुकूलो मनःप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसापदानादिरूपो
व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् । एतेन—ज्ञानस्याऽविधेयत्वा-
दिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु गुणानां परस्परसम्बन्ध-
भावात् ‘षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह—पदेति । एवञ्च
वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं करणमिति भावः । भाष्ये—
प्रधाने कृतौ यद्वा इति । प्रधानविषये निर्दुत्त इत्यर्थः ।
अन्यथा यज्ञविषयकृतेरसंभवादसङ्गतिः स्पष्टेव । भाष्ये
फलवानित्यत्र—फलपदेन वाक्यार्थावगमो विवक्षितः ।
एतच्छ्रद्धां च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थावगमोपयोगीति
बोध्यम् । एवं च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थाज्ञान-
प्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयाऽस्य नित्यत्वमिति
बोध्यम् ॥

[लक्ष्यर्थतोपपादनभाष्यम्]

लक्ष्यर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ‘ब्राह्मणे-
नाऽवश्यं शब्दा ज्ञेया’ इति । नचाऽन्तरेण
व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या
ज्ञातुम् ॥ [—लघु] ॥

इत्यवश्यम् । अनेन—श्रुत्या समुचित्तयोरेव धर्मत्वप्रतिपाद-
नेन । अतश्च शस्य—प्रत्येकस्य । मिलितस्य—समुचित्तयो-
रध्ययनतयाज्ञानयोः । स्वोक्तार्थं प्रमाणयति—तथेति ।
जप्या—जपं यथादिकञ्च विधाय । विपर्यये—प्रत्येकानुष्ठाने तु ।
अत्र—अध्येयो ज्ञेयश्चेति श्रुतौ । अविधेयत्वादिति । ज्ञान-
स्य कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं चाऽशक्यत्वाद्वाक्यादिरूपप्रमाण-
परतन्त्रस्य तस्य विधेयताया असम्भवाच्चैति भावः । अपा-
स्तमिति । पूर्वोक्त्यापारस्वेव विधेयत्वेनाऽदोषादिति भावः ।
गुणानाम्—शिक्षाश्रद्धानाम् । सम्बन्धानामावादि । तथाच
प्रधानाप्रधानव्यवहारस्याऽसम्भव इति बोध्यम् । ज्ञाने-
ज्ञानमिति । एवञ्च षट्स्वङ्गेषु वर्तमानं व्याकरणं वेदार्थज्ञानं
प्रति मुख्यं करणमिति आध्यायो बोध्य इति भावः । प्रधान-
विषये—व्याकरणाध्ययनविषये । निर्दुत्ते—सम्पन्ने । अन्यथा—
यथाश्रुते तु । वाक्येति । वेदेत्यर्थः । एवञ्च—व्याकरणस्य
वेदार्थावगमोपयोगित्वे च । अस्य—व्याकरणस्य । नित्यत्वं—
फलानुसन्धानशून्यप्रवृत्तिकत्वम् ।

(भाष्ये—) लक्ष्यार्थ—प्रक्रियारूपलघुभूतोपायज्ञाना-
र्थम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागादिरूपया प्रक्रियया हि लाघवेन

विभ्वं भित्यूहमाहुः । युक्तं चैतत् । प्रकृतावनिदत्तया विजि-
पृथग्भावस्तस्य प्रयोगो न तु ओषिजो भयचलनयोरित्य-
स्येयवधारणात् ।

लाघवमपि प्रयोजनम् । तथाहि—अन्यापनं ब्राह्मणस्य
श्रुतिस्तज्जिवाहं वैदुषीधनः । वैदुष्यं च साध्वसादुर्विवेकः ।
स च न प्रतिपक्षपाठादिना सम्भवति, शब्दानामानन्त्यात् ।

(प्रदीपः) लक्ष्यार्थमिति । लाघवेन शब्दज्ञान-
मस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणेनेति । अध्यापनं ब्राह्म-
णस्य वृत्तिः । नचाऽशब्दसमुपभ्रियन्ति च्छात्रा इति ॥

(उद्द्योतः) अवयवमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति-
अध्यापनमिति । लाघवं च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादि-
विभागेनान्वाख्यानस्य विवक्षितम् ।

[असन्द्देहार्थंलोपपादनमायम्]

असन्द्देहार्थं चाऽध्येयं व्याकरणम् ।
याज्ञिकाः पठन्ति—स्थूलपृषतीमाभिवार-
णीमनवाहीमालभेतेति । तस्यां सन्द्देहः—
स्थूला चासी पृषती च स्थूलपृषती,
स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृष-
तीति ? तांनऽवैयाकरणः स्वरतोऽध्यव-
स्यति—यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो
बहुव्रीहिः । अथ समासान्तोदात्तत्वं तत-
स्तत्पुरुष इति ॥

✽ राजकुडमीः ✽

शास्त्रप्रकृतिः शक्या कर्तुमितिवाच्यः । इति । अतो हेतोलब्ध-
धर्मध्येयं व्याकरणमित्यर्थः । न च—नहि । अन्तरेण—न्याक-
रणाध्ययनं विना । (प्रदीपः) लज्जित भाष्ये भावप्रधानो
निर्देश इत्याद्यनेन व्याचष्टे—लाघवेनेति । न च—नहि ।
उपलक्ष्यन्ति—सेवन्ते । भजन्ति । इति—इत्यतो कृत्यर्थ-
मप्यध्येयं व्याकरणमित्यर्थः । (उद्द्योते) लाघवञ्चेति ।
न तु शब्दज्ञाननिष्ठं लाघवमभिप्रेतमित्यर्थः । (भाष्ये—)
'असन्द्देहार्थं—सन्द्देहप्रागभावपरिपालनार्थम् । सन्द्देहानुप-
स्यार्थमिति यावत् । तस्यां—श्रुती । स्थूलपृषत्यां वा ।
अनवाही—गोः । पृषती—शब्देनात्र मन्वर्थलक्षणया पृष-
स्वतो ग्राह्या । पृषत्वती च बिन्दुमती । पृषन्ति—बन्दवः ।
स्वरतोऽध्यवसायप्रकारमाह—वदति । बहुव्रीहिरिति ।

✽ शब्दकौस्तुभः ✽

तस्मानुत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्वोधने लाघवम् । अन्यथा
तु गौरवम् ।

असन्द्देहोपि प्रयोजनम् । तथाहि—स्थूलपृषतीमनवा-
हीमालभेतेति श्रूयते । सत्र सन्द्देहः कर्मधारयोऽं बहुव्रीहि-
र्नेति ? तत्र कर्मधारयपक्षे 'पृषती' शब्देन मन्वर्थलक्षणया
पृषत्वती बिन्दुमती गौरवमिधीयते, स्थूलापि सेव, बिन्दुलां
स्वीत्यं तानर्षं वा यथा तथास्तु । बहुव्रीहौ तु स्वीत्यं पृष-
त्त्वेनेति, गोस्तु स्थूला कृशा भेद्यत्रानादरः । तत्र स्मरकारे
उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरणे बहुव्रीहिं वैयाकरणो निमि-

१ 'तमुपभ्रियन्ति शिष्याः' पा० ।

(प्रदीपः) असन्द्देहार्थमिति । सन्द्देहस्य
प्रागभावोऽत्र दृश्यो न तु प्रध्वंसाभावः । न हि
वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यति, इतरस्यैव
तदुत्पादात् । स्वरत इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरा-
द्बहुव्रीह्यर्थोवाच्य इत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) नन्वसन्द्देहः—सन्द्देहाभावः । स च
नात्यन्ताभावः, तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वंसः, तत्तद्विषयक-
व्याकरणज्ञानवतः सन्द्देहस्यैवाऽभावेन तदसंभवात् । यस्य
त्वधीतव्याकरणस्यापि कचित्सन्द्देहः स तद्विषयकवैयाकरणत्वा-
भाववानेव, वेदनार्थे हि तत्र प्रत्ययोऽत्र आह—प्रागभाव
इति । तत्परिपालनं च शास्त्राध्ययनफलम् । न तु स्वरत्वं,
तस्याऽजन्यत्वात् । तत्पालनं च प्रतियोगिजनककारणविध्वंसनं,
प्रागभावस्य प्रतियोगिजनमनाद्यत्वादिति बोध्यम् ।

भाष्ये याज्ञिकाः पठन्तीति । पञ्चकाण्डमभा वैदिकाः
शब्दा याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थः । 'ऋषिः पठति' 'शृणोत
प्रावाजः' इतिवत्प्रयोगः । तत्र ऋषिर्वेदः । सन्त्ये भाष्ये

'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य
तत्र विधानादित्याशयः । तत्पुरुषः—प्रकृतो कर्मधारयः ।

(प्रदीपः—) प्रागभावेति । प्रागभावस्य चाऽजन्यत्वा
तत्प्रयोग्यत्वरूपं फलत्वप्रागभावे विवक्षितम् । तच्च प्रतियोगि-
सामग्रीविषयनेन प्रागभावपरिरक्षणरूपम् । परे त्वत्यन्ताभाव
एवाऽसन्द्देहपदार्थः, सन्द्देहकारणत्वाऽज्ञानत्वाऽभावात्मक-
ज्ञानस्य प्रयोज्यतायाः सन्द्देहाभावे कार्याभावत्वेन सुस्पष्टत्वा-
दित्याहुः । इतरस्यैव—वैयाकरणस्यैव । पूर्वपदेति । मन्वे
पठमानादित्यर्थः । अवसायः—निश्चयः ।

(उद्द्योते—) तस्य—अत्यन्ताभावस्य । तदसम्भ-
वात्—ध्वंसाऽसम्भवात् । तत्र—वैयाकरणशब्दे । प्रत्ययः—
अणप्रत्ययः । तदिति । प्रागभावेत्यर्थः । शास्त्रेति । व्याक-
रणेत्यर्थः । स्वरत्वं—प्रागभावः । तस्य—प्रागभावस्य ।

नोति । ततश्च निश्चयेन प्रतिबन्धाः संशयानुत्पादः । एवा-
ऽसन्द्देहः । अर्थाभावेऽप्ययीभावादसन्द्देहमिति स्यादिति चेन्न,
प्रायोग्यान्वयीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीह भवतीति द्वितीये उप-
पादयित्वा माहवात् । अत एवो भयथा मुनिप्रयोगः—अकृतायाम्-
संहितमिति, अथाऽसंहितयेति च । एवं 'इन्द्रपीतस्योपहृती
मद्ययामी'त्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्येने इन्द्रपीताधिक-
रणमवैयाकरणस्यति सार्थकम् । 'कृत्वा किन्ता'न्यायेन वा नेव-
मिति दिक् । तदेवं रक्षोहलावसासन्द्देहाख्यानि ज्वारि फला-
नि व्याख्यातानि । आगमस्तु प्रवर्तकं इत्युक्तम् । भाष्ये तु
सन्दर्भशुद्ध्यर्थं फलचतुस्वरूपं प्राक् पञ्चाहा प्रवर्तके वक्तव्ये मन्वे

२ 'स्थूलानि पृषत्वत्याः' पा. ।

एष प्रयोगः । ताम्—अनङ्गादीम् । कस्ताहि निश्चयस्त-
त्राह—पूर्वपदेति ।

[व्याकरणाय्ययनसाधकागमप्रतीकभाष्यम्]

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य
प्रयोजनानि—‘तेऽसुराः’ । ‘दुष्टः शब्दः’ ।
‘यदधीतम्’ । ‘यस्तु प्रयुक्तम्’ । ‘अचि-
द्वांसः’ । ‘विभक्तिं कुर्वन्ति’ । ‘यो वा
इमाम्’ । ‘चत्वारि’ । ‘उत त्वः’ ।
‘संकुमिष’ । ‘सारस्वतीम्’ । ‘दशैभ्यां
पुत्रस्य’ । ‘सुदेवो असि वरुणेति ॥

(प्रदीपः) मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्शय-
षीत्तुकाणि प्रदर्शयति—इमानि चेति । भूय इति ।
पुनरित्यर्थः । आनुषाङ्गिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम् ।

(उद्घोषः) मन्वन्तेच्छमादीनां बहुलादङ्गना-
मनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतोभिधानं युक्तमत आह—
मुख्यानीति । प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोभिधानमिति
भावः । तेषां प्रधानत्वं च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वात् ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

अनङ्गादीमिति । अर्थसन्देहस्य स्थूलपृथीशब्दे सत्त्वेऽपि
अन्ततो गत्वाऽनङ्गाद्यामेव सन्देह इत्याशयः ।

(भाष्ये—) इमानि—वक्ष्यमाणानि । ‘विभक्तिं कुर्व-
न्तीति न मन्त्रप्रतीकधारणं किन्तु वाक्यार्थकथनमात्रम् ।
‘सारस्वती’मिति च वाक्यघटकपदनिर्देश इत्यवश्यम् ।

(प्रदीपे—) मुख्यानि—वेदरक्षादीनि । भूय इति
पश्चादर्थेऽन्ययमित्याद्येनाह—पुनरिति ।

(उद्घोषे—) इति—इत्यनेन न्यायेन । प्रथमतः—
रक्षादितः प्रागेव । तेषां—वेदरक्षादीनाम् । वक्ष्यमाणा-
माह—तेऽसुरा इत्यादीनाम् । बहिरङ्गेति । बहिरङ्गो यौ

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

तदुक्तथा फलसंज्ञेन नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्तीति
सूचितम् । फलं तु पापशयः, प्रत्ययायानुत्तिर्वा । ‘धर्मेण
पापमपनुदति’ । ‘विहितस्याननुष्ठानाच्चिन्दितस्य च
सेवनात्’ । अनिग्रहाच्चैन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छती’-
त्यादिवचनादीह साधकानोति दिक् ।

इमानि च भूय इत्यादिभाष्येण प्रवर्तकचनान्तराणि
उदाहृत्य व्याख्यातानि । तद्यथा—‘ते सुरा हेलयो हेलय’ इति

१ गौडास्तु ॥ ० ॥ इमानि च भूयस्तेऽसुरा दुष्टः

शब्दो यदधीतं यस्तु प्रयुक्तोविद्वांसो विभक्तिं कुर्वन्ति
यो वा इमां चत्वार्युत्तवः संकुमिष सारस्वतीं दशम्यां पुत्रस्य
सुदेवो असि वरुणेति ॥ ० ॥ इति वार्तिकं कुस्मः । तत्रास्थानमेव—
‘इमानि च भूयः’ इत्यादिना कृतमुपलभ्यन्ते सम्प्रति भाष्ये ।

वक्ष्यमाणानां च बहिरङ्गशब्दपशब्दप्रयोगविधिविषयविषय-
त्वादानुषङ्गिकत्वं बोध्यम् । ननु भूय इत्येकचनमनुपपन्नं
प्रयोजनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह—पुन-
रिति । इमानि चेति । चः समुच्चये । भाष्ये प्रयोजना-
नीति । प्रवर्तकानि फलानि चेत्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाण-
वाक्यानि प्रवर्तकानि, तद्गोप्यानि फलानीति विवेकः ।

ननु रक्षादिभिः सहैवंतानि कुतो न पठितानीत्यत
आह—आनुषाङ्गिकत्वादिति । एषामानुषाङ्गिकत्वं तेषां
प्रधानत्वं बोधयितुं तथोक्तिरिति भावः ।

[ते सुरा इत्येतद्व्याख्याभाष्यम्]

तेऽसुराः । ‘तेऽसुरा हेलयो हेलय इति
कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्वासाणेन न
म्लेच्छित्तवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा
एष यदपशब्दः’ ॥ ‘म्लेच्छा मा भूमे’त्यध्वेयं
व्याकरणम् ।—तेऽसुराः ॥

(प्रदीपः) तेऽसुरा इति । निन्दार्थावादेन
‘न म्लेच्छित्तवा’ इति म्लेच्छनं निषिध्यते । तत्र

शब्दापशब्दप्रयोगयोर्विधिविषयो यद्विषयत्वादित्यर्थः ।
बहिरङ्गत्वं च तयोर्विलम्बोपस्थितिकत्वाद्भाष्यम् । तत्र—
तयोर्मध्ये । तद्गोप्यानि—म्लेच्छा मा भूमे इत्यादि गोप्यानि
अम्लेच्छमादीनि । तेषां—रक्षादीनाम् । तथा—पृथक् ।

(भाष्ये—) प्रथमं ‘तेऽसुरा’ इति मन्त्रप्रतीकम् । ‘हवै’
इति प्रसिद्धौ । वत्—यस्मात् एषोऽपशब्दः—म्लेच्छः—म्लेच्छ-
तया प्रसिद्ध इत्यर्थः । उपसंहरति—म्लेच्छा मा भूमेति ।
भाष्ये अन्ते पुनस्तेऽसुरा इत्युक्तिस्तस्मात्सिरोधनाय, दाढ्यार्थं
स्मारणाय चेति बोध्यम् ।

(प्रदीपे—) म्लेच्छनम्—अपशब्दोच्चारणम् । तत्र—प्रती ।

कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्वासाणेन न म्लेच्छित्तवै नापभाषितवै
म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ज्ञापणम् । अत्र ‘न म्लेच्छि-
तवै’ एतस्य विवरणं—‘नापभाषितवै’ इति । उभयत्रापि
‘हृत्यार्थे तद्वैकेकेत्यन्तव’ इति तवैप्रत्ययः । धातुनामनेकार्थ-
तया निन्दावचनाम्लेच्छतायोः कर्मणि घञ् । तेनापशब्द-
सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । अत्र ‘न म्लेच्छित्तवै’मिति
निषेधस्य ‘तेऽसुरा’ इत्यर्थवादः । न चेह रात्रिसन्नयावेन
आर्थवादिकं फलमस्त्विति वाच्यम् ; ‘द्रव्यसंस्कारकमसु परा-

अस्य वार्तिकत्वाभावेऽपि भाष्यकृताम्—‘अपर आहैत्यादिना—
व्याख्यान्तरोपपत्त्याऽस्तुचितः स्यात् । स्तोत्रेपरकृताया
व्याख्यायाः स्वयमुपपत्त्याऽस्तुत्वात् । अस्य वार्तिकत्वे
स्तु तद्वैकेकेदेशस्याऽपरकृता व्याख्या भाष्यकृता निषेधेति
सूत्रमस्त्वित्याहुः । अत्र युक्तत्वाऽस्तुक्तत्वे सूत्राभिविधेयम् ।

केचिदाहुः—‘हेहप्रयोगे हेहयोः’ इति कृते प्रकृतिभावे च कर्ताभ्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति । पदद्विवचने वाक्यद्विवचनं कर्तव्यं च म्लेच्छनमित्यपरे । ‘न म्लेच्छितत्वा’ इत्यस्य पर्यायो नापभाषितत्वा इति । ‘कृत्याये’ इति ‘तवै’ प्रत्ययः । म्लेच्छे इति कर्मणि घञ् ।

(उद्योते-) ननु पराबन्धुस्तस्माद्वाहणेनेति श्रुती पराभस्यापशब्दभाषणकल्तावगतेः ‘परभूता मा भूमेत्यध्वेयम्’ इति वक्तुमुचितमत आह—निम्बायवादेनेति । ‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्कञ्जमुत्तिर्यवादः स्वादिति न्यायेन ‘वत्स परममयी दुर्धनवति न स पापं शोकं नरोती’त्यादावपापशोकजन्यस्य प्राप्तस्यमानपरत्वादिति भावः । प्रकरणाच्च कञ्जकर्मैवं निषेधः । केचिदाहुविति । अनादृष्टचिन्तं तु ‘सर्वः भुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्यः’ इति । पदेति । ‘सर्वस्य दे’

३ रात्रिकर्मः ३

प्रकृतिभावे—तत्पञ्चके ‘वृत्तप्रभृता’ इति प्रकृतिभावे । कर्ताभ्ये—‘हे ३ अरयः’ इत्यमुच्चारणे करणीये । तदकरणं=तथानुच्चारणम् । कर्मणीति । म्लेच्छकृते इति म्लेच्छमिति विग्रहः । ननु करणे घमितिभावः । करणे घञो दीर्घस्य स्वाऽन्य न्यवस्थापितत्वात् ।

(उद्योते-) निम्बायैति । श्रुती ‘तेऽसुरा’ इति निन्दार्थवादपूर्वं ‘न म्लेच्छितवै’ इत्यपराधारेण म्लेच्छनमेव निषिध्यते इत्यर्थः । तेन नापमपूर्वो निषेधः किन्तुहि ? अर्थादादृष्टि लभ्यते इति कैयटस्यः ।

न्यायेन—पूर्वमीमांसासूत्रोपनिषदेन । अपापशोकजन्यस्य—पापशोकजन्यत्वात् । प्राप्तस्येति । यथा तस्य प्राप्तस्यमानपरता ननु स्वार्थपरता तथाऽनापीत्यर्थः । अस्त्य—‘तेऽसुरा’ इत्यस्य । ननु निषेधे द्रव्यत्वाप-

३ सञ्चकौस्तुभः ३

कल्पात्कञ्जमुत्तिर्यवादः स्वादिति न्यायेन अपापशोकजन्यत्वात् प्राप्तस्यमानपरत्वात् । ‘प्रकरणात्कञ्जं’ इत्यं निषेधं इति ‘यवाणस्तर्वाणो नामैस्यादुक्तप्रश्ने भाष्यकारैरेव सृष्टीकरीकृत्यते । अत एव—इहापि पराभूता मा भूमेत्यध्वेयं व्याकरणमिति नोपसंहृतं किं तु ‘म्लेच्छा मा भूमेत्येव । म्लेच्छाः—निम्बाः । शास्त्रोपहितविपरीतानुष्ठानादिति भावः । अत्र ‘हेहप्रयोगे हेहयोः’ इतिमुते, पुस्तकप्रयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्ताभ्ये तदकरणं म्लेच्छनमित्येके । ‘ननु सर्वः भुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्यः’ इति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वाच्चेन दोष इति चेत्, सत्यम् ; अत एवाऽपरीतोद्वाक्यद्विवचनं म्लेच्छन-

इत्यत्र पदग्रहणस्य वार्तिककृतोक्तत्वादिति यावत् । ननु नेदं द्वित्वं, किं त्वेच्छिकः पुनः प्रयोगोऽत आह—कर्त्तव्यं चेति । न म्लेच्छितवै इत्येतन्म्लेच्छभाषाविषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विकरणं—नापभाषितवै इति । हेहै इति प्रसिद्धौ । अपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशुद्धस्त्वेषां कञ्ज एव प्रसिद्धमिति भावः । ननु म्लेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपशब्दोऽत आह—वर्णमिति । निन्दावचनान्म्लेच्छतेरिति भावः । निन्दा च शास्त्रोपहितविपरीतोच्चारणेन पापसाधकत्वात् । एवं च म्लेच्छा इत्यस्य निम्बा इत्यर्थं इति शिक् ।

[दुष्ट-शब्द इत्येतन्नास्वानुभाष्यम्]

दुष्टः शब्दः—

‘दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स यावज्जो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रवानुः स्वरतोऽपराधात् ॥’ इति ॥

भावात्कर्म न्यायसंभारपक्षोऽत आह—प्रकरणादिति । प्रकरणमलदेव त्वित्यर्थः । अर्थ—निषेधः । अञ्जशब्दस्य ‘अञ्जं शरीरोऽवयव’ इत्यादिकोशप्रामाण्येन नित्यस्मिन्नतयाऽङ्गमितिक्षीबनिर्देशः । वार्तिकेति । पदाधिकारस्य तन्नामावादिताशयः । इदं ‘हेल्यो हेल्य’ इतीत्यर्थः । पुनरिति । तात्पर्यं—घोतनाय पुनः प्रयोग इत्यर्थः । म्लेच्छभाषेति । यवनादि-म्लेच्छभाषानिषेधविषयमित्यर्थः । इति—इत्येकम् । निम्बेति । वातानामनेकार्थत्वात्म्लेच्छतेर्निन्दार्थकत्वाशयः । विपरीतेति । शास्त्रोपहिताद्विपरीतं यदुच्चारणं, तेन तद्विषयकत्वेनैत्यर्थः । एवञ्च—म्लेच्छतेर्निन्दार्थकत्वे च, शास्त्रोपहितविपरीतोच्चारणविषयतया पापसाधकत्वे चेति वा । इत्यथ वर्णस्याप्यन्यथोच्चारणे दोष उपदर्शितः ।

(भाष्ये-) वर्णापराधे दोषमुक्त्वा वाक्यपराधे दोषमाह—दुष्ट इति । सः—स्वरवर्णदुष्टः शब्दः । वाक्यशब्दः—अतिव्याग्रूपो वक्ताः हिनस्ति—हिनस्यात् । लिङ्गं छन्दसोऽपेक्षे ।

मित्यपरैरन्याख्यातम् । ‘सर्वस्य दे’ इत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः । ननु नेदं शास्त्राच्च द्विवचनं किं तु तात्पर्यं—घोतनार्थमैच्छिकः पुनः प्रयोगः, ‘अनादृष्टिः शुब्धा-दनादृष्टिः शुब्धा’ इतिनदिति चेत्, तत्कारणैकित्यरानुपपत्तिः । यदि तु तन्नाशेदित्यरविनिर्मुक्तं एव पाठस्तर्हि अरिशब्दे रैकस्य स्वमपशब्द इत्यवश्यम् । इदं च भाष्यादिषु प्रसिद्धं श्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्यातम् । अर्थं च पाठः क निच्छा-स्वायाम्नेषणावः । भाष्यदिनानां श्रुतपञ्चमशब्दे तु ‘हेल्यो हेल्य इति वदन्त’ इति पठित्वा ‘तस्माद्वाहणो न म्लेच्छे’ इति पठ्यते । तत्र यस्मिन्स्थाने वक्ष्योऽपशब्द इति स्पष्टमेव ।

तथा शिक्षासु पठ्यते—‘भृगो हीनः स्वरतो वर्णतो

‘दुष्टाच्छब्दान्मा प्रयुक्मही’त्यच्चेयं
व्याकरणम् ॥ [—दुष्टः शब्दः] ॥

[प्रदीपः] दुष्टः शब्द इति । स्वरेण
स्वरतः । आयादिलात्तः । मिथ्याप्रयुक्त
इति । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वर-
वर्णदोषात्प्रतिपादयन्नामितमर्थमाहेत्यर्थः । वागेव
वज्रो हिंसकत्वात् । यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषा-
यजमानं हिसितवानित्यर्थः । इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेण-
रन्वस्तत्रेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति मन्त्र उच्यते । तत्रे-
न्द्रस्य शतयिता शमयिता वा भवेति क्रियाशब्दोऽत्र
शत्रुशब्द आश्रितो न तु रुदिसब्दः, तदाश्रयणे हि
बहुव्रीहितपुरुषयोरथाऽभेदः । तत्रेन्द्राऽभिमतत्वे
सिद्धे सतीन्द्रस्य शत्रुमवेत्यत्राभेदं प्रतिपाद्येऽन्तोदात्तो
प्रयुक्तव्ये आशुदात्त ऋजिवा प्रयुक्त इत्यर्थान्तरा-
भिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शतयिता सम्भवः ।
इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्तेश्चानुवाक-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(प्रदीपः) न तमर्थमाहेत्यर्थः—नामित-
मर्थमाहेति । इन्द्रशत्रुत्वस्यायमाह—इन्द्रशत्रुशब्दइति
तत्र—आभिचारिके कर्मणि । क्रियाशब्दः—योगिकशत्रुशब्दः ।
अत्र—इन्द्रशत्रुवर्धस्वेत्युच्यते वाक्ये । तदाश्रयणे हि-
रुदिसब्दाश्रयणे तु । यदा हिहेतो । अर्थेति । अभिमतोर्थ-
भेदो न स्यादित्यर्थः ।

क्रियाशब्दाश्रयणे यथाभेदस्तथादशयति—तत्रेन्द्रेति ।
तत्र—ऊहिते इन्द्रशत्रुत्वविधाने । शत्रुः—विनाशकः । अन्तो-
दात्त इति । इन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीतत्पुरुषे कृजन्ततया नित्यव-
रेण शत्रुशब्दस्याशुदात्तया शेषनिवातेन तस्मिन्स्वरदोषस्थिते
इन्द्रशत्रुशब्दोऽन्तोदात्तो भवति । एवं ॥ प्रयोक्तव्य आसीत् ।
परं प्रमाददात्तुदात्त इन्द्रशत्रुशब्दः प्रयुक्तः । अशुदात्तत्वं
च तस्य बहुव्रीह्यादेव सम्भवति । तथाहि ‘अन्तेन्द्रे’त्यादिना

॥ सन्दकौस्तुभः ॥

वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । सचामन्त्रो वज्रमानं
हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति । स्वरेण-
स्वरतः । ‘हीयमानपायोगाच्च’ेति तसिः । मिथ्याप्रयुक्त-
शब्दप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपाद-
यन् । अत एव तमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रः हिंसकत्वात् ।
वज्रमानं हिनस्तीति । यथाध्वजुक्ताद्धोमाक्षजमाने धर्मो-
त्पत्तिरेवमजुक्तादपशब्दप्रयोगाक्षजमाने प्रत्यवाय इत्यर्थः ।
यथेत्युदाहरणे । इन्द्रशत्रुः—इन्द्रशत्रुशब्दः । पुरा ऋज

१ ‘वमितमर्थं नाहेत्यर्थः’ पा० ।

विषयत्वादिहाऽभावः । यथा—‘राजा भव युध्यस्वे’ति॥
ऊह्यमानस्य चाऽमन्त्रत्वाद्वाहकर्मणीति जपादि-
पर्युदात्तेन मन्त्राणामेकश्रुतिविधीयमानेन न भवति ।

(उद्योतः) असर्वनामस्वाचक्षोऽप्राप्तिराह—स्वरे-
णेति । आधादित्वादिति च । तस्मिन्स्य वचन्यादपेक्षि-
त्वादाह—यदर्थेति । मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणं—सतो-
र्थान्तरमिति । न केवलं तदर्थं नाहेत्येतावत्, प्रत्यवायो-
त्पन्नद्वारा हिंसकोऽपीत्याह—वागेवेति । यथाध्वजुक्ता-
द्धोमाक्षजमाने धर्मोत्पत्तिः, एवं तदुक्तापशब्दप्रयोगात्तस्मिन्
प्रत्यवाय इत्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । वृत्रेणेति ।
हेतो तृतीया । फलमपीह हेतुः । मन्त्र इति । न चोचितस्य
कर्म मङ्गलमिति वाच्यम् । मन्त्रशब्दस्य बोधकपरत्वात् ।
अतएव ‘मन्त्रो हीनः स्वरतः’ इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठं
विहाय भाष्ये—‘दुष्टः शब्द’ इति पठितं, तत्रत्यमन्त्रशब्दस्य
शब्दमात्रपरतेति सूचयितुम् । शत्रुशब्दस्याऽभिमतार्थत्वे
बहुव्रीहितपुरुषयोरविशेषोऽत आह—तत्रेन्द्रस्वेति । रुदे-
व्यन्तादौणादिकः कृन् । प्रज्ञादिगणे निपातनाद्भवत्वम् ।
शमेस्तु तत्त्वम् । संभोधनविभक्त्यभावात्पाह—इन्द्रशत्रुत्व-

उणादिषु इन्द्रशब्दस्य रजन्तस्य साधनाक्षितस्वरेण तस्याशु-
दात्तता । बहुव्रीहिसमासे च ‘बहुव्रीही प्रकृष्येति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण तस्यैव स्वरः शिष्यते इति आशुदात्ततोपपन्नते ।
एवञ्च बहुव्रीहिसमासेन प्रयोगादिन्द्र एव शतयिता तस्य
जात इत्याशयः । इह—इन्द्रशत्रुवर्धस्वेत्यत्र ।

(उद्योतः) तसः—‘कृन्त्यास्तसि’ इति तसिः ।
तदर्थ—तमर्थम् । प्रत्यवायेति । यजमानस्याधर्मोत्पन्न-
द्वारा हिंसक इत्यर्थः । फलमपीति । एवञ्च वृत्रप्रादुर्भावरूप-
फलाय तत्रा आरम्भोऽभिचार इत्यर्थो लभ्यते । अतएव—
ऊहितस्य मन्त्रत्वाभावादेव । तत्रस्थेति । शिक्षास्थितेत्यर्थः ।
शब्देति । बोधकमात्रपरतेत्यर्थः । शत्रुशब्दस्वेति ।
तस्य वैरिपर्यायत्वे इत्यर्थः । अविशेषः—स्वरे भेदेऽपि अर्थ-
भेदो न स्यात् । शमेरिति । शमेः प्रज्ञादिगणे निपातना-
त्कारादेश इत्यर्थः । अत्र—इन्द्रशत्रुवर्धस्वेत्यत्र । तज्ज्ञा-

विश्रुपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य
हन्तारं वृत्रास्यं पुत्रान्तरमुत्तिपादयितुमाभिचारिकं यागं कृत-
वान् । तत्र च इन्द्रस्य शतयिता शत्रुः हिंसक इति वाक्यम् ।
तथाभूतः सन् वर्षस्वेतिप्रतिपादितुं ‘इन्द्रशत्रुवर्धस्वेति’ प्रयुक्तम् ।
मन्त्राच्छेदरौणादिकः कृन्त्ययः । प्रज्ञादिगणे निपातनाद्भवत्वम् ।
इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वात् सम्बोधनविभक्तिः । तस्या अनु-
वाकविषयकत्वात् । अत एव राजन् युध्यस्व राजा भव युध्य-
स्वेत्यन्योन्यस्वरूपैव प्रयोगः । राजत्वस्य सिद्धत्वे सम्बोधन-
विभक्तिर्न तु विषेयत्वेपीति । एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुष-

२ ‘शमयिता शतयिता वा’ पा० ।

स्येति । नन्वत्र बह्वर्कमणीत्येकमुक्तौ प्राप्तायां पूर्वपदप्रकृति-
स्वरकरणं स्वरपराध इति वक्तुं युक्तम् । न च तथैवास्तु ।
सुतपथमाज्ञागतज्ञापविरोधात् । तत्र हि अणुदात्तस्वरणमेव
स्वरपराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्मृत्युक्तैकश्रुत्यवादेऽत आह-
ऊहमात्रवत्वेति । तदुक्तम्-‘अनाज्ञातेष्वमन्त्रत्व’-
मिति । नचाऽस्याऽमन्त्रत्वे लौकिकसम्बन्धेन क्रियमाणस्य कर्मणः
कर्म फलजनकत्वमिति वाच्यम् ; सुर्वाय स्वेत्यादेर्लौकिक-
वर्तितस्य ऊहविधायकशास्त्रत्वेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः ।

[बद्धधीतमिति व्याख्यानमाध्यम्]

यद्धधीतम्-

‘यद्धधीतमविज्ञातं निगदेनैव श्राव्यते ।
अनज्ञाविष शुक्लैधो न तज्ज्वलति
कर्हिचित् ॥’

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

येति । सुतपथमाज्ञासावगमाप्येवर्थः । लौकिकसम्बन्ध-
व्यतिरागहितेनाऽवैदिकेन सम्बन्धेन । सुर्वायेति । ‘अग्ने
स्वा जुष्टं निर्वर्णमा’त्यत्रोहिते ‘सुर्वाये’त्यवैदिक्यः ।

(भाष्ये-) सद्धये-उच्चार्यते । अन्तर्भावमिति
बहुव्रीहिल्लुप्यो वा । अनसौ-अधिपतिः, कुण्डलो,

ॐ सद्धकौस्तुभः ॐ

समासप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते बन्धने प्रमाददाबुद्धात् किलोक्तः ।
तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यां लभ्यः । इन्दो हि पाठो-
रौणादिके ‘अग्नेदे’त्यादिना रत्नस्यै कृते इन्द्रस्य अणु-
दातो ऋण्यप्रादितः । तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सम्पन्न इति कुतो-
तिहासपुराणविषु प्रसिद्धः । तदिहोदाहरणतयोक्तम् । स्वादे-
तर, बह्वर्कमणि लोकमुत्प्रेहयति त्वत्, सा च तत्पुरुषबहुव्रीह्यो-
रभिधेयिणी । अत्राहुः-अपादिपशुंदासेन मन्त्रेणैव एकमुक्तिर्वि-
धीकरो । स्वेच्छया प्रयुज्यमानस्य मन्त्रो न भवति । तदुक्तं मेद-
ल्लभ्ये वैमिनिवा-‘अनाज्ञातेष्वमन्त्रत्व’मिति । आपरस्व-
श्चाह-‘अनाज्ञाता अमना वा प्रवरोहनाभयेकग्रहणातीति ।
अत एव ‘मन्त्रो हीन’ इति पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धत्वेपि ऊह-
मानस्याऽप्रकृतत्वात् अनेन्द्रश्रुतिरिति वक्तव्येऽप्युक्तम् । स्वादतो
मन्त्रस्यः अनेन्द्रमन्त्र इत्याह अनेन भाष्ये-‘दुष्टः सद्ध’ इति
पठितम् । ननु ‘स्वादेन्द्रश्रुतुर्वर्त्तते’ति शब्दे पठ्यत एवेति चेत्,
सत्यम् ; ऊहितं वदमन्त्रमनुमन्त्रवत् तदनुकरणस्य पाठेऽपि
अपारस्वानुमन्त्रस्य लौकिकत्वानुपपत्त्यात् । नन्विन्द्रश्रुतस्य
लौकिकत्वे कर्म स्वरप्रयुक्तयोर्लुप्योऽप्युक्तयोः प्रसक्तिः, स्वरस्य
वेदसाधनविषयकत्वादिति चेत्, स्वरविषयो ह्यनेन्द्रविष्कारमात्रात् ।
एतावतामेव हि वेदो-बहुव्रीहिस्य त्रैलोक्यमेकमुक्तिव्य न्यस्यमा-

तस्मादनर्थकं माधिगीष्वाहीत्यच्चेयं
व्याकरणम् । [-यद्धधीतम्] ।

(प्रदीपः) अविज्ञातमिति, -अविदित-
स्वैरादिसंस्कारत्वादप्यविज्ञानाद्वा । निगदेनेति ।
पाठमात्रेण । न तज्ज्वलतीति । निष्फलं भवति ।
अनर्थकमिति । निष्प्रयोजनम् ॥

(उद्घोतः) नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह-
अविदितेति । शुक्लैव इति सान्त्वयिषः सम्बन्धेनाहन्तुं छि-
न्नेन वा निर्वाह्यम् । निरुक्ते तु बहुव्रीहौ तमविज्ञातमिति
पठ्यते । तत्र-गृहीतं-सुद्धतः । अविज्ञातमर्थत इति
बोध्यम् । भाष्ये-तस्मादनर्थकमिति । अनेन निन्दार्थवादेन
निष्प्रयोजनाप्यवनाऽनौचित्येन निष्प्रयोजनं नाध्येयमिति
निषेधकल्पनादिति यावः । अतो विविद्धमप्यवनां या मूढिति
व्याकरणमप्येयमिति तात्पर्यम् ।

यस्मिन् च ये वेति बहुव्रीहिपक्षेऽर्थः । तत्पुण्ये तु अनसौ-
जलदादिकार्यः, नसो विरोधार्थकत्वात् । ‘प्रक्षिप्त’मिति
शेषः । न उच्यते-न प्रचलति, नैव प्रकाशते ।

(प्रदीपः) अविदितेति । अविज्ञातस्वरपदिसंस्कारक-
त्वादित्यर्थः ।

(उद्घोते-) सत्र-निरुक्तमन्त्रे पाठेऽपि । एव-
नार्थमेव इत्याह्वयः । अनेन-यद्धधीतमिति वादिना ।

ऽऽधीयते, लोके तैत्तिर्यक कल्पः । अत एव ‘एकभृत्या
सुत्रपाठस्तत्त्वेन वेति पक्षद्वयमपि तत्र-तत्रोपपन्नमिति
नश्यामः । नन्वेवम् ‘उच्येत्तरां वेति सुत्रादिकृत्यानुवृत्तत्वेन
सिद्धौ विभाषा छन्दसीत्यत्र विभाषाप्रसङ्गो व्यर्थः स्यात् । प्रस-
ज्यप्रतिषेधे तु नार्थ दोषः, ‘बह्वर्कमणी’त्यस्य निरुद्धे पुन-
विभाषाग्रहणात् । न च एतदुदात्तपक्षेऽप्येकमेवास्त्विति वाच्यम्,
नित्यविकल्पविधौ निषेधमेव दर्शयत्यस्य कृता आरम्भसामर्थ्या-
देव तन्निवृत्तिरिति । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नारम्भसामर्थ्य-
कहादिव मन्त्रे चरितार्थस्य पूर्वनिषेधपरोक्षच्छन्दोऽज्ञानविष-
यकेण वाच्यस्यमात्रात् । ननु ह्यदीनां छन्दस्त्वमिति, मन्त्र-
ग्राह्येतरत्वात् । तस्यादिसमर्थसमासमात्रात्पि प्रसज्यप्रतिषेध-
एवागत्या स्वीकर्तुं युज्यते इति चेत्, पशुंदासपक्षेऽपि कर्म निर्व-
त्तम् वेति विषयविभागात्समन्वेन बह्वर्कमणिमुच्यते विभाषा-
ग्रहणसम्यक्तात् । उक्ताऽपरितोषात्वेन तु के चिन्नादिषु
प्रसज्यप्रतिषेधमात्रात् शब्दाप्येकमुक्तेः प्राप्ता सत्यां तद्वत्त्वं
बहुव्रीहिल्लुप्यकरणं च स्वरतोऽपराधादित्यस्यैव इत्याहुः ।

अतो च-‘यद्धधीतमविज्ञातं निगदेनैव श्राव्यते ।
अनज्ञाविष शुक्लैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥’
निगदेन, -पाठमात्रेण । ‘शुक्लैधो’ इति सन्तेन छिन्नेन एषः-
सम्बन्धेन अन्तर्गतेन वा पुंलिङ्गेन निर्वाह्यम् । न उच्यते,-

[वस्तुप्रयुक्तेऽस्यान्यथाप्यम्]

यस्तु प्रयुक्ते—

‘यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे
शब्दान्यथावक्ष्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र
वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः ॥’

[‘दुष्यति चापशब्दैः’]

कः ? ॥

वाग्योगविदेव ॥

कुत एतत् ? ॥

यो हि शब्दाज्ञानात्यपशब्दानप्यसौ
जानाति । यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः, एव-
मपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः ॥

अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो-
ऽपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दा इति ।
एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः ।
तद्यथा—‘गौ’रित्यस्य शब्दस्य-गावी गोणी
गोता गोपोतलिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशाः ।
अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणम् ॥

(प्रदीपः) यस्तु प्रयुक्ते इति । अनेना-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये—) निषेधविधिविषयफलानुक्त्वा काम्य-
विविधिवर्गं फलं दर्शयति—यस्त्विति । कुशलः—यथाशालं
शब्दप्रयोगवित् । विशेषे—शक्यलक्ष्यादितत्तदर्थविशेषे । स-
वाग्योगवित् । प्रयोगवित् । अथम्—उत्कर्षम् । परत्र—स्वर्ग-
लोके । एतावता शब्दविदः प्रशंसोपनिबद्धा । अथ ‘दुष्यति
चापशब्दैः’ इत्यत्र कर्तृरनुपादानादृच्छति—क इति । एक-
देशी स्वयमेव उत्तरयति—वागिति । वाग्योगविदः कथं
दोष इत्याशयेन तदर्थः दृच्छति—कुत इति । असौ—
वाग्योगविदेवाकरणः । अधर्मं इति । अपशब्दज्ञानादधर्मो-
ऽपीत्यर्थः । शब्दा इति । इतित्र हेतौ । यतो बहवोऽ-
पशब्दा अतो भूयानधर्मः प्राप्नोति । बहव इति । देश-
कालावस्थादिभेदेनैकस्यापि शब्दस्यापशब्दानां भूयस्त्वमि-

ॐ शब्दकोस्तुमः ॐ

न प्रकाशते, निष्कलं भवतीत्यर्थः । निष्कले—अद्यापि ज्ञान-
प्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा चेत्सुप्रकम्प्य—‘स्यायुर्यं भार-
हारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

१ अर्थं पाठः कचिन्नास्ति मन्वे कैश्चिदपि पूर्वं भट्टः ।

२ ‘व्याकरणस्य’ पा० । ३ ‘मन्यतात्वसाधुः’ पा० ।

ऽभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति ।
विशेष इति । स एव शब्दः कचिदर्थं केनचि-
मितिनेन प्रयुक्तः साधुन्यथाऽसाधुः । यथाऽश्वे-
ऽस्वन्दो घनाऽभावनिमित्तकः साधुर्जातिनिमित्तको-
ऽसाधुः । गवि च गोणीशब्दः साधुर्म्यात्प्रयुक्तः साधु-
र्जातिनिमित्तकोऽसाधुः ।

क इति । वाग्योगविदः श्रुतलादोषदर्शनाच्च प्रश्नः ।

प्रष्टव परमतमाशङ्कयाह—वाग्योगविदेवेति ।
एवमशब्दज्ञानेऽपीति । यथा श्लिष्टिकद्रव्य-
सेवया श्लिष्टिकव्याधिसम्भवस्तद्विपरीतसेवया त्वा-
रोम्यं तथाऽत्रापि यथोक्तं न्याय्यमिति भावः ।

भूयांसोऽल्पीयांस इति,—परमतापेक्षया प्रकथं
प्रत्ययः । यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पेऽपशब्दाः,
अज्ञभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति, तत्र; यस्माद्भूयांसो-
ऽपशब्दा अल्पीयांसः सुशब्दाः । अज्ञानमिति ।
तथा च तिरस्त्रां ब्रह्महत्यादिकलाऽभावः ।

(उद्योतः) एकः पूर्वपरयो रित्यत्र भाष्यपठितै-
कः शब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह—भाष्ये—यस्त्विति ।
ऽभ्युदयहेतुत्वम्—अहृष्टारा पुरुषार्थसाधनत्वम् । कुश-
लः—अर्थावधारणः । लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुक्ते इति

त्यर्थः । अवागिति । अवैयाकरण इत्यर्थः । अज्ञानम्—
निषेधशालाऽज्ञानम् । शरणम्—प्रत्यवायपरिहारकम् ।
एवञ्च विदुषो दोषः, मुख्यस्य तु नापशब्दोच्चारणेऽपि दोष
इति व्याकरणस्य नित्याध्ययनं युक्तं, न तु शब्दव्युत्पादना-
र्थत्वं । व्याकरणाध्ययनस्य प्रत्युत प्रत्यवायहेतुत्वादिति लक्ष्यम् ।
इयञ्च व्याख्या एकदेशिनः । असिद्धान्तस्य प्रतिपादनात् ।

(प्रदीपः—) अनेन—यस्त्वित्यादिपदेन । स एव—
अस्वादिशब्द एव । जातिनिमित्तकः—अन्यत्वादिजाति-
प्रवृत्तिनिमित्तकः । साधुर्म्यात्—आवपनिषेधगोणीसाध-
र्म्यात् । साधुर्म्यमूलकाभेदादोपादिति यावत् । प्रयुक्तः—
गवि प्रयुक्तः । जातिप्रयुक्तः—गोत्वजातिप्रवृत्तिनिमित्तेन
प्रयुक्तः । श्लिष्टिकेति । द्रव्यदर्शित्वार्थः । व्याधिः—कास-
श्वासादिरोगः । तद्विपरीतेति । श्लेष्मप्रशुष्पिण्यस्यारोत्वर्थः ।

योऽर्थश्च ह्यसकलं भद्रमभूते नाकमेति ज्ञानविधुत-
पाप्मे’ति मन्त्रमुदाहृत्य यद्द्विहोतमविज्ञातमित्यादि पठि-
तम् । तत्रापि गृहीतं—शब्दतः, अविज्ञातं तु—अर्थतः ।
प्रवृत्तिप्रत्ययादिविभागेनेत्यादि शेषं प्राप्यत् ।

४ ‘अस्वे’ पा० । ५ ‘श्लिष्टिके व्याधिरिति’ पा० ।

६ ‘भूयांसो अपशब्दाः’ पा० । ७ ‘शब्दाः’ पा० ।

फलति । विशेष इति । अर्थविशेष इत्यर्थः । तदाह—स एवेति । साधर्म्यात्—साधर्म्यमूलकादभेदोपात् । भाष्ये—यथावत्—अनुकृतादिदोषरहितम् । वाचो योगः प्रकृति-प्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं, तदेतौति वाग्योगवित् । अतुत्वादिति । एकत्र जगत्सिद्धोपयोगकारेण समुच्चयप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोधयम् । दोषदर्शनादिति । शास्त्रस्याऽधर्म-हेतुत्वं दोष इत्यर्थः । वादिप्रतिवादिर्वैपक्षोत्तरपक्षतया व्याख्यानेऽसामञ्जस्यं मत्वाह—प्रष्टेवेति ।

भाष्ये—कुत एतदिति । वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः । ननु साधुज्ञानस्य यथा धर्मजनकता शास्त्रोक्ता न तथाऽसाधुज्ञानस्याऽधर्मजनकता शास्त्रोक्त्यत आह—यथेति । एवं चाऽप्यशब्दानामधर्मसाधनं, धर्महेतुशब्दानविरोधि-त्वात्, यद्यद्विरोधि तत्तद्विरोधिफलकं यथा श्रैष्ठिकद्रव्यसेवेत्यनुमानं प्रमाणमिति भावः । एवं च शास्त्रस्याऽधर्महेतुतया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति नेदं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति तात्पर्यम् । नन्वस्त्वधर्मोऽपि, तथापि धर्मोऽधिक्यायाऽध्येयं व्याकरणमत आह—भाष्ये—अथवेति । अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गानां—धर्मजनकानां भूयस्त्ववित्यर्थः । एवं च यथादिः पापजनकत्वेऽप्यधिकधर्मजनकत्वाद्यथा तत्र प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः । अस्वीयांसः शब्दा इति । एवं च श्रुतिप्रक्षिप्तश्रीरवदनुपादेयं तद्विज्ञानमिति भावः । नन्वेवं सामर्थ्यादवाग्योगविदेवं बुध्यतेत्यत्र कर्ताऽस्त्वत आह—भाष्ये—अथ योऽवाग्योगविदिति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

विषय उपन्यासः । नात्यन्तायाऽज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वे ब्राह्मणं

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(उच्यते—) वाचः—शब्दस्य । दोषः—वाग्योग-विदो दोषः । एवञ्च—लोकदृष्टान्तसत्त्वे च । एवञ्च—अनुमान-प्रमाणस्य सत्त्वे च । अभ्येयमिति । अपशब्दज्ञानजन्य-नान्तर्यकपादनिरास्तु कूपखानकन्यायेन परिहर्तुं शक्य-इत्याशयः । धर्मजनकानां—साधुशब्दानाम् । एवञ्च—उक्त-न्यायाङ्गीकारे च । पापेति । हिंसादिपूर्वकत्वेन पापजनकता यागादेः स्फुटैव । एवञ्च—भूयःपापजनकत्वे च । श्रद्धा—कुङ्कुमचर्मनिर्मिता मृत्वा । 'मसक' इति लोके प्रसिद्धा । सद्भिज्ञानं—साधुशब्दविज्ञानम् । व्याकरणशास्त्र-मिति यावत् ।

(भाष्ये—) विषयः—अनुक्तिः । उपन्यासः—हेतु-प्रदर्शनम् । अज्ञानम्—निषेधविधिमज्ञानम् । मन्ये—निश्चिनोमि ।

१ 'वैपक्षोत्तरपरतया' पा०

हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ।

(प्रदीपः—) नात्यन्तायेति । पुरुषाणां विधि-

निषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रत्यक्षस्य न्याय्यत्वात् ।

(उच्यते—) अत्यन्तमित्यर्थः । अत्यन्तायेत्यव्ययम् ।

पुरुषाणामिति । मनुष्याणामित्यर्थः । तिरश्चामत्य-न्ताऽयोग्यत्वादस्त्वज्ञानं शरणं मनुष्याणां तु योग्यत्वात्तन्नि-श्चिन्नाज्ञानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विरोधम् । अतोऽवाग्योगविदो महाननर्थ इति भावः । तत्र नात्यन्तायेत्यनेन शास्त्राऽज्ञानं नैव शरणं, दोषद्वयप्रसङ्गात्, किं तु वध्यादेर्माहणकवाचज्ञान-मेव पापात्त्वत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् ।

भाष्ये—यो ह्यज्ञानमिति । निषेधशास्त्रमज्ञानम् ब्राह्म-णत्वादिज्ञानपूर्वकं तद्वधादि कुर्यात्सोऽपि पतित एवेत्यर्थः ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि—'सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्विद्यति चापशब्दैः' ।

कः ? ॥ अवाग्योगविदेच्च । अथ यो

वाग्योगविद्विज्ञानं तस्य शरणम् ॥

(प्रदीपः—) प्रकरणात्सामर्थ्यं बलीय इत्याह—

अवाग्योगविदिति । वाग्योगवि तुभयस्योपि शब्दा-न्प्रयुक्ते नाऽप्यशब्दानिति ज्ञानपूर्वकात्प्रयोगादभ्युदय-भागवति ।

(उच्यते—) प्रकरणादिति । संनिषेधेत्यर्थः ।

नन्वेवं वाग्योगविदोऽप्यशब्दज्ञानादधर्मः स्यादत आह—वाग्योगेति । एवं चाऽप्यशब्दप्रयोग एवाऽधर्महेतुर्न ज्ञानमात्र-मिति न दोष इति भावः ।

(उच्यते—) अव्ययं—विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ।

मनुष्याणां—मनुष्यमात्रस्य । अनर्थः—नापमेव, न पुण्यमपि । तत्र—भाष्ये । शास्त्राज्ञानं—निषेधविषयज्ञानम् ।

(भाष्ये—) सिद्धान्ती तावदुत्तरयति—एवमिति ।

व्याख्यानेन निबोधाभावे । विज्ञानम्—लक्षणस्मरणपूर्वक-मर्थविशेषे साधुशब्दप्रयोगात्मकम् ।

(प्रदीपे—) इत्याह—व्याशायेन सिद्धान्तावली

अन्यथा व्याचष्टे । उभयशब्दः—साध्वसाधुशब्दशब्दः । शब्दान्—साधुशब्दान् । 'अभ्युदयमा' गित्यस्य—वाग्योगविदितिशेषः ।

(उच्यते—) सन्निषेधः—अन्यतराकाङ्क्षाकृपास्थानाख्य-

प्रमाणात् । उभयाकाङ्क्षाकृपस्य प्रकरणस्यावाऽसंभवाच्चाशुतं तु न युक्तम् । एवमिति । अपशब्दज्ञानस्य प्रत्ययायजनक-त्वाङ्गीकारे । एवञ्च—अपशब्दप्रयोगस्यैवाऽधर्मजनकत्वे च ।

२ 'पूर्वकप्रयोगात्' पा० ।

[यस्त्विति श्लोकमूलजिज्ञासास्यमाक्षेपभाष्यम्]

क पुनरिदं पठितम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

भ्राजा नाम श्लोकाः ॥

(प्रदीपः) श्लोकस्याऽपरिज्ञानात्पुनरुक्ति-
पुनरिति । प्रातिपदिकार्थप्रक्षेपाऽऽत्र तात्पर्यम्-
किं तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः । अत एव 'श्लोका'
इति प्रथमान्तेनोत्तरम् । अन्यथा श्लोकेष्विति
वाच्यं स्यात् ।

(उद्घोतः) भ्राजा नाम कात्यायनप्रणीताः
श्लोका इत्याहुः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् ? ॥

(प्रदीपः) आत्मोक्तत्वाऽपरिज्ञानादाह-किञ्च
भो इति ।

[आक्षेपशब्दजिज्ञासाप्रश्नभाष्यम्]

किं चाऽतः ? ॥

(उद्घोतः) भाष्ये किं चात इति । अतः प्रश्ना-
त्किं विवक्षितमित्यर्थः ।

[प्रश्नादिनः स्वाशयप्रकाशनभाष्यम्]

यदि श्लोका अपि प्रमाणमयमपि
श्लोकः प्रमाणं भवितुमर्हति—

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(प्रदीपे) अपरिज्ञानात्-तन्मूलस्याऽपरिज्ञानात् ।

अर्थः-फलितोऽर्थः । अत एव-तत्र तात्पर्यादेव । कस्या-
यज्ञः-वार्तिककारः ।

(भाष्ये) श्लोकाः-श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितार्थविषयकाः
श्लोकाः । प्रमाणं-धर्मोपनिषद्वैयर्थ्यायां प्रमाणम् । अवमपि-
बुद्धेनोपनिबद्धोऽपि ।

(उद्घोते) अत इति । 'किञ्चात' इति निपातसमु-
दासः किमिष्यर्थे वृत्ते इत्यन्ते । अन्यत्र-यागादित्यत्र यथेच्छं
पानगोष्ठोभोजनादी सुरतादी च ।

यदुदुम्बरेति । ताम्रवर्णानां-लोहितवर्णानां, घटीनां-
कलसीनां मण्डलं समूहः-लक्षणया तत्संभवं-यदि पीतं

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

अन्यत्रापि भ्रूयते-एकः कणः सम्बन्धातः सुष्ठु
प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । यतश्च 'एकः
पूर्वपरस्य' इति सूत्रे भाष्यद्वयमस्ति । एतन्मूलकमेव कात्या-

१ 'प्रश्न पञ्चा' पा० । २ 'वक्तव्य' पा० ।

'यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ॥

पीतं गमयेत्स्वर्गं किं तत्कतुगतं नयेत् ॥' इति ॥

(प्रदीपः) यदुदुम्बरेति । अयं श्लोकः

सौत्रामणियागे मुत्तपानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति ॥

(उद्घोतः) उदुम्बर-ताम्रम् । दुष्टत्वमिति ।

इदमुपलक्षणम्, अन्यत्राप्यदुष्टत्वम् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

प्रमत्तगीत एव तत्रभवतः । यस्त्व-

प्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् ॥ [यस्तु प्रयुक्ते] ।

(प्रदीपः) प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन

विप्रतिपक्षत्वेन गीत इत्यर्थः । कात्यायनोपनिबद्ध-
भ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य त्वस्य श्लोकस्य श्रुति-
रनुप्राहिकाऽस्ति-एकः शब्दः सुज्ञातः सुष्ठु
प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति ॥

(उद्घोतः) ननु कतरि कान्तप्रमत्तशब्दस्य गीत-
शब्देन समासोऽनुपपन्नः, तत्र भवत इत्यनेन साकाङ्क्ष-
त्वादत आह-प्रमादेनेति । भावे कान्त इति भावः ।
विप्रतिपक्षत्वेन-वेदविषयविप्रतिपक्ष्याश्रयत्वेन । तत्त्वं
स्वस्मिन्प्राप्त्यै दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य
तथोक्तिरिति स न प्रमाणमिति भावः । भाष्ये-वस्त्वप्रमादेन
गीतो यस्य कस्यापि तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्देशलक्ष्णम् ।

ननु कथं ज्ञातम्-अथमप्रमत्तगीतः इत्यत आह-
श्रुतिरनुप्राहिकेति ।

सत्स्वर्गं पातारं न गमयति तत्-तर्हि कतुगतं स्वल्पं
तन्मध्यं पातारं किं स्वर्गं नयेत्-नैव नेतुं शक्नुयादित्यर्थः ।

(प्रदीपे) प्रमादेनेति । प्रमत्तशब्दार्थः । प्रमाद-
पदार्थमाह-विप्रतिपक्षत्वेनेति ।

(उद्घोते) कर्तरीति । प्रमाणातिं प्रमत्त इति
विग्रहे निष्पद्यतेत्यर्थः । इत्यनेनेति । कतुपष्टान्तेत्यर्थः ।
'सापेक्षमसमर्थं ब्रह्मवती'ति न्यायेनाऽसामर्थ्यात्समासोऽनुपपन्न
इत्याशयः । भावे इति । भावार्थकतुप्रत्ययान्तः प्रमत्तशब्द
इत्यर्थः । विप्रतिपक्षः-विरोधः । तत्त्वं-विप्रतिपक्षत्वम् ।
तथा-वेदविरुद्धा । प्रतिनिर्देशेति । प्रमाणगतनपुंसक-
लिङ्गेन भाष्ये 'त' इति लङ्बनिर्देश इत्यर्थः ।

अथम्-यस्तु प्रयुक्ते इत्यर्थम् ।

यनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्यते-यस्तु प्रयुक्ते कुशाक्षो
विशेषे सम्बन्धान्वाक्यबद्धारकाके । सोनन्तमाप्नोति
ज्वं परत्र बाधयोगविह्वल्यति चापशब्दे' इति । कुष्मल्यति
चापशब्दौचित्यत्र, अर्थयकरणः कर्ता सामर्थ्यादौध्यः ।

३ 'मध्यप्रज्ञानः (शास्त्रान्वितः) सुप्रयुक्तः' पा० ।

[अविद्वांस इत्येतद्व्याख्यानभाष्यम्]

अविद्वांसः—

‘अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाहो येन मुक्तिं विदुः ।
कामं तेषु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥’
‘अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमे’त्यध्वये व्याकरणम् ॥

[-अविद्वांसैः] ॥

(प्रदीपः) स्त्रीष्वेवेति । प्रत्यभिवादे हि

गुरुणा हुतः कार्यः । यस्तु हुतं कर्तुं न जानाति स
स्त्रीवद्वक्तव्योऽयमहमिति, न तु ‘अभिवादे देवदत्तो-
ऽहं’मित्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-अविद्वांस इति । अत्र
बोधव्याख्याकरणं कर्म बोध्यम् । प्रत्यभिवादे-अभिवादा-
नन्तरप्रयोज्ये वचने नाहोऽभिवादनकामाद्रेः स्मृतिं कर्तुं
ये न जानन्ति तेषु कामं-निःशङ्कं विप्रोप्य-प्रवासमादेत्य
यद् कामं-विध्यनुसारमन्तरैवेत्यर्थः । ‘अयमहं’मित्यनुकरण-
स्यानित्तिपरत्वेऽपि कृत्वागमावाहृतिस्वाभावेन ‘वदे’दित्यस्य
तिङ्मन्त्वेन च समासाऽभाव इत्याहुः । अत्र क्वचित् ‘अयम-
हमिति वदेत् । अनुकरणं चानित्तिपरमिति गतित्वात्समासः’
इति पाठो दृश्यते सोऽपपाठः ।

भाष्ये-स्त्रीवदिति । तद्व्याकरणेन सूचितं शाखाऽ-

ॐ राजरुद्रमीः ॐ

(भाष्ये)-अविद्वांसः-व्याकरणमविद्वांसः । अन-

धीतव्याकरणा इति यावत् । कामं-वधेष्टम् । स्त्रीष्विव-पूज्य-
जनन्यादीनां पुत्र इव । तेषु-तेषामपि पुरतो गत्वा । अयम-
हम्-‘अयमहं’चैत्रः समागतो भवतां दर्शनायेत्येवमेव ।
‘वदेत्’-आह्वानं निवेदयेत् । स्वपरिचित्यं वदेत् त्वभिवादनं
कुर्यादित्यर्थः ।

(प्रदीपः)-गुरुणा-पित्रादिना पूज्येन । हुतः-
अभिवादनकामाद्रेः हुतः । स्त्रीवदिति । ‘राम राम’ ‘पाला-
गन्’ इत्यादि मापशब्दैरेव सत्कारस्तेषां कुर्यादित्यर्थः ।

(उद्घोते)-वचने-आदावादिवाक्यवदकस्य । आहुः-
भाष्यतत्त्वविदो भट्टादयः प्राहुः । अत्र-कैयटे । कश्चित्-

ॐ शम्भुकोस्तुभः ॐ

तथा-‘अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाहो येन
मुक्तिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवा-
यमहं वदेत् ॥’ ‘अयमहं’मित्यस्य अनुकरणं चानित्तिपरमिति
गतिसंज्ञा । ततो गतिसमासेषि ‘अस्थवामास’मित्यादाविवा-
नकरणत्वादेव विभक्तेश्च ॥

याज्ञिकाः पठन्ति-‘प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या’

१) ‘सूचितेति’ कश्चित्शालि ।

२) ‘शालिग्रामान्ते’ति पाठः । ३) ‘माभूमेनेति भाव’पाठः ।

शानित्वकृतापमोनप्रयुक्तदुःखमात्रो मा भूमेति भावः ।

[विभक्तिं कुर्वन्तीत्येतद्व्याख्यानभाष्यम्]

विभक्तिं कुर्वन्ति—

याज्ञिकाः पठन्ति-‘प्रयाजाः सविभ-
क्तिकाः कार्याः’ इति । न चान्तरेण व्याक-
रणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् ॥
[विभक्तिं कुर्वन्ति] ॥

(प्रदीपः) प्रयाजा इति । प्रयाजमन्त्रा ऊहा-
मानाऽभिवादनप्रकृतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः । ‘समिधः
समिधोमेऽग्नौ आज्यस्य व्यनुत अमिरमि’रिति ।

(उद्घोतः) ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका
एव पठन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह-प्रयाजैति ।
ऊहमाना वाऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तितस्तद्वृत्ता इत्यर्थः ।
नन्वाग्निशब्दप्रकृतिकेत्यसङ्गतम्, अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने
‘न केवलः प्रत्यय’इति निषेधात्किञ्चित्प्रातिपदिकप्रकृ-
तिकाः सर्वा विभक्तयः प्रयोक्तव्या इति प्राप्तेर्नाति चेन्न,
‘त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानां पुरस्तात्’ पश्चादिति मन्त्रवर्णना-
ग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याशयात् । तन्नामेदेवताया एक-
त्वादेकवचनमेव । विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयातृतीयाद्यष्टौ-
सप्तम्य एवेति त्रैतिसंवादायः ।

केषु निदादशेषु । ‘संस्कृतवाक्येनेत्यर्थ’ इत्यनन्तरमिति शेषः ।
अपपाठ इति । पूर्वोक्तरीत्या समासासंभवादिपपाठ इत्यर्थः ।
शाखाशानित्वेति । शाखाशानेप्रयुक्तापमानेत्यर्थः ।

(भाष्ये)-विभक्तिं कुर्वन्ति-विभक्तिं कुर्वन्ति-लेटः
प्रयोगोऽयं-कुर्वन्तीति । न च-नहि । चो हेतौ । यतः
व्याकरणाध्ययनं विना प्रयाजाः-प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिकाः
कर्तुं न शक्या इत्यर्थः । ‘अतो व्याकरणमध्यय’मिति शेषः ।

(उद्घोते)-पठन्ति इति । पठन्ति-‘प्रकृतिवदि-
कृति’रित्यतिदेशवचनेन सविभक्तिकानामेवातिदेशस्य सिद्धेः
किमनेन ‘सविभक्तिकाः कार्या’ इति विधिनेत्यर्थः । अपूर्व-
स्व-‘यन्’ इत्यादिः । सर्वा-सर्वाश्च प्रयोगादयः । तत्र-
तामां मन्त्रां विभक्त्यानां मध्ये । एवेति । मतभेदेनेति शेषः ।

इति । यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठन्ते
तथापि यदि आधानादनन्तरं यजमान उदरव्याधान् स्वा-
हृदि वा संबत्सरमध्ये तस्य महतां विपर्ययात्तदा नैमित्तिका
पुनरावेष्टेष्टि विधाय तत्प्रेदमात्रानं ‘प्रयाजाः सविभक्तिका’
इति । तत्र केवलं विभक्तेः प्रयोगानहंत्वात्प्रकृतिराक्षेप्यते,
सा चाग्निशब्दरूपा न तु या का चिद् । निरुक्ते देवता-
काण्डे-अथ ‘किदेवताः प्रयाजानुयाजाः’ इति प्रथम-

४) ‘समिधोऽग्ने आज्यस्य व्यनुत अग्नेऽग्ने’ इति, पाठः ।

अन्ते-‘अग्निशब्दे’ इति च पाठः ।

[यो वा इमामिति व्याख्यानभाष्यम्]

यो वा इमाम्,—‘यो वा इमां पदशः
स्वरशोऽक्षरशश्च वाचं विदधाति स
आत्विजीनो भवति’ । ‘आत्विजीनाः स्यामे’-
त्यध्येयं व्याकरणम् ॥ [यो वा इमाम्] ॥

(प्रदीपः) पदश इति । पदं पदमिति
‘सङ्कोचवचनाच्च वीप्साया’मिति शब्दः । स्वरश
इति । स्वर उदात्तादिः । अक्षरश इति ।
अक्षरं—व्यञ्जनसहितोऽक्षरः । आत्विजीन इति ।
ऋत्विजमहर्त्वात्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्महर्ह-
तीति याजकोऽप्यात्विजीनः । ‘यज्ञाविग्भ्यां
घञ्वा’विति सूत्रेण ‘यज्ञाविग्भ्यां तत्कर्महर्तीति
चोपसङ्ख्यान’मिति वासिकेन च खञ् । ‘विद्वान्यजे’
‘विद्वान्याजये’दिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् ।

(उद्धोतः) व्यञ्जनसहित इति । यथा ‘ये यजा-
महे’ इति पञ्चाक्षरमिति । ‘वर्णं बाहुः पूर्वमुत्रे’ इति
भाष्याद्वर्णमात्रमित्यन्ये । सकृत्प्रयुक्तात्विजीनशब्दस्योभय-
परत्वे युक्तिमाह—विद्वानिति । वेदार्थश्च इत्यर्थः ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये) यः पुमान्, वै इति निश्चयेन, इमाम्-
प्रत्यक्षमनुभूयमानाम्, वाचं—वेदरूपं, पदशः—पदं पदं,
स्वरशः—प्रतिस्वरम्, अक्षरशः—प्रत्यक्षरम्, विदधाति
संस्वरतीति स आत्विजीनः—यजमानः ऋत्विक् च भवति ।
यजमानत्विक्पदयोश्च भवतीत्यर्थः । उपसंहरति—आत्वि-
जीना इति । यजमाना ऋत्विजश्चेत्यर्थः । भगवर्थकामादि-
सिद्धये व्याकरणमध्येयमिति यावत् ।

(प्रदीपः) उदात्तादिरिति । अचः स्वरा इति
परिभाषितः स्वरस्तु नात्र प्राञ्चः, अक्षरशब्दस्य पृथगुक्तः ।
अक्षरशब्दाणां व्यावृत्तये आह—व्यञ्जनेति । वासिकेन च—
वासिकेनैव । विद्वान्—विद्वानेव । इति । इति श्रुतेः ।
द्वयोरपि—यजमानस्य याजकस्य च ।

(उद्धोते) व्यञ्जनसहितस्याचोऽक्षरपदेन ग्रहणे
माथ्यं मानयुक्त्यस्यति—यथेति । आदिपदेन ‘यजेतेऽक्षरम्’
इत्यादिभाष्यपरिग्रहः । वर्णमात्रम्—अन्वहितं, तद्वहितं,
केवलो वाऽच ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

वतार्थं मन्त्रवर्णादीनुदाहृत्य ‘आग्नेया इति तु स्थिति’रित्युपसं-
हारात् । तस्मादादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तयोऽग्नि-
शब्दप्रकृतिकाः पठन्ते इत्यादिश्रोतस्प्रत्येकं द्रष्टव्यम् ॥

१ ‘अक्षरशो वाचं’ पा० ।

[चत्वारितीत्येताव्याख्यानभाष्यम्]

चत्वारि—

‘चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्या आविवेश’ ॥

‘चत्वारि शृङ्गाणि’—चत्वारि पदजातानि
नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । ‘त्रयो अस्य
पादाः’—त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः ।
‘द्वे शीर्षे’—द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च ।
‘सप्तहस्तासो अस्य’—सप्त विभक्तयः । ‘त्रिधा
बद्धः’—त्रिषु स्थाने बद्ध उरसि कण्ठे शिर-
सीति । ‘वृषभो’—वर्धणात् । ‘रोरवीति’—
शब्दं करोति ॥

कुत एतत् ? ॥ रौतिः शब्दकर्मा ॥

‘महो देवो मर्त्या आविवेश’ इति,—महा-
न्वेचः शब्दः ॥ मर्त्या—मरणधर्माणो मनुष्या-

(भाष्ये) भगवर्थकामसाधनतां व्याकरणाध्ययन-
स्योक्त्वा मोक्षसाधनतामप्याह—चत्वारितीति । शृङ्गा—शृङ्गाणि ।
त्रयो अस्वेत्यत्र ‘प्रकृत्यान्तः पादमन्वयपर’ इति प्रकृतिभावा-
देकः पदान्तादिति पूर्वस्य स्वरसन्धिर्न । शीर्षे इति । ‘उत्त-
माङ्गं शिरः शीर्षं मूषो ना मस्तकोऽस्ति वा’मिति कोशादिकारातः
शीर्षशब्दः कुत्रेऽस्ति तस्येदं रूपम् । ‘हस्तास’ इति च देवास
इतिवत् आसङ्गसुगित्यसुकि छान्दस्य रूपं बोध्यम् । मह इति
महात्वे पूज्यते इति महः । कर्मणि ‘घनये कविधान’मिति कः ।
महच्छब्दपर्यायोऽयं महश्चब्दोऽस्मादेव प्राप्ताप्यादित्यवधे-
यम् । शृङ्गाणि—ध्वजस्वार्जनीयानि । पदजातानि—पदानि ।
नाम—सुवन्तम् । आक्वासां—तिक्तम् । पादाः—पादस्था-
नीयाः । शब्दात्मानौ—शब्दभेदौ । त्रिवेत्यस्य त्रिभिः प्रकारै-
र्बद्ध इत्यर्थः । फलितार्थमाह—त्रिविधं । बद्धः—प्रतिबद्धः ।
अवस्थितः । तद्वज्रकण्वनेरभावादनभिव्यक्त इति वा ।
वृषभः—शानादिदोषादिकलप्रदः । महान्—परः । देवः—जगत् ।
मर्त्यान्—विदुषः । आविवेश—शब्दव्याजेन समनुप्रविष्ट-
इत्यर्थः । स्वाभेदमाविशकारेति यावत् । कुत इति । कस्मा-

तथान्यत्रापि—‘यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो
वाचं विदधाति स आत्विजीनः’ इति पदपदमिति संख्ये-
कवचनाच्च वीप्साया’मिति शब्दः । स्वर उदात्तादिः । अक्षरं
व्यञ्जनसहितोऽक्षरः । ऋत्विजमहर्त्वात्विजीनो यजमानः ।

२ ‘वचनादिदेशात्’ पा० । ३ ‘बाहुः’ पा० ।

स्तानाविवेश । 'महता देवेन नः साम्यं
यथा स्या'दित्येवं व्याकरणम् ॥

(प्रदीपः) चत्वारितीति, -शब्दस्य वृषभ-
त्वेन निरूपणम् । त्रयः काला इति । लडादि-
विवक्षाः । नित्यः कार्यश्चेति । व्यङ्ग्यव्यञ्जकमेवेन ।

सप्त विभक्तय इति । सुप इत्यर्थः । केचित्तु
तिङ्मात्रपरिग्रहप्रसङ्गात्सह शेषेण सप्त कारकाणि
विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते ।

वर्णणादिति । कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठान-
फलत्वात् । महतेति । परेण ब्रह्मणेत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) चत्वारितीति, -शब्दः । शब्द-
श्चेति । शब्दशास्त्रप्रतिपाद्येत्यर्थः । वृषभकारः शब्द-
शास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो रोरवीति 'महान् देवोऽन्तर्गामिरूपः
शब्दो मर्त्यानां विवेकः' स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् ।
महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणशेषोऽप्यतथा व्याकरणश-
ब्दाविष्ट इव भवतीति यावत् । माथे-पदजातानि-
परापदन्तीमाथ्यमावैखरीरूपाणि । अत एवाग्रे 'निपातार्थे'ति
चकारः सङ्गच्छते । नामाख्यातेति । नामशब्देन सुवर्तं,
नमस्याख्याताय प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः । आख्यातं

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

शोरवीतीत्यस्य शब्दं करोतीत्यर्थः इत्यर्थः । उत्तरवर्ति-
रौतिति । रणानुरित्यर्थः ।

(प्रदीपः) निरूपणं-प्रतिपादनम् । कालस्वा-
ऽन्तर्गताऽवयवत्वात्सम्भवादह-छादीदिति । लडादिदश-
लकारणोत्था इत्यर्थः । व्यङ्ग्यः-स्फोटः । व्यञ्जकः-कल-
रादिवर्णः । सुप इति । तिङ्मात्रेण कालबोधकल्लादिपदेन
ग्राहणं शक्यमित्याशयः । शेषेण-स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन ।
एवञ्चात्र पक्षे तिङ्मात्रेण कर्माचर्यतया तेषां सङ्ग्रहः सिद्ध इत्वा-
शयः । त्रयः काला इत्यनेनैव तिङ्मां सङ्ग्रहादिदमयुक्तिमित्य-
त्राऽहविः । कामानां-मोक्षार्थानाम् । अनुष्ठानेति ।
कर्मानुष्ठानेत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) शब्दसाक्षात् । व्याकरणशास्त्रप्रति-
पाद्यस्य स्फोटस्वरस्य शब्दब्रह्मण इत्यर्थः । शब्दः-शब्द-
ब्रह्मरूपः स्फोटः । शोरवीति-शब्दं करोति । गर्जति । शब्दा
यमानः स किं कथयतोत्तत् आह-महामिति । मर्त्यान्-
मनुष्ये । आविवेश-तेषु स्वाभेदं प्रकटीकृत्य । अतएव-
पदजातपदेन परापदकल्यादीनां नामाख्यातादीनाञ्च ग्राहणस्य
आप्यङ्ग्यभिप्रेतत्वादेव । चकार-समुच्चयार्थकचकारः ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

श्रुतिकर्मार्हतायां विजिगीनो यावकः । 'वर्णविग्न्यां वल्लया'

१ 'व्याकरणे'ति कचित्र ।

तिङ्मन्त्रम् । उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं गोवलीभर्द-
न्यायेन । व्यङ्ग्यः-अन्तरः व्यञ्जको-वैखरीरूपः ।
तिङ्मन्त्रात्कीनां पदत्वादह-सुप इति । सह शेषेणेति ।
शेषः पदवर्धः । तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुसिद्धोऽभ्यो-
रपि सङ्ग्रह इति भावः । माथे-उरसीत्यादि । 'हकारं
पञ्चमैयुक्तमन्त्रस्याभिज्ञं संयुतम् । उरसं तं
विजानीयात् ।' 'सूर्यमूर्धन्या क्रदुरवाः'

इत्युक्तोर्ध्वैव शिरः । कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादि-
स्थानमुपलक्ष्यते ॥ ननु वर्धति-भूमेण भूमिं सिञ्चतीति
'वृषभ'इत्युच्यते तत्कथं शब्द एवमित्यत आह-कामाना-
मिति । मेघ उदकमिवोक्तचतुःपङ्क्त्यादियुगलैश्चिह्नेन ज्ञानै-
पूर्वकं प्रयोगेण कामानां दानादित्यर्थः । क्रिश्नद्विपाङ्गिक-
कण्ठमात्रबद्धलोकिकमनुष्यमादस्य व्यतिरेकः । किं रोरवीति,
तत्राह-माथे महान्देव इत्यादि । महान्-परब्रह्मस्यस्यो
देवोऽन्तर्गामिरूपः शब्दो मर्त्येष्वामिष्ट इत्यर्थः । तदावेञ्च-
फलमाह-महता देवेनेति । साम्यं-सायुज्यम् । तदुक्तं
हरिणा-

'अपि प्रयोक्तृशब्दानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्रादुर्भास्तत्त्वस्य येन सायुज्यमिष्यते ॥'

"आह च-"चत्वारि शब्दा प्रयोगस्य पादा' इत्यादि
शब्दः । इह द्वौ शब्दात्मनो कार्यौ नित्यश्च । तत्रान्तः

अन्यथा तत्रचकारोपादानं व्यर्थमेव स्यादित्याशयः । व्युत्प-
रिति । आख्याताय प्रति विशेषणत्वञ्च सुवर्तस्यैव सम्भवतीति
नामपदेन तद्ग्राहणमित्याशयः । आख्यातम्-अख्यातशब्द-
प्रतिपाद्यम् । 'आख्यातमाख्यातेनेत्यादिलिङ्गादिति बोध्यम् ।
आन्तरः-माथ्यमादस्यः । वैखरीरूपः-श्रीनैन्द्रियमासः ।
चट्त्वात्-तिसप्तसद्विक्रानां पदत्वात् । कालबोधकल्लादिना
तेषां सङ्ग्रहस्य सम्भवाच्चेति बोध्यम् । उरसः कण्ठादिवाह-
तया स्थानकदन्त्यवहार्थतायास्तत्राऽप्रसिद्धोऽह-हकारमिति ।
पञ्चमै-गकारनकारादिभिः । अन्तस्थाभिः-नवरलैः ।
उरस्वम्-उरःस्थानकन्यम् । मूर्ध्वैवेति । ननु नासिकादीनां
मूर्ध्वपदेनग्राहणमित्याशयः । उच्यते-शब्दव्युत्पत्तिवेदिति-
रभिधीयते ।

एवम्-वृषभशब्दाभिधेयः । मेघ इति । मेघो यवाजलं
वर्धति तस्यैव शब्दरूपो वृषभः सकलजन्मानामिववर्धति-
इतिशेषः । अत्र हेतुमुपपन्नमिति-उक्तेति । प्रयोगेण
शब्दप्रयोगेण । कामानाम्-स्वर्गापकर्मादीनाम् । एवञ्च-
वृषभसङ्ग्रहमस्योपपन्नमित्याशयः । कर्णं-फलप्रदर्शनपु-
स्पर् प्रकृतोपयोगम् । सायुज्यम्-अभेदः । आहोत्यस्य
शब्दः इत्यनेन सम्बन्धः । अयमर्थश्चन्द्रनौऽप्याहोत्यर्थः ।

वितित्तेण 'यद्वर्तिग्न्यां तत्कर्मोर्हतीति चोपसङ्गान'मित्या

तिङ्मन्त्रे च सङ्गः । यजने वाजने च विदुष एवाभिकार इति भावः ।

२ 'उदकमिव चतुःपङ्क्त' पा० । ३ 'ज्ञानपूर्वकमयो' पा० ।

सर्वैः सर्वशक्तिमहान् शब्दवृत्तस्तस्मिन् सलु वाच्यो-
विद् शास्त्रज्ञशब्दज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण क्षीणपापः पुरुषो
विच्छिन्नाहकारप्रवृत्तिरत्यन्तं संसृज्यते" इति तदर्थं तद्वा-
क्यातारः ॥

अपर आह—

‘चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥’

‘चत्वारि वाक्परिमिता पदानि’ अत्वारि
पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।
‘तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।’—मनस
ईषिणो मनीषिणः । ‘गुहा त्रीणि निहिता
नेङ्गयन्ति ।’—गुहायां त्रीणि निहितानि
नेङ्गयन्ति,—न चेष्टन्ते, न निमिषन्तीत्यर्थः ।
‘तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।’—तुरीयं वा
एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः ।
[—चत्वारि] ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

इह—काले । ‘शब्दालम्बनी’ इत्यस्य प्रतिपादयितृशेषः ।
कार्यः—व्यञ्जको वैखरीरूपः ककारादिवर्णः । निष्पत्तिः—व्यञ्जकः
आन्तरो मध्यमावस्थः स्फोटरूपः । तस्मिन्—शब्दब्रह्मणि
शब्दवृत्तये । ‘संसृज्यते’ इत्यनेनान्वयोऽस्य बोध्यः ।
तदर्थ—हरिकारिकार्यम् । तद्वाक्यातारः—हरिकारिका-
व्याख्यातारो हेलाराजदयः ।

(भाष्ये—) अपर इति । ‘इमानि चतुर्भ्यः’ इत्यादि-
पूर्वोक्तवाचिकस्य ‘चत्वारो’ त्वैतत्प्रतीकस्यान्यथान्यथो-
क्तोतीत्यर्थ इति गौडाः । अपरोक्तं व्याख्यां भाष्यकार आदे-
त्यर्थ इति तु गतानुगतिकाः । स्तोत्रप्रयोगनस्यान्येन
कृतं व्याख्यानान्तरं भगवता कथमुपनिबद्धमिति तु ते एव प्रष्ट-
व्याः । इषिण इति । औणादिके इति प्रत्यये रूपम् । मनसो-
जातिवाचकालुप्यजातवितित्तिनेरुप्राप्तेः । न निमिषन्ति न
प्रकाशयन्ते । समितिः—वाचः—परापश्यन्तीमयमावैखरीरूपाया
नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपायाश्च प्रत्येकं तुरीयं—चतुर्थभागं

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

अन्वेदेति बहवो मन्त्रवर्णाः—चत्वारि शब्दा, चत्वारि
वाक, उत्तरः पश्यन्, सक्तुमिवेत्यादयः ।

‘तितउ परिपवनं भवती’ति भाष्यम् । ‘चालनी
तितउः पुमा’निति तु अमरस्य प्रमाद इत्येके । वस्तुतस्तु

१) व्याख्यातारः’ पा० । २) तुरीयं ह वै’ इति पाठः । ह वै—प्रसिद्धौ ।

(प्रदीपः) चत्वारि—यनेनैकदेशेन सैहसेन
वाक्यान्तरमपि सूच्यत इत्याह—अपर आदेति ।
परिमितानीति प्राप्ते ‘शेष्ठन्दसि बहुल’मिति शैलेपे
परिमितेति भवति । परिमितानि परिच्छिन्नान्येता-
वन्त्येवेत्यर्थः । मनीषिशब्दः पृथोदरादित्वात्साधुः ।
कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह—गुहेति । अज्ञान-
मेव गुहा तस्यामित्यर्थः । ‘सुपां सुल’गिति सप्तम्या
लुक् । व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशन्ते ।
तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं
मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति । नेङ्गयन्तीत्यस्यैव
व्याख्यानं—न चेष्टन्ते, न निमिषन्तीति ।

(उद्योतः) एतावन्त्येवेति । वाक्परिमिता-
नीति षष्ठीतनुष्यः । पदजातानि । परापश्यन्तीमध्यमा-
वैखर्यः, नामादीनि च । नामादीनां मध्ये च एकैकं चतुष्पा-
दम् । भाष्ये—मनस ईषिणः । चित्तशुद्धिक्रमेण वश-
कृतारो विषयान्तरेभ्यो व्याहृत्या हिंसका वा । ते च वैया-
करणाः । अन्वेष्टां तद्वदने हेतुमाह—गुहेति । एकैकस्य
नामादिरूपस्य चतुर्थं भागम् । एकैकस्य चतुरंशत्वात् ।

मनुष्याः—अवैयाकरणा लोका वदन्ति—आपन्ते इत्यर्थः ।
मनीषिण एव संपूर्णं पदचतुष्टयवर्ती वाचं आपन्ते, अवैया-
करणास्तु केवलं वैखरीरूपं तुरीयं पादमात्रं आपन्ते इति
वाच्यम् । ‘वै’—इति निश्चये, एतद्वाचः तुरीयं यन्मनुष्येषु वर्तते
इत्यन्वयः ।

(प्रदीपे—) एकदेशेन—मन्त्रवाक्यैकदेशेन । ‘पूर्वो-
क्ते’ति शेषः । परिच्छिन्नानि—परिगणितानि । मनी-
षीति । मनीषाशब्दः पृथोदरादित्वात्साधुस्तत इतिरित्यर्थः ।
इत्याह—इत्यतस्तत्र हेतुमाह । अज्ञानमेव—व्याकरणाव-
ज्ञानमपि । अन्वयकारदेवशब्दाद्दृष्ट्यादिदेशोऽत्र द्वाभाः ।
तानि—त्रीणि परापश्यन्त्यादिरूपाणि । तत्र—तेषां मध्ये ।
चतुर्थभागं—वैखरीरूपम् । मनुष्या इत्यस्य विवरणम्—
अवैयाकरणा इति । न निमिषन्ति—न जानन्ति ।

(उद्योते—) षष्ठीति । वाचः परिमितानीति विग्रहः ।
एतेन वामिति सुग्रासुगिति लुप्तपञ्चतमिति केषांचि
व्याख्यानं नोचितमिति ध्वनितम् ।

माथ्यानुरोधादमरमन्त्रे पुस्त्याऽयोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न त्वय-
योगेपि । तथा च पुनपुनसकवर्गे—स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ’
इति त्रिकोणदेशः । अत एव तितउमाचष्टे तितापयतीत्यभि-
युक्तमस्या अपि सङ्गच्छन्तइति दिक् ॥

वाकिकाः पठन्ति—आहितामिरपशब्दं प्रयुज्य प्राय-

३ इदं पदं कनिष्ठ ।

परादीनां वा त्रयोऽंशा मध्यमान्ताः । गुहा अशानं, हृदवा-
दिरूपा च । वैवाकरणस्तु शास्त्रलेन तद्वल्लभयोगेन च
गुहाश्चकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः । न निमिष-
मतीति-ज्ञानसामान्यविषयत्वाभावे उच्यते । भाष्ये-यन्मनु-
ष्येषु वर्तते इति । ज्ञानविषयतया तदाक्षतुर्धमित्यन्वयः ।
'तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनोचितैव चाऽध्येयं व्याकरणं'मिति
शेषः । हरिरव्याह—

‘वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदनुवृत्तम् ।

अनेकतीर्थभेदायाश्च वाचः परं पदम् ॥’ इति ।

‘तत्र श्रोत्रविषया वैखरी । मध्यमा हृदयदेशस्था
पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् । पश्यन्ती तु लोकव्य-
वहारातीता । योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगति-
रस्ति । परायां तु नेति ‘अदृष्टा’ इत्युक्तम् ।

‘स्वरूपगोतिरेवान्तः परा वागनपायिनी ।

तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते ॥’

—इत्युक्तेः । अनेकतीर्थभेदायाः—नामाख्यातादीनामेव-
मुदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः । आह खल्वपि—‘क्त्वारि वाक्प-
रिमिता पदानां’ति ऋक्षान्वः—इति तद्व्याख्यातारः ॥

[उतत्त्वं ज्ञेयशक्त्यान्वयमाध्यम्]

उतत्त्वं—‘उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

एकैकं—प्रत्येकं नामादिकम् । चतुष्पादं—परापश्यन्त्या-
दिभिश्चतुष्पादम् । ‘ईषिण’ इत्यस्यार्थमाह—चित्तेति । ईश-
रेष्यर्थे इत्यस्य प्रपञ्चोदारादित्वान्मध्यमादेशे इपमितिपक्षे—वशी-
कर्तार इति । हिसार्थकस्य ईष्यतया रूपमितिपक्षे—इह
हिसका इति । हृदयादीति । आदिना नाभ्यादेशेहणम् ।
नामादिपक्षे आह—शास्त्रेति । परापश्यन्त्यादिपक्षे आह—
तद्वलेति । शास्त्रलेत्यर्थः । गुहेति । अज्ञानान्धकारो
हृदयान्धकारश्च गुहाऽन्धकारपदेन भाषाः । सर्वं—पाद-
चतुष्टयसहितम् । नामादिपक्षे—सकलेति । परापश्यन्त्यादि-
पक्षे—मनीषित्वाय चेति । शेषइति । भाष्ये इत्यर्थे इत्य-
न्तरं—‘तस्मा’दित्यादिः शेषो बोध्य इत्यर्थः । वैखर्याइति ।
अनेकतीर्थभेदायाः—नैकभेदायाः वैखर्या मध्यमायाः पश्य-
न्त्याश्च अनुवृत्तं—महाविभूतिम्, परं—प्रेष्ठम्, एतत्-
व्याकरणालोकम् पदं स्थानमस्तौत्यर्थो बोध्यः । श्रोत्रविषया-
श्रोत्रेन्द्रियग्रहणयोग्या । तत्रापि—पश्यन्त्यामपि । अनपा-
यिनी—नित्या । तस्यां—परस्यां वाचि । दृष्टस्वरूपायां—
ज्ञानतत्त्वायां सत्याम् । अधिकारः—अधिकोऽधिकारः ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

ब्रिज्जीवो सारस्वतीमिह निर्वपे’दिति तथा—‘दशम्यु-

१ ‘मनोविख्याय वा’ पाठः ।

मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तत्त्वं विसर्जे

जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥’

‘उत त्वः’ । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न
पश्यति वाचम् । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि
न शृणोत्येनामिति ।—अविद्वांसमाहार्धम् ॥

‘उतो त्वस्मै तत्त्वं विसर्जे’ । तनुं विवृणुते ।

‘जायेव पत्य उशती सुवासाः’ । तद्यथा जाया
पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं
विवृणुते, एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं
विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयादात्मानमित्य-
ध्येयं व्याकरणम् ।—उत त्वः ॥

(प्रदीपः) उतत्त्वं इति । त्वशब्दोऽन्य-
वाची । उतशब्दोऽपिशब्दस्यार्थः । स च भिन्नक्रमः ।
प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थोऽपरिज्ञानात्
पश्यतीत्यर्थः । उतो इति । ‘उत-उ’ इति निपात-
समाहारः । अविद्वांसमाहार्धमिति । अविद्व-
ल्लक्षणमर्थमर्थच आहृत्यर्थः ।

अनेकतीर्थेति । तीर्थपदेनेह कारणमित्याशयेनाह—नामेति ।
यदा—तीर्थपदेन शास्त्रं ग्राह्यम् । तेन अनेकशास्त्रभेदमिच्छाया
इत्यर्थः । तद्याख्येति । हरिकारिकाभ्याख्यातार इत्यर्थः ।

(भाष्ये)—सरस्वतीप्रत्यक्षदर्शनसिद्धिहेतुतां व्या-
करणस्य दर्शयति—उतत्त्वं इत्यादिना । उतैवस्य विवरणम्—
अपीति । खल्विति निश्चये । त्व इत्यस्यार्थः—एकइति ।
अवैश्वकरण इत्यर्थः । न पश्यति—अर्थापरिज्ञानात् तत्त्वतो-
जानाति । शृण्वन्नपि—आपाततः स्वरूपेण शृण्वन्नपि ।
न शृणोति तत्त्वतो न शृणोति । तदर्थोऽपरिज्ञानेन फला-
भावाभिष्फलं तच्छृण्वणमित्याशयः । अर्धम्—अस्या ऋचोऽ-
र्धम् । उतो इति । अत्र—‘उत-उ’ इतिच्छेदः । ‘उ’ इति
निश्चये । उतशब्दः पूर्ववदेवाऽप्यर्थः । त्वस्मै—वैयाकरणा-
कर्मोचित् । विवृणुते—प्रकाशयति । तनुं—स्वात्मानम् ।
‘उशती’त्यस्यार्थो भाष्ये—कामयमानेति । वश कान्तावि-
त्यस्य शक्तिर इपम् ।

(प्रदीपे)—स च अपिशब्दार्थक उतशब्दः ।
भिज्जेति । पश्यन्नित्यस्योत्तरं द्रष्टव्य इत्यर्थः । पश्यन्नित्य-
स्यार्थमाह—प्रत्यक्षेणेति । श्रोत्रेन्द्रियेणेत्यर्थः ।

चरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदुष्यादोषवदाद्य-
न्तरान्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषान्कमनरप्रतिष्ठितं तदि

२ इदं कश्चित्वास्ति । ३ ‘स्वमात्मानं’ पाठः ।

(उद्योते) उत एव इति । उतशब्दोऽप्यर्थः ।
ननुनामपि समानरुद्धोदरपाणिपादानामभ्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्पि स्वम्यस्ताभ्ययनोऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्न पश्यति, अर्थानभिज्ञत्वात् । अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येतां वाचम् । य एव अर्थं सम्यगावबुध्यते तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति । एवमर्थेनाऽविद्वांसं निन्दित्वाऽधोन्तरेण विद्वांसं स्तौति-उतो एवस्मै । अन्येकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय तन्त्रं शरीरं विसृजे विष्णोति प्रकाशयति । सम्यक् ज्ञानं ॥ प्रकाशनमर्थस्य । अर्थो हि वाचः शरीरम् । अर्थोपमायुक्तयोरेवमावाचां प्रसादेन तमेव स्तौति-यथा आभा विवृतसर्वाङ्गावयवाभूमीशरीरं कामयमाना भर्तुं प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानम् । कस्मिन् काले ? यदा सुभासा निर्गन्तुकासा नीरजस्का श्रुतुकालेषु । तदा कृतितमां स्त्रीं पुरुषं प्रार्थयते । यथा तत्पुरुषस्तां यथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपट्यावृतशरीराम्, एवं स पद्मेनां वाचं पदशः प्रकृति-प्रत्ययविभागेन विगृह्यार्थमस्याः पश्यति शृणोति चेत्यर्थः । अन्यमर्थं निरुक्तप्राप्त्यर्थः स्पष्टः ।

भाष्ये-वागिवदे-वैयाकरणाय ।

[सक्तुमिबेलेत मास्यामाप्यम्]

सक्तुमिव-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(उद्योते-) अभ्ययनम्-अर्थेयं शास्त्रम् । एकः-आत्मवित् । पश्यन्परीक्षस्तेव विवरणं-स्वम्यस्तेति । अन्येकस्मै-किंचेकस्मै । अर्थो हि-वतोऽर्थ एव । उपमायुक्ता-भाषासाहचर्यत्वा । वाचां प्रसादेन-वाकर्तृकप्रसादेन । तमेव-वैयाकरणमेव । निर्गन्तेति । सुषौत-कालः । श्रुतुजातेति वाचम् । सदा-श्रुतुकाले । तत्पुरुषः-तत्पतिः । स पुरुष इति वा । सा-वायाम् । जनेति । निविड-तमेत्यर्थः । एवम्-इत्यमेव । स एव-वैयाकरण एव । अस्याः-वाचः । (भाष्ये-) अक्षसात्पुण्यशसिसाधनतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति भगवान्-सक्तुमिबेति । अस्या अर्थः उद्योते प्रष्टव्यः । सक्तुः-सक्तुशब्दः । सक्तुः-सत्तथातो । निष्पद्यत इति शेषः । अर्धमाह-पुरुषाविति । तुषादिसङ्कुलत्वा योषमितुमशब्दो भवतीत्यर्थः । विनिगमनाविरहादाह-ब्रह्मा कसतेरिति । यतः-कस गतिशसन्नयो रित्यस्यादित्यर्थः । विपरीताह-रुद्धोदरादितया कृतवर्णव्यययात् । 'तुम्भवे निष्पन्नोऽतः' इति शेषः । विकसितः-

॥ सप्तशतैस्तुभः ॥

प्रतिष्ठिततमं भवति अक्षरं वा नाम कृतं कुर्वाणं तद्वित्तमिति । नामकरणे अक्षिकारिणः पितुर्न त्रयः

१ उक्तवशा-अप्यमादिरूपा । अत्पार्थक्येति केचित् ।

‘सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमकत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥’

‘सक्तुः’-सक्ततेर्दुर्घावो भवति, कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति । ‘तितउ’-परिपवनं भवति-ततवद्वा तुभवद्वा । ‘धीरा’-ध्यानवन्तः । ‘मनसा’-प्रधानेन । ‘वाचमकत’-वाचमकृषत । ‘अत्रा सखायः सख्यानि जानते’ । अत्रा सखायः सन्तः सख्यानि जानते ।

क ? ॥

य एव दुर्गो मार्ग एकगम्यो वाग्विषयः ।

के पुनस्ते ? ॥ वैयाकरणाः ॥

कुत एतत् ? ।

‘भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि ।’ एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मी-लक्षणाङ्गासनात्परिहृता भवति । -सक्तुमिव ॥

विकसितार्थप्रतिपादकोऽयमित्यर्थः । परिपवनमिति । परि-सर्वतः । पुनतेऽनेनेतिकरणेऽप्युद् । शोषनमित्यर्थः । तुषादिनिरास-साधनमिति वाच्यम् । अस्यान्यत्रातिप्रसक्तत्वादाह-ततेति । विस्तृतमित्यर्थः । मनुषि रूपमेतत् । एवमेवेऽपि । तुषाव-दिति । तुषाभि-च्छिन्नाणि । एवम् तुषावदित्यस्य प्रशस्त-विपुलच्छिन्नप्रकृतमित्यर्थः । धीराः-विद्वांसो वैयाकरणाः । वाचमकृषत-वाचं शुद्धां कृतवन्तः । ‘अत्रा सखायः सख्यानि जानते’ इत्यस्यार्थमाह-समानेति । समानकृतावयव-प्रशंसयद्बुद्धयः सन्तः । सख्यानि-सायुज्यं । जानते-प्राप्तवन्तीत्यर्थः । केति । क सायुज्यं कम्पन्ते इत्यर्थः । मार्ग इति । दुर्गममार्गगम्यः । एकगम्यः-ज्ञानगम्यः । वाग्विषयः-वेदरूपा वाचा श्रोतव्यः । ‘असावाकरो भोक्तव्यं श्रुत्युक्ते’ । ‘अवा-ग्विषय’ इति केचिदत्रच्छेदमिच्छन्ति, ‘यतो वाचो निवर्तन्ते’ इति श्रुतेः । ते-सायुज्यप्राप्तिकर्तारः । एतदिति । वैयाकरणानामेव कुतस्तथावमित्यर्थः । भद्रैषामिति । अत्र वाचीत्यस्यावृत्तिः कर्वा । तथा च वतः-एषां-वैयाकरण-नां वाचि, वाचि-वेदाख्ये शब्दमहाभाषा लक्ष्मीः-वेदास्तेषु

पुरुषास्ताननु कावति-अभिप्रेते इति त्रिपुल्यानकम् ।

‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । ‘त्रिपुल्ये’त्यत्र पात्रादित्या-त्स्वीत्वाभावः । मूलविपुजादिवाकः । यत्पुपदाऽविवक्षया

२ ‘वाचाऽन्त्यपादेन’ पा० ।

(प्रदीपः) सचतेरिति । एव सेचन इत्यस्य । दुर्ध्व इति । दुःशोधः । यथा तित-
उना सक्तोस्तुषापनीयते तथा व्याकरणेन वाचो-
ऽपशब्दा इत्यर्थः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वा-
द्गणव्यत्ययः । ततवदिति । विस्तारयुक्तमि-
त्यर्थः । तुलवदिति । बहुच्छिद्रम् । धीरा
इति । वैयाकरणाः । वाचमकतेति । अप-
शब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः । 'प्रभ्ये घसे'ति
लेटुके सत्यकतेति रूपम् । अत्रा सखाय इति ।
'कचि तुनुषे'ति दीर्घः । सखायः-समानख्यातयो
मेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते ।

सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः । एकगम्य
इति । ज्ञानेनैव प्राप्यः ।

वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु
परमार्थसंविद्धाणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-सकुमिवेति । ये वन्न
व्याकरणे धीरा ध्यानकतः सन्तस्तितवना सकुमिव
ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमकतं अकृत-
कसाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तस्ते तत्करणेन शुद्धचिन्ता अत्र-
ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोरमेदबुद्धया सखायः समान-
ख्यातयः समानज्ञानाः-तच्छब्दे ब्रह्मकत्वज्ञानैवन्तस्तेनैव
दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताऽमेदज्ञानवन्तः सख्यानि
सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत एषां वाचि
भद्रा लक्ष्मीः स्वपराश्रमब्रह्मरूपा अचि अधिकं निहिता

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

या परमार्थसंविद्धरूपा लक्ष्मीः सा-निहिता स्थापितेत्यर्थः ।

(प्रदीपः) सक्तो-सक्तोः सक्ताशात् । वाचः-
वाचः सक्ताशात् । 'अपशब्दा' इत्यस्य- 'अपनीयते' इति शेषः ।
'धीरा' इत्यस्य व्याकरणविषयकध्यानकत इत्यर्थविकल्पयाऽऽह-
वेवाकरणा इति । विविक्ता-पुनर्भूताम् । शुद्धाः ।
संस्कृतामिति यावत् ।

(उद्घोतः) वे-वैयाकरणाः । व्याकरणे धीराः-
व्याकरणविषयकध्यानवन्तः । इह-व्याकरणप्रतिपादे-
ब्रह्मप्रतिपादके शब्दे । तच्छब्दे-ब्रह्मप्रतिपादके व्याकरण-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

'अतश्चोपसर्गे' इति कं कृत्वा ततः पठतिपुरुष इति, तत्पु
'कर्मण्य' गितिसूत्रे 'अकारादनुपपत्ताकर्मोपपत्ते' विप्रतिषेधेने'ति
वाचिकस्य, 'नदीसूत्रे' व्याख्यावितिसूत्रमुक्तादित्यात्' इति
भाष्यस्य चाऽननुगुणम् । अत एव गङ्गाधरादिशब्दानां संज्ञा-

स्थिता भवतीति' कथं नः । सचतेर्दुर्ध्व इति । यतः
सचतेरतो दुःशोधार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः । तितवशब्द
इत एव भाष्यान्नपुंसकः । 'चातनी तितवः पुमा' निति
कोशासु हि कोपि । विस्तारेति । 'तनोतेर्ह' सन्वचे'ति
व्युत्पत्तेरिति भावः । तुजेति । तुदधातोः कर्मणि ङः
सन्वचेति भावः । प्यान-ज्ञातार्थभावनम् । मनसेति ।
व्यापारपरं, तदाह-प्रज्ञानेनेति । भाष्ये-केति । 'किं
तत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति' इति प्रश्नः । उत्तरयति-य
एष इति । दुर्गमार्गप्राप्यत्वाद्दुर्गमार्गत्वोपचारः । दुर्गत्व-
मेवाह-एकेति । ज्ञानेनैवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः ।
अत एव दुर्गत्वं 'नान्यः पन्था' इति श्रुतेरिति भावः । भाष्ये
'वाविवर्षय' इति च्छेदः । अत एव श्रवणोपपत्तिः । वागा
वेदरूपाऽन । वेदान्तेष्विति । 'सर्वं ज्ञान'मित्यादिषु ।
परमार्थसंविद्धाणां-परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयाऽ-
लक्षणांरूपा सैषां वाचि निहितेत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदस्तेषां
ब्रह्मपरो 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेब' इत्युक्तेरिति भावः । कथं
भावः-ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून्शाला शास्त्रा-
र्यध्यानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः पृथक् कृतवन्तस्ते
तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगे लब्धान्तःकरणशुद्धयोऽन य एष
दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्त्वान्नामना सह-समानख्यातव्यस्य-
कमेदभावनाः सख्यानि-सायुज्यानि प्राप्नुवते । यत एषां
वाचि-वेदाख्ये ब्रह्मणि या भद्रा लक्ष्मीः-सर्वभासक-
ब्रह्मरूपा सा अचि-अधिकं निहिता-भवति । एतच्छास्त्र-
साध्यप्रयोगव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपस्थितस्यैव तै-
र्वाचकस्वीकारेण तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुप-
पलम्भेन तत्तदुपाधिमिश्रचितं एव बोधकतया तैर्महात् ।

निष्पन्ने शब्दे । एषां-व्याकरणे धीराणाम् । लक्ष्मीः-
सम्पत्तिः । भवतीति । यतो भक्त्यतः सायुज्यानि जानते
इत्यन्वयः । सचतेः-ओणादिकनर्मतुल्यत्वात्सचतेः । 'रप'-
मिति शेषः । भावनमिति । सततं परिशीलनम् । चिन्ता-
परपरायं स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपमिति यावत् ।

'उपचार' इत्यस्य ब्रह्मणीति शेषः । अतएव-ज्ञानगम्य-
त्वादेव । दुर्गत्वं-ज्ञानमार्गस्वातिगहनत्वम् । ब्रह्मपर-
ब्रह्मतात्पर्यकः । वे-वैयाकरणाः । शास्त्रतः-व्याकरणतः ।
साधून्-साधुशब्दान् । ध्वनीति । ध्वनिरूपाया वैखर्यो-
रूपेण कथितस्य आलक्षितस्य । तैः-वेवाकरणैः । तस्य-

शब्दत्वमिति ब्राह्मः । वस्तुतस्तु प्रथमं कर्मो विवक्षायां मानक-
पदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसंकेधेऽप्यदोषः । वारिंतादिकं तु
प्रथममेव कर्म विवक्षामभिप्रेत्य, अन्यथा कृतप्राप्तिषु का
गतिः । अतएव 'शक्यं च क्षुद्रपानम्' इति भाष्यव्याख्यायां
'बहिरङ्गस्त्रीत्वप्रतीत्याऽन्तरङ्गः पदसंस्कारो न विद्यन्त' इति

पर्व सर्वबोधकेषु ब्रह्मसूत्रा जातायां तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदा-
येषु ब्रह्मसूत्रैर्वाकरणानामिति । यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्या-
दया 'सत्य'मित्यादितस्तेषां तद्वैवाचस्य तेषां वाचि निहि-
तेति । तत्र; 'यतो वाचो निवर्तन्ते अश्रवा मलसा सहे'ति
श्रुत्या ब्रह्मणस्तत्त्वमर्यादया शब्दाऽनोध्यलोकोक्तः । तत्र ब्रह्माप्ये-
त्यस्य संबन्धकानेऽविषयीभूयाऽसंबन्धे त्येत्थं । आद्यं शब्दे,
अन्त्यं मनसि । शुद्धचित्तस्य तुभयमपि बोधकमखण्डविषय-
स्य; 'दृश्यते त्वग्रया बुद्धयेति श्रुत्यन्तरात्, न ॥ पदपदार्थ-
मर्वादयेति बोध्यम् । 'लक्षणा'दित्यस्य व्याख्याभासना-
दिति । परिबृण-अज्ञाननिवर्तने प्रभवी । एते च मन्त्राः
सर्वानुक्रमभाष्येऽन्यत्र विनियुक्ता अपि भाष्यप्रामाण्यादेतत्ता-
त्पर्यका अपीति बोध्यम् । चत्वारित्यादि ऋजुचतुष्टयं व्याकर-
णस्य मोक्षजनकत्वं प्रतिपादयति ।

[सारस्वतीमित्येतद्व्याख्यानभाष्यम्]

'सारस्वतीम्' । याज्ञिकाः पठन्ति-
'आहिताग्निपशव्यं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां
सारस्वतीमिष्टिं निर्वपे'दिति ॥

'प्रायश्चित्तीया मा भूमे'त्यभ्येयं व्याक-
रणम् । सारस्वतीम् ॥

(प्रदीपः) प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे
बुद्धाच्छः । प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय
पापबोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हिता-
साधिमितोत्पादना मा भूमेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भवार्थे इति । प्रायश्चित्तापनत्वेन
तद्वचनम् ।

[दशम्यां पुत्रस्येतद्व्याख्यानभाष्यम्]

दशम्यां पुत्रस्य-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

शब्दस्य । सत्यमिति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतेः ।
तद्वैवाचस्य तेषां वैवाकरणानाम् । सा-
परमार्थलक्षणा संविद् । तत्त्वमर्यादया-पदपदार्थवाक्यार्थमर्या-
दया । आद्यमिति । सम्बन्धकानेऽविषयीभूतेत्यर्थो वाक्यपक्षे-
योज्यः । असम्बन्धेत्यर्थो मनसि योज्य इत्यर्थः । उभयं-भाष्य-
नसम्पन्नं । प्रभवी-समर्थः । एते-चत्वारित्यादयश्चमन्त्राः ।
अन्यत्र-अष्टाध्यानादौ । एतदिति । व्याकरणाध्ययनस्य
मोक्षसाधनत्वादिबोधकाः । [भाष्ये-] प्रयुज्य-यष्टमध्ये
प्रयुज्य । प्रायश्चित्तीयां-प्रायश्चित्तापनभूताम् । सार-
स्वतीं-सारस्वतीदेवताकाम् । प्रायश्चित्तीयाः-प्रायश्चित्ताय
हिताः प्रायश्चित्तीयाः । तस्मैहितमित्यर्थे बुद्धाच्छः इतिच्छः ।

(उद्योते-) प्रायश्चितेति । अन्तःकरणशुद्धि-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

कैयटोऽपि वक्ष्यति । विवक्षा च लोकप्रसिद्धानुसारिणी न तु

याज्ञिकाः पठन्ति- 'दशम्युत्तरकालं
पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्वोषवदा-
द्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरप्रति-
ष्ठितं, तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति, ह्यक्षरं
चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितम्'-
इति । न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता
वा शक्या विज्ञानम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य ॥

(प्रदीपः) दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या
उत्तर इति 'पञ्चमी'ति योगविभागात्समासः ।
ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् ।
दश दिनान्यशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्यु-
क्तम् । येऽपि गृहकाराः पठन्ति- 'दशम्यां पुत्र-
स्ये'ति, तैरपि 'दशम्या'मिति सामीपिकमधिकरणं
व्याख्येयम् । घोषवदादीति । घोषवन्तो ये वर्णाः
शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरन्तःस्थमिति ।
मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुरुषानूक-
मिति । नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये
त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषा-
नूकम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति वीथेः ।

(उद्योतः) पञ्चमीति योगविभागादिति ।
शुद्धयेति तु युक्तम् । ननु दशम्यां पुत्रस्येति प्रयोजनस्य प-
रणने भाष्ये उक्तम् । गृहोऽपि तथैव पठ्यतेऽतो दशम्युत्तर-
कालमित्युक्तमत आह-तैरपीति । शिक्षायामिति ।
ते च दशः । अन्तरन्तरा यत्येत्यर्थः । त्रिपुरुषानूकम् ।

साधनत्वा इहेः प्रायश्चित्तभवतेत्याशयः ।

(भाष्ये-) व्याकरणस्य नामकरणेऽप्युपयोगमाह-
दशम्यामिति । याज्ञिकाः-यष्टकाण्डोक्ता मन्त्राः । गृह-
श्रीतसूत्रकारादयो ॥ । दशम्यामित्योपश्लेषिकेऽधिकरणे
सप्तमीत्याशयेन व्याचष्टे-दशम्युत्तरं । घोषवदादि-
घोषप्रयत्नकर्मादि । घोषवन्तश्च-हयवरलाः, वर्गाणां पञ्चमा-
क्षतुर्थास्तृतीयाश्च वर्गाः । अवृद्धं-बृद्धसंज्ञकाकाराक्षर-
रहितम् । कृतं-कृतम् । न तद्धितं-न तद्धितप्रत्ययान्तम् ।
न च-नहि । अन्तरेण-विना । 'विज्ञातु'मित्यस्य 'क्तो
व्याकरणमध्ये'मिति शेषः । क्रियेति । दशम्युत्तरः कालो
यस्मिन्कर्मणि तत्-दशम्युत्तरकालम् ।

(प्रदीपे-) उक्तमिति । नास्तिकारपुत्रस्य 'दश-
म्यां पुत्रस्ये'ति प्रतीकस्य भाष्यकृता 'दशम्युत्तरकाल'मिति

स्वायत्तेति विपराभ्यां जेरित्यादावपि पूर्वं धातुः साधनेनयुज्यते'
इति पक्षमुपपद्यते 'विजयती'त्यादि नापादनीयमिति दिक् ।

त्रिपुल्यशब्दे द्विगुः । मूलविभुजादित्वात्कः । भाष्ये-अन-
रीति । अमनुष्येऽरिभिरे इति वार्थः ।

[सुदेवो असीति व्याख्यानभाष्यम्]

‘सुदेवो असि’—

‘सुदेवो असि वरुण ! यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुपिरामिव ॥’

‘सुदेवो असि वरुण!’—सत्यदेवोऽसि ।

‘यस्य ते सप्त सिन्धवः’ । सप्त विभक्तयः ।

‘अनुक्षरन्ति काकुदम्’ । काकुदं-तालु ।

काकुजिह्वा साऽस्मिन्नुद्यत इति काकुदम् ।

‘सूर्यं सुपिरामिव’ । तद्यथा-शोभनामूर्तिं

सुपिरामप्रिरन्तः प्रविश्य बहुर्येवं ते

सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्ष-

रन्ति । तेनाऽसि सत्यदेवः । ‘सत्यदेवाः

स्यामे’त्यर्धेयं व्याकरणम् । सुदेवो असि ॥

(प्रदीपः) सुदेवो असीति । वरुणस्येयं

स्तुतिः । यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुण ! सत्यदेवो-

ऽसि ततो हेतोर्व्याकरणे सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः ।

॥ राजलक्ष्मीः ॥

गृहसूत्रानुसारेण व्याख्यानं कृतं न ‘दशम्यां पुत्रस्ये’ति गृह-

सूत्रान्तरपाठानुसारेण, ‘दशम्या’मितिशृङ्खलपठस्यापि दश-

म्युत्तरकालमित्येवं व्याख्यानस्यावश्यकत्वादित्याशयः । एवञ्च

‘एतानि च भूय’ इत्यादि वार्तिकमेवेति सिद्धम् । अन्यथा

(भाष्यकृत एव तथा वचने) प्रतीकस्य व्याख्यानस्य च तुल्य-

तैव भाष्यकृता कथं न कृतेति शङ्का दुर्बला स्यादिति गौडाः ।

प्रयः-पितृपितामहप्रपितामहाः । तान्-तदन्त्यतमम् ।

(उद्घोते-) युक्तमिति । योगविभागस्य भाष्या-

नुक्तत्वेनाऽप्रामाणिकत्वादिति भावः । कः-कै शब्दे इत्यस्मा-

द्वातोः कप्रत्ययः । अमनुष्ये-देवे । अरिभिरे-सुहृददौ च ।

(भाष्ये-) वैयाकरणमहत्त्वसूचकमृष्यन्त्यमुपन्य-

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

तथा च आम्बेद एव पठ्यते-‘सुदेवो असि वरुण !

यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं

सुपिरामिवे’ति । अस्वार्थः-नै वरुण ! सत्यदेवोऽसि यस्य ते

काकुदं तालु, काकुजिह्वा सा उच्यते उत्क्षिप्यतेऽस्मिन्निति

काकुदं, वदेरुत्क्षेपणमर्थः, धातुनामनेकार्थत्वात्, ततो ‘वज्रं

कविधानं’मित्यधिकरणे कः । सम्प्रसारणम् । वशीतयुरूपे शक-

न्वादित्वात्पररूपम् । ‘नुद प्रेरणे’ इत्यस्मादधिकरणे कः,

सिन्धव इति । नय इव विभक्तय इत्यर्थः । अनु-

क्षरन्तीति । ताल्वनुप्राय प्रकाशन्त इत्यर्थः ।

सास्मिन्नुद्यत इति । अनेकार्थत्वाद्वातूनामुत्क्षि-

प्यत इत्यर्थः । सूर्यमिति । सूर्यमिति प्राप्ते अमि

पूर्वं इत्यत्र ‘वा छन्दसी’त्यनुवृत्त्या यणादेशः ॥

(उद्घोते-) सत्यदेव इति । वरुणे यथा सत्येन

दीव्यति द्योतत इति यौगिकोऽयं शब्दस्तथान्येष्वपीत्यर्थः ।

यस्येति-पञ्चमोस्थाने पठ्यते । यस्मात्ते काकुदं तालु प्राप्य

सिन्धवः सप्त समुद्ररूपाः सप्तविभक्तयोऽनुक्षरन्ति प्रकाशन्ते

इत्यर्थः । अनेकार्थत्वादिति । वंदेरधिकरणे ‘वज्रं’

कः । शक्युक्तपररूपं, योदरादित्वादेकस्योकारस्य लोपः ।

नुदेवोऽधिकरणे कः । योदरादित्वात्तुलोपः । सूर्यो-शोभना-

मयःप्रतिमाम् । सुपिराम्-‘ऊपसुपामि’ति ‘र’प्रत्ययेन सच्छिद्रां

प्रविश्यादित्यथा तत्रत्यं मलं भरमीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति

एवं तालुदेशे प्रकाशं प्राप्य विभक्तयो-विभक्तयन्ताः शब्दाः

शरीरं पापमपाकुर्वन्तीत्यर्थः । अनेन स्वर्गप्राप्तिः फलमित्युक्तम् ।

[प्रयोजनान्वाख्याने शङ्काभाष्यम्]

किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांस-

मानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते, न पुन-

स्यति-सुदेव इति । ‘प्रकृत्यान्तः पादमन्यपदे’ इति प्रकृति-

भावात् पूर्व रूपम् । सत्यदेवः-सत्येनाऽवभासमानः, सत्य-

रूपो वा, सत्यं-प्रत्यक्षमनुगृह्यमानप्रभावो वा देव इति ।

अनुक्षरन्ति-अनुवन्ति । प्रादुर्भवन्ति । प्रकाशन्ते वा ।

(उद्घोते-) सत्येन-साधुशब्दप्रयोगरूपेण । अर्थ-

सत्यदेवशब्दः । अन्येषु-वैयाकरणेषु । पररूपमिति ।

एवञ्च-कापोरुदं काकुदमिति विग्रह इत्यपि बोध्यम् । सुपिरां-

सच्छिद्राम् । सास्मिन्नुद्यतः । वरुणस्येति शेषः । अनेन-कृष्णान्त्रेण,

वरुणतुल्यताप्रतिपादनेन वा । फलमिति । वरुणवत्स्वर्गे

विद्योतते इत्युक्त्या वैयाकरणस्य स्वर्गप्राप्तिरुक्तैवेत्याशयः ।

(भाष्ये-) किं पुन-कुतो हेतोः । ‘इदं’मित्यस्य

प्रयोजनमित्यनेनान्वयः । इदं-रसोहेत्यादिनोक्तम् । अधिजि-

गांसेति । पिपटिषुष्व इत्यर्थः । अन्यदपि-व्याकरणातिरिक्तं ।

युगं दरादित्वात्तुशब्दस्य लोप इत्यर्थे । निरुक्तस्वरसंग्रहेणम् ।

सप्त सिन्धव इव सिन्धवो विभक्तयः । अनुक्षरन्ति-तालु

प्राप्य प्रकाशन्ते इत्यर्थः । अत्र वृहन्तः-यथा सच्छिद्रां

लोहमयीं प्रतिमां प्रविश्यादिति प्रकाशते तथेति । अतिहि

तत्रत्यं मलं भरमीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्त-

योऽपि शरीरं पापमपाकुर्वन्तीति भावः । ‘सूर्यां स्मृणाऽय-

प्राप्तेमे’त्यमरः । स्मर्यते च-‘सूर्यां ज्वलन्तांमालिङ्गन्मुन्येव शुभ-

तत्पणम्’ इति । ‘अमि पूर्व’ इत्यत्र ‘वा छन्दसी’त्यनुवृत्त्येयणादेशः ।

रम्यदपि किञ्चित् ? ॐ इत्युक्ता वृत्तान्तशः
'श'मित्येवमादीशब्दाप्यनन्ति ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । ननु कानि
पुनरस्येति येन पृष्टं, स एव कथं पृच्छति—'किं
पुनरिति ? । एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वा-
क्यानस्य विषयविभागं दर्शयति । पुरा वेदाध्ययना-
त्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते बाल्यात्प्रष्टुमसमर्था इति
न प्रयोजनमन्वाहयेयम् । अद्यत्वे तु स्वल्पमुद्घातपूर्व-
मेव वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाभावात् व्याकरणा-
ध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यान्वाहयेवं प्रयो-
जनम् । न पुनरन्यदिति । वेदमप्यविजिगांस-
मानेभ्य इत्यर्थः । ॐमित्युक्तेति । अभ्युप-
गम्येत्यर्थः । वृत्तान्तश इति । वृत्तान्तः प्रपाठक
उच्यते । वृत्तान्तं वृत्तान्तं वैठन्तीत्यर्थः ।

(उद्योतः) एवं तर्हि । 'वेदातिरिक्तविषय
एव प्रयोजनान्वाख्यानं, न तु वेदविषये इत्येवं रूपं विषय-
विभागम् । तृतीयस्य प्रश्न इत्यन्ते । किञ्चित्पदार्थमाह-
वेदमपीति । शेषपूर्णमन्वत् । किं तर्हि किञ्चित्पदार्थाभावा-
माह—माथ्ये—ओमित्युक्तेति । पठन्तीत्यवधानन्तरमेते-
भ्योऽपीति शेषः । एवं च वेदमपि जिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययन-
प्रयोजनं किमिति नान्वाख्यायत इति प्रश्नः । वेदाध्ययन-

ॐ राजलक्ष्मीः ॥

किञ्चित्—वेदमपि । 'अपि जिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्या-
यते' इत्यनुपपत्तेः । किञ्चित्पदार्थमाह—ओमिति ।
ॐमित्युक्तेति । शेषः । 'शेषो देवीरभिहवे' इत्येवमा-
दीन् वेदान् ।

(प्रदीपः) स एव—स एव प्रष्टा । भाष्यकारः—
अद्यत्वात्पठितरेव । विषयविभागं—वेदातिरिक्ते व्याकर-
णादौ विषये एव प्रयोजनान्वाख्यानमावश्यकं, न वेदे इत्ये-
वं रूपं विषयविभागम् । पुरा—पुराहो । अपराहो वा । ते-
जान्वेतारः । प्रयोजनं—व्याकरणाध्ययनप्रयोजनम् । अद्यत्वे-
सम्यति । प्रयोजनमिति । तच्च प्रमादो वाचिककृता
भाष्यकारेण वाच्यत्वास्वात्ममिति भावः ।

(उद्योतः) एवञ्च—अन प्रयोजनान्वाख्याने च ।
किमेतान्तेष्वत आह—वेदाध्ययनवदिति । प्रयोजनम-

ॐ सप्तशतशुभः ॥

'सुधिरा'मित्येवार्थमाह । अनेदोपचारी केमाहुः । वस्तुतस्तु
'उपसृष्टिम्युक्तमथो' इति मन्त्रमनो रक्षणवः । २-अं श्रमं

१ केचित्तु 'किञ्चित्पदार्थमाह' इति, २ 'स्वल्पमुद्घातपूर्वं वेदं' पा० ।
समाधानमिच्छाहुः । २ 'स्वल्पमुद्घातपूर्वं वेदं' पा० ।

व्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनमन्तरेव करिष्यन्तीति प्रयोजन-
विचारी व्यर्थ इति तात्पर्यम् । नन्वेतमित्यधिकमत आह—
अग्युपगम्येति । 'विनेव प्रयोजनज्ञानमिति शेषः ।

[समाधानमाध्यम्]

पुराकल्प एतदासीत्—'संस्कारोत्तर-
कालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधधीयते ।
तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणानादानुप्रदानमेभ्यो
वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते' । तद्यत्वे
न तथा । वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो
भवन्ति—'वेदाज्ञो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा
लोकाश्च लौकिकाः, अनर्थकं व्याकरणम्'
इति । तेभ्य एवं विप्रतिपक्षबुद्धिभ्यो-
ऽचेतुभ्यः सुहृद्भ्यः—आचार्य इव
शास्त्रमन्वाचहे—'इमानि प्रयोजनान्यध्येयं
व्याकरणम्'—इति ॥

(प्रदीपः) अद्यत्वे इति । 'अद्यत्वे'शब्दो
निपातोऽस्मिन् काल इत्यत्रार्थे वर्तते ।

त्वरिता इति । विवाहादौ ।

(उद्योतः) माथ्ये उत्तरमाह—पुराकल्पे इति ।
पुरातनरे इत्यर्थः । संस्कार उपनयनम् । करण आभ्यन्तर-

मन्त्रा—प्रयोजनकर्मणं तज्ज्ञानं च विनाऽपि । ननु 'ओ'भि-
त्यस्य 'हरिः ॐ' इत्युक्तेत्यर्थ इति नाधिक्यं, 'ॐ'मिति ब्राह्मणः
प्रवक्ष्यन्तीति शिरोपनिषदुक्तेर्बेदप्रारम्भे ॐ करोकरणा-
वश्यकत्वादिति चेत्तुल्यत्वस्याधिक्येनेव कैदरे 'अग्युपगम्येत्यर्थ'
इत्युक्तिरित्याशङ्क्य । अग्युपेति । 'अग्ये'त्वा वायेंगेको
तदाहामग्युपगम्य विनेव प्रयोजनज्ञानमप्युत्तरार्थः ।

(भाष्ये) 'एत'दिति किमाविशेषणम् । एवमासी-
दित्यर्थः । तेभ्यः—वैयकरणेभ्यः । उपदिश्यन्ते' इत्यस्य
'रती'ति शेषः । वक्तार इत्यस्य—इतीत्यन्तं कर्म बोध्यम् । नः—
अस्माकम् । लोकाश्च—काम्यकोशादिभ्यो, लौकिकव्यवहाराश्च ।
विप्रतीति । विप्रतिपक्षित्यर्थः । इव शास्त्रमनु—व्याकरण-
शास्त्रमुदितव । आचहे—उपदिशति । विनतित्यस्य आह—
इमानीति ॥ (प्रदीपः) वर्तते इति । एवञ्च तत्प्रयोजनानुप-
पत्तिः परिहर्तव्येति भावः । विवाहाद्यादिकित्वस्य 'उत्सुकः' इति शेषः ।

वया सुधिरा इत्यमरः । 'सर'भे सुधिरं विन्यति च । सुहृ-
स्यतीति सुधिरिति हरीरस्वामी । 'मते' मत्तोन्मिते वाच्ये विशेषे
सुधिरं विन्यति शाब्दतः ॥ ॐ इति प्रयोजनप्रपञ्चः ॥

३ 'प्रतीत्य पठन्ति' पा० । ४ 'एतेभ्यः' ।
५ 'अचार्यः सुहृद्भ्यः' पा० ।

प्रत्ययः । अनुप्रदानं—नादादिनास्त्रप्रत्ययः । तेनाधीतव्याकरणादिशिक्षेभ्य इत्यर्थः । ते तदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य जानन्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनं पृच्छन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम् । न तथेति । किं तु विपरीतमित्यर्थः । भाष्ये—आचार्यपदेन शास्त्राध्यापको भाष्यकृदेव विवक्षितः । इदं शास्त्रमिति । प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः ।

[विषयप्रयोजननिरूपणोपसंहारभाष्यम्]

उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि ॥

(उद्योतः) भाष्ये उक्तः शब्द इति । लौकिकानां वैदिकानां वेत्यनेन विषयभूतः शब्द उक्त इत्यर्थः । स्वरूपमपीति । अथ गौरित्यदिना । अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य, विषयप्रयोजननिरूपणमेतावता कृतमिति बोधयितुम् । तेनैव संख्याभिकारिणावुक्ताविति तौ पृथङ्कोर्ता ।

(अथ शब्दानुशासनं प्रारभ्यते)

[शब्दानुशासनप्रकारजिहासाभाष्यम्]

शब्दानुशासनमिदानीं कर्त्तव्यम् ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(उद्योते-) शिक्षा—वाणिनीयादिशिक्षा । अधीतव्याकरणेभ्योऽधीतशिक्षेभ्यश्चेत्यर्थः । ते=अध्यातारः । तदानीमपि—वेदाध्ययनकाले प्रौढिमापन्ना अपि । अपिना कल्पकालपरिग्रहः । विपरीतम्—अव्यायुष्टादेवाध्ययनोत्तरमज्ञाध्ययनम् । भाष्यकृदेवेति । परंतु वार्त्तिककृतान्येवैतानि प्रयोजनानीत्याचार्यपदेन वार्त्तिककृदेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतः । अगवताऽऽत्मन आचार्यपदेन कापि व्यवहारस्याऽकरणम् । आचार्यपदेन भाष्ये सूत्रवार्त्तिककारयोरेव प्रायोऽग्रहणम् । आत्मनस्तु—गोनर्दीयसुबाहेत्यादिरीत्या भाष्यकृतो व्यवहारस्य प्रसिद्धत्वाभागेभ्यो न युक्तमित्याहुः ।

(भाष्ये-) स्वरूपं—शब्दस्वरूपम् । 'अथ गौ' रित्यादिना 'ध्वनिः शब्द' इत्यन्तेन । प्रयोजनानि—स्त्रोहादीनि ।

(उद्योते-) विषयेति । लौकिके वैदिकश्चेत्यर्थः ।

(भाष्ये-) इदानीम्—अनुबन्धवचनद्वयनिरूपणा-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

शब्देन विषयप्रयोजनयोस्तुभ्योः सम्बन्धाभिकारिणावुक्तप्रायावेवेति पृथङ्कोर्ता ।

इह येन प्रयोजनं पृच्छन्तोऽन्य एव तदस्य इत्यग्रव्यवतिष्ठते—ननु यथाधीत्येताचार्येणोक्तं प्रयोजनप्रश्नमन्वैव वेदमधीयते । तद्वद्भूतं व्याकरणमप्यध्ययन्ते, तस्मिन् प्रयोजनवर्णनेऽप्येते । अनेदमुत्तरम्—प्रायेणान्वेष्टानामन्त्यावुक्तत्वादिप्रबुलत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्पठ्यते । तद-

तत्कर्त्तव्यम् ? । किं शब्दोपदेशः कर्त्तव्यः, आहोस्विपशब्दोपदेशः, आहोस्विदुभयोपदेश इति ? ॥

(प्रदीपः) उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशो स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः ।

(सिद्धान्त्येकदेशिनः समाधानभाष्यम्)

अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा, मध्यनियमेनाऽमध्यप्रतिषेधो गम्यते । 'पञ्च पञ्चनखा मध्याः' इत्युक्ते गम्यत एतद् 'तोऽन्येऽमध्या' इति ।

अमध्यप्रतिषेधेन वा मध्यनियमः । तद्यथा,—'अमध्यो प्राग्यकुक्षुटः' 'अमध्यो प्राग्यसूकरः' इत्युक्ते गम्यत एतद् 'रण्यो मध्य'—इति ।

[दार्ष्टान्तिके उपसंहारभाष्यम्]

एवमिहापि यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते,

नन्तरम् । प्रश्नवादी विशिष्य पृच्छति—किमिति । 'आहोस्वि'दिति निपातसमुदायोऽप्यवेत्यर्थं बोध्यः । उभयेति । शब्दपदशब्दयोरित्यर्थः ।

(प्रदीपे-) ननुभयोपदेशोद्भावेन किं बीजमत आह—हेव इति । एवञ्च स्पष्टप्रतिपत्तये लाघवानादरेणोभयोपदेशोद्भावनमित्याशयः ।

(भाष्ये-) अन्यतर इति । शब्दोपदेशेनाप्युपदेशेन वेत्यर्थः । कृतं—सिद्धमिदम् । शब्दानुशासनं सिद्धं स्यादिति यावत् । विनिगमनाविरहादेकतरपक्षानागम्यम् । तच्चयेति । तत्—अन्यतरोपदेशेनेदृशितिः । वयेति । दृष्टान्ते यथा मध्यादिनियमेनामध्यादिप्रतिषेधो गम्यते तथेहापि मध्यप्रतिषेधः । मध्यनियमेन—रागतः प्राप्तस्य मध्यस्य पञ्चनखादेर्नियमेन—पुनर्विधानेन । गम्यते—अधीदेव प्रतीयते । लभ्यते इति वा । पञ्चनखाः—नोपाकर्मप्रभृतयः पञ्च स्मृतावुक्तः । अतोऽन्ये—पञ्चातिरिक्ताः

अध्ययनकाले च शाल्वात्मप्रयोजनादिकं प्रथमसमर्थाः शिक्षा गुरुणोपदिश्यमाना वेदं गृह्णतीति युक्तम् । ततो गृहीतवेदाः प्रौढिमापन्ना विग्राह्यं स्वरमाणा व्याकरणध्वयनाय गुहणा प्रेरमाणाय अपि न सहसा प्रवर्त्तन्ते, 'वेदाश्च वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाश्च लौकिकाः, अनर्थकं व्याकरणम्' इति च प्रत्यवतिष्ठन्ते । तान्प्रति युक्तमेव प्रयोजनादिर्गणनम् । पूर्वकर्त्तव्येषु व्याकरणशिक्षादीनि लक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसन्धानपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदं ग्राहयन्तः स्थिताः । तदा परं

‘गौरित्येतस्मिन्पद्विष्टे गम्यत एतद्वाक्या-
दयोऽपशब्दः’ इति । अथाऽप्यपशब्दोपदेशः
क्रियते, -गाव्यादिषुपद्विष्टेषु गम्यत एत-
द्गौरित्येष शब्द’-इति ।

(प्रदीपः) यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा, गौरवन्तु
भवतीत्याह-अन्यतरिति । शब्दशपशब्दयोस्त्वर्थः ।
अन्यतराऽन्यतमशब्दशब्दयोस्तथा स्वभावाद्भिबहु-
विषये निर्धारणे वर्तते । पञ्चेति । अर्थि-
लक्षणं प्राप्तं पञ्चषु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्या-
दभ्येभ्यो निवर्तते । न त्वयं विधिः, अप्राप्ते-
रभावात् ॥

(उद्योतः) क्रियमाणोऽन्यत्र उतराभावादाह-
अन्यतरान्येति । तत्र तुशब्दोपदेशः प्रयोगविधयोनूनादः ।
अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोगप्रतिषेधार्थः । पञ्चपञ्चनखा इत्यस्य

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

पञ्चनखाः । आरण्यः-अरण्ये भवः सुकरादिः । अपशब्दश्च
इति । गवादेः शब्दस्योपदेशो तदतिरिक्तानामपशब्दत्वस्याभा-
देव लभाल्लिवाशयः । गाव्यादिषु-अपशब्देषु गाव्यादिषु ।

(प्रदीपः) यद्यपीति । उभयोपदेशो यद्यपि प्रतिपत्तौ
प्रतिपत्तिः-शानं, स्पष्टा-आनायासेन स्पष्टं भवतीत्यर्थः ।
‘तथापीति’ शेषः । गौरवम्-उभयोपदेशो गौरवम् । अभ्यु-
त्पत्तौ-प्रकृतिप्रत्ययकल्पनाश्रित्यै । स्वभावादिति । शब्द-
शक्तिस्त्वाभावादेवात्यन्तरशब्दो द्विविधे निर्धारणेऽन्यतम-
शब्दश्च बहुविषये निर्धारणे वर्तते इत्यर्थः । अर्थित्वात्-
रागित्वात् । भक्षणं-पञ्चनखानामभ्येषाद्य भक्षणम् । अयं-
‘पञ्च पञ्चनखा’ इत्ययम् । अप्राप्तेः-पञ्चनखभक्षणाऽप्राप्तेः ।
विधेयं ‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते’ इत्युक्तेरप्राप्तिविषयत्वादिति भावः ।

(उद्योतः) प्रयोगेति । अपशब्दप्रयोगेत्यर्थः ।
अस्य-‘पञ्च पञ्चनखा’ इत्यस्य । भेदमेवाह-प्राप्तिकेति ।
प्राप्तिका अप्राप्तियस्यासौ प्राक्तिकाऽप्राप्तिका, स चासावप्राप्तां-
शब्द प्राक्तिकाऽप्राप्तिकाऽप्राप्तांशस्तस्य परिपूर्णं फलं यस्यासा-
विति विग्रहः । तथाविधो नियम इत्यर्थः । चत्वर्यं । तदुक्तं-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

वाक्यावस्थायां व्याकरणपाठाव्ययोजनप्रविहरे तत्प्रतिपादन-
मपि न कर्तव्यमेवेति । यद्यपि ‘आवण्यां प्रौढपद्यां वाप्यु-
पाकृत्य यथाविधि । युक्तशब्दांस्त्यधीयीत मासा-
न्विप्रोऽर्द्धपञ्चमाह । ततः परं तु च्छन्दांसि शुक्लेषु

१ ‘प्राप्तिकाप्राप्तिकाऽप्राप्तांश’ पा० ।

नियमत्वं दर्शयति-अर्थित्वादिति । नियम्यमानं-पुनः
शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः । नन्वस्य परिसङ्ख्यात्वात्कर्म
नियमत्वेन व्यवहारः । अस्ति च नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः ।
प्राप्तिकाऽप्राप्तिकाऽप्राप्तांशपरिपूर्णफलो नियमः । अन्यनि-
वृत्तिफला च परिसंख्येति चेन्न । नियमेत्यप्राप्तांशपरिपूर्ण-
रूपफलबोधनद्वाराऽप्राप्त्यन्यनिवृत्तेः तत्त्वेन भेदेदमाश्रित्योक्तेः ।
विधिरिति । अपूर्वविधिरित्यर्थः । ये तु पञ्चपदस्य तदति-
रिक्ते लक्षणा, भक्ष्यपदस्य चाभक्ष्ये सेति वदन्ति तेषां पदद्वये
लक्षणागौरवम् । अस्त्यैव नियमत्वेन ‘भक्ष्यनियमेनाऽभ-
क्ष्यप्रतिषेधो गम्यत’ इति भाष्यविरोधश्च । नियमपदस्य
तद्वोधके लक्षणायां सेव दोषः । अहाराऽस्वारस्यं च । ‘नियम्य-
मानं भक्षणं सामर्थ्यादभ्येभ्यो निवर्तते’ इति कैयटासङ्गतिश्च ।
दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोस्त्यन्तवैषम्यापत्तिश्च । अन्यनिवृत्तिफला
परिसंख्येत्यभियुक्तोक्तिविरोधश्च । सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रापक-
प्रमाणस्य तदतिपाविषयत्वरूपसङ्कोचकल्पनम् । तेनान्येषां
भक्षणाभावस्तद्भक्षणे प्राथम्यं च सिध्यति । एवमभिव्या-
हारे सोऽपि स्फुटमस्याऽर्थस्यैव धोक्तः । ‘अभ्ययोग्यवच्छेद

‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते’ नियमः प्राप्तिः सति । तत्र चाऽन्यत्र च
प्राप्ते परिसङ्ख्येति गीयते’ इति । आध्यात्मनियुक्तेः-आध्या-
त्मनियुक्तेः । यथा प्राचीनवदन्तीत्यत्र वीक्ष्यवहननमवहनना-
तिरिक्तेन नखविलिखनादिना विर्तुषीकारणं निवर्तयति ।

अभेदं-नियमपरिसङ्ख्ययवोरभेदम् । तद्वाश्रयणे चेदं
भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विस्तारः । यत्किञ्चि । शब्दान्य-
निवृत्तिसम्पादनाय श्रित्वेन इत्यर्थः । सा-लक्षणा । तेषां-
तमते । ‘पञ्च पञ्चनखातिरिक्ता भक्षत्वाऽभावन्त’ इति शब्द-
बोधाच्छब्दान्यनिवृत्तेः सम्भवेऽपीति शेषः ।

अस्त्यैव-उक्तार्थस्यैव । विरोधश्चेति । गम्यतेपदस्वार-
स्येन तादृशार्थस्याशब्दत्वस्यैव लभामाच्छब्दविरोधस्तन्मते
स्पष्ट इत्यर्थः । सैव-लक्षणैव । अभियुक्तोक्तीति । अन्यनि-
वृत्तस्तन्मते शब्दत्वेन फलकोक्तेर्युक्तत्वादित्याद्यः । नन्वेवं
पञ्चपञ्चनखातिरिक्तभक्षणे दोषो न लभ्येतेति सकलस्मृति-
सिद्धान्तविलोपापत्तिरत आह-सिद्धस्येति । रागप्राप्त-
स्येत्यर्थः । पुनरिति । ‘पञ्च पञ्चनखा’ इत्यनेन पञ्चपञ्चनख-
भक्षणस्य पुनर्विधानादित्यर्थः । आपकप्रमाणस्य-रागादेः ।
इतरेति । पञ्चपञ्चनखारिक्ताऽविषयत्वरूपेत्यर्थः । तेन-तथा
सङ्कीर्षेण । अन्येषां-पञ्च पञ्चनखातिरिक्तानाम् । सोऽपि-

नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्प-
ठेदिति मनुवचनस्य, ‘इत ऊर्ध्वमनयायेष्वङ्गान्यधीयते’-
त्यादिस्मृत्यन्तराणां च पद्यालोचनया वेदवेदाङ्गाभ्यनसम-
कालता लभ्यते तथापि अद्यपिचचलाऽविशेषाङ्गाभ्यकारोक्ते-
मानवादेश्च ब्राह्मणवद्विद्वत् एवेति तत्त्वम् । तदेवमनुबन्ध-

२ ‘कसे’ति कञ्चिज् ।

एवकारार्थं इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचकलितमर्थमाद्युप-
नेयम् । मध्यमनियम इति । मध्यानुमतिरूप उपदेश इत्यर्थः ।

[प्रश्नादिन आक्षेपमाध्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उभयोपदेशा-
द्गुरोर्वाविप्र प्रशस्यौ, तयोः को ज्यायानित्यर्थः ।

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

लघुत्वाच्छब्दोपदेशः ।

❁ राजछद्मीः ❁

एवकारोऽपि । इति तु-इत्यभियुक्त्यवधारस्तु । नैयं-
सङ्गमनीयम् । (भाष्ये-) ज्यायः-नितरां श्रेष्ठमुपदिष्टम् ।

(प्रदीपः-) गुरोरिति । गुरुभूता उभयोपदेशादित्यर्थः ।
द्वावपि-शब्दोपदेशाशब्दोपदेशौ द्वावपि प्रत्येकम् । तयो-
तयोरपि मध्ये । ज्यायान्-अतिशयेन श्रेष्ठः ।

❁ शब्दकौस्तुभः ❁

चतुष्टयस्य सुस्थत्वात्साधुशब्दव्युत्पादनं कर्तव्यमिति स्थितम् ।
ननु किमिदं साधुत्वम् ? । साधयति बोधयतीति
व्युत्पत्त्या बोधकत्वं तदिति चेन्न; गान्यादावपि तत्सत्त्वात् ।
शक्तत्वं तदिति चेन्न; पचतीत्यादौ विकरणानामसाधुतापत्तेः ।
तेषामनर्थकत्वात् । दुष्पचच्छब्दव्यादीनां साधुतापत्तेश्च ।
तेषामपि लक्ष्येऽप्यशक्तोः । क्व चिच्छक्ततायास्तु अथाऽस्मा-
दिच्छप्रसक्तोः । वृत्तिमत्त्वं तदिति चेन्न; जोक्तकेषु
निपातोच्चव्याप्तेः । औपसन्दानिकी शक्तिरेव बोधनेति चेत्,
प्रोत्तरजित्वधोत्तरत्वयोरविशेषेण विनिगमनाविरहाच्छक्तता-
पत्तौ व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विभ्रान्तेः । ततश्च अद्विर्बचनाच-
व्यवस्थापत्तिः । न च जातिविशेष एव साधुतेति वाच्यम्,
कृत्वादिना सङ्करापत्तेरिति । अत्राहुः-‘अनपभ्रष्टाऽर्नादि-
र्बह्मभ्युदययोग्यता । अर्नाकिराभ्यर्जनीया वा
जातिः काऽपीह साधुता’ इति । अस्यार्थः-शक्तिवैकल्या-
दिप्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टम् । तद्विरहोऽनपभ्रष्टता । सैव
साधुता । सा चार्थविशेषान्तर्भाविवैष । तथाहि यमर्थं शक्तया
लक्षणया वा बोधयितुं धीतयितुं वा यादृक्शब्दोऽर्नादिः
प्रयुक्तस्तमितमर्थं दोषादन्यथात्वं प्राप्तः सोऽसाधुः, अन्यथा
तु साधुरिति । येषि गान्यादिष्वेव प्रथमं व्युत्पत्त्याः सन्तस्ता-
न्ययुजते तेषामन्यन्यथोच्चारणमस्त्येव । तत्र च दोषप्रयोग्य-
ताऽस्त्येव, मूलप्रयोग्योऽर्थमाक्रम्यतमत्वात् । यद्वा-अर्नादिता
साधुता । अर्नादिरिति तु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः ।
आदिरभावोऽर्नादिरिति वा । असन्देह इतिवचतुल्यः । अम्यु-

लघीयाच्छब्दोपदेशो गरीयानपशब्दो-
पदेशः । एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रष्टाः ।
तद्यथा-‘गौ’रित्यस्य शब्दस्य-गावीगोपी-
गोतागोपोतलिकेत्येवंमादयोऽपभ्रष्टाः ।
इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति ॥

(प्रदीपः) इष्टेति । साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मा-
वाप्तेरित्यर्थः । अथवा उपादेयोपदेशात्साक्षात्प्राप्ति-
पत्तिर्भवतीति भावः ।

(भाष्ये-) शब्दोपदेशः-गवादिसाधुशब्दोपदेशः ।
ज्यायानितिशेषः । ज्यायस्त्वञ्च तेषामन्यथोपस्थादेवैति स्फुटी-
कुर्वन्नाह-एकैकस्येति । शब्दोपदेशे साक्षादिष्टसाधनता-
माह-इष्टेति । तस्यैव धर्मजनकत्वादिति भावः ।

खल्वपि-निश्चयेन । ‘साधुशब्दोपदेशे’ इति शेषः ।

(प्रदीपः-) उपादेय इति । आक्षेपसाधुशब्दस्येत्यर्थः ।

दययोग्यता वाऽस्तु साधुता । रक्तत्ववच्चक्रपरिशीलन-
शक्तिभिर्गम्योऽस्तिविशेषो वेति । यत्तु जातिसङ्कर इत्युक्तं,
तत्र, गुणगतजातौ तस्याऽदोषत्वात् । तथाहि-यस्य देवदेवा-
देरनोपस्था वर्णा एव पूर्वं श्रुतास्तस्य कुख्यादिव्यवहितस्य
व्योपध्वर्णेषु श्रुतेषु यदनुमानं जायते तद्व्योपध्वर्णेप्यसाधारण-
तदनुमापकगान्यादीकारे सत्येव घटते न तु तद्व्याख्यानाना-
जातिस्वीकारे । व्योपध्वर्णवृत्त्यसाधारणजातेः प्रागगृहीतत्वेना-
ऽनुमितिसामग्रीवैकल्यात् । वस्तुतस्तु उपाधिसङ्करवदेव जाति-
सङ्करोपि सर्वत्रास्तु, दूषकताबीजाऽनिरुक्तेः । विनिगमक-
ऽभावेन भूतत्वमूर्तत्वयोरिव शरीरलघुमिवोद्वेगोरपि
जातित्वमङ्गापत्तेश्च । तस्माच्चतुर्विधमपि साधुत्वं निर्दोषं व्या-
करणैकताम्यञ्च । एवमसाधुत्वमपि चतुर्द्वारं । अपभ्रष्टता,
सौदिता, प्रत्यवाययोग्यता, तद्वचच्छेदकजातिविशेषो वेति ।
टिडुमादिसंज्ञासु यद्यपि पुष्पपापजनकतारूपे साधुत्वासाधुत्वे
न सतस्तथापि अनपभ्रष्टवरूपं साधुत्वमस्त्येव । तदेवानुष्ठा-
सनप्रवृत्तातुषोपि, अत्येवादिस्तौत्रनिर्देशात्, ‘कुत्वं कस्मात्र
मवती’त्यादिमाध्याचेत्याहुः । एवं चानादित्वमन्युदययोग्य-
त्वं वा अनपभ्रष्टतामात्रेण न सिध्यति, किन्तु पौल्वेपसङ्केत-
विरहविशिष्टेनेत्यवश्यम् । तदेतदुक्तम्-‘भास्वेताः स्वे-
च्छवा संज्ञाः क्रियन्ते टिडुमादयः । कथं न तासां
साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः । अनपभ्रष्टरूपत्वा-
त्पात्यासाधुतामवदता । इत्येवमेता यथा लोके तथा
सङ्केतिता इमाः’ । ततश्च, ‘तासां प्रयोगेऽभ्युदयः प्रत्य-
वायोपि वा भवेत् । लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते

] माध्यमार्तिकमेतदिति गौडः । ‘च्छब्दोपदेश एव

ज्यायान्’ पा० । २ ‘गान्यादयोऽप’ पा० ।

[शब्दोपदेशे प्रकारविशेषनिश्चयसाध्याऽऽक्षेपमाश्रयम्]

अथैतस्मिन्शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः ? । गौरवः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो गैराह्वय इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः ? ॥

(उद्योतः) माथे-प्रतिपत्तावित्यस्य-उपायभूत इति शेषः ।

[सिद्धान्तिनः समाधानमाश्रयम्]

‘ने’त्याह । अनभ्युपाय एव शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते-‘बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम’ । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्र-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(माथे-) अथेति । अथशब्द आनन्तर्ये । अथ-विधिति निपातसमुदायः प्रश्ने इत्यन्ये । एतस्मिन्-लघोयसि समुचिते च । शब्दोपदेश इति । साधुशब्दोपदेशे कर्तव्यस्या व्यवस्थाभिते सतीत्यर्थः । प्रतिपत्तौ-प्रतिपत्त्यर्थम् । प्रतीति । पदं पदं प्रतीति प्रतिपदं, प्रतिपदं पाठः-प्रतिपदपाठः । पदस्य पदस्य पाठ इत्यर्थः । प्रत्येकं साधुगवादिपदानां पाठः कर्तव्य इति यावत् । प्रष्टव्यं प्रतिपदपाठस्य स्वरूपमुपदर्शयति-गौरिति । आहति । गोनदीयो भाष्यकारो नेत्युत्तरमत्राहत्यर्थः । नैतन्मम मतमित्यर्थः । कुत एतदत आह-अनभ्युपाय इति । एव प्रतिपदपाठः-गौरव इत्यादि-प्रतिपदपाठः । श्रूयते-श्रुतौ पठते । दिव्यमिति । दिव्यवर्ष-सहस्रं यावत् । मनुष्याणामेकं वर्षं देवानामेकोऽहोरात्रः । तादृशैः ३६० दिव्यैश्च देवं वर्षं, तेषां सहस्रं च मानुषाणां ३६००००० वर्षाणि श्रेयानि । बृहस्पतिः-सकलशास्त्रपारङ्गतो देवगुरुः । इन्द्राव-चतुर्दशभुवनधिपत्ये सर्वसमृद्धिसम्पन्नाय

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

तु केवलम् ॥ इति तदर्थं निर्गलितोर्थः-‘यास्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त इति पक्षे, ‘अनिर्दम्यमाः सन्धाः साधवः परिकल्पिताः । स एव सात्त्विकैक्यप्रमादादलसता-भिभिः । अन्यथोच्चारिताः पुमिभरपसन्दा इती-प्रिताः ॥’ इति च साध्वसाधुलक्षणे आशीरमगणे शिशुमादीनां साध्वसाधुवर्हिभावः स्पष्ट एव । तेषामन्यनादितेति पक्षे तु चतुर्विधापि प्रशस्त्य साधुतास्येव । उक्त-‘व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि कश्चिद् । मिश्रएव तु सम्बन्धो हितादिषु गवादिषु ॥

१ माथवाचिकमिदमिति गौडाः ।

२ इत् मध्यमणिन्यायेनोपयन्तानेति ।

आध्याता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो, नवान्तं जगाम । किं पुनरर्घत्वे ! यः सर्वथा चिरं जीवति वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति-आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति । तत्र चास्या-गमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात् ! । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ।

(प्रदीपः) बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठस्याऽऽश्रयत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः । शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो योगरूढः

महेन्द्राय । प्रतिपदोक्तानां-गवादिनाम् । शब्दपारायण-तन्नाम्ना प्रसिद्धं शब्द-कृद्ग्रहणं ग्रन्थविशेषम् । अन्तं-शब्दानामन्तम् । बृहस्पतिश्च-साक्षात्पुरुषश्च । इन्द्रश्च-साक्षा-देवराजश्च । नच-नैव । अद्यत्वे-सम्प्रति । तादृशानां गुरुशिष्यकालानां सर्वथाऽसम्भवादिदानीं तेषां समाप्तिः सर्वथा न सम्भाव्यते इत्याशयः । सर्वथा-नितान्तम् । महता पुण्येन जानोपायैश्च कथञ्चमपि । चिरं-बहुकालम् । वर्षशतम्-वर्षाणां शतमेव । च-किञ्च । प्रकारैः-मार्गैः । विशेषैः । विद्या-शास्त्रम् । उपयुक्ता-सफल । आगम-कालः-अध्ययनकालः । तत्र-चतुर्णां कालानां मध्ये । अस्थ-अथेतुः । आगमनकालेनैव-अध्ययनकालेनैव । पर्युपयुक्तं-व्यतीतम् । तस्मादिति । यतोऽध्ययनकालेनैव च्छात्राणां कृत्स्नस्यायुषः प्रतिपदपाठे क्षयस्तस्मादित्यर्थः । अनभ्युपायः-उचित उपायः । श्रेष्ठो मार्गः ।

(प्रदीपः) अयं-बृहस्पतिरिन्द्रायेत्यादिश्रुत्युक्तः । शब्दपारायणेति । शब्दानां पारम्यते गच्छति येन तच्छब्द-

बृहदादीनां च साक्षोऽस्मिन्कृत्यवच्छेदलक्षणः । अङ्गप्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥ इति । पक्षद्वयेऽप्यनुशासनविषयता निर्विवादति । नामकरणे त्वयं विशेषः, ‘इत् कुंयाञ्च तद्धितभित्यादिगृह्यसूत्राऽन्विरोधिनामेव साधुता । तद्विरोधिनां तु देशभाषानुधारेण क्रियमाणानां कृत्तुसंज्ञोत्पादिनामयेयानामसाधुतेव । तदेतद्वल्लक्ष्णे वार्तिक-व्याख्यावसरे स्फुटोक्तिरिष्यते । ॐ इति साधुनिर्बन्धनम् ॥

अनुपादनं च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्सर्गापवाद-रूपलक्षणैरेव, न तु साध्वसाध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन । शब्दानामानन्त्येन तदसम्भवादित्युक्तम् । स्यादेतत् ।

३ ‘सर्वचिरं’ पा. । सर्वेभ्यश्चिमिति तदर्थः ।

४ ‘उपयुज्यते’ पा. । ५ ‘अशक्यताय’ पा. ।

शास्त्रविशेषस्य । तत्र 'प्रतिपदोक्ताना'मिति विशेषण-
मिधानाय गम्यमानार्थस्यापि 'शब्दाना'मित्यस्य
प्रयोगः । एकदेशोपयोगादपि लोके 'उपयुक्त'मित्यु-
च्यते, यथौषधसंस्कृतप्रतमात्रैकदेशोपयोगे 'उपयुक्तं
घृत'मिति व्यवहारः, तथेह नेति प्रतिपादयति-
चतुर्मिरिति । आगमकालो-ग्रहणकालः ।
स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः । प्रवचनकालो-
ऽध्यापनकालः । व्यवहारो-योजने कर्मणि ॥

(उद्योतः) अनभ्युपाय इति । तत्त्वं चाशक्यत्वेन
कृत्वाभिमतानभ्युपायत्वात् । तत्रार्थवादमाह-इहस्पति-
रिति । ननु 'शब्दाना'मिति पुनरुक्तमत आह-योगकृद
इति । अर्थपीनरुक्त्यमाशङ्क्य निपकरोति-तमेति । ननु
यावदेवाऽप्येभ्यो तावदेवाभ्युपायुक्तं स्यादत आह-भाष्ये
चतुर्मिरिति । उक्तमेव तदाशयमाह-एकदेशेत्वादि ।
विधोपयोगाधारभूतानां कालानां विधां प्रत्यव्याधारत्वात् ।
तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या । चतुर्थं कालेषु विधोपयुज्यते

॥ राजकर्मणीः ॥

पाठावगममिति निमहेण शब्दस्य प्रतिपाद्यताया लामेऽपि
तत्र शब्देयु 'प्रतिपदोक्ताना'मिति विशेषणश्च सम्बन्धं बोधयितुं
पुनः 'शब्द'पदोपादानमित्याशयः ।

तत्र-भूतो । उपयोगे-सेनेऽपि । व्यवहारः-लोके
यथा व्यवहारो भवति । इह-शास्त्रे । न-न व्यवहारः । भाष्ये
इति । यत्कर्मोदाहृतादिषुप्रयोग इत्यर्थः ।

(उद्योतः) तत्र-अनभ्युपायपाठत्वम् । 'प्रतिपाद्य-
स्ये'ति शेषः । अशक्यत्वेन-गवादिशब्दानामानन्त्या-
त्प्रतिपदपाठस्याऽशक्यतया । कृत्वेति । सकलाभीह-
साधुशब्दप्रतिपत्तौपयिकत्वामावादित्यर्थः । तत्र-अनभ्यु-
पायत्वे । अर्थपीनरुक्त्यमिति । शब्दपारयणमिति
नास्तेव शब्दानां प्रतिपाद्यतायाः प्रतीतेः सम्बन्धानुनः शब्द-
पदोपादानार्थं पीनरुक्त्यमित्यर्थः । अभ्युपायकम्-अभीह-
साधकम् । 'किं सकलमे'ति शेषः ।

तदाशयं-भाष्याशयम् । ननु भाष्ये 'चतुर्मिः
प्रकर्'रित्युपक्रम्य 'आगमकालेन'त्यादिना आगमकालव्य-
क्षत्वात् विधायाः प्रकार उक्तास्ते न सङ्गच्छन्ते, किंवा
मेदाय कालस्तु' इत्यभिप्रायः कालस्योपयोगावश्यक्याधार-

॥ शब्दकौलुभः ॥

लक्षणप्रणयनमपि किं जातिपञ्चमाश्रित्य उक्तं व्यक्तियुक्तम् ? ।
अथ'सङ्कटौ यदाभितं तदाभितमेवेति'ति निश्चयेत् । तथाहि-

१ 'यत्कर्मणि' पा० ।

इति फलितोर्थः । तत्राशयोर्दिष्टार्थ्यं बुद्धिमान्तिपादपूर्वक-
मश्वत्थादिलभ्यरूप उपयोगः । उतये प्रतिष्ठा सन्धिस्थालाभ-
द्वाराप्रतिः सत्कारविशेषश्च । चतुर्थे यथाचतुर्गुणकालेऽ-
प्यशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताऽभावः कर्मसाङ्गता दक्षिणालाभः
प्रतिष्ठा चेत्युपयोगः । तादृशोपयोगः सर्वोपययन एव ।
भाष्ये-पयुपयुक्तमिति । समाप्तमित्यर्थः । पर्यवसानमिति
पाठान्तरम् । न चेष्टापत्तिः, निषोच्छेदापत्तेः । कर्मसु प्राय-
श्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च ॥

[शास्त्रनिर्माणरीतिप्रश्नभाष्यम्]

कथं तर्ह्यमि शब्दाः प्रतिपत्तव्याः ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

किंचित्साभ्यासविशेषवद्भक्षणं प्रवर्त्यम् ।
येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दीधानं
प्रतिपद्येरन् ॥

किं पुनस्तत् ? ॥ उत्सर्गापवादा ।

कश्चिदुत्सर्गः कर्त्तव्यः, कश्चिदपवादः ॥

त्वेऽपि विधाधारत्वात्सम्भवादित्यत आह-विधोपयोगेति ।
आधारत्वादिति । परस्परया विधां प्रत्याभारतयेत्यर्थः ।
'विधां प्रति कालस्य प्रकारतावयणं भाष्ये'इति शेषः । तस्य-
आधारभूतस्यापि-कालस्य च । तत्र-चतुर्णां मध्ये ।
आद्ययोः-आगमकालस्याध्यापनकालयोः । 'आदरपूर्वक'-
मित्यस्य 'यजमानैरभाविधाना'दितिशेषः । उपयोगः-फलम् ।
'विशेषश्चे'त्यस्य 'विधाया उपयोग'इत्यनुबन्धः । कृत्स्नस्यायुष
यत्कस्मिन्नेव समासाविष्टापत्तिं परिहरति-न चेति । विधो-
च्छेदेति । कालाभावेन विधाविलोपापत्तेरित्यर्थः । कर्मस्त्विति
ग्रहणकालेनैव सर्वेषां कृत्स्नस्यायुषो विगमात्कर्मोऽनुष्ठानत्वेवाऽ-
भावादप्यशब्दोच्चारणादिप्रायश्चित्तादिविधानां वैयर्थ्यमित्याशयः ।

(भाष्ये-) इमे-साधवः शब्दाः । प्रतिपत्तव्याः-
स्वरूपतोऽपि येषां परिगणनमशक्यं कथं ते शास्त्रेण प्रतिप-
त्तव्याः ? । किञ्चित्-रूपभूतम् । कश्चिद-व्याकरणशास्त्रम् ।
प्रवर्त्य-विरचनीयम् । अल्पेन-रूपभूतेन । यत्नेन-व्याक-
रणशास्त्ररूपेण यत्नेन । महत इति । 'नित्यवीप्सवो'रिति
वीप्सायां द्वित्वम् । तत्-सामान्यविशेषयोः स्वरूपम् । किं
पुनः-कीदृशत्वात् । कीदृशी सामान्यविशेषमिति वाक्यं ।
कश्चिदिति । व्याकरणशास्त्रे कश्चिदुपयोगः-उत्सर्गः कर्त्तव्य
इत्यर्थः । अपवाद इत्यस्य 'कर्त्तव्य'इत्यनुबन्धनोपपत्तिः ।

आतो पद्योर्द्वयोर्विधोः परस्परपरिहारेण तत्तज्ज्ञात्याकान्त-
व्यासविशेषे चरितार्थयोः कश्चिदेक प्रसङ्गे परस्परप्रतिबन्धा-
दप्रतिपत्तिरेव स्यात्, सप्रतिपत्त्यवत् । तथा च वक्ष्यति-अन-

२ अनुपपन्नयान्तं ह्यवशिष्टं लक्षणविशेषणम् ।

(प्रदीपः) किंचिदिति । सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत् । 'कर्मण्यण्', 'आतोऽनुपसर्गे क' इत्यादि ॥

(उद्योतः) ननु तदात्मकत्वाल्लक्षणस्य मतोरनुपसर्गित आह—सामान्यविशेषाविति । लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः ।

[उत्सर्गापवादस्वरूपजिज्ञासाभाष्यम्]

कथंजातीयकः पुनस्तुत्सर्गः कर्तव्यः, कथंजातीयकोऽपवादः ? ॥

(उद्योतः) भाष्ये—कथंजातीयक इति । केन प्रकारेणेत्यर्थः । एतेनैवंजातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेश-प्रवृत्तिः पाणिनेरुचितेति सूचितम् ।

[समाधानभाष्यम्]

सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः । तद्यथा—'कर्मण्यण्' ।

तस्य विशेषेणापवादः । तद्यथा—'आतोऽनुपसर्गे कः' ॥

✽ राजलक्ष्मीः ✽

(प्रदीपे—) सामान्येति । सामान्यश्च विशेषश्च सामान्य-विशेषाविति विग्रहः । तत्—पाणिनीयं व्याकरणशास्त्रम् ।

(उद्योते—) तदात्मकत्वात्—सामान्यविशेषात्मकत्वात् । लक्षणस्य—सूत्राणाम् । मतोः—सामान्यविशेषवदिति मनुषः । आदिना—'इको यणचि' 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यादिकं ग्राह्यम् ।

एवंजातीयकेन—सामान्यविशेषवता । शास्त्रेण—अष्टाध्यायीरूपेण पाणिनीयेन व्याकरणेन ।

(भाष्ये—) पदार्थ इति । उत्सर्गापवादसूत्रगतानां पदानां जातिरथां व्यक्तित्वेति प्रश्नः । उभयमिति । क्वचिदुत्सर्गापवादशास्त्रस्थपदानां जातिरर्थः, क्वचित् तेषां व्यक्तित्वमर्थः । लक्ष्यानुरोधेन जातिं व्यक्तिं वा पदार्थमाश्रित्य भगवतः पाणिनेः सूत्रं प्रवृत्तमिति सिद्धान्तिनः समाधानस्याशयः ।

कथमिति । सूत्रकृतोभयं पदार्थमाश्रित्य सूत्राणि प्रणीतानीति कथं ज्ञायते इति प्रमाणजिज्ञासया लक्ष्यानुरोधिसिद्धान्त्या-

✽ शब्दकौस्तुभः ✽

तिपक्षिचोभयोस्तुल्यबलत्वा'दिति । तत्र च विप्रतिपेधसूत्रं विध्यर्थ—'परं तावद्भवती'ति । तस्मिंश्च कृते यदि पूर्वस्य निमित्तमास्ति तर्हि भवत्येव तत् । यथा 'भिन्यको'त्यत्र भिनद् इति स्थिते परत्वादिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविशानादकम्भवति ।

१ 'सामान्ये उत्सर्गः' पा. ।

[पदार्थनिर्णयाधिकरणे शङ्काभाष्यम्]

किं पुनराकृतिः पदार्थः, आहोस्त्रिव्यम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

'उभय'मित्याह ॥

[लक्षणेकचक्षुष्यत्वाक्षेपभाष्यम्]

कथं ज्ञायते ? ॥

[एकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

उभयथा हाचार्येण सूत्राणि पठितानि । आकृति पदार्थं मत्वा—'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्या'मित्युच्यते । द्वयं पदार्थं मत्वा—'सरूपाणाम्'—इत्येकशेष आरभ्यते ॥

(प्रदीपः) सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाभ्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाभ्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति—किं पुनरिति । आकृतिपक्षे केवलं आश्रीयमाणे

ज्ञानानभिहतस्य लक्षणैकचक्षुष्यस्य प्रश्नः । उभययेति । हि—यत् आचार्येण पाणिनिना उभयथा—जातिपक्षसाधकन्यक्तिपक्ष-साधकस्वरूपप्रकारद्वयेन सूत्राणि—जात्याख्यायामिति सरूपाणामिति च सूत्रद्वयं पठितमित्यर्थः । 'सूत्राणी'त्यत्रार्थत्वाद्बहुवचनम्, अत्र सूत्रद्वयस्यैवोक्तेरिति व्याख्यातारः । जातिमिति । व्यक्तेः पदार्थत्वे व्यक्तित्वबुद्ध्यादेव 'ब्राह्मणाः पूज्याः' इत्यादौ बहुवचने सिद्धे 'जात्याख्याया'मिति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तदारम्भाच्च जातिपक्षाभ्रयेण शास्त्रं प्रणीतमिति निश्चीयते इत्यर्थः । द्वयं—व्यक्तिम् । जातेः पदार्थत्वे जातेरेकत्वेन एकशब्दप्रयोगाद्बहूनां प्रयोगस्य प्राप्तेरेवाभावादकशेषविधायकं सरूपसूत्रं व्यर्थं स्यात् । तदारम्भात्तु व्यक्तिं पदार्थं मत्वा शास्त्रं प्रणीतमिति निश्चय इत्यर्थः । एकशेषः—एकशेष-विधायको योगः ।

(प्रदीपे—) सकलेति । निखिलपाणिनिसूत्रव्यवस्थे-त्यर्थः । पक्षाभ्रयणे—एकतरपक्षाभ्रयणे सति इति—इति हेतोः । पक्षद्वयाभ्रयणं—लक्ष्यानुरोधावबन्धितपक्षद्वयाभ्रयणम् ।

तदेवं जातिपक्षे पुनःप्रसङ्गविशानं यद्यपि सिध्यति तथापि सकलताविति न सिध्यति । तथा च जुहुतास्त्वमित्यत्र जुहु-हि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तादृक् कृते स्थानि-वद्भावेन स्यादेव धिः । व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यस्तुष्टेइत्यकस्य शास्त्रस्य व्यस्त्यन्तरे चरितार्थत्वासम्भवादिकल्पप्रसङ्गे निय-

२ 'कैवल्ये च' पा० ।

‘सकृन्नतौ विप्रतिषेध’ इत्यादि नोपपद्यते, केवलेपि व्यक्तिपक्षे ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञाना’ दित्यादि न घटते । तस्माद्भक्ष्यसिद्धये क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते । तत्र जातिवादिन आहुः—‘जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते, व्यक्तीनामानन्यात्संबन्धग्रहणासंभवात् । सा च जातिः सर्वव्यक्तिव्येकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते । तत्र गवादयः शब्दैः भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति । तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते । शुक्रादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते । गुणे तु तत्संबन्धात्प्रत्ययः, द्रव्ये संबन्धिसंबन्धात् । संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशात् पिण्डस्य कौमार्योवनायवस्थाभेदेऽपि ‘स एवाय’मित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता ङित्वादिंका जातिर्वाच्या । क्रियास्तपि जातिर्विद्यते सैव धातु-

❀ राजलक्ष्मीः ❀

करोति—सिद्धान्ती व्याख्यायति । आश्रीयमाणे—सर्वत्राऽत्र-गच्छे आश्रीयमाणे । इत्यादि—इतीयं परिभाषा । केवलेऽपि व्यक्तिपक्षे—केवले व्यक्तिपक्षे आश्रीयमाणे । तस्मात्—सकलशास्त्रव्यवस्थायां एकतरपक्षाभयणेनाऽसिद्धत्वादेव । लक्ष्यसिद्धये—लक्ष्यानुगोचरे । कश्चिरपक्षः—यथायथं जात्यादिपक्षः । तत्र—जातिव्यक्तिपक्षयोर्मध्ये । जातिः—गोत्वादिकातिः । प्रतिपाद्यते—गवादिशब्दे लक्ष्यवात्प्रतिपाद्यते । हेतुन्तरमाह—व्यक्तीनामिति । सम्बन्धेति । सकृत्तत्सम्बन्धेत्यर्थः । जातिसत्त्वे प्रमाणमाह—सचेति । प्रत्ययेति । ‘अयं गौः’ ‘अयं गौः’ इत्यादिज्ञानेत्यर्थः । तत्र—द्रव्यगुणक्रियासंज्ञाशब्दानां मध्ये । भिन्नेति । नाना गवादिद्रव्यैरित्यर्थः । तस्यां—गोत्वादिकाती । तदावेशात्—तदेष्टिष्टायात् । तदवच्छिन्नं—जात्यवच्छिन्नम् । द्रव्यं—गवादिद्रव्यतयः । गुणसमवेतां जाति—शुक्रादिगुणसमवेतां । शुक्रत्वादिजातिम् । गुणे—शुक्रादौ गुणे तु । तत्सम्बन्धात्—जातिसम्बन्धात् । द्रव्ये—शुक्रपदार्थे तु । सम्बन्धिसम्बन्धात्—जात्यवच्छिन्नगुणसमवायात् । ‘प्रत्यय’ इत्यनुषङ्गते । परे तु एवं परम्परा-

❀ शब्दकौस्तुभः ❀

मार्थं सूत्रं—परमेव भवति न तु पूर्वं मिति । तथा चैतत्सूत्रवलेन तत्र पूर्वलक्षणस्य व्यवस्थान्तरमात्रविषयकत्वं कल्प्यत इति एतद्भक्ष्यविषयकलक्षणाभाव पक्षं पर्यवस्यति । तथा च जुहु-त्वात्सिद्धादेः सिद्धावपि भिन्नकोत्पादि व्यक्तिपक्षे न सिध्यति । तस्मादश्वयमन्यतरपक्षावयवणेन लक्षणप्रणयनमिति चेत्,

१ ‘केवले’ पा० । २ ‘शब्दा भिन्ना भिन्न’ पा० ।

वाच्या । पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः ॥

व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः—शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या । जातेस्तुपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्यादि-दोषानवकाशः ॥

(उद्घोतः) आकृतिपक्षे इति । तत्र उद्देश्यता-वच्छेदकजात्याक्रान्ते कचिच्चरितार्थयोर्द्वयोः सम्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थं न तु नियमार्थमिति सकृन्नताविति न सिद्धयति । व्यक्तौ तु तत्तद्व्यक्तिविषययोरपि शास्त्रयोरचारितार्थात्पर्यायेणोभयप्राप्तौ नियमार्थं तदिति पुनः प्रसङ्गेत्यादि न सिद्धयतीत्यर्थः । इदं च विप्रतिषेधस्यैव ईष्यमिति । तस्यां प्रतीतायामिति । शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थः । एवमभिदधतीत्यस्या-भिधाविषयत्वेन गृह्यतीत्यर्थः । तदावेशात्—तत्समवायात् । प्रतीयत इति । अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः । प्रत्ययो—ज्ञानम् । उपलक्षणभावेनेति । शक्य-

वयणे भूतत्वादेरपि बोधप्रसङ्ग इति चिन्त्यमिदमित्याहुः । सङ्काशब्दं व्यक्तोक्त्याज्ञातेरसम्भवात्तत्र कथं जातिर्वाच्येत्याशङ्क्यामाह—सम्बन्धेति । कित्वादिसङ्का (पदच्छा)—शब्दानामित्यर्थः । अस्य ‘जातिर्वाच्ये’त्यत्रत्यन्वयः । पिण्डस्य—देवदत्तादेः । सैव—तत्तत्क्रियागतगमनत्वादिजातिरेव ।

तत्र जातिसत्त्वे भानमाह—पठतीति । इत्यादेः—इत्यादौ । अभिन्नस्येति । ‘तदेवेदं पठन्’ ‘सैवेयं पठन्क्रिये’त्याद्यभिन्नस्येत्यर्थः । तन्निमित्तं । अमेदप्रत्ययनिमित्तगमनत्वादिजात्यभ्युपगम इत्यर्थः । व्यक्तिरेवेति । बाहदोहादिसम्बन्धस्य स्वरसतो गवादिव्यक्तावेव प्रतीतेर्व्यक्तिरेव वाच्येत्यर्थः । (उद्घोते)—तत्र—जातिपक्षे । नत्विति । प्राप्तेरभावात् । प्राप्ते सत्यामेव आरम्भमाणो विधिनियमार्थो भवति । तत्—विप्रतिषेधसूत्रम् । अविनाभावात्—व्याप्तेः । उपलक्षणभावेनेति । व्यक्तिशब्दबोधस्य सधर्मिता-वच्छेदकत्वनिर्वाहाय असाधारणधर्माणां तत्प्रकारतया भान-स्वावश्यकतयाऽपूर्वं व्यक्तिभानोपपत्तये शक्तिज्ञाने शक्यतावच्छेदकानां तेषामनुगतेन केन चिदपेण प्रवेशस्यावश्यं वक्तव्यतया गोपदादिशक्यतावच्छेदकानां सामानाधिकरूपेन

सत्यम् ; अत एव लक्ष्यानुगोधात्यक्षद्वयमयाश्रीयते—कचिक्क-क्षित्यर्थ इति । तत्र जातिवादिनामयं भावः—लाघवा-ज्ञातिर्वाच्या, व्यक्तीनामानन्त्येन तासां वाच्यत्वे गौरवम् । बाहदोहाद्यन्वयस्तु लक्षितायां व्यक्तमिति । व्यक्तिवादिन-स्त्वाहुः—अनुपपत्तिं विनापि व्यक्तिप्रतीतेरनुभवसिद्धतया व्यक्तिरेव वाच्या । ‘त्व’प्रत्ययादिकं विना जातेः प्राधान्येना-

३ ‘अभिधेया’ पा० । ४ ‘निरूपयिष्यते’ पा० ।

तावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । तत्र तु न शक्तिरिति मञ्जूषायां प्रतिपादितम् ।

भाष्ये-जत्याख्यायामिति । व्युत्पत्तौ पदार्थे 'संपन्ना प्रीहय' इति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थं तत्स्यादिति भावः । **सरूपाणामिति ।** आकृतेरेकत्वादेवैकशब्द-प्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिर्लभ्यते व्यक्तियुक्त एवेति भावः । न चाकृतिपक्षेऽपि 'अक्षाः' 'पादा' इत्याद्यर्थं स आवश्यक इति वाच्यम्, तावदीषु काश्चिदेकां जातिं स्वीकृत्य तस्या एव शब्द-वाच्यत्वं, परम्परयाऽन्ये व्यक्तिस्य इति सरूपमूत्रे कैयटे-नैव वक्ष्यमाणत्वात् । 'जातौ न जाति' इति परेषां दर्शनं नाऽस्माकमिति च तत्रोक्तम् ॥

[शब्दनित्यत्वाऽनित्यत्वविचारे आक्षेपमाप्यम्]

किं पुनरित्यः शब्दः, आहोस्वित्कार्यः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । विप्रतिपत्त्या संशयः । केचिद्व्यतिरिक्तं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः । अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोट-मिच्छन्ति । वाक्यस्फोटमपरे सञ्चिरन्ते ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

गोलादेरशक्यत्वेनाऽनुगमकत्वेनाश्रयणमिति भावः । तत्र तु-शक्यतावच्छेदकोभूतायां जातौ तु ।

सः-एकशेषविधिः । सरूपाणामिति सूत्रमिति यावत् ।

तावतीषु-नामाऽक्षपताषु नानाऽक्षत्वादजातिषु । तस्याः- नानाक्षत्वगताया एकस्या एवाक्षत्वजातेः । **शब्दवाच्यत्व-** मित्यस्य 'स्वीक्रियते' इतिशेषः । **परम्परेति ।** तदाश्रया-श्रवणादिना सम्बन्धेनेत्यर्थः । ननु अक्षत्वजातौ क्रयमेकाऽ-क्षत्वत्वजातिः शक्या स्वीकर्तुं, जातौ जातेरनङ्गीकारादत आह-**जाताविति । परेषां-तार्किकाणाम् । दर्शनं-** मतम् । तत्र-सरूपसूत्रे । **उक्तं-कैयटेनोक्तम् ।**

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

ऽप्रतीतेश्च । वाहाक्ययोऽप्येवं समजसः । यत्पूर्व व्युत्पत्तीनामा-नन्त्यमिति; नैतद्वाचकम् । शक्यतावच्छेदिकाया जातेरेक्यात् । नन्वेवं जातेरपि बाध्यत्वमायातमिति चेन्न; अक्षयत्वेपि कार्यतावच्छेदकत्ववदशक्तत्वेपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । अत एव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नेति नैयायिकाभ्युपगमः । तस्माज्जातिरूपलक्षणं; व्यक्तिकार्यं तु बाध्यमिति । यत्तु सरूप-सूत्रे भाष्ये वक्ष्यते-'नञ्जातिप्रदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थ' इत्यादि; तत्तु जातिव्युत्पत्त्योरन्यतरेण निशिद्धस्याऽपरस्य बाध्य-तेत्येवं रूपं मतान्तरम् । तथा चाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तम्-**नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह संयुजिते । सम्बन्धः समर्थायो वा निशिद्धौ वैक्यतेरा ॥** इति ।

१ 'अत्रे' नि कश्चित् ।

अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्य-स्तद्यतिरेकेणाऽन्यस्याऽनुपलम्भादित्याचक्षते ॥

(उद्योतः) विप्रतिपत्त्येति । शब्दानां नित्यत्वे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशयः । **केचित्-मीमांसकाः । वर्णात्मकमिति ।** पदवाक्ये च वर्णसमूहस्य एवेति तदा-शयः । अत्र मते 'एकं पदपद'मित्याद्यनुपपत्तेराह-**अन्ये** वैया-करणाः । **अपरे-त एव मुख्यः ।** पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानां कल्पितत्वात् । तेषामर्थवत्त्वमपि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमिति तद्भावः । **अन्ये त्विति ।** वैशेषि-कादयः । **ध्वनिरिति ।** च वर्णाऽवर्णात्मकत्वेन द्विविधः । एवं च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारणमित्याशयः ।

[सिद्धान्तिनः समाधानमाच्यम्]

सङ्ग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्- 'नित्यो वा स्यात्कार्यो वे'ति । तत्रोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेयं निर्णयः-'यद्येव नित्योऽथापि कार्यः, उभय-थाऽपि लक्षणं प्रवर्त्य'मिति ॥

(प्रदीपे-) विप्रतिपत्तिः-विशेषः । विरुद्धनाना-कोऽप्युपस्थानात्संशय इति यावत् । विप्रतिपत्तिमेव दर्शयति-**केचिदिति । ध्वनीति ।** ककारादिध्वनिव्यङ्ग्यम् । **वर्णा-त्मकं-वर्णस्फोटम् । सञ्चिरन्ते-वदन्ति । ध्वनिः-वर्णः । कार्यः-अनित्यः । तद्यतिरेकेणेति ।** तद्विरुद्धस्य नित्यस्य स्फोटस्यानुपलम्भादित्यर्थः । (उद्योते-) तदाश्रयः-मीमांसकाशयः । अत्र मते-मीमांसकमते । 'अन्ये' इत्यस्य 'इति'तिशेषः । त एव-वैयाकरणा एव । तद्भावः-वाक्य-स्फोटवादिनामाशयः । **वर्णावर्णोति ।** व्युत्पत्त्यावच्छेदार्थः ।

(भाष्ये-) तत्रतु-सङ्ग्रहे एव । यद्येव यद्यपि । नित्यो वा भवतु कार्योवा भवत्विति यावत् । उभयथाऽपि-

तत्र जातिरेव व्यक्तित्वेव वा वाच्येति इत्यत्र मतद्वयं 'निवोगेने'-त्यनेनोपनिबद्धम् । चतुर्थचरणेन तु सरूपसूत्रात् मतद्वयमुप-निबद्धमिति शिबेकः । यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्य न्यायेन बाध आवश्यकस्तथापिह शास्त्रे संज्ञापरिभाषादिव-लक्ष्यसिद्धयुपायतया उभयाश्रयणे किमपि बाधकं नास्तीत्यवय-यम् । वस्तुतस्तु भट्टोक्ताष्टपक्षोमध्ये विकल्पेनेति तृतीयः पक्षोऽत्र प्रकियादशयां स्थितः । विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधादस-वस्थितो न त्वैच्छिक इत्यप्यदेत । समुच्चयपक्षं चतुर्थमाभि-स्थापिकं चित्तस्य चिद्विषयः अपरस्य त्वविवक्षेति गृहीत्वा प्रकियानिर्वाहः सुकर इति दिक् ।

'यदि हि व्यक्तिरेवेत्येतत्सार्थश्रिकमभिमतं स्यात्तर्हि जाल्या-ख्यायामिति सूत्रं नारभेत । यदि च जातिरेवेति तर्हि सरूप-

(प्रदीपः) सङ्ग्रह इति । ग्रन्थविशेषे ॥

(उद्घोतः) सङ्ग्रहो व्याङ्कितो लक्षकौकसङ्ग्रहो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः । भाष्ये—उभयथापीति । एवं च निष्कलेऽयं विचार इति भावः । साधुत्वज्ञानाय उभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।

[शास्त्रस्य धर्मजनकताधिकारे आक्षेपभाष्यम्]

कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ? ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसंबन्धानाम्, अथ स्मरंति प्रश्नः ।

(उद्घोतः) अथ पाणिनिस्त्रय्याख्यानभूतं वार्तिक-भवनारत्यति—कथं पुनरिति । अत एवात्रैव पाणिनिनामग्रह-णम् । इतः पूर्वं तु सर्वाधिकशास्त्राख्यानप्रयोजनविषय-प्रदर्शनपरो भाष्यकारस्त्वेव ग्रन्थ इति बोध्यम् । शब्दार्थसंब-न्धानामिति । शब्दाश्चाथैव संबन्धाश्चेति द्वन्द्वः । एवं च

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

पक्षद्वयेऽपि । लक्षणं—शास्त्रम् । सूत्राणीति यावत् । प्रवर्त्य—साधुत्वज्ञानाय करणीयम् । तत्र तत्र प्रस्तुतानां दोषाणां प्रतिविधानस्य कर्तुं शक्यत्वादित्याशयः ।

(उद्घोते—) एवञ्च—उभयथा शास्त्रारम्भस्याव-श्यकत्वे च । अर्थ—नित्यो वाऽनित्यो वेत्ययं विचारः ।

ननु तदारम्भावश्यकतानिश्चयः कथमत आह—साधु-त्वेति । तात्पर्यं—भाष्यकृतोऽभिप्रायः । सङ्ग्रहकृतो व्याख्याशय इतिवाऽर्थः ।

(भाष्ये—) इदं लक्षणं—शब्दानुशासनं नाम व्याकरणशास्त्रम् । कथमिति । अनित्ये वा शब्दार्थसम्बन्धे, नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे वा प्रवृत्तमिदं शास्त्रमिति प्रभाशयः ।

(प्रदीपे—) आचार्यः—पाणिनिः । ज्ञेयति । अनित्य-त्वात्तपोपमाचार्य एव तेषां ज्ञेयत्वर्थः । अथेत्यिप्रभे पक्षान्तरे वा । स्मरंति । नित्यत्वात्तपोपमा स्मरं केवलमित्यर्थः ।

(उद्घोते—) पाणिनीति । अष्टाध्यायीव्याख्याने-त्यर्थः । अतएव—पाणिनिस्त्रय्याख्यानभूतत्वादेव । सर्वा-सिकशास्त्रेति । शब्दानुशासनशास्त्रेत्यर्थः । प्रयोजनेति । सर्वाधिकशास्त्राख्यानस्य यत्प्रयोजनं विषयश्च तत्प्रदर्शनपर इत्यर्थः । ग्रन्थ इति । परेतु इतः पूर्वमपि 'अथ शब्दानु शासन'मिति, 'रक्षोहे'ति, 'इमानि च भूय' इत्यादि च

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

सूत्रं नारभेतेति भाष्यम् । ननु यस्मिन्वेन एक एवाग्रहक-स्तत्रापि लक्षणया जातिपरत्वे 'इह आम्नाः सन्ती'ति प्रयोगं साधयितुं 'जात्याख्याया'मिति सूत्रमस्तु । तथा जातिपक्षेपि

१ अर्थ पाठः काचित्कः ।

किमपूर्वशब्दनिष्पादद्वाराप्यविशेषसंबन्धनिष्पादकत्वं शास्त्र-स्य, किं वा सिद्धशब्दार्थसंबन्धबोधकत्वमिति प्रसार्थ इति तात्पर्यम् ।

[समाधानवार्तिकप्रथमसङ्ख्यम्]

॥*॥ सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे ॥*॥

[वार्तिकव्याख्यानभाष्यम्]

सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति ॥

(प्रदीपः) सिद्ध इति । तत्र नित्यः शब्दो जातिस्कोटलक्षणे व्यक्तिसकोटलक्षणे वा । कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनिवृत्तया । अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम् । द्रव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं वाच्यमिति नित्यता, प्रवाहनिवृत्तया वा । संबन्धस्यापि व्यवहार-परम्परयाऽनादित्वात्नित्यता ॥

जीर्णामानि वार्तिकानि भगवतः कात्यायनस्यैव । शब्दानुशासन-मिति चाष्टाध्याय्या मुख्यं नामान्तरम् । अत एव अग्रवेद्य-भाष्ये उपोद्घाते सायणाचार्यः—“तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो बरहृचिन्ता वार्तिके दक्षितः” इत्याह । 'सिद्धे शब्दार्थे'त्यादिवार्तिकन्तु आदितश्चतुर्थं पञ्चमं वा वार्तिकम् । विषयप्रयोजननिरूपणानन्तरम्—पाणिनीयशब्दा-नुशासनव्याख्यानस्य वार्तिककृत्कृतत्वेतदथ प्रवृत्तत्वान्मङ्गलार्थं सिद्धशब्दप्रयोगस्तत्रेति सर्वं समजसम् । 'शब्दानुशासन-मिदानीं कर्तव्य'मित्युक्त्या ततः पूर्वं पठितानामयं शब्दा-नुशासनमित्यादिवार्तिकानां शब्दानुशासननहिर्भूतत्वं च स्पष्टमेव भगवतोक्तम् । एवञ्च नैयटहरदत्तनागेशादयः सर्वे भ्रान्ता एवेति गौडाः ।

तात्पर्यं—नैयटतात्पर्यम् । एवञ्च न नैयटाऽसङ्गतिः ।

(प्रदीपः—) शब्दः—ध्वनिव्यङ्ग्यः । तत्र—नित्यत्ववादिमते । मतभेदेनाह—जातीति । स्कोटलक्षण इति । तत्त्वरूप इत्यर्थः । कार्येति । कार्यशब्दमाह—कार्यशब्दिकः । 'तदाहेति माशब्दादिभ्य' इति ठक् । इति—इतिमते । प्रवाहनिवृ-त्तया—अनादिव्यवहारनिवृत्तया । 'शब्दस्य नित्यत्व'मिति शेषः । अर्थस्यापि—जातिपक्षे अर्थस्य षट्पदपट्यादेरपि च । द्रव्यपक्षे—व्यक्तिपक्षे । सर्वशब्दानां—षट्पटादिशब्दा-नाम् । असत्य इति । षट्पाद्युपाध्यवच्छिन्नं षटादिरूप-

नानार्थानुरोधात्तरूपसूत्रमस्तु । नयति हि वार्तिककृद्-‘व्यर्थेयु च मुक्तसंशय'मिति । सत्यम् । लक्ष्यानुशेष एव पक्षद्वयाभये शरणम् । अत एवोदाहृतसूत्रयोर्भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वेऽप्युच्यते ।

(उद्योतः) सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति वार्तिके समाहारद्वन्द्वासम्मी । सम्बन्धस्य प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरिव । त्रयाणामात्यन्तिकाऽविशेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् । श्यक्तिस्फोटेति । सा पदवाक्यरूपा नित्येवेति तद्भावः । एतच्चोपपादितं प्राक् । कार्यशब्दिकानामिति । 'कार्यशब्दिकाना'मिति स्वपठः । उत्तरपदवृद्धेर्दुर्लभत्वात् । असत्योपाधीति । जातिर्हि तन्मते आविषयो धर्मविशेषः । यद्वा सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुचयादीनां विशेषत्वसर्वत्राधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव विशेष्यम् । विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः । शब्दार्थयोनित्यत्वपक्षे तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वेऽप्यनित्यत्वपक्षे कथं सम्बन्धस्य नित्यत्व-मत आह-सम्बन्धस्येति । प्रवाहनित्यतया तयोरेव तस्यापि नित्यत्वमिति भावः ।

[येन व्युत्क्रान्तामाविष्यकत्वेन तदवच्छिन्नं ब्रह्मैव जाति-रिति, तन्न, अनेकन्यक्षीनामाविषयकानां कल्पने गौरवात् । 'अपपादय्येति'मिति श्रुत्या जातेरेवाऽनित्यत्वबोधनाच्च । अतएव जातेर्व्यवहारनित्यतामाकृतेः प्रवाहनित्यतामेवाग्रे वक्ष्यति भाष्यकृत् ।] शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य शक्तिरूपं तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

[वार्तिकस्यसिद्धशब्दार्थनिरूपणे आक्षेपमाध्यम्]

अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः ? ॥

(प्रदीपः) सिद्धशब्दस्य नित्याऽनित्ययोर्दर्शना-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

मित्यर्थः । नित्यता-वृत्तपदार्थस्य नित्यता । प्रवाह-नित्यतया वा-व्यवहारनित्यतया वा । 'अर्थस्य नित्यत्व'मिति शेषः । सम्बन्धस्यापि-शब्दार्थसम्बन्धस्यापि । (उद्योते-) समाहारद्वन्द्वात्-शब्दाश्चाप्येव सम्बन्धाश्चैषां समाहार इति विग्रहात्समाहारद्वन्द्वात् । सा-व्यक्तिः । तद्भावः-समाधातुराशयः । एतच्च-जातिव्यक्तिसफोटस्य नित्यत्वम् । प्राक्-स्फोटनिरूपणावसरे । दुर्लभत्वादिति । अनुश्रुति-कादिषु पाठाभावेनोभयपदवृद्धेरभावेनोत्तरपदवृद्धेर्दुर्लभस्य-मित्यर्थः । तन्मते-द्रव्यनित्यतावादिवेदान्तिमते । शुक्लीति । शुक्त्यध्यस्तरजतादिज्ञाने इत्यर्थः । शुचयादीनाम्-रजताधिष्ठानभूतानां शुचयादीनाम् । इति भाव इति । एवञ्च द्रव्यस्य ब्रह्माभिन्नतया नित्यत्वं सूपपन्नमित्याशयः । तयोरेव-शब्दार्थयोरिव । तस्यापि-सम्बन्धस्यापि ।

ॐ शब्दकोस्तुमः ॐ

श्रदानां वार्तिककारः शास्त्रस्य नियमविरूपतया सार्यकमाह-'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे धर्मनियमो वया लौकिकवैदिके' ।

१ 'मते' इति कचिच्चास्ति ।

लृच्छति-अथेति ॥

(उद्योतः) भाष्ये-सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ इति । अत्र पदार्थशब्दो रुढः । सिद्धशब्दसम्बन्धी कः पदार्थ इत्यर्थः ॥

[समाधानमाध्यम्]

नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः ॥

(प्रदीपः) नित्येति । नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकः, तमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः ॥

[प्रश्नमाध्यम्]

कथं ज्ञायते ? ॥

[उत्तरमाध्यम्]

यत्कूटस्थेष्वणिचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा-सिद्धा द्यौः, सिद्धा पृथिवी, सिद्ध-माकाशमिति ॥

(प्रदीपः) कूटस्थेष्विति । अविनाशिषु । अविचालिष्विति । देशान्तरप्राप्तिरहितेषु ॥

(उद्योतः) भाष्ये-कूटस्थेष्विति । कूटमयोधन-स्तद्वत्तिष्ठन्ति ये तेषु । संसर्गिनां शेषे स्वयमनद्वेषित्यर्थः ।

प्रवाहनित्यत्ववैति शेषः । अन्यत्र-मञ्जुपाद्याम् ।

(भाष्ये-) पदार्थः-पदस्यार्थः । सिद्धशब्दस्य कोऽर्थ इति यावत् ।

(प्रदीपे-) नित्यानित्ययोः-वाचकत्वेनेति शेषः । नित्यानित्यार्थवाचकत्वस्येत्यर्थः ।

(उद्योते) अत्र-भाष्ये । रुढः-अर्थो रुढः । एवञ्च 'शब्द'पदशब्दयोर्न पौनरुक्त्यमित्याशयः ।

(प्रदीपे-) तयोः पर्यायेण वाचकत्वमेव दर्शयति-तमेवेति । सिद्ध इति । रुढेति शेषः ।

(उद्योते-) अयमेव इति । यत्र संस्थाप्य लोहं मुद्गरैर्लोहकारेण तावन्मते स लोहकारोपकरण-विशेषोऽयोधनः । ('ऐरण' इति प्रसिद्धः) । तिष्ठन्तीति । प्रचलत्सर्वविनश्यत्स्वपि च लोहमुद्गरादिषु कूटं यथा निश्चलमेव तिष्ठति तथैव निश्चला इत्यर्थः । संसर्गीति ।

लोकादेव हि प्रथमव्युत्पत्तिः । अन्युत्पत्तं प्रति व्याकरणा-दीनामप्रवृत्तेः । 'अर्थवदधातुरित्यादि हि व्याकर्तणं शक्ति-ग्रहोपजीवकम् । तथा च समर्थसूत्रेण वार्तिकम्-'अर्था-नादेशाना'दिति । अनेकमन्यपदार्थ इत्यादिकं हि लोक-

२ अर्थं पठः कचिच्छब्दः ।

नन्वयोधनस्यापि तर्हि नित्यत्वं स्यादत आह-अविचालि-
ष्विति । भाष्ये चावापृथिव्यापि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रा-
येण दृष्टान्तिरिति । आकाशस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवा-
च्चार्योभिमतम् । एवं च तत्र रुढलाभित्यवाचकस्यैव ग्रहण-
मिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा-
सिद्ध ओदनः, सिद्धः सूपः, सिद्धा यवागु-
रिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते, तत्र कुत
एत'मित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं न पुनः
कार्ये यः सिद्धशब्दस्तस्येति ? ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । सिद्धशब्दात्क्रिया-
निष्पन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यत इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

सङ्ग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावा-
न्मन्यामहे 'नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहण'-
मिति ॥ इहापि तदेव ॥

(प्रदीपः) सङ्ग्रहे तावदिति । तत्र हि
'किं कार्यः शब्दोऽयं सिद्धः' इति पक्षद्वन्द्वविचारः
कृतः । तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थविनाशो सामर्थ्यात्सिद्ध-
शब्द इति स्थितम् । तत्समानतन्त्रादिहापि तथैव
युक्तमित्यर्थः ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

लौहादित्यर्थः । एवञ्च-नित्यपर्यायवाचकत्वे च । तत्र-
नित्ये । ग्रहणमिति । 'योगाद्द्विर्वैलोक्यसो'त्युक्तेः । भावः-
समाधानभाष्याद्ययः ।

(भाष्ये-) कार्येषु-कार्यतयाऽनित्येषु । अनित्यत्वे-
कार्यत्वं हेतुः । यावता-यतः । वर्तते इत्यस्य-अत' इति
शेषः । यदा यत्रेयवशात्-यावतेति विभक्तिप्रतिरूपको
निपातः । ग्रहणं-सिद्धशब्दस्य ग्रहणम् । कार्यं-आचकार्यं
सामर्थ्यः । अनित्यवाचिनो । 'तस्ये'त्यत्र 'ग्रहण'मित्यनुपपद्यते ।

(प्रदीपे-) तत्र हि-सङ्ग्रहे हि । कृत इति ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

सिद्धमर्थमनूय साधुत्वान्वाख्यानपरम् । ततश्च लोकादेव
शब्दे अर्थे तयोः सम्मन्त्रे च सिद्धेऽर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेपि
प्रसक्ते गवाक्ष एव प्रयोक्तव्या न तु गान्वाक्ष इति

१ 'सिद्धशब्द इति' इति पा० २ 'भक्षयन्ती'ति काचिन्नास्ति ।

[नियमपक्षसमाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा सत्येकपदान्तरप्यवधारणानि ।
तद्यथा-अन्नमक्षो' वायुमक्ष' इति । अप एव
भक्षयति, वायुमेव भक्षयतीति गम्यते ।
एवमिहापि सिद्ध एव, न साध्य इति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । 'एव'शब्दप्रयोगे
द्विपक्षमवधारणं, द्योतकत्वेनैवशब्दस्यापेक्षणात् ।
यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते
तदा तदेकपक्षमित्युच्यते । तत्र सर्व एवापो भक्ष-
यन्तीत्यन्नभक्षधृतिः सामर्थ्याभियममवगमयति-
'अप एव भक्षयन्ती'ति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरे-
केण राश्वन्तराभावात्सिद्धशब्दोपादानाभियमोऽवग-
म्यते-सिद्ध एवे'ति । कार्याणां तु पदार्थानां
प्राक्प्रध्वंसावस्थैयोरपि सत्त्वात्सिद्धता नास्तीति न
ते सिद्धा एव ॥

(उद्द्योतः) ग्रन्थान्तराऽनालोचनेपि नियामकमाह-
भाष्ये-अथवेति । एतेन तत्समानतन्त्रत्वाद्यत्तयेकपदार्थवादो-
ऽपि तत्र स्यादित्यपास्तम् । नन्वेकपदान्तरित्युक्त्वाऽऽन्नमक्ष
इत्यस्य पदद्वयमन्तरयोदाहरणत्वमसङ्गतमत आह-एव-
शब्देति । नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं दर्शयति-इहापीति ।
कार्यवाचिन एव ग्रहणमात्रे मूलमाह-कार्याणामिति ।
'प्राक्प्रध्वंसावस्थयो'रिति पाठः । भाष्ये-अप एवेति

उपनिबद्ध इत्यर्थः । यदा-इति पक्षद्वयमुत्थाप्येदं वाक्तिक-
मवतारितमित्यर्थः । तत्र-सङ्ग्रहे । प्रतिपक्षेति । नित्येत्यर्थः ।
सामर्थ्यात्-प्रतिपक्षभावात् । तत्समानेति । सङ्ग्रहेतुल्ये-
त्यर्थः । शब्दानुशासनतया तुल्यता । तन्त्रं-शास्त्रम् ।

(भाष्ये-) एकपदान्तीति । एकं पदं येषु तानि-
एकपदान्तीति विग्रहः । अवधारणानि-अवधारणवाक्यानि ।
इति-इत्यवधारणं गम्यते ।

(प्रदीपे-) सिद्धता-सिद्धावस्थैव ।

(उद्द्योते-) तव-भाष्यकृतः । अप एवेतीति ।
अप एवेत्यादीत्यर्थः । गम्यते इतीति । गम्यते इत्यन्तर्भूत-
ित्यर्थः । समासे-अन्नमक्ष' इत्यादौ ।

नियमार्थं शास्त्रम् । नियमफलान्नु धर्मः । तत्र स्मार्तो
दृष्टान्तः-प्राश्रुखोऽज्ञानि भुञ्जीते'त्यादिलौकिकशब्देनोक्तः ।
'श्रीमन्नवहन्ता'त्यादिश्च वैदिकशब्देनोक्तः । 'धर्मनियम'
इति च पञ्चीतपुरखोऽथधासादिवत्, न तु चतुर्धातुपुरखः,
प्रकृतिविकृतिभावविरहात् ।

३ 'प्रागभावप्रध्वंसाभाषयोः' 'प्राक्प्रध्वंसाभाषयोः'पा० ।

गम्यते इति । वाक्ये इव समासेऽपि सामर्थ्यात्तदतिरिक्त-
भङ्गणामात्रो गम्यत इत्यर्थः ।

[तृतीयसमाधानमाध्यम्]

अथवा—पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः—
अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा—देवदत्तो
दत्तः, सत्यमामा भामेति ।

(प्रदीपः) अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे
संज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ
संज्ञात्वेन विनियुक्तः । नचैकदेशात्सम्यग्माणस्य
समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते । प्रतीयमानस्य
प्रत्यायकत्वाऽसंभवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् ।
एवं तर्क्षनुनिष्पादिन्योऽवयवस्वरूपाः संज्ञा विनियोग-
काले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं मा
भूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्याऽनित्ययोर्निष्पन्न-
त्वाऽविशेषात्सिद्धभूतिरुपात्ता प्रकर्षं गमयति—
‘अत्यन्तसिद्ध’ इति ।

(उद्योतः) अथवेति । मनुष्यवृक्षाद्यपेक्षयाकाशा-
दीनामप्यत्यन्तं सिद्धत्वमिति भावः । प्रतीयमानस्येति ।
एतदणुवित्सृष्टे उपपादयिष्यते । एवं तर्हीति । एवमेव
‘घटपदं कलशपर्याय’ इत्यादिप्रयोगाः । अन्यथा ‘पर्याय-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये—) आकाशादेरपि न वारतवं सिद्धत्वं,
सिद्ध्यवहारस्तु व्यवहारनित्यत्वादेवेति दृष्टान्ताऽसिद्धि-
मनसि कृत्याह—अथवेति । तद्यथेति । यथा ‘देवदत्त’
इत्यादौ ‘विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वक्तव्य’ इति
देवादौलोपो भवति तथैवाप्यत्यन्तपदलोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

(प्रदीपे—) शङ्केते—कथमिति । विनियुक्त
इति । सङ्केतित इत्यर्थः । देवदत्त इति हि मञ्जा न तु
दत्त इति कथं तस्य सन्निबोधकतेत्याशयः । असौ—देवादि-
रेकदेशः । विनियुक्तः—नोपहितः । सङ्केतित इति यावत् ।
न च—नहि । एकदेशादिति । देवादित ‘एकसम्बन्धिशान-
मपरसम्बन्धिसमारक्त’मिति न्यायेन देवदत्तादेः स्मरणादित्यर्थः ।
कुत एतदत्त आह—प्रतीयमानस्येति । प्रतीयमानस्य-
स्मर्यमाणस्य देवदत्तादेः । उच्चार्यमाणस्य—देवादौ ।
उत्तरयति—एवमिति । प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वाऽसम्भवे-
नोच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वे सतीत्यर्थः । अणुनिष्पादिन्यः—
पञ्चाङ्गादिन्यः । अवयवस्वरूपाः—देवाद्यवयवसमानाकाराः ।
विनियोगकाले—सङ्केतकाले । नामादिकरणकाले पित्रादि-

वाचांति प्रयोज्यं स्यात् । ‘विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप’
इति लोपविधायकं तां हि किमर्थमत आह—लोपस्त्विति ।
वर्णानाम्—‘दे’ इत्यादीनाम् । तत्रापि कचित्पूर्वपदस्यैव,
कचिदुत्तरपदस्यैव, कचिदुभयोरिति लोकव्यवहारेण निर्णयम्,
एवं वर्णानां शक्त्यभावोऽपि तत एव निर्णय इति सत्त्वम् ।
निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकालसंभवो निष्पन्नत्वम् ।

[न्यायानुसारिचतुर्थसमाधानमाध्यम्]

अथवा—‘व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण’मिति नित्यपर्या-
यवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥

(प्रदीपः) न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां
स्थितमित्याह—अथवेति । नहि सन्देहमात्राद्-
लक्षणता भवति, पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् ।

(उद्योतः) ननु निरुक्तिकं व्याख्यानमयुक्तं, विप-
रीतस्यापि संभवादत्त आह—न्यायाद्वेति । बृहद्व्यवहारादेव
पदार्थसंज्ञानां नित्यत्वं सङ्गहादौ स्थितमिति व्याख्यानतः
सिद्धशब्देन तदेवोपात्तमित्यर्थः ।

[आक्षेपमाध्यम्]

किं पुनरनेन वर्ण्येन ? किं न महता
कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तो यस्मिन्नुपा-
दीयमानोऽसन्देहः स्यात् ? ॥

नेति यावत् । विनियुक्तः—देवदत्तादिषु पिण्डेषु सङ्केतिता एव ।
अन्वाख्यायते—वार्तिककृताऽऽरभ्यते । सिद्धमिति—सिद्ध-
पदप्रवणम् । (उद्योते—) एतत्—प्रतीयमानस्याऽप्रत्यायक-
त्वम् । एवमेव—घटपदसङ्केतकाले कलसादेरपि सङ्केतितत्वेन
तेषां तत्पर्यायत्वादेव । अन्यथा—पूर्वोत्तराभ्यां तत्पर्यायत्वाभावे ।
पर्यायेति । घटशब्दार्थपर्यायकलसपर्यायवाचकत्वेन
‘पर्यायवाचांत्येव प्रयोऽयं ख्याज्जु ‘पर्याय’ इति, घटशब्दस्य-
कलशशब्दस्य च मिथः पर्यायत्वाभावात् । मम तु घटरूपेऽर्थे
घटशब्द इव कलसशब्दोऽपि सङ्केतित इति भवति सोऽपि
तत्पर्याय इति न दोष इत्याशयः । तत्रापि—देवदत्त
इत्यादौ । ‘पूर्वपदस्यैवैतस्य’ साधुत्व’मितिशेषः । एवमग्रेऽपि ।
उभयोः—पूर्वोत्तरपदयोः । तत एव—लोकव्यवहारादेव ।
विद्यमानेति । विद्यमानतैव निष्पन्नत्वेत्यर्थः ।

(प्रदीपे—) स्थितं—व्यवस्थितम् ।

(उद्योते—) स्थितं—व्यवस्थापितम् । तदेव—नित्यमेव ।

(भाष्ये—) वर्ण्येन—व्याख्यानापेक्षार्थनिर्णयेन ।
सन्देहजनकेनेति यावत् । महता शब्देन—उच्चैःशब्देन ।
निर्भयमिति यावत् । असन्दिग्धं हि लोके उच्चैर्निर्भयमुच्यते ।

(प्रदीपः) वष्येनेति । प्रयत्नव्याख्यातवै-
नेत्यर्थः ।

[समाधानभाष्यवार्तिकम्]

मङ्गलार्थम् ॥

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रीधस्य
मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्ग-
लादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि
च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च
सिद्धार्था यथा स्युरिति ॥

(प्रदीपः) माङ्गलिक इति । अगर्हिताऽ-
भीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलं, तत्प्रयोजन आचार्यो-माङ्गलिकः ।
प्रथन्त इति । अध्ययन याऽनिच्छेदात् ।
वीरपुरुषाणीति । श्रोतॄणां परैरपराजयात् ।
आयुष्मत्पुरुषाणीति । शास्त्रावृष्टाने धर्मोप-
चयादायुर्वर्धनात् । सिद्धार्था इति । अध्ययन-
निवृत्तिरेवै तेषां सिद्धिः ॥

(उद्घोतः) सिद्धिर्मङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वं च
कार्ये कारणरूपोपचारादिति बोध्यम् । तत्प्रयोजनमस्येति
प्राग्वतीयञ्च । तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनान्वाह-भाष्ये-मङ्ग-
लादीनीत्यादिना । अन्त्ये तन्निबन्धनस्य फलमाह-अध्ये-
तारश्चेत्यादिना । आनुपक्षिकमङ्गलसंपत्त्येत्यर्थः । अध्य-
यननिवृत्तिः-तत्समाप्तिः । सिद्धिः-सिद्धिविषयोऽर्थः ।
मङ्गलार्थमित्यनेनेत एव वार्तिकप्रवृत्तिः सूचिता ।

[नित्यशब्दोपादानेऽप्यनित्यारप्रदर्शकभाष्यम्]

अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थे-

राजलक्ष्मीः ॥

(प्रदीपे-) अगर्हितेति । निर्विघ्नेत्यर्थः । माङ्ग-
लिकः-मङ्गलाकाङ्क्षी । निर्विघ्नसमाप्तिकाम इति यावत् ।
अविच्छेदादित्यस्य 'वर्धन्ते' इतिशेषः । निवृत्तिः-
निष्पत्तिः । तेषाम्-अध्येतणाम् ।

(उद्घोते-) कार्ये-अभीष्टार्थसिद्धिरूपे कार्ये ।
कारणेति । तत्कारणीभूतन्यादिहृषमङ्गललोपचारादित्यर्थः ।
प्रवृत्तिः-प्रारम्भः । परे तु 'अभशब्दानुशासन'मित्यत एव
वार्तिकस्येह मङ्गलार्थसिद्धपदप्रदितेति तु गौडाः ।

(भाष्ये-) अयमिति । अयं नित्यशब्दोऽपी-
त्यर्थः । खलुशब्दोऽप्यर्थः । नावश्यं-न केवलम् । यावत्स-
यतः । 'वर्तते' इत्यस्य 'अतः' इतिशेषः । अनेनैव-अनेन

व्यविचालिषु भावेषु वर्तते ॥

किं तर्हि ? ॥

आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तद्यथा-नित्य-
ग्रहसितो नित्यप्रजलिपत इति । यावत्ता-
ऽऽभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः
स्यात्-व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि
सन्देहादलक्षण'मिति । पश्यति त्वाचार्यो-
'मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो
भविष्यति, शक्यामि चैनं नित्यपर्याय-
वाचिनं वर्णयितु'मिति । अतः सिद्धशब्द-
एवोपात्तो न नित्यशब्दः ॥

(प्रदीपः) नावश्यमिति । ततश्चाभी-
क्ष्येन ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते आगोपालाङ्गनं तेषामेवा-
न्वाख्यानं स्यात् विरलप्रयोगाणाम् । विनापि च
क्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते ।
यथा-'आश्चर्यमनित्ये' 'नित्यवोक्तयो'रिति ॥

(उद्घोतः) 'असन्दिग्धो नित्यशब्दः किं न प्रयुक्त'इत्युक्तं,
तत्रापि सन्देहमाह-भाष्ये-अयं खल्विति । आभीक्ष्ण्येन
बाहुल्येन । 'अभीक्ष्ण'मिति पाठोऽप्ययमेवार्थः । प्रयुज्यन्त
इति । साक्षाच्छब्दे आभीक्ष्ण्याऽसंभवात्प्रयोगद्वारा तद्वाङ्मयम् ।
एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि सप्रयोजनकोत्पन्नरसंभवेन
तत्रापि सन्देह एवेति भावः । 'नित्ये शब्दार्थसंबन्धे'
इत्यस्य शब्दार्थसंबन्धे शास्ते सति नित्ये नित्यप्रयोगविषये
शब्दे शास्त्रं प्रवृत्तमित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । नन्वाभीक्ष्ण्य-
वाचिनो नित्यं क्रियापदसाकाङ्क्षतया कथं केवलस्य प्रयोगोऽत
आह-विनापि चेति ।

न्यायेनैन । अर्थः-सन्देहनिवृत्तिरूपोऽर्थः । पश्यतीति ।
सिद्धशब्दं प्रयुज्जान आचार्यो विचारयतात्यर्थः । मङ्गलार्थश्चैव
भविष्यतात्यन्तयः । चकारोऽप्यर्थः । मङ्गलार्थता च तस्य
स्वरूपेण परां नीयमानदध्यादिवदित्याशयः । एवं-सिद्ध-
शब्दम् । (प्रदीपे-) ततश्च-आभीक्ष्ण्यार्थकनित्यपदोपादाने
च । आगोपालाङ्गनं-गोपालवधूपन्यतमपि । आपामरम् ।
विरलप्रयोगाणां-विदित्यवयव्यानां स्वल्पप्रयोगाणाम् ।

(उद्घोते-) सप्रयोजनेति । आगोपालान्नं प्रसि-
द्धानामेवदम्भाख्यानां न तु विरलप्रयोगाणां शब्दानामिति
प्रयोजनवत्कोट्यन्तरैत्यर्थः । आभीक्ष्ण्यवाचिनोवा नित्यशब्दस्य
ग्रहणं कूटस्थादिवाचिनोवेति चात्र कोटिद्वयं बोध्यम् । तत्रापि-
नित्यपदोपादानेऽपि । आभीक्ष्ण्यवाचिनो ग्रहणे यादृशोऽर्थः
सम्पद्यते तं दर्शयति-नित्येति । अर्थः-वार्तिकार्थः ।

[पदार्थनिर्णयाधिकरणे—आशङ्क्याभाष्यम्]

अथ कं पुनः पदार्थं मत्वैव विग्रहः
क्रियते—‘सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चे’ति ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

‘आकृति’मित्याह ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कुत एतत् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

आकृतिर्हि नित्या, द्रव्यमनित्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ द्रव्ये पदार्थं कथं विग्रहः
कर्तव्यः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘सिद्धे शब्दे अर्थसंबन्धे चे’ति । नित्यो
ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः ॥

(प्रदीपः) अर्थसंबन्धे चेति । द्रव्यपक्षे

द्रव्यस्याऽनित्यत्वादर्थग्रहणं संबन्धविशेषणार्थमुपात्तम् ।
अनित्येऽर्थे कथं संबन्धस्य नित्यतेति चेत्, योग्यता-
लक्षणत्वासंबन्धस्य । तस्याश्च शब्दाश्रयत्वा-
च्छब्दस्य च नित्यत्वादोषः ॥

(उद्घोतः) नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह—द्रव्यपक्षे-
इति । योग्यता—नोपजनकत्वयोग्यता, तादात्म्यम् । तदुक्तं
भाष्ये—‘नित्योद्घर्षवता’मिति । शब्दानामित्यर्थः—ननु तादात्म्यस्य
संबन्धत्वे कथं तस्य नित्यत्वमिति चेत्, नष्टभाविनस्तुनोऽपि
शब्देन बोधाब्रूद्धार्थेन तस्य तादात्म्यं नित्यमित्याशयात् ।
शब्दवृत्तिधर्मस्यैवाऽर्थवृत्तिधर्माऽभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनाऽ-
दोषाच्च । शब्दस्य च नित्यत्वादिति । अकारशब्दतन्निष्ठः

❀ राजलक्ष्मीः ❀

तारपर्यं—नित्यशब्दस्याभेदव्यपरीयस्य ग्रहणमाशङ्क्यते
भाष्यकृतस्तारपर्यम् । केवलस्य—विज्ञानादविरहितस्य ।

(भाष्ये—) अर्थेति । पृच्छयते इत्यर्थः । कं पदार्थ-
जाति वा व्यक्ति वा पदार्थम् । आकृतिमिति ।
‘आकृतिः पदार्थः’इति पञ्चमश्रित्वेन विग्रहः क्रियते
इत्याह भाष्यकारो गोनर्दाय इत्यर्थः । आकृतिः—जातिः ।
पदार्थद्वयस्यापि प्राक्प्रकान्तत्वाच्छङ्कोपपत्तिः ।

(प्रदीपः—) द्रव्यस्य—वशादेर्यस्य । सम्बन्धेति ।
नित्यसम्बन्धेत्यर्थः । अर्थे—द्रव्ये । अनित्ये—अनित्ये

१ ‘सर्वदा शब्दोपलम्भः’ पा० ।

शब्दोऽपि नित्यः । व्यञ्जकाभावात्तु न सर्वदोपलम्भ इति भावः ॥

[द्रव्यपदार्थाङ्गकारभाष्यम्]

अथवा द्रव्य एव पदार्थं एव विग्रहो
न्याय्यः—‘सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चे’ति ।
द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं ज्ञायते ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं हि दृश्यते लोके मृत्कया चिदा-
कृत्या युक्ता पिण्डो भवति, पिण्डाकृति-
मुपमृष्ट घटिकाः क्रियन्ते, घटिकाकृतिमुप-
मृष्ट कुण्डिकाः क्रियन्ते ॥

तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं
पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृष्ट रुचकाः
क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृष्ट कटकाः
क्रियन्ते, कटकाकृतिमुपमृष्ट स्वस्तिकाः
क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनर-
परयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णं
कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च
भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृत्युपमर्देन
द्रव्यमेवाऽवशिष्यते ॥

(प्रदीपः) द्रव्यं हि नित्यमिति । अस-
त्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दादप्यमित्यर्थः ।
आकृतिरिति । संस्थानम् । ब्रह्मदर्शने च
गोलादिजातेरप्यसैखलादनित्यत्वम्, ‘आत्मैवेदं सर्वं’
मिति श्रुतिवचनात् ॥

सति । निष्कृष्टार्थमाह—तादात्म्यमिति । कथमिति ।
सम्बन्धस्य द्विष्टत्वादर्थस्याऽनित्यत्वे तदुपरय तादात्म्य-
सम्बन्धस्याप्यनित्यत्वमुचितमित्याशयः । बौद्धार्थेन-
बुद्धित्येन शशराज्ञादिपदार्थेन सह । तस्य—वशादिशब्दस्य ।
बौद्धार्थाऽस्वाकर्तृमतेऽप्याह—शब्दवृत्तीति ।

शब्दवृत्तीति । घटत्वादीत्यर्थः । अर्थेति । घटवृत्ति-
घटत्वादीत्यर्थः । भावः—शब्दनित्यतावादिनामभिप्रायः ।
सर्वदेति । नित्यस्यापि शब्दस्य सर्वदा भानमित्यर्थः ।

(भाष्ये—) द्रव्ये एव—द्रव्येऽपि पदार्थे । आकृतिः—
संस्थानम् । मृत्—मृत्तिकंवा । कयाचिदिति । संस्थान-
विशेषवतीत्यर्थः । रुचकाः—कंशाकृतयः, आमरणविशेषा वा ।

२ अपिः कचित्च ।

(उद्योतः) ननु षटादिद्रव्यस्य कथं नित्यतेत्यत आह—
असत्वेति । स च कम्बुग्रीवादिमदाकारादिरूपस्तद्वद्भज्जालि-
रूपो वा । भाष्ये यथाकृतिशब्देन तद्वद्भयमुच्यते तर्हि तदव्या-
विष्यकत्वेन व्यञ्जकानित्यत्वेन चाऽनित्यमित्याह—**जातेरपीति** ।
अनेनैतत्प्रकरणस्याकृतिपदस्य व्यञ्ज्यव्यञ्जकोभयपरतां सूच-
यति । गौतमेनायुक्तं—‘जात्याकृतित्व्यक्तयः पदार्थः’ इति ।
भाष्ये ‘**खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः**’ इति प्रयोगा-
द्वच्यते विकृतेः कर्तृत्वं बोध्यम् ।

[आकृतिपदार्थाभ्युपगमभाष्यम्]

**आकृतावपि पदार्थ एव विग्रहो न्याय्यः—
‘सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चे’ति ॥**

(उद्योतः) आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण
भाष्ये—**आकृतावपि पदार्थ इति ॥**

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—‘आकृतिरनित्ये’ति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैतदस्ति । नित्याऽऽकृतिः ॥

कथम् ? ॥

**न कचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता
भवति । द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते ॥**

(प्रदीपः) **न कचिदुपरतेति । अनभि-**

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

एवं कटकाः स्वस्तिका चाऽलङ्कारविशेषाः । **आवृत्तः—**
कुट्टनच्छेदनापनादिना वर्धुल्लतां नीतः । पुनः स्वरूपं नांतश्च
खदिराङ्गारेति । रक्तवर्णेत्यर्थः । **आकृतिः—संस्थानम् ।**
द्रव्यं—सुवर्णादि ।

(प्रदीपः) द्रव्यस्य नित्यतामुपपादयति—**असत्य
इति ।** ब्रह्मदर्शने—अद्वैतवादिनाये । (उद्योते—)
सत्य—उपाधिश्च । तद्वद्भवेति । तादृशकारादिव्यञ्ज्ये-
त्यर्थः । तद्वद्भयम्—कम्बुग्रीवादिमदाकारव्यञ्ज्यम् । तदपि—
जातिस्वरूपतदपि । **आविद्यकत्वेन—**मायिकत्वेन । व्यञ्ज-
केति । आकारेत्यर्थः । **अनेन—**जात्याकृत्योरनित्यत्व-
प्रतिपादनेन । **व्यञ्ज्यव्यञ्जकोभयेति ।** जातिसंस्थानो-
भयपरतेत्यर्थः । **विकृतेः—**कुण्डल्योः । **कर्तृत्वमिति ।**
अत एव ‘**भवतः**’ इत्यत्र तत्र द्विवचनोपपत्तिरित्याह्वयः ।

(भाष्ये) अद्वैतिमते जात्याकृत्योरनित्यत्वेन ब्रह्मरूप-
द्रव्यस्य च नित्यत्वेन विग्रहं समर्थं मतान्तरेणाकृतौ नित्य-
त्वात्तत्र तद्विग्रहस्य न्याय्यतामाह—**आकृतावपीति** । अस्य ब्रह्म-

व्यक्त्यर्थः । अद्वैतेन लोके व्यवहाराभावाद्यव-
हारे चाऽऽकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम् ॥

(उद्योतः) ‘कचिदुपरतेति’ कृत्वा न सर्वत्रोपरते-
त्यन्वयः । ननु परमो नाशश्चेत्काले एवान्वयः सत्त्वं
विरुद्धमत आह—**अनभीति** । ननु परमार्थदृष्ट्या सर्व-
मानित्यमत आह—**अद्वैतेनेति । नित्यत्वमिति ।** सर्वदा
एकाकारपरामर्शदर्शनेन यावद्यवहारकालं तस्या अपि
ध्रुवादित्वेन नित्यत्वमिति भावः ॥

[समाधानसापकनित्यलक्षणान्तरभाष्यम्]

**अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम्—‘ध्रुवं
कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्प-
स्यधृक्प्रव्यययोगि यत्तन्नित्य’मिति ।**

तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते ॥

किं पुनस्तत्त्वम् ? ॥ तस्य भावस्तत्त्वम् ॥

आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते ॥

(प्रदीपः) अथवेति,—असत्यत्वेऽपि तत्त्वतो
लोकव्यवहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते ।
त्रिविधा चाऽनित्यता । संसर्गानित्यता यथा—
स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूप-
भासः । उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामा-
ऽभावः ॥ परिणामानित्यता यथा—बद्रीफलस्य

त्यादिः । अथवा—वेदप्रमितमतेऽपि व्यवहाराकालिकमाकृतेरपि-
नित्यत्वमस्तीति तन्मतेऽपीदं भाष्यं सुयोजमिति कैयटोपा-
ध्यायाः । **उपरतेति ।** एकस्यां घटादिव्यक्तौ विनष्टायां
सा तत्रोपरताऽपि न सर्वत्रोपरता भवति, किन्तु तदतिरिक्त-
घटादिव्यक्तानुपलभ्यते एवेति व्यक्तिसाक्षेऽपि तत्राशाभावा-
त्तस्या नित्यत्वमित्यर्थः । **यावदिति ।** व्यवहारकालपर्यन्तम् ।
तस्याः—आकृतेः । **ध्रुवादित्वेन—**ध्रुवकूटस्थमविचाल्याश्लिनेना
नेदमेवेति । लक्षणान्तरेऽपि नित्यस्यास्तीत्यर्थः । किन्तुल-
क्षणमत आह—**तदपीति । यस्मिन्—**संस्थाने । भवयव-
संस्थानरूपायामाकृताविति यावत् । ‘**नष्टेपीति** शेषः ।
तत्त्वं—तद्वृत्तिर्धर्मो घटत्वादिः । **न विहन्यते—**न विन-
श्यति । ‘**आश्रयप्रवाहाऽविच्छेदा**’दिति शेषः । **तस्य—**घटा-
दिद्रव्यस्य । **भावः—**तद्वृत्तिर्धर्मो घटत्वद्रव्यत्वादिः । स्पष्ट-
वेदमुद्घोते ।

(प्रदीपः) ‘**तत्त्वतः**’ इत्यत्र पूर्वत्राऽन्वयः । **तत्त्व-
तोऽसत्यत्वेपि—**परमार्थदृष्ट्या जातेर्मित्यात्वेऽपि । **साध्यते—**
अव्यक्तेत्यादि प्रमेयेन भाष्यकृता साध्यते । लक्षणे विशेषणानां

] न्यायः—उचितः । समर्थयितुं शक्य इत्यर्थः ।

२ लक्षणान्तरं दर्शयति—**तदपीति ।**

श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः ॥ प्रध्वंसाऽ-
नित्यता-सर्वात्मना विनाशः । एतन्निविधा-
ऽनित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं-ध्रुव-
मित्यादि । तत्र 'ध्रुवः' 'कूटस्थ' इति संसर्गानि-
त्यता परिहृता । 'अविचाली' इति परिणामाऽनित्यता ।
'अनपाये' त्यादिना-प्रध्वंसाऽनित्यता ॥

(उद्योतः) अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यञ्जि-
काया आकृतयेर्विहङ्गवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि
प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह-भाष्ये अधयेति । नित्यत्वलक्षणे
ध्रुवपदस्यैव व्याख्यानं-कूटस्थमिति । रूपान्तरापत्तिवि-
चालः । यथा पयसो दध्नादिरूपता । अनेन परिणामाऽनि-
त्यता परास्ता । उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वाद्दुष्पत्तीत्यनेन
जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ । अवृद्धीत्यनेन तृतांयो
वृद्धिलक्षणः । अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः । अन-
पायेति-पञ्चमोऽपचयः । एतद्रूपविकाररहितामिति तदर्थः ॥
अभ्ययेति-षष्ठो विनाशः । इदं च ब्रह्मविषयं नित्यत्वं,
यावद्यैववहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयं च । अयमेव न नित्य-
शब्दार्थः । प्रवाहाविच्छेदेऽप्येतादृश्यमपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह
भाष्ये-तदपीति । यस्मिन्स्त्वमिति । यस्मिन्स्त्व-
तेऽपि तद्वत्तिथिर्मात्रं न विहृत्यते इत्यर्थः । प्रवाहनित्यता चाऽ-
नेनोक्ता । तन्नाशेऽपि तद्वत्मात्रं न नश्यति, आश्रयप्रवाहाऽवि-
च्छेदादिति भावः ॥

[नित्यत्वाऽनित्यत्वविचारानवसरणोपक्रममाध्यम्]

अथवा किं न एतेन-इदं नित्यमिदम-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

सार्धक्याय भूमिकामारव्यति-त्रिविधेति । पररूपेति ।
लाक्षाजपाकुसुमादिरूपेत्यर्थः । उपधानापगमे-लाक्षाप-
गमे सति तु । परिणामाभावः-रूपान्तरप्रतिभासाभावः ।
अनित्यत्वाभाव इति यावत् । बदरीफलस्य-बदरीफला-
ग्रफलादेः । लौहित्यस्य-लौहित्यपातत्वादेः । प्रतिक्षेपेण-
निरासेन ।

(उद्योते-) यथाश्रुतकीयदेक्तरात्वा व्याख्याने पौनरु-
क्त्यमतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-अथावयवेति । 'अन्यय'-
मित्येतावते सिद्धेऽनेनविशेषणोपादानं भाष्ये व्यर्थमतस्त-
त्साधक्याय निरुक्तोक्तवद्भ्रमविकारानिरासपरतया लक्षणं
योजयति-उत्पत्तेरिति । अपचयः-हासः । तदुक्तं
निरुक्ते-षट्भावविकारा भवन्ति, जायतेऽस्ति वद्धंते वि-
परिणमतेऽपक्षीयते विनश्यति'ति । इदञ्च-ध्रुव'मित्यादिना-
भाष्ये प्रदर्शितं संसर्गानित्यत्वादिराहित्यरूपं वद्भवविकार-

१ नः-अस्माकम् एतेन विचारेण किं न किमपि प्रयोजन-

नित्यमिति ? । यच्चित्यं तं पदार्थं मत्वैष
विग्रहः-क्रियते-सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चे'ति ॥

(प्रदीपः) यच्चित्यमिति । बुद्धिप्रतिभासः
शब्दार्थौ यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा तदा-
ऽर्थाकारा बुद्धिरुपजायते इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य
नित्यत्वमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) यच्चित्यमिति । व्यक्तिजात्या-
कृतीनां मध्ये यच्चित्यमित्यर्थः ।

ननु शशशब्दादिपदार्थानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूप-
स्यैवामावादन आह-बुद्धिप्रतिभास इति । बाह्यः पदार्थो
न शब्दबोधे विषयः, किंतु बौद्धः । स च प्रवाहनित्य इति
भावः ॥ एतच्च सञ्ज्ञायां निस्तरेण निरूपितम् ॥

[वास्तिकद्वितीयखण्डान्तरणभाष्यम्]

कथं पुनर्जायते-'सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्ब-
न्धश्चे'ति ? ॥

[समाधानवास्तिकद्वितीयखण्डम्]

॥ * ॥ लोकेतः ॥ * ॥

[वास्तिकन्याख्यानभाष्यम्]

यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुज्यते
नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या
भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते ।

शून्यत्वरूपं नित्यत्वम् । ब्रह्मविषयं-ब्रह्मणि वर्तते । एक-
रूपेति । जात्यादिपदार्थविषयश्चेत्यर्थः । अतादृश्यपि-
पूर्वोक्तलक्षणाभाववत्यपि । आश्रयेति । जात्याश्रयेत्यर्थः ।

(भाष्ये-) किं न इति । न ययं नित्यानित्य-
पदार्थविवेचनाय प्रवृत्ताः, किन्तु शब्दानामनुशासनायैव
प्रवृत्ता इति किमेतेन विचारेणाऽस्माकं प्रयोजनमित्यर्थः ।

(प्रदीपे-) बुद्धिप्रतिभासः-बौद्धः । शब्दार्थः-
पदार्थः । शब्दः-वर्गादिर्व्यव्यापुषादिश्च । अर्थाकारा-षट्-
पदार्थकारा । अर्थस्य-षट्पदादेः । बाह्यः-बहिर्विवमानः ।
बौद्धः-बुद्धिस्थः । स च-बौद्धः पदार्थश्च ।

(भाष्ये-) कथमिति । अर्थसम्बन्धोव्याकरण-
निष्पाद्यतया नित्यत्वसम्भवेऽपि शब्दस्य व्याकरणनिष्पाद्य-
तया कथं नाम नित्यत्वमित्यर्थः । यत्-यतः । अर्थम-
र्थम्-प्रत्ययम् । मुहुर्मुहुः । एषां-शब्दानाम् । निर्वृत्तौ-
निष्पत्तौ । कार्याः-षट्पदार्थयोऽनित्याः । भावाः-पदार्थाः ।

मित्यर्थः । २ 'तदा तदार्थाकारा' 'तदार्थाकारा' पा ० ।

तद्यथा-घटेन कार्यं करिष्यकुम्भकार-
कुलं गत्वाह-‘कुरु घटं कार्यमनेन करिष्या-
मी’ति । न तद्वच्छब्दाभ्युपगमणो वैया-
करणकुलं गत्वाह-‘कुरु शब्दाभ्युपगम्य’
इति । तावत्येवार्थमुपादाय शब्दाभ्युपगम्यते ॥

(प्रदीपः) लोकत इति । अन्यथा कार्येषु
वस्तुषु लोकव्यवहारः, अन्यथा नित्येषु । शाब्दश्च
व्यवहारोऽनादिब्रह्मव्यवहारपरम्पराव्युत्पत्तिपूर्वक इति
शब्दानां नित्यत्वम् । घटादयस्त्वर्थक्रियार्थभिरन्यत
आनीयन्ते, उत्पादविनाशयुक्तार्थोपलभ्यन्ते । नैवं
शब्दादयः ।

तावत्येवार्थमिति । बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः ॥

(दृश्योतः) शाब्दादीनां निरूप्यत्वमिति ।

व्याकरणोऽनिष्ठायात्वमित्यर्थः ।

तावत्येवेति । वैयाकरणकुलमगत्वैवेत्यर्थः ॥

[वास्तिकतृतीयखण्डव्यवहारनामाभाष्यम्]

यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणम्, किं
शास्त्रेण कियते ? ॥

[समाधानकार्तिकतृतीयखण्डम्]

॥ * ॥ लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे

शास्त्रेण धर्मनियमः ॥ * ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

यानमेव दर्शयति-तद्यथेति । तत्-यल्लक्षणम् । यथा-
येन प्रकारेण । ‘तथा प्रदर्शयाम’ इति शेषः । तद्वत्-
घटयर्थं कुम्भकारकुलमगमनवत् । प्रयुपगमणः-प्रयोज-
मिच्छन् । कुरु-निष्पादय । प्रयोक्ष्ये-प्रयोगान्तेषां करिष्यामि ।

(प्रदीपः-) अन्यथा-प्रकारान्तरेण । ‘नित्येषु’
इत्यस्य ‘वस्तुषु लोकव्यवहार’ इत्यनुपपद्यते । शाब्दश्च-शब्द-
विषयकश्च । तत्सम्बन्धिप्रयोगादिरूप इति यावत् । अर्थ-
क्रियार्थिभिः-जलाहरणार्थिभिः, कार्यार्थिभिः । अन्यतः-
कुलालनिरुपादितः । उत्पादेति । तेषां व्यवहारे क्षयोपचयी
ब्रूयते इत्यर्थः । नैवमिति । नान्यतस्ते आनीयन्ते न च ते
प्रयुज्यमानाः क्षयं गच्छन्तीत्यर्थः ।

(भाष्ये) एषु-शब्देषु । प्रमाणम्-न्युत्पादकम् ।

१ ‘यदि लोक एषु शब्देषु’ इति पा० ।

[वास्तिकतृतीयखण्डव्यवहारनामाभाष्यम्]

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण
धर्मनियमः कियते ॥

[पदार्थजिज्ञासाभाष्यम्]

किमिदं धर्मनियम इति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

धर्माय नियमो धर्मनियमः, धर्मार्थो
वा नियमो धर्मनियमः, धर्मप्रयोजनो वा
नियमो धर्मनियमः ॥

(प्रदीपः) अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येक-
वाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितम् ।
‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे शास्त्रं प्रवृत्तमित्येकं
वाक्यम् । कथं ज्ञायत इति प्रश्ने-‘लोकतो ज्ञायते’
इति द्वितीयम् । ‘लोकत’ इत्यस्यावृत्त्या ‘लोकतोऽर्थ-
प्रयुक्त’ इत्यादि तृतीयम् । शब्दप्रयोग इति
प्रयोगग्रहणेन ‘प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रा’दित्युक्तं
भवति । अर्थेनात्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः ।
धर्माय नियम इति, चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रति-
पाद्यते । संबन्धसामान्ये तु षष्ठी विधाय समासः
कर्तव्यः, चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभाव एव
विधानान् । धर्मार्थ इति । धर्मार्थत्वाधियम एव
‘धर्म’शब्देनाभिधीयते इति कर्मधारयः समासः ।
धर्मप्रयोजन इति । लिङादिविषयेन नियोगा-
ख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः ॥

‘न शास्त्रं हि’तिशेषः । लोकतः-लोकवृद्धव्यवहारादितः ।
अर्थप्रयुक्ते-अर्थमनुसन्धाय प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगे सिद्धेपि ।

(प्रदीपः-) अत्र-‘सिद्धे शब्दार्थे’ति वास्तिकव्याख्या-
वसरोऽकवाक्यताम्-‘शब्दार्थसंबन्धे’लोकतोऽर्थप्रयुक्त-
प्रयोगे चार्थप्रत्यायनाय लोकादेव सिद्धे शब्दे शास्त्रेण धर्मनियमः-
‘कियते’ इत्येवं सम्भवन्तीमप्येकवाक्यताम् । उक्तमिति ।
प्रयोगे धर्मनियमो न तु ज्ञाने इत्यनुदुक्तमित्यर्थः । इति
चतुर्थ्येति । इत्येवंविधग्रहणतत्तुर्थ्या । प्रतिपाद्यते इति ।
‘न तु प्रकृते चतुर्थ्यन्तेन समासे भगवतस्तत्तात्पर्य’मिति
शेषः । प्रकृतीति । यूपाय दारु यूपदार्मित्यादावेवेत्यर्थः ।
कर्मधारय इति । ‘धर्मश्चासौ नियम’ इति विग्रह इत्या-
शयः । लिङादिविषयेन-लिङादिवाच्येन ।

नियोगाख्येन-नियोगापरपर्यायेण कार्येण ।

२ ‘शास्त्रप्रवृत्तिः’ पा० ।

(उद्घोषः) ननु सङ्कल्पितस्य लोकोत्तर इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्तं इत्यनेनात्मनः कथम् ? । वार्तिके चैकनाक्य-तयैवात्मनः प्रतीयतेऽत आह—अत्रेति । अनाश्रित्येति । मूलतापरिहारायेत्यर्थः । लोकोत्तर इत्यस्य च—लोकोत्तरव-हास्त इत्यर्थः ।

भाष्ये—अर्थप्रयुक्तं इति । अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः । परस्य विशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दः प्रयुज्यते, प्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः । एवं प्राप्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेणात्यर्थं प्रकृतिर्यं प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्या-दिविभागज्ञानद्वारा गवादेव एव प्रयुक्तो धर्मजनकाः, न गाय्वादेव इति नियमः क्रियते इति तात्पर्यम् ॥ विधाना-दिति । तादर्थ्यस्य षड्वर्त्यत्वबोधनस्य त्वेवं प्रयोग इति भावः । चतुर्थीति योगविभागो न भाष्यादः । सुप्-पेति समास इत्यप्यंगतिकातिरिक्त्येवं व्याख्यातम् ॥

द्वितीयप्रश्नात्तृतीये विशेषं दर्शयति—ल्लिखतीति । प्रमा-कराङ्गीकृतमतेनेदम् । तन्मते हि लिखादीनामपूर्वसङ्कल्पं कार्यं बाध्यम् । तदेव च स्वरिमन् पुरुषं प्रयुज्जानं नियोग इत्यु-च्यते । स एव धर्मः । तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यते इति कर्मल्युक्तः प्रयोजनशब्दः । स चाऽसाधुनिवृत्तिरूपो नियमः । धर्म-प्रयोजन इति षष्ठीसमासः । एवं च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः । तृतीये धर्मप्रयोज्य इत्यर्थं इति भेदः ॥ केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मो याऽयं नियमः । असाधुप्रयोगधर्मोत्पत्तेः ॥ धर्मायौ भिन्नम् इत्यनेन धर्मस्य यथादिरूपभूत इत्यर्थः । 'नानृतं वदे'दिति क्रत्यङ्गवाक्येन कृतैवेगुणस्य बोधनात् ॥

धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकः शब्द इति भूतेनियमाऽदृष्टं पुराणिकं सूचितमित्याहुः ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(उद्घोषः)—अन्वयः—भाष्येऽन्वयः । ननु प्रयोग-स्वार्थबोधनकता कथमित्यत आह—प्रयोगेनेति । आवि-र्भूतो यः शब्दस्तस्य यज्ज्ञानं—भोतुः श्रावणप्रत्यक्षं, तेन च पदार्थस्य—'एकसन्निधिज्ञानमपरसन्निधिस्मारक'मितितीत्या-वत—ज्ञानं—स्मरणम्,—उपस्थितिरभवति ततश्चार्थबोधइतिभावः । शब्दप्रयोगाच्छब्दस्याभिप्रेक्तिः, अभिव्यक्तस्य परेण अवर्णं, अवर्णात्तदर्थोपस्थितिस्ततश्च तस्य बोध इति हि प्रक्रिया । एवम्-इत्यम् । प्राप्ते—लोकोत्तरव्यवहारात्सिद्धे । 'शास्त्रेणेत्यस्य 'नियमः क्रियते' इत्यनेनान्वयः । ननु चतुर्थीतिथोगविभा-गादेव समासोऽस्तित्यत आह—चतुर्थीतीति । इति-इत्यतः । एवं—षष्ठीसमासपरतया । व्याख्यातं—कैयटेन भाष्यं व्याख्यातम् । तन्मते—प्रभाकराद्युक्तं । तदेव—

१ प्रकृते भगवान् वार्त्तिककारो दाक्षिणात्यो बोध्यः ।

[दृष्टान्तपरं वार्त्तिकस्य चतुर्थसङ्ख्यम्]

॥ * ॥ यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ * ॥

[वार्त्तिकव्याख्यानभाष्यम्]

प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः—'यथा लोके वेदे चे'ति प्रयोक्तव्ये 'यथा लौकिकवैदिके' ध्विति प्रयुज्यते ॥

अथवा युक्त एवाऽत्र तद्धितार्थः—'यथा-लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु' ॥

लोके तावत्—'अमर्क्यो प्राग्यकुकुटः' 'अमर्क्यो प्राग्यसूकरः' इत्युच्यते । मर्क्यं च नाम क्षुप्रप्रतिघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन अर्थासादिभिरपि क्षुप्रप्रतिहस्तम् । तत्र नियमः क्रियते—'इयं मर्क्यमिदममर्क्य'-मिति ॥

तथा—सेवात्मीयु प्रवृत्तिर्भवति । समा-नश्च सेद्विगमो गम्यायां चाऽगम्यायां च ।

तत्र नियमः क्रियते—'इयं गम्येयम-गम्ये'ति ॥

(प्रदीपः) प्रियतद्धिता इति । नायमप-शब्दः किंतु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोक-वेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते । आधारधेयभाव-कल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः । यथा कश्चिद्वनस्पतय इति प्रयुक्ते कश्चिद्वनस्पत्य-मिति समूहप्रत्ययान्तम् । अथवेति । नात्राऽवयवा-

कार्यमेव । स्वस्मिन्—धर्मे । नियोग इति । निवोज-यति स्वरिमन् पुरुषमिति नियोग इति विग्रहः । स एव-नियोग एव । नियमाऽदृष्टं—नियमजन्यं पुण्यम् । पुरुषार्थकरं—मोक्षादिसिद्धिदम् ।

(भाष्ये) प्रियेति । प्रियास्तद्धितास्तद्धितान्त-शब्दा येनान्ते तथोक्तः । अत्र—लौकिकेत्यादौ । तद्धितः—'लोकसर्वलोका'दिति ठञ् । तथा सत्यमंहाह—यथेति । कृतान्तः—वृष्टान्तः । तत्र लौकिकं वृष्टान्तमाह—लोक इति । जनेन—नुमुषितेन । चेति । अमर्क्येनापोत्यर्थः । प्रति-हन्तुं—दूरीकर्तुम् ।

(प्रदीपः)—अर्क्यं—लौकिकेत्यादिप्रयोगः । अम-रक्यः—लोकवेदान्तार्थाः । तद्धितप्रयोगः—लौकिकेत्यादि-तद्धितान्तप्रयोगः । 'समूहप्रत्ययान्त'मित्यस्य 'यथाभिलाष'-

२ वार्त्तिककाराः ।

वयोनिविभागः, किं तर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तैः सिद्धान्तः शब्दार्थो भवरूप इत्यर्थः । **लौकिकः**,—श्रुत्युप-
निबद्धः । **वैदिकः**—श्रुत्युपनिबद्धः । **शक्यं चानेनेति** । शकः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनाम-
नपुंसकयुक्तं कृत्यप्रत्ययः । ततः पदान्तैरसम्बन्धादुप-
जायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरत्वादनन्तरङ्गं संस्कारं न
बाधते इति 'शक्यं क्षु'दित्युक्तम् । यदा तु पूर्वमेव
विशेषविवक्षा तदा 'शक्या क्षु'दिति भवत्येव । यदा
तु प्रतिपातस्यैव क्षुत्कर्म, शकेस्तु प्रतिपातस्तदा 'क्षु'वं
प्रतिहन्तुं शक्य'मिति भवति । **खेदादिति** । खेद-
यतीति खेदो रागः । इन्द्रियनियमाऽसामर्थ्यं वा खेदः ॥

(उद्घोषः) नन्वोद्घोषो धर्मनियमः क दृष्टोऽत
आह भाष्ये—यथेति । 'ननु लोकवेदयो'रित्येव सिद्धे तद्वि-
निर्देशोऽयुक्तोऽत आह—**प्रिवतद्विता इति** । नन्व-
न्यायेऽन्यशब्दप्रयोगोऽपशब्दत्वं स्यादत आह—**नायमिति** ।
ते वेदलोकेति । अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादिति
भावः । **आधाराधेयकहरणया र्विति** । 'लोकवेदेऽप-
समुदायतदवयवयो'रित्यादिः । **नात्रावयवावयविविभवा**
इति । 'तत्र भव' इत्यादिव्यवहारप्रयोजको विभागा-
रोपोऽवयवावयवविनोर्लेख्यर्थः । **कृतान्तेषु** । **कृतान्तः**—सि-
द्धान्तः । तत्प्रतिपादकवाक्येऽप्यित्यर्थः । **'अद्वयं च नामे'**
त्यस्य 'तद्वद्वति य'दिति शेषः । 'शक्यं क्षु'दिति सामाना-
धिकरण्यं कथं, भिन्नलिङ्गत्वादत आह—**शकेरिति** । तदा
क्षुधमिति । ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुण-
क्रियानिरूपितशक्तेरभिहितत्वाया अभिहितवत्प्रकाशस्य
'स्वाहुमि गमु'रित्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन कथमेतदिति चेन्न
प्रधानतिष्ठन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरवयव स्वभावो यस्त्वस-
मानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात् ।
वस्तुत इदमयुक्तमेवेति 'स्वाहुमी'त्यत्र निरूपयिष्यामः ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

मिति शेषः । **अवरूपः**—अवरूपस्तद्विस्तार्यः । **शकैः**—शक-
धातोः । 'लौकिकक्षुच्छब्दसामानाधिकरण्यात्'मिति शेषः ।
पदान्तरेति । क्षुपदसम्बन्धादित्यर्थः । **बाधते**—निवर्त-
यति । **इति**—इत्यतः । **रागः**—अनुरागः । अभिलाषश्च ।
असामर्थ्यं—कामोपलापाऽसहिष्णुता ।

(उद्घोषः) अन्याये—लोके इत्याकथं । **अनेति**
लौकिकेत्यादौत्यर्थः । **प्रधानक्रियेति** । मर्षणादिक्रिये-
त्यर्थः । **शकैः**—कर्मत्वादिशक्तेः । **गुणक्रियेति** । प्रति-
हननादिगौणक्रियेत्यर्थः । **तिष्ठन्तेति** । प्रकृते च शक्य-
मिति कृदन्तं न तिष्ठन्मिति न तद्विषयताऽन्वस्रातोति न 'क्षुध'

खेद इति । एवं च ग्रामकुटुम्बपरदारादौ विशेष-
निषेधस्येतराभ्यनुष्ठाफलकतया आरण्यतद्भक्षणस्वदारगमन-
योर्वथा दोषाभावो यथा च ग्राम्यकुटुम्बक्षणपरदारगमनयो-
रधर्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवादिप्रयोगेऽपूर्वोत्पत्ति-
रूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते, तेषां साधुत्वबोधनात् । अर्था-
दपशब्दानामधर्मजनकत्वं बोध्यते, एकविधैस्तदितरनिषेध-
फलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुष्ठाफलकत्वमिति भावः ।
दृष्टान्तता त्वंशेन, वक्ष्यमाणवैदिकानां तु सर्वांशेनेति बोध्यम् ॥

[वैदिकदृष्टान्तप्रदर्शनभाष्यम्]

**खेदे खल्वपि—'पयोव्रतो ब्राह्मणो यवाग्-
व्रतो राजन्य माभिक्षाव्रतो वैश्यः'** इत्यु-
च्यते । **व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादी-**
यते । शक्यं चाऽनेन शालिमांसादीन्यपि
व्रतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते ॥

**तथा—'वैश्वः खादितो वा यूपः स्या'-
दित्युच्यते । यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमु-**
पादीयते । शक्यं चानेन यत्किञ्चिदेव काष्ठ-
मुच्छ्रित्याऽनुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुम् ।
तत्र नियमः क्रियते ॥

तथा—अग्नी कपालान्यधिधित्याऽमि-
मन्त्रयते—'भृगुणामक्रिरतां धर्मस्य तपसा
तप्यध्व'मिति । अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहन-
कर्मा कपालानि सन्तापयति । तत्र च
नियमः क्रियते—'एवं क्रियमाणमभ्युदय-
कारि भवती'ति ॥

(प्रदीपः) **पयोव्रत इति** । सत्यामर्थितायां
पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिः, अर्थित्वा-
भावे कारणाऽभावात् ॥

मिति द्वितीयानुपपत्तिरित्याशयः । **इदं—'क्षुध'** प्रतिहन्तुं
शक्य'मिति प्रयोगोपपादनम् । स्वयत्तमाह—**वस्तुत इति** ।
लौकिकानाम्—'अमदयो ग्राम्यकुटुम्ब' इत्यादीनाम् ।
अंशेनेति । लौकिके दृष्टान्ते हि परदारगमने दोषः,
स्वभार्यागमने दोषाभावः, दार्ष्टान्तिके तु शास्त्रपूर्वके प्रयोगे
धर्मः, अन्यथा दोष इति न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा
साम्यम् । **सर्वांशेनेति** । यथा पयसा वृत्तेन धर्मोऽन्यथाऽ
धर्मस्तथा शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्मोऽन्यथाऽधर्म इति सर्वाथा
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यमित्यर्थः ।

(भाष्ये) **पयो दुग्धम् । आमिक्षेति** । तस्ते पयसि
दध्मो योगे सति यद्भवति साऽऽमिक्षा शक्यमिति भावेऽप्रत्ययः ।

(उद्योतः) प्रतयतीति । अभ्यवहार्थत्वेनोपा-
कृते इत्यर्थः । भाष्ये-उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वेति । सन्त-
क्ष्णाऽसन्तक्ष्य वेत्यर्थः । निखन्याऽनिखन्य वेत्यर्थ इत्यम्ये ।

[दार्ष्टान्तिके उपसंहारभाष्यम्]

एवमिहापि—समानायामर्थावगती
शाब्देन चापशाब्देन च धर्मनियमः क्रियते—
'शाब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशाब्देन'ति ।
'एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवती'ति ॥

(प्रदीपः) समानायामिति । यद्यपि
साक्षादपभ्रंशा न वाच्यस्तथापि स्मर्यमाणसाधु-
शब्दव्यवधानेनाऽर्थं प्रत्याययन्ति । केचिच्चापभ्रंशाः
परम्परया निरुद्धिमागताः साधुशब्दानस्मारयन्त
एवाऽर्थं प्रत्याययन्ति । अन्ये तु मन्यन्ते—'साधु-
शब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका' इति ॥

(उद्योतः) ननु अपभ्रंशा न वाचकाः, वाच्य-
प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानाश्चेत् शिष्टप्रयुक्तसंस्कृतेष्वेव
कल्पनात् । तदनुसारेणैव चापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधक-
त्वोपपत्तेः 'समानाया'मित्यनुपपन्नमिति शङ्कते—यद्य-
पीति । तथापीति । एवं च वाचकत्वामावेऽप्यर्थप्र-
त्यायकत्वाऽविशेषेण 'समानाया'मित्युक्तम् । निरुद्धिमा-
गता इति । ते च शक्तिभ्रमेण बोधका इति भाष्यः । शक्ति-
भ्रमश्चेत्यम्—केनचित् गवीति प्रयुक्ते गौरिति साधुशब्द-
स्मरणान्न प्रयोज्यस्य बोधेऽपि तदस्यस्य गवीशब्दादेवास्त्य
गोबोध इति भ्रमस्तन्मूलकोऽन्येषामपि भ्रम इति । नस्तुतो

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(प्रदीपे-) सत्यामर्थितायाम्—रच्छायां सत्याम् ।
प्रतयति—पिबति । सन्तक्ष्णाऽसन्तक्ष्य—तक्षणादिना
संस्कृत्य, तथा संस्कारमकृत्यैव वा ।

निरुद्धिम्—प्रसिद्धिम् ।

(उद्योते-) बाष्पेति । बाष्पस्य प्रतीतेरन्यथाऽ-
नुपपत्त्या कल्प्यमानाया शक्तेरित्यर्थः । वाचकत्वाभा-
वेऽपि—अपभ्रंशानां वाचकत्वाभावेऽपि । उक्तमिति ।
भाष्ये उक्तमिति न तदसङ्गतिरित्याशयः । प्रयोज्यस्य-
निजोप्यस्य शिष्यादेः । वैजात्यमिति । व्याकरणाभिव्यञ्ज-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

ननु यदि प्रयुक्तनामिदमनास्थानं तर्हि किमर्थमप्रयुक्ता
अपि 'ऊर्ध्व' 'तेर' 'चक्र' 'पेचे'त्यादौ व्युत्पान्त इति चेत्,
आपभ्रंशानां विनाऽप्रयुक्तताया दुरवधारणत्वात् । महात्वि प्रयोग-

१ 'साधुस्मरणान्न' पा० । २ 'निष्पादनात्' पा० ।

विनिगमनाविरहाद्वाशाशब्देऽपि 'शक्तिरेवेत्याह—अन्ये
त्विति । साधुत्वं चैतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छे-
दकवैजात्यमेव । यद्यपि साधूनेव भाष्येति न श्रूयते,
तथापि फलनिर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृशविधिः कल्प्यते ।
तत्र के साधव इत्याकाङ्क्षाधामित एव साधव इति
व्याकरणेन प्रतिपादनाद्विज्ञा शक्तेण धर्मनियमो विधीयत
इति बोध्यम् । भाष्ये—शाब्देनैवेति । साधुनेत्यर्थः । एवं
क्रियमाणमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः ।

[अप्रयुक्तशब्दसाधुत्वविचारे आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अस्त्यप्रयुक्तः ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा—
'ऊर्ध्व' 'तेर' 'चक्र' 'पेचे'ति ॥

[प्रभाशयजिज्ञासाभाष्यम्]

किमतो यस्तस्यप्रयुक्ताः ? ॥

[आशयाविष्कारभाष्यम्]

प्रयोगाद्वि भवाच्छब्दानां साधुत्व-
मध्यवस्थति । य इदानीमप्रयुक्ता नाऽमी
साधवः स्युः ॥

(प्रदीपः) अस्त्यप्रयुक्त इति । प्रयोगमूलत्वा-
दस्याः स्युतेऽप्रयुक्तानामप्यन्यत्वात्प्रीनादप्रामाण्य-
माशङ्कते ॥

नीयो जातिविशेष इत्यर्थः । न श्रूयते—नेया प्रुतिः । कल-
निर्देशवाक्ये—'एकः शब्दः सम्मग्नतात् इत्यादौ । तस्मि-
न्सादेव—साधुशब्दनिर्देशादेव । ईदृशेति । 'साधूनेव
भाष्येते'तीत्यर्थः । शब्द इति शेषः ।

(भाष्ये-) 'अप्रयुक्त' इति वार्तिके जात्यमिप्रायश्चैक-
वचनमित्याशयेनाह—शब्दा इति । अप्रयुक्त इत्येवं दोष-
दातुस्तव कोऽभिप्राय इत्याशयेन तदस्य आशङ्कते—किमत
इति । दोषदाता स्वाशयमाह—प्रयोगाद्वीति । अप्रव-
रयति—निश्चिनोति ।

(प्रदीपे-) अप्रयुक्तशब्दविचारस्य प्राप्तिकृतां प्रति-

विषयः । तथा च भाष्यम्—'सप्तद्वीपा बहुमती त्रयो
लोकाश्चत्वारो वेदाः साक्षा सरहस्या बहुधा निजा
एकान्तमध्यव्युत्पान्ताः सहजवर्त्ता सामवेद एक-
विंशतिषा बाह्व्यं नवधाऽऽथर्वणे वेदो वाको-

३ 'प्रयुक्तनामनास्थानत्वात्प्रीनादप्रामाण्यं पा० ।

(उद्द्योतः) 'अस्यप्रयुक्त' इत्यादेः प्रकृतोपयोग-
माह-प्रयोगमूलवादिति । 'लोकतोऽर्थप्रयुक्ते
शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनिवयः' इत्यनेन प्रयुक्तेषु
साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वनाख्यानेन तेषु धर्मः प्रयुक्ताऽसाधु-
ध्वधर्म इत्यर्थकैनेदं सूचितम् । एवं चाऽप्रयुक्तानामप्रयोगेणे-
वाऽसाधुत्वानुमानादसाध्वनामर्थ्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमिति
भावः । वार्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ आध्वे
किमत इति । अप्रयुक्तसत्त्वे नाऽस्माकमनिष्टं, साधुमात्रार्थ-
त्वाव्याकरणस्येत्यर्थः । उत्तरम्-प्रयोगादिति । तथा
चाऽप्रयोगादसाधुत्वानुमानमिति भावः ॥

[आक्षेपासङ्गतिमुक्ततदर्थभाष्यम्]

इदं तावद्विप्रतिषिद्धम्-यदुच्यते-'सन्ति
वै शब्दा अप्रयुक्ता' इति । यदि सन्ति
नाऽप्रयुक्ताः, अथाऽप्रयुक्तान् सन्ति, 'सन्ति
चाप्रयुक्ताश्चे'ति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुज्जान एव
खलु भवानाह-'सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता'
इति ! । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः
पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) यथा घटादीनां विनाऽप्यर्थक्रियया
सत्त्वं गम्यते तैवं शब्दानां, ते हि सर्वदा व्यवहा-
राय प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्त्वेनावसीयन्ते इत्याह-
इदमिति । कश्चेदानीमिति उपहासपरम् ॥

(उद्द्योतः) विप्रतिषिद्धत्वमुपपादयति-यथेति ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

पादयशाह-प्रयोगेति । अस्याः स्मृत्येः-व्याकरणस्मृत्येः ।

(उद्द्योते-) वार्तिकोक्तेति । 'शास्त्रेण धर्म' इति
पूर्वमुक्तस्य नियमस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । यदि अप्रयुक्ता-
न्वाख्यानां शास्त्रेण क्रियेत तर्हि शास्त्रस्याऽपूर्वविधित्वेन वैव-
र्ध्याभावाश्रियमानुपपत्तिरिति भावः । उत्तरं-आक्षेपकरय
तदर्थं प्रत्युत्तरम् ।

(भाष्ये-) तदर्थः पूर्वपक्षमेव दृश्यति-इदमिति ।
इति-इत्येवमभिधानम् । विप्रतिषिद्धम्-मिमां विप्रतिषि-
द्धम् । प्रयुज्जानः-ऊफेत्यादिशब्दान् प्रयुज्जान एव ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

वाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावान्प्रयोगस्य
विषयः इति । नृचक्रानामाद्यानां बाह्यम् । 'छन्दोगीनिषक-
शाधिकवह्वचनदाज्य' इति व्यपत्यर्थः । 'चरणादमोच्चारयो'-

१ 'सत्त्वे' पा० ।

एवं च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक एव । अप्रयोगे च सत्त्वेमेव न
स्यादिति भावः । ननु लक्षणवद्देन सत्त्वं, केनाप्यप्रयोगां-
चाऽप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽस्ती भाष्ये-प्रयुज्जान एवेति ।
ननु मया प्रयुक्तशक्तिः, तत्र सोपहासमाह-कश्चेदानीमि-
ति । स्वयमेव प्रयोगं कृत्वा 'सन्ति चाऽप्रयुक्ता' इत्या-
दीनां शब्दानां प्रयोगे साधुयोग्यः स्यादित्यर्थः । त्वत्प्रयोगे-
णैव प्रयुक्तत्वाऽवगमेऽप्रयुक्तत्वोक्तिर्विरुद्धेति भावः ॥

[आक्षेपसङ्गतिप्रदर्शकमुत्तरभाष्यम्]

नैतद्विप्रतिषिद्धम् । 'सन्ती'ति ताव-
द्ब्रूमो यदेताव्शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविद-
धते । 'अप्रयुक्ता' इति ब्रूमो यल्लोके-
ऽप्रयुक्ता इति ॥

यदुच्यते-कश्चेदानीमन्यो भवज्जा-
तीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्या-
दिति । न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति ॥ किं
तर्हि ? ॥ लोकेऽप्रयुक्ता इति ॥

(प्रदीपः) उत्तरं तु-शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्य-
यादिसङ्ख्याबाधनमित्यन्तर्वाः, व्यवहारे तु न दृश्यन्त
इत्युक्तम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु च भवानव्यभ्यन्तरो लोके ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अभ्यन्तरोऽहं लोके, न त्वहं लोके ॥

'इत्याह' इत्यन्वयः । भवज्जातीयकः-भवदृष्टः । शब्दानां प्रयोगे-
सन्त्यप्रयुक्त इति भाषणे ।

(प्रदीपे-) अर्थक्रियया-जलानयनादिव्यापारेण ।
सम्भेनावसीयन्ते-सन्तीति निधीयन्ते ।

(उद्द्योते-) एवञ्च-तत्सत्तानिधयाय तत्प्रयोग-
स्यावश्यकत्वे च ।

(भाष्ये-) प्रश्नवादां तदर्थं प्रतिस्माधत्ते-नैतदिति ।
अनुविदधते-संस्कुर्वन्ति । नृच-यतः । अप्रयुक्ताः
अर्थबोधनायाऽप्रयुक्ताः । उपहासमपनयति-यदपीति । न
ब्रूम इति । नहि मत्प्रयोगो लोकप्रयोगः । व्यवहारे तेषाम-
प्रयोगादित्याशयः ।

रित्युक्तत्वादाभावे । अर्थवर्णनं प्रोक्तो वेद अर्थवर्णनं, उपचारात्म-
योग इत्येके । वसन्तादिषु 'अर्थवर्णनं' 'आयवर्णनं' इत्युभयोः
पाठसामर्थ्यश्रीकप्रत्ययस्य वैकल्पिको लुगिति तु तत्त्वम् ।
अत एव भाष्ये वक्ष्यते-तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य श्रद्धिभ्यो

२ 'यदि तावत्सन्ति' पा० ।

(प्रदीपः) न त्वहं लोक इति । यथा लोकोऽर्थावगमाय शब्दीन् प्रयुक्ते नैवं मयैतेऽर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थाका इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु लोकान्तर्भूतस्य 'न त्वहं लोक' इति वचो विशदमत आह-यथेति । अर्थोपाय शब्दा-प्रयुज्जानो हि मम लोकत्वेनाऽभिमत इत्यर्थः ॥

[समाधानवातिकम्]

॥ * ॥ अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्ताऽर्थे
शब्दप्रयोगात् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् । तत्र ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अर्थे शब्दप्रयोगात्' । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषां शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थसद्भावः शब्दसद्भावे लिङ्गम् । न हि बिना शब्देनाऽर्थप्रत्यायनमुपपद्यते ॥

(उद्योतः) भाष्ये-अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तदाशयमाह-अर्थसद्भाव इति ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये-) अस्त्यप्रयुक्त इत्याचार्यान्तरीयवात्तिको-
त्थापितामाशङ्कां वात्तिककारो निरसयति-अस्त्यप्रयुक्त
इतीति । एवमेषादिर्लक्ष्यसद्भावयोगसद्भावोनुमीयते
इत्याशयः ।

(भाष्ये-) एषाम्-ऊचतेरादीनाम् । एषां तेषां
सत्ताऽवगम्यत एवेति न तेषु प्रयुक्त इत्याशयः ।

(भाष्ये-) एषाम्-ऊपादीनाम् । न्यायः-उचितः ।

(प्रदीपे-) इतरः-शङ्कः कश्चित् । अन्वया-
सिद्धताम्-शब्दानुमापकार्यप्रतीतेरन्यथासिद्धताम् ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

लुप्तकृत्यः । वसिष्ठोऽनुवाकः । ततो वक्तव्यमथर्वणे वेति ।
तमधोते आधर्वणिकः । वसन्तादिवाङ्मूकः । दाण्डिनायनादिमूकं
निपातनाट्टलोपाभावः । आधर्वणिकस्यास्य आधर्वणः । आध-
र्वणिकस्येकलोपश्चेति आधर्वणिकादम् । तत्सन्निधौनेकलोपश्च ।

१ 'शब्द' पा० । २ 'प्रयोग' पा० ।

[दोषान्तरप्रदर्शकं वातिकम्]

॥ * ॥ अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

अप्रयोगः सत्त्वप्येषां शब्दानां न्यायः ॥
कुतः ? ॥ 'प्रयोगान्यत्वात्' । यदेषां शब्दा-
नामर्थेऽन्याच्छब्दान्प्रयुज्यते । तद्यथा-'ऊपे'-
त्यस्य शब्दस्यार्थे-'क यूयमुषिताः' । 'तेरे'-
त्यस्यार्थे-'क यूयं तीर्णाः' । 'चक्रे'त्यस्यार्थे-
'क यूयं कृतवन्तः' । 'पेचे'त्यस्यार्थे-'क
यूयं पकवन्त' इति ॥

(प्रदीपः) इतरोऽन्यथासिद्धतामाह-अप्र-
योग इति । यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचका-
स्ततो नैवामनुमानमुपपद्यते । यद्यप्येषेत्यस्य
उषिता इति समानार्थो न भवति, परोक्षतादेर्विशेष-
स्याऽनवगमात्तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः
प्रयुज्यते ॥

(उद्योतः) भाष्ये-प्रयोगान्यत्वादिति । प्रयु-
ज्यत इति प्रयोगः-शब्दः, सोऽन्यो यस्यार्थस्यास्ति तत्त्वा-
दित्यर्थः । सर्वनामः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणाऽनित्य-
त्वात् । पदान्तरसहित इति । पदान्तरं-'क यूयं'मिति ।
तत्र 'के'त्यनेन साधनपरोक्ष्यं, निष्ठया भूतत्वं कर्तृत्वं च ।
'यूयं'मित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यामिषुस्य चेतनत्वं वा । बहुत्वं
च । वैसेः साक्षाद्व्यर्थार्थकर्मकेत्यत्र निर्देशात्तरेर्गत्यत्वा-

तेषाम्-ऊपादीनाम् । एषाम्-ऊपादीनाम् । एवमर्थस-
द्भावेन हेतुनोपादीनामनुमानं न सम्भवति, अर्थप्रतीतेरन्यथा-
ऽन्युपपत्तेर्हेतोर्व्यभिचरितत्वादित्याशयः । प्रयुज्यते-
भाष्ये प्रयुक्तम् ।

(उद्योते-) इत्यर्थ इति । शब्दान्तरस्य तदर्थ-
वाचकस्य सत्त्वादित्यर्थ इति यावत् । एवं सति-अन्यप्र-
योगत्वादिति प्राप्ते आह-परनिपात इति । 'सर्वनामसङ्गथो-
रुपसङ्गथान'मिति पूर्वनिपातवात्तिकस्यैतत्प्रयोगादेवाऽनित्यत्वम् ।
'तपरः' 'नहत्त्वार्थे'त्यादि प्रयोगा अयेवं सिद्धवन्ति । राज-
दन्तादित्वं वा कल्प्यमिति परे । साधनेति । कर्तुः परोक्ष-

प्रकृतमनुसरामः, एतावन्त प्रयोगविषयं पर्यालोचयितु-
मशक्तैरपरमदादिभिर्लक्षणागुगतानां प्रयोगोऽस्तीत्यनुमे-
यम् । अरितं च त्वयोदाहृतानामपि बन्धे प्रयोगः-'सप्तस्ये
रेवती रेव दूष' । 'यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्रं' । 'यवान-
क्षका जरसं तन्ना'मिति ।

३ 'सर्वनामा'मिति पा० ।

कर्तारिकः । नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽत्र च कर्तृविशेष्यक इति कर्म लिङ्गन्तसमानार्थमिति चेन्न; विषयताविशेषानादरेण तथोक्तेः । न चाख्याते क्रियाविशेष्यकत्वोपेक्ष्यते 'पश्यति-भवति' 'आसीद्भवती'ति भूवादि-सूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधः, अतीतानागतपाककर्तृकसत्ताया वर्तमानत्वासङ्गतेरिति वाच्यम्; वर्तमानसामर्थ्ये तत्र लटः सत्तात् । 'तरति नङ्गहत्यां योऽभ्ययेन सज्जते' इत्यादौ वाक्यकर्तृको यागस्तत्कर्तृकं तरणमिति बोधः । अत एव 'हरणे ननुसर्के' इति सूत्रे 'रमते नङ्गणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति भाष्ये उक्तम् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

यद्यप्यप्रयुक्ताः,—अवश्यं दीर्घसत्रव-
त्लक्षणेनानुविधेयाः । तद्यथा दीर्घसत्राणि
वार्धशतिकाणि वार्धसहस्रिकाणि च ।
न चाऽद्यत्वे कश्चिदप्याहरति । केवलमृषि-
संप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः
शास्त्रेणाऽनुविदधते ॥

(प्रदीपः) संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं
प्रयुक्तत्वादनुरासनं कर्तव्यमित्याह—अप्रयुक्ता इति ।
ऋषिसंप्रदाय इति । वेदाध्ययनमित्यर्थः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

मित्यर्थः । आख्याते—तिङ्गन्ते । अत्र—उभिता इत्यादौ
इत्यन्ते । विषयतेति । प्रकाशविशेष्यतानादरेण केवल-
विषयतामात्रमाहृत्य तथोक्तमित्यर्थः । एष्व 'समानविषय-
कत्वं समानार्थत्वमिति लक्षणं न तु 'समानविशेष्यकत्वं
समानार्थत्वमिति लक्षणमित्याशयः । समानविषयकत्वोपेक्ष्य-
तुल्यमेव । विषयता च—विशेष्यताकारतोऽवश्येति न
दोष इत्यवश्यम् । सत्तायाः—आख्यातावर्धये विशेष्य-
भूतयाः सत्तायाः । सत्र—भवतीत्यत्र । अतएव—क्रिया-
विशेष्यकत्वोपेक्ष्य तत्र स्वीकारादेव ।

(भाष्ये—) वचरीति । ऊनद्वयो वचपीदानी

॥ सम्प्रदीपः ॥

ननु यदि लक्षणेनानुविधित्वादिभिर्न वक्तव्यत्वा-
नापि स्मादिति चेन्न; नहि 'वचिन्तिपरः प्रयुज्यत' इत्यभि-

(उद्द्योतः) नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छाल-
स्याऽप्रामाण्यं स्यादत आह—संप्रतीति । पाणिनेर्व्याकरण-
प्रणयनकाले इत्यर्थः । पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याकरणप्रणयना-
देवानुमीयत इति भावः । इदमपि यत्र भाष्यवार्तिककारा-
भ्यामप्रयुक्तत्वं नोक्तं तदभिप्रायकमनुमानं बोध्यम् । वार्ध-
शतिकातीति । वार्धशब्दो दिवसपरः, यथाश्रुत एव
वा । आहरति । सामर्थ्यभावादिति भावः । ननु सत्राणां
बहुयजमानकानामृषिभिर्वसिष्ठादिभिः संप्रदीपमानत्वाभावा-
दपिसंप्रदाय इत्ययुक्तमत आह—चेदेति । भाष्ये 'हरणे'त्य-
न्तरमधीयते इति शेषः । । याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वा-
क्यत इत्यर्थः । अत्र सत्राणां कर्मत्वम् ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वे देशान्तरे ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु
प्रयुज्यन्ते ॥

(प्रदीपः) सर्व इति । इदमत्र तात्पर्यम्—
यस्य कस्य चिद्वचनाप्रयोगोऽप्रयोगौ न व्यवतिष्ठते,
अपि तु शिक्षानामेव वचनात् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

नचैवोपलभ्यन्ते ॥

(उद्द्योतः) अनुपलभ्याऽप्रयुक्तत्वं शङ्कते—भाष्ये
न चेवेति ।

मप्रयुक्ता इत्यर्थः । 'तथापी'तिशेषः । लक्षणैव—शास्त्रेण ।
सूत्रेण व्याकरणेन वा । अनुविधेयाः—संस्काराः । लक्षणं
तत्र प्रवर्त्यमिति यावत् । आहरति—करोति । ऋषिः—वेदः ।
सम्प्रदायः—अध्ययनम् । अनुविदधते—अन्वाक्यते ।

अत्र—'अनुविदधते' इत्यत्र ।

(भाष्ये—) एतेषां कचिदपि देशेऽवश्यं प्रयोगो
अवेदित्याशयेन समाधानान्तरमाह—सर्वे इति । एष्व विरल-
प्रयोगस्यापि शास्त्रविषयताऽस्त्येवेत्याशयः ।

(उद्द्योतः—) अनुपलभ्यन्तेति । योग्यानुपल-
भ्येत्यर्थः । यदि ते प्रयुज्यन्तेऽवश्यं तेषामुपलब्धिः स्यात्,
न च ते सम्प्रत्युपलभ्यन्ते, अतस्ते न प्रयुज्यन्ते इत्यनुमीयते
इत्याशय आशङ्कितः ।

युक्तानामविगीतजन्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोचात् ।
अभ्युपगतो हि विशेषविषयिणा पतितस्य क्रमानभि-
कारस्तस्याऽमिहोत्रादिश्रुतीनां सङ्कोचः, विशेषविषयेण

] लक्षणया च वर्षशब्दस्य दिवसपरतेति बोद्धव्यम् ।

[समाधानभाष्यम्]

उपलब्धौ यत्नः कियताम् । महा-
शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसु-
मती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साक्षाः
सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्यु-
शाखाः सहस्रवर्मा सामवेदः एकविंश-
तिधा बाह्वर्च्यं नवधाऽऽथर्वणो वेदो वाको-
वाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावा-
शब्दस्य प्रयोगविषयः । एतावन्तं शब्दस्य
प्रयोगविषयमननुनिशम्य 'सन्त्यप्रयुक्ता'
इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव ॥

(प्रदीपः) [वाकोवाक्यमिति] 'वाको-
वाक्य' शब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते । यथा-
'किं स्विदावपनं महत्' 'भूमिरावपनं मह' इति ।
पूर्वचरितसङ्कीर्तनमितिहासः । वंशाद्यनुकीर्तन-
पुराणम् ॥

(उद्योतः) [त्रयो लोका इति । भूर्भुवःस्वर्ग-
त्मका इत्यर्थः ।] इतरलोकापेक्षया वसुमत्यां शब्दबाहुल्या-
त्तस्याः पृथग्ग्रहणम् । भुवः रित्येनान्यपातालपर्यन्तसङ्ग्रहः ।
स्वरित्येनोपरितनसकलसङ्ग्रहः । रहस्यम्—उपनिषत्,
मन्वादिस्तुतयो वा । वेदनिगूढार्थप्रकाशकत्वात् । एवं च
देशान्तरशब्दः शास्त्रान्तरदेशान्तरोपलक्षक इति बोध्यम् ॥

[शब्दानां विषयनैवत्यप्रदसंक्रमाध्यम्]

एतस्मिन्नाऽतिमहति शब्दस्य प्रयोग-
विषये ते तं शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया
दृश्यन्ते ।

तद्यथा—शक्तिर्गतिकर्मा कम्बोजेज्वेव

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये—) प्रयोगविषयः—प्रयोगदेशः । आय-
वर्ण इति । अथर्वणा ऋषिणा प्रोक्तो वेदः—आयवर्णः । आय-
वर्णमधीयते आयवर्णिकाः, तेषामाद्याय आयवर्ण इति विग्रहः ।
अननुनिशम्य—अनालोच्य ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

शिष्टाचारं सामान्यस्मृतेः सङ्कोचश्च । तदुक्तम्—'आनर्थक्य-
प्रतिहतानां विपरीतं उलबल' इति । यत्र तु अप्रयोगः सन्दिग्धः
शास्त्रानुगमश्च तत्र निष्कण्टहमनुमानम् । तदुक्तम्—'यथा-

[अर्थपाठः कनिष्ठ ।

भाषितो भवति, विकार एनमार्या भाषन्ते
'शव' इति । हम्मतिः सुराप्रेषु । रंहतिः
प्राच्यमण्येषु । गमिमेव त्वार्याः प्रयुज्यते ।
दातिर्लवनायै प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु ॥

(प्रदीपः) विकार इति । जीवतो मृता-
वस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—'हम्मति' रित्यत्र 'रंहति' रित्यत्र
च 'गतिकर्म' त्यनुकर्षः । दातिर्लवनायै इति । कित्तन्तं
कित्तन्तं वा । लवनेऽर्थे दातिशब्दं प्राच्याः प्रयुज्यते,
तत्राऽर्थे दात्रशब्दमुदीच्या इत्यर्थः ॥

[प्रयोगप्रदर्शनभाष्यम्]

ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः
शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते ॥

क ? ॥ वेदे ।

तद्यथा—'सप्तस्य रेवतीरेवक्षु' ।
'यद्वो रेवती रेवत्यां तमूष' । 'यन्मे नरः
धुस्यं ब्रह्म चक्र' । 'यत्रा नम्रका जरसं
तनूनाम्' इति ॥

[शब्दज्ञानस्य धर्मजनकताधिकरणे आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः—शब्दस्य ज्ञाने धर्मः, आहो-
स्वित्प्रयोगे ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । 'एकः शब्दः
सम्यग्ज्ञातः [शालोन्वितः] सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके
कामधुग्भवती'ति श्रुतिः । तत्र किं सम्यग्ज्ञातः
कामधुग्भवति, सुप्रयोगात् सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमि-

(प्रदीपे—) इति—इत्येवं श्रुतिः ।

(उद्योते—) देशान्तरशब्दः—'तव देशान्तरं'
इति वार्तिकस्थदेशान्तरशब्दः ।

(भाष्ये—) निवर्तविषयाः—नियतदेशाः । गति-
कर्मा—गत्यर्थकः ।

गमि—गमधातुम् । प्राच्येषु इत्यस्य प्रयुज्यते—इतिशेषः ।

लक्षणमप्रयुक्तं इति । अप्रयुक्ते—अनिश्चितप्रयोगे इत्यर्थः ।
निश्चिताऽप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्तत एवेति निष्कर्षः । न चैवं
'ब्राह्मणे ब्रवणा'दिति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेषविषया-
चारेण भुवोवचिरित्यादीनां सङ्कोचापत्तिः । निष्कण्टावयव-

२ 'ब्रह्मणो' पा० ।

[अथ प्रयोगपक्षाद्भिरभाष्यम्]

अस्तु तर्हि प्रयोगे ॥

[प्रयोगपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रयोगे सर्वलोकस्य ॥ * ॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

यदि प्रयोगे धर्मः, सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत ! ॥

[उपाख्यानभाष्यम्]

कश्चेदानीं भवतो मत्सरो, यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

न खलु कश्चिन्मत्सरः । प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति । फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम् । न च प्रयत्नः फलाद्यतिरेक्यः ॥

(प्रदीपः) न च प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात्प्रयत्नस्य वैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

‘प्रयोगे’ इत्यस्य ‘धर्म’ इति शेषः । प्रयोगे-प्रयोगे ‘वदि धर्मस्तर्हि’ । सर्वलोकोऽप्येति । सर्वस्त्वेव लोकस्य ‘धर्मः’ स्वादित्यर्थः । युज्येतेति । यो हि धर्मो बुद्ध्वा शब्दं विनाय शास्त्रान्वितं-शास्त्रसंस्कृतं शब्दं प्रयुज्ये सोऽनधीत-व्याकरणोऽपि अस्त्युदयेन युज्येतेत्यर्थः । सम्यक्शातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वित इत्यस्य-व्याक्तमभिनन्नातः शास्त्रान्युत्पादितः सुप्रयुक्तः शब्दो धर्मजनक इत्यर्थादित्याशयः ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

फलकस्तु नित्यप्रातिविषयकः परिसङ्ख्याविधिरिति पूर्वोत्तर-मीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसङ्ख्यापि नियमशब्देन व्यवहियते । तेन ‘पञ्च पञ्चसु भक्ष्या’ इत्यस्य निमोद-हरणतया उपन्यासो न विकृतः । न चासौ मीमांसकरीत्यापि निमो भवत्विति वाच्यम् ; पञ्चातिरिक्तमश्वेण प्रावक्षित-विभेदसङ्गतत्वापत्तेः । पञ्चानामश्वेण प्रावक्षितपत्तो ‘गृहेषु निवसन् विभो मुनिमांसविकर्जना’ दित्यादिरसृतिव्याकोषापा । अत एव त्रिदोषापि परिसङ्ख्यैव तत्राक्षिते दिव् ।

अनेदमवधेयम्, -नियमातिगमे कृते अपूर्वं परं न भवति, दृष्टस्त्वर्थावबोधो भवत्येव । अवहननातिक्रमे कृतेपि वैतुष्यवत्, दिग्गन्तरागिमुख भोजने तुषिषव । न चापभ्रंशानाम्मात्रकतया कर्मार्थावबोधवति वाच्यम्, शक्तिप्रमदतां वाच्यमावाप ।

१ ‘प्रत्ययवैयर्थ्यम्’ पा० । २ पठ्यामपि प्राचीन्यामाकनदित्यर्थः ।

(उद्योतः) माथे कलाद्यतिरेक्य इति । फल-वदस्यमावप्रतिबोधि न कार्य इत्यर्थः । यत्तवैयर्थ्यमिति । व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥

[समाधाने आद्येपभाष्यम्]

ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते, त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते ॥

(उद्योतः) साधीय इति-विशेषणम् । शास्त्रसंस्कारवतां प्रभूतशब्दप्रयोगजन्यवहपूर्वद्वारा बहुतरा-भ्युदयफलत्वमित्यर्थः ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । हस्यते हि-कृतप्रयत्नाभाऽप्रवीणाः, अकृतप्रयत्नाभ्यः प्रवीणाः । तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् ॥

(प्रदीपः) व्यतिरेक इति-परिहासः ।

(उद्योतः) माथे-तत्र फलव्यतिरेक इति । कौशलेव्यतिरेकप्रत्ययव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याक-रणाऽध्ययनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥

(उद्योते-) फलवदिति । फलवति-सफले-वर्तमानो योऽभावस्तत्प्रतिबोधि यतो न कार्यः । तत्र फलवति यदि प्रयत्नाभावः स्यात्तर्हि तदभावप्रतिबोधिता यतो स्यादतः फलवति यतः । इदंभावतिष्ठते यत् विना फलं न भवतीत्याशयः ।

(भाष्ये-) कृतप्रयत्नाः-प्रयत्नाधीतव्याकरणाः । साधीयः-प्रभूतेनाभ्युदयेन । कृतप्रयत्नाः-अधीतव्याक-रणाः । अप्रवीणाः-शब्दप्रयोगाद्यवकुशलाः । अकृतप्र-यत्नाः-अधीतव्याकरणा अपि लौकिकाः ।

विशेषदक्षिणस्तु विविधाः-तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवन्त-स्तदिकलाश्च । तत्र गायानां साधुस्मरणद्वाराऽधोबोधः । द्वितीयानां तु बोधार्थसंबन्धावन्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यां ततो लक्षणया बोधः, सर्वनामस्मृतेवा, तदर्थशापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेवा, अर्थाव्याहारपन्नाभयणादिति यथावत् बोध्यम् । अथरे त्वादुः-अपभ्रंशो अपि वाचको एव । तथाहि-‘अस्मत्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्ति-रिति मते भगवदिच्छयाः सम्मात्रविषयकत्वादपभ्रंशस्तु बोधजननस्य शक्तिप्रमदतां तेनानुपमापुर्बारा शक्तिः । ‘कदाचित्तरं तदिति मतेऽपि कल्पकं साध्यसाधोस्तुत्यमेव । असाधुस्मरणद्वारा साधुबोध इति वैपरीत्यत्वापत्तेः । स्वीकृतं हि परेण तिगादिस्मारितानां कदादीनामसाधुनामपि बोधकत्वम् । ननु साधुनामस्तथाप्येव लक्षणाच्छक्तिः

कलम्-अनुरक्तः । २ अर्थ विवः ४० त्वे केनयरी दृष्टव्यः ।

[उभयपक्षनिराकरणमाध्यम्]

एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव ॥

किं तर्हि ? ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ शास्त्रपूर्वके प्रयोगोऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन ॥ * ॥

[व्याख्यामाध्यम्]

शास्त्रपूर्वकं यः शब्दाभ्युदये सोऽभ्युदयेन युज्यते । 'तत्तुल्यं वेदशब्देन' । वेदशब्दा अप्येवमभिधत्तन्ति—'योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद' । 'योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद' ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

फलव्यतिरेकः—फलविहरः ।

(भाष्ये—) सिद्धान्तो सिद्धान्तवार्तिकमवतारयति—एवमिति । किं तर्हि—कथन्ताहि धर्मः । को वा सिद्धान्त इति वार्थः । शास्त्रपूर्वके—व्याकरणाध्ययनपूर्वके । प्रयोगो—साधुशब्दप्रयोगे । अभ्युदयः—अभ्याससिद्धिर्भवति । तत्—प्रयोगात्मकम् । वेदशब्देन—वेदबोधितेनाग्निष्टोमादिना । तुल्यम्—सदृशम् । यथाऽग्निष्टोमादेर्वेदाध्ययनपूर्वकं प्रयोगो धर्मः श्रुतिबोधितस्तथा साधुशब्दानामपि व्याकरणज्ञानपूर्वकं प्रयोगो धर्मः श्रुतिबोधित इति भावः । अत्र च 'एकःशब्दः

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

कल्प्यतइति चेत् न । वयमपूर्वं किञ्चित्कल्पयामः किं तु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दण्डादेः शक्तिः, तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव वटादिपदानां शक्तिः । सा च कारणत्वाऽपरपर्याया शक्तिभ्रमाद्बोधं वदता त्वयाप्यभ्युपेतैव । शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं परं त्यज्यतां, विषयाऽबाधादिति ब्रूमः । नन्वेवं गौणमुख्यविभागोच्छेदः, सर्वे सर्वस्य वाचका इति पर्ववसानादिति चेत् ; त्वत्पक्षेपीश्वरेच्छया गौणादावतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । सुहृद्भावेन पृच्छामोतिचेत् । प्रचुरतरप्रयोगतद्विरहाभ्यां गौणमुख्यविभाग इति गृह्यण । ननु जनकत्वेनाऽगृहीतादपि तर्हि कारणत्वाद्योदयः स्यादेवेति चेत्, पदार्थसृष्टिरापायते वाक्यर्थावबोधो वा ? । नायः—सामर्थ्यग्रहं विना तदयोगात् । तान्त्यः—द्वाराभावात् । पदार्थस्मरणं हि द्वारम् । एवं च महदेव लाभवम् । साधुस्मारणकल्पनाद्धेश्वरं न भवतीति । साधुवं तु जातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव । 'समानायामर्थावबगती शब्द-

(प्रदीपः) तत्तुल्यमिति । वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दः । तस्य यथा ज्ञात्वाऽनुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शास्त्रपूर्वके इति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः । तत्र वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रामाणिकाः । वेदः शब्द इति । बोधक इत्यर्थः । प्रमाणमित्यर्थो वा । तस्य वयेति । तस्य यथा 'य उ चैनमेवं वेद' इति ग्रन्थेन वेदतो ज्ञात्वाऽनुष्ठानं फलयोग्योक्तन्ताऽस्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकः प्रयोगः फलायेत्येकः शब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिवार्तिकस्य व्याख्यान्तरमाध्यम्]

अपर आह—'तत्तुल्यं वेदशब्देन' इति । यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो

सम्यग्ज्ञात इति श्रुतिः प्रमाणम् । तत्र 'सम्यग्ज्ञात' इत्यनेन प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं ज्ञात इत्यस्य, 'ज्ञात्वाप्नोति' इत्यनेन व्याकरणशास्त्रज्ञानपूर्वकं तथा ज्ञात इत्यस्य, 'सुप्रयुक्त' इत्यनेनार्थानुसन्धानपूर्वकं स्थानप्रत्ययादिविभागेन प्रयुक्त इत्यस्यापि च बोधितत्वादिति तत्त्वम् ।

(भाष्ये—) वेदशब्दाः—श्रुतयः । तद्व्याख्यानीति वा । एनम्—अग्निष्टोमम् । एवं वेद—वेदाध्ययनपूर्वकं वेद ।

(प्रदीपः) तस्य—वेदशब्दस्याग्निष्टोमादेः ।

(उद्घोते—) एतदिति । पाणिनीयेत्यर्थः । तस्य—अग्निष्टोमादेः । फलायोग्यम्—फलायेत्युक्तम् । अस्यापि—

शापशब्दश्चेति भाष्यमप्येतत्पक्षातीति दिक् ॥

* इत्यपशब्दानां वाचकत्वावाचकत्वविचारः * ।

'प्रयोग'शब्दमुपादानो वार्तिककारः प्रयोगादर्थो न ॥ ज्ञानमात्रादिति सूचयति । उक्तं चैतत् । 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्त' इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशेषेण प्रतिपदाधिकरणप्रायेण 'यदेकस्मादपूर्वं तदेतत्तदर्थ' इति प्रयोगात्फलं, ज्ञानं तु तदङ्गमित्यभ्युपगमात् । प्रयोगस्य फलमग्रति सन्निहितत्वाच्च । ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात् । ज्ञानस्य प्रयोगाङ्गतायां दृष्टार्थतालाभाच्च । उक्तं च भट्टैः—'सर्वत्रैव हि विशानं संस्कारित्वेन गम्यते । परार्हं चात्मविज्ञानादन्यत्रैवधार्यताम् ॥' इति । अत एव 'तरति ब्रह्महत्यां योश्मधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इत्यादिष्वपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येव सिद्धान्तः । तदुक्तं वार्तिककृद्वा 'तत्तुल्यं वेदशब्देन' इति । वेदः शब्दो विषयको यस्यार्थस्य अश्वमेधादेतेनेदं तुल्यमित्यर्थः । तेन वैदिकशब्दानामपि पक्ष-

भवन्त्येवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुक्ते सो-
ऽभ्युदयेन युज्यत इति ॥

(प्रदीपः) अपर आहृति । वेदश्चासौ
शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः ॥

[पुनर्ज्ञाने धर्म इतिपक्षस्वीकारमाध्यम्]

अथ वा पुनरस्तु-‘ज्ञान एव धर्म’ इति ॥

[आक्षेपस्मारणमाध्यम्]

ननु योक्त-‘ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा-
ऽधर्म’ इति ॥

[आक्षेपनिराकरणमाध्यम्]

नैव दोषः, शब्दप्रमाणका वयम्,
यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च
शब्दज्ञाने धर्ममाह, नापशब्दज्ञानेऽधर्मम् ॥
यच्च पुनरशिष्टाऽप्रतिषिद्धं, नैव तद्दोषाय
भवति, नाभ्युदयाय । तद्यथा हिकित-

॥ राजकक्ष्मीः ॥

साधुशब्दस्यापि । ‘वेदशब्द’ शब्दं केदितकर्माधिक्यतया स्वयं-
व्याख्याय वेदवाक्यपरतया व्याख्यातुर्मातृमुपन्यस्यति-अपर
इति । कस्यो वार्तिकस्याख्याता कश्चित् । वेदशब्दः-भुति-
वाक्यानि । निबन्धपूर्व-ब्रह्मचर्यादिनियमपूर्वकं यथा स्था-
पना । क्रियाविशेषणमेतत् । एवमिति । लोकेऽपि कस्य-
बोधनायोपासा घटमानयेत्यादिशब्दा व्याकरणशालाध्ययन-
पूर्वकमुच्चारिता अभ्युदयजनकाः सफला भवन्तीत्यर्थः ।

फलितार्थमाह-इति । साक्षपूर्वकमिति क्रियाविशे-
षणम् । ज्ञाने एव-साधुशब्दज्ञान एव । ननु ज्ञानपूर्वकं

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

कोटिप्रविष्टतया दृष्टान्तासमतिरिति नाशङ्कनीयम् । ‘तेऽसुरा’
इति पूर्वोदाहृतभुतिरपि अपशब्दप्रयोगात्तत्प्रत्ययार्थं बोधयन्ती
साधुस्योगादर्थं गमयति । वाजसनेयिनां ब्राह्मणे ‘तस्मादेवा-
भ्याकृता वायुण्त’ इति भुतिरप्येवम् । भाष्ये तु अभ्युदये-
वादेन साधुज्ञानात्कलमित्यमपि पक्षः समर्थितः । नचैवमप-
शब्दज्ञानादधर्मोपि स्यादिति वाच्यम्, यावद्भजनं वाचनिक-
मित्यनुपगमात् । ‘न म्लेच्छित्वा’ इत्यादिनाऽसाधुप्रयोगस्यैव
निषेधाच्च । न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परिनिष्ठितपच-
त्वादिवोधार्थं दुपचयभूतीनां प्रयोगोऽप्यावश्यक एवेति वाच्यम्;
तदीयज्ञानभावेन निर्वाहात् । अत एवालोचिकम्प्रक्रियावाक्य-

१ इदं वार्तिकं कुत्रापि नोपलभ्यते, व्याख्यामाध्य-

हसितकण्डूयितानि नैव दोषाय भवन्ति,
नाभ्युदयाय ॥

(उद्योतः) भाष्ये-प्रमाणमिति । प्रामाणिकमि-
त्यर्थः । शब्दश्च शब्दज्ञाने इति । ‘एकः शब्दः
सम्प्रज्ञात’ इत्यादिः । ‘हेल्यो हेल्य’ इत्यादि तु
अपशब्दप्रयोगेऽधर्ममाह, न तु ज्ञाने इति भावः । यद्यपि
तत्र ‘प्रयुक्त’ इत्यप्युक्तं, तथाप्यवैयाकरणस्य सम्यक्प्रयोगा-
दपि धर्मोऽभावेन ज्ञानमेव तद्भेदः । प्रयोगस्तु तस्य द्वार-
मिति भावः ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

[*॥ अभ्युपायोवाऽपशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने ॥ *॥]

[समाधानान्तरवार्तिकव्याख्यामाध्यम्]

अथ वा अभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्द-
ज्ञाने । यो ह्यपशब्दाज्ज्ञानाति शब्दान्प्रत्यसौ
जानाति । तदेवं ‘ज्ञाने धर्मः’ इति भुवतो-
ऽर्थावापकं भवति-‘अपशब्दज्ञानपूर्वके
शब्दज्ञाने धर्मः’ इति ॥

प्रयोगे । अशिष्टाऽप्रतिषिद्धम्-अविहितचाऽनिषिद्धम् ।
अविहिताऽनिषिद्धे दोषस्याभ्युदयस्य चाऽभाव इष्टान्तेन
बोधयति-तद्यथेति ।

(उद्योतः) ननु ‘हेल्यो हेल्य’ इत्यादिनाऽपशब्द-
ज्ञानेऽधर्म इत्युक्तमेवेत्यत आह-हेल्य इति । तत्र-‘एकः
शब्द’ इति भूती । उक्तमिति । एवञ्च शब्दस्य ज्ञान इव
प्रयोगेऽपि धर्म इत्यस्य लाभच्छब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममित्यादि
भाष्योक्तमनुपपन्नमित्याशयः । धर्माभावेन-भुतिबोधित-
स्वर्गसम्पादकाऽपूर्वविशेषाभावेन । ज्ञानं-सुशब्दज्ञानम् ।
तद्भेदः-स्वर्गजनकतादृशाऽपूर्वहेतुः । तस्य-ज्ञानस्य ।

(भाष्ये-) अभ्युपायः-सहकारि ।

मूहमानस्य गोचर इति नियमसातेष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगमः ।
अथ न्युत्पादनार्थं तत्प्रयोग आवश्यक इत्याग्रहस्तथापि न
क्षतिः । अनपभ्रष्टेन तेषां प्रत्यवायाऽजनकत्वात् । नन्वेते
शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्ताः, येन गान्धादिसाम्यं भजेत् । अथ
सादितादसाधुतेत्याद्यहस्तथापि न क्षतिः । शब्दस्वरूपपर-
त्वात् । अनुकरणानां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् । नहि ‘हेल्यो
हेल्य’ इति श्रुतिपाठोपि प्रत्यवायजनकः । शब्दस्वरूपमान-
परा एते भिन्ना एव साधवश्चेति तु तुल्यम् । अत एव ‘स्वा-
हेन्द्रशत्रुवंदस्वे’तिश्रुतावाधुदात्तस्य पाठोपि तत्प्रत्यायस्यार्थ-
परस्य कश्चित्स्यानामानादमन्त्रतया जपादिपर्युदासेन मन्त्रे
विधीयमाना एकभुतिर्न प्रसक्तोपि प्रायुक्तम् । अत एव साधु-

सङ्गावात्तनुभाव गौडेहृदतम् ।

(प्रदीपः) अथवेति । अपशब्दज्ञान-
नान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य पृथक्फलमपशब्द-
ज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये-अभ्युपाय एवेति ।
अपशब्दज्ञानान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले
जननीये सहकारितेवाऽपशब्दज्ञानस्य न पृथक्फलवेति
भावः ॥ अपशब्दज्ञानम्-अपशब्दत्वेन तज्ज्ञानम् ।
एवं 'शब्दज्ञाने' इत्यपि । अपशब्दत्वेन तज्ज्ञाने हि
तद्विज्ञानेन शब्दज्ञानं भवति । 'यो ह्येति भाष्यस्य
य एव अपशब्दज्ञानात्यसत्वेन शब्दज्ञानातीति
तज्ज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञानादेश धर्म इति न ततो
विपरीतफलकल्पना युक्तेति भावः । तदाह-अप-
शब्दज्ञानान्तरीयकत्वादिति । बहुव्रीहिः न हि बहुधा-
नयनान्तरीयकं ततः पानानयनं पृथक्फलं भवति ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

[॥ * ॥ कूपखानकवद्वा ॥ * ॥]

[समाधानान्तरवार्तिकव्याख्याभाष्यम्]

अथ वा कूपखानकवदेतद्विष्यति ।
तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा
पांसुभिश्चावकीर्णो भवति । सोऽप्यु संजा-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(प्रदीपः) फलं-प्रत्यवायादिकम् ।

(उद्योतः) तज्ज्ञानम्-गाव्याद्यपशब्दज्ञानम् ।
तज्ज्ञाने-अपशब्दज्ञाने । ततः-अपशब्दज्ञानान् । ततः-
बह्वयनयनात् ।

(भाष्ये) एतत्-अपशब्दज्ञानम् । कूपखानकवत्-
कूपखानकेन तुल्यम् । अवकीर्णः-विलिखितः । 'भवतो'
त्यस्य-तथापीति शेषः । तत एव-अद्वय एव । तदुज्ज-
तादृशं खानादिसंस्कारातिशयम् । आसादयति-लभते ।

॥ शब्दकोशुभः ॥

त्वाऽसाधुत्वयोरेकस्मिन् सद्भावोऽभावश्चेति विशदस्य दुरुप-
पादतया 'अभेदेदाच्छब्देदे' इति दर्शनं प्रवृत्तम् । न च 'प्र-
कृतिवदनुकरणं' मित्यतिदेशेनापशब्दानुकरणस्याऽसाधुता श-
ङ्का, असाधुतां शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् । असाधुत्वस्य
शास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च । न शास्त्रीयमप्यतिदिश्यत इति
'अलङ्' सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । दुपचक्राधृतिप्रयोगादपशब्द-
ज्ञानाद्वा प्रवचनो नास्तीति प्रापुङ्गीत्या स्थितेपि अभ्युपे-

१ इदं वार्तिकमासौत्पूर्वमिति व्याख्यासाध्यदर्शना

तासु तत एव तं गुणमासादयति येन
च संदोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन
योगो भवति ।

एवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्त-
थापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन च स
दोषो निर्वाणिय्यते भूयसा चाभ्युदयेन
योगो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) दोष इति । उत्कृष्टधर्मफलावाती
स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमन्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) 'तुज्यतु दुर्जनं' इति न्यायेनापशब्द-
ज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणाऽधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये
समाध्यन्तरमाह-अथ वा कूपेति । मृत्-आर्द्रा । पांसुः-
शुष्का । 'यत्कर्मनान्तरीयककर्मनयो यो विपरीतत्वमात्रेण
कल्प्योऽवैधो दोषः स तत्कर्मन्यफलनाशयो, यथा कूपखनन-
नान्तरीयकशरीरव्यापारजन्यो मृष्टेपस्तफलजलनाश' इति
सामान्यतोद्दिष्टानुमानात्तत्रानुमानमिति बोध्यम् । उत्कृष्ट-
धर्मेति । धर्मस्य विधिवोध्यत्वादुत्कृष्टत्वम् । अधर्मस्य
तु वचनाऽदोषत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्याऽव्याप्तेन
तत्फलधर्माश्रयात् । धर्माद्यद्विज्ञाया 'न हिंसा' इति
वचनेन दुष्टताबोधनादुत्कृष्टत्वेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

स दोषः-पांसुलेपादिरूपः । निर्हण्यते-निरस्तो भवति ।
अभ्युदयेन-पुण्येन । इहापि-शब्दज्ञानस्थलेऽपि । तेन
च-तेन धर्मेण च ।

(प्रदीपः) अनुत्पन्नकल्पं-तुच्छत्वादपरिगणनीय-
तयाऽनुत्पन्नमिव ।

(उद्योतः) आर्द्रा-पिच्छला मृत् । शुष्का-
धूलिः । ननु शब्दज्ञानस्य धर्मसाधनत्वेन, नाऽधर्मेनाशकता,
तत्र मानाभावात्त आह-यदिर्ना । अवैधः-वैयर्थ्यबोधितः ।
तच्चाशेति । अधर्मनाशानुमानमित्यर्थः । वचनेति ।
निर्णयविध्यबोध्यत्वेन । तत्फलेति । साधुशब्दज्ञानफलत्वेत्यर्थः ।

त्यापि प्रत्यवायं भाष्ये-कूपखानकन्याय उदाहृतः । तथाहि-
कूपं खनन् यद्यपि कर्मनेन लिप्यत एव तथापि ततो लब्धेन
जलेन तं मलं दूरीकरोति फलान्तरं च लभते तथेहापि परि-
निष्ठितरूपज्ञानात्पूर्वोत्पन्नप्रवचनयनिरासं फलान्तरं च लभत-
इति सोऽयं कूपखानकन्यायः । कूपं खनतीति विग्रहे कर्म-
प्यणि प्राप्ते वासरूपन्यायेन पुनः । नित्यसमासत्वाभावा-
त्कूपस्य खानक इति स्वपदविग्रहः । न च शिल्पिनि-
ष्ठुना सरूपेण पुनरो बाधः स्यादिति बाध्यम् । इह खनन-
कत्तृत्वमात्रस्य विवक्षया शिल्पित्वस्याऽविवक्षितत्वात् । तस्मा-
दनुमीयते इति गौडाः । २ 'येन सच' पा० ।

[दूषणान्तरनिरासवार्तिकम्]

[॥ * ॥ आचारे नियम इति चेद्याह
कर्मणि स नियमोऽन्यत्राऽनियमः ॥ * ॥]

[व्याख्याभाष्यम्]

यद्युच्यते-‘आचारे नियमः’ इति
याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्राऽनियमः ।
एवं हि ध्रूयते-‘यर्वाणस्तर्वाणो नाम
ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः पराऽपरश्चा
विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः ।’
ते तत्रभवन्तो यज्ञा नस्तद्वा न इति प्रयो-
क्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुज्यते, याज्ञे
पुनः कर्मणि नापभाषन्ते । तैः पुनरसुरै-
र्याज्ञे कर्मण्यपभाषितस्तत्स्ते पराभूताः ॥

(प्रदीपः) प्रत्यक्षधर्माण इति । योगजै-
प्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः ॥ परापरश्चा इति ।
विद्याऽविद्याप्रतिभागज्ञाः ॥

(उद्योतः) भाष्ये-अन्यत्रानियम इति । यज्ञे
शुशब्दप्रयोगाद्धर्मोऽपशब्दप्रयोगाद्धर्म इति तत्रैव तयोः
प्रयोगनियमः । तदतिरिक्तस्थले तु शुशब्दापशब्दयोः प्रयोगे-
ऽनियमः । योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि तदङ्गभूतसंकल्पोहा-

❁ राजलक्ष्मीः ❁

(भाष्ये-) सः-शुशब्दप्रयोगात्मकः । अन्यत्र-
लोकप्रयोगादौ । तत्र भवन्तः-भूज्याः । नापभाषन्ते
इति । ते यज्ञे यद्दानस्तद्दान इत्येव भाषन्ते न यर्वाणस्तर्वाण
इत्यर्थः । तैः-हेलयो हेलय इतिवादिभिः ।

(प्रदीपे-) विद्याविद्येति । ज्ञानाऽज्ञानेत्यर्थः ।

❁ शब्दकोस्तुभः ❁

त्सर्वथापि गव्यादिप्रयोगे प्रत्यवाय इति स्थितम् । तत्रेदं
भाष्ये सिद्धान्ति-याज्ञे कर्मण्येवायम् । ‘न ग्लेच्छित्वा’
इत्यस्य क्रतुप्रकरणे पाठात् । क्रतुप्रयोगाद्विस्तु अपशब्दं
प्रयुज्जानो न दुष्यति । एवं हि श्रूयते-‘यर्वाणस्तर्वाणो नाम-
ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरश्चा’ इति ।
प्रत्यक्षधर्माणो-योगजधर्मवलेन साक्षात्कृतधर्माः । अत्रायं
श्रुतेराशयः-योगिन एते विरक्तवृत्तिशुद्धाहौविकेत्वर्थेऽप्राग्रहवि-
रहेण यथा तथास्माकं भवत्स्वितिविवक्षयो ‘यद्दानस्तद्दान’ इति
वक्तव्ये ‘यर्वाणस्तर्वाण’ इत्युच्यते । याज्ञे कर्मणि पुनः साधूनेव
प्रयुक्तवन्तस्तेन ‘यर्वाणस्तर्वाण’ इत्येवं रूपमेव संज्ञां मुनयो

] लेखकप्रमादाद्दोषः कलादिदं वार्तिकं कुतः भवेदिति

दिविषये एव । श्रुतो ‘हेलयो हेलयो नश्च’ इत्युच्यते एव ।
‘विदितवेदितव्या’ इत्यनेन अवगमनननिदिध्यासनसं-
तुक्ता । ‘अधिगतयाथातथ्या’ इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः ।
याथातथ्ये स्वायं च्यम् । वेदितव्यस्य यथायातयात्स्वरूपं स्वयं
स्वरूपं शुद्धचिदानन्दरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं वैरित्यर्थः ।
याज्ञे पुनरिति । अनेन तत्त्वज्ञानिनामपि कर्मधिकारं
सूचयति । ‘प्रयुज्यते’ इति वर्तमानसमीपे भूते लट् । एवं
‘नापभाषन्ते’ इत्यपि । एवं तत्राजानो बभूवुरित्यर्थः ॥

[व्याकरणपदार्थनिरूपणे आहोपभाष्यम्]

अथ ‘व्याकरण’ इत्यस्य शब्दस्य कः
पदार्थः ? ॥

(प्रदीपः) अथेति । उक्तमिदं ‘न चान्त-
रेण व्याकरण’ इत्यादि, तत्र पक्षद्वयेऽपि दोष-
दर्शनात्पदार्थप्रश्नः ॥

(उद्योतः) व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्गतिं दर्श-
यितुमाह-उक्तमिदमिति । आदिना-‘तस्मादध्येयं
व्याकरण’ इत्यादि पुनः पुनरुक्तिर्गुहाते ॥

[समाधानभाष्यम्]

सूत्रम् ॥

[सूत्रे व्याकरणे आहोपवार्तिकम्]

॥ * ॥ सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः ॥ * ॥

(उद्योते-) तत्रैव-यज्ञएव । तयोः-शुशब्दाप-
शब्दयोः । तदङ्गति । यज्ञाद्धर्मेत्यर्थः । उह एवेति ।
एवञ्च तत्राऽपशब्दोच्चारणादुराणां पराभवो युक्त एवेत्या-
शयः । पदार्थः-अर्थः ।

(प्रदीपे-) पक्षद्वयेऽपि-सूत्रपक्षे शब्दपक्षे च ।

(उद्योते-) उक्तिः-भाष्यवृद्धुक्तिः ।

लेभिर इति । भट्टाश्वाहुः-स्थुपायमांसभक्षादिपुरुषा-
यैरपि भ्रितः । प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिहः प्रकरणा-
ज्ज्यात् ॥ इति । अपरे स्वाहुः-‘क्रतोर्वहिः प्रयोगेपि
पुरुषः प्रत्यवैति ह’ इति । तेषामयमाशयः-‘नानृतं वेद’ इत्या-
दिनारम्भाधीतः पुरुषार्थोपि निषेधस्तत्त्वदस्तांति निर्विबाधम् ।
तत्र निषेध्यमनृतं द्विधा-शब्दानृतमर्थानृतं चेति । शब्द-
स्थार्थस्य वा विपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतमुच्चारणमनृतवदनम् ।
एवं च यथाऽनानृतं वदतः प्रत्यवायस्तथा शब्दानृतमपीति
तुल्यम् । क्रतुभाष्ये पुनरपभाषणे पुरुषोपि प्रत्यवैति, क्रतुरपि
विगुण इति वचनद्वयव्याप्तिस्थितौ तद्विदम् । यथा च प्रयोगे
साधूनां नियमस्तथा साधुत्वज्ञानेपि व्याकरणस्य नियम एवे-
त्यवधारम् । ‘व्याकृता वायुवत्’ इति प्रागुक्तश्रुतेः । व्याकृता-

आख्योपलम्भादनुमीयते । २ ‘योगिप्रत्यक्षेण’ पा० ।

[व्याख्यानभाष्यम्]

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते-
'व्याकरणस्य सूत्र'मिति ॥ किं हि तद्व्य-
त्सृष्टाद्याकरणं यस्याऽऽः सूत्रं स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) षष्ठ्यर्थ इति । द्वाभ्यामपि
शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः ।
सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न
विरुध्यते । यदा लघ्याध्याय्येकदेशः 'सूत्र'शब्देनोच्यते
तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणत्वेदं
सूत्रमित्युपपद्यते आह-द्वाभ्यामिति । सूत्रपदेनाप्यष्टा-
ध्याय्येव यदोच्यते तदापीष्यतेऽयं प्रयोगः, स न सिध्येदि-
त्यर्थः । ननु किमुच्यते-**'षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न'** इति, प्रयाय-
तया सहप्रयोगोऽपि न स्यादत आह-**सामान्यविशेषेति** ।
सूत्रं सामान्यं, व्याकरणं विशेषः । सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव,
तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव 'योगे योगे उपतिष्ठत' इत्यादौ ।
यदा त्विति । 'सूत्राणि चाप्यधीयाने' इति भाष्ये
वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वस्तुत एवैकदेशस्य सूत्रत्वेऽपि तस्यापि
साक्षात्परम्परया वा व्याकरणत्वात्षष्ठ्यर्थो नोपपत्तिरेवेति तत्त्वम् ।

[सूत्रे व्याकरणे दोषान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ शब्दाऽप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

शब्दानां चाऽप्रतिपत्तिः प्राप्नोति,-
'व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे' इति ।
नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते ॥

किं तर्हि ? ॥ व्याख्यानतश्च ॥

(प्रदीपः) शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि
व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते ॥

(उद्द्योतः) समुदायस्यातिरिक्तत्वेऽपि दोषमाह-
भाष्ये-**शब्दाप्रतिपत्तिरिति** । 'व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिप-
द्यामहे' इति शब्दविषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । वतः
केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते, व्याकरणस्य शब्द-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(उद्द्योते) योगव्यवहारः-सूत्रे तु योग इति
व्यवहारः ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

व्याकरणसंस्कृतेति हि तत्त्वः । 'व्याकरण'शब्दश्च योगव्यवहारः

1 'व्याख्याना'मिति पा० ।

प्रतिपत्तिहेतुत्वं च लोकसिद्धम्, 'व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्या-
महे' इति व्यवहारात् । सेवं प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राद्यावर्त-
माना तस्याप्यां व्याकरणशब्दवाच्यतां यावत्तयतीति भाव-
स्तदाह-नहीति ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं
भवति ॥

[दोषस्वापनभाष्यम्]

न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं-
'बुद्धिः', 'आत्', 'ऐ'जिति ॥

किं तर्हि ? ॥

उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार
इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति ॥

(प्रदीपः) समुदितमिति । समुदायादेवा-
र्थावसायोपादादित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-चर्चापदानि । चर्च्यमानानि
विभज्यमानानीत्यर्थः । वाक्याध्याहार इति । वाक्यषटक-
पदानां सूत्रान्तरे श्रुतानां स्वरितत्वप्रतिष्ठयाऽध्याहारः कल्प-
नमित्यर्थः । यदा 'वाक्याध्याहार' इत्यनेन वार्तिककृ-
दाक्येनां सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशान्ध्यायेन सूचिता ॥

[एकदेशिनः पक्षान्तराश्रयणभाष्यम्]

एवं तर्हि-शब्दः ।

(उद्द्योतः) शब्द इति । लक्ष्यमित्यर्थः । अत्र पक्षे
षष्ठ्यर्थ उपपद्यते । शब्दाऽप्रतिपत्तिहेतुता ॥ तदवस्था ॥

[शब्द इति पक्षेऽनुपपत्तिप्रदर्शकं वार्तिकम्]

॥ * ॥ शब्दे ल्युडर्थः ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

यदि शब्दो व्याकरणं, ल्युडर्थो नोप-
पद्यते-'व्याक्रियन्ते शब्दा अनेने'ति व्याक-
रणम् । नहि शब्देन किञ्चिद्व्याक्रियते ॥
केन तर्हि ? ॥ सूत्रेण ॥

(भाष्ये) शब्दः-शब्द एव व्याकरणपदार्थः ।
ल्युडर्थः-करणम् । करणत्वमिति यावत् ।

(उद्द्योते) लक्ष्यम्-अष्टाध्यायीसूत्रलक्ष्यं शालीयादि ।

लक्ष्यलक्षणसमुदायपरः सूत्रमात्रपरो वेति पक्षद्वयमपि भाष्ये
स्थितम् । तत्रात्र पक्षे सूत्रमात्रमधीयाने 'वैयाकरण'शब्द-

(प्रदीपः) शब्द इति । करणे ल्युङ्घीयते ।
शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न करणमिति भावः ।

(उद्योतः) ननु 'राजभोजना' इतिवक्तृमणि ल्युटि
न दोषोऽत आह-करणे इति । कर्मणि स तु कश्चित्क
इति भावः ॥

[अनुपपत्त्यन्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ भवे च तद्धितः ॥ * ॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

भवे च तद्धितो नोपपद्यते- 'व्याकरणे
भवो योगो वैयाकरणः' इति । नहि शब्दे
भवो योगः ॥ क तर्हि ? ॥ सूत्रे ॥

(प्रदीपः) भवे चेति । शब्देऽप्यन्वाह्या-
यकत्वेन भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि
शब्दं प्रति विचारकत्वाद्वैयाकरणत्वप्रसङ्गः ॥

[अनुपपत्त्यन्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रोक्ताद्यश्च तद्धिताः ॥ * ॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

प्रोक्ताद्यश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते,
पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, आपिशलं
काशकृष्णमिति । नहि पाणिनिना शब्दाः
प्रोक्ताः ॥ किं तर्हि ? ॥ सूत्रम् ॥

[अभिहिताभिधानदोषमुचकभाष्यम्]

किमर्थमिवमुभयमुच्यते- 'भवे [च
तद्धितः]' 'प्रोक्ताद्यश्च तद्धिताः' इति ।
न 'प्रोक्ताद्यश्च तद्धिताः' इत्येव भवे-
ऽपि तद्धितश्चेदितः स्यात् ? ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(प्रदीपः) करणमिति । कर्मत्वकरणत्वयोश्च
गुणप्रधानभावात्कर्मणस्तत्करणत्वं नोपपद्यते इत्याशयः ।
अव्याख्यायकत्वेन-संस्कारकत्वेन । तत्साधकत्वेनेति यावत् ।
विचारकत्वाद्-विचारादिना संस्कारकत्वात् ।

(भाष्ये) इत्येव-इत्यनेन वार्तिकेनैव । तद्धितः-
तद्धितानुपपत्तिः । चोदितः-आशङ्कितः । पुरस्ताद्-आदी ।
आचार्येण-वार्तिककृता कात्यायनेन । दृष्टं-निमित्तम् ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

प्रयोगो मातः । समुदायवाचका हि शब्दाः कश्चिदवयवेति

१ अयमंशः कश्चिपुन्यन्ते न वार्तिके पठ्यते ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं- 'भवे च
तद्धितः' इति, तत्पठितम् । तत उत्तर-
कालमिव दृष्टम्- 'प्रोक्ताद्यश्च तद्धिताः'
इति, तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः
सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥

(प्रदीपः) न चेदानीमिति । लक्षण-
प्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः ॥

(उद्योतः) लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति । यथा
कर्मधारयप्रकरणे अनुवक्त्रप्रकरणे च । विजिगीषुकैधायं हि
अभिहितं विधानमशक्तिमुक्तत्वादोषाय । इह तु ल्युत्पादना-
यत्वाच्च दोषकृदिति भावः । पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेष-
कथनं प्रपञ्चार्थमिति युज्यते, अत्र तु विपरीतमिति न
तत्साम्यमित्यन्ये ॥

[प्रथमाक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

अयं तावद्दोषो-यदुच्यते- 'शब्दे
ल्युडर्थः' इति । नावश्यं करणाधिकरणयो-
रेव ल्युङ्घीयते ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्ये-
ष्वपि कारकेषु- 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति ।
तद्यथा प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति ॥

(प्रदीपः) प्रस्कन्दनमिति । यद्यप्ययं
मीमांसिस्तापि 'कृत्यल्युटो बहुल'मित्यस्यैव 'मीमा-
ंस्योऽपदाने' इत्ययं प्रपञ्च इति भावः ॥

[करणल्युटसमर्थनपरपक्षान्तरभाष्यम्]

अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते ।
तद्यथा 'गौ'रित्युक्ते सर्वे सन्देहा
निवर्तन्ते 'नाभ्यो न गर्भम्' इति ॥

स्मृतमिति वा । सूत्राणि-सूत्राणि वार्तिकानि च ।

(प्रदीपः) लक्षणेति । सामान्यशाल्त्वविशेष-
शाल्त्वभाष्याभिर्यथः । मूलेति । पाणिनीयमुन्नवदित्यर्थः ।

(उद्योते)-कर्मधारयेति । तत्रहि- 'विशेषणं विशेष्येण
बहुल'मिति सूत्रेणैव सिद्धे तद्विमततत्समाससूत्राणि तत्प्रप-
ञ्चार्थतयैव सफलानि, तथाऽत्रापि पूर्ववार्तिकस्योत्तरवार्तिकं
प्रपञ्चभूतमिति भावः । अलुमिति । 'अलुमुत्तरपदे' इत्यस्य-
अग्रिमाप्यलुविधावकानि सूत्राणि प्रपञ्चभूतानोपपाद्यः ।

प्रयुज्यन्ते । यथा 'पूर्वं पञ्चाला' उत्तरे पञ्चाला' इति । द्वितीय-
पक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमितिप्रयोगो राहोः शिर इतिवचनैः ।

२ 'नारुयापकत्वेन' पा० ३ शास्त्रार्थे विवादः । ४ पुनरुक्तिः ।

(प्रदीपः) गौरित्युक्ते इति । साक्षादि-
मति यदा कंचित्प्रति 'अयं गौः' इत्युच्यते तदा तत्र
वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति, एवमेकस्मि-
न्नुदाहरणे उपन्यक्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्त-
राणि प्रतीयन्ते ॥

(उद्योतः) प्रतीयन्त इति । एवं च विपरीत-
व्यावृत्तिः सङ्गृह्यत इत्युच्यते इति भावः । एतेन शब्दा-
ऽप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्घाता ॥

[दोषान्तरस्मरणभाष्यम्]

अयं तर्हि दोषः—'मवे [चं तद्धितः]'
'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः'—इति ॥

[समाधानवार्तिकवाचकस्मरणभाष्यम्]

एवं तर्हि—

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याक-
रणं भवतीति ॥

[पदार्थजिज्ञासाभाष्यम्]

किं पुनर्लक्ष्यं, किं लक्षणम् ? ॥

(उद्योतः) व्यावर्त्यव्यावर्तकरूपलक्षणरयातिप्रस-
क्तवाच्यच्छति भाष्ये—किं पुनरिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम् ॥

[सिद्धान्ते दोषप्रदर्शकभाष्यम्]

एवमप्ययं दोषः—समुदाये व्याकरण-
शब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि
चाप्यधीयान इत्यते—'वैयाकरण' इति ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः । समुदायेषु हि शब्दाः
प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

अष्टाध्याय्या एकदेशः सूत्रमित्यवयवावयविभावे षष्ठीति वास्तु ।
'अस्य वनस्यायं वृक्षः' इत्यादिवत् । न चैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दा-

१ अयमंशः कचिदपि नोपलभ्यते ।

'पूर्वं पञ्चालाः' 'उत्तरे पञ्चालाः' 'तैलं
भुक्तम्' 'घृतं भुक्तम्' 'शुक्रो' 'नीलः'
'कपिलः' 'कृष्ण' इति । एवमयं समुदाये
व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते ॥

(प्रदीपः) पूर्वं पञ्चाला इति । जनपदा-
न्तरनिवृत्तिविषयायामेकदेशोऽपि समुदायरूपारोपा-
त्प्रयोगः । तैलमिति । यदौषधसंस्कृता घृत-
तैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम् । आकृतिवाचित्वे तु
घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र
मुख्या इति । शुक्र इति । अशुक्रोऽवयववेऽवय-
वान्तरस्य शौक्यपात्समुदायस्य शुक्रत्वे सति-
तदारोपात्प्रयोगः ॥

(उद्योतः) जनपदान्तरेति—भावप्रधानो
निर्देशः । यदेति । मात्रा—परिच्छिन्नोऽंशः । औषधसंस्कृते
तत्र समुदाये घृतादिशब्दस्य रुद्धिरिति भावः । अशुक्रोऽवय-
ववे इति,—'प्रयोग' इत्यनेनावेति । आरोपादिति,—
समुदायस्य शुक्रत्वे अशुक्रवयवे प्रयोगे च हेतुः । तत्र समु-
दाये शुक्रवारोपे हेतुः—अवयवान्तरस्य शौक्यादिति ।
वनैकदेशे पुष्यते 'पुष्यतं वन' इति वदेकदेशोऽपि शुद्धे 'शुक्रः
पटः' इति व्यवहार इति बोध्यम् ॥

[सिद्धान्तिनः प्रथमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्तु सूत्रम् ॥

[आक्षेपस्मरणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—'सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो-
ऽनुपपन्नः'—इति ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा
'राहोः शिरः' इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेद-
व्यवहारः, एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य
व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते, सूत्रशब्देन तु
समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते ॥

(उद्योतः) शब्दार्थभेदादिति । अनेकावस्था-

ऽप्रतिपत्तौ नियमानुपपत्तिः । पदच्छेदविग्रहयोजनादिभिः
सूत्रार्थैरेवाऽभिव्यञ्जनात् । अत एव सूत्रस्युच्यमानमनुप-
पद्यते । यत्रैव तु सूत्रस्य तात्पर्यलेशोऽप्यास्ति तदेव तु गृह्यते ।

२ 'किञ्च लक्षणम्' पा० । ३ 'पुष्यते' इति कचित् ।

तुल्यं शितो 'राहु' शब्दार्थः । यत्किंचिदेकावस्थायुक्तं तच्चिरः-
शब्दार्थः । तद्विशतशतशब्दास्व तादृशशिरःपदार्थोऽवयव
इति वक्ष्यधर्मेपवधिरिति भावः । सूत्रशब्देन तु समुदाय-
रूपतेति । अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणव-
त्त्वाविशिष्टमवयव इति तदुपावयवस्याऽयं समुदाय इत्यर्थः ।
इह शब्दो विकल्पात्मकं ज्ञानं वस्तुशून्यमेव । व्यपदेशिव-
त्तावधिक्येऽप्येवमेव 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः'
इति योगसूत्रे एतद्व्युत्पत्तिरित्यने ॥

[आक्षेपान्तरमनूय तच्चिरासमाध्यम्]

यद्व्युच्यते—“शब्दाप्रतिपत्तिरिति ।
नहि सूत्रत एव शब्दाप्रतिपद्यन्ते ॥ किं
तर्हि ? ॥ व्याख्यानतश्चे”ति ॥ परिहृतमेतत्,
‘तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवती’ति ॥

[दोषस्मरणमाध्यम्]

ननु लोकम्—“न केवलानि खर्वापदानि
व्याख्यानं—‘वृद्धिः आत् ए’जिति, किंतर्हि ?
उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्ये-
तत्समुदितं व्याख्यानं भवती”ति ॥

[समाधानमाध्यम्]

अविज्ञानत एतदेवं भवति । सूत्रत
एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत
एव, यो ह्युत्सवं कथयेन्नादो गृह्येत ॥

(प्रदीपः) सूत्र एवेति । पदच्छेदादिभिः
सूत्रार्थस्यैवाऽभिव्यञ्जनात् । आत इति निपातः ।
अतश्च हेतोरित्यर्थः ॥ नाद इति । नैतदित्यर्थः ॥
अथवा नादोऽर्धरहितत्वाद्दोषमात्रमेवेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) माथे—अविज्ञानत इति । मन्द-
बुद्धेरित्यर्थः । सूत्र एवेति । एतन्मूलमेव पठ्यते ‘सूत्रेष्वेव
हि तत्सर्वं बहुतौ यच्च वार्तिके’ इति ।

[इति व्याकरणपदार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥]

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये—) व्याख्यानतश्चेति । सूत्रात्तद्व्याख्यान-
चेत्यर्थः । शङ्कते—नन्वेति । भवतीति । एवञ्च सूत्रस्येव

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

तदुक्तम्—‘सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं बहुतौ यच्च वार्तिके’ इति । अतः
एव बहुलग्रहणादिकं सार्यकमिति दिक् ॥

नन्वेवं किं वर्णोपदेशेन ? न हि तद्वत्तेन कस्य

१ सूत्रातिरिक्तानां व्याख्यानत्वमिदं हेतुवर्त्यः ।

[वर्णोपदेशप्रयोजनाधिकरणे आक्षेपमाध्यम्]

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? ॥

(प्रदीपः) किमर्थं इति । नहि वर्णोपदे-

शेन कस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः ॥

(उद्योतः) ननु लोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैव वर्ण-
ज्ञानसंभवात्माहेतरो वर्णसमाज्ञायः किमर्थं इति पृच्छन्ति—
माथे किमर्थं इति । पाणिनयेनैवादेवकृत इत्यर्थः । ननु
साधुत्वान्वाख्यानं फलमत आह—नहीति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः ॥

[समासप्रथमाध्यम्]

किमिदं वृत्तिसमवायार्थं इति ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः ।
वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः ।
वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः ॥

का पुनर्वृत्तिः ? ॥ शास्त्रप्रवृत्तिः ॥

अथ कः समवायः ? ॥

वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः ॥

अथ क उपदेशः ? ॥ उच्चारणम् ॥

कुत एतत् ? ॥

विशिष्टाचारणक्रियः । उच्चार्य हि
वर्णानाह—उपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥

(प्रदीपः) वृत्तिसमवायार्थं इति ।

साधनेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । धर्मनियमव-
त्समासः । वृत्त्यर्थं इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्ययासक्तत्वं

व्याकरणपदार्थत्वेऽपि नोक्तदोषः, सूत्रस्यैव विगृहीतस्य
व्याख्यान्तवादित्याशयः । केचित्तु—‘शब्दाप्रतिपत्ति’ रित्या-
क्षेपसाधकमाध्यम्याहुः । समापत्तौ न केवलेति ।

विच्छेदस्य साङ्गममवगमते । न च कलध्यातादिदोष-
रहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्फलमिति बाध्यम् ; कोकत
एवाऽविच्छेदवर्णप्रतीतेरवश्यं बाध्यत्वात् । अन्यथा भूतादि-
पाठस्याऽपीह कर्तव्यतापत्तेः । तदुक्तम्—‘इष्टव्यर्थक्षेप-
२ भाष्यकृत्युक्तमेवो माहेतृत्वं स्वभावसम्या नागेश काहेत्यवधेयम् ।

समवायस्य दर्शयति । 'इयमय' इत्यादौ हि यथासङ्ग-
शास्त्रं वर्णसंनिवेशमात्रादेवाऽवतिष्ठते । **वृत्तिप्र-
योजन इति ।** पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्थाऽज्ञातम् ।
सति हि समवाये इतस्ता । तत आदिरेन्त्येनेति ।
ततो **द्वलोप** इत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः ॥

(उच्यते) उत्तरम्-वृत्तिसमवायार्थं इति ।

वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगी **समवायो** वर्णगतः क्रमविशेषः,
स बोध्यतेनार्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । सति कश्चि-
समाप्तायेऽजादिसंज्ञामिच्छेन्न शास्त्रप्रवृत्तिरित्येव इत्यादी

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(प्रदीपे १९ पृष्ठे) समुदावात्-उदाहरणप्रसु-
दाहरणदिसमुदावात् । एवम् सूत्रस्य व्याकरणप्रार्थने
शब्दाऽप्रतिपत्तिः स्पष्टेतिशयः ।

(उच्यते) 'वाक्यवत्त्वं'त्वस्यार्थः-**सूत्राभ्यन्तरे** इति ।

(भाष्ये १९ पृष्ठे) एकदेशी 'लक्ष्यं' व्याकरण'मिवाह-
एवमिति । (उच्यते) लक्ष्यं-सुदृष्टुपास्य इत्याद्यष्टाध्याय्या
लक्ष्यम् । तद्वदव्येति । लक्ष्येण लक्ष्यप्रतीतेरसम्भवादि-
त्याशयः । परेतु सुदृष्टुपास्य इत्यादिलक्ष्ये त्रेषुपास्यः
दध्मानवादेर्लक्ष्यान्तरस्य प्रतिपत्त्या दोषबोद्धार एवास्मिन्लक्ष्ये
इति नागेशोक्तं कित्यमित्याहुः ।

(प्रदीपे ३० पृष्ठे) अर्थं-प्रत्यक्षम् इत्यादिः । तत्र-
गतिः वाचकप्रत्यक्षार्थः-पदादिदृष्टानाम् ।

(उच्यते) एतेन-अर्थेति भाष्येन ।

(भाष्ये ३१ पृष्ठे) 'दोष' इत्यस्य-**अनुवृत्त** इति शेषः ।
वर्तते इति वा । सिद्धान्ती वापिकम्पकारादिति-**एवमन्तर्हीति ।**
उक्तप्रश्नवत्स्य पूर्वोक्तस्याप्युक्त्ये सतीत्यर्थः । **समुदित-
मिति ।** एवम् व्याकरणार्थं व्यासज्यवृत्तौत्यवयवम् ।

ॐ सङ्क्षेपसुम्नः ॐ

दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घमुतानामनुपदेश' इति । तत्र
एकमुत्वा सूत्रपाठादुदात्तादिवरजवत्त्वापि कर्तव्यः पाठ इत्यु-
क्तम् । नैस्वर्येण पाठे हि अन्यतमस्य उच्चारणदेव सिद्धौ
इत्येव कर्तव्यता भवति । अत एव च लोके नैस्वर्यमेकमुत्वा
सह विकल्पात् इति ज्ञायते । एतच्च 'विभाषा छन्दसी'त्वन
सुष्टीकरिष्यामः । ननु निर्विशेष आदिपरत्वात्प्रादिसङ्ग-
से स्वतीतिचेष्टः सङ्कलनप्रवृत्तीनामपि सङ्गहापतेः । तत्तुल्य-
'आक्षुपपदेशास्तिष्ठमितिनेरसङ्कलनीनां प्रतिषेध' इति । तत्र
इत्यस्याऽवर्णस्य सङ्कलनप्रवृत्तौपि तदितरेषामर्था सङ्कलनं
दोषः । आदिसङ्कलनः । स च सौचित्यस्वानवष्टः । तथा
यासभूतिवत्तया हस्तोपि दर्शनलक्ष्यमप्येव व्यासः । एवं

१ 'प्रभाषासिद्धिरिति शेषः ।

१०

व्यासः कृतप्रवृत्तिर्मेति ज्ञानः । अनेनाऽस्य शास्त्रमहिर्भूतत्वं
सूचितम् । अत एव मङ्गलार्थं भवतः शास्त्रीवत्प्रवृत्तौ
हृदिसङ्घं पठतीति वक्ष्यति । अन्यकर्तृकत्वं च
सूचितम् । 'पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थं उपदेश' इत्युक्ते उपदेशे
गुरुकर्तृकतायाः स्वरसतः प्रतीतेः । सिद्धोच्चारणेपि 'मनोपदेश'
इत्यादावुपदेशस्यैवधारार । **'अनुबन्धकरणा'** इत्यत्र करण-
पदेनेतरस्य सिद्धत्वं सूचनात् । तत्करणं चोपदेशकर्तृक-
मेव प्रत्यासत्तेरित्याहुः । भाष्ये-**किमिति** । शेषेऽयं
समाप्त इति प्रश्नः । **अमनियमवदिति ।** पठोऽर्थमासः ।
पक्षत्रयमेवमुपपादयति-**शास्त्रेति ।** आवातात्पयं पूर्व

एवमपि-समुदितस्य व्याकरणशास्त्रीकरेऽपि । **समुदावे-**
लक्ष्यलक्षणसमुदाये । **अवयवो**-तदेकदेशे ।

(उच्यते ३१ पृष्ठे) 'वर्णकदेशे' इत्यस्य 'पुष्पिते
सती'ति शेषः । कचित्तयैव पाठः **व्यवहार इति** । शुद्धे एकदेशे
पठ्यारोपात्तव्यवहार इत्यर्थः । सिद्धान्तोक्तन्यायेन लोक-
व्यवहारानुमोदितं 'सूत्रं' व्याकरण'मिति एवं समर्थयते
भाष्ये-**अवयवेति ।** (३१ पृष्ठे) **अविज्ञानतः**-सूत्रस्यैव
सर्वः प्रपञ्च इति तत्कमविदुषः । एतदेवं-समुदितं व्याख्यान-
मिदमेव । वस्तुतस्तमाह-**सूत्रत एवेति ।**

(भाष्ये ३१ पृष्ठे) वर्णानाम्-अनुवृत्तौनाम् ।

(उच्यते ३१ पृष्ठे) नन्वकारादिवर्णज्ञानमेव तत्र-
वोजनमत आह-**लोकेति ।** मातृका-**'कहरा'** इतिप्रसिद्धः-
'कहावर्क' इत्यादिवर्णसमुदायः । एतेन वर्णोपदेशोऽयं पाणिनि-
कृत एवेतिस्यैव कथ्यते । 'पाणिन्ये महादेवकृत' इति
नागेशमहोक्तस्य स्ववासनस्यैव न प्रमाणानुगृहीतेतिगौडाः ।

(भाष्ये ३१ पृष्ठे) **आह**-उच्चारिता कथयति ।
परंतु-अवगणयितुमुपादानन्तरं पाणिनिना 'उपदिष्टा इमे
वर्णा' इत्युक्तमर्थेति बोधयति ।

(उच्यते ३१ पृष्ठे) **अवसमाप्तफलमाह**-सतिहीति ।

दीर्घोपि हस्यककालसङ्कोचेनोप्यमानोऽर्थकः । एवं करणा-
दिप्रश्लादपि बहवो दोषाः शिक्षाप्रतिशास्त्रादिषु प्रसिद्धाः ।
तत्तरोपविशिष्टानामपि अत्रादिवाक्यकम्पताज्ञातिपरनिर्देशस्यैव
तेष्वतिव्याप्तिरितिस्थितम् । न च वर्णादिविद्यदिव्यासस्य तत्र-
योभवावर्तता वर्णशुद्धिनामः ॥ अपाठितेषु प्रातिपदिकेषु
तत्रान्यद्वरे ।

स्यादेतत्-सर्वं अन्वयसती इत्यन्वयस्य शास्त्रान्तो शुद्धा-
वतिष्ठते अ न इतिवत् । नवैवं गौरवम्, तत्रात्र सर्वस-
मनुष्णानां प्रत्याख्यानात् । हस्तकालेप्यारोपि त्यागात् ।
तथाहि शीघ्रततोर्ध्वकारं परित्यक्त्यामः । ईकारं च कलं पठि-
ष्यामः । 'विष्ट आरुणेष्ट'मित्यस्य स्थाने 'कलमरुणेष्ट'मिति
पठिष्यामः । कलस्य प्रसिद्धादशावमेव । तथा उच्चारः ।

२ इत्येः समवाय इत्येव मित्यर्थः ।

'लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः' इति । ननु नेदमाचोच्चारणम-
स्याऽनादित्वात्, तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोऽत आह भाष्ये-
उच्चारणमिति । दक्षानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुबन्धकरणार्थश्च ॥ * ॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः-
'अनुबन्धानासङ्ख्यामी'ति । नह्यनुपदिश्य
वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्कम् । स एष
वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चाऽनुबन्ध-
करणार्थश्च । वृत्तिसमवायश्चाऽनुबन्धकरण
च प्रत्याहारार्थम् । प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ॥

(प्रदीपः) प्रत्याहारार्थमिति । प्रत्याहार-
शब्देनाऽणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते ॥

(उद्योतः) फलान्तरमाह-अनुबन्धकरणार्थ-
श्चेति । अनुबन्धबोधनार्थ इत्यर्थः । चेनाऽकारस्य विवृत-
गुणत्वसङ्गहः, उपलक्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वं च समुदाया-
न्य वे सति, नान्यथेति तात्पर्यम् । ननु 'प्रत्याहार'शब्देन
सुत्रं चेत्तादर्थ्यमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह-प्रत्याहार-
शब्देनेति । अधिकरणव्युत्पत्त्या, अर्थ आषचा वेति भावः ।
भाष्ये-ह्यर्थः इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः ।
एतेन प्रत्याहारद्वारा समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता ॥

[वर्णोपदेशप्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ इष्टबुद्धयर्थश्च ॥ * ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

द्वितीयसमासप्रयोजनमाह-ह्ययणइति (७३ श्लो) । तृतीय-
समासप्रयोजनस्तु इच्छादिप्रवृत्तिरित्यनुसन्धेयम् । अनेन-
वृत्तिसमवायेति वाचिकेन । अस्य वर्णसमाप्तायस्य । शास्त्रेति ।
शब्दानुशासनाख्यष्टाध्यायीत्यर्थः । अन्यकर्तृकत्वमिति ।
वार्तिकेनेत्यादिः । उपदेश इति । परेतुपदेशस्य उच्चा-
रणमात्राधिकताया भाष्य एव स्पष्टमुक्तेरिदं चिन्त्यम् । 'मश्रो-

ॐ शब्दकोस्तुमः ॐ

प्रयोगे तु शुद्ध एव । प्रत्यापत्तेः शास्त्रान्ते करणमपि शालीय-
सकलकार्यं प्रत्यसिद्धतालाभाय । एवं च प्रक्रियायां दोष-
स्व कलादेराग्रगण्ये परिनिष्ठितस्ये न कश्चिदोषः । यथा
यथान्यासपक्षेपि अकारस्य विवृतता प्रक्रियामात्रविषया न तु
प्रयोगसमवायिनी तद्वदिह पक्षे कलादयोऽपीति न कश्चिद्विरोधः ।
'धर्मिकल्पनात्' इति न्यायक्षेह बोध्यः । उच्चारणद्वयो हि धर्मिण

१ नहि-न च । २ अदृष्टगुणित्यादिक्रमविशेषस्य

[व्याख्यानभाष्यम्]

इष्टबुद्धयर्थश्च वर्णानामुपदेशः-इष्टा-
वर्णान्भोत्स्यामहे' इति । न ह्यनुपदिश्य
वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञानतुम् ॥

(प्रदीपः) इष्टबुद्धयर्थश्चेति । सति
बुपदेशे 'कलादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्तथैव
प्रयोक्तव्या' इत्युक्तं भवति ॥

(उद्योतः) भोत्स्यामहे इति-अन्तर्भावितव्यर्थः ।
बोधयिष्यामहे इत्यर्थः । एवं 'विज्ञातु'मित्यस्य विज्ञापयितु-
मित्यर्थः । सति बुपदेशे इति । एवं च व्याकरणाध्येतणा-
मक्षरसमाप्तायेनैवावश्यकं नेष्टवर्णशाने सिद्धे न तदर्थं
मानुका पाठनीयेति भावः ॥

[इष्टबुद्धयर्थत्वे आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ इष्टबुद्धयर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्त-
स्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामुपदेशः ॥ * ॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

इष्टबुद्धयर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्त-
स्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामुपदेशः क-
र्तव्यः । एवङ्गुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठास्तर्वेषा-
मुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह-इष्टबुद्धयर्थ-
श्चेति चेदिति ॥

(उद्योतः) एकश्रुत्येति । त्रैस्वयैण पाठे तु द्वयोरेव
कर्तव्यतां वदेदित्यर्थः । तेषां लोकतः सङ्गो तु दोषरहिताना-

पदेश इत्यप्युक्तम् । नहि स्वगुरूपदिष्टो मन्त्रः केनापि बहिः
प्रकाश्यते । एवञ्च भगवता पाणिनिनैवेमानि सूत्राणि उच्चारिता-
नीत्याहुः-युक्तं चैतत्-अतएव भाष्यकृता-अनुबन्धानासङ्ख्यामी-
त्यनुपदमेव वक्ष्यते । (उद्योतः) एवञ्च पूर्वोक्तफलत्रयसङ्गावे च ।
त्रैस्वयैणपाठे तु-उदात्तानुदात्तादिना पाठे तु । द्वयोरेवेति ।
एकस्योदात्तादेरुच्चारणादेव सिद्धत्वादिति भावः । तेषाम्-
उदात्तादीनाम् । 'बोधय्ये'ति शेषः । सिद्धान्तमतमाह-त्रैस्व-

एव त्वा पाठ्याः । मया तु उभयपठनीयस्य ईकारस्य कल-
त्वमात्रं कर्तव्यमिति । नन्वस्मिन्पक्षे 'स्वरितमित' इत्यत्र कथं
कार्यमिति चेत्, 'ध्मात्तत्कर्त्रमिमाय' इति । एवमाफन्तो दकि-
तास्तिपत्र 'आफन्तो कलध्माता'विति । इष्टाणामात्र निर-
नुबन्धाः कलाः पाठ्याः । अनुगादयो ध्माताः । 'दुक्'मित्यस्य
स्थाने 'कृ' इति द्विदोष पाठ्यम् । 'आदिरत्नत्वेने'त्यत्रापि
'आदिकलो सहे'त्युक्त्वा 'अव'इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते ।

व्याकरणशास्त्रोपकारितेत्यर्थः । ३ 'त्रैस्वयैण' पाठे ।

मपि तत एव सिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । त्रैस्वर्णेण पाठेऽपि अन्यतमपाठेऽन्यस्य कर्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषां ग्रहणमित्यन्ये ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धम् ॥ * ॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः । तथेवर्णाकृतिः ॥

(प्रदीपः) आकृत्युपदेशादिति । उपात्तोऽपि विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायां न विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आकृत्युपदेशे किमित्यकारादिह्रस्वव्यक्तिविशेषोपादानं, तदुपादाने व्यस्यन्तरग्रहणानापत्तिश्चेत्यत आह—उपात्त इति । नान्तरीयकत्वं च—तं विना जातेरुच्चारयितुमशक्यत्वात् ॥

॥ * ॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चे—

त्संवृतादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

‘आकृत्युपदेशात्सिद्ध’मिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

[संवृतादिपदार्थजिज्ञासाभाष्यम्]

के पुनः संवृतादयः ? ॥

[संवृतादिनामनिर्देशभाष्यम्]

संवृतः कलो ध्यातं णीकृतोऽम्बुऽकृतोर्द्धको अस्तो निरस्तः प्रगीतं उपगीतः

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

येनेति । (भाष्ये) समाधत्ते—आकृतीति । जातीत्यर्थः । कुलं—अष्टादशाऽवर्णसमूहम् ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

कलेनेति तृतीयानिर्देशे सति तु अप्राधान्यात्सिद्धान्त इव चरमवर्णस्य संज्ञा न स्यात् । ‘ढलोप’ इत्यादौ ‘अण’ इत्यपनीय ‘अ ओ’ रिति करिष्यते । स्वरसन्धिस्वसन्देशाय न करिष्यते । तस्यास्तवमनुबन्धकार्यादिकं कलादिभिरेव सिध्यतीति चेत्, सत्यम् । सिध्यत्येवम्—अप्राणीनं तु भवतीति चेत्, अत्रो-

१ इदं वार्तिकं भाष्यकृत एवाभिमतार्थिकावतारणाय, पूर्वेषामाचार्यानां वेति गौडाम् २ ‘अपर’ आहृत्योऽमेगौडास्तु ॥॥॥ आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेद्भ्रस्तादीनां प्रतिषेधः ॥॥॥

द्विवर्णो रोमश इति ॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

अपर आह—

‘अस्तं निरस्तमवलम्बितं निर्हत-

मम्बुकृतं ध्यातमथो विकम्पितम् ।

सन्दृष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं

विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः ॥’

इति ॥ अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः ॥

(प्रदीपः) संवृतादीनामिति । ऐकारा-

दीनां संवृतत्वं दोषो न लकारस्य, तस्य संवृतगुणत्वात्, तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेभ्यश्चारेषु संवृतत्वं दोषः । कलः—स्थानान्तरनिष्पन्नः कालिककवेन प्रसिद्धः । ध्यातः—धासभ्युष्टिर्तया ह्रस्वोऽपि दीर्घ इव लक्ष्यते । णीकृतोऽविशिष्टः, ‘किमयमोकार

अथौकार’ इति यत्र सन्देहः । अम्बुकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते । अर्धको—दीर्घोपि ह्रस्व इव । प्रस्तो—जिह्वामूले निगृहीतः । अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तो—निष्ठुरः । प्रगीतः—सामवदुच्चारितः । उपगीतः—समीपवर्णान्तरगीत्याऽनुरक्तः ।

द्विवर्णः—कम्पमान इव । रोमशो—गम्भीरः । अविलम्बितो—वर्णान्तराऽसंमिन्नः । निर्हतो—रुद्धः । सन्दृष्टो—वर्द्धित इव । विकीर्णो—वर्णान्तरे प्रसृतः । एकोऽप्यनेकनिर्भासीत्यपरे ।

स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोत्राणि । अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः ॥

(उद्घोते) तं विना—ह्रस्वादिव्यक्तिं विना । ताद-

देति । संवृतादिदोषसहितानामित्यर्थः । एवञ्चाऽकारस्य ह्रस्वस्य संवृतत्वं गुणो न दोष इति तस्य प्रतिषेधाभावेऽपि नाऽ-

सङ्कतिः । व्यते—इहसिचर्यो वर्णोपदेशः । एवं चाकृत्युपदेशादेव उदात्तादिसिद्धमङ्गीकृत्य कलादिव्यतिप्रसङ्ग इत्वं परिहार्यः,—

‘आगमाश्च विकाराश्च त्रयस्याः सह धातुभिः उच्चार्यन्ते ततस्तोप नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥’ इति । यत्तु अग्रहणेण प्रतिपदिक्षेपु प्राप्ता एवेति, तत्र, स्वयापि प्रतिपदपाठस्यावश्यभाष्यतायत्वात् । अन्यथा ‘शश’ इत्यत्र ‘पष’ इत्यपि

आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेद्भ्रस्तादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ के पुनर्यस्तादयः ? अतं निरस्तमवलम्बितम्— इत्येवमत्र पठन्ति । ३ ‘आकारादीनाम्’ पा० ।

(उद्योतः) संवृतादीनामिति भाष्ये । तादृश-
दोषसहितानामाकृतिग्रहणात्मास्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो
वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह—एकारादीनां संवृतत्वमिति ।
अविसिष्ट इति । संश्लिष्टः । सन्दिग्ध इति यावत् ।
इत्थ इवेति । तद्वत्कालसङ्कोचेनोच्चारित इत्यर्थः ।
निष्ठुर इति । त्वरित इत्यन्ये । गोत्राणीति । स्वरदोष-
जातय इत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

नैष दोषः ।

[समाधानवार्तिकम्]

[॥ * ॥] गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां

निवृत्तिः ॥ * ॥]

[व्याख्यामाध्यम्]

गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्ति-
र्भविव्यति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—गर्गादिबिदादिपाठादिति ।

संवृतादिदोषहितानामेव तत्र पाठादिति भावः ॥

[समाधाननिरासवार्तिकम्]

[॥ * ॥] समुदायसाधुत्वार्थं तु गर्गादि-

विदादिपाठः ॥ * ॥]

अस्यन्यद्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥

समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति ॥

(प्रदीप) अस्यन्यदिति । 'गर्ग' इत्यादि-
नैव संनिवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्याद्भाष्ये

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(प्रदीपे) अविसिष्टेति । स्वगतमेदकविशेषरहित
इत्यर्थः । अत एव सन्देहाभिधानोपपत्तिः । जातयः—समुहाः ।
मेदा इति वा । पाठादिति तत्र पठितानामध्ययनाध्यावनावसरे
शुद्धानामेवोपदेशादित्यर्थः । (प्रदीपे) संनिवेशेन—आनु-
पूर्वाविशिष्टानाम् । ततश्च—संनिवेशविशिष्टगर्गादीनामेव ततः
साधुत्वप्रतीत्यै । तद्वृत्तानाम्—गर्गादिगतानाम् । दोषनि-
वृत्तिः कृता स्यात्—गर्गादिपाठेन दोषाणां—संवृतादि-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

स्यात्, मन्त्रके मन्त्र इति, पलाशे पलाश इति । स्यादेतत् ।
स्वरवर्णानुपूर्वाभिधानाय यदि प्रतिपदपाठस्तर्हि कलादि-

१ इदं वार्तिकं न कश्चिदपि पुस्तके दृश्यते । अनुभाव
तु स्थापिततत्त्वमिति । २ इदं वा वार्तिकं, प्रत्यापत्तिवचना-

इत्यादीनां मा भूत् । ततश्च तद्वृत्तानामेवाकारादीनां
दोषनिवृत्तिः कृता स्यात्, न तु समुदायान्तरस्या-
नाम् । यद्यपि प्रत्ययविध्वर्ष्यो गर्गादीनां पाठ-
स्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वार्थोऽपि भवति ।

(उद्योतः) साधुत्वमिति । निवृत्तकलादिदोष-
वत्त्वमित्यर्थः । भाष्ये इत्यादीनामिति । तत्रत्यानां
कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदाह—ततश्चेति । परंतु
समुदायानाम्—एतत्प्रकृतिकयन्तसमुदायानां साधुत्वं
यथा स्यादित्यर्थं पाठ्यधितार्थो न कलादिदोषनिवर्तयेदि-
त्येव भाष्यार्थः, 'पाठ्यैव विशेष्यत' इत्ययमभाष्य-
स्वरसादित्याहुः ॥

[एकदेशिसमाधानवार्तिकम्]

[॥ * ॥] प्रत्यापत्तिवचनम् ॥ * ॥]

[एकदेशिसमाधानवार्तिकम्]

एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकला-
दिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) निवृत्तकलादिकामिति ।

अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति
नोक्तम् । अकारस्य निदर्शनायैवास्तत्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते
प्रत्यापत्तिरित्यर्थः ।

(उद्योतः) निदर्शनायैवादिति । तत्राऽवर्णस्य
'अ अ' इति कृते, तद्वृत्तान्तरमन्येवमपि करिष्यामीति
भावः । एतेनाऽवर्णप्रकापत्तेः कृतत्वाद्ब्रह्माभीत्यनुपपन्नमिति
परास्तम् ॥

[प्रत्यापत्तिवचने गौरवप्रदर्शकं भाष्यम्]

सा तर्हि वक्तव्या ॥

दोषाणां—निवृत्तिः कृता स्यात् । समुदायान्तरादिति । षट्-
पट्कार्यवात्स्यादिसमुदायान्तरत्वार्थः ।

(उद्योते) भाष्यस्य न्यास्यान्तरमाह—परेति ।
पुनरिति । गर्गादीत्यर्थः ।

(भाष्ये) एवं तर्हि—संवृतादीनां प्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन ।

(उद्योते) तत्र—वर्णेषु मध्ये । शास्त्रान्ते इति वा ।
तद्वृत्तान्तरम्—अ अ इत्यन्तरम् । अन्येषाम्—कारा-
दीनाम् । प्रत्यापत्तिः—पुनः स्वरूपविधानम् ।

निवृत्तिरपि तत्र एवास्तु । उभ्यादिस्वरूपोदरादिसुत्राद्वा साधु-
त्वान्यनुमानं, विशेषवाचनार्थं तु निष्पट्टादिनेति चेत्कलादि-
निवृत्तिरपि शिक्षादिप्रत्येनाऽस्तु । सत्यम् । आनुपपत्तिर्न

स्तिद्वमिति वा वार्तिकमत्र तुल्यमिति विमान्यात्मानिरेदं
वार्तिकं स्थापितम् । तत्र अगवानेव चेति ।

(उद्योतः) माथे-सा तर्हि वक्तव्येति । तथा च प्रत्यापत्त्याप्रयोगे गौरवमिति भावः ॥

[एकदेशेनः समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः ॥ * ॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

लिङ्गार्था सा तर्हि भवति ॥

(उद्योतः) लिङ्गार्था त्विति । अनुबन्धस्थानोय-
त्तादात्तादिगतकलादिलिङ्गनिष्ठत्वर्थेत्यर्थः । नाऽऽकृतिनिर्देश-
प्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्तिः, ॥ ॥ सर्वानु-
बन्धेत्संज्ञाशास्त्रावकरणकलिकापीति न गौरवमिति भावः ॥

[कलादिलिङ्गकरणे आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥

(उद्योतः) तदेव विवृणोति-तत्तर्हीत्यादिना ।
भावादिगतकलादिलिङ्गमित्यर्थः ॥

[कलादिलिङ्गकरणावश्यकताप्रदर्शकभाष्यम्]

यद्यप्येतदुच्यते अथवैतर्हि अनेकमनु-
बन्धशतं नोद्यार्थमित्संज्ञा च न वक्तव्या,
लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः क्रियते
तत्कलादिभिः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) यदनुबन्धैरिति । यथा स्वरितम्ब-
मधिकारार्थमेवमात्मनेपदार्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय
'कलादात्मनेपद' मित्यादि करिष्यते न त्व'नुदात्त-
'कित' इत्यादि । ननु बानुबन्धाऽभावे कथमणा-
दिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते ? । 'आदिरन्त्येनेत्यत्रा'दिः
कलैः सहे'त्युक्ता 'अ-उ' इत्यादिकाः संज्ञाः करि-
ष्यन्ते, स्वरसन्धिधाऽसन्देश्च न करिष्यन्ते इत्यदोषः ।

✽ राजलक्ष्मीः ✽

(माथे) सा शास्त्रान्ते पठनीया प्रत्यापत्तिः ।
प्रत्यापत्तिः-अकारादेः शुद्धः पाठः । (उद्योते) नि-
वृत्त्यर्थेति । कलादिदोषयुताऽवर्णवर्णादिनिरासाय शुद्धस्य
तस्य ग्रहणाय च शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः पठनीयेत्यर्थः ।

(भाष्ये) तत्-कलादिलिङ्गम् । वक्तव्यं-किमवश्यं
वक्तव्यं, यदर्थं प्रत्यापत्तिरावदियकोत्यर्थः । अथवैतर्हि-

✽ शब्दकोशसुभः ✽

कलादिनिवृत्तिः, वर्णोपदेशस्य मुख्यं फलं तु प्रत्याहार-

१ संवतादि ग्रहणापत्तिरूपेत्यर्थः ।

(उद्योतः) अथ वै तर्हीत्यस्य-तथापीत्यर्थः ।
अनेकमनुबन्धशतमिति । एवैकस्यानुबन्धस्य शतश
उच्चारणं, तादृशाश्चाऽनेके उच्चारणीया इत्यर्थः । यथेति ।
एषस्यादयोऽनुदात्तचितः कलदोषयुक्ताः पाठाः । स्वरित-
मितश्च भ्रमाताः । तत्र 'कलादात्मनेपदम्' 'ध्यातात्कर्तृ-
गामिनि क्रियाकले' इति सूत्रे कार्ये । एवं टकितौ
कलभ्रमातौ पठित्वाच्यन्तौ कलभ्रमातावेति पाठ्यम् । एवं
द्वितोऽर्द्धकदोषयुक्ताश्च पठित्वा 'अर्द्धकाकिरिति ।
द्वितश्च ग्रस्तान्यठित्वा 'ग्रस्तावधु'जित्यादि बोध्यम् ।
एतै च कलादयः प्रक्रियारुपायामेव । प्रयोगे तु शुद्ध एव,
शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरुपगता । 'आदिः कलैः सहे'ति पाठः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

सिद्धयत्येवमपाणिनीयं तु भवति ॥

(उद्योतः) माथे-अपाणिनीयमिति । वर्ण-
समाधायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य एकदोषपरिहाराय सकलशास्त्र-
स्य व्याख्यानसापेक्षयुक्तप्रकरणेणाऽन्यथाकरणे वृत्तिकमिषे-
त्यादिन्याय आपततीति भावः ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

यथान्यासमेवास्तु ॥

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्- * 'आकृत्युपदेशात्सिद्ध-
चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः' इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

परिवृतमेतत्, - 'गर्गादिबिदादिपाठा-
त्संवृतादीनां निवृत्तिर्भवति' इति ॥

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु आन्यद्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजन-

तथापि । यद्वा-यद्यपि-यद्वा । अथवैतर्हि-उदेत्यर्थः । एवञ्च
लाघवमस्तीत्याशयः । (प्रदीपे) अधिकारार्थम्-अधि-
काराय । 'यथा भगवता पाणिनिना प्रतिज्ञायते' इति दोषः ।

संज्ञाः-प्रत्याहाराः । 'अणित्यस्य स्थाने' 'अ-उ' इति
प्रत्याहारः कार्य इत्याशयः । (भाष्ये) पूर्व-कलादिदोष-
सहितपाठे । (उद्योते) वृत्तिकमिषेतीति । 'वृत्तिकमिषा
पलायितस्य सर्पमुखे पात' इति हि न्यायशरीरम् ।

निष्पत्तिः । प्रत्याहारशब्दस्तु अपादिस्मारणः- 'प्रत्याहियन्ते
वर्णा एष्विति व्युत्पत्तेः । न च ग्रहणकशास्त्रेण निष्पादितान्
अकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः, योगश्चाभ्युपगमात् । तस्मा-

मुक्तम् ॥ किम् ? ॥

समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति ॥

[समाधानमाध्यम्]

एवं तद्भुभयमनेन क्रियते-पाठश्चैव
विशेष्यते, कलाद्वयश्च निवर्त्यन्ते ॥

[याज्ञेयमाध्यम्]

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ॥

[उत्तरप्रत्युत्तरमाध्यम्]

लभ्यमित्याह ॥ कथम् ? ॥

द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा-
'आम्नाश्च सिकाः पितरश्च प्रीणिता' इति ।
तथा वाक्यानि द्विष्टानि भवन्ति-'श्वेतो
धावति' । 'अलम्बुसानां याते'ति ॥

(प्रदीपः) उभयमिति । यथाभूता गर्गा-
दिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या
इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । द्विगता इति । द्वावर्थौ
गताः-प्रयोजनद्वयसंपादकाः इत्यर्थः । तथा
धाक्यान्वयीति । शब्दस्याप्यर्थवद्विगतत्वमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) नन्वपठितेषु दोषनिवृत्तिर्न कृता
स्यादत् आह-यथाभूता इति । गर्गाद्यकारादिषु एकरूपेण
पठितेषु तज्जातीया एव ते सर्वत्र साधव इत्यनुमानं शक्यत
इति भावः । माध्ये-पाठश्चैवेति । विशेष्यते-तत्तत्प्रत्यय-
वैशिष्ट्येन बोध्यते इत्यर्थः । 'द्विष्टानां' इत्यस्य द्वयोर्त्ययो-
स्तिष्ठेन्तीत्यर्थं इत्याह-शब्दस्यापीति । तत्र 'कः कीदृशो
धावती'ति प्रश्ने-'श्वेत' इत्युत्तरम् । 'श्व-इत' इति च्छेदेन
'क' इत्यस्योत्तरम् । 'श्वेत' इति च्छेदेन 'कीदृश' इत्यस्योत्तर
मिदम् । एवं 'केषां जनपदानां गन्ता' 'को वा समर्थ' इति
प्रश्ने उत्तरम्-अलम्बुसादि । अलम्बुसा देशविशेषः ।
बुसानां-पल्लववर्णानां याता प्राप्तिमान् अलं समर्थ इति

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये) समुदायानां-गर्गादिसमुदायानाम् ।

अनेन-गर्गादिपाठेन । द्विगताः-प्रयोजनद्वयसंपादकाः ।
द्वे-येषां संज्ञादीनां निरासाय प्रयास आवश्यकस्त इमे

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

दादिरन्त्येनेत्येतत्सुत्रसिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्यास्तश्चि-
प्यन्त्ये च वर्णोपदेश इति स्थितम् ॥

१) तज्जादीनोभयपरमित्युत्तराद्ययः । २) बुसः-'भूसा'

चार्यः । पातेति कश्चिपाठः । 'पा रक्षणे' इत्यस्य रूपम् ॥

[दोषप्रसङ्गनिरासोक्तिप्रत्युक्तिमाध्यम्]

अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः- 'कमे
संवृतादयः ध्रुयेर'न्निति ? ॥ आगमेषु ॥
आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते ॥ विकारेषु तर्हि ॥
विकारा अपि शुद्धाः पठ्यन्ते ॥ प्रत्ययेषु
तर्हि ॥ प्रत्यया अपि शुद्धाः पठ्यन्ते ॥
धातुषु तर्हि ॥ धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते ॥
प्रातिपदिकेषु तर्हि ॥ प्रातिपदिकान्यपि
शुद्धानि पठ्यन्ते ॥

यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि ? ॥

एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं
उपदेशः कर्तव्यः । 'शशः' 'षष' इति
मा भूत्, 'पलाशः' 'पलाप' इति मा भूत्,
'मञ्जको' 'मञ्जक' इति मा भूत् ॥

'आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह
धातुभिः । उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः
कलादयः' ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाङ्गिकम् ॥

-ॐॐॐ-

(प्रदीपः) अथ वेति । केवलानां वर्णानां
लोके प्रयोगाभावाद्वालादीनां च शुद्धानां पाठात्
तत्स्थलाच्च वर्णानां न कश्चिदोषः । यानि तर्हीति ।
दित्वादीनि । एतेषामपीति । शिष्टप्रयुक्तत्वेनो-
णादीनां पृषोदरादीनां च साधुलाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषा-
मत्र सङ्ग्रहः सिद्धः ॥ ॐ इत्युपाध्यायजैयटपुत्र-
कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्याय-
स्य प्रथमे पादे प्रथमाङ्गिकम् ॥ १ ॥ ॐ

संवृतादयः । (उद्योते) एतेन-प्रकृते उपदेशपदस्यानुवा-
दार्थकतया व्याख्यानेन । एवं-प्रातिपादिकोच्चारणेन । इत्य-
स्मिन्-इत्यदिभन्वात्तिके । इत्यपि-इत्यपि वाचिकम् ।
एवञ्च वृत्तिसमवायायोर्णानामुपदेश इत्येव स्थितमित्याशयः ।

॥ॐ॥ इति श्रीमद्भोजीदीक्षितविरचिते श्रीशब्दकौस्तुभे
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाङ्गिकम् ॥ १ ॥ ॥ॐ॥

'तदा' इति भाषायां प्रसिद्धः ।

(उद्घोतः) केवलानामिति । एवं च कलादि-
दोषाणां न कुत्रापि प्रसक्तिरिति भावः । भाष्ये-तर्ह्यग्रहणा-
नीति । कार्यविधावकृतानुवादान्तीत्यर्थः । उपदेश इति ।
व्याप्यप्रातिपदिकादित्यादावनुवादकरणे ग्रहणमित्यर्थः ।
एतेनोद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेश इति
सम्यक्भाष्यविरोध इत्यपास्तम् । नन्वेवमतिप्रसङ्गः स्यादतः
आह-शिष्टेति । एवं संवृतादीनां प्रतिषेध इत्यस्मिन्
प्रत्याख्याते इहबुद्धयर्थ इत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलम् ॥

इति शिवमष्टसुतसतीगर्भजनान्गोत्रीमन्त्रेन कृते
भाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पात्रे
आद्यमाहिकम् । इति पस्पशाह्निकम् ॥१॥

अथ द्वितीयं प्रत्याहाराह्निकम् ।

अइउण् ॥ ? ॥

[विभृतोपदेशवाक्यम्]

॥*। अकारस्य विभृतोपदेश आकारग्रहणार्थः।*॥

[व्याख्या भाष्यम्]

अकारस्य विभृतोपदेशः कर्तव्यः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

आकारग्रहणार्थः । आकारः सर्व-
ग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृह्णीयात् ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(भाष्ये) अकारस्य-अइउणिनि सूत्रस्याऽकारस्य ।

विभृतोपदेशः-विभृतोऽयमिति प्रतिष्ठा, विभृतगुणकस्या-
कारस्योच्चारणमिति वा ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

अइउण् । सङ्गामूत्रमिदम्, 'आदिरत्येन सहेतेत्यनेन
सहैकवाक्यत्वात् । 'अभट्'णित्येवमादिरकारोऽन्त्येन एकारा-
दिना सहितः सङ्गावन्ताभ्यामाक्षिप्तानां मध्यगानां स्वस्य
च सङ्गेति हि वाक्यार्थः । अत्र अकारादीनां स्वरूपेण अनु-
कार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वं नेति
'गवित्ययमाहे'त्यादाविव विमर्शेननुत्पत्तिः । 'सुपां सुड'मिति
लुग्या । 'छन्दोबत्सूत्राणो'तिमाच्यकारेणैवा छन्दोगेषु व्याकरण-
सूत्रेषुपि छन्दसकार्योक्तिरेष्टा । ब्रूयादस्यावितिस्तुने छन्दः-
प्रदेशेषु गौणमुक्तमाद्यो न प्रवर्तते इति बक्ष्यमाणत्वात् ।

स्यादेतत्-स्वरसन्धिनेह भाष्यम् । तत्र 'अ' इत्यत्र
विमर्शस्वसंकोलेषु इह इत्यादाविव लोपाऽसिद्धा

१ 'छन्दोऽङ्गेषु' इति पाठो भवेत् ।

(प्रदीपः) अइउण् । सर्ववर्णानविशेषेण
विचार्य विशेषेणाऽत्र विचारः क्रियते-अकार-
स्येति । अत्राऽकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा
सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याऽविवक्षितत्वाद्बिभक्त्यनुत्पत्तिः ।
स्वरसन्धिस्तु न वर्तते, वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञा-
नामनिष्पादात् । तत्राकारस्य संवृतत्वादीपेऽनुत्पत्तयो-
र्विवृतत्वात्प्रत्यक्षमेदात्सर्वणसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशो-
च्चारणे दीर्घप्लव्योर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विभृतत्वम-
स्योपदिश्यते । विभृतस्य गुणस्योपदेशो विभृतोपदेशः ।
तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारोपेक्षत्वेऽपि समासः ।
यथा-'देवदत्तस्य गुरुकुल'मिति । आकारग्रह-
णार्थ इति । 'विभृतोपदेशस्य प्रयोजन'मिति
सामर्थ्याद्वगमाच्चोद्यानुत्पत्तयोरन भवतीति न
चोदनीयम् ॥ सर्वर्णग्रहणेनेति येन शास्त्रेणाणु-
दित्सर्वणस्येत्यनेन सर्वर्णा गृह्यन्ते तेन कारणेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु चतुर्दशसूत्र्याः प्रयोजनमुक्तमेव-
तत्किं पुनरत्र तद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह-सर्वेति । विशेषेण-
तत्तद्रूपेण । प्रत्येकं वर्णेश्वो विभक्तिमाशङ्क्याह-स्वरूपेणेति ।
शब्दजन्यज्ञानविषयो हि शब्दस्यार्थः । एवं च स्वरूपमपि
स्वजन्यबोधविषयत्वेनाऽर्थः । अनुकार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव ।
एवं विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याऽविवक्षितत्वाद्बुद्धवत्सुप्रह-
णादित्यर्थः । स्वरूपस्य श्रोत्रगृहीतत्वेन शब्दे भानोपपत्तो न

(प्रदीपे) विचार्य-पस्पशाह्निके विचार्य । अत्र-
हितीयाहिकादौ । (उद्घोसे) तद्ग्रहणेन-चतुर्दशसूत्री-
विषयकविचारेण । वर्णेश्वः-अकारादित्यः । स्वरूप-
शब्दः । विद्यमानस्य-अकारादौ वर्तमानस्य ।

सन्धिर्नेति समाधानेपि, इकारस्य इकोऽसर्वण इति, अकारस्य
श्रुत्यक इतिप्रकृतिभावसम्भवेपि ध्येतोरयायो दुर्बारी । यत्तु
वर्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञानामनिष्पादतत्सन्धिर्नेति । तन्नि-
वृत्त्यम् । वर्णोपदेशे हसंज्ञायामचर्याहारे च निषेधे प्रवर्त्त-
मानानां यणादीनां 'सुधुपास्य'इत्यादौ सट्स्व इव वक्ष्यताम-
च्छेदकरूपपात्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ।
अथवा 'तुल्यास्यप्रत्यय'मित्यादौ सर्वर्णोपदेशो न स्यात् । तथा-
र्थस्तत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, प्रत्ययः परस्मैयादी सु-
प्रत्ययो, 'उवाप्रातिपदिकात्' 'हवेकयोर्दिवचनेनचने' 'गडुपु
बहुवचन'मित्यादौ तत्तद्विभक्तिः, 'ससजुनो'रित्यत्र च, 'खर-
बसानयो'रितिस्तुने विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् ।
'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यस्य 'नेह नानेत्यादिभुदेशे स्वसि-

तत्र शक्तिः कल्प्या । अनुकार्यं च सादृश्येनोपस्थापयतीति न तत्रापि शक्तिः । कृत्वाऽर्थबोधकत्वं चार्थवत्त्वमर्थवत्त्वे निविष्टमिति भावः । अनुकरणत्वमज्ञात्र विभक्तिरिति तत्त्वम् । सौमनाम्ना । कारप्रत्ययेऽपि बाहुल्यकाञ्च ॥ **स्वरसन्धि-स्त्विति ।** सौमनाम्नासंहिताया अविवक्षणादेति भावः ॥ **अजायिसंज्ञानामनिष्पादादिति** तु कित्त्वं, वर्णोपदेशे हसंशायामन्वयाहारे च निष्पद्ये प्रवर्तमानानां यणादीनां 'सुद्धयुपास्य' इत्यादौ तदस्य शब्दोद्देश्यतावच्छेदकक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा 'तुल्यास्यप्रत्यय'मिवादी सवर्णदीर्घादि न स्यात् । **अत्र-सूत्रे । तत्रेति** पाठेऽप्ययमेवार्थः । वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशाखाऽप्रवृत्तेः सावर्ण्येऽपि नात्र तद्वहणमिति व्यर्थो विवृतोपदेशोऽत आह-**प्रदेशेऽपि** । **अकः सवर्णं** इत्यादौ । तत्राप्यकारः संवृत एवेति भावः । ननु विवृतपदस्य गुणितरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह-**विवृतस्य गुणस्येति** ॥ माभ्ये कर्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः । एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम् ॥ माभ्ये किं प्रयोजनमित्यत्र 'उद्दिश्ये'त्यप्याहारः । 'कर्तव्य' इत्यनुपपन्नम् । नन्वाकारग्रहणं सवर्णग्रहणमेवेति नेष्टमात्रात्कर्तव्यं तस्य करणत्वात् आह-**येन काङ्क्षेणेति** ॥

[अकृतिपक्षमिवापेक्षयापेक्षामाह]

किं च कारणं न गृहीयात् ? ॥

(प्रदीपः) किं च कारणमिति । आकृतिपक्षाभ्येण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात्सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र

॥ **राजलक्ष्मीः** ॥

अनुकार्यश्च-अभेदपक्षे अनुकरणं हि स्वार्थभूतमनुकार्यम् । **शक्तिः**-शक्तिः । **वृत्तेति** । न तु यथा कथञ्चित्सादृश्यादिनाऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वं तत्राभिप्रेतमित्यर्थः । भेदपक्षेऽप्याह-**अनुकरणत्वेति । अविवक्षणादेति** । 'वाक्ये तु

॥ **शब्दकोस्तुमः** ॥

अपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्तुल्यं यणादावपि । नन्वेवं ग्रहणकशास्त्रमपि 'अणोऽप्रगृह्यस्ते'त्यादौ तदर्थमिव स्वस्मिन्मपि प्रवर्तते । ततश्च दीर्घाणामनपन्नेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीतिसिद्धान्तोपि भज्येतेति चेन्न; वैषम्यात् । पदार्थसंयोगो हि वाक्यार्थः, तद्वैषम्यं पदार्थबोधोपरमाधी । तथा च अणुशब्देन ये उपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं त्वार्थः । अणुशब्दस्य आदिरन्येनेतिसर्वेण अक्षरसमाज्ञापयितेभ्यो सङ्केतित इति तानेवात्रोपस्थापयति । तथा च अष्टादशानामपि अक्षरः संज्ञेति पर्यवस्ये सत्रान्तरेऽन्यस्यावित्यादिषु अक्षरोऽष्टा-

च 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनीयमिति प्रथमा कृता । तेन कस्मात्कारणादित्यर्थः संपद्यते ॥

(उद्योतः) नन्वाकृतिभेदात्कथं तत्पक्षेऽप्यकारणोपा-
ऽऽकारग्रहणमत आह-**आकारस्यापीति** । केवलकण्डात्वे सति स्वरत्वमत्वजातिभ्यञ्जकमिति दीर्घमुत्तरोपसृतिरिति भावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमायां यथाश्रुतेऽन्यथो न जायतेऽत आह-**अत्र चेति** ॥

[व्यक्तियुक्ताभ्येण समाधानमाह]

विवारभेदात् ।

(प्रदीपः) **विवारभेदादित्यत्र** तु कारण-
शब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमा-
द्वितीययोरभावाद्विभाषा गुणे क्षियामिति पञ्चमी
विहिता । विचारयति विकासयति आस्यमिति
विवारः-प्रयत्नः । व्यक्तियुक्ते ग्रहणकशास्त्रारम्भा-
होषापत्तिः ॥

(उद्योतः) उत्तरेऽपि तर्हि प्रथमा कुतो नेत्यत आह-**प्रयोगाभावादिति** । निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि तदर्थं गम्यमाने स्यादेव विभक्तिरत आह-**प्राथग्रहणा-
दिति** । विभाषा गुणे इति । निमित्तेत्यादिवाचितिके
'सर्वासां'मित्येतन्न पञ्चमीतृतीयाविधायकं किं तु हेताविति
विभाषागुणेति सिद्धयोस्त्योरेन्याभिरवाधायानुवादकमेवेति
भावः ॥ **विवारयतीति** ॥ चाभ्यन्तरप्रयत्नः । **दोषा-
पत्तिः** । 'दण्डादक'मित्यादौ दीर्घानापत्तिदोष इत्यर्थः ।

ननु प्रथमैभेदेऽपि नातिसद्भावात्स्यादेव ग्रहणमत उक्तं-
वर्णाऽपक्ष इति ॥

सा विवक्षामपेक्षते' इत्युक्तेः संहिताया विवक्षाधीनत्वात् ।
परिनिष्ठतसमुदायत्वेन अणुणादीनां वाक्यत्वाभ्युपगमात् ।
तदस्ये-उक्तं व्योपबोधकभावानाक्रान्ते । **तद्ग्रहणम्**-आकार-
ग्रहणम् । **गुणीति** । विवृतत्वगुणवदकारोपदेश इत्येवं
तस्य गुणितरत्वं इत्यर्थः । **तस्य**-विवृतगुणस्य ।

दशानामुपस्थापक इत्युचितं, ननु ग्रहणकसूत्रेपि । एतद्वाक्यार्थ-
बोधोपाग्राह्यदशसगृहीतशक्तित्वात् । नहि 'सिचि वृद्धि-
रित्यादावादेचामुपस्थापकोऽपि वृद्धिशब्दो 'वृद्धिरादे'जिति-
संज्ञासूत्रे तानुपस्थापयति । किन्तु स्वरूपमेव । संज्ञासूत्रे च
सामानाधिकरण्यादादैवं वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणे सूत्रान्त-
रेण संज्ञिनामुपस्थितिनिर्वापेति दिक् । तस्माद्वृत्तित्यादौ
स्वरसन्धिः प्राप्नोतेति चेत् ; सत्यम् । संहिताविरहाच्च यणा-
दयः । अनित्या हि वाक्ये संहिता । उक्तञ्च-'संहितैकपदे
नित्या नित्या चानुपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये
तु सा विवक्षामपेक्षते' ॥ इति ।

ऽज्ञानात्स्वापिपेतासौतदस्माभिर्यथास्थानं निवेशितम् ।

१ शिवदत्तशक्तिणा त्विदं व्याख्यानमनुचितं स्थाने-

[व्यक्तियक्षे भाक्षेपे न्यूनतोद्भावनभाष्यम्]

किमुच्यते-‘विवारभेदा’दिति, न पुनः कालभेदादपि । यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोऽपि ॥

(प्रदीपः) व्यक्तियक्षे भेदान्तरसद्भावादाह-किमुच्यत इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

सत्यमेव तत् । वक्ष्यति-‘तुल्यास्य-प्रयत्नं सर्वर्णमित्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनम्-‘आस्ये येनां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सर्वर्णसंज्ञा भवन्तीति । बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः । तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य ।

(प्रदीपः) बाह्यश्चेति । प्रयत्नामिनिवृत्त-त्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य शङ्का । बाह्यत्वेन परिहारः । प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदक-क्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य-बाह्यत्वं कालस्य । यथा ग्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृतः,

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(उद्घोते ८००) ननु विवारशब्दो बाह्यप्रत्ययेन प्रसिद्ध इत्यत आह-सचेति । एवञ्च विवारपदं भाष्ये विवृता-र्थकम् । विवृतभाष्यन्तरप्रयत्न एवेति भावः । (भाष्ये) ननु

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

समासग्रहणं गौतमीयवर्द्धन्यायेन । ‘एकपदे’ इत्यनेनैव तत्सङ्ग्रहसिद्धेः । इयं च प्राचा परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा संहिताधिकारेणैव शाश्वता । असंहितायां यणादिनिवृत्त्यर्थो हि संहिताधिकारः । अत एव-‘हे रोहिणि ! त्वमसि शील-वतीषु धन्या एनं निवारय पतिं सखि ! दुर्विनीतम् । जालान्तरेण मम वासगृहं प्रविष्टः श्रेणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एवः ? !’ इत्यत्र ‘धन्या-एनमित्यस्य नाऽ-साधुता । अत एव आलङ्कारिकैश्च्युतसंस्कृतित्वापेक्षया पृथगेव विसंश्लेषा नाम दोषान्तररूपितम् । तच्चेहास्तान्यवदेत ॥

नन्वेवमप्यसंहितायां कालव्यवसायदेव यणादेरप्राप्ती किं संहिताधिकारेणेत्येवञ्चः संहिताधिकावहिर्भूतानां काल-व्यवसाये प्रवृत्तिं आपयितुं तदारम्भात् । तेन ‘अग्राविष्णु-इत्याग्राविष्णु’ इत्यादावग्रहेष्वनङादयः । ‘अग्रिमीले’ इत्यत्र

१ परिमाणद्रव्यकृतः-प्रस्थादिमानपात्रकृतः ।

‘परिमाणन्तु सर्वतः’ इत्युक्तेः । २ एवं मात्रादि’ पा० ।

३ प्रसिद्धपरिमाणम्-इयत्तया प्रसिद्धं परिमाणम् ।

११

एवैवमात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रिया(मेद)-कृतः । अथ वा नामिप्रदेश एव विशिष्टप्रत्ययान्तरमा-दीर्घादिनिष्पत्त्या नामेधाऽस्याहाह्यत्वात्कालस्य बाह्य-त्वम् । विवृतत्वादीनां चाऽऽस्यवसतिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वा-दाभ्यन्तरत्वम् । द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न मेदिका-स्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते ॥

(उद्घोतः) ननु कालस्य व्यापकत्वाद्वास्तवेन समा-धानमयुक्तम् । किं च ‘कालो न प्रपञ्च’ इति तद्वदे कथं सर्वर्णत्वाऽप्राप्तिरत आह-प्रयत्नामिनिवृत्तिः । बाह्यत्वं न्युत्पा-दयति-प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपरिमाणं यद्वस्त्वन्तरगतं परिच्छे-दकक्रियान्तरं,-परिच्छेदक्रियपेक्षया न्यूनतपेक्षणादित्यर्थः । एवं च बाह्यपरिच्छेदकक्रियापेक्षया बाह्यत्वोक्तिरिति भावः । ‘क्रियैव कालो नातिरिक्त’ इति मते इदम् । ‘अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल’ इति मते परिहरति-अथ वेति । अयं भावः-नामिप्रदेशा-वच्छिन्नयत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिधातोर्धरं वर्णाभि-व्यञ्जक इति शिक्षादौ स्पष्टम् । बायोरेष्यत्वाधिक्यानि च हस्त्वदीर्घत्वादिस्वरूपकालव्यञ्जकानां । ननु हस्त्वदीर्घयोः कालभेदादतो भिन्न इत्यादौ दीर्घाऽग्रहणवह्निलम्बितकृत्यान्ना-रितस्य हस्वाकारस्यापि द्रुतमभ्यापेक्षया कालाधिक्यादेस्माव-विधायके ग्रहणानापत्तिरत आह-द्रुतादीति ॥

व्यक्तियक्षाभिप्रायेणैव भाष्ये विवारभेदादिति शङ्का सम्भवति, व्यक्तियक्षे च भेदान्तरमप्यस्ति, तदनुपादानाच्च न्यूनतोल्याह-किमुच्यत इति । (भाष्ये) विवारभिन्नस्य-विवृत-भिन्नस्य । (प्रदीपे) अत्रापि-आकारादौ । भाष्येति ।

पदविभागेपि निषातः । ‘ते नो रासता’मित्यादौ नसादयश्च सिद्धयन्ति । तन्नेवं पुरः हितमित्यवग्रहे हितशब्दस्य स्वरि-तत्वं नह्यैवः पठमानमसङ्गतं स्यात्, ‘तयोर्व्यावची’ति संहि-ताधिकार आ शास्त्रसमाप्तेरिति सिद्धान्तात् । स्वरितविशेष तदन्तर्भूतत्वात् । अत एव तैत्तिरीया अग्रग्रहे हितशब्दमनु-दातं पठन्ति । अत एव नह्यैव अग्रग्रहिमील इत्यस्य पदवि-भागपाठे निषातमेव कुर्वन्ति न तु स्वरितमपीति केसल्यम् ; प्रातिशाख्ये विशेषविधानात्स्वरितसिद्धिः । उक्तं हि-‘यथा सम्न्धीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रहे ॥’ इति । तदेवमङ्गणित्यादौ संहिताविरहाच्च सम्भरिति स्थितम् । केचित्तु चादिपाठनिषा-तसंज्ञा । ‘निपात एका’जितिप्रगृह्यत्वं, ततः प्रकृतिभावः । यद्यपि अनिपातानामपीह ग्रहणमिदं द्रव्ययो दाक्षिः प्लक्षि-रित्यादिसिद्धये, तथापि न सर्वा व्यक्तयः साक्षाद्भेदेभ्यः,

वस्त्वन्तरगतं-चतुर्गतं । परिच्छेदकक्रियान्तरं-निमेषोन्मेषादिक्रियान्तरम् । परिच्छेदक्रिया-उच्चारणक्रिया ।

४ क्रियैव-परिच्छेदक्रियेपादिक्रियैव ।

[विवृतोपदेशे बोधोपमाभ्याम्]

किं पुनरितं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते, आहोस्वित्संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो, वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्, अथवाऽकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिक-कृतां चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः । दुःखधारलादु-पदिष्टोऽपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेऽप्यकारे प्रश्नोऽयं नाऽप्रमञ्जसः ॥

(उद्योतः) 'उपदिश्यमानस्ये'त्यत्र वार्तिककृतः कर्तृत्वे पक्षयोर्मध्ये न स्यादत आह-किं सूत्रकारेणेति । सूत्रकारो-महेश्वरो, केदुष्को वा, 'देनाक्षरसमाज्ञा-न'मित्याचैतिहादित्याहुः । ननु प्रत्यक्षतोऽकारे भवे, तद्वत्-

ॐ राजकक्ष्मीः ॐ

परमात्रिकत्वादित्यवहार इत्यर्थः ।

(प्रदीपे) चोद्यत्वेन-कर्तृव्यत्वेन । प्रतिषेधत्वेनेति वा ।

दुःखधारत्वादिति । अन्ये तु 'किं पुनरिति' प्रश्न-स्यायं भावः-सूत्रकारेण पाणिनिना 'अहर्णित्यत्र बोधक-त्वेन तात्पर्यविषयत्वं विवृते बुद्धे । शास्त्रं प्रमातृमाहोस्वित्संवृते इति । किमर्थं स्वतः सिद्धः संवृतोऽयम् । विवृतस्य स्थाने अयं इति सूत्रनिष्पन्न इति तु परमार्थः । उच्चारितत्वादन्यस्मिन्न-पुनरितेन प्रतिसम्बोधमानेन 'नेस्त्वय' इत्यत्र विशुद्धे बोधकत्वेन तात्पर्यविषयताया बृहत्त्वात् । 'उपदिश्यमानस्ये'त्यस्य पाणिनि-प्रति महेश्वरेण बोध्यमानस्तेत्यर्थः । पूर्वश्राप्युपदेश इत्यस्य

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

आनन्त्यात् । किं तु कश्चिद्वार्तिकमिदं दिश्यमाना स्वसदृशरितरा-अपि गृह्णातीति वक्ष्यते । तत्र किं निपातन्यत्विरेव निर्दिश्य-तामुत तदितरेति संशये आपन्नोदरेन युक्तः । संहिताकार्य-विरहेण निर्दिश्यमानरूपस्य स्फुटप्रतीतिसिद्धिरित्याहुः ।

कारप्रत्ययस्तु न भवति, बहुलग्रहणात् । न हि 'रोगा-स्यानां प्युल्लङ्घुल'मित्यत्रोपसङ्गतातः । अन्ये तु 'इकृतिपौ-धातुनिर्देशे' इत्यतो निर्देशशब्दः कारप्रत्ययविधानवर्तते । निर्दिष्टाक्षर प्रतिपादनम् । तेन प्रयोगविशेषनिष्ठानां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्ययः । इह तु आनुपूर्वीसंप्रदानमात्रे तात्पर्यं न तु

१ उपदिश्यमानस्य-सूत्रकृतोपदिश्यमानस्य ।

२ अन्वाक्याचते-वार्तिककृता प्रयोजनमुच्यते ।

३ चोद्यते-वार्तिककृतोपदेशोद्यते कर्तव्यतया ।

४ अक्षरस्य विवृतत्वाभावे तु कस्यचिद्वयं संवृतविधानसंवात् ।

५ तत्र-अ अ इत्यत्र । पूर्वः पक्षः-प्रयोजनान्वाख्या-

गुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्नोऽयमसद्वृत्तोऽत आह-दुःखधारत्वा-दिति । विवृतत्वादीनां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजन-मन्वाख्यायते ? ॥ कथं ज्ञायते ? ॥

यद्ययम्-अ अ-इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिरिति दृष्टिः ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः । अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनम-नर्थकं स्यात्, स्वरूपप्रच्यवाऽभावात् ॥

(उद्योतः) अन्यथा-संवृतेत्येव । स्वरूपप्रच्यवे हि पुनः संवृतविधानं युक्तं स्यादिति भावः ॥

[श्रापकत्वविषयनभाष्यम्]

नैतदस्ति श्रापकम् । अस्ति ह्यन्यदेत-बोधनमित्यर्थः । तत्र पाणिनि प्रति विवृत एव भगवता शम्भुना

नोषितः, संवृते हि नोषिते विवृतस्य कलादोनामिव वार्ण-साधुत्वस्यैवाभावेन प्रसङ्गस्यैवाभावात्तस्य स्थाने पाणिनिना संवृतस्य विधानमनुपपन्नं स्यादिति पूर्वस्य पक्षस्याश्रयणम् । नन्वेवं संवृतस्य वार्णसाधुत्वनापत्तिः, वर्णसमाप्तायस्य तदो-धकस्य संवृतेऽप्रवृत्तिरिति चेन्नैवम्, प्रत्यापत्त्यैव तदोषणात् । वर्णसमाप्तायै संवृतपाठेन तदनुमानाच्च । इत्थं च प्रत्यक्षे-ऽप्यकारे विवृतत्वस्य स्वधारत्वेऽपि प्रश्नस्य सामञ्जस्ये विवृ-त्तादेरप्रत्यक्षत्वमभिमन्यमाने प्रदीपविवरणे चिन्त्ये इति श्रीबालाशास्त्रिचरणो आहुः ॥

(भाष्ये) संवृतताप्रत्यापत्ति-विवृतस्य पुनः संवृतत्वविधानम् । (भाष्ये) श्रापकताविषयनं दृश्यन् श्रापकतां साधयति-नैतदस्तीति ।

'कविपुत्र'इत्यादौ दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादने, अतः कार-प्रत्ययाभाव इत्याहुः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षापक्षे तु अर्थवत्त्वस्याऽविवक्षिततया वर्णवाचिताभावात्कारप्रत्ययाभावः ॥

अत्रैवमवधेयम्-अकारः संवृतः । 'विवृतकरणाः स्वरास्तोऽथ एवो विवृततरौ, ताभ्यामैवो, ताभ्या-मप्याकारः । संवृतोऽकार' इति शिक्षावाक्यात् । विवृत-संवृतादयः शब्दाः शुद्धादिवद्धं धर्मिणि च प्रयुज्यन्ते । तेन विवृतं करणं प्रयत्नो येषां येषां ते तथाभूताः स्वरा इकारादय इत्यर्थः । यत्तु छन्दोगविशेषैरिवर्णवर्णवर्णकाराणां संवृतता-

पक्षः । स्वरूपप्रच्यवाभावात्-संवृतत्वविगमाभावात् ।

६ संवृतत्वे-अहर्णित्यत्रापि संवृतत्वे ।

७ मम तु अहर्णिति सूत्रे सूत्रकृता विवृतस्यैवोच्चारणा-त्स्वरूपस्य संवृतत्वस्य प्रच्यवापुनस्तद्व्याप्य युक्तं प्रत्या-पत्तिविधानमित्याशयः ।

स्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥

‘अतिखट्वः’ ‘अतिमाल’ इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः ॥

(प्रदीपः) अस्ति हान्यदिति । प्रयोग एव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः । नन्विहाऽसति विवृतोपदेशो सावर्ण्याभावादकारेणाऽऽकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति हस्तः ? नैष दोषः, ‘उदीचामातः स्थाने’ इति ज्ञापकाद्भक्त्याकारस्य हस्तः ।

(उद्योतः) प्रयोग एवेति । ‘अतिखट्व’ इत्यादिप्रयोगे हस्तेनान्तरस्यादिवृतोऽकारः प्राप्तः संवृत एव भवितुमित्यर्थं प्रत्यापत्तिश्च इति भावः ॥ नन्विति । ‘अब-ञ्चे’त्युक्तेरच एव हस्त्वत्वेन भाव्यमिति भावः । गोत्रियोरित्यत्रैतद्वारणार्थमनोपस्थितिः स्यादिति तात्पर्यम् । उदीचामात इति । न चाप्यन्तरस्यामिति हस्ते चरितार्थमिदम् । न चात्राऽन्तरिभाषोपपत्तिरिति, फलाभावादिति वाच्यम्, ‘शार्ङ्ग-स्याल्पविषयतापत्तेर्मोक्षदसाहचर्येण रुग्णोऽप्यबञ्चेत्वस्या-प्रवृत्तेः । तदंशे हि फलाभावात् प्रवर्तते इति दिक् ॥

[ज्ञापकवसाधकभाष्यम्]

नैतदस्ति । नैव लोके न च वेदेऽ-
कारो विवृतोऽस्ति ॥

कस्तर्हि ? संवृतः । योऽस्ति स भविष्यति । तदेतदप्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति-‘विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते’ इति ॥

(प्रदीपः) नैव लोक इति । प्रयुक्तानामनुशासनात्प्रयोगे च विवृतस्याकारस्याऽभावा-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये) इति-इत्यत्र ज्ञापकं भविष्यति ।

(प्रदीपे) आद्यपक्षे आह-कृत इतीति । विवृतोपदेशपक्षे आह-कर्तव्य इतीति ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

मिच्छद्भिरुक्तं ‘संवृता अप्रग्रासवसाप्त’ इति; तसु तदीयशाखाविशेषमाकर्षणं न तु सात्त्विकम् । यथा सात्व-मुधिराणाधनीयानामेव ‘सुजाते ए अश्वमुत्ते’ ‘अश्वयो ओ

१ प्रयोगे-अतिखट्वादी प्रयोगे । विवृतत्वे-अकारस्य विवृतत्वे ।

२ अन्यथाऽऽकारस्यानिकस्याकारस्य क्त्वाभावात्सूत्रमेव

संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकेव ॥

[विशेषजिज्ञासाभाष्यम्]

कः पुनरत्र विशेषः-‘विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते, संवृतस्योपदिश्यमानस्य वा विवृतोपदेशोच्यते’ इति ? ॥

(प्रदीपः) कः पुनरिति । ‘विवृतोपदेश’ इत्यत्र ‘कृत’ इति वा, ‘कर्तव्य’ इति वा वाक्यदोषाप्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) नन्वाद्यपक्षे प्रयोजनान्वाख्यानमग्रपरत्वं, द्वितीये विवृतोपदेशपरत्वमपीति विशेषस्य स्पष्टत्वमत आह-विवृतोपदेश इत्यत्रेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिका-
मात्रं तु । भवानाह-‘संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशोच्यते’ इति । वयं तु ब्रूमो-‘विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते’ इति ॥

(प्रदीपः) आहोपुरुषिकेति । अहो अहं पुरुष इत्यहङ्कारवानहोपुरुषः, तस्य भाव इति मनो-ज्ञादित्वादुल्ल । अहङ्कारवत्त्वमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) आहोपुरुषिकेत्यत्र पुनः प्राक् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अहो इति अहमित्यर्थः । तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्येव उच्यते, प्रत्यापत्तेः । अन्तरिक्षे आकाशपादनाभावाच्चेत्याहुः ॥

[धात्वादपि विवृतत्वप्रतिज्ञावाचिकम्]

॥ * ॥ तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतो-
पदेशः सर्वगमहणार्थः ॥ * ॥

(भाष्ये) न खल्विति । एवञ्च बादिपराज्वयं परं फलं नान्यदित्याशयः । (उद्योते) अकर्तृके-अपीत्येवे अहउणिषादी वेदे । आशेति । नवीनकरणस्याभावा अयुक्तत्वादित्यर्थः । (भाष्ये) अन्यत्रापि-अन्यत्र (धात्वादी)

अट्रिभिः सुतमित्वादावेकमात्र प्रकार ओकारश्च, न त्वन्येषां, तदत् । इकारादी वा यथा तथास्तु । अन्तरस्य संवृतत्वं तु निर्विवादमेव । तथाप्यसौ प्रक्रियादशायामाकारेण दीर्घेण ध्रुतेन च सह सावर्ण्यासिद्धये विवृततरोऽस्मिन्सूत्रे निर्विद्वते ।

न्यर्थं स्यादित्याशयः ।

३ न च-नहि । ४ शास्त्रस्य-इत्यशास्त्रस्योदीचा-मित्यस्य । ५ सर्वगो-गोशब्दोऽपि । ६ ‘स्यासम्भवात्’ पा० ।

[व्याख्याभाष्यम्]

तस्यैतस्याक्षरसमासाधिकस्य विवृतो-
पदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः ॥

काऽन्यत्र ? ॥ धातुप्रातिपदिकप्रत्यय-
निपातस्थस्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सर्वणं
ग्रहणार्थः ॥ आक्षरसमासाधिकेनाऽस्य ग्रहणं
यथा स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥

विवारभेदादेव ॥

(प्रदीपः) तस्येति । यदा प्रत्याहारे विवृतो-
ऽकार उपादिष्ठस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याऽकारस्य-
ग्रहणाभावादुक्तार्थं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्या-
ऽकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन 'शाम्यती'-
त्यादौ दीर्घादि सिद्ध्यति । ननु च सर्वेषामकाराणां
यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राऽकारः । तस्य च विवृ-
तत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञात् भवतीति
किमुच्यते 'तस्य विवृतोपदेशा'दिति ? । एवं तर्हि
यदा कस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं, स्वरूपपदार्थको
षाऽकारस्तदेदमुच्यत इत्युदाहरणः ॥

(उद्योतः) प्रत्यापस्या 'अह'णित्यनेन प्रक्रिया-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

विद्यमानस्यापि अकारस्य । कान्यत्र-कुत्रान्यत्र विद्यमान-
स्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यः । अस्व-धात्वादित्यस्य ।

(प्रदीपे) सामान्यम्-अवर्णं सामान्यम् ।
कस्यचिदिति । व्यक्तिपक्षे इति यावत् । स्वरूपपदा-
र्थक इति । नानुकरणमिति भावः । एवञ्च व्यक्त्यभि-
प्रायेणैव शङ्केति भावः ।

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

विवृततरत्वं च प्रयोगदशायां मा भूदित्येवदर्थं शास्त्रान्ते
'अ अ' इति सूत्रं कृतम् । तेन हि विवृततरमनूय संवृतो विधी-
यते । न चानुवाचसमर्पकेणाऽकारेण दीर्घसूत्रोपदेशे ग्रहणक-
शास्त्रबलात्सङ्गः स्यादिति वाच्यम् । 'अद' इति तत्परनिर्दे-
शस्य एकशेषेण ह्रस्वषट् निर्देशस्य वा सिद्धान्तविध्यमाग-
त्वात् । वक्ष्यति हि तत्र वार्तिककारः-('सिद्धं तु तत्परनिर्देशा-
देकशेषनिर्देशाद् । स्वराणुनासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः
सिद्धमिति । शास्त्रान्ते च विधीयमानः संवृतः शास्त्रोपकार्यं
सर्वत्राऽसिद्धमिति न कापि प्रक्रियाणां सावर्ण्यप्रतिबन्धः ।
शास्त्रान्ते च विधीयमानं प्रत्यापत्तिवचनमेव शापकमिह विवृत-
तर उपदिष्ट इत्यस्यार्थस्य । यत्तु अत्रत्यं वार्तिकम्-'अका-

दशायां सर्वत्राऽकारो विवृतः प्रतिज्ञात इत्यजानन्वाङ्कते भाष्ये-
तस्य विवृतोपदेशादिति । 'तस्यै'त्यस्य-वर्णसमासा-
यस्थस्येति । संवृतस्येति । धात्वादित्यस्येत्यर्थः ।

ननु 'अह'णित्यादौ कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगकमा-
भावादाह-स्वरूपपदेति । स्वरूपपदार्थकत्वं यथा तथोक्तम् ।
भाष्ये विवारभेदादिति । प्रयत्नभेदादित्यर्थः । ग्राहकस्य
विवृतत्वाद्ग्राह्यस्य संवृतत्वादिति भावः ॥

[धात्वादौ विवृतत्वप्रतिज्ञाबाधकभाष्यम्]

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-भवत्याक्षर-
समासाधिकेन धात्वादित्यस्य ग्रहणमिति,
यद्यमकः सर्वणं दीर्घ इति प्रत्याहारेऽको
ग्रहणं करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ नहि द्वयोराक्षर-
समासाधिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति ॥

(प्रदीपः) यद्यमिति । यत्र हि कका-
रेण चिह्नं प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः, तेन च
संवृतस्याऽग्रहणे 'इकः सर्वण' इति वक्तव्यम् । नहि
द्वयोरिति । यद्यप्येकोऽपि विवृतो नास्ति, तथापि
द्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य 'द्वयो' रित्युक्तम् ॥

(भाष्ये) आक्षरसमासाधिकेन-विवृतेन । धा-
त्वादित्यस्य-संवृतस्यापि 'पञ्' धात्वादित्यकारस्य ।
ज्ञापकमिति । आक्षरसमासाधिकेनाङ्कितपक्ष इत्यस्य
ज्ञापकमित्याशयः ।

(प्रदीपे) अत्र हि-'अक' इत्यत्र हि । निर्दिष्ट-
इति । निर्दिष्ट इति ज्ञायते इत्यर्थः । तेन च-विवृतेन च ।
संवृतस्य-धात्वादित्यस्याऽकारस्य । विवृतो नास्तीति ।

रस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति । तत्र विवृत-
शब्दो विवृततरत्वपरः, उदाहरणशिक्षातुरोपात्तः । ननु शुक्र-
तरोपि शुक्रो भवत्येव यथा तथेह विवृततरस्याव्याकारस्य
विवृतत्वानुपायात्सावर्ण्यं यथाश्रुतेऽपि सेत्स्यतीति चेन्न ; सर्वण-
संज्ञायां तुल्यप्रत्ययत्वस्य विवृततरलाघवान्तरधर्मपुरस्कारेणैव
वक्तव्यत्वात् । अन्यथा ओदीनोरपि सावर्ण्यापत्तौ गा इत्य-
नेन नात्र नानाः स्वार्थे नाना इत्यादावपि 'ओतोम्यसो' रित्यात्वं
प्रवर्तते । ईदृशेदित्येकारान्तरस्य विधीयमाना प्रशुद्धसंज्ञा 'कर-
वावहै' इत्यादावपि प्रवर्तते । 'एडः पदान्तादतीति पूर्व रूपं
'वस्मे अदात्' 'विणौ अस्ती'त्यादावपि स्यात् । किञ्चैव हका-
रादीनामीषद्विवृतत्वाकारादीनाञ्च विवृतत्वा-सावर्ण्याप्रसक्तो-
नान्द्वलाविति सूत्रं न कर्तव्यमिति भाष्यसिद्धान्तो व्याकुप्येत ।

१ पूर्वपरयोः स्थाने जायमानत्वादित्यर्थः ।

(उद्घोतः) प्रत्याहारे इति । सङ्गाहके शास्त्र इत्यर्थः । वक्तव्यमिति । एवं च प्रत्यक्षभेदेनाऽऽसवर्णस्यापि अन्वयात्प्राप्तस्तस्य विद्युतेनाकारेण ग्रहणं श्रूयत इत्यर्थः । यद्यप्येकोऽपीति । प्रत्युच्चारणं वर्णान्वित्वादाक्षरसमाप्ताधिक्यस्य प्रयोगेऽभावादिति भावः । आदिरन्वयेनेत्यस्य चान्य-सङ्क्षेपेन सहोच्चार्यमाण आदिसङ्क्षेप इत्याशयः । तत्र कन्धादि-चिह्नेनाऽगादिशब्दस्थस्तत्सङ्क्षेपादिवृत्त एव । साङ्क्षेपं च व्यक्तिकेदे सति सर्वधर्मसाम्यप्रयुक्तं प्राक्ष्यम् । तस्य च प्रयोग-स्येऽभावेत्यनेन तद्ग्रहणं श्रूयत इति तात्पर्यम् । केचित्तु 'देवदत्त अजस्ती'त्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आक्षरसमाप्ताधिक्योऽस्ति तदर्थं भाष्ये द्वयोरेत्युक्तमित्याहुः । भाष्ये युगप-समवस्थानमित्यस्य प्रयोगो इत्यादिः ॥

[शापकत्वविधटकभाष्यम्]

नैतदस्ति शापकम् । अस्ति हान्यदे-
तस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥

यस्याक्षरसमाप्ताधिक्येन ग्रहणमस्ति

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

प्रयोगे एकस्यापि विद्युतस्य सम्भवो नास्त्येवम् ।

(उद्घोते) नन्वेव प्रत्याहार इति 'प्रत्याहारेऽको ग्रहण'मिति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिरत आह—सङ्गाहक इति । अकः सवर्ण इति लक्षणे इत्यर्थः । ननु प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदे य आक्षरसमाप्ताधिक्योऽकारः स न अगित्यत्रेति कथमगादि प्रत्याहारसिद्धिरत आह—आदिरन्वयेनेत्यस्येति । अगादि-शब्दस्य—अगादिशब्दस्योऽकारः । व्यक्तिकेदे—केवलं व्यक्तिमात्रस्य भेदे सति । तस्य च—साङ्क्षेपस्य च । प्रयोगस्य इति । तस्य संवृत्तादित्यर्थः । अनेन—

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

प्रओक्त्यादिमुशब्दं एकारचकाररूपानुबन्धद्वयकरणं चेह लिङ्गम् । अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहरेत् । किन्तुना ऐकारोकाकारावपि न निर्दिशेदाकारादीनामिव सावर्ण्येन सिद्धेरिति दिक् । तस्मादत्रत्यभाष्यवार्तिकयोर्विद्युतशब्दो विद्युततरं लक्ष्यतीत्येव तत्त्वम् । यदा—विद्युतप्रतिष्ठानसामर्थ्या-दिद्युततरेण सह सावर्ण्यं सेत्यतीत्यवधेयम् । एवं च भाष्या-दिप्रयोगो यथाश्रुत एवास्तु । एतच्च न्यासकारहरद्वयप्रत्य-भनसूत्र्य उदाहृतशिक्षावाक्योपपत्त्येन व्याख्यातम् । परमा-र्थतस्तु—आकारो विद्युत इत्येव भाष्यवार्तिकस्वरसिद्धं, न तु विद्युततर इति । तथा च पाणिनीयशिक्षा—स्वरा-णामूष्मणो चैव विद्युतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि विद्युतावेकौ ताभ्यामैकौ तथैव च ॥ इति । प्रायुक्तं ॥ मतान्तरं, न तु पाणिनीयम् । अत एव प्रओइसूत्रे भाष्य-कैयटादौ—आकारस्य विद्युत्वादिद्युततराभ्यां सन्ध्यक्षर-

तदर्थमेतत्स्यात्—'खडाढकं' 'मालाढकं'-मिति । सति प्रयोजने न शापकं भवति । तस्माद्विद्युतोपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) नैतदिति । 'अक' इत्यकारेण विद्युतेन दीर्घस्य विद्युतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

क एष यत्नश्चोद्यते—विद्युतोपदेशो नाम । विद्युतो वोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) क एष यत्न इति । धात्वादयः पठितास्तत्राऽकारो विद्युतः पठ्यतां न(हि)किंचिद्गौरवं भवति, तत्किमुच्यते—अन्यत्रापि विद्युतोपदेशः कर्त-व्य इ(ती)ति प्रश्नः ॥

अग्रहणेन । सङ्ग्रहणं—धात्वादिस्थस्य संवृतस्यापि ग्रहणम् । केचित्तु—भाष्यतत्त्वविदः । प्रत्याहारलिङ्गेन—ककारादिना । परंतु कादिचिह्नेस्तत्सङ्क्षेपेऽपि तत्त्वाभावादिदं न युक्त-युक्तमित्याहुः ॥

पूर्वपक्षी शापकत्वं विधट्यन्नाह—नैतदस्तीति । एतस्य—अक इत्यस्य । एतत्—अक इति । एकदेशी शङ्कते—क एष इति । 'चोद्यते' इत्यस्य 'वाप्तिककृते'ति शेषः । विद्युतोपदेशे को यत्नः, अकारोच्चारणं कर्तव्यमेव, तद्विद्युतं संवृतं वा करणमित्येव । तथा च विद्युतसंवृतयोरुच्चारणे विशेषाभावादिद्युतोच्चारणमेव करिष्यते को विशेष इत्याशयः ।

भाष्याभ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तम् । एवं च वृत्तिग्रन्थस्यापि यथाश्रुतस्य शोडशे व्यासकारहरद्वयत्वात् कृतं महत्त्वा व्याख्यानमनादेयम् । अथ वा 'नाजस्रत्वा'विति पठतः सूत्र-कृतो मते विद्युततरस्यापि विद्युतत्वमात्रेण सावर्ण्यमस्तु, 'चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्गसंज्ञावामाश्रयन्त' इति वृत्तिग्रन्थ-स्वरसात् । न चैवमैवै चोरतिप्रसङ्गः, वर्णसमाप्ताये पृथग्निर्देश-सामर्थ्यादेनुबन्धद्वयसामर्थ्यादा तत्र सावर्ण्यापेक्षेतरेति दिक् ।

ननु दण्डाढकमित्यादौ दीर्घेण सह दीर्घ एकदेशः सावर्ण्यस्य फलमित्यस्तु, पुनरेव तु सावर्ण्यस्य किं फलमिति चेत्, 'इह अग्निदत्तेति 'गुरोर्नृत्' इति पुनरेव तेन सह पूर्वस्य दीर्घ एकदेशः फलमिति गृह्यते । न च दीर्घं कर्तव्ये द्युतस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । 'सुतप्रगृह्या अचौ'तिशापकेन 'सिद्धः सुतः स्वरसन्धि'विवक्षित्यमाणात्वात् ।

स्यादेतत्—आक्षरसमाप्ताधिक्यस्य अकारस्य कृतेपि विद्युतत्वे धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातरथस्य संवृत्तादित्त्वं न स्यात् ।

१ गौरवं भवतीति किमुच्यते इत्यर्थः ।

[समाधानभाष्यम्]

स एष सर्व एवमर्थो यज्ञः क्रियते ।
यान्येतानि प्रतिपदिकान्यग्रहणानि तेषा-
मेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते, तद्वरु
भवति । तस्माद्वक्तव्यम्-‘धात्वाद्विस्थश्च
विवृत’ इति ॥

(प्रदीपः) यानीति । प्रतिपदपाठस्याऽश-
क्यत्वात्तस्य ‘विवृतोपदेशा’दित्यनेन सर्वस्याकारस्य
विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यत इत्यर्थः । धात्वा-
द्विस्थ इति । अग्रहणप्रातिपदिकार्थे विवृतत्वेऽवश्य-
चोदनीये धात्वाद्विस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य
कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिशेषम् । अन्यथा दोषरूपविवृतो-
च्चारणे प्रयत्नस्य गौरवं स्यात् ॥

(उद्योतः) एवमर्थ इति । वृत्तावेवंशब्द प्रकार-
वति वर्तते इति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकाणीति । धातु-
प्रत्यययोरभ्युपलक्षणं बोध्यम् । सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिका-
दीनि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः । तद्वरु भवति
तस्मादिति । यतः सर्वाच्चारणं गुरु, अतो धात्वाद्विस्थ इति
वाच्यमित्यर्थः । ननु धातुनां बहुधा पाठान्तात्वादी
स्ययुक्तमत आह-अग्रहणेति । ‘प्रातिपदिके’त्युपलक्षणम् ॥
धात्वाद्विस्थस्यापीति । पठितधात्वाद्विस्थस्यापीत्यर्थः ।
एतेनाऽग्रहणधात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्युपात्तम् ।

संवृतस्यैवेति । एवं च धात्वाद्विस्थश्च विवृतवकार्य
लभत इत्यतिदेशोऽयमिति भावः । अभ्ययेति । गुणोच्चा-
रणद्वीपोच्चारणे यत्नाधिक्यमिति भावः ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

(भाष्ये) सिद्धान्ती समाधत्ते-स एव इति ।
अभ्युपायेन वार्तिकरूपेण । उपदेशः-उच्चारणम् ।
इति-इत्येवमतिदेशावयम् ।

धात्वादीति । पठितधात्वादित्यर्थः ।

(उद्योते) एवंशब्दस्य प्रकारार्थतयाऽर्थं शब्देन
कथं समानोऽसामानाधिकरण्यात् आह-वृत्ताविति । इति-

❀ शब्दकौस्तुभः ❀

आक्षरसमाप्त्यधिकेन भिन्नप्रयत्नानामर्थपामग्रहणात् । ततश्च
‘सामग्र्याना’मित्तिदोषोऽलोक्यस्यैव स्यात् त्वकारस्य । ‘अच-
क्षे’तिपरिभाषया बाधादनुपस्थितेः । तथा ‘वृष’दित्यत्र प्राति-
पदिकस्थान्त उदात्तो भवतीत्येवम् स्यात् । ‘नायक’इत्यत्र
प्रत्ययकारस्थानत्वादायादेशो न स्यात् । ‘अवनमती’त्यत्र
‘निपाता आधुदाता’ ‘उपसर्गाश्चाभिवर्ज’मित्याधुदात्तचर्चं न

१ चकारः कचिच ।

[एकदेशिनः प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ दीर्घप्लुतवचने च संवृतानिवृत्त्यर्थः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

दीर्घप्लुतवचने च संवृतानिवृत्त्यर्थो विवृतो-
पदेशः कर्तव्यः । दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा
भूतामिति । वृक्षाभ्याम्, देवदत्ता ३ इति ॥

(प्रदीपः) विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तर-
माह-दीर्घेति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्या-
ऽकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः
प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । नैवे लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ
संवृतौ स्तः ॥ की तर्हि ? । विवृतौ ॥

यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) नैष लोक इति । असत्यपि
सावर्ण्यं लिङ्गादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भवि-
ष्यतः, यद्यमतो दीर्घा यच्च अतो रोरुतादभुत
इत्याहेति भावः ॥

(उद्योतः) ननु संवृतयोस्तयोरेवामेऽपि संवृतस्य
विवृतौ न स्यातामेव, आन्तरतम्याभावात् । न चेको यणिव
एच इगिबान्तरतमावपि भविष्यतः, सामर्थ्येन तत्र तथाज्ञो-
कारेऽपि खटादकमित्यादी चरितार्थस्याकः सवर्ण
इत्यादेर्विषये तथा कल्पने मानाभावात् आह-असत्य-
पीति । सावर्ण्ये इति । आन्तरतम्ये इत्यर्थः । एवं

इत्यतः सामानाधिकरण्यात् । तथा च एवम्-एतत्प्रकारकः
अर्थः-प्रयोजनं यस्यासावेतत्प्रकारक इत्येवमर्थोऽत्र बोध्य
इत्याशयः । उपलक्षणमिति । पूर्ववदेव धातुप्रत्यययोर-
भ्युपलक्षणमित्यर्थः । एकदेशी प्रयोजनान्तरमाह-दीर्घेति ।

(प्रदीपे) विवृतत्वप्रतिज्ञाने-धात्वाद्यौ विवृतत्व-
प्रतिज्ञाने । सिद्धान्ती दोषं निरस्यति-नैवेति ।

(प्रदीपे) लिङ्गमेवाह-यद्यमिति ।

स्यात् । किं च-‘अस्य च्वा’वित्यादी अकारस्य संवृतत्वेनाऽ-
नपत्वादसति ग्राहकत्वे ‘शुद्धीभवती’त्याशवेवेत्वं स्यात् तु
‘मालीभवती’त्यादी । न चाक्षरसमाप्त्यधिकस्य विवृतत्वपति-
ज्ञासामर्थ्यात्तत्सदृशेषु धात्वाद्विस्थेष्वपि तत्कार्यप्रवृत्तिरिति
वाच्यम् ; खटादक’मित्यादी दीर्घसंश्रयदानेन विवृतत्वप्रतिज्ञायाः
‘सामर्थ्ये’ सति सामर्थ्यविरहात् । तथाहि-‘अकः सवर्णे’
इत्यत्र आदिरन्येनेतिवचनादनयोरेवाकारकवचनयोरनुकरणमिति

२ ‘नैष दोषः’ इति कचिच ।

चातो दीर्घ इति, अतो रोरित्यत्राहुतादित्यतो विशेषणं च सामान्यापेक्षं शापकमिति भावः ॥

[एकदेशिनः प्रयोजनसाधनं, भाष्यम्]

'स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् ।'

संवृतः स्थानी, संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत् । 'अनुस्वारो यथा यणम्' । तद्यथा-संयन्ता संवृत्तस्यः यँल्लोकं तँल्लोकमिति-अनुस्वारः स्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति ॥

(उद्घोतः) संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवलागमपि वेद्लोकयोरसत्त्वं मन्यमान आह- भाष्ये स्थानी प्रकल्पयेदित्यादि ॥

[प्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

विषयं उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रकृतिर्भवति । सन्ति हि यणः सानुनासि-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(उद्घोते) सम्यमानः-इत्यस्यैकदेशीति शेषः ।

(भाष्ये) सिद्धान्तौ एकदेशिनो दृष्टान्तं विधृत्यशास्त्रेण निराकरोति-विषय इति ।

(भाष्ये) नैव लोके न च वेदे इति । प्रत्याहारे संवृतोपदेशे तस्यैवाञ्छास्वादिनां शास्त्रे सतीषु अतिमालादौ सवर्णदोषादिरेवाभावेन टाणादिस्थराशयाकारस्य संवृतस्यैव संविधानेनोक्तोदाहरणे संवृतस्यैव सवर्णदीर्घस्य वा सत्त्वेन तत्स्थाने संवृतस्यैव प्राप्या तद्व्यव्येन शापकत्वं सम्यगेवेति भावः । 'दीर्घप्लुतवचने चेति' तृतीयवार्तिके प्रयोजनकथनं तु अन्यत्र विवृतोपदेशस्य । तेन तत्प्रत्यास्थानेनैव लोके न च वेदे' इत्यस्यापि एवमेव तात्पर्यम् । न पुनर्ह्रस्वस्य विवृताकारस्य दीर्घप्लुतयोश्च संवृतयोरित्यन्ताऽसत्त्वविषयकम् । 'त्रिहति चेत्स्यादाववसाने ह्रस्वविवृतस्य साम्प्रतिकैर्लुच्चादिवैदिकैः पञ्चमानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । एवं दीर्घप्लुतयोः संवृतावर्णयोश्चकारणस्य सुशकत्वस्य स्पष्टत्वात् । न च

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

निर्णतं, तेन प्रत्याहारातेन विवृतनकारेण सावर्ण्यादीर्घप्लुतयोर्धरणे 'खट्वाढका'मित्यादि सिध्यति । असति तु विवृतत्वे 'अस्य च्वा'वित्यादिभिरव प्रत्याहारेणपि संवृतस्य ह्रस्वस्यैव कार्यं स्यात् न दीर्घप्लुतयोरितिकलभेदस्य स्पष्टतया क विवृतत्वप्रतिज्ञायाः सामर्थ्यम् ? । अथोच्येत-प्रत्यासत्त्याऽऽक्षरस-

१ दृष्टान्तादृष्टान्तिकयोरस्यैव महर्धम्यमित्यर्थः ।

का निरनुनासिकाश्च । दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके नैव च वेदे संवृतौ स्तः ॥ कौ तर्हि ? ॥ विवृतौ ॥ यौ स्तस्तौ भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) सतस्तत्रेति । अशक्यत्वादीर्घप्लुतयोः संवृतयोश्चकारणस्येत्यर्थः ।

(उद्घोतः) तद्वत्संवृतौ दीर्घप्लुतावपि कुतो न सन्तावित्यत आह-अशक्यत्वादिति । केचित्तु शिष्टसंमतत्वात्ते सन्तः, इमौ तु न तथेति भाव इत्याहुः । सन्ति हि यण इति भाष्ये यण इति बाहुल्याभिप्रायेण, रेफस्यानुनासिकत्वाभावादिति बोध्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवमपि कुत एतत्,—'तुल्यस्थानी प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः, न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातामीकार ऊकारो वेति ? ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेवेकारोकारी

दीर्घस्यैवाकारस्य ह्रतवृत्त्या तथोच्चारणान्नं, तथा ह्रस्वसंवृताकारस्य विलम्बितवृत्त्या दीर्घत्वादितिप्रतिभास इति वाच्यम्, इकारादिषु दृग्नादिवृत्त्याऽवर्णं वैलक्षण्यानुपलम्बेन तत्प्रतिभासस्य ह्रतादिवृत्तिप्रयोज्यताया वक्तुमशक्यत्वात् । कैवटस्यापि विवृतह्रस्वाकारादीनामसाधुत्वप्रामिप्रायो न पुनरित्यन्तासत्त्वव्यति शक्यते वक्तुम् । अत एव 'भाष्यादिस्थ इतीति' प्रतीकमुपादाय विवृतोच्चारणप्रत्यक्षस्य गौरवमुद्भावितवान्न त्वसम्भवम् । एतदनुरोधेन 'यत्सतस्तत्रेति'तिप्रतीके दीर्घप्लुतयोः संवृतयोश्चकारणस्याशक्यत्वं कैवटेनोक्तं, तस्यापि कलध्मातादीनामिव वर्णसाधुताऽभावादशक्यत्वे एवाभिप्रायो वर्णनीय इति श्रीबालशास्त्रि वरणाः ।

(उद्घोते) तद्वत्-यणवत् । सन्तौ-विषयानौ । सत्याविति यावत् । सन्तः-वर्त्तमानाः । इमौ-संवृतौ-दीर्घप्लुतौ ।

(भाष्ये) एकदेशी शङ्कते-एवमिति । अन्तरतमदिसंस्कारोऽपि । प्रयत्नभिन्नावित्यस्य 'दीर्घप्लुता-

माध्याधिकस्यैव विवृतत्वं शाप्यते इति न भूमः किं तु सामान्यापेक्षं शापकम्,—'ह्र शङ्के यावानकारः स सवर्णोप-प्रक्रियायां विवृतो बोद्धव्य' इति । एवमपि प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदेनास्य च्वावित्यादावुच्चारितस्याऽनपेक्षेन सवर्णग्राहकता न स्यात्, किं त्वकः सवर्णह्रस्वादी प्रत्याहारएव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् । एवमिकारादयोपीकोयणचित्यादावेव ग्राहकाः स्युर्न

प्राप्नुतः 'यवृतः संवृता अन्यत्रार्भवसान्न' इति कश्चि-
दीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात् ॥

(उद्योतः) नन्दीकारोकारयोः कथं संवृतत्वमत
आह-यवृतः संवृता इति । ईकृत इत्यर्थः । कचिचु
'यवृत' इति पाठः । ईकारोकाराकारा इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

वक्ष्यति 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यत्र
स्थान इत्यनुवर्तमाने, पुनः स्थानेग्रहणस्य
प्रयोजनम्,—'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र
स्थानत आन्तर्यं बलीयो भवति'—इति ॥

[अक्षरसमाज्ञाये जातिपक्षाधिकरणे आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमा-
नन्त्वात् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न
प्राप्नोति—'अस्य च्चौ'—'यस्येति च' । किं
कारणम् ? अनन्त्वात् । न ह्येतेऽणो येऽ-
नुवृत्तौ । के तर्हि ? येऽक्षरसमाज्ञाये
उपदिश्यन्ते ॥

(प्रदीपः) तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति ।
अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोऽनुकृत इति
ककारादिना चिह्नेन ज्ञायते । ततश्चाऽप्लातस्य ग्राह-
कत्वमस्तु । अस्य च्चावित्यादौ त्वकारस्यानप्ला-
द्वाहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तिः—शास्त्रस्य लक्ष्ये
प्रवृत्तिस्तदनुगतो निर्देशोऽनुवृत्तिनिर्देशः ॥

(उद्योतः) एवं चाद्यप्रयोजनायमेव सर्वत्राकारस्य

✽ राजलक्ष्मीः ✽

कारा'विति शेषः । (उद्योते) 'यवृत' इत्यस्यार्थमाह-
ईकारोकारेति ।

(भाष्ये) सिद्धान्ती समाधत्ते-वक्ष्यतीति ।
तत्रेति । अनुवृत्तिनिर्देशे-वृत्तिः-शास्त्रस्य लक्ष्ये या प्रवृत्तिस्त
दनुकूलोच्चारणे । यथा 'अस्य च्चा'वित्यादौ । तत्र हि-अकारे
श्चाक्षं प्रवर्यं, सृजे तस्यैव चोच्चारणमिति भवति तद्वृत्तमुच्चारणं
'अनुवृत्तिनिर्देश'पदाभिधेयमिति भावः ।

✽ शब्दकौस्तुभः ✽

तु 'परजेकान्ते' यस्येतिचेत्यादौ । ननु एक एवाऽकारः, तत्क-

विवृतत्वं प्रतिषेधमिति स्थिते शङ्कते भाष्ये-तत्रानु-
वृत्तीति । एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह-अकः सवर्णे
इति ॥ अनन्त्वादिति । अक्षरसमाज्ञायेऽपठितत्वादाका-
रस्यैवानप्लवमित्यर्थः । प्रत्युच्चारणं वर्णभेदेऽपि 'अक' इत्यादौ
ककारेण चिह्नेनेतदनुकृतत्वात्मानमिति भावः । तद्वृत्तगत
इति । साक्षादक्षयसंस्कारकनोधजनक इत्यर्थः ॥

[एकदेशिसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ एकत्वादकारस्य सिद्धम् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

एकोऽयमकारो, यश्चाक्षरसमाज्ञाये,
यश्चानुवृत्तौ, यश्च धात्वादिरस्यः ।

(प्रदीपः) एकत्वादकारस्येति । एकै-
वाकारव्यक्तिः, उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जक-
ज्वनिकृतः खल्लतैलादशादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभास-
भेदवत् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्यै-
क्यं बोध्यम् ॥

(उद्योतः) ननुदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्या-
दत आह-उदात्तादीति । प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदव-
दिति । बिम्बमित्राकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यर्थः । इका-
रादीनामपि । सर्वज्वनिभेदेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपे-
णामिव्यञ्जनात् । तत्तद्रूपाभिव्यक्तिकृतश्च परम्पर भेदव्यव-
हारोऽपीति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुबन्धसङ्करस्तु ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति । 'कर्मण्यण्'
'आतोऽनुपसर्गे कः' इति केऽपि गितकृतं
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपे) अयमेव-आवृणोति सूत्रस्य आक्षरसमाज्ञायिक
एव । तस्य-अकः । (उद्योते) आद्यप्रयोजनार्थम्-
आकारग्रहणार्थम् । न तु संवृताकारानिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।
स्थिते-सिद्धे । साक्षादिति । यथा-'अस्य च्चा'वित्यादौ ।
'अकः सवर्णे' इत्यादौ तु प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारकता न
साक्षादित्याशयः । एकदेशो समाधत्ते-एकत्वादिति ।

(प्रदीपे) प्रतिभासः-आनम् । निवृत्तानं-वृष्टान्तः ।

(उद्योते) सिद्धान्तोत्थाह-सर्वेति ।

(भाष्ये) एकत्वे दोषमाशङ्कते-अनुबन्धेति ।

स्थानभ्रममाशङ्कते ? न चैवमुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मा-
नुपपत्तिः, तेषां व्यञ्जकज्वनिधर्मत्वात् । अनुबन्धव्यवस्थापि

(प्रदीपः) अनुबन्धसङ्कर इति । एकत्वे कौऽष्टगादीनां भेदाभावाद्गोदादौ जीवादिः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-अनुबन्धसङ्कर इत्यस्य अनुबन्धकार्यसङ्कर इत्यर्थः । जीवादीति । 'दिष्ट्वेत्यादिना । आदिना गित्वप्रयुक्तयुक् । पथेयि कित्वगित्वप्रयुक्तकार्ययो-रप्यविरोध इति भावः ॥

[द्वितीयाक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ एकाजनेकाज्महणेषु चानुपपत्तिः ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

एकाजनेकाज्महणेषु चानुपपत्तिर्भवति ॥ तत्र को दोषः ? 'किरिणा' 'गिरिणे' त्येका-ज्जलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इह च 'घटेन तरति घटिक' इति द्यज्जलक्षणमुग्र प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) किरिणेति । 'न गोश्वन्त्सा-ववर्णे'ति प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः । घटेनेति । एक एवाऽकारो द्विरुच्यते इति बन्त्वाऽभावः । ङस्तु-बहुकादिषु कृतार्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-अनुपपत्तिरिति । इहव्यव-स्थाभा इति भावः । अस्यायतिव्याप्त्योः प्रसङ्गादिति तात्पर्यम् । प्रतिषेधादिति । 'सावेकाच' इति प्राप्तस्येत्यर्थः । ङस्त्विति । 'नौद्यवष्ट' इति विहितः ॥

[तृतीयाक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्रव्यवचोपचाराः ॥ * ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(प्रदीपे) एकत्वे-अकारादेरेकत्वे ।

(उद्घोते) युक्-आतो युचिणकृतो रिति युक् । दोषान्तरमाह-एकाजिति । दोषान्तरमाह-द्रव्यवदिति ।

(भाष्ये) अकारादेरेकत्वाश्रये एकदेशिनं प्रति शास्त्रोक्तकार्यविरोधरूपं दोषमाह वार्तिककारः-अनुबन्धेति । दोषान्तरं स एवाह-एकाजनेकाजिति ।

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

लोकवद्भविव्यति । लोके हीह मुण्डो भव इह बटिलो भवेत्यादिक्रमेण एकस्यानेकधर्मोपदेशेयि तत्तद्देशभेदेन धर्मा व्यव-तिष्ठन्ते तत्तेषां 'कर्मण्य' गित्वत्रैव गित्वं, 'चरेष्ट' इत्यत्र टित्वं, 'गापोष्ट' गित्वत्र टित्वकित्वं, 'अ साम्प्रतिक' इत्यादौ तु नैकमप्यनुबन्धकार्यमिति व्यवस्था । अत एव 'प्राग्दीव्यतोऽण्' 'क्षिवादि-भ्योऽणित्वा'दौ पुनः पुनर्गित्करणं तावन्मम् । कर्म तर्हि घटेन तर-

१ 'काण्डादीनाम्' पाठः ।

[व्याख्याभाष्यम्]

द्रव्यवचोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा द्रव्येषु नैकेन घटेनाऽनेको युगपत्कार्यं करो-ति, एवमिममकारं नाऽनेको युगपदुच्चारयेत् ॥

(प्रदीपः) द्रव्यवदिति । उपचारो व्यव-हारः । यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोति, तथैवैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः ।

[प्रथमाक्षेपनिराकरणवार्तिकम्]

॥ * ॥ विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

यद्यं विषये विषये नानालिङ्गमकारं करोति- 'कर्मण्यण्' 'आतोऽनुपपत्तेर्' क इति तेन ज्ञायते- 'नानुबन्धसङ्करोऽस्ती'ति । यदि हि स्यान्नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यादे-कमेवाऽयं सर्वगुणमुच्चारयेत् ॥

(प्रदीपः) विषयेणेति । वार्तिककारेण करण-त्वेन सामान्यरूपतया चाऽभेदेन विषयो निर्दिष्टः । भाष्यकारस्तत्त्वधिकरणत्वं व्यक्त्यभेदाद्गोष्ठां च प्रति-पादयति-विषये विषय इति । सर्वगुणमिति । गुणा अनुबन्धाः, कार्मायाऽऽश्रितत्वादुपकारकत्वात् । तत्र 'कर्मणि कण्टि'ति ब्रूयादित्यर्थः ।

(उद्घोतः) करणत्वेनेति । अधिकरणस्य करणत्व-विवक्षयेत्यर्थः । सामान्यरूपतयेति । विषयत्वरूपेणे-

(प्रदीपे) बाहुकादिषु-बाहुकशब्दादेः सम्प्रति-त्वद्वीत्याश्चन्वाचनं कृतार्थः-चरितार्थः । (उद्घोते) अस्याप्यवतिव्याप्योरिति । घटिक इत्यत्राव्याप्तेः, किरिणेत्यादावतिव्याप्त्येव प्रसङ्गादित्यर्थः । (भाष्ये) दोषान्तरमाह-द्रव्येति । द्रव्येषु-घटपादादिषु । एकदेशी अनुबन्धसङ्करं परिहरति-विषयेणेति । (प्रदीपे) अभेदेन-एकत्वेन । उपकारत्वादिति । भेदकरत्वादित्यर्थः ।

तीति घटिकः । 'तरतीत्यधिकारे' 'नौद्यवष्ट' इति दम् । कर्म च धनस्य निमित्तं संयोगोपपातो वा धन्यः । 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पाता' वित्यधिकारे 'गोष्ठाचोऽसङ्ख्यापरिमाणव्यादेर्य'-दितिचेत्, अशुचित्वात् द्रव्यव्यपदेशाद्भविव्यति । न च 'बाहुक' इत्यादौ मुख्यव्यति चरितार्थत्वाद्गौणे कार्याऽसम्भव इति वाच्यम् ; अथादिप्रतिषेधेनेह गौणस्यापि मुख्यसम-कक्षकत्वाद्वापनात् । अत एव 'किरिणे'त्यादौ 'सावेकाच' इति-

२ भाष्ये १०-११ । पृष्ठवोरप्यं विषयो द्रव्यः ।

त्यर्थः । भाष्यकारस्त्विति । एकविषये नानालिङ्गकरणाः
ऽदर्शनोद्दिष्यमेवेन तदित्यत्र तात्पर्यम् । 'गुणा उदात्तादय'
इति भ्रमं व्यावर्तयति-गुणा अनुबन्धा इति । तेषां
गुणत्वमुपपादयति-कार्येति ।

[शापकनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । इत्संज्ञाप्रकृत्यर्थ-
मेतत्स्यात् । न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकव-
च्छन्त्य उपचेतुम् । इत्संज्ञायां हि दोषः
स्यात् । आयम्य हि द्वयोस्त्संज्ञा स्यात् ॥
कयोः ? ॥ आद्यन्तयोः ॥

(प्रदीपः) शल्यकवदिति । शल्यकः-
प्राणिविशेषः । स यथा कण्टकतुल्यैः पक्षैर्व्याप्यते
नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम् ।
आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रस-
ङ्गात् । इत्संज्ञैव-आयच्छते व्याप्रियत इत्येककर्तृकत्वा-
दायम्येत्युक्तम् ॥

(उद्द्योतः) व्याप्रियते । विषयत्वेन गृह्णाती-
त्यर्थः । एककर्तृकत्वादिति । 'स्या'दित्यनेनेत्संज्ञारूपक-
कर्तृकत्वादित्यर्थः ॥

[आक्षेपनिरासपर-वार्तिकव्याख्यान्तर-भाष्यम्]

एवं तर्हि—“विषयेण पुनर्लिङ्गकरणा-
त्सिद्धम्” ॥

यद्यं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं
करोति-‘प्राप्तीत्यतोऽण्’ ‘शिवादिभ्योऽ’-
णिति, तेन ज्ञायते-‘नानुबन्धसङ्करोऽस्ती’-

❀ राजलक्ष्मीः ❀

‘संसर्गिभेदकं यत्तत्सव्यापारं’ प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वा-
त्तस्य ज्ञाने व्यवस्थितम् । इत्यभियुक्तोक्त्या च भेदकस्य-
गुणव्यपदेशः । (भाष्ये) पूर्वोक्तं ज्ञापकत्वं विषयति-
नैतदिति । प्रकृतिः-सिद्धिः । एतत्-विषयेविषये नाना-
लिङ्गकरणम् । अयम्-अकारः । अशक्यत्वे हेतुमाह-
इत्संज्ञायामिति । आयम्य-व्यापारं कृत्वा । यत्तद्विशे-

❀ शब्दकोस्तुभः ❀

विमर्शोदात्तत्वं न भवति । आश्रुतिकृतेन ज्ञान्यपदेशेन
स्याश्रयस्य एकाज्यपदेशस्य निवर्तितत्वात् । नहि त्रिपुत्रो
दिपुत्रव्यपदेशं लभते । तस्मादुक्तरीत्या नाधकाभावाद्यधक-
रूपसाधकबलाच्चाऽकारव्यतिरेकेनेति सर्वं सुस्थमिति चेन्न उदा-

१ नानालिङ्गकरणदर्शनार्थं पा० ।

ति । यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं
स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । ‘विषयेणे’त्ये-
तदन्यथा व्याचष्टे ‘नाना’शब्दमपनीय ‘पुनः’शब्दं
पठित्वा । यद्यनुबन्धसङ्करः स्यादकारमेव शिवादि-
भ्यो विदध्यात् । अथोच्येत-‘शिकृतमेव यथा
स्याज्जिकृतं मा भूदिति नियमार्थमेतत्स्यात्’,
तन्न, नियमाद्विधेर्वलीयस्त्वात् ॥

(उद्द्योतः) ‘नाने’ति स्थिते कथमन्यथा व्याख्यानमत-
आह-‘नानाशब्दमिति । नियमादिति । शापकत्वे हि
विषयर्थत्वमिति भावः ॥

[पुनर्वाधुतवार्तिकप्रयणभाष्यम्]

अथवा पुनरस्तु—“विषयेण ॥ नाना-
लिङ्गकरणान्सिद्धं”मित्येव ॥

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—‘इत्संज्ञाप्रकृत्यर्थमेत-
त्स्या’दिति ॥

[शापकस्थापकसमाधानभाष्यम्]

नैष दोषः, लोकत एतत्सिद्धम् ।
तद्यथा लोके कश्चिदेवं देवदत्तमाह,—‘इह
मुण्डो भव’ ‘इह जटिलो भव’ ‘इह शिखी
भवे’ति, यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रो-
पतिष्ठते । एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते
तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते ॥

केण । द्वयोः-आद्यन्तयोः । ‘न तु मध्यस्थाना’मिति शेषः ।
एकेति । भवनस्यापारकियवोरित्संज्ञैव कर्त्रात्प्राप्त्यः ।

(उद्द्योते) गृह्णाति-आद्यन्तो स्वविषयीकरोति ।
एककर्तृकत्वात्-आयमनस्य ‘स्या’दित्यनेन समानकर्तृकत्वात्,
(भाष्ये) पुनर्लिङ्गमिति । पुनः-द्वितीयवारं लिङ्ग-
चिह्नणकाराद्यनुबन्धो यस्मिन्मिति बहुव्रीहिः । इत्येष-इत्येवं
यथाश्रुतमेव । यथाश्रुतवार्तिकस्यार्थान्तरं कृत्वा दोषं निरसयति-
नैष दोष इति ।

उत्पादिविरुद्धधर्माध्यासेन व्यक्तैक्यस्य बाधात् । ‘ध्वनिधर्मा
एवैत’इत्युक्तमिति चेत्तर्हि कत्वगत्वादिकमपि तस्यैवास्त्विति
अकारेकारादीनामप्येकप्रसङ्गः । तदेतदुच्यते-‘अलुपदं पदं
वाक्यं वा वाचकमिति । किं बहुना भास्त्वेवं व्यङ्ग्यो वर्णः,
व्यञ्जकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहात् । उक्तं च हरिण-

२ ‘तु’ पा० ।

(प्रदीपः) अथवेति । न ब्रूमः—‘सर्वशुणमु-
च्चारये’दिति, किं तु यथा लोके—‘इह मुण्डो भव’
‘इह नमो भवे’ति यदुक्तं यत्रोच्यते तदुक्त एव
तत्र भवति, एवमिहाऽपि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनु-
बन्धविशिष्टो विधीयते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव
कार्यं संपादयति ॥

(उद्घोतः) यथा लोके इति । ‘प्रम्बाहया
गूढवासादि’रिति शेषः । एवञ्च लोकव्यवहारदृष्टान्तेनैवा-
ऽसङ्करः सिद्ध इत्यर्थः । यत्र—देशे काले वा । तदुक्त
एवेति । भाष्येऽपि—तल्लिङ्गस्तत्रेति सावधारणं व्याख्ये-
यमिति भावः । [अत्र वाक्यत्रयेऽपि तुल्यम्: पूर्वपक्षन्यासोऽस्ती ॥]

[खण्डनाय द्वितीयाक्षेपानुवादभाष्यम्]

यद्युच्यते—‘एकाजनेकाग्रहणेषु चाऽ-
नुपपत्तिः’—इति ।

[एतदाक्षेपनिराकरणार्थात्मिकम्]

॥*॥ एकाजनेकाग्रहणेषु चावृत्ति-
सङ्ख्यानात् ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

एकाजनेकाग्रहणेषु चावृत्तेः सङ्ख्या-
नादनेकाचत्वं भविष्यति । तद्यथा—‘सप्तदश
सामिधेन्यो भवन्ती’ति, ‘त्रिःप्रथमामन्वाह
त्रिरुत्तमा’मित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति ।
एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाचत्वं भविष्यति ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(प्रदीपे) तदुक्त एवेति । एवञ्च न सङ्कर इत्याशयः ।

‘विधायते’ इत्यस्य ‘अकार’ इत्यादिः । (उद्घोते) गूढचारः—
गुप्त चरः । वाक्यत्रयइति । ‘विषयेण तु नानालिङ्गकरणा’दिति
यथाश्रुताविके, ‘विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणा’दिति भाष्योक्तन्यासे,
अर्थान्तराभिप्रायकं यथाश्रुता तु पूर्विके ‘विषयेण तु नानालिङ्गे’ति वा-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

‘अनेकव्यक्त्यभिधेयज्ञाया जातिः स्फोट इति स्मृता ।
कैबलिहयक्य एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ।’
इति । तस्माद्वि ध्वनिभिरयं निर्वाहस्तर्हि जातिस्फोट एव,
नोचेत्स्वयोरिवोदात्तानुदात्तादीनामपि भेद एवेति न्यायतः
परिनिष्ठिते सति—‘एवं ध्वनिगतान्भेदानुदात्तस्वरिता-

१ अयं पाठः ‘यथा लोके’ इत्यतः प्रत्युपलभ्यते । औचित्य-
त्याख्यत्र स्थापितोऽस्याभिः । २ ‘कार्यत्वं निमित्तम्’ पा० ।

(प्रदीपः) आवृत्तिसङ्ख्यानादिति ।

यथा विकृतियाग्रे त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयो-
श्चिरावृत्त्या सप्तदश संपद्यन्ते तथा घटेन तर-
तीति व्यञ्जलक्षणघटनं भवति । ननु मुख्ये विषये
कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं ह्यर्त्थत्वं कथं कार्यनिमि-
त्तम् ? । उच्यते—‘गोद्यच्च’ इत्यत्राऽऽक्षशब्दप्रतिषे-
धाच्छिद्वावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः ॥

(उद्घोतः) यथाविकृतियागे इति । तत्र हि
प्राप्तसामिधेन्यनुवादेन सप्तदशत्वं विहितम् । तच्च ‘त्रिः
प्रथमा’मित्यादिवाक्यबोधितया प्रथमोत्तमयोश्चिरावृत्त्यैवेति
भावः । त्रिरावृत्त्येति आवृत्तिः—पुनरुच्चारणम् । तद्वन्व-
सङ्ख्याया सप्तदशत्ववदत्राऽनेकत्वत्वमिति भावः । [लिङ्गा-
दिति । अनेन लिङ्गेन श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य
गौणत्वमेव नेति शाश्वत इति भावः ।]

भाष्ये आवृत्तेः संख्यानात् । गणनादित्यर्थः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् । इह तु
खलु ‘किरणा’ ‘गिरिणे’त्येकाञ्जलक्षणमन्तो-
दात्तत्वं प्राप्नोत्येव ॥

(प्रदीपः) भवेदिति । ‘गिरिणे’त्यादावा-
वृत्तिभेदेऽपि मुख्यमेकाचत्वं न निवर्तत इति भावः ।

(उद्घोतः) भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतमिति ।
‘आवृत्त्या कार्यं सिद्धमिति कृत्वा दूषणं परिहृतं भवे’दि-
त्यन्वयः । मुख्यमिति । आवृत्तिरुक्तव्यक्त्वेन स्वगतैका-
चत्वस्य बाधाऽयोग इति भावः ॥

चित्के चेति वाक्यत्रयेत्यर्थः । द्वितीयं दोषभेददेशो परिहरति—
यदपीति । (उद्घोते) तत्र—विकृतियागे । प्राप्तेति ।
‘प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्ये’त्यतिदेशेनेत्याशयः । तज्जन्वेति ।
आवृत्तिजन्येत्यर्थः । अत्र—घटेन तरतीत्यादौ । ज्ञाप्यत-
इति । एवञ्च गौणमुख्यन्यायस्यात्र विषयत्वं नेत्याशयः ।
(भाष्ये) अन्यासिन्निरासेऽप्यतिव्याप्तिरस्तीत्याह—भवेदिति ।

दिकान् । वर्णा अनुपतन्तः स्युरधोवर्गतिहेतवः ॥
इतिमीमांसकमतमर्द्धवर्ततीयत्वाद्दुषेयमिति स्थितम् । एवं च
‘अनन्ता वर्णा’ इति नैयायिकाद्यभ्युपगतरीत्या यद्यप्यं जातिपरो
निर्देशस्तर्हि ‘अस्य च्वा’वित्यत्रापि तथैवास्ति किं ग्रहण-
कशालेण ? तदुक्तम्—‘सर्वर्णेऽग्रहणमपरिभाष्यमावृत्ति-
ग्रहणा’दिति । तत्परत्वं तु जातिनिर्देशप्रयुक्तत्वेवातिप्रसङ्गस्य

३ अयं ग्रन्थः ‘मुख्यमिति’ इत्यतः प्राप्तसर्वत्रोपलभ्यते ।

४ अयं विषयः १४ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

[एकवचनवासिमानमाध्यम्]

एतदपि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ लोकतः ।
तद्यथा—ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकै-
कशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तथा सर्वे ते सहस्र-
दक्षिणाः संपन्नाः । एवमिहाप्यनेका-
ऽस्त्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । लोके पूर्वा सङ्ख्या-
सङ्ख्यानतरेण मुख्येन गौणेन च बाध्यत इत्यर्थः ।

ऋषिसहस्रमिति । वित्तेन कीला-कीला प्रत्येकं
दत्त्वा-दत्त्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः ।
ऋषयः सहस्रशुषिसहस्रमिति कर्मधारये 'संपन्ना' इत्यस्य
साक्षद्विभिः संबन्धः । षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः
संबन्धो यथा 'ब्राह्मणशतं भोज्यता' मिति भुजेर्ब्राह्मणैः ॥

(उद्योतः) ननु स्वस्य प्रतिग्रहीतृत्वासंभवादिक-
न्यूनता, न च पुनर्दानं, दत्तस्यान्यस्वत्वात्पुनर्दानतया पुनर्दाना-
ऽसंभवादत्त आह-विन्नेनेति । ननु षष्ठीसमासे सहस्र-
सङ्ख्याया विशेष्यत्वात्कथं दानेन संबन्धः ? । कथं वा
'संपन्ना' इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात् आह-
सहस्रशुषयः ऋषिसहस्रमिति । अत एव 'सर्वे ते'
इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । परनिपातो माध्यप्रामा-
ण्यात् ॥ [सामर्थ्यलक्षण इति । सामर्थ्यकृतो गुणभूतै-
र्ऋषिभिः संबन्ध इत्यर्थः । सर्वे ते इत्यत्र तच्छब्देन
गुणभूतस्यापि परामर्शोऽत्र फले बोध्यः । अत एव 'दत्त्वे'ति
समानकर्तृकेति क्त्वा । [भुजेर्ब्राह्मणैरिति । सहस्रशुषयां
भोक्तृत्वानुपपत्तेर्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजेः संबन्ध इति भावः ।]

॥ राजलक्ष्मीः ॥

कार्य-वटेन तरतीत्यादौ प्रत्यक्षलक्षणनादिकार्यम् । एतदपि-
अन्तोदात्तत्वनिर्गन्तम् । अतिव्याप्त्यभावइति भावः । एत-
दपीत्यस्य पूर्वसङ्ख्याया उत्तरसङ्ख्यायां बाधनमित्यर्थं ननु
केनट आह । ऋषिसहस्रं-कर्तृभूतम् ।

(प्रदीपः) विन्नेनेति । परंतु गोविक्रयस्य भ्रम-
शास्त्रविद्वत्त्वादिदमनुसृतम् । दानप्रतिग्रहमात्रात्तु सर्वेषां
सहस्रदक्षिणाप्रति युक्तः पन्थाइत्याहुः । सामर्थ्यलक्षण इति ।
सामर्थ्यात्सहस्रशुषयैर्ऋषिभिः सम्बन्ध इत्यर्थः । ब्राह्मणैः-सहस्रशुष-
यैः ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

भक्षाय । 'त्यदादीनाम' इत्यादौ तु एकमात्रव्यक्तिरपि जाति-
विशेषणतया विवक्ष्यते विधेवविशेषणत्वात्पञ्चेकत्ववत् ।

१ 'तद्यथा लोके' पा० । २ 'सहस्रशुषयः' पा० ।

३ 'ब्राह्मणैः सह' पा० । ४ 'प्रहीतृत्वाऽभावात्' पा० ।

भाष्ये-एकैकश इत्यत्र उभयोरपि द्योतकत्वेन द्योतकसमुच्च-
यस्य च बहुशो दृष्टत्वेन द्विर्बचनशोर्योगपक्षम् । यथा-यथाज्ञा-
तीयको 'गाम्यां यणीत्यादौ' । तत्र च यथा ऋसत्त्वे समुच्चित्य
द्योतकता, तदभावे 'गाम्या'ति ऋपैव, तथा प्रकृतेऽपि शसो
वैकल्पिकत्वात्पक्षे 'एकैक'मित्यपि । द्रवादिशब्दविषये तु न
समुच्चित्य द्योतकता, अनभिधानात् । एकशब्दे तु समुच्चित्य
प्रत्येकं च द्योतकता, अभिधानस्वभावात् । यत्र तद्वित्तेना-
ऽनुक्ता बीप्ता तत्र द्विर्बचनं भवेत्येव । ययैकैकशो देहीति ।
भाष्यस्याप्ययमाशयः- 'यत्र तद्वित्तमात्रेण लोके बीप्सानभिधानं
तत्र द्विर्बचनमपि । यत्र 'माषश' इत्यादौ तावत्तैव बीप्साभिधानं
तत्र न कदापि तयोः समुच्चय इति दिक् । भाष्ये सहस्र-
दक्षिणा इति । सहस्रं दक्षिणा गोरूपा येषां दातॄणां
ते इत्यर्थः । तेन गौसहस्रदानफला एव ते न त्वेकगोदान-
मात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ तथा प्रकृतेऽपीति भावः ।
भाष्ये-अनेकाश्चमिति । तन्मात्रमित्यर्थः ॥

[तृतीयशेषेपरिणामकरणमाध्यम्]

यद्यप्युच्यते,- 'द्रव्यबन्धोपचाराः प्राप्नु-
वन्तीति । भवेद्यदसंभवि कार्यं । तन्ना-
नेको युगपत्कुर्यात्-यसु खलु संभवि कार्य-
मनेकोऽपि तद्युगपत्करोति । तद्यथा-घट-
स्य दर्शनं, स्पर्शनं वा । संभवि चेद् कार्य-
मकारस्योपचरणं नाम । अनेकोऽपि तद्यु-
गपत्करिष्यति ॥

(प्रदीपः) संभवि चेति । एकस्यैवा-
ऽकारस्य युगपत्स्थानकरणनिरप्यक्षध्वनित्यङ्गत्वात्तत्सर्व-
रुधारणं शक्यमित्यर्थः ॥

भूतेः । सङ्ख्याया मोक्षनाऽसम्भवादित्याशयः ।

(उद्योते) अतएव-सामर्थ्याद्गौणैर्ऋषिभिः सम्-
न्वादेन । कवेति । अन्यथा सङ्ख्यायाः कर्तृत्वासम्भवात्स-
मानकर्तृक्योरिति क्त्वाप्रत्ययोऽनुपपन्न एव स्यादित्या-
शयः । उभयोः-द्वित्वश्रुत्यपयोः । द्योतकसमुच्चयमु-
दाहरति-वयेति ।

(भाष्ये) 'द्रव्यबन्धोपचारा' इति सिद्धान्तितं तृतीयं दोषमे-
कदेशी निरस्यति-नदपीति । 'अने'दित्यस्य 'कुयो'दित्यनेन
सम्बन्धः । 'नानेको युगपत्कुर्यादिति भवेद्य' सम्भवेदपीत्यर्थः ।

'अस्य च्वा'वित्यादौ तु अनुवाचविशेषणत्वाच्च व्यक्तित्ववि-
क्षिता, ग्रहैकत्ववत् । किं तु व्यग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं
पक्षोभिप्रेतः । 'एका व्यक्ताव्यक्ति'रिति पक्षस्तु दूषित एव ।

५ अर्थ पाठः क्वचित् ।

६ अर्थ पाठो दिग्विधनन्तरं सर्वशेषोपलभ्यते ।

(उद्घोतः) एकस्यैवेति । व्यापकत्वेनैव बोध्यम् ।
'अकारस्येत्यनुपलक्षणमित्युक्तम् । भाष्ये-उच्चारणं नामे-
त्युत्तरम्-अत' इति शेषः ॥

[पूर्वपक्षिणोऽकारव्यक्तियानात्सप्तसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ आन्यभाष्यं तु कालशब्दव्यवायात् ॥*॥

[न्यास्याभाष्यम्]

आन्यभाष्यं त्वकारस्येति । कुतः ? ॥
'कालशब्दव्यवायात्' । कालव्यवाया-
च्छब्दव्यवायाच्च । कालव्यवायात्-दण्ड-
अग्रम् । शब्दव्यवायात्-दण्डः । नचैकस्या-
त्मनो व्यवायेन भवितव्यम् । भवति
चैकवत्यान्यभाष्यमकारस्य ॥

(प्रदीपः) एवं परिहृतेष्वपि तत्र दोषेऽपि
न्यायेनाऽकारस्य भेदं साधयति-आन्यभाष्यमिति ।
अन्यस्य भावोऽन्यभावः, ततो ब्राह्मणादिषु स्वायें विधा-
नार्थात्तात्त्विकार्थेऽप्यम् । अयवाऽन्यो भावोऽन्यद्वस्तु ।
'तस्य भाव' इति भावेऽप्यम् । इह कालशब्दाभ्यां
व्यवधानं भिन्नानां दृष्टम् । यथाऽसंहितायाम्-अ इ
उ' इत्यादीनां कालव्यवायः । 'एति' इत्यादौ शब्द-
व्यवायः (तत्र-) तकारेण ऋकारेकारयोर्व्यवधानात् ।
एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टं, यथा 'अ' इति केवलोऽकार
उच्चार्यते । तस्मादुदात्तादि(गुण)भेदात्कालशब्दव्यवा-
याच्च नानात्वमकारस्य । प्रत्यभिज्ञानं त्वेतादिसा-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

आन्यभाष्यम्-अप्यम् । परस्परं भेद इति यावत् ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

'अष्टादश अवर्णन्यक्तय' इति पक्षे तु 'अइउ' इति यदि ज्ञाति-
परो निर्देशास्ति पुनरप्यहणवैयर्थ्यम् । व्यक्तनिर्देशे तुल-
रीत्या 'अस्य च्वा' इत्यादौ सवर्णग्रहणानुपपत्तिरिति महत्स-
ङ्कटम् । तस्मादिह मुत्रकारस्यास्यो दुर्बल इति चेत्-उच्यते ।
त्रिष्वपि पक्षेष्वप्येव मुत्रस्योपपत्तिः । तथा हि-स एवा-
यमकार' इति प्रत्यभिज्ञावलाकार एक एवेति पक्षे धर्मव्यव-
स्थायास्त्वयैवोपपत्तनापत्ता के अप्कार्ये न भवति यथा चाऽप्र-
त्ययादिविभक्त्येन दोषादिप्रवृत्तिः, तथाऽस्य व्यावृत्ति-
विभक्तिः प्रालोभनतात्पर्यादी न प्रवर्ततेति ग्रहणकक्षायां
क्रियते । तच्च सावर्ण्यधीनमिति हस्वस्व विभुत्वं प्रतिष्ठा-

१ 'दोषेषु तत्र' पा० । 'केवलकारः' पा० ।

मान्यनिबन्धनम् । यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि काल-
व्यवायोऽस्ति, तथापि कालव्यवाय एव द्विषोऽऽश्रितः
शब्दशून्यः, शब्दबन्धः ॥

(उद्घोतः) आन्यभाष्यमित्यस्यान्यत्वमित्यर्थो
नेत्याह-अन्यस्येति । अथवेति । भावशब्दः कर्तृसाधन
इति भावः । एवं च प्रतिप्रयोगमकारस्याऽन्यत्वमित्यर्थः ।
यथेति । एवं चाऽप्र इत्याद्यकारो दण्डेत्यकारोद्भिन्नः 'दण्ड
अग्र' इत्यादौ कालव्यवधानात्, 'दण्ड इह' इति प्रयोगे 'इकारवत्'
तथा 'दण्ड' इत्यत्राद्याकारोऽन्यत्वाकारोद्भिन्नः, शब्दव्यवायात्,
'कृति' इत्यादौ तकारव्यवहितेकारवत् इत्यनुमानेनैवेति सिद्धे
उदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोऽपि पारमार्थिक एवेत्याशयेन
तद्वेदादिभिर्भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-उदात्तादीति । नाना-
त्वमकारस्येति । 'युक्त' इति शेषः । ननु य एवोदात्तोऽकारः
स एव देवदत्तेनानुदात्तः इति प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽस्त
आह-प्रत्यभिज्ञानं चेति ॥

[अकारव्यक्तियानात्सप्तसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ युगपच देशपृथक्स्वदर्शनात् ॥*॥

[न्यास्याभाष्यम्]

युगपच्च देशपृथक्स्वदर्शनान्मन्यामहे-
'आन्यभाष्यमकारस्येति । यद्यं युगप-
देशपृथक्स्वेषूपलभ्यते-अश्वः, अर्कः, अर्थः
इति । न होको देवदत्तो युगपत्सुगमे च
भवति मधुरायां च ॥

(उद्घोतः) विशुत्वं निगम्य भाष्ये-युग-
पच देशेति । अत्रादिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते । देश-
पृथक्स्वेति । देशानां पृथक्त्वेऽप्येव सत्तत्त्वार्थः ॥

(उद्घोतः) विशुत्वम्-एकत्वं निरस्य विभुत्वमपि ।
देशानामिति । मिथेषु लक्ष्येषु अष्टाऽकारादित्यर्थः ।

यते । तत्तु आश्वरजमाद्याधिकस्यैव नेनुनरपि न व्यवतिष्ठे-
तेति-सार्वत्रिका प्रतिष्ठा । एवमपि 'अस्य च्वा' इत्यादौ
अन्यत्वादेव ग्राहकत्वं न स्यादिति चेत्; विवृतस्वरत्वादेर-
विशेषणं तस्याऽप्यप्यम् । नहि मुण्डावजटिलत्वादिवेश
भेदेनानुपात्ताः स्वरपमानानुवादेन विहिता अपि 'इयामो
दोषश्चतुर्बाहु' इत्यादयो व्यवतिष्ठन्ते । 'यदाचानुदात्तस्वरिता-
नुनासिकत्वगुणास्तु शब्देनानुपात्ता न भेदका' इति ह्रदि-
सूत्रे वक्ष्यते । अनन्ता एव (अ) व्यक्तय इति पक्षेऽष्टादशवर्ण-
व्यक्तय इति पक्षे च यद्यपि हस्वदीर्घानुसाराणां एका जातिः
कण्ठादिजन्यतावच्छेदिका तद्व्यवधानव्यवस्थावच्छेदिका वा-
ऽस्त्येव तथापि तद्व्याख्या हन्मन्नाप्रवृत्तिरपि जातिरिति । तथा

३ 'नाऽस्वादि' पा० । ४ 'द्विधा दक्षित' पा०

[एकत्ववादिनो वार्तिकशेषपूर्णभाष्यम्]

यदि पुनरिमे वर्णाः—

[वर्णैकत्ववादिन एकत्वसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ शकुनिवत्सुः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

तद्यथा—शकुनय आशुगामित्वात्पुन-
स्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते । एवमय-
मकारो 'द' इत्यत्र दृष्टो 'ण्ड' इत्यत्र दृश्यते ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । कालशब्दाभ्यां
व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवयो, न व्यञ्ज्यस्येति
व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः । यथा शकुनिः पङ्कुरादौ
स्थित आशुसंसारोत्तदन्ते भवति, एवं व्यञ्जकध्वनि-
संनिधानाऽसंनिधानाभ्यामकारस्योपलम्भाऽनुपलम्भा-
वित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते,
वर्णैकत्ववादी एकत्वं स्थापयितुं तदृषणीद्वयमाह भाष्ये—
यदि पुनरिति । तत्र 'शकुनिव' इति दृष्टान्तस्य तदपरि-
च्छिन्नत्वे न तात्पर्यम्, तन्मते तस्य विभुत्वादिति ध्वनयन्नाह—
कालशब्दाभ्यामिति । व्यक्तिस्फोटवादिन इति ।
व्यक्तौ नित्यत्वं कत्ववादिनः । एकैव शब्दव्यक्तिरिति वादिन
इत्यर्थः । अनेनाऽऽयं दूषणं परिहृतम् । द्वितीयं परिहरति—
ययेति । एवमिति । अस्य—'अनेन'देशेपु युगपदुपलम्भो
व्यञ्जकशब्दादिति शेषः । पूर्वदृष्टस्य पश्चादनेनेऽपि, अव्यवहि-
तस्य व्यवधानेऽपि न भेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इति भावः ।

नन्वेवं विभुत्वे नित्यत्वे न सर्वत्र देशे सर्वदोपलम्भा-
पत्तिरत आह—व्यञ्जकेत्यादि ।

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(प्रदीपः) व्यङ्ग्यस्य—स्फोटस्य । तदन्ते—तत्पञ्चयन्ते ।

(उद्द्योते) तत्र—'शकुनिकव्यु'रिति वार्तिके ।
तन्मते—एकत्ववादिमते । तस्य—अन्तरादिवर्णस्य । अनेन—
'एकैव शब्दव्यक्तिरित्यनेन । आद्यम्—आन्यभाष्य'नित्यत्वा-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

च—'अङ्गुष्पेरे व्याप्यजातिपरो निर्देशः, तेन तद्ग्राहीये एकत्र
कृतं विवृतात् सर्वेष्वपि सिध्यति । अत एव सर्वेषु हस्ता
अणो भवन्त्येवेति 'अस्यच्चा'वित्यादी न कश्चिदोपः । 'अवा-
त्ता'मित्यादिष्वपि क्षेत्रेव गतिः । अन्यथा अवात्तामिति स्थिते
सिचः पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अन्यतरस्यैव शब्दत्वं स्यात्

१ 'नुदात्तभेदेन' पा० १ 'वकादिभेदेन' पा० । २ 'मित्रा' ध्रु

[शब्दव्यक्तिनानात्ववादि (जात्यैकत्ववादि) भाष्यम्]

नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् ।

नित्याश्च शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूट-
स्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भूतव्यमनपायोपजन-
विकारिभिः । यदि चायं 'द' इत्यत्र दृष्टो
'ण्ड' इत्यत्र दृश्येत, नायं कूटस्थः स्यात् ॥

(प्रदीपः) जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोट-
वादिनं पर्यनुयुङ्क्ते—अनित्यत्वमिति । भवता जाति-
स्वाध्याभ्युपगम्यते, व्यक्तेरैकैकनित्यत्वप्रतिज्ञानात् ।
तुल्यैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते, 'दण्ड' इत्युदात्तानुदा-
त्तस्वरभेदेन भिन्नत्वात् । न ह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्या-
गेनानुदात्तत्वं युक्तम्, रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रस-
ङ्गात् । तस्माद्भिन्ना एवैऽनित्या एवाऽकाराः, प्रत्यमिशा
त्वाकृतिनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र व्यवस्थितैः ॥

(उद्द्योतः) जातिस्फोटेति । जातिरेव एका,
शब्दव्यक्त्यसत्त्वनन्ता इति वादोल्लेखः । भाष्ये—अनि-
त्यत्वमेवं स्यादिति । व्यक्तेरैकत्ववादी तस्यां नित्यत्वं
मन्यते इति भावः । ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकशब्दनेक-
त्रोपलम्भो कथमनित्यतेत्यत आह—भवतेति । भाष्येऽपि
'नित्याश्च शब्दा' इत्यस्य 'तवे'त्यादिः भाष्योक्तकूटस्थत्वा-
ऽभावमुपपादयति—रूपान्तरेति । 'तस्माद्भिन्ना एवा-
ऽनित्या एवाऽकारा' इति पाठः । नित्या एवेति पाठस्तत्र-
युक्तः, अन्ततर्वर्णवादे तदनित्यत्वस्यैवेष्टत्वादिति बोध्यम् ।
यद्यन्यनुदात्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वाद्वाक्यराज दोषस्तथापि
स्फटिकस्थेवाऽस्यापि इतरसंनिधानेन तदृषपरिग्रहे संसर्गा-
ऽनित्यताविरोधिकूटस्थत्वाऽभाव इति भावः ॥

युक्तम् । द्वितीयं—'युगपच्च'लुक्तम् । अस्य—'एव'मित्यस्य ।
एवम्—उत्तद्विषयद्वयनिर्देशे सति ।

(प्रदीपः) पर्यनुयुङ्क्ते—परिपृच्छति । तन्मते दूषयतीति
यावत् । (उद्द्योते) तस्याः—शब्दव्यक्तेः । अस्यापि—
अकारादेः । संसर्गाऽनित्यताविरोधिनिः कूटस्थत्वस्य अभाव

तृमयोः । अक्षरसमाप्तये उभयोरपाठः । ततश्च 'श्लोको ज्ञा-
लो'ति न प्रवर्तते । सूत्रस्यावकाशस्तु 'अभित्वा' इत्यादिः
स्यात् । एवं च द्वाभाषागमनश्वेन सवर्णप्राहकत्वं नास्तौत्यपि
सिद्धान्तः मङ्गच्छते । अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देशं स्वी-
कृत्य अग्रहणं त्यज्यतामिति चेत्, एवमपि 'उपसर्गाद्विती-
त्यादौ लुपर्थग्रहणाय ग्रहणकशब्दास्यवश्यकत्वात् । न च

नित्या एव अकाराः' पा० । ३ 'उपरिधतः' । ४ 'तस्य' पा० ।

[वर्णव्यत्येकत्ववादिनो वार्तिकोपपूरणभाष्यम्]

यदि पुनरिमे वर्णाः—

[वर्णव्यत्येकत्ववादिमीमांसकमतसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ आदित्यवत्स्युः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

तद्यथा एक आदित्योऽनेकाधिकरण-
स्थो युगपदेशपृथक्त्वपूलभ्यते ॥

(उद्घोतः) पुनर्येकत्वमित्येव साधयति—भाष्ये-
यदि पुनरित्यादिना । एवत्येवनाकारस्योऽनेकदेशपूलविष-
यादित्यस्येव संभवतीति न तावद्व्यक्तिभेदः सिध्यति । अन्यथा
आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च । तत्तद्देशसंसर्गा-
ल्पप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादियुगसंसर्गादिति भावः ॥

[शब्दव्यक्तिनानात्वविजातिरफोटवादिभाष्यम्]

विषम उपन्यासः—नैको द्रष्टा आदित्य-
मनेकाधिकरणस्थं युगपदेशपृथक्त्वपूल-
भते । अकारं पुनरुपलभते ॥

(उद्घोतः) विषम इति । आदित्यद्रष्टानेनाने-
कदेशोपलभ्यमानानाकारादिकक्षेत्रैक्यसाधकः प्रत्यक्षिद्यमान-
त्वहेतुः—अनेकद्रष्टृकानेकदेशोपलब्धिविषयत्वस्वरूपोपाधियुक्त इति
न तेन भेदसाधकशब्दव्यवहारहेतोः सत्यतिपक्षता युक्तेति
भावः । अकारं पुनरुपलभत इत्यस्य एको द्रष्टाऽनेकाधि-
करणस्थमिति शेषः ॥

[एकत्ववादि (व्यक्तिरफोटवादि) मीमांसकमतानुयायिभाष्यम्]

अकारमपि नोपलभते ॥ किं कारणम् ? ॥

‘ओत्रोपलब्धिर्वृद्धिनिर्ग्राहः प्रयोगेणाभि-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

रति विग्रहः । साधयति—शब्दैकत्ववादी व्यक्तिरफोटवादी
मीमांसकः साधयति । (भाष्ये) ‘आदित्यव’दिति मीमांस
कोक्तं दृष्टान्तं विधयति—विषम इति । अधिकरण—देशः ।

(उद्घोते) अनेकेति । एकद्रष्टृकानेकदेशोपल-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

‘कल्वर्णयो’रिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्वद्, ‘अकः सव-
र्ण’इत्यादी चारिताभ्याम् । किञ्च—‘अस्य च्चा’वित्यादौ व्या-
पकजातिनिर्देशः, ‘त्यदादीनाम’ इत्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देश
इत्यस्य निवामकभावे सङ्कोपोरित्यतः । न चानुवाचविशेषणं
विधेयविशेषणं च ग्रहकत्वपक्षेकत्ववद्विवक्षितमविवक्षितं चेति-
मीमांसकमर्यादा वैवाकरणैः स्वीकर्तुं शक्या, ‘उपेयिवान-

१ ‘व्यक्तेरैकत्व’ नित्यत्वमिति

ज्वलित आकाशदेशः शब्दः । एकं च पुन-
राकाशम् ॥

(प्रदीपः) व्यक्तिरफोटवादी—अकारमपी-
ति । ओत्रोपलब्धिरिति । ओत्रोपलब्ध्या
आकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति । आकाशप्रदेश-
विशेषस्य ओत्रतः दिन्द्रियाणामसम्बन्धविषयाग्रहणा-
च्छ्रोत्रस्य च निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्द-
स्यावश्यमभ्युपेयम् । वृद्धिनिर्ग्राह इति । पूर्वपूर्व-
ध्वन्युत्पादितमिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्परप्राप्तपरि-
पाकान्त्यवृद्धिनिर्ग्राह इत्यर्थः । प्रयोगेणेति । प्रयु-
ज्यत इति प्रयोगो ध्वनिस्तेनाऽस्मिन्त्यर्थः । देशमेतेन तु
प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरवोदीरिताऽस्मिन्त्यङ्क-
ध्वनिकृतः ॥

(उद्घोतः) शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेका-
धिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्ये—अकारमपि नोप-
लभत इति । अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभत इत्यर्थः ।
ओत्रोपलब्धिरिति । ओत्रे एव उपलब्धिर्यस्येत्यर्थः ।
करणक्षेत्रत्वेन समानाधिकरणबहुमीदृशः । एतद्विशेषण-
कलं दर्शयति—ओत्रेति । ननु दिश एव ओत्रत्वात्कथं तत्रो-
पलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरत आह—आकाशेति । कर्ण-
शक्त्यवच्छिन्नं नभ एव ओत्रम् । चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि
भूतत्वमावश्यकमिति भावः । दिशोऽनतिरिक्तमेव आकाश-
मिति तत्त्वम् । ननु तथाप्येतज्जोऽदृशगतपटादिरूपस्य तेजस-
चक्षुर्ग्राह्यत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकभेद-
ग्राह्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किमसम्बद्धं तद्वाहकं, संबद्धं
वा, नाप इत्याह—असंबद्धेति । कथंवा रामेश्वरादिप्रदे-
शावच्छिन्नशब्दस्यापि अवगमप्रसङ्गः । द्वितीयेऽपि किं ओत्रस्य

विधिविषयत्वाभावत्वमनोपाधिः, ‘वयामो मिश्रतनयत्वा’दित्यादी
शाकपाकजलमिवेत्यर्थः । साध्यव्यापकचेतसि साधनाऽप्या-
पकत्वमोपाधित्वम् । व्यत्येकत्ववादी मीमांसको दृष्टान्तवैषम्यं
निरस्यति—अकारमपीति । (प्रदीपे) असम्बद्धेति ।
असन्निकृष्टेत्यर्थः ।

नाथाननुचानमोत्यत्र ‘उपेयत्वविक्षितं नम्यमृति तु विव-
क्षितमिति स्वीकारात् । ‘आर्द्धभानुकस्येष्टं लादे’रित्याद्यनु-
वाचविशेषणस्यापि बहुशो विवक्षणाच्च । तस्माद्व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषैव सिद्धान्ते शरणम् । व्या-
ख्यानं तु लक्ष्यानुपेधीति यथ्यव्यवस्था तत्रतत्राभीयते तथापि
नेतद्वलेन ग्रहणकशालस्य प्रसाधस्यानं चमत्कारभावइति ।
ग्रहणकशालत्वेन हि अस्त्यशोऽविधीयमानः सर्वग्राहक
वादीनात्यन्तकीर्त्ता मीमांसक इत्यर्थः ।

विषयदेशगमनात्सम्बन्धः ? उत शब्दस्य श्रोत्रदेशगमनात् ? ।
 नोभयमपोत्याह-गमनाभावादिति । श्रोत्रस्य चेति ।
 चेन शब्दपरिग्रहः । उभयोरपि गमनाभावे हेतुनिष्क्रियत्वं,
 दूरदेशशब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्दोषस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छ्रोत्र-
 देशोऽनभिष्यत्तेः । आकाशदेशत्वे च तददेव तस्यापि व्या-
 पकत्वेन श्रोत्रदेशोऽभिष्यक्तस्य तेन ग्रह इति भावः । आहङ्कार-
 रिकाणीन्द्रियाणीति साङ्ख्यमतोऽपि इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठान-
 भूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्या
 शब्दस्य सिध्यतीति बोध्यम् । 'श्रोत्रोपलब्धि'रित्येव बुद्धि-
 निर्माहत्वस्योक्तवाचीनस्त्वयमाशङ्क्याह-एवंपूवेति । एवं
 चानुतिरोपायमानानेकवर्णवद्वत्कलशादिशब्दग्रहणसम्भव-
 दर्शनाय तदुक्तमिति न यौनरुक्त्यम् । प्राप्तपरिपाकेति ।
 तत्सहकृत्यर्थः । अन्यबुद्धिः-अन्यवर्णबुद्धिः । एवं च
 तादृशसंस्कारविशिष्टान्तःकरणसंयुक्तेन तादृशसंस्कारविशि-
 ष्टेन श्रोत्रेणाऽन्यवर्णसंबन्धेन वर्णसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्ड-
 स्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमिति भावः । नन्वेवं सर्वदा शब्दोप-
 लम्भः स्यादतो भाष्ये-प्रयोगोणाभिभवित इति ।
 तच्चाचष्टे-प्रयुज्यत इति । ध्वनिरिति । वर्ण इत्यर्थः ।
 भाष्ये-एकं च पुनराकाशमिति । एवं चैकस्मिन्नाग्रफले
 एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्वतः
 शब्दोऽप्येक एव । तत्रैव च तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशो-
 पलम्भ एवाऽसिद्ध इति भावः । नन्वेकत्वेऽयं पूर्वोऽयं परोऽयं
 देवगृहेऽयं राजगृह इति भेदप्रतिभासः कथमत आह-देश-
 भेदेन स्थिति । औपाधिको भेदस्तु आकाशस्यैव न शब्द-
 स्यात्येकत्वे बाधकः । एवं संसर्गाऽनित्यतापि तस्यैव नास्यापि
 बाधिका । तस्यापि 'नीलं नभ' इत्यादि संसर्गानित्यताप्रतीतिरि-
 त्याशयः । अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वं
 च ध्वनितम् ।

[अकारव्यक्तितानात्ववादिजातिस्फोटवादिभाष्यम्]

आकाशदेशा अपि बहवः । यावता
 बहवः, तस्माद्वान्यभाव्यमकारस्य ॥

(प्रदीपः) भेदवाद्याह-आकाशदेशा इति ।
 यथा पृथिव्या एकत्वेऽपि सुगन्धधरादिदेशव्यवहार

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(भाष्ये) बहव इति । घटाकाश-मठाकाश-तत्त-
 ल्कर्णशुक्लवादिभेदभिन्नाकाशादि-देशानामानन्त्यमित्यर्थः ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

इति स्फुटतरं प्रतीयते । उलङ्घिता चेयं मीमांसकमर्यादा
 भर्मशाल्ये बहुशः-श्रेयांसं न प्रबोधयैदित्यादिषु । 'एकः

१ 'आकाशत्वे' पा० । २ 'आहङ्कारिकाणीतिसाङ्ख्यमते' पा० ।

३ 'चौपाधिकभेदो दुर्वारः' पा० ।

एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेद-
 व्यवहार इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशबाहुल्यमत
 आह-यथेति । ॥ चौपाधिकभेदेन भेदो दुर्वारः । सर्वत्र
 भेद औपाधिक एव, स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः ।
 श्रोत्रसम्बन्धस्तु प्रदेशान्तरोत्पन्नशब्दस्यापि चौपातरङ्ग-न्यायेन
 कदम्बमुकुलन्यायेन वा तन्प्राप्तरे व्युत्पादित एव ॥

[व्यक्तिपक्षे पूर्वोक्तदोषनिराकरणपरिसिद्धान्तसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ आकृतिग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं
 ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिः, तथेवर्णाकृतिः ॥

(प्रदीपः) एवं व्यक्तिसफोट-क्षेत्रे निराकृते
 जातिस्फोटपक्षे गवाश्रयते-आकृतिग्रहणादिति ।
 अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते । नान्तरीयकस्तु
 व्यक्तिनिर्देशस्तत्र । प्रत्याहारोऽकारजातेर्निर्देशात्-
 स्यात्थ विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्या एव प्रत्या-
 पत्तिविधानम् । तदेवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देश-
 स्थेनाऽकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् । अष्टन आ
 विभक्तावित्यत्र सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारण-
 सामर्थ्याद्भस्वस्य ग्रहणं न भवति । अन्यथा ह्रस्वमेवो-
 च्चारयेत् । 'सुतश्च विषये स्मृत' इति न्यायात्
 ह्रतस्याऽग्रहणम् ॥

(उद्घोतः) तत्रैव पक्षेऽस्य स्वावित्यादौ दोषो-
 नेत्याह-भाष्ये आकृतिग्रहणादिति । तदाह-अकार-
 जातिरिति । सर्वप्रदेशेषु स्थिति । प्रत्याहारोऽस्य स्वावि-
 त्यादौ च । अकारव्यक्तोनामानन्त्यमाश्रित्य वार्तिककृता वर्ण-
 समाधायस्वस्य विवृतत्वेऽपि धात्वादित्यस्यापि विवृतोपदेशो
 नोदितः । भाष्यकृता तु प्रयोगस्थानां प्रत्याहारस्यैव ग्रहणात्
 तत्र जातिनिर्देशो आवश्यको जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्व-

बाधता-यस्मात् । आन्वयभाष्य-भेदः ।

(भाष्ये) एवं व्यत्ययनवादे मीमांसकाभिमतं
 (व्यक्तिसफोटपक्षे) निराकृते सति व्यक्तिभेदे पूर्वोक्ताऽस्य च्वा-
 वित्यादिदोषनिरासाय जातिस्फोटमाश्रयति-आकृतीति ।

पूर्वपरयो'रिति सुत्रे एकग्रहणमपीह बाधकम् । अन्यथा नृण
 इत्येकत्वस्य पक्षेकत्ववद्विषयासम्भारिके तेनेति दिक् । अय-
 वार्थवत्त्वस्यापि वक्ष्यामि इहोच्चारितोऽकारादिः स्वसदृशीः

४ तत्रापि-व्यक्तिपक्षेऽपि ।

५ नोदितः-नोदितः ।

भिद्वेः स दोषो वारितः । अस्म्यच्चाविष्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वेऽनपवात्सर्वोवर्णग्रहणं न स्यादित्यपि जातिनिर्देशेनैव परिहृतम् । एवं चाणुदि-त्सूत्रेऽप्यग्रहणं न कार्यमित्याशयः । तस्माच्चेति । स्वाश्रयव्यञ्जिद्वारेत्यर्थः । तत्र प्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्देशात्, वर्णमेकदोषनिर्देशाद्वा, ह्रस्वस्यैव संवृत्तत्वं बोध्यम् । ननु जातिनिर्देशेऽतिप्रसङ्ग इत्याह—अष्टन इति । अन्यथा ह्रस्वमेवेति । न च तन्निर्देशेऽन्तरतम-परिभाषया दोषो न स्यादिति दोषविधानम्, दोषनिर्देशे तु तस्मान्मर्थ्यात्तस्यापि विधानम्, जातिग्रहणादन्यस्यापि वाच्यम्, दोषनिर्देशसामर्थ्येनाभ्यन्तरतमपरिभाषावाक्यकल्प-नापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेव कल्पने लाघवमित्याशयात् । ननु दोषो वारणामार्थ्यमाभ्युक्त्वा, पुनस्तु स्यादन्त आह—पुन-च्चेति । विषये—दृष्टादतादौ । अनेनापि पुनर्विधानेऽशोऽ-नुवाददोषः स्यादिति भावः ॥

[आकृतिग्रहणापवात्सिकम्]

॥*॥ तद्वच्च तपरकरणम् ॥*॥

[व्याख्यामाध्यम्]

एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते—आकृ-
तिग्रहणेनाऽतिप्रसक्तमिति ॥

(प्रदीपः) तद्वच्चेति । ॥ आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्तद्वत् । अथवा कथ्यन्तेमेतत् । तत्र न्याये-नाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्तपरेष्वपि स एव पक्षः स्थित इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) सर्वश्रुतिनिर्दिष्टेत्यत्र शापकमाह भाष्ये—तद्वच्चेति । सादृश्ये वतिप्रमं व्यावर्तयति—स इति । अथवा वत्यस्तमेतदिति । तदा 'तद्वदित्यस्यास्य चावि-स्यादिवदित्यर्थः । तदाह—तत्र न्यायेनेति । तत्र—अस्म्यच्चाविष्यादौ । आकृतिग्रहणप्रयुक्तानिप्रसङ्गनिवारणार्थमेव हि तत्र तत्र तपरकरणम् ॥ जातिपक्षेऽपि विवृतत्वप्रतिष्ठाऽकः

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(उद्घोते) तत्रापि—व्यक्तिभेदवादिनोऽपि । दोषः—पूर्वोक्तो दोषः । नोदितः—कर्तव्यत्वेन नोदितः । तत्र—जातिपक्षे स्वीकृते । प्रत्यापत्तिवाक्ये—अन इत्यत्र । ह्रस्वस्येवेति । न त्वत्तज्जात्याक्रान्तानामष्टादशानामित्यर्थः ।

॥ शब्दकोशमुभः ॥

षड्व्यक्तीः सादृश्यास्त्यसम्बन्धेनोपस्थापयति । नचैवमपि कृत्वाऽनुपरिगतानां शाब्दबोधेऽन्वयप्रतिबोधितानुपपत्तिः । अथोप्याहारवादे बाधकाभावात् । अतिप्रसङ्गग्रस्तु तात्पर्य-

१ 'सर्वोवर्णग्रहो न स्यात्' पा० ।

सर्वर्ण इत्यावेदं पठानतिरिक्त्यादौ दीर्घार्थमावश्यकैव । एवं प्रत्यापत्तिवचोऽप्यावश्यकमेव । तुल्यन्यायात्जातिग्रहणप्रयुक्ता-तिप्रसङ्गनिवारणाय तपरत्वविधेये 'त्यदादीनाम्' इत्यादौ तद्वारणस्याऽप्यवश्यमेतदिति बोधितम् । अत्र पक्षेऽप्यग्रहण-प्रत्याख्यानेऽपि ऋतुवर्णयोः सावर्ण्येन समानजातिवात्तिदे-देशाच्च दोष इति भावः ॥

[शापकतादृशकभाष्यम्]

ननु च सर्वर्णग्रहणेनाऽतिप्रसक्तमिति
कृत्वा तपराः क्रियेरन् ॥

[सिद्धान्तिनो शापकतास्यापकभाष्यम्]

प्रत्याख्यायते तत् 'सर्वर्णेऽप्यग्रहणम-
परिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चे'ति ।

[आकृतिवादिनः सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥*॥ ह्रस्वग्रहेषु च ॥*॥

[ह्रस्वग्रहेषु च] ॥ किम् ? 'आकृति-
ग्रहणात्सिद्धमित्येव । 'झलो झलि' अवा-
त्ताम् अवात्ताम् अवात्ता । अत्रैतन्नास्ति—
'अणसवर्णान्गृह्णाति'—इति ।

(प्रदीपः) ह्रस्वग्रहेषु चेति ।—अवद्याश्र-
णीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षे शोकस्यैव तकारस्याऽनुकरणं 'खफछठये'त्यत्र तकार इति, द्वयो-
स्तकारयोर्लृत्वं न स्यात्, अपि त्वेकस्यैवेत्यवतात्ता-
मित्यत्र सिङ्गलोपो न स्यादमित्था इत्यादावेव स्यात् ।

(उद्घोतः) अवात्तामिति । वषेर्लृक् । तस्य ताम् । सिच् । 'सः सीति तलम् । 'वदन्नजेति शुद्धिः । 'झलो झलि'-
ति सलोपः । ननु वचनसामर्थ्याज्जल्लृट्शोऽपि भविष्यती-
त्यत्र आह—अमित्था इति । भिद्वेर्लृक् सिचि रूपम् ॥

तस्मान्मर्थ्यात्—दोषविधानसामर्थ्यात् । तस्यापि—दीर्घ-
स्यापि । (भाष्ये) शङ्कते—नन्विति । सिद्धान्तो शङ्कां निर-
स्यति—प्रत्याख्यायत इति । तत्—सर्वर्णग्रहणेऽणुदि-
त्सूत्रेऽप्यग्रहणम् । सर्वर्णे—सर्वर्णग्राहके ऋणित्सूत्रे । आकृति-
पक्षाङ्गीकारे फलान्तरमाह—ह्रस्वहेति । व्यक्तिपक्षेऽपि पूर्वोक्तान्

ग्राहकत्वेनैव । अन्यथा तत्रापि लक्षणाध्याहारादेरतिप्रस-
ङ्गस्य तदवस्थत्वात् । 'स्थूरीरिप्सित' इत्यनुशासनबलात्पुण्यम्
इत्यादौ यदाध्याहारः कृत इति चेन्न ; 'त्यक्लोपे कर्मणि'
'क्रियायोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इत्याद्यनुशासनाद-

२ 'ह्रस्वाणां' पा० । ३ अयं पाठः कश्चिदपि नास्ति ।

[व्यक्तिसम्बन्धुभाष्य समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ रूपसामान्याद्वा ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा-
'तानेव शाटकानाच्छाद्यामो ये मथुरा-
याम्', 'तानेव शालीन्मुद्गहे, ये मगधेषु',
'तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृही-
तम्' । अन्यस्मिन्नाऽन्यस्मिन्नूपसामा-
न्यात् 'तदेवेदं'मिति भवति एवमिहापि
रूपसामान्यात्सिद्धम् ॥ [अइउण्] ॥

(प्रदीपः) रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशे-
ऽपि भेदाऽपरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोऽप्यस्तीति
सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं तु सामान्यं भवतु
मा वा भूत्सर्वथा लोक इव शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) आकृत्यनाश्रयणेऽप्याह भाष्ये-रूप-
सामान्यादिति । तस्मान्ने-व्यक्तीति । अभेदव्यवहार
इति । रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताऽभेदव्यवहार इत्यर्थः,
अरूपमहत्सूक्ष्मकृद्गुहस्वदीर्घगोषयारिषु गौर्घट इत्यादिव्यवहार-
वदिति भावः । एवं च व्यक्तिव्यतिरिक्ततावतिरिक्तकारोऽपि
व्यर्थं एवेत्याशयेनाह-व्यक्तिव्यतिरिक्तं स्थिति । मा वेति ।
अनुगतप्रतीतिव्यवहारोः सादृश्येनैवोपपत्तेरिति भावः ।
सादृश्यं चात्र समानञ्चिन्तय ॥ [अइउण्] ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

अस्य चावित्यादीन्येवानुदरति-रूपेति । [अइउण्]

(उद्योते) इदम्-लृकारोपदेशः किमर्थः इत्यादि-
शङ्कासमाधानादिकम् । तत्रैव-नन्दीश्वरकृतकाशिकायामेव । तत्र

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

र्भाष्याहारस्यापि स्थलविशेषे कृतत्वात् । अन्यथा 'गवित्यय-
माह'त्यादावगतेश्चेति वक्ष्यते ॥ [अइउण्] ॥

ऋलृकृ । ननु विभिवानयेषु ऋकारो ग्रहणकशास्त्रबलेन
ऋकारादीनष्टादश यथा गृह्णाति तथा लृवर्णानपि द्वादश
ग्रहीयति तर्हि एषमलृकारोपदेशेन ? । न च भिन्नस्थान-
तया सावर्ण्यविरहादग्रहणमिति भाष्यम्, 'ऋकारलृकारयोः
सवर्णविधि'रिति वास्तिकबलेन वाचनिकस्य सावर्ण्यस्याऽवश्यं
वाच्यत्वात् । अन्यथा इहोपदिष्टेपि लृकारे 'प्राक्कारीयती'-
त्यादौ 'उपसर्गादृति भातो' वा मुन्यापिशले'रित्यस्याऽप्रवृत्ति-
प्रसङ्गात् । ननु कृपिस्थस्य लृकारत्वेदमनुकरणम्, तस्य
च स्वरकीर्णसिद्धत्वाद्वाकार एवावमिति 'उपसर्गादृति'त्यादि

१) सन्नद्धादीनामृषीणां । २) अन्कार्येषु वृद्धादिषु ।

ऋलृकृ ॥२॥

[वास्तिकवर्णनायाऽऽक्षेपभाष्यम्]

× अथ लृकारोपदेशः किमर्थः ? ॥

(उद्योतः) ऋलृकृ । भाष्ये अथ-लृकारेति । यद्य-
प्येतच्चतुर्दशसूत्रीविकृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषां-
वीणां नानाविधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिरुद्धये
एषा दक्षानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नम्, तथापि
पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति नवेत्येतत्तात्पर्यम् । अन्यवर्ण-
चतुर्दशं तु पाणिन्युद्देशेनोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ।

[विशिष्याक्षेपाशयजिज्ञासाभाष्यम्]

किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते, न
पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते ? ।
यदि किंचिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशो
प्रयोजनमस्ति लृकारोपदेशस्यापि तद्भव-
ितुमर्हति को वा विशेषः ? ॥

[विशेषप्रदर्शनभाष्यम्]

अथमस्ति विशेषः । अस्य हि लृकार-
स्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः । यश्चापि
प्रयोगविषयः सोऽपि कृपिस्थस्यैव । कृपेश्च
लृत्वमसिद्धम् । तस्याऽसिद्धत्वाद्वाकारस्यै-
वाऽऽकार्याणि भविष्यन्ति नार्थं लृकारो-
पदेशेन ॥

हि-'अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्यत्र वर्णचतुष्टयम् । धात्वर्थं
समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये ।' इत्यादिना तेषां
पाणिन्युद्देश्यकत्वमुक्तम् । तत्र च 'पाणिन्यादी'त्यादिपदोपा-
नात्-'पाणिन्युद्देशेनैव'त्येवकाराऽऽसन्नतिरिति तु गौडाः ।

सेत्स्यतीति चेन्न; 'कृपो रो लृ'इति विहितस्याऽसिद्धत्वेपि तदनु-
करणस्याऽस्यासिद्धत्वविरहात् । स्यादेतत्-'प्रकृतिवदनुकरण'-
मित्यतिदेशादयमप्यसिद्ध एव । स चातिदेशोऽवश्यश्रयणीयः ।
'द्विःपचन्वित्याहे'ति तैत्तिरीयवाक्ये यद्यपि पचन्वित्याद्यु-
दात्तं पठ्यते तथापि भाष्योदाहृते शास्त्रान्तरीये पचन्तुशब्द-
स्य 'तिष्ठतिष्ठ' इति निघातो यथा स्यात् । नष्टोत्तिष्ठन्तर्गम् ।
तिष्ठन्तपदार्थकत्वात् । स्वाद्युपचित्सिद्धिर्विवक्षाभेदेन वैक-
ल्पिकोत्थयैवसूत्रे वक्ष्यते । 'अग्री इत्याहे'त्यादौ प्रगृह्यत्व-
मव्यतिदेशादेव । अतिदेशे ह्यपकं तु 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे'-
इति सूत्रनिर्देशः । नक्षत्रातिदेशं विना त्यादात्तत्वं लभ्यते ।
'अभिन्व्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव
तत्प्रवृत्तेः । तथा च प्रयुज्यते-'यत्तदोन्त्यसम्बन्ध'इति ।

३) तदनुकरणमपि ।

(प्रदीपः) ऋलृक् । अल्पीयानिति ।
ऋकारोऽपेक्षः प्रकर्षः । ऋकारस्याऽप्यः प्रयोगस्ततो-
ऽप्यस्याऽप्यतर इत्यर्थः । अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थ
उपदेशः कर्तव्य इत्याशङ्क्याह-यश्चापीति । तत्र
ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेऽन्तरतम
इति स्थानिसदृश लृकारो भविष्यति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-प्रयोगविषय इति कर्मधारयः ।
प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो 'निपय' इत्युक्तः ।
अल्पेति । यथा 'मुद्राद'णित्यादेः । ननु ऋकारे कार्यप्रवृ-
त्तावपि लृकारे कथं तत्कार्योदात्तत्वादीनां दर्शनमत आह-
तत्रेति । स्थानेऽन्तरतम इति । यथापि 'कुपो णि लृ'
इत्यत्र रेफलृकारयोः स्थान्यादेशभाववत्तापि तद्वारा ऋकार-
लृकारयोरपि स इति भावः ॥

[वार्तिकानुवर्तणभाष्यम्]

अत उत्तरं पठति-

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ लृकारोपदेशो यदृच्छाऽऽकिञ्चानुकरण-
प्लुत्यार्थः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

लृकारोपदेशः कियते यदृच्छाशब्दा-
र्थोऽऽकिञ्चानुकरणार्थः, प्लुत्यार्थश्च ।

यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्-यदृच्छया कश्चि-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(प्रदीपे) गाव्यादीनां-गावी-गोता गोषेतल्लि-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

नन्वेनैवातिदेशेन अत्रस्यावश्यकत्वादुदाहृतप्रयोगोनुपपन्न
एवेति चेत्, न; उदाहृतप्राप्तकमुपपन्न 'त्यदाद्योनि सर्व' रि-
त्येकशेषस्याऽकरणेन 'एतत्तदोः सुलोप' इत्यादिनिर्देशातिदे-
शस्याऽऽनित्यताज्ञापनात् । अथवा 'प्रावृत्तशरत्कालदिवा जे' इति
सूत्रे 'प्रावृत्तानि यन्मनुष्ये'ति वार्तिकेनेयं परिभाषा, अथवा
अनित्यता चेत्पुनरपि ज्ञायते । तथाहि-कारोयामनुम
न्तावाच्यभागाविति श्रुतम् । 'असु मे सोमः' 'अद्वयये सधि-
ह्वे'ति हि तत्र मन्त्रौ । तत्रासुशब्दादनुकरणभूतान्मनुष्य-
स्वनामीयमित्यादिविधानानुकरणस्य विभक्तिवाभावदेव लृको-
ऽप्रसङ्गादनुविधानमुक्तपरिभाषां ज्ञापयति । मनुष्यत्वेन
प्रयोगान्तरां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकताप्यावश्यकता । सा च
प्रत्ययान्तत्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदिकसंज्ञायामतिदेशप्रवृत्ति-

१) लृकारोपदेशः कियते । किं प्रयोजनं ? 'यदृच्छा-
ऽऽकिञ्चानुकरणप्लुत्यार्थः' । यदृच्छाशब्दार्थोऽऽकिञ्चानु-

दृतको नाम, तस्मिन्नचकार्याणि यथा स्युः-
दृष्टकाय देहि, मध्वृतकाय देहि, उद-
दृतकोऽगमत्, प्रत्यदृतकोऽगमत् । चतु-
प्रथी शब्दानां प्रवृत्तिः-जातिशब्दा, गुण-
शब्दाः, क्रियाशब्दा, यदृच्छाशब्दाश्चतुर्याः ॥

(प्रदीपः) यदृच्छेति । अर्थगतं प्रवृत्ति-
निमित्तमनपेक्ष यः शब्दः प्रयोजकमिप्रायेणैव प्रवर्तते
स यदृच्छाशब्दो जित्यादिः । ऋकारलृका-
रयोः स्ववर्णविधिरित्यस्य वार्तिककारवाक्य-
त्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्र लृकारोपदेशः कृतः ।
अथवत्सूत्रारम्भाच्च व्युत्पत्त्या यदृच्छाशब्दाः सन्ती-
त्यवगम्यते । गाव्यादीनां तु गवादिभिर्निवर्तितत्वा-
दसाधुत्वम् । ऋतकशब्दस्त्वार्थेणैव विनियुक्त
इति लृतकशब्दस्याऽनिवर्तकः ।

(उद्घोतः) अर्थगतमिति । शब्दातिरिक्तमर्थ-
रूपमित्यर्थः । यदा व्यक्तेरेव वाच्यता । तस्यां च प्रकारता-
विशेष्यताख्यविषयतादयान्नोकाराच्छक्तिग्रहोपपत्तिः, सविक-
ल्पकोपपत्तिश्च तत इति भावः । प्रयोजकमिप्रायेणैवेति ।
शक्तिबोधनं प्रयोजकधीनमिति भावः । अन्यथा शब्दार्थसंबन्ध-
स्याऽनित्यतापत्तिः । एवं 'स्वेच्छयैकस्यां व्यक्ती सङ्केत्य-
मानः शब्दो यदृच्छाशब्दः' इति बोध्यम् । ननु ऋकारस्या-
च्चे कलनयोगोः सावर्ण्यद्वारेण लृकारस्यापि ग्रहणाद-
न्यायसिद्धौ किमलृकारोपदेशेनेत्यत आह-ऋकारेति ।

त्येवमादीनाम् ।

विरहाभ्यनुष्ठानादनित्यतापि सिद्धा । एतेन 'युष्मदस्म-
त्प्रत्ययगोचरयो'रित्यादिप्रयोगो न्याख्याताः ॥

प्रकृतमनुसारा-लृकारानुकरणस्याप्यतिदेशेनाऽसिद्धत्वात्प्रा-
लृकारोपदेशादनुपपत्त्यादृतीत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ किं सावर्ण्ये-
नेति चेत्, तथा सति रेफपरत्वप्राप्तावपि लृकारपरत्वासिद्ध्या
प्रकृतेऽनित्यत्वेनातिदेशप्रवृत्तेरेव त्वयापि वाच्यत्वात् । ननु
रेफपरत्वे सिद्धेऽतिदेशादेरस्य लृकारो भविष्यतीति चेत्,
एवमपि 'गम्' 'सृ' इत्यादिभ्यस्य लृकारस्यानुकरणे तदु-
क्तातिदेशादेरुक्तिमगमाऽभावात् । तस्मात्सावर्ण्यत्वस्यावश्य-
कत्वे लृकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत्, अगोच्यते । न ताव-
दातिरिक्तं दृष्टा मुद्रकृतः प्रवृत्तिः । आरम्भेऽपि वार्तिके
ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यस्याऽनित्यतां ज्ञापयितुं कर्तव्य एव
लृकारोपदेशः । तेन 'कृत्वास्तिवैत्यव' 'गुरोरन्त' इति प्रुतः
करणार्थःप्लुत्यार्थश्चत्येवमत्र पाठानु गौडाभ्यनुष्णाच्छन्ति ।

उपदेशः कृत इति । पाणिनेय शिवे'नेति शेषः । वस्तुतोऽत्र तस्यानुपदेशेऽप्रामाणिकत्वशङ्कया सर्वगविधिरपि तयोर्वक्तुमशक्य इति तदुपदेशः । सर्वगविधिवारकं फलमपि स्थलत्रय एवेति तत्रैव प्रबोधनोपपत्त्या इति बोध्यम् । ननु सन्तभसन्त वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य दिव्यादीनामपि व्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्दसत्त्वे किं मानमतआह अर्थवदिति । चिन्त्यमिदम् । बहुचूचूवं तस्य चारितार्थ्यात् । एतदर्थं तद्विस्तपदं तद्विशिष्टपरम् । 'अप्रत्यय' इत्युक्तेश्च 'पचतको'त्यादी न दोषः । प्रत्ययश्च तद्विस्तमिन्न एव, 'बहुपदवस्तिष्ठन्ती'त्यादौ 'थं समुदाय'मिति न्यायेन न दोष इति कैयटाशयमन्ये । ननु लृप्तकस्याऽसाधुत्वाकथं शास्त्रविषयतेष्यत आह—गाव्यादीनामिति । अतर्केन लृप्तकाऽनिवृत्तौ हेतुः—अर्थाश्रयेणेति । स्वगतक्रियास्वार्थाश्रयेणेत्यर्थः । अर्थतः सजातीयस्यैव निवृत्तिः । एकप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वे सति भवाख्यातमनन्वाख्यातस्य निवर्तकमिति भावः । तद्ध नयग्राहभाष्ये—चतुष्टयीति । शब्दानामन्ये या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः । तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्ता स्वेच्छया संनिवेशितः । स चानेकविधः एकव्यक्तिसंनिवेशितो दिव्यादिरैकः । तत्र न किंचिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तम्, आनन्त्यव्यभिचारयोरेभावात् । किन्तु शक्यस्यैवार्थस्य विपयतादयेन भानम् । तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स पदार्थः । यदा शब्दपरादाच्येऽर्थे एव त्यादिः । एवं कादिपदानां कादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः । ततो दित्यपदेऽदिव शक्यार्थे एव त्यादिः । कुत्वमिति कुरिति च पदार्थौ । अनेकत्वमते तत्तज्ज्ञान्युपलक्षिते सा । दियुभादीनां तु तच्छब्दानामानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेव च तदुत्तरत्वावर्धः । भत्यादिपदेर्भादिसंज्ञैवोच्यते । अत एव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति—'कुत्वं कस्माज्ज भवति—चोः कुः पदस्येति । भत्यात् । कथं भसंज्ञे'ति । अनेन

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(उद्योते) संनिवेशितः—प्रवर्तितः ।

(भाष्ये) 'इत्याहेतो'त्यस्य 'तत्राऽच्कार्योपि यथा स्यु'रिति

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

सिध्यति । अन्यथा 'ऽनृत' इति निषेधः स्यात् । ऋकारेण लृकारग्रहणात् । कृत्यमानश्लोकीकृत्यमान इत्यादौ 'ऋवणाश्रस्ये'त्योपसङ्गवानिकणत्वस्याऽप्रवृत्तित्तु धुभादित्वेनापि सुबचा । अन्यथा प्रकृत्यमानादौ 'कृत्यच' इति णत्वस्य दुर्वारत्वात् । इदं त्वपेयम्—वार्तिकमते 'सर्वगेऽग्रहणपरिभाष्य'मिति सिद्धान्तादृकारे लृकारसाधारणजातिविरहेणाकृतिग्रहणासम्भवाच्च भास्वारीयतैत्थन कार्याऽनिर्वाहस्तदवस्थः । सावर्ण्यविधिरसु सर्वगदीधे 'होतृ—लृकार' इत्यत्र 'इकोऽसर्वग' इत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धेन चरितार्थः । न च 'ऋत्वक्' इत्यस्य प्राप्तिः, १ 'नेति कैयटाशयमन्ये'पा० । २ 'ततो दिव्यादिपदादिव'पा० ।

च भाष्येण कुकुत्वपदयोः भवत्संज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेव उक्तम् । संज्ञा च पदमेव ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

अशक्तिज्ञानुकरणार्थः,—अशक्त्या कथाचिद्ग्राहण्या, 'कृतक' इति प्रयोक्तव्ये 'लृतक' इति प्रयुक्तम् । तस्याऽनुकरणं 'ग्राह्यप्लुतक इत्याह', 'कुमार्युतक इत्याहे'ति ॥

(प्रदीपः) अशक्तिजेति । अशक्तिज्ञानुकरणस्य जातिशब्दवमिच्छन्ति । यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिः समवेता तत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति ॥

(उद्योतः) ननु चतुर्विधेष्वनुकरणशब्दः कान्तभवंतीत्यत आह—अशक्तिजेति । यस्मादिति । अनुक्रियमाणाः शब्दव्यक्तयो बहवः । प्रत्यभिज्ञा तु जातिनिबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेति भावः । एतैऽपि यदृच्छाशब्दाः, स्वेच्छयैव वक्ता शब्दपरतया प्रयोगादित्यन्ये ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

पुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्तव्यः । के पुनः पुत्यादयः ? । पुतिद्विवचनस्वरिताः । कृशशिश्व । कृष्णः । प्रहृष्टः । 'पुत्यादिषु कार्येषु कृपेलत्वं सिद्धम् । तस्य सिद्धत्वाच्चकार्याणि न सिद्ध्यन्ति । तस्मादुक्तारोपदेशः कियते ॥

(उद्योतः) पुत्यादिकं च—गुरोरनृत इति पुतः, अनच चेति दित्यम्, प्रपूर्वाङ्कपेरन्तर्भावितः

शेषः । (प्रदीपे) अनुकरणं—कर्तृभूतम् । (उद्योते) पुत इति । गुरुत्वज्ञासापेक्षो हि पुतः, गुरुसंज्ञा चाऽच्चमपेक्षत इति स्पष्टमेव । द्वित्वम्—अनुत्तरपकारस्य दित्वम् ।

ग्रहणकक्षाशाऽभावादेन । एवं च दीर्घं सम्पाद्य कृतार्थं लृकारपाठः सावर्ण्याऽनित्यत्वमपि कथं ज्ञापयेदिति । तस्मादग्रग्रहणं प्रत्याच्छाणस्य—तत्स्थाने अग्रग्रहणं कर्तव्यम्, अप्रत्ययग्रहणं च न कार्यं'मित्राशयः कल्प्यः । यद्यप्येवं पल्लप्रभृतीनां कृदितां 'नाम्लोपो'त्युदित्वायं प्रामोति, पृथगनुबन्धवर्णं तु लृदित्वप्रयुक्तस्य अडादेशस्य ऋदित्वप्रवृत्त्या चरितार्थात्वादसङ्करं ज्ञापयितुमसमर्थं, तथापि सावर्ण्यस्याऽनित्यतयैवेदमपि समाधेयम् । यदा—स्वरसन्धिप्रकरणे लृणस्य अग्रज्ञाव एव बाध्यः । सावर्ण्यं च नोपसङ्गर्थं, सुतस्तु प्रकरणांतरस्थ इति न तत्रातिदेशप्रवृत्तिः । 'उत्तरपर' इति परिभाषा तु कार्य-

३ 'अनुक्रियमाणशब्दव्यक्तयः' पा० ।

प्यर्थोक्तमणि क्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, वज्र-
मानस्येण शिष्टस्याऽनुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति
स्वरितत्वम् । 'अनृत' इति निषेधस्तु न, ऋदित्वादिदिति
पृथगनुबन्धकरणेन कचित्स्वरस्योऽग्रहणशायनात् ॥

[प्रयोजननिराकरणवार्त्तिकवाचकतत्परमाध्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

[प्रयोजनप्रत्याख्यानवार्त्तिकम्]

॥*॥ न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिपु ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

न्याय्यस्य कृतकशब्दस्य भावात्
कल्पनं संज्ञादिषु-साधु मन्यन्ते, कृतक
एवासौ, न लृतक इति ॥

(प्रदीपः) न्याय्यभावादिति । कृतक-
शब्दो न्याय्यः, 'कृदन्तं नाम कुर्या'दिति स्मृतानुक्त-
त्वात् । कृतिः सौत्रो धातुः, तत औणादिकः 'कुन्दिश-
ल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्थापी'ति कुन्प्रत्ययः । संज्ञादिष्विति ।
आदिशब्देनैतद्दर्शयति-जातिगुणक्रियानिर्माणा अपि
शास्त्रान्विता एव प्रयोक्तव्या इति । सर्वशब्दश्च्युत्यति-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(भाष्ये) न्याय्यभावात्-न्याय्यभावात् ।

(प्रदीपे) दर्शयति-वार्त्तिककारो बोधयति । जातौति ।
जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तका गवाक्ष इत्यर्थः । शास्त्रेति ।
व्याकरणशास्त्रानुगताः । साधु इति यावत् । (उद्घोते)

॥ राजलक्ष्मीः ॥

कालतया स्वरसन्धिप्रकरणस्थेति 'उ'रित्यनेन लृवर्णग्रहणोप-
त्तिः । अस्मिन्नपि पक्षे लृकारोपदेश इह कर्तव्य एव । 'कृ३
सक्षिब' इत्यत्र श्रुतो यथा स्यात् । 'कुम्भ' इति च द्वित्वम् ।
'प्रकृप्त' इति च स्वरितः । अत्र शब्दभावित्वात्प्राथम्यमिति क्तः ।
तेन 'गतिरनन्तर' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कर्मणि यः क्तस्त-
दन्ते उत्तरपदे तद्विधानात् । ततः शेषनिघाते कृते उदात्ताद-
नुदात्तस्य स्वरितः । न चाऽत्र 'कृषोरोल' इत्यस्यासिद्धत्वा-
शङ्कापि, पूर्वत्वात् । परं हि पूर्व प्रत्यभिद्धं न तु परं प्रति
पूर्वम् । एवं च गम्पृप्रभृतीनां लृकारस्येकसंज्ञाभाष्यनायासेन
स्थितिः । अन्यथा तु 'पुषादिषुतापुदित' इति लृकारे परतः
कृतेन यणदेशेन इत्संज्ञानुवादेन च धापकेन कथञ्चित्सा-
धनोवा स्यात् । एवमिदितो नुमित्याद्यनुवादानाम्, 'ऋत्यक'
इत्यादिनिर्देशानां च साम्यादिकारादयोऽपि न निर्दिश्येरन् ।

१ 'सर्वर्णग्रहण' पा० । २ 'कृतकपद' पा० ।

पक्षे किमर्थं वस्तुवेणेति चेत्, शिष्टप्रयुक्तानामेवाऽ-
न्युत्पत्तिपक्षोऽप्यस्तीति ज्ञापनायाऽर्थवत्सूत्रोपादा-
नम्, अनुकरणशब्दानामन्युत्पत्तिवत्तदर्थं च ॥

(उद्घोतः) न्याय्य इति । 'संज्ञात्वेन कल्पयि-
तु'मिति शेषः । तत्र हेतुमाह-कृदन्तमिति । प्रकृतिप्रत्यया-
दिविभागेनाऽन्यासशक्त्यमेव न्याय्यत्वमित्याशयेन शङ्कते-
सर्वशब्देति । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्वमिति परिहारः ।
न च नस्येव प्रयोगे लृतकशब्दो बोधकोऽपि न स्यादिति
वाच्यम्, बोधकत्वेनैव साधुत्वान्न शास्त्रोक्तवार्त्तिकमित्युक्तमित्या-
शयात् । तद्वन्तितं भाष्ये-'साधु मन्यन्ते' इति ग्रन्थेन ।

कृतकं एवासौवर्तित । कृतकशब्दप्रतिपाद्य एवासौ,
न लृतकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥

[पूर्ववार्त्तिकस्य व्याख्यानप्रमाणम्]

अपर आह-न्याय्य कृतकशब्दः शा-
स्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः
संज्ञादिषु-कृतक एवासौ न लृतकः ।

(प्रदीपः) अपर आहति । पूर्वमुक्तम्
कृतकं शब्द एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यो ननु लृतकशब्द
इति, इदानीं तु कृतकशब्दस्यैव तदुपपन्नोऽश-
क्तिजलादुक्त शब्द इत्युच्यते ।

शेषः-'न्याय्य' इत्यस्य शेषः । तस्यैव-शास्त्रान्वितस्यैव ।
असौ-लृतकः ।

(भाष्ये) न्याय्यभावादिति वार्त्तिकस्य व्याख्या-
न्तरमाह-अपर आहति । न्याय्यः-साधुः । (प्रदीपे)
पूर्व-पूर्वव्याख्यायाम् । इदानीम्-अपरव्याख्याने ।

यथाश्रुतमूत्रोत्था तु ब्रूमः, -ऋकारमुच्चारयितुं प्रवृत्ता कुमारी
करणाऽपाटवाद्या लृकारमुच्चारयति तदनुकरणस्याप्युच्चार्य-
सिद्धिः फलम् । अनुकरणानामनुकार्येणाऽर्थवत्तां सर्वत्र साधु-
ताभ्युपगमात् । नन्वेवं लृवर्णस्य दूर्ध्वा न सन्तीति व्याहृत्येत,
अनुकरणस्य तत्रापि मुख्यत्वादिति चेन्न, न्यायप्राप्तस्यापि
वचनेन बाध्यात् । इदं च 'न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादि-
ष्विति वार्त्तिकोक्तमन्येनः तथाहि-'लृकारोपदेशो यदच्छा-
काक्तित्वात्तुकरणाद्युत्पाद्य' इति पूर्ववार्त्तिकेन लृकारोपदे-
शस्य प्रयोजनत्रयमुक्तम् । दध्युत्पाद्यदेह' इति यदच्छाशब्दः ।
'कुमारी लृजुक् इत्येव' इत्युक्तावदेह' इति तस्यार्थः । तत्र
प्रथमप्रयोजननिराकरणयेदं वार्त्तिकम् 'न्याय्यभावादिति ।
अस्यार्थः-ऋतिस्तावदेतदौचित्यमिति निर्दिष्टः सौत्रो धातुस्तस्मा-
दौणादिकः कुन् । तत्र खेवं सूत्रितं कुन् शित्संज्ञयोरपूर्वस्या-

३ 'नियोक्तव्यो' पा० । 'लृतक' इत्युच्यते' पा० ।

(उद्घोतः) इदानींरिति । भाष्ये कल्पयितव्य इत्यस्य विनियुक्तत्वेन श्रेय इत्यर्थः । साधुर्कृतक एव नामत्वेन कृतो न लृतकः, अशक्त्या तु तयोधारणमित्यपभ्रंशत्वाच्च शास्त्रविषय इति भावः । अशक्तिरन्वादि । जिह्वाऽपाटवजन्तादित्यर्थः । एवं चाऽसाधुरेवेति भावः ॥

[प्रयोजनवादिनः प्रयोजनप्रदर्शनमाश्रयम्]

अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः-
लफिडः लफिडुश्चेति ॥

(प्रदीपः) अयं तर्हीति । ऋतकशब्दोऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु वा लृतकशब्दस्य निवर्तकः । 'ऋफिड' 'ऋफिडु' इत्येतौ त्वनन्वाख्यातावितिकय-मुफिड लार्फइत्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः ।

(उद्घोतः) लृतकाल्फिडे वैषम्यं दर्शयति-ऋतकशब्द इति । लृतकशब्दस्येति । 'अन्वाख्या-तस्ये'त्यादिः ।

[प्रत्याख्यानवादिनः प्रयोजनखण्डनमाश्रयम्]

एषोऽपि ऋफिडः, ऋफिडुश्च ॥ कथम् ? ॥

अतिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते, फिड-
फिडुचौणादिकौ प्रत्ययौ ॥ त्रयी च शब्दा-
नां प्रवृत्तिः-जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रिया-
शब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः ॥

(प्रदीपः) एषोऽपीति । 'उणादयो बहु-
ल'मित्येवमन्वाख्याताविति भावः । अतिप्रवृ-
त्तिरिति । अतः प्रकृतिन्वेन प्रवृत्तिरन्वर्थः । न
सन्तीति । अद्यत्वेऽपि यदा नाम क्रियते, तदा
प्रशस्यरूपा क्रिया गुणो वाऽप्यारोप्यत इति भावः ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(उद्घोते) ज्ञेयः-बोध्यः । अनुमेय इति वा ।
इति-इत्यनुमानेन ।

(भाष्ये) प्रयोजनं स्थापयति-अयमिति ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

पीति शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायाम् च सोपपदाक्षिपपदाश्च भातोः
कुन् रस्यादित्यर्थः । रजकः तक्षक इत्यादि शिल्पिनः चरकः
भषकः कटकं कनकमित्यादि संज्ञावायुदाहरणम् । तथा ॥
ऋतकशब्दः शास्त्रानुगतत्वाश्रयायः । तत्संज्ञावात्स एव
संज्ञा । तथा च 'कृतं कुर्यान्न तद्धित'मित्यादि शुद्धास्मृतिरन्वय-
कृतिता भवतीति । एवं वदता शास्त्रानुगतं देशभाषया
कल्कचीत्यादि नाम क्रियते नदसाध्विति स्फुटोक्तम् । आदि-

१ 'इत्येवावन्वाख्याती' पा० । २ 'इत्येवान्वाख्याती' पा० ।

(उद्घोतः) फिडफिडुयोक्तादिष्वदर्शनादाह-उणा-
दय इति । बाहुलकसिद्धावेतावित्यर्थः । अतिप्रवृत्ति-
श्चैवेति । तथा च फिडफिडुयोः स एव प्रकृतिर्न तु लृ इति

भावनन्तरं कल्पम् । संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादि-
शिष्टप्रयोगमात्रेण उपायमात्रं न त्वाधुनिकाक्रियमाणसंज्ञानुग्रा-
हकमिति भावः । एवं च देशभाषानु सारेण क्रियमाणं कृत्वाभाषो-
त्याद्यसाधु, शास्त्राऽविषयश्चेत्युक्तम् । अतैरिति । यतस्तस्य
लोके प्रवृत्तिलक्ष्यतेऽतः फिडादिप्रकृतिन्वेनाऽपि तस्यैव प्रवृ-
त्तिरित्यर्थः । एवं यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां
कचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्रकुत्रचित्संज्ञालेन विनियोगो
नान्येषामित्येवमुक्तलफिडादीनां शास्त्रविषयत्वाऽभावाच्च
तदर्थं लृकारोपदेश इत्युक्तम् । इदानीं 'न सन्त्येव
यदृच्छाशब्दा' इति पश्चादभ्येन तदर्थत्वं प्रस्थाचष्टे-
भाष्ये त्रयी चेति । येनेदं ध्वनितम् । नन्वेवं द्वित्यादीनां
कान्तर्भावोऽत आह-अद्यत्वेऽपीति । एवं च सर्वेऽपि
व्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः । प्रशस्यस्येति ।
अन्यतन्मन्त्रसायग्येत्यर्थः । एवं च येषां क्रियागुणादिप्रवृत्ति-
निमित्तकत्वं तेषां क्रियाधारोपेणाद्यबोधकत्वमिति तात्प-
र्यम् । यद्वा पूर्वपूर्वद्विधादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प-
वृत्तिनिमित्तक एव द्वित्यादिभ्यो बोधः । आषे द्वित्वे तु
तद्वत्तरेव विषयताद्वयेन मानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्त-
मपीति तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये उपपादयिष्यते ।

[प्रयोजनवादिनः खण्डनवाधुपाठम्भाश्रयम्]

अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्,
अन्यथा कृत्वा परिहारः । 'सन्ति यदृच्छा-
शब्दा' इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्, 'न
सन्ती'ति परिहारः । समाने चाऽप्ये शास्त्रा-
न्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति ।

ऋफिडुश्चेति । अस्य 'न्यास्य' इति शेषः । प्रवृत्तिः-
प्रयोगः । ननु सर्वेषामेवं साधुत्वे यदृच्छाशब्दविलोपापत्ति-
रत आह-न सन्तीति । (उद्घोते) सः-ऋधातुः ।
सर्वेऽपि-द्वित्येकक्रियादयः ।

शब्दानुकरणेऽपि शिष्टानुरोधं दर्शयतां लुप्तस्य दीर्घो न
सन्तीति शास्त्रमर्यादासुलभश्च क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्य-
साधुता दर्शिता । तस्माद्विधुमादिभ्यः कृत्वाभाष्यादीनामिव
गात्रीगोण्याधनुकरणेभ्यो दीर्घलुप्यानुकरणस्यापि न्यायतो न
किं विद्वैलक्ष्यं विन्तु बाननिकमिति स्थितम् । मन्त्रशास्त्रे
तु मातृकान्यासादी दीर्घं लुप्यो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि
प्रातिशाख्यन्यायेन अन्यथासौ नोपयुज्यत एवेत्यवधेयम् ।

एवं च यन्मादीनामपि शिष्टैरनङ्गीकृतानां न्यायसाम्याद-

३ 'फिडफिडुप्रकृति' । पा० ।

तद्यथा देवदत्तशब्दो 'देवदिष्ण'शब्दं निवर्तयति; न गाव्यादीन् ।

(प्रदीपः) अन्यथा कृत्वेति । अव्युत्पत्ति-पक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्ट लकारः । वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण प्रत्याचष्टे—समाने चेति । इह च मित्रार्थत्वम् । लृतकशब्दो हि यदा संज्ञा-त्वेन विनियुज्यते कश्चित्पक्षे तदा तच्छब्दरूपा-ध्वासः, ऋतके तु विपर्ययः । मित्रस्वरूपौ चैतौ शब्दाविति भावः ॥

(उद्घोतः) अभ्युपगच्छति । संज्ञाशब्दा अप्यु-त्पन्न इति पक्षाश्रयेणेत्यर्थः । आचार्येणेति । शिवो वेद-पुरषो वाऽन्वाऽऽचार्यः । एवं च यद्दृच्छाशब्दसंज्ञावाच्येण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयेण तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्त-मिति भावः । ऋतकशब्द लृतकशब्दस्य साधुत्वाऽभाव-कल्पक इत्याद्यं दूषणमयुक्तमित्याह भाष्ये—समाने चेति । तत्राऽयं शब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह—इह चेति । तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तित्वरूपस्य वाऽयं प्रवृत्तिनि-मित्तत्वेनाऽध्यास इत्यर्थः । विपर्यय इति । किञ्चाप्रवृत्ति-निमित्तमित्यर्थः । मित्रस्वरूपो—भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ । यदि तु ऋतकोऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्तदा भिन्नस्वरूप-त्वदेव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः । 'व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्व'-मिति पक्षे ऋतकसङ्केतविषयव्यक्तौलृप्तकसङ्केतविषयव्यक्ति-भिन्नैवेति तद्विपर्ययोऽस्त्येवेति बोध्यम् ॥

[प्रत्याख्यानवादिनः समाधानमाश्रयम्]

नैव दोषः । पक्षान्तरैरपि परिहारा

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये) प्रयोजनवादी खण्डकमुपालभते—अभ्य-धेति । परिहारः—वार्तिककृतं खण्डनम् । (प्रदीपे) 'प्रत्याचष्टे' इत्यस्य 'तच्चायुक्त'मित्येषः । मित्रार्थत्वं—भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । भिन्नार्थत्वमेव दर्शयति—लृतकेति । (भाष्ये) अन्यथा कृत्वेति, समाने चाऽयं इति च प्रयोजनवादिनो दोषद्वयं समाधत्ते—नैव दोष इति ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

साधुतोक्त । तथा चाहुः—'नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते' इति । एवं च व्याख्येयभावादिति वार्तिकेन पूर्ववार्तिकोक्त-प्रयोजनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनं निराकृतम् । लृतकश्चाऽसाधुत्वे-इदं च 'त्रयोऽशब्दानां प्रवृत्तिं सन्ति यद्दृच्छाशब्दा' इति पक्षेणोक्तम् । 'पक्षान्तरैरपि हि परिहारा भवन्तीति भाष्यकारः ।

भवन्ति ॥

(प्रदीपः) पक्षान्तरैरपीति । यथा इव्यपक्षे सरूपाणामित्यस्यारम्भः, जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानमेवमस्यापीत्यर्थः । अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्द-पक्षेऽपि पारस्पर्योगताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये समाधत्ते—पक्षान्तरैरपीति । जातिपक्षे विति । यत्तु—'अक्षादिनानाथार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेऽप्यावश्यकम्'—इति । तत्तु जातिगतजातिस्वाकारेण परिहृतम् । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति वार्तिक-कृतवमुक्तं । वस्तुतश्चतुष्टयीपक्षेऽपि दोषपरिहारः सुकरः । यदुक्तम्—'ऋतको न लृतकनिवर्तक' इति । माभूत्तस्य निव-र्तकत्वम्, शिष्टप्रयोगाऽभावात् तन्निवृत्तिः । न्याय्यत्वमपि वार्तिके शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिप्राय भगवताऽनुक्तमपि स्वयं भगवद्भगवन्प्रहाय स्फुटमाह—अव्युत्पत्तेति । पार-स्पर्यायात्ताः—अनादयः । एवं च शिष्टाऽप्रयुक्ता यद्दृच्छाशब्दा असाधुत्वेन शाखाऽविषया इति भाष्यतात्पर्यम् । यत्तु—चतुष्टयीति पक्षे लृतकादीनां टिबुमादिबिच्छाखविषयत्वमेव-त्यस्माद्भाषाशालभ्यत—इति, तत्र, पक्षभेदेनैकस्य शाखा-विषयकतदविषयत्वाङ्गीकारे न वेति स्वस्वभाष्यविरो-धात् । टिबुमादीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छाखा-विषयत्वेऽपि अन्येषां तद्विषयत्वे मानाभावाच्च । किं च साधुत्वाधुबहिर्भूतानामपि शाखाविषयत्वे 'साधुत्वशासने-ऽस्मिन्वाक्ये' इति तत्र तत्र भाष्योक्त्यसङ्गतिः । किञ्च शाखाविषयत्वमप्येतद्व्याख्यासाधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति दिक् ।

यत्तदोपपन्नमित्यर्थः ।

(भाष्ये) जातत्वेकवचनमित्याशयः । 'यत्' इति शेषः (उद्घोते) तत्पक्षेऽपि—जातिपक्षेऽपि । जातिगत-जातीति । अक्षलादिनानाजातिगताक्षत्वत्वादिजातीत्यर्थः । इति—इतिहेतोः । एवमुक्तम्—न्याय्यमावादित्येवमुक्तम् । दोषपरिहारः—समाने केल्यायुक्तदोषपरिहारः । एवमख-क्तिजायत्वमाद्यं प्रयोजनं निराकृत्यानुकरणार्थत्वरूपं द्वितीयं

स्तद्वन्तर्पयोर्लोचनया तु—चतुष्टयीति पक्षे लृतकादयोपि टिबु-मादिवत्साधुत्वाधुबहिर्भूताः साधव एव न तु टिबुमादिवि-लक्षणा इति लभ्यते । अन्यथा हि 'पक्षान्तरैरिति न ब्रूय-दिति । न च गृह्यसृष्टिबिरोधः, तावतापि 'कृतं कुर्यान्न तद्वित'मिति गृह्यसमुदाहृतस्याऽधोपगवादेरिव शब्दसाधुता-भ्युपगमे बाधकाभावात् । पुरुषस्तु साधुनि प्रयुज्यान्तो देव-ब्राह्मणादिनिन्दकत्वं दम्यं शास्त्रोक्तं नास्मत्प्रत्ययतीत्यन्यदेतत् ।

१ 'शिष्टाऽप्रयुक्तमृच्छा' पा० ।

[द्वितीयप्रयोजनप्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥*॥ अनुकरणं शिष्टाऽशिष्टाऽप्रतिषिद्धेषु

यथा लौकिकवैदिकेषु ॥*॥

[व्याख्यामाध्यम्]

अनुकरणं हि शिष्टस्य वा साधु भवति । अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा, नैव तद्दोषाय भवति नाऽभ्युदयाय । 'यथा लौकिकवैदिकेषु । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावद्य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजेते, य एवमसावधीते इति । तस्याऽनुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाऽधीयीत च सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते । वेदेऽपि—'य एवं विश्वसृजं सत्राण्यध्यासते' इति, तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत । सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते । अशिष्टाऽप्रतिषिद्धं यथा—य एवमसौ हिंसति, य एवमसौ हसति, य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिंसे च हसे च कण्डूये च, नैव तद्दोषाय स्यात्ताऽभ्युदयाय । यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

प्रयोजनं निराकरोति—अनुकरणमिति । तत्—तादृशम् अनुकरणम् । पतित इति । एवञ्च दुष्टस्यानुकरणमपि दुष्टमेवेति न तादृशाऽनुकरणार्थतोचितेति भावः । (उद्योते) सर्व्यता—अनुकरणार्थता । ननु यागस्य वैदिकस्य कथं लौकिकोदाहरणतयोपन्यासोऽत आह—स्मार्त्त इति ।

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

यत्तु द्वितीयप्रयोजननिराकरणार्थं वार्तिकम्—अनुकरणं शिष्टाऽशिष्टाप्रतिषिद्धेष्विति । तस्यायमर्थः—शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्वेव, अशिष्टं च तदप्रतिषिद्धं च साध्वसाधुवहिर्भूतं द्विष्यमादि तस्यानुकरणमपि तादृगेवाऽऽर्थादसाधोरनुकरणमप्यसाध्वेवेति । इदं ॥ भाष्ये दूषितमेव । 'हेल्यो हेल्य' इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानामसाधुतायां बीजमाभात् । नञ्-पञ्चशब्दाचकत्वमात्रेण तथात्वम् । 'अपशब्द' इत्यस्याप्यसाधुतापत्तेः । न च 'प्रकृतिवदनुकरणं' भिन्ननेन साधुतातिदेशः,

(प्रदीपः) प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे—अनुकरणमिति । अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणेऽपि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानाऽनुकरणवत् ॥

(उद्योते) अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाऽप्रतिषिद्धस्य वा भवति । तत्रार्थं साधु, अनर्थं न दोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्येऽन्वयः । अर्थात्प्रतिषिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम् । ननु शिष्टानुकरणं नाऽसाधु, अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नाऽसाधु, आचर्याभ्युदयजनकत्वादन्वयस्याऽभ्युदयाऽजनकत्वेऽपि दोषाऽजनकत्वात् । एवं च प्रकृते किमायातमत आह—अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति । अर्थलब्धं तदादाय प्रकृतोपयोग इत्यर्थः । अत एव भाष्ये तद्दुष्टान्तेनोपपादयिष्यति—यस्तु खल्विति । एवं चाऽसाध्वनुकरणस्याऽसाधुत्वाच्छास्त्रविषयवत्तदर्थता लुकारोपदेशस्य न युज्यत इति भावः । भाष्ये यजेत वेति । यागोऽत्र स्मार्त्तं ग्राह्यः ॥

[अनुकरणार्थत्वरूपप्रयोजनसमर्थनभाष्यम्]

विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति, यश्चानुहन्ति, उभौ तौ हतः । यश्चापि पिबति, यश्चानुपिबति, उभौ तौ पिबतः । यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्ति तस्य माल्यगुणकण्डः कदलीस्तम्भं छिन्ध्यात्पयो वा पिबेत्, न स मन्ये पतितः स्यात् ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारस्त्वनुकरणार्थत्वं सम-

अत्र—लौकिकोदाहरणे । स्मार्त्तञ्च लौकिक एवेति सर्वं समञ्जसमित्याशयः । सिद्धान्तो दृष्टान्तं विवर्त्यति—विषम इति । अनुहन्ति—तमनुकृत्य ब्राह्मणं हन्ति । पिबति । सुरां पिबति । अनुपिबति—अनुकृत्य सुरां पिबति । तस्या एव—सुरापानादिक्रियाया एव । अकार्यं—पापम् । अस्वेति । अस्वशब्दो निधने साधुरेव, एवं गोणीशब्दोऽपि

अज्ञात्वीयस्यातिदेशाऽयोगादिति दिक् । तस्माद्वार्तिककृता दूषितमपि द्वितीयप्रयोजनं भाष्यरौप्या स्थितम् । यदपि तृतीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्तिकम्—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पुन्यादय इति । तस्यायमर्थः । 'नुडिषिलोदेशविनामेषु प्रतिविधानं' मितिवश्यमेषां लाट्टकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे कृते एकदेशविकृतस्यानेनाऽप्यकार्यं सिद्धिरिति । न चैवमनृत इति प्रतिषेधापत्तिः, 'अनृत' इति न्यासात् । नञोऽकदेशविकृतन्यायेन रेफनृताप्यन्यासः । लोकोपि हि छिन्नपुच्छस्य पुच्छवत्त्वप्रयुक्तकार्यं नाप्यत्वेव । न चैव होतृकारादीर्धस्यान्य-

) अनुकरणस्यापि पा० ।

र्धयते—विषम इति । न ह्यनुकार्यस्य दोषेणा-
ऽनुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति—यञ्चेति ।
विहितकरणार्थमिति प्रतिषिद्धाचरणान्नाऽधर्मो
भवति । न त्वनुमानेन धर्माऽधर्मयोर्व्यवस्थेति
मन्यते । सुराधानादौ तु तस्या एव क्रियाया
अनुष्ठानात्सादृश्याऽभावाच्चास्त्यनुकरणत्वम् । दाना-
दीनां तु स्मार्तत्वाच्चौकिकत्वमुच्यते । स्नातानुल्लिप्त
इति । स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति । अस्वस्थेन हि
चित्तेनाऽकार्यं क्रियते । मात्स्यगुणकण्ठ इति ।
लोकमध्ये प्रकाशते इत्यर्थः । अकार्यं ह्यप्रकाशं
क्रियते । तत्र लुप्तकशब्दोऽपि यदा ऋतकाऽर्थे
प्रयुज्यते तदाऽपशब्दो, यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति
तदा साधुरेवाऽर्थभेदादस्वगोण्यादिवत् ॥

(उच्यते :) सादृश्याभावादिति । न चेक-
जातोवेवपि व्यक्तिभेदेन सादृश्यसंभवः, सुराधानादेरेव
सादृश्यत्वे सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याऽभावादित्याशयात् ।
तदाह—नास्थेति । दानादीनां कथं लौकिकत्वेनोपस्था-
सोऽत आह—स्मार्तत्वादिति । अस्वस्थेनेति । आस्ति-
कत्वे सत्यपीति भावः । मात्स्यगुणकण्ठ इति । माछायां
साधूनि मात्स्यानि पुण्याणि । तैरुक्तो गुणः—सुखं कण्ठे यस्ये-
त्यर्थः । गङ्गादिस्वात्परनिपातः । अकार्यं हीति । इह
लोके भीरणेत्यर्थः । अर्थभेदेन साधुष्वेदृशान्तमाह—अस्थेति ।

[उक्तप्रयोजनप्रत्याख्यानवादिनः शङ्कामाध्यम्]

एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुक्ते
इति तस्याऽनुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुज्यते, सो-
ऽप्यपशब्दभाक्स्यात् ॥

(उच्यते :) माद्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादी शङ्कते-
एवमिहापीति ।

[प्रयोजनवादिनः समाधानमाध्यम्]

अयं त्वन्योऽपशब्दपदार्थकः शब्दो, यदर्थ
उपदेशः कर्तव्यः । न चाऽपशब्दपदार्थकः
शब्दोऽपशब्दो भवति । अवश्यं चैतदेवं

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

आवपने साधुरेत्यर्थविशेषे एव साधुत्वमसाधुत्वञ्च श्रुत्यानां
भवतोत्थाशयः । सादृश्येन—सादृश्यस्त्वयि ।

(भाष्ये) एवमिति । इदानीमुपहननपानानुपा-

ॐ सार्वकौस्तुभः ॐ

नत इति भूतप्रतिषेधापत्तिः, 'हत्वस्य रक्तो नेति न्यासात् ।

१ 'व्यक्तिभेदेनैव' पा० २ अयं पाठः—'अस्य ही'त्यतः

विज्ञेयम् । यो हि मन्यते 'ऽपशब्दपदार्थकः
शब्दोऽपशब्दो भवतीति, 'अपशब्द' इत्येव
तस्याऽपशब्दः स्यात् । न चैवोऽपशब्दः ॥

(प्रदीपः) अपशब्द इत्येवेति । अस्य हि
गान्यादयोऽपशब्दा वाच्याः ।

(उच्यते :) प्रयोजनवादी समाधत्ते—अयं त्वन्य
इति । अस्य हीति । एवं च तत्तदर्थं व्याकरणानुगतत्वं
मपशब्दत्वमिति भावः ।

[प्रयोजनवादिनो भूयः प्रयोजनप्रदर्शनमाध्यम्]

अयं त्वन्यपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरि-
हायो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः—'साधुत्वा-
धर्मीते' 'मधुत्वाकारमधीते' इति ॥

(प्रदीपः) अयमिति । असाधोरनुकरण-
मित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः ॥

(उच्यते :) माद्ये तुल्यतु तुल्यजन्यायेन साध-
नुकरणार्थत्वमुक्तोपदेशात्—अयं त्वन्यपीति । यः
प्यर्थेऽन्यवर्णानां ॥ साधुत्वम्, तथापि वर्णात्कारविधानेन
तेषां साधुत्वमिति भावः ॥

[उक्तप्रयोजनखण्डनार्थं प्रथमाध्यम्]

कस्यस्य पुनरेतदनुकरणम् ॥

[सिद्धान्तिनः प्रयोजनस्थापनपरसमाधानमाध्यम्]

रूपिस्थस्य ॥

[खण्डनवादिन उक्तप्रयोजनखण्डनमाध्यम्]

यदि रूपिस्थस्य,—रूपेभ्य लत्वप्रसिद्धं
तस्याऽसिद्धत्वाद्वाकार एवाऽल्कायाणि
मविध्यन्ति ॥

[सिद्धान्तिनः प्रयोजनस्थापनमाध्यम्]

भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः
रूपिस्थपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः
कर्तव्यः ॥

नादिवदित्यर्थः । साधुशब्दानुकरणावतां दर्शयन्नाह—अयमि-

ति । सिद्धान्तो समाधत्ते—रूपिस्थस्येति । खण्डन-
वादी आह—नदीति । समाधत्ते—अनेदिति ।

किं त्वेवं सति एकस्य कुक्कुरस्य प्रत्याख्यानस्य सूत्रमङ्गल-
कमे विपरीतमेव गौरवमिति तदेतदाह भाष्यकारः—

प्राह सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते । औचित्यात्पन स्थापितः ।

(प्रदीपः) भवेदिति । प्रयोगस्थस्येदमनुकरणम् । प्रयोगे च 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति नास्तीति भावः ।

(उद्योतः) भवेत्तदर्थेनेति । तदर्थेन-क्षुपित्य-लुकारार्थेन लुकारस्योपदेशेन प्रयोजनं न भवति-एवं यद्यपि भवेत्तथापि तदनुकरणार्थेनाऽयं इत्यर्थः । ननु क्षुपित्यस्यासिद्धत्वात्कथं तदनुकरणमेत आह-प्रयोगस्थस्येति । प्रयोगे-अनुकरणप्रयोगे । शास्त्रे तदीयकार्ये वाऽसिद्धत्वं, पीवर्षस्य तत्रैव संभवात् । न चैवं प्रकृते इति भावः ।

[खण्डनवादिन उक्तप्रयोजनखण्डनभाष्यम्]

न कर्तव्यः । इदमवश्यं कर्तव्यम्--
'प्रकृतिवदनुकरणं भवति' इति ॥

किं प्रयोजनम् ? 'हिः पचन्त्वित्याह' । 'तिङ्गितिङ्' इति निघातो यथा स्यात् । 'अग्नी इत्याह' । 'ईदृक्तेद्विवचनं प्रगृह्य'मिति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिवदिति । तत्र यथा हृपेलेत्वस्याऽसिद्धत्वाद्द्वाराण लुकारस्याऽच्कार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः । द्विरिति । 'पचन्तु पचन्ति'ति केनचिदुक्ते द्विःपचन्त्वित्यनुकरणम् । एतच्च क्रियासाधनायनभिधानातिष्ठन्तं न भवति । एवमग्नी इत्यनुकरणं दार्थानभिधानाच्च द्विवचनान्तम् । ननु गम्ल् खूपु इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः ? । घुताघूदित इति लुकारे परतो यणदेशकरणादित्वज्ञानुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य लुकारस्याऽच्कार्याण्यनुमीयन्ते ततस्तदनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः ।

(उद्योतः) अकारद्वारेणेति । अकारबुद्धयेत्यर्थः । भाष्ये-द्विःपचन्त्विति । पचन्त्विति द्विराहेत्यन्वयः । असत्यतिदेशे तिङ्गत्वाऽभावे हेतुमाह-एतच्चेति । इयर्थेति । एतदर्थमेव 'द्विवचनमित्यन्वयसंज्ञाकरणम् । नन्विति । एवं च पाठार्थमेवमूलस्येवाऽनेच्चात्कथं तदनुकरणेऽच्कार्यमिति तदर्थ उपदेश आवश्यक इति भावः । अनुमीयन्त इति । इदं चिन्त्यम् । आनुमानिकवचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानोपयोगात् । तस्माद्गम्ल् इत्यादिस्थ लुकारो धर्माजनकत्वाच्च साधुरिति वक्तुं युक्तम् । एवं चाऽशक्तिजानुकरणेति वातिकेऽशक्तिजपदं व्यर्थमिति कैयटतात्पर्यम् ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

प्रयोजननिरासवादी आह-न कर्तव्य इति । (उद्योते) कृतस्य-स्पष्टमुचरितस्य । युक्तमिति । एवञ्च तदर्थेता

१ इदं कविच । २ 'मूलस्येवाच्चाभावात्' पा० ।

[पूर्वपक्षिणोऽशक्तिजानुकरणार्थताखण्डनभाष्यम्]

यदि-'प्रकृतिवदनुकरणं भवति'त्युच्यते, अपशब्द एवाऽसौ भवति 'कुमार्युतक इत्याह' 'ब्राह्मणयुतक इत्याह' । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः ॥

(उद्योतः) एवं साधुनुकरणार्थत्वे लुकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाऽशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्डयति पूर्वपक्षी भाष्ये-यदि प्रकृतिवदिति ।

[सिद्धान्तवादिनोऽशक्तिजानुकरणार्थतास्थापनभाष्यम्]

न चाऽपशब्दः प्रकृतिः । नहापशब्दा उपदिश्यन्ते, न चाऽनुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति ।

(प्रदीपः) नचापशब्द इति ।-सिद्धान्तवादी । प्रकरणादि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते, शास्त्रनिबन्धने च कार्यमपि दिश्यते, अपशब्दश्च न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् । नचाऽपशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं, नापि तदतिदेशुं शक्यम् । नहि साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तिमान् । तदेवं भाष्यकारेणाऽशक्तिजानुकरणार्थत्वमूकारोपदेशस्य स्थापितम् ।

(उद्योतः) ननु सा भूदपशब्दोपदेशः, प्रकृतित्वं तु कथं नेत्यत आह-प्रकरणादिति । अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्शयते । तत्र च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयप्रकृत्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः । उपलक्षणं भाष्यमित्याह-शास्त्रनिबन्धनं चेति । 'नापि तदतिदेशु'मित्यादि चिन्त्यम् । अत्राक्षणे ब्राह्मणत्वायतिदेशवत्संभवादिति काचित् । तदेवमिति । अशक्तिस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् तदनुकरणेऽतिदेशप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावाद्कार्यसिद्धयर्थम् । लुकारोपदेश इत्यर्थः ।

[मूलस्येताप्रयोजनप्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥ * ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादयः ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

'एकदेशविकृतमनन्यचद्भवति' इति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति ।

(प्रदीपः) एकदेशविकृतस्येति । ऋकारे रेफभागस्य लैत्वे कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः ॥

नोचितेत्याशयः । तेनैव-प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेनैव ।

सिद्धान्तवादी अशक्तिजानुकरणार्थतां स्थापयति-नचेति ।

३ 'एवं' पा० । ४ 'लै' पा० ।

(उद्द्योतः) इदानीं मुत्याधर्थत्वं तस्य परिहरति
भाष्ये—एकादेशेति । रेफभागास्येति । वर्णैकदेशा वर्ण-
ग्रहणेन गृह्यन्ते इति पक्षे इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानादिति ।
एवं च छिन्नपुच्छशृङ्गान्तेन लोकन्यायसिद्धमस्य श्रव-
मित्यर्थः । व्याख्यानभाष्ये अनन्यवदित्यस्याऽन्यवन्तत्वेत्यर्थः ।
अन्यसादृश्यस्याऽपि निषेधे तत्त्वं दृढीकृतम् ।

[प्रयोजनवादिसिद्धान्त्येकदेशिन आक्षेपभाष्यम्]

यदि 'एकदेशविकृतमन्यवद्भवती'-
त्युच्येत, 'राज्ञः क च' । राजकीयम् ।
'अहोपोऽन' इति लोपः प्राप्नोति ॥

[प्रत्याख्यातृसिद्धान्त्येकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

एकदेशविकृतमन्यवत्पट्टीनिर्दिष्टस्य ॥

(प्रदीपः) पट्टीनिर्दिष्टस्येति । 'राज्ञः क
चे'त्यत्र राजञ्शब्दः पट्टीनिर्दिष्टो न त्वन्निनि
लोपाऽभावः ।

(उद्द्योतः) सिद्धान्त्येकदेशी वर्ति दृष्ट्वा स्थानिव-
त्स्मृमनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाह—पट्टीनिर्दिष्टस्येति । तस्म-
न्त्येकदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः । नन्वाहोपोऽन इत्य-
न्नाऽत्रापि पट्टीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह—राज्ञ इति । येन
विकारेण यस्य विकृतस्य यद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेन प्राश्र्यते
तद्रूपावच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ पट्टीनिर्दिष्टस्येति
तदर्थ इति भावः ।

[प्रयोजनवादिसिद्धान्त्यम्]

यदि—'पट्टीनिर्दिष्टस्ये'त्युच्येत, 'कृ३स-
शिख' इति मृतो न प्राप्नोति । नह्यत्र ऋकारः
पट्टीनिर्दिष्टः ॥ कस्तर्हि ? ॥ रेफः ॥

(प्रदीपः) यथेवं कृपो रो ल इत्यत्रापि
ऋकारः पठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्यत्वं न प्राप्नोती-
त्याह—यदीति ।

(उद्द्योतः) भाष्ये—मुनो न प्राप्नोतीति,—द्विव-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

पट्टीनिर्दिष्टसम्बन्धित्वार्थः । येन—कतारूपेणदेशेन ।
यस्य—अकारस्य । यद्रूपम्—अन्वयम् । तद्रूपावच्छिन्नस्य—
अन्वयरूपावच्छिन्नस्य अन्तः । तेन रूपेण—अन्वयान्विते-
नाऽनन्तेन रूपेण । तद्विकारविधौ—कतारूपविकारविधौ ।

प्रयोजनवादी सिद्धान्त्येकदेशी 'पट्टीनिर्दिष्टस्येत्यस्योपा-
दाने दोषमाह—यदीति । अत्र—कृपोरोल इति लवविधौ ।

प्रयोजनं खण्डयति—ऋकार इति । (उद्द्योतः)

१ इदं वाचिकमिति परे ।

चनादेरप्युपलक्षणम् । कस्तर्हि रेफ इति । 'कृप' इति
त्वव्यवपट्टीति भावः ।

[प्रयोजनप्रत्याख्यातृभाष्यम्]

ऋकारोऽप्यत्र पट्टीनिर्दिष्टः ॥ कथम् ? ॥
अविभक्तिको निर्देशः—कृप उः रः लः-
'कृपो रो ल' इति ।

(उद्द्योतः) कृप उरिति । कृपे रेफस्य लस्तद्व्यव-
हकारस्य च लकारघटित आदेश इत्यर्थः । स्थाननिर्देश
एव तादृशदेशकल्पक इति भावः । एतेन तस्याव्यवपट्टव-
न्तत्वेन स्थानपट्टीनिर्दिष्टत्वाऽमानादिर्द चित्यमित्यास्तम् ।

[प्रत्याख्यातृरेव प्रथमवार्तिककल्पानभाष्यम्]

अथवा पुनरस्त्वविशेषेण ।

(प्रदीपः) अथवेति । 'पट्टीनिर्दि'स्ये'ति
नापेक्ष्यते ।

(उद्द्योतः) ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा, प्रकृते
च न तेनानिर्देश उच्यते, किं तु छिन्नपुच्छशृङ्गान्तेन
प्रत्यभिज्ञाऽनन्यत्वमुच्यते । तत्र 'पट्टीनिर्दिष्टस्येति वक्तु-
मेवाऽऽवश्यकमित्याशयेनाह भाष्ये—अथवेति ।

[आक्षेपस्मरणभाष्यम्]

ननु चोक्तं—'राज्ञः क च' राजकी-
यम् 'अहोपोऽनः' इति प्राप्नोतीति ।

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्—'श्वानीनां
संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्र-
तिषेधार्थम्' इति । तत्प्रकृतमुत्तरत्राऽनुव-
र्तिष्यते—'अहोपोऽनः' । नकारान्तस्येति ।

(प्रदीपः) नकारान्तस्येति । न च
राजञ्शब्दः कादेशे कृते नकारान्तो भवति, येन
पुच्छे छिन्ने न पुच्छवानिति भावः ।

स्थाननिर्देशः—'र' इति स्थानपट्टवन्तनिर्देशः । तादृशेति ।
लकारघटितेत्यर्थः । एतेन—'उ' रित्यस्य स्थानपट्टवन्त-
स्वीकारेण । तस्य—'उ' रित्यस्य । इदम्—'ऋकारोऽपि पट्टी-
निर्दिष्ट' इति भाष्यम् । स्थानपट्टीत्वे हि अर्थासङ्गतिरिति-
तदभिमानः । अपास्तमिति । 'ऋकारस्य लकारघटित'
इत्यर्थस्वीकारेण स्थानपट्टीसत्त्वेऽर्थसङ्गतेरिति भावः । तथा-
पट्टीनिर्दिष्टस्येत्युक्तिः सम्भवः । तेन—स्थानिवत्सूत्रेण ।

(भाष्ये) खण्डक एवाह—अथवेति । सिद्धान्त्येक-

२ 'नेति कश्चिन् ।

(उद्योतः) ननु कादेशेऽन्त्यमिवैकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तवमपि कुतो नेत्यत आह—न च राज्ञिति । एकदेशपदेन ससम्बन्धकतयोपस्थितावयवविधर्म एव विकार-विशिष्टे आरोप्यते, ॥ त्ववयव एव, लोकन्यवहारादिति भावः ।

[प्रयोजनवादिन आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि—कृत्तसिख । 'अनुत्' इति प्रति-वेधः प्राप्नोति ।

[प्रत्याख्यातुसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ रवत्प्रतिषेधाच्च ॥*॥

[न्याख्याभाष्यम्]

रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्तिसधयति । 'गुरो-रवत्' इति वक्ष्यामि ।

(प्रदीपः) अरवत् इति । रोऽस्यास्ति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप् । तेन ऋकार एव रवान् न तु वर्तक इत्यादानकारः । न रवान्—अरवानिति समासः । नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो—'गुरोररस्ये'ति ।

(उद्योतः) भाष्ये इह तर्हि । एकदेशविकृत-न्यायेन ऋत्वादिति भावः । रोस्यास्तीति । इदं चित्यम्—अवयवादावेव मत्वर्थो नानन्तरादाविति वर्तक इत्यादौ रव-स्त्वल्पोपादयितुमशक्यत्वात्प्रत्यययोगपर्यन्तभावनमकलमिति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि 'अरवत्', इत्युच्यते, होट्-ऋकार 'होतृकार' अत्र न प्राप्नोति ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

देशी 'दुस्यर्थ उपदेश आवश्यक' इति—शङ्कते—इह तर्हि । एकदेशी प्रयोजनं प्रत्याचष्टे—रवदिति । (उद्योते) रवत्त्वस्य—ऋकारस्यानिकाकारे रेफक्षितत्वस्य । अफल-मिति । एवञ्च कृत्तसिखेत्यत्र रवत्त्वविरहादेव गुरोरवत्

॥ शाब्दकौस्तुभः ॥

संबन्धमहतो वंशस्तम्बाल्लटानुकुप्यते इति । लट् पक्षिवि-शेषः, फलविशेषो वा । 'लट् लौले' इति भातोरशुप्रचलिते-कण्ठदिशिस्थः कृत्तिलोपादिकः कन् । नेदंशिकृतीतीह-भाषः । 'लट्' करकभेदे स्यात्फलेऽवयवे खगान्तरे इति विश्वः । ननु 'कृपौरौल' इति सूत्रम् 'अअश्च्यमात्पूर्वमस्तु । परं च लत्वस्याऽसिद्धत्वादेव दुस्त्यादयः सेत्स्यन्ति, नवाऽनूत इति निषेधापत्तिः । 'प्राचा'मिति योगविभागेन

[समाधानभाष्यम्]

'गुरोररवतो ह्रस्वस्ये'ति वक्ष्यामि ।

(प्रदीपः) ह्रस्वस्येति । तेन ह्रस्वस्यं व-रवत्ः कृतनिषेधो न दीर्घस्य ।

[सिद्धान्तिनो वार्तिकमतखण्डनभाष्यम्]

स एष सूत्रभेदेन-लृकारोपदेशः पुत्या-द्यर्थः संप्रत्याख्यायते, सैषा महतो वंश-स्तम्बाल्लटानुकुप्यते । [कल्लु] ॥ २ ॥

(प्रदीपः) वार्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निःप्रयोजनमित्याह—सैषेति ॥ २ ॥

(उद्योतः) भाष्ये स एष इति । पुत्याद्यर्थं विध-मानं लृकारोपदेशोऽरवतो ह्रस्वस्येति मुख्यसाम्यमृ-भेदेन प्रत्याख्यायते इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—सैषेति । यतः सैषा प्रत्याख्यानात्मिका उत्तिर्गहो वंशस्तम्बाल्लटानुकर्षाऽभिरेत्युक्ते यथा महतो वंशस्तम्बाल्लटानुकर्षणमयुक्तमेवम् लृकारप्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह—निःप्रयोजनमिति । मृशभेदपरिकल्पने विना कृत्तसिखे पुनसाधनस्याऽशक्यत्वात्प्रत्ययोजनमित्यर्थः । वंशस्तम्बा-दिति । त्यक्लोपे पञ्चमी । तमवलम्ब्येत्यर्थः । लट् पक्षिविशेषः, फलविशेषो वा । तथावा सप्तमाध्यात्म्यफलं न युक्तं तथा लृकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः ॥ २ ॥

एओङ् ॥ २ ॥ ऐओच् ॥ ४ ॥

[सन्ध्यक्षरेषु अतपरत्वाऽतपरत्वविचारभाष्यम्]

इदं विचार्यते—इमानि सन्ध्यक्षराणि

मुतो भविष्यतीति नेदं प्रयोजनमिति खण्डयितुराशयः ।

(भाष्ये) प्रयोजनवादी निरुक्त्यासे दोषमाह—यदीति । एकदेशो दोषं निरसितुमाह—गुरोरिति । स एष इति । कृत्तसिखादी पुत्याद्यर्थं विद्यमानं लृकारोपदेशः सूत्रभेदेन वार्तिककृता प्रत्याख्यायते तदेतदतिमुचित्यर्थः ।

व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन तदप्रवृत्तेः । अगतिकमात्राश्रयणानु-सर्बेषां सममिति चेन्न, परं हि सति 'मो' यदीत्यस्यानुत्यर्थः स्यात्ततश्च लत्वस्याऽसिद्धतया 'निजेगिरस्येत्येवञ्च' हलन्वेति दीर्घः स्यात् । ननु बह्वचप्रतिपादनाय 'ऋकारलृकारावयवोष्मा जिह्मालीया' इति ऋनृवर्णयोः स्थानसाम्योक्तेस्तद्रो-स्याग्रहणकदायोगेन निषाहलृकारोपदेशो मास्त्विति चेन्न; उक्तरीत्या ऋनृवर्णयोः सावर्ण्योपसङ्गानां परं प्रत्याख्यायताम् लृकारोपदेशस्तस्तीत्या कृत्तसिखे भुतसिद्धये सावर्ण्याऽ-नित्यतां आपयितुं कर्तव्यं एवेति दिक् ॥ [कल्लु]

१ अनेन लृकारस्य पुनःप्रतिषेधः ।

तपराणि वोपदिश्येरन् 'एत ओन् इ' 'एत औत् च' इति, तपपराणि वा यथा-
न्यासम्-इति ।

(प्रदीपः) एओङ् । ऐऔच् । इदं
विचार्यत इति । तपराऽनपरसन्ध्यक्षरौपदेशो
विचायत इत्यर्थः । तत्रोपदिश्येरन्तित्वाऽसत्त्वभूता
यद्यपि क्रियाभिधीयते, तथापि बुद्ध्या परामृष्टा सत्त्व-
रूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति
यथा 'पश्य मृगो धावती'ति सरणं दर्शने ।

(उद्घोसः) एओङ् । ऐऔच् । विचार्यत इति ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये) इदम्-तपराऽनपरसन्ध्यक्षरौपदेशरूपं
वस्तु । विचारति-तपराऽनपरसन्ध्यक्षरेण विविधं चरति-
अतो हेतोः विचार्यते-संशयविषयतो नियम्यते इत्यर्थः ।

(भाष्ये) सन्ध्यक्षराणि-ए ओ ञे औ इति
चत्वारि । इति-इत्येवम् । 'अतपराणि वेत्यस्य 'उप-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

एओङ् । ऐऔच् । यद्यपि छन्दोगानां मध्ये सात्यमु-
धिरापायनीया अहंमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते, 'सुजाते व-
(अ)धमून्ते' 'अध्वयो ओ(अ)द्विभिः सुत'मिति, अतः पादस्थ-
स्याऽन्यपरस्याकारस्यैव परस्य तदीयप्रानिशाख्यऽहंमेकार-
मोकारं च विदधति, तथापि प्रातिशाख्यसमाख्यावलादेव
सर्वशाखासाधारणोऽस्मिन् शास्त्रे तस्य न ग्रहणम् । ज्ञाप-
काश्च । यदि हि अकारादिभिरष्टादशानामिव एङ्गिरपि एक-
मात्राणां ग्रहणं संमतं स्यात्तर्हाह लाघवायैकमात्रावेव
'एङाङुपदिशेत्, अकारादिभ्यः । न चैवमदेकगुण इत्यत्र तपर-
स्वान्मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादिति वाच्यम्, तत्र एओ-
इतिस्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशेऽनल्पत्वेन सवर्णाऽग्रहणोपपत्तेः ।
एवमप्यर्द्धमात्रालाघवात् । तत्र हि वर्णोपदेश एओइतिदीर्घ-
वोमोत्राचतुष्टयम् । गुणसंज्ञायां तु ण्विहितसाद्वयम् । सङ्क-
लनया साधोः षण्मात्राः । मम तु वर्णोपदेशो मात्राद्वयम् ।
गुणसंज्ञायां तु चतस्र इति मिलिताः षडेव मात्राः । तस्मा-
द्विमात्रनिर्देशसामर्थ्याद्व्येकमात्रयोरनभिमतत्वं निर्णायते ।
नन्वेवम् 'एच इत्यत्रादेशे'ति व्यर्थं स्यात् । तद्धि स्थानेतर-
तमपरिभाषया प्रामुक्तोरर्द्धकारार्द्धकारयोर्निष्ठस्यैव क्रियत इति
येष्व, वैकल्पिकमासित्तोऽकारस्य व्यावृत्तये तदारम्भात् ।
एचां हि पूर्वो भागोऽकारसदृश उत्तरस्तु वर्णोवर्णसदृशः,
तत्र उभायान्तरतमस्य ह्रस्वस्याऽभावपक्षेयविधेयाऽकारः स्यात्,
इकारोकारो च स्वातां, तस्मान्मा कदाव्यवर्णो भूदिति सूत्रा-

१ अयं विषयो भाष्ये ११२ श्लोके द्रष्टव्यः ।

कृत्वाकितान्येनाऽयं विचार इति बोध्यम् । इदंपदार्थ-
माह-तपरेति । असत्त्वभूतेति । एवं चेदमा परामृष्टो-
नुपपन्न इति भावः । बुद्ध्या परामृष्टेति । उपदेशपदार्थ-
भूतेत्यर्थः । कर्मभावमिति । इदंपदवाच्यत्वेनेति भावः ।
यथेति । इदं चिन्त्यम् । कर्तृकर्मंतरकारकाऽभाववत्त्वस्यैवाऽ
सत्त्वपदार्थत्वेति ॥

[तपरातपरोपदेशे विशेषजिज्ञासाभाष्यम्]

कश्चात्र विशेषः ? ॥

(प्रदीपः) कश्चात्रेति । कार्यं को विशेष
इति प्रश्नः ॥

(उद्घोसः) पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यवानुभवसिद्ध-
त्वेन तद्विषयः प्रश्नोऽनुक्तोऽत आह-कार्यं इति ।

दिश्येरन्तितिशेषः । (प्रदीपे) क्रिया-उपदेशक्रिया ।
विचारक्रियायाम्-इदं विचार्यते'इत्यत्र । सरणं-भाव-
नम् । 'दर्शने' इत्यस्य 'कर्म भवती'ति शेषः ।

(उद्घोसः) कृत्वा चिन्तेति । स्वयं चिन्तामुत्पाद्य ।
तपरोपदेशो न्याय्योऽतपरोपदेशो वेति संशयः ।

(भाष्ये) अत्र-तपराऽतपरोपदेशः ।

रम्मः । वस्तुतस्तुप्रत्याख्यास्यते सूत्रम् । तथा च तत्र वाचिक-
कारो वक्ष्यति-सिद्धमेवः सत्त्वान्नवात् । ऐओओस-
रभ्यस्स्वादिति । अस्यार्थः-शब्दपरविप्रतिषेधेन एव
उत्तरमागन्तन्तरमो इवर्णविभेति सिद्धम् । यदा-एकारः
शुद्धतालस्यः औकारस्तु शुद्धोष्ठ्य' इति मते सिद्धमित्यर्थः ।
तथा च बह्वचानां प्रातिशाख्यम्, 'तालम्यवेकारचवर्णावि-
कारकारी यकारः शकारः' इति । 'शेष ओष्ठयोपपाद्य' इति
च । पूर्वोक्तस्यः शेषो वर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः ।
उवर्णः पवर्णः ओ औ उवर्णानांयथ ओष्ठ्य इति सूत्रार्थः ।
इदं च प्रातिशाख्यवृत्तिकृता व्याख्या तम् । तद्भाष्ये तु 'शेष
ओष्ठयोपपाद्ये'ति पाठः । तत्र 'अपवाये'त्यस्य उत्तरमूने वक्ष्य-
माणां निहायेत्यर्थः । न्यायसिद्धस्यैव ताव्यवाचकभावस्य
स्फुटोत्तरणार्थं चेदं सूत्रम् । तदर्थं शब्दपरविप्रतिषेधान्म-
भेदेन स्थानसाध्यादा सिद्धमिति समाधानद्वयं पङ्क्तुं कलितम् ।
एतच्च यद्यप्येष्वपि तुल्यं तथापि तत्र समाधानान्तरमप्यस्ती-
त्याह-ऐओओति । चवर्णा भिन्नकर्मः, हेतोरन्तरं
बोध्यः । 'अर्द्धमात्राऽवर्णस्य, अर्धवर्द्धमात्रा वर्णोवर्णयो'रिति-
पक्षे महत्प्रामादित्ववसा व्यपदेशादपि इकारोकारो भवि-
ष्यत इत्यर्थः । समप्रविभागापक्षोऽप्यस्तीत्यप्येव वक्ष्यते । तत्र
तु पूर्वोक्तसमाधानद्वयमेव शरणम् । तत्रापि शब्दपरविप्रति-
षेधपरं प्रथमव्याख्यानं यद्यपि विवरणे स्थित्तन्मापि तद-
भ्युपगमेऽप्रतिपत्तिर्बोभयोऽस्तीत्यादि'विप्रतिषेधे र'मित्युक्ते
वाचिकं भाष्यं च विरुध्यत । नहि 'योक्त्वो'रिति सूत्रेण

२ एवच'पश्यमृगं'त्यादी दर्शनादिक्रियाया असत्त्वभूतत्वं
निर्वापमेव, कर्तृकर्मंतरकारकाभाववत्त्वस्य कृत्वात्वात् ।

[तपरोपदेशपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरो-
च्चारणम् ॥*॥

[वासिकत्याख्याभाष्यम्]

सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चा-
रणं कर्तव्यम् ।(प्रदीपः) तपरोपदेशोऽस्ति । यद्य-
प्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशे फलं चेदस्ति
तत्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः । सन्ध्यक्षराणी-
त्यन्वया पूर्वाचार्यसंज्ञा, सन्धीयमानावयवत्वान् ॥(उद्योतः) मेदाऽभावाद्दृश्यविषयेभावोऽनुपपन्न
इत्याशङ्क्य परिहरति-यद्यपीत्यादि । फलं चेदिति ।
संप्रदाने वधिति भावः । फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे
वधित्यन्ते । सन्धीयमानावयवत्वादिति । अह उगिति
शिष्यमात्रवर्णसदृशावयवसम्भवेनाऽऽस्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः ॥

[तपरोपदेशपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ फुत्यादिष्वजिधिः ॥*॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

तपरोपदेशः-तपरोपदेशः सफलश्चेत् । (उद्योते)

मेदाभावात्-तपरोपदेश-तपरोच्चारणयोर्मेदाऽभावात् ।
सम्प्रदानादिति । तपस्य उपदेशो यस्मै स तपरोपदेशः ।
तपरोपदेशफलमिति तदर्थः । वर्णसदृशेति । अह उगिति
पदिश्यमानाऽकारादिवर्णसदृशमेदादिलक्ष्यत्वाऽकाराकार-
वयव-सन्धानेन अदृश्य-एव एकारादेर्विषयत्वादित्यर्थः ।

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

गोशब्दे विधीयमानो हस्तोऽन्यत्र चरितार्थो येनाऽप्रतिपत्तिः
स्यात् । ननु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन विकल्पे प्राप्ते परमेवेति
नियमोऽस्ति चेन्न ; एवं हि सति 'अचः परिरम' इति-
नित्यः-नित्यः परयणादेशः परभासौ व्यवस्थया ।
युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यतीति । त्यादि-
भाष्यसन्दर्भो विरुध्यते । तद्वलेन हि लक्षणव्याकथयोः पूर्वा
परीभाव एव विप्रतिषेधमूत्रस्य विषयोऽन्यस्तु अन्तरङ्गत्व-
लक्षित्यस्येति लभ्यते । इदं च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः ।
द्वितीयव्याख्यानमपि अद्वैतकारादिकत्यादिशाल्योक्तस्य प्रायेणा-
ऽनादराद्बुद्धं । अथ छन्दोगाभिमतस्यापि चतुर्मात्रस्य
तपस्करणव्यावर्त्यतोक्तेस्तद्विहायभ्युपगमस्तर्हि श्रुलूक-
भोक्तरीत्या 'अकारात्कारयोः सवर्णविधि' इतिवार्तिकमपि
प्रत्याख्यातुं शक्यम् । अत्र शिक्षान्तरानुसारेण वासिकारम्भ-
स्तादि 'एचइ' गितिसूत्रारम्भोपि तथैवास्त्विति दिक् । तस्मादेव

१ व्यासो फुत्यादिष्वजिधिः पुनसंज्ञां तावन्न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

[व्याख्याभाष्यम्]

फुत्यादिष्वजिधयो विधिर्न सिध्यति ।
गोऽत्रात नौऽत्रात इत्यत्र 'अनचि चे'-
त्यत्र उत्तरस्य यरो ह्ये भवत इति द्वि-
चनं न प्राप्नोति । इह च 'प्रत्यङ्' इति का-
यन' 'उद्गौऽपगव' इति 'अची'ति डमु-
डागमो न प्राप्नोति ॥(प्रदीपः) फुत्यादिष्विति । पुनसंज्ञा-
भ्युपगम्याऽच्छायाणि न सिध्यन्तीत्युच्यते ॥(उद्योतः) भाष्ये पुतिग्रहणं विमात्रपरम् ।
आदिना चतुर्मात्रग्रहणम् ॥

[तपरोपदेशपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ फुतसंज्ञा च ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

पुनसंज्ञा च न सिध्यति । ऐतिका-
यन । औऽपगव । 'उक्तालोऽस्वदीर्घमुतः'
इति पुनसंज्ञा न प्राप्नोति ॥(भाष्ये) 'गोऽत्रात' इति तुक्तस्य सम्बोधने
रूपम् । कचित्तु 'गोत्राते'ति पाठः । तत्र तुक्तस्य सम्बोधनं
बोध्यम् । 'गोत्रातः' इति तुक्तस्य प्रथमाया रूपमित्यन्ते ।
'गुरोऽनुन' इति पुनः । स च 'पुतादैच इदुता' इति सन्ध्यक्षर-
परभाष्येति अकारस्य एकामात्रा परभाष्यस्योक्तदुतोः पुनो
तिस्रो माया इति चतुर्मात्रकता प्रकृते बोध्या । (प्रदीपः) फुत-
संज्ञा-पुनः पुनसंज्ञाश्चेत्यर्थः । पुनसंज्ञायां सत्यां हि पुनो
इति द्विभ्रवत्वेनाद्वैतकारादौ कारो न लभ्यते इति स्थितम् ।ननु प्रातिशाल्योक्तवपि तावद्गृष्टे चेत्तदा किम-
निष्टमापयेत् येन तयोऽग्रहणं यस्ततः प्रतिपादयतीति चेन्न ;
एवौ हस्तविधौ अन्तरतमत्वेन तयोरेव प्रसङ्गात् । 'एच इ'-
मिति सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेव । एतदर्थमेव सूत्राभ्युपगमे तु
गौरवमेव शेषः ।स्यादेतत् । एव औन ह इत्यादिक्रमेण तपरात्रेव निर्देश्यामः ।
तथा च उक्तालोऽस्वदीर्घमुतः तपरात्रेवैवोपाश्रितौ सत्वां
तत्कालग्रहणादर्थ एकार ओकारौ वा हस्तसंज्ञां न लभेत, तेन
हस्तविधिबोधोऽप्यसौ नेति । मैत्रम् । त्रिमात्राणामप्यनपचा-
पत्तेः । तत्र 'गोऽत्रात इत्यत्र अनचि चे'त्यत्रः परस्य विधीय-
मानं द्विषं तकारस्य न स्यात् । प्रत्यङ् इति कायन' 'उद्गौ-
पगव' इति डमुपन स्यात् । पुनसंज्ञाविरहात् पुनविधिर्न
प्रवर्तते । न च 'ओमभ्यादाने' इत्यादिनिषिक्तमर्थोक्तसिद्धिः,
उपवर्णविधानेन चरितार्थत्वापत्तेरिति दिक् । तदेतद्वाच्यं वासिक-

(प्रदीपः) हुन एव न आगोक्षीति दर्शयितु-
माह-हुतसंज्ञा चेति । त्रिमात्रस्याऽचः हुतसंज्ञा
विधीयते, तत्परत्वे च त्रिमात्रस्याऽप्रहणादधत्वा-
ऽभावः । तत्रैवां हुतो विधीयमान इकारोच्चारणां
गृहीत ईकार उच्चारण इत्याह ॥

(उद्घोषः) नम्बोमग्धादाने श्वादिनाम्बरतम
परिभाषासंस्कृतेनेज्जपुतविधानादनत्वेपि तेषां हुतसंज्ञा
नविध्यतीत्यत आह-तत्रैवास्मिति । ताभ्यामपि तेषां
यथाकथंविद्वान्तरतम्यसंज्ञादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिनोऽतपरपञ्चमुपलभ्यमाणम्]

सम्बु तर्ह्यतपरणि ॥

[एकदेशिनोऽतपरपञ्चमुपलभ्यमाणम्]

॥*॥ अतपर एच इग्रस्वादेशे ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

यद्यतपरणि 'एच इग्रस्वादेशे' इति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? एचो हस्या-

ॐ राजकक्षीः ॐ

भवति । (भाष्ये) अतपरणि-तपरहितात्वेन सम्बन्ध-
राणि । अतपरे-अतपरत्वपक्षे । अर्धः-मात्रिकः । तपरत्वे तु

ॐ राजकक्षीः ॐ

कार-सम्बन्धकारेण तपरोपदेशात्तपरोच्चारणमुत्पा-
दित्वन्निधयिः । हुतसंज्ञा च । अतपर एच इग्रस्वा-
देशे ईकारदेशे दीर्घग्रहणमिति अन्वयः-द्विष्यमाणवर्ण-
द्वयसदृशव्यवस्थासम्बन्धितमक्षरं सम्बन्धरात्मिकवर्णां पूर्वा-
चार्यसिद्धा एवां सञ्ज्ञा । तपर उपदिश्यतेऽनेनेति करणमुत्प-
त्त्या प्रयोजनमुच्यते । तथा च एवां तपरत्वे चारणे फलमिति
चेत्तर्हि तपरोच्चारणं तावत्कर्तव्यम् । हुतत्वे सत्यप्यन्वि-
द्वित्वबहुधादिनं सिद्धमिति । तत्राऽप्युतपरेन बहुधादि-
तत्मात्परत्वं द्वित्वमिति सूचयितुमादिशब्दः । हुते तुत्तर-
रणेपु चेत्तर्हि कार्यं न सिध्यतीत्यर्थः । अणुपेक्षयाहोऽयम् ।
करणतुस्तु क्लृप्त्वात्सङ्गतसंबन्धेन न सिध्यति । तस्मादुत्तरपर-
निर्देश इति वार्तिकप्रयोज्यम् । क्लृप्त्वात्सङ्गतत्वाह-अत-
पर इति । सत् कर्तव्यं स्वादर्थैकप्रादिनिर्देशे इत्यर्थः ।
वस्तुस्तु उभयभ्यामपि सूत्रं कर्तव्यम्, उभयभ्यामपि न
वा कर्तव्यमिति समन्तरमेवोपपदितम् । तत्राचार्य दोष
उद्भावनाहः, पक्षद्वयसाधारण्यम् ।

स्वादेशे-तपरोच्चारणावपक्षे 'गङ्गोदक' 'रमेज' इत्यादी

१) 'गोक्षीः' 'हस्तो नमुंसके' इत्यादिषु हस्तविधिवि ।

देशादोसनेष्वर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा-
मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) अतपर इति । अतरीह तप-
रत्वे एकारोच्चारणां मात्रिकोर्ध्वोच्चारणोर्ध्व-
नादधत्वाद्भवत्वादिशानं स्वादिति सूत्रं कर्तव्यम् ।
तत्परत्वे तु तपरोपदेशात्तपस्वभावः ॥

(उद्घोषः) माने अर्ध एकार इति । मात्रि-
कत्वेनाऽर्धत्वम् । सर्वास्मादिनोऽपि पुंसकेतद्वाच्यमात्रम् ।

[अतपरमिति उद्घोषाभाष्यम्]

ननु च यस्यापि तपराणि, तेनान्येत-
द्वक्तव्यम् । इमावैवौ समाहारवर्णौ-मात्रा-
ऽवर्णस्य, मात्रेवर्णोऽर्धयोः । तयोर्ध्वस्वा-
देशादोसनेषु कदाचिद्वर्णः स्यात् कदाचि-
द्विवर्णोऽर्धयोः, मा कदाचिद्वर्णो भूदिति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । सूत्रारम्भं प्रति न
कथिद्विषय इत्यर्थः । अतपरत्वे 'एच' इति वक्तव्यं,

विमात्रिकसर्वैकदेशेन ग्रहणं न त्वेकमिति कवेति नैकमा-
त्रिकस्याऽर्धत्वमिति तस्य हस्तकामावाह्यस्यास्मादोच्चारणेन
नविध्यते इति तत्सूत्रं निष्कर्षमिदं भाष्यम् ।

(भाष्ये) वस्यापि-वस्यापि अतः । एतद्-एव

विमात्रचतुर्मात्राणां स्थाने विमात्रचतुर्मात्रा एवदेशाः स्तुः,
अन्तरतम्यात् । नचाऽऽकः सर्वान् एति सूत्रे 'दीर्घ' इति शेषं
विमज्ज 'एकः पूर्वपरयो' रित्यत्रिकारे नो विहितः स दीर्घो
भवतीति व्याख्यानान्न विमात्रादेश इति भाष्यं, 'ननु
विद्वं वचन्तीत्यत्र दोषपसङ्गात् । ननु 'क्या' लेव सूत्रमात्रे ।
प्रथमोऽिति सूत्रापूर्वसंज्ञानुवर्तते, 'एकः पूर्वपरयो' रिति
च । एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं-व्याजोतीयकः पूर्वः स एव वचा
स्यादीर्घो वा भूदिति । तेन 'पञ्चमिति तावत्सिद्धम् । 'सम्प्र
सारणाचे'त्यत्रापि स एव पूर्वग्रहणोऽनुवर्तते । 'हल' इति
सुत्रारम्भसामर्थ्याद्वा 'संप्रसारणाचे'त्यनेन दीर्घो न विधीयते ।
तेन 'विद्वं'मिष्य सिद्धम् । 'अतो गुण' इत्यत्रापि 'पर'
इत्येव सिद्धे 'स्मय' इत्यसामर्थ्यादात्तः परतादृश एवदेशो
न तु तद्विलक्षणः । तेन 'वचन्ती'त्यपि सिद्धम् । तस्माज्जो-
विधानेन एकादेशो दीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवेति
चेन्नः एवं सति 'कुणादिः' 'तत्त्वकार' इत्यादिप्रसङ्गात् ।
इह हि दीर्घवचनादकारो न, जगन्तावदेदीर्घो न । तस्मा-
दोर्ध्व इति शेषविभागो दुष्ट एव । तेन 'गङ्गोदक' 'रमेज'
इत्यत्र विमात्रचतुर्मात्रसहितद्विवर्णोऽस्ति । न च 'हुतश्च विपद्ये

२ अर्ध विषयः ११२-११४ एव भाष्ये द्रष्टव्यः ।

तपरत्वे त्वैव इति । ऐचोर्विच्छिष्टाऽवर्णत्वात्संछिष्टाव-
र्णवर्द्धकारादौकारौ न भवतः ।

(उद्योतः) माथ्ये तेनाप्येतद्वक्तव्यमित्यत्र
एतच्छब्देन नियामकं सूत्रं परामृश्यते । सूत्रन्यासमेतेऽपि
गुह्यलाघवकृतौ विशेषो नास्तौत्याह—**सूत्रारम्भं प्रतिपत्ति ।**
विच्छिष्टेति । उपलभ्यमानेत्यर्थः । **संछिष्टेति ।** स्पष्ट-
मनुपलभ्यमानेत्यर्थः । एवं चैद्विषये नाऽवर्णप्राप्तिः । अर्द्ध-
कोस्तु तपरनिर्देशेऽनन्वयाद्वस्त्वमेव नेति भावः । एवोः
शुद्धतालव्यादित्वमेवेति न तयोः स्थानेऽवर्णप्राप्तिरिति
तत्त्वम् । **संछिष्टावर्णविति** कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् ।

[तपरवादित्ये सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

**प्रत्याख्यायत एतत्,—“ऐचोश्चोत्तर-
मूयस्त्वात्”—इति ॥**

(प्रदीपः) ऐचोश्चेति । अर्धमात्राऽवर्णस्या-
ऽध्वर्धमात्रेण विर्णयोर्भूयसा च व्यपदेशो मल्लग्रामा-
दिवदितीकारोकारावेव भविष्यतः ॥

(उद्योतः) माथ्ये प्रत्याख्यायत एतदिति ।
एतन्—पञ्चपयमेव इमिति सूत्रम् । वर्तमानसामीप्ये
लट् । **मूयसा चेति ।** तद्वारकभूयःस्थानसाम्यादित्यर्थः ।
[इदं च मतमष्टमेऽपि माथ्ये स्पष्टम् । ‘शुद्धपरिव्रित्तविषेणो-
त्तरभागसदृश’ इति **विबरणोक्तं** तु चिन्त्यम् । अन्तरालत्वेन
पूर्वसदृशस्यैवाऽऽपत्तेः । स्पष्टं चेदं ‘नित्यः परवर्णादेशः’
इत्यादिना ‘अचः परस्मिन्’ इत्यत्र माथ्ये ॥]

[अतपरवादिसिद्धान्तिसमाधानमाध्यम्]

**यदि प्रत्याख्यानपक्षः, इदमपि प्रत्या-
ख्यायते—“सिद्धमेडः सस्थानत्वात्”—इति ॥**

(प्रदीपः) सिद्धमेड इति । अर्धकारा-
वौकारौ न स्तः, तत्र तालव्य एकार ओष्प ओकार

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

इमित्यादि नियामकं सूत्रम् । (उद्योते) एवं च—
एवोः संछिष्टावर्णतया च । शुद्धेति । अकारस्वारपटवया
शुद्धतालव्यादित्वमेवैवेति शायवः । (उद्योते) इदं मतम्—
अर्धमात्राऽवर्णस्य सार्धमात्रेणोवर्णयोरिति मतम् । (प्रदीपे)
ताभ्याम्—एकमात्रिकाभ्याम् । (उद्योते) प्रदेकोप-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

स्मृतं इति वाच्यम् । शुभाऽप्युत्पन्नसद्वै सत्येन तदिति वक्ष्यमा-
नत्वात् । ननु तथापि चतुर्मासः कथमापद्यते तस्य लोकनेदयोः

१ अयं पाठः ‘तालव्य एवेत्यर्थः’ इत्यतोऽप्ये एव

इति तयोः स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः ॥

(उद्योतः) माथ्ये इदमपीति । पञ्चपयमपी-
त्यर्थः । **सस्थानत्वादिति ।** इकारोकाराभ्यां समान-
स्थानत्वादित्यर्थः । तदाह—**तालव्य इति ।** तालव्य एवेत्यर्थः ॥

[सूत्रावश्यकताप्रदर्शनस्याहोपमाध्यम्]

**ननु चैडः सस्थानतरावर्ध एका-
रोऽर्ध ओकारः ॥**

[समाधानमाध्यम्]

**न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावे-
वाऽयमुपदिशेत् ॥**

(प्रदीपः) तावेवेति । ताभ्यामुपदिश-
भ्यां दीर्घभूतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । गुण-
संज्ञायां तु दीर्घावेवैकारोकारौ निर्देश्यौ ॥

(उद्योतः) माथ्ये—तावेवेति । लाघवादिनि
भावः । **ग्रहणमिति ।** प्रदेशेति शेषः । नन्वेवं मानिक-
योरेव गुणसंज्ञा स्यादत आह—**गुणेति ।** एवमपि अत्र हस्व-
पाठेऽर्धमात्रालाघवं भवति ॥

[अर्धकारोकारमत्वे लक्ष्यप्रदर्शनपरमाहोपमाध्यम्]

**ननु च भोःशुद्धोक्तानां सात्यमुशि-
राणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधी-
यते—सुजाते एवमस्मृते—“अध्वर्या ओद्रिमिः
सुतम्” “शुक्रं ते पन्यद्” “यजतं ते पन्यत्”—
इति ॥**

(प्रदीपः) सुजात इति । अन्तःपादस्थस्या-
ऽव्यपरस्याऽकारस्यार्धमेकारमर्धमोकारं चै विदधति ॥

(उद्योतः) अकारस्यार्धमिति । ‘सुजाते ए
अध्वर्या’ इति अकारलेखस्तु प्रामादिकः ॥

वृद्धिसम्भवादिषु । अर्धमात्रेति । ए ओहित्यत्र
सिद्धान्ते दीर्घपाठे ए ओरित्यनयोर्मोत्राचतुष्टयम् । ‘अदेहुण’
इत्यत्र एहित्यस्य २॥ सार्धमात्राद्वयम् । सङ्कलनया ६॥
सार्धवर्णमात्राः । ए ओहित्यत्र हस्वपाठे तु ए—ओ इत्यनयो-
र्मोत्राद्वयम् । ‘अदेओ गुण’ इति न्यासे च ‘एओ’ इत्यनयो-
र्दीर्घतया मात्राचतुष्टयमिति ६ वर्णमात्रा अवन्तीत्यर्धमात्रा
लाघवं स्पष्टमेवेत्याशयः ।

प्रसिद्धेरिति चेन्न; छान्दोग्ये प्रसिद्धेरित्याहुः । वस्तुतस्तु
लोकेऽप्यस्ति प्रसिद्धिः । तथा च ‘पुतावैच इदुता’ इति मूत्रे
माध्यकारो वक्ष्यति—इत्यत एव चतुर्मासः पुत इति ।

सर्वत्रोपलभ्यते । २ चः कश्चिद् ।

[समाधानभाष्यम्]

पारिषदकृतिरेषा तत्रभवताम् । नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदोऽर्थं एकारोऽर्थं ओकारो वाऽस्ति ॥

(प्रदीपः) पारिषदकृतिरिति । गीति-वशात्तयोच्चारणमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परि-पत्, पर्वदा । तत्र भवा कृतिरित्यर्थः ॥

[अतपरपक्षेऽसाधारणदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ एकादेशे दीर्घग्रहणम् ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्—‘आहुणो दीर्घः’ ‘वृद्धिरेचि दीर्घः’ इति ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

आन्तर्यतस्मिन्मात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा-इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा-उदकं खट्वो-दकं । खट्वा-ईषा खट्वेषा । खट्वा-ऊढा खट्वेढा । खट्वा-एलका खट्वेलका । खट्वा-ओदनः खट्वोदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वै-तिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वोपगव इति ॥

(प्रदीपः) आन्तर्यत इति । अन्यस्याऽस-म्भवाद्विदमत्र नास्ति—‘हुतश्च विषये स्मृत’ इति ॥

(उद्घोतः) तदेवमतपरतत्परत्वादित्तसाधारण्येनैव इगितिसूत्रस्य कर्तव्यताऽकर्तव्यते उपपाद्याऽतत्परत्वादित्तेऽ-साधारणं दूषणमाह भाष्ये—एकादेशे इति । ‘एकः पूर्व-परयोर्दीर्घः’ इति सूत्रं कार्यमित्यर्थः । अन्यस्यासंभवा-दिति । अयं भावः—यथा स्याच्चोदित्यन्नाऽतत्परत्वे स्या-च्चोर्दीर्घस्य स्थाने बुभामस्थेत्वेन दीर्घकारे सिद्धे पुनर्बन्ध-मदीर्घार्थमित्वाविशेषाद्भवत्युक्तयोः प्रसङ्गे तदुक्तं ‘हुतश्च’

॥ राजलक्ष्मीः ॥

(भाष्ये) पार्यदेति । गानादिसौकर्याय स्वेच्छयो-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

अत्रोच्यते—गुणसंज्ञायां वृद्धिसंज्ञायां च तत्परनिर्देशा-न्नोक्तयोः । तदेतदुक्तं वार्तिककृता, एकादेशे दीर्घग्रह-णमिति । तस्यैव संज्ञित्वादिति भावः । न त्वेत्वाचिकं दीर्घग्रहणान्तरकर्मन्वयात्परं नापि योगविभागात्परम् । उक्त्युक्तः ॥

रादित्, —संज्ञामुक्तेऽदतोत्तपरकणेऽपि एदेवैः कथं

१ अत्र पाठः सर्वत्र तुष्टोऽपि योग्यतयाऽस्माभिः

विषये’ इति । एवं च दूराद्भूतादिविषयेऽप्यनेनैव मुते पक्षेऽनुवादोपस्तत्र । इह तु प्लुत एव प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यनुवादोपः सोऽप्यप्येति वैषम्यमिति । वैस्तुतोऽस्य स्थिता मावादितद्विषये भुताऽप्यभूते-भिन्यमेवेदमिति स्याच्चोदितिसूत्रे निरूपयिष्यामः ॥

[तटस्थविज्ञासाभाष्यम्]

तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[एकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । उपरिष्ठाद्योगविभागः करि-ष्यते—‘अकः सवर्णः’ । [अकः सवर्णः] एको भवति ॥ ततो—‘दीर्घः’ । दीर्घश्च स भवति यः स ‘एकः पूर्वपरयोः’ इत्येवं निर्दिष्ट इति ॥

[उद्घोतः] भाष्ये च स इति प्रसिद्धमर्थम् ॥

[अतिप्रसङ्गाच्छङ्काभाष्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति-यशुं, विद्धं, पचन्तीति ॥

[अतिप्रसङ्गोद्धारभाष्यम्]

नैष दोषः । इह तावत्पशुमिति । ‘अभ्येकः’ इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—‘यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयो-र्यथा स्या’दिति ॥

‘विद्ध’मिति । ‘पूर्व’इत्येवानुवर्तते ॥ अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नानेन सं-प्रसारणस्य दीर्घो भवती’ति यदयं इह उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति ॥ ‘पचन्ती’ति । ‘अतो गुणे परः’ इतीयता सिद्धं । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्वृत्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—‘यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्या’दिति ॥

आरणमित्यर्थः । (उद्घोते) पक्षे—दूराद्भूतादिविषये । तत्र—स्याच्चोदित्येवम् । एकदेशी समाधेये—नेति ।

तत्त्वग्रहणकृता ? । ‘सहितहोरो’ इति सूत्रे वर्णग्रहणेन ‘तात्पर’ इति षष्मसमासस्यापि शापितत्वादिति चेत् ; एवमपि तात्प-राभ्यामेवैच्छन्दाभ्यामस्तु दीर्घाणामेवोपस्थितिः, उपस्थितैस्तु दीर्घैः स्वसवर्णनामशेषाणां ग्रहणं दुर्वारमेव । नहि तेऽपि तात्पराः, अनुधारितत्वात् । ग्राहकत्वं परमनुधारितानामपि प्रवृत्ताहारेण्यवस्थितानामस्त्येव, ‘दीर्घोऽनुसृतिरिति शापकम् ।

स्थापितः । २ दीर्घः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(अदीपः) जन्मेक इति 'प्रथमयो'मिति
विदे एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेदा छन्दसी-
सत्रानुसर्गमम् ॥ तस्मात् पूर्वश्रुतिः पूर्वकार्या ।
तैत्तिरीयानुवर्तते इति 'विदे'मिति पूर्वकम् मविज्यति ।
अथवेति । 'विचिनिवमसम्भवे विचिरेव
बलीया'मिति विचिरेवत्यस्त्वाधिवयो न भवति—'हल
एव दीर्घत्वं बन्धा स्थाव', उत इत्यादौ मा भू'मिति ।

(उद्घोषः) वा ऊर्ध्वसीत्यनेति । 'वा ऊर्ध्वसी' स्वरवानानुस्वरवर्णमिवः । पूर्वस्वार्थेति । पूर्वस्वस्वर-
त्वपूर्वस्वार्थवर्णः । आद्यो-पर इतीवनेति । इत्य-
न्त्यद्विस्तीति भावः । सिद्धान्ते तु स्वप्नार्थं स्वप्नमिव,
अथ भाष्यत्वं पूर्वस्वस्वरत्वम् ।

[अतिशय उत्तम भाष्यम्]

इह तर्हि बहुस्यो मालस्य इति दीर्घ-
वचनात्कारो न, अनाम्यपदेकारौकारौ
न ॥ तत्र को दोषः ? ॥ विग्रहीतस्य अवयव-
प्रसज्येत ॥

प्रत्यक्षतः ।
(वह्योतः) जकारो वेति । रपत्वेऽपि द्विमात्र-
त्वस्वीकृत्य प्रत्यक्षतः वन । विशुद्धीतत्वेति । शब्दश्रुतिपरि-
भाषयोर्विरोधेन वाच्यत्वे व्यक्तित्वे वा तद्विपर्ययसंशङ्कानु-
प्राप्यति भावः ।

[कतिपयसमयान्त तदाऽभ्योदयनभाष्यम्]

नमो—‘यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र’

● राजकपडों: ●

[श्रीधरे] विमलमयजह-इह दमेति । [भाष्ये]
जह-जह-इह गुणः । विमलमय-सुखाय
इह विमलमय । (उद्धोले) परिभाषेति । एते
प्रत्ययपरिभाषेति । [भाष्ये] वज्र-इहोले इति

● सप्तमः ●

[illegible]

कर्तव्यमिति॥ किं तर्हि ? ॥ यत्र क्रियमाणे
न दोषस्तत्र कर्तव्यमिति ।

क स क्रियमाणे न दोषः ? ॥

संज्ञाविधौ । 'वृद्धिरादैर्जीर्णः' 'अदे-
कृणो दीर्घ' इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तेसहि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[वासिकस्तण्डनपरसिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् ॥

[मध्यस्थप्रभाष्यम्]

कस्मादेवास्त्यतस्त्रिमासंचतुर्मात्राणां

स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा
न भवन्ति ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाप्यम्]

तपरे गुणवृद्धी ॥

(प्रदीपः) तपरे इति । तपरसंक्षिप्तः-

(उद्घोषतः) ननु गुणवृद्धिसंख्योत्तपरमाऽभावा-
त्प्रायोगिकोऽपरिहितश्च भाग्यमनुकर्मियाच्छ्रमाह-सपर-
संख्येति । तत्परञ्चनिर्दिष्टे^३ संखिनि गुणवृद्धिसंखे प्रयतेते
ह्यवर्धः । यद् न निमात्रादीनां तत्र संखित्वाऽनिर्दिष्टा-
वोक्तदोष इति भावः ।

देवीभाष्ये । कर्तव्यं-दीर्घप्रज्ञं कर्तव्यम् । इति-वति
वाचितकृत्यस्यः । सम्प्रदायिवाविति वाचिते 'एक-
देशे' इत्यस्य तु फलदेशमूलभूतप्रज्ञादिसम्प्रदायिवाचि-
त्वात्तुः । इत्थं वाचिकोक्त्यान्वयेन स्वापिते मन्त्रस्यः
वृत्तति-तत्त्वहेति ।

प्रवक्तुम् । तत्प्रकरणं तु स्वधर्मम्, 'इदं' इति वक्तुम् ।
अथवा हि किञ्चित्वावेह निदिष्टो हि वा अन्तर्गोपीत्यादि-
सन्देशः स्वात्, तत्र च 'माकादीनां वेत्त्यादिवाक्यानुसरण-
केनः स्वादिति सिद्धम् ।

सुकरात्रयमेव यवः । आरभ्यते हि बुद्धिसंक्रान्त्य-
 आरंभेति शब्देन कमुद्यम सामर्थ्यमस्तु, गुणसंक्रान्तं तु तपर-
 कारभ्योभ्यामर्थतामुपकारपूर्वकं परिहार्यं केदं सङ्नि-
 रोहेतोऽप्युक्तमिति तत्र सर्वप्रथमं स्यादेव । यद्विस्तार-
 यमेव एकतोऽपि शब्दप्रथममिति वाचिकं दीर्घत्वेन संक्षिप-
 तमिति पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।

१) वाणिज्योद्यमिताः २) 'बट्टेज' सत्कारी ३) अन्धराष्ट्र ।

[दोषवादिनो दोषानिराससूचनमाध्यम्]

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ॥

(उद्द्योतः) माथे-ननु चेति । एवं चेद्वै नो न तपराविति भावः ।

[दोषनिरासाय सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

‘ने’त्याह, तादृषि परस्तपर इति ॥

(प्रदीपः) तादृषीति । तन्मन्वायाश्रयणा-
देकस्यैव द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वाऽनेकार्थमिधा-
नमिति भावः ॥(उद्द्योतः) नेत्याहेति । स एव तपर इति
नेत्याहेत्यर्थः । अन्भेदेन शब्दभेदे-तन्मन्वायेति । तद्भेदे-
ऽपि शब्देक्यपक्षे आह—एकस्यैव द्विशक्तित्वादिति ।
एकशेषेति । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाऽभावनेनैकवचना-
मुपपत्त्येदं चिन्त्यम् ॥

[दोषवादिनः कङ्कामाध्यम्]

यदि तादृषि परस्तपरः ‘कङ्कोर’-
विधीहैव स्यात्—यवः स्तवः । छवः पव
इत्यत्र न स्यात् ।

[सिद्धान्तिनः परिहारमाध्यम्]

नैव तकारः ॥ कस्तर्हि ? ॥ दकारः ।

ॐ राजकङ्कमीः ॐ

दोषवादी अङ्कते-वदीति । न स्वारिति । तात्पर-
तया दीर्घकारणतोऽप्योऽप्यल्पको न स्वादित्यर्थः । एषः-वादी-

ॐ कङ्कदोस्तुमः ॐ

स्वादेतत्-प्रथमपक्षे तादृषि परस्त तत्कङ्कमाहकारवात्
‘कङ्कोर’ ‘ववः’ ‘रवः’ इत्याद्यनेव स्वाद्य तु ‘हवः’ ‘पवः’
इत्याद्यपि तैदेव माध्यम् ‘आव’ तकारः किं तर्हि अस-
न्नेहार्यः, मुखमुखार्थो वा दकारोऽमिति । नन्वेत-
द्भाष्यं ‘तित्तिप्रत्ययग्रहण’मित्येतदापिकप्रत्याख्यानपरेण ‘तित्त्व-
रित’मित्यत्रव्याख्येण सह विरुध्येत । तथाहि-तत्र ‘तिति
प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् इह मा भूत्-दिव उत्-’ शुभ्वाविति ।
पूर्वपक्षमिवा दिवत्मात्रिवा समाहितम् । ततो माध्यमान-
स्याऽभुकारस्याऽदसोत्प्रेक्षितत्वेन सवर्णग्राहकता स्वादित्या-
शङ्क्य तपरसूत्रे दकारस्यापि कर्त्तव्यत्वं निर्दिष्टादप्यपि
तत्कङ्कमाहक इति परिहृतम् । एवं च ‘उन्ने’दित्याद्यापि
दपरत्वमेव । अथवा स्वरितप्रसङ्गात् । अथमेव च दपर-
निर्देशो माध्यमानस्याभुकारस्य सवर्णग्राहकतां नापयतीति
चित्तम् । इह तु ‘कङ्कोर’ इति दकारनिर्देशात्तत्रः एव हत्यादी
दीर्घोऽपीह साधयेते । अत्र प्राञ्जः-भकारस्थानिको भकार

[प्रयोजनमभाष्यम्]

किं दकारे प्रयोजनम् ? ॥

(प्रदीपः) बहुमीहिवादी चोदयति—किं
दकार इति ॥

[समासद्वयवादिनः सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

अथ किं तकारे ? । यस्य सन्देहाद्यस्त-
कारः, दकारोऽपि । अथ मुखमुखार्थ-
स्तकारः, दकारोऽपीति ॥(प्रदीपः) समासद्वयवादी तं प्रत्याह—अथ
किं तकार इति । तत्र केवलबहुमीहिवादिनो
निष्प्रयोजनं तपरत्वम्, भ्रकारस्याऽनपत्याङ्ग-
कालानां प्रह्लाऽप्रसङ्गादुक्तानां चाऽमेदकत्वात्प्रत्य-
र्थत्वाऽभावात् । अथ तवाऽसन्देहाद्यो मुखमुखार्थो
वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः । ‘तित्त्वरित’मित्य-
त्रत्याख्यायाऽस्य विरोधः । तत्र हि—‘तिति प्रत्य-
ग्रहणं चोदितम्, इह मा भूत्-दिव उत्-’ शुभ्वाविति ।
ततो दिवत्प्रत्ययनेन प्रत्याख्यानतम्, तपरसूत्रे च
दकारश्चर्त्तव्यतो निर्दिश्यते । तेन तत्कालस्य ग्राहको
दकारः—इत्युक्तम् । इह च दकाराभ्युपगमेन
कवादियु दोषः परिहृतः । अत्राहुः-भकारस्थानिकोरवित्रयत्र न्युपगमः । (प्रदीपः) बहुमीहिवादीति । तः
परो वस्यादिति बहुमीहिवादीत्यर्थः । तत्र मतो तकारे तत्प्रापि
दोषाऽप्रसङ्गादित्याशयः ।स्थानिको वा दकारोऽत्र आभ्यङ्गतो विवक्षितः, अतो न पूर्व-
त्तरविरोध इति । कङ्कवस्तु—वाचिकमतो स्विदे-
माध्यमतो न विरोध इत्याहुः । वस्तुतस्तु ‘तपरस्तत्कालस्ये’-
त्यत्र दकारो न निर्दिश्यते, प्रयोजनाऽभावात् । ‘दिव उत्-’
‘कृत’ इतिवादी तु तपरत्वादेवेष्टसिद्धिः । नन्वेवं ‘तित्त्वरित’-
मित्यस्य प्रसङ्ग इति चेत्, ‘प्रत्ययाऽप्रत्यययोः प्रत्ययस्य
ग्रहण’मिति परिभाषया तत्समाधानात् । वस्तु ‘तित्त्वरित’-
मिति सूत्रे इह दत्तेनोक्तम्, ‘तस्याऽस्तु परिभाषाया माध्य-
वाचिकयोरीहाऽदसनादयं कतो महानस्याभिराहुः इति ।
तत्रैवं वक्तव्यम्—‘भकारस्थानिको भकारस्थानिको वा दकार’
इत्येवं क्वो यत्नस्तावदेवेष्टसूत्रे स्विदा पूर्वाचार्यैरुक्त इत्य-
त्रत्यकैवमन्य एव स्पष्टम् । नन्वत एवास्याभिराहुः इति
नमो ननुवीत इति चेत्, सत्यमाहुः । तथापि परिभा-
षाया अदर्शनादित्यसिद्धो हेतुः, अत्रस्थेति सूत्रप्रत्याख्यान-
माथे कण्ठरत्नेन एव स्वरितभाषोपन्यासात् । ‘निकट’
‘दुर्ग’मित्यादिसिद्धये सूत्रं कर्तव्यमिति स्थिते व्यर्थेव परि-

वकारस्थानिको वा दकारोऽत्र विवक्षितः—‘कस्त-
हि दकार’ इति ।

(उद्धोतः) ‘सुखसुखाय’ इति पाठे मयूरन्यस-
कादित्वात्समासः । ननु एकैज्जिति संज्ञायास्तात्परत्वेऽपि
संज्ञिनामेकारादीनां किमागतमिति चेत्, न, तपरशब्द-
कोऽप्योऽपि वर्णस्तत्कालस्यैव संज्ञेत्यर्थो दोषः । गुणानां चेति ।
अणु गुणानां तत्त्वाभावेऽपि अनन्तादेव दीर्घादिविषये
तत्त्वमिति भावः । ननु दिक्ते ‘दिव उदित्यत्र तत्काल-
ग्रहणं न स्यादत आह—तपरसूत्रे चेति । इहेति । तपर-
सूत्रे दकारानाभयणेन केयपि बोध्यम् । यकारस्थानिक
इति । तस्य चैतत्कृष्ट्याऽसिद्धत्वात् तत्र तपरसूत्रप्रवृत्ति-
रिति भावः ॥

[वर्णकदेशग्रहणाऽग्रहणविचारमाध्यम्]

इदं विचार्यते—‘य एते वर्णेषु वर्णैक-
देशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयव-
ग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति’ ? ॥

कुतः पुनरियं विचारणा ? ॥

इह हि समुदाया अप्युपदिश्यन्ते, अव-
यवा अपि । अभ्यन्तरञ्च समुदायेऽवयवः ।
तद्यथा वृक्षः प्रवलन् सहावयवैः प्रच-
लति । तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावय-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

(भाष्ये) वर्णेषु—एजादिषु । वर्णकदेशाः—एकारा-
वेकदेशाः । वर्णान्तरेति । अकारादीत्यर्थः । एतेषाम्—
अकारादीनाम् । अवयवेति । अवयवसदृशकारादिग्रहणे-
नेत्यर्थः । कोऽपि शानुपस्थितेः कथमियं विचारणेत्याह—
कुत इति ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

भाषेत्याशय इति चेत् ; तथापि अकारवकारस्थानिको दकार
इत्यर्थे इति व्याख्यानच्छेदो निष्फलतया मूलस्वरसविरुद्ध-
तया चादरणानर्ह एव । ‘दिव उ’दित्यादौ ‘तित्स्वरिति’-
मित्यस्य प्राप्तेरेव विरुद्धेण दकारप्रत्ययेषादेर्निर्वाणत्वात् ।
तथाहि—‘उ’दित्येषा उकारस्य संज्ञा, तया प्रत्ययित उकारस्तु
विधीयते । तथा च संज्ञायास्तित्त्वेऽपि संज्ञिनः किमायातम् ? ।
वस्तुस्तु संज्ञापि तावता न तु तित् । ‘तपर’इति हि सूत्रितं
न तु ‘ति’दिति । यदि हि संज्ञावत् संज्ञपि ताल् एव तर्हि
‘अतो भिस् ऐस्’ भवद्भिरित्यादावेव स्यात् न तु ‘वृक्ष’रित्यादौ ।
‘तपरस्तत्कालस्येति’ सूत्रं च व्यर्थमेव स्यात्सर्वं रूपं शुब्दस्वे-
त्यनेनैव गतार्थत्वात् । न च उमुदादाविन संज्ञायां कृतं
छिन्नं संज्ञिनः लभ्यं शक्यम् । तद्वदिह सामर्थ्यविरहात् ।

वग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते
विचारणा ॥

(प्रदीपः) वर्णान्तरसमानाकृतय इति ।

आकारादिष्वकारादिसदृशा अवयवाः, अकाररत्नकार-
रयो रेफलकारसदृशावयवौ, सन्ध्यक्षरेष्वकारेका-
रोकारसदृशाः, तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति
नवेति विचारः । इह हि समुदाया अपीति ।
ऋलएओऐऔ इति । अवयवा अपीति । अ-
उण् रट्लमिति । तत्र समुदायपरे निर्देशे,—सञ्चि-
हिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभ-
न्ते, अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक्,
यथा हयवेत्यादावनचकस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वाच्चि-
दिष्टोऽप्यकारोऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशादल्लादिसंज्ञां
न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनचक एव यणा-
देशः प्रवर्तते । तत्राऽसत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः
समुदायादेशा अपि,—नान्तरीयकत्वादवयवाभिर्वर्त-
यन्ति । एवं स्थिते अम इन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं
प्राप्नोति समुदायकार्यं च, तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च
साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः ।
अवयवावगतिपूर्वकत्वादि समुदायावगमस्य समु-

(प्रदीपे) ऋलिति । आकारः समुदायोऽपि अनु-

पदिष्टत्वाच्चाऽत्र गणित इत्याशयः । समुदायपरे—‘ए’ इत्या-
दिवर्णसमुदायपरे । ‘अवयवपरे’ इत्यस्य ‘यथे’त्यादिः ।
अन्यत्र—अहणित्यत्र । प्रतिपद्यते—लभते । इति—अतो
हेतोः । तत्र—अवयवकारे । नान्तरीयेति । अन्यथा समु-
दायनिवृत्तिरशक्येत्याशयः । अवयवकार्यं—सवर्णदीर्घः ।

एवञ्च ‘तित्स्वरिति’मिति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रन्थः सर्वोऽप्य-
स्युपेत्यवाद एव । ‘स्याच्चोरिच्छे’ति सूत्रे इच्च कस्य तकारेत्त्व-
मित्यादिग्रन्थोऽप्येवमेव । तस्मात्प्राप्तं तकारः किन्तर्हि
दकार इति इत्यत्र भाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरिति सहद-
वैराकलनीयम् । अयमेव च प्रत्ययैभ्युपेत्यवादरूपतामुत्तर-
ग्रन्थानां गमयति । एतेन ‘ओत्’ ‘दोऽ’दित्यादिष्वपि विषे-
यस्य तपरत्वाऽभागे व्याख्यातः । तित्वं तु दूरापा-
स्तमिति दिक् ॥

इह अकारादयो वर्णः सांज्ञाः इत्यन्ते । यदाह
‘तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वः’ ‘पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुता’-
विति । वार्तिककारोप्याह—‘एषोश्चोत्तरमृष्यत्वा’दिति ।
तत्र सन्ति के चिदंशाः स्वतन्त्रवर्णान्तरस्य सदृशाः ।
यथा—आकारादिष्वकारस्य सदृशो भागो । एधु पूर्वभागो-

दायकार्यं बहिरङ्गम् । अयादीनां चावकाशः—‘अग्र आयाही’ति । नन्वत्रापि यणादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति । येन नाप्राप्ते इति वा मध्येऽपवादा इति वा यण एवायाऽदयो बाधकाः स्युः । तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र—दधिश्चन्दस्व इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रति-पद्यते, एवमेकारस्योऽपि प्रतिपद्यते । प्रत्याहारे एओङ्ऐओञ् औजित्यप्रावयवानां प्राधान्येनाऽनिर्देशा-दित्येवं ग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्तम् । इदानीम-ग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते—अभ्यन्तरञ्चेति । तिरोहितत्वादवयवानां, समुदायकार्यं पारतन्त्र्यात्, स्वकार्यस्याऽऽप्रयोजकत्वात्परसिंहव जात्यन्तरयोगा-द्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याऽप्रवर्तनादित्यर्थः ॥

(उद्योतः) अवयवग्रहणेन—अवयवसदृशवर्ण-ग्रहणेन ग्रहणं स्यान्नवेति भाष्यार्थः । तत्फलितमाह—तत्र केवलेति । नन्वकारेण एववयवग्रहणसन्देहवद्कारादीनामे-वादिंसङ्गा प्राप्नोतीति विचारोऽपि कुतो नेत्यत आह—तत्र समुदायेति । अतएव ‘प्राटो’त्वादौ न परस्परम् । तत्र दृष्टान्तमाह—अवयवपरं चेति । यथाऽवयवपरं निर्देशे समुदायो न संज्ञाभागः, एवं समुदायपरं निर्देशेऽवयवा न तद्भाज इत्यर्थः । तदुपपादयति—यथेति । अन्यत्रेति । सर्वस्यावयवस्थान्यत्र पृथङ्निर्देशे समुदायनिर्देशः स्वपरं एव, सर्वस्यावयवस्थान्यत्राऽनिर्देशे तु समुदायनिर्देशोऽनिर्देशावयवपर इति विवेकः । नन्वेजादिसंज्ञानामवयवाऽवृत्तित्वे कथमेवो निवर्तकेनाऽयादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह—तत्रास्तस्यामपीति । तत्रिदृष्टिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्तुमशक्त्वादिति भावः । अवयवकार्यं—दीर्घः । समुदायकार्यम्—अच् । तत्र च साक्षादिति । दीर्घे । अया-दिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो न साक्षादिति भावः । साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षमे हेतुः । नन्वादिजनवका-शोऽत आह—अयादीनामिति । नन्वेति । ततश्च

॥ राजकस्मीः ॥

१ समुदायकार्यम् । एकारादेशमादेशादिकं कार्यम् ।

तत्र—अग्रे इत्यादी लक्ष्ये । तत्रच—दीर्घं च ।

२ अयादीनां—समुदायव्यवधानेनामयादीनामित्यर्थः ।

३ अवयवानाम्—अन्यत्र अक्षरविस्थादी प्राधान्येन

ऽकारस्य उत्तर इवर्णवर्णयोः । ऋकारे उभयतो-ऽन्तर्गतत्वात् । मध्ये रेफस्य सङ्क्षोऽन्तर्गतमात्रमागः । लृकारे-ऽप्युभयतोऽन्तर्गतः मध्ये स्वतन्त्रवर्णसङ्क्षो मागः । तत्र स्वतन्त्रतत्त्वग्रहणेन विधीयमानं कार्यं तत्तत्सङ्क्षेपशेषे तु न प्रवर्तते । तत्सङ्क्षेपञ्चेति न तु त एव, नरसिंहवज्जात्य-

विध्यन्तरपूर्वकोऽयादिः सर्वस्य बाधकः स्यादिति भावः । परिहरति—येनेति । प्राधान्येनानिर्देशादिति । अस्य—‘एवादिंसङ्गा’ऽभावेऽपि स्वतन्त्राकारेण ग्रहणं स्या’दिति शेषः । भाष्ये—अभ्यन्तरञ्चेति । तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारण-स्याऽशक्त्वादित्यर्थः । तदाह—तथा वृक्ष इति । तदु-पपादयति—तिरोहितत्वादित्यादिना । समुदायकार्यं पारतन्त्र्यादिति । समुदायसम्पादनरूपे कार्ये पारतन्त्र्या-दित्यर्थः । स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति । स्वकार्यनिरु-धितप्रयोजकत्वाऽभावादित्यर्थः । तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुः—नर-सिंहवदिति । तदवयवे नरत्वाद्यभाववदेतदवयवेऽप्यत्वाद्य-भाव इति भावः ॥

[विशेषजिह्वासाभाष्यम्]

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[ग्रहणपक्षद्वयवार्तिकम्]

॥*॥ वर्णकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्य-क्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः ॥*॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

वर्णकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रति-षेधः । अग्रे इन्द्र, वायो उदकम् । ‘अकः सवर्णे दीर्घः’ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) समानाक्षरेति । समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादकोऽभिधीयन्ते, ‘दश समाना’ इति वचनात् । तेन समानकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) वचनादिति । ‘अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ऌ ड दश समाना’ इति पूर्वव्याकरणवचनादि-त्यर्थः । समानकार्यम् । अग्रसमानाऽक्षरकार्यमित्यर्थः । सवर्णकार्यमिति पाठे—सवर्णदीर्घरूपकार्यमित्यर्थः ।

निर्दिष्टानाम् । ४ अवयवस्य—अ-इ-उ इत्यादिकारणव-यवस्य । समुदायनिर्देशः—‘ए-ऐ’ इत्यादि समुदायनिर्देशः । ५ स्वपरः—समुदायपरः । ६ यथा ‘हयवरे’त्यादावकारस्या-न्यत्र निर्देशेऽपि इकारस्यान्यत्राऽनिर्देशात् ह-अ इति समु-दायनिर्देशोऽनिर्दिष्टावयवहकारपर इत्यर्थः ।

नराक्रान्तत्वात् । गौनोग्रहणं चात्र शाफकम् । यदि हि मागा अपि स्वतन्त्रवर्णप्रयुक्तं कार्यं प्रवर्तयेत्तुस्तर्हि ‘नौदवचो’ऽसङ्गापरिमाणभावे’दिति ‘नौदवचञ्’श्रिति च सूत्रद्वये ऋग्रहणेनैव गतायाहोशब्द नौदवचं च नोपाददात । तेनाग्रे इन्द्र, वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घां न । न चैवोय-

[ग्रहणपक्षे दूषणात्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

दीर्घे ह्रस्वाभ्यो विधिः प्राप्नोति, स प्रतिषेधः । आलूय, प्रलूय । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तु' गिति तु क् प्राप्नोति ॥

[दोषोद्धारभाष्यम्]

नैष दोषः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न दीर्घे ह्रस्वाभ्यो विधिर्भवती'ति यदयं दीर्घाच्छे तु कं शास्ति ॥

(उद्योतः) दीर्घाच्छे इति । 'दीर्घस्य च्छे तु' गिति हि तदर्थः । ननु ह्रस्वस्येव प्राप्नोति सिद्धे ह्रस्व-ग्रहणसामर्थ्यादेव तु कृति चेन्न; पदलाघवाऽभावादित्याशयात् ॥

[आपकविषयनपूर्वकदोषस्थापकभाष्यम्]

नैतदस्ति आपकम्, अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ 'किम् ? ॥ 'पदान्ताद्वा' इति विभाषां वक्ष्यामीति ।

(उद्योतः) अस्ति इति । तत्र दीर्घादित्यस्याऽभावे 'कुट्यप्यत्र' इत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः ।

[आपकान्तरेण दोषनिरासभाष्यम्]

यसर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि 'दीर्घात्पदान्ताद्धे'त्येव ज्ञ्यात् ॥

ॐ राजकदम्बीः ॐ

१ दीर्घे—दीर्घघटको यो ह्रस्वः—ह्रस्वसदृशः, तस्य, तदुत्तरस्य कृदादेशे यो विधिः—लोपादिस्तुगादिषु प्राप्तस्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

२ ह्रस्वाभ्यः—ह्रस्वस्थानित्येन निमित्तत्वेन वा अभिप्रेत जावयानी विधिः । ३ सर्वे ह्रस्वपदाकारणमेव लघवमिति-वाक्यविशेषपदोपादानात्पुनः ।

४ एतस्य—दीर्घादित्यस्य । तत्रानुवृत्त्यर्थं दीर्घ-ग्रहणमित्याशयः । ५ 'करोती'त्यस्य 'सञ्ज्ञापक'मिति शेषः । ६ 'दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेध' इति वार्तिकस्य आपकाऽविरति

ॐ सप्तदशोक्तुमः ॐ

वाचाव इत्यनेन तस्य वाचोऽस्तिवति वाच्यम्, अथादयो हि केननाप्राप्तित्वान्नेन मध्येपवादस्यानेन वा कथं एव आपकत्व- 'अज्ञानायाहो'त्यादी चरितार्था 'अहो इन्द्र'मित्यादी परेण दीर्घेण वाच्येत् । अन्तरङ्गोऽपि दीर्घोऽवयवमात्रापेक्षयात् । तथाऽत्र एतस्मिन् एकः पदान्तादित्येव । 'आलूय' 'प्रभावे'त्यत्र तु ह्रस्व- 'मालाभि'रित्यत्र रेख, 'जाते'त्यादावयोरोपो न, वाचा तरति

[आपकाऽविरतिदोषान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

इह तर्हि—खट्वाभिः, मालाभिः, 'अतो भिस परस्' इत्यैस्माभ्यः प्राप्नोति ॥

[दोषोद्धारभाष्यम्]

तत्परकरणसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥

[दोषान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

इह तर्हि—याता, वाता । 'अतो लोप'—'आर्धधातुके' इत्यर्कारलोपः प्राप्नोति ।

[दूषणोद्धारभाष्यम्]

ननु चाऽत्रापि तत्परकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति ॥

[दूषणवादिनस्तत्परकरणसामर्थ्यविवर्तनभाष्यम्]

अस्ति ह्यन्यत्तत्परकरणे प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥ सर्वस्य लोपो मा भूदिति ।

[शङ्काभाष्यम्]

अथ क्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मात् न भवति ? ॥

[दूषणवादिनः समाधानभाष्यम्]

'परलोपस्य स्थानिषट्वावाऽसिद्धत्वाच्च ।

(प्रदीपः) असिद्धत्वाच्चेति । 'असिद्ध-वत्त्रा'मित्यनेन ।

लक्षान्तरमुदाहरति—इह तर्हि । ७ ऐस्माभ्यः—अत्र एस्माभ्यो विधिः । ८ अकारलोपः—अत्रह्रस्वाभ्यो विधिः । ९ सर्वस्व—सर्वग्रहणस्तत्पूर्णस्य आकारस्य ।

१० माभूदिति । 'किन्तुकारवत्तडाकारस्य लोपो यथा स्वा'दिति शेषः । ११ परस्व—आकारवत्तस्यैकमात्रिकस्य अकारस्य । १२ अवतीति । एवञ्च क्रियमाणेऽपि तयोः सर्व-लोपः सुतरां भविष्यतीत्याशयः । १३ परकोपश्च—मात्रिका-ऽकारलोपस्य । एवञ्च तत्परकरणे एकस्वेवाऽकारस्य लोप-सादभावे सर्वस्वेव लोपप्रसङ्ग इति तत्परकरणं सामर्थ्यमिवा-शयः ।

वाचो निमित्तमित्यत्र ह्रस्वसदृशयो रूपाती नेति दिक् । नृदिभिरादेशविनामेतु तु प्रतिषेधेयम् । तथाहि दिहह्रस्व-हणमपनीय 'उत्तमानु'दित्येव मूलं कर्तव्यम् । न चैवमानुभनु-रित्यनेन अट्टुरित्यादावपि नुट्प्रसङ्गः, 'अतोतेभे'त्यस्य निय-मार्थत्वात् । नियमश्च सामान्यापेक्षः—'अकारोपपक्षे यदि भवत्यभ्योतेरेव न तु अट्ट्यादे'रिति । यदि त्वभातिमानं नियमः स्यात्तर्हि 'नाऽऽह'इत्येव भूयात् । 'रो ल' इत्यत्र स्वकत्रा-

(उद्योतः) असिद्धादिति । चिन्तो तु कृत्वा
वेनेति भावः ।

[ग्रहणपक्षे दुष्पणेद्वारादिनो वापनमात्रम्]

एवं तर्ह्यवार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नाकार-
स्थस्याऽकारस्य लोपो भवति’ इति, यद्-
यम् ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति ककारम-
नुबन्धं करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥
किंकरणे एतत्प्रयोजनम्—‘किन्तीत्याकार-
लोपो यथा स्या’ इति । यथाकारस्थस्या-
ऽकारस्य लोपः स्यात्, किंकरणमनर्थकं
स्यात् ; परस्याऽकारस्य लोपे कृते द्वयोर-
कारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्यात्—
गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्याचार्यो—
नाऽऽकारस्थस्याऽकारस्य लोपः स्यादिति,
अतः ककारमनुबन्धं करोति ।

[दुष्पणमात्रादिनो वापकताविषयनमात्रम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्या-
त् ‘तुम्भसोकयोः परिमुञ्जाऽपनुदोः’ इति ॥

(उद्योतः) नाथे—उत्तरार्थमेतद्विधिः । इह
किञ्चिन्नवो ह्यनीति न्यायस्तु नास्ति । अत्र केवलाऽकारो-
कारणे उत्तरत्र ककाराऽकारयोस्वरूपे गौरवादिति भावः ॥

[दुष्पणमात्रादिनो वापकान्तरमात्रम्]

तर्हर्हि ‘मापोऽ’मित्यन्वयार्थं ककार-

मनुबन्धं करोति ॥

(प्रदीपः) यत्तर्हर्हि । नन्वसति कित्त्वे
आकारस्थस्याऽकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पर-
रूपस्य चातुं प्रत्यन्तवद्भावाच्छन्दोगमादेवजातो
चातोऽस्तिआकारलोपप्रसङ्गः । नैव दोषः । सञ्चि-
पातपरिभाषायां लोपो न भविष्यति । अकारं
लाप्रित्य यद्यन्तरः कृतो लोपस्याऽनिमित्तम् । दीर्घत्वं
तु ‘कृष्टावे’ति निपातनाङ्गवति ॥

(उद्योतः) सञ्चिपातेति । न च दीर्घेण स-
न्निहितः ; दीर्घेऽप्यस्वजातिसम्बन्धसत्त्वेन न तथा सञ्चिपाते-
क्षतिः । लोपे तु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टादिति
भावः । परे तु जातिपक्षे तदपरत्वं व्याख्यातानिर्दे-
यत्वेन दोषकमिति बोधनिमित्तसञ्चिपातस्य दीर्घेण
निवृत्तिर्भावेन न कस्याप्यनुवृत्तित्वात्तस्याऽप्यस्वजाति-
वजातिसञ्चिपातनिमित्तो दीर्घे न स्वसञ्चिपातविकल्पा-
लोपनिमित्तैव । सञ्चिपातपरिभाषायां—स्वर्गवृत्तेः प्राक्
निमित्तभूतो कृष्टः^१ सन्निपातः^२ स्वातिरिक्तद्विपातकस्य
स्वव्यवसिद्धिनिमित्तमित्यर्थः । मायाकाङ्क्षाकस्यसामान्याकारण-
व्यापकजातिनिर्देशपक्षेऽप्यङ्गसंज्ञा तर्हनिमित्तं स्यादिति
कृष्णमेवमनुबन्धवद्भावात्प्राप्त्या चादेऽनित्तिसंनिपा-
तस्य न केवलाऽपि संसृतिरिति ।^३ तर्हर्हि^४ ‘तद्वकार’
इत्यादौ ‘रो हि’ ‘लोर्ही’ति तु नापचितं, तस्याऽभिलेखेणान्य
सत्त्वेन तेन व्यवधानात्परिभाषाः ॥

[ग्रहणपक्षे लोपेऽन्तरादिकम्]

॥३॥ एकवर्णवच ॥३॥

● राजकन्याः ●

१ कथा ‘अवापिता’मित्यत्र सञ्चिपातस्य चिन्तो तुमिति प्राप्ते
तुम्भस्त्वेन चातस्य तदप्रत्ययतुम्भोऽसिद्धत्वात्तन्निमित्तं तद्व्यवधानं
ज्ञापयति तस्मादपि स्वसञ्चिपातस्य पुनः स्वस्तिनिषेधे-
सिद्धत्वमित्याशयः । २ यद्यप्यदीर्घ उत्तरविधेः किमपि कलं
नास्तीति सिद्धम् । ‘अतोऽ’ इत्यनेन स्वर्गदीर्घादित्यस्य
भावदपरिहृतेवास्ते स्वसञ्चिपातस्य ।

३ इति—इत्यत्र तुम्भद्वयभावात् । ४ अत्रैव उत्-
तरार्थं ककारलोपपरिभाषायां सञ्चिपातमिति न तन्वापकं भविष्यती-
त्याशयः । ५ अत्रव्यापकम्—अकारलोपातिरिक्तगुणव्यवधान-
स्वसञ्चिपातम् । ६ करोतीत्यस्य—‘तदेवेत्यर्थे कालं भवि-
ष्यती’ति शेषः । ७ अकारस्य—उत्तरभाषायांस्वसञ्चिपातस्य ।
८ अन्तर्गतावापिति । अन्तर्गतवचने, तत्र तुमिति चेति
दीर्घे च यद्वदेतिस्तिष्ठानादेन तत्र वापकवचने’ इति शेषः ।

१ ‘परिभाषायाः’ इत्यस्य ‘सञ्चिपात’ इति शेषः । १० स-
ञ्चिपातः । ११ ‘निवृत्ति’ इत्यस्य ‘वाप’ इति शेषः ।

१२ सञ्चिपातकालः—दीर्घे न सञ्चिपातकालः ।
‘इतिचोत्तर’ इति शेषः । १३ तस्यापि—अन्तर्गतापि ।
तद्विरोधस्य—सञ्चिपातविरोधस्य ।

१४ व्याप्येति । अन्तर्गतमित्यर्थः । १५ तद्व्यवधानमिति ।
अन्तर्गतव्यवधानादन्तर्गतव्यवधानमित्यर्थः । १६ तद्व्यवधानः ।
१७ न यत्तद्व्यवधानं परिभाषा प्रत्यक्षेणान्वयः । यद्यप्य
दीर्घविधिरेव स्वसञ्चिपात—अ-न-निपातकस्य लोपस्याऽभि-
मितं स्यात् ; त्वेतेन अ-न इति सन्निपातो विवृत स्वसञ्चिपात-
तत्त्वम् । १८ त्वेति । तुमिति दीर्घत्वः । १९ वाक्यः—
‘अ-न’ इत्येव इवः । २० स्वातिरिक्तेति । यद्यप्य स्वेन
तद्विपाते तु न सा प्रवर्तते इत्याशयः । २१ व्याप्येति ।
अन्तर्गतवर्गः । २२ ‘लोप’ इत्यस्य ‘लोपे सञ्चिपात’ इति । २३ ककार-
लुकारयोर्वोक्तगुणान्तराभावेन मृतां परिहरति—आतसिद्धिः ।

[व्याख्यामाध्यम्]

‘एकवर्णवच्च दीर्घो भवती’ति वक्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ वाचा तरतीति, - ह्यल्ल-
क्षणं न्या भूदिति । इह च वाचो निमि-
त्तम्, ‘तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ’ इत्य-
नुवर्तमाने ‘गोद्यच्च’ इति ह्यल्लक्षणो
यन्मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) एकवर्णवदिति । अवयवसङ्ख्या-
श्रयणेन वाक्यशब्दस्य व्यक्तावतिभित्तं कार्यं प्राप्नो-
तीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते ॥

[समाधानमाध्यम्]

अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकम्-‘दीर्घाद्
ह्यल्लक्षणो विधिर्न भवति’ इति ।

(प्रदीपः) गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति ।
सामान्येन ज्ञापकं, - वर्णवयवाश्रयकार्याऽभावस्येति
अम एहीत्यादावेकः पदान्तादतीत्याद्यपि न
भवति ।

(उद्योतः) ‘अये इन्द्रेत्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये
व्यह-सामान्येनेति । ‘गोद्यच्चोऽसङ्गवे’ति गोनौग्रहणं,
‘नोद्यच्च’ इति नौग्रहणम् । वर्णवयवाश्रयकार्याभा-
वस्येति । वर्णवयवेषु भेदेनाऽप्रतिभासमानेषु वर्णश्रयकार्या-
ऽभावस्येत्यर्थः । तेन ‘मातृणा’ मित्यादौ ण्व्यादिसिद्धिः, भेदेन
प्रतिभासात् ॥

[सकलशेषपरिहारवाचिकावतरणमाध्यम्]

अयं तु सर्वेषामेव परिहारः—

[सर्वपरिहाराय सिद्धान्तसमाधानवाचिकम्]

॥*॥ नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिर्यथा

द्रव्येषु ॥*॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१) वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणे दोषान्तरमाह-एक-
वर्णवचनेति । ह्यल्लक्षणस्य कार्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
एकवर्णवदेव कार्यं न वर्णद्वयाश्रयं कार्यमित्येवमधारणपरत्वा
व्याख्येयमिति वाच्यं । २ एवञ्च ग्रहणपक्षे न कोऽपि दोष
एव सिद्धः । ३ ज्ञापकं विनापि परिहारमाह-अयमिति ।
४ अव्यपवृक्तस्य-वर्णसमुदायस्यैकारक्षेयोऽव्य-

ॐ सम्बन्धकौस्तुभः ॐ

ऽस्वतन्त्रसाधारणी जातिरनुवाचे विधेये च निवक्षिता ।

[व्याख्यामाध्यम्]

नाऽव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो
विधिर्मवति । ‘यथा द्रव्येषु’ । तद्यथा
द्रव्येषु, - ‘सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति’
इति न सप्तदशाऽऽन्तिमानं काष्ठमज्ञाव-
भ्याधीयते ॥

(प्रदीपः) नाव्यपवृक्तस्येति । व्यपवर्गो
व्यपवृक्तः, भेदः । तेनाऽव्यपवृक्तस्याऽभिन्नबुद्धि-
विषयस्यैकलालम्बनज्ञानप्राप्त्यस्य समुदायस्य यो-
ऽवयवस्तस्मिन्नास्ति द्विधेः-पृथग्भूतवर्णविधिर्न भव-
तात्पर्यः । अव्यपवृक्तस्यावयवस्येति व्यधिकरणे
षष्ठ्यो । अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्ये-
त्यर्थः । न हि संभवमात्रेण कार्याणि क्रियन्ते,
अपि तु यत्र तद्वद्विरस्ति तत्रैवेत्यर्थः । ‘भाषा न
भोक्तव्या’ इति निषेधस्तु मिश्रञ्चपि प्रवर्तते, तत्र
तद्वद्विस्तद्रसास्वादनसंभवात् । सप्तदशेति । सामि-
धेनीशब्द ऋचां वाचकः साहचर्यात्काष्ठेषु वर्तते ।
तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे ‘सप्तदश काष्ठानी’ति बुद्धेर-
भावाच्च तस्याऽभ्याधानम् ॥

(उद्योतः) सामान्यपक्षज्ञापकं विनापि न्यायेन
निर्वाहमाह-भाष्ये-अयन्त्विति । ‘अभिन्नबुद्धिविषयस्य’-
त्यस्य व्याख्या-एकलालम्बनज्ञानप्राप्त्यस्येति । समु-
दायस्य योऽवयव इति । वर्णसमुदायस्येत्यर्थः । व्यधि-
करणे इति । सामानाधिकरण्यानन्वयेऽव्यपवृक्तस्येति
व्यर्थः, सर्वस्यावयववत्त्वावविनाऽव्यपवृक्तत्वादिति भावः ।

भाष्ये-अवयवाश्रयः-अवयवसदृशस्वतन्त्रवर्णाश्रयः ॥
उक्तोऽयं युक्तिमाह-नहीति । ननु सामिधेनीशब्दस्य ऋक्ष
रुक्तत्वेन काष्ठमज्ञावाधीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह-
साहचर्यादिति । तदाश्रयत्वेनेति भावः । तत्र सप्त-
दशेति । यद्यपि पक्षेका समिधरत्तिमात्रमिति मिलितानां

वस्तुस्येत्यर्थः । ५ अकारादिषु च न तद्वद्विः, पृथगो-
भात्, अकारे तु तद्वद्विरस्तीति तत्रैव भवत्येकेत्याशयः ।
६ तत्र-तत्र हि । तद्वद्विरस्यस्य-अस्त्येवेति शेषः ।
हेतुमाह-तद्वसेति । हेतो पञ्ची । ७ सामानाधीति ।
अभेदेनाव्यपवृक्तस्यावयवेऽन्वये इत्यर्थः । ८ व्यर्थस्य-
अवयवस्य तद्विशेषणं व्यर्थम् । ९ अव्यपवृक्तत्वात्-अभि-
ज्ञावात् । अतो वैयधिकरण्येनैवाऽन्वयो युक्त इत्याशयः ।

एकदेशस्य च पृथक्किञ्चाऽवोभावात्तद्विप अकारस्यैव लुका-
कारपदेशः फलति । स्वतन्त्रवर्णवृत्तिजातेनैव निर्देशः किं तु

सप्तदशानां समिधां सप्तदशारक्षिमाश्रयं भवति, एकस्यापि तावत्त्वमस्ति, तथाऽप्यव्यपवृत्तसमुदायावयवत्वात् व्यप-
वृत्तप्रवक्तव्यमस्ति इति भावः ॥

[वृष्टान्तवैषम्यप्रतिपादनमाध्यम्]

विषम उपन्यासः, प्रत्येकं चैव हि
तत्कर्म चोद्यते । असंभवश्चाऽप्री वेद्यां च ॥

(प्रदीपः) असंभव इति । अर्द्धचतुर्हस्ता
हि वेदिः ॥

(उद्घोतः) न व्याप्यपवृत्तत्वमात्रनिवन्धनं तदन-
श्वानां किं तु असंभवनिवन्धनमित्याह—माथे-विषम
इति । आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रयु-
ज्यमाधानं न संभवतीति भावः । सुचर्यन्तरमाह—असंभ-
वमेति । तमुपपादयति—अर्द्धचतुर्हस्तेति । अर्द्धेन चतु-
र्हस्तेति तृतीयातत्पुरुषः । समिधोऽग्निवेदिनहिमांनिषेधाभावाऽ
ऽसंभव इति भावः ॥

[एकदेशिनो वृष्टान्तान्तरप्रदर्शनमाध्यम्]

यथा तर्हि 'सप्तदश प्रादेशमात्रीरा-
श्वत्थीः समिधोऽभ्यावधीते'ति न सप्त-
दशप्रादेशमात्रं काष्ठमैवावभ्याधीयते ॥

(प्रदीपः) यथा तर्हीति । अल्पप्रमाणत्वा-
त्स्यात्संभव इति भावः ।

[वृष्टान्तविषयनमाध्यम्]

अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते ।
'तुल्यश्चासंभवोऽप्री वेद्यां च ॥

[सिद्धान्तिवृष्टान्तमाध्यम्]

यथा तर्हि 'तैलं न विक्रेतव्यम्' 'मांसं
न विक्रेतव्य'मिति । व्यपवृत्तं च न विक्री-
यते, अव्यपवृत्तं—गावः सर्पपाश विक्री-
यन्ते । तथा 'लोममलं स्पृष्ट्वा शीघ्रं कर्त-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ सप्तदशेति । सप्तदशाऽऽक्षिप्रमाणत्वमित्यर्थः । एक-
स्यापि—एकस्यापि काष्ठदण्डस्य तावत्त्वमस्त्येव । २ अव्य-
पवृत्तेति । अखण्डेत्यर्थः ।

३ सिद्धान्ती वृष्टान्तं विषयति-विषम इति । ४ एक-
मसंभवताकदाह—प्रत्यक्षमिति । ५ असंभवान्तरमाह—
असंभव इति । ६ अस्यादिष्वप्यसंभवमाहेत्यर्थः ।
७ तम्—असंभवम् । ८ सार्धं ३॥ हस्तेत्यर्थः । ९ एक-
देशी वृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । १० 'अस्याधीकते'इत्यस्य
'स्तुदाहरणं शक्यं बल'मिति शेषः । ११ सम्भवः—अप्री

व्य'मिति । व्यपवृत्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्त-
व्यम्, अव्यपवृत्ते कामचारः ।

(प्रदीपः) अव्यपवृत्तमिति । व्यपवर्ग-
स्याऽभावित्यर्थः ।

(उद्घोतः) अव्यपवृत्तमिति । 'अप्री'भावोऽप्यथो-
भावः । तदाह—व्यपवर्गस्येति । वस्तुतस्तत्पुरुष एवायं,
व्यपवृत्तमित्येतत्कामांस्वरूपा गावः सर्पपाशेत्यर्थः । न्याऽप्य-
योभावस्याऽभावादित्यत्रे वक्ष्यते ॥ माथे कामचार इति ।
स्पर्शे कामचारस्तेन शौचाऽभाव इत्यर्थः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति ॥

कच व्यपवर्गोऽस्ति ? सन्ध्यक्षरेषु ॥

(प्रदीपः) यत्र तर्हीति । 'ऐ' 'औ' इत्यत्र
हि स्फुटोऽकारप्रतिभासोऽस्ति ॥

(उद्घोतः) ऐः संक्षिप्तावर्णनेन व्यपवर्गत्वात्-
ष्टवात्सन्ध्यक्षरग्रहणमेवमिष्यमित्याह—ऐऔ इति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सन्ध्यक्षरेषु विवृतत्वात् ॥*॥

[व्याख्यानमाध्यम्]

[सन्ध्यक्षरेषु] यदेनाऽवर्णं, विवृततरं
तदेव्यस्मादवर्णात्, ये अपीर्वैर्णवर्णं,
विवृततरं ते अन्याभ्यामिवर्णवर्णाभ्याम् ॥

(प्रदीपः) विवृतत्वादिति । अकारस्य
विवृतोपदेशादर्थं प्रकर्षो विवक्षितः । तदाह—
विवृततरमिति । तत्र प्रत्यक्षमेवादिसावर्ण्यादका-
रेण सन्ध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । तदेवै-
माकारादित्यस्याऽवयवस्य भेदेनाऽग्रहणाग्रहणम् ।

वेबाध सम्भवः । १२ बोधत इति । पतञ्जल्यनेकोऽसम्भवः ।
१३ असंभवान्तरमाह—तुल्यमेति । १४ व्यपवर्गाभावने
हेतुनेत्यर्थः । १५ तृतीयाया अस्माव इत्याशयः । १६ भवत्येवं
समाधिकाश्रयिषु अव्यपवृत्तेषु, व्यपवृत्तेषु तु एकश्रयिषु
तथापि दोष इत्याशङ्कते—यथेति । १७ अत्र—ऐ औ इत्यत्र ।
१८ अन्यस्मात्—प्रयोगस्थात् । लक्ष्यस्य हि विवृतमिदं तु
विवृततरमित्याशयः । १९ हवर्णेति । ऐ औ इत्यत्रेवर्णवर्णं
इत्यर्थः । अन्याभ्याम्—लक्ष्यस्याभ्याम् । २० अत्र—सन्ध्य-
क्षरेषु विवृतत्वादिनि वार्तिके । २१ अकारेण—स्वतन्त्रेण अका-
रेण । २२ उपसंहारति—तदेवमिति । अग्रहणे इति शेषः ।

सन्वधरस्यैव लसावैर्ष्यात् । ऋकारस्यस्तु रेफो
भेदेन प्रतिभासाद्भूयते इति नुनादिसिद्धिः ॥

(उच्यते) : ऋकारस्येति । यद्येवो विवृत-
तमास्तथापि विवृततरत्नमस्तेवेति भावः । प्रत्यक्षभेदादेव
एतेनोः परस्परं सान्ध्याभावः, एको विवृततरत्नादेवो
विवृततरत्नादिति बोध्यम् ॥

नुनादिति । 'अनुने' इत्यत्र नुट् । अदिना 'चतुर्थे'
इत्यत्र लक्ष्म्य, 'भातृणा'मित्यादौ णत्वं चेति बोध्यम् ॥

[अग्रहणपक्षान्युपगमभाष्यम्]

अथवा पुनर्न गृह्यन्ते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । नरसिंहवद्गणान्तर-
त्वात्सादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञानात्सत्त्वाऽसिद्ध्या पृथगुपल-
ब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्त्वम् । समुदाय-
वानुगुणिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी, भ्रान्ति-
वशात्त्वयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता ॥

(उच्यते) : सादृश्याच्चेति । चरुवर्णे । समु-
दाये-सन्वधरादौ । सत्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वरयेव
सन्वधरावयवेषु अर्धे । दिनातेरभावादकारादिग्रहणेन ग्रहणं
नेति भावः । ऐकारादीनामेकैश्चाप्रत्यक्षजन्यत्वेनैकत्वमेव
ऋकारादिवत् । अत एवैषां पदवन्न वर्णसमुहत्वेन प्रतिभास
इति । त्वेवाह-समुदायवाच इति । भ्रान्तिवशादिति ।
भ्रान्तिगृहीतानयनसद्भावाश्रयेणेत्यर्थः । एवं च भ्रान्तिरेव
ग्रहणपक्षे बोधमिति भावः । अत एव गोनीग्रहणं चरितार्थम् ।

[अग्रहणपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अग्रहणं चेच्चुद्धिपलादेशविना-
मेपु ऋकारग्रहणम् ॥*॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ सन्वधरस्येति । तस्य भेदेन ग्रहेऽ-
पीत्यर्थः । २ 'असावर्ण्योदित्यस्य-अग्रहण'मिति शेषः ।
३ विवृतापेक्षया प्रकटं विवक्षाभावेन तत्पर्यमित्याशयः ।

४ अल्पादिजातेरिति । ऋकारादिसादृश्येऽपि अल्प-
जातेरभावात् इत्यर्थः । ५ भावः-सत्यन्तर्गतप्रत्याशयः ।
६ युक्त्यन्तरमाह-ऐकारादीनामिति । ७ अत एव-
अग्रहणपक्षसत्त्वादेव । ८ इत्येवेत्यस्य-अग्रहणं विनापी-
त्यर्थः । ९ यस्यापीत्यस्य 'मते' इति शेषः । १० तस्मान्नुद्धि-
त्येतावदेव सूत्रमित्याशयः ।

११ 'क्रियते' इत्यस्य 'तदा यद्यपि अदुपपन्नत्वयव-
दोषाकारात्परस्य नुट् सिद्ध इति न तदाप्यास्तित्वापि' इति

[न्यायानभाष्यम्]

अग्रहणं चेच्चुद्धिपलादेशविनामेपु
ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । 'तस्मान्नुद्धिहलः'
'ऋकारे चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा
स्यात्-आनुधतुः आनुधुरिति । यस्य
पुनर्गृह्यन्ते 'द्विहलः' इत्येवं तस्य सिद्धम् ।

(उच्यते) : वार्तिके विनाभो-णत्वम् ।

[वार्तिकोक्तदूषणनिरासभाष्यम्]

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः ।
द्विहलग्रहणं न करिष्यते । 'तस्मान्नुद्धि-
तीत्येव ॥

[अक्षेपभाष्यम्]

यदि न क्रियते, आटतुः, आटुरित्य-
त्रापि प्राप्नोति ॥

[समाधानभाष्यम्]

अश्रोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति--
'अश्रोतेरेवाऽवर्णोपधस्य नान्यस्याऽवर्णो-
पधस्ये'ति । [नुद्धिधि] ।

(प्रदीपः) अश्रोतेरेवेति । सामान्येनाव-
र्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्रोतिरेव, सामान्यापेक्षत्वा-
च्चिर्यमज्ञापकस्य ।

(उच्यते) : ननु विकरणविशेषनिर्देशेन श्राविकरण-
निवृत्त्यर्थं सूत्रं स्यात्त आह-न त्वश्रातिरेवेति । तस्य हि
सति 'नऽश्र' इत्येव वदेदिति भावः । नियमज्ञापकस्य-
नियमबोधकस्य ।

शेषः । १२ अत्रापि-अदुपपन्नीयाभूतधातोरपि । नुट् प्राप्नो-
त्यतोऽतिन्यासिदोष' इति शेषः । १३ निबन्धमर्थमिति ।
यद्यपि-निबन्धमन्वयेऽप्यस्य सूत्रस्य-अद्वधातोश्चेदश्रोतेरेव न
भोबन्धनार्थकस्याश्रातिरिति नियमेऽश्रातिन्यासः । फलस्य
सत्त्वाद्वाप्योक्तनिबन्धस्याऽलामस्तथापि नियमस्य सामान्या-
पेक्षत्वात्सत्यस्यकस्याऽदुपपन्नानुगुणितः सिध्यतीत्याशयः ।

१४ अस्माति-भोजनाधिकोऽश्नातुः । १५ नियमेति ।
नियमबोधकस्य शास्त्रस्येत्यर्थः । १६ तथाहीति । द्विह-
लग्रहणस्याऽपरिमपक्षेऽभावादश्रोतेरेवाऽवर्णोपधस्य निवृत्ते-
रभीष्टतया तदतिरिक्तस्थले सर्वत्र नुद्धिः, स च 'नाभ' इति
न्यासेन भुलभ इति 'तरमानुधनाश्र' इत्येव सूत्रवितुमुचितं
स्यादिति भावः ।

[पूर्वांशकक्षेपवार्तिकखण्डव्याख्याभाष्यम्]

लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् ।
‘कृपो रो लः’ ‘ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्—कृतः कृतवानिति ।
यस्य पुनर्गृह्यन्ते, ‘र’ इत्येव तस्य सिद्धम् ॥

[अग्रहणपक्षे दोषनिरासभाष्यम्]

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः ।
ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ? ॥ अवि-
भक्तिको निर्देशः—कृप, उः, रः, लः—
‘कृपो रो लः’ इति । यथा उभयतः
स्फोटमात्रं निर्दिश्यते—‘रश्चतेर्लश्रुतिर्भव-
तीति । [लादेशः] ।

(प्रदीपः) अविभक्तिक इति । तत्रैव ऋकार-
निर्देशसामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्याऽऽदेशो विधीयते ॥

✓ स्फोटमात्रमिति । जातिस्फोट इत्यर्थः ।
तत्त्वान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारेणैव त्रयो सामान्यं
स्यान्यादेशभावेनोच्यते ।

(उद्योतः) नन्वखण्डवर्णपक्षे ऋकारप्रभेदेऽपि कथं
सिध्यतीत्यत आह—तत्र ऋकारेति । एवं च रेफपदेन
तत्स्फुट आरोपितरेफवचनपि गृह्यत इति फलितम् । मात्र-
शब्दः सामान्याभिप्राय इत्याह—जातीति । जातिश्चावय-
वाऽनवयवसाधारणीत्याशयेनाह—तत्तत्रेति । एवंविधा च

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ मृत्तु कल्पत इत्यादौ सावकाशमिति ऋकारग्रहण-
ऽभावे कृत इत्यादौ लृत्वं न स्यादित्याशयः ।

२ तत्त्वं कृत्वा कृपो रेफस्य लृत्वं, कृपधास्त्वयवका-
रावयवरेफस्य च लृत्वमित्यर्थद्वयं कथ्यम् । कथं वा ऋकार-
सामान्यं यो रेफरतस्त्वैवार्थो वाच्यः, सामान्यश्च ‘कल्पते’ ‘कृत’
इत्यादौ यथायथं वाच्यः । तत्र कल्पते इत्यत्र स्वफटकस्थानि-
वादेशवप्रकृष्टस्य रेफे सामान्यः । कृत इत्यादौ तु स्वफट-
कत्वमेव ऋकारस्य रेफे सामान्य इत्यवधेयम् । ३ उभयतः—
उभेभ्यविभेदयोः । ४ स्फोटमात्रं—जातिमात्रम् । ५ रश्चतेः—
रेफरतस्फोटस्य । तस्यैव प्रवणादित्याशयः । ६ अग्रहणस्य
इति यावत् । ६ लश्रुतिरिति । बहुव्रीहिः ।

७ नन्वखण्ड ऋकार इति पक्षे—कृपो य ऋकारस्तदव-
यवरेफस्य लृत्वमित्यर्थेऽपि कथं लृत्वमेव आह—तत्रेति ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

अंशंश्चिन्तासाधारण्या एवेत्यत्र शापकं तु ‘तुडि च कृपः’ तासि
च ऋ१. ‘ऋदुपवाचाः ऋचिन्ते’रिति निर्देशः । यदा—कृप उः

रत्वलज्जातिरेवेत्यतिप्रसङ्गो न । स्वान्यादेशमावश्यं जाते-
व्यतिहारको बोध्यः । वस्तुतः स्फोट एव श्रोत्रप्राप्तः ।
वायुनिष्ठत्वादिना च तस्योऽभिन्न्यक्तिः । एवं च साक्षाद्निर्वा-
वतोऽभावेन ‘कल्पते’ इत्यत्रावयवप्रकृतवस्य वैयर्थ्योपपत्तिः । एवं
च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसङ्गे लृत्वावभासः स्फोट
इत्यर्थः । एवं च कृपावपि तत्प्रवृत्तिः सम्भवत्येव, तत्रापि
रेफावभाससत्त्वात् । आकारादौ तु नैवं हस्वावयवभास इति
न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्योपपत्तिः । तदुक्तम्—रश्चतेरि-
त्यादि । यच्च—स्वतन्त्रास्त्वन्त्रसाधारणजातिभूतवैयर्थ्याप-
व्याख्यानिर्णयः । तत्र । तादृशजातौ मानाभावात् । नैरसिंह-
वृष्टान्तानुपपत्तेः । ‘सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञे’त्यादि स्वोक्तिविरो-
धोपपत्तेः । किं नैवं सति रजातेरित्येव भगवान्नेदेत् । किं
च तादृशजातिसत्त्वं वर्णकदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्र-
हणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिद्धत्वा ग्रहणपक्षमुक्त्वाऽथ वा न
गृह्यन्त इति पक्षतत्समाधानपरमाध्यासकृतेः । अत एवाद्ये
रपाभ्यामिति सूत्रे—‘यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्व-
जातिभेदाभावात्पुरुषपृथगराजाभ्यामेकाकृत्ययोगाऽभावः, एवं
वर्णवर्णकदेशवोरपीति कैवट आद्येति वैदन्ति ।

[आक्षेपवार्तिकपरखण्डव्याख्याभाष्यम्]

विनामे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । ‘रपा-
भ्यां नो णः समानपदे’ ऋकाराच्चेति वक्त-
व्यम् । इहापि यथा स्यात्—मातृणां पितृ-
णामिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते ‘रपाभ्यां’मित्येव
तस्य सिद्धम् ॥

८ विभागमिति । ‘अखण्डत्वेऽप्यकारस्ये’त्यादिः । ९ व्यक्ति
स्फोटपक्षे गुणो चरितार्थोऽन प्रवर्ततेत्यत आह—जाती-
ति । १० स्वह्यमिति । ‘आक्षरसमाधायिक’मिति शेषः ।
सामान्यं—जातिस्फोटः । ११ आत्मीयत इति । एवमे-
वमपि लृत्वं भवतीत्याशयः । १२ कैवटोक्त्याख्यानस्य
दुष्टत्वात्प्रवर्तनाह—वस्तुतः इति । १३ तस्य—स्फोटस्य ।
१४ स्ववत्तः—स्ववर्तो वायोः । १५ तदुक्तमित्यस्य—
‘आद्ये’ इति शेषः । १६ व्याख्यानं—कैवटोक्तं व्याख्यानम् ।
१७ तादृशेति । रत्वजातावित्यर्थः । १८ नरसिंहेति ।
आभागे रत्ववन्नभागे नरत्वजातावपि चेद्वृष्टान्तहानिरित्या-
शयः । सादृश्यादिति । जातौ सादृश्याप्रयत्नवैफल्य-
दित्याशयः । १९ विरोधापत्तेर्चेति । न हि स्फुटं सा
जातिर्गव्ये नहि गोत्वन्तिष्ठतीत्याशयः । २० एवञ्च आभागे
न रत्वमित्याशयः ।

रः क इति छेदः । कृप इति लुप्तपक्षीकं पदम् । तच्च तन्नेण-
वृत्त्या वा योज्यम् । कृपेयौ रेफस्तस्य लः । कृपेयकारस्या-
वयवो यो रेफः—रेफसदृश इति यावत्—तस्य च लकार इति ।

[अग्रहणवादिभाष्यम्]

न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यत्तदिति । रेफाद्भक्तेरिति समा-
नाधिकरणे पञ्चम्यौ ॥

[अग्रहणवादिभाष्यम्]

माभूदेवम् । अङ्गव्याय इत्येव सिद्धम् ।

(प्रदीपः) अङ्गव्याये इति । ऋकारेण
यथा दीर्घो गृह्यते, एवमृकारभागेऽपीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ऋकारेणेति । ऋकारावयवस्य रेफ-
स्येव तदङ्गभागास्यापि केनचिदकारादिना ग्रहणादद्वय-
मिति मन्यते ॥

[अग्रहणवादिभाष्यम्]

न सिध्यति । वर्णैकदेशः के वर्णग्रहणे
गृह्यन्ते, ये व्यपवृत्ता अपि वर्णा भवन्ति ।
यच्चापि रेफात्परं भक्तेन तैत्कचिदपि
व्यपवृत्तं दृश्यते ॥

(प्रदीपः) न सिद्ध्यतीति । तस्यै भाग-
स्य स्फुटप्रतिभासाऽविषयत्वाज्जालमिव्यक्तिहेतुत्वा-
ऽभावाच्चेति भावः ॥

(उद्द्योतः) जात्यैभिव्यक्तीति । अन्वादिजाती-
त्यर्थः । एवं च न केनाप्यर्थात्तद्ग्रहणमिति भावः । अत्र
जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाऽभावे-स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः । यो
हेतौ । अतो न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ यद्रेफरूपभागात्परं—तत् अङ्गपम्, तेन व्यवधाना-
दित्यर्थः । २ अग्रहणवादी स्वेष्टसिद्धिमन्यथाऽपि दर्शयति
माभूदिति । ३ अग्रहणवादी सिद्धिं दूषयति—नेति ।
४ व्यपवृत्ताः—व्यपविश्रुताः । वर्णाः—वर्णशृङ्गाः ।
५ न तदिति । पदमात्रिकं हि तत् । अन्वैकादिमात्रिक
इत्याशयः । ६ तस्य—अङ्गभागास्य । ७ ननु स्फुटप्रतिभासा
ऽस्त्येवात आह—जात्यभिव्यक्तीति । तस्य रेफपरश्चकारमागस्य
अन्वैकेन त्वया ग्रहणं वक्तव्यं तच्च न, रेफरहिततङ्गभागेन
ऋत्वजातेरनभिव्यजनादन्वाऽभावादित्याशयः । घटत्वा-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

तेन चलीकृत्यतश्चादि सिद्धम् । ईदृशपदविभागप्रदर्शन-
परभाष्यादेव 'रूपे'रिति सूत्रपाठस्य प्रामादिकत्वं निर्णायते ।

[अग्रहणवादिभाष्यम्]

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, 'रषा-
भ्यां नो णः समानपदे' । ततः—'व्यव्याये' ।
व्यव्याये च रषाभ्यां नो णो भवतीति ।
ततः—अङ्गव्यायुग्मिः' इति ॥

इदमिदानीं किमर्थम् ? ॥

नियमार्थम्—'एतैरेवाक्षरसमाम्नायि-
कैर्व्यव्याये, नान्यै'रिति ॥

(प्रदीपः) एतैरेवेति । आकारादयोऽ-
प्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः ।
भक्तिस्तु न प्रत्याय्या, न च प्रत्यायिकेति नियमेन
न निवर्त्यते ॥

(उद्द्योतः) नन्वाकारादिभिर्यव्यायेऽपि न स्यात्,
आक्षरसमाम्नायिकत्वाऽभावादत आह—आकारादयोऽप्यपि ।
भक्तिस्त्विति । असवर्णत्वादनुपदेशेनेति भावः ।

[अग्रहणवादिभाष्यम्]

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—' भवत्यृकाराच्चो
णत्व'मिति यैर्दयं क्षुब्धादिषु नृनमनैशब्दं
पठति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये नृनमनशब्दमिति । संज्ञा-
भूतमित्यभिप्रायः । 'गन्धर्वगान'मित्यादी सुनुपत्तेः पूर्वं समा-
सेपि णत्ववारणायैऽखण्डपदे इत्यर्थके 'समानपदे' इत्यत्र पद-
स्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन, सखण्डत्वेऽसंज्ञायां णत्वप्राप्त्य-

यभिव्यक्ती कम्बुग्रीवादिगद्योक्त्याऽभिव्यक्तता न तदन्त-
दङ्गभागास्याभिव्यक्ततेत्याकृतम् । ८ केनापीति । अन्वादि-
कारैकारकारत्वादिभिः केरपि वर्णैः सादृश्याभावादित्याशयः ।
९ ऋत्वं रेफवताऽङ्गभागेन भासते न केवलेन तद्भागेने-
त्याशयः । १० केनैव भूतेण प्रकृते णत्वमित्यवधार्यम् ।

११ नियमस्य सजातीयपक्षतया लब्धमसमाह—अक्षर-
समाम्नायिकैरिति । १२ असवर्णत्वाच्च प्रत्याय्या, अनुपदे-
शाच्च न प्रत्यायिकेति योजना बोध्या ।

१३ अग्रहणवादी सिद्धान्ती स्वमते गौरवं निरस्यति—
यस्यापीति । १४ एकदेशं ज्ञापकमुपन्यस्यति—यदिति ।

१५ नृनमनशब्दः कस्य चित्संज्ञा । १६ णत्ववारणाद्येत्यस्य

तदेवं नृदिधिज्ञादेशयोः समाहितम् । विनामो—नतिः ।
तद्वर्णं चोक्तं प्रातिशाख्ये, 'नतिर्दन्त्यस्य मूर्धन्यभाव' इति ।
प्रकृते तु नस्य णत्वं नतिः । तत्रैवं प्रतिविधानम्—'छन्दस्थद्व-

भावादिति बोध्यम् । 'छन्दस्व' इत्यस्य तु नात्र प्राप्तिः, ईदृशे विषयेऽग्रहणाऽभावादित्याहुः ॥

[अग्रहणवादिनो ज्ञापकताविघटनभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्धयर्थमेतत्स्या-
त्—नार्नमनिः ॥

[अग्रहणवादिभाष्यम्]

यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति ॥

[वार्त्तिकमतेन पूर्वोक्तज्ञापकस्थापनभाष्यम्]

यद्यापि नृनमनशब्दं पठति ॥

[तत्स्थवाचकस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—'वृद्धयर्थमेतत्स्यात्' ॥

[समाधानभाष्यम्]

बहिरङ्गा वृद्धिन्तरङ्गं ज्ञत्वम् । 'असिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । अर्थवा उपरिप्राद्योग-
विभागः करिष्यते—'कृतः' । [कृतो] नो णो
भवति । ततः—'छन्दस्वग्रहात्' । 'कृत' इत्येव ।

(उद्द्योतः) बहिरङ्गा वृद्धिरिति । त्रिपाद्यामपि
बहिरङ्गपरिमाणा प्रवर्त्तत इति वार्त्तिकमतेनैतत् । भाष्यमते
तु तृप्नोतिशब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या । कृतो नो ण
इति । 'मातृणा'मित्यादौ दीर्घस्य बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाण्णत्वम् ।
यद्वा प्रशास्तेनामिति निर्देशाणत्वम् । अत्र तपरावं मुख-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

ग्रहणेनेत्यनेनान्वयः । १ ग्रहणवादी ज्ञापकतां विघटयति—
नैतदिति । २ अत्र रेफात्परतया प्राप्तं पाठं वारयितुं क्षुब्धादि-
पाठश्चरितार्थ इत्याशयः । ३ नहि तिष्ठन्ते वृद्धिः शक्या-
कर्तुमित्याशयेनाह सिद्धान्ती—तृप्नोतीति ।

४ एकदेशी स्वोक्तं ज्ञापकत्वं समर्थयते—यच्चापीति ।

५ पठतीत्यस्य 'तदपि ज्ञापक'मितिशेषः । ६ 'स्या' इत्यस्य
'इती'तिशेषः । ७ वार्त्तिकमतेन समाधत्ते—बहिरङ्गेति ।
८ अग्रहणवादी एकदेशी—प्रकारान्तरेण समाधानमाह—अथ-
वेति । यद्वेति । परेतु—अर्थ पक्षोऽप्युक्तो गौरवान्, निर्देश-
स्य सौत्रत्वेनोपपत्तेश्च । एवञ्चाद्यपक्ष एव युक्त इत्याहुः ।
१० अत्र—श्रुत इत्यत्र । ११ उत्तरत्र—छन्दस्वद्वयग्रहादित्यत्र ।

॥ शब्दकोस्तुनः ॥

ग्रहा' इत्यत्र योगविभागः कार्यः । 'कृतः' श्रुतः परस्मैपदस्य णः
स्यात् । गुणाति गुणोत्तयादि । ततः—'छन्दस्वग्रहात्' ।
'श्रुत' इत्येव । पितृणां सुमदित्यादि । नन्वेवमपि तपराक-
णात् 'पितृणा'मित्यादौ गर्भं न स्यादिति चेत्, एवं तर्हि
कृत्वविधाविबेदापि 'रयाम्या'मिति रेफतत्सङ्गमागसङ्घातणी
जातिनिर्दिश्यते, क्षुब्धादिषु तृप्नोतिशब्दपाठाज्ज्ञापकात् । न

सुखार्थमेव । उत्तरेत्राऽप्येवमेव, फलाभावात् । ध्वनितं
चेद् वृत्तौ ॥

[अग्रहणपक्षे दोषान्तरवार्त्तिकम्]

॥*॥ प्लुतावैच इदुतौ ॥*॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

['प्लुतावैच इदुतौ'] ऐतच्च वक्तव्यम् ।

यस्य पुनर्गृह्यन्ते, 'गुरोर्घे'रित्येव प्लुत्या
तस्य सिद्धम् ॥

(प्रवीपः) गुरोर्घेरिति । ऐकारो गुरु-
स्तस्य टेरिति सिद्धम् । तन्त्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि
स्थाने प्लुतो भवति—देवदत्तेति ॥

(उद्द्योतः) ननु गुर्ववर्धदे'रित्यर्थाङ्गीकारे गुरु-
रूपटेः प्लुतो स्यादत आह—तन्त्रेति । स्थानपष्ठयन्तावयव-
पष्ठयन्तयोर्गुरुत्वश्रयोऽित्यर्थः । गुर्ववयवद्विधौच एव संभ-
वति नान्यस्य आकारादेः, तदवयवस्य व्यपवृत्तत्वाऽभावादिति
भावः ॥

[अग्रहणपक्षे वार्त्तिकोक्तदोषनिरासभाष्यम्]

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येव न दोषः ।

क्रियते एतन्न्यास एव ॥

(प्रवीपः) क्रियते न्यास एवेति,—
अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यपवृत्तत्वेऽपि भोगयो-

१२ दीर्घेऽप्युक्तरीत्या णत्वस्य दुर्बलत्वादित्वाच्च फलाभावा
इत्याशयः । १३ एतच्चेति । ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवविदुतौ
प्लुतेन श्रयर्थकमेवोक्तश्रुतार्थासाधकं सूत्रमग्रहणवादिना
कर्त्तव्यमिति तन्मते गौरवम् । अग्रहणपक्षे तु ऐचोऽवयवस्य
देरिंकारादेः प्लुतिर्गुरोरनृत इत्येव सिद्धेति लाघवमित्याशयः ।

सिद्धम्—ऐतिकायन औपगवेति सिद्धम् । १४ टः—इकाररूपस्य
टः । गुरोः—गुरुरूपरेरपि । १५ सूत्राभावेऽपिप्रसङ्गं निर-
स्यति—गुर्ववयवेति । १६ अग्रहणवादीसिद्धान्ती 'प्लुतावैच'
इति सूत्रावश्यकर्त्तव्यतां दर्शयन्नन्वते गौरवं निरस्यति—
यस्यापीति । एष दोषः—सूत्रारम्भरूपो दोषः । १७ क्रियते—
अवश्यं कर्त्तव्य एव । १८ भागयोः—ऐज्ज्यागयोऽरिंकारोकारयोः ।

च परत्वाऽज्भतया व्यवधानं, 'व्यवायेपी'ति विभज्य सामा-
न्येन व्यवायेपि णत्वविधानात् । न चैवं 'कृतेन'स्यादाविति
प्रसङ्गः, 'अटुक्पाहनुम्भिरिति नियमात् । 'आक्षरसमा-
न्नायिकैस्तत्प्रत्यायितैर्वा व्यवाये यदि भवति तर्ह्येतैरे'ति
नियमसूत्रस्थानः । यद्वा तृप्नोतिशब्दपाठेन 'होतृपोऽग्रहा-
स्तृणा'मित्यादिनिर्देशेन च क्षवर्णाक्षस्य णत्वमेव शक्यते
लाघवात् । एवं हि 'व्यवायेपी'ति योगविभागोपि न कर्त्तव्यो

१ इदं क्वचिदपि नास्ति, तुल्यं भवेदिति मन्ये ।

विश्रुततरत्वात् प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणाद-
त्त्वाऽभावात् ॥

(उद्योतः) अत्त्वाभावादिति । तन्मूलित्वा-
ऽभावाच्चेयपि बोध्यम् ।

[अग्रहणपक्षे दोषान्तरवातिकम्]

॥*॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यजनविधिः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यजनाधयो
विधिर्न सिध्यति—कुक्कुटः पिश्रूपली
पिश्रुतमिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ
ककारौ, द्वौ पकारौ, द्वौ तकारौ ॥

(प्रदीपः) तुल्यरूप इति । तुल्यरूपावय-
वत्तासंयोगस्तुल्यरूपस्तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते
तु वर्णद्वयरूपता । आशुचारणात् भ्रान्तमेकत्वज्ञान-
मिति शिष्टसमाचारः ॥

(उद्योतः) संयोग इति । संयोगसंज्ञार्ह इत्यर्थः ।
तस्यैकवर्णत्वमिति । एवं च संयोगसंज्ञा न स्यादिति
भावः । संयोगे इति भाष्यं तु—संयोगार्ह इत्यर्थपरमिति
तार्थ्यम् । शिष्टसमाचारः—शिष्टव्यवहारः ॥

[वाचिभोक्तदोषखण्डनभाष्यम्]

यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ क-
कारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ ॥ कथम् ? ॥
मात्राकालोऽत्र गम्यते । न च मात्रिकं
व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सैक्यं शक्यं

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ विश्रुततरत्वादिति । विश्रुततत्वादित्युचितम् ।

२ अत्त्वाभावादिति । अन्तस्त्वाऽभावाद्गुरोरिति
प्लुताऽप्राप्तेस्तेस्यावश्यकत्वादित्याशयः । ३ अग्रहणपक्षे
दोषान्तरमाह—तुल्येति । संयोगे—संयोगसंज्ञार्ह 'क्'
इत्यादी । विधिः—संयोगमात्ररूपो विधिः । ४ संयोग-
संज्ञाप्रत्ये ककारादौ वर्णैकत्वमैवैवदाभिस्य शङ्क । पृथक्पृथक्
कत्वजातेः सत्त्वात्रैकत्वमित्युत्तरमित्याशयः । ५ संयोगसंज्ञाया

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

मवतीति । भाष्ये तु—वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते'
इति द्वितीयोऽपि पक्षः समर्थितः । स तु बहुप्रतिविधेयत्वेन
गौरवभयाच्चेह प्रपञ्च्यते ।

ननु यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते तर्हि
'कुक्कुटः' 'पिश्रूपली' पित्तमित्यादौ संयोगसंज्ञा न स्यात्,
असंख्यस्य मात्राकालस्य 'क्' 'प्' 'त्' इत्यस्य एकहल्त्वात् ।
तदवयवयोश्च ह्रस्वग्रहणेनाऽग्रहणात् । नन्वग्रहणस्यानुपदेशात्

विज्ञातुम् ? असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् ? ॥

(उद्योतः) भाष्ये—मात्राकालोऽन्वेति, बहु
ब्राह्मिः, संयोगोऽप्यपदार्थः । मात्रिकव्यजनाभावेऽनुप-
दिष्टत्वं हेतुः । 'कुक्कुट' इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः । अनु-
पदिष्टत्वं नाम अक्षरसमादायेऽपठितत्वं, ग्राहकशाले-
णाऽगृहीतत्वं च । अनुपदिष्टं सत् सत्त्वेन कथं शक्यं
विज्ञातुमित्यर्थः । एवं चानुपदिष्टस्याऽसत्त्वात्तत्पतिपत्तिर-
शक्येत्याह—असचेति । किंचित् 'असचे'त्यादिग्रन्थो न
दृश्यते । अनेन लुकाराऽपाठे तस्याऽसत्त्वशङ्काया तयोः
सावर्ण्यविधिरप्यशक्य इति सूचितम् ॥

[ग्रहणवादिन आक्षेपस्मापनभाष्यम्]

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रै-
तन्नास्ति—'अणसवर्णान्गृह्णाति' इति ।
इह तु कथम्-संख्यन्ता, संख्यत्तरः, यँल्लो-
कम्, यँल्लोकमिति यत्रैतदस्यन्सवर्णान्
गृह्णातीति ? ॥

(उद्योतः) यत्रैतदस्तीति भाष्ये । यत्र—हल्लोऽन-
न्तरा शक्यम् । यकारादिभिरस्य ग्रहणे हल्द्वयाभाव इति भावः ।

[आक्षेपनाशकभाष्यम्]

अत्रैवपि मात्राकालो गृह्यते । न च
मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं
शक्यं विज्ञातुम् । असच्च कथं शक्यं
प्रतिपत्तुम् ? ॥ ४ ॥

(प्रदीपः) अत्रापितीति । सानुनासिकनिर-
नुनासिकौ द्वावत्रै वर्णवित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

अत्राऽप्राप्तेराह—संयोगार्ह इति । ६ न च—नहि ।
अनुपदिष्टत्वादिति शेषः । ७ अनुपदिष्टं हि 'स' इति विज्ञातुं
कथं शक्यमित्यन्वयः । ८ अनेन—अनुपदिष्टमित्यादिग्रन्थेन ।
तस्य—लुकारस्य । तयोः—अल्लवर्णयोः । ९ यत्र—
कुकुटादौ । १० अन्तादीषोदिग्रहणवन्मात्रिकग्रहणं प्राप्तमिति
भावः । ११ पूर्वोक्तं परिहारमवादिशति—अत्रापितीति ।
१२ अत्र—संख्यन्तेत्यादौ ।

कथं हल्लवमिति चेत्, मा भूत्तर्हि तदपि, अवयवानां
हल्लवं तु कुतः ? । सख्यन्ता सख्यत्तरः यँल्लोकमित्यादौ तु
एकवर्णानामपि हल्लवं भविष्यति । अणूपदिष्टग्रहणात् ।
तदवयवयोस्तु हल्लवं न स्यादेव । ततश्च संयोगसंज्ञाविरहे
ततः पूर्वस्य गुल्लवाऽभावे प्लुतो न स्यादिति । अत्राहुः-
व्यञ्जनमर्द्धमात्रमेव । आशुचारणात् तुल्यरूपयोर्दोषैरेकत्व-
भ्रमः । इदं च शिष्टसमाचारात्तत्क्रियादशायामवश्यं स्वीका-
र्यम् । परमार्थदशायाम् तु,—'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णे-

(प्रदीपः) उत्वे चेति । अस्त्वपि न प्राप्नोतीति वक्तव्यं 'भो हसती'ति रोर्यत्वार्यम् ॥

(उद्योतः) अस्त्वपिपि । इदमिष्वस्याप्यु-
पलक्षणम् । तेन लिङिह्रिद इत्यादौ विभाषेड इति ढत्व-
विकल्पसिद्धिरिति केचित् । भाष्ये हसि चेति सिद्धान्त-
रीत्या निर्देशः । इदानीं तु यशिशेति सूत्रम् ॥

[पूर्वोपदेशास्तीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ॥

[पूर्वोपदेशे परत्रानुपदेशे च दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ पूर्वोपदेशे कित्वक्तेऽङ्घ्रियो

मलप्रहणानि च ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

यदि पूर्वोपदेशः कित्वं विधेयम्-क्षिहित्वा,
स्नेहित्वा, सिञ्जिहपति, सिञ्जोहपति ।
'रलोऽन्युपधादल्लोद'रिति कित्वं न प्राप्नोति ।

क्वसविधिः । क्वसश्च विधेयः-अधुक्षत् ।

अलिक्षत् । 'शल इगुपधादनिटः क्वसः' इति
क्वसो न प्राप्नोति ॥

इन्निधिः । इद् विधेयः-रुदिहि । चला-
दिलक्षण इण प्राप्नोति ।

मलप्रहणानि च ॥ किम् ? ॥ अहका-
राणि स्युः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'मलो
मलि' इतीह न स्यात्-अदाग्धाम् अदा-
ग्धम् । तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेशेऽन्यः परश्च ॥

(उद्योतः) अहकाराणि स्युरिति । अतएतत्र
हकारप्रवृत्तं कर्तव्यमिति भावः । अदाग्धामिति । अल-
स्याऽसिद्धत्वादिति भावः ॥

[अन्यत्राप्युपदेशबोधकं कदाश्चभाष्यम्]

यदि च किञ्चिद्व्यत्राप्युपदेशे प्रयोजन-
मस्ति, तत्राप्युपदेशः कर्तव्यः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ मतोऽत्र 'हाचेति वाच्यमिति भावः । २ अल्ल-
स्यासिद्धत्वादिति । 'हकारश्च च तत्र शलनाऽभावा'

॥ मन्दकौस्तुभः ॥

सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीत्यत्र 'रलोऽन्युपधा'दिति कित्वं न
स्यात् । 'अदाग्धाम्' 'अदाग्ध'मित्यत्र क्वत्स्यासिद्धत्वाद्-
कारादल्लोः परः सिजिति 'मलो मलो'ति न प्रवर्तते । 'अधु-
क्षत्' अलिङ्गित्वेन 'शल इगुपधादनिट' इति क्वसो न स्यात् ।

(प्रदीपः) यदि च किञ्चिदिति । प्रयो-
जनार्थं हि वर्णानामुपदेशो, न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः ।

(उद्योतः) स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं एवायमक्षरसमासाय
इति अयं वारयति-भाष्ये यदि किञ्चिदिति । तस्या वष्टे-
प्रयोजनार्थ इति । शास्त्रीयप्रयोजनार्थ इत्यर्थः । एवं
चाऽऽपहकारस्याऽशिणोरपि प्रयोजनं सूचितम् । अत एव
'मषा हसन्ती'ति 'पुयोगा'दिति सूत्रे भाष्यप्रयोगः सङ्ग-
च्छते । एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवार्तिकं न्यूनता
परिहृता । कर्तव्य इत्यस्य 'स्यौ'दिति शेषः । उपदेशोऽ-
न्योच्चारणमात्रम् ॥ अन्यत्रापि-प्रत्याहारान्तरे । सर्वथा
हकारस्य द्वयोपदेशः कर्तव्य इत्यत्राऽस्य तात्पर्यम् ॥

[रेकोपदेशे पूर्वापरपाठविचारभाष्यम्]

इदं विचार्यते-अयं रेफो यकारवका-
राभ्यां पूर्वं एवोपदिश्येत-'हरयव'इति,
पर एव वा यथान्यासमिति ॥

(प्रदीपः) इदमिति । उभयत्रापि दोषप्र-
योजनसद्भावात्प्रश्नः ।

(उद्योतः) दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षीय-
दोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम् ॥

[विशेषजिह्वासाभाष्यम्]

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[यथावस्थितपरोपदेशपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचन-
परस्वर्णप्रतिषेधः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचन-
परस्वर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

अनुनासिकस्य-स्वर्णयति प्रातर्नयति ।
'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वे'त्यनुना-
सिकः प्राप्नोति ।

दितिशेषः । ३ एवञ्च त्रिष्वतुर्वोपदेशस्य फलमभिव्यक्तार्हि-
तदप्यकरिष्यत् का कथा द्विरुपदेशेऽन्येत्याशयः । ४ स्याद्वि-
ति । सम्भावनायां लिङ् । ५ अहम्-मन्थस्य । ६ 'प्रतिषेधो-

तस्मात्प्रत्याहाराणां चतुष्टये प्रथमोपदेशस्य, चतुष्टये च
द्वितीयोपदेशस्य फलमस्तीति स्थितम् ॥

स्यादेतत् । रेफस्य यकाराणि प्राप्नुवन्ति । तद्यथा
मद्गृहो' 'मद्गृह' इत्यत्र अचः परादकारात्परस्य यर इति
विधीयमानं द्वित्वं 'नह'इत्यदौ यकारस्त्वेव प्राप्नोति ।

द्विर्वचनस्य—मद्रहद्ः भद्रहद्ः । 'यरः'
इति द्विर्वचनं प्राप्नोति ॥

परसवर्णस्य—कुण्डं रयेन । वनं रयेन ।
'अनुस्वारस्य ययौ'ति परसवर्णः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) स्वनयतीति । णकारोऽत्र
प्राप्नोति । न ह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति । मद्रहद्
इति । द्विर्वचने कृते तस्याऽसिद्धत्वाद्गोरीति रेफ-
लोपो नास्ति । 'हलो यमा'मिति लोपस्तु पाक्षिक इति
पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः । कुण्डं रयेनेति । अनु-
नासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाऽभावाद्देफः
प्राप्नोति, तस्य चाऽसिद्धत्वाद्गोरीति लोपो नास्ति ॥

(उद्ध्योतः) णकारोऽत्रेति । स्थानेऽन्तरतमत्वा-
दिति भावः । ननु रेफस्य सवर्णाऽभावात्कथमनुना-
सिकोऽत आह—नह्यत्रेति । ननु द्वित्वेऽपि 'रोरी'ति 'हलो-
यमा'मिति वा लोपाच्च दोषोऽत आह—द्विर्वचन इति ।

[यकाराव्यवहितपूर्वोपदेशाभ्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ॥

[पूर्वोपदेशदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो,

व्यलोपवचनं च ॥*॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

वक्तव्य'इति शेषः । एवमप्येऽपि । १ अत्र—रेफस्थाने ।
२ अत्र—अनुनासिकविधौ । ३ पदञ्च रेफस्य सवर्णा-
ऽप्रसिद्धानि रेफस्य णत्वं प्राप्नोत्येवेत्याशयः ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

न च 'रोरी'ति लोपः सुकरः, लोपं प्रति द्वित्वस्याऽसिद्धेः ।
'हलो यमा'मिति लोपस्तु वैकल्पिक इति वक्ष्यमाणत्वात्
पक्षे रेफद्वयं भूयेत । न च 'व्यञ्जनपरस्यैकस्थानेकस्य वा
उच्चारणे विशेषो नास्तीत्यसिद्धवक्तव्ये भाष्यकृता वक्ष्यमाण-
त्वाभावं दोष इति वाच्यम्, सूक्ष्मत्वाद्गुण्यो विशेष इति
तद्वथा । ननु सर्वथा विशेषविरहोऽभिप्रेतः, 'शरोऽचि' 'हलो
यमा'मित्यादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । तथा 'चतुर्मुख' इत्यादौ
'अनुनासिकेऽनुनासिको वे'ति पक्षे णकारः प्रवर्तते, स्थान-
साम्यात् । 'कुण्डं रयेनेत्यादौ 'वा पदान्तस्थेति पक्षे रेफः
प्रवर्तते । 'रेफोष्मणं सवर्णा न सन्तीत्येतद्विजातीयः
सवर्णो नास्तीत्येवंपरम् । स्वस्य स्वयं सवर्णो भवत्येव,
तुल्यास्यप्रयत्नात् । 'रोरी'ति लोपस्तु नास्ति, तं प्रति पर-
सवर्णस्याऽसिद्धत्वात् । अथ द्वित्वानुनासिकपरसवर्णनिवृत्तये
यमाभ्यां पूर्वत्र रेफोऽनुकथ्येत—'हयव'इति, तर्हि रलो

[व्याख्याभाष्यम्]

यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम् ।
देवित्वा, विदेविषति । 'रलोऽभ्युपधा'दिति
कित्त्वं प्राप्नोति ।

नैष दोषः, नैवं विज्ञायते—'रलः-भ्युप-
धा'दिति ॥ किं तर्हि ? ॥ 'रलः—अभ्यु-
पधा'दिति ॥

किमिदम्—'अभ्युपधा'दिति ? ॥

अवकारान्ताभ्युपधादभ्युपधादिति ॥

(उद्ध्योतः) अभ्युपधादिति । 'अभ' इति लुप्त-
पञ्चमीकम् ॥ ननु पूर्वोपदेशे इग्यण इत्यादौ यथासह्य-
निर्वाहः कथमिति चेन्न, संज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तद्भा-
वितपञ्चाश्रयणाच्च दोषः ।

[वार्त्तिकोऽपरखण्डव्याख्याभाष्यम्]

'व्यलोपवचनं च' ॥ व्योञ्च लोपो
वक्तव्यः । गौधेरः, पचेरन्, यजेरन् । 'जीवे
रवानुः'—जीरवानुः । घलीति लोपो न
प्राप्नोति ॥

[उत्कृष्टणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः, रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते—
'लोपो व्यो वलि' इति । रेफे च वलि चेति ।

४ वकारस्य रत्वात्किं प्राप्नोतीत्याशयः ।

५ एषः—किंवापत्तिरूपो दोषः । इदं तु वकारान्तमे-
वेति नानेन कित्त्वप्राप्तिरित्याशयः । ६ ओसः सकारस्य
रत्वे रस्य रोरीतिलोपे च 'व्यो—वली'ति निर्देश इत्याशयः ।

भ्युपधादित्येतद्वकारान्तोष्पि प्रवर्तते । ततश्च 'देवित्वा',
'विदेविषती'त्यत्र पक्षे गुणो निषिध्यते । ननभ्युपधादिति
च्छित्वा अवकारान्ताभ्युपधादिति व्याख्यास्यत इति चेत्, एव-
मपि 'गौधेरः' 'पचेर'इत्यादौ 'लोपो व्यो'रिति न प्रवर्तते,
रेफस्य वल्यनन्तर्भावात् । 'रलो'ति वक्ष्यामीति चेत्, 'हय गतो'
इत्यादित्यादौ यकारेऽप्रतिपक्षः । ननु यथाश्रुत एव सुने
'वली'ति सरेषं पदं छित्वा रेफे वलि चेति व्याख्यानाग्नोक्त-
दोष इति चेत्, एवमपीको रणचि, संयोगादिरातो भातो रण्वतः,
उदात्तरणो हल्पूर्वादिगणः सम्प्रसारणमित्यादिक्रमेण यण्यह-
णानि सर्वाणि रेफेण प्राधानि स्युः । न चैतावतापीदृनिर्वाहः,
इको रणित्यत्र सङ्गहातापुदेशेनेकारस्य रेफः, उकारस्य यकार
अकारस्य वकार इति बहुपल्लवप्रसङ्गात् । ननु यथामुतेपि
यथासङ्गत्वेन निर्वाहो दुरुपपादः । तथाहि विधीयमानतया
यवलाः सवर्णाश्च गृह्णीतीति चत्वारस्तावद्वयः । गुणानाम-
भेदकत्वाऽनुनासिकसङ्गहेपि पृथग्यणनिराहत् । इत्स्तु

[कथमनुनासाऽनुपममायम्]

अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः ॥

[परोपदेशोक्तोपसंख्यानमायम्]

ननु चोक्तम्—“रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विवचनपरसवर्णप्रतिषेधः” इति ।

[सप्तमनमायम्]

अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः, रेफोपभां सवर्णा न सन्ति ॥

(प्रदीपः) रेफोपभाति । अनुनासिकपरसवर्णविवाने हि स्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाहोषाऽर्थावः । नैहि रेफस्य नकारोऽन्तरतमो, नाऽप्यनुस्वारस्य रेफः ।

(उद्योतः) यान्ते रेफोपभाति । ‘निष्ठातीया’ इति शेषः । तेन सन्धातीयेन सत्सपि न दोषः । ननु मयूरेफस्य निष्ठातीयाः सवर्णस्तथाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाऽप्याहनुनासिकः स्वदेहेत्यत आह—अनुनासिकपरेति । नहि रेफस्येति । न च रेफस्य नकारः स्थानेन्तरतमो मकथेति मायम्, स्थानेन्तरतमो इति

● राखडमीः ●

१) नासमेदप्रुटहनात्सक्त नासमेदमनमुपपन्न—अव-
वेति । परोपदेशः—वक्तव्येति कथाश्रुतपदेशः ।
२) स्थानेन्तरतमो इति सप्तमन्तपाठमिदमेवाव ग्रन्थः ।
३) दोषामात्रेव विवदयति—नहीति । ४) मावात्—
‘स्थानेन्तरतम’परिभाषया दोषग्रामप्रदसंज्ञकैवग्रन्थासमाय ।
५) अन्तरतमाऽन्तरतमयोः—नकारत्वरितिक (नकार)
योः । अन्तरतमः—नकारः । ६) नमन्तरतमस्य कस्य चिदि-
त्याख्यः । ७) ननु व्यक्तियुक्ते प्रतिपत्त्यं लक्षणोपपत्तिरिति-
कथयामास्य चरितव्योक्तमिदमेत आह—इदमिति ।

● लक्ष्मीस्तुमः ●

सवर्णग्रहणपर्यन्तः । न च पटुत्वेऽप्युपपन्नमिदमिद-
कमन्तान्मिदपदीनां चतुष्टयस्येति मायम्, तृतीय-
चतुर्थ्यां कृष्णकृष्णान्तां श्रवणेन तस्या एव विवद उप-
स्थितौ सत्याम् कृष्णे रेफदेहेत्यत आह—च लक्षणदेहेत्य-
दुर्कारत्वात् । उपसंख्यानान्तरतम इत्यनेनैव प्रकृते निर्माहः ।
कथमस्तु कस्य ननु नन्दिग्रहिवचादिभ्य इत्यादिपुण्योक्ततत्त्वेन
निर्णयः । तथा चेन्नो रणिति न्यासेपि तैवेव निर्वाहोस्तिरिति
चेत्, नैवत्यात् । कथान्तो लविरोपपत्तिरिमाहवमपान्को
वनिश्चय प्रवर्तते, इत्येव कथमस्तु अन्तरतमो वक्तव्येति ।

१) यान्ते रेफोपभाति । यान्ते च’ इत्येवं तु

सप्तमन्तपाठे स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमस्यार्थे किंवात्र भिन्नादौ
चरितार्थोऽनुनासिकविधिः प्रकृताऽऽहस्ये रेफे न प्रवर्तते
इति भावीत् । नापीति । वक्तव्यन्तरतममन्तरतमयोः
प्राप्तान्तरतमो नकार इति स्थानेन्तरतम इत्यनेन
नियमः, ‘कुण्ड’ रथेनेत्यादौ चाऽन्तरतमस्यैव प्राप्तिरिति-
मयुक्तम्, तथापि संभवदनुस्वारान्तरतमकोऽङ्गित इत्यादौ
चरितार्थः परसवर्णविधौ रेफे न प्रवर्तते इति भावः ।
इह जातिपक्षे इति केचित् । ईस्तुतो व्यक्तिपक्षेऽपि तादृश-
व्यक्तौ चरितार्थोऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्तते इति वक्तुं शक्यम् ।
तद्वद्वर्तकी कथनीत्यत्र कैमटः—“द्वयेऽपि पदाव् अस्ता-
पवादभावः सन्दिग्धत्वाश्रयोऽस्त्येव” इति । केचित्तु स्थानेन्त-
रतमे इति सप्तमन्तपाठप्रत्यास्थानपरमाय्यविरोधेनाऽस्या
नुक्तेरसंभवदुक्तिकम् । किं चैवं सति ऊष्मप्रमाणं
भाष्ये कथं स्यात् । तस्मादनुनासिकविधौ सवर्णपदा-
पकर्मपरं भाष्यं । रेफोपभातित्यस्य चानुनासिकोऽनु-
स्वारान्तरतमस्य सवर्णं नास्त्येति-वर्तते । एवं महीष्मा-
नित्यादौ सूत्रात्वा स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमनकारसम्भवेऽपि
नानुनासिकः, नास्त्वस्त्विति निषेधेन सवर्णत्वाऽभावादिति
भाष्याशय इत्याहुः ॥

[वार्तिकाऽपरसप्तम्याख्यामायम्]

द्विवचनेऽपि । नेमौ रही कार्यिणी

८) व्यक्तियुक्तेऽपि अन्तरतमपरिभाषावक्तव्यतत्त्वेन लक्षणोपपत्ति-
श्रुतिरादन्तरतमविषयकलक्षणवैधोपपत्तौ न तु सकलव्यक्ति-
विषयक इति न व्यक्तियुक्तेऽपि कश्चिदोपस्थाह—अस्तु-
तस्त्विति । ९) रेफोपभातित्यस्य देहलोपोपपत्तिर्नोभय-
ग्रन्थः । १०) अतएव—सवर्णपदापकर्मणादेव । ऊष्मणाच
सवर्णत्वादेव । सवर्णपदाऽपकर्मणादेव । अन्तरतमो स्थानि-
नीत्यर्थे च सत्यत्र नकारपक्षिदुर्कारेव । अतो मदीत्येव
सवर्णपकर्मपरतया भाष्यं न्यास्येव भिन्नाशयः । ११) द्विव-
चनेऽपीत्यस्य—प्रतिषेधो न वक्तव्यः कतः इति शेषः ।
१२) कार्यिणी—न साक्षात्कारिणी ।

‘रणिति न्यासे तु परिभाषयोविरोधात् परत्वेन यथासम्भवेनैव
प्रवर्तते । तस्मादनुचितो रेफस्य स्वस्थानादपकर्मः । कथाश्रुते
तु द्विवादिदोषत्रयं दुर्कारमिति । अतोऽप्येव—रेफस्य विशेषतः
श्रुतेन द्वित्वं प्रति निमित्तत्वेन सामान्यतः श्रुतं कारित्वं
वाच्यते । कथा ‘ब्राह्मण्यो मोकमन्तां माठरकोण्डिन्यो परिवे-
दिष्टा’ इति विशेषतः श्रुतेन परिवेष्टेन माठरकोण्डिन्योः
सामान्यतः प्राप्तं गोचरं वाच्यते तद्वत् । कथपीह लक्ष-
व्यक्तिभेदेनोभयं सम्भवति तथापि ‘सत्यपि सम्भवे सामान्यतः
प्राप्तं विशेषपक्षेन वाच्यते’ इत्यनुपगमाच्च दोषः । एवं चाऽचो
रहान्यामिति सूत्रे ‘वर’ इति रेफविशेषपरमेवेति स्थिते ‘अनाचि-

विषयपक्षं चास्ती पठति ।

द्विर्वचनस्य ॥ किं तर्हि ? ॥ निमित्तमिमी
हरो द्विर्वचनस्य । तद्यथा—‘ब्राह्मणा भोज्यन्तां
माठरकौण्डिन्यौ परिवेषिताता’मिति ।
नेदानीं तौ भुञ्जाते ॥

(प्रदीपः) नेमौ रहाविति । हकारबद्धो-
ऽपि न कार्यार्यः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्य-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ सौ—माठरकौण्डिन्यौ । २ शक्तिपरिच्छेदवदित्यर्थः ।
३ यथा विशेषशास्त्रसंज्ञि सामान्यशास्त्रमपि विशेषपरम्-
[विशेषशास्त्रविषयतिरिक्तविषयपरम्] लोकात्, तथैव
लोकादेव विशेषनिधिः सामान्यविषेः सति सम्भवेऽपि
नापकमित्याशयः । ४ प्रत्यक्षः । आगणप्रत्यक्षविषयता-
वच्छेदकरत्नधर्मावच्छिन्नः । अनुमेयः—यकारादिरान्त-
समुदायवदकत्वावच्छिन्नः ।

५ परसर्वणविधौ त्वण इत्यतोऽनुनासिक इत्यस्य सम्बन्धा-
स्तुण्डं रथेनेत्यादावदोष इति ब्रह्मद्विवरणवताः । ६ न बाध्यत-
इति । नागेशमद्वैस्तु तत्तत्कौण्डिन्य-यन्यायस्यानवकाशविषयत्वं
नदन्त उरसांऽविषयेऽपवादस्य चारिताभ्याऽभवे एव बाधकत्व-
मिच्छन्ति । तत्रोत्तरसंविषयत्वं च तत्प्राप्तितत्त्वप्रत्ययतरूपम् ।
प्रासिद्ध तात्कालिकानगोचरायवदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिः ।
प्रवृत्तिश्च विषयतावच्छेदकसम्बन्धेन विषयवैशिष्ट्यम् । सर्वं
आमित्यवस्थायामुतः प्राप्तेः, सर्वं नास्मिन् स्थितौ प्रवृत्तौ
सत्त्वेन नुतः पूर्वं तदुत्तरं च तद्विषयत्वमक्षतमेवेति सुदोष-
वशाच्चालं सुपादमेव । प्रवृत्तेऽपि यत्र यत्र केचित् निमित्त-
त्वं तत्र तत्रानुचितेति द्वित्वाकार्यत्वमस्येवेति तन्मायविषय-
त्वमक्षतमेव । परं लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचिन्ता
भयणेन द्वित्वाकार्यत्वमात्रस्य बाध इति मद्ब्रह्मदो भार्गव
इत्यादावचो रहस्यां यणो मय इत्यपि न भवतः । इको यण-
चौत्यत्र तु कार्यत्वं नानवकाशमिति न कथमपि तस्य
निमित्तत्वबाधकता शक्योत्प्रेक्षितुमिति ‘तस्मादित्युत्तरस्त्वेषा-
वेष्टापकाश्च बाध्यत’ इति कैयटभिन्य इत्याहुः । अत्र वयं ब्रूमः—
सत्यमेतदिको यणचौत्यादौ न तत्तत्कौण्डिन्ययावस्य विषय
इति, परं त्वन्य एषां माठरपरिवेषणन्यायस्तत्तत्कौण्डिन्य-
न्यायाद्येन दध्युदकादौ यणप्रवृत्तिः प्रदीपकारणोत्प्रेक्ष्यते । तमेव

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

चेत्यादिनापि तथैव, अर्थाधिकाराप्रयणात् । तेन ‘हयंनुभव’
इत्यादावपि रेफस्य न द्वित्वम् । नन्वेवं दध्युदकादौ यण
स्याद्विशेषतः श्रुतेन स्थानित्वेनापि निमित्तत्वस्य बाधादिति
चेन्न, तत्र लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिसंज्ञाप्रयणात् । व्यक्तियुक्ते हि
प्रतिरक्ष्यमसकलपुणं प्रवर्तते । यदा प्रतिरक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां
लक्षणानां तन्त्रेणोच्चारणमिकोषणधीति । तत्तत्क्षेकामपि
तात्पर्यतो निमित्तत्वप्रतिपादनाददोषः । नचैवं ‘श्रीश’ इत्यादा-

विशेषविध्योर्लोकाव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धपरि-
ज्ञानवत्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः । प्रत्येकश्च विशेष-
विधिः, सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य कार्यत्वं
निमित्तत्वेन बाध्यते । दध्युदकादौ तु स्थानि-
त्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्यत्यादेशोपका-
शबाध्यते ।

चावलम्ब्य ‘नेमौ रहा’ इत्यादिभाष्यं प्रवर्तते । यतो मद्ब्रह्म
इत्यादौ द्विवारान्न तत्तत्कौण्डिन्यन्यायेन कथमपि वक्तुम-
शक्यम् । तन्मायेन हि व्याप्यविषयता यैर्धर्मैर्वच्यते
यैर्धर्मैश्च विशेषद्वलप्रविष्टेः पदार्थैः सङ्गोच्यते तत्सकलविशेषि-
तत्त्वप्रयोजकपदप्रतिपादनेतरपरत्वं स्वाश्रयेतरपरत्वं वा व्या-
पकविषयताप्रयोजकपदस्य सिध्यति । न पुनर्धर्म्याविषयता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नतरपरत्वम् । तथा सति प्रथमद्विर्वचनी-
यैकाक्षपदवदकाक्षपदप्रयोज्यविषयताया द्वितीयद्विर्वचनीयाऽ-
जादिपदप्रयोज्यविषयत्वापेक्षया व्यापकत्वेन तत्प्रयोजकाक्षपद-
स्यावच्छिन्नभाष्यपरत्वे आट आटुतुरित्यादौ द्वित्वात्प्राप्तेः ।
इत्थं चानचिन्नेत्यत्र यपदस्याऽचः परो बरः पूर्वश्च यो रेफ-
स्तदितरयपरत्वेऽव्यवहेत्यादौ रेफस्य द्वित्वं प्राप्नोति । एवं
तथाप्यकस्यैवाचो रहस्यामित्यत्र संबन्धेऽपि मद्ब्रह्म इत्यादौ
द्वित्वं प्राप्नोत्येव । किं च स्ववैयर्थ्यसंपादकत्वं यत्रानेक-
शास्त्राणां तत्र तेषां सर्वेषां बाधो बाध्यसामान्यचिन्ता ।
न बाधो रहस्यामित्यत्रत्यत्वावच्छिन्नविषयत्वेरपत्तावच्छिन्न-
विषयत्वयोः सामानाधिकारण्यमपि, येन बाध्यबाधकभावोऽव-
काशमासादयेत् । ‘यणो मय’ इत्यादिनापि यणत्वावच्छिन्नोद्देश्य-
ताया रेफत्वावच्छिन्ननिमित्तताया समं सामानाधिकारण्यमसंभ-
व्येवेति लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचिन्तित्वादि किन्त्यमेव ।
तस्मादत्र द्वित्ववारणोपयोगी भिन्न एव तत्तत्कौण्डिन्यन्याया-
भ्याठरपरिवेषणन्यायो वाच्यः । स च विषयतयोर्धर्म्याव्याप-
कभावं नापेक्षते किं तुद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोरेव । परं तु
ययोर्बाध्यबाधकभावस्योरो कप्रकरणस्थत्वमपेक्षितम् । तत्त्वं
च यत्किंचिदनुगतत्वावच्छिन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वं
यस्यामिच्छ्यायां तत्प्रयोज्यकृतिविषयत्वम् । भवति च
वर्णद्वित्वप्रतिपादनविषयकमहैच्छापूर्वकान्तरं च्छापीनकृति-
गोचरत्वमचो रहस्यामित्यारभ्य दीर्घादाचार्याणामित्येतदन्त-

वापि यणप्रसङ्गः । व्यक्तियुक्ते ‘विप्रतिषेधे परमेवेति नियम-
बलेन तद्वद्विषयविषयकाशास्त्रस्यैव विरहकस्यानात् । एवमप-
वादविषयोपि सुश्रियादित्यादौ बोध्यम् । ‘परिहृत्यापवादविषयं
तत् उरसर्गोभिमिषिदते’ इति न्यायात् । जातिव्यक्तिपक्षौ च
लक्ष्यानुरोधाद्वारण्यस्याऽऽश्रयेते इति परप्रशयाभेदोक्तम् ।
‘तस्मादित्युत्तरस्य’ ‘फ्युत्तरपदान्य’ इत्यादिनिर्देशश्चाह
लिङ्गम् । आश्रये तु ‘नेमौ रहा कार्यिणौ द्विर्वचनस्य’ किं
तर्हि, निमित्तमिमा’ इत्युक्तम् । तत्र हकारभ्रं दृष्टान्तायै,

लक्ष्यस्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावो न । कचिद-
पेक्षा नास्ति, यथा-चि चीषतीति दीर्घलैर्द्विवचनयोः ॥

(उद्घोषः) नन्वयत्नादप्रसक्तद्वित्रय हस्य ग्रहण-
मयुक्तमत आह—**हकारवदिति** । ननु एककर्तृकयो-
र्भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसम्भवान्दस्तु तत्र बाधः प्रकृते तु लक्ष्य-
भेदेन भिन्नवाक्यावगतनिमित्तकार्यिभावः किं न स्यात् । यथा-
ऽवगतकार्यित्वस्यापि इको निमित्तत्वं दध्युदकादावत आह-
तत्रेति । लक्ष्यभेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसम्भवेऽपीत्यर्थः ।
सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्यः । **शब्दो-**
पान्यायमा । अर्थस्तदर्थः । **सम्बन्धः**—प्रतिपाद्यप्रतिपादक
भावः-तेषां परिज्ञानं । तत्पथा लोकव्यवहारादेव, तथा तयो-
र्बाध्यबाधकभावः सम्भवेऽपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारा-
देव **ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्र कौण्डिन्याभेत्यादि-**
रूपादवगतमित्यर्थः । विशेषसन्धिषो सामान्यशब्दस्य तद्व्य-
तिरिक्तपरत्वं च तद्विचरम् । **परिज्ञानवदिति** पाठः । एवं
चाचोरहाभ्यामित्यत्र सामान्यविशेषविधित्वाऽभावेऽपि तत्र
बाधे यद्विज्ञेयं तत्प्रकृतेऽप्यस्त्येवेत्याह—**प्रत्यक्षश्चेति** । अवि-
लम्बितप्रतीतिकत्वं **प्रत्यक्षत्वम्** । विलम्बिततत्त्वत्वं **चानु-**
मेयत्वम् । **लक्ष्येति** । शापकाहृदशानुरोधाद्वा सत्यपि
सामान्यविशेषभावे कचिद्बाधकत्वं विशेषविधेर्नोभ्यर्थेते जाति-
व्यतिपक्षयोरुभयोरपीति भावः । **कचिदपेक्षा नास्तीति** ।
'बाध्यबाधकभावस्येति' शेषः । **यथेति** । बाध्यबाधकभावा-

ऽभावे दृष्टान्तोऽयम् । न तु कार्यित्वनिमित्तत्वयोः समान्ये-
षेति बोध्यम् । **केचित्तु तत्कौण्डिन्याभेत्यादौ** सामान्य-
विषयानाक्रान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव । अस्ति
च प्रकृते तत् । न ह्येतैर्बाधनिमित्तत्वं सामान्यत्वप्रयुक्त-
कार्यित्वानाक्रान्ते कचिदप्यस्ति, सर्वत्राचः परत्वादनचित्वस्य
प्राप्तेः, अतोऽनुक्तौ लक्ष्यानुरोधात्सामान्येन कार्यित्ववार्धः ।
न चैवमिको यणित्यादीः मत्वर्थ इत्यादी सामान्यप्राप्तनिमित्त-
त्वाभावेन कार्यित्वस्य चारिताप्यादिति भाष्याभिप्रायमाहुः ।

[अयोगवाहोपदेशविचारमाथम्]

इदं विचार्यते-इमेऽयोगवाहा न कचि-
दुपदिश्यन्ते । श्रूयन्ते च । तेषां कार्यार्थ उप-
देशः कर्तव्यः ॥ के पुनरयोगवाहाः ? ॥
विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वार-
नासिक्ययमाः ॥ कथं पुनरयोगवाहाः ? ॥
यद्युक्ता वहन्ति, अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते ॥

(प्रदीपः) इम इति । विधानादेषां साधुत्वं
स्यात् । प्रत्याहारप्रतिबन्धं तु कार्यं न प्राप्नोति ।
के पुनरिति, -तत्स्वरूपप्रश्नः । **कथमिति**, -
प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः । **अयुक्ताः-इत्यस्यैव हेतुकथ-**
नम्-अनुपदिष्टाश्चेति । अयुक्ताः प्रत्याहार-

॥ **राजलक्ष्मीः** ॥

सूत्रवातिककदम्बकस्येति तद्व्यत्ययवर्णद्वयो रेफेतरस्वार्थ-
परता सूत्रपादैव । इदं च न एरविको यणकोत्यादीनां भिन्न
भिन्नप्रकरणस्थानामिति न तत्राऽस्य विषयः । इत्थं च तस्मात्
दित्युत्तरस्येत्यदेशोपपात्रा बाध्यत इति कैयटग्रन्थो रमणीय
एवेति दिगिति-शारदापुरुषावताराः **श्रीबालशक्तिः** ।

१ **लक्ष्येति** । न्यायस्याऽनित्यत्वादित्यशक्त्यः । २ **नास्तीति**
कचिदपेक्षा नास्तीत्यत्र दृष्टान्तो यथेत्यर्थः । तत्र **दीर्घत्वम्-**
'अज्ञानगमा'मित्यनेन । **द्विवचनं-**'सम्यको'रित्यनेन ।

४ **ग्रहणं**-भाष्ये उपादानम् ।

५ **तद्विज्ञं**-बाधयोगजम् । ६ **नाक्षीयते**-इत्यस्य-
'न्यायस्यानित्यत्वबोधनद्वारेति' शेषः । ७ **एतदिति** ।
अचोरहेत्येतदित्यर्थः । **कार्यित्वेति** । द्वित्वकार्यित्वेत्यर्थः ।
अनाक्रान्ते इत्यस्य 'रेफे' इति शेषः । तदेवोपपादयति-

॥ **शब्दकोस्तुभः** ॥

तस्य यर्वहिर्भूततया यथा न द्वित्रे कार्यिता तथा यरन्तर्भूत-
स्यापि रेफस्येति । एवमनुनासिकपरसवर्णविधौ अपि स्थाने-
न्तरतमपरिभाषासंस्कृतौ स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमे एतन्पुरारि-
त्त्वकुरोषीत्यादौ क्वचिदभवाकशाशनन्तरतमे प्रागुक्ते

१ नासिक्यपदेन 'हुं' इति ऋवशाखाप्रसिद्धं आह्वम् ।

सर्वत्रेति । ८ **कार्यित्वबाधः**-निमित्तत्वेन कार्यित्वबाधः ।
९ **नचैवं**-नशेषम् । १० **'इत्यादी'**-इत्यस्य मत्वा-
देस्कारादौ इतिशेषः । ११ अयोगवाहानामदसुणत्वमिति
वात्सिकावताराया विचारमारभते-**इदमिति । छाया,**
कुनस्तु इह 'इदं विचार्यते' इति पाठो, भाष्यशैलीविरुद्ध एव,
संशयाऽभावात्कोटिद्वयानुपरिधेतेः । कोटिद्वयोपरिधेतावेव
'इदं विचार्यते' इत्येवं लेखो भाष्यशैलीसिद्ध इत्याहुः ।
१२ ननु ते न सन्त्येवात आह-**श्रूयन्ते चेति । 'लक्ष्ये'**
इत्यादिः । लक्ष्यसाधुत्वप्रयोजकाश्च ते सन्तीत्यर्थः । १३ **कथ-**
मिति । केन प्रवृत्तिनिमित्तेन इमे अयोगवाहा इत्यर्थः ।
अयुक्ताः-आक्षरसमाधायिकसम्बन्धाऽभाववन्तः **वहन्ति-**
प्रयोगं निर्वहन्ति । **अनुपदिष्टाः**-अनुचारिताः । एवञ्च
निरुक्तसम्बन्धद्वयशून्यावे सति प्रयोगनिर्वाहकत्वमयोगवाहत्व-
मिति फलितम् । १४ तत्तच्छास्त्रविधानात् । **स्यात्-** भवेत्तत्राम् ।

न प्रवर्तते, जातिपक्षाश्रयणादेवेति सङ्क्षेपः । अत्र वात्सिकम्
'अयोगवाहानामदसुणत्वं शत्रु जडभावपक्षे । अवि-
शेषेण संयोगोपधासंशालोभ्यविधिद्विवचनं स्था-
नित्वनिषेधा' इति । अस्यार्थः-अविषयमानो योगः प्रत्या-
हारेषु सम्बन्धो येषां तेऽयोगाः, अनुपदिष्टावुपदिष्टैरगृही-
'हुं' इति नासिक्यः इति कात्यायनप्रातिशाख्यात् ।

लक्षणेन, पाठाभावादसम्बद्धा इत्यर्थः । उपदेशो द्वि-
विधः पाठो, ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च । स द्विविधो-
ऽप्येषां नास्तीत्यर्थः । चशब्दो हेतौ । यतोऽनुपदिष्टा-
स्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः । कचिचु चशब्दो न पठ्यते ।

(उच्यते) ननु कार्याय इत्यत्र कार्यं सौख्यं
चेत्, 'खरवसानयो'रित्यादिना सिद्धमत आह—विधा-
नादिति । उपदिष्यन्त इति पाठे—माथे वर्तमान
सामीप्ये षट् । उपदिष्टा इत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तेति । प्रकृते
भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्थमर्थ इति भावः ।
केन प्रवृत्तिनिमित्तेनाऽयोगवाहकशब्दवाच्यतैषामिष्यत्र तात्प-
र्यम् । न्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोग-
वाहकशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति, तदयुक्तम्,
अनुपदेशपदार्थस्यानुच्चारणस्य तत्राऽभावात्, प्रयोगेवृत्तिरिति
त्वात् । न च प्रत्याहारसूत्रानुच्चारितत्वं तथा; यद्युक्ता
इत्यनेनैव तदर्थलाभेन पौनरुक्त्यापत्तेरत आह—अयुक्ता
इत्यस्यैव हेतुकथनमिति । प्रत्याहारबोधकलक्षणेनाऽयुक्ता
इत्यन्वयः । तस्माच्चष्टे—पाठाभावादिति । ग्रहणक-
शास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्तमानेन यो वर्णस्तेषां ग्राहकस्तस्य पाठा-
ऽभावादित्यर्थः । एषां नास्तीति । अतोऽयुक्ता इत्यर्थः ।
पर्वण्यसमाप्तायेऽयुक्ताः सन्तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहय-
न्तीत्ययोगवाहपदस्युत्पत्तिर्दिष्टा । न पठ्यत इति । तत्र

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

प्रत्याहारेति । अक्षरसमाप्तायेऽपाठाच्च अक्षरा-
दिप्रत्याहारसम्बद्धं शब्दादिकार्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।
हेत्विति । न तु प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमेतदिति भावः । उप-
वेशः—सम्बन्धहेतुरुपदेशः ।

१ यतोऽनुपदिष्टाः श्रूयन्तेऽतोऽयुक्ता वहन्तीत्यर्थः ।
२ अयोगवाहानां साधुत्वमित्यर्थः । सिद्धं—तत्सिद्धम् ।
३ यथा षडे षट्त्वप्रतियोगिकं षटानुयोगिकं वैशिष्ट्यं तद्वदत्र
कः खलु प्रतियोगी (प्रवृत्तिनिमित्तं) यन्निरूपितं वैशिष्ट्यं
स्यादित्यर्थः । ४ अनुचरितत्वम्—अनुचरितत्वमपि । तत्र—

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

तत्वाच्च प्रत्याहारसम्बन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयन्ति निर्वाह-
यन्ति प्रयोगमिति वाहाः । अयोगाश्च ते बाह्याश्चेति कर्मधारयः ।
अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ।
ते च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा
इति भाष्यम् । एतच्च ऋति ऋ वा लृति लृ वेतिविहितयो-
रीषत्पृष्ठयोरप्युपलक्षणम् । तथा च तुल्यास्वमुत्रे माथ्य-
तयोरन्वयं वक्ष्यामीति । तत्फलं तु तत्रैव स्पष्टम् । तत्र
यमानां लक्षणमनुनासिकसंज्ञासूत्रे प्रपञ्चविश्रासः । एषामट्-
सूपदेशः कर्तव्यः । जत्वं कृत्वम् । उरःकेण उरःपेण । उरःकेण

'यर्त' इत्यध्याहार्यमिति भावः ।

[आक्षेपमाथ्यम्]

क पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः ? ॥

[सिद्धान्तिनः प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ अयोगवाहानामट्सु, जत्वम् ॥*॥

[व्याख्यामाथ्यम्]

अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ 'जत्वम्' । उरःकेण,

उरःकेण, उरःपेण, उरःपेण । 'अड्य-
वाये' इति जत्वं सिद्धं भवति ॥

(उच्यते) माथे—उरः केनेति । उरः कायतोति
समुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि सोपवादाविति न सत्वम् ।
कल्पककारण्येवैव तद्वत्पत्तेः ।

[सिद्धान्तिनः प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ रैर्धु, जश्भावपत्ते ॥*॥

[व्याख्यामाथ्यम्]

शर्धूपदेशः कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

जश्भावपत्ते । अयमुच्चिरुपध्मानीयोपधा

अयोगवाहेषु । तथा—प्रवृत्तिनिमित्तम् । ५ तदर्थेति ।
प्रत्याहारबोधकाऽइउणादिसूत्रैरसम्बद्धा इत्यर्थलाभेनेत्यर्थः ।
६ प्रत्याहारेति । तद्वोषकलक्षणेन सहाऽसम्बद्धा इत्यर्थः ।
७ दित्यप्यर्थ इति । असम्बद्धस्य द्विविधत्वस्य वक्ष्यमाण-
त्वादित्याशयः । ८ यत इतीति । 'हेतुबोधनाये'त्यादिः ।
९ अट्सुत्विति । अट्सूपदेशः कार्यो जत्वं प्रयोज-
नमित्यर्थः । १० णणाभ्योगवाहानां हकारवदन्त्यत्रापि पाठः
कार्य इत्याह—शब्द्विति । उपध्मानीयोपेति । उ ऋ ऋ-
त्येवं रूपेणेत्यर्थः । तस्य—तदीयस्य उपध्मानीयस्य । परंतु-
नपाठेऽप्युच्चितेत्यादिरूपसिद्धेः, दपाठेऽपि न वक्ष्यमाणत्वात्

उरःपेण । अङ्गश्रवायइति जत्वं विसर्जनीयजिह्वामूलीयोप-
ध्मानीयैर्व्यवायेपि सिध्यति । नायमज्ञातार्थः कः । 'सोपवा-
दाविति सत्वप्रसङ्गात् । किं तु उरः कायति उरः पातीति
विग्रहः । कैः शब्दे । पा रक्षणे । आभ्यामातोऽनुपसर्गः कः ।
'कुप्पोऽकः यौ चे'ति चकारात्पाक्षिको विसर्गः । न चैवमपि
गतिकारकोपपदानां प्राक्खुरपत्तेः समासाभ्युपगमात्
'सोपवादाविति प्रवर्ततेति बाध्यं, तस्य 'दधितेजो' 'धन-
क्रीते'त्यादिसिद्धयर्थमनित्यताया वक्ष्यमाणत्वात्, 'पाशकल्पे'-
त्यादिपरिगणनाच्च । प्रोषमाणम् । अट्कुवाडितिसूत्रे नुम्यहणं
न कर्तव्यं भवति । अनेदमवधेयम् । अट्सु त्रिसृमाण उप-

पठ्यते, तस्य जश्च कृते उच्चिता उच्चि-
तुमित्येतद्रूपं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) शक्तिः । शर्षु पाठे शल्ल-
मिति शलां जश्चेशीति जश्चं सिध्यति ॥

(उद्योतः) ननु सैतं जशो भवतीति लक्षणा-
ऽभावात्शर्षु पाठस्य न जश्चावः प्रयोजनमत आह—
शर्षु पाठे इति ॥

[उपध्मानीयोपधपाठदूषणमाध्यम्]

यद्युच्चिरूपध्मानीयोपधः पठ्यते उच्चि-
जिपतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विवचनं प्राप्नोति ।
दकारोपधे पुनर्न द्वाः इति प्रतिषेधः
सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) उपध्मानीयादेरिति । यदि-
द्विवचने पूर्वत्र कर्तव्ये जश्चमसिद्धमथापि पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्विवचन इति सिद्धं, सर्वथोविजिपतीति
प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) वदीति । पूर्वत्र द्विवचने इत्यन्वयः ॥
ननु पूर्वं द्वित्वे जश्चात्पूर्वमेव हलादिः शेषे कथमुप-
ध्मानीयस्याऽभ्यासे जश्चं, ह्यपरत्वाऽभावात् । अभ्यासे
नचैतत्त्वेनेन त्वान्तरतम्यात्प्रकृतिचरां चर ष्वेति उपध्मा-
नीय एव स्यादिति चेन्नित्यमेवैतत् । उपध्मानीयप्रवणा-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

इष्टसिद्धये किमर्थमुपध्मानीयवदितथापुपाठप्रयास इति चिन्त्य-
मित्याहुः । १ पाठे-पाठे कृते । २ शलां जशोऽन्ते इत्यस्या-
पसित्तु न, तद्वृद्ध्या विसर्गादीनामसिद्धत्वात् । ३ शरां-शरां
स्थाने । ४ इदं खण्डयितुमाह-यदीति । इति इत्यत्र ।
प्राप्नोतीति । जश्चस्याऽसिद्धत्वादजादेर्द्वितीयस्यैत्युपध्मा-
नीयजकारावशिष्टस्य द्वित्वमित्याशयः । भवतीति । 'जिस्'
शब्दस्य द्वित्वे दस्य वकारो उच्चिजिपतीति रूपसिद्धेरित्या-
शयः । ५ असिद्धमिति । पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन । 'पूर्व'
त्रासिद्धीयमिति न्यायस्तु 'जसो' माश्रयास्येति लिङ्गदन्तस्य
इत्याशयः । 'तुष्प'तु दुर्जन'न्यायेन न्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्या-
याह-अथापीति । सिद्धं-जश्चं सिद्धम् । सर्वथा-
सिद्धत्वेऽसिद्धत्वे वा (तथापि) । प्राप्नोतीति । न तूच्चिजिप-
तीष्टरूपं सिध्यतीत्याशयः । ६ उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वा-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

वेशोऽकारानन्तरमिकारास्पाकृत्यः । तेनेभ्य अनन्तभावा-
त्ययः यशःखित्यादौ 'हणो'रित्यधिकृत्य विधीयमानमादिस-
प्रत्यययोरिति पठ्यं न भवति । अथ चान्तर्भावात्सकृत्तत्वा-
नुस्वारादचः परत्वमाश्रित्य सकास्य द्वित्वं कैयदेनाहमे

पादनेनापि भाष्यसामञ्जस्यात् । अन्ये ॥ द्वित्वे कृतेपि,—
द्वित्वाश्रयस्य कार्यं कर्तव्येऽसिद्धत्वं नेत्यपि पूर्वत्रासिद्धीय-
मित्यस्यार्थं इति, परत्वाज्ज्वाले कृते एव हलादिः शेषः
इत्याशयाच्च दोषः ॥

[दकारोपधपाठदूषणमाध्यम्]

यदि दकारोपधः पठ्यते, का रूप-
सिद्धिः—उच्चिता उच्चितुमिति ? ॥

[रूपासिद्धिदूषणनिराकरणमाध्य (वार्तिकम्)]

'असिद्धे-भ उद्वजे' ।

इदमस्ति—'स्तोः झुना झुरिति, ततो
वक्ष्यामि 'भ उद्वजे' । उद्वजेः झुना
सन्निपाते भो भवतीति ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

न वक्तव्यम्, निपातनादेव सिद्धम् ॥
किं निपातनम् ? ॥ 'भुजान्युजौ प प्यु-
पतापयो'रिति ।

(प्रदीपः) निपातनादिति । द्विवचनं
कथम् ? । निपातनाद्वाक्यशेषोऽनुमीयते—असिद्ध-
प्रकरणे स्तोः झुना झुरित्यत्रोद्वजेभं इति । तत्र
दप्रवृत्त्या जश्चमसिद्धमिति मते शङ्कते-नन्विति । पूर्व-
जश्चात्पूर्वम् । सामञ्जस्यादिति । दोषदान एव
तात्पर्यम् । अन्ये तु-परिभाषाप्रवृत्तौ तु द्वित्वे-भाष्योक्त-
रीत्या उपध्मानीयादेर्द्वित्वे कृतेऽपि । कार्ये-हलादिः शेष-
रूपे । जश्चले कृते-जश्चले कृतेऽसिद्धे । शेषइति । हलादिः
शेषः प्रवर्तत इत्यर्थः । न दोष इति । तथा च माथ्ये
उपध्मानीयपदं तद्रूपं स्थानिवदादेश्यकारोभयसाधारणमिति
उपध्मानीयादेर्द्वित्वे इष्टरूपाऽसिद्धौ भाष्यकैयदयोस्तात्पर्य-
मित्याशयः । ७ पठ्यते-इत्यस्य तर्हीतिशेषः । का-की-
इशो । ८ असिद्धे-पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धप्रकरणे । झुना-
चवर्गेण । सन्निपाते-योगे । इदं कात्यायनवाचिकमिति
परे । माथ्यवाचिकमिदमित्यन्ते ।

१ ननु बले कृते तद्रहितस्य कथं द्वित्वं दकाराभावा-
न्नन्दादस्यस्याऽप्राप्तेरित्याशङ्कते-द्विवचनं कथमिति ।

वक्ष्यमाणं सन्नच्छते । न चैवं 'हरिः करोतीत्यादाविको युग-
चोति यप्रसङ्गः, विसर्गस्याऽसिद्धत्वात् । एवं हरि पदय-
तीत्यादावनुस्वारास्याऽसिद्धत्वं बोध्यम् । शर्षु चोपदेशः कर्त्त-
व्यः, जश्चावस्तान्तरमयोजनम् । तथाहि-वाचिकमते 'उच्च
आजर्वे' इति वातुरुपध्मानीयोपधः पठ्यते । तत्र 'शलां ज-

‘न न्ना’ इति दकारस्य द्विवचननिषेधः कर्तव्यो न तु द्विवचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इत्यस्याऽप्रकृता भवस्याऽसिद्धत्वादित्यद्विवचनसिद्धिः । अद्यापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद्विवचने कृते दकारस्य बलं प्रवर्तते ।

(उद्योतः) द्विवचनं कथमिति । ‘वकाररहितश्चेति शेषः । ननु निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यात्तु प्रवेष्टुं विक्षेपावच्छिन्नमत आह—अद्यापीति । न चाभ्युद्गृह्यत्वाद् दकारोच्चारणं सार्धकं, नैतदुच्ये रूपमिति भाष्योक्त्या दोषाऽभावात् । उपतापातिरिक्तविषयेऽस्माद् नानभिधानादिति तदाशयः । अकुत्स्वविषये निपातनमिति पञ्चान्तरे त्वाच्चेमेव समाधानम् ॥

[समाधानवाक्यमाध्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति—अभ्युद्गः समुद्ग इति ॥

[समाधानवाक्यमाध्यम्]

अकुत्स्वविषये तन्निपातनम् ॥ अथवा नैतदुच्ये रूपं, गमेरेतत् झुपसर्गादु विधीयते,—अभ्युद्गतोऽभ्युद्गः, समुद्गतः समुद्ग इति ॥

ॐ राजककुम्भीः ॐ

समापचे—निपातनादिति । इहेति । वकाररहितद्विवचनसिद्धिरित्यर्थः । प्रतिपादकं—स्वरस्य प्रतिपादकम् । ‘नन्ना’ इत्यत्र वकारोऽपि पाठ्य इति तु चादिक्रम आहुः । २ प्रवेष्टेति । ‘असिद्धप्रकरणे’ इति न लभ्येतेति सर्वः प्रवासो न्ययः स्यादित्याशयः । अस्मात्—उद्योतः । तद्वत्त्व इति । ‘अभ्युद्गः’ इति नैकस्य रूपभित्तिवचनम् । ३ अभ्युद्ग इत्यस्य तन्मते प्रकृतपातोरेव रूपता तत्र दकारो-

ॐ सङ्गद्वीस्तुमः ॐ

इहाशीति जहमावे आन्तरतम्यादकारादेशः,—उज्जिता उज्जितुम् । शपूर्वदेशादि नान्तरीयकत्वादेव ह्रस्वमन्यावाति । भाष्यकारस्तु नैतन्नेने । तथाहि—उपध्यानीयोपपत्त्यपक्षे ‘उज्जितोपपत्तीति न सिध्यति । अन्यासे वकारमात्रश्रवणप्रसङ्गात् । इहादिः शेषेण वकारस्य निवृत्तेः । यदि तु पूर्वत्राऽसिद्धमद्विवचनं श्रुत्योः सवकारस्य द्विवं तदा स्पष्ट एव वकारस्य शेषः । अथ ‘उभौ साम्बासत्वे’त्यनेनाऽनिकृता-ज्ञापनाद्विवचनेवासिद्धत्वमाश्रीयते, ‘औजिद’दित्वत्र कथा । तथाऽप्यन्यासे उपध्यानीयस्य शेषे ‘अन्यासे चर्चे’ति वक्ष्येन वकार एव भूयते । इत्यने त्वन्यासे वकार इति प्राचः ।

(प्रदीपः) अकुत्स्वविषय इति । विशिष्ट-

विषयमनुमानमित्यर्थः ।

[वक्त्रप्रदीपनांशव्याख्यामाध्यम्]

पत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुःषु । ‘शार्ङ्गवाये’ इति पत्वं सिद्धं भवतीति ‘नुम्विसर्जनीयशार्ङ्गवायेऽपी’ति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

नुमन्नापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ कथं सर्पीषि धनुषि ? अनुस्वारो कृते ‘शार्ङ्गवाये’ इत्येव सिद्धम् ॥

[समाधानमाध्यम्]

अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुमग्रहणम्,—नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्याद्विह मा भूत्पुंस्त्विति ॥

(प्रदीपः) अवश्यमिति । अनुस्वारस्य शर्त्वात्तत्त्ववाये पत्वे सिद्धे नुमग्रहणं नियमार्थम्—‘नुमो योऽनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत्’—पुंस्त्विति ॥

(उद्योतः) अनुस्वारस्य शर्त्वादिति । यद्यपि

चारणसामर्थ्यस्योपपत्त्येणाऽध्यापीति केन्दोक्तसमाधामाऽप्रसक्तैरित्याशयः । ४ तदिति । क्वनिपातनमित्यर्थः । ५ कुत्वाऽभावस्वरपक्षिष्टविषयं वक्षानुमानमित्यर्थः । एवञ्च व्योमवाहानां शूर्पपदेशस्य जङ्गलरूपं प्रयोजनम् उपध्यानीयोपपत्तिज्जातुत्वीकर्तृशूर्पजङ्गमाव इति वास्तविकहृन्मतेऽस्ति, दोषभागीकर्तृभाष्यमते तु नास्तीति सिद्धम् । ६ पुंस्त्विति । मस्य चाऽज्ञानुस्वारो न नुम इत्याशयः ।

वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे उपध्यानीयमात्रमन्यासे भूयते तच्चोच्चारयितुमप्यशक्यम् । जङ्गलं तु दुर्लभम् । ‘प्रकृतिचरं प्रकृतिचर’ इत्यष्टमे सिद्धान्तवित्थमात्रत्वात् । उपध्यानीयेऽप्यस्वपि सपनेन तावन्मात्रद्वित्वापस्याऽन्यासे वकारदौर्लभ्याच्च । किञ्च अत्र पक्षे अस्मादपि कृते उपध्यानीयस्य जङ्गले ‘अभ्युद्गा’ ‘समुद्गा’ इति स्यात् । इत्यने त्वभ्युद्गः समुद्ग इति । नन्वत एव कुप्पोरित्यधिकारे ‘सोपशाद’ इति सूत्रे उपध्यानीयस्य चेति वास्तिकेन कर्मण परत उपध्यानीयस्य सकारो विधीयते ततो जङ्गलेन दत्वं अभिव्यक्तोति चेत्तत्त्वम् । ‘उपध्यानीयस्य चेति वास्तिकारम्भ एव ॥ गौरवाह’ इति ऋम् । वकारोपपत्तिमिति वृत्तिकारमते तु वकारस्य द्विव-

शब्दवर्गाभ्यामुत्तरो नुमा व्यबहितः सकारः 'सुहृन्त्' इत्यादौ संभवति, तथापि तदनेभिधानमिति भावः । पुंस्त्वित्यत्र संयुक्तानामित्येतत्प्रवृत्तिपरविवरणप्रत्यस्तु चिन्त्य एव । तस्य समस्त्युदि, पुमः सव्यभारे, काणाश्रयिते इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वम् ।

[अविशेषोपदेशाभ्युपगमभाष्यम्]

अथर्वाऽविशेषेणोपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । प्रयोजन-विशेषमनयेद्य सकलप्रयोजनोद्देश्येन यत्र यत्र प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु स्वविशेषानाश्रये तस्मात्प्रार-प्सन्निवेशात्कथं तन्निश्चयनकार्यं प्रवृत्तिरतं अह-प्रयोजनविशेषमिति । अविशेषेणेति-भाष्यस्य प्रयोजनविशेष-निर्देशं विनैत्यर्थ इति भावः । यत्र यत्रेत्यादि । यत्प्रयोजन-सिद्धित्वे इत्या तत्तद्विषयसकलप्रयोजनोद्देश्येनेत्यर्थः ।

[वार्तिकवतरणाय प्रयोजनविज्ञासामाभ्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥*॥ अविशेषेण, संयोगोपधासंज्ञा-

ऽलोन्त्यद्विर्वचनस्यानिवद्वावप्रतिषेधाः ॥*॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् ।

उद्भजकः । 'हलोऽन्तराः संयोगः' इति

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अपदान्तात्सामानाच्च न तस्य नस्य नश्चापदान्त-स्वैयनुस्वारप्राप्तिरिति तदर्थं नुम्ग्रहणं चरितार्थमित्याशयः । २ तदिति । सुहृन्त्स्वित्येतदित्यर्थः । ३ एवञ्च क्तव्यात्या-तस्मादुक्तये नियम आषड्यक इत्याशयः । ४ अविशेषेण अतिशयुक्त्येनाहुत्याऽविशेषेण । उपदेशः-अयोगवाहोपदेशः ।

॥ सध्दकौस्तुभः ॥

निषेधः, समुद्र इत्यादौ दकारादेशश्चेत्युभयमपि बचनेनैव साधनोद्यं स्यात् । तस्मादकारोप एवायम् । अन्त्युद्गः समुद्र इति यथा स्यात् । कथं तर्हि उज्जिता उज्जितुमित्यादि स्थित्यतीति चेत् । शृणु । 'मुञ्जन्त्युज्जी पन्थुपतापयो'रित्य-स्मिन्कुत्वाऽभावनिपातनार्थं सूत्रे बकारोच्चारणेनानुमीयते- 'उज्जेरकुत्तविषये दकारस्य बकारविधायकं बकारविधायकं वा बचनमस्ती'ति तच्चानुमीयमानं बचनं 'मउज्जेरिति वा, 'बउज्जेरिति वा । उभयथापि 'स्तोःस्त्रुता श्रुतिप्रत्ययान्तरं कल्पते । उज्जेः स्तोर्दकारत्वेति यावत्-श्रुता योगे मकारो

संयोगसंज्ञा, 'संयोगे गुर्विति' गुरुसंज्ञा, 'गुरो' रिति द्रुतो भवति ।

(प्रदीपः) उद्भजक इति । उपध्मानीयस्य जङ्गवे कृते संयोगसंज्ञायां तस्याऽसिद्धत्वात्संयोगसंज्ञा-ऽभावादुक्तत्वाऽभावात्कृतो न स्यात् ॥

(उद्योतः) जङ्गवे कृते संयोगसंज्ञायामिति । कार्यकालपक्षे इदम् ।

[उपधासंज्ञाप्रयोजनवार्तिकस्य पञ्चम्यास्याभाष्यम्]

उपधासंज्ञा चै प्रयोजनम्-उपकृतं, निष्कृतं, दुष्णीतं निष्णीतम् । 'इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्ये'ति पक्षं सिद्धं भवति ॥

(उद्योतः) भाष्ये इदुदुपधस्येति । विसर्गस्या-ऽस्त्ये णुपधात्वमिति भावः ।

[उक्तप्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नेह इदुदुपधग्रह-णेन विसर्जनीयो विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ सकारो विशेष्यते-'इदुदुपधस्य सका-रस्य यो विसर्जनीय' इति ।

अथ वोपधाग्रहणं न करिष्यते, इदु-ज्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः-'इदुज्यामुत्तरस्य विसर्जनीयस्ये'ति ॥

(उद्योतः) इदुदुपधस्य सकारस्येति । विसर्ग-स्वन्त्युपलक्षणमेतत् । अत एव निरोपि 'निष्कृत'मिति

अविशेषेणेत्यस्य-तज्जसूत्रेण षाठं विनैत्यर्थमनिरासा-याह-प्रयोजनेति । ५ अविशेषेण-अविशेषेणोपदेशे । ६ तस्येति । नञत्वस्येत्यर्थः । ७ अत्र वार्तिकोत्था पूर्वा-परौभयसमुच्चयार्थशङ्कारः । भाष्यरीत्या तु बह्व्यमाणमात्र-समुच्चयार्थशङ्कार इत्यवश्यम् । ८ परमिति । परमिती-त्यर्थः । परत्वेनेति यावत् । ९ स्थानीति । रेफादीत्यर्थः ।

बकारो वा भवतीति सूत्रार्थः । उज्जेरिति किम् ? तज्जः । श्रुनेति किम् ? अन्त्युद्गः । इह हि 'जङ्गोः कुषिण्यतो'-रिति कुत्वे कृते श्रुता योगो नास्ति, 'स्तोः श्रुनेति' पदद्वयो-पजीवनार्थं चोक्तस्य एव कल्पनं युक्तम् । अन्यथा बहुतर-कल्पने गौरवं स्यात् । एवमुक्त्वितिपतीत्यपि सिद्धम् । 'नञ्' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् । न च परत्वाद्भवत्वे; 'पूर्वशासिद्धे' नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति बह्व्यमा-गमत्वात् । अन्तराह्वाद्भवत्वे इत्यपि न, असिद्धत्वादेव । न च 'पूर्वशासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः उक्तः । द्वित्वे कर्त्तव्ये सति हि स निषेधो न तु द्वित्व

सिध्यति । अत एव वक्ष्यमाणपक्षान्तरेणाऽविरोधः । 'निष्कृत'-
मित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि ह्रणः च इति न,
पाशकल्पकाम्येभ्येव तत्प्रवृत्तेः ॥

[अलोऽन्त्यविधिप्रयोजनमाध्यम्]

अलोन्यविधिश्च प्रयोजनम्-बुक्ष-
स्तरति । प्रक्षस्तरति । अलोन्यस्य विधेयो
भवन्तीत्यलोन्यस्य सत्त्वं सिद्धं भवति ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ पक्षान्तरेति । अथवेति पक्षान्तरेत्यर्थः । तन्मते
हि निष्कृतेऽपि पक्षं भवतांति अस्मिन्नापि कस्ये उपलक्षणता-
ऽवश्यं स्वीकारणीयेत्याशयः । २ विधयः-आदेशाः ।
सिद्धमिति । विसर्गस्याऽल्वादित्याशयः । ३ वार्त्तिकक-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

निषेधेपि । इह तु 'नन्दा' इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधे कर्त्तव्ये
निर्वापमेवाऽसिद्धत्वमिति दिक् । अथवा मास्तु वाक्यवेषानु-
मानं भुज्-बुञ्जाविति निपातनादेव नकारोस्तु । नचैवमसि-
द्धताविरहादकारस्यैव द्वित्वं स्यादिति वाच्यम्, दकारोपध-
निर्देशसामर्थ्याद्विशब्दस्य द्वित्वे कृते ततो दकारस्य नकार-
प्रसङ्गः, अकृतविषये एव नकारो निपात्यत इत्यभ्युपग-
मात् । नन्वेवं कुलविषये चरितार्थत्वात्कर्षं दकारोपदेशस्य
सामर्थ्यमुक्तं, येने द्वित्वानन्तरमेव नकारः प्रवर्त्ततेति चेत् ;
अनभिधानादतो घमादि मास्तु, निपातनं चैवमविशेषेणास्तु ।
'अभ्युदः' 'समुद्र' इत्येतन्नोक्ते रूपम् । किं तु उपसर्गद्वय-
पूर्वकादमेरन्त्येभ्यो वृद्धयत इति द्रष्टव्यः । व्युत्पत्तिमार्गं
चैवम् । रुदिशब्दत्वात् । 'समुद्रकः सम्मुद्रक' इत्यमरः ।
तदेवमयोगवाहानां शर्षुपदेशस्य लक्षणाऽभावरूपं प्रयोजनं
मात्तिकमतेऽस्ति । माध्यकारमते तु नास्तीति स्थितम् ।

तथा कत्वमपि प्रयोजनं सपिःपुःपुः । 'नुमिसर्जनी-
यशब्दवायेषी'ति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ।
'शब्दवाय' इत्येव सिद्धत्वात् । नुम्ग्रहणं तुम्यथापि कर्त्तव्यमेव,
नुम्ग्रहणिकेनानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात् इह मा भूत्
पुंसिन्ति । नुम्ग्रहणं हि स्वस्थान्किरानुस्वारस्य लक्षकम् ।
अन्यथाऽसम्भवात् । नहि इत्यन्यथाभ्यामुत्तरः सत्करो
नुमा व्यवहितः पत्वविधौ सम्भवति । अनुस्वारे कत्वस्याऽसि-
द्धत्वादित्याहुः । अस्तु वा स्वानिवद्भावेन नुम्ग्रं तथापि
स्माप्रभवानुस्वारस्यस्यापि सत्त्वात् शब्दंनैव सिद्धे नियमा-
वैरा युक्ता । नियमश्च सत्तावीवापेक्ष इत्यनुस्वारेण व्यवधाने
चेद्भवति तर्हि नुमैव न स्वन्नेने'ति फलितम् । अस्तुतत्स्यति-
देशं प्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वात्प्रतिषेध एव दुर्लभः, सुहि-
न्स्वित्यादौ विवादाकत्वसम्भवे नियामकत्वानुपपत्तिश्च, तथापि
कत्वानुपपत्त्यालक्षणेभ्येव शरणम् । कथाऽऽहुकृताहस्ते । तत्र
प्रेचनतदौ गर्ल मा भूत्, प्रोम्भणतदौ च स्वादिलेखमर्थं लक्ष-

[उक्तप्रयोजनखण्डनमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्-'निर्दिश्य-
मानस्यादेशा भवन्ती'ति विसर्जनीयस्यैव
मविष्यति ॥

[द्विवचनप्रयोजनमाध्यम्]

द्विवचनं प्रयोजनम्-उरःकः । उरःकः
पः । 'अनचि च' अथ उत्तरस्य यरो हे

दुक्तप्रयोजनत्रयस्य खण्डितप्रायत्वाच्चतुर्थे प्रयोजनमाह-
द्विवचनमिति । अत एव भगवता चकारोऽत्र न प्रयुक्तः ।
यद्यपि आद्यम् उःञ्जकेति प्रयोजनं भगवता न खण्डित-
न्तथापि उञ्जपातोऽप्युपलब्धकारादुपध्मानोपधपत्वविर-
हान्मूले एव कुठारावातात्तदपि प्रयोजनं खण्डितप्रायमेवेति

येति चेत् ; इहापि सुहिन्सुंस्वित्यादौ मा भूदिति तुल्यम् ।
णत्वविधावनुस्वारमात्रे लक्षणा, पत्वे तु नुम्ग्रहणिकयत्वेत्यव-
देतत् । अस्मिन् पक्षे शर्षुपदेशेपि कत्वमिव हस्त्ववत् अपि
नान्तरीयकत्वादेव सिध्यतस्तत्कालं तत्तद्वार्त्तिकस्यास्यानास्तसम-
न्तरमेव स्फुटीमविष्यति । तथा खल्वेवमपि । तेन कुम्भोः कः
पौचेति सूत्रान्तर्गतो विसर्गः सिद्धः । एवञ्च सौत्रनिर्देशेनो-
क्तवार्त्तिकस्याप्योक्तं भाष्यत इति बोध्यम् । अनेन सौत्रं विसर्ग-
ग्रहणमेवोपदेष्टव्यं शर्षुपदेशं प्रत्यावक्षणा यथाश्रुतमदृष्टपदेश-
परं वृत्तिग्रन्थं व्यावक्षणाः परास्ताः । अदृष्टपदेशेनाल्वा-
ऽञ्चयोर्लभेपि हस्त्वकर्त्ताऽलमात् । तत्कलस्य च वक्ष्यमाण-
त्वात् । न चादृष्टेव यकारोत्तरमुपदेशात्तद्वाम इति वाच्यम्,
तथा सति पयःस्वित्यादिभिः परत्वेन कत्वापरोः । अल्वाऽ-
सिद्धायाः 'समःसुतो'त्यन्त्यकौयदादिभ्यम्विरोधापत्तेर्भेति दिक् ।
अविरोधेणेत्यादि वार्त्तिकस्यायमर्थः । यत्रयत्र प्रदेष्टे प्रयोजनं
वृद्धयते तत्रतत्रोपदेशः कर्त्तव्यः । प्रयोजनानि तु संयोगसंज्ञा-
दीनि पठेति । तथाहि वार्त्तिकमते लब्धेरुपध्मानोपधपतया
उपध्मानोपधस्य हस्त्वसंज्ञां विना संयोगसंज्ञा न सिद्धमिति, अस्त्वं
त्वसिद्धं, तत्तच्च संयोगे गुरुति गुरुसंज्ञाया अपि विरहादुञ्जक-
इत्यत्र 'गुरोर्लुत' इति प्रुतो न स्यात् । तस्मात्तुतगुरुसंज्ञासंयोग-
संज्ञाहस्त्वसंज्ञानामुत्तरोत्तरसापेक्षतया प्रुतसिद्धयर्थं हस्त्वं वापि-
तन्मा । तदेतदभिप्रेत्योक्तं-'संयोगसंज्ञा प्रयोजन'मिति ।
तथोपधासंज्ञापि प्रयोजनम्, 'निष्कृत' 'दुष्कृत' भिदुपधस्य
वेति पक्षं यथा स्यात् । माध्यकारस्याह-'ह्रदुपधस्यानिन्धे यो
विसर्ग' इति व्याख्यानाज्ज्ञेदं प्रयोजनम् । उपधाग्रहणप्रत्यास्मा-
नाह । इदुद्ग्राहं परस्य विसर्गस्येवेष्टसिद्धिरिति अलोऽन्त्य-
विधिश्च प्रयोजनम्-बुक्षस्तरति । विसर्जनीयान्तस्य पदस्य स
इति पक्षे कत्वस्य सत्त्वं यथा स्यात् । पदस्य यो विसर्जनीय' इति
व्याख्यानाभिर्दिश्यमानस्येति परिभाषया वा सिद्धत्वादिवदपि
न प्रयोजनम् । द्विवचनं च प्रयोजनम्-उरः कः उरःकः ।
'अनचि चेत्वन उत्तरस्य यरो विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं

भवत इति द्विवचनं सिद्धं भवति ॥

(उद्ध्योतः) [माथे-] द्विवचनं प्रयोजनमिति ।
विसर्गविहामुलीयादेशैस्त्वारणे विशेषस्याऽप्रहादुच्चारणस्य
कर्तुमसम्भक्त्याश्च शास्त्राप्रसिद्धान्नेतत्प्रयोजनकथनमिति
सन्तोष्यम् ।

[स्थानिवद्भावप्रतिषेधप्रयोजनमाध्यम्]

स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम्—
यथेह भवति—उरःकेण, उरःपेणेति—‘अह-
व्यवाये’ इति णत्वम्; एवमिहापि
स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति—व्यूढोरस्केन महो-
रस्केनेति । तत्र अनस्विधाविति प्रतिषेधः-
सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) महोरस्केनेति । ‘पूर्वप्रासि-
द्धीये न स्थानिवदिति निषेधोऽत्रः परस्मिन्पूर्व-
विधा’वित्यस्य, न तु ‘स्थानिवदादेश’इत्यस्य ॥

(उद्ध्योतः) ननु सोपदादाविति सत्वस्य स्थानि
वत्त्वं पूर्वप्रासिद्धीये इति निषेधात्वेत्यत आह—पूर्वप्रेति ।

[वर्णार्थवत्ताविचारमाध्यम्]

[इदं विचार्यते] किं पुनरिमे वर्णा
अर्थवन्त आहोस्विद्वनर्थकाः ? ॥

(प्रदीपः) इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु
विचार्यते—किं पुनरिति । पक्षद्वयेऽपि प्रतिवर्णं
विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम् ॥

(उद्ध्योतः) इमे इत्यनेन न ह्यवबट्स्त्वत्वा एव
गृह्यन्ते, किं तु वर्णमात्रमित्याह—इदानीमिति । [अर्थ-
वन्त इति साध्यम् । वर्णा इति पक्षः । पक्षार्थावच्छेदकमेव
हेतुः । ‘धातुप्रातिपदिके’त्यादिस्तु दृष्टान्तः ।] अनुत्पत्ति-
ज्ञानम्—अनुत्पत्त्युपायर्षोऽनम् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

भावः । १ तदेवं वार्तिकोक्तेषु पञ्च फलेषु भाष्यमते फल-
द्वयं रिक्तम् । तत्रापि स्थानिवद्भावप्रतिषेध एवाऽवोगमाहो-
पदेशस्य मुख्यं फलमित्यवयवम् ।

२ एवञ्च—‘इदं विचार्यते किं पुनरिमे वर्णा’
इत्येवमत्र माथे पाठ उचित इति कैटयाश्रयः । तथा पाठ
आसौत्स विद्युस इति हि तत्त्वम् । वस्तु—अर्थवत्त्वानर्थवत्त्व-

ॐ सङ्घकौस्तुभः ॐ

भवति । तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोपि प्रयोजनम् । वया

[अर्थवत्तासाधकं प्रथमवार्तिकम्]

॥*॥ अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्यय-
निपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ॥*॥

[व्याख्यानमाध्यम्]

अर्थवन्तो वर्णाः ॥

कुतः ? ॥ ‘धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपा-
तानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्’ ॥

धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते—
एति, अच्चेति, अधीत इति ॥

प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति—
आभ्याम्, पभिः, एषु ॥ प्रत्यया एकवर्णा
अर्थवन्तः,—औपगवः कापटवः ॥ निपाता
एकवर्णा अर्थवन्तः,—अ अपेहि, इ हन्त्रं पश्य,
उ उत्तिष्ठ, ए अपक्राम । धातुप्रातिपदिक-
प्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शानामन्या-
महे—‘अर्थवन्तो वर्णाः’—इति ।

(उद्ध्योतः) माथे धातव इत्यादि,—प्रक्रियाश्रय-
प्रकृतिप्रत्ययानां वा चकृतमित्येवं रूपवर्णस्तोटाश्रयेण । अर्थव
शास्त्रन्यवहारमात्रोपयोगी । एतद्रासनावशादेव लोकन्यवहा-
रेऽपि शास्त्रशास्त्रावस्था व्यवहरन्ति, धर्मं चैवंविधज्ञानस्योपयोग
इति बोध्यम् ॥

[अर्थवत्तासाधकद्वितीयवार्तिकम्]

॥*॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात्

[कूपः सूपो यूप इति] ॥*॥

[व्याख्यानमाध्यम्]

वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्या-
महे—‘अर्थवन्तो वर्णा’ इति । ‘कूपः सूपो यूप

रूपम् । ३ ‘अर्थवन्त’ इत्यारम्भ ‘दृष्टान्त’ इत्युक्तौ प्रथमः
‘बोध्यम्’ इत्युद्ध्योतप्रधानान्तरमुच्यते इति श्रीगुरु-
वरणाः । ४ पक्षतावेति । वर्णाविति हेतुरित्यर्थः ।
५ तस्य प्रत्ययसिद्धत्वावधारणादुत्पत्तिरिति—अनुत्पत्त्युपा-
येति । ६ ‘अ’ इति तिरस्कारे सम्बोधने वा । ‘ए’ इति
सम्बोधने, तिरस्कारे वा । अपक्राम—पलायनम् । ७ उ-
त्तिष्ठति—चात्स्विति । ८ अर्थ—वर्णस्तोऽयम् । एतदिति ।
शास्त्रमात्रोपयोगिवर्णस्तोऽयम् । तथा—प्रकृतिप्रत्यय-

उरः केनेत्यादी व्यत्ययवनेति अर्थं सिद्धं भवति—एवं व्यूढो-
रस्केनेत्यादीनि प्राप्नोति स्थानिवद्भावात्सत्त्वरस्य, तत्रानस्वि-

इति । 'कूप' इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । 'सूप' इति ककारापाये सकारोप-
जने चार्थान्तरं गम्यते । 'यूप' इति ककार-
सकाराऽपाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते ।
ते मन्यामहे—'यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य,
यः सुपे सूपार्थः स सकारस्य, यो यूपे
यूपार्थः स यकारस्ये'ति ॥

(प्रदीपः) वर्णव्यत्यय इति । एकस्य वर्ण-
स्याभ्युपगमेऽन्याऽपगमो व्यत्ययः । सककार-
स्येति । तस्यैवाऽन्वयव्यतिरेकवनुविधत्तेऽर्थावसाय
इति भावः ॥

(उद्द्योतः) हेत्वन्तरमाह—वर्णव्यत्यये चेति ।
ननु कूपार्थो न सिद्धादाविन वर्णव्यत्ययोऽत आह—एक-
स्येति तस्यैवान्वयेति । 'ऊप'शब्दस्य तु तदीयशक्त्यु-
द्बोधकत्वम् बोधकत्वं, प्रादिवर । अत एव तेषामिवैषामपि
प्रातिपदिकसंज्ञापादनं करिष्यते ॥

[वर्णार्थवृत्तासाधकं तृतीयं वार्तिकम्]

॥*॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतैः—[वृक्ष
ऋक्षः काण्डीर आण्डीर ईति] ॥*॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतैर्मन्यामहे 'ऽर्थ-
वन्तो वर्णा' इति । वृक्ष ऋक्षः, काण्डीर
आण्डीरः [ईति] । 'वृक्ष' इति सवकारेण
कश्चिदर्थो गम्यते, 'ऋक्ष' इति वकारापाये
सोऽर्थो न गम्यते । 'काण्डीर' इति सककारेण

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

विभागेत्यर्थः । १ वर्णस्य—सकारादेः । अण्वस्य—कका-
रादेः । २ तस्यैव—ककारस्यैव । अर्धेन सह अन्वयव्यति-
रेको कर्मभूतो अर्थनिश्चयः । कर्त्ता—अनुविधत्ते—
करोतीत्यर्थः । ककारस्ये तदर्थदर्शनादस्ये च तदर्थ-
नात्सोऽर्थः ककारस्येति ज्ञायते इत्याशयः । ३ प्रादिवदिति ।
बोधकत्वेनार्थवत्त्वादित्याशयः । तेषां—कादीनाम् । एवाम्—
कपादीनाम् । ४ अनर्थगते—तदर्थानवगतेः । ५ विव-
क्षितमिति । उद्द्युखबद्धित्याशयः । ६ उच्यते इत्यस्य
'वार्तिके' इति शेषः । 'अतदर्थगते'रित्युच्यतामित्याशयः ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

भाषिते प्रतिषेधोऽल्लेखे सति सिध्यति । 'न च पूर्वत्रासिद्धे

१ इदं भाष्यमेव न वार्तिकखण्डमिति सर्वे प्राज्ञाः ।
वार्तिकखण्डमेवेतदिति मन्वाः ।

कश्चिदर्थो गम्यते, 'आण्डीर' इति
ककारापाये सोऽर्थो न गम्यते ॥

(प्रदीपः) वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्था-
न्तरावगमात्प्रकृतोऽर्थो न गम्यत इति विवेक्षितम् ।
(उद्द्योतः) तृतीयहेत्वमाह—वर्णानुपलब्धौ चेति ।
'अनर्थगते'रित्यस्य तदर्थसत्तायां योऽर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ
इत्याह—अर्थान्तरैति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं तर्ह्युच्यते—'अनर्थगते'रिति । न
साधीयो ह्यत्राऽर्थस्य गतिर्भवति ! ॥

(प्रदीपः) इतरेत्स्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनो-
क्तमिति मत्वा पृच्छति—किं तर्हीति । न साधीय
इति । परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते । यथा
'न किञ्चिदयं तत्र करोती'त्युक्ते कश्चिदाह 'सुतैरामयं
करोती'ति ॥

(उद्द्योतः) प्रभुमुपपादयति—भाष्ये—न साधीय
इति । नचि काकुः । परमतापेक्षयेति । परेणानर्थगतेरित्यु-
क्तविद्वाहार्थगतिरस्तीत्यभ्युपगमस्य परमते कदाक्षेप, अन्यथ-
स्वीयार्थगत्वपेक्षयाऽवातिशयेनाऽर्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'एवं तर्हीदं पठितव्यं स्यात्—'वर्णानु-
पलब्धौ चाऽतदर्थगते'रिति ॥

किमिदम्—'अतदर्थगते'रिति ? ॥
'तस्यार्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थ-
गतिः, न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगते-
रिति । अथैवा सोऽर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गति-

७ न भवतीति काकुः । ऋक्षादवर्थावगतिः साधु भवत्येवेति
कथमुक्तं वार्तिकेऽनर्थगतेरिति—इत्यर्थः । ८ इतरस्त्विति ।
'मध्यमपदलोपमजान'श्रिति शेषः । ९ परेति । 'अनर्थगते'—
रिति वक्तृपरमतापेक्षयेत्यर्थः । १० सुतरामिति । यादृच्छं
कार्यं करणीयवन्तोऽपि शृणु करोतीत्यर्थः । कदाक्षोऽयम् ।
११ तुल्यतु दुर्जनन्यायेन अभ्युपगम्याह—एवमिति ।
पठितव्यं—वार्तिके पठनीयम् । १२ न सः—असः, अस्त्यार्थः
अतदर्थः, अतदर्थस्य गतिरित्येवं समाससम्भवत्पृच्छति—
किमिदमिति । १३ तस्य—वकारादेः । नञा तत्पदस्यादौ
समासो नास्तीत्याशयः । १४ वर्णानामनर्थकत्वमते आह—अथ-

न स्थानिवदिति निषेधोस्त्विति वाच्यं, न पदान्तसूत्रशेष-
भूतस्य तस्याचः परस्मिन्त्येतद्विषयकत्वात् । स्थानिवद्भावं

२ इतिः कश्चिदपि न दृश्यते ।

३ 'किञ्चिदयं तत्र न करोती' पा० ।

स्तदर्थगतितर्न तदर्थगतितरतदर्थगतितरतदर्थ-
गतैरिति ।

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रकृतोऽर्थो न
गम्यतेऽर्थान्तरं तु गम्यत इत्यर्थः । तस्यार्थ इति ।
[तस्यै-वर्णस्य ।] परं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वम-
सिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः पराभूत्यत इत्याह—
सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थ इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) तच्छब्दार्थमाह—वर्णस्येति । परे तु
तच्छब्देन तद्वर्णवदितपरामर्शं न कश्चिद्विशेषः । अत एव पूर्व
भाष्ये सकृदकारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः ।
लाघवेन तु कर्मधारयमाह भाष्ये—सोऽर्थ इति । प्रकृतोऽर्थः—
तस्मिन्वर्णे सति योऽर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः ।

[भाष्येपमाध्यम्]

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

[सिद्धान्तिसमाधानमाध्यम्]

न कर्तव्यः । उक्तपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।
तद्यथा—उभूमुखमिव मुखमस्य उभूमुखः ।
खरमुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थगतैरिति ।

(प्रदीपः) उभूमुख इति । गतार्थत्वाद-
प्रयोग एव द्वितीयस्य मुखशब्दस्य लोपोऽभिधीयते ।
अत्र हि उभू मुखमस्येत्येव विग्रहः । न च प्राणी प्राप्य-
न्तरस्य मुखं संभवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुद्गृहशब्दः
साहचर्याभ्युत्थं विनिर्दिष्टः । एवमिहाप्यनर्थगतेरित्य-
त्राऽर्थशब्देन प्रकान्तोऽर्थ उच्यते, नार्थमात्रमित्यर्थः ।

(उद्घोतः) ननु दृष्टान्ते ससम्युपमानपूर्वेति

॥ राजलक्ष्मीः ॥

वेति । तदर्थः—वृक्षादिः । वृक्षादि-स्पर्शावगतितर्न अव-
तीत्यर्थः । १ तस्येति—तस्येति पदेन । २ वदितेति ।
समुदायेत्यर्थः । लाघवेनेति । ननु पठित्युक्ते दोषेण-
त्यर्थः । प्रतीयते—तद्वदितेन प्रतीयते । ३ न्यासान्तरप्रत्या-
ख्यानं वाचयितुं तदस्यः पृच्छति—स तर्हीति । तथा-
क्तपदवदितः । समापत्ते—नेति । ४ विधीयत इति । न तु
मुख्योऽत्र लोपः, तथा सूत्राभावात् । न च—नहि । अव-

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

प्रति निपादीत्यस्याऽसिद्धता न्यायसिद्धं तदिति पक्षे तु नेदं

१ अर्थ पाठः कान्तिः ।

२ 'विधीयते' इति तु सिद्धदशशोधितः पाठः ।

वचनेनोत्तरपदलोपेऽपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन ? । विं क
तच्छब्द उत्तरपदमपि न, तच्छब्देन नयः समासाऽभावादत
अहा—गतार्थत्वादिति । तथा च तद्वदत्रापि लक्षणेति
भावः ॥

[वर्णानामर्थवत्तासाधकं चतुर्थं वार्तिकम्]

॥ * ॥ सङ्घातार्थवत्त्वाच्च ॥ * ॥

[न्याख्यानमाध्यम्]

सङ्घातार्थत्वाच्च मन्यामहे 'ऽर्थवन्तो
वर्णा' इति । येषां सङ्घाता अर्थवन्तोऽवयवा
अपि तेषामर्थवन्तः । येषां पुनरवयवा
अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः ।
तद्यथा—एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्स-
मुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिल-
स्तैलदाने समर्थस्तत्समुदायश्च खार्यपि
तैलदाने समर्थः । येषां पुनरवयवा अन-
र्थकाः, समुदाया अपि तेषामनर्थकाः ।
तद्यथा—एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्स-
मुदायश्च शतमप्यसमर्थम् । एका च
सिकता तैलदानेऽसमर्था, तत्समुदायश्च
खारीशतमप्यसमर्थम् ॥

(उद्घोतः) चतुर्थहेतुमाह—भाष्ये—सङ्घातार्थव-
त्त्वाच्चेति । एका सिकतेति भाष्यप्रयोगादेव सिकता
शब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि ॥

[वर्णानामर्थवत्तापक्षदूषणायाक्षेपमाध्यम्]

यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तोऽर्थवत्कृतानि

तीतीति । अन्ययानुपपत्तेरित्याशयः । इतिहेतो ।
१ विशिष्टेति । विचित्रमुखरूपावयवेत्यर्थः । लक्षणया च
तदर्थवृत्तित्वा बोध्या । प्रकान्तः—विशिष्टः । श्रीगुरुवरणास्तु
विशिष्टावयववृत्तिरित्यस्य विलक्षणप्राकृतिकमुखवृत्तिरित्यर्थमाहुः ।

५ अत्रापि—अनर्थगतेरित्यत्रापि । एवञ्च वार्तिकं
नाऽपूर्वमिति भावः । ७ तथा च 'वृक्ष इति सङ्घातोऽर्थव-
दवयवकः, सङ्घातार्थवत्त्वाच्च, चक्षुष्मादिसङ्घातवत्,
वज्रैव तज्ज्ञैव स्यादन्नादिसमुदायः' इत्यनुमानप्रयोगोऽत्र
बोध्यः ।

प्रयोजनम् । उरःकेनेति पञ्च संस्कृतैव सकारस्य द्विष
चाधिकं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक् । यद्यपि 'सर्वमिदमशु-
रो-

३ अवतीति सिद्धदशशोधितपाठस्तु शोधकस्य पाठि-

त्यमेव गमयति ।

प्राप्नुवन्ति ॥ कानि ? ॥ 'अर्थवत्प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसंज्ञा, 'प्रातिपदिका'-दिति स्वाद्युत्पत्तिः, 'सुबन्तं पद'मिति पदसंज्ञा ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'पदस्ये'ति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति-धनं वनमिति ॥

(प्रदीपः) नलोपादीनीति । अर्थं तु विभक्तेर्न भवति, यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते तदैव समुदायस्यापि । तत्र तदन्तर्गतत्वा-द्विभक्तेर्लुका भवितव्यम् । समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिक-संज्ञा निवार्यते, न त्वर्थवत्समुदायमाश्रय । येनैव चाऽर्थेन समुदायस्याऽर्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते ॥

(उद्घोतः) तदन्तर्गतत्वादिति । इदं किमर्थम् । इत्थंभूतलक्षण इति सूत्रस्य स्वप्नविरोधात् । तत्र हि-संज्ञाप्रभृत्युत्तरकालजातविभक्तस्तन्मध्यवर्तितत्वेऽपि तदवय-वत्वं नेत्युक्तम् । तदन्तर्गतत्वादेवप्रातिपदिकत्वे तन्नि-मित्तस्युपि तदन्तर्गतं कृदन्तत्विमित्तकप्रातिपदिकत्वे संश्लेष इति वक्तुं युक्तम् । 'ध्वेनतीत्यादी तु न तदपत्तिः । धातु-प्रत्ययान्तः'इत्योस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदभावे । धात्वादेस्त-दवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । वस्तुत इत्थंभूतेति सूत्रस्यैक्येतिरियुक्तं तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः । अकारेण न च समासिपदार्थः । सुबन्तावयवसमुदायस्येति । 'सुबन्तावयव'ेति बहुव्रीहिल्लतः कर्मधारयः । इदमुपलक्षणम्-भेदे सति यदर्थोः संसर्गस्तद्वत्कार्थवत्समुदायस्य । तेन तिङ-न्तसमुदायस्य व्यावृत्तिः । प्रकृते न भेद इत्याह-येनैवचेति ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ प्रातिपदिकेति । प्रत्येकं प्रातिपदिकसम्बन्ध-त्वं । २ विभक्तेः भवणप्रसङ्ग इति दोषस्तु न भवती-त्यर्थः । नचैकाग्रिचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञास्था-वयवानामिति वाच्यं, यत्र समुदायकार्येणावयवानामप्युप-कारस्तत्रैव तत्रायप्रसङ्गः । प्रकृते विभक्त्यादिरूपोपकार-शेषवयवेऽभावात्तदप्रसङ्गः । न च सङ्गशक्त्याभावाद्-वयवेभ्यो न विभक्तिरिति वाच्यम्, अर्थवत्त्वे तस्याऽपिस-म्भवात् । ३ तत्र-तरयां संज्ञायां सत्याम् । तदन्तर्गत-

ॐ सत्यकौस्तुभः ॐ

शब्दशेन तिङ्गत्वेन तत्रापि वार्त्तिकभूरचनायाद्देवाधि

१ 'भनति पा० ।

२ 'तत्र' पा० ।

[अर्थवत्तापक्षे दोषनिराकरणवार्त्तिकम्]

॥*॥ सङ्घातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् ॥*॥

[व्याख्यानभाष्यम्]

सङ्घातस्यैकत्वमर्थः । तेन वर्णात्सुब-त्पत्तिर्न भविष्यति ।

(प्रदीपः) अत्र परिहारमाह-सङ्घातस्ये-ति । 'वृक्ष' इत्यत्रैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते । तच्चैकमि-त्येकैव विभक्तिरुच्यते । यथा बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थ-मेकेनैव प्रदीपेन पश्यन्ति । सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तत्रेण सर्वाऽनुग्राहिष्युत्पद्यते, समुदाय-द्विर्वचनवत् । पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति, न प्रत्येकम् । अनुबन्तत्वात्, 'यस्मात्प्रत्ययविधि'-रित्यनुवर्तनात् ।

(उद्घोतः) तच्चैकमिति । सङ्घातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य सङ्घातस्याप्येकत्वमर्थः । एवं च विभक्तिः समु-दायादेवेति भावः । ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्व-वर्णसंबन्धिनी चेत् प्रतिवर्णं पदं प्राप्नोतीत्यत आह-पद-संज्ञा स्थितिः । यतश्चार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिरस्तस्य संज्ञा प्रवर्तते न त्वेषामिति भावः । केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगत-प्रकृतिबोध्यसङ्ख्याबोधिका । सङ्ख्या च समुदायस्यैवार्थो, न प्रत्येकवर्णानामिति न तेष्वः स्वाधुत्पत्तिः । एकस्य सङ्घातस्यार्थ इति भाष्यस्वरसात् । प्रकृत्यर्थे वर्णस्य स्व-याऽवाययोः सङ्ख्यान्तरानुपजननात्सा समुदायस्यैवार्थ इति तत्रावः । न चाभ्यदेश्य इवैकवचनं दुर्गारम् । सङ्ख्यारहिता-र्थप्रतिपादकेषु तथार्थकारेण, वस्तुतः सङ्ख्यावयवस्यैव सङ्ख्यानभि-धायकत्वाधुत्पत्तौ मानाऽभावात् । एवं चैषां प्रकृतिवमेव नेति

त्वात्-समुदायान्तर्गतत्वात् । विभक्तेः-अन्तर्गतविभक्तेः । निवार्यते इति । नचैव अथ यावत्सुबन्तावयवा इति भावः । चोद्यते इति । तरयाः भवणं केत्यन्यदेत् । प्राप्तिमात्रेणाशङ्क्याः सत्त्वात् । ४ तदपत्तिः-सुवापत्तिः । वात्स्यिकः । 'अर्थवत्सुब' इत्यादिः । तदभावे-प्राति-पदिकसंज्ञाया अपातेः । ५ अवयवानामेकत्वं यदार्थस्तदा-समुदायत्वाऽप्येकत्वमर्थः, अवयवानातिरिक्तत्वात्सङ्घा-तस्येत्यर्थः । ६ तच्च-एकत्वम् । एकम्-एकमेव । ७ अनु-बन्तत्वात्-अवयवानां चाऽनुबन्तत्वात् । ८ एकवचनम्-

सम्भव इति भावः ॥ [हयवरट्] ॥

३ 'द्रष्टार एकेनैव प्रदीपेन दृश्यमर्थं पश्यन्ति' पा० ।

४ 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यनुवर्तनात्सुबन्तत्वात् पा० ।

न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः । एतेन 'प्रत्येकं पदसंज्ञानुग्रहाय द्विवचनवैषम्यात् स्यादेव प्रत्येकं मुबुत्पत्ति' रित्यपास्तमित्याहुः ॥

[वर्णानर्थकत्वसाधकप्रथमवार्तिकम्]

॥*॥ अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

अनर्थकास्तु वर्णाः ॥ कुतः ? ॥ 'प्रति-वर्णमर्थानुपलब्धेः' । न हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते ॥ किमिदं प्रतिवर्णमिति ? ॥

वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् ॥

(प्रदीपः) अनर्थकास्त्विति । धात्वा-दिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्तेऽन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति । किमिति । असमासशङ्का प्रश्नः, समौसेन तूत्तरम् । तेनैव वीप्सा योतितेति द्विवचनं न भवति ॥

(उद्योतः) अनुमानेन साधितमर्थवत्तां प्रत्यक्ष-विरोधेन दृश्यति-अनर्थकास्त्विति । सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागाऽसिद्धत्वं स्यादत आह-धात्वादीति । विपक्षे बाधकमाह-अन्यथेति । वर्णव्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपल-ब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव सकृतेरित्यपि बोध्यम् । असमासाशङ्क्येति । तौषा च वीप्सा न प्रती-येतेति भावः । तेनैवेति । वीप्सायां तस्य विधानादिति भावः ॥

[अनर्थकत्वसाधकं द्वितीयं वार्तिकम्]

॥*॥ वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारे-
ध्वर्थदर्शनात् ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

वर्णव्यत्ययाऽपायोपजनविकारेध्वर्थदर्श-
नान्मन्यामहे-अनर्थका वर्णा इति ॥ वर्ण-
व्यत्यये-कृतेस्तर्कः, कसेः सिकताः, हिंसेः
सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः ॥
अपायो लोपः-हतः, घ्नन्ति, घन्तु, अघ्नन् ।

॥ राजलक्ष्मीः ॥

औत्सर्गिकैकवचनम् । १ शास्त्रेति । धात्वादेः-
शालोपाऽर्थबोधनादिति भावः । २ समासेन-
वीप्साधिकेन समासेन । विग्रहस्य तु न प्रकृते उपयोगः ।
३ तथाचेति-समासेनेत्यर्थः । ४ विकारेणित्यस्य
'सत्त्वपी'ति शेषः । ५ अर्थदर्शनात्-तत्सैवार्थस्य दर्शनात् ।
क्रमेणोदाहरति-वर्णव्यत्ययेति । ६ नार्थेति । न

वर्णापायो नार्थापायः ॥ उपजनं आगमः-
लघिता, लघितुम् । वर्णोपजनो नाऽर्थोप-
जनः ॥ विकार आदेशः । घातयति घातकः ॥
वर्णविकारो नार्थविकारः ॥ यथैव वर्ण-
व्यत्ययाऽपायोपजनविकारा भवन्ति तद्व-
दर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् ।
न चेह तद्वत् । अतो मन्यामहे-अनर्थका
वर्णा इति ॥

(प्रदीपः) वर्णव्यत्ययेति । यदुक्तम्-
'वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ
चानर्थगतौ' रिति, तस्याऽनैकान्तिकत्वमुद्घातयते ॥

(उद्योतः) ननु वर्णव्यत्ययादिध्वर्थदर्शनं नार्थ-
वत्त्वाऽभावासाधकमत आह-अदुक्तमिति । एवं चार्थवत्त्व-
साधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनद्वाराऽनर्थकतासाधकत्वमस्य ।
भाष्ये-अर्थदर्शनादित्यस्य वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव
दर्शनादित्यर्थः । नार्थव्यत्यय इत्यस्य-नार्थान्तरावगतिः,
किं तु तस्यैवावगतिरित्यर्थः ॥

[तटस्थान्तेपभाष्यम्]

उभयमिदं वर्णवृत्तम्-अर्थवन्तोऽनर्थका
इति च ॥ किमत्र न्याय्यम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

उभयमित्याह ॥ कुतः ? ॥

॥*॥ स्वभावतः ॥*॥

तद्यथा समानमीहमानानां चाधी-
यानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न ।
न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा
सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम्, कश्चि-
द्वाऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र
किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्-यद्वातुप्रातिप-
दिकप्रत्ययनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽतो-

तदर्थव्यत्यय इत्यर्थः ।

७ उप समीपे जायते इत्युपजनः-आगमः । ८ उप-
संहरति-यथैवेति । ९ अनैकान्तिकत्वमिति । व्यभि-
चारित्वमित्यर्थः । वर्णव्यत्ययेऽप्यर्थान्तराऽगते, वर्णानुप-
लब्धौ तदर्थगतेश्चाऽनैकान्तिकता-तत्संख्याशयः ।

१० स्वभाव इति । स्वाभाविकशक्ति-तदभावः
वत्त्वादित्यर्थः । ईहमानानाम्-उच्यमानानाम् ।

ऽन्येऽनर्थका इति । स्वाभाविकमेतत् ॥

(प्रदीपः) उभयमित्याहेति । यत्रान्वय-
व्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता सञ्जयते कल्पयितुं तत्रैवा-
सावभ्युपगन्तव्या, न सर्वत्रैत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) उभयस्य न्यायकत्वं विषयभेदेनेवाह-
यन्नाम्बवेति । यथा 'यति' 'इतः' इत्यादी । न सर्वत्र-
कृपादावित्यर्थः ॥

[आहोपभाष्यम्]

कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां
हेतुरपदिष्टः—'मर्थवन्तो वर्णा घातुप्राति-
पदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्श-
नाद्वर्णव्यत्यये चाऽर्थान्तरगमनाद्वर्णानुप-
लब्धौ चाऽनर्थगतेः सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति ?' ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

सङ्घातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्य-
र्थान्तरेषु वर्तन्ते—कूपः सूपो यूप इति ।
यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं
स्यात्, भूयिष्ठः कूपार्थः सूपो स्यात्, सूपा-
र्थश्च कूपे, कूपार्थश्च यूपे, यूपार्थश्च कूपे,
सूपार्थश्च यूपे, यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु
खलु न किञ्चित्सूपस्य वा यूपे, यूपस्य वा
वा कूपे, कूपस्य वा यूपे, सूपस्य वा कूपे,
कूपस्य वा सूपे, यूपस्य वा सूपे । अतो
मन्यामहे—'सङ्घातान्तराण्येतान्येवंजातीय-
कान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते' इति । इदं सौत्वपि-
भवता वर्णानामर्थवत्तां भवता साधीयोऽ-
नर्थकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते—यः
कूपे कूपार्थः स ककारस्य, यः सूपे सूपार्थः

✽ राजलक्ष्मीः ✽

१ तदस्यः पूर्वपक्षिणं पृच्छति—कथमिति । भवता
पूर्वपक्षिणा । २ इति । ये पते हेतवस्ते त्वया कथं तत्रो-
पदिष्ट इत्यर्थः । सिद्धान्तिनः प्रति किमुत्तरमप्रिसन्धानं त्वयो-
क्तमित्यर्थः । अत्र सिद्धान्तो दोषमुद्भावितवानिति तद्दोषा-
णामुद्धारः कलत्राभिस्त इतिवान् । ३ सिद्धान्त्येव तद-
त्वं समाधत्ते—सङ्घातान्तरैरेति । न तु परस्परं तेषां
कथनं सम्बन्धो नवा कृपादौ ककारादित्याने सकारादवो-
जायन्ते इत्यर्थः । ४ वर्णव्यत्ययेति । न तु सङ्घान्तरकृत-

स सकारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकार-
स्येति । ऊपशब्दस्त्वस्याऽनर्थकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) सङ्घातान्तराणीति । तदुक्तं—
'न कूपसूपयूपानामन्वयोऽर्थस्य विद्यते ।
अतोऽर्थान्तरवाचित्वंसङ्घातस्यैव गम्यते' ॥
इति ।

(उद्द्योतः) न कूपसूपेति । वर्णानामर्थवत्त्वे
ऊपशब्दस्य निष्कन्ववादात्तन्वयः स्वात्तं च दृश्यतेऽतः सपु-
दायान्तरत्वप्रयुक्तमेतान्तरत्वं तदर्थान्वयगतिश्च न तु व्यत्यया-
दिभूतमित्यर्थः । ननु ककारसकारयकाराण्येवार्थवत्त्वमूप-
स्तु शक्तबुद्धौषक एवेति कस्यार्थस्य सत्ता तत्र तन्नापाद्यत
इति चेत्तर्हि भग्नमेव वर्णानामर्थवत्त्वम् । तत्रैव पदे ऊपयो-
रर्थाऽस्मादात् । किं च 'सङ्घा' सपुदायस्यैवार्थ' इत्यपि नियन्तु-
नशक्यं, कृपागतैकस्य यूपदिमित्यप्रतीत्या सङ्घायागपि
कादिमिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वात् । द्विवचनेन वैषम्यं तु प्रायु-
क्तमेव । तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं । तदेव ध्वनयन्नाह—
माथे—इदं सङ्घपरीत्यादि ॥

[दोषरक्षणभाष्यम्]

तत्रेदमपरिहृतम्—'सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति' ॥

[समाधानभाष्यम्]

एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परि-
हारं वक्ष्यति ॥

(प्रदीपः) एतस्यापीति । 'दृष्टो ह्यतदर्थेन
गुणेन गुणिनोऽर्थमात्रः सुराजवज्रयाज्ञवल्के' ।

(उद्द्योतः) दृष्टो इति । अतदर्थेन राज्ञेन
गुणिनो त्वस्य वयार्थवत्ता तथा प्रकृतेरीति भावः ।

—००००—

[वार्तिकव्याख्यानस्य सूत्रचतुष्टयप्रतीकभाष्यम्]

अहउण् कलृक् पञ्चोक् ऐञ्चौक् ॥

मर्बगमनं स्यादित्याशयः । ५ इदं सन्निवृत्ति । मुनिभिरां
मुत्तयन्तरमपि उच्यते इत्यर्थः । तदेवाह—भवतेति ।
६ अनर्थकः स्वादिति । अतः पूर्वपक्षिणो हेत्वाभासा इमे
न हेतव इति सिद्धान्तिनस्तदर्थं प्रत्युत्तरमिच्छाशयः ।
७ नञ्—नहि । अतः समुदायस्यैवाऽर्थान्तरवाचित्वमिति शेषः ।
८ नाथं हेत्वाभास इति भावः । ९ परिहारमिति ।
अनर्थकैरप्यवयवैः समुदायोऽर्थान्तरं भवत्येकेत्येवं स्पष्टमि-
मित्यर्थः । १० सुरेति । यथा मन्त्रोपादानेषु गुणादिषु
पूजगवस्थितेषु न मदः, समुदितेषु तु मदः, यथा च राजाज्ञेषु
न गतिः, समुदाये च गमनतत्त्वैत्यर्थः ।

(उद्द्योतः) परस्वादित्यान्तरङ्गवोपलभ्यम् । एवं च पूर्वमनुबन्धलोपादादिरन्वयेनेति संवाविधानकालेऽसंनिधानादित्यन्वयः । एवं चाऽनुबन्धसदृशविधानामेव मध्यमस्तद्विज्ञानां आश्रयतां बोधयतीति भावः । भाष्ये-लोपः स्वल्पमि तावदिति । सर्वतः प्रथममित्यर्थः । यत् पूर्वमपि रुणित्यकारस्य हन्तुः ग्रहणापेक्षारहितत्वेन समाधिरत्र युक्त इति । तन्ना'अतो व्रतान्तरे'ति सूत्रे लकारोच्चारणेन लभ्यः प्रथमस्यानुनासिकत्वाऽभावश्चापनात् । एवं च तस्यानुबन्धत्वमेव न, किन्तु चारणार्थत्वमेव । अत एव भाष्येऽह्दृष्टित्वादिसूत्रचतुष्टयोपहानेनैवैतद्विचारप्रवृत्तिः कृता । श्लोके चान्त्रग्रहणेनैवैतद्विचारः । उरणपरसूत्रे च लपरत्वस्योपसङ्गवानमेव कार्यमिति तुल्यारस्यसूत्रे वक्ष्यते ॥

[योगविभागोपक्रमसमाधानवार्तिकान्तरम्]

॥*॥ 'उकालो'जिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् । अचां ग्रहणमच्कार्यतेनैषां न भविष्यति ॥*॥

[व्याख्यानमाध्वम्]

अथवा योगविभागः करिष्यते-‘उका-लोऽच्’ । उ ऊ उ ३ इत्येवंकालोऽज्भवति । ततो ‘ह्रस्वदीर्घभुतः’ । ह्रस्वदीर्घभुतसंज्ञा भवति-उकालोऽच् ॥

(प्रदीपः) उकालोऽजिति । सिद्धेऽर्थे, योगविभागेन काव्यविशेषावच्छिन्नस्याऽर्थत्व निमित्तमेवेति ततोऽनुबन्धानामुक्तत्वाऽभावाद्दृष्ट्याऽभावः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये ‘तत्कालानामचां ग्रहणमच्यदेन यथा स्वादिति योगविभागः कार्य’ इत्यन्वयः । सिद्धे-कथे इति । ककारादीनामुपदेशात्सर्वग्रहणाच्चेति भावः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

नो-उभयोः । नद्वेदेवित्यादौ ट्कारस्तित्त्वं दीर्घं न उभयोऽनकारान्तरत्वात्, असंस्तु देवीत्यादौ दीर्घं उभयोः इत्याशयः । १ अन्तरङ्गत्वेन वाचकत्वे च । २ सर्वतः-सर्वसम्भाषेयत्वा । ३ एवमपि-लोपस्य वक्तव्येऽर्थः । ४ योग इति । तस्य च उ(काल)कालोऽकारादिरन्वयः इत्यर्थः । एष लकारोऽकारादेर्लोपो नाऽऽसम्भवा, उक्तत्वाऽभावादित्याशयः । योगः-इति सूत्रं कार्यम् । तत्काला-नाम्-उकालानाम् ककारादीनाम् । अचो-अचां ग्रहणम्-अन्वयार्थां ग्रहणं भवेत् । अचां-अदित्यान्त-समुदायस्य उकालाम् । एषाम्-अनुबन्धानाम् । अच-अन्वयः । ५ सिद्धे-आदित्येनेत्यनेन सिद्धे । अच्यम्-

[उक्ते समाधाने दोषदानमाध्वम्]

एवमपि कुकुट इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । ककाराकृतेऽप-देशान्मात्रिकस्याऽर्थत्वं मन्यते ॥

(उद्द्योतः) ननु ककारादयस्व मात्रिकवर्णत्वं कथम्, एकस्वेव कलुणित्यनोपदेशादत आह-ककाराकृतेरिति ।

[समाधानमाध्वम्]

तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः ॥

(प्रदीपः) अत्र च यद्यप्ययं परिहारोऽस्ति, -‘द्वौवेतौ ककारौ, न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते’ इति । तथापि पूर्वमेव ‘मात्राकालोऽत्र गम्यते, न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ती’त्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः ॥

(उद्द्योतः) न च वर्णद्वयेनेति । जातिरपि स्वपक्षोपपत्तिरप्यन्वयवैव, तद्वैवे च कार्यभाषिते भावः ॥

[वार्तिकान्तराकृतरमाध्वम्]

एष एवार्थः, -अपर आह-

॥*॥ ह्रस्वादीनां वचनार्ते प्राग्यावत्तावदेव योगोऽस्तु । अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्का-लेष्वस्य कार्याणि ॥*॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-एष एवार्थ इति । अपर आहत्यादिना वार्तिककृतोक्त इत्यर्थः । ह्रस्वादीनामिति । ह्रस्वदीर्घभुत इत्यतः प्राग्यावत्कालोऽजिति तामदेवाऽस्तु एवमस्यम् । कलं दर्शयति-अच्कार्याणीति । अस्मिन्मि-त-कार्याणि तत्कालेष्वस्य कर्तुमर्हाणि यथा स्युरित्यन्वयः ॥

अन्वयबोधकम् । ६ सर्वर्णिति । दीर्घदेस्तु सर्वर्णग्रह-णाच्चेत्यर्थः । ७ उपदेशो दोषमाह-एवमपीति । मात्रिकत्वेन ‘ह्र’ इत्यस्य उक्तत्वात्तास्मिन्ने उकारस्य वणप्राप्तीत्यर्थः । ८ सिद्धान्तो परिहरति-तस्मादिति । पूर्वोक्तः-आचारा-दित्यादि वार्तिकोक्तं समाधानमवयम् । ९ ह्राविति । कव्यजातिः प्रत्येकं पक्षोपा न तु द्वित्वसमुदायपर्यवस्येति तत्काले एकस्मिन्कालोऽर्थत्वं प्राप्नोति न समुदाये इत्याशयः । एतौ-कुकुटद्वित्यौ । न च-नहि । वर्णद्वयेन-ककारादिवर्ण-द्वयेन । जातिः-अद्यादिति । १० एष इति । तमेवार्थ-मपरो वार्तिककार एवमाहैत्यर्थः । ११ वचनादिति । ह्रस्वादि-बोक्तत्वात्प्राग्वैत्यर्थः । योगः-उक्तलोजिति सूत्रम् । तत्कालो-उकाले । अस्य-ककारादित्यान्ते । कार्याणि-कर्तव्यानि ।

१ ‘उकालो’जिति पूर्वश्लोकवार्तिकोक्त एवार्थो

‘ह्रस्वादीनां’ शिवपरोक्तवार्तिकेत्यर्थः ।

[अणुप्रयोजनजिह्वासाभाष्यम्]

अथ किमर्थमन्तःस्थानामणुसूपदेशः कियते ? ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । 'अनुदि-
त्सवर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः । इण्ग्रहणेन
ग्रहणार्थस्त्वन्तःस्थानामत्रावश्यं कर्तव्य उपदेशो-
गीर्णित्यादौ मूर्धन्यो यथा स्यादिति ॥

(उद्योतः) अणः सुष्ठुपदेशः—अणुसूपदेशः=
अणुशब्दोच्चारणम् । तदन्तःस्थानां बोधकम्—'अनुदि'दित्यत्र
किमर्थं कियत इत्यथो भाष्यस्येत्याह—अनुदिति ।
“अणु अणमध्ये । तेनात्र स्थाने किमर्थं उपदेशः” इति तु
नार्थ इत्याह—इण्ग्रहणेनेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

इह सञ्ज्ञयन्ता सञ्ज्ञवत्तरः यल्लोको
तल्लोकमिति परसवर्णस्योत्सिद्धत्वादन-
स्वारस्यैव द्विवचनम् । तत्र परस्य पर-
सवर्णे कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणात् पूर्व-
स्यापि परसवर्णो यथा स्यात् ॥

(उद्योतः) इह सञ्ज्ञयन्तेत्यादिभाष्यं गुणा
भेदका इति पक्षे । भेदकत्वपक्षे चेदमेवाऽण्ग्रहणं मानमिति
भावः । यथास्थितसूत्रन्यासे इदम् । जातिपक्षेणाऽण्ग्रहणप्रत्या-
ख्याने तु न कश्चिद्विचारः । एवं गुणा अभेदका इति
न्यायपक्षेऽपि न विचार इति बोध्यम् ॥

[उक्तप्रयोजनखण्डनभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्,
“द्विवचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम्”
इति । यार्वता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्णं
एव तावद्भवति ॥

(उद्योतः) भाष्ये-वक्ष्यत्येतदिति । सिद्धत्व-
वचनं चावश्यकम् । अन्वया परस्यानुस्वारस्य वा पदान्त-
स्येति परसवर्णे तस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वस्यानुस्वारस्य यवी

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ अन्तःस्थानां यकारादीनां तत्रोपदेशस्य हलादि-
प्रत्याहारे ग्रहणमेव फलमत इयं शङ्काऽनुपपन्नऽतः—अन्तः
स्थापदस्य—अन्तःस्थानोपकाऽण्प्रदबोधकत्वमित्याशयः ।

२ परसवर्णस्येति । 'द्विवचनपक्षे'त्यादिः । द्विवचनम्
अनचित्वेति दित्वम् । परस्य—परस्यानुस्वारस्य । ३ द्विव-
चने इति । 'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्विवचने' इत्यस्यावयुल्या
ऽनुवाद एतत् । परसवर्णस्यापि तदधिकारत्वात् ।
४ यावता—यतः । तावत्—प्रथमम् ।

त्वस्याऽनापौ रूपाऽसिद्धयापत्तेः ॥

[उक्तप्रयोजनस्थापनभाष्यम्]

परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यग्रहणेन
ग्रहणाद्विवचनं यथा स्यात् ॥

(उद्योतः) तर्हि द्विवचनसिद्धिरेव फलमित्याह—
परसवर्णे तर्हि ।

[एकदेशिनः समाधानवाचकभाष्यम्]

मौभूद्विवचनम् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानसाधकभाष्यम्]

ननु च भेदो भवति—सति द्विवचने
त्रियकारकमसति द्विवचने द्वियकारकम् ॥

(प्रदीपः) ननु च भेद इति । श्रुतिकृतोऽ-
त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात् दुर्लभः ॥

(उद्योतः) ननु न भेदोऽनुपलभ्येत आह—
श्रुतिकृत इति ।

[एकदेशिनः समाधानवाचकभाष्यम्]

नैस्ति भेदः । सत्यपि द्विवचने द्विय-
कारकमेव ॥ कथम् ? ॥ 'हलो यमां यमि
लोपः' इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानसाधकभाष्यम्]

एवमपि भेदः । सति द्विवचने कदा-
चिद्वियकारकम्, कदाचित्त्रियकारकम् ।
असति द्वियकारकमेव । स एव कथं
भेदो न स्यादिति निरयो लोपः स्यात् ।
विभाषा च स लोपः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—यदि नित्यो लोपः स्यादिति ।
तदा भेदो न स्यादित्यर्थः । विभाषा चेति । चत्वर्ये ॥

[एकदेशिनः समाधानवाचकभाष्यम्]

यथाऽभेदस्तथाऽस्तु ॥

५ तस्य—अनुनासिकस्य । द्विवचनम्—'अनचि
चेत्यनेन दित्वम् । ६ एकदेशी प्रयोजनं खण्डयति—मा
युदिति । सिद्धान्ती उत्तरयति—ननु चेति । भेदः—
उच्चारणे रूपे वा भेदः अतिकृतः—श्रवणकृतः । ७ एकदेशी
लोपस्य नित्यत्वाभिप्रायेण प्रत्याचष्टे—नास्तीति ।
सिद्धान्ती समाधत्ते—एवमपीति । लोपे सत्यपीत्यर्थः ।
कदाचिदिति । लोपस्य वैकल्पिकत्वादित्याशयः ।
असति—असति दित्वे । ८ यथेति । नित्यो लोपोऽस्ति-
त्यर्थः ।

(उद्घोतः) एकदेश्याह-यथाऽनेद इति । यथा दिवंचनप्रवृत्त्यवृत्त्योर्मैदो न भवति तथेवाऽस्तु । मानुवृत्ति-भाषाग्रहणमिति भावः ।

[सिद्धान्तिनः समाधानसाधकं श्रौकनातिकपूर्वाद्धम्]

॥ * ॥ अनुवर्तते विभाषा, शरोऽचि यद्धारयत्ययं द्वित्वम् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

यद्यं 'शरोऽची'ति द्विवंचनप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो- 'ऽनुवर्तते विभाषे'ति ॥

[वार्तिकोत्तराद्धावतारणाय जिज्ञासाभाष्यम्]

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥

[ज्ञापकताबोधकं पूर्ववार्तिकोत्तराद्धम्]

॥ * ॥ नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधाथो न कश्चित्स्यात् ॥ ? ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

यदि नित्यो लोपः स्यात्, प्रतिषेध-ध्वननमनर्थकं स्यात् । अस्त्वेव द्विवंचनम्, 'शरो शरि सवर्णे' इति लोपो भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यः- 'विभाषा स लोप' इति, ततो द्विवंचनप्रतिषेधं शास्ति ॥

(उद्घोतः) 'तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति-अनुवर्तते इत्यादिना । शरो शरीति लोपे इत्यर्थः । मय्यस्तथा हलो यमाभित्यस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमिति भावः ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ शरोचि-शरोऽचीत्यनेन । अवस-आचार्यः ।

२ तस्य-शरः । लोपे-शरो शरीति लोपे । प्रति-वेधार्यः-प्रतिषेधप्रयोजनम् । ३ अत्र-गोषित्यादौ । तत्र लोपस्य नित्यत्वादित्याशयः । स लोपः-शरो शरीति लोपः ।

४ एकदेशी खण्डयति-नैतदिति । तस्य-शरः । लोपे-शरोशरीति लोपे । सः-शरोचीति । लोपापवादः-उभय-विधलोपापवादः । 'नित्यत्वेऽपि लोपस्य'त्यादिः । अपवाद-त्वाभावे हि लोपस्य सर्वत्र प्रवृत्त्या द्वित्वं व्यर्थं स्यादिति द्वित्वं लोपापवाद इत्याशयः । एवञ्च 'शीर्षु' इत्यादौ द्विकार-भ्रवणापत्तिरिति शरोचीति सूत्रमात्रदृक्कमेवेति तत्सम् ।

५ उच्यते-द्वित्वविधावचो रहाभ्यामित्यत्रोच्यते । अत्र-शरि यमि वा । लोपः-शरोशरीति 'हलोयमां यमी'ति च नित्यो लोपः । द्विवंचनम्-अचो र्ग्वेति द्वित्वम् । तयोः-

[उक्तसंभाषणे ज्ञापकताविषयनभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः । यदेतत् 'अचो रहाभ्या'मिति द्विवंचनम्, लोपा-पवादः स विज्ञायते ॥ कथम् ? ॥ 'यर' इत्युच्यते । एतावन्तश्च यरो यदुत शरो वा यमो वा । यदि चाऽत्र लोपः स्या-द्विवंचनमनर्थकं स्यात् ॥

किं तर्हि तयोयौगयोऽदाहरणम् ? ॥

यदकृते द्विवंचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः-प्रसूतम्, अवसूतम्, आवित्यः ॥

इहेदानीं कर्ता हर्त्तेति द्विवंचनसाम-र्थ्याल्लोपो न भवत्येवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति वर्धतीति । तस्मात्त्रित्येऽपि लोपेऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(उद्घोतः) लोपापवाद इति । यद्यपि हयंनु-भव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपेऽप्राप्तेपि द्विवंचनमारभ्यते, तथापि कृते द्वित्वे पश्चाच्छेपेऽपि द्विवंचनं व्यर्थमिति याचयेना-ऽपवादत्वोक्तिरिति भावः । तयोयौगयोः-लोपविधायकयोः । प्रसूतमित्यादयो दाभातोः के आतस्तकारोऽश्च उपसर्गादि-त्यनेन । आवित्ये आदित्याद्वाचार्थंभ्यन्तारण्यः ॥

[पूर्वविचारोपसंहारभाष्यम्]

तदेतदस्यन्तं सन्दिग्धं धर्त्तेति-आचा-र्याणां, 'विभाषाऽनुवर्तते नवे'ति ॥ ५ ॥

(प्रवीपः) तदेतदिति, -ज्ञापकत्वस्य

'शरो शरि' 'हलो यमां यमी'ति योगयोः । संयोगः-समूहः । त्रीणि व्यञ्जनानि यस्यावयवाः समूहः त्रिव्यञ्जन इति विग्रहः । यथाभूतं तु न चुक्तं, बहूनां समवाये द्वयोरेव संयोगसम्भवेति सिद्धान्तात् । ६ प्रसूतमित्यत्र षातुदकारः, आकारस्थानिको दकारः, कप्रत्ययस्य तकारश्चेति त्रिव्यञ्जनः समुदाय इत्याशयः । एवमग्रेऽप्युक्तम् । ७ इहेदानीं-सिद्धान्ते यथा । सामर्थ्यादिति । नित्यो हीदानीं लोपः, एवञ्च कृते नित्ये लोपे द्वित्वविधानं व्यर्थमित्याशयः ।

८ एवञ्च प्रकारद्वयभ्रवणवारणाय 'शरोची'त्यावश्यक-मित्याशयः । ९ यतो लोपस्य नित्यत्वेऽपि शरोचीत्यावश्यक-कम्, क्व-तस्मात् कारणत्वात्-एतत्-विभाषाऽनुवृत्तिर्न-वेति, सन्दिग्धम्-अनिश्चितमित्यर्थः । अत्राद्यः-अण्यद्वापु-धावते 'विभाषा सलोप' इति । त्रिव्यञ्जनसंयोगभ्रवणाय हि अग्रग्रहणमित्यवश्यम् ।

विचटयति । आचार्योपदेशपारम्पर्यात् ज्ञायते-
‘अनुवर्तते विभाषे’ति । तस्माज्जिर्व्यञ्जनसंयोगध्वना-
बाणुद्विधिति नकारेण प्रत्याहारः कृतो न
नकारेणेति स्थितम् ॥ ५ ॥

(उद्योतः) तद्व्याचष्टे-ज्ञापकत्वमस्य विचट-
यतीति । सर्वथाऽसंभवीत्युपसंहरतीत्यर्थः । ज्ञापकेन तदनु-
वृत्ति साधयतस्तत्त्वच्छब्देऽनुवृत्तिः सन्दिग्धैवेति भावः ।
छप्सुने ‘विभाषा स छोप’ इत्युक्तेराह-आचार्येति ।
अग्रहणायज्ञापकादित्यपि कथितम् । तत्तु वार्तिकहताऽग्र-
हणप्रत्याख्यानान्नोक्तम् ॥ [ह्यवरट्] ॥ ५ ॥

लण् ॥ ६ ॥

[द्विगकारानुबन्धे आक्षेपभाष्यम्]

अयं नकारो द्विरनुबध्यते-पूर्वश्चैव
परश्च । तत्राऽग्रप्रहणेषु इत्यग्रहणेषु च सन्देहो
भवति-‘पूर्वेण वा स्युः, परेण चे’ति ॥

(प्रदीपः) लण् ॥ सन्देहो भवतीति ।
किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽयं व्याप्तिरिति सन्देहः ॥

(उद्योतः) लण् ॥ किमिति । क प्रत्यासत्तिः,
क व्याप्तिरिति सन्देह इत्यर्थः ॥

[सन्देहस्य लक्षणभाष्यम्]

कतमस्मिन्स्तावदग्रहणे सन्देहः ? ॥

(उद्योतः) भाष्ये-कतमस्मिन्निति । वक्ष्यमाण-
रीत्या सर्वत्र भिन्नावकासात्प्रत्ययः । कतरस्मिन्निति
पाठेऽपि कतरादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् ।

[समाधानभाष्यम्]

‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इति ।

ॐ राजकक्ष्मीः ॐ

१ त्रिव्यञ्जनेति । सन्त्यन्तेत्यादौ तत्प्रेयाशयः ।

२ सन्देहः-नात्यर्थसन्देहः । पूर्व-पूर्वप्रकारेण ।

स्युः-अग्रहणानि स्युः । ३ प्रत्यासत्तिरिति ।

प्रत्यासत्तेरुद्धिरन्तरात् भवतीति प्रत्यासत्तिप्रत्ययस्य रूपम् ।

४ व्याप्तीति । बुद्धिः सर्वत्र व्यापिका भवतीति व्याप्ति-
प्रत्ययस्य रूपम् । सन्देहः-नात्यर्थसन्देहः । ५ नहि उरफ-

ॐ शाब्दकोस्तुभः ॐ

लण् । नन्वाऽकारो नुनासिकः प्रतिज्ञायते न तु ह्यकार-
रादिविवेकार्थः । तेनोर्ण रपर इत्यत्र रप्रत्याहारप्रहणं

१ अर्धपाठः ‘केऽणः’ इत्यत्र सन्देहवारणभाष्ये [१४९

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ असन्दिग्धम् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

असन्दिग्धम्-पूर्वेण, न परेण ॥

[हेतुविभाषाभाष्यम्]

कुत एतत् ? ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनी हेतुसूचकं वार्तिकम्]

॥ * ॥ पराऽभावात् ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

नहि द्वलोपे [परे] परेऽणः सन्ति ॥

(उद्योतः) नहि द्वलोप इति । ‘वर्द्धे’त्यादौ

गुणोऽसिद्ध इति भावः ॥

[उक्तहेतुद्वेषणभाष्यम्]

ननु वायमस्ति-‘आहृद आहृद’ इति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण ।

यदि हि परेण स्यादग्रहणमनर्थकं स्यात्,

‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽचः’ इत्येव ब्रूयात् ॥

अथ धैतव्यं न ब्रूयात्, -अथो होतव्यवति-

‘ह्रस्वो दीर्घः घुत’ इति ॥

(उद्योतः) दीर्घोऽच इत्येवेति । भाषाकाववा-

ऽभावेऽपि सङ्गाऽल्लापवायऽसन्देहाय चेति भावः । [भाष्ये

अथो इति । ‘अचो’ति परिभाषणादिति भावः ॥]

[सन्देहान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

अस्मिन्स्तावदग्रहणे सन्देहः-‘केऽणः’ इति ।

[समाधानभाष्यम्]

“असन्दिग्धं” । पूर्व-पूर्वेण, न परेण ॥

छोपनिमित्तो द्वे परतः परेऽणः सन्तीत्यर्थः । ६ ननु

बहुधातोस्तुचि कश्चित्वाद्विभाषायां गुणे रपरत्वे दावधत्तुल्य-

द्वलोपेऽपि कृतेषु रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्यात् अकारे कृते

द्वलोपस्याऽसिद्धत्वात्पुनर्भाषाश्वेतीत्येव रपरं पूर्वेण सहाहुण

इति गुणे वेदेति स्यादित्येवमर्थमग्रहणं स्यादत आह-

वर्द्धेत्यादाविति । असिद्धः-‘असिद्धं नदिरङ्गमन्तरङ्गे’

इत्यनेनाऽसिद्धः । ‘नाजानन्तर्ये’ इति त्वनित्या, नास्त्येवेत्या-

शब्दः । एवञ्च ‘वर्द्धे’त्येव रूपं न वेदेत्याभिप्रायः ।

भवति । प्रत्याहारप्रहणे ज्ञापकस्तु अकारलकारयोः सर्व-
विधिरिति वार्तिकनिर्देशः । ननु अक्षरवर्णव्याप्यवदो नकारः

स यदेतानुबध्यते तेनाग्रहणेऽपि च पूर्वेण परेण चेति सन्देहः

पृष्ठे २२ पङ्क्तौ । एव उपलभ्यते सर्वत्र ।

[प्रभतदुत्तरभाष्यम्]

कुत एतत् ? ॥

‘पराऽभावात्’ ॥ नहि के परेऽणः सन्ति ॥

(प्रदीपः) नहि के पर इति । नन्वल्पा-
उपानदुपान्तकेति ह्रस्वे कर्तव्ये ‘नहो ध’ इत्यस्या-
ऽसिद्धत्वादस्ति के परतो हकारः, तथा ‘गीष्के’त्यादौ
रेफैः । अत्राहुः—न मु ने इत्यत्र ‘ने’ति योग-
विभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावः, तेषु च कृतेषु
हकारादीनामभावः ॥

(उद्द्योतः) तथा गीष्केति । विसर्गस्याऽसिद्धत्वा-
दिति भावः । तेषु च कृतेष्विति । परत्वादिति भावः ।
योगविभागस्य भाष्याऽनारुढत्वाद्गोकेयादिभाष्यात्के परे इति
भाष्याच्च तेषामनभिधानं बलं युक्तम् ।

[उक्तहेतुनिरासभाष्यम्]

ननु चायमस्ति—‘गोको’ ‘नीके’ति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण ।
यदि हि परेण स्यादग्रहणमनर्थकं स्यात्
‘केऽञ्च’ इत्येव ब्रूयात् ।

अथवैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येत-
द्भवति ‘ह्रस्वो दीर्घं भुत’ इति ॥

(उद्द्योतः) अचो हीति । ‘अचधे’ति परिभाषणा-
दिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अस्मिन्स्तर्ह्यग्रहणे सन्देहः—‘अणोऽ-
प्रगृह्यस्यानुनासिकः’ इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘असन्दिग्धं’ । पूर्वेण, न परेण ॥

कुत एतत् ? ॥ ‘पराऽभावात्’ । न हि
पदान्ताः परेऽर्णः सन्ति ॥

❁ राजलक्ष्मीः ❁

१ निर्दिष्टस्थानिकत्वेनाच्परिभाषानुपस्थित्याऽत्र कण्ठ्य-
त्वेनाऽकारः स्यादित्याशयः । २ रेफ इति । विसर्गादेर
सिद्धत्वादित्याशयः । ३ गोकेयुपलक्षणं—चैत्रेका रेफेत्यादिः ।

❁ शब्दकौस्तुभः ❁

प्राप्नोति । तस्मादसन्देहायेहानुपस्थानमेव कुतो न कुत-

१ न सन्तीति । लोपप्राप्तिसंभवात्सन्त्येवैवमेवम् ।

(प्रदीपः) नहि पदान्ता इति । ननु

च भोभगो—इत्यत्राऽऽग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते,—
‘वृक्षकरोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो
मा भू’दिति । तत्कथमुच्यते—‘न हि पदान्ता’
इति ? । उच्यते—‘अप्रगृह्यस्ये’ति पर्युदासेनाऽच
एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं—‘न हि
पदान्ता’ इति । कार्यमात्र इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) नहि पदान्ता इति । पदानामेवा-
ऽनुनासिकोऽवसाने जायत इत्याशयेदमुक्तम् । न तु तत्र
पदान्ताधिकारोऽस्ति । लोप इति । अथा हलो विशेषणा-
दिति भावः । पर्युदासेनेति । किंमाणेऽप्यग्रहणे इत्यर्थः ।
भाष्येपि न सत्त्वं निषिध्यते किं तु कार्यित्वमेवेत्याह—कार्य-
मात्र इति । एवं चानुनासिकप्राप्तियोग्याः पदानां न
सन्तीत्यर्थः । वस्तुतोऽस्या अग्रे सिद्धान्त्युक्तिर्वेन तदङ्गानि-
नैव पूर्वपक्षरयौचित्येनैवं भाष्यव्याख्यातमनुचितं, पूर्वपक्षस्य
सन्देहस्य चानुधानात् । तस्मादष्टमाध्यायस्य भाष्यमेकदेश्यु-
क्तिरित्येवोचितम् । व्याख्यातं च तत्रोपाध्यायैरित्येवम् ।

[उक्तहेतुनिरासभाष्यम्]

ननु चायमस्ति—‘कर्तुं हर्तुं’ इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—कर्तुं हर्तुं इति,—एचामेव्युप-
लक्षणम् । अत एवाऽचोऽप्रगृह्यस्येत्युक्तम् । अन्यथाऽको-
ऽप्रगृह्यस्येति वदेत् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण ।
यदि हि परेण स्यादग्रहणमनर्थकं स्यात्,
‘अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः’ इत्येव ब्रूयात् ।
अथवैतदपि न ब्रूयात्, अर्च एव हि प्रगृह्या
भवन्ति ॥

(प्रदीपः) अचोऽप्रगृह्यस्येति । हलो
हि न भाव्यमित्यत्राग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेति स्थितम् ॥
तत्र वृक्षं वृक्षतीति किपि कृते वृक्षवृक्ष-

न ब्रूयादिति । ‘के’इत्येव ब्रूयादित्यर्थः । ४ परेऽण इत्यस्य
अनुनासिककार्यभाव इति शेषः । तत्र—भाष्ये । किपीति ।
वृक्षवृद्धिति च तत्र रूपम् । ५ कैयटोक्तिं दूषयति—वस्तुत इति ।
अस्याः—अप्रगृह्यस्येत्यामुक्त्युक्तः । ६ अथ एवेति ।
पर्युदासाच्चाऽजेवेत्याशयः ।

मिति चेत्, न । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहा-
दलक्षणमिति परिभाषा ज्ञापयितुमनुबद्धस्येव पुनरनुबन्धात् ॥

२ ‘अचाम्’ पा० ।

माचष्टे इति णिवि टिलोपे च कृते, वृक्षवयतेर्विधि [कृते] 'वृक्ष'विति भवति । किपि तु 'कौ लुप्तं' 'कौ विधि' प्रति च न स्थानिव'दिति निषेधात्संप्रसारण-प्रसङ्गो, 'लोपो व्योर्वलो'ति वलोपप्रसङ्गश्च । विधि तु स्थानिवद्भावाद्वल्लिप्तमित्यो वलोपो न भवति । 'हलि सर्वेषा'मित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दलोपः प्राप्तोऽप्रहणा-नुवृत्त्या निवर्त्यते ।

(उद्योतः) निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्ग इति । चित्त्य-मिदम् । नो परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकेस्य टिलोपविधानेन वृक्षतेः स्थानिवे मानाभावेन, वकारे एकदेशविकृतन्यायेन वृक्षतित्वस्य दुर्लभत्वात् । अर्थाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञा-ऽभावाच्च । अत एव 'राजकीय'मित्यादौ कळोपो न । वृक्ष एव टिलोपस्थानित्वे तु प्रकृतिमात्रापत्तिः । एतेन विधि एकदेशविकृतन्यायेन वृक्षतित्वात्प्रातिपत्तिः । न च गिलो-पस्य स्थानिवत्त्वात् पत्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधा'दिति परास्तम् । न च ब्रह्मेति सूत्रे पदाधिकारेण ब्रह्मन्तत्वमेक-देशविकृतन्यायेन सुलभमिति वाच्यम्, स्कोरिति सूत्रा-दन्ते ग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरण्येनैवाव्ययाश्रयणेनाऽदोषात् । अत एवाऽन्तग्रहणं चरितार्थम् । अर्थाधिकविकाराच्च । एवं च वृक्षभृजो णिजन्ताकिपि 'वृक्षम्' इत्यादौ पत्वं नेत्याहुः । वलोपप्रसङ्गश्चेति । इदमुपलक्षणं कौ विधौ स्थानिवत्त्व-निषेधाद्ग्रहणप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् ।

[सन्देहस्थलान्तरप्रदर्शनमाध्यम्]

अस्मिन्स्तर्ह्यग्रहणे सन्देहः—'उरपर' इति ॥

[समाधानमाध्यम्]

'अस्तेन्दिग्यं' । पूर्वेण, न परेण ॥ कुत एतत् ? ॥ 'पराभावात्' ॥

न ह्युः स्थाने परेऽणः सन्ति ॥

[उक्तहेतुनिरासमाध्यम्]

ननु चायमस्ति—'कर्त्रर्थ' 'हर्त्रर्थ'मिति ।

[प्रश्नमाध्यम्]

किं च स्याद्यद्यग्र रपरत्वं स्यात् ? ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ निषेधादिति । गिलोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधादि-त्यर्थः । संप्रसारणेति । एकदेशविकृतन्यायेन ग्रहण्येति-सम्प्रसारणेत्यर्थः । स्थानिवद्भावात्-गिलोपस्य स्थानिवद्भा-वादित्यर्थः । सम्प्रसारणानु किन्वाऽभावाच्च प्रमातीत्याशयः ।

१ इदं भाष्यमेव न वाचिकमिति भावनिष्ठाः । वाचिक

[अनिष्टापत्तिप्रदर्शनमाध्यम्]

इयो रेफयोः ध्रुवणं प्रसज्येत ॥

[उक्तप्रवणपत्तिनिरासमाध्यम्]

'हलो यमां यमि लोपः' इत्येवमेकस्या-ऽत्र लोपो भविष्यतीति ॥

[आपत्तिस्थापनमाध्यम्]

विभाषा स लोपः, विभाषा ध्रुवणं प्रसज्येत ॥

[आपत्तिनिरासमाध्यम्]

अयं तर्हि नित्यो लोपः 'रो री'ति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—'रोरीति' । विभाषां बहिराऽ-सिद्धत्वाऽभावादिति भावः ॥

[आपत्तिस्थापकमाध्यम्]

'पदान्तस्ये'त्येवं सः ॥

[आपत्तिनिरासमाध्यम्]

न शक्यः स 'पदान्तस्ये'त्येवं विहा-तुम् । इह हि लोपो न स्यात्,—जगृधेर्लङ् अजर्घाः, पारुषर्द्धे—अपारुषा इति ॥

(प्रदीपः) अजर्घा इति । गुणैर्यल्लुकि र्णागमेऽभ्यासस्य कृते, लङि सिपि शब्दलुकि गुण-रपरत्वंल्लोपभम्भावजश्वहस्वरलोपरीधेर्वेपु रूपम् ॥

(उद्योतः) भम्भावः,—एकाको बहो भवि-त्यनेन । तत्र लोकाच्च इति, सप्तन्तस्येति च 'धातो'रित्य-पेक्षया व्यधिकरणपद्धौति भावः । स्वत्वम्—'इदमे'त्यनेन ॥

[आपत्तिस्थापकमाध्यम्]

इह तर्हि—मातृणो पितृणामिति रप-रत्वं प्रसज्येत ॥

[आपत्तिनिरासमाध्यम्]

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नाऽत्र रपरत्वं भवती'ति यद्ययम्—'ऋत इच्छातो'रिति धातुग्रहणं करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥

धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—इह मा

२ प्रातिपदिकस्य—'वृक्षवृक्ष'इत्यस्य । वृक्षतेः—नेव-लवृक्षतेः । दुर्लभत्वादिति । एवञ्च ग्रहण्येति सम्प्रसा-रणाऽप्राप्तिरित्याशयः । अर्हेति । 'वृक्ष' इत्यस्यापगमा-दित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञेति । वृक्षतित्वप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । ३ प्रकृ-तिभावेति । 'प्रकृत्येका'मिति प्रकृतिभावापत्तिरित्यर्थः ।

मेवेदमिति तु गौडाः ।

भूत-मातृणां पितृणामिति । यदि चात्र
रपरत्वं स्याद्भातुग्रहणमनर्थकं स्यात् ।
रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्वं न भविष्यति ।
पश्यति त्वाचार्यो- 'नात्र रपरत्वं भवती'ति
ततो धातुग्रहणं करोति ॥

[आपत्तिरुपायनाय प्रथमाभ्यम्]

इहापि तर्हि न प्राप्नोति- 'चिकीर्षति
जिहीर्षती'ति ॥

(प्रदीपः) इहापि तर्हीति । धातुग्रहणेन
हि लिङ्गेनाऽधातोरेव रपरत्वं निवर्तितम् । धातोस्तु
रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वाच्च प्राप्नोतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये 'इहापि तर्हि' इत्यस्य- 'भूत
इव'मिति शेषः । ननु धातुग्रहणेन ऋकारस्य दीर्घो न रपर
इति आपनादुक्तमेवेति दीर्घस्याप्यपरत्वात्कथमनेनोऽप्राप्ति-
रत आह- धातुग्रहणेनेति ॥

[आपत्तिनिरासमाभ्यम्]

मा भूदेवम् । 'उपधायाश्चे'त्येवं भविष्यति ॥

[एकदेशिन आपत्तिस्थापनमाभ्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति- 'मातृणां पितृणा'-
मिति ॥ तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इहापीति । तस्माद्भातुग्रह-
णस्य सप्रयोजनेत्वाच्च ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-तस्मात्तत्रेति । न च इह
किञ्चिन्नपो इतीति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्तििति वाच्यम् ।
गृह्यादेरनुकरणे प्रकृतिवद्नुकरणमित्यस्याभावे 'प्रोयणी'
त्वादावित्त्वाभावावभिहापि तदावश्यकतात् । गत्यन्तरा भावे
एव तस्यायेन ज्ञापकत्वावयवणाच्च । तदाह-तस्मादिति ।
एवं च रपरत्वेऽपि मातृणामित्यादौ उपधायाश्चेतीरववारणेन
धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन रपरत्वनिवृत्तौ न ज्ञापकत्वेत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाभ्यम्]

एवं तर्हि-सामर्थ्यात्पूर्वेण, न परेण ।
यदि परेण स्याद्ग्रहणमनर्थकं स्यात् 'उर-
ज्जपरः'इत्येव ब्रूयात् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ दीर्घस्याऽप्यन्त्यात् 'ऋ' इति रपरत्वं प्रसज्येतेत्याशयः ।
२ अनर्थकमिति । रपरत्वेन ऋदन्तत्वाभावादित्याशयः ।
इत्यम्-ऋकारस्येत्वं । ३ न प्राप्नोति । 'ऋतद्भातो'रिति
न प्राप्नोति । दीर्घस्य रपरत्वेऽनन्त्यत्वादित्याशयः । ४ तत्र-

१ 'प्रयोजनवत्त्वाद्' पा० ।

(उद्घोतः) भाष्ये-सामर्थ्यात्पूर्वेणेति । न च
'गच्छे'त्यादौ यणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाऽग्रहणं स्यादिति
सामर्थ्यं कथम् ? । ऋकारादेशे हल्स्वाऽपि शो रीति प्रवृत्त्या
फलाऽभावेन तस्माच्चर्यादकारांशे हि हल्स्वाऽपि अप्रवृत्ति
रित्याशयात् । रक्तयोः समानश्रुतित्वेन तत्रापि शोरीत्यस्य
प्रवृत्तेरित्यन्ये । लृकारे यण्वदितप्रयोगानभिधानमेवैतद्भाष्य-
प्रामाण्यादित्यन्ये ॥

[सन्देशान्तरप्रदर्शनमाभ्यम्]

अस्मिन्स्तर्ह्यग्रहणे सन्देशः- 'अणुदि-
स्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति ॥

[समाधानमाभ्यम्]

'असन्निधं' । परेण, न पूर्वेण ॥

कुत एतत् ? ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ सवर्णेऽणु, तपरं युक्तं ॥ * ॥

[व्याख्यानमाभ्यम्]

यद्यम् 'उक्तं' इत्युकारेत् पराकरणं करोति,
तज्ज्ञापयत्याचार्यः- 'परेण, न पूर्वेणे'ति ॥

(प्रदीपः) सवर्णे इति । 'अचिकृत'दिति
ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यात्, ऋकारो मा
भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते । यदि च पूर्वेण
णकारेणाऽग्रहणं स्यादकारोऽनपेक्षाद्विज्ञाकालस्य
ग्राहक एव न भवतीति ऋकारो न च स्थानी, नाप्या-
देशः प्रसज्यतीति, किं तपरत्वेन ? । कृतं च तज्ज्ञापकं
परेणाऽग्रहणस्य ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-सवर्णेणतपरमिति । यदुक्तं-
सूत्रे तपरं करोति तज्ज्ञापकं सवर्णेणग्रहणं परणकारकमिति
वार्तिकाक्षरार्थः । इत्येवमर्थमिति । हस्तो यथा स्यादीर्घो
माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः । ऋकार इति । उद्देश्यसमर्पक
इत्यर्थः । न च भाष्यमानत्वेन सवर्णेणग्रहणाऽप्रसक्तैस्तद्वैय-
र्थ्यम्, तपरत्वाऽभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वस्वाभ्यनु-
ज्ञानार्थत्वेनाऽपूर्वबोधित्वाऽभावेन चाऽविधेयत्वात् । कृते तु
तपरत्वे भाष्यमानत्वाऽपीत्यन्यत् ॥

'ऋतद्भातो'रित्यत्र । धातुग्रहणम्-उत्तरार्धे धातुग्रहणम् ।

५ सूत्रे सवर्णेणग्रहणं परेण, हि-वतः उक्तदित्यत्र
तपरकरणं क्रियते इति वार्तिकाक्षरार्थः । ६ ऋकारस्य-उपधा-
भूतस्य ऋकारस्य । माभूदिति । सावर्ण्यादिति मावः ।
सपरत्वं-विधेये सिद्धान्ते तपरत्वं क्रियते इत्यर्थः ।

२ 'नैव' पा० ।

[इष्टग्रहेषु सन्देहप्रदयेनमाध्यम्]

इष्टग्रहेषु तर्हि सन्देहः ॥

[समाधानमाध्यम्]

'असन्निधम्' । परेण, न पूर्वेण ॥

कुत एतत् ? ॥

[सिद्धान्तिनः श्लोकार्थिकसन्देहः]

॥ * ॥ व्याख्यानं परेणेष्यात् ॥ * ॥

[व्याख्यानमाध्यम्]

यत्रेच्छति पूर्वेण, संमुद्य ग्रहणं तत्र करोति-व्यो'रिति । तच्च गुरु भवति ॥

कथं कृत्वा हापकम् ? ॥

तत्र विभक्तिनिर्देशे संमुद्यग्रहणे चार्द्ध-चतस्रो मात्राः, प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः, सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यक्षमारभते तज्ज्ञापयत्या-चार्यः 'परेण न पूर्वेण' इति ॥

(प्रदीपः) अर्धचतस्र इति । अर्धेन चतस्रः । चतुर्धा हि मात्रा तत्रोऽर्द्धमिति ॥

(उद्घोतः) माध्वे-संख्येति । आदेशेन तौ निर्वर्त्येत्वं । 'अर्धचतुर्धा' इति वक्तुमुचितमत आह-अर्धेनेति । माध्वे-तिष्ठो मात्रा इति । 'इणः' इति पदच्छेदाभिप्रायेणम् । तदुक्तम्-विभक्तिनिर्देशे इति । संहितायां तु सार्धमात्राद्वयमेवेति बोध्यम् ॥

[अक्षेपमाध्यम्]

किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवाऽयं जकारो द्विरनुबध्यते ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । वर्णोत्सत्तिः-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ यद्वोरिति पश्यन्तम् । २ अर्द्धमिति । समासवाचि-नोऽर्द्धसंख्यं निवन्तपुसकतवाऽर्द्धमिति क्षीयता । अर्द्धेति पाठस्त्वशुद इति मीगुरुचरणाः । ३ यद्यपि दोषाः सत्त्वपि कदाचित्समाहिताः परं सन्देहप्रयोजको जकारः-कुतोऽनुबध्यते इत्याशङ्कते-किं पुनरिति ।

॥ सङ्क्षेपस्तुभः ॥

अमकण्ठम् । समञ्जम् । अत्र मकारानुबन्धो माध्वे प्रत्याख्यातः । स हि प्रत्याहारप्रये उपबुध्यते । अम् अम्

१ अर्द्धेति मुद्रितः पाठस्त्वशुद एव । लिखितपुस्तक-

वर्णोच्छेदः । वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अणादिग्रहेषु लैर्माहर्त्यैः सन्देह-परिहारे प्रतिपत्तिरित्येवमिति वाक्याय वर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इत्याशयेनाह-माध्वे-किंपुनरिति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ व्याख्यानं द्विरुक्तितः ॥ * ॥

[व्याख्यानमाध्यम्]

एतज्ज्ञापयत्याचार्यो-भवत्येषा परि-भाषा-व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति । 'अणुदित्सवर्ण-स्येत्येतत्परिहाय पूर्वेषां ऽग्रहणम्, परेण-णग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

(प्रदीपः) व्याख्यानत इति । न्याया-दागमादौ शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

(उद्घोतः) एतत्-वक्ष्यमाणम् । आचार्यः-शिवः । ननु हापितेभिः प्रवर्तकतया निवर्तकतया वा नास्व-चरितार्थमत आह-न्यायादिति । उक्ते न्यायः । आगमः-उपदेशपरम्परा । तत्सिद्ध एवायमर्थो णकारानुबन्धनस्य-स्वयन्वहारेण बोध्यत इत्यर्थः । एवं च व्याख्यानेनैव-पूर्वण-रेण केचित्, केचित्परणवहारेणैति निर्णये हापकानुसरण्येतेो ब्रूयते सूचितम् ॥ [लघु] ॥

—०००—

अमकण्ठनम् ॥ ७ ॥ समञ्जम् ॥ ८ ॥

[अक्षेपमाध्यम्]

किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनाबुभौ-वनुबध्यते, न अकार एवानुबध्यते ? ॥

[प्रतिप्रसक्तसमाधानमाध्यम्]

कथं-यानि मकारेण ग्रहणानि-
'हलो यमां यमि लोपः' इति ? ॥

४ व्याख्यानं-व्याख्यानं निर्णयमिति जकार-द्विरुक्तितो वाच्यते इत्यर्थः । ५ व्याखः-हापकसामर्थ्या-न्यतरूपो न्यायः । ६ उपदेशेति । परेणैवेष्टमहाः सर्वे पूर्वैर्नैवाऽग्रहा मताः । अतोऽणुदित्सवर्णस्येत्येत-देकं परेण तु ॥ इत्येवं ब्रह्मोपदेशपरम्परेत्यर्थः ।

७ उभौ-मकारयजकौ । ८ अमकण्ठनस्य यमि लोपमित्यर्थः ।

अमिति । तच्च त्रयं मकारेणैव निबन्धितम् । तत्राह-पुमः-संख्यम्परे इत्येनास्तु । न च मकारमकारपरः खयस्ति येन-तिप्रसङ्गः स्यात् । तथा 'हलो यमां यमि लोपः' इत्येव

ऽननुगुणम् ।

[आक्षेपसमाधानभाष्यम्]

अस्तु अकारेण—'हलो यञां यञि लोपः' इति ॥

[समाधानाऽसङ्गतिप्रदर्शनभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । शकारभकारपरयोरपि शकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत ॥

[समाधानस्यापक्रमभाष्यम्]

न शकारभकारौ शकारभकारयोःस्तः ॥

(उद्योतः) अमञ्जनम् समञ् ॥ भाष्ये-न शकारेत्यादि । अङ्गहितह्रस्वाग्रानुकरणं तु स्वादन्यत्र नास्तीति ह्रस्वरटसूत्रे प्रपञ्चितम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं—'पुमः खट्वम्परे' इति ? ॥

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

पाठम् । न च शकारभकारौ शकारभकारपरी स्तः । इह उत्तरयोस्तयोः सम्भवे तु 'शरो जरो'ति लोपेन भाष्यमेव । तथा 'ऊमो ह्रस्वादचि ऊमुणित्य'मिति पाठम् । न च शकारभकारौ पदान्तौ स्तः । उज्ज्वलमेव किपि तौ स्त पथेति चेन्न, उज्ज्वलोपपत्तया संयोगान्तलोपे सत्युदिति रूपाभ्युपगमात् । लभेस्तु जङ्गलविधानात् । नन्वेवमप्यागमिनस्त्वो ऽणनेभ्यः परे भवः, अगमास्तु पथेति सङ्ख्यातानुदेशो न स्यादिति चेन्न, 'यथासङ्गव'मित्यत्र हि विधुर्धर्मप्रमितिवेलायां निर्दिष्टव्यनमतसङ्ख्यासामग्र्यमाधीयते, न तु लभ्यसंस्कार-वेलायां प्रयोगतत् । तस्मान्मास्तु म्भरीनुवन् इति स्थितम् ।

घटवच् । अवगडवच् । लकडवच् घटवच् । कवच् । सपसर । हल । इति माहेश्वर्याख्यसमाज्ञाय-सुवाणि । अत्राव 'सङ्ख्याः—'एकस्मान्जजवटा द्वाभ्यां पञ्चिभ एव कणमाः स्तुः । ज्ञेयौ यवौ क्षुभ्र्यौ रः पञ्चभ्याः शङ्खौ चङ्गभ्याः ॥' इति । अस्वार्थः—जनपदय एकस्मात्परं भाषाः स्तुः । तथाहि अकार एक-रादेव करो भाषाः । 'एके परस्पर'मिति यथा । ननु 'गिद्धि-दादिभ्योऽङ्' 'असतिवकिस्मातिभ्योऽ'दित्यकारेण अणम-स्थिति चेन्न, 'आदिरन्त्येने'त्यत्रानुदितस्त्वन्त्य चेत्ततोऽप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः । अत एव 'रोः सुपी'ति न प्रत्याहारप्रवृत्त्यम् । 'सुपि'त्येत्स्व तु 'अप्रत्यय' इति प्रतिषेधो नास्ति, यनादा-विति विशेषणम् । उत्तरत्र च 'बहुवचने शङ्खौ'ति विशेष-णम् । 'सुसिद्धन्तं परं'मित्यत्र तिङ्भाष्यवर्णात्, 'शास इहह-को'रित्यत्र तु अङ्गहणसामर्थ्यद्वयं प्रत्याहारप्रवृत्तं न भवति । अजदो हजदो चेति हि व्याख्याने अह-हजोरिति न्ययमेव स्यात् । द्विविधा एव हि निजतः प्रत्ययाः—अजदयो हजदयश्च । 'अतिशय' इत्यत्र तु निजत्वमेव

[समाधानभाष्यम्]

एतदप्यस्तु अकारेण—'पुमः खट्व-म्परे' इति ॥

[समाधानत्रापक्रमभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । शकारभकारपरेऽपि हि खयि रुः प्रसज्येत ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

न शकारभकारपरः खयस्ति ॥

[समाधानद्वयण्य आक्षेपभाष्यम्]

कथं—'ऊमो ह्रस्वादचि ऊमुणित्य'-मिति ? ॥

[श्रष्टापिभाष्यम्]

एतदप्यस्तु अकारेण—'ऊमो ह्रस्वादचि ऊमुणित्य'मिति ॥

नास्ति । अथा सहैकदेशस्य स्थानिवद्भावेनाऽकादित्वाच्च । 'अदृष्टोऽङ्'त्यपि न प्रत्याहारः । अकारान्तेषु 'अच्छत्यता'-मिति गुणविधानाच्चापकात् । सति च 'इकश्चे'ति न प्रत्या-हारः, 'इको ह'लिति कित्त्वविधानात् । 'अच्छन्ममां सनी'-दीर्घविधानाच्च । एवन्तानां सति गम्यादेशे हि सति उदाहृतसूत्रद्वयं निर्दिष्टं स्यात् । 'परिमाणस्याव्यां सर्वेभ्यः' 'इकश्चे'त्यपि न प्रत्याहारः । वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाहि—इका-रन्तेभ्य एरवा भाष्यम्, उकारान्तेभ्य 'अदोर'वित्त्वात् । लुकारान्तास्सन्त्येव न । एवन्तानाप्यनेमिदिकेनाऽऽत्वेन प्रत्य-योत्पत्तेः प्रागेव भाष्यम् । अतः प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामेकता न सत्येव । अदन्ताः परमवशिष्यन्ते । तत्र 'अरित्येव लघ-वाद्भावात् । वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणेनैव अदन्तेषु घनः सिद्धत्वात्सूत्रमेवेदं न कुर्वात् । अगोच्यैत—'इकश्चे'त्यारम्भ-सामर्थ्यादिशर्णोवर्णान्तोच्चेवाजभ्यां सह वैकल्पिको वञ् समा-विष्टस्थितिः । तदपि न । एवं हि सति अन्वयोविच्छेदेन वाग्र-हणं कुर्वात् । 'अन्वयोनां न्य'विति न प्रत्याहारः, क्षीय्योः पूर्वग्रहणवैयर्थ्योत्पत्तेः । न चैकारान्तानां मध्ये एतयोर्देवेति नियमार्थं पूर्वग्रहणमिति वाच्यम्, एवं हीक लघ्वेव ब्रूवात् । एवन्तानां सामान्यलक्षणेनैवावत्यस्य सिद्धत्वात् । 'इकश्चावो'रि-त्यपि न प्रत्याहारः, भारिणा साहचर्यात् । तस्मात्सिद्धं अकार एकस्मादेवेति ॥ तथा अकारोच्चेकस्मादेव—'अतो दीर्घो यजो'ति । तथा अहउणित्वेव अकारोऽप्येकस्मादेव । अणिति यथा । अण्येणः पीजमित्यादाविणप्रत्याहारोऽनेन कुतो नेति चेन्न, 'अचि' स्तुपातुभ्रवां श्योस्तिन्नेकारोकारयोः स्वस्मैण निर्देशात् । अन्यथा हि संहितायां मानात्मन्यवत्प-च्छेदेऽप्यर्द्धभात्राकाव्यादिन इत्येव ब्रूवात् । व्याख्यानाथ पूर्वेण न तु परेण अगोच्यते । व्याख्यानं च सिद्धान्तेपि शरणम् । 'अो'रित्यपि हि निर्देशे ॥ ह्रस्वोर्ध्वहणमुत् दीर्घ-

[इष्टापत्तिबाधकभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । शकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्द्व्यंशकारभकारावागमौ स्याताम् ॥

(उद्योतः) अकारभकारयोरपि हि पदान्तयोरिति । पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याऽजादेः पदस्य द्वयोः स्यातामित्यर्थः ॥

[इष्टापत्तिबाधकभाष्यम्]

न शकारभकारौ पदान्ती स्तः ॥

[प्रदीपः] इमञ्च ॥ न शकारेति । शकारस्य भकारस्य च पदान्तस्य जश्चेन भाव्यमिति तस्याऽभावः । उज्ज्वलशकारः संयोगान्तस्येति छप्यते इति तस्याऽप्यभावः ॥

[एकदेशेन इष्टापत्तिबाधकभाष्यम्]

एवमपि पञ्चागमाख्यं आगमिनो, वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) एवमपि पञ्चागमा इति । लक्ष्य-संस्कारकालिकं सङ्ख्यासाम्यं यथासङ्ख्यमूत्रप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते ॥

✽ राजलक्ष्मीः ✽

१ आगमौ-सुदुर्मुदित्यागमौ । २ तस्याऽभावः-भकारस्याऽभावः । तस्य भाव इति पाठे-प्रत्याख्यातुमित्यर्थः । ३ त्रय इति । इमयोः पदान्तयोर्भावादित्याशयः । सङ्ख्यातानुदेशः-सङ्ख्याक्रमेण सम्बन्धः । ४ सन्त्विति ।

✽ शब्दकोस्तुभः ✽

योस्त यकारवकारयोरिति सन्देहः स्यादेव । एवं चैव इग्र-स्वादेश इति सूत्रे इणित्येव प्रतिपत्तिलाघवाय वक्तव्ये इग्र-वृणमपीह लिङ्गम् । इण्यडे इति तत्र यथासङ्ख्यप्रतिपत्तिरेव नेति न तत्परिहाराय यतितव्यमिति दिक् । एवं वकारोप्येकरमा-देव-नश्चव्यप्रशान्ति । 'ए-चोयवायाव' इति सूत्रे भविति न प्रत्याहारः, अवादिताहचर्यात् । एवं टकारोप्येकरमात्-
'अटकुप्वा' किति । द्वान्तां षः । 'एकाचो बडो भू ज्ञप-न्तरय स्त्रो' इति यथा । ककाराक्षिभ्यः-
'अकः सवर्णे' । 'इको यण्' । 'इसुलुकात्तात्' इति यथा । 'लण्' यनत्यो णकारोपि त्रिभ्यः । 'अणुदित्सवर्णस्येत्येक' एवाऽण्, 'इणः शीघ्र'मित्यादयः सर्वे इणः, 'इको यणित्यादौ यण्' च । तत्र यण् तावत्पूर्वेण न सम्भवत्येव । इण् तु सम्भवन्नपि ज्ञापका-त्यक्तः । अणस्तु उभाभ्यां ग्रहणे स्थिते क पूर्वेण क वा परेणेति विवक्षायां ग्रहणकशाले परेणैवेति सिद्धान्तः । उक्तं हि 'व्याख्यानतो विज्ञेयप्रतिपत्ति' इति । न हि 'परेष्व षाकुयो-

[इष्टापत्तिबाधकभाष्यम्]

सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । शकारभकारौ पदान्ती न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) सन्तु तावदिति । उद्देशानु-देशाभ्यां सङ्ख्यासाम्याद्यथासङ्ख्ये लब्धे, प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्तते नान्य इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) सिद्धान्ती तु प्रतिपत्तिकौलिकमेव सङ्ख्यासाम्यं तत्प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह-सन्त्विति । वेपा-मागमानामागमिनः सन्ति ते भवन्तु इत्यर्थः । अनुदेशः-प्रतिनिर्देशः । भगवता तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽनुबन्धद्वयमदृष्टिः ॥

[अक्षरशब्दनिर्वचने आक्षेपभाष्यम्]

अथ किमिदमक्षरमिति ? ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । अक्षरसमात्राय इति व्यवहाराद्यो वा इमां स्वरशोऽक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः ॥

(उद्योतः) इति व्यवहारादिति । अहङ्गसूत्रे-

उपस्थितिगतं सङ्ख्यासाम्यमादाय सूत्रं प्रवर्तते, उपस्थितौ च पञ्चागमाः पञ्चागमिन इति समसङ्ख्यवाऽस्त्येव, लक्ष्ये सङ्ख्यासाम्याऽभाव इति त्वन्यदित्याशयः ॥

५ प्रतिपत्तिः-शब्दबोधः । ६ किमिदमिति । अक्षरशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तभूतं वस्तु किमस्तीत्यर्थः ।

रित्यादौ व्याख्यानादन्वनिचामतामिति । किं च-अग्रह-णानि तावत्प्रश्नः । 'उरण् रपरः' 'अणुदित्सवर्णस्य' 'टलोपे पूर्वस्य दोर्धोऽणः' 'केऽणः' 'अणोऽप्रमुखास्त्ये' इति । तत्र 'उरण् रपरः' इति तावत्पूर्वेण । 'अट इडातो' इति धातुग्रहणाज्जा-पकात् । तदि 'मातणा'मित्यादिव्याघृष्टस्य क्रियते । परेण च ग्रहणे 'नानो' इति दीर्घस्यापि रपरवापस्या व्याख्याप्रसिद्धिः । ननु किं पतितयत्राज्जनगमामिति दीर्घं रपरत्वे च सति उपधावाक्षेतोत्तममपि त्वयम् । तद्वन्मातृणामित्यत्रापि प्रसङ्गे तद्वशावचकतयोत्तरार्थं धातुग्रहणं भविष्यतीति चेन्न, एवं हि सत्युत्तरत्वेन कुर्यात् । इह करणं ज्ञापकमेव । तथा च वक्ष्यति-
'तुङ्गाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चिदपि स्ती' इति । किञ्चाज्ग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वेणैवाऽयम् । यदि हि परेण स्या-दुरजित्यज्ग्रहणमेव कुर्यात् । कृतिः कृतं प्रकृतं नः पाहि मांतृणामित्यादावाधुदात्तानुदात्तस्वरतितानुनासिवदोर्ध्वो रप-रतायायाः परेणाग्रहणेणोपपादकितव्यास्तास्तापि लाभात् । कर्त्ता कारक इत्यादौ गुणवृद्धिप्रसङ्गे एवामवर्णस्य चाऽविज्ञेया-

दुर्लभम् । 'रो रोति' लोपात् । न च तत्र 'प्रदातस्येति' न्या-
स्यात् युक्तं जगुर्षेर्लङ्-अन्वयो । प्राप्तेर्दलङ्-अस्यास्या इत्या-
देरितिप्रसङ्गात् । न चाग्रहणसामर्थ्यादप्यहः । पूर्वेणापि
ग्रहणोऽप्येवैवोपचेरिति दिक् । तस्मादातुग्रहणसामर्थ्या-
दग्रहणसामर्थ्याद्व्योहोः रपर इति पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितम् ।
वस्तुस्तु वातुग्रहणमेव ज्ञापकम् । अग्रग्रहणस्य 'लाञ्छि-'
रित्यादौ लपरता फलमित्यपि वक्तुं शक्यमत्र । 'अणुदित्सव-'
र्णस्य आप्रत्ययः' इति ॥ परेणैव । 'उच्च' इति लिङ्गात् । तत्र
हि कृतं संशब्दं न स्वस्या बुगदिग्यन्तादुच्चि चडयचोक्तदि-
त्वं नृकारस्य दोषस्यापि स्थाने हत्व एव यथा स्यादि-
त्येवमर्थोत्पत्त्यकरणं कृतं, ग्रहणकदाचै पूर्वेण ग्रहणं तु
दोषस्य नृकारस्य न स्थानित्वं न बाधित्वं प्रसक्तमिति
अर्थो न परतन्त्रं स्थान् । ननु सत्यपि परेण ग्रहणे 'उच्च' इत्यत्र
सप्तमत्वं दृश्यं भाव्यमानाने नवर्णग्रहणाऽप्रसक्तैरिति चेन्न;
वक्ष्यति हि तत्र विचिकारः न चायमभाव्यमानोऽणु किंतु
आदेशादिति निवृत्त्यर्थं स्वस्वेषणाभ्यनुवायेत्यर्थेति । कृते तु
नपरत्वे तदलङ्कारेण दोषस्थाने भाव्यमानतापि लभ्यतइत्यन्य-
देतत् । तस्माद्ग्रहणकदाचैर्ण परेणिति स्थितम् । तत्फलं तूष्ण-
रपर इत्यत्र 'उमित्यनेन नृकारस्य ग्रहणादनुदाहृतोक्तोऽप्य-
पूर्वस्येत्यादौ रपरत्वसिद्धिः । 'हलोपे पूर्वस्य दोषोऽणु' इत्यत्रापि
हलाप्रमाणमस्मत्वादौचान्तु विशेषाभावादनपेक्षन्तत्वात्ग्रहण-
स्यात् । तत्राश्चोच्चत्वेन निङ्गमित्यनुग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेण ।
ननु बृहस्पतने अस्मात्ताच्चि उदित्वादित्याभावे गुणे दत्तपत्व-
श्चत्वाद्दोषोपे रक्तस्य दोषं स्थानसामर्थ्याददौ कलोपस्यासिद्ध-
त्वादुपधायाधेनोत्वे पूर्ववत्तूणे वर्तेति यथा स्यादिति, परेण
हि ग्रहणे हल इत्यत्राध्यक्षेवाग्रहणस्यानुवृत्तेः संप्रसारणे
कृते दोषः स्यात् । तथा दृष्टापि तु बृहद्वाक्यस्य पाठोपि
ज्ञापको बोध्यः । 'बृ उवमने' अस्मात्प्राधान्यात् दत्तपत्वहत्व-
दलोपिप कृतोप बृह इति हम्प । दन्त्योपधादिश्राम्यम् । 'उद्ध-

शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमासाय इति चतुदशसूत्री-
विषयव्यवहारोपपत्तिः । एवं च शब्दे औपचारिकोऽक्षरपद-
प्रयोग इति भावः । न्यायादिनयेऽप्याह-जातिस्फोट-
स्य वेति ॥

[सिद्धान्तिसमाधानान्तरवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ 'अभोतेर्वा सरोऽक्षरम्' ॥*॥

[व्याख्यामाध्यम्]

अभोतेर्वा पुनरयमौणादिकः 'सरन्'-
प्रत्ययः । अभोते इत्यक्षरम् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ पूर्वसूत्रे । पूर्वव्याकरणशास्त्रे । तथा च अक्षरशब्दस्य

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

रश्मि सह मूलमिन्द्रेति दर्शनात् । 'मूलमस्यावहो'ति सूत्रे हर-
दत्तादिग्रन्थे स्पष्टमेतत् । तुदादौ पतद्वात्तत्त्वेन पठ्यमा-
नयोः 'तुह स्तुह हिंसाया'मिति भावोरपि निष्ठायां 'तुहः'
'स्तुहः' इति रूपं बोध्यम् । 'हृदः स्मूलमल्यो'रिति तु हृद-
भावे नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य दत्त्वं च निपात्यते
न त्वसिद्धकाण्डस्मदत्वापरिहृ पृथगिति वक्ष्यते । तेन
'परिद्रव्य' 'पारिद्रव्य' कन्वे'त्यादौ लघुत्वप्रयुक्तो गेरवादेशः
स्यङ्गभावश्च सिध्यतीति दिक् । तेन ह्रलोपसूत्रे परेणाग्रहण-
पक्षेपि वृहद्वृहस्तुदेवेतिप्रसङ्गो न तु वृहोऽपीति विवेकः ।
'केऽण' इत्यत्र परेणाऽग्रहणे-गोका नौका शीका उपानत्का
चतुष्कमिति धन्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वाद्भ्रमप्रसङ्गः । तत्रा-
पीह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितस्याऽच इत्यस्याऽजाभाय पूर्वेण भवि-
ष्यति । अत्रार्थेनोपपत्ती हि बाधो न न्याय्यः । 'अणोऽग्र-
ह्यस्यै'त्यत्र परेण सति, -कर्तुं । अयं । वायो । पचै । पपौ ।
मालामाचक्षाणो माल । वृक्षवयतेप्रत्ययः-वृक्षव । अत्रापि
प्राप्नोति । 'रेफवर्जिता अतस्थाः सानुनासिकरिनुनासिकमेवेन
क्षिपे'त्युक्तत्वात् । तस्मादिहाऽग्रहणस्येति पशुरासादच पवानु-
नासिको बोध्यः । न चाऽग्रहणसामर्थ्यान्निबधुत्तत्वावस्य
बाधः । तस्य पूर्वैणाप्युपपन्नत्वात् । अथ लृण्मूत्रे स्थित्वा
वृक्षल्लभ्यमित्थं कैयटो न्युदपादयत् । वृक्षं वृक्षतीति किपि
कृते वृक्षवृक्षमाचष्टे इति गिचि टिलोपे च कृते वृक्षवयते-
र्विचि 'वृक्षव्' इति भवति । किपि तु 'कौजुप्तं न स्थानिवत्',
'कौ विधि' प्रति न स्थानिवत्सिद्ध्युक्तमप्यापि स्थानिवद्भाविनि-
पेधात्साम्यसारणप्रसङ्गो, लोपोव्योर्बलोति लोपमाधित्वा तद-
पवादस्योक्तः प्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाहन्निमित्तो
बलोपो न भवति । नन्वेवमपि 'वृक्षव् करोतीत्यत्र 'हलि
सर्वेषा'मिति प्राप्नोति । न च स्थानिवद्भावः, पूर्वत्रासिद्धे
तन्निषेधादिति चेन्न; 'भो भगो' इत्यतोऽज्ञीत्यनुवर्त्याऽहि हलि
तद्विधानादिति । न च विच्छेपेण गिनः प्राग्भाविनं किय-

(प्रदीपः) अभोतेर्वेति । सरन्प्रत्ययस्या-
नुबन्धलोपे कृतेऽनुकरणं 'सर' इति । तत्राऽर्थमश्रुते
व्याप्नोतीत्यक्षरं-पदं वाक्यं वा ॥

(उद्घोतः) माथ्ये-अभोतेर्वेति । तद्भाष्ये-
अर्थमश्रुते इति । वर्णानामनर्थकत्वेन चिन्त्यमिदम् । नाना-
देशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन, स्फोटस्यापि
व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ इत्यर्थे ॥

[सिद्धान्तसमाधानान्तरवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ 'वर्णं वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे' ॥*॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

नित्यत्वं व्यापकत्वं वर्णत्वं च प्रवृत्तिनिमित्तमित्याशयः ।

मेवाश्रित्योऽप्रसजनीयः । अन्तर्भूतकिनाश्रयतयाऽन्तरङ्गे
कर्तव्ये बहिर्भूतगिजपेक्षतया बहिरङ्गस्य टिलोपस्याऽसिद्ध-
त्वात् । इदं त्विह वक्तव्यम्, -विच्छेपेऽप्येकदेशविकृतस्यान-
न्यत्वेन व्रश्चतिग्रहणेन प्रहणाद्भ्रमेति पत्वं दुर्बलम् । न च
गिलोस्य स्थानिवत्त्वम्, 'पदान्तविधौ' नेति निषेधात् ।
'पूर्वत्रासिद्धे' नेति निषेधाच्च । तस्मान्नायं वृक्षतिरपि तु
वेतिर्वातिवा । वृक्षं वेतीति वृक्षनीः । वृक्षं वातीति वृक्षवाः ।
वृक्षव्यं वृक्षवां वाचष्टे वृक्षव् । विच् । न तु किप्, ऊष्म-
सङ्गात्, कौ विधि प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात् । तथा च देव
यतेर्दयुरिति सिद्धान्तितम् । ॥ चैवमपि 'लोपो व्यो तित्यस्य
प्रसङ्गः, स्थानिवत्त्वात् । न च पदान्तविधित्वं, 'पदान्तश्ले-
धीयत'इत्यर्थात् । लोपस्य चानवयवत्वात् । निभाविनं चेदं
भोभगो इति सूत्रे कैयटेनेति दिक् । यत् 'हलि सर्वेषा'मिति
सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्- 'वृक्षव् करोतीत्येवं रूपः प्रयोगो नास्त्येव,
अनभिधानात् । लृण्मूत्रे 'न पदान्ता हलोऽणः सन्ती'ति
भाष्यकारोक्त्यानभिधानं निश्चीयते' इति, तच्चिन्त्यम् । लृण्मूत्र-
भाष्ये 'न पदान्ताः परेऽणः सन्ती'ति पाठात् । अग्रहणस्येति
पशुरासाग्रयणेनाऽचामेव कार्यभाक्तवाहितरे कार्यभाजो न
सन्तीत्येवंपरतया कैयटेन तद्विवरणञ्च । 'ननु चायमस्ति
कर्तृ'इत्युत्तरभाष्येणाऽस्य दूषितत्वाच्च । त्वदुदाहृतपाठे उत्तर-
भाष्यस्योक्तिसम्भवाद्वालाभाच्च । अतएव 'भोभगो'इतिसूत्रे
भाष्यकारवृत्तिकारादिभिः सर्वैरपि 'वृक्ष'वित्युदाहृतम् ।
स्वयमपीह तथैवोदाहृतमिति पूर्वोपरस्वग्रन्थविरोधो, भाष्य-
वृत्तिकैयदिसकलमहाग्रन्थविरोधो, मूलमुक्त्यभावाच्चेति तिष्ठतु
तावत् । प्रकृतमनुसारा-मकारोऽपि श्रिग्नो प्राणाः । पुमः
खद्यम्परे । 'हलो यमां यमि लोपः' । 'बभौ ह्रस्वादर्थे'ति ।
अकारश्चतुर्थ्यः- 'इकोयणचि' । 'इच एकाचोम्' । 'एचोयवा-
वावः' । 'पूर्वो तु ताभ्यामै'जिति । यकारोपि चतुर्थ्यः- 'अनु-
स्वारस्य यवि' । 'मय उवः' । 'ह्रवो होन्यतरस्याम्' । 'पुमः
खयो'ति । १. पञ्चम्यः- 'यरोनुनामिके' । 'सरो हारि सवर्णे' ।

[व्याख्याभाष्यम्]

अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते ॥

(प्रदीपः) वर्णं बाहुरिति । रुधिरियं वर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे इति । व्याकरणान्तरे 'वर्णा अक्षराणी'ति वचनात् ॥

(उद्घोतः) ननु न्यावादिनयेऽन्यापहृतिषु विनाशितेषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारोऽत आह—वर्णं बाहुरिति । 'च'घटितः पाठोऽत्र प्रामादिकः । व्याख्यानमाधे अधवेत्युक्तेः । नन्तरोक्तमीमांसावाक्यं तेषु प्रयोगोऽत आह—रुधिरिति । तदुक्तं माधे—अक्षरमिति संज्ञेति । व्याकरणात्तरे इति । पूर्वसूत्रशब्दे षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । एवं आक्षरसमाज्ञाय इत्यस्य भूतिक्रपो वर्णसङ्गत इत्यत्र तात्पर्यम् ॥

[अक्षरसमाज्ञायोपदेशप्रश्नवार्तिकसङ्ग्रहम्]

॥*॥ 'किमर्थमुपदिश्यते' ? ॥*॥

अथ किमर्थमुपदेशः क्रियते ? ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । वर्णानां साधु-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ तात्पर्यमिति । तदेवं नित्यत्वं व्यापकत्वं वर्णत्वञ्चाक्षरशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । अक्षरसमाज्ञाय इत्यस्य नित्यो व्यापको वर्णसमुदाय इत्यर्थ इत्याकृतमिति गौडाः ।
२ उत्तरवार्तिकानुवर्तणाय स्वयं प्रयोजनप्रश्नहोति—

ॐ सङ्कोचस्तुभः ॐ

‘खरि च’ ‘अभ्यासे च’ । ‘वा शरि’ । शकारः षडभ्यः—‘भो भगोऽस्योऽपूर्वस्य योशि’ । ‘हृदि च’ । ‘नेदुशि कृति’ । ‘हालां जश् शशि’ । ‘एकाचो बयो भय’ । लकारोपि षडभ्यः—‘अलोल्यस्य’ । ‘हलि सर्वेयाम्’ । ‘इडलादे’ । ‘रलो व्युपधात्’ । ‘हालां जश्’ । ‘शलशुपधा’दिति । अयं च चतुर्हंशमूलीत्येहं हिमिदिशिः संप्रज्ञानामहाशय्यां व्यवहृतानः प्रत्याहाराणां सङ्ग्रहः । तेन सुमिहादेः, रप्रत्याहारस्य, भमन्तादु इत्युणादिसु व्यवहृतस्य ‘अम्’ प्रत्याहारस्य, ‘यमिर्मद’ नैवनिर्देक इत्येते इति व्यामर्भूतानां व्यवहृतस्य च ‘चयो दितोयाः शरि पौष्करसादे’दिति वार्तिककृता व्यवहृतस्य ‘अयम्’ प्रत्याहारस्य चाधिक्येयदोषः । सङ्गबानियमशायमुत्तरत्र एकचत्वारिंशद्विषयव्यवहारस्योपयतवर्तित बोध्यम् ।

अत्र श्रोकनास्तिकम्—‘प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमन्वयेण न । आचारादप्रधानत्वाद्योपपन्नं यत्प्रकारः ।’ प्रत्याहारोऽक्षरसमाज्ञायः । तत्र येऽनुबन्धारेतेषां मन्त्राण्येवमित्युपलक्षणम्,—अन्नादिप्रत्याहारमण्येऽनुबन्धः कथं

तस्याऽप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) माधे—उपदिश्यते इति । अक्षरसमाज्ञायोपदेशः किमर्थ इत्यर्थः । पूर्वं कृतोऽप्येवं विचारः कचिद्विशेषं वक्तुं पुनः क्रियते ॥

[समाधानश्रोकवार्तिकम्]

॥*॥ ‘वर्णज्ञानं वाग्विषयो, यत्र च ब्रह्म वर्तते ॥ तदर्थमिष्टबुद्धयर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते’ ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

सोऽयमक्षरसमाज्ञायो वाक्समाज्ञायः पुष्पितः फलितमन्त्रतारकव्यप्रतिमण्डितो धेदितव्यो ब्रह्मराशिः, सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चाऽस्य ज्ञाने भवति, मातापितरौ चाऽस्य स्वर्गे लोके महीयते ॥

इति श्रीमद्भगवत्पञ्चतन्त्रविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

किमर्थमिति । ‘उपदिश्यते’ इत्यस्य ‘अक्षरसमाज्ञाय’ इति शेषः । ३ वर्णज्ञानम्—अक्षरसमाज्ञायः, तन्मूलकं व्याकरणशास्त्रम् । वाग्विषयः—वेदप्रतिपादकः । ४ यत्र—यस्यां वाचि । ब्रह्म—वेदः । ‘प्रतिपाद्यत्वेने’ति शेषः । तदर्थं—शास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् ।

नेति । ग्रहणमिति शेषः । आदिनयेनेति सूत्रेण हि अकारमारम्भाऽऽचकारादौर्णानां भवत्येवमन्त्राभ्यस्यत्वादिशेषादिकारादीनामिव शकारककारककाराणामपि स्यात् । ततश्च ‘दधि शकारः’ ‘दधि ककारः’ ‘दधि ढकारः’ इत्यादौ यन् स्यात् । एवमङ्गुहणे चकारस्यापि ग्रहणादुच्चारणमायादाङ्गवयावति शब्दं स्यात् । एवमिष्टग्रहणेन चकारग्रहणादुच्चार्ये इत्यादौ ‘विभाषेत्’ इति टः स्यादिति पूर्वपक्षः पूर्वोक्तस्याधः । उत्तरमाह—आचारादिति । आचारादत्र सूत्रकृतो निर्देशः । ‘उणादयो बहुलम्’ ‘तुमिष्टमिष्टकृतेः’ ‘कसि-कसोक्ते’त्यादौ यणोऽकृतत्वान्मध्यस्थानामप्यनुबन्धानां संश्लिष्यतेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—अप्रधानत्वादिति । ‘अङ्गिर्यादिसंज्ञाः प्रणेणुं तद्व्यप्रतिपादनायाऽनुबन्धा उच्चार्यन्ते । ततश्च पराङ्मुपादोयमानतया तेषां प्रमाधान्यम् । इतरेषां तु स्वार्थमुपादोयमानत्वात्प्रामाण्यम् । तेन तेषामेव संज्ञा न त्वनुबन्धानाम् । प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायात् । नन्वेवमकारस्याच्संज्ञा न स्यात् । संज्ञाप्रतिपादने चकारस्येव इत्याप्युक्त्याविशेषः ।

(प्रदीपः) वर्णज्ञानमिति । वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः । शास्त्रेण वाग्विनीयते, शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः । यत्र चेति । ब्रह्म वेदः—पदे वर्तते । तस्य च शास्त्रं विवैय इत्यर्थः । तदर्थमिति । शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । इष्टवृत्त्यर्थमिति । कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः । लघ्वर्थमिति । अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः । वाक्समाज्ञाय इति । एतावद्विरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः । पुष्पितः फलित इति । दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रयसाभ्यां च । चन्द्र-तारकधिति ।—अनादित्वात्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति । ब्रह्मरसिरिति । ब्रह्मरसत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । मातापितरविति । माहान्यातिशयः शास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणान्वाख्यायते । मही-येते इति । पूजां प्राप्नुत इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्ठादियगन्तः ॥

इत्युपाध्यायवैयमुत्रकैवटकृते महाभाष्यप्रदीपे
प्रभाष्याचार्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ २ ॥

(उद्योतः) येन शास्त्रेण । चतुर्दशसूत्रात्मकेन, तन्मूलकपाणिन्याकरणेन चेत्यर्थः । तत्र—शास्त्रम् । वाचो विषयः—बन्धनं, प्रतिपादकमित्यर्थः । भाष्ये—‘यत्रचेत्यनेन वाक्यपुत्रवृत्ते इत्याह—पदे वर्तत इत्यादिना । शास्त्रं विषय इति । प्रतिपादकमित्यर्थः । वर्ण-ज्ञानं शास्त्रं—वाचो विषयः । का मा वाग् ?—यत्र ब्रह्म च वर्तते । चातुराणादीति भाष्याश्वरार्थः । तदर्थमित्ये-तद्व्याचष्टे—शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति । कलादीनि । इदं प्रयोजनं परपदान्ते दृष्टितम् । अनुबन्धकरणार्थमिति । ‘लघ्वर्थ’मित्यश्वराणांमार्गं स्वारस्यं चित्यम् । अनुबन्ध-करणमूलकप्रत्याहारद्वारा लाघवशालप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थो वा ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ तत्-व्याकरणं तन्मूलकप्रत्ययसमाज्ञायश्च । पदे—

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

इति चेन्न, ‘स्व’ रूपमित्यनुवृत्त्याऽऽदेरपि संज्ञात्वात् । स्व रूपं चादेरेव गृह्यते नान्यस्य, सर्वनामां प्रधानपरामर्श-कताया ओत्सर्गिकत्वात् । रतेति तृतीयाया रतोऽप्राधान्य-लाभात् । तदेव संज्ञाप्रवृत्तिकालेऽनुकथानां मंथिधानमभ्यु-पेयं देवा मगाहितम् । वस्तुवस्तु नदेव वास्तीत्याह—लोप-

वाक्समाज्ञायः । वाक्सङ्ग्रहोपाय इत्यर्थः । तदाह—
एतावद्विरेवेति । इष्टफलेनाभ्युदयेन वा पुष्पितः । अष्ट-
फलेन निःश्रयेनेन वा फलितः । वाग्व्यवहारस्येति ।
तत्सङ्ग्राहकस्य चतुर्दशसूत्रीरूपपदेत्यर्थः । यथाश्रुते हि
भाष्येऽक्षरसमाज्ञायोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषणानामन्यपरतया
योजने भाष्यविरोधः । अत एवेतत्प्रतीकमुपादाय हरिणा—
‘अस्याक्षरसमाज्ञायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न
कश्चित्कर्ताऽस्त्येवमेव वेदे पारंपर्येणस्माच्चमाण’मिति
व्याख्यातम् । ब्रह्मरसत्त्वमेवेति । तदुक्तं नन्दिकेश्वरेण—
‘अकारः सर्ववर्णाऽयः प्रकाशः परमेश्वरः’ इत्यादिना
सर्ववर्णानां महेश्वररूपता वर्णस्य एव च महदादिसृष्टिरित्यर्थ-
परतया चतुर्दशसूत्री योजयता । तदाह—सर्ववेदेत्यादि ।
अन्ये तु वर्णज्ञानं—चतुर्दशसूत्रात्मकं शास्त्रं वाचो-वेद-
शास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचो विषयो—बन्धनम् । यत्र
च—वर्णसमाज्ञायै, ब्रह्म—बोध्यतया—वर्तते । व्याख्याता चैषा
चतुर्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण । तदर्थं—सकल-
वाग्व्यानाथं, ब्रह्मबोधनार्थं च । कनेन सकलवेदाध्ययनेन याफलं
तदक्षरसमाज्ञायज्ञानेन सूचितम् । तद्वक्ष्यति—सर्ववेदेत्यादि ।
‘मोय’मित्यादि भाष्यग्रन्थेष्वेतेष्वुक्तपूर्वार्थस्यैव व्याख्यानपरः ।
तत्र ‘वर्णज्ञान’मित्यस्य व्याख्या—सोयमक्षरसमाज्ञाय
इति । ‘वाग्विषय’इत्यस्य व्याख्या—‘वाक्समाज्ञाय’इति,
सर्ववाग्मुखात् । तदध्ययनतन्मूलकव्याकरणाध्ययनाभ्यां—
पुष्पितः फलितः—तदर्थं भावनया । जनितातत्त्वज्ञानेऽपेक्षः ।
‘चन्द्रतारकधमितिमण्डित’इत्यनेनारयानादित्वं सूचयति ।
तादृशोयं ब्रह्मरसिर्दित्यन्वयः । बोध्यबोधकयोरभेदात् ।
सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यफलस्य चित्तशुद्धिरूप-
स्य प्राप्तिस्य ज्ञानेऽध्ययनमात्रे भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पि-
तत्वम् । तादृशपुत्रवत्त्वेन च माताविशोः स्वर्गे पूजा भवति,
यथा कृतगजमृगयुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गे पूजेति । इह-
बुद्धार्थमित्यादि तु प्राग्व्याख्यातत्वात् व्याख्यातमाह्लादः ॥
इति कालोपनामकश्रीशिवभट्टसुतसर्तगर्भजनागोजीभट्टकृते
भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे
पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

—०—

वाचि । तस्य—पदस्य । २ विषयः—स्थानम् । ३ विषयः—
बोधकः ।

अेति । बलवानेव बलवत्तरः । स्वार्थे तरप् । ‘कल्याणत’-
मिति यथा । हलन्त्यमितोत्सङ्गायां हि कृत्यायां गकारादीना-
मन्तंज्ञा प्राप्नोति लोपश्च । तत्र परत्वाभित्यत्वादनन्तरकृत्वाच
लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले गकारादीनामसत्त्वादेव तोषाम्बा-
दिसंज्ञा नेति भावः । यस्मिन्नु प्रत्याहारो योऽनुकरोषेक्षित-
स्तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्तः प्राप्नोतिपदमात्रः । सुप्तेपि

अथ तृतीयमाहिकम् ।

वृद्धिरादैच् । १।१।१॥

(उद्घोतः) वृद्धिरादैच् । द्विर्द सृज्, 'कृत-
मनयोः साधुत्वं' इति भाष्यदर्शनात् । अन्यथोद्देश्येन-
कत्वाद्दृष्टिशब्दस्यावृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात् । इच्छे तु
समाहारस्यैकशब्दोद्देश्यस्य शब्दतः संभवात्तां विनापि
सिद्धयति । न च समाहारे टच्प्रसङ्गः, समासात्तविधेरनि-
त्यत्वात् । 'प्रतेरंशदाय' इति मूर्तेऽन्धादिगणे राजश्च-
पाठाद्विज्ञात । अन्यथा 'राजाह' इति टचा सिद्धे किं तेन ? ।
यदा पदत्रयं पश्यन्त्यां भाष्ये 'वृद्धिः' 'आत्' 'ऐ' इति
पदविभागादर्शनात् । वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या बोध्यः । अत्र
पक्षे 'जनयो' इति भाष्यं-खण्डयोरित्यर्थकम् ॥

[असाधुत्वनिराकरणाधिकरणे आक्षेपभाष्यम्]

कुत्वं कस्माच्च भवति 'चोः कुः,-पद-
स्ये'ति ? ॥

(प्रदीपः) वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ कुत्वं
कस्याच्च भवतीति । अनेकशक्तेः शब्दस्य
शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगाच्चित्वाच्च सर्व-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ वृद्धिरादैजित् मूर्त्तं व्याख्यातुमाही तत्पदच्छेदमाह
द्विपदमिति । सूत्रम्-इदं सूत्रम् । अन्यथा-त्रिपदत्वे ।
उद्देश्येति । आदैच्प्राप्तेऽर्थेत्यर्थः । द्वन्द्वे-आदैजित् द्वन्द्वे ।
ताम्-आवृत्तिम् । सिद्धयति-शक्त्यर्थबोधः सिद्धयति ।
तेन-गणे पाठेन । २ अत्र पक्षे-पदत्रयपक्षे ।

३ कस्मात्-कस्माद्धेतोः । ४ लौकिकत्वं साधयति-
अनेकेति । सर्वसंज्ञानामिति मध्यमणिन्यायेनोभयत्रा-
न्वेति । शास्त्रेति । कुरवशास्त्रेत्यर्थः । तत्र-भाष्ये ।

५ आसकरूपः-आरोपितानुपूर्वीकः । नियुक्तः-कुशब्द-
त्वेन कादिपञ्चकनोपकत्वेन संज्ञितः । शब्दस्वरूपे-कु-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

वा तस्मिन् भूतपूर्वेण तेन सहित आदिः संज्ञा भविष्यति ।
अन्तःपातिनां तु लुप्तानां न संज्ञा । श्रूयमाणेष्वाकारादिषु
सावकाशत्वादिति । ननु हल्यन्ताहारऽकारस्य प्रवेशो
दुर्बलः, नहि तत्र लोपो लभ्यते । ततः प्राग्वत्संज्ञाविरहे-
णोपदेशेजित्तीत्साया अप्रसृत्ये । एवं चाद्यसमाधानमपि
दुष्पपादम् । उदाहृतस्याचारस्य 'लोपश्च बलवत्तर' इत्यनेनैव
गतार्थत्वादिति चेन्न, 'सोस्यादि' इति निर्देशेन प्रथमस्य, गुणानां
भेदकत्वेन चरमस्य च समाधानस्य सूत्रपादत्वादिति दिक् ॥
इति श्रीमहोजिदीक्षितविरचिते श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथम-
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयाभाषिकम् ॥ २ ॥

संज्ञानां, लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वा-
ज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः । तत्र
कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्व्वासकैरूपो वाचकत्वेन नियुक्त
इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः ॥

(उद्घोतः) असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरप्रदेयता-
पत्त्या तदुक्तपदानां गधुत्वं विचारयति-भाष्ये-कुत्वंमि-
त्यादि । ननु ऐच्छब्दस्यादिरन्त्येनेत्यनेन कुत्रिमतया
लौकिकवैदिकनहिर्भूतत्वेन कथं सुवादिशास्त्राप्रतिष्ठा ? । लौकि-
कत्वं च लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह-अनेकेति।
नित्यत्वाच्चेति । चो हेतौ । यतः स्रष्टार्यसंबन्धस्य नित्य-
त्वासर्वसंज्ञानां नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्य-
न्ययः । लोकेऽर्थान्तरेऽपि सिद्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वमिति
बोधयितुं सर्वशब्दः । नैवेवं वृद्धिरादैजित्यादीनां वैयर्थ्य-
मत आह-शक्तीति । शक्त्यवच्छेदः-तत्सङ्कोचः । विनि-
योगो-विशेषे नियमः । अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय
च सः । परिसङ्ख्यायां चाऽत्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार
इति बोध्यम् । यद्वा-शक्त्यवच्छेदः-शक्तिनिश्चयः,
'शब्दार्थस्यानवच्छेदे' इत्यादाववच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्व-
दर्शनात् । फलरूपे हेतौ तृतीया । विनियोगः-उपदेशः ।
शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यर्थः । एवं च तत्सङ्केतकरणरूप-
प्रकल्पादर्शान्तराऽप्रतीतिरिति बोध्यम् । इदमेव युक्तं, सर्वार्थ-

इत्यानुपूर्वीरूपे । प्रवृत्तिनिमित्ते-कु' इति रूपे । ६ एवञ्च
पदत्वाभावात्कुत्वस्य न प्राप्तिरित्याशयः । सञ्ज्ञानां-
टिप्पणदिसंज्ञानाम् । ७ एवम्-आदैजित्शब्दार्थसम्ब-
न्धस्य नित्यत्वे । नियमः-परिसङ्ख्या । अभिमतेति ।
आदैच्प्राप्त्यर्थः । अर्थान्तरेति । वर्तनादिरूपार्थान्तरे-
त्यर्थः । सः-सङ्कोचः । ८ सिद्धान्तमाह-यद्वेति । तद-
र्थकत्वेति । निश्चयार्थकत्वेत्यर्थः । निश्चयफलेति ।
शक्तिनिश्चयकोपदेशादित्यर्थः । ९ तदिति । वृद्धिसङ्केत-
वरणरूपेत्यर्थः । अर्थान्तराप्रतीतिरिति । एवञ्च तदर्थं
नियमस्यावश्यकतेत्याशयः । अशातशक्त्योपकतयोपदेशस्य
चरितार्थत्वेऽपि आनुषङ्गिकं फलं प्रकरणादित्यवधेयम् ।

वृद्धिरादैच् ॥ आकार एकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः
स्यात् । संज्ञाप्रदेशे 'वृद्धिरेची'त्यादयः । तदुदाहरणमेवास्या-
व्युदाहरणं बोध्यम् । इहाश्च ऐच्चेतोऽतरेत्योगद्वन्द्वः, 'सुपां
सुलु' इति सुलुम्बा । अथवा समाहारे द्वन्द्वः । नचैवं 'द्वन्द्वाश्च-
दयहान्ता' इति टच् स्यादिति वाच्यम् । समासात्तविधेरनि-
त्यत्वात् । अत्र ऋफक्तं तु 'द्वित्रिंश्यां व मूर्त्तं' इति पाठेधा-
नम् । तदि बहुव्रीही सक्थ्यश्लो' इति पञ्च प्रकृतौपि क्रिय-
ते । षचश्चित्सामर्थ्यां ज्ञायमानकतोदात्तत्वं बहुव्रीहित्व-
प्रयुक्तं पूर्वपदप्रकृतित्वं यथा बाधते तथा 'द्वित्रिंश्यां पादस्मृ-
र्षसु बहुव्रीहा' इति विधीयमानमन्तोदात्तत्वविकल्पं मा-
नापिष्टेत्येवमर्थम् । तच्च 'द्वित्रिंश्या'मित्यस्य क नित्यभावा-

वाचकत्वेऽपि सङ्केतरूपत्वेनाऽऽज्ञातशक्तिबोधकतया विधित्वसंभवेनैषां नियमार्थत्वाऽसम्भवात् । नन्वेवं लौकिकार्थबोधो न स्यादत उक्तम्—**अनेकशक्तेरिति** । स्वशास्त्रे एव प्रकरणादित्याह—**अनेकशक्तेरिति** । **अनेकस्मिन्ननेको वा शक्तिरस्येति** विग्रहः । अन्त्ये—**‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’** इति पुनस्तम् । कोपधप्रतिषेधे—**तद्विषयग्रहणद्वारा** **क्षिया** इति पुनस्तम् । **‘आश्रयभेदादेव शक्तिभेद’** इति मते आर्चः । निरूपकभेदाद्भेदे द्वितीयैः । नित्ये शब्दार्थसंबन्धे पुरुषव्यापारात्मागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता शक्या कर्तुमतः **‘सर्वे सर्वार्थवाचका’** इत्यभ्युपगमादनेकशक्तिवाचसायः । तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः । अत्र पक्षे गौणमुख्यविभागः प्रसिद्धग्रन्थसिद्धिमूलः । **‘अन्यायोऽनेकार्थत्व’** मिति त्वग्रहोयमेवेति निरूपितं मञ्जुपायम् । अत्र लौकिकशब्दत्वं साध्यम् । शास्त्रीयसंज्ञातवसमानाधिकरणं नित्यत्वं हेतुः । अतो न वैदिकेषु व्यभिचारः । **सर्वसंज्ञानामिति** वदता सूचितमिदम् । **‘अपूर्वाः संज्ञाः क्रियन्ते’** इति पक्षेऽपि लौकिकत्वं साधयति—**अनुकरणेति** । अयमपि लौकिकत्वे हेतुः, **आदिग्रन्थेनैत्यनेन** संज्ञात्वेन विनियुक्तस्यैवाशब्दस्यानुकरणं सूत्रे, लक्षणार्थः । तेनैवोपस्थापितवरेकारोकारयोस्तात्पर्यवशाच्छब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः । यस्त्वेनित्याद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणमिति । तत्र । तथा सत्यादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । **वृद्धिशब्दादेः** शास्त्रविषयताया

॥ राजलक्ष्मीः ॥

अज्ञातेति । वस्तुसच्छक्तौनोपयोगः शब्दे, किन्तु ज्ञातशक्तेरिति तत्त्वम् । **एषाम्—संज्ञामुद्राणामित्यर्थः** । **पूर्व—**शास्त्रेणशक्तिनिश्चये सति । लौकिकेति । **वृद्धादिरूपेत्यर्थः** । **२ अनेकस्मिन्—**अनेकस्मिन्नर्थे । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । **अन्त्ये—**अनेका शक्तिरिति विग्रहे । ३ प्रकृते त्वाश्रयः शब्दो न भिन्न इति न शक्तिभेदः । **४ आद्यः—**आद्यो विग्रहः । आद्यमिति पाठान्तरम् । **निरूपकेति** । शक्तिरनुरूपकार्यभेदादित्यर्थः ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

काशत्वे सत्येव सङ्गच्छते न त्वन्यथा । अवकाशश्च समासान्तानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते । **‘विमृद्धानां सप्तरदिमं गृणीषे’** इति यथा । तस्मात्प्रत्ययविधानं शापकमिति रीत्यतम् । तथा **‘द्विदिभ्यां पाद’** इति सूत्रे बहुव्रीहिश्रृङ्गणमपीह शापकम् । अन्यथा **‘पादन्मूढे’** श्वित्येव निर्दिशेत् । एवं हि सति कृतसमासान्तपादप्रक्रमोऽपि न विरोध्यते । बहुव्रीहिश्रृङ्गं च समासान्तविरुद्धादेव वारयिष्यते । ननु षष्ठोत्पुरुषादिवारणाय बहुव्रीहिश्रृङ्गमस्त्विति । तथा हि—**‘द्रयोर्दन्ता’** इति विगृह्यद्विदत्तः पश्येति प्रयोगे **‘पद’** इति दत्तादेशः, स पदेव निरनुबन्धकत्वाद्वा गृह्यते । न च **‘पद’** इति सूत्रे तदन्त-

एवमभ्यनुपपादनाच्च । नन्वनुकरणात्वाऽननुभवः । किं च **‘त्रयो शब्दानां प्रवृत्ति’** इति पक्षे उक्तहेतुद्वयस्याप्यभावोऽत आह—**जातीति** । वैयकरणव्यवहाराच्च तत्सिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव संज्ञासूत्राणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं संज्ञापक्षवदेव बोध्यम् । **हरदत्तस्तु** **‘वृद्धिशब्दो वृद्धेर्भावे क्तिन्नन्तः । अमेदोपचाचाच्च वृद्धियुक्ता-दैक्षु वृत्तिः । लक्षणयैव सिद्धे सूत्रे नियमार्थ—‘वृद्धि-युक्तभूतदीर्घकारादीनां बोधो मा भू’** इति त्रयोपक्षे सूत्रार्थमाह । तत्र । **‘अदेङ्कुण’** इत्यादावसंभवात् । ननु कुत्वमित्यत्र संज्ञापक्षे ककारादिपञ्चकमातप्रवृत्तिनिमित्ताऽभावाद्भावप्रत्ययोऽनुपपन्नः । किं चाऽत्र ककारस्य प्राप्तित्वं तु कुवृत्तिपर्यस्येति **‘कुत्व’** मित्यसहस्रतमत् आह—**तत्रेति** । **भासकरूपः—**संबद्धस्वरूपः । एवं च **‘कुशब्दः कुशब्दव-त्ककारादिवु शक्त’** इत्येवं शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । संबन्धश्चानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यम् । तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्ताकृत्य शक्तित्वेन तस्य ग्रहे नापकाऽभावात् ॥ केचित्तु शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं सामान्यं तत्कादिभ्योरोषितं प्रवृत्तिनिमित्तं, तद्वक्तृत्वं वाचिके-त्याहुः ॥ तेन च कुत्वशब्देन स्वाध्याश्रयः ककारो लक्ष्यते इति **ककारः कस्माच्च** इति चोद्यपर्यवसानम् । वस्तुतः कुत्वकुपदयोर्भेदभ्रमसंज्ञापदयोश्च पर्यायतेति ऋलृकसूत्रे निरूपितमिति न कश्चिदोषः ॥

भेदः—शक्तिभेदः । ५ द्वितीयः—द्वितीयो विग्रहः । अत्र पक्षे—**सर्वार्थवाचकत्वपक्षे** । ६ अत्र—कैयटे । **हृदम्—**हेतोः समानाधिकरणान्तत्वम् । ७ नन्वनुकार्योऽनुपूर्वीबोधकमेव तत्सदादत्त आह—**लक्षणयेति** । स्वशास्त्राद्येऽत्र लक्षणा । **स्वम्—**अनुकरणम् । **तज्ज्ञाप्यम्—**आदैर्जाति । **तज्ज्ञाप्यम्—**आदै औ इति । **तेनैव—**अनुकार्येणैव । **वृद्धिशब्दादेरित्यस्य** **‘ऐच्छशब्दस्य** तत्त्वेपीत्यादिः । ८ **तत्सिद्धिः—**वृद्धित्वादिजातिसिद्धिश्च । ९ कुशब्दवन्तो ये ककारादय इत्यर्थः ।

विधिलोभ्यात्वत्थमेतदिति वाच्यम्, **‘प्यङ्’** सम्प्रसारणं मिति सूत्रस्थपूर्वपक्षन्यायेन सिद्धं त्वयवानान्यत्वादित्याह्निकभाष्यवार्तिकन्यायेन चयवयवस्य कार्यलाभात् । अन्यथा **‘हास्ति-शीर्षां उपैषां’** त्यादावगतेरिति वक्ष्यते । तस्मात्कथं बहुव्रीहिश्रृङ्गं शापकमिति चेन्न; पूर्वोत्तरसाहचर्यवलेनापि बहुव्रीहिश्रृङ्गप्रविष्टस्य वारणसंभवात्, दत्त इति सानुबन्धस्यापि सुपठत्वाच्च । **‘स्किमापूतवीणाञ्चकुक्षिसोरानमनामचे’** इति सूत्रे **‘ऽपाञ्चे’** त्यनुबन्धम् । **‘ऽपस्किना’** मित्यादावुत्तरपदान्तोदात्तविधायकेऽप्यशब्दश्रृङ्गणमपीह लिङ्गम् । **‘उपसर्गाद्वचनं’** इत्यप्यश्रयस्य नित्यत्वे हि क्त्वादेव सिद्धं स्यात् । तथा **‘प्रतेर’** शब्दादयुक्त्येति सूत्रेऽद्यादिगणे राजशब्दस्य पाठोपीह

[समाधानभाष्यम्]

भत्वात् ॥ कथं भसंज्ञा ? ॥

'अयस्मयादीनि छन्दसी'ति ॥

[समाधानदृष्टभाष्यम्]

'छन्दसी'त्युच्यते, न चेद् छन्दः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ भत्वात्- भलेन पदत्वस्य बाधत्वात् । 'विभाषा गुणे'

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

लिङ्गम् । अन्यथा 'राजाहःसखिमुष्ट'जिति टचैव सिद्धे किन्तेन ? । यस्तु 'ऋक्पूरुषः'यथा'मित्यत्र टिलोपस्येव 'प्रकृति वदनुकरण'मित्यतिदेशेन प्रत्ययस्यापि प्राप्ति तदकरणं शापकमिति, तत्र; 'अतिदेशोऽयमनित्य'इति ऋत्तुवसूत्रे प्रपञ्चितत्वादिति दिक् । 'कृतननयोः साधुव'मित्यादिभाष्य- ग्रन्थात्सारिमन्पक्षेऽनुकूलाः । अनयोः पदयोरिति स्वरसात् । अथ वाऽऽदित्यसमस्तमेव । पश्यशायां 'शब्दाप्रतिपत्ति'रिति वार्तिके भाष्यकारैरेव 'वृद्धिः आदै'जिति पदविभागप्रदर्शनात् । अस्मिन् पक्षे अनयोः सूत्रकण्ठयोरेति शेषम् । पक्षान्तरा- भिप्रायकमेव वा तत् । वृद्धिशब्दस्तु तन्नेत्रेणाश्रया वा योजनीयः । 'द्विवचनेषु' 'इत्यणः सम्प्रसारण' मित्यादिविवो- भयभाष्यदोषात् । 'अ'दिति तत्परकारणमेव ज्ञेयं, तेन त्रिमात्रचतु- र्मात्राणामेव संज्ञा न भवतीत्यादि-एआडेओच्मूत्रयोः प्रपञ्चि- तम् । नचैवं तत्कारस्योत्तरदोषतैव स्यादिति पदान्ताविरहा- न्नुत्थं न स्यादिति वाच्यम्, असन्देशार्थतयाऽऽकारोपल- स्यापि सम्भवात् । अस्तु वादैजिति पदम् । 'ऋत इडातो' रित्यादौ दपरत्वमेवाश्रित्य तत्परसूत्रे दकारोऽपि प्रक्षिप्यत इति तत्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यकारैर्बन्धमाणात्वात् । दापरस्यापि तत्कालग्राहकत्वात् । वस्तुतस्तु दकारप्रक्षेप- पक्षोऽप्युच्यमात्रम् । इह तु तत्परकरणं स्पष्टार्थमेवेत्यादि प्रागेवोक्तं न विस्मर्तव्यम् । ननु 'चोः कुर'िति कुलमैच्छब्दे प्राप्नोति, अनुष्टुपी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षेऽस्य संज्ञाशब्द- तया लौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात् । त्रयीपक्षेपि जाति- शब्दत्वसम्भवात् । वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादि जातिस्वीकारे वैयाकरणपरिभाषयापि तत्संज्ञाकारस्य दुर्वार- त्वात् । वस्तुतस्तु सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहितसत्ताया ध्व- जातिस्वीकारादिहापि साऽस्तु । व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूप- सता अतस्तेनानुशासनीकृतास्सोपधायकाः । तदुक्तम्- 'तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता'इति । आभन्तावयवद्वारा समु- दायानुकरणं वा 'ऐच्'शब्दः । अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा एव । तत्रानुकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । न चावपक्षे सूत्रवैयर्थ्यम् । 'मदीयशास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव ग्राह्य' इति नियमार्थं सूत्रारम्भात् । तदुक्तं कैयटेन, -'अनेकशब्देः शब्दस्य शक्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगाश्रित्य-

[समाधानस्यापनेष्टिभाष्यम्]

[॥*॥ छन्दोवत्सूत्राणि ॥*॥]

छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति ॥

(प्रदीपः) छन्दोवदिति । न वैशेषिकादि-

इति पञ्चमी । २ अयस्मयादिगणस्याकृतिगणत्वादौ छन्दस्याप- बादावपि भवत्येवैतरे ।

त्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वा'दिति । अनेकस्मिन्ननेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । 'अवच्छेदकमेति लघुवाच्छक्ति- रनेकं, औपाधिको भेद' इति प्रवादस्तु उपाधिभिन्न इत्यत्र पर्यवसन्न इति मतेनाऽऽपः पक्षः । उपाधिस्थित्यधीन- स्थितिको जोबत्रकामदवदुपधेयेपि भेदोस्तीति मतेन द्वितीयः कल्पः । 'न कोपधाया' इति पुंवद्भावनिषेधस्तु नास्ति, 'तद्धितमुग्रहणं कर्तव्य'मिति वक्ष्यमाणत्वात् । अवच्छेद- सङ्कोचः । स च यद्यपि शक्तोर्निरवयवतया न सम्भवति तथापि तदितरस्मितास्तत्पर्यविरह एव शक्तिसङ्कोचोऽत्राभि- मतः । 'सर्वे सर्वार्थेवाक्का' इत्यभ्युपगमेपि तात्पर्यं कल्पिते- त्यस्य निर्विवादत्वात् । शक्तिः परं कारणताऽपरपर्याया सर्वत्र दुर्बलैर्युक्तम् । ॥ नैवमन्यायश्रानेकार्थत्वमित्यस्य निर्विषयता । पौरुषेयसङ्केतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरसम्बन्धस्य विना प्रमाणं बहुषु न कल्पनमिति तदर्थात् । गौणमुख्य- विभागोऽपि प्रसिद्धयप्रसिद्धिनिबन्धन एव । गान्यादीनाम- साधुतापि सङ्केतविरहे सायेव । अत एव प्रसिद्धेपि पक्षे गोप्या- दीनां गोण्यां साधुत्वमस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । उक्तं च 'व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि कश्चित् । नित्य एव तु सम्बन्धो द्वित्यादिषु गवादिषु ॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रोऽस्मिन् शक्यवच्छेदलक्षणः । अकृत्रिमोऽस्मिन्सम्बन्धो विशेषणविशेष्यव'दिति । वस्तु- तस्तु साध्वसाधुबहिर्भावपक्षेऽप्येवामनुशासनविषयतास्त्वेनेति परंपरायां साधुत्वनिर्वचनप्रसङ्गेनोपपादितम् । तस्मात्सर्व- थापि कुल्वं प्राप्नोत्येनेति चेत्तस्यम्, 'अयस्मयादीनि छन्द- सी'ति भवत्परश्रुत्या कुलोपयोगिनी पदसंज्ञा प्रतिपद्यते । जह्वविध्यैकवाक्यतापत्ता तु पदसंज्ञाऽस्येव । 'ससुष्टुमा स- ऋक्ता गुणैरेत्यत्र तु विपरीतम् । कुले पदत्वमस्ति जह्वे तु नेति विषयभेदेन संज्ञाद्वयमस्तीत्येवं परं वृष्टान्ता बोद्धव्य । तेनोपदेशेऽनुनासिक इदित्यादौ कुत्वाऽप्राप्नो जह्वं च सिद्धयति । छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती'ति भाष्यम् । इतिरियं भाष्य- कृतः । यद्वा-छन्दःशब्दः स्वयंते । 'स्वरितेनाधिकारः', अधिकं कार्यं-गौणस्यापि ग्रहणमित्यर्थः । तेन छन्दोऽप्येवमपि तत्त- त्कार्यप्रवृत्तिबोधा । संज्ञाद्वयसमवेतश्रुत्यसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति वार्तिकवचनात्, 'बध्नीयुक्त' इति सूत्रे 'छन्दसि

सूत्राणि, अपि स्वप्नवाक्यकरणसूत्राण्येव ।
इष्टिश्चेत्यम्—‘छन्दोव’दिति ॥

(उद्द्योतः) अङ्गस्वात्—पदपदार्थबोधनद्वारा वेदो-
पकारकत्वात् । मुखं व्याकरणमित्यादिनाऽङ्गत्वनिरूप-
णाच्च । प्रधानं च षट्स्वप्नेषु व्याकरणमिति पस्पशायां
भाष्योक्तेश्च । अस्यामिहो नार्थत्वं प्रयोजकं, ‘नैवेष्टिरस्ति
छन्दोवत्कथं’ इत्यन्तीति सूत्र्याख्याविति सूत्रे
भाष्योक्तः । तस्मादङ्गत्वमेव प्रयोजकमिति भावः । ननु-
छन्दसि विहितस्य सूत्रे कार्यं प्रवृत्तिरित आह—इष्टिरिति । तथा
च भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु छन्दःकार्यं प्रवृत्तिरिति भावः ॥

[असम्भाव्यां दोषदर्शिताभ्याम्]

यदि भस्मं, —‘वृद्धिरादैजवेकृणः’—
इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये जश्त्वमपीति । संहितायां षोढे इत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

[॥*॥ उभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि ॥*॥]

[व्याख्याभाष्यम्]

उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते ।
तद्यथा ‘स सुष्ठु मा स क्रकता गणेन’ । पद-
त्वात्कुत्वम्, भत्वाज्जश्च न भवति । एव-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ भाष्यकारस्येष्टिरित्यर्थः । २ इहो—इष्टिप्रवृत्तौ ।
३ विहितस्येत्यस्य—कार्यस्येति शेषः । सूत्रे—सूत्रेषु ।
४ इति—इत्येवं संहितापाठे । ५ अत्र ‘परावणादा’विति-
शेषः । ६ इदं वार्तिकमिति श्रीगुरवः । भाष्यमेवेति तु-
गतानुगतिकाः । गौडास्तु “* कुलं न भवत् । छन्दोवत्सु-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

नेति विमज्ज एका संज्ञेति नियमस्य छन्दसि विकल्पनाद्वा ।
यद्वा—‘अयस्मयादीनां’त्यनेनोभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यं भाजः समु-
दाया निपात्यन्ते, न तु प्रकृता भस्मं चैव विधीयते । अत
एव कार्यविशेषपुरस्कारसम्भव इति बोध्यम् । तस्मात्कुलं
नेति स्थितम् । कुञ्चन्दस्याऽऽगुदित्यनेन संज्ञात्वेन विनियो-
गात्तत्र च प्रागुक्तरीत्या मतभेदसत्त्वाज्जातिविशेषः प्रवृत्ति-
निमित्तम्, व्यक्तिविशेषोपहितः सत्तैव वा, शब्दस्वरूपं वा ।
तस्यापि ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं नेति पस्पशोक्तरीत्या व्यक्ति-
विशेषगतया भानानुसंगमात् । तथा चोक्तजितयान्यतमत्वमिह
‘त्वं’प्रत्ययार्थः । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतत्वं प्रयोगोपाधिमा-
श्रित्य तथाभूतधर्मस्य स्वतन्त्रताया वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा-
प्रकृतिः शब्दस्वरूपपरा । प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु स्वतन्त्रादीनां शक्ति-

मिहापि पदत्वाज्जश्चत्वम्, भत्वात्कुलं न
भविष्यति ॥

(उद्द्योतः) उभयसंज्ञान्यपीति । उभे संज्ञे
येषामिति विग्रहः । संज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तदस्व-
रूपमेवेति भावः ।

[तद्भावितपक्षग्रहणाऽग्रहणोद्भावनभाष्यम्]

किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणम्—‘वृद्धि-
रित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते,
तेषां ग्रहणम्, आहोस्विदादौज्जात्रस्य ॥’

किं चातः ? ॥ यदि तद्भावितग्रहणं,—
शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छन्दो न
प्राप्नोति । आन्नमयम्, शालमयम्, वृद्धि-
लक्षणो मयणम प्राप्नोति । आन्नगुप्तायनिः,
शालगुप्तायनिः,—वृद्धलक्षणः फिञ् न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे
दर्शनात्यक्षद्वयेऽपि दोषसंभवात्प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु सूत्रादादौज्जात्रग्रहणपक्ष एव
प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—उभययेति । लुगादि-

त्राणि । उभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि *” इत्येवमवार्तिक-
पाठमभिप्रयन्ति । अत्र युक्तयुक्तत्वे सुषीभिर्विभाव्ये । ७ तेन
वृद्धिशब्दोच्चारणेन भावितानां—विहितानामादैवां ग्रहणमन्वे-
त्यर्थः । तदाह—वृद्धिरिति । वृद्धिरिति—वृद्धिरित्युच्चार्यं
वृद्धिपदप्रयोज्यविधेयताश्रयाः । भाष्यन्ते—क्रियन्ते इत्यर्थः ।
८ अत इति । अस्मात्प्रशक्तिकमभिमतं भवत इत्यर्थः ।
९ प्रश्ना स्वाशयमाविष्करोति—यदीति ॥

रैवेति मतान्तरमपि वक्ष्यते । उभययापीह त्वप्रत्ययेन स्वार्थश्रित्यः
ककारो वक्ष्यते । तेन ‘कुलं नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्य-
वसितोऽर्थः । आह च—‘सामान्यान्वयमिधीयन्ते सत्ता वा
तैर्विशेषिता । संज्ञा शब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्सवत-
लादिभि’रिति । इत्थं पदविभागः पदसाधुत्वं चोक्तम् ।
वाक्यार्थस्तु संज्ञासंज्ञिभावः । तथाहि—समानविभक्तिक-
नामार्थयोरेभेदाव्यस्य व्युत्पन्नतयाऽऽकारादेशो वृद्धिः प्रत्यभेदेन
संसर्गेण विशेष्याः । विरूपोपरिचितस्तु विशेषणीभूतं शब्द-
स्वरूपमादाय बोध्या । एतेनैवो मरुत्वान्मधवेत्यादि व्या-
ख्यातम् । न तु तत्रापि मरुत्वदादिशब्दानां तत्तदाच्ये लक्ष-
णेति ग्राह्यम् । उक्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तेः । अत एवो-
द्भिदधिकरणे विशिष्टविधेयं मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेन दृश्यत्वा
नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् । अन्यथा नामधेयत्वेऽपि लक्षणाया-
स्तुल्यतयाऽधिकरणस्याऽसम्भवादुक्ततापत्तेरिति दिक् ।

संज्ञासु तद्भावितपक्षस्य, लोपसंज्ञायामदर्शनमात्रयेति भावः ॥ ननु टिबुभादिसंज्ञास्वतत्त्वविधानामेव ग्रहणं दृश्यते इति सोऽपि पक्षः शङ्कितुमुचित इति चेन्न; तत्र हि तद्भावित्वाऽसंभवादतद्भावविधानामेव ग्रहणम्, न च तथा प्रकृते इति 'उभयये'त्युक्तम् । वृद्धिशब्दे तन्वापत्तिकारे तद्भावितग्रहणम् । वृद्धिशब्दैकत्वे द्वितीयः पक्ष इति भावः ॥ भाष्ये—वृद्धिलक्षणो मयदिति । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यस्य वृद्धसंज्ञादारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम् । 'वृद्धलक्षण' इति पाठे एषां वृद्धित्वाभावेन समुदायानां वृद्धत्वाभावादित्यर्थः ॥ किञ्चित् । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति । न च 'प्राचामवृद्धा'दिति किनाप्येतत्सिद्धं, पुंवद्भावनिषेधोऽप्याश्रयगुणायनोभार्य इत्यादौ 'जातेश्चे'तिसिद्ध इति बाध्यम्, आश्रयगुणायनेरप्ययुक्त्यर्थेऽणो व्यञ्जनियार्थजित इति लुकि 'आश्रयगुणायनिरित्येव रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते, किनि तु जितः परत्वाऽभावात् सिध्येत् । न चाऽऽज्ञानगोत्रमात्राण्यप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमिति तत्सिद्धिः । ग्राहणगोत्रे तदप्रवृत्तिः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ न च—नहि । तथा—तद्भावितपक्षाऽसम्भवो ॥ ।

॥ शब्दकोशमुभः ॥

स्यादेतत्—किमादेज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा आहोस्विद्वृद्धिशब्दभावस्य 'वृद्धिरिति ये आदैचरते वृद्धिसंज्ञा' इति व्याख्यानालुक्खलुलुप्संज्ञावत्तद्भावितानामेवेति ? । नाथः—'सर्वभासः' 'सर्वकारक' इत्यादावुत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति सूत्रेण पूर्वपदान्नोदात्तत्वप्रसङ्गात् । इष्यते तु 'समासस्ये'त्यनोदात्तः । न च 'सर्वस्य सुपी'त्यानुदात्ता शङ्का । सति शिष्टेन समासस्वरौ नाभात् । 'सर्वस्त्वोम' इत्यादौ तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद' मित्यनेन समासान्नोदात्तत्वे बाधिते 'सर्वस्य सुपी'ति भवत्येव । इह तु कर्मधारयत्वासमासान्नोदात्तत्वमेवेति बोध्यम् । च तावती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ तावद्भार्यो न सिद्धयेत् । 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्विदित्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात् । न द्वितीयः—'शार्ङ्गयो' 'मालीय' इत्यादौ वृद्धलक्षणस्य छप्रत्ययस्याऽसिद्धिप्रसङ्गात् । किं चैवमाश्रयं शास्त्रमयमित्यादौ 'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति नित्यो मयद न स्यात् । किं चाश्रयगुणायनिः शास्त्रगुणायनिः, 'उदीचां वृद्धादगोत्रा'दिति वृद्धलक्षणः किन्न स्यात् । ननु 'प्राचामवृद्धात्किम् बहुल'मिति किनाऽप्येतत्सिद्धम् । नञश्च किञ्चिन्नोः स्वरे रूपे वा विशेषोऽस्ति । 'ग्नित्वादिनित्य'मित्यानुदात्तयोर्भवनाविशिष्टत्वात् । न चाश्रयगुणायनोभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्विदित्यारक्तविकारे' इति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये किञ्चैव कर्त्तव्य इति बाध्यम् ; 'जातेश्चे'त्यनेनापि प्रतिषेधसिद्धेः । न चाश्रयगुणायनेऽष्टाया इति वृद्धात्वे विभक्तिने 'कक्किञ्जोरन्त्यन-

[आदैज्मात्रग्रहणे दूषणभाष्यम्]

अथादैज्मात्रस्य ग्रहणं—सर्वो भासः सर्वभास इति, 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चे'त्येष विधिः प्राप्नोति । इह च तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः, यावद्भार्यः । 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—एष विधिरिति । पूर्वपदान्नोदात्तत्वमित्यर्थः ॥ तावद्भार्य 'आ सर्वनाम्न' इत्यावत्स्य वतुनिमित्तमिति पुंवत्त्वनिषेधप्राप्तिः ॥

[आदैज्मात्रग्रहणवार्तिसिद्धान्तिभाष्यम्]

अस्तु तर्हि—आदैज्मात्रस्य ग्रहणम् ॥

(उद्द्योतः) यदि प्रथमपक्षे दोषो दुरुद्धोऽस्तु तर्हीत्यन्वयः ॥

[आदैज्मात्रग्रहणे उक्तदोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—'सर्वो भासः सर्वभास

२ समासान्नोदात्ता त्वत्रेष्टेति भावः । ३ तद्भावितपक्षाश्रयणे आहृत्यादिस्वकारगौरवापत्त्या द्वितीयमादैज्मात्रग्रहणपक्षमभ्युपैति सिद्धान्तो—अस्त्विति ।

रस्या'मिति लुपिकल्पेनाश्रयगुणायनोभार्य इति हेतुस्य मिष्टं, तच्च किञ्च विना न सिध्यतीति बाध्यं, 'कक्किञ्जो'रित्यत्र 'यूनी'त्यनुवृत्त्या त्वदुदात्तरूपद्वयस्य सिद्धान्त्येयसम्मतत्वात् । अत एव तत्र युत्येवोदाहृतम् । यस्कस्यापत्यम् । शिवादिभ्योऽण् । यास्कः । तस्यापत्यं युवा—'अणो द्वयच'इति फिन्—यास्क्यायनिः । तस्य छत्रा यास्क्यो वा यास्क्यायनीया इति । तस्मात्किनाप्येतत्सिद्धौ किमर्थं किञ्चेवेत्यत इति चेदुच्यते,—उक्तोत्था रूपसिद्धावपि प्राचामुदीचां वा चार्थानां स्वस्वमतप्रच्युतिरेव तावदोषः । सिद्धान्ते वृद्धौ चामाश्रयगुणायनिरिष्टः, प्राचां त्वनिष्टः । उक्तोत्था तूदीचां न सिद्धयेत् । प्राचां तु सिध्येदिति स्पष्ट एवोभयोरपि स्वमतप्रचयः । तथा च 'अतो भारद्वाजस्ये'ति सूत्रे जहयैत्यादौ गुणे रपरत्वे च कृते—'नञन्तत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्राप्तौ नियमानुपपत्त्येर्ज्ञतो भारद्वाजस्येतीदं विषाद्यकं स्यात्तत्तत्र पेचिधेयादाविण्ण स्यादिति दूषणे प्राप्ते—'अचस्तास्वत्यत्वनिदो नित्यं भारद्वाजस्य' । 'उपदेशोऽस्तवः' । 'भारद्वाजस्येत्येव । तत—'अतः' । भारद्वाजस्येति निवृत्त्यम् । एवं च सकललक्ष्यप्रसिद्धिरिति सूत्रमन्त्रेण समाधाय भाष्यकारो वक्ष्यति—'सिध्यत्येवम् । अयं तु भारद्वाजः स्वस्वमततत्त्वचर्यावितो भवतीति । अत एवाचस्तास्वदित्यत्रोपदेशोऽस्तव इत्येतदुपदेशग्रहणमपकृत्य सिद्धान्तयिष्यतीति दिक् । किं च फिनि सत्याश्रयगुणायनेरप्ययुक्त्यस्तमित्यर्थे सौवीरगोत्रे 'फेद्ध'चेति छठ्ठी न स्याताम् । तत्र हि फिन्नेव गृह्यते न तु फिन्, वृद्धादियधिकारादिति

इति, उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चे त्येष विधिः
प्राप्नोती'ति ॥

[दोषनिराकरणभाष्यम्]

नैव दोषः । नैवं विज्ञायते—'उत्तरपद-
स्य वृद्धिर्हत्तरपदवृद्धिर्हत्तरपदवृद्धा'विति ॥
कथं तर्हि ? 'उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या
वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे' इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । तद्भावित-
ग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत—सर्वः कारकः
सर्वकारक इति ॥

(प्रवीणः) उत्तरपदस्येत्येवमिति । तत्र हि
'वृद्धौ सर्वं चे'त्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपद-
स्याऽभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिर्मुत्तरपदं ग्रहीष्यत इत्यति-
रिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकार-
प्रमयति ॥

(उद्योतः) तद्व्युत्तरपदे इति । समासाक्षिप्ते-

✽ राजलक्ष्मीः ✽

१) 'नैव'मित्यस्य 'यत'इत्यादिः । कथमिति ।
कथन्तर्हि विज्ञायते इत्यर्थः । प्रकृत्य—अधिकृत्य, प्रस्तुत्य
नेत्यर्थः । २) विशेष्यमिति । तद्भावितपक्षाश्रयणेऽप्येवं
विशेष्यमेवेति न तद्भावितपक्षाश्रयणे लाघवमिति न सिद्ध्यति-

✽ शब्दकौस्तुभः ✽

स्थितम् । ततश्चाभ्रगुप्तायनीय आभ्रगुप्तायनिक इति न स्यात् ।
न च 'यमुग्ध सुषामा च वाच्यार्थयिणः फिजः
स्मृता' इति वृत्तौ प्रयोगमेव परिगणनादन्येभ्यश्छठ्ठी न
भवत एवेति वाच्यं, मायकृता परिगणनस्यानाश्रयत्वात् ।
अन्यथाऽत्रैव सूत्रे सौवीरोऽपि किं, तैकायनिरितिप्रत्युदा-
हरणं न सङ्गच्छेत । तैकायनिशब्दस्य तत्राऽपठत्वात् । अतः
एवं 'यूनि लु'गित्यश्रोदाहियते—तिक्तस्यापत्यं—तिकादिभ्यः
फिज्—तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा,—'फेदछच', तैकायनीय-
स्य छात्राः—, युवप्रत्ययस्य लुकि कृते वृद्धाच्छ—तैकायनीया
इति । नहि सति परिगणने तैकायनेच्छः सम्भवति, न वा
तलोपः । अत एव यूनि लुसूत्रे स्थित्वा परिगणनमर्वाचीन-
मिति हरदत्तादयोऽप्याहुः । अपि च फिजि सत्याभ्रगुप्ता-
यनेरपत्यं युवा—प्रागदोष्यतोऽण् । तस्य 'प्यक्षत्रियार्थजितो
यूनि लुगणिनोरिति लुक्वाभ्रगुप्तायनिरित्येवं रूपं पितरि
पुत्रे चैव्यते । फिजि तु सति तत्र स्यात्, भिजः परत्वाऽभा-
वात् । न चाऽत्राक्षगोत्रमात्राश्रयप्रत्ययस्योपसंस्थानमिति

'अवगमयति' पा० ।

उत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्याद्योत्तरपदस्येत्येवं वृद्धि-
स्मिन्निति बहुव्रीहिरिति भावः ॥ तत्राधिकारलक्षणायां बीज-
माह—तत्र हीति ॥ च आ अवतीति औः, सर्वस्य औः
सर्वोरित्यादौ वृद्धिरुत्तरपदसंभवः । न चैकादेशे व्यपवर्गा-
ऽभावः, वेन्दस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदसंबन्धिकायां स्यैका-
देशाभ्याक प्रवृत्तिस्वीकारात् । तथा च सर्वशब्दात्तोदात्तात्वे
शेषनिधातेन औकारस्यानुदात्तात्वे एकादेशस्य 'स्वरितो
वानुदात्ते' इति पाक्षिकः स्वरितः स्यादिति वाक्यम्,
नादृशानामभिधाने दुर्तरमानाऽर्थावात् । स्वरितत्वाद्वा-
ऽधिकारलाभ इति बोध्यम् ॥

[द्वितीयदूषणनिराकरणार्थोक्तिप्रत्युक्तिभाष्यम्]

यदुच्यते—'इह तावती भार्या
यस्य तावद्भार्यः, यावद्भार्य इति च 'वृद्धि-
निमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोती'-
ति ॥ नैव दोषः । नैवं विज्ञायते—वृद्धेर्नि-
मित्तं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तस्येति ॥

कथं तर्हि ? वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सो-
ऽयं वृद्धिनिमित्तः, वृद्धिनिमित्तस्येति ॥

मते गौरवमुद्भावनीयम् । ३ बहुव्रीहिरिति । 'उत्तरपद-
वृद्धि'शब्दे बहुव्रीहिसमास इत्यर्थः ।

४ मानाभावादिति । पतञ्जल्यप्रामाण्येन तदृशाना-
मनभिधानादित्याशयः । स्वरितत्वादिति—स्वरितत्वप्रति-
षेधाऽधिकारावगतिरित्यर्थः । ५ द्वितीयं दोषसुद्धरति—यद-
पीति । ६ अस्य—तद्विस्तरेतिशेषः । ७ यस्मिन्—वृद्धि-

तत्सिद्धिः, नाक्षगणोत्रे तदप्रवृत्तेः । किं च तद्भावितग्रहण-
पक्षे 'मालादीनां चैत्यनात्मणीयं स्यात्, 'प्रस्येऽवृद्धम-
कवर्णीदीनां'मित्यनेनैव पूर्वपदाश्रुतात्त्वसिद्धेः । अपि च
वृद्धिशब्दे तत्रावृत्त्याश्रयणाद्गौरवम् । 'यजेवृद्धि'रित्यादि-
विधिप्रदेशोऽपि तरेतराश्रयणपरिहाराय सूत्रशाटकवद्भाषिसंज्ञा
विशेषा स्यादिति चापरं गौरवमिति । अशोच्यते—आदैक्या-
श्रय्य वृद्धिसंज्ञा । नचैवं सर्वभासादावुक्तदोषः स्यादिति
वाच्यम्, 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्र'मुत्तरपदग्रहणं स्व-
यंते । स्वरितनाधिकारो विज्ञायते । तेनोत्तरपदस्येत्यधिकृत्य
या वृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते । यथा 'सर्वपञ्चालः' । 'लुसर्वा-
र्द्धाजुनपदस्येति वृद्धिः । इदं च तद्भावितग्रहण्यवश्यं
वक्तव्यमेव । अन्यथा सर्वः कारकः सर्वकारक इत्यादाव-
तिप्रसक्तेः । एवं 'तावद्भार्ये'त्यदोषः । तत्रावृत्त्याश्रयणेन
वृद्धिशब्देन निहिताया वृद्धेर्निमित्तं तत्रैव पुंवद्भाव-
प्रतिषेधात् । वृद्धिशब्देन च विशेषो कृत्स्ना वृद्धिः प्रतीयत
इत्याशयेनैवोक्तं भाष्ये—'यत्कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्त'मिति ।
न च वैयाकरणस्यैव तथा सोऽवभाष्येऽतिप्रसक्तः ।

किं च वृद्धेर्निमित्तम् ? ॥

योऽसौ ककारो अकारो णकारो वा ॥

अथवा-यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् ॥

कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् ? ॥

यस्मायानामाकारैकारौकाराणाम् ॥

(प्रदीपः) वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निमित्तं ।

निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्यधिकरणपदो बहुव्रीहि-
राश्रीयतेऽन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात् ।
वृद्धिनिमित्तत्वात् (च) तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धि-
शब्देनाभिधायिष्यते । अथवा वृद्धेः सर्वेन्धी यस्त-
द्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते ॥

योऽसौ ककार इति । कण्ठेपु सत्सु

वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम् ॥ अथ वेति ।

निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुलसङ्कोचो वृद्धिशब्दः
समस्यते, वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति ।

(उद्घोतः) अन्यथा वृद्धेरिति । वृद्धयस्मैक-
तद्धिताभाववृद्धिनिमित्तग्रहणम् [इति भावः । नन्वर्शः-
शब्दादर्शनापि यथार्थस्येत्यादौ वृद्धिरूपसंभव इत्युक्ते-
रह—अर्थवेति ॥] व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव
व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥ तेषामेवेति ।
एवमशब्दोऽप्यर्थः । विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि
तत्त्वमिति भावः ॥ ननु वृत्तावभेदैकत्वसह्यावगतेर्बहुवचना-
न्तेन विग्रहोऽनुपपन्नोऽत आह—निमित्तेति । तत्र
कात्स्न्यं प्रतिपत्तिकालिकं न प्रयोगसमवायीति न पारिषया-
भावे दोषः । न च वैयाकरणभार्येपि निषेधापत्तिः, इष्टापत्तेः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

निमित्तणकारादिघटिते तद्धिते । १ ककार-इत्सङ्गकः
ककारः । एवमर्थेऽपि । वृद्धेः-वृद्धीनाम् । २ अस्य 'निमित्त'-
मित्तिशेषः । ३ वृद्धिप्रयोजकीभूतस्य तद्धितस्येत्येवं सामाना-
धिकरण्येनावलम्बमसम्भवात् । निमित्तत्वात्-प्रयोजकत्वात् ।
४ सम्बन्धी-जनकः । ५ ग्रहणं-वृद्धिपदेन ग्रहणम् ।
६ ननु तावद्भावं इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन बहुरेव वृद्धि-
निमित्तमिति दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह-व्यधिकरणेति ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् । ऐचौ प्रति
फलोपधनमप्यस्तीति चेन्न, तयोर्वृद्धिशब्देनाऽविधानात् ।
के चित्तं यावद्विजननयोग्यत्वे सति किञ्चित्फलोपहितस्त-
द्धितो निमित्तशब्देनोच्यते । वैयाकरणे तु ऐचं प्रति तद्धितो

१ अर्थ पाठो लिखिते न दृश्यते । २ 'कण्ठेपु' पा० ।

अत एवद्विजाननस्येति पक्षेऽत्र दोषानुद्धानम् । तद्वावि-
नानामेवेति पक्षेपि 'न यद्वाभ्या'मिति सूत्रे ऐचंशेषे वृद्धि-
पदसंबन्धेन निषेधप्रवृत्तिरेव सूत्रपादा । अत एव देविका-
दिशेषेति सूत्रे भाष्यकृता तत्संबन्धो दक्षित इत्याहुः ॥
आदिब्रह्मत्रयप्रज्ञादेव मालादीनां चेति सार्थकम्, अन्यथा-
स्याऽवृद्धत्वात्प्रसङ्गेऽवृद्धमित्येव सिद्धे किं तेन ? ॥

[संज्ञासूत्रत्वसाधनायाक्षेपवार्तिकप्रथमखण्डम्]

॥*॥संज्ञाधिकारैः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

‘अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः
शब्दाः पठितव्याः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

‘संज्ञासंप्रत्ययार्थः’ । वृद्ध्यादीनां शब्दानां
‘संज्ञेत्येव संप्रत्यये यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) संज्ञाधिकार इति वार्तिकम् ।

तस्य व्याख्यानम्—‘अथ संज्ञेत्येव’मिति । अथ-
शब्दः संज्ञायाः प्रस्तावय्योतनार्थः । वृद्ध्यादीना-
मिति । संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी ।
वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयंरन्नित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) वार्तिकमिति । सूत्रेऽनुक्तदुरुक्त-
चिन्ताकर्तव्यं वार्तिकत्वम् । एतेन सूत्रव्याख्यानय प्रवृत्तस्य
कात्यायनस्यऽयुक्ता दुरुक्तचिन्तेत्यपास्तम् । प्रस्तावेति ।
वार्तिकोऽधिकाराशब्दोक्तः ॥ इति भावः । वृद्ध्यादीनां
संज्ञात्वाद्देवनिबन्धनपष्ठानुपपन्नेत्यत आह—संप्रत्यय
इति । भाष्ये—संज्ञेत्येव इति । शब्दार्थज्ञानानामितरेत-
राध्यासादिदं नानुपपन्नम् ॥

तत्त्वम्—निमित्तत्वम् । ७ तत्र-वृद्धिनिमित्ते ।

८ अत्र-वैयाकरणभार्य इत्यत्र । ९ सूत्रकृत्समितमत्रप्रक्षे-
दर्शयति—भादेति । १० अस्य—मालादेः ।

११ ‘संज्ञाधिकार’इत्यस्य ‘कर्तव्य’इति शेषः ।
१२ प्रकृत्य—‘अथ संज्ञेत्येव’व्यधिकारात्सूत्रं कृत्वा । वृद्ध्यादीनां-
वृद्ध्यादिपदघटितानां सूत्राणाम् । १३ संप्रत्यय इति ।
संज्ञात्वप्रकारकं ज्ञानम् । १४ इति न भाष्यव्याख्याया
उद्धारत्वमित्याशयः । १५ विषयत्वं च तदर्थः । संज्ञात्वेन-
संज्ञात्वप्रकारकत्वेन ॥ १६ सः—प्रस्तावः ।

न निमित्तं, निषेधसन्नियोगादिष्टात्मात्रेणातिप्रसङ्गभङ्गात् ।
तेन वैयाकरणभार्ये नातिप्रसङ्गः । ‘परिपदो ण्यः’ पारिषया
भार्येत्यादौ त्वाकारमात्रोपहितत्वेपि रवकस्योच्यता सकल-
वृद्धि प्रत्यस्तौत्याहुः । तस्मात्—‘आहुतौ गौरवापत्तेः
मालीयादेरसिद्धितः । मालादीनां चेति लिङ्गा-

[आशेषसाधकदृष्टान्तवार्तिकद्वितीयखण्डम्]

॥*॥ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्या-
दीनां 'संज्ञे'त्येष संप्रत्ययो न स्यात् ॥

इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् ॥

'अनर्थक'मित्याह ॥ कथम् ? ॥

'यथा लोके' ॥ लोके ह्यर्थवन्ति
चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते ।
अर्थवन्ति तावन्—'देवदत्त गामभ्याजं
शुक्लं दण्डेन' 'देवदत्त गामभ्याजं कृष्ण'-
मिति । अनर्थकानि—'दश दाडिमानि,
पडपूपाः, कुण्डमज्जाजिनं, पल्लपिण्डः,
अधरोरुर्कर्मतत्कुमार्याः, स्फैयकृतस्य
पिता प्रतिशानिः'—इति ।

(प्रदीपः) यथा लोके इति । कात्यायने-
नाऽसंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । भाष्यकारस्तु
वाक्याध्याहारेणाऽनर्थकत्वे लोके दृष्टान्तत्वेन
योजयति,—बहुसूत्रमिति ।—बहुव्रीहिः । प्रकरणं
चान्यपदार्थः, समाहारे द्विरुवा । अर्थवन्ति
चेति । यथा लोकोऽर्थवन्ति प्रयुक्ते एवमनर्थका-
न्यपीत्यर्थः । यौवदासलमाचार्यस्य न साधितं ताव-
दनर्थकत्वशङ्का, ऋटिति समन्वयाऽनवगमाद्वा ॥
दश दाडिमानीति । पदार्थानां समन्वयाऽभावा-
द्वाऽऽनर्थक्यम् ॥

(उद्योतः) भाष्यकारस्त्विति । अधिकारं
विनाऽसंप्रत्यये दृष्टान्तस्य लौकिकस्याऽभावादर्थापरिज्ञाने

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ इतरथा—पञ्चाधिकाराभावे । हि—यतः ।

२ असम्प्रत्ययः—संज्ञात्वप्रकारकज्ञानाऽभावः । अस्य—
'इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्या'दिति शेषो बोध्यः ।
यथालोके—लोकवत् । ३ इष्टावति निरस्यति—इदमिति
अस्ततमोक्तम् । ४ 'भवाननर्थकं बहुसूत्र'मित्याह तत्कथमि-
त्यर्थः । केचित्तु—अनर्थकमित्याहति । अत्रेष्टापत्तिरेवे-
त्याहति भावः । कथमिति । कथं प्रामाणिकस्थाननर्थकवैक्ति-
तेत्यर्थः । समाधत्ते—यथेति । एवञ्च लोके दिविषवाक्य-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

द्रवाप्तिन्यायात्तथैव च ॥ भाविंसंज्ञत्वविज्ञाने गौर-

दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति तद्भावः । वाक्याध्याहारेणेति ।
इदमिदानीमिति वाक्याध्याहारेणेत्यर्थः ॥ ननु द्विगा-
वकारान्तोत्तरपक्षत्वात् स्रोत्वे लोप्यादत्त आह—बहुव्रीहि-
रिति । अन्यपदार्थस्याऽशाब्दत्वाद्बहुव्रीहिर्द्वैवोदत्त आह—
समाहारे इति । पात्रादिवत्त्वात्त्वाऽभावः । अत एव
श्रिमुषीत्यादि सङ्गच्छते । बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्र पात्रादित्य-
भिमानः ॥ नन्वनर्थकदृष्टान्तेऽर्थवन्तीत्यादि व्यर्थमत आह—
यथेति । यद्यप्यस्मिताथं कपदसमूह एव वाक्यम्,
तथापि भाष्ये पदसमूहे एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तोऽतोऽनर्थ-
कानि वाक्यानीति न विकलम् ॥ ऋटिति—विना वार्थाचारा
दिज्ञानेन ॥ पदार्थानाम्—'कुण्डमज्जाजिन'मित्यादीनाम् ।
स्फैयकृतोऽपत्यं स्फैयकृतः ॥

[दृष्टान्तान्तरवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ संज्ञासंज्ञ्यसन्देहश्च ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञा-
संज्ञिनोरसन्देहो वक्तव्यः ॥ कुतो ह्येतत्—
'वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचः संज्ञिन' इति । न
पुनरादैचः संज्ञा, वृद्धिशब्दः संज्ञीति ? ॥

[प्रथमदृष्टान्तान्तरवार्तिकप्रथमखण्डम्]

यत्तावदुच्यते—'संज्ञाधिकारः कर्तव्यः
संज्ञासंप्रत्ययार्थः' इति ॥ न कर्तव्यः ॥

[सिद्धान्तसमाधानवार्तिकप्रथमखण्डम्]

॥*॥ आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति ॥
किमिदम्—'आचार्याचारा'दिति ? ॥
आचार्याणामुपचारात् ।

प्रयोगात्सार्थकताक्यस्यापि पुंसोऽनर्थक्यज्ञानयत्वं वक्तुं शक्य-
मित्याशयः इत्येवं व्याचक्षते । ५ अभ्याज—मानय ।
प्रेरयेति वा । ६ अर्द्धोत्कं—चण्डातकम् । (पेजामा'वाबरा') ।
७ प्रतिशीनः—कृशः । ८ असंप्रत्यये—ज्ञानाभावे । ('उपात्त'
इत्यस्य 'वार्तिके' इति शेषः । ९ बहुसूत्रानर्थकत्वे ।

१० यावदिति । अस्य 'एवञ्च लोके उभयविधवाक्य-
प्रयोगा'दित्यादि । ११ तदसूत्रेष्वपि द्विविधं स्यादि-
त्याशयः । १२ सन्देहनिवर्तकः शब्दोऽपि कश्चिद्वक्तव्य
इत्यर्थः । 'परा सञ्ज्ञा, पूर्वः सञ्ज्ञीति वक्तव्यमिति यावत् ।

वाच्येह निश्चितम् । आदैश्चात्रस्याऽविशेषाद्वृद्धिसंज्ञा
विधीयते ॥ अनर्थकं साध्वनुशासनं प्रयोगनियमाथ-

(प्रदीपः) आचार्याचारादिति । आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उपचारे नाम गौणी वृत्तिरिति भ्रमं व्युत्पत्ति-व्यवहारादिति । अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः । स च शक्तिग्राहकशिरोमणिः ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकदृष्टान्तखण्डम्]

॥ * ॥ यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ * ॥

[व्याख्याभाष्यम्]

तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृता-
न्तेषु ॥ लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य
जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वन्ते
'देवदत्तो' 'यज्ञदत्त' इति । तयोरुपचारा-
द्वयेऽपि जानन्ति, 'इयमस्य संज्ञे'ति ॥
वेदे याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति- 'स्फ्यो यूप-
ध्रुवाल' इति । तत्रर्भवतामुपचाराद्वयेऽपि
जानन्ति- 'इयमस्य संज्ञे'ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-वेदे याज्ञिका इति । यज्ञ-
काण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थः । वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्वं तेषां
द्रष्टव्यम् ॥

[दार्ष्टान्तिके सङ्गमनाभाष्यम्]

एवमिहापि । इहैव तावत्केचिद्व्याच-
क्षाणा आहुः- 'वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचः
संज्ञिन' इति ॥ अपरे पुनः- 'सिचि वृद्धि'
रित्युक्ताऽऽकारैकारौकारानुदाहरन्ति ।
तेन मन्यामहे- 'यया प्रत्याख्यन्ते सा
संज्ञा, ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन' इति ॥

(प्रदीपः) वृद्धिशब्दः संज्ञेति । वृद्धि-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

वृत्तिकृतामाचार्याणामानारादेव संज्ञाभूतवन्निश्चयसिद्धिरिति
न तदर्थं संज्ञाधिकारवार्तिकदिव्यलक्षणेक्षेत्साधयः । १ सच-
व्यवहारश्च ॥ २ कृतान्तेषु-सिद्धान्तेषु । ३ संवृते-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

मादेशार्थमगमार्थं विशेषणविशेष्यभावार्यं चेदं सूत्रमिति
षट्पक्षी तु भाष्ये एव निराकृतत्वादसम्भववृत्तिकत्वाच्च नेह
तन्वते । संज्ञासंज्ञिभावे सत्यपि का संज्ञा कः संज्ञीत्यत्र
तात्पर्यग्राहकास्तु बहवो व्यायाः । तथाहि- 'यच्छब्दयोगः
प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् । तच्छब्द एवकारश्च
स्यादुपादेयलक्षण'मित्यभियुक्तोक्तैस्तथाऽनुभावप्राथ-

शब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यनेनैव प्रकाश्यते ।
यथादैचां वर्णानामिति दर्शितम् ॥ अपर इति ।
प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञयभिव्यक्तिः संज्ञासुवार्थाद्वा
प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-इहैवेति । वृद्धिरादैच्चेन
प्रवेत्यर्थः । असत्याः शक्त्यव्याख्यानेनोत्पादयितुमशक्यत्वा-
दाह-वृद्धिशब्दस्येति । प्रत्यायनशक्तिः-प्रत्यायने
बोधननेन कारणीभूता शक्तिः । भाष्ये-उदाहरन्तीति ।
वृद्धिरादैजिति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सिचिवृद्धिरित्यु-
क्त्वा तदुदाहरणत्वेनार्कार्थीदक्षेवोदश्रीषोदित्युदाहरन्तीत्यर्थः ।
एवं च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याययत्वं निर्णय
वृद्धिरादैच्चेनस्य संज्ञाबोधकत्वं, वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वं च
निर्णयन्तीति भावः । तेन-अपराचार्योक्तोदाहरणेन ॥

[समाधानवार्तिकवतारणायक्षेपानुवादभाष्यम्]

यद्यप्युच्यते- 'क्रियमाणेऽपि संज्ञाधि-
कारे संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहो वक्तव्य' इति ॥
[न वक्तव्यः] ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानप्रथमवार्तिकम्]

॥*॥ संज्ञासंज्ञयसन्देहश्च ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

संज्ञासंज्ञिनोश्चाऽसन्देहः सिद्धः ॥

कुतः ? ॥ 'आचार्याचारादेव' ॥
उक्त आचार्याचारः ॥

[सिद्धान्तिनो हेतुपुष्पवार्तिकप्रथमखण्डम्]

॥*॥ अनाकृतिः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

अथवाऽनाकृतिः संज्ञा, आकृतिमन्तः
संज्ञिनः । लोकेऽपि आकृतिमनो मांस-
पिण्डस्य 'देवदत्त' इति संज्ञा क्रियते ॥

प्रच्छन्ते । कुक्कादिपरिहृतं गृहकोणे इति यावत् । उपचा-
रात्-व्यवहारात् । ४ तत्र भवतां-मान्यानामृषीणां ।
५ संज्ञेति । स्फ्यदिसंज्ञेत्यर्थः । ६ एवं-लौकिकवैदिक-
व्यवहारवत् । इहपि-व्याकरणे ।

म्यन्तावत्संज्ञित्वे निजं, तच्छादेक्युग इत्यादौ स्पष्टमेव ।
वृद्धिसंज्ञासूत्रे तु मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगेऽपि वक्ष्य-
माणैरन्यावान्तरैरादैचां संज्ञित्वे निर्णयते सत्यादैचवृद्धिरित्याका-
रकपदानुपूर्वीज्ञानानन्तरमेव वाक्यार्थबोधोभ्युपगमात्सञ्जनकी-
भूतानुपूर्वीज्ञाने आदैचामेव प्राथम्याच्च व्यभिचारः । पदा-
नुपूर्वीज्ञानमेव चासत्तिज्ञानमित्युच्यते । इदं च शाब्दबोधे
हेतुरिति येनैवत्ये तेषामासत्ताऽनासन्नकथोच्छेदः स्यात् ।

(प्रदीपः) अनाकृतिरिति । आकृत्या साहचर्याद्भेदो लक्ष्यते । तेनार्थमर्थः—वृद्धिशब्द एकत्वासंज्ञा, आदौचा बहुत्वासंज्ञितम् । लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम् । यथा—‘सर्वादीनि सर्वनामानि’त्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते, न त्वेकस्याऽनेका संज्ञा, प्रयोजनाऽभावात् । आकृतिमन्त इति । अवस्थाभेदेष्वपि स एवाऽयमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तं देवदत्तादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत् इत्युक्तम् ॥

(उद्योतः) नन्वाकृतिर्जातिस्तद्भेदो आदौक्ष्यपि, तदभावस्तु न वृद्धिशब्देऽपीत्यत आह—आकृत्येति । बहुव्रीहिरिति भावः । ‘अनाकृतिरित्येतस्यावसिद्धमित्याह—लाघवार्थमिति ॥ नन्वेकस्यापि तव्यादेरेकाः कृत्वत्प्रत्ययसंज्ञाः क्रियन्तेऽत आह—प्रयोजनेति । सति हि प्रयोजने तथा, प्रकृते तु न तर्था, प्रयोजनाऽभावादिति भावः ॥ प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम् । प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यर्थः । वस्तुतो माथे ‘आकृतिमत्’ इत्यस्य भेदवत् इत्यर्थः । अवस्थाभेदेन च तत्परापितः सः । आरोपितभेदेन च जातिसत्त्वे न मानम् । अत एव देवदत्तेत्यादौ न जीषिति कश्चित् ॥

[सिद्धान्तिनो हेतुसूचकनातिक्रितोयखण्डम्]

॥*॥ लिङ्गेन वा ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

अथ वा—किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि—‘इत्थंलिङ्गा संज्ञे’ति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते, नादौच्छब्दे ॥

(प्रदीपः) लिङ्गेन वेति । कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः ॥

[प्रथमसमाधानखण्डनभाष्यम्]

इदं तावदयुक्तं—यदुच्यते—‘आचार्याचार’दिति ॥

किमत्राऽयुक्तम् ? तमेवोपालभ्य ‘अगमकं ते सूत्र’मिति, तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अपरितुष्यन् स्वल्पि भवाननेन परिहारेण—‘अनाकृतिर्लिङ्गेन

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ अर्थः—वार्त्तिकार्थो निष्पन्नः । २ सामान्यं—देवदत्त्वादिजातिः । ३ घटे पटभेदस्यैव जातिर्नेति भेदस्य आदौषु सत्त्वमित्याशयः । तदभावः—जातेरत्यन्ताभावः । ४ तथा—

ॐ शाब्दकौस्तुभः ॐ

पदसमूहात्मने सकलपदानां पदार्थस्मरणे च सकलपदार्थानां

वे’त्याह ॥

(प्रदीपः) तमेवोपालभ्येति । यो हि सूत्रकारमुपालभते—‘अगमकं ते सूत्र’मिति, कथं वृत्तिकारनाम्नाभ्येनाश्रयतीत्यर्थः । अपरितुष्यन्निति । त्वयाऽपि परिहारान्तरं ब्रुवताऽऽचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) स कथं वृत्तिकारानिति । तस्यैवेति भाष्यस्य—तदर्थस्यैवेत्यर्थ इति भावः ।

[तृतीयहेतौ गौरवप्रदर्शनभाष्यम्]

तच्चापि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तच्चापीति । ‘लिङ्गेन वे’त्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः । ‘अनाकृतिः संज्ञे’त्येतत् न्यायसिद्धत्वाच्च वक्तव्यम् ॥

(उद्योतः) लिङ्गेन वेत्येतदिति । लिङ्गासंज्ञः, इत्थंलिङ्गा संज्ञेति च वक्तव्यमित्यर्थः ॥

[तृतीयहेतुस्वीकारे लाघवसूचकभाष्यम्]

यद्यप्येतदुच्यते, अथवैतर्हीति इत्संज्ञा न वक्तव्या । लोपश्च न वक्तव्यः । संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते । न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याप्य स्वयं निवर्तते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथवैतर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । उकारादिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासङ्गयते । ततश्च तेषां संज्ञात्वे सति कदादात्मनेपदमिति करिष्यते । संज्ञाश्च संज्ञिनं प्रत्याप्य स्वयं निवर्तन्त ईतीत्संज्ञा लोपश्च न वक्तव्यौ भवत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) उकारादिष्विति । धावादिपठितेऽप्यित्यर्थः । ननु संज्ञालिङ्गे कृतेऽपीत्यंशभावे कथं तेषां निवृत्तिरत आह—माथे—स्वभावतः संज्ञेति । तद्वयाचष्टे—संज्ञाश्च संज्ञिनमिति ॥

अनेकाः संज्ञाः । ५ तमेव—सूत्रकारमेव । ६ त्वयापि—भाष्यकृतापि । ७ परिहारान्तरम्—‘अनाकृतिरित्यादिपरिहारान्तरम् । ८ सूत्रकारकृतसूत्रायवृत्तिकाराणामित्यर्थः । ९ कलादिलिङ्गासंज्ञ इत्यर्थः । १० इतीति । इत्यतस्तन्निवृत्त्य इत्यर्थः ।

विश्रुताऽविशेषात् । आकृतिश्च संज्ञात्वे लिङ्गम्, व्यवहारार्थमेव संज्ञाकरणात् । भेदाऽभेदाभ्यामपि संज्ञित्वसंज्ञात्वे

[लिङ्गासङ्गपक्षदूषणमाध्यम्]

सिद्धयत्येवम् । अपाणिनीयं नु भवति ।।

(उह्योतः) भाष्ये-अपाणिनीयं त्विति । अनन्त-
स्थलेषु दोषविशिष्टपठने, आनुनासिक्यादिवत् प्रतिष्ठाकरणे च
दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः ।।

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

यथान्यासमेवाऽस्तु ।।

[यथास्यासे दोषस्मरणमाध्यम्]

ननु चोक्तम्—“संज्ञाधिकारः संज्ञा-
संप्रत्ययार्थ इतरथा हासंप्रत्ययो यथा
लोके” इति ।।

[उक्तदोषनिराकरणाधिकप्रत्युक्तिभाष्यम्]

न च यथा लोके तथा व्याकरणे ।
प्रमाणभूत आचार्यो धर्मपवित्रपाणिः
शुचाववकाशे प्राक्पुत्र उपविश्य महता
प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्राऽशक्यं
वर्णनाऽप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुन-
रित्या सूत्रेण ! ।।

किमतो यदशक्यम् ? ।।

अतः संज्ञासंज्ञिनावेव ।।

(प्रदीपः) प्रमाणभूत इति । प्रामाण्यं
प्राप्त इत्यर्थः । भू प्राप्तावित्यस्याऽऽवृषाद्वेति मित्रभावे
रूपम् । वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते ।।
धर्मपवित्रेति । प्रमादाऽभावं दर्शयति । प्राक्पुत्र
इति । प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात् । महतेति ।
मनःप्रणिधानं दर्शयति । एतच्च सर्वमागमाद्विद्वद्भाष्यम् ।
एवमौनार्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि
प्रसमुत्तेन प्रतिक्षिपति-किमत इति ।

(उह्योतः) ननु सर्वेज्यमार्थत्वेनाऽभूतद्वान-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ इदं लिङ्गासम्बन्धं दूषयति-सिद्धयतीति ।
२ यदानर्थक्यं निवारयितुमशक्यं तत्र किं कुर्म्य इत्यर्थः ।
‘अनर्थकेन न भवितव्यं’मित्युक्त्या प्रकृते किमायात’मिति
वाऽर्थः । ३ उपपद्यति-अत इति । ४ एतच्च-द्वयमर्थगणदि ।
समाप्रणयनादिकमितियावत् । आगमात्-प्रेतिहात् ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

क चिश्चिणोते । बहुनां शेषा संशोचिता, लाघवात् । नन्वे-

] भवते ५० ।

प्रतीत्या चो सति ‘प्रमाणोभूत’ इति स्यात्, तदविवक्षायां तु
प्रमाणमाचार्यः प्रकारान्तरेण भूत इत्यर्थः स्यादत आह-
प्रामाण्यमिति । वृत्तिविषये इति प्रकृताभिप्रायम् ।।
प्रमादः-पिशाचादिसंभवं ॥ आगमः-संप्रदायः, प्रकृत-
भाष्योक्तिर्ना । भाष्ये-अनर्थकेनेति । बोधार्थरहितेत्येवम् ।।
तेन पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेपि दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमन-
र्थकत्वं वर्णयदसूत्राणामस्त्येवेति न बह्व्यमाणसूत्रादिप्रस्था-
स्थानाऽसङ्गतिः ॥ संज्ञासंप्रत्ययाय-संज्ञात्वनिश्चयाय ।
भाष्ये-किमत इति । अतस्तादृशकर्तृकत्वात् किं कृतमर्थक्यं,
यत्-यतस्तत्-अशक्यम्-अशक्यनिष्पन्नमित्यश्वरार्थः ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपमाध्यम्]

कुंतो नु खल्वेतत्-‘संज्ञासंज्ञिनावेवे’-
ति, न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिच्छास्ते
साधुत्वग्रनेन क्रियते ? ।।

(उह्योतः) साध्वनुशासन इत्यनेन साधुत्व-
पक्षस्याऽकाण्डता वारिता ।

[सिद्धान्तिन आक्षेपनिराकरणमाध्यम्]

“कृतमनयोः साधुत्वम्” ॥

कथम् ? वृद्धिरस्मोयविशेषेणोपदिष्टः
प्रकृतिपाठे, तस्मात्किमप्रत्ययः ।

आदैचोऽप्यश्वरसमाज्ञाये उपदिष्टाः ॥

(प्रदीपः) कृतमनयोरिति । आदैच्छन्दस्य
द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः । आदैच इति ।
तेषां च द्वन्द्वनिर्देशोऽयमादैच्छन्द इत्यर्थः ॥

(उह्योतः) द्वन्द्वत्वादिति । ‘अनयो’रित्यस्य
‘पदयो’रिति विशेष्यम् । पदानामेव साधुत्वान्वास्थानादिति
भावः । भाष्ये-अविशेषेणेति । प्रत्ययविशेषमनादावे-
त्यर्थः । ननु वर्णसमाज्ञाये आकाराण्युपदेशेऽप्यादैच्छन्दस्य
किमागतमत आह-तेषां चेति । ‘संज्ञाग्रहणद्वारेण’ति शेषः ॥
तपर इति आदिरस्येनेति च तेषां कृतयोरदैच्छन्दयोर्द्वन्द्व-

५ परिहृते इति । अस्य ‘सार्धक्ये निर्णीते’ इति शेषः ।
सम्प्रत्ययाय-तस्तिद्वये ।

६ तत्-अर्थवत्त्वम् । ७ पूर्वपक्षी प्रकाराऽसम्भवमवान-
च्छङ्कते-कृत इति । ८ सिद्धान्ती समाधत्ते-कृतमिति ।
सिद्धमित्यर्थः । ९ अस्मै-प्रतिपदे । १० अकृतिपक्षसत्या-
दाह-आदैचोपेति ।

कस्य बहुयः संज्ञा, गौरवात् । नूनाधिक्यविकास्तु बहुयः
संज्ञा इत्यन्त एव, तत्तत्प्रत्युक्त्यर्थवैलक्षण्यात् । कृत्स्नस्य

२ वासिककृदाधिकमिति केचित् ।

शास्त्रेण कृतं साधुत्वमित्यर्थः । ऐजित्यपि तन्मूलकादि-
रन्वयेनेत्यनेन बोधितमित्याशयेन भाष्ये-अक्षरसमाप्त्याये
उपदिष्टा इत्युक्तम् ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात्—'वृद्धि-
शब्दात्परं आदैचः प्रयोक्तव्या'—इति ॥

(प्रदीपः) प्रयोगनियमार्थमिति ।
'आदैज्जुद्धि' इति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिन उक्ताक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नेह प्रयोगनियम आरभ्यते ॥ किं
तर्हि ? संस्कृत्य-संस्कृत्य पदान्युत्सृज्य-
स्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा-
'आहर पात्रम्', 'पात्रमाहरे'ति ॥

(प्रदीपः) नेहेति । प्रयुज्यत इति प्रयोगः ।
तस्यै स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो
नारभ्यते, अपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जन-
गमादिरूपस्य । लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः
प्रयुज्यत इति न तस्याऽनेन नियमः क्रियते, लोके
च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् ॥

(उद्योतः) ननुपसर्जनं पूर्वं, परस्मैत्यदिभिः
प्रयोगनियम आरभ्यत एवेत्यत आह—प्रयुज्यत इति ॥
इतन्मन्त्रस्येति-ननुपसर्जनिरामः । तौ हि शोतकात्वात्पर-
तन्मो । पदावयवस्येति आदिना-शोतकाः । युतयन्तर-
माह-लोके चेति । शिष्टलोकाभिप्रायम् । प्रयुक्तानां
चेदमनुशासनमिति भावः । केवलः-आदैचपदाऽसंबन्धः ॥
भाष्ये-संस्कृत्येति । साधुत्वेनान्वयमित्यर्थः ॥ अभिसं-
बन्धः-पौर्वापर्यलक्षणः ॥

[सिद्धान्तिन एव आक्षेपोद्वाहनभाष्यम्]

आदेशास्तर्हीमि स्युः । वृद्धिशब्दस्या-
ऽऽदैच आदेशाः ॥

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

पठ्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते ।

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ इदं-वृद्धिरादैजिति सूत्रम् । 'ते प्राग्भातो' इति वि-
त्याशयः । २ सिद्धान्तो द्रव्यति-नेहेति । इह-व्याकरणे ।
३ लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुज्यमानस्येत्यर्थः । 'तत्रे'ति शिवदश-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

प्रत्ययसंज्ञावत्, तद्विततद्वाजप्रत्ययसंज्ञावत् । लब्धव्यत्वमपि

न चात्र पठ्ठी पद्यामः ॥

(प्रदीपः) पठ्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थान-
शब्दोऽर्थवाची । तिष्ठन्त्यास्मिच्छब्दा इति स्थानम् ।
न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्तास्तेनाऽत्र षष्ठ्यर्था-
ऽभावादिति तात्पर्यम् । तथा हि षष्ठ्यभावेऽपि तदर्थ-
सद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावः, यथा 'नामि
नमं च' 'परस्मी परशुं चे'ति ॥

(उद्योतः) पठ्ठभावेऽपि नामि नमन्वेत्यादा-
वादेशदर्शनादाह-स्थानेति । 'पठ्ठीस्थाने' इति सूत्रगतं
इति शेषः । तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दोऽधिकरणव्युत्पत्त्याऽर्थ-
वाची, भावव्युत्पत्त्या प्रसङ्गवाची च तन्त्रेणोपादीयते ।
अन्यथा केवलाऽर्थशब्दं प्राप्तिशब्दं बोधयतीति । एवं च-
याऽनियोगा षष्ठौ सा प्रसङ्गनिरूपितसंबन्धाधिपैनेत्येकोऽर्थः ।
द्वितीये तु षष्ठ्यशब्दो लक्षणाया स्थानिपरः । 'स्थाने' इति
सप्तमी-वाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविशेषा बोध्या । योग-
शब्दश्च युज्यत इति व्युत्पत्त्या आदेशवाची, ततोऽऽवाच्य ।
तेन 'स्थाना' स्वाधीभियानसमर्थोदेशवत्' इत्यर्थः इति भावः ॥
भाष्यस्य तु पठ्ठीनिर्दिष्टस्य-स्थानिनो योऽर्थस्तस्य-वाचकौ
उच्यन्ते । न आशदैषु पठ्ठीनिर्दिष्ट(स्य)-स्थानिनोऽर्था-
नभिधेयत्वेन पदयाम इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यर्थाभावादिति भावः । तदर्थं
सद्भावादिति । आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसद्भावा-
दित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्थानं प्रसङ्ग एव, स चात्र चत एव, अर्थ-
प्रकाशनाय शब्दप्रयोगात् । एवं चाऽर्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशोऽर्थो
संबन्ध इति स्थान्यर्थभिधानसमर्थव्येवादेशेति वदन्ति ॥

[पूर्वपक्षिण आगमत्वसङ्काभाष्यम्]

आगमास्तर्हीमि स्युर्द्विशिष्टस्यादैच
आगमाः ॥

[सिद्धान्तिन उक्ताशङ्कानिरासभाष्यम्]

आगमा अपि पठ्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते,
लिङ्गेन वा । न चात्र पठ्ठी, न खल्वप्यागम-
लिङ्गं पद्यामः ॥

(प्रदीपः) आगमा अपीति । अत्राप्यर्थो-

शोधितः पाठस्तु तत्प्राणित्यमेवावगमयति । ४ नहि निवर्त
पूर्वैरेव वृद्धिपदं शिष्टाः प्रयुज्यते इति भावः । ५ षष्ठा-
न्त्यार्थबोधनसमर्थः । ६ अत्र-आदैच । ७ 'वाचकाः-
आदेशाः' इति पाठा ८ 'चे'ति पाठा ९ ननु 'नन्याभ्या-
मित्यत्र षष्ठ्यभावेऽप्यागमत्वं दृश्यतेऽत आह-अत्रापीति ।

टिपुभादौ संभालिङ्गं यथाप्यर्थं बोध्यम् । १ इह त्वाहस्याऽभेदेन
च वृद्धिशब्दः संज्ञेति स्थिते तदनेन श्रुतानुपूर्वीभक्त्यादेवा

ऽपेक्षते । अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः ॥

लिङ्गेन वेति । देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गं तैत्रि क्रिप्रत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) अत्रापीति । वस्तुतोऽव्ययपक्ष्ये-
वागमा उच्यन्ते इत्यर्थः (भाष्यस्य) । कदाचिद्विज्ञप्रम-
व्यावृत्तये आह-देशेति । देशविशेषप्रतिपत्तयेत्यलमप्यागम-
प्रतातिर्यन्ताऽभावे नेत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

इदं स्वल्पमपि भूयः-सामानाधिकरण्य-
मेकविभक्तित्वं च । द्वयोश्चेतद्भवति ॥
कयोः ? विधेयविशेषणयोर्वा संज्ञासंज्ञि-
नोर्वा । तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति ॥
तच्च न, द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोक-
विशेषणविशेष्यभावो भवति । न चाद्वैच्छब्दः
प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनायं च ॥

(प्रदीपः) इदं स्वल्पपीति । विशेषण-
विशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति । देव-
दत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्ति-
त्वम् । गौरश्च इत्यस्यैकविभक्तित्वं न तु सामानाधि-
करण्यमित्युभयोरुपादानम् । संज्ञासंज्ञिनोरभ्यास्तु
विशेषणविशेष्यत्वं, प्रसिद्धप्रसिद्धिवास्तु मेदेनोपा-
दानम् । तत्तु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केचि-
दिच्छति । द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता-
भ्यामेकस्याऽधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनं द्विशे-
षणविशेष्याऽर्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

अर्थः-पद्यर्थः । पद्यं स्थान इत्यनेन आगम्यार्थमि-
धानसमर्थं आदेश इत्यर्थोऽप्युपात्तः ।

१ न-वागमानामानर्थक्येन तद्वाचितमत आह-अनाग-
मेति । २ तत्र-भागमे । ३ वस्तुत इति । लिङ्गाव्य-
स्थलेऽव्ययपक्ष्याऽऽगमा उच्यन्त इत्यर्थः । ४ न-वाभ्यामित्यत्र
तु पूर्वोद्दिष्टप्रणयत्वेनागमत्वप्रतीतिरित्याशयः । ५ भवः-
संज्ञासंज्ञिभावनिर्णये दृढतरं प्रमाणं । 'गृहाणे'विशेषः ।
भूयः-नहुत स्थले इति वाऽर्थः । ६ तत्र च विशेष्यविशेषण-
भावशङ्का स्यात्, सा च नोचितेत्यर्थः । प्रतीतेति ।
प्रसिद्धेत्यर्थः । न च-नहि । ७ प्रतीतेति । लोकं प्रसिद्धे-
त्यर्थः । ८ 'एकविभक्तिकयोर्विशेषणविशेष्यभाव' इत्युक्तौ
गौरवस्यादावतिव्याप्तिः, 'सामानाधिकरण्योर्विशेषणविशेष्य-

ॐ शब्दकोस्तुमः ॐ

प्राग्भाषमपि योजनीयम् । यदा-स्वेच्छया संज्ञाः क्षिप्यन्ते

अन्ये तु नीलमुत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जाति-
गुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं
विशेषणविशेष्यभावं चैर्ययोरेव मन्यन्ते ॥

नचाद्वैच्छब्द इति । न ह्यस्य कश्चाद्वैच्छिकोऽर्थः
प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) इदं स्वल्पपीति भाष्यं पूर्वोक्तपक्षाणां-
मसंभवं प्रतिपादयति । [तच्चाच्छे-विशेषणेति ।]
अस्तिसामानाधिकरण्यमिति । न च तादृशे संज्ञा-
संज्ञित्वसंभावनेति भावः । इत्युभयोरिति । विशेषण-
विशेष्यत्वसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनास्वल्पप्रदर्शनायैत्यर्थः । संज्ञा-
संज्ञिनोरपीति । उद्दिष्टादिसंज्ञा हि स्वरूपेणैव संज्ञितं
सजातीयवागमाभिरादिजातीयाच्च होमादेर्व्यवच्छिन्नतांति
विशेषणम् । संज्ञा च व्यवच्छेदः सन्विशेष्यः । विषयता-
विशेषणमपि तत्तयोरस्येवेति भावः । प्रसिद्धीति ।
'द्वयोर्हि प्रतीते'त्यादिना भाष्ये उक्तमेतत् । यदा सत्यपि
व्यवच्छेदव्यवच्छेदकभावे संज्ञासंज्ञिनोर्विशेषणभावो लोके न
प्रसिद्ध इत्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यं नाम द्वयोः शब्दयो-
रेकाभिधेयसंबन्धः, तत्तु न युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य
शब्दार्थमन्वेन विशेषणत्वाद्वैच्छिकधर्मत्वेन विशेषण-
विशेष्ययोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्याऽसङ्गतेः ।
संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसंबन्धाऽभावेन 'संज्ञासंज्ञिनोर्वा सामा-
नाधिकरण्य'मित्यस्याप्यसङ्गतेरत आह-तत्रिवति । भिन्न-
प्रवृत्त्यात्यनेन पर्यायनिरासः । वस्तुन इदं चिन्त्यम् ।
अप्ये देवि सरस्वति इदं काव्ये विद्वद्भ्ये यतानि
तेऽप्ये नामानि'त्यादौ 'नमस्त्विते सामानाधिकरण्य'इत्यस्य
व्यावृत्तये तत्र सामान्यवचनग्रहणमिति तत्तत्रस्थभाष्यविरोधो-
पपत्तः । युगपदधिकरणवचनतापक्षे पदार्थवाचित्वस्य सामा-

भाव' इत्युक्तौ 'देवदत्तः पचती'त्यादौ तदापत्तिरत उभयोपा-
दानमित्याशयः । ९ लोके प्रसिद्धयोरेव विशेषणविशेष्यभावः,
संज्ञा त्वप्रसिद्धस्यापीत्याशयः । 'तत्तु' इत्यत्र 'तत्रे'ति पाठः ।

१० शब्दयोरिति । अर्थरूपे एकाधिकरणे वाच्यता-
सम्बन्धेन शब्दो तिष्ठत इति युक्तं शब्दधर्मता तस्येत्याशयः ।
११ भिन्नेति । भिन्नभिन्नेत्यर्थः । अधिकरणस्य-अर्थस्य ।
१२ 'प्रतिपादना' इत्यस्य 'सामानाधिकरण्य'मित्यनेनाश्रयः ।
प्रतिपादनाच्चैत्यस्य अर्थे हेतुता । १३ प्रवृत्तिनिमि-
तयोः-प्रवृत्तिनिमित्तरूपायोः । जातीति । उत्पल-
नीलत्वयोरित्यर्थः । एक-कमलरूपम् । १४ अर्थयोः-
प्रवृत्तिनिमित्तयोः । १५ त्वन्मते तत्र सामानाधिकरण्यस्यैवा-
ऽभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्याशयः । नन्वर्थयोर्विशेष्यविशेषण-

इति पक्षं विहाय 'व्यवहाराय नियम' इति पक्षे योज्यम् ।

आद्येपि कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा समाधेयमिति दिक् ।

भिकरणलक्षणपुनर्वाक्यशङ्कापरमाध्यविरोधापत्तेश्च । विशेषण-
त्वादिकं चोपपद्यत इत्याह-विशेषणेति । आभ्ये-“संज्ञा-
संज्ञिनो”रित्यत्र संज्ञिनेन संज्ञिसमर्पकः शब्दोऽभिप्रेतः ।
संज्ञाशब्दे च शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं, संज्ञिनि तत्सम्बन्धात् ।
संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिनि तत्सम्बन्धात् । संज्ञिबोधकशब्दे च
संज्ञिगततत्त्वज्ञेयः प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं च ‘वृद्धिशब्दव-
दभिज्ञा आदैच’ इति बोधः । वृद्धिशब्दवत्त्वं च लोकसिद्ध-
तादालयेनेत्याशयः । अन्ये स्विति । संज्ञासंज्ञिनोस्तुक्तं
प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामानाधिकरण्यम् । एकविभक्तिकत्वं
त्वत्र पक्षे शब्दद्वारा बोध्यम् । विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा ।
आभ्ये संज्ञासंज्ञिनोरित्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्थितिः ।
अन्येति शक्ति मतेऽस्त्विवीजं तु प्रतीतपदार्थकयो रिति बहुव्रीहि-
स्वरसम्बन्धः । विशेषणविशेष्यभावो भवतीत्यस्य
तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः । ननु वैधाकरणानामादैच्छब्दः
प्रतीतपदार्थक एवेत्यत्र आह-नहीति । वृद्धिशब्दार्थ-
न्यययोग्य इति शेषोऽत्र द्रष्टव्यः । केचित्तु वृद्धादिशब्दाः
शब्दपरा एव । ‘वृद्धिशब्दाभिज्ञा आदैच’ इति बोधः ।
उदुक्तं हरिणा-

‘बुद्ध्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः ।
आदैश्चाख्यायितैः शब्दैः सम्बन्धं यागति संज्ञिभिः॥’

इति । सामानाधिकरण्यं चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः॥

[सिद्धान्तिनः सम्भाव्य सन्देहोत्थापनमाध्यम्]

तत्रैवेतावानसन्देहः-“कः संज्ञी का
संज्ञे”ति ॥ स चापि क सन्देहः ? ॥

यत्रोभे समानाक्षरे ॥

यत्रै स्वन्यतरलघु सा संज्ञा, यदुह
स संज्ञी ॥ कुत एतत् ? ॥

॥*॥ लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् ॥*॥

तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपल-
क्षयितुमर्हति ॥

‘किं तर्हि ? अनाकृतितामपि ॥

।*। अनाकृतिः संज्ञा, आकृतिमन्तः संज्ञिनः ।*।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

भाव इतिपक्षे नीलोत्पलरूपार्थस्य विषयताग्रयकसारूपेणै-
क्यात्मकं विशेषणविशेषणभाव इति चेदुच्यते, ज्ञानीय-
विषयतायाः प्रकारताविशेष्यताभेदेन भेदादिष्वयस्यार्थस्यापि
भिन्नत्वाद्विज्ञेयोरर्थयो रिति मते न काऽप्यनुपपत्तिरिति ।

१-केचित्तु-तत्त्वविदः । २ स्वरूपबोधकाः । शब्दैः-
आदैश्चाभिभिः । ३ तत्र-संज्ञासुखत्वे निर्णयते । सन्देहः-

१ नेदं वास्तविकं, आध्यभिदमित्येक्ये ।

लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य
देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ॥

(उद्घोतः) साध्ये यत्रोभे इति । प्रत्यये अनिय-
रित्यादौ । लघ्वर्थमित्यस्य लघवार्थमित्यर्थः ॥

[द्वितीयसमाधानवार्तिकतद्व्याख्यामाध्यम्]

[॥*॥ आवर्तिन्यः संज्ञाः ॥*॥]

अथवाऽऽवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति ।

वृद्धिशब्दश्चावर्तते, नादैच्छब्दः । तद्यथा-
इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते, न
मांसपिण्डः ॥

(प्रदीपः) आवर्तिन्य इति । देवदत्तादि-
शब्दो हि दानादिप्रतिपादनायावर्तते ॥

(उद्घोतः) न मांसपिण्ड इति । दूरस्थस्यापि
नामोच्चारणमात्रेण दानादिंसंवादिनि भावः ॥

[तृतीयसमाधानवार्तिकतद्व्याख्यामाध्यम्]

[॥*॥ पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता
संज्ञा ॥*॥]

अर्थया पूर्वोच्चारितः संज्ञी, परोच्चारिता
संज्ञा ॥ कुत एतत् ? । सतो हि कार्यिणः
कार्येण भवतिव्ययम् । तद्यथा-इतरत्रापि
सतो मांसपिण्डस्य ‘देवदत्त’ इति संज्ञा
क्रियते ॥

(प्रदीपः) अथवेति । सत्यसति वा
संज्ञिनि बुद्ध्या विषयेयिकृते, शब्देन पूर्वनिर्दिष्टे संज्ञा
प्रवर्तत इत्यर्थः । ततश्च-अदेकगुण इत्यादावदेका-
दयः संज्ञिनो, गुणादयः संज्ञाः ॥

(उद्घोतः) सतो हीत्यादिना न भावरूपं विव-
क्षितमभावस्यापि लोपादिसंज्ञादर्शनात् । नापि विषयमानत्वं,
प्रत्ययविधौ संज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत आह-बुद्धयेति ।

सन्देहः स्यात् । ४ उभे-उद्देश्यविषये । ५ यत्र-वृद्धि-
रादैक्यादौ । यत्-आदैर्जाति । ६ तत्र-निर्णयेऽपि ।
अर्थ-प्रतिपत्ता । शिष्यो वा । गुरुलघुता-संज्ञासंज्ञि-
बोधिका गुरुलघुताम् । अनाकृतिताम्-‘उपलक्षयितुमर्ह-
ती’तिशेषः । अनाकृतिः-एका । ७ आवर्तिन्यः-पुनः-
पुनः प्रवेशोच्चार्यमाणाः । ८ ननु क्वचित्संज्ञाया अप्यावृत्तिर्न,
गुह्यस्यापि नाम्नः श्रुत्यादौ प्रतिपादनादत आह-अथवेति ।
९ बुद्ध्या विषयेयिकृते सत्यसति वा संज्ञिनीत्यन्वयः ।

२ ‘अथवे च पूर्व निर्दिष्टे’ इति महाशोषितस्तु पाठोऽशुद्ध एव ।

अत एव सावर्णिर्भविता मनुसियादौ न दोषः । एवं च सच्छब्देन पूर्वं वृद्ध्या विषयोक्तत्वं विवक्षितमित्यर्थः ॥ वृद्धिसत्तासमाविष्ट एव चार्थः शब्देन बोध्यत इति सिद्धान्तात् । तत्त्वं हि पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह—**शब्देन पूर्वमिति ॥**

[वास्तिकावतारणायाक्षेपमाभ्यम्]

कथं 'वृद्धिरादै'जिति ? ॥

[समाधानवास्तिकतयास्याभाष्यम्]

[* ॥ वृद्धिरादैजिति मङ्गलार्थम् ॥ * ॥]

एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृच्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाऽध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति ॥ सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा—'अदेङ्गुणः' इति यथा ॥

(प्रदीपः) इह तु मङ्गलार्थोऽन्यथा पाठः क्रमः, आर्थस्त्वन्यः । अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यन्ति । 'अपृक्त एकालप्रत्यय' इतितु परिभाषा, न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः । अपृक्तशब्देन लोकाकी कथ्यत इत्यनेनाऽनियमेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते ॥

(उद्घोतः) माथे—माङ्गलिको—मङ्गलप्रयोजनः ।

महतः—अर्थतः । एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं, श्रोतृप्रयोजनं चोक्तम् । प्रथन्ते—विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्तिरर्थाक्षिप्ता । आर्थस्त्वन्येति । आदैवृद्धिरित्याकारः । आनुपूर्वांशानस्याऽऽसत्तिविधया हेतुत्वादिति भावः । कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत आह—अन्ये त्विति । लाघवाद्ययः । आदैचो वृद्धिपदाभिज्ञा इत्यर्थः । एवं चानुपूर्वाव्यत्यासेन

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ तत्त्वं—पूर्वं वृद्ध्याविषयोक्तत्वं । २ कथमत्र संज्ञायाः पूर्वं प्रयोग इत्यर्थः । ३ 'वृद्धिरादैजिति मङ्गलार्थम्' इति वास्तिकासां च दिदानां कुतः तद्व्याख्यैव 'कथ'मित्यादि 'यथेत्यन्तमिति गौडाः । अन्वेतु नेदं वास्तिकं भाष्यमेवैतदित्यभिप्रयन्ति । ४ माङ्गलिकः—छात्राणां मङ्गलं चिकीर्षुः । ५ अन्ये—लघ्वश्चत्वादयस्तु । सिद्धिहेतवः—प्रकृते संज्ञात्वसिद्धिहेतवः ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

पतेमा—ईधातुकं शेषः 'कृदतिङ्', 'अपृक्त एकालप्रत्ययः' ।

विलम्बेन बोधजनकशब्दोच्चारणं मङ्गलार्थं क्षम्यतामिति बोध्यम् । अत्रैकशब्दः प्रथमार्थकः, प्रथमं तथाकरणं मङ्गलामेव । एवं चान्यत्रैापि तथाकरणमुद्देश्यविधेयभावेनान्वये तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः । परिभाषेति । तदा हि 'यत्राऽपृक्तपदं तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठते' इत्यर्थात्प्राथम्यं युक्तमेवेत्यर्थः । वस्तुत इदं वृद्धिमुत्रैापि सुवचम् । किं नैवमपृक्तसंज्ञायामित्यादि भाष्यवास्तिकव्यवहारानुपपत्तिः । केचित्तु परिभाषात्वेपि 'एकालप्रत्यय' इत्येतदुद्देशेनाऽपृक्तपदवद्देशस्थत्वं विधेयम्, पदपरत्वात् तवापि लक्षणावश्यकत्वेन सामानाधिकरण्यान्वयार्थं तावत्पर्यन्तलक्षणाया उचितत्वात् । पदव्याध्याहारे गौरवाच्च । एवं च परिभाषात्वेऽप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव पूर्वं पाठो युक्तः । आनुपूर्वाव्यत्यासादोषस्तुभयोः सम इति वदन्ति ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

दोषघान्त्वत्वेपि संज्ञाधिकारः । अष्टमेऽपि हि संज्ञा क्रियते—'तस्य परमाज्ञेडित'मिति । तत्रापीदमनुवर्त्य स्यात् ॥

(उद्घोतः) माथे—अनुवर्त्य स्यादिति । तच्चाऽसंबद्धबहुव्यवायादशक्यमिति भावः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवाऽस्थानेऽयं यत्नः क्रियते । न हीदं लोकाद्भिद्यते । यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यद्वाहं स्यात् । तद्यथा—अगोहाय कश्चिद्वा सख्यनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति—'अयं गौ'रिति । न चार्थमायावष्टे 'इयमस्य संज्ञे'ति । भवति चाऽस्य संप्रत्ययः ॥

(प्रदीपः) अस्थान इति । अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्रै संज्ञासंज्ञिसंबन्धः सिध्यतीत्यर्थः ॥

६ अन्यत्रापि—'आर्धातुकं शेषः' । 'कृदतिङ्' 'अपृक्त एकाल' 'स्वरूप' 'येतविधिः' 'तपरस्तकालस्य' 'अगुदि'दित्यादौ । ७ 'यत्र' 'तत्र' 'उपतिष्ठते' इति पदत्रयेत्यर्थः । ८ क्रियते—'ई' पदानुब्रुच्येऽष्टमेऽध्याये क्रियते । ईदं—संज्ञेत्यधिकारसूत्रम् । ९ अयं—संज्ञाधिकारः । ईदं—संज्ञाकरणम् । लोकात्—लोकव्यवहारात् । १० अस्मै—जिज्ञासवे । संप्रत्ययः—संज्ञात्वप्रकारकं ज्ञानम् । ११ अत्र—वृद्धिसंज्ञासूत्रे ।

'स्वरूपं शब्दस्य' 'अगुदि' । 'तपरः' 'आदिरन्त्येन' 'येन' विधस्तदन्तस्येत्यादावपि व्यभिचार उद्धृतः । तत्रापि विपरीता-

(उद्धोतः) अस्थाने-अनवसरे । भिद्यते-विलक्षणं भवतीत्यर्थः ॥

[आक्षेपोद्भावनाभाष्यम्]

तत्रैतत्स्यात्-‘कृतस्तत्र पूर्वैरभिसंबन्धः’ इति ॥

(उद्धोतः) अभिसंबन्धः-संज्ञासंज्ञिभावः । ततो ज्ञातुं शक्य इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इहापि-कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः ॥

कैः ? ॥ आचार्यैः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्रैतत्स्यात्-‘यस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याऽकृतः’ इति ॥

(उद्धोतः) तस्याकृतइत्यस्य । तेनोऽज्ञात इत्यर्थः । तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्य इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

लोकेऽपि हि यस्मै सम्प्रत्युपदिशति तस्याऽकृतः । अथ तत्र कृतः, इहापि कृतो द्रष्टव्यः ॥

(उद्धोतः) अथ तत्रेति । अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः ॥

[वाक्यार्थाऽप्रसिद्धिशङ्कावात्तिकम्]

॥*॥ सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तद्वाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात् । तदाश्रये-

❁ राजलक्ष्मीः ❁

१ तत्र-भवदुक्ते समाधाने । तत्र इत्यस्य लोके इतिवाऽर्थः । एतत्-एतत्कारणम् । तत्र-गति । पूर्वः-आद्यसङ्गतकर्त्रा ईश्वरेण, व्यवहृत्संभिः पित्रादिभिश्च । उपदेष्टा हि तत्र सन्तमेवार्थं बोधयति, वृद्ध्यादिशब्दे तु असतोऽर्थस्य बोधनं कथमित्याशयः । २ इहापि-वृद्धिशब्दादपि । कृत एव सम्बन्ध उत्तरकालमुपदेष्टृभिर्बोध्यते इत्यर्थः । ३ आचार्यैः-शाकटायनादिभिः, पूर्ववृत्तिकृद्भिर्वा । ४ तत्र-आचार्यैः कृते सम्बन्धे । यस्मै-श्रोत्रे । जिज्ञासवे ।

❁ शब्दकौस्तुभः ❁

तुपूर्वांकरचनात् । कल्पकत्वस्य च प्रागेवोक्तत्वात् । पक्षान्तरेऽपि समाधानाच्च । अत एव स्थानिकत्वेन ‘वत्करण-ङ्गिमर्थ’मित्याशङ्क्य ‘स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा जिज्ञासार्था’ति

संज्ञाश्रये संज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ का इतरेतराश्रयता ? ॥

सतामादैर्चा संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चादैर्चो भाव्यन्ते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा-नौर्नावि बद्धौ नेतराणाय भवति ॥

(प्रदीपः) सतो वृद्ध्यादिष्विति । विधौ चैवं दोषो नानुवादे-‘वृद्धिर्यस्येत्यादौ । तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेवृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवादेशः प्राप्नोति ॥

(उद्धोतः) सतो वृद्ध्यादिष्विति । सतो-निष्पन्नस्य, संज्ञाभावात्-संज्ञासंबन्धात्, तदाश्रये-संज्ञाश्रये, संज्ञया संज्ञाविधायके शास्त्रे मृजेवृद्धिरित्यादौ, वृद्ध्यादिषु-वृद्ध्यादिषुदेपु, इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः वाक्यार्थाऽप्रसिद्धिरित्यर्थः । अविद्यमाने संबन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

[व्यभिचाराशङ्काभाष्यम्]

ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते । तद्यथा-‘नौः शकटं वहति, शकटं च नावं वहति’ ॥

(प्रदीपः) ननु च भो इति । नौशकटस्य अभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम् ॥

(उद्धोतः) बहन्किशवाभितरेतराश्रयत्वाऽभावेऽपि तत्फलतयाह-नौशकंते ॥

[उक्तव्यभिचारिरासम्भाष्यम्]

अन्यदपि तत्र किञ्चिद्भवति, जलं वा

५ तेन-श्रोत्रा । ६ उपदिशति-गामुपदिशति । ७ आदेष्मात्रस्य वृद्धिसन्नेति पक्षे दोषमाह-सत इति । ८ संज्ञाविधायके शास्त्रे । ९ तदेतत्-संज्ञासंज्ञि-रूपम् । न प्रकल्पन्ते-न सिद्धयन्ति । १० कर्णधारहितं नौकादर्थं मिथः संबद्धं परस्परं परतारप्राप्ते समर्थं न भवतीत्यर्थः । ११ विधौ-विधेयताप्रयोजके वृद्धिपदे, ‘सिचि-वृद्धि’रित्यादौ । १२ अत्र सेनाद्वयदेकवद्भावः । असीद्वेदश-प्राप्तावितरेतराश्रयताऽस्येवेत्याशयः ।

१३ उत्तरयति-अन्यदपीति । तृतीयमपि किञ्चिदस्त्व ।

भाष्यमन्युपपन्नम् । यत्पृक्तएककालित परिभाषा’ न तु संज्ञे त्युक्तम् । तद्वृद्ध्यादावपि सुवचम् । अपृक्तसंज्ञायां हल्यहर्णं स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थमिति वात्तिकस्य, तद्व्याप्यस्य च प्रतिकूलम् । तरमादुक्तैव गतिः समाचोनेति दिक् ।

स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति । जले नौः शकटं वहति ॥

[इतरेतराश्रयद्वयान्तात्तरभाष्यम्]

यथा तर्हि—त्रिविष्टम्भकम् ॥

[व्यभिचारनिराकरणभाष्यम्]

तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति ॥

(प्रदीपः) सामग्र्यन्तराश्रयप्रवेशेन चोत्तरम् ॥

(उद्घोतः) सामग्र्यन्तरेति । कारणान्तरेत्यर्थः ।

सूत्रकं—कीलकादि । न तर्हि सामान्यलक्षणया भूतभावि सकल-विषयकशक्तिग्रहः संभवत्येव, अन्यथा तवापि तत्तद्विद्वद्-बुद्धावसंनिहितसकलाऽऽकारविषयकशक्तिग्रहाऽसंभवेनाऽनु-बादेऽपि दोषः स्यात् । सामान्यलक्षणाऽनन्वीकारेपि शक्ति-ग्रहबोधोपादानं समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावभूयुष-गमाच्च दोष इति वार्य्यं, जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयी-भूतसकलव्यक्तबोधकत्वेऽप्यनुत्पन्ने जात्याश्रयत्वं संभवस्य वक्तुमशक्यतया भाविष्यत्कोर्जात्याश्रयत्वाऽभावात् तद्विधा-ऽसंभवेन मृजेर्बुद्धिरित्यत्र—तत्तुल्योत्पत्तिशक्त्योः परस्परश्रय इति भावं । बुद्धिरादैरित्यस्य—वियमानेषु बुद्धिस्थेषु चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वाऽसंभवेन तत्र बुद्धिपदस्य शक्तिग्रहसंभवाच्च ॥

[प्रकृते आक्षेपेपसंहारभाष्यम्]

इदं पुनरितरेतराश्रयमेव ॥

[अन्योन्याश्रयपरिहारसिद्धान्तिवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'नित्यशब्द-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ शकटं—कर्तुं । २ मिषः सम्बद्धाश्रयो वेणवः—त्रिविष्टम्भकम् ।

(सिकठो) । तत्र हि वेणवः परस्परश्रिता अपि घटादीन्वह-न्त्येति व्यभिचार इत्याशयः । ३ सूत्रकम्—कीलकादिकं पृथ्व्यादिकञ्च वस्तुन्तरं जलस्थलादिवृद्धिं न व्यभिचार इत्याशयः । ४ मृजेत्यस्य—'मालादावाकारे श्रुते सत्यात्वे' इति शेषः । सामान्यलक्षणया—तत्प्रत्यासत्त्या । शक्ति-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

ननु मृजेर्बुद्धिरित्यादावन्योन्याश्रयः संशया हि विधि-विविधानां च संशेति । न च मालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसंभवे सतीह भाविसंज्ञाविधानं सम्भवति । तस्माद्बुद्धिशब्द एवा-देशः स्यात् । अन्यत्र बुद्धिसंज्ञावृत्तावपि मालादिशब्दान्त-

त्वात्' । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु सतामादैर्चां संज्ञा क्रियते, न च संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । न हि मृजेरपूर्वं आकारो भाव्यते, किं तु मृजावुपदिष्टे मार्धात्यादी-नामसाधुलबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाक्यानां क्रियते ॥

(उद्घोतः, यद्यप्यस्य सूत्रस्य शाटकं वयो'त्या-दाविष्य भाविसंज्ञाऽनेन सिध्यति, यथा च तत्रोत्पत्त्यन्तरं शुद्धीतशक्तिकशाटकसादृश्याच्छाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृ-तेऽपि । स्पष्टं चेदमिष्यण इति सूत्रे भाष्ये । तथाप्यत्र वास्तव-मेव परिहारमाह—भाष्ये—सिद्धं त्विति । एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् ॥

[नित्येषु शब्देषु शास्त्रवैयर्थ्यशङ्काभाष्यम्]

यदि तर्हि नित्याः शब्दाः,—

"किमर्थशास्त्रम्" ? ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ किमर्थं शास्त्रमिति चोन्निवर्त-

कत्वात्सिद्धम् ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

निर्वर्तकं शास्त्रम् ॥ कथम् ? ॥ मृजिर-स्मयविशेषेणोपदिष्टः । तस्य सर्वत्र मृजि-बुद्धिः प्रसक्ता । तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते, 'मृजेरङ्कितसु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवती'ति ॥

ग्रहः—बुद्ध्यादिशब्दशक्तिग्रहः । अन्यथा—उक्तप्रकार-नङ्गीकारे । तवापि—शब्दनिवृत्त्यवधानोऽपि भवे । ५ सतो बुद्ध्यादिष्विति वदतो भाष्यबुद्ध्यादेर्भावादित्यर्थः । ६ इदं—प्रकृतं बुद्धिरादैरिति । ७ निवर्तकं—ननु निवर्तक-मित्याशयः । ८ अस्मि—साधुशब्दबुद्धिप्रसवे । अविशेषेण—प्रत्ययविशेषान्नाशयेण । उपदिष्टः—साधुपाठे उपदिष्टः । तस्य—साधुशब्दबुद्धिप्रसवः । ९ अनेन—मृजेर्बुद्धिरिति शास्त्रेण । मार्जिः—कृतबुद्धिर्मुञ्जातुः ।

गंतव्याकारस्य तत् उक्तव्येह विधानमशक्यत्वादिति । अत्रा-हुः—'मार्धात्यादौ सिद्धयैवाकारस्य मृज्युपदेशादसाधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं 'मृजेर्बुद्धि'रित्यादिना बोध्यते न तत्पूर्वं आकारो भाव्यते, येनान्योन्याश्रयः स्यात् । उक्तं च वार्तिक-कृता—'सतो बुद्ध्यादिषु निमित्तभावात्तदाश्रय

[आक्षेपवार्तिकम्]

[||*|| प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञावचनम् ||*||]

[व्याख्याभाष्यम्]

[प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञावचनं कर्तव्यम्] । प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञं भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ समुदाये मा भूतामिति ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकमिति । यद्यपि निरर्थ-शब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते, तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः ॥ समुदाये मा भूतामिति । अन्यथा मृजेवृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति । समुदायावयवसन्निधौ क तात्पर्यं, कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते ॥

(उद्योतः) न्यायेति । वैश्वमाणन्या(यद्ध)येत्यर्थः । ननु 'वृद्धिर्यस्ये'त्यादौ समुदायाऽसंभवात्प्रत्येकमेव संश्लेष्यत आह-अन्यथेति । एवं च तमादाय तत्रापि संभवः । द्वन्द्वनिर्देशात्समुदायस्यैव स्यादिति भावः । समुदायेति । 'मातापित्रोर्भूतेऽहो'तिवद्भेदे साहित्यं, न तु क्रियानिष्पत्ताविति भावः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

||*|| अन्यत्र सहवचनात्समुदाये

'संज्ञाऽप्रसङ्गः ॥*||

[व्याख्याभाष्यम्]

अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुण-संज्ञयोरप्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूतानां कार्य-करोति तत्र 'सह'ग्रहणम् । तद्यथा

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ इदं वार्तिकं लुप्तं सम्प्रति सर्वेष्वहर्षेभ्यस्तनुमाया-स्माभिरत्र स्थापितम् । २ नित्यस्य लोकसिद्धस्यैवान्वास्याना-द्वृद्धिप्रयुक्तितल्लभ्याऽभावात् कश्चिदोष इत्यर्थः । व्यवतिष्ठते-व्यवस्थितं भवति । सङ्गच्छते । व्युत्पादनाय-बोध-नाय । नान्तरीयकत्वम्-अप्राधान्यम् । ३ विधाप्यते-अनेन भाष्येण विचार्यते । ४ गर्गदण्डनप्राश्नमोजन-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

इतरेतराभ्यवत्त्वादप्रसिद्धिः । सिद्धं तु नित्यशब्द-त्वादिति । अथ लक्षणेकचक्षुषः कश्चिदधिकरणत्वेनैव माहृत्यादिप्रयोगेषु व्युत्प्लिते तत्रापि न भवति, स्मालमाला-दाकारे श्रुते आत्मसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या-माहृत्यादि-प्रयोगसमाधायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यताग्रहणम् ।

'सह सुपा' 'उभे अभ्यस्तं सह'ति ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रेति । यत्र साध्या समुदाय-प्रतिपत्तिरिति यन्मांभावे न भवतीत्यर्थः ॥ ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्-समुदायस्यैव समास-संज्ञा यथा स्यान्नावयवानां'मिति ॥ नैतदस्ति, उभयत्र तात्पर्याऽभावाद्युपपदुभयत्र प्रसङ्गाऽभावात्संज्ञात्वमेव सहग्रहणस्य-अन्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थ-स्य ॥ उभे अभ्यस्तं सहेति । अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम् । भाष्यकारस्तु मे-ग्रहणस्य तत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति ॥

(उद्योतः) उभयत्रेति । समुदायेऽवयवे नेत्यर्थः । उभयत्र तात्पर्याभावे हेतुः-युगपदिति । फलाऽभावादिति भावः । यद्यपि पर्यायः प्राप्नोति, तथापि समासविधिनियमो-भयपरत्वे गौरवमित्यतो लिङ्गत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यम् । भाष्यकारस्त्विति । तदेकदेशोऽर्थः । 'द्वे' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'उभे'ग्रहणं सहायकमिति भावः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानान्तरवार्तिकम्]

||*|| प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः ||*||

[व्याख्याभाष्यम्]

प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्इत्येते तद्यथा-'देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्य-न्ता'मिति । न चोच्यते-'प्रत्येक'मिति । प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते ॥

(प्रदीपः) प्रत्यवयवं चेति । अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते । तच्च देवदत्त-दीनां भोजनम् । तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकं(परि)स-

न्यायद्वयेत्यर्थः । एवञ्च सहादिपदे सति 'नान्तरीयका अवयवाः, तदभावे तु समुदायोऽप्रधानमवयवाः प्रधानानीत्याशयः । ५ अन्यत्र-युगवृद्धादिति अन्यत्र । सहवचनात्-तादृश-लिङ्गात् । ६ यन्मांभावे-वृद्धिसंज्ञादौ तादृशयज्ञाऽभावे । ७ समाससंज्ञा-सुप्तेति समाससंज्ञा । एवञ्च कथमस्य लिङ्गतेत्याशयः । ८ प्रसङ्गेति । अस्य 'समाससंज्ञाया' इति शेषः । ९ तच्छिष्य इत्यर्थः । १० अत्र-भाष्ये ।

सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे त्वात्वजातौ शक्तिग्रहात् शक्त्यनुभवपदार्थस्मरणवार्थबोधनां समानप्रकारकत्वे-नैवातिप्रसङ्गमज्ञाभ्युपगमाद्वा । अन्यथा 'गेहे षटोऽस्ती'ति वाक्यादप्यपूर्वव्यक्तिर्न गृह्येतेति दिक् । अत एव 'नवेति-विभाषे'ति सूत्रे 'अप्यकारो वक्ष्यति'-साधुत्वस्य विधेयत्वे-विषयाधेरित्यादिना तस्यैव विकल्पापत्तिः । तस्मात्सम्प्रसारण-

माप्या संपद्यतेऽज्ञादनादिरूपत्वात्सिफलत्वाच्च भोजनस्य । नात्रक्रिया तु समुदाये समाप्यते, गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्स्योः । संयोगसंज्ञा त्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते । वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादौर्चा दर्शनात्, मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते ॥

(उद्घोतः) न शापकादेव, किं तु भुक्तिर्लोऽपि प्रत्येकं संश्लेषाद्—आद्ये—प्रत्यवयवमिति । ननु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्तिरित्युक्तं, न हि मुख्योऽत्र वाक्यार्थः, किं तु व्युत्पत्त्यर्थे आह—अत्रेति । वाक्यार्थस्तु अत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविपयत्वसंभवात्फलग्रहणम् । तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह—तत्रेति । ननु विशिष्टपरिमाणत्वाऽदनीयस्य भोजनक्रिया समुदाये पर्याप्तैवपि वक्तुं शक्यमत आह—**नृसिफलत्वाच्चेति** । सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति भ्रमो न कार्य इत्याह—**नाच्चेति** । गीतादीति । आदिना नृत्तवाद्यादि । **अन्वर्थत्वात्**—संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति । लक्ष्यानुसारात्तत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराभ्यगममिति तत्त्वम् । प्रकृतेऽन्यतरन्यायाभ्यगणे हेतुमाह—**वृद्धिसंज्ञेति** । लिङ्गादिति । 'प्रत्ये-
ऽवृद्ध'मिति निषेधवाचनाय हि र्तिदिति भावः । न च नामधेय-
रूपमालादीनामाद्युदात्तार्थं तत्र, तस्य 'वा नामधेयस्ये'ति पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम्, 'अभिध्यक्ते'ति न्यायेन तत्राऽप्रवृत्तेः ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

तच्च—फलम् । **तस्य**—भोजनस्य । **रूपम्**—आकारः ।
१ तस्याः—नात्रक्रियायाः ।

२ ननु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरित्युक्तं भुजिपरिसमाप्तिकथनमयुक्तम्, इकप्रत्ययान्तभुजिशब्दस्य धातुवाचकत्वात् वाक्यपदस्य च सुसिद्धतत्समुदायपरत्वात् । शब्दस्य पर्यवसानाऽसम्भवाच्च, अर्थगतत्वात्पर्यवसानस्येति चेन्न; प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरित्यत्र वाक्यशब्दस्य वाक्यार्थपरत्वेन भुजिपरिसमाप्तिरित्यत्र भुजेश्च मुख्यार्थपरत्वेनाऽदोषात् । नन्वेवमपि न निस्तारः, मुख्यार्थस्य प्रकृते वाक्यार्थत्वाऽभावात्,

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

वेव विकल्प्यते' इति । एवैव लडादिविधौ गतिः । न चैवं साध्वनुदासन्नवभङ्गः, साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र लक्षणया विधानमिति कृमेवेन्नतु सत्रे **चिवरणकारादि**भिरुक्तत्वात् । केवलविधानेपि 'यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्वि'ति श्रुतार्थापत्तिप्रकल्प्य वाक्यासाधुत्वसिद्धेः । इह च प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः, 'मालादीनां चेत्यादिलिङ्गात् । 'मालाणां भोज्यता'मित्यादी तथा दर्शनाच्च । यद्यपि 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'भि-

[समुदायपरिसमाप्तिरुद्घोतप्रदर्शनभाष्यम्]

ननु वायमप्यस्ति दृष्टान्तः—'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति । तद्यथा—'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'मिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्ड्यन्ति ।

(प्रदीपः) गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति ।

अत्र शतस्यैतत्तमत्वात् प्राधान्यम्, अपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म, नैव गुणमेवेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते । **अर्थिनश्चेति** । शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादकाम्यते ।

(उद्घोतः) समुदाये समीचीन भुक्तिमाह—अत्र शतस्येति । एषाऽकथितसूत्रे दण्डिद्वयपरिगणनाय इति भाव इत्येके । उद्देश्यत्वरूपमर्थं प्राधान्यं शतस्यैव नुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकर्म । **दण्ड्ये** स्वसंप्रदानकदानानुकूलन्यापारानुकूलन्यापारः **आसनरूपोऽर्थः** । शासनं नियन्त्रणम् । तत्र प्यन्त इव 'कर्तु'रित्युभयोः कर्मत्वम् । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानन्यापारविशेषणकदाभ्यत्वेन गर्गाणां शब्दं प्राधान्यम् । तत्रैव प्रधाने कर्मणि लभ्यते । 'प्रधा कर्मण्याहये लोदीनाहुर्दिकर्मणा'मित्युक्तेः दुर्होदित्यस्याऽप्रामाणिकः पाठ इति वक्ष्यते । 'अपादानस्थानप्राप्ता' इत्यनेन चाऽनुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति

प्यन्तार्थस्यैव वाक्यार्थत्वादित्याशङ्कते—**नन्विति** । तच्च—फलम् । **अद्वीच्यस्य**—भोज्यस्य अन्नादेः । ३ **अव्यवसरेति** । प्रकृते मालाणां भोजनन्यायाभ्यगणे इत्यर्थः । ४ मालादीनाङ्गणे पाठः ॥ ५ **तत्र**—नामधेयवाचिमाहोदी । ६ **अर्थिनः**—यथैव हिरण्यामिलाधिगणे । धनार्थिन इति यावत् । **नच**—ननु । ७ **नच**—नहि । **भेदः**—भेदो भवति । अन्याय्यत्वादित्याशयः । **इति**—अतो हेतोः । **समूहे**—गर्गसमूहे । ८ **सिद्धान्तमाह**—**उद्देश्यत्वेति** । ९ स्वसंप्रदानकदानानुकूलन्यापाररूपफल-
अव्यत्वेन । १० **तत्रैवेति** । शब्दप्राधान्यवति गर्गस्यै प्रधाने कर्मणीत्यर्थः । ११ **दुर्होदित्यिति** । 'एवमेत्यादिः **अस्य**—

त्यादी समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्तिरुद्घोतः । गुणकर्मभूतानामपादानस्थानापन्नानां गर्गाणामनुरोपेक्षिततमकर्मतया प्रधानभूतस्य शतस्यावृत्त्ययोगात् । तथापिह शास्त्रे यत्नं विना समुदाये शाश्वतं न समाप्यते । अत एव 'उभे अव्यवसरे सहे'ति 'सह'ग्रहणं वाचिककृद्देश्यति । भाष्यकारस्तु भेदग्रहणमेवैतदर्थमिति वक्ष्यति । अन्यैकाग्र्यो दे ह्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमुभेदग्रहेण न ? संयोगसंज्ञायां च समाससंज्ञायां महासंज्ञाकरणमेवान्वयैताविकानार्थमिति वक्षः । अत एव 'सह सुपेति

परे । सतस्यै प्राधान्यमिति । शरीराभिहननलक्षण
दण्डव्यावर्तनेनेति भावः ।

[समाधानमाध्यम्]

सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र सह-
ग्रहणं क्रियते, इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् ।
अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां
कार्यं भवति, इहापि नार्थः प्रत्येकमिति
वचनेन ॥

(प्रदीपः) अथ तत्रान्तरेणेति । न्याया-
दन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ
सिद्धायां योगविभागाय तत्र 'सह'ग्रहणं स्थित-
मिति 'तत्रान्तरेणे'त्युक्तम् ।

(उद्योतः) नन्वन्तरेणापीति वाच्ये सार्वकलि-
काऽसत्त्वप्रतिपादकमपिशब्दरहितमयुक्तमत आह—न्याया-
दिति । सतदण्डन्यायेत्यर्थः । योगविभागेति । तिष्ठन्त-
समासायेति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते ? ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । किमा-
कृतपक्षे मित्तकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणा-
न्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः ।

(उद्योतः) आथे किमर्थमिति । चेतुर्थातपुरुषः ।

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् ॥*॥

[व्याख्यानमाध्यम्]

आकारस्य तपरकरणं क्रियते ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

❀ राजलक्ष्मीः ❀

दण्डेः । १ सतस्येति । दण्डयतेग्रहणमर्थ इति ग्रहणे
संस्मिततत्वाच्छतं प्रधानमित्याशयः । २ सत्येतस्मिन्-
सत्ययुतेतिस्मन् गगंदण्डनरूपे । क्रियते—नाशप्रयोजनन्याय-
प्रवृत्तिमाशङ्क्य तन्निरूप्ये 'सह'ग्रहणं क्रियते । इहापि-
तद्वदेव प्रकृतेऽपि । वक्तव्यं—गगंदण्डन्यायप्रवृत्तिशङ्कया
प्रकृते तया वक्तव्यम् । न्यायात्—गगंदण्डन्यायात् ।
३ आकारः—वृद्धिरादेरित्यत्राकारः । ४ 'अथ किमर्थमाकारस्य

❀ शब्दकौस्तुभः ❀

'सह'ग्रहणं योगविभागेन तिष्ठन्तादिसमासविधानार्थमिति
स्थापयिष्यते । इह तपरकरणमैक्यमीदृदेवितिवदुच्चारणार्थ-
मसन्देहार्थं चेति प्रपञ्चितमोडैर्भोजितिसूत्रयोः । यत्किञ्चित्तं

'सर्ववर्णार्थम्' । 'तपरस्तत्कालस्येति'
तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ॥
केयम् ? ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ॥

(प्रदीपः) आकारस्येति । 'व्यक्तिः
पदार्थो भेदकाश्च गुणा'इति दर्शने यद्वृणस्योच्चा-
रणं तद्वृणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि
संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः ।

(उद्योतः) तपरकरणं क्रियत इति । 'पाकं
पचतो'तिवत् सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः । आत्मजाते-
भिन्नकालाऽवर्णवृत्तित्वाऽभावाद्धितीयमाश्रयति—व्यक्तिरिति ।
यद्वृणस्येत्यादिर्बहुव्रीहिः ।

[कारणजिज्ञासाभाष्यम्]

किं च कारणं न स्यात् ? ॥

(प्रदीपः) किं च कारणमिति । अमेदका-
(हि) गुणाः, मुण्डेन हि कृते चौर्ये कुन्तलिला-
वस्थायामपि 'चौरोऽय'मिति व्यपदिश्यत एवेति प्रश्नः ।

(उद्योतः) भाष्ये किं च कारणमिति । निमित्त-
कारणहेतुष्विति हेतौ प्रथमा ।

[कारणप्रदर्शकमेकदेशिनो वार्तिकम्]

॥*॥ भेदकंत्वात्स्वरस्य ॥*॥

[व्याख्यानमाध्यम्]

भेदका उदात्तादयः ॥

कथं पुनर्जायते—'भेदका उदात्तादय'
इति ? ॥ एवं हि दृश्यते लोके,—य उदात्ते
कर्तव्येऽनुदात्तं करोति खण्डिकोर्वाध्याय-
स्तस्मै चपेटां ददाति—'अन्यत्वं करोषी'ति ॥

तपरकरणमित्येवमत्र पाठो भवेदिति तत्त्वविदः ।

४ व्यक्तिपक्षे आकारस्याऽनण्वेन सवर्णग्रहणाऽप्रसक्त-
राह—गुणाग्तरेति । ५ चतुर्थीति । करमे इदं किमर्थ-
मिति समासः । अनेन नित्यसमासविधानादित्याशयः ।
६ आकारस्य तपरकरणं सवर्णग्रहणार्थमित्यर्थः । ७ दर्शने-
मते । यद्वृणस्य—यद्वृणकस्याकारस्य । एवमग्रेऽपि ।
उपात्तविजातीयनिवर्तकत्वमित्यर्थः । ८ खण्डिकोर्वा-
ध्यायः—अथर्ववेदाध्यायकः । अथर्ववेदाध्यायिनां हि

वाक्सिक्कृता—आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति,
तपु भेदका गुणास्तपरत्वं चाऽनणि विध्यर्थमित्यभिप्रेय ।
भाष्ये त्वभेदका गुणा इति स्थितम् । गुणा उदात्तानुदात्त-
स्वरितानुनासिका नान्तर्रीयकृत्योच्चार्यमाणा अपि यत् किं विना

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? । किं तर्हि । इति—।

(उद्घोतः) अस्ति प्रयोजनमेतदिति काका
सुचितमाशयं पृच्छति—किं तर्हीति । किं तर्हीति प्रश्ने ।
इति—इदं वक्तव्यमित्यर्थः ।

[उक्तवार्तिके वक्तव्यन्यासान्तरप्रतिपादकभाष्यम्]

भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

आनुनासिक्यं नाम गुणस्तद्विज्ञेयस्यापि
ग्रहणं यथा स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥

‘भेदकत्वाद्गुणस्य’ । भेदका गुणाः ॥

कथं पुनर्ज्ञायते—‘भेदका गुणा’ इति ? ॥

एवं हि दृश्यते लोके, एकोऽयमात्मा-
उदकं नाम, तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति-
‘अन्यदिदं शीतम्’, ‘अन्यदिदमुष्ण’ इति ।

(प्रदीपः) भेदकत्वादिति । सर्वगुणसं-
ग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एकोऽयमिति ।
उदकत्वजातियोगादत्रैकत्वं न विवक्षितं, किं तर्हि
विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यम् । तदेव च गुणा-
न्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते ।

(उद्घोतः) तदेव—भेदकत्वादित्यादि । जात्या-
त्मनैकत्वं व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेश्च गुणभेदकृतभेदे इदमुदाहरणं
स्वादत आह—उदकत्वेति । आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये ।

[अभेदकत्वपक्षस्थापकसिद्धान्तिभाष्यम्]

ननु च मो अभेदका अपि गुणा
दृश्यन्ते । तद्यथा—देवदत्तो मुण्ड्यपि
जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति,
तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्प्यो बली-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

खण्डिकेति सम्बोधि केचित् । तन्नामा कश्चिदित्यन्ये । १ पृच्छ-
ति—प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । ‘अस्ती’त्यादिः प्रश्नः, ‘किं तर्हि’
त्युत्तरम् । ‘किं तर्हि’ति निपातोऽवश्यवक्तव्यतामाह—‘त्यन्ये’ ।
२ तद्विज्ञेयस्य—तेन विप्रस्य । तदतोऽप्याकारस्येति यावत् ।
ग्रहणं—वृद्धिसंज्ञाशास्त्रे तत्रसूत्रेण ग्रहणम् । ३ तदाह-
यद्वक्तव्यं तदाह । जात्यात्मना—उदकत्वेन रूपेण ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

न विवक्ष्यन्त इत्यर्थः । अतदुदात्तोऽदुदात्तशब्दादुदात्तग्रहणं
चेह शापकम् । अन्यथा द्वादशमैवोच्चारयेत्तावत् ।

ननु यद्यभेदका गुणास्तर्हि यद्वक्ष्यति भाष्यकारः—‘हन्त्या-

वर्द इति ॥

(उद्घोतः) बालो युवेति—भाष्ये । स्वामाख्यां
न जहातीत्यनुकर्षः । एतेनाऽभेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं
दर्शितम् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

‘उभयमिदं गुणेषूक्तम्—‘भेदका’, ‘अभे-
दका’ इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् ? ॥

(प्रदीपः) उभयमिति । आत्रायैवाब्दा
नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकर्तृत्वं । लोके
तुभ्यथा व्यवहारः । गोपिण्डो हि वत्साद्यवस्था-
भेदात्कवदिक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्वेदेन व्यवहियते ।
‘स एवाय’मिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापि ॥ इति
प्रश्नः—किं पुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे ॥

(उद्घोतः) ननु गुणेषूभयाङ्गीकारे ! खण्डिको-
पाध्यायचपेटादानं विरुध्यतेति चेन्न, यत् ‘उभय’मिति
लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह—आत्रायेति ।
ननु ययोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन ‘किं पुनरत्र न्याय्य’-
मिति प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह—शास्त्रे इति । अत्रेति । निर्धा-
रणसप्तमी नेति भावः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

‘अभेदका गुणा’ इत्येव न्याय्यम् ॥

कुत एतत् ? ॥ यद्यम्—‘अस्थिदधि-
सकथ्यक्षणात्मनोऽुदात्तः’ इत्युदात्तग्रहणं
करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदका गुणा
इति । यदि हि भेदका गुणाः स्युर्दुदात्त-
मेवोच्चारयेत् ॥

(प्रदीपः) उदात्तमेवेति । तस्माद्गुणरहि-
तस्योच्चारणाऽभावाच्चान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोऽपि

४ व्यक्तिभेदानिवन्धना हि जातिरित्याशयः । नेति । किन्तु
जातिकृतभेद एवोदाहरणता स्यादित्याशयः ।

५ आत्यादी वत्साद्याचार्यो गतोऽपि वृषः ‘स एवाय’मिति
प्रत्यभिज्ञायते एवेत्याशयः । ६ एकदेशी सिद्धान्तवादिनमा-
चार्यं पृच्छति—उभयमिति । ७ वैदिकाः शब्दा इत्यर्थः ।
८ अतो न खण्डिकोपाध्यायस्य चपेटादानं विरुध्यते इत्या-
शयः । ९ इति—अत एव हेतोः । १० अनङोऽकारम् ।

देशस्य वधेः स्थानिवद्भावादुदात्तात्वादित्प्रतिषेधे प्राप्ते
तद्वारिण्याय बध्नादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते । तथा नैकाच्च
उपदेश इति सूत्रे एकाग्रग्रहणं न कर्त्तव्यमिति तदेतद्विरुध्यते,
अविवक्षाप्रसङ्गात् । अथोच्येत—तत्रापि स्थानेन्तरतम इति

गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः । यथेवं कथमन्यत्रोक्तम्—‘उदात्तनिपातनं करिष्यते’ इति, यावता तत्राऽप्यविवक्षा प्राप्नोति ? नैव दोषः, तत्रापि स्थानेन्तरतमवचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये, उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । ऐवमनुनासिकस्य प्रत्यगाधिक्येनोच्चारणं विवक्षार्थमेव,—उञ्जः ऊँ इति यथा ।

अन्ये त्वाहुः—एकश्रुत्या सूत्राणि पठन्त इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति ॥

(उद्योतः) इत्येव न्याद्यप्रमिति । ‘विधेयाऽपि भन्नविपये’ इति शेषः । तत्रैतत्कृतस्यापि अप्रत्यय इति निषेधात् । अतस्तथैव शापकमुपन्यस्यति—यद्यमिति । प्रयत्नं—स्वराब्देनोपादानरूपम् । कथमिति । यथा ‘वध्यादेशे उदात्तनिपातनेन एकाच्च इति सूत्रस्थभेकाऽग्रहणं कार्यमिति । यः स्वरः प्राप्त इति । हन्तैरनुदात्तात्तत्त्वानुदात्त इत्यर्थः । न चैवमस्वधादीनामाधुदात्तत्वेनाऽऽदेशाऽनङ्गः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्ते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति शापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति भाष्यम् ; परमाऽस्ति शब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकरस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाऽभावादित्याशयात् । नन्वेवमपि ‘अतस्योद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याच्चतस्र इत्यत्र ‘चतुरः शसी’ इत्यस्याऽप्रवृत्तिरिति औप्योक्तमनुपपन्नम् । अतः शब्दस्य ‘अः सङ्ख्याया’ इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिकचतस्रि स्थानिस्वरैराधुदात्तोच्चारणोपपत्त्या ‘चतुरः शसी’त्येतद्ब्राह्मकत्वाऽयोगादत आह—अन्ये विविति । एकश्रुतिश्च ‘विभाषा छन्दसी’ति वैकल्पिका, तत्पाठे क्वचिदुदात्तो-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

गुणः—उदात्तादिः । प्रयत्नेति । उदात्तादिपदेनोच्चारणरूप प्रयत्नं विना, न विवक्षितः—शब्दबोधे विषये न भवति । अन्यत्र—चतुर्वादी । १ समासान्तोदात्ते पाठ्ये ‘चकाराऽकार उदात्तः पठ्यमानो विवक्षार्थं इति भावः । २ प्रसङ्गादाह—एवमिति । ३ यथेति । हन्त्यादेशस्य वधेः स्थानिवत्त्वादिग्नपेधे प्राप्ते तद्वाराण्य वध्यादेशे उदात्तनिपातनेन एकाग्रहणवैयर्थ्यमुक्तं न सन्नच्छते इति शङ्काशयः ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नेन विवक्षार्थं ज्ञायत इति । एवमपि यद्वक्ष्यति पठे ‘अतस्योद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरश्चतुरः शसी’त्यस्य बाधको भविष्यतीति तद्विरुद्धेति । चतुर्वशब्दो ब्राह्मसूत्रपक्षे ‘अः सङ्ख्याया’ इति किट्सूत्रेणानुदात्तः, चतस्ररिति व्युत्पत्तेरिति त्रिस्वरैराधुदात्त एव : तत्रा-

च्चारणं विवक्षार्थम् । नैस्वर्येण पाठमभिप्रेत्य (तु) प्रकृतसूत्रस्थं शापकमित्यविरोधः । अन्ये त्वित्यस्यचिचोर्जं तु निपातनं नामाऽन्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणं, तदुपाध्यास्तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षा । ‘तिसृञ्चतस्र’ इत्यत्रापि द्वन्द्वपयुक्तेऽन्तोदात्ते उच्चारणीये आधुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् । संपूर्णाऽष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । कान्तिकस्य चित्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा—दाण्डिनाथनादिसूत्रे—‘ऐस्वाकेति । एतावदेव भाष्याल्लभ्यते । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्, तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिविबुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ।

[एकदेशिनोऽभेदकपक्षे दोषरानभाष्यम्]

यदि तर्ह्यभेदका गुणा, अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तादेरिति । अर्जुनलक्षणार्थाऽनुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) स्वरितादेरिति भाष्ये उपलक्षणम्—उदात्तादेस्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् ॥

[अभेदादिनः सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

नैव दोषः । आधीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा—‘गुङ्गमालभेत’ ‘रुष्णमालभेत’ । तत्र यः गुङ्ग आलङ्घ्ये रुष्णमालभेत, न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति ॥

(प्रदीपः) उत्तरे त्वग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः ॥

४ उदात्तगुणकस्यापीति । ‘अन्यस्वेकारस्येति शेषः । विवक्षायां—तदुक्तरीत्या विवक्षायाम् । ५ आभ्योक्तं—‘त्रिचतुरोः’ ‘चतुरः शसी’त्यनेनोक्तम् । ६ अजिति । ‘एवं सतीत्यादिः । उपलक्षणार्थेति । ‘अनादेरेव यथा स्यान्न हलादेरिति हलादिव्यावृत्त्यर्थं चाऽनुदात्तश्रुतिः स्यादित्याशयः । अनुदात्तगुणकपाठस्य ॥ न सामर्थ्यं, अशोकवर्निकात्यायेन तदुच्चारणमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । निर्गुणस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् । ७ आधीयमाणः—उदात्तादिपदैर्बोध्यामानः ।

निकस्य चतस्रशब्दस्यापि स्थानिस्वरैराधुदात्तस्योच्चारणोपपत्तौ ‘चतुरः शसी’त्येतद्ब्राह्मकत्वाऽयोगात् । अपि च अस्थ्यादीनामन्यावुदात्तत्वादादेशरयाऽनङ्गोपि स्थान्यनुरूपेऽनुदात्तपयोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्याद्युदात्तग्रहणं निष्फलमेव, प्रयुतं किञ्चमात्रं तद्व्यापिक्येऽप्यविवक्षां ज्ञापयेत् । यदप्येकश्रुत्या सूत्रपाठात् किदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति, तदपि विनयम् । एवं सत्तन्त्रो-

(उद्योतः) आश्रीयमाण इति । शब्देन निपातनेन आश्रीयमाण इत्यर्थः । नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह—अजिति ॥

[एकदेशिनस्तकारफलान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

असन्देहार्थस्तर्हि तकारः । 'ये'जित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमिमावैचावेव, आहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इति ? ॥

[सिद्धान्तिनस्तत्खण्डनभाष्यम्]

सन्देहमात्रमेतद्व्यवति ॥ सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति । त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु सन्देहेषु न कंचिदलं करोति । तद्यथा—'औतोऽशासो'रिति ॥

(प्रदीपः) व्याख्यानत इति । प्रश्ने-ऽबुद्धमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वादुपादानस्याऽकारप्रलेपनिश्चय इत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनस्तत्फलप्रदर्शनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आन्तर्यतस्मिन्मात्र-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ तत्परस्य सङ्गग्रहणार्थत्वे सिद्धान्तिना खण्डिते एकदेशी फलान्तरमाह—असन्देहार्थ इति । तर्हि—अभेदका यदि गुणास्तर्हि । २ भवतीति । 'न तु तेन कश्चिदोपो भवती'ति-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

ऽप्युदात्तोच्चारणेनैव सिद्धादुदात्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । उक्त-ज्ञापनाऽसम्भवाच्च । तथाहि—किं ज्ञायम्,—स्वशब्देनानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यतर्हि, आहोस्विदसति यलविशेषे न विवक्ष्यत इति ? । अथे निपातनस्वरो न विवक्ष्येत । अन्त्ये तुदात्तोच्चारण एव विवक्षाहेतौ यलविशेषे स्थिते कथं ज्ञापकोत्थानं, मूलशेषिव्यात् । तस्मादुपादानाभेदकत्वप्रतिपादकमत्रत्यं भाष्यमुत्तरप्रत्यविरुद्धमेवेति चेत्—उच्यते—'विभाषा छन्द-सीति वैकल्पिकमैकश्रम्यमङ्गीकृत्य 'पञ्चान्तरेति परिहारा भवन्ती'ति न्यायेन तत्रतत्राद्युदात्तनिपातनं करिष्यत इत्यु-क्तम् । इह तु नैस्त्वर्थेण सूत्राणां पाठमाश्रित्य स्वरूपेणोपा-स्य गुणस्य नान्तर्यकत्वेनाऽविभक्षितत्वसम्भवाद्बुदात्त-ग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तमनो न विरोधः । यदा—'अनुदिस्वव-र्णस्वेत्यत्राग्रहणेनैव सिद्धे गुणभिन्नानां यलानां सङ्ग-

चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आवेशा मा भूवञ्जिति । खद्वा इन्द्रः खद्वेन्द्रः । खद्वा उक्कं खद्वोदकम् । खद्वा ईषा खद्वेषा । खद्वा ऊढा खद्वोढा । खद्वा एलका खद्वेल-का । खद्वा ओदनः खद्वौदनः । खद्वा ऐति-कायनः खद्वैतिकायनः । खद्वा औपगवः खद्वौपगव इति ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हि । ननु भाव्यमान-त्वादौचो(ऽत्र) ग्राहका न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावेचो भाव्यन्ते, किं त्वैजिभर-पत्वात्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञाप्रसङ्गाद्बुद्धिगुण-विधौ (च) तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तत्परत्वम् ॥

(उद्योतः) ऐज्यं तत्परत्वमित्याह—इदं तर्हि । भाष्ये । ननुमात्रोऽपि पुनः 'हुतावैच' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः । कार्यका क्माश्रित्य सोदयाते—नन्विति । अयं भावः—तत्पक्षे 'यजेर्हुदि'रित्याद्युपस्थितं वृद्धिरादैजिति पदैक-वाक्यत्वयोऽन्वेति । एकं वृद्धिपदं तु भव्यभिज्ञामात्रफलकम-नुवाद एव । एवं च भाव्यमानत्वं स्पष्टमेवेति । उत्तरस्य स्वयं भावः—'अनुवादत्वकल्पनाविषया तत्रोपस्थितं 'वृद्धि-रादैज'ति-तत्रैव शक्तिग्रहं संपाद्य वैक्यमेवेन 'यजेर्हुदि' रित्यस्याऽर्थं बोधयति । 'यजोतिष्टोमेन यजोते'त्यादौतु

शेषः । ५ सिद्धे इति । 'आकारस्येदानीमबुद्धत्वा'दित्यादिः । 'निश्चय'इत्यस्य 'प्रयोजन'मिति शेषः । ४ भाष्यमानेति । 'कार्यकालपक्षे प्रदेक्षे'भ'त्यादिः । हि—वतः । ५ वृद्धिसंज्ञा-विशिष्टा आदैचो भवन्तीत्येवंरीत्यान्वय इत्यर्थः । ६ वाक्यमे-वेन शक्तिग्रहं सम्पाद्य वृद्धिरादैजिति सूत्रं बोधयतीत्यन्वयः ।

हाय क्रियमाणमग्रहणं 'गुणानां भेदकतामपि ज्ञापयति । भेदकाऽभेदकत्वपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधा-दथवर्षेयुक्तं इत्युच्यते । तेन भेदकत्वपक्षत्रयणेनाद्युदात्त-निपातनं करिष्यत इत्यादि भाष्यं बोध्यम् । अत एव चेदम-स्यदाद्यत्वे अष्टन आ विभक्तवित्यादौ जानुनासिको न प्रव-र्तते । नन्वग्रहणं 'हलो यमा'मिति लोपे—ऽन्यतरस्यां'ग्र-हणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्युक्तमिति चेन्न; उभयज्ञापकवैयर्थ्या-भात् । नक्षेत्रेणैकमेव ज्ञापयामिति नियतः, यावता विनानु-पपत्तिरस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वात् । अत एवाऽऽत्व-विकल्पः कृतात्वस्य षट्संज्ञा चेत्तुमयमप्यष्टनो दीर्घा-दिति दीर्घग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । अत एव च संहिताया-मित्यधिकारेण संहिताया अनित्यत्वं कालव्यवायेथानुवादि-प्रवृत्तिश्चेत्युभयं ज्ञाप्यतर्हि दिक् ।

एवं चाकारस्य तत्परकरणं सप्तवर्णाभिमीहृत्वा वार्तिकं

शक्तिग्राहकशान्तराऽभावहृत्वा विधावेव सामाना-
धिकरण्यान्नामधेयत्वाऽवगतिः कल्प्यते । न ॥ विष्-
माने शक्तिग्राहके तथा—कल्पनमुचितं, पदस्यानुवाद-
कत्वकल्पनं चे'ति । वत्—कार्यकालपक्षे 'वृद्धि-
रादै'जित्यादैर्ध्वं वृद्धिपदं तत्रादै'जित्युपतिष्ठत इत्यर्थः ।
यथा च ज्योतिष्टोमादिपदानां यागविधावेव सामा-
नाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिस्तथेहाऽपि 'मृजुवृद्धि'रित्यादी
सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः । उपस्थापकेन वृद्ध्या-
दिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात्यर्थं संज्ञासूत्रवावगति-
रिति । तत्र, 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं मस्येत्युपस्थितमिदं
भवति—यच्च भम्' इति'ति 'ध्यः सम्प्रसारण'मिति सूत्रस्य-
माद्येण, 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थित-
मिदं भवति—इददेहि वचनं प्रगृह्य'मिति ईददे'दिति सूत्र-
स्यमाद्येण च विरोधात् । त्वदोत्या ह्युपस्थितमिदं भवति
यच्चीतीत्येव वक्तव्यं स्यात् । 'अथ संज्ञे'त्यादिप्रकृतसूत्रस्य-
वार्तिकविरोधश्च, प्रकारान्तरेणाऽत्रत्यतत्प्राख्यानपरमाथ-
विरोधश्च । किञ्च मृजुवृद्धिरित्यादिसूत्रस्य वृद्ध्यादिपदानां
तदुपस्थितिसंज्ञस्या चारितार्थ्येन स्वोपस्थापितपदार्थेऽन्वये
मानाऽभवात् तत्रैकपरिभाषानुपस्थित्यापत्तिः, वृद्धिपदेना-
ऽविधानात् । मृजुवृद्धिरित्यादाविकपदोपस्थापकस्यापि वि-
धेयाकाङ्क्षासत्त्वादिधिविषये एव तत्प्रवृत्तेश्च मन्वेवाऽन्वयः ।
एवं च ज्योतिष्टोमवाक्यादौलक्ष्येनाऽत्र नामधेयता दुष्प-
पादा । किं चोपस्थाप्यार्थस्य वृत्त्या बोधनात्संज्ञासूत्रत्वं वा,
'इको गुणेत्यादिवदुपस्थापकत्वापरिभाषात्वं वेत्यत्र विनि-
गमकाऽभावः । वृद्ध्यादिपदेईत्या बोधनं च दुष्पपादम् ।
अनुवादेऽपि संज्ञासूत्रोपस्थितिरणोऽप्रगृह्यस्य वृद्धिर्यस्येत्या-
दिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् ॥

[एकदेशिनः पञ्चमीसमासमनुदा शङ्काभाष्यम्]

अथ क्रियमाणेऽपि तत्कारे कस्मादेव
त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानानां त्रिमात्रचतु-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ उपस्थापकस्य—वृद्धिपदस्य । विधेयेति । अस्य—
'उद्देश्यस्येत्यादिः । २ एषः—ऋदोरनि यत्र । ३ तत्कारस्वीकारे
पञ्चमीसमासमन्युपगच्छत एकदेशिनस्तत्कारे किं प्रयोजन-
मितिप्रतिबन्दीभाष्यार्थः । बहुव्रीहिमात्रवादिन एकदेशिन

ॐ मन्वकौस्तुभः ॐ

अपि भेदकत्वपक्षेण साधयेत् । भाष्ये तु पक्षान्तराभिप्रायेण
ऐक्यत्वमुक्तम्, तदपि यथोद्देशपक्षे बोध्यम् । आदैचां
संज्ञाविधानमनुवाक्यत्वेन सर्वग्राहकत्वप्रसक्तेः । कार्यकालपक्षे
तु विधिवाक्येनैव वृद्धिसंज्ञाविशिष्टानामादैचां भाष्य-
मानतया सर्वग्राहणं न प्राप्तोत्येव । यथा च ज्योतिष्टोम-
राजमयद्रिशङ्कानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेय-

मात्रा आदेशा न भवन्ति ? ॥

[पञ्चमीसमासाश्रयणेन सिद्धान्तिनःसामाधानमाध्यम्]

'तपरस्तत्कालस्ये'ति नियमात् ॥

[पञ्चमीसमासमज्ञानत आशङ्काभाष्यम्]

ननु तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ॥

[सिद्धान्तिनः स्वाश्रयप्रकाशनमाध्यम्]

'ने'त्याह । तादपि परस्तपरः ॥

[एकदेशिनः पञ्चमीसमासे दोषप्रदर्शनमाध्यम्]

यदि तादपि परस्तपरः 'ऋदोर'वृत्ती-
हैव स्यात्—ययः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न
न स्यात् ॥

[सिद्धान्तिनोऽनुपपत्तिपरिहारमाध्यम्]

नैव तकारः ॥ कस्तर्हि ? ॥ दकारः ॥

[एकदेशिनो दकाराक्षीकारबीजप्रश्नमाध्यम्]

किं दकारे प्रयोजनम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः प्रतिबन्धा समाधानमाध्यम्]

अथ किं तत्कारे ? । ययसन्देहार्थ-
स्तकारः, दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्त-
कारः, दकारोऽपि ॥ [वृद्धिरादैच ॥१॥]

(प्रदीपः) एवं स्थिते चोदयन्ति—ययैजय-
स्तकारस्तेनाऽऽकारस्य सम्बन्धाभावात् कथमादित्येत-
त्पदम् ? । उच्यते—तात्पर्येणैजयत्वं तत्कारस्योच्यते,
आनुषङ्गिकं लाकारार्थत्वं (तत्कारस्योच्यते) । ज्ञापक-
द्वारेण ह्याकारप्रस्थे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं
भवति । सति तु तत्कार आकार(स्य)स्वरूपप्रतिपत्तिः
स्पष्टा भवतीति तत्कारसहितस्याकारस्यासन्दिग्धानु-

ऋदोरनित्यत्र तपरस्य ऋकारः—एव फलं स्यात्, तदेव न,
दीर्घस्य ऋकारस्य वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन अण्यदबोधत्वाभा-
वेन सर्वग्राहणाऽप्राप्तेः । एवञ्च असन्देहाभावां मुखसुखाद्यो वा
त्वया तत्कारो वक्तव्यः, तथैव मम दकारोऽपीत्याशयः ।

४ एवंस्थिते—वृद्धिरादैर्जित्यत्र तत्कारे स्थिते ।

त्वावगतिर्न तु वाक्यान्तरेण, तथास्मिन्पक्षे वृद्ध्यादीनामपि ।
'वृद्धिरादै'जिति सूत्रं त्विकागुणवृद्धौहित्यपदोपस्थापकम् ।
उपस्थाप्यस्य संज्ञितया परं संज्ञासूत्रव्यवहारः । आद्यपक्षे
तु 'यञ्ज दुःखेनेत्यादौ स्वर्गशब्दाद्योवगमविदैव वृद्ध्यादि-
शब्दाद्योवगम इति विशेषः । तदयं निर्गलितः सूत्रार्थः—
'कृतानामकृतानां चादैचां प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञा स्यात्' । आश-
लायनः । ऐतिकायनः । अथैतिकशब्दाभ्यां नष्टादित्वा-

कार्यप्रतिपादनाऽर्थवत्त्वाद्भिभकेरुपत्तौ सत्यामादित्ये-
तत्पदं सिद्धम् ॥ [वृद्धिरादैच्] ॥ १ ॥

(उद्द्योतः) आधे कितकार इत्यस्य 'तादपि पर-
स्तपर इध्मनज्ञीकुर्वत' इति शेषः । सम्बन्धाभावादिति ।
शेषशेषिभावाऽभावादित्यर्थः । ताम्बन्ध पदत्वाभावे जज्ञत्वं
न स्यादिति भावः । आनुपक्षिकं कलं दर्शयति—**ज्ञापक**
ह्वारेणेति । [वृद्धिरादैच्] ॥ १ ॥

इको गुणवृद्धी ॥ १ । १ । ३ ॥

[योगविभागप्रयोजनजिज्ञासयाऽऽक्षेपभाष्यम्]

इग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) इको गुणवृद्धी । इग्रहण-
मिति । वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिक
एव गुणवृद्धी भविष्यति इति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) इको गुण । गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र
निषेध्यसमर्पणाय।वक्ष्यकत्वेऽपि इवपदरयेकः स्थान इत्यर्थः ।
भाववक्ष्यकत्वेऽपि योगविभागविषयोऽस्य प्रश्नो आधे-इग्र-
हणमिति ॥

[योगविभागस्थापकसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ इग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जन-
निवृत्त्यर्थम् ॥*॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१) अव्यवहितोत्तरत्वस्य सत्त्वात्कथं सम्बन्धविरहोऽत
आह-**शेषेति** । एककार्यकर्णसमूहः पदं, न च आकारार्थ-
स्तकारः किन्त्वैज्यं इति आकरानुपकारिणो न तच्छेषता ।
तदुक्तं—**तादर्थ्येन हि शेषत्वं नाश्रयाध्वनिभावतः** ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

तत्त्वविबुद्धिः । उपगौरव्यमौपगवः ॥ [वृद्धिरादैच्]

अदेङ्गुणः । अदेकां गुणसंज्ञा स्यात् । तत्परकरणमिह-
सर्वार्थम् । तेन तत्तत्तीत्यत्राकार एव न तु कश्चि चिदाकारः ।
न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः, एतत्त्वे कृते एक-
स्याध्यक्षमात्रत्वादपरस्याद्धृतीयमात्रत्वात् । पचन्ति चेता
स्तोता ॥ [अदेङ्गुणः]

इको गुणवृद्धी । यत्र त्रयादृणो भवति वृद्धिर्भवतीति
तत्रेक इति पष्ठयन्तमुपरिधत्तं बोध्यम् । चेता । स्तोता ।
आहर्षादित्यादि । इक शत्रु कर्तेर्नह-याता ग्लायति उन्मिषतेति ।
तथा च वार्तिकम्—**इग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जन-
निवृत्त्यर्थमिति** । ननु नैनाति सन्ति प्रयोजनानि, ज्ञापकेना-

[व्याख्याभाष्यम्]

इग्रहणं कियते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

['आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्'] ।
आकारनिवृत्त्यर्थं, सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं,
व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च ॥

(प्रदीपः) आत्सन्ध्यक्षरेति । आकारा-
दीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु इग्रहणेनाऽऽकारादीनां निवृत्तिर-
शक्या कर्तुमेत आह-**स्थानित्वस्येति** ॥

[आकारनिवृत्त्यर्थतोपपादनभाष्यम्]

आकारनिवृत्त्यर्थं तावत्,—याता,
याता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति । इग्र-
हणाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) आकारस्याऽज्ञान्यस्य वृद्धिविधाव-
भावाद्विशेषोऽभावाच्चाऽकारस्य चाऽतो लोप इति
लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति-**यातेति** ॥

(उद्द्योतः) ननु आकारस्य वृद्ध्युदाहरणाऽदने,
गुणांशे च अकारोदाहरणाऽदने किं बीजमत आह-**आका-**
रस्येति । **वृद्धिविधौ—सिचिवृद्धिविधौ** । 'अयासी'दित्यादौ
अपवादत्वात्सगिहभ्यां सा बाध्यते इति भावः । इतरवृद्धि-

राजायौपयिकं नित्यमुद्बोवहति कुकुमम् ॥ इतीत्या-
शयः । २ योगविभागो व्यर्थः 'न धातुलोप' इत्यनेन सहैव पाठः-
भित्याशयः । ३ आकारादीनामपत्तेरन्यथाऽर्थमाह-**स्थानि-**
त्वस्येति । आकारादिनिष्ठस्थानित्वस्येत्यर्थः । ४ **विशेषस्य—**
विणपरत्वस्य—अभावादित्यर्थः । 'युका व्यववादित्याकृत'मिति

ऽनिकां व्यावृत्तिसिद्धेः । तथाहि—अकारस्य पचतीत्यादौ
अपन्तिपञ्चाश्रित्य यथाक्रमं 'पुगन्ते'ति 'सर्वधातुकाद्धातु-
कयो'रिति च सूत्रेण सखपि गुणे रूपे विशेषो नास्ति ।
'अचिकीर्षा'दित्यादौ स्वतो लोपेन वृद्धिर्बाध्यते, 'ण्यलोपा'विति
पूर्वविप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सूत्रारम्भपक्षेपि कोषैव
चिकीर्षक इत्यादौ गतिः । 'अचो विष्णो'त्यत्र निर्दिष्टस्थानि-
कत्वेनेवपरिभाषया अप्रवृत्तेः । 'अयासी'दित्यादौ तु सिचि
वृद्धौ सत्यामापे न क्षतिः । वस्तुतस्तु सा परत्वात् सगिह-
भ्यां बाध्यते । येन नाम्नास्तिन्यायेनापवादत्वाद्वाध्यत इति तु
निष्कर्षः । न च 'याता' 'वाते'त्यादात्मनो गुणप्रसङ्गः, 'गापो-
ह'मिति टकः कित्वेनाकारस्य गुणो न भवतीति आप्तत्वात् ।
तद्धि कित्वं 'सामग' इत्यादावलोपार्थं कियते । यदि त्वाका-
रस्य गुणः स्यात्तर्हि द्वयोरकारयोः पररूपेण 'सामग' इत्या-

विधौ समवेष्ट्याह-विशेषाभावादिति । अकारस्येति ।
‘व्यञ्जोपा’विति पूर्वविप्रतिषेधेनाऽतो लोपस्य वृद्धिगुण-
नाशकात्वादिति भावः । ‘पुत्रोयती’त्यादौ त्वविशेष इति
बोध्यम् । अकारस्य गुणेति । सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोरीत्यनेन ॥

[आरम्भवादिनः सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थतोपपादनमाध्यम्]

सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम्,—ग्लायति
ग्लायति । सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति ।
इग्रहणाञ्च भवति ॥

(प्रदीपः) ग्लायतीति । एवां हिमात्र
त्वाऽविशेषात् प्रयत्नाधिक्योऽभावादकारोपदेशोऽ-
प्येकारो गुणः स्यात् ॥

(उद्योतः) नन्वैकारोधारणसामर्थ्याद्गुणो नेत्यत
आह-एवामिति । सर्वेषां विवृतं यव प्रयत्न इत्यभिमानः ॥

[आरम्भवादिनो व्यञ्जननिवृत्त्यर्थतोपपादनमाध्यम्]

व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्-उम्भिता, उम्भि-
तुम्, उम्भितव्यम् । व्यञ्जनस्य गुणः
प्राप्नोति । इग्रहणाञ्च भवति ॥

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

श्रीगुरुवरणः । १ इतरबुद्धीति । ‘अवो ङिगती’तिवृद्धिविधा-
नित्यर्थः । २ तथा च ‘निकीर्षिता’ ‘अचिकीर्षात्’ ‘अवयी’

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

दिरूपसिद्धौ किं कित्त्वेन ? । न चेद् ‘चिकीर्षक’ इत्यादा-
विव परत्वादाहत्वाच्चातो लोप एवोदाहर्तुमुचितो न तु पर-
रूपमिति वाच्यम्, तावतापि शापकस्ये वाधकाऽभावात् ।
वस्तुतस्तु नेह लोपेन भवितव्यम् । तत्र हानुदात्तोपदेशेत्य-
तोऽनुवृत्तेनोपदेशग्रहणेनाहंधातुकस्य विदोषणादाहंधातुकोप-
देशो यदकारान्तं तस्यातो लोपो विधीयते । अन्यथा ‘गतो’
‘गतवा’नित्यादावतिप्रसङ्गात् । न चाऽसिद्धवस्तुनेण निर्वाहः ।
तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । किं च ‘अयं पय गती’
आभ्यां किपि अत् पदिति रूपं माधवादिभिर्मुदाहृतं तदपि
यथाश्रुते न सिद्धयेत् । तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणम् ।
कथं तर्हि पिनुतः कृणुत इत्यादावतो लोप इति चेत्,
सन्निवोगशिष्टतया उपत्ययोपदेशेनेत्यायमेवाकारस्यापि पुञ्जा-
रोहादिति केचित् । अन्ये तु-‘शिविकृष्णचरे’ति सौत्र-
क्रमानुरोधात्पयमकारादेशस्तदनन्तरं चशब्दाकृष्ट उपत्यय
इति नोक्तदोष इत्याहुः ।

नन्वेवं सामग्रायेत्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तवेन ग्रहणा-
दातोधातोऽरित्यालोपः स्यादिति चेदत्र कथं-“अकार

(प्रदीपः) उम्भितेति । भकारस्योच्च-
त्वादोकारो गुणः स्यात् ॥

[सूत्रप्रत्याख्यानवादिनः प्रथमप्रयोजननिरासमाध्यम्]

आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘नाकारस्य गुणो
भवती’ति । यद्यम्-‘आतोऽनुपसर्गे कः’
इति ककारमनुबन्धं करोति ॥

कथं कृत्वा शापकम् ? ॥ कित्करण
एतत्प्रयोजनम्-‘किती’त्याकारलोपो यथा
स्यात् । यदि चाऽऽकारस्य गुणः स्या-
त्कित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते द्वयो-
रकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्-
‘गोदः’ ‘कम्बलद’ इति । पश्यति त्वा-
चार्यो-‘नाकारस्य गुणो भवती’ति, ततः
ककारमनुबन्धं करोति ॥

(प्रदीपः) पररूपेणेति । अतो लोपस्तु
न भवत्याहंधातुकोपदेशो यदकारान्तं तस्य लोप-
विधानान् ॥

दित्यावज्ञान्यस्यातोऽसम्भव इत्याशयः । ३ स्थान्त आन्त-
र्यस्य बलीयस्त्वादित्याशयः । तथा चोन्निवेति स्यादित्य-
वधेयम् ।

माश्रित्य कृतो यद्युद्धः सन्निपातपरिभाषया लोपं न
प्रवर्त्तयति । दीर्घवं तु कष्टायेति निपातनाह्वयती-
त्येओहसूत्रे स्थित्वा समाहितवान् । तस्यायमाशयः-यादेशे
हि ह्रस्वत्वविशिष्टमन्त्रं प्रयोजकं, तद्विधावत् इत्यनुवृत्तः ।
तत्र यद्यपि दोषेण ह्रस्वत्वाऽनो निर्वर्त्तितस्तथाप्यत्वमात्रमादेशे-
प्यनुवृत्ते । तदपि चेन्नोपेन निवर्त्त्येत तर्हि परिभाषा-
विरोधः । दीर्घांशे परं शापकापरिभाषा बाध्यते । न चैवम-
शान्तरेपि तद्व्याप्योऽस्तिवति वाच्यं, तदवाधेप्युपपत्तेः । प्रकृत-
सूत्रे एओहसूत्रे च गापोऽकः कित्त्वस्याऽनन्वार्थतां वदन्
भाष्यकारश्चात्र प्रमाणम् । एतेन ‘शुभंया’शब्दस्य नपुंसके
ह्रस्वत्वे ड्यादेशे दोषं च सत्यातोधातोऽरित्यालोपे च ‘शुभंय’-
त्यादि माधवोदाहृतं भाष्यविरोधाभिन्यम् । अत एव
नपुंसके ‘श्रीपं शानव’दिति ग्रन्थं श्रीपायेति रूपपरतया यथा-
श्रुतमेव समञ्जसं भङ्गत्वा माधवानुरोधेन ‘प्रायेण शानव’-
दिति व्याचक्षाणा अपि प्रयुक्ताः । तथा ‘ग्लायतो’त्यादौ
सन्ध्यक्षराणामनुपदेशसामर्थ्याद्गुणो न भवित्यति । इतरथाहि
एकारमेवोपदेशेन । मात्रालावत्रविरहेऽपि प्रक्रियालाघव-
स्त्वात् । न चैवमायादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यं, ‘यं विधि

(उद्द्योतः) आध्वानुकोपदेश इति । गुणैति-
व्यञ्ज्य तदुत्तरकालिक इति भावः ॥

[सूत्रखण्डकस्य द्वितीयप्रयोजननिरासभाष्यम्]

सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नाऽर्थः । उप-
देशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भवति ॥

(प्रदीपः) उपदेशसामर्थ्यादिति ।

प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकैरमेवोपदिशेदित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) प्रतिपत्तिलाघवम्-प्रक्रियालाघवम् ।
'तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामेवौ तथैव च ।'
इति पाणिनीयशिक्षोक्तः प्रथमलाघवमपि बोध्यम् ॥

[खण्डकस्य तृतीयप्रयोजननिरासभाष्यम्]

व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनाऽपि नार्थः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘न व्यञ्जनस्य गुणो
भवती’-ति, यद्यं जनेर्दे शास्ति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? । डित्करण
पतत्प्रयोजनम्-‘डिती’ति टिलोपो यथा
स्यात् । यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याडित्कर-
णमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते त्रयाणामका-
राणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्-उपसरजो
मन्दुरज इति । पश्यति त्वाचार्यो-‘न व्य-
ञ्जनस्य गुणो भवती’ति । ततो जनेर्दे
शास्ति ॥

(प्रदीपः) यद्यं जनेरिति । यैवेवं मिदेर्गुणो
विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिस्मृ-
णाऽभावात् [च] सर्वादेशः प्राप्नोति । मिदेर् इमिदि-
रित्याश्रयणादिकारस्यैव भविष्यतीत्यदोषः ॥

(उद्द्योतः) इस्मृहणेति । तैतश्च मिदेरिति नावब-
ध्नी, किन्तु स्थानपट्टीति सर्वादेशो गुणः स्यादित्यर्थः ॥

[खण्डकोक्तज्ञापकनिराकरणेन सूत्रस्थापनभाष्यम्]

नैतानि सन्ति ज्ञापकानि । यत्तावदु-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ गुणेति । अकार इत्यर्थः । तदुत्तरेति । उपदेशोत्तरेत्यर्थः ।

२ द्विमात्रत्वाऽविशेषे प्रयत्नाधिक्यविरहेऽपि च प्रक्रिया-
लाघवेन प्रकारमेवोपदिशेदित्यर्थः । प्रथमोपस्थितत्वागे माना-
भावाच्चेत्यपि बोध्यम् । ३ एवञ्च सूत्रं (योगविभागः) निष्फलमिति
भावः । ४ ज्ञापकेन सूत्रं प्रत्यावच्छाणं प्रति शङ्कते-यच्चे-
वमिति । ‘नन्वि’त्यादिः । व्यञ्जनस्य-कृत्यस्याऽलो-

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाच्यते वस्तु तु विधेर्निमित्तमेव

च्यते-‘कित्करणं ज्ञापकं नाऽकारस्य गुणो
भवती’ति ॥ उत्तरार्थमेतत्स्यात्-‘तुन्व-
शोकयोः परिमृज्यापनुदो’रिति ॥

(प्रदीपः) यत्तावदिति । विशेषप्रति-
पादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-नैतानि सन्ति ज्ञापका-
नीति । छिन्नव्यादेन । ननु ‘नैतानि सन्ति ज्ञापका-
नी’ति प्रतिपाद्याऽप्ये ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमित्यत आह-
विशेषेति । ‘एकः किंत्वं ज्ञापकम् । यं विधिं प्रती’-
त्यादिविशेषप्रतिपादनादेत्यर्थः ॥

[ज्ञापकान्तरप्रदर्शनेन सूत्रखण्डकभाष्यम्]

यत्तर्हि ‘गापोष्ट’मित्यनन्यार्थं ककार-
मनुबन्धं कैरोति ॥

[आरम्भवादिनो द्वितीयप्रयोजननवाधकसामर्थ्यनिरासभाष्यम्]

यद्व्युच्यते-‘उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्य-
रस्य गुणो न भवती’ति । यदि-यद्यत्सन्ध्य-
क्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्वा-
च्यते आयादयोऽपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) केचिदाहुः-एकः कित्त्वेन ज्ञाप-
केनाऽऽकारनिवृत्त्यर्थत्वेन निराकृते ‘यद्व्युच्यते’
इति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थच्छाया न पुण्याति । तस्मा-
दर्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकमन्त्रोपन्यासं कृत्वा, यथा-
संभवं ज्ञापकसमर्थनं कर्तव्यम् ॥ आयादयोऽपीति ।
ऐकारोच्चारणस्याऽविष्कृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः ।

(उद्द्योतः) शङ्कते-केचिदिति । ‘यद्व्युच्यते’
इति समुच्चयार्थाऽपिशब्देनेति शेषः । आर्थेन-सामर्थ्य-
प्राप्तेन । भङ्गतेति । भङ्गसङ्ग इति भावः ॥

[प्रत्याख्यातुः पुनःसामर्थ्यत्वापनभाष्यम्]

नैव दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशो-

दकारस्य । ५ उत्तरवति-मिद इति । ६ तत् इति ।
व्यञ्जनस्य स्थानित्वासम्भवादलोल्यपरिभाषानुपस्थितैरित्यर्थः ।
७ इति-इत्यस्य ‘तदनुक्तं यत्’इति शेषः । ८ एवञ्च सूत्रमा-
वदयकमित्याशयः । ९ छत्रोति । (उपदेशसामर्थ्यादि-
घटिते) ज्ञापकाऽज्ञापकसमुदाये ज्ञापकशब्दप्रयोग इत्याशयः ।
१० एवञ्च न सूत्रावश्यकतेति स्थापितमेकदेशिना प्रत्याख्यान-
वादिनेति बोध्यम् । ११ नैति । ‘सूत्रप्रत्याख्यातुस्त्वव मते’

नासी भाष्यतः’इति न्यायात् । गुणं प्रति कैकारोपदेशोऽन-
र्थकः, ‘यच्चे’इत्यस्यापि सुपठत्वात् । अवयवस्य तु निमित्त-

ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नास्ती बाध्यते । गुणश्च प्रत्युपदेशोऽनर्थकः, आयादीनां पुनर्निमित्तमेव ॥

(प्रदीपः) यं विधिमिति । आयादेशस्य हि ऐकार एव निमित्तमित्यादेशो न बाध्यते । न हि 'ग्ला'यित्वेयं पाठः शक्यः कर्तुम्, त्वया ग्लायत इत्यादिरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । न ध्यास्येति च निपातनादात्वं गुणवन्न बाध्यते ॥

(उद्भोतः) ग्लायत इ(त्यादी)ति । आदिना 'जग्ला'वित्यादि । नन्वेवमाद्यमपि बाध्यते, न हि तस्य ऐकारो निमित्तं, 'ग्ले' इति पाठेऽपि सुकरत्वादत् आह-न ध्यास्येति । 'ध्या' इति कृतारविर्देशेनैकारोच्चारणस्या-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

हत्यादिः । १ ऐकारोच्चारणेनैव सिद्धेरित्याशयः । यवञ्च सूत्रं व्यर्थमिति प्रत्याख्यानवादिनः स्वमतस्थापना । २ अग्नि-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

मेव । न च 'ग्लाय' इत्येव पठ्यतामिति वाच्यं, -तथा सति हि 'त्वया ग्लायते' इति रूपं न स्यात् । यकारद्वयश्रवणप्रसङ्गात् । 'जग्ला'वित्याद्यसिद्धबाधपक्षे । यत्तु एकाजजन्तत्वाभावादिद्वयप्रसङ्गेन 'ग्लायते'त्यादि न स्यादिति । तन्न । अनुदात्तोपदेशेष्वेपां सुपठत्वात् । न चैवमग्लासिद्धमित्याद्यसिद्धिरनादन्तत्वेन सगितोरसम्भवमिति वाच्यं, 'लोपो व्यो'रिति यलोपो कृते सगितोः सुलभत्वात् । सन्निपातपरिभाषा त्वनित्येति कृतितुग्राहणेन ग्रापविध्यते । तेन वस्तुसन्निपातेन कृतो यलोपो वस्तुसन्निपातविधातकमपीदं प्रवर्त्तयिष्यस्येव । अनित्यताग्रयणेनैव हि 'दाक्षिः' 'गोदः' इत्यादावदातोर्लोपः । अन्यथा इष्कप्रत्ययो प्रति तयोः रूपजोष्यत्वाद्धोपो न स्यात् ।

अस्तु वा सन्निपातपरिभाषाग्रयणादग्लासिद्धमित्यादि न सिध्येदित्यपि यान्तोपदेशे दोषान्तरम्, सर्वथापि सन्ध्यक्षराणामुपदेशसामर्थ्याद्गुणो न, आयादयस्तु अवन्त्येवेति सिद्धम् । स्यादेतत् - 'आदेच' इत्यात्ममपि तर्हि बाध्यातां, नद्योपदेशे आत्मस्य निमित्तम् । 'ग्ले' इत्युपदेशेपि तस्य सुकरत्वात् । धिति गुणेनाऽसिध्यात्वेनैवोपहारे प्राप्ते वैजुपदेशसामर्थ्येन गुणाऽऽस्त्योर्मध्ये कतरद्वयं कतरत्रोत्पन्न विनिगमनाविरहेणोभयबाधोभ्याम् । न चैवमात्मविषेः कोऽवकाश इति वाच्यं, 'पेटं पाने' 'द्यो तनूकारणे' इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात् । नन्वेवमदेक्षित्वेन नूयात् । तथा चैवमग्रन्त्र निरवकाशमेवेति चेत्, न; उत्तरार्पत्वात् । 'मीनातिमिती'त्यत्र द्वेच इत्यनुवृत्त्या 'आकारान्तानामेवन्ताः प्रकृतव एजन्तानामपीकारान्ता' इति पुसंज्ञासूत्रे वार्तिककारः

त्वाऽबाधकत्वज्ञापनादिति भावः । न चाऽस्य सौत्रत्वम्, नावकाशमङ्गीकृत्य सौत्रत्वकल्पनापेक्षयाऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः । न च 'रै' शब्दादिभ्य आचारकिपि 'रायती'त्यादी सन्ध्यक्षरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम्, एजन्तेभ्य आचारकिनभाव एतद्व्याप्रामाण्यादित्येवोपात् । गुणवदिति । -वैधर्म्ये दृष्टान्तः ॥

[तृतीयप्रयोजनवाधकज्ञापकनिरासेन सूत्रस्थापनमाध्यम्]

यदप्युच्यते - 'जनेर्द्वचनं ज्ञापकम् - 'न व्यञ्जनस्य गुणो भवती'ति ॥ सिद्धे विधितारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो ह्येतत् - 'जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति, न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वे'ति ? ॥

ट्कारिकास्तु च पाठ्यं स्यादित्यपि बोध्यम् । ३ आरम्भवादी ज्ञापकविघटनेन व्यञ्जननिवृत्त्यर्थत्वं स्थापयति - यदपीति । ४ असिद्धिमेव प्रतिपादयति - कुतो इति ।

एकुटोक्तिरिति । अत्राहुः - अन्यतरबाधेनैव संभवे उभयबाधकत्वेन तावदन्यात्थम् । तत्र यद्यनुपवि विशेषो नावधार्येत तर्हि विनिगमनाविरहात्स्यादेवोभयबाधः । अस्ति चेह विनिगमकम् । न ध्यास्येति सूत्रे ध्यायतेः कृतत्वस्य निर्देशेनात्वाऽबाधज्ञापनात् । किञ्च एज्महणसामर्थ्यादप्यात्वं भवति । यत्तुक्तमुत्तरार्थं तदिति, तन्न, 'मीनातीति सूत्रेण हि नैचः स्थाने आत्वं विधीयते, किन्तेव्निमित्ते प्रत्यये विवक्षिते उपदेशावस्थायामेवान्यमात्रस्यात्वं विधीयते । अन्यथा 'दाय' इत्यादौ भावे वञ्च बाधित्वा परच् स्यात् । 'ईषद्वदानः' 'स्वद्वदान' इत्यादौ युञ्च न स्यात् । 'अवदाय' इति 'द्वद्वद्वधे'ति णो न स्यात् । स्पष्टीकरिष्यते चेदं षष्ठ एव माध्यकृता । एवं चैकनिमित्ते प्रत्यये इत्युच्यमानेपि 'दाययति' 'माययती'त्यादि सिध्यत्येव, णिचो गुणं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात् । बृद्धया गुणबाधेपि योग्यताऽनपायात् । न चेह फलोपानं विवक्षितम्, आत्मस्यैविवचये प्रागेव प्रवृत्तेरनुपगमगात् । अन्यथा घञ्युष्णप्रत्यया न स्फुरिति समनन्तरमेवोक्तम् । तस्मादात्वं भवत्येव । गुणस्वैकारोपदेशसामर्थ्याद्वाप्यत इति स्थितम् ।

'व्यञ्जनानां गुणः स्या' इति परममिष्यते । ततश्च 'ईहिते'त्यत्र हकारस्य कण्ठस्मादकारः स्यात्, 'उन्मिते'त्यत्र मकारस्योष्ठयत्वादोकारः, ततश्च 'यिना' 'उनविते'ति स्यात् । ईकारस्य यणि कृतोऽकारस्तेषां सहाद्गुणः । न त्वद्धोपः । 'आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप' इति व्याख्यातत्वात् । उन्मेषाऽनुस्वारपरस्वरणयोर्गुणे कर्त्तव्येऽसिद्धावदिति । नैष दोषः । 'सप्तम्या जनेर्द्व' इत्यत्र

[योगविभागखण्डकस्योक्तज्ञापकस्थापनभाष्यम्]

आन्तर्यतोऽर्थमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य
मात्रिकोऽकारो भविष्यति ॥

[सूत्रारम्भवादिनो ज्ञापकताविषयनभाष्यम्]

एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति ॥

[प्रत्याख्यानवादिनो ज्ञापकतासाधकभाष्यम्]

पररूपेण शुद्धो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पररूपेणेति । रूपग्रहणस्येव-
मेव प्रयोजनम्—‘यादृक्परस्य रूपं तादृगेव यथा
स्या’दिति ॥

(उद्घोतः) ननु पररूपेऽपि गुणानामभेदकतया
कदाचित्सानुनासिकोऽपि स्यादत आह—रूपग्रहणस्येति ।
परे तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं
प्रयोगार्थं तस्य ग्रहणम् । स्थाने जायमानः किं गुणक इत्या-
काङ्क्षायामन्तरात्मपरिभाष्योभयगुणकः । प्रकृते चोभया-
न्तरात्माऽसंभवात् परशब्देन यद्गुणस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव
भविष्यतीति आध्याशयाद्रूपग्रहणस्येत्यादि चिन्तयम् ।
गुणानां शब्दत्वादिवत् शब्दस्वरूपरूपोऽभावेन व्यावृत्त्य-
संभवं रूपग्रहणेनैत्याहुः ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ प्रमाणकृतेनाऽऽन्तर्येणार्थः । एवञ्च ज्ञापकेन तृतीय-
प्रयोजननिरासासूत्रं व्यर्थमेवेत्याद्ययम् । २ योगविभागवादी
पुनरप्यसिद्धिं सूचयति—एवमीति । ३ योगविभागखण्डकः
परिहरति—पररूपेणेति । एवञ्च सूत्रं (योगविभागो)
व्यर्थमित्याशयः । ४ योगविभागवादी भिन्नस्य ज्ञापकता

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

‘ड’प्रत्ययस्य डिलक्षणं ज्ञापकम्—‘न व्यञ्जनस्य गुणो भवती’ति ।
यदि हि स्यात्तर्हि नकारस्यार्थमात्रिकस्य मात्रिकेऽकारे गुणे
कृते त्रयाणामकाराणामतो गुण इति पररूपे च सिद्धं रूपमुप-
सर्जो मन्दुरज इति, तत्किं टिलोपार्थेन डिलक्षणेन ? ।
स्त्रीगर्भो पुंगवानां गर्भयोगानां प्रथममुपसर्जनमुपसर्जः । प्रजने
सर्वे रित्यप्रत्ययो धनोपवादः । ‘प्रजनः स्यादुपसर्ज’ इति
सङ्कीर्णवर्गेऽभरः । प्रजायतेऽस्मिन्प्रजनः—पशूनां गर्भग्रहण-
काल इति स्त्रीरस्वामी । उपसर्जे जात उपसर्जजः । मन्दुरजः ।
‘उत्थापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुल’मिति डस्सः । ‘वाजि-
शाला तु मन्दुरेत्यभरः । न च डकारः भ्रवणार्थोस्तिवति
भाष्यम्, ‘प्राकृद्दशरत्नालविषां जे’इति कृतटिलोपनिर्देशा-
द्विज्ञात् । ननु नेदं लिङ्गं ‘जे क्षये’ इत्यस्य कप्रत्ययान्तस्य
‘न’इति निर्देशोपपत्तेः । कथं तर्हि कर्मण्युपपदे विहित
ज्ञातः कः ‘प्रावृषिज’इत्यादौ स्यादिति चेत्, ‘दिपः’ ‘पादप’
इत्यादिसिद्धये ‘द्विपे स्व’ इत्यत्र ‘द्विपे’ति योगविभागभ्यु-

[सिद्धान्तिनो ज्ञापकसाधकभाष्यम्]

एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च
गुण उच्यमान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति,
तस्मादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) गमेरप्ययमिति । सप्तम्यां
जनेर्डे इत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्र डोऽनुव-
र्तमानो गमेरपि विधीयत इत्यज्ञापकं डित्वमिति
व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम् ॥

(उद्घोतः) ननु ‘गमेरप्ययं ड’ इति भाष्यमनु-
पैष्य, गमो ‘गमश्चान्तात्यन्ताच्चद्वारपारे’ति सूत्रे पठिते-
नाऽन्यत्रापि दृश्यते इति वात्तिकेन नगोऽग- इत्यादौ
डस्य सत्त्वादत आह—सप्तम्यामिति । ‘सप्तम्यां जने-
रित्युत्तरं पठितेऽन्येष्वपि दृश्यते इति सूत्रं दृशिग्रहणस्य
सबोधाभिव्यभिचारार्थत्वेन तेनैव प्रकृत्यन्तरात् डे सिद्धेऽ-
न्तास्थन्तेति प्रकरणार्थं वात्तिकं न कार्यमिति भावः । भाष्ये
आन्तर्यत ओकार इति । स्थानत आन्तर्योदिति भावः ।
ननु ‘तनोतेर्डः सन्वहे’ति डिकरणान्न व्यञ्जनस्य गुण इति
चेन्न; उणादीनामनुपपत्तिपक्षाद्रीकारात् । न चैवमपि स्थान-
प्रयत्नान्तरतमेव इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि

विषयन् सूत्रं (योगविभागं) स्थापयति—एवमिति ।

आन्तर्यत इति । स्थानकृतान्तर्यस्य प्राबल्यादिति-
भावः । ५ ‘तस्माद्विषयवयवञ्च वक्तव्यमिति न तस्मात्प्रापकमिति
शेषः । ६ उपसर्जति—तस्मादिति । एवञ्च व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं
सूत्रं (योगविभागः) कर्तव्यमिति स्थितम् ।

७ अनुपसर्जमिति । ‘अय’मित्युक्तिरनुपसर्जेत्यर्थः ।

पगमात् । तस्यम् । डकारस्य भ्रवणार्थत्वे इत्संज्ञाज्ञात्
बाध्येत । न च प्रयोजनाऽभावः, टिलोपार्थत्वात् । न च
गुणेनाऽन्यथासिद्धिः, तदभावस्याऽपि हान्यत्वात् । निषाद-
स्थपत्यधिकरणम्यायेन फलमुखगौरवस्याऽदोषत्वात् । डका-
रस्य भ्रवणार्थताभ्युपगमे ‘सिद्धं तु नियत्यशब्दस्याधिकमर्थ-
शास्त्रमिति चेन्निरुक्तकवासिद्ध’मिति श्रुतिस्वरूपवार्ति-
कविरोधाच्च । नन्वसति डित्वे रूपं न सिध्यति, नकारस्थाने
गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसङ्गात् । न च निरनुनासिकेन
प्रत्ययाऽकारेण सह पररूपाच्छुद्धो भविष्यतीति वाच्यं, पररूप-
विधानेऽपि गुणानामभेदकतया पर्यायेण सानुनासिकप्रसङ्गे-
र्दुर्बोत्वादिति । मैवम् । ‘एङि पर’ इतीयता सिद्धे ‘रूप’-
ग्रहणादधिकावलाद्गुणविवक्षोपपत्तेः । तस्य होतृदेव फल-
‘यादृशं परस्य रूपं निरनुनासिकावधुपेतं तादृगेव यथा स्या’-
दिति । तस्माज्जनेवञ्चनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ।
एवं चेग्रहणमास्मद्व्यञ्जकत्वमननित्वमर्थमिति वा-
त्तिकमसङ्गतमिति प्राप्ते भगवान् भाष्यकार इत्यं सिद्धान्तमाह—

व्यञ्जने न प्रवर्तते इति बाध्यम् ; ईशद्वौ शकारे तथाप्यति-
प्रसङ्गात्, सूत्रमते स्थानप्रत्ययैक्यादिति भाष्याशयः ।
'स्थानेनन्तरमते' इति सप्तम्यन्तायाठस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाना-
ऽस्या युक्तेरसंभवदुक्तिकावाच्यः ॥

[सूत्रात्मने खण्डकस्य दूषणप्रदर्शनभाष्यम्]

यदीग्रहणं क्रियते-द्यौः, पन्थाः, सः,
इममिति, एतेऽपीकः प्राप्नुवन्ति ॥

(उद्योतः) भाष्ये-एतेपीति । औकारादयः ।

पृष्ठाहरणेभ्यः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः । 'स' इत्यत्र तु न
स्यादेवेति भावः । 'स्यवादीना' भित्ति 'स्यदादीना' मिति
तु 'सदोः सः सा' वित्युत्तरार्थं स्यात्, संक्षेपसंज्ञेन व्यावृत्त्यर्थं
च स्यादिति बोध्यम् ।

[आरम्भवादिसिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ संज्ञया विधाने नियमः ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः ।

(प्रदीपः) संज्ञयेति । गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव

गुणवृद्धोरिकैः सिद्धत्वाद्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रित-
गुणवृद्धिशब्दव्यापारा(श्रयणा)र्थं विज्ञायते । तेन गुण
इत्येवं यो गुणः, वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते ।
अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्याधिकारादेव सिद्धे
पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं, गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं
विज्ञायते ।

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ सञ्ज्ञाया-गुणवृद्धिशब्दाभ्याम् । २ सिद्धत्वात्-
उपस्थितेः सिद्धत्वात् । ३ आश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापाराऽ
दैव्यलक्ष्यार्थमित्यर्थः । तत्राशयः 'इत्येव' मिति पदार्थाहारेणे-
त्याशयः । ४ अन्यतरगुणवृद्धिपदस्यार्थपरत्वेऽन्यतरस्य च
शब्दपरत्वेऽभेदो नास्ति, गुणवृद्धिशब्दाभ्यामादैजदेकाम-
भेदाऽसम्भवात् । उभयोरर्थपरत्वेऽपि विरूपोपस्थिते-

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

लक्ष्मीत्या शपकेनैवास्तस्य लक्षणार्थं निरासेपि व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं
सूत्रं कर्तव्यमेव । यत्पूर्वं जनेदं वचनं शपकमिति । तत्र ।
गमेरपि कथं हो वक्तव्यः । गमेश्व गुणे क्रियमाणे अन्तर्वत-
औकारः स्यात् । ततश्च 'नगः' 'अगः' 'अभ्युहः' 'समुहः'
इत्यादि न सिध्येत् । ततश्च तत्र चरितार्थं दिष्टं कथं व्य-
ञ्जनस्य गुणमात्रं शपयेदिति । ननु 'जनेदं' इत्येव उभययो
गमेनं विधीयते किन्तु 'गमेश्व' 'अस्तात्यन्ताध्वद्रपा' इति
प्रकरणे पठितेना'न्यप्रापि दृश्यते' इति वार्तिकेन उभययान्त-

(उद्योतः) आश्रितेति । आश्रितो गुणवृद्धि-
शब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदैसु विधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः ।
तेनेति । 'इत्येव' भित्तिव्याहृत्य स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण
विशेषणादीदृशार्थलाभ इति भावः । अत एव संज्ञानुवृत्ति-
प्रदर्शनपरभाष्ये 'गुणवृद्धौ' इत्युच्चार्य 'गुणवृद्धिग्रहणमनु-
वर्तते' इत्युक्तम् । उपक्रमस्थगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्या-
दित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाह-अथ वेति । पुनरुपादानसामर्थ्या-
दिहत्वं गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहितगुणवृद्धि लक्षण-
कमिति भावः ॥

[आश्रयानभिज्ञस्याक्षेपभाष्यम्]

किं घक्तव्यमेतत् ? ॥

[समाधानोक्तिप्रत्युक्तिभाष्यम्]

नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥

गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् ॥

[सामर्थ्यनिराकरणभाष्यम्]

कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको
गुणवृद्धौ स्याताम् ? ॥

[सामर्थ्यस्थापक-समाधानसाधक-भाष्यम्]

प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते ॥

कं प्रकृतम् ? ॥ 'वृद्धिरादैजदेकगुणः' इति ॥

[खण्डकस्य आक्षेपभाष्यम्]

'यदि तदनुवर्तते 'अदेकगुणो वृद्धिश्चे'त्य-
देकं वृद्धिसंज्ञाऽपि प्राप्नोति ॥

भावात्स बाधितः । अतः-तात्पर्यस्य-तात्प्रयोज्यविधेयताभवे-
लक्षणयाऽभेदः कार्य इत्याशयः । ५ 'ग्रहणे' इत्यस्य 'विव-
क्षिते सती'ति शेषः । ६ एतत्-सञ्ज्ञयेति विशेषणं । 'सञ्ज्ञ-
ये'ति किमपूर्वं कर्तव्यमिति प्रश्नाशयः । ७ तद्वोच्ये लक्षणया
तदर्थलाभादित्यर्थः । ८ एवञ्च सामर्थ्यं विहतस्मियाशयः ।
९ 'गुणवृद्धौ' इत्यस्य काल्यप्रकृतत्वाच्छङ्कते-केति । इतीति ।
असमस्तमेव सूत्राद्यादनुवर्तते इत्याशयः । १० वृद्धिपदस्या-
धिकृतस्य मध्ये सम्बन्धादोपमुपन्यस्यति-यदीति ।

रमेव । तथा च कथं मायकृतोक्तं 'गमेरप्ययं ह' इति ? ।
सत्यम् । 'सप्तम्यां जनेदं' इति प्रकरणे तावदप्येवमपि दृश्यत-
इति सूत्रेण हो विधीयत इति निर्विवादम् । तत्र चा-येव-
प्युपपदेव जनेदं दृश्यत इत्यक्षरार्थः । तेनाऽहो द्विजोऽनुज
इत्यादि सिद्धम् । एवमपि धात्वन्तराहुविधायकाभावात्परितः
खाता परिलेखादि न सिद्धयेदित्याशङ्क्य तत्र वार्तिककृतो-
क्तम्-'अन्त्येभ्योपि दृश्यते' इति । अथ च सौत्रवृत्त्यपिग्रहण-
सूचित एवाथो वार्तिकेन विवृतो न त्वपूर्वः सङ्गृहीतः ।
तथा च तत्र वृत्तिकार आह-'अपिशब्दः सर्वोपाधिभ्यभि-

(प्रदीपः) अदेकमिति । पूर्वसूत्रे संज्ञा-
संज्ञिसंबन्धायोपासो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवो-
त्तरत्रानुवर्तते इत्यदेकमित्युक्तम् । तेनैतज्ज चोद-
नीयं- 'वृद्धिशब्दोऽनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययती-
त्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोती'ति ॥

(उद्घोतः) बाह्य इति । स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः ।
नन्वेवं सति उत्तरत्र निषेधसमर्पणार्थं गुणवृद्धिप्रहणस्य
चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम्, अनुवर्तमानस्य स्वरूप-
परत्वेन निषेधसमर्पकत्वाऽभावादिति चेत्, न ; आगन्तु-
नामन्ते निषेध इति न्यायेनादेकसूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धि-
पदोपस्थित्या तत्सोद्देश्येण तत्र सूत्रे स्वरूपपरत्वं तस्य, उत्तरत्र
तु योग्यतयाऽर्थपरत्वम् । 'इक' इति सूत्रेऽपि 'न चास्ति'त्या-
दितादृच्येणाऽर्थपरत्वमिक इति पटोनिर्देशोक्तेति भाष्या-
शयात् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

[॥*॥ सम्बन्धमनुवर्त्तयते ॥*॥]

संबन्धमनुवर्त्तयते- 'वृद्धिरादैच्' ।
'अदेकगुणः' इति । वृद्धिरादैच् । ततः- 'एको
गुणवृद्धी' इति । गुणवृद्धिप्रहणमनुवर्त्तते,
आदैजदेकगुणं निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) संबन्धमिति । संबन्धयत इति
संबन्धः । कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वात्पुंसक-
निर्देशः । आदैजप्रहणसंबन्धं वृद्धिप्रहणमदेकगुण इत्यत्रा
नुवर्त्तते, तेनाऽदेकिन संबन्ध्यते । इह त्वनुवृत्तमादैचो
जहाति । कान्तोरोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ ननु सार्थकाधिकारे संज्ञासूत्रतोऽन्यत्र संज्ञाशब्दानां सन्धि-
परत्वमिति नियमादादेचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति वक्तुमुचितमत
आह-पूर्वसूत्र इति । बाह्यः-संज्ञाभूतः । उत्तरत्र-
'अदेकगुण'इक'इत्यादी । अर्थाधिकार इत्याशयः । अर्थपरतावा-
असम्भवात्पूर्वसंज्ञाप्रहणस्याऽपि त्वैवयुक्तत्वादित्याकृतम् ।
२ तदिति । गुणपदसाहचर्येणैवार्थः । उत्तरत्र-न भातु-
कोप इत्यादी । ३ सम्बन्धम-आदैज्यां सार्थकं वृद्धिपदम् ।

ॐ शब्दकोशसुभः ॐ

चार्यः । तेन भावन्तरादपि भवति परितः छाता
परितेति । इतिप्रहणाकारकान्तरे कालान्तरे चेत्यादि तत्रैव
स्पष्टम् । एवं स्थिते सोपेनैवानेन 'परिते'त्यादेरिव 'नगो'
'अग'इत्यादेरपि सिद्धान्तान्ताप्यन्तेति प्रकरणेऽन्यत्रापि दृश्यते

१ इदं वार्त्तिकं लुप्तं भवेदिति गौडः ।

(उद्घोतः) नपुंसकस्येति । 'घञ्जपः पुंसी'-
ति तु प्रायिकमिति भावः । यत्तु भावविषयमेवैतदिति, तत्र ।
'मांसं मयोऽस्येति कर्मण्यपिति सूत्रत्वभाष्यप्रयोगविरोधात् ।
तेनेति । अत्रादैजित्यनुवृत्तिर्न स्वकर्माय, किं तु वृद्धिशब्द-
स्यान्यसंबन्धनिवृत्तये इति भावः । भाष्ये वृद्धिरादैजदेकगुण'
इति सूत्रक्रमनिर्देशः । पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेकि-
त्यत्र संबन्धानुवृत्तिं दर्शयितुम् । 'इको गुणवृद्धी'इत्युक्तिस्तु
यथान्यासाभिप्रायेण । आदैजदेकगुणमिति । स्वरितत्वाऽ-
प्रतिज्ञानेनादेकगुणवदादेजित्यपि निवृत्तिमित्यर्थः । क्वचित्तु
'आदैजप्रहणं निवृत्त'मित्येव पाठः ॥

[समाधानान्तरवार्त्तिकस्यास्यामाध्यम्]

[॥*॥ मण्डूकगर्गतयोऽधिकाराः ॥*॥]

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा
मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ।

(प्रदीपः) अथवेति । वृद्धिशब्दस्येह-
काङ्क्षावाशदुपस्थानं न त्वदेकगुण इत्यत्र ॥

(उद्घोतः) ननु मण्डूकस्य चेतनत्वात्तथा गति-
संभवेऽपि शब्दस्य कथं सेवत आह-वृद्धिशब्दस्येति ।
'स्वरितत्वासंज्ञादनुवर्त्तमानस्यापीति शेषः । इहेति । 'इक'
इति सूत्र इत्यर्थः । 'अदे'इत्यत्र तु न संबन्धः, गुणसंज्ञा-
संबन्धेनाऽदेवां निराकाङ्क्षात्वादिति बोध्यम् ॥

[एकदेशिनः समाधानान्तरमाध्यम्]

[॥*॥ एकयोगो वा ॥*॥]

अथैकयोगः करिष्यते- 'वृद्धिरादैजदे-
कगुणः' । ततः 'इको गुणवृद्धी'इति । न चैक-
योगोऽनुवृत्तिर्भवति ॥

४ 'वृद्धिरादैजदेकगुण'इति पाठानुपूर्वाप्रदर्शनम् । द्वितीयं
'वृद्धिरादै जित्यनुवर्त्तितम्, आगन्तुनामन्ते निवेशात् । 'इको
गुणे'त्यत्र तु 'इक' इत्येवोचितं, यथान्यासाभिप्रायेण तु तथोक्तिः ।
५ इति-इत्यत्र । अदेकगुणं निवृत्तं नाम-स्थितं, तत्तोत्तरत्रा-
नुवृत्तिरेव नेत्यर्थः । ६ नपुंसकस्य-गुणवृद्धिप्रहणस्य । ७ सार्थः-
वर्णितसमूहः । कान्तोरोत्तरणाय सार्थो रक्षापुष्पास्तद्व नयति,
उत्तरीणं दुर्गममार्गं च तान्परित्यजतीत्येवमत्राप्यर्थः । ८ भाष्य-
वार्त्तिकं कालायनवार्त्तिकं वेदमिति केचित् । आध्यमेवेदमित्येव ।

इति वार्त्तिकं न कर्तव्यमेव । क्रियमाणं वा पतत्सुसिद्धा-
र्थविवरणपरतया नेयमित्याशयेन भगवतोक्तं- 'गमेरेपि ह्यर्थं
डो वक्तव्य'इति । नन्वेवमपि द्विवचं व्यर्थमेव । गमेरेपिचैव
सिद्धे गमेर्होरिति दोषस्य विधानेन भ्कारस्य गुण ओकारो
न भवतीति स्थापितत्वात् । तस्मादुक्त्यवस्य द्विवचं

(प्रदीपः) अथवैकयोग इति । एको भवतिरप्यारुह्यते । 'वृद्धिरादेर्देहगुणो भवती'त्येक-वाक्यत्वं संपद्यते । यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवति-क्रिया भिद्यते, तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैचसंबन्धा वृद्धिसंज्ञाऽदेहसम्बन्धा गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेह्यभिः संबन्धः ॥

(उद्योतः) नन्वेकयोगत्वं नैकार्थत्वं निश्चयविषयसंज्ञा-इयविधानात् । नापि निरन्तरादयः, तस्येदानीमपि सत्त्वेन 'करिष्यत'इत्यस्याऽसङ्गतः । गेरणावित्यादौ एकयोगेऽप्यनु-वृत्तिदर्शनाच्चात आह-एक इति । प्रतिपत्तिकाले-लक्ष्य-संस्कारकवाक्योपप्लवकाले । एककालेति । 'अदेह्यवृद्धि-संज्ञाऽदेहगुणसंज्ञो भवती'ति सङ्गाहकनाक्यार्थबोध एककाल इति भावः । समूहालम्बनात्मक एको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् । यैश्चादेह्यवृद्धिसंज्ञोऽदेहगुणसंज्ञा भवत इत्येको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् । प्रतिपत्तिः-वाक्यार्थबोधः । गेरणावित्यादावन्तरवाक्यार्थभेदाच्च दोषः । केचित्सु-एककाला प्रतिपत्तिर्भवतु, तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तवृद्धि-पदसंबन्धाऽभावः कुत इति क्लियम् । न च स्वविषय-वाक्यज-बोधोऽनन्तरं निराकाङ्क्षतयाऽप्यत्राऽन्यथाऽप्राप्तौ हि तस्मा-त्तये स्वरितासङ्गे, न ह्येतदेकयोग इति वाच्यम् । व्यवधान-निबन्धनायामनेकसंबन्धाप्राप्तावनेकसंबन्धाव स्वरितत्वासङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः- 'तदधोतै तदेतैस्त्वं द्विस्तद्वृद्ध्यादेकयोगेऽनुवृत्त्यभावः-इति । स्पष्ट्येवं 'तदस्मिन्वृत्ती'ति सूत्रे भाष्ये । एकयोगत्वं च द्वयोः संहितापाठ एव । वस्तुतः एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति, 'तदस्मात्स्परिम'भिति सूत्रे द्विस्तद्वृद्ध्याऽभावान्, 'तदधोत' इति सूत्रे तु बालानां सुखबोधाय द्विस्तद्वृद्ध्यामित्यप्युक्तं तत्रैव । अतोऽत्र भाष्येऽयं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ प्रक्रियाकाले इत्यर्थः । २ भिन्नसूत्रसंहितापाठकाले-ऽपीत्यर्थः । ३ तथावोधस्य काव्यदृष्टत्वादाह-यद्वेति ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

पूर्वोक्तरीत्या ज्ञापकमेव । किञ्च-दोप्रत्ययविधानमेव व्य-जनस्य गुण इति ज्ञापयति । अन्यथा विचैव सिद्धौ ॥ तेनेति चेन्न । विचि हि सति गुणः क्रियमाणः सानुनासिक बोकारः स्यादिति निरनुनासिकसिद्धये दोप्रत्ययविधानादिति दिक् । अत्र वदन्ति- 'तनोतेऽहं सन्बन्धे'ति हिल्करणाच्च व्यञ्जनस्य गुणो भविष्यति । यत्तु शास्त्रातिदेशोऽयं कार्याति-देशो वा ? आद्ये 'अर्गुनविषयो'त्यत्रैव 'द्विर्बचनेऽची'ति स्थानिवद्भावेन तैर् अ उश्चि स्थिते सत्यतः शतीकारः सानु-भासिकः स्यात् । द्वितीये त्वभ्यासकस्य दुर्लभमिति । तत्र । आद्ये गुणानां भेदकत्वादिमो भवेति वदुपपत्तेः । द्वितीयेपि

[समाधानान्तरवार्त्तिकं तत्रास्याभाष्येच]

अथवा—

॥ अन्यवचनाच्चकाराऽकरणाच्च प्रकृता-पवादो विज्ञायते, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्या-ऽपवादो बाधको भवति ॥ ॥

अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याऽकरणात्प्रकृताया वृद्धि-संज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्याऽपवादो बाधको भवति ॥

(प्रदीपः) अथवा अन्यवचनादिति । यथाक-प्रत्ययेनाऽप्याप्यतेऽसन्दिग्धत्वादनवकाशालात्तात्पर्याच्च कविषेः, अणस्तु विपर्ययात् । एवमदेहगुण इत्यत्र वृद्धिप्रहणमनुवृत्तं सत्सन्दिग्धते- 'किमुतरार्थेनेहा(स्या)-नुवृत्तिरपेक्षायापीति । सावकाशा च वृद्धिसंज्ञा, तात्पर्यं च नास्ति । गुणसंज्ञा तु तात्पर्यादसन्दिग्धाभिरवका-शाला च वृद्धिसंज्ञासंबन्धमर्देण बाधते । प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञिविशेषेणाऽसंयुक्ता अधिकारेणैव विधीयमाना कृत्वादिसंज्ञाविषयेऽपि प्रवर्तते ॥

(उद्योतः) ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषत्वा-ऽभावात्काम्यमुक्त्याऽपवादसाम्यमत आह-यथेति । 'आत' इत्युपादानादेव तद्विषये कस्याऽसन्दिग्धत्वम् । अत एव तद-तिरिक्तावकाशविरहस्तद्विशेषेन प्रवृत्तिरूपं तात्पर्यं च । ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञावत्कृत्यादिसंज्ञयापि प्रत्ययसंज्ञा बाध्येते-

४ कैयटोक्तं लण्डयति-केचित्स्थिति । ५ गुणसंज्ञाया अदेह्युप वचनादित्यर्थः । ६ सद्दीप्यर्थः । ७ अदेह्याशो-देह्येन प्रवृत्तेरभावादित्याद्ययः । ८ सनादित्यर्थः ।

बभूनुर्हृदित्याद्यर्थं भावधिकारीवदित्वेऽभ्याससंज्ञास्वीकारात् । अत एव 'किं भातो' इति सूत्रे धातुप्रहणानुवृत्तेरपात्तात् भाष्ये प्रदक्षितत्वेपि व्यङ्ग्यविषयाभ्युऽनुवृत्तेरेव सिद्धान्तित-तया भाष्याद्यस्यैवार्थमेव वर्णनीयत्वादिति दिक् ।

किञ्च-यथा स्थानेतरतमपरिभाषासंस्कृतावनुनासिकपर-सवर्णविधौ स्थानप्रत्ययान्तरात्तमे पतन्मुरारिस्त्वं करो-पीत्यादिकं विषयं लब्ध्वा चरितार्थो 'चतुर्मुखः' 'कुण्डं रथेने'त्यादौ ॥ प्रवर्तते इति इयवरटसूत्रे सिद्धान्तितं-तथेहापि सावर्धातुक-जुसिगुणसिचिश्चद्विआदयो नेता अविभक्त-अनैषोदित्यादौ चरितार्थाः, उभयत्रा अनेनिजुर्नैस्तीदित्या-विपु न भविष्यति । न चैव 'नेता' 'अनैषो'दित्यादावेव

त्यत आह—प्रत्यवेति । न तस्याप्राप्तायाः प्रत्यवसंज्ञायाः संबन्धः, येन संनिहितकृत्यादिसंज्ञया निराकाङ्क्षत्वाच्च प्रत्यवसंज्ञया संबन्धः स्यात्, किं तु संज्ञाकाङ्क्षायाः सा हि स्वस्य बहुविधत्वलाभाय कतिपयानन्तरविषयत्वमेव पुनः पुनर्विषयान्तरमाकाङ्क्षते । बहुविधत्वं चौरयाः संनिविष्टेषां संन्वेनाभिकारकरणादवसोयत इति भावः । प्रकृते तु न तमेति बोध्यम् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा वक्ष्येत्येतत्—अनुवर्तन्ते च नाम विधयो—न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि ? ॥ यज्ञाङ्गवन्तीति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । विभाषा तिलमाषोमेत्यत्र हुमाभयोरपान्यत्वात्खण्डोऽप्राप्तौ चोदितार्थां सम्प्रहमस्यानुवृत्तिराभिता, अनुवर्तमानश्च खम् यज्ञाऽभावाद्ग्रीहिसात्त्यादिमिर्न संबध्यते, अपि तु विभाषाभ्युत्थया यज्ञेन तिलादिमिरेष संबध्यते । तथेहापि वृद्धिग्रहणमनेकपुण इत्यत्रानुवर्त-

॥ राजकर्मः ॥

१ अस्वाः—प्रत्ययसंज्ञायाः । २ वक्ष्यति—गोनदीवो भाष्यदृढयति ।

विभाषातिलेति सूत्रे भाष्यकारो गोनदीवो वक्ष्यतीत्यर्थः । वाचिककृत एवेदं वाचिकमित्यर्थः ॥ च एवार्थः । न च नहि । विषयः—विधीयमानाः । भवन्ति—विषयो भवन्ति । यज्ञादिति । अपेक्षायां सत्यामित्यर्थः । ३ यत्नेनेति । समुच्चयार्थकविभाषापदमधिकरणे यत्नेनेत्यर्थः । विभाषापदं हि समुच्चयार्थकं न विकल्पार्थकं, महाविभाषयैव विकल्प-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

स्थानगुणप्रमाणैकमिमान्तर्गतामाकेता अवेषीदित्यादौ प्रमाणान्तर्विरहेण गुणवृद्धौ न स्यातामिति बाध्यं, सूक्ष्मत्वः कर्मचः कनोश्च किंकरणेन प्रमाणत आन्तर्यस्याविवक्षाया आपनात् । न चैवमपि 'ईहिता' 'ईधिते'त्यत्र कष्टताल्लब्धयोर्विभूतबोध इकारश्चकारयोस्तादृशवादेतौ स्यातामिति बाध्यं, 'नाज्ज्ञा'विति सूत्रस्य प्रत्याख्यानवसरे कथममोषद्विहृततायाः सिद्धान्तविषयमागच्छात् । न चैवं 'विभूत-करणाः स्वरास्तेभ्य एको विभूतता'वित्यादि शिक्षानुरोधा-केता नेतेत्यादावपि गुणप्रवृत्तिः स्वाद्विहृतविभूततरत्वकृतत्वे-लक्ष्णसम्पादिति बाध्यं, तथासति विधेर्निविषयतापरोः, 'जवः करण'मित्यादिनिर्देशैः कनुसम्भरकमपूनीनां कित्त्वेन चेकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च । आस्त्यस्यस्यस्वकतेषु तु गुणप्रवृत्तिरेवोचिता । तथा च निर्देशाः 'वातिवातिद्रा-तिप्राति', 'ज्वावतैः सम्प्रसारणं च, 'वृष्टिचिन्नोतिरेगिणु

मानमपि यज्ञाऽभावादेभिर्न संबध्यते । इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति ॥

(वक्ष्यते) कनोऽप्राप्तमिति । 'यत्ता युजे' इति शेषः । 'समुच्चयार्थोऽधिकारा' इत्यस्यैव 'स्वरितकित्त्वे-नानुवर्तमानं यज्ञाकाङ्क्षां, तत्रैव संबध्यते' इति विशेषमभि-धातुमयं पक्षः । १ च संदन्नाय तत्र विभाषाग्रहणस्य न-विशेषं कर्तव्यं सूनकृतोऽप्यभिमतः । अत्र विशेषस्य प्राग-कथनं तु एतद्विशेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यताबोधनायेति बोध्यम् । इह स्थितिः । कर्त्तव्यत्व-विशिष्टपुनर्गुणवृद्धिग्रहणं नर इत्यर्थः । अनुवृत्तौ हि तद-कर्त्तव्यं भवतीत्युक्तम् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा—उभयं निवृत्तम्, तत्पेक्षित्यामहे ॥

(प्रदीपः) अथवेति । अपेक्षालक्षणं लौकिक-मधिकारमाश्रयति । समुदायस्य चापेक्षायामास्त्ये-तत्—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युजे'ति । समुदायस्य मेदाऽभावात् ॥

सिद्धेः । ४ पूर्वोक्तद्वितीयपक्षेण गोनदीव्यं परिहरति—मण्डूकेति । ५ सत्यं—विशेषश्च । अस्य—यत्नविशेषस्य । ६ ननु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणस्य न कर्त्तव्यं, तथा सति तद्वै-ध्यापत्तेरत आह—अकसंभ्यवेति । तत् पुनर्गुणवृद्धिग्रहणम् । एवमानुवृत्तिरावश्यकत्वाच्चः । ७ उभयं—गुणवृद्धि-पदम् । आदेज्येकपुणमिति वा । तत्—तदर्थम् । ८ समुदा-यस्य—वृद्धिविशिष्टगुणस्य । ९ मेदाभावादिति । समु-दायत्वानन्तरानन्तररूपमेदाऽभावात् । अनन्तरत्वात्समुदा-यस्येत्वाच्चः ।

वेत्वादि । अत्र कनोः कित्त्वेनापि गुणवृद्धिविभाषान्तरतम-परिभाषानुपरिचितरेव क्षाप्ततामिति चेन्न, सत्यानपीकपरिभा-षाशमीकारस्याकारादिनिवृत्तयेऽन्तरतमपरिभाषया अवश्य-कत्वादिति । तदेवं द्रव्येतिह्यन्तरतमपरिभाषया निराकृतं व्यञ्जनं । भाष्य एवैव अकारश्च निराकृतः । तस्मादकर्म सून-मिहम् । अत्र बहुचरार्था, विभज्य योर्गं किमिति परिभा-षात्वमित्यते ? । अत्रोच्यते—'किञ्चित् वेति' सूत्रे चकारस्य इतिसम्प्रदायतामभिप्रेत इति वे गुणवृद्धौ तयोर्निषेध इति तावदक्षते । क्वचन 'सैमावायनं' इत्यत्र ओगुणोऽपि निवि-धेयः । औपगवादिस्तु तस्याकाङ्क्षाः । तथा 'पौरोहित्य'मि-त्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात् । एवं स्थिते यद्यपि परिभाषा प्रत्या-ख्यायते तदा क्वचित्तत्र तत्र गुणवृद्धिविभाषाकामेव स्थानि-त्वपर्ववसानेनेति एतं पदानुसारमेनेकलक्षणविरहाविषयो न प्रचरेत् । तस्य 'कृतः' 'कृतवान्' 'कृस्तः' 'क्षिप्तः' 'क्षिप्त-क्षान्ति'वादि न सिध्येत् । निषेधसूत्रं च निर्विषयं वाप्य

(उद्द्योतः) भाष्ये-उभयं निवृत्तमिति त्वरितं शिक्षाऽनासङ्गेनानुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । अपेक्षेति । 'इक' इत्येतावन्भावस्यैतत्प्राकाङ्क्षत्वात् । समुदायापेक्षायां च लक्ष्यानुसार एव बोध्यम् । अनन्तरस्येति न्यायेन गुण-स्यैवापेक्षा युज्येततश्चास्तीत्यन्वयः । समुदायत्वं च युगपद्बुद्धौ संनिधानात् क्रमेणऽसंनिधानाच्चेति बोध्यम् ॥

[स्वरूपजिज्ञासायाक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विद-
लोन्त्याऽपवादः ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । उभयथा संभवा-
होषदर्शनाच्च प्रश्नः । तत्राज्ञस्य गुण इति षष्ठीनि-
र्देशालिङ्गात्तल्लोन्त्यस्येत्युपपत्तिरित्ये, गुणेश्रुत्या त्विक
इति । तत्र यदि पूर्वमिकाऽङ्गं विशेष्यते- 'इगन्ताज्ञस्य
गुणो भवती'ति । स च भवमलोन्त्यस्येत्यस्य भवति,
तदा सोऽस्य शेषो भवति । यदा लङ्गस्येति पूर्वमेवा-
ऽन्त्यमलं षष्ठी नीयते- 'अज्ञानस्यस्य गुण' इति, पश्चा-
दिकान्त्योऽल्ल विशेष्यते, तदा तस्यायं विशेषणत्वात्-
च्छेपो भवति । अथ लङ्गस्येति-गुणवृद्धिविधौ न
स्थानषष्ठी, किं तर्ह्यंगपेक्षयाऽन्यवषष्ठी, तदा स्थान-
षष्ठाभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमिति तदपवाद-
पक्षो भवति । अप्राप्यनुमानमेव हि बाधो षचनेन,
प्राप्तस्य बाधाऽयोगात् । ततश्चाज्ञावयवस्य यत्र तत्र
स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते । समुच्चयस्त-
संभवाच्चोपन्यस्तः, न हि युगपद्बौ षष्ठ्यर्थो संभवतः-
स्थानेयोगोऽवयवयोगश्चेति । विकृत्योऽपि न भव-
त्येकलात्वव्यवस्थस्य । तस्मात्तच्छेपतदपवादपक्षावेवाऽ-
प्राशङ्कितौ ॥

(उद्द्योतः) षष्ठीति । स्थानषष्ठीत्यर्थः षष्ठी स्थान

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ गुणेति । विधेयताप्रयोजकगुणपदश्रुत्येत्यर्थः ।

२ सः-अलोन्त्यस्येति योगः । अस्य-इको गुणेत्यस्य ।

३ ततश्च-अलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थितौ च । अत्र-अन्त्ये-
कस्ये वा । ४ समुच्चयः-अज्ञावयवस्येकः, अज्ञानस्य च-
त्येवं समुच्चयः । अस्मिन्पक्षे द्वान्यां परिभाषाभ्यां पृथक्पृथक्-

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

परिभाषापरित्यागपक्षे इच्छागुणोऽगुणवृद्धौ प्रसिद्धत्वात् ।
तदेतत्स्फुटीकृतं भाष्यकृता- 'उत्तरार्थमेव तर्हि सिद्धयर्थं
वृद्धिप्रहण'मिति । तस्य क्षमसाधनः-यद्यपि 'सिद्धि

रति परिभाषया तत्तन्निर्णयः । अस्य च सूत्रस्य वृद्धिगुण-
शब्दाभ्यां विधीयमानौ वृद्धिगुणाविकः स्थाने इत्यर्थेऽवात्तरशा-
क्यायं बोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरवयोरपि समकालप्रवृत्तिरुक्ता बोध्या ।
गुणश्रुत्येत्यस्य-गुणशब्देन विधेयत्वबोधकित्येत्यर्थः । तत्र
यदीति । बुद्धेः कमिकत्वादिवेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति
भावः । सोऽस्येति । इगन्तस्येति षष्ठ्यास्तेनान्त्येऽल्ल्युपसंहा-
रादेतद्विशेषणत्वमेतत्परिच्छेदकत्वं तस्येति भावः । तदा
तस्यायं विशेषणत्वादिति । तच्छेषशब्दे तत्रेण ननु द्वीहि-
षष्ठोत्तरमुक्त्वाविति भावः । भाष्ये-इको गुणवृद्धी इति पूर्व-
प्रामाण्यं । तेनैतद्वृत्त्याय इति भावः । परिच्छेदपरिच्छेदक-
भावकृत एव च शेषशेषित्वव्यवहार इति बोध्यम् ।
अथत्वेति । अनन्तरवाक्यार्थबोधकालेऽनिर्णीतार्थकत्वेन
स्थानषष्ठीत्वसंभवनया तत्प्रवृत्तावपि पश्चादिक इत्यस्योपरिधत्तौ
भिदिरित्यादौ योग्यत्वेन तस्मात्तच्चर्येण चान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्व-
निर्णये तदसंभव इति भावः । बाधासोमादिति । आस्य-
न्तिकनाथाऽशोमादित्यर्थः । पाक्षिकस्तु बाधः षोडशीप्रहणादौ
भवत्येवेति बोध्यम् । समुच्चय इति । 'सिद्धेरन्त्यस्येकशेष-
त्येवमाकारः । नहीति । प्रत्यर्थशब्दनिवेशेनैकस्य नानेका-
विधायकत्वम् । तत्रैव आबुद्धौ च न मानमिति भावः ॥

[प्रकारजिज्ञासाया प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

कथं वाऽयं तच्छेषः स्यात्, कथं वा
तदपवादः ? ॥

[प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्]

यद्येकं वाक्यम्-तच्छेदं च, 'अलोन्त्यस्य
विधयो भवन्ति' । 'इको गुणवृद्धी अलो-
न्त्यस्य' इति । ततोऽयं तच्छेषः ।

अथ नानावाक्यम्-तच्छेदं च, अलो-
न्त्यस्य विधयो भवन्ति । 'इको गुणवृद्धी,
अन्त्यस्य च' इति । ततोऽयं तदपवादः ॥

(प्रदीपः) यद्येकमिति । अनेकयोगव्यव-

गबोधपरित्यागपक्षः । १ तदस्य पूर्वपक्षिणं पृच्छति-
कथमिति । 'कथं चे'ति कचित्पठ्यते । अस्त्येवं ।
२ पूर्वपक्षी स्वाशयं प्रकाशयति-यद्येकमिति । एकम्-एक-
वाक्यत्वम् । तच्च-अलोऽन्त्यस्येति । इदञ्च-इको गुणेति ।
इकः-इकः स्थाने, गुणवृद्धी-भवन्ती, अलोऽन्त्यस्य भवन्ती-
इत्यर्थः । अचम्-इको गुणवृद्धी ॥ ३ अत्य-बोधवन्ती-

वृद्धिरिति विधौ वदयमाणरीत्या परिशेषादिकमेव स्थानित्वं
कथ्यते, तथापि लक्ष्यणत्वं विना निषेधो न प्रवर्तते । तस्मा-
दुत्तरार्थं निषेधप्रवृत्त्यर्थं च वृद्धिप्रहणमिति । एवं च वदता
न्यायसाम्प्रदायप्रहणस्याप्येतदेव प्रयोजनं सूचितम् ।

दितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशे स्वस्तिमित्तसन्निधापि-
तयोरज्ञाभिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यत्वोप-
पत्तिः । अथ नानेति । अङ्गस्वेतिगुणपेक्षयावयव-
षष्ठात्मिकः स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वाद्गङ्गास्याऽनुपस्थान-
मलोन्त्यस्येत्यस्य । ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वाच्चाना-
वाक्यत्वम् ॥

(उद्योतः) अनेकयोगेति । एवं चेत् वाक्यमिति
भाष्यमव्युत्तमिति भावः । उत्तरम्—एकस्मिन्नित्यादि ।
अङ्गाभिभाष्य—गुणगुणिभाव इत्याह—विशेषणेति ।
इकः स्थानित्वादिति । सा च नाऽलोन्त्यसुप्रप्रवृत्तौ
निमित्तम्, अन्त्यमुदायोत्तरस्थानवद्वाऽभावात् । अङ्गस्येति
च न स्थानपक्षोति भावः । (तदाह—) तद्विशेषणत्वा-
दिति । अवयवित्वेन विशेषणत्वादित्यर्थः । नानावाक्य-
त्वमिति । अत्र पक्षे पुगन्तेत्यादि नियमार्थमिति बोध्यम् ।

[वार्त्तिकवतरणभाष्यम्]

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[तच्छेषपक्षदूषणवार्त्तिकम्]

॥*॥ वृद्धिगुणावलोन्यस्येति चेन्मिदिमृजि-
पुगन्तलघूपधर्छिहृदशिप्रभुद्वेष्विग्रहणम् ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

वृद्धिगुणावलोन्यस्येति चेन्मिदिमृजि-
पुगन्तलघूपधर्छिहृदशिप्रभुद्वेष्विग्रहणं
कर्तव्यम् ।

‘मिदेर्गुणः’ ‘इक इति वक्तव्यम्’
अनन्यत्वादि न प्राप्नोति । ‘मृजेर्दृष्टिः’,
‘इक इति वक्तव्यम्’, अनन्यत्वादि न
प्राप्नोति । पुगन्तलघूपधस्य गुणः, ‘इक
इति वक्तव्यम्’, अनन्यत्वादि न प्राप्नोति ।
‘अच्छेर्लिटि गुणः’, ‘इक इति वक्तव्यम्’,

ॐ राजकदमीः ॐ

तिशेषः । इकः—इकोऽङ्गस्य । अलोऽन्यस्येत्यस्य—
‘इक इति शेषः । तेषु—मिदेर्गुण इत्यादिषु । वैव हीत्यस्य
‘अङ्गस्येति शेषः ।

१ तदाह—वरमहा । २ अत्र—तच्छेषतदपवादपक्षयोः ।
३ पूर्वपक्षौ तच्छेषपक्षदूषणवार्त्तिकमुपन्यस्यति—इति ।
४ अलोन्त्यस्येत्यस्य—‘इक इति शेषः । ५ अस्त्यमेव
सप्तमिपक्षन्यायेनोभयोर्निवृत्तिः, उभयोरप्येकवाक्यतयैकभावि-

अनन्यत्वादि न प्राप्नोति । ‘ऊहशो छि
गुणः’, ‘इक इति वक्तव्यम्’, अनन्यत्वादि
न प्राप्नोति । शिप्रभुद्वयोर्गुणः, ‘इक इति
वक्तव्यम्’, अनन्यत्वादि न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) वृद्धिगुणाविति । मिदादी-
नामनिगन्तत्वाद्लोन्त्यस्येत्येतद्गङ्गामिग्रहणं न
सन्निपततीति तेषु प्रदेशेष्विग्रहणं कर्तव्यम् ।

(उद्योतः) मिदादीनामिति । गुणादिभिषौ
परिभाषादयस्य परस्परं संबन्धाऽपरित्यागेनोपस्थानं तच्छे-
षत्वम् । तत्रैकस्या अस्त्यमेव द्वितीयापि न प्रवर्तते इति
भावः । भाष्ये—अनन्यत्वादीति । तच्छेषपक्षेऽन्यत्वा-
दिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

[तच्छेषपक्षदूषणवार्त्तिकम्]

॥*॥ सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ॥*॥

[एकदेशिव्याख्याभाष्यम्]

सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति-
याता वाता ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘अलोन्त्य-
स्येति षष्ठी चैव ह्यन्यैमिकमुपसङ्गान्ता ।
अङ्गस्येति च स्थानेषष्ठी । तद्यदिदानीम-
निगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरमप्याह—सर्वादेशप्रसङ्ग-
श्चेति । अङ्गस्येत्येतद्देदेने सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते ।
तत्रेगन्तेष्वेवालोन्त्य(स्येति) विधिरन्यत्र तु षष्ठाऽन्ये
ऽन्यनुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशो गुणः प्राप्नोति ।

(उद्योतः) अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति । अङ्गस्य
स्थाने गुणो भवति । स च यत्राऽन्य इक् तत्रान्यस्येक इत्यर्थं
इत्यभिमानस्तदाह—मेदेनेति । शास्त्रस्य बहुविधवत्त्वादेत्यर्थः ।
तत्रेगन्तेष्वेवेति । तच्छेषत्वादिति भावः ।

अन्यत्र—अनिगन्तविषये गुणशास्त्रे ।

त्याशयः । ६ यत्रः परस्य रस्य लोपेऽवशिष्टे क्षिपादौ हलन्ते-
ऽन्यत्वादिकारस्य गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः । ७ तेषु—मिदे-
र्गुणस्यादिषु । ८ हयोरपि परिभाषयोर्निवृत्त्यात्, सर्वैव-
तयोः प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्मेत्याशयः । ९ षष्ठी—यद्वाद्यम् ।
१० वैवहीत्यस्य—‘अङ्गस्येति शेषः’ ‘सर्वैवधातुकार्थातुकयो-
रित्यनेत्याशयः । ११ स्थानेति । ‘मेदेन न्यासता अनिगन्तेषु
च अन्येऽलि अनुपसंहृता चेति शेषः । १२ मेदेन—प्रतिलक्ष्यं-
लक्षणमेदादाहृत्या । सर्वेति । हलन्तेष्वनिगन्तेषु चाङ्गे-

[पूर्वोक्तच्छेदपक्षदूषणोद्धारमाधम्]

नैव दोषः, यथैव ह्यलोन्यस्येति षष्ठी
अन्यमिकमुपसङ्गान्ता, एवमङ्गस्येत्यपि
स्थानेषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र
पठयेव नास्ति कुतो गुणः, कुतः सर्वादेशः ? ॥

(प्रदीपः) यथैव इति । 'अङ्गस्ये'ति षष्ठ्यु-
च्चारित्वाऽन्त्यमलं नीयेति नाऽत्वा अपरं रूपमस्तीति
नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः ।

(उद्योतः) अन्त्यमलमिति । इकपरिभाषाशेष-
भूताऽहोऽन्त्यपरिभाषाशेषः । 'अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी'ति
आधेऽन्यमिकमुपसङ्गान्तेत्यनुकर्षः । एवं च संग्राहक
वाक्यस्येकान्तमात्रविषयकत्वादनिगन्तविषयकलक्षणाऽभाव एव,
आपृष्टौ च न मानमिति भावः । अतः एव गापोऽहः किरणं
सार्वभूम् ।

[नाटिकसङ्गमनमाधम्]

एवं तर्हि नाऽयं दोषस्तुच्छयः ॥
किं तर्हि ? पूर्वपक्षोऽयं दोषः ।
ह्ययं चौर्य 'अः' पठितः—

ॐ मिदिमृजिपुगन्तलघूपचर्चिछट्टशि-
क्षिप्रस्तुप्रेष्विग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनि-
गन्तस्य ॥ इति ।

मिदेर्गुणः, 'इक' इति वचनादन्त्यस्य
न, 'अलोन्यस्य' इति वचनादिको न,
उच्यते च गुणः । स सर्वादेशः प्राप्नोति ॥
एवं सर्वत्र ॥

(प्रदीपः) पूर्वपक्षोऽयमिति । मिदा-
क्षिप्रस्तुप्रेष्विग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रेवार्थे हेतुत्वेनेदं समुपात्तमि-
त्यर्थः । उच्यते चेति । 'मिदे'रिति बोधनेया ।

(उद्योतः) दिग् हेत्यर्थं इत्याह—मिदाक्षिप्रिति ।

ॐ राजकक्ष्मीः ॐ

दिव्यः । षष्ठ्याः—अङ्गस्येतिषष्ठाः । १ सिद्धान्तवेकदेशी
तन्मेषपक्षदूषणनि परिहरति—नैव इति । २ स्थानेति ।
'अन्यमिकमुपसङ्गान्ते'तिशेषः । तथा च 'अङ्गावयवत्वत्वाऽल-
इक'इत्यर्थो बोध्यः । तदिति । अन्त्येऽपि उपसङ्गान्ते
सतीत्यर्थः । षष्ठी—तत्त्वविषयकत्वाद्ग्रहस्थानत्वव्यतिरिक्तः लक्ष-
णम् । षष्ठीत्वस्य—स्थानित्वमित्यर्थं इति मीरुरवः ।

३ अस्तपुत्र—अनिगन्तविषयकलक्षणाऽभावादेव । अन्यथा

१ असिगुणः—असिचेतिगुणः । एवमग्रेऽपि ।

[अथ तदपवादपक्षाभ्युपगममाधम्]

अस्तु तर्हि तदपवादः ॥

[तदपवादपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ इदंमात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्ध-
धातुकह्रस्वाद्योगुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥*॥

[व्याख्यामाधम्]

इदंमात्रस्येति चेज्जुसिसार्वधातुकार्ध-
धातुकह्रस्वाद्योगुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
जुसिगुणः—स यथेह भवति—'अजुहवुः
अविमयु'रिति । एवम्—'अनेनिजुः पर्यवे-
धिषुः'—अत्रापि प्राप्नोति ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोगुणः—स यथेह
भवति—'कर्ता हर्ता नयति तरति' इति ।
एवम्—'ईहिता ईहितुम् ईहितव्यम्'—इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ॥

ह्रस्वस्य गुणः—स यथेह भवति—'हे अग्रे
हे वायो' इति । एवं 'हे अग्निचित् हे सोम-
सु'दित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

असिगुणः—स यथेह भवति—'अग्नयो
वायवः' इति । एवमग्निचितः सोमसुतः
इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

क्रतो ह्रस्वनामस्थानयोगुणः—स यथेह
भवति—'कर्तरि कर्तारौ कर्तारः' इति, एवं
'सुकृति सुकृती सुकृतः' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

चेर्ङिति गुणः—स यथेह भवति—'अग्नये
वायवे' इति, एवम् 'अग्निचिते सोमसुते'
इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

ओर्गुणः—स यथेह भवति 'वाभ्रव्यो

गुणेनेव सिद्धे किं कित्त्वेनेत्याशयः । ४ दोषस्तुच्छयः—
दोषान्तरम् । दोषः—एक एव दोषः । ५ ह्ययं इति ।
न समुच्छये इत्याशयः । अनिगन्तस्य—अन्येभिन्नस्य
मिदादेः । सर्वत्र—मृज्यादिषु । ६ बोधनमा—सूत्रेण ।
तदपवादः—अकोऽन्यसूत्रापवाद इकोगुणेति योगः । गुण-
वृद्धिविधावेतदनुरोधादवयवषष्ठीत्यप्राप्तिरक्षणाऽपवाद इत्या-
शयः । ७ इदंमात्रस्य—अन्त्यस्थानन्त्यस्य च । ८ प्राप्नो-
तीति । इकोऽङ्गावयवत्वात्प्राप्नोतीत्यर्थः ।

माण्डव्यः' इति । एवं 'सुधुत—सौधुतः'
इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इच्छाप्रत्येति । यद्यज्ञस्येती-
गपेक्षयावयवषष्ठी तदाऽलोन्यस्येत्येत्यस्य निमित्ता-
ऽभावादनुपस्थानम् । स्थानषष्ठी हि अस्योपस्थाने
निमित्तम् । ततश्चाऽज्ञावयवस्यान्यस्येवाऽन्यस्ये-
को गुणः प्राप्नोतीति दोषः । ह्रस्वस्य गुण इति ।
समानन्यायैत्वादितदुक्तम्—'अज्ञस्यावयवो यो ह्रस्व-
स्तस्य गुण' इति । न त्वत्रेकपरिभाषोपतिष्ठते, निर्दिष्ट-
स्यानिकत्वात् ॥ अन्ये लाहुः—अत्रापि परिभाषो-
पस्थाने सति ह्रस्वेनेगिवशेष्यते, 'ह्रस्वस्येको गुणो
यथा स्यादीर्घस्य मा भू' इति । ओर्गुण इत्यात्राप्य-
स्या उपस्थानमन्यस्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् ।
असति ह्यस्या उपस्थानेऽज्ञस्येति स्थानषष्ठी स्यादज्ञं
चोकारेण विशेष्येत्युक्तकारान्तस्यैवाज्ञस्य गुणः स्यात् ।

(उद्योतः) अनन्यस्य चेक इति । यद्यपि
जुसि चेत्यादीनां प्रधानश्रुतेगिवशेषणत्वे तस्मिन्निति
परिभाषया व्यवहितस्येको न भविष्यति, तथापि प्रत्ययस्या-
ऽज्ञाज्ञे उत्पिताकाङ्क्षतया जुसि चेत्यादिभिरप्यङ्गमेव विशेष्यते
इत्यभिप्रायः । समानन्यायेति । गुणप्रकरणाऽवेष्ट्याय
सर्वत्राऽज्ञस्येत्यवयवषष्ठ्येव स्यादिति भावः । निर्दिष्टेति ।
अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः । अन्ये
त्विति । अयं भावः—न ह्यनियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा, किं
तु परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति निवमः । फलं केतव्या-
वृत्तिवदितरसंशयोपीति ह्रस्वस्वेत्यस्याङ्गविशेषणत्वव्यावर्त्तने-
नाऽवयवषष्ठीत्वबोधनेनाऽनन्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फलं
स्यात् । अकारे तु गुणाऽगुणयोर्न विशेष इति तदेतद्व्यति-
अनन्यस्याप्युकारस्येति । नन्वेवं ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमत
आह—दीर्घस्येति । 'विसम्भा वर्णवोरेवे'ति पक्षे किति गुण
स्याऽग्नित्ते इत्यादौ प्रसङ्गो बोध्यः ।

[वार्तिकान्तरणभाष्यम्]

नैवं दोषः ।

ॐ राजबुद्धीः ॐ

१ अनुपस्थानमेव चाऽपवादः । २ समानेति ।
तुल्यवृत्तयेत्यर्थः । गुणप्रदभ्यस्तुक्तमित्याशयः । ३ अन-
न्यस्येति । अवयवषष्ठ्येति भावः । ४ ननु अग्निकिदादेर-
विनाशक्यं वेक्तित्वस्योपपत्त्यासौऽत आह—वर्णवोरिति ।

५ एवं तदपवादपक्षेऽपि दसान्दोषान्सिद्धान्त्येक-

१ 'अस्यस्याऽनन्यस्य चेको' पा० ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनात्तिकम्]

॥*॥ पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्यनियमार्थम् ॥*॥

[व्याख्याभाष्यम्]

पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्यनियमार्थं
भविष्यति—'पुगन्तलघूपधस्यैवानन्यस्य,
नान्यस्याऽनन्यस्ये'ति ॥

(प्रदीपः) पुगन्तेति । 'मेते'त्यादौ गुणे
सिद्धे पुनः श्रुतिनियमार्थेति गुरुपधस्येहितेत्यादौ
न भविष्यति, नापि 'हे अग्निचि'दित्यादौ, उभयनिय-
माश्रयणादिति भावः । ननु (चै) 'मेते'ति दकारस्य,
'हेपयती'ति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमे-
तस्यात् । नैतदस्ति, पुकि अन्तः पुगन्तो, लघ्वी
उपधा लघूपधा, ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देश इत्यन्यस्य
गुणेन न भवितव्यम् ॥

(उद्योतः) पुनःश्रुतिः—पुनर्गुणविधानम् । ननु
चेति । बहुव्रीहिसमासः । सामर्थ्यादिकपरिभाषानुपस्थिति-
श्चेति भावः । भिदो दकारोच्चारणं तु 'भिदो' 'भिच'मित्यादौ
चरितार्थम्, क्कोः कित्तेनाऽनितलक्षणत्वेपि निषेधप्रवृत्तेः ।
पुगिवधानमपि 'क्षमापयती'त्यादौ लघोपार्थम्, ओकारस्य-
गुणार्थं च चरितार्थमित्याशयः । पुकीति । लघवोऽनुस्व-
निर्णीते [निपादस्थपतित्वेयेन] नियमार्थत्वं न दोषावह-
मित्यर्थः । ननु पुगन्तग्रहणं दापयतीत्यादावनन्यस्यानि-
कोऽपि गुणार्थं स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न, गुणे
उपधावृत्त्या विशेषाऽभावत्वात् ॥

[वार्तिकोक्तनियमदूषणभाष्यम्]

प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् ॥ किं च
प्रकृतम् ? 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति ॥
तेन भवेदिह नियमाज्ञ स्यात्—'ईहिता'
'ईहितुम्' ईहितव्ये'मिति । ह्रस्वाद्योर्गुण-
स्त्वनियतः, सोऽनन्यस्यापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतस्येति । एकेन वाक्येन

देशो परिहरति नैव इति । नैते ह्रस्वार्थः । जातानेकवचनम् ।
'यत' इति शेषः । ६ सिद्धे इति । अज्ञातवयवस्येक इत्यर्थे
'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति गुणे सिद्धे इत्यर्थः । श्रुतिः—
पुगन्तेति शास्त्रम् । ७ भवितव्यमिति । अनन्यस्य च सार्व-
धातुकेति गुणः सिद्ध इति नियमार्थताऽस्य श्रुतेत्याशयः ।
८ 'सार्वधातुकार्धधातुकयोर्वदि पुगन्तर्हि पुगन्तलघूपधस्ये'-
त्येवं नियमः स्यादित्यर्थः । ९ इति—भवेदित्यन्वयः ।

२ अयं पाठः कश्चिन्न ।

नियमद्वयस्याऽलाभार्थकृतस्यैव गुणस्य नियमः
स्यात्-‘पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्थधातुकयोः’-
रिति, नैतु ‘सार्वधातुकार्थधातुकयोरेव पुगन्तलघूप-
धस्ये’ति ॥

(उद्योतः) प्रकृतस्यैवेति । अनन्तरस्यैवेत्यर्थः ॥

[संभाव्यनियमान्तरदूषणमाध्यम्]

अथाप्येवं नियमः स्यात्-‘पुगन्तलघू-
पधस्य सार्वधातुकार्थधातुकयोरेवे’ति ॥
एवमपि सार्वधातुकार्थधातुकयोगुणोऽनि-
यतः सोऽनन्यस्यापि प्राप्नोति-‘ईहिता
ईहितम् ईहितव्य’मिति ।

(प्रदीपः) अथापीति । अनन्तरस्य
विधिर्वैति परिभाषा यदि नाश्रीयते इति भावः ॥

(उद्योतः) नन्वनन्तरस्येतिन्यायविरुद्धोऽयं नियम
इत्यत आह-अनन्तरस्येति । लक्ष्यानुसारम्नाऽनाभयणे
बीजं बोधयम् ॥

[उभयविधनियमदूषणमाध्यम्]

अथाप्युभयतो नियमः स्यात्-‘पुगन्त-
लघूपधस्यैव सार्वधातुकार्थधातुकयोः’ ।
‘सार्वधातुकार्थधातुकयोरेव पुगन्तलघूप-
धस्ये’ति, एवमप्ययं जुसिगुणोऽनियतः
सोऽनन्यस्यापि प्राप्नोति-‘अनेनिजुः पर्यवे-
षिषु’रिति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । अभ्युपेत्य वादेनो-
च्यते, आहृत्यादिन्यायाश्रणेन वा । एकस्मिन्सु
वाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते ॥ एवमपीति । अने-
निजुरित्यत्र लघूपधं चाऽङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति
जुसि चेति गुणः प्राप्नोति । हे बुद्धे बुद्धये बुद्धयः
हे पिचव्य इत्यादौ चाऽलघूपधत्वादन्वयस्य गुणो-
ऽपरिहृतः ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

- १ ‘प्रकृतस्यैवेत्येवकारव्यावर्त्यं दर्शयति-नस्त्विति ।
- २ पुगन्तेति । पुगन्तलघूपधस्य चेत्तदा सार्वधातुकार्थधा-
तुकयोरेव परतः इत्यर्थः । ३ आहुरित्यत्रविबीजं दर्शयति-
कचिदिति । ४ एवं तच्छेषतदपवादपक्षद्वयं दूषयित्वा क्रोष्टी-
यसंमतं स्वतन्त्रपरिभाषाविशेषपक्षं दूषयितुमुपन्यस्यति-एव-

१ ‘अभ्युपगमवादेन’ पा० ।

(उद्योतः) अभ्युपेत्यवादः कठेनास्तीकार इत्याहुः ।
पिचव्येति । उगवादिष्वेत । उवर्णान्तस्याङ्गस्येको गुण
इति व्याख्यानमभिप्रेत्याऽन्य दोषोपन्यासः । परन्तु ‘सौधत
इत्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्यानुगुणा सा व्याख्येति
चिन्त्योऽयं कैयट इत्याहुः । कचित्तु-कैयटपुस्तके पिचव्य
इति न दृश्यत एव ॥

[दूषणाय क्रोष्टीयमतोपन्यासमाध्यम्]

एवं तर्हि-नायं तच्छेषः, नापि तदप-
वादः । अन्यदेवेदं परिभाषाऽन्तरमसंबद्ध-
मनया परिभाषया ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । परंपरानपेक्षयोः
स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसंज्ञिधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः
प्रदेशेषु स्वस्वकार्यप्रतिपादनम् । तत्र यदि कथंवि-
देकविषये संज्ञिपातो भवति, नैतावता परस्परापेक्षा
भवतीत्यर्थः । अन्यदेवेति । अन्तरशब्दो विशेष-
वाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः प्रयोगोऽप्ययित्वात् ॥

(उद्योतः) ‘तच्छेष’ इति शब्दोऽसंभववुक्तिरन्व-
यस्तोऽप्येत्याह-परस्परेति । विशेषणविशेष्यभावमात्रेण
शेषशेषिव्यवहारो न कापि दृष्टचर इति भावः । अत एवाग्ने
पतत्पक्षोक्तदूषणोद्धारोऽपि ‘नायं तच्छेष’ इत्युक्तिः सङ्गच्छते ।
संज्ञिपात इति । नायमान्नोऽपि संनिपातः सावकाशात्वेन
विप्रतिषेधोपयोग्येव न तच्छेषत्वोपयोगी । अत एव नापवा-
दत्वमपि । उक्तदोषाच्चेति भावः । असंबद्धमनयेति भाष्य-
स्य शेषशेषिभावानापक्षमुत्सर्गापवादभावानापक्षं चेत्यर्थः ॥

[प्रमाणोपन्यासाय क्रोष्टीयमतवासिक्तमाध्यम्]

परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्टीयाः
पठन्ति- * नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषे-
धेन * इति ॥

यद्यि चायं तच्छेषः स्यात्तन्नैव तस्या-
ऽयुक्तो विप्रतिषेधः ॥ अथापि तदपवादः,
उत्सर्गापवादयोरप्युक्तो विप्रतिषेधः ॥ तत्र
नियमस्यावकाशः-‘राष्ट्रः क च’ । राजकी-

मिति । अयं-इकोगुण इति । अनया-अलोक्यपरिभाषया ।

५ एकविषये-एकप्रदेशे । संनिपातः-आगमनम् ।

६ मत्वा-मात्रेण । ७ नियमात्-अलोक्यसूत्रात् । विप्र-
तिषेधेन-पूर्वविप्रतिषेधेन । ८ वाचिकमिदमुत्सर्गाशयकमेव
न तच्छेषतदपवादपक्षाभिप्रायकमिति साधयति-यदीति ।
अयम् इकोगुणेति । स्यादिति । ‘तर्हीति शेषः । अपवादोऽन्य-
स्य ‘स्यात्तर्हीति शेषः । ९ सत्र-अलोक्यसूत्रेकोगुणेतिसूत्रबोर्माच्ये ।

२ ‘उगवादित्वाच्’ पा० ।

यम् । 'इको गुणवृद्धी' इत्यस्यावकाशः
'चयनं, चायको, लचनं लावकः' इति ।
इहोभयं प्राप्नोति—'मेघति माष्टि'—इति ।
'इको गुणवृद्धी' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥

(प्रदीपः) चयनमिति । अलोन्त्यपरि-
भाषायाः प्रयोजनाऽभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः ॥
चायक इति । कथमत्रेकपरिभाषोपतिष्ठते याव-
ताऽच इति स्थानी निर्दिष्टः । अत्राहुः, 'अच'—इत्य-
स्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानिलाऽभावाद्द्विग्रह-
णेन लिङ्गेनेकपरिभाषात्रायुपतिष्ठत एव । मेघतीति ।
इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोत्यलोन्त्यस्येति
वचनादिकारस्य ॥

(उद्घोतः) निवमदिति । अलोन्त्यपरिभा-
षायाः पूर्वाचार्यसंज्ञा 'नियम' इति । नैवैव तस्यायुक्तम् इति ।
स्वाङ्गेन स्वस्येत्यर्थः । शेषशेषिणोरेव मत्वा तेनैव स्याद्युक्तम् ।
नन्वहस्येति स्थानवच्छेदनात्सार्वधातुकेत्यादावप्यलोन्त्य-
परिभाषाप्रवृत्त्या कथमिकपरिभाषापादाक्षयनमित्यवकाशोऽत-
आह—अलोन्त्येति । अङ्गेनेको विशेषणेन, पुगन्तेत्यादिनिय-
मेन च तत्प्रयोजनसिद्धेरिति भावः । अत्राहुति । अत्रा
विशेषिताऽङ्गेनेको विशेषणसंभवात्प्रापयति । 'गावा' वित्यादि
त्वेन न जानातीति भावः ॥

[सिद्धान्तिनो विप्रतिषेधपक्षकभाष्यम्]

नैव युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे
पर'मित्युच्यते । पूर्वभाष्यं योगः, परो
नियमः ॥

(प्रदीपः) नैव युक्त इति । इहसिद्धये
इत्यर्थः । यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्यम्,
न तु कार्यकालतायाम् ॥

(उद्घोतः) इष्टेति । इहसिद्धिकालकालमेव हि
तस्य युक्तत्वमिति भावः ॥ ननु कार्येति । द्वयोरेकदेश-
स्थलेन परत्वाऽसंभवादिति भावः ॥ वस्तुतः कार्यकालपक्षेपि
पाणिन्युच्चारणरूपपाठकृतं परत्वमस्त्येव । अन्वयैकत्र प्रयोग-
रूपदेशे सर्वेषां मेलनेन परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयोग-
साधनफलकान्येव शास्त्राणि । न त्वैवं कार्यकालपक्षमाश्रय
त्रिषावामेषां प्रवृत्तिर्यथोद्देशे तु पूर्वाण्येतानि प्रति त्रिषावा

ॐ राजलक्ष्मीः ॥

१ विप्रतीति । पूर्वविप्रतिषेधेत्यर्थः । अङ्गेति ।
२ अच इति । अतो जिगतीतीत्येवमित्यर्थः । ३ अजन्ता-

असिद्धत्वेनाऽप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्यायुक्तं विरुद्धवेत्तेति
नाच्यम्, परिभाषायाः सिद्धत्वेन तत्पक्षेऽसिद्धेनापि कार्येण
स्वार्थं तदा कार्येणसंभवादित्यहमे उपपादयिष्यमाणत्वात् ।
ध्वनितं चेदं 'तरिमज्जिति निर्दिष्टे' इत्यत्र भाष्यैवत्ययोऽिति
चित्स्थमेतत् ।

[विप्रतिषेधवादिनो विप्रतिषेधपक्षकभाष्यम्]

इष्टवाची परशब्दः । 'विप्रतिषेधे पर'
यदिष्टं तद्भवती'ति ।

[सिद्धान्तिनो विप्रतिषेधपक्षकभाष्यम्]

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्य-
योगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्य-
युक्तः ॥

(प्रदीपः) द्विकार्ययोग इति । द्वाभ्यां
कार्याभ्यां योगो यस्य स्थानिनः ॥ विप्रतिषेधविषय-
त्वाद्विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोतः) ननु 'द्विकार्ययोग' इत्यस्य द्वाभ्यां
कार्याभ्यामन्यत्र योग इत्यर्थः, उत द्वयोः परापरेण योग
इत्यर्थः ? । उभयथापि त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभः । कर्मधारय-
पूर्वपदकोऽपि न, द्विकसङ्ख्ये इति नियमेन तस्य दुर्लभ-
त्वादत आह—द्वाभ्यामित्यादि । अत्रापि पक्षे विप्रतिषेध-
शब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह—विप्रतिषेधेति ॥

[विप्रतिषेधवादिनो विप्रतिषेधपक्षकभाष्यम्]

नार्थद्वयं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ॥
किंतर्हि ? असंभवेऽपि । स चास्त्यत्रा-
संभवः ? कोऽसाधसंभवः ? । इह तावत्-
'वृक्षेभ्यः वृक्षेभ्यः' इति । एकः स्थानी,
द्वौवादेशौ, न चास्ति संभवो यदेकस्य
स्थानिनो द्वौवादेशौ स्याताम् । इहेदानी-
'मेघति मेघतः, मेघन्ति' इति । द्वौ स्था-
निनौ, एक आदेशः, न चास्ति संभवो
द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादित्येषो-
ऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्र-
तिषेधः ॥

(प्रदीपः) नावश्यमिति । द्विकार्ययोग-
त्वाऽभावे केवलोऽयसंभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

नस्येत्यर्थेत्यर्थः । हलन्तव्यावृत्त्यर्थं च तदुपयोग इत्या-
शयः । ४ अवश्यं—नियमतः । ५ असंभवः—
निमित्तानन्तर्याऽसंभवः । ६ द्वौ—दीर्घत्वात्मको ।

इह तावदिति । दीर्घत्वं यज्यनन्तरे विधीयते, एवं च ज्ञाननन्तरे, न च सम्भवोऽस्ति यद्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात् । इहेदा-मीमिति । मिदेरित्येका पक्षी सा यथवयवसंबन्धे, तदेकारस्य गुणेन भाव्यम् । अथ स्थानपक्षी तदा-लोन्त्यस्येति वचनाद्देकारस्य । न चास्ति संबन्धो युगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः ॥

(उद्योतः) द्विकार्ययोगोऽप्यसंभवसत्त्वादाह-केव-लोपीति । ननु आ प इति, प आ इति बोधेशसंभवोऽस्ये-वेत्यत आह-न चेति । द्वयोरेति । कार्ययोरित्यर्थः । कन्तरे यजि दीर्घः साधुरनन्तरे ङिति एत्वं साधुरित्यर्थ इति भावः । आहुण इत्यादौ द्वयोः स्थानिनोरेकादेशस्य संभवादाह-मिदेरिति । नचास्ति संबन्धो युगप-दिति । युगपदाक्यायंदयनोवाऽभावादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिनो विप्रतिषेधप्राधक्यमाध्यम्]

एवमय्युक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्यविप्रतिषेधो भवति । अनवकाशाश्रयं योगः ॥

[विप्रतिषेधवादिनो विप्रतिषेधप्राधक्यमाध्यम्]

ननु च—इदानीमेवास्याऽवकाशः प्र-कृतः-चयनं चायको लघनं लावक इति ? ॥

[सिद्धान्तिनो विप्रतिषेधप्राधक्यमाध्यम्]

अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते । यावता च नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते, तत-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ एवमपि-असंभवमानसत्त्वेपि । २ अयम्-‘इको गुणवृद्धी’ इति योगः । ३ अत्रापि-चयनमित्यादावपि । नियमः-अलोन्त्येति सूत्रं । अत्रापि तस्योद्देशतवच्छेदका-कल्प्या तस्य विषयताया व्यापकत्वात्तर्जयन्यायेन प्राप्ति-

॥ शब्दकोस्तुमः ॥

कथं पुनर्गुणवृद्धिविधौ सर्वत्र परिभाषाव्यतिरेकेणकः स्थानित्वपर्यवसानं येन निषेधार्थता वर्ण्यतइति चेच्छृणु । सार्व-धातुकार्द्धधातुकयोर्जुसिचेतिगुणौ तावदलोन्त्यपरिभाषयाज्ञान्ये-ऽङि प्राप्ती प्रागुक्तवापकादिभिरास्तस्यपक्षक्यजनेभ्यो व्या-वर्त्तितानिश्चैव विग्राम्यतः । मिदिपुगन्तलघुपधादिगुणेषु तु स्थानी निर्दिष्ट एव । तथाहि-‘मिदेर्गुण’ इत्यत्र मिद इमिदि-दित्तस्य मिदेरित्यर्थः, पुक्कतः पुगन्तः, लघ्वो उपधा लघु-

स्तस्यापवाद्योऽयं योगो भवति । उत्सर्गा-पवाद्योश्चाऽयुक्तो विप्रतिषेधः । अथोपि कथंचित् ‘इको गुणवृद्धी’ इत्यस्यावकाशः स्यादेवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेघति मेघतः मेघन्ति, इति, एव-मिहापि स्यात्-अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम् ?, अलोन्त्यस्येति चेत्, येन नाप्राप्तिन्यायेन तर्ह्यस्यापवादादत्राद्विप्रतिषेधानु-पपत्तिरित्यर्थः । एवं च कीदृशप्रसङ्गसंबन्धपरिभाषा-न्तरपक्षश्च नोपपद्यते ॥

(उद्योतः) ननुकरीत्या प्रयोजनाऽभावादलोन्त्य-स्याऽप्रवृत्तौ अत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसङ्गतमित्यत आह-वृद्धीमिति । पतदभावे, संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्यायत्वात्सर्वत्राज्ञस्येति स्थानपक्षमेव । कृते त्वस्मिन्नवयवपक्षी सेति भावः । ‘अथापि कथंचि’ इति भाष्यस्य उक्त एवाशयः । कीदृशप्रसङ्ग-विप्रतिषेधः । असंबन्धपरिभाषापक्षश्च-तदुपजीव्यः । तत्र विप्रतिषेध-रहितोऽन्त्यसंबन्धोक्त एव । कः संनिपातः कान्यतरत्यागः, स च कस्येत्यत्र विनिगमकाऽभावेन सर्वेष्टाऽसिद्धेः । तस्माद्वयम-प्येकपक्षभूतमेव बोध्यम् ॥

[सिद्धान्तिनः पदोपस्थितिपक्षमाध्यम्]

एवं तर्हि-‘वृद्धिर्भवति गुणो भवती’ति यत्र द्वयादिक इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥ किं कृतं भवति ? ॥ द्वितीया पक्षी प्रादुर्भाज्यते ॥

रित्याशयः । ४ नामासे-अवयवप्राप्ते । अवयव-इको गुणेति योगः । यावता-वतः । ६ अफलत्वादिना कथंचि-दित्यर्थः । इदम्-इको गुणेति । २ द्वितीयेति । द्वितीय पक्षकृतं पदमिक इतीत्यर्थः । अज्ञस्येति श्लोका पक्षीति तस्या द्वितीयात्वं युक्तमेवेत्याशयः । तत्र-विशेषणविशेष्यभावे ।

पधा । पुगन्तश्च लघुपधाचेति समाहारद्वन्दात् पक्षी । न चैवं ‘यापयती’त्यादावितिप्रसङ्गः । सक्षिपातरक्षणपरिभाषयादन्तल-क्षणस्य पुकी गुणाऽप्रवर्त्तकत्वात् । ‘अच्छल्यता’मित्यत्रापि द्वयोर्ऋतोर्दागस्य चेति श्रवणां प्रसिद्धनिर्देशः । तज्जथा-‘आ च ऋतश्च ऋतः, अछल्यता अछल्यता, स च ऋतश्च तेषा-मिति पक्षोत्तपुरुषद्वन्द्वोभयगमो द्वन्द्वः । अछल्यता च आ च ऋतश्चेति शिपद्वन्द्वो वा । तेन अछल्यतृकारस्य स्थानित्वं लभ्यते । वरतुनस्तु चतुर्णामिह प्रक्षेपो बोध्यः । तेनारिवात्

तत्र कामचारः-गृहमाणेन वेकं विशेष-
यितुम्, इहा वा गृहमाणम् । यावत्ता
कामचारः, इह तावन्मिदमृजिपुगन्त-
लघूपधच्छिदरिदिप्रभुद्रेषु गृहमाणेनेकं
विशेषयिष्यामः-‘एतेषां य इ’गिति । इहे-
वानीं जुसिसावंधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्यो-
गुणेष्विका गृहमाणं विशेषयिष्यामः-
‘एतेषां गुणो भवति, ‘इकः’ इगन्ताना’मिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रदेशार्थत्वादनयोः
परिभाषयोगुणत्वात्परस्परं सम्बन्धाभावात्प्रदेश-
वाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) प्रदेशार्थत्वाविति । ‘परस्परं
सम्बन्धाभावा’दित्यन्तेन तच्छेषत्वाऽसंभवं उक्तः ।
पदोपस्थितिपक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदभूति-
रस्या लिङ्गमित्येवाऽन्तरङ्गा । तत्त्वेन ग्रहश्च प्रभाषा विधेय-
विभक्तित्वेन तदन्तत्वेन पदज्ञानकाल एव । तदुक्तं भाष्ये-
गुणो भवतीति । यत्रेत्यादि नियमस्तु स्थानपक्षो-
लिङ्गक इत्यन्तरवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन बहिरङ्गः ॥
एवं च मिदाशुपस्थितेकपरिभाषायाः सामानाधिकरण्या-
सम्बन्धाधिकरणान्वये कृते निमित्ताऽभावादेवालोम्य-
स्येत्यस्यानुपस्थितिः । सावंधातुकार्धधातुकयोरेत्यादौ
सामानाधिकरणान्वयेऽलोम्यस्येत्यनेनान्यस्याद्वैश्वन्यवस्था ।
एतेनैकस्या अपरस्य अपरापि न प्रवर्ततेत्यपास्तम् । पर्या-
लोचनयेति । प्रदेशे सति संभवे परिभाषाद्वैकवाक्यतया
वाक्यार्थः । अन्यथा लिङ्गपरिभाषामर्थ एव, अस्या अन्तर-
ङ्गात्वादित्यर्थः । भाष्ये-‘इदिर्भवतीत्यादि । इतिशब्दो
यत्रेत्यर्थः ॥ इक इत्येतदिति । मुने ‘इक’ इति षष्ठ्यन्ता-
नुकरणमित्यर्थः ॥ अनुदत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो
भवतीत्याद्यर्थः स्मादतः पुनरत्र गुणवृद्धिग्रहणम् । अनु-
वृत्तस्यार्थपरत्वं तु न, शब्दाधिकारापत्तेः । उमास्यां च
गुणशब्दवान् गुणो यत्रेत्यादिर्यस्तदुक्तम् इति यत्रेत्यादि ।
गुणपदं यत्र वर्तते इत्याद्यर्थस्तु न, अतोऽगुण इत्यादाव-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

सर्वाभ्रणान्यास्वीत्यादावर्तः कसौ गुणः सिद्धः, पुनर्विधान-
सामर्थ्यात् । अन्यथा कसौः किकरणसामर्थ्यात्तितीर्तान्त्य-
नेव गुणो निषिध्येत । ‘कसुश्चेति स्मृते स्फुटोकरिभ्यामः ।
तथा ‘अदृशोर्ब’स्यभाष्युरकि गुण इति योगो विभज्यते ।
ततो ‘दृशः’ । ‘उ’रित्याद्यनुवर्तते । ‘श्वलदूरेति स्मृतेऽपि
योगविभागः कर्त्तव्यः-‘श्वलदूर्युवहरवानां वणादिपरि-

व्यापत्तेः । भवतिक्रियाया अन्तरङ्गात्वाच्च । अस्मादेव गुण-
वृद्धिग्रहणादत्र ‘विधेयत’ इत्यस्य तदर्थकस्य ‘भवतो’त्यस्य
वाक्याहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमेवाऽनुवादे परि-
भाषा नोपतिष्ठते इति । अत्र एव तदेतद्विषयमेवाऽवच्छेदये-
तद्विषयमेव च । ‘अचोऽपिग्री’त्यादौ तु वाक्यार्थबोधकाळे
नौताच्छेदेनेवाकाङ्क्षाशान्तौ लिङ्गोपरित्यक्तस्य दुर्बलतयानन्वय
इति दिक् ॥

[तच्छेषपक्षोक्तद्वयनिरसमाश्रयम्]

अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते ।
इह तावन्मिदरित्यविभक्तिको निर्देशः-
मिद एः-मिदेरिति ॥ अथवा षष्ठीसमासो
भविष्यति-मिद-इः मिदिः, मिदेरिति ॥

‘पुगन्तलघूपधस्ये’ति । नैवं विज्ञा-
यते-‘पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चे’ति ॥
कथं तर्हि ? ॥ पुकि अन्तः पुगन्तः, लघ्वी
उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च
पुगन्तलघूपधम्, पुगन्तलघूपधस्येति ।
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अङ्गविशेषणे
सतीह प्रसज्येत-मिनसि, छिनसीति ॥

ऋच्छेरपि प्रक्षिष्टनिर्देशोऽयम्-ऋ-
च्छति क ऋताम्-‘ऋच्छत्युता’मिति ।
इहोरपि योगविभागः करिष्यते,-
‘उरकि गुणः’ । उः यकि गुणो भवति ।
ततो । ‘इहोः’, इहोश्चाऽकि गुणो भवति ।
‘उ’रित्येव ॥

क्षिप्रशुद्रयोरपि-‘यणादि परं गुणः’
इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति
यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्-
‘इको यथा स्याद्वनिको मा भू’दिति ।

(प्रदीपः) अथवेति । तच्छेषपक्षोक्तदोष-

१ गृहमाणेन-मिदादिना । २ तत्त्वेन-विधेयसमर्पकत्वेन ।

त्वेको योगः, क्षिप्रशुद्रयोः पूर्वस्व च गुणः’ इति योगान्तरम् ।
तत्र ‘स्वबोधा’नित्यादावोगुणेन सिद्धम् । आभीयस्यासिद्धत्वस्य
‘असोरछोप’ इति तत्परकरणेनानित्यतात्पानात्, भाष्यकृता
प्रत्याख्यानान् । यण आदिवर्णादिः ततः परमिति समासः ।
तथा च क्षिप्रशुद्रयोर्वण आदौ एकारद्वकारी ततः पूर्वस्य
रश्मिस्त्वन् कोपस्ताम्बामेव च पूर्वस्येकारस्योकारस्य च
गुण इत्यर्थः । तदित्यं गुणाः सर्वे इकि विभज्यताः ।

परिहारः । क्षिप्रमुद्रयोरपीति । अत्र च योग-
विभागः क्रियते,—‘स्थूलादीनां यणादिपरं
लुप्यते, ततः—‘पूर्वस्य च गुण’ इति । अत्र च
स्वरितत्वात् क्षिप्रमुद्रशब्दावेवातुर्वर्तते, स्थूलादयो
निवृत्ताः । तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो
भवति । असिद्धवद्नामादिसिद्धत्वमनित्य-
त्वाच्च भवति । तत्र क्षिप्रमुद्रयोर्येण आदिः प्रकारो
दकारश्च, तस्माद्यणादेः परं लुप्यते, तस्मादेव च
यणादेः पूर्वस्य च गुण इति सिद्धम्—क्षेपिष्टः कोदिष्ट
इति ॥ यणादिपरमिति—पञ्चमीसमासः । यदि तर्हि
‘पुनन्तलघूपधस्ये’ति स्थानी निर्दिश्यते, तच्छेषपक्षा-
श्रयणाच्चात्रेकपरिभाषा नोपपद्यते, तदाऽस्य गुण-
स्याऽनिलक्षणत्वाद्विज्ञं छिन्नमित्यादौ कृति चेति
गुणनिषेधो न प्राप्नोति—यथा लैगवायन इति ॥
नैव दोषः, कुसनोः कित्त्वविधानाज्ज्ञापकादनि-
लक्षणत्वेऽपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(उद्योतः) पुकि अन्त इति—। लुप्येति
समासः । ‘भिनत्तीत्यत्र गुणापादनं कृत्स्नीत्यस्य निमित्त-
समसोत्पादः । शकः सार्वधातुकार्थधातुक्रयोरिति विशेषण-
मिति तु न युक्तम्, तस्याऽङ्गोऽपि उचितत्वात्कृत्स्नात् । आभ्ये-
यणादिपरं गुण इति । यणादिपरं लुप्यतेऽवशिष्टस्य गुण
इत्यर्थेन क्षिप्रादेः सर्वोदयो गुणः सिद्धः । स्थूलादौ तु
‘अगुण’ इत्येव सिद्धमिति भावः । ननु पूर्वस्येत्युक्त-
वपि यणपक्षादेः परमित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि तत एव
पूर्वस्य गुणापत्तौ स्थूलादिषु प्रकारादेर्गुणः स्यात् । ‘यणादि-
र्बस्य तत्रां परं लुप्यते ततः पूर्वस्य च गुण’ इत्यर्थे क्षिप्र-
मुद्रयोरन्तस्य व्यञ्जनस्य गुणः स्यादत आह—अत्रचेति ।
अनित्यत्वादिति । ‘अस’ इत्यत्र लोपनिवृत्त्यर्थात् ‘अ-
सोरलोप’ इति तत्परकरणादित्यर्थः । तथा हि । ‘अस्
अस्ती’ति स्थिते परत्वादलोपे तस्याऽसिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गेनापि
विकारान्यानुपूर्व्येन्याभावेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाऽप्राप्तौ
प्राग्लोपवारणार्थं तत्परत्वमाद्येऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तद्वनित्यत्वे
प्रापकम् । न चाऽऽद्येऽप्यनापत्तिः । तत्राऽनित्यत्वे मानाभावात् ।
तस्मादेव चेति । पूर्वत्वस्यावध्याकाङ्क्षायां परत्वेऽवधिलेन
कृत्स्नादुपस्थितत्वाच्च । तस्यैवावधिलमिति भावः । तदनु-
वन्त्याचष्टे—पञ्चमीसमास इति—‘लुप्सुपे’त्यनेन । अव-
यवभूते यणादीत्यत्र समुदिते चेत्यर्थः । न चैवं ह्रस्वशब्दे
रस्वशब्दस्यापि लोपापत्तिः, स्थूलादिसाहचर्येणोपान्ययणादेः
परस्यैव लोपादित्याहुः । पक्षाअयणाचेति । परिभाषा-
प्राप्तमित्येव नियमकारिणीत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । यवं इमाप-

वपि ह्यादौ पुगन्तेति गुणे उपधावृद्धिरिति न दोषः ॥
कुसनोरिति । एतत्स्मिन्निवेति सूत्रे उपपादयिष्यते ॥

[पूर्वपक्षिणः शङ्कामाभ्यम्]

अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(उद्योतः) आभ्ये शङ्कते—अथ वृद्धिग्रहणमिति ।

[तत्पक्षस्याश्रयविभागाभाष्यम्]

किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते, न
पुनर्गुणग्रहणमपि । यदि किञ्चिद्गुणस्य प्रयो-
जनमस्ति, वृद्धिग्रहणस्यापि तद्वचितुम-
र्हति, को वा विशेषः ? ॥

[पूर्वपक्षिणः स्वाश्रयाविकारभाष्यम्]

अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न कचि-
त्स्थानी निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्थाननिर्दि-
शार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ
पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते—‘अचो-
ङ्गिति’ ‘अत उपधायाः’ ‘तद्धितेष्वचा-
मादे रिति ॥

(प्रदीपः) गुणविधाविति । कचिन्न निर्दि-
श्यत इति नञो व्यवहितेन संबन्धः । कचिन्निर्दि-
श्यत एव,—ओर्गुण इत्यादौ ।

(उद्योतः) ‘न कचिन्स्थानी निर्दिश्यते’ इत्यु-
क्त्या—सर्वत्रैव न निर्दिश्यते—इति प्रतीयते, कचिदादिपद-
प्राग्वर्त्तिनञः कचिदादिपदबोधाविकारणादौ सर्वत्राभावप्रती-
तेभ्युत्पत्तिसिद्धत्वात्तच्चाऽयुक्तमत आह—कचिदिति ॥

[समाधानवार्त्तिकावतरणभाष्यम्]

अत उत्तरं पठति—

[सिद्धान्तिसमाधानवार्त्तिकलक्षणम्]

॥*॥ वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् ॥*॥

(भाष्यं) वृद्धिग्रहणं क्रियते । किम-
र्थम् ? ॥ ‘उत्तरार्थम्’ । ‘कृति’—इति प्रति-
षेधं वक्ष्यति । स वृद्धेरपि यथा स्यात् ॥

(उद्योतः) आभ्ये सिद्धान्त्याह—वृद्धिग्रहणमुत्त-
रार्थमिति ।

[पूर्वपक्षिण आश्रयभाष्यम्]

कश्चेदानीं कृतिप्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः ।
यावता ‘ङ्गिति’ इत्युच्यते ? ॥

(उद्योतः) पूर्वपक्ष्याह—कश्चेत्यादि ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकऽपरखण्डम्]

॥*॥ तच्च मृज्यर्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) मृजेर्बुद्धिरविशेषेणोच्यते ।
सा कृति मा भूमृष्टः मृष्टवानिति ॥

(उद्घोतः) अभिवेषेणोच्यते सा कृतिरिति ।
प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राऽविशेषः ।

[सिद्धान्तिसमाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ इहार्थं चापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) इहार्थं चापि मृज्यर्थं बुद्धि-
ग्रहणं कर्तव्यम् । मृजेर्बुद्धिरविशेषेणोच्यते,
सेको यथा स्यान्निको मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) मृजेर्बुद्धिरिति । तत्र हि
सृष्टेऽभिमतस्यान्यनुगादानाद्लोन्त्यपरिभाषयाऽन्य-
स्यैव स्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) उत्तरस्याविशेषेणैतत्प्रत्यय स्थानिविशे-
षानुसारणेनेत्यर्थः । तदाह-तत्र हि सूत्र इति ।

[सिद्धान्त्येकदेशिना द्वितीयकलक्षणग्रन्थवार्तिकम्]

॥*॥मृज्यर्थमितिषेद्योगविभागारित्यमम्॥*॥

(भाष्यम्) मृज्यर्थमिति षेद्योगवि-
भागः करिष्यते-‘मृजेर्बुद्धिरवः’ । [मृजे-
र्बुद्धिरवो भवति] । ततो-‘णिनि’ । अति
णिति च बुद्धिर्भवति । ‘अवः’ इत्येव ।

[पूर्वपक्षिणो दृष्टमभाष्यम्]

यद्यवो बुद्धिरुच्यते-‘न्यमार्ट्’ । अटो-
ऽपि बुद्धिः प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) अटोऽपीति । नन्वडागमात्पूर्व-
मेव परत्वाद्बुद्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य च प्रवृत्तत्वादटि
कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्तियते । एवं तर्हि विप्रतिषेधा-
नपेक्षयैवाऽत्र बोधपरिहारायुक्तौ ।

॥ सङ्ग्रहीस्तुभः ॥

मृजेर्बुद्धावप्यत्र इत्यपेक्ष्यते । ‘मृजेर्बुद्धिरवः’ । ततो ‘णिनि’ ।
‘अवः’ इत्येव । न चैवममार्ट् इत्यत्राऽटोपि बुद्धिः स्वादिति
वाच्यः । लटिरेषु कृतेष्विति पक्षे परत्वाद्वदौ सत्यामट् ।
तत्र कृते पुनर्बुद्धिर्भवति, सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थात् ।
यदा त्वसिद्धवत्सुत्रस्याप्रत्यानायं लुभिति द्विकारकनिर्देशमा-
श्रित्योपदेशे आर्षधातुकस्यनबोध्यन्तरदनुवर्त्य वा लावस्या-

(उद्घोतः) अडागमात्पूर्वमिति । अटिरेषु
कृतेष्वडिति पक्षे-इदम् । अटि कृते इति । विकारान्या-
नुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिन्त्यमिदम् । परत्वादित्यापि
किञ्च, इत्योवीगपवाऽसंभवात् । एवं तर्हि । ‘लावस्या-
शाम’ इति पक्षे इति भावः ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनः परिहारवार्तिकम्]

॥*॥ अटि चोक्तम् ॥*॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ? ‘अनन्यवि-
कारेऽन्यसदेशस्य कार्यं भवती’ति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-अनन्यविकारे इति ।
तथापि सिध्यतीत्यभिमानः । सिद्धान्ते स्वन्वार्थमिदमिदमे
कृते तेनैवाऽटो व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति पक्ष इति
सूत्रे वक्ष्यत इति न विरोधः ।

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥*॥बुद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विदप्रकरणात्

[तस्मादिरलक्षणा बुद्धिः] ॥*॥

(भाष्यम्) बुद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपप-
द्यते ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘इकप्रकरणात्’ ।
इरलक्षणयोगुर्गुणबुद्धयोः प्रतिषेधः । न चैवं
सति मृजेरिरलक्षणा बुद्धिर्भवति । तस्मा-
न्मृजेरिरलक्षणा बुद्धिरेषितव्या ।

(उद्घोतः) तस्मान्मृजेरिति । निषेधस्य सिद्धये
योगविभागमहत्वा स्थानिसमर्पणाऽस्या एवोपस्थितिरिति-
कथ्येति भावः ।

[आलवानांभिरव द्वितीयकलक्षणग्रन्थमभाष्यम्]

एवं तर्हि-इहान्ये वैयाकरणा मृजेर-
जादौ सकृमे विभाषा बुद्धिमात्रमन्ते-
परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिमृजन्तु परि
मार्जन्तु परिममृजन्तु परिममार्जन्तुरित्याद्य-
र्थम् । तदिहापि साध्यम् । तस्मिन् साध्ये
योगविभागः करिष्यते-‘मृजेर्बुद्धिरवः’ ॥

यमिवाऽट् कियते । ‘परनेकाव’ इति विभक्त्येवो वणिक्त्यनु-
स्वनेकाचक्षेत्राणां एवेति नियममाश्रित्याऽट्प्रत्ययातामित्यादौ
वन् वाच्येते, तदा लावस्यायां यपि बुद्धिर्भवति, लक्षा-
राणां विषयेन ‘मृष्ट’ इत्यादाविव तन्निषेधात् । तत्तन्तन्तरज-
त्वादडागम एव । तथाप्यन्याऽऽभावेऽन्यसदेशस्येति परि-
भाषामाश्रित्याऽटो बुद्धिर्निवर्तनीया । परिभाषाप्रत्याख्यानपक्षे
त्वङ्माक्षिप्तेन प्रत्ययेनाऽऽविश्येप्यते, येन नाम्यवधानस्याप्य

मृजेर्बुद्धिरचो भवति । ततः—‘अचि कृति’ ।
अजादी च कृति मृजेर्बुद्धिर्भवति । परि-
मार्जन्ति परिमार्जन्तु परिममार्जन्तु ॥
किमर्थमिदम् ? नियमार्थम्,—अजादावेव
कृति, नान्यत्र ॥ कान्यत्र मा भूत् ? ॥
मृष्टः मृष्टवानिति ।

ततो ‘वा’ । वाऽचि कृति मृजेर्बुद्धि-
र्भवति । परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिम-
मृजन्तुः परिममार्जन्तुरिति ॥

(उद्द्योतः) संकम इति गुणवृद्धिप्रतिषेधविषय-
कितः प्राचां संहा । ‘अचि’त्येव वचनम् । आदाविति तु
तदादिपरिभाषालङ्घ्यानुवादः । अत एवामे वक्ष्यति—ततो-
चिऽङ्किसीति । एवं ॥ मृजे यव मृष्टेयादी विकल्पो
भवत्येव । एतेनादिग्रहणसामर्थ्यान्मुस्याजादावेव प्रवृत्तिस्तेन
पूर्वोदाहारेण न वृद्धिरिति हस्ततोक्तमपारतम् । ‘तुन्दपरि-
मृज’ इत्यत्र यदि वृद्धयभाव इहर्तुर्हि व्यवस्थितविभाषया
नेति बोध्यम् । अजादावेवेति । विपरीतनियमस्तु न,
इहाऽनुरोधात् ।

[मृष्ट्यर्थत्वे खण्डते इहायंतास्यापकमाध्यम्]

इहायंमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं
कर्तव्यम् । ‘सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते
सेको यथा स्याद्वनिको मा भू’दिति ॥

(उद्द्योतः) सिचि वृद्धौ स्थानिविशेषणान्प्रयणरूपोऽ-
विशेषः । उत्तरार्धत्वे खण्डते सिद्धास्त्याह—इहायंमेवेति ।

[पूर्वपक्षिण आद्यजिज्ञासाभाष्यम्]

कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति ? ॥

(उद्द्योतः) तत्खण्डयति पूर्वपक्षी—कस्य पुनरित्यादि ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनः स्वाशयाविष्कारभाष्यम्]

अकारस्य । अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् ॥

[पूर्वपक्षिणस्तत्खण्डनभाष्यम्]

नैतदस्ति लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रति-
षेधादतो लोपो यथा—‘चिकीर्षक’ इत्यादौ ।

❀ राजलक्ष्मीः ❀

❀ शब्दकोस्तुमः ❀

सिद्धममार्त्त इत्यादि रूपम् । सिचि वृद्धावपि विधेयायां
नास्तीकपरिभाषाया उपयोगः, व्यावर्त्त्याऽभावतः । न चाऽचि-
कीर्षादित्यकारो व्यावर्त्तः, ‘प्यलोपावियङ्ग्यगुणवृद्धिदी-
र्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्ध’मिति वचनादलोपेनैव सिद्धत्वात् ।
अन्यथा ‘चिकीर्षक’ इति न स्याच्चिकीर्षायक इति च प्रसज्येत ।

(उद्द्योतः) पूर्वविप्रतिषेधेति । ‘प्यलोपाविय-
ङ्ग्यादि । चिकीर्षक इति । अन्यथा ह्यत्र परत्वादौ
युक्ति ‘चिकीर्षायक’ इति स्यात् ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनोऽन्वयातिव्याप्तिप्रदर्शनभाष्यम्]

आकारस्य तर्हि प्राप्नोति—अयासीत्
अवासीत् ॥

[पूर्वपक्षिणस्तत्खण्डनभाष्यम्]

नास्त्यत्र विशेषः—सत्यां वृद्धावसत्यां वा ।

(प्रदीपः) अयासीदिति । परत्वादत्र
सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसङ्ग
इति यद्यपि परिहारोऽस्ति, तथापि विशेषाऽभावेन
परिहृतत्वात्ताऽयमाश्रितः ॥

(उद्द्योतः) परत्वादत्रेति । अपवादत्वादित्यर्थः ।
परमुद्द उक्तव्यमिति ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनोऽतिप्रसङ्गान्तरदर्शनभाष्यम्]

सन्ध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति ॥

[पूर्वपक्षिणस्तत्खण्डनभाष्यम्]

नैव सन्ध्यक्षरमन्यमस्ति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—नैव सन्ध्यक्षरमिति ।
‘वृद्धियोग्य’मिति शेषः । उपदेश आत्स्विधानादिति भावः ।
अन्यमिति । अक्षरस्य वृद्धिरित्यर्थेऽलोप्यपरिभाषाप्रवृत्ते-
रिति भावः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनो लक्ष्यप्रदर्शनभाष्यम्]

ननु चेदमस्ति—ढलोपे कृते—उद्वोढाम्
उद्वोढम् उद्वोदेति ॥

[पूर्वपक्षिणस्तत्खण्डनभाष्यम्]

[नैतदस्ति] । असिद्धो ढलोपः ।
तस्यासिद्धत्वाज्ज्ञेयमन्यं भवति ॥

(प्रदीपः) उद्वोढामिति । ढलोपासीना-
मसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः, ततो ढलोपा-
दिषु कृतेषु ढलोपस्याऽसिद्धत्वादोकारस्य न भवि-
ष्यति । गोशब्दादाचारकिपि कृतेऽगवीदिति सन्ध्य-

१ निपादित्यत्वादसिद्ध इत्यर्थः । २ ‘वाह्’ इत्येवंरूपा वृद्धिः ।

अकारस्य तु नास्ति विशेषः, सगिह्वां बाधश्चेत्युक्तम् । एव-
न्तमपि न सम्भवति, आत्वविधानात् । ‘उद्वोढा’मित्यादौ
तु ढलोपस्यासिद्धत्वात् । रैनौग्लोशब्दानामाचारकिन्तानां
सत्यामसत्यां वा वृद्धौ न कश्चिद्विशेषः । गोशब्दात्किभ्यग-
वीदित्यत्रापि नातिप्रसङ्गः । ‘कृत इहातो’रित्यतोऽनुवृत्तेन
आतुग्रहणेन सिजाक्षिस्य धातोर्विशेषणे सति धातुदेव यो

शरमन्त्यमसित तस्य कस्माद्बुद्धिर्न भवति । उच्यते-
'सिचि वृद्धि'रित्यत्र धातुग्रहणमृत इहातोरित्यत
औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तत इत्यदोषः ॥

(उच्यते :) हलोपस्यासिद्धत्वादिति । एवं
हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जातवेनेदानीं सिचि वृद्धिरित्यस्य
प्राप्त्या 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'यस्याऽप्रवृत्तिरिति भावः । धातु-
ग्रहणमिति । सिचौ तदाक्षरे सिद्धे इति भावः । एवंच
कन्यादिभ्य आचारकिपि 'अकन्यादी'दित्यादौ वृद्धिर्नेति लक्ष्यते ।
भाष्यवस्तु वृद्धि मनुते । 'बहुलं छन्दसी'त्यतो बहुलप्र-
हणानुवृत्त्या सन्ध्यश्रान्तनामधातो वृद्धिर्न, अन्यत्र भवत्ये-
वेति तदाशयः । तेन 'ने'शब्दादिभ्य आचारकिपि न वृद्धि-
रित्यलम् । वस्तुतस्तु 'नैव सन्ध्यश्र'मित्येतद्भाष्यप्रामा-
ण्येन सन्ध्यश्रान्तेभ्य आचारकिवेव नेत्याहुः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनी लक्ष्यान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति-अभैत्सीत्
अच्छैत्सीत् ॥

[पूर्वपक्षिणस्तत्त्वखण्डनभाष्यम्]

हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति ॥

(उच्यते :) हलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिकेति
भाष्ये । प्रमहणाऽभावे येन नाप्राप्तिरित्यायेनेति भावः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिना आक्षेपभाष्यम्]

यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते 'नेदी'ति,
अकोपीत् अमोपीत् ? ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ परस्मैपदपरसिचि । २ अकन्यादीदित्यादौ ।
तदाशयः-माधवाशयः । ३ व्यञ्जनस्य-दकारस्यपदोक्षेण
वृद्धिग्रथं प्राप्नोति कस्या अप्यन्तरतमत्वाऽभावादित्याशयः ।
४ सा-हलन्तलक्षणा । अत्र प्रकारस्य वृद्धिप्राप्तिः ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

धातुर्न तु कथं क्तिप्रतिपदिकमिति व्याख्यानादिति कैयटा-
दयः । नन्वेवं 'कने'-अकन्यादी, 'विधोः'-अविधावी, 'पितुः'-अपितादी । अन्तरग्रथपि गुणं सिचि वृद्धिर्बाधते
इति वदन्माधवो विरुध्यते । सत्यम् । यद्यविरोधः सम्पा-
दनीय इत्याद्यहस्तर्ह्येवं वर्णनार्थ-भातोरितिवा, ओत
इत्यप्यनुवर्तते । तच्च वाक्यभेदेन सम्बन्ध्यमानं नियमार्थं
सम्पद्यते-ओदन्तर्य धातोश्चेद्वृद्धिर्ह्येति भातोरेव धातोर्न तु
मामधातो रिति । यदा 'नेदी'त्यत्र 'नेति'योगं विमज्ज्य
मण्डूककुल्या सम्बन्धानुवृत्त्या वा 'ओत इत्यनुवर्त्योक्तारन्तरस्य
धातो वृद्धिर्निषिध्यते । अथवा 'बहुलं छन्दसी'त्यतो 'बहुल'

[पूर्वपक्षिणस्तत्त्वखण्डनभाष्यम्]

सिचि वृद्धेरप्येयं प्रतिषेधः ॥ कथम् ?
लक्षणं हि नाम ध्वनति, भ्रमति, मुहूर्तमपि
नावतिष्ठते ॥

(प्रदीपः) लक्षणं हीति । 'नेदी'ति
लक्षणमविशेषेण वृद्धिमात्रस्य निषेधं कथयतीति
'ध्वनती'त्युच्यते । यो ध्वन्यक्तं कथयति स
'ध्वनती'त्युच्यते । एवमिहाऽयंस्या एव वृद्धेर्निषेध
इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत्-प्रतिषेधस्यैकनिषेधे
चरितार्थत्वापुनः प्रतिषेध्याऽन्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादि-
त्याह-भ्रमतीति । सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः ।

स्यादेतत्-यावदेकनिषेधेऽस्य स्या । अस्तावदेव
द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः, प्रवृत्तस्य च निषेधोऽशक्यः
कर्तुमित्याह-मुहूर्तमपीति । उभयप्रापि व्यापारा-
लोक्य विधार्थ्यतीत्यर्थः ॥

(उच्यते :) इत्याहति । इत्याशङ्क्यामाहेत्यर्थः ।
नैकमेति । बाध्यसामान्ये'चित्तेयम् । 'नेदी'त्यत्र 'हलन्तस्ये'-
त्यनुवर्त्य हलन्तस्य या वृद्धिः प्राप्ता सा सर्वापि मेल्यर्थः ।
तेनाऽल्लावीदित्यादौ न दोष इति बोध्यम् ॥

[पूर्वपक्षिणी अष्टावसरन्यायेन समाधानभाष्यम्]

अथवा 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदे'ष्विति
सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्या हलन्तलक्षणा

५ एष-नेदीत्येष योगः । ६ लक्षणं-नेदीति
निषेधशाम्भम् । ७ अस्याः-हलन्तलक्षणायाः ।

८ शब्दवृद्धिकर्माणां विरम्य व्यापाराभावाद्युपपत्तेव
सर्वत्र प्रवृत्तिरित्याशयः । ९ एषथासिम्पक्षेऽन्तरस्येति
न्यायाऽप्रवृत्तिरित्याशयः ।

मित्यनुवर्त्य 'सिचि वृद्धिर्नामधाताविगन्तर्य भवति, न त्वोद-
न्तस्ये'ति कथं चित्समाधेयम् । व्यञ्जनेष्वन्तरतमपरिभाषा-
बलेनैवानुनासिकपरसवर्णयोर्विवातिप्रसङ्ग उद्धृत एव । अनु-
पेत्य तु भूमः-नाप्राप्तायां सिचि वृद्ध्यावस्थमाणा हलन्त-
लक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति । 'नेदी'ति निषेधस्तु हलन्तस्य
यावतो वृद्धिः प्राप्ता सिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्येति वा तस्याः
सर्वस्याः, न तु सूत्रविशेषप्राप्तित्वे आग्रहः । तेनाकोपीदग्मे-
वादित्यादौ द्विविधापि वृद्धिर्निषिध्यतइति सर्वं सुस्थम् । परम्प-
त्रिषेधसिद्धार्थमिगलक्षणतां सम्पादयितुं सूत्रमिति स्थितम् ।
स्यादेतत् । कृतः कृतवान् छिन्नविच्छन्नान्निधादौ निषे-
धसिद्धये गुणग्रहणमस्तु-वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थम् । न च 'मुहो'

वृद्धिर्वाधिका । तस्या अपि 'नेट्टी'ति प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि ॥

(उद्योतः) बाध्यविशेषचिन्तायामाह—भाष्ये—अथ वेति । तच्चाचष्टे—अपिशब्दादिति ।

[तदस्थस्य पूर्वपक्षिणं प्रत्यनुयोगमाध्यम्]

अस्ति पुनः कचिदन्यत्रापि, अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति ? ॥

(उद्योतः) स्वप्रतिषेधहलन्तलक्षणवृद्धिप्रतिषेध-द्वारा अष्टावसरन्यायेन सिचि वृद्धेरप्यभावः प्रतिपाद्यते इत्यर्थस्तदनुग्राह—भाष्ये अस्ति पुनः कचिदित्यादि ॥

[पूर्वपक्षिणो अष्टावसरन्यायेन समाधानमाध्यम्]

'अस्ती'त्याह । सुजाते अश्वसृजते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते अन्य-दिति । पूर्वरूपे प्रतिषिद्धेऽप्युदयोऽपि न भवन्ति ॥

(प्रदीपः) अस्तीत्याहेति । 'नान्तः पादमव्यपरे'इति पाठमाश्रित्येतदुक्तम् । यद्येवं वृक्षा-वित्यत्र 'नादिची'त्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घवृद्धेरपि प्रति-षेधप्रसङ्गः । नैव दोषः, सङ्गोद्भाविन्यादेर्ज्ञापकादन-न्तरस्थैव 'नादिची'ति निषेधात् ॥

(उद्योतः) ननु तत्र प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गा-वनस्योर्निवृत्तिर्न त्वपादानेन बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह—नान्त इति । भाष्ये न भवन्तीति । अष्टावसरन्यायेनेति भावः । पूर्वसवर्णदीर्घवृद्धेरपीति । 'अवगादिचि यष त्याप्तं तच्चेति' भाष्यसामान्यचिन्तास्पाद्यपेक्षेणैवं युक्तम् । बाष्पाद्भाष्यविशेषचिन्तैवाभाव्यते इत्युत्तरम् । 'पूर्वसवर्ण-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ एवम् अष्टावसरत्याज्ये सेति भावः । २ एवमानन्तरस्थेति न्यायप्रवृत्त्या तस्या एव निषेध इति भावः । ३ तच्चाचष्टे—

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

'मृष्टवा'नित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलम् । योगविभागेन सिद्ध-त्वात् । तथाहि—'मृजुर्मुदि'रित्यनान्तरप्रजादौ कृति वेत्तेवं रूपं वचनमपश्यं कर्तव्यम् । 'मृजमिति' 'मार्जन्तो'त्यादि-सिद्धयर्थम् । एवं स्थिते 'अस्मादौ कृता'ति योगो विभज्यते । विभक्त्यर्थे चैव—कृति चेन्नवत्यबादावेवेति, तेने 'मृष्टो'

दीर्घे निषिद्धे वृद्धेरपीति पाठे अष्टावसरन्यायाऽनित्य-त्वेन कचिदपवादनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्भाव्यते इति भावः ॥

(उद्योतः) परे त्वयवेति भाष्यं पूर्वपक्षयुक्तित्वा-त्प्रोक्त्वा । अष्टावसरन्यायस्तु नारस्थैव, उक्तनिर्देशात् । अत एव नान्तः पादमिति सूत्रे एकोऽस्तीत्यनुवर्त्य 'एकोऽस्ति यष-त्याप्रोति तस्य निषेध' इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं तस्योक्त-मिति वदन्ति ॥

[सिद्धान्तिन उत्तरार्धताश्रयणभाष्यम्]

उत्तरार्धमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा कृति मा भूत—न्यनुवीत न्यधुवीत ॥

(उद्योतः) इहायत्वे पूर्वपक्षिणा द्वौ प्रोक्त्यापि खण्डिते सिद्धान्तौ तदभ्युपेत्याऽप्याह—उत्तरार्धमेवेति । न—धू धातु कुटायी ॥

[पूर्वपक्षिणस्तभिराकरणभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वाद्ब्रो-वङ्गादेशो कृतेऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गत्वादिति । उवङ्गादेशः सिचमेवापेक्षते, वृद्धिस्तु सिचपरस्मैपदे ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अनन्त्यत्वादिति । अत्रोऽ-नन्त्यत्वादित्यर्थः । नन्विकपरिभाषाऽभावेऽन्याऽस्मान्नस्य सा प्राप्नोतीति 'अनन्त्यत्वा'दित्यसङ्गतमिति चेन्न, हलन्तेषु हलन्तलक्षणया बावेनाऽस्या वृद्धेरजन्त एव व्यवस्थितेरित्या-श्रयान् ॥

[सिद्धान्तिनो दोषदानभाष्यम्]

यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति—'अका-पीत, अहार्पीत । गुणे कृते रपरत्वे चाऽन-न्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति ॥

विशेषचिन्तनं व्याचष्टे । ४ अयादयः—उत्सर्गाः । ५ उत्तरार्ध—कृति चेत्यर्थम् । ६ बाध्यसामान्यचिन्तया, अष्टावसरन्यायेन च । ७ यदि सिचि परतोऽन्तरङ्गं पूर्वं भवति तर्ह्यस्यर्थः । ८ गुणे—सर्वधातुकमिति गुणे ॥

'मृष्टवा'नित्यादि सिद्धम् । ततोऽजादावपि विकल्पेनेत्येतदर्थं 'वेति' द्वातीयो योग इति । तस्माद्वृद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपाद-मिति । अत्राहुः—'गु स्तुतौ' 'धू विधूनेन' कुटादिषु पठ्यते । ताभ्यां तुळि अनुबोधधुवीदितोष्यते, तत्र सिचि वृद्धेः कृतीति निषेधायेग्लक्षणतां सम्पादयितुमिह वृद्धिग्रहणमिति । नन्वि-हान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वादनन्तरङ्गे उच्यते कृते हलन्तत्वा-

(उद्योतः) सिद्धान्त्याह-वदि तर्हीति । अत्र
यदीत्यनेनाऽपवादत्वात्तद्विषयेऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव । वक्तुम-
शक्येति ध्वनितम् । इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याशयानभि-
पूर्वपक्षेकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यम् ॥

[पूर्वपक्षेकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'ह्रन्तस्ये'त्येवं भवि-
ष्यति ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनस्तत्त्वप्रवचनभाष्यम्]

इह तर्हि-न्यस्तारीत् न्यदारीत् । गुणे
कृते रपरत्वे चाऽनन्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति ।
ह्रन्तलक्षणायाश्च 'नेटी'ति प्रतिषेधः ॥

[पूर्वपक्षेकदेशिनो दूषणनिराकरणभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'लान्तस्ये'त्येवं भवि-
ष्यति ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनो दूषणान्तरदानभाष्यम्]

इह तर्हि-अलावीत् अयावीत् । गुणे
कृतेऽवादेशे चानन्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति ।
ह्रन्तलक्षणायाश्च 'नेटी'ति प्रतिषेधः ॥

[पूर्वपक्षेकदेशिनो दूषणनिराकरणभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'लान्तस्ये'त्येवं भवि-
ष्यति ॥

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

नेटीति निषेधः सिद्ध इति चेन्न । 'सिच्यन्तरङ्गं नास्तौ'ति
सिद्धान्तादुक्तः प्रागेव वृद्धिप्रसङ्गात् । स्यादेतत्-
'अन्तरङ्गं बलाय' इति तावद्वचः परस्मिन्निति सूत्रे स्थापयिष्यते । तद-
विशेषासिच्यव्यस्तु । न चैवमन्येनादहोदित्यादी गुणः
स्यादिति बाध्यं, तस्यैव वृद्धिसम्भवेनेष्टापत्तेः । नह्यदानीं
विशामिग्रहणमस्ति येनकारस्य वृद्धिर्न लभ्यते । न चैव
मन्यस्तौषोदित्यादावन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते ओतो नेति न्याख्यात-
पक्षे वृद्धयसम्भवाः, बहुलप्रवृत्त्याद्विगमनानां नेति पक्षे त्वचै-
वादिस्थादावपि दोष एवेति बाध्यम् । 'ओतो'पातोरेव पातोर्न
तु नामभातो'रिति तृतीयपक्षोपपत्त्येन सर्वसमाधानम् ।
'अन्तर्वा'दित्यादौ तु ह्रन्तलक्षणा वृद्धिरस्तु । 'अन्तर्वा'दि-
त्यादौ त्वन्तरङ्गत्वाद्गुणे ह्रन्तलक्षणायां वृद्धौ 'नेटी'ति प्रति-
षिद्धावमते हलादिति विकल्पं बाधित्वाऽतो ह्रन्तस्ये'ति
नित्या वृद्धिः । 'अलावी'दित्यादावन्तरङ्गत्वाद्गुणवादे-
श्वयोः कृतयोरतो ह्रन्तस्येव च कोषोऽन्योरिति कोषेन वका-
रस्यापि व्याख्यानापत्त्या वृद्धिर्न विष्यति । 'मा भवानवीत्' ।
'अमवा'दित्यत्रापि तर्हि नित्या वृद्धिः स्यादिति चेन्न; निषि-
द्ग्रहणमपनीय तत्त्वानेव नविमज्जोः प्रक्षेपेन वृद्धिनिषेधात् ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनो दूषणभाष्यम्]

लान्तस्ये'इत्युच्यते, न चेदं लान्तम् ॥

[पूर्वपक्षेकदेशिनो दूषणनिराकरणभाष्यम्]

'लान्तस्ये'त्यत्र वकारोऽपि निर्वि-
ध्यते ॥ किं वकारो न भूयते ? ॥ लुप्त-
निर्विद्योवकारः ॥

(प्रदीपः) लुप्तनिर्विद्य इति । 'लोपो
व्योर्वली'ति भावः । किमत्र प्रमाणमिति चेदमिगुण-
स्मरणमेव ।

(उद्योतः) 'लुप्तनिर्विद्य' इत्यत्र पूर्वं निर्विद्यः
पश्चात्लुप्त इत्यर्थे मयूरव्यंस्कदिवात्समासः । न च गुणे
'वाणांशङ्क'मिति न्यायेनाऽऽर्धं बाधित्वा वृद्धावादेशे-
ऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वमप्रयोगो व्यर्थ इति बाध्यम्,
'सिचि वृद्धिः'रित्यस्याऽपवादत्वात्तदनेनेव एतत्परिभाषाऽङ्गा-
नेनैवाऽस्य प्रवृत्तेरदोषात् । न च वकारप्रक्षेपेऽलावीदशावी-
दिति 'शब' पातोर्नित्यवृद्ध्यापत्तिः । अस्या एकदेश्युक्तिरेव
तदङ्गानेनैवाऽस्य भाष्यस्य प्रवृत्तेः, निर्विचर्याशयानवदित्याहुः ।
एतद्भाष्यप्रामाण्यमासं पातुः पवर्गीयान्तो, वववोः समानमुत्ति-
त्याहोके दन्त्योष्ठव्युत्तिरित्यन्ये ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनो दूषणभाष्यम्]

यद्येवम्-मा भवानवीत्, मा भवान्
मवीत् । अत्रापि प्राप्नोति ॥

न ह्यस्मिन्पक्षे निश्चिग्रहणमुपयुज्यते, औन्वीरव्योदित्यत्रा-
न्तरङ्गत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्नानां नेत्येव निषेध-
सिद्धेः । नन्वेवमनेरेव मनेरपि निषेध एव स्यात्,
इत्यते तु विकल्पः । नैव दोषः । 'ओतो ह्रन्तस्ये'त्यत्र वकार-
प्रक्षेपेण वा नित्या वृद्धिः प्राप्ता सैवेहाऽऽपि प्रम्योर्नित्येन मये-
निषिध्यते न त्वतो हलादेरित्येवापि, 'मन्येपवादाः पूर्वान्वि-
धान्वाधन्ते नोत्तरा'निति न्यासात् । न चेवं जागर्त्तपि तथा-
प्रसङ्गः, तत्र बाध्यतामान्यकिन्तामाश्रित्य रविवचने प्राप्तं
सर्वं बाध्यतइति रवीकारात् । यद्वा-
'अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो
न प्रवर्त्तते'इति जागर्त्ताभाष्यणीयं, ममते तु प्रवर्त्तन्त-
इति बाध्यतामान्यविशेषकिन्तवोर्वाधके निषिद्धे बाध्यस्य
प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योश्च लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तरथाया अनुपदमेव वक्ष्य-
माणस्यात् । न चैवमभावोदित्यत्रापि नित्या वृद्धिः स्यादकार-
प्रक्षेपादिति बाध्यं, सिचि वृद्धेरिवाऽस्या अपि पातुमशक्ये-
न बाधनात् । तस्मात्सिच्यन्तरङ्गत्वमनेनेनैवावीदपुनीदित्यादेः
सिद्धौ कृति चेति प्रतिषेधस्यानपेक्षणाद्वृद्धिप्रवृत्त्यर्थमेवेति ।
अन्योऽप्येव-वकारप्रक्षेपे सति श्रुतिर्गतिर्यत्रां कर्मोऽपि
विकारपक्षेयमार्गं मापन्तइति कृतशब्दां मापन्कारित्यनुपा-
तस्य श्रुत्यातोरेपि नित्यवृद्धिमप्युक्तः, तस्मापि प्रतिषेधे वा

(उद्योतः) अवेराटि वृद्धयवृद्धयोरविशेष इति भाषितवृत्ते भाष्ये माद प्रयुक्तः । एकदेशे पुनरप्यविशेष-स्तदवस्थ इति भवानित्युक्तम् । अतो तु प्रयोजनान्तराऽस-त्त्वेयैकस्याय तत्प्रयोगः ।

[पूर्वपक्षेकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

‘अविमन्योर्ने’ति वक्ष्यामि ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनो गौरवेणोक्तदूषणभाष्यम्]

तद्वक्तव्यम् ॥

[पूर्वपक्षेकदेशिनो गौरवपरिहारभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । णिभ्वभ्यां तौ निमा-
तव्यौ । यदाप्येतदुच्यते-अथ वैतर्हि णिभ्वयोः
प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । गुणे कृते-
ऽयादेशे च ‘यान्तानां नै’त्येव प्रतिषेधो
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) णिभ्वभ्यामिति । णिभ्विग्रहण-
मकृत्वाऽविमनौ प्रतिषेधार्थं कर्त्तव्यौ । एवं सति
गौरवाऽभावः । निमातव्याविति । मेढो रूपम् ।
परिवर्तनीयावित्यर्थः ।

(उद्योतः) अविमन्योर्नेति निषेधश्च मध्येऽपवाद-
न्यायेनाऽतोऽलान्तस्येत्यस्यैव । सेनाऽतो हलादेरिति विकल्पो
भवत्येवेति बोध्यम् । ‘सिचि वृद्धि’रिति सूत्रं ‘अनैवी’-
दित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बोध्यम् ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनो शापकतापरभाष्यम्]

एव तर्ह्यार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘न सि-
च्यन्तरङ्गं भवति’-इति । यद्यप्य ‘अतो

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ ‘इयन्तेति सूत्रे इत्यादिः । २ एवञ्च गौरवं भवतीत्या-
शयः । ३ तत्स्थाने पाठ्यौ । एवञ्च न गौरवमित्याशयः ।

॥ शाब्दकोस्तुभः ॥

कथं णिभ्वभ्यां निमानम् ? । गौरवप्रसङ्गात् । किञ्च-न वयं
व्यसनितया ‘सिच्यन्तरङ्गं नास्ती’ति भूमः । किन्तु न्याय-
मलज्जापकबलात्कलानुरोधाच्च । तथाहि-येन नाप्राप्तिन्या-
येनान्तरङ्गं वृद्धया बाध्यते, ‘सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती’-
त्यभ्युपगमात् । अथवा तत्केण दधि न बाध्यते । अमकजा
दिभिश्च सप्रत्ययकप्रत्ययादयो न बाध्येरन्, देशभेदेनोभय-
सम्भवात् । न च मध्येऽपवादस्यायेनोक्तवदेव वृद्धया बाध्यते न
तु गुणोऽपीति बाध्यं, बाध्यस्य भेदेन विवक्षायां शीतदेशं
स्यात्, बाध्यस्य सामान्यकिन्तायां तु स्वविषये प्राप्तं स्वान

हलादेर्लघो’रित्यकारग्रहणं करोति ॥

कथं कृत्वा शापकम् ? ॥ अकारग्रहण-
स्यैतत्प्रयोजनम्-इह मा भूत्-अकोपीत्
अमोपीत् । यदि सिच्यन्तरङ्गं स्याद-
कारग्रहणप्रनर्थकं स्यात्, गुणे कृतेऽलघु-
त्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो-
‘न सिच्यन्तरङ्गं भवती’ति । ततो-
ऽकारग्रहणं करोति ॥

[पूर्वपक्षेकदेशिनो शापकताविषयनभाष्यम्]

नैतदस्ति शापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ यत्र गुणः
प्रतिषिद्धयते तदर्थमेतत्स्यात्-न्यकुटीत्
न्यपुटीत् ॥

(उद्योतः) नैतदस्ति शापकमिति । ‘न्यकुटी’-
दित्याद्यवन्तरङ्गतया वृद्धिशापकगुणस्य निषेधेऽपि अष्टा-
वसरन्यायेन न वृद्धयभावः, सिद्धान्ते न्यायाऽभावादिति भावः ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनो शापकान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

युक्तर्हि णिभ्वयोः प्रतिषेधं शास्ति ।
तेन ‘नेहान्तरङ्गमस्ती’ति दर्शयति ॥

(उद्योतः) यत्तर्हि णिभ्वोरिति । ननु णिभ्व-
स्थानेऽविमनौ इति वदतं प्रति णिभ्वप्रतिषेधस्य शापक-
त्वाऽभिधानमयुक्तमिति चेन्न, शापकत्वे संभवति निमाना-
ऽसंभवं इत्याशयात् ।

[तस्यैव पूर्वोक्तशापकसमर्थनभाष्यम्]

यच्च करोत्यकारग्रहणं ‘लघो’रिति
कृतेऽपि ॥

४ अथवैतर्हि-तथापि । ५ ननु अष्टावसरन्यायेन तत्रापि
वृद्धयभावः सिद्ध इति शापकता युक्तैरेतत् आह-न्यकुटीति ।
न्यायेति । अष्टावसरन्यायेत्यर्थः । ६ दर्शयति-नोधयति ।

पवादभूतं सर्वं बाध्यते, यथा‘सचि’रन्येतेन गुणद्वौघोवाणि ।
अन्यथा तत्रापि मध्येऽपवादस्यायेन रेफो दीर्घोऽपि एव बाध्येत
न तु गुणम् । तस्य परत्वात् । बाध्यस्य च कचिन्नेदेन किन्ता,
कचिदुपसामान्यरूपेणेत्युभयमपि लक्ष्यानुपेक्षात्तत्राश्रीयते ।
णिभ्विग्रहणं चात्र लिङ्गम् । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वाद्गुणयादेशयोः
कृतयोर्धान्तानां नेति निषेधादेवौनयोदधयोदित्यादेः सिद्धौ
किं णिभ्विग्रहणेन ? । शापकान्तरमप्युक्तं भाष्ये-‘यच्च करो-
त्यकारग्रहणं लघो’रिति कृतेपी’ति । अस्यायमाशयः-‘अतो
हलादे’रिति सूत्रेऽङ्गहणस्य न तावत्सम्यक्शरादिकं व्याव-
र्त्यम्, लघुग्रहणेनैव व्युदासात् । इदुदतः परमविश्वन्ते-

(प्रदीपः) न सिच्यति । न्यायादप्येतत्सिच्यति, येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽन्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधात् । प्रयोजनं चास्ति चिरिजियर्थेऽलुगन्तानां च नयत्यादीनामचिरायीदृजिरायीदनेनायीदचैचायीदित्यादौ (सिचि) वृद्धिसिद्धिः । अन्यथा गुणाऽयादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद्द्विप्रतिषेधः स्यात् ॥

(उद्घोतः) यच्च करोतीति । इमप्रहणाऽभावेऽकोषादित्यादौ न्यञ्जस्य वृत्तिवारणाय बाध्यविशेषचिन्ता-पक्षे त्वया सिचि वृद्धयपवादहलन्तलक्षणया निषेधे तेन न्यायेन सिचि वृद्धयभावेः स्वीकारेण त्वेद्वीत्या हापकमेवेति भावः । एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेऽपि परत्वाद्गुणस्य वृद्धि-बाधकताया दुर्वारत्वेनाऽकोषादित्यादौ लघुत्वाऽभावादेव वृद्धयभावेऽन्त इति व्यर्थमेवेत्यस्य हापकमसङ्गतम् । तथा णिश्च्योर्गुणे बाणपरिणाषयाऽयादेशं बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय णिश्चिब्रह्मणभयावश्यकमित्याद्यमप्यसङ्गतमित्यपास्तम् । एकदेश्युक्तिस्त्वेनाऽदोषात् । एतदेव ध्वनयन्—'यदि तर्हि' इति सिद्धान्तयुक्तौ यथस्तर्भावंसूचितं—'कृतेऽस्य' चारिता-र्थेऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधः' इत्येतदाह—न्यायादादीत्यादि । बाध्यसामान्यचिन्तया च

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति । २ न्यायमेव दर्शयति—येननेति । अन्तरङ्गस्य—गुणाय । वृद्ध्या—सिचि वृद्ध्या । ३ तेनेति । भ्रष्टावसरन्यायेत्यर्थः । ४ स्वप्नीत्येति ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

अचैतीदकोषादनन्तरिति । 'तेऽयन्तरङ्गे गुणेनापहताक्षेप्तार्हि व्यर्थमद्ब्रह्मण' स्यात् । न चाऽकुटीदित्यादाहुकारन्युदासाय तदिति बाध्यं, तत्राप्यन्तरङ्गे गुणेन वृद्धिबाधे सति गुणे क्तिवाक्षिपिद्वेपि वृद्धेरप्रवृत्तेः, 'न हि देशदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति' न्यायात् । अत एव 'नान्तःपाद'मिति पाठे पूर्वपक्षनिषेधे सत्यादादयोपि न प्रवर्तन्ते । तेन 'सुजाते अश्वमृते' इत्यादि च सिच्यतीति स्वीकृतं भाष्ये । न चैवमपवादोऽभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्विषयं स्यात्, वृक्षादित्यादौ नादिचीतिपूर्वसर्गेण निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्ततेति बाध्यं, 'निषोद्धयी मदी' 'तौ स'दित्यादि लिंगेनापवादे निषिद्धे उत्सर्गोऽपि न प्रवर्ततइत्यस्यासार्वत्रिक-त्वाभ्युपगमात् । तदेतत्तत्रतत्रोच्यते—'नोत्सहते' प्रतिषिद्धा सती बाधितुमिति । तथा च पक्षभेदाश्रयेणातो हलादेरित्य-द्ब्रह्मणमपि हापकमिति स्थितम् ॥

कलमप्यस्ति । यदि हि सिच्यन्तरङ्गं स्यात्तर्हि चिनी-

१ 'सिचिवृद्धिः' पाठः २ 'वृत्तये च बाध्यसामान्यचिन्ता ।

सकलाऽन्तरङ्गाव इति बोध्यम् । एवं च न हापकोपयोगः, नापि हापकसंभवे, नापि प्रयोजनं, बाणपरिमाषयाऽचिरायी-दित्यादौ गुणे कृतेऽयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेः । न वा वकार-प्रक्षेपस्य फलं, नाप्यविमर्शयोः प्रतिषेधस्येति शवधातो वृद्धि-विकल्प एवेति बोध्यम् ।

[सिचिप्राप्तिन उपसंहारवार्तिकम्]

॥*॥ तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ॥*॥

(भाष्यम्) तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया ॥

(उद्घोतः) एवं च 'न्यनुवी'दित्यादावुक्तं बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधायेलक्षणया सिचि वृद्धिरास्थेयमुपसंहरति सिद्धान्तो—तस्मादिति भाष्ये । इग्लक्षणत्वेन निषेधायऽकोषादित्यादावतिको गुणव्यावृत्तये चेति भावः । बाध्यसा-मान्यचिन्ता, भ्रष्टावसरन्यायवचैकदेश्युक्तिर्मन्त्र सिद्धान्तः । अत एव 'न्यस्तर्'दित्युपक्रम्य 'हलन्तलक्षणायाश्च नेदोति प्रतिषेध'इत्युक्तमित्यलम् ।

[पूर्वपक्षिण आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वृद्ध्याः स्थानयोगत्वादिङ्गवृत्तिः ॥*॥

'अकुटीदित्यादावपि तेन न्यायेन तदप्राप्तिरिति भावः । ५ यद्यस्तर्भावंसूचितमिति । यथन्तर्भावेन सूचितमि-त्यर्थः । अस्य 'बाध इत्येत'दित्यत्रान्वयः । कचिपु 'सूचित'इति पाठः । ६ कृतेऽस्येति । गुणे कृते वृद्धि-शास्त्रस्येत्यर्थः । ७ प्राप्तस्येति । 'गुणादे'रिति शेषः ।

प्रमत्तिभ्यो यदलुगन्तेभ्यः, चिरिणोतिचिरिणोतिभ्यां च लुकि सिचि अचैचायीदनेनायीदचिरायीदचिरायीदिति न स्यात् । गुणायादेशयोःकृतयोर्यान्तानां नेति प्रतिषेधप्रसंगात् । यदि तु बाध्यविशेषचिन्तायां मध्येपवादस्यायमाश्रय उवचैव बाध्यते न तु गुण इत्याश्रयते तदाप्येतन्न सिद्धयेदेव । तस्मात्सिचि सर्वमप्यन्तरङ्गं नास्त्येवेति सिद्धान्तं साधयितुं बाध्यसामान्यचिन्तैवाश्रयणीया । एतदर्थमेव हि भाष्ये हाप-कोपन्यासः कृतः । अन्यथा न्यायेनैव सिद्धेऽन्तरङ्गस्यापि बाधे किं हापकवर्णनेन ? एवं विधते 'न्यनुवीद' 'न्यनुवी'दित्यत्र 'क्लृप्तिचे'ति निषेध एवाश्रयणीयस्तथा चेग्लक्षणत्वसिद्धये वृद्धिब्रह्मणमपि ह कृत्यंममेवेति स्थितम् । एवं च सत्यसम्भ-वादपि वृद्धा सिच्यन्तरङ्गं सर्वं बाध्यते । यदि हि स्यात्तर्हि कापि सिचिगन्तमङ्गं न लभ्येतेत्यवधेयम् । तथा चेग्लक्षण-त्वस्य निषेधप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वे विधते तत्रतत्रासन्ध्यक्षर-व्यञ्जनादित्यावृत्तिरपीकपरिभाषयैव सिध्यतीति हापकवर्ण-नादिङ्गेषोपि नाश्रयणीजः । न चैवं धीः पन्थाः इममित्या-

भ्रष्टावसर'इति पाठः ।

(भाष्यम्) षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वा-
स्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि
प्राप्नोति-वधि मधु ॥

(प्रदीपः) षष्ठ्या इति । स्वतन्त्रमिदं
गुणवृद्धोर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः ॥

(उद्योतः) विधायकमिति । 'हको यणवी'-
त्यादि तु स्वविषयेऽस्य बाधकमिति न तदर्थ्यं रूपो दोषः ।
भाष्ये-हृन्निवृत्तिरित्यस्य 'गुणवृद्धिरूपादेशेने'त्यादिः ॥

[सिद्धान्तिनो दूषणभाष्यम्]

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

(उद्योतः) पुनर्वचनं- 'मिदं गुण' इत्यादिरूपम् ॥

[पूर्वपक्षिणः परिहारवाचिकम्]

॥*॥ अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) अन्यतरार्थमेतस्यात्- 'सार्व-
धातुकार्थधातुकयोगुण एवे'ति ॥

(प्रदीपः) अन्यतरार्थमिति । नन्वनिको-
ऽपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यात्, न तु निय-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ षष्ठ्याः-वक इति षष्ठ्याः । २ विधिनियमसंभवे-
विधेरेव उपायस्वादिति भावः । ३ अन्यतरार्थमिति ।
प्राग्येण सर्वत्र प्राप्तयोरनेन गुणवृद्धोस्तत्ताम्रिमितेऽन्यतरस्य

॥ शब्दशौचः ॥

दाबपोकपदोपस्थितिवद्यादिकामेवौत्वमात्रमत्वं च स्यादिति
वाच्यं-गुणवृद्धिश्चोदोत्तुहो पुनर्गुणवृद्धिप्रहणसामर्थ्यादि
शब्दव्यापारोऽप्याश्रीयते-गुणवृद्धो ये गुणवृद्धो न तु शब्दा-
न्तरं विहिते इति, अनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा । नन्वचक्षेति
सुत्रे हस्तादिप्रहणानुवृत्त्या संख्या विधाने पदोपस्थितिरिति
स्थास्यति तस्मात्सामर्थ्यादिव औपधिमध्यमुक्तामात्र्यदादीनाम
इत्यनेकपदोपस्थानं न भविष्यति । यदि हि स्वात्तार्थं चक्षेत्यत्र
'संख्या विधाने'ति यत्ताम्रप्रणं व्यर्थं स्यादिति चेन्न । 'दिव उ'-
दित्यादिनगुणवृद्धिसंज्ञकेष्वपरिभाषानिवर्त्तनेन चरितार्थ-
त्वात् । 'अष्टन आ विभक्ता'कियादाधिकोऽसंभवेन तत्र
चरितार्थत्वाच्च । तस्मात् 'वौः' 'पन्था' 'इम'मित्यादिसिद्धये-
इहापि संख्याविधाने नियमं संपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिप्रहणमिति
प्राग्भ्यः । ननु 'पन्था' इत्यनुदाहरणम्, 'वतो'दिति सिद्धे
आदिधिसामर्थ्यादेवेकपदस्यानुपस्थितेरिति चेन्न-अमुक्षिण-
कारोकारयोर्वै आदिधिसम्भवात् । न चेकः शोक्षानन्तर्य-
विवक्षणायेन तावत्प्रधानाश्रयणाच्च नैवमिति वाच्यं, तथापि
सम्बन्धवर्षतया सामर्थ्योपेक्षयात् । न चैवमित आदित्येव

मार्थम्, नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् । एवं मन्यते-
द्वितीयं गुणवृद्धिप्रहणमनुवर्तते, तेन गुणवृद्धिप्रदेशेषु
'हक'इत्यस्योपस्थानोच्चाऽस्त्यनिकः प्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) नियमाद्विधेरिति । प्राप्तवाधादिरूप-
दोषापत्त्या परिसङ्ख्यारूपो नियमो गृह्यरिति भावः ।

द्वितीयमिति । केवलविधायकत्वेऽनुवृत्त्येव सिद्धे
इहस्यगुणवृद्धिप्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः । यातीत्यादि-
निर्देशेगुरोरपि नियमस्याश्रयणमित्यन्ये ॥

[पूर्वपक्षिणश्चोक्तान्तरवाचिकम्]

॥*॥ प्रसारणे च ॥*॥

(भाष्यम्) प्रसारणे च सर्वेषां यणां
निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति-
याता वाता ॥

(प्रदीपः) प्रसारणे चेति । तुल्यान्याय-
त्वादुपन्यासः । 'इयण' इत्यत्र 'यण' इति स्थान-
वृत्ती । तेन 'यणः स्थाने इम्भवति, स च संप्रसारण-
संज्ञ' इति वाक्यार्थः स्यात् । वाक्यभेदेन च कार्य-
द्वयं विधीयते ॥

निवृत्त्यर्थमिदम् । 'तत्र गुण एव न वृद्धिः, प्रवेष्टुं कुरेव न
गुण' इत्येवमेक एव यथा स्यादन्यमाभूदित्येतदर्थमित्यर्थः ।
३ इत्येवपर्यन्तं शङ्का । ४ समाचते-एवमिति । ५ वाक्य-
भेदेन स्वतन्त्रविधित्वमुपस्थापकत्वं चेत्याशयः ।

इत्यादिति वाच्यम् ; 'अमुक्षिणमिदं'मित्यस्यासिद्धयापत्तेः ।
आदिधौ ॥ 'वा षपूर्वस्येति तरिसिद्धिरिति दिक् । यत्तु भाष्ये
'स' 'इम'मित्युदाहृतं, तत्र 'स इमं मन्त्रमपश्य'दिति ब्राह्मण-
वाक्यैकदेशानुकरणमात्रम् । उदाहरणं विममित्येव न तु स
इत्यपि । तच्छब्दे इकोऽसम्भवेनेक इति नियमस्याप्रवृत्तेरि-
त्याहुः । वस्तुतस्तु 'स' इत्यन्युदाहरणं साधनेव । 'त्यदादी-
नाम' इति हि विधिविधायकम् । तत्र चेक इत्यस्योपस्थितौ द्वौ-
मोरेवाऽस्त्वं स्यात् इत्येवमिति । गणेन निर्देशस्तु संकोपसर्जन-
व्यावृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च स्यात् । 'तदोः सः सा'विति सत्त्वं हि
त्यदादीनामेव तदोर्विधीयते । अनेदमवधेयम्-शब्दव्यापारा-
श्रयणानुरोधेनापि गुणवृद्धिप्रहणं मातु । एकस्तावित्येतावतैव
सिद्धेः । वस्तुतस्तु 'तावित्यपि व्यर्थम्, 'हक' इत्येव सूच्य-
ताम् । संपूर्णं पूर्वंसुत्रद्वयमनुवर्त्तते वृत्तिरित्यादेवौ यत्र
विधीयते, गुण इति चादेकौ तत्रैक इत्युपपत्तिस्त इति व्याख्या-
नात् । नचैव 'गुणवृद्धिपरिकारे पुनर्गुणवृद्धिप्रहणसामर्थ्या'-
दित्युत्तरग्रन्थाऽसंज्ञतिः, तस्य यथाश्रुताऽभिप्रायकत्वात् ।
प्रहणपदस्याऽनुवृत्तिपरतया संपूर्णसुत्रद्वयानुवृत्तिसामर्थ्यपर-
त्वादिति दिक् । व्याख्याने लिङ्गनिवृत्तौ प्रदीपवृत्तम् । अन्यथा

(उद्ध्येतः) मुख्यन्यायेति । पक्षोदसंरूपो न्यायः ।
वाक्यभेदेनेति । 'व्यक्तः संप्रसारणः' मित्यादिनिर्वाहाय
सामान्येन संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भावः ॥

[पूर्वपक्षिणो दूषणभाष्यम्]

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ विषयार्थं पुनर्वचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) विषयार्थमेतत्स्यात्—'वचिस्व-
पियजादीनां कियेवे'ति ॥

(३०) विषयार्थमित्यस्य—निमित्तनियमार्थमित्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ उरपरं च ॥*॥

(भाष्यम्) उरपरं च सर्वेषामुकाराणां
निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—कर्तृ
हर्तृ ॥

(प्रदीपः) कर्तृ हर्तृ इति । अन्ततरम-
स्याऽभावात्सर्वेऽव्ययः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ पुनर्वचनं—वचिस्वपीत्यारिरूपम् । २ अर्थ पाठः

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

तत्रापीकपदोपरिधत्तुक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायादुकारोका-
ग्यावृत्तौ च सत्यां किं तेनेति । तदेतद्विग्रहणं किमर्थमिति
भाष्येण, 'वग्रहणमात्रसन्ध्यक्षरे'त्यादिवाचित्केन च सूच्यते ।
अन्यथा हि सूत्रं किमर्थमित्याद्येव न्यायः । यत्तुत्तरार्थं गुण-
वृद्धिग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याशयेनेवग्रहणमित्युक्तमिति भाष्या-
भिप्रायवर्णनम् । तत्र । पूर्वमृवानुवृत्त्यैव सिद्धावुत्तरार्थस्व-
स्यापि दुरुपपादत्वात् । समुदायापेक्षायाम् षण्ढूक्त्युतैः सम्ब-
न्धानुवृत्तेर्वा त्ययापि वाच्यत्वात् । इमग्रहणस्याऽप्युत्तरार्थतया
तदंशेपि शङ्कानुत्थानाच्च । 'इक' इति योगः किमर्थं विमज्ज्यत
इति प्रश्नोद्भूतमिति चेत्तर्हि गुणवृद्धयंशेपि तस्याऽविशिष्ट-
तया सूत्रं किमर्थमित्येव न्यायिदिति दिक् । वत्तु प्रधानावयव-
द्वारा समुदायापेक्षेयोऽयमिति, तदपि नातावशब्दस्वरसानु-
गुणम् । तस्मादुक्त एवाशयः साधुः । न चैवं गुणवृद्धयधि-
कारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्युत्तरप्रश्नाऽसङ्गतिः । तस्य
यथाश्रुताभिप्रायकत्वात् । ग्रहणपदस्यानुवृत्तिपरतया सम्पूर्ण-
मृद्धयानुवृत्तिपरतया सम्पूर्णसूत्रद्वयावृत्तिसामर्थ्यपरत्वा-
देति दिक् । एवं चेत् इति योगविभाग एव पूर्वपक्षसिद्धान्त-
न्यायं समर्थयत इतोह पर्यवसितोऽर्थः । ततश्चानेनेकेन योग-
विभागेन सकलेष्टमिदो 'वृजेवृद्धिरच' 'उरकि गुण' इत्यादि

[सिद्धान्तिनःसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धन्तु पष्ठयधिकारे वचनात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥

['पष्ठयधिकारे वचनात् ॥'] पष्ठयधिकारे
इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत्कियते
तत्रैव । इमावपि योगी पष्ठयधिकारमनु-
वर्तिष्येते ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेषां
निवर्तयति । तेनैव यत्र पष्ठी तत्रैषामुपस्थानम्—
अङ्गस्य, वच्चादीनामृत इद्धान्तोरित्यादौ ।
इमावपि । स्वरितत्वाद्योरन्तरालवर्तिमिथा-
ऽयोग्यत्वात्संबन्धाऽभावः ॥

(उद्ध्येतः) गुणादिविधावपि अधिकारलब्धा पष्ठी-
त्याह—अङ्गस्येति । तत्रोरपरपर इत्यत्र 'पष्ठी'त्यनुवर्त्य
पूर्वोक्तार्थः सुलभः । एतथोरपि तत्राऽनुवृत्त्या पष्ठीति संबन्धेन
तदर्थलभः । तत्राऽनुवर्तनं यदि लौकिकोऽधिकारस्तर्हि स
आकाङ्क्षानिवन्धनः । न च पष्ठीस्थान इत्यस्याकाङ्क्षेत्यत
आह—स्वरितत्वादिति । लक्ष्यानुरोभाकेत्यपि बोध्यम् ॥

सम्प्रति लुः इति गौडाः । १ वच्चाधिकारे—पष्ठीस्थाने
इति मृत्स्थपष्ठयधिकारे । एकः—उरपर इति । ४ तेनेति ।

बहुतरयोगविभागाभाष्येनेनाऽन्यथासिद्धिवर्जनं नादत्तव्य-
मिति स्थितम् ॥

इयं च परिभाषाऽलोक्यपरिभाषायाः शेषो वा, शेषि-
भूता वा, तथा सह समुच्चिता वा, वैकल्पिकी वा, तत्पवादो
वा, पूर्वविप्रतिषेधात्तद्विधौ वा, पदोपस्थापिका चेति
सप्त पक्षाः सम्भाव्यन्ते यद्यपि तथाप्याधानां षण्णां दुष्टत्वा-
त्सप्त एव सिद्धान्तिनः । तथाहि—'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो'-
रित्यत्र स्वस्वनिमित्तवशात्परिभाषादर्थं सञ्ज्ञितम् । तत्रा-
ऽङ्गस्येति पष्ठौ यदि पूर्वमेवाऽन्यमलं नीता 'अज्ञान्यस्वगुण'
इति, पश्चादिकाऽन्यो विशेष्यते तदेकपरिभाषा शेषभूता ।
यदि तु पूर्वमिकाऽङ्गस्य विशेषणाच्चदन्तविधिरिगतस्याङ्ग-
स्येति, ततः—स च भवन्नलोक्यस्येति, तदा द्वितीयः पक्षः ।
तदिदं पक्षद्वयमपि पष्ठोत्तरपुरुषं बहुव्रीहिं चाश्रित्य तच्छेष-
पक्ष इति भाष्ये व्यवहृतम् । इह पक्षद्वयेपि 'मिद्रेगुण'इत्यादौ
दोषः । यो हि मिद्रेत्यस्य नासाक्, वक्षोक् नासान्वयः ।
तथा चाबदवपरिभाषायां त्यक्तायां सत्यां विनिगमक्यभाषा-
दुभयत्यागे सर्वदेशो गुणः स्यात् । तदुक्तं वार्तिककृता-
'वृद्धिगुणालोक्यस्येति येनमिद्वृद्धिपुनरावृत्तपु-
नरपक्षिरसिद्धिप्रसङ्गद्वेष्टिग्रहणं सर्वदेशप्रसङ्गा-
निगम्यते'ति । चकारो हेतुर्वचः । तस्य सर्वदेशप्रसङ्गो

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा-पञ्चधिकारे इमी योगावपेक्षि-
ष्यामहे ॥(प्रदीपः) अथवेति । 'बघी स्थानेयोगे'-
त्यत्र योगविभागः करिष्यते-'बघी'। यदेतदनुकान्तं
तद्यत्र बघी तन्नोपतिष्ठत इत्यर्थः । तत्र योग्यता-
दनयोरेवापेक्षा नान्येषाम् । ततः-'स्थाने योगे'-
ति । 'बघी'त्येतदुपतिष्ठते ॥

(राज०) तदधिकारस्थत्वेनेत्यर्थः ।

ॐ शब्दवृत्तौः ॐ

इति फलितम् । अथ मिद इमिदिः, तस्य मिदेरित्यादिपूर्वो-
क्तरीत्या कथं चिदिह सर्वत्रैक एव स्थानित्वं लभ्येत तथापि
'मिद'मित्यादावनिरुद्धगुणत्वाद्गुणनिषेधो न स्यात् ।अथ क्लोः कित्वाज्जापकान्तिरुद्धगुणत्वेपि निषेधस्तर्हि 'लैग-
वायनः' 'पौरोहित्य'मित्यादावतिप्रसङ्गः । अथ लक्ष्यानुरोधा-
त्पृथग्गुणमात्रविषयकं जापकं तर्हि पदोपस्थितपक्षएव लक्ष्य-
सिद्धये समाग्रीकतम् । एवं हि जापकप्रवणहेतोऽपि न
भवति । किन्त्वेनाऽपि पदोपस्थितरेव जाप्यताम् । एवं हि
जापकमूलकं वाक्यान्तरं न कल्प्यमिति लाभम् । अस्तु
तर्हि लृतीयः पक्षः-'मिदेरन्त्यरेकेषां द्वयोरपि गुण' इति ।
मेवम् । स्थानेयोगावयवसम्बन्धरूपस्यायं द्वयस्य युगपदुच्चा-
रितया बहवा दुर्लभ्यताम् । स्थानेयोगं च विनाऽलोच्य-
विषयत्वात् । स्थानपक्षो हि तदुपस्थितो किङ्कमिति
वक्ष्यते । 'इक'इत्यनेन सहावयवबघी विनान्वयाऽयोगात् ।
आवृत्त्यारो प्रमाणाऽभावाच्च । एतेन 'मिदेरन्त्यस्य वेकी
वे'ति वाच्यं पक्षोपि प्रयुक्तः । विकल्पस्यादोषप्रसङ्गाच्च ।
अस्तु तर्हि 'तदपवाद'इति पक्षः । पक्षः । तथाहि-गुण-
विभाजनस्येति न स्थानपक्षो, किन्तु द्वापेक्षयावयवबघी ।
कृत्य किङ्कतऽभावात्लोऽन्त्यपरिभाषया अनुपस्थितिः । अम-
मेव च वाच्यपदार्थः । बघीपरिभाषा न भवेत्तर्हि स्थान-
पक्षोऽन्त्यलोच्यपरिभाषावस्थितिश्च स्यात् । सत्त्वा-
निरूपपरिभाषायां तदुभयं नेत्येतावतैरापवादत्वव्यवहारः ।
नहि वस्तुतो वचनेन प्राप्तिरस्य बाधः सम्भवति । शास्त्रा-
प्रामाण्यप्रसङ्गात् । अत एव शास्त्रात्तात्पर्यसङ्कोचे बाध-
स्यादुः । एतेन 'इन्द्रा'पवाद एकदोष'इत्यपि व्याख्यातम् ।
ननुतुल्यतायां विमर्शे द्वन्द्वस्य प्रसङ्गः । किन्तु यथेकदोषो
न भवेत्तर्हि प्रत्येकं विमर्शद्वन्द्वं स्यात्तसि त्वेकदोषे तन्ने-
त्येव तत्त्वम् । अस्मिन् पक्षे जुसि गुणोऽनुहृदुरित्यनेनाने-
जितुः पर्यवेतिपुनिरात्मपि स्यात् । 'सार्वधातुकाऽंधातुक-
यो'रिति गुणो 'भक्त'इत्यादाविवेहितेयनापि स्यात् । तथा च(उद्योतः) पृच्छति । योगविभागे च पृच्छति
सूत्रं साकाङ्क्षमिति लौकिकोऽपेक्षालक्ष्मणोऽधिकार इति भावः ।
बोध्यस्वादिति । व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् । उपतिष्ठत
इति । अनुवर्तत इत्यर्थः ॥

[प्रतिबन्धोमुखेन समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः-'सार्वधातु-
कार्धधातुकयोगुणो भवती'तीह कस्मान्न
भवति-याता घाता ? ॥ इदं तत्रापेक्षिष्यते
'इको गुणवृत्ती'इति ॥ यथैव तर्हिदं तत्रा-

१ समापत्ते-इदमिति ।

वाचित्यम्-'इह्याप्रत्ययेति चेज्जुसिसार्वधातुकार्ध-
धातुकह्रस्वाद्योगुणेष्वनन्यप्रतिषेध' इति । अत्र
ह्रस्वादीति 'ह्रस्वस्य गुणः' 'असि च' 'अतो हि सर्वनामस्था-
नयोर्धेकिता'इति गुणचतुष्टयं गृह्यते । ततश्च 'हे अग्रो' 'अ-
ग्रयः' 'वर्जति' 'अग्रये' 'वाज्रव्य' इत्यत्र यथा ओर्गुणान्तं
गुणपञ्चकं भवति । एवं 'हे अग्रिचित्' अग्रिचितः सन्ति'
'सुहृति' 'अग्रिचिते' 'सौभूत' इत्यत्रापि स्यादिति वाचि-
कार्थः । यद्यपि हि निर्दिष्टस्थानिक्तत्वात्परिभाषा दुर्लभा ।
अग्रिचिच्छब्दस्य विसंज्ञाऽभावाच्च 'वेकिता'त्येतच्च प्रामोदि
तथापि वाचिकरसोक्तिसम्भवमिदं वर्णयन्ति- 'ह्रस्वस्य
गुणो' 'नसि वेति सूत्रयोस्तावदस्तेनैवविदोष्यते । दोष-
व्यावृत्तिश्च फलम् । अथाऽनियमे नियमपारिणी परिभाषा
कथमिदोपतिष्ठति, नहि ह्रस्वस्य स्थानित्वेऽतिप्रसङ्गोऽस्ति ।
अकारस्य अकारस्य एव गुणो भविष्यतीति ज्ञात्वा । तत्रैवं
वक्तव्यं-'ह्रस्वान्तस्याङ्गत्वेको गुण' इति सूत्रार्थः स्यात् ।
ततश्च 'हे इन्द्र' 'हे उपगो' इत्यादावनन्यस्यापि स्यात् ।
'अग्रिचि'दित्यादिकं तु विशेषणव्यवच्छेदं स्यात् । तथा च
ह्रस्वस्यैक इत्यनयोर्न परस्परं विशेषणविशेष्यभावनः । कि-
न्त्यनयोरेकमङ्गस्य विशेषणमपरमङ्गस्य विशेष्यमिति । यदा-
ह्रस्वस्येत्येतदङ्गस्य विशेषणं मा भूदित्यङ्गस्य स्थानवच्छेदं
वाचितुमनन्यस्यापि गुणं सम्पादयितुमिवपरिभाषावितिष्ठते ।
यद्यनृत ओरित्युभयत्राप्यनन्यस्य गुणविभाजनार्थं परिभाषा
स्यादेव । विसंज्ञा तु वर्णयोरेव न तु तदन्तस्येति पक्षं गृही-
त्वा 'वेकिता'त्यस्य 'अग्रिचित' इत्यादावतिप्रसङ्गो दोष्यः ।
ननुस्मिन्पक्षे 'अत' 'ओ'रित्याभ्यां 'वे' किङ्कलक्ष्यणमसतीति
किङ् । ननुस्मिन्पक्षे 'पुगन्ते'ति सूत्रस्य नियमार्थत्वादोहिते-
त्यादौ न दोष इति चेन्न, यदि हि 'सार्वधातुकार्धधातुकयो-
र्धुपपत्त्येवे'ति नियमस्तर्हि ह्रस्वाद्योगुणे दोषस्तदवश्यः ।
यदि तु लघुपपत्त्यं सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति नियमस्त-
थापिहितेत्यादौ दोष एव । अथावृत्त्या द्विविधोपि नियम-
स्तावन्निजुरित्यत्र दोषः । ननुतन्त्रियमद्वयेनापि वारयितुं

पेक्षिष्यते, एवमिहापि तदपेक्षित्यामहे
'सार्वधातुकार्यधातुकयो'रिति ॥ [इकोगुण] ॥

इति श्रीमन्नगावत्यतञ्जिविरचिते महाभाष्ये प्रथम
स्थाप्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥ ३ ॥

(प्रदीपः) अथवेति । अन्यतरार्थपुनरिति
वदताऽवश्यमेवं संबन्धः कर्तव्यो- 'यत्र गुण-
वृद्धिश्चोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयते तत्रैक
इति उपतिष्ठते' इति । अन्यथा याता वातेत्यादिषु
विध्यर्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थपुनर्वचनं स्या-
दित्युच्यते । अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्य-
तयैवाऽपेक्षास्तु । तनैकरूप एवास्याऽर्थो, न तु
वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च । तदपेक्षित्या-
मह इति । अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः ।

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ इकोगुणेति सामान्यविधेरनिरूप्यमातेरस्य निष्कर्षता सम्भवति ॥

॥ वाचकौस्तुभः ॥

शक्यम्, लघूपधत्वात्सार्वधातुकपरत्वाच्च । 'हे बुद्धे' बुद्धयः
पित्रे च हितः 'पित्र्य' उपादिभ्यो यत् । 'बुद्धये' 'बुद्धयः'
इत्यादावनुपधाभूतेष्वितिप्रसङ्गस्तु दुर्बारे एवेति तावदाधिक-
हृदयम् । वस्तुतस्तस्माद्विशिष्टेन प्रत्ययेन अयमाणेन च
नुसादिना इको विशेषणत्सकलोपनिर्वासे सति तदपवाद-
पक्षोऽपि समर्थवितुं शक्यत एव । 'अज्ञेय' प्रत्ययेन विधे-
ष्यते' इति गृहीत्वा परं भाष्यवार्तिकमन्वप्रवृत्तिरित्यवश्यम् ।
अस्तु तर्हि 'पूर्वविप्रतिषेध' इति क्रोडीयसम्मतः पक्षः पक्ष
इति चेन्न, इवपरिभाषाया निरवकाशत्वात् । नहि परस्पर-
परिहारेणऽवकाशलाभेऽसति विप्रतिषेधः । तस्माद्वि सत्यपि
सम्भवे बाधनं भवतीत्याश्रीयते तर्हि येन नाप्राप्त्यायाद-
पवादत्वमस्यैव । यदि त्वसम्भवे बाध्यबाधकभावोऽस्ति
चेन्न सम्भवो यदुभयं स्यादिष्टाश्रीयते तर्हि तच्छेयादिष्व-
न्यतमपर्यवसानं न तु क्रोडीयतत्त्वावकाश इति स्थितम् ।
तस्मात्तदोपस्थापनमिति सप्तमः पक्षः सिद्धान्तसम्मतः ।
तथाहि- 'इक' इति षष्ठ्यन्तानुकरणम्, न तु संक्षिपरम् ।
'स्वरूप'मिति वचनात् । न चाऽशब्दसंज्ञेति निषेधः, षष्ठ्य-
न्तस्याऽऽज्ञात्वात् । तदयमर्थः- 'यत्र न्यायानुगो भवति
वृद्धिर्भवेतीति तत्रैक इति षष्ठ्यन्तमुपतिष्ठते' इति । तस्य च
पदैकवाक्यतयाऽन्वयोऽन्तरङ्गोऽलोक्यपरिभाषा तु विधि-
वाक्येष्वन्तरवाक्यार्थं बुद्ध्या तदेकवाक्यतया सम्बध्यत इति
तदन्वयो बहिरङ्गः । ततश्च 'जुसि चे'त्यादाविकोऽङ्गत्वेति
सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वादि-

(उच्यते) अन्यतरार्थमिति । केचन विधिष्वे
पुनर्गुणवृद्धिप्रद्वयवैयर्थ्यमुक्तमेव । न तु वाक्यभेदेनेति ।
एकवाक्यत्वे संभवति तस्याऽप्युक्तत्वमिति भावः । एतेन-
म्वय इत्यपि व्याख्यातम् । तथापि संज्ञाविधाने इगु-
वाचः । अनुवाचत्वं च व्यञ्जः संप्रसारणमित्यादीनां
सार्वक्यावावश्यकम् । एवं चैकस्यावातुवाचत्वमेवाऽस्तु,
न तु विधेयत्वं 'वचिस्त्वपी'त्यादीनां नियामकत्वापादकमिति
बोध्यम् । तदपेक्षित्यामह इति । एवं च यथा विधेः
स्थान्याकोङ्गा, तथाऽस्यापि स्वसंबन्धिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेति
एकवाक्यतैवेति भावः । एवं च स्वातन्त्र्यं दूरापास्तमेव ।
तदाह-अस्तेति । आहूतो तु न मानमिति शिष्यम् ॥ ३ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीर्णभवनगोजीभट्टकृते भाष्य-
प्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

इयुपाध्यायवैषट्पुवकैयट्कृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥ ३ ॥

काऽङ्गे विशेषिते स्थानपट्टी न विहितेति भवत्येवालोक्त्यपरि-
भाषोपस्थितिः । मिदं गुण इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यानवय-
स्याऽसम्भवान्मिदिरिक इति वैयधिकरण्येनाऽन्वये सति स्थान-
पट्टीनिरासदलोक्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठते । न च मिदरेक्ष्ये-
त्यन्योऽवश्यवपट्टोत्वेऽपीक इति स्थानपट्टवस्त्येवेति बाध्यं, न
क्षोपाऽलोक्यपरिभाषोपस्थितानुपपुञ्जते । अन्तेमुदायात्मक-
स्थानिनः परभूताया एव षष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात् ।
इवक्षाऽन्तरपत्तात् । तथा चाऽलोक्त्यपरिभाषा इवपरिभाषा-
नन्तरोपस्थितिका न तु तथा सह युगपदुपतिष्ठते, येनाऽविशे-
षादुभयोर्निवृत्तिः स्यादिति सकलेष्टसिद्धिः । तच्छेयतदपवाद-
पक्षयोरपि दूषणमुद्धर्तुं शक्यमित्युक्तमेव । तदिह सप्तपक्षी-
मन्ये पक्षत्रयं दुष्टमेव । एकचतुष्टयस्तु साधिति स्थितम् ।

नन्वेतत्सूत्रमङ्गस्येवादिबध्बिभारार्थमेव । न स्यादिति
चेन्न, एवं हि सतीको गुणवृद्धौ नेति नया संतुज्यैव पठेत् ।
'सर्वस्य दे' 'पूर्वात्रासिद्ध'मित्यादिबत् । न क्षुत्तरस्योपस्थि-
तिक्त्वाविशेषे किं चित्संतुज्यं किं चित्तु विभज्य पठितुमु-
चितम् । वैरज्ये हेत्वभावात् । 'प्रत्ययः' 'परश्चे'त्यादौ तु
पाराध्याऽविशेषेऽन्यसंतुज्यं निर्हो विधेयभेदाच्च विरुध्यते ।
नार्थादं विधिसूत्रम् । पुनर्गुणवृद्धिप्रद्वयसामर्थ्यात् । तत्त-
स्यास्थानपक्षेपि विशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति दिक् ॥ [इको]

इति श्रीमहोजिदीक्षितविरचिते श्रीभास्वकौरुणे
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

अथ चतुर्थमाह्निकम् ।

न धातुलोप आर्धधातुके ॥११॥१४॥

(प्रदीपः) न धातुलोप आर्धधातुके । गुणवृद्धयोः प्राधान्यादयं निषेधो, न तु तद्गुण-
भावादिकपरिभाषायाः । कीधीवेवीट्टमिति चाऽसं-
बद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात् । कृत्स्नस्य धातो-
लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाऽभावादनर्थको निषेधः स्यादिति
सामर्थ्याद्भातवेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतः ।
अवयवकिययाऽपि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात् ।
यथा 'पटो दग्ध' इति । अथवा समुदायशब्दोऽवयवे
तद्रूपारोपाद्वर्तते ॥

(उद्द्योतः) न धातु ॥ प्राधान्यादिति । प्राधान्यं
च संस्कार्यत्वम् । असंबद्धमिति । अलोप्यत्येवमेनापि
एक एव प्रसक्त्या परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम् । कृत्स्नस्येति ।
दुरीणो लोपश्चेति रक्तसंनिधौ गेन कृत्स्नधातुलोपोऽस्तीति
तदसंभवो नोक्तः । अथवेति । आपपक्षे अवयवधर्मस्य
समुदाये आरोपोऽन्त्ये समुदायधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य
अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः ॥

[धातुग्रहणप्रयोजनविज्ञासयाक्षेपमाध्यम्]

धातुग्रहणं किमर्थम् ? ?

(प्रदीपः) धातुग्रहणमिति । उपसर्जनस्यापि
यथा परामर्शस्तथा 'केषां शब्दानां' मिलनं प्रति-
पादितम् । विनोपि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्ध-
धातुकग्रहणं विज्ञास्यते अनुबन्धलोपस्य चाऽनेमिति-
कलाविवेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अवयवधर्मस्येति । कियारूपस्येत्यर्थः । २ प्रश्न-
बीजमाह-विनापीति । ३ निषेधविशेषणतयोपक्षीणत्वेन

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

न धातुलोप आर्धधातुके । धातुलोपनिमित्ते
आर्धधातुके परे तन्निमित्तिके गुणवृद्धौ इको न स्तः । लोपवः
पोयुवः मरीचजः । लोप्यादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाञ्चि कृते
'यङोचि चे'ति यङ्लुकि लुङनिमित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्त
गुणवृद्धौ निषिध्यते । यथापि कृत्स्नस्य धातोरपि क चिद्धो-
पोस्ति । यथा, 'दुरीणो लोपश्च' । दुःशब्दे उपपद इणो धातो
रवप्रत्ययो भवति धातोश्च लोपः । दुःखेन ईयते प्राप्यते
'दुर'मिति, तथाप्येवविधे विषये गुणवृद्धयोः प्राप्तिविरहा-
निषेधवैयर्थ्यम् । अतोऽत्र धातुशब्देन तदेकदेशो लक्ष्यते ।

(उद्द्योतः) परामर्शः-शब्देन एवगुणादानम् ।
प्रतिपादितमिति । उदधा एवद्विष्कादिति भावः ।
लोपविशेषणमिति । सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

इह मा भूत- 'लृञ्' लविता लवितुम् ।
'पूञ्'-पविता पवितुम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमा-
र्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः । अनुबन्धो न धातवेक-
देशः । यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञा । प्रयोगे तु 'लृ'शब्द
एव धातुसंज्ञः । केवलमसौ भित्कार्य लभते । लृशब्द-
स्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता ॥

(उद्द्योतः) सिद्धान्ते स्थितिः । निषेधत्वेन गुण-
वृद्धयोः शब्दप्राधान्यालोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः ।
न च लोपशब्दोऽधिकरणध्वजः, 'अवर्शनं लोप' इत्यादौ
भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् । गणे सानुबन्धस्य पाठाद्विशि-
ष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह-अनुबन्धमिति । यस्मा-
दिति । उपदेशपदाऽभावेऽपि अन्तरङ्गत्वात्सर्वतः पूर्वं सा ।
धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधिस्तिते इति भावः । धातुसंज्ञे-
स्तद्गुणोः सम्यक्त्वेऽपि न क्षतिरित्याह-लृशब्दस्यैवेति ।
अन्यव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रियावाचित्वावगमादङ्गपठित-
क्रियावाचिनो च धातुत्वविधानादिति भावः ।

[पूर्वपक्षिण आक्षेपमाध्यम्]

आर्धधातुक इति किमर्थम् ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥

(प्रदीपः) रोरवीतीति । सत्यार्धधातुग्रहणे
शब्दधर्त्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसन्दिग्धो भवति

विशेषणान्तरसम्बन्धोक्त्याऽभावादित्यर्थः । ४ न च-नहि ।
अन्यव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव क्रियावाचित्वाऽवगमात् । गण-
पठितक्रियावाचिनो च धातुत्वविधानादिति भावः ।

धातुलोप इति च यदि वृद्धीत्युक्तं स्यात्तदाऽर्धधातुकग्रहणं
लोपविशेषणं वा गुणवृद्धयोर्विशेषणं वा तन्नावृत्त्यादिभिरम-
वविशेषणं वेति त्रयः कस्याः । तत्रात्रे पक्षे आर्धधातुकनि-
मित्तिके धातुलोपे सति यत्किञ्चिन्निमित्तिके गुणवृद्धौ न भवत
इति सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च प्रपूर्वादिभ्यः कप्रत्यये तन्निमित्त-
के नलोपे च सति 'प्रिद्ध' इत्यत्र प्राप्नुवन्नाङ्गोपि निषिध्यते ।
यो हि द्वयोः पक्षोर्निर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभतेऽसाध्य-
तरतो व्यपदेशमितीकस्यानिक्रमवस्थापि सत्स्यात् । न चैवम-
पीगलक्षणाविरहाच्च निषेधो लैगवायने ओर्गुणस्येवेति वाच्यं,
न्यास्मिन्सूत्रे 'इक' इत्यस्य स्वरूपपरतायां प्रमाणमस्ति । उत्तर-

नान्यथा । क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणाऽऽनर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः ॥

(उ०) रोरवीतीति । यङ्लुङ्गन्तस्य रूपम् । शब्दवत्त्वात्-शब्दोन्नेपादानात् । नान्यथेति । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्तत्पुरुष एव स्यादित्यर्थः । [ननु पदप्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता, न भाष्यकारस्येत्यत आह-क्रमेणेति । तत्तत्पदप्रयोगस्तत्क्रमेणेत्यर्थः । क्रममेवाह-आर्धधातुकस्य चेति ।]

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम्-‘आर्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः’ इति । आहो स्विन्-गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणम्-‘धातुलोपे सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः’ इति ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । आर्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा, गुणवृद्धिविशेषणं वा, बहुव्रीहिस्य तुभ्यविशेषणं वेति पक्षत्रयसंभवात्प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) लोपविशेषणम् । श्रुत्वात् । गुणविशेषणम् । प्राधान्यात् । तत्र लोपविशेषणत्वे ‘आर्धधातुके परे पूर्वस्य धात्वन्त्यस्य लोपे’ इति वाच्योऽर्थस्तत्कलितमुक्तम्-भाष्ये आर्धधातुकनिमित्ते लोप इति । एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे ‘आर्धधातुके परे प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातोर्वै गुणवृद्धी’ इति वाच्योऽर्थः । अनुवादेऽपि ‘इको गुणवृद्धी’ ‘अचश्चे’ति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात् । तत्कलितमुक्तम्-आर्धधातुकनिमित्ते ये इति । ‘प्राप्नुत’ इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति । बहुव्रीहीति । उभयातुग्राहयेति भावः । यद्यपि ‘धातुलोप’ इति समस्तमार्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः परिच्छेदकपर इति न दोषः ॥

✽ राजलक्ष्मीः ✽

१ अत्र सार्धधातुकगुणनिषेधापत्तिरित्याशयः । २ अयं पाठः कचिज्ज । ३ नलोपस्य ‘क्त’सार्धधातुकनिमित्तत्वेन ‘आहुण’ इति न स्यादित्यर्थः । प्राप्नोति-अर्थ निषेधः

✽ शब्दकौस्तुभः ✽

सूत्रे तु चकार ‘इति’ शब्दार्धकः प्रमाणमित्याहुः । अस्तु वाऽर्धाधिकाराश्रयणत्वेनेहापीक इति स्वरूपपरं, तथापि ‘भेषते’ इत्यादौ गुणो न स्यादिति तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणो दोष आद्यपक्षद्वयेभ्यः सत्येवेति बोध्यम् । ननु ‘उपेद्धः’ ‘प्रेद्धः’ इत्युदाहरणस्यैकीकृतसम्भवं एव नास्ति । तथाहि-‘पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते’

[विशेषप्रभृतसमाधानभाष्यम्]

किं प्रातः ? ॥ यदि लोपविशेषणम्,—‘उपेद्धः’, ‘प्रेद्धः’ अत्रापि प्राप्नोति ॥

अथ गुणवृद्धिविशेषणं,—‘क्तोपयती’-त्यत्रापि प्राप्नोति ॥

[सिद्धान्तिन उभयत्रेष्टापत्तिं सूचनभाष्यम्]

यथेच्छसि तथास्तु ॥

[तस्यैव प्रथमपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु लोपविशेषणम् ॥

[आद्यपक्षे पूर्वपक्षिणो दोषदर्शनभाष्यम्]

कथम्-‘उपेद्धः’ ‘प्रेद्धः’ इति ? ॥

(प्रदीपः) प्रेद्ध इति । नन्वाहुणोऽनिग्लक्षण इति तत्क्षिपेथो न भविष्यति । परिहारान्तराऽऽभिधानादेतन्नाऽऽश्रितमित्युक्तं दोषः ॥

(उद्घोतः) नन्वाहुण इति । नन्विकस्थानिकत्वादयमपीग्लक्षणः । न चाऽन्त्यानुवृत्तिक इति स्वरूपपरम्, उत्तरसूत्रे श्व स्वरूपपदार्थकत्वं व्यवस्थापकं च ‘शब्दाऽऽभावादिति चेन्न, इको गुणवृद्धी इति संपूर्णमनुवृत्त्यै’ यत्रेदं तत्र न भाविष्यत्युपतिष्ठते’ इत्यर्थेनाऽस्यापि परिभाषात्वाऽङ्गीकार इति भावात् । यदा यत्रेदं तद्विहिते गुणवृद्धौ नेत्यर्थः । तद्व्यति ‘यत्रेकपरिभाषा व्याप्रियते तत्रार्थनिषेधः’ इति ‘इत्यप्रकरण’ इति भाष्यप्रतीकैः । अर्धाधिकारेण स्वरूपपरस्यैवैक शयस्याऽनुवर्तनाद्वा ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

यहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः ।

‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ ॥

(प्रदीपः) बहिरङ्ग इति । यदा पूर्वप्रत्ययः, पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोऽन्तरङ्गो, यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोऽन्तरङ्गः । पश्चा-

प्राप्नोति । ४ णिङ्गुपार्धधातुकनिमित्तकस्य पुण्यन्तेतिगुणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

५ प्रत्ययः-क्तादिप्रत्ययः । ६ ‘पश्चात्प्रत्यय’ इति शेषः ।

इति मते ‘इद्ध’मित्यत्र नलोपोऽन्तरङ्गः, प्रथमोपनतत्तत्प्रत्ययपक्षत्वात् । पूर्व धातुस्वरूपगणे’ति दर्शने तु गुणोऽन्तरङ्गः । उभयपक्षे गुणो भविष्यति । बहिरङ्गस्य गुणस्याऽसिद्धत्वा निषेधाऽद्योगात् । बहिरङ्गस्य निषेधस्याऽसिद्धो गुणप्रवृत्तेर्निर्वाधत्वाच्च । सत्यम् । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इति परिभाषा नेह प्रवर्तते, ‘नाजानन्तये बहिष्प्रकृत्यतिरिति

प्रत्ययोर्त्यंतौ निषेधो बहिरङ्गः । सर्वथा बहिरङ्गस्याऽ-
सिद्धत्वाद्विशिष्टः । ननु नाजानन्तर्य इति
निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः, यैत्र कार्यविधानान-
न्तर्येणाऽचोराश्रयणं तत्र निषेधादुपस्थानं परि-
भाषायाः । यथाऽक्षयुरिति । तत्र हीको यणचीति
वचनादिगचोराश्रयणम् । अस्मिन्सु प्रतिषेधसूत्रे
नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः ॥

(उद्धोतः) यदेति । 'पूर्वं वातुः साधनेने'ति
सिद्धान्तपक्षे इत्यर्थः । यदास्त्विति । पूर्वं धातुरूपसर्गे-
णेति पक्षे पूर्वमेव जातस्य निषेधाऽयोगादिति भावः । बहि-
रङ्गस्यासिद्धत्वादिति । द्वितीये बहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वा-
द्विधिप्रवृत्तकालेऽनियमज्ज्ञातत्वाऽप्राप्तयेऽसिद्धिरित्यर्थः ।
एतेन जातस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गे कर्तव्येऽनेनासिद्धत्वप्रतिपाद-
नेऽपि जातेऽन्तरङ्गे पश्चात्प्राप्तबहिरङ्गस्याऽनेनाऽसिद्धत्वप्रति-
पादने मानाऽभावः, फलाऽभावो, क्षापकविरोधश्चेत्यपास्तम् ।
परं त्वैवं पक्षः सुदृकात्पूर्वं इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये दूषित इति
भाष्योक्तमेव सम्यक् । नन्वेति । इवं च पत्वतुकोरिति
सूत्रेणैव ज्ञापिता । अन्यथा बहिरङ्गाऽसिद्धत्वेनेव सिद्धे तद्वैय-
र्थ्यं स्पष्टमेव । अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम्, धर्मिप्राहक-
मानस्य तथैव सत्त्वात् । अनुपस्थानमिति । अस्यात्रेत्यादिः ।
तत्रहीति । तत्तश्च यण्दूतसिद्धो केव्यः । तेनाऽसिद्धपरि-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

श्रुमेकदेशिमन्त्रम् । १ प्रत्ययोत्पत्तौ नक्षिमित्तं नलोपे सति
प्रवर्तमानो निषेध इत्यर्थः । २ अन्तरङ्गपरिमाणेत्यर्थः ।
३ समापत्ते-यत्रेति । ४ निमित्तभूताऽप्रतियोगिकानन्तर्या-
नुयोगिनोऽक्षपत्येक आश्रयणमित्यर्थः । ५ बहिरङ्गनिमित्त-

ॐ वाचकौस्तुभः ॐ

निषेधात् । यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽचोरानन्तर्यमाश्रीयते
तत्रैवा परिभाषा नेति व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः ।
किं स्वस्मिन्पक्षे 'एत मे' इति सूत्रे 'पचावेद' 'पचावेद'मित्यादौ
एत येवं कुतो नेत्याशङ्क्य बहिरङ्गत्वेन गुणस्याऽसिद्धत्वा-
दिति हरदत्तेन वक्ष्यमाणं विरुध्यते । तथा च बहिरङ्गस्या-
सिद्धत्वात्वेन 'प्रेद्ध'मित्यादिसिद्धिरिति प्रतिपादनपरमिहस्य
भाष्यमपि विरुध्यते । तस्माद्यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिके अत्र आ-
नन्तर्यं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न स्वादिति कैयटसम्मत एव
नाजानन्तर्य इत्यस्यार्थः साधुः । 'पचावेद'मित्यादौ हि पूर्वं
गुणप्रवृत्तिः । तत्र चाऽजानन्तर्याश्रयणमपि गुणोत्तरप्रवृत्तिके
'एत मे' इत्यत्र तदनाश्रयणाद्युक्त एव बहिरङ्गतयोद्धारः ।
'उपेद्धः' 'प्रेद्ध' इत्यादौ तु गुणं प्रापय निषेधः कार्य इत्यु-
त्तरकालप्रवृत्तिको निषेधः । तत्राऽजानन्तर्याश्रयणाभावाद्बहि-
रङ्गपरिभाषया सिद्धमेवैतत् । अतोऽत्रत्यं भाष्यमपि सङ्ग-

भाषाया अनित्यत्वं ज्ञायते, अत एव भाष्ये-विप्रतिषेध-
स्वभिन्नस्थले न काव्येतदुल्लेखो, यथाऽसिद्धपरिभाषापापकं
विप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुनर्बाह्यकठसूत्रे उक्तमिति विवरण-
कृतः । अस्मिन्निति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्पश्चा-
त्प्रवर्तमाने इत्यर्थः ॥

[लोपविशेषणे लाघवप्रदर्शनमाध्यम्]

यद्येवं, नाथो धातुग्रहणेन ॥

[लोपविशेषणे दोषदर्शमाध्यम्]

इह कस्मान्न भवति-‘लृञ्’ लविता
लचितुम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

आर्धधातुकनिमित्तं लोपे प्रतिषेधः ।
न चैवं आर्धधातुकनिमित्तो लोपः ॥

[सिद्धान्तिन एव द्वितीयपक्षस्वीकारमाध्यम्]

अथवा-पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् ॥

[दोषतत्प्रतिविधानमाध्यम्]

ननु चोक्तम्-क्रोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति ॥

नैव दोषः । निपातनासिद्धम् ॥

किं निपातनम् ? 'चेलो क्रोपे'रिति ॥

(३०) ऋषभातोषिचि पुकि लोपो व्योरिति यलोपः ।

स्येति । बहिरङ्गनिषेधनिमित्तनलोपनिमित्तकस्येत्यर्थः ।

६ अथपक्षः-पूर्वधातुरूपसर्गेणेतिपक्षः । ७ सूत्रेणेति ।

सूत्रस्य तुग्रहणेनेत्यर्थः । ८ तेनेति । तुग्रहणेनेत्यर्थः ।

९ एतदुल्लेखः-नाजानन्तर्यपरिभाषोऽल्लेखः । १० एषः-
हलन्त्यमिते लोपः ।

च्छते । ननु 'पत्वतुकोरसिद्ध' इति सूत्र एवा परिभाषा क्षाप-
यिष्यते । तत्र च कोऽसिचत्कोऽपर्यादित्यादौ प्रथमप्रवृत्तिके
एवः पदान्तादित्यस्मिन्नजानन्तर्यं, न तत्तरकालप्रवृत्ते फले-
पीति कथं कैयटस्य समर्थनीयम् । तस्माच्चान्तरङ्गे बहिर-
ङ्गे वा अचोरानन्तर्यमिति हरदत्तोक्त्यातिरेव शरणोक्त-
व्येति चेन्न, कैयटस्य 'अचो'रिति द्वित्वस्याऽविबक्षया सर्व-
सामञ्जस्यात् । अस्ति ह्युत्तरकालप्रवृत्तिके फले अत्र आनन्तर्या-
श्रयणम्-इयः परस्य सस्येत्युक्तेः । एवं च प्रथमपक्षे 'प्रेद्ध'
इत्यादौ दोषाऽभावेऽपि 'मेधत'इत्याद्यसिद्धिरेव दूषणमिति
दिक् । द्वितीयपक्षे तु यत्किञ्चिन्निमित्तकं धातुलोपे सत्याद्ध-
धातुकनिमित्तं गुणवृद्धा न स्त इति सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च
'ऋशो शब्दे'इत्यस्माद्विचि पुकि यलोपे कृते पुगललक्षणां
गुणो निषिध्यते । तथा च 'क्रोपयती'ति न सिध्येत । यदि
तु 'चेलो वनोपे'रिति निर्देशाद्गुणस्तर्होऽपि मेधतइत्यस्याऽ-
सिद्धिरेव दोषः । तृतीयपक्षे त्वाद्धधातुकनिमित्तकं धातु-

(भाष्यम्) परिगणनं कर्तव्यम्—

[परिगणने दोषदर्शिपूर्वपक्षिवार्तिकम्]

॥ * ॥ यङ्यक्यवलोपे प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यङ्यक्यवलोपे प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ यङ्-वेभिदिता मरीमृजः ॥
यक्-कुबुभिता मगधकः ॥ क्य-समिचिता
हृषवकः ॥ वलोपे-जीरदातुः ॥

(प्रदीपः) यङ्यक्यवलोप इति । 'व'
इत्यत्राऽकारोऽपि निवक्षितः । तेन धातुपाठे योऽका-
रान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम् । अन्यथा त्रिविधः कथं
निर्वायते । वेभिदितेति । वेभिणशब्दात्पुं,
इद् । 'यस्य हल' इति यलोपः । मरीमृज इति ।
'यकोऽचि चे'ति यको लृक् । कुबुभमगधशब्दौ
कभृद्वदिगणपठितौ धात्, ताभ्यां यक् । ण्वुल्लुचौ ।
'यस्य हल' इति यलोपः । समिहृषच्छब्दाभ्यां
क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययौ ण्वुल्लुचौ । 'क्यस्य विभाष'-
ति यलोपः ॥

(उद्घोतः) वाक्यकारः सूत्रेऽव्याप्तित्व्याप्तिपरिहा-
राय परिगणनमाह । भाष्ये-परिगणनमिति । अत्र 'यस्य

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ परिगणनं-लोपप्रतियोगिनां परिगणनम् । तथा च
धातुग्रहणमपनीय 'न यङ्यक्यवलोप आर्षधातुके' इति

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

लोपे सत्यार्षधातुकनिमित्ते गुणवृद्धौ न स्त इति सूत्रार्थः
स्यात् । तत्र तन्त्रावृत्त्याषाभ्रयणप्रयुक्तं गौरवं तावत्स्पष्टमेव ।
लोपेन सह गुणवृद्धयोरेकनिमित्तत्वं च न लभ्येत । ततश्च
भेद्यतश्च त्रिभेदोप्यन्ताकर्मणि यकि भिद् इय इति स्थिते
नित्यत्वाणिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य क्रिय-
माणोऽपि गुणो निषिध्येत । न च णिलोपात्प्रमाणेनान्तरङ्गत्वा-
द्गुणोऽस्त्विति वाच्यम्, विभज्यान्वाख्यानपक्षे तदसम्भवात् ।
'उपसर्गानित्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसर्गातनिमित्तमप्युत्स-
र्गं बाधते' इति न्यायाच्च । अन्यथा 'दधती'त्यादावन्तरङ्गत्वात्
'शोऽन्त' इत्यन्तादेशः प्रवर्तते । न च झौ द्वित्वे च कृते-
ऽन्तादेशस्य स्थानिवद्भावेनाऽदभ्यस्तादित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्विति
वाच्यम्, अस्त्वित्थौ स्थानिवद्भावाऽर्षमवात् । किञ्च- 'समर्षा-
नां प्रथमादे'ति सूत्रेऽकृतव्यूहः पाणिनीयाः । कृतमपि शास्त्रं
निवर्त्तयन्तीति ज्ञापयितुं समर्थग्रहणमिति वक्ष्यते । द्वे एते
परिभाषे समानकले इति च तत्रैव स्फुटोक्तिरिष्यते । तथा

हल' इति लोपः समुदायलोप इति मत्वा यक्क्ययोः परिय-
जनं, वेभिदिते'त्युदाहरणं न बोध्यम् ।

(भाष्यम्) किं प्रयोजनम् ? ॥

[परिगणनप्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ नुम्लोपसिन्धुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम् । * ॥

(भाष्यम्) नुम्लोपे सिन्धुबन्धलोपे
च प्रतिषेधो मा भूदिति ॥ नुम्लोपे-अभाजि,
रागः, उपबर्हणम् ॥ सिन्धुः-आत्मेमाणम् ।
अनुबन्धलोपे-लूम् लघिता लघितुम् ॥

(प्रदीपः) नुम्लोप इति । 'नु'मिति
नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उपबर्हणमिति ।
'बृंहि वृद्धौ' इदित्वात्तुम् । 'बृहेरच्यनिदी'ति वार्ति-
केन नलोपः । आत्मेमाणमिति । आत्मेमाण-
मित्यपि वेदे पठ्यते । तत्र नन्पूर्वात् सिन्धुवर्गनिन्-
प्रत्ययो वकारलोपः । ऊडादेशश्चान्दसत्वाद्वाकारस्य
न भवति । परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं
भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः ।

(उद्घोतः) ननु भजिरक्योदीपदेशिकनस्यैव
'भज्जे' चिपि 'रज्जे' चिपि चेत्यादिना लोप इति 'नुम्लोप'

सुप्तं कार्यमित्याशयः । २ जीवे रवानुः । 'लोपोभ्यो'रिति
बलोपः । ३ जीवधातुः । ४ 'निवायते' इति पाठान्तरम् ।
५ 'चे'ति समुदायलोपः ।

वेहापि पूर्व गुणो न क्रियते कृतोऽपि वा निवर्त्तते, जन्मुष
इत्याद्याविकादिवत् । तस्माद्भातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहि-
रेव साधुः । एवं हि सति लोपस्य गुणवृद्धयोर्लक्षकनिमित्तक-
त्वं लभ्यत इति न कश्चिच्छब्दोक्तदोषः । स्यादेतत्-आरभ्य-
माणेऽप्यस्मिन्सूत्रे 'लोडव' इत्यादी गुणो दुर्भाः । तथाहि-इह
सूत्रे 'विडति' चे'ति सूत्रे च निषेधे किमित्याकाश्यां पूर्वत्र
निर्णयता इत्यपदोपस्थितेरेव सम्भवेत् । भास्वशलोपनिमित्ते
आर्षधातुके इकपदं नोपस्थिते । ततश्च वेभिदः मरीमृजो
भिन्नो मृष्ट इत्यादौ व्यञ्जनस्य गुणवृद्धिप्राप्तिः परस्मैतस्य
प्रवृत्तकस्य फलं स्यात् । लोडवादी तु स्यादेव गुणः । न च
परिभाषां प्रति वेभिभूततयाऽर्षतः प्रधानयोग्यगुणवृद्धयोरेव
निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । शास्त्रदोषे शाब्दप्राधान्यस्यैवावयव-
नियामकताया उचितत्वात् । नहि राजपुरुषप्रमाणेत्यादा-
वर्धतः प्रधानभूतोपि राजा आनयनेनाऽन्वेति अपि तु पुरुष-
एव । प्रकृते च शाब्दं प्राधान्यं वाक्यार्थभूतायाः पदोपस्थि-
तेरेव । कारकविशिष्टा क्रिया वाक्यार्थ इति सिद्धान्तात् । आह

इत्यसङ्गतमत आह—नुमिति । नन्वनिदिष्टादिणाहं सिद्धमत
आह—वृद्धि वृद्धाविति । स नास्त्येवेति पूर्वपक्ष्याशयः ।
ऊहादेश इति । 'जरस्वरसिद्धी'त्यनेन ।

[तदस्थोपेपमाध्यम्]

यदि परिगणनं क्रियते, 'स्यद्' 'प्रथय' 'हिमप्रथ' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) भावे इत्यत्रापि प्राप्नोतीति ।
'वृद्धि'रिति शेषः । न प्राप्नोतीति पाठे—निषेध इति शेषः ।

[पूर्वपक्षिणस्तत्समाधानादिमाध्यम्]

वक्ष्यत्येतत्—'निपातनात्स्यदादिषु' इति ॥

(उद्योतः) निपातनादिति । 'स्यद्' 'जने'
'अनोदौषाप्रथमहिमप्रथा' इति निपातनम् । अस्य नलोप-
मात्रफलत्वे नलोपविधानेनैव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्ति-
रिति भावः ॥

[तदस्थोपेपतत्समाधानादिमाध्यम्]

तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् ? ॥

न कर्तव्यम् ॥ नुंल्लोपे कस्मात्त भवति ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ इकप्रकरणानुलोपे वृद्धिः ॥*॥

(माध्यम्) इल्लक्षणयोगुणवृद्धयोः
प्रतिषेधः । न चैवेगलक्षणा वृद्धिः ।

(प्रदीपः) इकप्रकरणेति । तेन यत्र-
परिभाषास्यान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्तिरिति तत्राऽयं
निषेधः ॥

(राज०) १ परिगणनान्तर्भूतत्वादित्याशयः ।

२ नुंल्लोपे—नलोपे । नेति । प्रतिषेधः कस्मात्प्रत्ययः ।

३ न प्राप्नोति—प्रतिषेधो न प्राप्नोति । ४ प्राप्नोति—प्रति-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

च—'साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षाशब्दकम् । कम-
प्रधानं गुणवदेकार्यं वाक्यमुच्यते' इति । किं च सिद्धान्ते
प्रसज्यप्रतिषेधे सर्वत्र क्रियेयं सह नञोऽन्वयो न तु नामा-
बन्धेन । तदुक्तम्—'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ्'
इति । अत एव पुस्तकचनयोरस्तङ्करः । अन्यथा हि षटो
नास्ति त्वं नासि अहं नास्मीति पुरुषव्यवस्था न स्थाय ।
षट्मात्रवत्सदभावो मदभावश्चास्तीति तत्सर्वत्र प्रथमपुरुषा-
पत्तेः । न हि परमते 'त्वं नासि' 'त्वदभावोऽस्ती'त्यनयोरेव
कश्चिद्विशेषः । नञर्थे प्रति प्रथमान्तपदोपस्थापितस्यान्वयिता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गेण प्रकारताभ्युपग-
मेऽपि युष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्याऽविशिष्टत्वात् । एवं
'वायौ स्थानग्रामावोऽस्ती'तिवद्वाणि न सन्तीत्यत्राप्यस्ती-

(उद्योतः) नेनेति । अन्यथा 'ओर्गुण' इत्यादावपि
परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीगलक्षणत्वे 'दैगबायन' इत्यादी
निषेधः स्यादिति भावः ॥ यत्रेकपरिभाषेति । न चेक
इत्यनुवर्त्ये 'इको न ते' इत्येव व्याख्यानमुचितमिति बाध्यम्,
'मरोमृजः' 'सरोसुप' इत्यादाविकः प्रत्ययाऽव्यवहितपूर्वत्वाऽ
भावात्प्रतिषेधाऽनापत्तेः । तदाह भाष्ये—इल्लक्षणयोरिति ।
यथेतदर्थलभ्यस्तथोक्तम् । इवपरिभाषालक्षणयोरिति तदर्थः ॥

[पूर्वपक्षिणो दोषदर्शनमाध्यम्]

यदील्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः—
'स्यद्', 'प्रथय', 'हिमप्रथ' इत्यत्र न
प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति—'अनोद', 'एधः',
'ओषा' इति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ निपातनात्स्यदादिषु ॥*॥

(माध्यम्) निपातनात्स्यदादिषु प्रति-
षेधो भविष्यति, न च भविष्यति ॥

[पूर्वपक्षिण आशेषमाध्यम्]

यदील्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः,
स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् ॥*॥

(माध्यम्) आर्धधातुकनिमित्ते लोपे
प्रतिषेधः । न चैवं आर्धधातुकनिमित्तोलोपः ॥

शेषः प्राप्नोति । ५ प्रतिषेधः—वृद्धिप्रतिषेधः । ६ अनोदो-
दिषु प्रतिषेधो नैव भविष्यतीत्यर्थः । ७ एधः—लोपो व्यो-
रिति । 'किन्तु वस्मात्प्रतिमित्तक' इति शेषः ।

त्येकवचनं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं 'कारकविमल्लोरपि
क्रियायोगे सत्येव साधुत्वं न त्वन्यथापो'ति कारक इति सूत्रे
वक्ष्यमाणत्वाद्भूतले षटो नास्तीत्यादावधिकरणपूर्वं क्रियान्व-
यत्वेन न तु नञर्थान्वयि । तथा च सकलकारकविशिष्टक्रियायां
नञर्थान्वयः । 'नञो कौतकते'ति निष्कृष्टपक्षे तु क्रियापद-
स्त्वेव तद्विरहपरतैति सिद्धान्तः । उभयथापीह गुणवृद्धयोः
प्रतिषेधो दुर्लभ एवेति । अत्राहुः—क्रियेयं सह विधेरिव
निषेधस्याऽन्वयः शाब्द इति सत्यमेव, किन्तु क्रियेयं केति
संशये त्वदुक्तोत्था सक्तिहितापीकपदोपस्थितिरिह न सम्भ-
ध्वते । तथाहि सति 'दोषोवेद्यो'मिति सूत्रस्य व्यर्थतापत्तेः ।
न हि तत्रेकपरिभाषालोपपरिभाषयोः फले विशेषोऽस्ति ।
एवं स्थितेऽस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति प्रातिपदि-
कार्त्तुने वक्ष्यमाणरीत्या 'भवत' इत्यस्योपस्थितस्य 'गुण-

(प्रदीपः) प्रत्ययाभ्यन्तत्वादिति । लोप-
विशेषणार्थधातुकप्रवृत्तमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) लोपेति । 'प्रत्ययाभ्यन्तत्वा'दिति
भाष्यस्य लोपे आर्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाभ्यन्तत्वादित्यर्थः
इति भावः ॥

[पूर्वपक्षिणः शङ्काभाष्यम्]

यद्यार्धधातुकनिमित्तो लोपे प्रतिषेधः-
'जीरऽदानुः'-अत्रै न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) जीरदानुरिति । वर्णनिमित्तोऽत्र
वकारलोपो, न प्रत्ययनिमित्तः ॥

(उद्घोतः) न प्रत्ययेति । प्रत्ययस्याऽभुतत्वाद-
नाक्षिप्तत्वाच्चेति भावः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ राकि ज्यः संप्रसारणम् ॥*॥

(भाष्यम्) नैतज्जीवे रूपम्, रक्षयेत-
उज्यः संप्रसारणं भवति ॥

(प्रदीपः) राकि ज्य इति । एवं च
'जीरे'त्यवग्रहः सिध्यति । बहुव्रीहिस्ताच्च जीरदानु-
शब्दे रेफाऽकार उदात्तः ॥

(उद्घोतः) अवग्रहं जीरदानुशब्दस्यैवमेव व्युत्पत्तिः
कार्यत्वाद्-पूर्वं चेति । अवाप्तरपदत्वे सत्येवाऽवग्रह इत्यु-
त्सर्गादिति भावः । ननु रदानुप्रत्यये रेफाऽकार उदात्तः,
समाप्ते तन्तोदात्तः स्यादत आह-बहुक्तिः । जीरस्य प्रत्यय-
स्वरेणाऽन्तोदात्तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । जीवे-
र्विचि तु गुणनिषेधो भवत्येव । एतेनार्धधातुकत्वेन यत्र लोपे
निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् । वार्तिकविरो-
धात् । 'यैकोऽपि चेत्यत्रापि तत्त्वेनाऽनिमित्तत्वाल्लोचन
इत्यादिषिष्वापरोक्षः । विध्यादिभ्यस्तु विज्ञेयः एव ॥

[एकदेशिभाष्यम्]

यौवता चेदानीं रैकि, जीवेरपि सिद्धं
भवति ॥

॥ राजकहमीः ॥

१ गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यर्थः । २ 'बलोपे प्रतिषेधः'
इति वार्तिकविरोधादित्यर्थः । ३ ननु वार्तिकं खण्डितमेवेत्यत
आह-नञ् इति । ४ बावता-वतः । इदानीं-परिगणन-

॥ सङ्घट्टीस्तुम् ॥

इदो'स्यादिभिरन्वितस्य निषेधान्नये सति गुणहृत्कारणव्यव-

(उद्घोतः) भाष्ये-बावता चेदानीमिति ।

किञ्चेन्न गुणनिषेधादिति भावः । अत्र बलोपो 'लोपो व्यो'-
रित्यनेन । इदं च यथाश्रुतसूत्रमते । बलोपप्रत्याख्यानं तु
'रैकि ज्य' इत्येव शरणम् ॥

[तदस्थप्रश्नभाष्यम्]

कथमुपवर्हणम् ? ॥

[सिद्धान्तिसमाधानभाष्यम्]

बृहिः प्रकृत्यन्तरम् ॥

(प्रदीपः) बृहिरिति । 'बृह बृहि बृद्धा'-
विति पाठान् ॥

[तथाधातुपाठमजानतःशङ्काभाष्यम्]

कथं ज्ञायते-'बृहिः प्रकृत्यन्तर'मिति ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

'अची'ति हि लोपे उच्यते, अजजा-
दावपि दृश्यते-निबृह्यते । अनिटीति
चोच्यते, इडादावपि दृश्यते-निबर्हिता
निबर्हिनुमिति । अजादावपि न दृश्यते-
बृंहयति बृंहकः ॥ तस्मात्पार्थः परिगणनेन ॥

[पूर्वपक्षिण आशङ्काभाष्यम्]

यदि परिगणनं न क्रियते 'मेघते,
छेद्यते'-अत्राऽपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) मेघत इति । गुणो गिलोपश्चा-
र्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेऽपि दोषः । अपवाद-
विषयपरिहाराच्चान्तराजोऽपि गुणोऽत्र न प्रवर्तत
इत्युपन्यासः ॥

(उद्घोतः) पक्षद्वयेऽपीति । तन्त्रेणोभयविशेषण-
पक्षेऽपीत्यपि बोध्यम् । गुणो-प्याश्रयः । गिलोपो-
यगाभ्यः । अपवादेति । 'प्रकृत्य वाऽपवादविषय'मिति
परिभाषयेति भावः । एतेन गुणप्रतिषेधौ यत्र समानकालौ
तत्र चरितार्थो निषेधो नाऽन्तरात् गुणं बाधितुं क्षमत इत्यपा-
स्तम् । न च मेघते इत्यत्राऽपि परस्मिन्निति गिलोपस्य
स्थानिवत्त्वेन तत्राऽभावात्तिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनिगिचि

प्रत्याख्यानसमये । ५ रैकि-ज्याधातो रकि । 'जीरे'इति
सिद्धमिति, तर्हि जीवेरपि रैकि जीर इति सिद्धं भवतीत्यर्थः ।
६ अतोऽस्या एकदेश्युक्तिस्तस्याश्रयः । ७ 'बृहिरज्यनिटी'त्यनेन
वार्तिकेनेत्यर्थः । ८ गुणनिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

कश्चित् भवतीत्येतावता गुणहृत्कारणनिषेध इत्युच्यते । क्वा
ऽऽचारामिदोऽप्राधिकरे प्रतीतिः सवीपि विशिष्टविधि-

सति अमवतो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशात् दोष इति वाच्यम्, स्थानिवद्भावाद्यग्रे सूत्रप्रत्याख्यानामेवेति, तदनाश्रयणेन सूत्रवत्तदनाश्रयणेनैवाऽयं दोष इत्याश्रयवात् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

नैव दोषः । 'धातुलोप' इति नैव विज्ञायते—'धातोलोपो धातुलोपो, धातुलोपे' इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ धातोलोपो यस्मिन्स्तद्विदं धातुलोपं, धातुलोपे' इति । तस्माद्विगलक्षणा वृत्तिः ॥

(प्रदीपः) कथं तर्हि । बहुव्रीही सत्ये-
कार्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृत्त्योश्चाधितमिति
'मेघते' इत्यादौ मिश्रनिमित्तत्वाद्गुणो न निषिध्यते ।

(उद्योतः) माथे तस्माद्विगलक्षणा वृद्धिरिति ।
'प्रतिषेधे'ति दोषः । अत एवाऽभावात्त्यादिसिद्धिरिति भावः ॥

[अथात्र पूर्वपक्षिणोऽप्यासिदानमाध्यम्]

यदि तर्ह्यङ्गलक्षणयोर्युगणवृत्त्योः प्रति-
षेधः,—पापचकः 'पापठकः' 'मगधकः'
'हपठकः'—अत्र नै प्राप्नोति ॥ [नैव दोषः] ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अतएव—इल्लक्षणवृद्धेरिव प्रतिषेधाऽङ्गीकारादेव ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

रेव, तात्पर्यतस्तु कश्चिद्गुणविधिरिति सिद्धान्तितं, तद्वि-
शेषेऽपि बोध्यम् । न्यायसाम्यात् । अत एव हि विधिनियेषयो-
र्वाक्यार्थगोचरतेयमित्युक्ताः । तस्माद्विलोचनः प्रोपुवो मरीमृज
इत्यादाहरणं सिद्धम् । प्रत्युदाहरणं तुच्यते—धातुलोप इति
किम् ? आर्द्धधातुके विधिनियेषाभ्यां षोडशिमृहणाप्रवृत्ति-
योरिव गुणवृद्धयोर्विकल्पो मा भूत् । आर्द्धधातुक इति किम् ?
'तुर्वां शुशीं दुर्वां धुर्वां हित्वा' 'युष्मं मोहसमुद्राययोः' पश्यो
यद्वलुगन्तव्यस्तिवादी सार्वधातुके पिति परे तोतोर्ति मेमो-
त्तौत्यादौ निषेधो मा भूत् । राद्योप इति च्छेदलोपस्य गुण-
स्य चैकनिमित्तकत्वात् । इदं च राद्योपे विगलक्षणाननु-
वृत्तिपक्षमाश्रित्योक्तम् । तदनुवृत्तिपक्षे तु तोतोर्मीत्यानुसम-
पुरस्कचन उदाहरणं बोध्यम् । अनुनासिकादिप्रत्ययत्वेन
तत्र राद्योपप्रवृत्तेः । ननु 'तोतोर्ती'त्यादि प्रागुक्तमप्युदाहर-
णमस्तु, राद्योपस्याप्रवृत्तापि लोपो न्योरिति लोपादिति
चेत्, तस्य वर्णमात्रनिमित्तकत्वात् गुणेन सदैकनिमित्तकत्वा-
ऽभावात् । न हि तत्र प्रत्ययप्रवृत्ततद्विशेषकं वा किञ्चिदस्ति ।
अत एव गोषेरादिषु प्रत्ययपरतां विनापि कलोप इति दिक् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) अकारलोपे कृते तस्य स्था-
निवत्त्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः ॥

(उद्योतः) अकारलोप इति । 'अतो लोप'
इत्यनेन । यद्वलुगन्ताण्युलि तु सूत्रमतेऽपि निषेधो न,
आर्धधातुकनिमित्तलोपाऽभावात् ॥

[सूत्रप्रत्याख्यानपरसिद्धान्तिवार्तिकम्]

॥*॥ अनारम्भो वा ॥*॥

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य म्याय्यः ॥

[आरम्भः आदिन आक्षेपमाध्यम्]

कथं 'बेमिदता' 'मरीमृजकः' 'कु-
मिता' 'समिधिते'ति ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

अत्राऽप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानि-
वद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः ॥

(उद्योतः) मरीमृजक इति । अत्राऽल्लोपस्य

अथवा नलोपोपधावृद्धयोरैकनिमित्तत्वात्प्रतिषेधो दुर्वार इत्या-
शयः २ 'अत उपधाया' इति वृद्धेरिल्लक्षणत्वाऽभावात्प्रतिषेधो

इक इति किम् ? । अमाजि रागः । 'अजेश्व चिणि' 'चमि च
धावकरणयो'रित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्यथा स्यात् । कथं तर्हि
'पापचक' इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध इति चेत् । गृणु । पापच्यते-
ण्वुलि 'यस्य इल्ल' इत्यत्राहर्षादमन्वीदित्यादिवाङ्मायु यस्वेति
सङ्घातगृहणेभ्यादेः परस्वेति इत्मात्रलोपे कृतेऽतो लोप
इति पृथगल्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पापचकादौ न वृद्धिः ।
न त्विदं नधातुलोप इति सूत्रस्य कश्चिदपि व्यापारः । यद्व-
लुगन्ताण्युलि 'पापाचक' इति भवत्येव, वृद्धिर्नानावेतिवत् ।
एतेन 'न धातुलोप इत्यनेक इत्यनुवृत्तेः पापाचक इतिवत्-
धातुसूत्रे नैमिदता मरीमृजिते'त्यादाहरणं कोमुदीकारः
परास्तः । पृथगल्लोपस्य न्यायत्वे माथ्यादिसम्मतत्वे च सति
वृद्धेरसम्भवात् । अत एव वृद्धिकारादयोप्यत्र सूत्रेऽप्रत्यया-
न्तान्येव लोच्यवादीन्युदाहृतः । भिदिमृच्यस्तु यदि यद्वलुक्
तर्हि तस्याऽनैमित्तिकत्वात् गुणवृद्धी स्त एव नैमिदता मरी-
माजितेति यथा । यदि तु 'यस्य इल्ल' इत्यवयवलोपरतर्हि
स्थानिवद्भावादेव गुणाप्रसक्त इत्युभयथापि नैतत्सुलोवाह-
रणव्यवस्थेयम् । माध्यकारस्तु—यस्वेति लोप इत्यादि
उक्तपि पृथगल्लोपमिवैतत्, न प्रत्याचक्ष्यो । न च नैन

स्थानिवत्त्वे 'विह्वलजादी' वेध्यत' इति विकृत्यो न, व्यतिरिक्त-
विभाषाश्रयणात् ॥

[आरम्भवादिनः स्वयं योक्तुं प्रयुक्तिमाध्यम्]

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थ-
मयं योगो वक्तव्यः ॥ क च स्थानिवद्भावो
नास्ति ? यत्र हलचोरादेशः—'लोपुवः'
'पोपुवः' 'मरीमृजः' 'सरीसृपः' इति ॥

(प्रदीपः) यत्र हलचोरादेश इति ।
लुका कृते यच्च लुप्यत इत्याशयः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिव-
द्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) अत्रापीति । कृतेऽप्यकारलोपे
'एकदेशविकृतमन्यवद्भवती'ति यकारः प्रत्ययसंज्ञो
भवत्येवेति भावः ॥

(दृष्टोतः) नन्वेवं लुङ्शालं न्यर्थं स्यादत आह—
कृतेपीति । अत्रादिष्टे तत्परितोषमिति भावः ।

[आरम्भवादिनो निराकरणमाध्यम्]

लुकि कृते न प्राप्नोति ॥

(दृष्टोतः) माथे लुकि कृते इति । अनवकाश-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

न प्राप्नोतीत्याशयः । इत्याशय इति । लोपुवादिभ्यो

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

नाप्राप्तिन्यायेनाऽपि यत्रो लुगो लोपं बाधेतीति वाच्यम् ।
'यस्य हल' इत्यत्र 'यस्ये'ति योगं विप्रक्यातो लोप इति चानु-
वर्त्य यश्च हलस्याऽतो लोपविधानेन सुभाषणात् । अवशिष्टं
व्यञ्जनमत्र लुकोऽनवकाशः । ततश्चाऽहोपस्य स्थानिवत्त्वा-
देव 'वेमिदिता' 'मरीमृजिता' 'पापचक' इत्यादिबहोवृत्ता-
द्योपि सिध्यन्तीति किं सूत्रेण ? न चैवं 'नोनवे'त्यादावपि
पृथगहोपापत्तिः । चकारानुकृष्टबहुलप्रहणाज्ञापमानस्यानै-
मिषिकस्य लुकोऽन्तरङ्गताया लकारोत्पत्तेः प्रागेव समुदाये
प्रवृत्तेः । नन्वेवं 'चेक्तिवः' 'लोपुवः' 'तोपुवः' इत्यादावहो-
पस्य स्थानिवत्त्वापत्त्या गुणो न, एवमित्युक्तुं कदापि न स्या-
तामिति चेत्सत्यम्, अनवकाशेन न भवत एव, उक्त-
लुकेः । किन्तु स्थानिवद्भावलक्ष्मणकारमाश्रित्य भविष्यतः ।
स हि यकारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः । स्यादेतत्—लोपुवादिभ्यकारे
लुप्ते यलुगिति क्रमः । यत्र यकारावस्थानात्ते अकारेण
प्रत्ययत्वं न लभ्यमेव । लुङेऽपि तस्मिन्कारो नास्त्येव ।

त्वान्तरङ्गानपीति न्यायाच्च लुकि कृतेऽतो लोपो न
प्राप्नोतीत्यर्थः ।

[प्रत्याख्यातुः समाधानमाध्यम्]

इदमिह संप्रधायम्—'लुक् क्रियतामलोप'
इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादलोपः ॥
(उद्द्योतः) इतर आशयानभिज्ञ आह—परत्वादिति ।

[आरम्भवादिनः समाधानाशयमाध्यम्]

नित्यो लुक् । कृतेऽप्यलोपं प्राप्नोति,
अकृतेऽपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नित्यो लुगिति । लुङ्शाल-
प्रवृत्तिर्निष्ठा ।

(दृष्टोतः) ननु यस्य लोपः कृतेऽपि न लुगप्राप्ते-
राह—लुङ्शालावेति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानाशयमाध्यम्]

लुगप्यनित्यः ॥ कथम् ? ॥ अन्यस्य कृते-
ऽलोपे प्राप्नोति, अन्यस्याऽकृते । 'शब्दा-
न्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ।

[आरम्भवादिनः समाधानाशयमाध्यम्]

अनवकाशस्तर्हि लुक् ।

(प्रदीपः) अनवकाश इति । नाऽप्राप्ते-
लोपे लुगारम्भात् ॥

यदन्तैभ्यः पञ्चाषचि 'यकोऽपि चे'त्यनेन सस्वरस्य लुङः
समुदायस्य लुको विवक्षितत्वादिति भावः ॥

ततः प्रागेव लोपात् । सोऽयमसत्कर्म प्रत्ययतां लभेत ? तद्धो-
पस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमिति चेत् । स्थानिनि वृद्धं हि
कार्यं तद्वदतिदेशेन लभ्यते न तु तत्राऽदृष्टमपि । अत्राहुः—
तत्र सम्भावितमात्रमतिदिदयते । यदि हि लोपस्य स्थानि-
भूतोऽकार इह लुप्तेपि यकारे तिष्ठेत्तर्हि प्रत्ययतां लभेतो-
बन्धादिकं च प्रवर्तयेदिति कथं नातिदेशः । वरेनिषेधश्चेह
लिङ्गम् । स हि वातैर्यं कृताह्वयलोपोपलोपयोः कृतयोः
स्थानिवद्भावेनातो लोप इति चेत्प्राप्नोतीति मा भूदित्येतदर्थं
क्रियते । स्थानिनि वृद्धस्यैवातिदेशो तु किन्तेन ? न हि
'वा वा य'इत्यस्यामवस्थायांमातो लोपस्य प्राप्तिः, अन-
वादित्वादिति दिक् । नन्वेवं चेक्षियस्तोऽह्वय इत्यन्तरङ्गा-
नपीति न्यायेनाऽकृतं पञ्चाकृताव्भानुकनोरिति दीर्घं यत्रो
लुक् । ततोऽहोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि 'चेक्षि अ यो'
तोऽपि अ अ' इति स्थान्यकारेण सह लघूपधमङ्गमच्ययपरं
जातमिति लघूपधगुणाः स्यादेव । सत्यम् । अन्तर्ज्ञावियकु-
वदो भविष्यतः । यथाह वार्तिककारः—क्षालकस्तरस्यान्त-

[प्रत्यास्थानवादिनः परिहारस्यापनमाध्यम्]

सावकाशो लुक् ॥

कोऽवकाशः ? ॥ अवशिष्टः ॥

(प्रदीपः) सावकाश इति । भिन्नविषयी लुलोपो । अकारस्य लोपो, यकारस्य लुक् । ततश्च नास्ति 'येन नाऽप्राप्ति' न्यायः ॥

[अन्युपेत्य समाधानमाध्यम्]

अथैषा कथंचिदनवकाशो लुक्स्या-
देवमपि न दोषः । अलोपो योगविभागः
करिष्यते—'अतो लोपः' । [अतोलोपो
भवति] । ततो 'यस्य' । यस्य च लोपो
भवति । 'अत' इत्येव ॥ किमर्थमिदम् ? ॥
लुक् वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् । ततो 'हलः' ।
'हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवती'ति ॥

(प्रदीपः) अथापीति । 'यलोचि चे'त्यत्र
यकाराऽकारसमुदायस्य 'यङ' इति निर्दिष्टस्य विवक्षि-
तलादवयवे च यङ्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः ॥

(उद्योतः) गौणत्वादिति । अतिदेशविषये गौण-
त्वाङ्गीकारेऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं क्तियम् । किञ्च भिन्न-
विषयेऽपि माध्यमाधकमानो दृष्टः, यथा व्यथी लिटीति
संप्रसारणस्य वकारे चारितार्थेऽपि हलादिः शेषनाधकता ।
आप्यकारोऽपि मिदबोऽस्यादित्यस्य विषयभेदेऽपि प्रत्यय-
परत्वनाधकता वक्ष्यति । तस्मात्कृतौ चारितार्थेऽपि तस्मात्सि-
कालेऽवश्यं प्राप्स्याऽपवादत्वं भवत्येवेत्यर्थः । असंभव
एव बाधकत्वं मिति वार्तिकानुयायिना सावकाशो लुगि-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अवशिष्टः-यकारः । २ एवं सति 'सर्वेषा'मित्यत्र
नुत्वापि यदागमन्यावास्तुनिर्नाथ इति नुतो बाधानापत्तिरतस्त-
त्त्वविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोच आवश्यक इति लुग्विषये कथं
लोप इत्यस्चेराह-अथापीति । ३ अलोपो इति । तत्स-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

रङ्गलक्षणेत्वादिति । तथा च 'रि पि गयी' 'षि भारणे'
इत्येवानुवादित्वाच्छेदो कृते रियति पियति धियतीति भवति ।
अक्षिषियत् प्रादुद्रुत्वालोपवदिति च शिञीति चङीदुवङ्गो
भवतः । तस्मात्पुष्पाग्लोपेनैव सकलनिर्वाहः शतुलोप इति
सुत्रज्ञात्वापीयम् । न चैवं 'मरीच्य' इत्यत्र मृजेरजादौ
सङ्गम इति शाङ्किरुद्रिप्रसङ्गः । हरवचादिभेदे मुख्याऽजा-
दावेव तद्वृत्तेः, निर्वर्णे तु यथोक्तं मुनीनाम्प्राप्त्यादिष्ट-

१ अर्थ विषयः २२४ पृष्ठे माध्वे दृष्टव्यः ।

लुके स एव अयापीत्याहेति तदुक्तिः-कथंचिदिति ।
माध्वे-अत इत्येवेति । अलोपपरिभाषया, 'अत' इत्यनु-
वृत्तेर्वैति भावः । अयं च लुकोऽपवादः । एवं चार्थादवशि-
ष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र च 'अस्त्रो रोपधे'ति सूत्राद-
न्यतरस्याग्रहणस्य गण्डकधुत्याऽनुनेन योगविभागाद्ये-
सिद्धवर्थत्वेन च कश्चिदेव पुष्पाग्लोपो न सर्वत्रेति बोध्यम् ।
'मरीच्य' इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाभ्य-
शात् । यद्वा तत्र विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्रकृतोऽप्येत-
त्कल्पनावश्यकत्वं मनसि निषादेव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्या-
ख्यानमेव वरमिति माध्याशयः । लोलुवादाद्युक्तिं अनादि-
ष्टादचः पूर्वस्य विषयभावेन स्थानिवत्त्वाभावेऽपि नोपधा-
गुणः, अत्रः पूर्वत्वेन दृष्टलोत्पन्नात्परस्य गुणे कर्तव्ये पञ्चमी-
समासेनाऽग्लोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात् । निमित्तत्वेना-
ऽऽश्रितात्पूर्वस्मादित्यर्थे तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनि-
त्यत्वेनैव परिहारात् । माध्यानुक्तत्वात्तदनित्यत्वाभावेऽपि
पूर्वस्मात्परस्याप्यवहितस्यैव ग्रहणेन 'हे गौ'रित्याऽदोषः ।
'अचः पूर्वं'त्यंशे स्वरग्रहणाद्वाप्यप्राप्त्याच्चाऽन्यवधानाश-
बाधेऽप्यत्र तद्भावे मानाऽभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं
च तदंशेऽन्यवधानं निविष्टम् । किं चाऽशालीयस्यापि तस्य
तत्स्थानापचत्वे तदमलाभ इति लोकन्यायेनातिदेश इति
स्थानिवत्त्वमेव वक्ष्यते । 'लोक' इत्यस्य लोलुवादेशस्य च
गुणघटितो लोलोविवादेश इत्याहुः । दरीदृश इत्यत्रा
ऽङ्निमित्तगुणस्तु न । अस्याऽङ्गस्तत्करोचरत्वेन लक्षणिक-
तया अङ्गहणेनाऽग्रहणात् । अत एव 'दरीदृशक' इत्यादौ
यङन्ताण्युलि अङ्निमित्तगुणाऽभावः । जङ्गम इत्यादौ
यङन्ताण्युलि उपधालोपश्च अनलोति निषेधाऽप्रवृत्तेः ।
जङ्गम इत्यादौ तुल्युत्तया समुदायलुगेनेति न दोषः ।
निजैगिल इत्यादौ 'प्रो यको'ति नित्यलत्वमिष्टमेव ।

मोपे 'यस्य हल' इत्यनेत्यर्थः । 'वटे गाव' इतिवत्सप्तमी ।

४ इत्याशय इति । 'अनवकाशस्तर्हीति माध्यस्ये'ति
शेषः । 'सत्यपि संभवे बाधनं भवति अस्ति च संभवो यदु-
भयं स्या'दिति न्यायेनेति भावः । ५ व्यवस्थितविभाषाणां
परिगणितत्वादाह-यद्वेति । तदर्थ-विकल्पार्थम् ।

व्यवस्थितविभाषा वाऽस्तु । अत्र वदन्ति-गुणोपधालोपयुतां
नलोपाऽग्लोपयोऽपि प्रसङ्गात्पुष्पाग्लोपो लुकि वक्तुं ॥ शक्यते ।
तथाहि-सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु चैदुवङ्गेः कृतयोर्लभू-
पचलक्ष्णो गुणः प्राप्नोति । न चेह स्थानिवद्भावः, आदिष्टा-
दचः पूर्वत्वात् । किञ्च 'जङ्गम' इत्यत्र 'गमहने'त्युपधालोपः
स्वात् । अमानाऽनलोति प्रतिषेधस्तर्हि 'दरीदृश' इत्यत्र
'अङ्गशोनी'ति गुणः स्वात् । अपि च 'देष' इत्यत्र 'दीर्घो-
युङ्चो'ति युङ्ग स्वात् । किञ्च 'सनीलसो' 'दनीलसः',

सूत्रमतेऽपि न लुप्तमिति निषेधस्याऽनित्यत्वात्प्रत्ययपरत्वमस्ति । न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । यदि जरीगृह्णादेः सात्मयन्तेष्वाऽपि संप्रसारण्यङिचेति गुणविष्टौ तर्हि सूत्रमतेऽपि 'न लुप्तमिति' न लुप्तमिति निषेधाऽनित्यत्वेन साधनीयो । भाष्यग्रामाभ्यादिश्रविति गम्यते । अत एव पुष्पलोपे यञो विष्वापहाराभावेन अञेव्यादिष्ये यणि 'वेय्य' इति स्यादित्यपास्तम् । योगविभागस्य काचित्कत्वेन तत्र लुक् एव प्रवृत्त्याऽश्वतेः । पूर्वोदिभ्यो वान्तेभ्यो विज्ञानास्त्वेव, अनभिधानात् । इदं च लोपोप्योरिति सूत्रे भाष्येऽपि ध्वनितम् । एतद्भाष्यविच्छेदप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानामनभिधानमिच्छन्त्ये । न चैवं 'न धातुलुक्पक्षी'त्येव सिद्धे आर्षधातुव्यग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'लोपार्षधातुके' इत्येव पृष्टीतत्वरूपेण लोपनिमित्तार्थधातुक इत्यर्थेन लज्जादेव्यावृत्तिसिद्धे धातुग्रहणवत्स्यापि सत्त्वात् । भाष्ये-लुक् बद्धवतीति । नृगतो लोपापवादः । अपवादश्च प्रायेण पश्चाद्भावीति भविष्यद्विदेशः ॥

[सूत्रात्मन्वादिनः शङ्काभाष्यम्]

इहापि तर्हि परत्वायोगविभागाद्वा लोपो लुक् बाधेत—'कृष्णो नौनाव वृषभो यदीदम्' ॥ नोनूयतेनौनाव ॥ एवञ्चात्रो णितीति वृद्धिर्नस्यादलोपस्य स्थानिवत्त्वान् ।

[प्रत्याख्यानवादिनः समाधानभाष्यम्]

समानाश्रयो लुक्लोपेन बाध्यते ॥ कञ्च

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ नन्वेवमपि 'पूर्वं पुरेण' इत्यादिवास्तवार्थानि विचि लोपो ष्योरिति बलोपे मूलमते गुणनिर्णयेन पूः पुरी पुर इत्यादि

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

'अनदिता'मित्युपधातोपः स्यात् । अपि - न यायाः 'नावाः' इत्यादिधातुकारलोपः स्यात् । नस्मात्समुदायलुग्वेष्टव्यो लोनुवादिमिदमेव सूत्रमारम्भणायमिति ।

अत्रोच्यते—लोनुवादिपु गुणरत्नावन्न भवति । स्थानि-
डागकार्यानादिद्विष्टान्नः पूर्वत्वस्य मन्त्रेण स्थानिवद्भावान् । अत एव हि 'न पदान्ते'ति सूत्रे भवर्णग्रहणं कृतम् । 'दिष्टो'त्यादावनुरागस्य स्थानिद्वाराकमनादिद्विष्टान्नः पूर्वत्वमाश्रित्य तस्य भवर्णे कर्तव्ये दनसंरक्षापथ्य स्थानिवद्भावो भूदिति । नन्वनादिद्विष्टान्नः पूर्वत्वस्य शास्त्रोक्त-
कार्यरक्षाभावात्कथमिति चेत्, अनादिद्विष्टान्नः पूर्वत्वप्राप्तेश्च : परस्मिन्निवृत्तिदेशे कर्तव्ये स्थानिवद्देशे इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । सवर्णग्रहणव्याख्यावसरे सर्वेति-
त्यभेदोपपादितत्वाच्च । ननु योऽन्नादेश उच्यते, सोऽनादिद्विष्टान्नः पूर्वतां स्थानिद्वारा कथञ्चिद्भवान्, न तु तस्यैव किञ्चित्कार्यं विधीयते येनाऽलोपः स्थानिवत्त्वान् । यस्य च कार्यं

समानाश्रयः ? ॥ यः प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुप्प्रभवति ॥

(प्रदीपः) समानाश्रय इति । तुल्यकालत्वादिति भावः । नोनूवेत्यत्र तु बहुलग्रहणानु-
वृत्त्याऽनैमित्तिकोऽन्तराजो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति ॥

(उद्घोतः) ननु भिन्नाश्रययोरपि दीर्घद्वयोरित्या-
मेत्यादौ बाध्यबाधकभावो दृष्ट इत्यत आह—तुल्यकालेति । बहुलेति । यकोऽपि चेति चकारेण । अन्तराह इति ।
प्राकप्रवृत्तिकत्वमन्तराजत्वम् । न हि तदाऽपवादप्रवृत्ति-
रिति भावः ॥

[अश्वभवादिन आक्षेपभाष्यम्]

कथम्—'स्यदः' 'हिमश्रयः' 'प्रश्रयः'
'जीरदानुः' 'निकुचित' इति ? ॥

[समाधानवाचिकम्]

॥*॥ उक्तं शेषे ॥*॥

[शेषे उक्तं ।] किमुक्तम् ? ॥ "निपा-
तनात्स्यदादिषु" 'प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र
सिद्धम्', 'रकि ज्यः सम्प्रसारणम्'—इति ॥

रूपाणि भवन्ति भाष्यमतेषु न स्मृत्युत आह—पूर्वोदिभ्य इति ॥

२ एवञ्चाऽचोष्णितीतिवृद्धिर्नस्यादलोपस्य स्थानिवत्त्वादित्या-
क्षयःप्रदेशतस्यः शङ्कते-कञ्चेति । तसिद्धान्तो समापत्तेर्ये इति ।

विधायते उक्ताग्रव नासावादेशः, येन स्थानिद्वारापि पूर्वतां
लभेत । सत्यम्—'सर्वे सर्वपददेशा' इत्याश्रयणास्तत्त्वादर्शित-
भावस्तावदर्थवति विश्राम्यति । अत एव 'एरु'रित्यस्य 'तेस्तु'-
रिति पर्यवमितार्थमाश्रित्य स्थानिवत्पुत्रेणैव सिद्धत्वादेकदेश-
विकृतरयोपसङ्गवान् नान्तरूपव्यतिरिक्तमप्येति । अत एव च
'स्थानिव'दित्युक्तां सम्बन्धितान्तराजवादेस इत्यस्य लभे
मिदं पुनरादेशग्रहणमानुमानिकस्यादेशस्य परिग्रहार्थमिति
कथ्यते । एवञ्चेहाऽपि 'लोनु' इत्यस्य 'लोनुव' इत्यादेशः, स
चाऽनादिद्विष्टान्नः पूर्वः, स्थानिवद्भावान् । तस्य च 'नौलानु'
इत्यादेशः कार्योऽलोपः स्थानिवदिति तुक्तमेव । किञ्च-
'ज्ञानाजै'ति 'दीक्षत' इति च सूत्रे दीर्घोच्चारणेनाऽङ्गद्वयो-
पुनर्ज्ञातविधिनिर्दिष्टतस्येति परिभाषा नापविष्यते । तेनो-
च्यते कृते गुणो न भविष्यति । 'दीर्घद्वय' इत्यत्र गुणो न
भवति, प्रतिपदोक्तस्याऽङो ग्रहणात् । अदर्थोदिति यथा ।
यदस्त्वकार उपदेशवेलायां न प्राप्यतः, किन्तु तदवयवः ।
यकारे लुपे तु नास्ती उकारविशिष्टो नवा भूयते तर्ककोच-

निकुचितेऽप्युक्तम् ॥ किम् ? ॥ 'सन्धिपात-
लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति' ॥
[न धातुलोपः] ॥ १॥

(प्रदीपः) निकुचित इति । किरुवसंयो-
गेन सम्बन्धेन नलोपे सत्युदुपधत्वमिति निमित्तम्-
किरुवस्य न भवति ॥ यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते,
तदा 'जङ्गम' इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावाद्दुपधालोपः
प्राप्नोति ॥ नैष दोषः, 'अनङ्ग' इति प्रतिषेधात् । अन-
र्थकोऽयमिति चेत् । लोपस्याऽपि तर्ह्यप्राप्तिः, अजादौ
प्रत्यये तस्य विधानात् । ननु लोलुवादिप्रवृत्तादयः
स्थानिवद्भावेन न सिद्ध्यन्ति तेषां स्थानिन्यदर्शनात् ।
संभ्रमाश्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः ॥

(उद्भोतः) अकित्वस्येति । 'उद्गुपधाद्भावादिक-
मुणो'रिति विहितस्येत्यर्थः ॥ एवं चाऽकित्वाऽभावे कृति
षेलोपः निषेधः सिद्धो निकुचिते इति भावः । सन्धिपातः-
संभन्धः । तद्विधात इति । कर्मण्यप ॥ अजादौ प्रत्यये

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ संयोगेन-सम्बन्धेन । निमित्तम्-उदुपधत्वं हि

॥ शास्त्रकौस्तुभः ॥

रत्नाह्लाङ्गणिकमङ्गलमित्येतोपस्थितिकः । नन्वेवमनङ्गीति पठ्य-
दाप्तेऽप्यस्याग्रहणाज्जङ्गम इत्यत्रालोपः स्यादिति चेन्न ।
'अनङ्ग' इति पूर्वदासेनाऽङ्गसङ्घे ओपदेशिके अजादौ भूयमा-
णाजादौ बोधधालोपविधानात् । अर्थावनेनाऽङ्गुणविधौ गृह्यत
इति तु न सम्भक् । विकरणानामनर्थकत्वात् । यच्च 'देव'
इत्यत्र युद् स्यादिति । तत्र अनुबन्धनिर्देशात् । तदुक्तम्-
'इतिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यङ्गणेन च । यत्रैकाग्रग्रहणं
चैव पथेतानि न यदुक्तोक्ति । 'दोको युद्धची'ति सूत्रे 'दोड'
इत्यनुबन्धनिर्देशो यदुक्तुर्नित्यस्य इति त्वयैवात्तत्वाच्च ।
अत्र च ऋपकमेकाच उपदेशइति सूत्रे यदुक्तुर्नित्यमु-
द्दिश्य क्रियमाणमेकाग्रग्रहणम् । नहि तस्मिन्कृतोपपत्ति-
भाषां विना वेमेदितेत्यादि सिद्धमिति । 'बिमेत्सती'त्यादिसि-
द्धये सन्नावृत्त्याप्राप्त्यनेनोपदेशाग्रहणस्योभयविशेषणत्वात् ।
सिद्धातयिष्यमाणत्वात् । न चैवमपि त्रिपाशपेत्यावसान्तरे
कथं ऋपकमिति वाच्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्य-
पठितपरिभाषाकापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ बहुशो
दृष्टत्वात् । न चैवमेकाच इति विधीयमानं द्वित्वमपि यदुक्ति
न स्यादिति वाच्यम्, । 'गुणो यदुक्तो'रिति ऋपकेन तत्प-
कृतोः । यदुक्ति 'वेमेदितेत्यादाविशेषणमे तदाहत्परिभाषैव
शरणम् । 'हिःप्रयोगो द्विवचनं बाध'मिति वक्ष्यमाणतया
आत्मन्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । वेमेदितेति यदन्ते तु पृथ-

इति । यायावतेः क्तिञ्चि यातिरित्यादौ आलोपानापत्तेर्वरे-
ग्रहणस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमेतत् । अथ समाधानं त्वरमाभि-
रुक्तमेव । संभवेति । अत एव न पदान्तसूत्रे वरेग्रहणं
चरितार्थम् । सत्यकारे यदि स्याद्यकारलोपस्तदा संभव उव-
कदेरिति भावः ॥

कृति च ११११५।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ कृति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमुपधा-
रोरवार्त्यर्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) कृति प्रतिषेधे तन्निमित्त-
ग्रहणं कर्तव्यम् । 'क्तिमिसिंसे ये गुणवृद्धी-
प्राप्तस्ते न भवत' इति वक्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥

(प्रदीपः) कृति च ॥ कृति प्रतिषेध

निमित्तम् । २ अकारेति । यदलोपेऽकारलोप इत्यर्थः ।
३ तत्त्व-अलोपस्य । ४ 'कृति चेति प्रतिषेधे ।

गलोपाभ्युपगमात्तस्य च स्थानिवद्भावाच्चेतिप्रतिषेधः । पूर्वस्मा-
दपि विधौ स्थानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च-यस्येति
लोपस्य त्वयाऽप्यवयवलोपत्वं स्वीकृतम् । तत्र यथापि देवक
इत्यत्र युद् स्यादिति नापादनाहम्, इलः परत्वाभावेनेह
यलोपाग्रहस्या 'देवीयक' इति स्यात्प्रयुपगमात् । 'सनीलसक'
इत्यादौ नलोपोपि सर्वसम्मतत्वादेव नापाद्यः । 'यायावको'
वावायक' इत्यादावलोपोऽप्यनापाद्यः । यलोपविरहेणाजादि-
भिर्दार्ढ्यानुक्तपरत्वाभावात् । तथापि गमयैकताप्युक्ति
जङ्गमक इत्यत्रालोपस्य स्थानिवद्भावद्वयभाव इवोपधा-
लोपः स्यात् । अथात्रानङ्गीति प्रतिषेधस्तर्हि 'दरोदुच्चक'
इत्यत्र 'यदुच्चको'ति गुणः स्यात् । अथ यदाह्लाङ्गवृत्तपरि-
भाषया 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति वा समाधीयते तर्हि
यदुक्त्यपि 'सनीलसक' इत्यत्र नलोपो 'याया' 'वावा' इत्या-
लोपश्च न शङ्क्यः । समाधानस्य तुल्यत्वादिति दिक् ॥

विकृति च ॥ 'इक' इतिशब्दमुच्चार्य विहिते गुण-
वृद्धौ गितं कितं तितञ्च निमित्ततयाभित्य ये प्राप्नुतस्ते न
स्तः । गित्, -जिण्युः । 'स्लजिरस्यश्च म्लुः' । न चायं किदे-
वाऽस्त्विति भाव्यं, 'स्वास्तु'रित्यत्र पुनारभेतीत्यप्रसङ्गात् ।
न चैवं 'स्वास्तु'रित्यत्रेदप्रसङ्गः । 'श्रुकः कितो'त्यत्रापि
चर्त्वेन गकारप्रश्लेषमाश्रित्य तन्निषेधात् । न चैवं चर्त्वेस्याऽ
सिद्धत्वा विसर्जनीयो न स्यादोस्तव्य प्रवर्त्ततेति वाच्यम् ।
'न मुन'इत्यत्र 'नेति' योगविभागात्सोत्रत्वम् । तथा च

इति । इकै इत्यनुवर्तते, 'गुणबृद्धौ' इति च । तत्र यदीकृ 'क्रिती'त्यनेन विशेष्यते 'क्रिति परतो य इ'मिति तदा तस्मिन्क्रिति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाभिदिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यायेत्याश्रितं हेतुतमित्यादावेव निषेधः स्यात्तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तस्मिन्निष्ठग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु द्विग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणम्, तदा परसप्तम्या अप्रसङ्ग एव । न हि विहितयोर्निषेधः, अपि स्वन्निर्दिष्टतयोरेवेति परिभाषानुपस्थानाभिहित-सप्तम्येव क्रितीति भवति क्रिभिन्नादि तयोःप्राप्तिः ॥

(उद्योतः) ति च । तत्र क्रिष्वदीति । तस्मिन्क्रितिपरिभाषानुग्राहयेत्यर्थः । यदा त्विति । निषेधत्वेन तयोः प्राधान्यादिति भावः । नहीति । अनभिनिर्दिष्टे पूर्व-परस्यबहुरस्य कर्तुमशक्यत्वात्तदनुपस्थानम् । निर्दिष्टनिषेधे तु 'देवदत्तश्चन्द्रश्च'त्यादेन चित्तमित्यादाविकः भवणं न स्यादिति भावः । निमित्तेति । अत्र 'वस्व च भावे-ने'ति सप्तमी । सा च शापकत्वाधिकः । शापकत्वं च संबन्धं विनानुपपन्नं सन्निधिशालकसुनिमित्तत्वमाश्रयः पूर्ववत्प्राप्तिः । एवं च निमित्ततया क्रिञ्जाप्ये गुणबृद्धौ नेत्यर्थः । तदाह-क्रिभिन्ना हि तयोः प्रवृत्तिरिति । केचित्तु-सिद्ध-साम्यसमिध्याहार-न्यायेन निमित्तात् फलतोत्याहुः ॥ परे तु-क्रितौत्येतद्गुणवृद्धिविशेषणमेव । भवन्कियातदभावा-योरमृतत्वेन क्रिपरत्वाऽसंभवात् । इक इवस्याभाष्यनुकूल-मुक्तैः । अनुकृतावपि तस्य शब्दपरत्वात् । तस्मात्क्रितिग्रह-णदभावे क्रितीति सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्येतिपरिभाषा क्रिति अभ्यवहिते पूर्वस्य वे गुणबृद्धौ प्राप्तुमर्हते नेत्यर्थः । अनु-वादे परिभाषा नोपतिष्ठते' इति शिक्को गुणबृद्धौ अवबोधेति सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तम् । भाष्ये तस्य निषेधस्या-नुपलम्भाच्च । तद्व्यति शिष्ये-क्रियन्तरो गुणभाष्य-स्वीति । निमित्तग्रहेण तु तत्सप्तम्यात्परिभाषानुपस्थानम् ।

॥ राजजडमीः ॥

१ क्रिति प्रतिषेध इति । क्रितिच प्रतिषेधः क्रिति-वेति तत्तेत्यर्थः । क्रितीति स्वस्वरपरं वा । २ जनेत्यादिः ।

॥ सम्बन्धोत्तुमः ॥

'आविस्ते'ति सूत्रे भोक्तारिक्तद-भोर्गित्वाच्च इव ईकारः किञ्चित्तोरीत्युक्तान्तरम् । गुणभाष्यक्रि-त्वाभावेऽभ्युक्तमित्यर्थं कपोरितोरिति । जवादित्यो-येवम् । वामन्तु-आविस्तेत्येवम् त्वा-ञ्च इत्याम्बरं

१ प्रवृत्तिः । ज० ।

तत्प्रत्याख्याने तु किञ्चादिना तदनुपस्थानम् । संभक्त्या सं-सप्तम्यां'भक्ष्य'वे'ति सप्तम्या असंभवाच्च । 'उपपद्विभक्तो'-रिति न्यायात् । सिद्धसाध्यसमिध्याहारन्यायस्यापि तस्मिन्क्रिति शालेण वाप एव । अत एव निमित्तग्रहण-प्रयोजनान्तरे-इत' इत्युदाहरिष्यति । कैवयोऽकरोत्या इकप-दानवत्तावेव निमित्तग्रहणमिति वातिकस्योपहितं भवेन तत्प्रयोजनधानानुक्तिर्संभवः स्यात् फलत्याहुः ॥

(भाष्यम्) 'उपधारोरोवीत्यर्थम्' । उप-धार्यं रोरवीत्यर्थं च ॥

(प्रवीणः) उपधारोरोवीत्यर्थमिति । उपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थम्, रोरवीतेर्वृत्तिनिमित्त-प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र हि तिन्निमित्ते गुणो, न यन्निमित्तः ॥

(उद्योतः)-उपधाया अपीति । उपधाया रोर-वीतो चाऽर्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधौ इत्य-तत्तस्मिन्निष्ठग्रहणमिति भाष्यार्थं इति भावः । उपधारोरोवीति-भ्यामिति-उपधारोरोवीत्यर्थमित्येवमिति तत्प्रमाद इत्युक्त्ये ॥

[उक्तप्रयोजनप्रदर्शनभाष्यम्]

उपधार्यं तावत्-भिन्नः भिन्नवानिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'क्रिती' स्युच्यते । यत्र क्रित्यनन्तरो गुणभाषीगस्ति तत्रैव स्यात्-चित्तम्, स्तुतम् । इह तु न स्यात्-भिन्नः, भिन्नवानिति ? ॥

[उक्तप्रयोजनप्रदर्शनभाष्यम्]

ननु च-यस्य गुण उच्यते, तं क्रित्य-रत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्य चाऽङ्गस्य गुण उच्यते । तस्मात् क्रित्यपरम् ॥

(प्रवीणः) ननु चेति । आकाङ्क्षा पुगन्त-

३ 'अभ्यवहिते इति' इति शेषः । ४ क्रिति परतो वे गुण-बृद्धौ ते न स्यातां'मित्येवंरौत्या गुणवृद्धिविशेषणेत्याश्रयः ।

५ गुणवृद्धीनामपसङ्ग एव प्राप्नोति स एव नेत्यर्थः । ६ अत्र हीति । रोरवीतौ हीत्यर्थः । ७ तच्च-अङ्गम् ।

प्रक्रियन्त कणप्रत्ययान्तस्य तिष्ठतेराकार एव न स्वीकार्यमिति व्याख्यानादर्थेन स्वार्थोऽस्ति न कापि गकारप्रत्ययेन कार्यं इत्याह । नन्वेतेन ऊक्तो 'दक्षेऽङ्गदत्तुपसङ्गानमिति' क्लो दक्षः पठन इत्यत्रनिर्दिष्टमिति नन्वेतः स्यात् । सत्यम् । छन्दससप्तम्यायेन । किञ्चित् स्तुतं गृह्यम् ।

लघूपधस्येति सञ्ज्ञिधानं मन्यते । तथाहि 'कृति गुणवृद्धी न भवतः' इत्युक्ते 'कस्ये'त्याकाङ्क्षायां 'यस्य प्राप्ते' इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा । अववा कृती- ति प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाऽङ्गं सञ्ज्ञिधाप्यते । ततश्चकृति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यासिद्धौ निषेधः ॥

(उद्योतः) नन्वसंनिहितं पुगन्ताङ्गादि कथं तत्पर-
त्वेन विशेष्यमेत आह—आकाङ्क्षेति । ननु निषेधे गुण-
वृद्धौ प्रति कृत्पर्यवर्षं निषेधविषयं प्रति चाकाङ्क्षत, नाङ्गं प्रती-
त्यत आह—अथवेति । निषेध्यगुणादेरप्रत्यये कृत्वप्रसङ्गेन
प्रत्ययग्रहणमिति भावः । एवं च प्रत्ययस्याऽङ्गाङ्गे उत्पिता-
काङ्क्षात्पक्षेन तद्विशेषणमिति भावः ॥

[उक्तप्रयोजनस्यापानमाध्यम्]

पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते—
'पुगन्तस्याऽङ्गस्य लघूपधस्य चे'ति ॥ कथं
तर्हि ? ॥ पुकिः अन्तः पुगन्तः । लघ्वी
उपधा लघूपध । पुगन्तश्च लघूपधा च
पुगन्तलघूपधं, पुगन्तलघूपधस्येति ॥
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे
हि सतीहापि प्रसज्येत—भिनत्ति, छिनत्तीति ॥

(प्रदीपः) लघूपधेति । ततश्च समुदाय-
स्याऽनिर्देशादवयवस्य चेको व्यवधानात्तदवस्थेना-
प्राप्तिरित्यर्थः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ विशेष्य—विशेषणीयम् । परि-अ इत्यस्याङ्गत्वा उप-
कोऽकिञ्चित्क उपधागुणः प्राप्तोतीत्यर्थः । २ अत्र सार्व-

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

किञ्-चिनुतः स्तुतः शृष्टात् । निमित्तसम्पन्नाप्रवणं
किम् ? । कामयते । शब्दस्यापाराप्रयणं किम् ? । लैगवा-
यनः । ओगुणो हीक एव प्रवृत्ते न तत्रैकपक्षोपस्थितिः,
'ओ'रितिनिर्दिष्टस्यानिकत्वात् । तदुक्तम्—'तद्वित्काम्यो-
रिवप्रकरणा'दितानि विकृतीति सप्तमीनिर्देशात्तस्मिन्निमित्त-
निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषापोषिते, तत्र निः शब्दस्य नैरन्त-
र्यपरत्वाद्विशेषोच्चारणक्रियाद्व्यवहितोच्चारितस्य निषेधः
स्याच्च तु छिन्नं भिन्नमित्यादेरपीति चेत्, अवेदेवं
यदि कृतीत्येतन्निषेध्यया क्रियाया साक्षात्संबन्धेन । इह
तु गुणवृद्धिभ्यां सम्बन्ध्यते । 'यस्य च भावेने'ति
सप्तमी । क्रियान्तराश्रयणादौत्तमिकसत्ताश्रेयः । ततश्च कृति
सति प्राप्ते नै गुणवृद्धी इति सम्बन्धे कृते सिद्धसाध्वसम-
भिव्याहारन्यायेनोपलक्षणी भूतसत्ताप्रवणस्य निमित्तत्वम्-

(उद्योतः) अथव्याख्यायां परिहारमात्रं बोधयति—
ततश्च समुदायस्येति । द्वितीये लिट् बोध्यम्—'नाक्षिप्त-
विशेषणत्वं न्याय्य'मिति । भाष्ये—अङ्गविशेषणेहीति ।
पुगन्तलघूपधस्येत्यस्य बहुव्रीहिनाऽङ्गविशेषणत्वे इत्यर्थः ॥

[द्वितीयप्रयोजनप्रदर्शनमाध्यम्]

रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बहो वृषभो गेर्ग्वीति ।

[तन्निमित्तप्रवर्णनमाध्यम्]

यदि तन्निमित्तप्रवर्णनं क्रियते, शब्दङ्गने
दोषः,—रियति पियति धियति प्रादुद्रुवत्
प्रासुद्रुवत् ।—अत्र न प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह—
शब्दङ्गने दोष इति । सार्वधातुकनिमित्तस्य तु
गुणस्य निषेधेऽपि लघूपधलक्षणस्य निषेधाऽप्रसङ्ग
इत्यर्थः । रियतिपियतिधियतीति । रि पि
गती । वि धारणे इति युदादौ पाठः ।

(उद्योतः) षदीत्यनेन न स्वपक्षस्योपादेयतोच्यते ।
विर्ने मयोः साम्यमुच्यत इत्याह—तन्निमित्तपक्षस्यापीति ॥
सार्वधातुकनिमित्तस्य—यन्निमित्तस्य । लघूपधलक्ष-
णस्य—तिन्निमित्तस्य ।

[मिद्वान्निस्तत्समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ शब्दङ्गनेत्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्

[सिद्धम्] ॥*॥

धातुकगुणनिषेधाऽभावार्थत्वेत्यर्थः । अत्र हि तन्निमित्तत्वा-
ऽभावः । ३ स्वपक्षस्य—तन्निमित्तग्रहणाऽभावपक्षस्य ।
४ उभयोः—तन्निमित्तग्रहणाऽग्रहणसमर्थः ।

त्समंतः फलति नस्तिह विशिष्य निमित्ततायां सप्तमीवि-
धानमस्ति । न चाऽत्र निर्दिष्टपरिभाषा सम्भवति, विध्यङ्ग
भूतानां परिभाषाणां साक्षाद्विशेषनियन्त्रकितान्वन्विन्येव
प्रवृत्तेः । इदनु कितान्वन्विनो विशेषणं न तु क्रियायाः ।
अतोऽत्र न परिभाषाप्रवृत्तिः । अथवा 'वृद्धिर्वैसाचागादि'-
रित्यनेकपरिभाषोपपत्तये श्रौतवादिने सिध्यते । न तत्रैकः
स्थाने वृद्धिः । अत एवोदोच्यते । स्थानेति मूत्रं गानं
ग्रहणं कृतम् । अतः स्थाने योऽङ्कार इत्यनुवचनस्य
विशेषणे 'अत' इत्यस्मिन्बन्धो र्थावेवोक्तिं परिभाषाया
अप्रवृत्तेः । गुणानाञ्च परार्थत्वदसम्बन्धः सम्बन्धा-
स्यादिति न्यायोऽप्यत्रानुसम्भेयः । ननु तर्ह्यनेनैव
न्यायेन 'विज्ञतो'त्येतत्प्रधानभूतक्रिया सम्बन्धतां न तु
तच्छेषभूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां, प्रधानान्वयस्य सम्भवत-
त्वागोयोगादिति चेत्, यत्र हि गुणः कृतत्वसंस्कारः

अन्तरङ्गलक्षणत्वाद्ब्रूयैकुवकोः कृतयो-
रनुपधात्वाद्गुणो न भविष्यति । एवं क्रियते
चेद् तद्धिमितग्रहणं, न च कश्चिद्दोषो भवति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति ।
प्राधान्येनाऽच एव यत्रानन्तर्वाचकं तत्रैव 'नामान्तर्त्य' इति
निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अमानाचेति भावः । नन्वदुद्रवदित्यत्र
सार्वधातुकेति गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्च द्विवचनेऽपीति
निषेधादुवचनत्वे द्वित्वात्परत्वात्तृपृथगुणो दुर्वा इति चेन्न ;
अन्तर्ज्ञात्वात्तत्वेन प्रवृत्तेः । कोणेच्छदित्करणेनोपधाकार्यस्य
द्वित्वात्प्राबल्यबोधनेऽपि न कृतिः, शापकस्य सवातीयापेक्ष-
सिनोपधाकार्यस्य च द्वित्वसमाननिमित्तता द्वित्वनिमित्त-
चक्षुमिच्छता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः ॥

[सूचःप्रयोजनान्तरप्रदर्शनमाध्यम्]

इमानि च भूयस्तद्धिमितग्रहणस्य प्रयो-
जनानि-‘हतो’ ‘हृथ’ ‘उपोयते’ ‘औयते’
‘लौयमानिः’ ‘पौयमानिः’ ‘नेनिक’ इति ॥

(प्रदीपः) हतो हृथ इति । यथेवाऽदि-
प्रभृतिभ्यः क्षप इत्यनेन शब्दनिर्वर्त्यते एवमकरोऽपि
निषेधेन निर्वर्त्यतेत्याक्षरम् । नन्विच्छक्षणोऽयद्गुणो
न भवतीति निषेधाऽप्रसङ्गः । सत्यम् । परिहारा-
न्तरसंभवाच्चेति दात्रितम् ॥

(उद्द्योतः) सूच-पुनर्नैव । एवमकारोऽपीति ।
'क्षिप्ये गुणवृद्धौ न प्रयोक्तव्य' इति सूत्रार्थः । तत्र यथा
'चित्त'मित्यादावसतो गुणादेः प्रागभावात् शाल्यते एवं सतोऽपि
निवृत्तिः साम्येति, सतोऽपि निवृत्तेरदिप्रभृतिभ्यः क्षपादो दृष्ट-
त्वादिति भावः । नन्विति । तथा चेक इत्यनुवृत्तिसामान्या-
दन्त एवाऽप्रयोगे प्रतिपाद्यते इति भावः । 'नेनिके' इत्यत्र
'निना' त्रयाणां गुणः श्रावित्वाभ्यासस्य गुणः ।

[उक्तप्रयोजनप्राप्ताख्यानमाध्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावत्-
'हतो' 'हृथ' इति । प्रसक्तस्याऽनभिनिर्वृत्तस्य

ॐ राजकक्ष्मीः ॐ

१ अत्र अभिनिमित्ता वृद्धिर्न यद्धिमितेति परिहारः ।

२ नृयमान्तरवाक्यं-लौयमानिः । पूयमानस्याप्यत्र पौयमानिः ।
नात्र यद्धिमिता वृद्धिरिति परिहारः । ३ शाप-जातः क्षप ।

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

प्रधानोपपन्नस्य महते प्रभवति तत्रात्मनोपि संस्कारमनुभव

१ ताऽपीति श्रुतिता वा पा० ।

प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम् । अत्र च
धातुपदे शावस्थायामेवाऽकारः ॥

इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौय-
मानिरिति । बहिरङ्गे गुणवृद्धी, अन्तरङ्गः
प्रतिषेधः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' । नेनिक
इति । परेण रूपेण व्यवहितस्वाद्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रसक्तस्येति । सामान्यलक्षणेन
विशेषलक्षणाऽपरामर्शेन यत्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरा-
मर्शनायात्स्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते ।
परमार्थतस्तत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं
बाध इति सिद्धान्तः । 'चित्त'मित्यादौ च
प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थला-
भतो ह्य इति भूताऽकारनिवृत्तावव्यापारः । अदि-
प्रभृतिभ्य इत्यनेन तु यत्तन्तराऽभावात्सत्त्वेन प्रक्रि-
या(दशै)यां शब्दनिर्वर्त्यते । नैवेवं भवत इत्यादौ
प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एव शब्दकारः कस्मादेनेन न
निकर्त्यते ? । नैव दोषः, अन्वयवतीत्यस्यां चोदनायां
गुणरूपेणाऽचोदनाकायां गुणनिषेधविविधः ॥ उपोयत
इति । येषो यदि संप्रसारणे कृते उभयपदाधित-
त्वाद्वहिरङ्गो गुणः । 'औयते'त्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वा-
द्बहिरङ्गहिरङ्गाः । नेनिके इति । क्षिप्यत्वेनाऽज्ञस्य विशेष-
वणादज्ञस्य च कार्यत्वात्पूर्वः पक्षः । उत्तरन्त्यभ्या-
सस्य कार्यत्वात्तस्य च परेण रूपेण व्यवधानादिति ॥

(उद्द्योतः) प्रसक्तानभिनिर्वृत्तयोर्विरोधमाशङ्क्याह-
सामान्येति । निवृत्तिः-अनभिनिर्वृत्तिः । विहितवतिषि-
द्धयोर्विकल्पताहं स्यादत आह-परमार्थेति । गुणविशेष-
वाक्यतया क्षिप्तिवसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थोऽहं कृति तयो-
रप्राप्तिरेवेति भावः । सा च पर्युदासविध्या । यद्वा प्रसक्त-
प्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधे तदर्थे सामान्यज्ञात्वात्प्रज्ञानस्याप्राप्त्या
कल्प्यते । एकवाक्यताफलसंपत्तेस्तत्त्वेकवाक्यतायामभिव्युक्त-

४ शब्दकार-इत्युक्तकारः । 'निमित्तग्रहणाऽभावे' इति
शेषः । ५ ननु बह्वीत्यर्थे सूत्रांशोऽस्ति स्यात् आह-पुन-
रिति । तथाचाऽध्यर्थं पुनर्नैव तदिति भावः । ६ नासौ
तद्धिमित इति परिहारः । ७ विवृत्तिरूपेणैवार्थः । ८ बहि-
र्भूतलक्षणेऽस्तित्यर्थः ।

प्रधानेन सम्पद्यते । यथा पानीयमेव-यद्धिमितं सत्त्वं पुनरेव ।
उक्तम्-गुणः कृतात्म्यसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

२ अर्थ पाठः कविच । ३ 'यथेव' पा० ।

मिति द्रष्टव्यम् । भूताकारेति । सिद्धाऽभावपरिपालनेनैव सिद्धावसिद्धाऽभावविधाने गौरवादिति भावः । प्रक्रियाभावमिति । वस्तुतस्तथापि बुद्ध्याऽऽनुपत्तिरेवान्वास्यावते इति बोध्यम् । नैव इति । एकान्ता अनुबन्धा इति भावः । अवमेव न्याय्य इति तत्त्वसोप इति सूने वक्ष्यति । कार्भित्वादिति । अज्ञस्य गुणे भवति, स च तत्संभन्धन्यासेक इत्यर्थ इत्यभिमानः । उत्तरस्त्विति । पक्ष इति शेषः । क्लृप्तस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ इति भावः ।

[तन्निमित्तप्रवृत्तत्वाख्यानाभाष्यम्]

उपधायै न तावदाऽर्थः । धातोरिति वर्तते । धातुं क्लृप्तरत्वेन विशेषयिष्यामः ।

(प्रदीपः) धातुं क्लृप्तरत्वेनेति ।

न धातुलोप इत्यत्रोपसंज्ञेऽपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहाऽनुवृत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये-धातुं क्लृदिति । परत्वेन निर्दिष्टं यत् क्लृदिति तद्भातुं प्रति निहितमिति विशेषविधानः । तथा च धातुविहितं क्लृप्तः कृतमिदं तदवयवस्य गुणे नेति सूत्रार्थ इत्यर्थः । तद्धनवन्नाह-मत्वा प्रश्न इति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि धातुर्विशेष्यते, विकरणस्य न प्रामोति-चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीत इति ॥

(प्रदीपः) यदीति । क्लृप्यनन्तरस्य धातु-गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थ मत्वा प्रश्नः ॥

[परिहरांक्तिप्रत्युक्तिभाष्यम्]

नैव दोषः । विहितविशेषणं धातुग्रहणम्—‘धातोर्यो विहित’ इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

धातोरेव तर्हि न प्रामोति ॥

(प्रदीपः) धातोरेवेति । ‘धातोर्विहितस्य क्लृप्यनन्तरे वेति मत्वा प्रश्नः ।

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ तन्निमित्तो निषेधो न प्रामोतीत्यर्थः । आदीनामधातुत्वा-दित्याशयः । २ नञ्प्रत्ययपूर्वं विधत्ते, किन्तुहि लघूपधगुणस्य

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

प्रधानत्वोपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥ इति ॥

१ ‘धातुर्वा विकरणो वेति पा० ।

[समाधानभाष्यम्]

नैवं विज्ञायते—‘धातोर्विहितस्य क्लृ-ती’ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ धातोर्विहिते क्लृतीति ।

धातोर्विहित इति । ‘धातोर्विहिते क्लृप्यनन्तरो यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध’ इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) धातुर्विकरणो वेति । धातुना विहितविशेषणलक्ष्यमेतदुभयम् ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा—कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं । ‘पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवती’त्युपस्थितमिदं भवति ‘क्लृतिने’ति ।

(प्रदीपः) अथवेति । यत्र गुणवृद्धी विधी-येते, तत्र ‘क्लृति ने’ त्युपतिष्ठते इत्येवमिव परि-भाषा भवति । तत्र ‘पुगन्तलघूपधस्य’त्यत्राऽस्या उपस्थाने सति ‘येन नाव्यवधान’मिति ‘मिन्न’मित्यादौ निषेधो भविष्यति ।

(उद्योतः) येन नेति । पुगन्तलघूपधे’ति तत्प-त्य इति भावः । श्रुतत्वात्सर्वधातुवादिर्क, निरुतीति च पुगन्तदीनामेव विशेषणमित्यभिमानः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा यदेतस्मिन्योगे किञ्चिद्गुणं क्रियते तदनवकाशम् । तस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः ।

(प्रदीपः) अथवेति । मा भूत्परिभाषा, तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्याऽपेक्षया यावन्तो यादृशाः प्रतिषेधव्यास्तावन्ति प्रतिषेधमुन्नाणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेध्येऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यम् । तथाहि—प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणमेवं प्रयुज्यते इति ‘यदेतस्मिन्’मित्युक्तम् ।

यत्र लघौ प्राप्तिः सा क्लृति निषिध्यते । एवञ्च न क्लृदव्य-यहितस्य शब्दे गुणवृद्धौ निषिध्यते किन्तु यस्य प्राप्तिः (लक्षिकारस्य) तस्य न भवतीत्याशयः ।

१ वृद्धीरिष्ये दोषतदवकाशदाह-पुगन्तेति ।

इह गुणवृद्धयोः किञ्चिद्गुणेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुप-कारो भवति । व्यवहितस्यापि प्रतिषेधे सिद्धे लोकोक्तिः-

(उद्द्योतः) प्रतिषेधापेक्षायामिति । गुणवृद्धि-
श्रुत्या तद्व्यतिरेकस्याकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायकशब्द-
विषयकनिषेधवाक्यानां व्यतिरेकविनिर्माणनाशिरहादुपपन्न-
इत्यर्थः । प्रधानानीति । अनेन तद्विषयकनिषेधोपपन्न-
बोद्धं दर्शितमिच्छाहः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वाचायप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्यु-
पधालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेधः इति, यदयं
'त्रसिगृधिधृषिपिपेः कृः' 'इको झल्' 'हल्-
न्ताच्चे'ति क्रुसनी कितौ करोति ॥

कथं कृत्वा शापकम् ? ॥ कित्करण एतत्प्र-
योजनम्—गुणः कथं न स्यादिति । यदि चाऽत्र
गुणप्रतिषेधो न स्यात्, कित्करणमनर्थकं
स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो—'भवत्युपधा-
लक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः'—इति, ततः
क्रुसनी कितौ करोति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । लिङ्गाज्जिदिष्टाऽङ्ग-
कला 'तस्मि'जिति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः । अनङ्क-
परिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः ।

(उद्द्योतः) अङ्गविकलेति । पूर्वस्य परस्य नेति
सन्देशेन तदुपरिभवेति भावः । न चैवं 'नेनिकं' इत्य-
त्रापि निषेधः स्यात्, 'नेननेति' न्यायेनैकदणं व्यवधानेन एव
निषेधप्रवृत्तेर्बोधनात् । न्यायव्युत्पादनेति । न्यायव्युत्पत्तिः
तत्प्रतिपत्तिः । श्रोतॄणां तदुत्पादनायेत्यर्थः । भाष्ये हल्-
न्ताच्चेति । नन्वेताद्वहितकित्तरस्य न शापकत्वम्, 'दिष्टश्री'
स्यादावमागमनिषेधेन, 'धिष्मती'स्यादौ नन्वेतेन च वारि-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ कथमिति । कथमपीत्यर्थः । २ द्वितीयमपि तत्फलं स्पष्ट-
यति—रोरवीत्येति । विहतीति । 'यत्'इत्यादिः । ३ वाति-
कमनेनाह—न लुमतेति । लुमता लुमे तस्मिन्नित्येव पूर्वस्य

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

रणभाऽत्र शापकम् । अन्यथा प्रधाननेवान्वये निदिष्टपरि-
भाषायाश्चोपरिस्थितौ सत्यां व्यवहिते निषेधस्याऽप्रवृत्तौ व्यर्थ-
मेव वक्तुः कित्त्वं स्यात्तस्माद्यथाव्याख्यानेन साधु । ननु
न यदीयं परसमो तर्हि खचङ्गने दीपः, लक्ष्मणलक्षणगुण-
प्राप्तिरिति चेन्न, अन्तरङ्गत्वादियच्चङ्गवृत्तः । वि धागणे, रि
पि गतो तुदाद्यः । भवति रियति पियति । निश्चिद्रूपस्यः
कर्त्तारि चह । अतिश्रियत्, अतुद्वत् । इह तिपमाश्रित्य
प्राप्तौ गुणो वहरिः, शचञ्जश्रयावियरुञ्जाडावन्तरङ्गौ । तदु-

नाथोत् । 'इको' ज्ञा'लित्यपि न, नदिपये इकः निष्ठपरत्वस्यैव
संभवादिति चेन्न; 'सुनिर्दृशोऽस्त्यमकित्सनि' 'इको झल्'
'दम्भे'रिति लघुन्यासेन सिद्धे सामान्यतोऽनिर्देशस्य गुणप्र-
तिषेधार्थत्वेन शापकताभाज्यात् । स्वविदसुपां क्त्वासनो-
मृदृष्टदगुणकुपद्विद्यां स्वः वित्त्विविधानं च शापकं बोध्यम् ।

[द्वितीयप्रश्नोपपत्त्युत्तरान्तरभाष्यम्]

✓ रोरवीत्येतेनानपि नार्थः । 'हिती'त्यु-
च्यते, न चाऽत्र कितं पश्यामः ॥ प्रत्यय-
लक्षणं प्राप्नोति ॥ 'न लुमता तस्मि'जिति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अर्थापि 'न लुमता-
ङ्गस्ये'त्युच्यते, एवमपि न दोषः ॥ कथम् ? ॥
न लुमता लुमेऽङ्गाधिकारः प्रतिनि-
दिष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ योऽसौ लुमता
लुप्यते तस्मिन्त्यङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न
भवतीति ॥ अथाऽप्यङ्गाधिकारः प्रति-
निदिष्यते एवमपि न दोषः ॥ कथम् ? ॥
'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' यत्र कार्यं तत्र
द्रष्टव्यम् । 'सार्वधातुकार्यधातुकयोगुणो
भवती'त्युपस्थितमिदं भवति 'किति ने'ति ॥

(उद्द्योतः) अङ्गाधिकार इति । स्वरितलिङ्गा-
सङ्गेनेति भावः । कार्यकालमिति । तथा च तत्रोपरिभूत-
त्वादिसम्प्राप्तम्, अङ्गाधिकारस्यैकवाक्यतापक्षत्वादिति भावः ।
स्वरितत्वासङ्गवशात्तदाधिकारोऽतमित्येव तदाधिकारस्यैकवाक्य-
तापक्षमपि गृह्यते इति तात्पर्यम् । निषेधेऽपि परिभाषासादृ-
श्यात्परिभाषात्वमुक्तम् । सादृश्यं च निषेधवाक्याङ्गा तदेक-
वाक्यतामात्रेणैति बोध्यम् ।

कार्यं नेति तदर्थः । ४ तस्य यद्विद्यतत्त्वमूत्रमतेनाह—अथा-
पीति । ५ न—तर्हि । ६ नदिपकारीयं नेति नार्थ इत्याशयः ।
७ यदङ्गं—लक्ष्मणसङ्गकम् । प्रकृतिरित्यर्थः । यत्कार्य-
तन्निमित्तकमाङ्गमनाह वा । ८ नन्वेवं निषेधो न परिभाषात्वत
आह—निषेधेपीति ।

तम्—शचङ्गस्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । 'मृद्रेजार्दो
सङ्ग्रे वृद्धिर्भवेत्' इति कारिकायात् । इदमेकौ गुणवृद्धौ-
इति सूत्रप्रसङ्गाद्वैयार्थक्यान्तरङ्गमन्त्रेणोक्तं भाष्ये । अस्यार्थः-
संक्रामतोऽपक्रामतो गुणवृद्धौ अस्मादिति न्युत्पत्त्या गुण-
वृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः किङ्कमस्योऽत्र संक्रमशब्देनोच्यते,
योगरूढेः । तेन 'मरोमृज' इत्यत्र भाव्यशङ्कापनिमित्ततया
वृद्धिप्रतिषेधहेतावयवप्रत्यये नाऽमी विकल्पः प्रवृत्ततश्चय-
धेयम् । अत एव किङ्कमस्यैव वचनं तत्र भाष्ये कृतम् ।
मृजन्ति । मार्जन्ति । अत्र हरदत्तः—अनाधुन्यमनिति

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधि-
दृष्टन्त्वसि भवति ।

(उद्योतः) छान्दसमिति । 'यकोऽचि वेति चेन
बहुलं छन्दसीत्यनुकृष्य यको सुग्विधानादित्यर्थः । न च
'हुञ्'चोरिति सूत्रत्वेन 'हुञ्' इत्यस्य भाषायां यदुक्तं-
सत्ताज्ञापकपरभाष्येणोपगन्तेत्यो यदुक्तं भाषायामप्यस्तीति
छन्दस्येति । अन्यथा वापि तेऽप्यचारितास्य स्पष्टमेवेति वाच्यम् ।
तत्प्राप्त्याप्येनाऽजादौ निमित्तं कचित्तत्सत्ताज्ञाकारेऽपि सर्वत्र
भाषायां तत्सत्त्वे मानाऽभावात् । तत्रत्यभाष्यस्यैकदेश्युक्ति-
त्वाच्च ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा-बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रैति-
षेधः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥

(प्रदीपः) बहिरङ्ग इति । ततश्चाऽसिद्ध-
त्वादसत्त्वाभिधेयानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(उद्योतः) गुणो बहिरङ्ग इति । गुणस्य बहि-
रङ्गता-बहिर्भूतत्वात्पातुकाश्रयत्वात् । नन्वसिद्धस्याऽनिष्पन्न-
स्यैव निषेधः क्रियते, तत्राह-असत्त्वादिति । शास्त्रा-
ऽसिद्धत्वात्प्राप्तसत्त्वज्ञानं प्रतिवोगिष्ठानाऽभावाभिधेया-
ऽनुपपत्तिरिति भावः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्धधातुक-
ग्रहणं, तदनवकाशम् । तस्याऽनवकाश-
त्वाद्गुणो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । ननु बहुव्रीह्यार्ध-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अथ परिभाषात्वेनाऽप्राप्त्या ननुमतोत्पत्त्याऽनि-
त्सत्तायाह-अथवेति । २ एत-रोरबीतीति । ३ ननु
छान्दसत्वमात्रिकगतिरत आह-अथवेति । ४ यद्विनि-
मित्तत्वात्प्रतिषेधोऽन्तरङ्ग इत्याशयः । गुणस्तु प्रतिषेधनिमित्त-
भूतमन्यथा बहिर्भूतत्वात्पातुकाश्रयत्वाद्बहिरङ्ग इत्याहः ।
५ रोरबीतीति । अथ 'तथाचे'त्यादिः । आर्धधा-

॥ सङ्गकौस्तुभः ॥

'वस्तिमन्विस्तवदावन्महणं' इति निवेदि आदिग्रहणं मुख्य-
आदिपरिग्रहात् । तेन अपदे-वदावेनाऽजादौ ब्रूवं मयूष-
त्वात् मयूषहत्वात् न भवतीति । तन्नित्यम् । मुख्यआदि-
परिग्रहे प्रमाणाऽभावात् । न हि भाष्ये आदिग्रहणं
कृतं, येन तदुक्तार्थो लभ्येत, अतः 'विस्तव्य' वेति वचनं

सुभयविशेषणार्थधातुकग्रहणं स्यादिति कथमन-
वकाशत्वम् ? । उच्यते-विनाप्यार्धधातुकग्रहणेन
बहुव्रीहिलभ्यते । यथैकाको द्वे इत्यत्र । 'रोरबीती'-
त्यत्रानैमित्तिकत्वाद्गोपस्य गुणनिषेधः पूर्वो न प्राप्नो-
तीत्यार्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सुत्रान्तरप्राप्तोऽपि नि-
षेधो बाध्यत इत्यर्थः । यद्विनिमित्तस्य निषेधोऽन्तर-
ङ्गत्वाद्बाध्यते, न सार्धधातुकनिमित्त इति 'रोरुत'
इत्यादौ निषेधो भवत्येव । एतच्च छान्दसत्वमभ्यु-
पेत्य यदुक्तं भाष्यकारेणोक्तम् । भाषाविषयत्वे
तु यदुक्तं बहुनि प्रयोजनान्यार्धधातुकग्रहणस्य
सम्भवन्ति-घातोति, तोधोति, दोधोति, दोधोति,
जोहोति, मोमोलात्यादिषु तुवां धुवां दुवां धुवीत्यादि-
भ्यो यैरुक्तेतिपि वकारच्छकारयो 'राहोप' इति लोपे
कृतेऽसत्यार्धधातुकग्रहणे बहुव्रीह्याव्याधिते 'न
धातुलोप' इति गुणनिषेधः प्राप्नोति, स मा भूदि-
त्वेवमर्थमार्धधातुकग्रहणं स्यात् । अनेन चाऽत्र
व्यवधानाभास्तित निषेध इति सति प्रयोजने कथ-
मनवकाशः स्यात् ॥

(उद्योतः) 'उभयविशेषणव बहुव्रीह्यर्थ' इत्य-
न्यः । अथेति । प्रथमरमेत्येतत्कर्मधारयेऽपि विशेष्यं
ज्ञेयं कर्तुमिति न तद्वहुव्रीहित्वगमकमिति भावः । ननु
सूत्रान्तप्राप्तनिवृत्तिः कथं तत्राह-सामर्थ्यादिति । अयमा-
शयः-आर्धधातुके इति योगो विन्यस्यते । 'धातुलोप' इति
वर्तते, पठ्यतेपुरुषम् । एवं च 'भास्वेकदेशलोपे सति प्रत्या-
सत्त्याऽन्तरङ्गत्वात् च सुप्तभास्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेध-
श्चेदार्धधातुक एवेति नियमस्तस्मात्प्राप्त्यादिति । तद्वन्मन्त्राह-

तुकग्रहणं विना तदप्राप्ते चेति तदर्थः । ५ आर्धधेति ।
तत्र तस्यादृष्टत्वं क्रियमाणार्धधातुकग्रहणेत्यर्थः । ६ निषेध
इति । सार्धधातुकनिमित्त इति भावः । ७ यदुक्तं-
अनैमित्तिके यदुक्ते । ८ अनेन-विकृतिचेति सूत्रेण ।
९ प्राप्तेति । सूत्रान्तरप्राप्तस्य निषेधस्य निवृत्तिरित्यर्थः ।
१० भास्विति । 'तथाचे'त्यादिः । तत्पुरुषश्चेति । 'आधोपदे'
इति शेषः । सङ्गविशेषणरित्येति भावः ।

पठितम् । यत्तु ततः प्रागुक्तं भाष्ये-इदानीं वेदाकर्णणा गुणे-
रजादौ संक्रमे विभाषा बुद्धिमात्रमन्' इति । तत्तु तदादि-
परिभाषावलम्ब्यभाष्यार्थानुवादमात्रं न तु परकीयविधि-
वाक्यशरीरमित्येन तदुक्तमर्थं भाष्येत् । अतः स्यात्प्रेषो
'कृतेति विदादिपाठवद्, गणपाठयेव बृहत्समाह' इत्याह ।
अतः एव रक्षितेनापि धातुप्रदीपे-तुल्यपरिगुणस्तुल्यपरि-

बलिमिच्छति । भाषेति । 'इदुयोः सार्वधातुक' इत्यत्र
इदुप्रत्ययानादिति भावः । इत्यादिभ्य इति । आदिना
इत्यस्य । राहोपहति । तत्र हि कृतीति नानुवर्त्तते ।
तदनुवर्त्तते तोतोमीत्यादिनाहम् । नन्वेवमपि कृति चेति
निषेधोऽत्र दुर्वार इति तद्वारणं विनाऽस्य चारितार्थ्यं कथमत
आह—अनेनेति । बहिरहोपस्यान्तरज्ञे यदाश्रये प्रति
षेधे कार्येऽसिद्धत्वाद्वाभ्यां व्यवधानात्तद्विप्रतिषेधः । सनः किलेन
तु एकव्यवधानमेवाश्रितमिति भावः । नस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्या-
देवां प्रयोगाणां लोकेऽभाव इत्येवाश्रयणीयम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह कस्मान्न भवति—लैगवायनः
'कामयते ? ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तद्धितकाम्योरिवप्रकरणत् ॥*॥

(भाष्यम्) इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः प्रति-
षेधः । न चैते इग्लक्षणे ॥

(प्रदीपः) इग्लक्षणयोरिति । 'इक' इत्येवं
ये गुणवृद्धौ तयोर्निषेध इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननिग्लक्षणयोरित्युक्तवपि लैगवायने
इत्थानिकलेनेग्लक्षणत्वात्त्यादेव गुणनिषेधोऽत आह—इक

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ दुर्वार इति । 'तेन तद्वारणं वृत्तेन स्यादिति' इति
शेषः ।

॥ सन्दर्भोक्तुम् ॥

मार्ज इत्युभयं दर्शितम् । दुर्घटवृत्तौ तु 'तुन्दपरिमृज' इत्यत्र
व्यवस्थितविभाषया वृद्धिर्नैत्युक्तम् । अत एव पातुवृत्ति
युयं ममृज ममार्जेति रूपद्वयमुदाहृतम् । यत्तु मुख्याजादि-
ग्रहणवादिनोऽपि मतेऽत्र वृद्धिविकल्पो दुर्वार एव ।
तथाहि—मध्यमपुरुषबहुवचनस्य यस्य परस्मैपदानामिति
सूत्रेण विधीयमानोऽकारादेशोऽप्येकस्य प्राप्तोति । न
चैवं विधिर्वैयर्थ्यम्, गलशब्दानां यथासंख्यसम्पादनेन चरि-
तार्थत्वादित्याशङ्क्य भाष्ययव देवा समाधातव्यति—अन्तराद्या-
त्मकोऽयमनेकालात्सत्वादेशः, यदा भातोरित्यधिकारादादेः
परस्येति अकारमात्रस्याऽकार इति । तत्र पक्षद्वयेऽप्यतो
गुणे इति परस्मैपदाऽनः परस्मिन्निमित्तं स्थानिवद्भाषान्मुख्या
चादित्वमाश्रयेति चेत् कैश्चिद्वरदक्षमिन्नमते दृष्टयुक्तम् ।
तत्र । 'आकन्त' इत्यतिदेश एव स्थानिवद्भाषेऽपि मुख्यता-
भावस्य सुवचकादिति दिक् ।

स्वादेतत्—अचिनोदमार्ज इत्यादी स्थानिवद्भाषेन तिनो
किन्वात् भिन्नतिचेति गुणवृद्धिनिषेधः स्यात् । न चाऽस्मि-

इतीति । अर्थाधिकारानुपेक्षेन पदपरमेवेक इति सम्बन्धते
इति भावः ॥

[व्यञ्जकवार्तिकम्]

॥*॥ लकारस्य क्त्वादादेशेषु

स्थानिवद्भावप्रसङ्गः ॥*॥

लकारस्य क्त्वादादेशेषु स्थानिव-
द्भावः प्राप्नोति—अचिनवम् असुनवम्
अकरवम् ॥

(प्रदीपः) लकारस्येति । अनुबन्ध इत्यं-
ज्ञकत्वालोपात्स्थानिनि न सजिघीयत इत्यनन्विधा-
विति निषेधो न प्रवर्तते । 'पिन्किन्न भवति' 'किञ्च
पिन्न भवती'ति भाष्यकारस्य कल्पना, न वार्तिक-
कारस्येति दोषोपन्यासः ॥

(उद्घोतः) लोपादिति । पदाधोपस्थितिकार
एवान्तराद्यालोपप्रवृत्तिरिति भावः । पिन्किन्नेति । 'सार्व-
धातुकमित्यत्राऽपिदिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधेनाऽव-
र्त्तनो लभ्यते । तत्र योगविभागसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वप्राप्ता
अन्वा वा क्लृप्तप्राप्तिः सर्वा प्रतिषिध्यत इत्याशयः । भाष्ये—
स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति । तथा चाऽचिनवमित्यादी
गुणनिषेधप्रसङ्ग इति भावः ॥

२ बहिरहोति । तिनाश्रयत्वादिति भावः ।

३ तदिति । कृतीतिनिषेधेत्यर्थः ।

४ अवयवार्थः—किञ्च पिन्न किन्नेत्यवयवार्थः ।

भित्वात्स्थानिवद्भाषाऽसम्भवः । अनुबन्धकार्येऽनन्विधा-
विति निषेधस्याऽप्रवृत्तेः । अन्यथाऽचिनवममार्जमित्यादा-
वपित्वेन सार्वधातुकमपिदिति क्लिप्तापत्तेः । इह च शाफक
'नन्वपी'ति सूत्रम् । अन्वथा त्यपः कित्वाऽमावादेवेत्वाप्राप्तौ
किन्तुनिषेधात्तेन सूत्रेणऽयत् 'तेषां पिन्केत्यधिकचनं शाफक-
मिति, तत्र, 'शृणोहि विधत्तः प्रतां'त्यादौ स्थानेतरमपरिभा-
षया भित्वात्तदुदात्तस्य सिपः स्थानेऽनुदात्तस्यैव हेः प्राप्ता-
नुदात्तसम्पादनेन चरितार्थत्वात् । अपित्वसामर्थ्याद्धि तत्रा-
न्तरतमपरिभाषा नाप्यते । प्रतिपत्तिच्छायावार्जमुदात्त इति
वक्तव्येऽपिदचनं शाफकमिति बास्तु । न्यावसिद्धोऽप्यवयवार्थः—
अनुबन्धानामनेकान्तत्वेन स्थानिकोऽयवप्रविष्टत्वा स्थान्यला-
स्यविधिषिव्यकस्यानन्विधाविति निषेधस्याऽप्रवृत्तेः । 'अनु-
बन्धा एकान्ता' इति मतेऽपि स्थानिवत्त्वप्रतीतेः प्रागेवन्तराश्रय
लोपेन तेषामपहारात् । तस्माच्छायादेशानां तिनादोनां
स्थानिवद्भाषेन किञ्च दुर्वारमिति । अत्राहुः—'भाष्यत् परस्मै-
पदे'ति, सूत्रे किञ्चनं शाफक—'छादेशानां स्थानिवद्भाषेन
किञ्च भवती'ति । तथाच वार्तिकम्—लकारस्य क्त्वा-

[एकदेशिनः परिहारवार्तिकम्]

॥*॥ लकारस्य डित्वादादेशेषु स्थानिवद्भाव-
प्रसङ्ग इति चेद्यासुटो डिट्त्वनातिशयम् ॥*॥

यद्यं यासुटो डिट्त्वचनं शास्तिरज्ज्ञाप-
यत्याचार्यो- 'न डित्वादेशाङितो भवन्ती'ति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येतज्ज्ञाप्यते, 'कथं- 'नित्यं डितः'-
'इतश्चे'ति ? ॥

(प्रदीपः) कथं नित्यं डित इति । ननु
डितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु डित आदे-
शस्येति । अन्यथा 'पचावः' 'पचन्ती'ति लोपः
स्यात् । एवं मन्यते-यासुटो डित्वेन ज्ञापकेन
स्थानिन एव लकारस्य डित्त्वपदेश उच्छिद्यते । उक्ता-
रोच्चारणं तु नुङ्ङुङ्ङित्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु डित इति । तथा च न स्थानि-
वत्त्वेन डित्वं प्रार्थयमिन् भावः । डित्त्वपदेश इति ।
स्थानिलक्षणवत्त्वस्येत्संज्ञाभाव एव ज्ञाप्यते । लक्ष्येत्यस्य
व्यवृत्तस्येति व्याख्या कार्येत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'डितो यत्कार्यं तद्भवति, डिति यत्कार्यं
तच्च भवती'ति ॥

(प्रदीपः) डितो यदिति । स्थानिवद्भावेन
लादेशे डिति यत्कार्यं पूर्वस्य तच्च भवतीति ज्ञाप्यते,
न तु स्थानिन एव डित्त्वपदेश उच्छिद्यते । अन्यथा
'नित्यं डित' इत्येतन्निर्विषयं स्यात् ॥

(उद्घोतः) यत्कार्यं पूर्वस्येति । 'प्रात'मिति
शेषः । नञ्विति । प्रथमोपास्थितेत्संज्ञाशक्त्यापदेश्या

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ सकारस्येकारस्य च लोपः स्यादित्यर्थः । २ नञ्वेव

॥ सप्तमीशुभः ॥

दादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो डिट्-
त्वनातिशयमिति । ननु 'स्तुता'दित्यादावनिलक्षणशुद्धि-
प्रतिषेधार्थं, 'विनुयु'रित्यादौ 'जुसि'चेत्यस्य प्रतिषेधार्थं
यासुटो वित्यस्यसु । 'उतो शुद्धिर्लुङि हर्ष'स्त्वन् श्रुत
इति निर्दिष्टत्वात्किञ्चैकस्मिन्मात्रेण नोपतिष्ठते । 'जुसि'
चेति तु निवृत्तिचेकस्यापवाद एव । तथा च स्थानिवद्भाव-
लक्ष्यं डित्वं स्तुताविनुयुस्त्वन् शुद्धिगुणो निषेधं नाऽलम् ।
पुनर्निवृत्तसामर्थ्यात् तदुभयनिषेधो भविष्यति, तथा च

स्थानिवत्त्वभाव एव युक्त इति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह-
अन्यथेति । लक्ष्मिदादिङिपदेशस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थः ।
डित आदेशस्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव ॥

[उक्तिभक्त्याप्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि कथम-
नुच्यमानं गंस्यते ? ॥ यासुट एव डिट्त्वच-
नात् । अपर्याप्तश्चैव हि यासुटमुदायस्य
डित्वे । डितं चैनं करोति । तस्यैतत्प्र-
योजनं- 'डितो यत्कार्यं तद्यथा स्याङ्ङिति
यत्कार्यं तन्माभू'दिति ॥ [डिति च] ॥५॥

(प्रदीपः) यासुट एवेति । डितो यत्कार्यं
तद्यासुटो न किञ्चिदतिदेशव्यमस्ति, किंतु डिति
यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदेश्यते ।
तत्रैतत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशोऽनर्थकः स्यादित्य-
तिदेशः क्रियमाणो डिति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः ।
अपर्याप्तश्चेति । समुदायस्य डित्त्वपदेशो कर्तव्ये
यासुडसमर्थः । यासुट एव ह्यनेन डित्वं क्रियते, न
समुदायस्य । डिति चेत्तत्र तन्निमित्तप्रहणस्य प्रत्या-
ख्यातत्वादगुणनिमित्तोऽपि यासुटि डिति गुणनिषेधः
सिध्यति । यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन डित्त्वार्थम-
भविष्यद्यासुटो डित्वं न व्यधास्यत् । विहितं
तज्ज्ञापयति- 'डिति यत्कार्यं तद्भावेन न भवती'ति ।
केषांविधाः- 'सुपर्याप्तश्चैव ही'ति । तत्रावयव-
डित्ववद्वारेण समुदाये डित्वं विधीयत इति व्याख्ये-
यम् । एवं (हि) डिति विहितसप्तमीपक्षेऽपि गुण-
निषेधः सिध्यति । अस्मिन्पक्षे 'डितं चैनं करोती'ति
समुदायः परामृश्यते ॥ [डिति च] ॥५॥

इकारोच्चारणं न्यर्थं स्यादत आह-इकार इति ।

३ माभूदिति । अस्य 'स्थानिवत्त्वेनेत्यादिः ।

शुद्धिगुणनिषेधे चरितार्थं यासुटो डित्वद्वयं लादेशेषु
लाभप्रवृत्तित्वस्य विरहं ज्ञापयेदिति चेत् । उच्यते । 'उत
जो'दिति वक्तव्ये शुद्धिप्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरन्तिषो यथा
स्यादित्वेवमर्थः । तेन 'स्तुता'दित्यत्र न शुद्धिः । तथा 'विनु-
यु'रित्यत्र न गुणः । 'कसस्याचो'त्यतोऽचीत्यनुवर्त्ताऽन्वदौ
जुसि गुणविधानात् । 'मिदेषुगोऽजुसि चेत्त्यकारं प्रमि-
त्याऽन्वासाजुस्येति कर्मधारवाग्नयणेनाऽन्वासाजुसि गुणवि-
धानामग्नौ तु कुक्कुण्डुरित्यादावतिप्रसङ्गः । 'गुणेति कुस-
विमचिकमनु जुसीति च च्छेदः । उक्तारौ जुसीति कार्यः ।

(उच्यतेः) तदभावस्यैवेति । आपकस्य सवा-
तीयपेक्षत्वादिति भावः । भाष्ये-**यासुट् एवेत्यस्य** 'म समु-
दायस्येत्यर्थः, पदस्यावधारणार्थत्वात् । यदि समुदायस्य
चित्त्वं स्यात्तदा कितो यत्कार्यं तदपि तत्र प्राप्तिर्योग्यमिति
तदभावमपि ज्ञापयेत् । तथा हि 'नित्यं कित' इत्यादेर्कित
आदेशस्येत्येवार्थः । 'पञ्चानः' 'पञ्चन्ती'त्यादी तु न दोषः ।
'सार्वाधातुकमपि'दित्यत्रानुवृत्तकिदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया
द्वितीय कार्यस्यैवातिदेशादिति भावः । न च यासुटि किति
किञ्चित्कार्यं प्राप्नोति, तस्मिन्मित्रग्रहणेन निषेधाऽप्राप्तैरिति
वाच्यम्, संप्रसारणप्राप्तेः । न हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः ।
नन्ववयवे कृतस्य लिङ्गस्य समुदायविशेषकत्वात्सासुट् किदि-
त्युक्तामपि समुदायस्य चित्त्वं भवत्येव । अत एव तस्मिन्मित्र-
ग्रहणेऽपि निषेधः सिध्यति । तच्च स्थानिकत्वेन सिद्धमिति
न्यर्थं चित्त्वं स्थानिनो विद्वापदेशोच्छेदेऽपि ज्ञापकं स्यात्,
कितो यत्कार्यं तदभावस्यापि वा ज्ञापकं स्यादत आह-भाष्ये
अपरासञ्ज्ञैवेति । अत्र स्य चित्त्वस्य केवले आगमे संप्रसारण-
विधानेन चरितार्थत्वात् । अवयवेऽचरितार्थस्यैव च समुदाय-
विशेषकत्वम् । अत एव 'पठिता विषेऽस्यादौ' कीर्त्तयति
भावः । **चित्तं चैनमिति** । अवयवमित्यर्थः । **यासुट् एव
हीति** । यासुट्-किदिति सामानाधिकरण्यात् । यासुट्पदस्य
स्वविधानाय स्वस्यपरस्य चित्त्वसंबन्धे तदादौ लक्षणायां माना-
ऽभावः । प्रस्थाप्यत्वादित्यादि । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदा-
यगतनमित्तत्वस्याऽवयवे ओपोपादि निषेधप्रवृत्तिरित्यने ।
यदि समुदाये इति । ननु स्थानिकत्वे समुदायस्य चित्त्वे
यासुट् कथं चित्त्वमिति चेत् । न । तर्हि त्वसाध्यकत्वेस्य
तावतापि सिद्धैरिति भावः । केवाचिदिति । अत्र पाठे-
'यासुट् एवेत्येवकारः प्रसिद्धवर्णकः । केवलयासुटो द्विषं
न्यर्थं, गुणनिषेधे तस्मिन्मित्रग्रहणात् । संप्रसारणमपि धात्वा-
श्रित्ये प्रत्यये एव । एवं च सामान्यात्समुदायविशेषकं तदिति

॥ राखलक्ष्मीः ॥

१ तत्र-यासुट् किति । २ अस्य-यासुट् । ३ अत-
एव-तत्राऽचरितार्थस्यैव तद्विशेषकत्वादेव । अन्यथेऽष्टित्व-
स्याऽवयवत्वसम्पादकत्वाऽपि समुदायविशेषकत्वाद्दुष्टेति की-

॥ शब्दकोशसुतः ॥

'जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेध' इति वाचिकमनुक्तत्वात्
सिद्धार्थक्यनपरमिति ताद्वार्तिककारस्य हृदयम् । भाष्य-
कारमते तु 'सार्वाधातुकमपि'दितिसूत्रे 'ऽपि'दिति योगं
विभज्य 'कि'दिति चातुर्वर्त्याऽऽवृत्तिर्वागम्य 'किञ्च पित्र भव-
तीति' 'पित्र विद्वा भवतीति' वाक्याभेदेन वर्ण्यते । इदञ्च
'हलः अं' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन 'भूता'दित्यत्र ब्रुव
ईप्सु, तातक औपदेशिकचित्त्वेनान्तरङ्गेणातिदेशिकत्वव बहि-
रङ्गस्य पितृत्वस्य बाधत्वात् । 'अतिदिष्टादुपदिष्टं बलीय' इति
न्यायात् । 'अचिनो'दित्यादौ त्वौपदेशिकेन तिवादीनां

भावः । **चित्तं चैनमिति** 'स्थानिकत्वेन चित्त्वे सिद्धेऽपी'ति
शेषः । **किञ्चो यत्कार्यमित्यादि** । आपकस्य सवातीया-
पेक्षत्वादिति भावः । नहि यासुट्द्विविशिष्टस्य चित्त्वप्रयुक्तं
किञ्चिदनेन चित्त्वेन प्राप्नोति । 'नित्यं कित' इत्यस्य च कितो
लस्येत्येवार्थः । आदेशस्य कित इत्यर्थे तु दोष उक्त एव ।
'सार्वाधातुक'मित्यादौ किदित्यस्य उपमेये प्रथमादनेन सप्त-
म्यन्तताया अन्वयत्वाविति भावः । नन्विदं चित्त्वं 'स्तुवा'
दित्यादावनिगलक्षणैर्बुद्धिवाचनार्थं, 'चिनुयु'रित्यादौ जुसिचेति
निषेधार्थं च चरितार्थमिति चेन्न, **'किञ्च पित्रे'**ति भाष्योक्त-
कल्पनयैव सिद्धेः । एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्तत्कीर्तयः ।
यसु-संज्ञापूर्वकविषेरनित्यत्वेन बुद्धिवाचनम्, अत एवोक्तं
अदिति नास्तीति । तच्च । अस्याभ्यस्य भाष्याऽस्पृष्टत्वात् ।
'ज्ञाननोर्जे'त्यस्याऽङ्गवृत्तपरिभाषापक्षक्यपरभाषासङ्गतेश्च ।
अनयैवाऽन्यथासिद्धेः । जुसित्वेन च सस्या चीत्यनेऽचीत्व-
नुरव्याऽन्वादौ जुसि गुणविधानाच्च 'चिनुयु'रित्यत्र दोषः ।
एवं च अत्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति । बोध्यम् ।
[किति च] ॥ ५ ॥

दीर्घवेवीटाम् ॥१११॥

[आचार्यकेशिनः सूत्राक्षेपभाष्यम्]

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

[एकदेशिनःसमाधानभाष्यम्]

'गुणवृद्धी मा भूता'मिति । आदीच्यनम्
आदीच्यकः । आवेच्यनम्-आवेच्यकः ॥

[सिद्धान्तिनो दीर्घवेवीटाल्पानभाष्यम्]

अयं योगः शक्योऽकुरुतुम् ॥ कथम् ? ॥

प्रवादित्याशयः । ४ यासुट्चित्त्वैत्यर्थः । ५ गुणनिषेधादेः ।
तावतापि-समुदायचित्त्वेनापि । ६ उपमानोपमेययोः
समानविभक्तित्वनियमालुप्तसप्तम्यन्तत्वकल्पनाऽन्यायेत्या-
शयः । ७ 'उतोबुद्धि'रित्येत्यर्थः ॥

चित्त्वेन लभ्यमातिदेशिकं चित्त्वमाच्यते । तेन गुणादि-
सिद्धिः । अस्मिन्पक्षे यासुटो चित्त्वचर्चनं न ज्ञापकं, किन्तु
मुन्यादित्यादावप्राप्तचित्त्वविधायकम् । तेन च पितृत्वस्य
'चिनोती'त्यादौ सापक्षशस्त्र बाधोऽतः 'स्तुवा'दित्यादौ
'पिति हली'ति विधीयमाना वृद्धिर्न प्रवर्तते । 'चिनुयु'रिति
तु प्राक्कदेव समर्थनीयम् । पूर्वोदाहृतवाचिकमते तु 'भूता'दि-
त्यनेन प्राप्नोति 'आगमस्यासनमन्ति'मिति तु कथं चि-
त्त्वमापेयः । वस्तुतस्तु 'हलः सः ज्ञानन्त्या'मिति शानचः
शिल्पारणेन 'क' चिनुयुदन्त्यकार्येऽन्यनस्तिवाचिनि निषेधः
प्रवर्तते' इति ज्ञायते । तेन 'भूता'दित्यादौ न कश्चिदोप

[सिद्धन्तवार्तिकम्]

॥*॥ दीधीवेव्योऽछन्दोविषयत्वाद् दृष्टानु-
विधित्वाच्च छन्दसश्छन्दस्यदधिददीधयुरिति

च गुणदर्शनादप्रतिषेधः ॥*॥

‘दीधीवेव्योऽछन्दोविषयत्वात्’ दीधीवेव्यौ
छन्दोविषयौ । दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः ।
दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति । अदीधे-
दीधयुरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः ।
अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । ‘प्रजापतिर्वै-
यर्किचन मनसादीधेत्’ । ‘होत्रार्यं वृत्तः
कृपयुज्जीवेत्’ । ‘अदीधयुर्दाश्रावे वृत्तासः’ ॥

(प्रदीपः) दीधीवेवी ॥ छन्दोविषय-
त्वादिति । भाषायामेतयोः प्रयोगाऽभावात् ।
दृष्टानुविधिश्चेति । यद्यपि भाषायामपि
दृष्टमेवानुविधीयते ‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे’ इति
न्यासात्तथाप्यादीधनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति ।
दृष्टत्वेन छन्दस्मानुविधानमित्यर्थो, न तु छन्द-
स्येव दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधिरित्य-
स्याऽयमर्थः—‘गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र
गुणनिषेध’ इति । अदीधेदिति । लङ् । व्यत्ययेन
तिप् । अदीधयुरिति । ‘जक्षित्यादयः षडित्य-
भ्यस्तानुसादेः (षेः)’ ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ उक्तभाष्यस्य तथाऽर्थकत्वे च । २ दीधीवेवीत्यर्थः

ॐ समुद्रकौस्तुभः ॐ

इति । अत एव भाष्यगते-मविषाद्येत्यत्र क्तिञ्च, करिष्यमा-
नेत्यनेनिलुगुणद्विच्छास्य अन्त्येति दिक् ॥ [निरुक्ति च]
दीधीवेवीत्याय ॥ दीधीवेव्योरित्यत्र गुणशब्दी न
स्तः । अदीधनम् अदीधनकः । अनेन्यन्म् अनेन्यकः ।
अनिलम् अनिलम् । ‘कण्ठिा शो’ ‘रणिता ष’ । इहाऽयं
प्रति सिद्धमन्त्रम् । तिपो दादेशं प्रति तु कण्ठिनिधिति
छन्दमन्त्रं, उत्सामं दादेशं च सावर्भातुकं निमित्तीकृत्य लघु-
पञ्चगुणः प्राप्नोतेन निविध्यते । वृद्धिसिक्तो न सम्प्रत्ययेन ।
कुन्ततां स्फोरितुं ‘श’स्त्वस्य प्रयोगः । न हि तुक्ते
तुक्ते येऽं गुणास्ति, प्रत्ययवयवत्वात्तस्य । अथ ‘दीध-
खवे’ ‘षोऽ’ अनादरे’ वेष् तनुस्ताने’ ‘वी गत्यादि’

१ ‘दृष्टानुविधानमिति’ पा० ।

(दृश्यते) दीधी । भाषायामिति । अनन्य
भावो हि विषयशब्दार्थ इति भावः । दृष्टत्वेति । भाषायां
तु संप्रति प्रयोगेऽदृष्टत्वादि व्याकरणान्तराऽनुसारेण, शिक्ष-
प्रयोगादिना वाऽकृतसामुच्चस्याप्यनुविधानमित्यर्थः । एवं च
केदे ‘आदीधनं’ मित्यादिलक्ष्याऽभावादसंभवदुक्तिकं सूत्रे-
मिति भावः । अथवेति । एवं च लक्षणस्याऽन्यासि-
प्रतिपादकं भाष्यमिति भावः । इत्यस्येनेति । दीधीलो
मित्यात् । परस्मैपदोपलक्षणं—तिमिति ॥

[तत्त्वस्थोदाहरणे आश्रेयसभाष्यम्]

अवेदिद् युक्तमुदाहरणम्—‘अदीधे’-
दिति । इद् त्वयुक्तम्—‘अदीधयु’रिति । अयं
जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते, स
यथैव ‘कृति न’त्येतं प्रतिषेधं बाधते, एव-
मिममपि बाधेत ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः, जुसि गुणः प्रतिषेधविषय
आरभ्यभाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते ॥
कश्च तुल्यजातीयः प्रतिषेधः ? ?
यः प्रत्ययाधयः । प्रकृत्याधयश्चायम् ॥

(प्रदीपः) प्रकृत्याधयश्चायमिति ।

तत्त्वान्तरात्त्वान्तरनेनैव भाव्यमित्यर्थः ॥

(दृश्यते) अन्तरङ्गत्वादिति । नन्वेवं बहिरङ्गस्य
जुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न, सर्वस्यापि गुणस्य
प्रत्ययभक्तत्वेन बहिरङ्गत्वाऽन्तरङ्गनिषेधमाभावादिति भावः ॥

इत्यर्थः । ३ दीधीवेवीतिप्रतिषेधः । ४ निषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

५ अन्तरङ्गस्य निषेधस्याऽभावादित्यर्थः ।

एवामपीह ग्रहणं कुतो नेति चेन्न । अयमवप्रसिद्धशेषेण
समुदायप्रसिद्धेर्बलत्वात् । किञ्च चतुर्थं ग्रहणेऽभिप्रेतेऽस-
न्देहार्थं ‘दीधीवेवीत्या’मित्येव ब्रूयात् । इदं चागमम एव
गृह्यते, न ‘इद् गता’विति धातुः । ननु धातुसाहचर्या-
धातुरेव गृह्यताम् । मैवम् । साहचर्यस्य सर्वत्राऽनित्या-
मकत्वात् । अन्यथा ‘द्विस्त्रितुरिति कृत्वोर्य’ इति सूत्रे ‘कृत्वो
र्ब’ग्रहणं न कुर्वात् । ‘द्विस्त्रितुः सुक्रन्ताभ्यां साहचर्येण
‘चतुरित्वस्यापि सुक्रन्तस्य-ग्रहणसम्भवात् । अत एवाममा-
नेष्वेव प्रकृतेरप्यहित्वादीधीः पूर्वनिपातः सूत्रे कृतः,
इदोऽपि धातुत्वे तु प्रकृतिताऽविशेषेऽप्यस्याच्छरत्वात्तस्यैव
पूर्वनिपातः स्यात् ।

अनेदमवेषम्—दीधको वेव्यक इति वदुदाहृतं तदी-

२ अयं पाठः कर्त्तव्यः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा-येन नोऽप्राप्ते तस्य वाचनं भवति । न चाऽप्राप्ते 'किति ने'त्येतस्मिन्मतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते । अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च

(प्रदीपः) येन नाप्राप्त इति । कर्त्तव्यविशेषचिन्तापेक्षावाच्यं न्यायो, न तु कार्यसामान्यं वाच्यमित्यस्यापेक्षावामेतज्ज्ञायाऽवतारः ॥

(रात्रकहमीः) १ अवश्यप्राप्ते ।

॥ शब्दकोस्तुमः ॥

धीवेवीट्यां शुद्धाभ्यामेव णुकि क्वं न तु ध्वन्ताभ्यामपि । वचु 'धीवर्णो'रिति सूत्रे इत्येतेनोक्तम्, -वर्णशब्दो वर्ण-विस्तारे इति पातोः पञ्चाक्षरन्तः व्युत्पन्न एव वर्णे यथा स्यादुक्ते भा भूदित्येवमर्थः, तेन ध्वन्ताभ्यां णुकि णिजेपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्स्येप भूवभाष्यत्वाऽभावाद्येपाऽभावे वाणि कृते 'दीध्वको' 'वेष्मक' इत्येव शुद्धेन समानाकारं क्वं भवतीति । तदेतन्नाल्लोपिष्टात्पुदितमित्येतस्मिन्सूत्रे भाष्य-कारैरेव ध्वन्तस्य दीध्वक इति क्वं, शुद्धस्य तु दीध्वक इति स्फुणादितत्वात्सिद्धान्तविरोधादुपेक्षम् । तत्र ॥ वर्णग्रहणं लुपेऽपि वर्णे यथा स्यादित्येवमर्थमित्याशङ्क्य स्थानिव-त्त्वात्वेन सिद्धेस्तरङ्गलाणिलोपात्ताग्रीवर्णवोरिति लोप-सिद्धेयं वर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम् । ननु वर्णग्रहणं कुर्वतः पूर्वकारस्याशङ्कं भाष्यकारोक्तमन्वयेनानुसृत्य नम इति नेप, सप्तमम् । तथापि कर्त्तोर' गुनीनां प्रामाण्याद्वाऽशुद्धित्वा-दवस्यैवेति दिक् । स्वादेतत्-दीधीवेवोक्तिस्त्वान्वयति चेति सूत्रेणैव निषेधोऽस्तु किमिह दीधीवेवीग्रहणेन ? नैवम् । 'इत्थंशब्दोहि स निषेध' इत्युक्तम्, न चाऽन्ते स्थितौति शुद्धिरित्युक्तम् । किञ्च कारिणो निमित्तत्वे पूर्वैव सिद्धिः सम्भवदेति । नच कर्त्तव्यं निमित्ततयाग्रीवते, च्चकरो पुनरिते इत्यादावपि गुणनिषेधापरः । अथ च किञ्च-कुयदिमन्वे 'हृक् शब्दे' इत्यस्य पाठः, 'स्थण्डिलव्यञ्जितरिति निर्दे-शम् । वचु मकृतसूत्रे दीधीवेवोर्ग्रहणमेवैतत्परिमाणवाक्य-मिति । तत्र । अनिक्कशब्दनिषेधेन चरितार्थकम् । भाष्यमता ध्वन्तस्य प्रत्यास्फुटस्यकृतवचुर्वाच्यमिति भाष्यायां किञ्चान्तरस्यैवानुसर्गव्यवस्था ।

स्वादेतत्-यदि कर्त्तव्यं निमित्तत्वेन नामकरो क्वं तर्हि 'ऊर्णनिषेधो'रित्यत्र 'द्विर्बचनेची'ति नुसुद्धस्य हितम्, 'ह'इत्यस्य कर्मविलेपि हितं प्रति कार्त्तिकमन्वे प्रविष्टमपि निमित्तत्वाऽसम्भवारः । 'सन्धको'रिति वहीमाश्लिष्य सन्ध-न्यस्य हित्विधानात् । अन्यथा 'प्रतीपिती'ति सगो हित्वं न स्यात् । वचु 'सन्धको'रिति सप्तमाश्रयणैऽपि सन्धकोर-

(उद्घोषः) सर्वत्रैतन्त्यावानामने हेतुमाह-कर्त्तव्य-विशेषेति । यच्छब्देन उक्तद्वयेण कार्यानां परामर्शमिति भावः । केचित्तु-सामान्यचिन्ताविषयेऽप्येतान् न्यायं बोधयन्ति तदा वेनेवत्यस-वेतरेत्येवम् ॥

[अरम्भवादिन अश्वेपमाश्रय]

यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते कथं-दीध्वे'दिति ?

(प्रदीपः) कथं दीध्वदिति । केत् सित् ।

२ अत्र गुणापचिदित्याशयः ।

कारोकारणसामर्थ्यादित्वं भविष्यतीति, तत्र, 'दित्सिक्तता-दिभ्यो यङुपपत्तिप्रतिबन्धनाऽन्यो सति हि कथमवयोपासनेन चाऽकरोकारणस्य चरितार्थत्वात् । अन्यथा 'अरिपिती'-त्यादिसिद्धेयं । यदि हि तत्रापि स्थानिवत्प्राप्तिसो द्विर्बचने कृते 'ऽऽपीती'ति स्यात् । अगोच्यते-क्षयंमनुमन्वेन कर्त्तव्यं निमित्ततया कर्त्तव्यवचनं इति परिभाषार्थः । 'अरिपिती'रप्यत्र कर्त्तव्येद्वितीत्यस्येति 'रित्'शब्दे हित्यप्रसूतिः । तदन्वयैत-थेस्तुशब्द इति आऽसौ हित्वं प्रति निमित्तं । कर्त्तव्यवचनम् । 'ऊर्णनिषेधो'रित्यत्र तु 'न'शब्दस्य हित्वं प्राप्तमन्वयन्त-गंतध्वेस्तुशब्द इति मन्वयेन निमित्तं । तद्व्यावभक्तिप्रमाणेनैव निमित्ततेति 'सन्धको'रिति सूत्रे भाष्यकारैरेव स्पष्टीकृत-त्वात् । तथा च 'द्विर्बचनेची'ति स्थानिवत्प्राप्त्याशङ्क्यस्य हित्यमुक्तिमेव । वचु 'द्विर्बचनेची'ति सूत्रे 'अ'च किं ? जेप्रोचते देध्वीवत इति प्राचां प्रसुताहरणन्तदापठतः । 'अ'व 'अ'वी' इत्यस्य हित्यमाहना 'ह्रस्वादे'रिति' इति निमित्तमूत्स्य यजे हित्वमन्वयनिमित्तम् । तस्मात्तत्राऽ-चौवत्स्याऽपिचकरोत्येतेन व्याकृतं बोध्यम् । 'हृक् शिबे'ति हित्वकारकनिर्देशमश्लिष्य लपस्याभावेन वाच्येकमिति वाच्यम् । अस्त्यहकम्पु श्रापकं रूपस्याविबद्धानास्येतिगोच्यव-रिक्तमन्वयिगोच्येतिमुदाहरणे कर्त्तव्येतिशान्त्यनेऽन्व-यवर्त्यं स्वादित्वेनैव बोध्यमिति दिक् । वररुद्धकृतसूत्रे कर्त्तव्ये 'ऽत्रग्रहणं समानाश्रयित्वस्य'मिति । तत्र । अन्यथा स्थानितया निमित्ततया वा कर्त्तव्यमन्वयमन्वेन न तु निमित्तत्वैवेत्याशयः । तेन 'हारा'इति शायसो वैमि-कृतन्वेऽसिद्धो भवति । अन्यथा किमे हेः कार्यतया निमि-त्तत्वाऽभावात्सिद्धत्वं न स्यात् । अथ यत्र समानाश्रयव्यव-स्थास्येऽसिद्धमित्येवाहुनं तु समानतन्निमित्तमिति ।

हृक् सूत्रं भाष्यकारैः प्रत्यक्षम् । तच्छि-दीधीवेवो छन्दसो वात् न तु कजे प्रयोगार्हः । छन्दसि चान्वेगुणो दृश्यते । 'होत्राव कृतः कृत्तव्यो'रिति । 'अदीध्व-होत्राव कृतः' इत्यस्य । न चायमाहुक्केन सम्भवेत्, तथा सति निषेधसूत्रान्तरमश्लिष्य लपनेनोचितत्वात् । तमे-

‘इतश्च लोपः परस्मैपदे’ष्वितीकारलोपः । ‘लेटोऽडाटा’-
विक्षादायमः ॥

[सिद्धान्तिनःसमाधानवातिकम्]

॥*॥ दीध्यदिति च इयन्यत्ययेन ॥*॥

दीप्यदिति च इयन्यत्ययेन भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इयन्यत्ययेनेति । इयनो
विस्वाहुणाऽभावः । ‘वीवर्णयोर्दाधीवेव्यो’रिति कार-
लोपः । कचित्तु ‘इयन्यत्ययेने’ति पाठः । तत्र स्यात्
विस्वाहुणाऽभावः । ‘एरनेकाच’ इति यणादेशः ॥

(उद्योतः) कचित्तु ‘डो’ व्यत्ययेनेति पाठः ॥

[एकदेशिनः शृङ्गणप्रत्याख्यानमाध्यम्]

इदमपि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

[सिद्धान्तिनो दोषमाध्यम्]

कथम्-अकणिवम्, अरणिवम्, कणिता
भ्यो, रणिता भ्य इति ? ॥

(उद्योतः) माध्वे-अकणिवमिति । सिक्तत्वा-
प्रत्यय मितोऽभि रूपपुषगुणः प्राप्नोति । श्रुप्रयोगो लुङ्गर्थः ।
तत्र हि त्रिवो वाऽऽदेशे टिलोपे च तात्पर्यवान्तमहं भवति ।
एवमिदं तत्र गुणमातिरिति भावः ॥

[एकदेशिनः परिहारमाध्यम्]

‘आर्धधातुकस्येडुल्लापे’रित्यत्र ‘इ’ इत्य-
नुवर्तमाने पुनरिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम्-‘इद्’
इदेष यथा स्यादयदन्त्यप्राप्नोति तन्मा
भू’विति ॥ किं चान्यत्रप्राप्नोति ? ॥ गुणः ॥

(प्रदीपः) इडित्यनुवर्तमाने इति ।
‘नेवृषि कृती’त्यतः ॥

॥ राजकर्ममीः ॥

१ कान्तस्थानक्यादित्यर्थः । २ भाष्यान्तरविरोधमुद्धृतुं
बुद्धे-नयेति । ३ भाव इति । तथाच तत्रत्वपूर्वपक्ष-

॥ सन्दर्भकौस्तुभः ॥

योऽपि ग्रहणं न्यवर्णम् । आर्धधातुकस्येडित्यत्र हि ‘नेवृषि
कृती’ति सूत्रादिग्रहणमनुवर्तते । तत्रेदो विकाराऽभावार्थम् ।
इद्-इदेष न तु विकृत इति व्याख्यानात् । ततो रूपपुष-
गुणऽव्याप्तिरसिद्धा कणिता भ्यो रणिता भ्य इत्यादि । न चैवं
‘पिपठी’रित्यत्र दीर्घे न स्यादिति वाच्यं, तस्य नियमं प्रा-
सिद्धत्वात् । ‘अपाठी’रित्यत्र सवर्णदीर्घस्तु न नास्ति ।
‘सिक्लोप कर्मदेशे’ सिद्धो वक्तव्य इति शास्त्रात् । काऽ-

(उद्योतः) माध्वे-पुनरिङ्ग्रहणस्येति । न च
‘ने’त्यस्य निवृत्त्यर्थं तत्, स्पष्टं चेदं ‘नेवृषी’त्यत्र माध्वे इति
वाच्यम्, ‘कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते’ इति न्यायेन नेवृषी-
त्यत्रत्यनवो निवृत्तिसिद्धिरिति भावः । वस्तुतस्तत्त्वार्थ-
मिदं माध्वमेकदेशोऽप्युक्तिः । आर्धधातुकस्येति सूत्ररथेऽङ्ग्रहणस्य
नेवृषीतिसूत्रे माध्वे प्रत्याख्यानत् । तत्कारणेन नियमरूप-
गुस्तरयसमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्याऽनुक्तत्वात् । अङ्ग्रस्येत्यनु-
वृत्तावपि अङ्गाधिकारविहितविकारस्यैव व्यावृत्तेः शब्दमर्या-
दयाऽलाभाच्च । जैन्येऽपि सिद्धत्ववचनस्य शापकत्वाभावेन
गौरवमिति बोध्यम् ॥

[सिद्धान्तिनो दोषदानमाध्यम्]

यदि नियमः क्रियते, ‘पिपठिवतेरप्र-
त्ययः-पिपठीः’-दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पिपठीरिति । पिपठिवतेः
क्विप् । ‘अतो लोपः’ इत्यकारलोपः । षलस्याऽसिद्ध-
त्वात्ससजुबो हरिति शक्यम् । ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्था-
निव’दित्यल्लोपस्य शक्ये स्थानिवद्भावाऽभावः ॥

(उद्योतः) क्विचित्ति । ‘अप्रत्यय’ इत्यस्याऽप्रत्य-
यानः प्रत्यय इत्यर्थः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे स्वादयः ॥

[एकदेशिनः परिहारमाध्यम्]

नैप दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तक्षियम्यते,
न चैतदाङ्गम् ॥

(प्रदीपः) आङ्गमिति । ‘अङ्ग्रस्ये’त्यनुव-
र्तनादङ्गाधिकारविहितं यद्गुणान्तरमित्यस्यैव निर्वा-
स्यते-‘इदेष यथा स्या’दिति नियमेनेत्यर्थः । ‘नो’ह-
पञ्चाभा’इति च दीर्घत्वं नाऽङ्गम् । यत्तु ‘ग्रहो लिटि
(दीर्घः) इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति । ‘पिपठिवि
आङ्गणकुलानी’त्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावा-

माध्वमेकदेशोऽप्युक्तिः भावः । ४ इदम्-‘इदथाप’त्यादि-
माध्यम् । ५ अङ्गं इति संक्षेपीत्यर्थः । ६ नाङ्गम्-नाङ्गापि-
कारविहितम् ।

आधिकारे क्रियमाणो नियम आङ्गमेव विकारं न्यावर्तयति ।
तेन ‘नो’रित्यस्य सवर्ण इति च दीर्घो भवत्येव । ‘ग्रहीते’त्यत्र
तु ‘ग्रहो लिटी’त्यत्रप्रत्ययसामर्थ्याद्दीर्घो भवत्येव । इदमन-
वृत्त्यते-‘पिपठीमि नान्नकुलानी’त्यत्र ‘साम्प्रतमहतः संयो-
गस्येति दीर्घत्वं न स्यात् । सिद्धत्वादाङ्गापेक्षासंज्ञावदौ
चरितार्थत्वाच्च पिपठीपराठीषु ग्राहीतेत्यादिपूर्वोदाहरे-
भ्योऽस्य वैतथ्यमिति । अङ्गणः-‘पिपठीपी’ति प्रयोगो-
ऽसाधुरेव । न क्व नुप्रागगो कथ्यते, अल्लोपस्य स्थानि-

अमलन्तत्वाऽभावाद्युपमावः । 'तेन पिपठीर्षति कथं सान्तमहृतः संयोगस्येति दीर्घत्व'मिति न चोदनीयम् । 'कौ विधिं प्रति न स्थानिव'दित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते, न तु 'कौ लुप्तं न स्थानिव'दिति ॥

(उद्द्योतः) सकृन्तत्वाऽभावादिति । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाऽभावादनन्तरलक्षणेऽपि नेति द्रष्टव्यम् । ननु कौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्लभमत आह—काचित् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा—असिद्धं दीर्घत्वं, तस्याऽसिद्धत्वास्त्रियमो न भविष्यति ॥ [दीधीवेवीटाम्] ।

(प्रदीपः) अथवेति । 'इडेवे'त्यस्मिन्नियमेन व्यावृत्तिः । ततश्च शास्त्रदृष्ट्याऽविकृतरूपं एवेदप्रयोग एव तु विकृतः । 'अलावी'दित्यत्र (तु) 'सिज्जोप एकादेशे सिद्ध' इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥

(उद्द्योतः) अलावीदित्यत्रेति । नच 'समाचैर्यत्र 'हत्वाद्वा'दिति सिज्जोपायसिद्धत्ववचनं चरितार्थं, सिद्धत्वे हि परत्वात्सिज्जोपे सती वृद्धिः । अन्यथा पूर्वं वृद्धौ स न स्यादिति बाध्यम्, 'कावस्थावावाम'दिति पक्षे सर्वतो

(राजलक्ष्मीः) १ तेन—नुमोऽभावेन । २ किङ्गुपधेतिनिषेधादित्यर्थः । ३ अन्यथा—तस्याऽसिद्धत्वे । स नेति । हत्वात्परत्वस्याऽभावादित्यर्थः ।

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

वद्भावेनाऽऽमलन्तत्वात् । न चैवमजन्तत्वप्रयुक्तो नुम् स्यादेवेति बाध्यम् । तस्य सकारादुत्तरं प्रसक्त्या दीर्घस्य तस्याप्यप्रवृत्तेः । सान्तसंयोगाऽभावात् । वस्तुतस्तत्त्वजन्तत्वप्रयुक्तो नुमत्र न भवत्येव, स्थानिवद्भावाऽसंभवात् । अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ हि सः, न चाजन्तमनादिष्टादचः पूर्व, येन तस्य नुमि कर्तव्येऽलोपः स्थानिवत्त्वात् । ननु अमलन्तत्वप्रयुक्तो नुम् दुर्बलः । न च तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भावात् शक्यः । 'कौ लुप्तं न स्थानिव'दिति निषेधात् । कथया सखीयतेः किपि सखीः, सुतीयतेः सुतीरित्यादि न स्यात् । अलोपस्य स्थानिवद्भावेन वगादेशप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते—'किङ्गुपधवाचनद्वयनिर्वासकुलेषूपसंस्थान'मिति तावदाचिकसरीरम् । तत्र 'का'ल्यंशो दक्षिणं द्रोभा व्याख्यास्यते—कौ लुप्तं न स्थानिवदिति, कौ विधिप्रति न स्थानिवदिति च । देवयतेः किपि वत्पूरित्यादेरन्यतरस्यासन्नामप्रयोगेन सिद्धावपि सखीयतेः सखीरित्यस्याऽऽव्याख्यानां विना अक्षिद्धे, अन्वयाच्छाणो

वृद्धेरन्तरशब्देन तत्पक्षे सिज्जोपाऽप्राप्यता तदेकवाक्यत्वेन पक्षान्तरेऽपि सिज्जोपाऽभावस्यैवौचित्येन 'समाह'त्येव रूपस्यौचित्याऽसत्यभिधाने । 'सिज्जोप एकादेशे' इति तु सिज्जोपोत्तरप्राप्तसवर्णदीर्घ इषेकादेशविषयमेवेति बोध्यम् । वस्तुतो नियमस्यैकदेशयुक्तित्वादिकफलोऽयं विचार इति तत्त्वम् ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥१११॥

[पूर्वपक्षिणोऽनन्तरपदार्थजिज्ञासाभाष्यम्]

अनन्तरा इति । कथमिदं विज्ञायते—अविद्यमानमन्तरं येनामिति, आहोस्विदविद्यमाना अन्तरेणामिति ? ॥

(प्रदीपः) हलोऽनन्तराः । कथमिति । किमन्तरशब्दस्य नया बहुव्रीहिः, अथ 'अन्तरा'शब्दस्येति प्रश्नः । अन्तरं—विवरं । वर्णशून्यः कालः (इत्यर्थः) । अविद्यमाना इति । मध्ये येनामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाप्राप्तस्य ।

(उद्द्योतः) हलोऽनन्तराः । अन्तराशब्दो मध्ये इत्यर्थः । नत्वाप्राप्तस्येति । कालमात्रस्येति ।

[तदस्य प्रश्नः, पूर्वपक्षिणः स्वरानुवाचिकारभाष्यम्]

किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते—'अविद्य-

४ अन्तरं—न्यववाचककालः । ५ अन्तरा—मध्ये । 'वर्णा'दिति शेषः । ६ आधेयस्य—वर्णस्य । मात्रपदेन वर्णव्यावृत्तिः ।

लीरित्यस्य द्वितीयव्याख्यानां विना ऽसिद्धत्वं । तथापि—'कौ विधिं प्रति'ति द्वितीयव्याख्याममेव सार्वत्रिकम् । 'कौ लुप्त'मिति तु काचित्कम्, 'त्यस्या'दित्यत्र 'मप्यन्त-स्येत्यत्र च भाष्यादावाभितं न तु सार्वत्रिकम् । अत्र चेदग्रहणप्रत्याख्यानपरमत्रत्यमाध्यमेव प्रमाणं, कथमन्यथा 'पिप-ठोपा'त्यादी दीर्घस्येदत्वे सूक्रीत्या च तल्लये इदमग्रहणं प्रत्याच्छीत । तस्मात्पिपठिपि ताल्लणकुलानांत्येव रूपं भवतीति स्थितम् ॥ [दीधीवेवीटाम्] ॥

हलोनन्तराः संयोगः । अस्मिन्व्यवहिता हलः संयोगसंज्ञा स्युः । संज्ञाप्रदेशः—संयोगान्तस्येवमात्रपदः । इहान्तरशब्देन छिद्रवाचिना बहुव्रीहौ निदिच्छदा इत्यर्थलाभादवग्रहे संज्ञया न भाष्यम् । अधेयप्रधानेनान्तरेत्यव्ययेन सह बहुव्रीहौ त्वाधेयनिषेधप्रतीतेरवग्रहेपि भाष्यमेव संज्ञया । न हि तत्राऽन्तरा मध्ये किञ्चिदस्ति, किंतु मध्यमायं वर्तते । 'मात्रा हत्वस्तावदवग्रहान्तर'मिति प्रातिशाख्यवलेन तत्र मात्रा कालावसानानुसंगमात् । यत् प्रातिशाख्यान्तरन्-अर्द्धमा-

मानमन्तरं येषां'मिति, अवग्रहे संयोग-
संज्ञा न प्राप्नोति—'अप्स्वित्यप्सु' इति ।
विद्यते ह्यत्रान्तरम् । अथ विज्ञायते—'अवि-
द्यमाना अन्तरैषां'मिति न दोषो भवति ।

(प्रदीपः) अवग्रह इति । अर्धमात्राकालो-
ऽवग्रह इष्यते । अर्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं
समुच्चार्यते तत्र 'गुरोरनुत्' इति हुतो न भवेत् ।

(उद्ध्योतः) अर्थेति । वर्णोपयोगेन अर्धमात्रा-
कालस्य नियतक्षान्तदधिकोऽर्धमात्राकाल इत्यर्थः । अत एव
'मात्राकाकोऽवग्रह' इति प्रातिशास्त्रस्यान्तरविरोधः ।

[सिद्धान्तिनो द्वितीयपञ्चाभ्युपगमभाष्यम्]

यथा न दोषस्तथास्तु ॥

[तत्त्वेन प्रथमपक्षनिर्दुष्टत्वसाधकभाष्यम्]

अथवा पुनरस्तु—'अविद्यमानमन्तरं
येषां'मिति ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपस्मरणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—'अवग्रहे संयोगसंज्ञा न
प्राप्नोति—'अप्स्वित्यप्सु' इति । विद्यते
ह्यत्रान्तर'मिति ।

[सिद्धान्तिनः परिहारभाष्यम्]

नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

(राज.) १ संयोगसंज्ञा भवतीति युतः सिध्यतीत्यर्थः ।
अनेकवर्णन्यैव निषेधात्कालव्यवधानेऽपि संयोगसंज्ञेऽप्युक्तः ।

ॐ सङ्दकौस्तुभः ॐ

नौऽवग्रह' इति, तत्तु सर्वत्र सद्विज्ञायमानार्धमात्राकालस्य सत्त्वा-
त्ततोऽतिरिक्तोऽर्धमात्राकालोऽवग्रहेऽस्तीत्येवंपरमनः प्रातिशा-
स्त्रबोधविरोधः । तद्विह कतरः पक्षो ग्राह्य इति चेत्,—**अवग्रह-
भाष्यदोष इति** भाष्यकाराः । नन्वपिवाद्यौ सर्वा
संयोगसंज्ञायां संयोगं गृह्णाति गुह्यत्वाद्गुरोरनुत् इति युतेन
भाष्यं, नलन्यथेति महान्कले विशेषः । तत्कथं पश्यद्वाभ्यु-
पगम इति । 'अपिब'स्वर्याधिकरणम्'तुं दूरादुत्सम्भवा-
ऽवग्रहात् । 'विचार्यमाणानां'मित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवृत्तौ
न तु गुरोरनुत् इति । नन्वप्यु अनोपसर्गः, दिगादिषु पाठ-
क । 'अथो योनियन्तुष्वित्युक्त्' सप्तम्या अलुक् । ततः
तः समुदाहरेणैव अप्स्वित्यप्सु स्यादेव कलभेद इति चेत्
अत्राहुः—**नैवविधे विषयेऽवग्रहं पदकाराः** कुर्वन्तीति । अत्र
च सम्प्रदाय एव क्षरणमिति बोध्यम् । युक्त्येतेन—गोम्बो

(प्रदीपः) नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये
संज्ञा क्रियते, प्रयोजनाभिनिर्गम्ये वा । इह चोभयाऽ-
भावः । अधिकरणवृत्तेर्दूरादुत्ते संभन्धाऽभावात् ।
'विचार्यमाणानां'मित्यादौ तु 'वाक्यस्य टेरित्यनु-
वर्तते, न तु 'गुरोरनुत्' इति 'अप्स्व'शब्दे दोष इति
चेत्, नैवविधे विषये प्रकृत्यवयवस्याऽवग्रहं पद-
काराः कुर्वन्ति । 'अमुयोनिरित्यादावपि समास-
घट्टकपदानामन्तोऽवग्रह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य
नास्त्यवग्रहः ।

(उद्ध्योतः) 'नैव दोष' इत्यादेः संज्ञाऽभावे न
दोषः संज्ञायां च न प्रयोजनमित्यर्थः, इत्याह—**दोषनिवृत्तये
इत्यादि । अप्स्वशब्दे इति ।** अप्सुशब्दाद्गोद्वयसि
'अथो योनियन्तुष्वित्युक्त्' । प्रकृत्यवयवस्य—उद्धि-
त-प्रकृत्यवयवस्य । अत्र च वैदिकसम्प्रदाय एव क्षरणम् ।
अस्त इति । समासे समस्यमानपदान्ते एवाऽवग्रहः ।
अयमपि वैदिकसम्प्रदाय एव ।

['सह'ग्रहणवादिनो वाचिष्कम् ।]

॥*॥ संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथाऽन्यत्र ॥*॥

(भाष्यम्) संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं
कर्तव्यम् । 'हलोनन्तराः संयोगः सहे'ति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? । सहभूतानां
संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति ॥

२. अभावेऽव नदित्यवयवम् । ३. उद्धितवयवस्य प्रकृति-
भूताप्सुशब्दादवग्रहाऽप्युक्तस्येत्यर्थः ।

गातु गोभिर्मदाय' 'चित्रद्राजा राजका इत्यनेन' इत्यादौ
गोम्बो गोभिः राजका इत्यादिनां सत्यपि पदत्वेऽवग्रहाऽ-
करणम् । 'इविबांसमर्गिनिष' इत्यादावोविबांसमिति विनापि
पदसंज्ञां कसोः पूर्वमिडागमन्तोऽवग्रहकरणम् । एतेन 'सिसा-
सन्' उवचश्रुतः 'रिषि' इत्यादौ पदकाले सत्त्वहत्वावाप्येव
व्याख्याताः । वच 'मानो महान्त'मिति मन्ने वेदभाष्यकारि-
'छान्दसः पदकालो हस्व' इति, तदपि सम्प्रदायमात्रपरतया
कथं चित्रम् । 'न लक्षणेन पदकारा' इति भाष्ये पदविभागः
पौरुषेय इति कैयत्यादिभक्त्यादिदिक् । कथं तर्हि तत्र-
तन्नाऽवग्रहे विशेष इत्युच्यत इति चेत् । अन्तर्गतपदत्वे सत्य-
वग्रहः किंयतश्चतुस्तन्ममिमेत्येति गृहाण । 'अमुयोनिरिवां
अव' इत्यादावपि सुशब्दात्पूर्वं नास्त्यवग्रहः । 'अन्तरपद-
संज्ञाऽनेकत्वे उत्तरकालप्रवृत्तकालवग्रह' इति वैदिकसम्प्रदा-
यात् । अत एव 'मुरोरमभि' इत्यत्र भिन्नः पूर्वमवग्रहः ।

१ 'घट्टके'ति कविज ।

२ 'अतोऽनेति' इति पा० ।

‘यथान्यत्र’ । तद्यथा अन्यत्रापि यन्त्रेच्छति सहभूतानां कार्यं, करोति तत्र ‘सह’ग्रहणम् । तद्यथा-‘सह सुपा’ ‘उभे अभ्यस्तं सह’ इति ॥

(प्रदीपः) संयोगसंज्ञायामिति । वृद्धि-संज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) नवनन्तरग्रहणादेवेकस्य संज्ञा दुर्लभे-स्यत आह-आनन्तर्येति । एवं च तदुपलक्षणमिति भावः ॥

[तदर्थस्य दोषप्रश्नभाष्यम्]

किं च स्याद्यद्येकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् ?

(प्रदीपः) किं च स्यादिति । द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्ध-कौर्यसिद्धिरिति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ‘संज्ञाप्रतिबद्धे’ति पाठे कर्मणि वञ् बोध्यः । ‘संज्ञाप्रतिबद्धे’ति पाठः सुगम एव ॥

[दोषप्रदर्शनभाष्यम्]

इह-निर्यायात्, निर्वायात् ॥ ‘वान्यस्य संयोगादे’रित्येतत् प्रसज्येत ॥ इह च संह-पीष्टेति, ‘कृतश्च संयोगादे’रतीदृप्रसज्येत । इह च संहिर्यत इति, -‘गुणोऽस्ति संयोगा-द्यो’रिति गुणः प्रसज्येत । इह च दृष्टक-रोति, समित्करोतीति, -‘संयोगान्तस्ये’ति लोपः प्रसज्येत ॥ इह च शक्तवत्तेति, -‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे’ति लोपः प्रसज्येत ॥ इह च निर्यातो निर्वातः, -‘संयोगादेरतो धातोर्यन्वतः’ इति निष्ठानत्वं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) निर्यायादिति । सति रेफे

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ इच्छति । ‘आचार्य’ इति शेषः । २ ‘गुरोश्च हल’ इत्यप्रत्ययस्य शिष्यत्वाद्दे सिद्धेरनिष्ठापस्यभाव इत्यर्थः । ३ रेफसमभिव्याहारे वकारस्य संयोगत्वादिव्याशयः । ४ संहपीष्टेति । संपूर्वादन्तराशीर्लिङि तङि रुग्म् । लिङ्गसिद्धाविति किञ्चाहुर्गो न । ५ प्रसज्येतेति । प्रसज्येति-नाऽस्तिवाहुर्गो सहरिपोष्टेति स्यादिति भावः । ६ सहि-

॥ शब्दकौमुदः ॥

‘नामञ्जलि’रित्यत्रायेकम् । इन्द्रायाम् पुर एवेवेत्यत्र चैव-

यकारः संयोग इत्येतत्प्राप्तिः । ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वेऽचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विवचने कृते कस्मादेत्वं न भवति, यथा (नि)र्भेयादिति । एत्वे कर्तव्ये ‘पूर्वत्रासिद्ध’मिति द्विवचनस्याऽसिद्धत्वाच्चाऽयं दोषः । शक्तेति । नृचितकारे कालि परतः ककारः संयोगो भवत्यादिधेति लोपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) कस्मादिति । बहूनां सन्निधानेऽवि-शेषेण द्वयोर्वहूनां च संज्ञायाः सिद्धास्तथिभ्यमाप्तवादिति भावः । परिहरति-एत्वे इति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विव-चे इति तु द्विवचने कार्येऽन्यस्याऽसिद्धत्वं नेत्यर्थकम्, न तु द्विवचनस्य तदभावप्रतिपादकमिति भावः । संयोगो भवत्यादिधेति । प्रत्येकं संज्ञापक्षे स्कोः संयोगावयव-त्वाऽसंभवेन वहांसमासाऽसंभवात्तावनाच्च कर्मधारय एवेति भावः । आदिशब्दश्च पूर्वभूतसमावपाचो । आदित्वं च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वाकान्तवर्णान्तरापेक्षयैवेति पदान्तांशे संयोगादिग्रहणचारितार्थ्यं बोध्यम् । अन्यथा हर्कयतेरप्रत्य-येऽस्तित्यादिवन्तकस्यापि लोपः स्यात् ॥

[प्रत्येकं संज्ञापक्षे पूर्वोक्तदोषपरिहारभाष्यम्]

नैर्ष दोषः । यत्तावदुच्यते-‘इह ताव-क्षियायात् निर्वायात् ‘वान्यस्य संयोगादे’-रित्येतत् प्रसज्येते’ति । नैवं चिन्तयते-संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः, संयोगादेरिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ संयोगा-वादी यस्य सोऽयं संयोगादिः, संयोगादे-रिति । एवं तावत्सर्वमाहं परिहृतम् ॥

(प्रदीपः) संयोगाविति । कथं वृत्तावुपसर्ज-नार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेत्, आदिग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा ‘संयोगा’दिति वक्तव्यं स्यात् । संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याऽऽजस्यैत्वमित्यर्थेयमात्रम् ॥

वत् इति । अत्र सामान्यशिष्टरिक्तः संयोगादित्वेन विशेष-विहितो गुणो बाधकः स्यादिति ‘संघर्षे’ति स्यादिति भावः । ७ दृष्टकैति । कसन्निधौ दस्य संयोगत्वात् । अत्र संयो-गान्तर्येति बहुव्रीहिः । एवं चाऽन्यपदार्थः । तथाच ‘अलो न्तस्ये’ति अन्यपदकारस्य लोपः स्यादिति भावः । ८ नैते दोषा इत्यर्थः । अन्यथासिद्ध’रिति शेषः । तामेव दर्शयति-वदिति । ९ ‘संयोगादे’ति निमित्तपदसंयोजनं युक्त इति श्रीगुरुवः । १० ‘कित्थं संयोगादे’-‘गुणोऽस्ति संयोगाद्यो’रित्यादिकम् ।

शब्दास्त्वामिति दिक् । महासांज्ञाकरणमन्वर्षसंज्ञाविकानार्थम्-संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनाऽत्र समुदाये

(उद्योतः) कथं कृताविति । अयं पूर्वपक्षोऽ-
युक्तः, संयोगस्य द्विवचनेन प्रतीतेरेवाऽभावात् । संयोगत्वे-
नैवाऽनेकसंयोगप्रतीतेः । न हि कृतावनेकोऽप्यसर्जना-
श्रुतिरिति भाव्यस्मृतम् । संख्यावेदापातवगमस्यैव भाष्यकृ-
तोक्तत्वात्, नवनेकानवगम इति तेनोक्तमिति विभाव्य-
ताम् । संयोगात्पर इति । न चाज्ञावयवसंयोगग्रहणाया-
ऽऽदिग्रहणम् । तत्र यद्यपि इन्द्रादौ न फलम् । आर्धभातुक-
विषयायां तस्याऽल्लोपविधत्वात्, तथापि खट्वादिभ्य आचार-
किन्तन्तेभ्यो लिङि खट्वादिभ्यश्चकारणं फलमिति
वाच्यम्, **स्थसिन्नुतादुपदेशपदासुदृश्या धुमास्थान्यस्यो-**
पदेशिकस्यैव ग्रहणेन नामधातुष्वेत्वाऽप्रवृत्तेरिति भावः ।
खट्वादिभ्य आतो धातोर् इति मूलस्थभाष्यप्रामाण्येनाचार-
कियोऽभावाच्च । सिद्धान्ते तु निर्यादादित्यादिवारणायान्ना-
यवयवसंयोगग्रहणाय तदिति बोध्यम् ॥

[द्वितीयदृष्ट्याद्वारभाष्यम्]

यद्युच्यते—“इह च दृष्टकरोति समि-
त्करोति ‘संयोगान्तस्य’—इति लोपः प्रस-
ज्येते”ति । नैवं विज्ञायते—संयोगोऽन्तो
यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति ।
कथं तर्हि ? ॥ संयोगावन्तौ यस्य तदिदं
संयोगान्तं संयोगान्तस्येति ॥

(प्रदीपः) संयोगावन्ताविति । अत्रापि
संयोगस्य लोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणान्त-
दन्तविधौ लब्धेऽन्तग्रहणमाश्रितमङ्गाभावेदः संयोगो
यथा गृह्यतेत्येवमर्थं विज्ञायते ॥

[तृतीयदृष्ट्याद्वारभाष्यम्]

यद्युच्यते—“इह च शक्ता वस्तेति
स्कोः संयोगाद्योः”—इति लोपः प्रसज्येते”ति
नैवं विज्ञायते—संयोगावादी संयोगादी,
संयोगाद्योरिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ संयोग
योरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति ॥

(प्रदीपः) संयोगयोरिति । पृथुसमाम
आश्रयत इत्यर्थः । ‘संयोगयो’रिति द्विवचननिर्देशः
स्कोऽद्विवाचनसमापयोगरिप हलोद्विवाचनः । तेन-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१. यद्येव संयोगावन्ताविति ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

यद्यपि संयोगादि संयोगावन्ताविति । तथा हि
संयोगादि संयोगावन्ताविति । संयोगादि संयोगावन्ताविति ।

उपमर्थः—‘इति परतो यः संयोगः, पदान्ते च यः
संयोगस्तस्यादिः समीपो यः ककारः, सकारश्च तयो-
लोपः’ इति । न चैवं सति ‘शक्ता’ वस्तेत्यत्र
लोपः प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) भाष्ये आदी इति । यद्यपि मुख्या-
दित्युपमर्थोऽहत्, तथाप्येक आदिशब्दो गीण इति भावः ।
पूर्ववद्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न भाष्यार्थः,
उभयत्रापि द्विवचनोपादानात् । अत आह—**पृच्छति** । एवं च
हललोपेऽपि संयोगादिविशेषणमर्थवद्भवतीति भावः । आदि-
शब्दश्च ना(य)नयववाची, असंभवादित्याह—**समीप इति** ।
हलादिविशेषस्य संयोगस्योपसर्जनत्वेऽपि सीत्रत्वादिति ।
न च शक्त्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वरथापि स्वसमापत्तेन
दोषस्तदवस्थः, आदिग्रहणसामर्थ्यादप्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्तेः ॥

[चतुर्थदृष्ट्याद्वारभाष्यम्]

यद्युच्यते—“इह च निर्याते निर्यात
इति ‘संयोगादेरातो धातोर्यणवतः’ इति
निष्पानत्वं प्रसज्येते”ति । नैवं विज्ञायते—
संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः
संयोगादेरिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ संयोगा-
वादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगा-
देरिति ।

(प्रदीपः) संयोगादेरात इति । अत्रापि
‘संयोगादात’ इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तद-
न्तादातोर्नत्वमिति सिद्धेरादिग्रहणं द्वित्वसं-
ख्याश्रवणार्थम् ॥

[सिद्धान्तन आक्षेपभाष्यम्]

कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा
प्राप्नोति ? ॥

(प्रदीपः) कथं कृत्वेति । संयोगसंज्ञाया
अन्वयत्वात्संयुज्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति समुदायः
संयोग इत्यर्थस्याश्रयणात्सहर्षग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) वस्तुतस्तु ‘प्रत्येकं संज्ञेति पक्षो वाच्य-
त्वात् गुणात् लभ्यत एवेति व्युत्पादयितुं गुदाशयः पृच्छति—

१. इत्यादावेत्वादिवारणायेत्यर्थः ।

२. ‘संयोगात्’ पा० । ४. ‘वचनं’ पा० ।

देशियेवं न्यात् । सिद्धान्ते त्वनो रहस्यामिति द्वित्वे सत्ये
तस्याऽस्मिन्वर्णाः संयोगादित्यादातेत्वं ॥ भवति । किं
तस्यैव पक्षेति न हि संयुज्यन्ते पक्षे ‘सुतश्च संयोगादे’रिति

भाष्ये—कथं कृतेति । तमेवाऽन्तर्गते व्याचष्टे—संयोगेति । एवं चान्वयसंज्ञाविरोधात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमात्रेण नान्वाभ्युत्थितं शक्यत इति व्यर्थं सहेति भावः । किं च श्रुतमानन्तरं प्रत्येकसंज्ञावादिनोपलक्षणमाश्रित्यम् । विशेषणत्वमेवोचितं, तत्त्वे सम्भवति उपलक्षणवत्स्यादन्त्यायत्नात् । किं चाप्यन्तग्रहणसामर्थ्याद्विचिन्तनान्तेनैव विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनाऽप्यन्तः, बहुवचनान्तेनापि सम्भवति इत्याहुः । वस्तुतोऽन्वयसंज्ञा चिन्त्या, तदाश्रयेण 'षष्ठ्यपदी संयुज्यते' यन्नेत्यादौ संयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तसंयोगपरिग्रहार्थतया प्रतीतेरुपपत्त्येन । तद्व्यतिरिक्तद्वितीयपदवाक्यपरिसमाप्तिमात्रस्य संज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः । तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव व्यापः । अत एव भगवता गणदण्डनन्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं, न तु महासंज्ञावैयलम् ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानभाष्यम्]

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥

[सिद्धान्तिनः प्रतिबन्दीभाष्यम्]

ननु त्रायमप्यस्ति दृष्टान्तः—'समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा—गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्, अर्थेनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति ॥

[सहग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्]

सत्ये तस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र 'प्रत्येक'मित्युच्यते, इति 'सह'ग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तर्गते प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः, इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ यत्र बहुनामानन्तर्यं, किं तत्र

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ सत्येऽपि तस्मिन्—आक्षणभोजनदृष्टान्तेस्पष्टार्थं वार्तिककृता यदि 'प्रत्येक'मित्युच्यते तर्हि इहापि सत्येपि गणदण्डनन्याये स्पष्टार्थं सहग्रहणमत्र संयोगसंज्ञायां कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र—गुणवृद्धिसंज्ञायां ।

ॐ शतद्रुकोस्तुमः ॐ

स्यात् । 'सद्वित'शब्दं गुणोत्तिसंयोगादौरिति गुणः स्यात् । दृष्टान्तोत्तरं ककारसंज्ञिषी दकारस्य संयोगात्तात्संयोगान्तलोपः स्यात् । शब्दवस्तुत्वेन श्लिक्तकारे परतः 'रुको'रिति लोपः स्यात् । 'निर्गोत' इत्यादौ 'संयोगादेरातो धातोः शक्यत' इति निष्ठान्तर्गते स्मृतं । जातो चेदं बहुवचनं—'हल'

द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति, आहोस्वि-वृद्धिगोत्रेण ? ॥

(प्रदीपः) आहोस्विदिति । 'द्वयो'रित्यस्य विशेषस्याऽनाश्रयणाद्बहुनामेवेत्यर्थः । यथा 'पपाचै'—त्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विवचनं नावयवस्यैकाचः । यदा तु द्वयोरेव हत्यैरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव, 'हल' इति जातो बहुवचननिर्देशात् ॥

(उद्घोतः) नन्वविशेषणस्य द्वयोर्बहुनां चेति नार्थः, अस्याऽविशेषणस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । मरुजौ दोषदानासङ्गतेक्षात् आह—द्वयोरित्येषेति । अत एव भाष्ये—समुदाये संयोगादिलोप इति वक्ष्यति । तत्रैव वृत्तिमाह—यथेति । हल इति जाताविति । वस्तुतो हली च हलक्षत्येकाचः । 'स्वरिता'दिति सूत्रेऽनुदात्तानामित्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

[विशेषजिज्ञासाभाष्यम्]

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ समुदाये संयोगादिलोपो मस्तेः ॥*॥

(भाष्यम्) समुदाये संयोगादिलोपो मस्तेर्न सिद्धति । मङ्गा मङ्गम् ॥

इह च निर्मल्ल्यात् निर्मल्ल्यात् निर्मल्ल्यात् निर्मल्ल्यादिति, 'घान्यस्य संयोगादे'रित्येत्वं न प्राप्नोति ॥ इह च 'संस्वरिषी'ष्टेति, 'कृतश्च संयोगादे'रितिट् न प्राप्नोति ॥

इह च 'संस्वर्यते' इति, 'गुणोऽर्तिसंयोगादो'रिति गुणो न प्राप्नोति ॥

इह च गोमान्करोति यवमान्करो-

२ अथेति । यथा आक्षणभोजनन्यायस्य प्रसिद्धतरत्वमाश्रित्य 'प्रत्येक'मिति गुणवृद्धिसंज्ञायां सूत्रकृता तथैव गणदण्डनन्यायस्यापि प्रसिद्धतरत्वात्सहग्रहणेनापि सूत्रकृन्मते नार्थ इति भावः । ३ तत्र—द्वितीयपक्षे । ४ शेषपुरेण वार्तिकं व्याचष्टे समुदाय इति । तत्रैव संज्ञावृत्तिसंज्ञायाः ।

इति, 'जात्याख्यायामेकस्मिन्मिति वचनात् । तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवति । अतः 'शिष्टे'त्यादौ 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । वयं तु बहवो हलः संज्ञिष्ठास्त्वयं द्वयोर्बहुनां चाऽविशेषेण संज्ञा । न चैकाचद्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यं, वैपम्यात् । तथाहि—द्विवचनं समुदायाऽवयवैकाचोर्गुणपक्षोऽनुमशक्यम् । संज्ञा तु शक्या । तथा

तीति, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति लोपो न प्राप्नोति ॥

इह च निग्लानो निग्लान इति, 'संयोगादे रातो धातोर्यण्यतः' इति निग्लानत्वं, न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) मङ्गैति । 'मस्तिजनशोर्झली'ति नुमि कृते न सजानां संयोगसंज्ञा, न तु सजयोरिति सलोपाऽप्रसङ्गः । निग्लेयादिति । यः संयोगो नासावज्ञादिः यथाऽज्ञादिर्गकारलकारसमुदायो नाऽसौ संयोगः (इति) ॥

(उद्योतः) भाष्ये 'पूर्वं धातुरूपसंगे'त्याश्रित्य क्वचित्, क्वचित् वाक्यसंस्कारपक्षा अत्रेण दोषोपन्यासः ॥

[प्रथमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्हि—द्वयोर्द्वयोः संयोगः ॥

॥*॥ द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम् ॥*॥

द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्विर्वचनं न सिद्ध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सन्—इन्द्रिद्रीयिषति । 'नन्द्राः संयोगादयः' इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इन्द्रिद्रीयिषतीति । अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरी च, ततश्च दकारस्य संयोगादित्वा-द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽज्विषेः ॥*॥

(भाष्यम्) नवैष दोषः ॥

किं कारणम् ? 'अज्विषेः' । न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते ॥ 'अजादे'रिति वर्तते ॥

(प्रदीपः) न वाज्विषेरिति । अजाध्रयः प्रतिषेधविधिः (इति) । 'अजादे'रिति कर्मधारयः ।

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ लोपः—नकारलोपः । २ रलमसमुदाय इत्यर्थः । ३ संयोगः—संयोगसंज्ञा । ४ न प्राप्नोतीति । दकार

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

समुदाये द्विरुक्तेऽवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति, 'वृष्टः प्रचल-
न्सहाययवैः प्रचलती'ति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया
संयोगसंज्ञा नावयवानां तत्कार्यमिदं । अतोऽविशेषेण

तेनाऽच आदेः परेऽनन्तरा न्दा न द्विरुच्यन्ते । इन्द्र-
शब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद्विरुच्यत एव ॥

(उद्योतः) परेऽनन्तरा इति । 'तस्मादित्युत्तर-
त्ये'त्यस्योपस्थितेरिति भावः । चन्द्रोयतेः सनोऽभिधाने
'यथेष्टं' नामधातु 'चित्' द्वितीयेकाच्चा द्वित्वं नकारसहितस्यैव ।
आवयववाऽचः परत्वाऽभावेनैतत्प्रतिषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा, अथापि
द्वयोर्द्वयोः 'किं गतमेतद्व्ययता सूत्रेण, आहो-
स्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? ॥

[सिद्धातिनः समाधानभाष्यम्]

गतमित्याह ॥ कथम् ? ॥ यदा ताव-
द्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते—
'अविद्यमानमन्तरमेवा'मिति ॥

(प्रदीपः) अविद्यमानमिति । बहूनां
चाऽभिव्यक्तये समुदायद्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा,
न द्वयोर्द्वयोः ॥

(उद्योतः) बहूनां जविवरत्वे इति । 'बहूनां
चानन्तरत्वे' इति कचित्पाठः । नन्वत्र विग्रहे 'कमित्यादी
कमयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तयोर्मध्ये वर्णशून्य (कालरूप) चिह्नद्रा-
भावादिति चेन्न । वर्णशून्यकालव्यवायमात्रवारणे फलाऽभा-
वा सामर्थ्येन वर्णकालव्यवायोऽपि व्यावर्त्यत इत्यदोषः ।
द्विर्वचनवदिति । एवमिति बहुवचनादिति न प्रमितव्यम् ।
तस्य सूत्रे हल इतिवत्सत्वात् । 'अन्तरा'शब्देन विग्रहेऽपि
तत्सत्त्वाच्च । अन्यथा द्वयोर्न स्यात् । किन्तु अन्तरशब्देन
विग्रहाद्बहूनां समवधाने तेषामप्यनन्तरत्वादिति भावः ॥

[समाधानशेषभाष्यम्]

यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा, तदैवं
विग्रहः करिष्यते—'अविद्यमाना अन्तरै-
षाम्' इति द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा,
न वा ।

सहितस्येति भावः । ५ गर्त—उभयत्र सिद्धं भवेदित्यर्थः ।
किञ्चिदधिकमपि सूत्रम् । ६ संज्ञेत्यस्य—इष्टेति शेषः ।
७ मन्थत्वानिरूपको द्वावेव भवतो न बहवः । ८ मध्ये ।

द्वयोर्बहूनां च संज्ञेति स्थितम् । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि
'संस्वर्यते' इत्यत्र 'गुणोत्ती'ति गुणो न स्यात् । 'गोमान्करो-
ती'त्यत्र संयोगान्तलोपो न स्यात् । 'निग्लान' इत्यादौ निग्लान-
त्वं न स्यादिति दिक् । ननु यदि द्वयोरेव संज्ञा तर्हि न्द्रा-

(प्रदीपः) अविद्यमाना इति । मध्ये य
आधेयः स द्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गवद्विप्रयो-
गस्यापि विशेषाऽवगतिहेतुत्वाद्बहुषु द्वयोर्द्वयोः
संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः । द्वयोश्चैवान्तरेति ।
'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया कस्मादत्र न
भवति । उच्यते—यदा मध्यापेक्षया नियतावधि-
रूपत्वं विवक्ष्यते 'त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुः'
'अमी अन्तरा' 'धवखदिरावन्तरे'ति, तदा द्वितीया;
यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यतेऽपि तु संबन्ध-
मात्रं तदा षष्ठ्येव भवति । तदा हि न ज्ञायते—
किं तयोरेवावधित्वमुताऽन्यसहितयोरित्यवधिनियमा-
भावाद्वितीयाया युक्तग्रहणाभिव्यक्तावधिविवक्षा-
विषयाया अभावः ॥

(उद्घोतः) संसर्गविप्रयोगावेव माध्वे दर्शयति—
द्वयोश्चैवेति । 'विद्यते' इत्यन्तं दृष्टान्तर्यम् । 'अवस्ता धेनु'-
रित्यादौ विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुर्दृष्टः । अन्तरा विद्यत
इति, न विद्यत इति वा यत्तद्वयोरेवेत्यर्थः । नियतावधि-
रूपतेति । अवधित्वं हि अन्याऽसहितत्वे एव तयोर्नियमेन
भवति । अन्यसाहित्ये तु न तत्राऽवधित्वस्य नियमेन
प्रतीतिः, अवधित्वविवक्षायामेव च द्वितीयेति भावः । यस्य
च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षा शब्देनेति तात्पर्यम् ।
नियतत्वमन्याऽसहितत्वम् । तद्वैशिष्ट्येन याऽवधिरूपता
सा विवक्षिता यदा भवतीत्यश्वरार्थः । अन्यथा अवधित्ववि-
वक्षायां द्वितीया, तत्त्वाऽवधिविवक्षायां षष्ठीत्यर्थस्यैव शब्दतो
लाभेन 'नियते'ति कथनमधिकं स्यादिति बोध्यम् । युक्त-
ग्रहणादिति । न च तदभावेऽन्तरान्तरेणशब्दाभ्यां द्वितीया-
पत्तिः, तयोरेव्यत्येन विशेषाऽभावात् । न च प्रथमावाध-
नेन 'सपूर्वाभाः प्रथमावा' इत्यस्याऽप्रवृत्त्यर्थम्, व्यव-
स्थितविभाषया तस्य सुपरिहरत्वात् । तस्मात्तुक्तग्रहणं सम्बन्ध-
विवेकस्य प्रतिपादनाय, अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा ।
तेन प्रयोगमन्तरेणेत्यपि सिद्धम् । एवं च सम्बन्धमात्रवि-
वक्षायां षष्ठ्येवेति भावः ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपमाध्यम्]

एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान् हि
भवानत्र षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति, एतेषा-
मन्येन व्यववाये न भवितव्यम् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ 'कस्मान्न भवति' पा० । २ 'अनिवृत्तावधिविवक्षायामभावः'
पा० । ३ एतेषां—मध्यवर्तिन्यपकाणाम् । ४ भवितव्यमिति ।

(प्रदीपः) यान्हीति । 'एषा'मिति बहुवचन-
निर्दिशादिति न बोद्धव्यम्, बहुत्वस्याऽविवक्षणात् ।
अन्यथा 'शिक्षे'त्यादौ द्वयोरनं स्यात् । तस्माद्योऽ-
सावन्तरा स द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं,
तत्रोच्यते,—यदा द्वयोर्द्वयोरन्तरा न भवति तदा
बहवोऽनन्तरा,—इति तेषामेव प्राप्नोति । यदा हि
बहूनां मध्ये भिन्नजातीयोऽङ्ग भवति तदा मा भूत् ।
तदभावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संज्ञया, समुदाय-
द्विवचनवदित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु माध्वे द्वयोरिति षष्ठीद्विवचन-
निर्दिष्टस्य द्वित्वात्—'यान्हि'—इति बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न
इति चेन्न । प्रकृते 'द्वयो'रित्यनेन न केवलं वर्णां निर्दिष्टौ ।
तथा सति तयोरेवावधित्वादितापत्तिः । किं त्वन्यसहिता-
वधि । अत एव षष्ठो । एवं च त्रयाणां समवधाने द्वयोः
समुदाययोरवधित्वविवक्षणेन द्वयोः समुदाययोरन्तरत्वे तत्स-
मुदायवर्तिसहलां बहुत्वात्तदुपपत्तिः । 'अन्तरा' इत्यनेन च
न विद्यतेऽन्तरा यौ वर्णां तौ, यौ च समुदायान्तरा न
विद्यते तौ च गृह्यन्ते, एकद्वेषादिति न दोषः । तत्सर्वमभि-
प्रेत्याह—यदा द्वयोर्द्वयोरिति । व्यवयवकसमुदाययोरि-
त्यर्थः । यान्-वर्णां—'द्वयोः समुदाययो'रित्यर्थकषष्ठ्या
प्रतिनिर्दिशतीति भाष्यार्थ इति भावः । 'अन्तरा' इत्य-
स्याऽत्र पक्षे व्यावर्त्य दर्शयन् पूर्वोक्तमेवाऽयं दृष्टान्तेनोपादा-
यितुमाह—यदा हि बहूनामिति । न च 'सष्टे'त्यादौ
रेफकारयोर्वर्णयोरन्तरा कस्यचित्सत्त्वेऽपि सती रणौ वेति
समुदायो, तयोश्चान्तरा न कश्चिदिति तेषां संयोगत्वं स्यादिति
वाच्यम् । वर्णयोऽन्तरा विद्यमानत्वेनाऽनन्तरत्वाऽभावात् ।
सर्वविधाऽनन्तरत्वस्यैव निमित्तत्वादित्याहुः ॥

[सिद्धान्तिनःसमुदायसंज्ञाभ्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा ॥

[तदस्यरथ दूषणस्मरणभाष्यम्]

ननु चोक्तं—'समुदाये संयोगादिलोपो
मस्ते' इति ॥

[दूषणनिराकरणपरिसिद्धान्तिभाष्यम्]

नैव दोषः । वक्ष्यत्येतत्—'अन्यात्पूर्वो
मस्तेर्मिदनुपपन्नसंयोगादिलोपार्थ'मिति ।

(प्रदीपः) अन्यात्पूर्वं इति । तच्चानुपपन्न-

तदेव तु न, यथा द्वौ कच्छौ मध्यवर्तिन्यपकौ तथा ग-भावपि
मध्यवर्तिन्यपकाविति क-स-ग-भावां चतुर्णामपि सा प्राप्नोति ।
नहि ते तन्निरूपकेभ्यो व्यतिरिक्ता इत्याशयः ।

लोपार्थमवदयं वक्तव्यम् । अन्त्यादयः परे नुमि सत्य-
नुपधात्वान्नाम इत्यत्र नलोपो न स्यात् । कृतेऽपि
संयोगादिलोपे तस्याऽसिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्य ।

(३०) अनुबद्धो-नकारः । तद्योगोऽनिदिताभित्यनेन ।

[एकदेशिनः समुदायसंज्ञादुपनिर्वाहणमाध्याम्]

अथवाऽविशेषेण संयोगसंज्ञा विहा-
स्यते-द्वयोरपि, बहुनामपि । तत्र द्वयोर्या
संयोगसंज्ञा तदाध्ययो लोपो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । बहुष्वन्त-
रेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहुनामपीत्ययमिदानीम-
विशेषः । कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञया विरोधाऽभावा
देकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहाऽसिद्ध्या द्विर्वचनेन
वैषम्यादविशेषेणेत्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) बहुनामपीति । न्यायतः स्यास्त-
म्भमात्रेणैवमुक्तम्, न तु फलोदाहरणस्य न्यायमस्ति ।
ध्वनितं चेदप्येवं संयोगादिमिति क्रमेण भाष्ये । ननु
द्विर्वचनयायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यादिति कथमेतत्पक्षो-
त्थानमत आह-कथञ्चेति । द्विर्वचनं हि भवणप्रसंगेव, न
साक्षादकार्थम् । एकस्याऽप्यो बहुवचनत्वं युगपदिकृद् च ।
एकेन द्वित्वेन सर्वानुग्रहश्चेति वैषम्यम् ॥

[बहुनामपि कामचारतस्तत्वेतिपक्षेदोषनिरासमाध्याम्]
यदप्युच्यते-“इह च निर्मल्लेयात् निर्मल्ल्यात्
निर्मल्लेयात् निर्मल्ल्यादिति, “वाग्यस्य संयो-
गादे” इत्येवं न प्राप्नोति” इति ॥ अङ्गेन
संयोगादि विशेषयिष्यामः-“अङ्गस्य संयोगा-
दे” इति । एवं तावत्सर्वमाहुं परिहृतम् ॥

यदप्युच्यते-“इह च गोमान्करोति यव-
मान्करोतीति, “संयोगान्तस्य लोपः” इति
लोपो न प्राप्नोति” इति । पदेन संयोगान्तं
विशेषयिष्यामः-“पदस्य संयोगान्तस्ये”-
ति ॥ यदप्युच्यते-“इह च निर्मल्लानो निर्मल्लान
इति, “संयोगादेरातो धातोर्यन्वतः” इति

३ रावकक्ष्मीः ३

१ तत्र-तन्मोध्ये । लोपः-सकारस्य संयोगादिलोपः ।

२ अस्य ‘नैतदस्ति यतः’ इति शेषः । ३ ननु रेफसंज्ञौ बहु-

३ सङ्घकोस्तुमः ३

कतेः सनीन्द्रिद्विषितीति न स्यात् । इह हि संयोगो द्वौ
नदौ दौ च, तत्र नकारत्वेन दकारस्यापि ‘नन्दा’ इति

निष्ठान्तत्वं न प्राप्नोति” इति । धातुना संयो-
गादि विशेषयिष्यामः-“धातोः संयोगादे”-
रिति ॥

(प्रदीपः) ‘बहुनां सभिधौ बहुनामेव संयोग-
संज्ञे’त्यस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे मस्तेदोषोऽन्त्या-
त्पूर्वं इति परिहृतः । सेषान्दोषान्परिहर्तुमाह-यद-
प्युच्यते इति । पाठकमादर्थक्येनो नलीयानिति-
मस्तेरन्त्यात्पूर्वं इत्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम् । ‘निगलं-
या’दित्यादिषु यद्यपि प्रचो हलः सन्निहितास्तथापि
कार्याधत्वात्संज्ञायास्त्रिषु कार्याभावादङ्गपदधात्ववय-
वस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदाये
कार्याऽभावे चाऽवयवानां स्वकार्यारम्भाद्वयोरैव
संज्ञा प्रवर्तते इति भाष्यार्थः । व्याख्यानान्तरमत्र
क्रिष्टव्यमोक्तम् ।

(उद्घोतः) ननु पञ्चान्तरेण व्यवधानादासत्यमात्र
इत्यत आह-पाठेति । अन्तर्यामिप्रत्यायनाङ्गत्वेन गुण-
त्वात्तदोयः क्रम आर्थक्यविरोधे दुर्बल इति भावः । (अङ्गः)
पदधात्ववयवश्चेति । संयोगादेरित्यादावाक्यन्तस्यद्वयो-
वयववाचितत्वेति भावः । अयमाशयः-अङ्गादेरादाकृते वा
व्यञ्जनत्रयाऽभावात् त्रयाणां फलाऽभावात्संज्ञाऽप्राप्ती कथं
द्वयोनं स्यादिति । यद्यपि सामानाधिकरण्यान्वयेऽपि अङ्गा-
वयववस्यैव संयोगस्याश्रयणं नान्यस्येति ‘अङ्गेन संयोगादि
विशेषयिष्यामः’ इत्यनुपपन्नं, तथापि संयोगरूपमादिमङ्गेन
परिच्छेत्स्यामोऽङ्गावयववयवसंयोगस्यैव बहुवचोहिताश्रयणमि-
त्यर्थं इति न दोषः । एवं च बहुनामपीत्याश्रयणे फलाऽभाव
इति स्पष्टमेवोक्तम् । क्लृष्टकल्पना यादृशसंयोगानन्वयं तु
नाऽनभिधानादित्याशयः । अत्रादिषु ‘यस स्वप्ने’ इत्येव पाठो
न तु ‘यस सति स्वप्ने’ इति, एतद्व्याख्यप्रामाण्याज्जिह्वा-
दिसुत्रस्यभाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम् । व्याख्यानान्तर-
मिति । पाठकमाऽवाभाव्यं व्याचक्षते-न प्राप्नोतीतीत्य-
त्रेतिशब्दो यस्मादर्थ उच्चारणत्वा, यस्मादङ्गेन संयोगादिविशे-
ष्यतेऽङ्गावयवः संयोगो गुणतः इत्यर्थः । एवं च बहुनामेव
संयोगत्वे यः संयोगो नासावकावयवो यथाज्ञावयवो नास्ती
संयोगस्तस्मादेवं न प्राप्नोतीति यदपि-तदप्यसत् । यतो-

नामेव तत्त्वेऽङ्गस्य संयोगादित्वं कथम् ? । उच्यते, फलनत्येव
संयोगसंज्ञेत्येवरूपफलस्य तस्याऽन्वयेऽभावेन त्रयाणां सा न
अविष्यतीत्यतो द्वयोरेव प्रकृते सेव्याश्रयः । ‘उच्यते’ इति शेषः ।

दित्वनिषेधः प्राप्नोति । नैव दोषः । तत्र अत्रादेरित्यनुवर्तते ।
सा च कर्मधारवात्पञ्ची । तेनादेरन्तः परे नदराः संयोगा-
दयो न द्वित्वान्तत इति सूत्रार्थः । एवं च पूर्वसूत्रे द्वितीयस्येति

‘उविशेषेण संज्ञोच्यते इति शेष’ इति । तत् छिद्यम् । शेष-
पूरणात् । इतेः स्वरसतो वाक्यसमाप्त्यर्थतायाः प्रतीयमान-
त्वाच्च । ‘एवं तावत्सर्वमाहं परिहृतमिवस्याऽस्वारस्याच्च ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ स्वरानन्तर्हितवचनम् ॥*॥

स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा
भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥
व्यवहितानां मा भूत् । पचति पनसम् ॥

(प्रदीपः) पचति पनसमिति । ‘हल’
इति वचनादत्र सह सकारमकारयोर्मा भूत्संज्ञा,
तयोरेव तु प्राप्नोति, ततश्च सलोपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) हल इतीति । तद्धि ‘असावित्यौदौ
स्कोरिति सलोपवारणायवदयकमिति भावः ॥

[शक्तितुराक्षेपसाधकभाष्यम्]

ननु चानन्तरा इत्युच्यते । तेन व्यव-
हितानां न भविष्यति ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपस्थापकवार्तिकम्]

॥*॥ दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि ॥*॥

(भाष्यम्) व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो
दृश्यते । तद्यथा—‘अनन्तराविमौ ग्रामी’
इत्युच्यते, तयोश्चैवाऽनन्तरा नद्यश्च पर्वताश्च
भवन्तीति ॥

[शङ्कराक्षेपसाधकभाष्यम्]

यदि तर्हि व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो
भवति, आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं
स्यात् ? ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति

चेदेकप्रतिषेधार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) एकस्य हलः संयोगसंज्ञा
मा भूदिति । किं च स्याद्यद्येकस्य हलः

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ हलः—अनन्तरा हलः । २ तयोस्तु प्राप्नोत्येकेत्यर्थः ।

३ सान्वितस्य संयोगत्वादिति शेषः ।

॥ सन्दर्भस्तुभः ॥

न कर्तव्यमेवेति वक्ष्यते । हलः किम् । तितवभ्याम् ।

संयोगसंज्ञा स्यात् ? ॥ इयेष उवोष । ‘इजा-
देञ्च गुरुमतोऽनृच्छः’ इत्याम् प्रसंज्येत ॥

(प्रदीपः) एकप्रतिषेधार्थमिति । अन-
न्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते । यत्रा-
नन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा । नचैकाकिन्यनन्तर-
व्यवहार इति भावः । एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनम्
इयेषेत्यादाविजादेरित्यामो निवृत्तिः । गुरुमङ्ग-
चमभियायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

(उद्घोतः) नचेति । आनन्तर्यस्य सप्रतियोगि-
कत्वादिति भावः । प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपादाना-
दुपस्थितहलेव प्रतियोगित्वेनाभ्यस्त इति बोध्यम् । भाष्ये
उवोषेति प्रसङ्गाच्चारितम् । तस्यै विकल्पिताऽऽभ्यस्तत्वात् ।
उवोषेति कवर्गद्वितीयान्तो वा पाठः । इयायेति । इणल्
इत्यस्यामवस्थायां व्यपदेशिवद्भावाद्विजादिवमस्ति, गुरुमस्त्वं
तु ना न चेयद्धि कृते गुरुमद्विजादित्वादाय स्यादितिवाच्यम्,
छिद्यभातुसंनियोगेन सम्पन्नस्य गुरुमद्विजादित्वस्य तद्विजात-
कत्वाऽभावादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिनःसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽतज्जातीयव्यवायात् ॥*॥

(भाष्यम्) न वैष दोषः ॥ किं कार-
णम् ? ॥ ‘अतज्जातीयस्य व्यवायात्’ । अत-
ज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं पुनर्हायते—‘अतज्जातीयकं लोके
व्यवधायकं भवती’ति ? ॥

[व्यवहारदर्शनेन समाधानभाष्यम्]

एवं हि कंचित् कश्चित्पृच्छति—‘अन-
न्तरे एते ब्राह्मणकुले’ इति ॥ स आह—
‘नाऽनन्तरे, वृषलकुलमनयोरन्तरे’ति ॥

(प्रदीपः) वृषलकुलमिति । यद्यपि
ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजाती-
यकमव्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्येत ॥

४ ‘हलां संयोग इत्यर्थे’ इत्यादिः । ५ यस्य संयोगत्वं
तस्मिन् गुरुवादित्याशयः । ६ उपविदेत्यर्थः ।

७ कथं—केन व्यवहारेण ।

अथ ‘तनोतर्दवः सन्वचे’ति उवप्रत्ययः, सन्वद्भावाद्विस्वं
सन्वत् इतीत्वं च । व्यस्तोऽधारणसामर्थ्याद्गुणाऽभावः ।

(उद्योतः) कुलमत्र गृहम् । ब्राह्मणकुलम-
पीति । तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्यापि विजातीयत्वादिति भावः ।
भाष्ये अनयोरन्तरेति षष्ठ्युपादानादन्यसहितयोरवधिव-
सूचनात्तत्तद्रूपेण ऽऽग्रहणोपनाद्ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवे-
त्यन्ये । मित्रजातीयेति । 'तयोश्चान्तरा नयश्च पर्वताश्च
भवनन्ती'ति भाष्येणैतत्प्रसङ्गः ॥

[पूर्वपक्षिणः शङ्काभाष्यम्]

किं पुनः कारणं-कचिद्विजातीयकं
व्यवधायकं भवति, कचिन्न ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं
भवति ॥

[तमजानतः पूर्वपक्षिणभाष्यम्]

कथम्—'अनन्तराविमौ ग्रामा'विति ? ॥

[सिद्धान्तिनः परिहाराभाष्यम्]

ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्यैव शाला-
समुदाये वर्तते । तद्यथा—ग्रामो दग्ध' इति ।
अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा 'ग्रामं
प्रविष्ट' इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते
तद्यथा—'ग्रामो गतः' 'ग्राम आगत' इति ।
अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके
वर्तते । तद्यथा—'ग्रामो लब्ध' इति ॥ तद्यः
सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते
तमभिसमीध्वयैतत्प्रयुज्यते—'अनन्तराविमौ
ग्रामा'विति । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यव-
धायकं भवति ॥ (हलोऽनन्तराः ।)

(प्रदीपः) ग्रामशब्दोऽयमिति । केचि-
दर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति । प्रत्यभिज्ञानं तु
सामान्यैनिबन्धनम् । अन्ये तु एकशब्दत्वं । तत्रै-
वाऽनेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः ।
तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा 'तद्यः सारण्यके'

❀ राजलक्ष्मीः ❀

१ यः शालासमुदाये वर्तते सोऽस्त्येवेत्यन्वयः ।

२ वाटपरिक्षेपः—वृत्तिपरिक्षेपः ('वाट' इति प्रसिद्धः) ।

❀ शब्दकोस्तुभः ❀

यदि ह्यचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि संयोगान्त-
र्योगुकारलोपः स्यात् । अनन्तराविति किम् ? । पनसम् ।
यदीह अवयवकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सूत्रेण

इतिभाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम् । भेदपक्षे
तु 'ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ' इति भाष्यम् अभि-
नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायाश्रयम् । तद्यः सार-
ण्यक इति । ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्व-
तानां चाऽन्तर्भावव्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्राम-
योरुच्यते । 'ग्रामे नाऽध्येय'मित्यत्र तु ग्राम-
शब्दो वाटपरिक्षेपे वर्तते, शुचौ देशेऽध्ययनप्रति-
पादनतात्पर्यात् । ततश्च सीमन्यधीयत एव ।

(उद्योतः) ग्रामशब्दोऽयमित्यस्य तद्यः सार-
ण्यक इत्यस्य चाऽविरोधायाह—केचिदिति । 'अन्यान्-
आनेकार्थत्व'मिति तदाशयः । सामान्यं च—ग्रामशब्द-
त्वादिति । अन्ये स्थिति । व्यक्तिभेदकल्पनायां गौरव-
मिति तदाशयः । तत्र चेति । निरूपकभेदाच्छक्तिभेद
इति भावः । एकेति । समवायैकत्वनये रसो रूपवानि-
त्यादिप्रयोगैवदन्त्यार्थबोधकालेऽन्यार्थबोधो वारणीयः । तदर्थ-
सम्बन्धेन शक्त्यग्रहात् । तत्तदर्थविशिष्टशक्तिभेदेन च नाना-
र्थत्वव्यवहार इति भावः । तत्र यदेति । एकशक्तित्वपक्षे
स्वयंभेदादुपचरितभेदाश्रयमिति बोध्यम् । 'ग्रामशब्दोऽयं
बह्वर्थ' इति तु मुख्यार्थमेव । अत्र सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनां
'वर्तते' इत्येकशब्दबोधव्यत्वेनाऽभेदबोधनादेकशक्तिव्यपक्षो
भाष्यबोधितः । तत्र वर्तनक्रियाऽस्ति क्रियायाः कर्मा । शाला-
समुदायादौ ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्तीत्यर्थः । वाटपरिक्षेपो
नाम शालासमुदायरक्षणाय सर्वतो मार्गप्रतिरोधकं यत्परितः
क्षिप्यते तदुच्यते । सारण्यकससीमकवृत्तिसत्त्वत्र न गृह्यते
इत्याह—शुचाविति । सीमनीति च ॥ [हलोऽनन्तराः] ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः

॥ १ । १ । ८ ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

किमिदं 'मुखनासिकावचन' इति ? ॥

(प्रदीपः) मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

३ ग्रामशब्दत्वाद्यभिन्नसामान्यनिमित्तकैकत्वाभिप्रायक-
मित्यर्थः । ४ अस्य—अर्थभेदेऽपि बाध्मन्तीति शेषः ।
५ तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । ६ प्रयोगवारणवत् ।

सकारलोपः स्यादिति दिक् । [हलोऽनन्तराः] ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ मुखसहिता
नासिका मुखनासिका तयोश्चाद्यमाणोऽनुनासिकमंशः स्यात् ।

प्राप्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे हस्त्वने भाव्यम्, अवचनमिति नञ्समासाश्रयणेऽर्थो न सङ्गच्छते इति प्रश्नः—किमिदमिति ।

(उद्घोतः) मुखना । प्राषङ्गत्वादिति । एतेने तरेतरयोगद्वन्द्वे रूपसिद्धिरित्यपास्तम् । अर्थ इति । अभिमतोऽर्थ इत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

मुखं च नासिका च मुखनासिकम् ।
मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपमाध्यम्]

यद्येवं 'मुखनासिकवचन' इति प्राप्नोति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

निपातनादीर्घत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) निपातनादिति । प्रसङ्गेनाऽस्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं ज्ञाप्यते । निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकवचन इति न भाव्यम् । अबाधकत्वपक्षे तु भाव्यमेव ॥

(उद्घोतः) सौत्रज्ञादिति कुतो नोक्तमित्यत आह—प्रसङ्गेनेति । अबाधकत्वेति । पक्षे स्थित्यनेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकृदसंमनरूपापत्तेः । 'बाधकान्येव निपातनानीति सर्वादिमुने भाष्ये उक्तेः ॥

[समाधानान्तरमाध्यम्]

अथ वा—मुखनासिकमावचनमस्य
सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥

[आक्षेपतत्समाधानमाध्यम्]

अथ किमिदमावचनमिति ? ॥

(राजलक्ष्मीः) १ एवं हस्त्वदितप्रयोगो ॥ प्राप्नो-

ईषद्वचनमावचनमिति । किञ्चिन्मुखवचनं किञ्चिन्नासिकावचनम् ॥

(प्रदीपः) ईषद्वचनमिति । भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया । अस्मिन्पक्षे 'मुखनासिकवचन' इत्यपि भवति । यो हीषदुच्यते स उच्यते एव । यथा ईषच्छुक्रोऽपि शुक्र एव ॥

(उद्घोतः) अस्मिन् पक्ष इति । 'आहृतितस्येति शेषः । वस्तुत आषपक्षेकनामयतया आहृतितैतत्तदवचनपदार्थां समासस्याऽज्ञमिधानमेवेत्याहुः । ननु भागस्य मुखाद्युच्चार्यत्वेन मुखनासिकं वचनमुच्चारणकर्तृणं यस्य वर्णस्येत्यर्थको 'मुखनासिकावचन' इति प्रयोगस्तत्राऽसङ्गतोऽत आह—यो हीति ॥

[समासान्तरमाध्यम्]

मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य
सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥

(प्रदीपः) मुखद्वितीयेति । मुखसहायेत्यर्थः । तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते । मुखं च तन्नासिका च मुखनासिका, सा वचनमस्येति ॥

(उद्घोतः) सहायेति । अन्त्युत्पन्नो 'द्वितीय'-शब्दः सहायवाच्येत्यर्थः । शाकपाथिवादित्वादुत्तरपदलोपे शब्दाऽनित्यवापत्तिरत आह—तत्रेति । परस्विदं चित्त्यं, भाष्यकृतेर्बरात्या तदप्रत्याख्यानात् ॥

[समाधानान्तरमाध्यम्]

मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य
सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥

(प्रदीपः) मुखोपसंहितेति । मुखस्य (चै)

तीत्यस्वरसादाह—अथवेति । २ चः कालिकः ।

ततो मुखनासिका वचनं यस्येति बहुव्रीहिः ।

मुखेति किम् ? । यमानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यम् । तत्र वर्गोच्चारितश्रुतुर्णां पञ्चमे परे तन्मध्ये पूर्ववर्णसमाकारं वर्णान्तरं प्रातिशाल्येन्वागमत्वेन विहितं तद्यमसंज्ञम् । यम इव यमः । यमो हि लोके प्रायेण समानकारी भवतः । यथा—पल्लवक्रोः चखरन्तुः अग्निनः अन्नश्रित्यत्र कखगघ इत्येभ्यः परभागे तत्तत्सदृशो यमागमः । यत्कर्त्ता विवरणे—वर्गपञ्चमयुक्ताः प्रथमादयो यमा इति । तच्चिन्त्यम् । अयोगवाहत्वप्रतिपादकेन इयवरद्वस्वरभाष्येण सह विरोधात् । केवलनासिकयत्नपरेण 'यमानु-

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

संज्ञाप्रदेशः—'आहोतुनासिकच्छन्दसो'त्यादयः । अत्र आ । अपो वृणाना । गभीरको उग्रपुत्रे । इह—उच्यते इति वचनः । 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् राजमोजनाः शालय इतिवदिति वृत्त्यनुसारिणः । भाष्यकैचट्योस्तु—उच्यतेनेनेति वचनम् । करणे ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । 'इक्यं च ध्रुवपहन्तु'मितिषत्, 'सैन तुल्यं क्रिया चेत्' 'संस्कृतं भक्षा' इतिवच्च । इदञ्च 'विशेषणानां प्राज्ञाते'रित्यत्र वक्ष्यमाणेन 'पदसंस्कारपक्षे गुणवचनानामित्यादिवाचनिक'-मित्यनेन सह यथा न विरुध्यते तथा तत्रैव वक्ष्यामः ।

नासिकायाश्च यदन्तरालं स्थानान्तरमेवानुनासिकस्ये-
ति दर्शयति । तत्र सामीप्यान्मुखं च तथासिका चेत्यु-
भाभ्यामन्तरालं व्यपदिश्यते । पदसंस्कारपक्षे तु
मुखनासिकापदनिर्णयसं बचनमित्येतत्पदं लिङ्गसर्व-
नामनपुंसकाभ्येण संस्क्रियते । पश्चात्स्त्रीत्वस्य पदा-
न्तरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वान्कीप्रत्ययो न
भवति । यदा तु स्त्रीत्वाभ्येण बचनीतिपदं व्युत्पा-
द्यते तदा 'मुखनासिकावचनीक' इति भवेत्येव ॥
अत्र चानेकदर्शनम् । अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा
भागो मुखेनोच्चार्यते, भागो नासिकया, तत्र
नासिकावचनभागानुरागवशान्मुखवचनोऽपि भागो
नासिकावचन इव लक्ष्यते । यथा सैष्यन्तेत्यत्रानु-
नासिक्यकारानुरागादकारोऽनुनासिक इव प्रति-
भाति । अत्र च प्रासादवासिन्यायो नास्ति, भाग-
स्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणञ्च तु समप्रत्यय ।
अन्येषां तु दर्शनं,—मुखनासिकान्तरालं स्थानान्तर-
मेवाऽनुनासिकस्येति । अत्रापि नास्ति प्रासादवासि-
न्यायः । यदा सर्व एव वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया
च तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं
प्रत्याचष्टे । यथा भ्राष्ट्रेणोक्त्या च पक्षः सप्त उभाभ्यां
व्यपदिश्यते ।

(उद्योतः) मुखस्य चेति । उपशब्दसामर्थ्यादिति

(राजलक्ष्मीः) १ 'इत्येव भवति' पा० ।

* शब्दकौस्तुभः *

स्वराणामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च । अर्थेदंभाष्यज्ञ केवल-
नासिक्यत्वपरं किन्तु 'अं' इत्यादीनां भागमात्रं नासिक्यं,
यमानुस्वाराणां तु मुखनासिक्यत्वेपि प्रासादवासिन्यायेन
नासिक्यत्वमवसति, न तु तदीयं भागमात्रं तथैवेवंपरं, तथा-
प्यादितश्चतुर्गुणान्तदसम्भव एव । किंचेव नैव दोषो नैव
प्रयोजनमिति तदुक्तस्याभ्युपगमविरोधः । 'यद्दृ प्लन्ती'
त्यादौ 'यरोनुनासिक' इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्त्या त्वत्पक्षे दोषस्यो
रुद्धावादः । अत एव प्रातिशाख्ये "रपशं यमानुनासिकाः
स्वान्तरेण स्पष्टेऽनुनासिकं" जित्युपक्रम्य प्रदोषवच्छुभ्र-
भित्यत्र यमं निषेदुमात्रेण 'स्वशंस्योभ्यवकृतेः परस्तात्त-
मापदि'मिति सूत्रे परस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः । यमः प्रकृत्येव-
'सदृक्भूतिर्वा यमेन मुक्यास्ति । समानकाले'त्यादिसूत्रान्तरेणपि
स्पष्टमेव यमस्य वर्णान्तरत्वम् । तथा नारदाद्यदिशिक्षासामर्थ्य-
'कनन्त्यश्च भवेत्पूर्वां कन्तश्च परतो यदि । तत्र मध्ये यमस्ति-

भावः । यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि ल्युटि मुखनासिकेना-
वचनो मुखनासिकया वचन इति वा तत्पुरुषोऽपि वक्तुं
शक्यः, तथापि कर्मणि तस्य बाहुल्यकलभ्यस्तात्परणे ल्युटा
बहुव्रीहिरेवाभितो भाष्ये । तत्राऽन्यथोर्नासिकशब्दसामाना-
धिकरण्यात्कीत्वविशिष्टस्यैव करणत्वेन ल्युटि कपि नद्यत-
श्चेति कनापत्तिरत आह—पदसंस्कारेति । भागस्य मुखे-
नोच्चारणाननुभवत्वाद्—तत्रेति । तस्यादित इति सूत्र-
स्वरसाद्वर्णानां सङ्गणकत्वमिवाशयः । ये तु तत्तद्देशावच्छिन्न-
वाच्यमिवातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात्स्थानानां करणत्वमेव । स्थान-
व्यवहारस्तु वर्णजनकत्वायुसंयोगाधारत्वाद्गुणधारत्वमारोप्य ।
अत एवोत्तरसूत्रे भाष्ये अस्यन्त्यनेन वर्णानिस्वास्थ्यमिति
कृते व्युत्पत्तिर्दर्शितेति वदन्ति, तन्मते प्रासादवासिदृष्टान्ता-
ऽङ्गतेराह—भ्राष्ट्रेण चेति । परतेन कण्ठादिकं तु स्थानं,
नासिका तु करणमिति मन्वीकृतमास्त्यम् । अत एवात्र सूत्रे
हिरणा—“सं हि वर्णो न मुखेनैव, नापि नासिक्यैव
चात्मवृत्ति लभते किं तु बाहुनाऽनुपरतस्तत्कि-
नाऽन्यतरकरणमभिहृत्वाऽन्यतरकरणेऽभिहृन्ममाने
आत्मवृत्ति लभते” इत्युक्तम् ॥

[मुखग्रहणप्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

अथ मुखग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[सम्प्रधानभाष्यम्]

'नासिकावचनोऽनुनासिकः' इतीय-
स्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत ।
मुखग्रहणे पुनः क्रियमाने न दोषो भवति ॥

२ दर्शनं मतम् । ३ स हीति । अदितिरित्यर्थः ।

हेतुसर्वणः पूर्ववर्णयोरिति । सर्वणः—सदृशः । तत्र पूर्व-
वर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । 'यच्च इत्यादौ जकारद्वय-
सत्त्वेपि'जमया अत्रवसवोरन्तर्देवा'इत्यादौ जकारद्वयाऽभावा-
दिति तद्वशास्वातारः । यथा ऋक्प्रव्याकरणस्यस्य
छन्दोव्यलक्षणस्य प्रणेता औदुम्बरजिरयसुब्रह्मन्—'अन-
न्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुण' इति । पूर्वस्य गुण-
इत्यस्य पूर्वभक्त इत्यर्थः । परेनागमत्वं स्फुट्यकरोति । तथा
संयोगश्चकुलाख्यायां गौतमशिक्षायापि—अथ च तु-
रक्षारणमुदाहरणं सयमायमागुणं । सयमास्तावयमा अग्नि-
रिति द्वौ गकारौ यमनकारी, यच्च इति द्वौ जकारौ यमनका-
रावित्यादि । तत्रानेव अन्तराभ्ये,—अवसिण्डो दासिण्ड
ऊर्णापिण्डश्चेति त्रैधा संयोगं विभज्य—यमसहितमयसिपण्ड-
मित्युक्त्वा,—अन्तस्थवमसंयोगे विस्रो नोपलभ्यते ।
अक्षरीरं यमं प्रादुरन्तस्थः पिण्डमावकः ॥" इत्यु-
क्तम् । अन्तस्थोऽत्र वर्णपथमः । अक्षरीरमिति स्वरम-

(प्रदीपः) यमानुस्वाराणामेवेति ।

प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षे इति भावः । तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशाः स्युः । 'विङ्-
नोरनुनासिकस्या'दित्यादिषु त्वनुवादप्रदेशेषु यमा-
नुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः स्यात् ।

(उद्घोतः) यमो-नाम वर्गपक्षे परे वर्गाद्यचतु-
ष्टयान्यतमसदृशो वर्णः । 'आदितश्चत्वारो वर्णा' इति
विवरणेऽपि चतुः-शब्दस्य चतुःसदृशे लक्षणा बोध्या ।
अत एवाऽयोगनाहत्वप्रतिपादकह्रस्वरटसूत्रस्य भाष्याऽवि-
रोधः । न्यायानवतारेति । कचटपतानामेवेत्येवकारो
ऽप्यत्रैव पक्षे नासिकाया आस्यबाह्यत्वपक्षे च बोध्यः । अत्र
तिपत्तिरिति । अत्र 'विङ्बोर्नोर्जम्' इति वक्तुं शक्यम् ।
'बरोऽनुनासिक' इत्यत्र त्वप्रतिपत्तिः । तत्र ऋमि जम्बेतुके
सकलेष्टाऽसिद्धेः ।

[पूर्वंपक्षिणो नासिकाग्रहणे आक्षेपमाध्यम्]

अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् ? ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अत्रैव-तदनवतारपक्षे प्रत्येत्यर्थः ।

२ इष्टासिद्धेरिति । यदेतन् शक्यमपीदित्यादावनुना-

॥ शब्दकोस्तुमः ॥

क्त्यादिबद्धयञ्जकलिपिविशेषशून्यमित्यर्थः । लक्षणबोधेनैव
तदीयस्थलविशेषनिश्चयसंभवात्पिपसंप्रदायप्रवर्तकाचार्यैः स्व-
रमकोरिव यमस्यापि व्यञ्जकीभूता लिपिर्न कस्यितेत्यर्थः ।
रलबोद्धमणि परे भाष्ये स्वरभक्तिरिति हि प्रसिद्धं शिक्षादौ ।
यत्र तु नैवविधेन लक्षणेन स्थलावधारणं कर्तुं शक्यते
तत्राऽगत्या लिप्यन्तरं प्रवर्तितम् । यथा विसर्गादौ । पाणि-
नीयशिक्षायामपि-त्रिपटिशतुःपटिर्वा वर्णाः सम्भवतो
मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वर्गं प्रोक्ताः स्वर्ग-
मुदा । स्वरा विशातिरेकश्च स्वर्गानां पंचविंशतिः ।
नादयश्च स्थिता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्थिताः ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च ×क×पौ चापि पराशर्यौ ।
दुःस्पृष्टभेति विज्ञेयो लृकारः भुत एव चेति । अत्र
हि यमानां पृथगगणनात्पृथगेव वर्णान्तरत्वम् । गणना
विलम्ब-अवयव इति ह्रस्वदीर्घभूतमेदाश्रयिष्ये दादेशः ।
लृकारे एकः । एर्वा दीर्घभूतमेदादष्टौ । इत्वं स्वरा
पंचविंशतिः । स्पर्शाः-पंचविंशतिः । वरलवरावसहेत्यष्टौ ।
यमाश्चत्वारः, प्रथमयमाद्वितीयमादिभेदेन विभजनात् । अत
एव 'कुं' 'खुं' 'गुं' 'घुं' इति यमचतुष्टयं न्यासादाबुदाहृतम् ।
कचटपताः 'कुः', लछटपन्नाः 'खु'रित्यादि परिभाषामाश्रित्य
तत्तदुभयस्याऽशरीरस्यापि कथञ्चित्प्रदर्शनतात्पर्यं चेदमिति ध्ये-
यम् । अनुस्वारविसर्ग×क×पारचैत्वारः, दुःस्पृष्टश्च बह्वचानां

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

'मुखवचनोऽनुनासिकः' इतीयत्युच्य-
माने कचटपतानामेव प्रसज्येत । नासिका-
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्रदीपः) कचटपतानामिति । 'पक'-

मिति चकारलोपप्रसङ्गः, 'ओदनप'मित्यत्राऽनुना-
सिकस्य किञ्चलोः छितीति दीर्घप्रसङ्गः ।

(उद्घोतः) चकारलोपेति । निष्ठावत्कुलवोर-
सिद्धत्वात् पवेरनुदाद्योपदेशवन्तीत्यनेनेति भावः ।

[मुखग्रहणप्रत्याख्यानमाध्यम्]

मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

[शब्दाभाष्यम्]

केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति ? ॥

[प्रत्याख्यातसमाधानमाध्यम्]

प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा-केचि-

निकाऽनुपपत्तेरिति भावः । ३ मुखेति । 'तद्विनापि सर्वेह-
सिद्धे'रिति शेषः ४ इदानीं-मुखग्रहणाऽभावे । ५ 'मुख-
ग्रहणं शक्यमकर्तुं' प्रासादवासिन्यायेन-तिवासिकमित्यन्ये ।

प्रसिद्धे-ईडे बोलहेति । इत्थं त्रिपटिः (६३) । लृकारस्य
भुतसम्भवात्तेन सह चतुःपटिः (६४) । तदेतदुक्तं-सम्भव-
त इति ह्रस्वरटसूत्रे क्षीरोदःकोरौप्याह- 'वर्गान्येऽनन्त्यात्परे
तयोर्मध्यवर्त्ता नासिकास्थानो यम' इति । यत्तु कश्चिदाह-
'यमा आदेशाः । न च तेषामनुनासिक्यपक्षे तज्जस्तद्वन्ती-
त्यादौ 'बरोऽनुनासिक' इत्यनुनासिकादेशप्राप्त्या नैव दोषो
नैव प्रयोजन'मिति भाष्यं विरुध्येतेति वाच्यम् । व्यवस्थित-
विभाषाग्रहण'दिति । तत्तुच्छम् । प्रागुक्तप्रातिशाख्यनार-
दीयशिक्षादिसकलप्रण्वदिरोधेन आदेशपक्षस्य गर्भत्वात्नेषेव
गतत्वात् । व्यवस्थितविभाषाकल्पनस्य निर्मूलत्वाच्च । यतेन
तदीयलेखनप्रामाण्यग्रमेण अनुपसर्गादुक्त इत्यादौ चवर्गाऽ-
भावं दृढीकृत्य श्रुत्वाऽभावं साधयन्तस्तदनुगमिनोऽपि
परास्ताः । नारदेन 'यज' इत्यत्र जकारद्वयस्य स्फुटमभिधा-
नात् । तस्यैतस्य त्रयस्याऽऽस्यान्मात्राणां पूर्वणामित्यारण्यक-
प्रयोग इव सजातीयसमभिव्यहाराच्च स्थो मेद इति तु
प्रसिद्धं शास्त्रे । अत्र एव 'न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा
विशेषोस्ती'ति भाष्यम् । व्यञ्जनपरस्य व्यञ्जनं परं परस्ये-
त्येवंभूतस्य च दुर्लक्ष्यो मेदाऽमेदविभाग इत्येवंपरतया तत्र
तत्र कैतटेन व्याख्यातम् । अत एव च बहुषु पुस्तकेषु
तज्जापयत्याचार्य इति भाष्यप्रश्नः । 'अनुपसर्गादिति सूत्रेण
केवाचित् श्रुत्वाऽऽः सम्मत एव । पाठान्तरं तु 'अस्यान्तरं',
'आलुच' तदसङ्गेति वरौत्रत्वादसंहिताया वा समापेय-

प्रासादवासिनः, केचिद्भूमिवासिनः, केचिदुभयवासिनः । तत्र ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिनो गृह्यन्ते एव ते प्रासादवासिग्रहणेन, भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः, केचिन्नासिकावचनाः, केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । ये उभयवचना गृह्यन्ते एव ते मुखग्रहणेन, नासिकाग्रहणेन च ।

(प्रदीपः) प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव, न रुदिशब्देषु ।

(उद्योतः) ननु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहण-प्रत्याख्यानवत्प्रमेव कुतो न प्रत्याख्यायते इत्यत आह-अवमिति । योगेन उभयग्रहणं, स रुदिशब्दोऽप्यर्थः । अनुनासिकशब्दस्य च रुदिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वं तु वक्तुमशक्यम्, अनुपश्चानासिका व्याप्रियते वरिमिति योगस्य नमदणेषु निरूपयितुमशक्यत्वात् । विनिगमनाविरहेण युगपदुभयोर्व्याहृतेः । एतेनाऽनुपश्चानासिकां गत इत्यर्थको नासिकामनुगत इति योगोऽपि परास्तः । यथाकथं चिद्योगोपपादने तु रुदिरेव फलितेति दिक् । [मुखनासि]

[शङ्कामाध्यम्]

भवेदुभयवचनानां सिद्धम् । यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति ॥

[इष्टापत्या परिहारमाध्यम्]

नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

(प्रदीपः) नैव दोष इति । अनुवादे तावद्यमानुस्वाराणामसंभव एव । विधावप्यान्तरतम्या-

(राजलक्ष्मीः) १ इदं कश्चिद् दृश्यते । आध-

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

मिति दिक् । नदेतत्सकलप्रमिधाय प्रक्रियारप्रकाशो गुरु-क्षणेकत्वं-तज्ज्ञानं-मिथ्यादी तु श्रुत्वं भवत्येव । यमश्च मुखनासिक्यः केवलनासिकास्थानो वेति मतद्वयम् । 'नासिक्या नासिकास्थानाः मुखनासिक्या वेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात् । अनुनासिकविषये तु दर्शनत्रयं-(१) कृत्स्नो वर्णो मुखेन नासिक्या नोच्चार्यत इत्येकम्, (२) पूर्वं यगो मुखेन परो

मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न (तु केवलो) नासिकावचनः ।

[अयोन्याश्रयवार्तिकम्]

[॥*॥ इतरेतराश्रयं तु ॥*॥]

(माध्यम्) इतरेतराश्रयं तु भवति ॥ का इतरेतराश्रयता? सतोऽनुनासिकस्य संहया भवितव्यम् । संहया च नामाऽनुनासिको भाव्यते । तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि चकार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

[सिद्धान्तिनः समाधानवार्तिकम्]

[*] अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रये उक्तम् ।*

[अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रये उक्तम्] । किमुक्तम् ? ॥ "सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा"दिति ।

[प्रकृतोपयुक्तन्याख्यामाध्यम्]

नित्याः शब्दाः । नित्येषु सतोऽनुनासिकस्य संहया क्रियते । न संहयाऽनुनासिको भाव्यते ।

[वार्तिकावतरणाय आक्षेपमाध्यम्]

यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् ? ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

[*] किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नैवर्तकत्वासिद्धम् ।*

निवर्तकं शास्त्रम् ॥ कथम् ? ॥ आह-स्मायविशेषेणोपदिष्टोऽनुनासिकः । तस्य सर्वज्ञाननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता । तज्ज्ञानेन निवृत्तिः क्रियते- 'छन्दस्यचि परत आहोऽनुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवती'ति । [मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः] ।

कृच्छेलोमनुरूप्य तु प्रकल्प्य स्थापितमस्माभिः ।

नासिकयेति द्वितीयं, (३) तद्वैपरीत्याकृत्यां । द्वितीयवृत्तौ ययो-र्भागमात्रस्य नासिक्यत्वेऽपि तदुपरागाद्भागान्तरमपि तदवभासते । तथा च नासिकान्वयस्य भागमात्रविषयतया नासिकावचनग्रहणेन मुखनासिकयो वर्णो न गृह्येत । किं तु मतविशेषे केवलनासिकास्थानतया यमादाय एव गृह्येरन् । ततश्च विधिप्रदेशे 'आहोऽनुनासिक' इत्यादौ यमानुस्वारा एव विधीयेरन् । 'विद्योऽनुनासिकस्या'दित्यादौ त्वनुवादे अपनि-

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥११११॥

[आक्षेपभाष्यम्]

[किमिदं तुल्यास्यप्रयत्नमिति ?]

[समाधानभाष्यम्]

तुल्या समितं तुल्यम् । आस्यं च प्रय-
ज्य आस्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं
च [तुल्यास्यप्रयत्नं] सवर्णसंज्ञं भवति ॥

(प्रदीपः) तुल्यास्यप्रयत्नम् ॥ चत्वारो-
ऽत्र पक्षाः संभवन्ति-द्वन्द्वगमौ बहुव्रीहिः, त्रिपदो
बहुव्रीहिः, तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः,
आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिरिति ।
तत्र द्वन्द्वगमौ बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्तिकस्यावतार
इति तमेव पक्षं भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति-**तुल्या
समितमिति** । व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते ।
रुडिशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः । यथा प्रवीणः कुशलः
प्रतिलोमोऽनुलोम इत्यवयवार्थाऽभावः, एवं तुल्य-
शब्देऽपि ॥

(उद्घोतः) तुल्यास्य । तत्पुरुष इति । तुल्या-
स्यशब्दयोर्मयूरव्यं सकादित्यात्पूर्वं पदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ।
आस्यप्रयत्नशब्दयोश्च 'साधनं कृते'त्यनेन समाप्तः । ननु
स्थानादिकं न तुलया संमीयतेऽत आह-**व्युत्पत्त्यर्थमेवेति** ।

[आस्यपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरास्यम् ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरास्यमिति । किं
मुखम्, अथ तत्र भवं तात्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ आस्यप्रयत्नमिति । 'जातिरप्राग्निनाम्' इत्ये-
कवद्धानः । २ त्रिपद इति । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यत्वेति
व्यधिकरणत्रिपद इत्यर्थः । ३ वार्तिकेति । 'सवर्णसं-

॥ सप्तदशोक्तम् ॥

पक्षिरेव स्वादित्युदाहृतमाध्याशयः । तस्मादर्जुनद्वये मुख-
पक्षोपादानं सार्वकमिति स्थितम् । प्रथमदर्शने तु प्रासाद-
वासिनायामभ्येनो मयवचनानामपि सिद्धा संज्ञा । अन्तर-
त्त्वाच्च विधिप्रदेशे तु यमानुस्मरणप्रथमप्रवृत्तिः । तथा च
मुखशब्दोपादानं न कर्णम्यमिति भाष्ये स्थितम् । मुखवचन-
शब्देनोक्ते तु कञ्चटपादीनामपि स्थात् । ततश्च 'सक' इत्यत्र
कलोपः स्थात् । 'पक्ष' इत्यत्र चकारलोपः स्थात् । 'तद्व'-
मित्यत्र पक्षोपः स्थात् । 'जोदनप'मित्यादावनुनासिकत्व

(उद्घोतः) किं मुखमिति । तद्विज्ञानाऽतद्विज्ञा-
न्ताऽऽस्यशब्दविषयकस्तन्नेह इत्याशयः ॥

[समाधानभाष्यम्]

**लौकिकमास्यम् । ओष्ठात्प्रवृत्ति प्राक्का-
लकत्वात् ॥**

(प्रदीपः) लौकिकमिति । पशुरपत्यं
देवतेत्यादिवत्प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि तात्वाधिकमपि
लौकिकमास्यतन्त्रापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्तते
इति सति न तत्प्रसिद्धमिति मुख्यमेव प्रसिद्धत्वा-
लौकिकमित्युक्तम् । तस्यैव (च) प्रापम्याद्ब्रह्मणं युक्त-
मित्यर्थः । **ओष्ठादिति । कालकल्ह इति नाम
प्रीवायामुक्तप्रदेशः ॥**

(उ०) तद्विज्ञानतन्त्रमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत
आह-**पशुरिति । सति** । पदप्रवणमात्रेणेत्यर्थः ॥

[आस्यपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नभाष्यम्]

कथं पुनरास्यम् ? ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । यदि निमित्तवशा-
त्प्रवर्तते ततस्त्वादित्यपि प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) निमित्तवशात्-अवयवार्थवशात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम् ॥
अञ्जमेतदास्यन्दत इति वाऽऽस्यम् ॥

(प्रदीपः) अस्यन्त्यनेनेति । 'सत्यपि
निमित्ते रुचिवशान्मुखे एव [तत्]-प्रवर्तते न तात्वादि-
धित्यर्थः । 'कृत्यल्युट्' इति करणे ण्यत् । असन-

ज्ञावा मिधे'ति वार्तिकेत्यर्थः । ४ इदं वार्तिकमिति गौडाः ।

५ अञ्जमेतदिति । अञ्जं प्राप्येतदास्यन्दते-द्वितीयमतीत्यर्थः ।
तथा च कर्मणि डः । परे तु अञ्जं कर्तुं, एतत्-
कर्मभूतमास्यन्दते प्राप्नोतीत्यर्थमाहुः ।

किञ्चोरेति दीर्घश्च स्थात् । ननु पञ्चाभासिका न्यायिभ्यो
वसिष्ठासिकायाः पञ्चान्मुञ्चं न्यायिभ्यो वसिष्ठासिकायाः पञ्चान्-
संज्ञेयम् । तेन नासिकाभ्यापारस्य भागविषयकत्वसूचनाया-
स्तादवासिन्यायस्याविषयोऽयमिति ध्वनितम् । एतच्च सूत्रं
प्रत्याख्यातुं शक्यम् । प्रदेशवाच्येभ्यः प्रागुक्तस्य नासिका-
मनुगत इत्यस्य वा योगस्याश्रयणेन सकलेष्टसिद्धिरिति सिद्धम् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । तात्वादित्स्थानमाभ्यन्तर-
प्रयत्नक्षेत्रमुभयं यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह समानं स तस्य
सवर्णो बोध्यः । संज्ञाप्रदेशाः, 'अकः सवर्णे दीर्घ' इत्यादयः ।

मत्र जातिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः, व्यक्तिस्फोटपक्षे तुल्यतिः । अन्नमेतदिति । आहपूर्वात्त्यन्दते-
'रन्त्येष्वपि दृश्यते' इति डः । एतदास्य कर्माऽन्नं कर्तुं । आस्यन्दते इवीकरोति । अन्नप्रक्षेपणेन मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात् ।

(उद्ध्योतः) जातिस्फोटेति । वर्णानिति वर्णपदं बोधकपरम् । तत्र जातेर्बोधकत्वे तस्याऽनित्यत्वादभिव्यक्ति-
रस्ति, तदाश्रयव्यक्तौनां वाचकत्वे तुल्यतिरिति भावः । अतएव 'वर्णानिति बहुवचनं सङ्गच्छते । 'एकैव व्यक्ति-
स्तत्तद्रूपेणभिव्यक्ता वाचिके'ति पक्षे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । कञ्चित्-
'व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्तिः । जातिस्फोट-
पक्षे तुल्यति' इति पाठः । अयमेव सांप्रदायिकः पाठः । 'एकैव व्यक्तिर्वाचिका, कत्वादिकं तु ध्वनिनिर्णय, ध्वनिविशेष-
व्यङ्ग्यं वा । सा च निर्येति' व्यक्तिसफोटवादः । तदाभि-
व्यक्तिः स्पष्टैव । बहुवचनं त्वेकार्येण बहुरूपत्वादरोपित-
बहुत्वमादाय नेयम् । 'व्यक्तयोऽनन्ता कस्याश्च । तत्र जातिरेव शक्ते'ति जातिस्फोटवादस्तदोपचिन्तित्यर्थः ।
अभ्येष्टिति । इष्टिप्रहणाद्व्यक्त्यन्तरादपि स इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अर्थ कः प्रयत्नः ? ॥

(प्रदीपः) अथ कः प्रयत्न इति । किं प्रयत्नं प्रयत्नः, अथ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रयत्नं प्रयत्नः । प्रपूर्वाद्यततेर्भाव-
साधनो नङ् प्रत्ययः ।

(प्रदीपः) भावसाधन इति । भावेऽ-
भिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते, तेनै नङ्शब्दस्य भावः
साधनं भवति ॥

(उद्ध्योतः) ननु साधनशब्देन कारकशक्तिरभि-
धीते इति भावस्व साधनत्वमनुपपन्नमत आह-भावे इति ।
नङ्-कस्याचेत्यनेन ॥

[सिद्धान्तोक्त्यन्वायेन प्रथमाभ्यास्य]

यदि लौकिकमास्थं, किमास्थोपादाने
प्रयोजनम् ? । सर्वेषां हि तत्तुल्यम् ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अथ-अथवा । २ यत्नमात्रं प्रयत्न इत्यर्थः । ३ तत्र

॥ मन्दकौस्तुभः ॥

यपि तुल्यता समितं तुल्यमित्यवधारणः । नौवबोधमविष-

(प्रदीपः) किमास्थोपादान इति ।

आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादनादिति भावः ॥
नासिकाऽपि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तम्, किं तर्ह्य-
स्यान्तर्धर्म विततमस्ति पणवचमेव, तत्संबन्धा रेखा
नासिका, तस्यां वाग्व्यभिधाताद्वर्णोत्पत्तिः । विसर्जनीय-
स्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्सावर्ण्याऽभावेऽपि न दोषः ॥

(उद्ध्योतः) ननु तुल्यानास्यप्रयत्नमात्रे येषां जन-

कावित्यर्थे नासिकास्थानज इति निवृत्त्यर्थमास्थोपादानं स्यादत
आह-नासिकापीति । एवं चाऽऽस्यग्रहणे कृतेऽपि तस्या
वृत्तिदुरुपपादेति भावः । वस्तुतस्तु अवधारणार्थममासे हस्वा-
कारादिभिर्हस्वाकारादीनां सावर्ण्याऽनापत्तिः । तत्र नकवायु-
संयोगानामपि तुल्यत्वात् । अवधारणाऽगर्भसमासे त्वनु-
नासिकव्यावृत्तिरपि दुरुपपादेति भाष्याशयः । एवं चना-
सिकाया बाह्यत्वेऽपि न क्षतिः । अतएव मुखनासिकेति
सूत्रे मुखं च नासिका चेति, मुखद्वितीया नासिकेति च
विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये । नक्षत्रयवाऽवयविविधेयं एवं प्रयोगः
सचेतसात् । 'सहस्तो देवदत्त' इत्यादी विद्यमानवाची 'सह'
शब्दः । अत एव 'मुखवचनोऽनुनासिक इत्येक्युच्यमाने
कचटतपानामेव प्रसज्येते'ति भाष्ये 'एव'शब्दः सङ्गच्छते ।
अन्यथा यमादीनां मदीनां च मुखवचनत्वात्तदसङ्गतिः
स्पष्टैव । आस्यान्तर्गतत्वे तु न दोषः । मुखमात्रवचनत्वाऽ-
भावात् । प्रासादवासिन्यायप्रदर्शकभाष्येणाऽपि ध्वनितमे-
तत् । कैयटोक्तस्याऽन्तर्गतत्वपक्षे तु सूत्रे मुखपदं मुखाव-
यवपरम् । माहाणवसिष्ठन्यायेन च नासिकातिरिक्तवयव-
ग्रहणम् । एवकारश्चाऽप्यर्थः । दृष्टान्तोऽप्येकांशेन बोध्य इति ।
नन्वेवमपि विसर्जनीयव्यावृत्तये तस्यादत आह-विसर्जनी-
यस्येति । ततश्चाऽप्येषां कण्ठादिस्थान एवेति भावः ।
उरस्यमतेऽप्याह-सावर्ण्याभावेऽपीति ॥

[समाधानभाष्यम्]

वक्ष्यत्येतत्—'प्रयत्नविशेषणमास्थो-
पादान'मिति ।

(प्रदीपः) वक्ष्यतीति । नास्य परीक्षाव-
सर इत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) नन्विदानीमेव किं नोच्यतेऽत आह-
नास्येति ।

तस्य प्रयोजकत्वेन । सर्वेषां-सर्ववर्णानां । तत्-अस्यम् ।
एवं आस्येनैवोच्चार्यते न हस्तादिभिरिति स्वत एव तत्प्रथमः ।

मूलमूलसीतातुल्यव्यस्तार्थतुल्यप्राप्यव्यानाम्यसामसमितस-
मितोपि सूत्रेण तुल्यशब्दात्समितेयद्विधानात् तथाच्यर्थ-

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वर्णसंज्ञायां भिन्नदेशोष्वातिप्रसङ्गः

प्रयत्नसामान्यात् ॥ * ॥

सर्वर्णसंज्ञायां भिन्नदेशोष्वातिप्रसङ्गो
भवति जबगडदेशाम् ॥ किं कारणम् ? ॥
'प्रयत्नसामान्यात् ।' एतेषां हि समानः
प्रयत्नः ।

(प्रदीपः) सर्वर्णसंज्ञायामिति । इन्द्रे
प्रयत्नस्यास्येनाऽविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्विच-
स्थानानामपि प्रसङ्गः । भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठ-
वशात्प्रकृतः । अत्र प्रत्याहारे जबगडदानां प्राप्ते-
तीत्यर्थः । शकारस्य तु विवृतत्वात्प्रशानां स्पृष्ट-
त्वादप्रसङ्ग एव । ततश्च 'ऊर्ज' इत्यादौ झरो-
झरीति लोपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) इन्द्रे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणा-
दित्यस्योपयोगक्षिरत्यः । अत्रेति । एतद्वर्णसमूहसाध्य-
प्रत्याहारे इत्यर्थः । ऊर्ज् अर्ध, तस्माज्जात ऊर्जः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं
सर्वर्णम् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['आस्ये तुल्य-
देशप्रयत्नं सर्वर्णम्'] ॥ आस्ये येषां तुल्यो देशः
प्रयत्नश्च ते सर्वर्णसंज्ञा भवन्तीति वर्तव्यम् ॥

[देशविशेषणवैयर्थ्याच्छङ्काभाष्यम्]

एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनम् ?
सर्वेषां हि तत्तुल्यम् ? ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । आस्ये येषां तुल्यो
देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते । तत्र व्यभिचारा-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ जबगडदेति । मिथः सावर्ण्यं प्राप्नोतीति शेषः । २
प्रयच्छेति । आस्यन्तरेत्यर्थः । ३ नन्वेवमुपक्रमभाष्ययोजनेऽ-
पि 'जडा'मित्युचितम् । अथ सर्वेषां तदापत्तिसूचनाय तयो-
क्तिरिति चेदेवमपि शकाराधिक्यमस्येवात आह-भाष्ये इति ॥
४ न्यासान्तरेण समाधत्ते-सिद्धमिति । ५ स्थानभेदाच्च
दोष इत्याशयः । ६ एव-देशविशेषणे । ७ एवञ्च स्थान-

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

सदृशमात्रे ऋः शब्दः । अस्यन्ति उच्चारयन्ति अनेन वर्णा-

ऽभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आस्ये इति । देशविशेषणवैयर्थ्या-
भिप्रायेण प्रश्न इति भावः । न च नासिकाया आस्यान्त-
र्गतत्वपक्षे तज्जावृत्तये देशविशेषणमावश्यकमिति वाच्यम्,
अनुनासिकाऽकारादौ-कण्ठादिषु वाय्वभिघातादभिव्यक्तेषु
वर्णेषु नासिकाभिघातेनानुनासिक्यं धर्मोत्पद्यते-इत्यनुभवेन
वृद्धिरादैश्वर्यत्वात् "भेदकत्वाद्गुणस्येति वाच्यम्, अनु-
नासिक्यसङ्गहार्यं तस्यैकोऽयमात्मे"त्यादिभाष्यकैय-
दात् तथैव लाभेन च तेषु नासिकाया देशत्वाऽभावस्य
कूत्स्नाच्नादिवपि तथैवेवमिमानात् । देशपदेन तात्वा-
दित्येवमिमेवोच्यते इति जबगडादिषु न दोषः ॥

[परिहारभाष्यम्]

प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति
हास्याद्वाह्याः प्रयत्नास्ते हापितो भवन्ति ।
तेषु सत्स्वसत्स्वपि सर्वर्णसंज्ञा सिद्धा
भवति ॥ के पुनस्ते ? ॥ विवारसंवारी,
श्वासनादौ, घोषवर्द्धोपता, अल्पप्राणता
महाप्राणतैति ॥

तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृत-
कण्ठाः, श्वासानुप्रदाना अधोषाश्च । एकेऽ-
ल्पप्राणाः, अपरे महाप्राणाः । तृतीय-
चतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोष-
वन्तः । एकेऽल्पप्राणाः, अपरे महाप्राणाः ।
यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्य-
वर्जम् । आनुनासिक्यमेवामधिको गुणः ॥

(प्रदीपः) प्रयत्नविशेषणमिति । तस्यैव
संभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः । बाह्यप्रयत्नव्युदासा-
च्चत्वार आभ्यन्तरा गृह्यन्ते स्पृष्टतेष्वस्पृष्टताविवृत-
तासंवृतताख्याः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये प्रयत्नविशेषणमिति ।

साम्यादापत्तिरनुद्वैतं न्यासभेदेऽप्याल्लायः । ८ तद्विषये ।
९ तेषु-अनुनासिकाऽकारादिषु । १० एवं-प्रदेशग्रहण
व्यावृत्तिः । ११ तथा विशेषणं फलमाह-हापिताहिति ।
१२ घोषवक्ता, अलोपयुक्तैत्यर्थः । १३ इतिनाऽन्येऽपि संग्राह्याः ॥
१४ एके-प्रथमाक्षराणि । अपरे-द्वितीया वर्णाः ।
१५ एके-तृतीयाः । अपरे-वर्गचतुर्था घादयो वर्णाः ।
१६ तस्य-तत्र ।

नित्यास्यम् । अक्ष क्षेपणे, बाहुल्यकारणे पयत् । यदा आ-
स्यन्दते अत्र प्राप्य द्वीयवतास्यास्यम् । अक्षेयवति एव

देशप्रयत्नमिति इन्द्रस्तु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः । **स्पृष्ट-
तेत्यादि** । आस्थान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाद्यादीनां वर्णाभि-
व्यक्तिजनकस्पर्शोपलब्धशब्दरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्त-
रकार्यकारिप्रयत्नविशेषा एतैः पदैरुच्यन्ते । तेषां चास्यवृत्ति-
त्वमास्थान्तर्गततत्तत्स्थानेषु वायुसंयोगजनकत्वेनेति बोध्यम् ।
आस्थे इत्यस्य—‘यत्कार्यं, तज्जनक’ इति शेषो वा । आस्थे-
ते हापिता इति । सर्वर्णसंज्ञारवनिमित्तत्वेन बाह्यप्रय-
त्नाजहातीति तथा ते स्वनिमित्तत्वं हापिता इत्यर्थः ।
विवारसंवारी—कण्ठबिलस्य विकाससङ्कोचौ । विवृतः
कण्ठो यैः श्वासोऽनु प्रदीयते वैरित्यर्थः । **नादौ**—वर्णोत्पत्त्य-
न्तरभावी अनुरणनरूपः शब्दः । **एके**—उक्तभावयोः
प्रथमोपात्ताः । **सथा तृतीया**—इत्यनेन तेषां मत्प्रमाणत्वं बोधि-
तम् । देशविशेषणमर्थास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाह-
माथ्ये **आनुनासिक्यमेधामधिकौ गुण इति** । अयं
भावः—अत्र देशपदेन तात्त्वादित्थानमुच्यते । **स्थान**शब्देन
च योगरूपा वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुशोभि तात्त्वा-
मुच्यते । तत्र यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रजनिका नासिका,
स्वरूपस्य कण्ठादिभिरेवाऽभिव्यक्तिर्निर्दिष्टस्यापि आदीनां
स्वरूपस्य न केवलतात्त्वादिना नापि केवलनासिक्याऽभि-
व्यक्तिरिति विनिगमनः विरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव
तज्जनकत्वात्तेषां नासिकाऽपि स्थानम् । न चैवं ‘त्वङ्करोपी’-
त्यादी चरितार्थं परसर्वर्णशब्दं ‘संयन्ते’त्यादौ न प्रवर्तते ।
उत्तरीत्या यादीनां नासिकास्थानत्वाऽभावेन स्थानत आन्त-
र्बोऽमावादिति वाच्यम्, ‘स्थानेऽन्तरतमे’ इति सप्तम्यन्त
पाठस्य दूषितत्वेनाऽस्या युक्तैर्गर्भेणावात् । अनुनासिकाऽ-
कारादीनामपि सा स्थानमिति त्वयुक्तमेव । एवं हि उपा-
दकसामग्र्यभेदात्कन्धोरिव स्वरूपभेदस्यैवापात्तव्यभेदकगुण
पक्षेऽपि निरनुनासिकैः सानुनासिकग्रहणाऽनापत्तिः । एवं च
‘भावस्थानसाम्ये सर्वर्णसंज्ञे’ति सिद्धान्ते नासिकरूपदे-
हभेदात्कदाचिनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धये आस्थेन देशविशेषण-
मावश्यकम् । नासिकाया आस्थान्तर्गतत्वेऽपि मुखनासिके-
तिसूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साह-
चर्यादत्राप्यास्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथाऽत्र
स्थाने एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः । आस्थग्रहणव्यावर्त्यानां साव-
र्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव ह्यत्र प्रवृत्तम् । न चेदं प्रयत्न-
विशेषणास्वग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनुनासिक्यकारादीनां

॥ राजलक्ष्मीः ॥

- १ ‘गूज’ इति प्रसिद्धः । २ प्रथमास्तृतीयाश्वेत्यर्थः ।
- ३ पञ्चमानामित्यर्थः । ४ अपिना प्रयत्नविशेषणताऽपि ।
- ५ अत्र—वार्तिकोक्त्यासे । ६ तत्र—अनुनासिकवर्णेषु ।
- ७ केषां किमस्तं खण्डयति—अनुनेति । सा—नासिका ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

स्थयः । अथ वा अनेन द्रवीक्रियतइत्याशयम् । अन्तर्भाविति-

आदिभिः सावर्ण्यं च व्यावर्त्यम्, तत्फलं च तज्जुद्धवं
तत्रमतीत्यादावनुस्वारस्य यथीत्यनेन यकारलकारयोरनुना-
सिकयोरभाव इति वाच्यम् । अनुस्वारस्य नासिकास्थानत्वेन
स्थानतोऽन्तरतमोर्जनयोरेव प्रवृत्तेः । अनुनासिक्यादीनां
तूत्तरीत्या न नासिका स्थानमित्युपादात् । इदमेव ध्वन-
यितुं ‘गुण’ इत्युक्तम् । गुणपदेन च सावर्ण्यानुपयोगिन
आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगिनो विवारादय उच्यन्ते । एवं च
तत्साहचर्यादत्रापि ‘गुण’शब्दप्रयोगः अत एव बाह्यप्रयत्नानुप-
कम्याऽऽनुनासिका न हाविति शिक्षायामुक्तम् । अत
एवोदात्तादिभिः सहकारद्वय बाह्यप्रयत्ना इति कैयटो वक्ष्यति ।
उदात्तादीनामपि वृद्धिसंज्ञासूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहारात् ।
अत एव ‘एवमप्यवर्णस्य सर्वर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यं
ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य, ‘एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते आस्थे
येषां तुल्यो देशः’ इति भाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा
प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तेर्देशविशेषणत्वाऽभावेन तदसङ्गतिः
स्पष्टैव । ‘आस्थेन देशविशेषणाऽभावान्न शेष’ इत्येव वक्तव्ये
‘सर्वं मुखे त्वादिसमाधानस्यापि निर्दलत्वापत्तिश्च । एके-
इत्यनेन सर्वमतं तु कण्ठस्थानमिति ध्वनयति ॥

[पूर्वपक्षेण आक्षेपभाष्यम्]

**एवमेव्यवर्णस्य सर्वर्णसंज्ञा न प्राप्नोति,
बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य ॥**

(प्रदीपः) बाह्यं ह्यास्यादिति । काकल-
कस्याऽवस्थादुपजन्तु स्थानमवर्णस्यैक इच्छन्ति ।
सति च बाह्यदेशसंभवे तत्त्ववच्छेदायाऽऽस्थेन देशो
विशेष्यत इति प्रश्नः ॥

[सिद्धान्तिनः परिहारभाष्यम्]

सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति ॥

(प्रदीपः) सर्वमुखेति । अवर्णनिष्पत्तौ
सर्वमेव मुखं व्याप्रीयत इति नाऽस्य बाह्यस्थानता ॥

[पूर्वपक्षेण आक्षेपभाष्यम्]

**एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते—‘आस्थे
येषां तुल्यो देशः’ इति ॥**

८ अनुनासिकनिरनुनासिकयोः कन्धोरिव । ९ एवञ्च
आदीनामुपवस्थानकत्वे च । १० अन्यथा—तादृशोपपत्त्या-
नावश्यकत्वे । अत्र स्थाने—बाह्यप्रयत्नप्रसङ्गे । ११ भाष्य-
कैयटत्वेन । १२ एवम्—आस्थग्रहणस्य प्रयत्नविशेषणत्वे
१३ सर्वं मुखमेवेत्यर्थः ।

व्यप्राप्त्यर्थेण हः । परितः स्थाता परितेतिवत् । तत्र अवमा-
स्यम्, तात्त्वादित्थानम् । ‘शरीराववायवत्’ । ‘यस्ये’ति लोपे

(प्रदीपः) एवमपीति । अवर्णस्याऽऽस्यमेव
द्वयो न त्वास्ये देशः ॥

[सिद्धान्तिनः परिहारभाष्यम्]

व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेनेति । सर्वा-
वस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते, देशशब्देन तु
विशिष्टैवाऽवस्था वर्णोत्पादनहेतुः । तत्रै बुद्धिकृत-
मेदाश्रयो व्यपदेशः ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

सिध्यति । सूत्रं तर्हि मिथ्यते ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

यथान्यासमेवास्तु ॥

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-‘सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशे-
ष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्’ इति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । न हि लौकिकमास्यम् ॥
किं तर्हि ? “तद्धितान्तमास्यम्” । आस्ये
भवमास्यम् । ‘शरीरावयवाद्यन्’ ॥ किं
पुनरास्ये भवम् ? स्थानं करणं च

(प्रदीपः) नहीति । प्राथमकल्पिकमित्यर्थः ।

यौगिकस्य तु अवहितस्य ग्रहणम् । स्थानमिति ।
तात्वादि । करणमिति । स्पृष्टादि । जिह्वाया
अग्नोपाग्रमध्यमूलानि वा । यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न
कर्तव्यं, तस्याप्यास्ये भवत्वादास्यग्रहणं ग्रहणात् ।
रात्यभेदात्, प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपा-
दानम् । तेन द्वयोलुत्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति ।

(उद्घोतः) व्यवहितस्येति । यद्यपि रुडियोगा-
पहारिणी, तथाप्यस्यपदोपादानसामर्थ्यादवहितस्यापि ग्रह-
णमिति भावः । तात्वादीति । शिक्षायां तेन रूपेणैव वर्ण-
स्थानत्वकथनादिति भावः । एतेन तात्वादिषु ध्वनिभरभग-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१) व्यपदेशः-वक्ष्यमाणो व्यवहारः । २ ‘उच्यते’
इतिशेषः । ३ प्रथमोपस्थिते इत्यर्थः । ४ तदिति । स्पृष्टत्वा-
दित्यर्थः । ५ कैयटोक्तं स्पृष्टवति-व्यपपीति ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

‘हलोयमा’मिति यलोपः । न चाऽलोपस्य स्थानिवद्भावः

] इदं वाचिकमित्यन्ये ।

भेदादुदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोतीत्युपास्तम् । आस्य-
भवशब्देन तदुपार्थच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनाऽदोषात् । ननु
‘प्रयत्न’पदेनैव तद्ग्रहणमिदिरत आह-जिह्वाया अग्नौत्यादि ।
प्रत्येकं त्विति । प्रत्येकनिरूपितसाम्यग्रहणनिरासमि-
त्यर्थः । यद्येपि ऋपकेनापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सुकरः
तथापि यादवदास्यमवैक्यविवक्षायां हस्तदीर्घयोः सावर्ण्या-
नापत्तिः, तत्तदुक्तवायुसंयोगानामतुल्यत्वात् । अतः प्रयत्न-
पदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थम् । ‘स्थानं करणंचेति
भाष्ये करणपदेन वायुसंयोगोऽपि । प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्र-
सङ्ग इति तात्पर्यम् । अन एव यावत्स्यानैक्यपरेण ‘नैतो
तुल्यस्थाना’विति भाष्येण न विरोध इति दिक् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति ॥

(प्रदीपः) अविशेषित इति । आस्येने-
त्यर्थः । इन्द्रपक्ष एवाऽत्र स्थित इति प्रश्नः । ततश्च
बाह्याः प्रयत्ना न लक्षाः स्युः ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रयत्नश्च विशेषितः ॥ कथम् ? न हि
प्रयत्नं प्रयत्नः ॥ किं तर्हि ? प्रारम्भो
यत्नस्य प्रयत्नः ॥

(प्रदीपः) प्रारम्भो यत्नस्येति । तत्र
पूर्वं स्पृष्टादयश्चत्वारः, पञ्चान्युद्भि प्रतिहृते निवृत्ते
प्राणास्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना
उत्पद्यन्ते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये-प्रारम्भो यत्नस्येति । अत्र
यत्नस्येति निर्धारणे पट्टाः । जानी चैकवचनम् । प्रारम्भ
इति कर्मणि घञ् । यत्नानां मध्ये प्रथमं-वर्णोत्पत्तेः पूर्व-
मारम्भमात्र इत्यर्थः । अत्रापि नासिकाया अग्रग्रहणमुपपादित-
रात्येवेति बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम्-शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्न-
सन्नाभिप्रदेशाद्वेतिरितो वायुर्बैगान्मूर्धपर्यन्तं गावा ततः प्रति-
निवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं
तत्तत्स्थानान्याहस्य वर्णानभिव्यनक्ति । ततो यत्नविशेषसहा-
येन परावृत्तिसमये गलविवारादीनां विवारादादीकरोति । तत्रै

६ एवमपीति । तद्धितान्तास्यशब्दाश्रयेणात्यर्थः ।

७ आद्यः प्रयत्न इत्यर्थः । स च न बाह्यइत्याशयः । ८ सन्न-
वर्णाभिव्यक्तिविषये । ९ तद्धितान्ताऽऽस्यग्रहणेऽपि ।
१० सन्न-समोऽर्थः ।

शङ्क्यः, यलोपे कर्तव्ये तन्निषेधात् । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः ।
प्रकर्षश्चाभ्यन्तरत्वम् । प्रारम्भे यत्नो वा प्रयत्नः । आभ्यन्तर-

ये तत्तत्त्वानाभिवातका यत्नास्ते आस्थान्तर्गततत्तत्कार्यकारि-
त्वात् 'आस्ये प्रयत्नाः' इत्युच्यन्ते, 'आभ्यन्तरा' इति, 'प्रारम्भ'
इति च । गलविवरादिविकासादिकारास्थयविवर्तितदेशे कार्य-
करत्वाद्वासा इति । एवं मात्राकालकल्पादिकमपि वास्तव्य-
त्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिदिलक्षणोऽ-
ल्पं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य यत्नस्य वायुप्रेरण-
रूपं कार्यमास्त्यबाह्यदेशे इति तस्यापि व्यावृत्तिरास्त्यपदेनोक्ता-
ऽहउष्णत्वे भाष्ये । 'मूर्ध्नि प्रतिहते वणोत्पत्तेः पूर्वं स्पृष्टता-
दयः, पश्चाद्विहृते प्राणास्थे' इत्यन्वयः कैवटे । अत एव
'सोदीर्णो मूर्धर्यभिहतो वक्रमापथ मास्तः । वर्णा-
अनयते' इति शिक्षया न विरोध इति दिक् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः, एवमप्य-
वर्णस्य एङोश्च स्वर्णसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । सन्ध्यक्षरेण प्रथम-
भागस्याऽकारेण साट्टस्यात्मवर्णसंज्ञा प्राप्तिरिति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) भाष्ये 'यदि प्रारम्भ' इत्यत्र यदीत्य-
स्य-यद्यपीत्यर्थः । अकारेणेति । ततश्च स्वसवर्णाकारस्य
तत्र सत्त्वेन तद्वारा तुल्यस्थानत्वेनाऽवर्णोऽङोः सावर्ण्यं 'गन्ध'
मित्यत्र 'यस्ये'ति लोपप्रसङ्ग इत्यभिमानः ॥

[परिहारभाष्यम्]

प्रस्निष्टाऽवर्णावेतौ ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अस्य 'नेऽपि नास्ति' इति शेषः । २ एवमन्वयादेव ।
३ एवमपि-तथापि । ४ 'परस्पर'मिति शेषः ।

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

प्रयत्ना हि वर्णप्रारम्भकाल एव व्याप्तिरन्ते । तथा च तुल्यो
स्थानप्रयत्नो यस्मैति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, यदा तुल्यः आस्ये
प्रयत्नो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः, आस्ये इति विशेष-
णवाङ्माश्रयप्रत्ययव्युदासः । 'आस्ये' इत्येकत्वं विवक्षितम्,
सद्विधान्तास्यशब्दोपादानमाप्त्यन्ते । तेन मित्रस्थानानाम-
र्थव्युदासः । यदा तुल्यः आस्ये-तुल्यस्य, मयूरव्यं सका-
दिष्वास्ताः । तुल्यस्यः प्रयत्नो यस्मैति विग्रहः । यदा आस्ये
प्रयत्न आस्यप्रयत्नः, स तुल्यो यस्मैति । एकत्वविवक्षादिकं
प्राप्तम् । नन्दन मृगाम-चतुष्टयमपि भाष्ये स्थितम् । द्वन्द्वगर्भो
बहुव्रीहिः, त्रिपदो वा, पूर्वभागे तत्पुरुषगर्भः, उत्तरभागे
वेति । तुल्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाच्च येन सह तुल्यस्था-
नप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते । नहि 'माता पूज्ये'-
त्युक्तं स्वयन्तुमातः-माता पूज्यते किं तु पूजकस्यैव मातेति
दिक् । तुल्यप्रयत्नमिति किम् । तुल्यप्रयत्नमात्रमपि कच-

(प्रदीपः) प्रस्निष्टावर्णावेति । नाऽत्र
भागविवेकोऽस्ति पांसूदकवदित्यर्थः ॥

(उद्योतः) पांसूदकेति । प्रस्निष्टावित्यस्य प्रकर्षेण
श्लिष्टो मिलितवित्यर्थः । ततश्च तदननुभवेन केवलतात्वादि-
स्थानकत्वेन च नाऽनयोः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अवर्णस्य तर्ह्यौच्यं स्वर्णसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अवर्णस्येति । विभागेऽत्र सुख-
लक्ष्य इति प्रश्नः । ततश्च 'नान्य'मित्यत्र यस्मैति-
लोपप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) विभागोऽत्रेति । एवं च पूर्ववक्तव्योः
सावर्ण्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

विबृत्ततराऽवर्णावेतौ ॥

(उद्योतः) भाष्ये एतदुत्तरं विबृत्ततरावर्णावेति ।
एवं च तद्वारा तयोरेपि विबृत्ततरत्वेन प्रयत्नभेदाद्व्यवहारेण न
सावर्ण्यम् । आकारस्य ततोऽपि विबृत्ततरत्वात्तेनाऽप्यनयानं
सावर्ण्यं, फलाऽभावश्चेति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एतयोरेव तर्हि मिथः स्वर्णसंज्ञा
प्राप्नोति ॥

५ विबृत्ततमावेति तूचितम् । ६ एतयोः-एतौचोः ।

७ कुण्ठस्थानसाम्यादित्युच्यते ।

तत्पानां मा भूत् । तेन 'तत्तत्' इत्यत्र 'शरोक्षरौ'ति पकारलोपो
न भवति । यत्नग्रहणं किं ?, चकारशकारयोर्मौ भूत् । सति
हि सावर्ण्यं वाक्यच्योततीत्यत्र शकारलोपः स्यात् । आभ्य-
न्तरत्वविशेषणमप्येतदर्थमेव । अस्ति हि श्वासाधोपविचारा-
त्यवाङ्माश्रयप्रत्ययसामर्थ्यं चतयोरेपि । ननु अल्पप्राणत्वमहाप्रा-
णत्वकृतौ भेदोऽस्तीति चेत् । किं ततः ? । नहि सर्वप्रत्यय-
सामर्थ्यं विवक्षितम् शक्यम्, 'अङ्गित' इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् ।
कञ्योरेपि वाङ्माश्रयत्वभेदात् । सर्वप्रत्ययसामर्थ्यं हि स्वस्य
स्वेनैवास्ति न तु परेण । तथा च सवर्णसंज्ञाप्रयत्नमपि
व्यर्थं स्थान् । अणुद्रिक्तत्वात्ययप्रयत्नस्यैव लोकोत्तो सर्वसाम-
स्यात् । 'शरो शरी'त्युक्तं 'हलोयमोयमो'त्येवैव यथासङ्गप्र-
वृत्त्या 'माहात्म्य'मित्यादौ मकारस्यैव 'शिण्डो'त्यादौ डकार-
स्थापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धान्ते सवर्णग्रहणं कृतम् ।
स चाऽव्याप्तिदोषो यावत्प्रत्ययसामर्थ्यविवक्षायां तदवस्थ एव
स्यात् । अथ यावदाङ्गभाष्यं यावदाभ्यन्तरसामर्थ्यं वा विव-

(प्रदीपः) एतयोरिति । ततश्च 'एत ए' इत्यौकारोपि स्याद्भाष्यमानेनापि कश्चित्सवर्णग्रहण-दर्शनात् ॥

(उद्घोतः) एतयोरिवेति । यत्किञ्चिस्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेत्यभिमानः कश्चित्—अस्मोऽस्तेदिदं दोषं हत्वादौ ॥

[परिहारभाष्यम्]

नैती तुल्यस्थानी ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नैती तुल्यस्थानाविति । 'नैती'ति परसवर्णरहिततद्धानासामिति निर्देशाभावस्थान-साम्यमत्र विवक्षितमिति भावः । यत्स्थानं समुदितं स्थानमिति तत्र । 'दन्त्योष्ठयो वः स्मृतो बुधेः । ए दे तु कण्ठ्य-तालव्यौ' इति शिक्षायां प्रत्येकं 'तत्र भव' इत्यधिकारस्था-यदनापत्तेः । 'दन्त्योष्ठयश्च'ति पाठस्य सङ्गतः । शरीरावयव-त्वाऽभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाऽभाववत् । स्वजन-कन्यायुस्योगावच्छेदकं कण्ठादी स्वाधारत्वमारोप्य कण्ठे भव इत्याद्युपपत्तिः । 'शरीरे मे वेदेन'त्यप्येवमेवेति दिक् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये उदात्तादीनां तर्हीति । याव-त्स्थानेन्यवयववत्तत्वेनैव निवृत्तमिति भावः ।

अतएव समाधानभाष्यम् । उदात्तादिभ्यः । (प्रदीपः) अमेदका इति । लिङ्गनैतत्प्र-तिपादितम्—'न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कायेषु मियन्ते' इति, 'तत्र प्रारम्भभेदेऽप्युदात्ता-दीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति ॥

(उद्घोतः) स्वशब्दाः—उदात्तादिशब्दाः । एवं चाऽत्र प्रत्यक्षशब्देनोदात्तादीनां ग्रहणमिति—भावः ॥

[एकदेशिनःसमाधानभाष्यम्]

अथवा किं न एतेन—प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति ॥ प्रयतनमेव प्रयत्नः । तदेव

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ आभ्यन्तरप्रयत्नस्य इत्यर्थः । २ नैवाऽत्रास्माकमाग्रहइत्यर्थः ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

इत्येते, एवमपि 'मधुलिङ्गस्थानमित्यत्र' श्रोतृशरी'ति सङ्क्षेपः स्यात्, सकारकारयोः श्वासाऽद्योषविचारमहाप्राणत्वरूप-बाह्यप्रयत्न-तुल्यतेनापि साम्यात् ॥

अथ स्थानप्रयत्नविवेकः—अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः । श्रुतशस्त्रालव्याः । श्रुतरापा मूर्धन्याः । लुट-लसा दन्त्याः । उप्पष्मानाया ओष्ठ्याः । एते कण्ठ्यता

च तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं तर्वाभ-यिष्यामः ॥ किं सति ? ॥ भेदे सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञा भवितव्यम् ॥ कुत एतत् ? ॥ भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा, यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्ण-संज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) यत्समानमिति । स्पृष्टत्वस्य समानलाङ्घ्यार्थं बाह्यप्रयत्नभेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति । किं सतीति । स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारा-दिभेदेऽपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेऽपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः । सत्येवेति । श्रोतृशरीर्येवाऽन्यथा ब्रूयात् । यथासङ्गविचारार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतं, शिष्टीत्यत्र ढकारस्य ढकारे परतो लोपायम् । यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्यात्तुकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—उदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोती-त्यस्य 'आस्येन प्रयत्नोऽविशेषित' इत्यस्य च समाभ्यन्तरमा-हैकदेशं—अथवा किं न एतेनेति । नोऽस्माकमेतेन प्रारम्भो यत्नस्येत्येकप्रयत्नशब्दाप्रयत्नेन किमित्यर्थः । छिष्ट-त्वादिति भावः । बाह्यप्रयत्नभेदेऽपीति । एवमुदात्तादि-भेदेऽपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । यद्यपि सवर्णसंज्ञाया न प्रयत्नभेदप्रयत्नत्वं, तथापि आपकादेतद्व्यतिरिक्त्याह—श्रोतृ-शरीरिति । भाष्ये सत्येव हि भेदे इति । यत्किञ्चित्प्रयत्न-भेदे सत्येवेत्यर्थः । कुत एतदिति । सूत्रादरेतदलम् इति प्रश्नः । समाभ्यन्ते—भेदाधिष्ठाना इति । यत्किञ्चित्प्रयत्न-भेदेत्यर्थः । तत्र आपकमाह—यदि इति । सवर्णसंज्ञाव-चनमित्यस्य सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थः । संज्ञा तु—अणुद्विस्-वर्णसंज्ञेऽप्येवमवयवमित्येति बोध्यम् । भेदादिति । बाह्य-प्रयत्नभेदादित्यर्थः । नन्वेवं यत्किञ्चिस्थानेन स्यादेकारोकारयोः सा-वर्ण्यावतिरिति चेन्न; आपकाद्यवयवाद्ये यत्प्रयत्नसमानत्व-

३ उभयविधवलयमध्ये एकसाम्येऽपि तत्कार्यं भवितव्यमाशयः ।

४ किं सति भेदे उत असतीति प्रश्ने सतीति समाधानम् ।

लव्यौ । ओष्ठी कण्ठोष्ठ्यौ । वकारो दन्त्योष्ठ्यः । जिह्वामूलीयो जिह्वामूलस्थानः । अनुस्वारो नासिकयः । यस्मिंश्चिद्बाह्य-आभ्यन्तरो बाह्यरूपः । तत्राभ्यन्तरश्रुतुदा-स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता निवृत्ता संवृत्ता चेति । तत्र स्पृष्टता-स्पृष्टानाम् । ईषत्स्पृष्टता—अन्तस्थानाम् । हस्त्वस्यावर्णस्य प्रयोगे—संवृत्ता । शास्त्रीये कार्ये तु निवृत्तता प्रतिज्ञाय इति अलुणमुने प्रतिपादितम् । 'वृत्तः संवृत्ता' इति तु प्राति-

त्यागेऽपि स्थानांशे तत्प्रागे मानाभावं इत्याशयात् । 'यजुष्येके-
षामिह्यादिनिर्देशः स्थानांशे यावत्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाच्च ।
यत्तु तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात्सर्वणसंज्ञा भेदाधिष्ठानत्वर्थं इति
तत्र । तेन सावर्ण्यनियामकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च परस्पर-
भेदलभेऽपि वर्णानां यत्किञ्चनप्रयत्नमेदस्य ततोऽलमात्
स्थानानामन्ततस्तत्कारुण्यपाधिभेदेन भेदो बोध्यः ॥

[सिद्धान्तिन आक्षेपनाथम्]

यदि तर्हि—'सति भेदे किञ्चित्समान'
मिति कृत्वा सर्वर्णसंज्ञा भविष्यति शका-
रच्छकारयोः पकारठकारयोः सकारथका-
रयोः सर्वर्णसंज्ञा प्राप्नोति । एतेषां हि सर्व-
मन्यत्समानं करेणवर्जम् ॥

(प्रदीपः) सर्वमिति । 'वर्गाणां प्रथम-
द्वितीया' इत्यस्यां शिक्षायां पठितमघोषत्वादि ।
करणं तु मिश्रं, वर्गाणां स्पृष्टत्वात्, ऊष्मणां च विवृत्त-
त्वात् । सति च सर्वणत्वे निश्चल्य निष्पूरं निस्स्थानं
मधुस्त्रिस्थानमित्यत्र 'सरोहरी'ति लोपः प्राप्नोतीति ।
छन्नो निष्कान्तमिति प्रादिसमासः । 'अनन्वि चे'ति
शकारस्य द्विवचनम् ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

॥ शब्दकौस्तुभः ॥

शास्त्रोक्तत्वाच्च सर्वसाधारणम् । ऊष्मणां स्वराणां च विवृ-
त्ता । एषां चतुर्णां मध्यम्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावितात् ।
तथा हि—नामिप्रदेशाल्पम्यन्तरेति बाहुः प्राणो नाम ऊर्ध्व-
भाक्रमन्तरः प्रभृतीनि स्थानान्वाहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्य-
जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः, तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्य-
मूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानन्तात्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा
स्पृष्टता । ईषणदा स्पृशन्ति तदा ईषणस्पृष्टता । सर्वापा-
नस्थानमात्रे संवृत्तता । दूरत्वे विवृत्तता । अत एव इन्-
यज्ञानां तालव्यत्वाऽविद्येयसि तालुस्थानेन सह जिह्वाप्रादीनां-
चक्रागोचारेण कर्तव्ये सम्यक्स्पर्शः, यकारे ईषणस्पर्शः, शक-
रेकारयोस्तु दूरेन स्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिचानुसृत्य
विवेचनीयम् । भाष्यकारास्तु नाज्जलावित्वस्य प्रत्याख्या-
नावसरे ऊष्मणां स्वराणां च ईषणविवृत्तत्वं विवृत्तत्वं चेति वैल-
क्षण्यं वक्ष्यन्ति । तदप्यनुभवानुसार्यैवेति सहद्वैरोक्तलो-
चम् ॥ बाह्याः प्रयत्नाः पुनरेकादश—विचारः संवारः श्वाभो
नादो घोषोऽधोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदातोऽनुदातः स्वरि-
तश्चेति । एते च वर्णोत्पत्तेः पञ्चानूप्तिं प्रतिहते निवृत्ते प्रा-
णास्ते वायानुत्पद्यन्ते । अत एव बाह्या इत्युच्यन्ते ।
गलविकस्य सङ्कोचात्संवारः । तस्यैव विकासादिचारः ।

(उद्योतः) भाष्ये 'यदि तर्हि सतिभेदे' इत्यादि
सिद्धान्तिवचनः । शकारच्छकारयोरिति । तस्मात्प्राग्भो
यलस्येत्यावद्यकमिति भावः । ननु 'निश्चल्य' इत्यत्र हलः
परत्वाऽभावात्कथं लोपप्राप्तिरित आह—अनन्विचेति ।

[एकदेशिनः समाधानाद्यम्]

एवं तर्हि—प्रयतनमेव प्रयत्नः । तदेव
हि तद्धितान्तमास्यम् । न त्वयं द्वन्द्वः—
'आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्न'मिति ॥
किं तर्हि ? । त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः—'तुल्य
औस्ये प्रयत्न एषा'मिति ॥

(प्रदीपः) तुल्य आस्य इति । तद्धितान्त
आस्यशब्दो न स्वात्रवाच्येवेत्यमूर्द्धमस्तकादित्यल्लङ्
भवति । तद्धितान्तोऽऽस्यशब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्ये
इत्येकत्वं विवक्ष्यते । तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययो-
स्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते ॥

(उद्योतः) तत्रैकदेशो प्रोक्ता समाधानमाह—एवं-
तर्हि इत्यादि । स्वात्रवाच्येवेति । 'अमूर्ध्व' इत्यादिपयुंदा
सादेव स्वादे लब्धे स्वाज्ञादिति पुनः श्रुतिरवधारणार्थेति
भावः । 'संज्ञाया'मित्यनुवृत्तेर्न दोष इत्यन्ये । नन्वेवं भिन्न-

१ अभ्यन्तरप्रयत्नभिन्नमित्यर्थः । २ आस्ये—स्थाने ।

एवो च संवृतविवृतत्वरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां मिश्रावेव ।
तयोः समीपद्रावस्थानात्समकत्वादित्यवधेयम् । तत्र
वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शयसविसर्जनीयजिह्वामूला-
योपध्मानोया यमी च प्रथमद्वितीयौ—विवृतकण्ठाः
आसानुप्रदाना अधोषाः । वर्गयमानां प्रथमे अल्पप्राणाः,
इतरे सर्वे महाप्राणाः । वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तरस्था
इकारानुस्वारी यमी च तृतीयचतुर्थी संवृतकण्ठा नादानुप्र-
दाना घोषवन्तः । वर्गाणां तृतीया अन्तरस्थाश्चाल्पप्राणाः ।
'यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामपरो गुण' इति
शिक्षानु स्थितम् । सङ्ग्रहश्च—

खयां यमाः खयः > क > पी विसर्गः शर एष च ।
एते आसानुप्रदाना अधोषाश्च विवृण्वते ॥
कण्ठमन्ये तु घोषाः ह्युः संवृता नादभागीनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणञ्जाल्पासवः स्मृताः ॥

यद्यप्येते बाह्याः प्रयत्नाः सर्वर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथा-
प्यन्तरतमत्वपरोक्षायामुपयोक्ष्यत इतीह आभ्यान्तरत्वविशेष-
णव्यावर्त्यतया व्युत्पादिताः ।

नन्विह सूत्रे प्रत्यक्षमहणं व्यर्थं, तद्धितान्तोऽऽस्यशब्द-
बलादेव तात्त्वादिस्थानस्य प्रत्यक्षस्य च लाभमिति चेन्न ।
प्रत्येकं व्यापारविरासाधुभयोत्पादानात् । तेन स्थानप्र-

स्थानानामपि स्वादत् आह-तद्विज्ञानात्सेति । आस्य-
पदोपादानसामर्थ्यात् तद्वद् इति भावः । एकत्वं विवक्षितं
इति । तद्विवक्षां विनापि प्रत्यासत्त्यः प्रवक्ष्योरेकास्यमव-
बुधित्वलाभ इत्यन्ये ॥

[तस्यैव समाधानान्तरमाध्यम्]

अथवा-पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः-
तुल्य आस्ये तुल्यास्यः, तुल्यास्यः प्रयत्न
एवामिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । मयूरव्यासकादिला-
सप्तम्यन्तोत्तरपदस्तरुषः ॥

[तृतीयसमाधानमाध्यम्]

अथवा परस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः-
'आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः, तुल्य आस्य-
प्रयत्न एवामिति ॥

(उद्घोतः) त्रिपदवृत्तौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपा-
तापत्तेः, पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्यायमात्मिकगतिरिति ज्ञाप्ये
तृतीय आश्रितः ॥

[आशेषवार्तिकम्]

॥ * ॥ तस्य ॥ * ॥

'तस्ये'ति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोज-
नम् ? ॥ यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य
सवर्णसंज्ञो यथा स्यादन्यस्य तुल्यास्य-
प्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञो मा भूत् ॥

(प्रदीपः) तस्येति । यत्तदोर्नित्य-
संबन्धादाह-यो यस्येति । अन्यथा वर्णान्तरा-
पेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदा-
श्रयमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति । सूत्रारम्भस्तु रेफो-
ष्मणां व्यावृत्त्यर्थः स्यात् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ आशेषे समाधानेऽचिरनेन दक्षिता । २ अतो द्वितीये

ॐ सन्दकौस्तुभः ॐ

शब्दोभयसाम्ये सत्येव संज्ञा न त्वन्यतरसाम्येपि । एवं
स्थिते योफलिं तत्पृष्ठत्वायमुक्त्यस्यते-अष्टादश अर्वाः
परस्परं सवर्णाः । एवमिवर्णोवर्णां, ऋकारा अष्टादश ।
लृवर्णास्तु द्वादशेति त्रिशन्मिषः सवर्णाः । लृवर्णस्य दोषा-
न सन्तीत्युक्तवान् । ऋलृवर्णयोर्मिषः सावर्ण्ययोःपसङ्ख्या-
नाच्च । पचस्तु द्वादश मिषः सवर्णाः, न तु एवरेःकारौ

(उद्घोतः) रेफोष्मेति । 'रेफोष्मणां सवर्णां
न सन्ती'त्युक्तेरिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ तस्याऽवचनं वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥

'तस्ये'ति न वक्तव्यम् ॥ अन्यस्य
तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्माच्च
भवति ? ॥ 'वचनप्रामाण्यात्' । सवर्ण-
संज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि हि अन्यस्य
तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात्
सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) तस्यावचनमिति । तस्येत्य-
मनुकरणसन्दर्भस्तस्येत्यस्याऽवचनमित्यर्थः । सव-
र्णसंज्ञावचनमिति । न च रेफोष्मणां व्यावृत्त्यर्थं
वचनं, रेफस्यापि रेफः सवर्णो भवत्येव । एव-
मृष्यस्तु द्रष्टव्यम् ॥

(उद्घोतः) तस्यावचनमिति वार्तिके तच्छब्देन
कस्य परामर्शोऽत आह-तस्येत्ययमिति । तस्यावचन-
मित्यत्र षष्ठीन्तर्लुपे इति भावः । एवं च 'तस्ये' न विभक्ति-
रिति लुप्ताभावः । वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्यशब्दस्य
परामर्श इति वक्तुं युक्तम् । रेफस्यापीति । रेफोष्मणा-
मित्येतद्विज्ञातोयसवर्णाऽभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः । तत्र रेफांश्च
तुल्यास्यप्रयत्नाऽसंभव एव, कम्पस्तु ॥ नाऽञ्जलाविति
निषेधादिति बोध्यम् । यच्च व्यावर्त्साऽभावेन सवर्णसंज्ञा-
वचनसामर्थ्यावस्य तस्येति लप्स्यत इति भावः ।

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ संबन्धिसन्देर्वा तुल्यम् ॥ * ॥

संबन्धिसन्देर्वा पुनस्तुल्यमेतत् ।
तद्यथा-संबन्धिसन्धाः 'मातरि वर्तित-
व्यम्' 'पितरि शुश्रूषितव्यम्' इति । न

समाधानेऽलक्ष्यपदसंज्ञिता । ३ तस्यस्य अवचनं तस्याऽवच-
नमिति विग्रहः । ४ स्य-तस्येति वार्तिकमयुक्तः स्यः ।

ओकारीकारौ वा मिषःसवर्णा । यथा चैतत्तथा अहजनि-
त्यत्रैव प्रतिपादितम् । अकारेणाप्येचां न सावर्ण्यम्, प्रय-
त्नभेदादिति बह्वैव सूत्रे माप्ये स्पष्टम् । अत एव एदेतोरपि
शकारेण न सावर्ण्यमिति तेषां नाञ्जलाविति सूत्रे उदाहर-
णत्वं नास्ति । न चाऽत्र स्थानभेदेन निर्वाहः, एवामकारेण
सह कण्ठस्थानसाम्यात् । एदेतोः शकारेण सह ताडुस्थान-
साम्याच्च । नहि यावत्स्थानसाम्यं निबध्निष्यत् । नमन्वन्तानां

बोध्यते-‘स्यस्यां मातरि’ ‘स्वस्मिन्पितरौ’
ति । संबन्धाच्चैतद्व्यत्ये-‘या यस्य माता,
यस्य यस्य पितरौ’ति । एवमिहापि ‘तुल्या-
स्यप्रयत्नं सवर्णं’मित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ
तत्र संबन्धादेतद्व्यत्ये-‘यत्प्रति यत्तुल्या-
स्यप्रयत्नं तत्प्रति तत्सवर्णसंबन्धं भवती’ति ॥

(प्रदीपः) एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य

- शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह-संबन्धिशब्दैरिति ।
संबन्धिशब्दाविति । तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संब-
न्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोऽपि, प्रदेशवाच्यैषूपात्तः
सवर्णशब्दः संबन्धिशब्दः । यथा ‘तुल्याय कन्या
दातव्ये’त्युक्ते न श्रेष्ठेन तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां
ददात्यपि त्वात्मना, तथेहापीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु ‘सवर्णं’इति संज्ञाशब्दस्य कथं
संबन्धिशब्दत्वमत आह-‘तुल्यायेत्यादि । स्वार्थभिन्न-
प्रतियोगिकसंबन्धनिमित्तशब्दः संबन्धिशब्द इति भावः ।
परे त्वत्र सूत्रे द्बन्धनिर्देशलक्ष्मी तुल्यास्य-तुल्यप्रयत्नशब्दा-
वित्थो मायस्य । सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपद-
वपरो, ननु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य
संबन्धिशब्दत्वं दुस्स्पष्टम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां चैवमेवो-
चितम् । उपक्रमे हि ‘तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंब-
न्धं भवती’त्युक्तमित्याहुः ॥

[सवर्णसंज्ञावार्तिकम्]

॥*॥ ऋकारलृवर्णयोः सवर्णविधिः ॥*॥

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया ।

॥ राजलक्ष्मीः ॥

॥ शब्दकोस्तुभः ॥

स्ववर्णैः सह असावर्ण्योपत्तेः, यवलां सानुनासिकानि-
नुनासिकानामसावर्ण्योपत्तेः । नहि निरनुनासिकानामपि
नासिका स्थानं, येन सर्वसाम्यं स्यात् । ननु तद्धितास्ताऽऽ-
स्यशब्दवलात्तान्नादिसाम्यमात्रं लभ्यते । कोष्ठात्प्रवृत्ति प्राक्का-
कलकादि आस्यम् । काकलकं च ग्रोवाया उग्रतप्रदेशः, यं
‘कण्ठमणि’रित्याचक्षते । तत्कथं नासिकास्थानभेदेनासवर्णत्व-
मापाद्यतइति चेत् । नासिका हि न बाह्या वर्णोत्पत्ती निमि-
त्तम् । तत्र जिह्वाद्रादिन्यापारविरहात्, किं तु क्त्तरास्ये
विततं चर्मोऽस्ति पणवचर्गवत् । तत्संबन्धो रेखाविशेषो
नासिका । सैव वर्णोत्पत्ती निमित्तमिति सिद्धान्तात् ।
तस्याश्च कोष्ठादिस्थोऽविशेषादस्यैव वर्ण्येण सवर्णः तुल्यास्य-
प्रयत्नत्वात्, रेफस्य रेफ एव सवर्णः । एवमूष्मणामपि

होतृलृकारः होतृकार इति ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ ‘अकः सवर्णं दीर्घ’ इति दीर्घत्वं
यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) ऋकारलृकारयोरिति । स्थान-

भेदान् प्राप्नोतीत्यारम्भः । अत्र चानयोरेव श्रुत-
त्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते, न त्वेतयोरन्येन
सहेति बोद्धव्यम् ॥

(उद्घोतः) ‘ऋकारलृकारयो’रित्यत्र ‘ऋत्यक’
इति प्रकृतिभावः । वार्तिकेऽप्येवमेव पाठ इति प्रामाणिकाः ।
सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादाह-अत्र चेति । माथ्ये ‘होतृ-
लृकारः होतृकार इति । ‘लृकार’शब्दो देवतावाचीत्येके ।
विवृतस्य लृकारस्य दीर्घस्याऽभावादकारो दीर्घ उदाहृत
इति बोध्यम् ॥

[वार्तिकखण्डनमाध्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्-
सवर्णदीर्घत्वे-“ऋति ऋ वा वचनम्”
“लृति लृ वा वचनम्”इति ॥

(प्रदीपः) वक्ष्यत्येतदिति । तत्र ‘लृवा-
वचन’मित्यत्र ‘दीर्घ’ इत्यनुवर्तते । तत्र लृति लृशब्दे
विकल्पितेऽप्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति । स च
भवन् लृवर्णस्य दीर्घाऽभावादवर्णस्यान्तरतमो दीर्घ
ऋकारो भविष्यति ॥

(उद्घोतः) नैतदस्तीति । ‘सवर्णसंज्ञा’इति
शेषः । नन्वीषतच्छृणु मुक्तेऽपि विवृतदीर्घः सवर्णसंज्ञां
विना दुर्लभोऽत आह-तत्रेति ॥

१ तत्र-तयोर्मध्ये । २ ‘आन्तरतम्या’दिति पाठा० ।

कम्पान एव सवर्णो नत्वत्ये । तुल्यास्यप्रयत्नत्वाऽभावात् ।
अथसहानां यथाक्रमम् इकारऋकाराकाराः सूत्रकारमते य-
वपि तुल्यास्यप्रयत्नात्स्थापि न सवर्णो, ‘नाञ्जल’इति
निषेधात् । माध्यकारमते तु प्रयत्नभेद एवेति वक्ष्यते ।
इह स्थानभेदादप्राप्तां सवर्णसंज्ञां विधातुं वार्तिककारभ्यते-
ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति । होतृलृकारः
होतृकारः । उभयान्तरतमलृकारान्तरतमश्च दीर्घो न सम्भ-
वतीति परिशेषादकारः । स्यादेतत्-अकः सवर्णं दीर्घ इत्यत्र
ऋति ऋवा वचनं लृति लृवावचनमिति वक्ष्यति । तस्याय-
मर्थः-अकः सवर्णं ऋतिपरे पूर्वपरयोः स्थाने वा ‘ऋ’ अथमा-
देशो भवति । द्विमात्रोऽयम् । मथ्ये द्वौ रेफौ । तयोरेका
मात्रा । अस्मिन्तोऽयमक्षरेपरः । ईषत्सृष्टश्चायम् । तत्र प्रयत्नभेदा-
दकारेणाऽऽग्रहणदनन्त्यादीर्घसंज्ञाया अभावाद्प्राप्तोऽयं विधि-

[वार्तिकस्थापनभाष्यम्]

तत्सवर्णे यथा स्यात् । इह मा भूत-
दध्युकारः मध्युकार इति ॥

(प्रदीपः) तत्सवर्ण इति । यद्यविधाय
सवर्णसंज्ञां तदुच्येताऽम्मात्रस्य लुति तत्कार्यं स्यात्-
यथा दध्युकार इति । तत्समात्सवर्णसंज्ञाविधेया ।

(उद्घोतः) भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेऽपि सवर्णसंज्ञा-
वदयकोत्याह—तत्सवर्णे इति । अम्मात्रस्येति । अन-
ग्यावृत्त्यर्थमेक इति वक्तुं, सवर्णसंज्ञाऽभावात्सवर्ण इति
नानुवर्तते इति भावः ॥

[सवर्णविधिवार्तिकखण्डनभाष्यम्]

यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे 'ऋती'ति, एतद्वत्
इति वक्ष्यामि । ततः—'लुति' । लृकारे
परत लृकारो वा भवतीति । 'ऋत' इत्येव ॥

(प्रदीपः) ऋत इति वक्ष्यामीति ।
ऋकारस्य ऋकार एव सवर्ण इति कृत्येन भविष्यति ।
ततः 'लुति' । 'ऋत' इत्येव । इदं चाऽसवर्ण-
धर्मम् । तेन लुति रूपद्वयं सिद्धम् । तत्राऽसंहिताया-
यामृकारे होतृ-ऋकार इति रूपम् । संहितायामपि
'ऋत्यक' इति शाकलप्रकृतिभाव एतदेव रूपम् ।
शाकलाऽभावे होतृकारः होतृकार इति रूपद्वयम् ।
लृकारेऽसंहितायां संहितायां च शाकले होतृलृकार
इति । शाकलाऽभावे होतृकारो होतृलृकार इति
रूपद्वयम् ॥

(उद्घोतः) खण्डयति—यदेतदिति भाष्ये ।
सवर्णेऽस्तीति । आषवार्तिके सवर्णग्रहणमनुवर्तते इति
भावः । तेन लृतीति । सिद्धान्तेऽपि व्यवस्थितविभाषया
अनभिधानेन वा होतृलृकारे पूर्ववार्तिकं गम्यलृकारे

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१) एतदर्थं सावर्ण्यमिति समाधानप्रत्याशयः । २ यथा-

* शब्दकोस्तुभः *

यते । लुतिलुवेति । अयमपि द्विमात्रः, ईषत्पृष्ठश्च । मध्ये
द्वौ लृकारी तयोरेका मात्रा । अभितोऽवभक्तेरपरा । पूर्ववद-
प्राप्तो विधीयते । तत्र 'वाचचन'मिति नाशब्दो दीर्घसमु-
द्धार्यो भविष्यति । 'वा स्वाद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्च-
ये' इत्यभिधानात् । तेनाऽप्राप्तयव दांषो भविष्यति, तर्हि सव-
र्णसंज्ञयाः । ननु लुतिलुवेत्यत्र सवर्णस्य अनुवर्तते न वा । आषे
होतृलृकार इत्यत्र ऋतृत्वार्थोः सवर्णसंज्ञाविधानं विना

चोत्तरवार्तिकं न प्रवर्तते । एवं 'कृ' इति दीर्घस्य ऋकारे परे
पूर्वस्य तस्यैव लृकारे उत्तरस्य चाऽप्रवृत्तिस्तत एवेति
भावः । रूपद्वयमिति । ईषत्पृष्ठद्वितं विवृतदीर्घवदितं
वेति भावः । तत्रासंहितायामिति । सगसे संहिता
नित्या, असमासे त्वोदृश्यं रूपं दुर्लभं, होतृशब्दे विभक्ति-
श्रवणापत्तेः । होतृशब्दस्य नपुंसके संबुद्धौ रूपमित्यप्यतिष्ठा-
ष्टमिति चिन्त्यम् । भाष्ये तु होतृलृकार इति दीर्घप्रवृत्ति-
योग्यदशोच्चारणम् । 'इति स्थिते' इति शेषः । एवं शाकले
होतृलृकार इत्यपि चिन्त्यं, सवर्णत्वविधायकवचनाऽभावे
एतद्विचारसत्त्वेन तत्र ऋत्यक इत्यस्याऽप्राप्तेः । 'इकोऽस-
वर्ण' इत्यपि 'न समास' इति निषिद्धम् । नित्यग्रहणं तु
तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥

[सावर्ण्यविधिरथापनभाष्यम्]

तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) तत्र वक्तव्यमिति । द्वावप्येतौ
दीर्घौ ऋ लृ इति । तत्र ऋकारे कदाचिद इति
दीर्घः, कदाचिद्वृत्ति इति । लृकारेपि ऋ लृ इत्येतौ
भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः ॥

(उद्घोतः) सवर्णसंज्ञावचनेनेकेनैव सिद्धे तद्वयं
न कार्यमित्याह—भाष्ये—तत्र वक्तव्यमिति ॥

[सावर्ण्यविधिरखण्डनभाष्यम्]

अवश्यं तद्वक्तव्यम् । 'ऊकालोज्झस्व-
दीर्घमुतसंज्ञो भवती'त्युच्यते, न च ऋकार
लृकारो वाऽजस्ति ॥

(प्रदीपः) न चेति । अर्धवृत्तीयमात्रत्वा-
दिति केचिदाहुः । अन्ये तु ईषत्पृष्ठकरणत्वादनशो-
र्कृकारलृकारयोश्च विवृतत्वात्ताभ्यां तयोर्ग्रहणा-
दनध्यमाहुः ॥

(उद्घोतः) इतर आह—अवश्यमिति । अर्ध-

श्रुतवार्तिकपाठेऽपि । ३ तस्यैवेति । 'कृ' इति दीर्घस्यैवेत्यर्थः ।
४ इति गमने लघवमित्यर्थः । ५ तत्—ऋतिप्रवृत्तेति ।

नेष्टसिद्धिः । अत्ये दध्यकारो मध्युकार इत्यादावतिप्रसङ्ग
इति चेन्न । प्रथमवार्तिके 'ऋती'त्यपनीय 'ऋत' इति पथ-
म्यन्तपाठेनैव सर्वसामञ्जस्यत्वात् । सवर्ण इति च पूर्ववार्तिके-
ऽनुवर्तते । तेन धाव्यंश इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । द्वितीयवार्तिके-
तु 'सवर्ण' इति निवृत्तम् । 'ऋत' इत्यनुवर्तते । तस्मादक-
सवर्णे इत्यत्रावश्यकत्वेन वचनदेनैव सकलनिर्वाहाद-
कारलृकारयोः सवर्णविधिरतितीह्यं वार्तिकं व्यर्थमिति ।
मैवम् । इहत्यामेकान्तिकमाश्रित्य वाच्यचनद्वयप्रत्याख्या-

तृतीयेति । तावताऽपि स्थानप्रयत्नसाधनेन ताभ्यां ग्रहणं स्वादित्यरुचेराह—ईषत्स्पृष्टेति । विवृतत्वाऽभावे उपस्थित-
रेकीयप्रयत्नसाधने मानाऽभावादिति भावः । ताभ्यामिति ।
असावर्ण्यादिति भावः ॥

[सावर्ण्यविधिस्थापनमाध्यम्]

ऋकारस्य लृकारस्य चोऽच्छ्वं वक्ष्या-
मि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्लुतो यथा
स्यात् । होतृ-ऋकारः होतृकारः । होतृ-
कार इति । होतृ-लृकारः होतृलृकारः
होतृलृकार इति ॥

(प्रदीपः) अच्छ्वं वक्ष्यामीति । सत्यच्चे
दीर्घसंज्ञानयोर्भविष्यति । येषां तु मतमर्थतृती-
यमात्रावेताविति, तेषां मते सत्यप्यच्चे द्विमात्र-
त्वाऽभावदेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्माद्विमा-
त्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ । तच्चावश्यमिति । त्वया-
ऽपि 'ऋ वा वचनं लृवावचनम्'मिति युवताऽच्यव-
नयोर्वक्तव्यम् । अन्यथा विधानमात्रमेव तयोः स्वाज्ञा-
ऽच्छ्वार्थ इतः । सति त्वच्चे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि
सावर्ण्याद्ग्रहणे सति व्रतसंज्ञा भविष्यतीति हुनसिद्धिः ॥

(उद्योतः) माध्वे वचनद्वयप्रत्याख्यानवागाह—
ऋकारस्येत्यादि । सत्यच्चे सति । अयोगवाहेषु पात्रा-
दिति भावः । नाच्छ्वार्थमिति । तस्य पुनर्महा, तस्थाने
पुनश्चेति भावः ॥

[तद्व्यञ्जिज्ञासामाध्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । एकैकस्मिन्सं-

(राजलक्ष्मी) १ अर्थतृतीयमात्रत्वेऽपि । ताभ्यां—ताभ्यां
तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । २ अयोगवाहेषुपात्रात् स्वमित्याशयः ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

नरयैव न्याय्यत्वात् । तथाहि—तद्वचनद्वयं कुर्वतापि रेफ-
द्रव्यलकारद्रव्यगमयोस्तद्विधेयोरच्छ्वं तावदेष्टव्यम् । तन्नि-
र्वाहार्थं वर्णसमाप्राये तौ पठनीयौ । अन्यथा हि विधान-
मात्रमनयोः स्वाज्ञा त्वच्छ्वार्थः प्लुतः । तद्विधाने क्षुब्धेति
परिभाषयाऽच श्रुत्युपपत्तिः । ननु ईषत्स्पृष्टस्यानच्छ्वान्मा
भूत्प्लुतः, विवृतस्य तु ऋकारस्याऽच्छ्वेन प्लुतः सिद्धः एवेति
चेत्सत्यम् । विवृतः प्लुतः सिद्धः, ईषत्स्पृष्टी तु प्लुतौ
रेफद्रव्यलकारद्रव्यगमौ न सिध्यतः । अत एवाऽच्छ्वज्ञामात्रे-
णापि न निस्तारः । ग्रहणकालप्रवृत्तेस्तावन्मात्रेणानिर्वा-
हान्, किं त्वप्यस्य पाठ एव कर्तव्य इत्युक्तम् । मति त्वप्यस्य

हितायां शाकलाऽभावपक्षे रूपद्वयं साध्य, तच्चोभं-
यथापि सिध्यति । तत्र सर्वणसंज्ञायामसत्यां यथा
सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम् । सत्यां तु यथा सिध्यति
तथोच्यते—'अकः सर्वणं दीर्घ' इत्यत्रान्तरतमत्वदी-
र्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वात्तुभयविशिष्टका-
ऽसम्भवाद्देकत्वः । यथाऽन्तरतमो नासौ दीर्घो,
यश्च दीर्घो, नासावन्तरतम इति द्वयोर्ऋकारयो रेफद्र-
ययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदाचिदेकद्वययुक्त ऋकारो भवति,
कदाचिद्विवृत ऋकारः । लृकारेऽपि कदाचिद्वृत्तारा-
न्तरतम ऋकारः कदाचिद्वृत्तारान्तरतम लृकार
इति साम्यसुभयोः पक्षयोः ॥

(उद्योतः) अत्र पक्षेऽपि उक्त्युक्त्या हरवृत्तकार-
द्रव्यस्थानिकदीर्घकादेशातिरिक्तविषये आचर्य, हरवृत्तकार-
लृकारद्रव्यस्थानिकदीर्घकादेशातिरिक्तविषये द्वितीयस्य न साधु-
त्वमिति नाऽतिप्रसङ्गः, पक्षयोस्तुल्यफलता चेति बोध्यम् ।
तदेव ध्वनयन् पृच्छति—माध्वे किं पुनरनेति । ऋकार
इति । विवृत इत्यर्थः । लृकार इति । ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

सर्वणसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं
चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकार-
ग्रहणेन लृकारग्रहणं संनिहितं भवति ।
'ऋत्यकः'—खट्वृत्तः मालऋत्यः । इद-
मपि सिद्धं भवति—खट्वृत्तलृकारो माल-
लृकार इति । 'वा सुत्यापिशलेः' । उप-
कारीयति उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं
भवति—उपलकारीयति उपालकारीयति ॥

इतस्तयोः । ४ सर्वणसंज्ञापक्षे तु । ५ व्यवस्थितविषया-
ऽनभिधानेन वा । ६ 'इवापोः सम्भ्राह्मन्दी'रितिहरवः ।

पाठे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि ग्रहणात्प्लुतसंज्ञायां सत्यां पक्षे
ईषत्स्पृष्टौ प्लुतौ भवतः । एवस्थिते पाठे वचनद्वयं माहृतु ।
तद्विधेययोरपि दीर्घतयाऽकः सर्वणं इत्यनैव सिद्धेः । ननु
स्थानान्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृतावेव दीर्घा
स्यातां न त्वापत्स्पृष्टाविति चेन्न । रेफद्रव्ययुक्तस्य स्थानिनो
रेफद्रव्ययुक्त प्रवादशः सुसृष्ट इत्यापि हि सम्भवति, तथा
च किं रेफद्रव्ययुक्तत्वमादत्तव्यं, किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनि-
गमकाऽभावेन पर्यायेणोभयप्रवृत्तौ सिषापधिषितस्य रेफद्र-
वस्य निर्वाहात् । लृकारेपि कदाचिद्वृत्तारान्तरतमो विवृत-
दीर्घः कदाचिद्वृत्तारान्तरतमो लृकारद्रव्यगमः ईषत्स्पृष्ट इति
मकलेश्वरसिद्धेः नदेवं पाठं वचनद्वयं न कर्तव्यमिति स्थितम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये दीर्घत्वं चैवहीति । ईषत्पृष्ट-
विभूतरूपो दीर्घो वर्ण इत्यर्थः । एवं व्याकृत्ये—अपि चेत्या-
दिना । खट्वलकार इति । 'हो गृह्ण' इत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

[एकदेशिन आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि ककारग्रहणेन लकारग्रहणं
संनिहितं भवति,—‘उरणपरः’—लका-
रस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

लकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चा-
ऽवश्यं वक्तव्यमस्मैत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्य-
र्थम् । तदेव संज्ञायां रेफवाधनार्थं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लपरत्वमिति । व्याख्यासा-
मीत्यर्थः । रपर इत्यत्र ‘र’ इति लणिति लका
राऽकारेण प्रत्याहार आश्रीयते । तत्रान्तरतम्या-
दकारस्याऽण् रपरः, लकारस्य लपरः—इति ।
अस्त्यामिति । अस्त्यां सवर्णसंज्ञायामुरण् रपर
इत्यत्र लकारग्रहणं कर्तव्यं भवति ॥

(उद्द्योतः) वचनस्य क्वाप्यदर्शनादाह—व्याख्या-
स्यामीति । अन्ये तु लण्मूर्त्त्याऽकारस्यानुनासिकत्वे-
ऽतो लान्तस्येत्यत्र भगवान्पाणिर्निलकारं नोकारयेत्,
प्रत्याहारणेन निर्वाहात् । तरमादपूर्वं वचनं कार्यमित्येव
भाष्याशय उचित इत्याहुः । आन्तरेति । रपते रपरो
लभ्रतेर्लपर इत्यर्थः । सवर्णसंज्ञावादी तदभाववादिनं प्रति
‘तवाप्यावश्यकं त’दित्याह—तच्चावश्यमिति । ‘लकार-
स्याऽण् लपर’ इत्येतत् ॥

[सवर्णसंज्ञाऽभाववादिन आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि—‘रपाभ्यां नो णः समानपदे’
इत्युकारग्रहणं चोदितं मातृणां पितृणामि-
त्येतदर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति—‘कूप्यमानं
पश्ये’ति ।

[सवर्णसंज्ञावादिनः प्रतिबन्दी भाष्यम्]

अथाऽस्त्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ ‘तव मते’ इत्यादिः । २ ‘मम मते’ इत्यादिः ।

ॐ शब्दकौस्तुभः ॐ

ननु तदेवास्तु, संज्ञाविधानं तु मास्तिव चेन्न ।
वचनद्वयार्थे गौरवस्य स्पष्टत्वात् । किं संज्ञाऽभावे
अत्यन्त उपसर्गादिति उरणपरइत्यादिषु लकारेण लुकार-

कस्मान्न भवति—‘प्रकूप्यमानं पश्ये’ति ? ॥

(प्रदीपः) प्रकूप्यमानमिति । ‘कृत्यच’
इति शब्दप्रसङ्गः ॥

[सवर्णसंज्ञाऽभावसमाधानभाष्यम्]

‘बुद्धतुलशर्व्ववायेने’ति वक्ष्यामि । अपर
आह—‘त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्णैर्लशसैश्च व्यवाये
नेति वक्ष्यामी’ति । वर्णैकदेशाश्च वर्ण-
ग्रहणेन गृह्यन्त इति योऽसौ लकारे लकार-
स्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) त्रिभिश्चेति । पूर्वस्मादयं विशेषः—
पूर्वत्र शरन्तर्भूतोऽपि लकारः साक्षाण्त्वनिमित्तत्वा-
व्यवसायकत्वेन नाश्रीयते । इह तु तस्याऽनुपादानमेव ।
वर्णैकदेशा इति । अवयवस्य स्वव्यापाराऽनिवर्त-
नात् । अग्रहणपक्षे तु क्षुभादेराकृतिगणलाऽभावः ।

(उद्द्योतः) साक्षादिति । रपाभ्यामिति वचना-
दित्यर्थः । नन्वत्र लकाराऽभाव इत्यत्र आह—भाष्ये वर्णैक-
देशा इत्यादि । अग्रहणपक्षे त्विति ‘प्रकूप्यमान’मित्यत्र
‘कूप्यमान’मित्यत्र चेति भावः । आच ‘कृत्यच’ इति, दित्तये
‘कवणात्रस्येति प्राप्तिः ॥

[सिद्धान्तिन उपसंहारभाष्यम्]

यद्येवं, नाथो रपाभ्यां णत्वे ककार-
ग्रहणेन । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त
इति योऽसौ लकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं
भविष्यति ॥ [तुल्यास्यप्रथमं] । ९ ॥

(प्रदीपः) कृदिताम् लुदितां च भेदेनाऽनु-
बन्धनिर्देशाद्भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्पर-
ग्रहणाऽभावात्सङ्काराऽभावः ।

(उद्द्योतः) भेदेनेति । ‘भोग्’ ‘गन्तु’ इति भेदे-
नानुबन्धनिर्देशः । ‘नारलोपिशास्त्रुदितं’ ‘गुपादिशुवाष्ट्रुदितं’
इति च भेदेनोपादानमित्यर्थः ॥ [तुल्यास्य] । ९ ॥

१ अस्य ‘इति’ इतिशेषः । ४ चः कविज ।

५ ‘व्यतिकराऽभावः’ पा० ।

ग्रहणं न स्यात् । न चैवं सिद्धान्तेऽपि ‘तवत्कार’ इत्यादौ
रपरत्वप्रसङ्गः । रप्रत्याहारपरत्वस्य वक्ष्यमाणतया लपरत्व-
सिद्धेः । कृदिताम्लुदितां च धातूनामनुबन्धकार्येषु संकरस्तु
न भवति । धातूपदेशे पृथगनुबन्धकरमसामर्थ्यात् । त्रिभि-

नाज्जलौ ११११०॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अज्जलौः प्रतिषेधे सकारप्रतिषेधो-

उज्जलत्वात् ॥*॥

अज्जलौः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण
सर्वणसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ किं
कारणम् ? ॥ 'अज्जलत्वात्' । अत्रैव हि
शकारो हल्च ॥ कथं तावदत्त्वम् ? ॥
इकारः सर्वणग्रहणेन शकारमपि गृह्णाती-
त्येवमत्त्वम् । हल्चु चोपदेशाज्जलत्वम् ॥

(प्रदीपः) नाज्जलौ । अकारहकारयो-
रि-कारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सर्वणसंज्ञा प्राप्ता
निषिध्यते । अतएव निर्देशादचामग्निर्हला हस्मिः
सर्वणत्वाऽनिषेधः । अज्जलोरिति । प्रकृतत्वात्सर्वण-
संज्ञाया इति बोध्यम् । शकारप्रतिषेध इति ।
द्विवचनान्तस्य समासो, मेदाधिष्ठानत्वात्सर्वण-
संज्ञायाः । इकार इति । अत्र हि सूत्रे अजितीकारो
गृह्यमाणः सर्वणं गृह्णातीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति,
स्मात्प्रति क्रियाविरोधादत्रैव सूत्र इदं न व्याप्तिरिति
इति सर्वणत्वनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति । 'यस्येति
चे'त्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यतेऽनेन सर्वण-
त्वनिषेधात् । इह तु स्मात्प्रति व्यापारो नास्ति,
अस्ति च पूर्वेण सर्वणत्वमि-कारशकारयोरिति भावः ।
'प्रकृत्य चापवादविषय'मिति न्यायोऽत्र नास्त्यप-
वादस्यैवाऽसंपत्त्या ॥

ॐ राजलक्ष्मी ॐ

१ अत्र 'तत्र सर्वणलोपे दोष' इत्यधिकं केचित्पठन्ति ।

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

वाक्येष्वपि पृथगनुवादसामर्थ्यात् । अन्यथा हि सर्वान्
श्रद्धित एव लुङित एव एव वा पठिष्या विधावपि तेनैव रूपेणा
नुब्रूत । सम्भवत्येकस्यैव वैकल्याग्रगणायोगात् [तुल्यारथ] ।

नाज्जलौ । अज्जलौ मिथः सर्वणो न स्तः । अकार-
इकारयोरि-कारशकारयोश्चकारपकारयोश्चकारमकारयोश्चेति
स्थलचतुष्टये पूर्वमूत्रेण प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते ।
तेनाऽऽननुहं चर्म' वैपारो मत्स्य' इत्यत्र यथेति चेति
इकारशकारयोर्लोपो न । अन्यथा हि यस्येत्यनेन दोषाणा-
मिव इकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात् । तथा 'दण्डहस्तः'
'दधिशीनं' 'कर्तृषट्क'मित्यादी सर्वणदोषः स्यात् । 'दधि-

(उद्घोतः) नाज्जलौ । अकारेत्यादि । एवं च
'हरि'रित्यादौ दीर्घः, 'श्रुयन्'मित्यादौ यणापत्तिरिति भावः ।
अत एवेति । पूर्वसर्वणदीर्घनिर्देशादित्यर्थः । किं चैवं
सति अकः सर्वणं इति श्रोतुं श्रुतिः सर्वणं इत्यस्याऽऽसक्ततिरि-
त्यपि बोध्यम् । मेदाधिष्ठानत्वादिति । व्युत्पत्त्येके हि
तुल्यास्यप्रयत्नत्वाऽऽसंभव इति भावः । सर्वणग्रहणेनेति
भाष्ये । सर्वणग्राहकेणाऽणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः । अत्र हि सूत्रे
इति । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकतामत्रत्यपूर्वपक्षी न जानाति ।
प्रत्याहारेण जातिग्रहणमिति च न जानाति । ननु सति
सर्वणत्वे इकारः शकारं गृह्णायात्, तदेव च न,
नाज्जलौमिति निषेधादेत आह-स्वात्मनीति । यद्यपि
'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति एकस्य
विषयविषयित्वयोर्न विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमन्यत्र
निषेधेऽपि स्ववाक्यार्थबोधोपपन्नोऽस्ववचकपदार्थोपस्थितिवेलायां
स्ववाक्यार्थबोधरूपस्ववर्ण्यभावज्ञानाभावाच्चात्रेकारशकारयो-
स्तदभावबोधनमिति भावः । अपवादस्यैवासंपत्त्येति ।
अपवादस्य-नाज्जलौमित्यस्याऽऽसंपत्त्या-प्राग्बोधोऽभावेन
स्वविषयेऽप्राप्त्या-एतद्वचकपदोपस्थितयोरि-कारशकारयोर्नाप-
वादविषयत्वमित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकान्तरमाध्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ तत्र सर्वणलोपे दोषः ॥*॥

तत्र सर्वणलोपे दोषो भवति—
'परदशतानि कार्याणि' । 'श्रोतुं श्रुतिः सर्वणं'
इति लोपो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) परदशतानीति । शतात्पराणि ।
शताधिकानीत्यर्थः । कर्तुंकरणे कृता बहुलमिति

२ 'सर्वणदीर्घपूर्वसर्वणं'तिपाठान्तरम् ।

३ प्राक्-परार्थोपरिस्थितसमये ।

सान्द्र'मित्यादौ यणादेशश्च स्यात् । इहाऽज्जलौ कर्यापि न
सर्वणो स्त इति वाक्यार्थो न आक्षेपः, संक्षारम्भवैयर्थ्यापत्तेः ।
विहितप्रतिपाद्यत्वेन विकल्पे तु लाघवात्तुल्यारथमयत्नं
वेत्येव सूत्रेण । नाप्यचामग्निर्हला हस्मिः सावर्ण्यं निषि-
ध्यते । नाज्जलौमित्यत्रैव सूत्रे सर्वणदीर्घस्य श्रयो ह इति
पूर्वसर्वणदेशस्य च निर्देशात् । ननु खलेवात्र निर्दिष्टो न
तु हल् । तावतेतिशेदेति चेत्तर्हि दीर्घनिर्देश एव श्राप-
कोऽस्तु । तेन ह्यचामग्निः सावर्ण्यमनिषिद्धमिति श्रुतिः
परिदिष्टादज्जलौमिथो निषेध एव पर्यवस्यति । 'श्रोतुं श्रुतिः
सर्वणं'इति श्रापकाच । 'यत्तु नाज्जलौ'वित्येव कुतो न सूत्रि-
तमिति । तत्र । 'कर्तृषट्कं' 'दधिसान्द्र'मित्याव सिद्धश्रापत्तेः

बहुलवचनात्समासः । पारस्करादिवास्तुवागमः ।
शकारस्य श्रुत्वम् । 'अन्वि चे'ति द्विर्वचनम् । 'शरो
शरी'ति लोपाऽप्रज्ञात्रिशकारश्रवणप्रसङ्गः । शरोच्य-
नन्विचेत्यत्र (३) इकारेण शकारो न गृह्यतेऽनेन
सर्वणत्वस्य निषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विर्वचनम् ॥

(उद्घोतः) बहुलैति । मयूरव्यंसकादिवास्तु-
प्रेति वा समास इत्युचितम् । ननु कथं शस्य द्वित्वम्, 'अन्वि
चे'ति 'शरोची'ति वा निषेधापत्तेर आह-शरोचीति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धमनच्त्वात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ?॥ कथम् ? । 'अनच्त्वात् ॥
कथमनच्त्वम् ?॥ स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्' ।
'ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्' 'विवृतसूम्पणाम्' ॥
'ईष'दित्येवानुर्बतते । 'स्वराणाञ्च विवृतम्' ।
'ईष'दिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धमनच्त्वादिति । सूत्र-
प्रत्याख्यानसाधारणमुक्तम् । प्रत्यक्षभेदादज्जलोः
सर्वणसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रत्यक्षभेदेनाऽनच्त्वे सूत्रमेव व्यर्थं
स्यादत आह-सूत्रेति । भाष्ये-ईषदित्येवेति । एडैचोः
परस्परसावर्ण्याऽभावात् विवृतत्वव्याधानामपि सर्वणसंज्ञा
नियामकत्वस्य सूत्रमतेऽप्यावश्यकत्वेन तद्विश्रित्य सूत्रानामरम्भ
एव ज्यायान् । किञ्च दीर्घयुताऽकारहकारयोः सावर्ण्य-
व्यावृत्तये इदमपि तस्यावश्यकमिति भावः ।

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ वाक्याऽपरिसमाप्तेर्वा ॥*॥

वाक्याऽपरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्ध-
मेतत् ॥ किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति ?॥
वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तर
कालेत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकाल 'आदिरन्येन
सहेते'तिप्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला

● राजलक्ष्मीः ●

● शब्दकौस्तुभः ●

आलुकारयोरनच्त्वात् । ग्रहणकसूत्रातिरिक्ते पूर्वं एवाऽपि
त्युक्त्वात् । अस्तु वा परोऽणु, तथाप्यजपेक्षया व्यक्तियोरन-
मेव स्यादित्यग्रहणमपलोपाऽग्रहणं क्रियतामिति शङ्काया
गमंसावेगैव गतत्वात् । शल्लेते तु व्यक्तिलाघवे सत्यपि

सर्वणसंज्ञा । सर्वणसंज्ञोत्तरकालमणुवि-
त्सर्वणस्य चाप्रत्यय इति सर्वणग्रहणम् ।
एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनाऽन्यत्र-
सर्वणानां ग्रहणं भवति । न चाऽत्रेकारः
शकारं गृह्णाति ॥

(प्रदीपः) वाक्यापरिसमाप्तेरिति । भवतु
वा तुल्यास्यप्रत्ययत्वं तथापीहेकारेण शकारो न गृह्यते,
सर्वणसंज्ञाया अस्मिन्सूत्रेऽनिष्पादात् । अस्मिन् हि
सूत्रे निष्पञ्चे सत्यपवादविषयपरिहारेणैषे विषये
सर्वणसंज्ञा प्रवर्तते, न त्वेत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम् ।
ततश्चाऽत्रैषूपदेशोत्संज्ञाप्रत्याहारसर्वणत्वेण निष्पञ्चेन-
गृहित्सर्वणस्येत्येतदस्य चावित्यादौ प्रवर्तते न त्वन्ने-
वूपदेशादिषु, नापि स्वात्मनि । ततश्चाऽत्र सूत्रेऽज्ञा-
निष्पत्त्याऽणुदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारास्याऽ-
ग्रहणात्सर्वणत्वं शकारयोः सिद्धम् । एवमीकारोऽप्य-
त्रेकारेण न गृह्यत इतीकारसकारयोः सर्वणत्वम-
स्तीति 'कुमारी शेते'इत्यत्र सर्वणदीर्घत्वं प्राप्तमची-
त्यनुवृत्त्या निवार्यते ।

(उद्घोतः) वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति । अन्वया
नाञ्जलीवित्यस्य निषेधस्य स्वरिमन्त्रि प्रवृत्तौ तत्र पूर्वपक्ष-
स्यैवानुत्थानं स्यादिति भावः । अनिष्पादमुपपादयति-
अस्मिन्हीति । सूत्रे निष्पञ्चे इति । जनितवाक्यार्थ-
बोधे इत्यर्थः । प्रवर्तते इति । एते परस्परं सर्वणसंज्ञा
इति प्रमासुषं निश्चयज्ञानं निष्पद्यत इत्यर्थः । तदेव च लक्ष्य-
संस्कारकमिति भावः । निष्पत्त्यवस्थायाम्-नाक्यार्थ-
बोधावस्थायाम् । सर्वणत्वेण-निष्पञ्चे । तत्र सर्वणत्व-
निष्पत्तिः-इष्टविषये सर्वणपदवाच्यत्वग्रहः । नापि
स्वात्मनीति । अनिष्पत्तेरिति भावः । अज्ञानिष्पत्त्या-
अज्ञस्येष्टविषयसर्वणपदवाच्यत्वज्ञानस्याऽनिष्पत्त्या । भाष्ये
तावत्-प्रथमम् । उपदेशोत्तरकालेति । ज्ञातस्य संज्ञा-
विधानादिति भावः । प्रत्याहारोत्तरकाला सर्वणसंज्ञे-
त्यादिरिति विषये सर्वणसंज्ञासंश्लिप्तग्रहणम्, तदुत्तरकालमणु-
दितित्येतदकारादिभिः स्वसर्वणत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयति

१ एवञ्च प्रवक्ष्येदाह दोष इत्याशयः ।

वर्णोच्चारणे विशेषो नास्तीत्येवोत्तरम् । वस्तुतस्तु 'नाञ्जली'
वित्येव सूत्रयिषुमुनितम् । स्यादेतत्-शरां शर्मिषि सावर्ण्यं
निषिद्धयेत् । ते हीकारादिभिर्गृहीतत्वादसंज्ञकाः हल्बुप-
देशाद्गलक्षः । न चाऽस्मादेव निषेधादिकारादेषो न सर्वणो
इति वाच्यम् । एतद्व्याख्यार्थादेषात्पदाद्योपस्थितेरावश्यं

इत्यर्थः । अपरिसमाप्तिश्च—सर्वर्णनिर्णयं विना तद्ग्रहण-
बोधनाऽसामर्थ्यमित्यर्थः । तन्नूये शक्तिघट्टे बाधकसंभावनो-
हिताऽप्रामाण्यसंभावनासत्त्वादिति तात्पर्यम् । यत्तु नाज्जला-
वित्थतः प्राक्तुल्यास्येत्यस्य बोधाऽभावेन सर्वर्णपदार्थज्ञाना-
ऽमावाद्युदित्यस्य वाक्यार्थाऽबोध इत्यर्थ इति, तत्र, अभावा-
ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तुल्यास्येत्यतः प्राक् निषे-
धवाक्यार्थाऽभावो, न तु विपर्ययमित्यदोषादिति दिक् ।
सिद्धमिति अत्रत्याऽप्यदोषसिद्धितिकाले वाक्यार्थबोधरूप-
साधन्याभावज्ञानाऽभावादिकारणकारणयोः सर्वर्णत्वज्ञानेऽ-
प्यनुदित्यनुवर्त्येष्टविषये वाक्यार्थबोधरूपशक्तिग्रहणस्याऽ-
मावाद्येकारेणाऽत्र शकारग्रहणमिति भावः । ननु वाक्याऽ-
परिसमाप्तित्वायस्याऽस्मदादौनप्रति प्रवृत्तत्वेऽपि पाणिनेस्त-
त्तच्छास्त्रप्रणयनाऽन्यथानुपपत्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि
सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्राऽसाध्यत्वेन च ना-
ज्जलावित्थत्वाद्दौ सर्वर्णभिप्रायेण प्रयोगः स्यात् । अस्मदादीनां
बोधस्तु तत्तात्पर्यज्ञानास्तुपरंपरया लक्षणया भविष्यतीति
शकारयोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवमकारयोरपीति चेन्न ।
ज्ञानसत्त्वेऽपि तदभिप्रायेण प्रयोगे तात्पर्यग्राहकाऽभावात् ।
करिष्यमाणसंज्ञाभिप्रायेण पाणिनिव्यवहाराऽमावस्यैव प्रति-
पादनाच्च । अत एव हलश्चवृत्ते इतरेतराश्रयमाशङ्क्य
एकशेषेण समाहितं भाष्ये । अन्यथा पाणिनिना ह्रस्वपदार्थस्य
शातत्वेन तस्याऽन्योन्याश्रयाऽभावान्तेन तदभिप्रायेण प्रयोगे
बोद्धृषीषस्य लक्षण्यैबोधपक्षी तत्पर्यन्तानुधावनमनर्थकं
स्यात् । मम तु पाणिनेस्तथा व्यवहाराऽमावाद्य दोषः ॥

उक्तार्थे शापकमप्युच्यस्यति—एवमीकारोपीति ।
अत्र पक्षे दीर्घपुताऽकाराभ्यां हकारे सावर्ण्यवारणं तु
प्रक्षेपाद्बोध्यम् । तत्र तात्पर्यग्राहका वेलास्त्वित्यादिनिर्देशाः,
प्रापुक्तं भाष्यं चेति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णात्येव-
मीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः ? ॥
कुमारी—ईहते कुमारीहते । ‘अकः सर्वर्ण’
[इति] दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

❁ शब्दकोस्तुभः ❁

कन्या तस्यामवस्थायामिकारादिभिः शरामुपस्थानस्य दुर्वा-
रत्वात् । ततश्च ‘परदशताः’ ‘रामपञ्चः’ ‘यशस्तार’मित्यादी-
‘द्वारो द्वारो’यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । ततश्चैकैकत्र शून्यं
भवेत् । इत्येते ॥ द्वयम् । तथा च पूर्वपक्षवार्तिकम्—अज्ज-
लः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्जलत्वादिति । अत्र
शकारग्रहणं शरामुपलक्षणम् । किञ्चाऽवर्णस्याप्यादशधा
भिन्नस्य परस्परं सावर्ण्यं न स्यात् । ततश्च ‘दण्डाय’-
मित्यादौ दीर्घो न स्यात् । तथाहि—इकारेण ग्रहणादकारो

(प्रदीपः) तत्र क ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क
नेति विषयविभागदर्शनाय चोद्यं करोति—यथैव
तर्हीति । इकारस्य (हि) अत्राऽप्राहकत्वं दृष्टमित्यकः
सर्वर्णं दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः ।

(उद्योतः) प्रदर्शनाय—बोधनाय ॥

[परिहारभाष्यम्]

नैव दोषः । यदेतदकः सर्वर्णं दीर्घइत्यत्र
प्रत्याहारग्रहणं, तत्रेकार ईकारं गृह्णाति,
शकारं न गृह्णाति ॥

(उद्योतः) भाष्ये यदेतदिति । तद्बोधनेलायां
वाक्याऽपरिसमाप्तेरिति भावः ॥

[पूर्ववार्तिकस्य व्याख्यान्तरभाष्यम्]

अपर आह—॥*॥ “अज्जलोः प्रतिषेधे शकार-
प्रतिषेधोऽज्जलवान् ॥*॥ अज्जलोः प्रतिषेधे
शकारस्य शकारेण सर्वर्णसंज्ञायाः प्रति-
षेधः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘अज्ज-
लत्वात्’ । अद्यैव हि शकारो हल्व ॥ कथं
तावद्वच्यम् ? । इकारः सर्वर्णग्रहणेन
शकारमपि गृह्णातीत्येवमवच्यम्, हल्लु
चोपदेशाद्वच्यम् ॥

तत्र को दोषः ? ॥*॥ तत्र सर्वर्णलोपे
दोषः ॥*॥ तत्र सर्वर्णलोपे दोषो भवति ।
‘परदशतानि कार्याणि’ । ‘अरो झरि
सर्वर्ण’ इति लोपो न प्राप्नोति ॥*॥ मिद्धम-
नच्चात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ‘अन-
च्चात्’ ॥ कथमनच्त्वम् ? ॥*॥ वाक्यापरि-
समाप्तेर्वा ॥*॥ उक्ता वाक्याऽपरिसमाप्तिः” ॥

हल्, अक्षु पाठाच्चाऽच । न चास्मिन्नेव सूत्रे एतस्य प्रवृत्तिः,
येन ग्रहणकशास्त्रमसावर्ण्योऽत्र प्रवर्ततेति । अत्र सिद्धान्तं
वाचिककार एवाह—सिद्धमनच्चाद्वाक्यापरिसमाप्ते-
र्वेति । तत्र सूत्रप्रत्याख्यानोत्तरं प्रथमवार्तिकेऽभिप्रेतम् ।
तथाहि—शिक्षावाक्ये विवृतमूष्मणामिति योगो विमज्ज्यते ।
तत्र चेषदित्यनुवर्तते । स्वराणाञ्चेति । ‘विवृतं मित्यनुवर्तते ।
‘ईष’दिति निवृत्तम् । तथा च प्रवालभेदादुष्मणस्योः सा-
वर्ण्याऽप्राप्ती किं सूत्रेण ? । तथा च शरामनच्चादेव सिद्ध-
मित्यर्थः । उपलक्षणभेदमकारस्याऽहलत्वादित्यपि बोध्यम् ।

(प्रदीपः) अनच्चमेव वाक्याऽपरिसमाप्त्या
साध्यते न तु प्रयत्नभेदेन्याह—अपर आहति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अस्मिन्पक्षे—‘वे’त्येतदसमर्थितं भवति ॥

(प्रदीपः) अस्मिन्पक्ष इति । एकत्र हि
साध्ये हेतुविकल्पो भवति, इह तु साध्यभेदः ।
सिद्धेरनच्च हेतुः, अनच्चस्य वाक्याऽपरिसमाप्तिः ॥

(उद्घोतः) एकत्रेति । ‘तुव्यापानां विकल्प’ इति
न्यायादित्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

एतच्च समर्थितम् ॥ कथम् ? ॥ अस्तु
वा सकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा, मा
वा भूत ॥

(प्रदीपः) एतच्चेति । ‘अस्तु वा ग्रहण-
मिकारेण शकारस्ये’ति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञा-
विकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः ।

ॐ शब्दकोस्तुभः ॐ

सूत्रारम्भमभ्युपेक्षेदम् । वस्तुतस्तुक्तरीत्या सूत्रमेव नारम्भ-
णीयमित्यर्थः । ईषदित्यस्याननुवृत्तिः समानप्रयत्नताश्च
रवीकृत्य सूत्रारम्भस्येव—वाक्यापरिसमाप्तेर्वैति ।
अयमाशयः—इह पूर्व वर्णानामुपदेशः । तत् इत्संज्ञा । तत्
कादिरस्येन सहेतेति प्रत्याहारसिद्धिः । ततो नाञ्छला-
विश्लेषाद्व्याप्येति । ततोऽपवादविषये परिहारेण सवर्ण-
संज्ञानिषेधे सति ग्रहणकस्याप्रवृत्तिः, न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्ति-
समये । अयथैतत्सूत्रेणैवैकारशकारादीनां सावर्ण्यनिषेधा-
दिकारेण शकाराऽग्रहणे सत्यन्वास्तादिति हेतोरसिद्ध्या
त्वदीयः पूर्वपक्षोऽसम्भवदुक्तिक एव स्यात् । अथ पदार्थ-
ज्ञानस्य वाक्यार्थबोधहेतुतयैतद्वाक्यस्य पदार्थबोधकाले प्लब्दा-
क्यार्थग्रहाऽभावादह सूत्रे शकारेण शकारग्रहः स्यादेव ।
इतः पूर्व सावर्ण्यनिषेधाऽग्रहादिति अर्थं तदर्थतः पूर्व ग्रहणक-
शास्त्रमेव न निष्पन्नमिति कथं न पर्यलोचयेत् नन्वेवं तुल्या-
स्यग्रहणं नाञ्छलावित्यादावकः सवर्णं दीर्घ इति दीर्घापि न
प्रवर्ततेति चेन्न । सवर्णसंज्ञावृत्तरकाले प्रवर्तमानस्य
दीर्घशास्त्रस्य दण्डाकाशविनैवाप्यप्रतिबद्धप्रवृत्तिकत्वात् ।
सहेद्वतानञ्छेदरूपाभ्यान्तत्वाविशेषात् । न च सवर्ण-
दीर्घविधानात्तत्सूत्रार्थनाधानुपपत्तिरिति वाच्यम्,
पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसम्पत्तौ सत्यां साधुत्वबोधक-
वाक्यार्थज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधे विलम्बाऽदन्तेनात् ।
अस्या व्याकरणशास्त्रपरिशीलनविकल्पानां कापि शाब्द-
बोधो न स्यात् । तथा वैदाकरणा नामपि व्याकरणसूत्रवृत्त-
शब्देऽपि व्याकरणादेव साधुत्वबोधे तदुत्तरकाले च वाक्या-

(उद्घोतः) मा वा सूदित्येतत्सूत्रप्रतिज्ञाया
आशयमाह—अस्तु वेति ।

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—‘परदशतानि कार्याणि’ । ‘शरो
शरिसवर्ण’ इति लोपो न प्राप्नोती’ति ? ॥

[श्रृणपत्तिभाष्यम्]

मा भूलोपः ॥

[अनिष्टप्रदर्शनभाष्यम्]

ननु च भेदे भवति—सति लोपे द्वि-
शकारकम्, असति लोपे त्रिशकारकम् ॥

(प्रदीपः) ननुचेति । श्रुतिकृतं भेदमुप-
गम्यो यते ॥

(उद्घोतः) ननु ‘व्यजनपरस्यैकस्याऽनेकस्य वा नो-
च्चारणे विशेषः’ इति न्यायात् कथं भेद इत्यत आह—भ्रुति-
कृतमिति ॥

[परिहारभाष्यम्]

नास्ति भेदः,—असत्यपि लोपे द्विशकार-

र्थावगतावभाष्याभ्यामन्याभ्यचक्रकाणां दुर्बोत्सादिति दिक् ।
साधुत्वज्ञानं तु न शब्दबोधे हेतुः । अस्तु वाऽभियुक्तवा-
क्यावेन साधुत्वानुमितिः, ततः शाब्दबोधे जाते लक्ष्या-
न्तरेभ्यश्च लक्षणवाक्यान्तर्गतैष्वपि लक्षणप्रवृत्तिरिति दिक् ।
वस्तुतस्तु शरां परस्परं तावर्ण्यनिषेधे सत्यपि न क्षतिः ।
परःशतादिषु हि रूपद्वयं सिद्धान्तेपीभ्यते । शतारपराणीति
विग्रहे ‘कर्तृकरणे कृता बहुल’मिति बहुलवचनाद्वा श्रुत्येति
वा समासे कृते पारस्करादित्वात्पुटि सकारस्य क्षुब्धम् ।
ततोऽनचिचे’ति दिर्बचनम् । ननु ‘शरोचो’त्यनचीति
वा द्वित्वनिषेधोस्त्विति चेन्न । तत्र ‘नाञ्छला’विति निषेधा-
दिकारेण शकाराऽग्रहणात् । ततो शरोशरीति लोपविकल्पा-
दिशकारं त्रिशकारं वा रूपमिति सावर्ण्यनिषेधेपि सिद्ध-
त्येवं रूपद्वयम् । ‘अनचि चे’ति द्वित्वस्यापि वैकल्पिकत्वात् ।
तत्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वं ‘यरोनुनासिकेऽनुनासिको वे’-
त्यतो वैत्यनुवर्तनात्सर्वत्र शाकल्पस्येति पाक्षिकनिषेधात् ।
लोपस्य वैकल्पिकत्वे तु ‘ह्ययो होऽन्यतरस्या’मित्यतोऽन्यतर-
स्याग्रहणानुवृत्तिरित्यवधेयम् । तस्मात्सावर्ण्यं सत्यसति वा
‘परदशता’ इति द्विशकारत्रिशकाररूपयोरविशेषः । ‘पर-
दशतावास्ते ये देवां परा सस्या शतादिका’ इत्यमरः । एवं
रामण्यो यशस्सारमित्यादावपि । अत एव भाष्ये,—अपर
आहेत्युपक्रम्य वाचिकद्वयमप्येकहेतुतया व्याख्याय, अस्तु वा
ग्रहणमिकारादिभिः शकारादीनामिति वाक्यशेषाध्या-
हारेण प्रतिष्ठाविकल्पार्थो वाशब्द इति व्याख्यातम् । तत्र
अपर आहेत्यपरितोयोद्धानम् । तदञ्जन्तुत्तरीत्या शरुं
सावर्ण्यनिषेधाऽनिषेधयोः कलाविशेषोपप्राप्तुक्तारत्या दण्डा-

॥ श्रीः ॥

व्याकरण-महाभाष्यम्

तद्ध्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः

तद्ध्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्घोतः

भाष्यादित्रिवलिव्याख्यानभूता श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचिताऽभिनवराजलक्ष्मीश्च ।

* तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् *

ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥१॥१११॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते?॥

(प्रदीपः) ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । किमर्थमिति । ईदृतीरनन्तर्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम्, उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सर्वैर्नानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्भ्रुत्वानां न भविष्यति, भ्रुतानां चेप्यत एवेति, -इष्टव्याधातमिति । तपरत्वं करोतीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) ईदृदेत् । व्यक्तपक्षे ईदृतीस्तपरयोः

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिकृता अभिनवराजलक्ष्मीः

१ अनण्त्वात्-दीर्घोच्चारणोत्तरसमाधायोऽपाठदण्प्रत्याहारवर्धितत्वात् । भिन्नेति । इत्यनुत्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नोपपद्यते इति । भिन्नकालग्रहणे प्राप्ते सति तन्निरासार्थं हि तपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वं सफलं स्यात्, तदेव तु न, अनण्वेनाऽणुदिसूत्रप्राप्तेरभावोदित्याद्ययः । २ सचर्णानां-दीर्घोदात्तदीर्घानुदात्तदीर्घस्वरितः नामोच्चारणानाम् । नोपपद्यते इति । गुणानामभेदकतया गुणान्तरयुक्तसर्वणग्रहणस्य स्वत एव सिद्धतया तदर्थं तपरोच्चारणस्य निष्फलत्वाद्योपपद्यत इत्यर्थः । ३ भ्रुतानां-भ्रुतेकारादीनानु । एवञ्च जातिपक्षेऽपि भिन्नकालभ्रुतव्यावृत्त्यर्थं न तपरत्वमिति तन्निष्फलमेवेति स्थितम् । ४ तपरकरणेऽनिष्ठापत्तिरपीत्याह-इष्टव्याधातमिति । प्रत्युत-विपरीतम् । इति प्रश्नः-भाष्ये-किमर्थमिति प्रश्नः । तपरसूत्रे इति । तपरसूत्रस्य

रूपादानं भिन्नकालनिवृत्तये वा, गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्थानं । तत्र नाय इत्याह-ईदृतीरिति । एवं चाणुदित्वस्य प्राथम्यात्तत्र तद्वाचकतपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः । तपरसूत्रेऽणग्रहणाननुवृत्त्या तस्य प्राप्तावपि फलाऽभावात् द्वितीय इत्याह-उदात्तादीनामिति । ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात्, तत्पक्षे हि तपरसूत्रं नियमार्थमेवेत्यत आह-जातीति । भ्रुतानां चेप्यत एवेति । एतच्च (अग्ने) भाष्ये एव स्फुटम् ॥ इष्टव्याधातमिति । जातिपक्षे ईदृदृशेऽपि तपरत्वेनैव भ्रुतव्यावृत्तिरत्यभिमानः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'तपरस्तत्कालरये'ति तत्कालानां सच-

विध्यर्थतया वास्तविकदुक्ततया तत्राऽणग्रहणाननुवृत्तेरित्याद्ययः । ५ तस्य-तपरसूत्रस्य । फलाऽभावात्-उदात्तादीनामभेदकत्वात्स्वत एव तद्ग्रहणे सिद्धे नपरसूत्रप्रवृत्तये तपर करणस्य निष्फलत्वात्तपरकरणं नोत्तिमित्यर्थः । तत्पक्षे-जातिपक्षे । जातिपक्षेहि भिन्नकालानां ग्रहणस्य प्रसक्ततया तन्निरासार्थं तपरसूत्रप्रवृत्तये तपरकरणं सफलमित्याद्ययः । नियमार्थमेवेति । नियमार्थमेव न विध्यर्थमित्यर्थः ।

६ ननु तपरसूत्रस्य नियमार्थत्वेनाप्येव तत्प्रवृत्त्या एवकारस्याक्षरसमाधायि, कर्त्तव्याऽण्वात्तत्प्रवृत्त्या । प्लुतव्यावृत्तिप्रसक्तिरिति दोषस्य सत्त्वेऽपि ईदृतीरनण्त्वात्तत्र तपरसर्वेति तपरसूत्राऽप्रवृत्त्या कथमन्तर्नेष्टव्यापानोक्तिः सङ्गच्छतेऽत आह-जातिपक्षे इति । तपरत्वेन-तपरसूत्रप्रवृत्त्या । अभिमानपदसूचित्वाऽरुचिस्तु जातिपक्षे तपरसूत्रस्य नियमार्थतया तत्पक्षे अनपि तपरसूत्राऽप्रवृत्तिरित्येकैकवचनेभ्यम् ।

र्णानां ग्रहणं यथा स्यात् ॥ केपाम् ? ॥
उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ॥

(प्रदीपः) तपर इति । व्यक्तिपक्षे भेद-
काश्च गुणा इति भावः । केयामिति । हुतानाम-
ग्रहणग्रैसंज्ञाप्रश्नः । उदात्तेति । कचिदनुनासिक-
ग्रहणमप्यस्ति तद्वृणप्रसङ्गेनोच्चारितम्, न हि प्रगृह्यो-
ऽनुनासिकः सम्भवति, 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक'
निषेधान् ॥

(उद्घोतः) भेदकाश्च गुणा इति । 'भेदकत्वात्स्व-
रस्येति' वार्तिकोक्तेरपि भवे भेदकपक्षोऽप्यस्तीत्यभिमानः ।
ईदं प्रयोजनमोद्घोतेन, नन्वेदं, अणुदित्मन्त्रेणैव सिद्धे ॥

[तत्स्थानक्षेपतत्समाधानमायम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

'किं तर्ही'ति ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपवार्तिकम्]

[॥*॥ हुतानां तु प्रगृह्यत्वाऽप्रसङ्गोऽ-
तत्कालत्वात् ॥*॥]

हुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अतत्कालत्वात्' ।

न हि हुतास्तत्कालाः ॥

(प्रदीपः) हुतानां त्विति । व्यक्तिपक्षा-
श्रयणादयं दोषो, न तु तपरत्वात् ।

(उद्घोतः) ननु तत्कालसर्वणसंयुक्तार्थं तपरत्व-
मुक्तं नातत्कालव्यावृत्त्यर्थं, तत्कालः हुतानां न प्राप्नोतीत्यत-
आह-व्यक्तिपक्षेति । ईदृशे शब्दम्, एदं तु तपरत्वादेव
दोष इति बोध्यम् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ व्यक्तीति । एवञ्च व्यक्तिपक्षे गुणानां भेदकत्वेन
ईदृशोतपरकरणं तत्कालसर्वणग्रहणार्थमावश्यकमिति
समाधानाशयः । एदं तु तपरकरणं मुखसुखाद्यैर्भव, अणु-
दित्मन्त्रेणैव भिन्नकालग्रहणसिद्धेरिति तत्त्वम् । २ प्रसङ्गा-
दिति । हुतानामग्रहणरूपं दोषं सर्वथा लक्ष्योक्त्येत्यर्थः ।
नहि तपरत्वे प्लुतसङ्गहसम्भव इति केषां ग्रहणार्थं तपरका-
रणमित्याशयः प्रशस्येति भावः । ३ 'अणोऽप्रगृह्यस्येत्यनु-
नासिकनिषेधात्' इति पाठान्तरम् । निषेधादिति । पूर्व
प्रगृह्यसंज्ञायामनुनासिकसम्भव एव नास्ति, अणोऽप्रगृ-
ह्यस्येति निषेधात्, पूर्वमनुनासिकत्वे तु ईदृशेदित्यादेः प्राप्ति-
रेव न, निषेधाऽप्यस्तीत्याशयः । भेदकत्वादिति । अणु-
दित्मन्त्रेऽप्यग्रहणाच्चाऽपि भवे भेदकत्वप्रश्न इत्यपि बोध्यम् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानमायम्]

असिद्धः भुतः । तस्याऽसिद्धत्वा-
त्तत्काला एव भवन्ति ॥

(प्रदीपः) असिद्ध इति । शास्त्राऽसिद्ध-
त्वाश्रयणाच्च भुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने
द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्तते । तथा हि बक्ष्यति-
'असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषे-
धार्थं चे'ति ॥

(उद्घोतः) ननु इतिशब्दादिसमभिव्याहारे
कार्थार्थं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो
निवृत्तत्वेन हुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत-
आह-शास्त्रेति । प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवचनेन तत्प्रवृत्ति-
बुद्धवभावेन भुतबुद्धवभावाद्द्विमात्रविषयाया बुद्धेः क्रमात्रे
सत्त्वाद्दिमात्रबुद्धया त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रा-
सिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि पुनः भुते
तस्य तत्र स्यात् । न च स्थानिवचनम्, अनन्विधवाचितं
निषेधात् । भुतस्थान्यस्येति तत्त्वत्वात् । एवं चागच्छतमग्रीरे
इत्यादावणाऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः स्यादित्यपास्तम् ॥
ननु प्राधान्यात्कार्थार्थसिद्धत्वमेव स्यादत आह-तथाहीति ॥
उत्सर्गः-स्थानां ॥

[पूर्वपक्षिण आक्षेपपर्यापनमायम्]

मिद्धः भुतः स्वरसन्धिषु ॥

कथं ज्ञायते-सिद्धः भुतः स्वरसन्धिषु

इति ? ॥

यद्यं 'भुतः प्रकृत्ये'ति भुतस्य प्रकृति-
भावं शास्ति ॥ कथं कृत्वा आपकम् ? ॥
सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥

४ ईदं-तत्कालसर्वणग्रहणार्थत्वरूपम् । सिद्धेरिति ।
एकारस्याश्रयसमाप्ताधिकत्वादप्येनापुदित्सूत्रप्रवृत्तेरित्याशयः ।

५ व्यक्तिपक्षेतीति । जातिपक्षे तु नायं दोषः,
दीर्घप्लुतसंज्ञाश्रयत्वादिजातेरङ्गीकारात्तस्याश्च प्लुतेऽपि
सत्त्वादित्याशयः । दोषः-प्लुताऽसंभ्रह्मरूपो दोषः । एवञ्च
एदं तु तपरसत्त्वे तपरसूत्रप्रवृत्त्या भुतस्याऽसंभ्रहापत्तिरित्या-
शयः । ६ अन्तरङ्गत्वात्-इत्यादिप्रदानपक्षत्वेनाऽन्तरङ्ग-
त्वात् । स्थानिनः-दिमात्रस्य ईकारादेः । पुनः-तदनन्त-
रम् । तस्य-प्लुतस्य । तत्-प्रगृह्यत्वम् । प्लुतशास्त्रस्याऽ
सिद्धत्वेऽपि पुनः प्लुतप्रवृत्तौ प्लुतस्येदानीमसिद्धत्वाभावेन
त्रिमात्रतया तस्येदृशेदित्यत्र ग्रहणाऽभावेन प्रगृह्यसंज्ञा न
स्यादित्याशयः । ७ तदस्यः पृच्छति-कथमिति । ८ पूर्व-
पक्षी ममापत्ते-यद्यमिति । ९ 'भुतप्रगृह्या अचीति' पा० ।

(प्रदीपः) यद्यमिति । असिद्धत्वे हि 'हुतः प्रकृत्ये'त्येवमाश्रयणाऽयोगात्कार्यत्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाऽभावोऽनुमीयते । सामान्येन च स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञायते, न तु प्रकृतिभाव एव । यथा रोरुत्व एव । 'सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरण'मिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते ॥

[आपनप्रयोजनजिहासामाध्यम्]

किमेतस्य आपने प्रयोजनम् ? ॥

(प्रदीपः) किमेतस्येति । प्रकृतिभाव एवाऽऽश्रयात्सिद्धत्वमस्तिवति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) सामान्येनेति । तैदुत्सर्गेऽपीत्यर्थः । ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्थश्चत्वाह—सोत्सर्गमिति । तैदुत्सर्गनिरूपिताऽपवादत्वस्याऽप्रापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भावः । 'प्रगृह्यावहेतुके प्रकृतिभावेऽपी'त्यन्वयः ।

[लाघवमूलकतत्समाधानमाध्यम्]

'अमृतादमृत' इत्येतन्नक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) इतरो लाघवं दर्शयति—अमृतादिति । सिद्धे (हि) हुतेऽतोऽतीति तपरत्वादेवोत्त्वाऽप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतिभाव एवेति । मृतप्रकृतिभाव इत्यर्थः । आधे 'मृतस्ये'त्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन आपनस्येत्यर्थः ।

[प्रश्नमाध्यम्]

किमेतो,—यत्सिद्धः मृतः स्वरसन्धिषु, संज्ञाविधावसिद्धस्तस्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति ? ॥

(प्रदीपः) किमत इति । यथोद्देशो संज्ञा-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ नन्वेवं मृतस्य प्रकृतिभावे सिद्धत्वेऽपि स्वरसन्धिषु सिद्धत्वे न मान्यत आह—सामान्येनेति । असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातस्योचित्यादित्याशयः । एवं च आधे स्वरसन्धिपदं तत्प्रकरणोपलक्षणमित्यवधेयम् । २ यथेति । यथा रोरुत्व प्रति नासिद्धत्वमाश्रयणसामर्थ्यात्, एवं प्रकृते मृतस्य प्रकृतिभाव एवाऽसिद्धत्वमिति न किन्तु सामान्येन प्रकरणमात्रं प्रति नासिद्धत्वमित्यर्थः । रोरुत्व इति च वैधर्म्येण कृष्टान्तः, यथा तत्र तथा नाऽत्रेत्याशयः । ३ तदुत्सर्गेऽपि—मृतप्रकृतिभावोत्सर्गे यणादिसन्धिकार्येऽपि । ४ तदुत्सर्गेति । मृतप्रकृतिभावोत्सर्गसन्धिकार्यनिरूपितापवादस्वरस्य प्रगृह्यप्रकृतिभावेऽपि सत्त्वेन मृतः प्रकृत्येत्वेतदपि स्वरसन्धिप्रकरणस्थमित्यर्थः । ५ किमत इति ।

परिभाषे, प्रगृह्यसंज्ञा च स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः ।

[पूर्वपक्षिणः समाधानमाध्यम्]

संज्ञाविधौ च सिद्धः ॥ कथम् ? ॥ कार्यकालं (हि) संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'त्युपस्थितमिव भवति—ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालमिति । कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य प्रार्थन्यत् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः ।

(उद्घोतः) कार्यार्थत्वादिति । तदंकावक्यतापक्षं संज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः ।

[तत्स्थपक्षमाध्यम्]

किं पुनः मृतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् ? ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानमाध्यम्]

प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

[तत्स्थपक्षेपमाध्यम्]

मा भूदेवम् । 'हुतः प्रकृत्ये'त्येवं भविष्यति ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानमाध्यम्]

नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात्—'अमृतममृतमपस्थिते' इति । अत्र पठिष्यति ह्याचार्यः—'वद्वचनं मृतकार्यं प्रतिषेधार्थम् । मृतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यमृतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात्' इति ।

स्वरसन्धिषु मृतः सिद्धोऽतः किम्—न किमपि फलं, यत्—यतः स प्रगृह्यसंज्ञाविधावसिद्ध इत्यन्वयः । तस्याऽसिद्धत्वात्—मृतस्याऽसिद्धत्वात् । ६ ननु प्रगृह्यसंज्ञाऽपि कार्यकालपक्षे स्वरसन्धिप्रकरणस्थैवेत्यत आह—यथोद्देश इति । ७ प्रकृत्येतीति । 'मृतप्रगृह्या अचो'त्यत्र 'ईदृदेद्विवचन'मिति प्रगृह्यसंज्ञासूत्रमुपतिष्ठते इत्यर्थः । गुणानाम्—अज्ञानाम् । ८ 'प्रधानत्वात्' । ९ 'दित्यर्थः' पा० । १० उपस्थिते—इतिशब्दे परतः । ११ ननु मृतप्रगृह्योद्देशकः स्थानीत्युक्तवद्भावेन यणि कथं प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावेऽत आह—अत्रेति । मृतकार्येति । मृताश्रयप्रकृतिभावेत्यर्थः । न तु निमात्रत्वन्यायस्यमिति शेषः । मृतप्रतिषेधे हि—तत्स्थानेऽमृतस्य विधानेन निमात्रत्वप्रतिषेधे हि । मृतनिवृत्तावितिवाच्यम् । एवञ्च निमात्रस्य श्रवणं न स्यादिति भावः ।

तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या, प्रगृह्या-
श्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपस्थिते हीति । उपस्थितमनार्थ
इतिकरणः । 'अमी ३ इती'त्यत्र हुताश्रये प्रकृतिभावे
प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इत्येते । तदाह-
पठिष्यतीति । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति, स हुता-
श्रयप्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः—'देवदत्ता ३ इति',
'देवदत्तेति' ॥

(उद्योतः) प्रतिषिद्धे इति । अलुतवद्भावेन
वाधिते इत्यर्थः । भाष्ये—प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधेति । प्रगृह्या-
श्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रगृह्याश्रयापि
कुतो न निवृत्तिरित्यत आह—अन्येनेति । 'प्रगृह्यः प्रकृ-
त्ये'त्यनेनेत्यर्थः । नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृति-
भावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽप्लुतवदिति बोधितो
व्यर्थ इत्यत आह—यत्रेति ।

[पूर्वपक्षिणः शङ्कासमाधानान्तरभाष्यम्]

यदि पुनर्दीर्घानामतपराणां प्रगृह्यसं-
ज्ञोच्येत, एवमप्येकार एव एकः सर्वाणां
न्यूनीयादीकारोकारौ न गृहीयाताम् ॥
किं कारणम् ? ॥ अनण्वत्तात् ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । ननु व्यक्तिपक्षा
श्रयणात् हुतानां न सिध्यति, न पुनस्तपस्त्वान् ।
अयमत्राशयः—आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते, दीर्घाचार-
णाञ्च प्रयज्ञाधिक्रियाङ्गस्त्वानां न भविष्यति, हुतानां तु
प्रवर्तिष्यते इति । एवमपीति । अयं भावः—आकृति-
पक्षे यथा हस्वानां यत्वाधिक्रियाञ्च भवति, तथा
दीर्घाचारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिर्धैवाकृतिर्युक्त इति
हुतानां न स्यात् । यथा 'स्थूलं गामानये'त्युक्ते न
कुशस्यानयनं भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टव-
(आकृति)दीर्घा व्यक्तियुक्त इति । तथा चानण्वत्तादी-
दूतो ग्राहकौ न स्याताम् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ प्रतिषिद्धे—'अप्लुतवदुपरिष्ठते' इत्यनेन वाधिते ।
२ 'हृष्यते' इत्यस्य 'स च'—प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञाया अभावे न
स्यादिति शेषः । अतः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्येत्या-
शयः । ३ हुतानाम्—प्लुतेकारादीनाम् । ४ तपस्त्वाऽभावे
इष्टसिद्धिः प्रदर्शयति तपसिद्धिं दर्शयति—तपस्त्वे-
ति । ५ ननु जातिपक्षेऽपि ईश्वरजातेरित्वजायपेक्षया
भित्तत्वात्कामं प्लुतसंग्रहस्तत्रैवत आह—ईश्वरादीति । दीर्घ

(उद्योतः) न पुनस्तपस्त्वादिति । तद्वदयति
भाष्ये—'दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोतीति ।
प्लुतानां चिति । तपस्त्वाऽभावे इत्यर्थः । तपस्त्वे तु तप-
स्य जातिपक्षेऽनप्यपि नियमाश्रयाच्च स्यादिति भावः ।
ईश्वरादि ईश्वरानतिरिक्तं मन्यते । आकृतिरिति । विना
व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाऽभावादवश्यं व्यक्तालुच्चारणो-
पायां लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घाचारणेन त-
द्व्यक्तेरुपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्य-
क्तिर्येव जातिगृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाऽधिक-
कालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमिति भावः । भिन्नभिन्न-
व्याप्यजातिस्वाकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेऽभाव
एवेत्यपि बोध्यम् । एतज्जातेरुत प्लुते सत्त्वात्तेन प्लुतग्रहणं
भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च । नन्वेवं भाष्येऽनण्वत्ता-
दिति हेतुरसङ्गतोऽत आह—आकृतिपक्षेऽपीति । ईश्वरे
विषये तत्तद्विवादिजातिविशिष्टा व्यक्तेरेव गृह्यत इत्यर्थः ।
जातिप्राधान्ये प्लुताऽभावाच्चित्काराः कार्यसंन्याश्रयणे
गौरवाच्च तस्याऽयुक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेऽप्यण्वत्ताऽ-
भावाच्च तौ ग्राहकाविति भावः ॥

[तथैव शङ्कान्तरतः समाधानभाष्यम्]

यदि पुनर्हस्त्वानामतपराणां प्रगृह्य-
संज्ञोच्येत ? ॥ नैवं शक्यम् । इहापि प्रस-
ज्येत—अकुर्वहि अत्र, अकुर्वह्यप्रेति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । ह्रस्वाहचर्यादेकारो-
ऽपि 'ह्रस्व'शब्देनाभिधीयत इति 'ह्रस्वानां'मिति बहु-
वचनम् । तत्र ह्रस्वनिर्देशोऽप्यवादाकृतिपक्षे वा यज्ञा-
धिक्रियाऽभावाङ्गिककालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिणः स्वाक्षेपोसंहारभाष्यम्]

तस्मादीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा
वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां
न प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तस्मादीर्घाणामेव तपरा-
णामिति । गुणान्तरयुक्तसङ्ग्रहाऽसन्देहाय जेत्यर्थः ॥

मात्रसमवेतत्वजाति ह्रस्वसमवेतत्वजात्यतिरिक्तां मन्यते इत्यर्थः ।
६ भिन्नभिन्न इति । ईश्वरजातिरित्वजातिश्च परस्परं भिन्नं
भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वाकारे ईश्वरजातिनं प्लुते ह्युत्तरिमन्यते
प्लुताऽसंग्रह एवेत्याशयः । तेन—एकारिणः । ७ आकृति-
पक्षाश्रयेण समाधाने वीजमाह—ईश्वरादिति 'भाव' इत्यन्तेन ।
८ दीर्घफलस्योक्तत्वात्तपस्त्वफलमाह—गुणान्तेरेति ॥ अने-
दकत्वेनाकृतिपक्षेण वारय सिद्धत्वादाह—असन्देहाय
चेति ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत् सिद्धः
प्लुतः स्वरसन्धिषु इति । असिद्धः प्लुतस्त-
स्याऽसिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति ॥

[तदस्थस्य पूर्वपक्षमुक्तपक्षासङ्गतिस्तत्कालमाध्यम्]

कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तम्—प्लुतप्रगृह्या
अचीति ? ॥

[सिद्धान्तिनस्तत्समाधानमाध्यम्]

‘प्लुतभावी प्रकृत्ये’त्येवमेतद्विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) प्लुतभावीति । प्लुतो भावी यस्य
स प्लुतभावी स्थानी प्रकृतस्तस्यैव प्रकृतिभावः ।
ननु प्लुतस्याऽसिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावितात्कृत-
व्यपदेशं कथं लभते ? । नैष दोषः, ‘प्लुतो ह्यस्य
भावी’ति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् । न च तत्र प्लुतस्याऽ-
सिद्धत्वम्, अन्यथा ‘प्लुतोऽसिद्ध’ इत्ययमपि व्यवहारो
न स्यात् ॥

(उद्घोतः) कर्मधारयभ्रमं व्युदयति—प्लुतो
भावीति । यद्यप्याश्रयारिसिद्धत्वेनापि सिध्यति तथापि
शास्त्राधारेणैव लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः ।
प्रकृत इति । प्लुतशब्देन बोधित इत्यर्थः । बुद्धेति ।
शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वं, न चायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यं
मिति भावः ॥

[तदस्थस्यलक्षेपमाध्यम्]

कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

क्रियते तन्त्यास एव—अप्लुतादप्लुते इति ॥

[तदस्थलक्षेपमाध्यम्]

एवमपि यत्तिसिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य
न प्राप्नोति—अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः
इति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालपक्षमाश्रित्याह—एव-

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ कथं यत्तज्ज्ञापकमिति । यत्तज्ज्ञापकं प्लुत-
प्रगृह्या अचीति तत्कर्ममित्यर्थः । नैष दोष इति । ‘यत्’
इति शेषः । २ हिः कृत्रिम् । ३ न चेति । नहीत्यर्थः ।
तत्र-नोदे प्रकल्पने । ४ अयं व्यवहार इति । अयं
शास्त्रीयव्यवहार इत्यर्थः । ५ एवमपीति । पूर्वपक्षमुक्त-
पक्षप्रयोजननिराकरणेऽपीत्यर्थः । ६ तत्र-कार्यकालपक्षे ।

मपीति । ततश्चाप्री ३ इत्यत्राऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिक-
प्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाऽभावा-
दनुनासिकः स्यात् ॥

(उद्घोतः) कर्त्यकालपक्षमाश्रित्येति । एवं
भावः—तत्र पक्षे संज्ञाशङ्काणां न पृथग्वोधकत्वम् । पूर्व-
त्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं च वाक्या-
र्थबोधोत्तरमिति यद्वेसे वाक्यार्थबोधरतदेशस्थत्वमेव तस्य ।
च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वनेदमसिद्धमिति
तदर्थः । तत्र कार्यकालपक्षे तच्च हे शोपरिमतसंज्ञापरिभाषा-
णामप्यसिद्धत्वबोधनम् । एवं च प्लुतप्लुतस्याऽनुनासिकविधे-
रसिद्धत्वेन तद्वक्तव्ययत्तापक्षस्याऽस्यापि तदुद्घोतस्याऽसिद्ध-
त्वेन प्लुतशब्देऽनुद्घोतपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वग्रहणेन ‘ईदृ-
देत’, ‘अस्सोमा’दित्यादेर्ग्रहणोत्पन्नस्यत्वमिति ॥ यथोद्देशे तु
स्वातन्त्र्येण संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात्तदपि प्लुतासिद्धत्व-
बोधनं शक्यमेव । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वा-
क्षतिरित्यपास्तम् । माथे—यत्तिसिद्धे प्रगृह्येति । प्लुते
सिद्धकाण्टस्ये यद्यगृह्यकार्यमित्यर्थः । यद्यगृह्यकार्येऽप्युद्घो-
तः सिद्धस्तदिति यावत् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन—‘कार्यकालं
संज्ञापरिभाषा’मिति । यथोद्देशमेव संज्ञा-
परिभाषम् । अत्र चाऽसावसिद्धः । तस्याऽ-
सिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति ॥

(प्रदीपः) यथोद्देशपक्षाश्रयेण तु परिहारः । कथं
पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य
कार्यकालतैव न्याय्या ? । नैष दोषः । यदाऽनुद्घो-
तप्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय ‘अविध्यति
किंचिदनेन प्रयोजन’मिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते,
तदा संभवत्येवाऽयं पक्षो यथाश्रुतमिदं प्रतिपन्नपक्षेऽः ।
महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपन्नपक्षस्तु कार्य-
कालपक्षः ॥

(उद्घोतः) यथोद्देशेति । नन्वत्र पक्षेऽप्री
इत्यादौ प्लुतस्याऽसिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताऽभाषपक्षेऽ-

तदेवोपपादयति पूर्वमेति । तत्र—तथासति । अस्यापि-
प्रगृह्यसंज्ञाशङ्कस्य । ७ इदं कृत्रिम् । ८ अत्र—संज्ञात् ।
असौ—प्लुतः । तत्रेति पाठाऽः । तस्य—प्लुतस्य । ९ परिहारः—
एवं तर्हित्यादिः । १० अनुद्घोतस्य व्याख्या—प्रयोजन-
मात्रमिति । अनभिधाने च हेतुमाह—अविध्यतीति ।
तथाच प्रतिपत्तिपक्षमेवेन पक्षद्वयोपपत्तिरिति भावः ॥ एवं
च कार्यकालस्य मुख्यत्वं यथोद्देशस्य गौणत्वम् ।

मुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायां ततः प्लुते तं हिमा-
जलेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बोद्धाऽभावा-
दन्विषितत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावाच्चाऽप्रगृह्यत्वेनाऽमुनासिकः
स्वादिति चेन्न । संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्य-
सिद्धिरुपनीयस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः मूलभावात् । एतदेव
ध्वनयता 'सुतस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ती'त्येवकारः
प्रवृत्तः । प्लुतत्वात् संज्ञायां च तत्काला एवेति तदर्थं
कृत्यम् ॥ प्रणीयते—बोध्यते ॥

[अर्थनिर्णयार्थविचारभाष्यम्]

**कथं पुनरिदं विज्ञायते—'ईदादयो यद्
द्विवचनमिति, आहो स्विदीदाद्यन्तं यद्-
वचन'मिति ? ॥**

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । ईदादयो यदि
संज्ञिनस्तद्विशेषणं (तु) द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्व-
मीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां
संज्ञया भाष्यम् । अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषण
मीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येती-
दाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः, तत्रोभयोरपि पक्षयो-
र्दोषदर्शनात्प्रश्नः ।

(उद्योतः) ईदादय इति । प्राथम्याद्दत्तोमा-
दित्यनेनैकरूप्याचेतिभावः । तदेति । अन्तश्चोऽवयव-
वचनः, तदन्तस्येति बहुव्रीहिशेत्पर्यः । अथेति । संज्ञाया
आन्ततयाधेन विधिरित्यस्यानुप्रसङ्गेति भावः ।

[तदस्यस्य विशेषणज्ञासाभाष्यम्]

कश्चान् विरोधः ? ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रथमपक्षे दोषदर्शकं वार्तिकम्]

॥*॥ ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्णा इति
चेदन्त्यस्य विधिः ॥*॥

ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्णा इति चेद्-
न्त्यस्य प्रगृह्णसंज्ञा विधेया—पच्येते इति,
पच्येते इति ॥

(प्रदीपः) पच्येते इति । एकारोऽत्र द्विव-
चनं न भवति, अपि तु तस्याऽन्तः ॥

(उद्योतः) आभ्ये—अन्त्यस्येति । द्विवचना-
न्त्यस्य वर्णस्येत्यर्थः ।

[तदस्यस्य दूषणोद्धारभाष्यम्]

वचनाद्भविष्यति ॥

१ इदं क्वचित् ।

(प्रदीपः) वचनादिति । द्विवचनावयवे
द्विवचनशब्दो वर्तियते इत्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिणः दूषणस्यापनपरभाष्यम्]

अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥

खट्वे इति, माले इति ॥

(प्रदीपः) अस्तीति । मुख्ये संभवति गौणस्य
प्रहणमन्याय्यमित्यर्थः । खट्वे इतीति । अन्तादिवचने-
त्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम् ॥

(उद्योतः) गौणस्येति । वचन्यावसामान्या-
ह्यशङ्किकमपि गौणपदेन गृह्यत इति भावः ॥

[द्वितीयपक्षान्युपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्हि—'ईदाद्यन्तं यद्द्विवचन'मिति ।

[द्वितीयपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ ईदाद्यन्तामिति चेदेकस्य विधिः ॥*॥

**'ईदाद्यन्तं द्विवचन'मिति चेदेकस्य
प्रगृह्णसंज्ञा विधेया—खट्वे इति, माले इति ॥**

(प्रदीपः) एकस्येति । असहायस्येत्यर्थः ।
ईदृतीः केवल्योरेव संभव इति वचनसामर्थ्यात्तयो-
रेव सिध्यति, एकारान्तस्य तु द्विवचनस्य 'पच्येते'
इत्य. तौ संभवात्खट्वे इत्यत्र न सिध्यतीति दोषः ।
'येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र 'स्वस्य च रूपस्येति
नाश्रितमिति दोषोपन्यासः ॥

(उद्योतः) प्रथमोपस्थितेदूपरित्यागेन एकारान्तो-
दाहरणदाने बीजमाह—ईदृतीरिति । नाश्रितमिति ।
वार्तिककृतेति शेषः ॥

[द्वितीयपक्षे समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽऽद्यन्तवत्त्वात् ॥*॥

न चैव दोषः ? किं कारणम् ? ॥

**'आद्यन्तवत्त्वात्' । 'आद्यन्तवदेकस्मि-
न्कार्यं भवती'त्येवमेकस्यापि भविष्यति ॥**

[तृतीयपक्षान्युपगमभाष्यम्]

**अथवा एवं वयशमि—'ईदाद्यन्तं
यद्द्विवचनान्त'मिति ॥**

(प्रदीपः) अथवेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मा-
दिति द्विवचनेन तदन्तविधिः, पश्चाद्विवचनान्त-

मीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति—
'ईदाद्यन्तं यद्विवचनान्त'मिति । ननु संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावः 'सुप्तिष्ठन्तं पद'मित्य-
त्राऽन्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः ।
चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्येयमेतद्भाष्यकार इति
नैतदपूर्वं चोद्यम् ॥

(उद्ध्योतः) तदन्तविधिरिति । अस्मादेव
वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः । इत्यर्थं तृतीयः
पक्ष इति । व्यपदेशनद्वानानाश्रयणमस्य शीबम् ॥

[तृतीयपक्षमिरासवार्तिकम्]

॥*॥ ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेत्लुकि
प्रतिषेधः ॥*॥

'ईदाद्यन्तं द्विवचनान्त'मिति चेत्लुकि
प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुमार्यौगारं कुमार्य-
गारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । एतद्धी-
दाद्यन्तं च ध्रूयते, द्विवचनान्तं च भवति
प्रत्ययलक्षणेन ॥

(प्रदीपः) दोषान्तरेणैवं पक्षं निराकर्तुमाह-
लुकि प्रतिषेध इति । दोषसङ्काशेनैवायं पक्षस्य
निराकरणात्तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्तः । कुमार्य-
गारमिति । कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समाप्तो,
यावता वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो न गम्यते । नैव दोषः,
यथा 'तावकीन' इत्यादावादेशेन सङ्ख्याविशेषो व्यज्यते,
तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्विवं
व्यज्येतेति दोषोपन्यासः ॥

(उद्ध्योतः) तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति ।
ईदादिभिः भूयमाणत्वेन दिव्यचनविशेषणमेव न्याय्यमित्ये-
तत्पक्षाऽसंभवश्चो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् । आदेशेने-
ति । एकार्थयुष्मदादेशेहितेन तत्तत्काणादेशेनेत्यर्थः ।
प्रकृतिभावेनेति । अन्यथाऽनुपपन्नमावेनेत्यर्थः । एवं हि
मिद्वान्ते प्रगृह्यत्वाऽभावेन द्वित्वव्यञ्जकाऽभावादस्य प्रयोग-
स्याऽसाधुत्वापत्तिः । असाधुप्रयोगे च भगवतोऽग्रद्वेयता-
पत्तिः । अतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैव दोषो न तु
सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसंमतम् । अतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमे-
ऽप्यनेकार्थप्रतीत्या तथाविग्रहे बाधकाऽभाव इति बोध्यम् ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ निरासाल्यर्थः । २ अन्तरङ्गवादित्याशयः । ३ शब्दा-
नुशासनप्रस्तावादाह—शब्दस्वरूपमिति । ४ जस्य-
नृणापक्षस्य । द्वितीयपक्षे च तदाश्रयणमिति निर्दुष्टत्वेऽपि

[तृतीयपक्षदूषणोद्धारवार्तिकम्]

॥*॥ सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधस्य ॥*॥

यद्ययम् 'ईदूती च सप्तम्यर्थे' इत्यर्थ-
ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न प्रगृह्य-
संज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवती'ति ॥

(प्रदीपः) सप्तम्यामिति । 'ईदूती सप्तमी'-
त्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन 'सोमो गौरी
अधिष्ठित' इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं
ज्ञापयति—'प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न
भवती'ति ॥

[तृतीयपक्षे गौरवप्रदर्शकभाष्यम्]

तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्तर्हि । आद्यन्तवद्भाषाना-
श्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्र च
दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्तव्यं
भवतीति—सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) सुतरामिति । अकरणत्वात्कर्णं शुद्धं,
तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः ।

[चतुर्थपक्षोपन्यासभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेष-
यिष्यामः, ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन
तदन्तविधिर्भविष्यति—'ईदाद्यन्तं यद्विवचनं
तदन्तमीदाद्यन्त'मिति ॥

(प्रदीपः) ईदादिमिरिति । अत्र पक्षो
कुमार्यौगारमित्यत्राऽप्रसङ्गः । न ह्यत्रेदं तदन्तं द्विवच-
नम्, किं तर्हि ? ओसिति सकारान्तम् । तदन्त-
मिति । द्विवचनान्तम् । ईदाद्यन्तमिति । ईदा-
दिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाऽभावादीदादि-
शब्देनेदाद्यन्तमुच्यते, तेनेदाद्यन्ताऽन्तमित्यर्थः ॥

(उद्ध्योतः) ईदादिमिरिति—भाष्ये । अतस्त्व
श्रुतेन संबन्धो न्याय इति भावः । साक्षात्—द्विवचनमन-
पेक्ष । समुदायस्य—प्रत्ययान्तस्य ॥

तस्य परित्याग इति भावः । १ 'च' क्वचित् । २ लक्ष्याऽ-
सिद्धिरूपेणोपेक्षित्यर्थः । ३ एकत्वादिसङ्ख्याविशेष इत्यर्थः ।
४ द्विवचनस्य विशेषत्वमित्यर्थः । ५ सप्तम्यां—सप्तमीपद-
घटिते 'ईदूती च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे । ६ 'ज्ञापकं' पा० ।

[सिद्धान्तिनस्तत्पक्षदोषदर्शनमाध्यम्]

पक्षमध्यशुक्ले वक्षे शुक्ले समपद्येतां
शुक्ल्यास्तां वक्षे इत्यत्र प्राप्नोति । अत्र
हीदादि च द्विवचनं, तदन्तं च भवति
प्रत्ययलक्षणेन ॥

(प्रदीपः) शुक्लवास्तामिति । शुक्लशब्दा-
द्विवचनम्-‘ओ’, तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः, ततश्चि-
प्रत्ययः । ‘शी’शब्दस्य ‘सुप’इति लुक् । ‘अस्य
च्चा’वित्त्वं । तदितान्तस्वात्सुप् । तस्याऽ‘व्यय’दिति
लुक् । अत्र हि ‘शी’शब्द ईकारान्तं द्विवचनम्,
तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा
प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनमिति ।
ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते ॥ कचित्तु पाठः-‘ईदा-
द्यन्तं च भूयत’ इति । तत्रैवं व्याख्येयम्-ईदाद्यन्तं
च भूयते सूत्रे तदन्तविधिरादिमिद्विवचनस्या-
श्रीयत इत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्चावित्तीकारः, स
द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्रायेण भाष्यं
व्याख्येयम् ॥

(उद्योतः) नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादि विशेष्यत
इति क्वमीदादि च द्विवचनमितीत्यत आह-ईदादीति ।
तदन्तत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । भूयते सूत्रे
इति । ‘भूयते’ सूत्रे द्विवचनं तदीदाद्यन्त’मिति भाष्ये
बोद्धव्येति ॥

[चतुर्बपक्षवादिनः समाधानमाध्यम्]

अत्राप्यकृते शोभावे लुग्भविष्यति ॥

[सिद्धान्तिनो दोषस्थापनमाध्यम्]

इदमिह संप्रधायं लुक् कियतां, शोभाव
इति । किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाच्छीभावः ॥

[चतुर्बपक्षवादिनः समाधानमाध्यम्]

नित्यो लुक् । कृतेऽपि शोभावे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति ॥

[सिद्धान्तिनस्तत्पक्षसमाधानम्]

नित्यो लुग् । अन्यस्य कृते शोभावे
प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च
प्राप्नुवन्विचिरनित्यो भवति । शोभावोऽ-
प्यनित्यः, न हि कृते लुकि प्राप्नोति ।

● राजलक्ष्मीः ●

१ ‘ईदादि च’ पा० २ अर्थः कश्चित् । ३ ‘अन्यस्याकृते’

उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः ।
शीभावे कृते लुक् ॥

(उद्योतः) अनित्यत्वेऽपि लुक् शोभावो नित्यश्चे-
दतुल्यबलवात्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये ‘शोभा-
वोऽप्यनित्य’ इत्युक्तम् । कृते लुकि तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गरूप-
बद्धवर्त्यस्याऽभावादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिन आद्योपपत्त्यर्थं शिमाध्यम्]

अथापि कथंचिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि
दोषः । वक्ष्यत्येतत्-‘पदसंज्ञायामन्तग्रहण-
मन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
विधिप्रतिषेधार्थ’मिति । इदं चापि प्रत्यय-
ग्रहणम् । अयं चापि संज्ञाविधिः ॥ अवश्यं
खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवद्भावे पवि-
तव्यः ॥ तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥
[ईदूदेद्विवचनं] ।

(प्रदीपः) अथापि कथंचिदिति । स्थानि-
विशेषानपेक्षया कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन लुक्शास्त्रस्य
प्रवर्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं
लक्ष्यते, तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन शोभावस्य लुग्
बाधक इत्यर्थः । एवमपि दोष इति । पक्षस्थो-
त्थानमेव नास्तीति तत्पक्षाऽसंभव एव दोषः ।
अवश्यमिति । यदाश्रयणभायादयं पक्षोऽङ्गीकृतस्त-
स्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षोऽवश्यमाश्रयणमङ्गी-
कृतम् । ‘अमी’ इत्यत्र हीकार एव द्विवचनं न स्वीका-
रान्तम् । तस्मादिति । द्वितीय एव पक्षोऽस्तिव-
त्यर्थः ॥ ‘मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य’ इति
भाष्यकारैर्वातिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् ॥
मणीवोद्भूतेति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य ।
रोदसीवेत्यादिस्तु च्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि
सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते इति ॥

(उद्योतः) अग्री इतीति । छन्दे इत्यस्याप्यु-
पलक्षणमेतत् ॥ द्वितीय इति । प्रत्ययांशे तदन्तविधिसत्त्वेन
पक्षद्वयस्यैकत्वमुद्घातस्य अथ्यमात्रोक्तिरिति बोध्यम् ।
एतदिति । वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः ॥

शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते पा० ४ ‘ईदूदेदन्तं यद्विवचनमिति
पक्षः ॥ ५ ‘कारे’ति कश्चित् । ६ ‘छन्दसितु’ । ७ ‘विकल्प्यन्ते’

अदसो मात् ॥ १ । १ । १२ ॥

— [आक्षेपवातिकम्]

॥ * ॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्ध-
त्वाद्यावेकादशप्रतिषेधः ॥ * ॥

मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य
चाऽसिद्धत्वाद्यावेकादशाः प्राप्नुवन्ति, तेषां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र, अमी आसते,
अमू अत्र, अमू आसते ॥

(प्रदीपः) अदसो मात् । मात्प्रगृह्येति ॥
अस्मिन्सूत्रन्यास इत्यर्थः । ऊत्वस्य चेति । चशब्दा-
न्मत्वस्य च । शास्त्रस्याऽसिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षण-
मेव कार्यं प्राप्नोति, नादेशलक्षणमित्यादिप्रसङ्गः ।
'अमी आसते' इत्यादेशः प्राप्नोति । 'अमू आसते'
इत्यावादेशः । 'अमी अत्र' इत्यत्र एकदेशः । ननु च
द्विपदाभ्यत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गेष्वीत्त्वादिव-
सिद्धा इति पूर्वाऽभावे कथं पूर्वाऽसिद्धमिति त्वादी-
नामसिद्धत्वं स्यात् ? । नैष दोषः, 'नाजानन्तये' इति
बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात् ॥

(उद्घोतः) अदसो मात् । अस्मिन्निति ।
दात्यदशते इत्यर्थः ॥ यदि तु अदसो दादित्युच्यते,
तात्पर्यं पूर्वात्तरसाहचर्यादवर्णनमोऽज्यौकारकारूपं य-
त्वा न स्यादोष इति भावः । इदमेव ध्वनयितुम् 'अदसः
प्रगृह्यसंज्ञायाम्' इति नोक्तम् । नन्वोत्तरोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि
अदसोमादित्यत्रेद्विदिति निवर्त्य मात्परोकारयोरपि प्रगृ-
ह्यत्वात्रायादिप्रसङ्गोऽत आह—चशब्दान्मत्वस्येति । एवं
चैदीतोमात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः ॥
नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्तिसौकाराद्यभावेन कथ-
मयादिप्राप्तिः । किं त्वायादीन्प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसंज्ञाया
माश्रयासिद्धत्वेन तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्यान्नायादयोऽत आह—
शास्त्रेति ॥ नादेशलक्षणमिति । प्रकृतिभाव इत्यर्थः ।
प्रगृह्यत्वं त्वनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थमिति भावः ॥
एकादेशः—एकः पदान्तादयोति । नाजानन्तये इति ।
[उत्तरकालप्रवृत्तिके] अयादावजानन्तयेदिति भावः ॥
शेषादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्विसर्जनीय
सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च दोष इति परे ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ 'अमी अत्र अमू अत्र । अमी आसते अमू आसते' पा० ।
२ यवमपि—प्रगृह्यत्वेऽपि । फलाभावादिति भावः । ३ यत्सिद्धे

[वार्तिकावतारणयाक्षेपवाधकभाष्यम्]

ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्याद्या-
दयो न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) ननु चेति । यथोद्देशपक्षे आश्रया-
त्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः ।

(उद्घोतः) यथोद्देशेति । नन्वाश्रयात्सिद्धत्वेन
प्रगृह्यत्वेऽपि मूत्वादेरासिद्धत्वादयादिकं स्यादेवेति चेन्न ।
एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यादस्याभ्युपेक्षायादिकं प्रत्यपि
सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याशयात् ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ वचनार्थो हि सिद्धे ॥ * ॥

नेदं वचनानुभूयम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? । यत्सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं
तदर्थमेतत्स्यात्—'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः'
इति ॥

(प्रदीपः) कार्यकालपक्षमाश्रयाह—वचनार्थो
हीति । वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) माथ्ये यत्सिद्धे इति । न च तत्र
पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः । अद्विचने तदप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रविषये
यथोद्देशस्यैव भाष्यकृताऽङ्गीकाराच्च ॥

[आक्षेपवाधकभाष्यम्]

नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति ।
यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं प्रयात्—
'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो न' इति ॥

(प्रदीपः) नैकमिति । अनेककार्यसिद्धयर्थं
संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः । अन्यस्य सूत्रमेके-
नापि प्रयुज्यते मुद्रादणित्यादि ॥ तत्रैवायमिति ।
न च तत्रेद्वेदद्वहणं कर्तव्यं मादिति वा । यस्मादणोऽ-
नुनासिकोऽवसाने विधीयते पूर्वेण णकारेणाग्रहणमिति
अमी अमुके अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग
एव । तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणो-
त्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्था
सत्यसिद्धत्वं बाधियत इत्यर्थः ॥

प्रगृह्येति । सिद्धे—सिद्धकाण्डस्थे ईत्वादी यत्प्रगृह्यसंज्ञा
कार्यं—यत्प्राग्वदृष्ट्या इत्यादिकं सिद्धं तदर्थमित्यर्थः ।

४ 'अणोऽप्रगृह्यस्य अनुनासिकः' इति सूत्रं कुर्वीत्यर्थः ।

(उद्योतः) नन्वीदालुपजीवनायाऽत्र करणमित्यत आह-नचेति । हेऽसुक म्मुका इत्यादी तु 'अदस' इत्या-
वस्थं न विवते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशाऽदस इत्यर्थेना-
ऽनुनासिकः स्वप्रतेऽपि भवत्येवेति भाष्याश्रयमाहुः ।
तादृशानामनभिधानमेवेत्येते ॥ प्रकरणीयत्वेनेति ।
संज्ञाप्रकरणे ऽस्कर्षेण-गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः ॥ सर्वेति ।
प्रकृतिभावातुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ विप्रतिषेधाद्वा [प्रगृह्यसंज्ञा] ॥*॥

अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतामयादयो
वेति, प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषे-
धेनेति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधाद्धेति । 'अयावेकादेश-
प्रतिषेधो वा वक्तव्यः' 'विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञे'ति
मिकल्यार्थो वाशब्दः ॥ 'नैकं प्रयोजनं'मित्यादिस्तु
परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न
तदपेक्षो विकल्पः ॥

(उद्योतः) भाष्ये-विप्रतिषेधाद्धेति । अन्तरङ्गत्वा-
त्त्वान्मूलादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारेऽयादिव्यः परत्वा-
त्संज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूलादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि
नाऽसिद्धम् । आश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः ॥

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

नैव युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे
पर'मित्युच्यते, पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा, परेऽ-
यादयः ॥

(प्रदीपः) नैव युक्त इति । इष्टसिद्धये इति
भावः ॥

(उद्योतः) ननु 'प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाने'त्यादि
वक्ष्यमाणप्रकारेण षट् पञ्च विरोध इत्युक्तमेतदित्यत
आह-इष्टेति ।

[विप्रतिषेधसमर्थनभाष्यम्]

परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते ॥

(प्रदीपः) करिष्यत इति । आश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ कश्चिन्नदेशम् । २ विप्रतिषेधेनेतीति । इतिहेतो ।
यतो विप्रतिषेधेन प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति, अतोऽयादीनां प्रति-
षेधो न वक्तव्य इत्यर्थः । तथाच न पाणिनेर्युक्ततेति भावः ।
इतिः कश्चिच्च । ३ तद्विरुध्यर्थे । एवं तर्हि-सूत्रविपर्यासा-
ऽभावेऽपि । ४ तत्र-स्वदेशे । वाक्यार्थेति । लक्ष्य-

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

सूत्रविपर्यासः कृतो भवति ॥

(प्रदीपः) इतरस्तद्वृद्धीतामिप्राय आह-
सूत्रविपर्यास इति ।

[विप्रतिषेधस्थापनभाष्यम्]

एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा ॥

कथम् ? ॥ 'कार्यकालं हि' संज्ञापरि-
माणम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ।
'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'ति । उपस्थितमिदं भवति
'अदस्तो' मा'वेति ।

(प्रदीपः) अमिप्रायं प्रकाशमितुमाह-एवं
तर्हीति ॥

(उद्योतः) भाष्ये परैवेति । पूर्वपाठेऽपि तत्रैव
वाक्यार्थं बोधायनावेनेति भावः । कथमिति । पाठकृतं
स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः । उत्तरयति-कार्यकाल-
मिति । तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधः । तदु-
त्तरं च विरोधोपस्थितिरस्तत्कार्यज्ञानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बोधमिति भावः । 'परैवे'त्येवकारेण
पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न निया-
मकमिति सूचितम् । परिभाषाणां ॥ तत्पक्षेऽपि तत्तद्देशेऽ
र्थबोधोऽस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठकृतमेव
तत्त्वार्थमिति तत्त्वार्थम् । औक्तकारस्य मपदसंज्ञादिविषये
तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्र परया पूर्ववाचसिद्धिः । 'ध्यर्कः
सम्प्रसारण'मिति सूत्रस्य भसंज्ञायाः कार्यकालत्वरं भाष्यं
त्वैकदेशयुक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । परेतु परैवेत्यस्य,
मंज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते, इति भावः । आश्रया-
नभिज्ञस्य प्रश्नः-कथमिति । एकदेशिन उत्तरम्-कार्य-
कालमित्यादीत्याहुः । एतेन 'कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपर-
त्वमयादीनामेव । अन्यथा 'दमो हस्तादन्तो'त्यादी त्रिपादीरूपे
कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्तत्र तस्मादित्युच-
रस्येत्येवेति सिद्धान्तोऽसङ्गतिः, उभयोरप्येकदेशाश्रयत्वेन पर-
त्वाऽसंभवादित्यपास्तम् ॥

[विप्रतिषेधदूषणभाष्यम्]

एवमप्युक्तो विप्रतिषेधः ॥

संस्कारकवाक्यार्थेत्यर्थः । ५ उत्तरत्रोपस्थितायां पाठकृतं
पूर्वत्वमस्येवेत्याशयः । ६ तद्वदिति । कार्यकाल-
पक्षेत्यर्थः । ७ नन्वेवमपि मपदसंज्ञादौ दोष एवात आह-
आकङ्कारेति । ८ नन्वेवं व्यर्थ इति सूत्रस्थभाष्य-
विरोधोऽत आह-व्यर्थ इति ॥ ९ संज्ञापरिभाषयोर्वैकल्याय
सिद्धान्तमाह-परेति । तत्कार्य-संज्ञाकार्यम् ।

कथम् ? ॥

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । नचा-
त्रैको द्विकार्ययुक्तः । एवामयाद्यः, ईदूतोः
प्रगृह्यसंज्ञा ॥

(प्रदीपः) द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां
कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वा-
द्विप्रतिषेधः ॥

(उद्द्योतः) द्वाभ्यामिति । योग इति कर्मणि
घञ् । द्विकार्यशब्दस्य पात्राद्यन्तत्वादलोहितस्य 'योग'शब्देन
'कर्तृकरणे कृते'ति समासः ॥ आभ्ये-ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञे-
त्यस्य-तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥

[विप्रतिषेधसमर्थनमाध्यम्]

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ॥

किं तर्हि ? असंभवोऽपि । स
चास्त्यत्राऽसंभवः ॥

कोऽसावत्राऽसंभवः ? ॥

प्रगृह्यसंज्ञाऽभिनिर्वर्त्तमानाऽयादीन् वा-
धते, अयाद्योऽभिनिर्वर्त्तमानाः प्रगृह्य-
संज्ञाया निमित्तं विप्रगन्तीत्येषोऽसंभवः ।
सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) असंभवोऽपीति । असंभव एव
विप्रतिषेधः । स च कदाचिद्विकार्ययोगो भवति, कदा-
चिकेवलोऽपि । तथाहि-सति संभवे द्विकार्ययोगो
न विप्रतिषेधः, यथैकस्य दधतेरडागमद्विवचने
भवतः-‘अदधा’दिति । कन्विदेकस्य द्विकार्ययोगाऽ
भावेऽप्यसंभवोऽस्ति-यथा ‘अपूर्ण’मित्यत्र नुमुटोः
प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात् ।
अयादीन्वाधत इति । प्रकृतिभावविधानात् ।
निमित्तमिति । ईदूतृत्वं च ॥

(उद्द्योतः) कदाचिदिति । एवंच प्रकृते
केवलसंभवकथः स इत्यर्थः । केवलद्विकार्ययोगो न सर्वथा
विप्रतिषेध इत्याह-तथाहीति । ईदूतृत्वं चेति ।
संदिधातेन संज्ञाऽभावे तत्कार्यप्रकृतिभावविधातः स्पष्ट
एवेति भावः ॥

१ विप्रतिषेधः । विप्रतिषेध इत्युच्यते । २ परंतु
सिद्धान्तरीत्या व्याचष्टे-ईदूतोः । ३ असंभव-
लौपपासंभवः । ४ परंतु मतेनापि कैमंडं धोवयति-सदिति ।
ईदूतृत्वोपविधातेन प्रगृह्यसंज्ञाऽभावेसति प्रगृह्यसंज्ञाकार्य-

[विप्रतिषेधदूषणमाध्यम्]

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सौतोर्हि
विप्रतिषेधो भवति । न चात्रेतोत्वो वे स्तो,
नापि मकारः । उभयमप्यसिद्धम् ॥

(उद्द्योतः) केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रति-
षेधोऽयुक्तः । वाक्यसंस्कारपक्षे मूलादितः पूर्वमेनाऽयादि-
प्राप्त्या मूलायुत्तरं च संज्ञायां तत्प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभा-
वात् । तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जनकमूलादिकं कृष्-
यित्वा तस्याऽयादिभिर्विप्रतिषेध इति नातिकीर्णः । तमपि
दूषयति आभ्ये-एवमपीति ॥

[उक्तदूषणोद्धारवार्तिकम्]

॥*॥ आश्रयात्सिद्धत्वं च, यथा रोरुत्वे ॥*॥

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । [‘यथा
रोरुत्वे’ ।] तद्यथा रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो
भवति ॥

(प्रदीपः) आश्रयात्सिद्धत्वमिति । प्रगृह्य-
संज्ञायां काचित्त्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाऽभावादीना-
दीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते ।
तथाहि-सौतोर्हि विप्रतिषेधो भवतीति पूर्वपक्षे ईदा-
दीनामेव विप्रतिषेध आक्षिप्तः । तत्राऽयादीनां-
चयनं चायकः, लवनं लावकः, अमेऽत्रेखत्राऽवकाशः ।
ईदादीनां तु यत्राऽयादीनामप्रसङ्गः सोऽवकाशः,
अमी स्थिताः, अम् स्थितौ, अमीभ्य इति । अमी
अत्रेखादाबुभयप्रसङ्गे परलादीदाद्य एव भवन्ति ।
अत्र व्याख्यानान्तरं क्लृप्त्वाक्षोपम्यस्तम् ॥

(उद्द्योतः) कार्यत्वेनाश्रयणादिति । तत्सा-
मर्थ्यादयादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः । यमोद्देशे इदम् ।
'कथं, कार्यकाल'मिति तु प्रकृतिभावाऽयादिविप्रतिषेधवि-
षयम् । इदानीं तु स नेति स्पष्टमेव । असिद्धत्वाभावा-
दिति । ईत्वादीनामसिद्धत्वाऽभावादित्यन्वयः । सामान्यत
श्चाऽसिद्धत्वाभावोपधनादित्यर्थः । तेषाम्-ईत्वादीनाम् ।
परत्वादिति । ईत्वादितु तेषामसिद्धत्वाऽभावात्-
यादीनामप्रसङ्ग एवेति भावः । व्याख्यानान्तरमिति ।
प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावेनाऽयादीनां विप्रतिषेधपरमेव माध्यम् ।
'सौतो'रित्यस्य युगपत्प्राप्त्योरित्यर्थः । वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वा-

प्रकृतिभावविधात इत्यर्थः । ५ प्रकृतिभावेति । प्रकृतिभाव-
विधानद्वारेत्यर्थः । ६ प्रतिषेधवादी दूषयति-एवमप्येति ।
नच नहि । ७ ससौः-विषयानयोः शास्त्रयोः । हि-नतः ।
८ अस्य इत्याहुः रितिउपे । ९ कच्चिज । १० सुप्तं स्यात् ।

दीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः कृते त्वीत्वादावस्येति न तयोयुगपत्प्राप्तिरिति भावः । तदाह-न चात्रेत्यादि ।
अत्र-अवादिप्राप्तिकाले । असत्त्वे हेतुः-उभयमसिद्धमिति ।
 'पूर्वप्राप्तिद्वेने'ति शेषः । परिहरति-आश्रयादिति । पद-
 संस्कारपक्ष एवात्राश्रीयत इति भावः । एवं चोभयोर्युगपत् प्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञायां तत्कार्यं च तयोः सिद्धत्वादयादीनप्रति चाऽसिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति । वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति श्लेषः ।
 परेत्वेनूक्त्यादिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्या-
 पेक्षयेदमेव युक्तं, पक्षान्तरेऽपि परिहारकरणादित्याहुः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं हरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति, न पुनर्यत्रैवैतः सिद्धः, तत्रैवोत्त्वमप्युच्यते ? ॥

(प्रदीपः) न पुनर्यत्रैवेति । 'रोः सुपी'त्य-
 स्थानान्तर'मत उरती'ति वक्तव्यम् । एवं चाऽसिद्धत्वं न बाधितं भवति । अत्र पाठक्रमेऽसिद्धत्वस्य प्राप्य-
 भावात् हुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्कालत्वाऽभावाद-
 हुतादहुते इति न वक्तव्यं भवति ॥

(उद्योतः) रोः सुपीत्यस्थानान्तरमिति ।
 न चैवं 'हसि चेत्यस्यैतदुत्तरत्वाद्भोरिति दृष्ट्याऽसिद्धत्वा-
 पत्तो मनोरथाऽसिद्धिः । 'दोढे लोपः' 'रोरी'त्यनन्यरोऽनु-
 नासिक इत्यतः पूर्वं पाठः कार्य इत्याशयात् ॥

[समाधानवातिकारणभाष्यम्]

नैवं शक्यम् ॥

[समाधानवातिकम्]

॥*॥असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणाऽप्रसिद्धिः॥*॥

असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याऽप्रसिद्धिः स्यात्-वृक्षोऽत्र मृक्षोऽत्र ॥ तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेपितत्र्यम् । तत्रै यथाश्रयात्सिद्धत्वं भवति । एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

[समाधानान्तरवातिकम्]

[॥ * ॥ वचनसामर्थ्याद्वा ॥ * ॥]

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्याद्या-

१ व्याख्यानं दूषयति-परेत्विति । २ यत्रैव-त्रिपाठां परत्र । ३ यत्र कःसिद्धस्तत्र त्रिपाठां परत्र पाठे उत्तस्य गुणा-
 पेक्षयाऽसिद्धाया रूपासिद्धिरित्यर्थः । ४ तत्र-वत्त्वे । 'रो'रिति शेषः । ५ तत्र-तोरुत्वे । ६ 'मिहापि भविष्यति' पा० ।

द्यो न भविष्यन्ति ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । यथोद्देशपक्षाश्रयेण-
 तदुच्यते ॥

(उद्योतः) अनुनासिकानुदासेन चारितार्थ्यमा-
 शङ्कन्वाह-यथोद्देशेति । एतत्-वचनसामर्थ्यादिति-
 नातिकं, तद्व्याख्यानभाष्यं चेत्यर्थः । पूर्वभाष्यस्य व्याख्या-
 न्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्याह-अथवेति । वस्तु-
 तस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूप-
 वचनसामर्थ्यादित्यादीन्यत्यपि सिद्धत्वं नाप्यते इत्यर्थे कार्य-
 कालेऽपि न दोषः ॥ किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञा प्रति निमि-
 त्तत्वेनाश्रयणात्तद्वृथा मीलनव सिद्धत्वेन संज्ञया अनुनासि-
 कप्रतिबन्धेन चारितार्थ्यमस्त्येव । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञो-
 पपन्नसामर्थ्याश्रयेण तु किं विशिष्य यथोद्देशाश्रयेण । एव-
 मुपक्रमस्यभाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः ॥

[समाधानान्तरवातिकम्]

[॥ * ॥ योगविभागाद्वा ॥ * ॥]

अथ वा योगविभागः करिष्यते ।
 'अदसः' । अदस ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भव-
 न्तीति । ततो 'मात्' । माद्य परे ईदादयः
 प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । 'अदस' इत्येव ॥

किमर्थो योगविभागः ? ॥

एको यन्तिसिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः ।

अपरो यदसिद्धे ॥

(प्रदीपः) कार्यकालतायामप्याह-अथ वेति ।
 'अदस' इति संबन्धसामान्ये षष्ठी । अदसः
 संबन्धिन ईदूदेत इति ॥

(उद्योतः) भाष्ये-योगविभागाद्दे'ति नातिकं
 व्याख्ये-अथवेति ॥ 'अदस' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र
 मादित्यस्य विशेषणानापसरित आह-संबन्धेति ॥ यत्त-
 त्सिद्धे इति । 'मूत्वे' इति शेषः । यत्रै कार्यं मूत्वं सिद्धं
 तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः ॥ अपरो यदसिद्ध इति । यत्र
 मूत्वंमसिद्धं तदित्यर्थः ॥

[योगविभागदूषणभाष्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति-अमुया अमुयोगिति ॥

७ कुतः स्यात् । ८ इतिः कचिन्न । ९ एकः-मादित्यपरः ।

१० यत्तदिति । मूत्वे सिद्धे यत्तत्प्रगृह्यकार्यं तदर्थं इत्यर्थः ।

अपरः-अदस इति । ११ तत्कलितमाह-यत्रेति । एव-

मयेऽपि । १२ इहापीति । योगविभागाङ्गीकारे इत्यर्थः ।

किञ्च स्याद्यदि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ? ॥

प्रगृह्याभयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) इहापीति । अदस् टा, अदस् ओस् । अत्वम् । टाप् । सर्वर्णदीर्घत्वम् । 'आहि वाप' इत्येतत् । अदे-आ, अदे-ओस् इति स्थिते 'अदस' इत्यत्र 'मा'दिति विशेषणाऽभावात्प्रगृह्य-संज्ञायां सत्यामयादेशाऽप्रसङ्गः ॥

[योगविभागदूषणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृति-
भ वो, न चैष पदान्तः ॥

[योगविभागदूषणत्वापनभाष्यम्]

एवमप्यमुकेऽत्र,—अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अमुकेत्रेति । 'अदस' इत्यनेन प्राप्नोति ॥

[उक्तदोषनिरासभाष्यम्]

'द्विवचन'मिति वर्त्तते ॥

[योगविभागदूषणभाष्यम्]

यदि द्विवचनमिति वर्त्तते-अमी अत्र-
अत्र न प्राप्नोति ॥

[उक्तदोषनिरासभाष्यम्]

एवं तर्हि 'एदन्त'मिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) एदन्तमिति । ईदूतोरेव स्वरि-
तत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अनेन निवृत्तिरेव च
निवृत्तिः । शब्देन माद्वहणं न कर्तव्यम्, एद्वहणनि-
वृत्त्यैवाऽमुकेत्रेत्यत्राऽप्रसङ्गान् । नैतदस्ति । सति
माद्वहणे योगविभागो भवति नान्यथा ॥

(उद्ध्योतः) ननु समस्तत्वात्समुदाधानुवृत्तिः
स्यात्तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह-ईदूतोरेवेति । नान्य-
थेति । सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव माद्वहणमिति भावः ॥

[एकयोगेऽपि समाधानान्तरवार्तिकम्]

[॥*॥ मार्यादीदाद्यर्थानां वा ॥*॥]

अथवाऽऽहायम् 'अदसो मा'दिति ।

१ 'यवज्' । २ पदान्तेति । 'एकः पदान्तादतीत्यतः
पदान्तग्रहणमनुवर्तते, तत्र प्रथमया विपरिणम्यते, तेन
पदान्ते वर्त्तमाना ईदादय इत्यर्थाद्दोष इत्याशयः ।
३ 'अमीअत्रेति' पा० । ४ एदन्तम्-एद्वहणम् । ५ स्वरि-
तत्वाभावादनुवृत्त्यभावाच्च निवृत्तिरित्यर्थः । ६ उक्तं स्यात् ।

न च ईत्वोत्वे स्तः स्तः । नाऽपि मकारः ।
त एवं विज्ञास्यामः--'मार्यादीदाद्यर्था-
ना'मिति ॥

(प्रदीपः) एकयोगे परिहारान्तरमाह-
अथ वेति ॥ मार्यादिति । मार्य एव स्थानी 'म',
शब्देनोक्तः, ईदूदेदर्थश्चेदूदेदिति । न चाऽस्यां
कल्पनायामसिद्धत्वं भवति, बुद्धिपरिकल्पनायाम-
सिद्धत्वाऽभावस्योक्तत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) भाष्ये-'मार्यादीदाद्यर्थानां' वेति
वार्तिकं न्याचष्टे-अथवाऽऽहेति । ननु एवं सति अदेऽदौ
इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेऽपि मौल्यमूलयोः कृतयोरीकारा-
दानामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यमविवक्षितेन प्रगृह्यत्वाभावादिति
चेन्न । प्रदेशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षण्या ग्रहणेनाऽ-
दोषात् ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ उक्तं नां ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥

'अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे
प्रगृह्यसंज्ञायां' सिद्धे वर्त्तन्त्ये' इति ॥

(प्रदीपः) उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवाऽत्र
प्रतिषिद्धमित्यर्थः । स्वरे इति । अचीत्यर्थः ।
बहिष्पदलक्षणे इति । द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः ।
तेनैकपदव्यवस्थितेऽच्यसिद्धे ईत्वोत्वे । तेनाऽमुयाऽ-
मुयोरित्यत्राऽयादेशो भवत्येव । प्रगृह्यसंज्ञायां
वेति । प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये
प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः ॥

(उद्ध्योतः) द्वितीयेति । द्वितीयपदस्थेऽपि यत्कार्यं
तत्राऽसिद्धत्वं नेत्यर्थः । अन्ये तु 'अथवा वचनसामर्थ्या'-
दित्यादि भाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिः । अतएव साम्प्रतपुस्त-
केषु वार्तिकाऽपाठ इत्याहुः । अन्ये तु अन्ये 'उक्तं वे'-
त्यत्रवार्तिकत्वं मत्वा कोट्ये वार्तिकपाठो अष्ट इत्याहुः ॥ सिद्धे
इति । प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादौ न प्रति सिद्धत्वं विना सप्र-
योचनं नेति सामर्थ्याच्चाप्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः ॥

७ नापीति । तस्याऽसिद्धत्वादित्याशयः । ते=ते वयम् ।
८ 'मप्याह' । ९ 'ईदूदर्थश्चेदूदिति' । १० उक्तं-
'स्वरितौवानुदात्ते इत्यत्रोक्तम् । ११ वैपरीत्यं कश्चित् ।
१२ 'सिद्धे वक्तव्ये' इत्यंस्तु भाष्यकृतो वार्तिकार्थपूर्त्ये-
ऽप्याहाराग्रह इत्यन्ते ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ तत्र सकि दोषः ॥ * ॥

तत्र सक्कारे दोषो भवति-अमुकेऽत्र ॥

(प्रदीपः) तत्र सकि दोष इति । मात्परं यदीदायन्तमिति दोषोपन्यासः । पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितिहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः ॥

(उद्योतः) विशेष्याऽसंनिधाने कर्म तदन्त-विभिरत आह-पूर्वसूत्रे इति । अर्थाऽधिकारादिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा ग्रहणविशेषणत्वात् ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'ग्रहणविशेषणत्वात्' । न माग्रहणेन ईदायन्तं विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ ईदा-दयो विशेष्यन्ते-मात्पर्ये ये ईदादय-इति ॥

(प्रदीपः) स्वदितत्वेन शब्दभौत्रमनुमीयत इति उत्तराऽभिप्रायः । तत्र माग्रहणेन गृह्यमाणभीद-वेद्विशेष्यते तेनामुकेत्रेत्यत्र व्यवधानादोषाऽभाव एव । योगविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्त-मित्युक्तम् । एकयोगे तु तज्जिह्वेत्या न प्रयोजन-मिति 'न वा ग्रहणविशेषणत्वात्' इत्युत्तरमुक्तम् ।

(उद्योतः) शब्दभात्रमिति । एवं च विशेष्याऽ-भाषा तदन्तविभिरिति भावः ॥ [अदो सो माव]

शो ॥ १ । १ । १३ ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

इह कस्माच्च भवति-काशो कुण्डो वन्दो इति ? ॥

(प्रदीपः) शो । इह कस्मादिति । अत्र हि प्रत्यक्षमेव 'शे' इति रूपम् । 'युष्मे' 'अस्मे' इत्यत्र तु शकारस्याऽनुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) शो । प्रत्यक्षमेवेति । एवं च इहेति-माध्यस्य-इहेवेत्यर्थः । युष्मे इति । 'युष्मां सुष्ठु'मिति निमित्त्यादेशः शेषश्च इत्यर्थः ॥

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ अमुकेऽन्तेन 'अम्' इति मात्, तत्परं यदीदाय-न्तम्-यके इति दोषोपन्यास इत्यवधेयम् । २ शब्दभात्र-मिति । शब्दाधिकार एवेत्यर्थः । ३ तत्र-तनाऽनुवृत्तौ । ४ ननु पूर्वमेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तेरमुकेत्रेत्यत्र न दोष इति 'नवाग्रहणेति समाधानं व्यर्थमत आह-योगेति । ५ पदन्त-

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ शेऽर्थवद्ग्रहणात् ॥ * ॥

अर्थवतः शेषादस्य ग्रहणम् । न वैषोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) शेऽर्थवद्ग्रहणादिति । 'स्वशब्द-स्ये'त्येवाऽन्तरङ्गत्वादहेयत्वात्साधारणत्वाच्च रूपपरि-ग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं 'रूप'ग्रहणं कृतम्, अत्र च 'श' शब्दोऽनर्थकः, सप्तम्येकव-चनं स्वर्थवत्, समुदायोऽर्थान्तराऽप्रादुर्भावादनर्थकः ॥

(उद्योतः) शेषासावर्थवांश्च तस्य ग्रहणार्थस्यः । शक्तिग्रहनिर्पेक्षप्रतीतिकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वम् । अर्थप्रतीता-वपि प्रतीयमानत्वमहेत्वत्वम् । शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसा-धारणत्वात् । अश्रुदुर्भावोऽप्रतीतिः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

एवमपि 'हरिशे' 'बभ्रुशे' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । अत्र हि मत्वर्थीय-सप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेव, अवयव-धर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) मत्वर्थीयो-लोमादिशः ॥

(एकदेशिनः समाधानमाध्यम्)

एवं तर्हि 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति-पदोक्तस्यैवे'त्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लक्षणेति । प्रतिपदोक्ते हि षट्ठिति प्रतिपत्तिर्भवति, लाक्षणिके तु लक्षणानुसन्धानद्वारेण वैहिरङ्गेति न तस्य ग्रहणम् ॥

(सिद्धान्तिनः पूर्वोक्तसमाधानाभ्युपगममाध्यम्)

अथ वा पुनरस्तु-अर्थवद्ग्रहणे नाम-र्थकस्येति ॥ 'केशं हरिशे बभ्रुशे इति ? ॥

'एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान्, अपर-स्तद्धितार्थेन । समुदायोऽनर्थकः ॥ [शे] ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । अर्थवत्समुदायापि

निवृत्त्या । ६ 'हृगे' पा० । ७ अत्र हीति । काशे ह्यादौ हि । हिः कचिच्च । ८ 'न चायं पा० । ९ लोमादिश्च इति । उभयत्रेति भावः ॥ १० अत्र अन्तरङ्गवैहिरङ्ग-शब्दाभ्यां शांभोपस्थितिकत्व-विलम्बोपस्थितिकत्वे उच्यते । तयोरेव तदीजत्वात् । न तु अत्र तत्परिभाषाविषयत्वम् ॥

११ 'कश्च तर्हि' । १२ एकोऽन्यो द्वितीयः । अपरः-अन्यः ।

कस्य चिदानर्थक्यं, यथा दशदाडिमादिवाक्यस्य,
पदार्थानां परस्परसमन्वयाऽभावात् । इहापि 'हरिश्च'-
शब्दवाच्यार्थगतसङ्ख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनायै प्र-
वृत्ता सप्तमी न 'श'प्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनाऽर्थेना-
ऽन्वेतीति 'शे'शब्दस्याऽऽनर्थक्यम् ॥ [शे] ॥

(३०) आनर्थक्यमिति । प्रत्यक्षानुमानिकन्याया-
पेक्षया रूपग्रहणानुगताऽर्थवत्परिभाषा प्रबलेति भावः ॥ [शे] ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

निपात इति किमर्थम् ? ॥

(प्रदीपः) निपात एकाजनाच् ॥ निपात
इति किमर्थमिति । निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्वात्
प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाऽभावादानर्थक्यत्वात्कल्पित-
रूपत्वात्, कल्पनायाश्च नियमाऽभावात्प्रश्नः ॥

(३०) निपात । आनर्थक्यादिति । अर्थवत्त्वा-
ऽनिश्चयादित्यर्थः । तत्र हेतुः—कल्पितरूपत्वादिति ॥
ततः किं, तत्राह—कल्पनाया इति । अत एव केचि-
च्छ्रुतिपरमन्ये श्रुतिषो वदन्ति । तत्रेयतोऽर्थवत्त्वमिति न
निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः । ननु निपातग्रहणाऽभावे एका-
जिति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावयवद्वये गाना-
ऽभाव इति चेत् । बहुव्रीहिरित्याशयात्, गौणमुख्यन्यायस्य
तु नेह प्रवृत्तिः, पुरुंदासेनैवाऽनूपत्वे लब्धे एकाजग्रहणस्य
गौणमुख्यसंग्रहात्त्वात्, न्यायाऽनित्यत्वाच्च । एतेन सत्य-
निश्चयानेऽनिरस्यत इति अभवदित्याद्यौ प्रवृत्तत्वं न स्यात्,
गौणमुख्यन्यायादिति परास्तम् । अत एवौदित्यत्रैव
च्यवन्तप्रतिषेध आरब्धः ॥

[समाधानभाष्यम्]

चकाराऽत्र, जहाराऽत्र ॥

(प्र०) चकारात्रेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यय-
स्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः । निपातोऽपि केवलो न
प्रयुज्यते, श्रोतकलादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः ।
अतस्तेऽयं अः । अ आगच्छ आर्गेच्छेत्यपि प्रत्युदा-
हरणम् ॥

(३०) अन्येवेति । व्याकरणानुसन्धानानुगृहीता-
न्यामित्यर्थः । तस्यैव चाऽऽत्मच्छाप्रवृत्त्युपयोगित्वादिति

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ 'वानवे' । २ 'पादनप्रवृत्ता' । ३—अनुगृहीता—
सुचिता । ४ कचित् । ५ कैवर्त्योक्तिं दृष्टवति—वस्तुत-
इति । अत्र—निपातपक्षजित् । ६ तथाजयने—अ-
त्यर्थस्य ग्रहणे । निपातेति । अन्यथा उद्वेगार्थं स्पष्टमेव ।

भावः । वस्तुतस्तुऽनर्थकनिपातेऽपि अस्य प्रवृत्तेरित्यु-
क्त्याप्येवमप्युदाहरणस्यैवैव ग्रहणमिति न निवृत्तः ।
प्रकाराद्यस्तु—अनादिति पुरुंदासादप्रत्ययस्य ग्रहणमिति ।
इतराद्यस्तु—पुरुंदासेन तथाऽऽर्थवणे न मानं, निपात-
ग्रहणादेव । तेन प्रत्ययानुकरणे प्लतप्रवृत्तिरिति । अर्थान्ते-
त्यत्रापि पुनरेव प्रवृत्तिभावो दुर्बल इति परास्तम् पुनराऽ-
भावे कर्मचिदुदाहरणस्य यदि तर्हि सवर्णदीर्घे तथा बोधः ॥
[प्रसक्तसमाधानभाष्यम्]

एकाजिति किमर्थम् ? ॥ प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं
क्षत्रम् ॥

(प्र०) एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहण-
सामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते, ततश्च 'प्रेदं ब्रह्मे'त्यनिष्ट-
निवृत्तिर्न कृतेति प्रश्नः ॥

(३०) एकग्रहणेति । स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वा-
ऽभाववदन्तसमुदायेऽप्येवाऽभावेनैकग्रहणं विनापि कर्मधारवा-
ऽर्थलभादिति भावः ॥

[समाधानसङ्ग्रहितप्रदर्शनभाष्यम्]

एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति ।
एषोऽपि होकाच् ॥

[समाधानोपपादभाष्यम्]

एकाजिति नायं बहुव्रीहिः—एकोऽन्य-
स्मिन्सोऽयमेकाच्, एकाजिति ॥ किं
तर्हि ? ॥ तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणा-
एकः अच् एकाच्, एकाजिति ॥

(प्र०) तत्पुरुषोऽयमिति । अन्तरङ्गला-
द्वृत्तिपदार्थप्राधान्याच्चेति भावः ॥

(३०) अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह—वतीति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो,
नार्थ एकग्रहणेन ॥

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

इह कस्मान्न भवति—प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं
क्षत्रम् ? ॥

ॐ अतस्तेरित्यापि दृष्टव्याह—अ—आगच्छेतीति । पुनरे-
वरादित्येनैव निहिते पुनरे । ८ इत्युच्यमानेऽपि—सु-
च्यमानेऽपि । एषः—'प्र' शब्दः । ९ एकोऽयस्मिन् पा० ।
१० 'सोऽयमेकाजिति' । ११ समानाधिकरणा—कर्म-
धारयः समासः । १२ 'एकोऽजेकाजिति' पा० । १३ 'तत्पु-
रुषः समाना' पा० ।

(उ०) भाष्ये-इह कस्मादिति । अजन्तो निपात इत्यर्थ इति प्रश्नः ॥

[प्रत्यक्षेपनिरासमाध्यम्]

'अजेव यो निपात' इत्येवं विज्ञास्यते ॥

(उ०) अजेव य इति । निपातेनाऽन्विशेषणादित्यर्थः ॥

[प्रश्नतत्समाधानमाध्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ? ॥ कथम-
नुच्यमानं गंस्यते ? ॥ 'अजग्रहणसामर्थ्यात्' ।
यदि हि अक्षाऽन्यच्च तत्र स्यादजग्रहणम-
नर्थकं स्यात् ॥

(उ०) किं वक्तव्यमिति । निपातस्य न्यायप्राप्त-
विशेष्यत्वाऽभावादेत्यर्थः ॥ यदि हीति । अजन्तग्रहणे-
ऽजग्रहणवैकल्यमिति भावः ॥

[सामर्थ्योपपत्तिमाध्यम्]

अस्ति ह्यन्यदजग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥ अजन्तस्य यथा स्यात् ।

हलन्तस्य माभूत् ॥

[सामर्थ्योपपत्तिमाध्यम्]

नैव दोषो न प्रयोजनम् ॥

(प्र०) नैव दोष इति । ननु पुरोऽहिरिति
हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्भोक्तृत्वं न स्यात् । नैव दोषः,
प्रगृह्यसंज्ञायां हलस्याऽसिद्धत्वात्, सकारस्य च
कार्यान्तराऽप्रसङ्गात् । उक्ते तु हलमाश्रमात्सिद्धम् ।

(उ०) प्रगृह्यसंज्ञायामिति । ननु सान्तस्य
प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृतन्यायेन सान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृति-
भावः स्यादिति चेन्न, प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात् ॥

[सामर्थ्योपपत्तिप्रदर्शनमाध्यम्]

पत्रमपि कुर्तुं एतन्-द्वयोः परिभाषयोः
सावकाशयोः समवस्थितयोः 'आद्यन्तव-
देकस्मिन्' इति च 'येन विधिस्तदन्तस्ये' ति
च,—इयमिह परिभाषा भविष्यति—'आ-
द्यन्तवदेकस्मिन्निति, इयं च न भविष्यति
'येन विधिस्तदन्तस्ये' ति ? ॥

३ राजलक्ष्मीः ३

१ 'विज्ञास्यते' पा० । २ अयं 'नानर्थक' मित्यादिः ।
३ 'अस्त्यन्वद' पा० । सामर्थ्यात्तदन्तविधिर्वायते इत्यत्र
विनिगमकाऽभावात्प्रदेशविषयत्वावस्थेयं सामर्थ्यादप्रवृत्त्या

(प्र०) एवमपीति । अन्यतरनिवृत्त्याऽजग्र-
हणस्याथर्वत्वाद्जमात्रं गृह्यते, तदन्तं निरस्यते ।
विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाऽभावात्प्रश्नः ॥
पारार्थ्यसामान्यात्संज्ञातिदेशो परिभाषाशब्देनोक्तौ ॥
सावकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वा-
देवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः—'ओरावश्यके'
पान्यं लाव्यं । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः—'सिद-
चोऽन्यात्परः'—तानि यानीति । अत्र हि साक्षा-
दन्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः । समवस्थि-
तयोरिति । इह प्राप्तयोः ॥

(उ०) अथ निपातस्य विशेष्यतया 'अजन्त' इति
व्याख्यानेऽपि अजग्रहणसामर्थ्यामुक्त्याऽजन्तपरिग्रहेण केव-
लाऽजग्रहणवृत्तिरजग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निषाय
पृच्छति—एवमपीति भाष्ये । अन्यतरनिवृत्त्येति ।
निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तित्वे निवृत्तिः ।
विशेष्यत्वे वजिति विशेषणसामर्थ्यात्तदन्तरयैव ग्रहेण
मुख्याऽजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः ॥
विपर्ययः—निपातस्य विशेष्यत्वेनाऽजन्तपरिग्रहः, केवलाऽचो
निवृत्तिरिति । इति विशेषोभावादिति । अत्र (चं)
कारणाऽभावादित्यर्थः संज्ञा—येनविधिरिति । अतिदेशः—
'आद्यन्तवदिति । लाव्यमिति । 'उक्' शब्दे इत्यत आ-
वश्यके प्यदन्तविधानाश्रिते भावः ॥

[सामर्थ्योपपादनमाध्यम्]

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—इयमिह परि-
भाषा भवति—'आद्यन्तवदेकस्मिन्निति,
इयं च न भवति 'येन विधिस्तदन्तस्ये' ति,
यद्युक्तम्—'अना' इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्र०) आचार्यप्रवृत्तिरिति । यदि तर्हि लिङ्गेन
तदन्तविधिर्निरुक्तिवत् तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा
कथं प्रवर्तते । नैव दूष्यः, आद्यन्तवदित्येवोपस्थानाय
तदन्तविधेः प्रकल्पं सन्निधीयते, यथास्तु लिङ्गात्परित्य-
ज्यते । अथ वा लिङ्गादजग्रहणं निपातेन विशेष्यत इति
विशेष्येण तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि मा भूत्प्र-
वृत्तिः तत्फलसंपत्त्या तर्क—'परिभाषा भविष्यतीति' ॥

(उ०) यदि तर्हीति । एवं च इयमिह भवतीति

अन्तविध्याऽजन्तस्यैव 'प्रेद' मित्यादी भवति नातिविद्याजन्तस्य
'अ' इत्यादेरित्यस्यस्यापि वक्तुं शक्यतः मित्याशयः ।
५ चः कचित् ।

भाष्यमनुपपन्नमिति भावः ॥ ननु पूर्वं प्रवर्त्तय पश्चात्परित्यागा-
ऽपेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह—अथवेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि—सिद्धे सति यद्व्यग्रहणे क्रिय-
माणे एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्या
'उन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवती'ति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'दम्भ-
हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्ध'मिति
यदुक्तं, तदुपपन्नं भवति ॥

(प्र०) एवं तर्हीति । संज्ञया विधीयमानत्वात्
प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् 'पञ्चना यजेते'तिवत्
संज्ञाविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसं-
प्रत्ययार्थम् । अचसमुदायग्रहणशङ्काया निरासार्थं
ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते । किं पुनैः स्या-
द्यत्राऽऽचसमुदायस्य ग्रहणं स्यात् ? उच्यते ।
इह 'अइउ अपेही'ति समुदायस्यैका संज्ञा स्याच्चा-
वयवानां, समुदायैकाज्जिह्वचनवदित्यन्त्यैष्यैव प्रकृति-
भावार्थादिदेशो न स्यात् । पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिः
स्यात् । अचसमुदायपरिग्रहानुरोधित्वैव निपातस-
मुदायो गृह्येत, एकनिपातस्याऽऽचसमुदायस्याऽभावात् ।

(उ०) ननु एकग्रहणाऽभावेऽऽचसमुदायस्य स्यादिति
तस्मिन्स्वर्यमेकग्रहणं, तत्राह—संज्ञाया इति । गुणत्वा-
दिति । संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः । पञ्चोपयोगिणिरक-
त्वाद्गुणत्वम् । नहि यागः पश्वर्थः, अपि तु यागार्थः
पशुः । 'ग्रहं संमाष्टि'त्यादौ तु ग्रहार्थत्वात्संमार्गस्य ग्रहस्य
प्राधान्यमिति न तद्वत्संज्ञाया विवक्षितेति भावः । परे तु
संज्ञा स्वकार्यद्वारा संज्ञयुपकारिका, न ॥ संज्ञी संज्ञोपकारकः ।
अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन संमार्गार्थः स्यादिति 'विधेय-
विशेषणं विवक्षितमनुवाधविशेषणमविवक्षित'मिति मीमांस-
कमार्थदेव ज्योतिषी, माध्यसम्प्रदाय चेतोदं चिन्त्यम् । तस्मात्

१ यदुक्तमिति । 'हस्ताद्यैस्त्वेन वातिककृतोत्तम् ।

२ एकग्रहणं—निपातपक्षाजित्येकग्रहणम् । अन्यत्र—
इत्यन्यत्र । ३ तदेतत्पट्यति—अजिति । हि—यतः ।
एकग्रहणम् । 'प्रकृतसूत्रे' इति शेषः । ज्ञापनफलं—ज्ञापन-
रूपफलवत् । ३ शङ्कते—किं पुनरिति । ४ 'दित्यन्तर्येव' ।
५ ननु प्रत्येकं निपातत्वेन समुदायस्याऽतत्वात्कथमियमाप-
सिरते आह—अजिति । चत्सर्वम् । निपातसमुदायः—
अ—उ इति । ६ 'नुरोधाच्च' । ७ संस्कारकत्वरूपगुणत्वस्य
प्रकृतेऽभावादाह—संज्ञोपकारेति । ८ कैयटोक्तं दूष-
यति—परेष्विति । स्वकार्येति । तत्तच्छास्त्रान्यवहित-

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाऽभाववदचसमुदायेऽच्छवाऽभावात्
तद्व्यग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापक-
मिति भाष्याशय इत्याहुः । 'जातिग्रहण'मित्यस्य तज्ज्ञेत्या-
शयानेककथ्यतिग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जाते-
रेकैककथ्यत्विग्रहणतयाऽसंगतिरेव । प्रवृत्तिनिमित्ततया जाति-
ग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्याऽवक्तव्यत्वाच्च । इहेत्यादि ।
अत्रेदं चिन्त्यम्—'समुदायसंज्ञायाऽवयवानामनुग्रहान्नाऽत्र
द्विवचनन्यायः । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन
ग्रहणम्, स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेवैकैकत्र सूत्रचारि-
ताभ्यां'दिति । तस्मात्तित्तज्ज्ञादैकदेश 'अउ'शब्दानुकारणे
उक्तसमुदायानुकरणे वाऽनितिपरे निपातसंज्ञके 'अउ अकरो'-
दित्यादौ प्रगुणाच्च स्वाङ्गत्वात्तद्व्यग्रहणमिति तत्त्वम् ।
भाष्ये—दम्भोरिति । दम्भेः सति दम्भ इच्छेतीत्येव संज्ञा-
वर्त्ततेति इहभावपक्ष इवसमीपो नकारी न ततो ह्येतादिः सन्
परः, यतश्च भाष्यः सन्न स इवसमीप इति 'हलन्ताच्चे'ति
किस्वाऽभावे 'अनिदिता'मिति नलोपो न स्यादिति चोले
जात्याशयानेकार्येवसमीपत्वं, सन्नश्च तस्मात्परवर्त्तमिति किस्वे
धिप्सर्त्तमिति सिद्धिरित्यर्थः । 'अनेन सामीप्यमव्यवहिते ध्वेति
मृचितम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अनाङ्गिति किमर्थम् ? ॥

(प्र०) अनाङ्गिति किमर्थमिति । त्रिद्विहितो-
राचारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः ॥

(उ०) प्रदर्शनाय—प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः ।

[समाधानभाष्यम्]

आ उदकान्तात्-ओक्कान्तौत् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

इह कस्मान्न भवति—आ एवं नु मन्यसे,
आ एवं किल तद्विति ? ॥

(प्र०) इह कस्मादिति । अनुग्रहैर्निरुक्तौ
विशेषाऽपरिज्ञानात्प्रश्नः ॥

स्वकार्येत्यर्थः । कर्मत्वेन—सामार्ग्यकर्मत्वेन । मीमांस-
केति । 'गुणगता सदख्याऽविवक्षितेति मीमांसवेः
कुत्राप्यनुक्तेः । अतएव ग्रहोद्देशेन संमार्गविधानेपि तस्य न
प्राधान्यम् । १ 'तज्ज्ञात्यश्रयैकानेककथ्यतिग्रहणं'पा० सदिति ।
उपात्तैत्यर्थः । यथासम्भवमिति भावः । यथासुतार्थत्वाय
नोजमाह—अन्यथेति । मदुक्तार्थानङ्गीकार इत्यर्थः ।
१० कैयटोक्तं द्विवचनवदिति दृष्टान्तं विपट्यति—
समुदायति । भार्थं स्वयं योजयति—तस्मादिति ।
११ अनेन—भाष्येण । १२ आद्ययोगे पञ्चमीयम् ।
१३ निवृत्तौ—निवृत्तौ सत्याम् ।

[समाधानभाष्यम्]

सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम्,
अननुबन्धकमात्राऽऽकारः ॥

[शङ्कामाष्यम्]

क पुनरयं सानुबन्धकः, क निरनु-
बन्धकः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादामिविधौ च यः
एतमातं कितं विद्याद्व्याख्यस्मरणयो-
रक्तिः’ ॥

(प्र०) अर्थवशाद्विशेषाऽवसाय इत्युत्तरम् ।
ईषदर्थे—‘आ उष्णमोष्ण’मिति । ‘आकीषदर्थ’
इति चोक्तम् । क्रियायोगे—आ इतः—एतः ।
प्रादिषु हि क्तिपठ्यते । ‘आख्यादाभिमिष्यो’-
रिति समासविधौ विचिदिष्टः । आ उदकान्तात्
व्योदकान्तात् । आ अहिच्छत्रात् आऽहिच्छत्रादिति ।
विना तेनेति मर्यादा । सह तेनेत्यभिविधिः ।
पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्याऽन्यथात्व्येतनायाऽऽ-
कारः प्रयुज्यते । ‘आ एवं नु मन्यसे’ । नैवं पूर्वम-
मंस्थाः, संप्रति मन्यस इति । वाक्यारम्भसूचनाया-
ऽऽकार इत्यधरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः
प्रयुज्यते, ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते—‘आ एवं
किं त’दिति ॥

(उ०) किञ्चिद्विधानाद्योपात्तयाऽन्वविधानाय पुनरु-
पादानमन्वादेशः । प्रकृते च विधानद्वयाऽभावादेतमित्ये-
नादेशो न कृत इत्याहुः । विना तेनेत्यादि । यथा ‘आ
काशीं वृष्टो देव’ इत्यादौ काशीमभिव्याप्य, काशीं दर्शय-
त्वेति वाऽर्थः ॥

ओत् ॥ १ । १ ॥ १५ ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रश्नभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

आहो इति, उताहो इति ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमा-

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ इदम्—अमाकिति । २ अत्र—अ परमित्यादी ।
३ उक्तं—उगातीति सूत्रे वाचिकद्वयोक्तम् । ४ ‘पूर्वोक्तान्त-
कनपय’ । ५ अन्वयविरहम्—अनभिव्यक्तम् । ६ अन्वय-

हारोऽयम् । आह-उ—‘आहो’ इति । उत-
आह-उ—‘उताहो’ इति । तत्र ‘निपात एका-
जना’कित्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) ओत् । निपातसमाहारोऽयमिति ।
अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदु इत्यादीनां
दर्शनादर्थमेदाऽभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् ॥

(उ०) ओत् । दर्शनादिति । ‘वेदे चादीनां पाद-
पूरणार्थानां च लोकेष्वेत्यादिः । अर्थमेदाभावेऽपि ।
तत्रानाहोऽभावेऽपि, अन्यथा अन्यथा, निपातसमुदाय
एवाऽर्थवानिति भावः । ‘उ’र्ध्वोऽत्र निरनुबन्धकः । तेन
‘उम्’ इत्यनेन सिद्धिरिति न अस्मितव्यम् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्येकनिपाता इमे ॥

(प्र०) एवं तर्ह्यिति । चादिषु तथा पाठा-
दिति भावः ॥

[निपातसमुदायत्वपक्षे समाधानभाष्यम्]

अथवा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । ओ
पु यातं मरुतः । ओ पु यातं बृहती शकरी
च । ओ चित्सत्वायं सख्या वृत्त्याम् ॥

(प्र०) ओ पु यातमिति । ‘आ उ ओ’ इत्य-
त्राऽन्तवद्भावाद्भवत्ययमाकित्यनारिति प्रतिषेधः
प्राप्नोति, पयुंदासे तु र्स्ति न दोषः, तत्र ह्यादसह-
शस्वोकारस्याऽऽका सहैकादेश आदिवद्भावादुकार-
ग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्याश्च
प्रयोजनं कचिच्छाखायाम्—‘ओ आयात’मिति
पाठे प्रकृतिभावः ॥

(उ०) पयुंदासे त्विति । वस्तुतः पयुंदासेऽपि दोषः,
अह्मिन्त्वस्याऽऽशास्तीवत्यात् । न च स्वाश्रयमात्रमिहत्वम्,
अह्मत्त्वस्य पूर्वान्त(र्व)त्वेनातिदेशेऽस्तिद्वयमानविरुद्धत्वात्-
वचनं प्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्त्वभावसिद्धत्वात् । न
चाऽन्तवत्त्वमेवं दुर्लभं, शास्त्रीयकार्योऽभावादिति वाच्यम् ।
तत्रैवैषि प्रतिषेधस्य सम्भवात् शास्त्रात्तर्यमिषयत्वेन
प्रगृह्यत्वाऽभावस्य शास्त्रीयतयाऽन्तवत्त्वप्रगृहेरिति बोध्यम् ॥
तस्याभावेति । प्रगृहेषु पदपाठे ‘इति’शब्दप्रयोगानियमा-
दपि फले विज्ञेयो बोध्यः ॥

इत्यनेन सिद्धमिति वक्तव्ये निपातसिद्धिः कस्युक्तमत आह-
उशब्दोत्प्रेति । ७ निपातसमुदायवर्जीकारे कश्चमात्रपक्षे-
ऽपि समापत्ते-अथवेति । ८ कचिच्च । ९ केनोक्तं
द्वयवति-वस्तुत इति । १० तत्रापि-पयुंदासेऽपि ।

[आक्षेपवार्तिकं तद्व्याख्यम्]

॥ * ॥ ओतस्त्विच्चप्रतिषेधः ॥ * ॥

‘ओदन्तो निपात’इत्यत्र च्यन्तस्य-
प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत्
अदोऽभवत्, [अतिरः तिरः अभवत्]—
तिरोऽभवत् ॥

(प्र०) अदोऽभवदिति । च्यन्तत्वेनाऽत्र निपा-
तत्वम्, ‘ऊर्यादिच्वी’स्यत्र निपाताधिकारात् । प्रति-
षिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेत्, उभयाऽर्थ-
त्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा
विधीयमाना प्रतिबन्धाऽभावाददोऽभवदित्यत्रापि
भवति, ‘ओ पु यात’मित्यत्रापि परत्वादनाकृति
प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को
विरोधः ॥

(उ०) भाष्ये—ओतश्च्योति । पूर्वसूत्रवदत्राप्यभा-
षिकाराष्ट्रोणमुखन्यायस्याऽप्रवृत्तिरित्याशयः ॥ प्रतिषिद्धा-
र्थत्वादिति । प्रतिषिद्धसंज्ञकं पदं ‘प्रतिषिद्ध’पदेनोच्यते ।
परत्वादिति । ‘निषेधाश्च नलीयांस’इत्यस्य ॥ नार्थं विषयः ।
तस्य पूर्वैण सह पाठाच्चान्तिपक्षत्वादिति भावः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

न वक्तव्यः । ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्ये’त्येवं न भविष्यति ॥

(प्र०) ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्यग्रहणमित्युत्तरम् ॥

(उ०) प्रतिपदोक्तस्येति । न च ‘प्रतिषिद्धार्थोऽ-
यमारम्भ’इति पूर्वभाष्याऽसङ्गत्याऽनैतत्परिभाषाया अप्रवृत्ति-
रेवाऽनित्यत्वादुच्यते वाच्यम् । अस्वैकदेश्युक्तत्वात् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवमपि—अगौर्गौ समपद्यत—गोऽ-
भवत्—अत्र प्राप्नोति ॥

(प्र०) एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्व-
मस्ति ‘गमेडोः’ इति साक्षादुच्चारणात् । यस्य

१ कश्चि । २ तस्य—अनाकृतिं प्रतिषेधस्य । पूर्वैण—
निपातपञ्चाक्षर्येणेत्यर्थः । तस्मिन्नेति । अनन्तरस्थेति
न्यायात् । एतेन ‘प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भ’ इति प्रतिज्ञाहानिर्दि-
ष्टिता । तथाचानेन प्रतिषिद्धार्थव्यवस्था व्यर्थमेव क्रियत इति
भावः । परनिपातपक्षे तु न कश्चिदनुपपत्तिरिति बोध्यम् ।
३ पूर्वैति । तत्पक्षे सर्वेषां लाक्षणिकत्वात् । अस्वैकैति ।
एतेनैकनिपातपक्ष एव स्थापितोऽनेन, पक्षान्तरे सर्वेषां

हि साक्षादुच्चारणं नास्ति, ‘आहुण’इत्यादिसामान्य-
लक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते—तद्द्वालक्षणिकमुच्यते ॥

(उ०) तद्वन्तयन्माथे आह—एवमपीति । ननुलक्षणेन
प्रतिपादितत्वाद्विदमपि लाक्षणिकमत आह—यस्य हीति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि ‘गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य-
संप्रत्यय’इति । तद्यथा—‘गौरनुबन्ध्योऽग्री-
वोमीय’इति न वाहीकोऽनुबध्यते ॥

(प्र०) एवं तर्हि । गुणादागतो—गौणः ।
यथा गोशब्दस्य जाज्यादिगुणानिमित्तोऽर्थो वाहीकः
मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः । तत्र ‘स्वं रूप’मित्यत्र
रूपग्रहणेनाऽर्थपरिग्रहणस्य शेषितत्वादर्थवतः कार्येण
भक्तिव्ययम् । ॥ चाऽर्थः प्रायस्यान्मुख्य एव गृह्यते ।
गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपणेन प्रव-
र्तते । अनियतश्च गौणोऽर्थः । तस्माद्गौणिकोऽयं
न्यायो—‘गौणमुख्ययो’रिति । ‘गोऽभव’दित्यत्र च
जाज्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्व-
मर्थस्य । ‘गोऽभव’दित्यत्र च वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं,
‘सर्द्धाभवन्ति ब्राह्मण’इति बहुवचनदर्शनात् । प्रकृतौ
च गोत्वमारोपितं, न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाऽभावः ॥

(उ०) प्रधानत्वात्—अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया
प्रतीयमानत्वात् । तादृशोऽर्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गोत्वत्वं,
मुख्यत्वं च बोध्यम् । गौणमुख्यन्यायबोधं दर्शयितुं माह—
तत्र स्वरूपमिति । प्रायस्यमेवोपपादयति—गौणेहीति ।
आरोपाय (ह पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यमिति भावः) । मुख्या-
र्थारोपणेति । आरोपितसिंहत्ववान् माणवकादिसमाभ्या-
हारे सिंहशब्दाथं इति भावः । मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तर-
माह—अनियतश्चेति । सिंहशब्दस्य माणवकजीवदोषिदु
प्रयोगादिति भावः । एतेन—वर्णग्रहणे ‘लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषाऽप्रवृत्तौर्वाहस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि चिन्त्यमित्य-
पास्तम् । अनेनैव तस्याऽपि वारणम् । ह्यार्थमक्षेपत्वादेस्त-
ज्ज्ञापकस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतया

तत्त्वादितत्समाध्वनुपपत्तिरिति निरस्तम् । ४ इतीति ।
इत्यनया परिभाषया गोऽभवदित्यत्र न भविष्यतीत्यर्थः ।
५ तादृशतादृशेत्यर्थः । ६ दर्शयितुं—स चार्थः इत्यादिना
प्रदर्शयितुम् । ‘उपोद्घातमारचयती’ति शेषः ।
७ ओकारस्य—भाष्योक्तगोऽभवदित्यत्रलोकारस्य ।
८ अनयैव—गौणमुख्यपरिभाषयैव । ९ उत्तंसिद्धान्तमाह—
ह्यवामेति ।

वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तिं मानाऽभावाच्च । न चेयमपि
अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात्तद्वदेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति
कथमत्र वर्णग्रहणे प्रवर्ततां, तत्रैवाऽभ्योपस्थितेः सत्त्वादिति
वाच्यं, 'निपात' इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात् । निपातसंज्ञा
हि चाद्विषयोपस्थितचादीनां सति संभवेऽप्यवतामेवेति ये
सार्वकारतया निपातपदेनाऽपि तत्पदार्थविशिष्टानामेवोपस्थि-
तिरिति प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन मुख्यार्थकनिपातानामेव
ग्रहणं, ॥ सु गौणाऽर्थकानामिति भावः । एवं च कार्यकाल-
पक्षेऽपि 'च्यवनता निपाता' इत्यस्याऽन्नाऽनुपस्थितिः, एत-
त्पदेभाषावशात् । विशिष्टरूपपदेन चाऽर्थद्रूपमेवोच्यते ॥
प्रकृते गौणत्वमुपादयति—**जाख्यादिनेति** । आरौपे बीज-
माह—**प्रकृतेः कर्तृत्वमिति** । एवं च 'गोऽमव' इत्यस्य
गोभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः । यत्र च योगीश्वर-
ज्ञापादिना मुख्यगोऽप्यप्रातिस्तत्र चिन्त्यते इति गोसदृशरूपेण
भवनमतीतिस्तस्य गौणत्वमिति भावः । ननु 'सुवर्णविण्डः
स्वविराज्जासदृशे कुण्डले भवते' इति आधे विकृतेरापि कर्तृत्व-
दर्शनादुक्तं—**हस्तायिति** । एवं च च्यवने प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति
भावः । प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह—**सङ्गीभवन्तीति** ॥

[वार्तिकवादिनः मभाषानवाप्तकभाष्यम्]

कथं तर्हि वाहिके वृद्धत्वात्वे भवतः,—
'गौरीतिष्ठति' गामानय' इति ? ॥

[न्यायाश्रयेण समाधानसाधकभाष्यम्]

अर्थाभ्य एतदेवं भवति । यच्चि शब्दा-
भयं शब्दमात्रे तद्वदति । शब्दाश्रये च
वृद्धत्वात्ये ॥

(प्र०) शब्दाश्रये चेति । स्वार्थं वृत्ताप्रति-
पदिकाद्विभक्तानुपभायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तर-
सम्भिधानाद्रीणत्वं प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य
मुख्यव्यपदेशो नास्ति, गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्द-
त्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाऽभावेऽभावाच्छब्दाश्रये
चेत्पुन न त्वत्रार्थो नापेक्षते । तत्र यथा 'क्षेत्रं
छागमालभेते'ति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धो,
वाक्यीयास्तु न्यायात् पश्चात्परस्परेण । एवं 'गां
वाहीकमानवे'ति पूर्वं क्रियासंबन्धनापेक्षया विभक्ता-
नुपभायां वाक्यीयान्यायात्सामानाधिकरण्या-
द्रीणार्थप्रादुर्भावो भवतीति 'पक्कावेच्छेवायं न्यायो
न प्रातिपदिककार्येण' इत्युक्तं शब्दाश्रये चेति ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ व्यपदेशः—व्यवहारः । २ सिद्धान्तमतेनाह—
आक्षेप इति । ३ परमपक्षे इदम् । धर्मपक्षे तु कर्मत्वाच्च-

(३०) ननु शब्दाश्रये चेति भाष्यस्याऽर्थरहितवर्ण-
मात्राश्रये इत्यर्थः प्रतीयते, स चाऽयुक्तः, सर्वनामस्माना-
ऽमृतासाक्षिप्रातिपदिकस्योत इत्यनेन विशेषणान्नयोरपि
विशिष्टशब्दाश्रयत्वादेत आह—**स्वार्थं इति** । स्वार्थोद्विप्रयुक्त-
कार्येण पूर्णस्य पदस्याऽर्थप्रतिपदनय प्रयोगाहस्य पदार्था-
न्तरान्वये वाच्यतिसन्धाने गौणाऽर्थप्रतीतिरिति भावः ।
आक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा शब्देऽन्वये मानाऽभावाच्च ।
गौणापेक्षयेति । मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया संबन्धि-
शब्दत्वात् । **गौणाऽभावे**—गौणस्य वृद्धयसन्निधाने,
मुख्यव्यपदेशस्य—मुख्यपदस्याऽभावादित्यन्वयः । एवं
च 'शब्दाश्रये चेति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थ-
बोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये इत्यर्थः । पदव्यपदेशरहितस्य
काश्चित्तेनाश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् । ननु द्विती-
यादेः कर्मत्वार्थवत्तस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां वाहीक-
मानवे'त्यादौ विशिष्टस्य क्रियासंबन्धेन कर्मत्वेऽपि तद-
भिधानाय जायमाना द्वितीया सद्युदायस्याऽप्रातिपदिकत्वा-
त्सम्बन्धे प्रवर्तते, ततश्च पूर्वमेव गौणत्वादात्वं न स्यादत
आह—**संप्रति** । श्रौतः **क्रियासंबन्ध** इति । द्वितीया-
भ्यनुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः । विभक्त्यन्तेन हि उप-
स्थिताऽर्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्रागुक्ते साक्षात्परंपरा-
साधारण्येन द्रव्ये च साक्षात् सामान्यतः क्रियाजन्यफला-
श्रयत्वादिविवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भावः । **वाक्यीया-**
न्यायात्—आकाङ्क्षादिमूलकतया । **पश्चात्**—विभक्त्यु-
त्पत्त्यन्तरम् । **एवमिति** । द्वितीयादेः सामान्यतः
क्रियासंबन्धज्ञानापेक्षत्वात्तज्ज्ञानमूलकद्वितीयाश्रयस्य गो-
दाभस्य वाहिकेऽन्वयः पेश्यादेव । एवं च कर्मगोरेव विशेष्य-
विशेषणभावो, न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः । यत्तु-
विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसंबन्धरूपत्वेन तयोः संबन्धबोधः
श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाच्यपेक्षया शीघ्रं प्रकृत्या प्रथमं तयोरन्व-
यबोधः, पश्चादुक्तद्रव्ययोः परस्परान्वयबोधः । एवं 'गां वाहीक-
मानवे'त्यादावपि किंयदायं व्याख्यायं दूषयन्ति—'गां वाहीकं
पाठये'त्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावो विना क्रियासंबन्ध एवाऽ-
संभवां, तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्वात्तानापत्तिरिति ॥ तदेतेन
परास्तम् । विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत् उपस्थितानामर्थो-
नामितराऽन्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य
वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च, तादृशबोधयकत्वेन गौरवाच्च, अतु
मवाऽभावाच्च । किं च अणदस्याऽप्रयोगेण बोद्धुमिः सर्वत्र
पदस्यैव गौणार्थसंग्रहणे 'ज्वलं त्वं संपवते' 'अमहान्महान्भू-
तस्त्वज्जवता'त्यादौ भाष्यप्रयोगे त्याघादेशदोषादीनां कारणेन
चाऽऽप्यन्यापश्य पदकार्यमात्रविषयत्वमुपातविशिष्टरूपके
वक्षिन्नेत्यर्थः । ४ सामान्यतः—क्रियात्वेन रूपेण ।
५ विभक्त्युत्पत्त्यन्तरमर्थः । ६ व्याख्यायतेति । शब्द-
कौस्तुभसूतो भाष्यव्याख्याकाराधेत्यादिः । ७ कचिच्च ।

त्यपि बोध्यम् । अत एवाव शब्दत्वादेः भञ्जुरसदृशस्या-
पत्यमित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः । किं च गाम्भिर्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्ते-
त्याप्यर्थवत्सुत्रस्य भाष्यव्याससंस्कृत्य संस्कृत्य पदानुसृत्य-
क्यन्ते तेषां व्योममिसंबन्धो भवतीति बुद्धिपूर्वस्थमात्राच्च
सामान्यतः क्रियाजन्यकलाव्यवहारदेरेव द्वितीयादिनियाम-
कत्वेन भदुक्तव्याख्यैव तत्सोचिता । प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थे
मुख्ये गौणे वा प्रयुज्यन्ते, न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति
सुब्रूक्यन्ते-पदकार्येणिवति । सामानाधिकरण्यादिति ।
इदमुपलक्षणं, पठनादिक्रियान्वयादित्यपि बोध्यम् ॥

उज्जै ११ । १ । १७ ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रश्नभाष्यम्]

इह कस्मात् भवति—आहो इति ।
उताहो इति ? ॥

(प्र०) उज्जै । इह कस्मादिति । निपात-
समाहारं मत्वा प्रश्नः ॥

(उ०) उज्जै । प्रश्न इति । एवंचाऽत्र 'ऊं'-
आदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥

[तटस्थस्य समाधानभाष्यम्]

'उज्जै' इत्युच्यते । न चाऽज्जोऽं पद्यामः ॥

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

उज्जोऽयमन्येन सहैकादेश उज्जहणेन
गृह्यते ॥

[तटस्थस्य तस्मिन्समाधानम्]

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नोञ्जेकादेश-
उज्जहणेन गृह्यते' इति यद्व्यभोवित्योद-
न्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति ॥

(प्र०) नद्वयमिति । एकादेशे कृते आदि-
ज्ञावात्संज्ञासिद्धिः ॥

(उ०) संज्ञासिद्धिरिति । निपातप्राप्तिरन्ये-
नेत्यर्थः । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभम् । एकदेशस्यान्य-
त्वंतिवर्तमानत्वात् । एकादेशस्यान्यत्वंतिवर्तमानत्वात् नायम्,
उज्जिति समुदायेऽपि सत्त्वात् । तेनाऽऽन्तादिवद्भावेन तद्व्या-
नतिर्बोध्यतेऽपि न दोषः ॥

[पूर्वपक्षिणो ज्ञापकनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत्—'प्रति-
विज्ञाथोऽयमारम्भः' इति ॥ दोषः खल्वपि
स्याद्युज्जेकादेश उज्जहणेन गृह्यते । जानु

उ अस्य वज्जति, जानू अस्य वज्जति, जान्वस्य
वज्जति । 'मय उज्जो वो वे'ति वत्त्वं न स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये-ननुमिति । सामान्येन ज्ञापकमिति
भावः । वत्त्वाऽभावपक्षे 'ऊं' आदेशो न स्वादित्यपि दोषो
बोध्यः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

एवं तद्व्यतिपाता इमे ॥

अथ वा द्वाधुकाराविमौ । एकोऽन-
वन्धकोऽपरः सानुबन्धकः । तयोऽन-
नुबन्धकस्तस्यैव एकादेशः ॥

[योगविभागव्यापिकम्]

॥ * ॥ उज्जै इति योगविभागः ॥ * ॥

'उज्जै' इति योगविभागः कर्तव्यः ।
'उज्जैः' । [उज्जैः] शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन
प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उज्जैति । विति । ततः
'ऊं' । उज्जै 'ऊं' इत्यमादेशो भवति शाक-
ल्यस्याचार्यस्य मतेन दोषोऽनुनासिकः
प्रगृह्यसंज्ञा । ऊं इति ॥

(प्र०) इह रूपत्रयं साध्यम्—'उ इति' 'विति'
'ऊं इति' । तैश्चयोगे न सिध्यति । एकयोगे तु
इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात्संबन्ध्यते न प्रगृह्य-
संज्ञा । सा तु 'निपात एकाजना' इति नित्यैवाऽस्य
भवति । शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या ऊं आदेशो विकल्पिते
रूपद्वयं स्वान्त—'उ इति', 'ऊं इति' न तु 'विति' ति,
तदर्थमाह—उज्जै इति योगविभाग इति । 'उज्जै'
इत्यत्र 'शाकल्यस्येतौ प्रगृह्य'मिति चानुवर्तते । तत्र
प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते, नाऽन्येषा-
मिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते—
उ इति' विति'ति । 'ऊं' इत्यत्र च यदि शाक-
ल्यस्येति नाऽपेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्येति नित्यमा-
देशः स्यात् । ततश्च 'विति' 'ऊं इति'—एते [हे] एव
रूपे स्याताम् । तस्माच्छाकल्यप्रहणानुवृत्त्या आदेश-
विकल्पे सति त्रीणि सिध्यन्ति ॥

(उ०) नित्यैवेति । आदेशाऽभावपक्षे स्वयम् ।
न तु विति । अत्र 'उ इति' त्वस्य निरनुबन्धकोकारमादाय

१ 'प्रयुज्यते' पाठः । २ 'नचोञ्जेका' । 'नचोञ्जेका'
'नोञ्जेकादेशः' । ३ दोषान्तरमाह—दोष इति । ४ सुप्तं

स्यात् । ५ तच्च—तत् । ६ हि—यतः । ७ 'इत्वाचादेशे' पाठः ।
८ तदर्थं—विति । सिद्धयर्थम् । ९ तत्र—'उ न' इत्यत्र ।

सिद्धत्वेन शाकल्याऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षे वितीति भविष्यतीति वाच्यं, मयः परत्वे किम्बि शैलादी भ्रकारसहितनिरनुनासिकवकारसहितरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याविपातेति प्रगृह्यत्वाऽभावे 'मय' इति वत्स्वस्याऽसिद्धत्वेनेकीयणचीति वत्सेऽनुस्वारापत्तेः । उ इतीत्यतः सानुबन्धकबोधस्याऽपीष्टत्वेन तदनापत्तेश्चेति भावः । अन्ये तु अनेने प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे 'ऊँ इति' वितीति सिद्ध्यति, न तु 'उ इति' अतो योगविभागः । न चाऽपवादो विशिष्टे ऊँ आदेशे असति निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात्, अप्रवर्तमानाऽपवादस्योत्सर्गबाधश्चात्राभावात्, अत एव 'पारेमध्ये' इत्यव्ययीभावाऽभावे उत्सर्गः षष्ठांसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र साक्षादुद्देश्यसंबन्धस्य वस्तुत्वेनाऽत्र विधेयविशेषणत्वे मानाऽभावात् । सह विधानेन वाक्यभेदस्याऽप्यभेदात् स्यान्नविद्वावेन च 'ऊँ' इत्यस्य प्रगृह्यकार्यं बोध्यम् । एवं च पक्षे प्रगृह्यत्वाऽभावेऽप्यस्य तात्पर्यान्नैतदभावे 'निपात' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्याहुः । प्रगृह्यस्येति । अनुवर्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन संबन्धे उग्रमात्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य 'ऊँ' भावर्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्यापत्तौ तत्रुक्तमानप्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणमस्य स्थानिना संबध्यत इति भावः । द्वे एवेति । न च 'उ इति' रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धं, सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः परत्वे 'किम्बिती'त्यादी भ्रकारसहितनिरनुनासिकवकारसहितरूपाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु उग्र इत्यस्याऽवानुवृत्तयार्थाधिकारादयगृह्यपरत्वेन, प्रगृह्यमिति चादेशविशेषणमेव । तथैव भाव्यस्वरसादिति ऊँ इति 'उ इति' च रूपे स्यातां, न तु 'विती'ति तदर्थं विकल्पाऽनुवृत्तिः । ऊँ इति दीर्घाचारणत्वात्प्रगृह्यपदस्याऽत्र संबन्ध इति सर्वमवदातम् ॥

[योगविभागप्रयोजनप्रश्नमाध्यम्]

किमर्थो योगविभागः ? ॥

(४०) किमर्थो योगविभाग इति । प्रगृह्यत्वाऽदेशयोः शाकल्यमते एव प्राप्या एवप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यात् । एवं च 'ऊँ इति' वितीति च रूपे । ते चैकयोगेऽपि सिध्यत इति प्रश्नः । एवं चैकयोगे वितीति न सिध्यतीति प्रागुक्तकैयटश्चिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनप्रदर्शनवाचिकमाध्यम्]

॥ * ॥ ऊँ वा शाकल्यस्य ॥ * ॥

शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन 'ऊँ' विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति 'उ इति' ।

१ दीर्घान्तरं तत्राह-उद्योतीति । २ अनेन-उग्र ऊँ इत्यनेन । 'उग्रः स्थाने' इति शेषः । ३ 'स्याऽभावात्' पाठः ।

अन्येषामाचार्याणां मतेन- 'विती' ॥

(प्र०) ऊँ वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे- शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्च । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशात्प्रदेशोऽपि प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयस्तथापीहोच इति षष्ठीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थकः संप्रदाते ॥

(४०) शाकल्येति । एवं च योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्याऽनुवृत्तिसामर्थ्याच्च तर्ह्य यथाश्रुतम् । किं तु विकल्पमात्रतात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति भावः । एवं च शाकल्यमत एव विकल्पः फलितः । तदाह भाष्ये-शाकल्यस्य विभाषेति । शाकल्यमते 'ऊँ' आदेशविकल्पे यत्फलति तदर्थयति-प्रगृह्यसंज्ञादेशश्चेति । तस्मत् पश्यायोगस्य सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'प्रगृह्य'मित्यस्य प्रथमान्तस्य कथमुग्र इत्यनेन वरुधत्तेनाऽन्वय इत्यत आह-यद्यपीति । फलरूपतयेति । फल-संज्ञाया वाच्यतया संशिनः, तद्बोधकं पदं लक्ष्यते । सद्रूपतया । तेन च तत्समानविभक्तिकृतयेत्यर्थः । 'द्विवचनाद्यभिधेय' इति बहुव्रीहिः । प्रगृह्यशब्दबन्धजं द्विवचनादीति बोधः । प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् । स्वरूपपदार्थक इति । उग्रो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः । वस्तुतः पूर्वत्रापि शब्दपर एव, शब्दाद्ययोरभेदात्सामानाधिकरण्यं, 'पदः शुद्ध' इतिवत् । प्रकृते ॥ 'पदस्य शुक्ल' इत्येवोक्तरीत्या वैयर्थिकरण्येनाऽन्वय इति न कश्चिदोपः । केचित् प्रदेदो वृद्धिपदाऽभिधा आदेच इति उपस्थितिः । संज्ञावाक्ये ॥ तथा द्वाब्धयोः । 'द्विवचनाद्यभिधेय' इत्यस्य द्विवचनादिविशेषकबोधजनक इत्यर्थः । षष्ठीसमभिव्याहारे तु विशेष्यतया रवरूपपदार्थक इति कैयटं योजयति ॥ [उग्र ऊँ] ॥

ईदृतो च सप्तम्यर्थे ॥ १ । १ । १८ ॥

[आक्षेपवार्तिकमाध्यम्]

- ॥ * ॥ 'ईदृतो सप्तमीत्येव' ॥ * ॥

'ईदृतो सप्तमी'त्येव सिद्धं, नाप्योऽर्थग्रहणेन ॥

(प्र०) ईदृतो च सप्तम्यर्थे । ईदृतो सप्तमीत्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदृदन्तं, सप्तम्यां वा परतस्तत्प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तयामपि सप्तम्यां 'सोमो गौरी अभिधृत' इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः ॥

४ सत्-शाकल्यपदम् । ५ 'सन्निधयः तद्बोधकम्' ।

६ श्लोकवार्तिकमेतत् ।

(उ०) ईदूतौ च । ईकारोकारात्मकसप्तम्या अस्त-
भवं प्रत्याह—सप्तमीसहस्र्यादि । तात्पर्यानुपपत्त्या च
लुप्त्येति भावः । सप्तम्यां वेति । सप्तमीति पदं लुप्त-
सप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः । जघन्यवृत्तिकल्पनापे-
क्षयेदं न्यायमिति तात्पर्यम् । लुप्तायामपीति । 'न लुप्ते'
ति निषेधस्तु अनित्यत्वाच्च सप्तम्यां परत इत्यर्थेऽ-
पीति भावः ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ॥ * ॥

लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति ।
क ? ॥ 'सोमो गौरी अधिष्ठितः । इष्यते
चात्रापि स्यादिति । तच्चाऽन्तरेण यत्नं न
सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् ॥

(प्र०) लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तर्विधप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञि-
नीत्वादसत्याश्च कार्याऽभावात्प्रत्ययनिमित्तं यत्राऽ-
न्यस्य कार्ये विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणस्य सद्भावा-
द्गौरीत्यत्राऽप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थग्रहणे सत्यर्थ-
निमित्ता संज्ञेयं भवति, न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति
लोपेऽपि सिध्यति ॥

(उ०) ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तर्विधौ ईकाराद्यन्तं
यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं 'सोमो गौरी' इति,
तत्राह—संज्ञेति । सप्तम्या एवेति । सप्तमीऽस्य लुप्त-
सप्तम्यन्तत्वे, सप्तमीसहचरितलाक्षणीकत्वे च न भानमिति
भावः । यथपीकारोकारसप्तम्योरसंभव एव तत्र मानं,
तथापि 'वचना'दित्यादिना तदस्यतीत्यत्र तात्पर्यम् ॥ अस्-
त्याश्च कार्याभावादिति । प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सैन्धिका-
यांऽभावफलकप्रकृतिभावः । लुप्ते षष्ठ्यर्थप्रसङ्गस्य निरु-
पयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्याऽप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयो-
गात्तत्कार्याऽभाव इत्यर्थः । तदेवाह—प्रत्ययनिमित्त-
मित्यादिना ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

नाऽत्र सप्तमी लुप्यते ॥ किं तर्हि ? ॥
पूर्वसवर्णोऽत्र भवति ॥

(प्र०) पूर्वसवर्ण इति । सति च पूर्वसवर्णे एका
देशे चादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा ॥

१ श्लोकवार्तिकमिदं । २ लुप्ते इति सामान्ये नपुंसक-
मित्याद्यनेन भाष्येऽलुप्तायामिति । ३ लुप्तसप्तम्यन्तत्वे-

(उ०) पूर्वसवर्णे इति । स च 'दुर्गा सुलुगित्त्वेन ।

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडा-

ऽऽम्भावः प्रसज्यते ॥ * ॥

यदि पूर्वसवर्णः, आडाऽम्भावश्च प्राप्नोति ॥

(प्र०) आडाऽम्भाव इति । एकादेशं नाथित्वा-
ऽऽडामौ स्याताम् ॥

(उ०) एकादेशमिति । परंत्वाद्वर्णादाङ्गस्य बलीय-
स्त्वाच्चेति भावः । एवं च उभवे 'गौरी'त्यादौ लुक्त आवा-
इत्यकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

एवं तर्ह्याहाऽयमीदूतौ सप्तमीति । न
चास्ति सप्तमीदूतौ, तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

(प्र०) वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत
इति वचनसामर्थ्यात्सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरि-
तस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना
गृह्यते इत्याश्रयणारिसिध्यतीति भावः ।

(उ०) सर्वत्रैवेति । ननु 'ययौ'त्यादिभ्यो लौ दीर्घे
'तनू' इत्यादौ ओरसुपोः पूर्वसवर्णदेशे च ईदूतसप्तमीसंभ-
वाकथमेतदिति चेन्न, 'ईदूतसप्तमी प्रगृह्यम्', 'अदसः',
'एञ्च दिवचनम्' इत्येव सिद्धे स्थलान्तरे 'ईदूतौ सप्तमी'ति
गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्याश-
यात् दोष इति केचित् । तत्र । 'न चास्ति सप्तमी ईदूता'-
विति भाष्याऽसङ्गतेः । तस्मादेतद्भाष्यप्रागण्ठासौषामन-
भिधानमिति तत्त्वम् ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् ॥ * ॥

नेदं वचनालुभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ यत्र सप्त-
म्या दीर्घत्वमुच्यते—'इति न शुष्कं सरसी
शयान'मिति । सति प्रयोजने इह न
प्राप्नोति—'सोमो गौरी अधिष्ठितः' इति ॥

(प्र०) मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह—
यथेति । 'सरसी'ति । अत्र सरःशब्दात्परस्य विशब्दस्य

तत्परकत्वे । ४ 'संहिता कार्या' । ५ 'तनू' इत्यादौ गौरीदौ तु न
विशेष इति बोध्यं । ६ 'सिध्यति' । ७ 'तत्प्रयोजन'मिति शेषः ।

‘इमादियाजीकाराणामुपसङ्गान’मितीकारे कृते भवती-
कारः सप्तमिति तत्रैव स्याच्च तु गौरीत्यत्रेति भावः ॥

(४०) सरःशब्दादिति । सरश्चब्दस्याऽसुनन्-
त्वेनासुदात्तत्वेऽपि स्वरभ्यस्त्याज ‘रतिं न शुष्कं सरसी
शब्दान’मित्यत्र सरसीत्यस्याऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥

[समाधानवाचकनार्तिकखण्डम्]

॥*॥ ‘तत्रापि सरसी यदि’ ॥*॥

तत्रापि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥
[‘सरसी यदि’] । यदि सरसीशब्दस्य
प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसी-
शब्दस्य प्रवृत्तिः ॥ कथम् ? ॥ दक्षिणापथे
हि महान्ति सरांसि ‘सरस्य’ इत्युच्यते ॥

(प्र०) सरसी वधीति । ‘यदी’ति सम्भा-
नायाम् । तस्मात्स्थितमेतत्-वचनात्सर्वत्र लुप्तायामपि
सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोऽर्थग्रहणेन ॥

(४०) निराकर्तुः संशयोऽर्थो ‘यदि’शब्दोऽनुपपन्न
इत्यत आह-सम्भावनायामिति । ‘शास्त्राणि चेत्प्रमाणं
सु’रिति वदसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमिदमिति भावः । ‘सरसी’-
शब्दो यदि कर्षितस्तदाऽन्तोदात्तत्वं न्यायसिद्धम् । असुन-
न्तत्वेनासुदात्तत्वे तु स्वरभ्यस्त्याजैव तत्त्वम् । एवं च
ततो लुकेनोक्तप्रयोगे सिद्धे ‘इमा’दिति वार्तिके ईकारादेशो न
विधेय इति भाष्याशयः । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्या-
कृतेऽपि सिद्धिः ॥

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे ॥*॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो ‘न प्रगृह्य-
संज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवती’ति ॥ किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ कुमार्योगारं
कुमार्योगारम् । वच्चोरगारं वच्चगारम् ।
प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ॥

(प्र०) ज्ञापकमिति । ‘ईदृशे’दित्यत्र द्वितीय-
चतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । ईदृ प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि
प्रत्ययलक्षणं स्यात्तदेद्वितीयं च सप्तमीत्येव सप्तमी-
सहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदृशं तत्प्रगृह्य-

सप्तमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा
भविष्यतीति किमर्थप्रहणेन ? । तत्क्रियमाणं प्रत्यय-
लक्षणाऽभावं सूचयति ॥

(४०) सप्तमीसहचरितत्वं च प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम् ॥

[अर्थग्रहप्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥*॥

अथ वा ‘पूर्वपदस्य मा भू’दित्येवमर्थ-
मर्थग्रहणम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः, नद्या-
मातिर्नद्यातिः ॥

(प्र०) संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहे तदन्तविधे-
रभावात्तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफला-
ऽभावादाह-मा वेति । वाप्यश्वो नद्यातिरिति ।
‘संज्ञाया’मिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीका-
रान्तं पूर्वपदमिति स्यात्प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् ॥

(४०) संज्ञायामितीति । अत एवाऽग्रे भाष्ये-
‘जहस्वार्थो वृत्तिरिति सङ्गच्छते । न च वाक्येन संज्ञाऽनव-
गमादस्य नित्यसमासत्वे ‘वाप्यामश्व’ इति विग्रहो नोचित
इति वाच्यं, वाक्यास्तत्त्वज्ञोऽनवगमेन नित्यसमाससदृशत्वे-
ऽपि न तद्विधायके वाग्रहणाऽसम्भवं इति समासघटयो-
भूतानां तद्विधये विग्रहाऽभावे मानाऽभावात् । ध्वनितं चेदं
द्वितीयवृत्तीयेति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते ।
सप्तमीसहचरितमिति । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥

[वादिनोः प्रकृतसमाधानभाष्यम्]

अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादे-
वाऽत्र न भवति ? ॥ ‘जहस्वार्था वृत्तिरिति ॥

(प्र०) अथेति । अस्येवाऽत्र सप्तम्यर्थ इति
प्रश्नः । जहस्वार्थेति । समासस्येवाऽर्थवत्त्वात्पूर्वोत्तर-
पदयोर्वर्णवदानर्थक्यत्वासप्तम्यर्थोऽग्रे नास्तीत्यर्थः ।

(४०) वर्णवदानर्थक्यमिति । संज्ञायामिति समा-
सेऽस्य रुद्धिशब्दत्वादवयवार्थाऽप्रतीतेरिति भावः । ‘वाप्या-
मश्व’ इति विग्रहप्रदर्शनं ॥ रथन्तरादिपदानां रथेन तरती-
त्यादिविग्रहप्रदर्शनं नवद्वयम् । अत एव-‘जहस्वार्था तु
तत्रैव यत्र रुद्धिर्विरोधिनी’ति वृद्धेरुक्तम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथाऽजहस्वार्थायां वृत्तौ दोष एव ॥

१ लुप्तस्याह । २ वदीत्यस्य ‘मन्त्रे’ इति शेषः ।
३ प्रवृत्तिः-प्रयोगः । ४ संज्ञायाः-संज्ञार्थकः ।
५ जीवन्तः-विप्लव्यादित्वाजीवन्तः ।

६ ज्ञापकं-तदभावस्य ज्ञापकम् । ७ ‘तदन्तत्वे’त्य-
स्यार्थमाह-ईदृशेदित्यत्रेति । ८ भाष्ये प्रगृह्यसंज्ञापदं
तत्प्रकरणपरमित्याह-इहेति । ९ कश्चित् ।

(उ०) आधे—अथाऽजहत्स्वार्थायामिति ।

'सुप्सु'ति समासेन केवलयोगिके इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समु-
दायार्थोऽभिधीयते ॥

॥*॥ 'ईदूतौ सप्तमीत्येव छतेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे वा मा पूर्वपदस्य भूत' ॥*॥

(प्र०) समुदायार्थ इति । तृतौ हि पूर्वपदं
स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंस्पृष्टस्य
प्रधानार्थस्याऽभिधानात्पापसूदकवत्स्वार्थस्य विवेका-
ऽनवगमात्समुदायाऽर्थो तृतौ संस्पृष्टरूपेणैवाऽभि-
धीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन—यानां चार्थो वाच्ये सप्त-
म्यन्तेनाऽभिधीयते केवलोऽसंस्पृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह
ग्रहणमिति समासे न भवति प्रत्यक्षसंज्ञा ॥ [ईदूतौ च]

(उ०) प्रधानाद्यमपीति । अक्षपदशक्तिसमुदाय-
शक्तिसंज्ञकारेण गृहीतशक्तिकादापीपदात्स्वार्थविशिष्टप्रधाना-
र्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः । तत्र समुदायशक्तिः संसर्गाऽश एव ।
तदाह—स्वार्थसंस्पृष्टस्येत्यादि । विवेकानवगमात् ।
पृथगनुपस्थितेरित्यर्थः । पांसूदकमिति । पांसूदकं मिलितं यथा
संस्पृष्टमेव ज्ञानविषयो, न तु पृथक्, तथा समासात्संस्पृष्ट एवो-
पस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थः । बाबानित्यस्य विवरणं
केवल इति । कैवल्यं विवृणोति—असंस्पृष्ट उद्भूत इति ।
कैसंस्पृष्टत्वं—विशेषणाऽविशिष्टत्वम् । उद्भूतत्वात्तराऽविशे-
षणत्वमिति बोध्यम् । समुदायरूपोऽर्थः—पूर्वपदार्थवि-
शिष्ट उत्तरपदार्थोऽभिधीयतेऽभिधायिः परस्परसहकारेणो-
पस्थाप्यत इति भाष्यार्थः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थ-
मात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः । 'गौरीत्यादौ ॥
त्येव गौरीदिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् । समभिध्याहृत-
पदान्तरार्थानन्वयविवेकोपस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थपर्य-
वसन्नत्वरूपत्वात् । न चार्थग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धिः ।
सप्तम्यर्थे ईकारावभावात् । ईदाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो, विशे-
षाऽभावादिति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय
तदन्तविधिरिति भावात् ॥ [ईदूतौ च सप्तम्यर्थे] ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ अजहत्स्वार्थायाञ्च—अजहत्स्वार्थायामपि । २ अस्य च
यत्र सप्तम्यर्थ एव तत्रैव प्रवृत्तिर्न तु समुदायार्थो यत्राभिधीयते
तत्रेति न दोष इत्याशयः । ३ शक्तीति । यतदुभयशक्ति-

दा धा ध्वदाप् ॥ १ । १ । १६ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं

शिदर्थम् ॥*॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ।
'वाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्ती'ति वक्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? । आत्वभूतानामित्यं संज्ञा
क्रियते, साऽऽत्वभूतानामेव स्यादनात्व-
भूतानां न स्यात् ॥ ननु च भूयिष्ठानि
घुसंज्ञाकार्याण्यार्द्धधातुके, तत्र चैत आत्व-
भूता दृश्यन्ते ॥

'शिदर्थम्' । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्त-
व्यम् । शित्यात्वं प्रतिविध्यते तदर्थम् ।
प्रणिदयते प्रणिद्व्यति प्रणिधयतीति ॥

(प्र०) दाधा ध्व । दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीय-
माना रूपान्तरयुक्तानां दोदेहधेतां न प्राप्नोतीत्याह—
घुसंज्ञायामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेहधेता-
मेजान्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्यात्वे कृते ददाति-
दधातिर्यच्छत्रयुकरणानां चैकशेषे कृते द्रव्यनि-
र्देशात्सिद्धा दोदेहधेतामपि घुसंज्ञा, कृतात्वानां चैषां
स्थानिचन्द्रावेन सिद्धेति प्रश्नः ॥ आत्वभूतानामिति ।
भवतेः प्राप्ययार्थावृष्टाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि,
कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा
भूतः । आकारान्ता इत्यर्थः । ननु लक्षणेन
कृतात्वा इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः—
एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाऽभावात्, प्रक्रियागौरवाच्च
प्रयोग एव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणा-
नामयमेकशेषनिर्देशः, सामान्यानुकरणं वा 'दा' इति
'धा' इति पृथक् पदं निर्दिष्टमिति । प्रणिदयत
इति । घुसंज्ञायां सखां 'नेगेदे'ति गत्वं भवति ॥

(उ०) दाधा ध्व । दाधाशब्दयोरिति । प्रयोगस्थ-
दाधारूपणामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भावः । दोदेहधेता-

सहकारेणेत्यर्थः । उपस्थितावस्थाऽन्वयः । ४ तत्र—तयोर्मध्ये ।

५ 'तद्यथा संस्पृष्टमेव'पा० । ६ उभयोः साफल्यमाह—
असंस्पृष्टत्वमिति । ७ कचिन्न । ८ इत्याह—इत्यत
आह । ९ 'ददाति'पृच्छनिर्देशः ।

मेजन्तानामिति । एषां चाऽत्र 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'तिन्यायादशितेति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चात्यमिति भावः । अत्र च पक्षे 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषा'निरनुवन्धक'परिभाषादीनां न प्रवृत्तिः, सर्वेषां स्वरूपेणैवाऽनुकृतत्वात् । दारयतिधारयस्योश्च नाऽतिप्रसङ्गः । तयोरेतदनुकरणे आत्वाऽसंभवेनेह दृ—इत्थनयोरनुपात्तत्वात् । दोहोऽपि नेह ग्रहणम्, एज्जिषयाऽभावेन तदनुकरणे आत्वाऽसंभवादिति बोध्यम् । नन्वात्वभूतानामित्यस्य जातात्त्वानामित्यर्थे दाणादीनां संज्ञा न स्याद्विधायाः पूर्वं निपातश्च स्यादत आह—अवहेरिति । प्राप्तत्त्वानामित्यर्थः । प्रमाणाऽभावादिति । प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्योपस्थितप्रयोगस्याऽनुकरणे संभवति अनुपरिणतैज्जानुकरणे प्रमाणाऽभाव इत्यर्थः । गौरवाच्चेति । दोहस्तुजादावात्ते कृते प्रणिदातेत्यत्र 'नेमं'दिति णत्वानाऽप-त्तेक्ष्येति बोध्यम् । एकदोषस्य सर्वदाधारूपणामानन्त्येन हानाऽसंभवाद्दोषैर्यत्वेऽप्याह—सामान्येति । ननु समाहार-इन्दे 'दाध'मिति स्यात्, अन्वत्र 'दाधा'विति स्यादत आह—पृथक्पदमिति । अत्र सो रुवे यत्वे लोपे च निर्विसर्गं साधु ॥

[भारद्वाजीयवाचिकावतारणभाष्यम्]

भारद्वाजीयाः पठन्ति—

[भारद्वाजीयोक्तमाक्षेपवार्तिवम्]

×॥*॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शि-
द्विकृतार्थम् ॥*॥

घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ [शिद्विकृतार्थम्] !

शिद्वर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् ॥

विकृतार्थं स्वल्पपि—प्रणिदाता प्रणिधाता ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव'ति,
प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्याल्लक्षणेन
ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् ॥

(प्र०) प्रणिदातेति । दतेर्दंको वा रूपम् ।

प्रणिधातेति । धेटः । लक्षणेति । लाक्षणिके च
लक्षणयाऽनुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा, प्रतिपदोक्ते
त्वनतरङ्गा ॥

(उ०) विकृतानां दोहद्वारेति सूत्रे धेणिनृत्त्यर्थं
दाग्रहणपर्यालोचनया पुत्रं सुलभमिति मत्वा वार्तिके
'शिद्वर्थ'मित्युक्तम् । भारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकाऽसमर्थान्प्रति
'विकृतार्थ'मित्यप्युक्तम् । 'प्रणिदाते'त्यादौ लाक्षणिकत्वं
रुढयति—पतेर्दंको वेति ॥

[तटस्थस्य प्रश्नभाष्यम्]

अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथ-
मिदं विज्ञायते—दाधाः प्रकृतय इति, आहो-
स्विदाधां प्रकृतय इति ? ॥ किं वातः ? ॥

यदि विज्ञायते—'दाधाः' प्रकृतय इति,
स एव दोषः—आत्वभूतानामेव स्यादनात्व-
भूतानां न स्यात् ॥ अथ विज्ञायते—'दाधां
प्रकृतय' इति, अनात्वभूतानामेव स्या-
दात्वभूतानां न स्यात् ॥

(प्र०) कथमेति । 'दाधाप्रकृतय'इति षष्ठी-
समासः कर्मधारयो वोभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः ॥
दाधाः प्रकृतय इति । दीयत इत्यादावीत्यादेः ।
आत्वभूतानामिति । दाण्दाञ्चानाम् ॥

(उ०) 'प्रकृतय'शब्दस्य सापेक्षत्वादाह—ईत्वादे-
रिति । दाणिति । 'आत्वभूता' इत्यनेन उपदेशे अकारा-
न्ता एवोच्यन्ते, तद्विलक्षणास्त्वनानात्वभूता इति भावः ॥

[पूर्वपक्षिणःसमाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि, नैवं विज्ञायते—'दाधाः प्रकृ-
तय' इति, नापि 'दाधां प्रकृतय' इति ॥
कथं तर्हि ? ॥ 'दाधा घुसंज्ञा भवन्ति,
प्रकृतयश्चैषा'मिति ॥

(प्र०) प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्तयैषा-
मिति लभ्यते ॥

(उ०) प्रत्यासत्तयेति । एवं चैषामिति नाऽपूर्वमिति
भावः । एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यत
इति तात्पर्यम् ॥

[तटस्थस्य प्रश्नभाष्यम्]

तर्थाहि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[सिद्धातिनः समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनु-
वर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'ईदृती च सप्त-
म्यर्थे' इति । ततो वक्ष्यामि—'दाधा
च्वदाप्' । 'अर्थ' इति ॥

(प्र०) अर्थ इति । एतद्वितीयं वाक्यम् ।
सज्जिधानाच्च 'दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ' इति
प्रकृतीनामपि सिध्यति ॥

(३०) नन्वेकवाक्यत्वे दारयस्याद्येकदेशानर्थक्यत्वाद्-
स्वयमेव तत्स्याच्च त्वन्यरूपप्रापकमत आह-एतद्वितीय-
मिति । अर्थवत्परिभाषयैवाऽनर्थक्यत्वावृत्तौ सिद्धायामर्थ-
ग्रहणाऽनुवृत्तिर्वाक्यभेदाभिधेति भावः ॥

[पूर्वपक्षिणः समाधानखण्डनभाष्यम्]

नैवं शक्यं । ददातिना समानार्थान्
रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृती-
नाहुः । एतेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मा-
न्नैवं शक्यं । न चेदेवं, प्रकृतिग्रहणं
कर्तव्यमेव ॥

(३०) भाष्ये-प्रीणातीति । यथा 'वितुभ्यः
प्रीणाती'त्यादौ ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । शिद्ध्येन तावन्नाऽर्थः
प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र नाऽर्थः प्रकृति-
ग्रहणं कर्तव्यम्, प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्ये-
वमर्थम् । तत्पुरस्तादपक्षयते, -घुप्रकृती
माप्रकृती चेति ॥

(प्र०) तत्पुरस्तादिति । 'नेर्गदे'ति सूत्रे
घुमाशब्दयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं, तदुभाभ्या-
मभिसम्भन्त्यते ॥

(३०) ननु तत्रोभयाऽन्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्तव्ये-
ऽत्रैव करणं युक्तमत आह-तदुभाभ्यामिति । घुप्रकृति-
माशब्दानां द्वन्द्वे सन्निधानाऽवश्यादुभयप्रकृतिगुण्यते इति
प्रणिद्वयते प्रणिमयत इत्युभयत्रापि णत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥

[पूर्वपक्षिणः आक्षेपभाष्यम्]

यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते-प्रनिमिनोति
प्रनिमीनाति-अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) प्रनिमिनोतीति । 'मीनातिमिनोतिदीर्घां
त्यपि चे'त्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतिस्त्वमनयोः ॥

(३०) आत्वविधानादिति । पञ्चमये ईकारा-
न्तानामात्वविधानादिति भावः ॥

[सिद्धान्तिनः प्रतिबन्दीभाष्यम्]

अर्थाऽक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह

कस्मान्न भवति, -प्रनिमाता प्रनिमातुं
प्रनिमाताव्यमिति ? ॥

[पूर्वपक्षिणः प्रतिबन्दीसमाधानभाष्यम्]

आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

यथैव तर्ह्यक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे
आकारान्तस्य डितो ग्रहणं विज्ञायते एवं
क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य
डितो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥

(३०) माथे एवं क्रियमाणेऽपीति । णत्वविधौ
माइत्यतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषया मीनातिमिनोत्वादेशानां ग्रहणाऽभावो वस्तुं शक्य-
स्तथापि मेढोऽग्रहणवारणाय 'गामादाग्रहणेष्वाविशेष' इत्यु-
क्तेर्माग्रहणे तदप्रवृत्तिः । 'मा माने' इत्यस्य योगे णत्ववार-
णाय च लिप्ता आवश्यका इति तत्तत्पर्यम् ॥

[भारद्वाजीयप्रयोजनान्तरनिरासभाष्यम्]

विकृतार्थेन चाऽपि नार्थः । दोष एवै-
तस्याः परिभाषाया 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति- 'गामादाग्रहणेष्वावि-
शेषः' इति ॥

(प्र०) गामादाग्रहणेष्वाति । अस्य चाऽर्थ-
स्य 'देयः पितृमदा'विति पितृप्रतिषेधे सामान्यग्रह-
णार्थं लिङ्गम् । अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वाद्ग्रहणं
न भविष्यतीति किं प्रतिषेधाऽर्थेन पितृत्वेन ? सामा-
न्यापेक्षया च 'निरनुबन्धकग्रहण' इति, 'लक्षणप्रति-
पदोक्तयो'रिति च परिभाषाद्वयाऽमुपस्थानमिह ज्ञाप-
यतीति धेटोऽपि सिद्ध्यति । 'दो दद्वो'रित्यत्र 'वा द'
इत्येतद्वेदनिवृत्त्यर्थं सद्धेटो घुसंज्ञां ज्ञापयति ।
न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं 'द' इत्येतत्, अस्य
'दधातेहि'रिति ह्यादेशविधानाद्द्वावाऽप्रसङ्गात् ॥

(३०) सामान्येति । एतत्सूत्रगृहीतदाभापेक्षया
परिभाषागृहीतमात्रपेक्षया, परिभाषाद्वयापेक्षया चैत्यर्थः ।
निरनुबन्धकेति । स च 'दोऽवखण्डने' इत्ययम् । धेटो-
पीति । अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वाद्द्वावाऽप्रसक्तिः वस्तुं

ॐ राजलक्ष्मीः ॐ

१ कचिच्च । २ कर्तव्ये-कर्तव्ये सति । ३ भाष्य-
रोत्येदं, न वार्तिकरोत्येयाह-एवञ्चिषये इति । ४ तत्र

सिद्धान्ती पूर्वपक्षिमुखेनैव समाधत्तुं शक्नुते-अथेति ।
नेर्गदेति सूत्र इति भावः । ५ 'विज्ञायते' । ६ 'मेढग्रहण'
पा० । ७ सामान्यग्रहणार्थमिति । 'क्रियमाण'मिति शेषः ।

‘सानुबन्धकत्वा’दिति । तत्र । निरनुबन्धकस्य ‘धा’ इत्यस्या-
ऽप्रसिद्धत्वात् । ये तु दाविषयमेव तज्ज्ञापकं मन्यन्ते तन्मते
षेड्देशे ह्यपकान्तरमाह-दो ददिति ॥

[आक्षेपवार्तिकस्तद्भाष्यम्]

॥ * ॥ समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
प्रणिदारयति प्रणिधारयति । दाधा घुसंज्ञा
भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(प्र०) समानशब्दानामिति । समानश्रुती-
नामित्यर्थः । प्रणिदारयति प्रणिधारयतीति । दृढ-
धृजोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दो संपद्येते ।
तौ चाऽर्थवन्तौ । पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागम-
भूतत्वादन्वयत्वं न करोतीति प्राप्तिः ॥

(उ०) समानत्वं नाऽर्थवत् इत्याह-श्रुतीनामिति ।
तौ चेत्ति । एतेनाऽनर्थकत्वाद्योर्ध्वत्वं नेत्यपास्तम् ॥ पश्चा-
दिति । प्रणिधारयतीत्यत्र पुनितेति भावः । आगमभूत-
त्वात्-आगमस्वरूपत्वात् ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ समानशब्दाऽप्रतिषेधोऽर्थवद्-

ग्रहणात् ॥ * ॥

समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः
प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ घुसंज्ञा कस्माच्च
भवति ? ॥ ‘अर्थवद्ग्रहणात्’ । अर्थवतो-
र्दाधोर्ग्रहणं, न चैतावर्थवन्तौ ।

(प्र०) अर्थवद्ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्येत्यस्य ‘स्वं रूप’मित्यनेन ज्ञापितत्वात् ।
‘उरण् रपर’ इति चाऽण्विधीयमान एव रपरो भव-
तीति वृद्धिः क्रियमाणा ‘आरै’ भवतीति दार्धारोरेवा-
र्थवत्त्वं न ॥ तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा ॥

[अभ्युपगम्य समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ * ॥

अथवा यक्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति
गन्धुपसर्गसंज्ञे भवतः । न चैतौ दाधौ प्रति
क्रियायोगः ॥

१ शेषनारायणवृत्तिं खण्डयति-यस्त्विति । २ वैयर्थ्यं
परिहरति-यत्वेति । ३ ‘रपरा भवतीति’ । ४ ‘संज्ञा भवति’

(प्र०) अनुपसर्गादिति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां
दोषं परिहरति । घुसंज्ञापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात्
परस्व नेषां परतो णत्वं विधीयते । अत्र दाधा-
ऽपेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं, किंतु दार्धारो-
रपेक्षयेत्यदोषः ॥

(उ०) अभ्युपगम्येति । अदाविति प्रतिषेधार्थेन
द्वयः पितृत्वेन दो ददित्यनेन च परिभाषामाहाऽनुपसर्गान-
ज्ञापनसंभवादिति भावः । किंत्विति । तयोरेव क्रियावाचि-
त्वादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

[यद्येवंम्] इहापि तर्हि न प्राप्नोति-
प्रणिधारयति प्रणिधारयतीति । अत्रापि
नैतौ दाधार्थवन्तौ, नाप्येतौ दाधौ प्रति
क्रियायोगः ॥

(प्र०) इहापि तर्हि । अत्रापि पुनिकृते
पक्षान्तोऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः, पुगन्तमेव च
प्रत्युपसर्गत्वम्, न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वाऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूत-
स्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥

अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रह-
णेन गृह्यते । ‘यथान्यत्र’ । तद्यथा-अन्यत्रा-
प्यर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते ॥

कान्यत्र ? ॥ लवित्वा चिकीर्षितेति ।

(प्र०) न वाऽर्थवत इति । लब्धात्मकस्य
भावस्य निमित्तवशादुपचयाऽपचयो व्यपदेशहानिं न
कुरुतः, यथा देवदत्तस्याज्ञाधिकयाऽज्ञच्छेदौ । इहा-
प्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः
पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवदवमित्य-
दोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति,
यथा सत्यपि रेफेऽकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशा-
ऽहानिः । इह लर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम् ।
यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारः,

पा० । ५ कचित्र । ६ अत्रापि-प्रणिधारयतीत्यादौ ।

७ पच पूर्वोक्तं समाधानद्वयं युक्तमित्याशयः ।

ध्यर्थविशेषेणैव तु प्रत्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गत्वा-
णत्वं न भवत्येव । तदुणीभूत इति । प्रयोगसंपा-
दन उपकारक इत्यर्थः ॥

(३०) माथे-तदुणीभूत इति । यमुद्दिष्टागमो
विहितः स तदुणीभूतः-शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽत-
स्तद्ग्रहणेन-तद्वाहकेण तद्ग्रहकेन गृह्यते-बोध्यते आगमवि-
शिष्ट इति परिभाषार्थः । तदाह-लक्षणात्मकस्येति ॥ तेन
दाधौरोव्यंशितः सृजिता । अपथ्य इति-वृष्टान्तार्थम् ।
अन्तरङ्गवादिति । इदं यथोद्देशे, कार्यकाले तु गल्य
देवा संशाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतः कार्यकालपक्षे
पूर्वं पुनः प्रवृत्तावपि दाधौ दाशब्देन ग्रहणादुत्वं सुलभ-
मेवेति चिन्त्यम् । घुष्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थ-
व्यभिक्तोति । स्वविशिष्टे तथोक्तान्यथादिति भावः ।
अकाराकारयोरिति । रेकविशिष्टयोरित्यर्थः । इहतिविति ।
मुसंशासृष्टे इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्-अङ्गवयवाऽकारस्य
गुणविधायकाने मुगिति सूत्रारम्भसामर्थ्येन कचिद्वर्णग्रहणे
नाऽस्याः प्रवृत्तिः । तेन 'दिदीधे' इत्यादी यणादिकं न ।
अयमेवाऽर्थो माथेऽर्थवद्ग्रहणेन ध्वन्यत इत्याहुः ॥ प्रयो-
गेति । इदं चिन्त्यम् । आगमवत्प्रत्ययादेरपि प्रयोगसंपादने
उपकारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणापत्तिः, मूलयुक्ते-
स्तुल्यत्वात् । अस्य मूलयुक्तत्वाऽभावे तु तात्पर्यनवैयर्थ्या-
पत्तिः । तस्मादभेदुक्तव्याख्येव ज्यायसी ॥

[आदेशवादिन आगमवादिनं प्रत्याक्षेपमाध्यम्]

युक्तं पुनर्यन्त्रित्येषु नाम शब्देष्वागम-
शास्त्रं स्यात् ॥ न । नित्येषु नाम शब्देषु
कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भविष्यन्त्यमनपायो-
पजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः
शब्दोपजनः ? ॥

(प्र०) युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्व-
गमविरोधात्तद्वारेणादेशविधानादाशब्द एवार्थवाच्य
दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः ॥

(३०) माथे-यन्त्रित्येष्विति । विद्यदादिवदणः-
प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः सर्गाधकाऽलिकोत्पत्तिभूताः प्रत्य-
याऽलिकानाद्यवन्तश्चेति पक्षे इति भावः । दाशब्द एवा-
र्थवाच्य दाशब्द इति । स तु न दाशब्द इत्यर्थः । एवं
च घुत्वाऽभावापदवस्थो दोष इति भावः । औत्तरथानपद-
भावात्स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ।

१ यमुद्दिष्टोति । 'य' इति शेषः । तदुणीभूत इत्यस्य
व्याख्या-शास्त्रेणेति । २ सेन-लक्षणात्मकस्येत्यनेन ।
इष्टान्तेति । ३ प्रकृतानुपयोगादिवाशः । ४ मदुक्तेति ।

कूटस्थत्वं व्याचष्टे माथे-अविचालिमिति । तद्विर-
णम्-अनपायेत्येति । इन्द्रान्तराद्ये पक्षाऽन्तःसासः ॥

[आगमवादिन आदेशवादिनं प्रत्याक्षेपमाध्यम्]

अथ युक्तं यन्त्रित्येषु शब्देष्वादेशः स्युः ॥

(प्र०) अथ युक्तमिति । तत्रापि स्थानि-
मपनीयादेशः क्रियत इत्यनित्यस्वप्रसङ्गः । यथो-
भयोर्दोषो न तमेकदोषः ॥

(३०) नन्वेतानतापि स्वपक्षस्थापनद्वैतशङ्ककत्वमस्य
स्यादत आह-यन्त्रेति ॥

[आदेशवादिनः समाधानमाध्यम्]

बाहं युक्तं । शब्दान्तरैरिह भवितव्यं । तत्र
शब्दान्तरे शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता ॥

(प्र०) बाहमिति । प्रसङ्गवाची 'स्थान'शब्दो
न निवृत्तिवाची, ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा
बुद्ध्यन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगम-
स्त्ववस्थितस्याऽपूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुद्ध इति ॥

(३०) प्रसङ्गवाचीति । 'वृष्टी' स्थान'शब्दप्रत्ययः ।
प्रसङ्गश्च बुद्धेरिति भावः । सन्त एव प्रयोगे नित्या
इति । आदेशरूपा इत्यर्थः । बुद्ध्यन्मज्जननिमज्जने-
ययाक्रममादेशस्य, स्थानिनश्च । माथे-शब्दान्तरे इति ।
तदुद्दी प्राप्तायामित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तोपसंहारमाध्यम्]

आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्त्यनागमकानां
सागमकाः ॥ तत्कथम् ? ॥

'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' ॥

(प्र०) आदेशास्तर्हीमे इति । इङ्गवतीत्ये-
तद्वारेण तव्यस्येतव्यदेशः क्रियते ॥

सर्व इति । आगमा अपील्यर्थः । सर्वपदा-
देशा इति । पदशब्देन न सुमित्वन्तं गृह्यतेऽपि तु कार्य
प्रतिपद्यमानं प्रतीयमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत्सर्वं
पदम् । एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारे-
ऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्यस्य पयसः पाकादिषु,
तथापि विकाराऽभावप्रतिपादनपरमेतत् । बुद्धि-

शङ्कोणेत्यनेनेति भावः । ५ पुनरिति प्रश्ने । किमेष्टमिति
प्रश्नः । ६ स्वयमेव समाधत्ते-न नित्येष्विति । नेत्यस्य
युक्तमितिशेषः । ७ 'शब्दान्तराच्छ' । ८ 'इत्यनेन द्वारेण' पा० ।

विपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमाभिभावद्वारेण क्रियत इत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्य दाप्याब्द आदेशः क्रियत इति दाशब्दस्थान्यर्थव्यपशब्दः । नैष दोषः । नित्यतासमर्थनायऽऽदेशपक्ष आश्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पिताशामागमाभिभाव एव । अन्यथाऽऽगमादेशयोर्मैदेन व्यवहारो न स्यात् ॥

(४०) आदेशास्तर्हीम इति । इमे-आगमत्वेन व्यवहियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि, आदेशास्तत्स-दृशा भविष्यन्तीत्यर्थः । आश-तामित्यायेकवाक्यतया आर्द्ध-भातुकस्याबावयव इदित्यर्थे ह्ये नित्यत्वानुपपत्तिमूलक-वाक्यान्तरकल्पनेन केवलतत्त्वमुद्रो प्रसक्त्याभिकारादिः भाव-रिति दोषः । तेनाऽप्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वान्निरिति भावः । यदागमा इति न्यायस्य चा-ऽप्रापि पक्षे सत्त्वात्मनिद्रावयवतोल्यादौ न दोषः । ये स्वत्र पक्षे आगमत्वं नास्त्येवेति वदन्ति, तेऽगम्याः । 'अनागम-कानां'मित्यादिव्यवहाराऽस्तङ्गतेः । निरवयवकबुद्धिनिमज्जन-सावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनागमत्वव्यवहारस्याऽपि निर्वाधत्वात् । तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह-सर्वे सर्वपदेति । यथा पुरुषरित्यादावयवयोः श्रौतस्थान्यादेशभावेऽपि नित्य-त्वानुपपत्तिमूलकः समुदायधोरपि स कल्प्यते, एवमवयवत्वेन विधानेऽपि अयोपत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसा-वयवितुल्यबोधोविपरिणाममात्रेणादेशशब्दव्यवहारो गौणो नित्यत्व-रक्षणाय कल्प्यत इति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेश-भावेन श्रौतावयवस्थान्यादेशभावस्य न त्यागः, अत एवाचः परस्मिन्निश्चिदादीनामुक्तिसम्भवः, तथाऽप्रापि श्रौतावयवव-विभावस्य न त्याग इति 'यदागमा' इत्येतत्प्रवृत्तिरव्याह-तैवेति ईदृशस्थान्यादेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः, स्थानिवदिति श्रुतेः श्रौतस्थान्यादेशमावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके परस्मिन्त्यादावेव तत्प्रवृत्तेः । नत्वन केवलानुमानिके । अत एव 'अवस्थापाम' इति पक्षेऽह्नादिविशिष्टस्याऽपि नित्यत्वादी न पिनाचादेश इति विक्र । तदेतदाह-इह भवतीत्येतद्वारेणेति ॥ 'आगमा-अपीत्यर्थ' इत्यस्य 'तथे'त्यादिः । अत एवाग्रे वक्ष्यति 'बुद्धि-विपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमाभिभावद्वारेण क्रियते' इति । एतेनागमा-अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायामेकदेशधिकारे हीति नान्यशेषविरोधः । आदेशत्वोपपत्तिकार्या विकारव्यापको-भूताऽभावप्रतिबोधिगत्वरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपक्षाऽवृत्ति-त्वादियास्तम् । पक्षमानमिति । कार्यवत्तया प्रतीय-मानं प्रकृत्यादित्यर्थः । 'सर्वपदे'त्यत्र पक्ष्ये कः । सर्व-शब्दश्चाऽभावव्यवकात्सर्ववाची । यथेवमिति । एवं चैतद-वयवस्थान्यन्यथा संज्ञा, पुनः पूर्व 'दा' इत्यस्य तु न संज्ञा,

१ कश्चिदेवम् ।

कार्यकाळपक्षे संज्ञाया णत्वदेशस्थलेन पुनृदृष्ट्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमप्रैतेः । न च पुंविशिष्टस्य दाप्रहणेन ग्रहणम्, 'यदागमा' इत्यस्याऽभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्ते-त्येति भावः । आदेशपक्ष इति । बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पितागमत्वादि-व्यवहारत्वाय इति 'यदागमा' इत्यादेः सत्त्वेनाऽप्रापि पक्षे न दोष इति भावः ॥

[अक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ दीङः प्रतिषेधः स्याच्चोरित्त्वे ॥*॥

दीङः प्रतिषेधः स्याच्चोरित्त्वे वक्तव्यः । उपादास्ताऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति । 'मीनातिमिनोती'त्यात्वे कृते 'स्याच्चो-रित्त्वे'तीत्यं प्रामोति ॥

(प्र०) दीङ इति । उपादी सत इति स्थिते 'मीनातिमिनोती'त्यात्वे कृते दारुपलादर्धवत्त्वाच्च-सुसृज्ज्ञाप्रसङ्गः ।

[आशयजिज्ञासाभाष्यम्]

कुतः पुनरयं दोषो जायते-किं प्रकृति-ग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् ? ॥

(४०) सन्निधातपरिभाषया दीङ आत्वे दारुपलाप्रय-पुत्वं न । प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्ययव्यालत्वाच्च तन्निबन्धनमपीति गूढाशयः पृच्छति माथ्ये-कुत पुनरिति ॥

[आशयानभिज्ञस्य समाधानभाष्यम्]

रूपग्रहणादित्याह ॥

(४०) आशयमविदुष उच्यते-रूपग्रहणादिति ।

[प्रकृतिग्रहणे दोषमूचकभाष्यम्]

इह खलु प्रकृतिग्रहणादोषो जायते-उपदिदीषते । 'सनि मीमाधुरभलभे'ति ॥

(प्र०) इह खल्विति । एवो विषये आत्व-विधानादीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः ॥

(४०) इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । पुसंज्ञासूत्रे प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो नावतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः ।

[एकदेशिना दोषनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । 'दाप्रकृति'रित्युच्यते । न चैवं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः, एजन्तानामपोकारान्ताः, न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते ॥

(प्र०) न चैवमिति । एव एव स्थाने आत्व-विधानादित्यर्थः ॥

(३०) अथैकदेशो एनं दोषं परिहर्तुमाह—नचेष्ट-
मिति । तच्चाचष्टे—एव एवेति । 'मीनाती'त्यस्योपदेश-
काले प्रवृत्तिमसौ न जानाति । एवं च साक्षाद्वाप्रकृतिसंभवे
व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः । अतिफलत्वात्स्वेतन्मत
दूषणाऽनभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् । यत्त्विदं
वार्तिकपत्रम्—न चैतत्पक्षेऽवदान इत्यादावान्तत्वनिबन्धन
युजाषत्तिदिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव
तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद् वचनप्रत्याख्यानायैविवचये आत्वं
सिद्धान्तितमित्यव्यदिति । तच्च । तादृशवार्तिकस्याऽनुप-
लब्धमात्र । विपरीतं 'मिनातो'ति सूत्रे 'उपदेशवचनं कर्तव्यं
कथञ्च्युत्तिसद्वयर्थ'मिति वार्तिकम् । तत्रोपदेशो एव इति
विरुद्धमित्याशङ्क्य एविवचय इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।
न तु भवदुक्तवार्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते ।
एवं च प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायाम् वार्तिककारीतं दुष्टमेव । ननु
तदनुरोधेन गुरुभूतवचनानन्तरकल्पनाभिनिवेशः कार्यः ।
नन्वेकदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किंचित्कल-
मित्याहुः ।

[तत्स्थस्य प्रश्ने सिद्धान्तिनः समाधानं]

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ॥
घुसंज्ञा कस्माच्च भवति ? ॥ 'सन्निपात-
लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्ये'येधं न
भविष्यति ॥

(प्र०) सन्निपातेति । अकिञ्च सन्निपातेनाऽऽत्वं
क्रियते । यदि चाऽत्र घुसंज्ञा स्यात् स्थाप्योरिचैति
किञ्च स्यादित्यकिञ्चस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां
प्रति नैवाऽऽकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न
प्रवर्तते । अत्र केचिदाहुः—दीदृष्टुजादावार्वे घुसंज्ञा
भक्त्येवेति प्रणिदातेति णत्वं भवति । अत एव
वार्तिककारेण 'स्थाप्योरिचै'इतिविशेषो निर्दिष्टः ॥
अन्ये त्याहुः—निर्देश एवैजन्तानामनुकरणाना-
मार्वे कृते दाण्डाञ्चाजां चैकशेषे द्वन्द्वे च 'दाधा'
इति निर्देशाद्दीद्वे नास्ति प्राप्तिः । नहि तदनुकरण-
स्याऽऽत्त्वमस्ति, अगुणविषयत्वात् ॥

(उ०) अकिञ्चेति । एको विषयस्याऽन्यथाऽसंभवा-
दिति भावः । किंस्वमिति । तद्वैभावे संनियोगशिष्टत्वा-
दित्वमपि नेति कार्याऽभावादुक्तस्याऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥
प्रणिदातेतीति । ननु 'प्रणिदीयते' इत्यत्र नित्यणत्वप्रसङ्गो
णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न, इष्टापत्तेः । अन्ये

१ स्यादिति । 'तर्ही'तिशेषः । २ कृतइति ।
'कृतात्मानां तेषा'मितिशेषः । ३ तदभावे—किञ्चाऽभावे ।

त्याहुरिति । अत्राऽश्विबीजं तु वार्तिकभाष्यविरोधाच्च
तथा सूत्रतात्पर्यमिति । अगुणेति । गुणनिमित्तप्रत्यय-
प्रसङ्गाऽभावादित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ दाप्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् ॥*॥
दाप्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति—
'अवदातं मुखम्' ॥ ननु चाऽऽत्वे कृते
भविष्यति ॥ तद्व्यात्वं न प्राप्नोति ॥ किं
कारणम् ? ॥ 'अनेजन्तत्वात्' ॥

(प्र०) दाप्रतिषेध इति । 'दाप्लवने'इत्य-
स्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः । अवदातमिति । तत्त्व-
मत्र प्राप्नोति ॥

(उ०) इत्यस्यैवेति । न तु दैप इत्यर्थः । तस्य
पकारे श्रूयमाणे आत्वाऽयोगादिति भावः ॥ ननु पकारे
लुप्तेऽपि कथमात्वमुपदेशकाले एजन्तत्वाभावात्, चानुबन्ध-
कृतमित्याद्याश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष इति चेन्न । उपदेश
इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्याः सत्त्वेनोपदिश्यमानस्यैवजन्तस्येत्यर्थेन
लुप्ते आत्वप्रवृत्तेः । सति तु तस्मिन्नात्वम्, एजन्तत्वाऽभा-
वात् । यस्मात्परो नारित तत्रैवाऽतशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् ॥
तत्त्वमिति । 'अच उपसर्गात्'इत्यनेनेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् ॥*॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ॥ 'अनुबन्धस्या-
नेकान्तत्वात्' । अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

(उ०) भाष्ये—अनेकान्ता इति । एवं च पकार-
सत्त्वेपि एजन्तत्वाऽनपायादात्त्वप्रवृत्तिरिति भावः ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ पित्प्रातिषेधाद्वा ॥*॥

अथ वा 'वाधा ष्वपि'इति वक्ष्यामि ।
तच्चाऽश्व्यं वक्तव्यम् । 'अदा'बिति घुञ्य-
माने इहापि प्रसज्येत—'प्रणिदापयती'ति ॥

[अवश्यव्यक्तव्यताविषयनभाष्यम्]

शक्यं तावनेनाऽदाबिति ब्रुवता
वान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम् ॥

(प्र०) शक्यं तावदिति । दान्दैवौ च घातुषु
वान्तौ पठितव्यौ ।

४ दाबिति । दापः प्रतिषेधे स्वाक्रियमाणे सति दैवभातेऽपि
प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यर्थः । ५ कश्चिन् ।

(४०) 'सञ्चावबन्ध'मित्यादि विधेयवितुं माथे-
शेषं तावदिति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुनरु-
द्भाविति निषेधो न शक्यो वारयितुं, गामादाग्रहणेऽविशे-
षात् । 'दा'वित्यपि एकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भावः ।
कान्तपक्षेऽपि चत्वनं पत्य सिद्धत्वाच्चाऽस्ति सूत्रभेदः ॥

[बादिप्रतिवादिनोरुक्तिपल्लुकिमाध्य]

सूत्रं तर्हि मिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥
ननु चोक्तं 'दा'प्रतिषेधे न दैपी'ति ॥ परि-
हृतमेतत्—'सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वा'-
दिति ॥ अथैकान्तेषु दोष एव ॥ एकान्ते-
ष्वपि न दोषः । आस्वे कृते भविष्यति ॥
ननु चोक्तं—'तद्व्याप्तत्वं न प्राप्नोति ॥ किं का-
रणम् ? ॥ अनेजन्तत्वात्—'इति ॥ एकारलोपे
कृते भविष्यति ॥ नह्यं तदा दाभ्यवति ॥

(४०) शङ्कते—नह्यमिति ॥

[उत्तरमाध्यम्]

भूतपूर्वगत्या भविष्यति ॥

(४०) उत्तरयति—भूतपूर्वति । दात्वं श्रुत्या, एकार
वैशिष्ट्यं तु क्लृप्तेति भावः ॥

[समाधानोपपादकभाष्यम्]

एतच्चान युक्तं—यत्सर्वेष्वेव सानुब-
न्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ॥ अनै-
मित्तिको हानुबन्धलोपस्तावदेव भवति ॥

(५०) तावत्वेवेति । इत्संज्ञायां सत्यामेव ।
प्रयोगे दाशब्द एवायं निरुक्त्यर्थः तु लभत इत्यर्थः ॥

(४०) इत्संज्ञायामिति । उपदेशोत्तरकालं
जानयामेवेत्यर्थः ॥

[शापकोपन्यासेन समाधानान्तरम्]

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नानु-
बन्धकृतमनेजन्तत्वं'मिति, यद्यमुदीचां
भाको व्यतीहारे इति मेहुः सानुबन्धक-
स्याऽऽस्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

(५०) भवेवेति । अनुबन्धानामेकान्तत्व-
पक्षे उपदेश एवैजन्तानामात्त्वमुच्यमानं दैपो न
प्राप्नोतीति शापकोपन्यासः । माहुः इति । मेहो
ग्रहणं न माहुः, मेहो व्यतीहारेण नित्ययोगात् ।
माहुस्तु विवक्षावशाद्यतिमिमीत इति कादाचित्क-

त्वावतिहास्योगस्य । प्रणिधानं व्यतीहार इत्ये-
कोऽर्थः । 'उदीचां मेहु' इति तु न कृतम्, एवं हि
'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं'मिति न ज्ञापितं स्यात् ॥

(४०) मेहु इति । अन्तरैकत्वाद्व्यतीहारे नित्य-
संबन्ध एव गृह्यते; न तु एदान्तरसम्बन्धानेन बहिरङ्गव्यती-
हारइतिरिति भावः । केचित्तु भाकोऽनभिधानात् क्त्वा-
प्रत्ययानुपत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः ॥ उदीचां मेहु
इति । 'उदीचां म' इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । न चाऽनु-
बन्धसत्त्वे 'मे' इत्यस्य धातुत्वाऽभावात्कथमावम्, अनुबन्ध-
लोपे एवं धातुत्वमित्यर्थस्य 'म धातुलोप' सूत्रे माध्य-
कैयटयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यम्, आत्वविधायके धातोरित्य-
स्याऽसंबन्धात् । यदादिशब्दानामुपदेशाऽभावात्तावत् । इरे-
प्रभृतीनामुपदेशेपि तेषामशित्यत्वाऽभावात्तावत् । असत्य-
प्रतिषेधेपि प्रत्यासत्त्यां शित्प्रत्ययपररवयोऽन्यानामेवजन्तानामेव
ग्रहणाच्च दोष इति दिक् ॥

अथ वा दायेवायं न दैवस्ति ॥ कथं-
'अवदायती'ति ? ॥ इयन्विकरणो भवि-
ष्यति ॥ [दाधाध्वदाप] ।

(५०) व्यथवेति । दिवादिषु 'दाप् शोधने'
इति पठिष्यत इत्यर्थः ।

(४०) दिवादिष्विति । ननु ताच्छीलिक्के चानशि
'दायमान' इत्यत्र स्वरं वेदः । दयनि धातोर्वदत्तत्वं, शपि चान-
शोभोऽभावात्त्वमिति चेन्न । सन्ति शेषादपि विकरणवरात्
सार्वधातुकत्वरस्य बलीयस्त्वोक्तैर्भयथाऽप्यन्तोदात्तत्वाऽन-
पयादिति शिक् ॥ [दाधाध्वदाप] ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ १११२० ॥

(५०) आद्यन्तवदेक ॥ एकशब्देऽसहाय-
वाची, न संख्यावाची, बहुष्वपि व्यवस्थितस्यै-
कत्वमभ्यासस्तीति किमेकरिमाजित्यनेन कृतं स्यात् ।
'एकस्मिन्'चित्तुपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदिच्छुप-
सानन्तवदन्तवदिति विज्ञायते । यथा 'मधुरावत्पा-
टलिपत्रं प्रकार' इति । द्वयोर्द्वुपमानोपमेयबोरा-
धारित्रिकत्वं प्राप्तपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते । यदि
तयोर्भिरावेभक्तित्वं स्यादुपमानोपमेयभाव एव
न गम्येत । सर्वातिदेशानां कार्यातिदेशस्य प्राधान्या-
त्तस्यैवैवाश्रयणम् ॥

(४०) आद्यन्तव । बहुष्वपीति । यष्युत्तरा

१ 'विषटयितु' मित्यस्य 'आहे'तिशेषः ।

२ प्रभनोपस्थित्याऽन्तरङ्गत्वम् ।

३ 'मित्यस्यादिनित्यमित्यनेन प्राप्नोती'तिशेषः ।

४ उभयथा—रूपे इत्यनि वा ।

षष्ठ्येवे'ति । एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्-करिष्यति हरिष्यति । इह न स्यात् 'इन्द्रो मा वक्षत्' 'स देवान्यक्षे'दिति । 'उपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ।

(प्र०) वक्षदिति । वच् लेट् तिप् । 'इतश्च लोप' इतीकारलोपः । 'लेटोऽडाटा'वित्प्रडागमः, सिप् कुत्वम् । अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्याऽवयवः सकार इति ध्वं न स्यात् ।

(उ०) माभ्ये-अवयवषष्ठ्येवेति । प्रत्ययाऽद्ये इति भावः ॥ [५] तस्मिन्क्रियमाणे इति । अवयवषष्ठ्येवेति आश्रीयमाणे इत्यर्थः ॥

[आक्षेपोपसंहारमाध्यम्]

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ? ॥

[सिद्धान्तनः स ताननामाध्यम्]

न वक्तव्यः ॥

[तस्यैव समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥

अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् ॥

(प्र०) अवचनादिति । अवचनं-वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः । इह तावदियायेति इण्धातुः प्रयोगमेदाद्गुरुपः—एति, इतः, यन्ति, अयनम्, आयकः, अगात्, गमयतीति । तस्याऽयमेकोऽजवयव इव लक्ष्यते । अथवा-अर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति । एवं 'शिलापुत्रकस्य शरीर'मित्यनेकक्रियाविधयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः । एवं सिप्प्रत्यय इदसहितोऽपि दृष्टो 'जोषिव'-दित्यादौ, 'वक्ष'दित्यादौ केवलोऽपीति, तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते । लोकनिरुद्धायां व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहारान्नौगमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति ॥

(उ०) 'विज्ञान'शब्दो व्यवहारवाचीत्याह—व्यवहारादिति । तत्कलितव्याख्यानं माभ्ये-अन्तरेणैवेति । यथा लोके

व्यवहारो वचनं विनैव सिध्यति तथा शास्त्रेऽपि वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः । अगादित्यादि । 'इणो गा लुङि' 'णो गमिर-बोधने' इत्यादेशो । एकोऽच् । असहायोऽजित्यर्थः । नन्वेका-चोऽवयविनो द्विर्वचनमिति यस्याऽयमवयववत्तरस्य बहुवचस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह—अथवेति । कात्परान्तमेतेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह—एवमिति । व्यपदेशो-वेदनिबन्धन-संबन्धव्यवहारः । शास्त्रेऽपीति । लोकाऽप्रसिद्धत्वमेव तस्यागे वीजं तत्र न प्रकृते इति भावः ॥

[एकदेशिनो दृष्टान्तमाध्यम्]

तद्यथा लोके-‘शालासमुदायो ग्रामः’ इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि-‘एक-शालो ग्रामः’-इति ॥

[दृष्टान्तविषयनमाध्यम्]

विषम उपन्यासः । ग्रामशब्दोऽयं-बह्वर्थः । अस्त्येष शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा-‘ग्रामो दग्धः’ इति । अस्ति घाट-परिक्षेपे वर्तते । यद्यथा-ग्रामं प्रविष्टे’ इति । अस्ति च मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा-‘ग्रामो गतो’ ‘ग्राम आगतः’ इति । अस्ति सार-ण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा-‘ग्रामो लब्धः’ इति ॥

तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते, तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते-‘एकशालो ग्रामः’ इति ॥

[एकदेशिनो दृष्टान्तान्तरमाध्यम्]

यथा तर्हि-‘वर्णसमुदायः पदं’ ‘पद-समुदायः ऋक्’ ‘ऋक्समुदायः सुक्त’मित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नपि-‘एकवर्णं पदम्’, ‘एकपदाऋक्’, ‘एकसुक्तं’मिति ॥

(प्र०) पदसमुदाय इति । पादपदार्थः पद-शब्दः । तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितो न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति ॥

(उ०) पादपदार्थ इति । ‘वर्णसमुदायः पद’-मित्यत्र तु पदशब्दो यथाशुत एव ॥

[उक्तदृष्टान्तान्तरविषयनमाध्यम्]

अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामाऽर्थः, ऋक् नामार्थः सुक्तं नामार्थ इति ।

(प्र०) अत्राप्यर्थेनेति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः । अमेदोपचाराच्चाऽर्थ एव पदादिभिरभिधीयते ॥

(उ०) पदादीनामिति । 'एकवर्णं पदं'मित्यादौ । अन्यर्थस्य पदत्वं कथमत आह—अमेदेति । तदुपचारश्च शब्दा-
र्थयोरनादिरिति बोध्यम् । पदादिभिः—पदशब्दादिभिः ॥

[सिद्धान्तिनो दृष्टान्तमाध्यम्]

यथा तर्हि बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भव-
ति—'अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे
कनीया'निति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि—
'अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽय-
मेव मे कनीया'निति ॥

(प्र०) अयमेव मे ज्येष्ठ इति । प्रथमरूपतया-
ऽप्यवसायात् । मध्यमकार्यकरणाच्च 'मध्यम' इति
व्यपदिश्यते । 'अन्यो न जनिते'ति बुद्ध्या 'कनी-
या'निति व्यपदिश्यते ॥

(उ०) प्रथमेति । तस्मात्पूर्वस्याऽभावानिति भावः ।
मध्यमकार्य—तत्सामर्थ्यमनुसृष्टादिकम् ॥

[सिद्धान्तिनो दृष्टान्तान्तरमाध्यम्]

तथाऽसूतायामसोध्यमाणायां च-
भवति—'प्रथमगर्भेण हते'ति ॥

(प्र०) असूतायामिति । बहुकृत्वोऽपि प्रसूता
प्रथमपुत्रेण काचिद्वन्यते । तथा [च] या प्रसोध्यते
साऽपि कदाचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण हन्यत इत्युभयोरु-
पादानम् । नापि प्रसूता नापि प्रसोध्यते, कुक्षि-
स्थितेनैव गर्भेण हता 'प्रथमगर्भेण हते'त्युच्यते ।
अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्य-
वसायेन भाविगर्भविवक्षया 'प्रथमगर्भेण हते'त्यु-
च्यते । स्थान्तरेषु वा बहुपुत्रत्वे सत्यागर्भस्य
प्रथमव्यपदेशदर्शनात्तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः ॥

(उ०) बहुकृत्वोऽपीति । यथा परशुरामेण रेणुका ।
तथा येति । संप्रति गर्भिणीत्यर्थः । गर्भस्वप्नादाय तत्रापि
प्रथमव्यवहार इत्यर्थः । ननु वा सूता सा न गर्भेण हता
भवति किं त्वपत्येनेति गर्भेण हतायां तद्वतिरेकप्रदर्शनमयुक्त-
मत आह—अपत्यपर्याय इति । तच्चोदरस्य बहिर्भूतं तेष्य-
न्यात् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह—तस्या एवेति ।

स्थान्तरेषु—बहुप्रसववतीषु । तथाविधस्येति । अविध-
मानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः ।

[सिद्धान्तिनस्तृतीयदृष्टान्तमाध्यम्]

तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुराह—'इदं मे
प्रथममागमन'मिति ॥

(प्र०) अनेत्येति । बहुकृत्वो ह्यागतः पूर्वमाग-
मनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव,
आजिगमिषुश्च भावीन्यागमनानि वृद्धा व्यवस्थाप्य
कुर्यादेव प्रथमव्यवहारम् । यस्तु सकृदेवाऽऽगतः
सोऽपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थम-
नेत्याऽनाजिगमिषुरित्युपात्तम् । तत्राऽन्यसंज्ञिषुषु
बहुव्यागमनेष्वप्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात्तथा-
विधत्वात्सादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः ॥

(उ०) नागमनं विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यव-
हाराऽसंभवादनेत्येदं मे प्रथममागमनमित्यसङ्गतमत आह—
बहुकृत्व इति । अनेत्येत्यस्य 'इतः पूर्व'मिति शेष इति
भावः । तथाविधत्वादिति । अविधमानपूर्वगमनत्वा-
दित्यर्थः ॥

[सूत्रप्रत्याख्यानमाध्यम्]

आद्यन्तवद्भावश्च शक्योऽवक्तुं । कथम् ?

(उ०) परे तु पदकृतादिपदानि अर्थशब्दसमुदाय-
वृत्तीनि, तस्य शब्दभावरूपवर्णपादकृताद्यवयव इत्येव
माध्यायः । न तु शुद्धोऽर्थोऽन्यपदार्थ इति, तथाऽप्रतीतेः,
'एकचै सुक्तं पठेत्वादिव्यवहारानावच्छेदः । एवं चाऽऽवबतो
धातोरयमेकोऽन्ववर्णस्य इति अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति
व्यपदेशः एकान्वितीति कैयटोक्तं चिन्त्यम् । एतद्भाष्यरीत्या
तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावोऽविषयत्वात् । कैय-
टरीत्या शुद्धार्थस्याऽन्यपदार्थत्वेऽत्रापि तथैवाऽस्तु, शब्दार्थयो-
रभेदाच्च शब्देऽपि तत्त्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवद्भावप्रयो-
जनम् । किं चैकान्विति बहुव्रीहिणा प्रथमस्थेरनुपस्थितावय-
वस्य विशेषणम् । तस्य चाऽनर्थकत्वमिति अर्थस्योपादान-
त्यागावयवसंबन्धो । एतदेव ध्वनयता 'पदं नामार्थ' इति
माध्वे उक्तम् । धाववयवत्वं तु कैयटोऽस्तीत्या वक्तुं शक्यम् ।
अत एव बहुव्रीहिरितिऽशानुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याभयणे
बीजमुक्तम् । 'अत्राप्यर्थेनेति' माध्यस्य पदादिशब्दार्थ-
स्याऽर्थेन युक्तत्वादित्यर्थः । अर्थशब्दोऽस्यवृत्तिपदत्वञ्चकृत्वा-
दित्याशयः । 'पदं नामार्थ' इत्यादेरर्थोऽपीत्यर्थः । यथा
तर्हि । यैकस्मिन्तत्त्वद्वयरोपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यव-
हारस्तथैकस्मिन्नारोपिताऽनेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वस्या-

प्यारोपेणैकास्त्वादिब्यवहारोपपत्तिद्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि । तृतीये कदाचिच्चरमभागमनमित्यपि व्यवहारात् । 'आद्यन्तवद्भावश्च शब्दोऽवक्तु'मित्यस्य 'प्रकारान्तरेणापीति शेष इत्याहुः । वस्तुतस्त्वद्भूतेषु पात-जलोक्तं विकल्पात्मकं वस्तुशून्यमेव ज्ञानमित्यारोपानुपयोग एव । लोकव्यवहारश्चेनापि शास्त्रोयो व्यवहार इति तत्त्वम् ।

[सूत्रप्रत्याख्यानसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः

सिद्धमेकास्मिन् ॥ * ॥

अपूर्वलक्षण आदिः, अनुत्तरलक्षणो-
ऽन्तः । एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । 'अपू-
र्वानुत्तरलक्षणत्वात्' । एतस्मात्कारणादेक-
स्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्य-
न्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन ॥

(प्र०) इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह—अपू-
र्वेति । यद्यपि बहुवचस्थितेष्व्याद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते
तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण ॥

[सूत्रस्थापनमाप्यम्]

गोनेर्दीयस्त्वाह—सत्यमेतत् 'सति
त्वन्यस्मि'न्निति ।

(प्र०) भाष्यकारस्त्वाह—सति त्वन्यस्मिन्निति ।
न ह्यनपेक्षितप्रतियोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
तस्मादेकस्मिन्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति
कर्तव्यो[ऽयं] योगः । यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिव-
द्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिद्ध्यति तथापि
गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिस्त्यातं
प्रति योगोऽयमारब्धः ॥

(उ०) 'गोनेर्दीय'पदं व्याचष्टे—आप्यकार इति ॥
अनपेक्षितप्रतियोगिनोः—अनपेक्षितपरपूर्वयोः । आद्य-
न्तयोः—आद्यन्तरूपार्थयोः । प्रवृत्तिः । आद्यन्तशब्दप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । तथापीति । वस्तुतो लोकनिश्चयत्वाद्गौणत्व-
मेवाऽत्र नास्तीत्यर्थः ।

[सूत्रप्रयोजनविज्ञासामाप्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ॥

१ गोनेर्दीयो वार्तिककार इति तु बृहच्छब्ददर्शने
भीहरिदीक्षिताः । २ सत्यमिति । एतत् त्वदुक्तं सत्यं,
तु-परन्तु सत्यस्मिन्नित्यपि बोध्यम् । तथाच त्वदुक्तं तद्वदकं,

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययग्नि-

दाद्युदात्तत्वे ॥ * ॥

['आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययग्निदाद्यु-
दात्तत्वे'] । प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीती-
हैव स्यात्—कर्तव्यं तैत्तिरीयः । औपगवः
कापट्य इत्यत्र न स्यात् ॥ 'जिन्यादिर्नित्य'
मितीहैव स्यात्—अहिबुम्बकायनिः आग्नि-
वेद्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) प्रत्ययग्निदाद्युदात्तत्वं इति । प्रत्यय-
स्याद्युदात्तत्वं, ज्निति वाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । कथं
पुनर्भिन्नविभक्तयोर्द्वन्द्वः ? । उच्यते—प्रत्ययस्य यदा-
द्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि विषय इति प्रत्ययेऽपि
तदुच्यते । यद्वा ज्निति यदाद्युदात्तत्वं तत् ज्नितो-
ऽपि संबन्धि भवतीति नास्ति भिन्नविभक्तित्वम् ।
ऋदोरित्याद्युदात्तत्वं निश्चयार्थात्पि स्वाल्लिङ्गादेकाचो-
ऽपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविष-
यमेव लिङ्गं स्यादिति कारोकारयोः प्रत्यययोरुदाद्युदा-
त्तत्वं न स्यात्, विशेषणार्थं वा तत्कारणं स्यात्
धायादिसूत्रे,—इत्यज्ञापकं स्यात् । गार्ग्यं इति ।
अत्र परत्वादयस्येति लोपे कृते आदित्वाऽभावात्प्रकृते-
राद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ स्थानिवद्भाव-
प्रतिषेधाच्च नास्ति व्यञ्जनम् । स्वरविधौ व्यञ्जन-
स्याऽविद्यमानत्वाच्चास्ति ह्रस्वपेक्षमप्यादित्वम् ।
कृतिरिति । किनो निश्च 'तादौ च निति कृत्यता'-
वित्येवमर्थं स्यात् । 'सौवर्ग्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य'
इत्येतदनाश्रित्येतदुक्तम् ॥

(उ०) कथमिति । भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधा-
नत्वेन साहित्याऽप्रतीतेरित्यर्थः । इकारोकारयोरिति ।
उपाधिः, चिकीर्षुरित्यादौ । सामान्यापेक्षापकत्वव्याह-
विशेषणार्थं वेति । अहिबुम्बकायाममृदादिति किन् ।
अग्निवेशाद्विद्यमानत्वात् । स्वरविधाविति । नन्वस्य स्वरो-
द्देश्यके विधावित्यर्थो वा, ह्रस्वः स्वरप्राप्तावित्यर्थो वा ? उच्यते-
यथापि नेह प्राप्तिरिति चेत्, सत्यम्, अत्र सूत्रेऽनन्तरापेक्ष-
मेवाहित्वं गृह्यते । अन्त्यस्याऽच एव तद्व्यावर्त्यत्वेनोपस्थित-

नतु तावन्मात्रम् । किं तु विशिष्टं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।
तदाह—नह्येति । ३ उक्तं स्यात् ।

त्वादिति भाष्याद्यात् । किं च 'लौण्मियादावाबुदात्तत्वं न स्यादिति न दोषः । अस्त्वं तु वृद्धवर्धतया सावकाशं बोध्यम् । स्मिन् इति । अनेकाज्यस्तु चिरिजिर्वादिभ्योऽन-
भिधानास्तिनभाव इति भावः । ननु तदन्तसप्तमीत्वे-
गाव्यादी समुदाये मुख्य एवादिः संभवतीति न दोष
श्रूयत आह-सौवर्ण इति ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ बलादेरार्द्धधातुकस्येदं ॥ * ॥

बलादेरार्द्धधातुकस्येदं प्रयोजनम् ॥
'आर्द्धधातुकस्येदं बलादेरिति हैव स्यात्-
करिष्यति हरिष्यति ।' जोषित् 'मन्दिष-'
दित्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) जोषित्विति । लिङ्गं लेट् । 'इट् इटी' ति
च ज्ञापकं सिञ्चिष्यमेव स्यादिति सिपह्न स्यात् ।

(उ०) लेटिति । 'सिम्बहुलं लेटी' ति सिप् । इट् ई-
टीति । न च 'यमरमनमाता'मित्यत्र बलादेरित्यस्य संबन्धे
फलाऽभावात्कथमेतज्ज्ञापकम् । 'रुदादिभ्य' इति सूत्रे बला-
देरित्यस्य संबन्धसत्त्वेन मध्येपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात् । अत
एव सप्तमे सूत्रे आध्या-
'एकाजस्तौ वलीति' वेत्युक्तम् ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ यस्मिन्विधित्तदादित्वे ॥ * ॥

यस्मिन्विधित्तदादित्वे प्रयोजनम् ।
वक्ष्यति — 'यस्मिन्विधित्तदादावलप्रहणे'
इति । तस्मिन् क्रियमाणे 'अचि भ्रुधातु-
भ्रुवां ख्वोरियडुवडौ' इहैव स्यात्-भ्रियः
भ्रुवः । भ्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) यस्मिन्विधिरिति । 'त्वस्य च रूप-
स्ये' ति नातुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ॥

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ अजाद्यात्वे ॥ * ॥

अजाद्यात्वे प्रयोजनम् । 'आडजादी-
नाम्' । इहैव स्यात्-पेक्षिष्ट । पेक्षिष्ट ।
पेक्षेत् अद्यैष्टेत्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) अजाद्यात्वे इति । सूत्रपाठापेक्षया
प्रयोजनोपन्यासः । वार्तिककारस्तु 'अजादीनामद्य
सिद्ध' मित्याह ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथास्तवस्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥

[अन्तवस्त्वप्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगुहात्वे ॥ * ॥

अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगुहात्वे प्रयोज-
नम् । 'ईदूदेद्विवचनं प्रगुहाम्'-इहैव
स्यात्-'पचेते इति' 'पचेथे इति' । 'कदे
इति' 'माले इती'त्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) अन्तवदिति । 'येन विधिस्तदन्तत्वे'
इत्यनेनैव गतायै प्रपञ्चाऽर्थोयमुपन्यासः ।

(उ०) येनविधिरिति । तेनैव ईदूदेद्विवचनमि-
त्यत्र तदन्तविधिरिति भावः ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ भिदचोऽन्त्यात्परः ॥ * ॥

भिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम् । ['नपुं-
सकस्य शलचः'] इहैव स्यात्-कुण्डानि
वनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ अचोऽन्त्यादि टि ॥ * ॥

'अचोन्त्यादि टि' प्रयोजनम् । 'टित
आत्मनेपदानां टेरे', इहैव स्यात् कुर्वाते
कुर्वाथे । कुर्वते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् ।

(प्र०) कुरुत इति । अर्थवत्ता व्यपदेशिबद्धा-
वात्तशब्दाऽकारस्याऽनर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनो-
पन्यासः ।

(उ०) अर्थवतेति । तत्र अर्थस्य त्यागापादानाम्भा-
वेदः सुकर इति भावः । इदं चिन्त्यम् । 'यद्यपि व्यपदेशि
वद्भावेन सिध्यति, तथापि गौणत्वाज्ज्ञेयं यस्य आन्तिस्थि
प्रति स्मृत्तरम्भः' इति पूर्वग्रन्थविरोधात्सूत्रकारेण तद्विज्ञानात्
तदुदाहरणसंभवत्वाच्च । अर्थवतेति चाऽसहायत्वस्यैवोपलक्षणं,
सहायस्य प्रायेणाऽनर्थकत्वात् । तद्यथाऽकारश्चाऽसहाय
एव । येन सहायेनाऽचामन्तत्वस्य बहुव्रीह्यस्य चोपपत्ति-
स्तादृशतादाभावात् । अन्यथाऽऽन्तवद्भावेति न स्यात्,
विजातीयकत्वादिसहायसत्त्वैक्येनोपपत्त्याऽप्येव श्रुत्यादि-
व्यवहारात् । ईदृशस्थलेपि लोकासिद्धत्वमित्याहुः ॥

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ अलोऽन्त्यस्य ॥ * ॥

‘अलोऽन्त्यस्य’ प्रयोजनम् । ‘अतो दीर्घो यमि’ ‘सुपि च’—इहैव स्यात्—पटाभ्यां घटाभ्यामिति । ‘आभ्या’मित्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) आभ्यामिति । अत्र द्वे अन्तवत्त्वे उपयुज्येते अकारान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः ।

[प्रयोजनान्तरातिक्रम]

॥ * ॥ येन विधिस्तदन्तत्वे ॥ * ॥

येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् । ‘अद्यो यत्’, इहैव स्यात्—जेयम् जेयम् । पयमभ्येयमित्यत्र न स्यात् । ‘आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ [आद्यन्तवदेकस्मिन्] ॥

(प्र०) एवमिति ह्यो रूपम् । इणस्तु इत्यमिति ॥

तरसमपौ घः ॥ १ । १ । २१ ॥

(प्र०) तरसमपौ । आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरण एव ‘तादी घः’ ‘पितौ घः’ इति वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं—‘स्वार्थेऽपि तरवस्ती’ ति सूचनार्थम् । तेनाऽल्पाक्षतरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः ॥

(उ०) तरस । प्रकरणोत्कर्षेण । प्रकरणे संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः । स्वार्थं इति । अनातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूत्रम् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थः । तस्य संज्ञाफलं चोच्चैरेवोच्चेस्तरमित्यादौ किमेतिलक्ष्ययथादित्यामिसिद्धिरिति भावः । ह्याहु रिति । अनाऽरुचिबीजं तु भाष्यानुक्तिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः ॥ * ॥

घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

नद्यास्तरो नदीतरेः ।

(प्र०) नदीतरे इति । तरतेर्द्वेदोरन्तरित्यप् । सर्वत्र नोऽनुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्त इति घसंज्ञाप्राप्तिः । साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि द्विलिखतुरिति कृतोर्थ इति कृतोर्थग्रहणं चतुर्दशविशेषणार्थं कृतम् । अन्यथा द्विलिखशब्दसाहचर्याच्चतुर्दशोऽपि

कृतोऽर्थ एव ग्रहीष्यत इति किं कृतोर्थग्रहणेन ? ॥

(उ०) ननु नाऽयं तरन्वित्यत्र आह—सर्वत्र चेति ॥ ननु तमसाहचर्यात्तद्विषय एव तरो ग्रहीष्यते इति नास्त्य वन्ते तरे प्रसक्तिरत आह—साहचर्यमिति । ‘प्रत्ययाऽप्रत्ययोरिति परिभाषाऽपि नास्मिन्नेति बोध्यम् ॥ इह—शास्त्रे ।

[समाधानवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः ॥ * ॥

घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ घसंज्ञा कस्माच्च भवति ? ॥

(प्र०) अप्रतिषेध इति । ‘नै प्रतिषेध’ इति प्रतिषेधनकिया नन्वा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वस्तुवर्थं व्याचष्टे—अनर्थकः प्रतिषेध इति ॥

(उ०) वस्तुवर्थमिति । तात्पर्यार्थमित्यर्थः । ‘असंदिह’ इतिवत् प्रतिषेधस्याऽभाव इत्यर्थको नञ्समासः ॥ एवं चाऽनर्थक इति भाष्योक्तैर्मध्यमपदलोपो समास इति न भ्रमितव्यमिति भावः ॥

[समाधानहेतुवार्तिकखण्डम्]

॥ * ॥ तरव्यग्रहणं ह्यौपदेशिकम् ॥ * ॥

औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणं, न चैष उपदेशो तरशब्दः ॥

(प्र०) औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य, तत्र वा भवमौपदेशिकम् ॥

(उ०) तरव्यग्रहणं—तरशब्दः, औपदेशिकम्—उपदेशप्रयोजनक इत्यर्थो भाष्यस्य । तदाह—उपदेशः प्रयोजनमिति । प्रयोजक इत्यर्थः । ‘न चैष उपदेशो तरशब्द’ इति भाष्यस्वरसादाह—तत्र वा भवमिति ॥ उपदेशो इति भाष्ये—‘अव’ इति शेषः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥

कथमनुव्यमानं गंस्यते ? ॥

[सिद्धान्तिनःसमाधानभाष्यम्]

इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते—यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिन् लौकिके

प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति
कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ॥

कोऽसौ ? ॥ उपदेशो नाम । न चैव
उपदेशो तरपृच्छः ॥

(प्र०) यत्रात्येति । अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः ।
न चैव इति । कालान्तरिकस्य तरपृच्छं, न तु साक्षा-
न्निर्दिष्टम् ॥

(उ०) 'सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रन्थे'ति भाष्यं
प्रकृतमिमांसाय, शब्दमात्रग्रहणेऽपि 'स्वं रूप'मित्यनेन रूपा-
ग्रहणादिति बोध्यम् । यत्रात्येति । यत्रात्येतद्रूपं तत्र
वसंक्षेप्यर्थः ॥ एवं चोपदेश एव घसंज्ञा । प्रयोगे तु स्थानिव-
द्भावेन सेति बोध्यम् ॥ काल्पनिकमिति । 'ऋदोर'विति
सूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः ॥

[अन्त्युपगम्य दोषाऽभावप्रदर्शकभाष्यम्]

अथ वाऽहस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः ? ॥

[घसंज्ञाया दोषदर्शनभाष्यम्]

'घादिषु नद्या ह्रस्वो भवती'ति ह्रस्वत्वं
प्रसज्येत ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

'समानाधिकरणेषु घादिष्वि'त्येषं तत् ॥

(प्र०) समानाधिकरणेणिविति । आतिशायनि-
कथं स्वार्थिकत्वात्समानाधिकरणः ॥

(उ०) स्वार्थिकत्वात्-प्रकृत्यभिहितथोक्तत्वात् ॥
समानाधिकरणः-प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः । सामा-
नाधिकरण्यं चैकविशेष्यकबोधजनकत्वमिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदा तर्हि सैव नदी, स एव तरस्तदा
प्राप्नोति ॥

(प्र०) यदा तर्हि । ननु तीर्णिरिति भवि-
तव्यम्, एवं तर्हि तीर्यत इति तर इति सामान्येन
पदं संस्क्रियते, पश्चाज्ज्ञाया विशेष्यते इति न दोषः ॥

(उ०) ननु तीर्णिरिति । ऋतः परस्य क्तिनो निष्ठा-
यद्वचनकत्वम् । सामान्येनेति । अनिर्धारितकर्मविशेषणे-
त्यर्थः । अत एव पुंस्त्वम् । 'घञजपः पुंसी'त्युक्तेः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वि'त्येषं तत् ॥
अवयवं चैतदेवं विशेष्यम् । 'समानाधिकर-
णेषु घादिष्वि'त्युच्यमाने इह प्रसज्येत—

१ ह्रस्वस्थमान इति । पदान्नामात्र उच्यमान

महिषी रूपमिव, ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥

(प्र०) स्त्रीलिङ्गेणिविति । स्वार्थिकथं प्रकृति-
लिङ्गाविविधानात्स्त्रीलिङ्गः । महिषी रूपमिवेति । इव-
शब्दो भिन्नक्रमः । तेनाऽयमर्थः-महिषी इवेयमाकृति-
रिति । तत्र सुसुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् ॥

(उ०) महिषी रूपमिवेति । नन्विदमसमस्तं समस्तं
वा । नाथः । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चाऽतथावाद्प्राप्तेः
किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात्कस्याकृतिरिव महोपोति
साकाङ्क्षं स्यात् । नान्यतः । वहीतमुल्लेखे वैयधिकरण्याद्भवा-
ऽप्राप्तेः । विशेषणसमासे तु पूर्वं निपातवैपरीत्यापत्तिः, तस्मा-
दुपमागर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदम् । स च समासो
नोपमानानि सामान्यबचनैरित्यनेन, रूपशब्दस्योपमेयवाचक-
त्वेऽपि साधारणधर्मोऽवाचकत्वात् । साधारणधर्मो ह्यत्र विसं-
भुक्तत्वादिः । नाप्युपमितं व्याप्तिमिति, रूपशब्दस्योपमेय-
वाचित्वेन पूर्वं निपातवैपरीत्यापत्तेः । तस्योपमानवाचित्वे तु
कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापेक्षत्वाद्वाच्यं न स्यादत आह-
इवशब्द इति । सुसुपेति च ॥ ह्रस्वत्वं स्यादिति ।
अप्रत्यययोरपि घत्वे तस्माद्वचनोद्ग्राहकप्रत्ययस्याऽपि ग्रहणं
स्यादिति भावः ॥ यद्यपि 'रूप'मित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्या-
काङ्क्षा तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वाच्च दोषः ॥

बहुगणवतुडति सङ्ख्या ॥ ११॥ २२॥

[आक्षेपान्तिकम्]

॥*॥ सङ्ख्यासंज्ञायां सङ्ख्याग्रहणं सङ्ख्या-

संप्रत्ययार्थम् ॥*॥

सङ्ख्यासंज्ञायां सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम् ।

'बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यासंज्ञा भवन्ति,
सङ्ख्या च सङ्ख्यासंज्ञा भवती'ति वक्त-
व्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सङ्ख्यासंप्रत्य-
यार्थम्' । एकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्या-
प्रदेशेषु सङ्ख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ॥

(प्र०) बहुगणवतुडति । सङ्ख्यासंप्रत्ययार्थ-
मिति । सङ्ख्यायाः एकादिकायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु
संप्रत्ययार्थमित्यर्थः ॥

(उ०) बहुगण । सङ्ख्यात्वेन संप्रत्ययस्य लोकत प्रथ-
सिद्धेराह-एकादिकायां इति । 'सङ्ख्यासंप्रत्यये'ति
वातिके सङ्ख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः । एकादिकायाः सङ्ख्यायाः
सङ्ख्याप्रदेशेणिवि शेषपूर्णं बोध्यम् । 'सङ्ख्येत्येष' इति
भाष्यस्य सङ्ख्येत्येतच्छब्दाऽभिन्न इत्यर्थः । 'सङ्ख्यासंप्रत्य-
यार्थम्' । २ अवयवं यः प्रथमार्थिकतया पठ्यते कश्चित् ।

धानमितरेतराज्यासत्सङ्कर' इति पातञ्जलसूत्रात् ।
एतच्च पातञ्जलसूत्रवृत्तायुपपादितमस्माभिः । 'नारद इत्य-
नोपि' इत्याद्यावत्येवमेव । एवं च कर्मलाऽप्रसक्तिरेव । 'सङ्ग-
शाब्दजन्य' इत्यर्थे, सङ्गयेत्याकारक इत्यर्थे च एवशाब्दान्वया-
ऽनुपपत्तिस्तनुपादानवैध्व्ये चेति बोध्यम् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

ननु कैकादिका सङ्ख्या लोके सङ्ख्येति
प्रतीता । तेनास्याः सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्या-
संप्रत्ययो भविष्यति ॥

(प्र०) ननु चेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकि-
कोऽर्थो गृह्यते, तथैकादिकापि सङ्ख्या प्रहीष्यत इत्यर्थः ।

(उ०) सङ्ख्या प्रहीष्यत इति । सृष्टं त्वधिक-
समहार्यमिति भावः ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवमपि कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रि-

मत्वाद्यथा लोके ॥ * ॥

अक्रियमाणे हि सङ्ख्याग्रहणे एकादि-
कायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्येत्येष संप्रत्ययो
न स्यात् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अकृत्रिम-
त्वात्' ॥ ब्रह्मादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रि-
माऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो
भवति । 'यथा लोके' । तद्यथा लोके- 'गोपा-
लकमानय' 'कटजकमानये'ति यस्यैषा
संज्ञा भवति स आनीयते, न यो
गाः पालयति, यो वा कटे जातः ॥

(प्र०) कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति । न्यायोऽयम् ।

तथाहि सर्वाभाऽभिधानशक्तियुक्तः शाब्दो यदा
विशिष्टेऽर्थे संबन्धहाराय नियम्यते, तदा तत्रैव
प्रतीतिं जनयति नाऽन्यत्र ॥

(उ०) न्यायोऽयमिति । अस्यासात्रेक्षितादिसंज्ञा-
विषये चैतन्मसाद्योगो द्रष्टव्यः । नियम्यते इति । सर्वार्थ-
बोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शक्त्यग्रहणे
च अधिकसङ्ख्यावर्षादगृहीतशक्तिप्रादुर्भावत्वाच्चाऽस्य निय-
मत्वं चित्तम् । न्यायवीजं तु प्रहरणमिति भाष्ये एव
स्फुटीभविव्यति ॥

१ कविज । २ प्रदीपं दूषयति—सर्वार्थेति ।

३ कैयटोक्तिं दूषयति—वस्तुतस्त्विति । विधिनियम-

[आक्षेपसाधकम्]

यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे
कार्यसंप्रत्ययो भवति, 'नदीपौर्णमास्या-
ग्रहायणीभ्यः' इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

(प्र०) नदीपौर्णमासीति । 'यु क्यारुयौ न-
दी'ति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु
स्वरूपस्याऽ'शब्दसंज्ञे'ति निषेधात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्याच्च
भविष्यति ॥

(प्र०) पौर्णमासीति । नियमार्थं पौर्णमास्या-
ग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां स्यादिति चेत् । एवमपि—
'ऊपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः' इति वक्तव्यं स्यात् ।
उकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्या-
ग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्गृहीष्यते ॥

(उ०) नियमार्थमिति । नियमश्च सामान्यविषय
एव, न कालवाचिविषयो, न्यायस्यानादतो गौर्वाधन्तेऽपि न
दोषः । नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलवादिभ्यः उकारान्तेभ्यः
स्यादत आह—उकारग्रहणेनेति । वस्तुतस्तु दोषग्रस्तनिय-
मापेक्षया नदीशब्देन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवाचकत्वापनमेव ज्ञेयम् ।

[प्रसङ्गाच्छङ्कान्तरभाष्यम्]

तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति ॥

(प्र०) तद्विशेषेभ्य इति । गङ्गादिभ्यः ॥

(उ०) भाष्ये तद्विशेषेभ्यस्तर्हीति प्राप्तज्ञिकी शङ्का ।
तां व्याचष्टे—गङ्गादिभ्य इति । 'अपगङ्गा' 'परियमुन'मित्यु-
दाहरणे । अथ हि टच्यन्तोदात्तत्वम् । तदभावे 'परियमुपापा-
वज्यमानाहोरात्रावयवे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमित्याहुः ।

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्यार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न तद्वि-
शेषेभ्यो भवती'ति, यदयं विपाट्छब्दं दार-
त्प्रभृतिषु पठति ॥

(प्र०) यद्वचमिति । नित्याऽर्थः पाठः स्या-
दिति चेद्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्य-
ज्जमविष्यतीत्यदोषः ॥

(उ०) नित्यार्थं इति । 'नदीपौर्णमासी'त्यत्राऽन्यत-
रस्याग्रहणाऽनुवृत्तेरिति भावः । व्यवस्थितेति । अत्र
च शापकपरिमितमेव भाष्यं मानम् । केचिदस्माद्व्याख्याजदीति
सूत्रेऽन्यतरस्याङ्गहर्णं निवर्तयन्ति ॥

संभवे विधिरिव ज्ञायानिस्तियाद्यप्यनुगृहीतो भवतीत्याह—
ज्याय इति ॥

[शङ्कातत्समाधानभाष्यम्]

इह तर्हि प्राप्नोति-‘नदीभिश्चे’ति ॥

बहुवचननिर्देशाच्च भविष्यति ॥

(प्र०) बहुवचनेति । अन्यथाऽऽप्नया इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् ॥

[शङ्कातत्समाधानभाष्यम्]

स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति ॥

बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति ॥

(उ०) बहुवचननिर्देशादेवेति । तस्मादपीत्यर्थः ।

‘अशब्दसंज्ञे’ति निर्णयद्वयमपि बोध्यम् । तत्प्रत्ययस्थाने स्वयमेव हेतुः । अतोऽस्माद्विशेषाशङ्कापीर्णमासीत्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्प्रत्ययस्थानसामर्थ्येन । तस्याऽत्राऽप्रवृत्तेः । ‘नदीभिश्चे’त्यादौ लक्ष्यानुसारादेवाऽर्थग्रहणेन तद्वत्त्वानां ग्रहणमिति दिक् ॥

[उपसंहारभाष्यम्]

एवं (च) न चेदमकृतं भवति-‘कृत्रिमा-
कृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः’ इति ।
न च कश्चिदोषो भवति ॥

(प्र०) न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः ।

(उ०) अस्य भ्यायत्वादकृतमित्यनुत्तमत आह-अना-
श्रितमिति ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ उत्तरार्थं च ॥ * ॥

उत्तरार्थं च सङ्ख्याग्रहणं कर्तव्यम् ।

‘ष्णान्ता पट्’ । पकारनकारान्तायाः
सङ्ख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा
भूत-पामानो विप्रुप इति ॥

(प्र०) उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः सङ्ख्याशब्दः
स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् ॥

(उ०) स्वरूपेति । न चैवं बह्नादिसामानाधिकरण्या-
नुपपत्तिः । शब्दाद्यर्थोरभेदादोपेण तदुपपत्तेरिति भावः ।
संज्ञिनिर्देशेनेति । सङ्ख्याशब्दोऽप्यपणादिशब्दपरेण
सङ्ख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

इहार्थेन तावत्तार्थः सङ्ख्याग्रहणेन ॥

(प्र०) इहार्थेनेति । इहार्थोऽत्येति सामान्य-
विशेषभावाच्च पौनरुक्त्यम् ।

१ एवं च-एवं च सति । २ स्वरूपेति । यत उत्तर-
त्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनमतः स्वरूपपदार्थकः सङ्ख्या

(उ०) सामान्येति । अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति
इहाऽर्थो यत्केयस्य विशेषतवाऽित्यर्थः ।

[वादिन आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-‘इतरथा ह्यसंप्रत्ययो-
ऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके’ इति ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके
कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे [कार्यं] संप्रत्ययो
भवति । अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति, प्रकृतं
वा तत्र भवति-‘इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्य’-
मिति । आतश्चाऽर्थात्प्रकरणाद्वा । अङ्ग !
हि भवान् आर्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमा-
गतं ब्रवीतु-‘गोपालकमानय’ ‘कटजकमा-
नये’ति, उभयगतिस्तस्य भवति । साधी-
यो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति ।

(प्र०) आतश्चेति । इत्येत्यर्थः । अर्थः-
सामर्थ्यम् । यथा ‘गोपालकमानय’ ‘माणवकमध्या-
पयिष्यती’ति यष्टिहस्तस्याध्यापनाऽसंभवात्संज्ञिनो
ग्रहणम् । प्रकरणं-प्रस्तावः । यथा भोजनप्रकरणे
‘सैन्यवमानये’ति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वये ।
ग्राम्यमिति । ऊहितुमसमर्थम् । पांशुलपादमिति ।
अचिरोषितम् । अत एवाऽप्रकरणज्ञम् । उभयगति-
रिति । किं संज्ञेयं यस्य कस्यचिदिष्टि स्यादुत
यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति सन्नेहवान् भवती-
त्यर्थः । साधीयो वेति । यो मम प्रसिद्धः सोऽमेन
चोदितो, न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते ।
लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः
संज्ञयन्तरं निवर्तयति, कियानिमित्तं त्वर्थं न निर-
स्यति, तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति ॥

(उ०) माये-अर्थादित्यादि । लोके कृत्रिमग्रहणे न
कृत्रिमत्वं कारणं किं त्वन्यदेवेति भावः । अर्थः-सामर्थ्यम् ।
तदेव दर्शयति-अर्थोऽवस्थेति । अस्य वाक्यस्याऽर्थोऽध्या-
पनादिरूपं प्रयोजनमेवंसंज्ञकेन भवति तत्राऽस्यैव सामर्थ्य-
मित्यर्थः । प्रकृतं वेति । ‘इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्य’मिति तत्र
प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिरर्थं भवति । संज्ञाया बुद्धिरित्यादि-
त्यर्थः । इदमन्येषामपि पदार्थनियामकानामुपलक्षणम् । यद्यपि

शब्दो नानुवर्तते इत्याशयः । यथाभूताऽसङ्गतेराह-संख्या-
शब्देति । न च-नैव हि । अन्येषां-संयोगविप्रयोगादीनाम् ।

‘कृदियोगाप्रहारिणं’त्यप्यत्र संभवति, तथापि ‘प्रकरणादिसह-
कृतो योगोऽपि बलवा’नित्यभिप्रेत्येदेवोक्तम् । क्वच्यमुक्त्वा
व्यतिरेकेणाप्यर्थदिहेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये-आतश्चेति ।
उभयगतिः-उभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशये-
नाह-किंसंज्ञेयमिति । वैकृतात्यर्थं विषयसन्देहवानित्यर्थः ।
ननु क्लेशयोगार्थप्रहारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पु-
रुषं प्रति प्रसिद्धरूपत्वेनैव योगाऽप्रहारत्वं नान्वययेति
भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह-साधीय इति । क्रियाविशेष-
णमप्यर्थं वा सम्यगर्थकम् । यद्विहस्तं गमिष्यति । तद्वि-
षयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः । ननु संज्ञाकरणस्य नियमा-
थत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुम्रं इत्यत आह-एवंमन्यते
लोके इति । इदमपि स्वरीत्या ।

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रि-
माकृत्रिमयोः कृत्रिमे [कार्ये]संप्रत्ययो
भवति, एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति
हासौ बह्नादीनामियं संज्ञा कृतेति ।

(प्र०) एवमिहापि । बह्नादय एवाऽत्र
संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः ।

(उ०) अत्र-शास्त्रे । प्रकृताः-बुद्धौ संहिताः ।
अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तोऽयुक्तं भवति । बुद्धिसंनिधिरेव-
प्रकरणम् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभय-
गतिः पुनरिह भवति ।

(प्र०) न यथा लोक इति । संख्याशब्दो हि
बह्नादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो, न त्वेकादि-
संख्यानिरासाय, अधिकार्यप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञा-
करणस्य ।

(उ०) संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । शक्तिः अज्ञात-
शक्ति इत्यर्थः । अत एव न नियमार्थत्वेत्याह-नत्विति ।
तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमाभिलाषाभावः सूचितः ।
इह-संख्याप्रदेशे । ‘अधिकार्य’त्यादिनाऽन्वेति । भाष्ये-
न यथेत्यादि । व्याख्यातुपरम्परागतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या
प्रकरणाद्यनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ।

[उभयगत्यादाहरणभाष्यम्]

अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव । तद्यथा
‘कर्तुं गीतसततं कर्म’ति कृत्रिमा कर्म-
संज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति ।

१ वक्ति । ‘स्ती’त्यादिः ।

‘कर्मणि द्वितीये’ति कृत्रिमस्य ग्रहणं,
‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इत्यत्राऽकृत्रिमस्य ।

(प्र०) कर्मणि द्वितीयेति । वद्याप्रतिपदिका-
दनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते ।
न च क्रियायाः संख्या संभवतीति सामर्थ्यात्कार-
कस्य ग्रहणम् । ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इत्यत्र तु
धातोः साक्षात्क्रियायां दृष्ट्या क्रियाया एव ग्रहणम् ॥

(उ०) कर्मणि संख्यायामिति । ‘कर्मगतसंख्या-
या’मित्यर्थः । न चेति । तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलिङ्गाद्य-
योग इति भावः । यद्यपि रूपवादिभूतस्य भाष्यादेकत्वं क्रिया-
यामस्ति तथापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्यम् । कारकम्-
शक्तिमद्रूपम् । ‘साक्षात्क्रियाया’मित्यस्य क्रियायामेव न तु
कर्मकारके इत्यर्थः । अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चित्त्यं
स्यात् । न हि धातोः परंपरयापि कारके दृष्टिरस्ति येन
तस्यावृत्त्या चारितार्थं स्यादित्याहुः ॥

[उभयगत्यादाहरणान्तरभाष्यम्]

तथा ‘साधकतमं करण’मिति कृत्रिमा
करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भ-
वति-‘कर्तृकरणयोस्तृतीये’ति कृत्रिमस्य
ग्रहणं, ‘शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः
करणे’ इत्यत्राऽकृत्रिमस्य ॥

तथा-‘आधारोऽधिकरणमिति कृत्रि-
माऽधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु
चोभयगतिर्भवति-‘सप्तम्यधिकरणे च’ति
कृत्रिमस्य ग्रहणं, ‘विप्रतिषिद्धं चानधि-
करणवाची’त्यत्राऽकृत्रिमस्य ।

(प्र०) कण्वमेधेभ्यः करण इति । तव्यादि-
प्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते । क्रियावाचिनश्च
तव्यादयः साधने उत्पद्यन्त इति सामर्थ्यात्क्रिया-
ग्रहणम् । विप्रतिषिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानां
शक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते ॥

(उ०) धातुसंज्ञा-न्यस्तस्य ‘सनाद्यन्त’ इत्यनेन ।
साधने-कारके । तव्यादयोऽतः कारकापेक्षितक्रिया-
वाचिन एवेत्यन्त इत्यन्यः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा-नेदं संज्ञाकरणम् । तद्वदति-
देशोऽयम्-‘बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यावज्र-
वन्ती’ति ।

२ कचिच्च । ३ ‘अस्त’ ।

(प्र०) तद्वदतिदेशोऽयमिति । संख्याकार्या-
तिदेशोऽयमिलम्भः । यदि हि संज्ञा स्थाष्ट्युभादि-संज्ञा-
वदेकाक्षरा क्रियेत । तस्माद्वैकिकार्थाभिधायी संख्या-
शब्द उपादीयमानोऽतिदेशाश्रयत्वमस्य बोधयति ॥

(उ०) एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधानान्तराण्यह--
अथवेति ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः ? ॥

न कर्तव्यः । न ह्यन्तरंगं यतिमतिदेशो
गम्यते ॥ अन्तरेणापि यतिमतिदेशो गम्यते ।
तद्यथा—‘एष ब्रह्मदत्तः’ । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त
इत्याह । ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवती-
ति । एवमिहाप्यसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह,
सङ्ख्यावदिति गम्यते ॥

(उ०) ‘ब्रह्मदत्त’ इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तत्वं रफोर-
यितुं ब्रह्मदत्तव्यक्ति निर्दिशति—एष ब्रह्मदत्त इति ॥
असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहति । नियतविषयपरिच्छेदहेतुर्हि
सङ्ख्या । एवं बहुत्वादेरसङ्ख्यावति भावः ॥ बहुत्व-
हि त्र्यादिसङ्ख्यापक्षमसङ्ख्येयार्थाधरूपम् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भव-
त्येकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु
सङ्ख्यासंप्रत्यय इति, यदयं ‘सङ्ख्याया अति-
शब्दन्तायाः क’ञ्चित् तिशब्दन्तायाः प्रतिषेधं
शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि
कृत्रिमा त्यन्ता शब्दन्ता वा सङ्ख्याऽस्ति ॥

(प्र०) अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः
सङ्ख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गनाऽ-
प्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

(उ०) गुर्विति । नन्वतिशब्दन्ताया इति लिङ्गात्कन्विधौ
कृत्रिमा न गुर्वेति चेन्न । शास्त्राभापेक्षया उभयग्रहण-
ज्ञापकत्वस्यैवौचित्यादिति भावः ॥

[समाधानविषयनभाष्यम्]

ननु चेयमस्ति इति ॥

[समाधानांतराणमभाष्यम्]

यसर्हि शब्दन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

१ ‘क्रियेवेति लौकिक’ । २ कञ्चित् । ३ प्रदीपं दूषयति—

[सपूर्णसूत्रज्ञापकतान्युपगमनभाष्यम्]

यच्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

[आक्षेपस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं—‘इत्यर्थमेतत्स्या’दिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकरूपे’त्यर्थवतस्ति-
शब्दस्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ।

(प्र०) अर्थवत इति । ननुमयसंभवे इयं परि-
भाषोपतिष्ठते । इत्यन्ता च कृत्रिमाऽस्ति, डतेष्व
तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्य-
ज्ञापकस्यत्यन्तायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः, ‘अति-
शब्दन्ताया’ इत्युच्चारणकाल एवाऽर्थवतस्तिशब्दस्य
ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य ॥

(उ०) नैष इति । ‘अतिशब्दन्तावा’ इत्यस्य बहुव्रीहि-
गर्भतत्पुरुषत्वेन सङ्ख्याविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योपरिस्थितिकालेऽर्थवदनर्थक्योः
संभवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे निर्णयते पक्षात्संज्ञापदार्थावयव-
वेलायां जायमानानुपपत्तिशानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यत
इति भावः । एतत्पक्षेऽयं महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं वक्तुम-
युक्तं, तन्मूलकपदान्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यन्ते ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा
च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥
लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः
संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—‘अन्वर्थ-
संज्ञा यथा विज्ञायेत—संख्यायतेऽनया
संख्येति । एकादिकया चापि संख्यायते ॥

(प्र०) अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः करणा-
त्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञानां भवतु संज्ञा,
यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा, न त्वधिकानाम् ।
तेन बहुगणशब्दयोः सङ्ख्यैवपुल्यवचनयोः संज्ञा मा
भूत्, एकादीनां तु कथं स्यात् ? नैष दोषः, इहा-
न्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदनुपपत्तिः संज्ञा सर्वं आहि-
प्यते । तेनैकादीनां तावद्ग्रहणं भवति, पक्षाद्बहुगण-
वतुडतीति भूर्यादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते ।
अतएवसङ्ख्यैवपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति
तद्वदतिदेशपक्षेऽपि परस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनो-

एतदिति । व्याख्यानादुक्तहेतोर्भाष्यार्थासद्वैरिति भावः ।

'रुद्धियोगापरिहारिण'त्यप्यत्र संभवति, तथापि 'प्रकरणादिसह-
कृतो योगोऽपि बलवा'नित्यभिप्रेत्येदमेवोक्तम् । अन्ययमुक्त्वा
व्यतिरेकेणाप्यर्थदेहेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्ये-भातश्चेति ।
उभयगतिः-उभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशये-
नाह-किंस्तज्ज्ञेयमिति । वैकृतात्पर्यं विषयसन्देहवानित्यर्थः ।
ननु रुद्धेययोगापरिहारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पु-
रुषं प्रति प्रसिद्धरूपस्यैव योगाऽपरिहारत्वं नाम्यरयेति
मात्रात् । तदेव ध्वनयन्नाह-साधीय इति । क्रियाविशे-
षणमव्ययं वा सम्यगर्थकम् । यद्विहस्तं गमिष्यति । तद्वि-
षयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः । ननु संज्ञाकरणस्य नियमा-
यत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्ग्रम इत्यत आह-एवंमन्यते
लोके इति । इदमपि स्वरीत्या ।

[पूर्वपक्षिण आक्षेपभाष्यम्]

यथैव तर्ह्योत्पत्तकरणाद्वा लोके कृत्रि-
माकृत्रिमयोः कृत्रिमे [कार्यं]संप्रत्ययो
भवति, एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति
ह्यसौ ब्रह्मादीनामियं संज्ञा कृतेति ।

(प्र०) एवमिहापीति । ब्रह्मादयः एवाऽत्र
संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः ।

(उ०) अत्र-शास्त्रे । प्रकृताः-बुद्धौ संनिहिताः ।
अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तोद्द्युक्तं भवति । बुद्धिसंनिधिरेव-
प्रकरणम् ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभय-
गतिः पुनरिह भवति ।

(प्र०) न यथा लोक इति । संख्याशब्दो हि
ब्रह्मादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो, न त्वेकादि-
संख्यानिरासाय, अधिकार्यप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञा-
करणस्य ।

(उ०) संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । ज्ञापिताऽज्ञात-
शक्ति इत्यर्थः । अत एव न नियमाधेतेत्याह-नत्विति ।
तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाऽभावः सूचितः ।
इह-संख्याप्रदेशे । 'अविकार्य'त्वादिनाऽन्वेति । भाष्ये-
न यथेत्यादि । व्याख्यातुपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या
प्रकरणाद्यनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ।

[उभयगलुदाहरणभाष्यम्]

अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव । तद्यथा
'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'ति कृत्रिमा कर्म-
संज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति ।

१ वक्ति । 'श्रुती'त्यादिः ।

'कर्मणि द्वितीये'ति कृत्रिमस्य ग्रहणं,
'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यत्राऽकृत्रिमस्य ।

(प्र०) कर्मणि द्वितीयेति । वयाप्रतिपदिका-
दनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते ।
न च क्रियायाः संख्या संभवतीति सामर्थ्यात्कार-
कस्य ग्रहणम् । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यत्र तु
धातोः साक्षात्क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम् ॥

(उ०) कर्मणि संख्यायामिति । 'कर्मगतसंख्या-
या'मित्यर्थः । नचेति । तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलङ्घाच-
योगादिति भावः । यद्यपि रूपवादिस्तृत्स्थभाष्यादेकत्वं क्रिया
यामस्ति तथापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्यम् । कारकस्-
शक्तिमद्रूपम् । 'साक्षात्क्रियाया'मित्यस्य क्रियायामेव न तु
कर्मकारके इत्यर्थः । अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्त्यं
स्यात् । न हि धातोः परंपदधावि कारके इतिरस्ति येन
तस्यावृत्त्या चरितार्थं स्यादित्याहुः ॥

[उभयगलुदाहरणान्तरभाष्यम्]

तथा 'साधकतमं करण'मिति कृत्रिमा
करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भ-
वति-'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति कृत्रिमस्य
ग्रहणं, 'शब्दवैरकलहाभकण्वमेधेभ्यः
करणे' इत्यत्राऽकृत्रिमस्य ॥

तथा-'आधारोऽधिकरणमिति कृत्रि-
माऽधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु
चोभयगतिर्भवति-'ससम्प्राधिकरणे चे'ति
कृत्रिमस्य ग्रहणं, 'विप्रतिषिद्धं चानधि-
करणवाचो'त्यत्राऽकृत्रिमस्य ।

(प्र०) कण्वमेधेभ्यः करण इति । तव्यादि-
प्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते । क्रियावाचिनश्च
तव्यादयः साधने उत्पद्यन्त इति सामर्थ्यात्क्रिया-
ग्रहणम् । विप्रतिषिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानां
शतयनभिधायित्वादधिकरणं द्वयं गृह्यते ॥

(उ०) धातुसंज्ञा-जयकन्तस्य 'सनाद्यन्ता' इत्यनेन ।
साधने-कारके । तव्यादयोऽतः कारकापेक्षितक्रिया-
वाचिन एवोत्पद्यन्त इत्यन्वयः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा-नेदं संज्ञाकरणम् । तद्वद्वि-
देशोऽयम्-'बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यावाच्य-
वन्ती'ति ।

२ कश्चि । ३ 'अतः' ।

(प्र०) तद्वदतिदेशोऽयमिति । संख्याकार्या-
तिदेशोऽयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याद्विभुभादिसंज्ञा-
वदेकाक्षरा क्रियेत । तस्मात्त्रैकिकार्थामिधायां संख्या-
शब्द स्यादीयमानोऽतिदेशार्थत्वस्य बोधयति ॥

(उ०) एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधानान्तराण्याह—
अथवेति ॥

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः ? ॥

न कर्तव्यः । न ह्यन्तरं यतिमतिदेशो
गम्यते ॥ अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते ।
तद्यथा—‘एष ब्रह्मदत्तः’ । अग्रहदत्तं ब्रह्मदत्त
इत्याह । ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवती-
ति । एषमिहाप्यसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह,
सङ्ख्यावदिति गम्यते ॥

(उ०) ‘ब्रह्मदत्त’ इत्युक्तिविषयस्याऽन्यद्वदत्तत्वं स्फोर-
यितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं निर्दिशति—एष ब्रह्मदत्त इति ॥
असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेति । नियतविषयपरिच्छेदहेतुर्हि
सङ्ख्या । एवं च बहुलादेरसङ्ख्यात्वमिति भावः ॥ बहुत्वं-
दि व्यादिसङ्ख्याव्यापकमखण्डोपाधिकृपम् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— भव-
त्येकादिकायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्याप्रदेशेषु
संज्ञासंप्रत्यय इति, यदयं ‘सङ्ख्याया अति-
शब्दन्तायाः क’भिति तिशब्दन्तायाः प्रतिषेधं
शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि
कृत्रिमा त्यन्ता शब्दन्ता वा सङ्ख्याऽस्ति ॥

(प्र०) अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः
सङ्ख्यावाच्येन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गनाऽ-
प्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

(उ०) गुर्विति । नन्वतिशब्दन्ताया इति लिङ्गात्कन्विधौ
कृत्रिमा न गृह्येतेति चेन्न । शास्त्रवाच्येक्षया उभयग्रहण-
ज्ञापकत्वस्यैवोचित्यादिति भावः ॥

[समाधानविषयनभाष्यम्]

ननु चेयमस्ति उतिः ॥

[समाधानास्थापनभाष्यम्]

यसर्हि शब्दन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

१ ‘क्रियेतेति लौकिक’ । २ कचिन्न । ३ प्रदीपं दूषयति—

[सपूर्णसूत्रज्ञापकताभ्युपगमनभाष्यम्]

यद्यापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥

[आक्षेपपरस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं—‘इत्यर्थमेतत्स्या’दिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये’त्यर्थवतस्ति-
शब्दस्य ग्रहणं न च इतेस्तिशब्दोऽर्थवान् ।

(प्र०) अर्थवत इति । ननुभयसंभवे इयं परि-
भाषोपतिष्ठते । इत्यन्ता च कृत्रिमाऽस्ति, इतेश्च
तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्य-
ज्ञापकस्यत्यन्तायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः, ‘अति-
शब्दन्ताया’ इत्युच्चारणकाल एवाऽर्थवतस्तिशब्दस्य
ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य ॥

(उ०) नैष इति । ‘अतिशब्दन्ताया’ इत्यस्य बहुव्रीह-
गर्भतत्पुरुषत्वेन संज्ञायाविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योपस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोः
संभवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे निर्णयते पश्चात्संज्ञापदार्थान्वय-
वेलायां जायमानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यत
इति भावः । एतत्पक्षद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं वक्तुम-
युक्तं, तन्मूलकपदान्तरस्याग्रे नक्षयमात्रादित्यन्ये ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा
च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥
लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः
संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—‘अन्वर्थ-
संज्ञा यथा विशायेत—संख्यायतेऽनया
संख्येति । एकादिकया चापि संख्यायते ॥

(प्र०) अथवेति । ननु प्रहत्याः संज्ञायाः करणा-
त्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञानां भवतु संज्ञा,
यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा, न त्वधिकानाम् ।
तेन बहुगुणशब्दयोः सङ्ख्यैपुल्यवचनयोः संज्ञा मा
भूत्, एकादीनां तु कथं स्यात् ? नैष दोषः, इहा-
न्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदुत्तरूपः संज्ञा सर्व आशि-
प्यते । तेनैकादीनां तावद्ग्रहणं भवति, पश्चाद्बहुगुण-
वतुडतीति भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते ।
अतएवसङ्ख्यैपुल्यवृत्त्योर्बहुगुणशब्दयोः संज्ञा न भवति
तद्वदतिदेशपक्षेऽपि परस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनो-

एतदिति । व्याख्यानादुक्तहेतोर्बोध्यर्थसिद्धेरिति भावः ।

रेव भूर्यादिनिवृत्तये नियमायाऽतिदेशः क्रियत इत्यतिप्रसङ्गो न भवति ॥

(३०) भाष्ये-संज्ञा च नामेति । नाम-प्रसिद्धमेतत्, यतोऽन्यलघुवीयो न भवति सा संज्ञेति । तदर्थानुगतानामिति । सङ्ख्यानकरणसमानाधिकरणसङ्ख्याशब्दव्यभिचा बह्वाद्य इत्यर्थोऽस्ति भावः । कथं स्यादिति । महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया कृत्रिमव्यायवाधे मानाऽभावादिति भावः । सर्वं इति । नियताऽनियतसङ्ख्यावाचीत्यर्थः । आक्षिप्यत इति । 'सङ्ख्येति विभक्त्युभे' इति शेषः । एवं च सङ्ख्यानकर्णीभूताः सङ्ख्यासंज्ञका इत्यर्थः । संज्ञायाः संज्ञाकांशतया तदाचोऽप्यनुपस्थितान्वयं वाचकमेव कल्प्यत इत्ययमेवात्राक्षेप इति भावः । नियमार्थमिति । बहुगणेति द्वितीयवृत्ते सङ्ख्येति वृत्ते । अनियतसङ्ख्यावाचिनां चेदह्वादीनामेवेति भावः । अतएवेति । अन्वर्थत्वाप्रवणादेवेत्यर्थः । संज्ञा न भवतीति । प्राप्तेरेवासंभाव्यमिति भावः । सङ्ख्यावाचिनोरेवेति । बहुगणयोरित्यर्थः । नियमायेति । नियमफलक इत्यर्थः । परे तु परस्परसाङ्गचर्यास्सङ्ख्याभ्यापकार्थत्वाच्चिनोरेव बहुगणयोर्भाष्येण न तु सङ्ख्यैपुल्यवचनयोरिति व्यर्थोऽन्वर्थसंज्ञा । तस्मात्प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्यापि ग्रहणार्थं महती संज्ञेति भाष्याशयः । 'असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह' इति भाष्येण ग्रहादिषु सङ्ख्यायत इति योगाऽर्थाऽभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थः । 'एकादिकस्यात्रापि सङ्ख्यायते' इत्यस्य एकादिकस्या सङ्ख्यायते सापि सङ्ख्याप्रदेशेषु यथा गृह्येतेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः । चरतु वाक्यालङ्कारे । उभार्थपि वा वाक्यालङ्कार एव । यदौ बह्वादि-कस्यापि सङ्ख्यायते स्वस्याप्यश्रित्वादिद्वारेत्यर्थः । वत्स्वत्तद-त्यन्तनोर्वावदादिशब्दकतिशब्दशेयवर्षापि साक्षात्सङ्ख्यानकरणीभूताऽर्थाऽप्रतिपादकत्वमुपादयितुमशक्यं तथापि कतीत्यत्र सङ्ख्यानकरणभूतार्थविपश्यप्रशङ्कान्वयेन तत्स्वम् । एवं वत्स्वन्तेऽप्युल्लभित्याहुः ॥

[सिद्धान्तिनो द्वितीयप्रयोजनप्रयारस्यानभाष्यम्]

उत्तरार्थेन चापि नाऽर्थः संख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरप्रानुवर्तित्यते ॥

[वादिनः सङ्ख्याभाष्यम्]

इदं वै संज्ञार्थम् । उत्तरत्र च सङ्खिविशेषणार्थः । न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वन्यन्यप्रकृतमनुवर्तनाद-

१ वृत्तं-अनुवृत्तं । २ तादर्थ्यं-चतुर्थांशस्याशयेनाह-नियमेति । ३ प्रवर्षं-दूषयति-परेस्त्विति । ४ उभौ-चाऽपीति । ५ अपि सफल्यति-यद्वेति । ६ शङ्कते-वत्स्वन्तेति । साक्षादित्यस्य प्रतिपादकत्वेऽन्वयः ॥

न्यनुवृत्ति । न हि गोर्धा सर्पन्ती सर्पणादहर्भिवति ॥

(प्र०) सङ्खिविशेषणार्थं इति । 'प्लान्ते' ल्यनेन विशिष्टे संज्ञिने प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः । न चान्यार्थमिति । एकशब्दत्वदर्शन इति भावः । भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह-न खल्वपीति । यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं न जहात्येवं शब्दोऽपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः ॥

(३०) भाष्ये संज्ञार्थमिति । प्लान्तेति । शब्दशब्दस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः । संज्ञिनिरूपितसङ्ख्याशब्दनिष्ठ-शतप्रवगमायं स्वरूपपरमिति भावः । ननु 'प्लान्ते'त्यनेन सङ्ख्या विशेष्यत इति संज्ञिविशेषणं सङ्ख्याग्रहणमित्युक्तमत आह-प्लान्तेति । भाष्ये-संज्ञी-पदसंज्ञासंज्ञी विशेष्यते-स्वेतरव्यावृत्ततया प्रतिपाद्यते येनेत्यर्थः । ननु स्वरितस्वलेनाऽनुसंधानमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदेनाऽर्थभेदस्य सत्त्वेन 'न चान्यार्थ'मित्युक्तमत आह-एकेति । यस्य स्वरितत्वं प्रतिपाद्यते तदेवाऽनुवर्तते न तु तज्जातीयं शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव चाभ्युहितस्तदर्थस्य चाऽप्योभयत्वादिशाऽसंभन्ध इति भावः । इत्येवाहेति । इत्या-शङ्क्याहेत्यर्थः । भाष्ये-न खल्वपीति । 'प्रकृतमनुवर्तना-देशान्तरगमनादन्यद्वर्तनीति न खलु' इत्यन्वयः । यथेति । सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्वं गोधाया वार्यत इति भाष्यार्थः । सर्पणस्याऽदिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावाऽभावात्, किं देशान्तरगमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः । रूपा-न्तरम्-अर्थभेदम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

यत्तावदुच्यते-न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा-शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उपस्पृश्यते च, शाल्यश्च माष्यन्ते ॥

(प्र०) अन्यार्थमपीति । पदार्थानां शक्ति-वैचित्र्यात् ॥

(३०) पदार्थानामिति द्वन्द्वः । शक्तिवैचित्र्यात् । अनेकशक्तिवादित्यर्थः । एवं पूर्वं तथा शतस्य स्वरूपपरस्यापि उत्तरप्रान्त्या शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाऽ-

७ न च-नहि । ८ गोधा-गोब' इति प्रसिद्धा । ९ एवं-वैद्यतत्पार्थसुक्ता भाष्याशयान्तरमाह-अर्थेति । भाव इति । भाष्यरथेति भावः । १० उपस्पृश्यते-आचम्यते ।

भावः । शब्दाऽधिकारोऽत्र लक्ष्यानुरोधाभावीयत इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

यद्व्युच्यते-न खल्वप्यन्यत्प्रकृतम-
नुवर्तनादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्पेन्ती
सर्पणादहिर्भवती'ति । भवेद-द्रव्येष्वेतदेवं
स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणा-
भिसंबध्यते, तस्य तस्य विशेषको भवति ॥

(प्र०) ऋद्धस्त्विति । स्वरितत्वेन वाक्यान्तरे
शब्दान्तरं वाक्यार्थानुप्रादिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनु-
मीयते । सादस्यात् तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्वादिति ।
'स्वा'दिति संभवानार्या लिङ् । भवेदिति प्रार्थनायाम् । द्रव्ये
विषये पूर्वोक्तार्थकर्तृका संभाविता सत्ता भवतिवित्यर्थः ।
शब्दभेदेनयेऽपि न क्षतिरित्याह-शब्दस्त्विति । येनयेन
विशेषेणेति । विशेष्यत इति विशेषः-परिच्छेदम् ।
विशेषकः-परिच्छेदकः । तत्परिच्छेदकाऽर्थवानन्य एव
शब्दो भवतीत्यर्थः । तदुपशदयति-स्वरितत्वेनेति ॥

[समाधानांतरभाष्यम्]

अथ वा-सापेक्षोऽयं ['णान्ते'ति] नि-
र्देशः क्रियते । न चाऽन्यत्किञ्चिदपेक्ष्यम-
स्ति । ते सङ्ख्यामेवापेक्षयामहे ॥

(प्र०) सापेक्षोऽयमिति । स्त्रीलिङ्गन निर्देशः
कृतः । तत्र प्रकृतत्वाद्वन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरित-
त्वेन विनाऽप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अध्यर्द्धग्रहणं च समास-
कन्विध्यर्थम् ॥ * ॥

अध्यर्द्धग्रहणं च कर्तव्यम् ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ 'समासकन्विध्यर्थम् । समासवि-
ध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्-
अध्यर्द्धग्रहणम् । कन्विध्यर्थम्-अध्यर्द्धकम् ।

(प्र०) अध्यर्द्धग्रहणं चेति । वार्तिकं संख्या-
ग्रहणं कर्तव्यमिति स्थिततत्तदपेक्षया समुच्चयार्थ
शब्दः विध्यर्थं चेदग्रहणम्, अध्यर्द्धशब्दस्य
त्रिभाष्यचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्द्ध-

शब्दश्चैकदेशवाची, न सङ्ख्यावाची, एकदेशादिशब्द-
वत् । तस्याऽविशब्देन समासे कृते यौनिकोऽर्थः
प्रीयते, न सङ्ख्या । अध्यर्द्धग्रहणमिति । अध्यर्द्धेन
श्रुतेन क्रीतमिति 'द्विषसङ्ख्ये' इत्यनुवर्तमाने तद्विज्ञा-
ति समासः । ततः 'श्रुतादन्यतरस्या'मिति भगवतो
वाऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धकमिति । 'सङ्ख्याया
अतिशदन्तायाः क'मिति कन् ॥

(उ०) अध्यर्द्धस्याऽसङ्ख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयति-
अर्द्धशब्दश्चेति ॥

[सङ्ख्याप्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ लुकि चाऽग्रहणम् ॥ * ॥

लुकि चाध्यर्द्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति-
'अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञाया'मिति । 'द्वि-
गो'रित्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समासवि-
ध्यर्थमिति चैवं संवन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासे विधी-
यमाने समासनिमित्ते वाऽन्यस्मिन् कार्ये विधीयमान
इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । अन्ये
त्वाहुः-अध्यर्द्धशब्दः सङ्ख्यावाच्येव । तथाहि गण्य-
ते-एकऽध्यर्द्धो द्वावर्द्धत्रय इति । तन्मते नियमार्थ-
मध्यर्द्धशब्दस्यैव सङ्ख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात्सा-
र्द्धादीनां मा भूदिति । वाक्यभेदेन च द्वितीयो
नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं सङ्ख्यात्वं न कार्या-
न्तरार्थमित्यर्थः ॥

(उ०) ननु समासकस्मिन्नेव विधातमाना संज्ञा कथं
लुको निमित्तमत आह-समासेति । 'समास'पदेन द्विगु-
समास एव, तस्यैव सङ्ख्यानिमित्तकत्वात् । तच्च निमित्तकमपि
द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह-तेन द्विग्विति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ * ॥

'अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः सङ्ख्या-
संज्ञो भवती'ति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

'समासकन्विध्यर्थमेव' समासविध्यर्थं
कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत्-

१ स्त्रीलिङ्गयोः समाधिमाह-शब्दाधीति । २ एतदेवमित्य-
स्यार्थमाह-पूर्वोक्तेति । ३ कचिन्नः ४ ते-ते कथं भाष्यकृतः ॥

'तेन' पा० ५ 'अध्यर्द्धपूर्वपद' पा० ६ 'चाप्य' ७ 'तृतीय' ।
८ पूरणप्रत्ययान्तः-पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमाक्षरपदकः ।

अर्धपञ्चमशर्पम् । कन्विध्यर्थम्—अर्ध-
पञ्चमकम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अधिकग्रहणं चाऽलुकि, समासो-
त्तरपदवृद्धयर्थम् ॥ * ॥

अधिकग्रहणं चाऽलुकि कर्तव्यम् ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'समासोत्तरपदवृद्धय-
र्थम्' । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्धयर्थं
च । समासविध्यर्थं तावत्-अधिक-
वाष्टिकः । अधिकसाप्तिकः ॥ उत्तरपद-
वृद्धयर्थम्-अधिकवाष्टिकः । अधिकसाप्त-
तिकः ॥ अलुकीति किमर्थम् ? ॥ अधिक-
वाष्टिकः । अधिकसाप्तिकः

(प्र०) अधिकवाष्टिक इति । अधिकया षष्ठ्या
कौत इति सङ्ख्याविशेषणमधिकशब्दो, न सङ्ख्येति
वचनम् । 'तद्विधायं'ति समासः । प्राग्वतेष्टम् ।
अलुकीति वचनालुकि वर्तव्ये सङ्ख्यासंज्ञा नास्ती-
त्यप्यर्थपूर्वेति लुक् न भवति । ततः 'सङ्ख्यायाः
संवत्सरसङ्ख्याय च'त्युत्तरपदवृद्धिः । ननुत्तरपदवृद्धि-
र्थमिति वचनालुक् न भविष्यति, किमलुकीत्यनेन ? ॥
नैतदस्ति, अर्हस्यार्थात्परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य
लुगमावाप्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् ॥

(उ०) आधे-अधिकग्रहणं चेति । लुगिभन्नसङ्ख्या-
कार्थसिद्धयर्थमधिकग्रहणं सङ्ख्यासंज्ञायां कर्तव्यमित्यर्थः ॥
नन्विति । विण्दादिषु तद्विधानादिति यावः । परेष्वर्थे-
ष्विति । 'तमधीष्ट' इत्यादिभित्यर्थः ॥

[प्रयोगवार्तिकम्]

॥ * ॥ बहुव्रीहौ चाऽग्रहणम् ॥ * ॥

बहुव्रीहौ चाऽधिकशब्दस्य ग्रहणं न
कर्तव्यं भवति । 'सङ्ख्यायाऽव्ययासम्भाद्-
राधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये' इति । 'सङ्ख्ये-
त्येव सिद्धम् ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥ * ॥ ब्रह्मादीनामग्रहणम् ॥ * ॥

ब्रह्मादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

१ इदं भाष्यमित्यने । २ अयं पाठः कश्चित् ।

३ यथाश्रुताऽसङ्गतेराह-नियतविषयेति ।

[वार्तिकावतरणाय प्रथमाध्यायम्]

केनेदानीं सङ्ख्याप्रदेशेषु सङ्ख्यासंप्र-
त्ययो भविष्यति ? ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकलण्डम्]

॥ * ॥ ज्ञापकात्सिद्धम् ॥ * ॥

[ज्ञापकात्सिद्धमेतत्] ॥ किं ज्ञापकं ? ॥

यदयं-वतोरिद्वे'ति सङ्ख्याया विहितस्य
कनो वत्वन्तादिदं शास्ति ॥

[आक्षेपतत्समाधानमाध्यायम्]

यतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात् ॥ नेत्याह ।

योगापेक्षां ज्ञापकम् । [बहुगण] ॥

(प्र०) ज्ञापकात्सिद्धमिति । एकादिवचनियत-
सङ्ख्यावाचित्वं ब्रह्मादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः ॥
योगापेक्षमिति । अस्य योगस्य प्रत्याख्यानान्दित-
योगापेक्षमिति न बोद्धव्यं, किंतु योगानपेक्षत इति
योगापेक्षम् । यदयं 'बहुगणसङ्ख्यस्य तिथुक',
'वतोरिथुक' 'षट्कती'ति ढटि परत आगमं शास्ति,
तज्ज्ञापयति-भवति सङ्ख्याकार्य'मिति ॥

(उ०) नियतसङ्ख्यावाचित्वमिति । निवैतविष-
यपरिच्छेदरेतुत्वरसङ्ख्यावाचित्वमित्यर्थः । आधे-यदय-
मिति । न च सैषुत्यादिवाचिनामपि सङ्ख्याकार्थपक्षिः,
सङ्ख्यापदार्थसंबन्धिवहादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा
तदसंबन्धिवैपुल्यादिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याऽभावात् ।
पूर्वादिभ्यो ढटव्यं बहुगणेति सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यक-
त्वमिति यावः । केचिन् 'वतोरिद्वे'त्यनेन सङ्ख्यानकारण-
त्वाऽभाववतामप्यनेषां प्रयोगेषु इदयमानसङ्ख्याकार्थोणां
सङ्ख्याकार्थं ज्ञाप्यते । तेनाऽधिकारोनामपि सिद्धं, तदाह-
योगापेक्षेति । प्रयोगापेक्षमित्यर्थः । एतेन पूर्वादिभ्यः
शसादिप्रसङ्गोऽपि वारित इत्याहुः । [बहुगणवत्] ॥

ष्णान्ता षट् ॥ १ । १ । २३ ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् ॥ * ॥

षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् ।

'उपदेशो प्रकारनकारान्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा
भवती'ति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

४ ननुज्ञापकेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानं न युक्तमत आह-
पूर्वादिभ्य इति ।

॥ * ॥ शताद्यष्टेनोर्नुमुडर्थम् ॥ * ॥

शतानि सहस्राणि । नुमि कृते 'ज्यान्ता ष' इति षट्संज्ञा प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाच्च भवति ॥ अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाच्च भवति ॥

(प्र०) ज्यान्ता । षट्संज्ञावामिति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः । तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे षकारनकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञेत्यर्थः । नुमुडर्थमिति । अर्थ-शब्दः प्रयोजनवाची । तत्र नुमि 'शतानी'त्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनं, नुमि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । अष्टानामिति । परत्वाभिर्यात्वाभावे कृते नुटोऽप्राप्तिः । कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्तेर्नास्त्यन्तरत्नत्वम् ॥

(उ०) ज्यान्ता षट् । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थाद्युपदेश-स्यान्त्योपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे षण्णदितु न स्यादत आह-प्रकृतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनकथं यद्गुणैः प्रापणं तदुपदेशग्रहणात् गृह्यत इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणोपदेशोऽत्रिति सूत्रे वक्ष्यति-**'संकीर्णावुद्देशोपदेशाविति'** । प्रत्ययाद्युपदेश इति । आदिनाऽऽगमः । यथा सारनादौ सप्तशतसंख्यां नुमुडचेति प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपनोपदेशे या ज्यान्ता सङ्ख्या निष्पन्ना भवति तेत्यर्थः । यद्यपि शतानीत्यादावपि नुमागमोपदेशेन नान्त-सङ्ख्यानभिप्रातिरस्ति, तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणम्, न तु विभक्तिनिमित्तकानामपि, बहिरङ्गत्वादिति भावः । तत्रेति । नुमुडोरर्थः प्रयोजनं यत्वेति बहुमीहिरिति भावः । नन्वन्तरत्नत्वात्पूर्वमेव षट्संज्ञाप्रवृत्तमात्रेऽपि बहिरङ्गत्वात् आत्वस्याऽसिद्धत्वाच्च निवर्त्त्यतीत्यत आह-कार्यकाण्डेति ।

१ 'अष्टनोनु' पा० । २ 'त्ययवि' । ३ 'तत्र-तयोर्मध्ये' । ४ 'कुतं स्यात्' । ५ 'तथाहि-नः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा घृतादिपाठान्तोदात्तोऽष्टमशब्दः साधितः । तस्माद्विभक्तिभिरुदात्तमिति च रूपद्वयमुक्तं । तत्र आत्वाऽभावे भिन्नोदात्तम्, आत्वपक्षे स्वन्तोदात्तमिति सिद्धमन्तः । तत्र 'बट्त्रिचतुर्भ्यां' हलादिः 'इति सूत्रेणाऽष्टस्वित्यत्र षण्णां पदुभिरित्यादाविव विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्नुमः । तदाभित्वा 'अस्युपोत्तमम्' इति प्राप्तम् । बट्त्रिचतुर्भ्यां वा हलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः । तदाभानाच्च 'अष्टनोदीर्घात्' इत्यारभ्यते । दीर्घादष्टनः षट्संज्ञाप्रवृत्तमात्राभावाच्च न विभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः । तत्र यद्यप्यपक्षे षट्संज्ञा

[ज्यान्त्यान्तावामिति]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ इह तावच्छतानि सहस्राणीति, - 'सजिपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातव्ये'ति ॥ अष्टनोप्युक्तम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाप्रवृत्तमात्राकारान्तस्य नुमुडर्थमिति' ॥

(प्र०) अष्टनो दीर्घेति । अत्र दीर्घग्रहणमभ्यस्यति सुप उदात्तलनिवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाऽष्टस्विति परत्वात् षट्संज्ञो 'अस्युपोत्तम'मिति अभिप्रेयसीति किं दीर्घग्रहणेन ? कृतं च तत् कृतात्वस्यापि षट्संज्ञां प्रापयति । ततश्चाऽपवादत्वात् षट्संज्ञोऽनेन बाध्यत इति दीर्घपक्ष इवाऽदीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यं दीर्घग्रहणम् ॥

(उ०) सुप उदात्तत्वेति । 'अष्टन' इति प्राप्तेत्यर्थः । 'आद्युदात्तत्वेति' काचित्कोऽपवादः । यद्वा-दीर्घग्रहणं षट्संज्ञो यथोद्देशप्रमाणमस्यैव आप्तम् । तद्विरुद्धं च षट्संज्ञाप्रवृत्तम् । तत्पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गत्वाऽसिद्धत्वेन नान्तत्व-नुमुडया षट्संज्ञाप्रवृत्त्येव । स्पष्टं चेदअष्टनो दीर्घादित्यत्र कैयटे । किं च यथोद्देशपक्षे षट्संज्ञा स्थानिवद्भावेनाऽपि सुलभं, नकारान्तसङ्ख्यावाचकसंख्यानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्संज्ञस्य समुदायधर्मत्वेन तन्निमित्तकानुदात्तस्वित्वाऽभावादिति बोध्यम् । न चाऽऽत्वस्य निवृत्त्यादष्टस्विति प्रयोग एवाऽसङ्गत इति बाध्यम् । तद्वैकल्पिकत्वात्वाऽपि बाधनात् । 'वाचता विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं बाध्यत' इति सिद्धान्तात् । परत्वादिति । अष्टन्त्वर आत्वपक्षे चरितार्थः न च तत्तद्वस्तुत्तरमष्टस्वित्यादावष्टन्त्वरः स्यादेवेति बाध्यम् । सङ्गतिन्यायाभावात् । अपवादत्वादिति । न च स्वरप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरत्न-

न स्यात्तर्हि तत्र सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावात्पक्षे 'अस्युपोत्तमम्' इति षट्संज्ञेन बाधित्यते इति किं तत्र दीर्घग्रहणेन । कृतात्वस्यापि षट्संज्ञायां तु षट्संज्ञाप्रवृत्त्येव स्वरप-वादः संप्रवृत्ते । नचाऽष्टनः स्वरः शसि सावकाश इति बाध्यम् । तत्रैकादेश उदात्तोदात्त इति सूत्रेणैव गतावस्थात् । अष्टमशब्दोऽन्तोदात्त इति समन्तरमेवोक्तत्वात् । तेन दीर्घपक्ष इव तदभावपक्षेऽपि विभक्त्युदात्ता स्यादिति तद्विरुद्ध-स्वरं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सावकाशेव । तस्मादीर्घग्रहणेन त्वपक्षेऽपि षट्संज्ञा बाधयते इति स्थितमिति उक्तकोरुपे श्रीमहोपाधिरिति ।

६ आद्युदात्ताह-यद्वेति ॥

स्याप्येकदेशस्याप्रवृत्तेर्यदितुपरमित्यादिसुत्रस्य भाष्यसंमतत्वे-
नाऽष्टावित्यादावष्टस्वरश्चरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टनो
घृतादित्वाद्यन्तोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनेत्येव तत्राऽन्तोदात्त-
त्वसिद्धेः । घृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं मानम् । गौणे
'भियाष्टमि'रित्यादौ षट्स्वराऽष्टस्वरयोः प्रवृत्तिरस्त्येव ।
तेषामनभिधानाच्च । एतेन 'कदष्टशब्दोऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरेणापुदात्त इति कदष्टावित्यस्यैकादेशस्वरेणासिद्धेरेतत्राष्ट-
स्वरः सावकाश इति परास्तम् । तस्याऽव्ययनभिधानात् ।

[एकदेशिनः समाधानवाचिकभाष्यम्]

॥*॥ [आकारनिर्देशाद्वा] ॥*॥

अथवाऽऽकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते-एका-
रान्ता नकारान्ता आकारान्ता च सङ्ख्या
षट्संज्ञा भवतीति ॥

[पूर्वपक्षिणस्तत्रिरासभाष्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति,—'सधमादो
द्युम्ने एकास्ताः' । एका इति ॥

(प्र०) एकास्ता इति । सङ्ख्यावाचित्वाभ्युप-
गमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते ।

(उ०) ननु सङ्ख्यावाचित्वे 'एका' इति बहुवचनम्-
नृपपञ्चमन्यत्र तु षट्संज्ञायाः प्राप्तिरेव नेत्यत्र आह—
सङ्ख्येति ॥

[एकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बहुवचनः । अस्त्येव
सङ्ख्यापदम् । तद्यथा,—एको द्वौ बहव इति ।
अस्त्यसहायवाची । तद्यथा,—एकाग्रयः,
एकहलानि, एकाकिमिः शुद्धकैर्जितमिति ।
असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वचन्ते ।
तद्यथा,—'प्रजामेका रक्षन्त्यूर्जमेके'ति । अन्ये-
त्यर्थः । सधमादो द्युम्ने एकास्ताः । अन्या
इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वचन्ते तस्यैव प्रयोगः ।

(प्र०) अन्यवाचित्वाश्रयं त्तरम् ॥

[पूर्वपक्षिणो दोषदर्शनभाष्यम्]

इह तर्हि प्राप्नोति—'द्वाभ्यामिष्टये विंश-
त्या चे'ति ॥

(प्र०) इह तर्हि । द्वाभ्यामिति । षट्स्वरः
स्यात् ।

१ छत्रं स्यात् । २ 'द्युम्ने' । ३ तद्विधातकविधेः-
नलोपविधेः । अनया—संनिपातपरिभाषया । ४ अतएव-
असिद्धत्वेले प्रवृत्तेरेव ।

(उ०) षट्स्वर इति । 'षट्'विचतुष्यो हलादि'रित्य-
नेन । न च पान्तान्तसाहचर्यादाकारान्तो बहुवचनान्त
एव गृह्यते इति नाऽयं दोषः । साहचर्यस्य सर्वत्राऽव्यव-
स्थापकत्वमित्याशयात् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानवाचिकभाष्यम्]

॥*॥ [योगविभागाद्वा] ॥*॥

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करि-
ष्यते 'अभ्य औश्' । ततः 'षड्भ्यः' ।
षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्भवति ॥
ततो 'लुक्' । लुक् च भवति षड्भ्य इति ॥

(प्र०) सप्तम इति । 'अष्टाभ्यः' इति कृताऽऽ-
त्वानुकरणादौश्वविधानसामर्थ्याच्च छद्म विधीयते ॥

(उ०) कृतात्वेति । ततश्च कृतात्वस्य कार्यकालपक्षे-
ऽसत्यपि षट्स्वेऽतिदेशान्नृत्सिद्धिरित्यर्थः । औश्वेति ।
अत एव विभक्तौ जडशसोरसुवृत्तिर्न । तथा हि सति लुगेवा-
तिदिश्येतेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । विरोते तु न, व्याख्यानात् ।

[वाचिकव्याख्याभेदेन समाधानभाष्यम्]

अथ वा—उपरिष्ठाद्योगविभागः करि-
ष्यते,—'अष्टन आ विभक्तौ' । ततो 'रायः' ।
रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति 'हली'-
त्युभयोः शेषः ॥

(प्र०) हलीति । ततश्चाऽष्टानामिति नृदि
कृते आत्वं भवति । जडशसोस्त्वष्टाभ्य इति कृतात्व-
निर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति । कृतात्वस्य हि निर्दे-
शस्य प्रयोजनं,—'यत्रात्वं तत्रौश्वं यथा स्या'दिति ।
यदि ह्येतत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्यात्ताववा-
यमष्टभ्य औशिति ब्रूयात् ।

(उ०) ततश्चेति । न च संनिपातपरिभाषयाऽऽत्वं न
स्यात् । अष्टानामिति रूपं ॥ नृदि 'नोपधाया' इति दोषे
न लोपे च सिद्धमिति वाच्यम् । असिद्धस्यापि तद्विधातक-
विधेरनयाऽप्रवृत्तिर्बोधनेन नलोपस्याऽप्यनापत्तेः । अत एव
'पुष्पस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्याददीदप दित्यत्रेति भाष्ये 'कृन्मे-
जन्त' सूत्रे उक्तम् । 'जानातोर्मित्वेन ज्ञापकेन ह्रस्वविषये तदप्रवृ-
त्ति'रिति वैयासो ब्रूयति । अन्यथा पुगपेक्षया ह्रस्वस्य बहिरङ्गा-
सिद्धतया तस्यो अपासो भाष्याद्यसङ्गतः स्पष्टैव । किं चाति-
देशिकनिमित्तविधेताऽऽभावमादाय नाऽस्या अपवृत्तिः । एवं

५ सस्याः—संनिपातपरिभाषयाः । 'त्वस्याः' पा० ।

६ निमित्तेति । संनिपातविधाताऽभावित्यर्थः ।

७ एवंहि—तदप्रवृत्तौ हीत्यर्थः ।

वि 'लक्ष्मी'त्यादौ संतुद्धिहर्षे कृते संतुद्धिलोपे कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविधाताऽभावात्तत्राऽस्या अतिव्याप्तिपर-
तत्त्वस्य भावविरोधः । किं च 'गन्धिते'त्यादौ संनिपातपरि-
भाषया लोपो नेति सिद्धान्तमङ्गः । यलोपस्य बहिर्भूततुङि-
मित्तकत्वेन बहिरङ्गताऽसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु षट्त्व-
संनिपातनिमित्तको नुट् । न च तस्य सञ्ज्ञिपातरथाऽऽत्वं विधा-
तकं, नापि नलोपः, स्थानिवद्भावेन तयोः कृतयोरपि षट्त्व-
सत्त्वात् । अत्र पक्षे दीर्घग्रहणं, पुनः प्रसन्नपक्षे अष्टभिरित्यत्र
षट्स्वरैः कृतेऽष्टस्वरव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पशेषपनार्थमिति
बोध्यम् । अतिदेशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तिं तु सिद्धं न इष्टम् ।
अजाद्योञ्जशसोर्स्तर्द्धात्वं न स्यादत आह-जशसोरिति ।

[आक्षेपमाध्यम्]

यद्येवं 'प्रियाष्टौ' 'प्रियाष्टा' इति न
सिध्यति, 'प्रियाष्टानौ' 'प्रियाष्टान' इति
च प्राप्नोति ॥

(प्र०) यद्येवमिति । ह्युदायुच्यमानमात्मौ-
जसोर्न प्राप्नोतीति यत्राऽष्टाष्टस्य प्राधान्यं तत्रौ-
इत्वेन भवितव्यं, तत्रैव यौइत्वेनात्वमनुमीयत इति
जस्यप्यात्वमत्र ज्ञापकात् प्राप्नोति । विभक्तिमात्रे
त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति । अष्टन आ
विभक्तमित्यत्र 'पदाज्ञाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चे'ति तदन्तविधिसद्भावादुद्बुधचननिर्देशाऽभावा
दुणभूतेऽप्यष्टार्थे आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिध्य-
तीति प्रश्नः ॥

(ठ०) भागे-प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । इत्येव
प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथाऽपकर्षाभावेऽपि आत्वरय वैकल्पिक
तथा तस्य दुर्बारेत्वेन भाव्याऽसङ्गतेः । ननु जसि ज्ञापकसि-
द्धाऽऽत्वप्राप्तेरीशक्ष प्राप्तेराह-यश्चेति । बहुवचननिर्देशा-
दिति भावः । 'बद्धम्' इत्येतत्साहचर्यादस्य प्राधान्ये एव
प्रवृत्तिरिति भावः । तत्त्वं च यथाप्रकारान्तरेण गौणेऽप्रवृत्ति-
स्तथा सर्वादिभूते उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैकचक्षु-
त्वाऽप्य पूर्वपक्षेत्वमिति तात्पर्यम् । औइत्वेनेति । औशे-
त्यर्थः । 'क्'प्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणदनुकार्यरूपे भावे
इति बोध्यम्, 'औत्वे' इत्यादिभाष्यप्रयोगात् । औइत्वे-
नेति । तद्विधायकसूत्रस्याऽऽत्वनिर्देशेनेत्यर्थः । अत्र-गौणे ।
ज्ञापकादिति । अस्य 'प्राप्तिप्रयोगमप्राप्ति' शेषः । कचिच्च

१ सदिति । कृमेकतत्त्वस्य इत्यर्थः । २ लोप
इति । 'यस्य हल' इत्यनेनेति भावः । ३ विकल्पेति ।
तन्मात्रेत्यर्थः । ४ तर्हि-हलोत्पत्त्यर्थेभ्योऽशेषे ।

५ अन्यथा-सावधारणाऽन्यास्याने । तस्य-प्रयोगस्य ।

ज्ञापकादिति न इदमेतत् । नन्वनपकर्षपक्षेऽपि अष्टनो विहित-
मात्वं कथं तदन्ते स्यादत आह-पदाङ्गेति । बहुवचन-
निर्देशाभावादिति । साहचर्याऽभावादित्यपि बोध्यम् ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाध्यम्]

'यथालक्षणमप्रयुक्ते' ॥ [ज्यान्ता षट्] ॥

(प्र०) यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः
प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिस्तद्यथा-
लक्षणमनुगन्तव्यम् । तदत्र भा भूदात्वमित्यर्थः । नैव
वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते, प्रयुक्तानामेव लक्षणेना-
न्याख्यानात् । [ज्यान्ता षट्] ।

(ठ०) लक्षणैकचक्षुत्वात्सौत्तरमिति मात्रा व्याचष्टे-
तत्र भाभूदात्वमिति । पश्चात्तरेऽपि अनभिधानादा-
त्वाऽभाव एव बोध्यः । यत्तु भवत्येवाऽत्राऽऽत्वमित्यर्थे इति ।
तत्र । अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाऽप्रावेन फलमेदापत्तेः ।
नन्वयं भाषार्थो न युक्तः, तथा हि सतिप्यत एवेतदित्येव
भूयात् । किं चाऽप्रयुक्ते इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः, प्रयुक्तेऽपि
लक्षणाऽनतिप्रमत्तत्वात् । 'प्रयुक्तानां द्विदग्धत्वात्' इति
भाष्योक्तेश्चेत्येवराह-नैव येति । लक्षणस्याभावोऽलक्षणं,
तस्य योग्यताः यथाऽलक्षणमित्यव्ययोभावः । अप्रयुक्ते लक्ष-
णाभावेत्येव योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः । एवं च तादृशै-
प्रयोगोऽज्ञापुरिति भावः । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकच-
क्षुक्तया इयमेव व्याख्या ज्यायसी । एवं च हरदत्तादीनां
मियाष्टशब्दादिषु आत्वादिव्युत्तिविचारोऽप्यस्य तत्प्रयोग-
विचारः प्रामादिक एवेत्यवधेयम् । एतेन 'पूर्वव्याख्यानेऽस्य
साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्व'मिति विरुद्धार्थकव्याख्यान-
द्वयमुक्तं, किं च 'अष्टम्य' इति निर्देशात्कृतकारादेवा-
ऽष्टनो जशसोरीति तद्विषयेऽप्यात्वम् । अन्यथाऽष्टन
इत्येव भूयादिति साप्तमिकभाष्ये एकवचननिर्देशात् प्रधान
पक्षेऽशत्वे इति प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य' इत्यपास्तम् । गौणे
प्रियाष्टादीनामनभिधानमित्यत्रत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्व्याख्य-
स्य सत्त्वात् । अरुच्यैव व्याख्यानाऽन्तरप्रवृत्तेश्च ॥

इति च ॥ १ । १ । २४ ॥

[प्रत्याख्यानमाध्यम्]

इदं इतिग्रहणं द्विःक्रियते-संख्यासं-
ज्ञायां, पट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् ।
कथम् ? यदि तावत्संख्यासंज्ञायां क्रियते

इतस्त्वचेति । 'बद्धम्' इत्येत्यर्थः । ७ आत्वेत्यादीति ।
कृतात्वेत्यर्थः । ८ अस्येति । ज्ञापकादित्येत्यर्थः । ९ प्रश्ना-
न्तरेऽपि-अपकर्षाव्यपक्षेऽपि । १० साहचर्येति । आत्व-
वदितेत्यर्थः ।

षट्संज्ञायां न करिष्यते ॥ कथम् ? ॥ 'ष्णा-
न्ता' बह्वित्यत्र 'इती'त्यनुवर्तिष्यते ।

(प्र०) इति च । यदि तावदिति । तत्र वतु-
साहचर्यात्तद्विद एव इतिरुच्यते न तु पातेर्इतिः
कृतः ।

(उ०) इति च । भाष्ये-यदि तावदिति । णान्ता-
य बह्विति सुब पाठः, तत्र चकाराण्यत्वात्स्वरितलिङ्गसंज्ञा-
दनुवर्तमानं इतिग्रहणं संभवत्यत इति भावः । ननु
पातेरिति । एवं चाऽर्थाधिकारादिहापि तद्विषयेव ग्रहण-
मितिभावः । सङ्गच्छेति महासंज्ञाप्रामाण्यं सङ्गच्छाप्रस-
विषयवृत्तेरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥

अथषट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां
न करिष्यते ॥ [कथम्] ॥ 'इतिचै'त्यत्र
संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते । [इति च] ॥

(प्र०) अथेति । तत्र संख्यासंज्ञाया अनुवर्त-
नादन्वर्थत्वाच्च तस्याः संख्याप्रश्नविषय एव इति-
रुच्यते, न त्वौणादिकः ॥ [इति च]

(उ०) भाष्ये-इतिचेत्यत्रेति । चकाराण्यत्संज्ञाऽन-
न्तरं करणाच्चाऽनेन संज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः । अन्वर्थ-
त्वाच्चेति । सङ्गच्छायेतेऽनयेति हि सः । न च तस्याऽर्थस्य
द्वयत्वे संभवः । सङ्गच्छाप्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थ इति
किन्त्वभेदेत् । तस्मादुणादीनामन्युत्पत्त्यस्तत्र इतिरिति
तस्याऽग्रहणमित्युचितम् । व्युत्पत्त्यापि पातेः कतिनाऽपि
सिध्यतीति न तत्र इतिनियम इति बोध्यम् । सङ्गच्छा-
प्रश्नेति । संनिबोधसिद्ध्यन्यायाच्च षट्संज्ञापि तस्यैवेति भावः ॥

कक्तवत् निष्ठा ॥ १ । १ । २५ ॥

(प्र०) कक्तवत् । इहाऽनुबन्धाः कार्यान्मुपा-
रीयन्ते । प्रयोगक्षेपां लुप्तत्वाच्चास्ति । यत्र च सारूप्यं
तत्र सन्देहः-कथमस्याऽनुबन्धकार्यं कृतमस्य तु
न कृतमिति पूर्वपक्षमिमांशः । सिद्धान्तस्यादी तु
मन्यते-आधुवेणाऽनुबन्धेन नियतसंज्ञायां अर्थाः
कारककालादयो लक्ष्यन्ते, तद्दर्शनादनुबन्धमूतो च
तत्तत्सिद्धान्तानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते । तत्र यदा
'देवदत्तेन पुनः शालि'रिति कश्चित्प्रयुक्ते तदा
लक्षणज्ञः कर्ममूतकालावगमात्प्रत्ययं मन्यते ।
यदा तु 'लौतमालमेते'ति प्रयोगस्तदा मेघवाची

'लौत'शब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते ॥

(उ०) कक्तवत् । अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विधे-
यत्वासंभवादुपलक्षणत्वे च तद्विशेषमात्रस्योपलक्ष्यत्वं मन्य-
मानो वार्तिकमारभत इत्याह-इहेति । सारूप्यं । 'प्रयोगे'
इति शेषः । मन्यत इति । निश्चिनोतीत्यर्थः । नियतं
संनिधानं येषामिति विग्रहः । कारकेति । न 'त'शब्दमात्रं
लक्ष्यं, किं त्वयं विशेषाच्चच्छिन्नमिति भावः । तद्दर्शना-
दिति । कालादिज्ञानादित्यर्थः । तन्प्रत्ययान्त इति ।
ककारानुपलक्षितः प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्द-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । लौतो गर्त इति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाऽप्र-

तिषेधः ॥ * ॥

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रति-
षेधः । अनर्थकः प्रतिषेधेऽप्रतिषेधः ॥

निष्ठासंज्ञा कस्माच्च भवति ? ॥

[समाधानहेतुवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुबन्धाऽन्यत्वकरः ॥ * ॥

अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति ॥

[समाधानहेतुनिराकरणवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेच्च

लोपात् ॥ *

अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत् । तत्र ॥
किं कारणम् ? ॥ 'लोपात्' । लुप्यतेऽत्रानु-
बन्धः । कुतः सानुबन्धं मान्यत्वं भवति ।
तस्या- 'कतत्वेवदत्तस्य गृहम्' ? । 'मदो
यत्रासौ काकः' इति । [काकं उत्पतति] ।
उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति । एव-
मिहापि लुपेऽनुबन्धेन नष्टः प्रत्ययो भवति ॥

(उ०) भाष्ये-नष्टं गृहमिति । अत्रातमित्यर्थः । नष्टः
प्रत्यय इति । अत्रातऽनुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

१ कचित् । २ 'तत्र च' । ३ चाधुवेणाऽसंभवादह-
कालादीति ॥ ४ इदं भाष्यमित्यर्थः । ५ 'लुपेऽत्रानु' ।

६ 'भवति' । ७ कचित् । ८ प्रत्ययस्य नाश-
ऽभावश्चाह-अत्रातेति ।

[समाधानसाधकभाष्यम्]

यद्यपि लुप्यते, जानाति त्वसौ-सानु-
बन्धकस्येयं संज्ञा कृते'ति । तद्यथा-इतर-
त्रापि कतरदेवदत्तस्य गृहम् ? । 'अदो
यत्रासौ काकः' इति । उत्पतिते काके
यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति, अन्तेतस्तमु-
द्देशं जानातीति ॥

(३०) सानुबन्धकस्येति । पूर्व यः ककारवा-
स्तस्येत्यर्थः । उद्देशम् । ऊर्ध्वदेशम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धविपर्ययासम् [यथोऽन्यत्र] ॥*॥

सिद्धविपर्ययासः । यद्यपि जानाति
सन्देहस्तु तस्य भवति-अयं स तशब्दो
लोतो गतं इति, अयं स तशब्दो लूनो
गीर्ण इति ? । ['यथोऽन्यत्र'] तद्यथा
इतरत्रापि 'कतरदेवदत्तस्य गृहम् ?', 'अदो
यत्रासौ काकः' इति । उत्पतिते काके
यद्यपि तमुद्देशं जानाति सन्देहस्तु तस्य
भवति-इदं तद् गृहमिदं तद् गृहमिति ।

(प्र०) सिद्धविपर्यास इति । सिद्धो विप-
र्यासः संशय इत्यर्थः । इदं तद्गृहमिदं तद्गृह
मिति । बुद्धेरनवरिद्यतत्त्वमनेन प्रतिपाद्यते, न
त्वैतद्विषयनं, बीप्साद्यर्थाभावात् ॥

(३०) सिद्धविपर्यासश्चेति । चत्त्वर्थः । सिद्धस्तु
विपर्यास इत्यर्थः । यद्यपि विपर्यासो अभास्यकनिश्चयस्तथाप्य-
नवार्थत्वस्याप्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह-संशयइति ।
बुद्धेरनवरिद्यतत्त्वमिति । सन्देहाऽभिनय इत्यर्थः बीप्सा-
दीति । पदार्थविषयव्याप्तीच्छाप्रयोक्तृत्वमा हि बीप्सोति भावः ॥

[समाधानवार्त्तिकवतरणभाष्यम्]

एवं तर्हि—

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ कारककालविशेषात् सिद्धं यथान्यत्र ॥*॥

[कारककालविशेषात्सिद्धम्] । कार-
ककालविशेषादुपादेयौ । भूते यस्तशब्दः
कर्तृरि कर्मणि भावे चेति । तद्यथा-इतर-

त्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति
सोऽधुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते-
वेदिकां पुण्डरीकं वा ॥

(३०) भाष्ये-कारकेति कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् ।
वेदिकां पुण्डरीकं चेति भाष्ये । एवं च साक्षादितर-
व्यावर्तकं विशेषणम् । स्वोपस्थाप्याऽर्थद्वारा इतरव्यावर्त-
कम्-उपलक्षणमिति भावः ॥

[उक्ताभाष्यम्]

एवमपि 'प्राकीर्ण्ये'त्यत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) प्राकीर्ण्येति । अत्र भूतकालोऽस्तीति
भावः ।

(३०) प्राकीर्ण्येति । यन्मन्त्रं निघातप्रवृत्तेन निघा-
त्वकृतो विशेषस्तथापि 'यन्मा प्राकीर्ण्ये'त्यस्योपलक्षणमिदम् ।
अत्र हि 'निघातैर्यद्यदी'ति निघातं निषिद्धे 'निघा च दधज-
ना'दिति नित्यमायुदात्तत्वं स्यात् । असंज्ञावाभिप्रेत तत्प्रवृत्ति
मन्यते । 'आदिः सिच' इति विकल्पस्तिष्ठत्यत इति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ लुङि सिजादिदर्शनात् ॥*॥

लुङि सिजादिदर्शनात् भविष्यति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्र तर्हि सिजाद्यो न हृदयन्ते-
प्राभिञ्जेति ? ।

[समाधानभाष्यम्]

हृदयन्तेऽत्रापि सिजाद्यः ॥ किं वक्त-
व्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं
गंस्यते ? ॥ यथैवायमनुपदिष्टान् कारक-
कालविशेषानवगच्छति एवमेतदप्यवगन्तु-
मर्हति-यत्र सिजाद्यो न'ति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा-
भाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे पञ्चममाहिकम् ॥

(प्र०) हृदयन्तेऽत्रेति । सिजादी'त्यादिशब्दः
प्रकारे । तत्र 'प्राप्तिर्यत्तं देवदत्त' इति प्रयोगे
कर्त्रेकत्वाद्यवगमाद्बुद्धन्तस्यायं प्रयोगो, न निघान्त-
स्येति प्रतिपाद्यते । 'अभिप्रेतिभ्यः क' इत्यस्य निघा-
संज्ञा न भवति, उपादीनामव्युत्पत्तत्वाद्वाहुलकाद्वा ।

अन्यथा 'निष्ठा च भजना'दित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥
इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमपादे
पञ्चममाहिकम् ॥

(३०) सिचोऽत्र उल्लेखेनाऽदर्शनादाह—आदिशब्द
इति । अजिघर्षीति । यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्य-
भावस्तथापि गुणाऽभावदर्शनात् कोऽयमित्यवगतिः । एवं
च सनादिविधानित्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी
ब्रह्मार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः । अनुवादे 'सन्त्यत' इत्यादौ
तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः । अत एवादभ्येत्यादेः
सार्वभौम्यम्, अन्यथा यत्र सूत्रे आह, न तत्र इतिरिच्यते,
यत्र चेत्प्यते प्रयोगे, न तत्राऽऽहिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति
सर्वमवदातम् ॥ इति श्रीनागोजीभट्टविरचिते भाष्य-
प्रदीपोद्धोते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाहिकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२६॥

[प्रथमाध्यायम्]

सर्वादीनीति कोऽयं समासः ? ॥

(प्र०) सर्वादीनि सर्वं । कोयमिति । ननु
नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात्समासा-
न्तराशङ्क्य नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः । एवं तैर्हि
किमयं बहुव्रीहेरेवाऽहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेक-
शेषः, यथा 'कन्तन्तेभ्यः' 'कप्वादभ्य' इति चेति
प्रश्नः । तत्रैतं सारूप्यार्थं—सर्वथासावादिव सर्वोदि-
रित्यत्रादिशब्द उपासीयते, न त्वस्य प्रयोजनान्तर-
मस्तीति तैत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा, 'स्वरैर्मिहानां
यस्योत्तरस्वरविधिः' इति वा बहुव्रीहेः शेषः ।

(३०) सर्वादी । नन्विति । आदिशब्दस्य नित्य-
पुंसत्वेन, एकवचनान्तत्वेन च समासोन्तरे नपुंसकत्व-
बहुत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः । प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधारयः ।
इहान्ते षष्ठीतत्पुरुषः । न त्वस्येति । कर्मधारयघटकरये-
त्यर्थः । बहुव्रीहेरेव शेषे युक्तिमाह—तत्र नपुंसकमिति ।
तत्पुरुषस्तु पुंलिङ्ग इति भावः । **स्वरभिन्नानामिति ।**
स्वरेण विच्छेदनां सङ्ख्यानां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वर-
विधिरित्यर्थः । कर्मधारयः समासयत्नोदात्तः । परस्तु-

१ कोयमिति । 'सर्वादीनीत्ययं कः समास' इत्य-
न्ययः । २ एवं तर्हीति । भाष्यस्थसमासपदमन्यथानुपप-
त्त्या समासविशेषपरमिति भावः । एककारण्यवच्छेदस्तत्पु-
रुषः । एकशेष इति । एकस्य बहुव्रीहेः शेषः इत्यर्थः ।
३ तत्र—तयोर्मध्ये । ४ सूत्रप्रत्याख्यान आह—स्वरेति ।
५ समासान्तरेति । 'सर्वशब्देन सहैति शेषः ।

बहुव्रीहौ प्रकृतेति परशास्त्रेणाऽन्तोदात्तपूर्वपद इति
नोधयम् । तत्रैषे सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति, अन्ये तु
सिध्यतीति विशेषः ॥

[समाधानमाध्यम्]

'बहुव्रीहि'रित्याह ॥

(प्र०) वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण
सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह—**बहुव्रीहिरिति ॥**

(३०) वक्ष्यमाणेन—तद्गुणसंविज्ञानेन ॥

[प्रथमाध्यायम्]

कोऽस्य विग्रहः ? ॥

(प्र०) एवमपि सन्देहः, किं प्राथमकल्पिको
बहुव्रीहिरथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहि-
रिति पृच्छति—**कोऽस्य विग्रह इति ॥**

(३०) प्राथमकल्पिकः—एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथम-
प्रतीतः । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य प्रश्न इति भावः ॥

[समाधानमाध्यम्]

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति ॥

(प्रदीपः) तानीमानीति—अन्यपदार्थस्य प्रा-
धान्यं प्रदर्शयते । अन्यर्था यथा चित्रा गावोऽस्येति
गवां विशेष्यत्वं तद्वत्तश्च विशेषणत्वमवगम्यते,
तथेहाऽप्यवगम्येत । अत्र चाऽयं बहुव्रीहिर्निरूप्यते ।
यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं, गवां विशेषणभाव-
स्तदा (तु) बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य
स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्शयते । ता-
नीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वा-
दिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्याऽन्तर्भावस्त-
द्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्य—अन्यपदार्थस्य गुणाः
उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं—तद्गुणसंवि-
ज्ञानम् । तत्रैव 'चित्रगुरानीयता'मिति स्वस्वामिभाव-
संबन्धः ब्रह्मार्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन-
एवानयनं न गवाम् । 'दण्डी विषाणी चानीयता'-
मित्यत्र ॥ संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धि-

६ इत्यर्थः—इत्यावर्णः । ७ तत्रेति । आद्ये—तयोर्मध्ये ।
शुद्धबहुव्रीहावित्यर्थः । अन्ये—बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेक-
शेषे । ८ अन्यथा—तानीत्यस्यानुपादाने । ९ अत्र
पार्थ—अस्मिन्त्यर्थः । यदा तु—यदाहि । गवां—गवाम् ।
१० अत एव—तत्रैव बहुव्रीहेरित्यादेव ।

११ तत्र—तयोर्मध्ये ।

नि कार्ये विज्ञायमान उपलक्षणस्याऽन्यन्तर्भावो भवति । इहाप्यादिशब्दस्याऽवयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदसमुदायः समासाऽर्थः । तस्य च समुदायस्य युगपलक्ष्ये प्रयोगोऽभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वात्कार्यार्थया संज्ञया प्रवर्तितव्यमिति सर्वशब्दस्याऽपि सा सिध्यति । यथा 'देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता'मित्युक्ते देवदत्तोऽपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्यश्च तदा सोऽप्यानीयत एव ।

(उद्द्योतः) विग्रहप्रश्नोत्तरे 'तानी'वाचकिकथनमयुक्तमत आह—अन्यपदार्थस्येति । नेष्यत इति । प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भावः । नन्वेवमपि तानित्येव सिद्धे इमानीति न्यर्थमत आह—सर्वनामद्वयेति । 'सर्वनामद्वयोपदानेन तद्गुणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः । प्रत्यक्षेति । उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येदमा परामर्शात् । तत्र च सर्वशब्दस्याऽन्तर्भावोऽस्मादिति भावः ॥ गुणत्वं दर्शयति—उपलक्षणा नीति । प्रकारतयाऽन्वयिनित्यर्थः । कार्यं संविज्ञानमिति । तच्च द्वेषाः कश्चिद्विशिष्टस्य क्रियायां संनिधानमात्रेण यथा—क्रियायोगाभावेऽपि 'सुखवासं भोजये'ति । कश्चित् विशेषणस्यापि क्रियायोगेन, यथा—'सुखवासं पश्ये'ति । कार्यं यत्र तद्भावभावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्येतरेत्यन्वयः, अन्यत्र तदुपलक्षितस्यैव भेदः । अयं शब्दशक्तिरवभागत्योऽन्तर्भावः—कार्यत्वं कार्यसंनिहितत्वं वा । एवं यत्र संयोगसमवायाऽन्वतरसम्बन्धेन संबध्यन्मपदाभ्यन्तरे तद्गुणः । अन्यत्राऽतद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः । ननु प्रकृते न संयोगो नापि समवाय इत्यत आह—इहापीति । एवं च समवायेन संबन्धिनाऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः ॥ बहुवचनोपपत्त्य आह—उद्भूतावयवभेद इति । अवयवगतसंख्यारोपेण बहुवचनमिति भावः । नन्वेवं समुदायस्यैव संज्ञा स्यादत आह—तस्यचेति । 'युगाप्रयोगाऽभावात् पृथक्प्रयोगसत्त्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्तितव्य'मित्यन्वयः । 'पृथक्प्रयोगत्वादिति पाठे बहुव्रीहेस्त्वो बोध्यः । सिध्यतीति । विनिगमनाविरहादिति भावः । नन्वेवं सर्वशब्दस्य संबन्धविशेष्यत्वाऽभावात्सक्यं

तस्य सर्वनामत्वमत आह—यथेति । स्वस्वेषोपलक्ष्यमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया संबन्धविशेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः । अन्यपदार्थात्वादिति भावस्य—अन्यैः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थो वर्तते, तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा—'चित्रगुरानीयता'मित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स आनीयते, न गावः ॥

[समाधानमाध्यम्]

नैवे दोषः, भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा—'चित्रवाससमानय' 'लोहितोष्णीषा कृत्विजः प्रचरन्ती'ति तद्गुणे आनीयते 'तद्गुणोश्च प्रचरन्ति ।

[आक्षेपमाध्यम्]

इह सर्वनामानीति 'पूर्वपदात्संज्ञायामत्र' इति शब्दोऽपि प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) गरुडं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वाऽवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पद्यन्ते इति शब्दप्रसङ्गः । प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाच्च नित्या एव शब्दाः । तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाराण्यत्वं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थामिधानयोग्यस्य च शब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति—शब्दार्थसंबन्धनिरास्यत्वाऽपि न विरोधः ॥

(उ०) ननु 'सर्वनाम'शब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवाचित्कारम्भानुपपत्तिः । नो चेत्पूर्वोत्तरपदविभागाऽभावात् पूर्वपदादिति शब्दाऽप्राप्तिरत आह—

अन्यइति । पदार्थः—विशेष्यभूतः । ८ किङ्कारणमिति ।

कर्मकारणमित्यर्थः । ९ न गाव इति । न ता गाव इत्यर्थः ।

१० पृथः—सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञानुपपत्तिरूपो दोषः ।

हि—यतः । अपिना—अतद्गुणसंविज्ञानमपि । ११ तद्गुणः—चित्रवस्त्रसहितो देवदत्तः । १२ लोहितशितोवेष्टनवस्त्रधारिणः ।

१३ इह शङ्कायात् । सर्वति । सर्वनामानीत्यनेत्यर्थः । इति ।

इत्यनेना तस्य—शब्दस्य । १४ वीगिकः । १५ इदमेतित्यर्थः

१ विप्रहेति । अस्य नन्वित्यादिः । २ व्यर्थे—व्यर्थमेव ।

३ तच्चेति । कार्यं संविज्ञानं चेत्यर्थः । ४ तद्गुणत्वं—तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । ५ एवमिति । अवन्तरभेदवदित्यर्थः ।

अन्यत्र—अतद्गुणसंविज्ञाने । ६ एवंचेति । उक्तरीत्या

तयोर्विक्तविषयत्वे चेत्यर्थः । 'दण्ठी भोक्त्या' मित्यत्र व्यभिचारदाह—उत्सर्ग इति । गोलार्थः—प्रवृत्तकार्यः । ७ अन्य-

त्वम्—अन्यपदं, तत्पार्थोऽन्यपदार्थ इत्यर्थमत्र निराकरोति—

रावेति । सन्त्यम्—अन्वयसंज्ञायाम् ॥ असन्तं—शुद्ध-
रन्तरोदरी । आश्रित्येति द्वितीयविषये आरोप्येय-
कम् । सामविशेषे रक्षकण्ठरक्षणकर्ममारोप्य साधुत्वा-
न्वाख्यानं दत्वा तथा सर्वोपवाचकत्वरूपममारोप्य तत्प्रकृते-
ऽपीति न वार्तिकानुपपत्तिः, नापि णत्वाऽप्राप्तिरिति भावः ।
ननु शब्दमित्येतादिविरोधात्कथमसतो णत्वस्याऽऽपादनमत
आह—प्रयोगे चेति । ननु मंहा चेत्कृत्रिमा तदा शब्दार्थ-
संबन्धनित्यताहानिरसंज्ञा चैव णत्वप्राप्तिरत आह—सर्वा-
वेति । शक्तिमिवमनं—शक्तिसंबन्धनोधनमेवेत्याहुः । न
नु 'यथोऽसंज्ञाया'मिति सूत्रे नोभ्ये 'यदेतत्संज्ञायां विशेषते
तत्र न संज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः, किं तर्हि, तत्तत्कार्यवि-
शिष्टेन चेतसंज्ञा गम्यत इत्यर्थः' इति वक्ष्यते । ततश्चाऽत्र
कथं णत्वप्राप्तिः ? न हि कृतणत्वेन संज्ञाऽवगतिः । अत
एव रघुनाथादिशब्दे न णत्वमिति वाच्यम् । आधुनिकवि-
नियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् ।
अत एव महत्याः संज्ञायाः कारणे पतत्रयोर्जनमिति वक्ष्य
माणं सङ्गच्छते ॥ अनादिविनिर्मुक्तसंज्ञास्थले तु यथाविनिर्मु-
क्तनामैव साधुत्वमिति रघुनाथादौ णत्वमावः । अथपरिमा-
णसंज्ञाभूतगम्युत्तिशब्दे च न वक्ष्यते । संज्ञात्वमज्ञापत्ते
रिति दिक् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*।सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्त्वाऽभावः।*॥

सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न
अविष्यति ।

(प्रदीपः) निपातनादिति । लोकेऽप्ययं णत्व-
रहित एव प्रयुज्यते, तस्याऽत्र प्रसङ्गेन साधुत्वं
प्रतिपाद्यते ॥

(बह्योतः) 'सौत्रत्वादित्येव कुतो नोक्तमत आह—
लोक इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमेतद्विपातं नाम ? ॥

(प्रदीपः) किमेतदिति । भवत्वस्य साधुत्वं,
णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याऽभावाद्विकल्पः प्राप्नो-
तीति भावः ॥

[प्रतिबन्दीभाष्यम्]

अथ कः प्रतिषेधो नाम ? ॥

(प्रदीपः) इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं
पर्यनुयुक्ते—अथ क इति ॥

१ 'आद्ये' इत्यस्य 'वक्ष्यते' इत्यनेनावयवः । २ सर्वेति ।
सर्वनामेतिसंज्ञायामित्यर्थः ।

[प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्]

अविशेषेण किंचिदुक्ता विशेषेण 'ने'-
त्युच्यते, तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो
गम्यते—'इदं न भवती'ति ॥

[समाधानभाष्यम्]

निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अवि-
शेषेण णत्वमुक्ता विशेषेण निपातं क्रियते,
तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते—
'इदं न भवती'ति ॥

(प्र०) सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः ।
निपातनं चापि णत्वाऽप्राप्त्यनुमानमिति भावः ॥

(उ०) साम्यं दर्शयति—सर्वत्रैवेति ॥ निपातनं
चेति । भावाऽभावयोरेकत्र विरोधादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु च—निपातनाच्चाऽणत्वं स्यात्,
यथाप्राप्तं च णत्वम् ॥

(प्र०) ननु चेति । प्रतिषेधस्य हि निवृत्तावेव
तात्पर्यं निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने, न तु
रूपान्तरनिवृत्तावेति भावः ॥

(उ०) नविति । प्रयोगभेदेन च भावाऽभावविरोध-
परिहार इति भावः ॥

[प्रतिबन्दीभाष्यम्]

किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति ? ॥

(उ०) माप्ये—किमन्येऽपीति । अन्येऽपि विधयः
किमेवम्—एवंजातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्नः ॥

[प्रतिबन्धुत्तरभाष्यम्]

[भवन्ति] ॥

(उ०) आशयानभिध उच्यते—भवन्तीति । यथा
'स्थानिवदादेश' इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति, यथा-
प्राप्तस्यादेवप्रत्ययकस्य न निवृत्तिरिति भावः ।

[शङ्काभाष्यम्]

इह—'इको यणचो'ति ध्वनान्धयण्
स्यात् । यथाप्राप्तश्चैकं भूयेत ॥

(प्र०) इकोयणचीति । यणो हि साधुत्वं प्रति-
पाद्यते, न त्विनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

३ शब्दतः प्रतीयते इत्यर्थः । ४ गम्यते—अनुमीयते ।
५ अयं पाठो दुष्टः स्यात् । ६ 'अप्ये'ति ।

(३०) शङ्कते-हको गणिति । अथ 'यदि भवन्ती'
त्यादिः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः । अस्त्यत्र विशेषः । पष्ठ्याऽत्र
निर्देशः क्रियते, षष्ठी च पुनः स्थानिनं
निर्वर्तयति ॥

(प्र०) पष्ठ्याऽत्रेति । ततश्च संहिताविषये
स्वाभाविकोऽपयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते ।
यथा 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्य'मिति, न
तत्र दर्भाः प्रस्तरियन्ते ॥

(३०) ततश्च संहितेति । स्थानिनो निवृत्तिर्नाम
तत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहितायां शकलाऽभावे
इति भावः । प्रस्तरियन्ते इति । 'किंतु तत्पक्षे शराः
प्रस्तोर्यन्ते' इति शेषः । तथा च स्थानषष्ठीनिर्देशे उभयत्रापि
तात्पर्यमिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

इह तर्हि 'कर्तरि शप्' 'दिवादिभ्यः'
इयञि'ति । वचनाच्च इयन् स्यात् । यथा-
प्राप्तश्च शप् श्रूयते ॥

(प्र०) इह तर्हीति । विकल्पः प्राप्नोतीति
भावः । समुच्चयस्तु न भवति, एकेन परदेशस्याऽव-
ष्टब्धत्वाद्वातुसार्वधातुकयोश्चाऽर्थभिधाने एकेनैव
साहायकस्य संपादनात् ॥

(३०) विकल्प इति । स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र
तात्पर्याऽभावादिति भावः । परदेशस्येति । विकरणविधौ
'धातोः' 'परश्चे'त्यधिकारेण धातोः परो विकरणः प्रयोक्तव्यः
इत्यर्थोदिति भावः । ननु धातोः परो विघातस्य इत्यर्थे पूर्वं
इयनि विहिते पक्षान्छरपि स्यात्, तिङ्विकरणवत्, 'सार्व-
धातुक' इति च विषयसमो स्यादत आह-धात्विति ।
साहायकं-साहायकार्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः । ईवादेशाः इयञादयः

१ अस्तीति । 'यत्' इत्यादिः । २ षष्ठी च पुनः-
षष्ठी तु । ३ को वाक्यालङ्कारः । ४ 'निर्वर्तयति' । ५ 'प्राप्तं
च' पा० । ६ धातोरित्यस्य परश्चेत्यस्य चाधिकारेणेत्यर्थः ।
७ 'शरादेशा' इत्यस्य 'यत्' इत्यादिः । ८ इयन्-इयनोहि ।
९ 'निकरण' पा० । १० अपि कचिन्न । ११ सार्वेति ।
न तु धात्वादित्तरापेक्षयेत्याशयः । १२ शित्वेनातिदेश-
वाप्त्येवौचित्यादित्यर्थः । १३ अत्र चः किंचेत्यर्थकः ।

करिष्यन्ते ॥

(प्र०) कषादेशा इति । इयन्र्थं शित्कर्तॄणं
ज्ञापकं-स्थानिवद्भावाऽभावस्य । तेन करोतीत्युप्रल-
यस्याऽपित्वादनुदात्तत्वं न भवति, 'कुर्वती'त्यत्र
'शप्पयनोर्नित्य'मिति नुमागमोऽपि न भवति,
आदित्यधिकाराद्वा । 'रुधादिभ्यःश्च'मित्यत्र रुधादीनां
श्रुतत्वास्तेषामेवाऽन्यादचः परः भ्रमभवति न तु
शपः परः । यथा च 'भ्रजो रोपकयोरमन्यतरस्या'-
मितिरमागमो रोपकयोर्निवर्तकः, एवं शपः स्मृ ॥

(३०) ननु इयञादीनामादेशेन स्थानिवद्भावात्तिस्ये
करोतीत्यादौ विकरणस्याऽनुदात्तत्वं स्यात् । न च सतिशित्-
स्वरबलीयस्त्वस्य विकरणाऽन्यविषयत्वेनोपलब्धस्य कथमु-
दात्तत्वं सिद्धातेऽपीति बाध्यं, सार्वधातुकस्वरपेक्षयैव विक-
रणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनादत आह-इयन्श्च शित्कर्-
णमिति । न च शित्वं नियमार्थं स्यात्-'शित्वेन न पि'-
दिति । शित्वस्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षयाऽतिदेशेनोपलब्धेवौ-
चित्यात् । अतिदेशबाधेनैव तत्वाऽप्यावश्यक एव । कचि-
'निकरण'मिति पाठः । तद्धि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्तत्वेन निनी-
त्यनेन निदन्तस्याप्युदात्तत्वात् । स्थानिवत्त्वात्तिस्येनाऽनुदा-
त्तत्वं ॥ छसार्वधातुकस्यापि कटुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातो-
रुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तस्यैव सत्तज्ज्ञापकमिति भावः ।
परत्वयं पाठः स्थानिवत्स्वरत्वकैयटविकर्तृः । आदित्यवि-
कारादेति । 'तुदती'त्यादौ ित्यनुमुच्यादृष्टत्वे पूर्वोक्तसमा-
धिरैवावश्यकः । 'शप्पयनो'रिति सूत्रस्य इयन्ग्रहणमप्यु-
'क्त्यर्थे ज्ञापकमिति बोध्यम् । नन्वेवं शपः परः भ्रम स्यादत
आह-रुधादिभ्य इति । 'सार्वधातुक' इति सप्तम्यां रुधा-
दिभ्यः इति पञ्चम्याः षष्ठीकल्पनापेक्षामेवाऽन्यादचः परः
भ्रमिति भावः । 'तुणह' इति निर्देशश्च रुधादीनामागमिले
ल्लिङ्गम् । नन्वेवं शपः भ्रवणं स्यादत आह-यथाचेति ।
'शप' इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[उत्तरभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

तत्-शित्वं नियमार्थमिति वादिनस्तव । अन्यथा कथमः
शित्वं व्यर्थमेव । कः-इदनुमुच्यादृष्टत्वेनापि नित्येन-
प्रवृत्तैवाऽपित्वस्य सिद्धत्वात् ।

१४ विरुद्ध इति । तत्रहि-'ताच्छील्यादिविषये वानशि
इत्येवो नित्यं प्रकृतेराणुदात्तत्वं स्यात्' । इति कैशे नोक्तम् ।

१५ समाधिः । अतिदेशवाचकः समाधिः । १६ धृज-
स्वरवत् । १७ इत्यर्थे-अतिदेशवाचकः ।

क प्रकृतम् ? ॥ कर्तरि शब्दिति ॥

[उद्भाष्यम्]

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेहाऽर्थः ॥

[उत्तरभाष्यम्]

‘दिवादिभ्य’ इत्येषा पञ्चमी ‘श’बिति प्रथमायाः पृष्ठी प्रकल्पयिष्यति ‘तस्मादि-
त्युत्तरस्ये’ति ॥

[उद्भाष्यम्]

प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

[उत्तरभाष्यम्]

नाऽयं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः । प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

(३०) भाष्ये-विहितः प्रत्यय इति । उद्भूतः प्रत्यय इत्यर्थः ॥

[दोषदर्शिभाष्यम्]

इह तर्हि-‘अव्ययसर्वनामामकञ् प्राक्-
दे’रितिवचनाच्चाऽकञ्स्याद्यथाप्राप्तश्च कः
भूयेत ॥

(प्र०) इह तर्हि । देशदेशाद्विरोधाऽभावे-
ऽपि काऽकञ्चोरेकार्यत्वाद्विकल्प एव चोच्यते,
न तु समुच्चयः ॥

(३०) एकार्यत्वादिति । अन्तादेशेनेन चोतितत्वात्
इवोः समुच्चय इति भावः ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः, नाऽप्राप्ते हि केऽकञ्कारभ्यते
स बाधको भविष्यति ॥

[सिद्धान्तनस्तेनैव न्यायेन समाधानभाष्यम्]

निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते
जत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भवि-
ष्यति ॥

(३०) येन नाप्राप्त्यायेनाऽकञ्कारदीनां बाधकत्वे परे
शोके सिद्धान्ती तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमे-
वेवाह-निपातनमपीति ॥

१ ‘निर्देशेन’वा । २ अकेन-अकञ्चा । ‘किने’ पा०
३ इह-शङ्कायाम् । ४ सते-तत्तत्तत् परतः । ५ इह
पुनः-प्राणिनीयेतु । ६ ‘नाहोप’ । ‘नाच कोप’ । ७ लुग्येद-
वचनमः कृत्वे तुम् काममनसोरपि । समो वा

[अक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीय-
कानि भवन्ति, समस्तते दोषो भवति । इहा-
न्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा[म] लो-
पमारभन्ते-‘समो हितततयोर्वे’ति । सततं,
सततं, सहितं, संहितमिति ॥ इह पुनर्मवा-
भिपातनाच्च लोपमिच्छति-‘अपरस्पराः
क्रियासातत्ये’इति, यथाप्राप्तं चाऽलोपं-
सततमिति । एतच्च सिध्यति ॥

(३०) भाष्ये-एतदिति । सततं सततमित्युच्य-
मित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तनः समाधानभाष्यम्]

कर्तव्योऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि
निपातनानि भवन्ति ॥

(प्र०) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । लुग्येदवचनमः
इत्ययं श्लोकोऽन्यैर्यमवश्यं पठितव्यः । तेनैव सततं
सततमिति च सिध्यति, न तु निपातनेनेत्यर्थः ।
सान्तस्यमिति चाऽनभिधानात् घञन्तस्य प्रयोगा-
ऽभावः । ‘पुराण’शब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः
पृषोदरादित्वाच्च भवति ॥

(३०) श्लोकोऽन्यैर्यमवश्यमिति । एकदेशानुम-
तिद्वारा ‘सातत्य’ इति निर्देशेन ॥ एव श्लोको बाध्यते
इत्यर्थः । यत्सिद्धिः । निपातनेन ‘सतत’मिति न साध्यत
इत्यर्थः । नन्वेवं सतततात्पर्यं साततत्वमित्यपि स्यादत
इति चानभिधानादिति । कर्त एव भगवता ‘सततमिति
न सिध्यति’ इत्येवोक्तं न तु सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तस्य-
मिति न सिध्यतीत्युक्तम् । पुराणशब्देनेति । ‘पुराण-
श्लोके’त्यत्र निपातिनेनेत्यर्थः । पृषोदरादित्वादिति ।
‘देशेन तेनैवोपयोग्येति साधुत्वं, न तु निर्घातेनेनेति भावः ।

[अक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः ॥*॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रति-
षेधो यत्कथ्यः । सर्वो नाम कश्चित्सर्व
सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि ॥

हितततयोर्मासस्य षचि बुद्धयोः ॥” इति श्लोकः ।
८ इति च-इतिषु । ९ अतएव-तदनभिधानादेव ।
१० एवञ्च-पृषोदरादित्यस्यावश्यकत्वे च । ११ उभयोः-
पुराणपुरातनशब्दयोः । १२ ‘पुराणशब्दस्येति’ शेषः ।

(प्र०) संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति । ये विषया-
न्तरे ह्यस्त एवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया
चिप्रत्ययनिर्देशः । सर्वाय देहीति । पदकार्येषु
गोणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति 'शब्दा-
श्रये च वृद्ध्यात्वे' इत्यत्रोक्तमिति प्रसिद्धप्रसिद्धि-
वशात्संभवज्ञपीह स नोक्तः । समासकृतदिताव्यसर्व-
नामाऽसर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपनिर्वशिनी संज्ञेत्ये
तदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः । तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा
संज्ञा बाध्यत इति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाध-
नात्प्रसङ्गाऽभावः । अतिसर्वोयेति । प्रादिसमासो-
ऽयं, बहुमीही संज्ञाप्रतिषेधात् । 'प्रयोजनं सर्वनामा-
व्ययसंज्ञाया'मिति तदन्तविधिः 'परमसर्वस्मै'
इत्यार्य आधृतः ॥

(उ०) चिप्रत्ययेति । गणपठित्व्यः संज्ञोपसर्ज-
नानां भेदात्संज्ञाया अप्राप्ती प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्का-
व्युदासाय भाष्ये चिप्रकात् इति भावः । तत्तत्पदत्वारीपवत्
तदन्तं उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति त्रेह्यपर्याप्तिरिति तात्प-
र्यम् । पदकार्येष्विति । न च संज्ञा तथेति भावः । इद-
मेव वार्तिकं तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्प-
र्यम् । अत एवाऽभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायस्याऽप्यथा-
ऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुणयोगेन साक्षिगणत्वकथं
गोणत्वमत आह—प्रेसिद्धीति । तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिक-
मत्रापि तुल्यमित्यर्थः । समासेति । अनेन क्रमेणैताः
संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति बध्यत्याकटारसूत्रे, तद-
नपेक्षाऽयं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । एकद्रव्योपनिवेशि-
नौति लौकिकसंज्ञाक्षणम् । एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेक-
विषयास्त्विदमन्यासमिति परास्तम् । नन्वतिसर्वस्य गणे
पाठाऽभावात्संज्ञासूत्रे विशेष्याऽसंज्ञिणानेन तदन्तविधेरभा-
वाच्च कथमत्र प्राप्तिर आह—प्रयोजनमिति । शब्दरूपं
विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । एतत्तदन्तविधिकक-
त्वेन 'परमस' इत्यस्योपन्यासः कश्चिद्वृत्त्यते स जित्यः,
'त्यदादीनाम्' इत्यादावङ्गविशेषणत्वमूलकतदन्तविधिना सि-
द्धत्वात् । स्मैभावे तु 'विहितविशेषण'मिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

सै कथं कर्तव्यः ? ॥

॥ राजलक्ष्मीः ॥

१ 'यैतु विषया' । २ गणत्वेन संज्ञाऽन्तर्गोपसर्जन-
शब्दत्वारीपवदित्यर्थः । ३ तदर्थं—गणपर्याप्तार्थः ।
४ संज्ञा—सर्वनामसंज्ञा । सा पदकार्यं नेत्याह्वयः ।
५ 'प्रसिद्धयेति पा० । ६ 'सर्वनाम' इति विहितविशेषण-

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ पाठोत्पर्युदासः, पठितानां संज्ञा-

करणम् ॥*॥

पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शृद्धानां
पठितानां संज्ञा कर्तव्या 'सर्वादीनि सर्व-
नामसंज्ञानि भवन्ति, संज्ञोपसर्जनीभूतानि
न सर्वादीनि' ॥

(प्र०) पाठादिति । यथा 'तिष्ठे गोत्रादीनी'-
त्यत्र कुत्सनामीक्ष्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथे-
हापि सर्वादिसंज्ञिवेशो विशेष्यते—'असंज्ञोपसर्जनी-
भूतानि गणसंज्ञिविष्टानि, नान्यानी'त्यर्थः ॥

(उ०) वयेति । यथा तत्सु च निघातविधायकं वाक्य-
भेदेन पाठविशेषणं च, तथेहापीत्यर्थः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

किमविशेषेण ? ॥

(प्र०) किमविशेषेणेति । किं यत् सर्वेषां
सर्वादीनां सर्वनामकार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः ॥

(उ०) यदि—'अविशेषेणे'त्यस्य सर्वकार्यार्थमित्यर्थस्त-
र्हिनेत्याह विशेषेण चे'त्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतितर आह—किं-
यत्सर्वेषामिति । यद्यपि स्मायाद्यपि न सर्वेषां कार्यम्,
उभयभेदादावसंभवत्, तथाप्यन्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमान-
कार्यमिति तदर्थो बोध्यः ॥

[समाधानमाध्यम्]

'ने'त्याह । विशेषेण च ॥

(प्र०) विशेषेण चेति । 'च'शब्दादविशेषेणे-
त्यर्थः । यद्गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं 'त्यदा-
दीनामः' 'अद्वुतरादिभ्य' इत्यादि, तदर्थमपि
पाठविशेषणमित्यर्थः । यत्तु कार्यं 'युष्मदस्मद्भ्यां
कसोऽस्त्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न सन्निवेशाक्षेपं,
तदविशेषेण भवति । तत्र हि न गणपठितयोर्बुष्मद-
स्मदोर्निर्देशोऽपि त्रौणादिकयोः ॥

(उ०) न संनिवेशेति । न ॥ 'मैत्र्यविशेषसंनिवेशा-

मित्यर्थः । ७ सः—प्रतिषेधः । ८ 'वक्तव्य' इति पाठान्तरम् ।
९ पठितोऽस्मिन्नसौ पाठः—सर्वादिगणः । 'पठितानां'-
मित्रस्य 'वत' इत्यादिः । १२ तदर्थः—कैयट्यर्थः ।
१३ विशेषेति । अतदुभयसंनिवेशेत्यर्थः । न गणेत ।
सामान्यविशेषगणेष्वर्थः ॥

पेक्षमित्यर्थः । अविवेकेणेति । संशोपसर्जनवोरपीत्यर्थः ।
न गण्येति । न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः ॥

[नास्तिकावतरणभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ सर्वाधानन्तर्यकार्यार्थम् ॥*॥

सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं
तदपि संशोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति ॥

(उ०) भाष्ये-सर्वादीनाम्-तदन्तर्गतानां त्वदादि-
प्रभृतीनाम् । आनन्तर्येण । आनन्तर्यापेक्षितत्वदादीना-
मित्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

(उ०) किं प्रयोजनमिति । क प्रयोजनमित्यर्थः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं उत्तरादीनामद्भवावे ॥*॥

उत्तरादीनामद्भवावे प्रयोजनम् ।
अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरत्-अति-
कतरं ब्राह्मणकुलमिति ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ त्वदादिविधौ च ॥ * ॥

त्वदादिविधौ च प्रयोजनम् । अति-
क्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्तम्-अतिक्रान्तब्राह्मण इति ॥

[संज्ञाप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम्]

संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उप-
रिद्धाद्योगविभागः करिष्यते-‘पूर्वपरावर-
दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यधस्यायाम्’ ।
ततः-‘असंज्ञायाम्’ इति । ‘सर्वादीनीत्येवं
यान्यनुक्रान्तान्यसंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि ।’

(उ०) ‘असंज्ञायामिति’ योगविभागे गणसूत्रे,
माऽष्टाध्यायीस्ये, तस्य अस्ति विभाषाविधायकत्वादिति
बोधयम् । ‘स्वमज्ञाती’ त्वदावपीदमनुवर्तते इति न दोषः ।
सर्वादीनीत्येवं ज्ञानीति । सर्वादीनि-शब्दरूपाणि
इत्येवं सर्वविशेषादिद्रष्टव्येण चानि पञ्चविंशदनुक्रान्तानि
तानीत्यर्थः ॥

१‘नेति शेषः’ । २‘मद्भवे’ । ३‘क्रान्तान्तीत्यर्थः’ । ४‘चोप्यर्थः’ ।
प्रमेवमिति । तं योगमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण संग्रहस्यायाम्-

[उपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानभाष्यम्]

उपसर्जनप्रतिषेधार्थं न कर्तव्यः । अनु-
पसर्जनादित्येव योगः प्रत्याख्यायते तमेव-
मभिसंभेत्स्यामः-अनुपसर्जन-अ-अदिति ।

किमिदम्-अ अदिति ? ॥ अकाराऽत्का-
रीशिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यी ॥

(प्र०) अनुपसर्जनादिति । ननु प्रधानेन तदन्त-
विषयर्थो योग आरब्धव्यः, कौम्भकारेय इति
यथा स्यादिति, न चाऽगिति कृद्ग्रहणम्, तद्विती-
ऽप्यणस्तीति । नैतदस्ति, ‘स्त्रीप्रत्यये’ चानुपसर्ज-
नेने’ति तदादिनियमाऽभावात्कारशब्दादपि स्त्रीपि
कुम्भकारीशब्दात्स्त्रीभ्यो ङगिति ङगभविष्यति ।
अनुपसर्जनं अ अदिति । सुपां सुलुगिति वृष्ट्या लृक् ॥

(उ०) प्रत्याख्यायते इति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थमपि
सूत्रं तत्रानुपयुज्यमानं कार्यान्तरार्थं परिभाषात्वं ज्ञातव्य-
मिति भावः । नञ्विति । अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्त-
विधिप्रतिषेधाद् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकास्तराः । प्रत्यय-
ग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यान्न तु
तदन्तादिति भावः । अनेन चोत्तरं तदन्तविधौ श्रुतिं
उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति ‘प्रधानेने’
‘युक्तम् । कौम्भकारेय इति । अणप्रत्ययेन कारशब्दादेव
स्त्रीपि कारीशब्दरसैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत् एव स्त्रीभ्यो ङङि
तरसैव ङङ्यङ्गत्वादङिः स्यान्न कुम्भस्येति भावः । तदन्त-
विधौ तु समुदायान्तीति तत् एव ङङि समुदायस्था-
ऽऽङ्गवारकुम्भशब्दे ङङिः सिध्यति । ननु कृद्ग्रहणे गतिकार-
कपूर्वस्यापि ग्रहणात्तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेयः
सिद्धोऽत आह-नचेति । कृत एव ग्रहणे सो, न तु कृद-
कृद्ग्रहण इति भावः । नैतदस्तीति । न च कदाचिन्कारी-
शब्दादपि स्मृत् । कुम्भेनेकार्थीभूतस्य निष्कृष्याऽपत्येनाऽ-
न्वयाऽभावात् । नन्वेवं ‘कुम्भकारी’त्यत्र कीवेव न स्यात्
कुम्भेनेकार्थीभूताऽणन्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनाऽयोगात् । अत
एव सूत्रारम्भे न कदाचिदपि कारशब्दान्बोप । यस्य च
विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो, न तदणन्तमिति चेन्न, अमहत्पूर्व-
ग्रहणेन तदन्तग्रहणस्यापत् । नचैवं ‘बहुकुलचरे’ स्यादा-
वतिप्रसङ्गवारणमाऽयं निषेधोऽपि सार्वक इति भाष्यं, विद्वा-
णित्यादौ उपात्तस्य विद्वादेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनाऽदोषात् ।
पूर्वश्रोपात्तं तदन्तं च स्त्रीत्वेन विशेष्यते, उत्तरत्र चोपात्ते-
नेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति वदन्ति । परे तु-प्रत्याख्यायते’
इत्यस्य ‘नास्तिककृते’ति शेषः । ‘अनुपसर्जनग्रहणम-

व्याख्यास्याम इत्यर्थः । ६ ‘प्रारब्धव्यः’ । ७ अन्यथा तत्सूत्रा-
भावे । ८ स्त्रीभ्योऽङगिति ङङोत्पत्तिः । ९ स्त-कृद्ग्रहणपरिभाषा ।

नयनं प्रतिपदिक्तेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्तिकम् । तदोत्पादस्यैवचनस्य तेन सिद्धिरित्याशयः । 'अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा । तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति-अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृदन्तरागेनाऽन्यत्रभाष्येण च तस्य वार्तिककृत्स्नित्वान्तवप्रतीतेः । यत् तदुत्तरं वचनद्वयं-‘आपकं तु पूर्वेन तदन्ताऽप्रतिषेधस्य, अतिधीवरी ।’ पूर्वसूत्रनिर्देशोऽपि अपिशला ब्राह्मणेति, तत्पाचायदेशीयस्य । तेनाप्यस्य पूर्वेन तदन्ताऽप्रतिषेधेऽपि उत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्वक्यानुपपादनाच्चदुष्कित्यर्थः । अन्यं तु श्रिया-मित्यस्याऽपि विशेषणत्वात् ‘स्त्रियां योऽपिहित’ इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाऽऽवस्थैव वार्तिककृत्स्नित्वान्तत्वं बोधितम् ॥ ‘इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रयोजनेन तदन्तविध्यर्थ-’मिति तु तत्र भाष्यकृता रक्षणं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः । अर्थं हि तत्र भाष्याशयः-अनुपसर्जनस्योपपत्त्ये तदादिनियमाऽभावेऽपि कदाचित् कारोशब्दमपि स्यादिति पक्षे ‘कुम्भकारेण’ इत्यस्यापत्तिः । यदुक्तं ‘कुम्भेनेत्यादि, तत्पृष्ठम् । निष्कृष्याऽपयनेनैकार्थ्यमात्राऽभावेऽपि समुदाये-नैकार्थ्यभावेऽवयवेनाऽपि तस्यैव सत्त्वात्सामर्थ्याऽक्षतेः । विशेषतस्तदन्तव्यपत्त्ये विशेष्यसम्बन्धस्याऽव्याहतत्वे । अन्तविधानेन प्रत्यास्थानं तु न चमत्कारि । अत एव परम-गाव्यं स्वापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगाव्यं शब्दात्प्रत्यये परम-गाव्यायां इति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलमपि औद्बुधः । अनुपसर्जनादित्येतत्सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्तेः, मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदति-देशप्रवृत्तेः । न च औपप्रत्ययेषु तदादिनियमाऽभावेन कारी-शब्दस्यापि औपप्रत्ययान्तात्वाऽनपेक्षया तस्मादपि कदादिदुक्-स्यादेवेति बाध्यं, यतः प्रायवग्रहण इति नियमेनाऽधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य । अस्यैषित्यमिः परप्रात्यमित्यर्थे यजि-जोशेति फलोऽनापत्तेः । एवञ्च तन्निषेधेनाऽनेन तस्यैव संग्रहो न त्वतद्व्यावृत्त्यस्य न्यूनस्य । अन्यमधिकारोऽन्यत्रार्थे आपक इत्याहुः । एकपदत्वे तुह्येतिविधेयं भावाऽनुपपत्तेराह-सुपामिति ॥

१ अस्य-प्रकृतार्थस्य । तेन-सूत्रेण । २ तदुत्तरम्-‘अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति । ३ तत्र-तयोर्मध्ये । तद-न्ताऽप्रतिषेधेऽपि-तदन्ताऽप्रतिषेधे आपत्तेऽपि । ४ तदु-क्त्वम्-आचार्यदेशीयोऽक्त्वम् । दूषितामिति । तत एव तस्य तत्त्वमिति भावः । तेन-तेनापि । ५ आद्यस्व-‘अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति वार्तिकस्य । तदन्त-विध्यर्थमिति । ‘विधिवन्था स्यादिति तु भाष्ये पाठः ॥ ६ स्यादिति । दगिति शेषः । ७ ‘कुम्भेनेकार्थाभूतस्याणन्तस्ये

[आद्येपमाप्यम्]

यद्येवम्-अतियुष्मदव्यस्मदिति न सिध्यति ।

[समाधानभाष्यम्]

प्रतिष्ठन्निर्देशोऽयम्-‘अनुपसर्जनं अय-’दिति । अकारान्ताऽकाराऽत्कारी दाप्य-माणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ॥

(प्र०) अ अ अदिति । अकारेणाकारात्कारी विज्ञेयत्वे । अकारात्परी यावकाराऽत्कारी तावनुपस-र्जनस्येत्यर्थः । ‘पञ्चम्या अ’दित्यं तु युष्मदस्मद्व्या-मनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषाऽनुपस्थाना-दुपसर्जनाभ्यामपि भवति । ‘स्यदादीनाम’ इत्यय-मकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारा-न्तात्परोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितदित्यत्र न भवति । एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुमीदौ कृतेऽ-कारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति । ‘तदोः सः सा’मिति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जन-स्यापि प्राप्नोति । तत्रार्थं सर्वेषां-‘त्यदादीनाम’ इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते । सत्वविधौ च तथाविधानामेवाऽनुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः । अतिसर्ववैतयादौ लविशेषकार्यमपरिहृतमेव ॥

(उ०) अ-अदित्यत्र ‘अ’ इति सुप्तपञ्चम्यन्तं तदाह-अकारादिति । ‘अकारान्ता’दिति भाष्येऽन्तग्रहणं तु कश्चित्कर्त्तरं सवाक्यमिच्छ तत्र तदन्तविधिरिति प्रमित-व्यम् । विशेष्याऽसंनिधानात् । प्रागेण भाष्येऽपि ‘अकारा-दकारात्कारी’वित्येव पाठः । शेषे लोपस्याऽन्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारात्परत्वसंभवादाह-विधीयत इति । तदुक्तं भाष्ये-‘शिव्यमाणाविति । अपरिहृतमेवेति । एवं चैतेर्दपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमिति भाव इति केचित् ।

परे तु ‘इदं समाधानं सर्वविधानन्तर्यं कावोर्ध्वं प्रतिषेधो

त्यादि पूर्वत्रोक्तम् । ८ ‘अकारात्कारी’ । ९ अतएव उक्तार्थद्वय-सत्त्वादेव । १० ‘अस्य युवापत्यमिः’ । ११ एवञ्च अधिकस्यैव नियमेन व्यावृत्तेः । तन्निषेधेन-तदन्तविधिविनिषेधेन । अनेन-अनुपसर्जनप्रत्यये तदादिनियमोन्नेत्यनेन । १२ तुः कश्चिज् । १३ ‘अकारादका’ । १४ तत्रार्थमिति तयोर्मध्ये आद्ये वक्ष्यमाणः समाधिरित्यर्थः । द्वितीये काट-सत्येति । १५ कश्चिज् । १६ एवं चेति । सर्वथा तदपरिहारे नेत्यर्थः । १७ इदं-तस्य परिभाषात्वमिति समाधानम् । एवञ्च

वक्तव्य' इत्यस्यैवाऽर्थस्य । उत्तरादिविषये तस्यै प्रधानेपि तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयन् तद्वारकवृत्तयैवोपसर्जनेपि व्यावृत्तिरित्येवं रत्या ताफलकत्वाऽभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशी पक्षान्तरमाह—अथवेति । अन्यं समाधानद्वयं तु साधारणमित्याहुः ॥

[एकदेशिनः समाधानान्तरमाध्यम्]

**अथवा-अङ्गाधिकारे यदुच्यते, गृह्य-
माणविभक्तेस्तद्भवति ॥**

(प्र०) गृह्यमाणविभक्तेरिति । गृह्यमाणानां स्यादादीनां उत्तरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः ।

(उ०) 'स्वार्थद्वारेण' स्यादेविवरण- 'तदर्थगते' स्यादि । 'गृह्यमाणविभक्तेरिति संबन्धसामान्ये षष्ठी । तेन विभक्तौ विधीयमानस्य दाकाः स्यादपि संग्रह इति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

**यद्येवं-परमपञ्च परमसप्त- 'षड्भ्यो
लु'गिति लुङ् प्राप्नोति ॥**

(प्र०) यद्येवमिति । 'गृह्यमाणाद्विहिता या विभक्तिरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः ॥

(उ०) 'षड्भ्यः' इति षड्भ्यो पञ्चमीति मन्वानः शङ्कते-यद्येवमिति ।

[समाधानमाध्यम्]

नैप दोषः । षट्प्रधान एष समाप्तः ॥

(प्र०) आर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरे-ऽभिप्रायः । यद्येवं 'पञ्चकाः शकुनय' इति कनः स्वाधिकत्वाज्जसो लुङ् प्राप्नोति । उच्यते-कनि कृते शब्दान्तत्वाच्चान्तरत्वाऽभावाच्चाऽयं षट्संज्ञक इत्यदोषः । 'युष्मदस्मद्भ्यां ऋसोऽ'शित्यत्र त्वप्नेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति ॥

(उ०) कनः । 'संख्यायाः संज्ञासंवेत्यनेन विहितस्य । कनीति । कनि कृते कनन्त एव सङ्ख्यावाची, न प्रकृतिः । सै च न नास्त इति षट्त्वाऽभावात्ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः ॥ षड्भ्य इति पञ्चम्येव । षड्भ्यः परयोः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतमङ्गसामिवाचिनोर्लुगित्यर्थ इति भावः । युष्मदित्यादि सिध्यतीत्यन्तप्रश्नोऽत्र पुनश्चकः ।

सर्वोऽनिर्वाहकतया इयमेकदेश्युक्तिरेवेति भावः ।

१ तस्य-अहुदादेः । तद्वारकेति । प्रधानद्वारकेत्यर्थः ।

२ तत्फलकत्वाऽभावं-गणकायफलकत्वाऽभावम् ।

३ सप्त-सप्त ।

अनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । परे तु 'गृह्यमाणविभक्तेरित्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्येवार्थः । अहुदविषयमेतत् । कतरान्तस्याऽनभिधानमभिप्रेयः यथाऽहुदभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वा ॥ तुल्यन्यायात्- 'षट्भ्यः' इत्यत्रापि विहित-विशेषणमेवेति तत्राऽतिसङ्गं शङ्कते-यद्येवमिति । 'परमपञ्चे' स्यादेतर्कं गर्णनाया व्यवहाराऽभावेन षट्त्वाऽभाव इति लुगमाप्तिरिति प्रश्नः । संख्याप्रकारकसंख्येयविशेषक-बोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्येव । गर्णनायां प्रसिद्धानामेवेष्ट संख्यावाचिनां ग्रहेणमित्यत्र न मानमित्युत्तरम् । पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसंबन्धेन विभक्त्याऽन्यथो दुरूपपादः । आहुत्तो मानाऽभावश्च । 'षट्प्रधान' इत्यस्य त्वदभिमत-पठ्यप्रधानोऽतः समुदायोपि षट्संज्ञ इत्यर्थः । षड्यन्त-स्थलेपि विहितत्वसंबन्धेनाऽन्यथ इत्याशयेन शङ्कते-इह सहीति । वैपश्यमुपपादत्वाश्चयमाह-इह तावदित्यादिनेति माध्याममाहुः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

**इह तर्हि- 'प्रियसक्थना ब्राह्मणेन'-
अनङ् न प्राप्नोति ॥**

(प्र०) प्रियसक्थनेति । सविधशब्दः शकटा-वयववचनोऽत्रेति 'बहुम्रीहो' सक्थ्यक्ष्णो रिति समासान्तो न कृतः ॥

(उ०) शकटेति । न न स्वाङ्गमिति भावः ।

[समाधानमाध्यम्]

**सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ
तद्भवति ॥**

(प्र०) प्रकृतविभक्ताविति । अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः ॥

(उ०) अङ्गार्थेति । प्रकृतशब्देनाऽङ्गम् ॥

[समाधानदूषणमाध्यम्]

**यद्येवम्-अतितत् अतितद्गो अतितद्
इति-अत्वं प्राप्नोति ॥ [सप्तमीनिर्दिष्टे
यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति] ॥
तत्रापि वक्तव्यम् ॥**

(प्र०) तत्रापीति । 'गृह्यमाणविभक्तेरिति 'सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते' इति च ।

(उ०) एतत्तापीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशा-

३ गणनायां-सङ्ख्यागणनायाम् ।

४ ग्रहणं-पट्संज्ञासु ग्रहणम् । ५ ब्राह्मणकुलेन पा० ।

६ अर्थ पाठः क्वचित् । ७ अत्र पक्षे दोषान्तरमाह-

तत्रापीति । नो वाक्यालंकारे ।

अवहितपरामर्शः, अपिनाऽन्यवहितस्य केनाह-गृहमाणे-
स्यादि ।

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । इह तावत्—‘अद्वुत-
रादिभ्यः पञ्चम्यः’ इति पञ्चमी, ‘अङ्गस्ये’-
ति [स्थाने] षष्ठी, तत्राऽशक्यं विवि-
भक्तित्वाद्भूतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं
विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशे-
षयितुमन्यदतो विहिताऽप्रत्ययात्—‘डत-
रादिभ्यो यो विहित’ इति ॥

(प्र०) डतरादिभ्यो यो विहित इति ।
अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन परमकतरदि-
त्यत्रापि भवति । ‘युष्मदस्मभ्यां ङसोऽ’सित्यत्र तु
प्रकारणेऽङ्गेन विभक्तिविशेष्यतेऽर्थद्वारेण, युष्म-
दस्मद्भ्यां तु परत्वमात्रेणेत्यतिरुपमादित्यादावपि
कार्यं भवति ॥

(ड०) अर्थद्वारकमिति । ‘डतरादिभ्यो विहितो
योऽर्थस्तत्प्रतिपादकत्वमो’रित्यर्थः । तदर्थकप्रत्ययविधानेऽ-
र्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः । ‘डतरादिभ्य’ इत्यस्य
षष्ठयर्थत्वे तु ‘विविभक्तिर्नवा’दिति भाष्यविरोधः । परे तु
विधानस्य सर्वथाऽनाश्रयेण अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्य-
मिति स्वग्रन्थविरोधः, तस्माद्विहितविशेषणमिति—यथाश्रुतमेव
भाष्यम् । ‘परमकतर’दित्यत्राऽङ्गद्वारेण न भाष्यान्तरं मान-
मस्ति । प्रकृतमार्थं तु विपरीतं तदभावबोधकमेवेति
प्रामाणिकाः । त्यदादिप्रकृतिकविभक्त्यावित्यर्थं भत्वा शङ्कते-
यद्येवमिति । उक्तश्रयेनाह—त्यदादिप्रधान इति ।
अङ्गस्येति सुत्रेऽतो भिन्नं येतित्यादौ विविभक्तिवादसंबन्ध-
माशङ्कनाऽङ्गनिमित्तं यो भिसिति संबन्धं वक्ष्यति । तेन
न्यायेनाऽत्रापि संबन्धसंभवादिप्रमेकदेव्युक्तिः । तस्मादश्रया-
नुसारत्वं ‘फल्ग्वो’ ‘डतरादिभ्य’ इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं
भाष्यसंमतम्, तस्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता दूषणाऽ-
करणादित्याहुः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इहेदानीम्—‘अस्थिदधिसक्थ्यङ्गना-
मनङ्कुदात्तः’ इति, ‘त्यदादीनामो भवती’ति ।
अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि ।
त्यदादीनामित्यपि षष्ठी, अङ्गस्येत्यपि ।
तत्र कामचारो गृहमाणेन वा विभक्ति

विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता कामचारः,
इह तावत्—‘अस्थिदधिसक्थ्यङ्गनामनङ्कु-
दात्तः’ इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामोऽ-
स्थ्यादिभिरनङ्गम्—‘अङ्गस्य विभक्तावनङ्क-
भवति, अस्थ्यादीनामिति ॥ इहेदानीं
त्यदादीनामो भवतीति, गृहमाणेन विभक्तिं
विशेषयिष्यामः, अङ्गेनाकारं—‘त्यदादीनां
विभक्तावो भवति अङ्गस्ये’ति ॥

(ड०) भाष्ये अकारविषयेपि समाधानं वक्तुमैह-
इहेति । इह तावदिति । लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा
तथा व्याख्याने बोधम् । ‘अङ्गस्य विभक्त’वित्यादेशाङ्गार्थ-
गतार्थप्रतिपादकविभक्त्यावित्यावर्थः । षष्ठ्यन्तत्वेन तथान्व-
यस्य सूपपादत्वादिति भावः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यद्येवम्—‘अतिसः’—अत्थं न प्राप्नोति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः, त्यदादिप्रधान एव समासः ।

(प्र०) अतिस इति । शोभनः स इति
प्रादिसमासः । नञ्समासेऽप्यस्य अवष्टं अकतरा-
दिति भवति ॥

(ड०) नञ्समासेपीति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वा-
दिति भावः । अतिकतरादित्युत्तरीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि
पक्षेऽतिसबाधित्यादौ दोष एव । ‘परमसर्वत’ इत्यादिसिद्धये
तदन्तस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन ‘सर्वनाम्नो विहितस्यं
ङेः रसे’ इत्येवैप रसेभावस्य दुर्बोर्त्वात् । अतोप्येकदेव्युक्ति-
रिदं पक्षद्वयम् ।

[सिद्धान्तिनः सर्वसाधारणं समाधानम्]

अथवा—नेदं संज्ञाकरणं, पाठविशेषण-
मिदम्—‘सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वा-
दीनि’ । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

(प्र०) सर्वेषां यानीति । स्वविषयापेक्षया
सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं
सर्वगतत्वं, न त्वेतेषां सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां
यान्ति, भिन्नार्थत्वात् ॥

(ड०) कर्तः सर्वसाधारणं समाधिमाह भाष्ये—
अथवा नेदमिति । इदं चैत्यादिभिश्च सर्वादिभ्यस्त्वैव
निषेधस्तत्प्रयुक्तकार्थाऽभावे पर्यवस्यति । एवं विकल्पोऽ-

१ कचिच्च । २ अपिनाऽस्मादिसमुच्चयः । ३ वक्तुम्-
अथो ‘इहावदस्थिदधी’त्यादिना वक्तुम् ।

४ न तु न हि । ‘परस्परपर्याय’ । ५ ‘न तु सर्वा’ ।
६ अतः—पूर्वोः पक्षयोरेकदेव्युक्तिता ।

पीत्यभिमानः । ननु सर्वार्थवाचकत्वं न पूर्वोदितशब्दानामित्य-
सङ्गतमेतदत आह—स्वविषयवेति । लोकानिस्त्वप्रवृत्तिनिमित्ति-
त्वेन या अभिधेया व्यक्तयस्ताः स्वविषयः ॥ ननु सर्वोदि-
गापठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वाद्भाष्यं
व्याख्यानल्लेखोऽत आह—नमिविति ॥ नैवेद्यं घटादिशब्दा-
नामपि स्वविषयप्राप्त्यर्थं सर्वनामत्वाद्घटादेत्यादौ स्यैवाभावा
वृत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहणसामर्थ्येन सङ्ग-
द्घटोत्तमस्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताप्रयविबद्धाऽनेकजातीयाऽर्थ-
बोधकानामेव 'सर्वनाम'पदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं—
'सर्वेषां नामानां'ति बहुवचनान्तपूर्वपक्षो विग्रहो दक्षितो
भाष्ये । भाष्ये—सङ्गोपसङ्गे वेति । संज्ञा त्वेकद्वय-
निष्ठत्वाच्च सर्वेषां नाम । उपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंस्पृष्टार्थ-
वृत्तिश्चात्र प्राधान्येन सर्वेषांनुपस्थापकम्, नामपदस्वारस्येन
तत्रैव कामादित्यर्थः । उपसर्जनान्ते विशेषेण शेषस्य विशेषणे
इत्यर्थः ॥

[उक्तभाष्यम्]

यद्येवं संज्ञाभयं यत्कार्यं तत्र सिध्यति
'सर्वनामः स्मै' 'आमि सर्वनाम सु'दिति ।

[समाधानभाष्यम्]

अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां
यन्नाम तत्सर्वनाम । सर्वनाम उत्तरस्य
ऊः स्मै भवति । सर्वनाम उत्तरस्याऽऽमः
सुब् भवति ।

[उक्तभाष्यम्]

यद्येवं, सकलं कृत्वा जगदित्यत्रापि
प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य
स स विषयस्तस्मिन्स्तस्मिन्विषये यो
यः शब्दो वर्तते, तस्य तस्य तस्मिन्स्तस्मि-
न्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति ॥

(प्र०) एतेषां चापीति । ततश्च सर्वस्मिन्-
दन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति,
सामानाधिकरण्यादनयोः । ननु प्रतिनियतवस्तुभागा-
ऽमिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभि-
हितम्, ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कृतोऽयं
प्रसङ्गः ? तत्रेदं दर्शने—सर्वशब्दोऽपि ओदनार्था-
वग्रहेण प्रवृत्तः, ओदनशब्दोऽपि सर्वार्थावग्रहेण ।
प्रतिपक्षा तु केवलसर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते,
रूपसादृश्यात् । नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपश्य-

र्णमुभयोरुपादानम् । तस्यैकस्य सर्वनामकार्यं भवति
नाऽपरस्येति प्रमाणाऽभावादितिप्रसङ्ग उद्भावितः ॥

(उ०) भाष्ये—एतेषां चापीति दृग्गान्तरम् । एतेषां
चापि—घटादिशब्दानामपि । एकैकस्य—तस्य तस्यापि ।
स स विषयः—सर्वार्थार्थो विषयः ॥ तस्मिन्स्तस्मिन्विषये
सर्वार्थवत्त्वे विषये । यो यः शब्दो—घटादिशब्दो वर्तते
तस्य तस्य—घटादिशब्दस्य सर्वार्थवत् वर्तमानस्येस्यकारणः ।
तद्व्याचष्टे—तत्तत्रेति । पदैः पदार्थानभिधायकाङ्गादियुक्त-
शक्तिनशात्संसृष्टवाक्याद्यप्रतीतिर्जन्यत इत्यभिहितान्त्ववादे
शङ्कते—नन्विति । गुणद्वन्द्वदिस्मृदायामेकं वस्तुनि प्रति-
नियता ये भागाः प्रवृत्तिनिमित्ताख्यास्तदभिनिवेशित्वा-
च्छब्दानामित्यर्थः ॥ 'द्योत्येतरान्विते'पदानां शब्देः स्वाध्याप-
दान्तरावोऽपि स्वभाष्य'इत्यनिवृत्ताभिधानामित्य परिहरति—
तत्रेति ॥ अवग्रहः—लोकोकारः ॥ नम्रतिपक्षते । 'मि-
दतये'ति शेषः ॥ रूपसादृश्यादिति । ओदनत्वमितिस्वा-
ध्याप्यव्यवहारसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । तत्प्रतिपक्ष-
ार्थम्—निर्धारितविशेषप्रतिपक्षार्थम् । अपरे तु—पदे पदैकदेशग्र-
हणबध्ना सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये 'ओदने'इति
वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते, प्रकरणाच्च तत एव पदाद्याद्य-
वाक्यार्थबोधरतत्र दीप इति आध्याशयः । यथा च पदशक्ति-
प्रसङ्गाले पदैकदेशस्यापि तत्रैव शक्तिग्रह इति परप्रकारा
कैवष्टेनोक्तम्, तथा वैवाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे
वाक्यस्य शक्त्यङ्गीकारेण तत्र तत्तत्पदार्थालिङ्गिते समुदितस्य
शक्तिप्रसङ्गालेऽवयवभूतैकैकपदस्यापि तत शक्तिग्रहणेकैक-
पदादपि तादृशविशिष्टार्थबोध इति 'इयम्' इतिसुखं भाष्ये
जनितम् । आकाङ्क्षावादान्ते च मञ्जुषार्थानिर्दिष्टमित्याहुः ।
अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति । न च 'सर्वनामः स्मै'
इत्यादौ 'सर्वोः स्मै' इत्याद्येव सूत्राणि सन्निवृत्ति न कृत्वा-
दिषु दोषः । अपाणिनीयत्वापत्तेः ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते—पाठग्रैव
विशेष्यते, संज्ञा य ॥ कथं पुनरेकेन यत्ने-
नोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह ॥ कार्यम् ? ॥

(उ०)—भाष्ये—एवं तर्ह्युभयमिति ॥

॥*॥ एकशेषनिर्देशात् ॥*॥

एकशेषनिर्देशोऽयम् । सर्वादीनि च
सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च
सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां यानि

१ एवं—तथा तस्याऽङ्गीकारे । २ तदिति स्मैभाषादि-
विषयकोचित्यर्थः । ३ प्रकरणाच्च—प्रकरणात् । ४ तत्र—

पदावर्थे । ५ तत्र—विशेषणविशेष्यभावे । ६ इदं कचिन्न ।

७ 'मवन्तीति' पा० ।

च नामानि तानि सर्वादीनि । संक्षोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ॥

(प्र०) एकलोपविर्लेह इति । सहविवक्षाया अभावात् कथमेकलेशः ? । एकलेशफलत्वात्तन्त्र-
न्याय आवृत्तिर्विकलेशवन्देनोच्यते । अथवा—आकृ-
त्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेक-
लेशशब्दं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं
भवतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकलेशः ।

संक्षोपसर्जने चेति । यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन
विनियुज्यते, तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन
स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवाऽवति-
ष्ठते । उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वाऽतिक्रान्तार्थ-
विशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्ति भवत्यतिसर्वाये-
त्यत्र । वाक्ये त्वसंयुष्टार्थत्वात्स्वार्थमात्रं प्रतिपाद-
यतो न विशेषेऽवस्थानम् ॥

(उ०) सहेति । एकैकस्योद्देश्यत्वं विधेयत्वसत्त्वात्सह-
विषयाऽभावे इत्यर्थः । अर्थद्वयोपेच्छया एकस्य सकृद-
धारणमिदं तन्त्रम् । अत्रोच्चारणं तन्त्रेण, बोद्धव्यं तु पुन-
रनुसन्धानेनेत्याशयेनाह—आवृत्तिर्वेति । आवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥
प्रत्याख्यातमिति । लौकिकप्रयोगात्त्वेन निराकृतमित्यर्थः ।
प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । तच्च सर्वशब्दस्य बाधत्वम् ।
इदमुपलक्षणम्, अनेकार्थसाधारणशक्तिप्रसहकारेण स्ववि-
षयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमि-
त्यस्याऽर्थत्वम् । स्वरूपमात्रोपकारीति । स्वरूपमात्रप्रवृत्ति-
निमित्तक इत्यर्थः । अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति ।
एवं च प्राधान्येन ॥ सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । जह-
त्स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा—महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा
च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥
लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् ॥ तच्च महत्याः
संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा
यथा विज्ञेयते—‘सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि
भवन्ति, सर्वेषां नामानीति चाऽतः सर्वना-

मानि । संक्षोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते’ ॥

(प्र०) यतो न लघीय इति । सन्दध्यवहारो
लघुस्ततोऽपि लघीयो—नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकरणा-
त्सर्वादीनां विविधो धर्मोऽनुमीयते—‘नूनमेतानि
संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि, यतस्त-
दनुरूपा तेषां संज्ञा कृते’ति । सर्वनामकार्यमन्तर्गण-
कार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति, न संक्षोप-
सर्जनानाम् ॥

(उ०) अथवा महतीति । अर्थ भावः—अनेकार्थ-
साधारणशक्तिप्रसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोप-
स्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहा-
संज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेऽनुकरणम् । तत्र संज्ञायास्त-
त्त्वाऽभावेः स्पष्ट एव । उपसर्जनेनस्याऽपि न प्राधान्येन तदु-
पस्थापकत्वं, नामपदस्वारस्येन तथैव लाभार् । उपसर्जनं
हि इतरविशेषणतयैव सर्वार्थोपस्थापकम् । ‘सर्वादीनि तद-
न्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्ती’-
त्यर्थः सूत्रस्य । तदन्ते च तत्प्रधानसमासेऽवयवीयतादृश-
शक्तिप्रसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकरत्वं विशेष्यतयाऽस्येवेति
दिक् ॥ ततोपि लघीयो नामेति । संज्ञेत्यर्थः । ‘तन्नाम
संज्ञा यतोऽन्यलघुतरं नास्ती’त्यन्वयो भाष्ये । यदा ‘संज्ञा च
नामे’ति पर्यायप्रदर्शनम् । तच्च यतो नान्यलघीयतरत् । एवं
च संज्ञायां सर्वतः सन्दध्यवहारोद्देश्योत्त्वं सिद्धम् ।
‘लघ्वर्थे’मित्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नन्वन्वर्थ-
संज्ञात्वं नामयोगः कदाचित् । तत्र योगार्थस्य कदाचनैवाऽन्व-
नियमात् पृथगुद्देशेनाऽनन्वयात् कथं सर्वार्थनाचकानामेव
संज्ञेत्यत्र आह—अनुमीयते इति । नूनमेतानीति ।
गणपठितानीत्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः ? ॥

(उ०) भाष्ये—अथोभस्येति । ‘उभयवत्’ इत्यादेरुभय-
शब्दादेनैव सिद्धेति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ उभस्य सर्वनामत्वेऽकवर्धः ॥ * ॥

उभस्य सर्वनामत्वेऽकवर्धः पाठः
क्रियते । उभकौ ॥

१ उभयोरैकज्ञाऽन्वयाऽभावेनाऽनुत्यक्तक्षत्वादिति भावः ।
२ एवं चेति । तस्य विशेषणत्वे ज्ञेयत्वम् । ३ एतानीति
पठः । युक्तानोत्पन्नेन साध्यम् । यत्—शब्दादिना हेतुः ।
अतिरेकसुमानेचाऽत्र पदादिदृष्टान्तः । तथाच नामं ज्ञान्यो
ऽपि त्वनुमानगम्यः । स त्वक एव । अत्र व्यञ्जना वक्तुमु-

चित्तेति परे । ४ तन्त्र—तयोमध्ये । ५ तत्त्वाभावः—तेन
बोधकत्वाऽभावः । ६ नामपदार्थभावः—सम्बन्धेति । उच्चा-
मेति । सुबन्तमित्यर्थः । ७ तच्च—नाम च । एवम—एवं
व्याख्याने च । ८ तन्त्र—तयोमध्ये । निबन्नादिति ।
पञ्चादौ तथैव दर्शनादिप्राशङ्ग्यः ।

[वास्तिकावतारणमाध्यम्]

किमुच्यते 'उकजर्थ' इति' न पुनर-
स्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ? ॥

॥ * ॥ अन्याऽभावो द्विवचनटाव्विषय-
त्वात् ॥ * ॥

अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः ॥
किं कारणम् ? ॥ 'द्विवचनटाव्विषयत्वात्' ।
उभशब्दोऽयं द्विवचनटाव्विषयः । अन्या-
नि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचने-
षूच्यन्ते ॥

(प्र०) अन्याभाव इति । टाव्विषयत्वमपि
न द्विवचनादन्यत्र बोध्यम् । तत्रोभादुदात्तो नित्य-
मित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं- 'वृत्तिविषये उभ-
शब्दप्रयोगो माभूदुभयशब्दस्यैव यथा स्या'दित्युभय-
पुत्र इत्यादि भवति । 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्चे'त्यत्र तु
निपातनादुभावाह्नित्यादयः साधवः ॥

(उ०) ननु यावत् 'सर्वनामः स्यादित्याप्यन्यसर्वनाम-
कार्यसंभवोऽस्त्येवेत्यत आह-टाव्विषयत्वमपीति ।
'अन्याभाव' इत्यत्र हेतुत्वेनोपादानादिति भावः । एवं चोभे-
शब्दः केवलद्विवचनविषयश्चास्ति तद्विवचनविषयो वेत्यर्थः
इति टाव्वग्रहणमनुवादमार्थं नाऽपूर्वमिति तात्पर्यम् । द्वि-
वचनटाव्विषयत्वे उपपत्तिमाह-तत्रेति । 'द्वित्रिभ्या'मिति
सूत्रस्थ'वेत्यस्याऽस्वरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तयस्यानिकत्वेना-
ऽयच्चः तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाऽभावेन महाविभा-
षाया अप्यसंबन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तत्रिवृत्तौ दोषाच्च
नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वाधिकाऽनादेशभूताऽयच्चप्रत्यया-
न्तरविधायकमिति भावः । अत्र च 'नित्य'शब्दस्य वाच्यार्थ-
विरोधादिकल्पाननुवृत्तिः । अयमप्याष्टदास एव, प्रत्यय-
सम्बन्धाद्युदात्तग्रहणानुवृत्तेः । वृत्तिविषये इति । अत एवो-
भौ साम्यास्येति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं च सूत्रं योग-
विभागस्यैव सिद्धयर्थत्वादुभाविनि निर्देशाच्च, 'उभयोऽन्य-
त्रे'ति वास्तिकाच्च द्विवचनाऽश्रवणं यत्र तत्रैव प्रवर्तते, नान्यत्र,
तेन नाऽतिप्रसङ्गः । 'द्विवचनविषयत्वा'दिति भाष्यस्य
द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः । द्विवचनाऽसत्ता च
वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटे- 'वृत्तिविषये' इत्युक्तम् ।

१ 'उभयशब्दो' २ 'द्विवचनविषयेषु' पा० ३ हेतुत्वेति । 'द्विवचन-
टाव्विषयत्वा'दित्यस्यान्याभावे हेतुत्वेनोपादानादयमर्थो लभ्यते
इत्यर्थः । ४ केवलेति । 'पुनरुपसंक्रयो'रित्यादिः । कियं
विशेषमाह-टाव्विति । ५ 'सम्बन्धोदात्ते'ति 'सम्बन्धोदात्ते'-

[प्रश्नमाध्यम्]

यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाव्वि-
षयः, क इदानीमस्यान्यत्र भवति ? ॥

(उ०) क इदानीमिति । अस्योभशब्दस्याऽर्थप्रति-
पादकः कः शब्दोऽन्यत्र तसिलादिविषये द्विवचनाऽभावे
भवतीत्यर्थः ॥

[समाधानवातिकम्]

॥ * ॥ उभयोऽन्यत्र ॥ * ॥

उभयशब्दोऽस्याऽन्यत्र भवति । उभये
देवमनुभ्याः, उभयो मणिरिति ।

(उ०) उभयोऽन्यत्रेति । द्विवचनविषयत्वाऽभाव-
संभावनायामित्यर्थः । उन्विषये लुका विषयस्यैवाऽपहाराच्च
दोषः । संभावनानिवेशाच्चोभशब्दस्य पाठाऽभावेऽयुभयत इ-
त्यादिसिद्धिः । अन्यथोभात्तसिलादेः कर्तुमशक्यतया द्विवच-
नस्य लुगभावेन तद्विषयस्यैव सत्त्वेनाऽवबन्नापत्तौ 'उभयत'
इत्याद्यसिद्धिः । ममतु' यद्यत्र तसिलादि स्यात्तर्हि लुगपि स्या-
दिति संभावनया विषयाऽभावसंभावनाऽस्त्येवेति न दोषः ।
इदमेव ध्वनयितुं 'विषय'पदमुपैत्तम् । 'उभय' इति । वास्तिके
'उभय'शब्देन स्वार्थिकाऽयन्नस्तस्याऽवयवभ्यर्थकाऽयजन्तस्य
च ग्रहणमिति भावः ॥

[प्रश्नोत्तरमाध्यम्]

किंच स्याद्यद्यत्राऽकज्ज स्यात् ? ॥

कः प्रसज्येत ॥

[चोदनामाध्यम्]

कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः ? ॥

(प्र०) कश्चेदानीमिति । रूपे स्वरे च नास्ति
विशेषः । अवग्रहे च नास्त्यादरो, न हि लक्षणै-
न पदकारा अनुवर्त्तन्ते । [उभकाभ्यां हेतुभ्याम् उभ-
कयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीये सिद्धे, 'निमित्तकारणहेतुषु
सर्वासां प्रायदर्शन'मिति वचनात्] ।

(उ०) रूपे इति । नन्वकचि उभशब्देन तद्वि-
ष्टस्य ग्रहणादुभकावयवौ यस्येत्यर्थः 'उभकयो मणि'रिति
प्रयोगः सिध्यति, के तु मिति फले विशेषः स्पष्टः । एवमहा-
तोमयोर्घट इत्यर्थेऽकचि 'उभयघट' इति रूपम् । केऽयच्चि
'उभयकघट' इति स्यादिति रूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न;

तिवा पाठान्तरम् । ६ 'उभशब्दोऽन्यत्र' इति पाठान्तरम् ।
७ 'मितिभावः' पाठा० । ८ 'उभस्य पाठभावे' पा० ।
९ अन्यथा-संभावनाया अनिवेगे । कर्णमिति ।
अपाठादित्याशयः । १० उपात्तं-पूर्वत्र माध्य उक्तम् ।

भाष्यप्राभाष्येनाऽनभिधानात् । अत एव हरिण 'उभयो-
ऽन्यत्रेति वार्तिकमूलभूतम् 'उभयस्य द्विवचनं टाप् च लोपश्च
यस्येति व्याकरणाऽन्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते बोधा प्रयोगा-
णामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम् । स्वरेचेति । चित्स्वर-
प्रत्ययस्वरान्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धिरिति भावः ।
उभकाभ्यामित्यादिवचनादित्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः,
पुनरग्रे दर्शनात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

'उभशब्दोऽयं द्विवचनटादिवचनः'
इत्युक्तम् । तत्राऽकचि सत्यकचस्तन्मध्य-
पतितत्वाच्छक्यते पतद्भक्तुं-द्विवचनपरो-
ऽयमिति । के पुनः सति नाऽयं द्विवचन-
परः स्यात् । तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या ।

(प्र०) उभयशब्दोऽयमिति । द्विवचनेऽन-
न्तरे भूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं, न ह्येते,
न व्यवहिते । के पुनः सतीति । पूर्वस्य द्विवचनस्य
लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात् । तत्र कविष्ये व्यव-
हितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम् ।

(उ०) ग्रयमाण इति । विषयशब्दलभ्योऽयमर्थः ।
श्रममाणत्वं च साक्षाद्भावप्रादेशद्वारा वेत्यन्यत् । व्यव-
धानादिति । द्विवचनविषयत्वस्याऽव्यवहितस्यैव निवेद्या-
दित्यर्थः । 'उभयघटा'वित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य
साधुत्ववार्णाय-कविष्ये इति । एवं चैतद्वचनाऽकरण-
लाघवार्थमुभशब्दपाठ इति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचन-
पर एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः
स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या ॥

(प्र०) यथैव तर्हि । ननु 'द्विवचनटादिव-
चनत्वा'दित्यत्र टाप् उपात्तत्वाच्चोद्याऽनुपपत्तिः । एवं
तर्हि टादिविषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येत-
दैर्यमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम् ॥

(उ०) भाष्ये-एवमाप्यपीति । टापा व्यवधाना-
दिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अवचनादापि तत्परविज्ञानम् ॥*॥

१ 'उभयशब्दो' । २ अयमर्थः-भूयमाणे इत्यर्थः ।
३ 'दित्येवमर्थः' । ४ इदं भाष्यमित्यर्थः । ५ 'दापि' । ६
'मूलको वा' । ७ तस्य-कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य । तस्या

अन्तरेणाऽपि वचनमापि द्विवचन-
परोऽयं भविष्यति ॥

(प्र०) अवचनादिति । स्वार्थिकादाद्योप उभा-
यस्याऽहानादापि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये-अन्तरेणापीति । दीर्घं तद्विशिष्टस्या-
ऽन्तवद्भावेनोभशब्दत्वमिति भावः । आवन्तादेकवचनाणा-
पत्तिस्तु नेत्याह-स्वार्थिकत्वादिति । एवं च तत एकवच-
नादौ द्विवचनविषयत्वं कथमिति न वक्तव्यमिति भावः ॥

[प्रश्नतत्समाधानभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमु-
च्यमानं गंस्यते ? ॥ एकादेशे कृते द्विवचन-
परोऽयमन्तादिवद्भावेन ॥

(उ०) 'किं वक्तव्यमेत'दित्यादिरन्तावद्भावेने-
त्यन्तोऽपाठः । 'अवचनादापीत्यस्य वक्तव्यत्वाद्भावेन 'किं
वक्तव्यमिति प्रश्नाऽसङ्गतेः । तथा भ्रमेऽफलको वा प्रश्न इति
बोध्यम् ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपितुल्यम्

अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽ-
प्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति ॥
कथम् ? ॥ 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृति-
तोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन
स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति ॥

(प्र०) केऽपितुल्यमिति । 'द्विवचनविषयत्वा'-
दित्यत्र 'द्विवचन' शब्देन प्रत्ययो न गृह्यते । किं
तर्हि ? । वार्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः । 'उभयतः' 'उभय-
त्रे'ति श्रतसोरव्ययत्वाज्जित्वाऽभिधानसामर्थ्यं
नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न
तूभशब्दः । एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभशब्दस्य
पाठः । 'सर्वनामस्तृतीया' चेति षष्ठीतृतीयार्थः
पाठ इति केचित् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासं
प्रायश्चानमिति वचनात्तदर्थेऽपि पाठो न
कर्तव्य इत्यन्ये ।

(उ०) व्यर्थेति । 'कृत्रिमाकृत्रिम'न्यायस्य तु नेह
प्रवृत्तिः, तस्यैव शास्त्रेऽनाश्रयणस्य संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये
उक्तेः । अर्थः लोकसिद्धव्यवस्थानोपकल्पेन तत्र न्यायाऽ-

इति पाठो-कृत्रिमेत्यादिपरिभाषाया इत्यर्थः । ८ अस्व-
उक्तवार्तिकस्य । उभ-द्विवचनादौ । न्यायेति । कृत्रि-
मेतिन्यायेत्यर्थः ।

प्रकृत्येति भावः । ननु भूकविति बहुमत इत्याद्यपि प्रस-
ज्येत्येत्य आह—उभयत इत्यादि । तयोरेव्यत्येन
विभक्त्यन्तोरस्वार्थिकत्वेन चाऽधिकारणाऽपादानशक्तिविशे-
ष्यकबोधजनकत्वात् । द्विवचनत्वं च संख्योपकारकसंख्येय
विशेष्यकबोधजनकत्वम् ॥ **अभेदविषयः**—इतिविषयः ।
उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति—भाष्ये—**कथं, स्वार्थिका**
इति । यतः **स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविवक्षिताः**—अन्वयार्थवि-
शेष्यकबोधाऽजनकः—अतः **[प्रकृतिग्रहणेन]**—प्रकृतिगृह्यते
अनेनेति प्रकृतिग्रहणं, तेन प्रकृतिभूतो भगवद्भ्राह्मणेन
'द्विवचन'शब्देन—तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि
ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्यादेभ्योऽवृत्तिः '**प्रकृतिग्रहणे**
ने'त्यनेन कुत्रिमाकुत्रिमन्यायाऽप्रकृतिध्वनिता । द्विवचनं च
दाप्साहचर्यामित्यस्य पक्ष गृह्यते । एतदर्थमेव दाप्साहणम् ।
तेनोभयोरुभाभयोभावित्वत्वं समासे भवत्येवाऽव्यजित्याहुः ।
एवं प्रत्याख्यात इति । किं चाऽकस्मात्प्रार्थनं 'उभाभ्य-
वसर्वनामसमास'जित्येव पाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजकं गणे
पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च संज्ञादिभ्यावृत्तिरिति बोध्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि
प्रयोजनानि ? ॥

(प्र०) अथ भवत इति । अनकारान्तस्वान्
स्मायाद्यभावात्प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ भवतोऽकच्छेषाऽऽत्वानि ॥ * ॥

भवतोऽकच्छेषाऽऽत्वानि प्रयोजनानि ॥

अकच्छेषः—भवतान् ॥ शेषः—स च भवांश्च
भवन्तौ ॥ आत्वं—भवाहणिति ।

(प्र०) शेष इति । पाठे सति त्र्यदादित्वा-
च्छेषो भवति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरिदं परिगणनमाहो स्विदुदा-
हरणमात्रम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'उदाहरणमात्र'मित्याह । तृतीयाव्यो-
ऽपि हीप्यन्ते सर्वनामस्तृतीया च । भवता
हेतुना, भवतो हेतोरिति ॥ [उभयस्याप्येवा
उभयभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेतोरिति] ॥

१ द्विवचनं याप्रकारकत्वर्थः । 'द्विवचन'तिपाठान्तरम् ।
२ अतः—अस्मात्कारणात् । ३ 'तृतीयाऽप्योहेत्यन्ते' । 'द्वयोऽ
पिदुद्वन्ते' 'याऽपिहो' पा० । ४ कचिन्न । ५ 'सर्वनाम-
स्तृतीया चे'ति सूत्रमात्रमपेक्ष्येति यावत् । ६ एक-

(प्र०) तृतीयाव्योरेति । 'निमित्तकारण-
हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मित्येनपेक्ष्येतदुक्तम् । इदं
तु प्रयोजनं—भावतायनिः, भवदाह, भवन्मयः ।
पूर्वनिपातश्च—भवन्मित्रः । 'भवतष्टकछसा'विति
वृद्धत्वाट्टकछसौ । गुणवचनसंज्ञाबाधनं च,
भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत् ॥ [सर्वादीनि]

(उ०) इदं त्विति ॥ भाष्ये क्वादिपदसंप्राप्तमित्यर्थः ।
भावतायनिरिति । सति पाठे 'त्यदादीनि चे'ति वृद्धत्वे
'उदोचां वृद्धा'इति किञ्च ॥ **भवत्प्रकृति** । 'विश्वदेवयोश्च
'रे'रिति चेन सर्वनामोऽनुकर्षणादत्रादेशः ॥ **भवन्मये-**
'नित्यं वृद्धे'ति मयद् ॥ **भवन्मित्रे**—'बहुव्रीहौ सर्वनाम-
संख्ययो'रिति पूर्वनिपातः ॥ **भवतष्टमिति** । शब्दन्तनिष्ठेषु
वृद्धग्रहणं तत्रानुवर्तत इत्यर्थः ॥ **गुणवचनेति** । एक-
संज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञातः परा
सर्वनामसंज्ञेति भावः ॥ [सर्वादीनि] ॥

विभाषादिकसमासेषु व्रीहौ १ । १ । २७

[प्रश्नभाष्यम्]

दिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) विभाषा दिकसमासे ॥ दिग्रहण-
मिति । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवा-
स्तामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः ॥

(उ०) विभाषा दि ॥ एकस्मिन्निति । सर्वत्र
परत्वात्प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यम् । सर्वत्र वा विकल्पे भावाऽ-
भावयोस्तेनैव सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरैकविषय-
त्वाऽसंभव इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'न बहुव्रीहौ'विति प्रतिषेधं यद्वयति, तत्र
न ज्ञायते—'क विभाषा, क प्रतिषेध' इति ।
दिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति—
'दिगुपदिष्टे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेधः' ॥

(प्र०) नैवचनमन्तरेणाऽभिमतो विषयभेदो न
लभ्यत इत्युत्तरम् ॥

(उ०) भाष्ये दिगुपदिष्टे इति । दिक्शब्दोच्चारणेन
विहित इत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ'विति शेषः ॥

स्मिन्विषये बहुव्रीहौ न बहुव्रीहवितिनिषेधस्यानेन विक-
ल्पस्य चाऽसम्भवादित्यर्थः । ७ विकल्पे—पूर्वविप्रतिषे-
धेनाऽनेन संज्ञाविकल्पे । तेन—विकल्पेनैव । ८ तत्र—
प्रतिषेधे सति । ९ वचनं—दिग्रहणम् ।

[प्रश्नमाध्यम्]

अथ समासग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

‘समास एव यो बहुव्रीहस्तत्र यथा
स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहस्तत्र
मा भूदिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहीति ॥

(प्र०) समासएवेति । मुख्य इत्यर्थः । अथ्यस्तु
तत्कार्यलोभाय तद्यप्यदेशं लभत इत्यमुख्यः ॥

(उ०) व्यायर्थमिति देहे व्यापकवर्गस्याप्यतिदेशा-
त्समासोऽप्ययमत आह—मुख्य इति । दक्षिणदक्षिणस्यै
इति । ‘आवायेचे’ति द्विवचनबहुव्रीहिवद्भावे ।

[प्रश्नमाध्यम्]

अथ बहुव्रीहग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

द्वन्द्वे मा भूत्-दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ।

(प्र०) दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । ‘द्वन्द्वे चे’-
त्यनेन सर्वाद्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो
नाऽवयवानामिति ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र’ इति पुंवद्भावः ॥

(उ०) नावयवानामिति । ‘न बहुव्रीहा’विति बहु-
‘द्वन्द्वे चिकीर्षिते नैत्यर्थं । यद्यपि द्वन्द्वेऽपि उद्भूतावयव-
भेदसमुदायस्य प्राधान्येन तं प्रति बहुव्रीहेरिव द्वन्द्वस्य
युगत्वेन तदप्राप्तेरवयवोचितस्तथापि त्यदादीनां द्वन्द्वाभा-
वेनाऽदन्ते काऽकचोरविशेषेण फलाऽभावात् । कर्तृपरोक्ष-
‘व’च्छब्दस्य सर्वनामत्वे न मानम्, बहुसंमतत्वाद्गणे
तत्पाठस्य । ‘विभाषा जसी’त्यस्याऽसङ्गतेत्येति भावः । एवं
चेदं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव । सूत्रकृता तदन्यु-
पगमाद्वा कृतं तत् । अत एव कुकुटमयूरान्वित्यादुपसर्जन-
ह्रस्ववारणाय ‘द्वन्द्वे नेति वचनमारब्धं ‘शोक्षिवो’रिति
सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् । पुंवद्भाव इति । इदं चिन्त्यं,
मात्रग्रहणेनैति सिद्धेः ॥

[प्रयोजननिराकरणमाध्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । ‘द्वन्द्वे चे’ति
प्रतिषेधे भविष्यति ॥

१ शङ्कोत्येव्येति । नन्वित्यादिः २ गुणत्वेनेति । उपसर्ज-
नत्वेन सर्वनामसंज्ञाया अप्राप्तेरित्यर्थः । ३ अवयवेव-‘द्वन्द्वे
चिकीर्षिते नैत्यर्थं एव । ४ ननु त्वच्छब्दे तान्ते काकचो-
विशेषोऽस्त्येवात आह-अन्व्येति । ५ सिद्धेति । मात्र-

[प्रयोजनरक्षणमाध्यम्]

नाऽप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषाऽऽर-
भ्यते, सा यद्यैव ‘न बहुव्रीहा’वित्येतं प्रति-
षेधं बाधते एवं ‘द्वन्द्वे चे’त्येतमपि बाधत ॥

[प्रयोजननिराकरणमाध्यम्]

न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन
नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाऽप्राप्ते
‘न बहुव्रीहा’त्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा-
ऽऽरभ्यते । ‘द्वन्द्वे चे’त्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते
चाऽप्राप्ते च ।

(प्र०) येन नाप्राप्त इति । अयमत्रार्थः—‘न
बहुव्रीहा’वित्यनेन सर्वैः स्वविषयो व्याप्तः । ‘द्वन्द्वे
चे’त्यनेन तु न व्याप्तः, ‘विभाषा जसी’ति जसि
विकल्पविधानात् । यदि चाऽनेन द्वन्द्वे विभाषा
स्याजस्यनुवाददोषः प्रसज्येत । बहुव्रीहौ लघुवाद-
दोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा
‘द्वन्द्वे चे’त्यनेन बाध्यते ॥

(उ०) ननु यथा बहुव्रीहौ ‘द्वन्द्वे चे’त्यप्राप्तापनीयं
प्रवर्तते, तथा द्वन्द्वे ‘न बहुव्रीहा’वित्यप्राप्तेऽपीति, किमुच्यते
‘नचाप्राप्ते’ इतीत्यत आह—अयमत्रार्थ इति । एवं च ‘न
चाप्राप्ते’इत्यस्य भाष्ये ‘बहुव्रीहा’वित्यादिः । ‘द्वन्द्वेचे’त्यस्य तु
‘द्वन्द्वे’इत्यादिः । एवं च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्द्वन्द्वे तु
तु ‘द्वन्द्वे चे’त्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्नसि विभाषया बाधादिजि
भावः । सर्वैः स्वविषय इति । सर्वो दिग्बहुव्रीहिरित्यर्थः ।
न व्याप्त इति । ‘सर्वो दिग्बहुव्रीहिरिति शेषः । युक्त्यन्तरम-
प्याह—यदि चेति ॥

[बन्धुपेत्य प्रयोजननिरासमाध्यम्]

अथ वा ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरा-
न्विचीन् बाधन्ते, नोत्तरा’नित्येवमियं
विभाषा ‘न बहुव्रीहा’वित्येतं प्रतिषेधं
बाधिष्यते ‘द्वन्द्वे चे’त्येतं प्रतिषेधं न
बाधिष्यते ॥

[प्रयोजननिरासन्तरमाध्यम्]

अथ चेदं तावदर्थं प्रष्टव्यं, ‘इह कस्माच्च

ग्रहणं हि कस्मिन्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रत्यसर्वनामत्वेपि
पुंवद्भावार्थम् । अतएव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाऽभावेपि
पुंवद्भावः ॥

६ इयं—विभाषा । ७ एवं च—तदर्थस्येष्टत्वे न ।

भवति-या पूर्वा सोत्तराऽस्योन्मुखस्य
सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुखस्तस्मै-पूर्वोत्तराय
देहीति ? ॥

‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे’ति ॥

(प्र०) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । ‘दिकसमास’
इति व्यपदेशो ‘दिक्कामानि’ति विहितस्य न्याय्यः,
तत्र हि दिक्शब्दोऽस्ति ॥

(उ०) भाष्ये-या पूर्वा सोत्तरेति । यद्यपि वाक्ये
यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते, ‘वा पूर्वात्वप्रकारक-
ज्ञानविशेषा सा प्रसिद्धोत्तरा यस्यैत्यर्थात् । एवं चोत्तरा-
शब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तथापि समासे तदप्रतीता-
वपि पूर्वोपदेशस्य ज्ञानविशेषपर्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वा-
द्विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् । तत्र हि दिक्श-
ब्दोऽस्तीति । न च ‘शेष’ग्रहणेनाऽनेकग्रहणेन वा सिद्धे
उभयोपादानेन पुनर्विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वा-
स्तोऽपि प्रतिपदोक्तः, १९६ चेदमान्यत इत्यत्र भाष्ये इति
वाच्यम् । ‘पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते’ इत्येवं विधान-
कल्पनेऽपि ‘दिक्शब्दः समस्यते’ इत्येवं विधानकल्पने माना
ऽभावेन तत्र दिक्शब्दाऽभावादिति भावः ॥

[बहुव्रीहिग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्]

यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन ॥

द्वन्द्वे कस्मान्न भवति ? ॥ ‘लक्षण-
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे’ति ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव-‘न बहु-
व्रीहा’विति ॥

[तत्प्रस्थापनभाष्यम्]

द्वितीयं कर्तव्यं । बहुव्रीहिरैव यो बहु-
व्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन
यो बहुव्रीहिस्तत्र माभूत्-एकैकस्मै देहि ।

[उक्तप्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समास
इति वर्त्तते । तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः-
‘समासो यो बहुव्रीहि’रिति ॥

१ उद्देश्यत्वं विशेष्यत्वैत्यर्थः । २ तत्र कल्पिते वाक्ये ।

३ इह-‘वस्त्रान्तरवसनान्तरा’ इत्यत्र । माभूत्-सर्वं
नामसञ्ज्ञा माभूत् । ४ प्रधानेति । ‘अन्यथेत्यादिः ।

[सूत्रमतेन एकदेशिनः प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-अवयवभूयतस्या-
ऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्, इह
माभूत्-वस्त्रमन्तरमेपां त इमे वस्त्रान्तराः,
वसनमन्तरमेपां त इमे वसनान्तराः, वस्त्रा-
न्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसना-
न्तराः ॥ [विभाषा दिक्समासे] ॥

(प्र०) वस्त्रान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्ति-
ककारस्य, न सूत्रकारस्य, न बहुव्रीह्यावित्याख्यामादिति
तन्मतेनेवं प्रयोजनमुक्तम् ॥ [विभाषादिक्स] ॥

(उ०) भाष्ये अवयवभूतस्यापीति । प्रधानैर्भाष्ये-
नाऽस्य न स्यात्, अस्य समूहं प्रति गुणवादिति भावः ।
तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वात्तत्पदार्थस्येति
बोध्यम् । ‘वसन’शब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तर-
शब्दस्य सर्वनामत्वेऽपि परनिपातो राजन्तादित्वाद्बोध्यः ।
तन्मतेनेति । किं चाऽवयवयोः सर्वनामत्वेऽपि द्वन्द्वस्यै
तत्त्वाऽभावेन सर्वनामोऽविहितज्ञातृसो न दोष इत्येक-
देश्युक्तिरिदं भाष्यम् ॥ [विभाषा दिक्स] ॥

न बहुव्रीहौ ॥ १।१।२८॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रियविश्वाय ॥

(प्र०) न बहुव्रीहौ । प्रियविश्वायेति । प्रिय-
शब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य
बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति
चैतत्-बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्या-
नमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् ।

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-ग्रन्थाय ध्यन्याय ॥

(प्र०) ग्रन्थायेति । सङ्ख्यायाः सङ्ख्येयपरतन्त्र-
त्वाद्विशेषणत्वम् ॥

अस्य-तादृशबहुव्रीहेः । १ द्वन्द्वस्येति । ‘द्वन्द्वेति निषे-
धेनेति शेषः । न दोषः-शोभावत्तु दोषः । २ ‘प्रिय-
सर्वाय’ पा० । ३ विशेषणत्वम्-अन्यार्थविशेषणत्वमपि ।

[समाधानवाक्यभाष्यम्]

ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपा-
तेन भवितव्यम् ॥

(प्र०) सर्वनाम्न एवेति । नियमः कथमिति
चेत् । उच्यते । विशेषणत्वात्सङ्ख्यायाः पूर्वनिपाते
प्राप्ते एवमर्थमुपसङ्ख्यानं स्यात्—‘सर्वनामसङ्ख्यायोः
संनिपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति ॥

(उ०) न बहुव्रीहौ । नियमः कथमिति । सङ्ख्याया
अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः । प्राप्ते इति ।
‘सप्तमीविशेषणे’ हत्यनेन ॥

[समाधानवाक्यभाष्यम्]

नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत्—‘सङ्ख्यासर्व-
नाम्नोर्वा बहुव्रीहिः परैस्त्वात्तत्र संख्यायाः
पूर्वनिपातो भवतीति ॥

(प्र०) वक्ष्यत्येतदिति । नैष वाक्यार्थो
यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः ॥

(उ०) नैष इति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । न
नैवं वार्तिके सङ्ख्याग्रहणं व्यर्थं, विशेषणावादेव तस्य पूर्व-
निपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । पत्तिरुद्देशकत्वरूपविशेषणताया
अवस्थाऽपि संभवात् ॥

[प्रथमप्रयोजनाभ्युपगमभाष्यम्]

इदं चाप्युदाहरणम्—प्रियविधाय ॥

[वाक्यस्मारणम्]

ननु चोक्तं—‘विश्वप्रियायेति भवितव्य’-
मिति ॥

[वाक्यनिरासभाष्यम्]

वक्ष्यत्येतत्—‘वा प्रियस्येति ॥

[वृत्तिकृदुक्तसुत्रार्थप्रदर्शनाभाष्यम्]

न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहु-
व्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् ॥ किं तर्हि ?।
असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ अकञ् मा भूदिति ॥ किञ्च
स्याद्यद्यत्राऽकञ्स्यात् ? ॥ को न स्यात् ॥

कञ्छेदानीं काकचोविशेषः ? ॥ व्यञ्जना-
न्तेषु विशेषः—अहकं पिता यस्य मकपि-
तुकः, त्वकं पिता अस्य त्वकरिपितुक इति

१ परत्वात् । शब्दपरविश्रित्येवात । तत्र—तयोर्मध्ये ।
२ एवम्—उभयत्रापि सङ्ख्याया एव पूर्वनिपाते ।

प्राप्नोति । मत्करिपितुकः त्वत्करिपितुक इति
चेष्यते ॥

(उ०) माघे वृत्तिकारोक्तं सूत्रार्थमाह—न खल्व-
पीति । अस्यार्थस्य यथा लाभस्तथा वक्ष्यते ॥

(प्र०) व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् ।
‘द्विकपुत्रो’ ‘द्विकपुत्र’ इत्यत्रापि विशेषदर्शनात् ॥

[प्रथमाध्यम्]

कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिर ेण
प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधि-
तुम् ? ॥

(प्र०) कथं पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञा-
निमित्तेनाऽकञ्चा तावद्भाष्यं, पश्चात्पदान्तरसंनिधाने
वर्तिपदार्थविशेषणाऽन्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण
बहुव्रीहिणेत्यर्थः ।

(उ०) बहिरङ्गत्वमुपादानाय—पदान्तरेत्यादि । ‘वर्ति-
पदार्थविशेषणे’ति बहुव्रीहिः ॥ बहुव्रीहिणेति । ‘ततो
बहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेने’ति शेषः ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधि-
र्वाचते’ गोमतिप्रिय इति यथा ॥

(प्र०) अन्तरङ्गानपीति । ‘प्रत्ययोत्तरपदयो-
श्चे’ति सामान्येन ज्ञापकं ‘बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो
विधिरन्तरङ्गं वाचते’ इत्यस्यार्थयेति भावः ॥

(उ०) सामान्येनेति । न लुग्विषयमेवेति भावः ॥

[समाधानवाक्यभाष्यम्]

क्रियते तत्र यत्नः—‘प्रत्ययोत्तरपद-
योश्चे’ति ॥

(प्र०) क्रियते तत्रेति । लुग्विषयमेव त-
ज्ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(उ०) उत्तरपदग्रहणं चाऽत्र शापकम्—‘अन्तर्बर्तितुषा
प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निष्पत्तिव्यामः ॥ ‘गो-
मतिप्रिय’ इत्यत्र लुका हल्ङ्कादिलोपे बाध्यते, तेन नुम्दीर्घो
नेति भावः ॥

[समाधानवाक्यभाष्यम्]

ननु चेहाऽपि क्रियते—‘न बहुव्रीहौ’
विति ॥

३ बहुव्रीहेर्बहिरङ्गत्वमुत्पादनायेत्यर्थः ।

(४०) भाष्ये—ननु चेद्वापीति । वैयधिकरण्येन संबन्धाभ्यणसामर्थ्यादन्तरङ्ग्येऽपि निवृत्तिरित्यर्थः ॥

[समाधानाशकभाष्यम्]

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ प्रियविश्वाय ॥

(प्र०) अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ, कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते ॥

(उ०) प्रथमार्थे सप्तम्याभ्यणने सामानाधिकरण्येनैव संबन्धो न ॥ विद्यत्यव्याहारेणेत्याख्येनाह—अस्त्यन्यदिति । अत्र हीति । बहुव्रीहौर्ध्वमक्षुत्तौ सर्वनामकार्यस्मायादिप्राप्तेरिति भावः । तथाऽवयवविशेषसामर्थ्यादन्तरङ्गस्याऽपि नाश इति तात्पर्यम् ॥

[समाधानाशकभाष्यम्]

उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

[एतदर्थस्य मुञ्चाकृताप्रदर्शनमतान्तरभाष्यम्]

अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमिकलिपिको यस्मिन्नैकपद्यमेकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं, तस्येदं ग्रहणम् ॥

(प्र०) अयं खल्वपि । सूत्रोपाकृत एवायमर्थ इति प्रतिपादयति । अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्ये तत्राऽयं प्रतिषेधो, न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हः, तस्य श्रुत्येव प्रयोगात्तादर्थ्याऽभावात् ।

(उ०) ननु एतत्प्रकरणसप्तमीनिर्देशाः प्रथमार्थाः, अत एव 'द्वन्द्वे'ति निषेधः समुदायस्यैव, एवं च वाक्यवृत्त्याऽसर्वाभ्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह भाष्ये—अयं खल्वपि । एतेन 'बहुव्रीह्यावित्त्वनं' 'चिकीर्षित' इत्याध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीह्यस्य लक्षणा व्यर्थेति परास्तरम् । तस्याच्छेदो—सूत्रेति । भाष्ये ऐकपद्यम्—एकार्थाभावः ।

१ वयधिकरण्येनेति । बहुव्रीहौ यानि सर्वादीनांत्येवं वैयधिकरण्येनेत्यर्थः । २ अन्तरङ्गस्यापि—अन्तरङ्गस्याप्युक्तम् । ३ प्रथमकल्पे भवः—प्राथमिकल्पिक—सर्वप्रसिद्धः । मुख्य इति यावत् । भवार्थेऽध्यात्मादिवाट्टम् । ४ अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमित्यर्थः । तस्य—लौकिकप्रक्रियावाक्यस्य । पृथगेव—समाप्तिं विनैव । ५ एतेनेति । उक्तार्थसाधनस्य भाष्ये एवं प्रकरणे करणेनेत्यर्थः । अन्यथा तथैव सिद्धे लक्षणाप्रमासो व्यर्थः स्यादिति भावः । ६ विनिगमनाविरहादाह—एकमेति । यदित्यस्य व्याख्या—य इति । ताव-

एककारकवृत्तिभोगो वा एकविभक्तित्वं बोध्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं यत्—यो लभते तस्येदं ग्रहणमित्यन्यथः । 'तद्यत्र तादर्थ्या'दिति पाठः कश्चित् । तत्र बहुव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अप्राप्त्या तत्त्वपदपर्यन्तं लक्षणा बोध्या । तदेद्विव्रीह्यर्थानि पदानांत्यनेन सूचितम् । ननु वाक्ये निषेधश्चेदहं पितेति प्रयोगो न स्यात्, किं च सुप्रत्याऽभावत्वाद्वा न स्यातामह आह—अप्रयोगेति ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

गोनर्दीय आह—'अकच्छ्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुकसंशयौ' । त्वकल्पितको मकल्पितक इत्येव भवितव्यमिति ॥

(प्र०) गोनर्दीय आहिति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतत् । यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् । स्वरः—'स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना'मित्याद्युदात्तलम् ॥

(उ०) तदेतद्वृत्तिकारोक्तं दृश्यति—अकच्छ्वरौ त्विति । एषा स्मृतिविशेषात्सर्वप्रकरणविषया । सूत्रप्रत्याख्यानेति । समुदाये निषेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः । एवं च महासंज्ञासिद्धार्थाऽनुवादकं प्रथमार्थं सूत्रम् । एवं 'द्वन्द्वे' चे'त्यपि सूत्रमिति सूत्रकृत्तौ हृदयम् । यथोत्तरमिति । उत्तरोत्तरस्य बहुलक्ष्यदर्शित्वात् । स्पष्टं चेदं 'विनिकृष्यो'रिति सूत्रे भाष्ये । एतेन सूत्रसार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्यानमेव प्रबलमित्यपास्तम् । निश्चिति सर्वनाम स्वरोदाहरणं विश्वप्रियायेति ॥

[आक्षेपवातिकम्]

॥ *॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्याम् । आक्षेपो भूतपूर्व आक्षेपपूर्वः, आक्षेपपूर्वाय देहीति ॥

(प्र०) आक्षेपपूर्वायेति । अबहुव्रीह्यर्थं वचनम् ॥

(उ०) भाष्ये—भूतपूर्वस्येति । भूतपूर्वाकपूर्वाचन्तस्य समासस्येत्यर्थः ॥

ताऽप्यनिर्वाहादाह—तत्रेति । उभयत्रेत्यर्थः । भाष्यस्थस्य प्रथमत इत्यस्य तु तस्मादित्यर्थः । तयोर्मध्य इत्यर्थो वा । सूचितमिति । अन्यथा पदानोति न वदेत् । ७ गोनर्दीय इति । 'स्वाह'ेति पा० । 'संशय'मिति पा० । गावो नर्दन्ति वस्त्रिप्यन्तविशेषे तत्र भवो भाष्यकृतः । वातिककृदिति तु बृहच्छब्दरत्नकृतो हरिदोक्षिताः । गहादित्वाच्छः । ८ ननु प्रत्ययवयवं निःसंज्ञयाऽकृतादिकरणेन बहुव्रीह्याविति सूत्रस्य निर्विषयता स्यादत आह—सूत्रप्रत्ययेति । तत्परमेतदित्यर्थः । एतेन—सम्प्राप्त्यविरोधेन ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं
पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् ॥*॥

प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थ-
कम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्वादीनां व्यवस्था-
यामिति वचनात्' । पूर्वादीनां व्यवस्थायां
सर्वनामसंज्ञोच्यते । न चात्र व्यवस्था
गम्यते ॥ [न बहुमीहौ] ॥

(प्र०) न चात्रेति । प्राधान्येनेति भावः ।
अत्र हि पूर्वत्वमात्रस्य विशेषणम् । यथाऽतिपूर्वा-
येति पूर्वार्थोऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न
भवति संज्ञा । मयूरव्यसंकादित्वात्समासः ॥

(उ०) प्राधान्येनेति । प्रयोगकालरूपस्याऽव्य-
ष्टेति बोधेन व्यवस्थासत्त्वेऽपि पूर्वार्थस्योपसर्जनत्वान्न
भवतीति भावः ॥ [न बहुमीहौ] ॥

तृतीयासमासे ।१।१।२९।

[प्रश्नभाष्यम्]

समास इति वर्तमाने पुनः समास-
ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अयं तृतीयासमासोऽस्येव प्राथम-
कलिपको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेक-
विभक्तिकत्वं चेति । अस्ति च तादर्थ्या-
त्ताच्छब्दं—तृतीयासमासार्थानि पदानि
तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छ-
ब्दं तस्येवं ग्रहणम् ॥

(प्र०) तृतीयासमासे । अत्र तादर्थ्यात्ता-
च्छब्दश्रवणे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य
ग्रहणे सति 'मासेन पूर्वाये'ति प्रयोगः साधुः वाक्य-
भेदेन च मुख्ये समासे निषेधः ॥

(उ०) तृतीया । अयमपि समुदायनिषेध एव, 'सर्वा-
न्ततृतीयासमासः सर्वनाम नेत्यर्थः । प्रयोगार्हस्येति ।
'मासेन पूर्वाये देहि'ति भाष्योदाहरणमिति भावः । भाष्ये-
तादर्थ्यादिति च लोकदृष्टयोक्तम् । लोको हि तस्मादेव

वाक्यवार्ता इति निष्पन्ना मन्यते । नन्वेवं सति समुदायस्य
निषेधो न लभ्यतेऽत आह—वाक्यभेदेन चेति ।
आहस्येति भावः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा समास इति वर्तमाने पुनः
समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—'योगाङ्गं ययो-
पजायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः
करिष्यते—तृतीया' । तृतीयासमासे सर्वा-
दीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मास-
पूर्वाये देहि । संवत्सरे पूर्वाये देहि । ततः—
'असमासे' । असमासे च तृतीयायाः
सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति ।
मासेन पूर्वाये देहि, संवत्सरेण पूर्वाये
देहीति ॥ [तृतीयासमासे]

(प्र०) अथवेति । पर्युदासाभ्रयणात्समास-
सदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । 'पूर्वसदृशे'ति च प्रति-
पदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते ॥ [तृतीयासमासे] ॥

(उ०) भाष्ये—अथवेति । योगाङ्गमिति । योगरूप-
मङ्गमाध्यास्यात् । इत्यर्थः । तृतीयासमासे सर्वादीनीति ।
तृतीयासमासरूपाणि सर्वोपन्तानीत्यर्थः । अन्येषां पूर्वसदृ-
शस्य निषेधेऽपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मै स्यात् ।
अन्यस्य तस्येऽपि ततो विभक्तोरविहितत्वाच्च दोषः । सप्तगु-
ह्यारणं तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् । तृतीयायाः सर्वा-
दीनीति । तृतीयान्तात्पराणीत्यर्थः । तद्दीजं दर्शयति—पर्यु-
दासेति । भाष्ये पञ्चमुपादानात्पूर्वपदभूते नाऽस्य प्रवृत्तिः ।
सदृशस्येति । प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च
सादृश्यम् । प्रतिपदोक्त इति । तेन 'मासेन कृताय पूर्व-
स्मै'इत्यत्र, तदर्थकं 'मासपूर्वस्मै' इत्यत्र च न दोषः । अत-
र्देव भाष्ये प्रथमोपरित्यक्तान्यान्सर्वादीनिवाच पूर्वपदोदाहृत
इति बोध्यम् ॥ [तृतीयासमासे]

विभाषा जसि ॥१।१।३१॥

जसः कार्यं प्रति विभाषा । अकजिह्व
न भवति । ['द्वन्द्वे चे'ति प्रतिषेधोक्तम्] ॥

(प्र०) विभाषा जसः कार्यं प्रतीति । जस इ
जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादिसाधुः ।

१ 'त्वाच्चात्र समासः' । २ 'तच्च ताद' पा० ।
३ 'विज्ञायेत' पा० ४ कविच । ५ अन्यथेति । तदनङ्गीकार
इत्यर्थः । ६ तद्वीजम्—असमासग्रहणेन तादृशवाक्यग्रहणे

वीजम् । ७ पदार्थकत्वेन—पदार्थकत्वोभयत्वेन । ८ अत-
एव—प्रतिपदोक्तग्रहणस्येष्टत्वादेव । ९ इदं वार्तिकमित्यने
१० अयं पाठः काचित्कः ।

अन्येतु कार्यकालत्वात्संज्ञाया 'जसः' स्त्री'त्यत्रैवोप-
स्थानं मन्यन्ते ॥

(उ०) विभाषा ज । इकारेणेति । सद्रूपस्य सर्वना-
मकार्यस्याऽभावादिति भावः । सूत्रे जसीति चै लुप्तसप्त
मीकं, लुप्तद्वितीयादन्तं वा । अन्येत्येति । 'जैती'त्यस्य च-
'अस्यटिटे सर्वनामकार्यविधायकसूत्रे' इन्द्रे विभाषे'ति संज्ञा
विकल्पाद्योपपत्तिरुच्यते इत्यर्थः इत्यभिमानः । आधे- 'अकजिद
न भवती'त्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज भवतीत्यर्थः ।
कृताऽकचा समासस्तु भवत्येव, तत्रैव सर्वावन्तत्वात्तदेन
विकल्पो भवत्येव, समुदायकुरसाविषयायां केनाऽयं विकल्पः,
इन्द्रस्य सर्वावन्तत्वाऽभावादिति बोध्यम् ॥

**पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥१॥१॥३३॥**

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रह-
णार्थक्यं, गणे पठितत्वात् ॥ * ॥

अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणम-
नर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'गणे पठित-
त्वात्' ॥ गणे होतानि पठ्यन्ते ॥

(प्र०) पूर्वपरा । अवरादीनां चेति । किमर्थं
प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि, यावता
गण एवाऽर्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं
पठ्यन्ते । तत्र 'पूर्वादीनि नवे'त्येवं सूत्रं पठितव्यम् ।
प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति । तेषामेवाऽत्र प्रत्यभि-
ज्ञानाद्वय एवाऽर्थनिर्देशः पाठविशेषेण भविष्यति ।
यथा 'तिष्ठे गोत्रादीनी'त्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं
गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराभिप्रायः ।
'अवरादीनां'मित्यत्र प्रकारार्थ आदिशब्दस्तेन पूर्व-
परशब्दावपि गृह्येते ॥

(उ०) पूर्वपरा । आधे-पुनः सूत्रपाठे इति ।
गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः । ननु 'पूर्वादीनि नवे'
त्येतावत्युक्ते गणस्यप्रवृत्तेन प्राप्तविभाषात्वेऽभावतात्पर्यक-
त्वेन गौरवादर्थान्तरे एवाऽप्राप्तविभाषा स्यादत आह-तेषा-
मेवात्रेति । नन्वेवमर्थविशेषणमपि न स्यादत आह-

१ चत्वर्यं । लुप्तसप्तमीपक्षे जस ईकारे कर्ताभ्ये इत्यर्थः ।
लुप्तद्वितीयादन्तमित्यपक्षे-अस्त्यन्विभिनमीकारं प्रतीत्यर्थो बो-
ध्यः । २ विभाषा जसीत्यस्येत्यर्थः । ३ सर्वनामसंज्ञा-

गणे एवेति । प्रकारार्थं इति । वस्तुतो लघ्वसुरावाद
भाषन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात उचित इत्या-
शयेनाऽवरादीनामित्युक्तिर्वास्तविक इति बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

**कथं पुनर्हायते- स पूर्वः पाठोऽयं पुनः
पाठ इति ? ॥**

(प्र०) कथं पुनरिति । पूर्व गणपाठो नियत-
सन्निवेशो व्यवस्थितः । पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र
प्रमाणाऽभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो,
व्यवस्थावाची च । तत्र सर्वादीनी'त्यत्रादिशब्दस्य
प्रकारार्थताऽपि सम्भवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय
पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तं- 'श्रेण्यादयः
पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण' इति । कृतादयश्च वृत्ति-
कारैर्निर्दर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे 'मध्यमस्याम्'
'अवमस्या'मिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थताऽऽदि-
शब्दस्य 'सर्वादीनी'त्यत्र सम्भाव्यत इति प्रश्नः ॥

(उ०) ननु 'सर्वादीनी'ति व्यवहाराद्वयपाठस्य पूर्वता
निश्चीयतेऽत आह-आदिशब्द इति । ननु गणपाठस्य
निर्दर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्याद, तदेव कुत्र
इत्यत आह-तत्र वेदे इति । प्रकारेति । सर्वनाम-
कार्यवत्त्वमेव सादृश्यमिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

तानि हि पूर्वादीनि, इमान्यवरादीनि ।

(प्र०) तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठि-
तत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते । तेनायमर्थः-
'सर्वादीनी'त्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः । प्रकारवाचित्वे
हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । 'मध्यमस्या'मिति
तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादी-
नीति । अवरकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देनोच्यते ।
तेन पूर्व गणपाठः, पश्चात्सूत्रपाठः इत्यर्थः ।

(उ०) छान्दसः प्रयोग इति । एवं च 'सर्वादीनी'
ति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय इति भावः ।
अत्र वदन्ति- 'तानि पूर्वादीनी'त्यनेनैव गणपाठस्य पूर्वत्वे
सिद्धे 'इमान्यवरादीनी'ति व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वादीनीत्यर्थः
कैयटलभ्यन्ते । नचाऽयं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे साधकः ।
किं चेमान्वपि पूर्वादीनीति शङ्काऽप्यनुपपन्ना, त्वदुक्तरीत्या

विकल्पायेत्यर्थः । ४ तत्र-कृताऽकचा समासे । ५ 'गोत्रा-
दी'ति क्वचित् । ६ 'पूर्वपाठः' । ७ 'प्रकारार्थपद' ।

८ केवलोक्तं सप्यति-अत्रेत्यादिना ।

हेतोरभिधानात् । एवं च 'हेत्वभिधानमन्तरेण'त्याद्यपि
क्षिप्तमेव । तस्मादत्राऽऽदिशब्द आश्रयवाची, 'सोष्मादिश्च
सुयोधन' इतिवत् । तानि-गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि,
इमानि-अष्टाध्यायीपठितानि अन्तरकालाश्रयाणीत्यर्थः ।
एवं च तत्कालकृतत्वात्पूर्वादिष्ववधार इति भावः ॥

[आक्षेपमाधकभाष्यम्]

इमान्यपि पूर्वादीनि ॥

(प्र०) हेत्वभिधानमन्तरेणाऽशक्योऽयमर्थः
प्रतिपत्तुमिच्छाह-इमान्यपि ।

(उ०) तत्र मानाऽभावमूलकं शङ्कते-इमान्यपि ।
अष्टाध्यायीपठितान्यपि पूर्वादीनि पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः ।
अत्राऽपिरेवार्थः । अयमोभयोः परस्परापेक्षया पूर्वकालत्वा-
ऽसंभवेनाऽपिरनर्थक एव स्यात् । 'सर्वादीनी'त्यादौ सर्वत्रा-
दिशब्दः प्रकार एव । तत्तत्कार्यवत्त्वेन च सादृश्यम् ।
अतिप्रसङ्गसूचनमिधानाश्लेत्याशयः । ध्वनितं चेदं कस्ये-
दिति सूत्रे भाष्ये इति ।

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवं तद्वाच्यार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-
'स पूर्वः पौढोऽयं पुनः पाठः' इति, यदयं
'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वे'ति नवग्रहणं
करोति । नचैव हि पूर्वादीनि ॥

(प्र०) नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्रहणं
त्यादादिनिरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंज्ञे-
वेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं
कर्तव्यम् ।

(उ०) नचैवेति भाष्ये । अष्टाध्याय्यां पूर्वत्यादिसूत्र-
पठितानीत्यर्थः । अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे पूर्वादीनीति-
सूत्रेऽष्टाध्यायीसूत्रपठितानामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-
'व्यवस्थायाम-
संज्ञायामिति वक्ष्यामी'ति ॥

(प्र०) इदं तर्हि ॥ प्रतिनियतविशेषणाऽ-
भिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः ।

(उ०) प्रतिनियतेति । पूर्वोदिसप्तकस्यैव व्यवस्था-
या'मित्यादि, स्वशब्दस्यैवा'ऽज्ञातो'त्यादि, अन्तरशब्दस्यैव
'नदिशो'द्यादि विशेषणाभिधानायेत्यर्थः ॥

१ हेतोः-पूर्वकालपठितमूलकस्य सर्वादिनीति व्य-
वहारत्वात् । २ भाष्यं योजयति-तस्मादिति । ३ 'पूर्वादा-
नीति' शेषः । ४ भाष्ये पूर्वशब्दः कालवान्तीत्याशयेन

[आक्षेपमाधकम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवं-
विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते ॥

(प्र०) एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणाय
गणेऽर्धनिर्देश इत्यर्थः ।

[समाधानभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-
'इत्यादिपर्युदासेन
पर्युदासो मा भू'दिति ॥

(प्र०) इत्यादिपर्युदासेनेति । त्यादादीनि
पठित्वा गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्रा-
ऽष्टादिभ्य इति तत्सिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तत्सिलादिविधानार्थं विधी-
यते । येन व्यादिपर्युदासो बाध्यते । यथा 'अनु-
लक्षणे' इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते ।
वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथा 'ऽभि
पूर्वः' 'संप्रसारणाच्चे'त्यत्र वाक्यभेदेन 'वा छन्दसी'-
ति संबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः ।

(उ०) अष्टाध्यायीपठेन यथा इत्यादिपर्युदासाऽभाव-
स्तथा दर्शयति-तत्र पुनरिति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनः-
कार्यविधानद्वारा इत्यादिपर्युदासो बाध्यत इत्यर्थः । इति
पुनर्विधानेनेति । एतत्संज्ञाकल्पितेन द्वितीयापुनर्विधाने
नेत्यर्थः । नन्वेवं जसि विकल्पो न स्यादत आह-वाक्य-
भेदेन चेति । 'विभाषा जसी'त्यनुवृत्त्येत्यर्थः ॥

[समाधानवाधकभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-
'नैयां व्यादिपर्युदासेन
पर्युदासो भवती'ति यदयं 'पूर्वत्रासिद्ध'-
मिति निपातनं करोति । वार्तिककारश्च
पठति-'जइमावाविति चेदुत्तरत्राऽभावाद्-
पवाद्ग्रसङ्गः'-इति ॥

(उ०) जइमावादिति चेदुत्तरत्रेति । 'टोडे लोप'
इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । एतैश्च सूत्रवार्तिकप्रयोगैस्त्यदादितः
पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यत इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-
'जसि विभाषां

पूर्वकालेति । ५ 'पूर्वपाठः' पा० । ६ 'वत्पूर्वादिभ्यो नव
ग्रहणं' पा० । ७ 'सूत्री' । ८ पाठेन-अष्टाध्याय्यां प्रतिपद-
पाठेन । ९ निपातनमिति । निर्देशगित्यर्थः ।

वक्ष्यामी'ति ॥ [पूर्वपरावर]

(प्र०) इदंतर्हीति । यदि 'पूर्वादीनि नवे'त्यु-
च्येत, तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान
एवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाऽभावादप्राप्त-
विभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां अस्ति विज्ञातये, प्राप्त-
विभाषायामुक्तानुवाददोषैः प्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपू-
र्वविधानात् ॥ विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः ।
प्रतिपदपाठं चाऽन्तरेणाऽसंकरेणार्थनिर्देशोऽशक्यः
कर्तुमिति माध्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः ॥

(उ०) पाठविशेषणे प्रमाणाऽभावादिति ।
व्याख्यानापत्तिरिक्तप्रमाणाऽभावादिति भावः । तेषां
व्याख्याने बाधकमाह—उक्तानुवादेति । भावादे इत्यर्थः ।
अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् । नन्व-
प्राप्तविभाषात्स्ववारणयाऽर्थमात्रनिर्देशः क्लिप्तः, किं प्रतिपद-
पाठेनेत्यत आह—प्रतिपदेति । असंकरेणेति । सप्तस्वैव
व्यवस्थासंबन्धः, स्वेऽज्ञातिधनयोस्तन्तरे बहियोगेतित्येवं-
रूप इत्यर्थः । एवमप्याद्यसुत्रे 'पूर्वादीनि व्यवस्थायामसंज्ञा-
या'मित्येव कुतो न सूत्रितम्, सप्तानामेव व्यवस्थायां
वृत्तेरिति किन्त्यम् ॥ [पूर्वपरावर]

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १।१।३४।

[प्रथमाध्यायम्]

आस्याग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) स्वमज्ञा । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः
स्वशब्दः । आभिनिज्जिष्यस्त्वैधर्म्यवाची । आख्या-
ग्रहणमिति । 'स्वे पुत्राः' 'स्वे गावः' इत्यत्र स्व-
शब्द आत्मीयत्वमेवाह । पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञाति-
धनयोर्वर्तते, न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भवि-
ष्यतीति प्रश्नः ॥

(उ०) स्वमज्ञाति । आत्मीयत्वमेवाहेति ।
आत्मीयत्वेनेव ततः प्रतीतिर्न तु धनत्वादिकेत्यर्थः ॥

[समाधानमाध्यम्]

ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्द-
स्तस्य यथा स्यादिह मा भूत्—स्वे पुत्राः,
स्वाः पुत्राः, स्वे गावः, स्वा गावः ॥

(प्र०) तस्य यथा स्यादिति । 'प्रतिषेध'

१ बह्वामि—त्रयामि । अन्तस्तत्त्वाद्दर्शमाने लट् ।

२ 'योषादप्राप्त' पा० । ३ व्याख्यानपाऽतिकागतिरिति न
तत्साधकमित्याशयः । ४ तथेति । प्राप्तविभाषेत्यर्थः ।

इति शेषः । इह मा सूदिति । असत्याख्याग्रहणे
'स्वे पुत्रा' इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः, अत्राप्यात्मी-
यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयो-
र्वर्तते, पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्यात् । आख्या-
ग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यत्रात्मीय-
स्याऽऽख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः ।

(उ०) ईदृशविशेषणार्थमेवाऽऽख्याग्रहणम्,
तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्या-
दित्युच्यते । प्रतिषेध इति शेष इति । 'अज्ञातो'त्यादि-
प्रतिषेध इत्यर्थः । न तु ज्ञातिधनयोरिति । ज्ञातिधन-
स्वयोरित्यर्थः ॥

अन्तरं बहियोगोपसंख्या-

नयोः ॥ १ । १ । ३५ ॥

[प्रत्याख्यातुमाध्यम् ॥ १ ॥]

॥*॥ उपसंव्यानग्रहणानर्थक्यं बहियोगेण
कृतत्वात् ॥*॥

उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कार-
णम् ? ॥ 'बहियोगेण कृतत्वात्' । बहि-
योग इत्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) अन्तरम् । बहिरित्यनादृतो देश उच्यते,
तेन योगो बहियोगः । स च बाह्यस्य भवति ।
'अन्तरे गृहा' इति नगरबाह्याद्याण्डालैदिदृहा उच्य-
न्ते । यदा तु बहिःशब्देन बाह्य उच्यते, बाह्येन
योगो बहियोग इति, तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त
उच्यन्ते । उभयथाऽपि स्मर्यते । उपसंव्यानशब्दो-
ऽपि कर्मकरणार्थमेवाद्विष्टार्थः । ततः सर्वथा बहि-
योगात्सिद्धि मत्वाह—उपसंव्यानेति ।

(उ०) अन्तरं । मिथार्थ इति । नानार्थ इत्यर्थः ।
ततः सर्वथेति । कर्मणि द्वितीयन्यास्यानेन, करणे आद्य-
न्याख्यानेनेति बोध्यम् ॥

[स्वापनवातिकम्]

॥*॥ न वा ज्ञाटक्युगाद्यर्थम् ॥*॥

न वाऽनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥

'ज्ञाटक्युगाद्यर्थम्' । ज्ञाटक्युगाद्यर्थ

५ आत्मीयत्वमिति । प्रकारतयाऽऽस्मादप्येवाहेत्यर्थः ।

६ 'ग्रहणमनर्थकं' पा० ।

७ 'चण्डाल' पा० ।

तर्हीदं वक्तव्यम्, यत्रैतन्न ज्ञायते-किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति ॥

(प्र०) न वेति । समानप्रमाणे शाटकयुगे परिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः ॥

(उ०) नन्वव्यमहत्परिमाणस्यान्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत आह-समाने इति । पदत्रयमपि समन्वयम् । भाष्ये 'किमुत्तरीयं किमन्तरीयमित्येतन्न ज्ञायत' इत्यन्वयः ॥

[प्रत्याख्यानसाधकभाष्यम्]

अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति-इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति ॥

(प्र०) अत्रापिति । यथोपसंख्यानत्वं भावि-
बुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगोऽपीत्यर्थः । अन्ये
त्वाहुः-आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रो-
पात्तः । तत्र शाटकानां त्रये वा चतुष्टये वा तृतीय-
चतुर्थयोर्बाहिर्योगोऽभावादुपसंख्यानग्रहणं कर्तव्यम् ।

(उ०) तृतीयचतुर्थयोरिति । शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः । भाष्यस्य त्वर्थं भावः-बहिर्योग इति स्मर्यते । तेन परस्परया बाह्यसंबन्धस्यापि सिद्धिरिति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

[॥*॥ अपुरि ॥*॥]

अपुरीति वक्तव्यम् । इह मा भूत-
अन्तरायां पुरि वसतीति ॥

(प्र०) अपुरीति । गणसूत्र एतत्कर्तव्यम् ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गान् । इह त्वनेन
नार्थः, 'अत' इति जसः स्त्रीविधानाद्वाच्यन्तात्प्राप्त्य-
भावात् । पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकारान्यन्तरे क्रियते,
कचित्प्राकाराद्बहिरित्यस्ति पुरो बहिर्योगः ॥ ३५ ॥

(उ०) ननु जसि विकल्पविधायकसूत्रस्यवार्तिको-
दाहरणं समन्वयतममुक्तमत आह-गमेति । पूःशब्दस्य
विशेष्यत्वे इत्यर्थः । स च स्त्रियामेव । तदाह-इहत्विति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वार्धकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् ॥*॥

१) समन्वयन्तम्-सप्तसमन्वयन्तम् । 'हरतेन धृत' इति
शेषः । २ 'प्रेक्ष्यपूर्व' पा० । ३ कश्चिन्न । ४ लुप्तस्यात् ।
५ प्रसङ्गः । ६ 'दाम्नात्' पा० । ७ अस्तीति । तथा चान्तराया-

वाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानं
कर्तव्यम् । द्वितीयायै, द्वितीयस्यै । तृती-
यायै, तृतीयस्यै । "विभाषा द्वितीयातृती-
याभ्या" इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

[आक्षेपसमाधानभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि
सिद्धं भवति-द्वितीयाय द्वितीयस्यै ।
तृतीयाय तृतीयस्यै ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥१॥१॥३६॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते
न चादिष्वेव पठ्येरन् ? ॥

(प्र०) स्वरादिनि । किमर्थमिति । स्वरादिषु
किञ्चित्क्रियाप्रधानं, किञ्चित्साधनप्रधानमिति, अस-
त्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति
मत्वा प्रश्नः ।

(उ०) स्वरादि । क्रियाप्रधानमिति । क्रियाया-
मेव विशेषणमित्यर्थः । यथा-हिरणादि । एतच्चोत्तरसूत्रे
केयटे स्पष्टम् । किञ्चिदिति । यथोच्चेरादि ॥

[समाधानभाष्यम्]

चादीनां वा असत्त्ववचनानां निपात-
संज्ञा, स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानाम-
सत्त्ववचनानां च ॥

(प्र०) स्वरादीनां पुनरिति । 'स्वस्ति वाच-
यति', 'स्वः पश्ये'ति क्रियासम्बन्धेऽनेकशक्त्यदर्शना-
त्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः, 'लोहितगङ्गा'मित्यादीनामव्य-
यानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्यप्येव सत्त्व-
वाचित्वम् ।

(उ०) अनेकशक्तिरिति । 'स्वस्तिष्ठ' 'स्वरागत'
इत्यादावित्यर्थः । अनेकारकशक्तियोग एव च सत्त्व-
मिति भावः । भाष्ये 'सत्त्ववचनानां चेत्यस्याऽव्ययसंज्ञे-
ष्यत' इति शेषः । लोहितेति । अव्ययभावाच्च'ति स्वरा
दिषु पठ्यत इति मते इदम् ॥

मित्यस्य प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां केत्यर्थः । ८ कश्चिन्न ।
९ वै एवार्थे, व्युत्क्रमेणाऽप्ययः । असत्त्ववचनानामेवेत्यर्थः ।
पुनश्चदत्त्वर्थः । १० 'सत्त्वत्व'मित्यन्ये पठन्ति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते, न निपात-
संज्ञैव स्यात् ? ॥

(प्र०) न निपातसंज्ञैवेति । 'प्राग्भिराभि-
पाताः' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्रन्यासः
कार्य इत्यर्थः ।

(उ०) नन्वसत्त्वभावित्वाऽभावाच्चादिषु पाठाऽभावाच्च
कथं निपातत्वमत आह—प्राप्नोति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । 'निपात एकाजना'ङि-
ति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता, सा स्वरादीनामन्ये-
काचां प्रसज्येत [—क इ च केव] ॥

(प्र०) स्वरादीनामिति । 'किमोऽ'दित्यप्रत्ययो
'दक्षिणादा'जित्वाच् । केन प्रभृतयस्तु कृत एकाचः
सन्तीति भावः ॥

(उ०) किमोदिति । तद्विज्ञेति सूत्रमपि तत्संज्ञा-
विषयकमेव । एतत्प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां
संज्ञा स्यादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु ॥

(उ०) भाष्ये—एवंतर्ह्यव्ययेति । 'प्राग्भिरादय-
यम्' 'स्वरादीनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति पाठ्यमित्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

तथाऽशक्यम् । वक्ष्यत्येतत्—'अव्यये
नञ्कुनिपाताना'मिति, तद्वरीयसा न्या-
सेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात्पृथ-
ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥

(प्र०) तथाऽशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव च
सत्यामव्ययमेकाजना'ङिति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्-
श्चाप्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति ।
अथ 'चादय एकाजनाङि'ति क्रियेते तदा चादीना-
मसत्त्ववचनस्य विशेषणमलभ्यम् ॥

(उ०) तथा चादीनामिति । यदि तु 'चादयः'
'असत्त्वे' इति योगविभागेनाऽसत्त्वे इति पाठविशेषणं
क्रियेते तदा नाऽयं दोषः । तस्माद्भाष्योक्त एव दोषः । न च
तत्र प्रादीनामिति वाच्यम्, ऊर्वादीनामसंज्ञाप्रसङ्गः । एवं
'निपाता कस्युदात्ता' इत्यादिषु दोषो बोध्यः ॥

१ कचिच्च । २ 'अ इ एव' पा० । ३ 'एतच्चा'पा० ।
४ 'नाना विना' । ५ इह—प्रकृतम् । ६ 'तद्विज्ञेति' ।

तद्विज्ञेति आसर्वविभक्तिः ॥११॥३७॥

[आक्षेपवार्तिकप्रबलण्डम्]

॥*॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्त-

तस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥

असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योप-
संख्यानं कर्तव्यम् । विना नार्ना ॥

(प्र०) तद्विज्ञेति आसर्व । इह संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिरतिषेधाद्यपि केवलस्य
प्रत्ययस्य ग्रहणं, तथापि 'प्रयोजनं सर्वनामाव्यय-
संज्ञाया'मिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्त-
स्याऽव्ययसंज्ञा विज्ञायते । तत्र वृत्तिकारेण व्याख्या-
तम्—'असर्वा विभक्तिर्यस्य सोऽसर्वविभक्ति'रिति ।
तत्र यदाऽयमर्थः—'यस्य तद्विज्ञान्तर्ह्योऽसर्वा विभक्तिः'
कार्या—यस्माच्च सर्वा विभक्तिरुच्यते इत्यर्थस्तदा न
दोषः । यदा तु यस्य तद्विज्ञेतिोपपत्तिं निमित्तत्वे-
नाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः, यथा
'सर्वैकान्येति' दाप्रत्ययस्य सत्त्व्येवोपपत्तिनिमित्त-
मिति । अस्मिन् सूत्रार्थे विना नानेत्यस्याऽव्ययसंज्ञा
न सिध्यति । नहि विनश्चर्यामित्यत्र प्रतिनियता
काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह—असर्वविभक्ताविति ।
अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन् सूत्रार्थे, दाक्षिरितीनाः षष्ठ्येव
निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् । अविभक्तिनिमित्तस्येति ।
अश्रूयसौणविभक्तिक्रमव्ययमविभक्तौ लुच्यते, तज्जि-
मित्तस्य यस्येच्यते ॥ च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं
कर्तव्यं, न तु सामान्येनाऽविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा
विधेया, विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् ॥

(उ०) तद्विज्ञेति । यद्यपि केवलस्येति । एवं च
केवलतद्विज्ञातस्या अपि विभक्तेरभावेनाऽसर्वविभक्तिरिति
विशेषणमव्ययवर्तकमिति भावः । वाचनिक इति ।
शब्दस्य विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । किंच
केवलानां संज्ञायां प्रयोजनाऽभावः, प्रयोजकाऽभावश्च अन्यथं
संज्ञालक्ष्णोऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम् । वार्तिकोक्त्या
नाय सूत्रार्थे दर्शयति—अत्र वृत्तिकारेणेति । सर्वविभ-
क्तिरिति । सर्वविधिविज्ञेत्यर्थः । प्रतिनियतेति । एवं च
विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनानाग्रवणात्सर्वविभक्ति-
निमित्तकोऽयमिति भावः । ननु सुबन्ताद्विज्ञेतिोपपत्तेरविभक्ति-

७ 'इति तदा' पा० । ८ अश्रूयति । अश्रूयणविभक्तिराव्ययान्ता
ऽभाववदित्यर्थः । अश्रूयति । यस्य नादेः नञ—नहि ।

निमित्तस्सद्धितोऽप्रसिद्धोऽत आह—अभ्युपमाणेति । 'तन्नि-
मित्तस्येति बहुव्रीहिः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । 'एकवचनमुत्सर्गत'
इति वचनात्कमव्यतिक्रमे कारणाऽभावाद्भिन्नानानेत्य-
त्राप्यसर्वा विभक्तिरूपसौ निमित्तमिति प्रश्नः ॥

(उ०) ननुऽसर्गत एकवचनमपि सर्वासौ स्यादिति
बहुवचनात्तद्विशिष्टे सर्वविभक्त्यभिहितत्वमव्याहतमत आह—
क्रमश्चतुर्लोक इति । प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावेन प्रथ-
माया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थः ॥

[आक्षेपहर्तुवार्तिकखण्डम्]

॥*॥ सर्वाविभक्तिर्होविशेषात् ॥*॥

सर्वविभक्तिर्होव भवति ॥ किं कार-
णम् ? ॥ ['अविशेषात्'] । अविशेषेण विहि-
तत्वात् ॥

(प्र०) सर्वविभक्तिरिति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते,
उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्ययात् सर्वा विभ-
क्तय उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अविशेषादिति । विशेष
स्याऽनाश्रयणादित्यर्थः ॥

(उ०) अवशिष्टेणेति । श्लोकयोः रित्याद्येकवाक्यता-
मनपेक्षेत्यर्थः । उत्पन्नानां नियम इति । उत्पन्नानां
शास्त्रबलाश्रयेण लोपेनेव निवृत्तिः क्रियत इत्यर्थः ।
इदमप्यर्थनियमे सजातीयतेः श्रयणनियमे च बोध्यम् ।
विशेषस्येति । 'द्वयेकयोः रित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः ।
शापकाद्विभक्तिरिति पक्षे—इत्येवेति विशेषस्येत्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥

त्रलादीनां चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
तत्र यत्र ततः यतः ॥

(प्र०) त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य
प्रकारवाचित्वात्तसिलपि पृष्ठते ॥

(उ०) ननु त्रलादीनामित्युक्त्वा त्रलः प्राक् पठितस्य
तसिलः कथमुदाहरणदानमत आह—आदिशब्दस्येति ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

ननु च विशेषेणैते विधीयन्ते 'पञ्च-

१ 'सर्वाविभक्तिर्होव भव' पा० ।

२ कुतः स्यात् । ३ ह्यमेवेति । या काचित्त्रिभक्ति-

व्यास्तसिल' 'सप्तम्या'लिति ॥ वक्ष्य-
त्येतत्—'इतराभ्योऽपि वक्ष्यन्ते' इति ।

(प्र०) वक्ष्यत्येतदिति । भवदादिप्रयोग एव
प्रातिबोध्यत इत्यर्थः ॥

[न्यासान्तरभाष्यम्]

यदि पुनरविभक्तिश्शब्दोऽव्ययसंज्ञो
भवतीत्युच्यते ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । प्रयोगे सोऽश्रूयमाण-
विभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । न च दधि मध्विषत्रा-
तिप्रसङ्गो, दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात् ॥

(उ०) ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिर-
वक्ष्यकेत्यत आह—प्रयोगे इति । दध्नीत्यादाविति ।
प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अविभक्तावितरेतराऽऽश्रय-

त्वादप्रसिद्धिः ॥*॥

अविभक्तावितरेतराश्रयत्वाद्प्रसिद्धिः
संज्ञायाः ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ सत्यविभ-
क्तित्वे संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया चाऽवि-
भक्तित्वं भाव्यते, तदेतद्वितरेतराश्रयं
भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि
न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) अविभक्ताविति । अव्ययत्वादविभक्ति-
त्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः ॥

(उ०) अव्ययत्वादिति । अविभक्तिरव्ययस्य स्वाभा-
विकत्वेऽव्ययादाप्सुप इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥

[न्यासान्तरदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अलिङ्गमसङ्ख्यमिति वा ॥*॥

अथैवाऽलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययसंज्ञं भव-
तीति वक्ष्यम् ॥ एवमपीतरेतराश्रयमेव
भवति ॥

केतरेतराश्रयता ? ॥ सत्यलिङ्गाऽ-
सङ्ख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं, सङ्ख्यया चा-
लिङ्गाऽसङ्ख्यत्वं भाव्यते, तदेतद्वितरेत-

रित्यर्थः । ४ 'विशेष एते' । ५ 'रविभक्तिशब्दो' ।

६ चः कचिन्न । ७ कचिन्न ।

राश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) अलिङ्गमसङ्ख्यमिति । 'अविभक्ति-
रन्यम'मित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वाद्वापि तदेव
दूषणमिति प्रदर्शनार्थं वाशब्दः । अलिङ्गाऽमङ्गल्यत्वस्य
लौकिकत्वाच्चेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवम-
पीति । अर्थमपि कश्चित्कचिच्छास्त्रादेव प्रति-
पद्यत इति भावः ॥

(उ०) ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोऽसङ्गतोऽ-
ऽत आह-अविभक्तिरिति । वाशब्द इति । 'अयुक्त' इति
शेषः । एवंचाप्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः । 'अलिङ्ग'मित्यपि
यद्युच्यते एवमपि अन्योन्याश्रय इत्यर्थः । शास्त्रादेवेति ।
तद्योतकविभक्तिरुक्त्याद्वादेवेति भावः ॥

[दूषणपरिहारमाध्यम्]

नेदं वाचनिकम्-अलिङ्गताऽसंख्यता
चे ॥ किं तर्हि ? ॥ स्वाभाविकमेतत् ।
तद्यथा समानमीहमानानां चाघीयानानां
च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । तत्र किम-
स्माभिः कर्तुं शक्यं ! स्वाभाविकमेतत् ॥

[प्रसक्तसमाधानमाध्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम्-अलिङ्गमसंख्य-
मिति ? ॥ न वक्तव्यम् ॥

[समाधानहेतुवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु पाठात् ॥*॥

पौठाद्वा सिद्धमेतत् ॥ कथं पाठः कर्तव्यः ? ॥

॥*॥ तासिलादयः प्राक् पाशपः ।

अस्प्रभृतयः प्राक्समाप्तान्तेभ्यः । मान्तैः ।

तसिवती । कृत्वोऽर्थः । नानावाविति ॥*॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । वार्तिककारस्येतरेतरा-
श्रयदोषः स्थित एवेति 'तु' शब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः ।
भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति 'वा'-
शब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः य एव 'प्रकारवचने
धात्वा' स एव प्रमादिभ्यो विधीयते इति
नाऽव्याप्तिः । मान्त इति । अम् आम् । तसिः-

१ 'वा' । २ कचिद्भेदं वाक्यम् । ३ "सिद्धमेतत् ।
कथं । पाठात् । पाठः कर्तव्यः । कथं पाठः" ।
४ 'कृत्वोऽर्थः तसिवती नानावाविति' पा० । इदं भाष्य-

'प्रतियोगे पक्षस्यास्तसिः' 'तेनैकदिक' । 'तसि' चेति ॥
कृत्वोऽर्थः-कृत्वसुप्, सुच्, था ॥

(उ०) वाशब्दार्थ इति । वाशब्दस्यार्थ इवाथो
यस्येति बहुमाहिः । अयं च पाठः रवरादिषु कार्य इति
बोध्यम् । स च पञ्चतन्त्रादिव्यावृत्तये तद्वित्तक्षेति सूत्रा-
रम्भेऽप्यावश्यक इति भावः । प्रवेत्यादि धात्वा न परिग-
णितमाध्यवर्त्तयत आह-स एवेति । 'प्रकारवचन' इत्यत्र
प्रकारः माहृद्वयं, विशेषश्च । तत्र शब्दशक्तिमाहात्म्यात्
प्रमादिभ्य उपसर्गेन साहृद्वयमुच्यते, किमादिभ्यस्वात्मा तु
विशेषः, एवं च 'प्रलपूर्वे' ति सूत्रं व्यर्थमेव । लोकेऽप्रयोग-
स्त्वनभिधानादिति भावः । 'अनु ॥ छन्दसोऽन्यम् । 'किमेति'-
द्वित्याम् । 'प्रतियोगे' इति तसिः शब्दप्रभृतिष्वस्तीति नङ्-
हणं चिन्तयम् । दृष्टान्तार्थमित्यन्ये । भाष्ये वनिरतेन तुल्य-
मिति विहितो न तुपसर्गाच्छब्दसोति विहितः, उदतो निवत
हत्वादौ तस्य लिङ्गसंख्याध्वनयदर्शनादित्याहुः ॥

[प्रथमन्यासाभ्युपगममाध्यम्]

अथवा पुनरस्तु-अविभक्तिश्चाशब्दोऽ-
व्ययसंज्ञो भवतीत्येव ॥

(प्र०) अथवेति । नृद्व्यवहारादेव शब्दार्थ-
सम्बन्धावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गाऽसङ्ख्यत्व-
मप्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः ॥

(उ०) एकत्वादिव्यवहारवदिति । 'पठादिपदाना'-
मिति शेषः । अलिङ्गाऽसङ्ख्यत्वमपीति । तथा च
संख्याऽभावादेव विभक्त्यनुपत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासो-
ऽप्यबुद्ध इति भावः ॥ 'अव्ययादात्मन्' इति सूत्रं तु न्याय-
सिद्धाया अनुत्पत्तेरेवान्वाक्यायकं प्रत्ययलक्षणमवृत्तिद्वारा पद-
त्वादिसंपादनार्थमिति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपरमारणमाध्यम्]

ननु चोक्तम्-अविभक्तावितरेतराश्रय-
त्वादप्रसिद्धिरिति ॥

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः-
'यद्यपि तावद्वैयाकरणं विभक्तिलोपमार-
भमाणा अविभक्तिकाञ्छद्धानाम्युज्यते । ये
'त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽ-
विभक्तिकाञ्छद्धानाम्युज्यते' इति ? ॥
अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्था-

मित्यन्ये । वार्तिकानोमानोतिदीक्षिताः ।

५ प्रष्टव्येति । अस्य नन्वित्यादिः ॥

६ 'त्वेतेभ्यो' । ७ कचिच्च ।

नाम् ॥ औतश्चाभिज्ञाः । अन्येन हि वस्ने-
नैकं गां क्रीणन्ति, अन्येन द्वावन्येन व्रीन् ।
अभिज्ञाश्च, न च प्रयुञ्जते । तदेतदेवं
संहृत्याम् — 'अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं
येनात्र विभक्तिर्न भवती'ति ।

(३०) नन्वव्याकरणैः सङ्गवाया अज्ञानादेव तदाचक
विभक्तिर्न प्रयुज्यते इत्यत आह भाष्ये—अभिज्ञाश्चेति ।
'वट' इत्यादी तैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणेन दिति भावः ।
युक्त्यन्तरमप्याह—औतश्चाभिज्ञा इति । वस्नो—मूल्यम् ॥

[उपपत्तिभाष्यम्]

तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् ।
किञ्चिद्व्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं, किञ्चित्
क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नचैरिति विभक्त्यर्थ-
प्रधानम्, हिक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् ।
तद्धितश्चापि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः, क-
श्चित् क्रियाप्रधानः । तत्र 'यत्रे'ति विभ-
क्त्यर्थप्रधानो, नाना विनैति क्रियाप्रधानः ।
न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥

(प्र०) अत्रैवोपपत्तिमाह—तच्चापीति । किञ्चि-
दिति । अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यतेऽलि-
ङ्गाऽसङ्ख्यव्यप्रतिपादनाय । अन्ये त्वाहुः—किञ्चिद-
व्ययं क्रियाप्रधानं, किञ्चित्साधनप्रधानम् । अन्यतु
नापि क्रियाप्रधानं, नापि साधनप्रधानम्, यथा
'स्वः पश्य' 'लोहितगङ्गम्' 'उन्मत्तगङ्गं देश' इति ।
तथा चाऽत्र नपुंसकत्वमन्यथीभावश्चेत्यन्वाख्यायते ।
पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं 'स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचना-
नामसत्त्ववचनानां चे'ति । तस्माद्वाहुल्याभिप्रा-
येणाऽलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्युच्यते । उच्चैर्नचैरिति ।
सप्तम्यर्थे वर्तते इति साधनप्रधानता । हिक्
पृथगिति । क्रियाविशेषणत्वाद्देशां क्रियाप्राधान्यम् ।
क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि 'पृथग् देवदत्त' इत्यादि-
प्रयोगः क्रियाक्षेपादुपपद्यते । शब्दशक्तिस्वामाव्या-
चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तैनैकदिक् तसिथेत्यण्-
तसोभिन्नधर्मत्वम् । तत्र 'पैलमूल'मिति द्रव्यं प्राधा-
न्येनाऽभिधीयते । 'पैलमूलत' इति तु द्रव्योपसर्जन-

स्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता ।

(उ०) अत्रैवेति । अलिङ्गाऽसंख्यत्वं पक्षेयः । उप-
पत्तिर्दुक्तिः—क्रियाप्रधानत्वादिरूपा । एवमनुगम्यमान-
मित्यस्योपपत्तिमानमित्यर्थः । नापि साधनप्रधानमिति ।
'किं तु द्रव्यप्रधान'मिति शेषः । तस्माद्वाहुल्येति । एवं च
तादृशवहुमव्यपाठेन स्वरादीनामव्यलिङ्गाऽसंख्यत्वमनुमीयते ।
अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः ।
उन्मत्तगङ्गादीनां तु वाचनिकमव्ययत्वमव्ययोभाव इति महा-
संज्ञया सूच्यते । सत्त्वप्रधानता तु 'इदं स्व'रिति सर्वनाम्ना
परामर्शात् । ग्लान्याचर्यक प्रता'मित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्य-
न्ये । ननु तदर्थं कारकान्वयाऽभावाच्च तस्य क्रियात्वमत आह
क्रियाविशेषणत्वादिति । क्रियायामेव विशेषणत्वादि-
त्यर्थः । कत्वान्तनुमुनन्तादिवदिति भावः । स्वरादीनां घटा-
दीनां च स्वःपतिषट्पदोदकमित्यादौ नामान्येऽव्ययः । एतेन
तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात्क्रियाप्राधान्यं दुर्बलमित्यपास्तम् ।
अत एवैतदर्थे न कारकाणामव्ययः । तदव्यययोग्यस्य साध्य-
त्वरूपक्रियात्वस्य तत्राऽभावात् । क्रियाक्षेपादिति । स्थित्या-
दिक्रियाक्षेपादित्यर्थः । द्रव्यं प्राधान्येनेति । पीलुमूल-
समानादिकत्वमिति हि तत्र बोधः । द्रव्योपसर्जन इति ।
तत्प्रत्ययैर्भिधेयद्रव्योपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ
इत्यर्थः । तृतीयार्थश्च तत्र साहित्यम् । पीलुमूलेनैकदिक्
पीलुमूलतः । एकदिकत्वपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थः । अन्ये
तु—पीलुमूलेन समानदिशोत्यर्थकमधिकरणशक्तिप्रधानं
'पीलुमूलत' इतीत्याहुः । भाष्ये—नचैतयोरर्थयोरिति ।
यद्यपि क्रियायामेकत्वसंख्या रूपपक्षे भाष्ये उक्ता, 'पचति-
रूप'मित्यादिवाच्यावाश्रय नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि अन्य-
वाच्ययोरैतयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थात्त्र दोष इति दिक् ।

[सूत्रसम्बन्धभाष्यम्]

अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते एव-
मपि न दोषः ॥ कथम् ? ॥

इदं चाऽप्युच्यतेऽतिबहु क्रियते—
एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु
बहुवचनमिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ एकवचन-
मुत्सर्गः करिष्यते । तस्य द्विबहोरर्थयो-
र्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः ॥

(प्र०) अथत्व इति । सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः ।
पूर्वं हि न्यासान्तराश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अति

१ 'अतश्चा' । २ एकमित्याद्युक्तमुपसंहरति—अभिज्ञा-
श्चेति । तदिति । अतस्त्वेदेविभक्तिकप्रयोगकरणम् ।
एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेण, संहृत्यतः—शायतामित्यर्थः । तं
प्रकारमेवाह—अर्थेति । पुनत्—अर्थस्वरूपम् । एवंजाती-
यकम्—एवंस्वभावकं । येनात्रापि विभक्तिर्न भवतीत्यर्थः ।

३ आतश्चेति । इतोऽपि द्रव्यमाणादेतोरित्यर्थः । अत एव
'च'कारसंगतिः ॥ अन्यत्वं—परस्परसाधनपेक्षया । क्रय-
विषयतया वस्तुस्येवेति बोध्यम् । ४ 'विनामानेति' ।
५ तादृशैकदिकत्वरूपद्रव्योपसर्जनः, तसिप्रकृतिः—पीलुमूल-
नेति, तदभिधेय इत्यर्थः ।

बह्विति । एकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम्, ततो 'द्विवहोर्द्विवचनबहुवचने' इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने अभिव्यक्तः । एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि अभिव्यक्त्यल्लिङ्गाऽसङ्गयेभ्योऽव्ययेभ्यश्च । ननु 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् ? नैष दोषः । एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत्क्रियतेऽप्राप्तप्रापणार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते ।

(४०) सूत्रारम्भकाले इति । यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति बह्वेव, तथापि एकग्रहणे सति शापकादितः सर्वविभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्यान्यार्थक्यमिति एतत्सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितं एकस्मिन्नित्यतिबहु व्यर्थं क्रियत इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्व सार्थक्यं वक्तुं योग्यमित्यर्थं इति भावः । न्यासान्तरेति । पाठाश्रयेण्डाल्लिङ्गासंख्यमित्यनेन वेल्यर्थः । भाष्ये—अतिबह्विति । बहुशब्दो वैपुल्यवाची । अतिबहुशाखं व्यर्थं क्रियत इत्यर्थः । अल्लिङ्गाऽसंख्येभ्य इति । द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विवहोर्द्विवचनसामर्थ्यान्महार्णवोऽप्येकत्वाऽभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः । कथमेकवचनमिति । प्रथमाऽपि मात्रग्रहणं अस्मात्पदिपदिकार्थस्य कर्मत्वायाधिक्यसम्भावना तत्रैवेति भावः । अप्राप्तेति । द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्याऽर्थात्तदभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भावः । अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभावप्रयुक्तैव, न तु प्रातिपदिकावाऽभावप्रयुक्तापि, सुन्विष्येकत्वस्यत्वात् । तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम् । किं च सर्वथाऽप्राप्तत्वेनाऽप्यविधायकत्वमिति 'पचतिकल्प'मित्यादौ न सर्वैकवचनापत्तिरिति बोध्यम् । यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात्सार्थं विधीयमानस्याऽस्य न द्वित्वादौ प्राप्तिस्तथापि पचकप्रातिपदिकऽर्थपक्षे एकत्व इव द्वित्वादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह—बाध्यत इति । अत्र पक्षे द्वयेकयोरिति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः । यद्यपि अन्यथाऽसर्वविभक्त्युत्पत्त्याऽयं न्यासो दूषितस्तथापि सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अप्यप्राप्तयेदं विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसार्थक्योपपादनमिदम् । एवं चैतदेव तयोरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपदे वाक्याभावेनैवयित्वस्य च शापकमिति बोध्यम् । एतत्सर्वमुत्सर्गपदेन भाष्ये सूचितम् ॥

[मतान्तरमाध्यम्]

न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते—न सर्वा असर्वाः, असर्वा विभक्तयो यस्मादिति ॥ कथं तर्हि ? न सर्वा असर्वा असर्वा वि-

भक्तिरस्मादिति । त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् ।

(प्र०) 'न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्ये'ति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् । इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते—न चाप्येवमिति । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकात्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताऽव्ययेभ्य उत्पद्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् । कथं तर्हि ? इत्युक्तत्वर्यवृत्तिः सर्वशब्दः । एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा लयं न्यायः—'प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत' इति, तदाऽसर्वविभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रहे आश्रिते न दोषः । यदा तु खलेकपोति कात्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदंतुक्तम् । अन्यथाभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते, तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात् ।

(५०) तन्मतमिति । दाक्षिरित्यादावतिव्यातिरिति राभ्योऽपि दृश्यन्त इत्येतद्विहितत्रयादिविषयेऽप्यासंश्लेषेति भावः । वृत्तिकारान्तरेति । तद्विग्रहे यस्येति अपादानस्यैव संबन्धत्वविवक्षया षष्ठीत ध्वनयितुं भाष्ये—यस्मादित्युक्तम् । विशेषेति । एकवचनान्तविग्रहकारणरूपे विशेषः । नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहाऽसङ्गतितरतो भाष्ये—नचापीति । तद्व्याचष्टे—प्रकारेति । 'सर्वा विभक्तय' इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थः । अवयवकात्स्न्ये बहुवचनं व्यर्थमिति भावः । एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकात्स्न्ये एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाऽप्यातिर्नाऽपि दाक्षिरित्यादावतिव्यातिरिति भावः । भवे, 'पचतिकल्प'मित्यादी च क्रियायाः स्वत एवैकवादेकवचनमेव । तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव, लान्तसमानाधिकरणयुग्मपदालभावादिति रूपस्यैव भाष्ये स्पष्टम् । अत्र्येभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह—यदाति । प्रथमेति । अनेकनियमभाषे गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु भाष्योक्तपक्षेऽव्ययेभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानां कर्तुमशक्यत्वम्, 'परश्चेत्युक्तः । किंतु यत्किंचिदेव, तस्य लुकि तावतैव पदत्वसंपादनात् । विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ मानाऽभावेन बहुवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह—खलेकपोतेति । वाचः क्रमवृत्तित्वाद्युपपत्तुकारणाऽसम्भवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति भावः । विनिगमनाविरोधोऽत्र नोक्तम् । प्रक्रियादद्यात्तं च मुदिरेव मुख्या, अस्तधूचारणाऽयोगात् । यदा

१ अत्रेति । 'पचकं प्रातिपदिकार्थं' इति पक्षे इत्यर्थः ।

२ भावे इति । भूयत इत्यादावित्यर्थः ।

प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेस्तावत्प्रकृतयः स्युरिति भावः ।
परे तु प्राथम्यं स्वादिभूते प्रथमाया, नियमशास्त्रपर्यालोचनया
द्वितीयाया इति न तत्त्वियमकमिति 'प्रथमातिक्रम' इत्याद्य-
सङ्गतम् । तस्यायावधये 'निजां त्रयाणां भित्तयः त्रयाणां-
मित्यस्य 'आद्युदात्तश्चेत्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः ।
तावतैवेति । 'टाड्यो'रिति वक्तव्ये तृतीयादिग्रहणं तु
वैविध्यार्थमिति भावः ॥

[पञ्चमूत्रप्रत्याख्यानश्लोकवाचिकम्]

‘एवं गते कृत्यपि तुल्यमेत-

न्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ।

ततः परे चाऽभिमतानां कार्या-

स्त्रयः कृद्वाग्रहणेन योगाः’ ॥ १ ॥

(प्र०) एवंगत इति । यदा अस्मात् विभक्ति-

रस्मादिति विग्रह आश्रीयते, तदैवं विज्ञाते सत्ये-
तावलक्षणमस्तु ‘असर्वविभक्त्यव्यय’मिति, पञ्चमूत्री-
न कर्तव्या । एतत्-असर्वविभक्तित्वं, कृत्यपि तुल्यम्,
यस्य कृन्मेजन्त इत्येनाव्ययसंज्ञेयते । मान्तस्येति
सूत्रोपलक्षणम् । ततः पर इति । ‘कृन्मेजन्त’
इत्यस्मात् सूत्रात्परे कृद्वाग्रहणेन कृन्संज्ञाविषयाः ‘क्तातो-
मुन्कसुन’ इत्यर्थः । ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः ।
योगाश्च न कर्तव्याः ‘स्वरादिनिपातप्रत्यय’मित्येव-
मादयः पञ्चेत्युपसंहारः ॥

(उ०) इदमेव ध्वनयितुं पञ्चयोगाप्रत्याचष्टे-एवंगते
इति भाष्ये । प्रतिपदमितीति । ‘असर्वविभक्तो’ति न्यासे
नैव सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्यश्लोके-तत्रेति । अव्ययसंज्ञाविधा-
वित्यर्थः । पञ्चेति । ‘स्वरादौ’त्यादीन्व्यथोभावश्चेत्यन्ताः ।

[गौरवप्रदर्शकश्लोकवाचिकम्]

‘कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं

संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चितं ये ।’

तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—एको द्वौ बहव इति ।

[गणपाठाग्रथनवाचिकसुष्ठं]

‘तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं

कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥ २ ॥’

(प्र०) इदानीमतिव्याप्तिपरिहार्थं तद्विज्ञातग्रहणं
कर्तव्यम्, तस्मिन् कृते ‘कृन्मेजन्त’इत्याद्यपि कर्तव्य-
मिति दर्शयति—कृत्तद्धितानामिति । संख्याविशे-
षमिति । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तेषामिति । असति
तद्विज्ञातग्रहणे एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभ-

क्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्विज्ञातग्रहणं
कर्तव्यम् । तस्मिन्कृते स्वरादिग्रहणं कर्तव्यं, स्वरा-
दिनामतद्धितान्तत्वात् । ननुभयशब्दस्य द्विवचनादु-
त्पादादसर्वविभक्तित्वं, तथा ‘गोदौ’ ‘वरणा’ इति, तत
एवमपि ‘तद्विज्ञातसर्वविभक्ति’रित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग
इत्याह—कृत्तद्धितानामिति । प्रतिपदं तद्विज्ञा-
तपठितव्या येषामव्ययसंज्ञेयत्वं इत्यर्थः । तस्माद्गणपाठ
एवाश्रयितव्यः । प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रारम्भः ॥

(उ०) ये इति वक्तव्यस्य तच्छब्दसामान्यत्वादाह-
तन्निवृत्त्यर्थमिति । तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वार्तिकोक्तं
‘सिद्धं तु पाठादित्यप्यनाश्रितं स्यात् । एवं चोभयशब्दादौ
दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरमायमवतारयति—ननुअथेति ।
अत एवोभयोरन्यत्रेत्यस्योदाहरणम् ‘उभये उभय’ इति
भाष्ये सर्वादिसूत्रे दत्तम् । गोदावित्यादौ वरणादित्यस्येति
चातुरधिकलुपि युक्तवद्भावव्यत्ययस्य द्वित्वादीति बोध्यम् ।
इत्याहेति । इत्याशङ्क्यामाहेत्यर्थः । भाष्ये—वस्तव्यं ।
‘कृत्तद्धितानां’मित्यत्र कृद्ग्रहणेन कृतामव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे
अपि गणे पाठ्ये इति सूचितम् । कृतित्युपलक्षणमव्ययीभा-
वश्चेत्यस्यापि । तदाह—तस्मादिति । तदेवं गणपाठमा-
मित्यत्र ‘तद्विज्ञातसर्वविभक्ति’रित्यष्टाध्यायीपाठः प्रत्या-
ख्यातः । तदाह—प्रपञ्चार्थस्त्विति ॥

[शङ्कातत्त्वमाधानभाष्यम्]

पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते, सेह न
प्राप्नोति—परमोच्चैः । परमनीचैरिति ॥
तदन्तर्विधिना भविष्यति ॥

(प्र०) तदन्तर्विधिनेति । ‘प्रयोजनं सर्वनामा-
व्ययसंज्ञाया’मिति वचनेनेति भावः ॥

(उ०) शङ्कते भाष्ये—पाठेनेयमिति । ‘स्वरादि-
निपात’मितीत्यर्थः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

इहापि तर्हि प्राप्नोति—अत्युच्चैः अत्यु-
च्चैस्तौ अत्युच्चैस इति ।

(प्र०) अत्युच्चैसाविति । शक्तिप्रधानान्यप्यन्य-
यानि शक्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति ।
यथा—‘दोषामन्यमहः’ ‘दोषाभूतमह’ इति । तत
उच्चैः—शब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः ॥

(उ०) नन्वत्यादयो द्वितीययत्तुक्तेः कश्चमुच्चैःशब्देना-
धिकरणशक्तिप्रधानेन द्वितीयान्तेन समास इत्यत आह—

शक्नोति । द्वितीयान्तस्येति । अतिक्रान्तार्थान्वययोग्य-
कर्मद्वितीयान्तस्येत्यर्थः । 'दोषाम-य'मित्यत्र कर्मणोत्पत्तिकार-
भात्ममाने खड् । दिने रात्रि मन्वत इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'उपसर्जनस्य ने'ति प्रतिषेधो भवि-
ष्यति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? । न
वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध
इहानुवर्तिष्यते । स चै तत्र प्रत्याख्यायते ॥

[उक्तिप्रत्युक्तिभाष्यम्]

यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि
तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम् ॥

कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते ? ॥

महतीयं संज्ञा क्रियत इति । इयमपि
च महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम
यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थे
हि संज्ञाकरणं । तत्र महत्याः संज्ञायाः
करण एतत्प्रयोजनम् 'अन्वर्था संज्ञा यथा
विज्ञायेत-न व्येतीत्यव्यय'मिति ॥

क पुनर्न व्येति ? ॥

(प्र०) क पुनरिति । श्लोके सप्तमीनिर्देशात्
प्रश्नेऽपि सप्तमी निर्दिष्टा ॥

(उ०) प्रश्नेऽपीति । व्येतीत्यस्य विविधं प्रकारं
गच्छतीत्यर्थः । क्लेशय विविधे इत्यर्थे इति भावः । अन्य
योत्तराऽनुसारेण कौनोति प्रश्न उचितः । अत एवामे वक्तव्य-
'एतानामान् केचिद्विद्यन्तीत्यादि । विपूर्वरथेणो ६१म् ॥

[समाधानभाष्यम्]

स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः, एकत्व-
द्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् केचिद्वि-
यन्ति केचिन्न वियन्ति ।

ये न वियन्ति तद्व्ययम् ॥

"सहस्रत्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तद्व्ययम्" ॥ १ ॥

(प्र०) सहस्रमिति । लिङ्गविशेषप्रतिपादने
सामर्थ्याऽभावात् ॥ विभक्तिष्विति । कौरकेषु ।
तत्र यानि साधनप्रधानान्यव्ययानि तेषां शक्य-

न्तराऽनावेशान् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसम्बन्धा-
ऽभावात् 'सर्वासु च विभक्ति'विस्तृत्युक्तम् । वचने-
ष्विति । एकत्वादेषु । अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्ग-
विशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम् । यथा स्वस्यादीनां
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाभिधायी-
न्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिमिरयोगः, तेषां द्वैवधर्म-
त्वात् । सत्त्ववाचिनाऽपि शब्दशक्तिसत्त्वभावात्तद-
योगो, यथा युष्मदस्मदोलिङ्गाऽयोगः । नेचित्तु
लिङ्गादिविशेषेणाऽयोगात्, तस्मान्नान्येन तु योग-
मव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् । लिङ्गादिसामान्यसङ्का-
वे प्रमाणाऽभावात् । यन्न व्येतीति । नानात्वं न
गच्छतीति सत्त्वधर्माणां गृह्णातीत्यर्थः ॥

(उ०) ये न वियन्ति-एतानर्थान्वेऽर्थान् न वियन्ति
द्विविधप्रकारभाषकात् प्राप्नुवन्ति, तत्-तदाचकमव्ययमि-
त्यर्थः । द्वित्वादिपर्यवर्तमानादिति बोध्यम् । ननु विभक्तिवचन-
शब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह-कारकेष्विति ।
विषयसप्तम्य पक्षाः । साहृदयं तत्तल्लिङ्गावभावाद्युपलक्षितेन ।
नैवेवं स्वरादिवाच्यानां कर्मत्वादियोगसत्त्वेन सकलकारक-
विषये ॥ कारकाऽभावानुयोगित्वरूपं साहृदयमत आह-
तत्र यानोति । साधनं-शक्तिः । तादृशानुचोरादीनि ।
तेषु च कारकशक्त्यन्तराऽयोगात्सर्वकारकविषये कारकाऽ-
भावानुयोगित्वमस्यैवेत्यर्थः । शक्तिः-कर्मत्वादिः । वच-
नादिति । 'अव्ययीभावश्चेति वचनादित्यर्थः । सङ्ख्या-
भावादिति वार्थः । मशकार्थे इत्यादावभावस्य फलत्ववदन
तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यम् । व्येति । क्रियाहेतुक
संबन्धविशेषोत्पत्तौ हि अन्वर्थबलात्कर्मप्रवचनीयाः ।
स्वत्योऽस्तत्त्वाऽभावेऽपि क्रियापदसन्निधौ क्रियागतविशेष-
योक्तव्योऽयम् । यथा सञ्ज्ञा, तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामि-
त्यर्थः । सत्त्ववचनानामपीति । 'स्वरादीना'मिति शेषः ।
तद्व्ययोगः । लिङ्गसङ्ख्याऽयोग इत्यर्थः । सहस्रमित्यर्थोक्तं
साहृदयं निरूपयितुं-यन्नव्येतीत्यादि । अत्रापि लिङ्गे
निरुद्धाद्याहृत्या संबध्यते । नानात्वमिति । एतेषु वच-
न्येति एतादिवचने यन्नात्वात्वं न प्राप्नोति तदव्ययमित्यर्थः ।
नेचित्तु 'नाना न गच्छतीति' पाठः, तदा एतद्विषयमनेक-
प्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ [सङ्क्षिप्तम्]

कृन्मेजन्तः ॥ १ । १ । ३८ ॥

[जोषभाष्यम्]

कथमिदं विज्ञायते-कृद्यो मान्त इति,

मध्ये इत्यर्थः । आदिना-संख्याकारके । ५ तेषां-लिङ्गा-
दीनाम् । इत्यर्थमस्मादित्यर्थः । ६ 'नाना न गच्छति' ।
७ एवम्-उक्तव्येण साहृदयाहोकारे । ८ तेषु च-तेषु तु ।
९ एतेषु-लिङ्गादिषु ।

१ 'कानिति' । २ अतएवेति । कर्माकाङ्क्षाया अस्त
रत्नत्वादेवेत्यर्थः । ३ कारकेष्विति । कारकाद्विभक्ति-
त्यर्थः । अदिपदेन चात्र संबन्धपरिग्रहः । प्रतिदत्त्वात्
कारकभाषोक्तिः । ४ व्यवस्थामाह-तत्रेति । अन्ययेषु

आहोस्वित्-कृदन्तं यन्मान्तमिति ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते-‘कृद्यो मान्त’ इति, ‘कारयांचकार’ ‘हारयांचकारे’त्यत्र न प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते-‘कृदन्तं यन्मान्त’ मिति ‘प्रतामी’ ‘प्रतामः’-अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) कृन्मेजन्तः । कथमिति । किं मेजन्तप्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं, पश्चात् कृता तदन्तविधिः, आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः, पश्चात् कृदन्तं मेजन्तप्रहणेन विशेष्यते इति प्रश्नः । ‘प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया’मिति वचनान्तदन्तविधिः । अथवाऽन्वयसंज्ञाश्रयणप्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । नहि केवलस्य प्रत्ययस्याऽप्रयोगार्हस्य नानागमनमगमनं वा संभवति । कारयांचकारेति । लिङप्र कृत्, स च मान्तो न भवति । प्रतामविति । किपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति, ध्रुवा च मान्तम् ॥

(उ०) कृन्मेजन्तः । किं मेजन्तेति । कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा, उत कृदन्तस्येति न शङ्कार्थः । ‘प्रयोजनं सर्वनामव्ययसंज्ञाया’मिति तदन्तविधेरित्याशयः । पश्चाद्विधिति । मेजन्तो यः कृत्तदन्तमव्ययमित्यर्थ इति भावः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनियमादाह-प्रयोजनमिति । ननु तद्वचनप्रत्ययांश्च चरितार्थमत आह-अथवाऽन्वयेति । एवं चाऽव्ययवप्रयोगकस्य महासंज्ञालक्षार्थस्य केवलप्रत्ययैवभावकदन्तविधिरिति भावः । अनयैव रीत्या सर्वोदिगणे दत्तरदन्तमाभ्यां तदन्तविधिर्बोध्यः । नानागमनमिवाऽनानागमनमपि न संभवति, संभावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जननात् । संभावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाऽन्नालक्षण इत्यादिना येदनुद्धितव्यतिशयः । किञ्च कृदिति । तिङ्भावविवाऽभावेनाऽतिङिति न कृत्वप्रतिषेध इति भावः । प्रतामविति । तमेः किप् । ‘अनुनासिकस्ये’ति दीर्घः । भ्रुवा चेति । तथा चाऽव्ययत्वात्कु स्यादिति भावः ।

[समाधानमाभ्यम्]

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्-‘कृद्यो मान्त’ इति ।

[दोषोपन्यासमाभ्यम्]

कथं कारयांचकार हारयांचकारेति ? ॥

१ शङ्कते-अकजर्थमिति । २ ‘लिङ्ग्रहणं तत्र’ । तर्हि-पूर्वोक्तफलाभावेऽपि । ३ एतत्-अनुप्रशब्दवद्वेनाऽऽमन्तादव्यय-

[चोषमाभ्यम्]

किं पुनरत्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते ? ॥

‘अव्यया’दिति लुग्यथा स्यात् [इति] ।

(प्र०) अव्यवादिति लुगिति । ननु ‘ह्रस्वयादि’लोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनम् । यदा तर्ह्यनुप्रयोगवशाद्विस्वबहुत्वावगतिस्तदाऽस्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेषितव्यः । अकच् तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिमिर्योगाऽभावात् [च] ।

(उ०) द्विवचनेत्यादि । ननु सङ्ख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङ्वाऽभिव्यक्तत्वात्कथं द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षणमदम । सर्वैकवचनोत्पत्तिप्रक्षेऽमादिसुगर्भमिदमावश्यकमिति न दोषः । ‘अन्वयात् सुषो लु’गिति ज्ञापकात्सर्वविमक्तिरिति पक्षे च अकजर्थं तद्धोमन्तस्याऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह-अकश्चित् । अपरिसमाप्तार्थत्वं च-सङ्ख्याकारकादिविषयकोशिकाकाङ्क्षत्वम् । अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते । स्वाधे परिपूर्णस्यैव चार्थान्तरणे संबंध इति यथः ॥

[दोषनिरासमाभ्यम्]

मा भूदेवम् ‘आमः’ इत्येवं भविष्यति ॥

न सिध्यति । लिङ्ग्रहणं तत्रानुवर्तते ॥

लिङ्ग्रहणं निवर्तिष्यते ॥

यदि निवर्तते, प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति ॥

इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेत्यते । एवं शाह-‘कृञ्चानुप्रयुज्यते छिटी’-ति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ॥

(प्र०) इष्यते चेति । पूर्वोक्तादातोस्तरबाधनुत्पादादनुप्रयोग एव तरबाधुत्पत्तिः, समाप्तार्थस्य प्रकर्षादियोगादित्यर्थः । अत्रैवार्थं ज्ञापकमाह-आतश्चेति । तत्र लुक् ‘व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चे’ति ।

(उ०) ननु तरनाधनुत्पादावामन्तार्थे प्रकर्षादिप्रतीतिः कथमत आह-अनुप्रयोग एवेति । तदुत्पन्नतरपेवैतद्गतप्रकर्षप्रतीतिः, कारकादिर्वैदित्यर्थः । भाष्ये लुक् पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः ॥

[पक्षान्तरस्वीकारमाभ्यम्]

अथवा पुनरस्तु-‘कृदन्तं यन्मान्त’-

भावेनाऽनुप्रयोगविधायकं ‘कृञ्चानुप्र’त्येतत् । उपपन्नं-सप्तकम् । ४ कारकादीति । तद्वत्प्रत्ययेन कारकादित्यर्थः ।

मिति ॥ कथं प्रतामौ-प्रताम इति ? ॥
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘न प्रत्ययलक्षणे-
नाऽव्ययसंज्ञा भवती’ति, यदर्थं प्रशान्शब्दं
स्वरादिषु पठति ॥

(प्र०) प्रशान्शब्दमिति । तस्य ‘नो नो
धातो’रिति नलस्याऽसिद्धत्वात्सिद्धमव्ययमिति भावः ।
तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः कियते
इति ‘कारयांचकारे’ति भवत्येव मान्तस्याव्ययसंज्ञा ।
‘शान तेजेन’ इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति,
तस्य क्विबन्तस्य प्रयोगाऽदर्शनात् । ‘लावयतेर्लं-
रित्यस्याऽपि न भवति, अस्मादेव ज्ञापकाऽलक्षणिक-
त्वाद्धौकारस्य ॥

(उ०) धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह-धातोरिति ।
तस्य क्विबन्तस्येति । अत्र चेदमेव माथं मानम् । प्रशा-
भाविति तु शान्तिमहाचक्रम् । शान्त्यर्थकस्यैव च गणे
पाठः, तस्यैव स्वभावेन लिहाणमावात् । वस्तुतो गणे मा-
न्तपाठः, प्रयोगे एव तु नश्यम् । यथा स्वरादीनां गणे रेफा-
न्तपाठः, प्रयोगे तु विसर्ग इति आध्याशयः अस्मादेवेति ।
धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । लक्षणिकत्वादिति ।
वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ कुन्मेजन्तश्चाऽनिकारोकारप्रकृतिः ॥*॥

कुन्मेजन्तश्चाऽनिकारोकारप्रकृतिरिति
वक्तव्यम् । इह मा भूत-आधये आधेः
चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति ।

॥*॥ अनन्यप्रकृतिरिति वा ॥*॥

अथवाऽनन्यप्रकृतिः कृद्व्ययसंज्ञो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) अनिकारोकारेति । एव एतद्विशेषणं, न
मकारस्य, व्यवच्छेद्याऽसम्भवात् । आधय इति ।
गुणे कृतेऽन्तरङ्गवहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा
स्याप्तत्वादयः । अन्तरङ्गत्वादेव [च] सुबलकस्यात् ।
परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयो’
मित्येतदनाश्रितम् । लक्षणिकं त्वनुमेयं, प्रतिपदोक्तं

१ इदमेव-भावकपरं भाष्यमेव । २ ‘अन्तरङ्गवहिरङ्ग-
योऽन्तरङ्गं बलवदिति परिभाषाप्रतिपदोक्तम् । ३ लक्षणिक-
मिति । तस्य ‘अन्यथेत्यादिः । ४ त्वान्ति-मेवमित्यस्य इति
भावः । ५ तदाशयात्-वार्तिकेऽन्तरङ्गशयात् । ६ अनेनेव-
उक्त्यादिनैव । न प्रयोगकृत्वात् । ७ तस्येव । एवमेव

तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् ॥

(उ०) माथे-अनिकारोकारेति । यत्कन्तग्रहणा-
श्रित्ययोगवन्तुर्वाहोणपदेशे एकन्तमित्यर्थोऽत्र न दोष इति,
तत्र । परिभाषयैव मिदंऽन्तग्रहणं न कार्यमिति तदीशयात् ।
गुणे कृत इति । तत्र कृते लुबन्पेक्षत्वेनान्तरङ्गाऽव्यय-
संज्ञा । सुभयव्ययपेक्षत्वाद्यादयो बहिरङ्गाः । अन्तरङ्गत्वा-
देवेति । ननु वर्णमात्रापेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गाः । एवं
तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बोधकत्वे लक्ष्यते । तेनान्तरङ्गानां प्रतिपद्या-
येन लुगिति बोध्यम् । तेन च लुक् एव तत्प्रयोजकानामपि
भावस्य बोधनेनाऽनेनेव गुणेऽवादीन्नाभित्वाऽव्ययत्वं बोध्यम् ।

[चोषसमाधानमाश्रयम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

‘अनन्यप्रकृति’रिति वचनमेव ज्यायः ।
इदमपि सिद्धं भवति-कुम्भकारेभ्यो
नगरकारेभ्य इति ॥

[तदर्थमाक्षेपमाश्रयम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वा, संनिपातलक्षणे विधि-
रनिमित्तं तद्विधातस्येति ॥*॥

नञ् वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥

[‘संनिपातलक्षणे विधिरनिमित्तं
तद्विधातस्येति’] ॥

‘संनिपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्वि-
धातस्ये’त्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(प्र०) संनिपातलक्षण इति । संनिपातः
संश्लेषस्तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विधातस्याऽननि-
तम् । तं संनिपातं यो विहन्ति तस्यैत्यर्थः ॥

(उ०) तद्विधातस्येति कर्मण्यणित्याह-तमिति ।
नचाऽनया लुको वाधेऽपि संज्ञार्थे मानाऽभावः । साक्षा-
त्परम्परया वा तद्विधातकमाश्रयाऽनया प्रतिबन्धात् । अतः
प्रयोगादास्तेत्यत्र विचारं न । अथवाऽनया साक्षादेज्जिबध-
संनिपातविधातकाङ्कुरिति चेति निषेधाऽप्रवृत्तिः स्यात् । किन्तु
तु स्थानेन । ताकलं तु सन्निधौगोपिष्टेवमिहरेव । एवं
चोपादेशेनैव रूपं स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्यविदेशः,

तदय परिभाषातस्त्वावर्गे मुपेक्षयाशयः । ३ लुप्तं स्यात् ।
४ सङ्ज्ञेति । ५ यथायाः सन्निपातविधातकस्याऽभावादित्या-
शयः । तदर्थमाह-साक्षादिति । ६ सामान्यतः सर्वप्रति-
पदोक्तम् । ७ अनन्यता-साक्षात्संनिपातविधातकमात्रप्रति-
पदोक्तम् । ८ तस्यैव । ९ तस्यैव । १० तस्यैव ।

ह्रस्वकाले तत्कार्याऽसंभवात् । तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव । तस्मात्सन्निपातविधातकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अप्यनेनाऽप्रवृत्तिः । अकञाचर्यसंज्ञा ॥ न, अन्तरङ्गायां तस्यां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् ॥

[आक्षेपतत्समाधानमाध्यम्]

कः पुनरत्र विशेषः—पया वा परिभाषा कियेत, 'अनन्यप्रकृति'रिति वोच्येत ? ॥

अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या ।

बह्व्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥

[परिभाषाप्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्]

कानि पुनस्तानि ? ॥

[प्रयोजनप्रदर्शनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं,—ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्यामिणि-

कुलम् ॥*॥

[ह्रस्वत्वं तुग्विधेरनिमित्तम् ॥ क ? ॥

'ग्रामणिकुलम्'] ॥ ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्ये'ति न दोषो भवति ।

(प्र०) ग्रामणिकुलमिति । 'इको ह्रस्व'इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरान्तर्यविधातः । यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तर्य, अत्र यवावयवस्य समुदायावयवो न भवति तदैतत्प्रयोजनं, न त्वन्यथा ॥

(ठ०) पूर्वोत्तरेति । अधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदस्यापि दिति भावः । अवयवेति । तथा ऽप्रतीतेरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदसन्निपातविधातः पूर्वपदस्येगन्तत्वं संनिपातविधातश्चेति भाष्याशयः । एवं 'वृत्रहमि'रित्यत्र नान्तरय स्वादिसन्निपातविधातः । नान्तत्वादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति । लोके पाष्ठावयवबाहुल्यादेर्भुजपुरुषावयवत्वव्यवहारः । कैयटोक्तं दिग्दर्शम् । 'यं क्वचित्त्वादी तासकवर्गे नान्तर्यामिण्यवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य 'दोषोवेवीटा'भातः तत्त्वो व्ययः स्यात् । न च ह्रस्वावयवे तुको

हणेन तुनिविशस्य ग्रहणाच्च सन्निपातविधातः । 'आने'भुमिति शोपकेन तदनङ्गोकारात् । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावयवेऽपि अवयविनः समवेतत्वापत्तौ षट्स्यपि परमाणुषु समवेतत्वेनाऽप्रत्यक्षसमवेततया बाहुवृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्यादिति परात्तम् । भूयोवयवसंनि-कर्षस्यैव फलवत्त्वात् कारणत्वेनाऽक्षतेः । संयोगाप्रत्यक्षे तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतुः, फलवत्त्वादिति दिक् ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वमन्तरङ्गस्तुक् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।

(प्र०) बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदकस्येति ह्रस्वत्वं, तदपि अर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गम्, तुक् च वर्णाश्रयत्वादान्तरङ्गः । यदि तु 'सन्निपातलक्षण' इत्याश्रीयते तदा 'ग्रामणि-च्छत्र'मित्यत्रापि तुम्भ स्यात् । ह्रस्वत्वेतुगागमयो-स्त्वत्र साम्यादान्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति छलक्षणस्तुक् सिद्धो भवति ॥

(ठ०) असिद्धत्वेन समाधानं चावश्यवमित्याह—यदपीति । अर्थाश्रयत्वादिति । इदं 'श्रयादेते स्मन्तरय प्रतिषेधो वक्तव्य' इति स्थानिवत्सूत्रेणैव वातिकेन, तत्प्रत्याख्यानपरेण भाष्येण च विरुद्धम् । प्रातिपदिकरूपसमुदाया-श्रयत्वादिति वक्तुं युक्तम् । तदेवाह—वर्णाश्रयत्वादिति । इयं च 'असिद्धं नान्तत्वेन' इति निषेधमनाश्रित्य । 'कु' नपुंसकह्रस्वत्वेन संनिपातपरिभाषयैव न तुक् । प्रातिपदिकस्याऽजन्तत्वसंनिपातेन जातत्वात् तदविधातकत्वात् । एतेन परनिमित्तकत्वेन कृत्वपितृत्वज्ञान-सापेक्षत्वेन च तुगपि ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे तुम्भुवर्ग इत्यपातमिति अनुपदमेव वक्ष्यामः । तुकि संनिपात-परिभाषाश्रयणे दोषमग्याह—यदित्येति । अत्रापि वर्णमा-श्रयत्वेन तुगन्तरङ्गः, पूर्वपदोत्तरपदाभ्यां ह्रस्वो बहिरङ्गस्त-दोषेभ्यस्याऽगमनाच्च । तस्मादत्र तुम्भ भवेत्येवमन्ये ॥

॥ * ॥ नलोपो वृत्रहमिः ॥ * ॥

[नलोपस्तुग्विधेरनिमित्तम् ॥ क ? ॥

'वृत्रहमिः' ।] वृत्रहमिर्भूगृहमिरित्यत्र नलोपस्य पिति कृति तुग्भवती'ति 'संनिपातलक्षणो विधिर-विधातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

१ प्रयोजनमिति । ग्रामणि-कुलं सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्ये'ति न दोषो भवति ।

वि-लोक इति । ५ किञ्चित्स्य-भावयवत्वाभावे'इति शेषः । ६ अत्रा-प्राति । ग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापीत्यर्थः ॥

(ङ०) 'बृजहमि'रित्यादौ षडसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सञ्चिपातलक्षणत्वम् ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपस्तस्याऽसिद्धत्वाच्च भविष्यति ॥

(प्र०) असिद्धो नलोप इति । 'नलोपः सुप्स्वरे'ति, 'असिद्धं बहिरङ्ग'मिति वा ॥

(ङ०) असिद्धमिति । शुभ्रिस्पर्शतुगपेक्षया षडसंज्ञाद्वारा तदपेक्षानलोपे बहिरङ्ग इति भावः ॥

॥*॥ उदुपधत्वमकित्वस्य निकुचिते ॥*॥

उदुपधत्वमकित्वस्याऽनिमित्तम् ॥ क?॥ 'निकुचिते' । निकुचितं इत्यत्र नलोपे कृते 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्या'मित्यकित्वं प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) निकुचित इति । कृतेर्भावे कप्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । तत्र कित्वनिमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादित्यकित्वस्याऽनिमित्तमिति गुणो न भवति ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्व-त्राऽकित्वं, 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ नामावो यञि दीर्घत्वस्यामुना ॥*॥

नामावो यञि दीर्घत्वस्याऽनिमित्तम् । क?॥ 'अमुना' । नामावे कृते 'अतो दोषो यञि' सुपि चे'ति दीर्घत्वं प्राप्नोति ।

'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) अमुनेति । न मु न इत्यस्यायमर्थः—ने कर्तव्ये सुभावः सिद्धो भवति, नतु ने परतो यदीर्घत्वं प्राप्नोति । तत्र सुभावस्याऽसिद्धत्वाद्कारा-

न्तत्वादीर्घप्रसङ्गः । तरिमङ्गवे 'अदसोऽसे'रिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति । ततश्चाऽमुनेति स्यात् । उकारसञ्चिपातनिमित्तस्तु नामावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति ॥

(ङ०) 'यदीर्घत्वं प्राप्नोती'त्यस्य 'तत्रापि सुभावः सिद्ध इत्यर्थः' इति शेषः ॥ सन्नेति । अस्य च 'एवं चे'त्यादिः । कञ्चित्तु—'प्राप्नोति तत्र । तथा च तत्रे'ति पाठः । असिद्धत्वादिति । शास्त्राऽसिद्धत्वादिति भावः । कृतेदसोसेरिति । ननु सुत्वाऽसिद्धया उकार एवाऽकारमुदौ सुपि चेत्यन्तर-तमे दीर्घे आकारे मस्य रत्न एव सत्त्वाद्वात्परत्वाऽभावेन कथमनेन दीर्घोकारप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकासिद्धसंनिपात-शिष्टन्यायेन सुत्वस्यापि निश्चेदोत्तरवसत्त्वात् । नचाऽचः परस्मिन्निति स्थानिवृत्तादीर्घस्य नान्यतराण्य इति वाच्यम् । 'पूर्वशासिद्धीवे न स्थानिवदिति निषेधात् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्तु न, लक्ष्यभेदादित्यभिमानः । केचित्तु 'अमाना' 'अदाना' इति वापचित्तिरित्याहुः । दीर्घत्वस्येति । उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्य-त्येतत्—'न मु टादेशो' इति ॥

(प्र०) न मुटादेश इति । अनेकविभक्त्यन्त-स्तत्र समास आश्रितः—टया आदेशः, टायामा-देश इति ॥

(ङ०) नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्यादत आह—अनेकेति । अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थः । संबन्धसामा-यण्यथा समास इति तात्पर्यम् ॥

॥*॥ आत्वं कित्वस्योपादास्त ॥*॥

आत्वं कित्वस्याऽनिमित्तम् ॥ क?॥ उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते 'स्थाचोरे'ति त्वत्वं प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) उपादास्तेति । एज्विषय आत्वंविधानादकित्वमजिपातनिमित्तमात्वं 'स्थाचोरे'ति कित्वस्याऽनिमित्तम् । कित्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्वाऽभावे न भवति ॥

(ङ०) कित्वस्येति । भागोऽपि 'स्थाचोरे'ति उपादास्त स्वरः इत्यादि तु गोदाः पठन्ति ।

किंश्च प्राप्नोतीति पाठः । 'इत्वं'मिति पाठे कित्सहितमित्त्व-
मित्यर्थः । कित्सवरणेपाठं स्यादत आह-किञ्चेति ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमे-
तत्—'दीङः प्रतिषेधः स्याच्चोरित्वे'इति ।

॥*॥ तिसृचतसृत्वं डीव्विधेः ॥*॥

तिसृचतसृत्वं डीव्विधेरनिमित्तम् ॥
क ? ॥ 'तिस्त्रस्तिष्ठन्ति चतस्त्रस्तिष्ठन्ती'-
ति । तिसृचतसृभावे कृते 'क्लेशेभ्यो डी'विति
डीप् प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

[वाक्तिकोक्तप्रयोजननिरासभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न तिसृचतसृभावे कृते
डीव्वभवतीति यदयं 'न तिसृचतसृ'नामि
दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्र०) यदयमिति । ननु समस्तार्थमेतत्स्यात्
'प्रियतिसृणां ब्राह्मणाना'मिति । अत्र ह्यहं पुंसि वर्तते
इति नास्ति डीपः प्राप्तिरिति केचित् । तदयुक्तम् ।
न हि डीव्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति । तत्रोऽवयवस्य
स्त्रीत्ववृत्तित्वान्डीपः प्राप्तिः केन वार्यते इति ज्ञापक-
मेव । ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात्स्वप्नादिष्वनयोः
पाठो न कर्तव्यो भवति ॥

(उ०) नास्ति डीप इति । यत्स्वन्तरङ्गत्वात्समासा-
त्पूर्वमेव डीव्विति । तत्र । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेनान्तर्वर्ति-
विभक्त्याथयतिसादेशस्याऽप्रवृत्तेः । ज्ञापकमेवेति । ङ्यन्ते
तु नास्य प्रवृत्तिः, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात् । नन्वेवं
स्वप्नादिपाठे व्यर्थः स्यादत आह-ज्ञापकादेवेति । एवं
चेत्तज्ज्ञापकपरभाष्यप्राप्त्यास पाठोऽप्रामाणिक इति भावः ॥

इमानि तर्हि प्रयोजनानि—

[प्रयोजनान्तरवाक्तिकानि]

॥ * ॥ 'शतानि सहस्राणि' ॥ * ॥

नुमि कृते 'ष्णान्ता पडि'ति षट्संज्ञा
प्राप्नोति । 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं

१ शब्दे-किञ्चेति । अस्य 'न'नित्यादिः । २ अत्र
तिसृचतसृत्वं डीव्विधेस्तिष्ठ [रितष्ठन्ति चतस्त्र-
स्तिष्ठन्ति] इत्येवं वाक्तिकपाठ इत्यन्ये ॥ ३ इतिः कचिन्न ।
४ न तिसृचतसृत्ति । 'इत्यनेने'ति शेषः । ५ तत्रेति ।

तद्विघातस्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) शतानीति । विभक्तिसंज्ञिपातनिमित्तो
नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमि-
तम् । णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थ-
मित्यत्र न भवतीति चेत्, संख्यासंप्रत्ययार्थ
बहुव्रीह्यर्थं तत्स्यादित्यदोषः ॥

(उ०) विभक्तिलुक इति । तन्निमित्तसंज्ञायाऽभे-
त्यपि बोध्यम् । अन्तग्रहणमिति । तत्सामर्थ्यादिति
मन्यते । सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः-संख्येति । बहु-
व्रीहोः फलं संख्यासंप्रत्ययः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

॥*॥ शर्कटौ पद्धतौ ॥*॥

अत्वे कृते 'अत' इति टाप् प्राप्नोति ॥
'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघात-
स्ये'ति न दोषो भवति ॥

(प्र०) शकटाविति । विभक्तिसंनिपातकृतमत्वं
यदि टापो निमित्तं स्यादानन्तर्यं विद्वन्येत ।
शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिबद्धावो'नाऽनन्तर्ये लौकिके ।
टापि च सति 'शकटाया'मिति स्यात् । 'अथ घे'-
रिति तपरकरणेनाऽप्यत्र टाव्विनवर्तयितुं शक्यते ।
इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाऽकारो भविष्यति, भाव्य-
मानत्वाद्वा सर्वणस्याऽकारो ग्राहको न भविष्यतीति
लक्षणान्तरेणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं
तपरकरणं संप्रयते ॥

(उ०) विभक्तीति । 'घेः परस्य डेरीद्रेन्तादेश-
श्चाकार' इति सूत्रार्थोऽन्तादेशोत्वसन्निधौ न विधीयमान-
मत्त्वमङ्गप्रत्ययसंज्ञिपातकृतमित्यर्थः । नन्वेकादेशेऽन्तबद्धत्वा-
ज्ज्ञातव्यवधारणकोऽत आह-शास्त्रीये चेति । ननु टापि
बृधेरेकादेशे शकटाविति सिद्धयेदेशऽत आह-टापि चेति ।
शब्देः परत्वाद्वाङ्मत्वाच्च यादामाविति भावः । संप्रयत इति ।
तपरत्वाद्वा सर्वणदीर्घत्वं न स्यात् । टाप् स्यादेव । किं च
शकटावित्यादौ बुद्धिरस्येवं न स्यादिति चिन्त्यमिदम् ॥

[प्रयोजनवाक्तिकम्]

॥*॥ इयेवं उवोष ॥*॥

समस्ते इत्यर्थः । ६ इदं भाष्यमित्यन्ये ॥ नास्तिकमि-
त्यन्ये । ७ 'अविध्यतीति' पा० । ८ इदं भाष्यमित्यन्ये ।
प्रयोजनवाक्तिकमित्यन्ये । ९ 'सिद्धयेदत आह' पा० ।
१० इदं भाष्यं वाक्तिकं वेति सदिग्धम् ।

गुणे कृते 'इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छः'
इत्याम् प्राप्नोति ॥ 'संनिपातलक्षणो विधिर-
निमित्तं तद्विधातस्येति' न दोषो भवति ॥

(४०) इयेषेति । आसि सति लुक् स्यादिति
प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विधातः स्यात् । 'उषवि-
दे'ति विकल्प षोऽं चक्रतुः ऊषतुरिखादौ सावकाश
इत्युपोषेति नित्य आम् प्रसज्येत । प्रतिपदविधेरु
बलवत्त्वात्परत्वाच्चाऽत्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनु-
दाहरणमेतत् । 'गुरुमत' इति नित्ययोगे मतुभाश्र-
यणादपि शक्योऽत्राऽऽमभावः प्रतिपादयितुम् ॥

(४०) लुक् स्वादिति । लुगभावेऽपि शकटावि-
तिबलसंनिपातेन गुणो जातस्तदानन्तर्यविधातस्य सत्त्वेनैत-
त्त्वमन्योपयोगक्षित्यः । ननुषविदेश्यानिधानादुपोषेयसङ्ग-
तमत आह-उषविदेशेति तत्र न दिवंचनाप्राग् गुरुमत्वमिति
भावः । प्रतिपदविधेरिति । कश्चिद्गुणे कश्चिद्विधेः एकादेशे
गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमिति भावः । परस्वविति ।
तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ।
'उपोषे'ति कवर्गद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठः । उपोषेकल्पेन
पक्षे आमभावेऽपि कृतद्विखड्गोषाह्वारं पवाम् । इये
चारत्येव विशेष उपोषाच्चकारेति । उपेसवामि षोऽं चकारे-
तीति परे । निष्पद्योगेति । 'इजादेशो'रित्युक्तावपि 'अनुच्छः'
इति प्रतिषेधादिजादेर्गुरुमत इत्यर्थलाभे मतुग्रहणादिति
भावः । परेत्येवं सत्यनुच्छ इत्यस्यानर्थक्यपत्तिः । तुष्टुपत्तेः
प्राग् गुरुमत्त्वाऽभावात् । उष्मादीनां गुरुमतामामनापत्तेः ।
तेषामाशीर्लिङि गुरुमत्त्वाऽभावादिति भाष्याशयमाहुः ॥

[परिभाषाप्रयोजनदूषणवार्तिकानि]

॥*॥ तस्य दोषो-वर्णाश्रयः प्रत्ययो
वर्णविचालस्य ॥*॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो-वर्णाश्रयः
प्रत्ययो वर्णविचालस्याऽनिमित्तं स्यात् ॥
क ? ॥ 'अत इच्' दाक्षिः प्राक्षिः ॥

(प्र०) दाक्षितिति । प्रयोगे व्यवस्थितस्यैव-
कारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति संनिपात-
लक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्यते ॥

(४०) नन्विप्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसंबन्धलक्षण
संनिपाताश्रय इत्यत आह-प्रयोग इति । अन्वाख्यानं-

१ इति-इत्यतोऽपि । २ आम्निधानादिति ।
आम्निधेयविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । उपोषेति । इदमुदाहर-
णमित्यर्थः । ३ तदुक्तस्येति । उदाहरणवदिनोक्तस्येत्यर्थः ।

साधुत्वेन । प्रत्ययस्य-साधुत्वाच्चित्रस्य ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः ॥

(प्र०) न प्रत्यय इति । कल्पितप्रकृतिप्रत्यय-
विभागेनाऽन्वाख्यानप्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय
उत्पाद्यत इत्याशयः ॥

(४०) अविवक्षित एवेति । मन्दमध्यानां तथैव
प्रतीतेः । साधुत्वात्साधुत्वादेऽपि साधुत्वस्य संनिपातनिमि-
त्तत्वं, न प्रत्ययस्येति भावः ॥

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

अङ्गसंज्ञा तर्हानिमित्तं स्यात् ॥

(प्र०) अङ्गसंज्ञेति । सत्यामङ्गसंज्ञायामकार-
लोप इति स्यादानन्तर्यविधातः । तत्र-वर्णविचाल-
स्याऽनिमित्तं स्यादिति अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः । अत्र
केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते तेषामान्वेयाश्रय-
दाहरणम् । अन्ये लवणाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः ।

(४०) सत्यामिति । 'यस्मादित्यस्य प्रत्ययविधा-
देऽयतावच्छेदावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिति तदङ्गसंज्ञा-
मिति सूत्रार्थ इति भावः । यद्यङ्गसंज्ञाऽनिमित्तम्, कथं तर्हि
वार्तिके 'प्रत्यय' इत्युक्तमत आह-तत्रेति । आश्लेष-
इतश्चानिव इति उक्तेः परे तु वार्तिकस्याभावात्-निमित्तनि-
मित्तिनोः संबन्धवद्विशेषणविशेष्ययोः संबन्धोऽपि संनिपातः ।
एवं च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वं संबन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विधा-
तस्याऽनिमित्तमिति । इममाश्रयमजानानः शङ्कते-न प्रत्यय
इति । एकदेश्युत्तरयति-अङ्गसंज्ञा तर्हिति । युक्तं
चेतत् । उपजीव्यविरोधपरमाऽन्वाख्यत्वं हि पतन्मायमूलम् ।
तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । कतिप्रसङ्गस्तु त्वयेव मया-
प्यनित्यत्वेन कुशकवारणः । अत एव 'ग्रामाणि कुला'मित्यादौ
नपुंसकस्यत्वे तुक्तम् । उपजीव्यस्य प्रातिपदिकान्तत्वं सम्ब-
न्धस्य विधातात् । बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं तु न, तस्य
तत्त्वाऽभावात् । 'शैवो' 'माह्वय' इत्यादिभाष्यङ्गसंज्ञाया लोप-
निमित्तत्वानापस्या 'वर्णाश्रय' इत्यंशस्य वार्तिके वैयर्थ्यापत्ते-
श्लेयाहुः ॥

॥*॥ आत्वं पुर्विधेः कापयति ॥*॥

आत्वं पुर्विधेरनिमित्तं स्यात् ॥

क ? ॥ कापयतीति ॥

४ लक्षणस्य-संनिपातेति परिभाषारूपं लक्षणस्य,
दोषः-अतिव्याप्तिः । विचालो-नाशः । ५ 'तेनाश्रयो' पा० ।
६ इति-इत्यन्तमुक्तम् ।

(प्र०) कापयतीति । णिवि वृद्धौ कृताया-
मात्वं पुको न निमित्तं स्यादङ्गस्य य आकारस्तस्य
पुणित्यवयवभक्तं पुक् मला दोषोपपन्नासः ॥

(उ०) आत्वम्—‘क्रीडकोनां पौ’विति । स्वाङ्गस्या-
ऽभ्यवधाथकत्वाद्वाह—आकार इति । श्रुत्वात्तस्यैव
पुणिति भावः ॥ परं तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न क्षतिः, यादृशयोः
सन्निपातः पुङ्क्तिमित्तं तस्य निघातसत्त्वात् । ‘यदागमा’ इति
परिभाषया तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्निपातस्याऽभा-
वात् । अत्रचेदमेव भाष्यं मानम्, ‘ह्रस्वं तुविधे’रित्यादि
च । सिद्धान्ताश्रयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयणीयमि-
त्येवेत्याहुः ॥

॥*॥ पुग्रस्वत्वस्याऽदीदपत् ॥*॥

पुग्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात् ॥
क ? ॥ अदीदपदिति ॥

(उ०) भाष्ये—पुग ह्रस्वत्वस्येति । ण्यकारसन्नि-
पातनिमित्तः पुक् । ह्रस्व हि तद्विधातः रपठ एव । न च
ह्रस्वस्य चट्परणिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया बहिरङ्ग-
त्वेनाऽसिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतद्भाष्यमप्ये-
नाऽनयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किं च तथा
शालोयकार्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात्

॥*॥ त्यदाद्यकाराष्टाच्चिधेः [या सां] ॥*॥

त्यदाद्यकाराष्टाच्चिधेरनिमित्तं स्यात् ।

क ? ॥ यां सेति ॥

॥*॥ इड्विधिराकारलोपस्य [येयिवान्] ॥*॥

इड्विधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात् ॥

क ? ॥ ‘ययिवान् तस्थिवा’निति ।

(उ०) इड्विधिरिति । वरवेकानादित्याकारात्तलक्षण
इट् । नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥

॥ * ॥ मनुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य
[अग्निमान्] ॥ * ॥

मनुव्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्या-
ऽनिमित्तं स्यात् ॥ क ? ॥ अग्निमान् वायु-
मान् । परमवाचा परमवाचे इति ॥

(प्र०) अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य
मनुप उदात्तत्वं कियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात् ।
परमवाचेति । ‘अन्तोदात्तादुत्तरपदा’दिति विभक्त्यु

१ इति—इत्यनेन । स्वाङ्गस्येति । अङ्गस्य ।
पुकोत्यादिः ।

दात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात् ॥

(उ०) पूर्वमिति । ‘ह्रस्वनुद्भ्या’मित्यत्रान्तोदात्ता-
दित्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

॥*॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य [नदि] ॥*॥

नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं
स्यात् ॥ क ? ॥ नदि कुमारि किशोरि
ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति । नदीह्रस्वत्वे कृते
“एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति संबुद्धिलोपो न
प्राप्नोति ॥

(उ०) ह्रस्वत्वम्—अन्याथैलनेन ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवं ड्यन्तादित्येवं भविष्यति ।

(प्र०) माभूदिति । ह्रस्वादिस्त्रे दीर्घग्रह-
णमद्वेदमुच्यते । तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भा-
वाद्भविष्यतीति भावः । ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया च
नैतदुच्यते, तस्याऽऽहयावन्तत्वात् ॥

[दूषणस्थापकभाष्यम्]

न सिध्यति । ‘दीर्घा’दित्युच्यते,
ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति । इदमिह संप्र-
धार्य—ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति ।
किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाङ्गस्वत्वम् ॥

[दूषणस्थापकभाष्यम्]

नित्यः संबुद्धिलोपः, कृते ह्रस्वत्वे
प्राप्नोति, अकृतेऽपि ॥

(प्र०) नित्य इति । कार्यं तावन्नित्यं, तथेन
केनचिद्वक्षणेन भवत्विति भावः । संबुद्धिलोपस्या-
वकाशो हे देवदत्तेति ॥

(उ०) ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाशत्वेन सन्निपात-
परिभाषावाचकं स्यादत आह—संबुद्धिलोपस्येति ॥

[दूषणस्थापकभाष्यम्]

अनित्यः संबुद्धिलोपः । नहि कृते
ह्रस्वत्वे प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ सन्नि-
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति ।

[आक्षेपोपसंहारभाष्यम्]

एते दोषाः समा भूयांसो वा ।

तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया ॥

२ तुभं स्यात् । ३ कचित्र ४ अद्वेष्टेति । तद्विशेषणत्वे-
नाऽद्वेष्टत्वर्थः ।

(प्र०) भूषांसो वेति । दुष्टप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वदिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोऽत्र 'समा' इति प्रयोगः । अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा 'समराज्यं वर्तते' । सर्वेषां राज्यं वर्तते इत्यर्थः । वेदेऽपि—'मा नः समस्य दृढ' इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मा न इत्यर्थः । तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः ॥

(३०) भाष्ये—एते दोषाः समा इति । वार्तिककारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदम् । येषां प्रयोजनानि नव, दोषा अष्टौ, तथापि कल्पान्तरत्वात्समत्वोक्तिः । यद्वाऽन्यत्रापि दोषः संश्रान्यत इत्यभिमानः, न नूतनदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोक्त आह—दुष्टत्वेति । अग्रे तूक्तेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयापेक्षया भूयस्त्वोक्तिरित्याहुः । ध्यायतेविचिष्यतेकवचने 'अतो भातो'रिति लोपे 'दुरोदाद्यनाशदभ्ये' इति उक्ते उत्तरपदादेः ह्रस्वे 'द्व्य' इति । तद्वाह—दुर्धिय इति । सर्वस्य दुर्द्वेहं हितिरुपदमे नोऽस्माग्मा वधोदित्यर्थः । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वकत्वाभावाऽवगन् । तस्माच्चायं इति । पूर्वपक्षश्चयथाह—तत्रेति ॥

[सिद्धान्तिसमाधानमाध्यम्]

नहि—'दोषाः सन्ती'ति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न प्रणयेम् । नहि—मिथुकाः सन्तीति स्थावरो नाधिधीर्यन्ते न च मृगाः सन्तीति यथा नोप्यन्ते ।

[सिद्धान्तिनो युक्त्यन्तरमाध्यम्]

दोषाः स्वत्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् ॥ कुत एतत् ॥ नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । तस्माच्चाप्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु ।

(प्र०) प्रतिविधेवमिति । तत्र विधानसामर्थ्यादाहो वर्णमिचालो भविष्यति । 'कष्टाये'ति । ज्ञापकाशब्दे दीर्घो भविष्यति । 'न यासवो'रिति लिङ्गादाभविष्यति । ययिवानिति । वस्वेकाजादिस्यं नियम इदो, न लपूर्वोऽयं विधिरित्याकारस्य लोपः । 'ज्ञापयती'त्याकारान्तभक्तः पुन व्यवायकः । 'अदीदप'दिति लिङ्गाद्वस्वः, यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्वमुपधाद्वस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति—

१ तत्रेतीति । दोषप्रयोजनस्योर्थस्य इत्यर्थः ।

२ तत्रेति । दोषाणां मध्य इत्यर्थः । ३ 'भविष्यति'पा० ।

'पुकि कृते उपधाहस्तत्वं भवती'ति । नहि जानाते-रकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अग्रिमिति । अनुदासं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संज्ञिपातपरिभाषां बाधते । 'एकहस्ता'दित्यत्रापि 'गुणात्संशुद्धे'रिति वक्तव्ये ह्रस्वप्रदणसामर्थ्यात्संज्ञिपातपरिभाषाऽभावः । दधीत्यत्र च्छन्दसि गुणाऽभावपक्षे छान्दसो लुम्भेवति ॥

(३०) सिद्धान्तो समाधत्ते भाष्ये—नहीति । परिभाषायाः कर्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्तो—दोषाः स्वत्वपीति । लक्षणमिति । उपलक्ष्यं रूपं नास्तीत्यर्थः । तत्र विधानेति । यादृशप्रकृतिप्रत्ययसंज्ञिपातनिमित्ताङ्गसंज्ञा तादृशसंज्ञिपातविवातं विना वस्येति लोपस्य चरिताथ्याऽभावादिति भावः । कष्टायेति । आकारसंज्ञिपातनिमित्तो लोपे वयादिनिमित्तदीर्घस्याऽनिमित्तं स्यादिति भावः । नैवेवं 'दोषाः साकल्येने'ति भाष्यविरोधः, 'कष्टायेति यादृशो दीर्घस्त्वस्ये'ति ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु नष्टोऽतो न दोषः । एवं च 'समा' इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहुः । लिङ्गादिति । श्वनिषेधवैयर्थ्यादिति भावः । नस्त्वपूर्व इति । कानिदिनमादाधर्षातुक्त्वेहित्येवेदसिद्ध इति नेडाकारान्तसंज्ञिपातनिमित्त इति भावः ॥

ये तु नियमज्ञाकाणां विधित्वमेव, आभी स्थितरनि-वृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेनाऽऽकारान्तसंज्ञिपातनिमित्त एवेदित्यनित्यत्वेनेऽत्र समाधानं युक्तमित्याहुः । आकारान्तेति । अङ्गस्त्वैयनेन सामानाधिकरण्यास्योचितत्वादिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्रागोचोक्तम् । तज्ज्ञापयतीति । अतएव 'भरक्षपी'ति निर्देशः सङ्गच्छते । मितो ह्रस्वे चोपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । 'ह्रस्वभाविनीति । 'अचक्षे'त्तुपस्थितेरिति भावः । 'अचक्षे'त्वरय श्रुतिस्थेन तदाधकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य वाचकत्वनोचितेति सारपर्यम् । बाधते इति । ह्रस्वनुद्व्या-मित्यत्रोपस्थितयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः । गुणाभावेति । 'जरादिषु छन्दसि वाचन'मिति वचनादिति भावः ।

अव्ययीभावश्च ॥ १ । १ । ४० ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं

लुङ्मुखस्वरोपचाराः ॥*॥

अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं ॥

किम् ? ॥ 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः' ॥

लुङ्-उपागमि प्रथमि । 'अव्यया'दिति

४ अस्य 'अव्यये'त्यादिः । ५ एवम्—अत्र दोषसङ्गाते ।

६ समाधत्ते—कष्टेति । 'यत'इत्यादिः ।

लुक्सिद्धो भवति ॥ मुखस्वरः-उपाशि-
मुखः । प्रत्यग्मुखः । 'नाव्यदिकशब्दगो-
महत्स्थूलमुष्टिपृथुवस्तेभ्यः' इत्येष प्रतिषेधः
सिद्धो भवति ॥ उपचारः-उपपयःकारः
उपपयःकाम इति । 'अतः कृकमिकंस-
कुम्भपात्रकुशाकर्णाण्वनव्ययस्ये'तिप्रतिषेधः
सिद्धो भवति ।

(प्र०) अव्ययीभावश्च । प्रयोजनमिति ।
मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम् । यथा
'मशकार्थं धूम' इति ॥

(उ०) अव्ययीभावश्च । उपचारो नाम 'अतः
कृ' इति विहितविसर्गस्थानकसावम् । यथा मशकार्थं
इति । एतदेव 'निवृत्तिकारण'मिति पातधर्मेण ब्रूयते ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदा-
हरणमात्रम् ? ॥

[ममाधानभाष्यम्]

परिगणनमित्याह ॥ अपि खल्वौहुः
'यद्व्ययव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति
तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति ॥

(प्र०) अपि खल्विति । एवं खल्वित्यर्थः ।
परिगणनमनेन दृढीक्रियते ॥

(उ०) अनेनेति । कृष्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र
वक्तव्य इत्यन्तं तत् । तत्र यद्व्ययव्ययीभावे प्रतियोगिन-
स्य उक्ता इत्याहुः ॥

[अनुवोगभाष्यम्]

किं पुनस्तत् ? ॥

[परिगणनाऽभावे दूषणभाष्यम्]

पराङ्मवद्भावः । पराङ्मवद्भावेऽव्य-
यप्रतिषेधश्चोदित उच्चैरधीयान नीचैरधी-
यानेत्येवमर्थम्, स इहापि प्राप्नोति-उपा-
शयधीयान प्रत्यग्यधीयान ॥

अकृत्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीच-
कैरित्येवमर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति,—
उपाशिकं प्रत्यशिकम् ॥

मुम्यव्ययप्रतिषेधश्चोदते-दोषामन्य-

महर्दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम् । स
इहापि प्राप्नोति,—उपकुम्भमन्य उप-
मणिकमन्य इति ॥

अस्य क्वावव्ययप्रतिषेधोऽुच्यते-
दोषाभूतमहर्दिवामभूता रात्रिरित्येवमर्थम्,
स इहापि प्राप्नोति,—उपकुम्भीभूतम् उप-
मणिकीभूतम् ॥

(प्र०) उपाशयधीयानेति । अग्निसमीपे
अधीयानेत्यर्थः । तत्र 'वष्टयामञ्जितकारकवच-
न'मिति पराङ्मवद्भावो भवति ॥

(उ०) किं पुनस्तत्पराङ्मवदित्यादिना तस्यैवोदाह-
रणप्रदर्शनम् । पृष्ठयेति । अत्र च कारकत्वम् । तेन समु-
दायस्य पाठमामन्त्रितरय केषांचुदात्तत्वम् ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

यदि परिगणनं क्रियते, नाथोऽव्ययी-
भावस्याव्ययसंख्या ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयो-
जनानि ? ॥

[प्रत्याख्यानसाधकप्रथमप्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते-लुगि-
ति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-भवत्यव्ययी-
माधालुगिति यद्वयं—'नाव्ययीभावादतः'
इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(उ०) भाष्ये-यद्वयं नाव्ययीभावादिति । स
अनन्तरत्वादव्ययादाप्नुप इत्यस्यैव निषेधो, न ॥ सुपो
भावित्यस्येति 'उपमणिकमुख' इत्यादौ तत्रिषेधेन चरि-
तैर्धर्ममिति न भ्रमितव्यम् ॥

[तृतीयप्रयोजननिरासभाष्यम्]

उपचार इति । अनुत्तरपदस्थस्येति
वर्तते ॥

[द्वितीयप्रयोजननिरासभाष्यम्]

तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति ।
न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति ।
यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्-
'नाव्ययादव्ययीभावाच्चे'ति ॥

१ 'निषेधः' । २ 'अपि खल्वप्याहुः' । ३ तत्र-संवादे ।
तत्-वचनम् । तत्र-वचने । ४ कानि । ५ 'ओचने' ।

६ तत्रिषेधेन-सुप इत्यस्य निषेधेन । ७ 'चरितार्थमिति'
पा० । ८ तत्र-उभयोरन्यमासिद्धौ सत्याम् ।

(प्र०) न चैकमिति । सामान्यलक्षणमेक-
प्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रैवावमिति । न
चोक्तम्, तस्मान्मुखस्वररेणाऽत्र भवितव्यमित्याहुः ।
अन्ये तु वर्णयन्ति—अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वय-
संज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति नार्थः सूत्रे-
णेति । केचित्तु—स्वरादिपाठास्तद्वायामव्यय-
संज्ञायां पुनर्वचनमनित्यल्लक्षणार्थम् । तेन कतिप-
यान्येवाऽव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेने-
त्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाऽभावः ।

(उ०) न चोक्तमिति । भाष्ये श्रुतिसन्दिग्धे
संदिग्धवचनं 'वेदाः प्रमाणं चे'दिति वा । तस्मात्तत्र ग्रहणं
कर्तव्यम् । सूत्रं च न कार्यमिति भाष्याद्यय इति वयम् ।
अन्येति चेति । चिन्वा ह्यारोपितप्रत्ययत्वं, वास्तवमनव्य-
यत्वं च प्रतीयते इति यथालक्ष्यं किञ्चिदव्ययकार्यं भवति
किञ्चित्तेति चेन्न सिद्धमिति भावः । विशेषे—कार्यविशेषे । किञ्च
'द्विर्वचं सुबद्ध'मिति न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकत्वमेव
स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं चैवाव्ययीभावस्याव्ययत्वात्प्रत्ययेति
हरदत्ताद्युक्तं चिन्तयम् । भाष्यादिरोधात् । अन्ये तु—मुख-
स्वरे भाष्ययीभावोक्तिरिति नोक्तम् । सूत्रं च कृतम् । तस्मा
दन्यदपि प्रयोजनम्—नञ्चा उपकूलमित्यादौ षष्ठीसमासप्रति-
षेधादीत्याहुर्इति मतं हरिद्वीकरायां स्पष्टम् । तदपि खल्व-
प्याहुर्इत्यादिभाष्याननुगुणम् ॥ [क्रमेणतः]

शि सर्वनामस्थानम् ॥१११४१॥

सुडनपुंसकस्य ॥१११४२॥

॥*॥ शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति
चेज्जसि शिप्रतिषेधः ॥*॥

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति
चेज्जसि शेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि
तिष्ठन्ति वनानि तिष्ठन्ति ॥

(प्र०) शि सर्वं । सुडनपुंसकस्येति
चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः, सुडं स्त्रीपुंसयो-
रित्थस्मिन्प्राप्ते न दोष इत्यर्थः ॥

[॥*॥ असमर्थसमासश्च ॥*॥]

असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंस-
कस्येति । नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् ।

१ नहि च तथोक्तमाचार्येणेत्यर्थः । २ दोषान्तरमाह—
किञ्चेति । ३ एवं च—परिगणनस्यावश्यकत्वे च ।

केन तर्हि ? ॥ भवतिना । न भवति,
नपुंसकस्येति ॥

(प्र०) प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वपक्षः,
पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः ॥

(उ०) शि सर्वना । भाष्ये समर्थसमासश्चेति
दृष्टान्तरम् । तत्राऽसामर्थ्यमसंभवात् । चेन वान्यभेदस्यापि
संग्रहः । पर्युदासेति । एवं हि समर्थसमासैकवाक्यते
लभ्येते । यद्यपि पर्युदासेऽपि लक्षणा, तथापि दोषद्वययुक्त-
प्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भावः । वस्तुतो नञो
निपातत्वेनाऽनेकार्थत्वात्पर्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्तं वचः ।
पर्युदासपक्षे सुहित्यनेनेकवाक्यतया तस्याऽप्राप्तावापि आश-
स्याऽप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

यत्तावदुच्यते 'शि सर्वनामस्थानं सुड-
नपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः'—इति ॥

॥*॥ नाऽप्रतिषेधात् ॥*॥

नार्थं प्रसज्यप्रतिषेधो—नपुंसकस्य
नेति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयं—यदन्य-
न्नपुंसकादिति । नपुंसके न व्यापारः ।
यदि केनचित्प्राप्नोति, तेन भविष्यति ।
पूर्वेण च प्राप्नोति ।

(उ०) नपुंसके न व्यापार इति । निषेधस्येति शेषः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अप्राप्तेर्वा ॥ * ॥

अथवा—अन्तरा या प्राप्तिः सा निषि-
ध्यते ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्राप्ति-
पिद्धा, तथा भविष्यति ॥

(प्र०) अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्य-
दोषः । तत्र 'सु'दित्यनेन या प्राप्तिः, सा निषिध्यते ।
न तु 'शि सर्वनामस्थान'मिति प्राप्तिः । अन्यथा 'शि
सर्वनामस्थान'मिति निरवकाशः स्यात् । नपुंसकस्यैव
हि शिः संभवति ॥

(उ०) अप्राप्तेरिति नासिकस्य पूर्वमुपविहितसंज्ञायाः
प्रतिषेधाप्राप्तेरिति अक्षरार्थः । भाष्ये तु वैसर्वत्र उच्यते ।

४ जज्ञः शेषः संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । ५ क्षुप्तं स्यात् ।

६ 'ऽव्यापारः' । ७ वस्त्वर्थः—परमार्थः ।

अन्यथेति । नुवित्यनपेक्ष्य नपुंसकसंबन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः । सुट्संबन्धे तु इदं चिन्त्यं, शसः शौ चरितार्थत्वात् ॥

[आशेषभाष्यम्]

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्ति बाधते ॥

(प्र०) ननु चेयमिति । परत्वादित्यर्थः । प्रतिषेध-युक्ताऽयुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः । तत्र परत्वात् सुटिति प्राप्तिः पूर्वा प्राप्ति बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः ॥

(उ०) ननु संज्ञाया एकत्वेन कार्यकथे विरोधाभावा एव परत्वमत आह-प्रतिषेधेति । इति सावकाश-त्वात् । एवं चोभयोर्योगपथाऽसंभवकथो विरोधोऽस्तीति भावः । पूर्वा प्राप्तिमिति । एवं च सकृद्व्रतित्यायेन पुनर्न प्रवर्तते इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।

(प्र०) नोत्सहते इति । अपवादविषयपरिहा-रेणाऽस्याः प्रवर्तनादित्यर्थः ॥

(उ०) अपवादेति । एवं च स्वयमप्रवर्तमाना कथमन्यबाधिकेति तन्मयायाश्चरे नेति भावः ।

[दूषणस्तरसमाधानभाष्यम्]

यद्यप्युच्यते-‘असमर्थसमासश्चायं द्रष्ट-व्यः’-इति । यद्यपि वक्तव्योऽथवेतर्हि बह्वि प्रयोजनानि ॥ कानि ॥

असूर्यपदयानि मुखानि, अपुनर्गैयाः श्लोकाः, अभ्राह्मोजी ब्राह्मण इति । [सुड] ।

(प्र०) अथवेतर्हि । इदानीमित्यर्थः । तत्र ‘स्त्रीपुंसयो’रिति वक्तव्ये ‘अनपुंसकस्ये’ति वचनं ज्ञापकम्-‘प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नपुंसमासोऽस्ती’ति ॥

(उ०) इदानीमित्यर्थ इति । तथापीत्यर्थं शयुचितम् । ‘यद्यपि वक्तव्यं’ शयुपक्रमात् । स्त्रीपुंसयो-रिति । मात्राधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । ‘पुंस्त्रियो’-रिति तु वक्तुमशक्यम्, तस्याऽसाधुत्वादिति बोध्यम् । अत्र पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः समकलस्वोक्त्या शास्त्रमा-दितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मोमांसकोक्तं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवौचित्यात् । स्वाभावे संभा-

१ शस्रीति । अयं ‘पूर्वस्थे’निशेषः । २ एवञ्च-उभयोः सावकाशत्वे च । ३ ‘नुकरणस्य चानु’ पा० । ४ द्वितीयपक्षे समस्तमसमस्तं वा ।, तत्राग्रे आह-समासेति । असमस्तं वेति द्वितीयपक्षेऽप्याह-अस-

वितत्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूषायां विस्तरः ॥

नवेति विभाषा ॥ १ । १ । ४३ ॥

[आशेषवार्तिकम्]

॥*॥ नवेतिविभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् ॥*॥

नवेतिविभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) नवेति । नवेतिविभाषावामिति । समु-दायस्यानुकरणत्वादानुकरणस्यानुकार्येण चाऽर्थवत्त्वा-त्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः । स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाऽभावाद्याद्यमौ भवतः । अथ वा नवे-त्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या । तत्र लोके क्रियापदसंनिधाने नवाशब्दयोर्गोऽर्थो शोत्यो विकल्पप्रतिषेधलक्षणः स संज्ञीत्यर्थः । अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दाविवक्षितौ स्याताम् ॥

(उ०) नवेतिविभा । ननु समुदायस्य सत्तास-ग्रहणनियमेनाऽप्रातिपदिकत्वात् ‘नवेतिविभाषाया’मित्यनु-पपन्नमत आह-समुदायस्येति । वार्तिकोच्चारितसमुदा-यस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि समुदायस्यानाऽनन्तत्वात् कथं यादादीत्यत आह-स्त्रीप्रत्यये चेति । ‘स्त्रीप्रत्यये चानु-पसर्जने नेति’ ‘न्यङः संप्रसारण’मित्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः । यत्तु ह्रस्वश्चादिति दीर्घग्रहणादिति । तत्र । बहुश्रेय-सौत्थादौ लोपार्थं ‘प्रत्ययग्रहण’ इति तदन्तविधिना लघ्यन्ते-त्यर्थं, तस्य स्वादिप्रत्ययलभ्ययस्याद्विभक्तिदायैरित्येतद्विशेषण-तया लघ्वन्तान्तेत्यर्थं निष्कोशाभिव्यावृत्तये दीर्घग्रहणस्या-वश्यकत्वादिति दिक् । अनुकरणस्यानन्तत्वं तु प्रकृति वदानुकरणमिति न्यायात् । तस्याऽनित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्वं प्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम् । अथवेति । कृता उच्चारिता । समाससर्वादेव प्रातिपदिकत्वम्, असमासेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिकरि भावः । नामपदसंनि-धाने ‘नवा शादी’त्यादौ प्रत्यग्रोर्धावगतेराह-क्रियापदेति । अन्यथेति । प्रकरणदिग्बन्धाच्चार्थविशेषणवसाय इति भावः ॥

[वार्तिकान्तरणभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥मन्दसंज्ञायां लार्थोऽसंप्रत्ययो यथाऽन्यत्र॥*॥

मासेपीति । ५ प्रत्यमेति । नवीनेत्यर्थः । ६ अन्यथे-तीति । तथैव संज्ञायां करणे इत्यर्थः । अस्मैवाद्य-माह-प्रकरणादीति । ७ अर्थविशेषणवसायः-अर्थ-विशेषणनिश्चयः ।

शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्याऽसंप्रत्ययः स्यात् । 'यथान्यत्र' । अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दैस्य संप्रत्ययो भवति, नार्थस्य ॥ कान्यत्र ? ॥ 'दाधा च्वाप्' 'तत्समपौ घः' इति । घुप्रहणेषु घप्रहणेषु च शब्दैस्य संप्रत्ययो भवति, नार्थस्य ॥

(प्र०) घुप्रहणेऽपि । शब्दैस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु 'दाधा च्वाप्' न घुप्रहणादिना दाधातोर्न प्रत्ययः, किंतु दाधाशब्दैरेवेत्यत आह—प्रदेशेऽपि । भाष्ये घुप्रहणेऽपि तस्यैव प्रदेशेऽपि इत्यर्थः ॥

[आक्षेपतत्समाधानमाध्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥

॥*॥ इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः ॥*॥

इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति ॥

(प्र०) इतिकरण इति । क्रियते इति करणः । कर्मणि ल्युट् । इतिऽथासौ करणधेति समासः । क्रियत इति । सामान्यविशेषभावेन निर्देशः ॥

(उ०) करणल्युटि अर्थाऽसङ्गतेराह—कर्मणीति । वाङ्मलादिति भावः । सामान्येति । 'पाकं पचती'तिवत् ।

[चोदनामाध्यम्]

किं गतमेतदितिना, आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थोपेक्षयम् ? ॥

(प्र०) शब्दाधिक्यादिति । उपहासपरमेतदोदकस्य वचनम् । अर्थादर्थस्याऽलाभादिति भावः ।

[समाधानमाध्यम्]

गतमित्यह ॥ कुतः ? ॥

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥ * ॥ लोकेतः ॥ * ॥

१ हिःकचिन्न । २ 'शब्दस्यैव' पा० । ३ शब्दस्येति । आदिशब्दैर्देः शब्दस्य संप्रत्यय इत्यर्थः । ४ शब्दस्य—दाधादेः । सङ्गहेति । आदिसङ्गहेत्यर्थः । प्रदेशेषु—स्वाध्वोरिचोत्यादी । तस्यैव—दाधाशब्दस्यैव । ५ इत्यादी—इत्यादिसङ्गशास्त्रेषु । इत्यर्थः—इत्यादर्थः । ६ क्रियमाण इतिरित्यर्थः । ७ गर्तं—प्राप्तम् । गतमिति वाक्यम् । ८ उपहासे बीजमाह—अशब्देति । ९ इदं भाष्य-

तद्यथा लोके 'गौरित्ययमाहे'ति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो, गोशब्दस्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो याऽसावर्थपदार्थकता तस्याः,—शब्दपदार्थकः संपद्यते । एवमिहाऽपि नवाशब्दादितिकरणः परःप्रयुज्यमानो, नवाशब्दस्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो—यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं संप्रत्यावयति—नवेति यद्गम्यते नवेतियत्प्रतीयत इति ।

(प्र०) गौरित्ययमाहेति । यथेति नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्याऽर्थस्य त्यागो नैस्ति, तथापि प्रसिद्धिवशादेतद्भिधीयते—'अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युत'इति । तत्त्वतस्त्वादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः । सादृश्यात्तु तमर्थमनमिव्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्ययसङ्कटितिरुच्यते । अर्थपदार्थकतेति । संबन्धे भौवप्रत्ययः । संबन्धात्प्रच्युतोऽर्थादपि प्रच्युतो भवति ॥

(उ०) भाष्ये 'स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतः शब्दपदार्थकः संपद्यते' इत्यन्वयः । स्वस्मात्पदार्थादित्यस्य विवरणम्—यासां विति । दाहान्तिके च—शब्दपदार्थकता—'स्वं' कप-मिति वचनात् । 'तस्या' इत्यस्य 'प्रच्युत' इति शेषः । कोऽसौ लौकिकोऽर्थस्तत्राह—'नवेति यद्गम्यते इति । तद्विश्रुति—नवेति यत्प्रतीयत इति । 'स लौकिकोऽर्थ' इति शेषः । यद्यपीति । एवं च 'स्वस्मात्पदार्थादित्यनुपपत्तौ, सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात्, प्रच्युतिश्चानुपपत्तेरिति भावः । त्यागो नास्तीति । चाऽर्थोऽन्तरप्रहणाऽभावस्याप्युपलक्ष्यम् । प्रसिद्धिवशादिति । लोकप्रसिद्धयेव तत्र स्वपदार्थत्वव्यवहारः । तेषामेव—अस्यायं प्रसिद्धोऽर्थस्त्यक्तोऽप्रसिद्धश्च गृहीत' इति प्रसिद्धया भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकारादुक्तमिति भावः । वस्तुतो न प्रच्युत्यादिकमित्याह—तत्रवत् इति । सादृश्यादिति । 'अर्थमेदाच्छब्दभेद' इति पक्षे इदम् । एकशब्दत्वे त्वभेदादिति बोध्यम् । वस्तुतोः प्रच्युत्यङ्गीकारो

मिथ्यान्वे । १० 'प्रत्यावय' । ११ यद्यपीति । 'गौरित्ययमाहेत्यां' इति शेषः । १२ नास्ति इतिनाऽपि न संभवति । १३ ननु पदार्थादित्युक्तत्वात्तस्या इत्युक्तमत आह—सम्बन्धे इति । वाक्यवाचकभावस्वरूपशब्दार्थ सम्बन्धमिधाने त्व प्रत्यय इत्यर्थः । 'कृतद्वितसमासैः सम्बन्धमिधानं'मित्युक्तत्वात् । १४ कचिन्न ।

तयोरर्थयोर्बोधाऽविषयत्वलोपविषयत्वे एव, न तु मुख्यादिति बोध्यम् । पदार्थविपर्यासकुर्यादिति । लोके शब्दविशेषणकाऽर्थप्रतीतिः । शब्देऽर्थविशेषणकशब्दस्य । इतिशब्दसमभिव्याहारे विपरीतमिति विपर्यासः । भाष्येऽपि—'स्वस्मात्पदार्थात्प्रत्ययस्य' इत्यस्य—विशेष्यभूता'दिति शेषः । अन्वयाऽर्थप्रतीतेः शब्दाऽनालङ्घिताया अभावेन एतदसङ्गतिः स्यादिति दिक् ॥

॥ * ॥ समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥

समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कुण्डिका, नवा घटिकेति ॥

(प्र०) समानशब्दप्रतिषेध इति । समानैः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः ॥

(उ०) इतिरूपस्याऽर्थनिर्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानानां शब्दानां प्रामित आह—समान इति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किंच स्याद्यद्येतयोर्मपि विभाषासंज्ञा स्यात् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' । दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्र०) विभाषा दिक्समास इति । विभाषा-शब्देनाऽभिनवलक्षणोऽर्थः प्रत्याख्यते । तत्र प्रत्यग्रवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यत्वाज्जवपुराणत्वाऽसंभवात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः—दक्षिणपूर्वां शाला, सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञाकार्यव्यञ्ज्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात् ।

१ विपरीतमिति । 'वेदे लोके चे'त्यादिः । २ समानेति । प्रत्यग्रादीनामित्यर्थः । ३ नवा—नूतना । ४ समानः—नवादिशब्देस्तुल्यः, शब्दः—नवाशब्दः । येषां—नूतनार्थानाम् । ५ शङ्कते—इतीति । 'नन्वि'त्यादिः । ६ एतेषां—नवाशब्दादीनाम् । ७ संप्रत्ययः—संज्ञासंप्रत्ययः । ८ तत्र तेन तत्प्रतीती । तत्र—बहुव्रीहौ समासे । अत्यं संश्लेषप्रत्ययः । दक्षिणपूर्वांशब्दस्याग्रे यथा शक्तिस्तत्ररिषत्त्वाच्छालायुच्यते । तदाह—तन्निमित्त इति । दिगिमित्तः । ९ संज्ञा—सर्वनामसंज्ञा । भाष्यपर्यालोचनया—उत्तरभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया । सर्वादीति । 'शङ्का'पर्ये'इत्यादिः । अर्थस्य सर्वनामः । तद्वदितेति । सर्वादिघटितेत्यर्थः । नित्यार्थमिति शब्दानां विभाषाशब्देन विकल्पार्थाऽपतीतेरित्याशयः ।

(उ०) प्रत्यग्रेति । यद्यपि 'न चेह वचं विभाषाग्रहेण सर्वोदीन्यभिसंनधीम' इति भाष्यपर्यालोचनया सर्वादि-विशेषणत्वलाभात्प्रत्यग्रत्वं समासविशेषणमयुक्तं, तथापि दिग्वाचकसर्वादीनामर्थस्य दिशो, नवपुराणत्वाऽसंभवादुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र 'सर्वादीनी'त्यनेन तद्वदितसमासो लक्षणीय इति भावः । तन्निमित्त इति । लक्षणत्वत्वर्थः । तदा संज्ञेति । 'न बहुव्रीहा'दिति निषेधे प्राप्ते हर्द नित्यार्थस्यादिति भावः । भाष्ये—अचिरकृतायामिति । तस्यां बोध्यामित्यर्थः । 'संप्रत्ययः स्या'दित्यस्य 'संज्ञाया' इति शेषः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वा विधिपूर्वकत्वात्प्रतिषेध-

सप्रत्ययो यथा लोके ॥*॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥

'विधिपूर्वकत्वात्' । विधाय किञ्चिन्नवेत्युच्यते, तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा—लोके 'ग्रामो भवता गन्तव्यो नवा' ? । नेति गम्यते ॥

(प्र०) न वा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेशो वाक्यार्थ पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदेशेषु च कार्याणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवाऽर्थगमयति । तत्र लोकावधिपातार्थाऽवगतिर्भवति न तु प्रत्यग्रार्थाऽवगतिरित्यर्थः ॥

(उ०) ननु प्रदेशे विमर्षो दिगित्यादौ न नवा-शब्द उच्चारितः 'नवेति विभाषे'ति सूत्रे तु न किञ्चिद्विभावोक्तम्, पूर्वोत्तरसाहचर्येणाऽस्य संज्ञासूत्रत्वादित्यत आह—प्रदेशेति । इयं संज्ञेति । 'नवेति विभाषे'त्येतत्संज्ञासूत्रार्थ इत्यर्थः । कार्याणि—सर्वनामसंज्ञादीनि । नवार्थ—नवा-शब्दार्थम् । विभाषाशब्दस्याऽर्थसंज्ञात्वात् । क्वचित्तु तथैव

१० प्रदेशेति । विभाषादिगित्यादिप्रदेशेत्यर्थः । सञ्ज्ञा-विभाषासंज्ञासूत्रार्थः । कार्याणि—सर्वादीनि सर्वनामान्तीत्यादीनि । तत्र—प्रदेशे । तस्मिन्सतिवा । लोकावधौ—भाष्योक्त-लोकावधौ । नस्विति । विधायोक्तत्वादिति भावः ।

११ प्रदेश इति । 'यत्र किञ्चिद्विधायोक्तं तत्रेत्यादिः ॥ नवेतीति । 'यत्रोच्चारितस्तत्रेत्यादिः । उक्तमिति । नवेति शब्दस्वरूपमित्यर्थः । ननु पूर्वं सर्वनामस्थानसंज्ञां विधाय तदुक्तमेवेति तत्प्रतिषेधप्रतीतिः स्यादत आह—पूर्वोत्तरेति । तथाच तत्रैवाऽस्य तात्पर्यं न प्रतिषेध इति कथं प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्यय इति भावः । ननु संज्ञासूत्रत्वमस्य पूर्वोत्तरसाहचर्यावधिर्णातमत आह—इयं संज्ञेतीति ।

पाठः । भाष्ये-नवेत्युच्यते इत्यस्य-तदर्थबोधको विभाषा-
शब्द उच्यते । इत्यर्थः । प्रतिषेधवाचिन इति ।
'प्रतिषेधवाच्यं शब्द' इति प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।
नस्ति । एवं च प्रदेशाऽऽनुगुण्येन प्रकृतसुप्तेऽपि न
प्रत्ययवाचिनो ग्रहणमित्यर्थः ॥

[समाधाननिराकरणमाभ्यम्]

अस्ति कारणं-येन 'नवे'ति लोके
प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति ॥

किं कारणम् ? ॥

विलिङ्गं हि भवौलोके निर्देशं करोति ।
अङ्ग ! हि समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतां,
प्रत्ययप्रवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति ।
तद्यथा- 'प्राप्नो भवता गन्तव्यो नवः' ।
प्रत्यग्र इति गम्यते ॥

(प्र०) विलिङ्गमिति । मिङ्गलिङ्गं । व्यधिकरण-
मित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते, न
तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगोऽस्ति ॥

(उ०) भिज्जति । अग्रे 'समानलिङ्ग' इति दर्शनाद्विशब्दो
भिजार्थ इति भावः । नस्ति । अभ्ययत्वादिति भावः ।

[समाधानस्थापकमाभ्यम्]

एतच्चैव न जानीमः-कचिद्व्याकरणे
समानलिङ्गो निर्देशः क्रियत इति ॥

(प्र०) एतच्चैवेति । नैव कचिव्याकरणे समान-
लिङ्गो निर्देशः क्रियते इत्यर्थः । 'विभाषा सेन-
यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशस्तथापि भिन्नविभ-
सामानाधिकरण्याऽभावः ॥

(उ०) नैवेति । भाष्ये कचिद्व्याकरणे इत्येत-
च्चैव न जानीमः इत्यन्वयः । 'नवा विधी'त्युक्तवतोऽयं
ग्रन्थः । एवं च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य काऽप्यभावात्
कापि प्रत्यग्रार्थावगतिरित्युच्यते ॥

[युक्तकतरेण समाधानस्थापनमाभ्यम्]

अपि चोत्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दाः-

- १ विलिङ्गं-विधेयगतलिङ्गविरुद्धम् । २ न तु-नहि ।
- ३ 'नवाविधी'त्यस्य यद् 'अस्ति'-इत्यादिना दृष्टान्तवि-
षयत्वेन पूर्वं खण्डनं कृतं तत्खण्डनमित्याह-नवाविधीति ।
- ४ समानलिङ्गनिर्देशेन त्वयुक्तरोत्या प्रत्याशार्थावबोधः स्या-
न्नच तथा निर्देशोऽस्तीति सर्वत्र निषेधस्यैव संप्रत्यय इत्युक्त-
राशयः । ५ अत्र-वाक्ये । अत्रैतिक चिन्ता । अभिसम्बन्धे-
अन्वये । ६ नचेहेति । 'शिन प्रत्यग्रार्थावगतिः स्या' इति शेषः
७ तेन निषेधार्थसंप्रत्ययो भवति, यवागूर्भवता भोक्तव्यता

नामभिसंबन्धे । तद्यथा- 'यवागूर्भवता
भोक्तव्या नवा' । यदा यवागूर्वाश्वो भुजिना
संबध्यते, भुजिनिवाशब्देन, तदा प्रतिषेध-
वाचिनः संप्रत्ययो भवति- 'यवागूर्भवता
भोक्तव्या नवा' । नेति गम्यते ॥ यदा [तु]
यवागूर्वाश्वो नवाशब्देनाऽभिसंबध्यते, न
भुजिना, तदा प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो
भवति । [यथैव]- 'यवागूर्नवा भवता भोक्त-
व्या' । प्रत्यग्रेति गम्यते ॥ न चेह वयं
विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबन्धीमः-
'द्विक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनिविभाषा
भवन्तीति ॥ किं तर्हि ? ॥ भवतिरभिसं-
बध्यते- 'द्विक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि
भवन्ति विभाषे'ति ॥

(प्र०) अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषा-
वगतिः । यदाऽप्राप्ते यवागूर्भोजने वाक्यसुदीर्यते
तदा प्रत्यग्रार्थावगतिः । यदा त्वानुरं प्रति गुरुभोजन-
निषेधार्थमुच्यते, तदा निषेधाऽवगतिः । न चेहेति ।
क्रियायाः प्राधान्यात्सैव विभाषाग्रहणेन संबध्यते,
ननु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत्- 'नवा विधि-
पूर्वकत्वादिति ॥

(उ०) ननु भवविधाऽभ्यस्ये कथमन्यतरनिर्णय-
योग्य आह-तद्रेति । अप्राप्ते यवागूर्भोजन इति ।
'प्ररोचनयेति शेषः' । न तु
'प्रत्यग्रार्थावगतिरित्युच्यते' । तदङ्गमित्यर्थः । भाष्ये
'भवन्तीत्यत्र 'विभाषे'त्यग्रे 'सर्वनामानां'ति
शेषः । 'भवन्ति विभाषे'त्यस्य 'सर्वनामानां'त्यादिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं, प्रतिषेध-

संज्ञाकरणात् ॥*॥

विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुभाश्व

- वेतिवत् । ८ तत्रैत्यस्य- 'अन्ये कामचारे सिद्धे'त्यादिः ।
- ९ प्रकरणवशाद्विशेषान्वयावगतिरित्यर्थः । तदाह-यदेति
सैव-भवति कियेव । १० विधाय-सर्वनामसंज्ञा स्यादित्यु-
क्ता-किञ्चित् नवेत्युक्तेः क्रियान्वयस्य विशेष्यता नवाशब्दे
इति निषेधार्थसंप्रत्यय इति प्रतिपादितम् ॥ ११ नूतनत्व-
मुदीपकमित्याशयः । १२ भवतिक्रियाकर्तृसर्वनामसंज्ञो
देशमवबोद्धिः । क्रियाभित्यर्थः । १३ कचिन्न ।

शुशुबतुः शुशुबुः । शिश्वाय शिश्वियतुः
शिश्वियुः ॥ किं कारणम् ? ॥ ['प्रतिषेध-
सञ्ज्ञाकरणात्'] 'प्रतिषेधस्येयं' संज्ञा
क्रियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव
संप्रत्ययः स्यात् ॥

(प्र०) विष्पनित्यत्वमिति । विकल्प
इत्यर्थः । नवाशब्द एव निपातः प्रतिषेधवाची,
तस्येहोपादानादिति भावः । परिहारान्तराभिधानाय
तु 'न बहुव्रीहिविषयसंबद्धं स्या'दिति नोकम् ॥

(उ०) ननु विकल्पास्येऽपि नित्यनिषेधे 'न बहुव्री-
हा'विति सामान्यसुबोधेन सिद्धे 'विभाषा दिगिति सूत्रस्य
वैयर्थ्यापत्तिरत आह-परिहारान्तरेति ।' इति सिद्धे
'विभाषा दिगित्यसंबद्धं स्यादित्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु प्रसज्य प्रतिषेधात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रसज्य
प्रतिषेधात्' । प्रसज्य किञ्चिन्नवेत्सुच्यते
तेनोभयं भविष्यति ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनु-
मास्यते, ततो विकल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) ननु प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो, न
तु विकल्पोऽत आह-प्रतिषेधादिति । 'विभाषा श्वे-
रित्यादौ पिद्विषये विधेरनुमानं करिष्यते इत्यर्थः । निषेधानु-
पपत्तिकल्पितशालेण प्रसज्येति वार्तिकार्थ इति भावः ।
एवं च षोडशग्रहणाऽग्रहणवदेकविषयवादिकप्रसिद्धि-
रिति तात्पर्यम् । तत इति । अन्यथा कल्पितं शास्त्रं व्यर्थं
स्यात् । प्रक्षालनाद्वैति न्यायविरोधाच्च निषेधार्थमेव
तदिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ विप्रतिषिद्धं तु ॥*॥

विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न विज्ञा

१ उक्तं स्यात् । २ कचिन्न । ३ प्रसज्य-विधाय ।
४ प्रतिषेधात्-विभाषादिगितिप्रतिषेधात् । ५ प्रसक्त-
स्य-सामान्यतो यथाकञ्चित्तास्य शब्दत्वात्कथमनुमान-
मेत आह-पिद्विषये इति । पिद्विषयेतित्यर्थः । शालेण-
तनापि । ६ विभाषाश्वेरितिनिषेधानुपपत्तिकल्पितपिद्विषय-
शालेण, प्रसज्य-सम्प्रसारणं विधाय इत्यर्थः । ७ सामान्य
शालेण प्राप्तस्य विशेषशालेण निषेधे नित्यमभाव एव भवति,
यथा-सवादिमौलस्य न बहुव्रीहाविति निषेधे सर्वदैवा
ऽभावः । अत्र तु विभाषाश्वेरिति निषेधानुपपत्तिकल्पित

यते-केनामिप्रायेण प्रसजति, केन निवृत्ति
करोती'ति ? ॥

(प्र०) विप्रतिषिद्धं त्विति । एकविषययो-
र्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः ॥

(उ०) ननु विकल्पो विरुद्धविषय एवेति किमुच्यते
विप्रतिषिद्धं त्विति, अत आह-एवेति । 'युगा'दिति
क्षेपः । विप्रतिषेधोपादकं भाष्यम्-अत्र नेति ।
प्रसजति । 'भाव'मिति शेषः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वा, प्रसक्तसामर्थ्यादन्यत्र

प्रतिषेधविषयात् ॥*॥

नवैव दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रसक्त-
सामर्थ्यात्' । प्रसक्तसामर्थ्याच्च विधि-
र्भविष्यति-अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् ॥
प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति,
अन्यत्र विधिविषयात् ॥

(प्र०) नवा प्रसजति । सामर्थ्याद्विधिप्रति-
षेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) प्रसज्यते इति प्रसक्तो-विधिः । प्रतिषेध-
विषयादित्यस्य कालविशेषविशिष्टास्ततोऽन्यत्र तत्रैव
कालान्तरविशिष्टे इत्यर्थः । निषेधसामर्थ्याच्चोऽयमर्थः ।
सामर्थ्यात्प्रतिषेधविषयादन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्कलितं तदाह
प्रतिषेधसामर्थ्यावेति । इदमपि पूर्ववदशास्त्रेयम् ।
तदनुयगाह-पर्याय इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तदेतत्क सिद्धं भवति-याऽप्राप्ते वि-
भाषा' या हि प्राप्ते [विभाषा] कृतसामर्थ्य-
स्तत्रै पूर्वेण विधिरिति कृत्वा प्रतिषेध-
स्यैव संप्रत्ययः स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये-या हि प्राप्ते इति । केवलोभय-
विभाषारुपा चेत्यर्थः । कृतसामर्थ्यं इति । पूर्वेणैव कृत-

शास्त्रेण श्रूयतेऽपि सम्प्रसारणमिति विशिष्य विधाय श्व-
तावेव निषेधे समानविषयकत्वात्पुनश्चोऽग्रहणतुल्यत्वा-
दिकल्प इत्याशयः । अन्यथा-विकल्पाऽभावे । कल्पितं-
पितिकल्पितम् । ८ भाव इति । एवं च विकल्पः सिद्धः
इति भावः । ९ निषेधानुपपत्तिकल्पितशालेण विधाय निषेधे
विरुद्धमित्यर्थः । १० 'विज्ञायते' १० । ११ भावाऽभावस्य
विरुद्धत्वात् । १२ विधिप्रतिषेधाभिप्रायकमाहैत्यर्थः ।
१३ प्रसजति । विधिप्रसक्तैत्यर्थः । १४ कचिन्न ।
१५ 'अत्र पूर्वेषु' १५ ।

आक्षेपैव, विधिः कृतसामर्थ्यो-विहतविधिकल्पकनिषे-
धीयशक्ति इत्यर्थः । एवं च तत्र विधिकल्पनाऽभावात्प्रति-
षेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः । एतद्वाक्यादपि सामान्य-
शास्त्रप्राप्तविधौ विकल्पं वदन्तो भीमांशकाः परस्ताः ॥

[समाधानभाष्यम्]

एतदपि सिद्धम् ॥ कथम् ? विभा-
षेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम
यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥

लघ्वर्थे हि संज्ञाकरणम् । तत्र
महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्—
उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत-नेति च,
वेति च । तत्र या तावद्प्राप्ते विभाषा,
तत्र 'प्रतिषेध्यं नास्ती'ति कृत्वा 'वे'त्यनेन
विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा
तत्रोभयमुपस्थितं भवति-नेति च, वेति
च । तत्र 'ने'त्यनेन प्रतिषिद्धे 'वे'त्यनेन
विकल्पो भविष्यति ॥

एवमपि-

(प्र०) महती संज्ञेति । तेन द्वावत्र
संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदि हि केवलः
प्रतिषेधः संज्ञी स्यात्, संज्ञाकरणमनर्थकं स्यात्,
विभाषाप्रदेशेषु 'ने'त्येव ब्रूयात् । तत्र समुदायस्येयं
संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधानुपतिष्ठेते ॥
अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याऽव्या-
पाराद्विकल्प एवोपतिष्ठेते ॥

(बह्योतः) महत्याः संज्ञाया इति भाष्येण संज्ञैव
न कर्तव्येति विवक्षितम्, न तु लघ्वो कर्तव्येति इत्याह-
यदि हीति । समुदायस्येति । प्रत्येकषर्मान्वच्छिन्नस्यो-
भयस्येत्यर्थः । विकल्पप्रतिषेधाविति । प्राप्तविभाषावि-
धौ इत्यर्थः । विकल्पएवोपेति । उभयोः संज्ञाकरणेऽपि
निषेधस्यान्यथाऽयोग्यत्वाद्वितीयस्यैवोपस्थितिरिति भावः ॥
अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाऽप्राप्तविभाषोच्यते ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनाऽनुपपत्तिः॥*॥
विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते ।

१ एवञ्च-तेन प्रतिनञ्चे च । २ उभयोः संज्ञाऽस्तु
पर्येकत्र युगपदेककालं विरुद्धो भावाऽभावौ न विधातुं
शक्यावित्यर्थः । ३ वैकल्पिकं रूपमत्र न स्तरयतीत्यर्थः ।

शुश्राव शुश्रूवतुः शुश्रूः । शिश्वाय
शिश्वायतुः शिश्वायुः ॥ किं कारणम् ? ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ भवतीति चेन्न प्रतिषेधः ।*॥

भवतीति चेत्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ नेति चेन्न 'विधिः' ॥*॥

नेति चेद्विधिर्न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका
संज्ञा क्रियते, तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावा-
ऽभावौ विधातुं न शक्यते इत्यर्थः ॥

(उ०) युगपदिति । अनवर्गगतसंज्ञि द्वयक्रमो-
पर्याप्तस्य चोभमेतद्विधमिष्टायः । भावाऽभावाविति ।
स्मादेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोच्यते ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात्॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['पूर्वस्योत्त-
रेण बाधितत्वात्'] पूर्वविधिसुत्तरो विधि-
र्बाधते । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम् ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । उभयत्र विभाषासु प्रति-
षेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते इत्यर्थः ।
यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो
विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात् । आनुपूर्वा च यैवं
संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्ववाश्रियते ।
उभयत्रविभाषाऽर्था चेयं संज्ञा, प्राप्तविभाषायाम-
प्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्याऽनुपयोगात् । तथाहि
प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते, पक्षे प्रवृत्तिः
स्थितैव । अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः
क्रियते, पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र
संज्ञाफलम् । 'विभाषा के'रित्यत्र तु यदि विधि-
मुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते, पितृत्वेव संप्रसारणं
विभाषा स्यात्, किन्तु यज्जादित्वाभिल्लमेव स्यात् ।

४ प्रतिषेधः-अभावः । ५ विधिः-भावः । ६ अनवगत्येति
बहुव्रीहिः । तस्यैव व्याख्यानमिदमिति सूचयन् आह-इमाषे-
वेति । ७ युगं । ८ एवः कश्चित् । ९ 'शिविय' । १० कश्चित् ।

अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्स्वेव विकल्प
वृत्ति, पितृसु न स्यात् । संज्ञाकरणे तु पूर्व प्रतिषेधे
कित्सु प्रवृत्ते, पश्चाद्विधियुक्तेन सर्वत्र पक्षे संप्रसा-
रणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति । यदा तु प्रतिलक्ष्यं
भेदेन 'विभाषा श्वे' रित्यस्य व्यापारः क्वचिद्विधियु-
क्तेन, क्वचित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि
सिध्यतीत्यदिष्टेऽयं योग इति वक्ष्यते- 'अशिंघ्यो
वा विदितत्वा' ॥

(३०) भा० पूर्वस्योत्तरेणेति । पूर्वस्य-प्रतिषे-
द्य, उत्तरेण-विधेयं । बाधश्चाऽत्र ॥ निषेधप्रवृत्तिप्रति-
बन्धः, किंतु तत्फलस्याभावनिष्ठसर्वकालिकावस्य प्रति-
बन्ध इति बोध्यम् । नन्वेवमपि पूर्ववचनेन 'न' शब्द एवा-
देशः स्यात्, तत्रार्थपरत्वे भा०ऽभावादत् आह-इतिकरण
इति । एवं चोभयत्रार्थादित्दं नान्वय इति भावः । एवं
चाऽप्यद्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव नावयभेदेन क्रमेणान्वय इति
भावः ॥ एवं च केवलप्राप्तविभाषायासमयत्रविभाषायां च
क्रमेण निषेधविकल्पयोर्लप्यति । शुद्धाऽप्राप्तविभाषायां तु
निषेधस्याऽन्वयाऽप्योभयत्वाच्छुद्ध विकल्पोपस्थितिरिति तात्प-
र्यम् ॥ पूर्वविकल्पाऽप्रवृत्तौ हेतुत्तरमाह-आनुपूर्वाचेति ।
अनुप्रयोगादिति । उभयगतिरिति श्रुतेर्लोकगृहीतविक-
ल्पे शक्त्यैव सिद्धेरिति भावः । पक्षे निवृत्तिरिति ।
एवं च तत्र निषेधतात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ॥
अप्राप्तिरिति । तत्र विधित्ताऽप्यर्थकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः ।

पिस्त्वैवेति । तत्राऽप्राप्तेरिति भावः । एकस्योभयत्र
तात्पर्यं तु न संभवतोत्पादयः । भावेतात्पर्यं तालोभेन
पिद्विषयतैव स्यादिति तत्परम् । कस्योभयत्रविभाषाविषयत्वं
भाष्ये 'विभाषा श्वे' रित्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधितम् । एवं
च तदर्थमावश्यकोऽस्मिन्, कस्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीतसङ्केत-
नैव बोधात् 'या हि प्राप्तेविभाषा तैर्लोभयमुपस्थितं'म-
स्यालुक्तभाष्यविरोध इति दिक् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ साध्वनुशासनेऽस्मिन् [शास्त्रे] यस्य
विभाषा तस्य साधुत्वम् ॥*॥

१-एवमपि वाक्यभेदे तदर्थपरत्वस्येति शङ्कनं दृष्टं ।
मेपि । २ 'वाक्ये' पाठः ३ मानाऽभावेति । इति तत्राऽप्य-
न्वयादिति भावः । ४ भाष्यस्येति भावः । एवञ्च न पूर्वोक्त-
दोषलेशः । ५ विभाषापदशक्त्यर्थः । ६ कैवटोक्ति खण्ड-
यति-भावेति । ७ लाभेति । चार्थक्यन्ति । ८ उभय-
नेति वेति च । ९ साध्विति । शब्दानां नित्यत्वादिति-
भावः । १० क्वचित् । ११ यस्य-यत्सम्बन्धेन । क्रियते-

साध्वनुशासनेऽस्मिच्छास्त्रे यैस्य
विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् ।
समासश्चैव हि विभाषा [क्रियते], तेन
समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् ॥

(प्र०) साध्वनुशासन इति । साधुत्वप्रतिपा-
दनार्थत्वाच्छास्त्रस्य, साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन
सबन्धः स्यात्तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञा-
दीनामिति भावः । ततश्च 'विभाषा श्वे' रित्यस्याऽय-
मर्थः स्यात्- 'विभाषा श्वयतेः साधु संप्रसारणं
भवति, पक्षे त्वसाध्विति ॥

(३०) 'साधुत्वप्रतिपादनाच्छास्त्रस्ये'ति पाठः । शास्त्र-
स्येति कर्तुः दोषत्वं पक्षे । क्वचित् 'साधुत्वप्रतिपादनार्थ-
त्वा'दिति पाठः । प्राधान्यादिति । 'यदिह परिनिष्ठितं
तत्साध्विति' अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यतात्तेन मुख्य-
तया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः । तदङ्गभूतानामि-
ति । तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः । भाष्ये-यस्य विभाषा
क्रियते इति । यत्सम्बन्धेन विभाषोच्यते इत्यर्थः । समा-
सश्चैव हीति । हि-यतः समासे विभाषा क्रियते, समासो
विभाषेत्युच्यते, तत्रैव समासोद्देशेन साधुत्वविधानात्तस्यैव
विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वं च जातिविशेषः ।
समासप्रकरणेऽप्यविभाषाऽधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानोदाह-
विभाषा श्वेरिति ॥

[आक्षेपसंक्षेपभाष्यम्]

अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते ।
असाधुर्न प्रयोक्ष्यते ॥

(प्र०) अस्तु यः यः साधुरिति । यथा भक्ष्या-
ऽभक्ष्यसंनिधौ भक्ष्यमेवोपादीयते ॥

[आक्षेपसंक्षेपभाष्यम्]

न चैव हि कदाचिद्राजपुरुष इत्येत-
स्यामवस्थायामसंभ्रुत्वमिष्यते ॥ अपि च-

(प्र०) नचैव हीति । सर्वदा तस्य साधुत्वं,
नचैव त्वमित्यर्थः ॥

१-यस्य-यत्सम्बन्धेन । हि-यतः । १२ शास्त्रेणे-
ति बोधः । १३ तदिति । साधुत्वमुद्देश्यार्थः ।
१४ तत्र तथा सति । एवञ्चेत्त्वं । १५ एवञ्च नुशावेति-
साधु, कदाचिन् (पक्षे) संप्रसारणवदितसमाध्विति
शिवायेवैवसाधु, तदेव प्रयोक्ष्यते इत्याशयः । १६ साधुत्व-
विकल्पे दृष्टव्यं तस्य तु पक्षे समासवद्विस्तारसाधुत्वमनिष्ठ-
भाष्यापत्तेरिति ॥

(३०) साधुत्वविकल्पे दूषणमाह भाष्ये-नचैवेत्यादिना । तदद्याचष्टे-सर्वदास्त्विति । सादृशवादसाधु-
त्यागपुरःसरं साधुपादानं दुष्करमित्यपि बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ द्वेषाऽप्रतिपत्तिः ॥*॥

द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः [स्यात्] ।
इच्छामभ्य-‘पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या’दिति । तच्च न सिध्यति, यस्य पुनः कार्याः शब्दाः, विभाषाऽसौ समासं निर्वर्त्तयति ॥

(प्र०) द्वेषाऽप्रतिपत्तिरिति । साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तलाच्छिष्यतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः । यस्य पुनरिति । एवं मन्यते—व्याकरणेनैव शब्दा उताद्यन्ते, तस्मैते विभाषाग्रहणेनाऽपूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति ।

(३०) तत्र साधुत्वमुपासनं श्रुतया-शब्दमित्यस्य पक्ष एवायं दोषः, न तु कार्यत्वपक्षे-इत्युक्तम् । तदुपपादकं-‘यस्य पुन’रित्यादिभाष्यम् ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष न दोषः ॥ कथम् ? ॥ न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते ॥

किं तर्हि ? ॥ समाससंज्ञाऽभिसंबध्यते-‘समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवती’ति । तद्यथा-‘मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनडांश्चिन्नाश्रितः’ [इति] । नैतद्विचार्यते-अनडांश्चिन्नाश्रितः ॥ किं तर्हि ? ॥ आलब्धव्यो नालब्धव्य इति ॥

(प्र०) यस्यापीति । साधुत्वस्याऽपौरुषेयत्वादविकल्प्यत्वात्तदज्ञानमेव विकल्पः । तद्यथेति । पशुत्वाऽनडुत्वंयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते । नन्वन्यत्रोक्तं-‘न च संज्ञाया भावाभावाविव्येते’-इति, इह तर्क-संज्ञाऽभिसंबध्यते-इति, ततश्च विरोधः । नैप दोषः । इह श्रुतिवाक्ययोर्मुक्त्यर्थ-भेदादभिज्ञार्थनमाश्रित्योक्तम् । अन्यत्र तु व्यपेक्ष-

कार्याभावभेदाद्भिज्ञार्थत्वमाश्रित्यैकार्याभावे एव संज्ञाया भावाऽभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः ॥

(३०) प्राधान्यात्साधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति यदुक्तं, तत्राह-साधुत्वस्येति । ‘संज्ञायाः श्रुतत्वेन, साधुत्वस्याऽश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेनैव संबन्धस्य न्याय्यत्वात्प्रयोगाऽसमवायिकृतादित्येके श्रुते विधेयत्वस्यावश्यकत्वाच्चेति बोध्यम् । पशुत्वेति । साक्षाच्छ्रुतमागेऽप्ययोग्यत्वात्पदा न संबन्धस्तदा, वक्तव्यमभ्युपमागेऽयोग्ये संबन्धो नेतीत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । समर्प्यते ॥ मुख्यः-प्रधानः ॥ अभिज्ञार्थत्वमिति । एवं च तदर्थे कश्चित्साधुत्वेना-न्वाख्यायमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्याऽन्यस्य निवर्त्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषाधिकार आवश्यक इति भावः । भाष्ये-व्यपेक्षा परस्परकाल्पारूपा, पदार्थानामपृथगुपस्थितिर्विषयत्वमेकार्याभावो-वृत्तिविषयः । एवं च श्रुतिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वात् वाक्यानुज्ञानाय विभाषाग्रहणम् । किंतु वृत्तिविषये एव संज्ञाविकल्पार्थं बाध्यम् । न च श्रुतौ संज्ञायाः स इष्यते । तस्मादेकार्याभावस्यैव मन्दमत्यनुग्रहाय स विशेषणमिति तत्रोक्तगत्यर्थमित्यविरोध इति भावः । भाष्ये-समाससंज्ञेत्यस्य तद्विषयैकार्याभाव इत्यर्थः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ कार्येषु युगपदन्वाचययोगपठम् ॥*॥

कार्येषु शब्देषु, युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते, तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । ‘तद्व्यसव्यानीयरः’ ‘ढक् च मण्डक’-इति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः, प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे ॥

(प्र०) नित्यवारी कार्ये पक्षे दूषणमाह-कार्ये-स्त्विति । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तत इति द्वन्द्वः कृतः । अन्वाचयः समुच्चयोऽभिमतो, यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥

(३०) ननु युगपच्छब्दस्यैककाल इत्यर्थकस्य समस्यवृत्तरन्वाचयशब्देनाऽतादृशेन कथं द्वन्द्व इत्यत आह-युगपद्भावे इति । ‘कार्येषु शब्देषु योगपदान्वाचय विषये तेषां योगपदं युगपदप्रयोगः प्राप्नोति’ति वार्तिकशार्थः । भाष्ये-‘युगपद्वचनते’ति बहुव्रीहेस्तल्ल । अन्वाचयेनेत्युक्त्वा

इक्येति समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह-समुच्चय इति । स्वरितत्वेन वेति । यथा काव्यादिभ्यश्च-
ञ्चिडाविति वर्तमाने वाहीकप्रामेभ्यश्चेत्यत्र । नित्य-
शब्दवादे तु प्रयोगदृष्टानामेव शास्त्रे काल्पनिकविषयेत्येते-
प्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवयन्यायस्याप्यन्तावेति सूत्रे
माध्य एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

[आक्षेपनिराकरणमाध्यम्]

ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष
न दोषः ॥ कथम् ? ॥ 'प्रत्ययः परो भव-
तीत्युच्यते । न चैकस्याः प्रकृतेरनैकस्य
प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति ॥

(प्र०) नचैकस्या इति । ननु व्यवहितेऽपि
परशब्दः प्रवर्तते । सत्यम् । अन्तरालस्थमनपेक्ष्या-
नन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगः । निर्दिष्टग्रहणं
त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं
तद्युक्तम्- 'एका प्रकृतिर्बहवश्च यज' इति ? तत्र
यथाकृतेरेकत्वात्स्याश्च परत्वादानन्तर्यार्थाऽदोषः ।
तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति ।

(उ०) व्यवहितेऽपीति । लोके तथा दर्शनादिति
भावः । आनन्तर्यमारोप्येति । अनेन परादिशब्दानाम-
मव्यवहित एव प्रकृतिः, अत एव व्यवहितत्वात्तेति सूत्रं सार्थ-
कमिति भावः । शास्त्रे तु सर्वथा न व्यवहिते प्रकृतिरित्याह
निर्दिष्टग्रहणं त्विति । तुषाऽर्थे । छन्दसि परेऽपि
परश्चेत्यादावपि उत्तराङ्गविकलतस्मादिति परिभाषायाः
प्रकृतेरिति भावः । कथं तर्हीति । सरूपसूत्रे इति भावः ।
एकाकृतीति । एकानुपूर्वा हि एकाकृतिरत्र ॥

[आक्षेपनिप्रायप्रकाशनेन तत्स्थापनमाध्यम्]

नापि ब्रूमः-प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति ॥
किं तर्हि ? ॥ 'कर्तव्य'मिति प्रयोक्तव्ये युग-
पद्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति ।

(प्र०) नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः
सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः । किं तर्हि ? । प्रत्ययान्त-
रेण प्रकृत्यन्तरस्याऽऽक्षेपाकर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते
करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति ।

(उ०) माप्ये-नापि ब्रूम इत्यस्य नैव ब्रूम इत्यर्थः ।

[आक्षेपनिराकरणमाध्यम्]

नैव दोषः । 'अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः' ।

१ इदं वाच्यम्- 'नैव दोषः' । २ 'नैव' इति
कचिन्न । ३ चै-यस्मात् । अवाच्यत्-अशुद्धात्, पञ्चावत्तम्-

अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते ।
तत्रैकेनोक्तत्वात्सत्यार्थस्य द्वितीयस्य
प्रयोगेन न भवितव्यम्, 'उक्तार्थानामप्र-
योगः' इति ॥

(प्र०) अर्थगत्यर्थ इति । 'तव्यसत्त्वानीयर'
इत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपपन्नन्ते तत्रैतिपादकानि-
'धातोस्तव्यद्ववति भावकर्मणो'रित्यादीनि । तत्र
कर्तव्यशब्देन तस्याऽर्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीय-
शब्दो न प्रयुज्यते ॥

(उ०) अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमानं प्रत्याह-तव्य-
दिति । प्रत्ययादिसंज्ञास्तव्यसत्त्वानीयर इति बहुवचन
निर्देशात्प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव आवाच्यार्थकत्वमिति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आचार्यदेशशीलेन च तद्विषयता ॥*॥

आचार्यशीलेनेन देशशीलेनेन च
यदुच्यते, तस्य तद्विषयता प्राप्नोति ।
'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' 'प्राचाम-
वृद्धात्किञ्चिद्गुल'मिति गालवा एव ह्रस्वा-
न्प्रयुजीरन्, प्राधु चैव हि फिन् स्यात् ।
तद्यथा-'जर्मदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानम-
वाद्यत् । तस्मात्ताऽजामदग्न्यः पञ्चावत्तं
जुहोति' ॥ यस्य पुनर्नित्याः शब्दा,
गालवप्रहणं तस्य पूजार्थं, देशप्रहणं च
कीर्त्यर्थम् ॥

(प्र०) आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च
पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलेन, तत्र तस्य
शब्दस्य ताद्विषयत्वमेव स्यात् । सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे
गालवस्येति नियमार्थं स्यात् ॥ यस्य पुनरिति ।
अनादिताच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति
प्रयोक्तृत्वंनियमः । केवलं गालवः स्मरत्वेन स्मृतो-
ऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थ-
माचार्यप्रहणम् । शास्त्रस्य ह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वपूजा
[शास्त्रस्य]भवति । कीर्त्यर्थमिति । कीर्तौ सत्यां तेषां
स्वर्गाद्यवस्थानं स्थिरं भवति तथा इन्द्रयुष्मादीनाम् ।

(उ०) पुनः पुनः संकीर्तनमिति । अत्र पुनः

पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलेन । २ तत्र-तस्मात्संकीर्तन-
विषये । ३ 'प्रयोक्तृत्व' । ४ कचिन्न ।

पुनरित्यस्योपयोगक्षिण्यः । एवैकस्मिन् शब्दे तदभावाच्च । तस्मात्संकीर्तनमात्रमेवाऽन शीलनमिति बोध्यं । तेन यस्मात्-
वैमुच्यते इति वाचिकाध्वरार्थः ॥ अत एवाग्रे भाष्ये तत्की-
र्तने चेत्येवोक्तम् । तद्विषयत्वमुपपादयति-सर्वप्रयो-
क्तिरिति । 'इको हत्वो भवति, तत्प्रयोक्तृत्वं च गालवस्ये'-
त्यादिक्रमेण सूत्रार्थः । भाष्ये-प्रश्नु चैवेति । प्राग्देश
एव फिन्प्रयोगः स्यादित्यर्थः । अनादित्वादिति । एवं
च गालवाऽतिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वाग्रियमाऽसंभवः ॥
किंचैतत्तत्क्षे शब्दं रेखागवन्त्यायेन कल्पितशब्दविषय-
मिति कविपतशब्दे प्रयोक्तव्यमाऽसंभव इति भावः ।
शास्त्रस्य ग्रामाण्यमिति । एवं च पूजार्थमित्यस्य
स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थः इति भावः ॥ तदेवाह-शास्त्रस्य
हीति । भाष्ये-देशग्रहणं चेति चेन्नाऽऽचार्यग्रहणम् ।
देशग्रहणस्य पूजार्थत्वं तु वक्तुमशक्यम् । देशस्य स्मर्तृत्वा-
द्यभावादिति भावः । स्थिरं भवतीति । ततश्च देशकीर्त-
तदेष्टीयानां स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि
तदिति भावः । ननु नित्यशब्दवादे गालवादिग्रहणस्य
पूजार्थत्वे हत्वाऽभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात्,
तत्क्षे सल्लघुषायेन साध्वसाधुविद्वेकाय शास्त्रमिति चेन्न ।
'गालवः स्मर्ता नान्य' इति श्रुत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्प-
सिद्धेः । वाग्रहणे एव कर्तव्ये गालवग्रहणं व्यर्थमिति
शङ्कानिरासार्थं तु भाष्ये पूजार्थमित्युक्तम् ॥

[आक्षेपनिराकरणमाश्रयम्]

ननु च-यस्यापि कार्याः[ः शब्दा]स्त-
स्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्याद्देशग्रहणं
च कीर्त्यर्थम् ॥

(प्र०) ननु च यस्यापीति । कार्यपक्षेऽपि
पूजा शक्यते व्याख्यातुं- 'यस्माद्गालवेन हस्वत्वं
प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुक्तेति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः
स्यादित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्कीर्तने च द्वेषाऽप्रतिपात्तिः ॥*॥

तत्कीर्तने च द्वेषं शब्दानामप्रतिपत्तिः
स्यात् । इच्छामश्व पुनराचार्यग्रहणेपु देश-
ग्रहणेपु च द्वेषं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या-
दिति, तच्च न सिध्यति ॥

(प्र०) इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह-तत्कीर्तन-
इति । कार्यपक्षेऽयमर्थः स्यात्- 'यस्माद्गालवेन

हस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति । ततश्च
हस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात् । नित्यत्वपक्षे तु गालवो
हस्वस्य स्मर्ताऽप्यो र्हीयस्येति स्मृत्यन्तराशुसन्धान-
द्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः ॥

(उ०) भाष्ये-तत्कीर्तनेचेति आचार्यदेशकीर्तने
चेत्यर्थः । 'यस्य कार्याः शब्दास्तस्येति' शेषः । तदेवाह-
इदानीमिति । प्रयुक्तमिति । कृतमित्यर्थः । नित्य-
पक्षेत्विति । कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यं- 'यतो गालवेन
कृतोऽतः कर्तव्यः, नान्येन कृतोऽतो न कर्तव्य'-इति ।
अन्येन कृतस्य पुनः करणवैयर्थ्यात् । नान्यकृतस्य पुनः
करणमस्ति । नाप्यन्येनाऽकृतस्याऽकरणम् । तादृशीत्येव
करणात् । एतेनोऽन्येन कृतस्याऽनुवादोऽन्याऽकृतत्वबोधन-
द्वारा विकल्पबोधक इति परागतम् । पाणिनिकृतानामपि
'पचो व' इत्यादीनामन्याऽकृतत्वेन तेषामपि निरूपणापत्तेः ।
तस्मात्कार्यवादोऽसङ्गत इति दिक् ।

[सिद्धान्तिनः सूत्रप्रात्याख्यानवार्तिकम्]

॥*॥ आशिक्षो वा विदितत्वात् ॥*॥

अशिक्षो वा पुनरयं योगः ॥ किं कार-
णम्? ॥ 'विदितत्वात्' । यदनेन योगेन प्रार्थ्य-
ते तस्याऽर्थस्य विदितत्वात् ॥ येऽपि होतां
संज्ञां नारभन्ते तेऽपि 'विभाषे'त्युक्तेऽनित्य-
त्वमवगच्छन्ति ॥ याज्ञिकः खल्वपि
संज्ञामनारभमाणः 'विभाषे'त्युक्तेऽनित्यत्व-
मवगच्छन्ति । तद्यथा- 'मेध्यः पशुर्विभा-
षितो मेध्योऽनडान्विभाषितः' इति ।
आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते ॥
आचार्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयि-
ष्ठमन्यैरपि शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति-
बहुलमन्यतरस्मानुभयथा, वा, एकेषामिति ॥

(प्र०) अशिक्षो वेति । 'वा'शब्दो विकल्पे ।
तेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्तव्यम् ।
व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात्कचित्किञ्चि-
द्वक्षणं विप्रमुखेन प्रवर्तते, क्वचित्क्षिपधमुखेन प्रवर्तते
इतीष्टसिद्धा सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उ०) ननु लोकोऽनित्यत्वार्थलाभेऽपि निषेधविक-
ल्पोपलब्ध इत्यत आह भाष्ये-आश्वासः शब्दवर्षति ।

५ एतेन-वैयर्थ्येन । ६ अनित्येति । अस्य 'विभाषा-
पदस्येत्यादिः ।

१ कचित् । २ द्वेषं च-कार्यशब्दवादे बोध्यम् ।
३ अन्येन-गालवेन । ४ तादृशीत्येव-अकृतस्येव ।

एवं च ह्रस्वोऽस्मिन् भयत्र विभाषायां यथा तव तयोर्लभ-
स्तथा विभाषापदघटितेऽपि भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणैति
भावः । वाचाब्दो विकल्पे इति । यत्तु अर्थस्य संज्ञित्व-
वद्विभाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वं, तत्राऽपीतेः संबन्धात् । न च
पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनाऽऽन्वयाऽसंभवः । विकल्प-
वाचिपदस्य तदर्थे लक्षणाऽभ्युपगमात् । एवं च
लक्षणातात्पर्यग्राहकमिदं सूत्रम् । अर्थे न संज्ञात्वमिति
चेत् । तदर्थाक्षिप्तशब्दमात्रस्य संज्ञात्वमस्तु, इति शब्दसंबन्ध-
मायस्यादिति, तत्र । एकस्याऽनेकसंज्ञायाः शास्त्रेऽदर्शनात्,
'अनाकृतिः संज्ञे'ति बृद्धिसूत्रस्याप्यविरोधाच्च । तेनाकृ-
तीति । तत्पक्षे लिट्त्वजाती विधिसुखेन प्रवृत्तौ पितृव-
स्यात्, निषेधसुखेन प्रवृत्तौ कित्येव स्यात्, न तु सर्वत्रैति
सूत्रं कर्तव्यम् । सति च सूत्रे लिट्त्वजाती प्राप्तस्य निषेधे
तस्यामेव विकल्पो विधेयमानः सर्वत्र सिध्यतीति भावः ।
प्रत्याख्यानाशयमाह-**व्यक्तिपक्षेति** । क्वचिद्विधिसु-
खेनेत्यन्वयः । किञ्चिद्विधानम्-उभयत्रविभाषारूपम् । उच्य-
ते तु 'क्वचित्प्रतिषेधसुखेनेत्येव पाठः । परे तु-आकृतिपक्षे
किं तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयं लक्षणम्, उत-तज्जात्याश्रय-
व्यक्तिविषयम् ? । नाथः । सूत्रारम्भेऽपि 'न'पदघटित-
वाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य यत्किञ्चि-
द्विषयता, 'वा'घटितस्य सर्वविषयतेति तु दुर्लभम् ।
नान्योऽपि । 'न' ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ व्याप्तिपक्षे सर्व-
व्यक्तिविषयताया एव वृष्टत्वात् । किंच तत्र किं विधिसुख-
प्रवृत्त्या विद्विषयत्वं, निषेधसुखप्रवृत्त्या किद्विषयत्वं
वेत्यात्र विनिगमनाविरहात्सर्वं विनाऽप्युभयसुखेन प्रवृत्ताविष्ट-
सिद्धेः । न च भावतात्पर्यकता विद्विषयत्वे विनिगमिका ।
'विभावोपयमने' इत्यादौ त्रिसंशयत्वाऽनुपपत्तेः । भावतात्प-
र्यकतालोभेनाऽप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवात् । विप्रतिषेध-
शास्त्रकः तेष्वभावतात्पर्यकताऽपि स्यादिति चेत्, प्रकृतेऽपि
तुल्यम् । तस्मात्पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रत्याख्यानं भाष्यतात्पर्यम् ।
किं च सूत्रे कृते त्रिसंशयप्राप्तविभाषास्त्वपि तत्प्रवृत्तिः
स्यादिति सोच्छिद्येतैव । कथं यासुरादप्रवृत्तौ तु सूत्रं
व्यर्थमेवेति भाष्याशयः । एतदेव ध्वनयंस्त्रिसंशयाप्राप्त-
विभाषा दर्शयति । त्रिसंशयवत्त्वविभाषात्वमेवेति भ्रम-
निरासावेतयोरेपि कथमभिरुह्यः ॥

[अधिकारवातिकम्]

||*|| 'अप्राप्ते', त्रिसंशयाः ||*||

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमि-
ष्यामोऽप्राप्ते ता द्रष्टव्याः ॥ त्रिसंशयास्तु

१ विषयमिति । तादृशव्यक्तिविषयकमित्यर्थः ।

२ सुप्तं स्यात् ।

४७

भवन्ति-प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

(प्र०) अप्राप्ते इति । अधिकारोऽयम् । त्रि-
संशया इति । त्रिवर्षेषु संशयो यासु तात्त्रिसंशयाः ॥

(उ०) इत उत्तरमित्यस्य कामे युक्तिमाह-अधि-
कार इति । संशयत्रयस्य काव्यमात्रादाह-त्रिवृत्तिः ।

[अप्राप्तविभाषादाहरणवातिकम्]

||*|| द्वन्द्वे च विभाषा जसि ||*||

['द्वन्द्वे च विभाषा जसि']प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति सन्देहः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[सदेहोपपादकभाष्यम्]

उभयशब्दः सर्वादिविषु पठ्यते । तथपश्चाऽ-
यज्ञादेशः क्रियते । तेन वा नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प०) द्वन्द्वे चेति । प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदु-
पात्तम् । 'प्रथमचरमतये'त्यत्र तथग्रहणे संशयः ।
तत्र 'तय'शब्देन 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया'मिति
वाऽन्वयमंशाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाऽभावात्तद-
न्तर्त्यैव सर्वनामत्वसम्भवात्प्रत्ययग्रहण इति पति-
भाषया तदन्तर्विधिः । तत्र यदि सर्वादिग्रहणेन
तयाऽन्तं विशेष्यते । नेमशब्दोऽव्यभिचारात्, प्रथमाद-
यस्त्वसंभवाच्च विशेष्यन्ते, तदोभयशब्दस्य जसि
नित्या संज्ञा विभाष्यत इति प्राप्तेविभाषा स्यात् ।
अथ 'सर्वादानी'ति निवृत्तं, पूर्वविप्रतिषेधश्च, तदाऽ-
प्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा ।

(उ०) 'द्वन्द्वे च विभाषा जसो'युक्तोभयशब्दोदाह-
रणमसङ्गतमत आह-उपलक्षणेति । 'विभाषा जसो'त्यस्य
द्वन्द्वविषयक्या, द्वन्द्वे च संज्ञानियेषेन सर्वनामसंज्ञाऽप्राप्त-
विभाषात्वनिश्चयेन, निषेधोपप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन वा त्रिसं-
शयत्वाऽभावादिति भावः । 'द्वन्द्वे' इत्यस्याऽसंक्ले पूर्वोदीनां
जसि विकल्पादर्थो ध्वन्यः स्यादिति तात्पर्यम् । ननु
तयशब्देऽपि कथं संशयः, प्रथमादिसूत्रेण प्रत्ययमात्रस्य
संज्ञा, सर्वादिसूत्रेण त्रयशब्दस्य समुदायस्येति मित्रविष-
यत्वेनाऽप्राप्तविभाषात्वनिर्णयदात आह-तत्रेति । तयशब्दे-
नेत्यस्य 'तदन्तर्विधि'रित्यनेनान्वयः । अन्वयत्वेन कथं तदन्त-

३ 'कथं वा' ।

४ तत्र-तथा सति । एवमेवेति यावत् ।

विधिरत अह-केवलस्येति । सर्वनामत्वसंभवात्-
सर्वार्थबोधकत्वसंभवात् । तथा च तस्य सर्वार्थबोधकत्वाऽ-
भावात्सामर्थ्येन संज्ञाविभावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त
विधिरिति भावः । पूर्वविप्रतिषेधमेति । सर्वादित्वनिन-
न्वना संज्ञा बहिर्भवे सावकाशा, दितयादिषु 'च विकल्पः,
उभयशब्दे जस्युभयप्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधः । न च नित्या
संज्ञाऽन्तरङ्गा, अन्तरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेः । तथाहि-न
'अन्तरङ्गं बलीय' इत्यस्या अत्र विषयः, युगपत्प्राप्त्यभा-
वात् । जसादेः सर्वनाम्नो विहितत्वसंपत्तये तस्याः पूर्वमेव
प्रवृत्तिः, अस्यास्तु जस्युत्पत्त्यन्तरमिति स्पष्टमेव । नाप्य-
सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यस्याः, अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेर-
नया तत्प्रवृत्तेर्बोध्यितुमशक्यत्वात् । बहुशक्त्या सत्त्वात् ।
तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पक्षे तदभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं
पूर्वादिविधेय त्रिसंशयत्वस्य भाष्योक्त्याऽसङ्गत्यापक्षेमेति
दिक् ॥ भाष्ये-तेन-वेत्यादि । तेन नित्ये प्राप्ते वा,
अन्यत्राऽप्राप्ते वेत्यन्वयः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

‘अप्राप्ते’ । अथच प्रत्ययान्तरम् ॥

(प्र०) प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपक्षे पूर्व-
विप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः ।
'उभादुदायो नित्ये'मित्यत्र 'तयस्ये'ति नानुवर्तते,
तदा प्रत्ययान्तरमयजभवति ॥

(उ०) प्रत्ययान्तरमिति । एवं बोधवशब्देऽस्याऽप्राप्ते-
रप्राप्तविभाषात्वमेवेति भावः ।

[शङ्कान्तरतत्समाधानभाष्यम्]

यदि प्रत्ययान्तरम्, - 'उभयी'ति
ईकारो न प्राप्नोति ? ॥ माभूदेवं, 'मात्रच'
इत्येवं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'मात्र'मिति
नेदं प्रत्ययग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहार-
ग्रहणम् ॥ क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥
'मात्र'शब्दात्प्रभृत्याऽयचञ्चकारात् ॥

[शङ्काभाष्यम्]

यदि प्रत्याहारग्रहणं- 'कति तिष्ठन्ति'-
अत्रापि प्राप्नोति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘अत’ इति वर्तते ॥

१ 'नित्यमिति कश्चित् । २ 'मात्रमित्येवं' पा० ।

३ 'ऊर्णोर्णैः' इत्युक्तः पाठः, प्राचीनदर्शनान्त ।

४ लुप्तं स्यात् । ५ 'कथंवा' । ६ न नूतो वृद्धिरिति नित्य-

[समाधानभाष्यम्]

एवमपि-‘तैलमात्रा घृतमात्रा’-अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(प्र०) तैलमात्रेति । प्रत्याहारे सति चकारेण
मात्रशब्दो न विशेषित इति 'हुयामाश्रुमसिधसिभ्य-
स्त्रजि'ति त्रजन्तादपि मात्रशब्दाङ्कीप्रसङ्गः ॥

(उ०) न विशेषित इति । न प्रत्याहारघटक
इत्यन्वयचङ्कः, समुदायानुबन्धस्याऽवयवानुबन्धत्वाऽभावा-
दिति भावः ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

सदृशस्याऽप्यसंनिविष्टस्य न भवि-
ष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम् ॥

(प्र०) सदृशस्यापीति । प्रमाणे वर्तमाना-
श्रमेये यो मात्राज्वहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः ।

(उ०) प्रमाणे इति । तादृशस्यैव तत्संनिवेष्टे
सत्त्वादिति भावः ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ ऊर्णोर्विभाषा ॥*॥

[ऊर्णोर्विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते,
कथं उभयत्र ? ॥

[सन्देहोपशान्तकभाष्यम्]

‘असंयोगाल्लिङ् किं’दिति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) ऊर्णोर्विभाषेति । 'विभाषोर्णो'रिति
सूत्रं ययसंयोगाल्लिङ् किदित्यत्राऽनुवर्तते ऊर्णश्चाऽ-
संयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः पर-
स्येदादेर्लिङो नित्यं क्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते, ततः प्राप्त-
विभाषा । इदुपजीवनाथं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम् ।
अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते, परविप्रतिषेधश्च, ततोऽप्राप्त-
विभाषा । अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेति संशयः ।

(उ०) भाष्ये-ऊर्णोर्विभाषेति । ऊर्णोर्णोः
क्त्वनियमविभाषेत्यर्थः । 'वाक्यभेदेन'त्यस्य 'विकल्प्यते'
वृद्धौ प्राप्त्या तदपवादत्वेनोर्णोर्तेविभाषेत्यस्याभ्यन्तरे प्राप्त-
विभाषात्वनियमोपादाप्राप्ताधिकारे कथमुक्त्याऽतोऽत आह-

ऊर्णोरिति । ७ कश्चित् ।

इत्यनेनान्वयः । एवं सर्वं कित्त्वकित्त्वोरैक्याऽभिमानेन ।
किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृतमत आह-इदुपेति ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते

[सन्देहनिरासमाध्यम्]

अन्यद्वि कित्त्वम्, अन्यद्वि कित्त्वम् ॥

(प्र०) अन्यद्वितीति । व्यपदेशातिदेशोऽयमिति
कित्त्वविशेषयोर्भेदः ॥

(उ०) शङ्कते-माथे-अन्यद्वितीति । तस्याख्या-
भेद इति । तथा च भिसंज्ञायाऽनुपपत्तिरिति भावः ॥

[संदेहोपपादकवार्तिकम्]

॥ * ॥ एकं चेन्दिक्तीति ॥ * ॥

यद्येकं दिक्तीति, ततोऽस्ति सन्देहः ॥

(प्र०) एकं चेदिति । कार्याऽतिदेशपक्षे गुण-
निषेधस्य कार्यस्यैकत्वादेकवचनयोरित्यर्थः ॥

(उ०) गुणनिषेधस्येति । यद्यपि किन्किन्कार्याणि
भिन्नानि बहूनि सन्ति, तथाप्युपादानव्याऽसम्भव इति भावः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

अथ हि नाना, नास्ति सन्देहः ॥

[समाधानमाध्यम्]

यद्यपि नाना, एवमपि सन्देहः ॥

कथं ? ॥ प्रीणुवीति ।

(प्र०) प्रीणुवीतीति । लङ् उत्तमैकवचनम् ।

[संदेहोपपादनमाध्यम्]

'सार्वधातुकमपि'दिति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) 'सार्वधातुकमपि'दित्यत्र यदि 'विभाषो-
र्णो'रित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा ॥
अथाऽसम्बन्धः, पूर्वविप्रतिषेधश्च, तत उभयत्र
विभाषा, परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते ॥

(उ०) इत्यत्रेति । इत्यत्रैवेत्यर्थः । वाक्यभेदेनेति ।
पूर्ववपाठसामर्थ्यादिति भावः । परविप्रतिषेधेस्त्विति ॥
'विज्ञ इ'दित्यतोऽप्यधिकारादनेकाग्रम एव गृह्यत इति पक्षे
त्वित्यपि बोध्यम् ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते ॥

१ किमर्थमेति । अत्य 'नन्वि'त्यादिः । २ कचिन्न ।

३ 'अन्यद्वि' । ४ 'उभ' । ५ 'तदोम' । ६ कुतं स्यात् ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषोपयमने ॥*॥

[विभाषोपर्यमने] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
उभयत्र ? ॥

[सन्देहोपपादकमाध्यम्]

गन्धन इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) विभाषोपयमने इति । यदा गन्धना-
हमुपयमनं तत्र गृह्यते, तदा प्राप्ते । पूर्वविप्रति-
षेधेऽप्राप्ते । परविप्रतिषेधे उभयत्र वेति संदेहः ॥

(उ०) 'यस्यो गन्धने' विभाषोपयमने इत्येते सिचः
किस्वविधायके । यदेति । गन्धनं-सूचनम् । उपयमनं-
स्वीकारः । गन्धनाहमिति बहुव्रीहिः । तत्र गन्धनपूर्वक-
स्वीकरणे यदि कित्त्वविकल्पः, ततः प्राप्तविभाषेत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते । गन्धन इति निवृत्तम् ॥

(उ०) परमुताह 'दीपजने'ति मित्राह अप्राप्तविभा-
षासु पूर्वविषयनिवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधाद्दीकारथाऽप्राप्तविभा-
षाले वीजमिति बोध्यम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ अनुपसर्गाद्वा ॥*॥

[अनुपसर्गाद्वा] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति संदेहः ॥ कथं वा प्राप्ते कथं
वाऽप्राप्ते कथं उभयत्र ? ॥ 'वृत्तिसर्ग-
तायनेषु क्रमः' इति च नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(उ०) 'वृत्तिसर्गो'त्वात्मनेपदविधायकम् ।

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषा वृक्षमृगादीनाम् ॥*॥

[विभाषा वृक्षमृगादीनाम्] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ॥

७ 'कथं वा' । ८ 'त्वप्राप्ते' । ९ 'वे उभय' ।

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते कथं
बोभयत्र ? ॥ 'जातिरप्राणिना'मिति वा
नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र चाऽप्राप्ते, उभयत्र
वेति ॥

(प्र०) जातिरिति । चर्मादिमयास्तदा मृगा-
दयो ग्राह्याः ।

(इ०) ननु मृगादीनां प्राणिना'दप्राणिनामिति नित्ये-
प्राप्ते इत्युक्तम्, मृगादिविषये एव च त्रिसंशयत्वादत्त
आह-चर्मादीति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । 'जातिरप्राणिना'मिति निवृत्तम् ॥

(प्र०) निवृत्तमिति । तजिवृत्तौ च गौणत्वा-
च्चर्मादिमयानामप्रवृत्तम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ उपविद्वाज्युभयोऽन्यतरस्याम् ॥*॥

[उपविद्वाज्युभयोऽन्यतरस्याम्] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च
प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं बोभयत्र ? ॥
प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) प्रत्ययान्तादिति वेति । कथं पुनः
प्रत्ययान्ताः शब्दा रूपान्तरयुक्ता उपादिव्यपदेशं
लभन्ते ? ॥ उच्यते—'सनाद्यन्ता घातव' इत्यस्य
यदाऽयमर्थो व्याख्यायते—'घातवः सनाद्यवयवा
भवन्ति घातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति,
यथा समासान्ताष्टजादयः', तदा पूर्वोक्तचोद्याऽभावः ॥

(इ०) प्रत्ययान्ता इति । प्रत्ययः सनादिर-
न्तावयवो येषामित्यर्थः । उपादयश्च तदेकदेशा, न प्रत्यया-
न्तरूपा इति भावः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि ॥

(प्र०) प्रत्ययान्ता इति । 'सनाद्यन्ता घातव'
इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थ इति भावः ॥

(इ०) संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति । अत एव
कयजाकन्तानां संज्ञासिद्धिः । आवृत्तौ तु गौरवमिति भावः ॥

१ 'कथं वा' । २ एवचेति । प्राप्तिविषय एव केल्यर्थः ।
अन्यथा तदनुपपत्तिरिति भावः । ३ उक्तं स्यात् । ४ कचिन्न ।

केचित्तु-प्रत्ययान्ता'दित्यनुवृत्तौ उपादिभ्यः कर्तृकित्वन्त
प्रकृतिकाचारकित्वन्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्ते विभाषा, तन्नि-
वृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधेऽप्राप्तविभाषा । निवृत्तौ परविप्रतिषेधे
उभयत्रेति भाष्याद्ययः । प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति ।
अस्यायं भावः—इलन्तेभ्य आचारकिपोऽनभिधानमेव । इतर
प्रत्ययान्तास्तु नोपादय इत्यप्राप्तविभाषात्वमेवेति वदन्ति ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ दीपादीनां विभाषा ॥*॥

[दीपादीनां विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं
वाऽप्राप्ते कथं बोभयत्र ? ॥ 'भाव-
कर्मणो'रिति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) भावकर्मणोरिति वेति । 'चिप्रभावकर्मणो'-
नित्येन सूत्रे यदि द्वीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्य-
भेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्त-
विभाषा । अथ नाऽनुवर्तते परविप्रतिषेधश्च, तदाऽप्रा-
प्तविभाषा । पूर्वविप्रतिषेधे तुभयत्र विभाषेति संशयः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

अप्राप्ते । कर्तरीति हि वर्तते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवमपि सन्देहः—'न्याय्ये वा कर्तरि,
कर्मकर्तरि वेति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

नास्ति सन्देहः । सकर्मकस्य कर्ता
कर्मवद्भवत्यकर्मकाश्च दीपादयः ॥

(प्र०) अकर्मकाश्चेति । यद्यपि बुधिः सक-
र्मकस्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तम् ॥

(इ०) एकपरिहारः—कर्मस्थमावकल्लाऽभावकपः ॥
ननु कर्तरीत्यनुसिद्ध्यर्थं, कर्मणि, भावे, कर्मकर्तरि च
परत्वाधिगुणभावकर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न, विप्रतिषेध-
लभ्यार्थस्यैव स्फुटत्वाय अनुवृत्त्या श्रद्धानादिति दिक् ॥

[समाधाननिरासभाष्यम्]

अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका
भवन्ति ॥

५ कर्मस्थमावेति । अपरिस्पन्दसाधनसाध्यो भावः ।
सपरिस्पन्दसाधनसाध्या तु किंवा ।

(प्र०) सोपसर्गा इति । अर्थान्तरवृत्तित्वात्,
अनुभवविवेकित्वात् भावः ।

[समाधानस्यापनमाध्यम्]

कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां
कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थ-
भावकाश्च दीपावयः ॥

(प्र०) कर्तृस्थभावकाश्चेति । 'अचः कर्तृयकां'-
इत्यत्र 'जायते स्वयमेवेत्युदाहृतं, तस्य पर्यवृत्तित्वा-
त्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनाऽस्य विरोधः ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषाऽभेप्रथमपूर्वेषु ॥*॥

[विभाषाऽभेप्रथमपूर्वेषु] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं
वाऽप्राप्ते कथं बोभयत्र ? ॥

'आभीक्ष्ण्ये' इति वा नित्ये प्राप्ते,
अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते । 'आभीक्ष्ण्ये' इति निवृत्तम् ।

(प्र०) आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तमिति । पूर्व-
विप्रतिषेधश्चेति भावः ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ तृत्वादीनां विभाषा ॥*॥

[तृत्वादीनां विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते
कथं वाऽप्राप्ते कथं बोभयत्र ? ॥ 'आकोशे'
इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते,
उभयत्र वेति ॥

(प्र०) तृत्वादीनामिति । 'आकोशे' इत्यत्र
यद्यच्छौ नानुवर्तते, ततोऽयं संशयः ॥

(उ) तृत्वादीनामिति । 'आकोशे च' 'संज्ञायां'
'विभाषा तृत्वादीक्षु' चिद्वि'ति सूत्रे इत्यर्थः ॥ यथा-
ष्काविति । 'अच्छावशक्त'वित्यतः । तदनुवृत्तौ तु
निरसन्देहमप्राप्तविभाषांति भावः । एतद्व्याप्यविरोधाच्च तत्रा-
च्छावित्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अनुक्ता एवेति तात्पर्यम् ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते । 'आकोशे' इति निवृत्तम् ।

१ 'उत्तं' इत्यात् । २ 'कथं च' ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥*॥

[एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यां]
प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं
च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं बोभयत्र ? ॥
'उदकस्योदः संज्ञाया'मिति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

(प्र०) एकहलादाविति । पूरयितव्यस्य चास्ति
संज्ञा-उदपान'मिति ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते । 'संज्ञाया'मिति निवृत्तम् ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ आदेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥*॥

[आदेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम्]
प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं
च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते
कथं बोभयत्र ? ॥ 'इञी'ति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते । 'इञी'ति निवृत्तम् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥*॥

[सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
बोभयत्र ? ॥ 'चादिभिर्योग' इति वा नित्ये
प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) चादिभिरिति । प्रतिषेधस्याऽप्राप्तविभा-
षा स्थाप्यते, विधेस्तु प्राप्तविभाषैव ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते । 'चादिभिर्योग' इति निवृत्तम् ।

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ यो यङ्यचि विभाषा ॥*॥

[यो यङ्यचि विभाषा] प्राप्ते, अप्राप्ते,
उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं

३ 'स्थासि संज्ञा' ।

वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥

‘यङीति’ वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) यङीति वेति । यङ्लुकि कृतेऽजादिः परः संभवति—जैगिल् इति । अत्र च पचाशचि कृते ‘यङोऽचि च’ति यङ्लुक् ॥

(उ०) यङ्लुकीति । ‘अचि विभाषेत्यत्र ‘यङी’ति वर्तते । तत्रोभयोर्वङ्गाधीरभ्यवहितपरत्वाऽसंभवात् श्रुतस्याचोत्पत्य परविशेषणत्वं ‘यङी’ति विषयसप्तमी । अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः । यत्र विभाषारम्भसामर्थ्यात् यङ्लुकः पूर्वं ‘प्रो यङी’ति न भवति । ‘न लुमते’ति निषेधाऽनित्यत्वेन पृथग्लोपेन स्थानिवद्भावेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः । ‘यङी’त्येतद्विश्रुतौ विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वम् । समुदायलुक्पि ‘न लुमते’ति निषेधात् तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः ॥ उभयत्र विभाषात्वे विषयमनुपपत्तिः—‘प्रो यङी’त्येतत्प्राप्तिः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाऽभावः । लुक्ः पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः, ‘अन्तरङ्गानां’ति न्यायेन लुक्स्तेतमद्योजकाऽप्रत्ययस्य च पूर्वं प्रवृत्तेः ॥ न च लुकि ‘न लुमते’ति निषेधेन यङ्परत्वाऽभावात् ‘प्रो यङी’त्यस्याऽप्राप्तेः कश्चन उभयत्रविभाषात्वमिति वाच्यं, दत्तोत्तरत्वादिति दिक् ।

[सिद्धान्तमाध्यम्]

अप्राप्ते । ‘यङी’ति निवृत्तम् ॥

[अधिकारवार्तिकम्]

॥*॥ प्राप्ते च ॥*॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) प्राप्ते वेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषा विप्रलपे ॥*॥

[विभाषाविप्रलपे]प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र ? ॥ ‘व्यक्त्वाच्चा’मिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

(प्र०) अन्यत्र वेति । ‘विप्रवदन्ति शकुनय’ इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः ।

[सिद्धान्तमाध्यम्]

प्राप्ते । ‘व्यक्त्वाच्चा’मिति हि वर्तते ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥*॥

[विभाषोपपदेन प्रतीयमाने] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥ ‘स्वरितभितः’ इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

प्राप्ते । स्वरितभितः इति हि वर्तते ॥

(प्र०) विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति ।

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विषये आत्मनेपदं भवतीत्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अथ तु तदर्थेद्योऽनायात्मनेपदं क्रियते, तदोपपदेनैव योतितत्वाद्प्राप्तविभाषा स्यात् ॥

(उ०) भयविवृति । तथा च स पक्ष एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः । वस्तुतो योतकत्वपक्षेऽपि ‘भ्यति लुमीते’ ‘गार्या-कणा’त्यादौ योतकसमुच्चयस्य, ‘अ’विचारो योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाऽत्राऽप्यात्मनेपदप्राप्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा संप्रदाहेति चिन्त्यमेतत् ।

॥*॥ तिरोऽन्तर्धौ, विभाषा कृञि ॥*॥

[संदेहमाध्यम्]

[तिरोऽन्तर्धौ विभाषा कृञि] प्राप्ते, अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः ॥ कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥

[संवेद्योपपादकमाध्यम्]

‘अन्तर्धा’विति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

॥*॥ अधिरीश्वरे, विभाषा कृञि ॥*॥

[अधिरीश्वरे विभाषा कृञि] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभयत्र वेति संदेहः ।

[आक्षेपमाध्यम्]

कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । 'ईश्वरे' इति हि वर्तते ॥

॥*॥ दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे ॥*॥

[दिवस्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे] प्राप्ते-
ऽप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं चे प्राप्ते कथं, वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र
वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

प्राप्ते । 'तदर्थस्य' इति हि वर्तते ॥

॥*॥ उभयत्र च ॥*॥

इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्या-
व्यामः, उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशया-
स्तु भवन्ति-प्राप्ते, अप्राप्ते उभयत्र वेति ।

॥*॥ हृकोरन्यतरस्याम् ॥*॥

[हृकोरन्यतरस्यां] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं चे प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं शब्दकर्माकर्म-
काणामणि कर्ता स जा'विति वा नित्ये
प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ।

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-अभ्यवहार-
यति सैन्धवान्, अभ्यवहारयति सैन्धवैः ।
विकारयति सैन्धवान्, विकारयति सैन्धवैः ।
अप्राप्ते-हरति भारं देवदत्तः, हारयति

भारं देवदत्तम्, हारयति भारं देवदत्तेन ।
करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देव-
दत्तेन, कारयति कटं देवदत्तेन ॥

(प्र०) गतिबुद्धीति । तत्र विपूर्वां हरतिर्गल्यर्थो-
ऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः । करोतिः कश्चिदकर्मकः
यथा-विकुर्वते सैन्धवा' इति ॥

(४०) भाष्ये-गतिबुद्धीति नित्ये प्राप्ते इति ।
नियमव्याख्यां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति भावः ॥ तत्र
विपूर्वं इति । 'विहरति ग्राम'मित्यादौ गच्छतीत्यर्थोऽव-
गमादिति भावः । भाष्ये-अप्राप्ते हरति भारमिति ।
ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरस्येवेति चेन्न । प्राप्-
त्यर्थत्वेऽपि गत्यर्थत्वाऽभावस्य 'न गती'ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

[उदाहरणवार्तिकम्]

॥*॥ न यदि, विभाषा साकाङ्क्षे ॥*॥

[न यदि विभाषा साकाङ्क्षे] प्राप्ते,
अप्राप्ते, उभयत्र वेति सन्देहः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं चे प्राप्ते कथं, वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकभाष्यम्]

'यदी'ति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽ
प्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

(प्र०) बद्धीति वेति । प्रतिषेधे प्राप्ते इत्यर्थः ।
लट् तु यदि प्रतिषिद्धः ॥

[सिद्धान्तभाष्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-अभिजानासि
देवदत्त यत्कश्मीरेषु वस्स्यामः । यत्कश्मीरे-
ष्ववस्याम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौ-
दनममुञ्जामहि । अप्राप्ते-अभिजानासि
देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरा-
न्गच्छाम । तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनं-
ममुञ्जामहि ।

॥ * ॥ विभाषा श्वेः ॥ * ॥

[विभाषा श्वेः] प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति सन्देहः ॥

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'कथं वा' ।

३ 'सन्देहः' इत्यधिकं कश्चिद् ।

४ तत्र-हृकोर्मध्ये । ५ यदि-ययोगे । 'न यदी'ति
प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । ६ 'कश्मी' पा० । ७ 'तत्रौदनान्' ।

[आक्षेपमाध्यम्]

कथं चे प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकमाध्यम्]

कितीति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽ-
प्राप्ते, उभयत्र वेति ।

[सिद्धान्तमाध्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-शुश्रुवतुः
शुश्रुवुः, शिश्नयतुः शिश्नयुः । अप्राप्ते—
शुशाव शुशायिथ, शिश्नाय शिश्नयिथ ॥

॥ * ॥ विभाषा संघुषास्वनाम् ॥ * ॥

संपूर्वाक्षुषेः-प्राप्ते ऽप्राप्ते, उभयत्र
वेति संदेहः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

कथं चे प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकमाध्यम्]

‘घुषिरविशङ्कने’ इति वा नित्ये प्राप्ते-
ऽन्यत्र वाऽप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-संघुष्टा
रज्जुः, संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते-संघुष्टं
वाक्यमाह, संघुषितं वाक्यमाह ॥

आङ्पूर्वात्स्वनेः-प्राप्ते, अप्राप्ते, उभ-
यत्र वेति संदेहः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

कथं चे प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते, कथं
वोभयत्र ? ॥

[संदेहोपपादकमाध्यम्]

‘मनसी’^३ति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वा
अप्राप्ते, उभयत्र वेति ॥

[सिद्धान्तमाध्यम्]

उभयत्र । प्राप्ते तावत्-आस्वान्तं मनः,
आस्वनितं मनः । अप्राप्ते-आस्वान्तोदेवदत्त,
आस्वनितो देवदत्तः-इति ॥ इतिधोम-

द्गवत्पतञ्जलिकृतौ व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाहिकम् ॥

(प्र०) दैवयज्ञीत्यादि न विचारितं, तस्मादि-
द्गमात्रप्रदर्शनार्थं कृतम् ॥ इत्युपाध्यायजैषट्पुत्र-
कैयट्कृते भाष्यप्रसंगे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
षष्ठमाहिकम् ॥

(उ०) दैवयज्ञीरयादीति । ‘अनापयोगे’रित्यनुवृत्त्या-
दिनाऽत्रापि सन्देहसंभव इति भावः ॥ आदिना ‘विभाषा
पुरुषे’ इति ॥ इति श्रीसिखभट्टकृतसतीगर्भनागोजी-
भट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोषे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पदे षष्ठमाहिकम् ;

इग्यणः संप्रसारणम् १।१।४४

[प्रथमाध्यम्]

किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा
क्रियते-‘इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं
भवती’ति, आहोस्विवर्णस्य-‘इग्यो यणः
स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवती’ति? ॥

(प्र०) इग्यणः संप्रसारणम् ॥ पक्षद्वयस्यापि
लिङ्गदर्शनाद्युगपन्नोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येऽ-
नुत्पत्त्यादेिकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्याऽसिद्धिप्रसङ्गात्
प्रश्नः-किमियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते ।
‘इग्यण’ इत्यत्र ‘भवती’त्यप्याहारादिग्यणो भवतीति
योऽयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अपवा वाक्य-
स्यैवेयं संज्ञा, तत्प्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि
प्रतिपादयति । ‘यणः स्थाने य इग्वर्णः ॥ संप्रसारण-
संज्ञो भवती’ति वर्णसंज्ञापक्षः ॥

(उ०) इग्यणः । लिङ्गेति । प्रदेशेषु प्रवमानिर्देशो
वाक्यसंज्ञायामन्यविभक्तिनिर्देशश्च वर्णसंज्ञायां लिङ्गमिति
भावः । ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि संज्ञिःवस्तुवत्यत आह-
युगपच्छेति । अनेकस्याऽयं स्थेकशब्देन युगपदनुपस्थितेति
भावः । ननु वाक्यस्य संज्ञायां प्रदेशेषु तस्यैव विधानं
स्यादत आह-वाक्यार्थ इति । पूर्वसूत्रादित्यनुवृत्त्यर्थं
‘इग्यण इति संप्रसारणसंज्ञं’मित्यर्थादिति भावः । ‘स्व’ रूपमि-
त्युक्तेः ज्ञात्वे शब्दपरत्वस्योत्सर्गिकत्वेनेति सप्रशिक्षाहारं
विनाऽयं परत्वाऽसंभवादिति बोध्यम् । ननु यणस्थानिक-
त्तोपलक्षित इगेर वाक्यार्थ इति वर्णपक्षादस्य को भेद इत्यत

१ ‘कर्म वा’ । २ ‘आहे’ति कश्चिन्न । ३ मनसीति

‘शुब्धस्वान्ते’त्यनेनेत्यर्थः ।

४ ‘सुपदाना’ पा० । ६ ‘स्वार्थं’ प्रतिपादयति ।

५ तदिति । संज्ञाप्रतिपादितमित्यर्थः ।

आह—भवतीति । एवं चेन्मैदवं वाक्याय इति भावः ।
तत्प्रतिपादितमिति । संज्ञायोपस्थितस्याऽनर्थकत्वे तदर्था-
नुपयोगे वा संबोधितस्वरूपेऽर्थेनोपादानम् । न चैतदुभय-
मप्यत्रेति भावः ॥ प्रतिपादयतीति । 'ष्यङ्'ः संप्रसारण'
मित्यादौ ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वमित्यनुदितिसुत्रध-
माप्यविरुद्धमिदम् ॥

[विशेषजिज्ञासाभाष्यम्]

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[वाक्यसंज्ञापक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा

चेद्वर्णविधिः ॥*॥

संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा
चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति,—‘संप्रसारणात्परः
पूर्वो भव[ती]’ति, ‘संप्रसारणस्य दीर्घो
भवती’ति । नहि वाक्यस्य संप्रसारण-
संज्ञायां सत्यमेव निर्देश उपपद्यते । नाप्ये-
तयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति ॥

(प्र०) वर्णविधिरिति । वर्णाश्रयो विधि-
र्दीर्घादिः ॥ नहीति । वाक्योर्थेन पौर्वापर्याऽभावा-
त्तस्य चाऽसत्त्वभूतस्य स्थानित्वाऽसंभवादित्यर्थः ॥

(उ०) ‘वर्णविधि’रित्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थेऽ-
सिद्धेरभावाद्वाह-वर्णाश्रय इति । सम्बन्धसामान्यपक्षमा-
समासः । ‘विधिरिति कर्मणि किरिति भावः । आदिना-
एकादेशः । वाक्यार्थेनेति । क्रियारूपेणेत्यर्थः । नाप्ये-
तयोरिति भाष्यं व्याचष्टे—तस्म्येति । चोऽसंभवादित्यु-
त्तरं बोध्यः । भाष्ये—एतयोः कार्ययोरिति । पूर्वस्य-
दीर्घयोरित्यर्थः ॥

[द्वितीयपक्षानुपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्हि वर्णस्य ॥

[वर्णसंज्ञापक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ वर्णसंज्ञा चेच्चिद्वृत्तिः ॥*॥

१ इत्यमरं वाक्यार्थः संप्रसारणसंज्ञासिद्धयर्थः । २ उपा-
दानम्—उपादानं भवति । ३ नञ—नहि । एतत्—
पूर्वोक्तं युक्तियुक्तम् । ४ अनुवादोऽसंभवाद्विधावाह—‘एवञ्च’
इति । ५ ‘वाक्यस्य’ ६ । कनिज । ७ वाक्यार्थेनेति ।
यतेन पूर्वस्याऽसंभवो दक्षितः । तस्य केषादिना च
दीर्घोऽसंभव उपपादित इत्यवचेयम् । ८ अभावादिति ।
अत्र पक्षे हि प्यङ्ः संप्रसारणमित्यादाविको वर्णस्य
विधिसंभवादित्यर्थः । उभयोस्तयोः संग्रहाद्वाह—संज्ञ-
न्येति । वर्णसंबन्धी विधीयमान इत्यर्थः । सच प्रकृत-

वर्ण[स्य] संज्ञा चेच्चिद्वृत्तिर्न सिध्यति—
‘ष्यङ्ः संप्रसारण’मिति । स एव हि
तावद्विदुर्लभो यस्य संज्ञा क्रियते ॥
अथापि कथंचिद्वृत्त्येत, केनाऽसी यणः
स्थाने स्यात् ? । अनेन ह्यसौ व्यवस्था-
प्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरे-
तराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) दुर्लभ इति । कार्यपक्षे न लभ्यते,
नित्यपक्षे तु लभ्येत इति दुर्लभत्वमुक्तम् । केनासा-
विति । लोके इमेव नित्यं प्रयोगेऽस्ति, तस्य तु यण-
स्थानिकत्वं शास्त्रममधिगम्यमित्यर्थः । भाविसंज्ञा
ज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावदत्रोक्तम् ॥

(उ०) ‘स एव तावद्विदुर्लभो’ति वक्तव्ये दुर्लभत्वोक्तिर-
नुचितेत्यत आह—कथंचिद्वृत्त्येत इति । अनेन भाष्येणाऽतीता-
नागतयोरप्यमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्तिग्रहदोषंभ्यमुक्तम् ।
निर्दिष्टं चेदं मञ्जूषायां नामार्थवादः । नित्यपक्षे
स्त्विति । अनेनाऽपि कार्यचिद्वृत्तिविधिं भाष्यं व्याख्यातम् ॥
शास्त्रेति । सितेतिमादौ यणस्थानिकत्वाऽभावेन, शास्त्र-
मात्रैकतायं तदित्यर्थः । शास्त्रगम्यत्वे चेतरेतराश्रयमेवेति
भावः ॥ भाष्ये—केनासाविति । केन—मैनेन यणः
स्थाने इति ज्ञातः स्यात् ॥ अनेन—संप्रसारणसंज्ञाविधाय-
केन शास्त्रेण, असौ—इयं यणः ॥ ने स्थाप्यत इत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ विभक्तिविशेषनिर्देशः ज्ञापक
उभयसंज्ञात्वस्य ॥ *

[‘विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक-
संज्ञात्वस्य’] । यद्यं विभक्तिविशेषोपादानं
करोति ‘संप्रसारणात्परः पूर्वो भवती’ति,
‘संप्रसारणस्य दीर्घो भव[ती]’ति, ‘ष्यङ्ः
संप्रसारणसंभव[ती]’ति, तेन ज्ञायते—‘उभयोः
संज्ञा भवती’ति ॥ यथावाहाह—‘संप्रसा-

त्वात्संप्रसारणनिमित्तक एव । सत एव दार्ढ्यपदेन संप्रसा-
रणस्य ‘हल’ इति दीर्घः । तदेतद्धनवशाद्वाह—एकेति ।
संप्रसारणाच्चेति पूर्वस्यमित्यर्थः । ११ कियेति । भवनमि-
त्येवार्थः । १० लभ्येतेति । ‘इहम्’ ‘असौ’मित्यादौ लभ्येतेत्यर्थं
इत्याशयः । ११ ‘विभक्त्यन्वये’त्यत्रोः के सितमित्यादौ वरणा-
निकत्वाऽभावेन, इत्युक्तमित्यादौ च तथा सत्त्वेन क वणस्था-
निकत्वंनेत्यस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमित्यर्थः । १२ ननु-
नोत्पत्तिर्भाष्यार्थः, नित्यत्वपक्षे तद्व्यापादत आह—केनेति ।
२ ज्ञातः—इहादिशब्दपठकेकरादिपठस्यानिक इति ज्ञातः स्यात् ।

रणात्परः पूर्वो भवतीति । संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति, तेन ज्ञायते-वर्णस्य भवतीति । यद्व्याह-“व्यङ्गः संप्रसारण”-मिति, तेन ज्ञायते-“वाक्यस्याऽपि संज्ञा भवतीति” ।

(प्र०) उभयसंज्ञात्वस्येति । उभयोः संज्ञा, उभयसंज्ञा, तस्या भाव उभयसंज्ञात्वम् । तत्र तन्मा-वृत्त्येकक्षेपाणामन्यतमाश्रणेनोभयोः संज्ञा सिध्यतीति ।

(उ०) उभयोः संज्ञात्वमित्यर्थोऽसंभवी, एवस्यैव संज्ञात्वात् आह-उभयोः संज्ञेति । एकक्षेपश्च प्रति-पदम् । अनेकमर्थमुद्दिश्यैकस्याः संज्ञाया एकताक्यतयैव विधातुं शक्यत्वादत्राहुतेः क उपयेभ्य इति चिन्त्यम् ॥

[प्रथमपक्षानुपगमभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव ॥

[दोषस्मारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं-‘संप्रसारणसंज्ञायां वाक्य-संज्ञा चेद्वर्णविधि’रिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैष दोषः । यथा काकाज्जातः काकः, इयेनाज्जातः इयेनः । एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणम् । [यत्संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं] तस्मात्परः पूर्वो भवति, तस्य दीर्घो भवतीति ॥

(प्र०) यथा काकादिति । ननु काकत्वाभिसं-बन्धात्काकः । अन्यत्र चोक्तं-‘येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैवापरोऽपीति । नैष दोषः, यदानीं ऽपजात-जात्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः काको भवति, निर्धारं च तस्य काकाजन्म भवति तदैतदुक्तम् । एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोऽपि ताच्छब्दं लभते इति भावः ॥

(उ०) भाष्ये-यथा काकादिति । अज्ञात एव काक-त्वे तज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदत्रापोत्यर्थः । तत्र शङ्कते-नन्विति । अन्यत्र-‘एकं तेन’ इत्यत्र । यदानुपेति । नै उपजातो जात्यभिव्यञ्जकः संस्थानविशेष आकारविशेषो यस्येत्यर्थः । किं तर्हि तथा व्यवहार इत्यत आह-निर्ज्ञात-

१ कश्चि । २ तत्र-तेषां शापकस्येति । ३ अनेक-वर्णवाक्यरूपमनेकम् । ४ ‘वाक्यस्य’ । काकः-काकशावकः । ६ जातत्वात्-संप्रसारणं भवतीति वाक्याज्जातत्वात् । ताच्छब्दं-संप्रसारणशब्दस्यपदैशम् ।

मिति । एवं च तस्माज्जातत्वेनाऽवगते तच्छब्दप्रयोग उभ-यशापीति, दृष्टान्तोपपत्तिः । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काक-त्वाभिसंबन्धात्काक एवं संप्रसारणाज्जातोऽपि संप्रसारणत्वा-तोपात् संप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः ॥

[समाधानान्त(रवातिक)भाष्यम्]

॥[*॥ वाक्यैकदेशप्रयोगाद्वा ॥*॥]

अथ वा इद्व्यन्ते हि-वाक्येषु वाक्यै-कदेशान् प्रयुज्जानाः, पदेषु च पदैक-देशान् । वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान्,-प्रविश, पिण्डीम्, प्रविश, तर्पणमिति । पदेषु पदैकदेशान्-देवदत्तो, दत्तः, सत्य-भामा, भामेति । ए-मेहापि,-संप्रसारण-निर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येत्येतस्य वाक्य-स्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येव वा-क्यैकदेशः प्रयुज्यते । ते निर्वृत्तस्य विधि-विज्ञास्यामः-‘संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारण-निर्वृत्तस्येति ।

(प्र०) प्रविशेति । प्रवेशनक्रिया, कर्म योग्यमाक्षि-पति, तत्र पिण्ड्या प्रवेशाऽसंभवाद्गृहप्रतिपत्तिः । एवं पिण्डीमिति कर्म योग्या क्रियामाक्षिपद्रक्षण-क्रियां प्रकरणवशात्प्रस्थापयति । एवं संप्रसारणा-दित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षेप्यतन्त्यर्थः । यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा ‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे’ इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

(उ०) वाक्येष्विति । स्वार्थबोधनाय वाक्येषु प्रयो-क्तव्येष्वित्यर्थः ॥ योग्या क्रिया दर्शनादिरपीत्यत आह-प्रक-रणेति । तत्तदावस्थस्य वाक्यार्थे शक्तिमैर्हणकाले तत्तदेक-देशस्यापि तत्तदावस्थार्थे शक्तिग्रहः, पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्त्यैव बोधः ॥ पूर्वपरिहारे संप्रसारणपदस्य तज्जात्यवर्णे उपचारात्प्रयोगः । अत्र त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रति-पत्तिरिति भेदः । तदाह-आक्षेप्यतीति । आक्षेपोऽत्र बोधनमेव ॥ भाष्ये-इत्येतस्य वाक्यस्यार्थ इति । अत्र ‘वाक्य’ पदं ददसमुदायपरम् । इत्येतस्य-इत्येतदर्थकस्य-संप्रसारणादुत्पन्नो यस्तस्मादित्यस्येति, संप्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च-वाक्यस्यार्थ इत्यर्थः ॥

७ तज्जातत्वेति । तज्जातत्वज्ञानमात्रेणेत्यर्थः । ८ शङ्कते-कथमिति । नन्वि-त्यादिः । ९ लुप्तं स्यात् । १० गङ्गा प्रविश, तर्पणे कुर्वित्यर्थः । ११ ‘ते’ पाठः । १२ ‘प्रवेशन’ । १३ ‘ग्रहण’ ।

[समाधानान्तर (वाचिक) भाष्यम्]

[||*|| वचनंप्रामाण्याद्वा ||*||]

अथवाऽऽहायं 'संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति', 'संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति', न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेव निर्देश उपपन्नो, नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्तीति, तत्र वचनाद्भविष्यति ॥

(प्र०) अथवेति । 'यथा ब्राह्मणशतं भोज्यता' मित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोजयन्ते, तथेहापि 'संप्रसारणा'दित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्याऽभावात्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः ॥

(उ०) पूर्वभ्यः पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह—यथा ब्राह्मणेति । एवं च यथा तत्र सङ्ख्यान्वयः सङ्ख्येयद्वारा, तथा प्रकृते स्वनिर्वृत्तद्वारेति भावः । तदेवाह—तत्फलस्येति । यथा भिन्नाद्या सङ्कल्पितं द्रव्यं तस्याऽप्येव तत्पुत्राय समर्प्यते तद्वदिति भावः ॥

[द्वितीयपञ्चाशदुपगमभाष्यम्]

अथवा पुनरस्तु वर्णस्य ॥

[आक्षेपसमारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं 'वर्णसंज्ञा चेन्निरवृत्तिरिति' ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितं । सर्वाणि चेतरेतराश्रयण्येकत्वेन परिहृतानि—'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति ।

(उ०) भाष्ये—एकत्वेनेति । साजान्यादेकत्वेन विशिष्टानि बुद्ध्या कृतेत्यर्थः । सर्वेषामेकत्वेनेकजातीयत्वेनेकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः ॥

[समाधाननिरासभाष्यम्]

नेह तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि तत्र किं चिदुच्यते—'अस्य स्थाने ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति' । इह [हि] पुनरुच्यते—'इय्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति ॥

(उ०) नेहं तुल्यमिति । नित्यशब्दवादेऽपि यणश्चाभिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति भावः ॥

१ सुप्तस्यात् । २ नच नहि । ३ तत्र—तथामिति । ४ कचिन्न । ५ पश्यति—विचारयति । ६ अग्व 'अत्र' ।

[समाधानस्थापन(वाचिक)भाष्यम्]

[||*|| भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा ||*||]

एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञाविज्ञास्यते । यद्यथा—कश्चित्कचित्तन्तुवायमाह—'अस्य सूत्रस्य शाटकं ध्वे'ति । स पश्यति—'यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्, भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता, स मन्ये वातव्यो—'यस्मिन्कृते शाटक इत्येतद्भवतीति' । एवमिहापि—स यणः स्थाने भवति यस्याऽभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

(प्र०) भाविनीति ॥ 'प्यङ् संप्रसारण'मिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः ॥

(उ०) भाविसंज्ञेति । संप्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन व्यवहरित्यमाणे लक्षणमिति भावः । अतः समाधिर्वृद्ध्यादिविधेऽपि बोध्यः ॥

[समाधानान्तर(वाचिक)भाष्यम्]

[||*|| इजादियजादिप्रवृत्तेश्च ||*||]

अथवा—इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । यजाद्युपदेशान्तु इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुज्यते च पुनर्लोकादृष्टम् उतमिति । ते मन्यामहे—'अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुज्यते' इति । तत्र तस्याऽसाध्वमिममतस्य शास्त्रेण साधुत्वमवस्थाप्यते—'किति साधुर्भवति, किति स'धुर्भवतीति ॥ [इय्यणः संप्रसारणम्] ॥

(प्र०) 'मिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह—अथवेति । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभाव इत्यर्थः ॥ असाध्वमिमतरथेति । प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति भावः । यथासंख्यसंबन्धादबुद्धितरामितिकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति । 'दिव उ'दित्युत्त्वे यणादेशे कृते 'हल्'इति दीर्घत्वं तपरकरणाच्च भवति—'न्यामिति । अक्षयुवाविलस्र

इत्यादिः । ७ अस्य—वक्तुः । मन्ये—निश्चिनीमि । ८ 'मित्यत्र' । 'मित्यादि' । ९ 'वास्तव्येन' ।

‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वकादेशो न भवत्यत्र पश्चात्सन्निधानात्, अथवा वाणादाहस्य बलीयस्त्वात् ॥

(३०) बुद्धीति । तदर्थं सूत्रार्थः—‘यणप्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः संप्रसारणसंज्ञकौ’ इति ॥ तज्ज्ञानं च यज्ञाद्युपदेशज्ञानमात्रेण ‘बन्धोस्वपीत्येतज्ज्ञानं विनापि जातमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । ‘बन्धोस्वपीत्यादेशाद्यमर्थः—‘पतत्संनियन्प्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः साधुरिति’ इति भावः । असाधोः साधुत्वं नष्टाणाऽप्युपपादयितुमशक्यमत आह—प्रागिति । पतदेव ‘चे’ विनयितुमभिमतस्यैव युक्तम् । ननु दुरेलङ्घि उत्तमपुरुषे लस्येति तस्य संप्रसारणत्वेऽदुहितराभित्यादौ ‘इह’ इति दोषः स्यादत आह—यथासंख्येति । एवं हि यथासङ्गवार्थं लुकारोपदेशस्यावश्यकत्वे ‘लुकारोपदेशः किमर्थ’ इति ऋल्लक्सुस्थभाभ्याऽसङ्गतितिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मात् ‘संप्रसारणस्येत्यादौ तद्भाषितपरत्वाश्रयणाज्ज्ञातः । ध्वनितं चेदं वाक्यसंज्ञापक्षस्थापने वाक्यैकदेशन्यायं वदता भगवता । एतेन ‘युभ्याम्’ ‘अश्वघुवा’ वित्यपि सिद्धम् । अत्र पश्चादिति । समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वादौकारस्य चाऽनङ्गत्वादित्यर्थः । तत्प्रत्याख्यानोऽप्याह—वाणैति । आहम्—उवङ् । [हरयणः] ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥१११११४५॥

[आक्षेपभाष्यम्]

समासनिर्देशोऽयं, तत्र न ज्ञायते—क आदिः कोऽन्त इति । तथा—‘अजाविधनौ देवदत्तस्य हृदसां वित्युक्ते तत्र न ज्ञायते—कस्याजाधनं, कस्याऽवयः—इति ॥

(प्र०) आद्यन्तौ । लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति, अपि तु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः—समासनिर्देशोऽयमिति । अभिज्ञस्याऽर्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः । यद्यपि ‘देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयवधनमिति वाक्येपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं ‘समासनिर्देश’ इत्युक्तम् ॥

(३०) आद्यन्तौ । अपि विवृति । पतदर्थमेव स्थानारूपप्रमाणेन सिद्धेऽपि यथासङ्गव्यवस्थामात्रमप्यकमिति भावः । अभिज्ञस्य—अप्यभूतस्य । सुतरामिति । यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः, पृथगुपस्थितिश्च, तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था, किमु वक्तव्यं साहित्यप्रतीतावप्युपस्थितौ

चेत्यर्थः । तथाप्यवयवेषु तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणव्यासङ्गवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमिति तात्पर्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

यद्यपि तावद्लोक एव दृष्टान्तः, दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति ।

(प्र०) यद्यपि । दर्शनं—दृष्टं, तस्याऽन्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः ।

(३०) अन्तो निश्चय इति । दर्शनस्याऽवसानं निश्चये सत्याकाङ्क्षाभावाद्भवतीति ‘दृष्टान्तश्चन्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थः । एतद्दर्शनमिति । निश्चय इत्यर्थः । एवं च यथासंख्यान्वभाषिप्रयोगेदृशप्रयोगो लोकेऽसाधुरिति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति वैह कश्चित्पुरुषारम्भः ? ॥

(३०) भाष्ये—अस्तिवेति प्रश्नः । ‘च’ पाठस्तत्रुक्तस्तस्य प्रश्नेऽयुक्तत्वात् ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह ॥

कः ? ॥ संख्यातानुदेशो नाम ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कौ पुनर्प्रकितावाद्यन्तौ भवतः ? ॥

(३०) कौ पुनरिति । यौ टकितावाद्यन्तौ तौ किमागमौ उतादेशौ इति प्रश्नः ॥

[समाधानभाष्यम्]

आगमावित्याह ॥

(३०) आगमावित्याहेति । आद्यन्तपदसत्त्वादिति भावः ॥

[आदेशवादिन आक्षेपभाष्यम्]

युक्तं पुनर्यच्चित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् । नै । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविवालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः ॥

(३०) नित्येष्विति । वर्णास्तद्धिताः प्रयोगेषु श्रूयमाणाः शब्दाश्च व्याकरणाऽकार्या आकाशचक्षुरित्या इति मते इदम् ॥

[आगमवादिनः प्रतिबन्दीभाष्यम्]

अथ युक्तं यच्चित्येषु शब्देष्वावेशाः स्युः ? ॥

[आदेशवादिनः समाधानभाष्यम्]

बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवित-

१ ‘सङ्घ’ । २ कच्चि । ३ तत्र—समासनिर्देशे ॥

८ ‘वेह’ । ५ नेति । ‘ने’त्यत्र ‘युक्तमित्यस्यानुपपन्नः ।

तत्र हेतुमाह—नित्येष्विति । आगमश्चेति । चो कर्त्तव्ये केभाष्यार्थमाहुः । ६ इह—आदेशविधाने ।

व्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य
प्रतिपत्तिर्युक्ता ॥

(३०) तत्र शब्दान्तरादिति । प्रसक्तं शब्दान्तर-
बुद्धिं विहायेत्यर्थः ॥

[शृष्टापत्तिभाष्यम्]

आदेशास्तर्हीमं भविष्यन्त्यनागमकानां
सागमकाः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्कथम् ? ॥

[एकदेशितसामानभाष्यम्]

संज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तो चेह
संकीर्त्यते, टकारककारावित्युदाह्रियते ।
तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भवि-
ष्यतः । तत्र 'आर्द्धधातुकस्येड्लोदेः'
इत्युपस्थितमिदं भवति—आदिरिति ।
तेनैकारादिरादेशो भविष्यति ॥

(प्र०) संज्ञाधिकारोऽयमिति । यद्येवं संज्ञा-
संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयमेव नियतं
इति किमिद्वहणेन, टकावित्येवास्तु । नैप दोष ।
इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते । तेनेत्संज्ञकस्य
यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवत इति
'आलजाट्वा' वित्याट्छप्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति ।
तत्रेड्ग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते । स्थानेऽन्तर-
तमर्द्धादेशो भवतीति तव्यस्य इत्ययो भवतीति
सिद्धमिष्टम् ॥

(३०) 'अनागमकानां'मिथ्यादयैवपि 'युसंज्ञा'मर्थे
आशय उक्त एव, तथापि तं विरुद्धं 'तत्कथ'मिति प्र०
एकदेशी साहचर्यादस्य संज्ञासूत्रत्वेन तदुपपत्तिमाह—संज्ञा-
धिकारोऽयमिति । तत्र शब्दज्ञे-यद्येवामिति । उपल-
क्ष्यत इति । एवंचाऽनयोऽरिस्तमेव नेति भावः । आट-
जिति । यद्यपि प्रत्ययविधौ नाऽस्य प्रवृत्तिः, पठान्यपकर्ष-
णम् । अत एव टा-टिठन्-एकारादिकडित्यादौ नाग-
म्यः । तथापि टुकः पवोयोग्यतया स्यादिति दोष इति
प्र० । 'आटके'त्यादिभिरनु टकारार्थादित्येव पलक्षितमाका-
शं तद्वत्तु बुद्ध्यादिविधानम् । भाष्ये-सङ्कीर्त्यते । प्रथमत-
उच्यते । उदाह्रियते । पश्चादुच्यते इत्यर्थः । अन्तर-
१ मन्त्र-शब्दान्तरावने । २ तत्र-तथासात । ३ तत्र-
मन्त्राणां तत्रेति । ४ कश्चिन् । ५ इह—आर्द्धधातुक-
स्येड्लोदेरित्यत्र, अष्टाध्यायी वा । सूत्रमिति त्वयमेव
मनुष्यायारोपादोष्यम् । ६ दुस्तं स्यात् । ७ 'इकारादिरस्येति'

तम इति । अर्थतः, अतितश्चेति भावः ॥

[शब्दभाष्यम्]

पतावहिं सूत्रम् 'इट्'-इति । कथं
पुनरित्यता सूत्रेणेकारादिरादेशो लभ्यः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

लभ्य इत्याह ॥ कथम् ? ॥

[*] "बहुव्रीहिनिर्देशात्" ॥ *]

बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । इकारः 'ट्'—
आदिरस्येति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुमिह तु
कथं—'लुङ्लङ्लृङ्ङुदात्तः' इति, यत्रो-
दात्तमुदात्तग्रहणेनाऽकारो विशेषयितुम् ॥

[दोषनिर्वासाभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[दोषदर्शनाभाष्यम्]

अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत ॥

(प्र०) अङ्गस्योदात्तत्वमिति । तथाऽलो-
न्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् ॥

(३०) ननु प्रथमाऽतिक्रमे वारणाऽभावाद्युदात्त-
त्वेनेष्टमिदं न आह—तच्छेति ।

[समाधानभाष्यम्]

नैप दोषः । त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः ।
तत्र वाक्य एवोदात्तग्रहणेनाऽकारो विशेष-
यते—अकार उदात्त आदिरस्येति ॥

(प्र०) त्रिपदोऽयमिति । विशेषणस्याप्यु-
दात्तस्य सौवर्त्यानिर्देशस्य परनिपातः ॥

(३०) भाष्ये—तत्र वाक्ये गृहेति । त्रिपदे वाक्य-
एवोदात्तः । पूर्वः—प्रथमो । एवं च तत्समाकारकश्रुत्या-
प्येव त्रिपदोऽयमिति भावः ।

[शब्दभाष्यम्]

य तत्र तत्रुच्येतत्त्वानि—आडजादी-
नामिति ।

पा० १८ सूत्रः इयमिति । अकारः ट् आदिरस्येति द्विपद-
बहुव्रीहिसंज्ञोपपत्तेः । उदात्त इति च भिन्नं पद-
मिति भावः । १ 'नशाऽशक्यमुदात्तग्रहणेनाऽकारो
विशेषयितुं निमित्तः' ।

(प्र०) यत्र तर्हीति । तत्र ह्युदात्तग्रहण-
मेवाऽनुवर्तत इत्यशक्यो बहुव्रीहिराभयितुमिति
भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

वक्ष्यत्येतत्-‘अज्ञादीनामटा सिद्ध’मिति ॥

(प्र०) वक्ष्यत्येतदिति । सूत्ररयैव प्रत्या-
ख्यानाददोष इत्यर्थः ॥

(उ०) प्रत्याख्यानादिति । योस्तुद्धिपाथकं च
‘बासुद्धिपथः परमैपदेश्य’ति पाठ्यमिति न दोषः ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

अथवा-यत्तावद्यं सामान्येन शक्तो-
स्त्युपदेष्टुं तत्तावदुपदिशति-प्रकृतिम् ।
ततो वलाघार्धधातुकं, ततः पञ्चादिका-
रम् । तेनाऽयं विशेषेण शब्दान्तरं समु-
दायं प्रतिपद्यते । तद्यथा-खदिरैर्बुधैर्यो-
‘खदिरैर्बुधैरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ’ ।
ततः पञ्चादाह-‘कङ्कटावन्जदिर’-इति ।
तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं
प्रतिपद्यते ॥

(प्र०) अथवेति । परिभाषापक्षेऽपि न
दोष इत्यर्थः । नहि व्यवस्थितस्य तत्त्वस्य पञ्चा-
दिकारोऽवयव आगच्छति, येनाऽनित्यत्वं स्यात् ।
किं तर्हि, नित्यं पदमनेनोपायेनान्वाख्यायते ।
खदिरैर्बुधैर्योरिति निर्धारणे पक्षी । ‘तयोः कङ्कट-
वान् खदिर’इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते,
न तत्र कङ्कटास्तदानीमारोप्यन्ते, प्रतिपादनोपाय
एवाऽयमित्यर्थः ॥

(उ०) ‘आज्ञादीनामिति कुर्वन्तः मृत्कृतौ नायं
पक्षस्तात्पर्यविषयीभूत इत्युक्ते ‘यु’संज्ञामुपरोपादितमेव पक्षं
सिद्धान्ताह भाष्ये-अथवेति । परिभाषापक्षोऽपीति ।
परिभाषायेव नागमत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । भाष्ये-तेनायं विशेषे-
णेति । ‘ततः पञ्चादिकार’मित्यनेनेत्यर्थः । शब्दा-
न्तरम् । तज्यापेक्षया भिन्नं समुदायमित्युक्त्यादिरूपमित्यर्थः ।
प्रतिपद्यते । तद्व्यवृद्धिनिवर्तनेनेत्यर्थः । नित्यं पदमिति ।
व्याकरणाऽनित्यावयवमित्यर्थः । अन्वाख्यायत इति । क्रमेण
सिद्धतत्त्ववयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकवृद्धिविपरि-

णामद्वारा प्रत्याख्यत इति आदेशात्पक्ष इवाऽत्रापि वृद्धिविपरि-
णामात्र नित्यत्वहानिः । तदेव दर्शयति-न तत्र कङ्कटा
इति । कङ्कटः-सञ्ज्ञाहः । उपरितनशुष्कत्वचः । भाष्ये-
खदिरैर्बुधैर्योरिति । ‘सामान्यमुपदिशती’त्युक्ताह्ननासामा-
न्यापेक्षया पक्षी । सामान्यमेव दर्शयति-खदिरैर्बुधैरौ
गौरकाण्डाविति । द्रव्यान्तरं । कङ्कटाद्विभक्तं तदवय-
वम् । समुदायमिति । एतज्जिमतं गुणसमुदायरयैव
द्रव्यत्वादिति भावः । तत्र यथा ‘गौरकाण्डावि’त्यादिना खदि-
रेऽपि प्रसक्तं बुधैर्युद्धि ‘कङ्कटा’नित्यनेन निवर्त्य खदि-
र्युद्धिः स्थाप्यते, तथेवापि सामान्योपदेशात्सर्वत्र तन्व्युद्धौ
प्रसक्त्यामिहबोधकविशेषेणगमत्वबोधनद्वारैव इत्युद्धिः
स्थाप्यते इत्यर्थः । निरूपितं चेदुसंज्ञामुते । अत्र पक्षे वाच-
कत्वेवाऽनया प्रणास्या व्युत्पादनम् । उत्तरपक्षे तु कल्पित-
स्याऽनेन साक्षाद्वोधनम् । तेन च बोधकराऽल्लण्डस्य
बोधनमिति शेदः ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवैतयानुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुप-
दिशति-प्रकृतिम्, ततो वलाघार्धधातु-
कम्, ततः पञ्चादिकारं, यस्मिन्स्तस्या-
गमवृद्धिर्भवति ॥

(प्र०) अथवेति । एतदाह-अस्ति स्त
एधीति तत्त्वतो रूपाऽर्थान्वयाऽभावात्कल्पिताभ्यामे-
वान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाभित्याऽसत्यप्रकृति-
प्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते
रेखागवयनेन सत्यगवयस्य ॥

(उ०) रूपार्थान्वयाऽभावादिति । व्याकरणेन
यस्य ‘अ’सितिरूपरयऽणो दक्षितरनेन रूपेण तस्यार्थस्य
प्रयोगेध्वन्वयाऽभावः, स्त एषायादी व्यभिचारादित्यर्थः ।
असत्येति । शास्त्रपक्ष्या कल्पिता असत्या इत्यर्थः ।
यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव, तर्हि कल्पिताव-
यवसदृशावयवानां तत्राऽन्वयात् । तथापि सत्यं पदमल्लण्ड-
मेव, एषायादी शास्त्रकल्पितावयवसदृशानामनुपलभ्या-
दित्येतत्पक्षनिष्कर्षः । सत्यस्य पदस्येति । एवं च रेखा-
गवयवत्कल्पिताऽनित्यपदविषयकं शास्त्रम् । तत्रागमेभ्यपि न
क्षतिर्न च तद्व्योके प्रयुक्त्याप्तं, किं तु तत्प्रत्ययमेव पदं
तमेति भावः । एतदेवादिमाध्यमवयवार्थः-एतया-वक्ष्य-
माणवाऽऽनुपूर्व्या, अर्थ-पाणिनिः, कङ्कटान्तरं-बोधकशब्दापे-
क्षया भिन्नं रेखागवयवकालीयम्, उपदिशति-प्रतिपादयति ।
तत्रागमबुद्धावपि न शब्दनित्यताहारानिरिति ॥

१ बासुद्धिपथो दोष निरस्यत-बासुद्धिति ।

२ ‘सामान्येनोपदेष्टुं’ । ३ ‘बुधैरौ’ ।

४ तत्र-रेखागवये । ५ तत्र-सत्यगवये । ६ तत्र
पदं सति । ७ न च=नापि ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्यय-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भविति । 'चरेष्टः' 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति ॥

(प्र०) प्रत्ययप्रतिषेध इति । प्रत्ययपरत्वस्थाप्यमपवादः प्राप्नोतीति भावः ॥

(उ०) ननु टकितोराद्यन्तविधाने कस्यापि प्रत्ययस्याऽप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह-प्रत्ययपरत्वस्थापीति । अपिना-स्थानेयोगत्वस्य ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ परवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

[परवचनात्सिद्धम्] । परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति ॥

(प्र०) परवचनादिति । पुरस्तादपवाद-न्यायेन स्थानेयोगत्वमेवानेन वाच्यते, न प्रत्ययपरत्वमिति भावः ॥

[समाधानवाचकैकदेशिवार्तिकम्]

॥ * ॥ परवचनात्सिद्धमिति चेच्चाऽपवाद-त्वात् ॥ * ॥

परवचनात्सिद्धमिति चेत्तत्र ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अपवादत्वात्' । अपवादोऽयं योगः ॥ तद्यथा-'मिदचोन्त्यात्वरः' इत्येव योगः स्थानेयोगत्वस्य, प्रत्ययपरत्वस्य चाऽपवादः ॥

(प्र०) नापवादत्वाद्दिति । बाध्यमानापेक्षायां पुरस्तादपवादस्यापेक्षा नस्तीति भावः ॥

[दृष्टान्तवैषम्यभाष्यम्]

विषय उक्त्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं, प्रत्ययपरत्वं च बाधते । इह तु पुनरुभयं सावकाशम् । कोऽवकाशः ॥ मित्करणस्याऽवकाशः-'टितः'

इति ईकारो यथा स्यात् । कित्करणस्यावकाशः-'किती'त्याकारलोपो यथा स्यात् ॥

(उ०) माथे-युक्तं तत्रेति । नृभक्षमादीनां मित्त्वमनवकाशम् । उभयं-प्रत्ययसंबन्धित्वं, किरवं च । एवं चागमदित्त्वमित्त्वयोरनवकाशत्वात्प्रत्ययसंबन्धिनश्च सावकाशत्वाच्चेन नाऽप्राप्तिन्यायेनेदं स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भावः ॥

[सर्वापवादवादिनः समाधानवाचकभाष्यम्]

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्प्रियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत्-टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति, कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति ? ॥

(प्र०) सर्वापवादवाद्याह-प्रयोजनमिति । सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् । परत्वमेव त्वलभ्यमित्यर्थः । टित्करणादिति । लीबर्थादित्यर्थः । कित्करणादिति । आकारलोपार्थात् ॥

(उ०) सति परत्व इति । टित्तान्त्रोन्धिविधानात्, किं परे लोपोविधानाच्चेति भावः । 'टित्परो भवती'-ति वचनाऽमावादाह-लीबर्थादिति । यद्यप्युभयथा टित्स्य सावकाशत्वे परवात्परत्वेत्यस्य प्रवृत्त्या पर एव भविष्यति, तथापि 'मिदचोन्त्या'दिति साहचर्याद्वाच्यसामान्यचिन्तामेव न्यायार्थं मन्यते ॥

[किदंशेऽपवादत्ववाचकभाष्यम्]

टितः खल्वप्येष परिहारो यत्र नास्ति संभवो यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः, अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च ॥

(प्र०) प्रयोजनमश्रुपेत्याह-टित इति । कितस्त्विति । ननु परत्वाऽन्यवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते-परश्च स्यादन्तश्चेति । नैव दोषः, परस्यसतोऽन्तवत्कार्यप्राप्त्यान्तत्वमुच्यते, यथा समासान्तानाम् ॥

(उ०) अभ्युपगम्य [अपि] परत्वेत्यस्य परत्वात्प्रवृत्तिमाह-टितः खल्वपीति । एव परिहारः । 'युक्तं तत्रे'त्यादिनोक्तः । टितो यथाकर्मचिद्वचनदोषैर्यथः । तत्राऽसंभवाप-विरोककद्वयम् । किं तु तदभावास्तमावेष्टः स्यादिति

भावः॥ [अवयवत्वेति । कर्तृशब्दोऽवयववाचीति भावः] ।

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

‘उपसर्गे घोः किः’ । आद्योः प्रध्योः ।

‘नोद्धात्वो’ति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(४०) तत्र दोषमाह—नोक्षित्यादि ॥

[टिप्पण्यपवादत्ववाचकभाष्यम्]

टितश्चाऽप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं
टित्करणादादिर्न पुनः परः ॥

(प्र०) टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेव समर्थयते-
ऽधिकं वक्तुम् ॥

(४०) पूर्वोक्तम् । ‘कुतो नु खल्वि’त्यादिनोक्तम् ।
अधिकम्—कोपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् । आत्थे-
स्यादेव हीति । बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्या मन्यते ।

[आक्षेपभाष्यम्]

क तर्हि इदानीमिदं स्यात्—‘टित
ईकारो भवती’ति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

य उभयवान्—‘गापोऽगिति ॥

(प्र०) गापोऽगित्यत्र कित्वात्परत्वा-
दन्तत्वमिति टिटन्तमेतद्भवतीति कोपोऽयमव-
काशः । ततश्च चरेट् इत्ययमादिः स्यात् ॥

(४०) परत्वादिति । शब्दपरविप्रतिषेधात् ।
आद्यन्तादिति सूत्रे ॥ किदन्त इत्यस्य परत्वादित्यर्थः ।
भाष्ये गापोऽगित्युपलक्षणं, नदत्तोरटादीर्नाम् ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनः समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु षष्ठ्याधिकारे

वचनात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [षष्ठ्याधिकारे-
वचनात्] । षष्ठ्याधिकारेऽयं योगः कर्त-
व्यः—‘आद्यन्तौ टकितौ’ षष्ठीनिर्दिष्टस्ये’ति ॥

(प्र०) षष्ठ्याधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठीप्राप्ता
तत्रोपस्थानमस्याः, न तु प्रत्ययपरत्ववाचनाय ॥

१ अयं पाठो नोक्षित्यादीत्यन्तरमेवोपलभ्यते ।

२ विरोधबीजमूलमाह—अन्तेति । ३ लुप्तम्यात् । ४ चोर

(४०) बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽपि दोषाऽभाव-
माह—सिद्धं त्विति । षष्ठ्याधिकारे इति । तत्राऽनुवर्त्येदं
व्याख्येयम् । तत्रस्य षष्ठ्योपदं वाऽत्राऽपक्रष्टव्यमिति भावः ।
प्राप्तेति । ‘एतदुपस्थिते’ प्राप्तिरिति शेषः । नस्त्विति ।
प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावादित्यर्थः ॥

[तस्यैव समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्त-

दभावेऽसंप्रत्ययः ॥*॥

आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे-
षष्ठ्या अभावे—असंप्रत्ययः स्यात् । आदि-
रन्तो वा न भविष्यति ॥

(प्र०) आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयोजकावा-
द्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताऽभावावगतिरित्यर्थः ॥

(४०) भाष्ये षष्ठ्योपदासंज्ञकत्वेऽपि समाधानमाह—
आद्यन्तयोर्वेति । ‘अर्थ’शब्दः प्रयोजनवाची । ‘षष्ठ्यर्थ-
त्वा’दिति बहुव्रीहिरित्याह—षष्ठ्यर्थः प्रयोजकत्वमिति ।
षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकत्वमित्यर्थः । षष्ठ्यन्तार्थस्यावयवभूताद्यन्त-
निरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बोध्यम् । यथैवानवयवभूता-
द्यन्तर्ह्योऽर्थः स्यात्तदा तस्य निरूपकाऽऽकाङ्क्षात् स्यादेव
षष्ठ्यर्थस्तद्वैधनाय च षष्ठ्ययोगः । न च सोऽस्ति ।
तस्मादाद्यन्ताऽभावाऽवगतिरिति भावः । भाष्ये ‘षष्ठ्यभावे’-
इत्यस्य तदर्थोऽभावे इत्यर्थः ॥

[शङ्काभाष्यम्]

युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्या-
न्नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् ॥

(प्र०) युक्तं पुनरिति । शब्दभावाऽभावा-
न्वयार्थभावाऽभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य
प्राप्तं, तच्च पुनर्न युक्तम् । शापको हि
शब्दोऽर्थस्य, न तु कारकः, सर्वेण सर्वस्यार्थस्य
क्रियाप्रसङ्गादिति भावः ॥

(४०) वैधोऽप्यशब्दाऽभावात्तदर्थोऽभावस्तदभावा-
च्चाद्यन्ताऽभाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का भाष्ये—युक्तं
पुनरिति । ‘नार्थ’त्यत्र काङ्क्षः । शब्दभावेति । षष्ठ्यो-
सत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थितिः, षष्ठ्यभावे तदर्थोऽभावादा-
द्यन्ताऽभाव इत्युक्तेरिति भावः । कारकत्वे बाधकमाह—सर्वेण
रक्षादिशब्देन । सर्वस्य—रक्षादिरूपस्य ॥

वादीनामिति । समुदायस्य तत्र टित्वमिति भावः ॥

५ पूर्वोक्तमेव स्यादयति यदीति । ६ शङ्कासुपपादति—षष्ठ्यति ।

[समाधानमाध्यम्]

अर्थनिमित्तक एव शब्दः ॥ तत्कथम् ॥
आद्यन्तो वष्टयर्थौ । न चान्न वष्टौ पद्यामः ।
ते मन्थ्यामहे-आद्यन्तावेवाऽत्र न स्तः ।
तयोरभावे वष्टयपि न भवतीति ॥

(प्र०) अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव
शब्दस्य प्रयोनकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः ।
अप्रयोगाच्चानुमीयते-नूनमर्थ एवाऽत्र प्रयोजको
नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुज्जीतेत्यर्थः । 'चरेष्ट'
इत्यत्र 'परश्चे'त्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता ।
'भाषोष्टक्' 'नोहिशाब्दो' मित्यादावध्यानन्तर्यसंबन्धे
पृष्ठी । न त्ववयवावयविसंबन्धे, प्रत्ययपरत्वेन
प्रतियोगं संनिहितेनाकाङ्क्षविच्छेदादनर्थित्वाद्-
स्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादुपवादन्यायस्तु ययो-
र्द्वापक्षे संभवति, न कार्यकालपक्ष इति नाश्रितः ।

(ड०) भाष्ये समाश्रिते-अर्थनिमित्तक एवेति ।
तज्ज्ञानहे-अर्थ एवेति । अनुमीयते इति । कार्याऽभावेन
कारणाऽभावोऽनुमीयते । यथा नदापूराऽभावेनोपरिदेशे दृष्टय-
भाव इति भावः । भाष्ये-आद्यन्तो । तावर्थौ वष्टयर्थद्वारा
वष्टाप्रयोगप्रयोजको इत्यर्थः । एवं कार्याऽभावात्कारणा-
भावानुमाने कारणाऽभावात्कार्यमपि नेति निगमयति भाष्ये-
तयोरभाव इति । ननु प्रत्ययविभाषपि कचित्पक्षो दृष्टेस्तत
आह-चरेष्ट इत्यादि । न विवक्षितः । एतत्सूत्रेपस्थानेनेति
भावः । तत्र हेतुमाह- प्रत्ययेति । आकाङ्क्षेति । देशांश
इत्यर्थः । अनर्थित्वात्-एतदाकाङ्क्षाऽभावात् । अर्त
एव 'धातोः' 'प्रातिपदिका'दित्यधिकारानुग्रहो भवति ।
धात्वादिभ्यः परो गादिभ्योऽनन्तर इत्यर्थात् । न कार्य-
कालेति । एतत्तत्त्वमिको गुणबुद्धौ इत्यत्र निरूपितम् । वस्तु-
तस्तुवाश्रित एव, 'परवचनात्सिद्ध'मित्यस्यैव सिद्धान्त्यु-
क्तित्वात् । 'नापवादत्वा'दित्यादेः पूर्वपक्षेकदेशिसिद्धा-
न्त्येकदेशिनोरुक्तिवादिति तत्त्वम् ॥ [आद्यन्तो] ॥

मिदचोऽन्यात्परः ॥११॥४६॥

[आक्षेपमाध्यम्]

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) मिदचोऽन्यात् । किमर्थमिति । किमनेन
व्यावर्त्यत इति प्रश्नः ॥

१ 'तेन' पा० । २ 'अन्यानुप' । ३ तत्र-निषेधे ।

४ अत एव-प्रतियोगं तस्य संनिहितत्वादेव ।

४९

(ड०) मिदचो । प्रयोजनप्रभेऽपवादत्वाभिधानमसङ्गत-
मत आह-किमिति । किं व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः ।
किं स्थानियोगत्वमुत प्रत्ययपरत्वमपीति प्रश्न इति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ मिदचोऽन्यात्पर इति स्थानपर-
प्रत्ययाऽपवादः ॥*॥

मिदचोऽन्यात्पर इत्युच्यते । स्थाने
योगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चाऽपवादः ।
स्थानेयोगत्वस्य तावत्-कुण्डानि वनानि
पयांसि यशांसि । प्रत्ययपरत्वस्य-मिनसि
छिनसि ॥

(प्र०) स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्या-
ऽपवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः-प्रत्ययपरत्वस्या-
पवाद इति । कुण्डानीति । 'नपुंसकस्य शलच'
इत्यत्र शलज्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरित्यस्ति
स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः । मिद्वत्त्वस्मिन्नुपस्थिते
नपुंसकस्याऽङ्गस्तेत्यवयवपक्षो संपद्यते ॥

(ड०) उभयाऽपवादत्वे बीजं तु तत्र तत्र मित्त्व-
वैयर्थ्यं पूर्वं सूत्र एवोक्तम् । ननु 'नपुंसकस्येति सूत्रे
'शलच' इति पञ्चमीति क स्थानेयोगत्वप्रसङ्गोऽत्र आह-
नपुंसकस्येति । पञ्चम्यां हि 'तस्मा'दिति परिमाणोपस्थाने
'पयांसि' 'वनानि' 'युमयो'रप्यसिद्धिरिति पक्षबोधेति भावः ।

[प्रसङ्गमाध्यम्]

अवेदिदं युक्तमुदाहरणं-कुण्डानि
वनानि, यत्र नास्ति संभवो यद्यमचो-
ऽन्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति । इदं त्व-
युक्तं-पयांसि यशांसीति । अस्ति हि
संभवो यद्यमचोऽन्यात्परश्च स्यात्स्थाने
चेति ॥

(प्र०) स्थाने चेति । ततश्च सकारस्य
स्थाने नुम भवत्वित्यर्थः ॥

[समाधानमाध्यम्]

एतदपि युक्तम् ॥ कथम् ? ॥ नैवेश्वर

आज्ञापयति, नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति-
'अपवादैरुत्सर्गा वाच्यन्ता'मिति ॥

आकाङ्क्षान्तरिहादेव । ५ 'वापवादः' । ६ नपुंसकस्येति ।
'विशेषणतयेति शेषः । ७ इति कचित् ।

किं तर्हि ? ॥ लौकिकोऽयं दृष्टान्तः ।
लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति ।
तद्यथा—‘दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं
कौण्डिन्याये’ति, सत्यपि संभवे दधि-
दानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमि-
हापि सत्यपि संभवेऽचामन्त्यात्परत्वं
पृष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधियते ॥

(प्र०) दृष्टान्त इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र
वृद्धव्यवहारादीदृश एव वाक्यार्थे न्युत्पत्तिर्यत्सामा-
न्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते, न समुचीयते
नापि विकल्प्यते ॥

(उ०) भाष्ये—नैवेष्टर इति । ईश्वरो-वेदः ।
धर्मसूत्र-धर्मशास्त्रम् । भाष्ये—‘अपवादै’रित्यस्या-
‘ऽसंभवे’श्ल्यादिः । कचित्तथैव पाठः । बाध्यन्तामिति लोड् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयो-
गादिलोपार्थम् ॥*॥

[अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादि-
लोपार्थमिति वक्तव्यम्] ॥

अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः ॥ किं
प्रयोजनम् ? ॥ ‘अनुषङ्गसंयोगादिलोपा-
र्थम्’ । अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं
च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत्-मग्नः मग्न-
वान् । संयोगादिलोपार्थं-मङ्गा, मङ्गम्,
मङ्गुल्यम् ॥

(उ०) मग्न-मस्जेरानुपूर्वे नुमि ‘अनिदिता मिति
लोपे सत्य संयोगादिलोपे कुलं निष्ठानत्वे रूपम् । अन्त्याचः
परे तु सति अविशेषेण संयोगत्वे संयोगादिलोपसिद्धावपि
तस्याऽसिद्धत्वात्तस्योपधात्वाऽभावात्तलोपो न स्यादिति
भावः । संयोगादिलोपस्तु बहूनां समवशने बहूनामेव
संयोगसंश्लेषे पक्षे फलत्वेन बोध्यः । मङ्गुल्यत्वादि त्वनुषङ्ग-
लोपाऽभावेऽपि उदाहरणमुक्तम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ भर्जिमर्च्योश्च ॥*॥

भर्जिमर्च्योश्चाऽन्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः ।
भरुजा मरीचय इति ।

१ तत्र-लोके । २ ‘ईदृशेव’ । ३ ‘मस्जेरनुषङ्ग’ पा० ।

४ कचिन्न । ५ जात्-जकारात् ।

(प्र०) भर्जिमर्च्योश्चेति । भृजी भर्जन
इत्यस्योणादिकेऽपि कृते गुणे परत्वे च जकारा-
त्पूर्वं ऊमागमः । ‘मर्चं शब्दार्थ’ इत्यस्य चौरादि-
कस्य णिच्चच इरिति इप्रत्यये णिलोपे च चकारात्
पूर्वं ईमागमः ॥

(उ०) भाष्ये—ऊमीमावौणादिकौ ॥

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

स तर्हि वक्तव्यः ॥ न चक्तव्यः ॥

॥*॥ निपातनात्सिद्धम् ॥*॥

किं निपातनम् ? ॥ ‘भरुजा’ शब्दोऽङ्गुल्या-
दिषु पठ्यते । ‘मरीचि’ शब्दो बाह्यादिषु ॥

[प्रश्नमाध्यम्]

किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादि-
राहोस्विदभक्तः ? ॥

[प्रतिप्रश्नमाध्यम्]

कथं चाऽऽयं पूर्वान्तः स्यात्कथं वा
परादिः कथं वाऽभक्तः ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

यद्यन्त इति वर्तते, ततः पूर्वान्तः ।
अथाऽऽदिरिति वर्तते ततः परादिः ।
अथोभयं निवृत्तं, ततोऽभक्तः ॥

(प्र०) पूर्वान्त इति । सङ्घातस्य पूर्वस्य
भक्तो न तदेकदेशस्य । अथादिरिति । नहि संभवो-
ऽस्ति यदचोन्त्यात्परश्च स्यात्, पूर्वस्य चाऽऽदिरिति
सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते ॥

(उ०) नन्वन्त्यादचः परत्वं, तस्य च वर्णान्तरावय-
वत्वमिति विरुद्धमत आह-सङ्घातेति । ‘अन्त्या’दित्यनेन
समुदायाक्षेपेण समुदायरयोपस्थितः वाऽसमुदायावयवसन्निधौ
समुदायग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णान्वयत्वाऽसम्भवा-
च्चेत्याशयः । नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वोदित्वं कुतो नेत्यत
आह-नहीति । परादित्वमिति । वाचनिकमेव वर्णस्य
वर्णाऽवयवत्वं ‘ङः सी’ति पुडादेशेति भावः ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अभक्ते दर्धिनलोपस्वरणत्वाऽनु-
स्वारसमावाः ॥*॥

६ सकारस्य संयोगादिलोपसिद्धावलोपार्थः ।

७ तस्य-संयोगादिलोपस्य । ८ ‘वाऽयं’ ।

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । कुण्डा-
नि वनानि । 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्याने
चाऽसंबुद्धा' विति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ दीर्घ ॥

(प्र०) कुण्डानीति । नान्तमङ्गं न भवतीति
दीर्घत्वाऽप्राप्तिः । ननु 'तदादिबचनं स्यादिनुमर्थ'-
मित्युक्तम् । एवं तर्हि तत्समर्थं भवतीति
गौरवापत्तिः ॥

(उ०) 'अभक्त' इति वातिकस्य 'एते न सिधसन्ती'ति
शेषः । अभक्तश्चेऽपि नान्तत्वमस्येत्यत आह—नान्तमङ्ग-
मिति । दीर्घविधावङ्गाधिकारादिति भावः । गौरवापत्ति-
रिति । प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

नलोप—नलोपश्च न सिध्यति । 'अग्ने
त्री ते वाजिना त्री पधस्था ताता पिण्डा-
नाम्' 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति
नलोपो न प्राप्नोति ॥ नलोप ॥

(उ०) त्री ते इति । 'शेषेऽङ्गदसि बहुल'मिति
शेलेपः । त्रीणि वाजिनानि तानि तानीत्यर्थः ॥

स्वर—स्वरश्च न सिध्यति । 'सर्वाणि
ज्योतींषि' । 'सर्वस्य सुपी'त्याद्युदात्तत्वं
न प्राप्नोति । स्वर ॥

(प्र०) सर्वाणीति । नुमा सुपो व्यवधानात्
स्वरो न सिध्यति ॥

(उ०) नुमेति । व्यञ्जनाऽविद्यमानवद्वावस्तु हल्स्वर-
प्राप्ते, स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्ते वा, नाऽन्यथेति भावः ।
'सुपी'ति न तदन्तसप्तमीत्यभिमानेनेदम् ॥

णत्व—णत्वं च न सिध्यति । मापवा-
पाणि, व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते 'प्रातिपदि-
कान्तनकारस्ये'ति सिद्धं, परादौ विभक्ति-
नकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[णत्वोदाहरणनिरासभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव-
'प्रातिपदिकान्तनुविभक्तिषु चे'ति । णत्व ॥

(प्र०) क्रियते न्यास एवेति । उत्तर-

१ 'क्रियते एतज्ज्वाले' । २ कैयदाशयमाह—एवञ्चेति ।
३ कचिच्च । ४ 'नित्यर्थः' ।

पदस्य प्रातिपदिकस्याऽन्तस्तत्र नकारो यस्मै,
गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदि-
त्यवश्यं नुमो ग्रहणकृत्तव्यम् । स हि समुदायमभक्तत्वा-
दुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति ॥

(उ०) उत्तरपदस्येति । एवं च सर्वपक्षेष्वपीद-
मावश्यकमिति भावः । 'मय'शब्दादिनौ तत्रकारः प्राति-
दिकान्तो भवतीति 'भगिनी'त्यत्राऽनुच्यमाने 'उत्तरपद-
स्येत्यस्मिन्' णत्वप्रसङ्गः । 'भगिनी'त्यत्र च उच्यन्तमुत्तर-
पदं न नान्तम् । मूर्त्तं तु 'मापवापाणि'वित्यादौ चरितार्थ-
मिति भावः । स हीति । नुमिधावङ्गस्येत्वधिकारा-
दित्यर्थः । एवं (चै) 'मापवापाणी'त्यादिसिद्धयर्थं नुमग्रहणमिति
भावः । समासकृत्प्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थेन गर्गभगिनीत्यस्य
भ्यावृत्तौ मापवापाणीत्यस्य सिद्धौ च ग्रहिण्यन्तित्वावर्थं
नुमग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् ॥

[अनुरकारोदाहरणभाष्यम्]

अनुस्वार—अनुस्वारश्च न सिध्यति ।
द्विपंतपः परंतपः । 'मोऽनुस्वारो हली'-
त्यनुस्वारो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) द्विपंतप इति । प्रसङ्गोधारितमेतत् ।
अत्र हि 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन यस्मै' इति नुमो
द्विपद्ग्रहणेन ग्रहणमस्ति ॥

(उ०) द्विपंतपादौ 'द्विपत्परयोस्तापे'रिति खच्च ।
'खचि हस्वः' । 'अर्कद्वि'दिति मुम् । प्रसङ्गेति । द्विपद्-
ग्रहणेन मुन्विशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात्कारणस्य संयोगान्त-
लोपे 'एकदेशिकृत' न्यायेन 'द्विष'मित्यस्य मान्तस्य पदत्वा-
त्सिद्धौऽनुस्वार इत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य न्यायस्थापान्वहाना-
त्तदनाश्रयेणेदम् । बहिरङ्गाऽसिद्धत्वं त्रिपादां नेति तत्रोक्तम् ।

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवं, 'नश्चाऽपदान्तस्य हली'त्येवं-
भविष्यति ॥

[उदाहरणान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

यस्तर्हि न झलपरः—वहंलिहो गीः,
अभ्रंलिहो वायुः ॥ अनुस्वार ॥

(उ०) वहंलिहै 'वहाभ्रे लिह' इति खञ् ।

[श्रीभावोदाहरणभाष्यम्]

श्रीभाव—श्रीभावश्च न सिध्यति ।

१ कैयदाशयमाह—द्विषदिति । २ तस्य न्यायस्य-
तन्मध्यपतितन्यायस्य । ३ 'झलित्यनुस्वारो भविष्यति' ।

अपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । 'नपुंसकादुत्तर-
स्थौः शीभावे भवती'ति शीभावो न
प्राप्नोति ॥ [शीभाव] ॥

(प्र०) अपुणी इति । नित्यत्वात्परत्वाच्च
नुमि कृते व्यवधानमिति भावः ॥

[परादिपक्षाक्षीकारभाष्यम्]

एवं तर्हि परादिः करिष्यते ॥

[परादिपक्षे दूषणवर्तिकम्]

॥ * ॥ परादौ गुणवृद्धयौत्वदीर्घनलोपा-
नुस्वारशीभावेनकारप्रतिषेधाः ॥ * ॥

[परादौ गुणवृद्धयौत्वदीर्घनलोपानुस्वार-
शीभावेनकारप्रतिषेधाः] ।

यदि परादिगुणः प्रतिषेध्यः-अपुणे जतुने
तुम्बुरुणे । 'घेडिती'ति गुणः प्राप्नोति । गुण ॥

(३०) परादाविति वार्तिके 'शीभावे नकारप्रतिषेधः' इति
पाठः । शीभावे इत्यलुगार्थः । 'यस्ते दोषस्थानानो'ति शेषः ॥

[वृद्धशुदाहरणभाष्यम्]

वृद्धि-वृद्धिः, प्रतिषेध्या-अतिसखीनि
ब्राह्मणकुलानि । 'सख्युरसम्बुद्धा'विति णित्वे
'अचो ङित्ती'ति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि ॥

(प्र०) अतिसखीनीति बहुव्रीहिः ॥

(३०) टजभाष्ये नपुंसकत्वाय चाह-बहुव्रीहिरिति ।

[औत्वीदाहरणभाष्यम्]

औत्त्व-औत्त्वं च प्रतिषेध्यम् । अपुणि
जतुनि तुम्बुरुणि । 'इदुद्ग्यामौदच्च घे'रि-
त्वीत्वं प्राप्नोति ॥ औत्त्व ॥

[दीर्घोदाहरणभाष्यम्]

दीर्घ-दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि
वनानि । 'नोपधायाः सर्वनामस्थाने चा-
संबुद्धा'विति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवम् 'अतो दीर्घो यञि सुपि चे'-
त्येवं भविष्यति ॥

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

इह तर्हि-अस्थीनि दधीनि प्रियस-

१ 'प्रतिषेधः' इति मुद्रितः पाठः । २ लुप्तं । ३ 'प्रतिषेधः'
इत्यमपाठ इत्यर्थः । ४ णित्वातिदेशः । ५ 'स्यान इतिदीर्घः' ।

खीनि ब्राह्मणकुलानि ॥ दीर्घ ॥

[नलोपोदाहरणभाष्यम्]

नलोप-नलोपश्च न सिध्यति । 'अग्रे
त्री ते वाजिना त्री पथस्था ता ता पिण्डा
नाम्' । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थे'ति
नलोपो न प्राप्नोति ॥ नलोप ॥

(३०) भाष्ये-अग्रे त्री त इति । ननु परादिपक्षे
'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थे'त्यस्याप्राप्तावपि 'शेदलन्तसिन्हुल'
मित्यनेन नलोपः सिद्ध इति चेन्न, 'निर्दिश्यमान'परिभाषया-
ऽलोऽन्त्यपरिभाषया च इकारस्थेन कोपापत्तेरित्याशयात् ॥

[अनुस्वारोदाहरणभाष्यम्]

अनुस्वार-अनुस्वारश्च न सिध्यति, -द्विष-
न्तपः परन्तपः । 'मोऽनुस्वारो हली'त्यनु-
स्वारो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) द्विषन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य
मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि
तद्वक्तृत्वात्पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः ।
अन्ये तु तद्वक्तृत्वात्तकारग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं भवतु
न तु पदान्तत्वम् । नहि द्वयोर्मकारतकारयोः
पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः ॥

(३०) तद्वक्तृत्वात्पदान्त इति । 'यदागमा'
इत्यस्य तद्वाक्येण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यप्यर्थे इति भावः ।
नहि द्वयोरिति । ननु संयोगान्तकोपे उक्तरीत्याऽस्येव
मस्य पदान्तत्वमिति चेदुक्तमेवेत्यतः ॥

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'नश्चाऽपदान्तस्य हली'-
त्यनुस्वारो भविष्यति ॥

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

यस्तर्हि ॥ इत्परः वल्लिहो गौः,
अभल्लिहो वायुः ॥ अनुस्वार ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

'शीभावे नकारप्रतिषेधः' । शीभावे नका-
रस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपुणी जतुनी
तुम्बुरुणी । सनुमकस्य शीभावः प्राप्नोति ॥

(प्र०) शीभावे नकारप्रतिषेध इति । शीभावे वि-
धीयमाने नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

६ अपिना विशिष्टस्यापि ग्रहणमिति बोध्यम् । 'मित्यर्थः'पा० ।
७ संयोगान्तकोपे-दान्तभक्त्यासंयोगान्तकोपे । ८ 'हलीत्येवं' ।

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति ॥

(प्र०) निर्दिश्यमानस्येति । यथा 'पादः प'दिति पद्मावः पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य ॥

(प्र०) न तदन्तस्येति । पादन्तर्यानुच्चारणादिति भावः ॥

[उदाहरणसाधकभाष्यम्]

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति ॥ कस्मात् ? ॥ नुमा व्यवहितत्वात् ॥

(प्र०) यस्तर्हीति । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति, श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति, तन्नकारेण भक्तेनाऽपि तत्त्वतो व्यवहितमित्यर्थः ॥

(उ०) श्रुतिसंनिपातीति । उच्चारितमिति यावत् ॥

[पूर्वान्तपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

[पूर्वान्तपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जन-

ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ * ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते, नपुंसकोपसर्जन-ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्-आरा-शस्त्रिणी धानाशकुलिनी निष्कौशाम्बिनी निर्वाणसिनी ॥ द्विगुस्वर-पञ्चारत्निनी वशास्त्रिनी । नुमि कृतेऽनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) धानाशकुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते । तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्द्वत्वाऽप्राप्तिः । निष्कौशाम्बिनी इति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जन-ह्रस्वत्वेन परत्वाद्वाच्यते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति ॥

(उ०) धानाशकुलिनीति । सैमाहारद्वन्द्वे तद्विधिविवक्षायां दिवचनम् । तत्र पूर्वं ह्रस्वः । ततो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह-मित्यत्वादिति । इदं च पदस्य

१ समाहारद्वन्द्व इति । धानाश्च शकुलपक्षेति कृतकशेषेत्यर्थः । २ यस्ते विधयः-द्वौ ह्रस्वौ, एकः स्वर

विभक्त्याऽन्वाख्यानपक्षे बोध्यम् । अनजन्तत्वादिति । 'अच' इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादित्यर्थः । परत्वादिति । यद्यपि कार्यैक्ये दोगपद्याऽसम्भवेन विरोधाऽभावेन 'परत्वा'दित्यसङ्गतम् । तथापि नुमि कृते उभयोरप्यभाष्योभयोः सम्भवसत्त्वेन च भाष्ये न कानिदनुपपत्तिः । अत एव भाष्ये 'नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्व'मिति संग्रहमेवेति कति-बोध्यम् । तथैवेति । अनजन्तत्वादिति भावः ।

[दूषणनिरासवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गो नुमः, अन्तरङ्गोऽप्येते विधयः ॥

'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।

द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः-सङ्गात-भक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विह-नुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति ॥

(प्र०) नवेति । 'नित्यादप्यन्तरङ्गो बली-या'निति । स्वरह्रस्वौ च विभक्तिरपेक्षत्वादन्त-रङ्गौ । तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वान्तपक्षः स्थितः ॥

(उ०) अन्तरङ्गो बलीयानिति । 'असिद्धं बहिरङ्ग'मित्येव समानकालप्राप्तिकर्तृत्वबोधकं, पूर्व-जातबहिरङ्गाऽसिद्धत्वबोधकं चेति भावः । अत एव भाष्येण-ऽविरोधः । 'अकृतव्यूह'परिभाषा तु नारत्येवेति भावः । 'पञ्चारत्नि'शब्दे समाहारे द्विगुः, प्रमाणं मात्रात्रां मुन्या ॥

एच इग्रस्वादेशे ॥१११४७॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) एच इक् । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैष्टसिद्धिरिति प्रश्नः ॥

(उ०) एच इक् । विनापीति । वक्ष्यमाणसूत्र-प्रत्याख्यानप्रकारेणैति भावः ।

[प्रयोजनप्रदर्थनवार्तिकम्]

॥*॥ एच इग्वचनं सवर्णाऽकार-

निवृत्त्यर्थम् ॥*॥

'एच इगभवती'त्युच्यते । 'सवर्णनिवृ-

हति विधयः । ३ भाष्याऽसंगति परिहरति-अकृतेति ।

४ 'वचन'मिति कचिच्च ।

त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थञ्च । सर्वर्णनिवृत्त्यर्थं तावत्-एङो ह्रस्वादेशशासनेषु अर्द्ध एका रोऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति ॥ अकार-निवृत्त्यर्थं च-इमावैवौ समाहारवर्णौ मात्रा-ऽवर्णस्य, मात्रेवर्णौवर्णयोः । तयोर्ह्रस्व-शासनेषु कदाचिद्वर्णं स्यात् कदाचिदिवर्णौवर्णौ । मा कदाचिद्वर्णं भूदित्येवमर्थ-मिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

(प्र०) एङ इति । एङः प्रकृष्टाऽवर्णत्वा-त्प्रकृष्टावर्णवर्षकाराद्धौकारौ प्राप्नुवतो, न तु वि-प्रकृष्टावर्णयोरेचोरिति भावः । समाहारवर्णविति । समाह्रियमाणावयवत्वात् । मात्राऽवर्णस्येति । अष्टादशभेदभिन्नस्याऽवर्णस्य मात्राऽवयव इति भेदसद्भावात् षष्ठ्या निर्देशः ॥

(उ०) 'एच' इति वक्तव्ये एङ इति अनुचितमत आह-एङ इति । प्रकृष्टेति । पांमुदकवदित्यर्थः । प्रकृष्टाऽवर्णत्वादित्यान्तरतमं गृह्यत इति भावः । ऐचो-स्तदप्राप्तौ हेतुमाह-नत्विति । ऐचौ त्वद्धौ न स्त एवेति भावः । 'सर्वर्णोकारनिवृत्त्यर्थ'मित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् । कर्मवचनन्तसमाहारशब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्रीहिवर्णकदेशस्य वर्णत्वाऽभावादत आह-समाह्रिय-माणाविति । मध्यमप्रदलोषी समास इति भावः । मात्रा-ऽवर्णस्येति भाष्यस्य मात्राकालाऽवर्णादिसदृश ऐचोरवयव इति तात्पर्यम् । मात्रावयव इति । तत्सदृशश्चेतयो-रवयव इत्यर्थः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ दीर्घप्रसङ्गस्तु ॥*॥

दीर्घास्त्विकः प्राप्नुवन्ति ॥ किं कार-रणम् ? ॥ स्थानेऽन्तरतमो भवतीति ॥

(प्र०) दीर्घास्त्विति । स्वतन्त्रमिदं निर्व-र्तकमिति भावः । भाष्यमानस्यापि सर्वर्णग्रहणं दृढतरेऽमूर्ष्ट्याभित्यादाविति दोषोपन्यासः ॥

(उ०) नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविष्येकवाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह-स्वतन्त्रमिति । नियमत्वेऽनुनादा-दिदोषाद्विषयभेद न्यायमित्यभिप्रायः । भाष्यमान-स्येति । सन्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥

१ 'अवर्णः' । २ अस्य नन्वित्यादिः ।

३ एङैकपविषयभेदेत्यर्थः । ४ तुः कश्चिच्च ।

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

ननु च 'ह्रस्वादेश' इत्युच्यते, तेन दीर्घा न भविष्यन्ति ।

(प्र०) ननु चेति । अयं हि वाक्यार्थः 'एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व' इति ॥

[आक्षेपस्थापकभाष्यम्]

विषयार्थमेतत्स्यात्-एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवतीति ॥

(प्र०) विषयार्थमिति । यत्र ह्रस्वो विधी-यते तत्रैवाऽस्योपस्थानं यथा स्यात्, देवदत्तेति प्लुतादिविधानुपस्थानं मा भूत् । अस्मिन्क्षोपस्थिते वाक्यभेदेनैव इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति । ह्रस्वस्य बाधितत्वादीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाऽप्रसङ्गः ॥

(उ०) देवेति । देवदत्तेत्येतद्विषयकगुरोरनुत् इत्ये-तत्प्लुतविधानित्यर्थः । आदिनोदात्तादित्स्वरसंग्रहः । नन्वनेन दीर्घं पुनस्तेन लक्षणेन ह्रस्वः स्यादत आह-ह्रस्व-स्येति । अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ दीर्घाऽप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् ॥*॥

दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः ॥ किं कार-णम् ? ॥ 'निवर्तकत्वात्' ॥ नाऽनेनेको निर्व-र्त्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ अनिको निर्वर्त्यन्ते ॥ सिद्धा हात्र ह्रस्वा इकश्चाऽनिकश्च । तत्रा-नेनाऽनिको निवर्त्यन्ते ॥

(प्र०) निवर्तकत्वादिति । एकवाक्यभावेनै-व इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते । यदि तर्ह्येकवाक्यता, एज्यतिरेकेण-न्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । नैष दोषः । पूर्वं ह्रस्वश्रुत्याऽच उपस्थानाद्ध्रस्वत्वं क्रियते । तत्रै-चोऽप्यन्तर्भावाद्ध्रस्वे क्रियमाणे 'एच इ'मित्य-स्योपस्थानम् ॥

(उ०) एकवाक्यभावेनैव इति । एकवाक्यभावो नाम 'एच इ'मित्यस्य ह्रस्वे शेषभावः । न तु परस्परविधो गाऽभावः । अन्यवस्तु वाक्यभेदेनैवेति । एतदज्ञानानो नोद-

५ ह्रस्वप्रसङ्गे-ह्रस्वप्रसङ्गकः ।

६ 'निवर्तन्ते' आ० ।

यति-यदीति । उक्ताभिप्रायेणैवोच्यते-पूर्वं हस्वेति ।
पेवं हि परिभाषादयस्याप्यनुग्रहो भवतीति भावः ॥

[प्रथमप्रयोगजनप्रत्याख्यानभाष्यम्]
सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नाथः ।

॥ * ॥ सिद्धमेतत् : सस्थानत्वात् ॥ * ॥
सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['एकैः
सस्थानत्वात्'] एकः सस्थानत्वादिकारो-
कारो भविष्यतः, अर्धं एकारोऽर्धं ओकारो
वा न भविष्यति ॥

(प्र०) सिद्धमेतत् इति । एकारस्य तालव्य-
स्य तालव्य इकारः, ओकारस्य चौष्ठस्य ओष्ठ्य
उकारो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) एकारस्येति । यच्च कण्ठताल्व्यादित्थान-
त्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो वा स्वान्तरतमादेशप्रयोजकः,
किन्तु परावयव एवेति न दोष इति । तत्र लक्ष्यगतपरल-
मादाय विप्रतिषेधश्चास्मादप्रवृत्तेः स्थानिकप्रकरणभाष्ये
स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरतमेन पूर्वावयव एव तथेति बोध्यम् ॥
भाष्ये-अर्धं एकार ओकारो वा न भविष्यतीति ।
तयोस्तत्त्वादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु वैकः सस्थानतावर्द्धकाराद्धौकारौ ॥

(उ०) इतरस्तु सस्थानत्वाऽभावादिति हेतुनेनेक्त
इति मत्वा नोदयति-ननुवेति । सस्थानतराविति ।
कण्ठताल्वस्थानमिति पक्षेऽपि स्थानसाम्यसत्त्वमिति बोध-
यितुं तरनिर्देशः ॥

[सभाषानभाष्यम्]

न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावे-
याऽयमुपदिशेत् ॥

(उ०) स्वाशयं प्रकटयति-न तौ स्त इति । तावे-
वेति । प्रत्याहारसूत्रे इति भावः । एतच्च एवोदसूत्रे
निरूपितम् ॥

[सभाषानभाष्यम्]

ननु च भोद्वन्द्वयोगानां सात्यैर्मुभि-
राणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधी-
यते-सुजाते एवमर्धसुनृते 'अध्वर्यो ओ-
अद्रिमिः सुतं' 'शुक्रन्ते एवमर्धयत्' 'यजतं
ते एवमर्धयति' ।

१ एवंहीति । क्रमेण तत्सत्त्वे इत्यर्थः । २ सुतं स्वात् ।

३ अचिन्न । ४ 'वर्द्धकारोकारौ' । ५ सात्यमुग्रयो णण-
यनोयाश्च सामशास्त्रविशेषाऽप्येतारः ।

[सभाषानभाष्यम्]

पार्श्वद्वयतिरेया तत्रभवताम् । नैव लोके
नाऽन्यस्मिन्वेदे-अर्धं एकारः, अर्धं ओकारो
वास्ति ॥

(उ०) पार्श्वेति । तत्रभवतां या पार्श्व-समा, तत्र
भवेत्यर्थः । भाष्यप्रयोगादेव गमकत्वात्तासुखं बोध्यम् ॥

[द्वितीयप्रयोगजनप्रत्याख्यानभाष्यम्]

अकारनिवृत्त्यर्थेनाऽपि नार्थः ।

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥*॥ ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् ॥*॥

ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वाद्वर्णौ न भवि-
ष्यति । भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोः, अल्पीय-
स्यवर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भवि-
ष्यन्ति । तद्यथा 'ब्राह्मणग्राम आनीयता'
मित्युच्यते । तत्र चाऽवरतः पञ्चकायकी
भवति ॥ [एव एग्रस्वादेशे] ॥

(प्र०) ऐचोश्चेति । ऐकारः कण्ठतालव्य,
वौकारः कण्ठ्योष्ठ्यः । न च तथाविधौ ह्रस्वोऽ-
स्तीति अवयवान्तरतमेन भाष्यम् । भूयसा चाऽ-
वयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक एव हि
समुदागो लक्ष्यत इतोदूतावेव भविष्यतः । ब्राह्मण-
ग्राम इति । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणम् ।
न तु स्वामित्वे ॥ [एव एग्रस्वादेशे] ।

(उ०) भूयस एवेति । भूयसश्चस्वान्तरतम्यप्रति-
योगितया ग्रहणमित्यर्थः । ब्राह्मणस्वामिकग्रामस्य भूयसा
व्यपदेशो दृष्टान्तत्वाऽसङ्गत्वेराह-वास्तव्यत्वे इति । वास्तव्यः
कर्त्तरि तन्मातः । कुलालकर्मारवर्धकिनापितरजकाः
पञ्चकायकी ॥ [एव एग्रस्वादेशे] ।

षष्ठी स्थानेयोगा ॥१११४८॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमिदम्-स्थानेयोगेति ? ॥

(प्र०) षष्ठीस्था । किमिदमिति । समासे
विभक्तः अवयवाऽप्रसङ्गोऽसमासेऽपि युक्तिरिति
प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः ॥

(उ०) षष्ठीस्था । युक्तिरिति । षष्ठीति खोलिङ्-
विशेषणत्वादिति भावः ॥

६ 'एश्व' । ७ 'एश्व' पा० । ८ तत्रैति-पूर्वानां
तेषामेव या समा, तत्र भवा चासी कृतिः-अध्ययनादि-
क्रियेत्यर्थः । ९ कचिच्च ।

[समाधानभाष्यम्]

स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा ।
सप्तम्यलोपो निपातनात् । तृतीयाया
वैत्वम् । स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थाने-
योगेति ॥

(प्र०) स्थानेयोगोऽस्या इति । स्थाननिमित्त-
सम्बन्धेत्यर्थः । तृतीयाया वेति । निपातनादिति
योज्यम् । यथा 'देवदत्तस्य यशदत्त' इति पुत्रत्वादि-
द्वारकः संबन्धोऽवगम्यते, एवमस्तेभूरित्यत्रा-
प्यस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽ-
वसीयते । स्वाभिमर्थ इति केचिदाहुः । तिष्ठन्त्य-
स्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दस्ति-
ष्ठेति । तेनाऽस्तेरर्थे भूरित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः-
'अस्त्रो रोपधयो रमन्त्यतरस्या'मित्यादौ रोपधादी-
नामानर्थक्यान्नास्त्रावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द-
आश्रीयते । तेनाऽस्तेः प्रसङ्गेऽस्तेः प्राप्नो भूः
प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते । स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोगः,
आर्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणा-
न्वाख्यायते ॥

(उ०) निपातनादिति । तृतीयान्तस्य समासे तृती-
याया लुक्प्रत्ययैत्वमित्यर्थः । तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु
अन्तरङ्गभाषे मानाऽभावादिनादेऽऽस्त्यस्य स्यात्, लुक्भाषे
मानाऽभावोऽपि । वृद्धयोपपत्तेः । अत एवेत्वं नोक्तमिति
बोध्यम् । अत्र स्थानसामोप्यादयः पष्ठवर्गसम्बन्धनिरूपकाः,
न तु पष्ठवर्गा इति न मनुष्यवृत्त्यभाष्यविरोधः । अत एवात्र
अगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दक्षितः, न तु
समानाधिकरणबहुव्रीहिः । तद्वन्नयतोक्तम्-स्थाननिमित्त-
संबन्धेऽप्यर्थ इति । नन्वादेशविधौ स्थानशब्दाऽभावेन कथं
स्थाननिमित्तः संबन्धोऽत आह-यथेति । तथा च 'देवदत्त-
स्य यशदत्त' इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशाद्युक्त इत्यध्याहारो
यथा, तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण, वाक्यैकदेशान्तराद्येन
वा बोध इति भावः । अर्थे चेति । वाचकत्वसंबन्धेनेति
भावः । 'अस्तेः प्रसङ्ग' इत्यस्य व्याख्या-अस्तेः प्राप्ता-
विति । प्रयोग इति । स्वाभाविक इत्यनुपपद्यते । शब्द-
नित्यत्वमङ्गापत्त्या स्थानशब्दो निवृत्तिवाची नोपपद्यते इति
भावः । रन्विधौ रोपधवदितस्याऽर्थे रम्भदित इत्यर्थे न क्षति-
रित्यप्राऽक्षिपः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

१ इतिः कश्चिन्न । २ 'शब्दास्तिष्ठन्ति' । ३ 'भावश्चे'ति
पाठः । ४ अतोऽनेन बाधादयमपपाठ इति प्राचः ।

(प्र०) किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैष्ट सिध्यति,
आरम्भे चाऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥

(उ०) आरम्भेचेति । तत्राऽतिप्रसङ्गवरणाय व्या-
ख्यानत इत्येतद्व्याख्येने तथैव सिद्धौ परिभाषयेयं न्वयति भावः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ पष्ठिस्थानेयोगवचनं नियमार्थम् ॥*॥

[पष्ठिस्थानेयोगवचनं क्रियते, नियमार्थं] ।
नियमार्थोऽयमारम्भः । एकशतं पष्ठवर्गाः,
यावन्तो वा [सन्ति] ते सर्वे पष्ठ्या-
मुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च-व्या-
करणे या पष्ठौ सा स्थानेयोगैव स्यादिति ।
तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति पष्ठ्याः
स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिद-
मुच्यते ॥

[काकुभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

(प्र०) एकशतमिति । पष्ठोदण्डकपाठाभ-
येनैतदुक्तम् । यावन्तो वेति । शब्दे यावतां
सम्भव इत्यर्थः ॥

(उ०) पष्ठोदण्डकपाठो-प्रत्यविशेषः । भाष्ये
पष्ठवर्गा इति । पष्ठोप्रयोजनकास्तदर्थान्वयिनः शब्दाः
शतमित्यर्थः । यदा पष्ठवर्गानां शतत्वे तेषां शतत्वमर्थसिद्धं
बोध्यम् । 'एकशतमिति निर्णयेनाऽभिधाय पुनः संदिग्धा-
भिधानमयुक्तमत आह-शब्द इति । 'वा'शब्दो वाक्या-
लङ्कारे । भाष्ये-प्राप्नुवन्तीति । तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नो-
तीत्यर्थः ।

॥ * ॥ अवयवपष्ठवादिष्वातिप्रसङ्गः

शासो गोह इति ॥ * ॥

अवयवपष्ठवाद्यस्तु न सिध्यन्ति ॥
तत्र को दोषः ? ॥ ['शासो गोह इति'] ।
'शास इदङ्ङहलो' इति शासेऽन्यस्य
स्यादुपधामात्रस्य च । 'ऊदुपधाया गोहः'
इति गोहेऽन्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ॥

(प्र०) अवयवेति । नियमेन संबन्धान्त-
राणां निवर्तनादिति भावः । उपधामात्रस्य चेति ।
शासिना संबन्धाऽभावात् पचादिसम्बन्धिनोऽपी-

१ 'पष्ठोत्थान' । २ लुप्तं स्यात् । ३ कश्चिन्न ।

४-६ एतन्मध्यस्थः पाठः कश्चिद्भुम् ।

त्यर्थः । तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते ॥

(३०) नियमेन-प्रकृतवृत्तेण । शासिनेन । तस्य स्थानषष्ठौल्लेनोपधाविशेषेण सामर्थ्याऽभावादिति भावः ॥

[आक्षेपनाथकसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्ति-

योगस्याऽसन्दिग्धत्वात् ॥ * ॥

अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याऽप्राप्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'योगस्याऽसन्दिग्धत्वात्' । संदेहे नियमो न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

(प्र०) असंदिग्धत्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवाऽवस्थिते नियमे ॥

(३०) भाष्ये-अवयवषष्ठ्यादीनामिति । अवयवषष्ठ्यादीनामिदानीं निवृत्त्ये नियमाऽप्राप्तिरिति वार्तिकार्थः ।

[तत्समाधाने आक्षेपभाष्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ।

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा लोके-कश्चित् कञ्चित् पृच्छति-प्रामाण्यं गमिष्यामि पश्यामि मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मायाचष्टे-अमुष्मिन्नयकाशे हस्तदक्षिणो प्रदीतव्यः, अमुष्मिन्नयकाशे हस्तवाम इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति, न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासाधुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमो, न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः ॥

(प्र०) हस्तदक्षिण इति । हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः । भाष्यकारवचनात्सर्वनामोऽपि परनिर्गतः ॥

(३०) दक्षिणो यस्येति । दक्षिणो हस्तो यस्य सन्निहित इत्यर्थः । तिर्यक्पथः । अनुगुणार्थ इत्यर्थः । पूर्वपश्चिमान्यतरदिशि गच्छन्तो दक्षिणोत्तरमार्ग इति यावत् ॥

[समाधान-तरभाष्यम्]

॥ * ॥ स्थानेऽयोगा स्थानेऽयोगा वा ॥ * ॥

अथवा स्थानेऽयोगा स्थानेऽयोगा ॥

१ तुल्यत्वात् । २ भाष्ये-मनुव्रित्यस्य मनुवादिदित्यर्थः । तदाह-मन्वर्थीय इति ।

किमिवयोगेति ? ॥ अव्यक्तयोगा अयोगा ।

(प्र०) अयोगेति । योगमन्तरेण पष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते ॥

(३०) विशिष्ट इति । निर्णयविशिष्ट इत्यर्थः । अयमेव भाष्ये व्यक्तशब्दस्याऽर्थः । अत्र पक्षे योगशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या संबन्धिपरः । योगवतीति पक्षेऽप्येवमेव स्थानरूपसंबन्धिनियमाभावात्तदादस्य ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

॥ * ॥ योगवती वा योगा ॥ * ॥

अथवा-योगवती योगा ॥

का पुनर्योगवती ? ॥

यस्या बहवो योगाः ॥ कुत एतत् ? ॥

भूम्नि हि मनुव् भवति ॥

(प्र०) योगवतीति । पष्ठ्या अवश्यंभावी योग इति सामर्थ्याद्भूम्नि मन्वर्थीयोऽकारः ॥

[आक्षेपनाथकवार्तिकम्]

॥ * ॥ विशिष्टा वा षष्ठी स्थानयोगा ॥ * ॥

अथ वा किञ्चिल्लिङ्गमासज्यषष्ठ्यामि-इत्यंलिङ्गा षष्ठो स्थानयोगा भवतीति ॥ न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते ॥

(प्र०) किञ्चिल्लिङ्गमिति । कलादिकम् ॥

(३०) 'विशिष्टा वेति वाचिकं व्याचष्टे-अथवा किञ्चिदिति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येवं 'शास इदं हलोः' शा हौ' शासिप्रहणं कर्तव्यम्-स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्ख्यामीति ॥

[आक्षेपनाथकभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । यदेवाऽऽः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतमेतदुत्तराऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥

'अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्यः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदोषः सूपज्वलितः सर्वं वेदमभिज्वलयति' ॥

अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वाऽयसा

३ 'कारो भवतीति' । ४ इदं वाचिकमिति परे ।

५ 'ज्वालयति' ।

वा वचं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते
चकारेण ॥ अपरोऽधिकारः प्रतियोगं
तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते ॥
तद्यदैव पक्षः-अधिकारः प्रतियोगं तस्या-
निर्देशार्थ इति, तदा हि यदेवाऽङ्गः पुर-
स्तादवयवपट्टयर्थमेतदुत्तरानुवृत्तं सतु
स्थानयोगार्थं भविष्यति ॥

(प्र०) अधिकारो नामेति । पारार्थ्यस्याप्या-
सरिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते । कश्चिदिति । परि-
भाषारूप इत्यर्थः । चकारेणेति । यथा 'सहस्य स'
इत्यविशेषेण 'ग्रन्थान्ताधिके च' स्यादावनुकृष्यते ॥

(उ०) कश्चिदेकदेशस्य इति । इदं च यथोद्देशपक्षे
स्पष्टमेव । कार्यकालेऽपि स्वविषयसर्वशास्त्रिकवाक्यत्वादेव-
मुक्तिः, पठितदेशस्यैव तत्र तत्र तद्वद्विज्ञानात् । दीपो
यथा प्रभाहारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्सर्वमुक्तिजननद्वारा
सर्वशास्त्रोपकारकम् । न तु तैत्तल्लोऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य
स्वदेशं विहाय तद्देशे गमनमस्तीति बोध्यम् । पठितदेश-
स्थत्वमेव सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्य इत्युक्तम् । तस्यानि-
र्देशार्थ इति । अधिक्रियमाणस्यानुष्कारणार्थं इत्यर्थः ।
यदेवाऽङ्ग इति । शब्दाधिकार आश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

संप्रत्ययमात्रमेतद्वचति । नह्यनुष्ठाय
शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्गुक्तम् ॥

(प्र०) संप्रत्ययमात्रमिति । स्वरितत्वप्रति-
शानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु,
लिङ्गावज्ञस्त्वनुष्कारितस्य कथं स्यादित्यर्थः ॥

(उ०) अनुमानमिति । उच्यते एव प्रत्यायक इत्य-
नुवित्स्वरस्य भाष्यविरुद्धमिदम् । तस्मादोद्धरानुमानपूर्वक-
मुष्कारणं नत्वाचार्यस्येत्यर्थः । शास्त्रप्रणयनकात्मेकतत्कृत-
लिङ्गासङ्ग एवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्ययोगी नान्यङ्कतोऽतिषसङ्गात् ।
पाणिनिना त्वनुष्कारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले लिङ्गासङ्गः कर्तु-
मशक्य इति भावः । आधे-संप्रत्ययमात्रमिति ।
स्वरितत्वबलात्स एवोत्तरेति शानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थः ।
आसङ्गकृतमित्यस्य-आचार्येणेति शेषः ॥

[आक्षेपभाष्यभाष्यम्]

एवं तथादिशो तद्विङ्गं करिष्यते तत्प्र-

कृतिमास्करन्स्यति ॥

(प्र०) एवंतर्हीति । आदेशे लिङ्गावज्ञात्तस्य
च षष्ठ्यभावात्तत्सम्बद्धस्यानिनो लिङ्गकार्यं
फलिष्यतीत्यर्थः ॥

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

यदि नियमः क्रियते यत्रैका षष्ठी
अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति ।
अङ्गस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति ।
हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः, संप्रसारण-
मपि विशेष्यम् ॥ असति पुनर्नियमे काम-
चार-एकया षष्ठ्याऽनेकं विशेषयितुम् ।
तद्यथा-देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल
इति । तस्मान्नार्थो नियमेन ॥

(प्र०) यद्वीति । अङ्गस्येति । स्थानपञ्जीत्वा-
द्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्पत इत्यर्थः । देव-
दत्तस्येति । संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तर-
संज्ञिधानाद्विशेषोपवासायः ॥

(उ०) यद्विनियम इति । स्थाननिमित्तसंबन्धार्थ-
कल्पनियम इत्यर्थः । अनेकं विशेष्यं-प्रसङ्गरूपमवयवरूपं
॥ । तत्राद्यं 'शा हा' वित्यादौ, अन्त्यं तु आधे एव
वक्ष्यति । तत्र न सिध्यतीति । अवयवादिनिमित्तसंब-
न्धार्थकत्वं न सिध्यतीत्यर्थः । अणपीति । हल इति सूत्रे
तृतीये दीर्घव्याप्त्यर्थमणमुद्गहणस्याऽपि संबन्धादिति भावः ।
तत्राहोऽन्त्यस्येत्येकवाक्यतयाऽङ्गावयवाहलः परं वदङ्गा-
न्त्यावयवाणरूपसंप्रसारणं तस्य दीर्घ इति सूत्रार्थः । तत्राह-
स्येत्यस्य 'शा हा' वित्यादौ स्थानपञ्जीत्वे हल-दिनिरूपितमव-
यवपञ्जीत्वं न सिध्येदित्यर्थः । स्थानेति । तत्त्वाहल
इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न स्यादि-
त्यर्थः । विशेषोपवासाय इति । तत्तदन्वयार्थकपदकल्प-
नयेति भावः ॥

[आक्षेपपरस्मरणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-एकशतं षष्ठ्यर्थं याव-
न्तो वा [सन्ति] ते सर्वे षष्ठ्यामुष्कारि-
रितायां प्राप्नुवन्तीति ॥

[आक्षेपभाष्यभाष्यम्]

नैव दोषः, यद्यपि लोके बहवोऽभि-
संबन्धा आर्था यौना मौखाः और्वाभ्येति ।

१ उपतिष्ठति । २ सत्यपक्षे-कार्यकालपक्षे ।

३ 'मात्र एतद्' ।

४ 'प्रकृतमास्क' । ५ कश्चिच्च ।

६ 'श्रीच' । 'श्रीना' । ७ इतिः कश्चिच्च ।

शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति-अन्यद्वतः स्थानात् ॥

(३०) आर्थाः-स्वस्वामित्वादयः । मौनाः-पितृ-त्वादयः । मौखः-गुरुशिष्यभावः । सौवाः । श्रुतित्वत्वादयः ॥

[आश्लेषस्थापकमाध्यम्]

शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धाः । अस्तेर्भुर्भवतीति संदेहः स्थानेऽनन्तरे समीपे इति ॥

(३०) स्थानेऽनन्तरे कथादि । स्थानादिरूपेसंबन्धि-सन्देह इत्यर्थः । आनन्तर्भव्यवधानम् । सामीप्यं-साधारणम् ॥

[आश्लेषस्थापकमाध्यम्]

सन्देहमाश्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते-‘व्याख्यानतो विदोषप्रति-पत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण’मिति । स्थान इति व्याख्यास्यामः ॥

(प्र०) स्थान इति । अन्तरङ्गत्वान्नस्यापेक्ष-णाच्चेति भावः ॥

(३०) अन्तरङ्गत्वादिति । स्थानशब्दोऽर्थवाची प्रसङ्गनाची बोधयाम्यन्तरङ्गत्वम् । ‘स्थानिवदादेश’ इति शापकमप्यत्र बोध्यम् ॥

[आश्लेषमाध्यम्]

न तर्हीदामीमयं योगो वक्तव्यः ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः पद्ययुच्चारिता ॥ किं कृतं भवति ? ॥ ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती’त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । [षष्ठी स्थानेयोगा] ।

(प्र०) यतः षष्ठीति । तेन ‘पादः प’दित्य-स्याऽयमर्थः-पादन्तस्याङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य पच्छब्द आदेशो भवति, न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य । अस्त्यैव सूत्रस्य ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती’त्ययमर्थः । षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते । तेन पष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं

१ संबन्धि-संबन्धनिरूपकम् । २ ‘हेति’ । ३ षष्ठ्यन्तमिति । तदित्यादिः । ४ नेति । अत्रा नैत्यर्थः ॥

स्थानेन युज्यते, न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । असौ-ऽन्त्यस्याऽऽदेः परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्याच्च बाध्यते ॥

(३०) निर्दिश्यमानमिति । उच्यमाणमित्यर्थः । निर्दिश्यमानं षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वयः । निर्दिश्यमानपदस्य चाऽध्याहार इति भावः । न बाध्यते इति । किंतु स्वव्य-वस्थापकत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः । एवमनेकालसु सर्वोऽप्ये-तत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । पदत्र इत्यादावपि आदेशोः पाणिनिकृतस्थानानुचाराणानुमानादयवस्थार्थत्वाद्वा न दोषः । यत्स्वलोम्बत्वादेः परस्त्वैत्यम् पदत्राषकाविति । तत्तु उद्स्थादिति पादः पदिति सूत्रश्रममाध्यविक्रमम् । व्यव-स्थापकत्वे संभवति बाधकत्वकल्पनानोचित्यप्रसक्तं च ॥

[षष्ठीस्थाने]

स्थानेऽन्तरतमः ॥ १ । १ । ४९ ॥

[आश्लेषमाध्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्र०) स्थाने । किमुदाहरणमिति । कचि-ल्लक्षणान्तरेणें सिद्धमिति प्रश्नः ॥

(३०) स्थानेन्त । इतिप्रभइति । एवंचै परोक्तोदा-हरणदूषणायाऽयं प्रश्नो, नतूदाहरणाऽसंभवकृत इति भावः ॥

[समाधानमाध्यम्]

‘इको यणचि’ । द्वयत्र मध्यत्र । तालु-स्थानस्य तालुस्थानः, ओष्ठस्थानस्य ओष्ठ-स्थानो यथा स्यादिति ॥

(प्र०) इको यणचि । द्वयत्रेति । अस्य सूत्र-स्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः । इको ह्रस्वादिभेदात् पट्पठ्ठिर्यणस्तु सतेति वैयम्या-त्संख्यातानुदेशो न सिद्धवतीत्यर्थः ॥

(३०) उदाहरणप्रश्ने इकोनमन्तत्वस्योद्देशो स्वर्गोऽत आह-अस्य सूत्रस्येति । सामान्यतोऽतस्य विशेषा-कारेण यत्र प्रतिपत्तस्तदुदाहरणमिति भावः । पट्-पठ्ठिरिति । लुबणस्य दोषोऽभावात् । दीर्घसुप्तकारस्य पुत्रलुकारस्य चाऽनुनासिकस्याऽऽदेशो निर्दिष्टं चिन्त्यम् । सतेति । रेफस्य सानुनासिकस्याऽऽभावादिति भावः । इदं चिन्त्यम् । अणुदित्त्वेऽणुग्रहणसामर्थ्येन वर्णशो गुणभेदक-त्वस्यैव न्यायत्वेन विधोयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् । तत्रास्याख्यानेऽपि आरम्भप्रत्याख्यातयोः फलाऽभेदाय भेद-

५ एवंच-कचिद्वयपेक्षसिद्धौ च । ६ इति । कचिच । ७ ‘तोति भावः’ । ८ इदम्-इदमपि ।

कत्वस्यैवाश्रयणेन तेषामग्रहणम् । अत एव मतोर्मस्य नानु-
नासिको बन्धन इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैतदस्ति ।

संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

(प्र०) नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठे शब्दतः
साम्यमस्तीति भावः । 'पस्लादेशः' इत्यादौ लका-
रोऽपि लृकारस्यादेशो दृश्यत इति लृकारस्य
स्यानित्वाऽभावो नावाङ्गीयः ॥

(उ०) सङ्ख्यातानुदेशः-कृतेणान्वयः । शब्दतः
इति । अयं भावः-यथा'स्यतासी लुलुटो'रित्यन्तर्ध्वैपम्येऽपि
बोधकदाब्दसाम्यावथासङ्ख्यम्, तथा इक्षुपदयण्पुदाभ्याम-
नेकोपरित्यागपि बोधकदोषसाम्यमग्रहणेति न दोष इति ।
न च श्रुकारे लृकारस्य लृकारे रेषयः चापत्तिः, अद्विक्तल-
क्षितोर्भेदेन निर्देशात् सावर्ण्याऽनित्यत्वेनात्र श्रुत्यां न
लृकारकार्यग्रहणमिति नोक्तदोष इति तदाशयात् । ननु
लृकारोदाहरणऽभावात्कथं यथासङ्ख्यमत आह-वस्येति ।
वस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं नृहृथास्त्राभ्यमेव यथासङ्ख्यमग्रहणं
नियामकम्, न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमप्राति प्रत्याहारा-
दिके भाष्ये स्पष्टत्वाभावं दोष इति बोध्यम् । अनुनासि-
कस्थाने सानुनासिकार्थमपि न तत्रैतदुपशेषः । विषयेऽपि
गुणभेदकपक्षरचैव सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तिः ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

इदं तर्हि-'तत्स्थस्थमिषां तातंतामः'
इति । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो,
बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यादिति ॥

(प्र०) एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुधर्मापलक्षण-
मेतत् । तेन प्रत्यक्त्वादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते ॥

(उ०) आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वेन न तदर्थत्वम्, किंतु
स्वभावत एव, शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन
भाष्ये-एकार्थ इति । तावन्भाष्येको तसस्तमपि प्राप्नोति,
यसस्तमपीत्यत आह-सादृश्येति । उक्तमे प्रत्यक्स्वरूपो-
द्देशकारस्यद्वेतेनधर्मः, मध्यमे अहंकारानास्यद्वेतेनधर्मः
परास्वरूपः । प्रथमे त्वनियतम् ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव

१ बोधकेति । एतदुभयवाच्यवर्णबोधकत्वार्थः ।
२ अत एवाह-नचेति । निर्देशात् । अस्य 'ज्ञापितेने'ति
शेषो बोध्यः । ३ इति कचिन्न । ४ मधुष्णः । ५ एवः
वचिन्न । ७ एकम् आ

सिद्धम् ॥

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-'अकः सवर्णे दीर्घः' इति ।
दण्डाग्रम्, ध्रुपाग्रम्, दधीन्द्रः, मधुर्धूः ।
कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयो-
स्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा
स्यादिति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थान-
ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

यत्राऽनेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत
एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् ॥ किं पुन-
स्तत् ? ॥ चेता स्तोता । प्रमाणतोऽकारो
गुणः प्राप्नोति, स्थानत एकारोकारौ । पुनः-
स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः ॥

(प्र०) यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने
वाक्यभेदः क्रियते, स्थानेऽन्तरतमो भवति, यत्र
चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्री-
यत इति । वाक्यभेदस्य च तमग्रहणमेव लिङ्गम् ।
स्थानकृत एव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तर-
परित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये-अनुवर्तमाने इति । एकदेशे स्वरि-
क्तव्यप्रतिज्ञादिति भावः । वाक्यभेद इति । अनुवृत्त-
प्रसङ्गवाचिस्थानशब्देनैकं वाक्यम्, तात्त्वादिवाचीहृत्यस्थान-
शब्देनाऽपरम् । अत्र च 'स्थाने' इति तुनायाथै सप्तमीति
भावः । तमग्रहणमनर्थकमिति । प्रसङ्गे स्थानकृतान्तर्य-
वानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानग्रहणं ॥ वाक्यभेदे मानमिती-
दमुक्तम् । तथैकवाक्यतायां स्थानकृतान्तर्याऽभावे 'तदसती'-
त्यादावव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय
तत्र व्यवस्थेति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ तमग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'ज्ञयो होऽन्यतरस्या'मित्यत्र 'सोष्मणः

७ ननु स्थानकृतमित्यर्थः कथमत आह-अग्रचेति ।
द्वितीय इत्यर्थः । ८ नन्वेवं वाक्यभेदः किमर्थोऽत आह-तथै-
कवाक्येति । उक्त्यर्थः ।

९ 'तमग्रहणं' ।

सोष्माणः' इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, 'नाद-
वतो नादवन्तः' इति तृतीयाः [प्रसक्ताः] ॥
'तमग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते
भवन्ति चतुर्थाः-वाग्यसति त्रिष्टुब्धमसतीति ।

(प्र०) सोष्मण इति । ऊष्मत्वगुणयुक्तस्ये-
त्यर्थः । तमग्रहणादिति । ईषत्सदृशेऽपि लोके
सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतम् ॥

(उ०) ऊष्मत्वेति । सदृशब्दप्रयोगोपपत्तये धर्मपर
ऊष्मशब्द इति भावः ॥

[आक्षेपमाध्वम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा
किं स्यादिति प्रश्नः ॥

(उ०) नन्वेनन्यासिद्धोदाहरणप्रयोजनोक्तेः पुनः
प्रश्नानुपपत्तिरत आह-यदीति । मृदाभावे किमनिष्टमिति
प्रश्नेतात्पर्यमिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेश-
निर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात्स्थानेऽ-
न्तरतमवचनं [नियमार्थम्] ॥*॥

स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते-अक इति ।
अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते-दीर्घ
इति । 'स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेश-
निर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः' सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति ।
इष्यते चान्तरतमा एव स्फुरिति । तच्चा-
न्तरेण यत्नं न सिध्यति । 'तस्मात्स्थानेऽ-
न्तरतम इति वचनं नियमार्थम्' ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) स्थानिन इति । यद्यपि 'अकः' इत्य-
नेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः
स्थानी, तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

(उ०) बहव इति । एवं च कस्मिन्निर्देशादित्यनुपपन्न-
मिति भावः । प्रयोग इति । 'अकः' इत्येतद्विध्यः स्थानी
प्रयोगे एकैकविशिष्ट उच्चार्यत इति भाष्याक्षरार्थः । यद्यपि

'पूर्वपरवो'रित्युक्तेरेकः स्थानी'त्युक्तम्, तथापि तत्समुदा-
याभिप्रायेणैदम् । उगपदेककलकं सर्वोच्चारणमनुभवयमत
आह-पर्यायेणेति ॥

[काकाऽभ्युपगमभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥

किं तर्हीति ॥

[आक्षेपमाध्वम्]

यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः, सा
किं प्रकृतितो भवति-स्थानिन्यन्तरतमे
षष्ठीति । आहोस्विदादेशतः-स्थाने प्राप्य-
माणानामन्तरतम आदेशो भवतीति ॥

कुतः पुनरियं विचारणा ? ॥ उभयैथा
पि तुल्या संहिता 'स्थानेऽन्तरतम उरष्
स्परः' इति ॥

(प्र०) यथा पुनरिति । येन प्रकारेण-संहिता-
पाठलक्षणेनेत्यर्थः । प्रसिद्धं तु विशिष्टं पाठे
संशयाऽभावः । 'पदप्रकृतिः संहिते'ति संहि-
ताया एव नित्यत्वात्ततः पदाऽपोदारे क्रियमाणेऽ-
न्तरतमशब्दः किं सतम्यन्तोऽपोद्विद्यते अथ प्रथ-
मान्त इति प्रश्नः । तत्र सतम्यन्तपक्षे 'षष्ठी'ति वर्तते,
अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी,
यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिनियम्यते । प्रथमा-
न्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशोनियम्यते ।

(उ०) येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेति ।
अनेन संहितापाठ एव पूर्व स्थित इत्युक्तम् । अस्तु तर्हि
विशिष्टं पाठोऽत आह-पदप्रकृतिरिति । षष्ठीतत्पुरुषः ।
बहुव्रीहिरित्यन्ये, तत्प्रकृतमन्थाननुगुणम् । भाष्ये-सा किं
प्रकृतित इति । 'सितो'यमित्यस्य प्रतिनिर्देशः । 'इदं'शब्दो-
ऽपि यच्छब्दार्थः कश्चित् । केचित् 'यथापुन'रिति यत्पक्षेऽ-
व्ययसमुदाय इत्याहुः । अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन
या प्रतिपत्तिः सा किं सोऽत्रस्थानशब्दस्य सिद्धन्त्यस्मिन्नादेशा
इत्याधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानिनाऽपर्यायं स्थानिनं प्रति
उताऽऽदेशं प्रतीत्यर्थः । षष्ठीति वचनं इति । अन्तरतमेऽ-
र्थादादेशस्य स्थानिनि षष्ठी उपसंहृत्येत्यर्थः । 'यत्रैव षष्ठी'-
त्यादि तु पर्यवसितार्थक्यनम् ॥

[भाष्यम्]

किं चातः ? ॥

[सप्तमन्तपाठदूषणभाष्यम्]

यदि प्रकृतितः—‘इको यणोचि’ । यणां येऽन्तरतमा इकस्तत्र पष्ठो, यत्र पष्ठो, तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—दध्यत्र मवत्र । कुमार्यर्थे । प्रह्वबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् ॥ आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र पष्ठो । यत्र पष्ठो तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति ॥

(प्र०) इहैवेति । यणामर्धमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः । आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितम् । प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम् ॥

(उ०) ननु भाष्ये सङ्गतानुदेशेनेतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपवासोऽनुत्प्रेष्य आह—आदेशेति । भवत्येवेति । दीर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः ॥

[दूषणान्तरभाष्यम्]

तथा—इको गुणवृद्धी,—गुणवृद्धोर्येऽन्तरतमा इकस्तत्र पष्ठो, यत्र पष्ठो तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—नेता लविता नायको लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र पष्ठो । यत्र पष्ठो तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति ॥

(प्र०) चायक इति । ‘अचो ङ्गिती’त्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः ।

(उ०) भाष्ये—इको गुणवृद्धी इति विधेयकवाक्यता-पक्षस्य खण्ड इति बोध्यम् । नन्विको गुणवृद्धो इत्युक्त्या ‘चायक’ इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह—अथइति । केचित्तु—‘इको यत्र गुणवृद्धो इहे, तत्रेति भाष्यार्थात् दोष इत्याहुः ॥

[दूषणान्तरभाष्यम्]

तथा—ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे—गुणवृद्धोर्येऽन्तरतममृवर्णं तत्र पष्ठो, यत्र पष्ठो तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्—कर्ता, हर्ता, आस्तारकः निपारकः [इति] । आस्तरिता निपरिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात् ।

आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां

१ ‘यणोचि’ । २ ‘यणो ये’ । ३ ‘कुमार्यत्र’ ।

४ ‘भवन्तीति’ । ५ ‘भवति’ । ६ कचिच्च ।

सर्वत्र पष्ठो । यत्र पष्ठो तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति ॥

(प्र०) ऋवर्णस्येति । ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्यादीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः ।

(उ०) ननु ऋकारस्त्रेण चोरन्तर्भावानुपपन्नत्वात् वृत्त्येत आह—ऋकारस्येति । एवं च सप्तमन्तच्छेदो लक्ष्याऽसिद्धत्वा दुष्ट इति भावः ॥

[प्रथमान्तपाठदूषणभाष्यम्]

अथादेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः—‘वान्तो यि प्रत्यये’ । स्थाननिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्, एकारौकारयोर्माभूदिति । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य पष्ठु याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र पष्ठो । यत्र पष्ठो तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थाननिर्देशं सिद्धं भवति ॥

(प्र०) वान्तो वेति । ‘एच’ इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः । यदा त्वेवं व्याख्यायते—‘ग्राहसो वान्त आदेशः पूर्व दृष्टस्तादृशो यि प्रत्यये भवति, ओकारस्थानिकोऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चाऽवादेश’ इति, तदा न दोषः ॥

(उ०) वारस इति । ‘अचोऽननुवर्त्ताच्चि परतो यस्य यो वान्तो दृष्टस्तस्य चि प्रत्यये च इति व्याख्येयमित्यर्थः । अन्ये तु वाच्यवृत्तेर्दृष्टार्थस्याऽलामाषि प्रत्यये इति दृष्ट्वाऽवीत्यस्याऽसंबन्धाच्च भाष्योक्तं न च नमेव ज्याय इत्याहुः ॥

[दूषणहारभाष्यम्]

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः ॥ कथम् ? ॥ वान्तग्रहणं न करिष्यते—‘यि प्रत्यये’ । [यिप्रत्यये] एवोऽयादयो भवन्तीत्येव ॥

[दोषदर्शिताभाष्यम्]

यदि न क्रियते, चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

[उक्तदोषनिरासभाष्यम्]

‘क्षय्यज्ञयौ शक्यार्थे’ इत्येतद्विषय-

७ एवंवेति । ननुदोषसत्त्वेनेत्यर्थः । ८ कुतं स्यात् ।

९ ‘यं—एतच्च’ ।

मार्थं भविष्यति—‘क्षिज्योरेवैच’ इति ॥

(३०) माथे—क्षिज्योरेवेति । इत्स्निर्देशात्क्षीइति दोषान्तरस्य, वैजय इत्यस्य च नेदं निपातनमिति बोध्यम् ॥

[दोषस्थापकभाष्यम्]

तथोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नो-
ति-क्षेयं पापं जेयो वृषल इति ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

उभयतो नियमो विज्ञास्यते—‘क्षिज्यो-
रेवैचः’ ‘अन्योश्च शक्यार्थ एव’ इति ॥

(प्र०) उभयत इति । योगविभागेनेति भावः ॥

(३०) योगविभागेनेति । विनिगमनादिराहृष्टाभू-
जोत्यादाविद्योभयतो नियम इत्यन्ये ॥

[श्छानुपपत्तिप्रदर्शनभाष्यम्]

इहापि तर्हि नियमाच्च प्राप्नोति—लव्यं
पथ्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति ॥

(प्र०) इहारीति । सामान्येन नियम इति प्रश्नः ॥

[श्छानुपपत्तिभाष्यम्]

तुल्यजातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्य-
जातीयः ? ॥ यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् ॥
कथंजातीयकः क्षिज्योरेच् ? ॥ एकारः ॥

(प्र०) तुल्यजातीयस्येति । कण्ठतालव्यस्येत्यर्थः ।

(३०) माथे—तुल्यजातीयस्येति । अन्यथा ‘वि
प्रत्यये’ इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । तत्त्वं च यथे-
त्वेन, तर्हि एकारे आदेशः स्यादन आह—कण्ठमेति ।
माथे एकारग्रहणमुपलक्षणमिति भावः ॥

[अनिष्टापत्तिभाष्यम्]

एवमपि रायमिच्छति रैयति । अत्रापि प्राप्नोति ।

(प्र०) रायमिच्छतीति । एकारस्यैव नियमेन
व्यावृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः ॥

(३०) एतदनभिधः शङ्कते—माथे-रायमिच्छतीति ।
तदाह—एकारस्यैवेति । एकारस्य तालव्यत्वमेवेति
भाष्याशयः ॥

[अनिष्टापत्तिवारणभाष्यम्]

रायिश्छान्दसः । छानुविधिश्छन्दसि
भवति ॥

१ ‘तयोश्च’ । २ शङ्कते—तत्त्वं चेति । उत्तमपीत्यर्थः ।

३ केचिदिदं नेच्छन्ति । ४ ‘हयत्र’ । ५ ‘वैयर्थ्यं’
चेति पा. । पथम्यन्तपाठे ‘नेदं युक्तमिति शेषो बोध्यः ।

(प्र०) छान्दस इति । क्यन्तस्य रैश्चन्दस्य
भाषायां नास्ति प्रयोगोऽप्यत्र तु विद्यत एवेति
व्याचक्षते । क्यच् त्वैकारान्ताच्चास्ति, गोसमा-
नाक्षरान्ताच्’ इति वचनात् । अन्ये तु भाषायां
रैश्चन्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः ॥

(३०) क्यञ्जन्तेति । राः—रैश्चन्दो, वि यकारादि-
प्रत्यये इति भाष्यार्थं इति भावः । माथे विसर्गरहित एव
पाठः । एतेन राविरित्युक्तम्, आत्वस्व दुर्लभत्वात्, रैश्चन्दा-
स्त्विकं दुर्लभं इत्यपास्तम् । नास्तिप्रयोग इति । अनभि-
धानादिति भावः । क्यच्चक्षित्यादिवैजनादित्यन्तोऽप्यत्र,
तस्यैकीयमतत्वात् । अत एव नः क्ये इति सूत्रे वाच्यतीति
माथे प्रयुक्तम् । अन्येत्विति । अत्राऽवशिष्यं तु
रायमिच्छतीति भाष्यप्रयोगविरोधः । न हि विग्रहश्छन्द
इति बोध्यम् । माथे शीत्वस्य वैयर्थ्याच्च ॥

[पथमान्तपाठे दूषणान्तरभाष्यम्]

‘ऊदुपधार्था गोहः’ । आदेशतोऽन्तरत-
मनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥
प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूका-
रस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी,
यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधा-
ग्रहणं सिद्धं भवति ।

(प्र०) गोह इति । एतत्परिभाष्येपस्थाने सति
गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंहियते ॥

(३०) माथे गोहः—संनन्विन ऊकारस्य याऽन्तरतमा
प्रकृतिरित्यन्वयः । स्थानिन्युपसंहियत इति । एवं
च ‘गोह’ इति गोहवयवे लाक्षणिकम्—ऊकारान्तरतमस्य
गोहवयवस्योदित्यर्थः इति भावः ॥

[दूषणोद्धारभाष्यम्]

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां
न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव ॥

(प्र०) क्रियते न्यास एवेति । अन्यथा परत्वा
दलोऽप्यन्त्येत्यनेन ‘गोह’ इति षष्ठ्यन्त्येऽप्युप-
संहियेतेति भावः ॥

(३०) ननुपधाग्रहणाऽकरणलापवे दक्षिते क्रियत
इत्युत्तरमसङ्गतमत आह—अन्येवेति । परत्वादलोऽप्यन्त्य-
स्येत्वेन व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः । एवं च षष्ठ्यन्त्येऽप्याप-
त्यकं तदिति भावः ॥

६ प्रथमान्तपाठे ऊकारस्य पूर्वदोषस्य परितृप्तत्वादोषान्तर-
माह—ऊदिति । ७ इत्यादेशतः ।

८ एतदितिकाचित्र ।

[प्रथमान्तपाठे दूषणान्तरभाष्यम्]

‘रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च दः’ ।
आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकार-
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ प्रकृतितः पुनरन्तरतमः
निर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां याऽन्तर-
तमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी, यत्र षष्ठी तत्रादेशा
भवन्तीत्यन्तरेणाऽऽपि तकारग्रहणं सिद्धं
भवति ।

(प्र०) रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यव-
धानात् भवति । ‘निष्ठाया’ इति षष्ठ्यास्तकार
एवोपसंहारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वविधानात् ।

(उ०) ननु ‘त’ग्रहणाऽभावे चरितमित्यादावपि रेफाने-
न्तरा निष्ठेति नत्वं स्वादत् आह-चरितमिति । ‘रदाभ्या’
मित्यस्य प्रधानविशेषणताया न्याय्यताया परिभाषासंस्कृते
लक्ष्यसंस्कारके बावये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठासंबन्धिनो-
ऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थः इति भावः । आदेशपर-
स्य स्थानेऽन्तरतम इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य न इत्यर्थे
नकारस्याऽन्तरतमत्वादभावेन तकारस्य चादित्वाऽभावेना
प्राप्तिरिति परे ॥

[दूषणपरिहारभाष्यम्]

आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न
दोषः । क्रियत एतद्व्यास एव ॥

(प्र०) क्रियत एतद्व्यास एवेति । अन्यथा
हि ‘भिन्नवद्भ्यामिति’ नत्वं दकारस्य नत्वं स्यात् । स
हि नकारस्य सुसदृशः, ‘यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा’
इति वचनात् ॥

(उ०) पक्षान्तरेपि तुल्यत्वात् गौरवमित्याह-अन्य-
थेति । दकारस्य नत्वं स्यादिति । अनया परिभाषे-
ति भावः । वस्तुतस्तु ‘आदेशः परस्ये’त्यनेनाऽन्यस्याऽप्राप्तिः ।
सूत्रं तु उभयाऽविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र
प्रयोगे ॥ स्वादेव नत्वमिति उभाभ्यामपि तत्र ग्रहणं कर्तव्य-
मिति भाष्यतात्पर्यम् । एवं च प्रथमान्तच्छेदो निर्दोषः सप्त-
म्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव । अत एव ‘न भूतधियो’ रित्यादि
चरितार्थम् । ‘नूनरयोर्वृद्धिक्षे’ति शास्त्रावाप्त्यन्तर्गणसूत्रं यथा-
यै तदा नरः-अ इति व्याख्यानादाकारात्तस्यैव वृद्धिरिति न
तत्र दोषः । तत्र ‘नूनरयो’ रित्यावर्तते, एकत्र पक्षस्यैव षष्ठी ।
पृथगपि वा तौ गणे पठ्यते इति बोध्यम् ॥

१ कश्चिद् । २ तत्र-द्वितीयसूत्रीययोर्मध्ये ।

३ ‘तत्रे’ । ४ विनिगमकमेति । अयं स्थान्ययमादेश

[प्रथमाध्यम्]

किं पुनरिदं निर्वर्तकम्—अन्तरतमा
अनेन निर्वर्त्यन्ते । आहोस्वित्प्रतिपादकम्-
अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः ? ॥

(प्र०) किंपुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्ष-
णम्, आहोस्वित्प्रतिपादकान्तरेणाऽभिनिर्वृत्तानामनेन
नियमः क्रियते । अयं लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः ।

(उ०) अयेति । वाक्यभेदाऽभेदाभ्यां पक्षद्वयभेद इति
बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भविष्यति ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्व-

स्थानिनिवृत्तिः ॥ * ॥

स्थानेऽन्तरतमे निर्वर्तके सर्व-
स्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नो-
ति-दधि मधु ॥

(प्र०) स्थानिनिवृत्तिरिति । दधिशब्दस्य
यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते, तदा प्रयोजना-
ऽभावः । भिन्नरूपस्त्वादशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक
इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः ॥

(उ०) भिन्नरूप इति । पर्यायो यद्यपि भिन्नरूपस्त-
दर्थप्रत्यायकश्च, तथापि विनिगमकाऽभावाद्बुभयोः स्थानि-
त्वमदेशत्वं च वाच्यम् । तथा च सूत्रमनारम्भसमं
शब्दमिति भावः ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

अस्तु, न कश्चिद्व्यय आदेशः प्रति-
निर्दिश्यते । तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधि-
शब्द एव, मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो
भविष्यति ॥

(प्र०) अस्त्विति । वचनसामर्थ्याच्छब्द-
व्यवहारस्य चाऽनादित्वादिति भावः ॥

(उ०) शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुर्वचनसामर्थ्यम् । सदृशा-
देशो हेतुः-अन्वेति ॥

[आक्षेपस्यापकभाष्यम्]

यदि चैवं, कचिद्वैरूप्यं, तत्र दोषः

इत्यत्रे’त्यादिः ।

५ यदि चैवं-यद्यपि तत्रैवं निर्वाहस्तथापि ।

स्यात्-विस्वं विसम् । मुसलं मुसलमिति
'इणकोरौदेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) कचिद्वैरूप्यमिति । यदा विसशब्दस्य
विसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति, नहि तदा
सकार आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार
आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः । 'अस्ते-
भू'रित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः ।

(उ०) आभ्ये-वदिसैवमिति । स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे
यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्र दोष इत्यर्थः । नहि तदेति । आदे-
शरूपसैर्येव तेन षत्वविधानादिनि भावः । यदाल्बिति ।
तद्वनयन् आभ्येकद्वयमिति-इमे वर्णा इत्यादि । नन्वस्य
निर्वर्तकत्वे आर्धधातुकेऽप्यस्य आदीनामस्य आदेशाः स्युरिति
कुतो नोक्तम् । किं चाऽनेन सिद्धे तद्वर्णं चेत्त आह-
अस्तेरिति । विधत्तिनिवृत्तिस्तत्कलमिति भावः ॥

[आक्षेपान्तरभाष्यम्]

अपि चेष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत ।
तद्यथा-तप्ते आग्ने तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्त-
मपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्त-
मपि नावतिष्ठेरन् ॥

(प्र०) अपिचेति । पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन
भवितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ
सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् । ततश्च सर्वस्य
निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वव्यवस्था नोपपद्यते ॥

(उ०) सवृशादेशविषयेऽपि दोषमाह आभ्ये-अपि-
चेष्टेति । ननु सवृशादेशे कथमिष्टव्यवस्थासिद्धिरित्य आह-
पुनरिति । ननु 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायविरोधोऽत
आह-प्रयोजनमिति । सप्रयोजनं शास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथम-
प्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्विजम् ।
नचेदं प्रकृते इति भावः । आभ्ये व्यवस्थेत्यस्य सापेक्षत्वा
दाह-साधुत्वस्येति । परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात्साधुत्व-
स्येति भावः । एवं च दोषान्तरमेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

[द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि प्रतिपादकम्-अन्येन निर्वृ-
त्तानामनेन प्रतिपत्तिः ॥

(प्र०) अस्तु तर्हि । निर्वृत्तौ लक्षणान्तरेणा-

१ कचिन्न । २ 'इणकोरितिषत्वं' । ३ 'रूपस्यैव' ।
४ 'क्षिप्ता' । ५ 'साधुत्वस्य' । ६ सप्रयोजना या शास्त्रप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । ७ प्रवृत्त-पुनः पुनः प्रवृत्तौ च ।

देशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधु-
नान्य इत्यर्थः ॥

(उ०) निर्वृत्तेष्विति । अन्येन निर्वृत्तानां मध्येऽने-
नाऽन्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः ॥

[दोषदक्षिणातिरिक्तम्]

॥ * ॥ निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः ॥ * ॥

निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति ।
सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) निर्वृत्तिरिति । अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः ॥

(उ०) अभिमतस्येति । शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि
पाक्षिकतासाधुत्वापत्तेरिति भावः ॥

[दोषदक्षिणात्वविज्ञासाम्भाष्यम्]

किं तर्ह्युच्यते-निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ? ।
न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति ॥

[तात्पर्यवर्णनभाष्यम्]

न ब्रह्मो-निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ॥
किं तर्हि ? । इहा व्यवस्था न प्रकल्प्येत ।
न सर्वे सर्वत्रेभ्यन्ते ॥

(प्र०) इहा व्यवस्थेति । 'अकः सवर्णे दीर्घः'
इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां
साधुत्वं विज्ञातम् । न चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं
ज्ञक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः ॥

(उ०) दीर्घादिदिहा व्यवस्थाऽनेन सविध्यतीत्यत आह-
अक इति । एकप्रमाणनोचितस्य सामान्यविशेषभावाऽभावेन
प्रमौलीन्तरेण आस्पन्तिके निरासोऽप्ययः कर्तुमिति भावः ॥

[प्रत्याक्षेपभाष्यम्]

इदमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

(उ०) ननु शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इदं
न्यर्थं स्यादिति पृच्छति-इदमिदानीमिति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनर्थकं च ॥ * ॥

अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्वन्तं
ब्रूयान्मो' भुक्त्वा' इति, किं तेन कृतं स्यात् ।

८ 'सिद्धा न' । ९ एकेति । अक इत्येतद्वोचितसाधु-
त्वस्येत्यर्थः । १० प्रमाणात्तरेणेति । अन्येनेत्यर्थः ।

११ गुणः ।

(ड०) उत्तरयति-अवर्णकमिति । मुक्ता इति निजुत्पारः पाठः ॥

[समाधानमाप्यम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचना'दिति । षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः 'स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्ये'ति ॥

(प्र०) उक्तं वेति । 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र । यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते, तेनेकवाक्यतानेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवाऽन्तरतम आदेशो विधीयते ॥

(ड०) आनर्थक्यं परिहरति-उक्तं वेति । द्वितीय-पञ्चाद्वेदमुपपादयति-एकवाक्यतेति । एवं चैतरेत्याऽविधानमेवेति वृत्त्यवस्थानसिद्धिरिति भावः । परे तु उत्पन्नमनेन निवृत्तिर्गुणादिनेति भावः । एतेदाशयमज्ञानान् आह-निवृत्तिर्न सिध्यतीति । तदस्युपेत्य समाधत्ते-उक्तं वेति । मुक्तवती भोजनफलतृप्तेर्जातत्वाच्चिषेधस्य वैयर्थ्येऽपि शास्त्रे वृद्धिरादैश्चसूत्रमाप्योक्तशास्त्रप्रामाण्याल्लुगादिनेव जातनिवृत्तिरिति वाक्येन सूचितमित्याहुः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रत्यात्मवचनं च ॥ * ॥

प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात् । अन्यस्याऽन्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति ॥

(प्र०) प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः । स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः ॥

(ड०) आत्मानमिति । अनन्वेति टच् । स्थान्यात्मन इति । स्थानिपदार्थेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ प्रत्यात्मवचनमशिष्यं, स्वभाव-
सिद्धत्वात् ॥ * ॥

प्रत्यात्मवचनमशिष्यम् ॥ किं कार-

१ दुर्ग । २ षष्ठ्यधीति । षष्ठ्यधिकारे वर्तमानोऽयं योगो वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याख्येय इत्यर्थः । उत्पन्नकारमेवाह-स्थाने इति । स्थानस्य प्रसङ्गे विहितानामन्तरम परेत्यर्थः ।

णम् ? ॥ 'स्वभावसिद्धत्वात्' । स्वभावत एतरिसिद्धम् । तद्यथा-'समाजेषु समारोषु समवायेषु चाऽऽस्यता'मित्युक्तेन चोच्यते प्रत्यात्ममिति, प्रत्यात्मं चाऽऽसते ॥

(प्र०) स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्याय-तया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु संबन्धिसाद-त्वादिति । समाजेष्विति । समाज उत्सवेषु सङ्घातः । समासः-सहभोजनम् । समवायः-कस्याचि-क्रियायां मेलनम् ॥

(ड०) नन्वन्तरतमशब्दस्य सदृशार्थकत्वेन 'तुलया-स्यप्रयत्न'मित्यत्रैव संबन्धिशब्दत्वादिति कुतो नोक्तमत आह-तुल्येति । प्रत्यात्मं चासत इति । स्वस्वसमाजे ध्वेवाऽऽसत इत्यर्थः । कस्याचिदिति । धर्मनिर्णयादि-क्रियायामित्यर्थः ॥

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥ * ॥ अन्तरतमवचनं च ॥ * ॥

अन्तरतमवचनं चाऽशिष्यं । योगश्चा-प्ययमशिष्यः ॥ कुतः ? ॥ 'स्वभावसिद्धत्वा-देव' । तद्यथा-'समाजेषु समारोषु समवा-येषु चाऽस्यता'मित्युक्ते नैव कृशाः कुरौः सहासते, न पाण्डवः पाण्डुभिः । येषामेव किञ्चिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते ॥

तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति, तेन सह शेरते । तथा-यान्येतानि गेयुक्तकानि संयुष्टकानि भव-न्ति तान्यन्योन्यं पश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति ॥

(प्र०) नैव कृशा इति । गुणप्रमाणकृत-सादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्री-यत इत्यर्थः । एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति । गाव इति । तिरश्चामप्ययं व्यवहारः सङ्कीर्णानामसङ्करलक्षणः । एवं चोदनायां सङ्कीर्णा अप्यादेशा असङ्करेण प्रव-र्त्यन्ति । तथा यानीति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गी-भवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्या-

३ 'स्थानिरूपदार्थ' । ४ प्रत्याख्यानाय-प्रत्याख्यानमग्रे प्रतिपादयितुम् । ५ स्वस्वसमाजेष्वेवेति । तादृशसमा-जादिष्वेवेत्यर्थः । ६ 'तद्यथा' । ७ 'मपश्यन्ति' ।

देशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गामवनमित्यर्थः ।

(३०) अर्धकृतान्तर्णे सति तदेव प्रबोद्धमिवाह-
मुनेवादि । पाण्डुत्वं-गुणः । कृष्णत्वादि-प्रमाणम् ।
विद्यादीति । अदिनोत्समाश्रयार्थित्वमाहणत्वादिवाति-
यनादिसङ्ग्रहः । एवं च 'अन्तरतमो भवतीति' 'वर्गानेकविध'
मिति च न्यायसिद्धमिति भावः । इष्टान्ते विवक्षितार्थमाह-
सङ्कीर्णानामिति । भाष्ये प्रसूचो-नसः । तेन सह-
स्वस्वप्रसवेन सह । शेरत इति । हेतिः स्थितो । एवं
चोदयावामिति । जनया रीत्या निषिञ्जाम्लोऽपीत्यर्थः ।
'पुलक'शब्दो दुष्प्रयोजनी । 'संयुक्त'शब्दस्तत्तत्पुण्यवहना
दिनाऽन्तर्परिचित्तवाची । अनेनापि ग्रन्थेन 'वर्गानेकविध'-
मित्यर्थः साधित इत्याहुः । साहचर्यादिति । तत्तत्पुण्यवहना-
च्च सादृश्यम् ॥

[इष्टान्तवाचकभाष्यम्]

एवं तावच्छेतनावस्तु ॥

[इष्टान्ताऽन्तरभाष्यम्]

अचेतनेष्वपि । तद्यथा-छोष्टः क्षितो
बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्माच्छति नोर्ध्वमा-
रोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छ-
त्यान्तर्यतः ॥ तथा-या एता आन्तरिक्ष्यः
सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः । स
आकाशदेशे निवाते नैव तिर्यग्माच्छति
नाऽध्वागंवरोहति, अन्विकारोऽप्य एव
गच्छत्यान्तर्यतः ॥ तथा ज्योतिषो विका-
रोऽचिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो
नैव तिर्यग्माच्छति नाध्वागंवरोहति । ज्यो-
तिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः ॥

(प्र०) अचेतनेष्वपीति । न्यायस्य व्याप्ति-
प्रतिपादनपरमेवत् । अन्विकार इति । अन्तरिक्षे
सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति
काष्ठादिस्थानामपामाग्निसंयोगाद्भूमौ विकारः ।
सूर्यविकारोऽग्निः सूर्यमेव गच्छति ।

(३०) अन्तरिक्षे इति । अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्यः ।
अत एव निदग्ने निशि निरावरणे सवानानां क्षैत्योपलम्भः ।
तस्यैव नै रविकिरणसंपर्केण मेघरूपतया वायुयोगाद्दृष्टिः ।
अन्तरिक्षस्थानामर्पा परम्परया भूमौ विकार इति दर्शयति-

१ 'बाहुवेगं' । २ 'अक्षरं' । ३ 'नर्वागं' । ४ प्रज्व-
लतं । ५ तस्यैव च-सूक्ष्मसमुद्रस्यैव च । ६ 'सधूमः' ।

तद्विकारः सर्वा इति । सूर्यविकार इति । अत एव
दानाद्येमेवाहारी सूर्यकरसंपर्कत्वेनैव तिर्यक्तो दृश्यते ॥

[दूषणवाचिकम्]

॥*॥ व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च

तत्कालप्रसङ्गः ॥*॥

व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च
तत्कालता प्राप्नोति ॥ व्यञ्जनव्यतिक्रमे-
इष्टम् उक्तम् । आन्तर्यतोऽध्वमात्रिकस्य
व्यञ्जनस्याऽध्वमात्रिक इक् प्राप्नोति ॥

(प्र०) लोकव्यवहारभ्रमेण प्रत्याख्यातो
सूत्रे तदनभ्रयेण योगारम्भे दोषमाह-म्वञ्जनेति ।
व्यतिक्रमः-स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं
निर्यतकमिति भावः ॥

(३०) तदनाभवमेनेति । मन्दमध्यदृक्त्वर्थः । ननु
नाऽध्वमात्रिक इगित्यत आह-इदमेवेति कावोः स्रब्दा
इति दर्शने प्रमाणदिना सप्तदन्तरतमवर्णनिर्यतकमित्यर्थः ।
एवं च लोकवेदयोरभावेऽपि एतच्छास्त्रसिद्ध एव ॥ इति
भावः ॥

[दूषणवाचकभाष्यम्]

नैव लोके नच वेदेऽध्वमात्रिक इगस्ति ॥
कस्तर्हि ? ॥

मात्रिकः ॥ योऽस्ति स भविष्यति ।

(प्र०) नैव लोक इति । नित्याः स्रब्दा अन्वा-
ख्यायन्ते, निवृत्तिपक्षेऽप्युच्चारणस्याऽऽवश्यत्वादिति
भावः ॥

(३०) यदुक्तम्-इदमेवेति, तत्राह-नित्या इति ।
निवृत्तिपक्षेऽपीति । 'शास्त्रकाराः शब्दा' इति दर्शनेऽ-
पीत्यर्थः । दूषणरूपेण । तस्य लोकापीनत्वादिति भावः ॥

[दूषणान्तरभाष्यम्]

स्वरव्यतिक्रमे-द्वयत्र मध्यत्र कुमां
यर्थं ब्रह्मबन्धवर्थमिति । आन्तर्यतो मात्रि-
कद्विमात्रिकस्येको मात्रिको द्विमा-
त्रिको वा यण प्राप्नोति ॥

[दूषणवाचकभाष्यम्]

नैव लोके नच वेदे मात्रिको वा यणस्ति ॥

७ 'अयेण' । ८ 'अयेण' । ९ 'कुमार्य' ।

१० 'मात्रिकत्व' । ११ कचित् । १२ 'नैव वेदे' ।

कस्तर्हि ? ॥ अर्धमात्रिकः ॥

योऽस्ति स भविष्यति ।

(प्र०) नैव लोक इति । कुकुटादिषु द्वे व्यञ्जने,
न त्वेकं मात्रिकमिति भावः ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ अक्षु चागेकवर्णादेशेषु ॥ * ॥

अथु चाऽनेकवर्णादेशेषु तत्कालता
प्राप्नोति । 'इदम् इह' । आन्तर्यतोऽर्धं
तृतीयमात्रिकस्येवमः स्थानेऽर्धतृतीयमात्र
मिवर्णं प्राप्नोति ॥

(प्र०) अर्धतृतीयमात्रमिति । अत्वैकादेशयोः
कृतयोरित्भाव इति यदा प्रक्रियेति भावः ॥

(उ०) इदमस्मिमात्रिकत्वेनाऽर्धतृतीयमात्रिक इत्यनु-
त्तमत आह—अत्वैति । परत्वादत्वेऽन्तरत्वादेकादेश
इति भावः ॥

[दूषणवाचकभाष्यम्]

नैव दोषः । 'भाव्यमानेन सवर्णानां
ग्रहणं ने' त्वेवं न भविष्यति ॥

(प्र०) भाव्यमानेनेति । 'नैव लोक' इत्ययं
परिहारो नोक्तः । यदा विशेषविहितत्वादत्वमिह-
भावेन बाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमः त्र-
संभवात्स्यादेव हुतः । हुताऽहुतप्रसङ्गे च 'हुतञ्च
विषये स्मृत' इत्युच्यते । अत्र तु हुतस्यैव प्राप्तिः ॥

(उ०) हुताहुतेति । तादृशस्थले हि सपादसप्ता-
ध्यावीर्येन हुतविधौ त्रिपादीस्थपुत्रस्याऽसिद्धत्वात्तद्विषयेऽ-
प्यनेनैव हुतविधौ तदंशेऽनुवादत्वमन्यांशे विधिवमिति
शास्त्रस्य वैकल्यापत्तिस्तद्वाजं । शास्त्रं त्वमुतविधानेन चरि-
तोऽर्थमिति । हुतमात्रविधाने ॥ तद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्त्या-
ंशेऽनुवादत्वकल्पना सोढव्यैः । सामर्थ्येनान्तरतमपरि-
भाषावाचकत्वेनापेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भावः ॥

[दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ गुणवृद्धयेज्भावेषु च ॥ * ॥

गुणवृद्धयेज्भावेषु च तत्कालता
प्राप्नोति । खट्वा-इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा-
उक्कम् । खट्वोदकम् । खट्वा-ईषा खट्वेषा ।
खट्वा-ऊढा खट्वोढा । खट्वा-एलका खट्वे-

लका । खट्वा-ओदनः । खट्वौदनः । खट्वा-
ऐतिकायनः, खट्वैतिकायनः । खट्वा-औप-
गवः खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्र-
चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
आदेशाः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) खट्वेन्द्र इति । संख्याऽत्र गुणवृद्धयो-
र्भावनम् । संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति
'भाव्यमानेने'ति परिहारस्यात्राऽसंभवः ॥

(उ०) संज्ञा चेति । कार्यकालपक्षेऽपि यथा
भाष्यमानत्वाऽभावस्तथोपपादितं वृद्धिसंज्ञासूत्रे ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः । तपरे गुणवृद्धी ।

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः ॥

[दूषणवाचकभाष्यम्]

नेत्याह । तादृपि परस्तपर इति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तादृपि परस्तपरः, 'लुदोर'विती-
हैव स्यात्-यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र
न स्यात् ॥

[आक्षेपवाचकभाष्यम्]

नैव तकारः ॥ कस्तर्हि ? ॥ दकारः ॥

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

किं दकारे प्रयोजनम् ? ॥

[प्रतिबन्धा समाधानभाष्यम्]

अथ किं तकारे ? ॥ यद्यसन्देहार्थस्त-
कारो, दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थ-
स्तकारः, दकारोऽपि ॥

[दूषणवार्तिकव्याख्याशेषभाष्यम्]

एज्भावे—कुर्वते कुर्वथि । आन्तर्यतो-
ऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीय-
मात्र एः प्राप्नोति ॥

(प्र०) एज्भाव इति । प्रत्याहारः 'पूतकतोरै
च' 'मनोरौ वा' इत्यादिसंग्रहार्थः । तत्र हि
मात्रिक एवैकार औकारश्च स्यात् ॥

(उ०) प्रत्याहार इति । 'वातिके गुणवृद्धयेज्जा-
वेवु' इति द्रष्टो, न तु कर्मधारयः, भाष्यविरोधादिति भावः ।
तत्र हीति । प्रमाणत आन्तर्वादिति भावः ॥

[दूषणेद्वारभाष्यम्]

नैव लोके न च वेदेऽर्धतृतीयमात्र
परस्ति ॥

[शङ्कावार्तिकम्]

॥ * ॥ ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे

सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः ।
[सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः] सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका
ऋवर्णस्य स्थाने प्राप्नुवन्ति ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अविशेषात्' । नहि
कश्चिद्विशेष उपदीयते-एवंजातीयको
गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति ।
अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(प्र०) ऋवर्णस्येति । अत्र ह्रस्वस्याऽकार
एव गुणः स्यात्स चेध्यत एव । दीर्घस्य त्वेदो
स्यात्, तुल्यप्रमाणत्वात् । तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य
च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति । समुदायापेक्षया
तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते ॥

(उ०) नन्वेवं कवे सर्वगुणप्रसङ्गस्याऽनुपपादनाद्वर्ण-
माने सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह-समुदायापेक्षयेति ।
ऋवर्णोपलब्धत्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा ऋवर्णस्य स्थाने रपर-

प्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम् ॥ * ॥

न चैव दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'ऋ-
वर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्' । उः स्थानेऽ-
णप्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते ।
तत्र ऋवर्णस्यान्तर्यतो रेफवतो रेफवान-
कार एवान्तरतमो भवति ॥

(प्र०) नवेति । 'उरण्पर' इत्यनेन गुणवृद्धि-
शास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाऽण् रपरो

भवतीति रश्रुतेरुः स्थानेऽरारौ क्रियमाणौ गुणवृद्धौ
भवत इत्यर्थः ॥

(उ०) गुणवृद्धिशास्त्रस्येति । प्रतिषेधं लक्षण-
भेदाद्वर्णविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः । अङ्गाऽन्त्यस्येक ऋव-
र्णस्य रपरोऽणरूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भावः ।
'रश्रुते' रित्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥

[शङ्कावार्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात् ॥ * ॥

सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य
प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनेकाल्त्वात्' ।
'अनेकाल्त्वात्सर्वस्ये'ति ॥

(प्र०) सर्वादेश इति । ऋवर्णस्य स्थानेऽरा-
रौ क्रियमाणवलोऽन्त्यस्येत्येतद्वाधेनाऽनेकाल्त्वा-
त्सर्वादेशो प्राप्तः ॥

(उ०) ऋवर्णस्येति । ऋवर्णान्ताङ्गस्येत्यर्थः । सर्वा
देशाविति । तत्त्वेऽपि समुदायान्तर्वात्तिताद्वर्णस्य तदैव-
शात्वमपि खट्वर्थ इत्याद्याविव नक्तुं शक्यमिति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वाऽनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वा-

द्वर्णादेशस्याऽविधातः ॥ * ॥

न चैव दोषः ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अनेकाल्त्वस्य तदा-
श्रयत्वात्' । यदायमुः स्थाने [ऽण्] तदायम-
नेकाल्, अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्णा-
देशस्य विधातो न भविष्यति ॥

(प्र०) नवेति । 'अङ्गस्ये'ति पृथी पूर्वमेवा-
ऽन्त्यमिदमनुसंहियते । ततश्च ऋवर्णस्य स्था-
नित्वे विज्ञातेरपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्त-
मलोऽन्त्यस्येत्यल्लुपसंहारं न बाधत इत्यर्थः ॥

(उ०) पूर्वमेवेति । अन्यथा ऋवर्णरथानिक्त्वाऽभावा-
द्भरत्वमेव न स्यात् । न च समुदायान्तःपातिकाकारा-
श्रयेण रपरत्वम् । प्रात्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे चरितार्थस्यानु-
मानिके प्रवृत्त्यवगात् । खट्वर्थं क्वादी तु 'पूर्वपरवो'-
रित्यधिकारत्वं प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः । पूर्व-

प्रतीति । रश्रुतेरिति बहुव्रीहिः । १ सर्वादेशावेपीत्यर्थः ।
७ तदादेशत्वम्-ऋवर्णादेशत्वम् । ८ 'मुपसं' । ९ 'यनुसंहार' ।

१ 'एजसित' । २ वचिन्न । ३ अत्र-यथा गुणादीनां
मध्ये । ४ 'रभतस्थाने' । ५ यथाश्रुतेऽन्यथानिष्ठापचेराह-

प्रकृतमिति । उपजीव्यं चेत्पि शोध्यम् । न बाधत
इत्यत्रऽनेकान्वितसर्वस्येति सूत्रं कर्तुं ॥

[समाधानान्तरमाध्यम्]

॥[*] अनान्तर्गमवे वैतयोरान्तर्गम् ॥*] ॥
अथवाऽनान्तर्गमेवैतयोरान्तर्गम् । एकस्या-
प्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति, अपरस्याप्यन्त-
रतम आदेशो नास्ति, एतदेवैतयोरान्तर्गम् ॥

(प्र०) अथवेति । निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्व-
विधानेऽपि न दोष इत्यर्थः । अनान्तर्गमेवेति ।
नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्गं परिभाषितं,
रूपान्तराणां सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः ॥
ऋवर्णस्य मात्रिकस्य मात्रिकोऽकारो गुणोऽन्तर-
तमोऽस्त्येवेति चेत् । तदर्थस्य प्रयत्नस्योऽकरणद-
दोष एव । दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारौकाराव-
न्तरतमौ स्त इति चेत् । भवेदेतद्यदा मेदापेक्षा
क्रियते । ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरमेदानपेक्षायां
स्थानकृतमान्तर्गं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्गमेवे-
त्याद्युक्तम् ॥

(उ०) रेफवतो रेफान्तरतम एवेति अथवेत्युक्त-
मत आह—निर्वृत्तस्येति । परिग्रहाच्चेति । 'पाददन्ते'
त्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति भावः । सट्टञ-
संभ्रम्यभाववत्त्वमुभयोः साधारणधर्मरूपं सादृश्यमिति
तत्तत्पर्यम् । अत्रस्येति । परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यर्थः ।
स्थानकृतमिति । अनान्तर्गमिति माध्यस्य स्थानकृता-
न्तरतमाऽभाव इत्यर्थः ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*] संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् ॥*] ॥

अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयो-
गो भवति । तद्यथा—'तवाऽश्वो नष्टो ममा-
पि रथो दग्धः, उभौ संप्रयुज्यावहै' इति ।
एवमिहापि—'तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्ना-
स्ति, ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति,
अस्तु नौ संप्रयोगः' इति ॥

(प्र०) संप्रयोगो वेति । यदा 'स्थानेऽन्तर-
तम' इत्येतत्प्रत्याकृतामित्यर्थः ॥

१ इदं वार्तिकं तुल्यं स्वादिति मन्यते । व्याख्यामामस्य
दर्शनात् । २ अर्थः कश्चित् । ३ 'वत्' । ४ वर्णसाम्य-
कृतस्य = वर्णसाम्यकृतस्थान्तरतमस्य ।

(उ०) नष्टाश्वदग्धरथवदिति—वदुमीहिगमं हन्तादिति ।
पूर्वोक्तेष्वऽश्ववैल्यनेन गौनस्त्वयं परिहरति—यदेति ॥
केचित्तु—'तत्प्रत्याख्यानेऽपि लोकन्यायेन सट्टञ पद्यादेश
इत्यर्थः साक्षितो भगवतोऽपि प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्यानयोः को
विशेषात्समादानान्तर्गं स्वाऽभावरूपस्य सादृश्यत्वाऽनङ्गीकारो
प्याह—नष्टाश्चेति । ऋवर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेश-
त्वेन ग्रहणसांभवात्सादृश्येऽपि स्थान्यादेशभावः । यथा
नष्टाश्वदग्धरथयोरत्यन्तभिन्नयोरपि असदृश्यद्वयोरपि संप्रयोग
इति तात्पर्यं'मित्याहुः ॥

[एतत्समाधानवाचकमाध्यम्]

विषम उपन्यासः । चेतनाश्वत्स्वार्थाप्र-
करणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति । वर्णाश्व
पुनरचेतनाः, तत्र किंकृतः संप्रयोगः ? ॥

[समाधानस्थापनमाध्यम्]

यद्यपि वर्णा अचेतना यस्त्वसौ
प्रयुक्ते स चेतनावान् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*] एजवर्णयोरदेशेऽवर्णं, स्थानिनोऽवर्ण-
प्रधानत्वात् ॥*] ॥

एजवर्णयोरदेशेऽवर्णं प्राप्नोति ।

खट्वैकका मालोपगवः ॥

किं कारणम् ? ॥ "स्थानिनोऽवर्ण-
प्रधानत्वात्" । स्थानो ह्यत्राऽवर्णप्रधानः ॥

(प्र०) अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि
न्यायमाश्रित्योक्तमैचोक्षोत्तरभूयस्त्वादिति ।

(उ०) प्रधानत्वं—भूयस्त्वेन ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*] सिद्धं तुभयान्तर्गत् ॥*] ॥

सिद्धमेतत् ॥

कथम् ? ॥ उभयोर्गोऽन्तरतमस्तेन
भवितव्यम् । न चावर्णमुभयोरन्तरतमम् ।

(प्र०) उभयान्तर्गदिति । ह्रस्वशासने श्वैचः
समुदायान्तरतमाभावादेचोक्षेत्युक्तम् । इह तु संभ-
वत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ।

१ सादृश्यम् = आन्तर्यम् । इदं च प्राचीं मते
इत्यवश्यम् ।

६ कश्चित् । ७ श्वावं = दृष्टान्तम् ।

(३०) मयस्तेन्यायस्त्विति कोत्यत आह-इत्येति ॥

उरण् रपरः ॥ १ । १ । ५० ॥

[प्रथमाभाष्यम्]

किमिदमुरणपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्-
'उः स्थानेऽणव भवति रपरश्चे'ति । आहो-
स्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते-'उः स्थाने-
ऽण् चाऽनण् च । अण् तु रपरः' इति ? ॥

(प्र०) उरण् । किमिदमिति । षष्ठीप्रकरणा-
द्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते । तत्र किमादेशान्तराणां
बाधकमणं निर्वर्तयति, तस्य च वाक्यभेदेन रप-
रत्वम् । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते-'उः
स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो योऽण् स रपरः'इति
प्रश्नः । तत्रैकैवाचिन्तातोऽण् भवति रपरश्चे'ति ।
तत्रोऽपूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां बाधकः ।
अन्येषां तु पाठोऽणव भवतीति । तत्र सामर्थ्या-
च्चाऽन्यनिवृत्तिः । सैवैकारेण प्रदर्शयते ॥

(३०) उरण् । भाष्ये-उरण्परवचनमिति सूत्र-
स्थविसर्गप्रारम्भानुकरणेन षष्ठोऽसमासः । नन्वन्यशब्देन न
स्थानी, आदेशस्य स्थानिनिवर्तकत्वरवभावत्वात् । न स्थानि-
व्यतिरिक्तः, 'उर'विशेषावतः स्थानिभ्यतिरिक्तनिवर्तने
सामर्थ्याऽभावादत आह-षष्ठीति । यत्र षष्ठ्या ऋवर्णस्या-
देशप्रसक्तित्वात्तत्पर्यः । स्वातन्त्र्येणाऽस्य विधायकत्वं तु-
'इको गुणवृद्धी'इत्ययं भाष्ये एव निराकृतम् । तत्र यच्च-य-
निवृत्त्यर्थं नियमाकत्वेन, तदा 'अथ मतमेत'इति वक्ष्य-
माणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिकं तदित्याह-तत्रेति ।
अपूर्व इति । वाक्यभेदेन-नित्यादिस्वातो भवति,
ऋवर्णस्य त्वण् भवति, स च रपरः इत्यर्थ इति भावः ।
तत्र सामर्थ्यादिति । विशेषविधेः सामान्यविधिबाधक-
त्वेनेत्यर्थः । न तु वाक्यवृत्त्याऽस्य नियमपरत्वमिति भावः ॥

कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥

॥ * ॥ उरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदा-

त्तादिषु दोषः ॥ * ॥

उरण्परवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदा-
त्तादिषु दोषो भवति ॥ के पुनरुदात्तादयः ? ॥
उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः

इतिः, कृतं इतम्, प्रकृतं प्रहृतम्,
नूँ पाहि ॥

(प्र०) उदात्तादिष्विति । अन्तरतमस्य बाध-
कोऽण् प्रसज्येतेति भावः । स चोदात्तादिगुणो
न वेति सर्वथा दोषः । नूँः पाहीति । यद्यप्यस्मिन्
पक्षे पूर्ववर्णश्रुकारो न लभ्यते, तथापि 'मून् वे'
इति निपातनाद्भवति । नकारस्य तु रुत्वे कृतेऽ-
नुनासिको विधीयमानोऽणव स्यान्न तु श्रुकार इति
दोषः । प्रतिपदविहितैरित्येत्वादिभिरयं हि बाध्यत
इति तेषां रपरत्वं न स्यात् ॥

(३०) स चोदात्तादिगुण इति । अत्र पक्षेऽनन्तर
त्येति न्यायेनाऽन्तरतमपरिभाषया अनेन बाध इति भावः ।
नवेति । यथोपस्थितिस्तद्विधेयस्य बाध इत्यमानः । भाष्ये
कृतमित्यत्र प्रत्ययस्वरेणानुदा-
त्तत्वे श्लेषनिपातेन श्रुकारोऽनुदात्तः । प्रकृते-'गतिरनन्तर'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे श्लेषनिपाते 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति
स्वरितत्वम् । उच्चैरुदात्त इत्यादिषु षष्ठ्यन्तमच इत्यनुवर्तत
इति पक्षे 'गित्यादि'रित्यादावच इत्युपस्थितेः षष्ठीसद्भावा-
दुरणिवस्योपरशानमिति द्रष्टव्यम् । नियमपक्षे वक्ष्यमाण-
दोषप्रताप्यकृत्य दर्शयति-प्रतिपदेति । तेषामिति । प्रत्या-
सस्योरणिव्यनेन विधीयमानस्याऽणो विधीयमानमिति शेषः ॥

[द्वितीयपक्षानुपगमभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चाऽनण् च ।
अण् तु रपर इति ।

[द्वितीयपक्षदुषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ य उः स्थानेऽण् स रपर इति चेद्
गुणवृद्धयोरवर्णाऽप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

य उः स्थाने अण् स रपर इति
चेद्गुणवृद्धयोरवर्णस्याऽप्रतिपत्तिः । कर्ता
हर्ता वार्पण्यः ॥

(प्र०) गुणवृद्धयोरिति । मृतस्य चेदणो रप-
रत्वं क्रियते, तदा तु गुणवृद्धिविधावणव दुर्लभ
इति दोषः ॥

(३०) दुर्लभ इति । हसस्य गुणाऽकारलभेऽपि
दीर्घस्याकारगुणाऽलभ्यः, वृद्धिस्तु नियमेनाण् न लभ्यते

१ कश्चित् । २ एकत्र विधेयद्वयाऽसंभवादाह वाक्येति ।

३ तत्र-अन्यनिवृत्त्यर्थं । ४ तत्र-तत्रोपरिपत्तिः । सत्याम् ।

५ तत्र-तथा सति । ६ शेषपूर्णेन योजनामाह-वाक्येति ।

७ 'मितिचेव' पा० । ८ 'प्रसज्यते इति' । ९ वार्षेति ।
वृषणस्यापत्यं वार्पण्यः । ८ स्वरितत्वम्-श्रुकारस्य
स्वरितत्वम् ।

इत्यर्थः । कर्तव्याबुद्धाहरणं भाष्ये दीर्घान्तस्याप्युपलक्षणम् ॥

[द्वितीयपक्षद्वयभाष्यम्]

किं हि साधीयः—ऋवर्णस्याऽसवर्णे यद्वर्णं स्यान्न पुनरेकैवौ ? ॥

(प्र०) किं हि साधीय इति । किं साधुतरं कारणमित्यर्थः । न पुनरिति । ततश्चाऽवर्णस्यैव नियमेनाऽप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् ॥

(उ०) किमित्यर्थं विशेषमाह—कारणमिति । भाष्ये अस्ववर्णे । सदृशाऽभावे इत्यर्थः । ननु नियामकाऽभावे कदाचिद्वर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाऽप्रतिपत्तिरत आह—ततश्चेति ॥

[द्वितीयपक्षवादिभाष्यम्]

पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । किं हि साधीयस्तत्रापि ऋवर्णस्याऽसवर्णे यद्वर्णं स्यान्न पुनरिवर्णौवर्णौ ॥

[आद्यपक्षवादिभाष्यम्]

अथ मतमेतत्—‘उः स्थानेऽणश्चान-
णञ्च प्रसङ्गेऽणेष भवति रपरश्चे’ति,
सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षेऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः ॥

(प्र०) अथ मतमिति । स एव पक्षाक्षेपवा-
द्याह । नानेनाऽन्येषां बाधकोऽपूर्वोऽणं विधीयते,
किंत्वणनगोः प्रसङ्गेऽणेष भवतीति नियमः क्रियते,
स च रपरः । न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः
प्राप्तिः ॥

(उ०) दोषपरिहारायऽऽक्षेपवाक्यान्वयनिवृत्त्यर्थं मि-
त्यस्य नियमपरतया व्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति भाष्ये—
अथ मतमिति । एतत्—वक्ष्यमाणं नियमरूपस्वमन्यनिवृ-
त्त्यर्थमिति वदतो, मतं—संमतं विवक्षितमित्यर्थः । सिद्धा
पूर्वस्मिन्निति । अन्वयनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थः । स
चेति । बाध्यमेवेनेत्यर्थः । नन्वेवमकारोकारावपि स्याता-
मत आह—नच गुणेति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यत्तु तदुक्तम्—‘उदात्तादिषु दोषः’ इति,
स इह दोषो जायते, न जायते ? ॥

(प्र०) यत्तु तदुक्तमिति । किं भवान्मन्यत
इति विचारयति ॥

१ अस्य ‘तदक्षे साकाङ्क्षत्वादिति शेषः । २ ‘रि कारोकारी’
३ ‘इकारोकारप्रसङ्गः’ । ४ इत्यस्य—आवर्णतिकोक्तस्य ।

(उ०) भवानिति । नियमपक्षवादीत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

जायते स दोषः ॥ कथम् ? ॥ उदात्त-
इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते, अनणोऽपि ॥

(प्र०) स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति—जायत
इति ॥

(उ०) स एवेति । विचारक एवेत्यर्थः ॥

[समाधानवाक्यभाष्यम्]

यद्यपि—[अणोऽपि] प्रतिनिर्दिश्यन्ते न
तु प्राप्नुवन्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ स्थानेऽ-
न्तरतमो भवतीति ॥

(उ०) शङ्कते भाष्ये—यद्यप्यणोपीति ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

कुतो नु खल्वेतत्—द्वयोः परिभाषयोः
सावकाशयोः समवस्थितयोः ‘स्थानेऽन्त-
रतमः’ इति ‘उरण् रपरः’ इति च, ‘स्थाने-
न्तरतम’ इत्यनया परिभाषया व्यवस्था
भविष्यति, न पुररुण् रपर इति ? ॥

अतः किम् ? ॥

अत एव दोषो जायते—‘उदात्तादिषु
दोषः’ इति ॥

(प्र०) कुतो नु खल्विति । अन्तरतमपरि-
भाषया अवकाशो ‘ऽकः सवर्णे दीर्घो’, ‘क्षयो होऽन्य-
तरस्या’ मिति । ‘उरण् रपरः’ इत्यस्यावकाशः कर्ता
हर्त्तेति । इहोभयं प्राप्नोति—कृतिरिति । परत्वा-
दियमेव प्राप्नोतीति दोषः ॥

(उ०) परिहरति—कुतो न्विति । तमप्रवहणसहित-
स्याप्यवकाशप्रदर्शनाय ‘क्षयो ह’ इत्युक्तम् । उरण् रपर
इत्यस्यावकाश इति । गुणविधौ ‘स्थानेन्तरतम’ परि-
भाषानुपस्थितिः ऋवर्णसमुदायान्तरतमगुणाऽभावादिति भावः ।
यद्यपि आध्यादिनियमनाऽभावात् लभ्यते, तथापि ‘एष दोषो
जायत’ इत्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गते विनिगमकं प्रदर्शयन्तरतमपरि-
भाषाऽवृत्तिमुपपादयति—परत्वादिति ॥

[दोषान्तरप्रदर्शनभाष्यम्]

ये चाप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपद-

५ इति पक्षे—इत्यभिमतनियमपक्षे । ६ तदुक्तमिति—
तस्मिन्पक्ष उक्तमित्यर्थः । ७ कश्चित् ।

मादेश उच्यन्ते, तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति-
'ऋत इडातोः' 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'ति ।

(प्र०) ये चाप्येत इति । यत्र सनियमप्रसङ्ग-
स्तत्राऽनेन नियोगः क्रियते, तत्र तच्छेषभूतं रप-
रत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः ॥

(३०) ननु प्रतिपदविहिता अय्यण एवेति कुतो रप-
रत्वाऽप्राप्तिरत आह-यत्रहीति । 'ओ यवी'ति लृत्वविधा-
नादादस्या तेषामपि रपरत्वमिति चेत्, ऋकारान्तर्गतरेफस्य
लृत्त्वार्थं तस्यादिति न दोषः । आभ्ये-वेचाप्येत इति
महत्त्वचनेनाऽऽब्रह्मपृथग्भाति ईदृक्सङ्गः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ प्रसङ्गे रपर-
त्वात् । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव
रपरो भवतीति ॥

(प्र०) सिद्धं इति । विधिवान्यैरस्यैकवाक्य-
तायां विधानकाल एवाऽणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः ॥

(३०) विधीति । ऋवर्णस्थानिकाऽपि विधाव्यैरि य-
र्थः । एकवाक्यतायामिति । वाक्यैकवाक्यतायामित्यर्थः ।

[आक्षेपतत्समाधानमाध्यम्]

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनु-
च्यमानं गंस्यते ? ॥ स्थान इति वर्तते ।
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति ॥

(प्र०) यद्येवमिति । नह्यनेनोः स्थानेऽण्
विधीयतेऽपि तु लक्षणान्तरेण । तत्र विध्यङ्गभूता
'पृथ्वी स्थानेयोगे'ति परिभाषा नोपतिष्ठते । तथा
चोदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इत्यत्र स्थानग्रहणं
कृतम् । तत उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग
इति स्थानग्रहणाऽनुवृत्त्या 'उः स्थाने य आदेशो-
ऽणि'त्येतावन्नश्यते, न तु प्रसज्यमान इति । आदेश
इति । प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः । अथ वा स्थानग्रहणा-

नुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येयोऽर्थो लभ्यते, नतुः स्थान
इति । ततश्चाऽण आदेशरूपतानियमेन न लभ्यत
इति सामीप्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्येत्यर्थः ।

(३०) ननु 'उ'रिति पठ्याः स्थानेयोगलस्य लाभः
स्यादत आह-नहीति । एवं नाऽयमनुवाद इति भावः ।
विध्यङ्गेति । विधेयेन साक्षात् संबन्धस्तत्र सा परिभाषे-
त्यर्थः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणो' 'लः परस्मैपद'मित्यादावनु-
वादेऽप्यस्याः प्रवृत्तेर्यद्येवमित्यादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति
बोध्यम् । उः समीप इति । तथा च तृतीय इत्यादावप्यणो
रपरत्वप्राप्तिरित्यर्थः । सामीप्यं चेन्नान्वहतेऽपीति भावः ।

स्थाने य आदेशोऽणि । अनुवर्तमानस्थानेग्रहणमु-
चित्यस्य संबन्धशब्दत्वात्तत्रैव संबध्येत्यर्थः । नन्वेवमादेशः
स्थानेन विशेषित एवेति 'आदेशोऽविशेषित' इति
भाष्याऽसङ्गतिरित्यत आह-प्रसज्यमानत्वेनेति । अथवा
स्थानेनेति । 'स्थान'शब्दस्य प्राधान्यादपर इत्यनेन संबन्ध
इति भावः । तस्यै इति । अणः स्थाने-पदार्थेनाऽविशेषणा-
दित्यर्थः । एवं च नादेऽऽशान्तराणां वाचकोऽपि विधीयते,
नापि नियमः, नापि विहितस्य रपरत्वं, प्रसज्यमानत्वेन
विशेषणाय । किं तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतैवाऽस्येति
बोध्यत इति बोध्यम् । अथवेति । स्थानपदेन प्रसङ्गकालो
लक्ष्यत इति भावः ॥

[समाधानमाध्यम्]

आदेशश्च विशेषितः ॥ कथम् ? ॥
द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रै-
वमभिसंबन्धः करिष्यते-उः स्थाने अण्
स्थान इति । उः प्रसङ्गेऽण् प्रसज्यमान
एव रपरो भवति ॥

(प्र०) द्वितीयमिति । तत्राऽर्थात् प्रथमान्तं
संपद्यते । अथ वा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो
भवति-प्रसङ्ग एवाऽवःऽण् रपरो भवतीति । इदा-
नीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति, 'स्थानेनन्तरतम' इत्य-
नया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकारएव
प्रवर्तत इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । गुणवृद्धौ च
ऋकारस्य विधीयमाने अरात्रावेवान्तरतम्याद्भवत
इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति ॥

(३०) ऋकार एवेति । स्थानतः प्रमाणतः स्वल्प-
तस्य सङ्ख्यादिति भावः ॥

१ दोषः-रपरत्वादिप्राप्तिरूपो दोषः । २ न दोषः-न
भाष्यासङ्गतिः । ३ इति कश्चित् । ४ रपरत्वं-रपरत्वमात्रम् ।

५ कश्चित् । ६ 'समीप' । ७ तत इति । तदनुपस्थि-
तेरित्यर्थः । ८ एवंवेति । तत्राऽर्थलाभे केत्यर्थः ।

[आक्षेपमाप्तम्]

अथाऽग्रहणं किमर्थं, न 'ऊ रपर'
इत्येवोच्येत ? ॥

[निष्ठासामान्यम्]

'ऊ रपर' इतीयत्युच्यमाने क इदानीं
रपरः स्यात् ? ॥

[निष्ठासामान्यम्]

य उः स्थाने भवति ? ॥

कश्च उः स्थाने भवति ? ॥ आदेशः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु
रपरप्रतिषेधः ॥ * ॥

'आदेशो रपर' इति चेद्रीरिविधिषु
रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ के पुनः
रीरिविधयः ? ॥ अकङ्कलोपाऽऽनङ्क-
रीङ्करीङादेशाः ॥

अकङ्-सौधातकिः । अकङ् ॥

लोप-पैतृत्वसेयः । लोपे ॥ आनङ्-होता-
पोतारी । आनङ् ॥ अनङ्-कर्ता इर्ता ।
अनङ् ॥ रीङ्-मात्रीयति पित्रीयति ।
रीङ् ॥ रिङ्-क्रियते ह्रियते । रिङ् ॥

(प्र०) रीरिविधिविति बहुवचननिर्देशा-
द्रीरिशब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति-के पुनरिति ।
पैतृत्वसेय इति । लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात् ।
होतापोतारविति । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते
तस्याऽसिद्धत्वाच्चलोपो न स्यात् ॥

(उ०) ननु वार्तिकोक्तरीरिविधौर्हातत्वात्तस्य चोप-
लक्षणत्वे प्रमाणाऽभावात् 'के पुनरिति प्रश्नानुपपत्तिरत
आह-बहुवचनेति । सौधातको-सुधातुरकञ्चेति
इत् । पैतृत्वसेये-ठकि लोपस्तत्तत्र ढक्च । ननु लोपरय
रपरत्वे तं निष्ठापि वृणदेशेन तत्साध्यरूपसिद्धिरत आह-
कोपेति । रपरत्वाऽभिधानमुखेन सर्वदेशत्वमेव लोपस्या-
ऽभिधिसिद्धमिति भावः । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा च
स्थाने नेति कश्च रपत्वमितिदं कित्यम् । तस्माच्छेषविधि-

१ 'रपरो भवतीत्येवो' ।

वैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम् । आवलनकौ-आनङ्-
कृतोद्वन्दे 'कृतुञ्जनेति विहितौ । रेफस्वेति । झलग्रहण-
पक्षपातः प्रतिषेधारम्भाच्च किन्तुमिदम् । तस्माद्रेफवृण-
मेव दोषोऽनेति बोध्यम् ॥

[आक्षेपसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ उदात्तादिषु च ॥ * ॥

उदात्तादिषु च ॥ * ॥ किम् ? ॥

रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ कृतिः
इतिः । कृतं कृतम् । प्रकृतम् प्रकृतम् । नः
पाहि । तस्मादग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । ख-
ट्टर्ह्यः मालर्ह्यः ॥ किं पुनः कारणं न
सिध्यति ? ॥ उः स्थाने अण् प्रसज्यमान
एव रपरो भवतीत्युच्यते, न चायमुदेव
स्थानेऽण् सिध्यते ॥ किं तर्हि ? ॥
उभ्याऽन्यस्य च ॥

(प्र०) एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति
समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च
श्रवणंरूपत्वाऽभावादिति भावः ।

(उ०) समुदायस्येति । इन्द्रस्य सत्त्वादिति
भावः ।

॥ * ॥ अवयवग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

यत्र कश्चणं तदाश्रयं रपरत्वं भवि-
ष्यति । तद्यथा 'भाषा न भोक्तव्या इत्युक्तं-
मिमा अपि न भुज्यन्ते ।

(प्र) अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्वननो-
द्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते । अवयवावेव-
चोऽपेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययमवयवस्थान
इति भावः ।

(उ०) उच्यतेति । अतएव द्विवचननिर्देशः । तस्मा-
दवयवस्थानेन स्थानित्वमुद्धिरिति भावः । न चावयवभेद-

२ कश्चित् । ३ भाष्यमिदमित्यने ।

स्योद्भूतत्वविषया नाम तद्वत्संख्यायाः समुदाये आरोधो, नैतावता प्रत्येकं स्थानित्वलक्षणोऽत आह—अवयवाद्येष्वेति । 'हस्तरेतदयोग' इति शेषः । एवं च तत्र समुदायस्यावयवाऽमेदेन बोधनाद्विषयनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलक्षणम् । अत्रमेव चोद्भूतावयवभेदः समुदाय इत्यस्यार्थ इति भावः ॥

[समाधाननिरासगतिरूपः]

॥*॥ अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदा-

देशे रान्तप्रतिषेधः ॥*॥

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधोऽवश्यकः । होतापोतारी । यथैवोच्चाऽन्यस्य च स्थानेऽण् रपरं भव-
[तीति, एवं य उः स्थानेऽण् चाऽनण् च सोऽपि रपरः स्यात् ॥

(प्र०) रान्तप्रतिषेध इति । मानङ् विधीयमाने आकारस्वाऽणो भावादित्यर्थः । तस्मादवयवग्रहादित्यस्याऽतिव्यापकत्वाच्च साक्षादवर्णस्याऽण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेश-
स्योपसङ्गान् कर्तव्यमेव ॥

(द०) भाष्येऽगृहीताभिप्रायः समुदायस्यातिरिक्तस्य स्थानित्वेऽपि तदन्तर्गतावयवस्यापि स्थानित्वमादाय अस्या निरुक्तमनेनोक्तमित्यभिप्रायबानाह—अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति । रान्तस्येति । रान्तत्वस्येत्यर्थः ॥

[व्याख्यानन्तरे दूषणभाष्यम्]

यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रप-
रत्वमुच्येत । अट्ठर्थः मालर्थः—नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—कर्ता कृतां किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते, न चैतद्वर्णान्तम् ॥

(प्र) यदि पुनरिति । 'उ'रिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणं च सर्वत्र तदन्तविधि प्रयोगवतीति न्यायाह-
वर्णान्तस्य ग्रहणम् । 'अट्ठर्थः' इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् । कर्तेति । 'अङ्गस्ये'ति षष्ठी अन्यमलमुपसंहृतेति ऋवर्णस्य गुणेन भाष्यम् । न च ऋवर्णग्रहणान्तो

भवतीति दोषः । न चेह तदन्तविधिरस्ति, 'उर'-
णिति भूतानुवादात् । न च प्रदेसेषु तदन्तस्य कार्यम्, अन्यस्यैवाऽनुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादना-
दिति भावः ॥

(द०) ऋवर्णान्तेति । शब्दस्याकारस्तावच्छब्द-
रूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । नन्विकाऽङ्गे विशेष्यमागे तदन्तविधेरवर्णान्तस्य गुणेन मौल्यमत आह—
अङ्गस्येति । षष्ठीति । 'हान्ताङ्गान्तस्य गुण' इति वाक्यार्थ इति भावः । भाष्ये लक्ष्याऽसिद्धिदोषो ऋवर्णान्तस्येति उक्तः । स्वयं तदभाऽतस्मिन्मप्याह—न चेहेति । भूतानु-
वादादिति । एवं चाऽनुवादे परिभाषाया इव संख्या कथमिति । ननु समानविभक्त्यन्तविधेरपरहिताभूतानु-
वादादित्यर्थः । ननु हि साक्षादर्थोदा विशेषणसमानाधिकरणं विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्तविधिः । यमर्क-
विना शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु न तदन्तविधिरिति भावः ॥
नच प्रदेसेष्विति । इह तदन्तविध्यमप्येति यदि प्रदेसेषु ऋवर्णान्तस्य षष्ठीनिर्देशेन स्थानित्वं स्यात्तत्तदनुवर्तते-
ननुवादेपि एकदेशद्वारा ऋवर्णान्तं प्राप्तं, तदपि नास्तीति भावः ।
इदं चित्यम् । वृद्धिर्यस्येत्युदाहोर्दूषणवचनमिषाभौ चानुवादे-
पि संज्ञाप्रवृत्तेः । सर्वमेति च शब्दरूपविशेष्यमप्यहं
तदन्तविधौ यमकम् । अतो भाष्योक्त एव दोषः ।

[उक्तदूषणनिरासभाष्यम्]

मनु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन
ऋवर्णान्तम् ॥

[दूषणस्यापनयभाष्यम्]

अर्थवता व्यपदेशिवद्भावेन, न चैवोऽर्थ-
वान् । तस्माच्चैवं शक्यम् ॥ न चेदेवमुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । इह च रपरत्वस्य
प्रतिषेधोऽवश्यकः—मातुः पितुरिति ॥

(प्र) अर्थवतेति । यथैवेयायेत्यनेकात्म्यम् ।
अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता चातुरूप-
ता च व्यवस्थाप्यते । इह चेति । उपसंख्यान-
स्याऽतिव्याप्येत्यर्थः । मातुरिति । रपत्वे कृते
विभक्तिसकारस्य कत्वम् । पूर्वस्य 'रोरी'तिलोपः ।
'दूलोप' इति दीर्घत्वम् । तत्र 'मादू'रिति
प्राप्नोतीति भावः ।

१ कश्चित् । २ 'न प्रसज्येत' । ३ तदन्तविधि-
रिति । 'स्वाभावत' इति शेषः ।

४ भाष्यमिति । तथाच 'भाष्याऽसिद्धिरिति भावः ।
५ इदम्—कैवलोक्तम् ।

(उ०) माथे-अर्थवतेति । इदमसहायत्वोपलक्षणम् । अत एव 'कुस्ते' इत्यादावनर्थकेनाऽपि सः । तत्र हि स द्विसंशोपयोगिसहायरहित एवेति दिक् । माथे-इहचेति । 'एकादेशस्योपसङ्गान्न'मित्योपसङ्गवानिकरपरत्वप्रतिषेधवक्तव्य इत्यर्थः । मातुरित्यादौ तदुपसङ्गवानाऽतिव्याप्तेरिति भावः । मातुरिति । 'ऊ रपर' इति पूर्वोक्तमाध्यप्रयोगविरोधात् 'कृत उ' इति तत्परत्वान्मातुरित्यादौ न दीर्घ इत्यपास्तं वेदितव्यम् ।

[समाधानमाध्यम्]

उभयं न वक्तव्यम् ॥ कथम् ? ॥ यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसाधन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा—देवदत्तस्य पुत्रः, देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

(प्र) द्वयोरेति । अवयवावेवात्राऽपेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ । अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदेनित्यर्थं कृतम् । अन्यतरत इति—तृतीयान्तादाद्यादित्वात्तसिः । तद्यथेति । एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते, तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः । अकलादेशस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाऽऽपि इति रपरत्वाऽभावः ।

(उ) उक्तेऽयं गमकमाह—अतएवेति । पक्ष्यन्तात्तसिस्त्वस्योपसङ्गतेराह—तृतीयान्तादिति । समुदायस्येति । अनेकमादेशत्वे प्रमाणऽत्रावाहित्यर्थः ।

[आक्षेपमाध्यम्]

कथं मातुः पितुरिति ? ॥

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

अस्त्यत्र रपरत्वम् ॥

[आक्षेपस्थापनपरमाध्यम्]

का रूपसिद्धिः ?

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

'रात्सस्ये'ति सकारस्य लोपो,

रेफस्य विसर्जनीयः ॥

(उ) माथे-रात्सस्येति । सलोपे क्वत्त्याऽसिद्धत्वादिति भावः ।

[आक्षेपस्थापनमाध्यम्]

नैवं शक्यम् । इह हि—मातुः करोति

१ 'प्राप्तेति' । २ 'लक्षणिक इति' । एवञ्च प्रत्ययावयवविभक्तिसमस्येति ॥ अतएव कविभिः कृतमित्यादौ न पठ्यम् । अग्निःकरोतायादौ तु व्यपदेशिकवृत्तान्नं श्रवणावक्याऽभिप्रायं

पितुः करोतीति, 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'ति पत्वं प्रसज्येत ॥

(प्र) अप्रत्ययेति । 'अ'सित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः ।

(उ) असित्ययमिति । प्रत्ययस्य पविर्गमनिवृत्त्येत्यर्थ इति भावः ।

[आक्षेपनिरासमाध्यम्]

'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते अप्रत्ययविसर्जनीयस्याऽप्यम् ॥

(प्र) प्रत्ययेति । प्रत्ययावयवत्वादकारोऽपि प्रत्ययः । अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः ॥

(उ) अकारोपीति । सूत्रस्यप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लक्षणिक इति भावः ।

[आक्षेपस्थापनमाध्यम्]

लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो 'रात्सस्ये'ति ।

(प्र) लुप्यते इति । सकारसन्निधिकालेऽकारेण नैव लब्धः प्रत्ययसंज्ञा, समुदायसन्निवेशिनीत्वात्तस्या इति कुतस्तदादेशस्तान् लप्यते । उक्ते च कृतेऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः, स च लुप्त इति भावः ।

(उ) उक्ते च कृत इति । न चैकादेशस्य परादिवस्त्वेनोचितस्य प्रत्ययवर्तना लोपे 'एकदेशविकृत'स्यादेशोचितस्य प्रत्ययवर्तना विसर्गस्य प्रत्ययाऽवयवत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, त्रिषाया असिद्धत्वेन त्रेणान्तादिवृत्त्याऽप्रवृत्तेः । स्थानिवस्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययात्वाऽभावात् । सर्वे सर्वपदप्रदेशा इत्यनेन 'मातु'असित्यस्य स्थानित्वेऽपि असित्यस्य स्थानित्वाऽभावात् । माथे'लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविभक्त्यर्थेति पाठे चोऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तवामिमतो विसर्जनीयः, स लुप्यते न दृश्यते, स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपवित्यर्थः ।

एवं तर्हि—

[सनाधानवार्तिकम्]

॥*॥ प्रातृष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेश-

निमित्तात्वत्वप्रतिषेधस्य ॥*॥

नोच्यम् । ३ तदादेशः अकारादेश उक् । तथाच विसर्गस्य तत्संनिधित्वाऽभावात्तत्वं स्यादेवेति भावः । ४ लोपइति । स्वरश्चाऽसिद्धत्वात् रात्सस्येति तुल्येण सलोप इत्यर्थः ।

५ तत्र—तत्र कर्तव्ये । सूत्राऽप्रवृत्तेरित्यर्थः ।

यद्यं कस्कादिषु भ्रातृषु त्रशब्दं पठति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो-नैकादेशनिमित्तात् पत्वं भवतीति ॥

(प्र०) एकादेशनिमित्तादिति । एकादेश-
शास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः ।

(४०) एवं तर्हि भ्रातृषु त्रशब्दः । त्रिषाणामप्य-
न्तादिवद्भावप्रवृत्तिरूपनद्वारेति गृहोऽभिसम्भिः । कर्मधारये
निमित्तपदवैयर्थ्यमिति बहुव्रीहिसंज्ञादेशपदे लक्षणां ॥ दर्श-
यति-एकादेशशास्त्रमिति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरयं पूर्वान्तः, अहोस्वित्परादिः,
आहोस्विदभक्तः ? ॥

[जिज्ञासाभाष्यम्]

कथं चोऽयं पूर्वान्तः स्यात् ? कथं वा
परादिः ? , कथं वा अभक्तः ? ॥

[जिज्ञासासमाधानभाष्यम्]

यद्यन्त इति वर्तते, ततः पूर्वान्तः ।
अथादिरिति वर्तते, ततः परादिः । अथो-
भयं निवृत्तं, ततोऽभक्तः ॥

(प्र०) यद्यन्त इति । यद्यपि रपर इत्यत्रा-
न्यपदार्थस्य प्राधान्यम्, तथापि रेफस्य विधेयतया
प्राधान्यात्तस्यैवाऽन्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि
प्रसज्यमान एवाऽण् रपरो विधीयते, तथाप्यानङ्
इव साक्षादत्राऽर् आर् इत्येवमविधानात्तात्पर्य-
पर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः ।

(उ०) यद्यपीति । तथा ॥ तस्यैव विशेषणं
स्यादिति भावः । प्राधान्यादिति । रपरशब्दतात्पर्यविष-
यत्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वान्तावयवभूतरेफरपोऽणित्यर्थः ।
सूत्रे 'रपर' इति शब्दात्तत्र सौत्रत्वात्साधुः । [रः परौ यस्येति
बहुव्रीहिः । अवयवत्वमेव वक्ष्यामि । वर्गे वर्णान्तरावयवत्वं
तु गौणम् । यथा 'हस्वरय तु' गित्यादाविति तात्पर्यम् ।]
नन्वारादिरूपेण विधानात्कथमभक्तत्वादिरिति त-
द्व्याह-
यद्यपीति । अविधानादिति । अनुभारणादित्यर्थः ।
तात्पर्यमिति । प्राप्ताऽप्राप्ताविविकन्यायेनेत्यर्थः । केवलेति ।
रेफमात्रविषयो सूत्रतात्पर्यादिति भावः । वस्तु अयमपि
विचारो 'भूतस्याऽणो रपरत्व'मिति पक्षे 'नष्टाक्षरम्' ।

१ 'नाऽयं' । २ कश्चिज् । ३ प्राप्तेति । ४ प्रा जुहोती-
त्यादिकप्रस्ताप्राप्त्यादिनेत्यर्थः । ४ न्यायेनेति पूर्वान्वयी ।

न्यायेन । अनान्तर्गमेवास्तर्ग्यमिति अकारस्याकारावेव
गुणवृद्धौ भविष्यतः । अरादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु
अनन्तादौ नकारविषयो यथा न विचारस्तथाप्रापीति तस्य
मिति । तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य पक्षस्याऽपि स्थितत्वादयुक्तम् ॥

कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥

[अभक्तत्वपक्षे दूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वर-

ह्लादिशेषाविसर्जनीयप्रतिषेधः

प्रत्ययाऽव्यवस्था च ॥*॥

यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति-गीः पूः ।
'रेफवकारान्तस्य धातो'रिति दीर्घत्वं न
प्राप्नोति ॥

(४०) वार्तिके प्रतिषेधः-अभावो निवर्तनं च । आये
'ह्ला'दिति शेषः, द्वितीये 'वक्तव्य'मिति । गृहोः किपि गीः
पूः । नत इव, उद्योद्येतीत्येव ।

[अनुपपत्तिभाष्यम्]

किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातु-
विशेष्यते, पुनः पदं विशेष्यते-रेफ-
वकारान्तस्य पदस्येति ? ।

(४०) माथे-पदमिति । पदस्येत्यनुवचमान-
मित्यर्थः ॥

[उपपत्तिभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत-
अग्निर्वायुरिति ॥

[अनुपपत्तिभाष्यम्]

एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेष-
यिष्यामो धातुने-रेफवकारान्तस्य
पदस्येको धातो'रिति ॥

[उपपादनभाष्यम्]

एवमपि-प्रियं ग्रामणि कुलमस्य
प्रियग्रामणिः, प्रियसेनानि-अत्रापि प्रा-
प्नोति । तस्माज्जातुरेव विशेष्यते । धातो
न विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति-
गीः पूः । दीर्घ ॥

[लत्वोदाहरणभाष्यम्]

लत्व-लत्वं च न सिध्यति । निजे-

'अनान्तर्ग'मित्यस्य तदाहोऽन्यादिः । १ न्युल्लेगेण दोष-
नाह-अभक्ते इति । २ व्याख्या लुप्त स्यात् ।

गिल्यते । 'प्रो यङी'ति लत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्र०) लत्वं चेति । 'प्र' इत्यवयवगुणीति चोद्यम् ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'प्र' इत्यनन्तरयोगेना पठ्यते ॥

(उ०) अनन्तरयोगेति । अनन्तरशब्दोऽव्यवहित-
वाची ।

[दोषसाधकभाष्यम्]

एवमपि स्वर्जं गिल्यते इत्यत्राऽपि प्राप्नोति ॥

[दोषसाधकभाष्यम्]

एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयि-
ष्यामः । अथ वा 'प्र' इति पञ्चमी ॥ लत्वं ॥

[यकस्वरोदाहरणभाष्यम्]

यकस्वर । यकस्वरश्च न सिध्यति ।
गीयते स्वयमेव । पूयते स्वयमेव । 'अचः'
कर्तृयकी'त्येष स्वरो न प्राप्नोति, रेफेण
व्यवहितत्वात् ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमवि-
द्यमानव'दिति नास्ति व्यवधानम् ॥
यकस्वर ॥

(उ०) स्वरविधाविति । यद्यपि हल्स्वरप्राप्ते
स्वरोद्देश्यकविधौ चेदम् । अत एवाऽचः कर्तृ-इति सूत्रेऽच-
इति चरितार्थं, तथापि तदनाश्रयेणैकदेश्युक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् ।

[अभ्यस्तस्वरोदाहरणभाष्यम्]

अभ्यस्तस्वर—अभ्यस्तस्वरश्च न
सिध्यति । मा हि स्म ते पिपेरुः । मा हि
स्म ते बिभरुः । 'अभ्यस्तानामादिरुदात्तो
भवति अजादौ लसार्वाधातुके' इत्येष
स्वरो न प्राप्नोति, रेफेण व्यवहितत्वात् ।

(प्र०) पिपेरुरिति । पृ लङ् क्षि क्षापः स्तुद्धि-
र्वचनम् । अतिपिपेरुर्लोभेतीत्यम् । 'सिजभ्यस्ते'ति
जुष् । 'जुसि' चेति गुणः ।

(उ०) भाष्ये माहप्रयोगोऽहमावाय, तस्मिन् हि

कटस्वरः स्यात् । हिप्रयोगो 'हि' चेति निघातनिषेधाय,
'स्म'शब्दो लङ्सिद्धये ।

नैष दोषः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानव'दिति नारित व्यवधानम् ॥
अभ्यस्तस्वर ॥

[हलादिशेषोदाहरणभाष्यम्]

हलादिशेष हलादिशेषश्च न सिध्यति ।
चवृते चवृधे । अभ्यासस्येति हलादिशेषो
न प्राप्नोति । हलादिशेष ॥

(प्र०) चवृत् इति । अभ्यासावयवस्याऽनादे-
र्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः ।

(उ०) अभ्यासावयवस्येति । गभंवेदानवयवस्यापि
तद्वहणेन ग्रहणं 'तन्मध्यपतित'न्यायेन, नलेतावताऽवयव-
त्वमिति अमित्यमिति भावः । यद्वा कृत्वर्णान्ताभ्यासस्ये-
त्यर्थे पूर्वं तकारस्य हलादिशेषेण निवृत्तावुरदत्वम्, ततः
पुनर्हलादिः शेषो न स्यात्, अनवयवत्वादिति भावः । न चैवं
'लक्ष्ये लक्षणस्येति' न्यायेन पुनर्हलादिशेषोऽनापत्तिरिति
वाच्यम् । लक्ष्यभेदात् ॥

[विसर्जनीयोदाहरणभाष्यम्]

विसर्जनीय [प्रतिषेधः] । विसर्जनीयस्य
च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नाकुटः नार्पत्यः ।
'स्वरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः
प्राप्नोति । विसर्जनीय [प्रतिषेधः] ॥

(प्र०) नाकुट इति । यस्मात्सुतिरुविचि-
स्तदादि सुबन्तं तिङ्बन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वा-
द्विसर्जनीयप्रसङ्गः ॥

(उ०) सूकुटीशब्दाद्भवादावण् । नृपतेर्दित्यदित्येति
पयः । ननु रेफान्ताच्च सुबिधिरिति कथं तदन्तस्य प्रत्यय-
लक्षणेन पदत्वमत आह—यस्मादिति । यस्मादिति स्तद्वृत्ति-
नृशब्दत्वं नाशब्दस्य स्यान्निबद्धानेन, तदादित्वं च रेफान्तरय
मुख्यम्, सुबन्तत्वं च प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥

[प्रत्ययाऽव्यवस्थोदाहरणभाष्यम्]

प्रत्ययाऽव्यवस्था च । प्रत्यये च
व्यवस्था न प्रकल्पते—किरतः गिरतः ।
रेफोऽप्यभक्तः, प्रत्ययोऽपि । तत्र व्यवस्था
न प्रकल्पते ॥

(प्र०) कित इति । एकवचने किरतीति नित्यत्वात्पूर्व विकरणः । आङ्गं तु कार्यमनित्यम् । अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति, कृते त्वित्त्वमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्यम्, तत्र रेफोऽमकत्वात् घातव्यव इति विकरणो न स्यात् । स हि घातोः परो विधीयते । अथ विकरणात्परो रेफस्तदाऽप्यत्रः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते । अथ व्यवहितेऽपि परस्यन्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्प्यत इति प्रत्ययाऽव्यवस्थोक्ता ॥

(उ०) एकवचनान्तानुदाहरणे बोधमाह—एदेति । निरवत्वादिति । विकरणविधौ 'सार्वभातुके' इति विषयसाम्यी । अन्वयात् भक्तवेऽन्तरसार्वभातुकाऽभावेन विकरणाऽप्राप्तेरनित्यत्वं आहृतं स्यादिति भावः । नित्यत्वादिति । ततो कित्वादित्यस्यैव प्रवृत्तेः न प्रकल्पत इति । विषयेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न सिध्येदिति भावः ।

[पूर्वान्तस्थानुष्पममाध्यम्]

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

[पूर्वान्तस्थे दृक्स्थेपवार्तिकम्]

॥*॥ पूर्वान्तो ववधारणं विसर्जनीयप्रति-

षेधो यस्वरश्च ॥*॥

यदि पूर्वान्तो रोरवधारणं कर्तव्यं—
'नोः सुवि' ! रोरेव सुपि नान्यस्य रेफस्यै ।
सर्पिण्यु घनुषु । इह माभूत्-गीर्णु-पूषु ॥

(प्र०) गीर्णिति । परादौ सुब्यहणेन यष्टत इति न पदान्तत्वमिति भावः । अमकपक्षेऽपि तदादित्वात्वासिरिति कर्तव्यं ववधारणम् ॥

[पञ्चान्तरेऽपि अन्वयात्मावमाध्यम्]

परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं—
चित्त्वैवमर्थम् । [ववधारणम्] ॥

[विसर्जनीयप्रतिषेधोदाहरणमाध्यम्]

विसर्जनीयप्रतिषेधः ॥ विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कटः । नार्पत्यः । 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥

[इतरपक्षेऽपि अन्वयात्मावमाध्यम्]

परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कलिपरित्येवमर्थम् । कल्पिपद-
सङ्घातमकोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्तां विहन्तुमिति कृत्यो विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥ [विसर्जनीयप्रतिषेधः] ॥

(प्र०) कल्पिपदेति । नृकल्पसन्दादिषु वृद्धौ च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिसन्देशस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पसन्देशस्य । ततश्च [नृशब्दस्यै] कल्पसन्देशे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः । पदशब्देन च पथतेऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते । तेन प्रत्ययसमुदायमको रेफः कल्पिसन्देशे परतो व्यवस्थितो न कल्पसन्देशस्याऽवयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येकैववयवस्यात्मन एव पदान्तां विहन्तुं नोत्सहत इत्यर्थः । क्वचित्तु 'कल्पपद-
संघातमक' इति पाठः । तत्रायमर्थः—कल्पसन्देशस्य संबन्धि यत्पदं 'नार्कलि'रिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसङ्घातः कल्पिसन्देशस्तद्रूप इत्यर्थः ॥

(उ०) नृकल्पेति । नृशब्दात्कल्पप्रत्ययः । पदसंज्ञेति । स्वादिचित्त्वत्वेन । वचसो कल्पसन्देशवचनः स्वात्तदा स्वावयवभूतरेफान्तस्य 'नार्कित्यस्य न स प्रत्ययः परः स्यादिति भावः । परादिरित्त्वं परशब्देन परत्वपर्याप्त्यविकरणे धर्मान् स संबोऽपि गृह्यते, न तदवयवोऽपीति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययस्य कर्तृ परत्वमत आह—पदसन्देशेति । कल्पिरूपः पदसङ्घातः पदसमुदाय इति भाष्यार्थः । तस्मात्पक्षत्रयेऽपि विसर्जनीयप्रतिषेधस्य वक्तव्यतया नार्कटोऽपि इति भावः । वृद्धेर्वाहिरक्षाऽसिद्धत्वं तु नोत्तम्, विषादोऽस्वेऽन्तरग्रे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥

[यस्वरोदाहरणमाध्यम्]

यस्वरः । यस्वरश्च न सिध्यति ।
गीर्णते स्वयमेव, पूर्यते स्वयमेव । 'अर्कः
कर्तृयकी'त्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

[दृक्स्थानुष्पममाध्यम्]

नैव दोषः । उपदेश इति धर्तते ॥ [यस्वरैः] ॥

(उ०) भाष्ये उपदेश इति धर्तते इति । अर्कः
कर्तृयस्वरं तास्यनुदात्तेदित्यत इत्यर्थः ॥

१ कर्त्रि । २ 'तदादिवचनम्' । ३ लुप्तं स्यात् ।

४ भावान्—भावान् पदप्रत्ययः संभवति ।

५ अर्कः कर्त्रिति । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयस्वरं परे आदिस्वापि वेति सूत्रार्थः ।

[परादिपञ्चाशुपगमभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्तु परादिः ॥

[परादिपञ्चे दूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ परादावकारलोपोत्वपुवप्रतिषेधश्च-
ल्युपधाह्रस्वत्वमित्येव व्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽ-
भ्यस्ततादिस्वरो दीर्घत्वं च ॥ * ॥

यदि परादिः । अकारलोपः प्रतिषेध्यः ।
कर्ता हर्ता । 'अतो लोप आर्द्धधातुके'
इत्यकारलोपः प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये-अथवा पुनरस्तु परादिरिति ।
वर्णारणविसर्जनोपप्रतिषेधयोः कर्तृत्वतायाः पूर्वान्तपरादि-
पक्षयोः समत्वात् परादिपक्षो वा वक्तव्यः, पूर्वान्तो वेत्यत्र न
विशेष इति चेत् कश्चिद्व्यासत्रयार्थं वार्तिककारः-परादा-
वितीत्यर्थः । 'परादा'विति वार्तिके पुनस्तद्वन्द्वस्य प्रतिषेध-
पदेन वञ्चितपुरुषः । 'वक्तव्य' इति शेषः । चङ्युपधाह-
स्वत्वं वक्तव्यम् । अग्रे सर्वनामस्यैव शेषो बोध्यः ॥

[दूषणनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः, उपदेश इति वर्तते ॥

(उ०) उपदेश इति वर्तते इति । अतो लोप
इत्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यत इत्यर्थः ॥

[दूषणस्वापनभाष्यम्]

यद्युपदेश इति वर्तते-धिनृतः, कृणुतः ।
अत्र लोपो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) धिनृतइति । एकवचनेऽसत्यप्यकार-
लोपे आहुणेन वा, विकरणस्य वा गुणेपररूपेण वा
धिनोतीति सिद्ध्यतीति द्विवचनमुदाहृतम् ॥

(उ०) पररूपेण-अतोयुग इत्यनेन ॥

[दूषणवाचकभाष्यम्]

नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते ॥
किं तर्हि ? ॥ आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते-
आर्द्धधातुकोपदेशो यदकारान्तमिति ॥
अकारलोपः ॥

(प्र०) आर्द्धधातुकोपदेश इति । सँनियोगेन

१ 'इदमेव व्याख्या तुसा स्यात् । २ कचिच्च ।
३ 'वचनं समुदाहृतं' । ४ सँनियोगेनेति । अकारस्य

चाऽकारस्य विधानादावर्द्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारा-
न्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः ॥

[औत्प्लोदाहरणभाष्यम्]

औत्-औत्वं च प्रतिषेध्यम् । चकार
अहार । 'आत औ जलः' इत्यौत्वं प्राप्नोति ॥

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवन्तीत्येवं न भविष्यति ॥

(प्र०) निर्दिश्यमानस्येति । नन्वादेः परस्येति
रेफस्योत्वेन भाष्यम् । नैष दोषः, 'णल' इत्यनेन
यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं, तस्याऽकाऽरा-
न्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते, सरेफस्य लतुमीय-
मानत्वादादेशाऽभावः । प्रत्याप्यप्रत्यायकाऽभेदविव-
क्षायां षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते ॥

(उ०) नन्विति । 'अदेः परस्येति' 'निर्दिश्यमान'-
परिभाषावाचकमित्यभिमानः । 'तस्यैवायमनुसंहार'
इत्युच्यते । ननु मूने उच्चारितस्य णलो नादेशः, किंतु तस्य-
त्यामिताऽकारस्येति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युक्तं स्यादत आ-
ह-प्रत्याप्येति । निर्दिश्यमानस्येति श्रव्य प्रतिपादितस्येत्यर्थे
तुपादन्तस्यापि पदादेशापत्तिरिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

रेफेण व्यवहितत्वात् ॥ औत् ॥

(प्र०) रेफेनेति । यद्वर्णं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं
तद्व्यवहितमित्यर्थः । यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट्
इति च तदा व्यवधानाऽभावात् स्यादेवादेशः ॥

(उ०) यदि त्विति । तथा तु वैकुण्ठक्यं, सर्वत्रा-
देशापत्तेरिति भावः ॥

[पुनप्रतिषेधोदाहरणभाष्यम्]

पुक्प्रतिषेधः । पुक् च प्रतिषेध्यः । कार-
यति हारयति । 'आतां पु'गिति पुक्
प्राप्नोति ॥ पुक्प्रतिषेधः ॥

[चङ्युपधाह्रस्वत्वलोदाहरणभाष्यम्]

चङ्युपधाह्रस्वत्वम्-चङ्युपधाह्रस्वत्वं

सँनियोगेनार्द्धधातुकस्य विधानादित्यर्थः । ५ 'च्यन्ते'
६ वक्तुं-वक्तुमप्युच्यते ।

न सिध्यति । अजीकरत् अजीहरत् ।
'नौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं न
न प्राप्नोति ॥ चङ्युपधाह्रस्वत्वम् ॥

[इटोऽव्ययस्योदाहरणभाष्यम्]

इटोऽव्ययस्था । इटश्च व्ययस्था न
प्रकल्पते । आस्तरिता निपरिता । इडपि
परादी, रेफोऽपि । तत्र व्ययस्था न प्रक-
ल्पते ॥ इटोऽव्ययस्था ॥

(प्र०) आस्तरितेति । नित्यत्वाद्गुणे रपरत्वे
च कृते 'नेड्वशि कृती'ति प्रतिषेधादप्रवृत्ति-
लक्षणेटोऽव्ययस्था । प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्व इडि-
त्यनिष्ठा व्ययस्था प्राप्नोति ॥

(उ०) कथं तर्हीडपीत्यादिभाष्यमत आह-प्रवृत्तौ
वेति । नेड्वशीत्यत्रोपदेश इत्यपकुम्भोपदेशे वशादेरेव
निषेध इति भावः ॥

[अभ्यासलोपोदाहरणभाष्यम्]

अभ्यासलोपः । अभ्यासलोपश्च वक्त-
व्यः । ववृते ववृधे । 'अभ्यासस्ये'ति हला-
दिशेषो न प्राप्नोति ॥ अभ्यासलोपः ॥

(उ०) भाष्ये-ववृत् इति । ऋग्वज्रान्ताभ्यासस्या-
ऽदित्यर्थे पूर्वं तलोपे पश्चाद्रेफः, तस्य लोप इति पक्षे इदम् ।
'वव्रे' इत्युपदाहार्यम् ॥

[अभ्यस्तस्वरोदाहरणभाष्यम्]

अभ्यस्तस्वरः । अभ्यस्तस्वरश्च न सि-
ध्यति । मा हि स्म ते पिपंरुः, मा हि स्त
ते विभंरुः । 'अभ्यस्तानामादिह्रस्वात्तो भव-
त्यजादौ लसावर्धातुके' इत्येष स्वरो न
प्राप्नोति ॥ अभ्यस्तस्वरः ॥

[तादित्स्वरोदाहरणभाष्यम्]

तादित्स्वरः-तादित्स्वरश्च न सिध्यति ।
प्रकृतां प्रकृतुम् । 'तादौ च निति कृत्यता'-
वित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

(उ०) प्रकृतेति । तत् । एषस्वरः-पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

[उक्तद्वयवाक्यभाष्यम्]

नैव दोषः । उक्तमेतत्-“कुरुपदेशे वा

ताद्यर्थमिदर्थम्” इति ॥ तादित्स्वरः ॥

(उ०) कुरुपदेशकालिकतादिप्रत्ययप्रतापस्य तादित्वेति
सूत्रे कुरुहणमिति भाष्योदाहृतवाचित्कर्तुः । तादित्वेति सूत्रेण
गतेः स्वरो विधीयते । क्रियायोगे च गतित्वम् । क्रियाभावी
च भातुः । तत्र तिकृते पूर्वपदाऽभावेन कृदन्त एव सिद्ध-
मिति कुरुहणमुक्त्यर्थम् । न च कुरुहणाऽभावे तादित्वमु-
त्तरपदस्य विशेषणं स्यात् । तथा च प्रतरितेत्यादावेव
त्यादिति तस्य कृद्विशेषणत्वाव तदिति वाच्यम् । भुतान्ति-
प्रत्ययविशेषणताया एव न्यायस्यादिति दिक् ॥

[दीर्घोदाहरणभाष्यम्]

दीर्घत्वं । दीर्घत्वं [च] न सिध्यति । गीः
पूः । 'रेफवकारान्तस्य घातो'रिति दीर्घ-
त्वं न प्राप्नोति ॥ दीर्घत्वं ॥ [उरणपरः] ।

(प्र०) गीरिति । अन्तरात्त्वहिलोपे कृते
इत्त्वे रपरत्वे च सुपोऽयमादी रेफ इति कल्पनायां
रास्त्वस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्त-
पक्षोऽत्र स्थितः ॥

(उ०) ननु रेफस्य परादिस्वेऽपृक्तलाऽभावाद्दिलोपो
न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह-अन्तरात्त्ववादिति ।
तदानां सुपोऽभावादाह-कल्पनायामिति । पदस्य विभ-
ज्यान्नाख्यानमिति भावः । पूर्वान्तेति । नाकुट्यदौ वचने-
नैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । एवं च 'रपर' इति
अवयववाचिपरशब्देन पष्ठार्थे वदुजोहिरिति ध्वनितम् ।
अवयवत्वं चाऽवयवसाहचर्ये पर्यवस्यति । न हि वगस्य वर्णा-
न्तरमवयवो भवति । अत एव प्रसङ्गावस्थायाम् रपरत्वेऽपि
गुणादिशब्देन विधानम् । 'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्य
गुणादित्वात् । एवं च ऋवर्णादचि पूर्वपरयोरन्तरतमो
रर्षरोऽण् भवतीत्यर्थे इति बोध्यम् । गुणादिशब्देनारारोर्ग्रह-
णभावे तु 'ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवे'ति नियमो न स्यात् ।
यतो गुणादिशब्देन अकारादे रेफः परो यस्मात्तादृशस्य
विधानम् । गुणत्वादिकं चाऽकारादिनिष्ठमेव । तेन च नान्त-
र्थम् । एतदेवाभिप्रेत्य रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये 'गुणे
भवति वृद्धिर्भवती'ति रेफशिरा गुणवृद्धिसङ्कोऽभिनिर्वृत्तं
इति वक्ष्यति । अत एव 'यद्यन्त इति वचने ततः पूर्वान्त'
इत्युपक्रमस्य भाष्यमेकद्वयमुक्तिः । तथा हि सति यथा
परादिपक्षे नाकल्पिरित्यादौ रेफस्य कल्पनीति समुदायावय-
वत्वोपपत्तये परत्वपूर्वापत्यधिकरणादित्यर्थेऽन्तरात्त्वा-पूर्वान्त-
इत्यस्य पूर्वत्वपूर्वापत्यधिकरणान्त इत्यभिपत्तौ उक्तदोषो,

५ 'दीर्घः' । कचिज् । ६ अन्तरात्त्ववादिति । अलेमिति-
कत्वादिति भावः । ७ एवं चेति । विशिष्टे तत्त्वे चेत्यर्थः ।
८ रपर इति । गुण इत्यपि बोध्यम् । ९ उक्तेति । तथिय-
माऽसिद्धिरूप इत्यर्थः ।

१ अजीकरदिति । अत्र हि णिनिमित्तायां वृद्धावा-
कारस्यानुपधात्वाण्योच्यतेत्यनेन ह्रस्वत्वं न स्यात् ।
२ 'वाकृते' । ३ 'स्वर' । ४ तादाविति । तुशब्दवर्जितेनिति
तकारादौ कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्येति हि तदर्थः ।

'रदास्या'मिति सूत्रस्य भाष्यविरोधश्चेत्याहुः ॥ ५० ॥

अलोऽन्त्यस्य ॥ १ । १ । ५१ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमिदमलप्रहणमन्त्यविशेषणमाहो-
स्त्रिंशद्देशविशेषणम् ? ॥

(प्र०) अलोऽन्त्यस्य । किमिदमिति । प्रश्नी-
प्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं चातः ? ॥

[अन्त्यविशेषणत्वे दूषणभाष्यम्]

यद्यन्यविशेषणम्, आदेशोऽविशेषि-
तो भवति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ अनेकाल-
प्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

(उ०) अलोऽन्त्य । भाष्ये—'प्रसज्येते'त्यनन्तरं
'तस्मिन्नुच्ये'नेकाल् सर्वस्येति वाच्यं स्यादिति शेषः ॥

[आदेशविशेषणपक्षे लाघवदर्शनभाष्यम्]

यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रायम-
प्यर्थः—'अनेकाल्शित्सर्वस्य'त्येतन्न वक्तव्यं
भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति—'अलेवा-
न्त्यस्य भवति, नान्य' इति ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । प्रथमावहुवचनगल
इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे—'रहो-
रजसां लोपश्चे'ति लोपः सर्वोदेशः प्राप्नोति—विरजी-
करोतीति । इदं नियमार्थमिति । अन्त्यस्यादेशा
भवन्तीत्यलोऽप्याक्षेपादलप्रहणमनन्त्यावृत्त्यर्थमिति
भावः ॥

(उ०) नन्व'अन्त्यस्येत्युच्यमाने सूत्रभेदः स्यादत आह
प्रथमेति । बहुत्वस्याऽविबक्षितत्वं दर्शयितुमेवमुक्तमिति
भावः । प्राप्नोतीति । कोपस्याऽभावरूपत्वेनाल्लक्षणा-
ऽभावादिति भावः । एवं चायं पक्षो दुष्ट एव । 'बसस्याची'
ति कोपे प्रकृते 'हुन्वा हुदै'ति लुप्रहणस्य—प्रथमान्त-
पक्षेऽलप्रहणमनेकाल्मिन्नलक्षकमित्यर्थं आपकत्वमिति नायं
दोष इति भाष्याशयमन्ते । भाष्ये—इदं नियमार्थमिति-
दमा सूत्रं तु न परामृश्यते, अप्राप्ताऽन्त्यादेशविषयत्वा-
त्तस्य, किंत्वस्मिन्मिति तस्य नियमार्थत्वमुपपादयति—अन्त्य-
स्येति । अलोऽपीति । अलान्त्यकादेशस्यापीत्यर्थः ।
अपिनाऽनेकालोऽपि ।

१ 'पणेत्यादि' ।

[आदेशविशेषणपक्षे प्रश्नभाष्यम्]

एवमप्यन्योऽविशेषितो भवति ॥

तत्र को दोषः ? ॥ वाक्यस्यापि पदस्या-
प्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥

(प्र०) वाक्यस्याऽपीति । दोषपरत्वादेदमुक्तम्,
न तु वाक्यं पट्टीनिर्दिष्टमस्ति । पदस्य तु परमान-
दुद्धवामित्यत्रानुद्धच्छब्दस्यान्यस्य सर्वस्य दत्वं
प्राप्नोति ।

(उ०) नत्विति । पट्टीस्थाने इत्यनुवर्त्य स्थानपट्टी-
बोधिताऽन्त्यस्येति व्याख्यानादित्यर्थः । यत्तु 'वधातव्यवानु-
रयो'रिति सूत्रे 'न यथातथा अवधातवाऽवयवतवाभावोऽ-
याथातव्य'मिति भाष्यदर्शनात्तत्त्वामाष्येन निपातसमुदा-
यात् प्रत्ययो, निपातसमुदावेन नन्वमास इत्यङ्गीकार्यम् ।
तत्राऽयथातथाशब्दात्पञ्चि बस्येति लोपोऽवगणान्ताङ्गस्य
यसंज्ञकस्य जायमानरतदन्यस्य यथातथेति पदसमुदायस्य
स्यादिनि, तत्र, 'निर्दिश्यमान'परिभाषया सिद्धेः । तदना-
श्रयेण आ तदुक्तिः । पदस्य त्विति । अधिपतपदस्येत्यस्य
वत्त्वादिभिर्विशेषणमित्यर्थः ॥

[अन्त्यविशेषणत्वेऽपि गौरवनिराकरणभाष्यम्]

यदि सत्त्वस्येपोऽभिप्रायस्तत्र क्रिये-
तेति, अन्त्यविशेषणेऽपि सति तत्र करि-
ष्यते ॥ कथम् ? ॥ 'छिन्न, अलोऽन्त्यस्ये'-
त्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'छिन्दवानेकाल-
न्त्यस्य भवति नान्य' इति ॥

(प्र०) यदि अस्वपीति । अवश्यकर्तव्योऽपी
योगोऽपवादविप्रतिषेधार्थः । अथ लाघवमात्रे
आदरस्तत्राप्युच्यते—अन्त्यविशेषणेऽपीति ।

(उ०) यदि सत्त्विति परामिप्रायं वदता सूचितमन्वा-
इत्वं स्वामिप्रायं प्रकटयति—अवश्येति । असौ योगः—
'अनेकाल्छि'दिति योगः । 'अतो मिस'श्रवादाभादेः परस्ये-
त्यादिशासनात् इति भावः । नन्वस्यावदवक्तृत्वेऽन्त्यविशे-
षणेऽपीत्यादिभ्योऽसङ्गतोऽत आह—अथेति । अङ्किति
प्रथमान्तं मण्डूकानुवृत्त्या 'ऽऽदेः परस्ये'त्यत्र संबध्यत इति
ऐसादो न दोषः । तात्पर्यमपि शास्त्रात्सर्वविदेशत्वं भविष्य-
तीति भावः ॥ भाष्ये—छिन्दवानेकालन्त्येति । अलरूप-
कित्यस्य फलाऽभावदानेकाङ्किति कथम् । एवं चारस्य
सूत्रस्यानेकालादेशोऽप्रवृत्त्येतत्तात्पर्यादादेः परस्येत्यस्या-
प्यनेकाल्यादेशोऽप्रवृत्तिरिति दिक् ॥

२ अस्व—प्रकृतसुत्रस्यालोन्त्यस्त्वेत्यस्य ।

[प्रश्नमाध्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(३०) किमर्थं पुनरिति । स्थानपट्टीनिर्देश-
विषयमुत पट्टीमात्रविषयमिति प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञात-

स्याऽनुसंहारः ॥*॥

अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते, स्थाने विज्ञात-
स्यानुसंहारः क्रियते-स्थाने प्रसक्तस्येति ॥(प्र०) स्थाने विज्ञातरथेति । 'पट्टी स्थानेयो-
गे'त्यनुवर्तते । तेन या पट्टी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता
साऽन्त्यमलमनुसंहियते । आदेशो वा यो निश्चितः
सोऽन्त्यस्याऽलः स्थाने इत्यनुसंहियते ।(३०) स्थाने विज्ञातस्य कस्येत्यपेक्षायामाह-पट्टीति ।
स्थाननिर्दिष्टसंबन्धावकलेन ज्ञातरस्य पट्टीरप्यप्रत्ययस्ये-
त्यर्थः । नन्वेवं विज्ञाताया इति वक्तुं युक्तमत आह-
आदेश इति । स्थानपट्टीसंबन्धादेशत्वेन यो विज्ञात
इत्यर्थः । अथे तु अलोऽन्त्यस्येति यदुच्यते, तेन स्थाने
विज्ञातस्य समुदायस्थाने प्रसक्तस्यान्त्येऽल्यनुसंहार उप-
संहारः, तत्स्थानिकत्वमात्रं क्रियते बोध्यत इति भाष्याश-
रायः । स्थाने विज्ञातस्येत्यलस्य-भ्याख्या स्थाने प्रस-
क्तस्येति । कैयटभ्याख्याने एतद्वैयर्थ्यं भातीत्याहुः ॥

[समाधानवार्तिकसङ्कटम्]

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टित्कि-
न्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः ॥(प्र०) इतरथेति । यदि पट्टीमात्रमनुसंहियते-
त्यर्थः । तत्र लवितेति तृच ऋकारात्पूर्वमिदं
प्राप्नोतीति दोषः । दाप्रयतीति पुगाकारस्य स्यात् ।
ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यगम इति, तत्र युज्यते ॥(३०) पट्टीमात्रमिति । उपलक्षणमेतत्, पट्टीमात्रोच्चारणेन
विधीयमानं चेत्यपि बोध्यम् । ततो बहुक्तमिति । आका-
रावयवत्वे प्रणिदापवतीत्यादौ ण्वं न स्यादित्यर्थः । नचा-
वयवावयवः समुदायावयव इति निर्वाहः, यस्याऽवयवरत-
द्विशिष्टे थन तदवयववृत्तिर्भवंतुद्विस्तापुस्त्यावयवावयवस्य
समुदायाऽवयवववृत्तिर्द्वि ओकसिद्धा, यथा सुमावयवाहु-त्वादिविशिष्टे भुजत्ववृत्तिस्त्यासदवयवकशरीरावयवत्ववृत्ति-
रनुत्वादौ । न चैवमत्राऽऽकरावयवपकारादिविशिष्टेऽवय-
वावृत्तिः । अर्थात् अगमे तु तद्विशिष्टे तदवयवत्ववृत्त्या
तद्वृत्तिसत्त्वेन भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितव्यादा-
वृत्तावयवत्वं सम्भवतीतीत्येव गुणनिषेधचारितार्थमपि । वर्णस्य
वर्णवयवत्वं तु वाचनिकं गौणम् । तत्रैव 'वावद्वचनं वाच-
निकमिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाऽभाव इत्याशयः ॥

[दृष्ट्याऽप्राप्तिर्भावनामाध्यम्]

यदि पुनरयं योगदेशो विज्ञायेत ? ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । 'पट्टी स्थानयोगे'ल्य-
नेनास्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं 'विज्ञे'-
त्यादेः सम्बन्धार्थम् । तत्रायमर्थो भवति-साक्षे
या पट्टी साऽन्त्येऽलि, सा च स्थानेयोगेवेति, न तु
स्थाने विज्ञातस्य, पश्चादनुसंहारः, प्रतिपत्तिगौरव-
प्रसङ्गादिति भावः ॥(३०) संबन्धार्थमिति । अन्त्यत्वेनेनेति भावः ।
साक्षे वेति । या पट्टी सा स्थानेयोगेव सा, चान्त्येऽलीति
तु नार्थः । स्थानेयोगेति पदावृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्ति-
गौरवम् । तस्माच्छब्दे वा पट्टी सा स्थानेयोगेवान्त्येऽल्येव
वेति वाक्यार्थ इति भावः । सा चेति । सा पट्टी स्थाने-
योगेव चेत्यन्वयः ॥

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ योगशेषे च ॥*॥

योगशेषे च । किम् ? अनिष्टं प्रसज्येत ।
टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः । तस्मात्सु-
वृच्यते-अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञात-
स्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ।(प्र०) अनिष्टमिति । 'आद्यन्तो टिकितौ मिदचो-
ऽन्त्यात्वर' इत्येतोभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते, तुस्य-
जातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाजोपपत्त्या ।
पट्ट्यास्तु यद्रूपं तदन्त्य एवाऽल्यवस्थितमिति पूर्वव-
दोषप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः
परस्थानेकाल् सित्संबन्धेत्यनेन बाध्यते ।(३०) स्थानेयोगत्वमेव बाध्यत इति । अत्र
हेतुः सुत्वेत्यादिरूपपत्तेरन्तः । संबन्धस्येत्यादि ।

१ इतिःकृत्विक् ।

२ इत्येवं विज्ञायते ।

३-तत्र गौणत्वे सति ।

४ योगशेषः- 'सर्वपातुके'त्यादिविभिन्नशेषः ।

संन्यनिरूपकस्य संन्यनिरूपकान्तरेणेत्यर्थः । 'सन्नियोग-
विष्ट' इत्यावस्तु न परिभाषाविषये, तस्मिन्निष्ठत्वादेरुत्तराङ्गविक-
लायास्तत्रतोपस्थितित्वीकारादित्याशयः । इत्यनेन बाध्यत
इति । नत्वाद्यन्तौ टकित्वावित्यनेनेति भावः । [अख्येयस्य]

किञ्च ॥ १ । १ । ५२ ॥

[प्रथमाध्यायम्]

तातङ्गस्यस्य स्थाने कस्माच्च भवति ।

'किञ्चालोऽन्यस्ये'ति प्रामोति ? ॥

(उ०) किञ्च । भाष्ये-कस्माच्च भवतीति ।

येन नाप्राप्तित्यायेनाऽऽस्थाऽनेकाक्षित्यपवादत्वादिति भावः ।

उत्तरस्य त्वयं भावः—नेदमपूर्वविधायकम्, किंतु तत्र
तत्र चित्करणसामर्थ्यसिद्धानेकाक्षित्येतद्व्यानुवादकम् ।
अनुवादफलं तु चित्तसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिवृत्तिः ।
एवं च प्रकृते नास्य प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्याऽपूर्व-
विधायकतापत्त्या गौरवापत्तिः । एवं च यत्र सर्वोद्देशे
चित्तस्य वैयर्थ्यं तत्र तद्वाधः । यत्र तु न, तत्र न तद्वाध
इति भावः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तातङ्गि चित्करणस्य सावकाशत्वा-

द्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः ॥*॥

तातङ्गि चित्करणं सावकाशम् ॥ को-
ऽवकाशः ? ॥ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङकारः ॥
तातङ्गि चित्करणस्य सावकाशत्वा-
द्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति ॥

(प्र०) किञ्च । विप्रतिषेधादिति । नन्वयमप-
वादः, 'अनेकाक्षि'दित्युसर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चा-
ऽयुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । चित्तवस्याऽन्या-
र्थसंबन्धे सति दौर्बल्यात् । सन्दिग्धोपस्थानोऽयं
योग इत्यपवादत्वमेवाऽत्र विषयेऽस्य नास्ति ॥

(उ०) विप्रतिषेधादिति । परिभाषात्वविरोधादि-
त्यर्थः । यदि सावकाशं चित्त्वेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्त्वाऽनुवा-
दत्वाऽसंभवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः । यथा
चैतत्तथातुपपन्नमेव स्पष्टीभवन्विति । 'विप्रतिषेधे धर्मा'मिति
शास्त्रपरत्वे तु चित्तस्य सावकाशत्वोच्चिरसंज्ञता स्यात्, सूत्र-
सावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे नीचम् । नकारार्थं सूत्रस्य

१ एवं च-अस्य अनुवादकत्वेन । विपक्षे बाधकमाह-प्रवृ-
त्ताविति । हि-यतः । २ तद्वाधः-अनेकाक्षित्यस्य बाधः ।

सर्वादेशऽप्राप्तिविषये कचिच्चारितार्थम् । अत्राप्राप्तिरेव च
बाध्यत्वे बीजं दृष्टम् । किञ्च विप्रतिषेधशास्त्रपरवार्तिक-
भ्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैली भाष्यकारस्य
दृश्यते, न चान्न तथोक्तं भगवता । यद्यप्यन्यथातुवादार्थं
शास्त्रस्य दोष उक्तः, तथापि परिभाषाणां नियमरूपत्वेन
तासु गुण एव । तत्र हि प्राप्तानुवादोद्देशेन निवृत्तिरर्थात् ।
यथा 'बीजीनवहन्ती'त्यादौ प्राप्तावकाशानुवादेन नखविद-
लनादिनिवृत्तिः । यथा च 'तस्मिन्निष्ठ'त्यादौ प्राप्तपूर्वस्थेत्वा-
द्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः । किञ्च ठप्, यप्, क्भादिष्वनन्यार्थ-
पित्तेषु चरितार्थस्याऽऽनुशासौ सुस्पष्टा'वित्यस्य जिल्वीत्यादौ
तुक्संवादनेन चरितार्थपित्तं करपि अन्तरङ्गेन प्रत्ययाबुदा-
त्तत्वेन बाधापत्तिस्तदाह-दौर्बल्यादिति । परिभाषात्व-
भङ्गकृतं तदिति भावः । सन्दिग्धेति । आपाततः सन्देहः,
पञ्चालोचने स्वनुपस्थितिरेवेति भावः । तदाह-अपवादत्व-
मेवेत्यादि । चित्तसामर्थ्यकृतं हि तत्त्वमिति भावः ॥

[समाधाननिरासभाष्यम्]

प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं, यन्नियोगतः
स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः
स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु
खल्वेतत्-चित्करणायं सर्वादेशो भवि-
ष्यति, न पुनरन्यस्य स्यादिति ॥

(प्र०) प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशो-
चित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् । तदेव तु सर्वा-
देशावमलम्ब्यं, चित्त्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः ।
चित्करणादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः ।

(उ०) ननु चित्तं सर्वादेशत्वाद्वा गुणबाधनायर्थं वा,
उताऽन्यत्र लुप्तसर्वादेशत्वबाधफलकं वेति शङ्कते भाष्ये-
प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे इति । अन्या-
देशत्वे तु तत्संसाधनेनैवावयवे चित्तस्य चरितार्थ्येन समु-
दायोपकारकत्वे भावाऽऽभावात् प्रत्ययस्य चित्त्वाऽभावेन न
न गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः । चित्त्वाविति । गुणवृद्धिप्रति-
षेधार्थत्वे सिद्धे सर्वादेशत्वम्, तस्मिन् तत्त्वमित्यन्योन्याश्रयेण
सर्वादेशत्वाऽलामेऽन्यथस्यैव स्यादिति भावः ।

[समाधानरथापनभाष्यम्]

एवंतर्ह्येतद्वै ज्ञापयति-न तातङ्गस्य-
स्य स्थाने भवतीति, यदेतं चित्तं करोति ।
इतरथा हि लोट परप्रकरण एव ब्रूयात्-

३ अत्र हि-सावकाशं चित्तं यत्रेति बहुव्रीहिः । ४ तत्त्वम्-
अपवादत्वम् । ५ 'कुत पततः' । ६ 'देशे' ।

‘तिह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्याम्’ इति ॥

(प्र०) एतन्तर्हि । अन्तरेणापि क्त्विमेरि-
त्यत्र प्रकरणे ताति विधीयमानेऽन्त्यादेशत्वं सिद्ध-
मिति क्तिवादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं क्त्विमिति
विज्ञायते ॥ [लिख] ॥

(उ०) अन्तरेणापीति । तथाच तत्सामर्थ्यात्सर्वा-
देशत्वद्वारा गुणवृद्धिनाशनाशत्वमेवास्तेति भावः [लिख]

आदेः परस्य ॥ १ । १ । ५३ ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्थानेकाल्-

शिस्त्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधा-

त्सर्वादेशः ॥ * ॥

‘अलोऽन्त्यस्येत्युत्सर्गः । तस्य ‘आदेः
परस्य’ ‘अनेकाल् शिस्त्वस्येत्यपवादी’ ।
अपवादविप्रतिषेधाच्च सर्वादेशो भविष्यति ।
‘आदेः परस्येत्यस्यावकाशः-‘द्वयन्तरुप-
सर्गेभ्योऽप ईत्’ । द्वीपम् अन्तरीपम् । ‘अने-
काल्शिस्त्वस्येत्येत्याऽवकाशः-‘अस्तेभूः
भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति-‘अतो
भिस ऐस्’ । ‘अनेकाल् सर्वस्येत्येतद्भ-
वति विप्रतिषेधेन ॥ शिस्त्वस्येत्येत्याव-
काशः-‘इदम् इश्’ इतः इह । ‘आदेः परस्ये’-
त्यस्यावकाशः-स एव । इहोभयं प्राप्नोति-
‘अष्टाभ्य औश्’ । ‘शिस्त्वस्येत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन ॥ [आदेः परस्य] ॥

अनेकाल् शिस्त्वस्येत्य ॥१११५४॥

[उदाहरणप्रथमाध्यायम्]

शिस्त्वस्येत्येति किमुदाहरणम् ? ॥

[उदाहरणमाध्यम्]

‘इदम् इश्’ इतः इह ।

[उक्तप्रयोजननिरासमाध्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । शिक्तरणादे-
वाऽत्र सर्वादेशो भविष्यति ॥

१ तुः कश्चिन् । २ एतदिति । शकारोच्चारणेत्यर्थः ।
कल्ल-लोपः ।

(प्र०) अनेकाल् । शिक्तरणादेवेति । सति
शकारेऽनेकाल्त्वादिति भावः । अनेकाल्त्वसम्पाद-
नेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वात्प्राप्त एव ।

(उ०) अनेकाल् शिक् । ननु शिक्त्वादाऽभावे कथं
शिक्तरणादेवेति माध्यमत आह-सतीति । शकारोच्चारण-
सामर्थ्यादभूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय शक्ताप्रवृत्तिरिति भावः ।
यत्नेतत्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तरमेवेत्संज्ञादि-
शक्ताप्रवृत्तिलक्ष्ये इति भाव इति । तन्न । अगुदित्स्त्वे इति
सर्वणग्रहणपक्षिपरभाष्येण सूत्रे एवेत्संज्ञालोपग्रहणेः सूच-
नात् । नैवेवं शकारादित्येव वक्तुं युक्तं किमिष्यदेनेति चेत्,
न, फलात्तराऽभावेऽपि शकारोच्चारणस्य सप्रयोजनत्वालोप
एवेत्यादिमिति शस्येत्त्वं प्रवर्तत इति सूचयितुं तथोक्तेः ।
तदाह-अनेकाल्त्वेति ।

[प्रयोजनान्तरमाध्यम्]

इदं तर्हि-‘अष्टाभ्य औश्’ ॥

(प्र०) अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्ये यादेः
प्राप्त इति भावः ॥

[उक्तस्मारणमाध्यम्]

ननुचाऽत्रापि शिक्तरणादेव सर्वादेशो
भविष्यति ॥

(उ०) माथे-ननु चात्रापीति । अपवादविप्रति-
षेधादिति भावः ।

[प्रयोजनान्तरमाध्यम्]

इदं तर्हि-‘जसः शी’ ‘जइशसोः शिः’ ॥

[उक्तस्मारणमाध्यम्]

ननुचात्रापि शिक्तरणादेव सर्वादेशो
भविष्यति ॥

[प्रयोजनसाधकमाध्यम्]

अस्त्यन्यच्छिक्तरणे प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥ विशेषणार्थः शकारः ॥ क विशेष-
णार्थनार्थः ? ॥ ‘शि सर्वनामस्थानम्’
‘विभाषा डिह्यो’रिति ॥

(उ०) अस्त्यन्यदिति । सर्वत्र तस्य सप्रयोजनत्वेन
भूतपूर्वगत्याश्रये मानाऽभावेन नानेकाल्त्वात् सर्वादेशत्व-
मपि तु शिक्तादेवेति शिक्त्वाग्रहणं सूत्रे कार्यमिति भावः ॥

[शिस्त्वस्येत्येतद्ग्रहणमाध्यम्]

शिस्त्वस्येत्येति शक्यमकर्तुम् ॥ कथम् ? ॥

३ प्रवृत्तेरिति । तथोः प्रवृत्तेरित्यर्थः । ४ एवम्-
अनेकाल्त्वस्येति ॥ ५ कश्चिन् ।

अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् ।
असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् ।
असत्यामित्संज्ञायां ङोपो न स्यात् । असति
ङोपे ङनेकाल् । यदा अनेकाल्, तदा सर्वा-
देशो यदा सर्वाददेशस्तदा प्रत्ययः । यदा
प्रत्ययः, तदेत्संज्ञा । यदेत्संज्ञा, तदा ङोपः॥

[परिभाषाज्ञापनमाध्यम्]

एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्ये-
त्याह तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्त्येषा परिभाषा
'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवती'ति॥ किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? । तत्राऽऽसरूपस-
र्वाददेशादप्यतिषेधेषु पृथग् निर्देशोऽनाका-
रान्तत्वा' दित्युक्तं, तन्न वक्तव्यं भवति ॥

इति धीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते
व्याकरणमहामाध्यै प्रथमाध्यायस्य प्रथमे
पादे सप्तममाह्निकम् ॥

(प्र०) अन्त्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो
नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येयदे-
र्भाव्यं तत्किमुच्यतेऽन्त्यस्यायं भवन्निति । एवं तर्हि
'सर्वनाम्न' इति षष्ठी मन्त्यते, 'नपुंसका'दिति च विहित-
विशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शिल्करणस्य । अथ
वाऽऽस्यपीह शिद्धहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येत्येत-
द्वाधित्वा सर्वादेषो भविष्यतीति किं शिद्धहणेनेति
पुनरपि शिद्धहणं ज्ञापकमेव । अनेकान्तेषु चानु-
बन्धेषु नास्त्येव 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं'मिति ।
एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम् । इति श्री
मधुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ।

(ङ०) सर्वादशात्प्राक्प्रत्ययादिवाऽभावेन नेत्वमिति
प्रतिपादयितुमन्त्यस्यायमित्यादि माध्यम्, तदाज्ञापित-
नन्विति । ततश्च सर्वादशत्वं विनापि प्रत्ययादिवाह्यत्वं
प्येत्यमिति भावः । षष्ठ्यमिति । सर्वनामसम्बन्धिनो जसः
श्री, नपुंसकादिहि तयोर्जंशसोः शिरिति चार्थः । एवं च
परशब्देन परस्य विधानाऽभावात् तत्पञ्चिरेति भावः ।
तयोः परशब्दयोगे पञ्चमीत्येव्याह-अथवेति । असत्यपि

१ कचिन्न । २ एतदिति कचिन्न । ३ 'ज्ञापकमेवञ्चि' ।
४ एवंवेति । उक्तार्थप्रयोगे कैवर्षः । ५ अत एवेति ।
तेषां तदभावज्ञापनादनेकाल्त्वं । ६ 'सिद्धं धर्मिणं पूर्वं कृत्वा-

सूने शिद्धहण इत्यर्थः । श्यादयो यावन्नादेशस्तावन्नेत्व-
ङोपो । आदेशश्च परत्वात्सर्वस्यैवेति भावः । नानुब-
न्धकृतमिति । एवं च शीघ्रभृतानामपि शित्त्वदेव सर्वा-
देशत्वं, तस्याप्यनुबन्धत्वात् । न च विधानकाले उत्तरीत्या
तस्य तत्त्वज्ञानाऽभावः । तथोप्यतैव तस्यात् । अन्यथा
कप्रत्ययादीनां कादेवोक्त्यर्थं बोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने शरंशलो-
पाविति विधानकाले करयानुबन्धत्वज्ञानाऽभावेन नानुबन्ध-
कृतमसारूप्यमित्यस्याऽप्राप्ते विकल्पापत्तेः । शिदित्यस्यापी-
त्संज्ञायोग्यकारवान्सर्वस्यैवेत्यर्थ इति न दोष इति भाति ।
अस्त्येषा परिभाषेति । अनुबन्धानामलम्बवद्वाऽऽभावस्य
ज्ञापनादिति भावः । अत एवाऽनुबन्धकार्येष्वनन्विताविति
स्थानिवत्त्वनिषेधो न । अन्यथा क्तो ल्यप्ः किरत्वं न स्यात् ।
न च पूर्वमनुबन्धलोपे तद्वहितस्यैव स्थानित्वात्तस्य न
स्थान्यवयवत्वम् । सूने स्थानपष्ठ्या निर्दिष्टस्यैव
स्थानिपददाच्यतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्त्वात् । अन्यथाऽ-
ग्रहीदित्यादावित् इतीति दोषो न स्यादिति स्थानिवत्त्वने
निरूपयिष्यामः । माथ्ये तत्रासत्त्वेति । असत्त्वे
कविपये गप्रातिर्दोषः । सर्वादेषो दिव औदिति सर्वा-
देशः स्यादिति दोषः । प्रतिषेधे दोषो भेदेन निर्देशः कार्यः ।
तुताये हेतुरनाकारान्तत्वादित्यर्थः । ज्ञापकमनावयवक-
मित्याह-अनेकान्तेष्विति । एकान्तेषु चेति । अथमेव
मुख्यः पक्ष इति तस्य ङोप इत्यत्र माथ्ये स्पष्टम् ।
इति श्रीशिवभट्टसुतसत्तो गभंजनगोत्रोभट्टविरचिते माध्य-
प्रदीपोद्ध्येते प्रथमस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥७॥

स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ ॥ ११११५५॥

[प्रथमाध्यम्]

वत्करणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) स्थानिवत् । वत्करणमिति । विनापि
वतिना तदर्थलामो, यथा किरिकदिति भावः । न च
'स्थान्यादेश' इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रति-
पद्यते इति कल्पनाऽऽश्रयितुं युक्ता, अस्तेभूरित्यादेश-
विधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वचनद्वयप्रामाण्या-
द्विकल्पः, 'वा लिटी'ति विकल्पाऽऽस्मात् ॥

(ङ०) स्थानिवदादेशः । स्थानिरूपमिति । न च
'सिद्धं धर्मिण'मित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योद्देश्यत्वबोधकेन
स्थान्यादेशरूपं प्रतिपद्यत इत्येवावो युक्त इति वाच्यम् । प्रसि-

ऽसिद्धस्य परस्य प्रतिपादन'मिति हि न्यायः । धर्मिणं-पदार्थ
सिद्धं पूर्वोच्चारितत्वेनोद्दिश्य असिद्धस्य परोच्चारितस्य प्रति-
पादनं-विधेयतया प्रतिपादनं भवतीति न्यायार्थः ।

इत्यानिनां प्रसिद्धादेशनिधाने वैयर्थ्योपपत्तेः । अनेन निधाने तु 'स्थानेऽन्तरतम' इति श्रुत्येकान्येनाऽन्यस्यापत्तेः । तस्य न्यायस्य सूत्रज्ञातयेन त्यागाच्च । अत एव भाष्यकृता 'स्थानी संश्लेषेनोक्तं न्यायेदं संश्लेषीति बोध्यम् । वा सिटीति । न च 'बहिः' स्वाभिलेखेनाऽनेन च सर्वशरणतुल्ये स्थानो विकल्पे सिद्धे किञ्चन वेति नियमार्थं स्वादिति नाच्यम् । दोषदुष्टनियमपेक्षैकतुल्ये पक्षद्वितिरिक्त्यर्थक्य-
शापकताया एवैकिकार्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

'स्थान्यादेशोऽनल्लिख्य' वितीययुक्त्य-
माने-संज्ञाधिकारोऽयं । तत्र स्थानी आदे-
शस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः ? 'आलो-
यमहन आत्मनेपदं भवती'ति वचनेरेव स्वा-
द्धन्तेन स्यात् । वत्करणे पुनः क्रियमाणे
न दोषो भवति । स्थानिकार्यमादेशो व्यति-
विष्यते, 'शुरुवद्गुरुपुत्रे' इति यथा ॥

(प्र०) संज्ञाधिकार इति । संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः ॥
तत्र को दोष इति । आदेशे कार्यसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः ।
तथादेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसंज्ञेनाऽपि सिद्धतीति
प्रश्नः । वचनेरेवेति । संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्याव-
नार्यां संज्ञिनं प्रत्याप्य निवर्तते, न तु स्वतः कार्यं
प्रतिपद्यत इति भावः । 'बहुमने'त्यत्र तु सङ्कोलनवर्-
ताश्रयणादौ किंकार्यग्रहणाद्विनापि वतिनाऽतिदेशपक्ष
उपन्यस्तः । वत्करणात्तिहाऽतिदेशेन स्थानिकार्या-
र्थादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिमि निवर्त्यन्ते इत्य-
दोषः । किंकिमिति तु संज्ञा न भवति, 'न का
से'ति प्रतिषेधात् । नहि कः किंसंज्ञा सिद्धिः,
या प्रतिषिष्येत । 'किंकिनौ छिद्'चे'त्यत्र तु संज्ञा-
प्रकरणाऽभावात्तद्वदतिदेशः । 'स्थानिकार्य'भिलेखेन
कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति । आकाशतिदेशा-
पेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्, इतरेषां कर्तार्य-
दिति भावः ॥

(उ०) भाष्ये-स्थानी आदेशस्येति । वनेतीत्यत्र
इति शब्दानुवृत्तेः स्थानिकार्यार्थं इनादय आदेशस्य द-
र्शयन् वनादेः संश्लेषः । स्थानिकार्यमादेशस्य द-
र्शयन्

वैयर्थ्यमिति भावः । अनु स्वरितलिङ्गकानुवृत्तिरुपाधिकारस्य
संज्ञाधिकारस्य आलोच्यमादाह—प्रस्ताव इति । प्रस्तावः
प्रकरणं । बुद्धिसंनिधिरिति वाच्यम् । पूर्वोत्तर प्रायेण संज्ञाया
दर्शनादिति भावः । परिभाषात् त्वनुक्तिसम्भवप्रत्ययमिति
तद्योक्तम् । भाष्ये-वचनेरेवेति । न वैयर्थ्यात्ते वचनम
इत्येनाऽकार्यविवक्षणेन स्वतन्त्रवर्धित्वाद्गो इत्यग्रहणं स्वार्थं
स्वादिति वाच्यम् । 'अजन्ते'इत्यादिसकलजनप्रादेशस्य ग्रहणं
तस्य सत्त्वात् । इन्तेन स्वादिति । 'अहनिष्यत'
इत्यादौ । अन्यत्र पाठे वति विनाऽतिदेशान्नगते कर्म 'बहु-
मने'त्यत्रातिदेशपक्ष उच्योक्त आह-नहि । सङ्कोचेतीति ।
सङ्काशब्दस्येत्यर्थः । औक्तिकार्यग्रहणादिति । सङ्काशान-
करणस्येत्यर्थः । एवं च उदाधापत्या संज्ञात्वासंभवादतिदेश
इति भावः । इदं च तत्रैव सूत्रे कैदे स्फुटम् । संज्ञा
वेति । उक्त्यगतेरेह आलोचने सत्त्वेन संज्ञात्वेऽपि विद्यादि-
ग्रहणेन 'वत्करणात्तिहाऽतिदेशेन' । नहीति । अनुवृत्ति-
हृत्य संज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेधा, न च सा कनो निहि-
तेत्यर्थः । किं किदित्यादेः संज्ञावे निवृत्ति चेत्यत्रास्य
ग्रहणं न स्यात्, संज्ञास्वस्यानुवाच्यमिति बोध्यम् । तथा
'निष्ठाञ्जीवि'त्यादिभिन्नेषुऽप्यसंबन्धः स्यात् । किंताहचर्यान्
किदित्यतिदेशः । कर्त्तार्यतिदेशोऽयमिति । एवं चाऽन-
पेक्षितशास्त्रमनपेक्षितनिमित्तं च प्रत्ययत्वादिस्य कार्यमने-
नैव विज्ञेते इति भावः ।

[अतिशयग्रहणप्रयोगनमगभाष्यम्]

अर्थादेशग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) आदेशग्रहणमिति । स्थानिकार्यमादेशस्य
संबन्धिसन्त्वादादेशो लभ्यत एव । यथा पितृवद-
धीत इत्युक्ते पुत्र इति गम्यत इति भावः ।

(उ०) भाष्ये-वः स्थाने इति स्थानिकार्यप्रयोगात्
तदनुवृत्त्यादेशो लभ्यत इति अयं व्युत्पत्ति-स्थानीति ॥

[प्रतिप्रशमभाष्यम्]

'स्थानिकार्यमादेश'वितीययुक्त्यमाने
क इदानीं स्थानिकार्यमादेशः ? ॥

(प्र०) क इदानीमिति । द्विविध आदेशः,
प्रत्ययस्थानास्तेर्युतित्यादिः । आनुमानिकश्चैर्युतिर्यादिः ।
अत्र हि इकारेणैकारान्तः स्थानानुमीयते । उकारे-
णोकारान्तत्वादेशः । ततस्तेस्तुरिति संप्रत्यये । तत्र
प्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्वाभावानुमानिकस्येति भावः ।

१ अन्वय विधाने-अन्वय विधाने । २ सूत्र
कृता-स्थानिकार्यमादेश इति कदा पण्डितिनः । ३ अनेन
= अनेन स्थानीति वनेनेन । ४ निष्ठाञ्जीवि-

इदं सूत्रं निष्ठाञ्जीवि । ५ वितीययुक्त्यमाने । ६ आदेशो-
अनेन सति । आदेशो-वचनेन स्थानिकार्यमादेशे
प्राप्त्युक्त्ये दोषो न । ७ 'अनेन' । ८ अनेन विना । ९ कश्चिन् ।

(उ०) नन्वादेशलभ्यो 'क' इति प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह—द्विविध इति । केचित्तु स्थानिशब्दस्य संनित्य-
शब्दत्वमज्ञानतः प्रश्नः—क इति ।

[प्रतिप्रश्नसमाधानमाध्यम्]

यः स्थाने भवति ॥

कश्च स्थाने भवति ? ॥ आदेशः ॥

(उ०) संबन्धिशब्दत्वाभिप्रायमुत्तरं—यः स्थाने इति ।

[आदेशग्रहणप्रयोजनमाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आदेशमात्रं
स्थानिवचना स्यात् । एकदेशचिकृतस्यो-
पसंख्यानं लोदयिष्यति तच्च वक्तव्यं भवति ।

(प्र०) आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं
चैत्यर्थः । एरुलियत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकार-
स्य च स्थानित्वम् । न च किंचिदिकारस्य कार्यम-
स्ति यदुकारेऽतिदिश्यते । तिशब्दकार्यं ॥ तुशब्द-
स्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः ।

(उ०) समापत्ते—आदेशमात्रमिति । अस्याशयः
कैयटोक्त एव । कैयटोक्तव्याख्यानेऽपि 'यः स्थाने' इत्यादि
ग्रन्थस्याशयानभिज्ञवक्तृकृतयैव शोध्यमानत्वादित्याहुः ।
नन्वत्रापि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्तिरस्यत आह—नचेति ।
पदत्वेति । अत एव 'देवदत्तः पचति'त्यत्र 'पदस्ये'
त्वधिकृत्य विधीयमानो निघातः सिध्यति । 'पचतु ते
ओदन'मित्यत्र पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्तेमयादिश्च
सिध्यति ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(उ०) भाष्ये—विधिग्रहणं किमर्थमिति । विधावि-
त्यध्याहारोक्तस्य इति प्रश्नः ॥

[विधिग्रहणप्रयोजनमाध्यम्]

सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञा-
येत—अलः परस्य विधिः—अल्विधिः । अलो
विधिः—अल्विधिः—अलि विधिः—अल्विधिः ।
अला विधिः—अल्विधिरिति ॥

(प्र०) सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तोऽ
वयवोऽस्यास्तीति मत्वर्थोऽङ्कारः । बहुत्वप्रति-
पादनपरमेतत् । नञात्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति ।
तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भा-

वात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता सम्भवति । अथ वाऽ
ल्विधिशब्दवाच्योऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्ता-
नाथयणात्सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधि-
शब्दे समासभावोदादेतदनुलाभः । केवलस्त्वलशब्द
उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्येत तदर्थोपक्षय एव
स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः—द्यौः पन्थाः सैः । हल्-
क्षयाविति सुलोपो न भवति ॥ अलि परतो विधिः—क
इष्टः स इष्टः । इति चेत्सुत्वं न भवति ॥ अलो
विधिः—युक्ताम इति । लोपो व्योर्वङ्गीति लोपो न
भवति ॥ उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादहर्विमल्यु
इति ॥ अला विधिः—महोरस्केनेति । अयोगवाहा-
नामट्पददेशाण्यन्तं न भवति ॥

(उ०) ननु समासोत्तरं सप्तम्या एव अक्षणेन सर्व-
विभक्त्यन्तत्वं समासस्थानुपपन्नमत आह—अवयव इति ।
पूर्वपदरूप इत्यर्थः । ननु विभक्तिचतुष्टयेनेव विग्रहस्याग्रं
प्रदर्शनेन सर्वेभ्यनुपपन्नमत आह—बहुत्वेति । द्वितीया-
चतुर्थीप्रथमाभिः स्थान्यलः सुवेऽनिर्देशादिति भावः ॥ ननु
सकृच्छ्रुतेऽल्विधिपदे कथमप्यपदेशानेकविभक्त्यन्ततेऽयत
आह—तत्रेति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । तेनालसंबन्धि-
कार्ये इत्यर्थः । प्रोक्त्या पश्चात्तरमाह—अथवेति । अलशब्दा-
त्परो विधिशब्दोऽल्विधिशब्दस्तेन च तद्वाच्योऽर्थो लक्ष्यत
इति भावः । एवं च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्थाश्रयणात्सर्व-
विभक्त्यन्तत्वे यत्फलं तत्फलसिद्धिरिति तात्पर्यम् ।

समासभावादिति । उपदर्शितपक्षद्वयोक्तसमाससत्त्वा-
दित्यर्थः । यद्विभक्तिरिति । षष्ठ्युपादानेऽपि स्थानसंबन्ध
एव गुण्येतेति भावः । सदर्थोपक्षय एव स्यादिति ।
तदर्थमात्रान्वितार्थक एव स्यादित्यर्थः । इष्ट इति । यजेः
क्तः । यद्यपि 'क इष्ट' इति रूपमुत्वेऽपि सिध्यति, तथापि
कविष्ट इति पक्षे स्यात्कथिष्ट इति न स्यादिति बोध्यम् ।
स इष्ट इत्यत्र पुतस्तदोरिति नित्यो लोपः स्यादिति च
बोध्यम् । दिवि कामोऽस्य युक्तामः । दिव उत् । यद्यपि
बत्वं हल्वावयवेष्वपि विशेषणमस्तथापि पतद्वाक्योपप्लुत-
वकारवदुकार इति वाक्योपात्तधर्मापेक्षया न तत्त्वम् । सूत्र-
कुलस्थान्यादेशभावमादायैव हि पतकृतवाक्योपप्लव इति
दिक् । उपदेशादिति । सस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वादि-
सर्गत्वं चाट्पददेशेनाट्त्वादिति भावः ।

[विधिग्रहणप्रयोजननिरासमाध्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिक-
निर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाभ्याऽर्थ-

तन्त्रा भवन्ति, न काचित्प्राधान्येन विभक्ति-
माश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे
यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते
सा सा ऽऽश्रयितव्या ।

(प्र०) प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति । अनलित्येतावदे
वोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमा-
विभक्तिरुपादीयते, न तु तदर्थो विवक्ष्यते ।
यथा 'भाव' इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः ।

(उ०) केवलप्रकृतेः प्रयोगाऽभावादाह—अश्रुति । वि-
वक्ष्यते इति । तत्सम्बन्ध्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्वरूपोऽर्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थः । अन्वयाऽयोग्यत्वादिति भावः ।

लिङ्गेति । अतएव भूतिरित्यादिमिदं । सप्तम्यर्थस्तु
तत्र विवक्षित एवेति लिङ्गसंख्ये इत्येवोक्तम् । भाष्ये—
अर्थतन्त्रा इति । स्वार्थमात्रबोधविभक्त्यधीना इत्यर्थः ।
प्राधान्येन विभक्ति—विशिष्य प्रकृतान्वययोग्यविभक्त्यर्थं
नाश्रयति । निर्दिष्ट—बोधिते । पश्चादन्वययोग्यविभक्त्य-
धोवाङ्मार्गा यवद्विभक्त्यर्थमन्वयविवेनाश्रयितुं लक्ष्यानुसारा
बुद्धिरुपजायते सा सा विभक्तिरुपाहाया । साधुत्वार्थमु
त्पन्नविभक्त्यस्तु लुगिति भावः । एतेन प्रत्ययाध्याहारो न
कापि दृष्ट इत्यपास्तम् । मा भेमा संविख्या इति पुरोडाशा-
वदानमन्त्रस्य धानामुद्दे मा भैष्ट मा संविष्वविमि-
न्यादी दर्शनाच्च । तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तत्र तत्र सा
आश्रयितव्येति तात्पर्यम् । नन्वनलित प्रथमानिर्देशेऽन-
ल्यस्यैव आदेश इत्यर्थे व्यपोऽनल्यस्यैव प्रपञ्चोत्यादा-
विति स्यात् । उत्तमपुरुषैकवचने देहेत्यस्य स्थानिवत्त्वाऽ
भावात्पदत्वं न स्यादिति चेन्न, अदो जग्विरिति सूत्रे
त्यग्रहणेनादेशविशेषणत्वाऽभावज्ञापनादित्यदोषः ।

[विधिग्रहणप्रयोजनान्तरमाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—उत्तरपदलोपो
यथा विज्ञायेत—अलमाश्रयते अलाश्रयः,
अलाश्रयो विधिः—अलिविधिरिति । यत्र
प्राधान्येनालाश्रयते, तत्रैव प्रतिषेधः
स्यात् । यत्र विशेषणत्वेनाऽलाश्रयते, तत्र
प्रतिषेधो न स्यात् ॥

किं प्रयोजनम् ? । प्रदीव्य प्रसीव्येति ।
बलादिलक्षण इण्मा भूदिति ॥

(प्र०) उत्तरपदलोप इति । 'अन'लित्युच्यमाने
यत्र कार्ये स्वातन्त्र्येणाऽलाश्रयते, तत्रैव निषेधः

स्यात्—क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ
इष्टः प्रतिषेधो न स्यात् । नहीद्विधौ बलः स्वा-
तन्त्र्येणाश्रयणम्, बलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्या-
दुणभावाद्वलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिद्विधेः
प्रतिषेधसिद्धिः । अलमाश्रयत इति । अर्थप्रदर्शन-
मेतत् । एवं ह्यलाश्रय इति स्यात् । तस्मादा-
श्रयत इत्याश्रयः । एरच् । अल्—आश्रयो यस्येति
अलाश्रयः । अलाश्रयो विधिरलिविधिः । अलाश्रय-
त्वाद्विधरेवाऽलित्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोग एव
उत्तरपदस्य लोपः ॥

(उ०) स्वातन्त्र्येण—प्राधान्येन । सकलविधिपरि-
ग्रहार्थविशिष्टान्देन प्रधानन्यायो बाध्यत इति भावः ।
एवं हीति । कर्मण्यणा पञ्चाद्यन्तो बाधादिति भावः ।
शब्दाऽनित्यत्ववारणाय वार्षिकप्रत्याख्यानाय चाऽऽह—
अप्रयोग एवेति । भाष्ये—यत्र प्राधान्येनेत्यस्य 'विधि-
ग्रहणाऽभावे' इत्यादिः । 'प्रतिषेधो न स्या' इत्यस्य
'तदर्थं विधिग्रहण'मिति शेषः ।

[प्रथमाध्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्म-
लाभात्स्थानिकार्याण्यादेशाः प्राप्त्यन्तीति भावः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्थान्यादेशपृथक्त्वादौदेशो स्थानि-
वदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा ॥*॥

अन्यः स्थानी, अन्य आदेशः । 'स्थान्या-
देशपृथक्त्वात्' । तस्मात्कारणात्स्थानि-
कार्यमादेशो न प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ।

'आङो यमहन आत्मनेपदं भवती'-
ति हन्तेरेव स्याद्वर्धेन स्यात् । इष्यते
च—वधेरपि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं
नसिद्धय [ती^३]ति । तस्मात् 'स्थानिवदनु-
देशः' । एवमर्थमिदमुच्यते । 'गुरुवद्गुरुपुत्र
इति यथा' । तद्यथा—'गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे
वर्तितव्य'मिति गुरो यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽति-
दिश्यते । एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशो-
ऽतिदिश्यते ॥

(प्र०) स्थान्वादेमपृथक्त्वादिति । स्थानि-
स्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्विधिरूपत्वादादेशे न सिद्ध-
तीति भावः ॥

(उ०) ननु पृथक्त्वमङ्गीकृत्यैव कृत्यानापत्त्या तद्वर्मे-
लभेऽभिहिते स्थान्वादेऽप्यपृथक्त्वादिति हेतुसङ्गतोऽत
आह-स्थानिस्वरूपेति । स्वं रूपमित्युक्तेन कृत्याना-
पत्त्या शब्दे तत्कार्यत्वम इति भावः ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

॥*॥ लोकेतः ॥*॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लोकेत पतत्सि-
द्धम् । तद्यथा-लोके यो यस्य प्रसङ्गे
भवति, लभतेऽसौ तत्कार्यार्थः । तद्यथा-
उपाध्यायस्य शिष्यो याज्ञकुलानि गत्वा-
ऽप्राप्तनादीनि लभते ॥

(प्र०) लोकेत इति । लोके हि वचनमन्तरेणा-
पि तत्स्थानापत्त्या तद्वर्मलभो दृष्टः । उपा-
ध्यायस्येति । प्रसङ्गापेक्षेयं षष्ठी । न तु शिष्य-
विशेषणमेतत्, व्यभिचाराऽभावात् ॥

(उ०) व्यभिचाराऽभावादिति । कृत्यानापत्त्या
तद्वर्मलभे दृष्टान्तोऽसङ्गतः स्यादिति च बोध्यम् । य-
द्युपनोय सर्ववेदाध्यापकत्वाचार्यशिष्यस्यावृत्ते उपाध्या-
यस्येति तद्विशेषणमावश्यकम् । केदेकदेशाध्यापको गुपा-
ध्यायः । तथापि तद्वशावृत्तौ प्रयोजनाऽभाव इत्यभिप्रायेणेद-
मिति बोध्यम् । अत्र भाष्ये लोकेत एतत्सिद्धमित्युक्त्वा
स्वं रूपमिति शब्दादादेशे न स्यादिति सूत्रं कार्यमित्यु-
क्तम् । तेन स्वं रूपमिति शब्दाऽविषये लोकन्यायेन सिद्ध-
मिति सूचितम् । अनल्विधाविति निषेधोऽपि शालीय-
स्थानिवद्भाव एव, अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण कचिल्लोक-
न्यायानामयणेन परिहरणीयः । एवं च लोभुव इत्यादयना-
दिष्टादयः पूर्वत्वं लोकन्यायेन भवत्येवेति चेत्तत् ॥

[सूत्रारम्भप्रयोजनसाधकमाध्यम्]

यद्यपि तावल्लोक एव दृष्टान्तः । दृष्टा-
न्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको
भवति ॥

[प्रथमाध्यम्]

अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

अस्तीत्याह ॥ कः ? स्वरूपविधि-
नाम् । हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव

स्याद्वर्धनं स्यात् ॥

[उक्तप्रयोजननिरासमाध्यम्]

एवं तर्ह्यार्चायप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-
स्थानिवदादेशो भवतीति, यदयं युष्मद्-
स्मदोरनादेशो इत्यादेशप्रतिषेधं शास्ति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ युष्मद्स्मदो-
र्विमक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदा-
देशो [ऽपि] स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः-
'स्थानिवदादेशो भवती'ति अत आदेशो
प्रतिषेधं शास्ति ॥

[प्रयोजनवर्धनमाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-अनल्विधाविति
प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा भूत-द्यौः
पण्या सँ इति ॥

(प्र०) प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । न ह्यप्रदर्शित-
विषयः प्रतिषेधः कृत्यो मिधातुमिति भावः ॥

(उ०) अप्रदर्शितविषयः-अप्रदर्शितप्रतिषेधः ।
ननु युष्मद्स्मदोरनादेश इत्यत्र विभक्तिविषये स्वरूप-
मित्यस्य लोकन्यायनाशकत्वाऽप्राप्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्त-
तद्वर्मलभप्रयुक्तधर्मनिराकरणेन चरितव्यस्य अनादेस्तद्वर्-
मत्वं ज्ञापकत्वाऽसंभवाद्भावो वक्षेत्यादौ दोषवारण्यवेदं
सूत्रमावश्यकमिति चेन्न । सादिसूत्रे स्वं रूपमित्यस्य
प्रवृत्त्या तत्स्वरूपाध्यमेन सुसंज्ञकत्वेन तेषामेव विभक्तिसंज्ञ-
कत्वेन तत्र 'कृत्यानापत्त्या तद्वर्मलभ' इति लोकन्याया-
ऽप्रवृत्तेरित्याशयः ॥

[उक्तप्रयोजननिरासमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'अल्विधौ स्थानिवद्भावो
न भवती'ति, यदयम्-अदो जगिधर्व्य-
ति कितीति 'ति किती'त्येव सिद्धे ल्यग्र-
हणं करोति । तस्माच्चाथोऽनेन योगेन ॥

(प्र०) एवं तावद्विज्ञेनाऽस्मिन्तोऽर्थः सिद्ध इति
प्रदर्शितम् ॥

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे -

[वैयर्थ्याद्विज्ञातकम्]

॥ * ॥ अल्विधौ प्रतिषेधेऽविज्ञेयणे

ऽप्राप्तिस्तस्याऽदर्शनात् ॥ * ॥

अस्त्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि, विशेषणे
समाधीयमाने, असति तस्मिन् विशेषणे
अप्रतिषेधेः । प्रदीव्य प्रसीव्य ॥

किं कारणम् ? ॥

'तस्याऽवृत्तानात्' । वलादेरित्युच्यते ।
न चाऽत्र वलादि पदयामः ॥

(प्र०) इदानीं क्रियमाणेऽपि सूत्रेऽनन्विधा-
विति न कर्तव्यमित्याह—अस्त्विधौ प्रतिषेध इति ।
प्रपञ्चेतीह न भवति, इद्विधौ हि वलादेरिति विशेषण-
माश्रितम् । तच्च 'क्तो त्य'मिति वस्तुस्थित्या
संनिहितमपि वलादित्वं स्थानान्यविषयितत्वादाना-
श्रितम् । तथा हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव, क्त्वा
केवलोऽपि, आकारान्तोऽपि, आत्मीयीकारान्तोऽपि,
दत्त्वावेति च यगन्तोपि, इङ्गानमिति मान्तोपि । तत्र
क्त्वामात्रप्रतिषेधं यत्कार्यं कृत्वप्रत्ययत्वाऽव्ययैःत्वादिति
तदादेशेऽस्ति दिश्यताम्, न तु वलादित्वमिति स्थपो
न स्वतो, नापि स्थानितो वलादित्वमितिऽभावः सिद्ध-
एवेति भावः ॥

(उ०) क्रियमाणेऽपीति । मन्मथस्यनुग्रहावेत्या-
शयः । न पदान्तेऽत्र निषेधसमर्पणाय चावश्यं तदिति
बोध्यम् । 'अनन्विधाविति न कर्तव्य'मित्यस्य विधि-
पदश्रितं न कर्तव्यमित्यर्थः । असत्यपीति भाष्ये छेदः ।
अस्त्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य चेतद्विशेषणम् । अपाधान्ये-
नालभ्यमाणेऽपि निषेधार्थं क्रियमाणे विविग्रहेऽसत्यपी-
त्यर्थः । वार्तिके—अविशेषणे इति छेदः । लक्ष्ये विशेषण-
ऽभावे इति तदर्थः । तदाह—विशेषणे समाधीयमान-
इति । विधानिति शेषः । असतोऽभावेः प्रयोग इति शेषः ।
सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति हेतुं व्याख्याणे
वलादित्वस्य विशेषत्वं दर्शयति—तच्चेति । अविशेषण-
त्वादिति । विवक्षाकारणवशाद्विशेषविषयीकृतत्वाऽभावानि-
त्यर्थः । उपाचरूपव्याप्यरूपविवक्षाऽपि काने सायेव भवति ।
अत एव सनि मीत्यत्र सः सीत्यतः सीत्यनुवर्तिर्यम् ।
न च तथा कश्चिन्नः प्रकृतो । एवं च वलादेरतिदेशो वलादि-
वर्तिर्येव वाक्यवत्पदानां नैति भावः । तत्र वलादित्वस्य
नन्वाव्यासत्वं दर्शयितुमाह—तथाहीति । आकारान्तो
ऽपीत्यादि दृष्टान्तार्थम् । यस्मात्प्रमिति । यो धर्म इत्यर्थः ।
'चावश्य'मित्येव वाक्यकल्पनेति भावः ॥

[सार्वभौमसिद्धान्तम्]

ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते—
'अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा
स्या'दिति ॥

(उ०) सामान्यातिदेशे स्याद्विवाचितकष्टमव-
तारयति—ननु चेति । भाष्ये एवमर्थशब्दं व्याचष्टे—अन्य-
स्येति ॥

[पूर्वपक्षिणः वैवर्ण्यत्वात्क्रमात्]

सत्यमेवमर्थो, न तु प्राप्नोति ॥

किं कारणम् ? ॥

॥*॥ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥*॥

सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो ना-
तिदिष्टो भवति । तद्यथा—'ब्राह्मणवदस्मिन्
अग्निरे वतितव्य'मिति सामान्यं यद्ब्रा-
ह्मणकार्यं, तत्सन्निधेऽतिदिश्यते । यद्वि-
शिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा, न तदतिदि-
श्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्यय-
कार्यं तदतिदिश्यते, यद्विशिष्टं वलादे-
रिति न तदतिदिश्यते ॥

(प्र०) ब्राह्मणवदिति । सामान्यशब्दोपादा-
नेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र विशेषस्याऽशब्दा-
वत्यादिषोषाश्रयकार्यानतिदेशः । यत्र तु विशेष-
शब्दोपादानेनाऽतिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव ॥

(उ०) असम्भार्यत्वादिति । वयमपि क्त्वावित्यु-
क्तेऽशब्दार्थप्रत्ययत्वादेरत्यतिदेशो भवति तथापि व्याप्तेन
व्यापकानुमानाच्छुपरिचितव्याप्त्योपरिक्तो मानाऽभाव इति
भावः । यत्र स्थितिः । गोतो निवित्वादी ॥

[सिद्धान्तिनः सार्वभौमसिद्धान्तम्]

यद्येवम्—अग्रहीत् । 'इट ईटी'ति
सिचो लोपो न प्राप्नोति ॥ अनन्विधाविति
पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति—
प्रदीव्य प्रसीव्येति । विशिष्टं ह्योपोऽलमा-
धयते वलं नाम । इह च प्रतिषेधो न
भविष्यति—अग्रहीदिति । विशिष्टं ह्योपोऽल-
माधयते इटं नाम ॥

१ 'वलादि प' । २ 'प्रदीव्येती' । ३ कश्चि ।
४ 'वचितः' ५ 'वलादेशो' इति शेषः । कश्चिपाठः ६ सूत्रा-

रम्भरूपो वल इत्यर्थः । ७ वयेति । स्थानित्वेन कर्त्तव्य-
वशात्स्थानित्वर्थः ८ 'देशे' ९ 'प' 'क्त्वा मानं प्र' १० इति कश्चि ।

(प्र०) अग्रहीदिति । ग्रहीऽकिति दीर्घ इति दीर्घे कृत इति भावः । दीर्घविधौ ह्यपदिभाषोप-
स्थानादन एव स्थानित्वम् । इत् स्वजन्तराणां
व्यावर्तक इतीदृकार्यं विशेषकार्यत्वाच्च प्राप्नोति ।
तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्वे-
त्यादावक्तोऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् । कित्त्व-
स्यापि वलादित्ववचनं स्यादतिदेशः । तस्माद्विशेष-
कार्यातिदेशज्ञापनार्थमनन्विधाविति कर्तव्यमिति भावः ।
अनुबन्धकार्येषु चाऽनन्विधाविति प्रतिषेधो न प्रव-
र्तते, स्थानित्यनुबन्धस्याऽसंज्ञिधानात् । 'असन्त
एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका' इति सिद्धान्तव्यव-
स्थापनात् । निश्चितं ह्येषोऽनकमिति । इदं ईदीति
सलोपे । समुदायरूपेणाश्रयणाद्ग्रहीऽकिति दीर्घं
इत्यत्रापि इद एव स्थानित्वं नाऽचः । अनियमाऽप्र-
सङ्गाज्जियमफलाया अचपदिभाषाया अनुपस्थानात् ॥

(उ०) अथ सिद्धान्ती विशेषानतिदेशे दूषणं वदन्
तज्ज्ञापनार्थमेवानन्विधावित्यत्र इत्येकमित्याह-भाष्ये यद्ये-
वमिति । यदि विशेषानांतिदेश इत्यर्थः । दीर्घे कृते
इति । दीर्घदृष्ट्या सिज्जलोपस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । ननु
दीर्घस्य 'इट' इति समुदायरूपान्वितत्वेन तद्गुत्तीदृत्वाश्रयो
लोपः स्थानित्वत्वेन स्यादेव, स्थानी चादेशविधातुपात्त
एवेत्यत आह-दीर्घेति । नन्वच एव स्थानित्वे
'ग्रहण'मित्यादावपि दीर्घः स्यादत आह-इट्त्विति ।
भाष्ये'मिन्नो लोपो न प्राप्नोतीत्यस्य 'तस्मादनन्विधाविति
षक्तम्'मिति शेषः । विशेषानतिदेशे दूषणान्तरग्राह-
तयेति । अक्तोऽपीति । 'न क्त्वा से'दिति कित्त्व-
निषेधादिति भावः । तस्मादिति । न च क इष्टः, घुस्या-
मित्यादिव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थान्तरकं ज्ञापकत्वमिति
वाच्यम् । अपार्थक्येनाऽप्यलाश्रयणे 'आर्षयातुकस्ये'दित्यादौ
निषेधप्रवृत्तये क्रियमाणं विधिग्रहणं प्रकृतार्थज्ञापकम् ।
विशेषानतिदेशे तेषामसङ्गहेन तदर्थव्यर्थस्य स्पष्टत्वात् । वार्ति
केऽपि विधिपदघटिते प्रतिषेधेऽस्त्यपीत्यर्थः । ज्ञापिते विशेष-
ानतिदेशेऽनन्विधावित्यस्य चारितार्थी दर्शयति भाष्ये-
इहापि प्रतिषेधेत्यादि । ननु कित्त्वस्याऽस्त्वित्वेन
कृति षेति निषेधे स्थानित्वत्वाऽभावात्प्रतिदीर्घेत्यादौ
गुणः स्यादत आह-अनुबन्धेति । स्थानिनीति । स्था-
न्यलाश्रये विधौ स्थानित्वनिषेधादिति भावः । 'न त्यपी'-
ति किङ्कमप्यत्र बोध्यम् । नन्वेवंमप्यग्रहीदिति दीर्घस्थानि-
भूताऽङ्गपेकाराश्रय एव सिज्जलोपः, अनुबन्धतु उपदेश

एव युज्यते इति तत्रापि स्थानित्वनिषेधः स्यादतो भाष्ये
वशिष्टं ह्येष इति । एवं च दीर्घं इदृक्षित्वेनातिदेश-
कल्पना, स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपासकमेव । तच्च
नाऽहुरूपमिति इदं इत्यादि न स्थानित्ववृत्तिधर्माश्रयम् । एवं
च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्थानिभूतो
योऽलु तत्स्थानिसंबन्धी वा योऽलु तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणं
तादृशे विधौ हि निषेधः । अत्र च शब्दतो विशिष्टमनल
माश्रयते । वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमलमिति भावः ।

सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति । इदं निरनुबन्धकाजुवा-
देन विहितादेशविषयम् । 'क्वो ल्य'नित्यादौ सानुबन्धकाजु-
वादेनादेशविधौ तु यथाऽनुबन्धकार्यस्यास्त्वित्वाऽभावस्त-
थाऽनेकादिशब्दित्यत्र निरूपितम् । अत्रापीद एव स्थानि-
त्वमिति । कस्यचा स्थानित्वत्वीदृत्वाश्रयस्य लोपस्या-
ऽस्त्वित्वात्तत्र तत्स्थानित्वत्वाऽनापत्तिविशेषातिदेशोऽपीति
भावः । एवं च तदुदाहरणे विशेषानतिदेशोऽपि
॥ शेषः । एतदेवाऽभिप्रेत्य स्वयं 'प्रदीव्ये'ति गुणापत्तिवि-
शेषानतिदेशे दूषणमुक्तम् । वस्तुतो भाष्योक्तदेवोऽपि दृढ
एव । तथा हि अनन्विधावित्यस्याऽभावे प्रायोगिकस्थानिन-
मादायैव बान्धोपपन्नः स्यात् । तदुद्धि निवर्त्येवादेशमुद्धे-
नायमानत्वेन तस्यैव मुख्यस्थानित्वात् । यद्येवमित्यस्य
विशेषानतिदेशमाश्रित्य निधिग्रहणाऽकरणे इत्यर्थः ।
एवं च दीर्घस्थान्यलः परस्य कार्यलोप इति स्थानित्वान्वेन
तदप्राप्तिरिति पूर्वपक्षः । विधावित्युक्तौ तु न दोषः, शास्त्र
स्वोपस्थित्या शास्त्रोपासकस्थान्यादेशभावस्य, निमित्तस्य च
ग्रहणमिति न दीर्घाऽस्त्वित्थिरित्युत्तरम् । तदेतदेवोऽनलमि-
नेन दीर्घादिविधिरित्यर्थेकेन ध्वनितमिति बोध्यम् । कर्त
एव 'भोगमगोअघो' इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानि विसर्गस्य
स्थानित्ववृत्तिधर्मस्त्वयाश्रयं कार्यं नाऽस्त्वित्वादिह कम् ॥

[वार्तिकान्तरग्राह्यम्]

यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते,
विशेषश्च ॥

[आक्षेपसाधकतातिकम्]

॥*॥ सत्याश्रये विधिरिष्टः ॥*॥

सति च वलादित्वे इटा भवितव्यम् ।

अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित ॥

[उक्तशब्दानभिधमाश्रयम्]

किमतो, यत्सति भवितव्यम् ? ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ प्रतिषेधस्तु प्राप्नोत्यात्वाधित्वात् ॥*॥

कश्चित् ५ तदिति । अग्रहीदित्यत्र । एतदिति ।

इमामेवाऽहुरित्यर्थः । ६ अत एव-आश्रयज्ञाकारादेव ।

१ अस्य 'वत' इत्यादिः । २ एवमपि-प्रदीव्येत्यादि-
सिद्धावपि । ३ अत्र च-इदं ईदीत्यत्र च । ४ 'त'दिति

प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ।
'अल्विधित्वात्' । अल्विधिरयं भवति ।
तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) सत्याश्रय इति । आश्रीयत इत्याश्रयः । यथा बलादित्वमिद्विधौ । तत्रेडागमस्याऽल्विधिलादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति ॥

(४०) भाष्ये यदि तर्हि सामान्यमिति । अनल्विधाविति वृत्तकम् । तच्छापर्यायं चाऽनल्विधाविति यदि क्लृप्तं इत्यर्थः । 'आश्रय'शब्दस्य भावसाधनत्वे बलादित्वं इति तद्विवरणमसंगतं स्थापित आह—आश्रीयत इति । स्थानिकार्यमिति । सार्वधातुकत्वाऽभावादिति भावः । भाष्ये—प्रतिषेधस्त्विति । 'आदेशः स्थानिवत्, अलाभये विधौ तु नैति सूत्रार्थ इति भावः ॥

[सिद्धान्तिसमाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽऽनुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः ॥*॥

न वैषः दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥

'आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात्' । अस्त्यत्राऽऽनुदेशिकस्य बलादित्वस्य प्रतिषेधः । स्वाश्रयमत्र बलादित्वं भविष्यति ।

[शङ्कितमाध्यम्]

नैतद्विषयमहं बलादिर्न यलादिरिति ॥ किं तर्हि ? ॥ स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकत्वमेपितव्यम् ॥

(प्र०) न वेति । अतिदेश एवानदेशः, स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम् । तत्र स्वाश्रयं बलादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमि [तर्हि] द्विधास्यते ॥

(४०) समाश्रये-नवेति । स प्रयोजनं प्रयोजको यस्य बलादित्वस्येत्यर्थः । करणे ल्युट् । पदसंस्कारपक्षाश्रयेण तु 'अतिदेशः प्रयोजनमिति प्रयुक्तम् ।

शङ्कितोऽहं नैतद्विषयमहं इति ॥

[शङ्कितरूपसंहारभाष्यम्]

तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) तत्रानल्विधाविति । इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्राप्यते । इदं चाऽल्विधिरिति

अनल्विधाविति प्रतिषेधात्सार्वधातुकत्वस्यापीदृशत्वादित्थं प्राप्नोतीति ॥

(४०) ननु सार्वधातुकत्वस्याऽस्त्वर्थत्वाऽभावात्कथं प्रतिषेधप्राप्तिरिति आह—इडागमेति ॥

[विचारमाध्यम्]

किं पुनरादेशिन्यत्याधीयमाने प्रतिषेधो भवत्याहो स्विदविशेषेण—आदेशो, आदेशिनि च ? ॥

(प्र०) इदानीं यथाऽत्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह—किं पुनरिति । आदेशोऽस्यास्तोत्यादेशी—स्थानी । किं स्थान्यत्याश्रयं कथं स्थानिवत्स्वनिषेधोऽथाऽस्यात्राश्रय इति विचारः । किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथ वा व्याप्तिरिति भावः ॥

(४०) वक्तव्यमपरिहृत्य विचारान्तरारम्भोऽनुपपन्न इत्यत आह—इदानीमिति । प्रतिपादयितुमिति । बाह्यमुखेनैव प्रतिपादयितुमित्यर्थः । आदेशोऽस्येति । आदेशिनोऽपलीन्यनेन व्यधिकरणं, स्थानिसम्बन्धव्याश्रय इत्यर्थः । सम्बन्धिनः स्वाधिकरणविवक्षया सप्तमी । अल एव स्थानिवत्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वमिति बोध्यम् । सन्देहकोजं दर्शयति—किमिति ॥

कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥

[प्रथमपक्षापेक्षावार्तिकम्]

॥*॥ आदेश्याल्विधिरितिषेधे कुरुवध-

पिवां गुणवृद्धिप्रतिषेधः ॥*॥

आदेश्याल्विधिरितिषेधे कुरुवधपिवां गुणवृद्धयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावाद्भक्तसंज्ञा, स्वाश्रयं च लघूपधत्वम्, तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति ॥

वधकमित्यत्र स्थानिवद्भावाद्भक्तसंज्ञा, स्वाश्रयं चाऽनुपपत्त्यन्तत्र वृद्धिः प्राप्नोति ॥

पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावाद्भक्तसंज्ञा, स्वाश्रयं च लघूपधत्वम्, तत्र [लघूपध]-गुणः प्राप्नोति ॥

१ आतिदेशिकरूपेत्यर्थः । २ नैतदर्थं स्थानिवत्त्वमेपितव्यमित्यर्थः । ३ किमर्थं स्थानिवद्भावात्तर्हि इत्यर्थः ।

४ सार्वधातुकत्वार्थमिदुत्तराश्रयः । ५ अस्त्य 'सार्वधातुकत्वा-नयनेऽपीत्यादिः । ६ 'वधक' । ७ 'पिबत' । ८ कृत्विज ।

(प्र०) वधक इति । हन्तेर्णुलि 'बहुलं संज्ञा-
छन्दसोरिति वक्ष्यमन्वधकग्रात्रविचक्षणाजिरा-
य'मिति बधादेशः । स च हलन्त इति
दोषोपन्यासः । अदन्तत्वे लङोपस्य स्थानिवद्भावा-
दुच्यभावः ॥

(उ०) स्थानिवद्भावादिति । 'अचः परस्मि'ञि-
त्यनेन । एवं चोपधात्वाऽभावो ऽन्वयस्याऽभावश्चेति
भावः ।

[द्वितीयपक्षाक्षीकारमाध्यम्]

अस्तु तर्ह्यविशेषेण-आदेश आदेशि-
नि च ॥

[दोषदर्शिवार्तिकम्]

॥*॥ आदेशयादेश इति चेत्सुसिद्धकृदति-
दिष्टेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥

आदेशयादेश इति चेत्सुसिद्धकृदति-
दिष्टेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥

सुप्-वृक्षाय पुक्षाय । स्थानिवद्भावा-
त्सुप्संज्ञा स्वाश्रयं च यत्रादित्वं, तत्र
प्रतिषेधः प्राप्नोति । सुप् ॥

तिङ्-अरुदिताम् । अरुदितम् । अरु-
दित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा,
स्वाश्रयं च वलादित्वं, तत्र प्रतिषेधः
प्राप्नोति । तिङ् ॥

[कृत्] कृदतिदिष्टं-भुवनं सुवनं ध्रुव-
नम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा, स्वाश्रयं
चाऽजादित्वं, तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) सुसिद्धकृदतिदिष्टेति । आदिष्टे
एवातिदिष्टो विवक्षितः । उपलक्षणं चैतत् । तद्धिता-
देशोऽपि न प्राप्नोति, लैगवायन इति । अत्र हि
स्वाश्रयमजादित्वं, स्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम् ॥

(उ०) अतिदेशोऽतिदिष्टं चेदथासङ्गतिरत आह-
आदिष्ट एवेति । सुवादीनामादेशोऽप्यित्यर्थः । तेषु दोषत्वे
इति उच्यते च स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । तद्धितत्व-
मिति । अस्य तद्धिते ओर्धुणविधानादिति भावः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

१ 'वादङ्गसंज्ञा, सुपवध स्वाश्रयं' । २ कचिन्नः । ३ 'दिष्टा-
पवातिदिष्टा विवक्षिताः' । ४ 'इत्येतदत्र' । ५ एवः कचिन्नः ।

(प्र०) किं पुनरिति । न्यायापेक्षः प्रकर्षः ।
कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु पक्षद्वयेऽपिदोषोक्तः कस्यापि प्रशस्त्या-
भावादातिशयोक्तोऽनुपपन्न इत्यत आह-न्यायेति । युक्तौ-
त्यर्थः । का युक्तिः प्रकृष्टेत्यत्र प्रशस्तात्यर्थमिति भावः ॥

[समाधानमाध्यम्]

आदेशिन्यत्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्य-
तदेवं ज्यायः ॥ कुत एतत् ? ॥ तथा ह्ययं
विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशोऽतिदिशति-
'गुरु-
वद्गुरुपुत्रे इति यथा' । तद्यथा-'गुरुवदस्मि-
न्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पा-
दोपसंग्रहणाच्चे'ति । यदि च गुरुपुत्रोऽपि
गुरुमवति तदपि कर्तव्यं भवति ॥

(प्र०) आदेशिनीति । प्रत्यासत्त्येति भावः ।
यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते, तस्य तत्र स्यादति-
देशाकाङ्क्षा । तच्छेषश्च प्रतिषेधस्तद्वारक एवात्कार्यं
युक्तः । अरुदितामित्यत्र स्वादेशस्य स्वतो वलादि-
त्वाच्च तत्रातिदेशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं तस्य
स्वतो नास्तीति तदेवाऽतिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरु-
पुत्रो गुरुते सति नातिदेशमपेक्षते, तथा वलादित्वं
प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशोऽपेक्षेत्येतावता दृष्टान्तः ।
स र्वधातुकत्वं प्रत्यस्त्येवाऽतिदेशापेक्षा ॥

(उ०) प्रत्यासत्त्येति । अत एव कथादेत्यादि-
निर्देशाः सङ्गच्छन्ते । एवं च प्रत्यासत्त्याश्रयणमेव न्यायमिति
भावः । भाष्ये-विशिष्टं स्थानिकार्यमिति । स्वरूपेणा-
लभ्यमानमित्यर्थस्तदाह-यत्कार्यमिति । तच्छेषः-
अतिदेशोऽपि । तद्वारके-अतिदेशद्वारके । यथेति । एवं
च यथा तत्रातिदेशप्राप्तोच्छिष्टभोजनस्यैव वर्जनं, न तु
स्वाश्रयगुरुत्वमात्रस्य, एवमलंशोऽतिदेशप्राप्तातिशयेन वर्जन-
मिति भावः ॥

[आवपक्षाक्षीकारमाध्यम्]

अस्तु तर्ह्यविशिन्यत्याश्रीयमाणे
प्रतिषेधः ॥

[दोषप्रमाणमाध्यम्]

ननु चोक्तम्-आदेशिन्यतिविधिप्रतिषेधे
कुरुवधपिनां गुणवृद्धिप्रतिषेध इति ॥

६ 'विशिष्टस्या' । ७ तदाश्रयणदेवेत्यर्थः । ८ एवञ्च-
शापकसत्त्वे च । ९ 'आदेशिन्यतिविधि' ।

[दोषनिवारणभाष्यम्]

नैव दोषः । 'करोती तपर[करण]निर्देशा-
त्सिद्धम्' । पिबिरदन्तः । वधकमिति नायं
ण्वुल् । अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिकः,
रुचक इति यथा ॥

(प्र०) करोताविति । अकारस्य ह्युकारो
मात्रिक एव न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणापि प्राप्तस्य
भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । अन्योऽयमिति ।
हनेो वध चेति कुन्प्रत्ययः ॥

(उ०) भाष्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वस्वीकारोऽपि
तपरत्वं व्यर्थमित्याह—अकारस्येति । अन्तरतमत्वादिति
भावः । कर्तारस्थानिकावयवविकारोऽर्थेति लक्ष्यभेदाभावा-
द्वोदाभितिवल्लक्ष्यं लक्षणस्येति न्यायेनात्र निबोह इत्याहुः
कुन्प्रयोगादिकः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ एकदेशविकृतस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥

एकदेशविकृतस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

।*। पचतुं पचन्तु ।*।

तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

(प्र०) एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन
विकृत इति नृत्तीयासमापः ॥

(उ०) बहुव्रीहौ निपातस्य पूर्वनिपातः स्वादत्त
आह—नृत्तीयेति । अन्तुभाषिकेऽपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्ति-
र्वक्तव्येतदावर्तिकात्पर्यम् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वासिद्धम् ॥*॥

'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति तिङ्-
ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा—आ-
कर्णो वा पृच्छे वा तिङ्ग्रे श्वैव भवति, नाश्वो
न गार्धभ इति ॥

(प्र०) तद्यथेति । तिङ्गेऽपि पृच्छे शिष्टा-
वयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरित्यव्यञ्जकः । एवं पच-
न्वित्यव्यञ्जकारस्य विकारोऽपि तत्कारस्तित्वस्य व्यञ्ज-
कः । तथा चेकारलोपोऽप्यपचदिति तत्कारगात्रस्य
तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चाऽस्ति । नाऽश्व इति ।

१ तच्चित्र । २ ककारेति । ककारस्थानिको य
उर । तदवयवो य उकारस्थानिकारः पुनर्युगं इत्यर्थः ।
३ इदं भाष्यमिति केचित् । ४ तिङ्गः । ५ 'अवयवाऽपगमे'

अवयवापगमेऽपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं
तर्हि, श्वत्वेनैवेत्यर्थः ॥

(उ०) लोकन्यायाश्रयेणैतत्प्रत्याचष्टे—अनन्यत्वात्
सिद्धमिति भाष्ये । नन्ववयवविगमे जात्यभिन्न्यङ्गताऽ-
भावात्कथं श्वेति व्यन्तारोऽत आह—तिङ्ग्रेऽपीति । तथा-
चेति । लोपस्य विकारत्वाऽभावेनैकदेशविकृतोपसङ्खयानेऽपि
तत्रोक्तरीतिरेवावदन्तीति भावः । अयेत्यादि दृष्टान्तार्थम् ।
अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यसामानाधिक्ये न स्यात् ।
एतदर्थं च तन्वयायाहीकार आनयनक इति भावः ॥

[एकदेशिन आक्षेपः तत्रवार्तिकम्]

॥*॥ अनित्यविज्ञानं तु तस्मादुप-

सङ्ख्यानम् ॥*॥

अनित्यविज्ञानं तु भवति । नित्याः
शब्दाः । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरवि-
चालिभिर्वर्णैर्भविन्ययमनपायोपजनविका-
रिभिः । तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतत्ति-
त्येषु शब्देषु नोपपद्यते । तस्मादुपसङ्ख्यानं
कर्तव्यम् ॥

(प्र०) अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते
तकारे इत्कारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नो-
तीति भावः । उपसङ्खयाने तु क्रियमाणे नास्त्यनि-
त्यत्वम् । एरुतेति स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्दतुशब्दयो-
रनुमीयमानत्वात्तेः प्रसङ्गे तौविधानात् । तत्रादेश-
ग्रहणाद्वाउपसङ्ख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य-
स्थानिवद्भावः सिद्धः ॥

(उ०) अवस्थिते इति । न च प्रसङ्गे ऋरिति
वाच्यमिति नाऽनित्यत्वम् । अतर्कत्वेनाऽप्यवयवाय प्रसङ्गस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । अवस्थितेन प्रसङ्गे त्ववयवान्तरप्रादुर्भाव-
पूर्वावयवापगमाभ्यामनित्यत्वं स्यादित्यर्थः । 'स एवायं'-
मिति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वमुपलक्षितम् । अत एव
'विकृत' इत्यनेन निरोधः । अनित्यत्वाऽभावे हेतु-तेः प्रसङ्गे
इत्यादि । जस्य धर्मेवत्त्वान्तेः प्रसङ्गे इत्युक्तिर्नासमञ्ज-
सित्यर्थः । तदुपपादकम्—एरुतिरित्यादि । एवं च कार्यशब्द-
वादे न्यायेन सिद्धम्, नित्यशब्दवादे तु नेति वचनारम्भ-
वादितात्पर्यम् । वस्तुतो वचनारम्भेऽपि विकृतत्वतुदि-
भाष्येण तत्सङ्गतिरित्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा 'विकृतस्ये'-
त्यसंगतं स्यात् । तदा तयैव रीत्या लोकन्यायाप्रवृत्तिरपि

इति शुद्धः पाठ इति प्राञ्चः । ६ लोकन्यायानाश्रयेण
इत्यर्थः । ७ तत्र—तस्मिन्मिति । ८ इदं कश्चिदेव दृश्यते
न सर्वत्र ।

सुपपदेति । अनित्यविज्ञानं त्वित्याद्येकदेश्युक्तिः ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति-

॥*॥ एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥

एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

।*। पचतु पचन्तु ।*।

तिङ्ङुणेन ग्रहणं यथा स्यात् ॥

किञ्च कारणं न स्यात् ? ॥

[भारद्वाजीयवार्तिकम्]

॥*॥ अनादेशत्वात् ॥*॥

आदेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे
आदेशाः ॥

[भारद्वाजीयवार्तिकम्]

॥ * ॥ रूपान्यत्वाच्च ॥ * ॥

अन्यत्वाच्च रूपं-पचतीति, अन्य-
त्यस्य स्थितिः ॥

(प्र०) न चेम इति । तुशब्दादयः । एरु-
त्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात् । रूपान्यत्वाच्चेति ।
यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्वात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञा-
नात्तिष्ठत्वम् । यतस्तु मेदको रूपस्य, तस्माच्चास्ति
तिष्ठत्वमिति भावः ।

(उ०) कात्यायनीयाद्भारद्वाजीयपाठे हेत्वभिधानं बहु-
वचनं च विशेषः । एरुत्यत्रेति । प्रत्यक्षादेशत्वं चेह
निषेध्यमिति भावः । लोकन्यायेन सिद्धिखण्डनाय रूपान्य-
त्वाच्चेति । तच्चाच्चे-यदीति । इदमो म इत्यादिब-
दिति भावः । अर्पस्थान्यथाभावेन ज्ञात्यभिव्यञ्जकाभाव
इति तात्पर्यम् । 'एकदेशविकृतेष्विति बहुवचनेन लोपस्यापि
सङ्ग्रहादपचदित्यादावपि स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

इमेऽप्रादेशाः ॥ कथम् ? ॥ आदि-
इत्ये यः स आदेशः । इमे चाप्येदिदयन्ते ॥

(उ०) भाष्ये वचनं लुपड्यति-इमेऽपीति । आनु-
मानिकादेशस्याप्रादेशेऽपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भावः ।
इममाद्यमजानानः पृच्छति-कथमिति । उक्तेनैवामि-
प्रयोगाह-आदिब्रूयत इति । इमेचेति । तुशब्दादयः ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ आदेशः स्थानिवदिति चेन्नाना-
श्रितत्वात् ॥ * ॥

आदेशः स्थानिवदिति चेत् । तन्न ॥

किं कारणम् ? ॥ 'अनाश्रितत्वात्' ।

योऽप्रादेशो नासावाधीयते । यश्चा-
धीयते नासावादेशः ॥

(प्र०) योऽप्रादेश इति । इकारस्य उकारः ।
नासावाधीयते-पदसंज्ञायाम् । सा हि तिङ्ङु-
निबन्धना नावयवनिबन्धना । यश्चेति । तुशब्दः ।
साक्षाद्विधानाच्चादेशः, पदसंज्ञानिमित्तभावेन चा-
धीयत इत्यर्थः ।

(उ०) अपदेऽपदसामर्थ्यमजानान आह-आदेश
इत्यादि । प्रत्यक्षादेशस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिमानः ।
तदाह-योऽप्रेति । ननु तामादेः पदसंज्ञायामनाश्रयणेऽ-
पि यथा स्थानिवत्त्वत्वेनैवमुकारस्यापीत्यत आह-
सा हीति । तैश्च नायमादेश इति भावः । तिष्ठत्वं
समुदायपर्याप्तमिति तात्पर्यम् । स्थानिवत्त्वद्वारापि नायमु-
कारः पदत्वहेतुतयाऽऽश्रीयत इति भाष्यार्थः । आधीयते
इत्यर्थ इति । आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः ।

[एकदेशिन उत्तरभाष्यम्]

नैतन्मन्तव्यं-समुदाये आधीयमाणे-
ऽवयवो नाधीयते' इति । अभ्यन्तरो हि
समुदायस्यावयवः । तद्यथा-वृक्षः प्रचल-
न्सहावयवैः प्रचलति ।

(प्र०) अत्रोत्तरमाह-नैतदिति । 'तिप्' 'तस्'
'क्षि' इति तिप्सन्निवेशे इकारतकारावपि सञ्चिविष्टा-
वित्तीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्व-
मिति सिद्धा पदसंज्ञा ।

(उ०) तन्नोत्तरमाहेति । 'एकदेशोति शेषः ।
भाष्ये-समुदाये इत्यादि 'द्विषिष्ठन्' मित्यादौ 'ति' इति
समुदाये निमित्तत्वेनाश्रितेऽवयवातिरिक्तसमुदायाऽभावात्
तकारोकारान्तं पदमित्यर्थः । एवं चैकारस्योकारादेशे स्थानि-
वत्त्वमेवेकारमुदो निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात्पदत्वं सिद्ध-
मिति भावः । तिङ्त्वात्-तदवच्छिन्नावयवत्वात् । तिङ्त्वं ।
तदवच्छिन्नावयवत्वेनारत्नमित्यर्थः । यथाश्रुते हि पचतीत्यादौ
तान्तस्यापि पदत्वापत्तौ वक्ष्यावपि सिरिति बोध्यम् ।

[दोषद्विवाचिकम्]

॥*॥ आश्रय इति चेदत्विधिप्रसङ्गः ॥*॥

आश्रय इति चेदत्विधिप्रसङ्गं भवति ।

तत्रानल्लिधिविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) अल्लिधिसङ्ग इति । इकारस्य पद-
संज्ञानिमित्तात्वादल्लिधिविः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्लिधिविः
स्यात्, उच्यते चेदमनल्लिधिविति । तत्र
प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते-साधोयो योऽल्लिधिवि-
रिति ॥

कस्य साधोयः ? यत्र प्राधान्येना-
लाभीयते । यत्र नाऽन्तरीयकोऽलाभी-
यते नासावल्लिधिविरिति ।

(प्र०) यत्र प्राधान्येनेति । यत्र साक्षादल्लि-
टिः, तत्र पतिषेधो, नातुभीयमाने सम्भवमात्रेणाऽ
लोभ्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् ।

(उ०) ननु प्राधान्येनेत्युक्तौ प्रदीप्येति न सिध्येदत
आह-यनेति । प्रत्यक्षेति । अनान्तराद्येक्यर्थः ।

[सिद्धान्तसमाधानभाष्यम्]

अथवाक्यमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम्
'आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति ॥

(प्र०) आदेशमात्रमिति । अनुमानिकमपी-
त्यर्थः ।

(उ०) इदानीं सिद्धान्तौ एकदेशुकमनुमन्यमान
पक्षान्तरत्वेन स्वाश्रयं प्रकाशयति-भाष्ये अभ्यवेति ।

[अक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्य-[शब्द]

त्वात् ॥*॥

स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु
नोपपद्यते ॥ किं कारणम् ? नित्यशब्द-
त्वात् । स्थानी हि नाम-यो भूत्वा न भवति ।
आदेशो हि नाम-योऽभूत्वा भवति । एतच्च
नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते-यत्सतो नाम
विनाशः स्यात्सतो वा प्रादुर्भाव इति ॥

(प्र०) अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेऽपि
यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम् ,

यत्रान्वयोऽपि कस्यचिन्नास्तीत्यर्थः ।

(उ०) सर्वविकार इति । 'अस्तेर्भूरिति' ।
यो भूत्वेत्यादिभाष्यस्य प्रागभ्यासप्रतिषेधित्वे सति
यत्साऽप्रतिषेधित्वं नित्यत्वमिति तात्पर्यम् ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूत-

पूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ['यथा लौकिक-
वैदिकेष्वभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात्']
यथा लौकिकवैदिकेषु संकृतान्तेषु अभूत-
पूर्वेऽपि स्थानशब्दो वर्तते । लोके तावत्
'उपाध्यायस्य स्थाने शिष्यः' इत्युच्यते,
न च तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति ।
वेदेऽपि- 'सोमस्य स्थाने पूतीकतृणा-
न्यभिपुण्या' इत्युच्यते । न च तत्र सोमो
भूतपूर्वो भवति ॥

(प्र०) सोमस्येति । सोमस्यविशेषः । तद-
ग्निसौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधायन्ते ।

(उ०) स्थानशब्दः प्रसङ्गवाचोभूतः । तद्वसनि-
धाविति । नित्यस्यावश्यकत्वं चानाशरूपस्य चावश्य-
समापनीयत्वादिति भावः ।

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् ॥*॥

अथ वा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् ॥
किमिदं कार्यविपरिणामादिति ? ॥
कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते ॥

(प्र०) कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्याऽत्र विपरि-
णामाऽसम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गुण्यते न तु
कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः ।

[यस्याऽसिद्धिशङ्काभाष्यम्]

ननु 'कार्याविपरिणामा'दिति भवितव्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

सन्ति चैव ह्योत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि ॥

(प्र०) सन्तीति । उपाधोरित्यत्र बहुल-
ग्रहणात् ।

१ 'नित्यत्वात्' । २ कुतः स्यात् । ३ कश्चिन् ।
४ दृष्टान्तेष्वित्यर्थः । ५ 'पूर्वेष्वपि स्थानशब्दप्रयोगो' ।

६ पूतीकतृणानि स्तुष्टोदम्बस्तुष्टानि कण्टकशृङ्गानि
वैदिकप्रसिद्धानि ।

(७०) संज्ञाछन्दसवयोरभावादाह-बहुलेति ।

[प्रयोगसाधकयुक्तयन्तरभाष्यम्]

अपि च 'बुद्धिः संप्रत्ययः' इत्यनर्थान्त-
रम् । कार्या हि बुद्धिः, कार्यः संप्रत्ययः ।
कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः-कार्यविप-
रिणामः, कार्यविपरिणामादिति ॥

[समाधानान्तरबोधकभाष्यम्]

परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितम् ।

[उपपत्तिप्रश्नभाष्यम्]

कथंचेदं परिहारान्तरं स्यात् ? ॥

[परिहारान्नरसाधिकभाष्यम्]

यदि भूतपूर्व स्थानशब्दो वर्तते ॥

(३०) भूतपूर्वं रथानश्च प्रयोगस्त्युपेत्येवं परिहारान्-
न् । अत्युपायं कथय प्रमत्तान् । न च तत्र रथानश्चो-
द्भवते 'सोमस्य स्वाते' इत्यादावभूतपूर्वं एव प्रयोगदर्शना-
दिति 'यदिभूतपूर्वं'वादि माध्याह्निकयोगः ॥

[ममाधानान्तरस्थापनमाध्यम]

भूतपूर्व चापि स्थानशब्दो वर्तते ॥

कथम् ? ॥ बुद्ध्या । तद्यथा कश्चित्कस्मै-
विदुषदिशति - 'प्राचीनं ग्रामाग्रामा' इति ।
तस्य सर्वत्राप्रबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चा
दाह- ये क्षीरिणोऽधरोहर्बन्तः पृथुपर्णास्ते
न्यग्रोधाः' इति । स तत्राऽऽप्रबुद्ध्या न्यग्रो-
धबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति
बुद्ध्या आग्रामाश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधां-
श्चोपधीर्यमानान् । नित्या एव च स्वस्मि-
न्निवसे आग्रामाः, नित्याश्च न्यग्रोधाः,
बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्य-
स्तिरस्मा अविशेषेणोपबिष्ट । तस्य सर्वत्रा-
स्तिबुद्धिः प्रसक्ता । सः 'अस्तेभूर्भवंती'
त्यस्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स
ततः पश्यति-बुद्ध्या अस्ति चापकृष्यमाणं,
भवति चोपधीर्यमानम्, नित्य एव च
स्वस्मिन्निवसेऽस्ति नित्यो भवतिश्चे । बुद्धि-
स्त्वस्य विपरिणम्यते ॥

(प्र०) भूतपूर्वे चापीति । न च नित्यत्व-

निरोधः । बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तुवशादरो-
प्यन्ते, न तु तद्वशादर्थानां तथाऽवस्थानम् ।
प्राचीनमिति । प्राचि देशे प्राक् । 'ततो विभाषाशे-
रदिक् द्विधा'मिति स्वार्थं यः । तत्र सप्तम्यर्थस्या-
भिहितत्वादनभुतत्वाच्च प्रथमैव कृत्वा । आग्नयुद्धया
इति । तस्या अनन्तरमित्यर्थः ॥

(२०) न चेति । भूतपूर्वं हि स्थानशब्दो निवृत्ति-
वचनः स्यादिति भावः । तस्यैकं निवृत्त्यर्थं कथमिति पृच्छति-
भाष्ये कथमिति । उत्तरमाह—बुद्धयेति । प्रतिपत्तवशा-
दिति । प्रतिपत्तुश्चेन्न तदाया प्रतिपत्तिरुद्भवते, तद्वशा-
त्प्रतिपत्तुर्ना तथा भागव्यवहारार्थं बुद्धिममोरोपस्तत्रानु-
मीयते, ईदृशतद्वत्स्वयं तत्र बाधोदिति भावः । काचित्तु प्रति-
पत्तिवशादिति पाठः । तदाह—नन्विति । आरोपितभूत-
पूर्वत्वव्यवहारात् न यवहानिर्निमित्त भावः । ननु प्राचीन-
मित्यस्य व्यापकप्रतिपादकत्वात् सप्तमी स्यादत आह—
प्राचीनि । ग्रन्थस्यातदुद्देशादतानिरेच्छेल्लेगिति युक्तं ।
भाष्ये—तस्य सर्वत्रेति । प्राग्देवश्रुत्वावच्छिन्न इत्यर्थः ।
स तत्र न्ययेषु । नन्वात्रबुद्धया इति न तृतीया, अर्था-
सङ्गतेः, नापि पठ्या, संवन्धिषोऽनुपनिषत्तरेत आह—तस्या
अनन्तरमिति । अनन्तरपदाश्रयशरेण पठ्योदिति भावः ।
कोचित्तु आग्रबुद्धया इत्यस्य विधेयत्वं इत्याहुः । भाष्ये
अपकृष्टमार्गानिति । तत्र यथा बुद्धेरेवावश्यकं उपधानं
न काम्येषु रम्योद्देशेषु चारोप्यते, तथाऽप्राप्य बुद्धिमतोपाद-
विनाशयोः स्थान्यदेशमावश्यं च शब्देऽप्यारोप इति भावः ॥
उपधानमुच्यते ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात् ॥*॥

अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति ।
'कर्मण्यण्' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति ।
केऽपि अणिकृतं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥
'स्थानिवत्त्वात्' ॥

(प्र०) अपवाद्यप्रसङ्गस्त्विति । बुद्धिविपरि-
णाममात्रं यदि स्थान्यादेवभाव इति भावः ॥
'कर्मण्य'गिति सर्वत्राऽणुबुद्धिः प्रसक्ता 'आतोऽनुपसर्गे
क' इति कबुद्धया निवर्तते इति केऽप्यणुकृतप्रसङ्गः ॥

(३०) ननु उत्सर्गापवादयोः स्थान्यादेशभावा-
भावाद् कथं स्थानिवत्त्वमत आह-बुद्धीति । अण्कृतेति ।
जेवित्यर्थः ॥

१ कचिन्न । २ 'सम्प्रत्ययो । ३ यदि यदा वर्तते
वर्तते तदा । गुरवस्तु कथमिति वर्तते इत्यन्ता शङ्केत्याहुः ।

६ अवरोहः जटा । ७ 'चाण्डकीय' । ८ 'ततः पश्चादाह,
आर्द्धाङ्गुलेऽस्तेर्ममवयस्तिबुद्धया' । ९ 'भूरित्यस्तिबुद्ध्या' ।
१० 'आधानं' ।

[वाक्षेयनिरासभाष्यम्]

॥*॥ उक्तं वा ॥*॥

[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥

‘विषयेण ॥ नानालिङ्गकरणात्
सिद्धमिति ॥(प्र०) विषयेण स्थिति । तुशब्दः पुनरर्थः ।
यदयं गापोष्टमिति कापवादस्य टकः कित्त्वं वास्ति
तज्ज्ञापयति—‘नेत्सर्गकृतमपवादो भवतीति ।(उ०) भाष्ये ‘उक्तं वेति वाचिकस्थमुक्तमित्यंशं व्या-
चष्टे—विषयेण स्थित्यादि । अत्रणसुत्रे एकोऽकार इति
पक्षेऽनुबन्धसङ्करः प्राप्नोति केऽप्यणकृतं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे
‘विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्युक्तम् । विषयेविषयेऽ-
णकारो भिन्नलिङ्गकरणात् ‘इह मुण्डो भव इह जटी भव’ति
लोकव्यवहारे यथा यदुण्णको यथोच्यते तत्र तदुण्ण एव
भवति तथा यल्लोको यथोच्यते तत्र तल्लिङ्गकार्यमेव नान्या-
नुबन्धकार्यमिति तदर्थेऽर्थोक्तः । एवं च सामान्यापेक्ष-
त्वाविवेकस्य स्थानिवत्त्वप्रयुक्तस्यापि व्यावृत्तिरिति
भावः । वाचिकेऽधिकरणस्यैव कारणविवक्षया तृतीया ।
वैयर्थ्योक्त्याख्याने तु अथवा यदयं इत्यक्षादीनि त वक्ष्य-
माणपक्षे एतापक्षादिलक्षणं दुर्लभम् । शब्दमयांदाया वाचि-
कास्तथांशलाभाः । तुशब्दस्य पुनरर्थेऽपि नानापदानव-
यस्तदवस्थश्च । किंच वैयर्थ्योक्त्यायं विषयेण तु पुनर्लि-
ङ्गकरणात्सिद्धमिति भाष्ये तत्र पठितं गत्वेयमिति दिक् ॥

अथ वा—

॥ * ॥ सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानि-
वद्गचनात् ॥ * ॥सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [‘षष्ठीनि-
र्दिष्टस्य स्थानिवद्गचनात्’] । षष्ठीर्नादिष्ट-
स्यादशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥(प्र०) षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । न चापवादः
षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । ‘नामि नमंचे’
त्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति
षष्ठी । विश्रवणरवणेति तु शब्दान्तरं प्रत्ययविषयं
विज्ञेयम् । यथोक्तं—‘बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तर-
मेव वेति । विश्रवःशब्दास्वनमिधानात् प्रत्ययाऽभावः ।(उ०) तत्रत्यं केच्यंशं व्याचष्टे—अथवा सिद्धं
स्थिति । अनुवर्तमानं षष्ठीति पदं षष्ठीनिर्दिष्टलाक्षणंषष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह—षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ।
नन्वेवं ‘नामि नम’मित्यादौ षष्ठीनिर्देशाऽभावस्तथानिवत्त्वा-
भावेन यत्प्रत्ययसंनियुक्तनभस्य भावाङ्गत्वबोधभावाद्यस्येति
लोपो न स्यादत आह—नामीति । विधानाद्—करणात् ।
यत्र तर्हि स्थान्यनुमानं तत्र कथमत आह—विश्रवणेति ।
प्रत्ययविषयम्—शिववाचिण्यपयम् । बालवेति । वैदूर्यस्य
विदूरात् प्रभवः किंतु बालवायादिति विदूराभ्यस्य इत्य-
स्याऽसङ्गतौ इदं वाचिकं । बालभावो विदूरमापन्नतोऽभावात्मा-
त्प्रत्ययः । यदा बालवाचार्यवाचको विदूरीत्य एव व्यप्रत्यय-
विषय इति तदर्थः । ननु विश्रवणादेरेनादेशस्य विश्रवः—
शब्दादपि प्रत्ययः स्यादत आह—विश्रव इति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

तत्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टप्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥
क प्रकृतम् ? ॥ षष्ठी स्थानेन्योनेति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नाप-
वादे उत्सर्गकृतं भवताति यदयं इत्यक्षा-
दीन्कोऽभिच्छेदतः करोति । इयन् अम्
आ शः श्रुरिति ॥(प्र०) यदयमिति । न ॥ पितृवनिवृत्त्यर्थं
नियमार्थं कित्त्वम् । द्यनो नित्वाज्ज्ञापकात्पितृवनि-
वृत्तेः सिद्धत्वात् । नष्टत्र पितृवस्य नित्वस्य वा वि-
शेषोऽस्तीति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । ताच्छील्य्यादौ
विषये चैनंशि द्यनो नित्वं प्रकृतेराशुदात्तार्थं स्यात् ।
तस्माद्विद्वद्वये सामान्येन ज्ञापकं कित्त्वमाश्रीयते—
अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति ॥(उ०) विशेषोऽस्तीति । नित्वं हि प्रत्ययाशुदा-
त्तवाच्येनाशुदात्तत्वात् । स्थानिवत्त्वापि स्वेनानुदात्तत्वे तु
लसार्थं भातुकत्वात्पुण्यपदेशादित्यनुदात्तत्वे चातोऽदात्तत्वं
सिद्धमेवेति भावः । आशुदात्तार्थमिति । इहमपि चित्स-
प्रयुक्तान्तोदात्तत्वं वाचित्वार्थः । अन्यत्र विकरणेभ्य
इत्यपि नित्वसामर्थ्याद्भाष्यत इति भावः । किंच वाङ्मन
इत्यस्यानेकावो दिवादी सत्त्वेन तत्रापि नित्वपरिवयोनि-
शेषः । कैयटस्वरसंस्तु तस्य चातोविवादवभाष्य पदेति
नोभ्यम् । इहसिद्धये इति । वैयर्थ्याजिवमत्वं वा ज्ञाप-
कत्वं नैत्यत्र विनिगमकाऽभावान्नित्वसामर्थ्यादन्वयः विक-

३ बालमीति । नुच्यमान इत्यादान्तिथः ।

१ ‘उक्तं च’ । कुतं स्यात् । २ ‘इयन्नामीना’ ।

रणेभ्य इत्युपदेशवाचकत्वात्प्रापेक्षया स्थानिवदित्यतिदेश-
वाचकत्वनस्यैवौचित्याच्चेति भावः । सामान्येनेति । न
विकरणविषयमेव, नापि पित्तविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये दय-
जादीनिति उत्सर्गसंज्ञातीयानुबन्धवदपवादानामुपलक्षणम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ तस्य दोषस्तयादेशे उभयेप्रतिषेधः ॥*॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः तयादेश
उभयेप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनु-
ष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि
विभाषा प्राप्नोति ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

नैष दोषः । अयम् प्रत्ययान्तरम् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

यदि प्रत्ययान्तरम्, 'उभयी'ति ईकारो
न प्राप्नोति ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

मा भूदेवम् । 'मात्रच' इत्येवं भवि-
ष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'मात्र'जिति नेदं प्रत्यय-
ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहारग्रह-
णम् ॥ क सखिविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥
मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचञ्चकारात् ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

यदि प्रत्याहारग्रहणं, 'कति तिष्ठन्ति'-
अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) कति तिष्ठन्तीति । परिहारान्तर-
सङ्कावाच्च षट्स्वत्वादित्य इति प्रतिषेधोऽत्र नोक्तः ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

'अत' इति वर्तते ॥

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

एवमपि 'तैलमात्रा घृतमात्रा' अत्रापि
प्राप्नोति ॥

(प्र०) तैलमात्रेति । चकारस्य प्रत्याहारार्थ-
स्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वात्मात्रशब्दमात्रग्रहण-
प्रसङ्गः ।

[आक्षेपसाधकभाष्यम्]

सदृशस्याऽप्यसंनिविष्टस्य न भवति

१ 'उभय' । २ पूर्व । त्वन्ततया माभूदीकारइत्यर्थः ।

३ 'वचनार्थे' ।

प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् ॥

(प्र०) सदृशस्येति । प्रत्ययाऽनुकरणं
मात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः ॥

(उ०) प्रत्ययानुकरणमिति । टिड्ढाण्भून्ने साह-
चर्यादिति भावः ॥

[आपक्षेवार्तिकम्]

॥*॥ जात्याख्यायां वचनातिदेशे स्थानि-
वद्भावप्रतिषेधः ॥*॥

जात्याख्यायां वचनातिदेशे स्थानिवद्भा-
वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रीहिभ्य आगत
इत्यत्र 'घेडिन्ती'ति गुणः प्राप्नोति ।

(प्र०) जात्याख्यायामिति । एकस्मिन् यत्
प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश इति
कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः ।

(उ०) नन्वेकस्मिन् बहुवचनमित्युक्त्या षष्ठ्यभावा-
त्कथमादेशत्वमत आह—एकस्मिन्निति ।

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । उक्तमेतत् 'अर्थातिदेशा-
त्सिद्धम्' इति ॥

(उ०) भाष्ये—अर्थातीति । बहुवचनशब्दो न प्रत्यय-
परः, किं त्वर्थपर इति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ ङ्यावग्रहणेऽदीर्घः ॥*॥

ङ्यावग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानि-
वदिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ निष्कौशौचिः । अतिसदृशः ॥*॥

ङ्यावग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा
भूदिति ॥

(उ०) 'ङ्यावग्रहणेऽदीर्घ' इति भाष्ये । ननु गङ्गाया
शृङ्गेः, गङ्गायतेः किपि गङ्गास्त्रियादौ स्थानिवत्त्वनिषेधो न
स्यात् । न च तत्र स्थानिवत्त्वे दृष्टाप्तिरस्तु, सुलोपश्चा-
स्त्विति वाच्यम् । आकारेकारप्रसङ्गेऽप्यमादायैतत्प्रत्याख्यान-
परभाष्यविरोधात् । सूत्रमतेऽपि नात्र लोपः, प्रत्यासत्त्या
ङ्यावग्रहणोपस्थितेकाराऽकारयोरेव दीर्घग्रहणेन ग्रहणादिति
चेत् । तेषामनभिधानात् । नैवेदं विशेषणं व्यर्थम्, छद्मा

४ ङीष्—अतिव्याप्तिरूपो दोषः । ५ भाष्यमिदमित्यने ।

६ इदम्—अदीर्घ इति ।

इत्यादी सवर्णदीर्घे परत्वेन परादिबद्धावप्राप्त्या स्थानिवत्त्वं
स्यैवाऽभावादिति वाच्यम् । न 'स्थानिव' इत्यस्य स्थानिकार्यं
न लभते इत्यर्थे येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य निषेध
इति दीर्घस्याप्यप्रयुक्तकार्याऽभावाश्चाकारणार्थं तत् । 'ह्रस्व'
इति नोक्तम्, चित्रायां जातश्चिन् इत्यादी जानाथलुकि
दापो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेन ह्रस्व्यादिलोपापत्तेः । मम तु
लुकोपि दीर्घमिक्तत्वात्तथापि न स्थानिप्रयुक्तकार्यातिदेश
इति दिक् । अतिखट्वा इति । न्यात्र ह्रस्व आकारस्येति
तद्वत्ताप्यनन्तत्विधिरिति वाच्यम् । गोस्त्रियारिस्त्रस्य
क्षीप्रत्ययान्तान्ताप्रातिपदिकान्त्यस्य ह्रस्व इत्यर्थः । अचक्षेति
तु मोक्षतिष्ठते, अनियमापऽसक्तेः । क्षीप्रत्ययार्थं यं टाङीत्या-
दिविशिष्टनिष्ठमिति न दोषः । सुत्रोपासकस्यैव स्थानितान-
च्छेदकत्वमित्युक्तम् । अत एव 'गोटाङ्गप्रहणं कर्तव्य'मिति
वार्तिककृतोक्तम् । स्वरितस्वबलात् 'क्षिया'मिति प्रकृत्य ये
विधितान्तेषां ग्रहणमिति भाष्यकृतोक्तम् । विधानं नानुबन्ध-
विशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु च दीर्घादित्युच्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्र यत्कथं भवति ॥

[तद्वत्ताप्यभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

[तद्वत्ताप्यभाष्यम्]

स्थानिवत्प्रतिषेध एव ज्यायान् ।
इदमपि सिद्धं भवति-अतिखट्वाय अति-
'मालाय । 'याडाप' इति याणन भवति ॥

(६०) अतिखट्वायेति । न चावन्तादङ्गात्परस्य
यादिति तदर्थः । उपसर्जनक्षीप्रत्यये च तदादिनियमा-
न्तैतदङ्गमावन्तमिति स्थानिवत्त्वेऽपि न याट्प्रवृत्तिरिति
वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽवन्तग्रहणे तेन चाङ्गविशे-
षणे आकृतान्तं यदङ्गमित्यत्रात्र दोषः । अत एवार्थखट्वा-
यामित्यादौ याट्सिद्धिरिति भावः ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अयेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घ-
स्य कृते पिञ्चासौ भूतपूर्व इति कृत्वा
याडाप इति याट् कस्माच्च भवति ? ॥

(प्र०) भूतपूर्वं इति । अनुबन्धकार्यं सर्वत्र
भूतपूर्वगत्याश्रयणात्, आ इति च रूपसद्भावात् ।

१ न स्थानीति । यत् इत्यादिः । बेमेति । परादिवत्त्वे
जातीयत्वः । २ 'क्याप्यभाष्ये' इत्यस्य च कयाप्यानिक्षी

[समाधानभाष्यम्]

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

(प्र०) लक्षणेति । अत्र चाऽन्तरा ह्रस्वे कृते
स एवायमिति युद्धदिच्छेदः ।

(६०) नन्वेवमपि दीर्घे कृते स्थानिवद्भावेनापत्वं स्या-
देव, अयं निषेधस्तु न, दीर्घात्तद आट्-अत्रचेति । एवं
स्थानिवद्भावेन तदलाम्, तत्स्थानिवत्सत्त्वादिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चेदानीं सत्याप स्थानिवद्भावे
पतया परिभाषया शक्यमिदोपस्थातुम् ॥

(७०) भाष्ये-ननु चेदानीमिति । वार्तिकोऽकरणे
इत्यर्थः । सत्यपीति । निष्कोशाभिरित्यादौ ।

[समाधानभाष्यम्]

नेत्याह । नैदोदानीं कचिदपि स्थानि-
वद्भावः स्यात् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तस्याहि वक्तव्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् ॥

॥ * ॥ प्रस्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

प्रस्लिष्टनिर्देशोऽयम्, ऊ-ई । ईकारा-
न्तात् । आ-आप् । आकारान्तादिति ।

(७०) प्रस्लिष्टनिर्देशादिति । अतिखट्वायेत्यादौ
आकारस्य लाक्षणिकरवादेव न दोषः । खट्वायै इत्यादौ तु न
दोषो, यतो लक्षणप्रवृत्तिं बिना यदुपासंभवस्तदेव लाक्षणिकं
परिभाषया निषेधविषयः । न चेह तथा । एकादेशतः
प्रागपि तदुपसर्गादिस्थातुः । अयं च ग्रन्थो 'याडापः'
'आङ्गि नापः' 'औङ्गि नापः' 'केरासनापः', 'हलङ्गान्'
इत्येतेषां 'ह्रस्वन्तापः' इत्यत्र तु प्रक्षेपे न मानमिति दिक् ।
ननु माध्यमते सूत्रमते च अतिखट्वायै अतिखट्वा
इत्यत्र लुकोपो भवति । वार्तिकमते तु न, अतिखट्वा
आवन्तत्वरथ विच्छेदादग्रे प्ररोहाऽसंभवादिति चेन्न । कन-
वानेनैषां प्रयोगाणामभावात् । यदा स्थानिवद्भावेन कार्य-
बलेनाऽतिखट्वायैव आकारप्रक्षेपे फलाऽभावात्परप्रवृत्तौ
स्थानिन्यास्यनुबन्धेऽभावात्तदादेशो तदारोहः सूत्रमते माध्यमते
च दुर्लभः, परंपरया कार्यमादाव स्थानिवत्परप्रवृत्तौ मामा-
भावात् । यत् वार्तिकमते लोपाऽभावात् माध्यादिमतेऽपि

दीर्घमिदभादेशेन स्थानिवदित्यर्थः । ३ 'वद्भावः' ।
४ कश्चिन् । ५ 'न तर्हि' ।

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्-तिष्ठ-
भावः क्रियतां, त्रयादेश इति । किमत्र
कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्तिष्ठभावः ॥

(३०) परत्वात्तिष्ठभाव इति । न च लिङ्गविशेष
विभक्तिसंज्ञापेक्षतिष्ठपेक्षया प्रत्ययविशेषापेक्षस्याप्यन्तर
ज्ञत्वात्रयादेशापत्तिः । किंच स्वरूपेणोपादाने विशेषापेक्षत्वं
कृतवद्विरक्षत्वं नेत्यर्थस्य पादः पदिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन
सर्वथा त्रयादेशस्यान्तरज्ञत्वमिति वाच्यम् । अर्थसंज्ञाकृत
वद्विरक्षत्वस्य शाब्देऽनाश्रयणात् । एतेन 'चतस्र' इत्यपि
व्याख्यातमिति दिक् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथेदानीं तिष्ठभावे कृते पुनःप्रसङ्ग-
विज्ञानात्रयादेशः कस्मात् भवति ? ॥

[समाधानवार्तिकम्]

'सकृद्वतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवे'ति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अस्मिधौ च ॥*॥

अस्मिधौ च सन्तस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । 'वतस्रस्तिष्ठन्ति' । चतसृभावे कृते
'चतुरनङ्गहोरामुदात्तः' इत्याम्नाप्नोति ॥

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्-चतसृ-
भावः क्रियताम्, 'चतुरनङ्गहोरामुदात्तः'
इत्यामिति ॥ किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वा-
त्तसृभावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनःप्रसङ्ग-
विज्ञानादां कस्मात् भवति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'सकृद्वतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवे'ति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ स्वरे वस्वादेशे ॥*॥

स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
विदुषः पश्य । 'शतुरनुमो नद्यञ्चादी अन्तो-

१ कृतेति । उभयकृत्यर्थः ।

दात्ता'दिन्विष्य स्वरः प्राप्नोति ॥

(३०) विदुष इत्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति शत्रुदेशो
वज्रः । शतुरनुम इत्यादि । अनुम्यः शत्रुता तदन्तात्पर्य
नदी अजादिश्च शत्रुतादिविभक्तिरुदात्तेत्यर्थः ।

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । 'अनुमः' इति प्रतिषेधो
मविध्यति ॥

[अनुपपत्तिभाष्यम्]

'अनुम' इत्युच्यते, न चात्र नुमं पदयामः ॥

[परिहारभाष्यम्]

अनुम इति नेदमागमग्रहणम् । किं तर्हि ? ॥
प्रत्याहारग्रहणम् ॥ क सन्निविष्टानां प्रत्या-
हारः ? ॥ उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात् ॥

(प्र०) उकारात्प्रभृतीति । तनादिकृष्ण
उरित्यतः । तत्र च वसुरन्तर्भूतः ॥

[अनिष्टापत्तिभाष्यम्]

यदि प्रत्याहारग्रहणं 'लुनता पुनता'
अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्र०) यदीति । श्राप्रत्ययस्य प्रत्याहारेऽन्त-
र्भावात् ॥

(३०) यदि प्रत्याहारेति । उग्रहितशत्रन्तेत्यर्थ
इत्यभिमानः ॥

[परिहारभाष्यम्]

अनुमग्रहणेन न शत्रन्तं विशेष्यते ॥
किं तर्हि ? ॥

शतैव विशेष्यते-शता योऽनुमक इति ॥
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे
हि सतीह प्रसज्येत-मुञ्जता मुञ्जत इति ॥

(प्र०) शता य इति । न चाऽत्र श्रा शत्रुः
कृत इत्यनुमेव शता । मुञ्जतेति । शत्रन्तस्य सनु-
म्कलादिति भावः । तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव
विशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणेऽपि स एव विशेष्यत
इत्यदोषः ॥

(३०) भाष्ये अनुमक इति । वतोरपि व्यपदेशिव-
द्भावोन्वयत्वम् । आगमग्रहणे हीति । हिरण्ये । तद्ग्र-
हणेऽपीत्यर्थः । कैवटे-अनुमेव शतेति । यद्यपि शत्रापि
प्रत्याहारान्तर्गतस्तथापि सामर्थ्यात्तद्विषयस्य प्रत्याहारान्त-

१ वचितम् ।

ईकारादिप्रश्नेषान्तरेण लोपाऽभाव एव वाच्यः । एकप्रश्नेषेणै-
वातिखटव्यावृत्तौ सिद्धायां दीर्घग्रहणं सूत्रमते भाष्यमते
तत्प्रत्याख्यानाय कृतप्रश्नेषान्तरं च नियमार्थम्-न कदाचि
द्ग्रहान्तरं प्राप्नोतौ कदापाविति । एवं च न दोष इति । तत्र ।
मानाऽभावान् । [किंच] अतिखटयत्वेव वात्तिकप्रयोजनं
प्रदृश्याकारप्रश्नेषेण हि तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः ॥*॥

आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्य
अभूत् । अस्तिब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति ।

(३०) भाष्ये-आहिभुवोरिति । 'भुव ईट्' अस्ति-
सिचो पृच्छे' इत्याभ्यां प्राप्तः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति-नाहेरीड् भवतीति । यद्यम्-
'आहस्थः' इति झलादिप्रकरणे थत्वं
शास्ति ॥

[शापकवाचकभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेत-
स्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ भूत-
पूर्वगतियथा विज्ञायेत झलादियौ भूतपूर्व
इति ॥

(प्र०) झलादिरिति । गलादिषु थत्वेन भूत-
पूर्वो झलादिरिति भावः ॥

[शापकस्थापनभाष्यम्]

यद्येवं थत्वनमनर्थकं स्यात् । आथि-
मेवायमुच्चारयेत्- 'द्युवः पञ्चानामादित
आथो द्युवः' इति ॥

(प्र०) आथिमिति । तिवादयो हि सर्वे झला-
दय इति गलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः ॥

[भवशेषाक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

भवतेऽपि न वक्तव्यः । 'अस्तिस्सि-
चोऽपृच्छे' इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः
सकारान्तादिति ॥

(३०) द्विसकारको निर्देश इति । अस्तिस्सिच
इति सूत्रपाठ इति भावः । प्रकारान्तरे ॥ आदेशैरपहारात्

सद्वयोच्चारणाऽभावेन निर्देश इति भाष्याऽस्वारस्यम् । अत
एव वात्तिककृता सिज्जुकः स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य
वा प्रतिषेधो नारम्भः । सकारस्य सिज्जिदेशवत्त्वमित्याशयेन
तद्विशेषणसामर्थ्यात् । अथमाणसान्तपरमिति प्रत्यलक्षण-
सूत्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि ॥ दोषः । भाष्यकृता तु मध्यमणि-
न्यायेनोभयसंयन्मद्भौकृत्य भुवः स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि
प्रत्याख्यात इति बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वध्यादेशे वृद्धित्वप्रतिषेधः ॥*॥

वध्यादेशे वृद्धित्वयोः प्रतिषेधो
वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिव-
द्भावाद्वृद्धित्वे प्राप्तः ॥

[आक्षेपनिराकरणभाष्यम्]

नैष दोषः । उक्तमेतत्- 'नायं ण्वुल्,
किंत्वन्योऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक
इति यथा' ॥

(३०) नायं ण्वुलिति । यद्यपि वृद्धिवधस्यादन्त-
त्वेनापि वारयितुं शक्या, तथापि तत्कालप्रत्याख्यानायेदमा-
वश्यकमिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ इड्विधेय ॥*॥

इड्विधेयः । आवधिषीष्ट । 'एकाव उप-
देशोऽनुदात्तात्' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(३०) इड्विधेय इति । यथेद्विधेयः सिध्यति तथा
तत्रिषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । इड्विधेय
इत्यस्य 'तत्रिषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधद्वारे'ति शेषः । आवधि-
षीष्टेति । आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । प्रतिषेधः
प्राप्नोतीति । तत्र वधेः स्थानिवत्त्वनाङ्गत्वात् । निषेधः प्राप्त
इति निषेधरूपे कार्ये स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनाङ्गत्वाऽभावात्त्वर्थः ।
वधेरपि सूत्रे स्थान्यनुरूपानुदात्तस्यैवोच्चारणेन अनुदात्तत्वं
बोध्यम् ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करि-
ष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य
वाचको भविष्यति ॥

(३०) प्रकृतिस्वरस्य । प्रकृतितः स्थान्यनुरूपतया
प्राप्तस्यानुदात्तत्वस्य ॥

(प्र०) आचधिषीष्टेति । यदा यच्छब्दप्रयोगः यदाचधिषीष्टेति [भवति, तदा] तिष्ठतिष्ठ इति निपातः प्राप्नोति निपातैर्येषादीति प्रतिपिदस्तदैतदुदाहरणम् । क्वचित् 'यदाचधिषीष्टेति' पाठः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

पञ्चमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत-आचधिषीष्टेति ॥

(३०) प्रत्ययस्वरम्-तत्प्रयुक्तनिपातम् । नन्वत्रोदाहरणे तिष्ठतिष्ठ इति निपातेन भाष्यमत आह यदा-यदिति । यदेत्यस्य तदैतदुदाहरणमिस्थनेनान्वयः । मध्ये भवति तदेत्यपाठः ॥

[आक्षेपरिनिरासभाष्यम्]

नैप दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति ॥

(३०) माथे आर्धधातुकसामान्ये इति । आर्धधातुक इतिवत्तिष्ठोत्याद्यपि विषयमन्तर्गतेति भावः । एवं चाबुदात्तनिपातने उपदेशिवद्भावसम्भोगीरवाभावेन उपदेश-त्वावच्छेदेनानुदात्तत्वाभावात् स्थानिवद्भावेनात्रत्ये सत्यपि निषेधाऽप्राप्त्या तन्निषेधो न कार्य इति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

॥*॥ आकारान्तान्नुवचुप्रतिषेधः ॥*॥

आकारान्तान्नुवचुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भापयते । लीभीप्रहणेन प्रहणावुवचुकी प्राप्नुतः ॥

(३०) आकारान्तादिति । विभाषा लीयतेः विभेतेहनुभये इत्यात्मम् । लीलीतुंगलुकाविति, मिभो हेनुभये इति च नुक्-पुकी ॥

[आक्षेपरिहारभाष्यम्]

[नैप 'दोषः']

॥*॥ लीमियोः प्रैक्षिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥

लीमियोः प्रैक्षिष्टनिर्देशोऽयम्-लीई ईकारान्तस्य, भीई ईकारान्तस्य चेति ।

(३०) प्रैक्षिष्टनिर्देशादिति । यद्यपि मिभ हत्यत्र

प्रक्षेपे एकादेशस्य कृदतिष्ठन्प्रमाणोक्तरीत्या पूर्वमवच्छिन्नोद्देश्यके इयविधौ अत्रः परस्मिन्निति स्थानिवत्स्वेत्यङ्कुल्लम्, तथापि सौत्रव्यास इति बोध्यम् । 'क्षियो निष्ठा-याम्' इति दीर्घविभावेति दिक् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

॥*॥ लोडादेशे शाभावजभावधित्व-

हिलोपैस्त्वप्रतिषेधः ॥*॥

[भाष्यम्]

लोडादेशे एषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ शिष्टात् । हतात् । मिन्तात् । कुरुतात् । स्नात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एवमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

(३०) शाभावेत्यादि । शाही, हन्तेजः, दुहन्त्यो हेभिः, उतश्च प्रत्ययात् । प्वसोरेदोवित्येते ॥

[आक्षेपरिहारभाष्यम्]

नैप दोषः । इदमिह संप्रधार्यम्-लोडादेशः क्रियताम्, एते विधय इति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥

परत्वाल्लोडादेशः ॥

(३०) परत्वादिति । युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वमिच्छानन्त्याऽभावरूपाऽसंभवस्य सत्त्वात् । तादृशाऽसंभव एव च विप्रतिषेधशस्त्रप्रवृत्त्युपयोगी । स्थानिवद्भावस्तु कार्य-प्रवृत्त्युत्तरम्, न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति भावः । एवममेऽपि ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्कस्मादेते विधयो न भवन्ति ? ॥

[तद्व्यापकभाष्यम्]

'मकुप्रती विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवे'ति कृत्वा ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

॥*॥ त्रयादेशे सन्तप्रतिषेधः ॥*॥

त्रयादेशो सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तिसृणाम्' । तिसृभावे कृते 'त्रेख्यः' इति त्रयादेशः प्राप्नोति ।

अयं भावः—अभावातिदेशेऽपि स्थानिप्रयुक्तं भवत्यादेश-
प्रयुक्तं नेत्यर्थः इति । तदाह—**समुदायेति** । यथा सूत्रे
सानुष्मकग्रहणे तस्याऽनन्विधित्वम्, स्थानित्वं च नाऽछः,
तथा आदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति भावः । एवं च यण्
नादेशप्रयुक्तः, किंतु तदवयवप्रयुक्त इति नासौ वार्यत इति
तात्पर्यम् । आदेशो गृह्यत इति । आदेश इति गृह्यते
इत्यर्थः । न प्राप्नोतीति । 'स्थानिवत्त्वेने'ति शेषः ।

[प्रयोजनदर्शनोपपादनमाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आक्राष्टम् ।
सिचो लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानि-
वद्भावात्—'षटोः कः सी'ति कत्वं प्राप्नो-
ति । 'अच' इति वचनाद्भवति ॥

[उक्तदोषनिराकरणमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्ये-
तत्—'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥

[प्रयोजनमाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आगत्य ।
अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः,
तस्य स्थानिवद्भावाद्भवत्येति तुङ् न
प्राप्नोति । 'अच' इति वचनाद्भवति ॥

(३०) भाष्ये—आगत्येति । भलोपरस्थापि हरवरय
पितृत्वथपरत्वसंपादकतया तुविधावाश्रयणमित्यर्थः । अभा-
वातिदेशो चैतत्फलम् । अतस्मात्समावादिदेशे पठ्यती-
त्यादौ वृद्धिर्नेत्यग्रे भाष्यं संगच्छते ॥

[प्रयोजनप्रश्नमाध्यम्]

अथ परिस्मिन्निति किमर्थम् ? ॥

[प्रयोजनदर्शनामाध्यम्]

युवजानि; वधूजानिः । द्विपदिका ।
वैयाघ्रपद्यः । आद्यौ ध्वे ॥

[प्रयोजनोपपादनमाध्यम्]

युवजानिः वधूजानिरिति,—जायाया
निङ् न परनिमित्तकः । यस्य स्थानिव-
द्भावात्—'द्वलो'ति यलोपो न प्राप्नोति ।
'परस्मि'न्निति वचनाद्भवति ॥

(३०) युवजानिरिति । अन्युत्पन्नत्वादुणा-
दीनां जाशब्दस्याऽऽकारलोपो न भवति । अन्यथा-

ऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङिः स्थानिव-
वद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । न चाऽसिद्ध-
वदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमात्रस्य,
व्याश्रयत्वात् ॥

(३०) ननु स्वाश्रयवत्त्वादिना यलोपसिद्धावपि
आलोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्वारणाय परग्रहणमावश्य-
कमेवेत्यत आह—**अन्युत्पन्नत्वादिति** । आकारलोप
इति । 'आतो लोप' इत्यनेन । जनेरीणादिके यदि 'ये
विभाषे'र्भावे टापि तेनैकादेशे तस्य पूर्वोन्तवद्भावादाश्र-
यात्कत्वेन युवतिग्रहणेन बहुव्रीहौ निडादेशे यलोपेऽवशि-
ष्टस्य स्थानिवत्त्वेनाश्रयात्कत्वादिसंस्वाचातिरिक्तवदिति
भावः । ननु आश्रयत्वेनास्वस्याऽसिद्धत्वाद्धोपो नेत्यत आह—
नचेति । व्याश्रयत्वादिति । ये आस्वम्, आरथानिके
निङि लोप इत्यास्वनिमित्तापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वा
द्व्याश्रयता ।

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

नंतदस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र
वल्लभं भविष्यति । अथ वा योऽत्रादेशो
नासावाश्रीयते । यश्चाश्रीयते नासावादेशः ॥

[प्रयोजनदर्शनामाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—द्विपदिका त्रिप-
दिका । पादस्य लोपो न परनिमित्तकः, तस्य
स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति । पर-
स्मिन्निति वचनाद्भवति ॥

(३०) भाष्ये—द्विपदिकेति । द्वौ द्वौ पादौ ददा-
तीति तद्वितार्थेति समासे पादस्येति तुल्यलोपौ । परस्मिन्नि-
तीति । सहविधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराऽभावादित्यर्थः ॥

[उक्तनिराकरणमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोप-
वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावो न भविष्यति ।

(३०) पुनरिति । यस्तेति लोपे सिद्धे 'पाद-
शतस्ये'त्यत्र पुनर्लोपवचनेन स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् ।
पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाऽऽकारः, कार्ये नाऽऽ-
श्रीयते इत्यर्थः ॥

(३०) पुनर्लोपवचनेन यथा स्थानिवत्त्वाऽभाव-
स्तथाऽभिनयति—**पुनर्लोपेति** ।

१ तदाह—पद्वनयत्राह । २ 'एवं लङि' । ३ कचिन्न ।
४ भावे । 'ततः सवर्णदेशे' इति शेषः । ५ अवशि-

पटस्य—निङः । ६ 'अपरनिमित्तकः' । ७ भवतीति ।
स्थानिवद्भावाऽभावेन पादः पदिति पद्भावे भवतीत्यर्थः ।

नंतस्य ग्रहणमिति भावः । स्वापकत्वात्पाठान्वाद्य उनादी-
शुकारेण प्रत्याहार इति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवातिकम्]

॥*॥ गोः पूर्वणिष्वात्वस्वरेषु ॥*॥

गोः पूर्वणिष्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो
यक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम् । 'सर्वत्र
विभाषा गो'रिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) सर्वत्रेति । प्रकृतिभाषोऽनेन विधीयते,
न तु पूर्वत्वम् । तस्मादेकः पदान्तादतीति पूर्वत्वं
प्राप्नोतीति वाच्यं । यदा त्वप्रकृतिभावः, तदाऽयं प्रसङ्ग
उक्तः । उत्तरं त्वत्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाऽभावः ।

(उ०) भाष्ये विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति ।
अत्र वाक्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते ।
भाष्ये-सर्वत्रेति चाऽवस्थिति सूत्रस्याप्युपलक्षणम् ।
ध्वनितं वेदमयडसूत्रे भाष्ये इति षष्ठे निरूपयिष्यामः ।
अनन्तरस्येति न्यायेन तदपवादोऽपि परत्वाद्यनगमि
वाधित्वा स्यादित्याशयः । यत्तु कैयटेन-तस्मादेक इत्या-
दिप्रसङ्ग उक्त इत्यन्तमुक्तम् । तत्तु चित्तयमेव । एकः
पदान्तादिनि सूत्रे एकपदोच्चारणसत्त्वेन शङ्काया असंभवदु-
र्लभत्वात् । भाष्योक्ते तु एकपदाऽमानादनुवृत्तिमजानतः
शङ्कलुक्तिर्ममवात् ।

[दूषणनिराकरणभाष्यम्]

नैव दोषः । एक इति वर्तते । तत्रान-
ल्लिधायिति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

[दूषणस्थापनभाष्यम्]

एवमपि 'हे चित्रगो अग्रम्' अत्र
प्राप्नोति ॥

(उ०) भाष्ये-एवमपीति । आक्षेपकत्वादस्य गोश-
ब्दस्य स्वतः प्रकृतिभाषाऽप्राप्तव्यपि स्थानिवत्त्वेन प्राप्नोतीति
तत्प्रतिषेधो यक्तव्य इत्यर्थः । यदि तु न्योत्सुत्रभाष्योक्तत्वा
वर्णग्रहणेऽपि प्रतिषेधोक्तपरिभाषा प्रयत्ने, तदेवं वचनं न
कार्यम् । एकः आक्षेपिकत्वात् । तदंशे स्थानिवत्त्वात्पेक्ष-
णेनाऽतिदेशविषये तदग्र्यत्विरेवपि नेत्याहुः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

जित्स्वम्-चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः ।

'गोतो जित्' इति जित्त्वं प्राप्नोति ॥

आत्वम्-चित्रगुं पदय शबलगुं पश्य ।

'आ-ओतैः' इत्यात्वं प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवारणभाष्यम्]

नैव दोषः-तत्परकरणात्सिद्धम् ॥ तत्प-
रकरणसामर्थ्यात् जित्वात्वे न भविष्यतः ॥

(उ०) भाष्ये-तत्परकरणसामर्थ्यादिति । एवं च
गत्वाविवक्षितत्वेनास्त्विति आस्थानिवत्त्वाऽभाव इति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

स्वर-बहुगुमान् । 'न गोभ्यन्साव-
वर्णे'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवातिकम्]

॥*॥ करोतीपिब्योः प्रतिषेधः ॥*॥

करोतिपिब्योः प्रतिषेधो यक्तव्यः ।
कुरु पिबेति । स्थानिवत्त्वात्वाहधूपधगुणः
प्राप्नोति ॥

[तत्रिराकरणवातिकम्]

॥*॥ उक्तं वा ॥*॥

[उक्तं वा] किमुक्तम् ? ॥ 'करोती
तत्परकरणनिर्देशात्सिद्धम्' ॥ 'पिविरदन्तः'
इति ॥ [स्थानियदादेशो]

अथः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥११॥५६॥

(प्र०) अथः परस्मिन् । अस्तिष्यर्थमिदम् ।

तथा हि-वन्नयति वरदस्वे कृते 'न संप्रसारणे
संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः
स्थान्यलाभयः । एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक
इति 'चितेः कपी'ति षीर्षे कृते 'हस्मान्तेऽन्त्यात्पूर्व'-
मिति स्थान्यलाभयः स्वरोऽस्मादचनान्नवति ॥

(उ०) अथः परः । पूर्वैरेव सिद्धे इदं किमर्थमत

आह-अल्लि । वरदस्वे इति । 'अज्ञाक्षितप्रत्ययपरत्व-
निमित्तकं' इति शेषः । लिङ्गप्रत्ययस्वस्येत्युभयोर्ग्रहणा-
दकारिः शेषात्माकं संप्रसारणे नत्य संप्रसारणाच्चविषेधाच्च
प्राक् जित्वात्वापरत्वाभोरदत्वमिति भावः । एवमचितीति ।
उत्तरपदस्थाऽधिकृतस्य हस्वेन विशेषणोत्तरतत्प्रहणेनेदं साधयितुं
ह्रस्वान्ते इत्यत्रान्तग्रहणेन श्रुतपूर्वगतरेदराग्रहणेनेदं साधयितुं
शक्यमिति कश्चित् । तच्च । तदभावे ह्रस्वादावित्यर्थापत्तेः ।
ह्रस्वान्ते इत्यत्र नन्वसुस्वामियनुवृत्तावपि बहोर्नन्वदिति
वचनाद्बहुचितीक इत्युदाहृतम् ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

अथ इति किमर्थम् ? ॥

(प्र०) वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्य-
प्रतिविधानानीति प्रश्नाः-अथ इति किमर्थमिति ॥(६०) प्रत्युदाहरणादिचिन्ता वृत्तिकारणानुचिता न
तु भाष्यकृतोऽत आह-वार्त्तानीति ॥ वृत्तुदाहृतानि ॥

[प्रयोजनप्रदर्शनमाध्यम्]

प्रश्नो विश्वः । द्यूत्वा स्यूत्वा । आका-
शम् । आगत्य ॥ प्रश्नो विश्व इत्यत्र
छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य
स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति ।
'अथ' इति वचनात् भवति ॥

(७०) माथे-शकारः-च्छोः श्रुति विहितः ॥

[दोषवारणमाध्यम्]

नैतद्वृत्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि
वा अग्रप्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावे यत्नः
कर्तव्यः । अन्तर्हृतत्वाच्च तुक् प्राप्नोति ॥(प्र०) अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगप-
त्प्राप्त्यभावाद्वाङ्मार्गादाङ्गं बर्णय इत्येतदत्र नास्ति ।
यत्र हि युगपदाज्ञावर्णयोः प्राप्तिर्यथा कारक इति
वृद्धियणादेशयोः, यथा च किरैतीति यणित्वयोस्तत्रै-
तदुपपत्तिश्चेत् । तत्रां यत्नः-च्छोः छुडिति तकार-
छकारयोः समुदायनिर्देशात्सतुच्छकारः स्थानी, समु-
दायनिर्देशसामर्थ्याच्छोऽन्त्यस्थेत्यस्यानुपस्थानमन-
र्थकत्वाद्वा । एवं च नञो विकरणं विश्व इत्यत्र
गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति ॥(८०) अत एवेति । प्रत्ययनिरपेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वेन
तुक्ः शादेशात्माक् प्रवर्त्तनादेवेत्यर्थः । अत्राऽन्तरङ्गत्वं
प्रथमप्रवृत्तिकारक्यम् । तुगपदिति । वलाऽवलिचाराय
प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव संवदादिति भावः । यथेति ।
कारकः किरतीत्यादौ अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमकारादेशविकरणमिति
भावः । सतुगिति । यद्यप्यङ्कतस्यूद्धपरिनायया तुग्यथा-
वृत्तिः कर्तुं शक्या, तथापि तदभावस्यापि सतुगिर्देशो
शापकः । न च वाञ्छतेः किपि वाञ्छाविषयादौ शाऽभावाय
सतुगिर्निर्देश इति वाच्यम्, शादेशयोग्यप्रत्ययपरस्य वाञ्छतेः
प्रयोगाऽभावात् । अत एव सतुगिर्देशसामर्थ्यात्सर्वविशेषः श
इति पाठमाभ्योक्तं सङ्गच्छते । ननु सतुगिर्देशेऽपि तेनाज्ञविशेषणात्तदन्तविधौ अलोन्यस्येत्यस्यैव स्यादत आह-
समुदायेति । अनर्थकत्वादिति । नानर्थक इति
निषेधादिति भावः । सतुगच्छनिर्देशे लिङ्माह-एवं चेति ॥

[द्वितीयप्रयोजनोपपादनमाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-द्यूत्वा स्यूत्वा ।
वकारस्य ऊद् परनिमित्तकः । तस्य
स्थानिवद्भावाद्चीति यणादेशो न प्राप्नोति ।
अथ इति वचनाद्भवति ॥

[दोषवारणमाध्यम्]

पतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाभ्य-
मत्राऽत्वं भविष्यति ।अथवा योऽत्रादेशो नाऽसावाश्रीयते,
यत्राश्रीयते नाऽसावादेशः ।(प्र०) इत्याश्रयमिति । न ह्यतिदेशेन स्वाश्र-
या धर्मा निवर्त्यन्ते यथा 'प्राज्ञणवदस्मिन् क्षत्रिये
वर्तितव्य'मिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः ।
वाच्योरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वलत्वे बहिरङ्गत्वा-
यणोऽसिद्धत्वाद्ध्रुवित्योपाऽभावः । द्यूत्वेत्यत्र
'नात्रानन्तर्य' इति असिद्धत्वनिषेधाद्यणं प्रवर्तते ।
ऊटः स्थानिवत्साश्रयोः कथं नाशङ्कित इति चेत्,
'योऽनादिष्टादय' इत्येवमर्थस्याऽग्रप्रहणस्य स्थाप-
यिष्यमाणत्वात् । योऽत्रादेश इति । समुदायरूप
ऊटः । सत्राश्रीयत इति । यणिवधावच् । नासावा-
देश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न चादेशोऽवयव
आदेशो गृह्यते । मुख्यसंभवे गौगप्रहणस्याऽमुक्त-
त्वात् । एकावादीना तर्ह्यनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा
आदेशावयववशात् प्राप्नोति । घत्वादेशस्य लट्दिवा-
दर्थक्येऽप्यत्रात्कार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः ।(८०) तदीति । अयोग्यादेषु ह्रस्वाऽन्त्ययोः
सत्यप्यङ्कतत्वेन तयोर्विरोध इति भावः । ननु स्वाश्रया-
निरुत्तौ नात्येकत्वेन दोषोऽत आह-वाच्योरित्यादि ।
असिद्धत्वनिषेधादिति । 'ऊट' इति शेषः । बहिरङ्ग-
परिनायकमित्येवमिति । योऽनादिष्टादय इति अन्य-
हणं सिद्धान्तरायाः स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र
साधर्म्यं । स्थापयिष्यमाणत्वादिति । वक्ष्यमाणस्यमान-
त्वादित्यर्थः । अत्र स्वाश्रयकार्याऽभावातिदेशस्यापि सिद्धान्त-
विध्यमाणत्वाद्वाच्ये परिहारान्तरम्-अथवा योऽन्त्रेति ।६ दोष इति । स्वाश्रयं वलत्वमादाय यलोपापत्ति-
रित्यर्थः ।१ अत्य वन्तित्यादि । २ कचिच्च । ३ 'किरतः किरन्ती' ।
४ तत्र-तुगभावे । ५ 'देशस्यावयव' ।

(प्र०) माथितिक इति । यदा 'ठस्येक' इति सघातप्रहणं, तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति । [स्थान्यौदेशयोः] वर्णनिर्देशो त्वत्त्वित्वात्कादेशस्याऽऽप्रसङ्गः । सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम् ।

(उ०) वर्णनिर्देशो त्वत्त्विति । स्थान्निकारो न विवक्षित इति वर्ण एव तत्र स्थानि, ठवादिप्रत्ययेष्वप्यकारस्तथैव । आदेशो च विवक्षित इति ठवाऽऽभावात्प्राप्तिरैव नेति भावः । सन्निपातेति । इदं च ठक्छसोश्चेति वार्तिकभाष्ये स्पष्टम् ।

'अपीपच'ञिति एकादेशो कृते 'अभ्यस्ताज्जेर्जुस्भवती'ति जुस्भावः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ।

(प्र०) अपीपचञिति । शेरितश्चेतीकारलोपे कृते 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति क्षिरेवायम् । तत्राऽन्तादेशे कृते चट्कारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जम् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु गिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानाच्च भवति । ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं 'हे गौ'रित्यादिसिध्यति? उच्यते-अत्रो यः पूर्वस्तस्मात्क्षिप्तत्वेनाभितादित्याश्रयणान् । तथाहि-गोशब्दे ओकारान्पूर्वो गकारो, न च तस्माद्विधिरिति ।

(उ०) न भवतीति । न चाऽपीपचञित्यत्र न पदान्तेति निषेधात्स्थानिवद्भावो दुर्लभ इति वाच्यम् । पदचरमावयवैकतय्ये आदेशस्य पदान्तरस्यस्यैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तेः । पदेऽन्त इत्यर्थस्य भाष्ये बक्ष्यमाणत्वेनेतदर्थकाशः । केचित्तु पूर्वोत्तरसाहचर्येणाऽस्थस्तस्य भावरूपादेशानपहृतविकरणकस्य ग्रहणादत्र प्रत्येषिषक्षित्वादौ च न दोष इत्याहुः । वस्तुत इदृशसाहचर्याश्रयणापेक्षया पञ्चमीसमासाश्रयणे गौरवाऽभाव इत्यपीपचञिति तदुदाहरणमेव बोध्यम् । नच तस्मादिति । 'निमित्तत्वेनाऽऽभिता'दित्ये शेषः । वस्तुतो'निमित्तत्वेनाभिता'दित्यव्यवधानोपलक्षणम् । नच तस्मादिति । व्योकारेण व्यवधानादित्यर्थः । तदंशे निर्दिष्टपरिभाषायां मानाऽभावादित्येव युक्तम् । 'निमित्तत्वेनेत्यादेः शब्दमर्यादाऽलामात्र । अतएव 'तथाहि गोशब्द' इत्यादि सार्वकम् । अन्यबोध्यर्थस्योपपादानापेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यम् । 'निमित्तत्वेनाभिता'दित्येतद्वद्विषयस्य तस्यायुक्तत्वं चेत्यन्ये ॥

[निराकरणभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ॥ कुतः ॥

१ कश्चि । २ 'प्राप्नोती'ति । ३ 'माश्रयते' ।

प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चाऽर्थतन्त्रा भवन्ति, न काचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते, सा साऽऽश्रयितव्या ॥

[विधिग्रहणप्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-विधिमात्रे स्थानिवद्वेषा स्यात् । अनाश्रयमाणायामपि प्रकृतौ-वाय्वोरध्वर्योः, 'लोपो व्योर्छं'ति यलोपो मा भूदिति ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

(प्र०) विधिमात्र इति । 'अचः परस्मिन् पूर्वस्ये'त्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं, स्थानिवदेव यथा स्यात्, मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः । अनाश्रयमाणायामिति । कार्ये निमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥

(उ०) ननु विधिग्रहणे कृतेऽपि कथं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनिवृत्तिरत आह-अच इति । 'अचः परस्मिन्पूर्व'त्येको योगः । पूर्वति तुप्रविभक्तिकम् । विधाविति द्वितीयः । तेन स्थानिवदेवेति नियमाश्रयणमिति भावः । भाष्ये-विधिमात्रे इत्यस्य विवरणम्-अनाश्रयमाणायामपि प्रकृतौ-विति । स्थानिनित्यर्थः । वाय्वोरिति । अत्र न बहिरङ्गसिद्धत्वम् उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेनाऽसम्भवात् । पूर्व पूर्वमन्तररक्षामः ऽपि युगपत्प्राप्ते पूर्वमन्तररक्षामिनिवामकं न तु जातस्याऽमिदत्वे इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

[॥*॥ अपरविधाविति तु ॥*॥]

अपरविधाविति तु वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥ स्वविधावपि

स्थानिवद्भावो यथा स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये स्वशब्देन स्थान्यदिशब्दोच्यते । 'अपरविधाविति तु वक्तव्य'मित्यारभ्य 'कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि'त्यन्ता एकदेशयुक्तिः । आश्रयासन्नित्यनवोत्तरसिद्धवत्त्वेन सिद्धः । भिन्नन्तास्यादायुकारवृथाधंधातुत्वस्यात्वमत्वेन वस्य दुर्लभत्वादितोऽप्राप्तेः । सिद्धान्तिनाऽपि भावसाधनविधिशब्दस्याप्युपादानमन्नेति सिद्धान्तं बोधयितुं तन्नोक्तम् ॥

४ 'वद्भावो' । ५ दुस्तं स्यात् । ६ 'शब्दस्वोपादान' ।

[प्रबोधनमाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-वैयाघ्रपद्यः ॥

(७०) माथे-वैयाघ्रपद्ये व्याघ्रस्त्वेव पादावस्थेति बहुव्रीहौ पादस्य लोप इति लोपे गगदित्वाभि 'पादः प' इति पद्भावे 'न आभ्यामित्यैच् ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

ननु चाऽत्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति ॥

(प्र०) ननु चाऽत्रापि । यस्येति लोपे सिद्धे 'पादस्य लोप' इति पुनर्लपवचनादित्यर्थः ॥

[समाधानमाध्यम्]

अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ यत्र असंज्ञा न-व्याघ्रपात् इत्येवपादिति ॥

[उदाहरणमाध्यम्]

इदं चाप्युदाहरणम्-आदीध्ये आवेव्ये । इकारस्यैकारो न परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात् 'वीवर्णयोर्दीवीवयो' रिति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनात् न भवति ।

(प्र०) आदीध्य इति । इट् एत्वे कृते लोपः प्राप्नोति, विकरणश्च । तत्र नित्यत्वाद्विकरणः । तस्मिन् लुक् । 'एरनेकाच' इति यण न प्रवर्तते, 'किङ्कणुप-भात्वचत्परनिर्हामकुत्वाँव' इति स्थानित्वनिषेधात् ॥

(७०) ननु तस्य स्थानिवत्त्वादित्युक्तम्, तेन विनापि दित् एत्वात् प्राग्गीवर्णयोस्तिथस्य परत्वात्प्राप्तेरत आह-इट् इति । अन्तरहत्वादि भावः । निरस्यत्वा-दिति । लोपस्तु विकरणे कृते तेन व्यवधानात् प्राप्नोतीति भावः । यद्यपि लुक् इलोपप्राप्तेः सोपि नित्यः । तथापि विकरणसंप्रभारणमात्रमप्राप्येष्टम् । ननु परस्मिन्नित्य-स्याऽभावे शब्दुकः स्थानिवत्त्वेन, 'एरनेकाच' इति यण स्यात् । तत्र च कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधेन इकारपर-त्वाऽभावान्न लोपप्राप्तिः, यलोपे लोपस्याऽजादंश्च यव नेति नियमस्तु निमित्तभूताऽजादंश्चविषय एवास्तु । परस्मिन्निति च न कार्यमत आह-एरनेकाच इति । एतेन शब्दुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानाद्वीवर्णयोस्तिथस्य न प्राप्तिरित्यपास्तम् ।

[प्रश्नमाध्यम्]

अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् ? ॥

१ लुक्-विकरणलुक् । २ एतेन-किङ्कणित्तिनिषेधेन । ३ स्थानि-

[समाधानमाध्यम्]

हे गौः । बाभ्रवीयाः । नैधेयः ॥

[उपपादनमाध्यम्]

'हे गौ' रित्यौकारः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बहुस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनात् न भवति ॥

[निराकरणमाध्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-र्हापयति-'न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवती'ति । यद्यम् 'बहुस्वात्संबुद्धे', रित्येवबहुणं करोति ।

(प्र०) यद्यमिति । अमे वायो इति स्थानि-वत्त्वाद्भस्वादित्येव लोपः सिद्धः । खट्वे माले इत्यादौ हल्भ्याभ्य इति । नयत्यादीनां विजन्तानां विश्वि गुणे ने लो इति कथं संबुद्धिलोप इति चेत् । नैते-भ्यो-विच् दृश्यते ।

(७०) ह्रस्वादित्येवेति । से-स्युतोऽशब्दादात्म्येवम् । यत्र स्थानिवत्त्वोप न ह्रस्वान्तता तत्राह-अट् इति । 'लोपः सिद्धः' इत्यनुपपन्नते । स्थानिवत्त्वादेवेकाराकारप्रश्लेषेऽपि न दोषः । नैतद्व्य इति । एवं दोषकारान्तप्रकृतकसे-हत्यादीनामकाराक्षरकीशोभितस्य परस्यस्य च संबुद्धावाभिधा-नैऽभावां बोध्यः । अत्रेदं चित्यम् । ओग्रहणस्य माध्यं कृतत्वेन दोषोकारान्तप्रकृतिकोकारान्तानिधाने मानाऽ-भावः । 'गोऽभ्य' इति माध्यं तु दोषादस्य सर्वसमतया लोका-रान्तोपलक्षणतया व्याख्येयमेव सर्वैः । किंच संबुद्धावनभि-धाननोपपत्तौ सर्वथा विजभावकरूपना कुत इति । अपरे तु पूर्वविधावित्यस्याऽभावेऽयं विचारः, तत्र दोषान्तप्रकृतक-एकारान्ते स्थानिवत्त्वनैकाऽभावाद्दनात्तदंशबाधं प्रत्या-हार्यहणचारिताभ्यस्य नकुमशक्यत्वादानुभानकल्पने न मानम् । नचेदं माध्यमभावात्तदंशानङ्गकारेणैव प्रवृत्तामिति वाच्यम् । अथ वा गोऽभ्यादेव इति आभ्यण तदाभ्यणत्वात् आगत्य वैयाघ्रपद्ये ह्यवच ह्यवचः प्रत्युदाहरणं तदाभ्यणा-भ्याहः ।

[प्रयोजनसाधकमाध्यम्]

नैतदस्ति आपकम् । गोऽभ्यमेतत्स्यात् ।

(७०) माध्यं-गोभ्यमेतदिति । अनिटलोपसद्व्यभे-मेन तत्, स्थानिवद्भावेनैकादिति भावः ।

[प्रयोजनसाधकमाध्यम्]

यत्तर्हि प्रत्याहारप्रवृत्तं करोति । इत-

वद्भावप्रवृत्तावपिरीत्येवैव सत्त्वादित्याद्यः । ४ दभावोबोध्यः ।

स्या हि 'ओह्रस्वा'दित्येव ब्रूयात् ।

[उदाहरणभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-बाभ्रवीयाः माध-
वीयाः । वान्तादेशः परनिमित्तकः, तस्य
स्थानिवद्भावाद्बलस्तद्धितस्येति यलोपो
न प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ।

(प्र०) बाभ्रवीया इति । सञ्जिपातपरिभाषया
अनित्यत्वाद्यशब्दसञ्जिपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोप-
निमित्ततो प्रतिपद्यते ।

(उ०) बाभ्रवीया इति । मधुबङ्गोरिति यधि
वृद्धावोगुणेऽपि वृद्धाच्छे यस्येति लोपे हलस्तद्धितस्येति
सुत्राद्बलस्यनुवर्त्तमाने आपत्यस्येति सूत्रेण यलोपः । ननु
तत्र सिद्धान्तेऽपि यनिमित्तो वान्तादेशः, कथं यलोपनिमित्तं
स्यादत आह-संनिपातेति ।

[निराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनं । स्वाभ्रयमत्र
ह्रस्वं भविष्यति । अथ घा-योऽत्रादेशो
नासावाध्रीयते, यस्माध्रीयते नाऽसावादेशः ।

(प्र०) योऽत्रादेश इति । वान्तः समुदायः ।
यस्मेति । लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः ।

[प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-नैधयः । आकार-
लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावा-
त् व्यञ्जलक्षणो ढग्न न प्राप्नोति । पूर्व-
विधाविति वचनाद्भवति ।

(प्र०) नैधय इति । स्थानिवद्भावादटैकत्वव्य-
देशे सति विरोधात्स्वाभ्रयं व्यञ्जवं न लभ्यते ।
यद्विरुद्धं स्वाभ्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते, विरुद्धं
तु बाध्यत एव । संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्पर-
परिहारेण लोके स्थितः । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र-
न्यपदेशं लभते ।

(उ०) भाष्ये नैधय इति । [पूर्वाद्वाजः कित्यये
आतां लोपं गतिसमासे 'द्वयच' 'इतश्चान्न' इति टैक ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अथ विधिप्रद्वहं किमर्थम् ? ॥

१ अवि-अनादेशे । २ तत्र-बाभ्रवीया इत्यादौ ।
३ 'प्राप्नोतीति' । 'आपत्य' । ४ उगिति । तस्येवादेश इति
शेषः । ५ 'मावे' । ६ कश्चित् । ७ न च-नहि । ८ भिषु-

(प्र०) अथेति । 'अचः परस्मिन् पूर्वस्ये'-
त्येवं वक्ष्यः विध्यर्थ आक्षिप्तः, पूर्वस्य कार्यं कर्तव्य
इति । कार्यं च विधिरिति प्रश्नः ।

[समाधानभाष्यम्]

सर्वविभक्तयन्तः समासो यथा विद्या-
येत-पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः, पूर्वस्मा-
द्विधिः पूर्वविधिरिति ।

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिव-
द्भावस्य प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

बेभिमिक्षिता [चेच्छिद्धिता] माथितिकः ।
अपीपबन् । बेभिमिक्षिता चेच्छिद्धितेति ।
अकारलोपे कृते एकाज्जलक्षण इदप्रति-
षेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ।

(प्र०) बेभिमिक्षिता । बेभिमिशब्दात्तृच् । नित्य-
त्वादल्लोपयलोपो । तत 'एकाच' इतीदप्रतिषेधः
प्राप्नोति । 'उपदेश'प्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् । उप-
देशे एकाच उपदेशेऽनुदासादिति । द्विःप्रयोगश्च
द्विर्वचनम् । अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधाना-
दित्प्रतिषेधाऽभावः ।

(उ०) ननु च बेभिमिक्षिताऽल्लोपयलोपाभ्यां प्रागेव
परत्वादित् । न च तदौ प्रतिषेधपातित आह-नित्यत्वा-
दिति । 'तत' इत्यनेनेतोऽनित्यत्वमुक्तम् । ननु कृतद्विर्वचनं
नैकाजत आह-उपदेशेति । ननु 'भिष् भिष्' इति द्विर्व-
चनरूपादेशस्य ॥ भिष्पदेश उपदेश इति कथमुपदेशे एका-
च्यमत आह-द्विःप्रयोगश्चेति । यलोपेऽवशिष्टस्यैव
'भि'दित्यस्य सै उपदेश इति भावः । परे तु 'एकाच उप-
देश' इत्यत्र 'एकाचो द्वे' इति सूत्रस्थमाभ्यरीत्या निहित-
विशेषणाश्रयणादह्रस्वतायामल्लोपस्य षडिके भसंज्ञायामल्लो-
पस्यैव स्थानिवत्त्वेन तृजैदिनिरूपिताद्वत्त्वस्य बेभिमिक्षिता समु-
दायेऽमावाञ्च पञ्चमीसमासं विनापि नाऽत्रानुपशब्दरित्याहुः ।

माथितिक इति अकारलोपे कृते 'तान्तात्कः'
इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च
भवति ।

वेति । तयोः सङ्गपभेदादिति भावः । ९ सः-भिषुपदेशः ।

१० मृन्मादीत्यादिना तस्यादिपरिमहः इति समुदाये-
त्वादि समुदाये । अत्र-बेभिमिक्षितादौ ।

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य
प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनदक्षिभाष्यम्]

आयन्, आसन् । धिन्वन्ति, कृण्व-
न्ति । दध्यन्न, मध्वन्न । चक्रतुः, चक्रुः ॥

[उक्तोपपत्तिभाष्यम्]

इह तावदायन्नासन्निति । इणस्त्योर्य-
ण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामि-
त्याण्यनप्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्नवति ॥

(प्र०) आसन्निति । अजादेरेवाङ्गिभानात्त्व-
विधिराट् ।

धिन्वन्ति कृण्वन्तीति । यणादेशे कृते
वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति । स्थानिव-
द्भावाच्च भवति ॥

(उ०) भाष्ये—धिन्वन्तीत्यादि । यद्यप्यङ्गात्परस्यवला
देरिडित्वात्पूर्वविधावित्युक्तावपि पृथगीसमाप्तेर्नेदं सिध्यति
तथापि अङ्गसंज्ञानिमित्तरथेत्यर्थं इत्यभिप्रायेणेदमित्याहुः ।

दध्यन्न मध्वन्नेति । यणादेशे कृते 'सं-
योगान्त[स्य] लोपः प्राप्नोति । स्थानिव-
द्भावाच्च भवति ॥

(प्र०) दध्यन्नेति । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'-
दित्येतदत्र नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपकृत्य-
णत्वेष्वि'त्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलसित-
लोपोपलक्षणार्थत्वात् । 'पदान्तविधिं प्रति ने'त्यय-
मपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । पदान्ते विधातव्ये स
प्रतिषेधः, न च लोपोऽभावात्कत्वात्पदान्तः ॥

(उ०) उपलक्षणार्थत्वादिति । इदमत्रत्यग्रन्थ-
योजनमात्रं, नत्वं सिद्धान्त इति बोध्यम् । अत एवाऽऽदि-
पदं चरितार्थम् । 'यणः प्रतिषेधो वाच्य' इतिवदिदमना-
श्रित्येदमिति तत्त्वम् । पदान्ते विधातव्ये इति । पद-
चरमावयवे कर्तव्ये इत्यर्थः ॥

चक्रतुः चक्रुः [इति । अत्र] यणादेशे
कृते अनप्यङ्गाद्विर्वचनं न प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाद्भवति ॥

(प्र०) चक्रतुविति । अत्र सात्त्विकस्य द्विवच-

नमिति स्वविधिर्भवति । ततश्च द्विवचनेऽवीत्वे-
तच्च वक्तव्यं भवति । नन्वपरविधावित्युच्यमाने
कथं बेभ्रिदितेत्यादयः संश्रान्ते ? । उच्यते—निमित्ता-
पेक्षापरत्वविज्ञानात् । तथाहि बेभ्रिदितेत्यत्राऽ-
कारलोपस्य निमित्तमार्धधातुकम् । न च तस्मात्परस्व-
विधिः, किं तर्हि, तस्यैवेति सिद्धः स्थानिव-
द्भावः । एवं मायितिकः अपरीपचक्षित्यत्र बोध्यम् ।
हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एविति प्रत्या-
हारग्रहणान्न भवति । बाभ्रवीवा इत्यत्र 'योऽवादे-
शो नासावाश्रीयते' इति परिहारः । नैषेच इत्यत्र तु
निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाऽभावः ।

(उ०) ततश्चेति । एवं च तत्सुत्राऽकरणलापवानु-
रोधेनाऽपरविधावित्येव वक्तव्यमिति भावः । 'नित्यतु'रित्यादि-
सिद्धये तस्यावश्यकत्वाच्चित्तवमिदम् । भाष्ये तु संभवमात्रे-
णेदमुदाहृतम् । उरद्वत्त्वमपि स्थानिवद्भावेनैव मुलभं लक्ष्य-
विज्ञेये । लक्ष्यानुरोधादयमपि रूपातिदेश इति वा नैष्यदा-
शयः । स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षया परत्वमाश्रित्य शङ्कते-
नन्विति । निमित्तेति । निमित्तं च यस्य स्थानिवत्त्वं
तदीयं ग्राह्यम् । किंवदमयुक्तम् । एतद्व्यासखण्डनायागे
भगवता निमित्तस्याऽवधिताया वक्ष्यमाणतया तदनाश्रयणे-
नैवैतद्भाष्यप्रवृत्तेः । अपरविधाविति न्यासेऽपि पृथगीस-
मासस्य वक्तुं शक्यत्वे तत्संग्रह इत्युचितम् । वार्तिकं तु
स्वविधिसंग्रहायमिति स्पष्टमेव । न चाऽत्र पृथगीसमासे हे
गौरित्यत्र स्वस्मात्परस्य विधावपि स्थानिवत्त्वं स्यादिति
वाच्यम् । पृथगीसमासाऽनित्यत्वेनाऽदोषात् । प्रत्याहार-
ग्रहणादितिसे—सृष्टौ इत्यादीनामनभिधानाश्रयेतदुक्तम् ।
ननु बाभ्रवीवा इत्यत्रापत्यस्येति लोपेऽवादेशस्य स्थानिवत्त्वं
त्वात् । अवादेशनिमित्तधादिप्रत्ययसंबन्धिन एव विधेः
सत्त्वात् । न च 'नपदान्ते'ति निषेधः, स्वरदीर्घलोपेषु
लोपत्वादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह—बाभ्रवीवा
इति । ढको विधिरिति । विधिशब्दो मानसापनः, संवत्त-
सामान्यपञ्चमा समास इति भावः ॥

[दोषदक्षिभाष्यम्]

यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो
भवति—द्वाभ्यां द्वयं, लवनम्—अत्रापि,
प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भा-
वाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोति । द्वयमितीत्वस्य स्था-
निवद्भावाद्द्वयो न प्राप्नोति । लवनमित्यत्र
गुणस्य स्थानिवद्भावाद्वादेशो न प्राप्नोति ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

नैष दोषः । स्वाध्याया अत्रैते विषयो भविष्यन्ति ॥

(प्र०) स्वाध्याया इति । विधिग्रहणं स्वाध्या-
नित्यव्यर्थं व्याख्यातमिति 'स्वाध्याया' इत्यन्यथा व्या-
ख्यायते-शाब्दानां स्वं लक्षणम् । तेन ज्ञापकाश्रया
इत्यर्थः । 'द्वयोरेकस्य दत्तरच्' 'देयमृगे' 'किरतौ
लवने' इत्यादिज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य ॥

(उ०) द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशात्तद्विधौ स्थानि-
वचनित्यमिति ब्राह्मणोक्त्यनुसारेण दोष इति परे ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तर्हि वक्तव्यम्-अपरविधाविति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् ॥
कथम् ? ॥ न पृथग्रहणेनादेशोऽभिसंब-
ध्यते- 'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य ?
आदेशा'दिति ॥ किं तर्हि ? ॥ निमित्तमभि-
संबध्यते- 'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः
पूर्वस्य ? निमित्ता'दिति ॥

(प्र०) निमित्तमिति । आश्रयित्यादिषु च
निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ निमित्तोऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य
योगस्य मूर्द्धाभिधिकमुदाहरणं तदपि सङ्ग-
हीतं भवति ? ॥

किं पुनस्तत् ? ॥ पटुया मृशेति ॥

(प्र०) मूर्द्धाभिधिकमिति । सर्ववृत्तिषुदाहृत-
त्वात् । पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशोकारस्य
व्यवधानात्प्रश्नः ॥

(उ०) भाष्येऽद्येत्यादिना संगृहीतमित्यन्तेन काका
प्रश्नः । तदेवाह-व्यवधानात्प्रश्न इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

बाहं संगृहीतम् ॥

१ एवं च-साक्षात्निर्देशे च । २ कश्चिच्च ।

[समाधानभाष्यम्]

ननु च ईकारस्याप्यव्यवहितत्वात्ताऽसौ
निमित्तात्पूर्वो भवति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा-
पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति ॥

(प्र०) व्यवहितेऽपीति । पूर्वशब्दस्य साक्षात्निर्दे-
शात्तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थानादिति भावः ।

(उ०) साक्षादिति । एवं च उत्तरस्थेत्यस्याऽनुप-
स्थाने तदङ्गं निर्दिष्टग्रहणमपि नोपपिद्यत इति भावः ।
तस्मिन्निति । 'तस्मा'दिति सूत्रे तस्मिन्नित्यतोऽनुवर्त-
मानस्य निर्दिष्टेत्यर्थः । स्वरग्रहाणां लिङ्गादत्र सूत्रे तदनु-
पस्थितिं बोध्या ॥

[पक्षान्तरभाष्यम्]

अथ वा पुनरस्वादेश एवाभिसंबध्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य
प्रयोजनानि ? ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

नैतानि सन्ति । इह तावदायन् आसन्
धिन्यन्ति कृण्वन्तीति । अयं विधिशब्दोऽ-
स्त्येव कर्मसाधनो-विधीयते विधिरिति ।
अस्ति च भावसाधनः विधानं विधिरिति ।
तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न
सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाध-
नस्य विधिशब्दस्योपादानं विहास्यते- 'पूर्व-
स्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति-पूर्वः
स्यैदिति स्थानिवद्भवती'त्येवमाह भवि-
ष्यति, इदं च न भविष्यति ॥

(प्र०) भावसाधनस्येति । भावसाधन एव
विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते । पूर्वस्येति च षष्ठी
संबन्धसामान्ये विहास्यते । इदं च नेति । विधि-
ग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमिति उच्यते ॥

(उ०) संबन्धसामान्ये इति । न तु कर्मणीत्यर्थः ।
तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भावः । भाष्ये-पूर्वः स्वादिति ।
पूर्वो न स्वादित्यस्याप्युपलक्षणम् । तदाह-स्वाश्रय-
निवारणार्थमिति । एवं च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहणं

३ इति-इत्यर्थम् ।

भोष्यम् । कैवटे-भावेसाचन एवेत्येवष्टोऽप्यर्थं इति
केचित् । न पदान्तासूत्रे एतत्सूत्रं वक्ष्यते ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

दध्यत्र मध्यत्र च कतुश्चकुरिति परि
हारं वक्ष्यति ॥

(३०) भाष्ये-परिहारं वक्ष्यतीति । दध्यत्रेत्यत्र-
यणः प्रतिषेधारम्भः । चकतुरित्यादी-द्विर्वचनेऽपीति ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनप्रश्नोक्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः
श्रोभूते । शातनीं पातनीं च । नेतारावाऽऽगच्छतं
धारणिं रावैणि च ततः पश्चात्संस्थते ध्वंस्यते च ॥

इह तावत् पादिकमौदवाहिं शातनीं
पातनीं धारणिं रावणिमिति, अकारलोपे
कृते पद्माव ऊडलोपछिलोप इत्येते विधयः
प्राप्नुवन्ति । स्थानिवद्भावाच्च भवन्ति ॥

संस्थते ध्वंस्यते । णिलोपे कृते 'अनि-
दितां हल उपधायाः कृती'ति नलोपः
प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(प्र०) स्तोष्यामीति । कथयिष्यामीत्यर्थः ।
पादिकमिति । पादोऽस्यास्तीति ठन् । मीव्यत्यादिषु
वाऽर्थेषु ठक् । चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति । पपोदि-
त्वात्छन् । पद्मावे इके चरतावुपसंस्नानमिति पद्मावः ।
उदकं वहतीत्यण् । संज्ञायामुदभावः । अपत्ये इत् ।
श्रोभूतिर्नाम शिष्यः । तस्यामन्त्रणम् । शातनपातन-
शब्दाभ्यां गौरादित्वान्कीव् । नेताराविति । शिष्ययो-
रामन्त्रणम् । नयेते गुरुमुखात् शास्त्रार्थमिति नेतारौ ।
धारणरावणशब्दाभ्यामिन् ।

(३०) चरत्यर्थे इति । 'पद्माव इके चरता'वित्युपस-
ङ्गानादिति भावः । गौरादित्वादिति । श्रुदेर्धन्तामुजि-
तिभावः । दित्वान्कीविति सप्तमे आकरः । शातनीमित्यादा-
वलोपोऽन इत्यलोपप्राप्तिः । धारणीमित्यादि । धृक्भ्यां
प्यन्ताभ्यां न्युदि णभक्त्याऽसिद्धत्वाच्च स्तद्धित इत्यस्य प्राप्तिः ॥

[निराकरणभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । 'असिख-

वद्त्राभा'दित्यनेनान्येतानि सिद्धानि ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-याज्यते वाप्यते ।
णिलोपे कृते 'यजादीनां कृती'ति संप्रसा-
रणं प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

[निराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभि-
रत्र कितं विशेषयिष्यामः-यजादीनां
यः किविति ॥ कश्च यजादीनां कित् ? ॥
यजादिभ्यो यो विहित इति ।
नचाऽयं यजादिभ्यो विहितः ॥

(३०) भाष्ये-यजादिभ्यो विहित इति । यच्च
वज्रादिभ्यो प्यन्तेत्यः किति संप्रसारणं ॥ भवत्येव । किव-
भाव एवेत्यन्ये ॥

[पूर्वोक्तिप्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनं-पदव्या मृमेति ।
परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति,
ईकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानि-
वद्भावाद्भवति ॥

[कारणप्रश्नभाष्यम्]

किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति,
न पुनः पूर्वस्य ? ॥

[उत्तरभाष्यम्]

'नित्यत्वात्' । नित्यः परयणादेशः ।
कृतेऽपि पूर्वयणादेशो प्राप्नोति, अकृतेऽपि
प्राप्नोति । नित्यत्वात्परयणादेशे कृते पूर्व-
स्य न प्राप्नोति ॥ स्थानिवद्भावाद्भवति ॥

[उक्तप्रयोजननिराकरणभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'असिखं
बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' इत्यसिखत्वा-
द्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्ग-
लक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं
सैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरो-
र्थम् । कर्त्रां हृज्येति । 'उदात्तयणो
हृत्पूर्वा'दित्येव स्वरो यथा स्यात् ॥

(प्र०) असिखं बहिरङ्गेति । निश्चाद्य-
य

१ इत्यत्र-इत्यादी । २ 'नेतराव' । ३ 'पारभि' ।

४ 'नापि सिद्धानि' । ५ वार्तिकं स्यात् । ६ इति-कश्चिच्च ।

न्तरङ्गं क्लीब इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य य
णिति भावः । अक्षर्यं चेति । स्थानिषद्भावाभ्र-
यणेऽपीत्यर्थः । कर्त्तुं ई आ इति स्थिते
यदि नित्यत्वात् पूर्व परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानि-
षद्भावात् पूर्वस्य यण्, तत् उदात्तयणोऽनन्तर
आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्यात् । यदात्वन्तर-
ङ्गत्वात् पूर्व पूर्वस्य यणादेशस्तदा क्लीब उदात्तयण
इति उदात्तत्वं, तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्त-
त्वमिति सिद्धमिष्टम् ॥

(४०) निष्पादपीति । नाजानन्त्यर्थे इति
निषेधस्तु अनित्यो नास्त्येव चेति भाष्याशयः । पूर्वनिमित्त-
कार्यत्वमत्राऽन्तरङ्गत्वं विवक्षितम् ॥

[उदाहरणत्ववादिनः परिभाषाऽनावश्यकताभाष्यं]

अनेनापि सिद्धः स्वरः ॥ कथम् ? ॥

[सिद्धिस्तुलकाधिकम्]

॥*॥ आरभ्यमाणे नित्योऽसौ ॥*॥

आरभ्यमाणे त्वस्मिन् योगे नित्यः
पूर्वयणादेशः । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोति
अकृतेऽपि ॥

(प्र०) अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्व-
यणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः ॥

(४०) उदाहरणत्ववादी आह भाष्ये-अनेना-
पीति । सति स्थानिवत्त्वे इति । एवं च द्वयोरपि नित्य-
त्वेनोच्चारणक्रमे प्राथम्यात्पूर्वं पूर्वयणादेश एवेति भावः ।

[उदाहरणत्वखण्डनवादिभाष्यम्]

परयणादेशोऽपि नित्यः । कृतेऽपि
पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥

(प्र०) इतर आह-परयणादेशोऽपीति ।

(४०) इतरः-उदाहरणत्वखण्डनवादी ॥

॥*॥ परस्चासौ व्यवस्थया ॥*॥

व्यवस्थया चासौ परः ॥

॥*॥ युगपत्संभवो नास्ति ॥*॥

न चाऽस्ति यौगपद्येन संभवः ॥

१ एवं चेति । तस्यापि नित्यत्वे चेत्यर्थः ।

२ व्यवस्थया-अवस्थित्या । ३ स एव-
उदाहरणत्वखण्डनवादी इतर एव । ४ तत्सूत्रे इति ।
प्रतिषेधसूत्रे इत्यर्थः । ५ एवं-अक्षरप्रतिषेधे ।

(प्र०) स एवाह-परयणादेशेति । शब्द-
परविप्रतिषेधात् ॥ एव प्राप्नोति । एकमपि यण-
लक्षणं पूर्वपरविषयमेदाद्विद्यते । एकस्य च
कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात्परस्त्वेन व्यवस्था ॥

(४०) शब्दपरेति । उच्चारणक्रमोदप्राथम्यस्य
आखेण बाध इति भावः । तत्सूत्रे व्याप्तिन्यायेन सूत्रपाठतः
अक्षरत्वबोधविषयमपि परत्वं गृह्यत इति तात्पर्यम् । 'नन्वेवं
परं कार्यमित्युच्यते तत्कथमभेदे स्यादत आह-एकम-
पीति । व्यक्तियुक्ते प्रतिलक्ष्यं लक्षणमेदादिति भावः ।
विषयगतं पौर्वापर्यं तदवच्छिन्ने लक्षणे आरोप्यत इत्यत्र
तात्पर्यम् । निप्रतिषेधशक्तप्रवृत्तियोग्यं 'न चास्ति यौगपद्ये-
ने'ति भाष्यबोधितं विरोधमुपपादयति-एकस्य चेति ।
प्रसङ्गे आदेशविधानादादेशसमये स्थानिनोऽसत्त्वम्
निमित्तकं च सत्त्वे । सत्त्वाऽसत्त्वे चैकत्र युगपद्विरुद्धे ।
एवं च द्वयोर्येनोयौगपद्याऽसंभव इति भावः ॥

कथं च सिध्यति ? ॥

[उदाहरणत्वखण्डनवादिवातिकम्]

॥*॥ बहिरङ्गेण सिद्ध्यति ॥*॥

'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे'
इत्यनेन सिध्यति ॥

(४०) भाष्ये-बहिरङ्गेण सिध्यतीति । तेनैव
कथ्येति सिध्यति, न सूत्रेणेत्यर्थः । एवं च शब्दतः परस्व-
मादाय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

[उदाहरणवादिभाष्यम्]

एवं तर्हि योऽत्रोदात्तयणं तदाश्रयः
स्वरो भविष्यति ॥

(४०) उदाहरणवादी अन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणं
विनापि स्वरं साधयति भाष्ये-एवंतर्हीति ॥

[खण्डनवादिभाष्यम्]

ईकारयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

[उदाहरणत्ववादिभाष्यम्]

'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव-
द्भवती'ति नास्ति व्यवधानम् ॥

(४०) स्वरविधाविति । अस्य स्वरोद्देश्यक-
विधित्वादिति भावः ॥

तत्-परस्वार्थत्वम् । अमेदे-शास्त्राऽभेदे असति ।

६ कश्चिन् । ७ 'यत्रोदात्त' । ८ ऋस्थानिक इत्यर्थः ।

१ स्वरः-विभक्तः स्वरः ।

[खण्डनवादिभाष्यम्]

सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या ॥

[स्थानिवद्भाववादिभाष्यम्]

ननु चेयमपि कर्तव्या—'असिद्धं बहि-
रङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' इति ॥

[असिद्धपरिभाषादिखण्डकभाष्यम्]

बहुप्रयोजनैवा परिभाषा । अवश्य-
मे(वै)षा कर्तव्या ॥

सा चाप्येषा लोकतः सिद्धा ॥ कथम् ? ॥
प्रत्यङ्गवर्त्ता लोको लक्ष्यते । तद्यथा-
पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं
कार्याणि तानि तावत्करोति, ततः सुह-
दाम्, ततः संबन्धिनाम् । प्रातिपदिकं
चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽयं वर्तते । सामा-
न्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते । व्यक्तस्य
सतो लिङ्गसङ्ख्याभ्यामन्वितस्य बाह्यना-
थेन योगो भवति । यथैवं चाऽऽनुपूर्व्या-
ऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि ।
तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम् ॥

(प्र०) प्रत्यङ्गवर्त्तति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्ग-
शब्दः । अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते, अङ्गानां
प्रत्यासन्नत्वात् । अङ्गमत्र प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः ।
प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात् ।
ततः सुहदामिति । सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात् ।
ततः संबन्धिनामिति । अवश्यकर्तव्यत्वात् ।
सामान्यभूत इति । नित्येऽपि शब्दार्थसम्बन्धे
अकमेऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनाऽसत्यमपि कर्म,
प्रकृत्यर्थं चाभिरूपेयव्यवस्थापनात् । तत्र
'नाहूतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि[रूपैवयते]' इत्यादौ
सामान्यमभिधीयते । ततस्तदनुरक्तद्वये प्रतीतिः ।
लिङ्गसङ्ख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभि-
धातव्यम् । ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समासमिति
तदभिधीयते । व्याहिसङ्ख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोप-
जायते । एकत्वसङ्ख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्विधादि-
व्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा । योऽपि सजातीयपदा-

१ स्वरविधावितिपरिभाषेत्यर्थः । २ क्वचिन् । ३ सामान्य-
भूते-जातिरूपेऽयं । ४ 'यथैवं' । ५ 'तथैव' । ६ तत्रेति ।

थपेक्षत्वादन्तरङ्गा । कर्मादीनि तु विजातीयक्रिया-
पेक्षणाद्बहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तः क्रमः । बाह्येनेति ।
कर्मत्वादिना । तदि क्रियापेक्षत्वाद्वाक्यम् ॥

(उ०) अवश्यमेवेति । एवं च तथैव सिद्धत्वाच्चैत-
दस्या उदाहरणमिति भावः । साचाप्येषेति । प्रकृतोदा-
हरणविषयः 'पूर्वनिमित्तकमन्तरङ्ग'मित्येव न्यायसिद्ध इति
तदनाश्रयणमशक्यमिति भावः । ननु प्रत्यङ्गवर्त्ता लोका-
रूपोऽवयवी लक्ष्यते इति नार्थः, प्रकृतानुपयोगादित्यत
आह-प्रत्यासन्नंति । अङ्गानामिति । 'अङ्गानं प्रतीति
शेषः । अङ्गमत्रमिति । प्रत्यासन्नप्रत्यासन्नवर्त्ता तत्कार्या-
भिनिवष्टौ लोको लक्ष्यते इति भावः । प्रत्यासन्नत्वं च
प्रथमोपस्थितित्वरूपम् । आधे-शरीरं प्रतीत्यन्वयः । प्रति-
योगे द्वितीया । भोगः-मुखादिस्थावत्कारः । आसत्तिः-
प्रथमोपस्थितः । युगपदुपस्थितावदम् । क्रमेणोपस्थिता-
वपि आसत्तिवशादेव पूर्वं सुहदानुपस्थितिरिति बोध्यम् ।
ननु 'अन्वितस्य बाह्याथेन योगो भवती'त्युक्तं,
शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात्, शब्दस्य विरम्य व्यापाराऽभा-
वाद्युपपदेन सकलार्थप्रतीतेः कर्माभिधानमप्यसङ्गतमित्यत
आह-नित्येप्येति । असन्तमर्पाति । 'असत्यमर्पा-
ति पाठान्तरम् । शब्दजन्यबोधे वस्तुगत्याऽसत्त्वादात्यर्थः ।
किंतु शास्त्रासनाकाल्यतोऽयं प्राकृष्टादशायां क्रमः, अर्थ-
बुद्धेरवयवमातृपदिकसंश्लेषेयकालाद्युद्देशेन शास्त्रे स्वादि-
विधानादात बोध्यम् । वस्तुतः प्रकृततदर्थोपपत्त्यसम्भवे,
कुतश्चैकमस्य सत्यतैस्याह-प्रकृत्याद्यर्थं चेति । अस-
त्यमर्पात्तुमुक्तं । आधे-सामान्यभूतार्थं वर्त्तते
इति । वर्त्तनं नाम सामान्याभिधानम् । विशेष्ये-
विशेषणविशेषे । तदेव विशेष्यत्वात् । विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य कारणत्वादात भावः । तदनुरक्तेति । सामान्यस्य
कार्यान्वितत्वात्प्रतिरुद्धाश्रयतया शब्दार्थत्वेन कल्प्यते इति
भावः । आधे उपजायते इत्यस्य बोधावधया भवतात्यर्थः ।
व्यक्तस्येति । द्रव्यस्य सतो बुद्ध्यावदस्येत्यर्थः । सत्पूर्वमिति ।
अश्रयप्रतीत्युत्तरमेव तदोदाहरणत्वादात भावः । वस्त्वन्त-
रेति । स्वसमायाकारणानानावस्त्वपेक्षेत्यर्थः । एकत्वस्य
तत्त्वाऽमानादाह-एकत्वेति । एवं च प्रयोजनापेक्षया सापि
बाह्यरहित्यर्थः । सजातीयार्थः । द्रव्यत्वेन स्वाश्रयत्वेन वा
सजातीयत्वम् । ननु लिङ्गादिभिरकार्यसमावाधऽविशेषात्कर्म
शक्तं बाह्यत्वमत आह-कर्मादीनां त्वात् । न्यायप्राप्तः
क्रम इति । शास्त्राङ्गत्वात्तत्त्वप्राप्तः प्रक्रियादशाया-
मित्यर्थः । कनेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वापि
तान्विककल्पितमिति सूचितम् । आधे यथैवेति । अर्थानां

तेषां मध्ये । ७ सापि-संख्यापि । = तथैव-असिद्धबहि-
रङ्गमित्यन्वयः । अस्या-स्वरावधानित्यस्याः ।

लिङ्गसङ्ख्याकारकाणाम् । प्रादुर्भावो-दानम् । शब्दा-
नामपि-तद्वैयर्थ्यकक्षीप्रत्ययविभक्तीनामपि । अस्य 'प्रादुर्भाव'
इति शेषः । 'तद्वैयर्थ्यकक्षीप्रत्ययविभक्तीनामपि । येन
क्रमेण शब्दोपस्थितिरित्येव क्रमेण कार्यमिति पूर्वमीकार-
निमित्तकी यणिति भावः । तत्र पदस्यैव विभक्त्यान्वयस्याने
सर्वेषां युगपत्प्राप्तावनया व्यवस्था । क्रमेणाऽन्वाख्यानं तु
पूर्वप्रवृत्तिरूपमन्तरङ्गत्वं पूर्वयणादेशस्य बोध्यम् ।
असिद्धत्वं परयणादेशस्य निमित्ताऽभ्यादादप्राप्तत्वरूपं बोध्यम् ।
अत एव वाच्योदितश्च नाऽसिद्धत्वम् । पूर्वविधान्तरङ्गत्वस्य
इष्टान्तादिबलेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वात् । स्पष्टं चेदं वाह्यं ऊह्यते
सूत्रे कैयटे । यस्मिन्वा शब्दाः पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति ।
तदयुक्तम् । अन्तरङ्गशब्दायाऽभावात् । अङ्गशब्दस्य तत्र
निमित्तपरत्वात् ।

[सूत्रात्मवादिनः प्रयोजनमाश्रयम्]

इमानि तर्हि प्रयोजनानि-पटयति
[लघयति] अवधीत बहुलङ्कः ।

पटयति लघयतीति,—णिचि टिलोपे
कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

अवधीदिति,—अकारलोपे कृते 'अतो
हलादेर्लोपे' रिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(३०) अवधीदिति । यद्यप्यतो लोप इत्यन्तर्धानात्
इति विषयसप्तमीत्येवो यदिति सूत्ररथमाध्याप्रतीत्यत इत्यपर-
निमित्तकत्वात्कथं स्थानिवत्त्वम्, तथापि विषयसप्तमीत्येवोपि
परतुल्यनिमित्तकत्वेन परनिमित्तत्वमस्येवेत्याशयः । रक्तञ्च-
वधपातुस्तु नास्त्येव । अदन्तले जनिवन्धोश्चेति वधि-
ग्रहणमपि न कर्तव्यमेवेति बोध्यम् ।

बहुलङ्क इति,—'आपोऽन्यतरस्या' मि-
ति ह्रस्वत्वे कृते 'ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्व' मित्येष
स्वरः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाच्च भवति ॥

(३०) बहुलङ्क इति भाष्ये 'बहोर्नन्वदुत्तरपद-
भूमीत्युक्तेरिति भावः ॥

[आक्षेपमाश्रयम्]

इह—वैयाकरणः सौवश्व इति,—य्वोः
स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्तस्तयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

[विधानवार्तिकम्]

॥*॥ अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ॥*॥

१ कश्चिन् । २ 'ह्रस्व' । ३ उक्तं स्यात् । ४ कर्मणीत्यस्य वर्तमाने

[अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम् ।]
योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः ॥
किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि । कथमनुच्यमानं
गंस्यते ? ॥ अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य ॥

(प्र०) योऽनादिष्टादिति । अकृत एवादेशोऽचो
यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् ।
आदेशानमादिष्टं, तद्यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः ।

(उ०) नन्वादेशस्य सत्त्वादनानादिष्टादित्यनुचितमत
आह—अकृत एवेति । उपलक्षणमेतदिति भावः । ननु
सूत्रेऽनादिष्टादित्येतदनुपादानात्कथमेतत्तन्नामोऽत आह—अज-
पेक्षयेति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । कर्मणि क्ते अनादि-
ष्ट्यमानादित्यर्थः स्यादत आह—आदेशानमिति । बहुव्रीहौ
निष्ठेति पूर्वनिपातस्तु न, तत्प्रकरणाऽनित्यत्वात् ।

[आक्षेपमाश्रयम्]

यद्येवमादेशोऽविशेषतो भवति ॥

(प्र०) आदेश इति । ततश्च हलादेशोऽपि
स्थानिवत्स्यात् ।

[आक्षेपनिरासमाश्रयम्]

॥ आदेशोश्च विशेषितः ॥ कथम् ? ॥
न ह्यमो-यत् पष्ठोनिर्दिष्टमजग्रहणं तत्प-
ञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यम्—इति ॥ किं तर्ह्यन्य-
त्कर्तव्यम् ? ॥ अन्यच्च न कर्तव्यम् । यदे-
वाऽदः पष्ठोनिर्दिष्टमजग्रहणं तत्तस्य द्विक्षाब्दे-
योगे पञ्चमी भवति । 'अजादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति ॥ कुतः
पूर्वस्य ? ॥ अच' इति ॥ तद्यथा—आदेशः
प्रथमानिर्दिष्टः, तस्य द्विक्षाब्देयोगे पञ्चमी
भवति—'अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य
विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः
पूर्वस्य ? ॥ आदेशा'दिति ॥

(प्र०) यदेवाऽद इति । सादृश्यादेवमुक्तं,
शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । तद्यथेति ।
यथाऽऽदेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविप-
रिणामस्तथा अजपेक्षयाऽपीत्यर्थः । धिन्वन्तीत्यत्रो-
कारात्पूर्वं यद्वत् तस्माज्जिमितस्वेनाश्रिताद्विधिरिति

इति शेषः । १ पाठविकं स्यात् । २ 'अविध्यति' । ३ 'स्थान्यपे' ।

सिद्धः स्थानिवद्भावः । 'वैयाकरण' इत्यत्र तु तत्र भवति । नहीकारात् पूर्वं यो वक्तरः ॥ कचिकिमि-
सत्वेनाश्रितः ।

(४०) नन्वनः पूर्वत्वविधाने आदेशेन पूर्वत्वस्याऽविद्ये
षणात्तथैव्युक्तमत आह-यथेति । परमतेन दृष्टान्त इति
भावः । पूर्वविध्यभावादाह-धिन्वन्तीति । अन्येषांप्रति-
रिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । एषमीसमासाभयेन
वैयाकरणे दोषमाशङ्क्याह-वैयाकरणेति । ऐत्त्ववान-
सामर्थ्यात्तत्र न भवति स्थानिवत्त्वमिति परे ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः ॥*॥

तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाच्योः । अध्वर्याः ।

'लोपो व्यर्धलो'ति लोपः प्राप्नोति ॥

(प्र०) तत्रेति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं
प्राप्यते, न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते । भाष्यकारेण तु
विधिप्रद्वान्त्वाश्रयकार्याऽभावः साधितः ।

(४०) विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वात्तत्रा-
देशलक्षणेत्वात्तत्राह-भाष्यकारेण त्विति । इदं
वार्तिकमिति न विरोध इति भावः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धम् ॥*॥

[असिद्धवचनात्सिद्धम्] ॥ अजादेशः
परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो
भवतीति वक्तव्यम् ॥

[तद्वक्तव्याक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्ग-
लक्षणानामनुदेशः ॥*॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्ग-
लक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः । पद्वया मुञ्चेति ॥

(प्र०) उत्सर्गेति । उत्सर्गः स्थानी, स ह्यादे-
शेनाऽपवादनेन निवर्त्यते । नन्वीकारयणोऽसिद्धत्व-
द्विभक्त्यानेन यणभक्ष्यमिति । नतदस्ति । पूर्ववि-
सिद्धत्वमुच्यते न त्वानन्तर्ये लौकिके यथा प्रयो-
इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम् । अनुदेश इति ।
अतिदेश इत्यर्थः ।

१ तत्र-वाच्योऽस्ति । २ तुसं इत्यादि । ३ कचिन्

(४०) निवर्त्यते इति । वस्तुज्यते निवर्त्यते कस्य-
स्सर्ग इति भावः । नत्वानन्तर्ये इति । 'पूर्वविधा'विशुद्धे
आलोये कार्येऽतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । प्रयोगे इति ।
उच्चारणे इत्यर्थः ।

[समाधानस्थापनभाष्यम्]

ननु चैतद्व्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ॥

(प्र०) ननु चैतद्व्यसिद्धमिति । शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणात् ।

[समाधानवाचकवार्तिकम्]

॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तद्व्यस्य-
ऽसिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥*॥

असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत् । तत्र ॥

किं कारणम् ? ॥ 'नान्यस्याऽसिद्धवच-
नावन्यस्य भावः' । नह्यस्याऽसिद्धत्वाव-
न्यस्य प्रादुर्भावो भवति । [तद्यथा]-नहि
देवदत्तस्य हन्तारि हते देवदत्तस्य प्रादु-
र्भावो भवति ॥

(प्र०) नाम्न्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् ॥

(४०) भाष्ये नहि देवदत्तस्येति । हतेऽपि न
जीवनं चेत् किं वक्तव्यं तदोरोप इत्यर्थः ॥

[उपसंहारवार्तिकम्]

॥ * ॥ तस्मात्स्थानिवद्भवम् ॥ * ॥

तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः ।

॥*॥ असिद्धत्वं च ॥*॥

असिद्धत्वञ्च [वक्तव्यम्] । पद्वया-
मुञ्चेति स्थानिवद्भावः । वाच्योऽप्यर्थो-
त्यत्राऽसिद्धत्वम् ॥

[परिहारस्मारकवार्तिकम्]

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

उक्तं वा । किमुक्तम् ? ॥ 'स्थानि-
नर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वा'दिति ॥

इति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः ।

(४०) उक्तवेति । 'वक्तव्यो'रित्यत्र वचनद्वय-
कारणो यो विकल्पः ॥

[उपन्यासवैषम्यभाष्यम्]

विषय उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेका-

४ असिद्धत्वं चेतिहेन कश्चित् ।

देशाशासं तु कलास्येऽसिद्धं स्यादन्य-
न्यस्मिन् । इह पुनरयुक्तम् । कथं हि तदेव
नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् ? ॥

(प्र०) तदेवेति । सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते ।
विषयभेदात् भेदाश्रयणादसिद्धत्वाधीयते ॥

(उ०) तदेव नामेति । 'इको यणचो'त्वदेव 'इको
यणचो'त्वस्मिन्नित्यर्थः ॥

[समाधानस्यापेक्षामाह]

तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति ॥
वक्ष्यति ह्याचार्यः 'चिणो लुकि तग्रहणा-
नर्थक्यं, सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चा-
सिद्धत्वा'दिति । चिणो लुक् चिणो लुक्-
वाऽसिद्धो भवति ॥

(उ०) चिणो लुकि तग्रहणाऽभावः किं तत्तन्मन्त्र-
स्य लुगुच्यते, उत तेषां क्रमेण ? नाऽऽह, सङ्घातस्याऽप्र-
त्ययत्वात् । नान्य इत्याह भाष्ये-तलोपस्य चेति ॥

[समाधानश्लोकवार्तिकम्]

॥ * ॥ काममतिदिश्यतां वा, सत्तासञ्जापि
नेह भारोऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्य-
शेषो, वाक्यं वक्तव्यधीनं हि ॥ * ॥

अथवा वतिनिर्देशोऽयम् । कामचा-
रञ्च वतिनिर्देशो वाक्यशेषं समर्थयितुम् ।
तद्यथा-'उशीनरवन्मद्रेषु यथाः' । सन्ति, न
सन्तीति । 'मातृवदस्याः कलाः' । सन्ति,
न सन्तीति ॥ एवमिहापि स्थानिवद्भव-
ति, स्थानिवद्भवतीति वाक्यशेषं
समर्थयिष्यामहे । इह तावत्पटव्या मृद्येति,
यथा स्थानिनि यणादंशो भवति, एवमा-
देशोऽपि भवति । इहेदानीं वाय्वोरध्व-
र्योरिति, यथा स्थानिनि यलोपोन भवति
एवमादेशोऽपि न भवति ॥

(प्र०) नेह भारोऽस्तीति । नह्यभावादिदेशो-
ऽधिकं सूत्रं पठनीयं, विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति ।
अधीनमिति । अभ्युत्तरपदात्तविधानादभ्युत्सव
आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः । तद्यथेति । येनोपमाने
यवानां सत्ताऽवगता, 'सन्ती'ति वाक्यशेषं प्रक-

१ किमिति । 'अस्मरितया'मित्यादी । २ 'वदस्य' ।

ल्पयति । असत्तावगतौ 'न सन्ती'ति । एवमस्यापि
लक्षणस्य प्रतिकल्प्यं भेदात् कचिद्भावोऽतिदिश्यते,
कचिदभावः ॥

(उ०) एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाहमुक्त्वा सूत्र-
कृतं स्थानिवत्त्वं समर्थयति-काममिति । नह्यभावोति ।
'इहे'त्यस्य सूत्रे इत्यर्थं इति भावः । ननु पूर्वमस्याप्यस्य
विधिशब्देन साधितत्वात् कथं तत्कारणरूपो न भार
इत्यत आह-विधिशब्दं चेति । अध्याहारमात्रेणेति
भावः । भाष्ये-एवमादेशोपि न भवतीति । आदेश-
निमित्तकोऽपीत्यर्थः ॥

[आक्षेपमाह]

किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः, आहोस्वत्पूर्वमात्रस्य ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानाम-
न्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः, मधु-
रायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः ।
तत्र यदा विषयभेदादलक्षणं मिश्रते तदा यादृशं
यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राधीयते इति व्यव-
हितस्यापि ग्रहणम् । यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा
किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयत इति अन-
न्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यम् ॥

(उ०) यद्यपि व्यवहितेति पूर्वशब्दो वचत इति
भाष्यकृता पूर्वमेवोक्तम्, तथापि तदर्थप्रतिपादकत्वात्काम-
वतारयितुं पृच्छति भाष्ये-किंपुनरिति । अव्यवहितसं-
भवे इति । इन्द्रसि परेषां व्यवहिताश्चेत्यनेन पूर्वोपर-
शब्दयोरव्यवहितार्थं मुख्यत्वबोधनादिति भावः । 'तस्मिन्नि-
ति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद्व्यवहिताऽव्यवहितसाधारणे पूर्वशब्द-
स्य शक्तिः । 'अन्यात्पूर्वमानये'त्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्त्या
विशेषे लक्षणा, 'इन्द्रसि परेषां'त्यादौ तु पराक्रान्तिकलायास्त-
स्मादितिपरिभाषाया उपस्थितेरव्यवधानाऽलक्षणाः । इह तु
स्वरग्रहणाद्विज्ञातदनुपस्थितिरिति तत्त्वम् ॥

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[अनन्तरग्रहणदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगु-
स्वरगतिनिधातेषूपसंस्थानम् ॥ * ॥

अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगु-
स्वरगतिनिधातेषूपसंस्थानं कर्तव्यम् ॥

३ 'भवतीति' । ४ छत्र-उभयदशने सति । ५ 'एकानुदात्त' ।

एकाननुदात्त-लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र । अ-
नुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) लुनीह्यत्रेति । हेरपित्कादुदात्तत्वम् ।
तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्याऽभावाद्ध्यमानस्वरो
न स्यात् । स्थानिवद्भावात् यथा स्थानिनि स्वरो
भवति एवमादेशेकृतेऽपि सिद्धः स्वरः ॥

(उ०) भाष्ये-‘एकाननुदात्त’शब्देन तत्प्रयुक्तः शेष-
निघातः । उदात्तत्वमिति । प्रत्ययस्वरेण ॥

द्विगुस्वर-पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः ।
‘इगन्तकाले’त्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) पञ्चारत्न्य इति । ‘जसादिषु छन्दो वा
वचनं प्राह णौ चक्युपधायाः’ इति ‘जसिचे’ति
गुणश्छन्दसि विकल्पितस्वाच्च भवतीति यणि कृते
इगन्तत्वाऽभावान् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः ॥

गतिनिघात-यत्प्रलुनीह्यत्र । यत्प्रपुनी
ह्यत्र । ‘तिङि चोदात्तवती’त्येष स्वरो
न प्राप्नोति ॥

(प्र०) यत्प्रलुनीह्यत्रेति । यच्छब्दप्रयोगो
निघातप्रतिषेधार्थः । तत्र यणि कृते उदात्तत्वाऽ-
भावाद्गतिनिघाताऽप्रसङ्गः । एतच्च सर्वमनाधित्याऽन्त-
रङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम् ॥

(उ०) निघातप्रतिषेधेति । निघातैर्यद्यदीत्य-
नेनेति भावः । अनाधित्येति । पदसंस्कारे वाक्यसंस्कारे
वा यणो वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्ये ॥

[द्वितीयपक्षाङ्गीकारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य ॥

[तदुद्घणवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम् ॥ * ॥

पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्त-
व्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान्-अवीव-
द्वीणां परिवादकेन ॥ किं पुनः कारणं न
सिध्यति ? ॥ योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य
स्थानिवद्भावाद्ध्यमानस्वत्वं न प्राप्नोति ॥

[दृषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ गुरुसंज्ञा च ॥ * ॥

गुरुसंज्ञा च न सिध्यति । श्लेषो-
ऽध्र । पिचाऽध्र । दाऽध्र्यध्र । मोऽध्र्यध्र ।
‘ह्रलोऽनन्तराः संयोगः’ इति संयोगसंज्ञा,
‘संयोगे गुरु’इति गुरुसंज्ञा, ‘गुरोरनृत्’ इति
सुतो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) श्लेषाऽध्र इति । कार्यार्थत्वात्संयोग-
संज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः ॥

(उ०) श्लेषाध्रे । ‘अमनुष्यकर्तृकेवे’ति टक् ।
ननु संयोगात्वरय समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वाऽभावात् कर्म
स्थानिवत्त्वम् । किं च ॥ संयोगसंज्ञा व्यवहितस्य विधिः ।
अव्यवहितस्य सत्त्वादत् आह-कार्यार्थत्वादिति । तत-
श्च प्लुतद्वारा व्यवहिते पूर्वविधित्वं संज्ञाया इति भावः ॥

[पूर्वमात्रवादिभाष्यम्]

ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति
स्थानिवद्भावः, तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः
संयोगसंज्ञा विधेया ॥

(प्र०) ननु चेति । यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च
संयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः ॥

(उ०) ननु ॥ उक्तं हेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात्कथ-
मनन्तरग्रहणे संयोगसंज्ञाया विधेयत्वमत आह-यथोद्दे-
शेति । तदा कार्यपर्यालोचनं विनापि ‘मविष्यति किंचि-
दित्यभिसन्धिमात्रात्तत्प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु एवमपि पूर्वपर
विधित्वान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह-प्रत्येकंचेति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ न वा संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात् ॥ * ॥

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥
‘संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात्’ । न पूर्वविधिः
संयोगः । किं तर्हि ? ॥ पूर्वपरविधिः
संयोगः ।

(प्र०) न वेति । समुदायः संज्ञीति भावः ।
पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः । अवीवददिति तु
चङ्परिनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते ।

(उ०) समुदाय इति । एवं चानन्तर्याश्रयणे यथो-
द्देशपक्षेऽपि न दोष इति भावः । एवं च पूर्वमात्रग्रहणे-
ऽपि श्लेषाध्रे न दोषः । यथोद्देशाश्रयणादेव । कार्यकाल-

१ अन सर्वेषु प्लुतेषु सर्वत्र अकारपाठः कश्चिद् दृश्यते ।

२ ‘गुरोरिति’ ३ टक्तेति । प्लुतद्वारेत्यर्थः ।

४ एवमपि तदनालोचनेनैतत्प्रवृत्तावपि ।

पक्षेऽपि यत्प्रतिबन्धद्वारा स्थानिवत्त्वस्य संज्ञाकार्यप्रतिबन्ध-
कत्वं तस्य पूर्वमात्रवृत्तित्वं यत् स्थानिवत्त्वमिति गूढ-
तात्पर्यम् । भाष्ये—किंतर्हि पूर्वपरविधिरिति । पूर्वपर-
विधौ स्थानिवत्त्वाऽभावादेव च आतुरित्यादौ ऋच्छस्य ता-
मिति गुणस्य सर्वगर्दीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् ।
विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थक्यम् इत्याहुः । पूर्वमात्रेति ।
दीर्घादिग्रहणादिज्ञादिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ एकादेशस्योपसंख्यानम् ॥*॥

एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
॥ आर्यसौ गीमती चातुरी आनडुही पादे
उदवाहे ॥ एकादेशे कृते नुमामी पद्माव
उडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) एकादेशस्येति । परस्मिन्निमित्येतदव-
धारणार्थमुपात्तम् । तथा ह्यनुपादीयमानेऽपि पर-
स्मिन्नित्यस्मिन् परनिमित्तत्वस्य स्थानिवद्भावो
लभ्यत एव । तत्राऽनेन यथा अपरनिमित्तकस्य
स्थानिवद्भावो निवार्यते वैशंप्रयः, आदीध्य
इति, एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभय-
निमित्तस्याऽप्राप्तिरिति भावः । आर्यसादिभ्योऽ
णन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिव-
द्भावानुमामी प्राप्नुतः । पादे उदवाहे इत्यत्र लवे-
कादेशे कृते आदिवत्त्वाद्भ्रसंज्ञायां सखां पद्माव-
ऊट् च प्राप्नुतः ।

(उ०) ननुभयनिमित्तत्वेऽपि परनिमित्तत्वमस्येवेत्यत
आह—परस्मिन्नेति । अवधारणार्थमिति । पूर्व-
विधिश्च पूर्वशब्दस्येवाऽस्यापि विशेषणस्यान्ययोगव्यव-
च्छेदफलकत्वादिति भावः । लभ्यत एवेति । अत्रिशेषास-
र्वत्र प्रवृत्त्येति भावः । आर्यसादिवत्त्र 'देविकाशिशपे'-
त्यात्मम् । तस्यादिवद्भावादिति । ननु आदिवद्भावेन
ओ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वेऽपि आर्यसित्यस्याहत्वाभावा-
त्कथं नुम् । ओ इत्यस्य सान्तादिवहितत्वात् आर्यसित्यस्य षष्ठा-
निर्दिष्टदेशत्वाऽभावात् स्थानिवत्त्वेन तस्याङ्गत्वमिति चेन्न ।
छिन्नपुच्छधनदेकदेशविकृतानन्त्यत्वेनाङ्गत्वप्रतीत्यव्याघातात् ।
भूयोऽवयवसाम्यात् । लोकन्यायमद्वैतानाश्रयणे बीजाऽ-
भावात् । सूत्रमपि वल्लभाचार्यमात्रवक्ष्यमिति दिक् ।

[प्रयाक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

(उ०) भाष्ये—न सिध्यन्तीति । निवर्त्यत्वेनेत्यर्थः ॥

[प्रयाक्षेपवार्तिकवार्तिकम्]

॥*॥ उभयानीर्मितत्वात् ॥*॥

अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते ।
उभयनिमित्तत्वायम् ॥

॥*॥ उभयादेशत्वाच्च ॥*॥

अव आदेश इत्युच्यते । अचोभ्या-
यमादेशः ।

(प्र०) अचोभ्येति । अच इति गुणत्वादेकत्व-
संख्यायाः 'पञ्चुना यजेते'तिबद्धिवक्षितत्वात् ।

(उ०) नन्वच इत्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदक-
त्वेऽपि हर्षा व्यावृत्तिः स्याज्जाजन्तरस्येव आह—गुणत्वा-
दिति । आदेशविशेषणत्वेनेति शेषः । वस्तुतोऽचोरादेश-
स्याच्चवर्षापर्यधिकरणदेशत्वाऽभाव इति भाष्याशयः ।

[प्रथमहेतुनिरासभाष्यम्]

नैव दोषः ॥ यत्तावदुच्यते—'उभय-
निमित्तत्वा'दिति । इह यस्य ग्रामे नगरे वा-
ऽनेकं कार्यं भवति, शक्नोत्यसौ ततोऽ-
न्यतरावपैदप्युम् । तद्यथा 'ग्रामे गुरु-
निमित्तं च वसामः' 'अध्ययननिमित्तं च
वसामः' इति ।

(प्र०) इह यस्येति । अन्यथ्यतिरेकाभ्यां
निमित्तत्वावधारणाद्वत्त्येव परस्य निमित्तता ।
अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशेष-
णान् ॥

(उ०) उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्ती-
त्युच्यते उत परमेव निमित्तं नेति, नाय इत्याह—अन्व-
येति । नास्त्य इत्याह—अयोगेति । विशेष्यसङ्गत एवा-
योगव्यवच्छेदोप इति नियमे न मानमिति भावः ।

[द्वितीयहेतुनिरासभाष्यम्]

यदप्युच्यते—'उभयादेशत्वाच्चे'ति ।
इह यो द्वयोः पृष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति
लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा—
देवदत्तस्य पुत्रः, देवदत्तायाः पुत्र इति ॥

(प्र०) द्वयोरिति । वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणा-
न्नास्ति संख्याविवक्षा, भवतु वा, तथापि न
दोष इति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवति,
उताहो न ? ॥

(प्र०) अथ हलचोरिति । उभयथा शास्त्रे
व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः । उभयत्र इत्यत्राऽणनणसमु-
दायोऽकलादिरादेशो रपरो न भवति । नाम्कोपीत्यत्र
त्वत्परराजदिति हलचोर्लोपेऽलोपिलाभ्रयणादुपधा-
ह्रस्वत्वनिषेधो भवति । अस्ति ह्यत्राको दर्शनमिति ।

(उ०) भाष्ये-अथ हलचोरिति । अत्र इत्यपि परस्मि-
निति वदयोगव्यवच्छेदकमुतान्ययोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्नः ॥
अत्परराजदिति । राजनमतिक्रान्तवानित्यर्थे । प्रातिपदि-
काद्यात्वर्थे इति शिच् । ह्रस्वत्वाद्वाट्टिलोपश्चेति बोध्यम् ॥
पूर्वस्यैव विभावित्यनामित्येदम् ।

कश्चात्र विशेषः ? ॥

[समुदायादेशस्यानिवस्वदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ हलचोरादेशः स्थानिवदिति चे-

द्विशतेस्ति लोप एकादेशः ॥*॥

हलचोरादेशः स्थानिवदिति चे-
द्विशतेस्ति लोपे एकादेशो वक्तव्यः ।
विशकेः । विशं शतम् । विशः ।

(प्र०) विशक इति । विशतिश्चिशङ्गमिति
उच्यते । विशमिति । शदन्तविशतेत्येति उः ।
विश इति । 'तस्य पूरणे उद्' ।

(उ०) भाष्ये-एकादेश इति । 'अतो गुण' इति
परस्मिन्त्यर्थः । 'यस्येति चे'ति ॥ न, तिलोपस्याभीयत्वेना-
सिद्धत्वादिति भावः । विशं शतमित्यस्य विशतिरभि-
काऽस्मिन्नित्यर्थः । विश इति तु प्रक्षिप्तं, शतसहस्रयोरेव
वक्ष्येत्त्वत्वात् ।

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः ॥*॥

स्थूलादीनां यणादिलोपे कृतेऽवादेशो
वक्तव्यः । स्थवीयान् दवीयान् ।

(प्र०) स्थवीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकाल-
लाङ्गणस्य कथमनादिष्टादन्तः पूर्वत्वमिति चेत्,
स्थानिनोऽनादिष्टादन्तः पूर्वत्वात्प्रादरेण गुणस्यापि
भविष्यतीत्यदोषः । तत्र स्थानिवद्भावे सति

१ 'कम्' । २ अत्रापीति । अन्य नमित्यादिः ।

लशब्देन व्यवधानादवादेशाऽप्रसङ्गः ।

(उ०) स्थानिनोऽनादिष्टादिति । अत्र यद्वक्तव्यं
तत्र धाविति सुप्ते स्थानिवत्सूत्रे चोक्तम् ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ केकयमित्रवोरियादेश एत्वम् ॥*॥

केकयमित्रवोरियादेशो एत्वं न सि-
ध्यति । कैकेयः । मैत्रेयः । अचीत्येवं न
सिध्यति ॥

(प्र०) कैकेय इति । नन्वउमात्रे गुणो विधी-
यते न स्वजादौ । तेन 'योऽत्राश्रीयते नासावादेशः,
यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयत' इति न्याया-
ज्ञास्ति दोषः । नैतदस्ति । स्थानिवज्भवतीत्य-
भावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारा-
न्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्द्वैतज्ञाश्रितम् ॥

(उ०) कैकेयादौ 'केकयमित्रमित्र'त्यादिनाः श्यादेशो
आट्टणः । अत्रापि पक्षे स एवार्थ इत्यत आह-परिहारा-
न्तरस्येति । पक्षान्तरस्येत्यर्थः । एतत्पूर्वोक्तम् ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ उत्तरपदलोपे च ॥*॥

उत्तरपदलोपे च दोषो भवति । दध्यु-
पसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः । अचीति
यणादेशः प्राप्नोति ।

(प्र०) दधिसक्तव इति । 'समानाधिकरणा-
धिकारे कस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चे'ति लोपस्य
परनिमित्तता । यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति,
तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतच्चोक्तम् ॥

(उ०) लोपस्येति । समानाधिकरणेन सुपेत्यभि-
कारात् परसन्निधाने जायमानत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभि-
मानः । वस्तुत एवावता परनिमित्तत्वे 'पादशतस्ये'ति
लोपस्य परसन्निधौ न विधीयमानस्य परनिमित्तत्वापत्ति-
रितीदमपि चिन्त्यम् । 'परिहारान्तरस्ये'त्येनापि समाधि-
रिति तत्त्वम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ यङ्लोपे यणियङ्कुषङः ॥*॥

यङ्लोपे यणियङ्कुषङो न सिध्यन्ति ।
वेक्यः । नेन्यः । वेक्षियः । वेकियः । लोलुबः ।

३ पूर्वोक्तं-योऽनेत्यादियेस्योक्तम् । ४ 'कुषङः' ।

पोपुवः । अचीति यणियङ्कुवङ्को न
सिप्यन्ति ॥

(प्र०) [चेर्चः] नेम् इति । 'कितोऽची'त्येत-
दनाश्रयणादुपन्यासः ॥

[पञ्चान्तराश्रयणेन समाधानमाध्यम्]

अस्तु तर्हि न स्थानिवत् ॥

(प्र०) अस्तु तर्हि । अत्र इत्युपादानात्
साक्षादेव यस्याऽऽस्थानित्वेनोपास्तस्यैव स्थानि-
वद्भावो, न तु हलजादेशस्त्वर्थः ॥

(उ०) उपादानादिति । यच्चप्यागत्येतद्वारणम्-
भावश्चकं तैत् । तत्र हि केवळहलो व्योपस्तथापि न्यास्यानाद-
य एवादेश इत्यन्ययोगव्यवच्छेदलाभ इति बोध्यम् । साक्षा-
देवेति । अत्रो यत्र स्थानपक्षमिदं हलमित्यर्थः । एवं हि
मिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तस्मादत्र एवादेशः प्रयोगे
यन्नेत्यर्थेन तद्वारणमुचितम् ॥

[दोषदर्शित्वार्तिकम्]

॥ * ॥ अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धि-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धयोः
प्रतिषेधो यक्तव्यः । लोलुधः पोपुवः
सरीसृपः मरीमृज इति ॥

[दोषनिरासमाध्यम्]

नैव दोषः । 'न घातुलोप आर्द्धघातुके'
इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

[प्रशमाध्यम्]

किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानि-
वद्भवति, आहोस्विद्विशेषेण ? ॥

(प्र०) किं पुनरिति । यत्र कार्ये स्थान्या-
श्रितः, किं तत्रैव स्थानिवद्भावः, उत यत्राप्यना-
श्रित इति प्रश्नः ॥

(उ०) किं पुनरिति । आश्रितस्थानिककार्यमेव
स्थानिवद्भावेन प्राप्यते, उत अनाश्रितस्थानिकं प्रतिबध्यते-
ऽपीति प्रश्नः । यच्चप्ययं विचारः शक्यः कृत एव, भावाभावा-
तिदेश इति सिद्धान्तश्च कृतस्तथापि अन्यवार्तिककारकृत-
वार्तिकस्यास्यानभिदमिति बोध्यम् ॥

१ कञिच । २ कतोचीति । कतोऽचि परे यङ्-
कुप्यन्तीत्यर्थः । पञ्चस्य सिद्धातत्वेनानाश्रयणादित्यर्थः ।

कञ्चात्र विशेषः ? ॥

[द्वितीयपञ्चदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ आविशेषेण स्थानिवादिति चे-

लोपयणादेशे गुरुविधिः ॥ * ॥

अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणा-
देशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । स्तेष्माश्म ।
पित्ताश्म । दाश्च्यश्च । माश्च्यश्च ।
हलोऽनन्तराः संयोगः इति संयोगसंज्ञा,
'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञा, 'गुरो'रिति
प्लुतो न प्राप्नोति ॥

(प्र०) गुरुविधिरिति । कार्यार्थत्वात्संयोग-
संज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयणादेशयोः स्थानी
संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते ॥

(उ०) ननु 'संयोगसंज्ञे'ति वक्तव्ये किमुच्यते 'गुरु-
विधि' रिति, अत आह-कार्येति ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे ॥ * ॥

द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे यक्तव्याः ।
'द्विर्वचनवरेयलोपे'ति ।

(प्र०) द्विर्वचनादयश्चेति । द्विर्वचनादावपि
स्थानी नाश्रीयते । 'अनची'ति पर्युदासाश्रयणात्तत्स-
दशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं
यलोपेऽपि । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिरा-
श्रितत्वाच्च क्तितीति । आभ्ये तु वरेशब्दोऽपि पठित-
स्तत्रायं भावः—यङ् एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न
तदवयवस्याकारस्येत्यजादो प्रत्यय आकारलोपविधा-
नादत्राऽप्रसज्ज एवेति ॥

(उ०) नन्वात्र नेत्यर्थः द्विर्वचननिषेधेऽस्त्येव स्थान्या-
श्रयणमत आह-पर्युदासेति । चिन्त्यमेतत् । 'बाक्'
'बाक्' इत्यादाववसाने द्वित्वानापत्तेः । 'हली'त्येव वक्तुं युक्तं ।
त्वाच्चेत्याहुः उत्तरमाद्विभक्त्यश्रयणम्, नत्वच इति वक्तुं युक्तं ।
वागित्यादावज्जिज्ञो वर्णाऽभाव एवेति न दोषः । यङ्
एवेति । एवं सति पञ्चद्वयेपि वरे ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः
तत्करणकथनं चिन्त्यमेव स्यात् । किं च तार्किकपर्वस्यत्व-
मादावापि प्रवृत्तिहापनाय तदावश्यकमिति चिन्त्यमिति भावः ।

३ तत्-अमप्यम् । ४ तद्वारणं-हलजादेशवारणम् ।

५ 'देशवोर्गु' । ६ अञ्ज-अस्मिन्त्यर्थः । ७ सम्भावित्वेत्यर्थः ॥

वरेयलोपेत्येकमेव निमित्तमित्यभिमानेन भाष्यमित्यन्ये ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ वसलोपे लुग्वचनम् ॥ * ॥

वसलोपे लुग्वक्तव्यः । अनुग्ध अनुग्धाः ।
'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे वस्ये'
इति ॥

(प्र०) अनुग्धेति । वसस्य 'अलोऽन्त्यस्ये'ति
लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाज्जलो झलीति
लोपो न स्यादिति लुग्वचनम् । अनुहरीत्येवमर्थ-
स्त्ववश्यवक्तव्यो वकारस्याऽऽप्तत्वात् ॥

(उ०) वसस्येति । वसस्याचीति वसलोपे इतेषि-
लुग्वक्तव्य इति वार्तिकार्थः । पक्षान्तरे तु वसलोपेनैव
सिद्धमित्यभिमानः । तत्राप्यवश्यं लुग्वक्तव्य इत्याह-
अनुहरीति ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ हन्तेर्धत्वम् ॥ * ॥

हन्तेर्धत्वं वक्तव्यम् । प्रन्ति प्रन्तु

अग्रम् ॥

(प्र०) प्रन्तीति । अलोपस्य स्थानिवत्त्वाद-
नन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाऽप्रसङ्गः । वचन-
सामर्थ्याद्यवधानाश्रयेण तु हननादिष्वितिप्रसङ्गः ॥

(उ०) भाष्ये-प्रन्तीत्यादि । 'गगहने'त्यनेनाऽलोपः
घत्वं-हो हन्ते'तत्थनेन ॥

[प्रथमपक्षदूषणभाष्यम्]

अस्तु तर्ह्याधीयमाणायां प्रकृताविति ।

[प्रथमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ ग्रहणेषु स्थानिवदितिचेज्जगध्यादि-
ध्वादेशप्रतिषेधः ॥ ॥

ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जगध्यादि-
ध्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य
समाद्य । 'अदो जग्वित्यासि किती'त्यदो
जगधमावः प्राप्नोति ॥

(प्र०) निराद्येति । आदयतर्गिलोपे कृते एक-
देशविकृतस्थानन्यत्वाददरेवायमिति जगधः प्राप्नो-
ति । न च जगधौ निराश्रितः । आदिग्रहणा

द्वात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः ॥

(उ०) भाष्ये जगध्यादिध्वादेशस्येति । जगधा-
दिषु विषयेषु आदेशस्याऽर्थात्तद्रूपस्येत्यर्थः । एकदेशविकृ-
तस्येति । अन्तरङ्गत्वाददो कृतायां णिलोप इति आक्षिप-
स्याऽनादिहादयः पूर्वत्वमस्येव । ध्वालोपाविति तु णिच्-
स्थानिकबुद्ध्यादेर्बोधकम् । उक्तरीत्या वा तस्य तत्त्वम् ॥

[दूषणान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ यणादेशे यलोपेत्यानुनासिकात्त्व-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

यणादेशे यलोपेत्यानुनासिकात्त्वानां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । यलोप-वाच्योः ।
अध्वर्यवोः । 'लोपो ध्योर्वलीति यलोपः
प्राप्नोति । उलोपः-अकुवि-आशाम् अकु-
व्याशाम् । 'नित्यं करोतः' 'ये च' इत्युकार-
लोपः प्राप्नोति । ईत्स्व[म्]-अलुनि आशाम्
अलुन्याशाम् । ई'हल्यघाः' इतात्वं प्राप्नोति ।
अनुनासिकात्त्व[म्]-अजशि आशाम् अज-
श्याशाम् । 'ये विभाषे'त्यनुनासिकात्वं
प्राप्नोति ।

(प्र०) यणादेश इति । बहिरङ्गपरिभाषाना-
श्रयणेनेतदुच्यते । अजशीति । 'जन जनने'-
इत्यस्माद्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । 'जनी प्रादुर्भावै'
इत्यस्माद्वा दयनदछान्दसत्वात् श्रुः ॥

(उ०) वार्तिके युलोपाति । वकारोकारयोर्लोप
इत्यर्थः । 'अकुव्याशा'मत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे परस्य
यणादेशे तत्तत्कायप्राप्तिरात बोध्यम् । बहिरङ्गेति ।
'वाच्यो'रित्यत्र यथाऽस्य न प्राप्तस्तथोक्तम् । एवमन्यत्रापि
बोध्यम् । आत्मनेपदमिति । 'इ'कृत शेषः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ रायात्वप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि
आशाम् 'राय्याशाम्' । 'रायो हली'त्यात्वं
प्राप्नोति ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ दीर्घे यलोपप्रतिषेधः ॥ * ॥

१ तस्य-अस्वाकारलोपस्य । २ चः-कञिच ।

३ ग्रहणेषु-गुहायाण्यु स्थानेषु ।

४ तस्यम्-अनादिहादयः पूर्वत्वम् । ५ 'निषेधः' ।

६ कञिच । ७ 'राया भात' ।

दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे, तद्वान् सौर्या
हिमवानिति । सौ इत्याश्रये दीर्घत्वे कृत्वे
कृते सूर्यतिष्ठेति यलोपः प्राप्नोति ।

(प्र०) सौर्याति । 'तेनैकदि' गित्यण् । ततो
मत्वर्थीय इनिः । 'सौर्ये' इत्यत्र तु यलोपो न
प्राप्नोति । 'यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध' इति वचनात् ।
'सूर्यमस्ययोर्लया' मिति परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते ।

(उ०) नन्वणन्तं सौर्ये इत्येवोदाह्रियतामत आह—
सौर्ये इत्यत्रेति । 'यस्ये'त्यादाविति । आदिना 'सूर्यति
ष्ठे'ति यलोपः । इयां-शोप्रत्यये । अलोपस्याऽसिद्धत्वं ॥
न, व्याभयत्वात् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अतो दीर्घे यलोपवचनम् ॥ * ॥

अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गाभ्यां
वात्साभ्याम् । दीर्घे कृते 'आपत्यस्य च
तद्धितेऽनाती'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

(प्र०) गार्गाभ्यामिति । 'गोत्राभ्या' इति णः ।
'सङ्गाहलक्षणेऽपि'त्यण् वा । 'अनाती'ति प्रसज्यप्रति-
धाश्रयेण चोद्यम् ।

(उ०) गार्गाभ्यामित्यत्र गार्ग्यं अ भ्यामिति रिश्यते
पूर्वं सुपि चेति दीर्घे यलोपाऽप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

[लोपनिरासमाध्याम्]

नैष दोषः । आश्रयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति ।

(प्र०) पर्युदासाश्रयेण सहस्रतद्धिताश्रयेण तु
परिहारः ।

(उ०) पर्युदासाश्रयेण त्विति । आह्निकत्वेन प्रकृ-
त्याश्रयणात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या आह्निकत्वसत्त्वेन यलोप
इति भावः ॥

[सर्वाक्षेपपरिहारमाध्याम्]

सर्वेषामेव परिहारः । उक्तं विधिग्रह-
णस्य प्रयोजनं-विधिमात्रे स्थानिवद्यथा
स्यादनाश्रयमाणायामपि प्रकृताविति ।

(प्र०) सर्वेषामिति । आश्रयमाणायाम् प्रकृता-
वित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रयमाणे विधिग्रहणादधिका-
यात्सात्वाश्रयनिवृत्त्यर्थोऽसिध्यन्तीति भावः । अतः

'इति लोपः' ।

एव पक्षान्तरोपन्यासः-अथवेति ।

[पक्षान्तराभ्युपगममाध्याम्]

अथ वा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति ।

[आक्षेपसमारणमाध्याम्]

ननु चोक्तम् 'अविशेषेण स्थानिवदिति
चेह्लोपयणादेशो गुरुविधिः' 'द्विर्वचनाद-
यश्च प्रतिषेधे' 'कसलोपे लुग्वचनं' 'हन्ते-
र्घत्व'मिति ।

[आक्षेपनिरासमाध्याम्]

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते-'अविशेषेण
स्थानिवदिति चेह्लोपयणादेशो गुरुविधि-
रिति । उक्तमेतत्-'न वा संयोगस्याऽपूर्व-
विधिर्वा'दिति ।

यदप्युच्यते-'द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे
वक्तव्याः' इति । उच्यन्ते न्यास एव ॥
'कसलोपे लुग्वचन'मिति । क्रियते न्यास
एव ॥ 'हन्तेर्घत्व'मिति । सप्तमे परिहारं
वक्ष्यति ।

(प्र०) न वा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः
समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम् । उच्यन्त इति ।
अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः । क्रियत
इति । अदुह्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः । सप्तम
इति । श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते, स्थानिवद्भावकृतं
तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकम् ।

(उ०) संयोगसंज्ञाया इति । अस्याशय उक्तः ।
वस्तुतः पुनस्तस्य त्रैपादिकत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवर्ध-
त्यनेनापि इदं सुमाधम् । अत एव लिङ्गादिति । न च
पुत्रमासमन्तादनु शालं यस्याः 'पुत्रादिना'त्यादी स्थानि-
वस्थात्त्रादिनात्यस्याऽप्रवृत्तौ द्विर्वं प्राप्नोति, तद्धारणाय द्विर्व-
चनग्रहणं कथमभावातिदेशे शापकमिति वाच्यम् । एत-
द्भाष्यप्रमाण्येन तस्यानभिधानात्, शीघ्रोपस्थितिकृत्वेनाङ्-
रहिताऽऽदिनोऽङ्गदस्यैव तत्र ग्रहणाच्चेति दिक् ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोप-
स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चविधिषु ॥

[आक्षेपमाध्याम्]

'पदान्तविधिं प्रति न स्थानिव'दित्यु-

२ 'न पदान्त' ।

च्यते, तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति ।

(प्र०) न पदान्त । वेतस्वानिति । आवसा-
धनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते । वेतश्शब्दात्—कुमुदनङ-
वेतश्चोऽनुवृत्तिद्वयपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वपदमिति
पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यत इति पदा-
न्तताया विधीयमानत्वात्स्थानिबन्धनिषेधादुत्पन्नप्रसङ्गः ।

(उ०) न पदान्तद्वि । ननु स्थानिबन्धनिषेधं विना
सस्य पदान्तत्वेनाऽसिद्धेऽस्तस्य रुवसंपादके पदत्वे स्थानिब-
न्धस्य दुर्गतरत्वात् सान्तरस्य पदत्वाऽभावेन कथमत्र रुव-
प्राप्तिरत आह—आवेति । पदान्तेति च आवप्रधानो निर्देश
इत्यपि बोध्यम् । इदं चिन्त्यम् । दिवंचनादिसाहचर्येण
पदान्तपदार्थस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणीयत्वात् । भाष्यं त्वेवं
व्याख्येयं—रुवस्य पदचरभावयवत्वेन कर्तव्ये, तन्निष्पा-
दकपदत्वे च कर्तव्ये भावसाधनविधिशब्दाश्रयेण टिलोपस्य
स्थानिबन्धनिषेधादुत्पन्नं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि पदसंज्ञा न
पदचरभावयवो, नापि पदान्तरभावे विधिः, तथापि तरयाः
कार्यान्वासाकार्यस्य च रुवस्य तत्त्वज्ञा दोषः । पदचरमा-
वयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहणप्रियाशयः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानमाध्यम्]

नैष दोषः । असंज्ञाऽत्र बाधिका भवि-
ष्यति—तसौ मत्वर्थे' इति ।

(प्र०) तसौ मत्वर्थे इति । तदस्मिन्नस्ती-
त्यशेषार्थं द्रुतुप्, न निवृत्तादिषु, अनभिधानादित्ये
तदाश्रित्येतदुच्यते ।

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह—असंज्ञाऽवेति । मत्वे
प्राप्तस्थानिबन्धनस्यापि सान्तिनिष्ठपदत्वाऽप्रतिबन्धद्वारा रुव-
संपादकत्वेन मत्वत्वापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणसत्तापि स्थानि-
बन्धनिषेध इति सान्तिनिष्ठभावेन तन्निष्ठपदत्वभाष इति
भावः । 'न पदान्त'सुत्रदृष्ट्या त्रिषादी तु नासिद्धा, जशादि-
ग्रहणात् । कैयटोक्तरीत्या पूर्वपक्षधोजनेऽस्त्यर्थः भावः—
भावे स्थानिबन्धनस्य सकारनिष्ठपदान्तत्वसंपादकतया
परम्परया असंज्ञाया अपि पदान्तत्वसंपादकत्वेन पदान्तत्व
मिति तस्यैव निषेध इति समानावधिकत्वाद्भावेन पदत्व-
भाष इति । ऐवं च परम्परया पदान्तत्वसंपादकस्यापि
पदान्तविधिशब्देन ग्रहणे मनुकरीत्यैव पूर्वपक्षधोजनाऽ-
भ्युचिता । ननु इममुपोऽन्तररेपि विधानाकार्यं सर्वत्र
मत्वमत्र आह—अनभिधानादिति । मनुग्रहणेन प्रसिद्ध-
त्वान्मतुप एव ग्रहणमिति भावः ॥

१ तस्यापि—मत्वे स्थानिबन्धनस्यापि । २ पूर्व च-
परम्परामवगावश्यकत्वे च । ३ 'प्रति तु' ।

[आशेषमाध्यम्]

अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति, पदसंज्ञां
प्रैति सकारान्तम् ।

(प्र०) अकारान्तमिति । भसंज्ञां प्रति स्थानि-
बन्धनिषेधाऽभावात्सकारान्तत्वाऽभावाभास्ति भसं-
ज्ञा । पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिबन्धनिषेधात्
सकारान्तस्य पदत्वाऽदुत्पन्नप्रसङ्गः ।

(उ०) तत्र पूर्वपक्ष्याह—अकारान्तमेतदिति । सा-
क्षात्परम्परया वा पदान्तकार्यप्रतिबन्धकस्य प्रापकस्य वा निषेधे
पदान्तपदे उपस्थितपदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिकेतिभावेन
निषेध इति सान्तित्वाऽभावाच्चदप्राप्तिरिति भावः ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनःसमाधानमाध्यम्]

ननु चैवं विज्ञायते—यः संप्रति पदान्त
इति ॥

(प्र०) ननु चेति । स्थानिबन्धनिषेधाद्विना
यः सिद्धः पदान्तः, तस्य विधौ स्थानिबन्धनिषेधः ।
यथा—कौस्तः कानि सन्तीति । इह तु सकारः स्था-
निबन्धनिषेधाद्विना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव
स्थानिबन्धन इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य हत्वाऽभावः ।

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह—ननुचेति । अत्र पद-
स्योद्देश्यतयैतत्साध्यपदत्ववत्समुदायान्त्यकार्थं नायं निषेध
इति पदत्वेऽपि स्थानिबन्धनस्य सान्तिपदत्वाऽभावेन रुवा-
ऽभावः सिद्ध इति भावः । तत्र किमपेक्षया संप्रतीत्यत आह—
स्थानिबन्धनिषेधादिति । एतत्साध्यपदत्ववत्तोऽनोद्देश्य-
त्वोऽसम्भवः । भावसाधनेऽपि विधेयस्य पदचरभावयवत्वं
स्यान्निर्द्देश्य बाध्यमिति स्थानिनः स्थानिबन्धनेन तस्याऽ-
भावे विधेयस्य क्षुत्तरां तदभाव इति भावः । स्थानिबन्ध-
निषेधं विना यः पदत्वेन सिद्धस्तस्य चरभावयवत्कर्मस्य इत्य-
क्षरार्थः । संप्रतिपदशब्देन समस्तेनाऽन्तशब्दस्य वक्ष्यतापुरुष
इति बोध्यम् । यद्यपि तस्य भाव इत्यादौ तत्साध्यत्व
प्रत्ययाऽन्तरेत्युद्देश्यता, तथाप्यत्र लक्ष्यानुरोधादेवमर्थक्य
मिति तात्पर्यम् ।

[पूर्वपक्ष्याहपसाधकमाध्यम्]

कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने
एतदेवं स्यात् ॥

(उ०) पूर्वपक्षी उक्तमाशयमज्ञानानः संप्रसीति
पदान्तस्य विशेषणं मत्वमान आह भाष्ये—कर्मसाधन-

४ अत्र—निषेधे । ५ असंभव इति । असिद्धत्वात् ।

६ एतदेवं स्यादिति । उक्तदोषः परिहृतः स्यादित्यर्थः ।

स्येति । संयति पदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदोऽर्थः ।

[सिद्धान्त्येकदेशिभाष्यम्]

अयं च विधिशब्दोऽस्त्येव कर्म-
साधनः-विधीयते विधिरिति ॥

[पूर्वपक्षवाक्षेपसाधकभाष्यम्]

अस्ति च भावसाधनो-विधानं विधि-
रिति । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्यो-
पादाने एष दोषो भवति ॥ इह च-ब्रह्म
बन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै । धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) ब्रह्मबन्ध्वेति । ब्रह्मबन्धुशब्दाद्ब्रह्म ।
ऊनूत्वेरेकादेश आदिवद्भावाद्वहणेन गृह्यत इति
तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता
विधेयेति स्थानित्वाऽनिषेधाज्जत्वं स्यात् । असंज्ञा-
न्तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादुकारान्तमेत-
दिति भिन्नावधिकत्वाद्पदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधक-
भावः । यणादेशोच्चारणं चाऽतन्त्रम् । एकादेशस्यै-
वोदाहरणत्वात् ।

(उ०) तत्र भावसाधनस्येति । कर्मसाधनत्वे
हि द्विवचनादिभिः सामानाधिकरण्यं, पदान्तेन वैयधिकरण्यं
च स्यात् । भावसाधने पदचरमावयवद्विवचनादिकर्मक
विधाने इत्यर्थः । तत्र हि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मके
विधाने इति वक्तुमशक्यम्, सिद्धत्वं विधानवैयर्थ्यात् । एवं
चाकारान्तमेतदिति प्रतीकोक्त्युक्त्या पदस्य एव स्थानिवत्त्व-
निषेधात्सान्तमेव पदत्वं प्रति, भवेत् तु निषेधाभावादका-
रान्तं भवत् प्रतीतिर्यादेव रावमिति भावः । जश्त्वं प्राप्नो-
तीति । 'ह्रालां जशोऽन्ते' इत्यस्य पदचरमावयवविधायक-
त्वात् । नदग्रहणं तु 'श्रालां जशश्शो'ति जश्चे तन्निषेधा-
र्थम् । एकादेशस्यैवेति । अत एवोभयत आश्रयेण नेत्यनेन
वक्ष्यमाणं समाधानं सङ्गच्छते ।

[सिद्धान्त्येकदेशिनःप्रश्नभाष्यम्]

अस्ति पुनः किञ्चिद्भावसाधनस्य वि-
धिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहोत-
माहोस्विहोपान्तमेव ? ॥

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह-अस्तिपुनरिति ।

[पूर्वपक्षिसमाधानभाष्यम्]

अस्तीत्याह ॥ इह-कानि सन्ति । यानि
सन्ति । की स्तः, यौ स्त इति । योऽसौ पदा-

१ 'विधीयते इति' । २ कचिन्न । ३ तत्र-तयोर्मध्ये ।
४ एवं च-भावसाधनपदाङ्गीकारे च । उक्त्युक्त्या-

न्तो यकारो वकारो वा श्रूयते, स न श्रूयते ॥
षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति ॥

(प्र०) कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं
प्रयोजनम् । भावसाधनपक्षेऽपि सिध्यत्येवेति तूप-
न्यस्तम् । यकार इति । यकारवकारौ विधीयमाना-
वेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् ।

इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह-षडिक इति ।
षडङ्गुलिशब्दात् 'बह्वचो मनुष्यनाम्नप्रज्ज्वे'ति ठचि
कृते 'ठानादावूर्ध्वे'मिति ङुलिशब्दस्य लोपे यस्येति
लोपे षषित्ययं शब्दोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः
पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानाभास्ति स्थानिव-
त्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य
भसंज्ञा । पदसंज्ञा तन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारा-
न्तस्येति सिद्धं जलन् । कर्मसाधने तु षषः षकारः
पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्पकारान्त-
स्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया-
एकसंज्ञाधिकाराद्वाधनाज्जदत्ताऽसिद्धिः ॥

(उ०) पूर्वपक्ष्याह-इह कानीति । इह पदान्त एव
यकारादिविधेय इति भावसाधनेऽपि सिध्यतीति भावः ।
असाधारणमिति । भावसाधनपक्षमात्रसाध्यमित्यर्थः ।
भाष्यं-षडिकश्चापीति । अत्रेकादेशोलोपान्तसपादससाध्या-
यीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतयाऽसिद्धत्वेन जश्त्वाऽप्रवृत्तिः, तदन-
न्तरं त्वहोपरस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरतएव कर्मसाधने 'यस्ये'ति
लोपे श्वित्मिक्तभत्वेन समासाऽन्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्व
स्यापि निवृत्तेः षडिकाऽसिद्धिः न च भवेत् स्थानिवत्त्वमल्लो-
पस्येति न समानावधिकत्वं भवत्पदत्वमिति वाच्यम् ।
साक्षात्परम्परया वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रतिबन्धक
स्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भवेऽपि तन्निषेधात् । पदान्तत्वेन
सिद्धस्य विधावित्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्वारकपरम्प-
राया वक्तुमशक्यत्वेनाऽन्यद्वारिकाया अपि ग्रहणात् । भाव-
साधनत्वं तूपस्थितपदत्वद्वारिकैव परम्परा गृह्यते इति भवेत्
निषेधाऽभावेन स्थानिवत्त्वादकारान्ते भलेपि पदान्ते पदत्वस्या-
न्याघातेन न दोष इत्याशयः । कैवटे पदान्ततया अवि-
धानादिति । पदत्वस्याऽविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनाऽपि
पदान्तस्याऽविधानादिति भावः । सिद्ध इति । 'जश्त्वं कार्ये'
इति शेषः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिनः प्रश्नभाष्यम्]

वाचिकस्तु न सिध्यति ॥

पदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिका परम्परैरित्युक्त्या । ५ 'मेवेति' ।
६ 'श्रूयते' ।

(प्र०) वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तला-
त्कुलप्रसङ्गात् । कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः, याव-
तोक्तं—‘योऽसौ पदान्तो यकार’ इति । तद्वदिहापि
ढकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात्पदान्तताया विधि-
रिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्व-
मेव जश्त्वेन ढकारस्य निष्पन्नत्वात्तेदानीं विधिरिति
भावसाधने षडिकसिद्धिः । कर्मसाधने तु ढकारस्य
पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भलात्पदलनिवृत्तौ षकाररूपा-
पत्तिर्विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधात्तुल्यावधिकया भसं-
ज्ञया पदसङ्ज्ञाया बाधनाज्जलनिवृत्तौ षडिकाऽसिद्धिः ।
न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुम्,
तस्या अपदान्तरूपत्वात् । पदान्तत्वे हि जश्त्वं
स्यात् । न च जश्वविधिमिस्रस्थानिवत्त्वनिषेधः ।
यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सगर्भवन्धा-
मिति, सोऽस्य विषयः । इह ॥ पूर्वमेव जश्त्वं कृतं,
स्थानिवत्त्वनिषेधात्तु तच्चित्रितिराशङ्क्यते । ‘पूर्वत्रासिद्धे
न स्थानिव’दित्यस्याप्ययमविषयः । नह्यत्र पूर्वत्रा-
सिद्धीयं किञ्चित्कथं विधेयम् ॥

(उ०) सिद्धान्त्येकदेश्याह—वाचिकस्त्विति । चका-
रस्येति । वाचिकेऽपि वागाशीर्त्तशब्दादृचि ठाजादा-
विति शीर्षत्तशब्दलोपे यस्तेति लोपे पूर्वोदाहरणे ज्जत्ववद-
त्रापि कुत्वापत्तिरिति भावः । एवं मदुक्तरीत्या भाष्यस्य
सामञ्जस्ये कथं पुनरित्यादि ‘नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किञ्चि-
त्कार्यं विधेय’मित्यन्तः कैयटक्षिन्त्यः । स्फुटार्थत्वाच्च न व्या-
ख्यातः । तथाहि—पूर्वमेव ढस्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गतं मपाद-
सासाध्यायीत्यकार्यमशुचित्वात्तथा तदप्राप्तेः । किञ्च षकार-
रूपापत्तिर्न शास्त्रीया, पदचरमावयवस्य शास्त्रीयस्यैव प्रहीतु-
मुचितत्वादित्याचूषम् ॥

[तटस्थप्रश्नभाष्यम्]
अस्तु तर्हि कर्मसाधनः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानभाष्यम्]
यदि कर्मसाधनः, षडिको न सिध्यति ॥

[तटस्थप्रश्नभाष्यम्]
अस्तु तर्हि भावसाधनः ॥

[सिद्धान्त्येकदेशिसमाधानभाष्यम्]
वाचिको न सिध्यति ॥

[तटस्थभाष्यम्]
वाचिकषडिकौ न संवेदेते ॥

१ नैकेन पक्षेण सिध्यत इत्यर्थः ।

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

(प्र०) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । ‘एकाक्षरपूर्व-
पदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य’ इति वाचिकः सिद्धः ।
षडिकस्तु ‘वषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्’ इत्युत्तरपदलो-
पाऽभावे ‘ठाजादा’विति लोपे वस्येति लोपे च सिद्धः ॥

(उ०) सिद्धान्त्याह—कर्तव्योऽत्रेति । पक्षे वक्ष्य-
माणं यत्नं दर्शयति—एकेति । तथा चाऽज्जललदेश्यादाधिके
भवेऽपि न स्थानिवत्त्वमिति भावः । एवं च भावसाधन-
पक्षोऽत्र स्थितः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं ब्रह्मवन्ध्या ब्रह्मवन्ध्वै ? ॥

(उ०) पूर्वपक्ष्याह—कथं ब्रह्मवन्ध्वेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति ।

(प्र०) उभयत इति । यस्मात्स्वादिविधिसं-
स्वाद्यौ पदमिति पूर्वपक्षोभयाश्रयणम् ॥

(उ०) सिद्धान्त्येकदेशो उक्तमपि यः संप्रति पदान्त
इत्येवंप्रसङ्गं सिद्धान्तं परेणाऽगृहीतत्वात्तद्व्याप्तिरुपपन्नमित्याये-
नाह—उभयत इति । तत्राचष्टे—‘यस्मात्स्वादिविधिरिति ।
अत एवात्र नैकदेशविकृतन्यायेन भान्तस्य पदत्वसंभा-
वना, उकारान्ताद्बुधिविधानेनाऽक्तपरिमाणसंज्ञात्वेन दुर्लभ-
त्वात् । उभयत आश्रयणे इत्यस्यैकदेशिमतश्चाह । एत-
न्नान्तादिवत्सु वै वक्ष्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं वेतस्वान् ? ॥

(उ०) पूर्वपक्ष्याह—कथं वेतस्वानिति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैवं विज्ञायते—पदस्यान्तः पदान्तः,
[पदान्तैरस्य विधिः पदान्तविधिः]
पदान्तविधिं प्रतीति ॥ कथं तर्हि ? ॥
पदे अन्तः पदान्तः, [पदान्तैरस्य विधिः
पदान्तविधिः] पदान्तविधिं प्रतीति ॥

(प्र०) पदेऽन्त इति । न च कृतुप्रत्ययः
पदम् । एवं षडिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति
स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

(उ०) अथ वेतस्वानित्येवजातीयकानामेतदनुदाहरण-

२ अतएव—अस्याऽसिद्धान्तत्वादेव । ३ कचिच्च ।

त्वमेवेति बोधयितुं वास्तवं सिद्धान्तमाह-नैवमिति । तस्मात्पठे-नच इममुच्यते । एवं महान्पशुशब्दे उकारो न पदमिति बोध्यम् । नन्विदमनुक्तं, गतिकारकोपपदानां सुतत्पठेः पूर्वं समासेऽमुच्यन्तत्वेन, सुच्यन्तेन समासे उत्तर-पदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन चोत्तरस्याऽपदस्वाद्योचै-त्याद्याल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऽपदवापत्तेरिति चेत्, न, उत्तरप-दस्य कार्यत्वे एव प्रत्यासत्त्या तद्विषेधप्रवृत्तेः । अत्र चेदं भाष्यमपि मानम् । सुतत्पठेः पूर्वं समासस्य चैतद्विषयेऽनि-त्यागप्रवृत्तिरिति भावः । एवं विप्रवृत्त्यप्रदर्शनेन 'पद-चरमावयवे कर्तव्ये परपदस्वादादेश एव न स्थानिवदिति' भाष्ये ध्वनितम् । कानि सन्तोत्पाद्येयोदाहरणम् । एवं च पूर्वसूत्रे 'अपरविधाविति पदवृत्तस्यैवैतद्व्यञ्जो, 'भोगो' इति सूत्रस्यैवैतद्व्यञ्जश्च जित्य एव । एवं षडिक इत्याद्यपि चिन्त्यम्, इत्यस्य पदस्याऽभावेऽपि तुलितशब्दाकारबोलींषे तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वात्परिमन्त्रतस्य विधिसत्त्वेन बोधा-विति शिक् ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा यथैवाऽन्यान्यपि पदकार्याण्यु-पप्लवन्ते क्वं जह्वं च । एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लव्यते ॥ किम् ? ॥ भसंज्ञा नाम ॥

(प्र०) अथवेति । 'यच्च म'मित्यत्र 'तसौ म-त्वर्थे' इत्यत्र च पदमिति वर्तते । तेन पदं सङ्गं भवतीति लब्धे पदत्वे नञिबन्धनरूपप्रतिबन्धार्था भसंज्ञा तद्विषयत्वात्पदान्तविधिरिति स्थानिवदव-निषेधाद्भावाद्भावाऽभावः सिद्धः ॥

(इ०) भाष्ये-'पदस्थान्त' इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष-मिमते एकपदस्थानादेशस्य स्थानिवदवनिषेधेऽपि न दोष इति प्रोक्ता प्रतिपादयितुं 'भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यतीति स्वीकरोकदेश्याशयमाह-अथवेति । 'यः संप्रति पदान्त' इत्येतत्तु न शब्दमर्यादात्वात्प्रमिति भावः । अस्य पक्षस्य कैव-टोक्तस्याख्या चिन्त्या, तावतापि भसंज्ञायाः पदान्तविधित्वा-नुपपदानात् । किंच यथा कारकाधिकारे कारकं सत्कर्मैति व्याख्यानेन तयोः संज्ञयोः समावेश उत्तरतयात्रापि स्यात् । न हि भवपदत्वयोः समावेश इष्टः । तस्मादेवं व्याख्येयम्-यथा क्वचनत्वादौनां साक्षात्प्रापकः प्रतिबन्धको वा स्थानि-वद्भावः प्रतिबन्ध्यते, तथा भसंज्ञाविषयविदेशस्यापि पर-म्परया तत्स्थानिवेध इति । यथैवान्यानि पदका-र्याणि-पदचरमावयवकार्याणि क्वचनत्वादीनि, तद्व्यापक-पदसंज्ञास्य चात्र सूत्रे उपप्लवन्ते-पदान्तविधिशब्देन गृह्य-न्ते । पदचरमावयवप्रापकाणि तस्येन गृह्यन्ते । एवमिद-

मपि-भसंज्ञारूपमपि पदकार्यं परम्परया पदचरमावयव-प्रापकं प्रतिबन्धकं वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यते इत्यर्थः ।

अयं भावः-यथा पदान्तपदे लपयितव्यत्वात्पदस्वादाकारिका परम्परया गृह्यते तथा पदत्वबाधकतया भवस्यापि प्रत्यासत्त-त्वेन तद्वारापि पदचरमावयवविषयस्थानिवदप्रतिषेध इति । षडिके तु 'षषष्ठात्वादिवचनासिद्ध'मिति द्वितीयादयं कर्ण-लोपविधायकवचनप्राप्तात्तद्विषये न भवद्वारा पदचरमा-वयवसंशयकत्वात्स्थानिवदप्रतिषेध इति न दोषः । बाधिके-त्वेन न दोषः, उत्तरपदलोपविधानात् । पक्षमे चेदमुपपाद-यिष्यते । एवं चायमलो-तदो-सरसीत्यादी जह्वत्वादिप्रस-क्तिरेव नेति बोध्यम् । यद्यपि पूर्वप्रासिद्धे न स्थानि-वदिति निषेधोऽत्र प्राप्नोति । तथापि विधिशब्दो भावसा-भनोऽन्तःशब्दश्चरमावयववाचीत्यादिसिद्धान्तान्बोधयितुं पूर्व-प्रासिद्धे इत्यादावपि साक्षात्परम्परया प्रापकप्रतिबन्धकस्य निषेध इत्यादि बोधयितुं पदेऽन्त इति सप्तमीसमासेन वेतत्वानित्यादो न पदान्तेति निषेधवारेण पूर्वप्रासिद्धे नेत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव ग्रहणम् । एवं अस्पदेनेति बोधयितुं चायमुपपक्षे इति बोध्यम् ॥

[प्रक्षभाष्यम्]

'वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भव-वती'त्युच्यते । तत्र 'तेऽस्तु यायावरः प्रवपेत पिण्डान्' । अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवदस्यात् ॥

(इ०) भाष्ये-अवर्णलोपविधिमिति । भातो-लोप इति शब्देन प्रतीत्यर्थः । एवं च वरेयलोपग्रहणे कृतेऽपि यायावर इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्का ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः । नैवं विज्ञायते-वरे यलोप-विधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति । कथं तर्हि ? ॥ वरेऽयलोपविधिं प्रतीति ॥ कि-मिदमयलोपविधिं प्रतीति ? ॥ अवर्णलोप-विधिं प्रतीति, यलोपविधिं च प्रतीति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

अथवा योगविभागः करिष्यते-'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' । ततो 'यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति ॥

(इ०) यातिरित्यस्याऽप्रासिद्धेः सिद्धान्तमाह-अथ-वेति ॥

[प्रथमाभाष्यम्]

यलोपे किमुवाहरणम् ? ॥

(३०) यलोपे किमिति । यायावरे यलोपस्य वरे ह्यनेनैव सिद्धत्वात्प्रसङ्गः ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ॥

(प्र०) कण्डूयतेरिति । क्यजन्तात् किप् । यजन्तात्तु किञ् भवति । उक्तं हि भाष्ये—'न तेभ्यः किप् इत्यतः' इति ।

(३०) नैवते उक्तंहीति । 'कण्डूदिभ्यो य' शिखत्र भाष्ये ।

[उदाहरणनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति । कौ लुप्तं न स्थानिवत् ।

(प्र०) कौ लुप्तमिति । यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजन्तु-व्यते, तथापि तस्य क्वाचित्काङ्क्ष दोषः । किमर्थं विजोऽप्युपलक्षणमिच्छन्ते ।

[उदाहरणान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सौरी बलाका ॥

(प्र०) सौरीति । एकोऽप्यकारलोपो द्वितीय ईकारे, तयोः स्थानिवत्त्वाकारस्योपधात्वं न स्यात् । स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयशब्द-सिद्धत्वादणि लोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद्यका-रस्य उपधात्वालोपो सिध्यति ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

नैतदस्ति । उपचारविविधिं प्रति न स्थानिवत् ॥

(३०) उपचारविविधिं प्रतीति । 'प्रत्ययविधा'वि-त्यनाश्रित्येयम् ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आदित्यः ॥

(प्र०) आदित्य इति । आदितेः सास्य देव-तेत्यत्रार्थे प्यस्ततो भवादावर्थे द्वितीयो प्यः । 'हलो-यमां यमी'ति लोप इष्यते । न च स्थानिवत्त्वनिषे-धात्सिध्यति ॥

(३०) तत्त इति । आदित्यशब्दादित्यर्थः । अदिते-रपत्यग्यन्तादेवतार्थे प्य इति तु नोक्तम् । 'अपत्यरत्वे'त्यस्य प्राप्त्या 'पूर्वत्रासिद्ध' इत्युत्तरम्पाडसङ्गतेः । तस्मादेत-

१ कण्डूयेति । न प्रत्ययादित्यनेन किनो बाधा । २ 'किप्' ।

खण्डनयेत्तद्वानेनैवेति बोध्यम् ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

नैतदस्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—कण्डूतिर्वल्लूतिः ॥

[प्रयोजननिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्लूये-ति भवितव्यम् ॥

[प्रयोजनान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—कण्डूयतेः किं च । ब्राह्मण-कण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः ॥

(प्र०) ब्राह्मणकण्डूतिरिति । वृद्धीसमासः ।

कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः ॥

(३०) कण्डूतिशब्दस्येति । विशेषणत्वादित्यर्थः । नचात्राऽलोपस्य स्थानिवत्त्वादुक्तं यन्मा स्यादिति बाध्यम् । जाते तत्रोक्तं सिद्धेः । कठि तु न स्थानिवत्त्वमनादिष्टादयः पूर्वत्वाऽभावात् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगस्तथानिर्धारकं तद्य-प्रयोगं क्वाचित्कमित्याहुः ॥

[आलोपवार्तिकम्]

॥*॥ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजदेशो न स्थानिवत् ॥*॥

प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविविधेषु लोपा-जदेशो न स्थानिवत्त्ववृत्तीति वक्तव्यम् ।

स्वर-आकर्षिकः । विकीर्षकः । जिह्वी-वृकः । यो ह्यन्य आदेशः, स्थानिवत्त्वदेवासी भवति—पञ्चारक्यः दशारक्यः ॥ स्वर ॥

(प्र०) आकर्षिक इति । वरल्यर्थे आकर्षात् छलिति छल् । यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात्कारा-कारस्योदात्तत्वं न स्यात् । 'कारक' इत्यादौ च 'स्वरविधौ व्यञ्जनमव्ययमानव' इति व्यञ्जनस्याव्यय-मानत्वादनन्तरस्य च स्वरभाजः संभवादप्यव्ययभाजो न स्यात् । यत्र तु व्ययवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते, तत्राप्यव्ययव्ययभित्तोरानन्तर्याऽसंभवादनन्तरालस्या-नसतोप्यर्थाननाहत्य व्यवहारः । यत्र स्वनन्तर्ये संभव-स्तत्र व्यवहितं नैवाधीयते । छलो लिङ्करणव्यवधा-नेऽपि भविष्यतीति चेत् । आकारस्यापि पक्षे स्था-

१ 'हकारकदा' । ४ 'लोपे' । लोपविविधेषु लोपा । ५ 'वदिति वक्तव्यम्' ।

दिति स्थानिवत्त्वनिषेधः ॥

(७०) ननु किंतीति वचनसामर्थ्यात्स्यादेवेत्यत आह—
कारक इतीति । अत्र वचनं सावकाशमिति भावः ।
स्वरविधाविति । ह्रस्वरप्राप्तेः सत्त्वादिति भावः । अन्य
व्यवधाने इति । अन्वयवधाने इत्यर्थः । 'अन्वये'ति
वापाठः । सुप्ततया तदनुच्चारणेन तदाश्रयस्यापादयितुमश-
क्यत्वात्तस्य स्यादिति नापादितम् । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभा-
वाच्च । ननु किंतीत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वमित्यनुवृत्तेः पूर्वग्रहणस्य
सत्त्वकिंदिष्टपरिभाषानुपस्थितिः । पूर्वशब्दश्च व्यवहितेऽ-
धीति न दोषोऽत आह—यत्र स्थितिः । तत्राप्यव्यवधाना-
त्तेष्वेव प्रयोगः । पूर्वादीनां चाऽव्यवहिते एव शक्तिरिति
भावः । यत्रस्थितिः । मुख्ये संभवति आरोपितग्रहणे
मानाऽभाव इति भावः । परस्मिन् चिन्त्यम् । तस्मिन्मिति
सूत्रे निर्दिष्टग्रहात् । तस्मात् उत्तरांशविकलपरिभाषोप-
स्थितेः प्रत्ययः परस्मैत्यादौ दृष्टत्वाद्वाप्युपस्थितिरिति तत्त्वम् ।
पक्षे स्यादिति । 'अनुदात्तं पद'मिति वचनात्पक्षे इत्यु-
क्तम् । 'चिकीर्षक'इत्याद्यर्थभावइत्यकेन निषेधेनैव सिद्धे-
कित्सामर्थमेव कथमिति चिन्त्यम् । आधे—पञ्चारत्न्य
इति । अन्तरङ्गत्वेनापीदं सिद्धम् । बहुलदृक्क इत्युदाहर-
णम् । अत्र कपि 'अप्योऽन्यतरस्या'मिति ह्रस्वत्वे तस्य स्वा-
निवत्त्वाद्गुणान्तेऽन्त्यादिति स्वरो न भवति ॥

[दीर्घोदाहरणोपपादनभाष्यम्]

दीर्घ—प्रतिदीर्घा प्रतिदीर्घे । यो ह्यन्य
आदेशः स्थानिवद्देवासी भवति—किर्योः ।
गिर्योः । दीर्घ ॥

(प्र०) प्रतिदीर्घेति । रेफकारान्तस्य अस्य
'न भकुर्लुरा'मिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते ॥

(७०) 'प्रतिदीर्घे'त्यत्र बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वमहोप-
स्थिति न शङ्क्यं, निपाशां तदप्रवृत्तेः । बाभ्योरित्यत्रापि यथा
न सा, तथोक्तम् । रेफेति । अत्र तु नान्तं भविति भावः ॥

[वङ्गोदाहरणोपपादनभाष्यम्]

यलोप—ब्राह्मणकण्डूतिः । क्षत्रिय-
कण्डूतिः । यो ह्यन्य आदेशः, स्थानिवद्दे-
वासी भवति—वाय्वोरध्वर्योरिति [यलोप] ॥

[प्रथमाभ्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥

१ अत्र—आकर्षिक इत्यादौ ।

२ 'अन्वये'ति ।

३ उदाहरणस्य—स्वरस्य ।

[समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् । इह हि लोपोऽपि प्रकृतः,
आदेशोऽपि, विधिग्रहणमपि प्रकृतमनु-
वर्तते, दीर्घाव्योऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं
तत्रामिसंबन्धमात्रं कर्तव्यं—'स्वरदीर्घयलो-
पविधिषु लोपाज्जादेशो न स्थानिवदिति ।

(प्र०) इह हि लोपोऽपीति । प्रकृतः—
प्रस्तुतः ॥

(७०) न सूत्रान्तरवृत्तिः प्रकृतत्वमित्याह—
प्रस्तुत इति ॥

[प्रथमाभ्यम्]

अनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभि-
संबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्यानु-
पूर्व्येण सन्निविष्टानि ॥

(प्र०) अनुपूर्व्येति । तत्र पदार्थानां सम-
न्वयाऽवगमात् । इह तु लोपो यशब्देन संबन्धः, सकृन्
श्रुतो, द्विधा चास्योपयोग इष्यते, स्वरदीर्घयलोपाश्च
विश्लिष्टाः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः ॥

(७०) पदान्तरेणाऽव्यवधानरूपासितिरानुपूर्व्यम् ।
विश्लिष्टाः—विभिन्नदेशस्थाः । आधे 'यथेष्टं संबन्धः—
इष्टवाक्यार्थबोधजनकत्वरूपः ॥

[समाधानभाष्यम्]

अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां यथेष्ट-
मभिसंबन्धो भवति । तद्यथा—'अनङ्गाहमु-
दहारि ! या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं
भगिनि ! साचीनमभिधावन्तमद्राक्षी'रिति ।
तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति—उदहारि
भगिनि ! या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा,
अनङ्गाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

(प्र०) अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द आव-
र्तते । तत्र लोपाऽज्जादेश इति विज्ञायते । तत्र द्विर्व-
चनविधौ लोपाज्जादेशस्याऽसम्भवात्सर्वणादिविधौ तु
तस्यैव संभवाच्च तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम् ।
पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि
सन्ति कानि सन्तीति, तथापि 'न पदान्ते'ति योग-

४ सिद्धेः—इतो कित्सस्य साफल्यस्य सिद्धेः ।

५ कर्त्तव्यम् । ६ 'प्रतिनिर्दिश्यन्ते' ।

७ 'मप्राक्षी' ।

विभागासद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात्
'स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजदेशो न स्थानिव'दिति
विज्ञायते । स्मृतिशास्त्राभावात् एतावन्तोऽर्थाः संनि-
हिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्याय लक्ष्यसं-
स्कारकं प्रक्रियावाक्यमुपलभ्यते इति सिद्धमिष्टम् ।
अनङ्गाहमिति । पाठकमादार्थकरो बलीयानिति यथेष्ट-
मत्राभिसंबन्धः ॥

(३०) असंभवादिति । चरुतुः, जग्मतुरित्यादौ
संभवाश्रित्यमिदम् । पारिशेष्यादिति । व्याख्यानाच्चे-
त्यपि बोध्यम् । एतावदिति । पूर्वोक्ते नियमोऽपीत्यर्थः ।
ननु सूत्रस्यैकत्वात्तावन्मात्रविषये तादृशो वाक्यार्थो दुर्वच-
इत्यत आह—ग्रहणकवाक्यादिति । पाठकमादिति ।
आर्थक्येनाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्याकाङ्क्षितार्थान्वय-
क्रमः । एवं च कल्पितसङ्गवाक्यादौषविषये तात्पर्यं निधा-
यकमिति भावः । भाष्यत् आसत्स्यभावेऽपि पदार्थोपस्थितौ
आकाङ्क्षावशाद्भाष्यस्यानुसारेणान्वयबोध इति लभ्यते ।

'साचीन'मित्यस्य तिर्यग्भाष्येच्छन्तमित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वे-
पूपसंख्यानम् ॥ * ॥

किलुगुपधात्वचङ्परनिर्हासकुत्वेपूप-
संख्यानं कर्तव्यम् ॥

(३०) किलुगिति वार्तिके कावित्यत्र विधावित्येतद-
ध्यास्यते । तेन किनिमित्तविधावित्यर्थः । अङ्ख्या कावि-
त्यादेशेनापि संबध्यते । किनिमित्तादेश इत्यर्थस्तदेतदर्थतः
पठ्यते—कौ लुप्तमिति । इदं च काचित्कमिति बध्यते ।
एवं लुप्तप्रे-आदेशे, उपधात्वप्रयुक्ते कार्ये, चङ्परहस्वे,
कुत्वे च स्थानिवत्त्वं नेत्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कौ किमुदाहरणम् ? ॥

(३०) भाष्ये—कावित्यस्य कौ लुप्तमित्यर्थे उदाहरणम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ॥

(३०) 'कण्डूर' इति । ब्यजन्तात् किप् । अत्र यण् न,
यलोपश्च भवतीति भावः ॥

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतद्वस्ति । यलोपविधिं प्रति न

स्थानिवत् ॥

(३०) तत्राऽन्यं सङ्गद्यति—यलोपेति ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—पिपठिषतेरप्रत्ययः—पिपठीः ॥

[तदाधकभाष्यम्]

नैतद्वस्ति । दीर्घविधिं प्रति न
स्थानिवत् ॥

(३०) पिपठीरिति । अलोपस्य स्थानिवत्त्वेन रेफ-
स्तस्याऽपदत्वादीर्घो न स्यादिति भावः । अत्र कल्पमयेतद-
धीनमेव ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—लावयतेर्लौः । लावयतेः पीः ॥

(३०) लौरिति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गुण-
न स्यात् ॥

(३०) लावयतेरिति । ण्यन्तलुपतोऽपि लौः । ऊर्णनेति ।
कौ वान्तस्यानङ्गत्वादिति भावः । कठि 'एत्येधती'ति वृद्धिः ।

[तदाधकभाष्यम्]

नैतद्वस्ति । अकृत्वा वृद्धयावादेशौ
णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भवविध्यति ॥

(३०) अकृत्वेति । 'ण्यलोपावित्यकृत्पुण्यवृद्धि-
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्ध'मिति णिलोपस्ततो वृद्धिः ।
आवादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति ।
यथा गोहितमित्यवादेशः । एतच्चाऽन्तरङ्गत्वमनाश्रित्यो-
क्तम् । तत्र त्वाश्रितेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाऽभावः ॥

(३०) वर्णाश्रयत्वादिति । 'अचः परिस्मिन्'ति
स्थानिवत्त्वं तु न, वृद्धेरनादिष्टादचः पूर्वत्वाऽभावात् । तत्र
त्विति । कारक इत्यादौ गिस्थानिकवृद्धिविषये स चरितार्थः,
तथैव चातो लोप इति सूत्र भाष्ये स व्याख्यात इति भावः ।
परे तु कत्वतुकोरिति शापकारानित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनाश्रित्य
'कौलुप्त'मिति न कार्यम्, नित्यत्वाच्च पूर्वं णिलोपः । वृद्धि-
स्त्वङ्गते णिलोपे उपदेशेन, कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्येति पूर्वं
पक्ष्याशयमाहुः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—लवमाचष्टे लवयति । लव-
यतेरप्रत्यये—लौः पीः । स्थानिवद्भावा-
ण्णोरुप प्राप्नोति । कौ लुप्तं न स्थानि-
वदिति भवति ॥

(प्र०) लवमाचष्ट इति । 'कौ विधिं प्रति न स्थानिव'दित्यस्यार्थस्य-प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् । इदं तु कौ लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्दयूयिति ॥

(उ०) देवयतेरिति । प्यन्तदिवेरित्यर्थः । नन्वत्रो ठ् 'कौ विधिं'मित्येव सिद्धः । न चोकारस्य वृद्धिः स्थाणुः स्थानिवत्त्वादिति वाच्यम् । ऊठ आदिष्टादचः पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमिति चेन्न । सखीयतेः सख्युरिति ख्यत्वात्सूत्रभाष्योक्तं, योमत्यतेपोमानिति उगिद्चामिति सूत्रभाष्योक्तं, प्यन्तपदेः पात् पादिति येन विधिरिति सूत्रभाष्योक्तं, कण्डुः विपरीतिरित्यादौ यणभावस्तयोःसिद्धिश्च तस्याऽसाधारणमुदाहरणम् । स्थानिद्वारकोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे तु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यम् ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

एवमपि न सिध्यति ॥ कथम् ? ॥
कौ णिलोपो, णावकारलोपः तस्य स्थानिव-
द्भावादूष्णं न प्राप्नोति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

नैप दोषः नैव विज्ञायते कौ लुप्तं न
स्थानिवदिति ॥ कथं तर्हि ? ॥

कौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति ॥

(उ०) नैव विज्ञायते कौलुप्तमिति । नैवमेवविज्ञायते
किं त्विदमपि काचित् लक्ष्यसिद्धये आश्रयणीयमिति भावः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

लुकि किमुदाहरणम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

बिम्बं बदरम् ॥

(प्र०) बिम्बमिति । बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां
वीर्यन्ताभ्यामनुदात्तादेशश्चेत्यन्, तस्य फले लुक्,
लुक्द्वितलुकोक्तिं वीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावा-
यस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । तद्वित्तस्य
स्थानिनः परत्वाद्भुकोऽपि परत्वाश्रयणात् परनिमित्त-
कत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक् आश्रीयते । अन्यथा अभावेन
पौर्वापर्याऽभावात्कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथवा
बुद्धिपरिकल्पितमभावांनपि पौर्वापर्यं भवति ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ।

(प्र०) पुंवद्भावेनेति । 'भस्याऽऽत्ते तद्धिते' इति

१ वीर्यन्ताभ्यां-वीर्यादिसाधकभाष्यम् ।

पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कर्त्तुं नाश्रीयते इत्येष-
मुक्तम् । तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः ॥

(उ०) तदाश्रये इति । 'वृक्षजातिः खिवा'मिति
लिङ्गानुशासनादृक्षे खोलिङ्गत्वं, फले च नपुंसकत्वमिति
भावः । वस्तुत आश्रय इत्यादौ लिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारा-
देतद्भाष्यपामाण्याच्च बिम्बबदराऽमलका वृक्षेऽपि त्रिलिङ्गा
इत्याहुः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—आमलकम् ॥

(प्र०) आमलकमिति । वृद्धत्वान्मयटो विधाना-
द्भूत्वोऽभावः ॥

[समाधानवाचकभाष्यम्]

नैतदस्ति । वक्ष्यत्येतत्—'फले लुग्-
चनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वा'दिति ॥

(प्र०) प्रकृत्यन्तरत्वादिति । बिम्बबदराऽमल-
कादयो न यौगिकाः शब्दाः । किं तर्हि, विशिष्टफल-
जातिवर्चिन इत्यर्थः ॥

(उ०) किंतर्हीति । यौगिकत्वे हि वृक्षसंबन्धात् फले
न पुनः फलसंबन्धादृक्षे इत्यत्र विनिगमनात्संभावादिति
भावः । विशिष्टेति । विनासीयेत्यर्थः ।

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि—पञ्चभिः पट्टीभिः क्रीतः
पञ्चपटुर्दशपटुरिति ॥

(प्र०) पञ्चभिरिति । 'आर्हो'दिति ठक् । तस्या-
ध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । लुक्द्वितलुकांति वीषो लुक् ।
'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुम्भाधते' इति
यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानि-
वत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते ।
अव्यविकल्पायेन पटुशब्दान्तादेव ठा् भाविष्यति न
तु पट्टीशब्दान्तादिति चेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः ॥

(उ०) अन्तरङ्गानपीति । अस्य न्यायस्यान्तरङ्ग-
निमित्तविनाशकलुक् एव तदन्तरङ्गबाधकताबोधकत्वे तु तत्परि-
भाषाप्रभृत्यभावसंशयकस्थानिवत्त्वनिषेधायेदमिति बोध्यम् ।
अव्यविकेति । 'धोतो गुणे'ति वीषो वैकल्पिकत्वादिति
भावः । प्रतिपत्तिगौरवेति । शानगौरवेत्यर्थः ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् ॥

२ 'मसप्श' । ३ 'एतदपि नास्ति' ।

कथं पुंवद्भावः ? ॥

‘मस्यादे तद्धिते पुंवद्भवती’ति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

अस्येत्युच्यते । यजादौ च भं भवति ।

न चात्र यजादि पद्यामः ॥

[समाधानदूषकभाष्यम्]

प्रत्ययलक्षणेन यजादिः ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्र०) वर्णाश्रय इति । यद्यपि पुंवद्भावे ‘सिद्धश्च प्रत्ययविधा’वित्यस्ति तथापि यत्र भावि भवं तत्र पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाऽभावात्कुतः पुंवद्भावः ।

(उ०) ननु असंक्षयः न पुंवत्त्वम्, येन वर्णाश्रयतया भत्वाऽभावेन पुंवत्त्वं न स्यात्, किंतु तत्प्रत्ययविषये पूर्वमेव पुंवत्त्वप्रतिपत्तिरत आह—वचपीति । इह तु लुकीति । अनेन न लुमतेति निषेधाच्च प्रत्ययलक्षणम् । किञ्च दक्षिणतद्धितविषयाऽभावादपि न तत्प्रवृत्तिरित्यपि ध्वनितम् । किञ्चा‘न्तरङ्गानयो’ति न्यायेनैकादेशात्पूर्वमेव लुकि प्रत्यय लक्षणसत्त्वेऽपि यथादित्वाऽभावात् न सत्यम् । न च वर्णाश्राभ्याऽभावात्कथं ‘वर्णाश्रये नारती’त्युक्तिर्भगवत इति वाच्यम् । ‘प्रत्ययलक्षण’सूत्रस्य नियमाधत्तमिति पक्षेऽदोषात् ।

[समाधानदूषकभाष्यम्]

एवं हि ‘ठक्छसोश्चे’त्येवं भविष्यति ।

[समाधानसाधकभाष्यम्]

ठक्छसोश्चेत्युच्यते । न चात्र ठक्छसौ पद्यामः ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

प्रत्ययलक्षणेन ।

[समाधानरक्षापकभाष्यम्]

‘न लुमता तस्मिन्’ति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः, क्रीताद्यर्थो एव वा तद्धितः ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्येऽपि तद्धिता ये लुकि प्रयोजयन्ति । पञ्चोन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चोन्द्रः । दशोन्द्रः । शतेन्द्रः । पञ्चाग्निः । दशाग्निः । शतोग्निः ॥

१ ‘कविच’ । २ एवं च—संनियुक्तत्वे च ।

३ ‘आनुग्रहण’मिति शिवदत्तस्य लघुद्वयः पाठः ।

४ अत एव—एवरीत्या स्थानिवद्भावात्कारादेव ।

(प्र०) किं ह्यन्येऽपीति । यत्र पुंवद्भावो नास्ति । पञ्चोन्द्र इति । साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुग्नपत्य इति लुक्, ततो ङीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वान्गीष संनियुक्त आनुक् श्रूयेत, यथेन्द्राणीति । तथा पञ्चाग्न्यायो देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत । समानायामाकृतौ भाषितपुंस्त्वाऽभावाद्दर्णाश्रयत्वाद्भत्वाऽभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथ वा यस्येति लोपप्रसङ्गः । लुकि च स्थानित्वनिषेधादादीप्य इति ‘परस्मिन्’तित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । शब्दलुकि कृते टेरेत्त्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् ॥

(उ०) ‘न लुमता’इत्येति वयाग्रतेऽप्युपेक्षाऽपि ठक्छसोश्चेति पुंवत्त्वं भाष्ये आह—खल्वपीति । नन्वानुक् न ङीषोत्पद्यते, येन स्थानिवत्त्वेन तदापत्तिरत आह—संनियुक्त इति । एवं च संनियोगादिपरिभाषाभ्यामानुग्रहप्रतिबन्धनद्वारा औत्तुग्रहणमेव पूर्वविधिरिति भावः । अत्रैवैतेन इत्यादी ‘यस्ये’ति लोपे नस्य श्रवणम् । अत एवाऽचः परस्मिन्नि सुत्रे विधिद्वन्द्वस्य भाषसाधनत्वे पूर्वस्य विधानं प्रतिपूर्वस्य भावं प्रतिपूर्वः स्यादिति स्थानिवदित्यर्थ उक्तः । पूर्वः स्यादित्यस्य पूर्वः स्थितः स्यादित्यर्थो बोध्यः । एवं च पूर्वसूत्रे तन्त्रेणोभयसाधनविधिबन्धवदितग्रहणम् । यत् कैयदादिभिः ‘संनियोगादिपरिभाषा’ऽनित्यत्वेनेदं साधितम्, तदुच्यते । नन्वात्रापि ‘मस्यादे’ इति पुंवत्त्वं स्यादत आह—समानायामिति । पुंसि इन्द्रत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां तु तत्संबन्ध इति भावः । नन्वेवमग्रायी देवता अस्यानेनं हविरिति वदाहरणाऽसिद्धित्वादादोषितेन्द्रत्वाथे । स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह—वर्णाश्रयस्यादिति । अत्रैव लुकि न लुमतेति निषेधाद्भुजिगतद्धितविषयाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अथवेति । ङीलुक्ः स्थानिवत्त्वेन भत्वादीकारपरत्वाच्चेति भावः । शब्दलुकीति । अन्यथा शब्दलुक्ः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्प्राप्तिरेव नेति भावः । वस्तुतः शब्दलुक्ः परनिमित्तकत्वाऽभावादेव न स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः । अत एव जुहुत इत्यादी ङीः स्थानिवत्त्वाच्च गुणः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

उपधात्वे किमुदाहरणम् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

पिपठिपतेरप्रत्ययः पिपठीरिति ॥

५ इदम्—एतेन इत्यादि । ६ अत्रापि—पञ्चोन्द्रादावपि ।

७ प्रायुक्तेवात्राप्याह—अग्राहति ।

८ भव्यवा—लुकि निषेधाऽभावे ।

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतदस्ति । दीर्घविधि प्रति न स्थानिवत् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-सौरी बलाका ॥

[समाधानदूषणभाष्यम्]

नैतदस्ति । यलोपविधि प्रति न स्थानिवत् ॥

[समाधानान्तरभाष्यम्]

इदं तर्हि-पारिखीयः ॥

(प्र०) पारिखीय इति । परिखाशब्दाच्चातुर्यि-
कैऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखे
भव इति 'ब्रह्मादकेकान्तलोपधा'दिति च्छो न स्यात् ॥

[उदाहरणभाष्यम्]

चङ्परनिर्हासे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
वाचितवन्तं प्रयोजितवान् अवोचद्वीणां
परियादकेन ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?
योऽसौ णौ णिलुप्यते तस्य स्थानिव-
द्भावाद्भस्वत्वं न प्राप्नोति ॥(उ०) भाष्ये योसौ णाविति । 'गेर्णिच्युपसङ्ख्यान'
मिति सिद्धमेतत् । वक्तुभेदाच्च दोष इति तत्त्वम् । अत एव
ज्ञापकात्प्रायोगिकमन्त्रस्यानिकादेः शक्त्येवा 'चः परस्मिन्'त्रित्ये-
तत्प्रवृत्त्युपयोगीति बोध्यम् ।

[तदाधकभाष्यम्]

ननु नैतदप्युपधात्वविधि प्रति न
स्थानिवदित्येव सिद्धम् ॥

[तत्साधकभाष्यम्]

विशेषतः पतद्वक्तव्यम् ॥

क ? ॥ प्रत्ययविधाविति । इह मा
भूत्-पठयति लघयतीति ॥(उ०) प्रत्ययविधाविति । अत एव चङ्परहस्वे
निषेधः सार्थकः । ननुपधात्वे स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि ङिण्य-
रत्वांशे णिपरत्वांशे च तस्य दुर्बलत्वेन न पठयतीत्यादौ
शुद्धिर्नापि हस्वे निषेधो व्यर्थ इति चेन्न । प्रत्ययस्याङ्गांशे
उत्थिताकाङ्क्षत्वेन ङिति णावित्यादेरङ्गविशेषणत्वेनैवोचि-
त्वात् । उपधावप्रयुक्तकार्यं एव तन्निषेधेन गित्परत्वाङ्गंशेऽपि

स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ॥

[कुल्लोदाहरणभाष्यम्]

कुत्वे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
अर्चयतेरर्कः । मर्चयतेरर्कः ॥(उ०) अर्क इति । कर्मणि षष् । चञोरिति
कुल्लमिति भावः ॥

[तदाधकभाष्यम्]

नैतदग्रन्तम् । औणादिक एव कदाच्यं-
स्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम् ॥

(उ०) नैतदग्रन्तमिति । पुरः प्रसङ्गादित्यर्थः ॥

[साधकभाष्यम्]

एतदपि चिणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

(उ०) एतदपीति । एवं च कुत्वे इत्याद्यवयवमिति
भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ पूर्वत्राऽसिद्धे च ॥ * ॥

पूर्वत्राऽसिद्धे च न स्थानिवदिति वक्त-
व्यम् ॥(उ०) वस्तुतस्तदनावश्यकमित्याह-पूर्वत्रासिद्धे
इति । अचः परस्मिन्त्रित्येतद्दृष्ट्या त्रिपाणा असिद्धत्वेन
न्यायसिद्धानुवादाऽयम् । तत्फलं स्वतिदेशान्तराणां वति-
वदितानामन्तादिवदित्यादीनां त्रिपाणां प्रवृत्तिबोधनम् ।
तेनामौ, क्षीरपेयेत्यादौ तत्सिद्धिरिति दिक् ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

॥ * ॥ प्रयोजनं कसलोपः सलोपे ॥ * ॥

कसलोपः सलोपे प्रयोजनम् । अदुग्ध
अदुग्धाः । 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे
वृत्त्ये' इति लुग्ग्रहणं न [॥] कर्तव्यं भवति ॥(प्र०) कसलोप इति । अदुग्धार्थं लुक्वचनं
कर्तव्यमेव । तदर्थं 'लुग्ग्रहणं ने'तिच्छेदं कुर्वन्ति ।
'कर्तव्यं भवती'त्युत्तरम् । अवश्यकार्यमित्यर्थः ॥(उ०) अदुग्धेति । कसल्यात्सलोपे हलो हकीति
सलोपे णदीयाऽङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वं न ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ दधे आकारलोप आदिचतुर्थत्वे ॥ * ॥

१ 'विशेष्य एत' । २ 'कप्रत्ययः' ।

३ अन्यस्यलोपे इत्यस्य 'कृते' इति, सलोपे इत्यस्य

च 'कार्ये' इति शेषः ।

४ कश्चित् ।

दध आकारलोप यादिवतुर्थत्वे प्रयो-
जनम्-धत्ते धद्धे धद्धमिति । 'दधस्त-
थोच्चे'ति वकारो न कर्तव्यो भवति ।

(प्र०) वकारो न कर्तव्य इति । अपन्तत्वात्
पूर्वैरेव सिद्धत्वात् ॥

(उ०) वतुर्थत्वे इति । अप्भाते रूपः । 'वकार
इति । स्थोरित्यनुकर्षणार्थं इत्यर्थः । पूर्वैरेवेति । 'एकावो
वश' इत्यनेनेत्यर्थः ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ हलो यमां यमि लोपे ॥ * ॥

हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् ।
आदित्यः । हलो यमां यमि लोपः सिद्धो
भवति ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ अलोपणिलोपो संयोगान्तलोप-

प्रभृतिषु ॥ * ॥

अलोपणिलोपी संयोगान्तलोपप्रभृति-
षु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः ।
यायज्यतेर्यायष्टिः । पाच्यतेः पाक्तिः ।
याज्यतेर्याष्टिः ।

(प्र०) पापक्तिरिति । किञ् । संयोगान्तलो-
पादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति
भाष्ये नोदाहृताः । स्कन्दयतेः स्कन्, काष्ठं तक्षयतीति
काष्ठतक । 'संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'ति वचनात्सं-
योगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तदभावाद्न संयोगान्तलोपः ।
दोहयतेर्धौक । लेहयतेर्लेट् । उणादीनामन्युत्पन्नत्वात्
किर्योः किर्योरित्यत्र दीर्घाऽभावः ॥

(उ०) ननु संयोगान्तलोपप्रभृतिषु इत्युक्त्वा तं विहाय
कुत्वाषुदाहरणद्वारेण बीजामावोऽत आह-संयोगान्तेति ।
पदान्तेति । कित्यमेतत् । पदचरमावयव एव तन्निषेधात्,
परपदस्याजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति । तदुदाह-
रणानि दर्शयति-स्कन्धयतेरित्यादिना । काष्ठतगिति ।
न च 'काष्ठशगेव नास्ति, कुवः काष्ठशकस्यातेति परेक्षेति
सूयस्थभाष्यलेशामनभिधानमिति बाध्यम् । यत्र संयोगा-
दिलोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनानभिधानस्याऽदोषात् । नन्वत्र
संयोगादिलोपः प्राप्नोति । न च तत्र पदान्तविधिवमिति न
तेन सिद्धिरत आह-संयोगादिलोपेति । केचित्तु एव-

द्राम्यग्रामापादेर्वा प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्विर्वचनादीनि च ॥ * ॥

द्विर्वचनादीनि च-[प्रयोजनानि] न पैठित-
व्यानि भवन्ति । पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि
भवन्ति ॥

किमविशेषेण ? । नेत्याह ॥

॥ * ॥ वरेयलोपस्वरवर्जम् ॥ * ॥

वरेयलोपं स्वरं च वर्जयित्वा ।

(उ०) भाष्ये-वरेयलोपस्वरवर्जमिति । सर्वानु-
स्वारदीर्घादयः साहचर्यान्निपादिका एव गृह्यन्ते इति भावः ।
नन्वेवं यदन्ताणि जन्तप्रकृतिकण्यन्ताहा विधि अशंशमि
अशंशमीत्यादौ दीर्घो न स्यात् । णिलोपाऽहोपयोः स्थानिव-
त्वादिति चेन्न । गेर्णिच्युपसङ्गवानादशमीत्यस्य सिद्धेः ।
अशंशमीति तु यद्वसुगन्ताण्येव भविष्यति । न हि यद्-
यद्वलुकोः स्वरं रूपे वा विशेषः । प्राक्वितित्यादौ विहित-
विशेषणाभयणात् दीर्घ इति दिक् । अन्ये तु तृतीयषष्ठाध्या-
यस्थभाष्यप्रामाण्यात् दीर्घमन्युपलभ्यन्ति । एतच्च तत्रैव
निरूपयिष्यामः ।

[प्रतिप्रसववार्तिकम्]

॥ * ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-
णत्वेषु ॥ * ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादि-
लोपलत्वणत्वेषु ।

संयोगादिलोप-काक्यर्थम् वास्यर्थम् ।
'स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे'ति लोपः प्राप्नोति ।

(उ०) भाष्ये 'काक्यर्थमिति । न च स्कोरिति सूत्रे
अलृप्प्रहणापकर्षेण अलृप्तसंयोगस्यैव प्रहणात् प्रकृते न दोष
इति बाध्यम् । 'अलो लोपः संयोगान्तलोपः' इत्यादिमिक-
भाष्येण संयोगादिलोपे तदसंभवबोधनात् । निपादां बहि-
रह्नाऽसिद्धत्वाप्रसङ्गेति भाष्याभिप्रायः ।

[उदाहरणभाष्यम्]

लृप्तं-निगार्यते निगाल्यते । 'अखि
विभाषे'ति लृप्तं न प्राप्नोति ।

(उ०) निगाल्यत इति । नन्वत्रान्तरह्नादेव
लृप्तं सिध्यतीति बाध्यम् । सपदसत्ताध्यायीस्थकार्वाप्रभृति-
भोग्यतया तदप्रभृतेः । निपादां तत्परिमर्शाऽप्रसङ्गः ।

२ 'दीनि च नारब्धव्यानि । ३ 'लोपे' ।

न च प्रत्ययलक्षणम्, अन्वितात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थताया एव आप्यसंमतत्वात् ।

[लघोदाहरणमाश्रयम्]

णत्वम्-माधवपत्नी व्रीहिवपनी । 'प्राति-
पदिकान्तस्ये'ति णत्वं प्राप्नोति ।

[न पदा तद्विर्वचन] ॥

(प्र०) माधवपत्नीति । समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्धीबु-
त्पत्तेः प्राक्समासविधानात् प्राप्नोति ॥

(उ०) ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि भाष्यशब्दस्य वपनी-
शब्देन समासे समासान्तो नकारो नेति णत्वं न स्यादत
आह-वीहृत्पत्तेरिति । [सुवृत्तत्वेऽप्युपलक्षणम्] । 'गति-
कारकोपपदानां कृद्वि'रिति वचनादिति भावः । न च बहि-
रङ्गाऽसिद्धत्वेनैदं सिद्धम्, त्रिषाचां तदप्रवृत्तेरिति दिक् ।

द्विर्वचनेऽपि ॥ १ । १ । ५९ ॥

(प्र०) द्विर्वचने ॥ अन्वः परस्मिन्धि-
त्यत्र योऽनादिष्टाद्वः पूर्वं इति स्थितम् । साच्यस्य
च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाऽभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं
विधीयते । अथापि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे
प्राप्तिः स्यात्तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेध-
प्रसङ्गादिदं वचनम् ॥

(उ०) द्विर्वचनेच ॥ अथाधीति । प्रौढिवादोयम् ।
तत्पक्षस्याऽस्थितत्वात् । नपदान्तसूत्रे आठमिकद्विर्वचनस्यैव
ग्रहणम् ।

[आक्षेपसाधकनार्तिकम्]

॥ * ॥ आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः
द्विर्वचनम् ॥ * ॥

आवेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः ॥
किंवतः ॥ आदेशवतः । द्विर्वचनं प्राप्नोति ।

[प्रत्याक्षेपमाश्रयम्]

तत्र को दोषः ? ।

[दोषद्विवातिकम्]

॥ * ॥ तत्राभ्यासरूपम् ॥ * ॥

तत्राभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति ।

(प्र०) आवेश इति । कार्यादिदेश इति पूर्वः

१ कश्चित् । २ तत्त्व-इत्यः । ३ इतीत्यस्य बोध्य-
मिति शेषः । ४ 'च' । ५ छत्रं स्यात् । ६ कश्चित् ।

पक्षः । चक्रतुरित्यत्र यणादेशो कृते एकाचो विधीय-
मानं द्विर्वचनमन्यत्वाद्प्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद्यभ्यु-
क्तस्यैव प्राप्नोति ॥

(उ०) वयुक्तस्यैवेति । यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विर्व-
चनं नित्यं तथापि यद्यपि नित्यं इति परत्वात्स स्यादिति
भावः । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्येऽभ्यासरूपं न सिद्धवतीत्येता-
वदेवोक्तम् । न तु निन्यतुरित्यादावियङ् उत्तरखण्डे श्रवणं
स्यादित्यापादितम्, तस्यैऽनित्यत्वेन ततः पूर्वं द्विर्वचनस्यैव
प्रवृत्तेरिति ।

[समुपाधाननार्तिकम्]

॥ * ॥ अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानि-
वद्भावस्य ॥ * ॥

[अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य] ॥
यद्यमजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो—रूपं स्थानिवद्भवतीति ॥ कथं
कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ अजग्रहणस्यैतत्प्रयोज-
नम्—इह मा भूत् जेघ्रीर्यते देधमीयते इति ।
यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽजग्रहण-
मर्थवद्भवति । अथ हि कार्यं, नाऽर्थोऽ
जग्रहणेन । भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम् ।

(प्र०) अथ हीति । कार्यादिदेशो हि प्री भूमीति
भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमजग्रहणेन । नन्वाजग्रहणस्य
प्रयोजनं भवेत् कसौ 'घसिभसोर्हील'त्युपधालोपे कृते
द्विर्वचनं मा भूदिति । नैतदस्ति । सत्यसति वा द्विर्व-
चने प्वानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात् । छान्दस्यैवोपधा-
लोपः । छन्दसि च दृष्टानुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च
निन्यतुरित्यत्र पूर्वमित्यणदेशे कृते स्थानिरूपादिदेशा-
ज्जीनीति द्विर्वचने 'एरनेकाच' इति यणा बाधितत्वा-
त्पुनरियङ् न प्रवर्तते ॥

(उ०) दुर्लभ्योऽपि विशेषः सूक्ष्मदृष्टं प्रति दुर्बोरोऽत
आह—छान्दस्यैवेति । एवं च 'दाति प्रियाणी'तिवद्विह्वाऽ-
भाव इति भावः । अश्रोपधालोपस्य छान्दसत्वं वदती । कसो-
लौकिकत्वमभ्युपेयम् । ननु सिद्धान्ते द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यर्थ-
स्तदाऽचीति किमर्थम् । अरिषत्तीत्यादिसिद्धये कार्यमनु-
भवतः कार्यिणो निमित्तत्वाभावश्रवणेनाऽत्रापि 'नदभाषीव-
द्वयज्जनानि' इति बाह्यभाष्यरोत्या द्वितीयाजवधिकस्य
घोय' इत्यस्यैव द्वित्वाभावा यः कार्यत्वेन द्वित्वनिमित्त-
त्वाऽभावात्, केन तन्निमित्तादेशे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति

७ अङ्कते-दुरिति । ८ वदता-कैवटेन ।

९ कथमिति । अस्य 'एवं नैत्यादिः ।

चेन्न । द्वितीयहृत्पदान्तस्यैव द्वित्वमिति मते तत्सत्त्वात् । अत एव प्रातिशब्दस्यैव उक्तम्—‘स्वान्तरे म्यकन्नान्युत्तरस्ये’ति । अरिपतित्यादौ ‘रि’इत्यस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य सनवयवतया सनो द्वित्यानुभवेन तत्रिमित्त्वाऽभावादिति दिक् । बाह्यभाष्यरीत्या त्वभिज्ञे इति व्याख्येयं बोध्यम् ।

[तद्व्युत्पत्तिकम्]

॥*॥ तत्र गाडप्रतिषेधः ॥*॥

तत्र गाडः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधि-
जने । इधर्णाभ्यासता प्राप्नोति ।

(प्र०) अधिजग इति । कृते एकादेशे गणिति
प्रक्रियाप्रयोगे बोध्यम् । इकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य
गाड् भवत्यजादेशः ॥

(उ०) ननु क्तिटि निर्वायमानस्य गाडः कथमप्यादेश-
त्वमत आह—कृते इति । इकारस्येति । प्रकृतसूत्रे
प्रयोगे निवर्त्यस्यैव स्थान्तिवेन ग्रहणमनः परस्मिन्नि-
वदिति भावः ।

[समाधानरथापकभाष्यम्]

न वक्तव्यः । ‘गाड्क्लिटी’ ति द्विलका-
रको निर्देशः । लिटि लकाराद्वाचिति ।

(उ०) द्विलकारक इति भाष्ये । एवं चोऽपि नावमिति
भावः । एवं चैव इदमन्तग्रहणभ्यावर्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति
बोध्यम् । न च सिद्धान्ते ‘आर्धधातुके क्तिटि’ त्यादीनां तत्र
विषयसप्तमीत्वेनाऽनैमित्तिकत्वान्न तत्र दोष इति वाच्यम् ।
विषयसप्तमीत्वेऽपि बुद्धिकृतेनिमित्तत्वस्य दुर्भारत्वेन सनिमि-
त्तकत्वमस्येवेति भाष्याशयात् ।

[इधर्णवातिकम्]

॥ * ॥ कृत्येजन्तदिवादिनामधातुध्व-
भ्यासरूपम् ॥ * ॥

कृत्येजन्तदिवादिनामधातुध्वभ्यासरूपं
न सिद्ध्यति । कृति—अचिकीर्तत् । कृति ।
एजन्त—जगले मस्ते । एजन्त । दिवादि—दुष्य-
पति सुस्यूपति । दिवादि । नामधातु—भव-
नमिच्छति भवनीयति, भवनीयतेः सन्
विभवनीयति ॥

(प्र०) कृत्येजन्तेति । अवि योऽजादेशः स

१ तस्य निमित्तानामभ्यन्तद्वित्वर्थः । २ ‘गाडःप्रति’ ।
३ एवं च—तावत्तथावा गाडदेशे च । ४ एवं च
नन्वाऽनिमित्तानामभ्यन्तद्वित्वभावेन । तत्र—गाडक्लिटीत्यत्र ।

द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते ।
जगल इति । शित्सदृशे वात्यमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः ।

(उ०) अत्र पञ्च पक्षाः—अवि योऽजादेशः स द्वित्वे
कार्ये स्थानिवदित्वेकः । अजादौ प्रत्यये योऽजादेशः स द्वित्वे
स्थानिवदिति द्वितीयः । द्विर्वचनशब्दस्याधिकरणशब्दन्त-
त्वादृशोऽभावनन्तत्वाद्वा द्वित्वनिमित्तेऽवीत्यादौ तृतीयः ।
द्वित्वनिमित्तेऽपि आदेशनिषेध इति चतुर्थः । द्वित्वनिमित्तेऽ-
पि योऽजादेशः ॥ स्थानिवत्, न भवति वा, द्वित्वे कार्ये
इति पञ्चमः । तत्रात्र दोषोद्धारनमित्याह—अवीति ।
कृतेरुपधायाधेतीत्यम् । तस्य च निमित्तमित्यजाऽप्यादे-
शता, अङ्गादित्ये प्रत्यये तद्विधानात् । नन्वात्वं कथमप्यादे-
शोऽनैमित्तिकत्वादत आह—शित्सदृश इति । शिदिति
तत्पदार्थः । इत्संश्लेषकारादप्रत्ययमिन्नप्रत्यय इत्यर्थः ।
अन्तरङ्गात्तत्प्रादिषु एषि च कृते आत्वमिति भावः ।
द्वित्वेः सनि सनीकन्तेतीडमावपक्षे हल्न्ताद्येति कित्ते
ज्जोरित्युक्तिरिति मन्थयोरिति द्वित्वे रूपम् ।

[समाधानमाध्यम्]

एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि ॥

[द्वितीयपक्षनिरासवार्तिकम्]

॥*॥ प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातु-
ध्वभ्यासरूपम् ॥*॥

प्रत्यय इति चेत्कृत्येजन्तनामधातु-
ध्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । दिवाद्य एके
परिहृताः ।

(उ०) द्वितीयं निराकरोति भाष्ये—प्रत्यय इति
वेदिति ।

[तृतीयपक्षज्ञाकारेण समाधानमाध्यम्]

एवं तर्हि—द्विर्वचननिमित्तेऽव्यजा-
देशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि ॥

(प्र०) द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे
जगल इत्यपरिहृतम् । उत्तरत्र तु परिहरिष्यते ॥

[तद्व्युत्पत्तिकम्]

स तर्हि निमित्तशब्द उपदेयो नञ्-
न्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते ॥

[समाधानमाध्यम्]

अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो

दोषः—स्थानिवत्प्रत्ययस्यैव दोषः । ५ बुद्धिकृतेति ।
तद्वाच्यमाश्रित्येन तद्बुद्धिमाश्रित्यमात्रकृत्येऽर्थः ।

६ ‘कृत्येजन्त’ । ७ कथमावय इत्यर्थः ।

गम्यते । तद्यथा-‘दधिप्रपुसं प्रत्यश्चो ज्वरः’ ।
ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । ‘नङ्गलोदकं
पादरोगः’ । पादरोगनिमित्तमिति गम्यते ।
‘आयुर्धृतम्’ । आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥

(प्र०) दधिप्रपुसमिति । समाहारद्वन्द्वः ।
कर्मधारयो वा । दध्यैव विशिष्टावस्थायुक्तं ‘प्रपुस’-
मुच्यते । तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाऽजैव
द्विर्वचनमुच्यते । अथ वा अधिकरणे ल्युट् । द्विरु-
च्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम् ॥

(उ०) प्रपुसमिति । ‘प्रपुस’मिति पाठान्तरं ।
तुपुसमिति च । कर्मधारयमुपपादयति—दध्यैवेति ।
विशिष्टावस्थेति । रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः । आद्ये
प्रपुसं फलविशेषः । द्वितीये समासाऽभावेऽपि न क्षतिरिति
बोध्यम् । तद्रूपारोपेणेति । दृष्टान्तवलेन तथैव लाभात् ।

[परिहारान्तरभाष्यम्]

अथ वाऽकारो मन्वर्थीयः । द्विर्वचन-
मस्मिन्नास्ति सोऽयं । द्विर्वचनोद्विर्वचने इति ।

(प्र०) एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह-
अथ वाऽकार इति ।

(उ०) ननु दृष्टान्ते लक्षणायाभ्यभिचारेण कार्य-
जननप्रतीतिः प्रयोजनम्, प्रकृते च न किञ्चित्तथेति लक्षणा
दुरुपपादेत्यत आह—अथवेति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

एवमपि न ज्ञायते-कियन्तमसौ काल-
स्थानिवद्भवतीति ॥

(प्र०) एवमपीति । एकत्वाद्विर्वचनशब्दस्य
तस्य चाऽज्विचशेषणे उपयुक्तत्वात्कालावधारणाऽभावः ॥

(उ०) कालेति । द्विर्वचनविधानसमय प्रवेत्यवधार-
णाऽभाव इत्यर्थः । एवं चैव चक्रतुरित्याशसिद्धिः, पुनर्यथादेशा-
नापत्तेरिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

यः पुनराह ‘द्विर्वचने कर्तव्ये’ इति, कृते
तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति ।

[चतुर्थपक्षान्नोकारभाष्यम्]

एवं तर्हि-प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुव-
र्तिष्यते ॥ क प्रकृतः ? ॥ ‘न पदान्तद्विर्वच-

१ तत्रेति । अचीत्यर्थः । २ फलेति । ‘किरी काकडी’ ‘फूट’
इति प्रसिद्धः । ३ लक्षणायाः । ४ एवंचेति । अवधारणाऽभा

नेति । द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशो न
भवतीति ।

(प्र०) एवं तर्हि । स्थानिवदिति नानुवर्तते
इति भावः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

एवमपि न ज्ञायते-कियन्तमसौ काल-
मादेशो न भवतीति ।

[समाधानभाष्यम्]

यः पुनराह-द्विर्वचने कर्तव्य इति ।
कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति ।

[पञ्चमपक्षाभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हि-उभयमनेन क्रियते-प्रत्ययश्च
विशेष्यते, द्विर्वचनं च ।

(प्र०) प्रत्ययश्चेति । द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याशि-
मत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् । अचीत्येतच्च तस्य ।
तदादिविधिमवत्यजादविति ॥

(उ०) ‘प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं चे’त्यस्य
‘चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यते’ इति शेषः । तत्राऽश्रुतस्य प्रत्य-
यस्य कथं विशेष्यत्वेमत आह-द्विर्वचनेति । अचीत्युपा-
दानात्पाठमिह द्विर्वचनं । तच्च प्रत्यये इति । तेन तद्वाचक-
प्रत्ययपदोक्षेप इत्यर्थः । तत्रावभाषितामात्रेण निमित्तताया
आभयणात्सम्यक्कृतस्य द्वित्वेऽपि तदाक्षेपः । स चाऽचीत्यस्य
श्रवणात्सतम्यन्तस्यैवेति भावः । अचीत्येतच्च तस्येति ।
विशेषणमित्याहुष्यते । तदादिविधिरित्यस्य ‘तेने’त्यादिः ।
तदयमर्थः-द्विर्वचनमिच्छाऽजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेशः स्था-
निवत्, द्वित्वे कर्तव्ये इति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? ॥

(प्र०) कथं पुनरिति । विरुद्धत्वादनयोरर्थयो-
रेकेन द्विर्वचन इत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः ॥

(उ०) विरुद्धत्वादिति । एवं चैव सहविरुद्धाऽभा-
वान्नैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

लभ्यमित्याह । कथम् ? ॥

॥ * ॥ ‘एकशेषनिर्देशात्’ ॥ * ॥

एकशेषनिर्देशोऽयम्—द्विर्वचनं च

वेनेत्यर्थः । ५ विशेष्यत्वम्—तन्निरूपितं विशेष्यत्वम् । ६ चस
=आक्षेपश्च । ७ एवञ्च—विरुद्धत्वे चा । ८ इदं भाष्यमित्यर्थः ।

द्विर्वचनञ्च द्विर्वचनम् । द्विर्वचने चैकतन्त्रे
द्विर्वचनेऽचिप्रत्यय इति । द्विर्वचननिमित्ते-
ऽचि स्थानिवद्भवति ।

(प्र०) एकवचननिर्देश इति : सहविवक्षाभा-
वेऽपि 'सरूपाणां'मित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावलक्षण-
ज्ञत्वात्तस्येति प्रयोगोक्तम् । विभक्त्यन्तयोश्चैकशेष-
विधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विर्वचनाऽभावः । अथवैक-
शेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्लक्ष्यते ॥

(उ०) प्रागेव-सर्वादीनात्यत्र । नन्वेकशेषे द्वि-
वचनापत्तिरित्यह-विभक्त्यन्तयोरिति । परिभाषाव-
च्छास्त्रमात्रोपयोगिवादि भावः । प्रातिपदिकानामेवैकशेषं
ऽप्याह-अथवेति । 'नोक्तोत्पलरूपमिनी नेत्रे तनुर्वे'तिवदिति
भावः । क्रमेण बोधादत्रलुत्तिर्बोद्धारं प्रति, उच्चारयितुस्तन्त्रम् ।
इह निमित्तशब्देन साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोजकम्,
न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । तद्भावमावितामात्रेण निमित्तत्व-
स्येहाऽङ्गीकारात् । अत एव 'चक्रतुरित्युदाहरणसङ्गतिः ॥

[पञ्चमपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति
चेणौ स्थानिवद्भवनम् ॥ * ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति
चेणौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अवनुना-
वयिषति अवचुक्षावयिषति ।

[समाधानमाध्यं वार्तिकम्]

न वक्तव्यः ।

॥ * ॥ ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ
स्थानिवद्भावस्य ॥ * ॥

['ओःपुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानि-
वद्भावस्य'] यद्ययम्- 'ओः पुयण्ज्यपरे'
इत्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो-भवति णौ
स्थानिवदिति ।

(प्र०) ओः पुयण्जिष्विति । नहि णौ कृतस्य
स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उव-
र्णान्तोऽभ्यासः संभवति । 'पिपविषते' 'यियविषती'
त्यत्रैवानेन स्थानिवद्भावात् । तत्र पु इति वर्गग्रहणा-
द्यणिगति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्यौ कृतस्य

स्थानिवद्भावोऽनुमीयते । ननु तत्र णाविति नास्ति
तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु निनवनीयि-
षति दिद्वनीयिषतीत्यादावपि । नैतदस्ति । येन
नाव्यवधानं 'मित्येकेनैव' प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रय-
णाण्येव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात् ॥

(उ०) स्त्रोक्तसर्वेष्विवस्यस्य, पुयण्जिष्विति भाष्ये
निर्धारणसमाप्तिर्देशस्य च कृत्यमाह-पिपविषति इति ।
अनेन-द्विर्वचनेऽचोत्यनेन । न चोन्नोत्तरखण्डे जातयो-
चोरचः परस्मिन्निमित्ते स्थानिवत्त्वेनाऽवर्णपरत्वाऽभावकथमोः
पुयण्जिष्वस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतत्सुशरस्मसामर्थ्येनैव
तदप्रवृत्तेः । स्मिपृच्छति सनीवन्तेति चोमथष्टे । नन्ववर्ण-
परपुण्यज्यो णौ प्रत्ययान्तरे च संभवन्ति तत्कथं णावित्यु-
क्तमित्याशङ्कते-नन्विति । येन नैति । प्रकृतस्यैव पर-
स्मिन्निमित्तं वर्तते । तेन द्विर्वचननिमित्तेऽजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्त-
रेणाऽव्यवहिते परे सति योऽजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः ।
तत्रैनेन ज्ञापकेन व्यापये प्रवृत्तिर्ज्ञायते । प्रत्ययस्यैव
धानं विना वर्गादीनामुदाहरणाऽसंभवेन येन नाव्यवधान-
न्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्तिः । स च णिरेव संभवतीति
भावः । न चोत्तराज्जुअभयुष्टम्भादिभ्य आचारः(किपि
सनि इटि द्वित्वं गुणाद्यभावात् उरुविषतीत्यादिर्वित्वाथै वर्गा-
दिग्रहणं चरितार्थम् । किंच भ्वादिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे
किपि सनि विभविषतीत्यादौ चरितार्थमिति कथं ज्ञापकत्व-
मिति वाच्यम् । 'समिग्रहे'त्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य 'एका-
च उपदेश' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेण तु तेन
निर्धेनेनो दुर्लभत्वादेष्टमनभिधानाच्च । विचोऽसावत्रिक-
त्वाच्च । एतेन द्वयोर्दिभ्य आचारकिपि सनि दिद्विषतीत्या-
दायेकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपारम्भम् । भाष्ये णौ
स्थानिवदिति । अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणे 'यस्माद्विहित-
स्तदाद'रित्यस्योपरिस्थत्वात् तस्याचो णनिमित्तकादेश इत्य-
र्थः । यदि त्वनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या
नोपरिस्थितिः । अत एव 'हरवस्य पिती'त्यादौ न तदुपरिस्थिति-
रित्युच्यते तर्हि मास्तु । णौ पर इत्यर्थे रेफेण व्यवधाना-
त्पुस्कारविषतीत्याद्यसिद्धिरिति बोध्यम् । ज्ञापनफल-तुताव-
यिषतीत्यादि ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्येतज्ज्ञाप्यते-अचिकीर्तत-अत्रापिप्राप्नोति ।
[समाधानमाध्यम्]
तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ।
(उ०) तुल्यजातीयस्येति । प्वादिषदित्वात्त्व-
च । ॥ अनेन-पुयण्जिष्विति ज्ञापकेन । तत्र-व्यापये प्रवृत्ति-
ज्ञापने । ८ सच-प्रत्ययश्च । ९ एतेन-इदंज्ञानामनभिधानेन ।

१ 'नक्ष' । २ 'कचिप्र' । ३ तथाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । ४ तुतं ।

५ 'वद्भवतीति । ६ अत्र-यियविषतीत्यादौ । ७ तत्र-तथा सूत्रार्थे

तुल्यस्याऽच आदेश इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्य षष्ठ्यन्ताऽच इत्य-
नेनैवान्वययोग्यत्वादिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कश्च तुल्यजातीयः ? ॥

(३०) अन्तत्वेन तुल्यत्वं कृतेरपीति पृच्छति-कश्चेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

यथाजातीयकाः पुण्यजयः ।

(३०) उत्तरपति-यथामातीयका इति । आदि-
वर्तितत्वात् च इत्यर्थः । आदिभिरचस्तुल्यत्वाऽसंभवात् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

कथं जातीयकाश्चेति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अवर्णपराः ॥

(३०) अवर्णपरा इति । अवर्णं परस्वसंपादकादेश-
स्थानिन इत्यर्थः । एवं चाऽवर्णपरस्वसंपादकादेशस्थानित्वेन
तुल्यतेति भावः । एवं चीननत् ओजदित्यादि चित्यर्थमेव ।
किंच यत्र दिक्चौ परभाग्यपादोऽवर्णस्तथेदमिति 'द्विर्व-
चनेऽचोऽस्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थितमिति माधवोक्तं कथं
माध्याह्नमितिपि चित्यर्थमेवेत्याहुः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कथं जग्ले मल्ले ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

अनैमित्तिकमात्रम्, शिति तु प्रतिषेधः ।

(३०) अनैमित्तिकमात्रमिति । अत एव 'ह्वावा-
मश्चेति हेनः कमाधनार्थं पुनरप्यविधानं चरितार्थमिति
परुदासपक्षेऽप्यदोषमादेवं इत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

(प्र०) कानिपुनरिति । अन्यथा सिद्धत्वात्प्रश्नः ।

[समाधानभाष्यम्]

पपतुः पपुः । तस्थतुस्तस्थुः । जग्मतु-
जग्मुः । आटिटत् आशिशत् । चक्रतुश्च-
क्ररिति । आहोपोपधालोपाणलोपयणादे-
शेषु ह्रस्वेध्वनचक्रत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति ।
स्थानिवद्भावाद्भवति ।

(३०) अन्तचक्रत्वादिति । आटिटदित्यत्र णिलोपे
भातोद्वितीयस्याऽङ्गकृतित्वादित्यर्थो बोध्यः ।

[समाधानद्वेषभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषे-
धेनाप्येतानि सिद्धानि ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यति
ह्याचार्यः-द्विर्वचनं यणयथायावादेशाहो-
पोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः' इति ॥

(प्र०) पूर्वविप्रतिषेधेनापीति । अपूर्वो वाच-
निकः पूर्वविप्रतिषेधः । न हि नित्यानामाहोपादीनाम-
नित्येन द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः । अथ
नित्यतुरिति कथं, नह्यत्रेयङ् परिगणितः । एवं तर्हि
'प्रकल्प्य चापवादविषय'मिति न्यायाद्यणाऽत्र भवि-
तव्यमितीयङ् न प्रवर्तत इति द्विर्वचने कृते 'एरने-
काच' इति यणा सिद्धम् ॥

(३०) पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि । द्विर्वचने-
ऽचीति सूत्रसाध्यानि, णी रथानिवदिति शापकसाध्यानि
चेत्यर्थः । न हि निश्चयानामिति । आहोपादीनामित्यर्थः ।
द्विर्वचनेऽचीत्यादेरभावे द्विर्वचनमनियम् । भाष्ये-
वक्ष्यति हीति । दाधाम्साहानिति सूत्रे । यणात्र भा-
ष्यमिति । यदोयङ् स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्सम्भावना-
सत्त्वादित्यर्थः । जग्लाकित्याद्यर्थे वृद्धिपाठोऽप्यत्र बोध्यः ।
वस्तुतोऽत्र यणादिग्रहणं अन्वधानिकस्य द्विर्वचनात्परस्य
विषेष्टपलक्षणं बोध्यम् ।

[आरम्भवादिनः समाधानस्थापनभाष्यम्]

स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

(३०) सूधारम्भवादी आह-सपूर्वविप्रतिषेधइति ।

[तृतीयस्य प्रश्नभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

(३०) उभयोः समतया तृतीयः पृच्छति-किं पुनरिति ।

[समाधानभाष्यम्]

स्थानिवद्भावा एव ज्यायात् । पूर्वविप्र-
तिषेधे हि सतीदं धक्तव्यं स्यात्-'ओदौदौ-
देशस्य उद्भवति चटुतुशरद्विरभ्यासस्ये'ति ।

(प्र०) ओदौदौदेशस्येति । ओदौतारादेशो
यस्मिन्नात्र तस्य योऽभ्यासश्चटुतुशरादित्स्य योऽका-
रस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः । अथा नुशाद्विषति

ऊर्णनावयिषति नुनावयिषति नुतावयिषति पुस्फ-
रयिषति । अत्र चिस्फुरोर्णावयिषीकारस्यात्वम् । अत्र
च यद्यपि खयः शेषे कृते अभ्यासस्य कारादित्वं
नास्ति, तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽस्ति । एतेष्व-
न्तरङ्गत्वान्प्रागेव द्विवचनादुच्चावादेशयोः प्रवर्तनादिव-
र्णान्तरायाभ्यासस्य प्राप्तायामुत्वं विधीयते ॥

(३०) स्थानिवन्नाव एव ज्यायानिति । अयं
भावः—अयं पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा ।
नाथः, विभवनीविपतीत्याद्यभिप्रायैः । किन्नेष्टाऽनष्टवि-
वेकस्य लक्षणेकचक्षुर्भेदोऽयत्वेन सदैवैव पूर्वविप्रतिषेधवच-
नस्यावश्यकत्वेनेह नित्यान्तरङ्गभावान्नरां वचनावश्यक-
त्वेन कः सुत्रमतापेक्षया लाघवमिति । अन्ये दूषणमाह—
ओदौदादेशस्येति । अत्र समानाधिकरणस्यह्युक्तौकारे
नुशावयिषतोऽपि दोषः । स्थानिवत्त्वं त्वत्त्वविशेषात्संज्ञत-
आह—ओदौतादेशो यास्मिन्निति । इदमेव शापकम-
न्तरङ्गाणामिदमनाधिकमिति न विभवनीविपतीत्यादौ दोषः ।
अत्र सनीत्युक्तोऽपि पूरणीयः । अन्यथा दिवदनीविपतत्या-
दौ अनेनोक्त्यापत्तिः । तत्र कृते तु निर्दिष्टपरिभाषयाऽनेक-
व्यवधानात् तत्र दोषः । एकशिवव्यवधानं तु 'देन नाव्य-
वधानं' न्यायेन सञ्ज्ञत एव । नन्विदं वचनं नोः भोज-
णानि चङि सनि वाऽभोजवत्-विजावयिषतीत्यादौ अतज्या
मम् । न च चकार ऋ पाठः । गुह्यगुह्यं (शाच चङि
सनि वाऽज्जावदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न, जोनं शयय-
पि बाध्यत्वम् । ओदौतोः किम् ? । चित्तादिवयति । चि-
त्त्यादि किम् ? । बिम्बावयिषतीत्यादि । यद्यपि च्छेदने
विच्छासति इत्यत्रैवातिशयसक्तम्, तथापि भोत्साहचर्यादौ-
कारोऽपि लाक्षणिक एव गुह्यते तदादेशो वा ओदादेश
साहचर्यादेव गुह्यत इति न दोषः । ऊर्णनावयिषतीति ।
यद्यपि 'पूर्वशासिद्धीयमदित्वे' इत्यस्याऽनित्यतया गुह्यत्वस्यैव
हित्वाऽभ्याससंज्ञामवृत्तिकाले द्वादित्वाभावः, तथाऽपि
हित्वा कृतेऽपि द्वित्वनिष्पन्नस्य कार्यं कर्तव्यं पूर्वशासिद्धीय
स्याऽसिद्धत्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्वकल्पने मानाऽभावाच्चै-
तमवृत्तिकाले द्वादित्वमस्त्येवेति बोध्यम् । अभ्याससंज्ञा
प्रवृत्तिसमये इति । एवं नैयाससंज्ञामवृत्तिसमये
परिनिष्ठितवचनं वा यत्र उदुतुग्रादिवं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति
भावः । तत्राऽन्तोदाहरणं नुशावयिषतीत्यादि । नहि तत्रा-
वकाले तत्त्वं, 'क्षु' इति कवर्गादित्यादिशाहुः ।

[उत्त्ववादिभाष्यम्]

ननु च त्वयाऽपीषं वक्तव्यम् ।

१ 'काले' । २ अर्थ—वाचनिकः । ३ अभ्यास उकार-
अव्ययपत्तेरित्याशयः । ४ इदमेव—उत्त्वविधायकमेव ।
इदं—पूर्वविप्रतिषेधवचनम् । ५ इव—उत्त्वविधायकेश्च ।

(प्र०) ननु च त्वयापीति । ओः पुण्यजि-
वित्ति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । उत्त्ववादी तु
ओः पुण्यजोति न पठति, सन्यत इतीत्यस्य सिद्धत्वात् ॥

(३०) ननु चेदित्वनिमित्तात्त्वाऽभावेन स्थानिवत्त्वा-
ऽभावादिभावविषयीत्यादि सिद्धमिति त्वयाऽपीत्युक्तमत
आह—ओःत्विति । नुशावयिषतीत्यादिसिध्यर्थमित्यर्थः ।

[उत्त्ववादिभाष्यम्]

परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्ववतीति ।

(प्र०) परार्थमिति । इत्त्वार्थम् । प्रसङ्गात्
ज्ञापकम् । त्वया त्वपूर्वमुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(३०) परार्थमित्यत्र परशब्देन शापकपेक्षया पर-
मित्वं भिन्नमित्याह—इत्त्वार्थमिति । द्विवचनेऽपीति
स्थानिवत्त्वात् पिपतिपते विधिविपत्तित्याद्यर्थमित्यर्थः । प्रस-
ङ्गादिति । वर्गप्रत्याहारजन्यत्वादित्यर्थः । सन्यत इद्वव-
तीति । 'बहिर्गतमित्वमिहानुवक्तुमानं परार्थं भविष्यतीति'
आशयेऽन्वयः । तत्र 'सन्यत' इत्यभिधानं स्वरूपेणैवत्वमपूर्वं
न भवतीति प्रदर्शनाय, तदुक्त्याह—अपूर्वमुत्त्वमिति ।

[उत्त्ववादिभाष्यम्]

ममापि तत्त्वं पक्षुर्गार्थं भविष्यति
'उत्परस्यातस्ति चेति ।

(प्र०) ममापीति । उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यम् ।
नन्दवाधिकावयये उपजीव्यत इत्यर्थः । तत्रायं न्यासः
'उत्परस्यातः' 'ति च' 'ओदादेशस्य उदुतुग्रादेः'
इति । अभ्यासस्येति वर्तते ।

(३०) अपूर्वत्वदभावभावेन वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति
मन्वानस्तद्विधयितुमाह पर—ममापि तद्वत्त्वमिति ।
तथाचष्टे—उत्त्वमपीति ।

[उत्त्ववादिभाष्यम्]

इत्त्वमपि त्वया वक्तव्यम् । यत्समाना-
श्रयं तदर्थम्—उतिपपचिपते संशियविप-
तीत्येवमर्थम् । तस्मात्स्थानिवदित्येष एव
पक्षो ज्यायान् । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्या-
ध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाहिकम् ।

(प्र०) इत्त्वमपीति । यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति

तत्र तु—तथापूर्वेकतेतु । ६ एवञ्च—अत्र तथा सत्ये च ।
७ इह—ओः पुण्यजितिसूत्रे ।

सम्पन्नाभ्यन्तत्वात् । पश्यतेयैति च सन्नि 'स्मिपूवृज्ज्वा' सन्नि 'सन्निवन्तये'ति चेति कृते परत्वादुपः । पूर्ववि-
प्रतिषेधादवेद्यात् पूर्व दिवंचनमितीत्वं वक्तव्यम् । त-भा-
दिति । नन्वसत्त्वस्मिन् सूत्रे ओः पुन्यजीति ज्ञापक-
मेवं समर्थमिष्यते-अन्तराग्नौ नित्यं विधिदिवंचनेन
प्रतिषिध्यत इति तत्र दिवंचने कृते यथाप्राप्तं भविष्यति ।
तदुक्तम् । यदि सामान्येन ज्ञापकमाधीयते-अचि-
कीर्तदित्यत्रापि पूर्व दिवंचनप्रसङ्गादनिष्टरूपप्राप्तिः ।
अथ तुल्यज्जीवापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते, यथोक्तं
माध्यकारेण, तथा सति चक्रतुरित्यादि न सिध्यतीति
सूत्रमेव कर्तव्यम् । यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञाप-
कमाध्यवर्णीयं तुल्यज्जीवापेक्षमिति सर्वैर्लक्ष्यसिद्धिः ॥
इत्युपाध्यायैष्यत्पुनरुक्तैर्न कृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ *

(३०) नापूर्वतदभाषमाणेन वैषम्यमभिप्रेतम्, किंतु
गौरवतदभाषाभाषिति दर्शयितुं भाष्ये---इत्थमधीति ।
तदुपपन्नमिति-ब्रूयति । 'गुणायदेश्यो'रिति शेषः ।
वक्तव्यमिति । 'यो'नेति वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वसतीति ।
असत्त्वपौल्यः । ब्रूयति । यत्तु परत्वाऽभावेन सन्त्वाभावोऽ-
न्विनीर्तदित्यत्र दोषः, हिदवनीविपरीत्यादावपि दोषो
नोभ्यः । अथ गृह्येति । अन्वेषणत्वं यत्राभ्यासोत्तर-
कण्ठावर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठिरूपे वा,
तत्र दिवंचनेनाऽतस्तद्वनित्येवाप्येते हत्यर्थः । चक्रतुरिति ।
हिदवनीविपरीत्यादावसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । इति श्रीज्ञान-
महोदयसतीर्थचंभनगोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपेऽहोते
प्रथमस्य प्रथमेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अथ नवममाह्निकम् ।

अदर्शनं लोपः ॥१११५९॥

[॥*॥ लोपसंज्ञायामर्थसंज्ञाकरणम् ॥*॥]

[लोपसंज्ञायाम्] अर्थस्य संज्ञा
कर्तव्या, शब्दस्य मौ भूदिति ।

(प्र०) अदर्शनं लोपः । अर्हस्वेति । 'स्व'
स्म'मिति वचनच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः ॥

(उ०) अदर्शनं लोपः । नन्वपस्यादिवदर्शयोऽ-

दर्शनशब्द इति सिद्धेवाऽर्थस्य संकेत्यत आह-स्वं रूप
मिति ॥

[॥*॥ इतरेतराभ्यं च ॥*॥]

इतरेतराभ्यं च भवति ॥ का इतरे-
तराभ्यता ? ॥ सतोऽदर्शनस्य संज्ञया
भवितव्यम्, संज्ञया चाऽदर्शनं भाष्यते,
तदेतदितरेतराभ्यं भवति । इतरेतरा-
भ्याणि च कौंयाणि न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) इतरेतराभ्यमिति । विधिप्रदेशोचेत-
बोध्यम्, नाऽनुवादे-चादिकोपे विभाषेत्यादौ ॥

(उ०) नानुवादे इति । तत्र हि न संज्ञाकृतोऽ-
भाव इत्यर्थः ॥

[समाधानमाप्तम्]

॥ * ॥ लोपसंज्ञायामर्थसतोक्तम् ॥ * ॥

[लोपसंज्ञायामर्थसतोक्तम्] किमु-
क्तम् ? ॥ अर्थस्य तावदुक्तम् । 'इतिकरणोऽ-
र्थनिर्देशार्थः' इति । सतोऽप्युक्तं 'सिद्धं तु
नित्यशब्दत्वात्' इति । नित्याः शब्दाः ।
नित्येषु च शब्देषु सतोऽदर्शनस्य संज्ञा
क्रियते, न संज्ञयाऽदर्शनं भाष्यते ॥

(प्र०) इतिकरण इति । इहापि स एवानु-
वर्तते । लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वाऽर्थस्य संज्ञा,
न शब्दस्य ॥

(उ०) भाष्ये-उक्तमिति । नवेति विभाषेत्ये-
त्यर्थः । असत्त्वपदव्यवस्थानुश्रितत आह-लोप इतीति ।
तदर्धान्वययोभ्यताया अर्थे एव सत्त्वाददर्शनशब्दस्य तादृ-
शान्वर्थसंज्ञाकरणे फलाऽभाव इति भावः । प्रसत्त्वऽदर्शन-
स्येत्यर्थलाभार्थं स्थानेपदस्येवास्याप्यनुश्रुतिः सुलभा । लुप्त-
च्छेदन इति भावधानुसारेणान्वर्थत्वाऽसंभवादिति तु भार्य-
तात्वर्थम् । अभावो लोप इत्यवसानसंज्ञासूत्रमाधोक्षे-
दर्शनशब्देन तत्समनियतो वर्णऽभाव एवावेति बोध्यम् ।
स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्यानं यत्तु इति विनापि सिद्धिरिति
बोध्यम् ।

[अक्षेपार्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्या-

न्यत्राऽदृष्टत्वात् ॥ * ॥

१ कचिच्च । २ अर्थस्य-त्वकृपातिरेकाभ्यस्य । ३ दाभा-
ष्यदिति वक्ता शब्दस्य संज्ञातवेवमपि मा भूदित्यर्थः ।

४ शब्दार्थिकं कुतं स्यात् । ५ 'तदितरेतरा' । ६ 'प्रकल्पन्ते' ।

७ कुतं स्यात् । ८ 'विभाष्यते' ।

सर्वप्रसङ्गस्तु भवति । सर्वस्यादर्श-
मस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ।
'सर्वस्यान्यत्राहृत्वात्' ॥ सर्वो हि शब्दो
यो यस्य प्रयोगविषयः, स ततोऽन्यत्र न
हृदयते । त्रपु जतु इत्यत्राणोऽदर्शनम् ।
'तत्राऽदर्शनं लोपः' इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥

(६०) नित्यशब्दाप्रयोगे इतरेतरप्रत्यपरिहारेऽप्यत्र
दोषे इत्याह-यदीति ।

तत्र को दोषः ? ॥

(प्र०) सर्वप्रसङ्गस्त्विति । यदि स्वभावतोऽ-
प्रयुक्तस्याऽन्वाख्यानमात्रं क्रियते, तदा सर्वस्य स्ववि-
षयादन्यत्राऽप्रयोगादस्य दर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥

तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति ।
तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'अचो जिगती'ति
वृद्धिः प्राप्नोति ॥

[तत्पराकरणभाष्यम्]

नैव दोषः । जिगित्यङ्गस्याचो वृद्धि-
रुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्य-
येऽङ्गं भवति । यस्माच्च त्र प्रत्ययविधिर्न
तत्प्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो न
तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥

(प्र०) अणित्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधान-
प्रतिबद्धा । न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम् ।
यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्सोर्विधानम् । न प्रत्यय
इति । णिति वृद्धिनिमित्त इत्यर्थः । यच्चेति ।
शुशब्दे । न तस्मादिति । तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्य-
स्याऽणो विधानं नास्तीत्यर्थः ॥

(६०) अत्र प्रत्ययो नाऽणिवाह-सोरिति । णिति
वृद्धिनिमित्ते इति । अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रायासस्या प्रत्ययपदा-
र्थवैक्याप्रयणाद्वृद्धिविधौ णितप्रत्ययनिरूपिताऽङ्गग्रहणाच्चेति
भाषः ॥

[आक्षेपस्थापनभाष्यम्]

किंप्रस्तुतदर्शनम् । तत्र 'अदर्शनं लोपः'

इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥
'तत्र-प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' । तत्र प्रत्यय-
लक्षणं कार्यं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवती'ति
तुक् प्राप्नोति ॥

(प्र०) अनाङ्गं कार्यं चोदयति-किंप्र इति । त्रपु
इत्यत्र किंपोऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः ।

[सभाषानवार्तिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य
लोपसंज्ञित्वैत ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['प्रसक्ताऽद-
र्शनस्यलोपसंज्ञित्वैत'] प्रसक्तादर्शनं लोप-
संज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । शास्त्रादर्थद्वया प्रसक्तस्य
यददर्शनं तद्दोषसंज्ञं भवति । स्थानेग्रहणमिहाप्य-
नुवर्तते । स्थानं च प्रसङ्गः । तेन प्रसङ्गे यददर्शन-
मिति लभ्यते ॥

(६०) चादिलोप इति सङ्ग्रहायाह-अर्थद्वयेति ।
एकवचनमुत्सर्गं इत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रस-
ङ्गकम् । अथोऽप्येकवादिर्विवक्षित एकवचनादिप्रसङ्गक
इति बोध्यम् । ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेऽत आह-
स्थाने इति । न च विरुद्धता प्रकृत्याक्षेपेणापि तुग्वारयितुं
शक्यः । आक्षेपेः आक्षिप्तस्य शब्देऽन्ये न मानाभावात् ।
अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । किंचानुपपन्नमानेन स्वोपधा-
दकमाक्षिप्यते, यथा पीनत्वेन रात्रिभोजनम् । न त्वैवं प्रकृतै ।
न ह्येतत्सूत्रे आक्षेपं विना पितृकप्रत्ययानुपपत्तिरस्ति । नापि
तदाक्षेपेण तदुपपत्तिः, नापि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहि-
तस्तदादेरित्युपस्थितिः, अनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफला-
यास्तस्या अनुपस्थितौ रित्यावेदितम् । किंचानेव प्रकृतिं विना
प्रत्ययक्षानसत्त्वे व्यभिचारात्तदाक्षेपाऽसंभव इति दिक् । वतु
ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यर्थको ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये
'व्यञ्ज्यलोप' इति पञ्चम्यापत्तिवारणाय 'प्रसक्तस्येत्यावश्यक-
मिति । तन्न । तेन प्रत्यासत्त्या व्यवन्तायं कर्माधिकरणमोरेव
पञ्चमीविधानेनाऽत्राऽप्राप्ते । तत्त्वेति वापत्तिः पञ्चम्या इत्युक्तम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि 'प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवती'-

स्वपिति कृतीति सूत्रे इत्यर्थः । ६ अत्रैव-ह्रस्व पिति
सूत्र एव । ७ प्रसक्तैति । प्रसक्ताऽदर्शनमात्रमित्यर्थः ।

१ अर्थ-वार्तिककृतको दोषः ।

२ कश्चिज्ज । ३ 'सङ्गृह्यत्वात्' । ४ कुतं स्वात् । ५ ह्रस्व-

त्युच्यते-ग्रामणीः सेनानीः-अत्र वृद्धिः
प्राप्नोति ॥

(प्र०) ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुसंनिधा-
नादर्थात्साक्षाच्चाऽणः प्रसक्तोऽस्तीति भावः ॥

(उ०) अर्थादिति । कर्तृलक्षणादित्यर्थः । शास्त्रात्-
कर्मण्यपि सत्यतः । अणः प्रसङ्ग इति । 'यस्मात्प्रत्ययविधि-
रित्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव निर्दिष्ट इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठी-
निर्दिष्टस्य ॥

(प्र०) षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । षष्ठीग्रहणमप्य-
नुवर्तते ॥

(उ०) षष्ठीग्रहणमिति । तच्च षष्ठ्यन्तं वैयधिकर-
ण्येनाऽदर्शनान्वयीति बोध्यम् ॥

[षष्ठीनिर्दिष्टपक्षे दोषदर्शिभाष्यम्]

यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते 'चाहलोप-
पदेत्यवधारणं' चादिलोपे विभाषा'-इत्यत्र
लोपसंज्ञा न प्राप्नोति ॥

(प्र०) चादिलोप इति । ततश्च 'शुक्ला व्रीहयो
भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्ती'ति निषातविकल्पो
न स्यात् ॥

[षष्ठीनिर्दिष्टवादिनः शङ्काभाष्यम्]

अथ 'प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवती'-
त्युच्यमाने कथमेवेतस्तिष्यति ? ॥

(प्र०) अथेति । अत्राऽपि चादीनां शास्त्रा-
भास्ति प्रसङ्गः ॥

(उ०) अत्रापीति । शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाभिमतैति
बोधमिति भावः ॥

[प्रसक्तादर्शनवादिनः समाधानभाष्यम्]

को हि शब्दस्य प्रसङ्गः ? । यत्र गम्यते
चार्यो, न च प्रयुज्यते ॥

(उ०) अर्थतोऽपि प्रसक्तिर्गुह्यत इत्युत्तरम् ॥

[उपसंहारभाष्यम्]

अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं
भवतीत्येव ॥

१ कचिच्च ।

१ 'भवतीति' । २ 'भवतीत्युच्यमाने कथमेवेतस्तिष्यति ।
को हि शब्दस्य प्रसङ्गो यत्र गम्यते चार्यो नतु प्रयुज्यते ।

[दोषस्मारणभाष्यम्]

कथं-ग्रामणीः सेनानीः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

योऽत्राऽणः प्रसङ्गः किपाऽसौ बाध्यते ॥

(प्र०) किपाऽसौ बाध्यत इति । सत्सूत्रिषेति
किपो विधानादणोऽत्र प्रसङ्गाभावः ॥

(उ०) अणोऽत्रेति । 'परिहृत्य चापवादविषय'-
मिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्रुलुपः ॥१॥१॥६०॥

[प्रश्नभाष्यम्]

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) प्रत्ययस्य । प्रत्ययग्रहणमिति । लुगा-
दिविधौ कचित्प्रत्ययः साक्षान्निरिश्यते, कचिदनुवर्तते,
कचित्सामर्थ्यातिप्रतीयत इति प्रश्नः ॥

(उ०) प्रत्ययस्य । ननु लुगादिविधौ प्रत्ययाऽदर्शन-
विधयेषां स्यादित्यर्थं प्रत्ययग्रहेतात्पर्यत आह-लुगादीति ।
साक्षादिति । 'लुगण्यो'रित्यादौ कचिदिति । यथा
'लुग्वादुहे'रित्यादौ कस्येति । कचिदिति । वक्ष्यमाण-
सूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यर्थः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञा-

प्रतिषेधार्थम् ॥*॥

लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते । अप्रत्य-
यस्यैताः संज्ञा मा भूवन्निति ।

(प्र०) अप्रत्ययस्येति । अविद्यमानः प्रत्ययो-
यस्मिन्नदर्शनं इति तदप्रत्ययम् ॥

(उ०) नन्वदर्शनस्येताः संज्ञा इति अप्रत्यय-
स्यैताः इत्यनुपपन्नमत आह-अविद्यमान इति । 'प्रति-
योगविशेषणत्वेनेति शेषः । वस्तुतोऽवसानसंज्ञासूत्रे वक्ष्य-
माणरीत्या प्रत्ययाऽभावस्यैवेताः संज्ञा इति आध्याभिप्रायः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं तद्वितलुकि कंसीयपरश-

व्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥

अस्तु तर्हि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति षष्ठीनिर्दिष्टस्य ॥
यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते '१०॥१॥१॥६०॥' २ 'प्रत्यये सञ्ज्ञानिवेषा' ।

[प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपर-
शव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्] ।

तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम् । कंसीय-
परशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् ।
'लुक्तद्धितलुकी'ति गोरपि लुक् प्राप्नोति ।
प्रत्ययग्रहणान्न भवति ॥ 'कंसीयपरशव्य-
योर्यञञौ लुक्' चेति प्रकृतेरपि लुक्
प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न भवति ॥

(प्र०) गोरपीति । पवेन्द्र इत्यादौ तु 'निदि-
श्यमानस्यादेशा भवन्तीति' वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव
लुग्भवविषयि, न तदन्तस्य । 'गोरतद्धितलुकी'त्यत्र
गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गोशब्दान्तत्वाऽभावात्स-
मासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्या-
दिति चेत्, कृते समासान्ते लुक्स्यादित्यर्थवानेव
प्रतिषेधः । ननु स्वभावतोऽप्रकृतस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञम् ।
न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः । नैष
दोषः । शास्त्रानुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् ।
प्रकृतेरपीति । समुदायस्य पञ्चीनिर्देशात् ॥

(उ०) भाष्ये—गोरपीति । 'गोस्त्रियोरिति' समु-
दायानुवृत्तेरिति भावः । ननु 'गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीति स्वरित-
गुणयुक्तमिति 'स्त्रिया'मित्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन
तदन्तग्रहणात् प्रायवान्तस्य लुक् स्यादिति तद्धितलुकि
तत्त्वित्यर्थस्यैवमपि कुतो नोक्तमत आह—पञ्चेन्द्र इति ।
गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनापि सिध्यतीति शङ्कते—गो-
रिति । 'पञ्चगु'रित्यत्र स्त्रीसाधकत्वात्पञ्चैति लुक् । कृते
इति । परत्वादिति भावः । 'अन्तरङ्गानपो'ति न्यायस्तु अन्त-
रङ्गनिमित्तविनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम् । ॥ च
समासान्ते तेन व्यवधानात्कथं लुक्, गोरित्यनुवृत्तिसाम-
र्थ्येन लुक्प्राप्तेरिति बोध्यम् । नित्यशब्दान्वास्यानाभिप्रायेण
शङ्कते—नन्विति । समुदायस्येति । 'यस्येति च'त्यकार-
लोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वादेशः स्यादित्यर्थः ॥

[प्रयोजननिवासभाष्यम्]

गोनिवृत्त्यर्थेन तावच्चार्थः ।

॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥

[योगविभागात्सिद्धम्] । योगविभागः
करिष्यते—'गोरुपसर्जनस्य' । गोऽन्तस्य
प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति ॥

ततः 'स्त्रियाः' । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्राति-
पदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति ॥
ततो 'लुक्तद्धितलुकि' इति । स्त्रिया इति
वर्तते । गोरिति निवृत्तम् ॥

(प्र०) योगविभागादिति । एकयोगनिर्दिष्टाना-
मप्येकदेशानुवृत्तिरित्येतत्प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते ॥

(उ०) ननु योगविभागे सूत्रभेदः कृतः स्यादत-
व्यह—एकयोगेति । प्रकारान्तरम्—योगविभागरूपम् ॥

॥*॥ कंसीयपरशव्ययोर्वीशिष्टनिर्देशात्

सिद्धम् ॥*॥

कंसीयपरशव्ययोरपि विशिष्टनिर्देशः
कर्तव्यः । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवत-
इत्यतोश्च लुग्भवतीति ॥

(प्र०) विशिष्टनिर्देशादिति । छयतावेवान्न
निर्देशव्यावृत्त्यर्थः ॥

(उ०) छयताविति । कंसात्—प्राक्कृताच्छः ।
परशोऽस्यदिभ्यो यत् ॥

सचावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः ।
क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसका-
रशब्दयोर्मा भूदिति । 'कमेः सः' कंसः ।
परान् भ्रूणातीति परशुरिति ॥

(उ०) कंसे 'कमेः सः' । परशौ—'आक्षरयोः
खनिशब्दाभ्यां ङिष्'लुप्रत्ययः ॥

[वाचकभाष्यम्]

नैष दोषः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानि ॥

(प्र०) उणादय इति । 'अतः कृकमिकंसकुम्भे'-
ति कंसशब्दस्य भेदेनोपादानात्कचिदुणादयो व्युत्पत्ति-
कार्यं न लभन्त इत्यर्थः । यजजोस्तु विधानसामर्थ्या-
लुग्भावः ॥

(उ०) अतः कृ इति । 'धातौ सप्तमीनिर्दिष्टे
तदादिग्रहणात्कचिग्रहणेनैव सिद्धे' इति शेषः । कंसेस्तु
कंस इति न रूपम् । अन्तर्भिधानादिति भावः । अत एव
'कमेः सः कंस' इति भाष्ये उक्तम् । नन्वेवमपि विशिष्ट-
निर्देशाऽभावे यजजोरपि लुक् स्यादत आह—यजजो-
रिति । विकारावयवार्थप्रतीतये औत्सर्गिकाऽण एव लुक्
विदध्यात् । न ॥ यजजलुका सामर्थ्यादिकल्पोऽस्तु । वेत्यनु-

तिस्तु वज्रम्या मुक्ते औत्सर्गिकाऽणः भवणाऽभावावेति
वाच्यम् । वज्रमुक्तामेककालप्रतीतानामुद्देशविधेयमात्रा-
ऽसंभवात् । अमुकौ तुट् केपादौ तु 'अनयतन' इत्यादि-
निर्देशादत्ययेनाहोकारः । किं च 'कंसीयपरशम्यो'रिति
षष्ठीनिर्देशादपि न वज्रमोर्लुक् । अन्यथा पञ्चम्येव निर्दिशे-
दिति भावः ॥

[उपसंहारमाध्यम्]

स एवोऽनम्यार्यो विशिष्टनिर्देशः
कर्तव्यः, प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् ॥

(प्र०) से एवोऽनम्यार्य इति । प्रकृतिनिवृ-
त्त्यर्थ एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थोऽपीत्यर्थः ॥

(उ०) प्रकृतीति । प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरभा-
वी अन्यशब्दः । तेन नञः समासे प्रकृतिरूप्यत इत्याशयः ।

[प्रत्याख्यानवार्तिकम्]

॥*॥ उक्तं वा ॥*॥

[उक्तं वा] ॥

किमुक्तम् ॥ उच्चाप्रातिपदिकग्रहणम-
ङ्गमपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति ।

(उ०) भाष्ये—उच्चाविति । प्रातिपदिकात्परस्य
लुगित्यर्थे यज्योर्विधानसामर्थ्याद्भुगमावे उक्तयोः प्रातिप-
कात्परत्वाऽभावेन परिशेषात् कंसीयाद्यवयवप्रातिपदिकात्प-
रयोः छयतोरेव लुगित्यर्थः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ षष्ठीनिर्देशार्थं तु ॥*॥

षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त-
व्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ अनिर्देशे हि षष्ठ्ययाऽप्रासिद्धिः ॥*॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थ-
स्याप्रासिद्धिः स्यात् ॥

कस्य ? ॥ स्थानेयोगत्वस्य ॥

(प्र०) षष्ठीनिर्देशार्थं स्थिति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य
स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः । असति प्रत्यय-
स्येत्येतरिमन्थः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् ।
ततश्च 'जनपदे लु'बिति 'पञ्चालः शोमना' इत्यादौ
जनपदवाचिनोऽनन्तरस्य शोमनादेरपि लुप् स्यात् ॥

१ कश्चित् । २ अन्युपपत्त्येन तदभावादित्याशयः ।
३ कुतः स्यात् ।

(उ०) विशिष्टेति । जनपदार्थकप्रत्ययसम्बन्धिन
शब्दार्थः । 'शोमनाः पञ्चाला इत्यादौ' इति पाठ उचितः ।
अनन्तरस्येति । अन्वयवहितस्येत्यर्थः । जनपदार्थवाक्ये
शब्दे सति तदनन्तरस्य लुगित्यर्थ इति भावः ।

[प्रत्याख्यानसाधकप्रश्नमाध्यम्]

क पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्यय-
ग्रहणेन । यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते-
अणिजोः, तद्वाजस्य, यज्यजोः, शप इति ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

इह न काचित् षष्ठी—'जनपदे लु'बिति ।

[साधकमाध्यम्]

अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते ॥
क प्रकृतम् ? ॥ 'प्रत्ययः परश्चेति ॥

(उ०) भाष्ये—प्रकृतमिति । अत एव लवणग्राह-
वित्यत्र प्रकृतक पद लुगिति बोध्यम् ॥

[समाधानसाधकमाध्यम्]

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥

[समाधानसाधकमाध्यम्]

'उच्चाप्रातिपदिका'दित्येवा पञ्चमी प्र-
त्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति
'तस्मादित्युत्तरस्येति ॥

[समाधानसाधकमाध्यम्]

प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ
पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥

[समाधानसाधकमाध्यम्]

नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः
प्रकृतभानुवर्तते ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ सर्वादेशार्थं वा, वचनप्रामाण्यात् ॥*॥

सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त-
व्यम् । लुक्लुपः सर्वादेशा यथा स्युः ॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कय-
मिह लुक्लुपः सर्वादेशा लभ्याः ? ॥
'वचनप्रामाण्यात्' ॥ प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ॥

(प्र०) सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु
स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो बाधशब्दः प्रयुक्तः ॥

४ उक्तयोः—उच्चारणकारयोः । ५ अतएव—प्रकृ-
तत्वस्यानुवृत्तिसाधकत्वादेव ।

‘आगस्त्यकौण्डिन्यो’रित्यत्र हि यदि लुक्नुवर्तते, तदैकस्य त्रय आदेशः स्युः । अथ ननुवर्तते, द्वये-वादेशौ विधीयते । तदामस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्त्यादाश्चक्रा इति न सिध्यति, अवृद्धत्वात्प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति त्वयमाने ‘गोत्रेऽल्लगनी’ति लुकि प्रवि-दिदे संनियोगशिष्टत्वाद्युभागावादादमस्त्यादेशाभावादा-गस्त्या इति सिध्यतीति षष्ठीनिर्देशार्थप्रत्ययग्रहणम् । भाष्यकारस्तु तर्ह्यर्थे वाशब्दं व्याख्यानः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवं मन्यते-आगस्त्यकौण्डिन्ययो’रित्यत्र ‘यस्मादिभ्यो गोत्रे’इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते, लुगिति च । तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्गोत्रे विहितस्तास्य लुक् । परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथार्थस्यमगस्तिकुण्डि-नत्वादाश्विति सूत्रार्थः । अथ क्रिबमानेऽपीति । ‘अलोऽन्त्यस्ये’ति वचनात् प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्यय-स्येति वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते । ‘वचन प्रामाण्या’दिति श्रुततो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थ-त्वमनभिप्रेतमेव, षष्ठीनिर्देशोर्मत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोऽन्त्यविधिर्बाध्यते[ति] ॥

(४०) वार्तिककृतमिदं षष्ठीनिर्देशार्थं लुगुपादवति-आगस्त्येति । त्रय इति । एवं च वैषम्याद्यनासङ्ग-आ-प्रसरेणस्त्वोऽपि कुण्डिनाः, कुण्डिनाश्रयास्तयः स्युः, लुक् च शापकास्तस्योऽपि इति विगमिमात्रं श्रूयतेति भावः । इत्ये-वेति । तेन नोकारपरिमितं भावः । सर्वत्रेति । अनादि-प्रादोन्वत्योयविषयेऽपीति भावः । अवृद्धत्वादिति । वयपि स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वाच्चः सिध्यति, तथाप्यवृद्धत्वात्प्रकृते-ऽल्लस्य वृद्धयनिमित्त्वाच्च आकारग्रहणं न स्यादिति भावः । सन्निभोगशिष्टत्वादागस्त्यादेशाभावे प्रतिषेधप्रसक्तलुगमानो हेतुः । गोत्रेविहित इति । नन्वागस्त्यस्य गोत्रभक्त्यान्त-स्यैव ग्रहणम्, न त्वनन्तराप्रत्ययान्तस्थित्येवदर्थं तदनु-वृत्तिः स्यात् । शिबुदिभ्य इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्तेः, श्रुत्यासाधारणः आस्त्यप्रकृतिकच्छवणत्वं एवाऽनाऽगस्त्यः, न त्वनन्तराप्रकृतिकमार्गादिबन्तः । ‘यप्रनोश्चेति वृत्ता सिद्ध-त्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्येणागस्त्यत्वापि गोत्रप्र-त्ययान्तस्यैव ग्रहणम् । भाष्यमते गोत्रसंज्ञादुपपन्नं गोत्रा-धिकारेण श्रुत्यान्तस्थापि तस्याः । वस्तुतो वार्तिककार-स्यापीत्यमेव संमतमित्याह-प्रत्ययस्येत्यवचनेति ।

[प्रयोजननिराभाष्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-

१ ‘मनवस्ति’, तदर्थेति । २ पूर्वच-तत्पुनरो च । ३ ‘ग्रहणम्’ । ४ प्रकृते-गोत्रेति चेदिति प्रकृते ।

प्रवृत्तिर्वापयति-लुक्स्मृत्युप-सर्वादेशा भव-न्तीति यदयं-लुम्बा दुहविद्विहगुहामा-त्मनेपदे दन्त्वे’इति लोपे प्रकृते लुक् शास्ति ॥

(प्र०) वदवमिति । निर्वर्णस्तु न कल्पते, अनुपसञ्जातविरोधित्वात् । लोपस्तान्दन्त्यादेशः स्थित-स्ततो लुगारभ्यमानो यन्त्यस्य स्वच्छोपानुवृत्तैव सिद्धत्वाच्च न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशस्तस्य ज्ञापकः संप्रकृते ॥

(४०) सामर्थ्यालोपस्यैव सर्वादेशं कृतो न कल्पत इत्यत्र आह-विषयं इति । न उपसंज्ञको विरोधो वैष-म्यंशद्वयो वय तत्सादित्वं ।

[प्रयोजननिराभाष्यम्]

॥ * ॥ उच्यते तु ॥ * ॥

उच्यते तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[लघुहर्षभाष्यम्]

[न कर्तव्यं] क्रियते तत्रैव-‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण’मिति ॥ द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्वाप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादे-कदेशलोपे मा भूदिति । ‘आघोति’ ‘संरायस्पोषेण गीर्य’ इति ॥ [प्रत्ययस्य] ।

(प्र०) द्वितीयमिति । लोपविशेषणपेक्षया द्वितीयं, पाठपेक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अन्यव्यक्तिना समुदायेऽपि व्यपदिशते-नका पठो दग्ध इति । अन्यथे हि पठस्त्वोऽन्यथी समनेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न त्वयं गोत्रत्वे तथाहि हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययाच्च कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् । आघोतेति । परत्वादुपधालोपे कृतोऽनुपसञ्ज्ञविज्ञाना-दनुनासिकलोपः स्यात् ॥

(४०) नववमिति । अन्यनववदाद्यो समु-दायराहादिन्यदेशो गौणो न किन्तु मुख्य एव, अन्यत्र लोपे समुदायस्थापि लोपादित्यर्थः । अनुनासिकेति । अनुदात्तोपदेशेत्वनेन । आघोतेत्यत्र आघो कर्माह्न इत्यत्र-नेर्देकनचनम् । संयमीयेति । गर्भेति किञ्चि समो गमी-त्वात्मनेपदे इति श्रुतौ बहुलं छन्दसीति लुकि किञ्चः सलोपे द्व्येति उपधालोपे रूपम् । तैव प्रत्ययलक्षणेन लज्जदि-निर्गतादनुनासिकलोपः स्यात् । इदं च प्रयोजनं कथ-

१ कश्चिन् । २ ‘संयमी’ । ३ लज्ज-उपपन्नम् । ४ ‘नोक्त्यपदेशः । नोक्त्येति सति ।

धान्येनालाश्रयणे विध्यर्थ प्रत्ययलक्षणमुन्मिति वारिकमते
बोध्यम् । [प्रत्ययस्य लृक्] ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ १।१।६१ ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) प्रत्ययलोपे । प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्यय-
निमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव
लोप इति विज्ञास्यत इति भावः ॥

(उ०) प्रत्ययलोपे । लक्षणशब्दार्थमाह-निमित्त-
मिति । कार्यमिति बहुव्रीहिलभ्यम् । प्रत्यासत्त्येति ।
क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्यप्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्त-
कार्यवारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भावः ।

[समाधानमाध्यम्]

**'लोपे प्रत्ययलक्षण'मितीयत्युच्यमाने
सौरथो वैहतीति । गुरुपोत्तमलक्षणः प्यङ्
प्रसज्येत ॥**

(प्र०) सौरथाति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं
प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्पयैतदुच्यते । सुरथस्य विह-
तस्य चापत्यं गोत्रं ह्येति इति कृते मकारनकारयो-
र्भावे यथा गुरुपोत्तमत्वात् प्यङ्भवति, एवं लोपेऽपि
स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वाच्चायमर्थो
भवति-प्रत्ययस्य लोपे [कृते] तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव
इति । एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात्-
प्रत्ययनिमित्तं कार्यं [प्रत्यय] लोपे भवतीति वाक्यार्थ
आश्रीयते ॥

(उ०) ननु प्रत्ययलक्षणमित्यस्य बहुव्रीहितयाऽनेन
स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्यप्रापणायातिदेश इति अत्र प्रत्ययस्य
सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशेनाऽत आह-प्रत्ययस्य
लक्षणमिति । यस्य लोपस्तस्मिन्सति यः प्रत्ययो भवति,
तस्य तदलोपेऽपि प्रादुर्भाव इत्यर्थः । लाघवात्तद्विपर्यय एव
स्यादिति तात्पर्यम् । रमेः क्यति हन्तेश्च के अनुदातो-
पेत्यनुनासिकलोपेऽप्युक्तोत्तमत्वादप्राप्तः प्यङ्गतिदेशतः स्था-
दित्यर्थः । एवं हि लोपेति । ननु गेरनिदीत्यादिना
मध्योन्मा भूत्तत्र प्रवृत्तिः । यस्तु सामान्येन लोपे नावि-
ष्टवदिति, सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ इति भिक्षुमाचष्टे
भिक्षयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति चेन्न । एवं
हि तत्रैव प्रत्ययस्य नलोप इति वदेत् । एवं च गुरुत-
न्यासो ह्यपक इति बोध्यम् ॥

[समाधाननिरासमाध्यम्]

**नैव दोषः । नैवं विज्ञायते-लोपे प्रत्यय-
लक्षणं भवति-प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति ॥
कथं तर्हि ? ॥ प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य
तदलोपेऽपि भवति ॥**

(प्र०) नैवमिति । सन्नेहेऽपि व्याख्यानान्तरण-
माधनो लक्षणशब्द आश्रयित्यते । अन्यथा क्रिय-
माणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावगाधनाशङ्का न निवर्तते-
प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्म प्रादुर्भाव इति । यथा
ग्रामणीरिति क्रिये लोपेस्वाद्युत्पत्तिः । ततश्चाऽधोगि-
त्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव
शरणमिति भावः । लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा
करणगाधनो लक्षणशब्दः । अन्यथा लोपे प्रत्यय
इत्येव वक्तव्यं स्यात् ॥

(उ०) अन्यथा-व्याख्यानस्य शरणत्वाऽभावे । पद-
संज्ञा न स्यादिति । निःसृतत्वाऽभावादिति भावः । लोपे
प्रत्यय इति । अस्य प्रादुर्भावतां शेषः ॥

[प्रयोजनमाध्यम्]

**इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये
यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् ।
लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्ष-
णेन माभूदिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ग्रामणि-
कुलं सेनानिकुलम् । औत्तरपदिके ह्रस्व-
त्वे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुगि'ति
तुक् प्राप्नोति । स मा भूदिति ॥**

(प्र०) सति प्रत्यय इति । प्रत्ययशब्दोऽत्र
लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते । तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं
दृष्टं तदलोपे सति भवति । न च ग्रामणीरित्यत्र किपि
सति तुगृष्टः, ह्रस्वाभावात् । कृते किलोपे ह्रस्वत्वे
च तुक्प्राप्तिः ।

(उ०) ननु 'प्रत्ययलोप' इत्युक्ते कथं 'सति प्रत्यये' इति
लभ्यतेऽत आह-प्रत्ययशब्द इति । यत्कार्यमिति ।
प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

**यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति
तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति, लोपोत्तरकालं यत्**

प्राप्नोति तज्ज भवति । अगत जनगदिति ।
अत्र तुम् प्राप्नोति लोपोत्तरकालं एव
तुगागमः । तस्मात्प्रार्थ एवमर्थेन प्रत्यय-
ग्रहणेन ॥

(प्र०) जगदिति । 'द्युतिगमिसुहोत्यादीनां द्वे
चे'ति गमेः क्तिप् । अत्राऽन्तरात्वात्पूर्वं विलोपः ।
गम कावित्यर्थं हि लोपोऽत्रविशेषापेक्षत्वाद्दहिरङ्गः ।
भिन्नविषयत्वाच्च 'येन नाप्राप्ति'न्यायो न भवति ।
सति त्वस्मिन्न्याये नैव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति
क्तिपि नाऽत्र तुक् प्राप्तिः । अपि तु विलोपे कृते ॥

(उ०) ननु जगदित्यादौ विलोपादस्वात्पूर्वं गमःका-
वित्यनुनासिकलोपे क्तिपि सत्यपि तुक् प्राप्तेराह-अत्रेति ।
भिन्नविषयत्वादिति । वार्तिकमते एतत् । अचिरादेशे
नुडपवादत्वपरमाध्यरोत्या विषयभेदेऽपि तत्त्वे तु लोपेनानु-
स्पर्शेरेवान्वाख्यतेनापवादार्थं नेति बोध्यम् । वैयात्यान्याया-
द्भोकारे दोष ग्राह-सति स्त्विति ।

[आक्षेपमाध्यम्]

कस्माच्च भवति-प्रामाणिकुलं सेनानि
कुलम् ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

बहिरङ्गं ह्रस्ववम्, अन्तरङ्गस्तुक् ।
'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' ॥

[प्रयोजनान्तरमाध्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-कृत्वाप्रत्ययलोपे
'प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे माभू-
दिति । 'आ ग्रीत' 'सं रायस्पोषेण ग्रीथ' ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैत-
त्प्रयोजनमुक्तम् ॥

[समाधानमाध्यम्]

अन्यतरच्छब्दमपकर्तुम् ॥

(प्र०) अन्यतरदिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं
सामर्थ्यात्कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् ।

(उ०) एकमेवेति । अन्यवस्य प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधि-
धिकरणत्वाऽभावादिति भावः । एवं चानयोः कलान्तराभि-
निवेशो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् ॥

[प्रश्नमाध्यम्]

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥

१ 'कालो क्षत्र' ।

[समाधानमाध्यम्]

प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं
मा भूदिति । गमे हितं गोहितम् । रायः
कुलं रैकुलमिति ॥

(प्र०) वर्णलक्षणमिति । 'प्रत्ययलोपे तल्ल-
क्षणं'मित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्यं निमित्तभावः
प्रत्ययत्वरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं
स्यात् । सर्वनामो वस्तुमात्रपरामर्शित्यात् । प्रत्यय-
ग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति,
न वर्णरूपतानिमित्तम् । रैकुलमिति । अवयवद्वारेणात्र
प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव, प्रत्ययाश्रय-
स्त्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते । अनेनैव
न्यायेन 'न धातुलोप आर्धधातुके'इत्यत्र भिन्निकृष्यो-
र्विचि 'लोपो व्योर्वलो'ति वलोपस्य वन्निमित्तत्वादा-
र्धधातुकनिमित्तत्वाऽभावाद्युपपत्तिरप्येवो न भवति । तेन
सुषे सुकुरिति भवति, न तु सुषी सुकीरिति ॥

(उ०) ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाऽभावं वदन्तीक्षलाभात्-
तन्म्यकार्यादिदेशो न सिध्येदत आह-तल्लक्षणमिति ।
वस्तुमात्रेति । प्रत्ययमात्रेत्यर्थः । प्रत्ययनिमित्तमेवेति ।
प्रत्ययात्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः । न वर्णंति । प्राधान्येन
वर्णनिमित्तमित्यर्थः । ननु रैकुलमित्यत्रायादेशो न प्रत्यया
श्रयः, किंतु तदवयवाश्रयोऽत आह-अवयवद्वारेणेति ।
केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटितं प्रत्ययल-
क्षणग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययलोपेऽपीत्येव सूत्रं कार्यम् ।
अस्य 'तद्वदति यत्प्रत्यये सती'ति शेषः । स्थानिवदित्यनु-
सिद्धौ । प्रत्ययलक्षणमिति । प्रत्ययत्वतश्चाप्यान्तराभा-
वच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः । वर्णलक्षणं-वर्णत्वव्याप्यधर्माव-
च्छिन्ननिमित्तम् । प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं भवतीति तल्लो-
पेऽपि स्यादिति भावः । कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते
तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वापरो-
रित्याहुः । अनेनैवेति । अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथापि
क्षानेऽपि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानम् । 'आर्धधातुक' इत्यस्य
कैयटरीत्या तोतोर्वास्यादिव्याहृत्या चरितार्थत्वात् । 'पूर्वसूने
आर्धधातुकग्रहणमनवकाश'मिति कृतित्वेति सूत्रस्थमाध्य-
विरोधाच्च । आहृत्वादिना तथार्थकल्पने तु न मानम् ।
किंच तथार्थकल्पने यत्कृत्कृत्यवलोपे इति वार्तिकं तदुदाह-
रणपरं जीरवावुदिति आर्थं चासङ्गतं स्यादिति चिन्त्यमे-
तत् । सुषेइत्यादि । भिन्निकृष्योर्नुमि विचि वलोपेऽप्युक्त-
लोपे गुणे मुना समासे सौ इत्यव्यादित्येनलोपोप्योरिते

२ तद्व्याप्येति । सुषवादीत्यर्थः ।

स्ये । गुणनिषेधे तु सुभिन्नशब्दे 'अद्वैति'ति दीर्घः । मुद्रणः
'सर्वनामस्थाने'ति दीर्घः उपधायाद्येतीत्ये रपरत्वे मुनलो-
पवोत्रोरिति दीर्घः स्यादिति भावः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति
भावः ।

(उ०) स्थानिवद्भावेनेति । वर्णाश्रयस्य तर्वाप्य-
निष्ठावादिवादित्वार्थः ॥

[समाधानमाध्यम्]

॥ * ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सद-
न्वाख्यानाच्छास्त्रस्य ॥ * ॥

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मित्युच्यते ।
'सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य' । सच्छास्त्रेणा-
न्वाख्यायते, सतो वा शास्त्रमन्वाख्या-
यकं भवति । सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य
'उग्विद्वां सर्वनामस्थानेऽधातो'रितोऽहैव
स्यात्—गोमन्तो यवमन्तो, गोमान् यव-
मानित्यत्र न स्यात् । इष्यते च स्यादिति ।
तच्छास्त्रेण यत्नं न सिध्यति, अतः प्रत्यय-
लक्षणवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

(प्र०) सदन्वाख्यानादिति । शास्त्रं कर्तुं करणं
वा शेषत्वेन विवक्षितमिति वृत्तिः कृता । सच्छास्त्रे-
णेति । आक्षेपे करणेनार्थः स्मृताः सद्विद्यमानं वस्तु
निमित्तत्वेनान्वाच्ये । सतो वेति । शास्त्रस्यैवाऽवि-
च्छेदेन प्रवर्तमानस्य 'स्वतन्त्रत्वमन्वाख्यान' इति पूर्व-
स्माद्याख्यानादस्य विशेषः । न च स्थानिवद्भावेन
सिध्यति, अतुणेऽप्येवाऽप्यतिथित्वात् ॥

(उ०) ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः कर्मत्वेनोभय-
प्राप्ताविति नियमाच्छास्त्रस्येति वृत्त्यनुपपत्त्या, कर्मणिचेति
समासनिषेधावपत्तिश्च । करणत्वे तु वृत्त्यनुपपत्त्येत आह-
क्षास्त्विति । शेषत्वे चोभयप्राप्ताविरस्येत्प्राप्तेः वृत्तिस-
मोऽसौ नानुपपन्न इति भावः । 'अच्चार्यः स्मृतो'ति फलित-
वचनम् । स्मर्त्ताचार्येणेति तन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् ।
स्वतन्त्रत्वमिति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षेति भावः ।
अस्त्वितिवादिति । 'हमादे' इति शेषः । वर्णाश्रये इति
तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । एवं चोऽप्राधान्येनात्मश्रवणे

विध्यर्थं सूत्रमिति भावः ॥

[काका प्रश्नमाध्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

(उ०) भाष्ये—अस्ति प्रयोजनमेतदिति । उक्त-
प्रयोजनमिच्छितं पूर्वं निर्दोषं वेति काका प्रश्न इति बोध्यम् ।

[समाधानमाध्यम्]

किं तर्हीति ।

(उ०) किं तर्हीति । मम तु निर्दोषमेव, तव कश्चि-
दोषप्रतिभासोऽस्ति चेद्वेति प्रश्नार्थमुत्तरम् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ लुक्पुपसंस्थानम् ॥*॥

लुक्पुपसंस्थानं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त ।

[प्रश्नमाध्यम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥

[उत्तरवार्तिकम्]

॥*॥ लोपे हि विधानम् ॥*॥

लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधोयते ।
तेन लुकि न प्राप्नोति ।

(प्र०) लुक्पुपसंस्थानमिति । 'तत्कौण्डिन्य'-
न्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञामिर्बाधनादिति भावः ।
लु-ग्रहणस्योपलक्ष्णार्थत्वात् 'लुलुगाधपि शृणोते' ॥

(उ०) बाधनादिति । एवं चैव पक्षेत्यादी पदत्वं न
स्यादिति भावः । उपलक्षणार्थत्वादिति । तयोरेविवृ-
पक्षबोद्धस्य समत्वादिति भावः । तत्र श्रुतयोः प्रत्ययलक्षण-
स्य फलं चिन्त्यं, लुकि तु पक्षेत्यादी पदार्थं फलमस्ति ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ न वाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञि-
त्वात् ॥*॥

न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥
'अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्' । अदर्शनं
लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुमत्संज्ञाश्चा-
प्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्पुपि
मविध्यति ।

(प्र०) न वाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य
लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगा-

तस्य सद्विषयकत्वे चेत्यर्थः । ७ पूर्ववेति । प्रत्ययलक्षणाऽभावे
चेत्यर्थः । ८ 'नच' । ९ 'क्रियते' ।

२ तवापि—पतसुत्रकृतोऽपि सिद्धान्ते । ३ 'तीत्यतः' ।

४ 'हत्वेवमर्थ' । ५ 'समासो नानुपपन्नो' । ६ पूर्ववेति ।

हते । न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः, समावेश-
दर्शनात्तासामिति—कडारमूने वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि
लोपसंज्ञि, तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं, तस्मादित्यर्थः ।

(३०) समावेशदर्शनान्विति । कृत्स्नादिष्विति
भावः । कोपः संज्ञा यत्नेति बहुव्रीहौ मत्वर्थावानुपपत्तिः ।
लान्तेन षष्ठीसमाप्तेऽर्थासङ्गतिरत इत्यन्तेन षष्ठीसमाप्त
इत्याह—लोपश्चेति ।

यथेवम्—

[साङ्ख्यसाधकम्]

॥*॥ प्रत्ययादर्शनं तु लुप्तसंज्ञम् ॥*॥

प्रत्ययाऽदर्शनं तु लुप्तसंज्ञमपि प्राप्नोति ।

(प्र०) प्रत्ययादर्शनं स्थिति । लुप्तलुप्तसंज्ञा-
नां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(३०) सङ्कर इति । परस्परं लोपशब्दभावितप्रत्यया
दर्शनविषये लोपसंज्ञा केत्यर्थः । प्रत्ययादर्शनमार्गं
सकललुप्तसंज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याभ्युपगमः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

तत्र को दोषः ? ॥

[दोषदर्शनवार्तिकम्]

॥*॥ तत्र लुकि स्तुविधिः प्रतिषेधः ॥*॥

तत्र लुकि स्तुविधिः प्राप्नोति स प्रति-
षेधः । अस्ति हन्ति । 'असौ' इति
द्विवचनं प्राप्नोति ।

(प्र०) तत्र लुकि स्तुविधिरिति । उपलक्षणं
चेत्तत् । तेन श्लाघपि स्तुविधिः प्राप्नोति—जुहो-
तीति । उतो इदिल्लुकि हलोति । लुप्यपि स्तुविधिप्र-
सङ्गः—हरीतकीति लुक्कृतिलुकीति । तथा लुकि
लुप्तिविधिः—लवणः सूप इति । युक्तवद्भावः स्यात् ।

(३०) उतो इति । न च तत्र नाभ्यस्तस्येति
वर्णनाददोषः । अत्र पक्षे तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ।
हरीतकीति । नन्वत्र सस्यपि कोषो लुकि युक्तवद्भाव
पुनर्नोप स्यादिति चेन्न । 'कस्ये लक्षणस्येति' न्यायादि
स्याद्दुः । हरीतकीति हरीतकीनादित्यर्थेऽप्येवो लुप् । यदा
हरीतकीवेद्यं प्रतिकृतिरिति कनो लुप् । लवण इत्यत्र
लवणलुक् ।

[सांख्यनिवारणवार्तिकम्]

॥*॥ न वा पृथक्संज्ञाकरणात् ॥*॥

१ 'विधिप्रतिषेधः' । २ कश्चिन्न । ३ 'अस्ति' ।

न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥
'पृथक्संज्ञाकरणात्' । पृथक्संज्ञाकरण-
सामर्थ्याल्लुकि स्तुविधिर्न भविष्यति ।

(प्र०) न वा पृथगिति । एकैवैव संज्ञया
प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधान-
सामर्थ्यात्तद्भावितप्रहणं विज्ञायते । तत्राश्रितस्वरूप-
व्यापारा वा लुगादय आश्रीयन्ते, आश्रितत्वां लुगा-
दिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितप्रहणं सिध्यति ।
विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दा-
श्रयणाद्भाषिसंज्ञाविज्ञानाद्वा ।

(३०) तद्भावितप्रहणे युक्तिमाह—तत्राश्रितेति ।
आश्रितः स्वकपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो वैस्ते तथोक्ता
इत्यर्थः । अदर्शनोपेक्षा लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य
संज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्तया यथा संज्ञया यददर्शनं भाष्यते तस्यैव
सा संज्ञेति सा लभ्यत इति भावः । प्रत्यासत्तिः सर्वैर्दुर्लभे-
त्यत आह—आहूतियेति । तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनं
क्रमेण तत्तत्संज्ञमित्यर्थः । अदर्शनस्य नित्यत्वेऽपि तद्भा-
वितत्वस्य शाब्दाद्यत्वादिदरेतराश्रयत्वं तदवस्थमेवेत्यत
आह—भाविसंज्ञेति ।

[उपसंहारमाध्यम्]

तस्माददर्शनं सामान्यालोपसंज्ञा लुप्त-
संज्ञा अवगाहते ।

[सांख्यसाधकमाध्यम्]

यथैव तर्हि अदर्शनसामान्यालोपसंज्ञा
लुप्तसंज्ञा अवगाहते एवं लुप्तसंज्ञा अपि
लोपसंज्ञामवगाहते ॥ तत्र को दोषः ? ।
अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ॥
'लुक्कृतिलुकी'ति कीपो लुक् प्रसज्येत ।

(प्र०) यथैतित्वे । तिष्ठणां संज्ञानां विधान-
सामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तादां सा भूत् ।
लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् । गोमतीभूतेति ।
द्वेर्लोपे कृते लुक्तसंज्ञायां सत्यां लुक्कृतिलुकीति
लुक् प्राप्नोति । पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति, वैयधिक-
रण्यात् । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति, सामाना-
धिकरण्यात् । नित्यत्वादि शब्दानां कचित्दिकारस्य
जनिकर्तृत्वं, कचित्प्रकृतेः ।

(३०) तद्भावितप्रहणपक्षे यथैवेत्यादिपक्षोऽनुपपन्न

४ 'व्यापारास्ते' । ५ 'अदर्शनस्य सामान्यालोपः' ।

इयत् आह-तिसृणामिति । इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञाने गौरवापस्था सामर्थ्यात्तिसृणामसङ्कुरः प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयेणेत्यभिमानः ।
वैयधिकरण्यादिति । यवनक्रियायां प्रकृतेः कर्तृत्वादिति भावः । ऋषिद्विकारस्येति । वस्तुतो वृत्तौ तद्वान्धे च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । विकृतिशब्दस्यापि यौष्या प्रकृतिवृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यम् । अत एव गौणत्वान्महच्छब्द आत्वाऽभावः । गोमतीशब्दे तु गोमती-नदीमिन्ना गोमती नदीभूतेत्यर्थेनाऽभाषितपुस्तकत्वात् पुनस्त्वाऽभाव इति बोध्यम् ॥

[सांकर्यभाषकभाष्यम्]

ननु चात्रापि 'नैवा पृथक्संज्ञाकरणा'-
दित्येव सिद्धम् ॥

(प्र०) ननु चात्रापिती । लुगादिसंज्ञानां मेदेनोपादानात्तद्भावितप्रहणमित्यर्थः ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्या-
दत्र लुप्तसंज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते, एवं
लोपसंज्ञाऽपि लुप्तसंज्ञा नावगाहेत । तत्र
स एष दोषो 'लुक्युपसंख्यान'मिति ॥

(उ०) भाष्ये-एवं लोपेति । लोपसंज्ञायामपि तद्भावितप्रहणं मन्वानस्य चोद्यमेतत् ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्यन्यलोपसंज्ञायाः पृथक्संज्ञाकरणे
प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ लुप्तसंज्ञासु यदु-
च्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति ॥

(प्र०) अस्यन्यदिति । प्रत्ययाप्रत्ययाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति । लोपमात्रे माभूदिति । यथा गोमतीभूतेति च्चेलेपे कृते लुकद्वितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितप्रहणम् ॥

(उ०) अत्र सामर्थ्यात्तद्भावितप्रहणेऽपि लोपसंज्ञायां तद्ब्रह्मे मानाऽभावः । न च लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः प्रयकरणं मानम्, तस्याः प्रयोजनान्तरसत्त्वादित्याह—
अस्यन्यदिति । तर्ह्येति—तल्लोपमात्र इति भाष्ये । स्वयं प्रयोजनान्तरमप्याह—प्रत्ययाप्रत्ययेति ॥

[समाधानान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ लुमति प्रतिषेधाद्वा ॥ * ॥

१ कचिन् ।

२ 'लोपसंज्ञा लुप्तसंज्ञा' ।

[भाष्यम्]

अथ वा यद्यं-न लुमताङ्गस्येति
[प्रत्ययलक्षण] प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यो-भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति ॥

(उ०) भाष्ये लुमतिप्रतिषेधाद्वा । भवतु लोप-
संज्ञायामपि तद्भावितप्रहणं, न लुमतेति निषेधेन तत्र लोप-
वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यदोष इति भावः ॥

॥ * ॥ सतो निमित्ताऽभावात्पदसंज्ञा-

ऽभावः ॥ * ॥

['सतो निमित्ताऽभावात्'] । सन् प्रत्ययो
येषां कार्याणामनिमित्तं राक्षः पुरुष इति, स
लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यात्-राजपुरुष इति ॥

(प्र०) सतो निमित्ताभावादिति । निमित्त-
शब्देन निमित्तत्वमुच्यते । तेन यस्य सतः कार्यं
प्रति निमित्तत्वं नाऽभूत्स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादि-
त्यर्थः । राज इति । सति ऋषि भसंज्ञायां स्वादि-
ध्विति पदसंज्ञा बाधितेति नलोपो नाऽभूदल्लोपश्चा-
भूदिति लुप्तेऽपि तस्मिन्लुपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् ॥

(उ०) 'लुक्युपसंख्यान'मिति दोषे परिहृते, दोषान्त-
रमाशङ्कते-सतां निमित्तेति । वार्तिकतत्त्वाख्यानयो-
र्विरोधं परिहरति-निमित्तशब्देनेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

अस्तु तस्या अनिमित्तं-या स्वादौ पद-
मिति पदसंज्ञा, या तु 'सुबन्तं पद'मिति
पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यय
आसीत् । अनया भविष्यत्यनया न
भविष्यतीति ॥

(प्र०) अस्तु तस्या इति । द्वे चाऽत्र पदसंज्ञे ।
एका स्वादिध्वित्ववयवस्य, सा च भसंज्ञया बाधिता ।
द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य, सा च लुप्तेऽपि
स्थितैव । अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रति-
षेधाच्च भवति । सत्येतदिति । कालविप्रकर्षप्रति-
पादनायाऽनखतनप्रत्ययप्रयोगः । राज इत्यत्रावधि-
मेदाङ्गसंज्ञाऽवयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते, न समु-
दायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेऽवधिमेदा-

३ शङ्कते-अत्रेति । अत्र-लुगादिसंज्ञासु । ४ तत्र-लुगादि-
संज्ञासु । लोपत्वं-लोपसंज्ञा । ५ 'निमित्तत्वं' ।

ऽभावाप्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पद-
संज्ञे बाधितव्ये । एकाऽपवादत्वेन, द्वितीया पर-
त्वेनेति भावः । अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शि-
तम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयाऽपि भवति ।
यथा अतृणेडितीमागमः ।

(३०) नन्वेवं पदत्वेऽपि भस्वरस्याऽपि सत्त्वादलोपः
स्थात आह—अलोपस्त्विति । कालविप्रकर्षेति ।
अस्य चोत्तरस्य नायमवसर इत्यर्थः । भाष्ये—एतत्—वक्ष्य-
माणत्वानर्थरूपम् । पदसंज्ञाद्वयमिति । अनया पद-
संज्ञया नलोपो भविष्यतीत्यादि भाष्यार्थः । यथेति । वर्ण-
भाष्यव्यवस्थय एव स निषेध इति भावः ।

[आलोपस्याप्यभाष्यम्]

लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः
श्वादी पदमिति पदसंज्ञा ताघत एव वाऽ-
वधेः सुवन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्यय-
लक्षणेन यज्ञादिपरतेति कृत्वा मसंज्ञा
प्राप्नोति ॥

[आलोपस्याप्यभाष्यम्]

॥ * ॥ तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्ति-
रेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति ॥ * ॥
तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते ॥
क ? ॥ परिवीरिति ॥ किं कारणम् ? ॥
'एकयोगलक्षणत्वात्' । एकयोगलक्षणे हि
तुग्दीर्घत्वे ॥ इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्य-
याध्यायानि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति
तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव तुग्, अने-
नैव च दीर्घत्वमिति तद्वैकयोगलक्षणं भवति ।
एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते ॥

(प्र०) तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्रत्यय-
निमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्यये विधीयन्ते इति
क्रमाऽभावाद्योर्वापर्यं न प्रकल्प्यते । कार्यस्य
आश्रान्याऽनेन शास्त्रव्यपदेशो विधीयते ॥

(३०) भाष्ये—पदवचनानि । मृत्तानि । कप्रज्ञानीति-
वाचनं । नन्वेतत्कार्यातिदेशे स्थापन एव कुतः । शास्त्रनिमित्ता-
तिदेशवोरपि संभवात् । अत आह—कार्यस्येति । व्यव-
देशो—निमित्तम् । विधीयते इति । 'इत्यमिमान' इति
शेषः । वस्तुतः कार्यशास्त्रातिदेशोभेद एवेत्युक्तम् । भाष्ये

१ सः—अनेनैव नास्तीति प्रतिषेधः । २ कनिष्ठ ।

एकयोगलक्षणानि चेति । तादृशानि विप्रतिषेधविषय-
त्वेन न प्रकल्पन्त इत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्य-
भाव्यस्य ॥ * ॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['स्थानिसं-
ज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य'] ॥ 'स्थानिसंज्ञाऽ-
न्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं कृतं
भवति ? ॥ सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथा-
प्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः ॥

(प्र०) सिद्धत्विति । अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु,
स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशः । अन्यभाव एवाऽऽन्यभाव्य-
मिति स्वार्थे प्यम् । तत्र परिवीरिति स्थानिनः किपो
या संज्ञा यो व्यवदेशः—पितृ कृत्प्रत्यय इत्यादिः, स
लोपस्याऽनेन विधीयते । ततस्तन्निबन्धनं शास्त्रं प्रव-
र्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः । सत्तामात्रमिति ।
कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः ।

(३०) नन्वन्यभाव इति पद्योत्पत्त्यर्थः कर्मधारयो
वा, उभयत्रापि व्यञ्जनुपपन्नः, भावस्य आश्रान्तरेणाऽयोगात् ।
समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया बाधाबाधोऽसङ्गतेक्ष्यत आह
अन्यो भाव इति, भाष्ये—अन्यरूपं प्राप्तस्येत्यर्थकम् ।
अन्यभूतस्येत्येतत् फलितायो बोध्यः । स्वार्थे इति ।
चातुर्वर्ण्यद्विवात् । ननु सत्तास्थानिक्षेदिकद्वयमितिदेशसह-
स्रेण सत्ताया अशक्यत्वाच्चाप्यत आह—कृदादिव्यपदेशस्ये-
ति । एतदर्थमेव स्थानिसंज्ञानुदेशादित्युक्तं, न तु स्थान्यनुदेशा-
दिति । तथा सति स्थानिक्रमोतिदेश एव स्वादिति बोध्यम् ॥

[आलोपभाष्यम्]

तद्वक्तव्यं भवति ॥

(३०) भाष्ये शङ्किता आह—तद्वक्तव्यमिति ।
वचनान्तरेण सूत्राक्षेपपरिहारो न युक्त इति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

यद्यप्येतदुच्यते, अयमेतर्हि स्थानिव-
द्भावो नारभ्यते, 'स्थानिसंज्ञान्यभूतस्या-
नल्विधा'विति वक्ष्यामि ॥

(३०) परिवर्तित—यद्यपीति । अयमेतर्हि ।
तथापीत्यर्थः । एवं च लघुत्वरत्नाद्वचनान्तरेणाऽपि परिवर्तो
युक्त इति भावः ॥

३ 'सत्तानि' । ४ 'भवतीति' । ५ कुप्तं स्यात् ।

[आशेषभाष्यम्]

यद्येवम् 'आजो यमहन आत्मनेपदं भवती'ति हन्तेरेव स्याद्वचनेन स्यात् । नहि काचिद्वन्तेः संज्ञास्ति या वधेरतिविशेष्यते ॥

(प्र०) वधोवमिति । हन्ति स्वरूपेणोपादानात्मनेपदं विधीयते न तु काचित्संज्ञामाश्रित्येति भावः । न हीति । यद्यपि धातुसंज्ञाऽस्ति, तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधीयते ॥

(उ०) संज्ञामिति । निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

हन्तेरपि संज्ञाऽस्ति ॥ का ? ॥ हन्तिरेव ॥ कथम् ? ॥ 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'ति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भवतीति ॥

(प्र०) हन्तेरपीति । 'आजो यमहन' इति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा, प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञाऽस्तिविशेष्यते ॥

(उ०) ननु संज्ञासंज्ञिनोर्मैदाद्वन्तेर्हन्तिसंज्ञेत्युक्तमत आह—सूत्रोपात्त इति ।

[प्रयोजनान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ असंज्ञाङीष्फगोरात्वेषु च सिद्धम् ॥*॥

असंज्ञाङीष्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति ॥

(उ०) फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे द्रव्यमिति भाष्ये—भेत्तादि । सिद्धमिति । 'इष्ट'मिति शेषः । वक्ष्यमाणान्वयविशेषाद्वाचकमते नातिदेशेन भविष्यन्ति । सूत्रारम्भे तु 'वर्णो भवे'इत्यस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वादतिदेशेन स्युरेवेति भावः ।

असंज्ञा—राक्षः पुरुषो राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन 'यच्चि म'मिति असंज्ञा प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ' इति वचनात् भवति ॥ [असंज्ञा] ॥ जीप्-चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेनाऽणन्तादितीकारः प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ' इति वचनात् भविष्यति ॥ [जीप्] ॥

(प्र०) चित्रायां जातेति । 'चित्रादेवतीरोहि-

णीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यान'मित्यणो लुक् । 'टिङ्गण'-नित्यत्राऽत इत्यधिकारान्दीपोऽल्विधित्वम् ॥

(उ०) चित्रेति । 'नवमेण युक्त' इत्यणो 'लुवविशेषे' इति लुप् । युक्तमन्वात्सीत्वं । ततो जातेऽर्थे सन्धिबैलादी-त्यणो वार्तिकेन लुगिति भावः । नचाऽणो लुकि लुक्तद्धि-तेति यथो लुकि पुनष्टादुल्लभः, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याया-दिति बाध्यम् । जातिगतकोत्वबोधनरूपफलरथाऽस्तितया प्रवृत्तेः । अत इत्यधीति । अकारान्तादण इत्यर्थः ।

ष्फ-वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन 'यञ-न्ता'दिति ष्फः प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभू-तस्यानल्विधौ' इति वचनात् भवति ॥ [ष्फ] ॥

(प्र०) वतण्डीति । यथा आवध्यायनीति चापं बाधित्वा सर्वत्रप्रहणाऽपकर्षात् ष्फो भवति, एवं शार्ङ्गरवादिपाठात्प्राप्तं कीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः स्यात् । अत इत्यधिकारादल्विधेः ष्फः ॥

(उ०) ननु वतण्डाद् व्यपक्षे यञो 'लुक् स्त्रिया'मिति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राचा'मिति प्राप्तम् बाधित्वा परत्वा-न्वीन् स्यात् शार्ङ्गरवादिपाठादत आह—यथेति । तत्र हि सूत्रे यञ इति वर्तते । सर्वत्र प्रहणादिति । तद्वि पूर्व-सुर्वेऽप्युच्यते ॥

गोरात्त्वम् । गामिच्छति-नाव्यति । प्रत्यय-लक्षणेनाऽपि 'औतोऽम्शसो'रित्यात्वं प्राप्नोति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधौ' इति वचनात् भवति ॥ [गोरात्त्वम्] ॥

(प्र०) गम्यतीति । 'औतोऽम्शसो'रित्यत्रा-ऽचीत्यनुवर्तनादल्विधिरास्यम् ॥

(उ०) औतोमिति । एकदेशविधायकं हि तत् । अचीति । अन्वाधोरित्यर्थः । अत एव तद्धितशसो निवृत्तिः ॥

[सूत्रारम्भवादिनो न्यासान्तरदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ तस्य दोषो जौनकारलोपेत्वेस्विधयः ॥*॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो ['जौनकार-लोपेत्वेस्विधयः'] ।

(उ०) भाष्ये सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिनं प्रति दूषणमाह—तस्य दोष इति । स्थानिसंज्ञानुदेशादित्य-त्येत्यर्थः ।

औ नकारलोपो—आर्द्रं चर्मन् लोहिते

चर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन 'यचि भ'मिति भसंज्ञा सिद्धा भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभू-
तस्थानत्विधौ' इति वचनात् प्रामोति ॥

(प्र०) चर्ममिति । सुपां सुलुगिति केलुक् ।
अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति 'न कि-
संबुद्धयो'रिति वक्तव्यं जायते ॥

इत्वम्-आशीः । प्रत्ययलक्षणेन 'हली'-
तीत्वं सिद्धं भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभू-
तस्थानत्विधौ' इति वचनात् प्रामोति ॥

(उ०) इत्वम्-शास इदल्लो'रिति ॥

इम्-अतृणेऽ । प्रत्ययलक्षणेन हलीति
इम् सिद्धो भवति । 'स्थानिसंज्ञाऽन्यभूत-
स्थानत्विधौ' इति वचनात् प्रामोति ॥

(उ०) इम् । 'तृणह' इत्यनेन ॥

[तटस्थभाष्यम्]

सूत्रं च भिद्यते ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

यथान्यासमेवास्तु ॥

[दोषसारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं-सतो निमित्ताऽभावात्पक्ष-
संज्ञाभावस्तु स्वीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुप-
पत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवी'रिति ॥

[परिहारभाष्यम्]

नैव दोषः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् ॥

(उ०) भाष्ये वक्ष्यत्यत्रेति । 'न हो'ति हो नलोप-
प्रतिषेधाज्जापकात्प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा नैवेव रूपम्,
अनुपपद्येतत्सूत्रं पक्षेत्यर्थः ॥

इहापि परिवीरिति । शास्त्रपरविप्रति-
षेधेन परत्वादीर्घत्वं भविष्यति ॥

(प्र०) परत्वादीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये
यत्कार्यं दृष्टं तदुक्तेऽपि भवतीति सूत्रार्थः । परि-
वीर्यत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो, न तुगिति
परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति ॥

(उ०) शास्त्रपरेति । उपदेशशास्त्रपरेत्यर्थः । अति-
विश्वमानस्ययोगाद्युत्पत्तिदेश एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीति

भावः । तदाह-सति प्रत्यये इति । इदं सूत्रं तत्तच्छास्त्र-
निमित्तसम्पादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिसम्पादकमिति
भावः । अत एव पूर्वं 'तत्प्रत्ययेन प्रत्युत्पाप्यन्ते' इत्युक्तम् ।
तानि-तत्कार्यबोधकानि शास्त्राणीति तदर्थं उचितः, न तु
कार्याणि कियन्त इत्यर्थः । [किर्यन्ते इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वा-
त्] । अत एव 'दित्वात्मनेपदाना'मिति सूत्रे एवंप्रपादो
रूपान्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन । विद्यमानस्य हि रूपान्तराप-
त्तिर्भवति । शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यम् । तस्य च
रूपान्तरमेतद्विषये कार्यान्तरप्रवर्तकत्वम् । पर्व च पर्वपक्ष-
त्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये ॥

[प्रयोजनप्रश्नभाष्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

(उ०) भाष्ये-कानि पुनरिति । पूर्वमेतत्सूत्रकरणे
का युक्तिरिति युक्तिप्रश्नः । इदानीं प्रयोजनप्रश्न इति न
पौनरुक्त्यम् । अत एव सन्दर्भाख्यानादिति प्रागुत्तरितम् ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममौ गुण-
वृद्धिर्दीर्घत्वमडाट्श्रमविषयः ॥*॥

अपृक्तलोपे शिलोपं च कृते नुम्, अमामौ,
गुणवृद्धी, दीर्घत्वमिम्, अडाटौ, अश्विधि-
रिति प्रयोजनानि ॥

(प्र०) प्रयोजनमिति । यद्यप्यस्त्विविधार्थसिद्धम-
तृणेत्यादौ, तथापि विशेषविहितत्वाज्जुमादयोऽ-
प्यस्यैवोदाहरणानीति भावः ॥

(उ०) यद्यप्यस्त्विविधत्वमिति । 'इद'मिति शेषः ।
विशेषविहितत्वादिति । प्रत्ययविषये शीघ्रोपरिचितकत्वा-
दित्यर्थः ।

नुम्-अग्रे श्री ते वाजिना श्री पद्यस्था
ता ता पिण्डानाम् । नुम् ॥ अमामौ-हे अनङ्ग
अनङ्गान् ॥ गुणः-अधोक् अलेट् । वृद्धिः-
न्यमार्द । दीर्घत्वम्-अग्रे श्री ते वाजिना
श्री पद्यस्था ता ता पिण्डानाम् । इम्-
अतृणेऽ । अडाटौ-अधोक् अलेट् देयः
औनः ॥ अश्विधिः-अमिनोऽत्र । अश्वि-
नोऽत्र ॥ अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते
विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन
भवन्ति ॥

(५०) अनङ्गुलिः । पूर्वं संबुद्धिलोपमाधित्यै-
तदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वाद्भस्संबुद्धाविति
पूर्वमम् प्रवर्तते, तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् ॥ ऐय
इति । इयंतर्लङ्, तिप्, क्षप्, इलुः, द्विर्बचनम् ।
'अतिपिपर्योक्षे'तीलम् । अभ्यासस्यासवर्णे इती-
यङ् ॥ औन इति । उन्देर्लङ् तिप् भ्रम् आङ्गलोपः
दङ्गेति हलम् ॥

(७०) ग्रीते श्वाद्यो 'शेडल्लदसी'ति लोपः । गुप्-
फलं तु दीपः । आभित्येति । अपवादनाधकवाचनिकपूर्व-
विप्रतिषेधाश्रयेणेति भावः । विशेषविहितत्वादिति । येन
नाप्राप्त्यायेनाऽपवादत्वादित्यर्थः । तदेति । 'अपवादविषयं
परित्यज्येति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः ।
यद्यीत्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् ।
यदि तु 'गुडविषये रप्रतिषेधो वक्तव्य' इत्यादिसाप्तमिक-
भाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्वं तर्हि प्रत्ययलोपस्थलेऽनुपपत्ति-
रेवान्वाक्यते इति स्वरूपसूत्रस्थभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वमभा-
वनेव नेत्याहुः । इतीयाङ्गिति । ततो गुणेऽपृक्तलोपेऽट्टाद्याविति
भावः । आद्यागमे रूपान्तरेण तत्तच्छास्त्रनिमित्तविधानात्
केनापि कार्येणाऽनयोर्न योगपक्षमिति भावः । 'लवस्वादा-
म'दित्येवमेव बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीति बाहुल-
कादत्रैवमेव प्रक्रिया बोध्या । 'अभिनेऽत्रे'त्यत्रापाकारलोपा-
पृक्तलोपागम्यां श्रमो योगपक्षाऽसम्भवेन परत्वाल्लोपे तस्यै-
वप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानि-
वद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

[सूत्रमण्डनभाष्यम्]

न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्यु-
च्यते । न च लोप आदेशः ॥

(५०) न च लोप इति । दिशिरुच्चारणक्रियो,
न च लोप उच्चार्यते, अभावरूपत्वान् ।

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

लोपोऽप्यादेशः । कथम् ? आदिश्यते
यः स आदेशः, लोपोऽप्यादिश्यते ॥

(प्र०) लोपोऽपीति । प्रतिपादनक्रियाऽत्र
विधिरिति भावः ।

[प्रत्याख्यानसाधनभाष्यम्]

दोषः खल्वपि स्याद्यदि लोपो नादेशः

स्यात् । इह 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ'
इत्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि
तानि न स्युः ॥

[सूत्रारम्भवाच्यताभाष्यम्]

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति, तद्-
र्थमयं योगो वक्तव्यः ॥

क च स्थानिवद्भावो नास्ति ? ॥

योऽल्विधिः ? किं प्रयोजनम् ? ॥

[आरम्भवादिवाचिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं औनकारलोपेत्वेभ्यश्चयैः ॥*॥

[औनकारलोपेत्वेभ्यश्चयः प्रयोजयन्ति] ।
[औनकारलोप- 'आर्द्रं चर्मन्' 'लोहिते
चर्मन्' । 'अनल्विधौ' इतिवचनाःस्थानि-
वद्भावो न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन
यचीति भस्मंशा सिद्धा भवति ॥ इस्वम्-
आशीः । 'अनल्विधौ' इति वचनास्थानि-
वद्भावो न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन हलीती-
त्वं सिद्धं भवति ॥ इम्-अन्तृणद् । 'अनल्वि-
धौ' इति वचनास्थानिवद्भावो न प्राप्नोति ।
प्रत्ययलक्षणेन हलीतीरिसिद्धो भवति] ।

(७०) भाष्ये-प्रयोजनं क्वचित् । सूत्रारम्भवाद ।

[प्रत्याख्यानवादिवाचिकम्]

॥*॥ भस्मंशाडीप्फगोरात्वेषु च दोषः ॥*॥

भस्मंशाडीप्फगोरात्वेषु च दोषो
भवति ॥

(८०) प्रत्याख्यानवाद्याह-भस्मंशेत्यादि ।

[भस्मंशा-राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।
प्रत्ययलक्षणेन यचीति भस्मंशायां 'न लोपः
प्रातिपदिकान्तरस्येति नलोपो न प्राप्नोति ।
डीप्-चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्यय-
लक्षणेनाऽणन्तादितीकारः प्राप्नोति ॥

एक-यतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन यजन्ता-
वकारान्तादिर्ति एकः प्राप्नोति ॥

गोरात्व-गामिच्छति गच्यति । प्रत्यय-
लक्षणेन 'औतोभ्यस्तो' रित्यात्वं प्राप्नोति ॥

[सूत्रारम्भवादिभाष्यम्]

भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृ-
त्तिर्ज्ञापयति-‘न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा
भवती’ति, यद्य-‘न डिसंबुद्धो रिति
ङी प्रतिषेधं शास्ति ॥ ङीप्यपि, नैवं
विज्ञायते-अणन्तादकारान्तादिति ।

कथं तर्हि ? ॥ अण्योऽकार इति ॥
एकेऽपि, नैवं विज्ञायते-यजन्तादकारान्ता-
दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ यज्योऽकार इति ॥
गोराखेऽपि, नैवं विज्ञायते-अमि अचीति ॥
कथं तर्हि ? ॥ अच्यमीति ॥

(प्र०) अण्योऽकार इति । अकारेणाऽणन्तं न
विशेष्यते, किं तर्ह्येव, सर्वथाण् अकार एवेति
विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाऽकाररूपादण इति विज्ञा-
यते । अथवाऽण्योऽकार इति अणाऽकारो विशेष्यत
वर्णनिमित्तो ङीप, न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्यय-
लक्षणाऽभावः । यज्योऽकार इति । अकारावयव
इत्यर्थः । अथ वा-यज्यवयवे यज्ज्ञात्वेऽत्र वर्तते ।
यज्यवयवो योऽकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतदेपि व्याख्येयम् ।
अच्यमीति । अच्य प्रधानं, तद्विशेषणममीति तदादि-
विध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमालम्ब्य, न प्रत्यय-
निमित्तमिति दोषाऽभावः ॥

(७०) सूत्रारम्भवाणाह-भसंज्ञायां तावदिति ।
यद्य-न ङीति । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षेऽयं ज्ञापकोप-
न्यासः । अकारेणाऽणन्तमिति । तद्धि जातेरङ्गाधिकारे
राखुरित्यादी व्यावृत्तये जावदयकम् । ननु प्रत्ययग्रहणसाम-
र्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र निमित्तता तत्रै-
वाऽस्त्वित्यर्थमिदम् । एवं चाकाररूपो योऽणित्यर्थेऽपि प्रत्यय-
लक्षणं दुर्वारमत आह-विशेषणेति । वस्तुतोऽकार एव
विशेष्य इत्याह-अणेति । ननु प्रत्ययनिमित्त इति ।
प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः । अङ्गलात्मकयज्योऽकारेण
सामानाधिकार्याऽसंभवादाह-अकारावयवेति बहुव्रीहिः ।
अस्य विशेषणत्वं इदम् । ‘गुणे लक्षणावयवत्वेति न्यायादिति
भावः । नन्वेवं सति मत्वादिष्वेतिप्रसङ्गादकाराणां जायत
इत्यत्र मुख्यार्थस्योत्तरं लक्षणायां वैरूप्यं स्यादित्वा व्याख्यान-
न्तरमाह-अथवेति । तद्विशेषणमिति । अमाऽवयवस्य
चोत्तरं इति भावः ।

[प्रत्याख्यानभाष्यम्]

प्रयोजनान्यपि तर्हि तानि न सन्ति ।

१ अपिः क्रियते ।

(७०) एवं प्रत्याख्यानवाचकदोषेषु परिहृतेषु प्रत्या-
ख्यानवाणाह-प्रयोजनान्यपित्यादि ।

[तस्यैव दूषणोद्धारभाष्यम्]

यसावबुध्यते-ङी नकारलोप इति ।
क्रियत एतन्न्यास एव-‘न डिसंबुद्धो रिति ॥

(प्र०) क्रियत एतदिति । तयापि ज्ञाप-
नार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः ॥

(७०) ज्ञापनार्थमिति । ‘प्रत्ययलक्षणेन भवं नेत्य-
स्येति शेषः । ‘न कुमता तस्मात्प्रत्ययानां श्रित्येदम् ॥

[दूषणोद्धारभाष्यम्]

इत्थमपि-वक्ष्यत्येतत् ‘शास्त्र इत्वे
आशासः का’ इति ॥

(प्र०) शास्त्र इत्वे इति । कृतेऽयस्मिन्
सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् ।
अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्ते इत्यादौ तु न भवति,
आसु अनुशिष्टाविलस्यैव तत्र ग्रहणम् ॥

(७०) अकृतेति चेत् । परमेषां विहिताऽशास्त्रा-
नां शास्त्रातीरेण ग्रहणं तत्रैव पक्षे विध्यर्थम् । नन्वेवम-
प्यादौरित्याद्यभावात् तत्रैव न भवति । शास्त्र इदिति
सामान्यमवयवम् । ततोऽङ्गिः । अकारो विद्वज्ज्ञातव्यं नियमार्थ-
मिदम् । एवं च सूत्रे वक्ष्यमाणे पारित्यक्तिं मित्रशौरित्यादि-
सिद्धिः । आशासः कथं तत्रैव त्रय शास्त्रातीरेण ग्रहणं
विध्यर्थम् । अन्यथा नियमार्थमिति आशास्ते इत्यादौ न
दोष इति ॥

इमिधिरपि-हलीति निवृत्तम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि हलीति निवृत्तं-तृणहानि,-
अत्रापि प्राप्नोति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि-‘अवि नेत्यप्यनुवर्तय्यते ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

न तर्हिदानीमयं योगो वक्तव्यः ? ॥

(७०) अत्र वार्तिकोक्तवचनबोधे दूषिते भाष्यकृति-
यमात्रे सुप्रामाण्यं प्रशङ्कनमाह न तर्ह्येत्यादि ॥

[सिद्धान्तनः समाधानभाष्यम्]

वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ प्रत्ययं
गृहीत्वा यदुच्यते तदप्रत्ययलक्षणेन यथा

२ नैवति

स्यात् । शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्यय-
लक्षणेन मा भूदिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥
शोभना दृष्टदोऽस्य [ब्राह्मणस्य] सुदृष्ट
ब्राह्मणः । 'सोर्मनसी अलोमोपसी' इत्येव
स्वरो माभूदिति ॥ [प्रत्ययलोपे प्रत्यय] ॥

(प्र०) प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन
सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य
लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । 'सोर्मनसी'
इत्यत्र लनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादप्रत्ययस्था-
ऽप्रत्ययश्च गृह्यते इति सुदृष्टदित्यत्राऽपि स्थानिव-
द्भावाऽभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाऽभावे नन्वुभ्यामित्य-
न्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारा-
दसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृष्टदित्यत्रापि स्थानि-
वद्भावादसन्तलमुत्तरपदस्य स्थान ॥

(उ०) प्रत्ययं गृहीत्वेति । प्रत्ययत्वतश्चाप्यधर्मपुर-
स्कारेण यदुच्यते इत्यर्थः । शब्दं गृहीत्वेति । उक्तधर्मा-
तिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यते इत्यर्थः । ननु शब्दं गृहीत्वा
यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूत्स्थानिवत्त्वेन तु स्वादत्त
आह—स्थानिवदिति । प्रत्यय एवेति । उक्तोऽर्थः ।
एतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदम् । न चाऽलोमोपसी इति
पर्युदासेन श्रयमाणोऽसन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमो व्यर्थ
इति बाध्यम् । पर्युदासेन प्रत्ययोऽसन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुव
शयादीं स्वराणापेक्षेति भाष्याशयात् । ननु स्थाननिमित्तं
यदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि, न तु तस्यैव ।
असतो वचनशतेनापि कार्यत्वाऽप्रतिपादनात् । इह चाऽसत्त
एव कार्यत्वमत आह—तत्र चेति । सोर्मनसी इति
सूत्रे इत्यर्थः ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ १ । १ । ६२ ॥

॥*॥ लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्यो-

पसङ्ख्यानम् ॥*॥

लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योप-
संख्यानं कर्तव्यम् ॥ एकपदस्वरे च लुमता
लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) न लुमताङ्गस्य । लुमतीति । लुमत्सं-
ख्या प्रातिपादितमदर्शनं लुमत्, तत्र यः प्रतिषेध-

१ कचित्र । २ उक्तः—प्रत्ययत्वतश्चाप्यन्यतरधर्मा-
त्तानः । ३ धर्मस्य—नृशब्दयोग्यः । ४ श्रीहोमदेति

स्तस्मिन्नित्यर्थः । एकपदस्वरस्येति । एकपदाश्रयो
यः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यस्तु 'पदस्य पदा'दिति पद-
द्वयाश्रयः स्वरः, तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव, दधि
तिष्ठतीति । 'तिष्ठतिङ' इति निघातः । 'अङ्गस्ये'त्य-
ङ्गाधिकारनिर्देशात् त्विति कित्स्वरस्य चाऽनाङ्गत्वा-
त्प्राप्तिरिति भावः ॥

(उ०) न लुमता । लोपक्रियानिरूपिता करणे वृत्तीया ।
यद्यपि लुशब्दयोगात्संज्ञा लुमदाख्या । न च तत्रार्थं प्रति-
षेधः किंतु तत्प्रतिपादितोऽदर्शने । एवं च 'लुमति प्रतिषेधे'
इत्यनुपपन्नम् । तथापि वाचकधर्मस्य वाच्य उपचार इत्याह
लुमदिति । ननु सर्वोऽपि स्वरः कार्यत्वेनैकमेव पदं
गृह्यतां त्यत आह—एकेति । 'सर्वोमन्त्रिते'त्यत्रामन्त्रित-
पदेनाष्टमकमपि ग्रहीतुं शक्यमिति 'पदस्य पदा'दित्यधिका-
रेऽनन्तरमप्यामन्त्रितस्येत्युल्लङ्घ्य व्यवहितमुदाहरति—दधी-
ति । अङ्गस्येत्यधिकारेति । वस्तुतस्तदनिर्देशेऽप्यावश्य-
कमेतत् । तथाहि—सोवरीणां सप्तमीनां 'श्रीहोमदेति सूत्रे
'प्रत्ययात्पूर्व'मिति पूर्वग्रहणेन तदन्तसप्तमीत्वस्य बाह्यभाष्ये
तत्सूत्रे एवोक्तत्वेन स्वराणां प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाऽभा-
वात् । कित्स्वरे पञ्चमा एव सत्त्वाच्च । ननु 'संज्ञायामुपमान-'
मिति 'उपमानशब्दः संज्ञायामाधुदात्त' इत्यर्थकं कनो लुपि
चषेव चषेत्यादावाद्युदात्तसाधकं 'क्विन्त्यादि'रित्येव सिद्धे
न्यर्थे सदनुबन्धलक्षणे स्वरं प्रत्ययलक्षणोऽभावज्ञापकमिति
तेतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेदं विरुध्येतेति चेन्न । प्रकृतसूत्रे
वास्तिक्यास्यानानात्रं, षष्ठे तु प्रत्याख्यातात्मीनानोत्यम्बिरी-
धात् । अत एव तत्र भाष्ये षष्मिथिस्वरार्थं वचनं कर्त-
व्यमित्युक्तम् । एवं च तदर्थस्याप्रत्ययचनस्य कर्तव्यत्वं
वदताऽन्वेषात्मकचञ्चल्यत्वमर्थदुक्तमेव । एतेन 'श्रीहो'ति
ज्ञापकं विशेषापेक्षं सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र फल-
भेदस्तद्विषयम् । एवं चोपोऽन्तं द्वितीत्यादावेव तत्प्रवृत्तिरिति
न 'क्विन्त्यादि'रित्यादौ तत्प्रवृत्तिरिति कैयटाशय इति परा-
स्तम् । 'संज्ञायामुपमान'मिति सूत्रस्याप्यम्बिरीधात् । तस्मा-
ज्ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवोचितम् । तत्र सप्तम्या यथा-
श्रुतत्वं हि न लुमतेति निषेधात्तदप्राप्ती 'क्विन्ती'ति प्रयोज-
न'मिति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । न चाङ्गाधिकारमिति निर्देशपक्षे
तद्भाष्यं, सिद्धान्तपक्षे योजयितुं शक्यत्वादिति द्विक् ॥

[प्रत्याक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

किमविशेषण ? ॥ नेत्याह ॥

॥*॥ सर्वोमन्त्रितसिज्जुस्वरवर्जम् ॥*॥

सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्जुक्स्वरं

सूत्रे इत्यर्थः । १ 'संज्ञायामुपमान'मिति सूत्रे इत्यर्थः ।

६ 'सर्वस्वरः' ।

न वर्जयित्वा ॥

सर्वस्वर-सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । 'सर्व-
स्य सुपी'त्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

(प्र०) सर्वस्तोम इति । 'सर्वस्य सुपी'ति
बदाद्युदात्तत्वं, तदेव 'बहुव्रीहौ प्रकृते'ति विधीयत
इत्येकपदस्वरो भवत्येव ॥

(उ०) षष्ठीसमासादौ परत्वात्तत्किञ्चित्वाच्यं समासा-
न्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेर्भावे सर्वस्तोम इति बहुव्रीहिक्या-
हतः । तत्र बहुव्रीहिस्यारस्य द्विपदाप्रकृतात्प्रतिषेधस्तैना-
प्राप्तेः क्वं तदपवादो ह्यसुदाहरणमत आह-सर्वस्तोमः ।
विधीयत इति । अपवादनिवर्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥

आमन्त्रितस्वर-सर्पिरामञ्छ सप्ता-
ऽगञ्छत । 'आमन्त्रितस्य चे'त्याद्युदा-
त्तत्वं यथा स्यात् ।

(प्र०) सर्पिरिति । सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः
प्रत्ययस्वरेण, घृतादिलादा । सप्तशब्दोऽपि घृता-
दिलादन्तोदात्तः । नित्स्वरेण लाद्युदात्तत्वे विशेषो
न स्यात् ॥

(उ०) प्रत्ययस्वरेणेति । इसिप्रत्ययान्तत्वादिति
भावाः । नक्षिप्रप्रत्ययेत्यस्य ॥ न प्रातिः, 'अनिस्तत्वे'ति
पठ्युदात्तः । घृतादित्कत्वेन तु किमर्थमिति चिन्तयम् ।
नित्स्वरेणेति । सप्तशब्दो हि 'सत्यश्रूयं तुद'वेति
कनिष्ठान्तः । 'प्रः सप्तबावा' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति
ब्रह्मम् ॥

सिञ्जुस्वर-मा हि दाताम्, मा
हि घाताम् । 'आदिः सिञ्चोऽन्यतरस्याम्'
इत्येष स्वरौ यथा स्यात् ॥

(प्र०) मा हि दातामिति । 'गातिस्वाधिव'ति
सिञ्चो डुकु । छेदेव लुकि विघातत्वे सिञ्चो लुगिघातं
प्रत्ययलक्षणार्थम् ॥

(उ०) 'माहिदाता'मित्यत्राट्प्रतिषेधान् आह । हिञ्-
चो हि चेति निघातप्रतिषेधार्थः । सिञ्जुस्वरजननं न
कार्यमित्याह-छेरेति । गातीत्यनेन च्छेदेव लुकि 'मन्वे
कसेत्यत्र पुनर्लिप्यहं न कार्यम् । लुगिघातात् इत्येतत्त्व
विध्यर्थं स्यादिति लापयमिति भावः । प्रत्ययलक्षणार्थ-
मिति । प्रत्ययलक्षणेन सिञ्जिभिरुपसर्गार्थमित्यर्थः ॥

किं प्रयोजनम् ? ॥

१ 'उदात्त' । २ कविप्रधानमंशः । ३ 'जिनिकि' । ४ 'प्रयोजनं' ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनं विनिकिञ्चोऽस्वराः ॥*॥
विनिकिञ्चस्वरा लुकि प्रयोजयन्ति ।
गर्गा वृत्ता विदा उवाः, उहृमीवा वाम-
रज्जुः । 'जिति' इत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति ॥
इह च-अत्रयः, 'किञ्च' इत्यन्तोदात्तत्वं मा
भूदिति ॥

(प्र०) विनिकिञ्चोऽस्वराः । इकार उच्चार-
णार्थः । विनिकिञ्चां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निव-
र्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां सम्बन्धः । आ-
प्यकारस्तु वस्तुनं व्याकृते-विनिकिञ्चस्वरा इति ।
'प्रतिषेध'मिलप्याहारः । उहृमीवा वामरज्जुमिति ।
देवपक्षदित्वात्क्रो लुक् । अलंकारां चेदयुदाहरणम् ।
संज्ञानां तु संज्ञावाच्यमानमिति मथितव्यमाद्युदात्त-
त्वेन । अत्रय इति । 'एकद्विमां त्रिप', 'अवे-
विनिचि'ति त्रिवन्तोऽत्रिसन्द आद्युदात्तः ॥

(उ०) ननु विनिकिञ्चस्वरा इति भाष्यदर्शना-
न्विनिकिञ्चां स्वरविशेषणत्वेन डुकु समाशोऽनुपपन्न इत्यत
आह-स्मिन्निकृतामिति । 'प्रयोजकत्वात्'त्यस्य कर्मकङ्क्षा
वामाह-प्रतिषेधमिति । लुकि । वाच्ये लुकेऽनुप-
लब्धमिति भावः । भाष्ये आद्युदात्तत्वं मा भूदिति ।
फनं च प्रातिपदिकादितरेणान्तोदात्तत्वेनेति भावः । अवि-
शब्दादित्वात्प्रातिपद इति उक्तोऽविशुद्धिर्लुक् । नन्वप्य
इत्यत्र कित्तप्रयुक्तोदात्तत्वात्तेऽपि प्रातिपदिकस्वरेण
तत्त्वं दुर्गमम् आह-राशदीति । सिद्धम् इति । नन्त-
स्तन्तोदात्त इति भावः । इदं प्रयोजनं किञ्चिदन्तस्ताप्यत
उदात्त इत्येवं बोध्यम् । किञ्चः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे तु
प्रत्ययलक्षणेन कार्त्तिकेऽसम्भवात्तत्र दोषः । एव न-
विनिचि इत्येतत्कङ्क्षुः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ पश्चिमयोः सर्वनामस्थाने [लुकि] ॥*॥
पश्चिमयोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयो-
जनम् ॥ [उपमा लुके प्रत्ययलक्षणं न भव-
तीति वक्तव्यम्] । पश्चिमियः मयिपश्चियः ।
'पश्चिमयोः सर्वनामस्थाने' इत्येष स्वरौ
मा भूदिति ॥

(प्र०) पश्चिमयोः मयिपश्चिय इति । पूर्वपद-

'प्रयोजन' इत्यत एव-तेन कार्त्तिकेऽसम्भवात्तत्र दोषः ।

प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पयिमयिषण्दौ भवतः ॥

(७०) पयिमयिषण्दौ णिप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरणे
किमेवमिति वाऽन्तोदात्तौ । तयोः सर्वनामस्थाननिमित्तं
माधुदात्तत्वमपि स्वादित्यर्थः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ अहो रविधौ ॥ * ॥

अहो रविधाने लुमता लुप्ते प्रत्यय-
लक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ॥ अहर्ददाति
अहर्मुक्ते । 'रोऽसुपी'ति प्रत्ययलक्षणेन
प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

(प्र०) अहर्ददातीति । 'असुपी'ति प्रसज्य-
प्रतिषेधः । पर्युदासे तु 'दीर्घाहा निदाघ' इत्यत्रापि
सुप्सादृश्ये निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् । इत्वं
चेध्यते । लोपशब्देन सोऽनुसृतात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि
नेति रत्वप्रतिषेधाद्भुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाहा
निदाघ इति सिध्यति । लुकि तु प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधाद्वत्वे सत्युन्वाऽभावाद्दहर्ददातीत्यादिसिध्यति ।

(७०) भाष्ये प्रतिषेधो माभूदिति । तेनाऽपर्युदा-
सत्वं सूचितम् । तदुपपादवति-पर्युदासे तु इति । प्रत्य-
यत्वेन सुप्सादृश्ये तु अहर्ददातीत्यत्रापि रत्वं ॥ स्वादित्यर्थः ॥
नन्विष्यमाणमपि रत्वं न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणनिषेधेन
रत्वस्यैव प्राप्तेरत आह—लोपशब्देनेति । इत्यह्यादि
सूत्रेणेति भावः । लुमता लुप्त एव ॥ निषेध इति तात्पर्यम् ।
'न लुमता तस्मिन्नि'ति पक्षे तु नेदमावश्यकम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ ॥ * ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता
लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् ।
परमवाचा परमवाचे, परमगोदुहा परम-
गोदुहे, परमश्वलिहा परमश्वलिहे । पद-
स्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूव-
ञ्जिति ॥

अपदादिविधाविति किमर्थम् ? ॥
दधिसेचौ दधिसेचः—सात्पदाद्यो'गिति प्रति
षेधो यथा स्यात् ॥

(प्र०) उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरपदमुत्तर-

१ तेन—प्रतिषेधपदेन ।

शब्देनोच्यते, पदैकदेशलोपात् । तेनोत्तरपदस्य पदत्वे
पदभ्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः ।
परमवाचेति । समासार्था या विभक्तिः कृता, तां
प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि
प्राप्नुवन्ति । भंसंज्ञा तु यस्माद्यजादिविधिरिति समु-
दायस्यैव, न त्ववयवस्य । दधिसेचाविति । दधः
सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबु-
त्पत्तेः समासविधानात्सेचशब्दस्य पदसंज्ञाया अभा-
वात्पदादित्वं संकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च
सोपपदाद्विजभावाद्दधिसेचावित्यादिप्रयोगाऽभावात् ॥

(७०) 'उत्तरपदत्वे' चेति सर्वथा कार्यम् । ननु
सामान्यत उत्तरस्य पदत्व इत्यर्थे 'परमं चर्म' इत्यत्रापि निषेधा-
पत्तौ नलोपो न स्यादत आह—उत्तरपदमिति । अत
एव 'बहुवचस्य'नेति वचनमर्थवदिति भावः । उत्तरपद-
शब्दश्च समासचरभावयवे कृद इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति
बोध्यम् । समासार्थेति । तत्र सुप्सुपेयधिकारादिति
भावः । तां—सुगे आसि'ति लुप्तम् । कुत्वादीनि—
कुत्वषष्ठ्यानि । ननु भवेन परत्वभाषोऽत आह—यस्मा-
दिति । तथा च भिन्नवित्त्वान्न बाध्यबाधकभाव इति
भावः । भाष्ये—पदस्येतीति । 'पदस्ये'त्यधिकृत्य यानि
विहितानोत्यर्थः । ननु सोपपदादिसेचिविधौ दधिसेचाविति
स्यादेव । न चेष्टापत्तिः । पदादादिति पक्षे दुर्लभत्वादत
आह—अनभिधानादिति । तस्य च्छादसत्त्वादिति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यद्यपदादिविधावित्युच्यते उत्तरपदाधि-
कारो न प्रकल्पेत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'कर्णो
वर्णलक्षणा'दिर्येवमादिविधिर्न सिध्यति ॥

(प्र०) कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादि-
विधावित्युच्यते, स्वरथाऽयं पदादिविधिः । ककारो-
ऽत्रादिः, नत्वकार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवत्, नत्वादिव्यपदेशे । सूत्रं चाऽसमा-
सार्थं स्यात् । कर्णशब्दादशोभादित्वादचि कृते शुरुः
कर्ण इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥

(७०) भाष्ये यद्यपदादित्येकदेशेन सम्पूर्णवार्ति-
कमुपलक्ष्यते । यतः प्रतिषेधस्याऽतिव्याप्तिर्न प्रतिषेधाप-
वादस्येति बोध्यम् । स्वरश्चेति । उत्तरपदादित्यधिकारा-
दिति भावः । नन्वसमासे 'स्वाहृदिष्टा'मिति कर्णस्याद्युदा-
सत्वं सिद्धमेवेत्यत आह—कर्णशब्दादिति । 'एवमादि-

२ तस्य—विनः ।

विभिन्नं सिध्यतीति भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्य-
सूत्राणां नैयर्थ्यत्वेन दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

यदि पुनर्नलोपादिविधौ स्यत्यन्ते 'लुम-
ता लुते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्यते ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्र
च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् ॥

[न्यासान्तरनिरासमाध्यम्]

नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ
राजकुमार्य इति । शाकलं प्रसज्येत ॥

(प्र०) राजकुमार्याविति । इकोऽसवर्ण इत्यत्रै-
कः पदान्तादतीत्यतः पदान्तप्रहणमनुवर्तते । तत्र
प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः ॥

[न्यासान्तरस्थापनमाध्यम्]

नैव दोषः । यदेतत्- 'सिति शाकलं
ने'ति, एतत्- 'प्रत्यये शाकलं ने'ति वक्ष्यामि ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

यदि 'प्रत्यये शाकलं ने'त्युच्यते, 'दधि
अधुना' 'मधु अधुना' अत्रापि न प्रसज्येत ॥

(प्र०) दधि अधुनेति । अधुनाप्रत्यय इदमो
विधीयते, तत इदम् इह । 'यस्येति चे'ति लोपः ॥

[दोषनिरासमाध्यम्]

प्रत्यये शाकलं न भवति ॥ कैस्मिन् ? ॥
यस्माच्चः प्रत्ययो विहित इति ॥

(प्र०) यस्माच्च इति । प्रत्यासत्येति भावः ।
राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्य-
वयवादिष्वसौ विहित इति युक्तिर्भवत्येव । समुदाय-
द्विवचनेऽवयवद्विवचनमुद्धिन्नम् ॥

(इ०) प्रत्यासत्त्येति । 'प्रत्ययप्रहणे यस्मात्स
विहितस्तदादेति'पुनरित्येति भावः । तथापीति । वस्तुतो
राजकुमार्यावित्यत्रापि दोषः । समुदायादसौ विहितो नावय-
वात् । अन्यथा कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्यापि इष्टिः
स्यात् । इह तर्हीत्यादिभाष्यं तु अप्सुपेत्यवादेन । इतरेषु
तु नोत्तरपदत्वेत्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव पूर्वत्रैव दोषेणैव
दूषितं भगवतेति बोध्यम् । अमोहत्वादिति सूत्रस्याप्यं
त्वेकदेश्युक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः ॥

१ 'वच्यते' ।

३३

[आक्षेपमाध्यम्]

इह तर्हि परमविधा परमविधे । 'दिव
उ'दित्युत्वं प्राप्नोति ॥

(प्र०) उत्त्वमिति । उत्त्वविधा'वेकः पदान्ता'-
दिति पदाऽधिकारः ॥

[पक्षान्तरमाध्यम्]

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ॥

[दोषस्मारणमाध्यम्]

ननु चोक्तम्- 'उत्तरपदाधिकारो न
प्रकल्प्येते'ति ॥

[परिहाराध्यम्]

वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति ॥

(प्र०) वचनादिति । समासे सुत्तरपदं भवति ।
न च कर्णशब्दो अल्पप्रत्ययान्तोऽस्ति, अर्धेणाधिषु
हि 'स्वाज्ञादीना'दिति पठ्यते । तेन स्वाज्ञादिभ्य एव
हीनस्वाज्ञादिभ्योऽल्पप्रत्ययो भवति । न च कर्ण-
शब्दो हीनस्वाज्ञावाची ॥

(इ०) समासचरमावयवे उत्तरपदशब्दो रुढ इत्यभि-
प्रेत्याह- समासे हीति । न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयो-
जकमित्यर्थः । केवलरुढत्वे मानमुक्तम्, तुभ्यतु दुर्जनन्यायेन
केवलयोगेऽप्याह- न च कर्णेति । राजवाचककणशब्दस्य
तु 'अभिष्वकपदार्था' इति न्यायान्न तत्र ग्रहणमिति भावः ।
काश्यपिनावित्यादौ 'छन्दोगद्वयानो'ति तद्विषयतानोप-
ास्यत्वात् सुवत्पठेः प्रागेव तद्विद इति न दोषः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

तर्ह्येव वक्तव्यम् ॥

(प्र०) तर्ह्येति । 'उत्तरपदत्वे चापदादिवि-
धा'वित्येतत् ॥

[समाधानमाध्यम्]

न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते ।
इदमस्ति 'यस्मात्प्रत्ययविधित्वादिति प्रत्यये-
ऽङ्गम्' । 'सुसिद्धं पदम्' । यस्मात्सुप्तिङ्गि-
विस्तदादि सुबन्तं च ॥ 'नः क्ये' । नान्तं
क्ये पदसंज्ञं भवति, यस्मात् क्यवि-
विस्तदादि सुबन्तं च ॥ 'सिति च' । सिति
च पूर्वं पदसंज्ञं भवति, यस्मात्सिद्धिविस्त-

२ 'कस्मिन्' ।

दादि मुक्तं च ॥ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' ।
स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति,
यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि मुक्तं च ॥
'यचि भग्' । यज्ञादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति,
यस्माद्यज्ञादिविधिस्तदादि मुक्तं च ॥

(प्र०) वधि ममिति । ततश्च परवाचेत्वन
वाक्यस्य मत्वात्पदत्वाभावः ॥

[illegible]

[अथोपमाव्यम्]

इह तर्हि-चोक् परमवाक् । 'असर्व-
नामस्थाने' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(अ०) इह सङ्गीति । 'असर्वनामस्थाने' इति प्रसज्यप्रतिषेधं गन्धते । ततश्च सर्वनामस्थाने परतो नस्मात् स्वादिनिषिद्धादहि मुच्यन्तं च पदसंज्ञं भवतीति प्रत्यक्षतद्भावेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदस्य प्रतिषेधात् कुलाऽप्राप्तिः ॥

[समाप्तभाष्यम्]

अस्तु तस्याः प्रतिषेधः—या स्वादौ पद-
मिति पदसंज्ञा, या तु 'सुबन्तं पद'मिति
पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत्प्रत्यये
आसीदनया भविष्यत्संज्ञा न भवि-
ष्यतीति ।

(प्र०) सखेतदिति । अवधिमेदात्संज्ञिनां
मेदात् ॥

(७०) संज्ञिनां भेदादिति । सति सौ तदन्तस्य 'भुवन्त'मिति पदत्वम् । तत्प्राग्भागस्य स्वादिष्वित्येति भावः॥

[आलोपभाष्यम्]

लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत् एवावधेः
 खादौ पदमिति पदसंज्ञा, तावत् एवावधेः
 सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन
 सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा 'प्रतिषेधाश्च
 बलीयांसो भवन्तीति' प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(प्र०) बकीयांस इति । विध्युन्मूलनरूपत्वात् ॥

(७०) ननु व्यपनमित्युक्तेनान्तरङ्गस्या मुबन्तमिति
 पदत्वं स्यादत आह माध्वे-प्रतिषेधादिति । विध्युन्मू-
 लं-प्राप्तस्य विधेयवर्तनम् । एवं चापवादवायेनाग्रान्तर-
 ङ्गाऽसंभव इति भावः । अत्रैव ननुवर्तमानं 'मुबन्त'मित्यादि
 'त्वादिभि' तिसृष्वेण तदनुकृत्या मध्यस्थ मुबन्तस्य यत्प्राप्तं
 तद्विधेयकम्, न तु 'मुबन्त'मिति सूत्रप्राप्तत्वेति बोध्यम् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ नाऽप्रतिषेधात् ॥*॥

नायं प्रसज्यप्रतिषेधः-सर्वनामस्थाने
 नैति ॥ किं तर्हि ? । पयुंदासोऽयम्-यदन्य-
 त्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने
 अव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन
 भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति ॥

॥*॥ अप्राप्तेर्वा ॥*॥

अथ वा-अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्राप्तिः
प्रतिषिध्यते ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा
प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति ॥

[आक्षेपमाख्यम्]

ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते ॥

[समाधानभाष्यम्]

नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥

(उ०) माष्ये-नोत्सहत इति । स्वयमपवर्तमाना
कृमयन्त्रं बाधेतेति भावः ॥

[अष्टोपभाष्यम्]

यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति ।

न कुमता ६२]

‘सुसिद्धं पद’मिति पदसंज्ञा प्राप्नोति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—
[स्वादिषु] । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति ॥
ततः—‘सर्वनामस्थाने व्यचि’ । [सर्वनाम-
स्थानेऽयचि] पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो-
‘भम्’ । भसंज्ञं भवति यज्ञादावसर्वनाम-
स्थान इति ॥

(प्र०) एवं तर्हि । योगविभागे सति सर्वा प्रातिः
प्रतिविज्यत इति दोषाऽभावः । ‘असर्वनामस्थान’ इति
नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनाऽसम्बन्धो, यची-
त्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणम् । तेनायमर्थो भवति—
यज्ञादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति ।
हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव । भाष्ये तु वक्तुमात्रमुप-
न्यस्तं—‘सर्वनामस्थानेऽयचि’ । यज्ञादौ सर्वना-
मस्थाने पदसंज्ञानिवेधस्तस्मादप्युक्तमर्थः संप्रदाये-
अयज्ञादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति ॥

(३०) ननु सर्वनामस्थानेऽयचि न्यासस्य पद-
त्वनिषेधकत्वेऽनन्तरस्येति न्यायेन स्वादिष्वित्यस्येव
निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत
आह—योगविभागे इति । एवं च तत्तामस्यार्थादनन्तर-
स्येति न्यायवाच्य इति भावः । यचीत्यस्य उत्तरस्तादपकर्षफल-
गाह—हलादाविति । वस्तुमात्रम्—अर्वादिदोषः । तत्फलं
नञः सर्वनामस्थानपदेनाऽसंबन्धप्रदर्शनम् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि—सावपि पदं भवति, एचः
प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति, इह
मा भूत्—भद्रं करोषि गौरिति । तस्मिन्
क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति ॥

(३०) भाष्ये—प्लुतविकारे इति । प्लुतसहितविकारे
व्यर्थः । एचोऽप्रत्ययस्मादूरादूते पूर्वस्यादुत्तरस्येदुता’
वित्यत्रेति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ॥

(प्र०) वाक्यपदयोरिति । गौरित्यौकारो
वाक्यान्तो न भवतीत्यादुतो न भवतः ॥

१ कोष्ठगतः पाठोऽनुसृतः । २ स्वादिषु पदत्वेन । ३ एवं च—योगवि-

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि—वधिसेचौ वधिसेचः, ‘सा-
त्पदाद्यो’रिति पदादिलक्षणः पत्वप्रति-
षेधो न प्राप्नोति ॥

(३०) भाष्ये—इह तर्हि । वार्तिकारम्भे त्वपदादि-
विधावित्युक्तेन दोषः । प्रत्याख्यानं तु दोषः । कुत्वाऽभावय
पदत्वनिषेधप्रभृत्तोरभावस्यकारणात् । एतेन योगविभागसदस्य
काचित्कात्वात्त दोष इत्युत्तरमिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

मा भूदेवम्—पदस्यादिः पदादिः,
पदादेर्नेति ॥ कथं तर्हि ? ॥ पदादादिः
पदादिः, पदादेर्नेत्येवं प्रविध्यति ॥

(प्र०) पदादादिरिति । ‘पदमी’ति योग-
विभागास्तमासः ॥

(३०) पञ्चमीति योगविभागादिति । ‘पदा’-
दित्यस्य परशब्दान्वयेनाऽसामर्थ्यादत्र समासशान्वाऽप्राप्तेः
सोमः समास इति वक्तुमुच्यते ।

[आक्षेपभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसभ्येत—कञ्चु
वाभु त्वभु कुमारीषु किशोरीष्विति ॥

[समाधानभाष्यम्]

सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः—‘स्वादिषु’परत्वेन
येषां पदसंज्ञा, न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति ॥

(३०) भाष्ये—न तेभ्यः प्रतिषेध इति । तेभ्यः
परस्य ‘सुबन्तं पद’मिति पदत्वमाश्रित्याऽपि न प्रतिषेध
इत्यर्थः । अत एव परमवाभु इत्यादावपि न दोषः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इह तर्हि—बहुसेचौ बहुसेचः । बहु-
ज्यं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदा-
देर्नेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति ॥

(३०) भाष्ये—पदादादेर्नेत्युच्यमानेऽपीति । पदा-
तपुष्येऽपि न सिध्यति, कुत्वाऽभावय पदत्वाऽभावस्यावश्य-
कत्वादित्यपर्यैः । अयं बहुसेचि दोषो वार्तिकारम्भेऽपि,
उत्तरपदवाऽभावेन निषेधाऽप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन पञ्चोत्तपु-
स्वर्णेन वत्त्वनिषेधसामान्येऽपि कुत्वाप्राप्तेः ।

एवं तर्हि—

‘उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता

भागे च । ३ तत्तामस्यार्थात्—योगविभागसामर्थ्यात् । ४ ‘न्त्यस्ये’

लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवती' ति वक्ष्यामि ।
तन्नियमार्थं भविष्यति—'पदादिविधावेव,
न पदान्तविधा'विति ॥

(उ०) इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वा-
भ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय लघवाय नञ्प्रहितवचन
पाठमाह—एवं तर्हीति । न पदान्तविधाविति । पदान्त-
रधानिके विधावित्यर्थः । नञ्प्रहितवातिकस्याप्यत्रैव प्रशु-
च्यार्यानादेकफलवावेति बोध्यम् । [ने पदान्तविधा-
विति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वेनेत्यस्य वार्तिकस्य ह्युदादि-
विधौ णत्वादिविधौ चाऽप्रशुच्यतिरिति बोध्यम् । ह्यमुदसुत्रस्य
भाष्यं त्वेतद्गोपादुजिच पद् इति सूत्रभाष्यविरोधाच्च
'न लोपादिभ्यः' इति वार्तिकस्य भाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्ति-
रिति बोध्यम् । एवं ॥ प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि योगविभा-
गस्य काचित्कत्वेन ह्युदादिविषये न । इदमेव ध्वनयितुं
प्रत्याख्यातमपि वार्तिकं पुनरक्षरान्तरैरुपात्तमित्याहुः] ।

कथं बहुसेचौ बहुसेचः ? ॥

(प्र०) कथं बहुसेचाविति । समासाऽभावाज्जो-
सरपदत्वम्, नापि पूर्वस्य पदत्वम् ।

(उ०) पतावतापि बहुसेचावित्यस्याऽसिद्धिरिति
शङ्कते—कथं बहुसेचाविति । तदुपपादयति—समासेति ।
एवं च नियमाऽप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् एतन्निषेधवत्
'चोः कुः पदान्तस्ये'ति कुत्वं स्यादिति भावः । एषमी
समासेऽपि पतावतिरिवाह—नापि पूर्वस्येति ।

{ समाधानवार्तिकम् }

॥[*] बहुपूर्वस्य [चं] ॥*]॥

बहुपूर्वस्य च पदादिविधावेव, न
पदान्तविधाविति ॥

(उ०) भाष्ये—बहुपूर्वस्य चेति । आद्यवार्तिकारम्भे
तत्प्रत्याख्याने च 'सारपदाद्यो'रित्यत्रेदं कार्यमिति गूढ
आशयः ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*] द्वन्द्वेऽन्त्यस्य ॥*]॥

द्वन्द्वेऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्यय-
लक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । [वाक् च क-
क् च त्वक् च] वाक्सप्तवचम् ।

(प्र०) द्वन्द्वेऽन्त्यस्येति । 'उत्तरपदत्वे चे'

१ अर्थ पाठोऽग्रे 'गूढ आशय' इत्यत्रोऽग्रे दृश्यते सर्वत्र ।

२ कचिक । ३ 'इह मा भूवन्निति' । ४ 'सिच उत्तोऽ-

त्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्यैवेति । मध्यम-
पदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्ष-
णप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये उत्तरपदे संभवति कथं
मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् ।

(उ०) मुख्येति । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमा
वयवे रुद्धेति भावः । रुद्धर्यैव ग्रहणमित्येतदन्वाख्यापकं
'द्वन्द्वे'ति इति तत्त्वम् । प्रत्याख्यानेऽपि न मध्यमस्य प्राप्तिः,
मध्यमुत्तमस्यपि स्यादपरत्वेन विशेषणादिति बोध्यम् ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इहाऽभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्-
भावः प्राप्नोति ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*] सिचि जुसोऽप्रसङ्ग आकारप्रक-
रणात् ॥*]॥

सिचि सिङ्गिमिसस्य जुसोऽप्रसङ्गः ।
किं कारणम् ? ॥ 'आकारप्रकरणोत्' ।
'आतः' इतिवर्त्तते, तन्नियमार्थं भविष्यति—
'आत एव च सिङ्गुगन्तास्मान्यस्मा-
त्सिङ्गुगन्ता'दिति ।

(प्र०) आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नि-
यमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः । अथ वाऽऽकारे प्रकर-
णात्-आत इत्यत्र सिचिः प्रकृतत्वादित्यर्थः ।

(उ०) प्रस्तावादिति । 'आत' इत्यस्यारम्भादित्यर्थः ।
सिच इति । अनेन विधित्वाऽसंभवो दर्शितः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

इह—'इति युष्मत्पुत्रो ददाति' 'इत्य-
स्मत्पुत्रो ददाती'त्यत्र प्रत्ययलक्षणेन
'युष्मद्स्मदोः पठिचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वा-
चावी' इति वाचावाद्य आदेशोः प्राप्नुवन्ति ।

(प्र०) इति युष्मत्पुत्र इति । पदादुत्तरयो-
र्युष्मदस्मदोरादेशविधानादिति शब्दप्रयोगः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*] युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात् ॥*]॥
स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाण-

प्रसङ्गः । 'सिचि जुसोऽप्रसङ्गः' । ५ 'प्रकरणत्वात्' ।

६ 'आत इत्येतन्निय' । ७ 'लक्षणत्वेन' ।

विभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते ।

(प्र०) अयमागविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठी-चतुर्थीद्वितीयादिकेव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्धो भवति । तासु ये त्ववस्थिते शुभ्रदस्मदी इति । श्रूय-माणासु चाऽवस्थानं भवति, न तु लुप्तासु, लुप्तस्या-ऽऽधारत्वाऽसंभवात् ।

(उ०) भाष्ये-अयमाग्रेति । अयमागणार्थकं विभक्ति-विशेषणमित्यर्थः । तस्माद्योपायं दर्शयति-षष्ठीत्यादि ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

**अस्त्यन्यस्थग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥ सविभक्तिकस्य वाचावाद्यो
यथा स्युरिति ॥**

(प्र०) अस्त्यन्यस्येति । तिष्ठतिरहानावपि वर्तते । यथा—तपसि स्थितः । तपो न जहाती-त्यर्थः । तथा—समये तिष्ठ सुप्तीवेति, समयं मा हासीरित्यर्थः । तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः कार्यं विज्ञायते । अथ वा यथा 'रथस्य आनीयता' मिति सरथ आनीयते, तथा षष्ठादिसहितयोर्युष्म-दस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते ।

(उ०) अथवा यथा रथेति । रथशब्दः साहित्य-वाचीति भावः ।

[तत्साधकभाष्यम्]

**नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते ।
विभक्त्यन्तं च पदम् । तत्राऽन्तरेणापि
स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यति ।**

(प्र०) पदस्येति वर्तते इति । केवल्योः पदत्वाऽभावात्तदवयवं पदं गृह्यते इति भावः ।

(उ०) 'तदवयव'मिति बहुव्रीहिः । 'युष्मदस्मदो' इति तद्वद्वितसमुदाये लाक्षणिकमिति भावः ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

**अवेत्तिस्त्वम्-यत्र विभक्त्यन्तं पदम् ।
यत्र तु सल्लु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति
ग्रामो वां दीयते, ग्रामो नौ दीयते, जनपदो
वां दीयते, जनपदो नौ दीयते ।**

(प्र०) यत्र स्थितिः । अत्र हि ते एव पदे इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः ।

(उ०) मुख्येऽयं एव पदसामानाधिकरण्ये संभवति किं लक्षणयेत्याह-अत्र हीति ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

**सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । तेन
सविभक्तिकस्यैव भविष्यति ॥**

(प्र०) सर्वग्रहणमपीति । अनेकात्सत्सर्वा-देशास्ते लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्य-मानं सर्वस्य प्रयोगोऽस्य विभक्त्यन्तस्य स्थानिल-मवगमयतीत्यर्थः ॥

(उ०) यद्यपि द्वितीयायां षष्ठ्यां च तयोः पदत्वाऽसंभ-वेन तत्र लक्षणायां यावदस्यकत्वेनान्यत्राप्येकपत्त्याव लक्षणा युक्ता । तथापि पदस्यैवस्य 'मादुपधाया' इत्यादाववयव-षष्ठीत्वस्य कृतया पदावयवयोरित्यर्थं एव स्यादत ईदृश-लक्षणाऽलाभः सर्वग्रहणमाध्य पदेत्याह-सर्वग्रहणमिति । 'अनुदात्तं सर्व'मित्यतः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

**इह-चक्षुष्कामं याजयांचकारे'ति
'तिङ्गितिङ' इति, तस्य च निघात-
स्तस्माच्चाऽनिघातः प्राप्नोति ॥**

(प्र०) याजयांचकारेति । परत्वात्तिबादिषु कृतेषु आम इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'याजया'मि-त्यस्य तिङन्तत्वमिति पूर्वं पक्षः ॥

(उ०) ननु लावस्थायामेव अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनापि न तिङन्तत्वमत आह-परध्वानिति ॥

[समाधानवाचकम्]

**॥ * ॥ ओमि लिलोपात्तस्य चानिघात-
स्तस्माच्च निघातः ॥ * ॥**

**आमि लिलोपात्तस्य चाऽनिघातस्त-
स्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति ॥**

(प्र०) आमि लिलोपादिति । नाप्राप्तेषु तिर्बादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः ॥

(उ०) नाप्राप्तेष्विति । 'अन्तरङ्गानपीति' न्यायादि-त्यपि बोध्यम् ॥

[आक्षेपवाचकम्]

॥*॥ अङ्गाधिकार इदो विधिप्रतिषेधो ॥*॥

अङ्गाधिकारे इदो विधिप्रतिषेधौ न
न सिध्यतः ॥ जिगमिष संविवृत्स । अङ्ग-
स्येतीदो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्तुतः ॥

(प्र०) अङ्गाधिकार इति । 'अङ्गस्ये'ति स्व-
र्यते । तेनाऽङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तद्वृत्तता लुप्ते
प्रत्यये न भवतीति सूत्रार्थं दोषोपन्यासः । जिग-
मिषेति । 'अतो हे'रिति लुकि कृते, 'गमेरिद् पर-
स्मपदेष्वि'तीद् न प्राप्नोति । संविवृत्सेति । 'न
वृद्धयश्चतुर्थ्ये' इतीदंप्रतिषेधः ॥

(उ०) इदंप्रतिषेध इत्यत्र 'न प्राप्नोतीत्यनुषङ्गः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ क्रमेर्दीर्घत्वं च ॥ * ॥

[क्रमेर्ऋच्यं च]

(उ०) दीर्घत्वं-क्रमः परस्मैपदत्विति ॥

[प्रश्नमाध्वम्]

किं च ? ॥

(प्र०) क्रमेरिति । कार्यसमाप्ते श्रूयमाणश्चकारः
कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण-किञ्चेति ॥

(उ०) समुच्चिनुयादिति । 'तथाऽसंभवी'ति शेषः ।
इत्यभिप्रायेणेति । प्रश्न इत्यर्थः ॥

[एकदेशिनःसमाधानमाध्वम्]

इदञ्च विधिप्रतिषेधौ ॥

(उ०) भाष्ये तदस्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति-
इदञ्चेति ॥

[आचार्यस्य सिद्धान्तिनोभाष्यम्]

नेत्याह । अदेशोऽयं चः पठितः ।
क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति ॥

(प्र०) अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्या-
ऽभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः ॥

(उ०) आचार्य आह-नेत्याहेति । गम इवविधिः,
वृत्तेस्तत्प्रतिषेधः, क्रमेश्च दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थं इति भावः ॥

[अङ्गाधिकारपरत्वदूषणोपसंहारमाध्वम्]

इह किं चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते
प्रत्ययलक्षणेन भवति, किञ्चिच्चाऽन्यत्र न
भवति ॥

(प्र०) किञ्चिचेति । जिनिकित्स्वराः ॥

१ लुप्तं स्यात् । २ इदं भाष्यमित्यन्वे ।

(उ०) अनन्तरोक्तातिन्यासेरुपक्रमोक्ताऽन्यासेऽङ्गाधि-
कारपरत्वं न युज्यत इत्युपसंहरति भाष्ये-इहेति । जनि-
कित्स्वरा इति । इदमुपलक्षणम्, अहर्देदातीत्यत्रःसुपोति प्रति-
षेधस्यापि । वस्तुतः किञ्चिच्चेत्यत्र किञ्चित्पदेन रोऽसुपो-
त्येव । जित्स्वराविषये मौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन
'न लुमता तस्मिन्'ति न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वा-
दिति बोध्यम् ।

यदि पुनः-

[न्यासान्तरवार्तिकम्]

॥ * ॥ न लुमता तस्मिन् ॥ * ॥

-इत्युच्यते ॥

(प्र०) न लुमता तस्मिन्नि । लुमता यो
लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्र भव-
तीत्यर्थः । 'अत्रय' इत्यत्र स्वरो न भवति, तद्वि-
त्स्यैव कितोऽन्तोदात्तस्वविधानात् । लुकि कृते
कार्यिणोऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणे हि यदन्यस्य कार्यं
तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवति । न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं
तदपि । नहि वचनेनाऽसतः कार्यित्वं शक्यते प्रति-
पादयितुम् ॥

(उ०) तस्मिन् यत्कार्यमिति । तस्मिन्परतस्त-
न्निमित्तकं तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्यमित्यर्थः । 'कित' इत्यादा-
हरणभूनाऽत्रय इत्यस्योभयपक्षेऽप्यसिद्धेस्तत् परहरति-
अत्रय इत्यत्रेति । यदन्यस्येति । 'प्रत्ययज'मित्येव सिद्धे
लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव, न तु प्रत्यय-
स्थानिकमित्यर्थादिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह-नहीति ।
पष्ठवर्गस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमदावश्यकतादिति भावः ।
अत एव नखनिश्चिन्न इत्यादावैसादिकं न । एवमसतः
सत्तापि न वचनेन शक्यते बोध्यम् ॥

[आक्षेपमाध्वम्]

अथ 'न लुमता तस्मिन्'इत्युच्यमाने
किं सिद्धमेतद्भवति-इदो विधिप्रतिषेधौ
क्रमेर्दीर्घत्वं च' ? ॥

[समाधानमाध्वम्]

वाढं सिद्धम् । न इदो विधिप्रतिषेधौ
परस्मैपदेष्वित्युच्यते ॥ कथं तर्हि ? ॥
सकारादाविति । तद्विशेषणं परस्मैपदग्रह-
णम् ॥ न खल्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपद-
ेष्वित्युच्यते ॥ कथं तर्हि ? ॥ शितीति ।
तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् ॥

३ 'उच्यते' ।

(प्र०) तद्विशेषणमिति । विशेषण एवोपक्षीण-
ल्लात्कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः ॥

(उ०) परस्मैपदपरसादरकृत्यनिमित्तस्येदित्याद्यर्थे न
दोष इत्याह-विशेषण एवेति । एवं च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं
तामस्कृतेस्तत्र कार्यमिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ न लुमता तस्मिञ्चिति चेदनिणिङ्गा-
देशास्तलोपे ॥ * ॥

‘न लुमता तस्मिञ्चिति चेदनिणिङ्गा-
देशास्तलोपे न सिध्यन्ति ॥ अवधि भवता
दस्युः । अगाधि भवता ग्रामः । अध्यगाधि
भवताऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति
हनिणिङ्गादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्र०) हनिणिङ्गादेशा इति । लुका लुङो
विषयस्थापहाराद्विषयसप्तम्याध्रयणेऽप्यसिद्धिः ॥

(उ०) नन्वाध्यातुक इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वा-
त्पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तेन प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह-लुकेति ।
एवं च विषयत्वज्ञानायाऽवश्यं प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीयम् ।
तत्र ‘न लुमता तस्मिञ्चिति’त्यासे न प्राप्नोतीति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

नैव दोषः । न लुङीति हनिणिङ्गादेशा
उच्यन्ते ॥ किं तर्हि ? आध्यातुक इति ।
तद्विशेषणं लुङ्प्रहणम् ॥

(प्र०) तद्विशेषणं लुङ्प्रहणमिति । तेन
लुङिपरे विष्णुदेशविधानम् ॥

(उ०) लुङ्परं चिणीति । लुङ्परार्धधातुकविषये
इत्यर्थ इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

इह च-सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः-‘सर्वस्य
सुपो’त्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

[एकदेशिनः समाधानभाष्यम्]

तच्चाऽपि वक्तव्यम् ॥

(उ०) भाष्ये-तच्चापीति । ‘न लुमता तस्मि-
ञ्चिति’त्येतदित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानभाष्यम्]

न वक्तव्यम् ॥ ‘न लुमताऽऽश्रये’त्येष
सिद्धम् ॥ कथम् ? । न लुमता लुप्तेऽङ्गा-
धिकारः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किं तर्हि ? ॥

१ एवं च-अद्वैतार्थोक्ती च ।

योऽसी लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं
तस्य यत्कार्यं तत्र भवति ॥

(प्र०) न लुमतेति । ‘अङ्गस्ये’त्यस्य स्वरित-
त्वाऽप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य
यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तमाङ्गमनाङ्गं वा तत्र भवतीत्यर्थः ॥

(उ०) लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । लुप्तप्रत्यय-
निरूपिताङ्गसङ्कस्य यत्कार्यमित्यर्थः । ‘उक्तमे’त्यादौ तु पर-
स्मैपदनिमित्ताऽङ्गसङ्कस्य न कार्यम् । किन्तु शिदादि-
निमित्ताङ्गसङ्कस्येति न दोषः । ‘संज्ञिगमिषे’त्यादौ सनः
कार्यं नाङ्गसङ्कस्येति न दोषः । किञ्च परस्मैपदप्रहणस्य
तदनाभावावपलङ्घनस्यादपि न दोषः । ‘वगायी’त्यादौ तु न
दोषः । लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिण्तस्य कार्योऽभावादिति बोध्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

एवमपि-सर्वस्वरो न सिध्यति ॥

(उ०) भाष्ये-एवमपीति । अङ्गाधिकारप्रति-
निर्देशाऽभावेऽपीत्यर्थः ॥

[समाधानभाष्यम्]

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ [न लुमताङ्गस्य] ॥

(प्र०) कर्तव्योऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थं
वचनं कर्तव्यम् ॥ [न लुमताऽङ्गस्य] ॥

(उ०) वचनं कर्तव्यमिति । ‘सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्त-
सप्तम्य’ इत्येतत् ॥ [न लुमताऽङ्गस्य] ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा ॥ १११६४ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमिदमल्पप्रहणमन्त्यविशेषणम् ? ॥

(प्र०) अलोऽन्त्यात् । किमिदमिति । प्रथमा
पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः ॥

[श्लाघातिभाष्यम्]

एवं भवितुमर्हति ॥

(प्र०) एवमिति । प्रथमायामभिप्रेतायामस-
न्देहार्थमङ्गियेकवचनं वक्तव्यं स्यात् । अन्यादिति
पञ्चमी साहचर्याच्चाऽल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः ।

(उ०) अलोऽन्त्यात् । असन्देहार्थमिति । कन्त्यात्
पूर्वोऽङ्गत्वेन वदेदिति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ उपधासंज्ञायामल्पप्रहणमन्त्यानिर्देशा-
भ्येत्यंघातप्रतिषेधः ॥ * ॥

२ एवं च-तेन तद्वहारे च ।

उपधासंज्ञायामल्प्रहणमन्यनिर्देशश्चे-
त्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ संघात-
स्योपधासंज्ञा प्राप्नोति ॥ तत्र को दोषः ? ॥
'शास इदङ्ङ्हलोः' । शिष्टा शिष्टः । संघा-
तस्येत्वं प्राप्नोति ।

(प्र०) अल्प्रहणमिति । निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽ-
नेनेति निर्देशः । यथान्यः प्रत्याग्यत इत्यर्थः । सङ्घात-
प्रतिषेध इति । पूर्वस्याऽविशेषितत्वात्समुदायव्यव-
सन्निधौ न समुदायस्यैव कार्यत्वात्, एकाजिह्ववचन
इवेति भावः । अन्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणे-
प्यल इत्युपादानसामर्थ्यात्संज्ञा विवक्ष्यते ॥

(उ०) 'अल्प्रहणमन्यनिर्देश' इत्यनयोः समानाधि-
करण्यमनुपपन्नमत आह-अभिधीयतेऽनेनेति । अल्प्र-
हणमन्यप्रत्यायकं चेदित्यर्थः । 'वजनपः पुंसी'ति निर्देश-
शब्दस्य पुंस्त्वम् । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह-पूर्व-
स्येति । एकाजिति । यद्यप्यत्र समुदायसंज्ञया नावयवाना-
मनुग्रहस्तथापि कदाचिदविशेषात्सङ्घातस्यापि स्यादित्यनि-
ष्टमाशपादने भाष्यतात्पर्यमिति बोध्यम् । ननु संविबर्द्ध-
विरपि कस्माज्जातिग्रहणप्राप्तः समुदायो न निषिध्यतेऽत
आह-अन्येति । संख्या विवक्ष्यत इति । शार्पकसिद्ध-
स्याऽसार्वभिकत्वादत्राऽनेका व्यक्तित्वं गृह्यत इति भावः ।
संज्ञायाविवक्षा तु उद्देश्यगतत्वादयुक्ता ॥

[प्रथमान्तपक्षे दूषणमाश्रयम्]

यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते ॥

(प्र०) यदि पुनरिति । अत्राप्यल्प्रहणसामर्थ्यात्
संज्ञा विवक्ष्यते । पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गात् ।
अल्प्रमुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किम-
दन्तत्वप्रतिज्ञानेन ॥

(उ०) पिबेरदन्तत्वेति । अल्प्रमुदायस्य लघुत्वा-
ऽभावादिति भावः । सूत्रं तु उदाहो चरितार्थम् । कदाचि-
द्विह्वरस्याप्युपधात्वेन चिन्त्यमिदम् ।

[प्रथमान्तपक्षे दूषणमाश्रयम्]

एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति । तत्र
को दोषः ? ॥ संघातादपि पूर्वस्योपधा-
संज्ञा प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'शास

इदङ्ङ्हलोः' । शिष्टः शिष्टवान् । शकारस्येत्वं
प्रसज्येत ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥

(प्र०) सूत्रं चेति । 'अलन्त्या'दिति पठ्यमान
इत्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिमाश्रयम्]

यथान्यासमेवास्तु ॥

[आक्षेपरमरणमाश्रयम्]

ननु चोक्तम् 'उपधासंज्ञायामल्प्रहण-
मन्यनिर्देशश्चेत्सङ्घातप्रतिषेधः' इति ॥

[परिहारमाश्रयम्]

नैव दोषः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अन्यविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अन्यवि-
ज्ञानात्'] ॥ अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ती-
त्यन्त्यस्य भविष्यति ॥

(प्र०) अन्यविज्ञानादिति । उपधाया इति
षष्ठ्यन्त्यमलं नीयत इत्यर्थः ॥

[समाधानदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नान-

नर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारैः ॥*॥

अन्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेत्तत्र ॥

किं कारणम् ? ॥ 'नानर्थकेऽलोऽन्त्य-

विधिरनभ्यासविकारे' । अनर्थकेऽलोऽन्त्य-

विधिर्नैत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

किमविशेषेण ? ॥ नेत्याह-'अनभ्यास-

विकारे' । अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा ।

'भृजामित्' 'अतिपिपत्योश्चे'ति ॥

(प्र०) अनभ्यासविकार इति । अभ्यासोऽन-
र्थकः । शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नाऽर्थस्य ॥

(उ०) शब्दस्य इति । एकाज्जातुविषयमिदम् ।
अनेकास्तु प्रथमस्यैकाचो द्वित्वेनार्थवत्त्वशङ्केन नेति बोध्यम् ।
एवं चोत्तरखण्ड एवाऽर्थवानिति भावः ॥

१ 'शिष्टः शिष्टवान्' । 'शिष्टाः शिष्टाः' । 'शिष्टः शिष्टाव'
२ अविशेषात्-विनिगमनाविरहात् । ३ संज्ञिवदिति ।
यथात्र पक्षेऽविशेषात्प्रसक्तमुदायसंज्ञिनिषेधो वार्तिककृतोच्यते

एवं तथा प्राप्तनिषेधोऽपि कुतो नोच्यत इत्यर्थः ।

४ शार्पकसिद्धस्य-वर्णग्रहणे नातिग्रहणस्य ।

५ कुर्वं त्यात् । ६ कचिन्न ।

[विद्यासामाख्यम्]

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनदर्शिवार्तिकम्]

॥*॥ प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात् इती ॥*॥

['अव्यक्तानुकरणस्यात् इती'] इत्ये-
न्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्न
भवतीति न दोषो भवति ॥(प्र०) अव्यक्तानुकरणस्येति । अव्यक्तानुकर-
णस्य योऽच्छब्दस्तस्यैतौ परस्परमिति सूत्रार्थः ॥(उ०) अव्यक्तानुकरणस्येति । अच्छब्दास्तस्या-
व्यक्तानुकरणस्येत्यर्थे सम्पूर्णस्याच्छब्दस्य परस्परानापत्तिरि-
त्यतो वैयधिकरणमुक्तम् । अव्यक्तानुकरणं योऽच्छब्द इति
तु नार्थः, 'पक्षादो नेति' निषेधात्मादित्यलम् ॥

[उक्तप्रयोजननिर्वाहसामाख्यम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
क्षापयति नान्यस्य पररूपं भवतीति,
यद्यं- 'नाप्रेडितस्यान्त्यस्य तु वे'त्याह ।(प्र०) यद्यमिति । 'वाऽऽप्रेडितस्येत्येव
वक्तव्यं स्यात् ॥(उ०) ननु विकल्पार्थं तदवयवकमत आह-वाक्य-
डितस्येति । 'अन्त्यस्य पूर्वेण नित्ये परस्परं प्राप्ते' इति शेषः ॥

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ॥*॥

ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेत्यन्तस्य
प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेति न
दोषो भवति ॥(प्र०) ध्वसोरिति । 'अनभ्यासविकारे' इति
प्रतिषेधो रूपवत्यादेशे । लोपस्तु नील्यः । तथा च
पस्पशायां 'लोपागमवर्णविकारज्ञ' इति लोपविकारौ
भेदेन निर्दिष्टौ ॥(उ०) भेदेन निर्दिष्टाविति । यद्यप्येकदेशविकृतस्ये-
त्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते तथापि व्याख्यानादेवा-
न्नेष्टवार्थाऽवगतिरिति बोध्यम् ॥

[तन्निराकरणसामाख्यम्]

पतदपि नास्ति प्रयोजनं । पुनर्लोप-
वचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥(प्र०) पुनर्लोपेति । लोपो रीत्यतो लोपग्रहणे-
ऽनुवर्तमान इति भावः । तत्र ध्वसोरेद्वावभ्यासस्य
चेति वक्तव्यम् । तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप
एव भविष्यति, नल्लेखम् । योगविभागो वा करिष्यते-
'ध्वसोरेदौ' । ततोऽभ्यासस्येति । अत्र च लोपोऽ-
नुवर्तिष्यते । तत्र पुनर्लोपवचनात्सर्वोपहारार्थादलो-
ऽन्त्यस्येति बाध्यते ॥(उ०) ननु लोपग्रहणाऽभावे ध्वसोरेद्वावभ्यासस्येत्युक्ते
चकाराऽभावादन्त्यवचनाच्च प्रकृताऽसंख्ये एवमेव स्यादत
आह-तत्र ध्वसोरित्यादि । ननु चेनानुज्ञावपि लोपो-
ऽभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाऽभावात्पयोधेन त्रयाणामप्येवलोपो
स्यातामत आह-तत्र व्याख्यानादिति । आगन्तूनामन्ते
निवेदोनाभ्यासस्य लोपसंनिहितत्वादिति भावः । नन्वभ्यास-
पदोत्तरश्चकारः स्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयाच्च विषेयान्तर-
मिति एवमभ्यासस्यापि स्यादतः परिहारान्तरमाह-योग-
विभागो वेति । अत्रेति । नल्लेखमित्यर्थः । योगविभाग-
सामर्थ्यादिति भावः । सर्वापहारेति । लोप एव, नावशेषः
कस्यचिदित्यर्थादिति भावः ॥

[एकदेशिनो युक्त्यन्तरसामाख्यम्]

अथ वा-शिलोपः करिष्यते स 'शित्स-
र्वस्ये'ति सर्वादेशो भविष्यति ॥

[आक्षेपतत्समाधानसामाख्यम्]

स तद्दिशं शकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः ।
क्रियते न्यास एव द्विशकारको निर्देशो
'ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चे'ति ॥(प्र०) द्विशकारको निर्देश इति । लोपशब्दात्
कृदन्तात्संज्ञिनाऽर्थेनाऽर्थवत्त्वाद्विशकारो कृतायां शकारः
प्रतिनिर्दिश्यते । तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो
लोपो भवति । इत्संज्ञोपदेशे एव प्रवर्तते । तत्कार्यं तु
प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः ॥(उ०) ननु लोपशब्दस्याऽसंज्ञात्वेनानर्थक्यात्तुल्येव न
स्यात्, उत्पत्तौ च हल्छायादिलोपाद्विशकारक इत्यनुपपन्नमत
आह-लोपशब्दादिति । पदस्य संयोगान्तराऽभावाद-
सन्देशाय च क्षलां जशित्यत्र जस्त्ववसंयोगान्तलोपसंयोगादि-
लोपो नेति बोध्यम् । इत्संज्ञेति । चातुप्रातिपदिकप्रत्यय-
निपातगमादेशानां हल्छान्यमितीत्संज्ञायामपि न दोषः । शस्य
स्वरूपेणाऽर्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वात्, कुप्पिडनच इवाऽपदेश
इति ॥ तत्र नानुवर्तते इति तत्र भाष्ये स्पष्टम् । उपदेश
एवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । एतेन लोपविधानकाले

तदनुवृत्तौ । ४ तत्र-तथानिर्वाहे सति । ५ 'शिलोपः' ।

१ छुप्तं स्यात् । २ तत्र-तदनुवृत्तौ सत्याम् । ३ तत्र-चकारेण

शित्वाऽमावस्यत्वं सन्निदिष्टं ह्यवपास्तम् । कार्यत्विति ।
अनेकादिश्रुदित्यादौ समीपेऽप्यववक्तव्यारोपेण न दोष इति
भावः । 'एकान्ता अनुवन्धा' इति मुख्यपक्षे तु ज्ञापमेव
सम्प्रधानमिति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनवातिकम्]

॥*॥ आपि लोपोऽकोऽनचि ॥*॥

[आपिलोपोऽकोऽनचीत्यन्यस्य प्राप्नोति] ।

तिष्ठति सूत्रम् ॥

(प्र०) तिष्ठति सूत्रमिति । लक्ष्यलक्षणभाव-
स्याऽन्विष्यतित्वातिष्ठत्सूत्रमिति न कृतम् । तत्रायमर्थः—
तिष्ठति सूत्रम् ।

[समाधानमाध्यम्]

—अन्यथा व्याख्यायते ॥

(प्र०)—न प्रत्याख्यायते । तत्तु अन्यथा
व्याख्यायते । तत्राऽनचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो
व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दक्षिता ॥

(उ०) आधे-अन्यथाव्याख्यायत इति । न तु
तत्प्रत्याख्याय तत्स्थाने वचनान्तरं पठितमिति अमितव्य
मिति भावः ॥

'आपि हलि लोप' इत्यन्यस्य प्राप्नोति ॥
अनर्थकेऽलोऽन्यविधिर्नेति न दोषो भवति ॥

(उ०) इत्यन्यस्येति । एवं च तेन दलोपे आभ्या-
मित्यसिद्धिरिति भावः ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

पतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अन एव
लोपं वक्ष्यामि ॥

[गौरवप्रदर्शनमाध्यम्]

तदनो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥

[तन्निराकरणमाध्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ॥ अ' नाप्यकः' इति ॥

[अनुवृत्तिपाठकमाध्यम्]

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं, षष्ठो निर्दिष्टः चेदर्थः ॥

[अनुवृत्तिपाठकमाध्यम्]

'हली'त्येषा सप्तमो भवति प्रथमायाः
षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे

पूर्वस्ये'ति ॥

(प्र०) अन एवेति । 'अनाप्यक' इति सामा-
न्येनाऽनादेशं विनाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयते
इत्यर्थः । येनानान्यवधानमिति त्यादाद्यत्वेन व्यवधान-
माश्रीयते ॥

(उ०) ननु मस्थानिक्यदाद्यत्वेन व्यवधानाश्रानो
हलादिविभक्तिपरत्वेत्यत आह—येन नेति । आप्यरत्वेने-
दमो विशेषणत्वेत्यपि बोध्यम् । इदमिदो लोप इत्यर्थेऽप्याव-
श्यकम् । एवं च नलोपे द्वयोरकारयोः परस्य सुपिचेति
दीर्घे सिद्धमाभ्यामिति ।

[प्रयोजनवातिकम्]

॥*॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥*॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यन्यस्य प्राप्नोति ।
'नानर्थकेऽलोऽन्यविधि'रिति न दोषो
भवति ।

[तन्निराकरणमाध्यम्]

पतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

(प्र०) अत्रग्रहणसामर्थ्यादिति । मीमादीना-
मधिकारादेव सिद्धेऽत्रग्रहणादयमर्थ आश्रीयते—योऽभ्या-
सत्वेन निर्जानस्तस्य समग्रस्य लोपो नत्वलोऽन्यस्येति ॥

(उ०) अत्रग्रहणादिति । अत्रशब्देन पुनः सनः
परामर्शस्तस्मिन् योऽभ्यासत्वात्तन्तस्तस्य सर्वस्य लोप इत्यर्थ
इति भावः ।

[तत्साधकमाध्यम्]

अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥
किम् ? ॥ सन्नधिकारोऽपेक्ष्यते । इह मा
भूत-दघौ ददौ ।

[प्रयोजनवाधकमाध्यम्]

अन्तरेणाऽप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपे-
क्षिष्यामहे ॥

[प्रयोजनस्थापकमाध्यम्]

संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते—सनि
सकारादाविति । इह मा भूत-जिह्वापथिष-
[ती] इति ।

[प्रयोजनवाधकमाध्यम्]

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिम-
पेक्षिष्यामहे ॥

[प्रयोजनस्थापकभाष्यम्]

प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते-एतासां प्रकृती-
नां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत—
पिपक्षति यियक्षति ॥

[तद्भाषकभाष्यम्]

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपे-
क्षिष्यामहे ।

[तत्साधकभाष्यम्]

विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते—‘मुचोऽकर्मकस्य
गुणो वे’ति । इह मा भूत—मुमुक्षति
गामिति ।

[प्रयोजनवाचकभाष्यम्]

अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षि-
ष्यामहे ॥ कथम् ? ॥ अकर्मकस्येत्युच्यते
तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति ।
तस्मान्नाथोऽनया परिभाषया-नान-
र्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति ॥

(७०) भाष्ये-विषयमपेक्षिष्यामह इति : ‘मुचो-
ऽकर्मकस्य गुण’ इत्यनुवर्तनीयम् । यत्र मुचोऽकर्मकस्य
गुणस्तत्राभ्यासस्य लोप इत्यर्थः । अकर्मकग्रहणमात्रानुवृत्ति
॥ ‘मुमुक्षते वत्सः स्वयमेवै’त्यत्रापि स्यादिति भावः ।
‘विभाषा भव’दिति वार्तिकेऽपि वस्त्येव सिद्धेऽवस्थेत्युच्चा-
रणसाम्यादलोऽन्त्यस्येति न प्रवर्तते इति प्रत्याख्याता
परिभाषा ॥

[न्यासान्तरवार्तिकम्]

॥*॥ अलोऽन्त्यात् पूर्वोऽलुपधन्ति वा ॥*॥

अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम्-अलोऽ-
न्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञो भवतीति ॥

(७०) एवं च अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमित्यस्य स्थितत्वा-
द्वास्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह-अथवा व्यक्तमेवेति ।

[आक्षेपतत्समाधानभाष्यम्]

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥

॥*॥ अवचनालोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥

अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्
सिद्धमेतत् । तद्यथा-लोके-‘अमीषां ब्राह्म-
णानामन्त्यात्पूर्वं आनीयता’ मित्युक्ते यथा-

जातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्वं
आनीयते ॥ [अलोऽन्त्यात्पूर्वं] ।

(प्र०) यथाजातीयकोऽन्त्य इति । एतच्च
ब्रुवता परस्मीपक्ष एवाश्रितः । षष्ठीप्रथमयोरपि न
दोषः । षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी । निर्धारणं च तुल्य-
जातीयस्य भवतीति अलां मध्ये योऽन्त्योऽस्तस्मात्पूर्वं
उपधासंज्ञ इत्यलेकोक्ताख्यायान्तरातिरते । प्रथमानुब-
चनपक्षेऽप्ययमर्थः-अन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञ इति ।
‘अल’ इति जातौ बहुवचनम् । अवधिमत्तुल्यजातीय-
श्चावधिरिति अलोऽन्त्यादिति विज्ञायते ॥

(७०) एतच्चेति । अवधिनाऽवधिमता निर्णयं ब्रुवते-
त्यर्थः । संयोगोपधेयादिव्यवहारास्तु गौर्णो इति भावः ।
षष्ठीप्रथमयोरपीति । दृष्टान्तेऽमीषां ब्राह्मणानामित्यु-
पाददत्ता भगवता सूचितमिदम् । उक्तान्त्यायादिति ।
भाष्योक्तादित्यर्थः । जातौ बहुवचनमिति । भाष्यकृता
वाक्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादिर्द्वि चिन्त्यम् ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥११॥६५॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥११॥६६॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किमुदाहरणम् ? ॥

(प्र०) तस्मिन्निति । तस्मादिति । किमुदाह-
रणमिति । इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूप-
पदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः ॥

(७०) तस्मिन्निति । तस्मादिति । स्वरूप-
पदार्थकत्वेनेति । स्वरूपस्य तत्र विशेष्यत्वादिति भावः ॥
प्रश्न इति । तस्मिन्निति चेत्तत्रैव योताऽप्यत्रापीति प्रश्न
इति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

इह तावत् ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व-
स्ये’ति ‘इको यणचि’ । दध्यत्र मध्यत्र । इह
‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति ‘अन्तरूपसर्गोभ्योऽप
इत्’ । द्वीपम् अन्तरीपं समीपम् ॥

(प्र०) इष्यतेति । यदि तस्मिन्निति चेति
तस्माच्छस इति चात्रैवैते परिभाषे उपास्थास्येतां तदा
तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः ।
अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति योऽप्याक्रोणः । अस्मभ्यं देहि,

आस्माकीन ! युष्मभ्यं दीयतामिति ज्ञानः परयोर्बुध्द-
स्मदोरादेशो न भवतः । वृक्षानित्यत्र च पूर्वसवर्ण-
दीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य सकारस्य नत्वं न भवति ।
अथ 'शस' इति स्थानपठोति व्याख्यानात् सकारस्य
न भवतीत्युच्यते, एवमप्युच्यते आनुपलभत इत्यादौ
पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव ॥

(४०) तत्रैव पूर्वति । ननु 'तस्मान्नुदा' 'तस्मा-
न्नुदाहृतः' 'तस्माच्छस' इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीतं
गौरवमिति चेत् । यतो द्विहलो नुङ्प्रयोगे नास्त्योपयोगः,
तत्राऽङ्गाधिकारेण कृष्णिमिषाङ्गसंनिधौ दीर्घात्पूर्वस्य प्रत्या-
सत्त्वा तदङ्गसम्बन्धिनोऽसंभवेन फलाऽभावात् । एवं तस्मा-
न्नुदाचीत्यत्रापि न दोषः, उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्वा
नन्वपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन नुङ्प्रियनादिति
भावः । तस्मिन्निति परामृष्टव्यवस्थवधानाय संनुदयन्त-
मुदाहरति-यौष्माकीणेति । सकारस्येति । तस्मादि-
त्येतदाहचर्चाच्छस इति पञ्चमी । शसा च मुख्यार्थे
सामानाधिकरण्यं शसवयवे लक्षणेति भावः । मुख्यार्थे
सामानाधिकरण्याऽसंभवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयव-
पठोत्याशङ्कते-अथेति । 'शस इति स्थानपठः'त्यपाठः ।
'इति षष्ठी'त्येव पाठः । 'आ'निराशब्दस्य शसि रूपम् ।

[समाधानवाचकभाष्यम्]

अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः
क्रियते, अन्यथाजातीयक उदाह्रियते ॥

(प्र०) अन्यथाजातीयकेनेति । इतिकरणात्
स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः । थाला प्रकारमात्र-
मभिधीयत इति तद्वतोऽभिधानाय जातीयरप्रत्ययः
कृतः । लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्यय-
द्वयप्रयोगः केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यत एव ॥

(४०) इतिकरणादिति । लोकेऽर्थप्रधानस्य पदार्थ-
विपर्यासकेतिना शब्दप्रधानत्वदर्शनादिति भावः । नन्वेका-
र्थकप्रत्ययद्वयोपादानं व्यर्थमत आह-थाकेति । एवं च
'शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, जातीयस्तु
तदति स्वभावादिति भावः । नन्वेवं जातीय एव प्रयुज्यतां
किं थालेत्यत आह-लौकिके इति । उभयोः प्रकारव-
द्वयनिर्देश्यैवं वक्तुं शक्यमिति उक्तवन्तो वृथा । अत एव
कस्य प्रयोग इति चिन्तयम् ।

[उदाहरणप्रश्नभाष्यम्]

किं तर्ह्युदाहरणम् ? ।

१ अन्येन-सर्वनामत्वेन प्रकारेण-अन्यथा, अन्यथा-
प्रकारे स्मास्मिन्नावस्य-अन्यथाजातीयकः । तेनेतिविग्रहः ।

[तत्समाधानभाष्यम्]

इह तावत् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'
ति, 'तस्मिन्निति च युष्माकास्माकी'
इति । 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति-'तस्मा-
च्छसो नः पुंसी'ति ॥

[सिद्धान्तिभाष्यम्]

इवं चाप्युदाहरणम्-'इको यणचि'
'अन्तरूपसर्गेभ्योऽप ई' इति ॥ कथम् ? ॥
सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते । सर्वनामा च
सामान्यवाची । तत्र सामान्ये निर्दिष्टे
विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति ॥

(प्र०) एवं चाऽपीति । सिद्धान्तवादी । इति-
करणोऽन्वयनिर्देशात् । एव, स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूप-
ग्रहणे प्राप्ते । सर्वनाम्नाऽयमिति । सूत्रान्तरोपात्तस्य
तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणम् । किं
तर्हि ? सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः । तेन यत्र सप्तम्य-
र्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम् ।
विशेषा अपीति । अपिः संभावनायाम्, न समुच्चये ।
नहि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यगमिति, यदु-
दाहरणं स्यात् । तस्मात्सर्वे विशेषा इहादाहरणमि-
त्यर्थः । सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात् ।

(४०) ननु दूषितरथैव कथमुदाहरणत्वेन दानमत
आह-सिद्धान्तेति । अर्थनिर्देशार्थं एवेति । अन्यथा
तस्मिन्निति शब्देऽन्वयनिर्देशात् । इत्यर्थः
स्यादिति भावः । नैतदनुकरणमिति । प्रागुक्त्युक्तेरिति
भावः । सर्वनाम्नेति । सप्तम्यन्तार्थकसर्वनाम्नेत्यर्थः ।
सप्तमी स्वस्य सप्तम्यन्तार्थकवोधनायाऽनुवादिकेति भावः ।
इतिशब्दलभ्यमर्थमाह-यत्र सप्तम्यर्थेति । सप्तम्यर्थबोध
इत्याख्ये । अत एव तस्मान्नुदाचीत्यादौ न प्रवृत्तिः, अत्रि
इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः । सप्तमीपञ्चम्यर्थवधिक-
रणावधौ । अर्थं पदोपरिचितपक्षेऽर्थो दक्षितः । पश्चात्तरेऽपि
सप्तम्यन्तार्थेऽन्वयवहिते सतीत्यर्थो बोध्यः । माथे सामा-
न्यवाचीति । बुद्धिस्थत्वेनैव तदादीनां बोधकतेति भावः ।
सामान्यम्-अनिर्णीतविशेषम् । 'तरिष्यन्ति'त्येदे-
रपि सप्तमीपञ्चमीविशेषत्वादित्याशयः । सामान्यस्य-उक्त-
बुद्धिस्थानस्य । सर्वविशेषेषु भावात् । सत्त्वादित्यर्थः ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनः सामान्यं को वा विशेषः ? ॥

२ प्रकारमात्राभिधाने केत्यर्थः ।

३ कस्य-कस्यप्रत्ययस्य । ४ क्वचित् ।

(प्र०) किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावस्यानवस्थानात्प्रश्नः । कदाचिददूराद्बोद्धवमात्रग्रहणं, पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः, कदाचित् पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्बोद्धादेः ॥

(४०) उक्तमर्थमज्ञानात्स्य बोधमित्यभिप्रायेणाह—सामान्येति । तस्मिन्नितीत्यस्य तस्मिन्नापि चेत्यादिः कथं विशेषः तस्यापि खयादिनिरूपितसामान्यत्वादिति, अनीत्यास्याप्यकारावपेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि बोध्यम् । ननु कथमनवरतिः पूर्वावगतं सामान्यम्, पश्चादवगतो विशेषः, इति व्यवस्थासंभवादत् आह—कदाचिदिति । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावोऽनियत इत्यर्थः । एवं प्रकृतोऽप्यनीत्यादीनां बुद्धिरूपत्वेन परिच्छेदाद्बुद्धिरस्यापि तैः परिच्छेदादनिर्णय इति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

गौः सामान्यम् । कृष्णो विशेषः ॥

(प्र०) गौः सामान्यमिति । यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम् । यस्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम् । इहापि तस्मिन् जित्यनेन सप्तम्यर्थमात्रं सामान्यं निर्दिष्टम् । अचिद्वलीत्यादयस्तु विशेषाः ॥

(४०) विशेष्यं प्रधानमिति । परिच्छेद्यमित्यर्थः । परोपकारितया—परिच्छेदकत्वेन । एवं प्रकृतेऽपि तस्मिन् जित्यर्थस्य परिच्छेद्यत्वेन विवक्षासामान्यत्वम् । अनीत्यादीनां परिच्छेदकत्वविवक्षादिविशेषत्वमिति भावः । तदाह—इहापीति । अयं भावः—सप्तम्यन्तायं इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयादनीत्याद्यर्थस्य परिच्छेदकादिविशेषत्वमेवेति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं भवति । गौर्विशेषो भवति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

भवति च ।

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो, विशेषोऽपि सामान्यम्, सामान्यविशेषो न प्रकल्पेते ॥

[समाधानभाष्यम्]

प्रकल्पेते च ॥ कथम् ? ॥ 'विवक्षातः' । यदाऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति

कृष्णो विशेषत्वेन, तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । यदा कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः सामान्यं, गौर्विशेषः ।

[दृष्टान्तान्तरभाष्यम्]

अपर आह—'प्रकल्पेते च' ॥ कथम् ? ॥ 'पितापुत्रवत्' । तद्यथा—स एव कंचित्प्रति पिता भवति, कंचित्प्रति पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव कंचित्प्रति सामान्यं कंचित्प्रति विशेषः । एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्ततरका भवन्ति, ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकन्याप्यन्ते ॥

(प्र०) पितापुत्रवदिति । जन्यजनकसंज्ञित्वय-योगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यसंज्ञित्वययोगात्कदाचित्कचिच्छक्तिराधीयते । 'सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्यै'त्येव वरमेवोच्यते इत्याह—एते खल्वपि । नैर्देशिकानां—निर्देशप्रयोजनानां मध्ये । वार्ततरकाः । युक्ततरका इत्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तत्प्रत्ययः । तमपा ह्यत्र भाष्यम् । एतैर्हीति । यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते, तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीयतेति भावः ॥

(४०) तदेवं पर्यायेण सामान्यविशेषभावमुपपाद्य द्वितीयविषया कृतं प्रश्नं समाधातुं योग्येणेनापि तमुपपादयितुमाह भाष्ये—पितेत्यादि । यथा 'पराशरात्मजं वन्दे शुक्रतातं तपोनिधिम्' इत्यत्र । तथा राजपुरुषाश्च इत्यत्र पुरुषो राजापेक्षया विशेष्यः, अक्षापेक्षया विशेषणम् । एवं प्रकृते खयादिनिरूपितसामान्यस्यापि तस्मिन्नापि चेत्यस्य तस्मिन्नितीत्येतत्प्रति विशेषत्वमिति भावः । इत्याहेति । इत्यत आहेत्यर्थः । निर्देशप्रयोजनानामिति । बोधप्रयोजनानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः । द्विवचनविभज्योपपदतशावावादाह—भाष्यकारेति । परे तु नैर्देशिकानां मध्येऽन्येभ्यः शब्देभ्य इत्याध्याहृत्य विभज्योपपदेऽत्र तरप् । अत एव न खल्वपि बहूनां प्रकृषं तरपा भवितव्यमिति तरप्त्रस्य भाष्येणाऽविरोध इत्याहुः । सप्तमीशब्देनेति । तथा च 'सप्तम्यां अनेडे' इत्यादावेदमुपतिष्ठेति भावः । किंच यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे नेडशि कृतीत्यादी दोषः । तत्र कृतीति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात्, परंतु षडर्थं स इति भावः । 'सप्तमीति निर्दिष्टे' इति सूत्रकरणेऽपि तदर्थक्यादिनिर्देश इत्यर्थे स एव दोषः ॥

४ निर्देशो—बोधः । ५ अन्येभ्यः—असर्वनामभ्यः ।

१ कचिन्न । २ 'यदाऽस्य' । ३ 'रूपप्रतिपत्त्ये' इति शेषः ।

[प्रथमाध्यम्]

अथ किमर्थमुपसर्गो निर्देशः क्रियते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते-तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्माज्जोच्यत इति प्रश्नः । न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतःमिति प्रश्नः, केवलस्य दिशोर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात् ।

(उ०) यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह-न पुनरिति । अत एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्येतेति नोक्तम् ॥

[समाधानमाध्यम्]

शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् । अर्थे मा भूत्-जनपदे, अतिशयन इति ॥

(प्र०) शब्द इति । अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं 'तस्मिन्निति पूर्वस्ये'त्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्ट-शब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति । शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति । जनपद इति । तत्रार्थमर्थः स्यात्-जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थि-कस्य लुब्धमवतीति ॥

(उ०) अन्तरेणापीति । साकाङ्क्षतयोच्चारित इति पदाध्याहारादिति भावः । पुनर्निर्दिष्टेति । एवं च सप्तम्यन्तार्थे बहिर्भूते उपनिर्दिष्टस्य पूर्वस्येति । बहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेयं सुनोपासत्स्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादवधिमानीपि शब्द एवेति शब्दे सप्तमो निर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यत इति भावः । ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्याऽसंभवाद कथं जनपदे इत्यत्रास्योपस्थानमत आह-तत्रार्थमर्थः स्यादिति । लक्षणा स्यादिति भावः । निर्दिष्ट-ग्रहेण तु यत्र सुरुपया वृत्त्या शब्दतात्पर्यको निर्देशस्तवाऽ-स्योपस्थानमिति न दोष इति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपतत्समाधानमाध्यम्]

किं गतमेतदुपसर्गो, आहोस्वि-
च्छब्दाधिक्यादर्थोपलक्ष्यम् ॥

गतमित्याह ॥ कथम् ? ॥ निरयं वहिर्भावे वर्तते । तद्यथा-निष्क्रान्तो देशाभिर्देशः । बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः, अर्थोऽवहिर्भूतः ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् ? ।

१ तत्र-तत्रैतदुपपत्तौ । २ तस्य च-सप्तम्यन्तार्थस्य

(प्र०) अथेति । ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः-जनपदे लुब्धित्वाद्यर्थेन पौर्वापर्याऽभावात् 'जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुब्धिति, तथा 'अतिशयने वर्तमानात्तमादयः' इत्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न भविष्यति । यदि चैतत्प्रयो-जनम्, तदा 'तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम् ॥

(उ०) अर्थेन पौर्वेति । तदाहकशब्दलक्षणायां च न मानमिति भावः । अर्थार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेव शरणम्, एवं चाथ किमर्थमित्यादिपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् । किं चाऽर्थनिर्देशे 'जनपदे यः प्रत्यय' इत्यन्वये नियमसङ्गाऽभावाच्चियमफला परिभाषा नोपतिष्ठते इत्यपि बोध्यम् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ॥*॥

निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । 'आनन्तर्यार्थम्' । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात्-इको यणचि' । दध्यत्र, मध्यत्र । इह मा भूत्-समिधौ समिधः । ह्यदी ह्यपः ॥

(प्र०) निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोजनाऽ-भावादिति भावः । निःशब्दश्च नैरन्तर्त्तते वर्तते । दिशि-धोश्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते ॥ समिधाविति । ननु 'संहिताया'मित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति । अर्थाति चाधिकरण-मौपश्लेषिकं निर्दिष्टम् । न च व्यवहित उपलिष्टो भवति । नैव दोषः-वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता । सा चात्रास्ति । अर्थाति सत्सप्तमी विज्ञायते । व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत द्रव्यसंभवति अनन्तरो व्यवहितो वा तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात् ॥

(उ०) भाष्ये-आनन्तर्यमात्रे इति । न तु व्यवधाने इत्यर्थः । ननु संहितायामिति । निमित्तस्थानिनो रन्वेनाऽप्यवधानं संहितेति भावः । उपलिष्ट इति । उपसमीपे लिष्टोऽत्यन्तसमीप इति हि तदर्थः । नैपदोप इति । वर्णशून्यकालाऽभावः संहितेति भावः । सत्सप्तमीति । मौपश्लेषिकाधिकरणस्य व्यवहिते बाधत्वात् न व्यवहितेऽपीति भावः । एवं च निर्दिष्टग्रहणमौपश्लेषिकाधिकरण-सप्तम्या तात्पर्यग्राहकमिति तात्पर्यम् । वस्तुत उपलिष्टोऽप्य-व्यवहितोऽस्त्येव, किञ्चिदस्थितेऽपि वृक्षमूले तिष्ठतीति च । इ तदर्थः ।

कस्यवधानेऽपि भूमौ जेत इति च व्यवहारात् । ननु व्यवहिते इकोऽत्रः पूर्वत्वाऽभावेनाऽप्राप्ते निदिष्ट-
ग्रहणं व्यर्थमत आह-व्यवहितेऽपीति । 'मधुरावाः पूर्वं
पाटलिपुत्रं'मित्यादिव्यवहारादिति भावः । अत्र विषये
इति । लक्ष्यभेदेन कक्षणभेद इति भावः । वस्तुतः संहिताऽ-
धिकारो न कर्तव्य इत्यभिप्रायमिदं भाष्यम् । संहिताधिकार-
प्राप्ताख्यानं च तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थमिति । किं नियमार्थमथ षष्ठी-
प्रकृत्यर्थमिति प्रश्नः ॥

(उ०) किमुदाहरणमित्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्त-
त्वात्प्रातुपपत्तिरत आह-किंनियमार्थमित्यादि ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगोऽ-
विशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं

पचत्योदनम् ॥*॥

तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयो-
रविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः । ग्रामे देव-
दत्तः । पूर्वः पर इति सन्देहः । ग्रामाद्देव-
दत्तः । पूर्वः पर इति सन्देहः । एवमिहापि
'इको यणचि' । दध्युदकम् । पचत्योदनम् ॥
उभावधिकौ उभावचौ । अचि पूर्वस्य अचि
परस्येति सन्देहः । 'तिङ्गितिङ्' इति ।
अतिङ् पूर्वस्य, अतिङ् परस्येति सन्देहः ॥
इष्यते चात्राऽचि पूर्वस्य स्यात्, अतिङ् [अचि]
परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं न सिध्य-
तीति नियमोर्थं वचनम् ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) पूर्वोत्तरयोरेति । कर्मणि षष्ठी । योगः
सम्बन्धः । तदयमर्थः [इकोयणचीत्यत्र] अच्युपभिक्षस्येको
यणा भाष्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्वं उपभिक्ष एवं पूर्व-
स्मिन्नपि परः । तिङ्गितिङ् इत्यत्रापि यथाऽतिङ्नात्परं
तिङ्गन्तं भवत्येवं पूर्वमपि । तत्र षष्ठीप्रकृतिपक्षे षष्ठ्यनुव-
र्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् । योगयो-
रिति युज्यते इति योगौ कर्मणि घञ् । अचीति सत्स-

समीपक्षेऽप्यनियमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति । 'उपपद-
विभक्तोः कारकविभक्तिर्बलीयसीति' न्यायादधिकरण-
सप्तमी कृता, न तु दिव्योपलक्षणा पञ्चमी । तत्र दध्यु-
दकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं
निमित्तत्वं चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं-पूर्वस्यैवाऽ-
नन्तरस्यैव भवतीति । द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्ति-
व्यवहितनिवृत्तिश्च । सन्देहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः ।
'न. हि सन्देहादलक्षणमिति न्यायात्पर्यायप्रसङ्गात् ।

(उ०) ननु 'पूर्वोत्तरयोर्योगो'रिति भाष्यदृष्टेनेन
पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात्सापेक्षत्वाऽसम्भ-
वेनेन 'योगाऽविशेष' इति समासो न स्यादत आह-कर्मणि
षष्ठीति । तथा च क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाऽ-
विरुद्धः समास इति भावः । 'पूर्वोत्तरयोर्योगो'रिति तु
फलितार्थकथनम् । अच्युपभिक्षस्येति । औपभिक्षेऽ-
धिकरणे सप्तमीति भावः । आद्यसूत्रोदाहरणं-दध्युदेति ।
द्वितीयसूत्रोदाहरणं-पचत्येति । ननु नियमपक्षात्षष्ठी-
प्रकृतिपक्षः प्रशस्तोऽनुवाददोषाऽभावात्त आह-तत्र षष्ठीति ।
भाष्ये योगो'रिति दिवचनोपपत्तये आह-कर्मणीति ।
युज्यमानयोः पूर्वपरोरविशेषात् सम्बन्धाऽविशेषादित्यर्थः ।
वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । प्रतियोगिद्वित्वेन सम्बन्ध-
द्वित्वाच्च दिवचननिर्देश इति बोध्यम् । सप्तसप्तमिपक्षे-
पीति । 'यस्य च भावेनेति' सप्तमीति भावः । इदं कित्य-
मित्याह-उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिर्बलं च-
कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तिव्यम् । एतच्च 'तत्र
च दीयत' इति सूत्रे कैवटे स्पष्टम् । ननु दिव्योगेति ।
सत्सप्तम्या अच्युपलक्षणमिदम् । एतच्च 'आक्षेपकोप' इत्यत्र
निरूपयिष्यामः । पर्यायस्यैवापादने नोभमाह-नहि युग-
पदिति । स्थानित्वे हि कार्यत्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वं च,
निमित्तत्वे च पाराध्यैः गुणत्वं सत्त्वं च, तथोभयमेकदा
एकस्य विरुद्धमिति भावः । ननु 'सन्देह' इति भाष्योक्त्या
आक्षेपस्य मूलत्वमित्याभातीत्यत आह-सन्देहस्त्विति ।

[प्रश्नभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

किं तर्हीति ? ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते, किं तत्र
पूर्वस्य कार्यं भवत्याहोस्त्वित् परस्येति ? ॥

(प्र०) अथ यत्रेति । यथा बहुलोप इत्यत्र ।

शुपपचैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वाऽसंभवात्प्रश्नः ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्प्रश्नमी

निर्देशः ॥*॥

उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्प्रश्नमी-
निर्देशो भविष्यति ॥

(प्र०) विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठपेक्षया पर-
त्वस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः ॥

(उ०) ननु कार्यकालत्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याऽभावा-
त्कथं विप्रतिषेधोऽत आह—सूत्रपाठेति । अत एवाग्रे
उभो हस्तादिति त्रैपादिकमुदाहरणं सङ्गच्छते । तत्र हि
कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किं प्रयोजनम् ? ॥

(प्र०) किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेष-
निर्देशस्यानवकाशत्वाद्वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(उ०) विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वा-
दिति । इदमुदाहरित्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम् । अत
एव 'बः सिः पु' इत्यत्र द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न कृतिः ॥

[प्रयोजनवार्तिकानि]

॥*॥ प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे ॥*॥

[अतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रयो-
जनम्] ॥ वक्ष्यति—तास्यादिभ्योऽनुदात्त-
त्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः' इति ।
तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य
लसार्वधातुकस्य, लसार्वधातुके परत-
स्तास्यादीनामिति सन्देहः । तास्यादिभ्यः
परस्य लसार्वधातुकस्य ॥

(प्र०) सन्देह इति । सन्देहाच्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उ०) भाष्ये—वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति ।
'तास्यनुदात्ते' इति सूत्रे । अभ्यस्तसिजर्थ इति । 'अभ्य-
स्तानामादिः' 'आदिः' 'सिच' इति सूत्रयोर्लसार्वधातुक इति
सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः ।

॥ * ॥ बहोरिष्ठादीनामादिलोपे ॥ * ॥

[बहोरिष्ठादीनामादिलोपे प्रयोजनम्]

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसाम्, इष्टेमेयः सु पर-
तो बहोरिति सन्देहः । बहोरुत्तरेषामिष्टे-
मेयसाम् ॥

(प्र०) इष्टेमेयः इति । तदा च बहुशब्दस्य
लोपभूमावौ पर्यायेण स्याताम् ॥

॥ * ॥ गोतो गित् ॥ * ॥

[गोतो गित् प्रयोजनम्] । गोतः परस्य
सर्वनामस्थानस्य, सर्वनामस्थाने परतो
गोत इति सन्देहः । गोतः परस्य सर्व-
नामस्थानस्य ॥

(प्र०) गोतो गिदिति । यदि गोशब्दस्य
गित्त्वं स्यात्तदा 'तिष्ठति गो' इत्यत्र वचनसामर्थ्यादिन-
ङ्नस्यापि वृद्धिः स्यात् ॥

(उ०) ननु भाष्ये सर्वनामस्थानस्य गोत इति पठो-
दर्शनादिनादित्यनेनान्वयो न स्यादत आह—गित्त्वमिति ।
भावप्रमाणो निर्देश इति भावः । गोतो गित्त्वे को दोष-
स्तत्राह—तिष्ठतीत्यादि ॥

॥*॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ * ॥

[रुदादिभ्यः सार्वधातुके प्रयोजनम्] ।
रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य, सार्व-
धातुके परतो रुदादीनामिति सन्देहः ।
रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य ॥

॥ * ॥ आने मुगीदासः ॥ * ॥

[आने मुगीदासः प्रयोजनम्] । आस
उत्तरस्यानस्य, आने परत आस इति
सन्देहः । आस उत्तरस्यानस्य ॥

॥ * ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ * ॥

[आमि सर्वनाम्नः सुट् प्रयोजनम्] ॥
सर्वनाम्न उत्तरस्यामः, आमि परतः सर्व-
नाम्न इति सन्देहः ॥ सर्वनाम्न उत्तरस्यामः ॥

॥ * ॥ घेडित्याणनद्याः ॥ * ॥

[घेडित्याणनद्याः प्रयोजनम्] । नद्याः
उत्तरेषां ङिताम्, ङित्सु परतो नद्या इति
सन्देहः ॥ नद्या उत्तरेषां ङिताम् ॥

॥ * ॥ याडापः ॥ * ॥

[याडापः प्रयोजनम्] ॥ आप उत्तरस्य
ङितः, ङिति परत आप इति सन्देहः ॥
आप उत्तरस्य ङितः ॥

॥ ॥ डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम् ॥ ॥

[डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यं प्रयो-
जनम्] ॥ डम उत्तरस्याऽचः भवि परतो
डम इति सन्देहः ॥ डम उत्तरस्याचः ॥

(प्र०) डमो ह्रस्वादिति । डमो डमुडागमे सति
'कुर्वन्नास्ते' इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारो-
ऽन्तो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति ॥

(ड०) पदस्य चैक इति । व्यक्तिपक्षे इदम् । व्यक्ति
पक्षेऽप्येवं विधप्रयोगसाधनार्थं व्याख्यानमिति भावः ।
यद्वाऽन्तशब्दस्यावयवत्वात्त्रिबिन्दुशो विधये जातिग्रहणाऽऽसंभ-
वेत्याहुः ॥

[विप्रतिषेधानुपपत्तिर्वातिकम्]

॥ * ॥ विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाश-
त्वादाविप्रतिषेधः ॥ * ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वा-
द्युक्तोऽयं विप्रतिषेधः । सर्वत्रेवाऽत्र कृत-
सामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति
कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति ॥

(प्र०) विभक्तीति । पूर्वोपातेषु सूत्रेषु सप्तमी-
निर्देशस्य क्वचित्पूर्वार्थत्वात्किंचिदुत्तरार्थत्वात्सावकाश-
त्वम् । पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोध-
यिष्यतीति भावः ॥

(ड०) 'डः सि धु' इत्यादावुभयोरप्यनवकाशत्वादाह—
पूर्वोपासेत्प्रति । बहोरिति पञ्चमी अचरितार्था । अत
एवेवादिषु षष्ठी । अत एव 'भू च बहो' इति रूपनिर्देश-
श्चरितार्थः । गोत इत्यादौ 'सर्वनामस्थाने' इति सप्तमी पूर्वत्र
चरितार्था । गोशब्दस्य शित्ववैयर्थ्यं च । तिष्ठति गौरित्यत्र
गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् दोषः । कदादिभ्यः सार्वधा-
तुक इति,—सार्वधातुक इति 'किङ्ः सलोप' इत्यादौ चरिता-
र्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विधानमस्य सस्य कोप इत्यर्थः ।
'आमि सर्वनाम्' इत्यामीति श्रेष्ठस्य इत्यत्र सावकाशम् ।
'डम' इति सूत्रेऽचीति मय डम इति सूत्रे चरितार्थम् ।

१. कुर्वन् रथात् । २. कच्चिज् ।

भाष्ये—पञ्चमीनिर्देशो भविष्यतीत्यस्य वक्तव्यत्वात्
एव भविष्यतीत्यर्थः । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे इति भावः ॥

[एकदेशिनःसमाधानवार्तिकम्]

॥ * ॥ यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः ॥ * ॥

यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः । यत्र
पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्त-
व्या । यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य
षष्ठी कर्तव्या ॥

(प्र०) यथार्थं वेति । यथाविषयमित्यर्थः ।
प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः ॥

(ड०) भाष्ये एकदेशी प्रौढाह—यथार्थं वेति । तत्र
अर्थशब्दो न प्रयोजनादिवाचीत्याह—यथाविषयमिति ।
प्रदेशेष्विति । प्रागुक्तेष्वित्यर्थः । भाष्ये—पूर्वस्य षष्ठी-
ति । पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तत्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः ।
एवं बोधोच्चारणे गौरवमित्येकदेशयुक्तिरियम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

(ड०) तत्र तत्र साम्यन्तषष्ठ्यन्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं
मत्वेतर एकदेशी आह—स तर्हि ति ।

[एकदेशिनःसमाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । अनेनैव प्रकृतिसमिधिष्यति—
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी, तस्मादि-
त्युत्तरस्य षष्ठी [ति] ॥

(ड०) स एकदेशी प्रौढाह—न कर्तव्यः । अनेनै-
वेति । षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेशी । उभयोः प्रकल्प-
कत्ववारणाव परस्मानवकाशत्वे चावश्यमेवेति च । निर्दिष्टे
पूर्वस्य षष्ठीति । पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनबोद्ध्या षष्ठी
तद्वोधकपदे भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरस्येति ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥

क प्रकृतम् ? ॥ 'षष्ठी स्थानेयोगे ति ॥

[प्रकल्पकपक्षदूषणवार्तिकम्]

॥*॥ प्रकल्पकमिति चेन्नियमाऽभावः ॥*॥

प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याऽभावः ।

२ इति कच्चिज् ।

उक्तं चैतत्-नियमार्थोऽयमारम्भ इति ॥

(प्र०) प्रकल्पकमिति चेदिति । यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रकृतिः क्रियते । यत्र षष्ठ्यस्ति-‘इको यणचि’त्यादौ, तत्रानेन नियमो न क्रियते । नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते, येन षष्ठीप्रकृतिस्तस्या नियमश्चेति भावः ॥

(उ०) नहीति । आहृतिप्रसङ्गादिति भावः ॥

[अपरदृषणभाष्यम्]

प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्प-
काः स्युः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ गुप्तिक-
ङ्गयः सन् । ‘गुप्तिकङ्गय’ इत्येषा पञ्चमी
‘संज्ञिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्-
‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति ॥

[तद्भाषकभाष्यम्]

अस्तु । न कश्चिदप्य आदेशः प्रतिनि-
र्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव
भविष्यति ॥

[एकदेशिनस्तत्साधकभाष्यम्]

नैवं शक्यम् । [तत्रे] इत्संज्ञा न प्रक-
ल्पेत । उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते ॥

(प्र०) इत्संज्ञेति । आदेशस्योपदेशाऽभावात्-
स्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः । स्थानी चोत्पत्तिकाल एव
निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा
नास्ति ॥

(उ०) इतर एकदेशी उपदेश इति हलन्त्यमिस्थानुवर्त्तत
इति मत्वाह-इत्संज्ञेति । तद्भाष्ये-उपदेशाभावा-
दिति । स्थानेऽन्तरतमपरिभाष्याऽनुमीयमानत्वेनादेशस्यो-
च्चारणाऽभावादित्यर्थः । ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तेरनु-
मीयमानादेशो निरनुवर्त्तक एवेत्यत आह-स्थानी चेति ।
यदा धातोः प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवेदिति नेत्संज्ञादि
प्रतीक्षते । यत्र कार्यं तत्रेत्संज्ञेति प्रयोग एवेत्संज्ञेत्याभिमानः ॥
एकदेश्युक्तिवादनं नात्यन्तं निर्भरः कार्य इति बोध्यम् ॥

[प्रकल्पकारक्षेदोपान्तर्वातिकम्]

॥ * ॥ प्रकृतिविकारव्यवस्था च ॥ * ॥

प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रक-
ल्पते-‘इको यणचि’ । अचीत्येषा सप्तमी
यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्-‘त-

स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये’ति ॥

(प्र०) यणिति प्रथमाया इति । तत्तत्क्षेकः
स्थाने यण लभ्येत । इकोऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणोऽ-
प्यन्य इत्यभिमतं स्थान्यादेशाभावव्यवस्था न स्यात् ॥

(उ०) तत्तत्क्षेति । पूर्वस्य जायमानो यणपि पूर्व
पदेति तत्रापि षष्ठीकल्पनमिति भावः ॥

॥ * ॥ सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र

षष्ठीप्रकृत्युत्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः ॥ * ॥

सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी
प्राप्नोति । ‘तास्यादिभ्य’ इत्येषा पञ्चमी-
लसार्वाधानुक्त इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रक-
ल्पयेत्-‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति । तथा लसा-
र्वधानुक्त इत्येषा सप्तमी ‘तस्यादिभ्य’ इति
पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्-‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्ये’ति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ ‘तत्रोभय-
कार्यप्रसङ्गः’ ॥ उभयोः कार्यं तत्र प्राप्नोति ॥

(प्र०) उभयकार्यप्रसङ्ग इति । विरोधाऽभावा-
द्योगाद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति ॥

(उ०) विरोधाभावादिति । स्थानिभेदादित्यर्थः ।
अत एव विप्रतिषेधाऽप्रवृत्तिः । यद्यपि कार्यत्वनिमित्तत्वे युग-
पद्विरुद्धे, तथाप्येकदेश्युक्तित्वात्त्वन्तर्निर्भरः कार्य इति
बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥

[दृषणोद्धारभाष्यम्]

नैव दोषः । यत्तावदुच्यते-‘प्रकल्पक
मिति चेन्नियमाऽभाव इति’ । माभून्नियमः ।
सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते, पञ्चमी-
निर्दिष्टे परस्य । यावता सप्तमीनिर्दिष्टे
पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते एवं पञ्चमीनिर्दिष्टे
परस्य । नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य
कार्यं भवितुं, नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य ॥

(प्र०) मा भून्नियम इति । षष्ठीप्रकृत्यैव तत्फ-
लस्य लब्धत्वादिति भावः । यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ
प्रकल्प्यते । यत्र त्वस्तीको यणचिन्ति, तत्रापि पूर्व-
स्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते ॥

(उ०) यत्रत्वस्तीति । तस्मिन्नितिः यस्य ननुविषय-
त्वलाभाय विषयभेदेन भेदात् कश्चित्पूर्वस्य षष्ठाति विधि-

परम्, कच्चिन्नियमार्थपरमित्यर्थः ॥

[आक्षेपनिरासभाष्यम्]

यदप्युच्यते—‘प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः’रिति । सन्तु प्रकल्पिकाः ॥

[आक्षेपसमारणभाष्यम्]

ननु चोक्तं—‘गुप्तिकद्वयः स’न्नित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’ति ॥

[परिहारसमारणभाष्यम्]

परिहृतमेतत्—न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रान्तर्गतः सनः सन्नेव भविष्यतीति ॥

[परिहारनिराससमारणभाष्यम्]

ननु चोक्तम्—‘नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत, उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते’ इति ॥

[परिहारस्थापनभाष्यम्]

स्यादेश दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत । तत्र[र्तु]खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते ॥

(प्र०) कृतायामित्संज्ञायामिति । सूत्रएवोच्चारितस्य ह्रस्वस्यैति प्रयोगे स शब्द एव सन्नित्यर्थं लभत इत्यर्थः ॥

(उ०) सूत्र एवेति । षष्ठीप्रकृतेः प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च उपदेशोत्तरकालं सूत्र एवेत्संज्ञा । कार्यं तु प्रयोग एवेति भावः । एवं च निरनुबन्ध[क]स्यैव प्रत्ययत्वेन विधानात्तदादेशस्य कुतः सानुबन्धकतेति तात्पर्यम् । माथ्ये उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यत इति । एवं च त्वदुक्तिर्याहतेति भावः ।

[परिहारान्तरभाष्यम्]

अथ वा नानुत्पन्ने सनि प्रकृष्ट्या भवितव्यम् । यदा चोत्पन्नः सन्, तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकृष्टिर्न भविष्यति ॥

(प्र०) अथ वेति । परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपक्षयात्प्रवृत्त्यन्तराऽभावाच्चास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः ॥

(उ०) ह्रस्वस्य सूत्रे उपदेशपदाऽसंबन्ध एवेति तत्सूत्र

१ इतिः कच्चिन्न । २ कच्चिन्न । ३ पूर्वच—तत्रैवेत्संज्ञायां च ।

वक्ष्यमाणपक्षेऽप्याह—अथवेति । परत्वविशिष्टस्येति । अनुत्पन्नौ पातोः परस्येति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । उपक्षयादिति । ‘पञ्चम्या’ इति शेषः । प्रकृष्ट्यन्तराभावादिति । पुनः प्रकृतौ भावाऽभावादिति भावः ।

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

यदप्युच्यते—‘प्रकृतिविकाराव्यवस्थाचे’ति । तत्रापि कृतौ प्रकृतौ षष्ठी एक इति, विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति, तत्र प्रकृष्ट्या भवितव्यम् ॥

(प्र०) प्रकृतौ षष्ठीति । ‘इको यणचो’ति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनाच्चास्ति षष्ठीप्रकल्पनम् । अपेक्षया अभावादित्यर्थः ॥

(उ०) अपेक्षाया इति । सुतयोः संबन्धाऽभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रकृत्यपेक्षा । न च प्रकृते तथा । लिङ्गाच्चतुर्वेणीयस्त्वादित्यर्थः ।

अथ वाऽस्तु तावदिको र्यणचीति यत्र [च]नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये’त्यस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्गतो यणो यणेश भविष्यति ।

(उ०) माथ्ये—अथवाऽस्तु तावदिति । प्रथमा-षष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्प्रथमत इत्यणोः स्थान्यादेशभावोऽस्तु । तत एतत्सूत्रबलाच्चणः स्थानित्वेऽपि न क्षतिरित्यर्थः । यत्र नाम सौत्री षष्ठी, यदि चेदानीमीति । यत्र सौत्री षष्ठयसि तत्रापीदानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्ह्यस्तु—प्रकल्पयस्वित्यर्थः । परत्विदं प्रोक्ष्या । ‘अथवा नानुत्पन्ने सनो’ति प्रागुक्तन्यायात् ‘गाकुटादिभ्य’ इत्यादौ षष्ठीप्रकृष्ट्यापि न दोषः, ह्रस्वस्य भवंपरत्वादिति बोध्यम् ।

[आक्षेपबाधकभाष्यम्]

यदप्युच्यते—‘सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृष्टिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः’ इति । [नैवं दोषः] । आचार्यप्रवृत्तिर्हापयति—‘नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवतः’ इति, यद्य‘मेकः पूर्वपरयो’रिति पूर्वपरग्रहणं करोति । [तस्मिन्निति निर्दिष्टे] ॥

(प्र०) यदयमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्पर-

४ एवं च तत्र तदनुवृत्तौ च । ५ ‘अत्रापि’ । ६ ‘यणिति’ ।

षष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वाधातुकस्य लसार्वाधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाद्गुण इत्यादावपि तथैव प्रकृतिर्भवति चेत् किं पूर्वपरयोरेतत्त्वेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत्षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । 'दीर्घाच्छे तुग्भवती'त्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात्, 'सुराच्छाये'त्यादेर्वा ज्ञापकादीर्घस्यैव तुग्भवति, न तु च्छस्य ॥ [तस्मिन्निति]

(७०) यद्यपि शुभपत्रं प्रकृतिविरोधान्न संभवति, तथाप्येकदेशित्वादेव ॥ पदेन परिहरति—नोभे इत्यादिना । तथैव प्रकृतिरिति । अवर्णादिच अवर्णस्याऽचक्षेको गुणो भवतीत्यर्थ इति भावः । ननुभयोः प्रकल्पकत्वाऽभावेऽपि एकस्य कस्य प्रकल्पकत्वमत आह—तत्र परत्वेति । 'हः' सि धु'इत्यादौ परत्वमुक्तेष्वनवकाशत्वमिति भावः । ननु दीर्घादिति मुने पञ्चम्या अनवकाशत्वेन परत्वेन च च्छकारे षष्ठीप्रकल्पनं स्यादत आह—दीर्घाच्छे इति । सुराच्छायेति । पदान्ते तुको वैकल्पिकत्वाच्चित्यमिदम् । तुवसहितं पाणिनिपाठमभिप्रेत्य ॥ ज्ञापकोऽन्यासः । युक्तश्च तथा पाठः, वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् । [तस्मादिदुत्तरस्य] ।

स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा १।१।६७

(प्र०) स्वं रूपं शब्दः । स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु लिङ्गाऽभवादिध्यन्तरशेषभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः । सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्तार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । रूपशब्देन चेहाऽभिज्ञशब्दत्वादिकं शुक्तसारिकापुरुषोदीरितभिज्ञशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते । तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञा, सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिपद्यते प्रतिपद्यते, सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तित्वरेणैव प्रतिपद्यत इति फले न कश्चिद्भेदः ॥

(उ०) स्वरूपम् । स्वरूपस्येति । शब्देनार्थप्रतीतावर्थे केषांचित्कार्याणामसंभवात्तद्वाचकशब्दमात्रग्रहणदिति भावः । अन्ये त्विति । शब्दस्य स्वरूपमिह ग्राह्य-

त्वेन विधिसिद्धमिति नेह प्रदेशविशेषसमर्पकं लिङ्गमस्तीति भावः । ननु शब्दस्यैव लिङ्गम्, यत्र शब्दग्रहणं तत्र स्वरूपमेव ग्राह्यं न तु पर्यायादीत्यर्थः । तेन 'जनपदे' 'अपाय' मित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिरत आह—विध्यन्तरेण । न हि स्वरूपमित्यस्याग्रेर्देगित्यादौ पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यान वैधायिकरणेन वा संबन्धः संभवतीति भावः । आस्थकारोऽप्याह—रूपं शब्दस्य सङ्ज्ञेयमित्यमेव पक्षो युक्तः । ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायादेकस्यानेकार्थसंभवाच्चायस्यापि प्रतीतो तत्र कार्याऽसंभवे दगादयः पर्यायादिभ्योऽपि दुर्वारा इत्यत आह—देवदत्तादयश्चेति । नियमार्थवत्पुपपादयति—सर्वार्थेति । एकस्य सकलशब्दाधार्मिकरफोऽस्यैव सर्वबोधकत्वादिति भावः । शक्तियुक्त इति । शक्त्याश्रय इत्यर्थः । सर्वशब्दप्रत्याय्यवाचकितरिति । प्रत्याय्यत्वं शक्तियुक्त इत्यर्थः । अनेन नियमद्वयं दर्शितम्—अनेन शब्देनायमेवार्थो ग्राह्यः, अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय इति चेति । वस्तुस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तस्मात्संज्ञादिज्ञानविषयः । सर्वार्थसर्वशब्दानामस्माकं विशिष्याऽज्ञानात् । किंतु योगिनामेव तज्ज्ञानम् । एवं च शास्त्राधिकारिणोऽस्मदादिन्यति नियमार्थत्वं शास्त्रस्याऽसंभवेव । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकावशं व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात् प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितोऽर्थोऽभिप्रेतः फलित इति बोध्यम् । तत्र द्वितीयो नियमश्चिन्त्यः, आकारादीनां वृद्धिशब्दातिरिक्तकारादिशब्देव्यवहारानापत्तेरिति केचित् । ननु रूपरूपिणोरेव भेदाऽभावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना, संज्ञासंज्ञिसंबन्धश्चातुपपन्न इत्यत आह—रूपेति । सामान्यलक्षणवृत्तकालेकसमवेतत्वं सिद्धये आह—शुक्तेति । न च तत्रोच्चारणमयैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम् । तात्त्वादिन्यापाररूपस्योच्चारणस्याऽश्रौतत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं ज्ञायमानवक्तृविशेषानुमानानापत्तेः, उदात्तत्वादिबिरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः, वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावादिति भावः । ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोर्दृष्टम्, न चेह तदित्यत आह—तत्रेति । स्वशब्दो व्यक्तिवोधक आभोयत्वेन । एवं च शब्दस्य—तज्ज्ञातिविशिष्टस्य, स्वं—व्यक्तिः, रूपं—सामान्यसंज्ञाकर्मितायः पक्षः । 'शब्दस्य रूप'मित्युद्दिश्य 'स्वं'भित्तयेन व्यक्तिसंज्ञकत्वं विधीयत इति द्वितीयपक्षसंभवः, सामानाधिकरणस्य चोपपत्तिः । न चानयोः पक्षयोः फले कश्चिद्विशेष इत्याह—व्यक्तिरिति । व्यक्तित्वरेणेति । सामान्यस्य दगादिभिः साक्षात्तार्थोपार्थाऽसंभवादिति भावः ।

[आशेषमाश्रयम्]

‘रूप’ग्रहणं किमर्थम् । न ‘स्वं’ शब्द-

१) तत्रेति । रूपशब्दस्य तदर्थकत्वे इत्यर्थः । २) प्रत्याय्यस्वरूप-

शक्त्यर्थः । ३) इयं—सर्वे सर्वार्थवाचकादिति कथा । ४) कश्चिन्न ।

स्याशब्दसंज्ञा भवती'त्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति । नह्यन्त्यत्वं शब्दस्याऽस्त्यन्यदतो रूपात् ? ।

(प्र०) रूपग्रहणमिति । प्रतीतानुपदेशानपेक्षत्वादिन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते । अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते । अनुकरणशब्देषु नार्थः प्रतीयते । साधारण्यं पर्यायरपि प्रत्यायनात् । न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं, संज्ञित्वे चाऽर्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः ॥

(उ०) 'रूपग्रहणं किमर्थं'मिति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिग्राह्या व्युत्पत्तिः । शब्दस्य स्वं स्वीया नातिव्यक्तिर्वा बोध्येत्यर्थो भविष्यति । सामानाधिकरण्याेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु न नियमः । उच्यते इत्यादौ व्यभिचार्यादित्याशयः । शब्दस्य सूत्रोच्चारितस्य स्वं स्वीयं रूपं प्रयोगस्य संज्ञीत्यर्थ इति केचित् । भाष्ये-रूपं शब्दस्य संज्ञेत्यत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः, कर्मव्युत्पत्तेः । अन्वया स्वशब्देनार्थग्रहणाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्याऽसद्गतेः । तद्यथाः शब्दस्य संज्ञा, किंतु बोध्यं भवेति बोध्यम् । तत्रार्थमीयवाचिना स्वशब्देन रूपस्यैव कार्यं परिग्रह इत्यत आह-प्रतीताविति । उपवेशः-संबन्धग्रहणम् । अन्तरङ्गत्वं-प्रथमतः श्रोत्रेणोपस्थित्या । अदेयवस्तुप्राप्यदति-अनुकरणेति । शब्दमात्रं तात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणात् । अर्थस्य रूपव्युत्पत्त्यवश्युपेयायाह-नचार्थ इति । शब्दात्मिकानामेवावतिनोत्पन्नं संज्ञात्वात्तादृशसंज्ञायाऽभ्यवहाराच्चेति भावः । ननु स्वशब्दस्याऽभिधेयमित्येवार्थोऽस्तिरस्यत आह-संज्ञित्वे चेति । लोकेत एव सिद्धेरिति भावः ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि संज्ञे सति यदूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-अस्त्यन्यद्रूपात्स्वंशब्दस्येति ॥ किं पुनस्तत् ? अर्थः ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्ये'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥

(प्र०) एवं तर्हि । यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकम् । सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयाच्च ज्ञापकं स्यात् । अर्थवद्ग्रहण इति । अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः । तेन काशे कुशे इत्यत्र 'को'इति प्रपञ्चसंज्ञा न भवति । यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते, यथा वर्णग्रहणेषु

टेरेत्वे चेति पठेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति ॥

(उ०) ज्ञापकमिति । स्वशब्देन बहिरङ्गत्वात्पर्यस्य ग्रहणे इत्यर्थः । नन्वन्वस्य स्वीयस्य सत्त्वेन तद्व्यावर्त्यं रूपग्रहणमित्यर्थो भाष्याल्लभ्यते । एवं च शालेऽर्थरवाऽग्रहणे कथमर्थदत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अन्यत् स्वीयमस्ति यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोधनार्थमुभयोपादानमिति भाष्याशयात् । एवं चाधिकतज्ज्ञापार्थं रूपग्रहणम् । रूपग्रहणेन चान्तरङ्गत्वादिन्यायबाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य शब्दबोध्यत्वं बोध्यत इति तात्पर्यम् । ततोभयानुग्रहाय सति संबन्धेऽर्थावतो रूपस्य ग्रहणम् । असति तु केवलार्थस्य शब्दस्य वा रूपस्य ग्रहणम् । तदाह-यत्र चार्थवत्तेत्यादि । अर्थोपस्थापकेन रूपेणेत्यर्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशश्चरितार्थः ।

[प्रथमाभाष्यम्]

(प्र०) किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

किमर्थं पुनरिवमुच्यते ? ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ शब्देनार्थगतैरर्थैः [कार्यं] स्याऽसंभ-

वात्तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूप-

वचनम् ॥*॥

शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते-गामानयद्व्यशानेत्यर्थ आनीयते ऽर्थश्च भुज्यते । अर्थे कार्यस्याऽसंभवात् । इह चे व्याकरणे अर्थं कार्यस्याऽसंभवः । 'अग्नेर्देगिति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यःपरो ढक्तुम् । शब्देनार्थगतैरर्थैः कार्यस्याऽसंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च तस्मादेव स्यादिति । तच्चाग्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ॥

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्र०) शब्देनार्थगतैरिति । कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियमिति प्रतिषेधस्याऽनित्यत्वाद्विभाषाशुणेऽस्त्रियमिति पञ्चमी । इह योग्यताल्लभणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति । व्याकरणेऽपि पञ्चरपत्यं देवता प्राद्य उदको भरता इत्यर्थ एव गृह्यते । अग्नेर्देगित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात्साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्या-

दिति सूत्रारम्भः । संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति । संज्ञा-
सम्प्रत्यय उच्यते ॥

(उ०) इह योग्यतेति । योग्यता-बोधजनकता-
रूपा, तथा लक्ष्यते कल्प्यत इति योग्यतालक्षणः—शक्तिः,
तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाश्रयत्वलक्षणगुणयोगाद्गोप्या
वृत्त्या वा संबन्धपदव्यवहार्यत्वमिति बोध्यम् । इत्यथ
पुवेति । अयं कार्यस्य संभवादिति भावः । ननु संज्ञा
विधायकस्य तत्प्रतिषेधार्थं कालमयुक्तमत आह—सम्प्रत्यय
इति । भावेऽङ्गिति भावः ॥

[प्रयोजननिरासवार्तिकम्]

॥*॥ न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्त-

स्मादर्थनिवृत्तिः ॥*॥

न चैतत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कार-
णम् ? 'शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः' । [शब्द-
पूर्वको ह्यर्थस्य संप्रत्ययः] । आतश्च शब्द-
पूर्वकः । योऽपि ह्यसावाह्यते नाम्ना ।
नाम च यदैवनेन नोपलब्धं भवति, तदा
पृच्छति—'किं भवानाहे'ति । शब्दपूर्वक-
ञ्चार्थस्य संप्रत्ययः ॥ इह च ध्याकरणे शब्दे
कार्यस्य संभवः, अर्थेऽसंभवः । 'तस्मादर्थ-
निवृत्तिः' । तस्मादर्थ[स्य]निवृत्तिर्भविष्यति ॥

(प्र०) नवेति । शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति,
न सत्तामात्रेण, चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयम-
वगमयन्ति । अर्थस्य शास्त्रिये कार्यं क्वचिदयोग्यत्वात्
प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते, न तु
विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति भावः । शब्दपूर्वक इति ।
अस्य—उपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः ।

(उ०) नन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथं स्वरूप-
स्यैव ग्रहणमत आह—शब्द इति । तथा च प्रथमप्रतीत-
त्वरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः ।
शब्दपूर्वक इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः । प्रत्यास-
त्येति । अर्थबोधानुसूलेन शब्दे प्रथमप्रतीते शब्द एवा-
र्थेऽसंभवे कार्यं, न तु तत्पर्यायादिष्विति भावः । अर्थे कार्य-
संभवे तु तस्यैव । पञ्चोपस्थितस्यावस्थस्य सर्वथात्मागे माना-
ऽभावादर्थवत्परिभाषापि सूत्रं विना सिद्धेति तात्पर्यम् ।
यत् चैतद्व्यायानुवादकमिदं सूत्रं मन्दमत्यनुग्रहायेति
बोध्यम् । ननु अर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्वैधनाय शब्दप्र-
योग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आह—अस्योपल-

ब्धुरिति । श्रोतुरित्यर्थः । भाष्ये—शब्दपूर्वको हीति ।
हिः प्रसिद्धवर्धः । श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति
लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह—आतश्चेति । एवं च
शब्दस्यार्थप्रतीतो कारणत्वादेवं कार्याऽसंभवे तदोपकारणत्वेनो-
पस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः । इदानीं तत्पृच्छशब्दज्ञान्या-
र्थबोधे प्रकारतया आसमानशब्द एव कार्यमर्थेऽसंभवे
इत्याह—शब्दपूर्वकश्चेति । शब्दविशेषणकक्षार्थविशेष्यकः
प्रत्यय इत्यर्थः । 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमा-
दृते' इति भावः । चकारेण चास्य युक्त्यन्तरत्वं सूचितम् ।
भाष्ये—तस्मादर्थनिवृत्तिरिति । अर्थवाचकशब्दान्तर-
निवृत्तिरित्यर्थः ॥

[प्रयोजनरक्षिभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'अशब्दसंज्ञेति
वक्ष्यामी'ति । इह मा भूत्—'दाधा ध्वदाप्'
'तरसमपौ घः' इति ॥

(प्र०) अशब्दसंज्ञेति । न्यायात्स्वरूपग्रहणे
सिद्धे शब्दराज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिद-
मित्यर्थः । अन्ययोपसर्गे घोः किरिति किं प्रत्ययो
घोर्धातोः शब्दार्थात्स्याज तु दाधाभ्यः । 'कुमारीघ'
इत्यत्र घञ्चेति ह्रस्वः प्रसज्येत । ईहृत्यघोरित्यत्र तु
घुशब्दस्याऽऽकारान्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति ॥

(उ०) फलान्तरं शङ्कते—इदं तर्हीति । एवमर्थ-
मिति । निषेधवतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विषयं श-
स्यानुवाद इत्यर्थः किं प्रत्यय इति । नचैवं 'पिंवासाबा-
हनपिषु चेति पिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । न हि पाधातोः
किं विना उदकस्य ध्युत्तरपदस्य संभवति । तत्र हि 'कर्मण्य
धिकरणे चेति तदुत्तरसूत्रेण किरिति वाच्यम् । उपलक्षण-
मिदं सनि मीमाषु नेगदित्यादी घुषातोर्ग्रहणं स्यादिति
बोध्यम् । कुमारीघ इति । नन्वयं षष्ठीतनुष्वः कर्मधारयो
वा, उभयथापि नात्र प्राप्तिः, तत्र 'क्षियां समानाधिकरण'
इत्यनुवृत्तेरिति चेत्, न । घोऽस्त्यस्याः सा घा, कुमारी घा
अस्य इति बहुव्रीहौ कुमारीघ इत्यर्थः । 'वादिषुह्रस्वं पुं-
स्त्रावादिप्रतिषेधेनेत्युक्तं पुंस्त्वं नापिवा ह्रस्वप्राप्तिरेवेला-
शयात् । घुसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोऽवकाश इत्यत आह—ई
हलीति । घसंज्ञापि 'किमेतिष्यव्ययवा'दित्यादौ चरितायां ।
तत्र हि तिङन्तात्पर्यान्वयान्तरातिपदिभासंभवादिति बोध्यम् ॥

[प्रयोजननिरासवार्तिकम्]

॥*॥ [शब्द] संज्ञाप्रतिषेधार्थक्यं वचन-
प्रामाण्यात् ॥*॥

[शब्द] संज्ञा प्रतिषेधश्चाऽनर्थकः ॥
शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्माच्च
भवति ? ॥

‘वचनप्रामाण्यात्’ । शब्दसंज्ञावचन-
सामर्थ्यात् ॥

(प्र०) वचनप्रामाण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञि-
प्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं
न भविष्यति ॥

(उ०) प्रदेशेष्विति । सर्वप्रदेशेष्वित्यर्थः । संज्ञा-
वचनसामर्थ्यागम्यप्रकरणात्प्रत्यासत्तिन्यायो बाध्यत इत्य-
भिप्रायः । न चेद्व्यवहारः किमेतच्चिद्व्यवहारस्य तयोश्चरितार्था-
र्थम् । तावन्मात्रफलकत्वे सर्वत्र दावाग्रहणं तत्तत्प्रत्यग्रहणं च
कुप्यदिति बोध्यम् ॥

[प्रयोजनसाधकयुक्तिमाध्यम्]

ननु चे वचनप्रामाण्यास्तस्मिन्नां संप्र-
त्ययः स्यात्, स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः ।

(प्र०) ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा
सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च
प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् ॥

(उ०) उभयगतिरिति । संज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेर्धा-
तुग्रहायोऽप्यगतिरिति भावः । सूत्रारम्भमभ्युपेत्येदम् ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति-‘शब्दसंज्ञायां न स्वरूप-
विधिर्भवती’ति यदर्थ-‘णान्ता षडिति
पकारान्तायाः सङ्ख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति ।
इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारा-
न्तायाः सङ्ख्यायाः संप्रत्ययः स्यात्,
स्वरूपग्रहणाच्च पकारान्तायाः ॥

[शापकनिरासे न प्रयोजनस्थापनमाध्यम्]

नैतदस्ति शापकम् । न हि पकारान्ता
संज्ञाऽस्ति ॥ का तर्हि ? ॥ ङकारान्ता ॥

(प०) नहीति । ‘षड्गुणो ङ्गित्यादावुच्चारितेतिभावः
का तर्हीति । तत्र ङकारान्तः शब्द उच्चारितो
जशसोश्च पकारान्ताङ्गकर्तव्यः । षण्णामिति च नुद ।

(उ०) पङ्गयति । भाष्ये-संज्ञाशब्दो बोधक

परः । न हि पकारान्तो बोधकशब्दस्तत्रोच्चारित इत्यर्थ इति
भावः । पकारान्तादिति । जशसोलुङ्कः प्राग् जशसा-
ऽमावात् । परञ्च तदर्थं तस्य षट्संज्ञा विधीयत इति न
शापकत्वमिति भावः ॥

[प्रयोजननिरासमाध्यम्]

भसिद्धं जडत्वं, तस्याऽसिद्धत्वात्पका-
रान्ता ॥

(प्र०) भसिद्धमिति । ङकारान्तः श्रूयमाणोऽपि
इत्यस्याऽसिद्धत्वात्पकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भवि-
ष्यतीत्यर्थः ॥

(उ०) ङकारान्त इति । षण् उच्यते जशसोरिति
स्वरूपग्रहणेन लुकि कार्यं जडत्वमसिद्धमिति भावः ।
तैवापि संज्ञासु ङान्तोच्चारणात्पक्षे इत्यादौ ङत्वाऽसि-
द्धत्वेनैव निर्वाहः । संहितापाठेन ङान्तस्य संज्ञात्वे ‘षट्-
चतुर्थ्य’ इत्यत्र चर्त्वाऽसिद्धत्वमात्रव्यकमिति तात्पर्यम् ॥

[प्रयोजनदर्शमाध्यम्]

॥*॥ [मन्त्रार्थम्] ॥*॥

मन्त्रार्थं तर्हीं वक्तव्यम् । मन्त्रे,
ऋचि, यजुषीति यदुच्यते मन्त्रमन्त्रशब्दे
ऋकशब्दे यजुःशब्दे च मा भूत् ॥

(प०) मन्त्रार्थमिति । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा ।

(उ०) ण्यान्तेत्यादि शापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायां न
स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयितुं, न तु शब्दपदार्थके इत्या-
द्येनाह भाष्ये-मन्त्रार्थमिति ॥

[तन्निरासवार्तिकम्]

॥*॥ मन्त्रार्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्या-

दर्थगतैः सिद्धम् ॥*॥

मन्त्रार्थमिति चेत् । तत्र ॥ किं कार-
णम् ? ॥ [शास्त्रसामर्थ्यादर्थगतैः सिद्धं] ।
शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति ।
मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते, मन्त्र-
शब्दे ऋकशब्दे च यजुःशब्दे च तस्य
कार्यस्य सम्भवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादि-
सहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति
साहचर्यात् ॥

(प्र०) शास्त्रसामर्थ्यादिति । ‘देवमुन्नयोरि

स्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यनुषि ऋचि भञ्ज इति च स्वरूपं न प्रदीप्यते । न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः । मञ्जादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवाऽर्थस्यापगमात् ॥

(उ०) शब्दानुविद्धस्यैवेति । 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते' इति इतुंकेरिति भावः । तद्विषयेन सहचरितत्वमित्यने ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ सित्तद्विशेषाणां [च] वृक्षाद्यर्थम् ॥*॥

सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं— 'तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति ॥ किं प्रयो-जनम् ? ॥ 'वृक्षाद्यर्थम्' । 'विभाषा वृक्षसृगे-ति । प्लक्ष्म्यग्रोधं प्लक्ष्म्यग्रोधाः ॥

(प्र०) सित्तद्विशेषाणामिति । वृक्षस-सृगसित्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं । तुल्यजाती-यानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते । पर्यायाणां च युग-पत्प्रयोगाऽभावात्सामान्यविशेषाणां चार्थाऽभावात्सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्वच इति । द्वन्द्वाऽभा-वाद्विशेषाणामेव प्लक्ष्म्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् ॥

(उ०) चाऽर्थाभावमुपपादयति—सामान्यशब्देनेति । एवं च पदार्थभेदाऽभावात्साहित्यरूपचार्थाऽसम्भव इति भावः ।

[आक्षेपवार्तिकानि]

॥*॥ पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ॥*॥

पित्रिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं— 'पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥ किं प्रयो-जनम् ? ॥ 'स्वाद्यर्थम्' ॥ 'स्वे पुषः' । स्वपोषं पुष्यति । रैपोषम् । घनपोषम् । विद्यो-पोषम् । गोपोषम् । अश्वपोषम् ॥

(प्र०) पितृपर्यायवचनस्य चेति । चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव ॥

॥*॥ जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥*॥

जिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं— 'पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'राजाद्यर्थम्' । 'सभा

राजामनुष्यपूर्वा' । इनसभम् ईश्वरसभम् ॥ तस्यैव न भवति—राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति—पुष्यैमित्सभा [चन्द्रगुप्त-सभा] ॥

(प्र०) जित्पर्यायेति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः । 'अराजे'ति पर्युदास आश्रीयते । तेन राजशब्दसह-शानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति ॥

(उ०) पर्युदास इति । कश्चित् 'अराजे'ति च्छे-दाऽभावात्, किंच राजशब्दः शब्दपरः, मनुष्यशब्दश्चाप्यऽपर इति दुर्लभं स्यात् । किंच नमनुष्यशब्देनापि मनुष्यपर्या-याणामेव ग्रहणं स्यादितिदं वाचनिकमेवेत्याह ॥

॥*॥ शित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् ॥*॥

सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं— 'तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'मत्स्याद्यर्थम्' ॥ 'पक्षि-मत्स्यसृगान् हन्ति' । मात्सिकः । तद्वि-शेषाणां—शाफरिकः । शाकुलिकः । पर्याय-वचनानां न भवति—अजिह्मान् हन्ति [अनि-मिषान् हन्तीति] ॥ अस्थैकस्य पर्याय-वचनस्येति—मीनान् हन्ति—मैनिकः ॥

(प्र०) शित्तस्य चेति । इदं वाचनिकमेव । मत्स्याद्यर्थमिति । सृगपक्षिणोस्तु पित्रिर्देशस्तत्फल-लभार्थः कर्तव्यः । अस्थैकस्येति । इयमितिरेव ॥

(उ०) आद्यन्तो विहाय मत्थ्योणदानेऽभिप्रायमाह-सृगेति । एवं च मत्स्याद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजनं चित्त्यम् ॥

अणुदित्सर्वणस्य चाऽप्रत्ययः १।१।१८

[प्रश्नाभाष्यम्]

अप्रत्यय इति किमर्थम् ? ॥

(प्र०) अणुदित् । अप्रत्यय इति किमर्थमिति । किं यस्य प्रत्ययरंशा विहिता तस्य प्रतिषेधः, उत यः प्रतीयते विधीयत इति योगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः ॥

(उ०) अणुदित् । किं यत्येति । नाक्षेपोऽयम्, किंतु विशेषजिहासेत्यर्थः । उत यौगिक इत्यन्वयः ।

किमर्थमित्यत्राऽऽर्थशब्दोऽभिषेधपर इति तात्पर्यम् ॥

[समाधानभाष्यम्]

'सनाशंसमिक्ष उः' 'अं सांप्रतिके' ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अत्यल्पमिदमुच्यते-अप्रत्यय इति ।
'अप्रत्ययादेशटिटिकन्मितः' इति वक्तव्यम् ।
प्रत्यये-उदाहृतम् ॥ आदेशे-'इदम् इश'
इतः, इह ॥ टिति-लविता, लवितुम् ।
किति-अभूच । मिति-हे अनङ्गुन ॥

(प्र०) इत इति । विशेषविहितत्वात्प्रत्ययाद्यत्वं
बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति । यभूवेति । अनुना-
सिकः प्राप्नोति । अनङ्गुति । आमपि पक्षे प्राप्नोति ।

(उ०) ननिन्दमः परत्वात्प्रत्ययाद्यत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पर-
रूपेऽर्धतृतीयमात्रस्य सवर्णग्रहणेऽपि नाऽन्तरतम आदेशः
सम्भवतीति श्रुत एव भविष्यति । न च श्रुतापेक्षया दीर्घ-
मुनयोऽन्तरतमत्वाच्चे एव भविष्यति । इत्थोच्चारणं तु
लाघवायै स्यादिति वाच्यम् । एवं तर्हि परत्वाद्धलि लोपे
मात्रिकत्वात्मात्रिक एव भविष्यति, तत्र नाऽऽपीति वक्तव्ये
फलप्राप्तादत आह-विशेषेति । येन नाप्राप्तिन्यायादिति
भावः । आदीनां चोपदेशे एवेत्संहालोपयोरप्येन सवर्ण-
ग्रहणप्रसक्तिः । अनुनासिक इति । 'पक्षे' इति शेषः ॥

[परिहारभाष्यम्]

टितः परिहारः-आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप-
यति-'न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति
यद्यं-प्रहोऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति ॥

(प्र०) यद्यमिति । ग्रहेरेव दीर्घां नान्येभ्य
इति नियमाऽभावादिति भावः ।

(उ०) नियमार्थं तत् स्यादत आह-ग्रहेरेवेति ।
'वृत्तो वेत्यनेन विरोधादिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु
वर्धा 'द्विकसङ्ख्ये' इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं तद्धि-
तार्थेति, एवं ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविध्यर्थं वृत्तो
वेति स्यादिति चित्येवा व्याख्या । तस्माद्विधेयसङ्कोच-
स्याऽन्याव्यवस्था तत्र नियम इति भावः ॥

[परिहारनिरासभाष्यम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । नियमार्थमेतत्
स्यात्-प्रहोऽलिटि दीर्घ एवेति ॥

(प्र०) नियमार्थमिति । प्रहोदीर्घ एव, न हस्

इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः ॥

[परिहाराय ज्ञापकान्तरभाष्यम्]

यत्तर्हि 'वृत्तो वे'ति विमर्षां शास्ति ॥

(प्र०) वृत्तो वेति । ननु ववरीयेति लिटि दीर्घा
मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? । एवं
तर्हि 'वृत्' इत्यत्रापि अलिटित्यनुवर्तनाल्लिटि दीर्घ-
निषेधादन्यत्र उभयस्मिन्सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीदृ
इटा ग्रहणाऽभावस्य ॥

(उ०) ववरीयेति । ववरीयेति छन्दसि इदमभावनिपात-
नाद्वाच्यार्था कस्यचिद्वृत्तिरिति इदमिति निषेधो न । अल्लिख्येव
वृत्तो वेत्यर्थाल्लिटि इत्थ एवेति भावः । वाग्रहणमिति ।
अत एव भाष्ये-'यद्विभाषां शास्ती'त्युक्तम् ॥

[अप्रत्ययश्रुतिपर्युदासवैयर्थ्याय परिहारभाष्यं]

सर्वेषामिषेव परिहारः-'भाव्यमानेन
सवर्णानां ग्रहणं नैत्येवं भविष्यति ॥

(उ०) भाष्ये-भाव्यमानेनेति । ईवं च जातिग्रहण-
प्राप्तं, गुणाऽमेदकरवप्राप्तं चाऽनपेक्षसाधारण्येन प्राप्तं सवर्ण-
ग्रहणं वारविशुभावयकतीति भावः ॥

[संज्ञापरत्वेऽपि तद्वैयर्थ्यभाष्यम्]

प्रत्यये भूयान् परिहारः-अनभिधाना-
त्प्रत्ययः सवर्णाच्च ग्रहीष्यति । यान्हि
प्रत्ययः सर्ववर्णग्रहणेन गृहीत्याच्च तैरर्थस्या-
भिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति ॥

(प्र०) प्रत्यये भूयानिति । साधारणत्वाऽसाधार-
णत्वेत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्थं संज्ञा कृता, येनार्थं
प्रतीयन्ति स प्रत्ययः । न च दीर्घश्रुतयोरर्थस्याभिधा-
नमस्ति ॥

(उ०) साधारणत्वेति । भूयानित्युक्तिनां पूर्वाऽनेक-
समाधानाभिप्राया, किंतु तत्रोक्ताऽप्रत्ययग्रहणमपेक्ष्यते ।
भूयानिति प्रतिज्ञायैकपरिहारोपन्यत्सेऽपि न विरोध इति
भावः । नन्वस्य च्यावित्वादाविवाधार्थमभिधानाऽसमर्थस्यापि
सवर्णस्य ग्रहणं स्यादत आह-प्रत्यय इतीति । प्रत्यय-
विधौ सवर्णग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यम् । तच्चान्य-
र्थत्वादसंभवीति न तत्र सवर्णग्रहणमिति भावः ॥

[प्रयोजनभाष्यम्]

इदं तर्हि प्रयोजनम्-इह केचित्प्रती-
यन्ते, केचित्प्रत्याय्यते । हस्वाः प्रतीयन्ते

दीर्घाः प्रत्याप्यन्ते । यावद्भूयोत्-प्रत्याप्य-
मानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति, तावद्-
प्रत्यय इति ॥

(प्र०) ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते
अगादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति । ह्रस्वैर्गृहीतैर-
प्लादीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राऽष्टन आ विभक्तावित्यत्रा-
कारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । ययैव हि अप्लादाकारो
रपरत्वादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिप-
द्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याऽप्रत्याप्यमान
इत्यर्थः । अन्तर्भावितप्यर्थादितेः कर्मण्यजिधानात् ॥

(उ०) उच्चार्यन्त इति । उच्चारणं चाऽत्र साक्षा-
च्छब्देन बोधनं विवक्षितम् । अतोऽणादिशब्दप्रतीयमाने-
कारादिभिः सवर्णानां ग्रहणं सिद्धम् । ह्रस्वैर्गृहीतैरिति ।
'प्रकृतसूत्रस्थाऽण्यपदेने'ति शेषः । ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा
यवाऽण इति कथमाकारो ग्राहक इत्यत आह-ययैवेति ।
न चाक्षरसमासायिकविषयकः प्रतिषेधः । प्रत्याप्यमान-
विषयं तु सवर्णग्रहणमिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति
वाच्यम् । तथा सत्यको विधेयमानस्य पूर्वसवर्णदोषस्य
कुमार्यावित्यादावपाते 'दीर्घाङ्गि' चेति प्रतिषेधोऽनर्थकः
स्यादिति भावः । एवं च वर्णसमासायपठितानामेव ग्राह-
कत्वबोधनार्थमप्रत्ययपदमिति तात्पर्यम् ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृहीयात् ? ॥

[प्रयोजनस्थापनभाष्यम्]

ह्रस्वम् ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

यन्नाधिक्यान्न ग्रहीष्यति ॥

(प्र०) यन्नाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे
अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमु-
भयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितम् । न्याय्य एवात्र
परिहारो विधास्यते ॥

(उ०) उभयार्थ-ह्रस्वदीर्घोभयविध्यर्थम् । एवं च
यन्नाधिक्यमेवाऽसिद्धमिति भावः । न्याय्य एवेति ।
अनप्लादित्वमित्यर्थः ॥

[तत्स्थापनभाष्यम्]

सुतं तर्हि गृहीयात् ॥

[तन्निरासभाष्यम्]

अनप्लादात्तं ग्रहीष्यति ॥

(प्र०) अनप्लादादिति । अत्र हि रात्रे प्रत्याहार-
सञ्चिविष्टा एव गृह्यन्ते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादनि-
ष्पादाद्ग्रहणकशास्त्रान्तराऽभावाच्च । अत्र सूत्रे अकारा-
दिभिराकारादीनां ग्रहणाऽसम्भवोऽन्येषु प्रदेशेष्वनेन
सूत्रेणाऽकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि
लभन्ते ॥

(उ०) यदुक्तं-ययैवेति तत्राह-अत्रहीति ।
स्वात्मनि क्रिया-स्वस्मिन्मदुक्तिः । विरोधे हेतुमाह-
अनिष्पादादिति । अणाऽनोपादित्यर्थः ॥

[सिद्धान्तिनः प्रयोजनभाष्यम्]

एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति
प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो-
'भवत्येषा परिभाषा 'भाव्यमानेन सव-
र्णानां ग्रहणं नेति ॥

(प्र०) भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयत
इति यौगिकस्याऽत्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः ॥

(उ०) नन्वप्यविषयेणाऽप्रत्यय इत्यनेन कथं बहुविषय-
परिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमत आह-प्रतीयत
इति । भाष्ये-ज्ञापयतीत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः ।
अप्रत्यय इति च वाच्यमेदेन निषेधार्थम् । अणित्यस्य च
नाऽत्र सम्बन्धः । तेनोक्तसकलार्थत्वात् इति भावः । वस्तुत
एकदेशानुसृतिद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीति भाष्याक्षरार्थः ।
विधीयत इत्यर्थे प्रतीयत इत्यस्य प्रयोगाऽदृष्ट्या कैयटोक्तं
चिन्त्यम् ।

[प्रश्नभाष्यम्]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥

(प्र०) किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात्
सिद्धमिति प्रश्नः ॥

(उ०) आकृतीति । प्रत्याहारसूत्रेष्वस्य च्वावित्या-
दिषु चेत्यर्थः ।

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ अण् सवर्णस्योति स्वरानुनासिक्य-
कालभेदात् ॥*॥

अण्सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानु-
नासिक्यभेदात्कालभेदाच्चाणसवर्णां गृही-

यात् । इत्यते च-ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्त-
रेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते ।

(प्र०) अक्षसवर्णस्येति । उदिद्वहणस्याऽविवार-
यिष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिकिर्देशो कलादिभिन्नस्य
ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः ॥

(उ०) नेपमुदिदिष्या शङ्का, तुवादिजाती मानाभावेन
तरयावश्यकत्वादित्याशयेनाह-उदिदिति । कालादिभि-
न्नस्येति । एकोऽवर्णः, उदात्तावादिर्कं ध्वनियतमिति पक्षेऽपि
उपाधिभेदभिरुत्वाद्ग्रहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ता
अवर्णव्यञ्जक इति पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ।

[प्रश्नोत्तरभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? । किं तर्हीति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहण-

मनुपदेशात् ॥*॥

तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं
न प्राप्नोति—‘अकः सर्वेषां दीर्घः’ इति ॥
किं कारणम् ? ॥ ‘अनुपदेशात्’ । यथा-
जातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीय-
कानां संप्रत्यायिका स्यात् । ह्रस्वानां च
क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्या-
द्दीर्घाणां न स्यात् ॥

(प्र०) प्रत्याहारग्रहण इति । अकोऽचीति यत्र
संज्ञया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न
स्याद्यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते-‘अस्य च्चौ’ यस्येति चे’ति
तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुष्ठा-
रणादित्यर्थः । नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतो-
ऽनादिचोदनाभिर्गुह्येरेत् । अथ वा अकोऽचीत्यादावनु-
ष्ठासिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायकान् न स्युरित्यर्थः ॥

(उ०) नन्वेतत्प्रयोजनमस्य च्चावल्यादौ वा, अगादि
प्रत्याहारेषु वा ? तत्राद्यं तत्रानुबुद्धिकिर्देशो इत्यादिना
दूषयिष्यति । नान्यत् इत्याह—प्रत्याहारग्रहणे इत्यादि ।
‘प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाऽग्रहणमिति वार्तिकस्य देशार्थः—
अक इत्यादौ ईकारादीनामगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं न प्राप्नोति
अनुपदेशादक्षरसमाप्ताये तेषामनुष्ठाारणादित्यर्थः । तदाह—
अत्र संशयेति । एकस्यैव युगपत्प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वबोधोर्वि-
रोधादित्यर्थः । यत्र स्वरूपेणेति । इदं चिन्त्यम् । व्युत्पत्त्या-

नन्वे तस्यापत्त्याऽभावात् । तस्माद्यः स्वरूपेणोच्चार्यते ‘अक’
इत्यादावकारादितस्तस्यैव ग्राहकत्वं स्यादिति वक्तुमुक्तिम् ।
प्रत्याहारे—अक्षणिस्त्यादी । भाष्ये—यथाजातीयकाना-
मिति । वर्णसमाप्तायपठितानामित्यर्थः । संज्ञेति ।
आदिरन्त्येनेति कृताऽगादिसंज्ञेत्यर्थः । यदा—अगादौ इका-
रादिभिर्ह्रस्वैर्दीर्घाणामग्रहणम् । कुतः ? अनुपदेशात् । अकोऽ
चीत्यादाविकारादीनामनुष्ठाारणादित्यर्थस्तदाह—अथवेति ।
भाष्यस्वारस्यं रत्नाभ्याख्यायामेव ।

[दोषनिरासभाष्यम्]

ननु च ह्रस्वा प्रतीयमाना दीर्घान्
संप्रत्याययिष्यन्ति ॥

(प्र०) ननु चेति । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकै-
र्भवितव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकाः ।
तच्च सन्निधानं यथायोगमस्तथेवेत्यर्थः ॥

(उ०) उच्चार्यमाणैरेवेति । पुस्तकदर्शनादौ व्यभि-
चारादित्यर्थः । सन्निहिता इति । इहिसंनिहिता इत्यर्थः ।
अयं भावः—शब्दा उपस्थिता बोधं जनयन्ति । उपस्थितिस्तु
स्मृतिकृपा प्रत्यक्षरूपा च । न त्वन्त्येवेति नित्यम्, लिपिरिमा-
रितपदैर्बोधानापचेदिति । सन्निधानमिति । प्रतीतिरित्यर्थः ।
यथायोगम् । उच्चारणेन संबध्यं तेत्यर्थः ।

[आक्षेपसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ ह्रस्वसंप्रत्याययादिति चेदुच्चार्यमाण-
[शब्दै] संप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्याऽवचनम् ॥*॥

ह्रस्वसंप्रत्याययादिति चेदुच्चार्यमाणः
शब्दः संप्रत्यायको भवति, न संप्रतीय-
मानः । तद्यथा—‘कृ’गित्युक्ते संपाठमात्रं
गम्यते, नास्या अर्थो गम्यते ॥

(प्र०) उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं
सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽज्ञमात्रं तदेव गच्छेदित्यर्थः ।
शब्दस्यावचनमिति । प्रतीयमानशब्दादनाऽन्यस्याऽ-
प्रत्यायनमित्यर्थः । नृगित्युक्ते इति । यद्यपि प्रकरण-
वशाद्विशिष्टसंज्ञिवेशापि कृच्छ्रव्येन कृच्छ्रप्रत्याय्यते ।
तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः ॥

(उ०) प्रतीयमानो हेति । येष्वनुष्ठाारेण प्रधान-
मपि अर्थप्रतीतावर्तकं प्रतिपद्यते, तेषामनुष्ठाारणकृताया-
स्तत्प्रतिनिष्पत्तिशिष्टस्फोटामित्युक्तेऽभिरुपाधितयोपपत्ते त-
स्यम् । शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यञ्जकत्वं, वक्ष्यमाण-

हेतोरिति भावः अन्यस्येति । दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः ।
 आभ्ये-ह्रस्वसंप्रत्ययादिति तृतीयातत्पुन्यः । ऋगित्यु-
 क्ते संपाठमात्रं गम्यते इति । एतेनोच्चारितानामेव
 प्रत्यायकत्वे रहसि पुरतःकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तेर्वाचक
 ज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रस्येनेदमयुक्तमित्युपास्यम् ।
 मानसजपरशल इव तत्रापि स्वीयमुक्तोच्चारणोद्देशनाक्षतेः ।
 यणे हि मन्त्राणां त्रैस्वर्यानिवमेन तत्तत्स्थानेषु उच्चादिदेशो-
 पलभ्यमानत्वरूपेदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपहरवत्त्वदिक्ष
 विनोच्चारणमनभिष्युक्तेः । यद्वा-लिपेरैव चेष्टादिवत्सङ्केतेन
 बोधकत्वम् । अत एव लिपौ शब्दवग्रमो वालानाम् ।
 यद्वा-लिपावनादेः शब्दतादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वम् । लिपौ
 शब्दत्वबाधज्ञानवर्ता एण्डितानामपि अन्तःकरणदावाग-
 त्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धादौषेणैव व्यवहारवद्बोधोऽ
 पि । ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाऽप्रतीतेरर्थप्रतीतिसंभावनाया
 अन्यभावः, ऋक्स्यस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छेद-
 कत्वात् तद्वाह-यद्यपीति । 'ऋक्स्येन विशिष्टसंनिवेशा
 पि ऋक्स्यप्रत्याभ्यत' इत्यन्वयः । यत्र सङ्केतादिवशाद्गृगित्युक्ते-
 ऽग्निमीके पुरोहितमित्राणामनुपूर्वाप्रकारेण बोधस्तत्रापि
 सा स्वायं वेदेनादिक्रियाधर्मत्वेन न प्रत्याययतीति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते ।

(प्र०) एवं तर्हि । अइउणिति प्रत्याहार
 एवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात्तेषामप्यगादि-
 संज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः । उपदेश इति । प्रत्या-
 यनमित्यर्थः । करिष्यत इति । व्याख्यास्यते ॥

(उ०) प्रत्यायनमिति । तच्चैतत्सङ्केतेति बोध्यम् ।

[समाधानभाषकवार्तिकम्]

॥*॥ वर्णपाठ[कर्म] उपदेश इति चेदवर-
 कालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः ॥*॥

वर्णपाठ[कर्म] उपदेश इति चेदवर-
 कालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः ॥

(प्र०) अवरकालत्वादिति । निष्पन्नेष्वङ्गेष्वन-
 याऽन्यत्रास्य च्यावित्यादां सवर्णानां ग्रहणं भवति,
 नाङ्गेषु, नापि स्वात्मनि, अनिष्पन्नत्वादिति भावः ॥

(उ०) अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह भाष्ये-अव-
 रकालत्वादिति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं परा सूत्रात्क्रियत इत्यतोऽवरकाला ।

१ 'शेषनाशि' । २ कविज । ३ परिभाषायाः-संज्ञाया ।

(उ०) परा सूत्रादिति । सूत्रात्प्रत्याहारसूत्रात्परा
 परकाला क्रियत इत्यर्थः । तेषामनादित्वाद्वा पाणिनिस्त-
 त्वादिति भावः ।

[समाधानभाष्यम्]

नेत्याह । सर्वथाऽवरकालैव । वर्णा-
 नामुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकालेऽसंज्ञा,
 इत्संज्ञोत्तरकाल 'आदिरन्येन सहोता'
 इति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला
 सर्वर्णसंज्ञा । सर्वर्णसंज्ञोत्तरकाल'मणु-
 दित्सर्वर्णस्य चाप्रत्ययः' इति । सौपोपदेशो-
 त्तरकालाऽवरकाला सतीवर्णानामुपसौ
 निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतच्च ॥

(प्र०) सर्वथेति । आर्थक्रमेणापि, न शाब्द-
 क्रमेणैवेत्यर्थः । वर्णानामुपसौत्ताविति । 'अइउ'णित्यत्र
 इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतद्वास्ति ॥

(उ०) अवरकालैवेति । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य
 कारणत्वादिति भावः । शाब्दक्रमो-अष्टाध्यायीक्रमः । प्रत्या-
 हारोत्तरकाला सर्वर्णसंज्ञेति । नान्दालाविष्येतद्विषय-
 निर्णयोत्तरं तत्परिहारेण सर्वर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यवहारोप-
 योगित्वादिति भावः । वर्णानामुपसौत्ताविति । प्रतीता-
 वित्यर्थः । 'अक' इत्यादांभाववर्गेष्वस्या एव प्रत्यायकत्वाद-
 ध्याहारेण व्याचष्टे-अइउणिति । उत्पादयतीति ।
 प्रत्याययतीत्यर्थः ।

[समाधानभाषकवार्तिकम्]

॥*॥ तस्मादुपदेशः ॥*॥

तस्मादुपदेशः कर्तव्यः ॥

(प्र०) तस्मादिति । प्रत्याहार एव दीर्घमुता
 अपि पठनीया इत्यर्थः ॥

(उ०) प्रत्याहारे । अइउणितादौ । न च प्रत्याहा-
 रेण तदाच्यवान्ये लक्षणाङ्गीकाराज्ज बोधः । उक्तमाभ्यरीत्या
 तदाच्यवानां प्रत्यायकत्वाऽभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यताव-
 च्छेदकलक्षणाभूलसंन्यस्तज्ञानयोर्दुरुपपादत्वात् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सर्वर्णाऽग्रहण-
 मनणत्वात् ॥*॥

तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सर्वर्णानां ग्रहणं न
 प्राप्नोति-'अस्य च्छौ' 'यस्येति च' ॥ किं

४ 'सौताऽवरकालोपदेशोत्तरकाला' ।

अनुदितसर्वणस्य ६७]

व्याकरणमहामाध्यम् ।

कारणम् ? ॥ 'अनपत्वात्' । नष्टोऽनो
येऽनुवृत्तिनिर्देशो ॥ के तर्हि ॥ येऽक्षर-
समाप्ताय उपविश्यन्ते ॥

(प्र०) तत्रानुवृत्तिरिति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि
सूत्रारम्भेऽनन्तरमेव संभवाद्ग्रहणं न सिद्धतीत्यर्थः ।

(उ०) एवं प्रत्याहारेण सूत्रमोक्तमाऽन्यदुक्तत्वा अल्प-
व्याख्येयत्वाद्यपि तस्माद्-तत्रानुवृत्तिनिर्देश इति ।
आत्मे इति वर्णसमाप्तायमनुगतस्तदुक्तोऽनुवृत्तिरकार-
दितरस्य निर्देशः स्वस्येवोक्तारम्भित्वार्थः । तत्र सर्वान्ऽग्रहणे
हेतुमाह-अनपत्तीति । अनन्ता व्यक्तव्य इति शब्दे श्वर्थः ।
तदाह-अनान्तरमेवेति । आत्मेकत्वेऽपि व्यक्त्यानां परस्परं
मेव संभवादित्यर्थः । एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षे तु क्वपि
सिध्यति, तथापि सोऽसङ्गः, उदात्तादिविरुद्धमप्युच्यते ।
यदि तु व्यतिनिवासे, तदा कल्पस्त्व्यादिकम्पि तन्निष्ठमतः,
किं वर्णः । नोच्येदन्ता एवेति भावः ।

[व्यक्षेपनिमित्तमाध्यम्]

एवं तर्ह्यनपत्वावनुवृत्तौ न, अनुपदे-
शाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदम्-अन्
सर्वानाम् शुद्धातीति । तत्र वचना-
ज्ञविध्यति ।

(प्र०) वचनादिति । अन्तर्गतोऽनिति प्रही-
यत इत्यर्थः ॥

(उ०) कर्णेन वचनादपि कर्षं ग्राहकत्वमप्यन्त-
रन्तरस्य इति ।

[व्यक्षेपसाधकमार्तिकम्]

॥ * ॥ वचनाद्यत्र तथास्ति ॥ * ॥

नेह वचनाल्लभ्यम् । अस्ति हान्यदेत-
दस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ य एते
प्रत्याहाराणामाहितो वर्णास्तेः सर्वानां
ग्रहणं यथा स्वात् ॥

(प्र०) वक्षेति । अनन्तरोक्त्युक्तं यत्र नास्ति
अकोऽन्यत्वादी । अत्र हानुवचनेन चिह्नेन प्रत्याहा-
रस्य एव निर्दिष्ट इत्यवश्यमुक्तार्थं वाऽस्ति । तत्र-
ऽक्षर उक्तमित्तादिरन्त्येन सहतेति मध्यपातिनां
स्वरूपस्य च ग्राहकोऽस्त्यन्त वचनात्सर्वानामप्यतीत्यर्थः ।

(उ०) उक्तवचनम् । अनन्तरोक्त्युक्तार्थं च । अन्-
वर्तिनामिति ह्यन्तर्गतम् ।

१ 'अनपत्ते' ।

एवं तर्हि—

[सिद्धान्तिनोऽग्रहणस्यन्यामार्तिकम्]

॥ * ॥ सर्वान्ऽग्रहणमपरिमाप्यमाकृति-
ग्रहणात् ॥ * ॥

सर्वान्ऽग्रहणमपरिमाप्यम् ॥ कुतः ?
'माकृतिग्रहणात्' । अवर्णाकृतिरपविष्टा
सर्वमवर्णकुलं प्रहीष्यति । तथेवर्णाकृति-
स्तथोवर्णाकृतिः ॥

(प्र०) एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्ती-
दितिः, आकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह-सर्वान्-
इति । प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र अतिर-
क्ष्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युक्तारणम् । अतः च हस्-
दीर्घं कृतुं विद्यते, यथा गोर्धं कृते गोपिण्डे स्थूले
शुक्ले कृष्णे चेति भावः ॥

(उ०) नास्तीत्येति । यदि त्वदवर्णाकृतिरपविष्टा-
यातिनिर्देशादेवामण्यम्, प्रत्याहारग्रहणे च न दोषः,
त्वात्स्य रस्यानिर्देशात्सर्वानाम् किञ्चित्पुण्यते तस्य
सूत्रमेव व्यर्थमित्याह-आकृतीति । प्रत्याहारे-अवर्ण-
स्यादिसूत्रे । अनुवृत्तिनिर्देशे । अल्प व्याख्येयत्वात् । उप-
विष्यते-उच्चार्यते, प्रवृत्त्यते वा । नास्तरीयकमिति ।
कारेः साक्षादुक्तारणासंभवात्तु उक्तारणम् । किंच ज्ञाते
काव्येनयस्य व्यक्ति बिना साक्षादसंभवात्तु उक्तारणं तदोप-
नयित्वार्थः । तत्र दीर्घादिव्यवहारोपे दोषमाह-अतः चेति ।
प्रमाणकृतमेवेदं ह्यन्तमवर्णानाम् पुनस्तमेवेदं व्याह-
रक इति ।

[व्यक्षेपमाध्यम्]

ननु चास्याऽऽकृतिरकारस्याऽऽका-
रस्य च ॥

(प्र०) ननु चात्मेति । अतिमेवात्रेदं मन्य-
नस्य प्रश्नः ॥

(उ०) अस्ति-अनगोपकम्पिः । मेदात्रेदमिति ।
'वाते'रिति शेषः ।

[समाधानमार्तिकम्]

॥ * ॥ अनन्वत्वाच्च ॥ * ॥

अनन्वत्कृतिरकारस्याकारस्य च ॥

(प्र०) अनन्वत्वाच्चेति । सत्यपि अतिमेवे
एककृतियोगोऽस्त्येव, यथा कृते स्थूलेऽपि च गोपिण्डे
गोत्वमेव ।

२ आकृतिपक्षे इत्यर्थः ।

(उ०) सत्यपीति । श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदसाधक इति भावः । अत एव हस्वोऽयमकारो दोषोऽयमकार इति अन्वेन सामानाधिकरण्यानुभवः । इकारादिभ्यस्त्वमननुभवान् । अत एवोदासादयो न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्यम् । न च आकारोऽयं न अकार इति प्रतीत्यनापत्तिः । तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात् ।

[समाधानसाधकवार्तिकम्]

॥*॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥*॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावनन्यत्वं करोति । तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥

(प्र०) यो हीति । अनेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः ॥ यस्त्वेति । अत्रापि यदा 'प्राणो न हन्तव्य' इति प्राणत्वेनाश्रयणं तदा अभेद एव, गवाश्चरूपाश्रयणे तु भेद इति भावः । 'अष्टन आ विभक्तो' वित्यत्र तु यन्नाधिक्ययादीर्घव्याप्तिरसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा 'पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय' इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते ॥

(उ०) भाष्ये—अनेकान्तेनेति । अनियमनेत्यर्थः । अभेदेन सामानाधिकरण इति भावः । उदाह—अभेदस्यापीति । प्रत्यभिज्ञानादिति । 'स एवावर्णमात प्रत्याम शानादित्यर्थः । 'अकारोऽकार इत्येकारप्रत्ययान्वेत्त्यपि बोध्यम् । नासावनन्यत्वमिति । भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः । प्राणीति । यद्यपि प्राणत्वं न जातिस्तथापि साधारणधर्मत्वाभिप्रायेणाक्तम् । गवाश्चरूपेति । गोरेवाऽश्वत्वेत्यर्थः । परे तु हस्वपदभेदश्रुत्येवार्थं दीर्घपदभेदश्रुत्येव आत्वमित्यादिर्ननुचेति बाध्याशयः । सकलव्यापकमस्वमप्यस्तात्युत्तरम् । ननु व्यापकजालीकदेशपि व्याप्यजात्या भेदोऽप्यस्तीत्यत आह—अनेकान्तो हीति । व्यापकधर्मणं सामानाधिकरणव्याप्यधर्मकृती भेदः केवलभेदबुद्धिर्न करोतीत्यर्थ इत्याहुः । ननु जातिनिर्देशोऽष्टन आ इत्यादावपि तन्निर्देशादकारादशः स्युः । यन्नाधिक्यं तुभ्यर्थ इत्यात् । हस्वोच्चारणे तु अर्धमात्रिकेन तत्प्राप्ततरस्याद्धत्स्व एव स्यादत आह—अष्टन इति । दीर्घव्यकीति । व्यक्तेरुपलक्षणत्वे आन्तरतम्याद्धत्स्व एव स्यादिति यन्नाधिक्यानर्थक्यं तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भावः । अतः जातिरिक्तात्वादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् । केचित्तु दीर्घपदभेदश्रुत्यात्वात्तरेवात्वव्याप्यास्तास्त निर्देश इति वदन्ति ।

१ 'विशिष्टे' । २ 'तद्वदन्त्ये' ।

अपर आह—

॥*॥ सर्वणैर्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृति-

ग्रहणादनन्यत्वम् ॥*॥

सर्वणैर्ग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति ॥ अनन्याऽऽकृतिरकारस्याकारस्य च ॥

॥*॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥*॥

यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावनन्यत्वं करोति । तद्यथा—न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥

(प्र०) अपर आहिति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिस्त्वशब्दार्थोऽन्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वव्यक्तीनामभेदाश्रयणादिकव्यक्तिनिर्देशोऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते ॥

(उ०) अशब्दार्थ इति । शब्दजन्यप्रतीतिविशेषत्वाऽभावात्तित्यर्थः । यदा शनयतावच्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यर्थः । सर्वव्यक्तीनामिति । जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैव रूपेणाश्रयणात्तद्भावात्तान्तसर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । पूर्ववार्तिकेऽन्यग्रहणाऽकरणे आकृतिग्रहणे हेतुः, आकृतेरपि भेदाश्रयणमनन्यत्वाच्चेति वार्तिकखण्डः । अपरमतेऽन्यग्रहणाऽकरणे सर्वव्यक्तीनामनन्यत्वं हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृतेर्ग्रहणं विशेषणत्वेनाश्रयणम् । रूपसामान्यादित्ययममाकृतिग्रहणादित्यस्याथोऽपरमते शक्ये ।

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ तद्वच्च हलग्रहणेषु ॥ * ॥

एवं चै कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति—'सलो सलि' । अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्र तन्नास्ति—अणसवर्णान् गृह्णातीति ॥

(प्र०) तद्वच्चेति । तथाऽऽकृतिग्रहणादप्यु कार्यं सिध्यति, तथा हस्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति । व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एवैव तकारव्यक्तिरनन्यपदेशमासादयेत्पूर्वा परा नेत्यवतामिति लोपो न स्यात् । अनुद्धेत्यादावेव तु स्यात् ॥

३ कचिन् ।

(७०) जाल्याभ्यणमावदवकमित्वाह-उह्वयेति । पूर्वा परा वेति । उभयोरपि ह्यस्त्वं न स्वादन्यतरस्य प्रत्याहार-सूत्रोपासादन्यत्वादिति भावः । अभाषामिति । वसेजुं किं नसस्तामि वृद्धौ सःसीति तान्ने ह्यलो ह्यलीति सिक्लोपे रूपम् । ननु 'शब्' इति सूत्रं क चरितार्यमत आह-अनु-वेति । गुषेजुं किं रूपम् ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः ॥ * ॥

—इत्युक्तार्थम् ॥

(प्र०) धातुप्रत्ययावयवयोस्तत्कारयोर्भेद एवेति चेत् । तत्राह-अनेकान्त इति ॥

(७०) भेदएवेति । अन्त्ययोः परस्परं भेद एवेति भावः । भाष्ये-अनेकान्त इति । उपासादभेदकथमसमा-नाधिकरणो भेदकथम् इत्यर्थः । प्रकृते भेदकथमस्तत्त्वम् ॥

[सिद्धान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशात् ॥ * ॥

द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे 'आकृतिग्रहणात्सिद्धम्' इति । यदयं कस्यांचिद्भूतौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति ॥

(प्र०) द्रुतेति । हल्ग्रहणेज्वेदमुच्यते-यत्रैत-श्चास्ति अण्ववर्णान् गृह्णातीति । अभ्यु तु व्यक्तिनिर्दे-शेऽपि ग्रहणकशाखेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम् ॥

(७०) 'प्रयोगार्थे तु मध्यमे'षुकोर्हंतविलम्बितयो रित्युक्तम् ॥

[काकुप्रश्नोत्तरभाष्यम्]

अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते ॥ * ॥

वृत्तेस्तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

(प्र०) वृत्तिपृथक्त्वमिति । ह्रस्वदीर्घादिप्रमाण-लक्षणाऽपि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रैत-सज्येतेति भावः ॥

(७०) ह्रस्वदीर्घादिति । कृत्वा कालप्रमाणेन पृथ-क्त्वमिति तृतीयासमास इति भावः । भाष्ये तु क्षेत्रकवि-ध्वा पञ्च । हेतो पञ्चमी वा ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ * ॥ तस्मात्तत्र तपरानिर्देशात्सिद्धम् ॥ * ॥

तस्मात्तत्र तपरानिर्देशः कर्तव्यः ॥

[समाधानभाष्यम्]

न कर्तव्यः । क्रियते एतैरुपास एव-‘अतो भिस ऐस्’ इति ॥ [अणुद्विस्वर्णस्य] ॥

(प्र०) क्रियतइति अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यक्तिपक्षेऽण्ववर्णान्गृह्णातीति प्रसङ्गः । सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात् । उदिहृणं कर्तव्यमेव । नहि वय्या-णामेकाकृतियोगोऽस्ति । कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाष्यमानस्य उदित्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतोत्यज्वेकार्यं निषेधः । प्रत्याख्यानपक्षे भाष्य-मानेषु यथाश्रुतं रूपमुत्पद्यत इत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्न-कालानां ग्रहणं न भवति । यथा 'पशुना यजेत' 'पशु-मालमेतै'त्युत्पत्तिवाक्यत्वात्संख्या विवक्ष्यते । उदात्ता-दयस्त्वभेदका इत्युक्तम् । अनुवादे तु नान्तरीयकत्वा-देकव्ययस्युच्चारणेऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम् । यथा 'ग्रहं संमार्ष्टा'ति सर्वेषां ग्रहाणां 'प्रजापत्या नव ग्रहा' इत्या-दिभ्यो वाक्येभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम् ॥

(७०) आकृतिग्रहणादिति । तदुक्तमहणद्वये भाष्ये 'तद्वच्च तपरकणम्, एवंच कृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृतिग्रहणेनाऽतिप्रसक्तमिति कृत्वे'ति । एकाकृतियोग इति । तन्मात्रनिर्देशादिः । उदिदिति च कुहुडतुपूनां प्राचं संज्ञा । तथेहापि व्यवहारः । ननु सर्वत्रेत्संज्ञा प्राप्नोति, अनुवादे तदप्राप्तेरिति बोध्यम् । नन्वग्रहणप्रत्याख्यानेऽनु-वादेऽपि विधावपि जातिनिर्देशात्सर्वग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह-भाष्यमानेष्विति । यथाश्रुतमिति । जातिवि-शेषावच्छिन्नस्य किञ्चिदेषरूपमित्यर्थः । उत्पत्तिवाक्यत्वा-दिति । विधिवाक्यत्वादित्यर्थः । विधौ हि प्रमितरितत्वा-दिशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदः । अनुवादे तु तस्य सिद्धत्वे-नाप्रमितरितत्वात्तद्विशेषणोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति स चाऽन्यात्वं इति भावः । यत्तु कंचिद्विधावपि व्यवहन्तर-स्वोपादानम्, तदपि उदित्वादे तपरत्वादिह्यदिति द्रष्टव्य-मित्याहुः । आन्तरीयकरवादि । अनेन नान्तरीयक-विशेषणाऽविषयं यत्र विवेक्षाऽविशेषाविचार इति ध्वनयति । क्ता एव 'मेवांसं नै' प्रयोगे'दित्यादौ अनुवाकविशेषणभेव-त्वादेर्विवक्षावापमि न दोषः । वस्तुतोऽयं व्याख्यानमेव उत्तरं, नान्तरीयकसङ्गच्छादिविषयकत्वात् प्रधानव्यक्ति-

इष्टाद्याद्यानां प्रहणप्रसङ्गेनेन तु वृणाम् । तत्र पर-
त्वादेनेनैव तपरोऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य
न ग्राहकः । नन्वत इति तत्कारोच्चारणसामर्थ्यादिनेनैव
प्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति ।
मुखमुत्सार्यस्यापि तत्कारस्य दर्शनात् । ऋतइदतो-
रिति यथा ॥

(३०) नन्वाकालादन्वय संवासादेः दर्शनादिप्रति-
षेधादित्युक्तमत आह-विरोधो हीति । न हि संवा-
समावेद्ये संवात्वं प्रयोजकं, किंतु विरोधाऽभाव इति भावः ।
संवासाकृतत्वव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादेव युगपद-
संभवस्यो विरोध इति तात्पर्यम् । तपरोत्तसामर्थ्यात् प्रति-
षेधं लक्षणमेदाह्वतो भिन्न इत्येतद्विषयं तपर
इति लक्षणमनवकाशमित्युक्तो विप्रतिषेध इति उक्तते-
अतहीति । तपरत्वस्य संदिग्धत्वाद्विप्रतिषेधोप-
पत्तिर्युत्तरयति-नैतदिति । ऋतइदिति । अत्र मान्य-
मानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वाव्याप्य तपरत्वं मुखमुत्सार्य तत्त्वैवम् ।
ऋत इति तपरत्वं तु युगान्तरयुक्तसङ्ग्रहायम् । अन्यबो-
दात्तोच्चारणे बोधो इत्यत्र च प्रत्ययसंनित्युत्पादुदात्तत्वे शेष-
निधाते चोदात्तत्वाऽभावान्न स्यात् । अनुदात्तोच्चारणे
बोध्य-तीत्यत्र न स्यादिति भावः ॥

यच्चेवम् ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बि-
तयोरुपसंस्थानं कालमेदात् ॥*॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बित-
योरुपसंस्थानं कर्तव्यम् । तथा मध्यमायां
द्रुतविलम्बितयोः । तथा विलम्बितायां
द्रुतमध्यमयोः ॥ किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति ? 'कालमेदात्' । ये हि द्रुतायां
वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् ।
ये [च] मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाऽधिकास्ते
विलम्बितायाम् ॥

(प्र०) बधेवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रति-
पादयन्मिश्रकालवर्तयतीत्यर्थः । त्रिभागाधिका इति ।
द्वतं श्लोकमृचं बोधायन इति वक्त्रि नाधिकया यस्या
नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ
द्वादश पलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागाध्यानि पलानि
तदधिकानि नव-द्वादश सम्पद्यन्ते । विलम्बितायां तु
वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति ।

१ सिद्धयति । २ कश्चिन् । ३ त्रय इति । सुप-

(३०) मिश्रकालमिति । परत्वेन पूर्वसूत्रवाचा-
दिति भावः । अत्रातिरेकाऽन निवृत्तिः । भाष्ये-यद्येवमित्य-
स्य एतद्विषये पूर्वसूत्राऽप्रवृत्तावित्यर्थः । यस्यां वृत्तौ तपर-
करणं तदन्वयं वृत्तौ प्रयोगे ऐसादीनामुपसंस्थानं कार्यमिति
तात्पर्यम् ॥

अभ्यासार्थं द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा ।

सिध्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता इति ॥

वृत्तिषु उपलब्धस्य एव भिन्नकालाः । वर्णास्तु तत्काला
एवेत्यभिसन्वाय भाष्ये-किंपुनरिति प्रश्नः । तत्तत्कालान-
वच्छिन्नतात्त्विकोऽप्युपलब्धपारकत्वाऽभिन्नकाला एवेत्याश्रयेन
कालमेदादियुत्तरम् । त्रिभागाधिका इति । वृत्तौ व-
भागाधिका इत्यर्थः । कैयटात्तथाप्रतीतेः । त्रैवौ भागाधिका
इत्यर्थस्तु उचितः । केवलसङ्गतावाचकानां पूरणप्रत्ययान्ता
यं कत्वे मानाऽभावात्तत्राऽसाधुत्वाच्चेति परे । यस्या नादि-
काया इति । सुवृणाय्या इत्यर्थः । पलानि । विन्दवः ।
ब्रह्माण्डसंमद्धा साऽष्टमिन्दुसाविणीति प्रसिद्धिर्बोधिनाम् ॥

[समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धं त्वावस्थिता वर्णा वक्तुम्बि-

राऽचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['अवस्थिता
वर्णाः'] । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविल-
म्बितास्तु ॥ किं कृतस्तर्हि वृत्तविशेषः ? ॥
'वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते' ।
वक्तुर्वै कश्चिदाश्वभिधायी भवति, आशु
वर्णानभिधायते कश्चिच्चिरेण, कश्चिच्चिर-
तरेण । तद्यथा-तमेवाध्वानं कश्चिदाशु
गच्छति, कश्चिच्चिरेण गच्छति, कश्चिच्चि-
रतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छति,
आश्विककश्चिरेण, पदातिश्चिरतरेण ॥

(प्र०) सिद्धं त्विति । सर्वाम् वृत्तिषु न वर्णा-
नामुपचयाऽपचर्यौ । यथा गन्तृणामालस्यादिभेदादिति-
भेदेऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः ॥

(३०) भाष्ये सिद्धं त्विति । उत्पत्तिपक्षेऽपि उपल-
ब्धीनामेव कालमेदाद्वृत्तिर्निश्चिन्त्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येक-
त्वा एवेत्यभिमानः । अवस्थिताः-निवृत्तकालाः । चिरा-
चिरवचनात्-चिराऽचिरकालोच्चारणजनकयत्वात् । जाय-
मानवैकृत्यमेकपलब्धीनामेव भेद इति भावः । उपचया-
पचर्यौ-कालवृद्धिहासौ । आलस्यादिभेदादिति ।
आलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मार्गभेदतथा-

वृणाय्याः । ४ 'यन्ते' । ५ द्रुतं स्यात् । ६ 'विशेष्य' ।

ऽऽख्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिभेदेऽपि न वर्णस्वरूप भेद इति भावः ॥

[समाधानविषयनभाष्यम्]

विषय उपन्यासः । अधिकरणमत्राऽध्वा प्रजतिक्रियायाः । तत्राऽयुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिहासो स्याताम् ॥

(प्र०) विषय इति । वर्णाः प्रयोजन्याः । तद्भेदे वृत्तिभेदाद्विचित्रकाल एव । अथा तु व्यवस्थित एव न गन्तुकियाजन्यः ॥

(७०) तद्भेदे-प्रयत्नभेदे । तद्भेदेनेति तृतीयान्तः कचित्पाठः । वृत्तिभेदात्-द्वतादिवृत्तिभेदात् । भिन्न-काला एवेति । विराऽचिरोपलब्धपथोविबुद्धिहासयुक्ता एवेत्यर्थः । अयं भावः-उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्ति प्रति उच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्तावत्कालवच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादेरिव द्वतादेरपि तावत्कालस्येवोत्पत्तिः स्यात् । न चाऽनुनिष्पादो ध्वनिरेव तत्कालो न तु वर्ण इति वाच्यम्, विनिगमनाविरहादिति ॥

[समाधानसाधकभाष्यम्]

एवं तर्हि-स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः ॥ कथम् ? ॥

[दृष्टान्तवार्तिकम्]

॥ * ॥ मेर्याघातवत् ॥ * ॥

तद्यथा-मेर्याघातो मेरीमाहस्य कश्चि-द्विशतिपदानि गच्छति, कश्चिद्विशत्, कश्चि-द्वत्वारिंशत् । स्फोटश्चातावानेव भवति । ध्वनिकृता वृद्धिः ॥

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महाश्च केशांचिदुभयं तस्त्वभावतः ॥

(प्र०) एवं तर्हि । व्यक्तिसफोटोऽत्र विवक्षितः । स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशयां विचारितमिति तत् एव बोद्धव्यम् । शब्दगुण इति । शब्दस्य गुण उपकारो व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा-घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यते इति वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्वत्रात्तु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घास्तास्तु स्वत एव भिन्ना भिन्ने-

ध्वनिभिर्व्यञ्ज्यन्ते इति तेषां कालभेदः । मेर्याघात इति । मेरीमाहन्तीति मेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो मेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपल-भ्यते कश्चिध्विरं कश्चिध्विरतरं च । एवं वृत्तिमुपलब्ध्यानां कालभेदो, विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति दार्ष्टान्तिकोपन्यासः । ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको व्यञ्ज्यत्वेत्यर्थः । शब्दानां व्यञ्ज्यानां संबन्धो व्यञ्जक-त्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । व्यञ्ज्यस्त-भिन्नकाल एवेत्यर्थः । उभयमिति । व्यञ्ज्यो व्यञ्जकश्च, प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धवित्यर्थः । केशांचि-दात । व्यक्त्यानामुभयं गृह्यते अव्यक्त्यानां तु ध्वनिरेव ।

(७०) अत्रो नित्यमतिरिक्तं स्फोटमाहस्य समाधे-भाष्ये-एवं तर्हि । अत्रति । भाष्ये इत्यर्थः । सच नित्य इति । अकाशादिबद्धिर्भावः । ननु स्फोटोऽसिद्धस्तन्-त्यत्वं केत्यत्र आह-एतच्चेति । स एवाऽवमकार इति प्रत्य-भिज्ञानात्, एकं पदमात्रं प्रत्ययाच्च वृत्तिर्द्विरित्यमत्र विस्तरः । ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव, स कथं शब्द-गुणोऽत आह-शब्दस्येति । व्यञ्जकत्वेन । स्फोटोपलब्ध-प्रतिबन्धकारितमितभावपसरणद्वारा स्वभावं लक्ष्यतदुपलब्ध-हेतुत्वेनेत्यर्थः । तद्विषयायाः पुनः पुनरुपलब्धेनेत्यर्थोऽपि न वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति-तद्यथेति । पुनः पुनरु-पलब्धोऽवच्छेदं दर्शयति । ह्रस्वदीर्घात्यादि । तमेवायं विलम्बितयुक्ताविरतवान्यो द्वतादितावदाह व्यक्तिसत्त्वमिज्ञाना-ऽभावादिता भावः । एवं च परिदृश्यमानकालभेद उपल-ब्धगत एवेति तात्पर्यम् । अत्रैवं बोध्यम्-एक एव स्फोट-स्तत्तद्वर्णस्तत्तद्रूपेणाऽभिव्यज्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति साध्ये ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतध्वनिश्च । तत्र वैकृतध्वनेः स्फोटस्य तद्रूपेण पुनः पुनराभिव्यासः कार्यमिति तदभिव्यक्त-स्फोटस्य तत्कालत्वमेव । ह्रस्वदीर्घपुनरुपलब्धस्तु भिन्न-कालवच्छिन्नोर्वेनातोवैध्वनिभिरेव्यक्तो भिन्नः लीङ्कि-ध्वनिगतभेदेन तद्भेदस्यापि सम्प्रत्ययात् । कैवेते ह्रस्वदीर्घ-पुनरास्तु स्वत एव भिन्ना इत्यस्य व्यञ्जकभेदेनारोपत-भेदा एव भिन्नेध्वनिभिर्व्यञ्ज्यन्ते इत्यर्थः । विकल्पितादिवृत्तौ तु स्फोट एकजातीय एव । ध्वनिकृता वृद्धिरित्यस्य वैकृत-ध्वनिकृतोपलब्धकालवृद्धिरित्यर्थः । वर्णोपरागाभिव्यक्ति-जनकयत्नोपकारोपरागेण स्फोटस्य भावम् । अत एवातस्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः । अयं तु वैकृतः । तैवं आख्याद-कृतत्वात् । वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालभाष्यम् । अयं तदुपलब्धेरेव पोतस्य कारणम् । पोतः पुन्यं चाऽवच्छेदेनोपलब्धत्वात् ।

तथैव लाभादेव । अस्य-तज्जनकयत्नस्य । ७ अयं तु-यथा तस्य जाग्रोत्तर जाग्रमानस्तु । ८ तत्त्वं च-वैकृतत्वं च ।

१ वृत्तिक्रिया । २ 'तावत्तावत्काल' ३ 'स्फोटस्तावा' । ४ 'कालाऽभेदः' । ५ ध्वनिभिः-वर्णैः । ६ अत एव-

प्रधानत्वाद्येवम् इत्युक्तेऽनुष्ठेयानुष्ठानमिति वा-
ऽपि संशयार्थमावाह । स्वस्वमेव विधेयमन्यत्वनान-
वयमार्थाऽसम्भवेऽपि निश्चित्यारम्भे वाच्यऽभावेन अ-
भानवृत्तौ निवेदितादित्येव नुत्तया न निर्वहः । अ-
त्यन्तार्थकमनयेन माने-स्वस्व च कथ्यतेति । तेन
वाक्यतन्त्रे पूर्वावस्थान्तरादिप्रमाणे, निवृत्तक-
थादिति सूचयतीत्युक्तः । समुदावादेवेति । तस्यैव
संवि[नैरे]माऽर्थक्यमा प्रातिपदिकत्वादिनि यन्तः । ननु
स्वार्थक्यमित्यस्यानुष्ठेयानुष्ठानसहितत्वे निश्चितस्य वृत्तिरिति स्म-
र्य संभवे दध्यन्तेत्यदो नकारसहितः स्वाहवाह-स्वार्थक्यं
त्विति । अत्र वदन्ति-समुदाहरण संकल्पे प्रत्यक्षदोषत्वात्
वाच्यस्तत्र प्रत्यक्षदोषं सान्त्वयामिति प्रत्यक्षसूत्र-
माध्वविरोधः । त्रिभुक्त्येवैवमवस्थापि प्रत्यक्षप्रसक्त-
मावाह । तस्मात्प्रत्यक्षं यत्र वाच्यतः, अन्यस्तु तत्तत्-
प्रत्यक्षः । सहप्रत्यक्षानु विधिरेतदोषाद्विधिप्रतिपत्तिरुक्त-
रिति बोधकान्तरेवैवमिति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥१२॥७१॥

[प्रथमाध्वम्]

इह कस्माच्च भवति-इको वचचि'
दध्यत्र मध्यत्र ? ॥

(प्र०) येन विधिः । इह कस्मादिति ।
शब्दादनुष्ठेयप्रस्तावत्त्वच्छब्दस्यमिच्छा विधेयत इत्य-
स्ति तदन्तस्य प्रत्यक्षः ॥

(उ०) येन विधिः । ननु वेनेति करणे तुल्यं न
कर्त्तुं, वचचिपरिः । शब्दे करणं च विधेयमनेत्यत्रे मान्य-
इह इति । तदन्तस्येति बहुव्रीहिः । एवं केचो वचचिपरी
विधेयाऽभावात् कथमतिव्याप्तिर वाह-कथ्यानुष्ठेय-
वेति । वस्तुतोऽस्वावेत्य मान्येऽप्येवमन्यत्वात् पूर्वा-
वृत्तौ कान्तातीति विधेयप्रदर्शनं व्यर्थम् । वस्तुनन्वी विधिः
स तदन्तस्य संकेति सुवार्थं मत्वा शङ्का । अत्र कथमे विधेयेन
मि तदन्तविधिं वदति । विधिरिति च माने किं ।
सोमभाष्यं वृत्तिहेतुः ॥

[समाप्तमाध्वम्]

अस्तु । अष्टोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ती-
त्यन्त्यस्य मविध्यति ॥

[विचारमाध्वम्]

नैव शक्यम् । ये अनेकाल वादेशा-
स्तु दोषः स्यात्-पचोऽयवायावः इति ॥

१ इति २ 'नैव शक्यं' ।

(प्र०) वेऽनेक इति । तत्र नवनव-
नविषयनमिति श्रुतिरिति । प्रकरणविधानाऽऽदि-
विधाऽर्थविशेषकमपि स्यात् । निर्दिश्यमानत्वादेहा
इत्यनभिहितं, परिहृयन्तरेनिकत्वा ॥

(उ०) नवनवमित्यादिद्वयनमित्यन्तर्गोचरं, नवी-
मिधानयोग्यत्वादेहात्वात्तदभावादेष्टो न न-प्रकर-
णादीति ।

[दोषनिवृत्तमाध्वम्]

नैव दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्त-
विधिर्भवति एवमादेशतोऽपि मविध्यति ।
तत्रैवन्तस्याऽऽप्यसत्ता वादेशा मविध्यन्ति ॥

(उ०) माने-नवेवेति । एव तदन्तविधानात्
कथंनव, कथंनव तदन्तविधौ साधुनस्याऽऽदिता योग्य-
मन्यत्वा कथंनवमिति विवेकः ॥

[कथेनमाध्वम्]

यदि तैवं केचिद्वैक्यं तत्र दोषः स्यात्
[ब्रह्मेन्द्रः ब्रह्मोदनः ब्रह्मोदकम्] ॥

(प्र०) यदि कैवमिति । आहुत इत्यादौ ।
नत्र आदित्यकारणतो वृत्तते । नवीति वाऽन्यदिः ।
तेन खन्नेद्र इत्यादित्यकारणतस्तत् समुदायस्याऽऽदोष-
मुक्तप्रत्यक्षदोषप्रत्यक्षः । वस्तु-निर्देशात् निर्दिश्यमा-
नस्येत्यपि नास्ति ॥

(उ०) अत्रादित्यः । नवीतिविरति परमाकर्णद्वि-
यन्तः । कथंनिर्देशादिति । पूर्वावस्थेति पक्षे तु अ-
कारणैति यन्तः । तदन्तद्वयनिष्ठुपरिचितसामर्थ्यं तद-
नविरोधेन । अत्र पक्षोऽन्यत्वेऽप्येवमिति ॥

[अष्टोऽन्त्यमाध्वम्]

अपि चान्तराह्वानिहरे न प्रकरोया-
ताम् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ स्योनः स्योना ।
अन्तराह्वानस्य वचादेशस्य बहिरह्व-
ानस्यो गुणो वाचकः प्रसज्येत । अनशब्द-
मौमित्य वचादेशो नशब्दमाश्रित्य गुणः ॥

(प्र०) स्योन इति । शिरोर्गुणप्रदर्शनादि
प्रत्यये गुणो कथमेव त्विति कथंनवप्रत्यक्षः । तत्रा-
कदत्वात्तत्त्वयो वाच्यते, गुणस्तन्तत्त्वत्वात्तत्त्वते ।
गुणो वाह्यसंभन्धिनिमित्तत्वात् त्वोपपत्त्यादवतुर्ग-
नाप्रमति, कद् तु वचनान्तमाह्वानादिति न

३ 'अन्तः' इति ४ 'विदं कथं' ।

प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च
प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वायणादेशोऽ-
न्तरङ्गः प्रवर्तते । नानाश्रयत्वाद्वाणार्णोदाह्रं बलीय इत्ये-
तच्चास्ति । यत्रैकाश्रये वाणार्णो, यथा 'कर' इति घना-
श्रये यण्वद्धी, तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिः । यदि च इको यण-
चीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्या-
न्तरङ्गत्वाऽभावात्परत्वाद्गुणोदेशः स्यात् । अन्तरङ्ग-
लक्षणस्येति । असति तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्ग-
स्तस्येत्यर्थः । बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम् ॥

(३०) अन्तरङ्गबहिरङ्गे इति । वर्णमात्राश्रयत्वेन
वाणस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि केतुसमुदायस्य, न कोऽपि
विशेषः स्यादिति भावः । 'अन्तरङ्गलक्षणस्येत्यस्य तत्त्वा-
भिमतस्येत्यर्थः । 'बाधक' इत्यस्य 'तव मते उभयोः
समत्वेन परत्वा'दितिशेषः । गुणः—पुनन्तेत्यनेन । गुणो-
द्गीति । 'हकारस्येति' शेषः । गुणः पञ्चकश्रयः, कर्त्तुं
चतुष्काश्रय इति विवेकः । नानेति । क्वचि यण्, प्रत्यये
गुण इति भावः । इदं चिन्त्यमियायेत्याथसिद्धेः, बाधकाऽसं-
भवाच्च । केचित्स्वन्नापि तदादितदन्तविभावस्य वाणत्वाऽभा-
वात्तदप्रवृत्तिः । सा वक्तुं चाऽशक्या । वाणोऽप्रसिद्धेरिति
भाष्याशयः । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसंभवेति भाष्या-
शय इत्याहुः । व्याहृतिं निराकरोति—असतीति । सति
तु तस्मिन्नाऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । इदं तु बोध्यम्—एवम-
पीगन्तशब्दाऽजादिशब्दमात्रापेक्षत्वं यणः, गुणस्य तूक्तरीत्या
पदाद्यपञ्चकापेक्षत्वमिति कथं न बहिरङ्गत्वम् । गुणादुक्तं तु
नित्यः । सिद्धान्ते कठि कृते यणा बाधाद्गुणो न नित्यः ।
इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इति । एवमिति ।
सति तदादितदन्तविधित्वे यणा तुल्यनिमित्त इति न स
बहिरङ्ग इति भावः । भाष्ये 'ऊनशब्दमात्रित्ये'त्यादिना
यणो बहिरङ्गत्वं, गुणस्यान्तरङ्गत्वं दर्शयते । एवं च 'परत्वा-
द्गुणः स्या'दिति कैयटश्रित्यन्तः । ऊनेन हि भाष्येण परिभा-
षायामङ्गशब्दो निमित्तपरो, न तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूच-
यति । यन्निमित्तोऽनशब्दावयवत्वेन नशब्दस्य ततो बहिष्कृ-
त्वाभावः । गुणनिमित्तनशब्दादूनशब्दस्य बहिर्भूतोऽकारवर्धित-
त्वायणो बहिरङ्गत्वमिति भावः ।

[आक्षेपमाध्यम्]

अदिविधश्च न प्रकल्पेत—यौः पन्थाः स इति ।

(प्र०) औदिविधश्चेति । 'अलोऽन्यस्येत्यत्रापि
तदन्तविधिसङ्गादादन्त्यालन्तस्य समुदायस्य कार्येण
भवितव्यमिति यौः पन्था इत्यत्रालोऽन्यस्यादर्शो न

प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र कदाचित्सधिचित्यस्याकारः स्यात् ।
कदाचित्सिधित्यस्य । 'अनेकास्तिशतसर्वस्येत्येतत्तु सर्व-
स्येति नियमार्थं स्यात् ॥

(३०) भाष्ये—अदिविधश्चेति । स्थानिवदित्यत्र
अलो जायमानो विधिरस्तिधिरित्यर्थः । अलोऽन्यस्या-
देशो नेति । 'नियमेने'ति शेषः । सिधित्यस्येति । कदा-
चित्सिधित्यस्येत्यपि बोध्यम् । सर्वभावेऽस्य स्थानिवत्वात्सु-
लोपः स्यादिति भावः । नन्वेवमनेकास्तिशदिति व्यर्थं, कदा-
चित्कालत्वात्स्यापि सर्वादिसर्वसिद्धेरत आह—अनेका-
स्ति । सर्वस्यैवेति । यदानीदिहसर्वस्येत्येत्यर्थः ।

[उपसंहारमाध्यम्]

तस्मात्—'प्रकृते तदन्तविधि'रिति वक्तव्यम् ।

(प्र०) प्रकृत इति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च कवि-
त्वाक्षात्तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेददेद्विवचने
प्रगुह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । कचिदधिकारात् यथा—प्रजि-
त्यत्रातोः।कचिदाक्षेपात्—यथेको जलित्यत्र सनाधातोः ।

(३०) प्रकृतं नाम पूर्वेन निर्दिष्टमनुवर्त्तमानं चेदो-
द्देद्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत आह—प्रस्तुत
इति । प्रस्तावश्च गुणसंनिधिः । भाष्ये—प्रस्तुत इत्यर्थक-
'प्रकृते' इत्यस्य 'विशेष्ये' इति शेषः । तदन्तविधिभाज
इति । तदन्तश्चासौ विधिभाक्चेति कर्मधारयः । तदन्त-
शब्दे च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूपं विशेष्यमात्राय
त्वस्य सर्वत्र न प्रवृत्तिः, अव्यावर्त्तकत्वादिति भावः ।

[निराकरणमाध्यम्]

न वक्तव्यम् । येनेति करण एषा
तृतीया । अन्येन चाऽन्यस्य च विधिर्भवति ।
तद्यथा—देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन
च यद्वदत्तः प्रतिविद्यते । तथा—सङ्ग्रामं
हस्त्यश्वरथपदातिभिः । एवमिहाप्यचा
धातोर्यतं विद्यते । अकारेण प्रतिपदि-
कस्य इजं विद्यते ।

(प्र०) करण एषेति । विशिशब्दः कर्मसाधनः ।
येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य
संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधि-
र्भवति नान्यथा । 'इको यणचो'त्यादौ च विशेष्यस्या-
ऽसंज्ञिधानात्तदन्तविधेरभावः । हस्त्यश्वरथपदाति-
भिरिति । बहुप्रकृतित्वाऽभावादेकवद्भावाऽभावः ॥

१ 'गुणः स्यात्' । २ 'वाणस्य'—यणः ।

३ 'अदिविधिरिति' । ४ 'अन्यस्य' ।

५ 'देकाल्वात्तस्यापि सर्वादिसत्तासिद्धेः' ।

६ कचित् ।

(७०) कर्मसाधन इति । भावसाधनत्वेऽपि न वाचकं, प्रसिद्धत्वेन विधेयं कर्म कल्पते । स कल्प इति । इह शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भावः । तेन विशेषणेनेति । 'कार्यविधा'मिति शेषः । विशेषणत्व-जगमोऽत्रैवं-करणस्य व्यापारवन्त्यनियमादन्वेयां च व्यापारा-भावादिशेषणत्वेनाऽत्र करणशब्देनोच्यते । तस्य चेतस्या-वृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः । तत्र प्रत्यासत्त्या शब्द-प्रयोगोपस्थितिविषयं विशेषणमेव प्रायेण तदन्तर्ग्राहकमिति शेषे वयनोच्यते न दोषः । कश्चित् सति गमकेऽतादृशं शब्दस्वविशेष्यमादावापि तदन्तर्विधिरिति भावः । तदप्यन्त-रक्तत्वात्समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् । अन्त्ये-अन्त्येन चाप्यस्येति । अनेन यस्य कार्यं वस्तिनपरतस्तथोरकर-णत्वं दक्षितम् । 'अन्त्यस्ये'त्यन्यस्मिन्नित्याद्युपलक्षणम् । समाप्तो-मोक्षम् । सेनाह्मत्वादेकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह वक्ष्यति । बह्वर्थाच्चिपूर्वोत्तरपर्यक्तत्वाऽभावाद्दन्त्येत्यर्थः ।

[आशेषपारिकम्]

॥*॥ येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणो-
पाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥*॥

येन विधिस्तदन्तस्येति चेद्ग्रहणोपा-
धीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणो
पाध्यस्तेऽपि तदन्तोपाध्यः स्युः ॥ तत्र
को दोषः ? ॥ 'उतञ्च प्रत्ययादसंयोगपूर्-
वा'दित्यसंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं
स्यात् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ असंयोगपूर्व-
ग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात्-अकण्ठि,
तण्णुहीति । इह न स्यात्-आग्रुहि
शक्रुहीति । तथा 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'त्योष्ठ्य-
पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र
को दोषः ? ॥ ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह चे
प्रसज्येत-संकीर्णम्, संगीर्णमिति । इह
च न स्यात्-निपूर्ताः पिण्डा इति ॥

(प्र०) ग्रहणोपाधीनामिति । एषात उच्यते
इति ग्रहणं, तस्य ये उपाध्य इत्यन्ते ते तदन्तस्य
संज्ञिनः प्रामुख्येन । संज्ञा हि संज्ञिप्र-
त्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषण-
संबन्धमनुभवेत् । सङ्कीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वो
यस्मादुकारान्ताद्गतोत्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात् ।

१ कश्चित् । २ 'पाधिन' ।

अत्रै च सूत्रार्थे चालवयवत्वमोक्षस्याधिशितुं न
युज्यते, अन्वित्वावयवित्ययोरेकस्य विरोधात् ॥

(७०) तस्य-गुणमागत्य । उपाध्य इति । विशेष-
णानीत्यर्थः । प्राग्भवन्ति । 'उपाध्य' इत्युत्कर्षः । वाचित्ते
तदन्तोपाधीति । भावप्रधानो निर्देश इति बोध्यम् ।
तदन्तसंज्ञावामुकारस्याऽस्तु विशेषणेन संबन्धो, विरोधाऽ
भावादत आह-संज्ञा हीति । विशेषणभाव-गुणमा-
गम् । वक्षः-संज्ञिप्रत्यायने तद्वोधे सति विशेषणत्वमापन्ने-
त्यर्थः । आत्मनेति पाठे स्ववमित्यर्थः । आत्मनोत्वर्थः ।
'आत्मन' इति पाठे तु सम्यगेव । 'गुणानां च परावत्वात्-
दार्थ्येकदेशत्वाच्चैति न्यायादिति भावः । अवचित्वेति ।
अवचित्वं च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चमन्तपदवाच्यत्वस्य
पूर्वादिवोधो । अवयवत्वं च तदारम्भकत्वमिति ते पदं
प्रत्येकस्य न संभवत इत्यर्थः । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मादिति
विग्रहे एव दोषः । पष्ठ्यं बहुनीही तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य
प्रथमावयववाचिनाद्वात्ववयवत्वमोक्षस्य कल्पत इति
नाऽयं दोषस्तावपि सुत्पूर्वोत्पादो दोषो बोध्यः । एवमुत-
क्षेति । सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वाऽसं-
भवः । संयोगपूर्वकोकारान्तप्रत्ययाऽभावेनाऽन्यावर्तकत्वाऽऽ-
संयोगपूर्वादिति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । न चाऽङ्गविशेषणत्वम् ।
'अणु' इत्याक्षसिद्धेः । अतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः
अयमागप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये-'पूर्वग्रहणमुकारान्त-
विशेषण'मिति । न चाऽसंयोगादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहण-
विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् ।
वाच्यवृत्त्याऽलाभार । किं च व्यवहिते क्षिणु इत्यादावपि
निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः । भाष्ये 'निपूर्ता' इत्यत्र
'न व्यास्येति नन्विनिषेधः ।

[समाधानपारिकम्]

॥ * ॥ सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययो-
र्यथेष्टत्वात् ॥ * ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ॥ ['विशेषण-
विशेष्योर्यथेष्टत्वात्'] ॥ यथेष्टं विशेषण-
विशेष्योयोगो भवति । यावता यथेष्टम् ।
इह तावत्-'उतञ्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वा-
दि'ति नाऽसंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्त-
विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ उकार एव विशेष-
यते-उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्य-
यादिति ॥ तथा-'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये'ति
नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते ॥

३ 'तत्र' । ४ क्षुप्तं स्यात् ।

तस्मादर्थं समाधिरकठिणवय एवेति बोध्यम् । परजित्वादौ तु
अपदेशिवद्वावेनैतन्नासे सिद्धिर्बोधा ।

[तदस्याद्योपमाप्यम्]

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥

[सिद्धान्तिनः समाधानमाप्यम्]

न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

तद्यथा-उद्भूममिव मुखमस्य उद्भूमः
खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो
यस्य [सोऽयं] तदन्तः] तदन्तस्येति ॥

(प्र०) उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोऽत्र
लोपो, न तु सामर्थ्याद्भ्रम्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः ।
अन्ये तु वर्णयन्ति-यथावयवदर्शनाद्गौरित्यवयवि-
विषया बुद्धिरुदेति, तथेहापि सर्वशब्दस्य योवयवोऽ-
न्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्धयुत्पादौ तदवयवान्तः
सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथ वाऽवयवे
समुदायरूपारोपात्तदन्तता भविष्यति । गौणेनापि
ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते-छत्रपादार्वायःशूल-
दण्डाऽजिनशीतोष्णादहस्वाद्विधु ।

(उ०) न तु सामर्थ्यादिति । उद्भूमवचन-
भावादित्यर्थः । यथावयवेति । अवयवी प्रत्यवयवमवय-
वान्तरसन्निधौ समवेत इति भावः । नन्वेवमपि भूयोऽवयव-
संनिकर्षस्यैवाऽवयवविप्रत्यये हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्बुद्धयभाव
इत्युक्तेराह-अथवेति । ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं त्वं
कमभारोपिते स्वादत्त आह-गौणेनापीति । स्वरितत्वगुण-
योगाद्यन्यत्रारोपितार्थकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः । तदेवाह-
छत्रेत्यादि छत्रं । गुरुच्छत्रावरणं गौणोच्यते । तत्रैव
हि च्छत्र इत्यते । एवं पार्श्वशब्दोऽनुज्ञापावे, अयःशूल-
शब्दस्तीक्ष्णोपावे, दण्डाजिनो-दम्भे, शीतोऽल्लसे, उष्णः
क्षेत्रे गौणः । तत्रैव पार्श्वकायःशूलिकदण्डाजिनिकशीत-
कोष्णत्वादियोगेहेः । तस्यादित इत्यत्र चाध्वहस्वशब्दो-
ऽर्चमानालक्षणीक इत्याद्युक्तम् । आदिनाऽऽचारोऽधिकरण-
मित्यादिसंग्रहः ।

[यथाभुक्त्यातेऽपि समाधानवार्तिकम्]

॥*॥ तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥*॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् ।
तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ तद्यथा
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी
गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन

गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ता-
ग्रहणेन गृह्यते ॥

(प्र०) तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपातिनो-
ऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिर्न विप्रन्ति ।

(उ०) मध्यपातिन इति । यस्याऽकजादित्तदेक-
देशत्वेनाऽकजादेर्विज्ञानादिति वार्तिकार्थः ।

[समाधाननिरासमाप्यम्]

विषय उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा
अकपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति-
य एते सङ्ख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च ।
पञ्च सतेति, एकेनाप्यपाये न भवन्ति ।
द्रोणः खारी अढकमिति, नैवाधिके भव-
न्ति, न न्यूनं । केचिच्चावदेव तद्भवति
तावदेवाहुः-य एते जातिशब्दा गुणश-
ब्दाश्च-तैलं घृतमिति, खार्यामपि भव-
न्ति द्रोणेऽपि ॥ शुक्रो नीलः कृष्ण इति, -
हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि
द्रव्ये ॥ इमाश्चापि संज्ञा अकपरिमाणाना-
मर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः ॥

(प्र०) अकपरिमाणानामिति । परिच्छिन्न-
परिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं
वेत्यर्थः । इमाश्चापीति । सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः
क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति । नित्या हि
शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वक-
शब्द इति न वस्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

(उ०) भाष्ये-अकपरिमाणानामिति । अत्र परि-
माणानुपूर्वाविशेषोऽपि । परिमाणेऽनुपलक्षणं परिच्छिन्ना-
र्थानाम् । तदाह-सङ्ख्येति । भाष्ये-अर्थानामिति ।
संज्ञिभूतार्थां शब्दानामित्यर्थः । नन्वधिकगद्वादिजननेऽपि
शून्यः श्वत्ववदकस्याऽधिकत्वोपजनेऽपि सर्वकस्य सर्वशब्दत्व-
मक्षतमेवेत्यत आह-नित्या इति । वस्तुतः परिच्छिन्नपरि-
माणकग्रहणे एकदेशविकृतन्यायस्याप्यप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः ।

[समाधानस्थापनमाप्यम्]

एवं तर्ह्यार्थाप्रवृत्तिर्भाष्ययति-‘तदे-
कदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते’ इति ।
यदयं ‘नैवमदसोरको’रिति सककारयो-

रिवमदसोः प्रतिषेधं शास्ति ॥ कथं कृत्वा
ज्ञापकम् ? ॥ इदमदसोः कार्यमुच्यमानं
कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति
त्वाचार्यः—‘तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते’
इति । ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्र०) एवंतर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दा-
स्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापका-
दव्यतिरेककृत इत्यर्थः ॥

(ड०) ननु नित्यशब्दवादेऽकञ्जतः शब्दान्तरत्वाद-
कजादेः सर्वावेकदेशवमसिद्धमित्यत आह—यद्यपीति ।
अव्यतिरेककृत इति । अनवयवत्वेऽपि ज्ञापकाद्भेदवृत्तिः ॥
कुर्वन्तीत्यर्थः । एकदेशसादृश्यं च मध्यपातित्वेन बोध्यम् ।

[प्रयोजनप्रशमाभ्यम्]

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥

[प्रयोजनवार्तिकानि]

॥*॥ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् ॥*॥

सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम् ॥
सर्वे परमसर्वे । विभ्वे परमविभ्वे । उच्चैः
परमोच्चैः । नीचैः परमनीचैरिति ॥

(प्र०) प्रयोजनमिति । अन्वयसंज्ञाक्षितः
संज्ञो सर्वादिभिर्विशेष्यते । अपूर्वो वा तदन्तविधि-
रुपसंख्यायते । एवमुत्तरत्र विशेष्यम् ॥

(ड०) ननु सर्वनामस्ते संज्ञोपसर्वनप्रतिषेधवार्तिक-
रंगेण वार्तिककृतोऽन्वयसंज्ञं नेष्टम् । किंच संज्ञिनमुपाच-
त्वेनाक्षेपे मानाऽभाव इत्यत आह—अपूर्वो वेति । परतद्वा-
चिकमूलाद्याख्यानादव्यावर्तकमपि शब्दरूप विशेष्यमादाव
तदन्तविधिरिति भावः ।

॥*॥ उपपदविधौ भयाख्यादिग्रहणम् ॥*॥

उपपदविधौ भयाख्यादिग्रहणं प्रयोज-
नम् ॥ भयङ्करः । अमयङ्करः । आत्मङ्कर
स्वात्मङ्करणम् ॥

(प्र०) उपपदविधौ भयाख्यादिभिः
कर्म विशेष्यते । ‘क्षेमप्रियमद्वेऽप्ये’त्यत्र तु कर्मणा
क्षेमादव इति तदन्तविध्यभावः ॥

(ड०) भयं चाख्यादि चेति इदमभिप्रेत्याह—
क्षेमेति ।

१ कञ्चित् । २ ‘भयाख्यादि’ ।

॥*॥ क्षीब्धौ वृगिदग्रहणम् ॥*॥

क्षीब्धौ वृगिदग्रहणं प्रयोजनम् ।
भवती अतिभवती । महती अतिमहती ॥

॥*॥ प्रतिषेधे स्वस्मादिग्रहणम् ॥*॥

क्षीप्प्रतिषेधे स्वस्मादिग्रहणं प्रयोजनम् ।
स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता ॥

(प्र०) प्रतिषेध इति । विधीयत इति विधिः ,
सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषेधेऽपि तदन्तविधि-
र्भवति । स्वसादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् ॥

(ड०) विधीयते इति । सूत्रे विधिग्रहणेन प्रतिषेध-
विरोधो न विचक्षित इति भावः ।

॥ अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे ॥

अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च क्षीप्प्रति-
षेधे प्रयोजनम् ॥ ‘अपरिमाणविस्ताचित-
कम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि’ । द्विविस्ता
द्विपरमविस्ता । त्रिविस्ता । त्रिपरमविस्ता ।
द्वयाचिता द्विपरमाचिता ।

(प्र०) द्विपरमविस्तेति । द्विगुणा सन्निधापित-
मुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिरिति ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ दिति ॥*॥

दितिग्रहणं च [पर्यविधौ] प्रयोज-
नम् ॥ दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्य-
मादित्यः । ‘दित्यदित्यादित्ये’त्यदितिग्रहणं
न कर्तव्यं भवति ॥

(प्र०) दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्य-
स्तनमिधानाभ्यो न भवति ॥

॥*॥ रोण्या अण् ॥*॥

रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम् ।
माजकरोणः । सैद्धिकरीणः ॥

॥*॥ तस्य च ॥*॥

तस्य चेति वक्तव्यम् ॥ रोणः ॥

(प्र०) तस्य चेति । ‘स्वं रूपं श्रित्यस्वावृत्ति

३ कञ्चित् । ४ ‘तैहक’ ।

कर्तिकपन्नरो नेच्छति । तथा चाऽऽवन्तदित्यत्र 'विन
विधिरस्तदन्तत्वे' इति प्रयोगनमोचत् ॥

(३०) ननु 'त्वत्स्वमिति'तु कृत्वा स्वस्यैव संज्ञा-
स्थितौ किं तस्य ज्ञेयमेनाद्यत्वात्—स्वमिति । इति सूत्र-
प्रत्याख्यानमिति तात्पर्यम् ॥

[अरुणप्रभातम्]

किं पुनः कारणं न सिध्यति [न] तद-
न्तात् तदन्तविधिना सिद्धम्, केवलात्
व्यपदेशिवद्भावेन ? ॥

[समाप्तमध्यम्]

‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ ॥

(२०) व्यवदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ।
 ननु रोणीच्छन्दो न प्रातिपदिकं, प्रत्ययान्तत्वात् । नै-
 शेषः । ‘अप्रातिपदिकेने’त्यत्र कस्यो ‘अप्रातिपदिकप्रत्यये
 निमित्तिनिष्ठस्यापि गृह्य’मिति वचनात्सीप्रत्ययान्तरैरपि
 व्यवदेशिवद्भावो न भवति । न च निमित्तिनिष्ठपरि-
 वाचा स्वस्वमविधिवर्धनेति प्रातिपदिकप्रत्यये कस्यते ।

(४०) प्रत्यवाभ्युत्पादिति । सौम्यकलत्तादि-
त्वं । स्वरूपविधिविधिसर्वेति । प्रतिपदिकविशेषो-
द्यनविहितप्रपञ्चिसर्वैवेत्यर्थः ॥

[अन्वयेपमाप्यम्]

किं पुनः कारणं 'व्यपदेशिकत्वावोऽ-
प्रातिपदिकेन' ? ॥

(४०) किं पुनः कारणमिति । ज्ञाने कारणवत्त्व-
प्रतीत्यनवच्छेदः ॥

[समाप्तव्यम्]

इह सूत्रान्तादृग्भवति, दशान्तादुो भव-
तीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति ॥

[तद्विषयसम्बन्धम्]

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धयग्रे तद्
 न्यायं तदन्तविधिन्, केवलं व्यापदेशि-
 न्मन्त्रेण । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्त-
 ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—सुनान्त-
 रेव, दशान्तरेवेति ।

(४०) लब्धापत्तीति । नेनपत्तीत्यर्थः । अत्रापत्तिः
निवृत्त्यर्थेति व्युत्पत्तिः ॥

[समाधानस्थापकभाष्यम्]

नाऽत्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति ।
इदानीमेव शुकं—‘समासप्रत्ययविधौ
प्रतिषेधः’ इति ॥

(४०) वात्र तदनुत्तरादिति । ननु समस्तप्रपञ्चविधानित्यस्य विधेयवर्गविधेयभावव्यवस्थसमावृतात्तत्पर्यग्राहकतया हित्वाविधानात्रापि तदनुत्तरादितिर्भवनेत्याह्यग्राह्यसामर्थ्यादेव केनोक्तप्रवृत्तिरभ्यापितिविधेयेति न्यर्थम् । एतेन ग्राह्यत्वमेवेति विधेयवृत्तद्वयमित्युक्तं ह्यसत्त्वपक्षे । किंच परमार्थत्वादिष्वप्यन्यविधानेन केनोक्तप्रवृत्तिरिति न्यर्थमेव तेति चेन्न । विधेयवर्गविधेयव्यवस्थसमावृतात्तत्पर्यग्राहकतया 'समस्तै'त्यादिनिषेधवचनकद्वयस्याप्यवद्वयव्याप्यसु मातृप्रापिकादृशकतया तत्पर्यग्राहकत्वमप्येवमिति तदनुत्तरादिति कल्पनेऽपि सङ्गादिति । अत एव एतेन विधेयग्राह्यत्वमप्यविधानादित्यादिना न्यर्थम् । अन्यविधानेन प्रत्याख्यानं तु न सम्भवकारि ॥

[गौरवभाष्यम्]

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(उ०) सा तर्ह्येति । स्वपदेशिब्रह्मणोऽप्रातिप
दिब्रह्मेतेषा ॥

[मोर्यनिराकरणमाध्यम्]

न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—
‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने’ति, यद्यं
‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाब्जे’त्याह ॥

(४०) बहुवचमिति । पूर्वार्द्धेति शो वापक इत्यर्थः ।

[शाक्यविशालकथायम्]

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ॥

किम् ? ॥ सपूर्वात्पूर्वादिर्नि बह्यामीति ॥

(प्र०) सपूर्वादि[निमि^३]ति । पूर्वग्रहणे त्वत्वे
सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात्सपूर्वादिप्रोति क्वं
श्रुपकमित्यर्थः ॥

(४०) सर्वस्मादिति । पूर्वशब्दव्यतिरिक्तदपीत्यर्थः ।

[कल्पसन्तर्याम्यम्]

यस्य हि योगविभागं करोति ॥ इतरथा
हि 'पूर्वात्सपूर्वादिनि' रित्येव ज्ञेयात् ॥

(४०) नन्वे-सर्चर्हि योगविभागमिति । नन्वे-
विम्बमेवमाजुत्सर्वं तत्रा ततः । आ कानिहीति प्रयोग-

सिद्धिरिति बाध्यम् । पतङ्गाभ्यप्राप्तयेन तत्प्रयोगोऽभावानु-
मानात् । प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नाऽस्माकं क्षतिः, एकयोगे-
ऽपि तावति स्वरितव्यतिष्ठानामभ्येन तावत् उत्तरानु-
वृत्तिसिद्धेश्चेति दिक् । एवं च रोगीत्यादौ केवलस्याऽप्राप्ते-
स्तास्य चेति वक्तव्यमिति सिद्धम् ॥

[आक्षेपमाध्यम्]

किं पुनरयमस्यैव शेषः—‘तस्य चे’ति ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

‘ने’त्याह । यच्चानुकान्तं, यच्चानुकंस्यते
सर्वस्यैव शेषः—‘तस्य चे’ति ॥

(प्र०) यच्चानुकान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति
तु निषेधो यत्राऽन्तग्रहणं सूत्रे एवोपात्तं तत्र । यथा
दशान्ताद् इति दशाधिका अस्मिन्नात क्षत्यत्र न भवति ॥

(उ०) ननु तदन्तविधिविषये तस्य चेत्यनेन केवल-
दपि चेत्यापदेशिवद्वाऽनोऽप्रातिपदिकेनेति व्यर्थमत आह—अप्रा-
तिपदिकेनेति । आपकस्य सजातीयापेक्षवादिति भावः ।
अत एव पूर्वोक्तिरित्येव तदन्तविधिना सिद्धे सपूर्वाधोवस्य
ग्रहणवतेति परिभाषाप्राप्तकं केयदेकं सङ्गच्छते । यत्रान्ते-
त्वनन्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव एकमोपूर्वादित्यस्य केवलैक-
शब्दे न प्रवृत्तिः । ग्रहणवतेत्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यैवानु-
वादकं, लाघवात् । स्पष्टं चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे
भाष्यकैमठयोः ॥

॥*॥ रथंसीताहलेभ्यो यद्धिधौ ॥*॥

रथसीताहलेभ्यो यद्धिधौ प्रयोजनम् ।
रथ्यः परमरथ्यः । सीत्यं परमसीत्यम् ।
हत्या परमहत्या ॥

(प्र०) यद्धिधाविति । ठम्विधौ तु तदन्तविधेर-
भावात्परमहलिक इति ठम भवति ।

(उ०) रथ्ये—तद्वदिति रथेति यद् । सीत्ये—नौव-
मोर्मेति, हत्ये—मतननहत्यात्करणव्यपेक्षितेति यद् ।
आथ्ये—परमरथ्य इति । रथाद्रथाङ्गयोदोरित्येवं शेषिक-
प्रकरणे पाठेन सिद्धे तद्वद्वहसीत्यत्र रथग्रहणं रथांशे तदन्त-
विधौ आपकम् । शेषिके यति हि द्विरथ इत्यादौ द्विगोष्ठं-
मिति लुक् । तत्र सूत्रेऽपीति न संवध्यते । अनभिधानाच्च
माऽतिप्रसङ्गः । बहल्यर्थे तु द्विरथ्य इत्येव, तस्याऽप्राप्त्यन्वयो-
पत्त्या । इतरयोस्तु वाचनिक एव । यत्तु हलसीरा-
द्धित्यपि ‘तस्येव’ तद्वद्वहसीत्यधिकारे च हिः पठ्यते, तत्तु
ह्रस्वभ्येन गोदृश्याणांऽग्रहणापकम् । तदाह—ठमभवतीति ।

१ प्रकारान्तरेण—तद्विधानेन नञः सम्यसेन । २ ‘रथा’ ।

॥*॥ सुसर्वार्धदिक्छन्देभ्यो जनपदस्य ॥*॥

सुसर्वार्धदिक्छन्देभ्यो जनपदस्य प्रयो-
जनम् ॥ सु—सुपाञ्चालकः सुमागधकः ।
सु । सर्व—सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः ।
सर्व । अर्ध—अर्धपाञ्चालकः । अर्धमागधकः ।
अर्ध । दिक्छन्द-पूर्वपाञ्चालकः अपरर्पाञ्च-
ालकः । पूर्वमागधकः अपरर्मागधकः ॥

(उ०) आथ्ये—सुपाञ्चालक इत्यादि । जनपदेत्य-
धिकारे अह्दादपि बह्विति सुम् । तद्विधौ चार्थं तदन्तविधिः ।
सुसर्वार्धजनपदस्य, दिशोऽमद्राणामिति उत्तरपदद्वयः ॥

॥*॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् ॥*॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानां प्रयोज-
नम् ॥ पूर्वशारदम् । अपरशारदम् । पूर्व-
नैदाघम् । अपरनैदाघम् ॥

(प्र०) ऋतेरिति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान्
प्रत्ययस्तद्विधानेऽवयवानां तदन्तविधिः । शरदः
पूर्वो भागः पूर्वशरत्, तत्र भवमिति ऋतुलक्षणेऽण् ।
तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्राकृष एष्य इत्यत्र तदन्त-
विधिर्न भवति । तेन ऋत्वणेव भवति—पूर्वप्राकृष-
मिति । प्राकृषशब्दो वधांपर्यायः । अवयवानामिति
किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पूर्वशारदिकमित्यण् न
भवति । कालाट्टमित्येव हि भवति । तत्र हि यथाक-
थं कालवाचिनो यजान्ते ॥

(उ०) वृद्धिमानिति । वृद्धिमिति मित्यर्थः । अव-
यवानामिति । ‘पूर्वपदत्वे’ इति शेषः । शरद् इति ।
‘पूर्वापरार्थे’त्येकदेशिसमासः । सन्निवेगावृत्तिरिति अण् ।
‘अवयवाद्भूतो’रित्युत्तरपदद्वयः । ननु शरच्छब्द एव
कालवाची न पूर्वशरच्छब्दरति कथं ठम्वित्यत आह—तत्र-
हीति । अत एव सन्निवेगादिसूत्रे नञ्प्रज्ञां कावेन विधे-
वर्णं सङ्गच्छते ॥

॥ * ॥ ठम्विधौ संख्यायाः ॥ * ॥

ठम्विधौ संख्यायाः प्रयोजनम् ॥
द्विषाष्टिकं पञ्चषाष्टिकम् ।

(प्र०) द्विषाष्टिकमिति । द्वे षष्ठी परिमाणस-
स्येति समासे कृते आर्हादिति ठम भवति । संख्याया-
स्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि उक्त्रतिषेधात् ।

३ ‘परम’ । ४ कृत्वि । ५ ‘वृद्धिमदवयवानां’ ।

तेन प्राप्तवन्तिरिति श्रुत्ववति । अर्थात्पूर्वैति लुप्तभवति ।
‘सोस्यांशवन्नभृतय’ इत्यतः सोस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य
परिणाममित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थं समर्थविभक्तिनिर्दे-
शात् । कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात्
पुनः प्रत्ययः । तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः ॥

(४०) भाष्ये-**ठन्विधौ सङ्ख्याया** इति । तदस्य परि-
माणं सङ्ख्यायाः संशेति सूत्रे इति भावः । द्वे षष्ठी परि-
माणमस्येति । सङ्ख्यादिरस्य विशेष्यः । प्रतिषेधादिति ।
आर्हादगोपुच्छेत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात् तदन्तविधि-
र्भवत्येव । तेन प्राप्तवन्तिरिति ठन्विधायकं सङ्ख्यायाः संशेति
सूत्रे तदन्तविधिसत्त्वेन प्राप्तवन्तिरित्याधकारप्राप्तवन् भवती-
त्यर्थः । पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति । अर्थेति प्रत्ययार्थः ।
तदपि समर्थविभक्तिः । अनुवर्तमानस्य लुप्तसम्बद्धतया
पुनरुपपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य लुगभाव
इत्यर्थः । कृते वेति । अनुवर्तमानसोस्येतिसहितपरि-
माणमित्यनेन विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति
वचनसामर्थ्यात्स्वार्थे तज्जातीयप्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्या-
द्विगुणमित्तत्वाऽभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थः । इदं वृत्तिकार-
मतेनोक्तम् । वस्तुतस्तु तदस्येति पुनरुपादाननाशेनाऽऽर्हाय-
त्वावगमे तत्त्वेऽपि लुगभावे वा द्वे षष्ठी आन्तिपरिमाणस्ये-
त्यर्थेऽनेन ठन्वि लुक्तमात्राङ्ग्य कालादित्यधिकारस्येन
तमषष्ठी इति सूत्रेण ठन्वा द्विषादिकः साधितो भाष्ये ।
तमषष्ठी इति सूत्रेण ठन्वा द्विषादिकः साधितो भाष्ये ।
तद्विरुद्धेन । तद्विषादित्यनेनाऽपि ठन्वि लुगभावात् । तस्माद्
षष्ठी परिमाणस्य सङ्ख्याय स परिमाणमर्थेति भाष्योदाहर-
णार्थः । तस्ये द्विगुणितत्वाऽभावाच्च लुक् । सङ्के द्विषद्वय-
नतिरेकरथापि सत्त्वात्तस्यापि सङ्ख्याशब्दत्वमित्यपरे ॥

॥ * ॥ धर्माज्ञः ॥ * ॥

धर्माज्ञः प्रयोजनम् ॥ धर्मं चरति
धार्मिकः । अधर्मं चरति अधर्मिकः ॥
‘अधर्माज्ञे’ति न वक्तव्यं भवति ॥

॥ * ॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर-
पदस्य च ॥ * ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चेति वक्तव्यम् ॥

(प्र०) पदाङ्गाधिकार इति । पदशब्देनात्तर-
पदं गृह्यते, पदैकदेशलोपात् ॥

(उ०) भाष्ये-पदाङ्गेति । तदन्तविधेरुपपादोऽयम् ।

अत एव तस्य चेति पुनरभिहितम् । तदन्तविधौ हि बहु-
च्युर्वेऽपि स्यात्तच्च नेष्टमिति वास्तिकाशयः । पदशब्देनेति ।
अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम् ॥

पदाधिकारे किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ [पदाधिकारे] प्रयोजनमिष्टकेषीका

मालानां चित्तूलभारिषु ॥ * ॥

[इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु
प्रयोजनम्] ॥ इष्टकचितं चिन्वीत । पक्के-
ष्टकचितं चिन्वीत । इषीकत्वेन ।
मालमुञ्जेषीकत्वेन । मालभारिणी कन्या ।
उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

(प्र०) उत्तरपदेन सामर्थ्याक्षिप्तं पूर्वपदमिष्ट-
कादिभिर्विशेष्यते ।

(उ०) तदन्तविधेरुपपादत्वात्स्यापि विशेषण एव
प्रवृत्तिरित्याशयेनाह-उत्तरपदेनेति । शब्दरूपं विशेष्य-
मादायेत्यर्थः ॥

[प्रयोजनपदभाष्यम्]

अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम् ? ॥

॥*॥ [अङ्गाधिकारे प्रयोजनं] महदप्स्वसु-
नप्तृणां दीर्घविधौ ॥ * ॥

महदप्स्वसुनप्तृणां दीर्घविधौ प्रयोजनम्
महत्-महान् । [एवं] परममहान् । महत् ॥

अप्-आपस्तिष्ठन्ति । [एवं] स्वाप-
स्तिष्ठन्ति । अप् ॥ स्वसु-स्वसा स्वसारौ
स्वसारः । [एवं] परमस्वसा परमस्वसारौ
परमस्वसारः । स्वसु ॥

नसृ-नस्ता नसारौ नसारः । एवं परम-
नस्ता परमनसारौ परमनसारः । [नसृ] ॥

(प्र०) महदप्स्वसिति । महदादिभिरङ्गं विशेषे-
ष्यते । स्वाप इति । ‘न पूजनादि’ति समासान्त-
निषेधः । ‘अपो भी’ति तत्त्वमपि स्वद्विरिति भवति ॥

(उ०) समासान्तनिषेध इति । ऋक्पूरविति
प्राप्ते । अत एव अन्तरूपसंगतीत्वं न । तत्र ह्यप इति
कृतसमासान्तानुकरणम् । व्यत्ययेन षडर्थे प्रथमा । अत्र
केदमेव भाष्यं मानमित्याहुः । तत्त्वमपीति । वास्तिकस्येन

दीर्घविधिविति विधयनिर्देशेनेदं विरूप्यते ॥

॥*॥ पद्यध्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् ॥*॥

(३०) आध्मे-पद्यध्मदस्मदस्थ्यादीति समस्तं पद्यनपदम् । अनडुह इति त्वसमस्तम् । कन्यया नुमोऽन-
डुच्छदमात्रान्वयित्वेनाऽसामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदा-
दयोऽनडुहो नुम् च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः ॥

पद्मावः प्रयोजनम् । द्विपदः पदय ।

(प्र०) द्विपद इति । पादः पदित्यत्र पाच्छ-
ब्देनाऽङ्गं विशेष्यते ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो
यदर्थो विधिः स्यात् ? ॥

(३०) समासे एव पादस्य लोप इत्यन्तलोपविधाना-
स्तामभ्यादेन [पदित्यधिकारात्] तदन्तविधिर्भविष्यतीत्या-
शयेन काका पुच्छति-आध्मे-अस्ति चेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

नास्तीत्याह ॥

[आचार्यदेश्यस्य प्रयोजनभाष्यम्]

एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं
नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजन-
मुक्तम्-‘द्विमकापिहितेषु च’ । यथा पत्का-
पिणौ पत्कापिणः । एवं परमपत्कापिणौ
परमपत्कापिणः ॥

(३०) आचार्यदेश्यस्य आह-एवं तर्हि । संनिधे-
र्निर्गन्तव्य इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्त-
विधिर्भवति ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ ।
यथेह भवति-पादेनोपहतं पदोपहतम् ।
एवमत्रापि स्यात्-दिग्घपादेनोपहतं दिग्घ-
पादोपहतमिति ॥

(प्र०) पादस्य पदेति । ननु पद्मावे तदन्त-
विधिरुक्तः, अयं तु पदमावविधिः । नैष दोषः ।
पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणत्पद्मावे तदन्तविधिः ।
अनेनैव न्यायेन पदमावेऽपि तदन्तविधिप्रसङ्गः ।
यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्यो-

त्तरत्राऽनुमात् ॥

(३०) तदन्तविधिरिति । तदपवाद उत्तरपदविधि-
रित्यर्थः । अर्थाधिकाराशयेन परिहरति-नैवेति ॥

[समाधानभाष्यम्]

एवं तर्हिङ्गाधिकार एव प्रयोजनम् ॥

(प्र०) एवं तर्हि । एवं च परमपादेन कष-
तीति विवक्षायां परमपादकापीति भवति, यदा तु
परमः पत्कापीति विवक्षा तदा परमपत्कापीति भवति ॥

(३०) नन्वेवं पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्का-
पिणादिति पूर्वोदाहृताऽसङ्गतितर आह-एवं चेति । अयं-
भेदेन तत्साधित इति भावः ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

ननु चोक्तम्-नास्ति केवलः पाच्छब्द इति ॥

[समाधानभाष्यम्]

अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात्,
[पदः] पदा पदे । पत् ॥

(प्र०) पादयतेरिति । पदेर्न्यस्तादित्यर्थः ॥

(३०) पादशब्दशदस्थानिचि निमित्तकटिलोपस्य
स्थानिवत्त्वात्पदादेशाऽसामेसाह-पदेरिति । ‘कौ लुप्त’मिति
निषेधात् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । अत एव ‘पादस्य
पादहस्त्यादिभ्य’ इति नाऽसूत्रे । तथासति तस्यैव प्रतिपदेज-
त्वात्पद्मावः स्यामाऽस्येति तात्पर्यम् ।

युध्मदस्मत्-यूयं वयम् । अँति-
यूयम् । अँतिवयम् ॥ अस्थ्यादि-अस्थ्या
दधा सक्धा । परमास्थ्या परमदधा परम-
सक्धा ॥ अनडुहो नुम्-अनङ्गान् परमा-
नङ्गान् ॥

॥ * ॥ दुर्पथिमथिपुङ्गोसखिचतुरनडु-
त्रिग्रहणम् ॥ ॥

दुर्पथिमथिपुङ्गोसखिचतुरनडुत्रिग्रहणं
प्रयोजनम् ॥ द्यौः । सुधीः । पन्थाः सुपन्थाः ।
मेन्थाः सुमेन्थाः परममेन्थाः । पुमान् परम-
पुमान् । गौः सुगौः । [परमेगौः] । सखा
सखायौ सखायः । सुसखा सुसखायौ
सुसखायः । परमसखा परमसखायौ परम-
सखायः । चत्वारः परमचत्वारः ।

अमङ्गाहः परमानङ्गाहः । त्रयाणां परम-
त्रयाणाम् ।

(प्र०) परमपञ्चा इति कवित्याठः स त्वयुक्तः,
समासात्तन्निधानात् । 'न पूजना'दित्यत्र 'पूजयां
स्वतिग्रहण'मिति वचनाभासित निषेधः । तस्मात्सुपण्या
इति पाठः । 'परमगौ'रित्यपपाठः, 'गौरतद्धितलुकी'
ति टजिबधानात् । तस्मात्सुगौरिति पाठः । 'परम-
सखाया'मिति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टच्चा भाव्यम् ।
अनङ्गुच्छन्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः । 'अनङ्गुहो नु'मि-
त्यत एव वचनादादित्यधिकांशमामोः कृतयोर्नुम्वि-
धानानुम्विधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधे-
राक्षेपात् । अन्ये त्वाङ्गुः-असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव-
नुम् क्रियते तत्रैवाऽमामो तदन्तस्य स्याताम् । परमा-
नङ्गाह इत्यत्र त्वाग्र स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः ।
पूर्वत्राऽपि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः । अन्यथा अमामोरेव
तदन्तविधिः स्यात्तु नुम्विधौ ॥

(उ०) इह-नुपणीति प्रबोधनवार्तिके । इत्यत
एवेति । पञ्चमदिति वाचिकस्यादित्यर्थः । आदित्य-
धिकारादिति । आच्छादितः । अन्वया नुम् नापकः
स्यात्, अन्व नुमो नापकः स्वादिति भावः । अन्वयाऽ-
मामोरेवेति । चतुःसाहचर्यादिति भावः ॥

॥३॥ त्वदादिविधिमस्त्रादस्त्रीग्रहणं च ॥३॥

त्यदादिविधिमस्त्रादस्त्रीग्रहणं च प्रयो-
जनम् ॥ सः । अतिसः । मस्त्रका मस्त्रिका ।
निर्मस्त्रका निर्मस्त्रिका । बहुमस्त्रका बहु-
मस्त्रिका । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । स्त्रियौ
स्त्रियः । राजस्त्रियौ राजस्त्रियः ॥

(प्र०) अतिस इति । होमनः स इत्यर्थः ।
उपसर्जने तु तच्छब्दार्थेऽतितदिति भवति । बहु-
मस्त्रिकेति । नन्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यं भवति ॥

[प्रयोजनवाचिकम्]

॥३॥ वर्णग्रहणं च सर्वत्र ॥३॥

वर्णग्रहणं च सर्वत्र प्रयोजनम् ॥ क
सर्वत्र ? ॥ अङ्गाधिकारे चाऽन्यत्र च ।
अन्यत्रोदाहृतम् ॥ अङ्गाधिकारे-अतो

दीर्घो यञि 'सुपि च' । इहैव स्यात्-
आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) वर्णग्रहणं चेति । यदेवमुगिहर्णग्रहण-
वर्गमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम् । उच्यते-प्रत्ययविधौ
तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधा-
शङ्कानिवारणार्थम् ॥

(उ०) अन्यत्रचेति । आभ्यादङ्गाधिकारादन्वय-
विधानेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तविधिरिति मत्वा नोदयति-
यद्येवमिति । अन्यत्रेत्यनेन भाष्येणोदाहरणयोर्निषेधा-
ऽभावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवं च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे
स प्रतिषेध एव स्वादतस्तत्र वर्णग्रहणमिति परिहरति-
उच्यत इति ॥

॥ * ॥ प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्याः ॥ * ॥

प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्याः प्रयोजनम् ॥
यञिञोः फगभवति । गार्ग्यायणः । वात्स्या-
यनः । परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः ।
[वाक्षीयणः । परमवाक्षीयणः] ॥

अपञ्चम्या इति किमर्थम् ? ॥ उपसर्जीनां
परिपत्तीनां ॥

(प्र०) प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चम्या इति । 'प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात्स विहित'इति सिद्धे तदन्तविधाव-
पञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम् । यत्र पञ्चम्यन्ता-
त्परः प्रत्ययः कार्यन्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्त-
विधिर्मा भूत् । यथा-रदाभ्यामित्यत्र । अत्र हि
तदन्तविधौ रेफदकारभ्यामुत्तरो वो निष्ठान्तस्तस्य
यस्तकारस्तस्य नत्वं स्यात् । न च 'संज्ञाविधौ प्रत्यय-
ग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः । यत्र
हि संज्ञाविधानं तत्रार्थं निषेधः । इह तु निष्ठानुवादेन
नत्वविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं
फलम् ? उच्यते-यदि संज्ञाविधौ प्रत्यय-ग्रहणे तदन्त-
स्य संज्ञा स्वात्प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति
प्रत्ययान्तान्तं गृह्यते, तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधि-
निषेधो 'रदाभ्या'मित्यत्र च । 'अपञ्चम्या'इत्यस्य नाय-
मर्थः-यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्त-
विधिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यासमाने 'भित्तश्च
तत्प्रत्यया'दित्यत्र तत्प्रत्ययादेवापि विधीयमाने तस्यैवा-

ज्ञसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति ।
परमगार्ग्यायण इति । तत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहर-
णम् । गार्ग्यशब्दाद्यन्तात्कविधानात् । न त्वत्र
परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययः तस्य यन्तत्वाऽभावात् । तस्माच्च
एकं विधायमाने 'परमगार्ग्यायण' इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः ।
तस्मादेतद्व्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्य-
स्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो
लेख्यग्रहणेन ज्ञापितः । तत्र 'रदाभ्या'मित्यत्र निष्ठायाः
प्राधान्येनाऽऽश्रयणात्तदन्तविध्यभावः । 'स्यतासी लुल्लोटो'
रित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाऽल्लु-
टोर्वा प्राधान्येनाऽऽश्रयणात्तदन्तविध्यभावः ॥

(७०) सिद्धे तदन्तविधाविति । उक्तचनेन
वाचनिक इत्यर्थः । वचु प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतिप्रत्ययवयवक-
समुदायस्य विशेष्यत्वेति सूत्रसिद्धः एव स इति । तत्र । तादृ-
शार्थस्य नियताक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा आशब्देऽन्वये मानाऽभा-
वात् । किं च 'बनो रचे'त्यादौ समासप्रत्ययविधावित्यने-
नाऽस्यापि निषेधापत्तिर्मम तु सौत्रस्यैव स निषेध इति न
दोषः । पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययो यत्र कर्मान्तरविधानाया-
नृषते तद्विग्रहस्थले प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनमिति
वार्तिकस्तदाह-यन्त्रेत्यादि । परिगृह्यते-अनृषते ॥
स्यादिति । इपत्तीर्णत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वपदस्य
च तत्सादित्यर्थः । न च संज्ञाविधाविति । संज्ञया
विधावित्यर्थं इत्यभिमानः । यन्नृहति । संज्ञया विधौ
स निषेधो ननु संज्ञया विधौ । तर्हीति । प्रदेष्टुं तदन्त-
ग्रहणं यदि तर्हीत्यर्थः । पुनस्तदन्तेति । वादिभिरुत्तर-
पदस्य विशेषणादिति भावः । तस्मादिति । 'संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे' इति 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या' इति वचना-
न्यामिति भावः । वाच्यमर्थ इति । प्रत्यासत्त्या चास्या-
र्थस्य प्रसक्तिः । पञ्चम्यन्तादिति । पञ्चम्यन्तनिर्दिष्ट-
प्रत्ययादित्यर्थः । समासप्रत्ययविधाविति तु सौत्रस्य
निषेध इति न तेनाऽस्य गतायतेति भावः । तदप्रत्ययादेव-
विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । यवोर्द्विविकारादौ भूकालञ्जि
बुध एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यर्थः । भाष्ये-अभिजोः
कमिति । यद्यपि कृष्णाप्रातिपदिकादित्यधिकारादप-
ञ्चम्या इति निषेधस्तत्र प्राप्तोति तथापि न तदधिकरणं
विशेषणम्, किन्तु वक्तिवोरिति पञ्चम्यर्थे पक्षीसत्त्वात् तस्य
समानाधिकरणं विशेष्यमिति अपञ्चम्या इत्यस्याऽविशेषोऽव-
मिति भावः । तस्मादिति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
विहित' इति निबन्धोऽप्यापि तदन्तविधावपेक्ष एव । यत-
सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तत्रानृषते उक्तनियमबोधनात् ।

१ 'तदन्तस्य' । २ इदं वार्तिकमेव कञ्चित् ।

अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् एकं 'परमगार्ग्यायण' इति
स्यादिति न्यायव्युत्पादनार्थमित्यर्थः । नन्वेतद्वीत्या परम-
गार्ग्यसौ गार्ग्यायण इति भाष्योदाहरणार्थः । नहोदृष्टोऽर्थे
परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसंभावनाऽपीति कथमेतन्त्याय-
प्रदर्शनमनेन भाष्येणेति चेन्न । परमगार्ग्यैकदेशगार्ग्य-
शब्दादेव प्रत्ययः, परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्याया-
दित्यदोषात् । विशिष्टेनैकाशीभावेऽवयवेनापि तस्य सस्व-
मस्त्येव । निष्कृत्यैकाशीभाव एव दृष्टो निमित्तमित्यत्र न
मानम् । अत एवाऽनुपसर्जनादिति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैक-
देशात्कारीशब्दादप्युपपत्तिः शङ्कता भाष्ये । अस्य कैयट-
स्यान्यत्रैव तात्पर्यम् । एतन्म्यावेत्यस्यापि 'यस्माद्विहित'
इत्यादिन्यायेन समस्तैकदेशात्म्यस्य इत्येतन्म्यावेत्यर्थः । न
चैवं 'तुवि च' 'रोः सुपी'त्यादौ सुबन्ते इत्यर्थोपपत्तिः, नहि
तत्र पञ्चम्यन्तात्पर्यत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति भाष्यम् ।
तस्मिन्निति परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मा-
दित्यवधिसत्ताङ्गत्वेनोपपत्तिताङ्गदेरेभावमित्येनान्ययेन पञ्च-
म्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तेरित्याहुः । ननु येन
नाप्राप्तिन्यायेनाऽयं निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरेवेति वक्तु-
म्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधिः स्यादेवेत्यत
आह-उत्तरपदेति । अन्यथा 'बृहदस्य ह्रस्वोऽपि' इत्यादिना-
ऽग्रहणेनैव सिद्धे लेख्यग्रहणं व्यर्थं स्यात् । लेख्यग्रहण-
मेव तत्र गृह्यते । वचनस्य वचनविधानात्तत्राग्रहणेमेवेति
भावः । अथमपि निषेधो विशेषणविशेष्यमाद्यव्यत्याससुचक
एवेत्याह-तत्रेति । प्राधान्येनेति । शब्दरूपापेक्षेत्यर्थः ।
धातोरिति । इदं स्यातासिर्वेशेणमिति चिन्त्यभिप्रायः ।
'सुपि च'ेत्यादयस्मदुत्तरीत्येनाऽप्रापि समाधानं बोध्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ अलैवानर्थकेन [हन्ग्रहणे स्त्रीहन्ग्रह-
णम्, उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं, स्त्रीग्रहणे

शस्त्रीग्रहणं संग्रहणे पायसंग्रहणम्] ॥*॥

अलैवानर्थकेन, नान्येनानर्थकेनेति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? । 'हन्ग्रहणे
स्त्रीहन्ग्रहणं' । [हन्ग्रहणे स्त्रीहन्ग्रहणं] मा भूत् ।
'उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम्' । [उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं-
माभूत्] । 'स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम्' । [स्त्री-
ग्रहणे शस्त्रीग्रहणं माभूत्] । ['संग्रह' पाय-
संग्रहणं] संग्रहणे पायसङ्करोतीति मा भूत् ॥

(प्र०) अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ-
क्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितम् । वर्ण-

३ उक्तं स्यात् । ४ 'सङ्करोतीति' । ५ 'पायसङ्कृष्टं' मा भूत् ।

रूपतया अस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्परात्मप्राप्तये
तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्व-
र्णसमुदायग्रहणेऽप्यनर्थकस्य ग्रहणं प्राप्तमेनेन नियमेन
निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्विषयते ।
नियमविधानसामर्थ्याद्वा । इन्द्रग्रहण इति । तेन
ग्रीहानाविति दीर्घो भवति । उद्ग्रहण इति । उदःस्था-
स्तम्मोरित्यत्रा तेन गर्मुत्थास्यतीति पूर्वसर्वाणांऽभावः ।
क्षत्रीग्रहणमिति । तेन शक्याविति 'क्षिया' इतीयङ्
न भवति । पायसङ्करोतीति । तेन पायसंकरोतीति
'संपर्युषेभ्य' इति सुप् भवति । तत्र हन्ग्रहणे क्षीग्र-
हणे चाऽङ्गस्य विशेष्यत्वात्स्यासद्वन्तविधिः । उदः स्थे-
त्यत्र तोरित्यधिकारात्तन्मोर्नस्त्योच्छब्देन विशेषणात्
स्यात्तदन्तविधिः । प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति, उद
एव तवर्गेण विशेष्यत्वात्तोरीत्यस्य वा निवृत्तत्वात् ।
सङ्ग्रहणे पदप्रकरणत्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते ।
पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः ।
पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता संभवतीति
सुट् स्यात् ॥

(४०) नन्वाऽनर्थकेनेत्युक्तम्, अर्थवत्परिभाषाविरोधा-
दत आह-अर्थवदिति । स्थितमिति । 'स्वं रूपमित्य
त्रेति शेषः । कुतो हेतोरित्यत आह-वर्णरूपतया तस्ये-
ति । 'वर्णरूपतया यस्येति पाठे 'नार्थवत्त्वरूप'मित्यतः
प्राक् 'तस्य हीति शेषो बोध्यः । अर्थवत्तुति । तत्त्वसमा-
नाधिकरणं रूपमित्यर्थः । 'वर्णसमुदायग्रहणं प्राप्तमिति
पाठेऽनर्थके'त्यादिः । 'तदपि प्राप्तमिति शेषः । गुणत्वा-
दिति । तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः । वर्णसमुदायेन
चेत्तदन्तविधिरस्तदर्थवत्तैवेति फलितम् । अन्येत्वङ्गाधिकारे
तदन्तविधेरितिप्रसङ्गस्य निवारणार्थेदम् । वर्णग्रहणं ज्ञेय-
त्वाख्यानवाचित्वे शपकसिद्धजातिग्रहणे न मानम् । एवम-
लैवेत्यत्रापि । 'पकत्वसङ्ख्या गुणत्वादित्यपि चिन्त्यम् ।
जातिपरत्वे तद्वत्सङ्ख्याया एव तदुत्तरविमर्कित्वाच्यत्वेन
तद्विषयत्वाऽपि दोषाऽनुद्वारादित्याहुः । दीर्घो भवतीति ।
इन्द्रादिति नियमेनाऽनिवृत्तत्वादिति भावः । अर्थवत्परि-
भाषासिद्धानुवाचोऽयम् । संपर्युषेभ्य इति वृत्तिपाठ-
मनुस्येदम् । तस्योच्छब्देनेति । 'वा पदान्तस्येत्यतः
पदग्रहणमनुवर्त्यं तस्योता विशेषणादुदन्तस्य पदस्येत्यर्थं
उचितः । नन्वव्यभिचारोत्तवर्गेणो दोषो विशेषणं व्यर्थमत
आह-वाचिष्पत्तत्वादिति । पदग्रहणमपि फलाऽभावाच्चि-
त्तम् । विशेषणं ज्ञेयपि बोध्यम् । पदप्रकरणार्-एङ्

पदान्तादतीत्यतः । नन्वत्र करोतिर्न भूषणार्थोऽत आह-
भूषणेति । 'पायसं भूषयतीत्यर्थसंभवादिति भावः ।

[वाचित्वनैयर्थ्यशङ्काभाष्यम्]

किमर्थमिदमुच्यते, न 'पदाङ्गाधिकारे
तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् ? ।

(प्र०) किमर्थमिति । 'अलैवानर्थकेने'त्येतदा-
क्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य ग्रीहानावित्वादिसंयो-
जनम् । तच्चाऽन्यथा सिध्यति । अङ्गाधिकारे इन्द्रग्रहणं
क्षीग्रहणं चाऽस्ति । 'एङ् पदान्तादतीति पदाधिकारे
संग्रहणम्, 'वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदः
स्थास्तम्मोरिति पूर्वसर्वाणः पदाधिकारे विधीयते ।
'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि ग्रही-
ष्यते, उत्तरपदाधिकारोऽपि । ततश्च ग्रीहानावित्यादिषु
दोषो न भविष्यति । न हि ग्रीहानावित्यत्र हनित्यङ्गं,
नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः ॥

(४०) केवलपदाधिकारोऽपीति । कस्यचाऽऽसन्देहा-
योत्तरपदेत्येव वदेदिति भावः ।

[तत्सार्थक्यभाष्यम्]

न चेदं तन्नापि तदुत्तरपदम् ॥

(४०) भाष्ये-नापीति । समासचरभावयने तस्य
रुडत्वादिति भावः

[वाचित्वसम्बन्धलाघवदक्षिभाष्यम्]

तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्र०) तत्र वक्तव्यमिति । 'पदाङ्गाधिकार'
इत्येतदित्यर्थः । 'अलैवानर्थकेने'ति वचनेनाऽर्थवत्ता
तदन्तविधिसङ्गावादिति भावः ॥

(४०) नन्वेवं तदन्तविध्यभावे इन्द्रहणावित्यादिसिद्धिः ।
तदन्तविधौ तु ग्रीहानावित्यत्र दोषोऽत आह-अलैवेति ।

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि
सिद्धं भवति-परमातिमहान् । एतद्वि नैव
तन्नापि तदुत्तरपदम् ॥

(प्र०) तदन्तविधिरेवेति । प्राथमकल्पिकः सूत्रे-
णैव तदन्तविधिः । स एव त्वलैवानर्थकेनेति निय-

म्यते । परमातिमहानिति । परमत्वासावतिमहानिति समासः । तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति, नापि महच्छदोत्तरपदः अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति 'सान्तमहत्' इति दीर्घत्वं न स्यात् । अनेनैव न्यायेनो-
गिच्छक्षणे नुमागमोऽपि न स्यात् । तदन्तविधिना तु भवति ॥

(३०) ननु वार्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधिरेवेत्यस आह—**प्राथमेति** । सौत्रतदन्तविधिरेव उच्यते न तु वार्तिको-
क्तोत्तरपदस्येवंश इति इति नियम आवश्यक इति भावः ।
परमादिरिति । परमादिः समास उद्देशः, महच्छब्दो न भवतीति विधेयं बोध्यम् ।

[प्रयोजनवार्तिकम्]

॥*॥ **अनेनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन ॥*॥**

अनेनस्मन्ग्रहणान्यर्थता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । अन्-राश्वेत्यर्थ-
घता, सास्त्रेत्यनर्थकेन । अन् ॥ इन्-दण्डी-
त्यर्थवता, वाग्मीत्यनर्थकेन । इन् ॥ अस्-
सुपया इत्यर्थवता, सुलोता इत्यनर्थकेन ।
अस् ॥ मन्-सुशर्मा इत्यर्थवता, सुप्रथिमा
इत्यनर्थकेन । मन् ॥

(प्र०) सुलोता इति । 'अनागमकानां साग-
मका आदेशा' इत्याश्रयणादत्राऽस आनर्थक्यम् । अर्थ-
वतो ह्यागम इति न्यायाश्रयणे त्वर्थवानेवाऽसृशब्दः ॥

(३०) भाष्ये—**अजिति** । 'अलोपोऽनः', 'इहन्पृषेति,
'आवसन्तस्य', 'मन' इत्यादिषु वर्तमानानोत्पथः । अर्थवा
नेवासिति । इदं चिन्त्यम् । कृते आगमे तद्विशिष्टस्य
वाऽर्थवताया न्याय्यत्वादप्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तवाच ।

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ **यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥*॥**

अल्ग्रहणेणु यस्मिन्विधिस्तदादाविति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? । 'अधि इन्-
घातुध्रुवां योरियडुवडौ'—इदं स्यात् ।
अधिय अधूवी । अधियः ध्रुव इत्यत्र न स्यात् ॥

(प्र०) यस्मिन्विधिरिति । तदन्तविधयपवादस्त-
दादिविधिः । अत एव विशेषेणेन भवति न्यायेन ॥

(३०) नाप्येति । अत एवेको यणचीत्यादौ न दोषः ।
'यस्मिन्विधि'रिति वाचनिकमेव । यस्मिन्निति सप्तम्यन्तोप-

लक्षणम् । सप्तम्यन्तं यत्र विशेषणं तत्रेति यावत् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥१॥७२॥

[आक्षेपमाध्यम्]

वृद्धिग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(प्र०) वृद्धिर्यस्या । वृद्धिग्रहणमिति । असति
वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत् ।
यस्याचामादिभिन्नजातीयो हस्तद्वन्द्वमित्यजादि व्याव-
र्तितं स्यात् ॥

(३०) वृद्धिर्यस्या । ननु वृद्धिग्रहणाऽभावे सर्वत्र
वृद्धसंज्ञायां विशेषणान्तराणां वैयर्थ्यमेव स्यादिति कन्मात्रा-
क्षेपोऽनुपपन्न इति शङ्कते—**असतीति** । सङ्कोचे प्रमाणा-
ऽमावादच्छब्देन सर्वेष्वक्षु गृहीतेषु तदादिः समीपो हलैव
भवतीति परिहरति—**यस्येति** ।

[समाधानमाध्यम्]

'यस्याऽचामादिस्तद्वृद्ध'मितीयस्युच्य-
माने 'दासाः', 'राक्षिताः'—अत्रापि प्रसज्येता
वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्र०) दाता इति । असति वृद्धिग्रहणे नि-
र्धारणहेतोर्धर्मणानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो वि-
ज्ञायेत । 'दत्त'शब्दो 'रक्षित'शब्दश्चात्र क्रियाशब्दो
द्रष्टव्यः । नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा ।
'प्रत्येऽवृद्ध'मित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः पक्षे कव्या-
दयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात् ॥

(३०) नन्वचामिति निर्धारणे षष्ठी । निर्धारणं च
तुल्यजातीयस्येति यस्माद्विरचां मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने
दशादो नाऽतिप्रसक्तित आह—**असतीति** । समीपार्थ
इति । पूर्वसमीपार्थ इत्यर्थः । एवं च तन्निरूपितसंबन्धे
षष्ठी, न तु निर्धारण इति भावः । यस्याचामादिर्हलित्यर्थः
स्यादिति तात्पर्यम् । नामधेयस्य स्विति । 'ना नाम-
धेयस्येति वचनादिति भावः । भाष्ये—**अत्रापिति** । अण्-
प्रकृतावित्यर्थः । नन्वेवं हलादेः सर्वस्य वृद्धत्वे प्रत्येऽवृद्ध-
मिति सूत्रे कव्याद्विरचितेष्वोऽनर्थकोऽन आह—**प्रत्ये इति** ।

[आक्षेपमाध्यम्]

अथ 'यस्य'ग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

यस्येति व्यपदेशाय ।

(प्र०) यस्येति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति

क्षेपः । अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवसृज्येत । तदित्यस्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः ॥

(४०) तदित्यस्यानुपादान इति । तदित्यस्यानुपादाने इत्यर्थः । वृद्धेरेवेति । तथा च प्रदेशेषु त्यदादिविषये मुख्यो वृद्धसंज्ञोऽन्यत्र वृद्धवर्तिष्ठे लाक्षणिक इति वैकल्पप्रसङ्ग इति भावः ।

[आक्षेपमाध्यम्]

अथाऽऽग्रग्रहणं किमर्थम् ? ॥

[समाधानमाध्यम्]

‘वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्ध’मितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्-येतिकीयनीयाः औपगवीयाः । इह न स्यात्-गार्गीया वात्सीया इति । अग्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

(प्र०) गार्गीया इति । नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः, किं तर्हि इह । ‘मात्मादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात् ॥

(४०) ननु माकादीनामिति किन्नादादिसहचरिता यस्य वृद्धिस्तस्यापि संज्ञा स्यादत आह-माकादीति ।

[प्रश्नमाध्यम्]

अथाऽऽग्रग्रहणं किमर्थम् ? ॥

(४०) आधे-अथादीति । अत्रामिति बहुव्युपादान-सामर्थ्यादादिशब्दोऽप्याह-रिष्यत इति प्रश्नः ।

[समाधानमाध्यम्]

‘वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्ध’मितीयत्युच्यमाने-समासंनयने भवः सामासंनयनः-इत्यत्रापि प्रसज्येत ? । आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्र०) सामासंनयन इति । सति चेहादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्र एकः-ग्रहणस्य सामासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् । असति त्विहाऽऽदिशब्दे दृष्टिद्वारेतिवर्णान्त-लक्षणस्याऽचोऽभाव एकः-ग्रहणस्य प्रयोजनम् । ‘अत्र’मिति तु बहुल्यं संख्याविषयार्थं स्यात् ॥

(४०) वस्थावयविनोऽवयवानामात्रां मध्ये वृद्धिरप्यवयव इत्यध्याहारं विनैवार्थसंभवेऽप्याहारे मानाऽभाव इत्युत्तराद्ययः । तत्र प्रसङ्गादादिग्रहणसत्त्वाऽसत्त्वोपापन्नवत्त्वस्यैकग्रहणप्रयोजनं दर्शयति-सति चेति । असत्येकग्रहणे

पूर्वसहितेऽपि भाग्यकारे आदिबन्धात्सामासंनयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः । अत्र इति । परन्तु इत्यर्थः । तत्र हि भातोरित्यधिकार इति भावः । वृद्धोः स्वरे विशेषः । नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धेऽत्रामिति व्यर्थमत आह-अत्रामिति । तथा च राट्शब्दादेर्वृद्धत्वं नेति भावः । कृते त्वादिरग्रहणे यत्र वृद्धेरादित्वमेवाऽनपेक्षया नत्वनदित्वं, तस्यैव तेन ग्रहणान्न सामासंनयने दोषः । अत्रामिति बहुल्यमविवक्षितं, तेन माकीवादिसिद्धिः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥*॥ वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् ॥*॥

वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येत-
न्नोपपद्यते । नह्यत्रां संनिवेशोऽस्ति ॥

(प्र०) नह्यत्रामिति । सर्वस्य प्रतिपदिकस्या-
ज्ज्ञात्समुदायरूपत्वात् । अत्रामित्यनेन च केवलाना-
मचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणाव-
स्थानं संनिवेशः । स च केवलानामचां नास्ति ॥

(४०) ननु यत्र हलवर्तिता अत्र एव संनिविष्टास्त-
त्राऽस्य प्रवृत्तिरचिता न तु हलवर्तितेष्वस्तु इति मन्यमानः
शङ्कते आधे-वृद्धसंज्ञायामिति । नन्वस्त्येव मातृकापाठे
सन्निवेशोऽत आह-सर्वस्येति । वृद्धत्वप्रयुक्त्यर्थभावा
इत्यर्थः । वृद्धत्वनिवृत्त्यर्थस्य प्रतिपदिके सत्त्वादिति
भावः । अत्रामित्यनेन केवलानामिति । सर्वपदानां
सावधारणत्वेन प्रथमतस्तस्यैव प्रतीतेरिति भावः । अन्त-
संनिविष्टो यस्य समुदायस्यादिर्वृद्धिरित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् ॥

[आक्षेपवार्तिकमाध्यम्]

ननु चैवं विज्ञायते-अजेवादिस्त्वादेरिति ॥

(प्र०) ननु चैवमिति । अजसंनिवेशास्या-
ऽसंभवादचां मध्येऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति
विज्ञास्यत इत्यर्थः ॥

(४०) ननु प्रथमान्ताऽप्यथाऽभावोऽजेवादिरित्युक्तमत
आह-अजिति । निर्धारणश्चात्रयणान्तिर्धारणस्य समान-
जार्ताविषयत्वाच्च तद्भावा इति भावः । अज्ज्ञात्समुदायेऽ-
प्यजपेक्ष एवादिव्यङ्ग्यते इति भाव्यास्यार्थः ॥

[आपेक्षत्वापकमाध्यम्]

नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत-औप-
गवीयाः । इह न स्यात्-गार्गीया इति ॥

(प्र०) नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था

निर्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अङ्गूपा या वृद्धि-
रित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । आकारो ह्यनजेव सन्
केवलमध्कार्याणि ग्रहणकक्षेत्रेण रुभते । तत्तद्व्याच-
ख्यान इत्यत्र न स्यात् । गाम्यं इत्यत्र चाकारस्या-
मप्यत्वात्समुदायाऽनादित्वाच्च न स्यात् ॥

(७०) वृद्धिर्विशेषणार्थेति । तस्याः प्रधानत्वादचा-
मिति तस्या एव विशेषणं स्यादित्यर्थः । यदीयादिवृद्धिरुभ-
ध्यवर्तिनीत्यर्थः । निर्धारमाणनिर्धारणावधयोः सजातीयत्वाच्च
वृद्धेरप्यवकाशः । तत्र वृद्धेरप्यवस्थानिचाराद्विशेषणसाम-
र्थ्येन आक्षरसमाप्ताधिकारूपकक्षणेवृद्धिपरिमह इति भावः ।
आकारस्य भिन्नसिद्धिप्रसङ्ग इति । वृद्धसंज्ञानिमित्तत्वं
निवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थः । तत्राऽसाधारणं प्रत्युदाहरण-
माह-तत्तद्वति । माध्योक्तस्य साधारणत्वं ध्वनयन्माह-
समुदायेति । यस्येत्याप्यपेक्षया षष्ठीति भावः ॥

[आक्षेपनिरासमाप्यम्]

एकान्तादित्वं तर्हि विहायते ॥

[आक्षेपस्थापकवार्तिकम्]

॥*॥ एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः ॥*॥

[एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः] ॥
इहापि प्रसज्येत-समासजनयने भवः
सामासजनयन इति ॥

(प्र०) एकान्तादित्वेवेति । एकान्ता अवयवा
अचः प्रातिपदिकस्य, तेषामचाम् आदिर्बुद्धिर्यस्य तद्वृद्ध-
मित्यर्थः ॥ सर्वप्रसङ्ग इति । नञ्चत्र विशेष उप-
दीयते-सर्वेषामचामादिर्बुद्धिरिति । ततश्च मध्येऽपि
वर्तमान आकारोऽन्याजपेक्षया सर्वेषामचामादिरिति
समासजनयने संज्ञाप्रसङ्गः । आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्त्यर्थं
स्यात्-लट्टेति ॥

(७०) एवं यस्येत्यानुपजनितव्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्या
ऽचामिति निर्धारणपठया दोषोऽभिहितः, अनुपजनित-
व्यतिरेके यस्येति पठयामपि तं वक्तुं माध्वे-एकान्तादित्वमि-
त्युक्तम् । तस्मान्माह-एकान्ता इति । यस्य प्रातिपदिकस्येति
सम्यक् । एवं च यस्मात्प्रातिपदिकवयवभूताऽचामादिर्बुद्धिस्त-
त्प्रातिपदिकं वृद्धमिति सूत्रार्थः ॥ नन्वादिसम्बन्धोपादानादेव
सर्वेषामचामिति लप्स्यवेऽत आह-आदिग्रहणमिति ॥

[समासजनवार्तिकम्]

॥*॥ सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् ॥*॥

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अजाकृति-
र्देशात्' । अजाकृतिनिर्दिश्यते ॥

(प्र०) सिद्धमिति । उभयरूपत्वेऽपि प्रातिप-
दिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमाना-
ऽपि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः-यस्य शब्दस्य
सकलजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति । यथा पञ्चौ
'ब्राह्मणानामादिमानये'त्युक्ते सतोऽपि ब्रह्मादीनादित्य
ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते ॥

(७०) उभयरूपत्वेऽपीति । अण्वक्षररूपत्वेऽपीत्यर्थः ।
यस्येति नाचां विशेषणम्, तेषामन्यविशेषणत्वात् । नाप्या-
देः, व्यवहितत्वात् । किन्तु वृद्धेः । अचामिति चादेर्विशेषणं,
संनिधानात् । न वृद्धेः, व्यवहितत्वात् । एवं च यस्य
वृद्धिरचामादिरित्युक्ते लभ्यस्याऽप्यपेक्षादित्ववत्योपपत्तये मध्ये
वर्तमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते इति भावः । सकलाविति ।
सङ्कोचे मानाऽभावादिति भावः । सतोऽपीति । आदौ
मध्ये वेति शेषः ॥

[आक्षेपमाप्यम्]

एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ॥

[आक्षेपवार्तिकानि]

॥*॥ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र ॥*॥

व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवद्भावो घक्तव्यः ।
['यथान्यत्र'] । यथाऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्यावि-
द्यमानवद्भावो भवति ॥ कान्यत्र ? ॥ स्वरे ॥

(प्र०) व्यञ्जनस्येति । अचामिति । वचना-
द्विष्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः ।
यथाऽन्यत्रेति । यथा स्वरविधाययोग्यत्वाद्यञजनम-
विद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः । 'ह्रस्वजु-
ह्व्या'मिति स्वरविधौ नुङ्ग्रहणाद्विज्ञाद्यञजनं व्यवधा-
यकमेवेत्युदधित्वानिति मनुष उदात्तत्वं न प्रवर्तते ॥

(७०) अचामितीति । केनलाऽचसंनिवेशाऽसंभवादिति
भावः । स्वरविधायमिति । स्वरे विशेष इत्यर्थः । अयोग्य-
त्वादिति । स्वराणामन्यमेत्वादिति भावः । अत एव
'यतोऽनाव' इति 'अनाव' इति प्रतिषेधः सार्थकः । नुङ्ग्र-
हणादिति । ह्रस्वप्रतिषिद्धिपक्षमेवाऽनाव इति शापकमिति
भावः । अन्यथा नुदोऽविद्यमानवत्त्वादक्षणादित्यादौ ह्रस्वा-

दित्वेव मनुष्य उदात्तत्वं सिद्धमिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति
तत्पर्यम् ॥

॥*॥ वा नामधेयस्य ॥*॥

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥
देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । यक्षदत्तीयाः ।
याज्ञदत्ताः ॥

(प्र०) वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते ॥

(उ०) पौरुषेयमिति । आपुनिकमित्यर्थः । गृह्यते
इति । अत्र वार्तिके इत्यादिः । अत एवेकप्राचा देवो इति
चरितार्थम्, इदमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
भटीय इति तु गहादित्वात्साधु । 'वाट' इति त्वसाधु । अत
एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भावः ॥

[आक्षेपवार्तिकम्]

॥ ॥ गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ ॥

गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥
कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः ।
घृतरौढीयाः ॥

(प्र०) कम्बलचारायणीया इति । कम्बल-
प्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । ओदनपाणिनी-
या इति । पाणिनोऽपत्यमित्यण् । 'गाथिविदधी'ति
प्रकृतिभावाद्दिलोपोऽभावः । पाणिनस्यापत्यं युवेतान्,
तस्य च्छात्रा इति विवक्षिते यूनि लुगितीञो लुक्, तेन-
इमथेत्याज्ज भवतीति च्छो भवति ॥

(उ०) [युवेतीमिति] प्रकृते च गोत्रशब्देनाऽपत्य
मात्रम्, अपत्याधिकारादन्वत्वादिति भावः । नन्वोदनपाणिनीया
इत्यत्र वृद्धत्वे च्छोऽसमस्तवदतिदेशे इत्यन्तत्वादित्यस्येति
भेदः स्यादत आह-तेनेत्यस्येति । येन यूनि विहितो न
गोत्रे तेनेत्यर्थः । इत्यस्येत्यत्र गोत्र इति वर्तते । पारिभाषिकं
च तत्र गोत्रं गृह्यते इति भावः । यत्तु तेन लुकेति । तत्र ।
प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारसत्वात्] ॥

[वार्तिक्यासान्तरम्]

॥ ॥ गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत् ॥ ॥

गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्प्रत्ययो भव-
तीति वक्तव्यम् ॥ एतान्येवोदाहरणानि ॥

(उ०) भाष्ये-गोत्रान्तादिति । गोत्रप्रत्ययान्तोत्तर-
पदादित्यर्थः । चारायणो गोत्रान्तो यथाऽसमासे वृद्धत्वाच्छ
लभते तथा समासे वृद्धत्वाऽभावेऽप्यित्यर्थः । वेत्यनेन वृद्धसंज्ञा

१ कचित्र । २ अयं पाठोऽग्रे उक्तं भवतीत्यतोऽग्रे एव सर्वत्रोप-

वा कर्तव्या इदमुपसङ्गयानं वेत्युक्तं भवति ॥

[प्रश्नभाष्यम्]

किमविशेषेण ? ।

[समाधानभाष्यम्]

नेत्याह ।

[शेषवार्तिकम्]

॥*॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥*॥

जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा ॥
जिह्वाकाताः । हारितकाताः ।

(उ०) भाष्ये-जिह्वाकात्यादिष्वर्जनं वृद्धसंज्ञापक्षेऽपि
द्रष्टव्यम् ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

'गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तव'दित्येव ज्यायः ।
इदमपि सिद्धं भवति-पिङ्गलकाण्यस्य
पैङ्गलकाण्वाः ॥ [एतानि वृद्धिसंज्ञानि स्युः] ।
[वृद्धिर्यस्याचामादिः] ॥

(प्र०) पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वादिभ्यो गोत्र
इत्यण् । वृद्धसंज्ञायां तु छः स्यात् ॥

(उ०) अणिति । स च नेत्रलेभ्यः काण्व्यादिभ्यश्छ-
स्थापवादः । वृद्धसंज्ञापक्षे तु समुदायस्य कण्वादिषु पाठाऽ-
भावात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधिमतिषेधाच्च न तदप्राप्ति-
रिति भावः ॥

त्यदादीनि च ॥ १ । १ । ७३ ॥

[आक्षेपभाष्यम्]

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ? ॥

(उ०) त्यदादीनि च । भाष्ये-अनुवर्तते इति ।
पूर्वसूत्रात्परतो गच्छति नवेति विचारः ॥

किं चातः ? ॥

[दूषणभाष्यम्]

यद्यनुवर्तते, इह च प्रसज्येत-त्वपुत्रस्य
च्छात्रास्त्वात्पुत्राः मात्पुत्राः । इह च न
स्यात्-त्वदीयो मदीय इति ॥

(प्र०) त्यदादीनि च । स्वात्पुत्रा इति । आदि-
ग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं
लभ्यतेऽप्यापि योग्यत्वादत्र स्थापितोऽस्माभिः । ३ 'काण्वस्य'

स्यादिति भावः । अचौमित्यस्य तत्सारायैवानुवृत्तिः स्यात् । तत्संबन्धस्येहाऽऽद्योक्तत्वात् । निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति, अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् ॥

(३०) ननु पूर्वजनानां गणवर्धमानेन कथं त्वदादित्वमत्र आह—आदीति । सामर्थ्याद्भूतपूर्वगतिराभिव्यक्त इति भावः । अत्राभिव्यक्तत्वं सिद्धमिति । इहादिग्रहणसम्बन्ध एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः । व्यपदेशिवद्भावेन केवलेपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमनुक्तमत आह—व्यपदेशिवदिति । स निषेधः प्रत्ययविधौ तन्मात्रयोगिसंज्ञाविधौ चेति भावः । तदनाभिलेखेदम् ॥

[दूषणभाष्यम्]

अथ निवृत्तम्, 'एङ् प्राचां देशे' । यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

[अभ्युपगमभाष्यम्]

एवं तर्हानुवर्तते ॥

[प्रथमभाष्यम्]

कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति ? ॥

[समाधानभाष्यम्]

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते—'वृद्धिर्यस्याचाविस्तद्वृद्धम्' । 'त्यदादीनि च' । वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । 'वृद्धिर्यस्याचामाविस्तद्वृद्धम्' ॥ 'एङ् प्राचां देशे' । यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते, वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा—कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते । स यदा निष्कान्तैकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥ [त्यदादीनिच] ॥

(प्र०) संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् । संबन्धमनुरोत्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथ वा संबन्धत इति संबन्धम् । कर्मणि घञ्पुंसकेऽपि नाद्यकाऽभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंबन्धमादिग्रहणमिहानुवर्तते इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संबन्धः । तद्यथेति । एतद्दर्शयति—स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्र एव योस्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबन्धते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह त्वयोम्यत्वासंबन्धानुपपत्तिः । तुल्यजातीयस्य निर्धारणात् । त्यदादीनां

चाञ्चूपत्वाऽभावाद्यस्याचामादयस्त्यदादय इति तत्संबन्धाऽभावात् ॥

(३०) ननु नपुंसके भावे कुरुडौ घञ्बन्धवादी । स्वधिकारात्परतो वासरूपविशिष्ट नेति सम्बन्धमिति नपुंसकप्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह—द्वितीयान्तमिति । नपुंसकेपीति । 'घञ्बन्धः पुंतीति भावध्विष्यकं, क्वचित्कं वेति भावः । चेतनावतस्यागोपादाने संभवतः, यस्यादिरित्यस्य तु कथं ते स्यातामत आह—एतदिति । योस्यत्वादादिरित्यस्यैकित्येकवचनान्तेन सम्बन्ध इति शेषः । तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणम् । त्यदादीनीत्यनेनादिरित्यस्य भिन्नविभक्तिकत्वात्तत्वेति बोध्यम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥१॥७४॥

[आक्षेपवातिकम्]

॥*॥ एङ् प्राचां देशे शैविकेषु ॥*॥

एङ् प्राचां देशे शैविकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुंरिकी सैपुंरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति । [एङ् प्राचां देशे] ॥

इति श्रीमद्भागवतपञ्चमस्कन्धविरचिते व्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादार्थाय समाप्तः ॥

(प्र०) एङ् प्राचाम् । कुणिना प्राग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषार्थं चेति व्याख्यातम् । तेन क्रोडो नामोदस्मामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणवभवति । अन्येन तु प्राग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातम् । तेन देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो देवदत्त इत्यवृद्धत्वाद्गुणितो न भवतः । भाष्यकारस्तु कुणिर्यस्याचामादिग्रहणं चैव वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठग्नितो भवतः । शैविकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाऽभावः । क्रोडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात्काद्यादित्वाद्बुद्धलक्षणो ठग्नितो भवतः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैवटकृते महाभाष्यप्रदीपे

प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥

पादार्थाय प्रथमः समाप्तः ॥

(उ०) एकप्राचाम् । कुणिनेति । विधेयसंबन्धकाया
प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशायम् । अन्यथा प्राग्देश इत्येव बद्धे
दितिभावः । लक्ष्याऽवैषम्याय च व्यवस्थितविभाजनयणम् ।
तत्फलमाह-तेनेति । अन्ये स्थिति । भूतान्वये संभवत्य-
न्येनाऽन्वयोऽनुचित इति तद्भावाः । वाहीकश्च देशविशेषः ।
तत्र स ग्रामः प्राग्देशवर्तिर्भूतः । वाहीकदेशक्षोभयसंबद्धः
प्राग्देशवर्तिर्भूतो वा । अत एवाऽऽव्ययास्थितिं सूत्रे शाकल
नाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता ।
एतेनोभयवर्तिभूता वाहीका इत्यणस्तम् । वाहीकग्रामा-
विति । आये अस्याऽप्राग्देशीयाविति शेषः पूर्णीय इति
बोध्यम् । अन्यथा कुणिमताश्रयेऽस्य प्रमाणता नोपपद्येत ।
उज्जिठाविति । वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र बृहदित्यनुवृत्तिः ।
प्रागुद्दिभागस्तु 'शरावत्यास्तु बोऽवधेः । देशः
प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः' इत्यमरेण
दर्शितः । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखोत्त्येके । देशा-
नीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमोष्णिगामिनी सेत्यन्ये । उभयथापि
प्रागुदन्तरूपेण विवादः । वाहीकलक्षणं च- 'पञ्चामां
सिन्धुवहानामन्तरं ये समाभिताः । वाहीका

नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥' इति कर्ज-
पर्वणि । एवं च धर्मवर्तिर्भूतत्वाद्वाहीकत्वम् । शतद्विपाशो-
रावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः सिन्धुः वरुणः ।
तन्मध्यदेशो वाहीक इति तज्ज्ञाख्यातारः । कुणिमताश्रयेण
शौचिकेचित्यस्य वैषम्यम् । व्यवस्थिताविभाषयैव सिद्धेः । अतो-
न्यमताश्रयेणैव भाष्यम् । भाष्यग्रामाण्याच्चेताववाहीकग्रामा-
वपीत्यन्ये । भाष्योक्तम्यवस्थितविभाषातिरिक्तं न व्यव-
स्थिता इत्यस्याऽयस्य दौष्टिकेस्थितिं शापकमित्यपरे ।
अपत्येत्यादि । उदीचां बृहदिति नित्यं बृहदेति चेति
सर्वेष्टसिद्धिः ॥ [एक प्राचां देशे] ॥

हरिदीक्षितयोदाहृतसेवनाऽवास्तुक्षिना ।

भट्टनागोक्तविदुषा कृतोऽयं सङ्ग्रहो मुदा ॥ १ ॥

इति श्रीशिवभट्टहृतसतीगर्भजवागोजीमट्टकृते भाष्य-
प्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे नवममाहिकम् ॥
पादश्च प्रथमः समाप्तः ॥

१ इयं नदी सम्प्रति ताप्तीनाम्ना प्रसिद्धा वर्तते ।

२ कचित्र ।

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रे अधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो, नान्यस्य कस्य चित् ॥१॥ (मनुः)

इति पण्डितप्रकाण्ड-धृतराजवाचस्पति-मरुमण्डलमार्त्तण्ड-तर्करज-पण्डितवर श्रीश्रीहिरामशास्त्रिणां
पौत्रस्य, न्यायचर्चार्थ-श्रीशिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रस्य, न्याय-व्याकरण-दर्शनाद्याचार्यस्य
श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणः कृतै महाभाष्यादि-त्रिवलिव्याख्यानभूताया-
मभिनवराजलक्ष्म्यां नवाहिकम् ।

* हरि ॐ तत्सत् *

जन्माष्टमी १९९६

नवाहिकं समाप्तम् ।

श्री शब्दकौस्तुभे पञ्चममाहिकम्

ईदृदेहिबचनं प्रगुह्यम् ॥ ईदृदेहन्तं दिवचनं
प्रगुह्यसंज्ञं स्यात् । इतो एतो, विष्णु इमौ, यज्ञे अम् । तपर-
करणमसन्देहायमिति वृत्तिकारः । अन्यथा हि वणादेशो
कृते हस्त्वस्यायं निर्देश इत्यपि सम्भाव्येत । ततश्चाऽकुर्व-
णानेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । भाष्ये तु 'व्यक्तिः
पदादौ, भेदकाश्च गुणा' इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां
दीर्घाणां संग्रहाय तपरकरणमित्युक्तम् । इदं चेदिति प्रथम-
तत्कारण्यैव फलमित्यवयवम् । तावतैव ऊकारेपि सिद्धेः ।
'तात्पर' इति पञ्चमीसमासपक्षस्यापि स्थितत्वात् । एकारस्य
त्वणादेवाऽऽनुदित्वात् सवर्णप्राद्वहतासिद्धेः । ईदृतोः
परमनन्त्याद्गुणान्तरयुक्तसङ्ग्रहाय युक्तो यज्ञः । तस्मा-
द्भाष्यमेतदपि कदेतोस्तपरकरणमसन्देहायैव, गुणानामभे-
दकत्वे लीदित्यपि तस्यैवमिश्रैकैकस्य वृत्तिकृद्भिरुक्तम् ।
इह तपर इति सूत्रे पञ्चमीसमासो मास्त्विमिश्रैव ऊदिति ।
तथाऽतपर एवैकारो निर्दिष्ट इत्यपि सुबचम् । स्यादेतत्-
असन्देहायापि क्रियमाणन्तपरत्वं पुनं व्यावर्त्तयेदेव । 'घट-
योन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न पश्यती'ति न्यायात् ।
कथाऽयं दकारः ऋदोरनिति वदिति चेत् । एवमभ्येकारो
गृह्णातु पुनश्च अप्त्वात्, न लीदृतो, वान्यापरिसमाप्ति-
न्यायेनाऽऽनपन्त्वात् । जातिपरो निर्देश इति चेत् । तर्हि हस्ते-
व्यतिप्रसक्तिः । दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूत्वा विवक्षितेति
चेत्, कथं तर्हि पुनस्तद्वहः ? । न च पुनस्त्ववृत्तिरिदं वैति
वाच्यम् । 'अग्नी ३ इतो'त्यत्रास्तुतदुपस्थित इति सूत्रेण पुन-
त्वप्रयुक्तं प्रकृतिभावे निषिद्धेपि प्रगुह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्यैव-
माणत्वात् । 'अप्पुतव'दित्यस्य तु देवदत्तोत्यादौ चरितार्थ-
त्वाद्वैयर्थ्यं न शक्यम् । तथा च पाठे वार्त्तिकम्—'वद्भूचनं
पुनस्तकार्यप्रतिषेधार्थं, पुनस्तप्रतिषेधे हि प्रगुह्यपुनस्तप्रति-
षेधप्रसङ्गोऽभ्येन विहितत्वा'दिति । अत्राह भाष्य-
कारः—यथोद्देशं संज्ञापरिमाणमित्याश्रयणत्वं प्रगुह्यसंज्ञां प्रति
पुनोऽसिद्धः । तथा च हिमाश्रयत्ववदप्रतिषेधात् सिद्धा संज्ञा ।
कार्यकालपक्षे परं प्रगुह्यसंज्ञाया अन्ययोः प्रगुह्यस्तेत्येवैवैकस्या
तां प्रति पुनस्य सिद्धत्वेनानुनासिकः प्रवर्त्ततेवेति स्वादेव
दोषः । एतेनाग्नी ३ इतोत्यादौ प्रकृतिभावोपि न्यास्यतः ।
'पुनस्तप्रगुह्या अचीति शपकास्वरसन्निधौ पुनस्य सिद्धत्वेपि
संज्ञां प्राप्यसिद्धत्वाऽनपादात् । 'यथोद्देशपक्ष एवेहाभ्यवत-
इत्युक्तत्वात् । वस्तुतस्त्वनुनासिकप्रवृत्तिमयैवेह यथोद्देश-
पक्षाश्रयणम् । प्रकृतिभावनस्तु कार्यकालपक्षेपि सुपपादः ।
न च 'प्रगुह्यः प्रकृत्येवत्यनेनकवाक्यतापक्षां संज्ञां प्रति पुनस्त

सिद्धत्वा निमात्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यम् । पुनस्तस्य
सिद्धतायां बीमाऽभावात् । यत्तुक्तं 'पुनः प्रकृत्येत्येतदेव
शपक'मिति । तत्र । 'पुनः'शब्देन तत्त्वानिने लक्षणया
सर्वसामञ्जसात् । न चैवं लक्षणैव दोष इति वाच्यम् ।
श्रुतायापिचित्मूलकनास्वान्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एवाभ्य-
हितत्वात् । अस्तु वा विशेषोपेक्षं शपकं 'सिद्धः पुनः पुन-
त्वप्रयुक्ते प्रकृतिभाव' इति, न तु प्रगुह्यत्वप्रयुक्तेपि । तस्मा-
त्कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यमेत्ये-
नुनासिकप्रवृत्तिवारणायैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितम् ।
अत्र हर्दत्तः—'यद्यपि संज्ञायामसिद्धः पुनस्तत्त्वानुनासि-
कपर्युदासे सिद्ध एव, तत्तत्र यस्यानेन संज्ञा कृता हिमाश्रयः,
न सोऽनुनासिकविधौ स्थानो, किन्तु निमात्रः । न च
स्थानिवद्भावाच्चर्यापि प्रगुह्यत्वम्, अन्विधित्वात् । किञ्च-
वश्यं 'सिद्धः पुनः स्वरसन्निधौवाक्यश्रयणम् । 'दण्ड ३
आदक'मिति पुनस्य दीर्घेण निवृत्तिर्वाच्यत्वात् । अत एव
सुश्रोका ३ इति सुश्रोकोत्तोल्य गुणो भवन् पुनमेव निय-
चयति न तु स्थानिनम् । अन्यथा आदेशरूपे पुनः श्रूयते ।
तदिह यथोद्देशोपि संज्ञापरिमाणं कथमिवैष्टसिद्धिः, कथं वा
अन्येषु न पूर्वापरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्यम् । इति । अत्राहुः
यद्यपि 'हिमाश्रयस्त्वितिपदतस्तथापि 'पुनस्तसिद्ध'मिति
शक्यासिद्धत्वबोधनशान्दानात्रिमात्रेऽपि हिमाश्रय एवाम'मिति
बुद्ध्या प्रगुह्यसंज्ञा क्रियते । अत एवाऽनुनत्वत्र सुत्वे कृते
तदुपजीवनेन नामावे च कृते सुपि चेति दीर्घो 'पुनस्तदेव'-
मिति बुद्ध्या प्राप्नोति, तत्परिहाराय तज्जावृत्त्यावाश्रयणेन
'नामावे कर्त्तव्ये कृते च सति सुभावो नाऽसिद्ध' इत्यष्टमे
न्यास्यातम् । कुम्भेजन्तसूत्रे च सन्निधातपरिमाणया सम्म-
हितम् । न सिव हिमात्रे कृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन विप्रमने
जानयामः, येनानन्विधाविति निषेधः शक्येत । न हि
जन्तप्रमप्रयुक्त्य प्रवृत्तिः शुक्ति न गोचरदृष्टीति युक्तम् ।
एतावानेव परं विशेषः—रजतत्रयोऽनाहान्यः प्रवर्त्तकः,
इह ॥ शक्याप्राप्त्यादाहायसिरोपि तत्तच्छक्यप्रवृत्त्य-
प्रवृत्तौ च निमित्तक इति । तदेतत्कथं देवेन स्युटीकृतम् ।
यदाह—'शक्याऽसिद्धत्वाभ्यवणञ्च पुनस्तुद्धावसर्गां प्रगुह्ये
विधीयमाने हिमाश्रयवृद्धिः प्रवर्त्तते । तथा च वदयति, 'असि-
द्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावावभादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति ।
'बलतुकोरसिद्ध' इत्येतत्सुत्रस्य वार्त्तिकमिदम् । उत्सृज्यते
निवार्यते आदेशेनेत्युत्सर्गः स्थानो, स लक्षणं निमित्तं यस्य
कार्यस्य तुगादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा चैकस्मिन्

सर्वत्र शाकासिद्धत्वमेवेति भावः । एतेन 'वस्यनेन संज्ञा कृता न सोऽनुनासिकविधौ स्थानी'ति प्रथमदूषणमुद्धतम् । यदपि 'दम्भाढकं सुश्रोकेतोत्यादावादेशः सुतः श्रयेते'ति । तदपि न, चक्रीत्या तत्राप्यादेशेन पूतस्त्वैव मिश्रते, 'पुतो मयाऽपक्षियत'इति दुष्टिः परं तस्य नास्तीत्यन्यदेतत् । यत्तु 'बधे भाष्यकारो' वक्ष्यति,—'सिद्धः पुतः स्वरसन्निवि'ति, तत्पिहानुनासिकपश्यादासानुरोषाद्येष्टोपपक्ष एवाश्रयणीय इति स्थिते स्वरसन्निषामान्यापेक्षापाकश्रयणेपि न दोष इत्याशयेन, न तु सामान्यापेक्षतायामेव किञ्चिदाग्रहे बीज-मस्तीति दिक् ।

ननुदाहरणेष्वादादिकमेव द्विवचनं न तु तदनुमिति चेन्न, व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् । नन्वोद्दन्तं द्विवचनान्तमित्येव कर्ष न न्यास्यात् । एवं हि सति व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणीय इति चेन्न । कुमार्यंगारं कुमार्यंगारं, बंधोरंगारं बंधोरंगारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तेऽस्ति-व्याप्तिः । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ती'ति 'सुप्तिवन्तं पद'मित्यत्राऽन्तग्रहणेन स्थापितत्वाच्च । यत्ने-दाधन्तं यद् द्विवचनं, ॥ तन्मप्रगृह्य, कुमार्यंगारादौ तु सकारागतं द्विवचनं नन्वोदाधन्तमिति परास्तम् । संज्ञा-विधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ताऽग्रहणात् । यत्तस्मिन्पक्षे दूषणा-न्तरमुक्तम्—अग्रहणे शुद्धे समपक्षेतां 'शुक्लस्वास्ता बलो' इत्यत्र शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं लुक् बाधित्वा परत्वाच्छोभावे कृते तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन शुद्धीत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति; तत्र । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरक्षो लुग्वाधत' इति परि-भाषयौकारस्यैव लोपात् । तस्य चेदाधन्तत्वविरहात् । अस्तु तर्हि ईदादि विधेयं, तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न । 'गङ्गे'इत्यादेः सिद्धावपि 'दृक्वेते' इत्याणसिद्धेः । द्विवचनावयवो ह्ययमेकारो न तु द्विवचनम् । किञ्च 'प्रगृह्य'मित्यस्य सार्जितत्वाद् द्विवचनमेव संज्ञं न त्वीदादि, विप्रकृष्टत्वात् । तस्याध्यागम्यःरुपाःमेव मनोरमम् । अत्र वृत्तिकाराः—मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदीश्वर दम्पतीव जम्पतीवेत्युदाजहः । मुनित्रयानुक्तवादप्रमाणमिदमिति कैयटादयः । एवं बद्धिः सामान्यामतत्वाऽन्येषां मुनित्रयानुक्तानां वृत्ति-कृत्वाभौक्तानां 'पुरीमस्येष्टिः' 'संसिद्धिगुह्यो' वा'कर्मके छन्दसि', 'भाषाया च अतर्ग्यप्रकृष्टेऽन्वित्वस्य'इत्यादीना-मनादन्तव्यतोक्ता । 'मणीवोदृश्य लम्बेते'इति तु इवार्थकं न वाशब्देन निर्वाहयित्वाहुः । न्यासकारस्तु—सन्नुदो शाक-त्वस्थेताविति शाकत्वग्रहणस्य सिंहावलोकितव्यायेनेह सम्ब-न्धाद्व्यवस्थितविभाषाश्रयणाधेदं लम्बत इत्याह । केचित्तिववा-वेऽयं वशब्दः प्रयुक्तो, भीमो भीमसेन इतिवत् । 'काम्बद-कण्डितदलानि व पङ्कजानि'त्यादिवक्षेत्वाहुः । वस्तुतस्तु 'वदा यथा तमेवैव' साम्य'इत्यमरप्रभे व वेति पाठमाश्रित्य

'वाजर्व व वपुर्वय'इति कालिदासप्रयोगस्य तदश्वत्थार-भिरुदाहरणस्तत्रैव सत्यम् । युक्तश्चायमेव पाठः । प्रातिपदिक-प्रक्रमे तद्वितस्य वतेरनुपगुणत्वात् । एतेन—'स्फुटोस्व-छाम्यामलिदपती व विलोचनार्म्यां कुचकुचमला-शया । निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलो मणी व नीलो तरलो विरेजतु'इति श्रीहर्षप्रयोगोऽपि गतार्थः ॥

अदसो मात् । अस्मात्परावीदृती प्रगृह्यो रतः । अस्मी ईशाः । रामकृष्णावम् आसाते । न चाऽम् इत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेण गतार्थमिति वाच्यं, तस्मिन् कर्त्तव्ये सुत्वरयाऽ-सिद्धत्वात् । अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु नाऽसिद्धत्वम् । अस्मभसामभ्यात् । तथा ॥ वासिकम्—'आश्रयारिसिद्धत्वं यथा रोस्त्वै'इति । पुंदिचनमेवोदाहरणं, लीनमुत्सकं योद्विवचने तु सुत्वरयासिद्धत्वव्येकारान्तत्वात्पूर्वैव सिद्धा संज्ञा । ततश्च प्रकृतिभावोऽनुनासिकपश्यादासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम् । यत्तु हर्दत्तेनोक्तम्—'अथोप्रगृह्यारयेत्यत्रोपस्थि-तेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां सुत्वरय सिद्धत्वालि-ङ्गत्रयेऽपि द्विवचनेऽनुनासिकपश्यादासः पूर्वैवैव सिद्धः । यतस्तुभारम्भसवद्विवचनार्थः, पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावाव-धे'ति, तच्चिन्त्यम् । पुतसंज्ञानुरोपेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव स्थापितत्वात् । तस्मात् पुंसि द्विवचनेऽनुनासिकपश्यादासोऽप्येत-त्सूत्रस्य फलं, न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयम् । अथापि कथञ्चिद्दर्शतोक्तिस्समर्थयितव्येत्युदाहरतर्हि इत्थं समर्थनीया,— पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्तु । न चैवं पुनस्तानुनासिक-पश्यादासो न स्यादिति वाच्यम् । ईशे ३ ए, ऊक ३ इति दीर्घोपरभागे पुनस्त्यापि प्राश्नान्तेऽंशत् । एकारस्त्वत्त्वादेव पुनं ग्रहोप्यति । न च तादृपि परस्पर इति तत्कालग्रहणा-पत्तिः । अदोरविति वह्कार एवायमित्याशयात् । युक्तमेतत् यथोद्देशपक्षे स्तुतात् प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ सार्यां ततः प्लुते कृते तमेव द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाऽभावात् । नाभादस्तु सुभादात्मागप्राप्तस्तो सुवनिमि-त्तकं नाभावमाश्रित्य मुभावे 'दशब्दोय'मिति बुद्ध्या प्राप्तु-वन् दीर्घः प्रतिविधेयत इत्युचितम् । नक्षसो स्तुतात् प्राक् प्रगृह्यसंज्ञावन्मुभावात्प्रागेव प्रवृत्तो, येन पुनर्न प्रवर्त्तत । एतेन पूर्वसूत्रस्य हर्दत्तप्रयोगोऽप्युद्धीय इति यावदार्थं साधु । आश्रयकैयट्योरुक्तं भावे—लुताभाक् प्राप्तापि प्रगृह्यसंज्ञा फलाऽभावाच्च ब्रियते । न च प्लुतेऽनुनासिकप्रवृत्तिरेव फल-मस्तिवत् वाच्यम् । संज्ञाया अग्रवृत्तापि तत्ताभात् । प्रगृह्यत्व-प्रयुक्तपश्यादासस्यैव विधिरेष्टस्य तत्फलत्वोक्तिर्याचेति । सुश्रोकेतोत्यादावप्यन्तरङ्गत्वान्नतुतः, 'अन्तरङ्गवलीय'इति न्या-यात् । प्रकृतमनुसरामः—नन्वाश्रयमाणेव्यवहारमन् सूत्रे पूर्वसूत्रे-णैकव्याप्यं यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीयः । तथा च स्वरश्रोतं प्रतीव प्रगृह्यसंज्ञां प्रत्येव मुत्तमवीचयोः सिद्धत्वं स्याच्च त्वया-दीन् प्रत्यपि । ततश्चाऽस्मी आसत इत्यत्राऽयादेशप्रसङ्गः । अम्

आसाते इत्यत्र पुंस्वाद्यदेशः । अस्मि अत्रेत्येकः पदान्तादतो-
त्येकादेशप्रसङ्गश्च । न च संज्ञां प्रत्येव सिद्धत्वे वचनानर्थक्यं
स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकपृथुदासेन चरितार्थत्वात् ।
अत्रोच्यते—यद्यनुनासिकपृथुदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि
संज्ञासूत्रं न प्रणयेत् । 'अणोऽप्रगृह्यमानुनासिकः', 'अदसो
नेत्येव ब्रूयात् । अस्मि अमुकं अमुकाभ्यामित्यादौ तु सिद्धा-
न्तेऽपि न भवत्येवाऽनुनासिकः । अनप्यवादनवसानत्वाच्च ।
अतस्तत्र माहृहणमोद्गृहणं वा न कर्त्तव्यम् । न चैवं हे
अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः । तदादीनां सम्बन्धनविभक्ति-
विरहस्योत्पत्तिरिति वाच्यम् । अतः संज्ञारम्भासामर्थ्यात्प्रकृतभावा-
र्थत्वमप्यस्य विज्ञायते । तद्व्याख्याऽप्यादिबिहोऽपि सिद्धयति,
प्रकृतिभावस्यापवादरूपतयोपसम्भवात्तन्निमित्तोप्युत्सर्गं उप-
सर्जनियममाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यत इति परिभाषाव-
तादाच्च । यत्तु संज्ञारम्भसामर्थ्यादप्यदोऽसंज्ञां च प्रति
सुखमौल्ययोः सिद्धत्वज्ञापनादप्यदोऽपि बाधित्वा परत्वात्सुख-
मौल्ये इति; तन्न । अथाद्यभावस्य ज्ञापने लाभावात् ।
अथाप्येते हि साक्षादुपपादकविषयतोऽस्मिन्निमित्तं । किञ्च सुख-
मौल्ययोरेकापदाश्रयावेन बलोर्यस्यैव, 'अन्तरङ्गस्वलीय' इति
न्यायात् । तत्कथं विप्रतिषेधोपस्थाः । 'नाजानन्दस्य'
इति निषेधस्यसिद्धं बहिरङ्गमित्यस्यैव । तदाहृतपरिभा-
षायाः । यद्यप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्यनर्थेव गताथैवा-
न्तरङ्गत्ववदिति पृथक् परिभाषा न कर्त्तव्येति 'विप्रतिषेधं
परमिति सूत्रे' भाष्यकृदक्ष्यति, तथाप्यत्र सुखयमात्रं तत्,
साऽपवादानिरपवादत्वाभ्यां फले विशेषात् । 'वृक्ष इहैत्यत्र
हि सप्तम्येकवचनेन सह गुणोऽन्तरङ्गः । सवर्णदीर्घत्वं तु
बहिरङ्गम् । न चेहाऽसिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते । 'नाजा-
नन्दस्य' इति निषेधात् । अत एवाऽचः परस्मिन्निति सूत्रे
भाष्यकृदक्ष्यति—'आरभ्यमाणो नित्योसौ परश्चासौ
व्यवस्थया । युगपरस्मभवो नास्ति बहिरङ्गेण
सिद्धयति' इति । एतच्च तत्रैव स्पष्टीकरिष्यते । अत
एवोक्तं वार्तिककृता, "अचदन्तरस्यान्तरङ्गलक्षणत्वा"दिति ।
यिष्यति अदुष्टवादिष्यादि च तत्रोदाहृतम् । शापकं चात्र
ओमाहोऽेत्याहृहणम् । तद्वि खटा आ ऊडेत्यत्र परमपि
सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातुपर्यायोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्ग-
त्वाद्गुणे कृते हृदिमात्रौ सत्यां पररूपं यथा स्यादिति क्रियते,
एतच्च 'सम्प्रसारणाच्चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । कथं तर्हि
वार्तिककृतोक्तं—'विप्रतिषेधादेर्हि ? सत्यम् । अत एवाऽपरि-
तोषाद्वाध्यकारेणाऽथवेति पक्षान्तरभाषितमिति दिक् ।

मात् किम् ? । अमुकोऽत्र । नन्विह सूत्रे ईदृशवैवानुवर्त्तितो
नल्लेकारः । सत्यम् । सति माहृहणे एकारो नानुवर्त्तते, अदसो
मात्रस्य तस्माऽसम्भवात् । अन्यथा त्वनुवर्त्तते । एकदेशा-
नुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना । तस्मादेकाराननुवृत्तितत्पर्यङ्गाहक-
फलकं माहृहणमिति स्थितम् । अत्रेदं चिन्त्यम्,—ईदृशो सप्त

मर्थे प्रगृह्यो, अदसः, एव द्विवचनमित्येव कुतो न सूचि-
तम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्थमोद्गृहणे प्रकृतसूत्रे माहृहणं च न
कर्त्तव्यमिति महत्साधनम् । एकदेशानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया
भवतीति ॥ [अदसो मात्] ॥

शे । अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मि इन्द्रावृहस्पती ।
चतुर्थीबहुवचनस्य स्थाने 'सुपां लुलु'गिति सूत्रेण 'शे'
आदेशः । शिच्चात् सर्वादेशः, शेपे लोपः । न युष्मे वाज-
वन्धवः । युष्मारिवत्यर्थः । अत्र पदपाठकाले 'युष्मे' इत्यु-
दाहरणं बोध्यम् । संहितायानवच्छरत्वाऽभावेन सत्यसति वा
प्रगृह्यत्वे वा विशेषाऽलभात् । एवं 'त्वे रायः सुदुवास्त्वे
क्ष्मा' इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम् ।
लक्षणप्रतिषेधोक्तयोः प्रतिषेधोक्तस्यैव ग्रहणम् । तेनेह न
काशे कुशे वंशे हरिषे बभूशे । हरि बभू—आभ्यां लोमा-
दित्वाच्छप्रत्ययः । ततः सप्तम्येकवचनम् ॥ [शे]

निपात एकाग्रनाड । एकोऽपिनिपात आङ्गिष्ठः
प्रगृह्यः स्यात् । 'अनिषेधाविशेषयोः । अ अवयवम्' ।
इ विरमये, इ इन्द्रः । उ लुगु'सासंतापान्वर्थाप्यर्थेणु ।
उ उमेशः । एकांजिति कर्मधारये वृत्तिपदार्थप्राधान्येनान्तरङ्ग-
त्वात्, 'व्याहरति सृग' इत्यादिनिर्देशाच्च । तेनेह न । प्रेदं
महा वृत्रतूयैव्याविष । प्रेद इत्यादि ॥

स्यादेतत् । यद्ययं कर्मधारयस्तर्हि एकग्रहणं व्यर्थम् ।
निपातो योऽच इत्येतान्वर्त्ताभिमतसिद्धः । न च विपरीत-
विशेषणविशेष्यभावेनाऽजन्तो यो निपात इत्यर्थः स्याद्विशेष-
णेन तदन्तविधिरिति वाच्यम् । तथाऽसति व्यावर्त्त्याऽलभ्येन
विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । न च हलन्तं व्यावर्त्त्यम् । तस्य
संज्ञायां सात्यामपि बाधकाऽभावात् । न च पुरोऽस्तीत्यादौ
हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्भोक्तृत्वं न स्यादिति
वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति स्वस्याऽसिद्धतया दोषाऽभावात् ।
न च सान्तरस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्वयतया
रंकान्तरस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसङ्गस्तदवश्य एवेति
वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि स्वस्याऽ-
सिद्धत्वात् । सकारान्तरस्य ■ न किञ्चिदपि सिद्धकाण्डस्य
प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्त्येत । तस्मादचा निपातस्य
विशेषणेऽज्जग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुप्रसङ्गम् । नन्वजन्तस्यैव
यथा स्यादस्मात्प्रत्यय मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किञ्च स्यादिति
चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजन्तत्वाऽनपयात् । विशेषण-
सामर्थ्यादिव्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्त्तत इति चेन्न, तदन्तविधि-
परित्यागेनापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात् । तथाऽप्यन्यतरपरि-
त्यागे आवश्यकं विनिर्गमकं किमिति चेत्, आङ्गहणमेवेत्य-
वेहि । तद्वि व्यपदेशिवद्भावमात्रभावे व्यर्थं स्यात् । तस्मादचो
विशेषणत्वेनाऽङ्गहणपक्षात्तदन्तविधिर्न । अचोविशेषणत्वे
तु सुतरान्तदन्तविधिरिति । उभयथाप्येकग्रहणं व्यर्थं
येवेति स्थितम् । नन्वचसमुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु ।

‘अव्ययवैरी’ति समुदायस्यैव संज्ञा स्याच्चावयवानामेकादि-
र्वचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्याच्च तु पूर्वयो-
रिति । मैत्रम् । अजित्येकत्येकस्यैव विवक्षयैव समुदायनिरास-
सम्भवात् । अत्राह भाष्यकारः-‘अस्समुदायग्रहणशङ्कानि-
रासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् हापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या-
न विवक्ष्यते किन्तु जातिरेव निर्दिश्यत’इति । तेन दम्भेर्हृदग्र-
हणस्य जातिवाचकत्वारिसिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं
सूत्रेणैव हापितं भवति । दम्भेः सिद्धमित्यन्वयः । अत्र
हेतुर्हृदग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति । तेन दम्भेः सनि कृते
‘सनीवन्ते’ति विकल्पादिह भावे दम्भश्चेतीदीदीतोः कृतयोरत्र
लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपे ह्यन्ताच्चेति सनः कित्वात्रलोपे
भ्रमावे च कृते भिषति धीपसरीति रूपद्वयं सिद्धयति ।
ह्रस्वग्रहणस्य व्यक्तिकरणे तु योऽन्तेकः समीपो ह्यनकारी, न
ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकाराज्ञासाविकः समीप
इति किञ्च न स्यात् । तथा-‘तुल्यं हिंसायां’ तुदादिः,
ऊदित्वादित्वा, -तितुं हिषति तितुक्षतीति स्यादिति दिक् ।

स्यादेतत् । अहउपेहीत्यत्र एकादिर्वचनन्यायोपन्यासो
न युक्तः, समुदायसंज्ञायाऽवयवानामननुग्रहात् । अत एव
हि निम्नलोपात्रिल्लेयादित्यादौ बहूनां सन्निपाते हयोः संज्ञा
संज्ञाकृता । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणम्,
एकैकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसम्भवात् । सत्यम् । एकाऽस्समु-
दायग्रहणशङ्कामात्रं तु स्यादेव । तन्निरासार्थं क्रियमाणमेक-
ग्रहणं प्रागुक्तमर्थं हापयति । वस्तुतस्तत्त्वश्रुतसंज्ञायामेक-
ग्रहणमुक्ताभ्यं हापयित्वाभिरय प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परि-
त्याग एव ज्यायान् ।

निपात इति किम् ? । चकारात्र । तथा अततेर्हः अः ।
हे अ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् । आकृताबोध्यं वरश्चामाह
भाष्यकारः-‘ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च
यः । एतमात्रं किञ्च विघादाव्यस्मरणयोरङ्कित् ॥’
इति ॥ इह पतञ्जल्येन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्यैनादेशो
न कृत इति कश्चिद् । तत्र । ‘अन्वादेशश्च कश्चितानुकथन-
मात्रं न त्विदमेव कथितस्येदमाऽनुकथनं’मिति भाष्यकृता
वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात्तत्त्वविधिभाय वाक्यान्तरेणान्यदुपदि-
श्यते सोऽन्वादेशः । इह तु ईषदर्थो यो वचतइति वृत्तिर्न
विषेवा, किन्तु परिचायकतामात्रेणोपात्ता, अतो नैनादेशः-
एतेन ‘नक्तं भीक्ष्यं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापये’त्यपि
क्यास्यात् । भीक्ष्यस्य विषयेत्याऽविषयक्षणात्, सिद्धस्यैव
हेतुत्वेनानुवादादिति दिक् । ईषदर्थे-आ उष्णं ओष्णम् ।
‘आकीषदर्थे’ इति कुगरीति सूत्रे वास्तिककृता विग्रहवृत्तः ।
क्रियायोगे-आ इतः एतः प्रादिषु क्तिपठितः । मर्यादाभि-
विधौ चेति समाहारद्वन्द्वे आगमशान्तस्याऽनित्यत्वानुम-
भावः । मर्यादाया सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपो वा
समासः । मर्यादायाम्-आ उद्गकान्तात् ओद्गकान्तात् ।

अभिविधौ-आ अकिञ्छनात् आऽहिच्छनात् । विना तेनेति
मर्यादा, सहितेनेत्यभिविधिः । ‘आङ् मर्यादाभिविध्यो’रिति च
किञ्चिदिह । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वयोतनाय
आकारः प्रयुज्यते । आ एवन्तु मय्यते । नैवं पूर्वमर्थस्थाः
संप्रायेवं मय्यसहस्यर्थः । वाक्यारम्भसूचनाया आकार इत्यपरे ।
तथा स्मृतैः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतोऽर्थो निर्दि-
ह्यते । ‘आ एवङ्किलत’ इति । अत्र च वाक्यस्मरणयोरङ्किदि-
त्यत्रैव तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणभ्यामन्यत्रैवदर्शनाभावेपि
किञ्च बोध्यम् । तेनाभ्येन्यस्य राजतो यदङ्गं अपो वृणानेत्यत्र
सप्तम्यर्थवृत्तेरन्याकारस्य डिन्वेनाकोनुनासिकइच्छन्तीति प्र-
चतइति पक्षे ह्रदत्तादयः । युक्तमेतत् । डिङ्कितोरन्यतर-
लक्षणमात्रेणाऽधीदुभयविवेकलाभे तत्रापि लाघवादिह्यलक्षणे
तात्पर्यमाश्रित्य भागान्तरस्याऽवसुत्यानुवादरूपत्वात् ॥

ओत् । ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । आहो
इति उताहो इति । निपात इति किम् ? देवोसि वषट्ते, वि-
ष्णुवासमा । वायवायाहि । विष्णोऽव । यत्तु ‘गवित्ययमाहेत्ये-
तदेव निपातग्रहणस्य व्याधयम्’मिति । तत्र । प्रगृह्यसंज्ञायां
सत्यामपि क्षत्यभावात् । न चैवं प्रकृतिभावोपापत्तिः ।
प्रकृतिभाविधौ पदान्तराऽधिकारात् । न कायं पदान्तो भवत्ये-
वेति अमित्यर्थम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविषयामर्थवत्त्वा-
ऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वादिभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्ग्राह्यपगमात् ।
अन्यथा विभक्तिप्रवणपत्तेः । न चैवमपदस्य प्रयोगाऽसङ्ग-
तिरिति वाच्यम् । ‘अरदञ्च प्रयुजीते’त्युक्तोपस्य अपरिनिष्ठितं
न प्रयुजीतेत्येवं परत्वात् । तस्य च सुसिद्धादिविषयकतत्तद्विधि-
शास्त्रमूलकत्वात् । इह तूक्तीत्या सुविभक्त्यर्थप्राप्त्या
‘गो’इति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात् । अत एवेह लोपः
श्याकस्यस्येत्यपि न भवत्ते । कथं तर्हि पूर्वसूत्रे शोषेवङ्क-
हणादिति वार्तिकं एतः पदान्तादिति पूर्वरूपं कृतमिति
चेत् । तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षित्वा विभक्ति च
कृत्वा शोषेवङ्कान् कोऽर्थवानिति समासेन सुपो लुक् कृत्वा
व्याख्यानात् । एतेनोत्तरसूत्रे सन्नुद्धाविति किं, गवित्ययमा-
हेत्युदाहरन्तो वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्तः । तस्मादिह देवोऽ-
सीत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । न चैतः पदान्तादि-
त्यारम्भसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः । इरेऽव गच्छत्यादौ चरितार्थ-
त्वात् । न चैङ्गदणसामर्थ्यम् । ङसिक्तलोभेस्तुत्तरार्थत्वात् ।
उत्तरसूत्रे तु सन्नुद्धिग्रहणाऽभावे आहो इतीत्याद्यावपि पर-
त्वादिकत्वापत्तिः । पूर्वसूत्रस्याऽहो ईशा इत्यादावुत्तरस्व-
तु विष्णो इतीत्यादौ लभ्यावकाशतया विप्रतिषेधसम्भवात् ।
न चेह ओदन्तस्य कार्यितयोत्तरत्र तु विद्येयाऽसन्निधानेन
तदन्तविधिर्विग्रहादोकारमात्रस्य कार्यितया भिन्नविषयकत्वे
कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम् । त्रपूनामित्यादौ प्रकृतिप्रत्यया-
वयवयोर्नुसुतोरेवहापि फलाऽविरोधेन विषयभेदेपि विप्र-
तिषेधसम्भवात् । अर्थोपिकाराश्रयणे उत्तरसूत्रेऽप्योकारान्तस्य

संश्लिष्टाच्च । शब्दाधिकारपक्षेपीकोशकृत्यत्र सनाक्षिसस्य धातोः रिका विशेषणवदिहापि सम्बन्धाक्षिप्याः प्रकृतेरुकारेण विशेषणे तदन्तर्विषयसम्भवाच्च । तस्मात्सूत्रद्वयेपि गवित्ययमा- हेति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितम् । प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं न सम्बन्धतत्त्वाशयेन तु वृत्तिप्रयो योज्यः । अस्मिन् पक्षे मण्डूकमुत्तिष्ठ्यायेनेको सवर्णश्च्यत्र पदान्तग्रहणं सम्बन्धीय- मेव । अन्यथा गौर्धो गौर्धो इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक् ।

स्यादेतत्-निपातसमुदाया एते । आह उ अहो, उत आह उ उताहो इत्यादि । ततश्चादिवद्वाग्निपातएकाजित्यने- नैव सिद्धा संज्ञा । न चैवमाहो इतीत्यादिपु 'ऊँ' इत्यस्य प्रसङ्गः । निरनुवन्धयोग्यमुकारो न तूज्जति समाधानात् । अत एवांन इति सूत्रे अकारोच्चारणमपि सार्थकम् । अत एव चीन ऊँ इत्यत्र भाष्यकृतोक्तम्- 'द्राक्षकाराविमौ । एकोऽननुवन्धकः । अपरः सानुवन्धक इति । न चैवमापि आउओ इत्यत्राडना- ङोरेकादेशस्याऽनादिति प्रतिषेधे प्राप्तिं प्रतिप्रसवायेदमिति वाच्यम् । अनाडित्यस्य पयुंदासाश्रयणेनाडनाङोरेकादेशस्या- दिवद्वावादनान्द्ग्रहणेन ग्रहणात् । प्रसज्यप्रतिषेधे ह्यसमर्थ- समासो वाक्यभेदश्च स्यात् । आधेपि- 'प्रतिपिद्धार्थमेतत्' इत्यु- क्तिरनुवन्धक्यमात्रम् । कथमन्यथाऽनुपदेमाऽऽदौ भवदित्येवातिप्र- सङ्गमाशङ्क्य प्रतिषेधोक्तस्यैवाकारस्य ग्रहणमिति समादधात । तस्मादिदं सूत्रं विनापिसर्वं लक्ष्यं निर्वृत्तमेवेति चेत्, अदो- ष्यते, -आहो उताहो इत्यादयो न निपातसमुदायाः किन्तु खण्डा एव । एतच्च एतत्सूत्रवलात्प्रतिषेधोक्तस्योच्चारणस्य ग्रहणमिति भाष्यवलाच्चाप्यवसीयते । तेन आम् आह देवदत्ते- त्यत्राम एकात्तरमागच्छतिमिति निपातप्रतिषेधः । सद्धः । अत एव पदकारैरपि- 'ओपुवचमस्त' इत्यादौ ओस्त्वार्थकपक्षेनैव पठ्यते । तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्येतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः । स्यादेतत्, अनदोऽदः समभवदित्यत्रातिप्रसङ्गः, च्यन्त- स्य निपातत्वात् । 'ऊर्वादिच्चिटाचक्षे'ति गतिसंज्ञाविधानेपि 'प्राग्नीश्वराग्निपाता' इत्यस्याऽधिकारात् । न च लक्षणप्रति- षेधोक्तविभाषया लक्षणिक ओकारो व्यावर्त्य इति वाच्यं, वर्णग्रहणेनैव विभाषया अप्रवृत्तः । अन्यथैकोऽयवायाव इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्त्तत, चक्रेनैकिरस्यादौ प्रति- षेधोक्ते चारितार्थात् । वर्णस्य प्राधान्ये मास्तु परिभाषा, विशेषणत्वे तु स्यादेवेति चेन्न । अविशेषेणाऽप्यप्रवृत्तेः पृष्ठा- दत्वात् । तथा च पठे वक्ष्यामः । अन्नुपेत्यापि नमः, अगौर्धोः समभवद्वाभवदित्यादौ गमेऽहोऽहोकारस्य प्रतिषेधोक्तयाऽति प्रसङ्गः स्यादेव । नन्विह गौणमुख्यान्यायेन समाधानमस्तु । तथाहि-सङ्घर्षमवन्ति माक्षणाः, त्वद्भवति देवदत्तः मद्भ- वसि त्वं, त्वद्भवत्यहमित्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्वित्यस्यस्यत्वे सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तुं विवृति (सिद्धान्तस्थितिः । तथा च प्रकृतावारोपेण वर्तमानादिकृतिवाचकाच्छब्दाश्च-

कृत्तौ च्विप्रत्ययं प्रति प्रकृतिभूतस्य बाहोकादिच्वेर्गौर्ध- षस्य गौणार्थता स्पष्टैव । अत एवाऽमहान् महान् भूतो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावाऽमहत इत्याखं न प्रवर्त्तत इति चेन्न । दृष्टान्तदाहान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि विशिष्टरूपो- पादाने गौणमुख्यान्यायः । तस्याऽर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यत्वेय- त्परिभाषामूलकत्वात् । अधोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहणापेक्ष- त्वात् । तथा चान्महत इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमान- मातवं गौणे न भवतीति युक्तम् । इह त्वोदिति वर्णपुरस्का- रेण विधीयमाना प्रशुद्धसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेन भवेत् ? । निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव । अत एव संज्ञाश्चाश्रुत्वा- पर्यं चाश्रुरित्यत्र राजश्वशुराश्रयणं प्रवर्त्तते । अत इभू तु प्रवर्त्तत एव । अन्यथा इजो यतश्च तुल्ययोगक्षेममैव स्यात् । अत एव गौर्वाहोको नूते गां वाहीकं पाठयेत्यादौ वृद्ध्यात्वे- स्त एव । तयोरेपि वर्णोपयत्वात् । 'गौत' इति तपस्त्वोका- राभ्योपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चीतोमिति सूत्रे भाष्यकृद्व्यति-गामित्यत्र एरापि वृद्धिनिर्वकाशेनात्वेन वाच्यत इति । तत्रैव वैयटोपि वक्ष्यति- 'अत इति सूत्रं पाठ्यम् । ओकाराभ्योपलक्षणतया वा गौतइत्येतद्वशास्त्वय- मिति । वृत्त्यादिग्रन्थेष्वेवमेवाश्रयतम् । यत्तु वदन्ति 'मुख्य एव स्वार्थे सालादिप्रति गोदाभ्यो वृद्ध्यात्वे लभते, ततो वाहोकादिशब्दान्तरसंविधानान्नो'मताप्रतीतिः । गोमवदित्यत्र तु गौणार्थतां विना च्विरेव दुर्लभ इति वैषम्यम् । तस्मात् पदकार्येष्वर्थान्यायो, न प्रातिपदिककार्येष्विति स्थितमिति । तच्चिन्त्यम् । वाच्यसंस्कारपक्षे वृद्धयात्वप्रसूतिः प्रागेव गौणार्थावगतेः । यत्तु कारकाणां क्रियैव औतः सान्धयस्तत एकक्रियावशोऽकृतानामकर्णकत्वायनान्यायेन पार्थक्यः परस्पर- रावच्छेदः । तथाच गामानयेत्यन्वयवलायां न गौणार्थता, किन्तु बाहोकेन सह पार्थक्यभावच्छेदवैलयात् । न चान्तरङ्गत्वेन प्रवृत्तः पदसंस्कारो बहिरङ्गगोप्यप्रवर्त्तातापि निवर्त्तत इति, तदपि न, तावताऽपि भूते पाठयेति क्रियान्वयायैव गौणतया आश्रयणोयत्वात् । 'कटोपि कर्म ओभादयोप'ति पक्षे कभ- षिदुक्तिसम्भवेपि सामानाधिकरण्याद्भाष्यादेर्दोषित्वेनैव रूपे भाष्योक्तपक्षान्तरे श्वदुक्तस्यावतवराच्च । आश्रुरित्यत्र- ओप्यभावापत्तेश्च, शब्दप्रयोगत्रा वाहाकिनिरवैव कर्मत्वादे- विवक्षितत्वाच्च । तस्माद्गौणश्रवणाद्बृद्ध्यात्वे इत्येव तत्त्वं, न तु प्रातिपदिककार्यत्वादिति । अत एव चैकाक्ष्यं प्राचाभित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेपि न स्मायादयः । विशिष्टरूपपुरस्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात् । 'अभिभ्यक्तपदार्था ये' इत्यपि गौणमुख्यान्यायसिद्धार्थकनवर, प्रसिद्धाऽप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्यत्वगौणत्वे इत्यन्यत्र विस्तरः । अत एव सर्वोदित्वे 'संज्ञोपवेनप्रतिषेध' इति वाचिकं प्रत्याचक्षाणो हरदत्त आह- 'संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । 'अभिभ्यक्तपदार्थाये' इत्येव सिद्धत्वादिति । यत्तु तत्र वैयटो वक्ष्यति- 'प्रसिद्धयमसिद्धि

वशात्संभवमपि गौणमुख्यन्यायो नेहोक्तः, पदकार्येष्वयं न तु प्रातिपदिककार्येष्वित्यासूने उक्तत्वादिति । तदस्युच्यमानम् । युष्मदस्मदोः स्वरूपमात्राश्रयणां कार्याणामुपसर्जनता-
यामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तेः । 'युष्मदुपपदे' 'अस्मदुपपदे' इत्या-
दावपि तदपत्तेर्येति दिक् । तदेवमदोऽभवद्भोभवदित्यादौ
ओदिति प्रगृह्यसंज्ञाऽव्ययत्वादिवद् दुबोरिति पूर्वपक्षः पर्य-
वसन्नः । अशौच्यते, पूर्वसूत्रेऽनादिति पर्युदासादाहसङ्गाः
प्रतिपदघटिता एव निपाता गृह्यन्ते, इहाप्यधीकारेणोऽना-
ङ्गहणानुवृत्त्या वा तथैवेति सर्वं ह्युच्यम् । तथा च सर्वोदि-
सूत्रे 'अकाराऽकारौ अनुपसर्जनत्वे स्त्वेव' भवत इति प्रवृत्ते
तदोः सः साविति सर्वं तर्कविशेषितत्वाद्गौणतायामपि स्यादि-
त्याशङ्क्य इत्यादीनाम् इत्यत्रानुपसर्जनादिति परिभाषयानु-
पसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूतानामेव सत्वविधायानु-
त्तनात्र कश्चिदोप इति समापत्त कैयटः ॥ [ओत्] ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावानार्थः । ऋषिवेदः ।

'तदुक्तमृषिणे'त्यादौ तथा दर्शनात् । सम्बुद्धिनिमित्तक
ओकारोऽवेदिके इतौ परे प्रगृह्यो वा स्यात् । विष्णो इति ।
विष्णुश्रुति । सम्बुद्धाविति किं, गविकल्पयामहेति कृत्तिकारः ।
एतन्निकर्षश्च पूर्वसूत्रे उक्त एव । अनापि किम् ? ब्रह्मवन्धवि-
त्यन्वती । इतिविति किम् ? पक्षेऽत्र ॥ [सम्बुद्धौ शाक]

उच्यः । उच्य इतौ प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् । उ इति, विति ॥

ऊँ । उच्य इत्यनुवर्तते शाकल्यस्येति प्रगृह्यमिति च ।

प्रगृह्यस्य उच्य इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात्, दीर्घानुनासिकश्च
'ऊँ' इति । इह यथेको योगः स्यात्-उच्य ऊँ इति, तदादेश
विकल्पिते रूपद्वयमेव स्यात्, ऊँ इति, उ इति । अतो योगं
विभज्य प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता । एवमपि 'ऊँ' इति द्वितीय-
सूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्तुभयमपि नानुवर्तते
तदा उच्चारणस्य नित्यभूतभावविधात्प्रगृह्यस्यान्वादेशः स्यात् ।
तत्र प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवधावेन प्रगृह्यत्वात् उ इतीति
रूपं सिद्धम् । न चानन्विधाविति प्रतिषेधः । उच्य इति समु-
दायरूपेणाश्रयणात् । तथा चेददेशोति सूत्रे इट इति समुदा-
यरूपाश्रयणादग्रहोदित्यत्र च ग्रहोऽल्लङ्घित दीर्घस्य स्थानिव-
द्भावमाश्रित्य सिक्लोपः सिद्धयतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते ।
अप्रगृह्यस्य त्वाददेशेऽनुनासिको यन् स्यात् । तथा चेष्टरूप-
प्रतिषेधमध्ये 'ऊँ' इतीत्येकमेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः ।
अतिव्याप्तिश्च, सानुनासिकवकारयुक्तस्यानित्यस्यापि प्रसङ्गात् ।

अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्तते तदा प्रगृह्यस्योच्चारणे नित्यमा-
देशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इतीति द्वे एव रूपे स्यातां न तु
'उ इतीति' तृतीयम् । अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्तते तत
उच्चारणस्यादेशविकल्पनात् ऊँ इति उ इतीति द्वयं प्रगृह्यस्य,
विति वीतीति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया रूपचतुष्टयं स्यात् ।
तत्र श्रितयस्येष्टत्वेपि सानुनासिकवकारयुक्तमनिष्टमापत्ति ।
तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्तुभयमनुवर्तते इत्युक्तम् ।

इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योच्य इति व्याख्यातम् ।
आदेशसामानाधिकार्येण प्रगृह्य 'ऊँ' इत्येतदादेशो भवतीति
व्याख्यानेपि न कश्चिद्विशेष इत्यवश्यम् । ननु परिनिष्ठितमेव
प्रयोगार्हं, परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविधुद्देश्यतावच्छेदका-
नाकान्तत्वम् । निहतेति तदन्ताद्द्वयव्यतिवारणायाम् प्रवृत्तेति ।
वैकल्पिकेऽङ्गमोद्देश्यतावच्छेदकाकान्ते सेद्धेत्यादावव्याप्ति-
रणाद्योक्तं-नित्येति । अत एव 'पच लट्' इत्यादीनामलौ-
किकत्वेति सिद्धान्तः । तथा च उ इतीत्येतद्रूपं स्यादेव ।
अत्र हि शाकल्यमते ऊँ आदेशेन भाव्यमेव । इतरथां मते
तु प्रगृह्यस्यमेव नास्तीति चेत् । अनेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं
यथाश्रुतं स्यात् । तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् । तथा च
भाष्यम्-'शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति ऊँ वा शाक-
ल्यस्येति च । तथा च तत्र कैयटः-'शाकल्यमुत्तरेव फलं
वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति । स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभा-
षामन्यत इति च । यथा । अस्य शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतम् ।
तथापि निपातपञ्चाजित्यनेनैव सिद्धे उच्य इति तार्किक्यमा-
र्थम् । तथा च शाकल्यमिन्नमते न प्रगृह्यतेति प्रथममुच्चार्यः ।

उत्तरसूत्रे च प्रगृह्यस्योच्य इत्येतावतीव शाकल्ये लब्धं पुनः
शाकल्यानुवृत्त्यन्तरेपामपि मते पाक्षिकः प्रगृह्योर्तात्पर्यमायति ।
तेन 'उ इति' रूपं सिद्धम् । अथ वोत्तरसूत्रे पुनः शाकल्य-
ानुवृत्तिसामर्थ्याच्छब्दाधिकाराश्रयणेन शाकल्यस्यैव श्रुतेरप-
त्यान्तरं गृह्यते । अस्मिन् पक्षे प्रगृह्यस्योच्य इत्यनुवादसाम-
र्थ्योदेव प्रगृह्यतापि लभ्यते, यथा 'ढकि लोप' इत्यनुवादसाम-
र्थ्याद्गुणिति दिक् । आदेशस्यायमुनासिक इति निर्देशादेव
व्यक्तम् । तथा च बहुचम्रातिशास्त्रम्, 'उकारश्चेतिकारेण
युक्तो रक्तो पृक्तेः प्राथितः कायलेनेति । रक्तसंज्ञीनुनासिक
इति च । अत एव यदेतन्नू इति पदकारः पठन्तीत्यनुकरणे
योनानासिकेनुनासिको वक्तव्यं विधिः प्रवर्तते । [उच्य ऊँ] ।

ईदृती च सप्तमर्थः । शाकल्यस्येताविति निवृत्तम् ।

ईदृत्तमूदृत्तं च शब्दरूपं सप्तमर्थं वर्तमानं प्रगृह्यं स्यात् ।
अध्यस्यां मामकीतनु । मामयथै तन्वामिति प्राप्ते सुप्रासुलुगिति
लुससप्तमोकावेती । मामका इति, तनु इतीति पदकाले कार्यो-
दाहरणे बोध्ये । सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायामन्यु-
दाहरणम् । ईदृताविति किम् ? । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्रा
भवति । अग्रिशब्दात्परस्याः सप्तमया द्या आदेशः । पदकारः
प्रगृह्यत्वितिशब्दप्रयोगस्य निर्वासितवेनेनेति पदकाले इति-
शब्दप्रयोगप्रसङ्ग इति प्रत्युदाहरणमिदम् । सप्तमाग्रहणं
किम् ? धीतो मती सुपुतीति । अतथा मत्या सुपुत्येति प्राप्ते
तृतीर्दकवचनस्य पूर्वसर्जनं ईकारः । ततोऽयःसर्जनं दीर्घ
इत्येकादेशः । न विह सुपोलुक् ह्रस्वश्रवणापत्तेः । अर्थ-
ग्रहणं किम् ? । बाध्यामर्थो बाध्यः । नयामातिर्नयान्तिः ।
'सत्तावा'मिति सप्तमसप्तमासः । ननु सप्तमर्थोपाहास्स्येव
तत्कथमर्थग्रहणे कृतेऽप्राप्तसिद्धिरिति चेत् । इत्थम्-जहस्यवा-

धातुवृत्तिरिति पक्षे पदे नर्णवद्वसौ वसिपदानामानर्थक्यादीद-
न्मिहानर्थकं न तु सप्तम्यर्थवृत्तौ स्थष्टमेव । अजहत्त्वा-
धातुवृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वाधीनाये पर्ववस्यति
किन्तु तत्संलुपे प्रथानार्थः । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च भावानर्थः
सप्तम्याऽभिधीयते आधेयः संलुपे निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मा-
त्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रविष्टे न भविष्यति । यद्यपि वाक्य-
वत्समासेपि लुप्तसमीभवेनाधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्या-
र्थतया संलुप्तबोध इति वक्तुं शक्यते, तथापि सिद्धान्ते
तावत्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधतः समासस्थले
एकाकीभावपत्र सामर्थ्यं, न तु व्यपेक्षा । अत एवोपसर्जने
विशेषणान्वयो न भवति शक्यैकदेशत्वादिति द्वितीये वक्ष्यते ।
मोर्मासकादीनामपि निपादस्थपतित्यायेन पूर्वपदार्थसम्बन्धित्व-
लक्षणस्याभ्युपगमात्तस्मात्सप्तम्यर्थग्रहणेन वाक्यश्चनपातिप्रभृतेर्धा-
तुवृत्तिः । आतिर्वलाका । शरारिरातिरादिश्च बलाका विसक-
ण्टित्येकमरः । आवाक्ययोपि खोलिङ्गाः, बलाकासाहचर्या-
दिति केचित् । वस्तुतस्तु शरार्यादयस्यः पक्षविशेषवाचका
न तु बलाकापर्यायाः । अतो बलाकासाहचर्यमकिञ्चिद-
रं, खोलिङ्गपरमस्येव । रत्नकोशे खोलिङ्गाकाण्डे 'आदिः शरारि-
र्वरदोऽत्युक्तः, आतेरपि तस्माहचर्यात् । तत्परकरणमसन्दे-
हायमिति वृत्तिः । अत्र वासिकम् - 'ईदूतौ सप्तम्यर्थे-
व लुप्तैर्ग्रहणाद्वेत्ते । पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाह-
रभावः प्रसज्यते । वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि
सरसी यदि । शापकं स्यात्तदन्तस्येव मा वा पूर्वपदस्य
भूत् । अस्यार्थः-ईदूतौ सप्तम्यर्थेवास्तु नार्थोऽर्थग्रहणेन ।
अत्रोत्तरमाह-लुप्तइति-संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तवि-
धेरभावात्-सप्तम्या एव संज्ञा स्यात् । लुप्तेपि वृत्तिप्रकृति-
भागस्य संज्ञासिद्धये तु कर्तव्यमेवाऽर्थग्रहणमित्यर्थः । ननु
सोमो गौरीत्यादी विभक्तिर्न लुप्यते किन्तु धीतो मतीत्यादा-
विव पूर्वसवर्णो कृतेऽकः सवर्णशति द्वांशकादेशे तस्यादिव-
ङ्गावात्सप्तमीग्रहणादस्येव सप्तमात्याजंन्याह-पूर्वस्येति ।
आदाभभावइति । एकादेशं वाधिवापरत्वादाङ्गत्वाच्चाऽऽलोमौ
स्यातामित्यर्थः । तस्मान्नुगेवेति स्थितेऽर्थग्रहणं कर्तव्यमेवेति
भावः । नन्वर्थग्रहणं मास्तु, वचनसामर्थ्याच्च संज्ञाविधावपि
तदन्तविधिरभिव्यक्तौत्याशङ्क्याह-वचनादिति । यत्र
दीर्घत्वं तत्रैव वचनात्स्यात्-वृत्तिर्न शुक्लं सरसी शयानमिति
यथा । अत्र हि सरदशब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनरथेयादिया
जीकाराण्युपसंख्यानमितीकारादेशे सप्तमी भ्रूयते । तथा च
सोमो गौरीत्यादौ न स्यादेवेत्यर्थः । एतद् दूषयति-तत्रा-
पीति । तत्रापि सप्तम्या लुगेव न त्वीकारः, यदि सरसीश-
ब्दोऽपि वचते । असिद्धये सन्निधिवचनमेतच्छाखाणि
चेत्यमाणां रेयुरिति यथा । अस्ति हि सरसीशब्दो 'दक्षिणापथे
हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युक्तः' इति भगवदुक्तः,
'वासाः सरसो सर' इत्यमरकोशाच्च । तथा च 'सरसोः

परिशीलितुं मयैत्यादि प्रयोगोपि दृश्यते । एवञ्च सरसीश-
ब्दोपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति स्थितम् ।
ननुक्तरीत्याऽस्तु सरसीशब्दः, सरदशब्दोपि साम्तो निर्विवाद
एव, तथा च सान्तादेवेकारादेशोऽयमस्तु । एवं हि सति
संज्ञाविधौ शापकास्यस्य तदन्तग्रहणस्य पुनराश्रयणं न
कर्तव्यं भवतीति चेन्न । तथा सतीकारस्य सुप्तेनानुदात्त-
तया सरःशब्दस्य च सृष्टानोरस्तुमि व्युत्पादितस्य निस्वरेण
सरसीति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येत । गौरादिषु 'विष्पल्यादयश्चे'ति
पाठात्विष्पल्याधन्तःपातिनः सरःशब्दाङ्गीषा त्वन्तोदात्त-
इत्येते । तथैव वेदे पाठात् । एवन्तर्हि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे
प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु । एवञ्चेद-
देहिबचनमिति सूत्रे ईदूदेदन्तं हिबचनान्तमिति पक्षः, ईदूदे-
दन्तं यद्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च समर्थितो भवति । तत्र
हि कुमार्यैरगारं कुमार्यैरगारम् । अशुक्ले शुक्ले समपथेतां
शुक्लयास्तां वळे इत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः । स च प्रत्ययलक्ष-
णविरहादेवोद्भूत इत्याह-ज्ञापकमिति । 'प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे
प्रत्ययलक्षणोऽभावस्येति शेषः क्वेदं शापकमुपलुप्यते, तदाह
तदन्तस्तद्वहति । तदन्तगमं पक्षद्वयेपीत्यर्थः । ननु संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र न स्थित
इत्यपरितोपादाह-भावेति । वाक्यश्च इत्यादौ मा भूदित्यर्थः ।
अत्रेदमवधेयम् । 'अवित स्मृतन्मित्रश्च ईरिति सूचादीरित्यनु-
वर्त्तमाने 'यापोः किद्धे च' 'वातप्रमी'रिति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं
व्युत्पादितम् । यान्येनेनेति यमीर्मुक्तिमार्गः । विवति रसान्याति
वा लोकमिति पपीः सूर्यः । वातं प्रमिमीते सम्मुखभावना-
दिति वातप्रमीः निःशुद्धो मृगाकुर्वितान्मृगनामा पशुवि-
शेषः । एवञ्चिन्धोऽपि लौ सण्दीर्घात् पपी यथी वातप्रमीति
रूपं निर्विवादम् । तथा चेह श्रयमाणस्यैकारस्य सप्तमीत्वा-
त्तत्रापि सरसी यदौत्यसङ्गतम् । ईकारस्य श्रयमाणस्याऽसम्भ-
वात् । सामर्थ्यात्तदन्तविधिरभिव्यक्तीत्यर्थः । तस्मादुकारांशे
सामर्थ्यात्तदन्तविधौ लप्थे सोमो गौरीत्यादावपि भविष्यन्ती-
त्याशयः । यथी आसक्त इत्यादौ तु आभ्यमेव प्रकृतिभावेन । न
चायं योगश्छान्दसस्तथाविधानामेवोदाहरणानां दत्तत्वादिति
वाच्यं, मुनिवयोक्ति विनास्मदिच्छया छन्दसत्वकल्पनेऽपि
प्रसङ्गात् । लोके प्रगृह्यत्वं न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानु-
पलम्भाच्च । अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीतिन्यायेन लोके यथी
पपी वातप्रमीत्येतेषां प्रगृह्यत्वस्यैव न्यायव्यापारः । अत एव
इदृशवस्तुष्विति सूत्रे दृष्टे चेति वाक्तिकमुपादाय वक्तव्यः
सादेदशब्द छन्दस्येव भाष्ये सङ्क्षेपः इत्युदाहृतत्वादिति के-
चिदिति व्याचक्षणा इरदत्तादयश्छान्दसत्वं वदतां मते
स्वस्यापरितोषमाविश्वकुरिति दिक् ॥ [ईदूतौ च] ॥

दादाशब्दात् ॥ दास्या धात् ॥ य भातवो पुंसंशः
र्युर्दापदैर्नो वर्जित्वा । तत्र दास्याश्चत्वारः, दुदाभ्, प्रणि-
दशति । दाण्, प्रणियच्छति । दो, प्रणिबति । देह्, प्रणियदते ।

धारूपो दो । डुषाम्, प्रणिधधाति । घेट्, प्रणिधयति वत्सो मातरम् । मदाविति किम् । दाप्कवने, दातं बहिः । लून-
मियथः । बुलामावादोददोरिति न प्रवर्तते । दैशोधने
अवदातं मुखम् । इह बुलामावादच उपसर्गात् इत्येतन्न ।
घुप्रदेशो नेगंदनदेत्यादयः । इह दोदेकृष्टामनुकरणानि
न्यवस्थाप्य तत्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादादेव सपदेशे
ऽशितोत्थात्वं कियते । अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध
इति सिद्धान्तात् । न चैवं विमर्करूपमिदं स्यादधातुरिति
प्रातिपदिकसंज्ञानिवेधादिति वाच्यम् । अथातुरिति पर्यु-
दासोऽयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । अस्ति चेह स्वार्थप्रयमातु
त्वम् । यदा यत्तदेतन्म्य इत्यादाविवेहापि कार्यविशेषपुर-
स्कारेणैवातिशेष्टप्रवृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यते । ततश्चतुर्णां दारु-
पाणां द्वयोश्च धारूपयोरैकदेशं कृत्वा द्वन्द्वः कर्त्तव्यः । प्रणि
दातेत्यादौ कृतात्त्वानां दोदेकृष्टां तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं
बुलम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे नसा-
नुबन्धकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः, सर्वेषां स्वरूपेणानुकृत-
त्वात् । अत एव दारयतिधारयत्योर्नातिप्रसङ्गः । तयोरनुक-
रणे आत्वाऽसंभवेनेह वृष्टयनयोरनुपासत्वात् । ननु कृता-
त्वस्य सूत्रे निर्देशाप्रतिषेधप्रतिषेधतोत्यादौ भ्रातृविरहा-
त्कथं बुलमिति चेत् । आन्तोऽसि । न हि वयं कृतात्वमनु-
कुर्मं येनोक्तदोषः स्यात् । अपि तु दोदेषोऽप्येकदेशेवातुकि-
यमाणेषु लक्षणवशनिष्पन्नमात्रमित्युक्तम् । न च लक्षणेन
स्वरूपान्यत्वेऽप्यनुकरणता हीयते । सत्युरसंभुद्धावित्यत्रापि
सहिरूपप्रतीतेः, गविययमाहेत्यत्र गोशब्दप्रतीतेश्च । दीह-
स्तु नेह ग्रहणं, तदनुकरणे आत्वाऽसंभवात् । वातिकमते
एकजन्तानां दोषादीनामात्रविधानात् । भाष्यमते त्वेज्जिनिमिसे
परतस्तद्विधानात् । तेन दोहस्तुब्रह्मादावादे कृतेपि घुसंज्ञा-
विरहात्प्रतिपदोक्तस्य नेगंदेति नित्यं ण्वत् न भवति, ण्वे
विभाषेति वैकल्पिकं तु स्यादेव । तथोपादात्ताऽस्य स्वरः
शिक्षकस्येत्यत्र स्यात्त्वोरिच्छेतोत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य
मतम् । नन्वस्मिन्पक्षे दाप्येवावनुकुली न वा ? आण्डेऽनुक-
रणपदुदासोभयसामर्थ्याच्चोयुं संज्ञाविकल्पः स्यात् । अन्त्येऽदा-
विति व्यर्थं स्यात् । अननुकृतत्वादेव दाप्येवोयुंसंज्ञाप्रतिविर-
हादिति चेन्न । अत्रावित्यस्मिन्सति तयोरप्यनुकरणं संभा-
व्येत । न हि लक्षणैकचक्षुषा दोदेकादीनां दाप्येवोयुं वैलक्षण्यं
किं पितृदुभूयते यद्वैकाग्रहणाऽग्रहणे व्यर्थस्याप्येयाताम् ।
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते । किं त्वग-
तिकगतिरेषाऽनभिधानवत् । न च तद्वलेन सिद्धस्य प्रवा-
ख्यानां शोभते । नास्तिककारमते तु प्रयं गश्चानामेव दाधा-
रुपाणामिदमनुकरणम् । न चैवं प्रणिधति प्रणिधयतइत्यादौ
शिति न स्यात् । आत्वाऽभावात् । तथा देह् रक्षणे, अदित ।
घेट्-व्याप्येति । प्रणिधातेत्यादावपि न स्यादात्वस्य लक्षणिक-
त्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्त्योः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिति ग्यावा-

तिदि वाच्यम् । वचनबलेनैव तत्समाधानात् । तथा च कात्या-
यनवार्तिकम्-“घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदधं”मिति । भार-
द्वाजीयास्तु पठन्ति-“शिक्षिकुत्तार्यमिति । तथा च दाधा-
प्रकृतयो घु”इति पठेत्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्वं
कृत्वा सन्निधानादाधामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् । भाष्य-
कारास्तु वास्तविकं प्रत्याचक्षुः । तथाहि नेगंदेति सूत्रे तावद-
वश्यं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं प्रणिधयते प्रण्यमयतेत्यत्रापि
ण्वत् यथा स्यात् । तदेव पुरस्तादपकृत्य ‘घुप्रकृतिमा’इति
पठिष्यामः । घुश्च प्रकृतिश्च माश्वेति द्वन्द्वः । सन्निधानाच्च
पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिग्रहणं भव्यते । न चैवं मीनातिमिनोयोरपि
माप्रकृतितादृशप्राप्तिः । माहो ङकारानुबन्धपर्येव तत्रावश्यं
पठनीयत्वात् । अन्यथा मा मोनश्च्यत्रातिप्रसङ्गात् । तस्मा-
द्घुप्रकृतिमाकिति पाठेन प्रणिधति प्रणिधयतइत्यादेः
सिद्धत्वाच्छिदधं तावद्व्युत्संज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति
स्थितम् । भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्त्तव्यमिति पुनर-
वशिष्यते । तदपि न । ‘गामादाग्रहणेऽप्यविशेष’इति परिभा-
षयैव लक्षणिकस्यापि दाक्षस्य घुसंज्ञासिद्धेः । अस्यां च
परिभाषायां दैपः पितृवं लिङ्गम् । तद्वदधाविति सामान्य-
ग्रहणार्थं कियते, लक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां दैपग्रहणामावे
तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पितृत्वेन । न चेवमपि घेटो
घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम् । दो दहडोरित्यत्र घेटो
मिद्वृत्त्यर्थं क्रियमाणेन द शब्देन घेटोपि घुसंज्ञास्थापनात् ।
न च दधातिनिवृत्त्यर्थं द शब्दकृतिमिति वाच्यम् । तत्र दधाते-
हिरिति आदेशजविधानादेव दज्जत्वाऽप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि
गामादाग्रहणेऽप्यविशेष’इत्येतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
निरनुबन्धकग्रहणवतिपरिभाषायाश्च यथा नापस्तथावत्तद्वद-
णपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् । तथा च प्रनिधारयति
प्रनिधारयतीत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां य उप-
सर्गस्तत्स्थानिमिति तादृशस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य
नेरिति व्याख्यानात् । दारयतिधारयत्ययवयवोस्तु दाधा-
रूपयोरनर्थकत्वात् तं प्रत्युपसर्गत्वम् । ‘यक्रियायुक्ताः प्राद-
यस्तं प्रायेव गत्युपसर्गसंज्ञा’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवं
प्रणिधायति प्रणिधापयतीत्यत्रापि ण्वत् न स्यादिति वाच्यम्
तत्र पुगागमात्पूर्वं दा धा इत्यवस्थायां घुसंज्ञाप्रवृत्तौ
पुनर्विशिष्टस्यापि घुग्रहणेन ग्रहणात् । ‘अनागमकानां
सामगका आदेशा’ इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन घुसंज्ञाप्रवृत्तेः ।
नन्वनान्तर्गतेवैतयोरान्त्यर्थं सम्प्रयोगो वा । नष्टाश्चदधरश्च
वदिति स्थानेनतरतमसूत्रस्याभाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दाप-
पत्यादिसाम्यमेव । निष्पन्नस्याऽणो रपरत्वाभ्युपगमेन रेफपु-
कोरविशेषादिति चेत्-सत्यम् । ‘सिद्धन्तु प्रसङ्गे रपरत्वा’दि-
त्युरपरपरसूत्रस्वभावास्तिकरीत्या समाधानं कृतम् । उक्तभाष्य-
रीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रायुक्तसूत्रकारमतममात्रित्युक्त्यर्थः ।
न हि वृष्टयनयोरनुकरणे आत्वं लभ्यतइति दिक् । इदं

स्वभवेयम् । प्रणिदापयतीत्यनुपपत्तयोः प्रकृत्यर्थविशेष-
णत्वे सत्येव नेगेदिति नित्यं णत्वं, ण्यर्थविशेषकत्वे तु पुंसं-
श्चकं प्रत्यनुपसर्गाच्छेषे विभाषेति विकल्प एव, न तु नित्यं
णत्वमिति । स्यादेतत्-उपदिदोपतस्यत्र सन्निभोमेतीरभावः
स्यात्, वार्तिककृता पुंसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् । सूत्रकार-
माध्यकारयोस्तु नासी दोषः । सूत्रकृता दीदोऽननुकृतत्वात् ।
माध्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेपि पुंसंज्ञायान्तदिरहादिति चेत्-
सत्यम् । वार्तिकमतेपि नेयं दाप्रकृतिः । एकज्ज्ञानात्मत्ववि-
धानाम्बुपगमात् । न चैवमादन्तत्वनिकषणनुच्यत्यथाप-
सिद्धेः । तत्राऽऽकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तद-
सिद्धेः । माध्ये त्वेतादन्नप्रत्याख्यानादेज्जिषधे आत्वं सिद्धा-
न्तितमित्यन्यदेतत् । इदं त्वविशेषितं, माध्यवार्तिकोभयम-
तेपि 'उपादास्तास्य स्वः' शिक्षकस्येत्यत्र स्वाधोतीत्वं
प्राप्तं, तच्च माध्ये सन्निगतपरिभाषया परिहृतम् । उप दी-
सु त इति स्थिते एविवयये प्रवर्तमानमात्वं सिचोऽकिञ्चमु-
पजीवति । यदि चाऽत्र पुंसंज्ञा स्यात्तर्हि स्वाधोरीचोति
सिचः किञ्चं स्यादतोऽकिञ्चमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः
किञ्चप्रवृत्तिकां पुंसंज्ञां न प्रवर्तयत्येवेति । वार्तिककृता तु
'दीदः प्रतिषेधः स्वाधोरीच' इति वचनमेव कृतम् । उभय-
मतेपि दोषस्तुजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेगेदिति णत्वं
भवति । अतः ॥ वार्तिककृता 'दोषः प्रतिषेधः' इत्येव नोक्तं
किन्तु स्वाधोरीचत्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूत्रमते तु
न भाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव । किञ्च माध्यवार्तिकयोर्न
केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परपि । तथाहि-
माध्यमते प्रणिदायते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं,
णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्तिकमते तु वैकल्पिकम् ।
एकज्ज्ञानात्मेव प्रकृतिस्त्वाभ्युपगमेनेदन्तस्याऽप्रकृतिस्त्वात् । अन्य-
धोपदिदोषत इत्यनेनैवापत्तेः । तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्र-
कृता सह द्वयोर्विरोधः । 'प्रणिदीन' इत्यादौ तु भाष्यकृता
सहैतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यथो-
त्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताङ्गाभ्योत्तरीत्या सर्वत्र
दीक्षि परे नेनेति णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्तिकमतेपि दोषे
विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्यादिविरोधः सम्पाद-
नीयः । एकवाक्यतयेव सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पन
स्याऽनाश्रयणीयत्वादिति । नन्वादिति प्रतिषेधे दासवनइत्य-
स्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु दीपः । पकारे अयमणे आत्वाऽ-
स्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु दीपः । पकारे अयमणे आत्वाऽ-
योमादिति चेन्न । 'अनुबन्धा अनेकान्ता' इति पक्षे श्रूयमाण-
स्यापि पकारस्य काकादिबदनवयवत्वेन धातोर्नेजन्तत्वात्पाये
नाश्रयप्रवृत्तेः । 'दकान्ता अनुबन्धा' इति पक्षेपि अकृत्यात्वम्,
नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति सिद्धान्तात् । अत्र चोदीका
माहो भ्यतीहारइति कृतात्वस्य मेको निर्देशो शापकः । न
च माह् मान इत्यस्यैवायं निर्देशो, व्यतिमितीइत्यादौ
तस्यापि वृद्धा चिद्व्यतीहारे वृत्तिसम्भवादिति वाच्यम् ।

अपूर्वकार्यस्य क्त्वाप्रत्ययस्य माह् मानइत्युपादानविभा-
नात् । अत्र ॥ भाष्योक्तैरेव प्रमाणत्वादित्याहुः । एवं च
'मेह' इत्येव पठनीये 'माहो व्यतीहार' इति गुरुकरणं 'नानुब-
न्धकृतमनेजन्तत्व' इति शापनार्थमेव । भाष्यकारास्तु नायं
दीपः, किन्तु दिवादिषु दाद्योधनइत्येव पठित्तइत्याहुः । न
च स्वरे भेदः । दाद्योऽस्यादेकमयथायाबुदात्तात्वात् । न
ताच्छौलिकं वानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः । इयति
धातोराबुदात्तत्वं, शपि तु वानशोन्तोऽदात्तत्वमिति चेन्न ।
उभयथाप्यन्तोदात्तत्वानपायात् । न च इयन्स्वरस्य सति-
शिष्टत्वेन प्राक्त्वमिति वाच्यम् । अन्यत्र 'विकरणेभ्य' इति
पशुंदासात् । आत्ममाने खद्येत्त्रयभाष्यकैयटकलेन खशीव
वानइत्यप्यन्तोदात्ताया निर्णयात् । स्थानिवत्पुन्यैः कैयट-
ग्रन्थस्तु खद्येत्त्रयभाष्यस्वोक्तिभ्यां विशेषात्प्रामादिक इति
वक्ष्यते । ध्यायत्यादवस्तु दिवादिष्वेवादन्तत्वेन ॥ पठिताः,
गणकार्यमन्त्रियमिति शापयितुम् । तेन न 'निवृत्तद्वैश्वस्त'
'पथिकवनिताः प्रत्योदाश्वसन्त्य' इत्यादि सिद्धम् । यत्तु
भाष्ये 'एकोन्तत्वपक्षेपि न दोष' इत्युपक्रमः 'पकारलोपे कृते
भविष्यति, दास्यं तु भूतपूर्वं मनुबन्धमाश्रित्य व्युत्पादनीय'-
मिति सिद्धान्तितम् । तत्रेत्यं प्रत्यवतिष्ठते-सत्यप्येजन्तत्वे
उपदेशे एजन्तत्वं कथमिति ? अत्रोच्यते-पितृकरणसामर्थ्या-
दुपदेशे एजन्तत्वाऽप्येवाप्यत्वप्रवृत्तिः । वस्तुतस्तुपदेशग्रहणं
भाष्यकारो न मन्यते । तथा च तत्र वक्ष्यति, "उपदेशग्रहणं
न करिष्यते । यदुपदेशग्रहणं न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि
प्रसीति । अत्रायाचार्यप्रवृत्तिर्शापयति न परनिमित्तस्यैव
आत्वं भवतीति यदयं क्वेदजीनां णावेच आत्वं शारि ।
नैतदस्ति शापकं निवमार्थमेतत्स्यात् क्वेदजीनां णावेवेति ।
यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीक्षां त्यपि तैत्थ्येज्यग्रहणमनुवर्तय-
ती"ति । ननु प्रणिदापयतीत्यत्राभ्यदाचिति प्रतिषेधः स्यादिति
चेन्न, यथोद्देशपक्षेन्तरङ्गत्वादावस्यामेव पुंसंज्ञाया निवृत्त-
त्वात् । कार्यकालपक्षे तु पुंसंज्ञाया णत्वसमानदेशतया पुं-
प्रति णावपुसंज्ञयोस्तद्वत्त्वेन प्रागेव पुक् तयो पुंसंज्ञा न
स्यादिति दोषः प्रसज्यत्येव । अत एव माध्ये द्वेषा समा-
हितं, दाधायपिदिति वक्ष्यामि । यदा वान्तावेतौ धात्-
सुत्रमपि बान्तरम् । चर्वेन सर्वत्र पकारो निर्दिष्टः । अतो
दापयतीत्यत्र नासी निषेधः । तस्याऽपिस्वादान्तात्तात्त्विकेति ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । असहायेपि आदाविबान्तइव

कावोणि स्युः । औपगवः । यथा तस्यादीनां प्रत्ययाबुदात्तत्वं
प्रवर्तते एवमिहाऽप्येपि । आभ्याम् । यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ
ह्यपि चेति दीर्घत्वं भवति एवमिहापि । इह गतौ दिवादिः ।
एयम् । अत्रो यदिति अजन्ताद्गतोर्विधीयमानो यत्प्रत्ययो
यथा चेत्यज्येयमित्यादौ भवति तथेहापि । इणस्तु परतिसत्त्वति
क्यपि-इत्यमित्येव रूपं न तु एयमिति । एकरिमिति किम् ?
समासत्रये भवः सामासजन्यः । अत्र द्वाकारस्यादित्वे

सति तमेवाभित्य सभासन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात् । तत्तत्क्षणां बाधित्वा 'वृद्धाच्छ' इति छः प्रसज्येत । ननु वृद्धिर्यस्याचामाविरिति सूत्रे आदिग्रहणस्यापेक्षेयं व्यावर्त्यम्, तत्सामर्थ्यादेव सभासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न । यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिकस्य मुख्यस्यैवादिग्रहणं तर्हि जानातीति वा प्राक्कणीत्याहिरसहायोपि वृद्धो न स्यात् । तत्तत्क्षणायां कस्य क्षीय इत्यादि न सिद्धयेत् । असति हि प्रकृतसूत्रस्यैकग्रहणे यथाविध्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहाये मध्ये अन्ते च, सर्वो-
प्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात् । यदि त्वतिदेशसामर्थ्या-
च्छाशब्दे वृद्धत्वं तर्हीविशेषात्समासप्रत्ययेऽपि स्यात् । वृद्ध-
संज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत् । हन्तैवमतिदेश-
स्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तिः । इहैकग्रहणे
कृते स्वन्त्यमध्ययोर्ध्यादित्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थक-
मिति दिक् । यत् न्यासकृतोक्तम्, अतिदेशसूत्रे एकग्रहणा-
ऽभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्यभावादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सद-
सहायानां ह्यदीनामैव वृद्धसंज्ञां वारयेत्तुसभासंनयनस्य,
सन्नयनेत्येतदन्तर्गताश्चतुरोऽप्येवमपेक्षानातिदेशिकस्यादित्यस्य
तत्र सत्त्वादिति । तन्निमित्तम् । परस्मिन्सति यस्माः पूर्वो नास्ति
स आदिश्रिति सिद्धान्तरीत्या मध्यस्थेय्यादित्वविरहात् । इथा-
नेव हि विशेषः । असहाये सत्यन्तविशेषणविरहाद्विशिष्टा-
ऽभावः, नन्वस्ये तु विशेष्याऽभावोद्विशिष्टाऽभाव इति नार्तिक-
कारस्तु लाघवात्पूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनु-
सारत्वमात्रं चान्तशब्दस्य, न तु सत्यन्त्यस्मिन्नित्यपि विशेषणं,
गौरवात् । तथा चाऽसहायेपि मुख्ययोरैवाद्यन्तयोः सम्भव-
इति भवान्नः सूत्रमेतत्तस्याचख्यौ । आह च—'अपूर्वानुसार-
लक्षणत्वादायन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्निति । भाष्यकारस्तु नैत-
न्मेने । सत्यन्त्यस्मिन्निति विशेषणप्रक्षेपप्रयुक्तस्य गौरवस्य
प्रामाणिकत्वात् । लोके क्षयमादिरन्तो वेत्युक्तेऽवशिष्टमपि
किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीयन्ति । पदाश्रित्यतोपिस्थितिक्ष-
यात्सिद्धाया । अनुभवनमपलम्ब्यैकदेशमात्रे शक्तिकल्पने तु
श्वशुराविषदानामपि लावकाद्वाधात्त्वमात्रं पितृत्वमात्रं तद्वटक-
पुंस्त्वमात्रं वा ह्ययनावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकश-
क्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारस्याक्षौषः स्यादिति । नन्वेव-
मपि व्यपदेशिवद्भवनं कर्तव्यमेव, इयाय आरत्यादौ धावव-
वत्त्वं प्राथम्यमेकाच्च न्नाभित्य द्वित्वं यथा स्यात् । एकाच-
इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते । न चेणेव वृद्धायादेशयोर-
तैश्च वृद्धो रपरत्वे च कृते आश्वत्थार इत्यनयोरेकाच्चत्वं पचा-
देरिव मुख्यमेवास्तीति वाच्यम् । द्विर्वचनेचोति रूपातिदेशेन
इ ऋ अनयोरेव द्विरुक्तेः । किञ्च यजेः पञ्चमलकारे ॥ देवान्
पञ्चदशितो यजोयानित्यादौ सिम्बहुलं लेटीति सिप् । तस्य
एवम् व्यपदेशिवद्भवेनैव साध्यं, प्रथमस्य यः सकारस्तस्य
एवमिति सिद्धान्तात् । तस्माद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येव

सूच्यतां किं प्रकृतसूत्रेण ? व्यपदेशो नाम विशिष्टो मुख्योऽ-
पदेशो व्यवहार एकाच-त्वादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशो-पचि-
प्रयुक्तिस्तस्मिन्निवाऽसहायेपि कार्यं स्यादित्यर्थः । अत्राह
भाष्यकारः—अवचनलोकोविज्ञानात्सिद्धमिति ।
वचननिरपेक्षाहोक्तव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भवनसिद्धेरायन्त-
वदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूचितव्यमित्यर्थः ।
अस्ति हि लोके निरुद्धोऽयं व्यवहारोऽयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रो-
यमेव मध्यमोऽयमेव कनिष्ठ इति । तथा अस्तुयामसौभ्य-
याणायां च प्रथममार्गेण हतैति व्यवहरन्ति । तथा पूर्वमना-
गतोऽग्रेऽनागिमिषुषाह 'द्वं मे प्रथममागमनमिति । ननु
सर्वे इमे गीणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये चारितार्थं शास्त्रं
गीणे प्रवर्ततेति चेन्न । निरुद्धतरया गीणस्याप्यस्य मुख्य-
समकक्षत्वात् । आपकाच्च । यदियमित् ईटीति सिञ्जे लोपं
शास्ति तच्छापयति—'व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । न ह्यन्यथेष्ट-
लभ्यते । वरूपत्वेपि वलादित्वविरहात् । तथा दीपं इणा-
कितोत्पादीन्यपि क्षापयति । न हि व्यपदेशिवद्भवनं विना
इणोऽभ्यासो लभ्यत इति दिक् । यत्पूर्वकैयटेन 'अर्थवता व्य-
पदेशिवद्भवात्कुरुतस्यादौ तद्व्यवहारात्सामर्थ्यकत्वेन तत्र
टिप्पणसिद्धये आदिवद्भवावो वचनेनैव साधनीय इति ।
अत्रेदं वक्तव्यम्, अर्थवता व्यपदेशिवद्भवन इति तावन्नेयं परि-
भाषा, तस्या विध्यङ्गत्वात् । व्यपदेशिवद्भवनसु लौकिकश्रु-
ततया तं प्रत्यङ्गत्वाऽयोगात् । किन्तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भवा-
व्योजनाय द्वाभ्यामसमुदायमाभित्य तस्यैकदेशः शब्द इति
व्युत्पादयितुमर्थवत्ताऽपेक्षितेति परं तस्याशयः । अत एव षष्ठे
'निजौ चत्वार एकाच' इत्येतेषु व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयो-
रनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भवनः स्वीकृतो, लोक इव शास्त्रोऽप्य-
नर्थकस्य व्यपदेशिवद्भवनसम्भवात् । तस्मादर्थवतेति प्रायो-
वादमात्रं, सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्यगेवेति दिक् ॥

तरसमपौ घः ॥ एतौ घसंज्ञौ रतः । कुमारितरा ।

कुमारितरा । वरूपेति ह्रस्वः । नगरात्तरौ नदीतर इत्यत्र
तु न भवति । तमया साहचर्येण प्रत्ययरयैव तरपौ ग्रहणात् ।
यदा तरमिति रूपं संज्ञाप्रवृत्तावावर्तितं, तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे
क्रामि नास्तीत्यपेक्षानि गृह्यते । तच्च तरप्रत्ययरयैवास्ति ।
अपि च प्रतिपदोक्तत्वमपीह सुलभम् । तेनावयवयोः व्युत्पा-
दिते नदीतरे नातिप्रसङ्गः । किञ्च समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे
परे ह्रस्वत्वं विधीयते । अन्यथा महिषीव रूपं महिषीरूप-
मित्यत्रापि स्यात् । सुष्ठुपेति समासः । रूपमाकृतिः, महि-
षीवेयमाकृतिरित्यर्थः । सामानाधिकरण्यस्त्रीत्वे च स्वाधिक-
त्वादातिशयानिकस्य स्तो न तु नदीतरे, अतो नोक्त-
दोषः । नन्वातिशयानिकप्रकरण एव वा दीपं इति 'पतौ घ'
इति वा क्रियतां लाघवादिति चेन्न । प्रकरणोत्कर्षेणैव संज्ञा-
प्रकरणस्याऽन्योपि तरस्तीति क्षापनार्थत्वात् । स चाऽनि-
दिष्टार्थत्वात्कार्थं भवति । तेनाव्याच्यते लोपश्च बलवत्तर

इत्यादिः सिद्धम् । के चित्तु सामान्यापेक्षं शापकमाश्रित्य
इत्यनुपेक्षितं स्वाधिक्यतामाहुः । तेनाऽहो महीयस्तव साहसि-
न्यमित्यादि प्रयोगाः समर्थता भवन्ति ॥ [तरस्रमपौ]

बहुगणवतुडति संख्या ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः ।

बहुकृत्यः । संख्यायाः क्रियाभ्यामृत्तिगणने कृत्यसुचं ।
बहुधा । संख्याया विधार्थं धा । बहुभिः क्रीडो बहुकः । संख्या-
या अतिशदन्तायाः कन् । बहुशः । 'बहुत्वार्थच्छस्कार-
का'दित्यनुवर्त्तमाने 'संख्यैकवचनाच्च शीघ्राया'मिति शस् ।
गणकृत्यः गणधा गणकः गणशः । तावत्कृत्यः तावद्वा
तावकः तावच्छः । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । आ सर्व-
नाम्नः । शेषं प्राग्वत् । कतिश्रुत्वः कतिकः कतिधा कतिशः ।
किम् संख्यापरिमाणे ङिति च । शेषं प्राग्वत् । स्यादेतत् ।
वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्त्तते । बहुहिंसवानिति, सद्ध्ये च
गणशब्दः, भिक्षुकाणां गण इति । 'समवायश्चो गण'
इत्यमरः । तथा च सङ्ख्यैकवैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्या
संज्ञा स्यादिति चेन्न । संख्यायते ऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् ।
तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणशब्दोरेहि ग्रहणं, तच्च
नियमार्थम् - 'अनियतबहुत्ववाचिनां मध्येऽनयोरेव संख्या
संज्ञा न तु भूयादीना'मिति । तेन बहुविषययोर्द्वैक्योनि-
यतबहुत्ववाचिनां व्यादीनां च न स्यादिति । ननु निय-
मार्थत्वे सिद्धे सजातीयपेक्षत्वाश्रयमस्य त्वदुक्तत्ववधा
सिद्धयेत्, नियमार्थत्वमेव तु दुरुक्तमिदम् । विध्यर्थताग-
धवौचित्यात् । तथाहि-अस्ति तावत्कृत्रिमाक्रुत्रिमयोः कृत्रिमे
काव्यसंभ्रमस्य इति परिभाषा । सा च न्यायमूला । संज्ञा
सूत्रेण संक्षिप्तविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तदि-
तरं बोधयेत् । एवं स्थिते बहुगणयोरेहि ग्रहणाऽभावे संख्या-
प्रदेशोप ग्रहणमेव न स्यात् । अक्रुत्रिमत्वात् । तस्मात्त्व
सङ्ख्याधर्मेव बहुगणग्रहणं, न तु भूयादिनिश्चयर्थमिति ।
अत्राहुः-संक्षिप्तविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि सामा-
न्यापेक्षस्तदा युक्ताऽक्रुत्रिमस्य व्यावृत्तिः । विशेषपरत्वे तु
सजातीयं कृत्रिमाम्तरमेव नियमेन व्यावर्त्येत न त्वक्रुत्रिम-
मपि । तदैतदुच्यते- 'अयमगतिरिह शास्त्रे भवती'ति ।
कृत्रिमाऽक्रुत्रिमयोश्चभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । अस्ति च
संख्याप्रदेशोपग्रहणमिदं किञ्च संख्याया अतिशदन्तायाः
कञिति सूत्रे शदन्तपदार्थासः । न हि कृत्रिमा संख्या शब्द-
न्तास्तीति दिक् । तेन पञ्चधा पञ्चकृत्य इत्यादि सिद्धं
भवति । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति
तथापि वतुहृत्योः केवल्योः संज्ञायाः प्रयोजनाऽभावात्साम-
र्थ्योदन्तग्रहणम् । तद्विधिविधौ हि कथाप्राप्तिपदिकादित्य-
धिकृतं, न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्राप्तिपदिकत्वमस्तीति
बोध्यम् । एतच्च सूत्रं माथ्ये प्रत्याख्यातम् । बहुगणगण-
कृत्यस्य तिथुक् । वतोरितिथुक् । षट्कतिकतिपचतुरां लुगिति
सूत्रेऽति परे आगमा विधीयमाना बहुपञ्चसीनां ङटोनिर्वाहकं

संख्यात्वं शापयन्तीति किमनेन सूत्रेण ? । ननु बहुगणग-
सङ्ख्येयादौ विशेषाश्रयणात्सङ्ख्यैपुल्यवाचिनोरपि बहुगण-
शब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न । अनियतसंख्यावाचि-
नोरप्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्राभावेन चरि-
तार्थत्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतीरपि संख्याकार्य-
कल्पनस्य गौरवपरतास्तत्वात् । भूयादीनां त्वनियतसंख्या-
वाचिनां ग्रहणं न भवति, नियतसंख्यावाचिनां दृष्टा-
दीनामेव लोके संख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात् । प्रसिद्धा-
ऽप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । मन्वेवमपि बहुगण-
योरेव पूगसंवादीनामपि शास्त्रसङ्ख्येयलुगादि संख्याकार्य-
प्रसङ्गः । न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षं शापकं, पूगादीनां
तु दृष्टविषयकमेवेति वाच्यम् । अनुपपत्तेः । 'समानत्वेन एक-
सूत्रोपात्तत्वेन च वैषम्ये बीजाऽभावादिति चेत् । मैवम् ।
लक्ष्यानुरोधेन कचित्सामान्यापेक्षं कचिद्विशेषापेक्षं शाप-
कमित्याश्रयणात्तदनुरोधेन वैरूप्यस्य सोढम्यत्वादिति दिक् ।
इमां कुसुष्टिमसहस्रमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु
परमार्थः । अत्रवार्तिकाने-अध्यर्द्धग्रहणं च समासक-
न्विध्यर्थम् । अर्द्धनाधिकमध्यर्धम् । एकदेशवाचकोऽयमर्द्ध-
शब्दः । तरयाधिशब्देन समासे कृते योगिकार्थः प्रतीयते न
सङ्ख्येयतात्त्विकारम्भः । अध्यर्द्धेन शृण्वेन क्रीतमध्यर्द्धपर्यपदिक्-
संख्येयस्यनुवर्त्तमाने तद्विधितार्थेति समासः । ततः शृण्वेऽन्यतर-
स्यामित्यनङ्गोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धेन क्रीतमध्य-
र्द्धकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कञिति कन् । इह समास-
विध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । समासे विधीयमाने
समासमिति ते वाऽन्यस्मिन्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः । तेव
दिगुनिमित्तो लुगपि कल्प्यते । तथाचाऽध्यर्द्धपूर्वेति, सूत्रेऽध्य-
र्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तदुक्तं-लुकि चाग्रहणमिति ।
अध्यर्द्धपूर्वपदस्य पूरणप्रत्ययास्तः । संख्येयस्यनुवर्त्तते । पूर-
णप्रत्ययस्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययाऽन्तोत्तरपद तत्पर्यं । समास-
कन्विध्यर्थमित्येव । अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुनाहिः । अर्द्ध-
पञ्चमेऽर्द्धोधिकैश्चतुभिः शृण्वैः क्रीतमर्द्धपञ्चमशृण्वं । पूर्ववद-
नङ्गो वा लुक् । अर्द्धपञ्चमेन क्रीतमर्द्धपञ्चमकम् । अवि-
कग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदबुध्यर्थम् । अधिकत्वा
वष्टया क्रीतोधिकपाठिकः । अधिकसात्ततिकः । तद्विधितार्थेति
समासः । प्राग्वतेऽङ्गं । अलुकीति वचनालुकि कर्त्तव्ये
संख्यासंज्ञा नास्तीति दिगुत्वमपि न, तेनाध्यर्द्धपूर्वोद्गीरोरिति
लुक् न । ततः 'संख्यायाः संवत्सरसंख्येयस्य चेत्युत्तरपदबुद्धिः ।
नन्वलुकीतिव्यर्थम् । 'उत्तरपदबुद्धयर्थ'मिति वचनादेव
लुगभावस्याऽङ्गेषु शक्यत्वादिति चेन्न । अहैत्यधर्तरवर्चेषु
ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्राप्त्या तत्रैवोत्तरपदबुद्धेः सावकाशत्वात् ।
घणान्ता षट् । घान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा
स्यात् । षट् तिघ्रन्ति । षट् पञ्च, पञ्च सतेत्यादि । संख्येति
किम् । विग्रहः पामानः । ननु शतानि सङ्ख्याणीत्यत्र नुपि

कृते तस्य पूर्वभक्ततया नान्ता संख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । न चैवं षट्भ्यो लुगिति लुक् स्यादिति वाच्यम् । सर्वान्मस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमः तदविवाकत्वात् । नन्वेवमप्यष्टानामिति न सिद्धति । तथाहि अष्टन्नामिति स्थिते परत्वाश्रित्यत्वाच्छाष्टन आ विभक्तवित्यात्वेकृतेऽनान्तत्वात्संज्ञायामसत्यां षट्चतुर्भ्यश्चेति तुण्य प्राप्तो दीति चेन्न । यथोद्देश्ये आत्वात्प्रागेव षट्संज्ञा, अन्तरङ्गत्वात् । ततः कृतेप्यात्वे एकदेशविभक्तस्यान्यतया षट्संज्ञकत्वेन नुटः सिद्धत्वात् । कार्यकालपक्षे तर्ह्युक्तदोषस्तदवस्था एव । किञ्च यथोद्देश्यलुगविधिवाददिदेशो दुर्लभः । अत एव वन्नश्चेत्यत्र परस्मिन्विषय फलमिति कैवट इति चेन्न । अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट्संज्ञाणापनात् । तथाहि—नः संख्याया इत्याद्युदात्तात् बाधित्वा घृतादिपाठादयसोदात्तोऽष्टनृशब्दः साधितः । तस्माद्विरस्यष्टमिरष्टामिरिति रूपद्वयमुदाहृतम् । तत्राऽप्यष्टामवे मध्योदात्तात्त्वपक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः । तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रेण पण्णां षट्भिरित्यादाविव विभक्तैरुदात्तत्वं प्राप्तं, तद्वाधित्वा शङ्क्युपोत्तममिति प्राप्तं । षट्त्रिचतुर्भ्यो या हलादिविभक्तिरुदात्ते पदं उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः । तद्व्यापनाशष्टनो दीर्घादित्याश्रयते । दीर्घान्तादष्टनः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तैरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः । तत्र यथात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात्तर्हि सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाऽभावपक्षे शङ्क्युपोत्तममिति पदस्वरं बाधित्यत इति किं दीर्घग्रहणेन । कृतात्वस्यापि षट्संज्ञायां सत्यां तु पदस्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संशयते । न चाष्टनः स्वरः छसि सावकाश इति वाच्यम् । तथैकादेश उदात्तेनोदात्त इति सूत्रेणैव गतार्थत्वात् । अष्टनृशब्दोन्तोदात्त इति समन्तरमेवोक्तत्वात् । तेन दीर्घपक्षः तदभावपक्षेपि विभक्तैरुदात्ता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमेव । तस्माद्दीर्घग्रहणेनावपक्षेपि षट्संज्ञा शायतइति स्थितम् । न चैवं दीर्घग्रहणस्यास्त्वविकल्पपक्षापत्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । उभयपक्षापत्तव्यसम्भवात् । न ह्येकैकमेव शायत इति नियमः । यावता विनानुपपत्तिस्तावतो शायत्त्वात् । तत्त्वैकमनेकं वेत्यन्यदेतत् । प्रकृते चोभयं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्योनुद्धारादिति दिक् । यदि ण्णा प्रकारनकाराकारा अन्ते वस्याः सा ण्णान्तेति प्रकृतमूत्रपवनकारोपि प्रसिद्ध्येत तदा द्वाभ्यामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तैरुदात्तत्वं स्यात् । आद्याभ्यां हरिभ्यामिन्द्रयाहीर्यादावाद्युदात्तमेव तु द्वाभ्यामितिपदं पठ्यते तस्मादिहाकारप्रक्षेपो न वर्णनोयः, किन्तुक्तप्रकार एवादत्तव्य इति स्थितम् । तथा सप्तमे योगविभागे कृत्वा तद्वलेनापि द्वेधा भाग्ये समाहितम् । तथाहि—षट्भ्यो लुगित्यत्र षट्भ्य इति विभज्यते । अष्टाभ्य ओशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्तते । तेन

षट्भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोपि तस्यादिति सूत्रार्थः । न चैवं जडशसोर्लुगप्यतिदिश्येति वाच्यम् । औश्त्वविधिवैयर्थ्यापत्तेः । अथ वाऽष्टन आ विभक्तवित्यस्मादनन्तरं 'राय' इति योगं विभज्य हलीत्युभयोयोगयोः शेषो व्याख्येयः । तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पक्षादेवात्वं न तु ततः प्राक् । न चैवं जडशसोरात्वं न स्यादिति वाच्यम् । लाघवाभ्यमष्टभ्य इति निर्देश्येऽष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेन जडशसो विषये आत्वानुमानात् । यत्रात्वं तत्रैवोक्तं यथा स्यादित्येतदर्थं हि तत्र दीर्घोच्चारणं कृतमिति । स्यादेतत्—हलीति यष्टभयोः शेषस्तर्हि प्रियाष्टनृशब्दे औजसमौद्देश्यत्वेऽसिद्धसोऽसामृद्धयोस्तु वैकल्पिकतदेष्यमाणमात्वं न सिद्धयेत् । न च तत्रात्वं नैष्यतपवेति वाच्यम् । इतः प्राचीनपक्षाणां मतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तेषु ह्यात्वं प्राप्यतपव, विभक्तिमात्रे तद्विधानात् । न च षट्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां विधीयमानो लुगनुटो यथा गौणतायां न स्तस्तथात्वमपि न स्यादेवेति वाच्यम् । वैषम्यात् । लुगनुटोर्विधौ हि षट्भ्य इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् षट्त्वंप्राधान्यएव तौ प्रवर्तते । आरवविधौ त्वष्टन इत्येकवचननिर्देशाङ्गोपि प्रियाष्टाभ्यामियादावात्वं प्रवर्ततएव । 'पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च' इति बध्यमाणत्वात् । न च जडशसोरष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये चाष्टौ परमाष्टावियत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेपि भविष्यतीति तदर्थे नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । औश्त्व हि लुगनुटाविव गौणत्वे न भवति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेप्येकवचनेनैव निर्दिशेत्—अष्टा औशिति अष्ट इति वा । स्पष्टं चैतदिद्वैव सूत्रे भाष्यकैटयोः । तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वंमपि प्राधान्य एवस्याङ्गत्वं गौणतायामपि तदर्थेऽप्यनुपपत्तिसाम्यात् । तस्मात्—हलीत्युभयदोषश्चेन्न स्यादात्वं प्रियाष्टनः । टाङ्कसिद्धसोऽसाम्नु तथैवौजसमौद्दृष्टिः । प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वममीष्वपि । फलभेदे महत्येवं कथं पक्षविकल्पनम् । अत्रोच्यते—प्रियाष्टनृशब्दस्याजादावात्तनिष्टमेव । हलीत्युभयोः शेषस्य भाष्यएव सिद्धान्तितत्वात् । तथा सत्थोजसोः क्रमेण प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इत्येव रूपं स्यात्तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्यपीत्याशंक्य यथाक्षपणमप्युक्ते इत्यभिहितत्वाच्च । अत एव यथाक्षपणमिति प्रतीकमुपादाय न भवत्येवान्तावमित्यर्थ इति कैयटो व्याख्येयः । एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषप्रस्ता एव, व्यवस्थितविभाषया गौणतायामजादिभ्यात्वं न भवतीत्याशयेन वा योज्याः । उदाहृतभाष्यकैटप्रामाण्यात् । तस्मात्प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राजनृशब्दसाधारणं रूपं, हलादी तु हाशानृशब्दसाधारणमपरं रूपम् । औश्नुत्येस्तु प्राप्तिरेव नास्तीति प्रामाणिकः पन्थाः । अत एव 'सर्वो'

दीनि सर्वनामानां'ति सूत्रे हरदत्तेन गौणत्व औद्भन भवतीति स्पष्टमेवाभिहितम् । अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदन्त-
ग्रहणमन्वेष्यते । परमाष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान् इत्यत्राव-
स्याऽभावादौद्भन भवतीति काशिका संगच्छते । अत एव
चाष्टन आ विभक्त्याविति सूत्रे तदन्तविधिक्षात्रेण्यते । प्रिया
अष्टौ यस्य प्रियाष्टावित्यपि यथा स्यादिति काशिकाग्रन्थोऽपि
सङ्गच्छते । हलादावात्वस्य निर्वाधत्वात् । हरदत्तस्यैव
औशिति सूत्रे प्रियाष्टान् इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा
मुनर्गौणतायामाख्यं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यतइति
प्रसिद्ध्याष्टन आ विभक्त्याविति सूत्रे एकवचननिर्देशात्स्वरू-
पस्य ग्रहणं नार्थस्य, तेनोपसर्जनेप्यष्टनि भवति, तत्रापि विक-
ल्पितत्वात् प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान् इत्यपि भवति । तत्रा-
प्यावपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लोपमिच्छन्ति प्रियाष्टः पश्ये-
त्सदि । आत्वाभावपक्षेप्यलोपे ह्युक्तं प्रियाष्टन इति भवतीत्यन्तेन
ग्रन्थेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरितो भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं च कथ-
मभिहितवानिति तस्याशयं स एव प्रष्टव्यः । अलोपे ह्यु-
क्त्याविति तदुक्तिश्चिन्त्यैव । पूर्वस्मादपि विधावलोपस्य स्थानि
महात्वेन ह्युत्पादयोगात् । न च पूर्वत्रासिद्धौ येन स्थानिबदिति
निषेधः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणवैधित्ये सापवा-
दत्वात् । 'ननु रपाभ्यां नो ण' इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र
गुहाते न तु ह्युक्तविधिरूपमपि विरुद्धितप्रतीतकत्वादिति
चेन्न । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इति सूत्रं संपूर्णं 'रपाभ्या'मिति
सूत्रेऽनुवर्त्य तत्रत्वस्य गप्रग्रहणस्य पदान्तस्थेतिनिषेधसूत्रस्य
च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रमाण्यात् ।
न च मूर्धन्यशब्देन दृशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्य-
मस्ति, सूत्रकाररीत्या कथंचित्संभवजपि न्यायोऽत्र भाष्यानु-
रोधास्त्याज्य एव । तथा च 'शर्पूर्वाः खय' इति सूत्रे 'खपूर्व-
ग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह—'अ-
भ्यासजनस्त्वचत्वं सिद्धमित्येव परवतुग्रहणं न कर्तव्य'मिति ।
तथा च हलादिः शेषे कर्तव्ये तुकश्रुत्वेन निध्नस्य चकार-
स्यापि चत्वेन सिद्धतयोचिच्छिपतीति रूपं सिद्धमिति तदा-
शयः कैयटेन वर्णितः । तदेवं प्रियाष्ट इत्याद्येव रूपमुचि-
तम् । न चैवं पूर्णाहत्यादावपि नकार एव पठयेतेति वा-
च्यम् । तत्राट्कृत्वाविति सूत्रेण णवप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

इति च । इत्यन्त संख्या षट्संज्ञा स्यात् । कति
सन्ति । कत्यप्राक्षीः । षट्वाजुशसोऽलं । संख्येति किम् ।
पानेर्दतिः पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञापि स्यादिति वाच्यम्,
बहुसाहचर्येण तत्र तद्वितर्क्येव ग्रहणात् । इदं सूत्रं प्रत्या-
ख्यातं भाष्ये । बहुगणवतुसंख्या । इति । संख्येत्यनुव-
र्तते । ततः 'णान्ता षट्' । संख्या इतीत्युच्यमप्यनुवर्तते ।
पूर्वसूत्रेण्यन्वर्थसंज्ञाविधानात् संख्याप्रश्नविषयस्यैव उतेर्ग्र-
हणं न स्वोणादिकस्येति ॥ [इति च] ॥

ककवत् निष्ठा ॥ एतो निष्ठासंज्ञी स्तः । कृतः ।

कृतवान् । ननु विहितयोः प्रत्ययभेदेन संज्ञा, संख्या
विधानम् । वक्ष्यते ॥ तृतीये-निष्ठेति । तथा चान्यो-
न्याश्रय इति चेन्न । सूत्रशाटकवद्भाषिसंज्ञाविधानात् । तो
भूते काले भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति ।
स्यादेतत् । अनुबन्धाः कार्याधिसुपादीयन्ते न तु अवगार्थं,
तेषां लोपविधानात् । तथा च छान्तावन्वयस्य परिनिष्ठितस्य
यत्र सारूप्यं तत्र कानुबन्धकार्यं भवतु क वा नेति तु
निष्ठेतुमशक्यम् । न च काकादिवदुपलक्षणस्यापि न्यावत्त-
कता भविष्यतीति राज्यम् । काकादिनापि हि वेदिकापुष्प-
दीकादिकं स्थिरं किञ्चित्परिचाय्यते, तदल्लोकोद्भूतेषु कानि
भ्यवहारी न सङ्कीर्यन्ते । न चेह परिचेयान्तरमुपलभ्यते ।
कप्रत्ययतन्मत्प्रयोः काकादिकल्पो हि ककारनकारौ, तदप-
गमे संवृत्तं'त' इत्यत्र परिचेयस्य परपरभ्यावृत्तस्य दुर्बल-
त्वादिति । अत्राहुः । कालकारकविशेषादयो भर्षा एवात्र
वेदिकापुष्पदीकादिव्यापनापत्रास्तदर्शनात्कानुबन्धमृत्तो सत्यां
तत्तत्प्रयुक्तं कार्यं साधुतया श्रूयते । तथा लूनः शालिरिति
केन चित्प्रयुक्ते लक्षणज्ञेन कर्मभूतकालवलात्कप्रत्ययोऽप्य-
मिति निर्णयते । लोतमालभेतेति प्रयुक्ते तु मेघवाची लोत-
शब्दस्तन्प्रत्ययान्तः श्रूयते इति निर्णयते । हसिभृमिष्वाभि-
मिदमिषुपूर्वभिर्यस्तश्रुत्वादिमुवात् । 'लोतः स्यादथमेघ-
यो'रिति तु पञ्चपादोवृत्तौ स्थितम् । तथा 'प्राभित षट् देव-
दत्त' इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाप्यवयवमाल्लुब्धन्तरयायं प्रयोगो न
तु निष्ठान्तस्थेति निर्णयते । स्यादेतत् । अङ्गिणसिम्भः क
इति कप्रत्यये क्तं घृतं सितमिति न्युत्पादिति । तत्रापि
निष्ठा संज्ञा स्यात् । ततश्च 'निष्ठा च द्वयजना'दिति स्वरः
स्यात् । तिष्ठान्तं द्रव्यकं संज्ञायामुदात्तं स्यात् स चेदादि-
राकारो नेति सूत्रार्थः । न चेष्टापत्तिः । घृतं मिमिक्षइत्यादा-
वन्तोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति । अत्राहुः । अतः कृकमी-
तिसूत्रे कृमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन स्थापितमुपादयः
क चिद्भ्युपसृप्तिकार्यं न लभन्तइति । अतो नात्र निष्ठा
संज्ञेति । यदा घृतादीनां चेपि फिडसूत्रेण सिद्धम् ॥ इति
श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पादे पञ्चम-
माहिकम् ॥

सर्वदीनि सर्वनामानि । एतानि सर्वनामसंज्ञानि
स्युः । तदुगुणसंज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थस्य
गुणानां वर्तिपदार्थरूपानां विशेषणानां कार्यान्वयितया संवि-
ज्ञानं यत्र स तदुगुणसंज्ञानः । तत्र सर्व आदिर्देषां तानोति
विग्रहः । तच्छब्दप्रयोगेणान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते । एवं
चित्रा गानो यस्य ॥ इत्यादावपि । अन्यथा हि यस्य गाव-
श्चित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात् । न चैवंविधेयं बहुव्री-
हिरिष्यते । यत्तु वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यस्यसम्पत्त्ये चित्राणां
गवामयमित्यादि विग्रहवर्णनं मीमांसावार्तिके कृतम् । तसु

न मुनिवचसामनुकूलम् । 'अप्रथमाविमक्तार्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणत्वात् । आभ्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे विकृतः शेषमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेवोक्तस्यार्थस्य साधितत्वात् । द्वितीया श्रितातादिभिरनुतीया तत्कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हि वर्णां विकाणां समास उक्ततदपेक्षया शेषः प्रथमारूपः विकृतस्तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति वृष्टे देवे गत श्रयादे-
रिव चित्राणां गवामित्यस्यापि दूरापास्तं बहुव्रीहिलम् । किञ्च 'मत्वर्थे बहुव्रीहि'रिति कात्यायनवचनात्कथं चित्राणां गवामित्यत्र तत्प्रसक्तिः । ननु दण्डोल्यादावपि दण्ड-
स्थायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मादोल्याऽयमेव मत्वर्थ इति चेत्तर्हि सुतरां मुनिवचनविरोधः । तदस्यास्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमात्तादस्युपाधिकात्संबन्धिनि मनुष्वधानात् ।
समर्थानां प्रथमादेति सूत्रेण प्रथमानिदिष्टस्यैव प्रकृतित्वाव-
धारणाच्च । नन्वेतान्यपि सूत्रवार्तिकमाप्यवचांसि कथं चिद्वचसा न्येयम् इति चेत् । समर्थः पदविधिरित्यादीनि व्रीहिविधेर्जेतेत्यादिषु पदविधिमिन्नेष्वपि योजयित्वा सामर्थ्यं च आभ्यादिसम्भवादिपरोतमेव वर्णयन् भवाट्टशो निरंकुशः
किञ्चि न कुर्यात् । किन्तु व्याकरणधिकाकरणे सिद्धान्तितं व्या-
करणप्रामाण्यं कथं स्वेच्छया व्याकुल्यसीति पारम्पर्यानुयोगे समाधानं विभावय । तस्माच्चित्रा गावो यस्त्येत्येव विग्रहः
सकलशिष्टसम्प्रदायसिद्धौ मुनिवचनचसामनुकूलश्चेति दिक् ।
आदिशब्दस्यावयववाचिखादुक्ततावयवभेदः समुदायः समा-
सार्थस्तस्य च समुदायस्य युगपलस्यै प्रयोगाभावादानर्थक्यात्त-
द्वहेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञाऽपि-
शेषात्सर्वशब्देपि प्रवर्तत इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानावम् ।
इह सर्वेषामित्यादिनिर्देशाश्वे लिङ्गम् । जक्षित्वादयः
षडिति सूत्रे तु 'ज'क्षिति योगं विभज्य जक्षेः संज्ञावि-
धानसामर्थ्यादेव 'इत्यादय' इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
एतेन कान्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि शकलशब्दसं-
ग्रहार्थं यथा तत्पुरुषबहुव्रीहोरेकशेष इति चतुर्थे वक्ष्यते
तथेहापि 'नपुंसकमनपुंसके'ति वा, 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः
स्वरविधिः स शिष्यत'इति वा तत्पुरुषबहुव्रीहोः सह विव-
क्षायां बहुव्रीहेः शेष इति परास्तम् । तदुपगुणसंविज्ञानबहु-
व्रीहौषेव सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयप्रत्यय
गौरवपरास्तत्वात् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थ-
'सर्वेषां जोमानो'ति । तस्मात्प्रस्थाच्च सर्वाधीभिधानसामर्थ्य-
विशिष्टानामेव संश्लिप्तमनुमीयते । तथा च तथाभूतानां
गणे पाठस्यावश्यकतया प्रकारान्तरजुषां च पाठे प्रमाणऽभावा-
देव विशेषेऽवस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव
नास्ति । तेन तेषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्युभय-
मपि न भवति । गणकार्यं—यथा त्यदादीनामः । तत् नाम
कामि । अतिक्रान्तरामतितत् । तथाऽनु तरादिभ्यः ।
अन्यमतिक्रान्तरामत्ययम् । अतिकतरम् । संज्ञाप्रयुक्तं यथा—

सर्वनामः स्मैः । अतिसर्वाव । तदेतद्विप्रेत्योक्तं वार्तिक-
कृताः—संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठात्पुरुषदास्यः पडि-
तानां संज्ञाकरणमिति । तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन
प्रयुक्तमितरं प्रत्यनुपसर्जनोभूत एवेह संज्ञाति स्थितम् ।
यत् स्वस्वमात्रार्थार्थं कार्यं न तु गणपाठं संज्ञावाऽपेक्षते ।
यथा युष्मदस्मद्भ्यं वसोऽशित्यादि, तदुपसर्जनस्वेपि भव-
त्येतेष्ववयवेषु । न चैवं युष्मदुपपदश्रयादावपि स्वमादि-
प्रसङ्गः । लोकप्रसिद्धार्थपरतायमेव तत्प्रवृत्तेः । 'अभिन्वक-
पदार्था य'इति न्यायात् । तदन्तग्रहणमत्र बोद्धव्यम् । इन्द्रे-
चेति ज्ञापकात् । तच्च तत्रैव वक्ष्यते । 'प्रयोजनं सर्वनामा-
न्ययसंज्ञाया'मिति वार्तिकवचनाच्च । तेन परमसर्वतः परम-
सर्वत्र परमसर्वके'इत्यत्र समस्तात्सिद्धलक्षकं सिद्धमिति ।
न च तसिलादिविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना च
तद्विशेषणे तदन्तविधिरभिव्यक्तोति वाच्यं, 'समासप्रत्ययविधौ
न तदन्तविधि'रिति निषेधात् । न चैवमिति सर्वान्येत्यादावति-
प्रसङ्गः । उपसर्जनपदस्योक्तत्वात् । अत एव 'परम-
सर्वस्मा'इत्यादौ स्मायादयो भवन्त्येव ।

इत्यादेतत्—'असः' 'अतरिन्म्' 'अनेष' इत्यादावप्यत्व-
सत्वरिक्तनादौ न न्युः । 'अतिसर्व'इत्यत्रेवोपसर्जनत्वात् ।
तथा चाऽब्राह्मण इत्यादेर्माक्षगमिन्न इत्यादिकमेण पूर्वपदा-
र्थप्रधान्येन विवरणं कुर्वन्ति । सत्यम् । वैयाकरणमते नञ्स-
मासस्योत्तरपदार्थप्रधान्यमेव । नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव
सिद्धान्तितत्वात् । तथाहि—आरोपितत्वं नञमर्थः । तथा
च मावामनुष्यमायासृगव्याजनिशाकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य
इव आरोपितो मिथ्याभूतोऽयं ब्राह्मण इत्येव शब्दबोधपर्यव-
साने ब्राह्मणमिन्न इत्यादिकमाधिकार्थविवरणं न तु शब्दो-
ऽयमर्थः । अत एव 'एतत्तदो'रिति सूत्रेन नञ्समास इति
सार्थकम् । अत एव चोत्सर्गिकं तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधान-
तापि निर्वह्यतोति दिक् । ननु यदीह तदन्तविधिरिष्टस्तर्हि
आभ्यविरोधः । तत्र हि 'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध' इति वार्तिकस्य
प्रत्याख्यानमुपक्रम्याऽर्थद्वारकं विमर्शविशेषणमाश्रित्याति-
प्रसङ्गं उद्धृतः—सर्वनामार्थसमवेतसंख्याकारकाधियायिनो
केः स्मै इत्यादियादिनोक्तरीत्या । तदन्तविधौ सति
त्वतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामतयाऽर्थद्वारकविमर्श-
योगाश्रयणेपि स्मायादिप्रसङ्गस्तद्वत्तथ एव स्यादिति चेत् ।
सत्यम् । अत एवाऽपरितोषाद्भाष्ये—अथवा महतीयं
संज्ञा क्रियत इति पश्चान्तरमुपन्यस्तमिति गृह्यण । ननु
यदीयमन्वर्थसंज्ञा तर्हि 'पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति तत्त्वं
स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एव निपातनाणत्वाऽभा-
वः । सणत्वं तु रूपमसाध्वेव । निपातनेन पाठशाकस्य
वाधितत्वात् । अत एव 'शाश्वत्क' इत्याद्यन्यसाध्वेव । 'येषां
च विरोधः शाश्वतिक' इति निपातनेनेष्टसुक्तादिप्रत्यय-
वाधितत्वात् । नन्वेवमपरस्पराः क्रियासातत्य इति निपातनेन

सन्ततशब्दो बाध्यतेति चेन्न । तत्र सातत्यव्ययनैकदेशा-
नन्तमित्यत्र । 'सुमनसवचनमयः कल्पः' इति पूर्वाचार्य्यपठितस्य
श्रीकस्यैव शापनात् । नन्वेवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पे-
ष्वपि पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति । सत्यम् ।
पूर्वोदाहरिषु 'पुरातन' शब्दस्य पाठो बोद्धव्यः । आगमशा-
स्त्रस्याव्ययटिरोपस्य चाऽनित्यतामान्नं पुराणेति निर्देशेन
बाध्यतइति तु तत्परम् । तदेवं 'बाधकान्येव निपातनानी'ति
माये स्थितम् । यद्वा-नेदं संज्ञासूत्रम् । किन्तु गणशुद्धिः-
मात्रफलकम् । यानि सर्वनामानि ताभ्येव सर्वादीनि न
वित्तराण्यपीति व्याख्यानात् । यथा 'तिस्रो गोश्राद्रीनि
कुत्सनाभीक्ष्णयो'रिति सूत्रे 'कुत्सनाभीक्ष्णयो'रिति योर्गं
विभज्य गोश्रादीनीत्यनुवर्त्येतयोर्थयोर्गोनि वर्त्तन्ते ताभ्येव
गोश्रादीनीति गणशुद्धिरस्यमात्रा व्याख्यास्यते । तेन 'चन-
विद्विगोश्रादित्तिद्विष्टात्रेदित्यवगतेः' 'कुत्सने च सुष्यगोश्रा-
दा'पि स्थि सूरयोपि विद्विष्टार्थानामेव गोश्रादीनां ग्रहणं
तथेहापि । ननुकृतीत्या 'त्यदादीनाम्' इत्याक्षन्तर्गणकार्यं
सिद्धयत् । 'सर्वनाशः स्मै' इत्यादिकं तु कृतसकलादिश-
ब्देष्वनित्यात्वं स्यादिति चेन्न । गणपाठसामर्थ्योत्तरं पठेता-
नामेव ग्रहणात् । एतावानेव हि भेदः-यस्योक्तं पक्षे
संज्ञाविधे या, गणशुद्धिरस्यार्थिका, अस्मिन्तु पक्षे गणशुद्धिः
शब्दी, कृतनातिव्याप्तिरित्यवधारिता । अथबोध्यमनेन
क्रियते पाठशुद्धिः संज्ञा च, तत्राहृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रय-
णात् । तत्र सहविवक्षां विनाऽपि वाचनिक एकशेषः ।
आकृतपक्षे हि प्रयाख्यात्वं सरूपसूत्रमिको गुणशुद्धी इत्यादि-
वच्छात्रप्रक्रियायै तत्सहविवक्षां विनात्यक्लेशं विधत्ते ।
तदित्थं पञ्चापि पक्षाः सिन्धताः । संज्ञाभूतानां व्याहृष्टिसु
गौणमुक्त्यन्यायेनापि सिद्धयति । न चातो पदकार्येभ्येति
वाच्यं, वासिष्ठरीत्येकपादाने सर्वत्र तत्प्रवृत्तेरुत्तुपपादितमो-
स्तुथे । वासिष्ठरीत्यात्येकसंज्ञाधिकारो सर्वनामानंशानन्तरमे-
कद्वयनिवेदिनी संज्ञेति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञा बाध्यत-
इत्यपि समाधानान्तरं बोद्धव्यम् । यद्वा-पूर्वपत्रावरेति
गणशुद्धेऽसंज्ञायामिति योर्गं विभज्य पूर्वोत्तरयोः शेषो
व्याख्येयः । 'उक्त्यं सर्वादयो वक्ष्यमाणत्वादयश्चासंज्ञाया'
मिति । तस्मादुपसर्जनव्याप्तिरेकाऽन्यसंस्वाश्रयणस्य सुवर्त्य
फलम् । नन्वनुपसर्जनादिति योर्गं प्रकारान्तरेण व्याख्याय
तदल्लेनैवान्तर्गणकार्यं वारितं भाव्ये । तथ्या-अनुपसर्जनेति
जुप्तपक्षीकं पदम् । अः आदिति च च्छेदः । 'अश्र अश्र तयोः
समाहारः आत् । 'अकारापरि च अश्र इत्यादेशो यत्र
क्रियते तत्रानुपसर्जनस्य ग्रहणमिति परिभाषायै । तेन
स्यादपवाकमहङ्गुतरादिभ्य इत्यहङ्भावश्च गौणतायां न भवति
अकारापरित्वेन विशेषणत्वं किम् ? पक्षस्या आत् । युष्मान-
तिक्त्वात्तेभ्योऽतियुष्मत् । एकवचनस्य च युष्मानतिक्रान्तान-
तियुष्मत् । न वयमकारापर्ये विधीयत इति । तथा चोप-

सन्तत्येन्याहृतेरन्यथासिद्धिं किं महासंभवेति चेन्न । 'अति-
तर्वायै'त्यादिवारणस्य तदेकसाध्यत्वाद् । न हीदभनुपसर्ज-
नादित्यनेन साधयितुं शक्यते । पतदपरितोषादेव हि भाष्ये
पक्षान्तराग्रयणमिति दिक् । एवं चानुपसर्जनादिति सूत्रं
परिभाषात्वेनाऽपि नोपजुज्यतश्चयैर्वाध्यायस्यानमेव भवतीत्य-
न्वयेयम् । स्वादेितत्—कौमकारेयसिद्धये सूत्रमारम्भणीयम् ।
तत्र हि 'कुम्भकारी'शब्दादेव द्रुगुत्पादयितव्यः । अन्यथा
कुम्भेत्युकारस्य शृङ्गिनं स्यात् । तथा च विशिष्टस्य औप्र-
त्ययान्तताप्येष्टव्या, सा च तदैव निर्वाहति यदि द्रिष्टुण-
मिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽगित्यनेनाऽगन्तग्रहणे
तेन च प्रातिपदिकविशेषणद्वयान्ततां प्रकृतिः स्यात् । तथा । तच्च
'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इति 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तत्तत्प्रतिषिद्धे'ति च प्रतिषेधाहर्लभम् । अनुपसर्जनादित्यु-
पसर्जननिषेधसामर्थ्यात्तु प्रधानेन तदन्तर्बिधौ शापिते कौम्भ-
कारेयः सिद्धवतीति स्पष्टमेव । न च 'कृद्रूहणे गतिकारक-
पूर्वस्याधो'ति परिभाषया कुम्भकारशब्दादेव औप्रत्ययेत्येव
वाच्यम् । अगिति हि तद्वितोषि गृह्यते । 'औप्राची'ति यथा ।
'कृद्रूहण'इति परिभाषा ॥ कुम्भग्रहणे एवसंते न तु कृद-
कृद्रूहणेऽपि । एवमर्थमेवेदं सूत्रमिति भाष्यकृतैव चतुर्थे स्थाप-
यिष्यते । तत्कथमिदोक्तमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्या-
ख्यातइति । अत्रोच्यते—चतुर्थे सूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रं
करिष्यते । निष्कर्षं तु क्रियमाणे सूत्रवैषय्येर्गवायातीत्याख्ये-
नेह भगवतोक्तं प्रत्याख्यानमववति । तथाहि—काराशब्दादौ-
नुत्पत्तावपि कौम्भकारेयः सिध्यत्येव, 'अथः स्रम्भसारण'मि-
त्यत्र भाष्यकृता पठिष्यमाणेना वाचनिकया 'औप्रत्यये
चातुपसर्जने'नेति परिभाषयाऽनुपसर्जने औप्रत्ययस्य तदादि-
नियमनिषेधेन कुम्भकारीशब्दाद्गुणत्वेन । अत एव हि
'परमकारीषगन्धीपुत्र' इत्यत्र ध्वन्तस्योच्यमानं सम्भारणं
परमकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि भवत्येव । न चैवमतिकारीष-
गन्ध्यापुत्र इत्यादावतिप्रसङ्गः । अनुपसर्जनेनस्युक्तमनोप-
सर्जने तदादिनियमसत्त्वात् । न चैवमर्थपिप्लोत्यादौ
हृदयादिदोषो न स्यादिति वाच्यम् । हृदयादिसूत्रे
दीर्घग्रहणसाध्यमेन तत्रोपसर्जनेनापि तदादिनियमो नास्तीति
शापितत्वात् । वस्तुतस्तु निष्कोशशाम्बादौ समुदायस्याऽव्याव-
न्तत्वेयवयवस्य व्यावन्ततया ततः परस्य सोल्लोपप्रामाण्येन तज्जा-
पकम् । अर्हपिप्लवादावयववयवस्य व्यन्ततयेव निर्वाहः ।
न च विहितविशेषणता वक्तुं शक्या । या सेत्यादावन्वाप्तेः ।
न च तत्र हल्न्तादिति त्वलेन निर्वाहः । कर्ता हर्त्तया-
दावलोपापत्तेः । यः स हस्यादौ लोपापत्तेश्च । यद्वा—सुतिसी-
तिसप्तमः प्रकृतिराक्षिप्यते । हल्न्त्यसूत्रे कैयटग्रन्थनिर्वाहाय
विधारणे तथैव वर्णनात् । एवं च शापकं सुत्रम्, एकदेश-
स्याऽप्रकृतित्वात् । अत एव पञ्चमसमाधौ, 'गोलियोरुपसर्जन-
स्येति सूत्रे च कैवटेन शापकत्वपक्ष एवोक्तः । ननुभयप्रापि

माला दृष्टेत्यादी समुदायादावन्तत्प्रयुक्तः ह्यः स्यात्तत्त्वैक-
पक्षैकत्वपर्यवरापत्तिः । एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेपि
पञ्चितकृत्यमित्यादिसिद्धये एकचननमुसर्ग इत्यस्यावस्था-
यणीयत्वादिति चेन्न । उपाध्याहणस्यान्वयतया यथा कथं
चित्प्रातिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टग्रहणेन उपावन्तत्वात्सुतु-
त्तेश्च वक्ष्यमाणत्वात् । इह च समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात् ।
अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति हि स्यास्य-
ति । न चैवमपि कदा चित्कारीशब्दादुक्तं स्यादेवेति
वाच्यम् । एकाङ्गिर्बचनन्यायेन समुदायादेर्बोत्वत्तेः । कुम्भे-
नैकार्थभूतस्य निष्कम्भापर्येन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च ।
किञ्च सूत्रमारभमाणस्याप्येव गतिः । औपगवीत्यादाविव
केवलकारकाशब्दादि कदाचिन्वीक्षणसंगेन कामकारये वाक्षि-
कदोषस्य त्वन्मतेपि तुल्यत्वात् । स्यादेतत्—अक्रियमाणेरिम-
स्सूत्रे कुम्भकारीत्यत्र कीदृशं न स्यात् । कुम्भेनैकार्थभूतस्या-
णतस्य क्रीडत्वेनायोगात् । यस्य च क्रीत्वेन योगो विशिष्टस्य,
न तदणन्तम् । तस्मादमहत्पूर्वादि निषेधेन शाप्यमान-
स्तदन्तविधिरुत्तरत्रायस्युपगन्तव्यः । स च यथा पूर्वोपस-
र्जनेनापि भवति 'न षट्सत्तादिर्यः' प्रियपञ्चा द्रौपदी 'वनो-
रच', अतिधीवरीति, तथा टिडादावपि स्यात् । ततश्च बहु-
कुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्गः । अतो निषेधसूत्रमिदं सार्थकम् ।
ननु पूर्वोपासं तदन्तं च क्षियामित्यनेन विशेष्यते, टिड्डा-
णमित्यादौ त्पासं टिडादिकमेव, तेन बहुकुरुचरेत्यादौ
टिडादेरक्षीत्यात्र कीप् । कुम्भकारीत्यादौ त्वणन्तस्य क्षियां
दृष्टेस्तदन्तादिपि कीप् भविष्यतीति चेन्न । एतद्विषयविभा-
गस्य दुर्बलतया तज्ज्ञानार्थमेव सूत्रारम्भस्योचितत्वात् ।
नेतदेवम् । आरम्भेयस्मिन्सूत्रे व्याख्यानस्यैव शरणीयत्वात् ।
कल्पया पञ्चाजीत्यत्राज्ञानान्क्रीत्वेपि तदन्तरस्य क्षियां वृत्त्या
टाप्रसङ्गात् । अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारा-
दजायतहावित्यत्र टिड्डाणमित्यादौ चोपासं क्रीत्वेन विशे-
ष्यते, वनोरचेत्यादौ त्पासं तदन्ते चेति, सकलेष्टसिद्धेः सूत्रं
व्यर्थमेव । स्यादेतत्—तदन्तविधिज्ञापनार्थमेवेदं सूत्रमार-
म्भणीयम् । न चाऽमहत्पूर्वत्वेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् ।
तस्य शापकत्वाऽयोगात् । पञ्चाजीत्यादिसिद्धयर्थमजादिभिः
क्रीत्वं विशेष्यत इति हि वक्ष्यते । तथा च 'महाशूद्री'त्यत्र
समुदायस्य क्षियां वृत्तावप्यवयवस्याऽतथात्वेन सत्यपि तदन्त-
विधौ टाप् न प्राप्नोतीति कथं तदन्तविधिं ज्ञापयित्वा निषेधः
पर्यवस्येत् । मैत्रम् । इतरैरजादिभिः क्रीत्वविशेषणेपि शूद्र-
शब्देनाऽविशेषणात् । एवं च स्पष्टमेव शापकपर्यवसानम् ।
न चैवं पञ्चशूद्रीत्यत्रापि प्रसङ्गः । 'जाति'रित्यनेन शूद्रस्य
विशेषणात् । स्यादेतत्—'पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिऽऽश्लमधीत'
इतीति कात्यायनोक्तरीत्या सूत्रं सार्थकम् । तथाहि—अप्रधान-
मुपसर्जनम् । तथैव पूर्वाचार्यसूत्रेषु लोके च व्यवहारात् ।
ततश्चापिशलिना प्रोक्तम् । इयक्षेत्यण् । ततोध्येयां तदधीत-

त्यण् । तस्य प्रोक्तास्तु गिति लुक्कामिषिष्ठा बाह्वणी । अत्र प्रोक्त-
र्बस्याणोऽप्रधानत्वात्तदन्ताश्च कीप् । अण् वः अः अनुपसर्जन-
मप्रधानमिति विशेषणात् । न चैवमप्यध्येयानुपसर्गस्याणो-
नुपसर्जनतया उदाश्रयो कीप् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य
कुसत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं शक्यम् । गणेश्वरे तन्निषेधात् ।
टिड्डाणमित्यत्र ह्यत इत्यनुवर्तते । अणा च अकारो विशे-
ष्यते । 'अण्योऽकार' इति, न तु विपरीतो विशेषणनिषेध-
भावः । वणंस्याऽप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणापत्तेः, अतुणेदित्यत्र
तृणह इत्यम् । ननु क्षियामित्यनेनाऽणो विशेषणाप्रोक्तदोष
इति चेन्न । काशकृत्तना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्तनी ।
तामधीते काशकृत्तना बाह्वणी । अत्र द्वितीयेऽपि प्रोक्तास्तु-
गिति लुप्ते प्रथमोऽप्यण् क्षियामेवोत्पन्न इति तदन्ता-
द्वाह्वणां वर्तमानान् कीप् स्यात् । तस्मात्प्रधानात्था स्या-
दप्रधानान्ता भूदित्येतदर्थमारम्भणीयं सूत्रमिति । अत्रोच्यते
अध्येयामभिधेयामागम ईकारेण भवितव्यम् । यद्वेदवाध्ये-
यामणुष्यन्नः स सुप्त एव । यश्च श्रूयते तस्मादीकार उत्पन्नो
लुप्तश्चेति पुनर्न भवति सकृत्तद्वरथा लक्षणास्य चरितार्थ-
त्वात् । तस्मादनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यात इति भग-
वदुक्तिनिर्वाधेति दिक् ।

सर्वादयश्च पञ्चविंशत् । सर्वं विश्व उभ उभय इतर
इतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । 'पूर्व-
परावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाश्च । 'स्वम-
ज्ञातिधनास्थायाम्' । 'अन्तरं बहिर्गोपसंन्यानयोः' त्यदु तदु
यदु पतदु इदम् अदस एक दि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति ।
तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृतनपर्यायो । सर्वशब्दस्य 'स्वाङ्गशिटा'
मित्यामुदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तेदात्तरत्वं गणे निपात्यतेनेन सर्वेषां
विकारः सावं इत्यत्रानुदात्तादेरन् सिद्धः । स णनुदात्तादि-
प्रकृतिकादिधीयत इति उपाप्सूत्रे भाष्ये स्थितं प्रयोगे तु सर्वस्य
सुपीत्यामुदात्त एव । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः ।
गत एव नित्यं द्विवचनान्तः । यथैवं तर्हि किमर्थमसौ
सर्वादेषु पठ्यते ; न ह्यत्र स्मायादयः सम्भवन्ति । काऽऽ-
चोस्तु नास्ति इपे स्वर वा विशेषः । अवग्रहस्तु कप्रत्ययेपि
पदकारिर्न क्रियते, 'चित्र इद्राजा राजका इदन्त्यके' इत्यादौ
तथैव निर्णोत्वात् । न चोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेतोरित्यत्र
सर्वनामस्त्वृतीयाचेति पाक्षिकतृतीयासिद्धयर्थमिह पाठ इति
वाच्यम् । 'मिमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति
वातिकेन गतायत्वात् । न च वृत्तिकृता 'सर्वनामस्त्वृतीया
चेति सूत्रे पठितत्वादित् वार्तिकमपि सर्वनामसंज्ञासापेक्ष-
मेवेति वाच्यम् । भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वात् ।
अत एवाऽन्तेन कारणेन वसत्यवस्थ कारणस्थेत्युदाहृतं
हरदत्तेन । अत्रोच्यते—उभशब्दस्तावदु द्विवचनमात्रविषयः ।
वृत्तौ तु द्विवचनलोपात्रासौ प्रयुज्यते । 'उभाभ्यां पक्षाभ्यां
विनोतनिद्रा' इति विग्रहे 'उभयपक्षे'त्यादिप्रयोग दर्शनात् ।

प्रयोगात् । अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणे पाठ इति तु संशयः, उदाहृतप्रयोगाणां तत्रोदासीनत्वात् । तस्मात्तान्तस्या कनादिकमुदात्तस्य वा स्मावादिर्क कचिच्छास्त्रायां प्रयुज्यते नवेति विभाष्य तत्त्वं निर्णयं बहुभूतेरिति दिक् ।

वस्तुतस्त्याणस्य तातच्छेद एव युक्तः । अन्यथा 'येहनाक'शब्द इव स्वरसर्वनाम्ना एकस्योभयसङ्गसम्भवात्त्वशब्दमेकमेवाऽपठित्यदिति ध्येयम् । 'त्वे वसुनि' 'त्वे राय' इत्यादयस्तु शेषप्रत्ययान्तस्य युष्मद्-प्रयोगो न तु त्वशब्दस्य । पदकारैः प्रगुह्यत्वप्रयुक्तस्यैतिशब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये । 'वेम' इत्यर्धः । प्रयोगश्च- 'प्रनेमस्मिन्दृष्टे सोम' इति । समः सर्वपर्यायः । 'नमन्तामप्येके समे' । 'मानो- हृकाय वृक्ये समस्मै' । 'उरुध्यागो बभ्रायतः समस्मात्' । 'उतो समस्मिन्' । तुल्यपर्यायस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता । 'यथासङ्गमनुदेशः समाना'मिति शापकात् । कृष्णेजस्त इति सूत्रे- 'एते दोषाः समा भूयांसो वेति भाष्यकारप्रयोगाच्च । एतेन 'समे यजेते'ति प्रयोगो व्याख्यातः । 'सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मयोदावबह्वयो- रिति निगुण्डः । 'आद्राग्री वासस्तनुते सिमस्मै' । 'उच्छु- क्रमत्क्रमजते सिमस्मात्' । यथपीह 'त्वत्समसिमैत्यनु- शाना'ति प्राप्तं, तथापि सिमस्यावर्णेऽत उदात्त इत्युदा- त्तता । अथर्ववेदप्रविष्टे मन्त्रे अथवेदादिगतेपीत्यभियुक्तैर्व्या- ख्यतत्वादित्यवधेयम् । पूर्वपरावरोत्तरापराः पञ्च दिक्षा- ष्वयोस्तदवच्छिन्ने च । 'पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्यां वाधां पूर्वस्मिन्पुरी' इत्यादि । दक्षिणाधरशब्दो दिशि तद- वच्छिन्ने च । अर्थनियमश्चायं व्यवस्थावागम्युक्तैर्गम्यते । स्वाभिषेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था । पूर्वा- विशब्दानामुक्तोऽर्थो हि नियमेन कं चिदवधिपरेश्चते । 'स्वागापायचो भावे'इति क्तिनि प्राप्तेऽत एव निपातनाद् । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणा गायकाः । प्रबोणा इत्यर्थः । अपरे ताम्बूलरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तः । कथं तर्हि तथा 'परेषां युधि चे'ति कालिदासः । अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते' इत्यादि च । अत्राहुः-देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव पराऽपरशब्दयोश्चपराशस्त्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता, न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं, किन्तु स्वायंविशिष्टाधान्तरसङ्क्रमः । ■ ■ ■ न वृत्तिप्रविष्टस्यापि प्रबानस्य, न वा लाक्षणिकस्यापि वृत्तिप्रविष्टस्य । अत एव तस्माद्विमानित्यादौ शानलक्षणापेक्षि सर्वनामकार्यं, तथोऽहं सोसौ योषी सोहमित्यत्र भागत्वलक्षणायांमपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति । भूगदिसूत्र एतन्वपीत्येतत्प्रति- पाशानि वस्तुनोत्यर्थं इति कैयटशब्दः । वस्तुतस्तत्र शुभुत्वा- दिप्रकारको बोधोऽन्यथादिशब्दस्यो भिन्नत्वादेरिवाधिकः । शब्दात् देशान्तरनिष्ठत्वाद्विप्रकारक एवेति तत्त्वम् । असं- शयाय किम् ? उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु-

त्तरशब्दो वर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था । प्रसिद्धत्वात् नावधेः प्रयोगो, मेधो बर्धतीत्यत्र जलस्य यथा । एवं 'दिशः सपत्नी मय दक्षिणस्या' इत्यादावपि । वस्तुतो व्यवस्था-ऽस्त्येति सर्वनामकार्यं सम्भवत्येव । न च संज्ञावाचिषेयः । आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा, न च दिक्षु साऽस्तीति पञ्चमेऽस्त्येतिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु चिरन्तनः कुरुषु त्वाधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमा- णम् । स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः । आत्मा आत्मीयो ज्ञातिधेनं चेति । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं जिज्ञातमीये स्वीऽस्मिन्वा धने' इत्यमरः । यद्यपि स्वामिन्नेत्यर्थेति सूत्रे ईश्वरत्ववाच्य- पि स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्पर्यायामिनिप्रत्ययमात्र- विषयो न तु केवलः प्रयोगार्हः । तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधादमा- त्मीययोरेव संज्ञा । आख्याग्रहणं किम् ? । आत्मीयत्वं पुर- स्कृत्य ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात् । आ- त्मात्मीययोरीत्येव तु वस्तुमिहोचितं । 'स्वस्मै' इत्यादि । जसि विभाषाविधायकेऽष्टाध्यायोऽस्य सूत्रेयेत्यम् । यत्तु तत्र 'स्वमात्मीय' इत्येव वक्तुमुचितम्, आत्मवाचिनो नपुंसकतया जसि विभाषायामुपयोगाऽभावादिति केचित् । तच्चिरस्यं । सूत्रसामर्थ्यादेवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात् । अत एवाऽमरको- शेऽप्यात्मनोति पूर्वान्वयि, स्वमिति तूत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः- 'यौः स्वर्गनमसोः स्वी ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति । मेदिनीकारोपि- 'स्वः स्यात्पुंस्मात्प्रति ज्ञातौ जिज्ञातमीये खिवां धने' इति । वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादिनिस्- श्यामर्वाभिर्देशः पाठविशेषणम् । तेनेतरेषां पाठादेव परस्यु- दासः । तथा च 'विभाषा जसी'ति प्रकरणे 'पूर्वादीनि नवे'त्येव लाघवात्कसंभवं, जिस्वी तु न पठनोर्धेवेति निष्कर्षः । अथवा गणपाठे एव पूर्वोदिनवकापाठानन्तरं विभाषाजसोति कसंभवं, पूर्वादीनि चार्थविशिष्टान्यनुवर्त्तनीयानि । न च सर्वादीनामप्यनुवृत्तिः शङ्क्या, नेमस्य जसि विभाषाऽस्मात् । बह्वा- 'जसि' इति शिरमात्स्मिनः । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा,' 'ओक आपः शी,' 'नपुंसकाच्चे'ति, सप्तमे न्यासः कसंभ्यः । परमार्थस्तु सप्तमे यथान्यासमेवाऽस्तु । 'पूर्वादि- भ्यो नवभ्यो वेत्येतत् 'जसः शी'त्यत्रानुवर्त्य बावधमेदेन सम्भवत्येव, बाह्यदसौत्येतदमिपूर्वं इत्यत्र यथा, तथा चेयं त्रिसूची अष्टाध्याय्या न पाठ्येति स्थितम् । असंशयायामिति तु न कार्यम्, अन्यथा संज्ञाऽभिन्नत्वपदार्थो य इति न्यायेन वा संज्ञाया न्युदस्तत्वात् ।

अन्तरशब्दस्तु नानार्थः । तथा चाऽमरः- 'अन्तरमव- काशावधिपरिधानान्तर्दिग्भेदेतादर्थ्ये । छिद्रात्मायविनाबहिर- बरममध्येऽन्तरात्मनि चे'ति । तत्र बहियोगोपसंभानयोरे- नार्थयोः संज्ञा । बहिरित्यनाभूतो देशो, बाह्यं चोच्यते । तत्रापे नन्तरे अन्तरा वा गृहाः । नगराश्चाध्यात्माल्लिगृहा इत्यर्थः । द्वितीयो-नगराभ्यन्तरगृहा इत्यर्थः । उपसंभान-

शब्दोपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीय-
परः । अयमपि बहियोगेण गतायत्वात् उपसंभानग्रहणं
न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । के चित्तु शाटकानां त्रये
शरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य, चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्संयुक्तस्य
वा तृतीयस्य बहियोगाऽभावादुपसंभानग्रहणं कर्तव्यम् । शाट-
कयुगाद्यर्थमिति वदतो वार्त्तिककारस्याप्ययमेवाशय आदि-
शब्दबलादवगम्यते । भाष्यमते तु बहियोगग्रहणं स्वयंते । तेन
शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविव गौणग्रहणान्तरम्परया बाह्य-
सम्बन्धस्यापि भविष्यतीत्याहुः । सत्यपि बहियोगे पुरीविषय-
तायां न सर्वनामता, 'अपुरी'ति च वक्तव्यमिति वार्त्तिककारः ।
तद्धि गणसूत्रस्य शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य, अत
इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादानतात्प्राप्यभावात् । अन्त-
रायां पुरि । प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्वर्त्तिनां केत्यर्थः । लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाद्वा प्राप्ति-
र्बोधा ।

वृद्ध-तद्-एतौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ । 'तत्राश्वच्छान्दस
पथस्यभानु'रिति गणरत्नकारस्तत्र । तथा सति 'स्यश्छन्दसि
बहुल'मिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । यत्-उद्देश्यसमर्प-
कः । **एतद्विदमौ**-प्रत्यक्षोपस्थिते । अदस्-व्यवहिते ।
एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समा-
नेऽस्यै संख्यायां च प्रयुज्यते । द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टे । अलिङ्गः
संवीधनैकविषयश्च **युग्म**द्वयार्थः । **अस्मच्छब्द**रत्नकारयि-
त्र्यर्थः । सलिङ्गः संवीधनव्यभिचारी च भवत्यर्थः । भाते-
र्ध्वतुरिति व्युत्पादितोऽयम् । यद्यप्यस्मात्प्रायाद्ययो न सम्भ-
वन्ति, 'सर्वनामस्तुतोयाचे'ति, 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासं
प्रायदर्शने'मित्यनेनेव गताय, तथापि, -'किञ्चिद्विषयः पूर्व-
निपातश्चवच्छसौ तथा । आवैकशेषव्यन्विहरादकच्च भवतः
फलम्' । **किञ्च**-भावतायनिः । त्वदादित्वेन वृद्धत्वादुदीचां
वृद्धादिति किञ्च । भवन्तमन्त्रतोतिभगवच्छब्दः । विश्वदेवयोश्चे-
ति चकारेण सर्वनाम्नोऽनुकर्षणदृष्टादेशः । **भवन्मयः** ।
'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति **भवत्** । **अवन्मि**त्रः, -सर्वनामसं-
ख्ययोरिति प्राङ्निपातः । भावत्कः, भवदीयः । भवतश्चकछ-
सावित्यत्र हि शत्रन्तनिवृत्तये वृद्धादित्यनुवर्त्यते । **आरवम्**
भवाह्वकः । आ सर्वनामग्रहणत्वम् । देवदत्तश्च भवाह्व भव-
न्तो । त्वदादीनि सर्वैरित्येकशेषः । भवतो भावो भवत्ते-
त्यत्र सर्वनामसंज्ञया गुणवचनसंज्ञाभावात् व्यञ्जविरोहोपि
फलम् । अन्यथा हि भावयमिति स्यात् । **अकञ्च**-भव-
कान् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र' इति पुंस्त्वभावोपि फलम् ।
भवत्याः पुत्रो भवत्युत्तः । किञ्चिद्-प्रश्ने आक्षेपे चेति दिक् ।
वृत् । सर्वोदिगणे वृत्तः समाप्त इत्यर्थः । यद्विद्वाद्यो अव-
मस्यां, पृथिव्यां मध्यमस्थां, परमस्यामुत्तये इत्यत्र त्ववम-
मध्यमपरमशब्देषु छन्दसि सकलविधिव्यवयात् स्वाभाव्यमः ।
नन्वेतदनुरोधेन सर्वोदिराकृतिगणत्वमिति मन्तव्यम् । अत

एव छन्दस्यपि सर्वनामकार्यमेषां न नियतम् । 'ये मध्यमाः
पितरः', 'विष्णोः पदे परमे' इत्यादौ तदभावात् । 'वृद्धा-
दुभौ तावितरेतरस्मात्', 'अन्योन्येषां पुष्करैराशुश्रुन्त' इत्यादि
तु 'द्विःप्रयोगो द्विर्बचन'मिति पक्षे तदन्तर्विधाना सिद्धम् ।
स्थाने द्विर्बचनपक्षे तु स्थानिवद्भावेनेत्यवश्यम् । ननु बल-
सादाविव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य संमोहात्स्थानिवद्भावेनापि
पदत्वमात्रं स्यात् न तु सर्वनामता, सुविशिष्टे स्थानिनि
तद्विरहादिति चेन्न । सन्निवोगादिष्टत्वेनाऽन्तरङ्गमपि द्वित्वं
नापित्वा समासवच्च बहुल'मिति समाससम्बन्धप्रयुक्तस्य लुक्ः
प्रथमं प्रवृत्तेः । 'अन्तरङ्गानि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते'
इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रित्य
द्वित्वप्रवृत्तेः । एतेन 'तत्तत्तामसमभूतभीतय' इत्यादि व्याख्या-
तम् । नन्वस्तुत्तरीयेतरेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः, अन्योन्ये-
वामिति तु कश्च ? । न क्षत्र समासबन्धवोस्ततोति चेत् ।
तत्र प्रथमैकवचनान्तत्वं पूर्वपदस्य, द्वितीयादयस्तु परपदे
इति वचनवलेनेव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धेरिति दिक् ।
'वन्त्येतरा ज्ञानपदोपदामि'रिति तु बन्धा इतरे येभ्य इति
बहुव्रीहिणा समाधेयम् । तपर इति शापकात्सर्वनामः पूर्व-
निपातोऽनित्यः । 'पुत्रादेकात्पराजय' इति तु प्राधान्यादिना
आख्यातादित्यर्थे आख्यातगिजन्ताद् घञर्थे कप्रत्यये लाक्ष-
णिकस्य सर्वनामताविरहात्समाधेयम् ॥ **[सर्वादनि सर्वना.]**

विभाषा द्विसमासे बहुव्रीहौ । अत्र सर्वनाम-
संज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वस्यै । 'द्विजनामा-
न्यन्तराल' इति प्रतिपदोक्तो द्विसमासो गृह्यते । तेनेह न -
या पूर्वा सैवोचारा यस्य आन्तरस्य तस्मै पूर्वोचाराय । एवं
च बहुव्रीहियग्रहणं न कर्तव्यम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति
द्वन्द्वस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात् । ननुत्तरार्थं
तत् । तथाहि- 'एकं बहुव्रीहिवत्', 'आवाधेये'ति द्विभावे एके-
कस्मै देहि दक्षिणदक्षिणस्यै इत्यादीभ्यते । तत्रोत्तरसूत्रेण
निषेधो मा भूत् । बहुव्रीहिरिव यो बहुव्रीहिनं त्वतिद्विबहु-
व्रीहिस्तत्रैव यथा स्यादिति । मैवम् । समासग्रहणानुवृत्त्या-
प्युक्तार्थलाभात् । उत्तरसूत्रस्य प्रत्याख्यानं च ॥ **[वि.स.]**

न बहुव्रीहौ । बहुव्रीहौ कस्ये सति सर्वनामसंज्ञा
न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता
यस्य त्वत्कपितृकः । द्वौ पुत्रौ यस्य द्विकपुत्रः । इह हि
समासप्रवृत्तेः प्रागन्तरङ्गतया ऽकच्च प्रवर्त्तते, स च समासे
सत्यपि भूयते, अतिक्रान्तो भवकान्तमतिभवनानिवत् ।
न हि वृत्तेः प्रागप्युपसर्जनताऽस्ति । ननु यदि प्रागेव प्राग्-
वचकच्च निर्वातितस्तर्हि त्वकपितृकत्वादि कथं विगृह्यते त्व-
त्कः पितृत्वादिकप्रत्ययदर्शनीचत्वादिति चेत् । आन्तोऽसि
न हि यस्मिन्प्राक्पादावस्थे उत्प्रेक्षामात्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञा
प्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञा च निषिद्धा तत्प्रयुज्यते, अपरिनि-
ष्ठितत्वात् । किं तु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञाशून्यं वाक्यान्तर-

सेव । यदाह । कैयटः—‘अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावानर्थं तत्रायं निषेधो न तु लौकिको । तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्या-
भावा’दिति । अत एव दृष्टाः सर्वे येनेत्येव विग्रहो न तु सर्वो’दिति । राक्षः पुरुष इत्यादिविशेषेपि द्वेपैव गतिः ।
अलौकिके वाक्येऽलोपो न इत्यादेरप्रवृत्तेः । ‘अन्तरङ्गानपि विधी’निति सिद्धान्तात् । अत एव ‘गोष्वप्यय’ इत्यादौ सोऽङुगेव, न तु ह्रस्वथादिलोपः । तेन तुम्होर्धादयो न प्रव-
र्तन्ते । भाष्ये तु त्वकपितृक इत्याद्येव रूपं स्वीकृत्येदं नृत्वं
प्रत्याख्यातम् । यदाह—‘अकप्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं सुक्त-
संज्ञया’विति । अङ्गं अङ्गप्रतीति प्रत्यङ्गम् । अनकारान्तेषु
त्वकपितृकौ द्वकिपुत्र इत्यादिभ्यश्च । ‘विश्वप्रिय’इत्यादि-
भ्यदन्तेषु तु स्वाङ्गक्षियमदन्तानामित्याद्युदात्ततेति विषयवि-
वेको बोध्य इत्यर्थः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । आध्या-
क्यैव व्यवस्थेयवधेयम् ॥ [न बहुमीदौ] ॥

तृतीयासमासे । अत्र सर्वनामता न स्यात् । मास-
पूर्वाव । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया ‘पूर्वसदृशे’ति समासो
गृह्यते न तु ‘कतृकरणे कृते’त्यादिरपि । तेन त्वयका कृतं त्व-
क्कृतमित्यादौ निषेधो न । समास इत्यनुवृत्तमाने पुनः
समासग्रहणं गौणार्थस्यापि सम्भूतार्थम् । तेन समासार्थं
वाक्येपि निषेधः । मासेन पूर्वाव । अयं च लौकिके वाक्ये
निषेधो न तु न बहुमीहावितिवदलौकिके । अकारान्ते काक-
चोरविशेषणानकारान्तानां प्रतिपदोक्ततृतीयासमासविरहेण
चाख्योऽधिके निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

द्वन्द्वे च । इहोक्तसंज्ञा न स्यात् । पूर्वोपराधराणाम् ।
समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । तथाहि—स्वदादीनां
तावद्वन्द्व एव नास्ति । ‘स्वदादीनां सर्वे’नित्यमित्येकशेषेण
वाधितत्वात् । न च द्वन्द्वे कृते एकशेष इति अस्मितव्यम् ।
एकवद्भावस्वरसमासास्तप्रसङ्गेन द्वन्द्वापवादत्वपक्षस्यैव रथा-
पयिष्यमाणत्वात् । अन्यथा ‘तेषां’मित्यादावपि ‘द्वन्द्वे चे’ति
निषेधापत्तेः । स्वदादिभ्यः प्राचीनास्वदन्ताः । तत्र काऽक-
चोरविशेषः । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवद्भावस्त्वन्वत्त-
एव—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । किञ्च सर्वनामसंज्ञानिषेधेना
ऽप्यसौ दुर्वारः । तत्र हि मात्रग्रहणं कचिस्सर्वनामत्वेन
दृष्टानां सम्प्रत्यसर्वनामत्वेपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव ‘दक्षि-
णपूर्वावे’ इत्यत्र संज्ञाऽभाव्येपि पुंवद्भावः । नन्ववयवे संज्ञा-
चेन्न निषिद्धा तर्थाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति
वचनादक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सुहागमादिप्रसङ्गः । न च
निषेधवैयर्थ्यम्, अनाक्षरस्य ब्रह्मादेर्व्याख्या चरितार्थत्वादिति
चेन्न, अङ्गकार्येषु सर्वनाम्नो विहितत्वमात्रो ङेर्हिसङ्कोरि-
त्यादिक्रमेण व्याख्यानात् । विहितविशेषणत्वस्याश्रयेण प्रमाणं
तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाग्यप्रयोग एव । तस्मात्समुदाय-
स्यैवार्थं प्रतिषेधो, नावयवानामिति स्थितम् । अत एव
सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिसद्भावे द्वन्द्वे चेति शापक-

मित्युक्तम् ॥ [द्वन्द्वे च] ॥

विभाषा जसि । ‘जसी’ति कार्यापेक्षयाऽधिकरण-
सप्तमी । जसाधारं यकार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वन्द्वे
उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शी-
भावं प्रायेवेयं विभाषेति व्याख्यातम् । तेनाऽकच्न प्रवति ।
तस्मिन्कर्त्तव्ये द्वन्द्वे चेति नित्यं निषेधात् । अतस्तत्र क्रम-
त्वय एव भवति । वर्णाश्रमेतरकाः । केन व्यवधानाच्चेह
शीभावः । अकचि कृते तु तन्मध्यपतितन्यायेन शीभावः
स्यादेव ॥ [विभाषा जसि] ॥

प्रथमचरमतयाख्यार्द्धकतिपयनेमाश्च । एते जसः
कार्यं प्रति सर्वनामसंज्ञा वा स्युः प्रथमे प्रथमा इत्यादि ।
शेषं रामवत् । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । इहापि प्राग्व-
च्छोभावं प्रत्येव संज्ञाविकल्पः । तेन ‘प्रथमा’ इत्यादावकच्न
न । अन्यथा प्रथमके इति स्यात् । उभयशब्दस्य तु नेयं
विभाषा किन्तु नित्या संज्ञेति गणव्याख्याप्रसङ्गेनोपपादितम् ।
**पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् ।** स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरम्भ-
हियोगोपसंन्यानयोः । एषा त्रिसूत्री गणमध्योपि पठ्यते ।
सा च व्याख्याता । तथा यस्मिन्नेषोपायी नित्या संज्ञा प्राप्ता
तत्रैव जसि विभाषानया विधीयते । पूर्वं पूर्वा इत्यादि । स्वे
स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । इह त्रिसूत्र्यां
यदुक्तं तत्सर्वं गणव्याख्यावरर पदोक्तम् ।

‘विभाषाप्रकरणे सीयस्य हिंसूपसंन्यानम्’ ।
द्वितीयस्मि द्वितीयाद्येत्यादि । एकादेःस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रह-
णादिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा द्वितीयस्य द्वितीयायै इत्याद्यपि
सिद्धम् । एवं च विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां’मिति सूत्रं न कर्त्तव्यं
भवति, अर्थवत्त्वात्, प्रतिपदोक्तत्वाच्च । द्वेस्तीयस्तेः सम्प्र-
सारणं चेत्ययमेव गृह्यते । तेनेह न । प्रकारवचने जातीयर्-
पडुजातीयाय । ‘जलरन्ताच्छ बन्धुनि’, ब्राह्मणजातीयाय ।
मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तस्मात्तार्था गृहादिभ्यश्चेति छः । सुखती-
याय । पार्श्वतीयाय । तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न
भवति । ‘पूरणाङ्गो तयाद’भ्रियनि कृते यथेति चेत्यकार-
लोपे च सति तीर्थस्य लाक्षणिकात्वादिदिक् ॥

ॐ ॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम् ॥ ॐ ॥

स्वरादिनिपातमध्ययम् । स्वरादयो निपाताश्चाव्य-
यसंज्ञाः स्युः । प्राथीश्वरानिपाता इत्यारभ्याऽधिराश्वरइत्येत-
त्पर्यन्तं ये वक्ष्यन्ते ते निपाताः । नन्वेवं चादिभ्येव स्वराद-
योपि पठ्यन्तां, प्रकृतसूत्रं च त्यज्यताम्, अन्ययप्रदेशेषु
निपातशब्देनैव व्यवहियतामिति चेन्न । चादीनां ह्यस्वस्वावा-
चिनामेव निपातसंज्ञा । यथा ‘लोधं नयन्ति पशुमन्यमाना’
इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सस्ववाचिनाम् । यथा
‘पशुस्तांश्चक्रे वायव्या’मित्यादौ, स्वरादीनां तु सस्ववचनाना-
मप्यव्यसंज्ञेभ्यते । ‘स्वस्ति वाचयति’ । ‘स्वः पश्येति’ यथा ।

अथ प्राग्भाष्यराशिपातः, स्वरादीनि, चाद्योऽसत्त्वे, इति कुतो न सूचितमिति चेन्न, एवं हि सति निपात एकाजनाङ्कित प्रशुद्धसंज्ञा स्वरादीनात्येकाचं प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु किमोद् दक्षिणादाजित्येकाचो तद्धितो, केप्रभृतयस्तु कृत एकाचः । यदि तु चादिरेकाजनाङ्कितं कृत्यते, तदा चादीनामसत्त्वं च नत्वं विशेषणं न लभ्येत ततश्चास्यापत्य-भिर्येदेनस्तस्य सम्बोधनमे भवेत्यत्र प्रशुद्धात् स्यात् । ननु चाद्योऽसत्त्वे इत्यत्राऽसत्त्व इति पाठविशेषणम् । तथा हि— 'चाद्य' इति योगो विभज्यते । चाद्यो निपातसंज्ञाः स्युः । ततो—'असत्त्वे' । इह शब्दो चाद्योऽसत्त्वं हेतुः । ततश्च चादीनां सत्त्ववाचिनां पाठात्प्रयुदासस्तेन ए भवेत्यादी न दोषः । एवमेषे संज्ञे कर्तव्येन अन्यं निपाता इति । किन्तु 'प्राग्भाष्यराशिपात' इति वा 'अन्यथानीति' वा सूच्यताम् । ततः—'स्वरादीनि' । 'तद्विदित्वाऽसत्त्वविभक्तिरित्याद्य' इत्ययो भावकोऽत्यन्तं सूच्यताम् । ततश्चाद्योऽसत्त्वश्चाद्यस्य यावद्-धिराश्वरे विभाषा कृत्वाति । तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपात ग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु । अन्यत्रप्रदेशेऽन्यत्रग्रहणं निपातग्रहणं वेति । उच्यते । अन्यत्रसंज्ञाविरहेऽन्वयसंज्ञा बलशून्यं बध्यमाणं प्रयोजनं न सिद्धयेत् । निपातसंज्ञा-विरहे तु शान्तनवाचार्यप्रणेतस्य 'निपाता आधुदात्ता' इति फिट्स्वरस्य विषयविभागो न लभ्येत । अथ फिट्शिङ्गना-दिशब्दानागिब निपातशब्दस्याप्यन्यत्र एवाऽधोध्यवसेयः तर्ह्यन्यत्रसंज्ञासामग्रेण निबोधः सुकर एवेत्यवश्यम् । महासंज्ञा-करणमन्वयसंज्ञाविज्ञानार्थं, न न्येति विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मात् लिङ्गसङ्ख्याकारकादीन् गृह्णातीति यावत् । तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः । अन्यथेसौ । अन्य-थैस इति । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहाग्नेहाभ्य-यसंज्ञा । ननु स्वरादिषु शब्दः पठ्यते, तत्र कथं तदन्त-स्व संज्ञेति चेन्न । अन्वयसंज्ञायै तदन्तविधेरपि शापनात् । अन्यथोपसर्जने प्रसङ्गाऽभावेन तत्रिशृङ्खलायास्तस्या वैयर्थ्या पतेः । तेन 'परमात्रः', 'परमोर्ध्व' इत्यादौ स्वरादिप्राधान्येऽन्ययत्वं सिद्धम् । अन्ययसंज्ञाया अन्वयसंज्ञायावर्गे प्रणव विषयां श्रुतिरपि दर्शयति—सट्शब्दं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वांषु च विभक्तिसु । वचनेषु च सर्वेषु यश्च न्येति तद-इत्ययमिति । एतेषु 'यश्च' न्येति किन्तु सट्शब्देकप्रकारं तद-न्ययमिति योजना । यदा यस्मात् न्येति तस्मादन्ययमिति । त्रिषु लिङ्गेषु सट्शब्दं लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याऽभावादिति भावः । विभक्तिसु कारकेषु वचनेषु चैकवादिदसङ्ख्या-स्वव्ययीभावस्य यद्यपि लिङ्गकारकसङ्ख्यायोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययवत् ।

अथ स्वरादयः स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वर्गं— 'छायेव वा स्वर्जलधेजंलं' । परलोके,—स्वर्गातस्य आधुव-स्येति । अन्तरिति मध्ये । अन्तर्वाण्यधिरमनुचरः । प्रात-

रिति प्रत्युषे । प्रातः सन्ध्यामुपासात । एते त्रयोऽन्तोदात्ता इति काशिका । तन्निमित्तं, स्वःशब्दस्य, स्वरितत्वात् । तथा च फिट्स्वरं—'नन्दस्वरो स्वरिति' विति । प्रयोगश्च— 'अन्तरिक्षमयोस्वः' । यत् प्रातःशब्द आधुदात्त इति कश्चित्, तत्र 'प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं इवामहे' इत्यादायन्तोदात्तस्येव प्रसिद्धतरत्वात् । पुनरित्याधुदात्तोऽप्रथमे विशेषे च । अप-थमे पुनरुक्तम् । विशेषे,—किं पुनर्वाङ्मनाः पुण्याः ; सन्तु रित्यन्तर्धाने । सन्तुतक्षोरी गच्छति । उच्चरिति महति, नीचैरित्यस्ये । शनैरिति क्रियामान्ने । कथमिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलघवेऽप्यित्यस्ये । कृते इति वर्जने । युगपदित्येककाले । आरादिति दूरसमीपयोः । पृथ-गिति भिन्ने । एते सन्तुतप्रभृतयो नवान्तोदात्ता इति काशिका । 'शनैश्चिघ्नतोऽद्रिः कथमित्या समत्वं' इत्यत्र तु शनैर्कथं कथंवावायुदात्तो प्रयुज्यते । आसिति अन्तोदोहि । शोऽत्यनागतोहि । द्विषेति दिक्से । रात्राविति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनामिति ईषदर्थे । ईषदित्यस्ये । जोषमिति सुखमनयोः । तूष्णी मिति मौने । बहिस् अवस्—इत्येतौ नास्ते । समयेति समीपे मध्ये च । ग्रामं समया । निकषेऽत्यन्तके । 'विच्छेद्य लङ्कां निकषा हनिष्यति' । इत्ययमित्यामनेत्यर्थे । स्वयं-कृतम् । इत्येति व्यर्थं । नक्षमिति रात्रौ । नजिति निषेधे । हेताविति निमित्तार्थे । द्वन्द्वेति प्राकादये । अर्द्धेति रफुटा-वधारणयोः । तस्मात्तद्वयोरित्येके । सामीत्यं जुगुप्सि-तयोः । एते आप्रभृतयः स्वागमना द्वाविशतिरन्तोदात्ता इति काशिका । दिवा चित्तमः कृष्णन्ति, दृषा सुजात्यभिः नक्तं ददृशे कुह चिह्नं विधायी तु आधुदात्ताः प्रयुज्यन्ते । वत् । वत्सल्ययान्तमन्यवसंज्ञं स्यात् । आह्वयवत् । तेन तुल्य-मित्यादिभिर्विहितो बतिरिह गृह्यते न तृणसर्गाद्धात्वर्थेति विहितः, सत्त्वार्कत्वात् । 'यदुद्गतो निवतो यासि वप्सत्' । सनेति नित्ये । सना तात इन्द्रः, सनातनः । सनत् । इदमपि नित्ये । सनत्कुमारः । तिरसित्यन्तर्द्धो तिर्यगर्थे च । तिरोहितः । तिरः काष्ठं कुह । परिभूते तु लक्षणा । तिरस्कृतोरिति यथा । सनेत्यादयस्तिर्रोऽन्ता आधुदात्ता इति काशिका । सनाद्य होता नन्यव्यसत्सि, तिरः पु-चिद्विधनेत्यादौ त्वन्तोदात्तं प्रयुज्यते । अन्तरेत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च । त्वां मां चान्तरा कमण्डलुः । स्वागन्तरा तामरसायताक्षि । अन्तरेणेति वर्जने । अन्तरेण हरि न सुखम् । ज्योगिति कालभूयसने प्रसे शोभायै सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिभूतं निन्दानुलेपु । वारिण—कथं पथम् । भूहर्णि—कजाः कजाः । निन्दार्था—कन्दर्पः । सुले—कंयुः । शमिति सुले । शङ्करः । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । दिवः प्रसूनं सहसा पपात, सहसा बिदधीत न क्रियात् । स्वधेति पित्रुदाने । अलमिति भूषणपार्श्वसिञ्चनारण-

निषेधेषु। भूषणे-अलङ्कारः। पर्याप्तौ-अलमस्य धनं, बह्वित्यर्थः। शक्तौ-अलं मलो भलाय, शक्त इत्यर्थः **वारणे**-अलमतिप्रसङ्गेन। निषेधे-‘आलप्यालमदं बभौर्गत्स दारानपाहरत्’। न वक्तव्यमित्यर्थः। **वषट्कितं** हविर्दत्ते। **विमेति** वर्जने। **नानेत्येकविनार्ययोः**। ‘नाना श्रुतं देहश्रुतां समाजम्’। नाना-रीति निष्फला लोकयात्रा। **स्वस्तीति** मङ्गले। **अन्यदित्यन्यार्थे**। देवदत्तआख्यातोऽन्यच्च यक्षदत्त इति। **अस्तीति** सत्तायाम्। अस्तिपरलोक इति मस्तिरस्वास्तिकः। **उषां**-धिति अपक्राशोच्चारणहरययोः। **क्षमेति** क्षान्ते। क्षमा करोतु भवान्। विहायसेति वियदर्थे। विहायसा रम्यमितो विभाति। **दोषेति** राज्ञे। **मृषा** मिथ्येत्येतौ वितथे। **मुषेति** व्यर्थे। **कवातो** सुखसुगः, कृमकारसम्पन्नक्षरान्ताः, अन्यधीभावश्च। इदं गणसुत्रयमष्टाध्यायी स्थानिमुद्रया समानार्थम्। वैयर्थ्यं तद्विरुध्यते। **पुरेति** अवि-रते चिरातीते भविष्यदसङ्गे। पुराऽधीते। अविरेतमपाठ्यदित्यर्थः। पुरि लुब्धचेति लट्। चिरातीते-पुरापि नवं पुराणम्। पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा। समनन्तरं भविष्यतीत्यर्थः। **स्यात्प्रबन्धे** चिरातीते निकटायामिके पुरेत्यमरः। **मियो** इति रहःसहाय्योः। मन्त्रयन्ते मियो। **मियसित्यपि** पूर्ववत्। **प्रायसिति** नाहुये। **मुहुसिति** पुनरर्थे। प्रबाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च। केचित्सुप्रवाहिकेति पठन्ति। **आर्यहलूमिति** बलात्कारे। **शाक**-टायनस्तुवाह-आर्येति प्रतिबन्धे, **हलूमिति** प्रतिषेधविवादयोरिति। **अभीक्ष्णमिति** पीनः पुन्ये। **साकं सादं** मित्येतौ सहाय्ये। **नमसिति** नतौ। **हिरुगिति** वर्जने। **धिगिति** निन्दाभर्त्सनयोः। **‘तसिलादिस्तद्वित पृथा** च्चर्यन्तः। **शस्तसि**, **कुत्स्वसुच्**, **सुच्**, **आस्थालौ**, **ख्यार्थाश्चे**’ति तसिलादित्वादेरयमर्थः-पञ्चम्यास्तसिलित्वादेर्यथाचेत्येतदन्ते। सत्रैरुक्तो यस्तद्वितस्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः। तथा च बह्वल्पाथोच्छस्। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। क्रियाभ्याश्रुतिगणने **कुत्स्वसुच्**। द्विविचतुभ्यः **सुच्**। इण **आसिरित्युपादि**सूत्रेण **आसि**प्रत्ययो विहितः। अपा इत्युदाहरणम्। प्रत्यपूर्वं विश्वेमास्थाल् छन्दसि। सम्प्रत्यकर्तरि च्विः। विभाषा **सातिकात्स्ये**। देवे प्रा च। पतदन्ता अपि प्राक्षाः। **अम्** इति, ‘अम् च छन्दसी’ति विहितः। **आमित्यङ्गीकारे**। अम् कुर्मः। किमेत्तिबन्धय-षादाम्। कारप्रत्ययादामन्त्रे छिद्योत्पत्ति केचित्। **प्रता**-मिति रत्नानौ। **प्रचानिति** समानार्थे। प्रचान् देवदत्तो यक्षदत्तेन। **प्रतानिति** विस्तारे। **मा** इति निषेधे। मा भवतु, मा भविष्यति। **माकिति** निषेधाशङ्कयोः। मा कार्पातु। अस्य पापं मा भूदिति। आकृतिगमगायम्। येनान्येपि प्राक्षाः। **तषथा-अमिति** शैवे अल्पे च। **काममिति** स्वाच्छन्दे। **प्रकाममित्यतिशये**। **अय** इति

पुनरर्थे। **सामप्रतमिति** न्याये। **परमिति** किन्त्वर्थे, गुणवानसि परमहङ्गरी। **साक्षादिति** प्रत्यक्षे। **साचीति** तिर्यगर्थे। **सत्यमित्यदङ्गीकारे**। **अङ्घ्रिवति** शैवे। **आधिति** च। **संवदिति** वर्षे। **अवश्यमिति** निश्चये। **सपदि** शैवे। **बलवदित्यतिशये**। ‘बलवदपि शिक्षितानाम्’। **प्रादुस-आविस** इति प्रकाशे। **अनिषां**-नित्ये। **नित्यदा**, **सदा**, **अवर्जं**, **सन्ततमेते** सातत्ये। **उषेति** राज्ञे। उषातनो वायुः। **रोदसी** वावापुषिव्यर्थे। **ओमिति** ब्रह्मणाची। **भूर्भुवविति** प्रविष्यन्तरिक्षलोकयोः। **भूलोक** भुवर्लोकः। **मृदिति** मृगिति तरसा शैवे। **द्राक्** द्रुतं शैवे, **क्षिप्रमिति** च। **अतीधेत्यतिशये**। **मुष्ट** इति प्रशंसायाम्। **कु** इति कुसितेपदवर्धयोः। **कापथः** कर्वाणम्। **अक्षसेति** तत्त्वशीघ्रावर्थे। **अ** इति बहिरर्थे। **मिथु** इति द्रावित्यर्थे। **मिथु** भन्वते। **विषगिति** समन्ताद्भावे। **भाजगिति** शैवे। **भाजवचति**। **अन्वगित्यानुकूत्ये**। ‘चिराय चिर’त्राय चिरस्याधाक्षिरार्थकाः। **आशशब्दाच्चिरं** चिरेण चिरादिति गृह्यते। **अस्तमिति** विनाशे। **आनुष-**गित्यानुपूर्व्यं। ‘आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता’। **आनुमाने** ऽनुषगितिशाकटायनः। **आनुषदिति** दान्तं केचित्। **अन्नस** इति शीघ्रसाम्प्रतिकयोः। **अन्न** एव गच्छति। **अन्नरेवेति** रेकोवा। **स्थाने** इति युक्तार्थे। **वरमिति** हि ईषदुत्कर्षे। **दुष्ट** निष्कृष्टार्थे। **बलादिति** इष्टार्थे। **शुद्धि** पूजयाम्। **शुनाशोरः**। **क्षमेति** क्षान्ते। **अर्वा-**मिति प्राचीने। **शुदि-शुक्लक्षे**। **वदि-कृष्णपक्षे**।

ॐ इति स्वरादिः ॥ ॐ

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। तद्धितान्तः शब्दोऽप्ययं स्यात्। यस्मात्सर्वा वचनत्रयादिभिरा विभक्तिर्नोत्पद्यते किं त्वेकवचनम्। ततः। तत्र। तद्धित इति किम्? एकः द्वौ नहवः। असर्वविभक्तिरिति किम्? औपगवः। ननु ‘गोदौ’ ‘वरण’ इत्यादावतिव्यासिः। न च ‘लुभ्योगाप्रख्यानात्’, ‘योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शने स्यादिति पठते सूत्रकृतो मते नैते तद्धितान्ता इति वाच्यम्। एवमपि पथैव पथकाः शतुनयः, उभयो मर्णः, पचतिकल्पं, पचतिहप-मित्यादावतिव्यापेर्दुर्बारादिति चेत्। अत्राह वात्तिककारः-**सिद्ध-नुपाठात्-तसिलादयः प्राक्पाशापः**। **शस्त्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः**। **मान्तः**। **कृत्वोर्थः**। **तसि** वती। **नानाजा** विति। न च इवे प्रतिकृतावित्यधिकारे ‘प्रत्यपूर्वं विश्वेमास्थाल्छन्दसं’ इति विधानात्तदन्तस्थाऽसङ्गह इति वाच्यम्। ‘प्रकारवचने धाति’ति प्रकारणयव ‘प्रलादिभ्य इवे धाच्छन्दसि’। ‘प्रकारवचने इदमस्थमु’रिति पठितुं शक्यत्वात्। स्वरादिगणे आस्थालाविति पठने सिद्धावाच्च। **मान्तइति**। आम् अन्तेत्यर्थः। **तसि**। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। तेनैकदिक, तसिश्चेति दावपि गृह्यते। स्या-

देवता-सूत्रभूते कश्चात्किस्मिन्मन्त्रे यावन्तः कर्मणि द्वितीयाः देव-
कयोर्द्विवचनेकवचने इत्यादीनां स्वादिनाभ्येनैकवाक्यत्वापेक्षे
ऽभ्यर्थः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति । 'अन्यादाद्यप्युप'
इति शापकेन तु सर्वा विभक्तयः । उच्यते- 'अन्येभ्यः
सामान्यापि विभक्त्यानां श्रौण्यापि वचनानि' । तथा 'सामान्या-
मन्येकवचनान्येव' । अथवा 'प्रथमाया एव वचनत्रयम्' ।
यदा 'प्रथमाया एकवचनमेवेति पक्षचतुष्टयं यणपि प्रपञ्चे-
पक्षभ्यते, तथापि 'प्रथमैकवचनमात्रमेवेति चतुर्ष्वपक्षेपद-
क्षोदक्षम्' । तमेव गृहीत्वा सूत्रस्यानुक्तिस्मभवः स्पष्टः ।
यदा तु प्रथमकर्मसुबन्धवत्प्रथमायापेक्षयाप्यन्यस्यते न तु तात्त्विक-
म् । तथाहि-यदि 'कर्मणि द्वितीये' 'अभिहिते प्रथमैव'
'एकत्वे एकवचनमेवेत्यादिद्विरर्थनियमः । यदि वा 'द्वितीया
कर्मण्येवेत्यादिः प्रकृतार्थापेक्षो विभक्तिनियमः । यदि वा
एकवाक्यत्वे सामान्यापेक्षवचनविभक्तिनियमेपि वा अन्यथा-
दाद्युप इति सामान्यापेक्षशापकादिभक्तिस्तिष्ठितस्तदाऽविशे-
षात् सामान्यापि विभक्त्यानां श्रौण्यापि वचनानांति पक्षो
लभ्यते । यदा तु 'द्वित्वे द्विवचन'मिति सूत्रमिदं 'एकवच-
न'मित्येव श्रूय चतुष्टये । तदन्यथानुपपत्त्या च कर्मण्येव
द्वितीया, न करणद्वय, द्वित्वबहुत्वयोरेव द्विवचनबहुवचने न
लभ्यते इत्यादिप्रकरणे सजातीयोपेक्षो नियमः, तत्तत्साक्येभ्यः
तत्कालविभक्तिप्राप्तावेकवचनमित्यनेन नियमः क्रियते ।
प्रथमैकवचनं चान्यत्र प्राप्नोति तत्रैकवचनमेवेत्यर्थः । यदि
सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादप्यथादप्राप्तावेकवचनमिति सूत्रं
केनैते तस्य च ङायाप्रातिपदिकादित्यनेनैकवाक्यता । तथा
च ङायाविषयः कर्मोद्दिष्टैकवचनं तिष्ठमेवेति । एतत्तत्सूत्र-
लादभ्यर्थेभ्य एव भवति, तिष्ठतास्तु न भवति । 'एकवचन-
मन्येभ्यः ङाप्रामाण्यार्थेपि ङाप्सूत्रेणैकवाक्यत्वात्, प्रथ-
मान्तरे पाठसामर्थ्याच्च स्वातन्त्र्येण च ङाप्सूत्रं विधायक-
मिति द्वित्वे द्विवचनमित्यादिनियमात्मकं सङ्गच्छते । तदा
अभ्यर्थः सजात्येकवचनमिति द्वितीयः पक्षो लभ्यते ।
इति तु 'द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनि-
सोऽभ्यर्थेभ्यस्तु प्रथमैव, प्रथमा प्रतिपदिकार्थपेक्षेति न्यय-
न हि कर्माध्यापिकस्थलमत्र वा निवार्यते । द्वयेकोऽपि
यथान्वारसमेधः । तत्र चैकवचनैकवचनं न सङ्ग यान्तरे इति
प्रातीयोपेक्षप्रत्ययनिमित्तपक्षस्तदा निःसङ्गभ्यर्थोऽभ्यर्थेभ्यः
प्रमाया वचनत्रयमपि भवतीति तृतीयः पक्षो लभ्यते ।
अभ्यर्थमांशु पक्षेप चतुर्वचनं पचतिरूपमित्यादी दोषः ।
तत्र हि प्रथमैकवचनमात्रमिष्यते उक्तपक्षत्रयेऽप्यधिकं प्रा-
प्नोति । तस्माद्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्रापत्यै-
कवचनमित्येकवचनं निवार्यतावत् प्रथमातिशयोक्तिः कारण-
वाच्यप्रथमैकवचनमेव कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । एवं च
यपि सूत्रस्योक्तिस्मभवे पचतिरूपमित्यादावन्वित्यादिभ-
रिगणनमेव कर्तव्यं, सूत्रं तु न कर्तव्यमिति स्थितम् ॥

कुम्भमेजयः । कुम्भो मान्त्व एवन्त्यश्च तदन्त्यमव्ययसंज्ञं स्यात् । स्वादुह्वारं युञ्जे । वक्षे रावः । तुमयेति इति वचः सेपत्यये रूपम् । नन्वेवं कारवाष्पाकारित्यामन्तस्य न प्रामोति, अत्रातिव्यभिचयिण्या लिटः कुम्भेति मान्त्वत्वाच्चाभावात् । सत्यम् स्वरादिभ्योमिति पाठात्सिद्धम् । यदि तु तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणं तर्हीह कृदन्तत्वादुपशान्नामापि सुप्रामास्य इति कुम्भविष्यति । तत्र हि खेरिति नानुवर्तते । न चैवं तत्रादेरपि लुगा-पिति । अपरिसमासार्थतया तत्रावाप्त्युपसारेणाच्चाभावात् । अपरिसमासार्थत्वं च सङ्गवाक्यादिविषयकोथिताकाङ्क्षितम् । अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते । अहमन्तगतप्रश्नकोटिप्रतीतो-रस्तु अनुप्रयोगादुत्पत्तेन तद्वार्त्तान्ता भविष्यति । अत एव सूत्रितं कृष्णानुप्रयुज्यतइति । अनुशब्दो हि व्यवहितस्य विपरीतस्य च प्रयोगनिवृत्तयदिति बध्यते । यदा पूर्वसूत्रोक्तनिष्कर्षरीत्या आमन्तात् सोरेवोत्पत्ती इत्यव्यादिक्षेपो भविष्यति । अस्तु वा कृदन्तं यन्मेजयसमिति वाक्यार्थः । आमन्तं हि प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तं, अयत्ते च मान्त्वम् । न चैवं प्रतामो प्रतामो, लवमाचक्षणे लौरित्यादावन्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, स्वरादिषु प्रशान्दाश्चरस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वमुपजीव्याऽव्ययसंज्ञा न अवतीति ज्ञापितत्वात् । न च मोनोभोतीरिति नत्वं कृते नैतन्मात्रमिति कथं ज्ञापकतेति वाच्यम् । नन्वस्याऽसिद्धत्वात् । न च ज्ञान तेजन इत्यस्वा-ध्यांतरहितत्वे ज्ञानयतोत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थं स्युरादित्वस्वाका-रेण नित्यसमन्तात्वाऽच्चाभावात्तत्प्रेषणं स्वरादिषु पाठ इति वाच्यम्, अनभिधानात् । तस्मात्किषोऽनुत्पत्तेः । अत्र च ज्ञापकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणम् । 'अव्यय'मित्यन्वर्थ-संज्ञावादात्सत्त्वार्थस्य साम्यवाचिन एव प्रशान्दाश्चरस्य तत्र ग्रहणं न तु दान्तिमद्वाचकस्य । तेन प्रशामो प्रशामस्तु-दाहरणं न विरुध्यते । स्वस्याधानो तु सत्यवाचिनामपि पाठसामर्थ्यादव्ययत्वमिति विशेषः । अन्तर्ग्रहणसामर्थ्याजि-राधेयं बहुकोटिराश्रयते । तेनोपदेशिकं एव गृह्यते । नेह, आधये चिकीर्षवं वृत्ताश्रयः । वस्तुतत्त्वन्तर्ग्रहणं न्यर्थम् । लक्षणप्रतिषेधोक्तपरिभाष्येवाऽतिप्रसङ्गश्चाज्ञात् । ननु वर्णग्र-हणे इयं परिभाषा न प्रवर्तते । अव्ययेषुऽतिप्रवायाव इत्यादा-धत्तिप्रसङ्गादिति चेत् । एवमपि बहिरङ्परिभाषया, सतिपात-लक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विषयतयेति परिभाषया वेष्टसिद्धेः । अन्यत्रार्थः-सतिपातः, संश्लेषः तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विषयतस्याऽनिमित्तम् । तं सतिपातं यो विहितनि स तद्वि-षयतश्चरत्यर्थः । एवं च सुप्तसतिपातलक्षणपरं धेहितांति गुणस्य 'बहुवचने ज्ञत्ये'दित्येवत्यस्य चान्ययसंज्ञां प्रति निमित्त-त्वं नैतत्प्रत्यक्षम् । तथा परिभाषायाः प्रबोजनान्तराध्वपि सन्ति दिक्षाधर्तं त्वयते । ओषं कुलं तस्मै श्रीपायेस्वत्रातोलेषो न भवति । तथा-अग्न्यात् । अग्न्यात् । अग्न्यात् । अग्न्यात् । 'यस्य हृत्' इति लोपो न । तथाऽतिज्वरं कुष्ठम् । अतिज्व-

रेण अतिजरेः अतिजरादित्यत्र अस्मद् इव ऐस् आत् इत्येतेषु
अकारमुपगम्य कृतेषु सप्तसु वरसादेभ्यो न भवतीत्यादि ।
अनित्या चैव परिभाषा 'कदाच कर्मणे' न यासको'रित्यादि-
हाकारात् । तेनाऽग्निमानियत्र 'हस्तनुद्व्यां मनु'वित्यन्तो-
दाशाङ्कान्तात् परस्य मनुप उदात्तत्वे कृते शेषनिघातेन
प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक् । गौरलो'नौरित्यत्र नेदं सूर्यं
प्रवर्तते,—उणादीनामन्वुपपन्नत्वात् । व्युत्पत्तिपक्षेपि चिन्तय-
मित्युणादिसूत्रेण ङीङीप्रत्ययान्ताहम्भ्यन्ता एवाभ्यवभिति
नियमस्य कृतत्वात् ॥ [कृन्मेजन्तः] ॥

कातोसुनृकमुनः । एतदन्तमन्वयं स्यात् । कृत्वा ।
पुरा सूर्यस्योदेतोः । पुरावत्सानामपाकर्तोः । 'भावलक्षणे
स्येणकृन्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोऽङ्' । पुरा क्रूरस्य
विसृपो विरक्षिन् । पुरा जलस्य आरुदः । 'सुपिवृदोः कसु'
ति ति कसुन् ॥ [कातोसुनृकमुनः] ॥

अव्ययीभावश्च । अव्ययस्यसंज्ञः स्यात् । विषयप-
रिगणनं कर्तव्यं—कुकि मुखस्वरोपचारयोनिवृत्तौ चेति ।
उपाग्नि प्रत्यग्नि । अन्यवादाभ्युप इति सुपो लुक् । उपाग्नि-
मुखः प्रत्यग्निमुखः । 'मुख स्वाङ्'मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे
प्राप्ते 'नाभ्यवदित्तुभ्रदगोमहत्सुलुप्तुद्विप्रुवस्तस्ये' इति प्रति-
वेधः । तथा च 'बहुवीर्षो प्रकृत्ये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव
भवति । पूर्वपदं च समासत्वेरेणान्तोदात्तम् । विसर्गस्था-
निकस्य सकारस्योपचार इति प्राचा संज्ञा । तन्निवृत्तौ
यथा—उपपयःकारः उपपयःकामः । इहाऽतः कृकमीति
प्राप्तं सत्वमनव्यस्येति पशुदस्यते । इह मुखस्वरनिवृत्तिरेव
मुख्यं प्रयोजनम् । लुक् तु 'नाभ्ययोभावादत' इति विशेष-
प्रतिषेधात् सिद्धः । उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनम् ।
अतः कृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्यस्येयनुरुक्त्येव तत्सिद्धेः । परि-
गणनं किम् ? उपाग्व्यधीयान । पराङ्मन्त्रादेन बाह्यमा-
मन्त्रितस्य चेत्याषदात्तत्वं यथा स्यात् । तत्र हान्वयानां प्रति-
षेध उपसङ्गवायते, उच्चैरधीयानेत्यादी मा भूदिति । तथो-
पाग्निकमित्यादौ अव्यवसर्वनाम्नामित्यजन् न । उपकुम्भं-
मन्यः । स्त्रित्यनव्यस्येत्यनुवर्तमानेऽरुद्धिषेति मुम्प्रतिषेधो
न । उपकुम्भीभूतः । अस्य च्वावित्यस्योपसङ्गबानिकः प्रति-
षेधो न भवति । वन्मुत्तसिद्धं सृष्टं न कर्तव्यम् । लुक्
उपचारनिवृत्तेश्चान्यथोपपद्येकत्वात् । मुखस्वरनिवृत्तिः पर-
मवशिष्यते । तत्र के विदाहुः—मुखस्वरोऽवेत्यत एव ।
वक्षेतावत्ययोजनं स्वात्तत्रैवायं त्र्यधाऽव्ययीभावाच्चेतीति
माध्यस्वरसादिति । कृन्ते तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वयं
संज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्निबिध्यतीति ।

स्यादेतत् । स्वरादिष्वेनैव सिद्धत्वाच्चद्वित्येत्यादिचतुः-
सूरी व्यूषां । तत्र हि तसिस्कारदिस्तद्वित एवापर्ययन्त
इत्यादिना व्यययोश्चेत्यन्तेन आसिमौणादिकं वर्जयित्वा तद्वि-
त्तत्वात्तद्विभक्तिरित्यस्यायः सङ्कृते । 'कृन्मकारस्तन्यक्ष-

रान्त' इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यायः सङ्कृते । वत्सातोसु-
नृकमुनोव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वच्छेपेण पठ्यत इति ।
अत्राहुः—पुनर्वचनमनित्यत्वहापनार्थम् । तेन प्रागुक्तं 'लुङ्-
मुखस्वरोपचार' इति परिगणनं लभ्यते । न लोकाव्ययेव-
शाव्ययप्रतिषेधे तोसुनृकमुनोरप्रतिषेध इति बध्यमाणं च
लभ्यत इति । वस्तुतस्तु मास्तु चतुःसूत्री, अन्ययोभावश्चेति
तु गणेषु मास्तु, उत्तरीत्याऽन्वयसंज्ञयैव सिद्धेः । तोसुनृक-
मुनोरप्रतिषेध इत्येव लाघवात् पठ्यतामिति युक्तः पन्था ॥

शि सर्वनामस्थानम् । शि इत्येतत्सर्वनामस्थान-
संज्ञं स्यात् । वारोणि । सर्वनामस्थाने चासुमुद्धाविनि दीर्घः ।
यदि तु प्रदेशेष्वेव ङी चेत्याण्व्येत तर्हि सुटि न स्यात् ।
अथ शिशुटोरित्युच्येत तर्हि नपुंसकसुटोपि ग्रहणं स्यात् ।
शिमहणं तु शस्यं स्यात् । तस्मात्संज्ञा तावदपेया, महा-
संज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यामुरोधात् ॥ [शि सर्वनामस्थानम्] ॥

सुडनपुंसकस्य । कुडिति मत्वाहारः । नपुंसकमित्र-
स्य स्वादिपण्वचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः । राजा राजानी
राजान इत्यादि । प्राग्वहीषः । अनपुंसकस्येति किम् ? ।
सामनी । 'विभाषा द्विद्वो'रित्यहोपाध्याये दीर्घो न भवति ।
अनपुंसकस्येति पशुदासः, तेनास्य सूत्रस्य स्त्रीपुंसयोरेव
प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः । तेन 'वनानि
सन्तो'भ्यत्र पूर्वसूत्रेण प्राप्ता संज्ञा भवत्येव, प्रसज्यप्रतिषेधे
तु सापि निषिध्येत । यद्यप्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-
षेधो वेति समाधातुं शक्यते तथापि असमर्थमसतो वाक्य-
भेदश्चेति गौरवं स्यादेव । यदा सुडस्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये-
ऽनपुंसकस्येति सूत्रयतः प्रसज्यप्रतिषेध एव सम्मतः ।
गौरवं च प्रामाणिकम् । एतेन हि के चित्रजसमासा असा-
मर्थ्येपि साधव इति ह्याच्यते । तेनाऽआद्यभोजी ब्राह्मण
इत्यादि सिद्धं भवति ॥ [सुडनपुंसकस्य] ॥

जनेति विभाषा । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाष्यां
सम्बध्यते । स च पदार्थविपर्ययसङ्कटः । तेनाथं प्रवृत्तं संज्ञा,
संज्ञा च । निषेधविकल्पयोर्विकल्पसंज्ञा स्यात् । न च
तयोरपदार्थतयाऽन्यत्रयसङ्कटः । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव
विश्ववाक्येषु विकल्पवाचिपदस्य लाक्षणीकत्वात् । उभयत्र-
विभाषां चेदं सूत्रम् । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायाश्च
नास्योपयोगः । तथाहि—'विभाषोपपदेनप्रतीयमाने' इति
प्राप्तविभाषा तत्र स्वरितान्त इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्तं
विभाषाश्रुत्या पक्षे तन्निवृत्तिमात्रं क्रियते, पक्षे भवताति
त्वनुवादः । तथा विभाषोणोरित्यप्राप्तविभाषा । और्णवादित्यत्र
परत्वात्, सार्वधातुकमपिदिति नित्यङ्कवाभ्युपगमात् । तत्र
ऊर्णवित्त्वादावभावांशस्य स्थितत्वाद्वावोऽशमात्रपरता ।
विभाषाभिरित्युपपन्नविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्ति-
स्तादि पितृत्वेव विकल्पः स्यात् । किस्तु तु यथादित्वावित्य-
मेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुत्तेन प्रवृत्तिस्तादि कित्त्वेव

विकल्पः स्यात्तु पितृ । न च पित्रु विधियुत्वेन, किमु निषेधमुत्वेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्तिविति वाच्यम् । वैकल्प-
लक्षणवाक्यभेदापत्तेः । सञ्ज्ञाकरणे ॥ सति भुतक्रमानुरोधेन
नेतिनिषेधः प्रथमं किमु प्रवर्तते, ततः किदकिदूरे सर्व-
स्मिन् लिटि ऐकवच्यं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकवच्येण
विधियुत्वेनैव विकल्पः प्रवर्तते । 'आकृतौ पदार्थे समुदाये
सकलक्षणं प्रवर्तते' इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते । यदा तु
प्रतिलक्ष्यं विभाषाशेरित्येतद्भवति, तदा कचिद्विधियुत्वेन
काचिन्निषेधमुत्वेन प्रवृत्तेः सम्भवान्नैदं सूत्रमारम्भणी-
यम् । तथा च वार्तिकम्-अशिष्यो वा विदित-
स्वादिति । वस्तुतस्तत्कृतपक्षेपि प्रवेशेऽप्येव नवावहेरित्यादि
पठित्वेदं सूत्रं प्राप्यत्वात्तु शक्यम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा-
भ्यासंनयपारम्भा सञ्ज्ञा विभाषाणिरित्यत्र प्रवर्तते । 'प्रतिषे-
धाश्च बलीयांसो भवन्तीति औपुंशीदित्यत्रापि सार्धंभावुक-
मपिदित्यस्य निषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात् । नन्वारभ्यमाने
सूत्रे नवेत्यल्लक्षणविभाषाशे निषेध एव सञ्ज्ञोति किं न
स्यादिति चेन्न, तथासति नवद्वितीयावित्यनेनैव सिद्धौ
विभाषादिकृतमाप्त इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । इतोति किम् ?
सुसंज्ञावत् स्वैकमिति वचनाच्छब्दस्य सञ्ज्ञा मा भूत् ।
नवाहि सति विभाषाशेरित्यस्य नवाशब्दः श्वतरेतदेश
इत्यर्थः स्यात्, इतिशब्दे तु सत्यर्थः सञ्ज्ञोति लभ्यते ।
तथाहि लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः, गौरित्ययमाहेत्यादौ तु
शब्दस्वरूपपरः सम्पद्यते । व्याकरणे तु स्वैकमितिपरिभाष-
णात् स्वरूपपरत्वमोत्सर्गिकम्, इतिशब्दसममिश्राहारे-
त्वर्यपरतरेति विशेषः । अर्थस्यैव सञ्ज्ञात्वमपि, न तु विभाषा-
शब्दस्येत्युक्तम् । तेन हकारोऽयस्यस्यामित्यादावपि वैक्यो
ह्यारो बोध्यः । एतत्प्रसङ्गेन त्रिविधा अपि विभाषाः प्रायेण
भाष्ये विवेचिताः । तत्राऽप्राप्तविभाषामप्येव श्रौयस्मि, अचि-
विभाषेति पठितम् । अत्र वदन्ति-अप्राप्तविभाषेयमिति सत्यं,
किं तु त्रिसंशया श्रुत्युक्तस्य प्राप्तोऽप्राप्तौ उभयत्र वेत्येव-
रूपकोटिप्रत्ययकारकसंशयविषयीभूतानामेव न्युत्पाद्यमानत्वा-
दत्रापि कोटिप्रत्ययस्योक्तिसम्भवो वक्तव्यः । स च दुर्वचः ।
तथाहि निजेगित्वतश्चैव श्रौयस्मि इति नित्यं लब्धं, विभाषा-
यास्तु तत्र प्राप्तिरेव नास्ति । गिरतीत्यादौ तु
विभाषा, 'श्रौयस्मीत्यस्य तु प्राप्तिरेव नास्ति, तत् कुतः
प्राप्तविभाषापक्षः । अशौच्येति, 'अविधिभाषेत्यत्र यद्वीत्यनु-
वर्त्यं यत्किमिदं रूपं रेफस्याचि अन्तरे वा लब्धमिति
भ्यासुयानादस्येवोक्तिसम्भव इति । तत्र निजेगिर् य अच्
इतिस्थिते हि श्रौयस्मीति प्राप्तेति । न चास्याभवस्थायां
विभाषायाः प्राप्तिः । अच्परत्वाऽप्यावात् । अथ ब्रूयाः
विभाषारम्भसामर्थ्यादल्लुक्तः पूर्वं श्रौयस्मीति न भवतीति,
एवमप्युभयत्रविभाषात्वं दुर्लभमेव । गिरति गिरनीत्यादौ
विभाषायाश्चरितार्थत्वेन यत्तुल्यः प्रागेव श्रौयस्मीत्यस्य

प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालिकत्वात् । न च लब्धत्वाऽसिद्ध-
त्वा ततः प्रागेव लुगिति वाच्यम् । अन्तर्भूतयकपेक्षत्वेना-
न्तरङ्गं लब्धं प्रति बहिर्भूताऽप्यत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य लुको-
ऽसिद्धत्वात् पूर्वाऽभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याऽप्रवृत्तेरिति ।
अशौच्येति-प्राप्तविभाषात्वे तावत् समनन्तरौक्तरीत्येवोक्ति-
सम्भवः । उभयत्रविभाषात्वे स्तित्वम्, अन्तरङ्गानुपीवि-
न्यायेन लब्धात् पूर्वं लुक् । न च लुक्निमित्तप्रमेय इत्येव,
तस्याथापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वाऽसिद्धत्वात् पूर्वाऽभावेन पूर्वत्रा-
सिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेः । तथा चाऽचः पूर्वमेव लब्धं स्वा-
दिति वाच्यम् । कृतितुग्विधिसङ्गणेन हि बहिरङ्गपरिभा-
षाया अनित्यत्वमापत् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक् इव
तदुपजीव्यानां समासादीनामपि प्राग्वत्पक्षेऽपि । ननु कृते-
ऽचि तन्निमित्ते लुकि च सति निजेगिर् अच् इति स्थिते
'श्रौयस्मीति न प्राप्तेति, यच्परत्वाभावात्, प्रत्ययलक्षणं तु
ननुमतेति निषिद्धम् । तत्र ह्यस्येत्यनेनाऽप्राप्तिकावरो न
निर्दिश्यत इति वक्ष्यते । न च स्यान्निवृत्तः, 'लुका लुप्तं
न स्यान्निव' इति निषेधात् । अञ्जलादेशात्वाच्च । तथा च
कथमुभयत्र विभाषेति चेन्न । नभानुलोपसूत्रप्रत्याख्यान
पक्षे पृथगुक्तोपाश्रयणेन स्यान्निवृत्तावसम्भवात् । न च 'पूर्व-
त्रासिद्धे न स्यान्निव' इति निषेधः । 'तस्य दोषः संयोगादि-
लोपलक्षणत्वे' इति सापवादत्वात् । यद्यप्यचि विभाषेत्यस्य
पूर्वत्रासिद्धमिति श्रौयस्मीति प्रत्यसिद्धत्वाद्निमित्तविभाषाऽसम्भवः
ततश्च सत्यामपि यद्वीत्यस्य निवृत्ताऽनुभयत्रविभाषात्वं
न सम्भवति । तथाप्युपेन्यादिबन्धक्यादावप्यनुमेत्येव
वक्तव्ये ननुन ह्युक्त्येवोक्तिसंयोगावयवतया न योगे योगोऽसिद्धः
किं तु प्रकरणे प्रकरणमिति चाऽसिद्धत्वं न मविष्यतीत्याश-
येनोभयत्रविभाषात्वे उक्तिसम्भवा बोध्यः । सिद्धान्ते तु
विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लब्धं, समुदायलोपवादिनां तु
मते अचपेक्षयान्तरङ्गवाञ्छितं लब्धमिति व्यवस्थित-
विभाषेति वा समर्थयितव्यम् ॥ इति श्रीमद्भोजिदीक्षित-
विरचिते श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
षष्ठमाहिकम् ॥

इत्यत्रः सम्प्रसारणम् ॥ यः स्थाने इक् भवती-
त्येवंरूपो वाक्यार्थः, यन्स्थानिक इग्वरूपो वर्णश्चेत्युभय-
मपि सम्प्रसारणसम्पन्नं स्यात् । तत्र 'यत्तः सम्प्रसारण'मित्या-
दिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहणं, सम्प्रसारणाद्येवा-
ननुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः । पूर्वसूत्रादितिशब्दानु-
वृत्तेर्वाक्यार्थस्य सञ्चित्वमिति लभ्यते । तस्याप्यस्यानपक्षे
तु वाक्यमेव सञ्चित्वम् । न चैवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यम् ।
वाह ऊट् सम्प्रसारणमितिसामानाधिकरण्यात्वेन तदुपस्था-
पितार्थस्यैव विधेयत्वनिर्णायत् । न चैवमपि पृथः सम्प्र-
सारणमित्यादौ दोषतादवस्थम् । सामान्यापेक्षापक्कावय-

णात् । ननु तथापि वाक्यतदर्थयोरन्यतरस्य सम्भित्वमस्तु
वर्णस्य तु कश्चित्ति चेत् । तन्नाश्वर्यकठेषाणामन्यतमाश्र-
यणेनाऽयं द्वाभ्यामुपगमादित्यवेहि । अत्र च विधेयानुवाये
समर्पकविभक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिङ्गम् । आह च—
विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु **ज्ञापक उभयसम्भित्वा-**
स्येति । उभयोः सम्भेति षष्ठीतत्पुरुषः । भर्तृहरिक्षाह—
‘सम्प्रसारणसङ्ख्यायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः ।
प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव आयते ॥ तथा
द्विवचनेधीति तन्नोपायादिलक्षणः । एकशेषेण नि-
र्देशो भाष्य एव समर्थितः ॥’ इति ॥ तत्र च शब्द-
तन्त्रमर्थतन्त्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था नोद्विष्या । अर्थभेदा-
च्छब्दभेदे आशयः पक्षः । शब्दकथे द्वितीयः । आशयेपि व्यञ्जक-
ध्वनिमात्रभेदे व्यङ्ग्यैक्ये आशुचित्वेत्यादि नोध्यम् । एवं
च **‘तन्त्रस्वमेकरूपेण भवेत्तत्त्वोपकारतः । उप-**
कारान्ध्यात्वे तु भवेदाहुतिलक्षणम्’ इति मीमांसक-
मशानुनुरोधो वैयाकरणैर्न कर्तव्यः । तस्य भाष्यादि-
सकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्तिशून्यतया दुह-
पपादत्वाच्चेति दिक् । यदा—वाक्यार्थं एव सञ्ज्ञी, अनुवादे
तु तन्निवृत्तौ वर्णो लक्ष्यते—सम्प्रसारणाज्ज्ञातं सम्प्रसारण-
मिति । अथवा वर्ण एव सञ्ज्ञी । विधिप्रदेशे तु तु सूत्र-
शाटकनद्वाविसङ्ख्याश्रयणीवेति । सर्वेयेते पक्षा माध्ये
स्थिताः ।

स्यादेतत् । ‘अदुहितरा’मित्यत्र लकारस्य यणः स्थाने
उत्तमपुरुषैकैवचनमिदं । तस्य च सम्प्रसारणसङ्ख्यायां सत्यां
हल इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याऽङ्गत्वादिति ।
अत्राहुः—सङ्ख्यातानुदेशाचकारदयानिकस्यैव शकारस्य सञ्ज्ञा
न तु लकारस्थानिकस्येति । अत्रेदमवधेयम्—वाक्यार्थः सञ्ज्ञीति
पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपतया तत्र यथासङ्गपरिभाषो-
परिथितौ यणः स्थाने इत्यस्यापचासङ्गयमित्यन्तरवाक्यार्थः,
सोऽयं सम्प्रसारणसञ्ज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः । न चावा-
न्तरवाक्यार्थं गृहीत्वा यातिवातिद्वितीयादावतिप्रसङ्गः ।
तस्य सञ्ज्ञासम्बन्धमात्रफलकत्वात् । अन्यथा ‘धृक्ः सम्प्र-
सारण’ मित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरतो नोक्तदोषः । अदुहित्यादिस्त
जुल्लाभमात्राच्च । उभयसञ्ज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासङ्गय-
प्रवृत्त एव वर्णः सञ्ज्ञीति । अतोऽदुहितरामित्यत्र नाति-
प्रसङ्गः । इदं च कर्मकर्तारि रूपमिति हरदत्तः । उपलक्षणं
चैतत् । केवले कर्तव्यं सम्भवात् । वर्ण एव सञ्ज्ञीति पक्षे
तु यथासङ्गं दुर्लभम् । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थान-
स्योपपादितत्वात् । न चैवं स्थानेयोग्यविरुद्धे न
लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठीस्थानेयोग्यत्वानुवर्त्य पतसूत्रस्य
व्याख्येयत्वात् । उक्तं हि इकोगुणशृङ्गोऽस्ति सूत्रे—**‘सिद्धं तु**
षष्ठ्यधिकारे वक्ष्यन्’ इति । इहैव वा सिद्धावलोकनान्यायेन
स्थानप्रमाणापेक्षोऽस्तु । यथासङ्गं ननु दुर्लभमित्युक्तम् ।

कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसङ्ग इति चेत् । तन्ना-
श्वर्याचाश्रयणेन सम्प्रसारणस्येत्यत्र तद्भाववितप्रहणात् । यदा-
कार्यकालपक्षे ‘यणः स्थाने सम्प्रसारणमिगभवती’ति वाक्यार्था-
दनुवादतैव नास्ति, तत्र परिभाषोपरिस्थितौ सत्यां यथासङ्गय-
प्रवृत्त एव सञ्ज्ञी । एवं सम्प्रसारणस्येयादौ उपतिष्ठते ।
अथ वा स्थानकर्मणैः सम्बन्धो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनु-
वादेपि सुलभः । यथासङ्गयसूत्रं परं न प्रवर्त्ततामिति दिक् ।
तुल्यामित्यत्र हल इति दीर्घो न, दिवउदिति तपरकरणात् ।
अत एव ‘दुल्लोक’ इत्यत्र सम्प्रसारणस्येति दीर्घो न । नन्वेवं
‘भाव्यमानोऽप्युकारः स्वर्णान्गुह्यतीत्यर्थं ज्ञापकतया कथ-
मस्योपवास इति चेत्, तस्य वाक्यार्थः सञ्ज्ञीति पक्षेणो-
क्तत्वात् । सम्प्रसारणस्येत्यत्र तद्भाववितप्रहणात् । पक्षान्तरे
तु कृतउदिति ज्ञापकं नोद्विष्यम् । नन्वेवमशुनौ व्यक्षुधु
इत्यादौ कठः सम्प्रसारणसङ्ख्यायां सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वैरूपं
स्यादिति चेत् । सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गप्रहणस्य वार्ति
कृता कृतत्वात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु ‘वर्णानांदां बलीय’
इत्युक्त्वं भविष्यति । वाक्यार्थः सञ्ज्ञायादिपक्षान्तरे तु पूर्व-
रूपप्राप्तिरेव नास्ति । हूतो जौन इत्यादौ तु हल इति सूत्रा-
रम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणनिर्धृतरस्याऽऽदेशेपि दीर्घप्रवृत्तिः ।
वर्णसञ्ज्ञापक्षेऽपि अलिखौ स्थानिवद्भावाऽसम्भवेन हल इति-
सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणस्याऽऽदेशे कार्यप्रवृत्तौच्यत्वा-
दिति दिक् ॥ [इत्यणः सम्प्रसारणम्] ॥

आद्यन्तौ टकितौ । टिकितौ यरयोक्तौ तस्य
कामादाधन्नाववर्गौ स्तः । भविता । यापयति । ‘पुस्ततादप-
वाद’ इतिन्यायेन स्थानेयोग्यत्वस्याऽयमपवादः । प्रत्ययः पर-
श्रत्यनेन तु परत्वाद्वाधेत । तेन चरेष्टः, गापोष्टः, जीहि-
शात्योर्दमित्यादयः परा एव भवन्ति । परेण परिभाषा-
प्रकरणेन साहचर्यात्परिभाषेयम् । माध्ये तु सञ्ज्ञापक्षोपि
स्थापितः तथाहि—टकितौविति कर्मधारयः इत्सञ्ज्ञको टकार-
ककारौ आद्यन्तयोः सञ्ज्ञे स्तः । तथा च इट् इति बहुनोहिः ।
इट् आदिर्यस्येति विग्रहः । तथा च स्थानेऽन्तरतमपरिभा-
षया तद्व्यय इत्यस्यादेशे सिद्धमिष्टम् । एवं यापयतीत्यत्र
यातेयाप्युं आदेशः, पुक् यरयेति व्याख्यानात् । न चैवमा-
वन्तौ टको इत्येवास्त्विति वाच्यम् । ‘आलजटचो’ ‘उर्येक’
इत्यादावपि टकयोराद्यन्तसञ्ज्ञात्वप्रसङ्गात् । इत्सञ्ज्ञकत्वेन
तु देशविशेषो व्यप्यते । तेन इत्सञ्ज्ञकस्य यो देशस्तत्रा-
वस्थितौ टको सञ्ज्ञे, न चाटचटकार इत्येदंशस्य ककारश्च-
सथेति नोक्तदोषः । नन्वरिमन्ध्रे लुल्लल्लुल्लुल्लित्यादिना
भू इत्यस्याऽभू इत्यादेशः स्यात्स चोदात्त इत्यन्तोदात्तः
प्रसज्येत । नैष दोषः । अः ट उदात्तश्च यस्येति त्रिपदबहु-
मीक्षाभयणात् । विशेषणस्यापि उदात्तस्य सौत्रः परनिपातः ।
तेनोदात्ताकारादिरादेश इति सिद्धम् । न चैवमप्याहजादीना-
मित्यत्र दोषादवस्थम् । अनुवृत्तेनोदात्तशब्देन सह

श्रुतगोमय बहुश्रीष्टसम्भवादि विवाच्यम् । आहजादीना-
मिति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । यश्चाति हि-अक्षा-
दीनामया सिद्धमित्यादि ॥ [आद्यन्तो टकितौ] ॥

मिदचोऽन्यात्परः ॥ सविधिष्ठानामचां मध्ये
अन्त्यो योऽन्तस्मात्परो मित्स्यात् स च पूर्वान्तः । स्थाने
योगस्य परश्चेति परस्वस्य चापवादः । वनानि । यथासि ।
रुणद्धि । ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादस्यायेन
स्थानेयोगमात्रस्याऽपवादोऽस्तु न तु प्रत्ययः परश्चेत्यस्पापीति
चेन्न । वाच्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्व-
वाच्यतद्वादीहामुपगमात् । अन्यथा श्रमो भिन्नकरणं व्यर्थं
स्यात् । न च श्रवणार्थ एव श्रमो भिन्नकार इति वाच्यम्,
'वृणद्धि' इति निर्देशात् । 'अच' इति आत्वभिप्रायेणैक-
वचनम् । निर्धारणे षष्ठी । गचाऽन्त्यादिस्थानेन सामाना-
धिकरण्यादयं इति पञ्चम्येवास्तीति वाच्यम् । 'शे भुचा-
दीना'मित्यादावस्यस्याऽचोऽसम्भवेनैतपरिभाषाया अप्रवृ-
त्तावलोक्यपरिभाषाप्रसङ्गात् । तथा ॥ तत्र भिन्नरण्ये-
यध्यापतेः । पूर्वसूत्रे आद्यन्तावितिसमासनिर्देशोऽहन्तग्रह-
णमात्रमनुवर्तते, एकदेश एव स्वरितप्रत्ययज्ञानात् । तेन
मित्पूर्वान्तः । यदि स्वमन्तः स्यात्तदा तासां पिण्डानामित्यादौ
शेषेच्छन्दसि बहुलमिति शैलंयि कृते नलोपो न स्यात् ।
प्रातिपदिकान्तत्वाऽभावात् । तथा 'वर्हलिह' इत्यत्र 'वह्नाग्रे
लिह' इति खडि 'अर्हद्विषदन्तस्येति युमि 'मोनुस्वार'
इत्यनुस्वारो न स्यात्, अपदान्तत्वात् । यदि त्वादिग्रहण-
मनुवर्त्य परादिः क्रियेत तदा 'वारिणे' इत्यादौ 'वेडितो'ति
गुणः स्यात् । 'वर्हलिह' इत्यत्रानुस्वारो न स्यात् । अति-
शयितः सखा येषां ताव्यतिसखीनं ब्राह्मणकुलान्त्यत्र
सख्युरसख्युर्वाविति शिल्पप्रयुक्ता वृद्धिः प्राप्नोति । सा हि
गौणत्वेऽपीष्यते अस्वार्थान्नद्वयत् । एतच्चेह सूत्रे माध्यमैव-
टयोः स्फुटम् । तस्मात्पूर्वान्तपक्ष एवात्र स्थितः । अत्र
वाचिकम्-अन्यात्पूर्वं मस्तेरनुषङ्गसंयोगादिलो-
पार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । बोदितश्चेति निष्ठानत्वम् ।
तस्याऽसिद्धत्वात्कुत्वम् । मस्तेरनुषङ्गोऽस्तीति नुम् । स च
यच्चन्तादयः परः स्यात्तदाऽनिदितामित्यनुषङ्गलोपो न स्यात् ।
उपधाभूतस्य नकारस्यानुषङ्ग इति प्राचां सङ्गा । अय-
स्कोरिति सलोपे कृते नकार उपधावाह्युत्पत्तामिति चेत् ।
न । नलोपं प्रति स्कोरितिलोपस्याऽसिद्धत्वात् । बहुनां सम-
वाये समुदायस्यैव संयोगसञ्ज्ञेति पक्षे सलोपस्याऽप्राप्तेश्च ।
तथा च मङ्गा मङ्गव्यमित्याद्यपि प्रयोजनं बोध्यम् ।
मर्जिमच्योश्च ॥ अन्यात्पूर्वं मित् इत्यनुवर्तते । मृजि
मर्जने । अस्मादीनादिके अचि कृते ऊमागमः । भस्ज ।
मचं शब्दार्थे नुरादिकः । अस्मादच इत्यौणादिक ह्रस्व-
स्य ईमागमः । निपातनासिद्धम् । भस्जशब्दो ह्यह-
स्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो वाह्यादिषु । उणादिषु तु

मृकणिभ्यामोचिरिति ईचिप्रत्यय कृत्वा मरीचिशब्दो
व्युत्पादितः । तदुपायान्तरं बोध्यम् । [मिदचोऽन्यात्] ॥
एच ह्रस्वदादेशो ॥ आदिश्रयमानेषु ह्रस्वेषु (मध्ये)
एच इमेव स्यात् । हेचम्भदमिति क्तान्तं कुलमिति हि कुलम् ।
चित्रगुः । अतिरिः । अतिनु । यदत्र वक्तव्यं तदेवोऽसूत्र-
एवोक्तम् । [एच ह्रस्वदादेशो] ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ अनेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्य-
माना षष्ठी स्थानप्रयुक्तसम्बन्धपरति बोध्यम् । अस्तेभ्यः ।
अस्तेः समीपोऽनन्तरौ वेति संशये तस्थाने उच्चारणीय
इत्यर्थः । स्थानं च प्रसङ्गः । दर्शनां स्थाने शरीरैः प्रस्तरित-
व्यमितिवत् । तथा चेगुच्चारणे प्रसक्तो यणुच्चारणीय इत्या-
द्यर्थपर्यवसाने सामीप्यादयः सम्बन्धा अर्थाद्याहताः ।
योगः सम्बन्धः । स बहुविधोऽस्त्यस्या इति योगा । अर्था-
आदिस्वान्मन्त्रार्थोच । सच भूम्नि । अन्यथा विशेषण-
वैयर्थ्यापत्तेः । तेनानेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमानेत्यर्थो
लभ्यते । 'अयोगेति' वा छेदः । अनिश्चितयोगविशेषेत्यर्थः ।
योगेत्ययोगेति वा किम् ? उडुपधाया गौहः । शास इद-
इहलोरित्यादौ गौह श्वा इत्यत्र म भूत् । सति (हि
तथापि स्थाने योगत्वे गौहिशासोः स्थाने भातुमानत्योपधा-
याश्च ऊदितौ स्यातामिति दिक् । यदा स्थाने योगो यस्य
इति बहुव्रीहिः । अत एव निपातनासिद्धस्या अलुक् । यदा-
स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः । निपातनादेवम् । न-
चानयोः पक्षयोगौहः श्वा इत्यादाविति प्रसङ्गः । परिभाषाणा-
मनियमे नियन्तुं प्रवृत्तेः । युक्तं चैतत् । आकाङ्क्षापूर्वकावा-
त्सम्बन्धस्य, इह चोपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णातं
आकाङ्क्षाविच्छेदात् । लोकेऽपि हि पन्थानं पृच्छन्तं प्रत्यमु-
ष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणे ग्रहीतव्योऽमुष्मिन्नूत्तर इत्यादा-
नुपदिष्टे सति यत्र मार्गद्वेयास्तंशयस्तत्रैव तदुपदिष्टे न
त्वसन्दिग्धे तिर्यक्पथेऽपीति दिक् । **भाष्यकारास्त्वाहुः-**
अस्तेभ्यरित्यादावनेकसम्बन्धप्रसङ्गं विधायानुरोधादन्तरङ्गत्वा
तथानिवदादेश इति शापकाश्च स्थानेयोगतैव व्याख्यास्यते ।
तस्माद्भाऽयमेतस्य सूत्रस्य सूत्रार्थः । किं तु 'षष्ठयन्तसूत्रार्थ-
माणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमान'मिति सूत्रार्थः ।
तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति तैत्तिरीय-
पादः प'दित्यस्यायमर्थः, "पाच्छब्दान्तं यदङ्गं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य
सर्वस्य पदादेश" इति । अलोक्यस्यादेव 'परस्येति तु योगो
आरम्भसामर्थ्यादस्य बाधको । 'अनेकादिशतसर्वस्य'त्यनेन तु
सहाऽविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति । एवं स्थिते
तन्नाशाश्रवणेन प्रागुक्तोऽपि सूत्रार्थः सुवचः । फलम् स्फुट-
प्रतिपत्तिरिति दिक् ॥ [षष्ठी स्थानेयोगा] ॥

स्थानेन्तरतः ॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सङ्गतग
आदेशः स्यात् । सादृश्यं च चतुर्धा । स्थानतोऽर्थतो
गुणतः प्रमाणतश्चेति स्थानतो यथा-मुधुपास्यः । मध्वरिः

भाष्यः । लुक्कृतिः । यत्तु यथासङ्गयत्वेनैवेहान्यथासिद्धि-
रित्युक्तं भाष्यादौ । तदनुचययामत्र । अर्थात् साम्याविन-
क्षायां यथासङ्गयाऽलामात् । इको हि षट्षष्टिः, यमस्तु
संतेति वैषम्यात् । अयेकशब्दावशब्दाच्च प्रथमं चतुर्णां
चतुर्णामुपस्थितेरस्यैव साम्यामिति चेत्तर्हि सुष्ठुपास्य इति
दीर्घस्य कथं यणादेशः । इकारेण ग्रहणादिति चेत्तर्हि तृती-
येन ऋकारेण चतुर्थेन लृकारेण च परस्परस्य ग्रहणाच्छ्रुतौ
रेफप्रसङ्गः, धातौ च लकारप्रसङ्गः, यवौ च सानुनासिक
निरनुनासिकौ न व्यवतिष्ठेयामिति दिक् । दैवारिः श्रीश
इत्याषपीहोदाहरणम् । अर्थतो यथा—वातण्डव्युवतिः ।
वतण्डशब्दाद्वतण्डाच्चैत्यपत्ये यञ् । तस्य लुक्लिखामिति
लुक् । शास्त्रंवादिवान् जीन् । वतण्डा चासी युवतिश्चेति
विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः । पुंल्लक्ष्मणभार्येत्यतिदि
श्यमानः पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तद-
पत्यवाचो वातण्डशब्दो भवति । गुणतो यथा—पाकः ।
त्यागः । ‘चञोः कुविण्यतो’रिति चकारस्याल्पप्राणस्यावो-
षस्य तादृश एव ककारः । जकारस्य तु बोधस्याल्पप्राणस्य
नादवतः स्थाने तादृगेव गकारः । प्रमाणतो यथा—
अमूम् । अमू । अमून् । अरसोऽसेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो-
र्धस्य दीर्घ उकारः । इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः
स्थानेग्रहणादप्येव वाक्यार्थः सम्मतः । तावत्पादिरूपे स्थाने
योऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्वाविति यावत् । स प्राप्यमाणानां
मध्ये स्यादिति । तदुक्तम्—‘यत्रानेकविधप्रमान्यं तत्र
स्थानत आन्तर्यं बलीय’ इति । तेन चेता स्तोते-
त्स्यादौ प्रमाणत आन्तर्यवान्यकारो न भवति । वाक्यभेदे
च तमग्रहणमेव लिख्म । एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे सम्मते हि
स्थानेन्तरतमहायेव भूयात् । सिद्धान्ते तु वातपरित्यादौ सो-
ष्माणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्तः । नादवतो नादवन्त इति
तृतीयाः प्रसक्तः । तमग्रहणात् चतुर्था भवन्ति । ते हि
सोष्माणो नादवन्तश्च । ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्षधर्मस्तत्सहिताः
सोष्माणः । तथा च बहुचानां प्रातिशाल्यं—‘कं वं च
प्रथमावबोधौ युग्मौ सोष्माणवानुनासिकोऽन्य’ इति । ह्रादय
ऊष्माणः, सस्थानेन द्वितीया, हकारेण चतुर्था इति निश्चयः ।
इह श्रीणि वाक्यानि, ऊष्मशब्दश्च धर्मवचनः । ‘उपसहा
ऊष्माण’ इति प्रथमवाक्यार्थः । सस्थानेनेति इत्यंभुतलक्षणे
तृतीया । ह्यश्वसाः ऋमेण खड्गधानां द्वितीयानां सस्थानाः
यथा ह्रादय ऊष्माणस्तथैव खादयोपीत्यर्थः । ककारस्य तु
यद्यपि सस्थान ऊष्मा नास्ति तथापि तस्य विशिष्टैव ऊष्म-
त्वं बोध्यम् । हकारेण चतुर्था इति । यथा हकार ऊष्मा
एवं तेषीत्यर्थः । नन्वेवमिष्ट उप्त इत्यादान्तर्वाधर्ममात्रस्य
यमः स्थाने अर्द्धमात्र शक् स्यात् । दध्यत्र सुष्ठुपास्य इत्या-
दौ तु मात्रिकद्विमात्रिकयोरीकोस्तथाविध एव यन् स्यादि-
ति चेत्, अर्द्धमात्रस्येको मात्रिकद्विमात्रिकव्यञ्जनस्य च लोका-

नेदयोरप्रसिद्धत्वात् । योऽस्ति स एव भविष्यति । इह
भाष्ये ‘अन्तरतम’ इति सप्तम्यन्तपाठोऽप्युक्तस्य दूषितः ।
तथाहि—अन्तरतम उरण् रपर इति संहिताया तावत्सुत्रद-
पाठोत् । पदकारास्तु व्याख्यातारः । तत्र सप्तम्यन्तमपि
शक्यं छेत्तुम् । षष्ठोति चाऽनुवर्तते । अन्तरतमे स्थानिनि
षष्ठो उपसंहर्त्येति सूत्रार्थः । एवं चाऽकः सवर्णे दीर्घ
इत्यत्र विधेयस्य दीर्घस्याऽन्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्या
उपसंहारात्सिद्धमिष्टम् । तथा वान्तो वि प्रत्ययश्च्यत्र एव
इत्यनुवृत्त्याः षष्ठ्या वान्तादेशस्यान्तरतमयोरोदीतोऽपसंहा-
रात्सिद्धम् । अन्यथा एच्यत्रस्य वान्तादेशः स्यात् । अनेदं
दूषणम्—इको यणचोति यण् ह्रस्वानामेव स्वाभ्यं तु दीर्घा-
णाम् । अर्द्धमात्रस्य हि मात्रिकः सङ्गिकृष्ट इति तत्रैक इति
षष्ठ्या उपसंहारात् । तथेको गुणद्वयोऽचोऽङ्गिति इति
षष्ठ्योऽङ्गगुणद्वयोरन्तरतमेऽप्येव इत्यङ्गु चोपसंहारात् नेता
लविता नायको लायक इत्यादावेव स्यात् । चेता स्तोता
चायकः स्तायक इत्यादौ तु न स्यादिति दिक् । तदेवं सप्त-
म्यन्तपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रथमान्तपक्ष एव युक्त इति स्थितम् ।
स्यादेतत्—एवं सति एच्यत्रस्य वान्तादेशः स्यादिति चेत् ।
अवाहुः—पूर्वसूत्रे तावद्यथासङ्ग्य प्रवृत्तम् । अन्तरतमपरि-
भाषा वा । अर्थाधिकारक्षेत्रादौयते । यादृशो वान्तादेशः
पूर्वं दृष्ट लोकाररथानिकोऽव् । लोकाररथानिकश्चाव्, तादृशो
यि प्रत्यये भवतीति सूत्रार्थः । यदा—वान्त इति न करिष्यते,
न चैवं चैवं नेयमित्यादावतिप्रसङ्गः । ‘क्षुर्यनय्या’वितिधोर्गं
विमज्ज्य ‘कण्ठतालव्यस्य चेन्नवति क्षिज्योरेवे’ति नियम-
परतया व्याख्यानात् । ‘क्षिज्योः शक्यार्थे’त्येति द्वितीय
सूत्रार्थः । तेनाऽर्हाध्वे तयोरापि नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि
शास्त्रंवादिगणपठनेन नूनरयोर्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य
नारोति रूपं न सिद्धयेत् । तथाहि—नरशब्दस्य लीनसंज्ञि-
गेन विधेयमाना वृद्धिरलीनस्येत्यन्यतरस्य स्यात् । तथा च
यस्येति चेति लोपेन तस्या निवृत्तौ वृद्धिबचनं व्यर्थं स्यात् ।
नच नृशब्दार्थं तदिति वाच्यम् । एवं हि सति नुर्वृद्धिश्चे-
त्येव भूयात् । नच नरशब्देऽपि परत्वावस्थेति लोपे कृते
वृद्धिर्भवन्ती नानर्थिकेति वाच्यम् । प्रत्ययसंज्ञियोगादिलेन
वृद्धेरन्तरत्वात् । ननु वचनसामर्थ्याद्द्वयया लोपो
वाच्यताम्, आहो शिवदन्तरत्परिभाषां नाधित्वा परत्वाव-
स्थेति लोपे कृते वृद्धिर्भवति संशये परिभाषावाध एव
न्यायः । तदुक्तम्—अङ्गुणविरोधे च तादृश्यादिति ।
किञ्च—वाह ऊर्ध्वत्यत्र आपितत्वेनानुमेयायाः परिभाषाया
एव बाधेनोपपन्नो साक्षाच्छ्रुतस्य यस्येति लोपस्य बाधोऽनु-
चितः । तथा च लोपे कृते वृद्धिरिति सिद्धं नारोति रूप-
मिति चेत् । सर्वं सिद्धं, किन्तु सप्तम्यन्तच्छेदपक्ष एव ।
तत्र हि प्रकृतिःतऽन्तरतमनिर्वृत्तिरिति वृद्धयन्तरतमे स्थानिनि
षष्ठ्या उपसंहारात् अकारस्य वृद्धिर्भवति । प्रथमान्त-

च्छेदपक्षे त्वादेशतोन्तरतमनिवृत्तिरित्यलोन्यस्येति वचनाद्रे
फस्य स्यात् । तस्माद्विरहात् नारीति रूपं नरशब्दस्य
दुःसाधमिति पूर्वः पक्षः ॥ अत्राहुः—नरशब्दपाठस्य प्रत्या-
स्थानमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतं, सप्तम्यन्तपक्षनिराकरणमाश्लेषेण
तथैवानुमानात् । न चैवं नरशब्दाज्जातिलक्षणकीपि सति
नारीति रूपं स्वादिति बाध्यम् । इष्टापत्तेः । तथा च प्रयु-
ज्यते—‘किं नरीणां नरीणां’मिति । यदा । नरशब्दस्य नियत-
पूर्वलिङ्गत्वेवाऽस्तु । तथा च कृत्प्रसङ्गः । उक्तप्रयोगस्तु
पुन्योगलक्षणे कीपि भविष्यति । यथाभ्यासेति तस्य दुबारे
स्यात् । अथ वा नूनरयो रित्यपाऽत इति वचंते, अन्वाय-
तमिति मुत्रात् । तस्मान्नृत्तिसामर्थ्यावच्छया विपरिणतं
नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन सम्बध्यते, ननु नृशब्देन ।
अनुम्भवात् । तस्माद्विरहात् नारीति । अत्रेदं वक्तव्यं, प्रत्या-
स्थायतां नाम नरशब्दः । नूनरयोरिति पठतः सूत्रकृतो
मते तु कथमुक्तिसम्भवः । न च नरीत्येवेष्टमिति वाच्यम् ।
वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्य वैकल्यापत्तेः । ‘अतः’
इत्यनुवृत्त्या समर्थमपि क्लृप्तम् । एकदेशाऽनुवृत्तिविभक्ति-
विपरिणामाभावात् । किं ‘नूनरयो’रिति गणपठे
पठ्यते नरशब्दावधारम् । गणे चाऽत इति न प्रकृतम् ।
तथा ‘शाङ्करवाच्यम्’ इत्यादिशब्देन गणसूत्रमपि हृदयमा-
गम्यत् तत्राऽत इत्यस्यान्वयो बाध्यः । स च क्लृप्तर इति
स्पष्टमेव । तस्मादित्यं समाधेयम्, नर इति रान्तं लुप्तका-
रानुकरणं तस्य अः नरः । नृशब्द नरत्वेनेति हन्तः । चाङ्गणे
पाठोऽयं कीन् । यदा—स्थानेऽन्तरतम इत्यत्र तन्त्रेण देवा
छेदः सूत्रकृतः सम्मतः । भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्यायाश्रय-
णेन सूत्रप्रत्यास्थानपक्षे हि प्रकृतिक आदेशतत्त्वोपपत्त्या
प्यन्तरतमनिवृत्तिरस्येव । सूत्रकृतो मते वाचनिकी सा ।
भाष्यकृतस्तु न्यायसिद्धेस्त्यन्यदेतत् । तथा च बान्तो यि
नूनरयोरित्यादि सर्वं सूरधमेव । अत एव चतुर्थे स्थानि
तोन्तरतमनिवृत्तिमाश्लेष्य नारीति रूपं साधयन्तरदत्तोपि न
विरुध्यते । इको वणकीत्यादावतिप्रसङ्गः परमवशिष्यते ।
स च त्वादिभ्यः प्वादीनां ह्रस्व इत्यादिप्राक्केन वाचनि
क्या, न्यायमूलिकया वा स्थानितोन्तरतमनिवृत्तेरित्यतामा
जित्य परिहर्तव्य इति दिक् । सूत्रप्रत्यास्थानप्रकारस्तु च्यते—
‘समाप्तमाश्रयता’मित्युक्ते हि परिहृताः पण्डितैः सह समा-
सते, नराः शूरैः, कवयः कविभिः, न तु सङ्करेण । किं
बहुना, गर्भा सङ्गं प्रति गोर्धोवति, अश्वोऽश्वानामित्यादि-
भ्यवस्था तिर्यक्पि दृश्यते । तस्मात्परमवक्तव्यस्य लोकत
एव लाभान् तदर्थं सूत्रमारम्भणीयम् । एवं ‘स्थानत आन्तर्यं
वकीय’ इत्यपि लोकत एव सिद्धम् । तथाहि—भूयः सह
चरितयोरश्वयोर्गोवोरं सजातोपान्तरसम्बन्धे सत्यपि कृशत्वं
पाण्डुत्वमिगुसदृशानपि हित्वा स्थानसाम्यपुरस्कारेणैव
परस्परोपेक्षा दृश्यते । तदेवं लोकतः सिद्धे किं वच-

नेनेति ॥ [स्थानेऽन्तरतमः] ।

उरण् रपरः ॥ श्रवणस्य स्थाने वो ऽण् स प्रसङ्गाव-
स्थायामेव रप्रत्याहारपरः स्यात् । श्रकारेण सावर्ण्याविशत
उपस्थाने सति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया रभूतिमतः स्थाने
रपरो लभ्यतेस्तु लपर इति विवेक्तव्यम् । कृष्णाङ्गिः, तव-
स्कारः । श्रलृस्थाने वो ऽण् इति प्रथस्तु यथासङ्गश्रममापा-
दकोऽसङ्गतस्य । शब्दतः साम्येनाऽभिमतानिर्वाहात् । न हि
सूत्रे शब्दद्वयमस्ति । अर्थतस्तु नतरी साम्यम् । अत्रान्न न
यथासङ्गश्रममभिमतं, तर्हि ॥ वृत्तिमध्ये द्वयोरेव विशिष्योत्ते-
खनेन । आ च आ च रलो, श्रलोः स्थानमिति विग्रहे, उक्त्वा
उल्लं च श्रलोरेति विग्रहे वा हन्तस्य दुर्लभत्वात् । स हि
‘विषयगणामपि समानार्थानां’मित्येकशेषेण बाध्यते । चित्रगु-
णस्य चित्रगवीपरात्यामिव साधुत्वनिर्वाहार्थं लक्षणमा-
श्रित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थे पर्यवसानमिति कथं चि-
र्वाहस्तु ग्रन्थे भद्दालुमिरारयेव इति दिक् । अत्र पक्षचतुष्टयं
सम्भाव्यते—उः स्थाने रपरो ऽण् स्यादिति रपरत्वविशिष्टो
ऽण् विधीयत इति प्रथमः पक्षः । उः स्थाने अणामनगणां
च प्रसङ्गे अणवेति नियमः । ॥ च रपर इति वाक्यभेदेन-
रपरत्वं विधीयत इति द्वितीयः पक्षः । उः स्थाने वोऽणि-
त्यनृत्तस्य रपरत्वं विधीयत इति तृतीयः । प्रसङ्गाव-
स्थायामेव रपरत्वं विधीयत इति चतुर्थः । तत्रापे पक्षे
नाऽप्राप्तपृष्टात्तादित्वा विधीयमानोऽण् तेषां बाधकः स्यात् ।
तैरनवरुद्धस्य विषयस्याऽलाभात् । एवं तदा वचनभ्यक्तिः ।
पठानिर्दिष्टमाश्रय्य भवजादेशोऽन्तरतमः स्यात् । श्रवणस्य
त्वण् रपर इति । ततश्चोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकेषु
दोषः । तथाहि—कृतिरित्यत्र क्तिन्यादिनिस्त्वमिति प्राप्तमुक्तं
बाधित्वा ऽण् रपरः स्यात् । तथा प्रकृतं प्रकृतमित्यत्र गति-
रनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं कृते शेषनिपातमुदात्तानु-
दात्तस्येति स्वरितं च बाधेत । तथा नूः पाहीत्यत्र नून्येति
ष्ठापकारपूर्वसर्वणदीर्घसम्बन्धेनानुनासिकं बाधित्वाऽण् रपरः
स्यात् । किञ्च कर्त्ता कारक इत्यत्र गुणवृद्धौ बाधित्वाऽण्
अशङ्ककार एवेति नियमाऽभावात् कदाचिदिकार उकारश्च
स्यात् । अपि च येऽमी प्रतिपदोक्ता इत्येतादयश्च कृत
इह्यतोऽस्वोद्वयपूर्वत्वेति, तेषु रपरत्वं न स्यात् । द्वितीये तु
गुणवृद्धयोर्न दोषः । ‘अणनगोः प्रसक्तवर्णेनेति नियमेन
कर्त्ता कारक इत्यादिसिद्धेः । ननु ह्रस्वे स्थानिनि सर्वा
वृद्धिरनन्तरतमा, तारक इत्यादौ दीर्घं तु सर्वापि प्रमाणतोऽन्त-
रतमेतद्विशेषादुपयमापि सवल्गुद्वयसङ्गते नियमोऽस्तु, गुण-
स्तु कर्त्ता इत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः । तस्मिन्त्यादौ हिमा-
त्रस्य तु हिमात्र एवेव प्राप्तः । तथा च अणनगोः प्रसङ्गाऽ-
भावेन नियमाऽप्रवृत्तौ दीर्घभेदेव स्यात् । ह्रस्वेण त्वकारी
अशङ्कपि रपरो न स्यात् । यो हि प्रथमवाक्येनाऽणवेति निव-
स्यते तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयते । तथा च गुणे

दोषोऽस्येवेति चेन्न । 'चञोः कुषिण्यतो'रित्यादौ सावका-
शान्याः स्थानेन्तरतमपरिभाषया वृद्धिविधौ चरितार्थयाम्यु-
रण्पर इत्यनया गुणप्रसङ्गे रपरत्वेन बाध्यत्वात् । तस्मा-
द्वितीयपक्षे गुणवृद्धयोर्न कश्चिदोष इति स्थितम् । उदात्ता-
दिषु दोषस्तु स्यादेव । तथा प्रतिपदोक्तोऽपिवादिष्वपि ।
तृतीये तुदात्तादिषु न दोषः । तत्तद्विधिमन्तरतमपरिभाषा
संस्कृतैर्ज्ञानार्थस्यैव विधानात् । किरोत्प्रादावपि न दोषः ।
गुणवृद्धयोस्तु दोष एव । तथाहि—आन्तर्यतो मात्रिकस्य
मात्रिके गुणे रपरत्वे कसैत्यादि यद्यपि सिद्ध्यति, तथापि
तरितेत्यादावेव स्यात् तथा अविशेषाद्वृद्धिर्नयेपि प्रवृत्ते
अकारस्याऽणत्वाद्परस्वे कृते कारकस्त्वार इत्यादि यद्यपि
सिद्ध्यति तथापि कायकस्तावक इत्याद्यनिष्ठरूपपक्षे ।
यत्तु पूर्वं सूत्रेभाष्यकारैरिमं पक्षमाश्रित्य समाहितम्—अनान्त-
र्यमेवैतयोरान्तर्यमिति । यच्च तत्रैव वार्त्तिककारैरुक्तं 'सम्प्र-
योगो वा नष्टाश्वदग्धरथ' इति । तदुभयमपि पाक्षिकं
कोष्यम् । तथाहि—यदा ऋतवजात्यवच्छिन्नस्य कौऽन्तरतम
इति परीक्ष्यते, अन्वजात्यवच्छिन्नश्च कस्येति तदाऽनुपपत्ति-
सम्बन्धिराहित्येनैव धर्मेणैतयोरान्तर्यम् । न ह्यन्तर्यं चतुर्द-
शेति मुनित्रयोक्तिरस्ति, प्रत्युत सोभणः सोभाना इति
भाष्यादृक्त्वाऽनियम एव लभ्यते । एवं च नष्टाश्वदग्धरथ-
न्यायोपि जात्यवच्छेदेन परीक्ष्यमाणः । व्यक्तिपुरस्कारेण
परीक्षायां तृतीया दुष्टोऽयं पक्षः । तथा चाऽत्र सूत्रे वार्त्ति-
कम्—य उःस्थाने ऽण् स रपर इति चेद्गुणवृद्धयोरवर्णा-
प्रतिपत्तिरिति । किञ्चाऽरिमन्थके क रेफपरत्वं, क वा लकार-
परत्वमिति व्यवस्थापि दुर्गुपपादा स्यात् । स्वतन्त्रः कर्त्तृति
निर्देशश्च विनिमयो श्रौत्यव्यवस्थिभाषेत्यारम्भाच्च न
विकल्प इति समर्थयेदपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव । रेफस्य
पूर्वान्तर्गतं साधयितुमावन्ताविति सूत्रात्समासैकदेशभूतमन्त-
ग्रहणमनुवर्त्य तस्य रपर इत्यन्यपदार्थविशेषणीभूतेन
रेफान्वयश्च बाध्य इति महान्त्वेषः । चतुर्थपक्षे तु नैतदु-
पयुज्यत इति वक्ष्यामः । तस्मान्निर्दोषत्वाच्चतुर्थपक्ष एवाश्रितः ।
स नैषमुपपादनीयः—स्थानेऽन्तरतमत्वादिभिरनुवर्त्तते, तत्रैकमुः
स्थाने यो ऽणित्यनुवादोपि स्थानसम्बन्धस्याभावात् । द्वितीयं
तु प्रसङ्गावस्थायामेव रपरो भवतीति कालविधानार्थम् ।
स्थानेन्तरतमसूत्रं स्थानशब्दस्य तात्वादिभिरन्वेषि शब्दाधि-
काराश्रयणादिषु प्रसङ्गपरत्वं बोध्यम् । एवं गुणवृद्धयोः
प्राप्त्यवस्थायामेवाऽणो रपराः सम्पन्ना इति प्रमाणतोन्तरतमा-
वैक्यवैधौ बाधित्वा स्थानतोन्तरतमोऽणवै भवतीति न कश्चि-
दोषः । 'एवमुदात्तादिविधिष्वन्तरतमत्वाद्वाकरो भवति, न
तु अर् इर इत्यवधेयम् । न चैवं कर्त्तृत्वादावनेकास्त्वात्स-
र्वादेशप्रसङ्गः । अतुपपुर्व्येण सिद्धत्वात् । तथाहि—अस्थानि-
त्वमुपजीव्य प्रवृत्तं रपरत्वं सर्वादेशात् नापादयति ।
उपजीव्यमिदोपात्तम् । तथा च पूर्वसूत्रे वार्त्तिकं—सर्वादेश-

प्रसङ्गस्थनेकास्त्वात् । न वानेकास्त्वस्य तदाश्रय-
त्वादवर्णा देशस्याऽविधात इति । अणग्रहणं किम् ? ।
रीकरिजनीनां रपरत्वं मा भूत् । माप्रोयति । क्रियते । तथा ढकि
लोपोपि रपरः स्यात् । एवं च सूत्रवैधेयपक्षोपेक्षी सामर्थ्या-
दनेनालोन्त्यविधिं बाधित्वा सर्वादेशः स्यात् । तथा होता-
पोतारावित्यत्रानलोपि रपरत्वे संयोगान्तलोपे च कृते तस्या-
ऽसिद्धत्वाच्चलोपो न स्यादिति दिक् । अथ यो रिद्धादिष्वण्
स रपरः कुतो नेति चेन्न । अनादेशत्वात् । आदेशत्वं हि
समुदाये विधानम् । न चैव कृष्णादिरित्यादौ रपरत्वं न
स्यात्पूर्वपरसमुदायस्य स्थानित्वादिति बाध्यम् । पूर्वपरयो-
रिति द्विवचननिर्देशेन सङ्गितयोरवयवयोरैव स्थानित्वा-
वगमात् । अत एव द्वयोः स्थानिनोर्भिन्नादिवु नावबद्धावा-
देशौ मा भूतामिति तत्रैकग्रहणं कृतम् । तस्मादकारस्यापि
स्थानित्वमस्येव । तदुक्तं—यो क्षमयोः स्थाने यवति
लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेश'मिति । तस्मादेकादेशेपि
रपरत्वं भवतीति स्थितम् । स्यादेतत्—उक्तरीत्या प्रत
उदियुकारादेशस्यापि रपरत्वं स्यात् । तथा च विभक्ति-
सकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य रोरीति लोपे दूलोपइति दीर्घेण
भातुः पितृरिति प्राप्तोतीति चेत् । मैवम् । रुत्वस्याऽसिद्धत्वेन
रासस्येति सकारलोपे रेफस्य विसर्गेण रूपसिद्धेः । नन्वेवं
मातुः कार्यमित्यत्र षत्वं स्यात् । 'इदुपपक्ष च्याप्रत्ययस्येति
सूत्रात् । न चायं प्रत्ययविसर्जनीय एवेति बाध्यम् । अका-
रस्य प्रत्ययभावयवलेष्यप्रत्ययतया तदादेशस्य सुतरामतथा-
त्वादिति चेत् । उच्यते । 'अत उ'दित्येकादेशस्य परादि-
ग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावन्तान्तस्य प्रत्ययसंज्ञा, सकारे कुप्ते
त्ववशिष्टस्यैव प्रत्ययसंज्ञा । पक्षदेशविकृतस्योपसङ्गान्नात् ।
'स्थानिवदादेश' इत्यत्रादेशग्रहणात् । अत एव युक्ते यकारे
कुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेऽप्युक्तम् तथा चाऽप्रत्ययस्येति षत्व-
निषेधः सिद्धः । न चैवं प्रत्ययान्वयवस्थाविकल्पेपि प्रत्यय-
स्थानिकत्वाऽभावात् षत्वं स्यादेवेति बाध्यम् । अप्रत्ययस्ये-
त्यनुवादे परिभाषानुपरिधानेन स्थानेयोरस्य दुर्लभत्वात् ।
अवयवावयवविभाजनस्य षड्वर्षत्वसम्भवात् । नन्वप्रत्ययस्येति
एवमुदासः, तथा च पूर्वान्तत्वेनादेशग्रहणात्सात्त्वं स्यादेव ।
किञ्च प्रसङ्गप्रतिषेधपक्षेपि सम्भवति सामानाधिकरण्ये
वैयधिकरण्यस्याऽप्याप्यत्वात् । अप्रत्ययो यो विसर्गस्तस्य
षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः । तथा चाग्निः कीरोतीत्यादौ
निबद्धानेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्मा भूत् परवम्, मातुः
कार्यमित्यादौ तु स्यादेवेति चेत् । इदं तत्त्वम् । कस्मादिवु
आतुपुत्रशब्दस्य पाठो ज्ञापकपदादेशशालेण निर्दृष्टाण्यपरस्य
षत्वं न स्यादिति । यदा प्रसङ्गप्रतिषेधवैयधिकरण्यान्वयावेव
ज्ञाप्येते । यत्तु भार्य—उच्यते प्रत्ययो रासस्येति । यच्च
दैव्यकृतं तद्धास्यानम्—'ठले कृतेऽवशिष्टः सकार एव
प्रत्ययसंज्ञाः स तु कुप्ते' इति । तदुभयमपि चिन्त्यम् । इह

सिद्धं तु प्रसङ्गे परत्वादिति पक्षे यच्चपरारादिरूपेण विद्या-
नादभक्तत्वादिशङ्कैव नास्ति तथापि सम्प्रयोगो वेति पूर्वसूची-
कृतीया तृतीयपक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिन्तितम् ।
तत्राऽभक्तत्वपक्षे परादित्वपक्षे च वज्रे इत्यादावुरदत्त्वे रपरत्वे
च कृते इत्यादिः शेषेण रेफो न निवर्तते । अभ्यासावयव-
स्यानादेर्हेल एव तेन निवर्तनात् । तस्मादन्तग्रहणमनुवर्त्य
पूर्वान्तपक्ष एवेह स्थापित इति संक्षेपः ॥

अलोन्यस्य । स्थानपक्षो निर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्त-
दन्त्यस्याऽलः स्थाने बोध्यम् । त्वाददीनामः । सः । यः ।
स्थानपक्षोति किम् । आर्द्धधातुकारयेत् तु च ऋकारापूर्वो मा
भूत् । इदं च षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते । अल
इति किम् । परस्येव्यधिकृत्य विधीयमानं वस्तुत्वंस्विति दत्तं
परमानवुद्ध्याभित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् । एतेनाऽल
इति असन्तमाश्रित्याऽलमका आदेशा अन्त्यस्य स्थुरिति
व्याचक्षाणाः परस्ताः । अन्त्यस्य पदस्यापि प्रसङ्गात् ।
किं चैवं लाघवार्थमलन्त्यस्येत्येव सूत्रयेत् । अपि चाऽऽर्द्ध-
नश्चक्षुषेतोरहोरजसां लोपः पादशतस्य सङ्ख्यादेरिति
लोपो ढकि लोपश्च सर्वादेशः स्यात् । ततश्च विरजोकोरीती
त्यादि न सिध्येत् । यत् 'अल' इति असन्तमिति पक्षे अने-
कादिशतसर्वस्येति सूत्रे अनेकालग्रहणं न कर्तव्यमिति
लाघवोपवर्णनं, तदपि न, पठोति पक्षेति हिच्येत्यत्र हिन्दे
वानेऽकाल् अन्त्यस्य स्यात्, न तु अङ्गिदपोति नियमाश्रयणे-
नानेकालग्रहणप्रत्यास्थानसम्भवात् । वस्तुतस्तु पक्षद्वयेत्यनेका-
लग्रहणं कर्तव्यमेव । अन्यथाऽतो भिन्न ऐसित्यादिपञ्चमो-
तिर्देशेनैकालग्रहणः परस्यादेः स्यात् । सत्यनेकालग्रहणे
परत्वात्सर्वादेशः । अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न
सञ्चितम् । तथाहि—अलोन्यस्येत्येव द्वावपवादौ । आदेः
परस्य, अनेकाल्शित्सर्वस्येति । तत्र प्रथमस्यावकाशः
ईदासः, बहोर्लोप इति । आसीनः, भूयान् । द्वितीयस्याव-
काशः—अस्तेर्भूरित्यादि । 'अतो भिन्न' इत्यादेः परत्वात्सर्वा
देशत्वे सिद्धं—गमैरित्यादि । न चादेः परस्येव्याऽल इति
असन्तमनुवर्त्ये रामैरित्यादि साधनीयमिति वाच्यम् । तथा
सति भूयान् भूश्रेयाणादिसिद्ध्यापचोः । तदेवं कार्यस्यान्त्येत्य-
नुसंहारो व्याख्यातः । किञ्चेत्याश्रयिमसन्दर्भानुगुणत्वात् ।
यदा षष्ठया एवाऽयमनुसंहारः । या स्थानेयोगा षष्ठी सान्त्य-
स्याऽलो बोधोति । अत्र पक्षे किञ्चित्स्थायममर्थः, यत्र हिन्दादेशो
विधीयते तत्र या षष्ठी सा अन्त्यस्याऽल इति । एवमप्येति ॥

किञ्च । हिन्देकालग्रहणस्य स्यात् । दप्ता । दप्ते ।
अनन्यार्थहित्वेभनडादिषु चरितार्थमिदं तातकि परेणानेका-
लिशतसर्वस्येत्यनेन दाध्यते । ननुत्सागपवादयोरुक्तो विप-
तिषेव इति चेत् । सत्यम् । सर्वादिकेपि तातकि गुणवृद्धि-
निषेधरूपं प्रयोजनं सम्भाव्यते । तावता च किञ्चिद्विलम्बेन
प्रष्टुञ्चयमपवादोपश्रिमिनिषये उत्सरेण समकक्षतामापन्न

इति युक्तो विप्रतिषेधः । यदा एकरित्यस्यानन्तरान्तिबोस्ता-
दिति वक्तव्ये किञ्चकरणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधो-
पपत्तिः । अस्तु वा विनापि विप्रतिषेधे सर्वादेशः । प्रद-
शितस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थस्य सर्वादेशतामन्तरेणानु-
पपत्तेः ॥ [अलोऽन्त्यस्य] ॥

आदेः परस्य । परस्य यदिधीयते तदादेरलो बोध्यम् ।
ईदासः । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येव्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः ।
आसीनः ॥ [आदेः परस्य] ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य । अनेकालादेशः शिञ्च
सर्वस्य स्यात् । अस्तेर्भूः । अगति । इदम इत् । इतः ।
किञ्चेति नियमास्तिद्वेनेकात्मग्रहणमपवादविप्रतिषेधार्थमित्यु-
क्तम् । यत् वृत्तिकारैर्जैशयोः शिरिति शिव उदाहरणं
दत्तम् । तच्चिन्त्यम् । सर्वादेशतां विना तत्र शित्सर्वस्येवाऽमा-
वात् । सर्वादेशतायाश्चानुपूर्व्यादनेकालत्वेनैव णत्वादेशादि-
धिव सिद्धत्वात् । तथाहि—णत्वाशिप्रमृतयो यदा सर्वा-
देशस्तदा प्रत्ययसङ्ख्याः । ततः प्राययादित्वप्रयुक्ता इत्यङ्गा ।
ततो लोपः । तत एकात्वे सत्यपि न सर्वादेशव्यतिः ।
उपजीव्यविरोधापत्तेः । अत्र एव हि कर्तेत्यादी न सर्वा-
देशतेत्युक्तम् । शकारेणानुवन्धेन इप्रमृतीनामनेकालत्वादेव
सिद्धे शिद्वहणं नाऽनुवन्धकृतमनेकालत्वमिति ज्ञापनार्थम् ।
तेन दिवद्वत् अर्वाणस्सावित्यादेनं सर्वादेशतेति बोध्यम् ।
ननु कथं ज्ञापकता, 'ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेत्येतदव्यतया,
शिद्वहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि 'लोपश्च' इति छिद्यते,
संज्ञायां च कृतं शित्सं तत्रानुपयुक्तं सत्सञ्चिनि फलति,
अमुद्वित्ववदिति सिद्धान्त इति चेत् । सत्यम् । 'अनेकान्ता-
अनुवन्धा' इति पक्षे 'नानुवन्धकृतमनेकालत्व'मित्यस्य प्रयो-
जनाऽभावात्तदभिप्रायको लोपशित्तिच्छेद इति सिद्धान्तः ।
'एकान्ता' इति पक्षे तूक्तरीत्या ज्ञापकमावश्यकम् । 'ध्वसो'-
रित्यत्र तु 'लोप' इत्येव छेदः । 'लोपो यी'ति प्रकृते पुनर्लोप-
ग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः । वासिष्ठमते तु नाऽनन्यैवेत्यन्य-
विधिरित्येव सिद्धम् । न चानभ्यासविकारिष्विति पश्यादास-
स्याऽयं विषयः, लोपस्य विकारत्वाऽभावात् । रूपान्तरा-
पत्तिर्हि विकारः । यथा मृजामित् अतिपिपल्योश्चेत्यादिः ।
अत एव पश्यशाधो लोपो विकारासृणुपात्तः—'लोपा-
गमवर्णविकारो हि वेदं परिरालयिष्यती'ति । उक्तं च
एषोदरादीनीति सूत्रे कैयटेन 'द्वौ चापरो वर्णविकारनाशा'-
वेति । वस्तुतस्तु ज्येष्ठावस्थायामेवांतरङ्गवेत्संज्ञा । अत
एवोच्चरितप्रध्वंसिनोऽनुवन्धाः स्मर्यमाणाः सन्त एव कार्यं
निर्वाहयन्तीति सिद्धान्तः । इदं चोत्तरसूत्रे एव कैयटे स्फु-
टम् । तथा च दिव द्वत् अर्वाणस्सावित्यादेरनेकालत्वादेकान्तपक्षेपि
न सर्वादेशता प्रसज्यते । एवं च नानुवन्धकृतमनेकालत्व-
मितिज्ञापनं व्यर्थम् । शिद्वहणं च सुतराम् इदम इत्, इदं-
किमोरीकोतीचोशो तु शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशताया-

भाक् नलोपः । वस्तु कृतेपि सर्वादेशे प्रयोजनाऽभावाच्छङ्कार-
स्यैकसङ्घा न स्यादिति हरदत्तोक्तम् । तत्र । कोपस्यैव
प्रयोजनत्वात् । न चैवमुच्चारणैवार्थः, सर्वादेशत्वसम्पादनेन
कृतार्थत्वादिति दिक् । तस्मादिह सूत्रमाप्यकृतोरभिप्राय-
श्रित्यः । इह नाऽनेकाश्रित्येति पठित्वा अन्त्यस्यादेरिति
धानुवर्त्तानुसंधारद्वयमिषे सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् ॥

इति श्रीमद्भोजिदक्षितविरचिते श्रीशङ्करीस्तुमे प्रथमा
ध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाहिकम् ॥

स्थानिवदादेशोनल्लिङ्गौ । आदेशः स्थानिवत्कार्य-
कर्मते प्रवर्त्तयति च । ततोयान्ताद्वतिना स्थानिना तुल्यं
वर्त्तते इति वाक्यार्थत्वात् । यदुपवैकल्यादुपदेशाऽवृत्तौ सत्या-
नतिदेशो भूयते तच्चैदं स्थान्यलोऽसाधारणं न भवेत् ।
आवधिषोष्ठे । अत्र हन्तेविधीयमानमात्मनेपदमतिदेशादधेरपि
भवति । 'आलो यमहन' इत्यत्र हि अन्नाश्रीयते । 'रामाये'
त्यादौ 'सुपिचे'ति दोषे कर्त्तव्ये यद्यपि यन्नादौ इत्यलश्रियते
तथापि न तत्र तद्विरहप्रयुक्ता सुपिचेत्यस्याप्रवृत्तिः । यादेशस्य
यथादित्वात् । सुवर्त्तवैकल्यात्तूपदेशाऽप्रवृत्तिः । सुप्त्वबेह
वक्ष्यपि 'प' इत्यस्मिन्नलिङ्गं वर्त्तते तथापि न तदलोऽसाधार-
णम् । श्यामादौ समुदाये विभज्यते । इदं च कार्यकाल-
पक्षामथेणोक्तम् । यथोद्देशपक्षे तु सुप्तसंज्ञाया अपि शास्त्रीय-
त्वात्सैवातिदिश्यते । तत उपदेशेनैव दीर्घ इति न किञ्चि-
त्कष्टम् । एतेनाऽऽदितामरुदितमियादाविद्वागमोपि
व्याख्यातः । तथापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसम्भवादिति
दिक् । अत्र धात्वङ्कृतद्वितीयसुप्तिरूपवादेशाः
प्रयोजनमिति वृत्तिरुक्तः । उदाहरणदिक् चेवं, न तु परि-
गणनमिति अमित्ययम् । च्छेः सिञ्जित्यादीनामसङ्गहापत्तेः ।
क्रमेणोदाहरणानि—अस्तेश्चैः । आर्द्धधातुके विवक्षिते ।
अस्त एवाऽस्मात्पुत्रं धातुदानम् । धातुत्वादात्तुप्रत्ययाः ।
अभ्यम् । केन काभ्यां कैः । अङ्गत्वादिनादेशोर्वैभवावाः ।
कृत्—प्रकृत्य । कृत्वा । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् ।
अक्षतनम् । तद्वितीयात्तदन्तवस्तुत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा ।
कदन्धः । स्थानिवत्कार्येणाभ्ययत्वादभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । स्थानेत्तरतमपरिभाषया गतायत्वात् ।
'अथोऽध' इति तुदाहरणमात्मिकद्वित्वस्य स्थाने द्विचन-
रूपत्वात्संभाव्यते, किन्तु तत्रापि फलं दुर्बलम् । तस्मादथोऽधः
काम इत्युदाहरणम् । अस्तःकर्मोति प्राप्तस्य सत्वस्याभ्यय-
त्वात्पर्युदासः । यत् कृत्तौ प्रस्तुत्येत्स्यवादेशोदाहरणम् ।
तच्चिन्त्यम् । क्त्वाभाप्रस्थाऽनभ्ययत्वात् । तदन्तविधेः सर्वैक-
वाक्यतया सिद्धान्तितत्वात् । न च अहत्त्वाध्याया इत्तौ क्व
आनर्थक्यात्सर्वे सर्वपादेशा इत्याभिप्रायेणदमिति वाच्यम् ।
'ह्रस्वस्य पिति कृती'ति तुगमःवर्त्तते इति दिक् । सुप्-
प्रथमम् । तिक्—अपचयात् । तिक्तन्तत्वात्पदत्वम् । वः

नः । पदत्वाद्भुत्वादि । नन्वेवमथोऽध इत्यस्यापि पदादेशत्वादेव
गतावर्त्ततेति चेत्तत्तत्तम्, गोबलोर्नद्व्यायेनाभ्ययप्रवृत्त्यादिति दिक् ।

इह काभ्यामित्यादावादेशः कार्यं लभते, केन कैरित्यादौ
तु परस्य प्रवर्त्तयतीति दिक् । ननु वक्तरणं मास्तु, 'स्थानि-
न्यादेश' इत्येतावताप्यसंयोगाच्छिदकिदित्याद्विब वक्ष्यंला-
भात् । यदाहुः—'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि
वति वक्ष्यं गमयतीति । न च स्थानो आदेशं प्रतिपद्यत-
इत्येव वाक्यार्थः किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्तदादेशविधाय-
कैरेव गतं भत्वात् । न चादेशः स्थानिरूपमापद्यते । वचन-
द्वयप्राभाष्याच्च विकल्प इति वाच्यम्, वा छित्येत्यारम्भात् ।
न च चक्षिः स्थान्यादेशः स्थानोति वचनद्वयप्राभाष्या-
सर्वत्र विकल्पापत्तौ छित्येवेति नियमार्थः तस्यादिति वा-
च्यम् । एवमपि विभाषा लुङ्लोटोरित्याप्राप्तविभाषा वाम-
हणवैफल्यपत्तेः । अस्तिभूभ्यां रूपद्वयसिद्धावस्तेर्भूतिरस्य
वैयर्थ्यपत्तेः । अत्राहुः—वक्तरणाऽभावे स्थानो आदेशस्य
संज्ञा स्यात् । प्रायेण क्षारिमत्यादेः संज्ञासुत्राण्येवारभ्यन्ते ।
ततश्चाद्ययमहन इत्यात्मनेपदं वधेरेव स्यात्तु हन्ते । न
स्वरूपमिति हन्तेरपि ग्रहणम् । 'अशब्दसंज्ञे'ति निवे-
धात् । न च स्थानिनः संज्ञात्वे 'सिद्धं धर्मिणमित्यादि-
न्यायवाच्यः । 'अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्यवच्छेदेन संज्ञानि
विनियोग'इति पक्षे संज्ञाया एकोद्देश्यकोटिनिदेशात् । न
चैवमात्रो वधियमस्यैव भूयादिति वाच्यम् । 'वध हिंसाय'-
मिति औवादिकस्यापि ग्रहणापत्तेः । न चैवमात्रो वधयम
इति पठ्यताम् । अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न औवादिकेऽति-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । सकलहन्त्यादेशसङ्ग्राह्यार्थको यमहन
इत्यस्यैव वाच्यत्वात् । तथा चाऽऽविवक्षितवद्वज्जे इत्यत्रात्मा-
पदं सिद्धम् । तथाहि—हन्तेरिति लसामन्यापेक्षत्वात्तन्ने-
रहत्वात्तथादिषु कृतेषु परतन्त्रित्याभ्यां शेषात्कत्तरोति
वाधित्वा छिति धातो'रिति द्विःप्रयोगे ऽध्यासस्य चतु-
ऽभ्यासात्परस्य घरे एकादेशविकाराऽसम्भवेन समुदायस्य
समुदायादेशत्वादन्यादेशत्वं, ततो वधिना सह तुल्ययोग-
क्षेमतेवेति दिक् । अस्तु वा स्थानिन आदेशः संज्ञात्वात्प्राप्यनिष्ठं
तुल्यमेव । तथाहि 'अस्यतिवक्तो'त्यत्र स्यातिपदेन चक्षिणं
गृह्यते । कृत्रिमत्वात् । तथा च 'समचक्षिष्टे'त्यत्राह स्यात्,
आख्यते'त्यत्र च न स्यात् । न चैवं 'चक्षि' इत्येव भूयात् ।
अनुबन्धनिर्देशेनापि यद्वक्तुंवारणसम्भवादिति वाच्यम् ।
एवमपि गाङ्गुदासुत्वे गाङ्गु इत्याद्येग्रहणापत्तेः । इत्थिन्य-
चनसामर्थ्याद्वयमवगतिः स्यात् । 'गमेरित्परस्यैपदेवि'
त्यत्र त्विगिदिकामेव ग्रहणं स्यात् । तस्मात्कर्त्तव्यमेव वक्ता-
रणम् । नन्वेवं वक्तरणाऽभावाधीनत्वावधानुतो गतासंज्ञाप्रकर-
णादन्त्यत्रैव स्थानिवत्त्वप्रकरणं क्रियतामिति चेन्न । तथा
सत्यादेशग्रहणं विना वाक्यार्थोऽनिर्वाहः नहुगीत्यापत्तेः ।
सिद्धान्ते त्वादेशग्रहणमतिरिच्यमानधानुमानिकसंज्ञार्थ

भवतीति तद्वत्तेनैकदेशविकृतस्योपसंभ्यानमिति वार्तिकं प्रत्याख्यास्यते । अपि च काममसिदिद्वयं वेति वक्ष्यमाण-
रूपि कर्तृणावयवमिति दिक् । स्यादेतत्—यदि संज्ञाप्रकरणे
वत्करणं विना अतिदेशाऽल्लभ्यतेति किं किदित्यादौ का
गतिरिति चेत् ? उच्यते । किदिति न संज्ञा, 'न सत्त्वा
से'ति विनाप्यपि । न हि क्वः किंसां प्राप्ता या निधि-
यते । ननु 'मृदमृदे'ति प्राप्ता सा निधिप्यता, वचनद्वय-
सांबन्धमात्रं च विकृत्योऽस्ति चेत् । 'मृदमृदे'त्यत्रैव
वाग्रहणस्य सम्भवात् । किंचैव 'निष्ठा शो'कित्यादि नवर्ष-
स्यात् । न हि शो'कदित्यो निष्ठायाः केन किंसां प्राप्ता ।
एवं किदित्यतिदेशः, किंसां चर्चा । किं च किदित्यस्य
संज्ञायां प्रविष्टादित्यत्रेऽप्येव प्रमाणं स्यात् कृमिभवात् ।
तथा च 'न वक्ष' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । वाच्यतस्तत्रैव
संज्ञासाराणां प्राप्तेः । किं च विकृतिरित्यत्राऽस्याऽग्रहणं
स्यात्, संज्ञासंज्ञापातकारणात् । तथा च 'गात्रकुटादी'त्यत्र
कुटादिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । 'वदुगणे'त्यत्र तु संज्ञेत्यतिदेशः ।
अथवा टिप्पणीमादिदेकाक्षराया एव संज्ञायाः कर्तव्यतापत्तेः ।
'किंकिनी लिट्'नेत्यादि तु न संज्ञाप्रकरणं, तेन लिट्वादि-
त्यतिदेशो निबोध इति दिक् । अत्रादेशग्रहणं किमर्थम् ? ।
स्थानिवदित्येतावदेव सम्बन्धिशब्दमहिम्ना तस्मात् । यथा
'चित्तवर्धनो' इत्युक्ते 'पुत्र' इति गम्यते इति चेत् । सत्यम् ।
द्विविध आदेशः—अस्तेभिरित्यादिः प्रत्ययः । तैस्तुरित्यादि-
संज्ञानुमानिकः । तत्र 'होकारेणोकारान्तः' स्यान्ननुमीयते ।
उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च तैस्तुरिति फलितार्थः ।
तत्राऽसत्यादेशग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्यान्ननुमानिकस्य ।
आदेशग्रहणसामर्थ्यात् भयपरिग्रहः । तेन पञ्चविध्यादेरित-
कृन्तत्वात्पदसंज्ञा सिद्धयति । नन्वेह रित्यादि यथाभूतमस्तु ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पदस्य भविष्यतीति चेत् । अर्ध-
वत्त्वे स्यान्मादेशसामर्थ्यान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यैव पदसम्भ-
वात् । तथाहि—'वक्षो'स्थाने योगे'त्युक्तम् । स्थानं न प्रसजः ।
स चाऽर्धवतः । अर्धप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि
च्लेः सिद्धादावसम्भवेदं, तथापि सति सम्भवेऽर्धप्रयुक्तपदस्य
एव यावत् इत्यादेशग्रहणेनैव जायते । उक्तम्—'सर्वं सर्वं
पदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे
हि नियतं नोपपद्यते' । पदमिहाऽर्धवत्, —पद्यते ऽने-
नेति श्रुत्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे ह्यत्रानि नित्यत्वानुपपत्तिः ।
तथापि विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । तथा च वार्तिकं
कार्यविपरिणामादेति । कार्यमिह ज्ञानं, योग्यतावकार ।
तथा च ज्ञाननिष्ठमुत्पादविनाशदिकं विषये आरोप्यते इति
भावः । नन्वेवं बुद्धिविपरिणाममात्रस्य स्थानादेशसामर्थ्ये-
ऽप्यवश्यं प्रयुक्तमिति स्यात् । तथाहि—कृत्ययान्तादयन्त-
त्वप्रयुक्तो कीदृश्यात् । अत्राह वार्तिककारः—सिद्धन्तु
वक्षीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनमिति । वक्षोस्थानेयोगे-

त्यनुवृत्तेरिति भावः । न चाऽपवादः वक्षीनिर्दिष्टस्य स्थाने
विधीयते । नाभि नमन्वेत्यादौ तु वक्षः स्थाने प्रथमा
बोध्या । विषयवर्णनेत्यादौ तु शुब्दान्तराणि प्रत्यक्षविष-
याणि बोध्यानि । विश्वःशब्दात् प्रत्ययो न भवति,—
अनभिधानादिति भावः । तथा च विदूराभ्य इति सूत्रे
माभ्याम्—'बालुकायो विदू' च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति च वक्ष्याजित्वरीयानुपाचरेत् । इति । अस्मि-
न्ये 'वक्षीनिर्दिष्टस्य स्थाने आदेशा विधीयन्ते' इति वृद्धि-
सूत्रस्य आर्थं यथाश्रुतमेवेति निबोधम् । यत्तु स्यान्वयार्थि-
पानसमर्थस्यैवादेशतेत्येवंपरतया कैयटेन भट्टक्या व्याख्या-
तम्, तदत्रत्यपशब्दान्तराभिप्रायेणैव भवेत् । अथ वा इयना
शिक्षणं शापकम्—अपवादे उत्सर्गकृतं नेति । न च
पितृभित्तृत्वं तदिति वाच्यम् । निस्त्वादेव तत्सिद्धेः । निस्त्वं
शापदात्तायम् । इयनः पितृत्वे तु पितृदातुदात्तत्वे कर्त्तार्य-
वातुकातुदात्तत्वे च वातुस्वरणेव सिद्धौ किं निश्चिनं । न
चानेकाक्षु विशेषः । विदादौ तदभावात् । वातुत्वं वर्णनस्य-
स्तीति चेत् । वाशब्दस्य विकृत्यार्थत्वात् । न च आदि-
पाठेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यम् । आदिपाठस्य वृद्धयः स्वसन्तो-
रित्याद्यन्तर्गकायै उपशोणत्वात् । नन्वेवं 'ततो बाह्व्यमात्रं
सा रामशास्त्रं न्यविक्षते'ति अष्टमिषोऽनुपपत्तिरिति चेत्,
तत्र वाशब्दस्यैवार्थतया कामयमानेव न तु तथा, ॥ तु
छक्रनार्थमागते'त्यर्थात् । अत्र कैयटः—ताच्छोस्वादिविषये
चानशि इत्येव निर्वर्णं प्रकृतेराप्युदात्तायै स्यादिति । तत्र हि
कसांबंधातुकाभावादनुदात्ताऽप्राप्त्या चित् इत्यन्तोदात्तत्वमेव
प्राप्तमिहं च । तत्राऽनिष्टार्थमेव निर्वर्णं किञ्च स्यादिति उत्था-
शयः । न त्वेत्युक्तम् । अथवा विकारमेव इति पशुंदासा-
च्छब्दस्वरस्य दुर्बलत्वात् । न च निष्प्रसामम्योत्तद्वापः,
कसांबंधातुके चरितार्थत्वात् । तत्र स्थानिवद्वाच्यत्वेन
पितृत्वे गतायैति चेत् । इह निस्त्वाऽतिदेशप्रयुंदासयोरेव
तरस्मिन्नवयवार्थेऽतिदेशवाच्यत्वेन न्यायत्वात् । 'पूर्वांन्वा-
धन्ते नोत्तरा' इति न्यायात् । यत्तु कैश्चिन्नान्तस्तस्यापुंदा-
त्तत्वमिहमित्येवंपरतया कैयटग्रन्थं व्याख्याय विकरणेभ्यो-
न्वयेति पुंदासस्तु यत्र विकरणः स्वरभाक्दिपयः, इह तु
[विकरणो न स्वरभाक्, किन्तु] विकरान्तमेव
स्वरभाक् । सोऽर्थः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तादित्यु-
क्तम् । तदेतन्मूलम् । पुंसंशास्त्रेश्वरधेन सप्तम्यस्येन
च भाष्येण विरुद्धं चेत्पुंशेष्वयम् । किन्तानुपपत्तेः क इति
कापसादस्य गापोशिति टकः किंकरणं शापकम्—नापवादे
उत्सर्गकृतं भवतीति ।

अनस्तिवाचि किम् ? तेन तस्मात्तस्य तस्मिन् विधौ
सा भूत् । तथाऽल्ल विधौ यथा—मृदोरस्तेन । अत्र सोपदा-
दाविति विसर्जनीयस्य स्थाने विहितस्य सकारस्य स्थानिव-
त्त्वादिसर्जनीयस्य अट्पुपदंशादव्यवयावइति क्वं प्राप्तम् ।

भाजन'मित्यादावामन्त्रितस्य चैथाष्टमिकसूत्रेण पदात्परस्या मन्त्रितस्य क्रियमाणो निघातो दिवो दुहितरिति समुदाये प्रवर्तते । शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणेत्यत्र पाक्षिको वक्ष्यते । कार्यतिदेशो गोतोषिदित्यादिः । **रूपतिदेशस्तु** 'दिवं चनेचि' 'तुज्वत् कोष्ठ' इत्यादिः । तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत् । उच्यते । कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश एवायम् । अतिदेशान्तरे वाचकसत्त्वाच्च । तथाहि-निमित्तव्यपदेशातिदेशो तावत्पाक्षिकावित्युक्तम् । शास्त्रातिदेशोऽयम् । तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहायस्थितयोः स्यात् । सुवामन्त्रितयोरेव । इह तु स्थानी आदेशेन अपहृत इति तदसम्भवः । रूपतिदेशे त्वादेशविधानं व्यर्थं स्यात् । न च वचनद्वयप्रामाण्यादिकल्पः । विभाषालुङ्लोरिति विकल्पास्मात् । तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितम् । यत्तु **न्यासकारणोक्तं** 'व्यपदेशातिदेशसंज्ञाः पक्षे पर्यवसन्तः । स च वत्करणसामर्थ्यादेव न भविष्यतीति । तत्रैवं वक्तव्यम्-अस्तौह संज्ञापक्षेऽप्ययम् । यथाहि-'आलो यमहन' इत्यादौ वधेरेव ग्रहणं स्यात्तु हन्तेः । तथा केन कस्मादित्यादावङ्गकार्यादोषेन न स्फुरिति संज्ञापक्षे दोषद्वयम् । न चेदं व्यपदेशातिदेशोऽस्ति । स्वंरूपमिति वचनात् । हि हन्तेर्हन्तिरेव संज्ञा । तद्व्यपदेशस्य वधावप्यतिदेशे ह्यभाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते । न तु हन्तेरेव । एवं स्थानिनिष्ठानां सुलभ्यादिव्यपदेशानामादेशेतिदेशाद्वात्तद्वादि कार्याण्यपि भ्रान्तमन्येव । तस्मात्प्राधान्याकार्यातिदेशोऽयमित्येव तत्त्वम् । अत्र **वार्तिककाराः**-'तस्य दोष' इत्युपक्रम्य-**तयादेशो उभयप्रतिषेधः, कृष्याग्रहणेऽदीर्घः, आहिसुवोरीट्प्रतिषेध** इत्यादि पेटुः । तत्रोभयपदे यथा नातिप्रसङ्गस्तथा संबोदिगव्याख्यावरपे एकोपपादितम् । कृष्याग्रहणेऽपि ङीर् आभाषिति दीर्घप्रक्षेपादतिखटुन अतिखटवे इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चैवमप्यतिखटुवायेत्यत्र दोषतादवस्थम् । उपसर्जनञ्चोप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वात् । न चैवं प्रक्षेपवर्जन-वैयर्थ्यम् । अतिखटव इत्यादावङ्गाधिकारविरहेणानवयवाद्वा-वन्तात्परत्वमाश्रित्य हन्त्यादिलोपापचेः । न हि तत्र (वाह तविशेषणाश्रयणं युक्तम् । 'यः' 'स' इत्यादावतिन्यासेयसि त्वादावप्यातिशेय्युक्तम् । अत एव सूत्रकारोपि तत्र दीर्घ-मप्युक्तवान् । दीर्घप्रक्षेपस्तु तत्प्रत्याख्यानाय वर्थ्यतइत्यन्यदेतत् । युक्तं चेत् । वार्तिकमते ऽतिखटुवायेत्यादावङ्गाधिकारवलेन कथं चित्रिर्वाहेपि जरसे नसे पूते इत्यादावतिप्रसङ्गस्य दुर्बलत्वात् । सुतामिच्छन्तुरीत्यादौ सुलोपापचे-क्षेति दिक् । अस्तु वा आकारान्तरमपि प्रक्षिप्य तत्सामर्थ्या न्यधे खल्वतामागमस्य परिहार इति दिक् । आहि-भुवोरिति वाचिकान्तरस्य **भाष्यकाराः** प्रत्याचक्षुः-आस्थे-त्यत्र आधेः स्थानिवद्भावेन प्राप्तिः पुनर्ब्रूयन् भवति, आह-स्य इति ह्यपकाय । तेन हि ह्यलोदो परे भवं विधीयते । न

च कृतोपीति भूतपूर्वगत्या ह्यलोदित्वाथकारोस्त्विति वाच्यम्, एवं हि सत्याभवेव विदध्याल्लघवात् । तिवोदीनां पणानामपि ह्यलोदित्या गल्लोदीनामपि भूतपूर्वगत्या ह्यलोदित्वात् । तस्मादाहस्य इति ह्यपकादाहेरीदृशिवो स्थानिवद्भावेनेति स्थितम् । अस्तेभूरिति विहितस्य मुवोपि स्थानिवत्त्वनिषेधो न वक्तव्यः । अस्तिचित्तोऽष्टकइति हिसकारकनिर्देशेन सकारान्तादेवान्तेः परस्मैकविधानादिति । स्यादेतत्-अस्त् इति सकारद्वयनिर्देशे भातुत्वाऽभावात् इति चेवानुपपन्नः । पदमध्यप्रविष्टेन सकारेण (सिचो) विशेषणाऽसम्भवे सित्ताश्रय-स्य ईटः प्रसङ्गश्च । न चाऽस्तेः सन्तत्वेन विशेषणसामर्थ्या-सिचप्रयुक्तोपीप्तेति वाच्यम् । तथापि स्वतन्त्रस्य भवतेरति-प्रसङ्गस्य दुर्बलत्वात् । तथा चाऽप्यभेदाऽभावेपि स्वतन्त्राऽस्व-तन्त्राभ्यां भूभ्यां अमुंवात् अमुंइति रूपद्वयपत्तिः । यत्त्वे-तद्दोषोपन्यासपूवकं मापनाचार्येणैकम्-सिचोत्वाच्चत्वा-द्दुविषयत्वेनास्यहितवाच पूर्वनिपाते कर्त्तव्येऽस्तिचित् इति वचनात्तन्नादिना विद्यमानास्तिच इत्यर्थो लभ्यते । अत एव इतिप्रयोगोऽपि सार्थकः, अन्यथा सिवरस्यामित्येव भूयात् । न चैवमसतावसत्यो चातिप्रसङ्गः । विकरणव्यवधानेन ताम्बां परस्याष्टकसावर्षातुक्त्याऽसम्भवादिति । तवि-रयम् । एवमपि शिष्यप्रत्यायाऽसमाधानेन हिसकारको निर्देश इति भाष्यस्याऽनिर्वाहात् । एतेन सिच अस्व सिचस्त् । समाहारद्वन्द्वे लुप्तपञ्चमोऽपदम् । अयमस्यादित्वेन भवत्वात् कुलजङ्गवे । अस्ति च तस्मिन्नेति कर्मधारयः । तेन लुप्तसिचो भूभावेनाऽपहृतादस्तेष्व परस्य नेति कल्पनापि प्रयुक्ता । उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि भाष्याऽनिर्वाहात् । तस्मादिह भगवतोऽभिप्रायान्तरमेव वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते अस्तिचित्स्त्वितिच्छेदः । सान्तादस्तेने तु कृतमूभावात् । सन्तासिचः श्रूयमाणादिति यावत् । तथा च 'सिच'इत्यस्य स्थानान्तरं सकारः प्रक्षिप्यते न तु इतिपः प्राक् । येन **माचवोक्तः** इतिप्रत्ययानुपपत्तिश्चो दोषः स्यात् । अत एव 'सिचोऽष्टक'इति हिसकारको निर्देश इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा हस्ततीति निर्देश इत्येव भूयात् । नन्वेवमस्तिचित्तो-ऽष्टकइति संहिता कथं निर्वहतीति चेत् । इत्यम्-संयोगान्तरस्य लोप इति द्वितीयः सकारो लुप्यते । ननु लुप्तविभक्तिकं 'स' इति पदम् । न चैतत्संयोगान्तरम् । तथा च संयोगान्तं यत्पदं तस्य विधीयमानो लोपः कथमिह स्यादिति चेन्न । संयोगान्तरस्य पदान्तस्य लोपः स्यादिति व्याख्यानात् । संयोगेति हि लुप्तपञ्चमं पृथक् पदम् । संयोगस्य पदस्येख-भयं चान्तस्य विशेषणम् । एष एव च सूत्रकृतोप्याश्रयः । यदि ह्ययं बहुव्रीहिः पदं चान्यपदार्थ इति श्रुतिकारकत्वं व्याख्यानं संमतं स्याच्छान्तग्रहणं न कुर्यात्, संयोगेन पद-विशेषणमेव तदन्तर्ज्ञात्वात् । अपि च सरूपसूत्रे पृथक् सर्व-भ्यो विभक्त्यवकाशे इति पक्षे शृङ्खलितसिच प्रसज्यतेत्याशङ्क्य

संयोगान्तलोपात्तिरिति भाष्यग्रन्थः प्रकृतव्याख्यानपदानु-
कूलः । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति 'वस्तुतस्तस्योक्तस्य
लोपाद्ब्रह्मवादलोपा'दिति । तत्तु मूलस्वरसिद्धम् । अत्र
व्याचक्षत इत्युक्तमादपरितोषप्रस्तम् । अत एव हलन्त्यपुनै-
क्योन्याययोदाहरणमन्यलकारस्येति संज्ञायां ग्लो क्लिं स्व-
रायं क्रियमाणं शापकमिति प्रक्रम्य ननु लकारः भवणार्थं
एवेत्याशङ्क्याऽपृक्तं इहिति इत्यमर्षः । गल्म्यावृत्तये क्रियमाणं
ग्लोऽपृक्तं शापयतीति वक्ष्यति । तस्य ह्ययमाशयः—येते-
त्यादौ दादेशो ह्यप्रहणस्य व्यावर्त्यो न संभवति । इति सी-
तिप्रत्ययेः प्रकृतेराक्षेपेण हलन्तायाः प्रकृतेः परेषां स्वादीनां
लोपः । न च दादेशं प्रति तासन्ता प्रकृतिरिति । एवं
चेद्वापि वृक्षसित्यस्य प्रकृतिरितिऽभावात्कयं हृदयादिलोपः ।
अस्ति सितोऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देश इति प्रकृतग्रन्थो-
प्युक्त्याख्यायामनुकूल एव । नन्वस्मृतीत्या संयोगान्तलोप-
स्तथापि तस्याऽसिद्धत्वाद्गोचरं दुर्लभमिति चेन्न । संयोगा-
न्तलोपो रोरुवे इति वाचिकेनाऽसिद्धत्वादिनेषात् । हरिवो
मेदिनं त्या इत्यादिवा । सितोऽपृक्त इति प्रकृतनिर्देश एव च
वाचिकोक्तार्थे शापकं बोध्यः । अथ वा अस्तु वृत्तिका-
रोक्त एव संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रस्यार्थः । अन्तग्रह-
णन्तु प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगान्तौ ग्रह्येति द्वित्वा-
वगत्येऽस्तु । संयोगसंज्ञापक्षे भाष्यकैयटयोस्तथैवामिधानात् ।
प्रकृते तु भास्तु संयोगान्तलोपः । किन्तु द्वयोः सकारयोः
रुवे कृते व्यती रोरित्यनेन एक एवोकारो भविष्यति, विधेय-
विशेषणस्यैकत्वस्य पक्षेकत्ववद्विषयित्वात् । रोरिति जाति-
परनिर्देशेनाऽतः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् । जातिपरत्वे
प्रकृतिनिर्देश एव प्रमाणमस्तु । न च परत्वाद्विधि चेति
प्रथमस्यैव रोक्तः स्यादिति वाच्यम् । क्वस्याऽसिद्धत्वा इत्य-
स्ताऽभावात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वमिति वाच्यम्, स्थान्यंशे
तथात्वेपि निमित्ताभूतद्वयं तदसम्भवात् । एष एव च
द्विसकारकनिर्देशं वदतो भाष्यकारस्याशयः । न तु संयोगान्त-
लोप इति । अत एव नुदविदेति सूत्रे 'शुपः क' इत्यादि
बहुयोगविच्छिन्नरूप नकारस्य कथमनुवृत्तिरित्याशङ्क्यान्तर-
स्याज्जप्याप्नोति संहितापाठेन नकारान्तरप्रक्षेप इत्युक्तं
भाष्ये । हलोयमामिति लोप इति हि तस्याशयः । पूर्वोक्त-
रीत्या तु संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ संहितापाठपर्यन्तं नोप-
न्यस्येत् । संहितायामपि हि हलोयमामिति लोपस्य बहिर-
ज्ञान्त्रिपादोत्पत्त्याभ्यामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपेनैव भाष्यम् ।
'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः, न वा छलो लोपाद्बहिरज्ञ-
क्षणादे'ति वाचिकोक्तपक्षश्च प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वा-
त्वात् । तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानु-
रोधेनेह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः । पूर्वोक्त-
रीत्या सिचसिति समाहारमाश्रित्य तदुपरि सितिच्छेद इति
पक्षे त्वसितग्रहणप्रत्याख्यानपरतयापीदं भाष्यं योजयितुं

शक्यमिति दिक् । एतेन 'संयोगान्तस्य लोप' इति सूत्रेऽन्त-
ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति पदमञ्जरी प्रयुक्ता । पक्षद्वयेऽपि
प्रयोजनस्योक्तत्वात् । विषयानं यस्ति चसिति पक्षे वा योज्या-
वस्तुतस्तु छल इति वस्तुसत्येयपक्षस्येत, तत्तामप्यस्तस्योक्तान्त-
स्य पदत्वाऽभावेऽपि लोप इत्यलम् । यत्तु सिचः परत्वादिति
प्राप्ते आदिभुवोरुपप्रतिषेध इति वार्तिकबलाक्षिपेव इति कै-
यिदुक्तम् । तन्न । 'तस्य दोष' इत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रति-
षेधपरिणेतवाचिकेनाऽस्तेः परत्वमुपनीय प्रवृत्तस्येति निवृत्ता-
वपि सिच्युक्तत्वात् निर्वायत्वात् । अस्यादगादित्यादाभुक्तदोष-
तादवस्थानाच्च । तस्यान्त्यागुक्तत्वेवान्यतमः पन्थाः श्रारणित्यलं
बहुना । वध्यादेशो वृद्धित्वप्रतिषेध इह विधिश्चेति
वार्तिकान्तरम् । अस्यार्थः—हन्तेऽङ्गुलि कृते बहुलन्तेऽप्यवधक-
गात्रविचक्षणजिराक्षर्यमिति वार्तिकेन संज्ञाछन्दसोर्वधा-
देशः । च हलन्त इति मत्वा वृद्धिरापाद्यते । हनतोऽपि-
ग्लोऽङ्गुलिं तकारश्च । तयोः कर्तव्ययोः स्थानिवद्भावप्रति-
षेधः । तथा आवधिषीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावेनाङ्गद्वयेका व
इतीप्तिषेधः प्राप्तः । तस्मिन्पि कर्तव्ये स्थानिवद्भावेनाङ्गता
नेति वाच्यम् । तदेतदिह विधिस्येनानार्थदुक्तम् । पतदपि
भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि वधादेशस्तावदन्तः । अन्यया-
ऽवधीदित्यनातो हलादिति वृद्धिप्रसङ्गात् । एतच्चोत्तरसूत्रे
भाष्ये एव स्पष्टम् । 'वधक' इति तु नायं ण्युक्तिं तु हनो
वधश्चेत्यौणादिकसूत्रेण वक्तुमशक्यः । तथा चेह वृद्धित्वयोः
प्रसङ्ग एव नास्ति । आवधिषीष्टेत्यादाविगिनवेषोपि न
भवति, वध्यादेशे आधुदाचनिपातनसामर्थ्यात् । न चैवं
सतिशिष्टेन तेन यदावधिषीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरौ भाष्येतेति
वाच्यम्, आर्द्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविक्रमाश्रेण
प्रवृत्त्या प्रत्ययस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वादिति । स्यादेतत् ।
इह विधिश्चेत्यङ्गे पूर्वपक्ष एव स्थितिः । तथाहि चपदेशेनु-
दात्तादिणिषिध्यते, न च बधिरस्था । स्थानिवद्भावेऽनार्थं
तथेति चेन्न । अस्त्वेषो स्थानिवद्भावविरहात् । सत्यम् ।
नेह स्थानिवद्भावः भ्रमः । किन्तु हन्त्युपदेश एव बधिरपदेशः,
कृन्त्युपदेश इव कर्ता कर्तुमित्यादौ करित्यादीनाम् । स्थानि-
वद्भावस्त्वङ्गसंज्ञायै मृष्यत इत्युक्तमेव । नन्वेवमपि परिहार-
ग्रन्थोऽसङ्गत एव । यदि हि प्रागेव प्रत्ययस्येत्त्वधादेशग्रन्थ-
पगमस्तर्हि 'वधभावात्सोऽसुटि विषवद्भावो विप्रतिषेधेने'ति
स्यसिचसूत्रीयं वार्तिकं विरुध्यते । अन्तरङ्गविरुद्धयोर्विप्रति-
षेधाऽद्योगात् । तथा च कर्मणि सीयुटि वधिषीष्टेलोकमेव
रूपं स्यात् । इत्येते तु धानिषोऽङ्गे द्वितीयमपि । अत्रोच्यते
वार्तिकमते आर्द्धधातुकस्यस्य विषयसमालोपे लिङिङ्गकी-
त्यादीनां परमसमालोकाभ्युपगमेन विप्रतिषेधः सम्भवत्येव ।
अतएव आधुदाचनिपातनाऽसम्भवाद्विधिषिष्टेत्युपसङ्गात्तम् ।
भाष्यकारणां त्ववमाशयः, आर्द्धधातुकवृत्तिवृद्धिरीत्यादिरपि
विषयसमन्वेव । तथा चाधुदाचनिपातनेनैवोपपत्तौ इह विधि-

श्रुति न कर्तव्यमेव । घानिषीष्टेति कथं सिध्येदिति परमव-
शिष्यते । तत्रेदमुत्तरं 'प्रतिपदविषेर्बलीयस्त्वाधिपवद्भाव' इति ।
एतच्च स्यसिच्युते कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । तस्माद्वाचिकमते
विप्रतिषेधाधिपवद्भावः । आभ्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति
विवेकः । एतेनैकाच उपदेशश्चि सृष्टेर्भादुपातुकीयाः सामा-
न्येन भवन्तीत्यादिमाध्यग्रन्था व्याख्याताः । यत् 'तत्र कैयटे
नोक्तं 'विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चिन्त्येति, तत् प्राप्युक्तोपपत्तिरेव
स्मर्त्तव्येत्येवंपरम् । स्यादेतत् । प्रतिपदविधित्वं किमिह

विषयितम्, अनवकाशत्वं वा ? साक्षादुपादानमात्रं वा ?
नाशः । स्यसिच्युते इन्द्रग्रहणस्य प्रधानिष्यतइत्यादौ लब्धा-
वकाशत्वात् । तत्रत्यस्य सीयुट्ग्रहणस्य तु कारिणीष्टेत्यादौ
कृतार्थत्वात् । न चाऽनन्तादीनां चतुर्णां स्याद्विचतुस्तत्त्वमन्धे
अस्वरितत्वाच्च यथासंख्याभावान्न हन्तेः सीयुटीति योऽशस्त-
स्यानर्थन्यमेव । अन्तरङ्गत्वाद्धि वधभावे कृते तस्य स्थानि-
वत्त्वेन इन्तिग्रहणेन ग्रहणात्सीयुटी विप्रवर्द्धिते कृते प्यष्टोपा-
विषयित्वे पूर्वविप्रतिषेधेनाऽष्टोपे सति वधिषीष्टेत्येव रूपं स्या-
दिति वाच्यम् । अन्तरङ्गेण वधिनाऽपहारे व्याप्त्ये सत्यसंभ-
वादेव हन्तेः सीयुटा समं सम्बन्धाऽयोगात् । 'समवे व्यभि-
चारे च स्याद्विशेषणमर्थव' इति न्यायात् । अतएव भस्मादिच्युते
अतः स्थाने इत्येतत्त्वशब्दस्य विशेषणं न तु भस्मादीना-
मिति वक्ष्यते । तथा 'नित्यं क्रीडाजीविकयो' रित्यत्र क्रीडायां
तु चोऽसम्भवादिकेनैव तदनर्थ इति वक्ष्यते । नान्यतः वधादेशोपि
'ह्नो वध लिङी'ति साक्षादुपादानस्याऽविशिष्टत्वात् । अन्तर-
ङ्गवस्थाधिकत्वाच्चेति चेत् । अत्रोच्यते चिन्वदित्तेति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यानाद्धःसरेरपि परस्य सीयुट्क्षि-
पवद्भावो विधीयते । तस्य चानर्थक्यत्वेन प्रतिपदविधिविषय-
भानुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य आभ्यकार एव वक्ष्यति 'चं
भगवान्क्रान्वास्तु तदर्थ'मिति । अत एव शाभास्त्रप्रत्या-
स्थानपक्षे कृतेऽपीति णिलोपः सिद्धयति । सूत्रारम्भे परमि-
त्वाऽसिद्धस्तेन मे लुप्यते गिरिति वक्ष्यमाणं बोध्यम् । वधा
लिङीति सामान्यमार्द्धभातुके सीयुटीति विशेषः । हन्तेरित्यु-
भयत्राऽविशिष्टम् । तथा चाऽपवादत्वमेव चिन्वदिति
नास्त्यसम्भवः, येन इन्तिः सीयुटा नामिष्यात् । तथाच
कैयटोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि सम्भवेत् । युक्तमेतत् । यदि
शासम्भवास्तर्हि नैनाप्यसंभविनो विधानाऽयोगेन प्राप्युक्त-
पक्षस्य दुर्बलत्वात् । अथ वा वक्ष्यमाणनिष्कर्षरीत्याऽन्तरङ्गं
बलीय इत्यस्याऽसिद्धं बहिरङ्गमित्येन प्रत्यास्थानात्तस्य च
कृति तुम्ग्रहणेनाऽनित्यत्वाच्छक्यानुरोधेनेह त्यागाद्युक्तो विप्र-
तिषेधः । अथ वा लिङीति परसम्येवासु । परत्वाच्च
चिन्वदित् । अष्टुपादानिपातनं तु भाऽस्तु । न चैवं 'वधि-
षीष्टे'त्यत्रेण निषेधापत्तिः, कर्त्तव्यादाविवेति वाच्यम् । वधे-
र्हि द्रावुपदेशो । इत्युपदेशो वध्युपदेशमेत्येकाच इति सूत्रे
माथ्ये एव स्पष्टम् । तथा च वध्युपदेशेऽनेकाचत्वादिणनिषेधो

न भविष्यति । एकेति विशेषणसामर्थ्याद्धयनेकाचोपदेशो
व्याख्यते । नन्वच इत्युक्तेऽनन्तस्यैव स्यात् । मैत्रम् ।
पचदोदीमानुदात्तत्वस्य वैधर्मापत्तेः । अत एवैकत्वविषयाया
अच इत्यस्यैको योऽच् तद्वत् इत्यर्थे लभ्ये एकग्रहणसामर्थ्या-
दुक्तार्थलामः । न च यत्रैकाग्रहणमिति परिभाषाप्र-
वृत्तेरेकग्रहणमिति युक्तम् । इन्द्रविशेषमनादृश्य एकाच
इत्यर्थेनेवाभित्य परिभाषाप्रवृत्तेः सुबलत्वात् । न चैवमिहैव
विशेषणसार्थक्ये इतिप्राप्त्यादिपरिभाषाणापत्तत्वं न स्या-
दिति वाच्यम् । शोऽः सार्वभातुके गुणः दीनो युद्धचाल्यादि-
सानुबन्धनिर्देशानामेव तज्ज्ञापकत्वसम्भवात् । तदेवं
सर्वथापि वधेः परस्येदत्त्वमेवेति स्थितम् । अत एवाऽनित्का
रिकास्तु व्याघ्रभूतिनाऽनृतपथ्युदासः कुतः 'अनृतमूढ-
नृतताच वृहन्ना' वित्पादितम् । यत् [प्रक्रिया] कोसुर्वा
भावकर्मलकारव्युदादनावसरे घानिगीष्टेयुदाहृत्य पक्षे
वधादेश इत्युक्तं तत्तत्तरीत्या आभ्यमते वार्त्तिकमते वा उभ-
यथापि निर्वाचमेव । एवं स्थिते 'पक्षे वधादेश' इति प्रतीक-
मुपादायेदन्तु सिद्धान्तविरुद्धं, आभ्यासौ वधादेशानभ्युपगमा-
दिति वदन् प्रसात्कारः प्रत्युत स्वस्यैव कलङ्कमाधिरकरोत् ।
यदपि तेन स्वकीयभ्रमबलकृतं वाचिकमुदाहृतं 'हनि णिडा-
देशप्रतिषेधो'ति । नैवकिञ्चि प्राप्तस्य निषेधपरं किं तु
स्याद्विषयि चिन्वदित्यादिदेशेन प्राप्तस्य । अत एवाऽज्ञाधिकार-
रादाज्ञस्यैवातिदेशो न तु हनिणिडादेशानाम् । अनाज्ञत्वादि-
त्यज्ञाधिकारवलेनेन सत्यं तदादिषां प्रत्याख्यातम् । यद्यप्ये-
तत्सिद्धान्तग्रन्थविवादादेव, तथाप्यन्तरयेवान्धलम्भस्येति
न्यायेन प्रसादग्रन्थं दृष्ट्वा बाला मा ज्ञान्येयुरित्येतदर्थम-
स्माभिः स्फुटोक्तम् । प्रकृतमनुसारातः 'आकारान्तानुक्त-
पुङ्गप्रतिषेधः' । 'लोटादेशो शाभाववभावधित्वलिङीपैस्त्वप्रति-
षेधः' 'त्रयादेशो हन्तप्रतिषेधः' 'आभ्यविधौ च' । 'स्वरे च
वस्वादेशो' एतान्यपि एव वाचिकानि प्रत्याख्यातानि ।
तथाहि विलापयति भाषयतीत्यत्र नुक्तुषुको न भविष्यतः ।
लो ई यी ई इतीकारपक्षेणात् । हन्वप्रक्षेपाद्वा । तथा
शिष्टाव हताव भिन्ताव कुवताव त्वादिवचन परत्वात्तत्किं
कृते शा ही, हन्तेर्जः, इष्टस्त्वो हेङि, उतश्च प्रत्ययादसंयो-
गपूर्वाव, जसोर्देहावित्येते विषयो यद्यपि प्राप्युबन्ति
तातडः स्थानिवद्भावेन हिग्रहणेन ग्रहणात्, तथापि सङ्कटौ
विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायाच्च भवति । एवं
पुष्पातादित्यत्र हलः श्रः शानञ्छाविति न भवति । उभयो-
नित्ययोः परत्वात्तातडः प्रवृत्तेः । तथा तिसृणमित्यत्र पर-
त्वात्तिसृमावेन बाधितत्वेत्यत्र इति त्रयादेशोपि बाधित एव ।
एवञ्चतत्सङ्कटौत्यत्र परेण चतसृभावेन चतुरगुहोरि-
त्याम् बाध्यते । तथा अज्ञासन्त्वानिदुषो सस्मिन्नहन्नित्यत्र
विदेः शतुर्बन्धुरिति वस्वादेशस्य शतुग्रहणेन ग्रहणाच्छतुर-
नुमो नञानादी इति सूत्रेणान्तोदात्ताच्छत्रन्तात्पर्यस्यमुपजीव्य

प्राप्तं नचा उदात्तत्वम्, यत्थेवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वतीत्यत्र विदुष इत्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति, अनुम इति निषेधात् । तथाहि—अविद्यमान उग्रं यम्येति बहुव्रीहिः । उभिति च सनांशेत्युकारात्प्रथ्यानुमो मकारात्प्रत्याहारः । तनादिकृष्य इत्युकारात्प्रभृति वा । तत्र च वसोः सम्प्रसारणं ज्ञातमूत्रम् । नन्वेवं द्वितीयपक्षे लुनता अच्छरवं प्रथमा जानती गादित्यादावपि निषेधापत्तिः, तनादिकृष्य इत्युपक्रमे श्रापत्यस्यस्यापि तत्रान्तर्भावोदिति चेत्, न । शतरि परे श्रापश्चावपि शतुरमुक्तत्वाऽनपायात् । नुमागमग्रहणपक्षे हि शतुरेव द्वाद्रिदित्यं विशेषणं न तु शत्रन्तस्य । मुञ्चता मुञ्चते इत्यादावपि निषेधापत्तेः । इदन्तु वार्त्तिकं सिद्धान्तेपि स्थितं 'गोः पूर्वश्रित्वात्स्वरेषु प्रतिषेध' इति । चित्रम्बग्रमित्यत्र हि 'सर्वत्र विभाषा गो'रिति पूर्वकल्पं प्राप्तम् । 'नान्तः पाद'मिति पाठस्येको गुणवृद्धीति सूत्रे षाष्ठ्याभ्ये च स्थितत्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वकल्पविभाषकत्वौचित्यात् । कैयटस्तु शाकलमुत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकुष्यत इतिभाष्यदर्शनात्प्रकृत्यान्तःपादमिति पाठमनुक्त्य वार्त्तिकस्य पूर्वपदं तत्प्राप्तिपूर्वकप्रकृतिभावोपलक्षणमिति सूचितवान् । न च सर्वत्र विभाषेत्यत्रैव इत्यनुवर्त्याऽस्त्वित्वाभिषेधः सुवचः । हे चित्रगो अग्रमित्यत्रैवमप्यतिप्रसङ्गात् । न ह्यत्र स्थान्यल आशयणम् । स्वत एव षट्न्तत्वात् । चित्रगुरित्यत्र गोतोषिदिति गिरत्वं प्राप्तम् । चित्रगुं चित्रगुरित्यत्र त्वा गोतोम्यसोरिति पाठ वार्त्तिकरीत्या आत्वं प्राप्तम् । अत्र श्रित्वात्त्वग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । 'गोत' इति तत्प्रकरणसामर्थ्यादेव श्रित्वात्वाऽप्रवृत्तेः औतोमिति पाठस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वाच्च । अचिनवमिस्थादावतिप्रसङ्गस्य शता साहचर्येणापि वारणसम्भवात् । स्वरः । बहुगुमान् । इह ह्रस्वनुदभ्यां मनुबित्युदात्ततावा नगोऽश्रुति निषेधः प्राप्तः । तस्माद्गोः पूर्वस्वरयोरिति पठनीयमिति स्थितम् । एवं च नगोऽश्रुति सूत्रे वृत्तो यत्पठ्यते 'बहुगुना बहुगुभ्यामित्यादावन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्या' मिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत' इति । तच्चिन्त्यम् । आध्यवार्त्तिकः निरुद्धत्वात् । स्थानिवदा ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । परनिमित्तोऽच आदेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन यो वृष्टस्तस्य तस्मात् । निमित्तमुदाहिषौ कर्त्तव्ये । वज्रश्च । इहोरदित्यत्त्वस्य स्थानिवद्भावेन नसंप्रसारण इति निषेधादकारस्य न संप्रसारणम् । न च पूर्वसूत्रेण गतायता । अस्त्वित्वात् । न च परनिमित्तत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । अक्षाक्षिप्रप्रत्ययनिमित्तकत्वात् । न च प्रागभ्यासविकारोऽप्योद्गाधिकार इति वाच्यम् । आसप्तम्यावसमासेरिति पक्षस्य सिद्धान्तविषमाणत्वात् । **पूर्वस्माद्धिषो** यथा—तन्वन्ति । तन्वते । इह यणादेशस्यस्थानिवद्भावाच्चेदं । तत्र हि 'त'नित्यद्धं निमित्तम् । तच्चोकारात्पूर्व-

मिति । अच इति किम् । विश्वः । प्रश्नः । बृत्वा । स्थूत्वा । अभिगत्य । तथाहि विश्वः प्रश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाच्चेति तुक्तप्राप्तः, अच इति वचनाच्च भवति । स्वादेतत्—इहान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तुकाभाव्यम् । न च 'वार्णादाङ्गं वलीय' इति शकारः स्यादिति वाच्यम् । यत्र ह्येकमेव निमित्तोक्त्य युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिस्तत्र वार्णादाङ्गं वलीयः । यथा करोतेरिति गलि कृ अ इति स्थिते गौरित्यत्र सावकाशमचो णित्येति वृद्धिर्वाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्तं यणं वृद्धिरैव बाधते । 'प्रश्न' इत्यत्र तु शस्य नष्टं निमित्तं, तुक्तस्तु छः । भिन्नकाला चानयोः प्राप्तिः । ननु यत्रैकस्मिन्विषये युगपच्च प्राप्तिस्तत्रैवैवं परिभाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् । यमिप्राहकमानमेवेति गृहणात् । तथाहि—अभ्यासस्याऽसर्वणं इति सूत्रेऽसर्वणग्रहणमस्याः परिभाषाया शपकम् । एतच्च षष्ठे प्रथमाक्षिकान्ते भाष्ये स्थितम् । तद्विषयः उक्तपुरित्यादिवाण्य नोपयुज्यते । अन्तरङ्गेण सर्वार्थदीर्घेण तत्रैवकुवलोर्वाभात् । तौ हि शङ्खसंशामभ्याससंज्ञां चापेक्षमाणो बहिरङ्गौ । न चैवमप्यपवादत्वात्तत्रैव स्यातामिति वाच्यम् । येन प्राप्तिन्यायेन तयोर्वयं प्रत्येवाऽपवादत्वात् । नन्विथेपेत्यादौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य इयायेत्यत्र प्रवृत्ताया वृद्धेश्च द्विर्वचने चीति रूपातिदेशेनापहारे दित्वे च कृते सर्वार्थदीर्घस्यापि प्राप्या सोपि येननाप्राप्तिर्वाधेनेयदुबद्ध्या वाच्येतेति चेत् । तर्हि कृतेष्वसर्वणग्रहणे निर्विषयतापत्तिः । असर्वणग्रहणसामर्थ्यात्सुनगुणवृद्धौ सर्वणदीर्घे बाधित्वा स्यातामिति चेत् । न । इयर्त्तित्यादौ चरितार्थत्वात् । नन्वेवं सत्यसर्वणग्रहणं विनापि येन नाप्राप्तिन्यायेनेयचोति यणो बाधेन सिद्धे तत्र कुर्वादिति चेत् । तर्हि सामर्थ्यादिथेपेत्यादौ गुणादिप्रवृत्तिरिति कलितोऽर्थः । तथा च पुनरप्यसर्वणग्रहणं व्यर्थमेव । अर्त्तेश्चेति सूत्रयित्वा योरिति चानुवर्त्यार्त्तरिकारस्य लघवादिवाचि विधेयेऽभ्यासस्येत्युक्तिसामर्थ्येनापीथेपेत्यादौ सुसाधत्वात् । नन्वर्त्तरिति शिष्या निर्देशे आरियतीति यदुक्तं इदञ्च न स्यादिति चेत् । तद्वर्त्तित्वेवोच्यताम् । 'इणो य'णिति साहचर्याच्च घातुग्रहणं भविष्यति । अङ्गेन उर्विशेषणाद्वा । तेन अन्तरमतिकान्तेरप्यर्त्तरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमपीथेपेत्यत्रैव ईषतुरित्यत्रापीयङ् स्यादिति चेत् । न । अन्तरङ्गेण दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात् । न चैवमिथेपेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यं, तत्र गुणसम्भावनायां विनाशोऽमुखेन निमित्तेन दीर्घाऽप्रवर्त्तनात् । वक्ष्यते हि 'समर्थानां प्रथमा'दिति सूत्रे 'समर्थग्रहणमकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषा शपयतीति । अत एव सौचित्यवैक्षमाणिरित्यत्र भाविन्या आदिबृद्ध्या अन्तरङ्गस्यापि सर्वार्थदीर्घस्य निमित्तविनाशदाप्रवृत्तिर्मा भूदिति साङ्ख्यितिवर्गोक्षमाणिरित्यनिष्टरूपं वारयितुं समर्थग्रहणम् । परिनिष्ठितत्वं

च तत्र समर्थशब्दस्वार्थः । 'कृतमपि निबर्तयन्ती'ति वा
 श्रूयताम् । फलं तु तुल्यमेव । गौरवं परमधिकमिति
 दिक् । तत्तद्वेषेत्वादी गुणे कृते सवर्णदीर्घाप्रसौ वणि प्राप्ते
 तस्यैवेत्यपवादः । ईषत्तुरियादावन्तरङ्गभासर्णदीर्घेण
 बाध्यतइत्यसवर्णग्रहणमनर्थकं सत्त्वापक्रमेवोक्तपरिभाषा-
 याः । ननु गुणेन कथं निमित्तविधातोऽन्यः परस्मिन्निति
 स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेस्तदवस्थत्वादिति चेन्न, दीर्घस्य
 पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाऽभावात् । पूर्व-
 स्तैव विधौ हि सः न तु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणस्यावर्त्य-
 निरूपणावसरे उपपादयिष्यमाणत्वात् । सर्वेण यो विधिः
 सोऽपि सवर्णस्य विधिरिति तत्र कर्तव्ये नपदान्तेति
 निषेधाच्च । एतेनाऽसवर्णग्रहणे कृते स्थानिवद्भावेनेये-
 वेत्यत्रैव न स्यात् । न चाऽसवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रौ-
 ताऽसवर्णमाश्रित्यैव प्रवर्ततां ज्ञन्तीति धत्ववदिति
 वाच्यम् । तथा सति परिभाषापापनाऽसम्भवात् । इत्यतस्त्ये-
 कप्रबोवनाय श्रूयते वक्तव्येऽभ्यासस्येति वचनसामर्थ्या
 द्ववतावियुक्तवर्णो णलोवाऽनुसि दीर्घमप्यविशेषाद्वापेयाता
 मिति तद्व्याख्याऽसवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्रत्यु-
 क्तम् । 'सवर्णे परे न भवती'ति प्रत्ययप्रतिषेधाश्रयणात् ।
 तत्र चोक्तरीत्या स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे ईषेयेश्वादी यण एव
 प्राप्या तदपवादत्वेन निर्णीतयोरियुक्तवर्णोऽन्तरङ्गेण दीर्घेण
 'ईषत्' रित्यादी बाधसम्भवात् । सा च श्रूयमाना समाना-
 भाव्ये युगपत्प्राप्ते चेत्यर्थेऽप्यविशेषविधौ लक्ष्यानुरोधेनेति
 प्राचीं भावः । अत एव 'स्योन' इति सिधेरीणादिके नप्रत्यये
 बलोपापवादे कृति च कृते सि ऊन इति स्थितेनरङ्गत्वाद्यणः
 न स्वाहोऽस्युपधागुणः । व्याख्यात्वात् । न चोठं बाधित्वा
 परत्वाद्वायः शङ्क्यः । लघुभूताऽनिरुद्धाणामुपधामङ्गं चाऽ
 पेक्षमाणस्य गुणस्य बाधपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । एतच्च 'येन
 निधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । वृत्तिकारोप्येवम् । प्रकृतमनु-
 सारामः । उक्तरीत्या तुकि कृते शोदेशः । तथा च विश्व-
 प्रश्नयोस्तुक् श्रूयतेवेति तन्निवृत्तौ यत्नान्तरमास्थेयम्, अच
 इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरचेति चेत् । सत्यम् । अस्त्येव यत्ना-
 न्तरम् । च्छ्रौतिरिति सतुक्निर्देशस्य पाठमाप्यादी स्थितत्वात् ।
 स्यादेतत् । 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' 'कृतं वा निव-
 र्त्तयन्ती'ति परिभाषाभ्यां विश्वप्रश्नयोः सिद्धौ किं सतुक्नि-
 र्देशो ? । न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वभाषनं तत्फलम् । तेन
 चास्त्रावितेति सिद्धम् । अन्यथा 'यस्य ह्य' इति भाविनं
 लोपमालोच्य प्रागेवात्वं न कियेत, कृतं वा निवर्त्येत,
 स्वकपितृकोऽतिभक्तकनित्यादी चाकृन् श्रूयतेति वाच्यम्,
 अतो जगधिरिति सूत्रे व्यग्रहणस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयो'रिति
 सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य च क्रमेण व्यञ्जकोरन्तरङ्गबाधकता-
 श्रानपानपेया सिद्धान्तग्रन्थेषु प्रसिद्धसेवोक्तपरिभाषाद्वाऽ
 नित्यत्वभाषकत्वसम्भवात् । अथ निर्नुक्तिकः सिद्धान्तप्रवादी

न श्रूयते, व्यनुत्तरपदग्रहणयोरप्राप्तविद्ध्यर्थत्वादकृतव्यूहप-
 रिभाषावशादप्राप्तेः स्पष्टत्वादिति चेत्किं मा भूतां व्यनुत्तर-
 पदग्रहावपि । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रकृतिप्रस्था-
 पत्तिवचनस्यैव शापकत्वसम्भवात् । माऽस्तु वा तदपि ।
 'केऽणः' 'स्तोचि लोप' इत्यादिनिर्देशानामेव शापकत्वात् ।
 तथाहि—क इ स उ इतीदुतोः पदान्तरप्रयुक्ते यणदेशे कृते
 बहुषुणस्य निमित्तविधातादकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणे
 न स्यात् । न चाऽसिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गं वलीय इति परि-
 भाषाभ्यां निस्तारः । वृक्ष इ इदमित्यादी कृतेपि दीर्घं निमि-
 त्वाऽविधातेन तत्र पचावेदमित्यादी च सावकाशयोर्दोषोपि
 परिभाषयोर्न नामास्मिन्वायेनाकृतव्यूहपरिभाषाबाध्यत्वात् ।
 अन्यथोपेयुषो जग्मुष इत्यावपि न सिध्येत् । एवं 'विश्व'
 इत्यत्र गुणं निषेधं क्रियमाणं नको हित्वमंवाऽकृतव्यूहपरि-
 भाषां शापयेत् । समर्थानामिति च मास्तु । अत एव
 समर्थः पदविधिरिति सूत्रेऽकृतव्यूहं च क्रियते समर्थानां
 प्रथमादिति भाष्यं सन्नच्छते । तस्मात्—प्रस्थापति-
 समर्थवत्त्व्यनुत्तरपदग्रहाः । तस्मात्कृतं च पञ्चापि न
 कार्याणीत्यवस्थितम् । अशोच्यते—वाणोदाङ्गम्वलीय
 इति परिभाषाया अनित्यत्वं शापयितुं सतुक्प्रभः । तथाहि—
 समानाश्रय इति प्राचो ग्रन्थाननुसृत्य प्रायुक्तं, न तु क्षोद-
 क्षमम् । व्याश्रयेवपि बहुधा तत्कीकारात् । तथा च
 कैष्टेनासिद्धवत्सुवे शुन इत्यत्र वाणोदाङ्गस्य वलीयस्ता-
 त्वुपेकादेशं बाधित्वाऽच्छेप उक्तः । न च तत्रोभयोरकारादि
 समानाश्रयत्वमस्येवेति वाच्यम् । विश्वः स्योन इत्यत्रापि
 छकारेकारादिसाम्येन व्याश्रयत्वोपन्यासविरोधात्, किंवाङ्गस्य
 बाच्छेनयोः, शीलोष्ट, अचः परस्मिन्, येनविधिः, उपे-
 यिवाननादावान्, आहवादीनाम्, अजद्विदीतीयस्य, अदस
 औमुलोपध, सार्धधातुकमपित, उपसर्गाद्वस ऊहतेः, स्तु-
 क्रमोरनाम्येनपदइत्यादिसूत्रेषु कैयटहरदादिकल्पग्रन्थाः
 समानाश्रयतां कचिदादृत्य कचिदनादृत्य प्रष्टुषा इति स्पष्ट-
 मेव सिद्धान्तपरिशीलनशालिनाम् । पाठभाष्ये प्रथमाहिकान्ते
 वाणोदाङ्गमिति परिभाषायाः प्रयोगजनान्यपि व्याश्रयसाधारण-
 न्वेव । न माडयोमे इतिसूत्रस्यैकैयटग्रन्थेयमेव । आतोनुप-
 सर्गेकदिति सूत्रे भाष्येयमेव । तस्माद्विरङ्गपरिभाषाऽकृत-
 व्यूहपरिभाषयोरिव वाणोदाङ्गमित्यस्या अन्यनित्यत्वमेव शर-
 णम् । तच्च सतुक्प्रहणेन श्रूयते । न च परस्मिन्पूर्वविधा-
 वपि स्थानिवद्भावेन तुक्तं वारयितुं सः । अन्यार्थताऽप्यवश्य-
 कर्तव्येनाऽच इत्यनेन गतार्थत्वात् । एवञ्चाऽन्यार्थं क्रियमाणं
 सतुक्प्रहणमकृतव्यूहा इत्यस्याप्यनित्यतां कामं शापयतु,
 प्रकृतसूत्रे विश्व इति प्रत्युदाहरणानु यथाश्रुतरायाः । एवं
 स्थिते नको हित्वस्य गुणनिषेधं चरितार्थत्वादकृतव्यूहपरि-
 भाषायां शापकान्तरमास्थेयम् । तच्च प्रत्ययवचनमुत्तरपद-
 ग्रहणं समर्थग्रहणं वा । तेषो लघुत्वस्यस्यग्रहणेनेति तु

निकर्षः । आचारविन्यस्तार्थं प्रत्ययग्रहणं तवममादिवाचना-
र्थमप्राप्तविषयार्थोत्तरपदग्रहणमिति हि स्यात्स्यति । मययन्ता-
नुवृत्तिरेव आपिकेति हरदत्तोन्नेका स्वरान्नस्यापनादवाध्यात्वा-
द्युक्तेति सप्तमे वक्ष्यते । एवञ्च पामाघन्तर्गणसुत्रे 'विभ-
गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धे' रित्यत्राऽकृतसन्धिग्रहणमप्य-
नाम्न्यकम् । वीक्षमाणादिभ्यः कृतसन्धिश्च एव तद्विज्ञा-
त इति स्पष्टीकरणार्थं वाऽस्तु । एवं जिवाः पुंवदिति
सुत्रे न खोषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयत इति कैयटः समी-
चीन एव । आमासुत्रस्थकैयटस्तु निमित्तापाय इति परिभाषा
आभ्याऽऽसम्प्रतयेवंरूप आपाततः । छत्रोः शृङ्गसुत्रे न ह्रीर्द-
वचनं नापि न्याय इत्येवंरूपो हरत्तप्रन्योपपातत एव । सम-
र्थानामिति सुत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वयमेव कृतत्वात् ।
अथ वीक्षपरिभाषयोर्मध्येऽकृतसुहृपरिभाषैव लघवादा-
दन्त्या न तु कृतमपीति, गौरवादित्येवम्परतया कथञ्चि-
द्भ्रव्यो नेयः । फलम् ॥ निर्विवादम् । आपकान्तराणामपि
सुलभत्वात् । तथा—चाविति सूत्रं दीर्घं विदधद्विह आप-
कम् । अन्तरह्ने हि यणि कृते प्रतीच इत्यादौ कथं दीर्घस्य
विषयकामः । लौकिकन्यायोऽपीह सुवचः । लोके हि निमि-
त्तमुपनिषमपि दृष्टम् । कार्यस्य स्थितौ नियामकं तदनि-
यमकं च । अथं यथा, न्यायनयेऽपेक्षाशुद्धिः, तत्राग्रेन
द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । तथा वेदान्तनये प्रारब्धस्य
विक्षेपस्थितिनिग्रामकमनुपायः स्फटिकलौहित्यादिस्थिति-
नियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं तु दण्डादि । तत्रा-
शेषि घटनाशाऽदर्शनात् । एवं स्थिते लक्ष्यानुरोधेनेहापि
द्वैविध्यं कथं न भवेत् । तथा ॥ 'यस्य च लक्षणान्तरेण
निषिक्तं विहन्यते नासावन्त्ये' इत्यस्य क चिदाभयणं, क
चिन्नेत्येवंरूपे सिद्धान्ते लौकिकद्विविधव्यवहार उपष्टम्भकत्वे-
नोदाहृतः कैयटादिभिः । बालिसुधीयर्थोऽप्युपमानयोर्भगवता
बालिनि हतेऽपि न सुप्रोवरस्य बालिनः प्रावस्यं व्यवहरन्ति ।
भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि पाण्डवानां प्रावस्यं व्यव-
हरन्ति चेति दिक् । स्यादेतत् । यदि ऋद्धोरिति सतुक्निर्दे-
शस्तर्हि राज्ञोपे तस्यैवानुवृत्तिः स्यात् । तथा च हः डुरौ
डुर इत्यत्र लोपो न स्यात् । वितुक्त्वात् । न
चाऽनुवृत्तिसामर्थ्यानुक्तं विनैव तत्र गृह्यताम् । राघो हिंसाया-
भित्यत्राऽत इत्यनुवृत्तेऽप्यवर्णं श्वेति वाच्यम् । वकारमात्रा-
न्वयस्थापि सुवचत्वात् । यत्तु सतुक्विचको द्रावपीह नि-
र्दिश्यते इति, तत्र । समाहारद्वन्द्वे पकवचनापत्तेः । श्वरेतर-
योगे तु बहुवचनापत्तेः । छकारयोः समाहारे समासं कृत्वा
वकारेण श्वरेतरयोगद्वन्द्वं करिष्याम इति चेत् । न । समाहारे
दण्डप्रसङ्गात् । यथासंख्याऽऽसम्भवापत्तेश्च । अत्रोच्यते । छकार-
वकारयोः समाहारद्वन्द्वे कृते छकारान्तरस्य दण्डान्तरमस्तु ।
आदेशेऽपि शब्दग्रहणे । तथा चान्तरतम्याद्यथासंख्यन्याया-
च्चटं सिद्धम् । अस्तु वा सतुक्त्वैव निर्देशः । राज्ञोपे तु

सामर्थ्यात्कैवल्यस्याऽन्वयः । नप्यात्येति नत्वनिषेधाद्विज्ञातम् ।
सूत्रं इत्यत्र हि छलोपं विना नत्वप्राप्तिरेव न सम्भवति ।
एवं 'भूतौ घनः' द्रवमूर्त्तिस्यार्थोऽयं इत्यादिनिर्देशा अपि
संज्ञच्छन्त इति दिक् । अस्मिन्पक्षे अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तु
पूर्वा स्यूतेति । अत्र ब्रूठः स्थानिवत्त्वाद्यणन स्यात् । ननु
स्वाश्रयमच्चवं भविष्यति । अतिदेशानां स्वाश्रयकार्याऽनिवृत्त-
कत्वादिति चेत् । न । विधिग्रहणप्रयोजनकथनावधारे इह
सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । नन्वेवमपि
योऽत्र यणिववावाश्रीयते अन्नासावादेशः, यथादेश ऊठिति
समुदायो नासी यणिवपौ निमित्तमिति चेत् । न । अनुवन्धा-
नामनेकान्ततया, पकान्तत्वेऽप्युद्धरितप्रवृत्तिसिद्धोकारस्यैवादे-
शत्वात्, वतिनिर्देशादभावाप्यतिद्वयत इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
एवमभिगत्येव्यपि प्रत्युदाहरणम् । अत्र हानुनासिकलोपः
परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्भवस्य पिति कृतीति तु
न प्राप्नोति । अथ परस्मिन्मिति किमर्थम् ? तुवकाणिः ।
अथ नायाथा निरुः स्थानिवद्भावाद्यलोपो ॥ प्राप्नोति ।
स्वाश्रयनिवृत्तिरभावादिदेशश्च वक्ष्यत इति ह्यस्तमेव । किञ्च
श्रावस्येव पादावस्य न्याग्रपात् । पादस्यलोपोऽहस्यादिभ्य
इत्यपरनिमित्तको लोपस्ततो गगोदित्वाद्यञ् । वैयाघ्रपत्रः ।
लोपस्य स्थानिवद्भावात्पादः पदिति पद्मात्रो न स्यात् ।
वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति चेत्पादेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । किञ्च
पादशतस्येति लोपवचनसामर्थ्यास्थानिवद्भावाऽऽपहृती सत्यं
द्विपदिकेत्यादौ पद्माववचनं चरितार्थमिति क तस्य साम-
र्थ्यम् । परस्मिन्मिति कृते ॥ वैयाघ्रपत्र इत्यादौ पद्मावस्य
चरितार्थतया पादेनेत्यादावेकादेशस्य स्थानिवद्भावात्पद्मात्रो
नेति स्थितम् । नन्वेकादेशो नाऽचः कित्वचोः, तत्कथं
स्थानिवत्त्वमिति चेन्न । वर्णनिर्देशं जालिग्रहणात् । अत एव
श्रावसो, गौमती, चातुरी, आनहुहावित्यादि सिध्यति ।
श्रेयसोऽपर्यभित्त्वात् । देविकाशिञ्जपादित्यत्राहृदीर्घसत्रश्रेय-
सामित्याकारादेशः । ततश्चतुर्थोऽप्यणन्ते अथ औप्रात्यये एका-
देशस्यादिबन्धात्प्राप्तौ नुमासो न भवतः । तथा उदवाहे ।
उदकं वहतीति कर्मव्यण् । संज्ञायामुदभावः । ततो ज्वे-
कादेशस्यादिवत्त्वाद्भवे सति प्राप्नो वाह ऊणन भवति ।
पूर्वविधानिति किम् ? नैवेयः । निपूर्वादाज उपसर्गे
कोः किः । आतो लोपः । इत्यचः, इतश्चानिञ इति ठक् ।
आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु सति व्यञ्जकत्वव्यपदेशेन
द्वयञ्जकत्वं विरुद्धत्वाद्वाच्येत । नहि प्रियुषो द्विपुव्यपदेशं
लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं मास्तु । पूर्वस्येति वक्ष्या
कार्यं कर्त्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेत् । न । पूर्वस्य
विधिः पूर्वमादिविधिरिति समासद्वयलभार्थं विधिग्रहणम् ।
पञ्चमीसमासो उदाहरणं तु तन्वन्तोऽनुकम्भे । स्यादेतत् । यदि
पञ्चमीसमासो गृह्यतर्हि विगणव्येद्यादि न सिध्यति । 'त्यपि
लघुपूर्वादित्ययादेशे कर्त्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् । न

चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगम्येत्यादी मित्यु चरितार्थत्वात् ।
 अतोच्यते—पूर्वस्मादिषौ स्थानिवत्वमनित्यम् । निष्ठाया-
 सेटीति श्रपकात् । तथाहि—तत्र सेटीति पदं न तावदनिद्-
 व्याश्रित्यर्थम् । शिञ्जन्तोत्तदसम्भवात् । ननु संज्ञपितः पशु-
 रित्यत्र यस्यविभाषेतिनिषेधः सम्भवत्येव, सनीयन्तेति
 विकल्पितेऽकृत्वादिति चेत् । न । यस्यविभाषेत्यत्रैकाच
 इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इतोपन स्यात् । तस्मात्काला-
 वधारणार्थं सेदग्रहणम् । इति कृते शिलोपो न तु ततः
 प्राप्तिः । अन्यथा 'कारित'मित्यादी शिलोपे कृते एकाच
 उपदेशइतीतिनिषेधः स्यादिति सेटीति वदतो भावः । पूर्व-
 स्मादिषौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्त एव निषेधः । शिञा
 अवधानात् । तस्मात्सेदग्रहणमनित्यतां श्रपयतीति स्थितम् ।
 तथा चाष्टमे अन्त इति सूत्रे हरदत्तः—'अनित्यः पूर्वस्मा-
 दिषौ स्थानिवद्भावः । निष्ठायां सेटीति सेदग्रहणात् ।
 एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरणे एव व्याख्यात'मिति । यद्यपीह
 प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं तथापि न्यासकारादिभि-
 र्व्याख्यातमिति तद्व्युत्पत्त्यर्थः । लेखकप्रमादाद्व्युत्पत्त्यर्थो वा
 कस्यः । एतेन ओः पुनर्गति सूत्रे यदत्र वक्तव्यं तद्
 द्विर्वचनेत्यत्रैवोक्तमित्यपि हरदत्तग्रन्थो व्याख्यातः । तथा
 च वस्त्रेकाचसूत्रे कैशटः—पूर्वस्मादपि विधानित्येतदनित्य-
 मिति । माधवाचार्यास्तु—परिदृढव्य गत इत्यत्राऽसिद्ध-
 तासुद्धान्य व्याप्यवत्त्वात् परिदृष्ट्य पूर्वस्मादशीति स्थानिव-
 त्वमाशङ्क्य प्रवेगित्ययं प्रस्तनस्येत्यादिभाष्योदाहरणमकेन
 समादधुः । यद्वा—अपि लघुपूर्वादित्यनेन सामर्थ्यादन्यपदा-
 र्थस्य वर्णस्यापेक्षार्थां वर्णग्रहणे जातिग्रहणइत्युक्त्यानेपि न दोष
 इति । केचित्तु पञ्चमीसमास इह मास्तु । प्रयोजनाऽभावात् ।
 तथाहि—वेभिमिता, माथितिकः, अपीपचञ्जिति प्रयोजनजन्यं
 'ग्राभ्ये' उक्तम् । तत्र वेभिमितेति तावदन्यथासिद्धम् । एकाच
 उपदेशइत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात् । माथितिकेति भवितं
 एण्यमस्येति निग्रहे तदस्य एण्यमिति ठकि तस्येकादेशे
 यस्येति चेत्यल्लोपे कृते इत्युक्तान्तादिति कादेशो न
 भविष्यति । अनन्विधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावाऽसम्भ-
 वात् । ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्य उच्चारणार्थतया
 वर्णमात्रस्य स्थानित्वादर्स्तु वा स्थान्यादेशयोरकारस्य
 विवक्षा । न चैवमनन्विधित्वाकादेशप्रसङ्गः । सञ्जिपातपरि-
 भाषया समाधानात् । न चाऽपीपचञ्जित्युदाहरणम् । इह
 हि अन्तेरकारस्य चङ्कारस्य चातोऽगुण इति पररूपस्ये तस्य
 परं प्रत्यादिबद्धान्वाञ्छग्रहणेन ग्रहणे सति सिज्जस्यस्तेति
 जुसु प्राप्तः । शिलोपरयैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावश्च भव-
 तीति वाच्यम् । वेनेहि लङ्बेधानन्तरी श्लिः सम्भवतीति
 तस्माद्वर्चोदम्यस्तादपि लङ् एव श्लेजुंस्विधानात् । न च
 सिञा साह चर्चात्तुलोपि ग्रहणमस्त्विति वाच्यं, विप्रतिषेधे
 परमिति परसाह चर्चस्य मलीयस्त्विति । अत एव भवते-

यङ्कुलन्ताकुलि अतोभूजिति माधवः । पञ्चमीसमास-
 योजनतया अपीपचञ्जित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं
 नियामकतया सम्मतम्, कुर्योर्धग्रहणादि श्रपकात्साहचर्यं
 न सर्वत्राश्रयतश्च्युक्तं दीर्घवेदीयमिति सूत्रे । तस्माद-
 ङ्किक शुवो छङि जुसेवोचितः । अत इति नियमस्य सिद्धः
 परत्वमाश्रित्य यो जुस्मास्तस्मात्परतया माधवेनैवोक्त-
 त्वात् । अन्यस्ताश्रयस्य जुसो दुर्वारत्वात् । यदि तु श्रपवा-
 दात् इति नियमःसामान्यापेक्षस्ता जुसमावेऽदन्यस्ता-
 दित्यत्र, तथा चाबोभूरसोभूवदिति पक्षमेवेन रूपद्वयं भव्यते,
 नित्यत्वेन वुको गुणभाषकत्वात् । माधवोदाहृतमनोभूवदिति
 तु चिन्त्यमेव । अन्तादेशस्य दुर्लभत्वात् । अपीपचञ्जित्ये-
 त्सिद्धये च पञ्चमीसमास आश्रयणीयः । विगणव्येत्यादावति-
 प्रसङ्गस्य तु पूर्वोक्त एवोदाहाराः स्मर्तव्या इति युक्तः पन्थाः ।
 ननु पञ्चमीसमासो मास्त्विति वदतो गते तन्वन्तीत्यत्रेदं
 स्यादिति कुतो नोद्भावितमिति चेत् । बहिरङ्गस्य यणो-
 ऽसिद्धत्वात् । न च नाजानन्तर्गतेति निषेधः । अनन्तरे
 कर्तृविषो यत्राऽच अनन्तर्गमिति कैयटेनाभ्युपगमात् । कथं
 तर्हि तन्वन्तीति पञ्चमीसमासोदाहरणं प्राग्दत्तमिति चेत् ।
 हरदत्तमतेत्येवोक्तिः । स हि यत्रान्तर्गते बहिरङ्गं वा अचोरा-
 नन्तर्गमिति व्याख्यातम् । नन्वेवं नपदान्तसूत्रे दध्यन्तेति
 वृत्तिमुपादाय स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्वहिरङ्गपरिभाषा
 न प्रवर्ततइति मिश्रोक्तिर्विकथ्येत । बहिरङ्गे यणि अचोरा-
 श्रयणेन नाजानन्तर्गतेति निषेधादेव परिभाषया अप्रवृत्तेः ।
 किञ्च 'संयोगान्तस्य कोप' इति सूत्रे असिद्धं बहिरङ्गमिति
 परिभाषामाश्रित्य क्रियमाणं यणः प्रतिषेध इति वार्तिकस्य
 प्रत्याख्यानमपि विरुध्यते । अपि च लङ्गिति सूत्रे लङ्पर
 इति परेण चेत्यर्थमित्यत्र रैकद्वयं श्रयेत्युक्तं तदपि विच-
 ज्येत । रोरीति लोपसम्भवात् । असिद्धपरिभाषयाशोच-
 रीत्या निषेधतः । किञ्च नचातुलोपइतिसूत्रे प्रेक्षमित्यत्रस्य-
 भाष्येन संयोगान्तस्येत्यत्र यणः इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्ये-
 णापि विरोधः । किञ्च 'एत ए' इत्यत्र पञ्चवेदमित्यादी
 अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य बहिरङ्गतया स्वकृतं समाधानमपि भज्ये-
 तेति दिक् । तस्माद्वरदत्तकृता व्याख्या पूर्वोपरस्वभाष्येन
 भाष्येन च विरुद्धेति चेत्सत्यम् । अत एवेमा व्याख्या
 नचातुलोपसूत्रपञ्चापदेयामवोचाम । केन हत्यादिश्रपका-
 श्रानानन्तर्गतेत्यस्याऽनित्यतामाश्रित्य वा कथंचित्समर्थनी-
 यम् । स्यादेतत् । कैयटमतेत्युच्यतेति दिव्यं विवक्षितं न
 वा ? । आषे मूलभूतश्रपकविरोधः । नहि कोऽसिचकोस्ते-
 त्यादावनन्तरे भवतिवाचचोराश्रयणम् । द्वितीयं तु मूलभूतं
 श्रपकं सम्भवेत् यदीग्रहणं पूर्वेण स्यात्, तत्तु परैरेवेति
 स्थितम् । अथ परेणग्रहणे इलोपिके चिदन्तर्भवन्तु नाम,
 अजानन्तर्गते न गतमित्याशयः, तर्थास्तु कथं निष्ठापक-
 निर्वाहः । अयमे इदं वृक्षे इदमित्यादी परत्वात्सर्वगर्भोर्वास्तु

दुर्बल एव । न ह्यसिद्धं बहिरङ्गमिति प्राप्नोति । नात्रान्तर्गतेति निषेधात् । नन्वन्तरङ्गं नलबदिति परिभाषान्तरेणैव सिद्धमिति । तथा च विप्रतिषेधसूत्रे अन्तरङ्गं चैत्युपक्रम्य 'इष्टिज्ञानाभावाद्गुणः सर्वर्णदीर्घत्वा'दिति प्रयोजनं पठितमिति चेत् । सत्यं पठितम् । किन्तु बहुमतप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वात् न च कर्त्तव्येत्युपसंङ्गतम् । एतेन प्रकृतसूत्रे षट्स्या मृद्वस्येत्युदाहरणदूषणप्रस्तावेऽसिद्धपरिभाषां भाष्यकारैरुदाहृतान्तरङ्गमन्वीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षाणोपि कैयटः प्रत्युक्तः । विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तस्मादिह सिद्धान्ततत्त्वमन्यदेव बलवन्मिति । उच्यते—अन्तरङ्गपरिभाषया निरपवादत्वादसिद्धपरिभाषावास्तु नाज्ञानन्तर्य इति सापवादत्वादुभयोरावश्यकता । विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यत्वमभ्युच्चयपरमेवेति आगच्छसिद्धकाराः । कैयटलघुविवरणादयोच्यन्ते । बृहद्विवरणकारास्तु—नाज्ञानन्तर्यइतिपरिभाषावास्तु । तच्छापकतया यत्संमतं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ह्यप्युक्तव्याहुः । अस्मिन् पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्य नाज्ञानन्तर्य इति भाष्यमप्यनित्यत्वपरतया भङ्गत्वा नेयम् । अन्य हि तन्मैवान्तरङ्गं बलीय इत्यस्य प्रत्याख्यानं विरुध्यते । अत एव वृत्ती नलोपः सुप्त्वरैत्यत्र वृद्धइत्यामित्यत्रनलोपस्यासिद्धत्वात् हस्वस्येति तुक् नेत्युपक्रम्य संनिपातबहिरङ्गपरिभाषायां गतार्थतामात्रं वृत्त्यं परिभाषादस्यस्याप्यनित्यतां प्रापितुं तुग्रहणमिच्छुक्तम् । अत एव तत्रमिश्रैरप्युक्तम् । बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात्वा सेत्यत्र बहिरङ्गमपि त्यदाद्यत्वमन्तरङ्गेऽपि नासिद्धमिति । तथा प्रतिदीप्त्वा इत्यादिसिद्धयेत्यसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं स्वीकृतम् । अत एव चाऽऽहणूरित्यत्र यलोपे कार्यं कर्त्तुं नासिद्ध इति दिक् । एतदपवादश्चाकृतभ्यूहा इत्यादिः । उत्सर्गपवादयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुपेक्ष एव व्यवस्थाहेतुरिति सर्वं सुस्थम् । स्यादेतत् पूर्वस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सम्बन्धश्च द्विविधः कार्यत्वेन निमित्तत्वेन वा । एवं च विभिन्नग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं कथं । विभिन्नग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्मात्प्रतिपत्त्येनाभिरादिति व्याख्येयमेव, अन्यथा हे गौरित्यत्र गकारात्परस्य विभौ वृद्धेः स्थानिवद्भावादेव हस्वादिति सम्बुद्धिलोपः स्यात् । सत्यम् । विभिन्नग्रहणं योगविभागायम् । तेन पूर्वस्य विभौ स्थानिवदेवेति नियमात्स्वाश्रयं व्यावर्त्यते । यदा मास्तु योगविभागः । विभिन्नग्रहणसामर्थ्याद्विभिन्नान् स्थानिवद्भावो भविष्यति शास्त्रीयेऽशास्त्रीये च । तेन पठयतीत्यादौ वृद्धभावोऽशास्त्रीयोपि सिध्यति । नन्वेवमपि पूर्वसूत्रादेव विभिन्नग्रहणमनुवर्त्तन्मिष्यते । सत्यम् । पुनर्विभिन्नग्रहणाद्वितीयो नियमः क्रियते—पूर्वस्यैव विभौ स्थानिवद्भावोऽनु पूर्वपरयोर्विभाविति । तेन ईयतुरिति सिद्धमिति । अन्यथा हि श्णोऽनुसिद्धिर्बचनेचोति वणादेशस्य स्थानिरुपादिदेशादित्ये कृते हित्

काळे षणोऽपहारास्तुनः प्रवृत्तिवैलायां व्याभयत्वेन 'वाणांदाहं बलीय' इत्यस्मिन्नग्रहणे षणमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्सर्वणदीर्घः स्यात् । न चाऽकृतभ्यूहा इति यमिति वाच्यम् । निमित्तविभाषाऽमावादात् । कृतेपि यमि स्थानिवत्त्वेन सर्वर्णदीर्घः प्राप्तेः । ततश्च सर्वर्णदीर्घे कृतेऽन्तादिबन्धेत्वेनान्तरङ्गत्वात्प्रहणेन ग्रहणादभ्यासहस्वत्वे दीर्घः इति किंतीति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणभावे ईयतुरिति । स्यात् । सिद्धान्ते तु पूर्वपरयोर्विभौ स्थानिवत्त्वाभावात्प्रतिषेधविभाषातेनाऽकृतभ्यूहपरिभाषयेणो यमि सिद्धं रूपम् । यदा स्थानिवदिति वतिबलेनाऽमावोप्यतिदिश्यते । उत्तरसूत्रे द्विबचनान्दिग्रहणाद्विज्ञात् । विभिन्नग्रहणं तु पूर्वस्यैव न तु पूर्वपरयोर्त्येतदर्थमिति दिक् । इह स्थान्यादेशनिमित्तानां त्रयाणां सन्निधानाऽविशेषेपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न तु अन्तरेषां निमित्तापेक्षं वा । वैयकरण' इत्यत्र आयादेशापत्तेः । तदुक्तम् अथः पूर्वत्वविज्ञानादौचोः सिद्धमिति । नन्वेवं समाधेयत्वं जगध्यादेशप्रसङ्गः, पृथगोपाविति पूर्ववितिवेधेन णिलोपे कृते ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धौ सस्यामेकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽऽदिग्रहणेन ग्रहणात् । एवं चात्यादित्यत्र वधादेशप्रसङ्ग इति चेन्न । आदिवात्योरपि स्थानिद्वाराऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् । ननु स्थानिनः पूर्वत्वेपि आदेशस्य किमायातम् ? । नञानादिष्टादचः पूर्वत्वं नाम शास्त्रार्थं कार्यं यास्यानिवशादेश इति पूर्वसूत्रेणातिदिश्येतेति चेन्न । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपजीभ्याऽचः परस्मिन्निमित्तं शास्त्रे प्रवर्त्तयितव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । तथा चाऽचः परस्मिन्निमित्तदेश एव शास्त्रीयं कार्यं, तच्च पूर्वसूत्रेणातिदिश्यत इति फलितोऽर्थः । अत एव नपदान्तसूत्रे सर्वर्णग्रहणं कृतम् । अन्यथा असोरलोपे कृते पश्चाद्भवन्ननुस्वारो नाऽनादिष्टादचः पूर्वं इति तस्य विधौ स्थानिवद्भावविरहात्सर्वर्णग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । नन्वेवं क्षान्तिकण्डूविरिति न सिद्धमिति, तथाहि कण्डूयतेः क्तिचि अल्लोपयलोपयोः कृतबोरलोपस्य स्थानिवत्त्वेनोचि कृते उकारस्यानादिष्टादचः पूर्वस्य स्थाने जातस्योचः स्थानिवदादेश इति स्थानिवद्भावेनानादिष्टादचः पूर्वत्वादचः परस्मिन्निमित्तं स्थानिवत्त्वेनाकारेण व्यववाहृतोऽभावेन स्थानिवत्त्वादेव लोपोभ्योर्लोकीति वलोपाऽभावेन हञ्चितेति लोपे कृते कण्डूविरिति प्राप्नोति । यत्तु यः स्थानिद्वारा पूर्वं न तस्योचः, कस्य तर्हि, वकारस्य, यस्य चोठ वकारस्य, न स स्थानिद्वारा पूर्वं इति । तत्र । तेषु रितितवकण्डू इत्यस्य कण्डूविरिति आदेशात् । तस्य च कण्डूक इत्यादेशे कार्यं स्थानिवद्भाववदयम्भवात् । उक्तं हि सर्वे सर्वपदादेशा इति । अन्यथा निराद्य आद्यादित्यादावपि स्थानिवद्भावानापस्या मूलशेषित्यापत्तेरिति । अत्रोच्यते—अनादिष्टादचः पूर्वतायाः स्थानिद्वारकत्वमनित्यम्, नपदान्तसूत्रे ब्राह्मकण्डूविरिति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात् ।

आतोपसर्गेक इति सूत्रे 'कविषौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ङ' इति वाचिकस्य तत्प्रवृत्तमाध्यस्य च पर्यालोचनयाप्येवमेव लभ्यते । तथा च तत्र आध्यम्-योनादिष्टाचः पूर्वस्त-
रकायं स्थानिवत्त्वं हीति । स्थानिद्वारेकं तु पूर्वत्वे गृह्य-
माणे सम्पूर्णः प्रवृत्तक एवास्तङ्गतः स्यादिति तत्रैव स्फुटीक-
रिष्यते । तत्रस्यः कैयस्त्वापाततः । एतेन तितउमाचष्टे
तितापयतीति हरदत्तग्रन्थोपि व्याख्यातः । तत्र हि गौ
टिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादौल्लिङ्गितांति वृद्धवभावेपि
भूत उपधाया इति वृद्धौ आकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा
उकारात्पूर्वत्वेन पुग्विभावकारलोपस्य स्थानिवत्त्वापुङ्ग-
वमप्राप्तिः । न च यस्य पुङ्-आकारान्तस्य, नासौ पूर्वः,
यश्च पूर्व आकारो, न तस्य पुगिति वाच्यम् । एकदेश-
विवृत्तस्यान्यतया सर्वसर्वपदादेशा इत्युक्तरीत्या
वाकारान्तस्यापि पूर्वत्वानपायत्वं । तस्मात्स्थानिद्वारकं
पूर्वत्वमित्यमित्येव हरदत्तस्य शरणम् ।

अत्र केचित्-तितापयतीत्यसाध्वेव । तथाहि तितउणिजिति
स्थिते टिलोपश्च प्राप्नोत्यत्र उपधाया इति वृद्धिश्च । उभयोर्नित्य
योः परत्वाद्वृद्धिः । ततश्चिलोपे कृते स्वतः पदानादिष्टाचः पूर्व-
मादन्तं न तु स्थानिद्वारेति पुङ् न मप्राप्तिः । तस्माच्छपि
णिचो गुणे कृते एव वृद्धावापदेयो तितायतीति भवति ।
न च तिता णिजिति स्थिते अन्तरह्रस्वादाहुणे शप्ययादेये
तितयतीति स्यादिति वाच्यम् । शपि हि गुणे सति वृद्धिरे-
चीति नाधेनाहुणस्य निमित्तविधातस्योत्पत्त्यमानतयाऽऽकृ-
तम्यद्वपरिभाषया पूर्वमतस्तत्प्रत्याप्याहुणस्याप्रवृत्तेः । अकृत-
म्यद्वपरिभाषया अन्तरह्रस्वपरिभाषया अपवाद इत्युक्तम् । न च
शपि गुणस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादाहुणस्य न
निमित्तविधात इति वाच्यम् । पूर्वस्यैव विधौः स्थानिवद्भावो
न तु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् । तस्मात्तितायतीत्येव
साधु न । तितयति तितापयतीति वा । चङि तु तिता णिच्,
चङ् तिभिति स्थिते तनोतेऽङः सन्ववेति भ्युत्पत्तिपक्षेऽ-
नम्यासस्येति दित्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्प्रनिहासे स्थानिव-
स्वनिषेधाद्ध्रस्वाऽभावे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वा-
द्वाऽटिलोपाऽभावे दीर्घविधि प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात्सर्वणं
दीर्घेऽतितदिति भवति न त्वतितापदिति । अत्रेदं वक्तव्यं,
परस्वाद्ध्रित्यसङ्गतं, नित्यत्वेन टिलोपात् । न च
वृद्धिमित्या, अचः परस्मिन्नितिकार्यातिदेशेन वृद्धिप्राप्तावपि
लक्षणान्तरं प्राप्नुवन्निति इति न्यायेनाऽनित्यत्वात् ।
एवं च हरदत्तोक्तिः सुष्ठवेव । किं तु अनित्यत्वेपि स्थानि-
द्वारकं पूर्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं चिन्त्यम् ।
तदेवं स्थानिद्वारकं वा स्वतो वा उभयथायचः पूर्वत्वमिह
गृह्यते इति स्थितम् ।

विधीयते इति विधिरिति कर्मणि क्रिप्रत्ययः । पूर्वस्येति
क्षेपे षष्ठी । अनुवादे परिभाषानुस्थानात् । पुमाद्यगमेपि

स्थानिवद्भावः । 'अच' इत्यत्र तु आदेश इति समभिव्याहारा-
बोधेतावलात्स्थानिसम्बन्धलाभः । षष्ठीस्थानियोगेयतः
पूर्वसूत्रेऽनुवृत्तितस्य स्थानेग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेर्वैति प्रसिद्धः
पन्थाः । न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेयापेक्षं वा पूर्वस्व-
मित्यपि षष्ठी आध्या उपन्यस्तत्वात्स्वीचकार । वैवाकरणदो
तु बहिरङ्गयोरैचोरसिद्धत्वाच्च दोष इत्याह । इदं च
नाज्ञानन्तर्गपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया एव वा अनि-
त्यतेति प्रागुक्तमुपपन्नं समर्थनीयम् । अस्मिन्पक्षे विधि-
रिति भावे किः । षष्ठी ॥ अनभिहितत्वात्कर्मणोत्पत्तिं श्रुत्य-
मेव । किं तु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वे त्यदाणत्वस्य स्थानिव-
त्त्वात् आध्यामित्यादौ दीर्घो न स्यात् । ईषतीत्वस्य स्था-
निवत्त्वादिगन्तलक्षणे गुणो न स्यात्, देयमिति । तथा गुण-
वृद्धयोः स्थानिवत्त्वात्तत्रैवं लावक इत्यभावो न स्याताम् ।
द्वयोरैकस्य, देयगुणे, किरतो लघ्वन इत्यादिनिर्देशेनोप-
छेदेनाऽनित्यताश्रयणं तु छिद्यमिति हि । पूर्वत्वं च ना-
भ्यवधानार्थं किन्तु व्यवहितसाधारणम् । तस्मिन्नितिनिर्दिष्ट-
इति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाहङ्गात् । चङ्प्रनिहासे निवेधार-
ममाह । तेन पठयति अवधोदिरयादौ स्थानिवद्भावः सिद्ध-
ति । वधादेशो ह्यदन्तः । स्यादेतत् । पठयतीत्यप्रान्तव-
त्तिनां विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाऽज्जन्वं प्राप्नोति । न च
स्थानिवद्भावः, जश्वविधौ तत्प्रतिषेधात् । सत्यम् । कर्म-
सम्प्रकाट-प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तिर्न । सुबन्तादिति
वक्ष्यमाणत्वात् । सुबन्ताणिजिति पक्षेपि इष्टवदित्यतिदि-
ष्टया भसंहया पदसंहया बाधात् । पठमित्यस्यैव हि
भसंहया प्रवृत्तेति कथं तत्र पदसंहया प्रवर्त्तते । तत्र चाऽप्रवृत्ता
कथन्तरामेकदेशविकृते लभ्यते । सचिगमाचष्टे सचयती-
त्यादौ हि प्रातिपदिकाणिजुत्पत्तिरिति पक्षेयैव गतिरिति
वक्ष्यमाणः । अवधोदित्युदाहरणं तु आभ्यमते, आर्द्धधातुकीयाः
तामाभ्येन भवन्तीति पूर्वसूत्रे एवोपादितत्वेनार्द्धधातुको-
पदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति लोपसम्भवात् । वार्षिक-
मते तु लिङ्गति परसप्तमीत्युक्तम् । तथा च अप पदित्या-
दाविवातो लोपो न प्राप्नोति । अत एव हलन्त एवायमादेश
इति तन्मतम् । वृद्धिरस्तु न भवति । 'वध्यादेशे वृद्धित्ववति-
षेध' इति पूर्वसूत्रस्थातिकारः । एवमखट्वाको बहुलत्वक
इत्यादौ केण आधोऽन्तरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावा-
द्ध्रस्वात्त्येन्यात्पूर्वमिति खकाराकारस्योदात्तो न भवति किन्तु
कपिपूर्वमित्युत्तरपदान्तोदात्तमेव भवति । अचितीको बहुचि-
तांक इत्यादौ तु चितेः कपाति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्चि-
शब्देकारस्य उदात्तता भवति । न चोभयत्रापि स्वरविधौ
न स्थानिवदिति निषेधः शङ्क्यः । लोपाज्जादेशमात्रविषयः
स इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं पठ्या श्रुत्योति बहुभिर्वृत्ति-
कारेऽस्माद्वत्त्वान्मूर्द्धाभिषिक्तमिति आध्या व्यवहृतमप्युदाह-
रणं साध्वेव । अकृतव्यूहन्त्यायेन प्रथमं पूर्ववर्णादेशाऽप्युक्ता ।

न चैवं कर्त्तव्यं ह्येत्याहुदात्तपण इति विभक्तौदात्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवद्भावेन पूर्वयणमेवाश्रित्य तत्समाधेयत्वात् । न च पूर्वसमाधि विधौ स्थानिवद्भावोऽन्यत्र नैति वाच्यम् । रेफस्याऽऽदिष्टादचः पूर्वत्वात् । स्थानिद्वारकस्य पूर्ववत्स्याऽनित्यत्वात् । निष्ठावां सेटीति सेङ्गहणेन पूर्वमादिषौ स्थानिवद्भावस्याऽनित्यत्वात् । उभयान्पूर्वाभिधक्तमुदाहरणमिति पक्षो नातीव दुष्यति । अत एव आश्रीयमाणामेव प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अनुव्याप्त्यामनुव्याप्त्या व्यत्यज्याशां राध्याद्यामित्यत्र क्रमेण ये चेत्तुलोपः ईहस्यधोरितौत्वं येविभाषा रायोहलोत्वात्वं च प्राप्नोतीति भाष्यवासिकयोक्तम् । यत्नन्तरङ्गं बलवदिति वाऽऽदिष्टपरिभाषां वाऽऽश्रित्य पटव्या मृदयेत्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यं, तत्तु अकृतव्युहवचसोऽनित्यताभिप्रायेण कथं चित्रेयमिति दिक् । [अचः परः] ।

न पदान्ते द्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घवक्षर्विधिषु । पदान्तादिकर्मकेषु विधिषु पूर्वेण प्राप्तः स्थानिवद्भावो न स्यात् । पदान्ते—कानि सन्ति । कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्त्तव्ययोः श्रसोरलोपो न स्थानिवत् । न चाऽनादिष्टादचः पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति वाच्यम् । बाभ्यादपोढृत्य पदानि संक्रियन्तइति पक्षेऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् । न हि पदान्तरनिरपेक्षमेव पदमिहशास्त्रे संस्कार्यमिति नियमः । युष्मद्युपपद इत्याद्यनुशासनस्याऽसङ्गतप्रसङ्गात् । पदानां संज्ञासूत्रे केचन ध्वनितम् । केवलपदसंस्कारपक्षे अद्वौच इत्यादौ अच इत्यलोपो न स्थानिवदित्युदाहार्यम् । विधिशब्दश्चेह न कर्मसाधनः । तथात्वे हि कर्मधारयो वा स्याच्छेषपष्ठधन्तेन सह तत्पुरुषो वा । नायः । विधिशब्दस्य क्रियाशब्दतया पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । नान्यः । पदान्तस्य कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन वृक्षवित्यत्र वलोपापत्तेः । इन्द्रनिर्दिष्टेषु द्विवचनादिषु अनवयापत्तेः । तस्माद्भावसाधनं पदान्तरङ्गत्वात् । अत एव कर्मपष्ठधन्तेन समासः । शुक्रो तदीत्यादौ पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां यस्येति लोपः स्थानिवदेव । न हि स्वादिधिति सूत्रेण पदस्यान्तौ विधीयते येन निषेधः स्यात् । किं तु संज्ञामात्रम् । तत्रापि यथोद्देशपक्षः । अहत्वादिकार्यकालत्वे 'पूर्ववासिद्धे' नैति निषेधापत्तेः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्देतेस्वानित्यत्र रुः प्राप्तः बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वाच्चेति वक्ष्यते । भाष्ये तु पदसंज्ञायाः पदान्तात् स्वीकृत्य पदे क्त इति असंज्ञापि पदकार्यमिति च द्वेषा समाहितम् । तत्रान्ये पठिके वचन सामर्थ्यादिति बोध्यम् । वाचिकषड्विकी तु पथमे वक्ष्येते ।

द्विवचने—अनुयासः । स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरङ्गपरिभाषापाह न प्रवर्तते । नाजानन्तवर्तइति निषेधात् । वरे इति निपातानुक्तं द्रष्टव्यं । वरे योऽनशारेः

स न स्थानिवत् । यायावरः । यातेर्नित्यं कौटिल्ये इति यङ्, यक्षयङ् इति वरच् । तस्मिन्लोपोऽतो लोपः । स च आतो लोप इति चेत्तुलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । नन्विह परनिमित्तकत्वमेव नास्ति, आहंभातुक इति विषयसत्त्वमनुपगमात् । अत एव हि अचोयदिति सूत्रे ऽऽग्रहणं कृतम् । अन्यथा हलन्तापण्यतो विशेषविहिततया परिशेषादच एव यङ्गविध्यति किं तेन ? विषयसत्त्वमिति तु दित्यं धित्वमित्यादावजन्तभूतपूर्वादपि यत्सिद्धये अग्रहणमिति यतोऽनाच इत्याहुदात्तरस्मिध्वति । सत्यम् । वरेऽग्रहणेन परसमीपक्षो ज्ञायते । तथा चानुदात्तेश्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतम् । हलन्तादिति मा विज्ञायीति । अस्ति च हलन्तविशेषणस्य व्यावर्त्यं जुगुप्सनो गीर्भासन इति । विषयसत्त्वमेव त्विहापि अतोलोपे हलन्तत्वाद्युक्तं भाष्यमेवेति हलन्तविशेषणवैयर्थ्यात्सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव न्यायः । एवं च यातेर्बन्तात् किञ्चि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थापितवचनिषेधाद्यलोपे च याया—तीति स्थिते यङ्कारलोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इति चेत्स्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति । न च पुनराकारयकार्यलोपे सति किञ्चप्रत्ययमात्रं भूयेतेति वाच्यम् । अलोपरस्य स्थानिवत्त्वात् । चिणोलुब्धत्वायेनाऽसिद्धत्वात् । यलोपे—उदाहरणान्तरमपि । तद्यथा—कण्डूयतेः किञ्च । कण्डूयतेः । किञ्चित्ति तु काशिकायां प्रमादः । अपत्ययादित्यनेन बाधतः । न च श्रितिरित्यादाविषेह आवाचित्वकल्पनं बहुलग्रहणं वा शरणोकरणाहम् । भाष्यकारेणैव कण्डूयत्येव भवितव्यमिति वदता पतस्यापञ्चमोक्तोक्तः । तस्मादयं किञ्चैव । ततोऽलोपयलोपौ । अलोपरस्य स्थानिवत्त्वादुक्तं । तद्वद्वयोः श्रुतिभूतं । न चोदापि स्थानिवत्त्वम् । आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । अत एव ऊठः पुनरुक्तं न भवति । सर्वं सर्वपदानां इत्याश्रित्य स्थानिवद्भारकं पूर्वत्वं यद्यपि वक्तुं शक्यते भाष्यसत्ते लोलुबः पौषुव इत्यादौ यथा, तथापि स्थानिवद्भारकं पूर्वत्वं काचित्कमेवेति पूर्वसूत्रे एवोक्तम् । तथा तिष्ठतेर्बन्तात् किञ्च । अलोपयलोपयोस्तोऽति—तीति स्थिते अलोपरस्य स्थानिवत्त्वादि यङ् । तलोपः । तैष्ठितः । तथा पेपोयतेः किञ्चि अलोपयलोपयोरेनेकाच इति यणि यलोपे कृते पतिरिति भवति । शो तनुकरणे । यङ्तात् किञ्चि अलोपयलोपाऽऽलोपेषु पूर्ववासिद्धे नैति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छाेष इति श्रुते कृते श्रुतिरिति भवति । एवं चेचोयतेः किञ्चिरिति दिक् । तदेवं वरेयलोपेति नैकं निमित्तं किं तु द्वे इति स्थितम् । केचित्तु वर—ई इति ईकारं प्रदिलभ्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचक्षुः । तेनामलक्याः फलमामलकम् । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् । फले लुक् । ततो लुक्कृतिलुकोक्तिं वीपो लुक् । स च यस्येति लोपे न स्थानिवत् ।

पूर्वोक्तस्याख्येने तु लुका लुप्तं न स्थानिवदिति वचनं कर्तव्यम् । तत्र च लुप्तमिति ननु सको भावे कः । लुक् स्थानिवदिति फलितोर्थः । स्वर-चिकीर्षकः । सनोऽतो लोपो लितोति ककारेकारलोपोदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । न च लितोत्यस्यारम्भसामर्थ्यम् । कारक इत्यादी सावकाशत्वात् । भाष्ये तु आकर्षिक इत्युदाहृतं, तदापाततः । छलो लिचसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवधाने सत्यपि स्वरस्य सुबन्धत्वात्, धन्तीत्यादी कुस्ववत् । **सवर्णा-नुस्वारयोः**-शिण्डि । पिण्डि । असोरलोपोऽत्र न स्थानिवत् । अनुस्वारस्याऽनादिद्वयद्वयः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेणुक्तम् । यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोऽप्याक्षेप्तुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं ऋषिकमत्यपि सम्भाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णपसङ्गः शिञ्जनीत्यादी तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धनुस्वारग्रहणम् । अचः परस्मिन्निति सूत्रे उक्त-रोत्या अस्यासस्याऽसवर्णइत्यादिषु सवर्णइति निषेधस्य लुभावकाशतया शिण्डीत्यादेरपि असिद्धत्वापत्तेश्चेति दिक् । **दीर्घे**-प्रतिदीर्घः । इह हलि चेति दीर्घेऽल्लोपो न स्थानिवत् । यत् **काशिकावायुमुक्तम्**-उपधायां चेति दीर्घ इति, तत्प्रामादिकम् । तथा च उपधाया चेत्यत्रोक्तम्-प्रतिदीर्घेत्यत्र हलिचेति दीर्घ इति । वदा-आन्तरकिन्वन्ताकिप् चेति किपि समाधेयम् । नन्वेवमनुनासिकस्य किञ्चलोरेति दीर्घः स्यात् । सत्यम् । अक्षतव्यूहपरिभाषया भाविनमलोपमालोच्याऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषया अप्रवृत्तेश्च । **जाह्निक**-सम्पन्न मे । वक्ष्यन्ते हरी । तथाहि-अदन्तं गिषः । अदेः क्तिन बहुलं छन्दसोति वरलदेवः । वसिष्ठसोर्हलिचेत्युपमालोपः । छलो छलोति सकारलोपः । विसकारे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृताऽनाश्रयणात् । वार्तिकमते छान्दसो वर्णलोपः । क्षप्रस्तथोरिति धत्तम् । न च तस्मिन्कर्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावः । पञ्चमी-समासस्याऽनित्यतायाः पूर्वसूत्रप्रयोगपादितत्वात् । यस्य ह्यलान्जशिति जदत्वे कर्तव्ये उपमालोपो न स्थानिवत् । समाना गिषः सगिषः । सहस्य ॥ संज्ञायामिति सूत्रात्स इत्यनुवर्तमाने समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रत्युदकैर्भित्ति सूत्रेण समानस्य सभावः । दधामिति भसेर्लोऽट् । तसस्ताम् । शपः ह्युः । अन्तरङ्गत्वाद्द्विभन्मासकार्थम् । ततो षसिमसोरित्युपमालोपाद प्राग्वत् । शरि-वक्षतुः । जङ्घः । वसेर्किट् अतुल् वसु च । गमहन्त्युपमालोपः । खरि चेति चर्व प्रत न स्थानिवत् । तत्र वार्तिकम्-**स्वरदीर्घ**-

लोपेषु लोपाज्जादेशो न स्थानिवदिति । तेनान्यः स्थानिवदेव । पञ्चभिररन्तिभिः क्रोताः पञ्चारत्नयः । वेदे तु पञ्चारत्नयः । असादिपुच्छदभि वावचनं प्राङ् लो चक्षुः पथाया इति गुणाभावे यण् । तस्य स्थानिवद्भावादिगन्तका-लेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । यद्यपि असिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनापीदं सिध्यति तथापि अक्षतव्यूहपरिभाषामाश्रय्य योज्यम् । 'अचितीको' 'उखट्' इत्यत्र ह्रस्वान्तैः न्यात्पूर्वमित्यस्य क्रमेण प्रवृत्त्यप्रवृत्ती फलमिति तु पूर्वसूत्रे यवोक्तम् । न च तत्र बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रसङ्गोऽस्ति । किंवाः गिषोः । स्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्तः, यणः स्थानिवद्भावान्न भवति । अच इतिस्वधिकारे भुजेः किञ्च कृगशुपकुटिभिदिदिदिभ्यश्चेति इः स च किट् । यत्पु ह्रद-सेन न्यासकृता च क्रुडोरिचिच्युपन्यस्तं तत् क चिदुणादि-वृत्तौ अन्वेषणीयम् । वाच्योः । इह यलोपो न । अस्मिन् वाचिके स्वरग्रहणमात्रमावश्यकम् । किंवाः गिषोरिति तु उपधायां चेति सूत्रे वृत्तिकारोक्तरोत्या उणादोनामस्युत्पत्ति-पक्षात्कम्बनेनापि सिद्धम् । वाच्येदिति तु बहिरङ्ग-स्याऽसिद्धतया सिद्धम् । किलुगुपधारवचकपरिनिर्हा-सकृत्वेयूपसंस्थानम् । पूर्वत्रासिद्धे च । तस्य दीर्घः **संयोगादिलोपलक्षणत्वे**षु । अशयः-कौ विधि प्रति न स्थानिवत् । लवमाचक्षणेन लौः । अत्र गिचि यटि-लोपो यक्ष कर्वा णिलोपस्तदुभयं छवोः शुद्धिति वकारस्य किमिति कठि कर्त्तव्यं ॥ स्थानिवत् । एष्येषावृत्तिरिति वृद्धिः । तथा पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीति दीर्घावेवाऽमिति सूत्रे यदुदाहृतं तदपि कौ विधि प्रतीति स्यात्स्थाने एव सङ्गच्छते । को लुप्तं न स्थानिवदिति व्याख्याने तु लोः पिपठिषीत्युभयमपि न सिद्धयेत् । गिचि टिलोपस्य स्थानिवद्भावे ऊठोऽस्मभवत् । पिपठिषेरप्रत्यये अतो लोपे ननु सक्तबहुवचने शौ हलक्षणे नु कर्त्तव्येऽतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं निषेधेन नुमप्रसङ्गाच्च । एतच्च दीर्घा-वेवाऽमिति सूत्रे कण्ठादिमूत्रे च **मिष्रग्रथे** स्फुटम् । **कैयटोपि** दीर्घावेवाऽमित्यत्र कौ विधि प्रतीत्ययो व्यव-स्थितो न तु कौ लुप्तं न स्थानिवदित्याह । अत्र व्यव-स्थितइति वदता कौ लुप्तं न स्थानिवदिति पक्षोपि क चिदाश्रयितव्यं, नियमः परं नास्तौति सूचितम् ।

लुप्तमिति ननु सको भावे कः । एवं च सस्युर्गोमान् पदः त्वम् अहमिति सिद्धम् । तथाहि ख्यत्यावरत्येति सूत्रे भाष्यम् । सखीयतेः सस्युः, लज्जयतेर्लज्जुर्गिति । तत्र सखीयतेः किपि अलोपे यलोपे अलोपस्य स्थानिवद्भावान्न परन्तात्स्वि-लोपं नाधिस्या इकोषणचोति यणस्यात् । ततो यलोपे सखो लज्ज इति स्यात् । अत एव कौ लुप्तं न स्थानिव-दिति तत्र यणं परिजहार कैयटः । तथा उगिदचामिति सूत्रे अथातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थमातुग्रहणमित्युक्त्वा गोमयतेर-

प्रत्यये गोमानित्युदाहृतं भाष्ये । तत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवच्चा
स्त्वन्नामस्थानपरत्वं नास्तीति नुम् न स्यात् । नचाभातुग्रह-
णसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृत्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति
वाच्यम् । वाच्यारविदन्तास्त्रिष्वैति विविधं चरितार्थत्वात् ।
तस्मात्कनौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । ननु गोमरत्येतर्गोमतेर्वा
उभयथापि गोमांस्त्रि न सिध्यति, अत्रमन्तरस्येति दीर्घविधौ
अथातोऽरिति विशेषणम् । सत्यम् । तत्राऽभातुग्रहणममन्त-
स्यैव विशेषणं न त्वन्वन्तस्यापीति वक्ष्यमाणत्वात् दोषः ।
तथा येनविधिस्तदन्तरस्येति सूत्रे केवलोपि पाच्छब्दोऽस्ति ।
पादयतेः पात्, पद इति भाष्यम् । अत्रापि स्थानिवद्भावा-
द्व्यवधानेन पञ्चमो न स्यात् । कनौ लुप्तं नेति सिध्यति ।
अत एव 'पादस्य पदहत्स्यादिभ्य' इति न स्मृतिम् । प्रति-
पदोक्तस्याऽस्यैव पदव्येष्टो मा भूत्, किं तु विवबन्तस्यापि
यथा स्यादिति । एवं च पादस्य लोप इति गुरुनिर्देशं
कुर्वता सूत्रकृतेन कनौ लुप्तं न स्थानिवदिति स्थापितम् ।
तच्च क्वाचित्कमिति तु प्रकृतसूत्रस्थेनैव विज्ञायते । कनौ लुप्तं
नेति भाष्यस्यार्थः निश्चयमाहात्म्यात् ख्यत्यासूत्रादि-
भाष्याच्चेति व्यवस्थितशब्दं प्रयुज्जनेन कैयटेन ध्वनितम् ।
अधुमानाचष्टे गृह्ययति । ततः किपि णिलोपे सौ स्वाहौसी
इति कर्त्तव्ये णिलोपो न स्थानिवत् । तदुक्तम्—स्थानिवत्त्वं
च गेरत्र कनौ लुप्तत्वाच्च विद्यते इति । स्थानिवत्त्व-
मिति । लोपस्येति शेषः । गेः लोपत्वादित्यन्वयः । अस्तु
तर्हि कनौ लुप्तमित्यपि नित्यमेव, तत्रातापि लवमाचक्षाणो
लौरित्यस्य सिद्धेरिति चेन्न । पिपठिषीत्यस्याऽसिद्धिप्रस-
ङ्गात् । देववतेर्द्वारिति तु इह कैयटेन यदुदाहृतं कौ लुप्तं
नेति (न) सिध्यतीति । तस्यावभाशः—यद्यपीह कौ विधि
प्रत्युः सिद्धः तथापि तस्य स्थानिद्वारा अनादिष्टादचःपूर्व-
त्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचोऽङ्गितीति वृद्धिप्रसङ्गः ।
तस्मात्कनौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । यत्तु लोपो व्योरेति सूत्रे
कण्डूयतेः क्यजन्तादप्रत्यये कण्डूः कण्डूवाविति व्युत्पादयन्
कैयट आह । अलोपस्य स्थानिवद्भावाद्यण । तस्य कठ । न
चकठि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन प्रतिबन्धः स्यादिति वाच्यम् ।
वकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति, तत्तु स्थानिद्वारकं पूर्वत्वम
नित्यमित्याश्रित्य । तद्वीत्या तु रयूरित्यपि सुसाधमेव । ननुम-
यथापि दयूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेत् । ॥
बहिरङ्गस्य कठो वृद्धिः प्रत्यसिद्धत्वात् । एवं च स्थानिवद्भावे
सत्यापे न का चित्कति । बहिरङ्गत्वेनैव सर्वसमाधानात् ।
तस्माद्व्युत्तिरिति पक्षद्वयेऽपि सिद्धयतीत्येव तत्त्वम् । नन्वेकदेश-
विकृतस्यान्यन्यत्वादिन औस्यादिति चेन्न । निरनुबन्धकप-
रिभाषयाऽभातुग्रहणानुवृत्तौ अक्षयूरित्यत्र न कीदृति दिव
औस्तूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात् । यद्यपि उगिदचामिति सूत्रे
अभातुमत्पूर्वादित्यर्थस्तथापीह शब्दाधिकार इति भासः ।
एतेन इति चेति दीर्घः दीव्यतीति नामधातुप्रकरणे कौमुदी-

प्रसादौ प्रत्युक्तौ । दिवेदिभिरिति न्यासोहितसूत्रेण विवि-
रिति वदन्माधवोपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपगमाम । प्रकृत-
मनुसरामः—दिवंचनारी तु ओः सुपीति यण् । दशौ दय्य
इत्यादि खलपूर्वत् । कण्डूः कण्डूवौ कण्डूव इत्यादि तूवत्वेव ।
मयोगपूर्वकतया यणोऽप्राप्तिरिति दिक् । अयमत्र संसङ्गः—
सख्युर्गोमान्पदस्त्वं च कौ लुप्तस्य निदर्शनम् ।
अनित्यात्वे पिपठिषि कौ विधौ लौर्द्वयोर्वयुः । लुक् न
स्थानिवत् । आमलक्याः फलम् आमलकम् । फले लुक्ः प्रत्या-
ख्यानपक्षे ॥ पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुरित्युदाहार्यम् ।
तथा पञ्च इन्द्राण्योऽनन्यव्यक्ष देवता अस्य पञ्चन्द्रः पञ्चानिनः ।
क्षीया संश्रियुक्त आनुक् एकारश्च भूयते । न च संश्रियो-
शिष्टन्यायेन निवृत्तिः । परतद्विस्तलुर्नमिनाया और्ध्वनिचुचः,
पूर्वशोरानुगोकारयोर्निवृत्तौ कर्त्तव्यायामचः परस्मिन्निति
स्थानिवत्त्वात् । ये तु पूर्वोक्तरीत्या वर ई इतीकारप्रक्षेपं
कुर्वन्ति तेषामिह उग्रप्रहणं न कार्यम् । उपधात्वे कर्त्तव्ये
न स्थानिवत् । तेन परित्वाश्चात्तुरीयेकं अणि कृते
वृद्धादकेकान्तलोपधादिति पारित्यशब्दात्लोपलक्षणे छप्रत्यये
पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन
तत्र कर्त्तव्यायामाच्छोपः स्थानिवत्त्वात् । नन्वेवं पदयतोऽप्यादौ
वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञासुपजाव्य प्रत्ययो विधि-
रितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । अत्र चङ्प-
रनिर्हासग्रहणमेव शापकम् । कथं तर्हि भाष्ये यलोपे सौरी
बलाकेत्युदाहरणं दत्ता उपधाविधौ नेत्येव सिद्धमित्युक्तमिति
चेत् । अनास्थावादमात्रं तदित्येवेति । तल हि तेनैकदिगि-
त्यणन्तान्दीप्यलोपद्वयस्यापि यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावे
निषिद्धे समानाश्रयस्याऽणो लोपस्याऽऽभीयत्वेनाऽसिद्धतायां
यलोपः सिद्धयतीति यलोपे न स्थानिवदित्यस्यैव सौरीत्युदा-
हरणम् । उपधात्वं तत्र लोपे उपयोगि न तु प्रत्ययविधा-
विति स्थितम् । चङ्परिणौ यो ह्रस्वः स चङ्परिनिर्हासः,
तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अभीवददीर्घां
परिवादकेन । अत्र प्रथमाणो लोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधा-
कार इति गौचडीत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । शिसामाचग्रह-
णादप्येतस्सिद्धम् । इदं तूदाहरणम्—वारि काव्यत्-
अवीवरत् । न च नागलोपीति निषेधः शङ्क्यः । परत्वा-
द्वद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाऽणोऽपिवाऽऽभावात् ।
अतएव हल कलेत्यदन्तनिपातनं सार्धकम् । कुत्से न
स्थानिवत् । अर्चयतेरीणादिकः कप्रत्ययः—अर्हः । पाचयते-
क्तिच् । पाक्तिः । चोः कुरिति कुत्से णिलोपो न स्थानिवत् ।
इह सूत्रे जक्षयतिथेय सिद्धे विधिग्रहणं द्वन्द्वाश्रयेण विध्यन्त-
रोपसंमहार्थम् । तस्मात्पादनार्थं च विनलुगित्यादिवाचिक-
मिति निष्कर्षः । तत्रापि विवचङ्परिनिर्हासोपधानां ग्रहणमा-
वश्यकम् । लुक् ईकारप्रक्षेपेण गतार्थत्वात्कुत्वस्य पूर्वत्रासि-
द्धीयत्वाच्चेत्यवश्यम् । चजोरिति कुत्से नोदाहरणमन्वेषणी-

यम् । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत् । पापप्यतेः किच्-
पापक्तिः । यायज्यतेर्वाष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । बाबयते-
र्वाष्टिः । इहाऽहोपणिलोपो कुत्वत्त्वयोनं स्थानिवत् । एवं
लेहयतेर्लेहिः । दोहयतेर्दोधिः । वेशयतेर्वेष्टिः । दाशयतेर्दाष्टि
रित्याद्यहम् । न्यायसिद्धं चेदम् । अचः परस्मिन्निव्यति-
देशं प्रति त्रिपादीस्थस्याऽसिद्धतया तस्मिन् कर्त्तव्येऽतिदेशा-
प्राप्तेः । न चैवं स्थानिवत्त्वस्याप्यप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो
न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययः परस्मैत्यादिनिर्देशोऽसंगो
कस्य इति सूत्रेऽग्रहणेन च तत्प्रवृत्तौर्वापित्वादित्यवधेयम् ।
एवं स्थिते दिवंचनसवर्णानुस्वारदीर्घबध्नरः सूत्रे न पाठ्याः ।
किं तु नपदान्तवरेयलोपस्वरन्वित्येव पाठ्यामिति आभ्यावाति-
कयोः स्थितम् । स्यादेतत्—यदि दीर्घग्रहणं त्यज्यते तर्हि
साममिके दीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत । तथा च
चिण्णमुलोरिति सूत्रे यङन्ताण्णिजन्ताद्वा णिचि तत्तद्विणि
कशंशामि अशामीति यदुदाह्रियते तत्र सिद्ध्येत । न च
दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावबाधः, कयोऽङ्गसूत्रे हरदत्त-
शुक्तीत्या चिण्णमुलोर्दीर्घस्यत्र कैवटशुक्तीत्या चाहिहि
अहीहीत्येतसिद्धश्च अहेहीत्यस्य निवृत्त्या तस्य चरितार्थ-
त्वात् । उच्यते । णित्वजात्यैक्यं गृहीत्वा अशामीति सिद्ध्यम् ।
अशंशामीति तु यङ्गुगन्ताण्णिचि भविष्यति । न हि यङ्-
यङ्गुल्लोकोः स्वरेऽप्ये वा कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन यङ्गवेव साध-
यितुं शिष्येत । एवञ्च ग्राहितमिष्यादपि सिद्ध्यम् । पूर्वस्या
दपि विधौ स्थानिवद्भावेन णिचा ध्वबधाने सति ग्रहोऽल्लिटीति
दीर्घस्याऽग्रवृत्तेः । सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद्ग्राहित-
मित्यादौ न दीर्घः । अत एव यङन्तात्तृचि जरीगृहीतेत्यत्र
न दीर्घः स्थानिवद्भावात् । सूत्रमते विहितविशेषणाधेति
स्थितम् । यङ्गुगन्तात्तु तुजादाविदो दीर्घा भवत्येवेति
माधवः, द्विः प्रयोगो दिवंचनं बाधमिति सिद्धस्याद्ग्रहे-
र्विहितत्वानपयात् । यङ्गुल्लोकोऽनेमितिकतयाऽज्जल्लालेशतया
लुका लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नास्तीति माधवस्याशयः ।
यस्तुतस्तु यङ्गुल्लुक्पयि इदो दीर्घोऽनित एव । एकाचोद्रेप्रथ-
मस्थिति सूत्रे आभ्यकैयटादिपार्श्वोचनया तत्रैव निर्णयात् ।
तथा च तत्र ग्रहैरङ्गादिति आभ्यमुपादाय कैयट आह—तृचो
हि जरिगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः । विशेषणसामर्थ्यादि यथाश्रुत-
रूपाश्रयणमिति । यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि
श्रुक्तिसाम्याद्यङ्गुल्लुक्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते । अत एवैका-
चोद्रे इति सूत्रे हरदत्तोपि यङन्ते दीर्घमाशङ्क्याह—एकाच-
उपदेशश्चल्यतो दीर्घविधावेकाङ्मग्रहणमनुवर्त्तत इति । न ह्यत्र
पक्षे यङ्गुल्लोके दीर्घस्योक्तिसम्भवोपपत्तिः । नन्वेवं ग्रहोऽङ्गि-
टीति सूत्रे यङ्गलोपे चोक्तमिति वार्तिक्यास्यानसरे स्थानि-
वद्भावाद्विहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङन्ते दीर्घं परिहरन् कैयटो
विरुध्यते । यङ्गुल्लुगर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाङ्ग्रहणानुवर्त-
नस्य वा आवश्यकतया तेनैव गतायैरशदिति चेन्न । ग्रहोऽ

ळिटीत्यत्रस्यैकैयटग्रन्थस्योपायस्योपायान्तरादुक्तत्वादितिन्वा-
येन यङन्ते उपधायान्तराभिधानपरत्वात् । अत एव तत्र कैयट
आह—अन्यथास्य दोषस्य सम्भूयुद्धतत्वादिति । एवं हि
यदन् तत्रत्यपरिहारास्याऽभ्यापकतामेकाङ्गुल्लोकोत्तर्यैवावहया-
दन्त्यता चाभिप्रेति । न च यथाश्रुतस्वरूपे गृहीतमित्या-
णसिद्धिः । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिर्वायां यथाश्रुतस्वरूपे तत्र
सत्त्वात् । ग्राहितादी तु नैवम् । एकाच इति समाधानं तु
णिचिभश्चविषयकमेव । तस्मात्—यङ्गुल्लुक्ताण्णिजन्ता-
न्त्यङ्गुल्लुक्ताङ्ग ग्रहेरिति । द्विषा त्रिषा चतुर्दा च
दीर्घा नेति ध्ववस्थितम् । माधवग्रन्थस्तु विहितविशे-
षणपक्षस्य मुख्यतां, पक्षान्तराणामनुचयतां च परिकल्प्य
कथं चित्रेय इति प्रतिभातीति दिक् । तस्य दोष शयादेरय-
मर्थः—तस्य पूर्वत्रासिद्धे चेत्यस्य स्थलत्रये दोषः—अतिप्र-
सक्तिः, तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्त्तव्य-
हयर्थः । तेन वाक्यर्थं वार्यर्थगित्यत्र स्कोरितिछोपो न ।
निगाध्यते । अचिबिभाषेति लब्धं सिद्ध्यति । तथा माध-
वपनीत्यत्र णत्वं न भवति । अलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकार-
स्य समासास्तत्त्वाऽभावात् । ॥ चाऽस्त्यपि स्थानिवद्भावे
र्वावेव समासतनो न तु नकार इति वाच्यम् । ऊ. उपसोः
प्रगोव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् । एवं स्थिते
तक्षयतेः किञ्चि तक्ष्, रक्षयतेस्तु रगित्यादि बोध्यम् । अत्र
हि संयोगादिलोपे कर्त्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न तत्प्र-
वृत्तिः । संयोगान्तलोपे तु स्थानिवद्भावनिषेधाङ्गव्येवास्ती ।
गोरदिति तु शुद्धास्त्रिचि बोध्यम् । यत्तच्चः परस्मिन्निति
सूत्रे दध्यत्रेति आभ्यमुपादाय कैयटेनोक्तम्, पूर्वत्रासिद्धे
चेत्येतदत्र नास्ति, तस्य दोष इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयो-
गोपलङ्घितलोपोपलङ्घनत्वादिति । तत्र वास्तवम् । किन्तु
तत्रत्यपूर्वपक्षिणोऽस्मिप्रायवर्णनमात्रम् । अतएव नपदान्तो-
ति सूत्रशेषे तेनैवोक्तम् । स्कन्दयतेः रक्त् । तक्षयतेस्त-
गिति । यत्तु सिद्धकाण्डे क्षुत्वं भुटत्वमिति वार्तिक्यास्या-
वसरे कैयटेनोक्तम्—मधुगितीत्यते, मधुडिति प्राप्नोतीति ।
तत्तु सकारोपदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम् । सम्भोतीतीत्यत्र
शि तुगित्वस्याऽग्रवृत्त्या सकाराश्चरितार्थं इति चेत्तर्हि कौ
लुप्तमिति समाधेयम् । कुम्भ नाञ्जोवेत्यत्र कूरिति भाषनो-
दाहृतं सम्यगेव । तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाऽग्र-
वृत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । इह संयोगाद्विग्रहणं मास्तु । न
चैवं वाक्यव्यतिरिक्तौ स्कोरिति लोपापत्तिः । स्कोः संयोगे-
त्यत्र लोकोल्लेख्यतोऽल्लु इत्यनुवर्तते । तत्रोपसर्जनस्यापि
संयोगस्य विशेषणम्, न तु प्रधानयोरपि स्कोः, अन्त्यभि-
चारात् । ततश्च अल्लुतो वः संयोगस्तदाधोः स्कोर्लोपः
स्यादिति सूत्रार्थात्, बहिरङ्गतया यणोसिद्धत्वाद्वा । अत एव
हि दध्यत्रेवादी संयोगान्तलोपो न प्रवर्त्तते । तथा चाष्टमे
वार्तिकम्—न वा ल्लुको लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्देति ।

न चैवमपि काष्ठतक्राष्ट्रमित्यादि न सिध्येदेवेति वाच्यम् । अनभिधानात्तत्र किम् एव दुर्लभत्वात् । अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याहमिकभाष्येन न्यायसाम्याभिधीयत इति । अत्रोच्यते—कुम्भयतेः कुरित्यादिसिद्धये संयोगादीति वाच्यमेव । किञ्च तत् रक इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यम् । न चानभिधानम् । प्रमाणऽभावात् । कैयटादिभिरुदाहृतत्वाच्च । न च काष्ठशगेव नास्तीति भाष्यं तत्र प्रमाणम् । न्याय-वैयर्थ्यात् । तथाहि—काष्ठशकू र्थातेत्यत्र श्रव्यरो यः संयोग-स्तदादेः ककारस्य लोपमाशङ्क्य तदुक्तम् । तेन यत्र कलोप-प्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभिधानम् । अत एव कान्तेभ्यः किन्तेत्येवम्परतया तद्वयस्यत्वात् । न च णिन्नन्तेभ्यः किंपि कलोपप्रसक्तिरस्ति, णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । न च पूर्वत्राऽसिद्धेचेति तन्निषेधः । संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागृकत्वात् । तस्मात्संयोगादिलोपग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् । इदं स्ववधेयम् । संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र न बा-
ह्यलोपोपाह्निरङ्गलक्षणत्वादेति द्वेषा सिद्धान्तव्यवस्थाप-
नात् कुरिति संयोगान्तलोपोपि दुर्लभः । तेन कुम्भ-
इत्येव भवति प्रथमपक्षे । द्वितीयपक्षमभिप्रायेण तु माधवः ।
नन्वेवमपि क्लृप्तग्रहणं व्यर्थम् । निगाह्यतश्च तत्र सत्यपि
णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन क्लृप्तसिद्धेः । न च वर्णाग्रयत्वम् ।
धातोः स्वरूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । इदं च दाण्डिनायना-
दिसूत्रे औगहत्वेति तत्त्वनिपातनेन ज्ञापयिष्यते । किञ्च-
न्तरङ्गत्वादपि क्लृप्तं वृत्तमिति । अत्रोच्यते । वृणहमित्य-
त्राऽपि नेत्यनुवर्तते । हलीति निश्चयम् । तथा चाऽतृणहिल्या-
दिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारम्भणीयम् । किं तु नियमार्थं
तदारम्भ इति भाष्ये स्थितम् । इतरभ्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्य-
यलक्षणम् । तत्तत्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि ।
तत्र च प्रदीव्येलोपिनिवृत्तये अप्राधान्येनाप्युक्तप्रत्यये निषेधः
स्थितः । तथा चाऽपि प्रत्यये विधीयमानं क्लृप्तं स्थानिवद्भावं
विना दुर्लभमेव । यदप्यन्तरङ्गत्वात्कल्पमित्युक्तं, तदपि न ।
अकृतव्यूहपरिभाषया क्लृप्ताऽप्रवृत्तेः किञ्चोपसर्गत्वावताविति
सूत्रे पदादयं वक्ष्यते । अयतिपरत्वमुपसर्गस्य विशेषणं
रेफस्य चेति । तत्राप्ये पक्षे प्रत्ययत इति सिध्यति, सायतइति
तु न सिध्येत् । एकादेशे कृते व्यपगमाऽभावात् । उभयत
आश्रयणे कंतादिवद्भावाऽवयोगाच्च । तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावे-
नैव व्यपगमां वक्तव्यः । स च पूर्वत्रासिद्धे चेति निषिद्ध-
इति क्लृप्ते प्रतिप्रसवः सार्पक एव । द्वितीयपक्षे तु प्रत्य-
यतइति न स्यात् । यकारेण व्यवधानात् । सायत इत्यत्रैव
परं क्लृप्तं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धेचेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्र
रेफस्याऽयतिपरत्वाऽविधात्वात् । कृते विह क्लृप्तग्रहणे येन
नाय्यवधानन्यायेन प्रत्ययत इत्यत्रापि क्लृप्तं सिध्यति । स्फुटं
चेदग्रहणे भाष्यएव । तस्मादिह क्लृप्तग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति
स्थितम् । णवग्रहणं तु व्यर्थम् । तथाहि—माधवपनीति ताव-

हृदिरङ्गपरिभाषयापि सिद्धम् । न च प्रणिणोति प्रमोणीत
इत्यादिसिद्धये तदिति वाच्यम् । अत्रः परसिद्धिं सूनस्य
प्रवृत्तिं विनाप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया हिनुमोनेत्यस्य प्रवृ-
त्तिसम्भवात् । न च णान्ता वडिति सूत्रे वर्णितरीत्या
प्रियाह्न इत्यादिसिद्धये णवग्रहणमिति वाच्यम् । कार्य-
कालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयैव तस्याऽपि सिद्धेः । ययोदेशपक्ष-
स्तु न ग्रहीष्यते । प्रत्याख्येयेन णत्वेन सह फलसाम्यार्थम् ।
एतेन प्रियाह्न इति णत्वोभ्युपगमपरः पदमभ्युपगम्योप्य-
पास्तः । बहिरङ्गपरिभाषया अन्तित्वत्वेपीह तदप्रवृत्तौ प्रमा-
णाऽभावात् । तस्मादिह णवग्रहणं वृथेति स्थितम् । प्रत्युत
णत्वे स्थानिवत्त्वमुपगमे वाचकमप्यस्ति । तथाहि—अजिते-
रन्त इति सूत्रेऽन्त इति योगं विभज्य हे प्राण इति रूपसि-
द्धये पदान्तस्येति प्रतिषेधं वाचितुमन्तइति सूत्रेण पदान्त-
स्याऽनितेणः विधीयतइत्येका व्याख्या । अन्तशब्दं समीप-
पर्यायमाश्रित्य निमित्तसमीपस्थो योऽनितेनकारस्तस्य णवं,
निमित्तसमीपस्थस्याऽनितेयो नकारस्तस्य णवमिति च योग-
विभागं विनापि व्याख्यानद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथम-
पक्षे प्राणितीत्यादावेकेनाकारेण व्यवधानेनेपि वचनसामर्थ्या-
णत्वं प्रवर्त्तते । द्वितीयपक्षे त्वेकादेशस्यादिवद्भावादेकादय-
वहितस्याऽनितेः सम्भवात्प्रवर्त्तते । पर्यन्तिःत्वञ्च तु वर्णद्वये-
नैकेन व्यावयवात्पक्षद्वयेपि णत्वं न प्रवर्त्तइति स्पष्टमग्रहे ।
यदि चेह णवग्रहणं क्रियते तर्हि पर्यन्तिःतिवत्प्राणिती-
त्यत्रापि द्वयेनैकेन वा वर्णेन यथासम्भवं व्यवधानाणत्वं
न स्यात् । न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतं व्यवधान-
माश्रयिष्यते वृत्तञ्च इति कुल्लवेति वाच्यम्, निरणिति
दुरणितोत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवं निर्दुःरोरनितेतिव्येव
नूयात्, न त्वनितेरन्त इति सामान्यलक्षणं प्रणयेदिति वाच्य-
म् । आवृत्तिमाश्रित्य हे प्राणित्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थं निर्दु-
रोरित्यपेक्षया ऽन्त इत्युक्तवक्षरलाधवानुरोधाच्च सामान्य-
लक्षणपणयनसम्भवात् । तस्मादाहमिकभाष्यपर्यालोचनेनेह
णवग्रहणं न कर्त्तव्यमिति निर्णायते । अत एव व्युत्थोरस्केने-
त्यत्र णत्वं न । अन्यथा विसर्गस्याऽत्वेन तदादेशस्य सत्य
स्थानिवद्भावाणत्वं स्यात् । इह णवग्रहणस्य प्रयोजनाऽभा-
वस्तुक्त एव । ततश्च तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्ववोरित्वेव
वाच्यम् । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे चेति
हासिद्धत्वादेव न्यायसिद्धिमित्युक्तम् । तथाऽसिद्धत्वमनित्यम् ।
अधुनेतिवदमुनेति वाच्ये नमुनस्त्युक्तेर्नेति योगविभागात्,
तुदोति वाच्ये नामीति लिङ्गाच्च । अनश्च इत्यादेरङ्गस्येत्यनेन
व्यावृत्तौ सत्यामपि अक्षण्वन्त इत्यादी हि दीर्घं वारयितुं
(हि) नामीत्युक्तम् । क्वादिभ्यः भ्यः, आभ्रलोप इति सूत्रद्वये
भाष्यवैयर्थ्यालोचनेनाहमसामर्थ्यात्संज्ञिपातपरिभाषया
इवाऽसिद्धत्वस्याप्यविशेषाद्वाप्ये प्रोते नामीत्युक्तिरिति चेन्न ।
कृति तुग्रहणादिना सञ्ज्ञिपातपरिभाषया अनित्यत्वज्ञापना-

स्वामध्याद्वापि इति प्रत्येक्यश्रवणत्वात् इत्यादावुपपन्नत्वात् गौर-
वाच्च । तस्मादनित्यताज्ञापनमर्थमेव तत् । तेन सिद्धकाण्ड-
मपि संगृह्यते भवति । एतेन रामो रामस्य इत्यादी रूप-
स्याऽसिद्धत्वाद्गौरकारस्येत्संज्ञालोपो कर्ष स्वातामित्येतदपि
समाहितम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिक्रियाच्च । यत्वनुनासिक-
निर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपो प्रत्ययसिद्धत्वं नेति । तन्न । 'त-
मूल'मित्यादी इति चेत्स्यस्य व्यावृत्तये अतोरोरित्यत्र सानु-
नासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारिताभ्याम् । राम इत्या-
दावपि सानुनासिकश्रवणस्यापचमानतया चारिताभ्याम्
स्पष्टत्वादिति दिक् । तेन संयोगादिषोऽपलव्योरसिद्धतावि-
रहात्प्रातिपदिकमविवक्ष्यते इति कलेष्टसिद्धिः ॥ [न पदान्ते] ॥

द्विर्वचनेऽपि । रूपादित्येव शेषः । कित्वनिमित्तेऽपि
योऽनादेशः सः स्थानिवद्गुणोऽप्येतत् द्वित्वे कर्त्तव्ये । चक्रुः ।
चक्रुः । कित्वनिमित्तत्वेनास्मिन्नेवोपपन्नत्वात् न-डुवृत्तिः । स्रस्-
वृत्तिः । न च ऋट् द्वित्वनिमित्तम् । नन्वेवं चक्रुरिति यणोपि स्वा-
निवद्भावो न स्यात् । अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽप्यकारस्याऽतथा-
त्वात् । सूत्रानु चक्रे इत्यादी तावकाशमिति । सत्यम् । इह
निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदास्यत कृतया वा द्वित्वप्रयोजक-
त्वमाश्रित्यते न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । लक्ष्यानुलोपात् ।
किञ्च सूत्रे निमित्तशब्दो नास्त्येव । किन्तु लक्षण्या वा,
द्वित्वव्यतिरिक्तमिति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा, द्विर्वचनम-
त्त्वमिति अर्थोऽप्यत्र वा द्विर्वचननिमित्तं लक्ष्यम् ।
तच्च प्रकारश्रयं साक्षात्परम्पराभावेण प्रयोजकेऽपि ध्रुवम् ।
एतच्च 'उत्थेक' इति सूत्रे कैवटे स्पष्टम् । अत एव कण्ठेतेः
सन्नि सनोऽन्तेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति द्विर्वचनविरेहं कर्तुं न-
विषतीति सिद्धम् । सन्नतस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्व-
प्रयोजकत्वेन तस्मिन् गुणवादेऽप्येव द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिव-
द्भावः । तदुक्तम्-तद्भावभावितामात्रेणैव निमित्तत्व-
मिति । वस्तुनस्तु द्विर्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययोऽन्तोऽप्यनेन विशेष-
यते । परस्मिन्निमित्त्यनुवर्तते । 'अमीषां मध्ये देवदत्तात्परमा-
नये'त्युक्ते यथा सजातीयेन मनुष्यान्तरेणाऽप्यवहितः पर-
वानीयते, तथेहापि प्रत्ययान्तरेणाऽप्यवहितः परो गृह्यते । तेन
द्वित्वनिमित्ते अनादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणऽप्यवहिते परे सति
योऽनादेशः स स्थानिवत्स्यादिति सूत्रार्थः । एवं च चक्रु-
रित्यादी न कस्यनूपपत्तिः । वक्ष्यमाणज्ञापकत्वेन णिच्चा-
प्यवहिते प्रवृत्तावपि द्विर्वचनीयपत्तीत्यादावनेकप्रत्ययव्यव-
धानादप्रवृत्तिः । अयोप्यदित्यत्र वर्णव्यवधानेऽपि प्रवृत्तवात्-
ताऽऽभावात्प्रवृत्तिः । अनुवादे परिभाषानुपपत्त्यानेपि निर्दिष्ट-
परिभाषाकर्त्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यम् । अत एवैह पर-
स्मिन्निमित्त्यनुवर्तत इति न्यासकारः । तथा द्विर्वचनेनेह प्रत्यया-
क्षेपं वदन् णिचिभ्योऽनेन व्यवहिते ज्ञापकस्याऽऽप्युपि नृक-कैवटे
प्येतदभिप्रेति । कर्तुं न विषयतायादिसिद्धये तु तद्भावभाविता-
मात्रेण निमित्तत्वेति स्वीकृततत्पक्षेऽप्यर्थः । नन्वेवपरि-

वर्तते न सिद्धयेत् । श्रुतातोः सन्नि स्मिन्पुङ्गव्यशांसनि
वर्तते कृते इत्यभ्युपगमनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे अना-
देशेऽप्यस्येतीतो द्वित्वप्रसङ्गात् । अथ्यते तु रिच्छब्दस्य
द्वित्वम् । अथोच्यते, न हि कार्यं निमित्ततयाश्रीयत इति
दीधीवेवीटामित्यत्रोपपादितत्वाच्चेह इत्यभ्युपगमनिमित्तम् ।
अतो न स्थानिवद्भावः । न चैवं सन्नतस्य कार्यत्वात्पुन-
विषयत्वमिति न स्यादिति वाच्यम् । मत्वशीलेनेतिना कार्य-
मनुभवत एव कार्यैवत्वमात्रम् । तत्र तु द्वितीय एकद्वित्व-
रूपं कार्यमनुभवति न तु सन् । 'अरिषिर्ता'त्यत्र तु रिच्छ-
ब्दस्यैव कार्यमन्वयमिति वैपम्यात् । नन्वेवमन्वयस्य
ज्योतिर्यते देधनीयत इति व्यावर्त्ये न सन्नच्छते । 'प्रोय' इति
द्वितीयाववधिकस्यैवाऽऽः कार्यतया यलोपि द्वित्वनिमित्त-
त्वाभावादिति चेत् । सत्यम् । 'अभिषेक' इत्येवामग्रहणव्यावर्त्य-
मस्तु । तत्र हि गाह्येति द्विककारकनिर्देशमाश्रित्य लाव-
स्थायामेव गाह्यदेश इति भाष्यस्य स्पष्टम् । इदञ्च भाषि-
कमतमनुसृत्योक्तम् । तत्र लिटि लिङ्गोऽप्यदीनां परसमीचीत्वा-
न्मुपगमात् । भाष्यमते त्वाहं वातुकीयाः सामान्येन मवन्तीत्य-
न्मुपगमाद्विद्वत्प्रादयोपि विषयसत्तम्य एवेत्युक्तं स्थानिवत्सुत्रे ।
तस्मते त्वचीत्यस्य वग्ले इत्यादि व्यावर्त्येनोच्यम् । तथाहि
वादे च इति सूत्रेऽप्युच्यते परसमीपति पक्षे श्रु-इति कर्म-
धारयाश्रयणाद्यस्मिन्निमित्ततादावरमहणात्प्रत्यय प्रवृत्त्या आदि-
यितोऽन्यस्मिन्परि विधीयमानत्वात् लावस्थायां कियतेऽतो न
स्थानिवत् । न चान्तरङ्गत्वात्तिरादिभ्यश्चि च कृते अत्वं स्माच्छा-
स्थानिवत्त्वं दुर्बोरमिति वाच्यं, न सप्रसारणेतत्प्रसारणं लिटि
वयोय इति द्विककारकनिर्देशमाश्रित्य तं च तत्रानुपपुक्तत्वा-
दिहानुवर्त्य लिटि तु लावस्थायामेवेत्यात्पविषो व्यास्था-
नात् । कर्षं तर्हि ज्योतिर्यते देधनीयत इति भाष्यवृत्त्यादिषु
प्रत्युदाहृतमिति चेत् । प्रातिशब्दपर्योक्त्येवैहि । तथाहि
'अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गमित्युक्त्वा 'स्वरास्तरे व्यञ्जना-
न्मुसरस्ये'ति तत्र सूत्रितम् । एवं च नेतिनित्यनेनित्युरित्यादा-
नेकाकास्य धातोः सम्पूर्णस्य द्विर्वचनादव्ययतायावदनु-
सादि सिध्यतु । इत्युक्ते तु मध्यवर्तिनां हजामुत्तरङ्गत्वा-
त्प्रथमाऽन्तमेव दिक्ष्यताम् । यथा दरिद्रादौ द इति,
आगतौ ना इति । न चैतावता कचिद्विद्वेऽपि निमित्तमापद्यते वेन
प्रातिशब्दपरिभाषानुपपत्त्येव नटमायावदवज्रजानीति वा-
क्यस्य दरिद्रादित्यादि दिक्ष्यते । अत एव चतुरदक्षवतावाच-
क्षरलोपक्षेति सङ्गच्छति दिक् । यदा तु पाठभाष्याचार्यक-
रस्या द्वितीयाववधिकं पञ्चानुगुणं, गाह्येति इति च विषय-
सत्तयाश्रित्यते, अन्तमिच्छिकमात्वं, इति तु प्रसिद्धं इति
इति वा, अंशित्वेति विषयसमीपता वा आश्रित्यते, तथा ज्योतिर्यते
अभिषेके नन्वे इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यत्वाऽसम्भ-
वात्तचीत्यस्य फलं किमिति विभावनीयं सूचिभिः । स्वादे-
तत् । अतोः क्वसौ वसिमतोर्होऽनुपपत्त्यानेपि कृते द्वित्वं मा

भूदियेतदर्थमग्रहणं भविष्यतीति चेत् । सत्यसति वा द्वित्वे प्तानिति श्रुती विशेषाऽभावात् । ननु दुर्लभोपि विशेषः सूक्ष्मदृष्टं प्रति दुर्वार इति चेन्न । दाति प्रियाणि, वीरव-
द्धातु—इत्यादाविव द्वित्वाऽभावसम्भवात् । वक्ष्यति हि पक्षे
छिदिषातीरिति सूत्रे—‘अनभ्यासप्रधानार्थक्यं च छन्दसि
वाचचना’दिति । न चैवमपि पाक्षिकं द्वित्वं स्यादेवेति
वाच्यम् । वृष्टानुविधानस्यैव छन्दसि कर्त्तव्यत्वात् । अत एव
हि उर्ध्वदित्येव सिद्धे नित्यं छन्दसीति सूत्रं निष्फलमित्य-
भियुक्ताः । लोके ॥ भाष्यमते वक्ष्यदुर्लभः । उपधातोपक्ष
छन्दस एव । तदेवं जेघ्रीयते अथिलगे जगले इत्येतत्सिद्धये
क्रियमाणमग्रहणमेवैव रूपातिदेश्ये प्रमाणम् । कार्योति
देशपक्षे हि प्रोगारलाइत्येवाभेय भाष्यं द्वित्वेनेति कितेन ?
तथा च वार्त्तिकम्—अग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भाव-
स्येति । देष्मीयते शाश्वत्ये इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समान-
योगक्षेममुदाहरणम् । ईसाप्रभोरिति ईकारः । अथ ह्य-
विक्रान्तिं श्रीलोऽयत्नादेशः । अचोत्तस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु
लक्ष्यानुरोधादेव शब्दाधिकारमाश्रित्वैव रूपातिदेशो व्या-
ख्येयः । पूर्वसूत्रादच इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति
चेत् । शुशुवतुरित्यादिसिद्धये इति गृहाण । तथाहि—
विभाषा इवेरिति सूत्रं यद्यपि शुश्रावेत्यादौ भिक्षु साव-
काशं तथापि शून्य इत्यादौ चरितार्थस्य वचिस्वपीत्यस्य
वाचकमेव, परत्वात् । लिख्यभ्यासस्यो भयेषामित्यस्य
तु न वाचकम्, श्वरवभ्यासविषयकस्य विषेर्निरवकाश-
त्वात् । अत एव विभाषा इवेरिति सूत्रे ‘इवेर्लिख्यभ्यास-
कक्षणप्रतिषेध’ इति वार्त्तिकमारम्भम् । लिख्यभ्यासस्येति सूत्रे
अवयवीनामिति पूरणोयमिति तदाशयः अन्यथा हि विहित
प्रतिषिद्धतया भिन्नत्वात् शुद्राव्य शुश्रिवत्युत्तरित्यनिष्ठमपि
पक्षे प्रसज्येत । एवं स्थिते द्विचनेचोत्थत्वाऽच इत्यस्याननु-
वृत्तौ शुश्रावेत्यत्र वृद्धत्वावादेशयोरिव सम्प्रसारणस्यापि
स्थानिवद्भावः स्यात् । तथा च शिक्षाव शुश्रुवतुरित्याद्य
निष्ठमापद्येत । न च ‘सम्प्रसारणं तदाश्रयं च यलव’दिति
तिबाधवस्थाधामेव सम्प्रसारणप्रवृत्तेर्जीवीति नास्तीति वाच्यम्
पक्षमपि व्यतिशुभ्वाते इत्यादौ दोषप्रतीत्यात् । न च विभा-
षा इवेरिति कावस्थाधामेव प्रवर्त्तत इति वाच्यम् । एवमपि
ईवाते ईजाये इत्यादौ दोषतादवस्थात् । लावस्थायां किंवा-
ऽभावेन तत्र सम्प्रसारणाऽप्रवृत्तेः । न च किंचमपि प्रवर्त्तता-
मिति वाच्यम् । अन्तरङ्गैरतिबाधभिर्बाधितत्वात् । किं च
स्वापेक्षणीति सम्प्रसारणे अनुपपदितोभ्यते । स्थानिवद्भावे
तु सति न सम्प्रसारण इति निषेधादभ्यासे उर्वा न अयूतेति
दिक् । तन्नाष्टस्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणादिह कालावधारण-
मपि क्रियते । तथा च व्याख्यातम्—द्वित्वे कर्त्तव्ये इति ।
तेन चक्रतुरित्यादावुत्तरदले पुनर्थवाच्यं यणादयो भवन्त्येव ।
अथवा प्रकृतिभाव एव स्यात् । नित्यतुरित्यत्र ॥ प्रथम-

प्रवृत्तस्यापि यको द्वित्वकाले ऽपहारात्पुनः प्राप्तोऽप्ययमेरने-
काच इति यणा बाध्यते । यदा पूर्वमपीयद्वन प्रवर्त्तते ।
प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनविशतवति
न्यायात् । यदा आभीयत्येनेयको ऽसिद्धत्वाद्यणुभविष्यति ।

स्यादेतत् । स्थानिवद्ग्रहणं निवर्त्य नञं चानुवर्त्य द्वित्व-
निमित्तेऽपि अच आदेशो न स्याद्वित्वे कार्ये इत्येव व्याख्या-
यताम् । एवं हि सति स्थानिवदिति शब्दाधिकारक्येऽपि न
भवतीति । सत्यम् । अस्मिन्नपि पक्षे नञः स्वरितत्वं प्रति-
शतव्यम् । स्थानिवच्छब्दस्य तु कृत्प्रमेव तदिति लाघवम् ।
अस्तु वा व्याख्यानद्वयमपि, कले विशेषाऽभावादिति दिक् ।
नन्वेवमपि णौ स्थानिवद्वचनं कर्त्तव्यम्—तुनावयिषति तुक्षा-
वयिषति तुष्टावयिषतीत्याद्यर्थम् । अत्राहुः—ओः पुण्यण्डु
वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति । अस्यार्थः—
यौतेः पूलश्च सनोवन्तेति स्मिपूढश्चवशामिति सूत्राभ्यामिदि
कृते विषयविषति पिपविषते इत्यत्र द्विचनेचोति स्थानिव-
द्भावापकारपकारयोरुत्तरयोः परतो यत्कथमभ्यास उकारो
लभ्यते, तस्य चेकारादेशविधानेन ओः पुण्यण्डु पकार-
यकारग्रहणं चरितार्थम्, तथापि वग्राग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं
जग्रहणं च ज्ञापकं ‘द्विरवनिमित्तस्याचो गिना व्यवधानेपि
स्थानिवद्भावः प्रवर्त्तते’ इति । तं विना अग्रणपरेषु पुण्यण्डुषु
परेषु उवर्णान्तस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात् । येन नाव्यवधानाद्य
गिचैवैकेन द्वित्वनिमित्तस्याऽचो व्यवधानमाश्रीयते । तेन
निनवनीयिषतीत्यादौ न स्थानिवत् । ल्युट्क्यञ्ज्या व्यवधा-
नात् । एवं गिज्जात्कल्युट्क्यञ्जसम्भवि न स्थानिवत् ।
निनावनीयिषतीत्यादि । न हि णौ कृतं स्थानिवदिति वचन-
मस्ति, किन्तु ज्ञाप्यमानः स्थानिवद्भावो लाघवादेकैव
व्यवधानहत्युक्तम् । इह त्वनेकेन व्यवधानं स्पष्टमेव । यथ-
प्यनूचमानादेशविशेषत्वाच्चिद्विपरिभाषा नोपतिष्ठते, तथा-
प्यचोत्थोपक्षविकसप्तमीबलादेव तदर्थः पर्यवस्यति । ईष-
द्विप्रकृष्टलाभे च नात्यन्तविप्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तु परस्मिन्नित्यनुवर्तत इति सूत्रोपक्रमपक्षोक्तम् । एवं
चावां भवदमीमवदरीरवदलीलवदित्यादिषु विभावयिषती-
स्यादिषु च ओः पुण्यण्डीत्यर्थं प्रवर्त्तते । ज्ञापनफलत्वं यत्र
ओः पुण्यण्डीत्याऽप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तज्या—तुष्टावयिषति ।
उडुतिवाचरति उडवति । उडवतेणौ सन्—उडुडावयिषति ।
चङि—औहूहवत् । तुतावयिषति । अतुनवत् । सौत्रीयं तुगस्तु-
शमीत्यत्र निर्दिष्टः । ऊणुनावयिषति । औणून्वत् । चिस्कु-
रोणां विलावस्य स्थानिवद्भावात्पुस्कारयिषति अपुस्फटदित्यादि
बोध्यम् । तुल्यजातीयपेक्षं च ज्ञापकम् । तेनाऽवर्णपरे हत्येव
स्थानिवत्त्वम् । तेनाचिकीर्त्तित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भाष्ये
स्थितम् । यत्तुकाशिकाया—पूर्वज्ञातिद्वयमिति सूत्रे वरुर्नि-
हान्ताणिचि चङि औनडदित्यादौ यत्किन्तस्तस्य तु औजिद-
दित्युक्तम् । तत्रैव न्यासोपि—णी कृतस्य ङिलोपस्य स्थानिव-

ज्ञाव इति व्याख्यातं तदुभयं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।
अचिकीर्त्तित्यस्य सिद्धये ऽवर्णपरधात्वक्षारविषयकमेव शापक
मिति स्पष्टं भाष्ये । प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरे वार्तिके अव्याप्ति-
रूपदोषोद्भवत्वरणे ओदीदादेशस्य चुडुतुशरादेरित्यादि
भाष्येणाप्ययमर्थो लभ्यते इत्यनुपदेशे स्फुटोक्तिरिष्यते । अत
एव-**शुष्किका शुष्कजह्वाच क्षामिमानौजिदस्येति**
वैद्याघ्रपञ्चवार्तिके जिशब्द एव पठ्यते । जशब्दपाठस्तु का-
चित्कः ग्रामादिकं ध्वेति **वोपदेवो दुर्गसिंहादिसम्पति-**
प्रदर्शनेपूर्वकं कामधेनौ स्थापितवान् । **वैयाघ्रपञ्चवार्तिकं**
तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयोजनसङ्गहपरं, तथा तस्मिन्नेव
सूत्रे व्याख्यास्यामः । एवं चाऽङ्क पदे लक्षणे नेत्यस्य चङि
सणिचकस्य द्वित्वेनाऽऽधिक्यद्वित्वेव रूपं न त्वाचकदिति । न
सिवमदन्तपाठवैध्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्यादहोप-
स्थाऽप्रवृत्तौ सत्यां वृद्धिपुक्तौ सतीरक्षापथ्यतीति रूपाभ्युपग-
मात् । न चैवं सत्यङ्क्यताति रूपं न रसादिति वाच्यम् ।
सूत्रिसूत्राद्यादिवातिके सोमूच्यते सोमूच्यतस्यादिभाष्यो
दाहरणेन पक्षे ऽहोपस्थाभ्युपगमात् । सूत्रिसूत्र्यादयो
ह्यदन्ताः । अत एवानेकाचत्वेन धोपदेशत्वाऽभावान्न परम् ।
धोपदेशलक्षणे द्वेकाचत्वं विवक्षितमिति माधवीये स्पष्टम् ।
एतच्च सेगादिपयुंदासात्स्वकविरुद्धादिमाहचयोगासोमूच्यतस्या-
दिभाष्योदाहरणोच निर्णयत इति वक्ष्यते । एवं वाच्यदेशं
समर्थयित्वाभे । 'माधनाथ्यवसाये' सम्प्रप्रार्थनेपुल्लज्या-
दिप्रयोगाश्चेद मानम् । तदेतत्सकलमभिसन्ध्यादन्तत्वसाधं
वयाय वा ऽहोप इत्याहुः । उक्तं **कामधेनौ-भग्लोपित्वं**
स्थानिवत्त्वं चाऽदन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न
विद्येते तत्राहोर्पावकल्पनामिति । कथयस्याभिप्रायेण
पूर्वादम्, अङ्कयत्वाभिप्रायं तूत्रराद्धमिति विवेकः ।
नन्वाचकद्वित्यत्र दोषो लघोर्वेति प्राप्ते ऽनग्लोपेति निषेधेना-
ऽकारव्यतिरागं इति चेन्न चङ्परे गी यदङ्गं तस्य धोऽभ्यास
इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । इह स्वज्ञावयवस्याभ्यासो न ख-
ङ्कस्य । एतकोष्ठाधारी माधवग्रन्थे स्पष्टम् । अत एव आदि
तद्वित्यादौ न दीर्घः । यत्तु दीर्घविधौ ह्रस्वादिस्ति विशेषणं
(प्रक्रिया) कौमुद्यां दत्तं, तान्मूलम् । और्णुनवद्वित्यादेः सिद्धा
वपि सन्वत्तुर्नोत्यत्र चङ्परे इत्यङ्कस्य विशेषणं लघोर्वेति
मतभेदेनैवमगोचो आचोन्ध्यासदचचकासदिति रूपद्वयेत्यतिप्र-
सक्तं च दीर्घविधौ चङ्परेत्यस्य लघुविशेषणतामाश्रित्यायं-
सिद्धकथनं तदिति वा समाधेयम् । सिद्धान्ते तु **माधवोक्त-**
रीत्या कर्णावयवैरेव चकासयवैरेपि दीर्घाऽभासः स्पष्ट एवेति
दिक् । एतच्च सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचख्यौ । तथाहि-**पठे**
द्वित्वप्रकरणान्ते विप्रतिबंधः पठ्यते-द्विचचनं यणववाया-
वादेवाहोपोपधालोपणिहोपकिङ्कनोरुषेभ्य इति ।
तथा च दध्यन्तेत्यादौ सावकाशो वण् । चयनं चायको लवनं
लावक इत्यादौ चाऽयववायावः । गोदः कन्वल्द इत्यादावाहोपः ।

श्रेष्ठमह्न इत्यादावुपधालोपः । कारणा हारणेत्यादौ गिहोपः ।
निपूता इत्यादावुत्वं चेत्तेतानि नव विभित्तुः स्यादौ
सावकाशेन द्वित्वेन पूर्वविप्रतिषेधाद्वाच्यते । तेन चक्रतुः
चिचाप लुलाव चिचविथ लुल वथ पपतुः तस्यतुः जगन्तुः
जन्तुः आदित्तुः तत्तुः जगुःरिरिश्मादि सिद्धम् । नन्वेवं
नित्यतुरिति न स्यात्, इयङ् इहाऽपरिमाणित्यादिति चेन्न ।
'एरनेकाच' इति वण्ह भाष्यमिति प्रगर्षीयकोऽप्रवृत्तेः ।
प्रकल्प्य चेति स्यात् । तस्मात् द्विचचनेचोति सूत्रं
विनापि सर्वं सिद्धमिति । भाष्यकारास्तु सूत्रं समर्थयन्ते-
तथाहि-विप्रतिषेधरतावदयुक्तः आहोपादानां नित्यत्वात् ।
द्वित्वस्याऽनित्यत्वेनाऽस्तुत्यत्रलत्वात् । किं च पूर्वविप्रतिषेधे
सर्वत्र वचनस्यारम्भणीयत्वादहोपु सुतरां तथोक्तं क लाव-
वम् । अपिच क्रियमाणभाषं वचनं यन्तरङ्गाणामपि बाध-
कं तर्हि निनवनीयिषति दिद्वनीगिपतात्प्रावप्यभ्यास
उकारः श्रूयते । कथाऽयान्तरङ्गत्वादवादेशः, वचनं तु नातर-
ङ्गाणां बाधकं किन्तु नित्यानामेवाति म्यामः, एवमपि नुक्षा-
वयिपतीत्यादौ वृद्धत्वावदेशयोः प्रवर्तनादभ्यासे स्त्वं स्यात् ।
तथा च तद्वाचनय उच्यं विधेयम् । तथा च त्वया इत्वं
न्यासः वत्तव्यः-जयतरस्यात् । 'ति च' ओदीदादेशस्य
चुडुतुशरादेरिति । अभ्यासस्योति वत्तेति । ओदीतोरादेशो
यस्मिन्ङ्क तस्य योऽभ्यासस्तच्चुडुतुशरादिस्तस्य योऽकारस्तरस्य
उत्स्यादित्यर्थः । यथा नुक्षावयिपति उडुत्वावयिपति तुता-
वयिपति उर्णुत्वावयिपति शुद्रत्वावयिपति पुरकारवयिपतीति ।
अत्र चिरफुरोर्गोवित्यावम् । यथापिह खयः शेषं कृते शरा-
दित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंश्लेषात्तत्कालेऽस्त्येवेत्यवयवेयम् ।
ओदीदादेशस्येति किम् । चायं पूजायां, चिचावयिनं, खद-
स्येवे, चिखदिषति । चुडुतुशरादेः किम् ? भिमावयिपति ।
अत इति किम् ? । कासुम्, कणुम्, वातुम्, अणुं चारुयत्,
आङ्गिजत्, आङ्गिणत्, आङ्गितत्, आङ्गिशदित्यत्र परवा-
दुद्धौ सायां टिलोपे सणिचकस्य द्वित्वे कृते मा भूत् ।
अभ्यासस्येति किम् । चुडुत्वेत्यादि तर्ह्यङ्कस्यातो वा विशेषणं
स्यात् । उभयधापि दोषः, शीतं लुनाति शीतलः सूर्यः,
तमाख्यातुमिच्छति शिशीतलविषयतोत्यत्र तकारादुत्तरस्यात्-
उपसङ्गात् । नन्वेवमन्यौजददाचकदित्यादावभ्यासे ऽकार-
अवगणं यस्यान्तरमाध्यमेवेति गौरवान्तरं वार्तिककारं प्रति
कुतो नापादितमिति चेन्न । तत्रेकार एवेह इत्युक्तत्वात् ।
सजातीयार्थे हि सिद्धान्तेपि शापकम् । अन्यथा अचिकी-
र्त्तित्यत्राभ्यासे ऽकारभगणापत्तेः । तस्मादातिरिक्तता वचन-
द्वयमपि कर्त्तव्यं स्यादिति स्थितम् । तथा नल्लवित्यादि-
सिद्धये विप्रतिषेधवार्तिके वृद्धिरपि पाठ्या । तथा ओः पुन-
र्जोति तृतीयमपि कर्त्तव्यमेव । विप्रविषते वियविषति
विजावयिषतीत्यत्र इत्वं यथा स्यात् । तथाहि-पु पु इत्य-
नयोः सनि इति परत्वाद्गो कृते पूर्वविप्रतिषेधेनावदेशः ।

तु पूर्व दिव्यमितीत्यर्थं वक्तव्यमेव । तथा जुचदकम्येत्यत्र निर्दिष्टात्सौत्राजुधातोर्धन्तासनि निजावधिपतीत्यत्र जुदुतुशरादेरिच्छुत्वे प्राप्ते तद्वाचनात्वेत्यर्थं वक्तव्यम् । न च तत्र चकारमेव पठित्वापि न तु जुशब्दमिति वाच्यम् । गुह्यं गुह्यं ध्वनी । आभ्यां शिञन्ताभ्यां चकि सति च अजुगवत् अजुगवत्, जुगावयिषति जुगावयिषतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । किञ्च— दिवदन्तोयिषति निनवनीयिषतीत्यत्र जुदुतुशरादेरिच्छुत्वं स्यादिति तद्वारणाय वचनान्तरमाश्रयेत् । अथवा सन्धत इति सूत्रानुगोयह्लुकोरित्याद्यष्टसूत्राणि विच्छिन्नमपि सन्ग्रहणं मण्डूकपुत्र्यानुदयेन सूत्रमतीत्यस्या येन नाभ्यवधानन्यायेन शिञ्चिन्नेत्यर्थे वधाने उक्तं नेति समाधेयम् । एकमपि तनुशब्दाद्वारणविवन्ताद्धेतुमणौ सायसति वा यदा सन् तत्र तितनविषति तितनावयिषतीत्याद्युक्तं स्यात्, तद्वारणाय ओदीदादेशस्येति वातिकमन्यथैव व्याख्येयम् । तद्यथा—अभ्यासस्येत्यवयवपक्षः । ओदीदित्यादिरतु सम्बन्धसामान्ये वक्षी । उभयमप्यतो विशेषणम् । तदयमर्थः—अभ्यासस्यावयवभूतस्थथा ओदीदादेशस्य यथायथमवयव आदेशो वा योऽतस्योद्भवति । जुगावयिषतीत्यवयवः । पुरपारयिषतीत्यादेशः । तथा चाऽदुह्यमपि सार्थकम् । अन्यथा आट्टित्यादिसिद्धये चदपरेणो यद्वत् तदवयवे लघौ सम्बन्धतिदेशादजिजित्यादावतिप्रसङ्गविरहादत इति व्यर्थं स्यादिति दिक् । तथा च सूत्रमतापेक्षया वाक्तिकमते महदेव गौरवमिति । स्यादेतत् । यास्तु प्रकृतसूत्रं, मा च वातिकम् । ओः पुगणित्येतेनैव शापद्विषति अन्तरङ्गं नित्यं च बाधित्वा दिवचनं स्यादिति । ततो दिवचे कृते यथाप्राग् यथापि करिष्यते । मैवम् । निनवनीयिषति दिवदन्तोयिषतीत्याद्यसिद्धेः । किञ्च सामान्यापेक्षं शापकं, विशेषापेक्षं वा । आणे—अचक्रोर्चोदिति न सिध्येत् । अन्ये—चक्रतुरित्यादि न सिध्येत् । तस्मात्सूत्रं कर्तव्यमेव । जुगावयिषतीत्यादिसिद्धये तु ओःपुगणिति शापकमाश्रयणीयम् । तच्च तुल्यजालीयापेक्षमिति स्थितम् । अत एव वामनोदाहृतमौजदित्येतद्वाच्यविरुद्धमिति **वोपदेवोपहम्नेन** प्रपञ्चितं प्राक् । वस्तुतस्तु **वामनोक्तं** सम्यगेव । यतः—**वोपदेवमहाप्राहप्रस्तो वामनदिगाजः । कीर्त्तरेव प्रसङ्गन साधवेन विमोचितः ।** तथाहि—किं वामनोक्तो वाक्तिकदूषणपरमाध्यविरोधः । किं वा सजातीयविषयशापकतावर्णनमाध्यविरोधः । नाथः । नित्याऽनित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति दिवदन्तोयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येऽनुक्ततया भाष्यं दूषणानागमामनुपलक्षणमिति स्थिते औजदित्यभ्यासे ऽकारादेशोपि विषयः स्यादिति वातिके दूषणान्तरस्याऽपि देयत्वात् । तदेवं वाक्तिकं रचनीयम्—‘ओदीदादेशस्य जुदुतुशरादेरभ्यासस्योत्पत्तिरिति ततो ‘अछोपवतो णिचोऽत्’ । अछोपवतोऽभ्यासस्यास्य णिचोऽस्त्यात् । औज-

दत्, आभ्यासदिति । न द्वितीयः । यत्र दिव्यत्वाभ्यासस्योत्तरखण्डस्याथोऽजवर्णस्तत्र स्थानिवदिति हि भाष्यस्य फलितोऽर्थः । अस्ति च हतशब्दस्य दिव्यत्वं प्रकृत्यादशामुत्तरनाऽजवर्णः । ननु पुनः प्रवृत्तेन टिलोपेनापऽहारात्प्राप्तो प्रयोगो समवैतीति चेत् । किं ततः, नहि प्रयोगसमभावित्वं विशेषणमाभ्ये दत्तम्, एवञ्च नुनावयिषतीत्यादौ दिव्यप्रवृत्तिवेलायाः मवर्णोऽभावेपि परचाङ्गादिनं तमाश्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा हतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेपि, अध्यक्षगपदित्यत्र तु स्थानिवद्भावे सत्यजादितया णिच एव दिव्यं स्यात्तथा च न हित्वप्रवृत्तिवेलार्था नापि पश्चादवर्णपरतयचिकीर्षोदित्यादाविव न स्थानिवद्भावः । एवं चोवर्णरथानिकस्यैव स्थानिवद्भाव इति दुराग्रहो निमूल एव । अत एव लोपः पित्वेतिरिति सूत्रे ऽप्यप्यदित्यत्र पित्वेतिरिति तु किं चकि उपधा-लोपे च तस्य स्थानिवद्भावस्याशब्दस्य द्विक्रियेति वृत्तिग्रन्थोपि सङ्गच्छते । एवं चाऽऽशब्दकद्वित्येव साधु, न त्वाधिकदिति । अङ्गुपपत्ति आभ्यासपदित्यादि तु दूरापास्तम् । अछोपस्य दुर्वारत्वात् । अकारोच्चारणं स्वभ्यासे ऽकारश्रुत्यादिना चरितार्थम् । यदभ्यस्तोपित्वं स्थानिवत्त्वं चेत्याद्युक्तम् । तदपि न । चिन्तोरित्कारणेन पुषिरविशब्देनेत्येतत्सूत्रश्रवणाभ्येण च णिचिकल्पपर्य सुस्पष्टतया अछोपनिकल्पस्य निमूलत्वात् । णिजभावपक्षे क्लृप्तेकाच इत्यादिप्रवृत्त्या धातोन्तरीशोक्तप्रवृत्त्या चाऽकारः कृतार्थः । अङ्गुयादित्यादौ न लोपप्रतिबन्धोपि फलमिति दिक् । न चैवमप्यौजदित्यभ्यासे ऽकारः श्रूयते, पूर्वभासिद्धीयमिदं चनश्चुत्तेरिति वाच्यम् । ‘वर्मो साभ्यासस्येति तदनित्यताज्ञापनात् । यत्तु पददिवचनविषयं तदिति बोपदेवस्तत्र । ‘ह्वनिनिदुभ्य’ इति सूत्रे सुपिश्रुतो दिव्यत्व इति वाक्तिकेन तद्व्याख्येयं च सह विरोधात् । अत एवाभ्यासे ऽकारं दुर्गुगुसादय आहुः । एवं च वैधाप्रपञ्चवाक्तिके औजदिति पाठस्य प्रामादिकत्वकल्पनमेव प्रामादिकम् । जिह्वद्वपाटस्तु क्तिना निर्वोधाः । यस्वदन्तेयुत्पत्तौ मा भवान्गूनानादित्यभ्यासे ऽकारश्रवणं तदपि लिपिप्रमादप्रयुक्तम् । अन्यथा कतसंशब्दतत्त्वज्ञानार्था च स्वोक्तेन समं विरोधापत्तेः । तस्मादूननदित्वेव धातुवृत्तौ साम्प्रदायिकः पाठः । नोनयतिस्वनयतीति सूत्रे काश्चिदपदद्वयार्थोप्येदमेत्येवपक्षः । एवमेव भाष्यकाश्चिक्योर्विरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्था अपि निर्वाधा एवेत्यवधेयम् । यत्तु स्तोतिष्योरिति सूत्रे सिधेचयिषतीत्यत्र (सचेहेतुमणौ) गुणे सति इति गुणयादेशयोः कृतयोर्गुणस्य स्थानिवद्भावत्वात्संशब्दस्य दिव्यमिति न्यासकारेणोक्तं तत्पूरखण्डेऽकाराभावात्प्राप्यविषयं, स्थानिवद्भावं विनाप्यभितर्हसादेर्निष्फलं चेत्तुपेक्ष्यम् । एतेनौजदवधीप्यदित्यादिसिद्धये सामान्यापेक्षानां वदम् अचि-

कीर्तित्यादिदिव्ये चानित्यतां शरणीकुर्वन् सीरदेवो-
ध्यास्तः ॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिते श्रीशब्दको-
स्तुमे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टममाहिकम् ॥

अदर्शनं लोपः ॥ स्थाने इत्यनुवर्तते । तदर्थश्च
प्रसङ्गे इति । प्रसक्त्याऽनुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् । संज्ञा-
प्रदेशा लोपोऽर्थलोपत्वादेः । अर्थस्यैवा संज्ञा न तु शब्दस्य,
महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् । नन्वेवं प्रदेशेष्वेव लोप इति
लौकिकीर्थो ग्रहीष्यते । पशुरपत्यं देवतेतिवत्, तत्किं संज्ञ-
येति चेत् । न । प्रसक्त्येत्येवंरूपविशेषलभाय सूचार्हमात् ।
कन्यया दधिमाध्वत्यादी तुगागमप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्र
क्रिपोऽदर्शनम् । तच्च लोप इति प्रत्ययरूपक्षणापत्तेः । नन्वस्त्वेवं
वातिकमते, भाष्यमते तु प्रत्ययरूपक्षणापूर्वं नियमाधर्मम् ।
तत्कथं दध्यादी तुक्प्रसङ्गः । स्थानिवाप्तुं तु न तुक् प्रति
प्रवर्तयति । षष्ठीग्रहणस्य तत्रानुवर्तित्वात् । अत एव
ग्रामणीरित्यादावणकार्यं न भवति । तथा च भाष्यरीत्या
संहितावसानयोर्लोकसिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणव्यायेनेदं सूत्रं
मास्त्विति चेन्न । षड्भूरीति ग्रामे तिष्ठतीत्यादी स्वच्छोप-
इति पञ्चम्यापत्तेः । अधिनशीलस्यादी चादिलोप इति
निघातप्रतिषेधापत्तेः । आरब्धे तु सूत्रे तत्र शाक्तो
लोकतो वा स्वपश्चादीनां चाऽप्रसक्तत्वात्तदलोपः । ननु
वातिकमते प्रसक्तयेत्युक्तेऽपि ग्रामणीरित्यत्र श्रुतिः स्यात् ।
कर्मण्यगः प्रसङ्गसत्त्वादिर्हि चेत् । न । वासकपदमायेन पक्षे-
ऽणः सम्भवेऽपि क्रियष्येतेनाऽऽणप्रसङ्गस्य बाधितत्वात् । वैक
विकयोरेकानुष्ठाने तन्मन्त्रयोगे इतरानुष्ठानपक्षशङ्काप्रमा-
ण्यस्य शाक्तसिद्धत्वात् ॥ [अदर्शनं] ॥

प्रत्ययस्य लुक्इलुलुपः ॥ अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्या-
न्मन्त्रावृत्त्याध्वन्य तद्भावात्तसंज्ञा इह विहायन्ते । लुक्इलु-
लुपशब्दः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः
लुक्कदितलुकि, लुहोत्यादिभ्यः लुः, जनपदेऽनुवर्तते । विधिप्रदे-
शेषु भाविसंज्ञाविधानाशान्नान्याश्रयः । विशेषविहिता अन्ये-
ताः संज्ञा लोपसंज्ञा न बाधते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र
संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति अकारसूत्रे वक्ष्यमाण-
त्वात् । प्रत्ययस्योत शक्यमकर्तुम् । न चैवं लुक्कदितलु
कीति विधीयमानमदर्शनं गौडगोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि
स्यादिति बाध्यम् । 'गोरुपसङ्गेनस्य'ति धोगं विभज्य
स्त्रियाः । लुक्कदितलुकीति सूत्रे कोऽग्रहणस्यैवानुवर्तनसम्भ-
वात् । कन्यया प्रत्ययग्रहणे कृतेऽपि गमेऽलुक् स्यात् ।
'कंसीयपरवृत्त्ययोदेमनो लुक्चै'ति लुभापि प्रकृतेनं भाव-
यति । बह्व्यातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकोत्तरस्य
लुक्विधानात् । कृतेऽपि हि प्रत्ययग्रहणे कमेः सः कंसः
परान् श्रृणोति परशुरिति उकारसक्यरोल्लङ्घं प्राप्त एवमेव
परिहार्यः । न चैवं वनशोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्याच्च

यमञ्जुका विकल्पः । वेत्यनुक्तिस्तु यमञ्ज्यां मुक्तेऽनौ-
मिकस्य श्रवणं वा भूदित्येवमर्थमिति बाध्यम् । यमञ्जुका-
मेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावाऽसम्भवात् । व्युत्प्लुलो तु-
ट्त्वेत्यत्र तु घकालतनेष्वित्यनघतने लङ्घति च ङापकादाक्य-
मेदमाश्रित्य व्युत्प्लुलोस्तुह् विधीयते । तरमादप्रत्ययनिवृ-
त्तये तावत् प्रत्ययग्रहणं न कर्तव्यम् । स्थानिविशेषसमर्प-
णार्थमपि न । तथाहि—आग्निभृशुत्सेत्यत्र तावत् यस्कादि-
भ्योगोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्तते । तेनाऽऽद्याद्विभ्यो यो
विहितस्तस्य लुक् सिद्धः । जनपदे लुक्वित्यत्र तु ङगाप्राति-
पदिकात् प्रत्यय इत्यनुवृत्तेः जनपदे विहितस्य चातुर्यदि-
कप्रत्ययस्य लुप् । लवणाहुगित्यत्र प्रकृतत्वात्लुक् एव ।
सर्वत्रापि इह प्रत्यय श्रयस्य षष्ठी कस्यापि च तेनमादित्यु-
त्तरस्येति । स्यादेतत्—सर्वादशाप्यं प्रत्ययग्रहणम् । तेन
यज्वन्तोश्च सुपोऽनुवृत्तिपदिकयोरेखादिषु यत्रानेकारूपप्रत्यय-
स्तत्रालोप्येत्येत न भवति । तथा लवणाहुगित्यादावादेः
परस्येत न भवतीति । मैवम् । ङापकादेव सर्वादशवसिद्धेः ।
'बोलींयालेटि वंति हि लोपं कृते लुगवाहुदेतिमुग्रग्रहणं ङाप-
यति—लुगादयः सर्वादशा इति । अलोप्यस्य ङादेशेन प्रकृ-
तेन लोपेनाऽऽपि सिद्धम् । न च वैपरीत्यापत्तिः । अस्तत्रात-
विरोधत्वेन लोपे ऽलोप्यपरिभाषायाः प्रवृत्तेः । सामान्येन
लुमदिषयं ङापकं न तु लुगमात्रविषयमिति सर्वं सिद्धम् ।
स्यादेतत् । आगस्त्यकोऽण्डन्योऽरित्यत्र लुगान्नोऽरित्यतो
लुगग्रहणमनुवर्तते न वा ? आद्ये स्थानिनो दी, आदेशस्तु
लुका सङ्गत्रय इति वैषम्यापभासङ्गोऽभावेऽप्येकस्य त्रय
आदेशाः पर्यायेण लुः । तत्तत्कारणतयापि कुण्डनाः रयुः ।
कुण्डनाश्चागस्त्यरयुः । लुक्च क्रियमाणो ङापकासवादश्च
इति उभयत्रापि विभक्त्यग्रहणं श्रूयते । अथ निवृत्तं, ततोऽगस्त्यः
कुण्डना इत्यत्र न काश्चोपः । किं तु अगस्त्यानां छात्राः
आगस्त्याः इत्यत्र प्राग्दीप्त्यर्थं कनादी प्रत्यये विवक्षितेऽप्यग-
स्त्यादेशस्य निषेधाऽऽवादानुवृत्तानुवृत्तारच्छेदो न स्यात् ।
प्रत्ययग्रहणं सति तु लुगग्रहणानुवृत्त्या आगस्त्यकोऽण्डन्योऽ-
प्रत्ययार्थस्य लुगमवात् । अत्राष्टभागयथोक्तस्य लुगमगस्त-
कुण्डनयो । तेनागस्त्यः कुण्डना इति सिद्धम् । प्राग्दी-
प्त्यर्थं विवक्षिते तु गोत्रे लुगचाति लुकि प्रातिपदके तस्य
'त्रियोगाश्टत्वादागस्त्यादेशे'पि निवृत्ते आगस्त्यशब्दाद्वाच्छे-
कृते सूर्यात्थेति यलोपे चागस्त्या इति सिद्धम् । कोण्ड-
न्ये तु नास्ति विशेषः । निवृत्तौपि कुण्डनादेशे कोण्डन्य-
शब्दादापि कण्ठादिभ्यो गोत्रइत्यापि कृते आपत्यस्येति यलोपे
कोण्डना इत्येव भावक्यम् । तस्मादास्त्यकोऽण्डन्योऽरित्य-
त्रावश्यमनुवर्त्यं लुगग्रहणम् । तत्तथैव प्रत्ययग्रहणमपि कर्त-
व्यमेवात । मैवम् । 'आगस्त्यकोऽण्डन्योऽरित्यत्र' यस्कादि-
भ्योगोत्रइति गोत्रग्रहणमनुवर्त्यं गोत्रे यो विहितस्तस्य
लुगिति व्याख्याननापीष्टसिद्धेः । तरमादत्र प्रत्ययग्रहणं

मास्तिविति स्थितम् । स्यादेतत् । एवं सति लोपसंख्या सह
लुगादिसंज्ञानां तुल्यव्यक्तिकत्वं स्यात् । तद्भावितास्य संज्ञेति
चेत् । अविरोधाद्यपि तथा स्यात् । उच्यते । अस्मिन्नात
विरोधित्वाद्यपि संज्ञा तावददर्शनमात्रस्य भवति । लुगादिसं-
ज्ञासु परमनेकसंज्ञाप्रयत्नसामर्थ्यात् संज्ञावितग्रहः । तेन संज्ञा
सङ्करी नेषुक्तम् । सति तु सङ्करे इतीति शङ्कुकि आ-
विति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र श्री सति 'उतो वृद्धिर्लुकि
हली'ति वृद्धिः स्यात् । न च तत्राभ्यस्य जेत्यनुवृत्त्येवोति
नोनोतीत्यादाविब वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञाऽ-
संकरपक्षे तदनुवृत्त्यसम्भवात् । अन्वधातुस्य निर्विषयता-
परोः । न च यौतीतीतीत्यादिरवकाशः । संज्ञासङ्करे
तत्रापि द्वित्वस्य दुर्भारत्वात् । लोपसंज्ञा तु लुगादिसंज्ञानां
व्यापिकेत्युक्तम् । तेन पचेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्यतीति
दिक् । भाष्यमते तु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण पचेत्यादि
सिद्धं तथापि 'सुष्टुपद्राक्षणे' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्योत्तरप-
पदाद्युक्तत्वरथोपधादांस्य च बाणाय लोपे सति प्रत्यय-
लक्षणमेवेति नियमोऽवश्यं प्रवर्तनीयः । तथा च तत्र लुक्
प्रत्ययसंज्ञायादर्थन्येत्यवधेयम् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्यये लुतेपि तदा-
अर्थकार्यं स्यात् । अत्रैवध्यर्थमिदमिति वास्तविकमतम् । तथाहि-
अनुपेक्षित्यत्र तिपो हृत्त्वधादिलोपे कृते 'तृणह इमिति लुने-
णविधीयमानो हलादिप्रासावंधातुकनिमित्त इमानमोऽस्मा-
दचनाङ्गवति, स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति, अस्तिधात्वात् ।
नन्वेवं प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्यय-
लक्षणमिति निषेधादिति चेन्न । नन्वेवं क्वचनमस्ति । किं
तु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमवस्थाऽस्तु । यदा तल्लक्षणमि-
त्यपि भास्ते, स्थानिवदित्यनुवृत्त्येव सिद्धेः । एवं सति 'प्रत्ययल-
क्षणमिच्छुकोः फलं तत्पठ्यते । पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादि
यत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपं निमित्ततयाऽऽश्रीयते
मुपवर्तित्वादि तदेव भवतीति कथ्यते । तेन गवे हितं
गोहितमित्यवादेशो न भवति । तद्विधावच्चमात्राश्रयणात् ।
तस्य च प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारण्यात् । अथाऽत्र नलुमतेति
निषेधः, तर्हि वृषधा इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः स्यात्,
सुखित्वादी करिचैति चत्वं स्यादिति दिक् । इमानमे तु
हलाद्यो सार्वधातुक इति प्रत्यय एव प्राधान्येनाश्रीयतइति
वैषम्यम् । तत्प्रमाणं प्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति, प्रत्ययप्रा-
धान्ये त्वसीति विवेकः । अनेनैव न्यायेन न धातुलोप
इति बहुमीहितेन सिद्धे आर्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्वेन
निमित्ता कथ्यते । तेन विविक्त्युक्तोक्तिं चोभेयोरिति
नलोपस्य वतिनिमित्तत्वात्प्रादाध्यातुकतया विचो निमि-
त्तायाऽमात्रादु गुणे भवत्येव । तेन ह्येव ह्येवो ह्येवः ।
लुक्ः लुक्को लुक्कः इत्यादि भवति । पठमिष 'सुष्टे
सुष्टेवाऽरिवधात्पुनरां लुकाऽरौ कावयतस्य रामः ।

विशेषणे द्वे य इहादिकर्तव्येवैवधीतीति स हि कैवटीये'
इति । न च तोतोतीत्यादिभ्यास्याः आर्द्धधातुकग्रहणस्य
सार्वक्यात्कार्यं सामर्थ्यमिति वाच्यम् । यदुक्तं कदम्ब-
सत्त्वात् । भाषाविषयत्वपक्षे त्वार्द्धधातुकग्रहणमावर्त्य
सामर्थ्यमुपपादनीयम् । नन्वेतत् विवृतिचेत्येतत्सुप्रस्थ-
भाष्येण सह विरुद्धम् । पूर्वस्मिन्गोने यदार्द्धधातुकग्रहणं
तदनवकाशमिति तन्नीत्तत्वादिति चेन्न । अना-
स्थया तथोक्तत्वादित्याहुः । तदुपस्थानेनात्र विज्ञेयानभिमत
इत्येव किं न स्यादिति चिन्त्यम् । किपि तु ऊठ । तेन
धिनुः धिन्वौ धिन्वः । कृणुः कृण्वौ कृण्व इति भवति ।
सुधीः सुधिनी सुधिनः, लुकीः लुक्की लुक्कण इत्यादि तु न
भवत्येवेत्याहुः । यदुक्तं भाषाविषयत्वे आर्द्धधातुकग्रहणस्य
ततोतीत्यत्र चारिताभ्यादाहो च मानाऽभावाद्युपनिष-
प्रवृत्त्या सुधी सुधिनानित्येवास्तु । कृणोतेस्तु दीर्घे लुकीः
सुकीर्णौ लुकीण इत्यादि भवत्वित्यपि चिन्त्यम् । नन्वेवं
परिवारित्यत्र तुग्दीर्घो पर्यायेण स्याताम् । अनेनैवोभयविधाने
पोषां पर्याऽभावेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याऽप्रवृत्तेः । सत्यम् ।
शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशातिदेशस्य वाऽऽभ्यगादयोः । यदा
सति प्रत्यये यत्कार्यं भवितुमिति तदेवातिदिश्यते इति परिशो-
येयादाविब परिवोरित्यत्रापि दीर्घं एव भवति न तु तुमिति
कार्यातिदेशेऽप्ययोः । आभ्यकारास्त्वाहुः—तृणहमर्थं तावत्केवं
सूत्रम् । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतायं स्यात् । न चास्तिभिरर्थं,
हलायस्य निवर्धनात् । नचैवं तृणहानीत्यत्रापि स्या
दिति वाच्यम् । नाभ्यस्तस्याकीत्यतो ऽत्र नैष्यनुवर्तनात् ।
नाप्याशीरित्यत्र शासदहृल्लोरीतीत्यावैभिरम् । आशासः
काक्षपसंख्यानेनैव सिद्धेः । तदिह त्वापि वाच्यम् । 'शास
इहृल्लो'रित्यत्र शासिमात्रग्रहणमिति पक्षे नियमार्थम् ।
आशासः कावेव यथा स्यात्, आशास्ते इत्यादी मा भूदिति ।
यस्माच्छास्तेरहृल्लिस्तस्यैवाहृल्लोरीत्यादिना विधी-
यति पक्षे यथा आशास्ते इत्यादौ न भवति तथा कित्यपि
न स्यादिति विषयार्थम् । तस्मात्प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्ष-
णमेवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणं रूप-
माश्रित्य यत्कार्यं विधीयते तद्विधितिः फलम् । तेन शोभना
दृषदोऽस्य प्रासादस्य सुष्टुपः । अत्र सोमंनसो अलोमोवधी-
इति सूत्रेण सुष्टुपःपरस्य भ्रान्तस्याऽस्तस्य चोत्तरपदस्य
बहुमीही विधीयमानमाध्यातुकत्वं न भवति । अत्र हि कुतेऽपि
नसि स्थानिवद्भावेनाऽस्तस्य सुष्टुपःपरस्येव । कित्यपि सति
रूपं प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणम् । अनित्यस्याग्रहणान्यर्थता
यानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोक्तवन्तीति वक्ष्यमाणत्वात् ।
अतो नियमेनाध्यातुकत्वादिः सिद्धा । तथा न 'नन्मुस्या'
मित्यन्तेवार्थं न भवति । इत्यन्तेवैव न केवलं स्वार्थ-
मेवेदं पूर्वं कित्युक्तोवाहरणम् । अत्र नान्यस्य तस्येत्युपपत्ति-
र्वाऽपि प्रविष्टमिति न भवत्येव । अतिसमते तु फल-स्य

स्य दौर्भाग्यमुत्पद्य मिथ्यै उपयान्तरमन्येवणीयमिति । ननु यदि नियमायै सूत्रं तर्हि एवेत्यत्र प्रत्ययलक्षणगेन पदस्त्विति वृत्तिः कथं योज्या । एवं 'समासस्वात्प्रातिपदिकत्वं', 'लुक्-मोरितोट', 'उभयवर्तौ कर्मणोति कर्मणि' षष्ठौ'स्यादयोपि तत्र-तत्राप्रभियुक्तमप्याः कथं योज्या इति ? अनौघ्यते । योस्माकं नियमविधिः स मोर्मासकरीत्या परिसङ्ख्याविधिरिति तावत्स्पष्टं विवरणादौ । तत्र दोषत्रयं, स्वायंहाजिः, परायंवरि-कल्पना, प्राप्तवाच्येति । तच्च यण्याया सङ्गतमिति पक्षस्तदा नियमविधेर्विषय एवाहर्षः । प्रत्ययलक्षणमुद्घेने तद्विज-लमप्यते । भवतोऽप्यनेन च न भवतोऽपि । तथा च स्थानेतर-तत्त्वस्यै आध्यक्ष्यं, नाऽनेनान्तरतामा निर्णयन्ते अपि तु भन्तरतरतामा निर्णयन्ते इति । अत एव वार्त्तिककारोपि वक्ष्यति-उभयप्राप्तौ कर्मणोति प्रतिषेधेऽकादिप्र-योगेऽप्रतिषेध इति । अस्मिन्पक्षे उभयप्राप्ताविधिः परितो-विना षष्ठौत्यादिक्रमेण व्याख्येयं न तु विहितेति । यदि तु दो-षत्रययोरवतारविहारायै प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रमं व्याख्याय क त एव क्षापकास्त्यानिवत्सूनस्य प्रत्ययलोपेतरविषयकता क-स्यते । सामान्यपुरस्कारपवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि त्वयापि कल्पयेत् । अन्यथा विकल्पायोः । आद्यमतेन तौ पक्षौ करोतीत्यत्र यथा । एदे जुरोतीत्यादिहाद्वयनीय विधेरेष विशेषविधिना सामान्यविधेः सङ्कोचप्रमत्तवा । न चैवं सामान्यस्य विशेष उपसंहारापत्तिः । सामान्यशास्त्रप्र-गनवैयर्थ्यापत्तेः । वेदे तु न कश्चिद्विशेषता येनैवं पर्यनुयुजे-तेति चतुर्द्वारकस्याश्रये उपसंहारो भीमसायामभ्युपेतः । कथं सूत्रकारास्तु तथापि न्युत्था एव । तथा च भवता काश्यानेन सूत्रितम्-अविशेषावाहौ वेति । एवं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषलक्षणाया उभयवाच्यावाच्येनोप-पत्तो दोषत्रयं न सोऽव्यमिति पक्षस्तदोदाहृतमप्याः सम्य-गेव । नैयायिकमते तु तात्पर्यं सङ्कोचार्थ्यै लक्षणा नास्त्येवेति निर्वाहात् । सामान्यप्रकारकत्वो विधेयतायामेव तद-भ्युपगमात् । सामान्यप्रकारकस्य विशेषविधेः शेषकत्वापि लक्षणां विना निर्वाहादिति सुषोभिराकल्पनीयम् ।

[illegible]

विष्णवे इति ब्रह्मादिनिर्वाणिककाराः । आत्मे तु
हृदं दृष्टितम् । तथाहि—यत् सति उक्तप्रत्ययत्रातोहेरिति
हेतुंकि कृते क्रमः परस्परैवेति दीर्घं न स्यात् । अतः
निवेत्यत्रमप्रेरित परस्परैवेतिवचनं स्यात् । तथा विष्टुस्ते-
त्यत्र न वृद्धवत्तु सूर्यं इतीग्नियेषो न स्यात् । तस्मान्ननु-
त्तेष्वत्र नाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किन्तु लुमतासुते-
प्रत्यये यदन्तस्तस्याङ्गमाङ्गं सत्वं प्रतिविध्यतइति । न
चैवमुक्तदीक्षादवश्यमिति बाध्यम् । उक्तामेत्यत्र सुतं
परस्परपदम् । तदपेक्षया यदङ्गं अङ्गत्वं न तस्य दीर्घो
विशेषोति, किन्तु कृते । स तु शब्दं प्रत्यङ्गं न तु सुतं
प्रतीति निवेद्याऽप्रवृत्तौ प्रात्ययकप्रत्यय दीर्घप्रवृत्तेः । एवं विग-
मिष विष्टुस्तेत्यत्रापि इदो विधिप्रतिषेधो भवत एव । तौ हि
लुमता सुते परस्परैवे यदङ्गं अङ्गत्वं तस्य न क्रियते किन्तु
सकारादेः प्रात्ययस्य । सचाङ्गं नेति स्पष्टमेव । स्यादितत् ।
पक्षद्वये विनित्यादिसिध्यं, किन्तः, पथिमयोः सर्वनाम-
स्थानइति त्रिसुत्रया विधीयमानाः चरा लुकि कृतेपि प्रामु-
च्यति । तथाहि गर्गाः विदाः । यजमोर्लुक् । उष्टूदीयाः ।
इवेपलुक्ताविति कनो देवपथानुवृत्त्येति लुप् । ततो जिन-
त्यादिरित्याधुदाचता प्रप्नोति । तथा अत्रपत्यानि अत्रयः ।
इत्यक्षिति इति उक्तेऽभिप्रेत्यनुसन्धानेना लुक् । ततो
किंतस्तद्वितस्यान्त उदातो भवतोत्पत्तोदाचता प्रप्नोति ।
सा हि प्रत्ययप्रत्यये तदन्तप्रत्ययानुदाचतान्तस्य विधीयते ।
न च सिद्धान्तेऽपि फिदस्वरेणान्तोदाचतया भाव्यमेवेति
बाध्यम् । राशदित्यां त्रिप्, अत्रिजिनित्येवमुदाचित्वेण
इत्येवकारानुक्तेऽपि नित्यस्यैवेत्यत् । चित्त्वेनानुदाचतानुदाचता
चोऽनित्यश्च । तथा च प्रत्ययत्वे-अनेरिष शृणुतं पूर्वस्तु-
सिद्ध्य, यथा शृणोतेरेनेः कर्माणि कृण्वत इति । तथा उक्ते
लुक्प्रत्ययानुदाचतय प्रत्ययते । अर्गणां सोममयिष इति ।
अर्गणां शृणुतं इवमिति । त्रिप् । त्रिप्प्रत्ययान्तस्त्वन्तोदाचो
नान्तरात्प्रत्ययान्तस्त्वन्तोदाचतः । सोऽपि प्रत्ययत्वे-द्वे वा ये जनि-
वा के चिद्विजिष इति । तथा कन्याः भियो वस्य पथिप्रियः
मथिप्रियः । सुवोवास्तिति सोर्लुकि पथिमयोः सर्वनामस्थान
इत्याधुदाचता प्रप्नोति । मथोवा त्रिसूची ज्जाधिकारस्या येन
ननुभवेति विषेयः प्रश्नोत्तर । आद्येवैवस्तुतोऽङ्गस्य कर्मम् ।
लुक्तिमिति विषयसंबन्धित्वस्यार्थाः प्रत्ययान्तकार्यत्वात् ।
नन्यस्तु किन्त इति तथा इतरस्तु इत्थं स्मितिः सर्वनामस्थान
इति संसर्गोन्निर्दिष्टस्तुतोऽङ्गस्य कर्मत्वप्रत्ययेनेति चेत् ।
स्मिदस्तस्योन्निर्दिष्टाधिक्रमेण प्रत्ययान्तस्यैव तद्विभागत्यं ।
‘सोवर्थः सत्तन्त्रउपलक्षितम्’ इति सिद्धान्तः ।
‘मोहोऽन्यतद्विद्वत्प्रत्ययान्तरा’ प्रत्ययान्तं वितीति पूर्व-
प्रमाणेन प्रामुख्यतइति तमेव आत्मे संशयः । अत इवोक्तोक्तं रिता-
त्वापवादसंख्याइववर्गीयइत्येव । रिदन्तस्त्वोत्तमं नोक्ष-
स्वोकारे प्रवर्तते, यज्य-यतरस्यामिति च चङन्तस्य । न

चैव 'चतुरस्रसी'सुधाचरं ससन्तस्य स्थापना च पदमि-
 क्षाया चतुरः कल्पन्त इत्यदौ चतुर इति पदं मन्वेद्यस-
 मित्यप्रमाणं न सिद्धेति वाच्यम् । तत्र सस्यहन्तासाम्यो
 चतुरस्रसमीत्यनायात् । इतरथा कृष्टिदय्याद्यमुत्प्रेष-
 चतुर्ष्वे इत्येव नृवात् । तत्र ससर्वनामस्यानग्रहचतुर्ष्वे-
 तस्य एव न सिध्यति । 'पदमिचतुर्ष्वेहकादि'रिति हल्देशः
 सिद्धान्तेऽनुदात्तविधानात् । न चैवं स्वरमिषिषु षष्ठ्येव
 निर्दिष्टवतामिति वाच्यम् । रितकञ्च इत्याद्यपेक्षया रिति
 चलोऽनुदात्तवर्गमात्राणामवसम्भवेन सप्तमीप्रयोगादिति ।
 जनोऽप्यते-अष्टाधिकारनिर्देशपक्षे तावदुक्तोपमिहारात्
 गार्हिकमात्रस्यते-सुमतिप्रतिषेधे पृक्पदस्वरस्वोप-
 संभवात् । सर्वानामन्त्रितसिक्तस्वरस्वरवर्गम् ।
 प्रयोजनं निजिकित्स्वरवराः । पयिमयोः सर्वनाम
 स्थानेऽनुकीरिति । अस्माभ्यः-उभयति उभयसंज्ञा प्रतिपादिते
 ऽदन्तेन यः प्रतिषेधः तस्मिन्नेकदाश्रयो यः स्वरस्तस्मिन्स-
 ङ्गकानम् । प्रत्ययलक्षणैः प्रत्ययेकपदस्वरौ न भवतीत्यर्थः ।
 पदद्वयामकस्य स्वादेशः । यथा 'दुषि तिष्ठती'त्यत्र पदस्य
 पदादित्यधिकृत्य विहितस्तिस्रस्तुति इति निश्चयः । अत्र हि
 दृष्टीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपेक्ष्यते । उपावहतिष्ठेत्पदो
 रिककञ्चकामायापि । नन्वेवं सर्वस्त्वोभ्योऽपि रात्र इत्यत्र
 'सर्वस्व सुषी'त्याद्युदात्तं न स्यात् । तथा सर्षिपान्च
 सप्तमिच्छतेत्यत्रामन्त्रितस्य चेति षष्ठ्यनुदात्तं न स्यात् ।
 तथा या हि द्यावां या हि पथादित्यत्रादिः 'सिन्धोन्तर-
 स्वा'मित्याद्युदात्तं न स्वाधिकृतं कञ्च-सर्वेकादि । इदं
 स्वरत्रयं विज्ञानं स्वरान्तरे प्रतिषेध इत्यर्थः । न च सर्वस्त्वोभ-
 यान ननुभीहो प्रकृत्या पूर्वपरमिति पदद्वयस्वरमिति
 वाच्यम् । सर्वस्व सुषीति कदाचुदात्तं तस्यैव कानेन पदमि-
 क्षाप्रमाणं कर्तव्यम् । तथा च उपाविरवस्त्वोभयमित्येति
 यावत् । न च सर्षिः-अन्धस्वामन्त्रितस्वरं निज्यावदा-
 त्तत्र लभ्यं कृत्वा । अर्धिशुचिदुत्पत्तिरिहार्थं इत्यो-
 षादिके इति प्रत्यये इत्येतोऽप्युक्त्वात् । अन्धुत्पत्त्येति
 कृष्टिस्त्रेण उपावत् । न च नमिषमन्वेद्याद्युदात्तम्,
 अनिसन्तस्तेति पूर्वसमाह । कैरेन तु सर्षिः-अन्धस्य
 कृदादिभिः किमर्थं कुरियमिति विचार्य । ननु सप्तम्यः
 'सप्तम्यन्तादुत्प्रेषति' कर्मिन्त्येतोऽनुपपत्तिः । तथा च
 निज्यावदाद्युदात्तः । अन्धुत्पत्त्येति त्वैव, 'अः संकञ्च' इति
 वचनादिति चेत् । न । उभयव्यापि कृदादित्येकतोऽप्य-
 उपावत् । तथा च मनुज्यते-छा बुद्धि रयमेककर्ममिति ।
 इह सिन्धुगङ्गा न मासु । आदित्येवम सिन्धुगङ्गा
 सप्तम्यन्तादुत्प्रेषति सः सिद्धः । कनका हि कनकानं
 चैरेव कुकं विद्वन्मत् । कनं ह्यद्वयकर्मिण्यदिति-
 ङ्गने ऽसितियेनोदकस्य सप्तम्यन्तप्रत्ययेऽपि नाम-
 नीन इति । न चैवं च्छेदं किं अत इति सूत्रं निष्कर्षेन

स्थाव तु निज्यावत्, तथा च तत्र कञ्चिद्वचने च्छिन्नुकीरि-
 त्कर्म स्थादिति विस्तरगौरवापरिचिति वाच्यम् । कृष्टि
 इत्यनुत्प्रेषेन कृष्टे न्युदत्तत्वात् । सप्तम्यन्तादुत्प्रेष-
 नंमिथेवावस्वकम् । गार्हिकारमस्य प्रयोजनमाह-प्रयोज-
 नमिति । निजिह्वयोरधिकार उच्चारणार्थः, सुट्तिगोरिति
 क्व । एते स्वरौ निवर्त्तमानवता प्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोज-
 नान्तरमाह-पयिमयोरेति । तद्वैवं वचनमन्त्रेण त्रिसृच्चा-
 ऽस्मिन्नासिस्त्वस्येत्येतोह सूत्रे विवृतम् । वस्तुतस्तु नैतद्वैवं
 वचनं किञ्चिद्, आपकमन्त्रेणैव विद्या गमा इत्यादेः सिद्धत्वात् ।
 तथा च संज्ञावाद्युपमानमिति सूत्रे गार्हिकम्—'उपमानस्या-
 युदात्तत्ववचनं गार्हिकमनुकञ्चकञ्चने स्वरं प्रत्ययलक्षणप्रति-
 षेधत्वे'ति । अस्मिन् पक्षे पयिमयोः सर्वनामस्थाने उभयता
 कुते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचनमेव कर्तव्यम् । न
 कानमनुकञ्चकञ्चनः स्वरः, येनोक्त्यापकमन्त्रेण वार्येत । न
 च स्वरमात्रविषयकं गार्हिकमिति वाच्यम् । अमन्त्रितस्वर-
 सिक्तस्वरवरापरिचितिप्रसङ्गात् । न चैवमपि सप्तमीनिर्दिष्टे
 स्वरं प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वाच्यमिति वाच्यम् ।
 'सर्वस्त्वोभ' इत्यत्राद्युदात्तादुत्प्रेषप्रसङ्गात् । यदा-अस्तु
 सप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेव गार्हिकम् । 'सर्वस्व सुषी'ति
 सप्तमोभपनीयं सुप इति षष्ठो पाठः । तथा च पयिस्वरार्थं
 वचनं नारम्भणीयम् । निजिह्वयोरार्थं तु यथापि नारम्भ-
 णीयमिति सर्वं सुखम् । पदद्वयमपीदं संज्ञावाद्युपमानमिति
 सूत्रे गार्हिकः स्पष्टमुक्तम् । तद्वैवं निर्गम्योर्ध्व-निज्यावत्
 अक्षिप्तस्वाऽस्मिन्नासिदोषस्य वचनेनोद्धारमापात उच्यते
 गार्हिकेनैवेतिदित्येति निष्कर्षोऽप्येव कृत इति । पतञ्जल्य-
 आनमन्त्राधिकारो निर्दिष्टस्त इति पक्ष एव वस्तुतोऽङ्गस्य
 अन्धवर्गमिति निष्कर्षय्येति तुल्यम् । अत एव 'संज्ञावाद्युप-
 मानमिति सूत्रे गार्हिकः पदद्वयसाधारण्येनैवोक्त्यापन-
 गार्हिकं बोधितम् । प्रकृतसूत्रस्य गार्हिकैवोक्त्योस्तु निष्कृष्ट-
 यो उक्तोपप्रसङ्ग एव नास्तीति सम्भवे । तत्रैवमात्रमभि-
 युक्त्यर्थं नन्ति-गार्हिकं विविच्य । सम्प्रत्ययेषु विशेषेषु
 च । तत्र यथा भीहोत्यत्र पूर्वप्रत्ययेन वन सप्तम्यर्थपक्षे
 उदन्त्यग्रहणपक्षे च कान्तेरस्त्येव सौवर्गः सप्तम्यस्तदन्त-
 सप्तम्य इति वाच्यते । यथा भीहोत्यत्रैव पूर्वग्रहणप्रमाणे
 उदन्त्यस्य कान्तेन प्रत्ययान्तात्वात् गार्हिकमुदात्त इत्यको-
 त्वापरिगण्यक प्रत्ययान्त कोदात्तः स्यात् । सप्तम्यर्थमवने
 तु सिद्धमन्त्राय गार्हिकान्तेनोदात्तः स्थादिति स्पष्टः कञ्-
 चेशः । कान्तेनोत्पन्नं रिति, चकमन्त्रस्यामित्यत्रापि । निज-
 त्यादित्यत्र पयिमयोः सर्वनामस्थानस्थानौ तु नास्ति कञ्
 चेशः । उदन्त्यस्य हि कान्तेन प्रकृत्यादेरेवोदात्तं निज्या-
 शिपूर्वस्यापि कान्तेन चैवेति । तथा च तत्र 'सौवर्ग' कञ-
 स्वाऽप्राहृत्य उदन्त्यादिक्रियादुक्तोपस्थाप्रसङ्ग एवेति ।
 'संज्ञावाद्युपमानमित्यत्र गार्हिकैवोदात्तमास्तु सामान्यार्थे

शाफकभ्रात्रिण्यो वोजितम्या इति । 'जनय' ह्यत्र तु स्वरो न भवति । कुम्भि कृतो कार्योऽप्रमानात् । प्रत्ययस्युप हि वदन्त्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेति भवति, न तु प्रत्ययस्यैव सत्यर्थं तदपि । न च प्रत्ययग्रहणपरिमाणया तदन्तग्रहणं स्वादिति वाच्यम् । येन विधिरिति ध्रुवेनैव तल्लयस्य नदयमभ्यन्तात् । निशेषणविशेष्यमात्रे च कथंचनार्त् । नन्वेवमपि स्थानिकसूत्रेण स्वादेयोदात्ततेति चेन्न । लोप-स्याऽभावकफ्तया तदीयाऽन्त्यस्य तदुदात्ततायाश्च बाधात् । अत एव हि अमृदित्वादी लुप्तस्य सितो नेट् । नञ्भाक्त्वं भावोऽन्यथः सम्भवति । भाष्यमतेऽनन्विभाविति निषेधाच्च । किञ्चिन्वादीनां तु नेत्रश्रोतीभिनयेषोऽप्यस्ति । न चैवं नञ-निमित्ते ऐस्प्रसङ्गः । तस्यापि छुक्काऽपहारादिति दिक् । वस्तुतो 'यदङ्ग'मिति व्याख्यामात्राद्युक्त्य ह्यत्रापि निर्वाच्यम् । मसंज्ञाया निषेधेनाऽलोपाऽप्रमानात् । सुवन्त्यप्रत्ययमसंज्ञया नलोपाच्च । तथा 'बहर्ददातो'त्यत्र रेफोपि सिद्धः । 'अमुषी'-ति निषेधो हि वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यमिति नेह प्रवर्तते । अङ्ग-धिकारनिर्देशे तु प्रवर्तताऽसौ । अत एवाहो रविषाविति वचनमारभ्यते । न चाऽमुषीति वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययज-मेनाऽमुषीति निषेधो नेति वाच्यम् । दीर्घाहो निदाश्च ह्यहो हल्लवादिलोपेऽपि रेफापत्तेः । पतेनाऽमुषीति पृथुतासमाश्रित्याऽहर्ददातोत्यत्र दाधातोः सुप्रियप्रत्यय सत्त्वाद्देर् ह्यपि कल्पनमापास्तम् । दीर्घाहो निदाश्च इत्याऽपि तत्प्रसङ्गात् ।

अपि स्वरस्वरसिद्धतया पूर्व नलोपे कृतेऽकारस्यैव स्वरत्वे प्राप्नुतस्तथापि स्वरत्वयोर्विषये नलोपो नेष्यते । स्वरत्वोभयारम्भसामर्थ्यात् । नञ्कारस्य री रे वा निशेषोऽस्ति । न च समुद्रो नलोपनिषेधादेर् अहर्गच्छ हे दीर्घाहो निदाधेत्यत्र चरितावर्ता । एवमपि 'रूपरात्री'तिस्वरस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नन्वेतदपि सम्बोधने चरितार्थमिति केसलम् । अहञ्चित्वात्यल्लेकेन नलोपाऽभावनिमित्ततासिद्धमिति दिक् ।

स्वादित्युक्तं-परमवाचा परमगोदरा परमलिहा परम-दण्डिना परमदिवा परमेकुमार्यैल्लयन्तर्वांतिनीं विमक्ति-माश्रित्योत्तरस्रष्टस्य पदसंज्ञा स्वात् । ततश्च 'चोःकुः', 'वादयोर्तोषः', 'हो ङः', 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य', 'दिन-त्वा', 'होऽसर्वेषां आकल्यसहस्रशो'त्येते विषयः प्रसज्येन् । न च मसंज्ञा पदसंज्ञाया बाधः । शिवावपि कृत्वात् । मसंज्ञा हि समस्तस्य प्राज्ञ, पदसंज्ञा तृप्तास्रष्टस्य । अथ भाष्यम्-मसंज्ञासूत्रे सुप्रिजन्तमिति सुनात्पुनर्तमित्यनुवर्तनीयम् । उदयं सुनायः-चत्वादी असर्वनामस्थाने भरे वसन्तप्रत्ययविधित्ताभावात् पूर्वः समुदायो मसंज्ञो भवति । उदयवन्मृतं सुकन्तं क्वचित् तर्हि तदपि मसंज्ञं स्थापयन्ना-वनन्तर इति । इह च समुदायस्य मसंज्ञा प्रधानादिष्टा । अन्यवयस्य त्वनाचयदिष्टा, कर्तृत्वकर्मसंज्ञोपशेतिवत् । तेन राङ् १ वाक्ये सुवन्तावकाऽयामेति भवति, सुवन्तावकवसत्वे तु तस्य समुदायस्य नेत्रुमगरोपि भवतीति निषेधः ।

नन्वेवमपि परमवाचो परमवाच इत्यादौ भवाऽभावान्तरकर्म-स्वादित्येति चेन्न । तत्र भवाऽभावान्तरसर्वनामस्थानादिति पदसंज्ञा-विषेधत् । स्वादित्यन्तर्जमस्थानस्य तत्रापि हि सुवन्तामित्यनु-वर्तते । प्रसज्यमपि तेषामात्म्यम् । तत्सामर्थ्यादेनन्तरस्वविधिवे-
 ■ नञ्चो नञ्मीकते । उदयमर्थः-सर्वनामस्थाने परतः पूर्वः समुदायः पदं न स्यात् । उदयवन्मृतं सुकन्तं च पदं न स्वा-दिति । तत्र समुदायस्य स्वादित्यमिति प्राज्ञ, अन्यवयस्य तु सु-वन्तामिति प्राज्ञ पदसंज्ञाऽनेन निमित्तेति परमवाचावित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं सुनात्पुनर्तमेत्यादौ कुत्रादि न स्यात् । सा-वपि समुदायवयस्यवयस्य च प्राज्ञतोर्होरोपि पदसंज्ञयोर्निषेधा-दिति चेन्न । असर्वनामस्थान इत्यन्तोत्तरसुधाचनीत्यप्रत्यय-वनादौ सर्वनामस्थाने उभयविधपदसंज्ञान्विषेधात् । सौ तु द्विवि-धापि पदसंज्ञा भवत्येव । नन्वेवं मयमात्रे सौ पूर्वस्य पदसंज्ञा-स्वादिति चेत् । श्रष्टपत्तेः नन्वेवमेवोऽप्रत्ययस्यादूरादुत्तेपूर्व-स्वादेत्यादुत्तरस्येदुताविति सूत्रे भद्रकुरोपि गौरित्यत्रातिप्रसङ्ग-वारयितुं पदान्तग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृत्वा नवममाणं विरुध्यते, किममाणेऽपि पदान्तग्रहणे दंष्ट्रापदसंज्ञास्वादिति चेन्न । तन्नान्तग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यस्य ऐरित्यतो वाक्यप्र-हण्यस्तुवर्यं वाक्यान्तरस्येति व्याख्यानसम्भवात् । तदेवं सम्यगे चरममागस्य पदसंज्ञा क्वादौ कापि नास्त्येति स्थितम् । कश्चिन्निषेधात् । कश्चित्तु मत्तेन बाधादिति नि-शेषः । नन्वेवं दूषणमुक्तमित्यादावस्तु न स्यात् । होवा-पोतारान्वित्याऽऽनन्द न स्यात् । उत्तरपदे तद्विधामादिति चेन्न । उत्तरपदस्रष्टस्य समासोत्तरवयस्ये कृत्वा पदसंज्ञा-विरहेपि तस्रष्टुः सर्वान्तस्य चेवं क्वदिः । तेन 'होतृपोतृ-नेष्टोत्तरा' ह्यत्र मय्यमानामुत्तरपदस्याऽयमावृत्तः पूर्व-स्थानकं नेति दिक् । नन्वेवं दपिसेनो दपिसेच ह्यत्र सात्पदाचोरिति क्त्वनिषेधो न स्वादिति चेन्न । पदादिभिः पदादित्यस्य क्वं नेति व्याख्यानात् । न चैवं रामेयु हरि-श्वित्रनापि निषेधः स्वादिति वाच्यम् । स्वादाविति वा पद-संज्ञा तापुष्णीव पदादेर्नेति निषेधाऽप्रवृत्तेः । एतच्च सा-त्यन्विषेधेन शान्यते । उक्तं च-पदादादेर्नेत्येव व्याख्यानं न तु पदस्रष्टेरेति । तथा सति गतिभारलोपपदानमिति सुकृतपदे प्रागेव समासे दपिसेमित्यादौ क्वत्वं दुर्गारा-पत्तेः । नन्वेवमपि बहुतेनो बहुतेच ह्यत्र कर्त्तव्यं स्वादे । बहुनोऽपदत्वेन क्त्वान्तिपाऽप्रासेरिति चेत् । उक्तम् । वचनमेवैह कर्त्तव्यं-बहुवचनस्य नेति । अत्रां सूत्रन्यासः 'सतोः सः' । क्वं न स्यात् । ततो 'बहुवचनमात्रम्' । अ-न्यमुत्तरस्य सत्य क्वं न स्यात् । आदिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । तस्यादिबुत्तरस्येत्येव सिद्धे । तदिदं बहुवचनमादिग्रह-णेन निमित्तमिति । कश्चित्ते तृत्तरपदत्वे चापदादिविधा-मिति वचनेनैव परमवाचेत्यादि साधितम् । उत्तरस्य समासो-त्तरमागस्य क्त्वे कर्त्तव्ये कुत्रात् कृते प्रत्ययस्य न स्यात् । अतो न कुत्रादि । पदादिविधौ तु प्रत्ययस्य न

स्वादेव । तेन च निषेधावधिसेवेत्यादिसिद्धिः । अस्मिन्
पक्षे प्रकृत्युपलब्धेः समासोऽत्र नाम्युपलब्धः, चन्मन्ते-
स्यादिसिद्धये तस्याऽनित्यतया वक्ष्यमाणत्वात् । कैयटस्त्राह
यमः सेचामिति विग्रहे षष्ठीति समासो नत्वमुपपदसमासः ।
सोपपदाद्युपलब्धिरिति । अनभिधानात् । अतो दधिषेचा
दित्यादि न भवत्येव । अस्मिन्पक्षे बहुचूर्वंत्येति
वचनं कर्त्तव्यमेव । कृते हि बहुविध विभिन्नस्वरूपत्वेन
प्रातिपदिकत्वे षुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टास्तुवन्तरमुत्प-
न्न इत्यर्थेऽस्तुने वक्ष्यते । तन्मन्तर्गतौ विभक्तिमाश्रित्य
प्राप्तं पदत्वं तत्तुलनादी कर्त्तव्ये मा भूत्, बलविषयद्वय वशा
स्यादिति । अत्राऽयं निष्कर्षः—पूर्वंस्तु एव स्थितोत्तरपदत्वे
न पदादिविधी बहुचूर्वंत्येति पाठ्यात् । पदादिविधानेन
प्रत्ययस्पर्शेण भवति न तु पदान्ताविधाविति नियमार्थं चेदं
वचनद्वयमिति व्याख्येयम् । एवं च नञ् न कर्त्तव्य इति काश्च-
नञ्, अस्मिन्पक्षे सौ पदत्वं नास्ति । प्रागुक्तकुसुमेरभा-
वात् । तदेतदपक्षद्वयमभिप्रेत्य हलुच्चादिसूत्रे आश्रयकार-
इत्यन्तः—अथ सावधि एवं भवतीति एवमप्युभयतःपक्षाः ।
एतन्निमित्तं । नन्वत्राधिकारग्रहणपक्षे वस्तुतोऽङ्गस्येति पक्षे
चाभूवन्त्यत्र जुस्तु प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । अत इति
नियमाच्च भवति । ननु देवदत्तं याजयाचकारेत्यत्र लुक्
वाधित्वा परत्वात्तत्वादिषु कृतेऽयमिति तेषां लुकि प्रत्यय
कक्षणेन तिङ्गन्तत्वादात्मनस्य निघातः स्यात्ततः परस्य च न
स्यादिति चेन्न । ऊनस्यायमेव' येन नाप्रामित्यायेन त्रिणा
दीनाधित्वा लुक्प्रवृत्तेः । तदुक्तम्—आभिसिलोषा-
तस्य चाऽनिघातस्तस्माच्च निघात इति । ननु देवदत्तो युध-
स्तुत्र इत्यादी वक्ष्यन्त्यस्य विधीयमाना शुभ्रदस्सदीरादेशाः
प्राप्तुमन्तीति चेत् । सत्यम् । स्वग्रहणाच्च भवन्ति । न च
विभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य मा भूत्किन्तु विभक्ति-
विशिष्टस्येतदर्थं स्वग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । षष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयानामिति निर्देशेनाऽपि गतार्थस्वार्त्तव्यं पदस्येव-
शुद्धौ च । तस्माद्विभक्तिलोपे कृते मा भूदित्येतदर्थमेव
स्वग्रहणम् । अवस्थानं हि भूयमाणत्वेन सम्भवति । यद्वा-
तिष्ठतिरहानो वर्तते । यथा 'समये तिष्ठ सुप्रवेति । समयं
मा हासोरित्यर्थः । तथा चाऽपरित्यक्तविभक्तिकवोरित्युक्त्या
भूयमाणविभक्तिफलं स्पष्टमेव कल्प्यते । इदन्तवचन्यन्ते-
वस्तुतोऽङ्गस्येति सिद्धान्ते चिणो लुगिति तलोपे कृते हनि-
तिङ्गन्देशे न स्युः । अनपि भवता दस्तुः । क्मापि भवता
ग्रामः । क्मप्यापि भवताऽनुवाक इति । लुकि परतो षोते
विधीयन्ते इति चेत् । मैवम् । लुकि यदाऽङ्गात्तुर्कं तत्र
हनिमिष्येति विधानात् । तस्मादस्तुतोऽङ्गस्येति पक्षो निर्बुद्ध
इति स्थितम् । [मनुभसाऽङ्गस्य] ॥

अचोऽन्यादिदि । अच इति निर्दारेण षष्ठी । जाती
एकवचनम् । अचो यत्ने योऽन्यस्तदादि शब्दरूपं टिसं
स्यात् । टिपदेशादिना अचोपपदानां टेरित्यदयः । पचते ।

पचते इत्यादि । कन्ते भवोऽन्यः । दिगादित्वाद्यत् । कन्त्य
अदिर्यस्येति बहुधादिः । नित्येसापेक्षत्वात्समासः ।

अलोन्त्यात्पूर्वं उपधा । अन्त्यदलःपूर्वां वर्ण उप-
धासंज्ञः स्यात् । उपधागुणः । चेति । श्योतति । बद्धं
इत्यादि । ननु पूर्वस्याऽविशेषितत्वाच्छासिभासो शा इति
समुदायस्य संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । न चैवं शातस्त्व-
ङ्गलोरीतीत्वं शा इति समुदायस्य स्यादिति बाध्यम् । अलो-
न्त्यपरिभाषयेदसिद्धेः । स्यादेतत् । नानर्थकोऽलोन्त्यविशिर-
न्त्यासंस्कारोऽप्येति निषेधः प्राप्नोति । इह च विभक्त्यस्यत्र
शुभाभित्, अन्त्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थमन्यथासंस्कारोऽप्य-
स्तुक्तम् । विकारो नाम वर्णात्मक आदेशः । अत एव देशी-
त्यत्र लोपः सर्वदेशे एव भवतीति । अत्रोच्यते । न ताव-
देशा परिभाषा सूत्रकृतः सम्मता । तस्य लोप इति सूत्रे
भिदुद्धतां सर्वलोपार्थं 'तस्य'ग्रहणात् । नापि आश्रयकारस्य
सम्मता । एतत्प्रयोगेनानामन्यधोपपत्तौर्माये उक्तत्वात् ।
तथाहि—अन्यत्तानुकरणस्येति तावदन्तादेशो न भवति ।
नाम्रैदितस्यान्यस्य तु वेति शापकात् । इतरथा द्वात्रिंशदित्यस्य
वेत्येव श्रुतात् । अंतोरेद्वान्त्यस्यत्रापि लोपो यीति प्रकृते
पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वदेशः । तथा चेत् मूत्रन्यासः—
'घोरभ्यासस्य लोपः' । लोपग्रहणान्तरस्यानुकृत्या सर्वलोपः
स्यात् । 'अस्तेष्वेव' । आतेष्वेवैव इति । अथवा लोपश्च
इतिच्छेदः । संज्ञार्थो कृतोऽनुबन्धः संज्ञानि फलति, यथा
कमुदि । आधे तु दिशकारको निर्देश इत्युक्तम् । तत्र लोपे
इति भिन्नं पदम् । श्च इत्यस्य चोपदेशात्पक्षे संज्ञा । तत्फलं तु
प्रयोगे । सर्वत्राऽनुबन्धानां काकादिबदनवयवीभूयैव व्याव-
र्त्तकत्वादिति भावः । अस्मिन्पक्षे पक्षे ह्यपि परे यः संयोग-
स्तदादित्वात्सर्वलोपे एकशकारक एव पाठः सुवचः ।
स्पष्टार्थमनवपषालोपिन इत्यादावकारस्येवैवापि शकारस्य
लोपो मास्ति चेत् तु आभ्याशयः । आभ्यामित्यादी इति
लोप इति सूत्रेणाऽकारस्येवम इदो विधीयमानो
लोपोऽपि तर्ह्यन्यस्य स्यादिति चेन्न । 'अनाप्यक'
इति सूत्रादनित्यनुवच्यं तस्य ह्येति सप्तम्या
षष्ठी प्रकृत्यश्च अन एव लोपविधानात् । तथा च तत्राऽ-
लोन्त्यपरिभाषया नकारलोपे अतोऽगुणिति पररूपे च कृते
आभ्यामेषामित्यादि सिद्धम् । 'अनलोपोऽन्यासस्येति' सूत्रेण
अनास्यासत्त्वात्वे न तु तदेकदेशादि व्याख्यानादत्रग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वलोपः । यद्यपि सनोरथपेक्षितं ददौ दवावि-
त्यादिवारणाय, सावधिति च, जिह्वपथिवर्ततेद्वारणाय,
प्रकृत्योपि पिपक्षतोऽप्यदिवारणाय, विषयोऽन्यपेक्षितः मुचो-
कर्मकस्य शुभोपेति मुमुक्षुति आमित्यादिवारणाय, तथाभोदं
सर्वमनुबन्धेन प्रकृत्यमिति सर्वलोपार्थमेवाऽत्रग्रहणं बोध्यम् ।

नन्वेवमपि विभाषामवग्रहणवदवगतोऽप्येवमिति वाचिकेन
विधीयमानं नोक्तोऽन्यस्य स्यादिति चेन्न । वक्ष्येति सिद्धे
अन्यस्येति शुद्धकरणसामर्थ्यात्सर्वदेशसिद्धेः । तस्यान्तर्जनक

इति परिभाषा निष्पन्ना, सूत्रमात्रासम्पत्ता चेति स्थितम् । एवञ्च शास्त्रेः शाश्वदस्योपपत्तयेऽपि स्थिरादिति सिध्यति । संयोगोपग्रहणं कृत्वा भिन्नादिव्यवहाराश्चास्मिन्पक्षे सङ्गच्छन्त इति दिक् । यदा—अव्यवस्थितमन्त्रावः सज्जतीयानामेवेत्युक्तं—। लोके क्षमीया प्राहणानामन्यत्पूर्वमानयेत्युक्ते एकः एवाऽन्यादस्यवहितपूर्व आनीयते न तु समुदायः । एवं चेहायकोऽस्यवहितपूर्वोऽखेव संजी न तु समुदायः, न वा व्यवहितोऽह् । संयोगोपग्रहणवहारस्तु भक्तः । अव्यवस्थितं समुदाये उपचारात् । एवं स्थिते—“इह” इति पक्षेऽपि सुवचम् । आत्मास्वातामिति बहुवचनम् । पूर्वं इत्यपि वसन्तम् । अन्त्योऽस्यखेव साजास्याहम्भवेत् । यदा—अह इति निर्धारणे यदा । भातो चैकवचनम् । अहं मध्येऽन्यत्पूर्वं इत्यर्थः । तथा चेहाऽह इति वसन्तसिद्धं चेति पक्षत्रयमपि स्थितम् ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । सप्तमीनिर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यं स्थापयति निर्दिष्टेऽस्यवहितोच्चारिते सतीत्यर्थः । निःशब्दो नैरन्तर्ये, दिशिचचारणक्रियः । निरन्तरं दिष्टो निर्दिष्टः । नियमार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि—इकोपणचोयत्राचीति यत्तच्चभावेनभावलक्षणमिति सप्तमी । अश्र्वयमाणक्रियत्वाच्चास्तरङ्गास्त्यस्यैवैव लामः । तेनाऽपि सति यणभवतीत्यर्थः । यदा—गङ्गायां घोष इतिवदोपग्रहोपधिकरणे सप्तमी । तत्र सत्त्वं परस्मैव पूर्वस्यापि सम्भवति । एवमुपस्थले षोपि । तत्र युगपदेकस्य कार्यत्वनिमित्तत्वोरसंभवाद्भ्युदकं मण्डिदमित्यादाविकारोकारयोः पर्यायेण यण प्राप्तः पूर्वस्यैवेति नियम्यते । तथा अग्निचिद्वेति व्यवहितस्यापि यण प्राप्तः, अनन्तरस्यैवेति नियम्यते । ननु गवित्ययमादेत्यादौ लक्ष्यपदार्थकतामिति शब्दः करोति तथेहापि । एवं च तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते । अस्ति हि तत्र व्यवचक्षेयम् । हे योष्माकोण । अस्मभ्यं देहि । हे अस्माकीन युष्मभ्यं ददामीत्यादौ खण्णभ्यां परस्याप्येवप्रसङ्गसत्त्वात् । तस्यम् । इतिकरणः पदार्थविपर्ययोऽकृतः । लोकेऽप्यपरताया औत्सगिकत्वाच्च शब्दपरतां करोति । शास्त्रे तु विपरीतम् । किञ्च यदि तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं प्रवर्तते तर्हि तत्रैव पूर्वं ग्रहणं कुर्यात् । तस्माच्चैदं तस्मिन्निति वचनकरणम् । किन्तु हि ह्योत्पादिसककविशेषसंग्रहार्थं स्वतन्त्रस्य सर्वनामोऽप्यनिर्देशः । तस्याऽप्यत्र तत्र भव इत्यादिवत् ।

तस्मादित्युत्तरस्य । पञ्चमीनिर्देशेषुत्तरस्यैव कार्यं स्थापयति निर्दिष्टोच्चारिते । तिष्ठतिः । अग्निमीये । इह स भवति—इहोऽग्निम् । इह कारकविभक्तेरसम्भवादिस्त्रोमलक्षण पञ्चमी । तत्र दिक्शब्दोऽप्यहिवामात्र उपरशब्दपूर्वशब्दोपविशेषोऽप्यहिवेत । व्यवहितोपि च गृह्यते । तथा जोस्संस्तता स्मन्नामुदः स्फालोऽप्योत्तरस्य प्रसङ्गः । त्वयं पूर्वसूत्रमेतत्सम्भवेति इदमपि नियमार्थमिति स्थितम् । तथा च वाचिकं—तस्मिन्निति

पूर्वोत्तरयोर्वाग्यविशेषाभिवर्धनार्थं वचनं दण्डुदकं पञ्चमीदन्मिति । इहापि तस्मादिति स्वतन्त्रस्य सर्वनामो निर्देशः प्राप्यते । न वचनकरणम् । तथाहि सति—यद्यपि तस्याह्वद्विहल इत्यत्राऽत आदेरिति दोषोऽप्युक्त्याह्वत्वात्सम्भवात्तयो जनाऽभावात्तत्परिगणोपस्थितिसत्तापि तस्याह्वत्वात्तयोऽपि तस्याह्वत्वात्तयोऽपि योगद्वये स्यात् । उच्चरत आनुपलभते गौरनथ इत्यादेर्वाच्यत्वेय तत्र सम्भवादिति दिक् । स्यादितत् । पतत्सुत्रं नियमार्थमस्तु । पूर्वं सूत्रमप्योपेक्षिकसप्तमीपक्षे नियामकमस्तु । सप्तसप्तमीपक्षे तु नियामकत्वमस्तु । बाह्यमन्त्रैक्यविरोधात् । तथाहि—आह्वलोप इत्यत्र भाष्यम् । नेषा परसप्तमी । का तर्हि ? । सप्तसप्तमी विवृति सतीति । तत्रा तत्रैव कैयटः—कथं पुनः सम्भवत्वा परसप्तमां सप्तसप्तमाश्रयितुं युक्तम् । यथेष्टं वाक्याख्याकाराददोषः । विवृति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्यानाश्रयणाभास्ति तस्मिन्नित्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा ह्योपेक्षिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमप्य परस्मैवनिपद्ये नियमाय परिभाषोपस्थानमिति । अतोऽप्येता—बाह्यमन्त्रस्य प्रकृतमात्रपरत्वाविरोधः । तथाहि—आह्वलोप इति सूत्रे शकारवतो ग्रहणं मास्तु नादित्येवास्तिवति प्रथमे नन्दनदावतिप्रसङ्ग इत्युत्तरितम् । अनिदितामित्यस्यानुवर्णणे तु हिनस्तीत्यत्र न स्यात् । ततः विवृतीत्यनुवर्त्य अममेव विवृतामित्यत्र हिनस्तीत्यत्र लोपोऽस्तिवति उद्धृतम् । यदि चार्यामवस्थायान्तस्मिन्निति परिभाषोपस्थिते तदा नन्दमानादौ चानशोऽस्तिवाहोपः प्रवर्तते । अतः शिल्परणं चानर्थकं स्यात् । तदिदं शिल्पात्तात्पर्यानुकूलतया द्विभिममेवाभित्य हिनस्तीत्यत्र नलोपे क्रियमाणे सार्थकं न त्वस्याः । नन्वादावतुक्तसंज्ञानिभृत्त्या शिल्पं सार्थकम् । तस्यां हि सत्त्वमनर्जातं मनकीत्यत्राऽतो लोपः स्यात् । रुणद्धि भिनोतात्यत्र युगः स्यात् । तृणेदीतीडागमः स्यात् । नेह्वशीति तु न प्रवर्तते, अह्वत्वादिति चेन्न । अतः पूर्वं भाष्यस्यानङ्गत्वयोक्तविधीनामभावेः । कथमनङ्गतेति चेत् । इत्यम्—प्रत्ययविधौः कल्पमोनिर्दिष्टं भातोः प्रातिपदिकादित्यादि, तदादं तस्मिन्प्रत्यये परतोऽङ्गमिति हि सूत्रार्थः । इदं तु यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं इहादित्य इति, नाऽस्मात्प्रत्ययः परः । परस्माच्च परः पूर्वभाषाज्ञातो तस्मिन्निबोधमाने पञ्चमीनिर्दिष्टः । अत एव अनङ्गत्वादावतोदीर्घोऽप्यतीत न प्रवर्तते । न च असंशयलोप इत्यत्र विशेषणार्थं श्लिष्टकरणं स्यादिति वाच्यम् । असंशयलोप इत्युक्तेऽपि दोषाभावात् । नन्वेवं नास्मात्सप्तमीग्रहणं स्यात् । तथा च कनेयं दण्डुकिं चह्वन्त इत्यत्रापि स्यादिति चेन्न । सिद्धान्तोपि अस्मयस्यास्ततोऽग्रहणोपतो वस्तु इत्यादावतिप्रसङ्गस्याप्यात् । साहचर्यात्प्रत्ययार्थोऽग्रहणमिति तु तुल्यम् । ननु नसंशयलोप इत्युक्त्यानेन वन नप्रत्ययत्वे विवृत्यान्तर्ये तत्रैव भविष्यति वस्तु इहाचरतः वस्तुतः पायनत इति । मैवम् । अनुवर्तमानेन सार्थकतुक्तग्रहणेन अस्मयो विवृतेष्वते । तथा च विधेयसंस्थानो-

विदिष्टपरिभाषानुपस्थितौ निमित्तसप्तमी । सार्वधातुक-
निमित्तस्य न प्रत्ययस्थाऽस्तेषाऽष्टोपः विकृत्यन्तर इति । ननु
चातवससार्वधातुक इति सूत्रे सार्वधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातमि-
ति चेन्न । सति शिच्ये प्रत्याख्यानात् । तदेवं क्रमशः शिच्य-
करणसामर्थ्यात् विकृतीति सत्सप्तम्यामपि परिभाषा नोप-
तिष्ठत इति स्थितम् । पूर्वपक्षत्वादानाशया तथोक्तमिति वा
वर्णनीयम् । इह सूत्रद्वये षष्ठीप्रकृतिपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः ।
तथाहि—षष्ठीस्थानेनोपेति सूत्रावष्टीत्यनुवचते । सप्तम्यर्थनि-
र्देशे पूर्वस्याऽन्यवहितस्य षष्ठी स्यात् । पञ्चम्यर्थनिर्देशे उत्त-
रस्याऽन्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति । तत्रोक्तोपणयोस्यादौ सूत्रद्वय
षष्ठीभवणाच्चा षष्ठीमनुष्ठ पूर्वस्थानन्तरस्यैवा न तूत्तरस्य, न
वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्यात्तन्मन्त्रमुच्यते । आने मुगि-
त्यादौ तु षष्ठ्या अवगणत्सापि प्रकृत्यत इति विशेषः । सा
चाऽनियतयोगत्वात्स्थानषष्ठी, यस्य च स्थानषष्ठी तस्यैव कार्य-
नियम इति सोऽप्यर्थोऽस्तिद्वयति । यत्र तुभ्यनिर्देशस्तत्रोभयं
प्रकल्पकं, कार्यत्वनिमित्तत्वयोरैकत्र युगपदसम्भावनाप-
काच्च । तथा चैकः पूर्वपरवोरिति सूत्रे नैतदः सूत्रद्वयप्रमा-
णत्वाद् भवेतां प्रकल्पिके । षष्ठ्यौ विभक्ती तेनात्र
ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति । न च पर्यायेणोभयकल्पनम् ।
अनुव्यवहकात् । तथाहि—आनेमुगित्यत्र सप्तमी निरवकाशा,
सा पूर्वत्र चरितार्थाया अतोये इति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पयति ।
एवमीदास इति पञ्चमी आन इति सप्तम्याः । तथा च तास्य-
नुदात्तेरुच्ये अन्यस्तसिगर्भं सार्वधातुक इति सप्तमीनिर्देश-
वक्ष्यति । सा च सप्तम्युत्तरत्र चरितार्थेति तस्या एव षष्ठी कल्प्य-
ते । तथा 'बहोर्लोप' इत्यत्र बहोरिति पञ्चमी अकृतार्थाया
इष्टमेयः स्थिति सप्तम्याः षष्ठी कल्पयति । अत एव भू च बहो
रिति पृथक् षष्ठीनिर्देशः । तथा गौतोणदिति पञ्चमी सर्वनाम-
स्थान इति सप्तम्याः षष्ठी कल्पयति । गोशब्दस्य गिर्ये
प्रयोजनाऽभावाच्च । न च तिष्ठति गौरित्यादौ पूर्वस्य बुद्धिः
फलमिति बाध्यम् । गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् । एवं
प्रायेण पञ्चम्या अकृतार्थतेति भाष्ये स्पष्टम् । आमि सर्वनामः
तुङ्गित्यत्रापि पञ्चम्यनवकाशा । आमीति सप्तमी तूत्तरार्थतया
सावकाशा । यदि त्विह आदित्यनुवृत्तया पञ्चम्या सामाना-
धिकरण्यं सम्पन्नं सर्वनाम इति पञ्चम्यापि कृतार्थेति न्यूनाच्चाहि
यथोद्देशप्रकाशवर्णेन परत्वात्समादिच्युत्तरस्येति मविव्यति ।
तनुजस्य—उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देश इति ।
वस्तुतस्तु नेह सामानाधिकरण्यम् । वर्णभेदतराणां स्थित्यस्य
सिद्धये सर्वनामो विहितस्येति न्याख्यानात् । येषां तेषामि-
त्यावर्धनकारात्परस्येति व्याख्यानाच्च । दौर्वाच्ये तुग्मवतीत्यत्र
तु षष्ठ्याः स्थाने पञ्चमी । तेन दोषस्यैव तुग्मवति न तु
छकारस्य । छराच्छयेति निर्देशोऽहं लिङ्गम् । अन्यथा हि
छरितेति चत्वेन छराच्चायेति चकारद्वयं निर्देशेत् । प्रत्यय-
विभो तु पञ्चम्यो न प्रकल्पिकाः । षष्ठ्या अनुवादविभक्ति-
त्वात् । अत्रसिद्धस्य चानुनादाऽसम्भवात् । तत्राऽनियमः

ऽप्रसङ्गेन नियमकारित्याः परिभाषाया अप्रवृत्तौ चेति दिक् ।
स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । शब्दस्य स्वं रूपं
संज्ञि, शब्दशब्दे या संज्ञा तां विना । अशब्दं कः आनेयम् ।
आने यमहनः । आयच्छते । आहते । इह अङ्गि आह यम्
हन् एषामेतत्सुत्रोपात्तानां प्रयोगसमावायिनस्त एव संज्ञिनः ।
अशब्दसंज्ञेति किम् ? । उपसर्गे षोः किः । दाभाभ्यो वया
स्यात् । धुषातोः शब्दार्थान्मा भूत् । शब्दः—शब्दशब्दः, तत्र
संज्ञेति सप्तमीसमासः । न तु शब्दस्य संज्ञेति । कर्म करण-
मित्यादिष्वर्थसंज्ञासु रक्वरूपग्रहणात्तैः । स्यादेतत्—रूपग्रहणं
विनापि रक्शब्देन तदेव ग्रहीष्यते, प्रतीतादुपदेशानपेक्षात्वा-
दसाधारणावादनत्तरत्वाच्चित्यतोपस्थितिकात्वाच्च । अर्थो हि—
प्रतीतो सम्बन्धग्रहणमपेक्षते साधारणश्च । पर्यायेरपि प्रत्या-
यनात् । बहिरद्गङ्गा, पदशालन्यन्येषोपविषयत्वात् । अनिय-
तोपस्थितिकश्च अनुकरणदशाश्रयमप्रतीतेः । तत्किं रूपग्रहणे-
नेति चेत् । अमाहः—इह शब्दो अर्थोपि विवक्षितो रूपवदि-
ति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्येत्युप-
पन्नं भवति । तत्रोक्तप्राप्त्यादर्थां द्वाभ्यां, स्वं रूपमिति वचना-
दूर्ध्वं चेति सामर्थ्यादर्थवधतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे
कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति ।

एतत्स्वं भाष्ये प्रत्याख्यातं । तथाहि—आरभ्यमाणेपि सूत्रे
पशुरपथं देवता प्राच उदको भरता इत्यादयरतावल्लोकमदर्शं
एव गृह्णाते । अग्नेर्दंगित्यादौ तु शब्द एव ग्रहीष्यते ।
अर्थस्य प्रायेण षोर्वापवादोऽसम्भवात् । उवाचप्रातिपदिका-
दित्यभिकाराच्च । उपसर्गे षोः किरत्यादौ तु धुषातुर्न
ग्रहीष्यते, दाषाभित्यादिसम्भवात् । उक्तं हि—व्यवहाराय
नियमः संज्ञायाः संज्ञानि क चिदिति । अर्थवद्ग्रहणपरिभा-
षापि ब्रह्मादिसूत्रे रात्रि पठित्वा पुनर्ब्रह्मविभाठास्तिस्रा, न्याय-
सिद्धा च । अग्नेर्दंगित्यादौ हि शब्दविशिष्टस्यार्थस्थोत्स-
र्गत उपस्थितौ विशेष्ये कार्यवाधाद्विशेषणीभूते शब्दे प्रवर्त्त-
मानं कार्यमुपस्थितार्थोपहितेन त्वनर्थक्येपि । अर्थस्य—विशे-
षणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणोपपत्तौ सप्तम्येना त्यागयोगात् ।
गौणमुख्यन्यायोपेत्यन्मूलः, गौणस्य प्रथमतोऽनुपस्थितेः ।
एतेनाभिप्यक्तपदार्था य इत्यपि व्याख्यातम् । तस्मान्न्यायत एव
सकलनिर्वाहे सूत्रं नारम्भणीयमिति । ननूत्तरत्र चेत्—
सूत्र्यामनुवृत्तये स्वं रूपमित्यवश्यं बाध्यमेवेति त्त्वेन ।
अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात् । तथाहि—अणुपदिसु तावत्स्व-
स्यापि रक्सावप्योदेव सिद्धम् । कथमन्यथा अवाचामित्यत्र
छरो छरीति लोपः । तत्र व्यक्तिभेदासावर्धनमिति चेत्,
इहापि शोष्यबोधकव्यक्तयोर्भेदात् । तथा तपरस्तत्काल-
स्येत्यत्रापि । आदिरन्येनेत्यत्राद्यादिग्रहणानुसृत्या सिद्धम् ।
आवृत्तौ लिङ्गं तु नादिचोत्यादि । येनविधिरित्यत्र तु वाचिक-
कारस्तस्य चेति वक्ष्यते । वस्तुतस्तु तदपि न बाध्यम् ।
व्यपदेशिवद्भवेनैव सिद्धः । अप्रातिपदिकेनेति तु तत्रैव
प्रत्याख्यातयामः । अत एव 'येनविधिरित्वाद्यन्तत्वे प्रयोजन'.

मित्याद्यन्तवत्सुवर्णस्य वाचिकं सङ्गच्छत इति दिक् । सितसिद्धि-
क्षोषाणां वृक्षाद्यर्थम् । अथ सिद्धित्युपलक्षणं, किञ्चित्किञ्चि-
तस्य इत्यलङ्कारा विज्ञेयानां संज्ञेति वक्तव्यं, तच्च किञ्चि-
वृक्षादावासाजनीयमित्यर्थः । एवमग्रेषु । तेन विमाषावृक्ष-
मृगेति मूत्रे विज्ञेयानामेव ग्रहणात्सङ्गत्यग्रेषु पुस्तन्यग्रेषु
इति सिद्धयति । पितृपुत्राव्यवचनस्य च स्वाद्यर्थम् ।
चकाराद्विज्ञेयानां स्वरूपस्य च ग्रहणम् 'स्वे पुषः' । रैरोधंपुष्टः ।
अश्वपोषम् । स्वपोषम् । जित्पुत्राव्यवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ।
'समा राजाऽमनुष्यपूर्वा' इत्यसमम् । ईश्वरसमम् । नेह राज-
समा । हरिश्चन्द्रसमा । पयोधेण यो वक्ति स हि पयो-
वचनः । न च स्वस्य स्वेन सह विकल्पः, नापि विज्ञेयेण,
सामान्यविज्ञेययोश्चिन्तप्रकारकव्यजनकतया तुल्यार्थत्वात्सा-
धारम् । 'तुल्यार्थोस्तु विकल्पे' इति न्यायात् । 'इनशब्दो राज-
शब्दपयोध' इत्यादिव्यवहारास्तु भीमो भीमसेन इतिवत् ।
क्षित्तस्य तद्विज्ञेयानां च मत्स्याद्यर्थम् । 'पक्षिमत्स्य-
मृगान् हन्ति' । मात्सिकः । शाफरिकः । पयोधवचनानां न ।
अग्निभिन्नम् इति । 'मीनस्येव्यते' इति भाष्यम् । मैलिकः ।
मृगपक्षिणोस्तु क्षितिर्देशः कर्त्तव्यः । तेन स्वरूपस्य पर्वा-
यानां विज्ञेयानां च ग्रहणमिति व्याख्यातारः । इह वृक्षादौ
राजादौ च न्यायेनैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते ।
इतरस्तु सर्वं वाचनिकमेवेत्यवश्यम् ।

अणुद्विसवर्णस्य चाप्रत्ययः । अत्रापि परेण णका-
रेण्युक्तम् । अणुद्विच सवर्णस्य संज्ञा रयात् विधेय-
मानं विना । चकारात् स्वरूपस्य । 'अस्य ज्यौ' । शुक्ली
स्यात्, माली रयात् । 'परनेकाचोऽस्योपगोदस्य' चिन्त्यतुः,
निन्यतुः । 'कदोरे' । यवः, रतवः, लवः, पवः । 'उर-
रपरः' । कर्त्तु, किरति । न चैवम् अदोरे' इत्यान्तेभ्यः
ऊञादिभ्योऽपि स्यादिति वाच्यम्, दीर्घाकारणवैयर्थ्यापत्तेः ।
नन्वेवमपि 'अष्टन आ विमत्तो' इत्यय सवर्णग्रहो दुर्बारः ।
न हि तत्रापि सामर्थ्यम्, हस्वोच्चारणे ह्यर्धमात्रिकस्य मात्रिक
एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणस्योभयार्थतोपपत्तेरिति चेत्,
न, 'अप्रत्ययः' इति निषेधात्, दीर्घाणामनग्वेन सवर्णग्रा-
हकता मास्तीति आग्नेयोक्तत्वात् । ननु दीर्घाक्षेदणतत्तर्हि
'कारकः' 'हारकः' इत्यादौ परत्वं न लभ्येतेति चेत्,
आन्तोऽसि । न हि दीर्घाः काप्यन्तग्रहेण नोपस्थाप्यन्ते इति
भूयः, किन्तु ग्राहकशब्दे तदुपजीव्येषु वर्णोपदेशादिषु च ।
इतरं तु वाक्याऽपरिसमाप्तिव्यापानवतारादस्वेवाऽऽग्रहणेन
दीर्घग्रहणमिति तत्त्वम् । उदित् 'ऊहोऽयः' । चकार, जगात् ।
अप्रत्यय इति निषेधस्तु उगित्तु न प्रवर्त्तते, उगित्करणसाम-
र्थ्यात् । अत एवाहुः 'माभ्यमानोऽणु सवर्णां गृह्णाति' इति ।
उक्-उक्-उक्-गुहादयस्तु नोदितः, 'अतिशानुनासिन्धा-
पाणिनीया' इत्यन्युपगमात् । अप्रत्यय इति किम् ? विधेय-
मानानां प्रत्ययमागदेशानां सवर्णग्राहकत्वं या भूत् । 'अत
इज्' 'इदम इज्' 'आर्द्धातुक्तस्येह' 'युधो युक्' 'अम् समुद्रौ' ।

इह हि सर्वत्रोपदेश इति वचनात्सुबान्तगतेष्वेव इत्यादि-
शब्देभ्यः संज्ञा प्रवर्त्तते । कोपस्तु तत्रानुपूर्व्याद्विधितोपि पर-
स्वरूपपर्यालोचनायां प्रवृत्तः । ततः 'स्वं रूपम्' इति संज्ञा-
बलात् आश्रयमाना पर्यालोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव भव-
ति तथा चोपस्थापकस्याऽऽवृत्तासवर्णग्रहणं प्राप्तं निषिध्यते
इत्युचितम् । अत एव 'चतुर्दशसूत्राभ्युच्चारणार्थत्वाकार-
स्यवेत्सङ्गकानामपि णकारादीनां लणमप्याऽकारस्य च
पदपर्यालोचनायामेव 'लोपश्च बलवत्तरः' इति न्यायेना-
पहारादितरान्तर्भावेनैव संज्ञा प्रवर्त्तते इति सिद्धान्तः । इदं
च 'अलोऽन्यात्पूर्वं उपधा' इति सूत्रे 'तस्मिन्निधि निर्दिष्टे'
इत्यत्र च कैयटप्रत्यये स्पष्टम् । इदं अक इकोचोत्यादौ सानु-
बन्धादिभक्तिस्तु प्राथमिकनोषे विशिष्टस्य विषयतया तस्यै-
वार्थवत्त्वमादाय । कस्यो हि पञ्चाशुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यते
इति कथं ततो विभक्तिः क्रियताम् ? इत्संज्ञाकार्यं तु आन-
र्थक्यात्पदज्ञेयि न्यायेन प्रत्याप्ये प्रवर्त्तते । विषयवर्थाव-
योऽप्येवम् । वृष्टं हि रुमुडाबाधुपस्थापके कृतय लङ्गस्य
तद्ध्ये फलप्रवर्त्तकत्वमिति दिक् । स्यादेतत् । उक्तरीत्या
'उदोऽयपूर्वस्य' इति सूत्रे उच्छब्दे प्रवृत्ता इत्संज्ञा लक्ष्ये
तित्त्वरं प्रवर्त्तयेदिति चेत्, सत्यम्, अत एवैतत्समाधानाय
पूर्वाचार्यैः पराक्रान्तमिति गृह्यण । कथं तर्हि 'एकोऽय' सूत्रे
तद्व्याप्य प्रवृत्तमिति चेत्, तत्कालावधारणेन कृतार्थस्य
तकारस्याऽनुबन्धान्तरवैषम्यादिति गृह्यण । अत एव 'वैवा-
करणः' इत्यत्र ऐचक्षित्स्वरौ न भवति । 'पचस्व' इति
शोषोऽप्येवम् । 'न वाम्याम्' इति सूत्रे 'अचः परस्व द्वे'
इत्यत्र च ऐचोक्षकारस्य प्रत्याहारे उपक्षयात् । यदा-हभि-
शादिभ्यः पि माऽस्तु सूत्रान्तर्गतोभिवर्त्तका, किन्तु फलप्रत्या-
सत्तः पदार्थेष्वेव साऽस्तु । नैते उपदिष्टा इति चेत्, च ते
फलभाज इति तुल्यम् । सामर्थ्यात्परसामन्वये फलमिति
चेत्, संज्ञापि तत्रैवास्तु सामर्थ्यादिति तुल्यम् । उपदेशे-
ऽन्यथ हि प्रायोगिकेचसम्प्रदायतत्प्रात्ययकनिष्ठमानुपूर्वीता-
वात्थादानीयते । न चैतत्परिष्कारित, प्रत्याप्ये तत्काराऽभावा-
दिति दिक् । प्रकृतमनुसरामः । भाष्यमानोऽणुकारवैशः
सवर्णान् गृह्णाति, 'अय उच' इति 'तत्परिष्काराद्विज्ञात् । तेन
'अमुना' 'अमृप्याम्' इत्यत्र हत्वस्य हत्वो दीर्घत्व दीर्घः
सिद्धयति । न चैवं 'सनादात' इत्युपप्रत्ययोऽपि सवर्णं गृह्णा-
त्स्विति वाच्यम्, आदेशविषयकं शापकमित्युक्तत्वात् । यदा
'अदोऽयः' इति सूत्रे एव उच्यते तस्मादाह्नोऽस्तु,
अत एव सोऽयः निर्देशः कृतः । अतएव च 'ऊनुपवावाः'
इति सूत्रे गौह इति विकृतनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भाष्यकारैर्ह-
कारान्तरप्रश्नेन उक्तः । नन्वेवमपि 'अकः सवर्ण' इत्यत्र
अकारोऽष्टादशानां ग्राहकोऽस्तु, अण्परा । अस्तु च त
एव अकारादीनामपि ग्राहकः, 'आदिरत्येन' इत्युक्तेः, ईका-
रादयस्तु कर्त्तव्याः ? न हि तदाचकः कश्चिदस्मिन्सूत्रे
उपात्तोऽस्ति । नन्वपक्षान्तेन अकारादयोऽणुपस्थिता इति

नेपथिः सन्नाथो ते नवन्तु नाम, पदार्थसंसर्गस्य सन्नाथ-
त्वात् । न तु वेदेषु स्वाध्यायस्थापकः, अनुष्कारित्वाविशु-
द्धम् । अत एव 'अचं वेति' इत्यादौ शब्दविशेषं वेद्योत्ये-
नाथो न तु तदर्थं वेद्योति । तदुक्तं वाचिकस्मृतौ—'तत्र प्रत्या-
हारग्रहणे सर्वणग्रहणमनुपदेशात् । इत्यसम्प्रत्ययसिद्धि-
नेतुर्वाच्यमागसम्प्रत्ययकत्वाच्छब्दत्वाऽवचनम्' इति । अन्व-
यः प्रतीयमानस्य अवचनम्—अर्थाऽप्रतिपाद्यकत्वमित्यर्थः ।
अन्योच्यते । प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र स्वभाव्याच्ये निरुद्धा
लक्षणा, 'दीर्घांशुसिच' इति वाचकात् । 'प्रथमयोः पूर्वस-
वर्णः' इत्यत्र हि अक इत्यनुवर्तते । न चाऽन्यतश्चवाच्यो
दीर्घोऽस्ति, योऽस्य निषेधस्य विषयः स्यात् । नन्वाकारो-
त्पत्तिरिति चेत् ? न, 'नादिधि' इत्यनेनैव तत्र निषेधसिद्धेः ।
'अदीर्घाश्च' इत्यादिनिर्देशा अर्थाद् लिङ्गम् । नन्वेकम्
'स्को यणचि' इति सूत्रे ईशतोर्ग्रहणं न स्यात्, युगपद्वि-
द्वयविरोधात् । तथा च 'सुष्पुपात्य' 'दध्मानव' इत्यादि न
सिद्धयेति चेत्, न, सति तावत् युगपद्विद्वयस्य स्वीकारे
वाचकाऽभावात् । इह च 'अणवणा' इत्यादिनिर्देशानां तात्प-
र्यग्राहकत्वात् । यदि तु प्राचां मते अद्वाद्यासुगुपद्विद्वयना-
श्रुतिषि, तर्हि ईशतोरेषि वगच्छद्बोर्लक्षणेनानुत्स्ववाच्य-
इत्यवस्थात्वाऽविशेषात् । स्ववाच्यतापि परमस्तीत्यन्यथेतत् ।
नन्वेवमपि 'छरीर'मित्यादौ शकारस्य स्थानसाम्याच्छा-
रद्वेष्टः प्राप्नोति, इकारवाच्यो हि दीर्घः, तत्सवर्णश्च शकार
इति तत्प्राचीनग्रहणेन ग्रहणम् । तथा 'छीत'मित्यादावपि
षण्प्रसङ्गः, दीर्घः परं न भवति, अन्वद्वयवाच्यवाच्यतायाः
दीर्घं विमान्त्याः तत्सम्बन्धग्रहे मानाऽभावादिति । अन्योच्यते ।
नवेवम् शकारस्य यकारादिसंज्ञो दोषः । यदि स्ववाच्यसवर्णं
लक्षणां ब्रूयामः । वचन्तु स्ववाच्यवाच्ये सत्येव ब्रूमः । न च
ईश्वरः शकारस्य वाचकः, दीर्घाणामनल्पेन सर्वणाऽग्राह-
कताया असङ्कदाभिदितत्वात् । भाष्यमते तच्छब्दोः सावर्ण्यमेव
नास्तीत्युक्तम् । तदयमिह निर्गमितोऽर्थः—अन्कारोऽग्राहकानां
संज्ञा । एवमिदुक्तौ । अ तु इत्येति तु पर्यायशब्दो भिद्यतः
संज्ञे, अलुवर्णोः सावर्ण्यस्योपसंख्यात्वात् । 'अलृक्' सूत्रे
'आत्यकः' इति प्रकृतिमावदनेनैव वापितत्वाद्वा । न च
तुल्यव्यक्तिसंज्ञाद्वयप्रणयनवैयर्थ्यं, तदर्थमिह सूत्रान्तराऽप्रण-
यनात् । एषस्तु दादृशानां संज्ञाः । यवला इवोः । रवौ तु
इत्येवेति । यपि इकार अकारस्य सम्भवेति प्राप्तं तथापि
तत्परिहाराय 'नाम्न्यो' इत्यनेन वक्तुं न विमर्शम्वयः
वाचिककारास्त्विष्टाऽग्रहणं प्रस्तावस्तु । तन्मते 'अस्य
चो' इत्यादौ नातिनिर्देशासिद्धम् । अनुवाच्यविशेषणस्य च
इत्यस्यस्य ग्रहेकत्वविवक्षया । विधिप्रदेशे तु पश्चेकत्वव-
िवक्षेति सर्वेऽसिद्धिः । यथपरिस्मन्ने चकारेण लकारग्रहणं
दुःसाध्यं, तथापि अकृत्युक्तोक्तत्वा सम्यगेवमितिदिक् ।

अथस्वरलकारस्य । तः परी वस्मस्त तपरः । तात्प-
र्येऽपि तपरः । द्विनिर्देशोऽर्थः तत्समानलकारस्य ग्राहकः

स्यात् । तेन अत इव उदिति वर्णां संज्ञाः । अदिति
ब्रह्मज्ञानात् । अत एव 'अपसर्गादिति भावो' इत्यत्र साव-
र्ण्यात् सुवर्णस्य ग्रहणं, तत्परत्वाद्येवेति सिद्धान्तः । एवमी-
सम्प्रसोदाद्वचस्तु 'वृद्धिरद्वैच्' इति । इह हि संज्ञायां
कृतं तात्पर्यं संशयोः फलति, अमुदित्वमिवेत्युक्तम् ।
परस्परास्त्वन्वयेन अक्षणिक्त्व स्मारकतेति पक्षे तु न
कश्चिदोषः । 'अदेक् गुणः' इत्यत्राप्येवं सिद्धम्, तत्र तकार-
स्वोमवार्थत्वा सामर्थ्यविरहात् । यदि तृकालसूत्रे वद्व-
याणरीत्वाऽणुदित्सूत्रेऽशब्दसंज्ञायामित्यनुवर्तते, यदि वा
कार्यकालपञ्चममित्य भाष्यमानत्वादेव सर्वणग्रहणं भावते
तदा वृद्धिसूत्रे तत्परकरणं स्पष्टार्थम् । इह तु पञ्चमीसमासो
नाभवणीयः । अत एव शाकान्ते 'अद्व' इति भाष्यं सङ्ग-
च्छते । 'गुणा भेदकाः' इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे तत्परकरण-
मुपयार्थम्, गुणान्तरकुञ्जस्य ग्राहकत्वात् । भेदकत्वे वापकं
त्वणुदित्समस्यमग्रहणमिति 'हृक्' इति सूत्रे एवोपपादि-
तम् । तथैतत्सूत्रं तत्कालस्येति पदमपीह वापकम् ।
अन्यथा हि स्वस्य रूपस्येवानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन ? । न
च सावर्ण्याल्लुवर्णग्रहणार्थं तत् । एवं हि तत्रैव लुग्रहणं
कुर्यात्, 'अति अ वा' इति विहितं रेफद्वयमध्यं बोधार-
थेत् । आ इत्येवं सिद्धे 'अतो दीर्घो यमि' इति सूत्रे दीर्घं
ग्रहणमपीह लिङ्गमिति दिक् । अत एवैतत्सूत्रं भाष्यादौ
देधा व्याख्यातं—विध्यर्थं नियमार्थं चेति । तथाहि—अणिगो
नानुवर्तते । तेनाऽऽकारादावनणि तत्कालानां सर्वण्यनां
गुणभेदेऽप्यनेन ग्रहणम् । 'अतो भित ऐच्' इत्यादौ तृतीय-
प्रसङ्गे परादादस्यैव प्रवृत्तिः । ननु संज्ञानां भाष्यवाचक
भावो नेत्युक्तमिति चेत् । सत्यम् । अविरोधे फलभेदे च
भवत्येव समावेशः । इह तु विरोध एवाऽस्ति । अन्नादश
ग्राह्याः, षट् प्राज्ञा इति हि विच्छेदम्, संख्याकृतम्यवहारस्य
परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वात् । अत एव 'छादेर्वे' इति सूत्रे
'अद्विप्रभृत्सुपसर्गस्य इति वक्तव्य'मिति वार्तिकं सङ्गच्छते
इत्याहुः । वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये संस्थोपाधा, येन
विरोधः स्यात्, किन्तु 'अतो भित' इत्यादौ तत्परकरणसा-
मर्थ्याद्वाच्यवाचकभावोऽनुमीयते इति तत्सम् । वस्तुतस्तु
तत्काराविच्छेदं संज्ञा, न त्वम्भात्रम् । तत्कारस्येति तच्छ-
ब्दस्तु विशेष्यमात्रं पराश्रयमि, न तु विच्छिन्नम् । तदुच्चा-
रणकालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेऽप्यस्त्येव । सर्वनाम-
पदेपि 'यतस्यैव वारवन्तीयं' 'तत्त्वमसि' इत्यादौ लक्षणायाः
पूर्वोत्तरतन्त्रयोः स्थितत्वात् । तथाच टितु भाष्यतर्गाऽऽश्रयविह
पदैकदेशत्वेनाऽऽनर्थक्याद्वाहकताप्रसङ्ग एव नास्ति । विष-
यस्तुपरिचित्येवं सति सङ्गच्छते । वृद्धिसूत्रे 'अनाकारः
प्रबोगस्वीकारैरर्थवान्' इति इरदसम्बन्धस्तु प्राचां
रीत्या नेत्यम् इति निष्कर्षः । सोऽयं विध्यर्थतापक्षः । अतः
त्वणित्यनुवर्तते, तदा नियमार्थमिदं—'तपरोऽणुत्कालस्यैव'
इति । गुणानामनेकत्वादानुष्ठानं न कश्चिदोषः । अस्मिन्

एषे प्रकृत्यप्रमाणं शक्यमकर्तुम्, अन्यत्रानुपपत्त्या
भावेनन्ति, ततः स्वकृत्यैवेति निश्चयेनापीदृशिते । 'विष
कौट' इत्यत्र तपरकरणं स्वराय न तु प्रकाशवारणार्थं,
आन्वयमानतायां सर्वप्रमाणप्रसक्तोः । तथा च स्वरितः प्रभु-
पत्ये- 'कौः पितः शुषिषि मातरं भूय' इति । 'शुषिषी' उत
कौः' इत्युदात्तयोगस्तु बोधस्थस्य बोध्यः । 'कौट' 'अथ
वे' इत्यत्र तु मुखसुचार्यं तपरकरणं, व्याख्यानात् । तेन
'समिधाने अग्रे' इत्यादौ तिस्त्वरी नेति वृत्तिकारहरदत्ता-
दयः । यत्तु 'तथिमको तुस्माः' इत्यत्र अत्रादिस्थादिभिरुक्तम्
'इदोऽत्' इत्यत्रानं निषेधो न भवति 'इदमस्वसु'
इत्युक्तानुबन्धकरणान्नित्यत्वात्स्येति । तदनुपपन्नमात्र-
मात्रम्, तिरस्करप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, 'मक्षीय तव-
राशे' इत्याद्यान्तोदात्तप्रकाशः । तस्मात् 'इदोऽत्' इत्य-
त्रापि मुखसुचार्यस्तत्कारः । 'एत ईहदुष्यन्ते' 'ऊर्जात्'
इत्यादिभ्यस्त्वैवेति दिक् । इत्युदात्तु 'विष कौट' इत्यान्त-
व्येनमेव, इत्तः कंसनभर्मिणोऽनुदात्तो कृते 'उदात्तस्वरितयो
यंज' इत्येव स्वरिताऽसिद्धेः । स्यादेतत् । हुता मध्यमा विक-
्रिता चेति शिक्षो वृत्तयः । तदुक्तम्-अभ्यासायै हुता
वृत्तिः प्रयोगार्थं तु मध्यमा । सिष्ण्याणां तृपदेशार्थं
वृत्तिरिहा बिलम्बिता ॥ इति । तावत् क्रमेण त्रिभागा
भिताः । तथाहि-द्वुतष्ट्या अस्मादुचि पठ्यमानायां नव
पानीयपलाजि सन्ति तस्यामेव ऋचि मध्यमष्ट्या पठ्यमा-
नायां द्वादश, बिलम्बितायान्तु बोधः । एवं स्थिते यदि
सुत्रकृद्विलम्बितायां तपरकरणमकारान्मध्यमायां हुतायां वा,
तर्हि वृत्त्यन्तरेण पाठकाले अतो भिन्नं यत् न स्यात्, काळाव-
धारणेन दोषेषुतयोरेव भृशन्तरस्यापि धारणादिति । तथा
च वार्तिकम्- 'हुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोः कपस-
स्वानं कालभेदात्' इति । अत एव निपातान्मध्यमशब्दे हस्य
इति संज्ञितसंज्ञासुत्रे कैयटः । अत्र सिद्धान्तवार्तिककारा
प्रमादः- 'सिद्धं त्वमस्थिता वर्णा वक्तुमिराजिवचनादुत्तयो
विशेष्यन्ते' इति । अस्यायः-भ्यजकीभूतो ध्वनिर्वैद्यपि बहु-
कालानुवर्त्त, तथापि कश्चिन्मात्रपर्यन्तमेवाभिम्यनक्ति, तदु-
त्तरकाळोपहितस्तु स्वयमेवानुवर्त्तते न तु परमभिम्यनक्ति ।
यदा-हवस्य व्यजको ध्वनिर्वृत्तित्रयेऽपि मात्राकाल एव ।
मध्यमविलम्बितयोः प्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पादिना ततो
न्यूनकालेन ध्वन्यन्तरेणाभिव्यक्तवन्तरं अन्यदे, अभिव्यक्तव-
स्तु न भिद्यते । एवं दीर्घव्यजकीऽपि सर्वत्राऽऽद्यो ध्वनि-
र्दिमान एव । अनुनिष्पादी तु ततो न्यून इत्याशङ्कम् ।
व्यज्जहास्तु स्वत एव परस्परविलक्षणः । एतत्तु सर्वं कैयटेन
ध्वनितम्-तस्मादुच्चारणं तेषां मात्राकालं प्रतीयते ।
त्रिमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो मात्रिकः स्वयम् ॥
इति । शब्दान्तराधिकरणस्वराणककारोक्तिस्तु कथं नेवेति
सुरभिश्चिन्तयम् । वर्णास्तु निष्पाद्य एव । वर्णोत्पत्तिपक्षे तु
तदनुपादौ दूरादपि आशः कश्चिदुत्तिरवधान्युपेयः । तस्यैव

काळभेदादुत्पत्तिरैवियम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकत्वात् अ-
नैविक्रियाकाल एवाऽप्य ध्वनित्वेन प्रकल्पिता-अथ
एषे तु काळरूपोपाविधिदेवावच्छिन्नस्यैव व्यक्तियमिति
दिक् । उक्तं च भाष्ये-एवमिः स्फोटकसङ्घटनानं व्यवि-
स्तु कालं कल्पते । अन्यो महान् केषांस्मिन्मार्गं
तत्त्वभाषतः ॥ इति । अस्यायः-शब्दो हिवा-व्यजकी-
व्यज्जहा । शब्दानां व्यज्यानां व्यजकत्वेन सम्बन्धी को
ध्वनिः स एव महान्स्वयं लभ्यते । तदुक्तं व्यज्ज-
रूपं केवाचिदेव तात्वादिव्यापारव्यानामेव न तु केवादि-
कन्यानामपि । कुतः ? स्वभावात्तः । कारणैककृत्वात् ।
अन्योमयमिति मायवधानो निर्देशः । उभयकृतेत्यर्थः ।
आदिरन्येन सहैता । अन्येनेना सहोभावंमाण आदि-
वर्णो वर्णसाङ्गतो वा मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य च ।
वर्णो यथा-अक्ष । सङ्गतस्तु कृत् । इह 'अभूततद्वावे कृत्-
स्ति' इत्यतः 'कृत्तो हितोवे'ति अकारेण प्रत्याहारः ।
आकन्तो तावदवयवो, तावन्मात्रवयवो समुदाय आश्रित्यते ।
तस्य च युगपद्व्यव्ये प्रयोगाऽप्यारादवयवेषु संज्ञाऽवतरन्ती
मध्यमेतु विज्ञाम्यति, न स्वाकन्तयोः, संज्ञात्वकृपान्तमौपेण
तयोः पाराध्यनिर्णयात् । अतः स्वरूपमित्यनुवर्त्तते । एवं
एवं चादेरेव गृह्यते, नान्यस्य, अप्रधान्यात् । अन्येनेति
क्षपधाने तृतीया । तेन 'दध्यन्' इत्यादौ केवल एव यकारो
प्रवर्त्तते न अकारोऽसहित इति कैयटादयः । अनेदं वक्तव्यम्-
'प्रत्याहारेभ्यावा वाचकस्तरत्र ग्रहणकृशानं सावकाश'-
मिति ग्रहणकृशकालस्यमाध्यापितयोको वनया वाचकत्वं ताव-
दावयवो विभान्तम्, अन्यस्तु तात्पर्यग्राहकः सहग्रहणात्
विशिष्टादिभक्त्युपपत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति स्थितम् ।
तत्रान्त्यस्त्वैसंज्ञयाऽप्युक्तस्य कथं संक्षिप्तप्रसक्तिः, अन्यमाऽ-
आदिसंज्ञानामपि अकारादावतिप्रसक्तोः क द्रष्टारः । किञ्च
अस्तु विशिष्टस्य यणसंज्ञा, तथापि 'दध्यन्' इत्यत्र यणश-
ब्दापदनमसङ्गतमेव, न्यायसाम्येनेकशब्दस्यैव स्थानित्व-
प्रसक्त्या अकारस्य स्थानित्वाऽऽसम्भवात् । अन्येनेति
किम् ? मुञ्चति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति
वृत्तिकारः । 'टाकसिक्कासि'त्यादिनिर्देशककारो न पूर्वान्त
इति निर्णयादिति साधः । नन्वेकमपि टकारान्तस्य
सङ्घस्य टाटकारोऽन्यो भवत्येवेति चेत्, न, व्यपसिता-
न्यताविरहात् । इह हि अन्त्यवप्रयुक्ता वत्येस्तंज्ञा तेन
प्रत्याहार इति 'मुञ्चनुसंस्कृत' इति सूत्रे हरदत्तः । न चैव
रप्रत्याहाराऽसिद्धिः, कणसूत्रेऽनुनासिकप्रतिभासासामर्थ्यादन-
न्यायार्थता तेनैव छुटप्रत्याहारः, प्रत्यासत्तौ । तथा चान्य-
ग्रहणं नास्ति । अनेदं समाधानम्-मध्यमेनेता सहित
आदिस्तुदुर्ध्वमपि ग्राहको मा भूत् । एवमन्येन सहितो
मध्यमः पूर्वोऽं संज्ञा मा भूदित्यादिग्रहणम् । इति किम् ?
प्रत्याहारो यथा स्यात् । स अन्त्येनान्यनुनासिकप्रतिभा-

सामर्थ्याद्भक्तोत्तुक्म् । न चैतदित्यस्य विरहे कम्पते ।
बन्दीनास्तु सहाऽऽसमन्तादेतीति सहैता मध्यमो वर्णः ।
कल्पेनादिः अणित्वादिसंज्ञको मन्तीकर्णः । आकन्तसम-
भिप्रायादाराच सहैता मध्यमो वर्णो कम्पते । एवं रूपमिति
चानुवर्तते । शुद्धिगुणदिसंज्ञास्मिन्नापि सामानाधिकरण्या-
त्संज्ञात्वाऽवगतिः । अस्मिन्मध्यमस्थाने 'हन्तव्यम्' इत्यनेन-
रेतराश्रयसङ्ख्यापि नास्तीत्याहुः । आकन्तामवयवाद्वा समुदा-
यानुकरणेन सिद्धेऽन्यव्यावृत्तौ इदम् ।

येन विधित्तदन्तस्य । विशेषणं तदन्तस्य संज्ञ-
स्यात्स्वरूपं च रूपस्य । 'परत्वं' । चयः, जयः, जयः ।
'ओरावस्थके' । अवश्यजन्यम् । इह येनेति करणे
तृतीया, न तु कर्त्तरि, कुणोक्तलक्षणस्या बाधितत्वात् ।
विधिरिति हि कर्मणि किरूपयः । तेन कर्मणोऽ-
विहितत्वादुभयप्राप्ति इति नियमस्य नावं विषयः ।
कारणं च परतन्त्रं, कर्त्रभिहितस्यैव कारणत्वात् । एवमेव
तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । 'सुखिप्रकौ न लक्षणा'
इति नैयायिकोद्धोषस्तु निर्मूलः । न च प्रत्ययानुशासन-
वैयर्थ्यापत्तिस्तन्मुखम्, तिष्ठद्वयपि तस्य तुल्यत्वात्, 'रवो
गच्छति' इत्यादौ व्यापारे लक्षणायास्त्वैवापि स्वीकारात् ।
अत एव 'प्रयाजशेषेण हवीष्यमिधारायति' इत्यत्र प्रयाजशेषं
हविष्यस्तथावेदिति मीमांसका व्याचक्षुरिति दिक् । न च
'परत्वं' इत्यादाविकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वा-
तन्त्र्यं वास्यादीनामिव तस्यादीनामिव च स्वरूपतः सम्भ-
वति, किं तु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणप्रधानं तत्त्वत्मानस्य
विशेषणस्य संज्ञेति फलितम् । विशेषणसन्निधौ च विशेषणत्वं
भवति । सन्निधिरस्तु कञ्चित्साध्याभिर्द्वेनेन, यथा 'ईदृहेदि-
वचनमगृह्यम्' इति द्विवचनस्य, कचिच्छब्दाधिकारात्,
यथा 'परत्वं' इत्यत्र धातोः, कचिदाशेषापाचा-
'हको छल' इत्यत्र सना धातोः । 'हको यणाचि' 'एकोऽवनावाचः' इत्यादौ
तु न कदापि विशेषणसन्निधिरतो नेदं प्रवर्तते ।

स्यादेतत्—'उदोष्ठयपूर्वस्य' इत्यत्र ओष्ठयपूर्वकत्वं श्रोतरेव
विशेषणं स्यात्तु न चकारस्य । ॥ हि विशेषणत्वादुदन्तस्य
संज्ञा । संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्यावर्तति, न तु स्वयं विशेष-
णादियोगमनुभवति । ततश्च 'सङ्क्षोभम्' इत्यादावतिव्याप्तिः,
'पूर्वम्' इत्यादावतिव्याप्तिः । एवम् 'उदय प्रववात्' इत्यादा-
व्यसंबोगपूर्वत्वमन्त्रस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यात् तत्कारा-
न्तरस्य । उदय 'अशुहि' इत्यादावतिव्याप्तिः । विशेषणं च
वक्ष्यस्य, तदा 'तस्युहि' इत्यादावतिव्याप्तिः । अत्र प्रत्ययस्य,
तर्हि 'तस्युहि' इत्यादि सिद्धवत्, 'अशुहि' इत्यादौ तु दोष-
पक्षेति । अत्राहुः—गुणप्रधानभावसापेक्षेयं संज्ञा । तथा च
'उदय प्रववात्' इत्यादौ विशेषणसम्भवेनेत्यां गुणमात्रा-
ऽस्फुरन्तमनुभूय पश्चाद्विशेष्यसम्भवे विशिष्टा संज्ञा भवति ।
इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्, न तु विशेषणमिति, व्याख्या-
नात् । अत एव न विशिष्टे वैशिष्ट्यं नाप्येकत्र द्वयमिति

दिक् । तथाच वाचित्वम्—येन विधित्तदन्तस्येति कै-
श्चनोपाधीनां तदन्तोपाधितामसङ्गः । सिद्धं तु विशेषणवि-
शेष्यनोक्तेरित्यात् । इति । प्रधानोपाधीनां गृह्यमाणविशेषण-
त्वेन सम्प्रतन्त्रमोष्ठयपूर्वत्वादीनामित्यर्थः । यथेष्टत्वादित्यनेन
इदंवाचि चतुर्विधेपु विशिष्टवैशिष्ट्ययोरेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशि-
ष्ट्यमेवैव सम्मतं न स्मिन्नधिकं, व्याख्यानाल्लयानुरोधाच्च ।
इह सिद्धान्ताभिमतं विशेषणविशेष्यभावं स्फुटीकर्तुं बहूनि
वार्तिकानि प्रवृत्तानि । तन्मा—समासप्रत्ययविधौ प्रति-
षेधः—'द्वितीयाभित' इत्यादौ भित्तादौ विशेष्यास्तद्विशेषणं
च सुम् । एवं 'नडादिभ्यः फक्' इत्यादौ नडादि विशेष्यं,
प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलितोऽयम् । एतेन 'ग्रहणवत्ता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनोति' इत्यपि व्याख्यातं ।
तस्याप्युदाहृतप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य 'दिव छत्' सूत्र
कैवद्यादिभिरुक्तत्वात् । अत एव 'गोक्षिणोः' इति सूत्रे
गोष्ठ्यन्तं यत्प्रातिपदिकमिति व्याख्यातम् । एतेन 'शेनो ध्वसद्धि'
इत्यादौ 'ग्रहणवत्तेति' प्रतिषेधं सत्पारयनो हर्दचादयः
प्रत्युक्ताः । प्रकृतमनुसरायः—भित्तादौ विशेष्या हत्युक्तम् ।
तेन 'द्वितीया भित्तेति' समासः 'कृष्णाभितः' इत्येवैव
भवति, न 'कृष्णं परमभितः' इत्यादावपि । तथा 'नडा
दिभ्यः फक्' नादायनः । नेह—सूत्रनल्लस्यापत्यं सौत्रनाडिः ।
अनुकृतिरिति तदुभयपरशुद्धिः । ननु 'कृष्णं परमभितः'
इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति । अत्र हि समासास्तुमिहि-
तः । तेन भित्तात् सुबन्तमेव ! भवति । अत्र कैयटहरदत्तौ-
सम्बुद्धयन्तमुदाहरत्तव्यं 'कृष्णं परमभितः' इति । एतद्विप्रत्यय-
लक्षणेन सुबन्तं भवति, भित्तात्तं च श्रूयते इति ।

स्यादेतत् । सिद्धान्ते भित्तादीनां विशेषणत्वेऽपि तत्र सुब-
न्तत्वं बाधितम् । न चाऽत एवान्वयानुपपत्त्या भित्तादि-
भ्यानां तत्प्रकृतिके लक्षणेति बाध्यम्, सम्बुद्धयन्ते एव मुख्य-
शंभुरत्कारेणऽवकाशलाभात् । तथाच 'कृष्णभित्ति' इत्यादि न
सिद्धवेदिति । उच्यते, समासतद्विप्रकरणे सर्वत्र भित्ता-
दीनां नटादीनां च तत्प्रकृतिके लक्षणेन 'छट्वा छेपे'
'नदीभिश्च' इत्यादावमेव च बाधात् । न हि तत्र सम्बुद्धय-
न्तता सम्भवति । 'पूर्वकाले' इत्यादौ सम्बुद्धयन्ततासम्भ-
वेति 'एकविमञ्च' इत्यादिसौत्रनिर्देशो न सिध्येत् । तस्मा-
त्सामान्यापेक्षयापकवल्लेनेकस्यास्य सर्वत्र तत्प्रकृतिके
लक्षणेति स्थिते इत्यव्याप्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं मन्त्र-
व्याख्यानं नादेवमित्यवयवम् । अस्यापवादमाह—वर्गान्द्वय-
ग्रहणवर्जमिति । जगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यते
इति फलितोऽयम् । महान्तमतिक्रान्ता अतमहती । उपसर्ज-
नत्वाद्गौरादिलक्षणस्य लोपोऽभावे जगिदन्तल्लोकीयं ।
बृहन्महतीगौरादित्वं नास्तीत्यापि केचित् । युक्तं चैतत् ।
'महते सौमयाम' इत्यादौ विभक्त्युत्पत्तिरित्ये 'अनुर-
नुमः' इति सूत्रे 'नञाच्युदात्तत्वे बृहन्महतीरूपसंख्यानम्'
इति वार्तिकस्यारम्भमाणत्वान्नवीनोऽप्युदात्तत्वसिद्धेः । 'अत

इन्' । दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्विषिः कस्यास्त्यभिः
काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । नचैवमिधो निस्त्वं क्वर्ष
स्यादिति वाच्यम्, 'बाह्वादिभ्यश्च' इत्यत्र यथावत् ब्रह्मवा-
द्यात्मा चरितार्थत्वात् । नचैवमपि 'क्षौण्मावि' इत्यादा-
वेव स्यात् त्रु 'दाक्षिः' इति, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेत्,
न, वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अपभ्रुतेः । तथाचैतत्सुत्र-
शेषे वार्तिकम्-अल्लैवानर्थकेनेति । अत एव सङ्घातेनार्थव-
त्तैव । तेन 'क्षिपा' इतीवर इहैव भवति 'क्षिपो परमक्षिवो
मेह 'अस्यो' 'अस्यः' । तथा 'इहन्मूपायंणां' 'सो' 'सो'
च' इत्यत्र हन्तिस्त्र संघातग्रहणे 'प्हीहन्ग्रहणं न । तेन
'प्हीहानो' इत्यादौ 'सो च' इति नियमाऽप्रवृत्तेः दोषः सि-
द्धयति । 'उदः स्यात्सम्भो' इत्यत्र 'वा पदान्तस्य' इत्यतः
पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेऽप्युदेन विशेषः । अन्नुवृत्तौ तु न
काचित् क्षतिः । उभयस्याप्यनर्थकस्यग्रहणाशङ्क 'गमुंत्वा
स्वति' । 'गमुंत्सुवर्णणयोः' । ननु 'अस्यो' 'प्हीहानो'
इत्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति 'पदान्ताधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य
च' इति वचनात् । न हीदन्तत्रापि तदुत्तरमिति चेत्,
सत्यम्, 'पदान्ताधिकारे' इति वचनसत्ये तथैव, किं त्वेत-
दिति भाष्ये, सोऽनेन तदन्तविधिनैव गतायंत्वात् । अत
एव परमश्लासावतिमहाक्षेति विग्रहे 'परमातिमहत्त्वं' इति
सिध्यति । वचनाप्रत्यये तु नैतत्सिध्येत्, अतिमहत्त्वस्य
महदुत्तरपदत्वेऽप्यनङ्गत्वात् । परमविशिष्टस्याङ्गत्वेऽपि भ-
दुत्तरपदत्वाऽप्यभावात् । सोऽनेन तदन्तविधिना तु 'साम्प्रतमहत्तः'
इति दीर्घमुगिष्ठसुभो मुपगमशब्दे सिद्धयति । न चेह 'ग्रहण
वता' इति निषेधः शङ्क्यः 'समासप्रत्ययविभौ' इत्यनेन सह
समानविषयः ॥ इत्युक्त्वात् । एतेन, वीतकमजरसः परं
शुचि अक्षयः पदमुपेतिमुच्छ्रिताम्' इति आरविप्रयोगो
न्यास्यातः । 'अलेन' इत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये-अवि-
वस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं
प्रयोजयन्ति' इति । अन्-'राधा' इत्यर्थवता, 'साम्रा' इत्य-
नर्थकेन । इन्-'दण्डी' इत्यर्थवता, वायो' इत्यनर्थकेन । अस्-
'सुषमा' इत्यर्थवता, 'सुसोताः' इत्यनर्थकेन । भन्-'सुसमा'
इत्यर्थवता, 'सुप्रथिमा' इत्यनर्थकेन । तच्च 'इषः शीघ्रम्' इति
सूत्रेऽग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषा अन्तिक्त्ववापनात्सिद्धम्
'परिवेविषीष्यत्' इत्यत्र हि शीघ्रं शब्दस्त्वानर्थकत्वादेषाग्रहणे
सिद्धे किं तद्विशेष्येनान्नाग्रहणेनेति दिक् । सूत्रलोपाद्वरणा-
न्तराणाह वार्तिककारः-प्रयोजनं सर्वानामान्यवसंज्ञा-
यान् । अनर्थसंज्ञायाऽऽश्रितः संज्ञा सर्वादिभिर्विशिष्यते इति
फलितोऽर्थः । उपपद्विचौ मयाज्जादिग्रहणम् । अथ
ज्जाकारस्येति शब्दः । तेन ज्जकारणे 'मेषातिमन्नेनु कृणः'
इतिपुनं वाच्यं भित्वा उपपदेन केवली विशेष्येते, अनेन
तुपपदम् । यदि तु मयाज्जकारणोऽर्थः कृत्वा आदिसन्धेन
ननुब्रूहिः कित्तेव तदा क्षेममिवमहत्पुत्रपदं विशेष्यते ।
सिद्धान्ते तु क्षेमादव टापर्येन विशेष्यते । अयद्वरः, अय-

यद्वरः । अयद्वरम्, स्वात्मं कल्पम् । कीप्यतिषेवे स्वत्वा
दिग्रहणम् । स्वत्वा परमस्वत्वा । अपरिमाणविस्तादिग्र-
हणं च प्रतिषेधे । प्रयोजनमित्यनुवर्तते । दिगुता सतिषापित-
मुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशेष्यते इति भावः । दिगिस्ता, दिपर-
मविस्ता । दक्षिचिता, दिपरमाचिता । दिति । दैवः, आदित्यः ।
'दित्यदित्यादित्य' इति सूत्रेऽदितिग्रहणं न कर्तव्यं, परम-
दित्यादित्यरुक्ताभिधानात् भवतीति भावः । रोण्या अण् ।
'रोणी' इति सूत्रेण चातुर्यिकः । रोणः, व्याजरोणः, सैह-
करोणः । तस्य च । तस्य चेति वक्तव्यम् । उच्छानां वक्ष-
माणानां च सर्वेभ्यः रोणः । तत्राचेह सूत्रे 'स्वं रूपम्'
इत्यनुवर्तते इति फलितोऽर्थः । ननु व्यपदेशिवद्भावेन
'रोणम्' इति सिद्धमिति चेत् ? न, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-
पदिकेन' इति निषेधादिति भाष्यकारः । यद्यपि रोणीशब्दो
न प्रातिपदिकं, तथाप्यप्रातिपदिकेनेत्यत्र वानमे प्रातिपदिक-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्कोप्रत्ययान्तरपि व्यपदेशि-
वद्भावो नास्तीति भावः । यथाकामचित्प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति हि कल्पयन्ते वक्ष्यते । ननु यदि
तस्य चेत्तुल्यते, स्वरूपग्रहणं चानुवर्तते, तर्हि 'व्यपदेशि-
वद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यस्य निविषयकं स्यादिति चेत् ?
न, 'सूत्रान्तादृक्' 'दशान्तादृक्' इत्यादौ सावकाशत्वात् ।
न च तदन्तग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिभावो न भविष्य-
तीति वाच्यम्, 'समासप्रत्ययविभौ प्रतिषेधः' इत्येतद्वाच्यं चान-
ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । शाफसिद्धेयं परिभाषा । पूर्वा-
त्सपूर्वादिनिरिति वक्तव्ये 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति
योगविभाषाशब्दे शाफकः । वस्तुतस्तु मयाज्जादाविन 'सूत्रा-
न्तादृक्' 'दशान्तादृक्' इत्यादावपि विशेष्यविशेष्यभाव-
वत्त्वासमात्रेण सिद्धे अन्तग्रहणसामर्थ्यमपि सूत्रपदमिति
परिभाषाभवत्वं व्यर्थम् । न चैवं 'गोकुलं भित्तत् इत्य-
स्यादिति वाच्यम्, उपसर्जनं यो गोशब्दस्तदन्तस्य प्राति-
पदिकस्य इत्यविधानात् । सविधानाच्च प्रातिपदिकं प्रत्येव
विशेष्यवतामवच्छात् । गोशब्दे च तदभावत्वात् । अत एव
'राजकुमारपुत्रः' इत्यत्र न इत्यः । उपसर्जनं कस्तौप्रत्य-
यम् तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापि सविधानामवच्छात् ।
एव एव तथापि गतिः । न कुक्षमरिमापेह सम्भवति
'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' 'ग्रहणवता' इति च
परिभाषाहवमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति द्विवचसुने
केयद्वरत्वाच्चासुक्तत्वात् । यच्च 'पूर्वादिनिः' इति योग-
विभागो व्यर्थः । किमहुना 'पूर्वादिनिः' इत्यत्र उक्त-
ग्रहणसम्भवात् 'सपूर्वाच्च' इति सूत्रं व्यर्थम् । व्यपदेशि-
वद्भावेन सिद्धे तस्येति प्रकृतवाचिकमपि न कर्तव्यम् । स्वं
रूपमिति तु प्रागेव प्रत्याख्यातमिति दिक् । रक्षसरीताहके-
भ्यो बह्विचौ । 'उह' इति इति वत् । रणः, परमरणः ।
सीर्यं, परमसीर्यं श्रेयम् । सीताया सम्मत्तं, सम्पत्तमित्यर्थः ।
'नौवयोधर्म' इति वत् । इत्यस्य कर्मो हत्यः । 'मयनहका-

करणवत्पदकेषु इति यत् । यद्विधाविधि किम् ? 'हलसी-
राट्ठक' इति उग्विधौ तदन्तप्रहणं मा भूदिति कैयटः ।
अत्रेदं वक्तव्यम् । 'हलसीराट्' इति द्विः पठ्यते, 'तस्वेदम्'
इत्याधिकारे 'तद्वहति' इत्याधिकारे च । तथोभयत्रापि तदन्त-
विधिरिति एव । अथस्य प्राप्नोभ्यतीकवाक्यक-
-विहकः । अपरस्य श्रवणम्—देहलिकः । स्पष्टं चेदं 'चतुर्णे हर-
दत्तप्रत्ये । युक्तं चैतत् । 'रवाक' 'तद्वहति' इति रवाक-
-वदस्य द्विरुपादानमेतदर्थमिति भाष्येयुक्तत्वात् । कवत्ववि-
-कारस्वरभङ्गयोरुपादानसामर्थ्याच्छब्दो हि तदन्तविधिरिति
-शेवादुभयत्रापि स्यादेव । न चैवमिह यद्विधाविधिसङ्गतमिति
-वाच्यम्, तस्योपलक्षणत्वात् । यदा—'रवाक' इति सूत्रे
-रवाक्याहं इतिवद्बोद्धरीत्युक्तौ तदन्तप्रहणकस्यावबोध्योपपाद-
-यितुं शक्यतेऽपि हलप्रहणे तदुपपन्नस्य वक्तुमशक्यत्वेन
-हलप्रहणेन न तदन्तविधिः । अस्तु वा संस्थापूर्वपद एवेति
-कैयटश्रयः । 'तस्मै हितम्' इति प्रकरणे 'शरीरावकाश' इति
-सूत्रे 'रवाक' इति वार्तिकम् । तत्राश्रयं तदन्तविधि-
-बोध्यः । यत्तु तत्र कैयटो वदति हलसीताशब्दाभ्यां साह-
-चर्याच्चतुर्थोपायाविहित एव यदिति तदन्तविधिराहुरिति ।
तत्राहुरित्यस्वरसोद्भावनम् 'असमासे निष्कादिभ्याः' इत्यस-
-मासप्रहणेन तस्मिन्प्रकरणे विधिष्वपि तदन्तविधेर्भाविततया
-साहचर्याश्रयेऽपि तदन्तविधेर्दुर्बारावस्थेयवचने । सुसर्वा-
-ददिकप्रहणयोः जनपदस्य । सुपाषाणकः । सुमाषाणकः ।
-सर्वपाषाणकः । 'अर्द्धपाषाणकः । 'अर्द्धादपि बहुवचनवि-
-भवात्' इति युक्तं । 'सुसर्वादाज्ञानपदस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।
-दिकप्रहणः—पूर्वपाषाणकः । अपरपाषाणकः । पूर्ववद्वयम् ।
-दिशोऽग्रहणम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः । अतोऽहं विमद्विधाव-
-यवानां । अतु यानि च शब्दाः बुद्धिमान् बुद्धिनिमित्तः
-प्रत्ययस्तद्विधाने व्यवधानां । पूर्वपदत्वे इति शेषः । तदन्तवि-
-धिरिह वाचनिक एव । अतः पूर्वा भागः पूर्वशरत् । 'पूर्वा-
-परपरशरत्' इत्येकदेशसमासः । तत्र भवं पूर्वशरत् ।
-सन्निवेशाच्चतुनक्षत्रेभ्योऽण्' अवयवाभूतोऽस्त्युत्तरपदवृद्धिः ।
-बुद्धिमदिति किम् ? 'प्राप्य एषः' इत्यत्र तदन्तविधिरिति मूलम् ।
-तेन तत्र श्रवणेन यवति—पूर्वप्राप्यमिति । ज्ञानवानां किम् ?
-पूर्वत्वां सरदि भवं पूर्वशरदिकमित्यत्रापि न भवति किं तु
-कालादुत्पन्नं भवति । तत्र हि यथाकथञ्चित्कालाचिनो गृह्यन्ते
-न तु स्वयमेवाग्रहः, उत्तरत्र सन्निवेशाच्चतुनक्षत्रेभ्य इति
-विशेषणत्वात् । अत एव सायम्भारिकः, गौतमीयः इत्यादि
-सिद्धयति । उन्मृगिषो संस्थावाचाः । हे षष्ठी परिमाणस्येति
-निग्रहे 'तद्विधाव' इत्यनेन समासे कृते 'सर्वा' इति उक्तं न
-भवति, संस्थावास्तदन्तविधौ सति संस्थात्वात्पि ठकप्रति-
-त्वात् । तेन 'प्राप्त्यते' इति ठकेन भवति । 'अप्यर्द्ध' इति
-उन्मृग न भवति 'सोऽस्याग्रहस्तुतः' इत्यतः सोऽस्त्यनुव-
-र्तमाने 'तदस्य परिमाण' इत्यत्र पुनःप्रत्ययार्थस्य समर्थस्य
-कथं निर्देशात् । पुनर्निर्देशेन हि प्रकृत्यस्य संस्थावृद्धिः

क्षणमियमिति सूच्यते । यदा—अनुवर्तमानेन सोऽस्त्यनेन
-सहितं परिमाणं संस्थावा इत्येतत्प्राप्त्यर्थं विधेयम् । तदन्त-
-स्य बुद्धि कृते पुनः 'उदस्वपरिमाणम्' इति वचनसामर्थ्या-
-त्त्वात् तत्प्राप्त्यर्थः प्रत्ययः । तस्य विधानसामर्थ्यात् द्विगुनि-
-मित्त्वाऽभावात् उक्तं न भविष्यति । एतच्च वृत्तिकारमत-
-माभिमन्यते । भाष्यकारमते तु 'तमपीष्टः' इति सूत्रेण
-भूतार्थे प्रत्ययं कृत्वा 'क्षिप्रादिक' इत्यादि साधयम् ।
-न ह्यत्र 'अप्यर्द्ध' तिष्ठकं प्राप्नोति, अन्वार्थोक्तत्वात् । यद्यपि
-'तमपीष्टः' इत्यत्र काकादिति वर्तते तथापि काके संस्थेने
-वर्तमानात् वृत्तिशब्दादुत्पत्तिर्न विरुध्यते । रमणीयादित्यस्य-
-नविधानात् भवति । परिमाणार्थं तु उक्तं दुर्बलम् । तथाहि
-'प्राप्त्यते' इति उक्तं 'तद्वहति' इत्यतः प्राक् 'तेन कृतम्'
-इत्येवमावा केऽर्थास्तेषु भवति, अर्थात्वेन च । ततः परेऽपि
-वेदां वचनयोः प्रादुर्भावः 'व्याकालिकप्रकृत्यवचने' इत्येवमन्ता-
-स्तोच्यपि भवति । एषच ठक आर्थावाचां र्थावसाधारण्येऽपि
-परिमाणस्य 'तद्वहति' इत्यतः प्राक् निर्देशाद्येतत्सङ्गम् आ-
-र्थाव एव । न च तद्वहति पुनरुपादानमात्रेणार्थावत्वमपग-
-च्छति । न हि काको वायव्य इत्यार्थावत्वं निवर्तते । किञ्च
-यथाार्थावत्वं निवर्तते, तर्हि बीजितपरिमाणदन्त्यत्रापि उक्तं न
-स्यात् । द्वौ विधौ परिमाणस्य द्विनिष्कः । न च 'क्षिपि-
-पूर्वाक्षिप्राद' इति वचनसामर्थ्यात्साधारण्येति वाच्यम्, परिमा-
-णविरुद्धेनार्थावत्वेन वचनस्य साधारण्यत्वात् । तस्माच्चस्य
-वृत्तिर्बीजितपरिमाणं वृत्तिमसौ भूतो भावोति 'तमपीष्टो
-भूतः' इत्येन क्षिप्रादिकः साधनीयः । तद्वहति तु त्यक्त्यं,
-सोऽस्त्यनुवृत्त्येनेति विधेयं स्थितम् । अन्वार्थावः ।
-'वर्त' इति वार्तिकः । अत्रैव इति भाष्यकः । 'अन्वार्थावः'
-इत्येतच्च वक्तव्यम् । पदाज्ञाधिकारे तस्य च तदुत्तरप-
-दस्य च प्रयोजनम् । इत्येकीकामालानाञ्चित्तुल्यारिषु ।
-इत्येकचित्तम्, पकेकचित्तम् । एषीकतुलेन, मुजेपीकतुलेन ।
-माकमारी, उत्पलमाकमारी । इहोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनस्यो-
-दाहरणत्वात्तद्विधेः पदशब्द उत्तरपदपर इति कैयटश्रयः । अत
-एव 'परमभूतपरिमाण'मित्यत्र परममहतो इत्यस्य परिमाण-
-मिति वृद्धीतस्युक्तम् । सायनाधिकार्ये हि 'अन्वार्थावः'
-इत्यात्वं स्यादित्युदवाचावा र्थावत्त्वात् । यत्तु तत्र वद-
-मानेनोक्तम्—'पदाज्ञाधिकारे' इत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते
-न उत्तरपदाधिकारः । अन्यथा 'इत्येकीकामालानामित्यत्र
-पुनस्तदन्तविधेयसंस्थानं व्यर्थं स्यात् । तत्रात्र 'परमभू-
-तपरिमाण'मित्यत्र कर्मधारयपक्षेभ्यामप्रसक्तिसंस्थेति तदेक-
-दन्तवृत्तिविधानम्, 'इत्येकीकामालानामित्यत्र' प्रयोजनत्वेनोदाह-
-रणात्, उत्तरपदाज्ञात्वात् गगनकुसुमावधानत्वात् मास्ता-
-वाचाप्योक्त्येव सत्यम् । एतेन 'सततनेष्टमोदमन्वत्'
-इति भारविप्रयोगे 'जीवः सद्योभ्यस्तमसस्तुतीयायाः' इत्य-
-उक्तो नेत्याह्वयवर्तमानोक्तस्योत्तरपदाधिकारे तदुत्तर-
-पदप्रहणं नास्तीति युक्तं वृत्तिकारोक्तिरप्यपात्ता । यद्यपि

‘ओजःसह’ इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—ओजःप्रयुतीनामुत्तर-
पदाक्षितं पूर्वपदं प्रति विशेष्यत्वादिति, तदपि वार्तिकविरो-
धादुपस्थानम्, विशेष्यविशेषणभावनियमायैवेत्यवार्तिकानां
प्रवृत्तिरिति कैयटदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वात् । नारवि
प्रयोगास्तत्त्वं समाधेयः । कृतं इति; नैशतमसो वृत्तमिति
प्राचीतयुक्तम् । ननुसक्ये भावे कस्य योगे वैषम्यविषय-
पक्षो । ततः सततं नैशतमसो वृत्तं वस्तिमिति बहुव्रीहिः ।
यद्वा—‘वृत्तं वर्तने’ । वजनं कविषानमिति भावे कः । सततं
नैशतमसो वृत्तं वृत्तयस्मिन्निति प्राप्तम् । अज्ञाधिकारे
प्रयोगबन्धनाह—प्रयोगेन महद्वत्त्वसुनसृणां वीचीविची ।
महान्, परममहान् । आपत्तिश्रुतिः, स्वयः । ‘न पूजनात्’
इति समासान्तविशेषः । नन्वेवमपि ‘इदन्तवपसर्गोऽयं इत्’
इतीकारः प्राप्नोति, न वार्त्तं समासान्तो येन ‘अवन्’
इत्यप्रत्यय इव निष्पद्यते इति चेत्, सत्यम्, ‘इदन्तवपसर्ग-
स्य’ इत्यत्रापि इति कृतसमासान्तस्यानुकरणं प्रथमात्मम् ।
‘अज्ञोऽदन्तात्’ इतिवद्व्याख्येन पठ्यर्थे प्रथमा । इहत्वं
‘स्वाप’ इति भाष्यं चारिमन् व्याख्याने प्रमाणमित्यवधेयम् ।
स्वसारी, परमस्वसारी । नसारी, परमानसारी । पञ्चमदस्म-
दस्थायनद्वयोः जुम् । पञ्चावः प्रयोगनम् । द्विपदः पञ्च ।
केवलस्योदाहरणं तु पादयतेरप्रत्ययः, पादः, पदः, पदा,
इत्यादि । इह कौ कुलशाणिकोणे न स्थानिवत् । उत्तरप-
दाधिकारे तु पादशब्दो विशेष्य एव । तेन ‘पादस्य पदा-
ज्याश्रितोपहतेषु’ इति पञ्चावः ‘पादेनोपहत्तं पदोपहत्तम्’
इत्यत्रैव भवति । इह तु न दिग्घपदेनोपहत्तं दिग्घपदोपह-
तमिति । उत्तरसूत्रेऽप्येवम् । तेन ‘पक्षत्यतदर्थे’ ‘हिमकाचि-
हतिषु च’ इति पञ्चाव इहैव भवति—पादो कषतीति पत्कापी ।
इह तु न—परमपादकापी । वस्तु ‘परमपत्कापी’ति प्रयोगः
स परमपत्कापी पत्कापी चेति विग्रहेण समाधेय इति भाष्य-
कैयटयोः स्थितम् । युयं, वयम्, अतियुयम् अतिवयम् ।
अस्मन्, परमस्मन् । अनङ्गान्परमानङ्गान् । छुपयिमधिपुं-
गोसखिचतुरनङ्गिप्रमहणम् । गौः सुभौः पन्थाः सुपन्थाः ।
‘न पूजनात्’ इति समासान्ताऽभावः । मन्थाः, परममन्थाः ।
पुमान्, परमपुमान् । गौः, सुगौः । सखा, सुसखा । सख्यौ,
चत्वारः, परमचत्वारः । अनङ्गाहः, परमानङ्गाहः । जवाणं,
परमजवाणम् । भाष्ये तु परमपन्थाः, परमगौरित्युदाहृतम् ।
तत्र समासान्तापत्तिः । ‘न पूजनात्’ इति निषेधस्तु नास्ति,
‘स्वतिस्माभेव’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव काचित्कोऽय-
मपवात इति कैयटः । समासान्तविधेरनित्यता वा समाधे-
यम् । यद्वा—परमुदाहरणान्तरमित्यर्थः । अयन्थाः, वागौरित्यत्र-
ननस्तस्युत्तरात्, ‘पयो विभाण’ इति साधुत्वम् । वस्तु ‘परमस-
खायौ’ इति पठितं भाष्ये तत्र बहुव्रीहिर्नोप्यः । गौणत्वेऽपि
ज्ञानद्वारेण इत्येते यथास्थायनद्वयम् । एतच्च ‘मिदमोन्ध्यात्’
इत्यत्र ‘द्वितीयोपहितं’ इत्यत्र च संस्कृतम् । अश्वश्रुतिं वरुण इन्द्र-
सखां ‘आनेया हि मरुतसखा’ इत्यादि प्रयोगाश्च वनेव सङ्ग-

च्छन्ते । एतेन विसंज्ञासूत्रे योभनः सखा अत्यमुसखिरि-
त्युदाहरणदत्तो व्यासकारश्चापातः । ‘त्रैक्यः’ इति तु त्रि-
शब्दार्थसमवेतसंख्यावधिभाविन्यामि परे इति व्याख्याना-
द्वारेण न भवति—प्रियत्रीणां, अतित्रीणां । प्राधान्ये स्यादेव
‘परमजवाणम्’ इत्याहुः । अत्र व्याख्याने प्रमाणं सूत्रम् ।
इह ‘पदाज्ञाधिकार’ इति कर्त्तव्यम्, तदन्तग्रहणेनैव सकलेष्ट-
सिद्धेरित्युक्तं न विस्मर्त्तव्यम् । ‘प्रत्ययग्रहणे वस्मात्स
विहितस्तादावेस्तवन्तस्य ग्रहणम्’ । इह प्रत्ययाक्षितस्य
भाट्टप्रातिपदिकावयवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्त-
विधिरन्यते । अज्ञसंज्ञासूत्रे ‘वस्मात्प्रत्ययवधिभित्तदादिप्रत्यये’
इति योगं विमन्य परिभाषालेन व्याख्यानादज्ञान्तराभाः ।
इदं च संज्ञाविधौ न प्रवर्त्तते, ‘सुसिद्धं पदम्’ इति श्रुप-
कात् । उत्तरपदाधिकारेऽपि न प्रवर्त्तते, ‘हृदयस्य हृद्वेष्ट-
मदण्कासेषु’ इति सूत्रे केष्वग्रहणवन्नापकादिति वक्ष्यते ।
अस्यापवादमाह—‘प्रत्ययग्रहणं चाऽपञ्चमन्थाः’ इति यत्र
पञ्चमन्तं प्रत्ययस्य विशेषणं तत्र तदन्तग्रहणं नेत्यर्थः ।
यथा ‘रदाम्नां निष्ठा तः’ इत्यत्र । तेन ‘वृषत्तीर्णा’ इत्यत्र
तृणादीस्कारस्य निष्ठान्तप्रत्ययवाक्यवीभूतस्य नन्वं न
भवति । इह प्रवृत्त्यै संज्ञाविधावुत्तरपदाधिकारे ‘रदाम्नां’
‘स्थतासी लुङ्घ्योः’ इत्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतयाऽऽभ्ययते,
इतरत्र तु विशेषणतयेति फलितोऽर्थः । तद्विदं सकलं सूत्रेणैव
सिद्धतीति स्थितम् । सौत्रस्य तदन्तविधेर्वचनिकमपवाद-
माह वार्तिककारः—यस्मिन् विधितस्तादावक्यग्रहणे ।
‘अचि श्नुपाहु’ इतीदं कुबह च यथैव भवति—भियौ, भ्रुवा-
विति, एवमिहापि सिद्धयति—भियः, भ्रुव इति । तदन्त-
विध्यपवादस्तदादिविधिरतो विशेषणेनैव ।

इद्विष्यस्यावामादिस्तद्वद्वत् । यस्य समुदाय-
स्यावयवानामर्चा मध्ये प्रापमिकोऽङ्ग इदिसंज्ञकः स
वृद्धसंज्ञकः स्यात् । आग्रगुतीयः । ‘वृद्धाच्छः’ । जवा
मिति जाती बहुवचनं, तेन द्वयोरपि भवति—ज्ञातीयः ।
एकस्यापि च भवति व्यपदेशिकपञ्चात् वा माझणी,
तस्या अयं ज्ञीयः । ‘वा नामधेयस्य’ । पौख्येयं नाम
तस्य वृद्धसंज्ञा वा स्यादित्यर्थः । उभयत्र विभाषेयम्,
देवदत्तादीनामप्राप्ते वामनादीनां च प्राप्ते आरम्भात् । देव-
दत्तीयाः, देवदत्ताः । ‘विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीयम्’ इति
मीरर्षः । ‘गौत्रोत्तरपदस्य च’ नित्यं वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति
शेषः । कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । वृत्तरी-
टीयाः । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या’ इत्यादिरर्थः ।
पणनं वणः । ‘वजनं कविषानम्’ इति कः । सोऽस्यांतीति
पणी । पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः । अण् । ‘गाथिविदधि-
केशिगणपिनिश्च’ इति प्रकृतिमात्रः । ततो यूनीन् ।
पाणिनिः । स्वादेत् । ‘पञ्चश्रियायार्जितः’ इति सूत्रेणैव
इहो—ब्रह्मप्राप्तिः, आर्षाचानुत्पन्नकादिति चेत्? न,
आर्षग्रहणेन ‘कथ्यन्वक’ इति सूत्रविहितस्य कथ्यण यत्र

ग्रहणात् । अस्य चौत्सरिकत्वात् । यद्वा पणिग्रहणं
योगिको न तु ऋषौ रुढः । कुर्विषी तु रुढस्यैव ग्रहणम् ।
एतच्च शास्त्रान्ते 'एकशेषनिर्देशाद्वा भगवतः पाणिनेः सिद्ध
मिति वास्तिकनिर्देशात्, 'दाक्षीपुत्रस्य पाणिने' इति
आध्यकरव्यवहाराच्च निर्णयते । नन्वेवमपि पाणिनेरुक्तत्राः
पाणिनीया इति न सिध्यति । ब्रह्मच्छं बाधित्वा 'इजश्च'
इत्यणः प्रसङ्गात् । न च छे विवक्षिते 'यूनि कुप्' इतीजो
लुकि सति नाऽयमिवन्त इति वाच्यम् । प्रत्ययरुद्धणेन
रुजन्तत्वात्नपायात् । अत्राहुः—'इजश्च' इत्यत्र 'कण्वादिभ्यो
गोत्रे' इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते । तच्च पूर्वसूत्र एव
स्वर्यते । तेनाऽपत्याधिकारादभ्यन्तेन प्राप्तं लौकिकं गोत्रं
विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते, 'स्वरितेनाधिकारः इति वच-
नात् । कण्वादिश्च गणाध्वनर्गणः । ततो 'गणादिभ्यो यञ्'
इति विधीयमानो यञ् पारिभाषिक एव गोत्रे भवति,
तत्राऽपत्याधिकारसत्त्वात् । तेन 'इजश्च' इत्यत्रापि पारिभा-
षिके गोत्रे य यञ् तदन्ताच्छेदेऽणिप्रत्ययः फलितः । यद्वा
लक्षणप्रतिपदोत्तरपरिभाषया कण्वादिसुत्रे यजेव गृह्यते, स
च पारिभाषिके विहितत्वात्तस्यैव प्रत्यायकः । एवञ्चाया-
धिकारादिजश्च इत्यत्रापि तथा । पाणिनिरिति तु यूनि
इज्, न तु गोत्रे । तेनाऽणोऽप्राप्तेर्निर्वाणद्वयप्रत्यय इति
रित्यतम् । रुढस्यापत्यं रूढिः । अत इज्—अनन्तरे, गोत्रे
वा । न चैवम् 'इजश्च' इत्यणुप्रसङ्गः 'न ऋचः
प्राच्यमरतेषु' इति निषेधात् । स्यादेतत् । यदि
गोत्रोत्तरपदस्य ब्रह्मसंज्ञा विधीयते, तर्हि पिङ्गल-
काण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वा इत्यत्र ब्रह्मच्छः स्यात् ।
इत्यते तु 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । सत्यम् । अत एवा-
ऽपरितोषादुक्तं वास्तिकरूपा 'गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवद' इति ।
त्रैषिकाधिकारे 'प्राग्दीप्यतोऽण्' इत्यत्र वा इत्यमतिदेशः
कर्त्तव्य इत्यर्थः । अपरयाधिकारादन्यत्वाच्च लौकिकगोत्रग्रह-
णात् 'ओदनपाणिनीयाः' इत्यादि सिद्धयतीति भावः ।
किमविशेषणं ? नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ।
कतश्चादौ गणादिः । जिह्वाचपलो, हरितवर्णश्च—कात्यः,
तस्य छात्रा इत्यर्थेऽणोऽण् भवति, जिह्वाकाताः, हरितकाताः ।
त्यद्वादीनि च । एतानि ब्रह्मसंज्ञानि स्युः । त्यदीयम्,
अदसीयम्, इदमीयम् किमीयम् । त्वादायनि, मादायनि ।
'उदा'चां ब्रह्मादि'ति फिज् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति
त्वमावादेशो ।

एवंप्राचां देवो । यस्याचामादिरिति मण्डूकमुल्या-
ऽनुवर्तते । एव यस्याचामादिरस्तद्ब्रह्मसंज्ञं वा स्यादे-
शाभिधाने । एणीपचनीयः । गोमदीयः । भोजकटीयः ।
एकति किम् ? आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । विधेयसंज्ञा-
सम्बन्धवलेन पृथग्विभक्त्युच्चारणाच्च प्राग्रहणमाचार्यनिर्दे-
शार्थम् । व्यवस्थितविभागा ज्ञेयम् । तेन क्रोडदेवदत्तशब्द-

योरप्राग्देशवाचिनोर्न ब्रह्मसंज्ञा, तेन 'क्रोडः' 'दैवदत्तः'
इत्यणोः भवति । प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भव-
त्येव ब्रह्मसंज्ञा । ततः काश्यादिवाद्ब्रह्मलक्षणो ठञिजटौ
भवतः । शेषकोऽप्यति वक्तव्यम् । सैपुरिको, सैपुरिका ।
स्कौनगरिकी, स्कौनगरिका । सैपुरं स्कौनगरं च वाहीक-
ग्रामौ । तत्र ब्रह्मत्वात् 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञिजटौ
भवतः । शेषिवेध्विति वचनादपत्ये ब्रह्मलक्षणः फिज् न ।
विकारे च 'नित्यं ब्रह्म'ति मयण् न । तदेवं कुणिप्रस-
म्भयमतं चानुसृत्य प्राग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्या-
ख्यातम् । जयादिष्यस्तु प्राचि देशे ये सन्ति ते प्राचः पुत्र
पास्तेषां यो देशस्तदभिधान इति व्याचक्षते । प्राचामित्य-
स्य च ध्रुवमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवति अप्याहर्त्तव्येन
भतेनेत्यनेनान्वयो न कल्प्य इति तस्याद्ययः । अस्मिन् पक्षे
वाहीकग्रामे 'दैवदत्तः' इत्यत्र वाऽब्रह्मत्वादेव ठञिजटौ न
भवत इति स्पष्टम् । किन्तु 'सैपुरिकी' इत्यादिमाथ्योदाहृत-
वचनेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् । देश इति किम् ? ।
गोमती नाम प्राग्देशनदी, तत्र भवा मास्याः 'गौमताः' ।
देशग्रहणेन नदी गृह्यते 'नदीदेशोऽग्रामाः' इति पृथगुप-
दानाच्छिक्त्वा । ग्रामादिदेशविभागस्त्वित्यम्—शरावतीनाम
नदी उत्तरपूर्वामिमुखी । तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यव-
स्थितो देशः प्राग्देशः । उत्तराऽपरस्यामुददेशः । उक्तञ्च—
प्राग्दृष्टौ विभज्यते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां
शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती । इति । अमर-
वचनेः देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
इति । अमरव्याख्यातारस्तु पेशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाश्विणा-
मिनी शरावतीति वदन्ति । उभयप्रासि प्राग्दक्षिणरूपे न
विवादः, वाहीकदेशस्तु प्राग्दक्षिणभूतः । 'बहिषल्लोपो यश्च'
इति व्युत्पादनादिति विवरणम् । तच्चिनयम्, 'अव्ययास्यप'
इति सूत्रे 'काश्यादिभ्यश्छञिजटौ' इति वास्तिकं व्याचक्षणेन
भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्थोदीच्यवाहीकोभयद्वयताभ्युप-
गमात् । तत्र हरदत्तादिभित्तयेवानुवादाच्च । तस्माद्वाहीको
देशविशेष इत्येव तत्त्वम् । तथाच कर्णपर्वणि—पञ्चानां सि-
न्धुपञ्चानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते
देशा न तत्र दिवसं वसेत् । इति । एतेन धर्मबहिर्भूत-
त्वाद्वाहीका इत्युक्तं भवति । शतद्रूविषाशा शरावती वितस्ता
चन्द्रमार्गेति पञ्च नद्यः, सिन्धुनदस्तु पञ्च, तन्मध्यदेशो
वाहीक इति तद्व्याख्यातारः । व्युत्पत्त्यन्तरं तु तत्रैव
दर्शितम् । वहिकश्च वहीकश्च विषाशायो पिशाचकौ ।
तथोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः । इति ।
एतच्च विवेचनं 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इत्यादावुपयोदयत इति
सर्वं सुस्थम् ॥

ॐ इति श्रीशब्दकौस्तुभे नवमाह्निकम् ॥

